

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

***“ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ
(1941-1944)”
Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
&
ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ***

**ΤΟΜΟΣ Α΄
Συνθήκες διαβίωσης**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Γεωργία Ι. Τζαβάρα

Αθήνα, 2017

Τριμελής Επιτροπή
Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)
Προκόπης Παπαστράτης Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Δημήτρης Ανωγιάτης- Pelé Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου

Copyright © Γεωργία Ι. Τζαβάρα, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

*Σε όλους όσους υπέφεραν,
αλλά επέζησαν από την πείνα στην Ελλάδα της Κατοχής*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΜΟΥ Α΄

Σπαήδες Θηβών (Βοιωτία), 1940-1944	6
Άγιος Νικόλαος Βόνιτσας (Αιτωλοακαρνανία), Σήμερα	7
Η εμπειρία της έρευνας & η μεθοδολογική της προσέγγιση	8-31
α) Η εμπειρία	8-20
β) Η μεθοδολογία.....	20-24
γ) Η δομή της μελέτης	24-26
δ) Οι πηγές	26-30
ε) Η βιβλιογραφία	31
Ιστορικό πλαίσιο	32-263
α) Η έναρξη της Κατοχής	32-36
β) Η πορεία της χώρας προς την πείνα. Το χρονικό της επισιτιστικής κρίσης με επίκεντρο την πρωτεύουσα. 1941	37-100
1942.....	101-190
1943.....	191-234
1944.....	235-253
γ) Λίγο μετά την απελευθέρωση.....	254-256
δ) Ζημίες και επανορθώσεις.....	257-261
ε) Ανασυγκρότηση.....	262-264
Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944)	265-775
Κεφάλαιο 1 ^ο	
Συνθήκες διαβίωσης στην Μακεδονία της Κατοχής	265-340
α) Δυτική και Κεντρική Μακεδονία	265-295
β) Δήμος Θεσσαλονίκης	296-319
γ) Ανατολική Μακεδονία & Δυτική Θράκη	320-340
Κεφάλαιο 2 ^ο	
Συνθήκες διαβίωσης στη Θεσσαλία της Κατοχής	341-417
α) Δήμος Λαρισαίων	341-349
β) Δήμος Καρδίτσας	349-362
γ) Δήμος Τρικκαίων (Τρικάλων)	362-381
δ) Δήμος Παγασών (Βόλου)	381-417
Κεφάλαιο 3 ^ο	
Συνθήκες διαβίωσης στην Πελοπόννησο της Κατοχής	418-481
α) Δήμος Πατρέων	418-457
β) Δήμος Καλαμών	457-463
γ) Δήμος Τρίπολης.....	464-467
δ) Δήμος Σπαρτιατών.....	467-469
ε) Δήμος Πύργου.....	469-477
στ) Δήμος Κορινθίων.....	477-478
ζ) Δήμος Ναυπλιέων	478-481

Κεφάλαιο 4^ο

Συνθήκες διαβίωσης στη Στερεά Ελλάδα & την Ήπειρο της Κατοχής	482-505
α) Δήμος Αργινίου	482-484
β) Δήμος Πρεβέζης	484-487
γ) Δήμος Αρταίων	487-500
δ) Δήμος Λαμιέων	500-501
ε) Δήμος Λεβαδέων	501-505

Κεφάλαιο 5^ο

Συνθήκες διαβίωσης στα Ιόνια Νησιά της Κατοχής.....	506-578
α) Δήμος Κερκυραίων.....	506-557
β) Δήμος Αργοστολίου	557-571
γ) Δήμος Ζακυνθίων	571-574
δ) Κοινότητα Λευκάδας	575-578

Κεφάλαιο 6^ο

Συνθήκες διαβίωσης στην Εύβοια της Κατοχής.....	579-592
α) Δήμος Χαλκιδαιών	579-589
β) Κοινότητα Κύμης	589-592

Κεφάλαιο 7^ο

Συνθήκες διαβίωσης στα νησιά του Σαρωνικού της Κατοχής.....	593-607
α) Δήμος Σπετσών.....	593-602
β) Δήμος Πόρου	602-605
γ) Κοινότητα Αιγίνης	605-607

Κεφάλαιο 8^ο

Συνθήκες διαβίωσης στις Κυκλάδες της Κατοχής.....	608-644

Κεφάλαιο 9^ο

Συνθήκες διαβίωσης στα νησιά του Βορείου Αιγαίου της Κατοχής	645-726
α) Δήμος Χίου	645-687
β) Δήμος Λιμνών Βαθέος (Σάμος)	688-701
γ) Δήμος Μυτιλήνης (Λέσβος)	701-719
δ) Άγιος Ευστράτιος	719-726

Κεφάλαιο 10^ο

Συνθήκες διαβίωσης στην Κρήτη της Κατοχής.....	727-760

Κεφάλαιο 11^ο

Συνθήκες διαβίωσης στα Δωδεκάνησα της Κατοχής	761-775

Βιβλιογραφία-Πηγές-Παράρτημα (Α΄-Β΄ Τόμοι)	776-834

Σπαήδες Θηβών (Βοιωτία)

Ο μπάρμπα-Στέλιος δεν είδε με καλό μάτι τον έρωτα της μικρότερης κόρης του για έναν τσοπάνη που του άρεσαν τα πανηγύρια και αρνήθηκε να δώσει το χέρι της όταν ο Γιώργος ζήτησε να κάνει γυναίκα του την Αθανασία. Εκείνη όμως τον ήθελε πολύ και δέχτηκε να κλεφτούν. Ο γάμος έγινε το 1940.

«Όταν οι άλλοι χωρίζανε, εμείς σμίγαμε», θα εκμυστηρευτεί πολλά χρόνια αργότερα η γυναίκα, εννοώντας τα ζευγάρια που αποχωρίστηκαν λόγω της κήρυξης του πολέμου. Απόστρατος του Ελληνικού Ναυτικού, όταν ο Γιώργος παρουσιάστηκε για να καταταγεί στο στρατό και να πολεμήσει στο πλευρό των συμπατριωτών του, ενημερώθηκε πως δεν είχαν κληθεί όσοι είχαν υπηρετήσει στο ναυτικό και πήρε εντολή να επιστρέψει σπίτι του.

Με την Κατοχή, η ζωή στο χωριό έγινε δυσκολότερη. Τα τρόφιμα σπάνιζαν και οι κατακτητές έκαναν εφόδους στα σπίτια αρπάζοντας ζώα και προϊόντα. «Δώσ' μου καλέ μια χούφτα ρύζι να φτιάξω στον άντρα μου που πεθαίνει λίγο χυλό. Χάνω τον άντρα μου, τι σου ζητάω...μια χούφτα ρύζι. Δεν ξέρω πόση ώρα παρακαλούσα την γειτόνισσα μέχρι να την πείσω να μου δώσει λίγο ρύζι για τον άντρα μου που σπάραζε από τους πόνους στην κοιλιά από μια διάρροια», θυμόταν συγκινημένη μετά από χρόνια η κυρά-Αθανασία.

«Κλαίγοντας τους παρακαλούσα να μην μου αρπάξουν τις δυο κότες οι Γερμανοί που όρμησαν στο κήπο, αλλά ούτε που μου έδωσαν σημασία», θυμόταν η γυναίκα. «Αν δεν υπήρχε ο άντρας μου θα είχαμε πεθάνει από την πείνα. Τσοπάνης καθώς ήτανε γνώριζε τα μονοπάτια, και αργά τη νύχτα πήγαινε κρυφά στα ξένα χωράφια να φέρει στο σπίτι ότι βρει. Λαχανίδες, πατάτες...Είχε ρημάζει όλα τα χωράφια πηδώντας με κίνδυνο της ζωής του τους ξένους φράχτες», έλεγε χαρακτηριστικά η γυναίκα. «Αυτός μας κράτησε όλους στη ζωή, κάτι που ποτέ δεν ξέχασε ο πατέρας μου, ο μπάρμπα-Στέλιος που αγάπησε τον άντρα μου καλύτερα και από γιο του».

«Άκουγες την μπότα των Γερμανών καθώς περνούσαν στον δρόμο και σου σηκωνόταν η τρίχα από το φόβο». Δεν ήταν λίγες οι φορές που εισβάλλανε στο σπίτι. «Μια μέρα δίνοντας μια κλωτσιά στην πόρτα είδα μπροστά μου δύο Γερμανούς με όπλα.. Ήμουν μόνη στο σπίτι με το μωρό στην αγκαλιά και το θήλαζα. Γύρισαν την πλάτη και έφυγαν. Δεν ξέρω τι θα κάνανε αν στο σπίτι ήταν ο άντρας μου ή αν δεν με βλέπανε με το μωρό στην αγκαλιά. Ίσως αυτό να με γλίτωσε, δεν ξέρω». Ένα βράδυ όρμησαν πάλι στο μικρό σπίτι. Η οικογένεια ήταν ξαπλωμένη σε ένα κρεβάτι. «Είχα στα χέρια μου τον αναπτήρα ώστε αν ερχόντουσαν στο δωμάτιο να τον ανάψω και να δουν ότι ήμασταν άοπλοι και ακίνδυνοι. Ευτυχώς που δεν ήρθαν και δεν έκανα αυτό που είχα σκεφτεί. Στο άκουσμα του αναπτήρα που ανάβει, νομίζοντας μες στο σκοτάδι πως είναι όπλο, οι Γερμανοί θα μας είχαν γαζώσει όλους», έλεγε χρόνια μετά ο ηλικιωμένος πια κυρ-Γιώργος σχολιάζοντας ως χαζομάρα του την σκέψη που είχε κάνει τότε.

Άγιος Νικόλαος Βόνιτσας (Αιτωλοακαρνανία)

«Εμείς παιδί μου στην Κατοχή δεν πεινάσαμε, ψέματα δεν λέω, γιατί να πω; Την λέξη πείνα δεν την ξέρω. Πείνασε όμως πολύς κόσμος. Ο κακόμοιρος ο κόσμος...Τέτοιες μέρες να μην ξανάρθουνε...

Κατά ομάδες ερχόντουσαν στο χωριό μας από όλα τα γύρω χωριά φορτωμένοι πράγματα παρακαλώντας για τρόφιμα αντί για λεφτά. Ο πατέρας μου είχε λιοστάσι στους Τσουκαλάδες της Λευκάδας και το λάδι δεν μας έλειψε. Όπως και το αλεύρι γιατί είχαμε μύλο μέσ στο σπίτι και αλέθαμε το στάρι. Και σαν Κοινοτάρχης του χωριού βοήθησε πολλούς χωριανούς και περαστικούς που έρχονταν, αλλά κρυφά. Βλέπεις, το σπίτι μας, ένα πέτρινο διώροφο, το επιτάζανε οι Γερμανοί. Εμάς μας διέταζαν να μένουμε στο κατώι και αυτοί μένανε στον επάνω όροφο. Μας διέταζαν να κρύβουμε τα τρόφιμα και τους ντενεκέδες με το λάδι κάτω από το κρεβάτι. Ο πατέρας μου όμως βοηθούσε όπως μπορούσε. Θυμάμαι που 'χε έρθει στην πόρτα μας μια γυναίκα και έδινε τα υφαντά της για ένα κομματάκι ψωμί. Κοριτσάκι είκοσι χρονών λιμπίστηκα ένα με ωραία χρώματα και δαντέλα γύρω γύρω...

-Πάρ' το μου καλέ πατέρα, του είπα. Πάρ' το μου που είναι τόσο ωραίο!

- Άκουσε να σου πω παιδί μου αυτά μην τα ζηλεύεις. Αυτά πάνε χαράμια, θυμάμαι που μου είπε.

Και έδωσε στην γυναίκα λίγο αλεύρι, λίγο λάδι, χωρίς να μου πάρει το υφαντό».

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

α) Η εμπειρία

Κάθε μία από τις δύο παραπάνω μαρτυρίες είναι κομμάτι της ζωής των γιαγιάδων και του παππού μου στην Κατοχή. Δύο διαφορετικές ιστορίες για την πείνα σε δύο διαφορετικά χωριά της Ελλάδας.

Την πρώτη ιστορία την άκουσα όταν ήμουν μικρή από τους πρωταγωνιστές της, που εδώ και χρόνια έχουν φύγει από την ζωή, με αφορμή συνήθως την γκρίνια την δική μου και των αδελφών μου όταν είχαμε φαγητό που δεν μας άρεσε: «*Α ρε Κατοχή που σας χρειάζεται... Να γλύφετε και το πιάτο από την πείνα. Έχετε όλα τα καλά και κάνετε και τα νάζια σας*», θυμάμαι την γιαγιά μου να μας λέει, σε μια ηλικία που ούτε τι είναι η Κατοχή γνώριζα, ούτε τι μπορεί να προκαλέσει η πείνα, αλλά άκουγα με ενδιαφέρον όλα όσα αφηγούνταν.

Τη δεύτερη μαρτυρία την άκουσα από την υπερήλικη γιαγιά μου Σπυριδούλα (περίπου 90 ετών σήμερα) όταν της ζήτησα πριν λίγο καιρό να μου πει τι θυμάται από την ζωή της τα χρόνια της Κατοχής. Και εκείνη με μεγάλη προθυμία άρχισε να ανακαλεί στην μνήμη της εκείνα τα δύσκολα χρόνια...

Το ερέθισμα για την ενασχόληση μου με την κατοχική περίοδο, την πείνα και τους θανάτους που αυτή προκάλεσε, νομίζω πως δεν προήλθε από τις ιστορίες που μου διηγούνταν μικρή η γιαγιά και ο παππούς, όπως ενδεχομένως να ανέμενε κάποιος. Και λέω «νομίζω» γιατί ίσως να φυλάχτηκαν στα «σεντούκια» του υποσυνείδητου με την μορφή αναμνήσεων και να επηρέασαν ασυναίσθητα την απόφαση μου χρόνια αργότερα όταν μελετώντας την κατοχική τετραετία στα πλαίσια των σπουδών μου θέλησα να ασχοληθώ εκτενώς με αυτή, και συγκεκριμένα την πείνα και τους θανάτους συνεπεία της.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί συνέχεια της διπλωματικής μου εργασίας με τίτλο «Η “μάστιγα” της Κατοχής. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της», η οποία είχε αντικείμενο έρευνας τους θανάτους από πείνα σε 4 Δήμους και 3 Κοινότητες της πρώην Περιφέρειας Πρωτευούσης, που υποστηρίχθηκε το 2009.¹ Ωστόσο, εξ αρχής πρόθεση μου ήταν μια

1 Ζέτα Τζαβάρα, *Η μάστιγα της Κατοχής. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007, ΠΑΝΔΗΜΟΣ-Παντειακές Δημοσιεύσεις, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου (<http://pandemos.panteion.gr/>), Ζέτα Τζαβάρα, «Η μάστιγα της Κατοχής». Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της», στο Γεώργια Ευαγγελία-Τάκου Ελένη (επιμ.), Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» Επετηρίδα 2008-2009, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, σσ. 325-345, Ζέτα Τζαβάρα, «Η “μάστιγα” της Κατοχής. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σσ. 555-562. Η μελέτη μου αυτή ενέπνευσε συναδέλφους οι οποίοι κατέθεσαν αξιόλογες μελέτες με σχετικό αντικείμενο έρευνας: Αχιλλέας Ρακίνας, *Ο Κατοχικός λιμός στον Πειραιά 1941-1944*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009, Μιχάλης Δεσούπρης, *Η Δημογραφική Τύχη του Πληθυσμού της Νίκαιας (Κοκκινιάς) την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2009, Αγγελική Τζαφέρα, «Αιτίες θανάτου στην Κατοχή για τον Πειραιά, το Κερατσίνι και τη Νίκαια» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σσ. 563-573.

μελέτη για τα θύματα της πείνας στην επαρχία, καθώς όσα είχα διαβάσει μέχρι τότε για την πείνα και τις συνέπειες της περιορίζονταν στην Πρωτεύουσα και τον Πειραιά, εξάπτοντας την περιέργεια μου για το τι συνέβη στην υπόλοιπη Ελλάδα για την οποία δίνονταν μόνο γενικά στοιχεία:

Ο ιστορικός Χάγκεν Φλάϊσερ αναφέρει πως «με εξαίρεση ορισμένα νησιά, στην υπόλοιπη χώρα η πείνα σπάνια έλαβε ενδημικές διαστάσεις».² Σύμφωνα με τον ιστορικό Mark Mazower, «το χειμώνα του 1941-'42 πολλές επαρχιακές πόλεις πέρασαν πραγματική λιμοκτονία. Τα ποσοστά θανάτου ήταν χαμηλότερα απ' ό,τι στην Αθήνα, αλλά υψηλότερα απ' ό,τι στις περισσότερες αγροτικές περιοχές».³

Η διπλωματική μου μελέτη λοιπόν επέλεξε να είναι για δήμους και κοινότητες της πρώην Περιφέρειας Πρωτευούσης προκειμένου να εξοικειωθώ με το αντικείμενο και στη συνέχεια με την εμπειρία της έρευνας αυτής να επακολουθήσει μία δεύτερη για την ελληνική επαρχία στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής.

Προϊόν της διευρυμένης αυτής έρευνας αποτελεί η παρούσα δίτομη μελέτη με τίτλο «Κοινωνική Γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944). Η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού & τα θύματα της πείνας», με αντικείμενο την αναζήτηση, καταγραφή και ανάδειξη των θυμάτων της πείνας στην ελληνική περιφέρεια ώστε να δοθεί απάντηση στο ιστορικό ερώτημα σε ποιο βαθμό «πείνασε» και θρήνησε θύματα εξαιτίας της πείνας στην διάρκεια της Κατοχής η ελληνική περιφέρεια/επαρχία.

Ερώτημα, για το οποίο δεν έχουν διατυπωθεί παρά αόριστες απόψεις και έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένες τοπικές μελέτες, χωρίς ωστόσο να έχει προηγηθεί η απαραίτητη επιτόπια επιστημονική/δημογραφική έρευνα, ανάλυση και διασταύρωση των πληροφοριών.

Μελετώντας ακόμη περισσότερο για τις επισιτιστικές συνθήκες στην ελληνική επαρχία της Κατοχής, εντόπισα την εκτίμηση του ιστορικού Χρήστου Λούκου πως «κυρίως υπέφεραν από την πείνα η πρωτεύουσα και τα νησιά», ο οποίος επιπλέον επισημαίνει πως «για την πείνα στην Κατοχή και τις πολλαπλές συνέπειες που είχε κυρίως στον αστικό πληθυσμό της χώρας δεν διαθέτουμε συστηματικές μελέτες [...]. Η ανάγκη μιας συστηματικότερης προσέγγισης της κατοχικής πείνας είναι πλέον επιτακτική[...]».⁴

Τι συνέβη λοιπόν στην ελληνική επαρχία επί Κατοχής; Σε ποιες περιοχές και πότε σημειώθηκαν θάνατοι από πείνα; Και γιατί; Υπάρχουν περιοχές χωρίς θνησιμότητα από πείνα και που οφείλεται αυτό; Ποιοι αποτέλεσαν τα θύματα της πείνας; Και για ποιους λόγους; Τι ομοιότητες και τι διαφορές εντοπίζονται από περιοχή σε περιοχή τόσο ως προς τον αριθμό, την συχνότητα των θανάτων από πείνα, αλλά και ως προς τα ίδια τα θύματα της πείνας; Και το κυριότερο όλων των ερωτημάτων. Μπορεί να δοθεί απάντηση σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα ώστε να φτάσουμε σε μια «σχετική αλήθεια»⁵ για την θνησιμότητα από πείνα στην ελληνική επαρχία;

² Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. Α', Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (08), ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, σ. 215.

³ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), Αλεξάνδρεια, β έκδοση, Αθήνα 1994, σ. 74.

⁴ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Τόμος Γ', Β' Παγκόσμιος Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση 1941-1945*, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιστ. επιμέλεια), σ. 219.

⁵ «Η Ιστορία έχει σκοπό και λόγο ύπαρξης την αναζήτηση μιας αλήθειας που ξέρει από την αρχή πως είναι σχετική», Charles Samaran, «Πρόλογος» στο *Encyclopedie de la Pleiade, Ιστορία και Μέθοδοι της*, Τόμος Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 17.

Διευκρινίζεται δε ότι σκοπός της παρούσας μελέτης δεν είναι σε καμία περίπτωση να υποστηρίξει ότι παρουσιάζει τον απόλυτο αριθμό των θυμάτων της πείνας, αλλά να αναδείξει το φαινόμενο της θνησιμότητας από πείνα στην ελληνική επαρχία που είναι λιγότερο έως καθόλου γνωστό για τις περισσότερες περιοχές που εξετάζονται. Μάλιστα, δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι μελετώνται όχι νούμερα, αλλά ανθρώπινες απώλειες και διερευνώνται οι συνθήκες υπό τις οποίες οδηγήθηκαν στον θάνατο τα θύματα της πείνας καθώς και τα χαρακτηριστικά τους.

Η αρχή κάθε έρευνας είναι η διατύπωση των κατάλληλων ερωτημάτων από τον ερευνητή/ιστορικό στις πηγές που εντόπισε ως κατάλληλες να δώσουν την μαρτυρία τους για το παρελθόν, και συγκεκριμένα για το αντικείμενο που μελετά. Οι πηγές αυτές συνήθως είναι γραπτές ή προφορικές. Η παρούσα μελέτη εστιάζει στις γραπτές και όχι τις προφορικές στις οποίες, παρά την σπουδαιότητα τους, πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος της υποκειμενικής εμπειρίας και της απουσίας κριτικής ματιάς, η ισχύς της βιωματικής αλήθειας όπως και της ακούσιας διαστρέβλωσης των γεγονότων στο πέρασμα του χρόνου που εξασθενεί την μνήμη.

Αυτό δεν σημαίνει πως οι γραπτές πηγές δεν κρύβουν παγίδες. Ο ιστορικός οφείλει να είναι πάντα καχύποπτος, να διασταυρώνει τις πληροφορίες και να έχει πάντα κατά νου ποιος είναι ο συντάκτης τους την δεδομένη στιγμή του παρελθόντος.

Μεγάλη μου αγωνία υπήρξε εάν θα σταθώ τυχερή να έχω στην διάθεση μου τις κατάλληλες γραπτές πηγές για να δώσουν απάντηση στα ερωτήματα μου. Και στη συνέχεια, όταν διαπίστωσα τον «πλούτο» των αρχειακών πηγών που διασώζονται, εάν θα καταφέρω να τις οργανώσω σωστά, και να μην «χαθώ» σε αυτές, ώστε να τις αποδελτιώσω με τον πλέον επιστημονικό τρόπο και να αποκαλύψουν τις γνώσεις τους για το παρελθόν.

Μοναδική πηγή για τον εντοπισμό των θυμάτων της πείνας ανά περιοχή αποτελούν οι ληξιαρχικές εγγραφές θανάτου, οπότε κρίθηκε απαραίτητη η αποδελτίωση τους στους τόπους φύλαξής τους, που συνήθως είναι τα Ληξιαρχεία, τα οποία άλλωστε είναι και «η βασική πηγή πληροφοριών της στατιστικής της φυσικής κίνησης του πληθυσμού».⁶ Προκειμένου να περιοριστεί το εύρος της έρευνας, αλλά με απαραίτητη προϋπόθεση να διασφαλιστεί ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός θυμάτων, αλλά και περιοχών απ' όλη την Ελλάδα, η έρευνα επικεντρώθηκε στην πρωτεύουσα κάθε νομού της χώρας και στον σχετικό δήμο απαριθμώντας συνολικά 53 Κοινότητες και Δήμους (σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό τους στην εθνική απογραφή του 1940).

Εξαίρεση αποτελούν ο Νομός Αιτωλοακαρνανίας όπου εκτός από τον Δήμο Μεσολογγίου, που για ιστορικούς λόγους το Μεσολόγγι θεωρείται πρωτεύουσα του

⁶ Βύρων Κοτζαμάνης, *Στοιχεία δημογραφίας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2009, σ. 26. Στην πραγματικότητα, το σύστημα ληξιαρχικών καταγραφών, το οποίο συστήθηκε το 1860, λειτούργησε μόνο μέχρι το 1885, και μάλιστα με διαρκώς φθίνουσα ποιοτική απόδοση. Στη συνέχεια, και κατόπιν μακράς αφάνειας ξεκίνησε και πάλι να λειτουργεί κατά το 1921, αλλά μόνο μετά το 1930 τα ληξιαρχικά στοιχεία δύνανται να χαρακτηριστούν ως σχετικά πλήρη. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος εξάρθρωσε και πάλι την Στατιστική Υπηρεσία της χώρας, η οποία δεν επανέλαβε την λειτουργία της παρά μόνο μετά το έτος 1950. Κατά το μεγαλύτερο συνεπώς μέρος της περιόδου αυτής, συμπεριλαμβανομένων των ετών κατά τα οποία ο πληθυσμός υπέστη συγκλονιστικά τραύματα, η δημογραφική εξέλιξη της χώρας γινόταν στο κενό, χωρίς η Διοίκηση ή το κοινό να είναι σε θέση να γνωρίζουν τις δυναμικές του πληθυσμού ροπές ή το μέγεθος των κατά καιρούς ακρωτηριασμών του, Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Δημογραφική Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος (1860-1965)*, ανάπτυξη εκ της Επιθεωρήσεως Οικον. και Πολ. Επιστημών Έτος 14^{ον}, τεύχ. 1-2, 1959, Παπαζήσης, Αθήνα 1959, σ. 6. Περισσότερα για την μεθοδολογία που εφαρμόζεται στην Ιστορική Δημογραφία, βλ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998 στο Κεφάλαιο «Μεθοδολογία της έρευνας» σσ. 26-35.

νομού, μελετήθηκε και ο Δήμος Αग्रινίου που είναι ο πολυπληθέστερος δήμος του νομού.

Επίσης, εξαίρεση αποτελεί και ο Νομός Ευβοίας όπου εκτός από τον Δήμο Χαλκιδέων, η ληξιαρχική αποδελτίωση επεκτάθηκε και στην Κοινότητα Κύμης επειδή η ιστορική έρευνα αποκάλυψε μέσω των πηγών τεράστιο επισιτιστικό πρόβλημα και αυξημένη θνησιμότητα από πείνα. Τέλος, στον Νομό Κυκλάδων εκτός από τον Δήμο Ερμούπολεως, τον πρωτεύοντα δήμο του νησιωτικού συμπλέγματος, αποδελτιώθηκαν επίσης οι ληξιαρχικές εγγραφές της Κοινότητας Σύρου (Άνω Σύρας) εξαιτίας του διαφορετικού θρησκευματος των κατοίκων τους, χάρη στο οποίο διασώζεται η άποψη πως οι καθολικοί κάτοικοι της Άνω Σύρας έχαιραν στην διάρκεια της Κατοχής της εύνοιας των Ιταλών κατακτητών.

Εκτός από την Σύρο, η έρευνα επεκτάθηκε σε 7 ακόμη νησιά των Κυκλάδων (Μύκονο, Πάρο, Νάξο, Σαντορίνη, Σέριφο, Μήλο, Σίφνο) προκειμένου να σχηματίσουμε πληρέστερη εικόνα για τον επισιτισμό του πληθυσμού του νησιωτικού συμπλέγματος.

Όσες πρωτεύουσες δεν συμπεριλήφθηκαν στην μελέτη, αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι οι ληξιαρχικοί τόμοι δεν διασώζονται, συνεπεία φυσικών καταστροφών, συνεπεία των καταστροφών που προξένησαν οι κατακτητές ή και από ανθρώπινη αμέλεια.

Στον Δήμο Πύργου πλημμύρισαν οι υπόγειοι χώροι που φυλάσσονταν τα ληξιαρχικά βιβλία με συνέπεια την καταστροφή των τόμων της Κατοχής, στον Δήμο Τρικάλων δεν υπάρχουν ληξιαρχικές εγγραφές πριν το 1959 καθώς τα βιβλία καταστράφηκαν από την μεγάλη πυρκαγιά στο Δημαρχείο το 1959 και στον Δήμο Βέροιας διασώζονται ληξιαρχικές εγγραφές από τον Μάιο του 1944 καθώς το αρχείο έχει καεί.

Στη Βόρεια Ελλάδα-Δράμα, Αλεξανδρούπολη, Ξάνθη, Καβάλα-τα ληξιαρχικά βιβλία της Κατοχής δεν διασώζονται συνεπεία των πυρπολήσεων των Βουλγάρων, ενώ στον Δήμο Καρπενησίου λόγω πυρπολήσεων στη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων. Ωστόσο, επιλέχθηκε να μελετηθεί η ιστορική Κοινότητα Κορυσχάδων της «Ελεύθερης Ελλάδας» ή «Ελλάδας του βουνού».

Από τον Δήμο Ηγουμενίτσας πληροφορήθηκα πως διασώζονται εγγραφές από το 1945 και έπειτα, καθώς τα προγενέστερα βιβλία καταστράφηκαν λόγω του πολέμου. Ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά το Ληξιαρχείο του Δήμου Σερρών όπου στην διάρκεια της Κατοχής ο Ληξιαρχος ήταν Βούλγαρος και οι ληξιαρχικές πράξεις αποδόθηκαν στη βουλγάρικη γλώσσα.

Επίσης, αν και ο Ληξιαρχος του Δήμου Ροδίων με ενημέρωσε πως διασώζονται τα κατοχικά βιβλία, εν τούτοις κατά την αποδελτίωση διαπίστωσα πως καθώς τα Δωδεκάνησα βρίσκονταν υπό ιταλική κατοχή, τα επίσημα έγγραφα είναι γραμμένα στην ιταλική και επιπλέον, δεν αναγράφεται η αιτία θανάτου, σαν να έχει σημασία για τους κατακτητές μόνο το γεγονός και όχι η αιτία που προκάλεσε τον θάνατο. Ωστόσο, από τον συνολικό αριθμό των θανάτων και γεννήσεων όπως προέκυψε από την αποδελτίωση των σχετικών τόμων στο Ληξιαρχείο, μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα της δημογραφικής κατάστασης που επικρατούσε στα Δωδεκάνησα το διάστημα 1944-1946, ενώ από την έρευνα που διεξήχθη στο Βιβλίο Κινήσεως ασθενών του Κρατικού Νοσοκομείου Ρόδου αντλούμε στοιχεία για την νοσηρότητα συνεπεία της πείνας το 1945, έτος που διακρίνεται από ασυνήθιστη θνησιμότητα για το νησί.

Επίσης, στη Ζάκυνθο εξαιτίας του μεγάλου σεισμού του 1953 διαπιστώθηκαν ελλείψεις μεταξύ των ληξιαρχικών τόμων καθώς δεν διασώζεται ο τόμος 15 που περιλαμβάνει τους θανάτους των μηνών Μαρτίου και Απριλίου 1944. Τέλος, στο

Ληξιαρχείο του Δήμου Αγρινίου ενημερώθηκαν πως κατά την 9η Δεκεμβρίου 1943 κατεστράφησαν από διαδηλωτές οι τόμοι γεννήσεων ΙΗ΄ και ΙΘ΄ και μάλιστα έγινε σχετική αναφορά στο Υπουργείο Δικαιοσύνης.

Με εξαίρεση το αρχείο του Δήμου Ερμουπόλεως, το οποίο ωστόσο δεν διατίθεται προς έρευνα μέσω του διαδικτύου, τα ληξιαρχικά αρχεία δεν διασώζονται σε ψηφιοποιημένη μορφή, καθώς άλλωστε και η πλειοψηφία των πρωτογενών πηγών (όπως έγγραφα που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, παρά την αξιόπαινη πρωτοβουλία υπό το όνομα “Αρχειομνήμων”). Ως εκ τούτου αφετηρία της έρευνας αποτέλεσε η επίσκεψή μου στις υπό μελέτη περιοχές με σκοπό τον εντοπισμό και την πληρέστερη συγκέντρωση αρχειακού, αλλά και βιβλιογραφικού υλικού. Πρώτος σταθμός συνήθως ήταν το Ληξιαρχείο του κάθε τόπου και πρώτος προσορισμός της έρευνας ο Δήμος Μυτιλήνης.

Αξίζει να σημειωθεί πως όσο μεγάλη διευκόλυνση κι αν θα ήταν για τον ερευνητή αν όλα τα ληξιαρχικά έγγραφα, αλλά και κάθε είδους αρχειακή πηγή, ήταν ψηφιοποιημένα και διαθέσιμα στους ερευνητές μέσω του Διαδικτύου, εν τούτοις το ταξίδι του ερευνητή για να τα «συναντήσει» και να τα μελετήσει είναι μια πολυδιάστατη, ανεπανάληπτη εμπειρία.

Η μελέτη των αρχείων στον φυσικό χώρο φύλαξής τους και η δυνατότητα προσωπικής επαφής με τα αρχεία ξεφυλλίζοντας και αγγίζοντας τα προσεκτικά, καθώς πράγματι είναι εύθραυστα, με την αποτύπωση του χρόνου στα κιτρινισμένα και φθαρμένα χαρτιά, συχνά μουτζουρωμένα με μελάνη εποχής, και από εκεί στα λευκά γάντια του ερευνητή που στο τέλος της μέρας συναγωνίζονται στο χρώμα και τη φθορά τα πολύτιμα έγγραφα, όπως και η μυρωδιά του πολυκαιρισμένου χαρτιού, η καταγραφή σημειώσεων και η λήψη φωτογραφιών, συνιστούν κατά κάποιο τρόπο την «τελετουργία» της ιστορικής έρευνας. Η προσωπική επαφή με της αρχειακές πηγές σε συνδυασμό με όλα όσα αποκαλύπτουν στον ερευνητή ανάλογα με τα ερωτήματα που τους θέτει, συμβάλλουν στην μύηση του στην εποχή που αφηγούνται και που αυτός μελετά, πολύ περισσότερο με το εάν αυτά θα βρίσκονταν μπροστά του μέσω μιας ψυχρής οθόνης υπολογιστή.

Αδιαμφισβήτητα, η συμβολή του διαδικτύου υπήρξε πολύτιμη στην έρευνα μου, όπως εξηγώ και παρακάτω, και σίγουρα κάθε φορά καλοδέχτηκα την πληροφορία πως αρχειακό υλικό που χρειαζόμουν ήταν διαθέσιμο διαδικτυακά καθώς είχα τη δυνατότητα να το μελετήσω όποτε ήθελα στην ηρεμία του σπιτιού μου (αντί να πρέπει να βρίσκομαι, για παράδειγμα, σε ένα πολύβουο Ληξιαρχείο). Ωστόσο, μου έλειπαν όλα όσα ήδη περιέγραφα.

Υπάρχει άλλωστε και η άποψη πως ο ιστορικός πρέπει να βγαίνει από το γραφείο του γιατί ναι μεν «*η Ιστορία γίνεται με πηγές, γίνεται επίσης πάνω στο χώρο όπου διαδραματίστηκε*» επειδή δημιουργείται μια καινούρια συμπάθεια για το αντικείμενο του, μια πιο ζεστή ακρίβεια στην αφήγηση του.⁷

Πριν το κάθε ταξίδι προηγείτο η έρευνα μέσω διαδικτύου για τους απαραίτητους «σταθμούς» μελέτης (όπως Ληξιαρχείο, Δημοτική Βιβλιοθήκη, Γενικά Αρχεία του Κράτους), αλλά και για την σχετική βιβλιογραφία, και ακολουθούσε η (γραπτή και τηλεφωνική) επικοινωνία με τους σχετικούς φορείς για την εξασφάλιση της άδειας πρόσβασης στο υλικό.

Μια διαδικασία αρκετά χρονοβόρα και ψυχοφθόρα πολλές φορές, καθώς ακόμη και για την άδεια πρόσβασης στα ληξιαρχικά βιβλία ο αρμόδιος ποίκιλε ανά περιοχή και ήταν ο Ληξίαρχος, ο/η Διευθυντής/τρια Διοικητικών Υπηρεσιών του

⁷ Charles Higounet, «Η Γεωιστορία» στο *Encyclopedie de la Pleiade, Ιστορία και Μέθοδοι της*, Τόμος Α΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 112.

Δήμου, ο/η Δήμαρχος ή Αντιδήμαρχος, ενώ έτυχε Ληξίαρχος σε νησί να ζητήσει άδεια από τον Εισαγγελέα φοβούμενη την παραβίαση προσωπικών δεδομένων. Το αποτέλεσμα ήταν να έρθει αντιμέτωπη με τον εκνευρισμό του Εισαγγελέα και να λάβει την απάντηση πως ένας Εισαγγελέας ασχολείται με ζώντες και όχι αποβιώσαντες και πως οι πεθαμένοι δεν έχουν προσωπικά δεδομένα.

Άλλη συνάδελφος της σε δήμο της Βορείου Ελλάδας αρνούμενη να μου δώσει την άδεια ήρθε σε διαπληκτισμό με τον Δήμαρχο ενώπιον μου επειδή εκείνος μου επέτρεψε την πρόσβαση, με την Ληξίαρχο να αποχωρεί τελικά από το γραφείο του φοβερά εκνευρισμένη μεταθέτοντας την ευθύνη σε εκείνον σε περίπτωση που προκληθεί πρόβλημα.

Την πιο ψυχοφθόρα ωστόσο εμπειρία την είχα στη Μύκονο, πολύ πριν φτάσω στο νησί, καθώς ενώ βρίσκoμουν στη Σύρο έπρεπε να κάνω επανειλημμένα τηλεφωνήματα για να μάθω εάν μπορώ ή όχι να μελετήσω τις ληξιαρχικές εγγραφές. Συνειδητοποιώντας ότι υπάρχει πιθανότητα, για λόγο που αδυνατούσα να καταλάβω ότι μπορεί και να μην ενέκριναν την άδεια πρόσβασης, τηλεφώνησα στην Εισαγγελία Σύρου για να μάθω εάν η Δημοτική Αρχή Μυκόνου είχε το δικαίωμα να παρακωλύσει μια επιστημονική έρευνα και με ποια αιτιολογία.

Κατόπιν προτροπής του Εισαγγελέα, ο οποίος με ενημέρωσε πως αν για οποιονδήποτε λόγο αντιμετώπιζα πρόβλημα να ερχόμουν εκ νέου σε επικοινωνία μαζί του, επισκέφτηκα το νησί και αφού περίμενα περισσότερο από μία ώρα να συναντηθώ με την Κυρία που προσωρινά τελούσε χρέη Δημάρχου, έπρεπε να της εξηγήσω λεπτομερώς τι ακριβώς στοιχεία χρειάζομαι από το Ληξιαρχείο μέχρι να δεχτεί να μου επιτρέψει την άδεια και να ενημερώσει τον Ληξίαρχο. Όπως μου εξήγησε, η ίδια ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτική εξαιτίας πρόσφατου οικονομικού σκανδάλου που είχε γνωστοποιηθεί και στο οποίο εμπλέκονταν η προηγούμενη Δημοτική Αρχή.

Ωστόσο, δεν ήταν η μόνη που προβληματίστηκε και θορυβήθηκε με την άδεια που ζητούσα. Την άλλη μέρα το πρωί, ο Ληξίαρχος με έντονο εκνευρισμό με πληροφόρησε πως δεν είχε λάβει γραπτή εντολή από την Δήμαρχο να μου επιτρέψει την άδεια και αρνήθηκε να μου επιτρέψει την είσοδο στο Ληξιαρχείο αν δεν λάβει προηγουμένως το απαραίτητο σημείωμα, εξηγώντας μου πως εξαιτίας του σκανδάλου όλοι οι υπάλληλοι είχαν υποβληθεί σε ανάκριση από τις αστυνομικές Αρχές. Τελικά, αφού τηλεφώνησαν στην Δήμαρχο και εκείνη ήρθε εσπευσμένα στο Δημαρχείο να υπογράψει την άδεια, η οποία στο μεταξύ έπρεπε να περιμένω να συνταχθεί, μου επιτράπηκε από τον Ληξίαρχο να ξεκινήσω την έρευνα μου.

Συνεπεία της «οδύσσειας» που συχνά βίωνα μέχρι να αποκτήσω την άδεια πρόσβασης στα Ληξιαρχεία και προκειμένου να επισπεύσω την διαδικασία εξασφαλίζοντας ταχύτερα την πολυπόθητη άδεια, απευθύνθηκα στην Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, η οποία με απόφαση της μου χορηγούσε το δικαίωμα πρόσβασης στις ληξιαρχικές εγγραφές και την επεξεργασία τους για τις ανάγκες της έρευνας μου.

Έχοντας λοιπόν εξασφαλίσει την άδεια πρόσβασης από τον αρμόδιο υπάλληλο, στη συνέχεια έπρεπε να ρυθμιστούν οι λεπτομέρειες του ταξιδιού, όπου και πάλι το διαδίκτυο πρόσφερε τις απαραίτητες πληροφορίες για τις μετεωρολογικές συνθήκες, την έκδοση των εισιτηρίων, τα δρομολόγια των μεταφορικών μέσων, την διαμονή.⁸ Αδιαμφισβήτητα, το διαδίκτυο έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην έκβαση της έρευνας συντελώντας στην ταχύτερη διεξαγωγή της, γεγονός που μεταφράζεται

⁸ Για τις ανάγκες της έρευνας μου στη Ρόδο φιλοξενήθηκα στον Ξεώνα του Διεθνούς Κέντρου Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου, τους ανθρώπους του οποίου και ευχαριστώ θερμά.

σε εξοικονόμηση χρόνου και χρήματος για μια έρευνα που χαριτολογώντας πάντα χαρακτήριζα ως «έρευνα υπερπαραγωγή», ως μια «πολυδάπανη παραγωγή» που μαζί με την συγγραφή της μελέτης διήρκησε οκτώ χρόνια.

Για παράδειγμα, η αναζήτηση βιβλίων μέσω του διαδικτύου και η παρουσίαση του ταξινομικού τους αριθμού (συνήθως με το σύστημα DEWEY) στην εκάστοτε δημοτική βιβλιοθήκη διευκόλυνε την εξυπηρέτηση μου από τους αρμόδιους υπάλληλους, οι οποίοι πολύ γρήγορα εντόπιζαν και μου πρόσφεραν το υλικό που επιθυμούσα να μελετήσω, σχολιάζοντας (προς έκπληξη μου) πως σπάνια ερευνητές τους προσεγγίζουν επιδεικνύοντας τον αριθμό ταξινόμησης του βιβλίου. Ωστόσο, δεν έλειψαν περιπτώσεις όπου ενώ τα βιβλία στον ηλεκτρονικό κατάλογο της βιβλιοθήκης εμφανίζονταν διαθέσιμα, δεν κατέστη δυνατόν να μου δοθούν προς μελέτη καθώς ήταν απολεσθέντα.

Καθώς αρκετές δημόσιες/δημοτικές βιβλιοθήκες δεν διαθέτουν φωτοτυπικό μηχάνημα ή επιτρέπουν την φωτοτύπηση για ορισμένο αριθμό σελίδων, χρειάστηκε να αναζητήσω το πλησιέστερο κατάστημα για φωτοτυπίες, που συνήθως βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση. Μεγάλες ωστόσο ήταν τις περισσότερες φορές γενικά οι αποστάσεις που θα έπρεπε να διανύσω προκειμένου να μεταβώ από το Δημαρχείο στην Δημοτική Βιβλιοθήκη ή σε βιβλιοθήκες Πανεπιστημίων, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονται χιλιόμετρα έξω από την πόλη (Ρέθυμνο, Γιάννενα) ή αρκετά μακριά από το κέντρο (Βόλος, Θεσσαλονίκη). Αρκετά μακριά από το κέντρο της πόλης στεγάζονται και τα περισσότερα ΓΑΚ/Τοπικά Αρχεία (Μεσολόγγι, Ναύπλιο, Γιάννενα, Χανιά, Σπάρτη, Βαθύ Σάμου, Καλαμάτα, Χαλκίδα, Πόρος).

Αξίζει να σημειωθεί πως δεν στάθηκα τυχερή να εντοπίσω πλούσιο αρχειακό υλικό ή βιβλιογραφία, ακόμη και περιορισμένης έκτασης, για όλες τις υπό μελέτη περιοχές (όπως την Κοινότητα Υδραίων, τον Δήμο Κορινθίων) ώστε να διευκολυνθώ στην προσπάθεια μου να αναβιώσω την καθημερινότητα της κατοχικής περιόδου στην περιοχή και να ερμηνεύσω τα δεδομένα που προέκυψαν από την αποδελτίωση σχετικά με την πείνα. Ωστόσο, η αρνητική αυτή διαπίστωση καθιστά ακόμη σημαντικότερη την παρούσα μελέτη καθώς ενδεχομένως να αποτελεί την πρώτη γραπτή αναφορά στην πείνα και στην Κατοχή για τις περιοχές αυτές.

Για άλλες περιοχές όμως έγινε το αντίθετο. Ενώ εντοπίστηκε βιβλιογραφικό ή αρχειακό υλικό με σημαντικές πληροφορίες για την διαβίωση στην Κατοχή και τις επισιτιστικές συνθήκες, προτιμήθηκε αυτό να αναδειχθεί μέσω της παρούσας μελέτης αν και δεν διασώζονται οι ληξιαρχικές εγγραφές θανάτου (Πύργος, Τρίκαλα) ή δεν αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης (Άγιος Ευστράτιος) και επομένως δεν μελετήθηκαν δημογραφικά και δεν κατέστη εφικτό να αντληθούν στοιχεία για τυχόν θνησιμότητα από πείνα.

Γυρνώντας τον χρόνο πίσω και ανακαλώντας στη μνήμη μου την πορεία της έρευνας μου συνειδητοποιώ την μοναδική και πλούσια εμπειρία που μου προσέφεραν τα πολλά ταξίδια και η επαφή με πολλούς ανθρώπους, έχοντας την ευκαιρία να ανακαλύψω εκτός από τόπους και συμπεριφορές, ευχάριστες, αλλά και απρόσμενα απογοητευτικές. Ευτυχώς πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις, που αποτυπώθηκαν στη μνήμη μου και όχι στη φωτογραφική μου μηχανή όπως προνόησα να πράξω για τα πανέμορφα ελληνικά τοπία.

Ωστόσο, όσο μεγάλο και αν ήταν το ενδιαφέρον μου για την συγκεκριμένη έρευνα, δίχως αμφιβολία, αυτή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την μεγάλη μου αγάπη για ταξίδια σε συνδυασμό με το μεράκι μου στη φωτογραφία, που για μένα είναι το «συντηρητικό» και το «ξυπνητήρι» της μνήμης. Τη διατηρεί και την αφυπνίζει...Και είναι γνωστό πόσο σημαντικός παράγοντας είναι η μνήμη για τον ιστορικό και την Ιστορία.

Δεν πρόκειται όμως για συνηθισμένα ταξίδια. Ταξίδια αναψυχής με τουριστικό προσανατολισμό. Ήταν πνευματικά ταξίδια για την εκπόνηση έρευνας και μελέτης, αλλά επεδίωκα και κατόρθωνα να συνδυάσω δουλειά και εναλλακτικού τύπου διακοπές με φιλοσοφία ταξιδιώτη και όχι τουρίστα. Ανυπομονούσα να βρω χρόνο μετά τις πολύωρες και κουραστικές επισκέψεις μου στα αρχεία και τις βιβλιοθήκες να εξερευνήσω τον τόπο που με φιλοξενούσε, ανυπομονώντας να απαθανατίσω γραφικά τοπία και ενδιαφέρουσες εικόνες της καθημερινής ζωής, ώστε παραφράζοντας τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη με σιγουριά να λέω πια πως *«όπου και να ταξιδέψω η Ελλάδα με...μαγεύει!»*.

Οι περιηγήσεις στις πόλεις και τα χωριά, οι βόλτες στα σοκάκια των νησιών, το μπάνιο στις καταγάλανες θάλασσες, οι τοπικές γαστρονομικές λιχουδιές, οι κουβέντες με τους ντόπιους, οι φωτογραφίες-ενθύμια, η απόλαυση του να αντικρίζεις την ανατολή του ηλίου και το ηλιοβασίλεμα κάθε φορά και σε άλλο σημείο της Ελλάδας, λειτουργούσαν ως το καλύτερο χαλαρωτικό μετά από μια απαιτητική μέρα και παράλληλα ως το καλύτερο δυναμωτικό για την συνέχεια, παρά τις δυσκολίες και τα απρόοπτα.

Υπήρξαν περιπτώσεις που κατά την άφιξη μου βρισκόμουν στη δυσάρεστη θέση να ενημερωθώ πως προέκυψε ξαφνική απεργία των δημοσίων υπαλλήλων, επίσχεση εργασίας ή πως οι δημόσιες υπηρεσίες δεν λειτουργούσαν λόγω τοπικής θρησκευτικής αργίας για την οποία είχαν ξεχάσει να με πληροφορήσουν οι αρμόδιοι με τους οποίους είχα κανονίσει τις λεπτομέρειες των συναντήσεων και επισκέψεων μου. Στην τελευταία περίπτωση, που μάλιστα ήταν Παρασκευή και ακολουθούσε η αργία του Σαββατοκύριακου, όπως ήταν επόμενο, δεν εξυπηρετήθηκα.

Στις δύο πρώτες όμως περιπτώσεις κατόρθωσα να με εξυπηρετήσουν με εντολή Δημάρχου οι υπάλληλοι που δεν απεργούσαν, ενώ υπάλληλος με την οποία την προηγούμενη μέρα είχα συμφωνήσει την επίσκεψη μου στην Υπηρεσία της, φρόντισε να ανοίξει το Αρχείο αποκλειστικά προς εξυπηρέτηση μου λόγω του πολύωρου ταξιδιού μου. Σε άλλο νησί, υπάλληλος δημοτικής βιβλιοθήκης, επίσης προς τιμή της, προθυμοποιήθηκε να ψηφιοποιήσει και να μου αποστείλει ηλεκτρονικά το υλικό που χρειαζόμουν.

Από τα παραπάνω, εύκολα γίνεται αντιληπτό το μεγάλο άγχος και η αγωνία μου μέχρι την αίσια έκβαση της επίσκεψης μου ώστε αυτή να μην αποβεί μάταιη και χρειαστεί να την επαναλάβω ή να παρατείνω την διαμονή μου μεταβάλλοντας όλο το πρόγραμμα μου, καθώς ταξίδευα από την μία πόλη στην άλλη ή από το ένα νησί στο άλλο.

Θυμάμαι ζωντανά την απογοήτευση μου σε μία περίπτωση που αναγκάστηκα να αναβάλλω για αργότερα την επίσκεψη μου σε ένα νησί και κατά συνέπεια την επίσκεψη μου στη δημοτική του βιβλιοθήκη, όταν πληροφορήθηκα κατά την άφιξη μου λίγο καιρό αργότερα πως το αρχείο που διατηρούσε στάλθηκε προς ψηφιοποίηση. Ευτυχώς, αργότερα έλαβα σε ψηφιακή μορφή τα έγγραφα που χρειαζόμουν να μελετήσω.

Το πιο αξιοπερίεργο ίσως εμπόδιο που συνάντησα ήταν το γεγονός πως στο νησί της Ύδρας δεν κατόρθωσα να μελετήσω, αν και διασώζονταν, τον τόμο με τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου επί Κατοχής επειδή είχε φρακάρει στο ράφι ανάμεσα στους γειτονικούς τόμους και ήταν αδύνατο να μετακινηθεί από τους υπαλλήλους, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλλαν μπροστά μου, καθώς όλοι οι τόμοι μαζί θύμιζαν τοιχίο από τσιμέντο.

Στον Δήμο Απολλωνίας Σίφνου οι υπάλληλοι αδυνατούσαν να μου παρουσιάσουν τους τόμους των Πρακτικών καθώς αυτοί φυλάσσονταν αταξινόμητοι σε κούτες στην αποθήκη και ήταν αδύνατον να τους εντοπίσουν.

Οι υπάλληλοι που ίσως υπέβαλλα σε πραγματική ταλαιπωρία ήταν του Δήμου Μυκόνου καθώς ο φάκελος που αναζητούσα (μέρος Ιστορικού Αρχείου που δεν είχε διατεθεί προηγουμένως στην έρευνα) φυλάσσονταν σε πατάρι, η πρόσβαση στο οποίο μπορούσε να γίνει μόνο με την βοήθεια σκάλας και μέσα από ένα στενό άνοιγμα. Έπρεπε λοιπόν να σταθώ τυχερή και να βρω τον πλέον εξυπηρετικό και πρόθυμο υπάλληλο να δεχτεί να υποβληθεί σε αυτή την δοκιμασία και επιπλέον να χωράει να περάσει από το άνοιγμα και να μπορεί να κινηθεί στο σκοτεινό πατάρι, έχοντας την υπομονή να ψάξει για τον φάκελο. Ο τολμηρός και εξυπηρετικός πέραν του δέοντος υπάλληλος βρέθηκε, και μάλιστα επιδόθηκε στο ριψοκίνδυνο εγχείρημα ανήμερα της ονομαστικής του εορτής για την οποία μας κέρασε γλυκά, και έτσι εγώ είχα την ευκαιρία να είμαι η πρώτη που μελέτησα το πολύτιμο αρχειακό υλικό.

Αξίζει να σημειωθεί πως υπήρξαν φορές που χρειάστηκε να επιστρέψω σε ένα μέρος είτε γιατί η έρευνα με οδήγησε σε νέο αρχειακό υλικό απαραίτητο για την μελέτη μου (Κοζάνη, Ερμούπολη), είτε γιατί επρόκειτο να πραγματοποιηθεί έκθεση για την Κατοχή (Θεσσαλονίκη) ή ακόμη γιατί αντιλήφθηκα κάποιο λάθος.

Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η αποδελτίωση που πραγματοποίησα στο Ληξιαρχείο Ερμούπολης όπου ενώ είχα ήδη κρατήσει σημειώσεις με τα απαραίτητα δεδομένα που άντλησα από εκατοντάδες ληξιαρχικές εγγραφές, σε σχόλιο μου πως και δεν έχουν προνοήσει οι Ληξιαρχοί να ψηφιοποιηθούν οι τόμοι ώστε να προστατευθούν από την φθορά του χρόνου, προς έκπληξη μου έλαβα την απάντηση πως ο Δήμος Ερμούπολεως είχε προνοήσει και τα βιβλία είχαν ψηφιοποιηθεί. Κατόπιν άδειας από την Αντιδήμαρχο, έλαβα το ψηφιοποιημένο υλικό. Επιστρέφοντας όμως σπίτι και μελετώντας το υλικό διαπίστωσα πως έλειπαν εγγραφές, ενώ άλλες είχαν ψηφιοποιηθεί εις διπλούν. Έτσι, ενώ θεώρησα πως γλίτωσα χρόνο και κόπο από το να γράφω όλα τα δεδομένα που χρειαζόμουν, τελικά υποβλήθηκα σε μεγαλύτερη ταλαιπωρία, αφού χρειάστηκε να δρομολογήσω εκ νέου την επίσκεψη μου στο νησί (Συνολικά επισκέφτηκα την Σύρο 3 φορές για τις ανάγκες της έρευνας μου).

Ενώ είχα προβεί στην αποδελτίωση των ληξιαρχικών εγγραφών των περισσότερων Ληξιαρχείων, έχοντας στο μεταξύ αποκτήσει και την Άδεια από την Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, τόλμησα να ζητώ την άδεια, αντί να κρατώ χειρόγραφες σημειώσεις, να φωτογραφίζω με ψηφιακή μηχανή τις ληξιαρχικές πράξεις προς εξοικονόμηση χρόνου και αποφυγή περιττής ταλαιπωρίας. Ο λόγος που απέφευγα να το ζητήσω νωρίτερα ήταν η πεποίθησή μου ότι η ευθυνοφοβία και η άγνοια καθήκοντος που διαπίστωσα πως χαρακτήριζε κάποιους με συνέπεια την κωλυσιεργία που αντιμετώπιζα, θα ενισχύονταν περισσότερο. Ωστόσο, η χρήση της ψηφιακής μηχανής αποδείχτηκε πραγματικά πολύτιμη στην δουλειά μου όχι μόνο στα Ληξιαρχεία, αλλά σε όλα τα Αρχεία που επιτρεπόταν η χρήση της.

Κωμικοτραγικό ωστόσο ήταν το περιστατικό που εκτυλίχθηκε στο νέο, εντυπωσιακό και βιοκλιματικό Δημαρχείο της Θεσσαλονίκης, όπου γνωρίζοντας τον όγκο της δουλειάς που θα αντιμετώπιζα, από την πρώτη μέρα προνόησα και είχα μαζί μου δύο φωτογραφικές μηχανές. Όταν λοιπόν άδειασε η μπαταρία της μίας μηχανής και χρειάστηκε να την φορτίσω, ώστε να συνεχίσω με την δεύτερη, και όταν αυτή γέμιζε να επαναχρησιμοποιήσω την πρώτη, ήρθα αντιμέτωπη με μια δυσάρεστη έκπληξη. Σε ολόκληρο όροφο, δεν υπήρχε ούτε μία κενή υποδοχή ρεύματος, με αποτέλεσμα να σπαταλώ χρόνο από γραφείο σε γραφείο ρωτώντας που θα μπορούσα να φορτίσω την μπαταρία. Τελικά, έχοντας επισκεφτεί περισσότερα από δέκα γραφεία, μία υπάλληλος προθυμοποιήθηκε να βγάλει από την πρίζα μια δική της συσκευή.

Εκτός από την κούραση που προκαλούσε στο χέρι η καταγραφή σημειώσεων για εκατοντάδες ληξιαρχικές πράξεις, και τον χρόνο που απαιτούσε ο χειρόγραφος τρόπος, ένας επιπλέον λόγος που με παρακίνησε να καταφύγω στην λύση της ψηφιακής μηχανής, ήταν το γεγονός ότι σε δύο Ληξιαρχεία λόγω του περιορισμένου χώρου τους χρειάστηκε να ακουμπώ τον τόμο στο ένα μου πόδι και το μπλοκ σημειώσεων στο άλλο. Αυτό μάλιστα συνέβη στο Ληξιαρχείο της Αίγινας, όπου παρέμεινα δουλεύοντας από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το μεσημέρι αντιμέτωπη με μεγάλο όγκο εργασίας. Ευτυχώς, στο Ληξιαρχείο του Αργοστολίου η δουλειά μου ήταν λιγότερη, οπότε χρειάστηκε να εργαστώ όρθια μόλις δύο ώρες.

Δυσκολίες και εμπόδια όμως προήλθαν και από τις ξαφνικές μεταβολές του καιρού. Θυμάμαι το πρωινό που τραβώντας την κουρτίνα της μπαλκονόπορτας κατάπληκτη συνειδητοποίησα πως αργά το βράδυ χιόνισε και η μέρα βρήκε την Κοζάνη ντυμένη στα λευκά με πολύ χιόνι κι εμένα χωρίς τις κατάλληλες μπότες. Απτόητη, αλλά προβληματισμένη, ξεκίνησα για τα Γενικά Αρχεία του Κράτους όπου συνειδητοποίησα πόσο δύσκολα ήταν να περπατήσω, ειδικά στα πεζοδρόμια όπου το χιόνι είχε μετατραπεί σε πάγο, με τους περαστικούς να τείνουν πρόθυμα χείρα βοηθείας όταν αντιλαμβάνονταν την προσπάθειά μου να κατέβω από το πεζοδρόμιο. Ευτυχώς, δεν είχα κάποια πτώση, παρά μόνο αντικατέστησα τις μουσκεμένες μπότες με καινούριες και πιο κατάλληλες για τις καιρικές συνθήκες.

Δύσκολα θα ξεχάσω επίσης ότι ενώ ξεκίνησα με το λεωφορείο από την Ερμούπολη ξαφνικά άρχισε να ψιχαλίζει και όταν έφτασα στον προορισμό μου, την Άνω Σύρα, στην είσοδο του χωριού κατέληγαν τα ορμητικά νερά της βροχής, που πραγματικοί χείμαρροι ξεπηδούσαν από τα στενά σοκάκια. Καθώς ήταν αδύνατον να κατευθυνθώ προς το Ληξιαρχείο μέσα από τα στενά, βρήκα καταφύγιο σε ένα κατάστημα ψιλικών, μετά από παρότρυνση του ευγενικού ιδιοκτήτη του. Ευτυχώς, η μπόρα σταμάτησε στα επόμενα είκοσι λεπτά και αφού περίμενα να σταματήσουν την ορμητική πορεία τους τα νερά, κατευθύνθηκα με προσοχή προς το Ληξιαρχείο, όπου ο φιλόξενος Ληξίαρχος μου πρόσφερε ένα ζεστό αφέψημα βοτάνων, ενώ τα πάνινα παπούτσια μου στέγνωναν μπροστά από το καλοριφέρ και εγώ ξυπόλητη αποδελτίωνα τις εγγραφές.

Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι οι απαιτήσεις της συγκεκριμένης έρευνας, περισσότερο από κάθε άλλη, προϋπέθεταν να βρίσκομαι σε σωματική και πνευματική εγρήγορση. Πολλές φορές, μετά ένα πολύωρο ταξίδι και αμέσως μετά την άφιξη μου στο ξενοδοχείο, φρόντιζα να επισκέπτομαι την βιβλιοθήκη ή το Αρχείο που ήταν ανοιχτό στο κοινό, ενώ αν έφτανα στον προορισμό μου αργά το απόγευμα, νωρίς το πρωί την επόμενη μέρα, 07:00 με 07:30, βρισκόμουν στο Ληξιαρχείο από το οποίο αναχωρούσα αργά το μεσημέρι (όταν η αποδελτίωση αποκάλυπτε μεγάλη θνησιμότητα από πείνα) και αμέσως μετά επισκεπτόμουν την Δημοτική Βιβλιοθήκη ή την βιβλιοθήκη του Πανεπιστημιακού Ιδρύματος της πόλης, επιστρέφοντας κατάκοπη στο ξενοδοχείο αργά το απόγευμα.

Στον Δήμο Θεσσαλονίκης για παράδειγμα, όπου η αποδελτίωση του Ληξιαρχείου κράτησε 5 μέρες, μετά από τις δύο πρώτες μέρες που εργάστηκα από νωρίς το πρωί μέχρι αργά το μεσημέρι, σκέφτηκα πως είναι προτιμότερο να συνεχίσω ταξιδεύοντας νωρίς το πρωί στις γειτονικές πόλεις, όπου ήξερα πως ο όγκος της δουλειάς δεν ήταν μεγάλος, και αφού πραγματοποιήσω την αποδελτίωση στο εκεί Ληξιαρχείο, να επιστρέψω στο Ληξιαρχείο της Θεσσαλονίκης και να εργαστώ μέχρι αργά το μεσημέρι. Προκειμένου να κατανοήσω το μέγεθος της δουλειάς που είχα στο κάθε Ληξιαρχείο, ρωτούσα τον/την Ληξίαρχο πόσοι ήταν οι τόμοι των ληξιαρχικών εγγραφών θανάτου των ετών 1941-1944.

Παρά την αναμενόμενη κούραση, σωματική και πνευματική, συνεπεία της πολύωρης αποδελτίωσης στο Ληξιαρχείο και της μελέτης στα Αρχεία και τις βιβλιοθήκες της κάθε πόλης, το αίσθημα της κόπωσης γινόταν πιο έντονο όταν βρισκόμουν αντιμέτωπη με την αγένεια και την απροθυμία υπαλλήλων να συνεργαστούν. Ευτυχώς, πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις και μεταξύ των εκατοντάδων ανθρώπων με τους οποίους συνεργάστηκα για τις ανάγκες της έρευνας μου, τα άτομα αυτά, μετρημένα στα δάχτυλα ενός χεριού, μοιάζουν σαν «σταγόνα στον ωκεανό».

Δεν μπορώ να παραβλέψω ωστόσο το γεγονός πως οι υπάλληλοι αυτοί θεωρούσαν τον χώρο εργασίας τους και την Υπηρεσία τους σαν περιουσιακό τους στοιχείο, το οποίο μπορούσαν να διαθέτουν και να διευθύνουν κατά βούληση. Θυμάμαι έντονα την Ληξίαρχο η οποία με διέταξε να επιστρέψω στο Ληξιαρχείο σε μισή ώρα με τρίτα τέταρτα επειδή ξύπνησε με πονοκέφαλο, αν και βρισκόμουν στον χώρο εργασίας της στις οκτώ, όπως είχαμε συμφωνήσει.

Θυμάμαι επίσης τις τρεις κυρίες στον προαύλιο χώρο του Αρχείου οι οποίες κάπνιζαν κατά την επίσκεψη μου στην Υπηρεσία τους στις 08:25, η Προϊσταμένη εκ των οποίων μου συνέστησε να πάω να δω τα γύρω αρχαιολογικά μνημεία και να επιστρέψω στις 09:00, αν και οι ώρες λειτουργίας του Αρχείου για το κοινό ήταν 08:30 με 14:00. Απορημένη, αλλά χωρίς να φέρω αντίρρηση, ακολούθησα τις τουριστικές τους υποδείξεις και επέστρεψα στις 09:00, όπου διαπίστωσα πως ενώ μέχρι τις 14:00 όφειλαν να προσφέρουν αρχαιολογικό υλικό στους ερευνητές, σύμφωνα με την πινακίδα στον χώρο του Αναγνωστηρίου, σε σχετική παρατήρηση μου, η Διευθύντρια με αγένεια μου απάντησε πως αν δεν συμφωνούσα, μπορούσα να φύγω και να μην ξαναπάω, λέγοντας μου πως κανείς άλλος από τους παρευρισκόμενους ερευνητές που πήγαιναν καθημερινά δεν είχε διαμαρτυρηθεί.

Στην αντίπερα όχθη, συνάδελφος της εν λόγω κυρίας, χάρηκε πολύ με την επίσκεψη μου στην Υπηρεσία του, αρχές Αυγούστου, λέγοντας μου πως αναμένοντας την επίσκεψη μου ανέβαλλε τις διακοπές του καθώς δεν γνώριζε μέχρι να τον πάρω εκ νέου τηλέφωνο την ακριβή ημερομηνία άφιξης μου στο νησί.

Είναι γεγονός πως η πλειοψηφία των υπαλλήλων στους οποίους παρουσίαζα το αντικείμενο της μελέτης μου επιδείκνυαν πολύ ενδιαφέρον καθώς το θέμα γινόταν αμέσως αντιληπτό, όλοι τους σχεδόν είχαν κάτι να θυμηθούν από ιστορίες των γονέων τους ή του παππού και της γιαγιάς, και παράλληλα εντυπωσιάζονταν από το εύρος και την έκταση της έρευνας, τα πολλά ταξίδια που απαιτούσε η διεξαγωγή της, θαύμαζαν την τόλμη μου για το εγχείρημα μου και έμεναν κατάπληκτοι από το γεγονός ότι κάλυπτα μόνη μου τα έξοδα της έρευνας. Εντυπωσιάζονταν από το γεγονός ότι ένας μόνο ερευνητής θα αποδελτίωνε ληξιαρχικά βιβλία της κατοχικής περιόδου πραγματοποιώντας ταξίδια σε όλη την Ελλάδα, και επιπλέον θα πραγματοποιούσε και την στατιστική επεξεργασία.

Μάλιστα, ορισμένοι με ρωτούσαν γιατί δεν επέλεξα ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό διαμέρισμα (για παράδειγμα την Πελοπόννησο) ώστε να περιορίσω την έρευνα μου και παράλληλα την δουλειά και τον κόπο μου. Με την ευκαιρία αυτή διευκρινίζω πως το σημαντικότερο για μένα ήταν η σύγκριση των αποτελεσμάτων μεταξύ των διαφόρων περιοχών. Και πράγματι, προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την θνησιμότητα από πείνα.

Που πρωτοεμφανίστηκε θνησιμότητα από πείνα; Που και γιατί καταγράφονται περισσότεροι θάνατοι από πείνα στο τέλος της Κατοχής, με καθυστέρηση δηλαδή σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα; Που εντοπίστηκαν τα περισσότερα θύματα της πείνας; Στην νησιωτική ή ηπειρωτική Ελλάδα; Ποιες

περιοχές συγκεντρώνουν την μεγαλύτερη θνησιμότητα από πείνα; Τι ηλικίας είναι η πλειοψηφία των θυμάτων σε νησιωτική και ηπειρωτική Ελλάδα;

Χαρακτηριστικό είναι επίσης πως υπήρξαν και κάποιοι που ενώ στον τόπο τους υπήρξαν πολυάριθμα θύματα της πείνας, σχολίαζαν στο άκουσμα της έρευνας μου πως «εμείς εδώ δεν πεινάσαμε γιατί είχαμε ή έχουμε λάδι, πορτοκάλια» αντιλαμβανόμενη πως αγνοούν αυτό το κομμάτι της σύγχρονης ιστορίας του τόπου τους ή έκαναν το λάθος να κρίνουν τις τότε συνθήκες με βάσει το σήμερα.

Η ιστορική άγνοια βέβαια οφείλεται και στην έλλειψη ερευνών και συγγραμμάτων με αντικείμενο δήμους και κοινότητες στην ελληνική επαρχία, το ιστορικό κενό που προαναφέραμε πως υπάρχει για την θνησιμότητα από πείνα στην επαρχία. Μερίδιο ευθύνης όμως ίσως αναλογεί και στην Πολιτεία, καθώς ακόμη και περιοχές που είναι γνωστό πως θρήνησαν θύματα από πείνα δεν έχουν φροντίσει να συντηρούν την ιστορική μνήμη.

Σε όλη την Ελλάδα συνάντησα δρόμους και πλατείες «Εθνικής Αντιστάσεως» και μνημεία αφιερωμένα στην μνήμη των ηρώων αγωνιστών, όπως και όφειλε να γίνει, μια τάση που εκδηλώθηκε μετά το 1981 και την αναγνώριση της Αντίστασης ως εθνικής.⁹ Εντύπωση ωστόσο μου προξένησε το γεγονός ότι δεν συνάντησα έστω μία περιοχή στην Ελλάδα, σε μία χώρα που η ιστορική μνήμη και το παρελθόν έχει περίοπτη θέση, να υπάρχει ένας δρόμος που να έχει αφιερωθεί στη μνήμη των θυμάτων της πείνας ή μία πλατεία που να έχει στηθεί ένα μνημείο ώστε να θυμίζει πως και όσοι έχασαν την ζωή τους από πείνα στην Κατοχή ήταν αγωνιστές:

Αγωνίστηκαν να διατηρηθούν στη ζωή, προσπάθησαν να αντισταθούν στο θάνατο και στην αδιαφορία των κατακτητών για τη ζωή τους, αλλά «έχασαν την μάχη». Αυτοί οι αγωνιστές επομένως της καθημερινής ζωής, τα αθώα θύματα, οι παράπλευρες απώλειες, δεν ήταν στην πραγματικότητα θύματα της πείνας, αλλά της κατοχής της χώρας από τους κατακτητές.

Η παρούσα μελέτη επομένως για τη θνησιμότητα από πείνα στην Κατοχή, εκτός από ιστορική, έχει και συναισθηματική σημασία καθώς είναι το μνημείο που ποτέ δεν ανεγέρθηκε, το μνημόσυνο που ποτέ δεν έγινε, το στεφάνι που ποτέ δεν κατατέθηκε για όλους όσους έχασαν την ζωή τους από την «άδικη»¹⁰ εκείνη πείνα.

Κλείνοντας αυτή την παρένθεση, δεν θα ήθελα να παραλείψω να αναφέρω πως στην έρευνα μου δεν με βοήθησαν μόνο οι υπάλληλοι των Υπηρεσιών που επισκέφτηκα, αλλά και άγνωστοι άνθρωποι, περαστικοί, οι οποίοι αν και δεν γνώριζαν τον λόγο που βρισκόμουν στον τόπο τους, με περισσή προθυμία με κατατόπιζαν όταν έψαχνα μία οδό ή μια Υπηρεσία.

Θυμάμαι την καλοσυνάτη γριούλα που ενώ περνούσα από μια υπαίθρια αγορά και την ρώτησα για μία οδό, με παρακάλεσε να την περιμένω να ολοκληρώσει την αγορά της ώστε να με συνοδεύσει η ίδια μέχρι τον δρόμο που αναζητούσα. Θυμάμαι πολλούς οδηγούς λεωφορείων, κυρίως στα μεγάλα νησιά, με πόση προθυμία και ακρίβεια με καθοδηγούσαν, όπως και τον οδηγό ενός ταξί που προθυμοποιήθηκε εκτός από τα σημεία που ζήτησα να με μεταφέρει χωρίς έξτρα χρέωση σε ιστορικό μνημείο που έχει αναγερθεί στο νησί του και που σχετίζεται με την μελέτη μου, περιμένοντας με υπομονή να το παρατηρήσω, να διαβάσω τις σχετικές επιγραφές και να το φωτογραφήσω.

⁹ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στο Άγγελο Ελεφάντη», «Το αντιστασιακό φαινόμενο» στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, (Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 79.

¹⁰ Ροζέ Μιλλιέξ (*Ημερολόγιο και μαρτυρίες. Αναδρομή στους χειμώνες 1940-42*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 86

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά καταρχήν όλους εκείνους τους Υπαλλήλους των Δημοσίων και Ιδιωτικών υπηρεσιών/αρχείων ανά την Ελλάδα που πρόθυμα συνεργάστηκαν μαζί μου, οι οποίοι είναι πολλοί, και γι' αυτό αδύνατον να τους κατονομάσω τον καθένα ξεχωριστά, τους ντόπιους που συνάντησα και υπήρξαν πολύ φιλόξενοι, αλλά και συγγενείς και φίλους που με φιλοξένησαν ή με εξυπηρέτησαν στα πλαίσια της έρευνας μου.

Όσα εμπόδια κι αν προέκυψαν κατά την έρευνα, αλλά τελικά αντιμετωπίστηκαν και ξεπεράστηκαν, δεν συγκρίνονται βεβαίως με την δυσχέρεια της έρευνας συνεπεία μη ταξινόμησης του αρχειακού υλικού που ζητούσα.

Τα κυριότερα προβλήματα που προέκυψαν κατά την αποδελτίωση του ληξιαρχικού υλικού είναι η αναζήτηση τόμων, καθώς κάποιои, όπως αποδείχτηκε μετά από ώρες αναζήτησης, εμπεριέχονταν σε άλλους τόμους ή βρίσκονταν σε διαφορετικό ράφι από τους υπόλοιπους (Χίος). Επίσης, σε ορισμένα Ληξιαρχεία η αναζήτηση των σχετικών τόμων γινόταν βάσει ευρετηρίου καθώς στους τόμους δεν αναγραφόταν το έτος. Ωστόσο, το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν ο δυσδιάκριτος γραφικός χαρακτήρας του εκάστοτε Ληξιάρχου, ενώ σε πολλές ληξιαρχικές πράξεις η μελάνη είχε αφήσει λεκέδες πάνω στις σελίδες.

Ανακαλώντας στην μνήμη μου για τις ανάγκες του παρόντος σημειώματος περιστατικά από την διεξαγωγή της έρευνας μου, στα οποία ωστόσο συχνά επιστρέφω τώρα που αυτή ολοκληρώθηκε, σαν να μου μοιάζει και εμένα απίστευτο γεγονός, όχι μόνο η επιτυχής ολοκλήρωση της, αλλά και η σύλληψη της ιδέας και η τολμηρή απόφαση για την υλοποίηση της. Θυμάμαι το σχόλιο νεαρού υπαλλήλου στο Δημαρχείο της Χίου πως ένα βιβλίο με τις ερευνητικές περιπέτειες μου θα είχε πολύ ενδιαφέρον να το διαβάσει.

«Θα προτιμούσα ένα λεύκωμα με όλες τις φωτογραφίες που τράβηξα στην διάρκεια της έρευνας μου στα μέρη της Ελλάδας που αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης», απάντησα χαριτολογώντας. «Κι αυτό θα ήταν ωραίο», μου απάντησε.

β) Η μεθοδολογία

Συνοπτικά, η έρευνα περιλαμβάνει τα ακόλουθα βήματα:

1. Οργάνωση της έρευνας και των επισκέψεων μου στο Ληξιαρχείο, καθώς επίσης σε Αρχεία και Βιβλιοθήκες στον εκάστοτε τόπο προορισμού με τη βοήθεια του Διαδικτύου.
2. Έρευνα-Αποδελτίωση-Μελέτη πρωτογενούς αρχειακού υλικού στον τόπο προορισμού, μελέτη σχετικής βιβλιογραφίας σε Δημοτικές, Δημόσιες και Πανεπιστημιακές Βιβλιοθήκες.
3. Επεξεργασία του πρωτογενούς αρχειακού υλικού και αρχειοθέτηση του μη ψηφιοποιημένου: Δημιουργία αρχείου Excel με τα στοιχεία των θυμάτων της πείνας ανά περιοχή και κατάρτιση σχετικών πινάκων/διαγραμμάτων.
4. Έρευνα και μελέτη πρωτογενούς αρχειακού υλικού σε Ιστορικά Αρχεία και αναζήτηση βιβλιογραφίας σε Βιβλιοθήκες με έδρα την Αθήνα.
5. Προσπάθεια ερμηνείας των δεδομένων, σε συνάρτηση πάντα με τη χωροχρονική συνάφεια ενταγμένη στο κεντρικό ερώτημα που είναι οι θάνατοι από πείνα.
6. Προοδευτική συγγραφή μελέτης παράλληλα με την εξέλιξη της έρευνας.

Η παρούσα μελέτη για τα θύματα της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944), όπως άλλωστε κάθε μελέτη με αντικείμενο πληθυσμούς του παρελθόντος, εντάσσεται στα πλαίσια της Ιστορικής Δημογραφίας, η οποία εξετάζει τις αυξομειώσεις των πληθυσμιακών συνόλων στην εξέλιξη του χρόνου, ενώ στο επίκεντρο της βρίσκονται τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα δηλαδή οι γεννήσεις, οι γάμοι, οι θάνατοι καθώς και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις (μετανάστευση). Συνήθως μαζί με τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα, εξετάζονται επίσης το μέγεθος του πληθυσμού και η κατανομή του κατά περιοχές, η σύνθεση του κατά φύλο και ηλικία καθώς και η χρονική περίοδος.

Η Ιστορική Δημογραφία δεν διαλέγει το υλικό της, αλλά το βρίσκει μέσα από την ίδια την αναδρομική ερευνητική προσέγγιση, με αποτέλεσμα να δεσμεύεται από την ύπαρξη των συγκεκριμένων δυνατοτήτων, που προκύπτουν ύστερα από την επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού, όπως ανευρίσκεται στις εκάστοτε διαθέσιμες και προσπελάσιμες πηγές, οι οποίες είναι, μεταξύ άλλων, οι επίσημες απογραφές, του πληθυσμού, αλλά και τα ληξιαρχικά βιβλία γάμων, γεννήσεων και θανάτων, δηλαδή κυρίως πρωτογενές αρχειακό υλικό.¹¹

Επομένως, για την επιτυχή έκβαση μιας έρευνας που εντάσσεται στα πλαίσια της Ιστορικής Δημογραφίας ο ιστορικός-ερευνητής δεσμεύεται από την ύπαρξη των διαθέσιμων πηγών και των δυνατοτήτων που προκύπτουν από αυτές. Γίνεται λοιπόν εύκολα αντιληπτή η αγωνία μου για το εάν διασώζονται, και μάλιστα σε καλή κατάσταση, πρωτίστως τα ληξιαρχικά βιβλία θανάτων των περιοχών που βρίσκονταν στο «στόχαστρο» της μελέτης μου, αλλά και η αγωνία μου μέχρι την εξασφάλιση της άδειας πρόσβασης σε αυτά. Άλλωστε, τα ληξιαρχικά βιβλία θανάτου αποτελούν την πρωταρχική πηγή και την αφετηρία για την έρευνα μου σε κάθε προορισμό, καθώς χωρίς την ύπαρξη και αποδελτίωση τους αυτή δεν θα μπορούσε να εξετάσει τα θύματα της πείνας ανά περιοχή.

Διευκρινίζω ότι δεν επιλέχθηκε η δειγματοληπτική μέθοδος, αλλά πραγματοποιήθηκε συστηματική αποδελτίωση για κάθε μία ληξιαρχική πράξη θανάτου (διαμήκης αποδελτίωση) ώστε να εντοπιστεί ο συνολικά καταγεγραμμένος αριθμός θυμάτων της πείνας ανά δήμο/κοινότητα.

Καθώς η έρευνα για τα θύματα της πείνας καλύπτει 53 περιοχές της Ελλάδας, αυτό που διακρίνει την παρούσα είναι το γεγονός πως πρόκειται για μελέτη της ιστορίας του ελληνικού πληθυσμού την συγκεκριμένη χρονική περίοδο (1941-1944), βασισμένη στην ιστορική δημογραφία και σε στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας, η οποία συνιστά πτυχή της «ανθρωπογεωγραφίας». Δεν πρόκειται όμως για μία μελέτη καθαρά "ιστορικής γεωγραφίας" γιατί απουσιάζει το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την "ιστορική γεωγραφία", δηλαδή η "εξέλιξη".

Άλλωστε, η επιστημονική «γοητεία» της Ιστορικής Δημογραφίας έγκειται ακριβώς στο γεγονός πως συναντάται με πολλές άλλες επιστήμες, εκτός της ανθρωπογεωγραφίας και της ιστορικής γεωγραφίας, ανάλογα και με το ιδιαίτερο αντικείμενο που πραγματεύεται κάθε φορά. Αυτές είναι οι θεμελιώδεις επιστήμες της, δηλαδή η Ιστορία και η Δημογραφία, αλλά και η Κοινωνιολογία, η Ψυχολογία και η Στατιστική. Καθώς ο όρος «δημογραφία» προέρχεται από τη σύνθεση των αρχαίων ελληνικών λέξεων «δήμος»=κάτοικοι και «γραφή»=περιγραφή, αλλά και μέτρηση είναι αυτονόητη η χρήση της Στατιστικής ως βασικού εργαλείου κάθε είδους δημογραφίας.

¹¹ Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 12.

Όπως προαναφέρθηκε, η Ιστορική Δημογραφία, εξετάζει τις αυξομειώσεις των πληθυσμιακών συνόλων στην εξέλιξη του χρόνου, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκονται τα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα.

Η έρευνα λοιπόν για τα θύματα της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής έχει χρονική αφετηρία την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα (6^η Απριλίου 1941) και μικρό χρονικό ανάπτυγμα, τέσσερα χρόνια (1941-1944), για τις 53 υπό μελέτη περιοχές. Ωστόσο χρονικά εκτείνεται περίπου μέχρι τον Μάιο του 1945 προκειμένου να δοθεί ένα συνοπτικό πλαίσιο των συνθηκών που επικρατούν στην χώρα λίγο μετά την απελευθέρωση (η 18^η Οκτωβρίου 1944 θεωρείται η επίσημη ημερομηνία εορτασμού της απελευθέρωσης), αν και σε ορισμένες υπό μελέτη περιοχές το πρωτογενές υλικό διεύρυνε το χρονικό ανάπτυγμα της έρευνας.

Η παρούσα έρευνα αντλεί από κάθε ληξιαρχική πράξη θανάτου τα ίδια δεδομένα/χαρακτηριστικά γνωρίσματα για κάθε πεθαμένο από πείνα: φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα, τόπο γέννησης, ημερομηνία θανάτου, τόπο θανάτου και αιτία θανάτου, με ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα την ηλικία του ατόμου.

«Η ηλικία είναι, ιδιαίτερα στα πρώτα και στα τελευταία χρόνια της ζωής, και μέτρο και μηχανισμός ταυτόχρονα των διαδικασιών βιολογικής ωρίμανσης και φθοράς του οργανισμού, άρα και των δυνατοτήτων άμυνας του απέναντι στις προκλήσεις του οικολογικού συστήματος, όπου ζει και δρα. Οι πιθανότητες προσβολής από εξωτερικούς παράγοντες ή μοιραίας έκβασης μιας αρρώστιας, οι δυνατότητες υποκειμενικής άμυνας και οι ανάγκες υποστήριξης από το περιβάλλον δεν είναι ίδιες στο νήπιο, το βρέφος, το εξαρτημένο παιδί, τον αναπτυσσόμενο έφηβο ή το ώριμο νέο άτομο».¹²

Σε κάθε υπό μελέτη περιοχή, από το Ληξιαρχείο εξαγάγαμε εκτός από τον συνολικό αριθμό θυμάτων της πείνας και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα ανά θύμα (φύλο, ηλικία κλπ.), τον συνολικό αριθμό θανάτων, γάμων και γεννήσεων ανά έτος για τα έτη 1940-1944, ενώ από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία αντλήσαμε το σύνολο του πληθυσμού του εκάστοτε δήμου/κοινότητας, αλλά και της χώρας κατά την επίσημη απογραφή του 1940.

Με σχολαστική επεξεργασία των παραπάνω δεδομένων καταρτίστηκαν σχετικοί πίνακες και διαγράμματα που πλαισίωσαν την ανάλυση και ερμηνεία ανά περιοχή:

- α) της Φυσικής και Εποχικής Κίνησης του πληθυσμού τα έτη 1940-1944,
- β) την θνησιμότητα από πείνα σε σχέση με την συνολική θνησιμότητα ανά έτος 1941-1944 και την αναλογία (ποσοστό %) των θυμάτων της πείνας σε σχέση με τον συνολικό αριθμό θυμάτων ανά έτος 1941-1944,
- γ) τον ημερήσιο αριθμό θυμάτων από πείνα,
- δ) τα θεμελιώδη δημογραφικά χαρακτηριστικά, δηλαδή το φύλο, την ηλικία και την οικογενειακή κατάσταση των θυμάτων της πείνας, την ηλικία των θυμάτων της πείνας ανά φύλο και ανεξαρτήτως φύλου, την επαγγελματική ιδιότητα των θυμάτων της πείνας ανά φύλο, τον τόπο γέννησης και τον τόπο θανάτου των θυμάτων της πείνας ανεξαρτήτως φύλου.

Όλα τα παραπάνω δεδομένα μαζί με την ανάλυση τους αποτέλεσαν τον δεύτερο τόμο της μελέτης, η οποία κρίθηκε προτιμότερο να είναι δίτομη, ο πρώτος τόμος της οποίας αφορά κείμενα στα οποία παρουσιάζονται και αναλύονται οι ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ανά περιοχή. Επιπλέον,

¹² Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η δημογραφική τύχη της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986, σ. 82.

προσφέρει υποστηρικτική ανάλυση στον δεύτερο τόμο, ο οποίος προκειμένου να είναι αυτόνομος, να μπορεί δηλαδή να διαβαστεί και ανεξάρτητα από τον πρώτο τόμο, παρουσιάζει εν συντομία τα κυριότερα σημεία του πρώτου τόμου ως επιχειρήματα και παράγοντες που στηρίζουν και ερμηνεύουν την δημογραφική αποτύπωση της πείνας, που στην πραγματικότητα συνιστά ο δεύτερος τόμος.

Άλλωστε, αυτός είναι ο πρωταρχικός σκοπός της λεπτομερούς (στο μέτρο του εφικτού ανάλογα με την ύπαρξη των διαθέσιμων πηγών) εξιστόρησης των ιδιαίτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών ανά περιοχή στον πρώτο τόμο, όπως αυτές τις συνέθεσε η έρευνα: Να αναδειχθεί το ιστορικό πλαίσιο ώστε να είναι εφικτή η κατανόηση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της κάθε περιοχής τη δεδομένη χρονική περίοδο (1941-1944), που θα οδηγήσει στην ερμηνεία τυχόν θνησιμότητας από πείνα στην περιοχή.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Ιστορικής Δημογραφίας είναι η δυνατότητα της, μέσα από τις αναλύσεις της, να αναδείξει πολλούς από τους μηχανισμούς που διαμεσολαβούν ανάμεσα σε απρόσωπα στατιστικά στοιχεία και σε συλλογικές νοοτροπίες, ευαισθησίες και συμπεριφορές, δηλαδή να συγκεράσει την «ψυχρή» λογική του συστήματος και τη «θερμή» πράξη των δημιουργών της Ιστορίας,¹³ όπου δημιουργοί της δικής μας ιστορίας είναι τα θύματα της πείνας για τα οποία μας ενδιαφέρει (μεταξύ άλλων) η εν ζωή κατάσταση και δράση τους (ηλικία, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση) και οι συνθήκες που επικρατούσαν στον τόπο όπου ζούσαν και απεβίωσαν ως ερμηνευτικά σχήματα της αιτίας θανάτου τους, της πείνας.

Στο σύνολο της η δίτομη μελέτη για τα θύματα της πείνας στην κατοχική Ελλάδα (1941-1944) αποτελεί συγκριτική μελέτη με δείγματα από 53 διαφορετικά μέρη της χώρας, (κυρίως, αν και όχι μόνο) την πρωτεύουσα του κάθε νομού, με σκοπό να εντοπίσει ομοιότητες και διαφορές σε κοινωνικό, οικονομικό και δημογραφικό επίπεδο ώστε με την αποδέσμευση των κατάλληλων μηχανισμών και την βοήθεια της στατιστικής επιστήμης να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα:

α) Που οφείλονται οι ομοιότητες παρά τις διαφορές και

β) Που οφείλονται οι διαφορές παρά τις ομοιότητες.

Τελικός σκοπός της έρευνας είναι η αποδέσμευση των γενικών, περιφερειακών ή τοπικών μηχανισμών του φαινομένου "θάνατοι από πείνα στην Ελλάδα της Κατοχής" και η αποτύπωση τους σε χάρτες, που όμως συνιστούν τα μοντέλα τα οποία θα αποτελέσουν την προέκταση της έρευνας στα πλαίσια ενός μεταδιδασκτορικού κύκλου με την συνεργασία στατιστικολόγου.

Δίχως αμφιβολία, το τελικό στάδιο της δουλειάς του ιστορικού, δηλαδή η συγγραφή της μελέτης είναι και το πιο απαιτητικό. Όσο εμπεριστατωμένη έρευνα κι αν προηγήθηκε, όσο πλούσιο και ενδιαφέρον υλικό κι αν εντόπισε, αφού κατόρθωσε να το «δαμάσει» επιστημονικά, στη συνέχεια «ο ιστορικός πρέπει να καταφέρει να εκφράσει αυτό που κατάφερε να μάθει από το παρελθόν, όλα όσα ξέρει, κι αυτό χωρίς να τα ακρωτηριάσει ή να τα παραμορφώσει. Θα πρέπει να αναρωτηθεί ποιο είναι το καλύτερο βιβλίο που θα μπορούσε να γραφτεί με αυτό το υλικό, το καλύτερο, δηλαδή το πιο αληθινό, το πιο πλούσιο σε ανθρωπιά, το πιο ενδιαφέρον, το πιο χρήσιμο. Θα πρέπει να προσπαθήσει να είναι μαζί επιστήμονας, συγγραφέας, καλλιτέχνης».¹⁴

Σε αυτή την πολύ εύστοχη τοποθέτηση θα πρόσθετα πως ο ιστορικός, προτού παραδώσει το έργο του στο αναγνωστικό κοινό, τον τελικό αποδέκτη της έρευνας του, θα πρέπει αυτός πρώτος να παρατηρήσει την δουλειά του ως αναγνώστης πια και

¹³ Τομαρά-Σιδέρη, ό. π., σσ. 9-10.

¹⁴ Charles Samaran, «Πρόλογος» στο *Encyclopedie de la Pleiade, Ιστορία και Μέθοδοι της*, Τόμος Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 18, Henri-Irene Marrou, «Πως εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού» στο *Encyclopedie de la Pleiade*, ό. π., σ. 418.

να είναι ο πρώτος και μάλιστα ο πιο αυστηρός κριτής του έργου του αν επιθυμεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Μεγαλύτερη και δυσκολότερη πρόκληση λοιπόν αναδείχθηκε η προσπάθεια να περιοριστεί το έντονο στοιχείο της αναπόφευκτης, όπως αποδείχθηκε, επανάληψης κατά την συγγραφή της μελέτης. Στην διάρκεια της έρευνας, κατέστη σαφές σχετικά σύντομα πως η μελέτη θα αποτελούσε προϊόν σύνθεσης και ερμηνείας πλούσιου πρωτογενούς υλικού, για ένα ερώτημα-την θνησιμότητα από πείνα-που όμως είναι το ίδιο, και επομένως αναπόφευκτα επαναλαμβάνεται, καθώς ερευνήθηκε και επιχειρήθηκε να απαντηθεί για 53 δήμους/κοινότητες της Ελλάδας.

Το ζητούμενο λοιπόν, σύμφωνα και με την προτροπή/συμβουλή της επιβλέπουσας καθηγήτριας μου, Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη, η οποία υπήρξε πολύτιμη «συνοδοιπόρος» σε αυτό το πνευματικό ταξίδι και την ευχαριστώ θερμά για την έμπρακτη υποστήριξη, ήταν να επιλεγεί ο κατάλληλος τρόπος γραπτής απόδοσης του πλούσιου πρωτογενούς υλικού που θα το αναδείξει και επιπλέον θα το καταστήσει εξαιρετικά αναγνώσιμο.

Η αγωνία μου για την αναπόφευκτη επανάληψη του ίδιου θέματος από περιοχή σε περιοχή συνεπεία του εύρους της έρευνας ήταν να μην αδικήσει το υλικό, αλλά και να μην κουράσει τον αναγνώστη. Πως μπορεί να επιτευχθεί αυτό;

Με τη σκέψη και στον αναγνώστη, έκρινα προτιμότερη τη διαίρεση της μελέτης σε δύο αυτοτελείς και ταυτόχρονα αλληλοσυμπληρώμενους τόμους, όπου ο ένας πραγματεύεται τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων ανά περιοχή και ο άλλος επικεντρώνεται στην θνησιμότητα από πείνα ανά περιοχή (παραθέτοντας εν συντομία στοιχεία από τον πρώτο τόμο που την ερμηνεύουν¹⁵), αλλά και στην διατύπωση συμπερασμάτων για τα θύματα της πείνας μεταξύ των γεωγραφικών διαμερισμάτων της χώρας.

Και στην μελέτη αυτή, ακολουθώντας ένα υπόδειγμα που ήδη έχω εφαρμόσει,¹⁶ προτίμησα οι πηγές να έχουν τον πρώτο λόγο στην εξιστόρηση του παρελθόντος, ακόμη κι όταν τις «διακόπτω» για να θέσω νέα ερωτήματα ή για να σχολιάσω, για να ξαναπάρουν στη συνέχεια και πάλι τον λόγο αυτές. Άλλωστε, αυτές είναι οι «βασικοί μάρτυρες», τα «υποκείμενα» του παρελθόντος που ερωτώνται σχετικά, οι απαντήσεις των οποίων όμως αντιμετωπίζονται με κριτική θεώρηση.

Το τέχνασμα αυτό του διαλόγου με τις πηγές, οι οποίες μιλούν απευθείας στον αναγνώστη εξιστορώντας το παρελθόν από τη δική τους σκοπιά με την δική μου παρέμβαση να γίνεται είτε με τη μορφή ερωτημάτων, σχολίων ή την παράθεση κι άλλων πηγών σχετικές με αυτό που κάθε φορά εξιστορείται προς αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, τέχνασμα το οποίο είναι εμφανές κατά την ανάγνωση της μελέτης, θεωρώ πως προσδίδει ένα λογοτεχνικό ύφος που δεν κουράζει τον αναγνώστη.

¹⁵ Όταν στον δεύτερο τόμο γίνεται αναφορά σε στοιχεία που έχουν ήδη αναφερθεί στον πρώτο τόμο, δεν γίνεται και στον δεύτερο τόμο αναλυτική παραπομπή στην πρωταρχική πηγή παρά μόνο στον πρώτο.

¹⁶ “[...] Τέλος, να σημειώσω ότι θέλησα να προσδώσω ένα λογοτεχνικό ύφος στην μελέτη, όχι φυσικά «πλάθοντας» τις δικές μου ιστορίες για το ιστορικό της δίκης, αλλά ενώνοντας τα διαφορετικά αποσπάσματα των εφημερίδων μεταξύ τους, να περιγράψουν αυτά αντί εμού την ιστορία της δίκης, καθιστώντας έτσι την εργασία πιο ενδιαφέρουσα. Άλλωστε, ένας ιστορικός οφείλει, πιστεύω να είναι και λογοτέχνης. Όχι με την έννοια του μυθοπλάστη, ούτε του ευφάνταστου παραμυθά. Αλλά εκείνου που κατέχει την τέχνη του λόγου”, Τζαβάρα Γεωργία, “Ο αντίλογος”. Η αναβίωση της μεγάλης δίκης των δωσιλόγων, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή μελέτη, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών, Αθήνα 2006, σ. 4.

γ) Δομή της μελέτης

Όπως προαναφέρθηκε, η παρούσα μελέτη αποτελείται από 2 τόμους.

Στον πρώτο τόμο και σε 11 επιμέρους κεφάλαια παρουσιάζονται οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην κατοχική Ελλάδα, και συγκεκριμένα την ελληνική επαρχία, και επιχειρείται η ανάδειξη και αναβίωση της καθημερινότητας των ανθρώπων, οι δραματικές αλλαγές που επέφερε η Κατοχή στις συνήθειες και στην ζωή τους, με έμφαση στον αγώνα για την εξασφάλιση της τροφής και την επιβίωση.

Πριν από την εξιστόρηση της καθημερινής ζωής σε κάθε υπό μελέτη περιοχή της χώρας προηγήθηκε μία αναφορά στα γεγονότα που οδήγησαν στην τριπλή κατοχή της Ελλάδας και ένα σύντομο χρονικό της επισιτιστικής κρίσης ανά κατοχικό έτος με επίκεντρο την καθημερινότητα στην Πρωτεύουσα.

Στα πλαίσια της καταγραφής της πορείας της χώρας προς την πείνα, όπως αυτή περιγράφεται (μεταξύ άλλων) στον τοπικό και διεθνή Τύπο, τα ημερολόγια, τις κατασκοπευτικές πηγές, τα αρχεία πρωταγωνιστών της εποχής και τα αρχεία του Ερυθρού Σταυρού, δίνεται έμφαση στο διπλωματικό παρασκήνιο και στις ενέργειες που προέβη η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση και οι κατοχικές κυβερνήσεις και Αρχές για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού δράματος, καθώς και στην προπαγάνδα που διεξήχθη στο όνομα της πείνας τόσο από τους Συμμάχους, όσο και από τον Άξονα.

Εν συντομία, λοιπόν, στον πρώτο τόμο επιχειρείται να αναβιώσει το κλίμα μιας περίπου τετραετούς κατοχής που όμως υπήρξε μια ολόκληρη εποχή για την Ελλάδα.

Ωστόσο, η απελευθέρωση δεν σηματοδοτεί για την χώρα αυτόματη καλυτέρευση της διαβίωσης των ανθρώπων, δυσάρεστη πραγματικότητα που καταγράφεται στο κεφάλαιο «Λίγο μετά την απελευθέρωση», ενώ στο αμέσως επόμενο με τίτλο «Ζημίες και επανορθώσεις» θίγεται το ζήτημα των τεράστιων υλικών καταστροφών που προξένησε η τριπλή κατοχή στη χώρα σε αντιδιαστολή με τις πενιχρές αποζημιώσεις που δόθηκαν στις οποίες κυρίως δεν υπολογίστηκαν οι ανυπολόγιστης αξίας ανθρώπινες απώλειες συνεπεία του πολέμου, των εκτελέσεων και της πείνας. Τέλος, στο κεφάλαιο με τίτλο «Ανασυγκρότηση» γίνεται αναφορά στα προβλήματα που εξακολουθεί να αντιμετωπίζει η χώρα ένα χρόνο μετά την απελευθέρωση και τις επιδιώξεις επανόρθωσης με επιστέγασμα το σχέδιο Marshall (1948-1951).

Έχοντας κατανοήσει τις ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν ανά περιοχή στην Ελλάδα της Κατοχής, στον δεύτερο πλέον τόμο της μελέτης επιχειρείται η δημογραφική αποτύπωση της πείνας στη χώρα και η ερμηνεία της επίδρασης που είχε ανά περιοχή στα θεμελιώδη δημογραφικά συμβάντα (γεννήσεις, γάμους, θανάτους), με απώτερο σκοπό να απαντηθεί το πρωταρχικό ερώτημα «που, πόσοι, τότε και ποιοι πέθαναν από πείνα στην ελληνική επαρχία».

Ο δεύτερος τόμος αποτελεί ένα αναλυτικό αφιέρωμα στο βασανιστικό αίσθημα της πείνας που κατά τόπους και σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους εξέλαβε διαστάσεις μαστιγας στην διάρκεια της Κατοχής καθώς εξελίχθηκε σε θανατηφόρα νόσο με καταστρεπτικές δημογραφικές συνέπειες.

Στα εισαγωγικά κεφάλαια του τόμου η πείνα κατονομάζεται ως αιτία θανάτου και διευκρινίζεται ποιες περιπτώσεις θανάτων αποδόθηκαν σε αυτήν αναδεικνύοντας μια άγνωστη στους πολλούς ιδιότητα της: Της ιδιότητας να μετατραπεί από αίσθημα σε νόσο, τα στάδια της οποίας χαρακτηρίζονται από έκδηλα ψυχοπαθολογικά φαινόμενα με τον ασθενή της να ακολουθεί μια μη αναστρέψιμη πορεία προς τον θάνατο. Καταγράφονται, λοιπόν, και παρουσιάζονται οι συνέπειες που η πείνα και η

θνησιμότητα εξαιτίας της επέφερε στη ψυχολογία του πληθυσμού και οι κοινωνικές προεκτάσεις της.

Στο πρώτο μέρος του τόμου όπου εξετάζεται η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού στην Κατοχή, αναλύεται και συγκρίνεται η θνησιμότητα από πείνα στην Αττική και την επαρχία, η εποχική κίνηση της θνησιμότητας από πείνα ανά κατοχικό έτος και οι επιπτώσεις της στη φυσική κίνηση του πληθυσμού.

Στο δεύτερο μέρος, αναλύεται και παρουσιάζεται με διαγράμματα και πίνακες η δημογραφική επίδραση της πείνας ανά γεωγραφικό διαμέρισμα. Συγκεκριμένα, μελετάται η φυσική & εποχική κίνηση των θανάτων από πείνα, καθώς επίσης το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, η επαγγελματική ιδιότητα, ο τόπος γέννησης και ο τόπος θανάτου των θυμάτων της πείνας, για την αποτύπωση των οποίων σε διαγράμματα συμβουλευτήκα τον Κύριο Ανδρέα Κόλλια, Επίκουρο Καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου, τον οποίο και ευχαριστώ για τις εύστοχες παρεμβάσεις του.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος του δεύτερου τόμου της μελέτης είναι αφιερωμένο στους ανώνυμους πρωταγωνιστές της, τα θύματα της πείνας στην ελληνική επαρχία, σκιαγραφώντας το προφίλ τους και συγκρίνοντας το με εκείνο των θυμάτων της πείνας στην Αττική.

δ) Οι Πηγές

Ένα «δυνατό χαρτί» της παρούσας μελέτης είναι ο πλούτος πρωτογενούς αρχειακού υλικού, στην πλειοψηφία του ανέκδοτου, που ανέδειξε η ενδελεχής έρευνα στα μέρη της Ελλάδας που αυτή επικεντρώθηκε, αλλά και στην Αθήνα, γεγονός που εξυπηρέτησε την στοιχειοθέτηση του ιστορικού επιχειρήματος.

Συγκεκριμένα, αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν:

Ληξιαρχικά Βιβλία

Χιλιάδες ληξιαρχικές εγγραφές γεννήσεων, θανάτων και γάμων των ετών 1940-1944 αποδελτιώθηκαν από τους εκατοντάδες τόμους στους οποίους περιέχονται σε 53 δήμους και κοινότητες της χώρας.

Απογραφές Πληθυσμού-Στατιστικά Δελτία

Γενική Στατιστική Υπηρεσία, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίων Στατιστικών Δελτίων της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1941)*, Έτος XIII, Αριθ. 6-12 (145), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίων Στατιστικών Δελτίων της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1942)*, Έτος XIV, Αριθ. 1-12 (146), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίων Στατιστικών Δελτίων της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1943, 1944)*, Έτος XV, Αριθ. 1-12 (147), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).

Πρακτικά Κοινοτικών/Δημοτικών Συμβουλίων

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου) των ετών 1941-1944, Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15-16, Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου (1939-1946), τ.35, ΓΑΚ. Νομού Κυκλάδων.

Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου Σπετσών, Πρακτικά Συνεδριάσεως 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών.

Βιβλίον Ψηφισμάτων Διοίκησης Επιτροπής Πόρου αρχόμενον από 30^{ης} Αυγούστου 1942 και λήγον την 31 Δεκεμβρίου 1943, Δήμος Πόρου.

Πρακτικόν Συνεδριάσεως της Διοίκησης Επιτροπής Δήμου Λιμένος Βαθέος (7 Ιουνίου 1941), Δήμος Σάμου.

Πρακτικόν Συνεδριάσεως της Διοίκησης Επιτροπής Δήμου Λιμένος Βαθέος (2 Ιανουαρίου 1943), Δήμος Σάμου.

Βιβλίο Ψηφισμάτων, Αποφάσεων και Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, Δήμος Χίου.

Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

Αθηναϊκές και Τοπικές Εφημερίδες

Καθοριστικό ρόλο στη συγγραφή της παρούσας μελέτης είχε ο αθηναϊκός και τοπικός Τύπος της εποχής (1941-1945). Κατά την αποδελτίωση των 40 εφημερίδων αντλήθηκαν σημαντικά στοιχεία για την καθημερινή ζωή των κατοίκων και τον επισιτισμό τους, μέσα από την πλούσια και καθημερινή αρθρογραφία, λαμβάνοντας ωστόσο σοβαρά υπόψη πως οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στην Κατοχή αποτελούσαν προπαγανδιστικά όργανα των κατακτητών της χώρας και εξυπηρετούσαν τους σκοπούς τους. Κυριότερος σταθμός αποδελτίωσης των εφημερίδων υπήρξε το Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων που φυλάσσεται στο Παλιό Καπνεργαστάσιο επί της οδού Λένορμαν στην Αθήνα, ενώ εφημερίδες της επαρχίας εντοπίστηκαν επίσης σε κατά τόπους ΓΑΚ, Δημόσιες, Λαϊκές και Δημοτικές βιβλιοθήκες, Εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες, στο Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας, καθώς και στο Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Πρωτογενές αρχειακό υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)

Κατά την επίσκεψη σε 16 Περιφερειακές Υπηρεσίες των ΓΑΚ, αλλά και στην Κεντρική Υπηρεσία με έδρα το Ψυχικό, όπως επίσης και κατά την ηλεκτρονική πλοήγηση στον «Αρχειομνήμων» (την Ψηφιακή Συλλογή των ΓΑΚ), εντοπίστηκαν πολυάριθμα (στην πλειονότητα τους ανέκδοτα) ιστορικά τεκμήρια, μέρος σημαντικών αρχειακών συλλογών (δημόσιων και ιδιωτικών), που αξιοποιήθηκαν στο έπακρο ώστε να αναδειχτούν λιγότερο γνωστές πτυχές του επισιτιστικού δράματος της χώρας, όπως προσωπικές ιστορίες ανθρώπων της εποχής.

Μεταξύ του υλικού που αποδελτιώθηκε, μελετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε στην μελέτη ξεχωρίζουν αρχεία δημοσίων προσώπων-πρωταγωνιστών της εποχής, ανέκδοτα ημερολόγια απλών ανθρώπων, Αλληλογραφία και Εκθέσεις Πεπραγμένων του Ε.Ο.Χ.Α. και του Ερυθρού Σταυρού, Αρχεία Λαϊκών και Παιδικών Συσσιτίων, Έγγραφα και Αλληλογραφία Επιτροπών Επισιτισμού, Εκθέσεις Επιθεωρητών Εκπαιδευτικών Περιφερειών, Δημοτικά Αρχεία, Πρακτικά Συνεδριάσεων, Αρχεία Νοσοκομείων, αρχείο ΠΙΚΠΑ (Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντίληψης) με εκθέσεις κυρίως για τον επισιτισμό των βρεφών και παιδιών, Αποτελέσματα Απογραφών, Αρχεία των κατακτητών.

Ιδιαίτερη μνεία οφείλει να γίνει στο αρχείο του Εμμανουήλ Τσουδερού, του εξόριστου Πρωθυπουργού της Ελλάδας στην διάρκεια της Κατοχής. Το αρχείο, που φυλάσσεται στην Κεντρική Υπηρεσία των ΓΑΚ, περιλαμβάνει την αλληλογραφία του

Τσουδερού με προσωπικότητες που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο επισιτιστικό ζήτημα της Ελλάδας, όπως τον Έλληνα Πρέσβη στην Τουρκία Ραφαήλ, τον Πρέσβη της Αγγλίας Ήντεν και τον Αμερικανό Πρόεδρο Ρούσβελτ, και αποτελεί μιας πρώτης τάξεως πηγή για τις θέσεις των παραπάνω προσώπων σχετικά με τον επισιτισμό της χώρας και τις ενέργειες στις οποίες προέβησαν για την ρύθμισή του, ενώ προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με την αμφιλεγόμενη, κατά τους ιστορικούς, στάση των Ραφαήλ και του εξόριστου Πρωθυπουργού.

Πρωτογενές αρχειακό υλικό από τα Ιστορικά Αρχεία Ελληνικών Τραπεζών

Η παρούσα μελέτη παραπέμπει επίσης σε πρωτογενές αρχειακό υλικό (Υπομνήματα, Επιστολές και Εκθέσεις για το επισιτιστικό ζήτημα, Εκθέσεις Οικονομικής Επιτροπής για τα Δημόσια Οικονομικά της χώρας, Οικονομική Ανασκόπηση, Πρακτικά συνεδριάσεως Επιτροπής Επισιτισμού) από την Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος, το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος καθώς και το Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος. Μάλιστα, μέρος του αρχειακού υλικού της Τράπεζας της Ελλάδος (Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου) παραχωρήθηκε πρώτη φορά στην ιστορική έρευνα. Τέλος, μελετήθηκαν οι τόμοι με τις Γενικές Διαταγές (1940-1941) και τα Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου (1941-1943) της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας (Α.Τ.Ε.)

Πρωτογενές αρχειακό υλικό από την Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Πολύ σημαντικό πρωτογενές αρχειακό υλικό αντλήθηκε επίσης από τη συλλογή της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, η οποία περιέχει, μεταξύ άλλων, άρθρα διεθνούς Τύπου, αλληλογραφία-τηλεγραφήματα, δελτία πληροφοριών και εκθέσεις της Πρεσβείας του Λονδίνου (1941), της Κυβέρνησης του Καΐρου (1941-1944), της Κατοχική Κυβέρνησης (1944), αλλά και τεκμήρια για τις Εθνικές Διεκδικήσεις και Επανορθώσεις (1945). Συγκεκριμένα μελετήθηκε το αρχειακό υλικό:

- Της Πρεσβείας του Λονδίνου (1941-1944)
 - ο Τηλεγραφήματα σχετικά με τον επισιτισμό της Ελλάδας.
- Της εξόριστης Κυβέρνησης του Καΐρου (1941-1944).
 - ο Εκθέσεις περί Ελλάδος, Εκθέσεις περί του επισιτισμού του ελληνικού λαού, Δραστηριότητες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού για την ανακούφιση του ελληνικού λαού, Εκθέσεις της Σουηδο-Ελβετικής Επιτροπής επί της οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα, Αποστολές τροφίμων στην Ελλάδα, Τηλεγραφήματα με Πρεσβείες Ελλάδας στο εξωτερικό σχετικά με τον επισιτισμό, Δελτία Πληροφοριών της Ελληνικής Πρεσβείας στην Άγκυρα περί της επισιτιστικής, κατάστασης στην Ελλάδα, Δελτία Αγγλικής Πρεσβείας σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα, Απελευθέρωση της Ελλάδος.
- Της Κατοχικής Κυβέρνησης (1941-1944).
 - ο Ωμότητες Βουλγάρων σε Μακεδονία και Θράκη, Εκθέσεις αντιπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για τις ωμότητες στη Μακεδονία, Επισιτισμός και Οικονομικά ζητήματα Αγίου Όρους, Δελτία Πληροφοριών Γενικής

Διοίκησης Μακεδονίας-Δράση Ενόπλων Δυνάμεων-Θάνατοι εξ ασθενειών και πείνας.

- Του Αρχείου Εθνικών Διεκδικήσεων (1945)
 - ο Ψηφίσματα του πληθυσμού διαφόρων ελληνικών πόλεων (όπως Πατρών, Διδυμότειχου, Καλαμάτας, Καστοριάς) υπέρ της καταβολής επανορθώσεων εκ μέρους του Άξονα προς αποκατάσταση των ζημιών από καταστροφές, διώξεις, σφαγές και κλοπές.
- Της Διεύθυνσης Πολιτικών Υποθέσεων σχετικά με τις Επανορθώσεις (1945)
 - ο Επιστολές/Τηλεγραφήματα σχετικά με τις χρηματικές αξιώσεις της Ελλάδας για τις επανορθώσεις που θα καταβληθούν από τον Άξονα, Τελική Πράξη της Διάσκεψης στο Παρίσι για τις επανορθώσεις, αντίδραση της Ελλάδας στην απόφαση της Διάσκεψης στο Παρίσι σχετικά με τις επανορθώσεις υπέρ της Ελλάδας.

Πρωτογενές αρχειακό υλικό από την Ιδιωτική Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη στην Κηφισιά

Συγκεκριμένα, μελετήθηκε το αρχείο της Διεύθυνσης Υπηρεσιών Επαρχιών, και ειδικότερα της Επιτροπής Διαχειρίσεως Αποστολής Τροφίμων της αντιπροσωπείας του Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, (Αρχείο Νικόλαου Δέα, Διευθυντή της Επιτροπής Διαχειρίσεως Αποστολής Τροφίμων στις Επαρχίες) στο οποίο περιλαμβάνονται:

α) Αναλυτικοί πίνακες και καταστάσεις σχετικά με την θνησιμότητα από πείνα ανά κατοχικό έτος για κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας, πολύ κατατοπιστικοί σχετικά με τις περιοχές στις οποίες όφειλε να επικεντρωθεί η έρευνα ώστε να μελετηθούν όσες αναμφισβήτητα παρουσίασαν αύξηση του δείκτη θνησιμότητας και θρήνησαν θύματα από την πείνα.

β) Επιστολές από πολλές περιοχές της Ελλάδας με τις οποίες οι κάτοικοί τους μέσω των εκπροσώπων τους κάνουν έκκληση προς τον Ερυθρό Σταυρό για αποστολή βοήθειας και τροφίμων ώστε να αντιμετωπίσουν την πείνα και να περιορίσουν τις ανθρώπινες απώλειες εξαιτίας της. Οι επιστολές αυτές αποτελούν αναμφίβολα ιστορικά ντοκουμέντα καθώς αποκαλύπτουν την τραγική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι κάτοικοι και οι οποίες σε κάθε τους λέξη μαρτυρούν την απόγνωση και τις ανησυχίες τους, αλλά ταυτόχρονα φανερώνουν ότι τις τελευταίες τους ελπίδες για την σωτηρία τους τις είχαν εναποθέσει στον Ερυθρό Σταυρό.

γ) Εκθέσεις πεπραγμένων και αναφορές της Επιτροπής Διαχειρίσεως Αποστολής Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού με στοιχεία που αφορούν την επισιτιστική κατάσταση και τις διατροφικές ανάγκες του ελληνικού λαού, αλλά και την λήψη μέτρων (αποστολές τροφίμων, σύσταση παιδικών συσσιτίων, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη) για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κρίσης και της θνησιμότητας από πείνα. Ιδιαίτερος σημαντικές είναι οι αναφορές που εστιάζουν στις συνέπειες του επισιτιστικού προβλήματος για την παιδική ηλικία στην Ελλάδα.

δ) Βιβλία και λευκώματα με φωτογραφίες που απεικονίζουν υποσιτισμένα άτομα κάθε φύλου και ηλικίας με σημειώσεις σχετικά με την νόσο της πείνας, την ιατρική φροντίδα που τους παρασχέθηκε και την πρόοδο της θεραπείας τους.

Το συγκεκριμένο Αρχείο που φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη στην Κηφισιά με το πλήθος των εγγράφων, των επιστολών, των εκθέσεων και των φωτογραφιών που περιλαμβάνει σχετικά με την επισιτιστική κρίση και την θνησιμότητα από πείνα που την διαδέχθηκε στην κατοχική Ελλάδα, αποτελεί

πραγματικό «θησαυρό» για τον ερευνητή καθώς προσφέρει τα απαραίτητα τεκμήρια για να στηρίξει την άποψη περί «πανδημίας της πείνας» στον ελληνικό χώρο, έκφραση προερχόμενη από έκθεση του Ερυθρού Σταυρού.

Επίσης, μελετήθηκε το αρχείο του Προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού επί Κατοχής, Αλέξανδρου Ζάννα, το οποίο φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, και στο οποίο περιλαμβάνονται:

α) Μηνιαία δελτία και ετήσιες εκθέσεις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού σχετικά με την θνησιμότητα από πείνα, αλλά και τη γεννητικότητα ανά κατοχικό έτος για κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας, γεγονός που αποδεικνύει τη σπουδαιότητα που έχει η μελέτη της θνησιμότητας σε συνάρτηση με τη γεννητικότητα κατά την Κατοχή.

β) Εκθέσεις και επιστολές για/από διάφορα μέρη της Ελλάδος σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση που επικρατούσε στην διάρκεια της κατοχικής τετραετίας, καθώς και εκθέσεις σχετικά με τις παιδικές κατασκηνώσεις και τα παιδικά συσσίτια, που ιδρύθηκαν και λειτουργούσαν υπό την αιγίδα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Στις σχετικές με την φροντίδα των παιδιών κατά την Κατοχή εκθέσεις καθίσταται σαφές ότι *«οι οργανώσεις και οι σύλλογοι έταζαν ως πρωταρχικό τους σκοπό την σωματική υγεία και ψυχική καλλιέργεια του παιδιού»*.

Πρωτογενές αρχειακό υλικό από το Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας και Θεσσαλονίκης

Στο Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας εντοπίστηκε πρωτογενές ιδιωτικό αρχειακό υλικό επιφανών προσώπων που στην διάρκεια της Κατοχής είχαν καίριες θέσεις, και συγκεκριμένα μελετήθηκε το αρχείο των:

- Σάββα Παπαδόπουλου (Νομάρχης παρά τω Πρωθυπουργώ επί Κατοχής)
- Βάσου Τσιμπιδάρου (Δημοσιογράφος, Διευθυντής του Γραφείου Τύπου μετά την απελευθέρωση ο οποίος διορίστηκε από τον Αρχιεπίσκοπο και Αντιβασιλέα Δαμασκηνό)
- Αριστοτέλη Κουτσουμάρη (Εθελοντής της Υπηρεσίας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού και Διευθυντής της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι επί Κατοχής).
- Αλέξανδρου Διομήδη (Μέλος του Γενικού Συμβουλίου της Εθνικής Τράπεζας μέχρι το 1943)
- Χρύσανθου (Αρχιεπίσκοπου Αθηνών. Απομακρύνθηκε από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο μετά την άρνησή του να ορκίσει την κατοχική κυβέρνηση και στην διάρκεια της Κατοχής ήταν Πρόεδρος της Επιτροπής Συντονισμού του εθνικού αγώνα.
- Βάνδας Ζαβιτσιάνου (Μεταφράστρια της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων της εν Ελλάδι Αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού).
- Νικόλαου Λιανόπουλου, (Ανώτερος Υπάλληλος του Υπουργείου Εσωτερικών).
- Σμαράγδας Τσολάκη, Υπάλληλος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Στα αρχεία αυτά εντοπίστηκαν σημαντικά τεκμήρια για τον επισιτισμό της χώρας γενικότερα και συγκεκριμένες περιοχές ειδικότερα, αλληλογραφία του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού με τις ελληνικές και γερμανικές αρχές για θέματα επισιτισμού, το χρονικό για την μυστική αποστολή στο εξωτερικό φωτογραφιών που απεικονίζουν τον προχωρημένο υποσιτισμό του πληθυσμού, υπομνήματα και

εκθέσεις για τον επισιτισμό της χώρας και την γενική επισιτιστική της κατάσταση, εγκύκλιοι, διαταγές και εκθέσεις περί διανομής τροφίμων, εκθέσεις για την ενίσχυση των παιδιών των επαρχιών, υλικό σχετικό με την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας μετά τον πόλεμο (UNRA, σχέδιο Marshall), υλικό για τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, τηλεγραφήματα, αναφορές και εκθέσεις της Επιτροπής Διαχειρίσεως προς κυβερνητικές υπηρεσίες και τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό σχετικά με τον επισιτισμό σε διάφορες περιοχές της χώρας,

Σημαντικό επίσης είναι το αρχείο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών, Χρύσανθου το οποίο περιέχει υπομνήματα για την γερμανική κατοχή.

Τέλος, στο Ε.Λ.Ι.Α. της Θεσσαλονίκης εντοπίστηκε και μελετήθηκε πλούσιο αρχειακό υλικό για την Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, και συγκεκριμένα εκθέσεις και δελτία πληροφοριών για τις ωμότητες που διέπραξαν οι Βούλγαροι εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού και τις προσπάθειες εκβουλγαρισμού των Ελλήνων με πρόσχημα την παραχώρηση τροφίμων.

Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν τα ακόλουθα αρχεία:

- Αθανάσιου Τριανταφυλλίδη, (Δήμαρχος Δράμας, 1940-1945, Πρόεδρος των Προσφυγικών Οργανώσεων, μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου της Εθνικής Οργάνωσης Χριστιανικής Αλληλεγγύης, Ε.ΟΧ.Α).
- Βουλγαρικής Κατοχής στη Μακεδονία και Θράκη (Συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού πληθυσμού, αναφορές, υπομνήματα, εκθέσεις, μαρτυρικές καταθέσεις προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Στο αρχείο περιλαμβάνεται επίσης ο τόμος με τίτλο «Διαμαρτυρίες, εκθέσεις και υπομνήματα περί των βουλγαροκρατούμενων ελληνικών επαρχιών Ιούνιος 1942-Νοέμβριος 1942»).

ε) Η βιβλιογραφία

Τέλος, για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική έρευνα και μελετήθηκαν τα βιβλία εκείνα (ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα) που πλαισιώνουν τα επιχειρήματα-συμπεράσματα που προήλθαν από την μελέτη του πλούσιου αρχειακού-ληξιαρχικού υλικού που συγκεντρώθηκε κατά την έρευνα. Εκτός από τις κατά τόπους βιβλιοθήκες, βιβλιογραφία εντοπίστηκε στις ακόλουθες βιβλιοθήκες της Αθήνας:

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Εθνική Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη της Τράπεζας της Ελλάδας, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Μπενάκειος Βιβλιοθήκη (Βιβλιοθήκη της Βουλής), Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθήκη Ε.Λ.Ι.Α., Πανεπιστημιακές Βιβλιοθήκες.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να κάνω ιδιαίτερη αναφορά στο βιβλίο που μελέτησα με ιδιαίτερη προσοχή και είναι εκείνο που με βοήθησε να γνωρίσω και να κατανοήσω την πείνα ως θανατηφόρα νόσο, αλλά και την ψυχοπαθολογική της επίδραση στους πάσχοντες, παραπέμποντας στα σχετικά χωρία. Αναφέρομαι ασφαλώς στο βιβλίο *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας / Τρίαψις λόγος, Αθήνα 1991, των ψυχιάτρων Σκούρα Φ., Χατζηδήμο Α., Καλούτση Α., Παπαδημητρίου Γ., οι οποίοι επέλεξαν να παραμείνουν στην Ελλάδα στην διάρκεια της Κατοχής και να υπηρετήσουν την επιστήμη τους καταγράφοντας παράλληλα τα ιατρικά πορίσματα τους, τα οποία συγκέντρωσαν και ανάλυσαν στο εξαιρετικό αυτό πόνημα που κατά την γνώμη μου έχει μεγάλη επιστημονική και ιστορική αξία.

Ιστορικό Πλαίσιο

*«Όταν η ιστορία αυτού του πολέμου γραφτεί, η πείνα στην Ελλάδα θα είναι ένα από τα πιο τραγικά της κεφάλαια. Τα βάσανα που υπέφερε ο ελληνικός λαός ξεπερνούν τα σύνορα της φαντασίας: Θα αποτελούν για πάντα την πιο ρεαλιστική απεικόνιση της Κόλασης στη γη».*¹⁷

Ποια είναι όμως η ιστορία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής;

α) Η έναρξη της Κατοχής.

Είναι τραγική ειρωνεία, αλλά η στρατιωτική κάθοδος του Χίτλερ την 6^η Απριλίου 1941 στην Ελλάδα που οδήγησε στην τετράχρονη κατοχή της, οφείλεται σε ένα καπρίτσιο (capriccio).

Στο πείσμα του Ιταλού Φασίστα και δικτάτορα, Μπενίτο Μουσολίνι, να καταλάβει την Ελλάδα ικανοποιώντας τις επεκτατικές του βλέψεις στα Βαλκάνια και την επιθυμία του να αποδειχθεί επάξιος σύμμαχος του Φύρερ, Αδόλφου Χίτλερ.¹⁸ Η παταγώδης αποτυχία του Μουσολίνι να εισβάλλει στην χώρα στην διάρκεια του χειμώνα 1940-1941 που συντέλεσε στην αμαύρωση του στρατηγικού γοήτρου του Άξονα από τη μεγαλειώδη νίκη του ελληνικού στρατού η οποία και αποτέλεσε την πρώτη ήττα του Άξονα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υποχρέωσαν τον Χίτλερ να προσφέρει στον Ιταλό σύμμαχο την πολύτιμη βοήθεια του¹⁹ επιτυγχάνοντας την εισβολή στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στην Θεσσαλονίκη, την 9^η Απριλίου 1941.

¹⁷ S-L Hourmouziou, *Starvation in Greece*, Harrison & sons Ltd, Great Britain 1943, p. 5.

¹⁸ Αν και ο Χίτλερ απαιτεί κατηγορηματικά την διατήρηση της “ηρεμίας” στα Βαλκάνια και επιδεικνύει (αρχικά τουλάχιστον) περιορισμένο ενδιαφέρον για την Ελλάδα, ο Μουσολίνι αποφασίζει στις 11-12 Αυγούστου 1940 αιφνιδιαστική επίθεση κατά της Ελλάδας με σκοπό εδαφικά οφέλη επηρεασμένος κυρίως από τον γαμπρό του και Υπουργό Εξωτερικών, Τσιάνο, ο οποίος υπήρξε ο κύριος υποκινητής του πολέμου θεωρώντας την επιχείρηση εύκολη. Ο αιφνιδιασμός και η αγανάκτηση του Μουσολίνι από την απροειδοποίητη γερμανική κατάληψη της Ρουμανίας επιτάχυνε το σχέδιό του. “Ο Χίτλερ με φέρνει πάντα αντιμέτωπο προ τετελεσμένων γεγονότων. Αυτή τη φορά θα τον πληρώσω με το ίδιο νόμισμα: Από τις εφημερίδες θα πληροφορηθεί ότι εισέβαλα στην Ελλάδα. Έτσι, θα αποκατασταθεί η ισορροπία”. Πράγματι, ο Χίτλερ αιφνιδιάζεται τις πρωινές ώρες της 28^{ης} Οκτωβρίου από την είδηση της ιταλικής επίθεσης και στο Βερολίνο επικρατεί οργή για την “εντελώς ακατανόητη” και λανθασμένη από άποψη στρατηγικής ιταλική ενέργεια λίγο πριν τον χειμώνα. Ωστόσο, οι ήττες του ιταλικού στρατού στην διάρκεια του πολέμου καταρρακώνουν το ηθικό του Μουσολίνι, ο οποίος παραδέχεται πως είναι υποχρεωμένος να ζητήσει την μεσολάβηση του Χίτλερ, βλ. Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. Α΄, Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (08), ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, σσ. 78-81, 102.

¹⁹ Ο Χίτλερ στην πραγματικότητα δεν ήθελε να εισβάλει στην Ελλάδα, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), Αλεξάνδρεια, β έκδοση, Αθήνα 1994, σ. 41. Κατά την ομιλία του στο Ράιχσταγ την 4^η Μαΐου 1941 ο Χίτλερ θα επιχειρήσει να παρουσιάσει τα στρατιωτικά δρώμενα αναφορικά με την επίθεση κατά της Ελλάδας με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε όχι μόνο να μην εκθέσει τον σύμμαχό του, Μουσολίνι, αλλά να αποκαταστήσει και το κύρος του. Ανέφερε χαρακτηριστικά πως ο Ντούτσε ουδέποτε του ζήτησε να θέσει στην διάθεσή του ούτε μία στρατιωτική μεραρχία καθώς ήταν πεπεισμένος πως η επίθεση κατά της Ελλάδας θα στεφόταν με επιτυχία, άποψη που συμμεριζόταν και ο ίδιος. Έτσι, η συγκέντρωση των γερμανικών δυνάμεων δεν έγινε με σκοπό την παροχή βοήθειας στην Ιταλία εναντίον της Ελλάδας, αλλά με σκοπό να προλάβει την βρετανική απόπειρα μυστικής εγκαθίδρυσης υπό την σκέπη του ελληνο-ιταλικού πολέμου στα Βαλκάνια, «Ο χθεσινός ιστορικός λόγος του Καγκελάριου κ. Χίτλερ εις το Ράιχσταγ», Δευτέρα, 5 Μαΐου 1941, *Η Καθημερινή*, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Στον απόηχο της ανακωχής που υπέγραψε ο στρατηγός Τσολάκογλου με τον Άξονα και τέθηκε σε ισχύ την 23^η Απριλίου 1941²⁰, η Ελλάδα (η μοναδική χώρα που πολέμησε ταυτόχρονα εναντίον της Ιταλίας και της Γερμανίας) αναγκαστικά προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα με την διαίρεση της σε τρεις ζώνες ισάριθμες των νέων κυριάρχων της.

Η Γερμανία διατηρεί υπό τον έλεγχό της όσες περιοχές κρίνει μείζονος στρατιωτικής σημασίας: Την Θεσσαλονίκη, την περιοχή μεταξύ των ποταμών Στρυμόνα και Αλιάκμονα, την Φλώρινα, μια στενή συνοριακή λωρίδα στον Έβρο μαζί με το Σουφλί και το Διδυμότειχο, καθώς και τα νησιά Λήμνος, Λέσβος, Άγιος Ευστράτιος, Σκύρος. Νοτιότερα, υπό γερμανική κατοχή βρίσκονται η Αττική, οι ακτές του Σαρωνικού και της Πελοποννήσου, η Σαλαμίνα, η Αίγινα, ο Πόρος, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, η Μήλος και η Κρήτη. Η Ιταλία καταλαμβάνει τις εναπομείναντες περιοχές, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, εκτός της Ανατολικής Μακεδονίας, της υπόλοιπης Δυτικής Θράκης, της Θάσου και της Σαμοθράκης²¹ που παραχωρήθηκαν ως «ένδειξη ευγνωμοσύνης»²² στους Βούλγαρους από τον Χίτλερ.

Η ακάματη αυτή απόκτηση ελληνικών εδαφών εκ μέρους των Βούλγαρων και η είσοδος των Ιταλών στην χώρα κατόπιν της γερμανικής επέμβασης δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό «κυρίαρχοι» αντί του «κατακτητές» στην προηγούμενη αναφορά μας στους Γερμανούς, Ιταλούς και Βούλγαρους.

Η είσοδος των γερμανικών στρατευμάτων την 27^η Απριλίου 1941 στην Αθήνα (η οποία για πρώτη φορά μετά την ίδρυση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους-1833- τελεί και πάλι υπό ξένη στρατιωτική κατοχή) σηματοδοτεί μια κοσμογονική αλλαγή για την Ελλάδα και δεν πρόκειται για ένα απλό επεισόδιο που απλώς θα

²⁰ «Η συναφθείσα ανακωχή», *Ελεύθερον Βήμα*, Δευτέρα, 28 Απριλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Τον Αύγουστο του 1941, ο Τσολάκογλου θα θελήσει να διευκρινίσει ότι η σύναψη της συνθηκολόγησης είναι μια καθαρά στρατιωτική πράξη για την οποία έχει αναλάβει την ευθύνη και θεωρεί πως με την πράξη αυτή προσέφερε ύψιστη εξυπηρέτηση στην χώρα, «Ο κ. Τσολάκογλου καλεί όλον τον λαόν να συμβάλει εις την ανόρθωσιν της χώρας», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Σάββατο, 30 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Τον Οκτώβριο του 1941, θα δηλώσει πως η συνθηκολόγηση δεν υπήρξε πράξη δειλίας, αλλά αποτέλεσμα θαρραλέας κατά πρόσωπο αντιμετώπισης της σιδηράς πραγματικότητας. Ο στρατός συνθηκολόγησε όταν κατέστη ανθρωπίνως απόλυτα αδύνατη η περαιτέρω διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων ισχυριζόμενος πως αντιμετώπισε το εξής ιστορικό δίλημμα: Είτε να συνεχίσει τον αγώνα (τον οποίο όμως είχε εγκαταλείψει η Κυβέρνηση των Αθηνών) και ενώ οι προϋποθέσεις οποιασδήποτε πολεμικής επιχείρησης είχαν εκλείψει οδηγώντας τους Έλληνες στρατιώτες σε βέβαιη σφαγή και εξόντωση, είτε να αναλάβει την πρωτοβουλία συνθηκολόγησης αποτρέποντας την μετατροπή της ελληνικής υπαίθρου σε απέραντο νεκροταφείο, «Η κατάσταση γυμνή από κάθε απατηλόν περίβλημα», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 18 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Στην απολογία του στην δίκη των πολιτικών δωσίλογων (που ξεκίνησε την 21^η Φεβρουαρίου 1945) ο Τσολάκογλου θα υποστηρίξει: «Υπό τας τραγικάς αυτάς συνθήκας ευρέθην προ του διλήμματος ή να γίνει ο στρατός μας ολοκαύτωμα ή να τολμήσω την συνθηκολόγησιν. Και ετόλμησα διά να σώσω την τιμήν των όπλων και την ζωήν εκατοντάδων χιλιάδων πολεμιστών. Δεν είστενα εις το δόγμα ότι έπρεπε να μεταβληθεί η Ελλάς εις απέραντον νεκροταφείον και σωρούς ερειπίων», «Ο κ. Τσολάκογλου ήρchiσε απολογούμενος», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 17 Απριλίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Πολύ αργότερα θα δικαιολογήσει και την επιλογή της λέξης τόλμη: «Μεταχειρίζομαι την λέξιν “Τόλμη” διότι, ως είπεν και ο στρατηγός Πάγκαλος, η απόφασις διά συνθηκολόγησιν είναι γενναιότερα πράξις από την ατομικήν επί του πεδίου ανδρείαν [...]. Μέχρι σήμερον δεν μετενόησα δια το τόλμημά μου. Τουναντίον αισθάνομαι υπερηφάνειαν», Γεώργιος Κ. Σ. Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1959, σ. 132.

²¹ Ευστράτιος Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές Αρχές Κατοχής και ελληνική διοίκηση» στο Βασίλης Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.) *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 91-92.

²² Βλ. Φλάτσερ, ό. π., σ. 107.

διακόψει την μονοτονία της καθημερινής ζωής. Εγκαινιάζεται μια νέα πραγματικότητα με την οποία έκλεισε απότομα η περίοδος της ευκολίας και των κεκτημένων συνηθειών. Πρώτη προτεραιότητα όλων θα πρέπει να είναι η ζωή, η ύπαρξη, προφητεύει η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, προβάλλοντας τον σκληρό μόχθο ως την καλύτερη εγγύηση για την επιβίωση και την φράση «*η ισότης εν τη δυστυχία*» του Γάλλου Πρωθυπουργού Φιλίπ Πεταίν ως τον νέο κανόνα που θα πρέπει να ρυθμίζει την ζωή.²³

Αποστέλλοντας γράμμα σε έναν Έλληνα οικείο της μια Αμερικανίδα που εγκατέλειψε αρχές Ιουλίου την Αθήνα για τον Λίβανο με τελικό προορισμό την Νέα Υόρκη, αφού αρχικά μεταφέρει νέα για την οικογένεια και τους φίλους του που διαμένουν στην κατεχόμενη πλέον Ελλάδα, παράλληλα μεταφέρει εικόνες από τις συνθήκες που επικρατούν στην πρωτεύουσα:

«[...] Η γερμανική κατοχή της Αθήνας ήταν σχετικά ήπια. Πήραν όλα τα τρόφιμα, επέταξαν όσα σπίτια τους άρεσαν, τα έπιπλα, όλα. Οι περισσότεροι θέλησαν να είναι φιλικοί, αλλά δεν εισέπραξαν παρά ψυχρότητα από τους Έλληνες. Δεν υπήρξε ούτε για μια στιγμή προσποιητός ενθουσιασμός από τους Έλληνες. Έλεγαν πως ποτέ δεν είχαν ονειρευτεί ότι θα μπορούσε ένας λαός να τους αντιμετωπίσει τόσο ψυχρά. Η συμπεριφορά των Ελλήνων ήταν και είναι θαυμάσια. Αγνοούν τους Γερμανούς.

“Το κόκκινο πανί» της κατοχής έρχεται τώρα. Τα τρόφιμα όλο και λιγοστεύουν. Όσο τα φρούτα και τα λαχανικά είναι στην εποχή τους, οι άνθρωποι δεν θα πεινάσουν, αλλά κανείς δεν τολμά να σκεφτεί τι θα φέρει ο χειμώνας. Οι Γερμανοί έχουν στείλει στην Γερμανία και στη Λιβύη κάθε τρόφιμο που μπορούσαν να βάλουν στο χέρι. Σε μερικά μέρη δεν υπάρχει καθόλου ψωμί. Όταν φύγαμε στην Αθήνα επιτρεπόταν μόνο 50 δράμια ανά άτομο την ημέρα. Δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου λάδι, βούτυρο και σαπούνι. Τα καταστήματα είναι άδεια. Οι άνθρωποι που έχουν χρήματα δεν θα πεινάσουν επειδή υπάρχει μια ορισμένη ποσότητα παράνομων τροφίμων (bootlegged food), αλλά οι τιμές είναι απαίσιες. Όταν φύγαμε, τα τσιγάρα ήταν δυσεύρετα. Οι Γερμανοί είχαν αφήσει ελάχιστα για τους Ιταλούς και οι Ιταλοί δεν είναι καθόλου ευτυχημένοι στην Ελλάδα. Δεν βλέπεις ποτέ Ιταλό μόνο του, είναι πάντα ομάδες.

Παρόλα αυτά, θα είχες εκπλαγεί αν μπορούσες να δεις πόσο φυσιολογική φαίνεται η ζωή γενικά.

Άκουσες ότι η Κυρία Δέλτα πέθανε; Όταν άκουσε στο ραδιόφωνο ότι η γερμανική σημαία κυμάτιζε στην Ακρόπολη, δεν μπόρεσε να το αντέξει. Πήρε δηλητήριο και πέθανε λίγες μέρες αργότερα. Ο Κύριος Δέλτα δεν ξέρει ότι πήρε δηλητήριο, αλλά η υπόλοιπη οικογένεια το γνωρίζει. Θα υπέφερε τόσο πολύ αν θα έπρεπε να δει τις συνέπειες της κατοχής, ώστε κανείς δεν θα μπορούσε να ευχηθεί να μην είχε πάρει την κατάσταση στα χέρια της [...].

Υπάρχουν εκατοντάδες Βρετανοί στρατιώτες στην Ελλάδα και ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες τους προσέχουν είναι θαυμάσιος. Από τους πιο φτωχούς μέχρι τους πιο ισχυρούς, όλοι προσφέρουν καταφύγιο και βοήθεια για να βρουν τρόπους να αποδράσουν [...].²⁴

²³ «Ατενίζοντας τα πράγματα», *Ελεύθερον Βήμα*, Δευτέρα, 28 Απριλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα πλαίσια του αγώνος μας», *Ελεύθερον Βήμα*, Τρίτη, 29 Απριλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁴ Γράμμα στην αγγλική με ημερομηνία 24 Ιουλίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Είναι τόσο εκτεταμένη η αρπακτική μανία των Γερμανών σε σημείο που «ο πληθυσμός σχημάτισε την εντύπωση πως κάνουν πόλεμο για να φάνε ότι βρίσκουν στις κατακτημένες χώρες, πως δε σκοτίζονται για άλλο τίποτα στον κόσμο».²⁵

Στις 21 Απριλίου του 1941, ο Εμμανουήλ Τσουδερός αποδέχθηκε²⁶ την πρόταση του βασιλιά Γεωργίου Β΄ να αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας σε αντικατάσταση του Αλεξάνδρου Κορυζή, ο οποίος είχε αυτοκτονήσει τρεις ημέρες νωρίτερα. Στις 23 Απριλίου, η κυβέρνηση Τσουδερού, η βασιλική οικογένεια και η Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδας, εγκατέλειψαν την Αθήνα λίγες μέρες πριν την είσοδο των Γερμανών, με πρώτο σταθμό την Κρήτη. Μετά την πτώση της μεγαλονήσου διέφυγαν στο Κάιρο της Αιγύπτου, που αποτελούσε έδρα της εκεί βρετανικής συμμαχίας, θέτοντας τις μονάδες του ελληνικού πολεμικού ναυτικού και της αεροπορίας υπό βρετανική διοίκηση. Ο χρυσός της κεντρικής τράπεζας κατέληξε στην Πρετόρια της Νότιας Αφρικής.²⁷

Στις 30 Απριλίου 1941, με την ορκωμοσία της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης στα παλαιά ανάκτορα στην Αθήνα εγκαινιάζεται η σύσταση της «Ελληνικής Πολιτείας», σύμφωνα με την επίσημη ονομασία του κατοχικού καθεστώτος, που αποτελούσε στην πραγματικότητα «ένα υβριδικό πολιτειακό μόρφωμα με περιορισμένες δικαιοδοσίες».²⁸ Πρώτος κατοχικός Πρωθυπουργός ορίζεται ο στρατηγός της συνθηκολόγησης, ο Τσολάκογλου, με την κυβέρνηση του να απαντάται στον αθηναϊκό Τύπο ως «Εθνική» και τα μέλη της να χαρακτηρίζονται ως «αληθινοί Έλληνες» επειδή επέλεξαν να πράξουν το καθήκον τους.

Δηλαδή να παραμείνουν στον ρημαγμένο τόπο, πιστοί στον τόπο που τους γέννησε, ώστε να συμβάλλουν στο τραχύ και δύσκολο έργο της Κυβέρνησης και να μοιραστούν με τον λαό τις δυσκολίες των άσχημων καιρών, σε αντίθεση με τους κύριους υπεύθυνους, τους «φυγάδες», που τρέπονται σε άλλες θάλασσες και κλίματα προσδίδοντας στην έννοια της Πατρίδας κοσμοπολίτικη αύρα. Σε τέτοιο σημείο μάλιστα ώστε να μην βρίσκουν καμία διαφορά ανάμεσα στην Πλατεία Συντάγματος και τα πολυτελή ξενοδοχεία της Αιγύπτου,²⁹ γράφει η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, αφήνοντας σαφείς αιχμές για τα μέλη της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης στο Κάιρο και τον Πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό.

²⁵ Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, Δ. Τζιόβας (επιμ.), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, σ. 264.

²⁶ «Όταν άλλοι αρνήθηκαν, μετά τον τραγικό θάνατο του Αλ. Κορυζή, να αναλάβουν την ευθύνη της πρωθυπουργίας μπροστά στα προελαύνοντα τανκς και κάτω από τα στούκας ενός παντοδύναμου τότε εχθρού, δέχθηκε να επαμιστεί το ιστορικό βάρος της πικρής αυτής ευθύνης. Δέχθηκε-πρέπει όλα αυτά να συνεκτιμηθούν-να εκτεθεί στους κινδύνους της μετοικεσίας του κράτους στην Κρήτη και στις μεγάλες δοκιμασίες που του επιφυλάχθηκαν εκεί το πλευρό του Γεωργίου Β΄ [...]. Ότι έπραξε τότε ο Εμμανουήλ Τσουδερός ήταν ιστορικά απαραίτητο», Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, τρίτη έκδοση, βιβλιοπωλείον της Εστίας Αθήνα 2003, σσ. 17-18.

²⁷ Ζήσιμος Χ. Συνοδινός (επιμ.), *«Ημερολόγιον Συμβάντων» του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας Αθηνών 1943-1945*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014, σ. 22.

²⁸ Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Ασίνη, Αθήνα 2014, σ. 27.

²⁹ «Το αληθές “Μέχρις εσχάτων”», «Ωρκίσθη και ανέλαβεν η υπό τον Στρατηγόν Τσολάκογλου Εθνική Κυβέρνησις», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 1 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Πολύ αργότερα ο Τσολάκογλου θα δηλώσει πως έκρινε σκόπιμο να αναλάβει την διακυβέρνηση της χώρας για να μην απολεστεί η κρατική έννοια, για να διατηρηθεί η εθνική ενότητα και συνεκτικότητα και για να μη διαλυθεί το έθνος εις άτομα τα οποία θα γίνονταν έρμαια παντοίων ανέμων», «Ο λόγος του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Δευτέρα, 6 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η άρνηση του Αρχιεπίσκοπου Χρύσανθου να ορκίσει την κατοχική κυβέρνηση³⁰ (που οδήγησε στην ενθρόνιση του Δαμασκηνού την 6^η Ιουλίου 1941³¹), έδωσε το σύνθημα της αντίστασης του λαού, ο οποίος εξακολουθεί να χαράσσει στους τοίχους προσβλητικές επιγραφές για τον εχθρό, σύμφωνα με τις πληροφορίες της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης.³²

³⁰ Σε διάγγελμα της η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος την 6^η Απριλίου 1941 χαρακτηρίζει τη Χιτλερική Γερμανία έτερο εχθρό, «η οποία άδικα και άνανδρα επιτίθεται κατά της ιεράς ημών χώρας», Χρύσανθος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Α.Ε.8/02, ΦΑΚ. 7, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³¹ «Η ενθρόνισις του Μακαριώτατου Αρχιεπίσκοπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Δαμασκηνού», Καινή Κτίσις, 370, Ιούλιος-Αύγουστος 1941, στο Χρύσανθος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Α.Ε.8/02, ΦΑΚ. 7, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³² «Ειδήσεις εξ Ελλάδος» (Λονδίνο, 20 Νοεμβρίου 1941), Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

**β) Η πορεία της χώρας προς την πείνα.
Το χρονικό της επισιτιστικής κρίσης με επίκεντρο την Πρωτεύουσα.**

1941

«Το ζήτημα του φαγητού είναι ολοένα ανησυχητικότερο. Τα αποθέματα είναι ανύπαρκτα. Τι θα γίνει όταν εξαντληθούν; Κανένας δεν πιστεύει τις διαβεβαιώσεις πως η Γερμανία...θ' αναλάβει τον επισιτισμό μας! Από πού;». Η ημερολογιακή αυτή εγγραφή του Αθηναίου δικηγόρου, Χρήστου Χρηστίδη, φέρει ημερομηνία 29 Απριλίου του 1941.³³

Αρχές Μαΐου, το ημιεπίσημο Γερμανικό πρακτορείο μεταδίδει ότι το Βρετανικό Υπουργείο Αποκλεισμού κήρυξε την Ελλάδα, πλην της Κρήτης, έδαφος κατεχόμενο υπό του εχθρού με αποτέλεσμα να περιλαμβάνεται στον Βρετανικό αποκλεισμό. Ο εκφωνητής του ραδιοφωνικού σταθμού του Βερολίνου στην Αθήνα κατά την νυκτερινή ομιλία του, σχολιάζοντας την ανακοίνωση του Αγγλικού Υπουργείου Οικονομικού Πολέμου, παρατήρησε ότι αφού οι Έλληνες εξαιτίας μιας εγκληματικής Κυβέρνησης θυσίασαν το αίμα τους για χάρη της Αγγλίας, εγκαταλείπονται πλέον από αυτήν και υφίστανται το αίσχιστο μέτρο του αποκλεισμού. *«Η ευθύνη της Αγγλίας είναι μέγιστη και δικαίως θα υποστεί τις συνέπειες των πράξεων της μέσω των συνεχών πληγμάτων που δέχεται από τον γερμανικό στρατό»*,³⁴ κατέληξε ο εκφωνητής.

Ήδη από τις πρώτες ημέρες του Μαΐου 1941 ο επισιτισμός προβάλλεται στις αθηναϊκές εφημερίδες ως πρόβλημα, εξαιτίας των έγκυρων πληροφοριών πως η Κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν βρήκε αποθέματα ειδών πρώτης ανάγκης στις αποθήκες επισημαίνοντας ιδιαίτερα πως δεν είχε ληφθεί μέριμνα από την προηγούμενη κυβέρνηση για τις ανάγκες του πληθυσμού. *«Τονίζεται ότι είναι αδύνατον ο λαός να φανταστή είς ποίαν κατάσταση ευρέθη η χώρα από επισιτιστικής απόψεως όταν ήλθεν ο νικητής. Αι αποθήκαι ευρέθησαν κεναί»*, διαβάζουμε σε φύλλο της *Καθημερινής*, επισημαίνοντας πως οι δυσχέρειες επιτείνονται από το πρόβλημα στις συγκοινωνίες και την διακοπή της επικοινωνίας με την επαρχία.

Ωστόσο, διευκρινίζεται πως παρά την υφιστάμενη κατάσταση δεν συντρέχει λόγος ανησυχίας του κοινού καθώς δεν τίθεται ζήτημα άρτου, ο οποίος πλέον διατίθεται με ατομικό δελτίο. Αν και οι ανωμαλίες και δυσχέρειες δεν προβλέπεται να επιλυθούν εντός ολίγων ημερών, χάρη στις συντονισμένες προσπάθειες της Κυβέρνησης και στις διευκολύνσεις που παρέχουν οι γερμανικές αρχές, δεν πρόκειται να δημιουργηθεί ζήτημα διατροφής του πληθυσμού.

Μία επιπλέον διαβεβαίωση και ταυτόχρονα προειδοποίηση που δίνεται είναι πως η Κυβέρνηση δεν πρόκειται να ανεχθεί καταχραστές της ευημερίας του πληθυσμού και πως προτίθεται να πατάξει σκληρά την αθέμιτη κερδοσκοπία διώκοντας αμείλικτα όσους επιχειρήσουν να δράσουν εις βάρος του λαού. Προς αυτή την κατεύθυνση, ανακοινώνεται η ποινή του θανάτου για όσους διαπράξουν το

³³ Το ημερολογιακό απόσπασμα αναφέρεται στο Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα του χειμώνα του 1941-1942» στο Αρχαιοτάξιο, Μάιος 2005, τχ.7, ΑΣΚΙ/Θεμέλιο, σ. 57.

³⁴ «Η Αγγλία εκήρυξε την Ελλάδα ως έδαφος κατεχόμενον υπό του εχθρού και περιλαμβάνεται εις τον αποκλεισμόν», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 2 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

κακούργημα της απόκρυψης μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων με σκοπό να προκαλέσουν ελλείψεις και ύψωση των τιμών άνω των διατιμήσεων.³⁵

Αν και οι επισιτιστικές συνθήκες στην Αθήνα έχουν φθάσει σε οξύ σημείο, δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας για μονιμοποίηση της ελλείψεως και της ανωμαλίας, διαβάζουμε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* την 6^η Μαΐου, αποδίδοντας την σπανιότητα των ειδών στην εξάρθρωση των συγκοινωνιών συνεπεία του πολέμου. Με την αποκατάσταση των συγκοινωνιών και την λήψη όλων των απαραίτητων μέτρων από την Κυβέρνηση και τις γερμανικές Αρχές εκφράζεται η βεβαιότητα ότι βαθμιαία θα αποκατασταθεί η επισιτιστική επάρκεια τόσο στην Πρωτεύουσα, όσο και στην επαρχία.³⁶

Την ίδια ημέρα, η εφημερίδα *Η Καθημερινή* αναφέρει πως οι επαρχίες ασφαλώς και διαθέτουν τρόφιμα καθώς και τα είδη πρώτης ανάγκης που στερείται η πρωτεύουσα, αλλά η έλλειψη μεταφορικών μέσων προκαλεί δυσχέρειες στην απόκτησή τους.³⁷ Η *Ακρόπολις* υποστηρίζει πως η βαθμιαία αποκατάσταση του συγκοινωνιακού δικτύου θα βελτιώσει τον επισιτισμό, αλλά όχι πλήρως και επαρκώς, προβάλλοντας ως μοναδικό τρόπο θεραπείας την εντατικοποίηση της γεωργίας και της παραγωγής υπό την προϋπόθεση να μην μείνει ούτε σπιθαμή γης ακαλλιέργητη. Ωστόσο, απαιτείται βελτίωση σε όλους τους παραγωγικούς κλάδους (δημητριακά, καπνός, βαμβάκι, ρυζοκαλλιέργεια, ζάχαρη, αλιεία) με την λήψη των κατάλληλων μέτρων ώστε η ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής να αποτελέσει την βάση της εθνικής ανοικοδόμησης.³⁸

Ο Υπουργός Γεωργίας επίσης θεωρεί πως είναι επιτακτική ανάγκη να καλλιεργηθεί μέχρις εσχάτης γωνίας κάθε καλλιεργήσιμος χώρος και να μην μείνει ακαλλιέργητη ούτε σπιθαμή γης τονίζοντας πως προκειμένου να καταστεί δυνατή η εξασφάλιση της διατροφής, θα πρέπει να δοθεί η μάχη της επάρκειας μέσω της εντατικής εργασίας.³⁹ Στα πλαίσια της εντατικοποίησης της καλλιέργειας, οι κήποι στα περίχωρα των Αθηνών που καταλαμβάνουν πενήντα χιλιάδες στρέμματα προβάλλονται ως επισιτιστική όαση για τον πεινασμένο πληθυσμό αν και εφόσον καλλιεργηθούν με σκοπό τη παραγωγή κηπουρικών προϊόντων.⁴⁰

Με σκοπό την άμεση αντιμετώπιση των αναγκών διατροφής του πληθυσμού αποφασίστηκε τέλη Μαΐου από το Υπουργείο Γεωργίας και το Υπουργείο Επισιτισμού η συγκέντρωση του σίτου κριθαριού, βρώμης και σικάλεως ώστε να χρησιμοποιηθεί από την κοινοπραξία των Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών. Στους παραγωγούς επιτρέπεται να κρατούν από την παραγωγή τους μόνο την

³⁵ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα της χώρας», «Ουδεμία ανησυχία του κοινού δικαιολογείται», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 2 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η ποινή του θανάτου», *Ελεύθερον Βήμα*, Δευτέρα, 12 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁶ «Ο επισιτισμός», Τρίτη, 6 Μαΐου 1941, *Ακρόπολις*, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁷ «Επισιτισμός και συγκοινωνία», Τρίτη, 6 Μαΐου 1941, *Η Καθημερινή*, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁸ «Εργασίαν σκληράν και συστηματικήν», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 24 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διά ν' αυξηθή η γεωργική μας παραγωγή», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 8 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα ζητήματα της παραγωγής», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 9 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η Αλιεία», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 10 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο καπνός και ο βάμβαξ», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διά την εντατικήν καλλιέργειαν», *Η Πρωΐα*, Τρίτη, 13 Μαΐου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³⁹ «Η ανάγκη της εντατικής καλλιέργειας προς αντιμετώπισιν του επισιτισμού», *Ελεύθερον Βήμα*, Κυριακή, 15 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁰ «Ο παραγωγικός χώρος των αστικών κέντρων», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 22 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

απαραίτητη ποσότητα για τις ανάγκες διατροφής της οικογένειας τους και της προσεχούς σποράς των αγρών τους.⁴¹

Η παρατηρούμενη έλλειψη τροφίμων οφείλεται κυρίως στην αδυναμία των μεταφορών και στην πραγματική ανυπαρξία των ειδών στα κέντρα παραγωγής, γράφει το *Ελεύθερον Βήμα*, τονίζοντας την σπουδαιότητα της αποκατάστασης των συγκοινωνιών. Δεν μπορεί να νοηθεί εμπόριο, επισιτισμός, με μια λέξη «Ζωή», χωρίς συγκοινωνίες και χωρίς την επικοινωνία των ανθρώπων μεταξύ τους. Διευκρινίζει ωστόσο πως ο επισιτισμός της χώρας δεν βρισκόταν σε καλή κατάσταση και πριν ακόμη τα γερμανικά στρατεύματα εισέλθουν στην χώρα επειδή δεν υπήρξε πρόβλεψη για τον σχηματισμό αποθεμάτων.

Αναφερόμενη στην επιτυχή αντιμετώπιση των άμεσων επισιτιστικών αναγκών των κατοίκων της Αθήνας και του Πειραιά, των οποίων το πρόβλημα της διατροφής προβάλλει επιτακτικότερο, η εφημερίδα σπεύδει να επισημάνει πως «ο λαός δεν πρόκειται να πεινάσει».⁴²

Εξαιτίας της σοβαρότητας του επισιτιστικού προβλήματος είναι επιτακτική και επείγουσα ανάγκη να βρεθεί λύση, αλλά προκειμένου να ευοδωθούν οι κυβερνητικές προσπάθειες απαιτείται η σύμπραξη και καρτερικότητα του κοινού, συμβουλεύει η *Πρωία*. Αδιαμφισβήτητα, η αναδιοργάνωση του επισιτισμού είναι μείζονος σημασίας, σύμφωνα με την εφημερίδα, η οποία εκτιμά πως μεγάλο μέρος των επισιτιστικών δυσχερειών οφείλεται στο γεγονός πως ορισμένα είδη είναι άνισα καταναμημένα στην χώρα. Η εφημερίδα συνιστά την εντατική καλλιέργεια λαχανόκηπων και τάσσεται υπέρ της λήψης αυστηρών μέτρων για την πάταξη της κερδοσκοπικής βουλιμίας εξομοιώνοντας την αισχροκέρδεια με ανόσιο κοινωνικό κακούργημα, την απόκρυψη ειδών χάριν της κερδοσκοπίας με την απεχθέστερη ληστεία και την ύψωση των τιμών των τροφίμων με την δολοφονία των εργατικών τάξεων.⁴³

Είναι οδυνηρό, πρωτοφανές και τρομακτικό το φαινόμενο του ασυγκράτητου ιλίγγου που έπιασε τους εκμεταλλευτές του λαού να μετατρέψουν σε δάκρυα το χαρτονόμισμα, τις στερήσεις και την δυστυχία του, γράφει η *Ακρόπολις*. Αηδία και φρίκη προκαλεί ο αναίσθητος αυτός εγωισμός, με την εφημερίδα να υποστηρίζει ως μόνη λύση την σύλληψη των μαυραγοριτών και το εκτελεστικό απόσπασμα.⁴⁴

Έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο η πώρωσή τους που επιχειρούν να κλέψουν πεινώντας και γυμνητεύοντας,⁴⁵ γράφει η *Πρωϊά*, με το Υπουργικό Συμβούλιο να τους θεωρεί υπεύθυνους για τον πανικό που έχει καταβάλλει τον πληθυσμό.⁴⁶ Είναι τόσα πολλά τα κρούσματα ανθρώπων που εξαπατήθηκαν από μαυραγορίτες που είτε τους πούλησαν εν αγνοία τους νοθευμένα είδη, είτε τους υποσχέθηκαν τρόφιμα ορίζοντας σημείο συνάντησης και αφού παρέλαβαν τα χρήματα εξαφανίστηκαν χωρίς να παραδώσουν τα αναμενόμενα είδη, ώστε η *Ακρόπολις* να συμβουλεύει: «Φοβού τους

⁴¹ «Η συγκέντρωση των εγχώριων προϊόντων», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 30 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴² «Το ζήτημα του επισιτισμού», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 2 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μέριμνα διά τας συγκοινωνίας», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 16 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³ «Το πρόβλημα του επισιτισμού», *Η Πρωϊά*, Κυριακή, 4 Μαΐου 1941, Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας, «Η αναδιοργάνωση του επισιτισμού», *Η Πρωϊά*, Τετάρτη, 7 Μαΐου 1941, Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.

⁴⁴ «Ο μόνος τρόπος», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 28 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁵ «Οι κερδοσκόποι», *Η Πρωϊά*, Κυριακή, 29 Ιουνίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.

⁴⁶ «Η χθεσινή σύσκεψις διά την οικονομικήν, δημοσιονομικήν και επισιτιστικήν κατάστασιν», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 6 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Δαναούς και τρόφιμα φέροντας!...»,⁴⁷ αποδίδοντας με τη φράση αυτή σε Έλληνες την άσκηση του μαυραγοριτισμού.

«Πως επιτρέπεται να βρίσκονται σε κάθε γωνιά δρόμου άνθρωποι οι οποίοι με μία χειρονομία δίνουν να καταλάβει κάποιος πως είναι σε θέση να πουλήσουν τρόφιμα»; Αυτό το ρητορικό ερώτημα θέτει η εκδιδόμενη στην Αθήνα γερμανική εφημερίδα *Γερμανικά Νέα διά την Ελλάδα* προτείνοντας στους αγοραστές να δημιουργήσουν αληθινό μέτωπο κατά των εχθρών του λαού, όπως αποκαλούνται οι μαυραγορίτες στην Γερμανία.⁴⁸ Γερμανός αρθρογράφος υποστηρίζει πως στην Γερμανία θεωρούνται εγκληματίες χείριστου είδους επειδή επωφελούνται της κατάστασης συνεπεία της έλλειψης τροφίμων και συγκεντρώνει αποθέματα τα οποία έπειτα πουλά κρυφά σε υπέρογκες τιμές για να κερδίσει πολλά.⁴⁹

Άνθρωποι του εμπορικού κόσμου καταγγέλλουν πως πολλά άτομα, άσχετα με το εμπορικό επάγγελμα, αναμιγνύονται με την εμπορία τροφίμων με σκοπό να αισχροκερδήσουν, οι οποίοι αγοράζουν και πωλούν χωρίς άδεια ασκώντας λαθρεμπόριο.⁵⁰ Τα τεχνάσματα που χρησιμοποιούν για να μεταφέρουν τρόφιμα από περιοχή σε περιοχή είναι πολλά, με πλέον ευφάνταστη την ιδέα της απόκρυψης τροφίμων σε φέρετρο.⁵¹

Κάθε περίοδος αισχροκέρδειας που καταγράφηκε στην Ελλάδα οφείλεται κυρίως στον πόλεμο, ο οποίος πάντοτε ευνοεί τον έμπορο, γράφει η εφημερίδα *Νέα Ελλάς* Βόλου. Στην περίπτωση όμως του τελευταίου πολέμου η εφημερίδα εντοπίζει μια σημαντική διαφορά. Η αισχροκέρδεια δεν διενεργείται μόνο από την εμπορευόμενη τάξη, αλλά από όλες τις τάξεις και σε μεγάλη έκταση, κυρίως δε από τις κατώτερες επειδή η ζωή ακρίβυνε και δεν μπορούν να «τα βγάλουν πέρα» με αποτέλεσμα να ασχολούνται με την μαύρη αγορά. Η μαύρη αγορά λοιπόν είναι πολύ διαδεδομένη και γίνεται σε μεγάλη έκταση επειδή διενεργείται από πλήθος ανθρώπων. Και ο άνθρωπος των λαϊκών τάξεων είναι αποφασισμένος να διακινδυνεύσει την φυλάκιση και την τιμωρία επειδή γνωρίζει πως το κέρδος από την μεταπώληση θα είναι μεγάλο,⁵² υποστηρίζει η εφημερίδα.

Ίσως το πιο κρίσιμο και ασφαλώς πιο σημαντικό στοιχείο στην οικονομία της Κατοχής ήταν ο εφοδιασμός του πληθυσμού με τα απαραίτητα προς το ζειν, με την μαύρη αγορά να αναδεικνύεται στον βασικότερο μηχανισμό κατανομής αγαθών. Το άλλο δημοφιλές σύστημα διανομής στην διάρκεια της Κατοχής ήταν το δελτίο. Και τα δύο αυτά συστήματα λειτούργησαν παράλληλα, αν και με διαφορετικούς ρυθμούς έντασης από χρόνο σε χρόνο, και αδιαμφισβήτητα η μαύρη αγορά ήταν μηχανισμός συγκέντρωσης πλούτου στα χέρια των προμηθευτών. Επιπλέον, τα παράλληλα αυτά

⁴⁷ «Κατορθώματα απατεώνων», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 13 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παραπλάνησης του αγοραστικού κοινού στην μαύρη αγορά είναι η πώληση γάτων αντί για λαγούς, «Συγκέντρωνε γάτους διά να τους πωλήση ως λαγούς», *Λαρισαϊκός Τύπος* (Λάρισα), Τετάρτη, 21 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁸ «Περί μαύρης αγοράς», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 10 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Το άρθρο της γερμανικής εφημερίδας την ίδια ημέρα αναδημοσιεύτηκε επίσης στην *Πρωΐα* υπό τον τίτλο «Ο αγών κατά της μαύρης αγοράς», Ε.Λ.Ι.Α. Αθηνών και στην *Καθημερινή* με τίτλο «Κατά της μαύρης αγοράς», Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁹ «Ο αγών κατά της μαύρης αγοράς», *Σάμος*, Παρασκευή, 21 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁰ «Το εσωτερικόν εμπόριον», *Η Πρωΐα*, Κυριακή, 19 Οκτωβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁵¹ «Τι επινοούν οι μαυραγορίτες. Μέσα σε φέρετρα αντί προσφιλών νεκρών μετέφεραν σφάγια», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Σάββατο, 8 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵² «Η αισχροκέρδεια εις την Ελλάδα», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Σάββατο, 5 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

συστήματα κυκλοφορίας εμπορευμάτων ήταν από τη φύση τους αντίθετα και ανταγωνιστικά και δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά.

Το δελτίο ήταν διοικητικό μέτρο κοινωνικής πρόνοιας που είχε σαν σκοπό την ομοιομορφή διάθεση ειδών πρώτης ανάγκης στον αστικό πληθυσμό. Η μαύρη αγορά όμως ήταν σύστημα που βασιζόταν στην ικανότητα κάθε ατόμου να πλειοδοτεί για ένα συγκεκριμένο αγαθό και βασιζόταν στα μεγάλα κέρδη. Και τα δύο συστήματα διακινούσαν τα ίδια εμπορεύματα και συναγωνίζονταν ως προς τον συνολικό ανεφοδιασμό.⁵³

Με αφορμή το μεγάλο σκάνδαλο που αποκαλύφθηκε τον Νοέμβριο του 1941 στο οποίο εμπλέκονται 16 άτομα «μεγαλοκαρχαρίες της μαύρης αγοράς», οι οποίοι είχαν μεταβάλει σε «χρυσωρυχείο» τροφίμων μια πολυκατοικία στο κέντρο της Αθήνας, αλλά και συνεπεία του εντοπισμού λαθραίας διακίνησης τροφίμων με βενζινόπλοιο, ο Τσολάκογλου θα δηλώσει πως ξεκινάει ο αμείλικτος διωγμός των μαυραγοριτών ως άμυνα για να μην πεθάνει ο κόσμος. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του «όλοι οι έμποροι του θανάτου του ελληνικού λαού θα γνωρίζουν μεταχείριση ανάλογη προς την έκταση του φρικτού κακουργήματος που διαπράττουν, έστω κι αν πρόκειται να τουφεκιστούν και χίλια καθάρματα».

Με σύνθημα «άμυνα για την ζωή της φυλής και θάνατος στην μαύρη αγορά» και «Θάνατος εις τους μαυραγορίτες, σωτηρία του Λαού», δηλώνει με αποφασιστικότητα στον λαό την πρόθεσή του να καταδιώξει τους αισχρούς και ανάλγητους εκμεταλλευτές της λαϊκής δυστυχίας που εκδηλώνουν βουλιμία για την συσσώρευση εκατομμυρίων, συγκροτώντας μαφία δολοφόνων.⁵⁴

Η μαύρη αγορά έχει δύο πλευρές. Από τη μία πλευρά βρίσκονται αυτοί που πωλούν, άξιοι πάσης διώξεως, και από την άλλη αυτοί που αγοράζουν. Είναι αυτοί που προσφέρουν τιμές ιλιγγιώδεις στους πωλητές, πριν καν αυτοί τις ζητήσουν προκειμένου να εξασφαλίσουν τρόφιμα για μήνες ολόκληρους μεταβάλλοντας τις αποθήκες τους σε κρυψώνες τροφίμων. Είναι όσοι στερούνται κάθε αισθήματος κοινωνικής αλληλεγγύης, όσοι ενθαρρύνουν τους μαυραγορίτες, όσοι τους «ξετσιπώνουν»,⁵⁵ διαβάζουμε στην *Ακρόπολις*.

Το *Ελεύθερον Βήμα* ωστόσο αισιοδοξεί πως με λίγη υπομονή η επισιτιστική κατάσταση θα έχει αίσια εξέλιξη καθώς θα αποκατασταθούν οι συγκοινωνίες που θα διευκολύνουν την μεταφορά ειδών από την Γερμανία και από τις χώρες που τελούν υπό την επιρροή της, αλλά και από τα επαρχιακά κέντρα προς την Αθήνα για τα οποία αξιόπιστες πληροφορίες βεβαιώνουν την ύπαρξη σχετικής αφθονίας σε αρκετά προϊόντα.⁵⁶

Στα πλαίσια του αγώνα κατά της μαύρης αγοράς πραγματοποιούνται αθρόες συλλήψεις με τον Τύπο να προτρέπει τους μεν πολίτες να προσέρχονται άφοβα στους

⁵³ Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 19401-950. Ένα έθνος σε κρίση, Θεμέλιο σ. 121, 130, 133, 136

⁵⁴ «Αμείλικτος ο διωγμός εναντίον των μεγαλοκαρχαριών της μαύρης αγοράς», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 18 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Νέαι δηλώσεις του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 19 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ανόσιοι εκμεταλλευταί», *Η Πρωΐα*, Κυριακή, 16 Νοεμβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας, «Θάνατος εις τους μαυραγορίτες, σωτηρία του Λαού», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 21 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁵⁵ «Εις το σύνολον κατ' ίσας μερίδας», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁶ «Διά τον επισιτισμόν της χώρας», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 10 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αγορανομικούς ανακριτές ώστε να καταγγέλλουν τους ασυνείδητους, τους δε μαυραγορίτες να πάνσουν να δολοφονούν την δραχμή.⁵⁷

Προκειμένου η μαύρη αγορά να παταχθεί αποτελεσματικά η *Καθημερινή* θεωρεί πως πρέπει να βελτιωθεί η οργάνωση του επισιτισμού, να τιμωρείται παραδειγματικά ο λαθρέμπορος και να δοθεί πλήρης ελευθερία στο τίμιο εμπόριο. Ο πλέον όμως αποτελεσματικός τρόπος να καταπολεμηθεί η μαύρη αγορά είναι η άρνηση των καταναλωτών να πληρώσουν τις τιμές που απαιτούν οι μαυραγορίτες και να πάνσουν με τον τρόπο αυτό να είναι συνεργοί στο λαθρεμπόριο.⁵⁸

«Αδιαφορούμεν...!!! Όσοι δεν ημπορούν να ζήσουν ας αποθάνουν». Αυτή είναι η απάντηση που θα ήθελαν να δώσουν οι εκμεταλλευτές της επισιτιστικής κρίσης στο ερώτημα πως θα ζήσει και θα διατραφεί η μεσαία αστική τάξη, ο εργάτης και ο υπάλληλος, σύμφωνα με την εφημερίδα *Τηλέγραφος* Πατρών, η οποία αρνείται να δεχτεί την αιφνίδια εξαφάνιση των πάντων και υποστηρίζει πως, αν και υπάρχουν ελλείψεις, εν τούτοις η εξαφάνιση των περισσοτέρων είναι ταχυδακτυλουργική. Η δήμευση της περιουσίας κάθε καταδικαζόμενου σε αισχροκέρδεια προβάλλεται από την πατρινή εφημερίδα ως το μοναδικό μέτρο που θα μπορούσε να θέσει οριστικό φραγμό στο εγκληματικό όργιο που συντελείται εις βάρος του ελληνικού λαού από τους κερδοσκόπους.⁵⁹

Οι αισχροκερδείς με την εγωιστική τους τακτική, με τον πόθο να πλουτίσουν εντός εικοσιτετραώρου, αποτελούν εθνικό κίνδυνο πρώτου μεγέθους. Μπροστά σε αυτόν τον κίνδυνο που εκθέτουν τον λαό πολίτες της χώρας που αδιαφορούν για το γενικό συμφέρον και αποβλέπουν μόνο στον εύκολο πλουτισμό μέσω της αισχροκέρδειας, της απόκρυψης τροφίμων, της τεχνητής ύψωσης των τιμών και των ποικίλων εκβιασμών που διαπράττουν παρασυρμένοι από την μέθη του κέρδους, το Κράτος θα έπρεπε να εγκαταλείψει κάθε επιφυλακτικότητα και ανοχή, οίκτο ή έλεος, υποστηρίζει ο *Τηλέγραφος*.

Αυτοί που συγκεντρώνουν πλούτο ανομίας πρέπει να καταδικαστούν στον εξαστιτίας θάνατο, τονίζει η εφημερίδα, συμπεριλαμβάνοντας επίσης τους άλλοτε αγαθούς αγρότες οι οποίοι πλέον πνέοντας το μένος της εκδίκησης προς τους καπήλους εμπόρους των πόλεων ανατιμούν και αυτοί τα προϊόντα τους ιδίως τον σίτο, που αποτελεί την πρώτη ύλη για το απαραίτητο ψωμί του λαού.

«Που θα φτάσουν οι τιμές επιτέλους;», διαβάζουμε στην εφημερίδα. Ο πληθωρισμός, δηλαδή η καταρράκωση και εξουθένωση του εθνικού νομίσματος, ο οποίος θα επιφέρει την πλήρη οικονομική καταστροφή και συντριβή της λαϊκής οικονομίας, θα είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της συνεχούς αστρονομικής ύψωσης των τιμών,⁶⁰ προβλέπει ο *Τηλέγραφος*.

Ο πληθωρισμός επιφέρει άνιση ανακατανομή του πλούτου, καταστρέφει το πνεύμα της αποταμίευσης και όταν υπερβεί ένα ορισμένο σημείο αρχίζει να κλονίζει την ηθική υπόσταση του πληθυσμού. Επιφέρει καταστροφές στο κεφάλαιο και αφανίζει την μέση αστική τάξη, η οποία πρωτίστως αποτελείται από μισθωτούς. Η

⁵⁷ «Ο αγών κατά της μαύρης αγοράς», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 29 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μαυραγορίται παύσατε πλέον να δολοφονήτε την δραχμήν», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 2 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁸ «Είναι καιρός», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μη αγοράζετε!», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 3 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁹ «Να δημεύονται αι περιουσίαι των», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Τετάρτη, 18 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁰ «Να κτυπηθούν ανηλεώς», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Παρασκευή, 15 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το ψωμί του λαού», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

διά του πληθωρισμού ανακατανομή του πλούτου δημιουργεί μία νέα τάξη κεφαλαιούχων εις βάρος της μέσης αστικής τάξεως και της αποταμίευσης και όχι εις βάρος του μεγάλου κεφαλαίου το οποίο διαθέτει πλείστα όσα μέσα για να αποφύγει τις συνέπειες του πληθωρισμού,⁶¹ διαβάζουμε σε έκθεση.

Παράλληλα, και στις τρεις ζώνες κατοχής κυκλοφορεί αθρόο πληθωριστικό χαρτονόμισμα: οι Γερμανοί εκδίδουν μάρκα κατοχής, οι Ιταλοί λιρέτες, «μεσογειακές» δραχμές και «ιονικές δραχμές» στα Επτάνησα και οι Βούλγαροι λέβα προκαλώντας νομισματική πολυαρχία με συνέπεια μία επιπρόσθετη νομότυπη καταλήστευση του πλούτου της χώρας.⁶²

«Διά να ζήσωμεν ως φυλή και να διατηρηθούμε ως έθνος απαιτείται να εγχειριστούμε ως κοινωνία, ως λαός», γράφει σε άρθρο του ο Στρατηγός Δεμέστιχας τον Ιούνιο. «Πρέπει να τερματιστεί αμέσως και οριστικά η αφροσύνη και η πτωχοσαλζονεία των ολίγων ευτυχώς Ελλήνων που δεν συνετίστηκαν ακόμη. Πρέπει να γίνει αισθητό ότι η Αγγλία φταίει για την τύχη μας, ότι από την Γερμανία και την Ιταλία εξαρτάται η ζωή μας», προσθέτει ο Στρατηγός προτείνοντας ως λύσεις για την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος την αξιοποίηση της γης, την κρατικοποίηση μεγάλων επιχειρήσεων, την δέσμευση περιουσιών που αποκτήθηκαν παράνομα, την επιβολή άγριας φορολογίας στον πλούτο, την συστηματική και συνεχή εργασία και την εφαρμογή του «πόθεν έσχες» ώστε να μην επιτρέπεται πλέον στην ελληνική κοινωνία να υπάρχει ούτε ένας που να πεινά, εφόσον και ένας ακόμη θα τρώει.⁶³

Σύμφωνα με τον Νομάρχη Καρδίτσας, η κερδοσκοπία είναι το αποτέλεσμα της αφύπνισης του αισθήματος της αυτοσυντήρησης ως πρωταρχική αντίδραση στη δυστυχία, το οποίο εκδηλώθηκε με όλη του την ωμή και εγωιστική ορμή του. Το αίσθημα αυτό είναι βέβαια σωτήριο όταν περιορίζεται στην ικανοποίηση μόνο δικαιολογημένων αναγκών, αλλά μετατρέπεται σε αληθινή μάστιγα όταν τείνει να παραγνωρίσει τις ανάγκες του συνόλου και θέλει με βάση το ατομικό κέρδος να δαμάσει τα πάντα για να ικανοποιηθεί,⁶⁴ υποστηρίζει ο Νομάρχης.

Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κατοχική κυβέρνηση είναι η χάραξη της εμπορικής πολιτικής που θα πρέπει να ακολουθήσει η Ελλάδα στα πλαίσια της νέας κατάστασης που δημιουργήθηκε στην Ευρώπη ώστε με τις κατάλληλες εισαγωγές (σιτηρά από Ουγγαρία, γαιάνθρακα από Γερμανία, όσπρια από Βουλγαρία) και εξαγωγές (γεωργικά προϊόντα και κυρίως καπνό) να εξυπηρετηθούν οι διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού και η κίνηση της βιομηχανίας.

Ο Τσολάκογλου από την πλευρά του εκφράζει την αισιοδοξία του για την αποκατάσταση των εμπορικών συναλλαγών της χώρας με την υπόλοιπη Ευρώπη, και ιδιαίτερα με την Γερμανία, ώστε με την τόνωση του εξωτερικού εμπορίου και την εισαγωγή τροφίμων να επιτευχθεί η επαναφορά του κανονικού ρυθμού ζωής. Η επανάληψη των συναλλαγών μεταξύ της Ελλάδας και των ευρωπαϊκών χωρών είναι μονόδρομος καθώς αναγνωρίζεται πως όσο κι αν η χώρα εντείνει την παραγωγή της δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί αυτόρκεια σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην έχει ανάγκη εισαγωγής τροφίμων από το εξωτερικό.⁶⁵

⁶¹ «Το νομισματικό πρόβλημα της Ελλάδος. Μελέτες, εισηγήσεις Ι. Παρασκευόπουλου», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 45 (54), Ε.Α.Ι.Α. Αθήνας.

⁶² Συνοδινός, ό. π., σ. 24.

⁶³ «Τι απαιτείται διά να σωθή η φυλή», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τετάρτη, 18 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁴ «Ο Νομάρχης κ. Χωτζής εις μακράς ανακοινώσεις του καθορίζει την πολιτική της Νομαρχίας επί την αντιμετώπισιν του επισιτιστικού προβλήματος του Νομού», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσα), Πέμπτη, 6 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁵ «Το πρόβλημα των ανταλλαγών», *Ελεύθερον Βήμα*, Κυριακή, 18 Μαΐου 1941, Πέμπτη, 22 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Τον Ιούνιο του 1941, το Ανώτατο Οικονομικό

Λόγω του θαλάσσιου αποκλεισμού που επέβαλλαν οι Άγγλοι και της διακοπής των χερσαίων συγκοινωνιών δεν αναμένεται, προσωρινά τουλάχιστον, εισαγωγή τροφίμων από το εξωτερικό, θα δηλώσει ο Υπουργός Επισιτισμού, Πολύζος, αρχές Μαΐου, ενώ μέσα Μαΐου 1941 θα χαρακτηρίσει τον επισιτισμό της χώρας ως «χαλεπόν έργον» αναφέροντας πως πλέον το νέο μέτωπο είναι η διαφύλαξη της ελληνικής φυλής από την εξολόθρευση και τον αποδεκατισμό της πείνας ζητώντας να γίνει αντιληπτό πως ο λαός θα στερηθεί πολλές από τις συνήθειες του. Μάλιστα, το δελτίο παρουσιάζεται ως εχέγγυο ίσης και δίκαιης κατανομής το οποίο πρέπει να επεκταθεί σε όλη την Ελλάδα και σε όλα τα είδη. Θα επισημάνει τέλος πως το επισιτιστικό πρόβλημα μπορεί να αντιμετωπισθεί νικηφόρα μόνο εάν πρωτανεύσει μεταξύ των κατοίκων η αλληλεγγύη και γίνει κατανοητό πως απαιτείται η αποφυγή σπατάλης τροφίμων καθώς αυτά δεν ανήκουν στην πόλη ή το χωριό που τα κατέχει, αλλά σε ολόκληρη τον ελληνικό λαό.⁶⁶

Επιπλέον, θα τονίσει την ανάγκη απομάκρυνσης από την Αθήνα όλων των επαρχιωτών που συγκεντρώθηκαν λόγω πολέμου για επισιτιστικούς λόγους. Από υποχρέωση προς τις επισιτιστικές ανάγκες των Αθηναίων το Υπουργείο μελετά μέτρα εξαναγκασμού προς παλιννόστηση όλων εκείνων που παρευρίσκονται στην πόλη χωρίς λόγο και χωρίς εργασία ώστε να αποσυμφορηθεί πληθυσμιακά η πρωτεύουσα. Ο Υπουργός θα φτάσει μάλιστα μέχρι του σημείου να απευθύνει σύσταση στους Αθηναίους να κατευθυνθούν προς τις επαρχίες όπου ο επισιτισμός θεωρείται αναμφίβολα ευκολότερος.⁶⁷

Είναι πρωταρχική ανάγκη να σταματήσει η «τρικυμία» της κινήσεως των πληθυσμών που επέφερε ο πόλεμος ώστε να αποσυμφορηθεί η πρωτεύουσα από τις εκατοντάδες χιλιάδες των αποστρατευμένων εφέδρων και των προσφύγων, οι οποίοι πρέπει να επιστρέψουν στην εργασία τους με σκοπό την αύξηση της παραγωγής, γράφει σχετικά το *Ελεύθερον Βήμα*.⁶⁸

Η *Πρωΐα* τοποθετούμενη σχετικά γράφει πως η συρροή τόσο πληθυσμού στην Αθήνα και τον Πειραιά περιπλέκει σε επικίνδυνο βαθμό το πρόβλημα του επισιτισμού και της ακριβοδίκαιης κατανομής των ειδών πρώτης ανάγκης, επιτείνει την ανεργία και επιπλέον δυσχεραίνει την συγκοινωνία εντός του συγκροτήματος της πρωτεύουσας. Η εφημερίδα υποστηρίζει πως προκειμένου η χώρα να ανακύνει από τα πολεμικά ερείπια θα πρέπει να πάψει να είναι «υδροκέφαλη» και να συγκεντρώνει το ένα έκτο του πληθυσμού της στο λεκανοπέδιο Αττικής, φαινόμενο που θεωρεί πως είναι από δημογραφικής απόψεως νοσηρό και έλαβε ανησυχητική έκταση μετά την μικρασιατική περιπέτεια και την ανταλλαγή των πληθυσμών.⁶⁹

Μέχρι το τέλος του 1941 όμως, απότομα και απροσδόκητα, λύθηκε αυτό το αθηναϊκό πρόβλημα. Ότι δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν οι νόμοι, το επέβαλλαν

Συμβούλιο της χώρας θα αποφανθεί με υπέρμετρη αισιοδοξία πως αν η ελληνική γη καλλιεργηθεί συστηματικά και με επιστημονικές μεθόδους έχει την δυνατότητα να εξασφαλίσει πλήρη σχεδόν επάρκεια στον πληθυσμό της και να παράσχει ευνοϊκότερους όρους διαβίωσης, «Ημπορεί να μας θρέψη η γη μας;», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 21 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁶ «Τα επισιτιστικά», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 7 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Δηλώσεις του Υπουργού κ. Πολύζου», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 15 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Δηλώσεις του Υπουργού Επισιτισμού», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Δευτέρα, 19 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁷ «Επείγει το ζήτημα της αποσυμφορήσεως των Αθηνών δι' επισιτιστικούς λόγους», *Η Πρωΐα*, Τρίτη, 27 Μαΐου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁸ «Προς κανονικόν ρυθμόν ζωής», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 2 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁹ «Μονιμωτέραν αποσυμφόρησιν», *Η Πρωΐα*, Κυριακή, 15 Ιουνίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

οι ανάγκες που δημιουργήσαν οι επισιτιστικές δυσκολίες. Το εξουδετέρωσαν οι νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, η αναστάτωση του ρυθμού της ζωής.

Πλέον, γίνεται λόγος για αποκέντρωση όπως κάποτε γινόταν λόγος για αστυφιλία. Ο πρωτευουσινός στην επαρχία και ο επαρχιώτης στο χωριό. Η επαρχία έγινε ξαφνικά η «γόνισσα», η λάμψη της οποίας εισδύει κατευθείαν στα στομάχια του πληθυσμού. Γι' αυτό και οι επιλογές περιοχών προκειμένου να αφήσουν οι κάτοικοι την Αθήνα ρυθμίζονται ανάλογα με τις στομαχικές προτιμήσεις. Άλλαξε όμως και το αίσθημα των κατοίκων της επαρχίας. Ο ξένος δεν είναι πλέον η ατραξιόν της πλατείας και της αγοράς του χωριού. Ακόμη κι αν δεν είναι μαυραγορίτης κινδυνεύει να θεωρηθεί επιδρομέας που πήγε με αρπακτικές διαθέσεις.⁷⁰

Ποτέ στην Ελλάδα τα ταξίδια δεν ήταν τόσο δύσκολα, όσο τους πρώτους μήνες της κατοχής. Κι όμως. Ουδέποτε είχε παρατηρηθεί τόσο έντονο ταξιδιωτικό ρεύμα με αφετηρία την Πρωτεύουσα. Η εποχή που οι επαρχιώτες υποστήριζαν με τυχοδιωκτισμό «να ζω στην Αθήνα, κι ας πεθαίνω από την πείνα» απέχει πολύ από την άποψη εκείνων που πλέον επιθυμούν «να ρίξουν μαύρη πέτρα» και να επιστρέψουν στον τόπο τους.⁷¹

Ο αραμπάς, το μουλάρι, το καϊκι, το κάρο πήραν πάλι αξία. Αξία τρομερή. Οι αποστάσεις μάκρυναν. Περισσότερο από ένα 42ωρο χρειάζεται για να ταξιδέψει κάποιος από την Αθήνα ως την Λάρισα. Ξεκινάει κάποιος από την πρωτεύουσα χωρίς να γνωρίζει με τι μέσο θα φτάσει στον προορισμό του και πότε. Αυτό που ζωγραφίζεται με μια έντονη έκφραση στη μορφή αυτού του κόσμου που κυκλοφορεί με χίλιους κόπους είναι η απόφαση να φτάσει. Να φτάσει στο τέρμα του ταξιδιού του με οποιοδήποτε τρόπο. Οι μετακινήσεις του πληθυσμού προς τα παραγωγικά μέρη της Ελλάδας με κάθε μέσο και κυρίως με τα πόδια με σκοπό την εξεύρεση τροφίμων αποτέλεσε τον σημαντικότερο μηχανισμό επιβίωσης.

Η γενική εντύπωση είναι πως από επισιτιστικής απόψεως η Αθήνα και η Αττική τράβηξε τον χειρότερο λαχνό. Πληθυσμός πολύς, χωρίς ανάλογα τρόφιμα, υποχρεωμένος να υποφέρει ώσπου ο κανονικός ρυθμός της ζωής της χώρας να αποκατασταθεί. Και οι αγρότες το ξέρουν αυτό. Έχουν μάθει ότι τα τρόφιμα στην Αθήνα σπανίζουν, ότι οι Αθηναίοι υποφέρουν. Το γνωρίζουν από την ολοένα αυξανόμενη έξοδο των Αθηναίων προς την «τροφή» ύπαιθρο προς αναζήτηση τροφίμων. Κι αυτή την έξοδο την υποδέχονται με ποικίλα αισθήματα.

Όσοι αγρότες άλλοτε έχουν κακοπάθει στην Αθήνα, βρίσκονται σε ψυχικό γλέντι. Οι εικόνες μιλούν από μόνες τους. Στους επιβάτες των τρένων που διασχίζουν τα χωριά υπάρχουν αγρότες που επιδεικνύουν τα προϊόντα των κήπων τους και άλλοι γελώντας μεταχειρίζονται το χέρι τους σαν δοξάρι βιολιού πάνω στο στομάχι τους. Αναμφίβολα, μια μεγάλη αλλαγή συντελείται στην νοοτροπία των κατοίκων της χώρας αυτής.⁷²

Εκτός από τους αγρότες, για αναλγησία κατηγορείται επίσης σημαντική μερίδα εύπορων πολιτών οι οποίοι προέβησαν σε αγορά τροφίμων προσφέροντας υπέρογκες τιμές προς εξασφάλιση της διατροφής τους χωρίς ωστόσο να αγνοούν πως κακουργούν εις βάρος των άλλων πολιτών, κυρίως των λαϊκών τάξεων, αφαιρώντας

⁷⁰ «Η μορφή και το αίσθημα της ελληνικής επαρχίας», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 9 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷¹ «Αθήναι-Αγρίνιον μετ' επανόδου», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 21 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷² «Ταξιδεύοντας προς την Θεσσαλία», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 15 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

από αυτούς το μερίδιο που τους αναλογεί υποβοηθώντας παράλληλα την εξάπλωση της αισχροκέρδειας.⁷³

Μέσα Μαΐου, το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Ελλάδας επισημαίνει πως κατόπιν της διακοπής των συγκοινωνιών τόσο του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού σημειώθηκε επικίνδυνη έλλειψη κυρίως ειδών πρώτης ανάγκης, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα και σε ορισμένες περιφέρειες, ενώ σε άλλα τμήματα υπάρχει σε ορισμένα είδη σχετική επάρκεια.⁷⁴

Δεν είναι όμως μόνο η διακοπή των συγκοινωνιών και η έλλειψη μεταφορικών μέσων που δυσχεραίνουν τον επισιτισμό της χώρας, αλλά κυρίως το γεγονός ότι η χώρα διαιρέθηκε σε «επισιτιστικά κρατίδια» με την κάθε στρατιωτική μονάδα να θεωρεί τα προϊόντα της περιφέρειας της πως ανήκουν αποκλειστικά στην δικαιοδοσία της απαγορεύοντας την εξαγωγή τους σε άλλες περιφέρειες.⁷⁵ Επομένως, η ελληνική οικονομία στην διάρκεια της Κατοχής δεν ήταν παρά ένα σύνολο κλειστών, χωρίς επικοινωνία, τοπικών οικονομιών, ενώ η κατάρρευση του συστήματος διακίνησης προϊόντων και των διαύλων ανεφοδιασμού δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εδραίωση μαύρων αγορών.⁷⁶

Τέλη Μαΐου, ο Υπουργός Επισιτισμού θα δηλώσει πως ο ελληνικός λαός δεν θα πρέπει να αγνοεί ότι η επισιτιστική κατάσταση της χώρας εμφανίζεται δυσμενής θεωρώντας πως η άγνοια της πραγματικότητας πιθανόν να οδηγήσει σε υπερβολική αισιοδοξία και σπατάλη.⁷⁷

Όσο οι μέρες περνούν και αποκαλύπτεται το μέγεθος του επισιτιστικού κενού της χώρας, τόσο η εφημερίδα *Ακρόπολις* κάνει λόγο για καταδίκη του ελληνικού λαού στον εξ ασιτίας θάνατο, επιρρίπτοντας «κολοσσιαίες» ευθύνες στον Ιωάννη Αρβανίτη, Υπουργό Εθνικής Οικονομίας επί Μεταξά. Σύμφωνα με την εφημερίδα, συνεπεία κακών επιλογών του Υπουργού, με κυριότερη την μείωση των εισαγωγών τροφίμων με την αιτιολογία της οικονομίας συναλλάγματος για πολεμικές προμήθειες, επήλθε η ακρίβεια της ζωής και ο επικίνδυνος υποσιτισμός του λαού.⁷⁸

Όσον αφορά τους Γερμανούς, τόσο ο Τύπος όσο και ο Υπουργός Επισιτισμού υμνούν το έμπρακτο ενδιαφέρον τους για τον επισιτισμό του πληθυσμού αναφέροντας πως δεν αρνούνται καμία συνδρομή και επιδεικνύουν μεγάλη προθυμία να παράσχουν κάθε είδους διευκολύνσεις.⁷⁹

Η πείνα φοβίζει τον Ιταλό στρατηγό Τζελόζο πως θα προκαλέσει εξέγερση την οποία θα υποδαυλίζει η αγγλική προπαγάνδα υπενθυμίζοντας στη Ρώμη πως αυτό το πρόβλημα δεν είναι αρμοδιότητα του στρατού, αλλά οι αρχές στην ιταλική πρωτεύουσα δεν πήραν σημαντικά μέτρα για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση.⁸⁰

⁷³ «Μέτρα διά την συσσώρευσιν τροφίμων», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Σάββατο, 24 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁴ «Υπόμνημα του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Αθήνα, 17 Μαΐου 1941)», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 41, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁷⁵ Σωτήριος Γκοτζαμάνης, *Η αποστολή μου εις Βερολίνον και Ρώμη: 17 Σεπτεμβρίου-23 Οκτωβρίου 1942*, σ. 1.

⁷⁶ Θωμαδάκης, ό. π., σ. 122.

⁷⁷ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα της χώρας», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Κυριακή, 25 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁸ «Το “φαινόμενο” Αρβανίτης», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 16 Μαΐου 1941, «Πως τα κατάφερε ο κ. Αρβανίτης να μείνει η Ελλάς χωρίς τρόφιμα», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 17 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁹ «Επισιτισμός και συγκοινωνία», ό. π., «Η γερμανική βοήθεια διά τον επισιτισμόν της χώρας», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 7 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁰ David Rodogno, «Η Ιταλική Κατοχή» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Τόμος Γ', Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιστ. επιμέλεια), σ. 84.

Στο μεταξύ, τα πεζοδρόμια των Αθηνών παρουσιάζουν από μέρα σε μέρα θλιβερό θέαμα. Χιλιάδες Αθηναίοι από νωρίς τα ξημερώματα σχηματίζουν ουρά μπροστά από τα καταστήματα τροφίμων για να προμηθευτούν τα είδη που δικαιούνται με το δελτίο, οι περισσότεροι εκ των οποίων δεν κατορθώνουν να μπουν στα μαγαζιά νωρίτερα από το μεσημέρι.⁸¹ Μάλιστα, η εφημερίδα *Νέα Ελλάς* Βόλου αναφέρει πως χασομέρηδες Αθηναίοι επινόησαν το επάγγελμα της «ουράς». Ξυπνούν νωρίς το πρωί για να καταλάβουν μιαν καλή θέση στην ουρά που σχηματίζεται μπροστά από τα καταστήματα την οποία την ανταλλάσσουν με όσους είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν 15 και 20 δραχμές για να εξασφαλίσουν προνομιακή θέση.⁸²

Η πραγματικότητα όμως είναι τελείως διαφορετική για τους Αθηναίους από αυτή που παρουσιάζει η εφημερίδα, σύμφωνα με την γραπτή μαρτυρία της ευκατάστατης Μαρίκας Αντωνοπούλου, που κατοικούσε στην Πλάκα:

«Καθετί που χρειάζεται ο καθένας για την καθημερινή ζωή του, πρέπει να το βρει με κόπο και με μόχθο με αγωνία και λαχτάρα και με υπομονή. Πόση υπομονή!

*Ατέλειωτες οι ΟΥΡΕΣ για όλα. Για το τραμ σε κάθε στάση, για τα τσιγάρα σε κάθε περίπτερο, για το μπακάλικο, για το φούρνο, για το δελτίο, για την ταυτότητα, για το συσσίτιο, για όλα και παντού να πάρει ο καθένας τη σειρά του στην ουρά. Να περιμένει, να καεί στον ήλιο, να νιώσει τα πόδια του να τρέμουνε και το νου του να σκοτίζεται. Πρέπει να μπει στη γραμμή, πρέπει να περιμένει».*⁸³

Αναμφίβολα, πολύ σύντομα το πρόβλημα της διατροφής των Ελλήνων έχει αναχθεί στο σοβαρότερο πρόβλημα και η εξασφάλιση της διατροφής του λαού είναι κυριολεκτικά ζήτημα ζωής και θανάτου. Καθώς η ελεύθερη οικονομία «πέθανε» και μόνο μια αστυνομικά κατευθυνόμενη οικονομία μπορεί να ασφαλίσει στοιχειωδώς την λειτουργία του οικονομικού μηχανισμού της χώρας, η ελευθερία να διαθέτουν οι παραγωγοί τα σιτηρά τους κατά βούληση θα ήταν εγκληματική. Οι ελάχιστοι πλούσιοι θα γέμιζαν τις αποθήκες τους σε βάρος του συνόλου που αναπόφευκτα θα αντιμετώπιζε το φάσμα της πείνας. Με το επιχείρημα αυτό, η κυβερνητική απόφαση περί συγκεντρώσεως του σίτου και των άλλων δημητριακών προβάλλεται από τον αθηναϊκό Τύπο ως επιβεβλημένο μέτρο.⁸⁴

Ως απαραίτητο μέτρο παρουσιάζεται επίσης και η επέκταση του δελτίου άρτου και τροφίμων στην επαρχία με την αιτιολογία πως υπαγορεύεται από ηθικούς και πρακτικούς λόγους ώστε να επικρατεί «ισότης εν τη δυστυχία» και αποφυγή διακρίσεων.⁸⁵

Η έλευση του χειμώνα προκαλεί εύλογη ανησυχία και προβληματισμό σχετικά με το ζήτημα της αντιμετώπισης των βιοτικών συνθηκών. Η πεποίθηση πως το καλοκαίρι απαλύνει την δυστυχία, ενώ ο χειμώνας την επιτείνει ενισχύει τους φόβους πως όλα τα προβλήματα που απασχολούν τον πληθυσμό, θα εμφανισθούν υπό στυγνότερη μορφή. Μόνη ελπίδα στον ορίζοντα προβάλλει η πραγμάτωση μιας

⁸¹ «Να ευρεθή μια λύσις», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 17 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸² «Πωλείται και η ουρά», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Πέμπτη, 17 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸³ Μαρίκα Αντωνοπούλου, *Ημερολόγιο Κατοχής 1941-1944*, Σοφία Ματθαίου (επιστημονική επιμέλεια), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 33.

⁸⁴ «Ζήτημα αυτοσυντηρήσεως», *Ελεύθερον Βήμα*, Τρίτη, 27 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁵ «Διά την αληθινήν ισότητα», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 4 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

σταυροφορίας αλληλεγγύης που θα ενώσει τους Έλληνες σε μια εθνική προσπάθεια επιβίωσης.⁸⁶

Τον Ιούνιο του 1941, ο Τσολάκογλου θα δηλώσει πως ο αγώνας και οι προσπάθειες της Κυβέρνησης στρέφονται στην εξασφάλιση της τροφοδοσίας του πληθυσμού, για την οποία επιβάλλεται να γίνει γενική προσαρμογή στην οικονομική κατάσταση. Πρέπει να δημιουργηθούν οι όροι που και την παραγωγή θα αυξήσουν και τους παραγωγούς θα ικανοποιήσουν.⁸⁷

Επίσης, σε δηλώσεις του θα παρουσιαστεί αληθώς κατάπληκτος με το γεγονός ότι ορισμένες τάξεις εκμεταλλεύονται το μεταπολεμικό χάος εις βάρος των πενόμενων. Η αισχροκέρδεια συνεχίζεται και παρατηρείται μια τάση απομύζησης του ελληνικού λαού. Μέσα στα ερείπια υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι εγωιστικώς ενδιαφέρονται για την ικανοποίηση των ατομικών τους συμφερόντων χωρίς να συναισθάνονται και να λαμβάνουν υπόψη την δυστυχία των λαϊκών τάξεων. Κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου καλεί τους πλούσιους να προσγειωθούν στην πραγματικότητα προειδοποιώντας πως η Κυβέρνηση δεν θα ανεχθεί την αισχροκέρδεια και πρέπει να κατανοηθεί από όλους η ανάγκη για μια αυστηρά δίκαιη κατανομή των ειδών.⁸⁸

Ο αθηναϊκός Τύπος σχολιάζει το φαινόμενο της διαρκούς ανατίμησης των ειδών πρώτης ανάγκης, κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από ασύδοτη και ανεμπόδιστη αισχροκέρδεια, από τον τριπλασιασμό της τιμής των πλείστων ειδών διατροφής, χωρίς να υφίσταται κάποια πρόβλεψη πως το φαινόμενο θα είναι παροδικό. Η ακρίβεια αποδίδεται στην ευφυΐα του Έλληνα εμπόρου, στην κουτοπονηριά του Έλληνα χωρικού και στην έλλειψη αλληλεγγύης, γι' αυτό και στην πόλη κυριαρχεί εκ μέρους των καταστηματάρχων το «δεν έχουμε», το «εσώθησαν» ή το «διατί έτσι, αν θέλεις» στην ερώτηση γιατί είναι τόσο υψηλή η τιμή κάποιου προϊόντος.

Σύμφωνα με την *Καθημερινή*, προκειμένου να εκλείψει αυτή η απρεπής και αυθάδης αισχροκέρδεια είναι απαραίτητο να ξεκινήσει μια σταυροφορία για το επισιτιστικό και να γίνει κοινωνική συνείδηση η κοινωνική αλληλεγγύη. Επιπλέον, απαιτείται η μεθοδική μεταφορά ειδών διατροφής, η κανονική διάθεση ανά συνοικία, να προπαγανδιστεί η ανάγκη αυτοάμυνας των πολιτών κατά της κερδοσκοπίας και να εξαφανιστεί το φαινόμενο της ουράς, το οποίο ευνοεί το παράνομο μικρεμπόριο. Καθώς δεν διαθέτουν όλοι χρόνο να περιμένουν στην ουρά, προτιμούν να αγοράζουν «όσο-όσο».⁸⁹

Η αισχροκέρδεια δεν θα μπορούσε να υπάρξει εάν δεν είχε την μυστική πελατεία της. Διότι την αισχροκέρδεια την υποθάλπουν, την ενθαρρύνουν, την συντηρούν όσοι δέχονται να πληρώσουν πολλά περισσότερα χρήματα από όσα ορίζονται μέσω της διατίμησης προκειμένου να έχουν αυτοί όσα στερείται η ολότητα.⁹⁰ διαβάζουμε στην *Πρωΐα*.

Σχολιάζοντας τα αθρόα παράπονα που υποβάλλονται στο Υπουργείο Επισιτισμού από τους πολίτες, ο Υπουργός θα δηλώσει πως «δεν επηγγέλθημεν

⁸⁶ «Μεριμνήσωμεν διά τον χειμώνα», *Ελεύθερον Βήμα*, Τρίτη, 20 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁷ «Το ζήτημα της τροφοδοσίας απασχολεί ολοκληρωτικώς τας αρμόδιας υπηρεσίας», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 27 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁸ «Η μεταπολεμική τάσις προς αισχροκέρδειαν και ανατίμησην των ειδών», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 11 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁹ «Το πρόβλημα των τιμών», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 10 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αύριον θα είναι αργά», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 18 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁰ «Το καθήκον της αλληλεγγύης», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 16 Μαΐου 1941, Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.

θαύματα» και πως το να αναμένει το κοινό άμεση παράκαμψη των δυσχερειών διατροφής είναι σαν να απαιτεί τα αδύνατα.⁹¹

«Ο πρώτος όρος της ανασύνταξης της Ελλάδας και της αξιοπρεπούς προσαρμογής της στην πανευρωπαϊκή οργάνωση είναι η με κάθε θυσία αύξηση της γεωργικής παραγωγής καθώς η γη αποτελεί σήμερα τον πρώτιστο παράγοντα της σωτηρίας μας»,⁹² γράφει ο *Νεολόγος Πατρών*.

Παράλληλα, ο Τύπος σχολιάζει αρνητικά την δυστροπία των αρχών ελαιοπαραγωγικών κυρίως περιοχών να επιστρέψουν την μεταφορά ειδών στην Αθήνα αν δεν λάβουν τρόφιμα, με τον Υπουργό Επισιτισμού να προσπαθεί να γίνει κατανοητό το μέγεθος του επισιτιστικού προβλήματος της πρωτεύουσας, όπου τον τελευταίο ενάμιση μήνα για τους κατοίκους της υπάρχουν διαθέσιμα μόνο 60 δράμια άρτου ανά άτομο, ενώ στις επαρχίες υπάρχουν αποθέματα σε όσπρια, πατάτες και λαχανικά.

Αυτού του είδους η απρόοπτη πολεμική ορισμένων επαρχιών κατά των Αθηνών, δηλαδή η τακτική άρνηση παραχώρησης ή παρεμπόδισης αποστολής τροφίμων στην πρωτεύουσα με πρόφαση ότι το μέγιστο μέρος της επισιτιστικής φροντίδας καταβάλλεται για τους Αθηναίους, χαρακτηρίζεται ως παράλογη και αναληθή από τον Υπουργό. Αλήθεια είναι μόνο πως η Αθήνα στερείται ίδιας παραγωγής τροφίμων και καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα ώστε να μην πεινάσει ο πληθυσμός της.⁹³

Ωστόσο, αρχικά μέρος του Τύπου τάσσεται υπέρ της επαρχίας υποστηρίζοντας πως ενώ στην Αθήνα γίνεται προσπάθεια εξασφάλισης της στοιχειώδους επάρκειας στην αγορά της πόλης, υπάρχουν δυσκολότατα επισιτιστικά προβλήματα σε διάφορα επαρχιακά κέντρα, ενίοτε σοβαρότερα από της πρωτεύουσας. Για την οποία μάλιστα υποστηρίζεται, αρχές Ιουνίου, πως έχει υπερβεί τις δυσκολότερες ημέρες από απόψεως επισιτιστικής επάρκειας κυρίως επειδή ο πρόσθετος πληθυσμός έχει μειωθεί αισθητά, τα κηπουρικά γίνονται διαρκώς περισσότερα στην αγορά και καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια για την πάταξη της αισχροκέρδειας. Επισημαίνεται ωστόσο πως βασική προϋπόθεση για την αντιμετώπιση των δυσκολιών είναι η αποφυγή εγωιστικής αποταμίευσης τροφίμων και της λαθραίας αγοράς.⁹⁴

Οι δηλώσεις όμως του Υπουργού περί δυστροπίας των παραγωγών ορισμένων γεωργικών περιφερειών να συγκεντρώσουν την παραγωγή τους απαιτώντας την ανταλλαγή προϊόντων που πλεονάζουν στην πρωτεύουσα, ωθεί την εφημερίδα *Πρωΐα* να υποστηρίξει πως το χειρότερο που θα μπορούσε να συμβεί σε αυτή την εξαιρετικά κρίσιμη στιγμή όπου η αλληλεγγύη όλων των κοινωνικών στρωμάτων είναι πρωταρχική ανάγκη, θα ήταν η ανάπτυξη αντίθεσης μεταξύ της επαρχίας και της πρωτεύουσας.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, η επαρχία σχημάτισε την εσφαλμένη αντίληψη πως η πρωτεύουσα μεριμνά αποκλειστικά γι' αυτήν και πως η κυβέρνηση απασχολείται μόνο με την εξασφάλιση της επάρκειας του συγκροτήματος Αθηνών. Γι' αυτό και η επαρχία θεώρησε πως δικαιούται να φροντίσει μόνη της για τις

⁹¹ «Τα μέτρα διά την αντιμετώπισιν του επισιτιστικού ζητήματος», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 16 Μαΐου 1941, Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.

⁹² «Ο πρώτιστος παράγων της σωτηρίας μας: Η γη», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 13 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁹³ «Αυστηραί κυρώσεις θα ληφθούν κατά των αρχών επαρχιών τινών», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 18 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ένα απρόοπτον ζήτημα», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 18 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴ «Το κέντρον και αι επαρχίαι», *Η Πρωΐα*, Σάββατο, 14 Ιουνίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

ανάγκες της παρακρατώντας την παραγωγή της και προσφέροντας μέρος της προς ανταλλαγή με είδη που πιστεύει ότι αφθονούν στην πρωτεύουσα. Η εφημερίδα όμως σπεύδει να διευκρινίσει πως πρόκειται για ολέθρια παρεξήγηση που πρέπει να επιλυθεί το συντομότερο. Επίσης, επιχειρηματολογεί υπέρ της κυβέρνησης αναφέροντας πως καθώς βρέθηκε μπροστά σε μια χαώδη επισιτιστική κατάσταση, ανίκανη αρχικά να επικοινωνήσει με τις επαρχίες λόγω της δυσχερούς συγκοινωνίας και της καταστροφής του τηλεγραφικού δικτύου, ήταν επόμενο να εστιάσει στον επισιτισμό των Αθηνών όπου συνωστιζόταν διπλάσιος πληθυσμός του κανονικού.⁹⁵

Ο Τσολάκογλου ωστόσο θεωρεί πως η στάση αυτή των επαρχιών δεν οφείλεται σε παρεξήγηση, αλλά σε παραπλάνηση των παραγωγών από επιτήδειους που τους υποκινούν να μην συμμορφώνονται με τις κυβερνητικές υποδείξεις ώστε να επιδιώκουν το προσωπικό τους όφελος. Ο κατοχικός πρωθυπουργός προβάλλει την αξίωση να μην παραγνωρίσουν οι παραγωγοί την δυστυχία των πόλεων και απειλεί πως θα πατάξει αμείλικτα κάθε κερδοσκοπική αντίδρασή τους βάλλοντας ενάντια στην περιουσία ακόμη και την ζωή τους. Άποψη που θα την επαναλάβει ακόμη πιο αποφασιστικά τον Δεκέμβριο του 1941 όταν θα δηλώσει πως αν και δεν επιθυμεί να πενήσει οικογένεια Έλληνα παραγωγού από ελληνικές σφαίρες, εν τούτοις, αν εξακολουθήσουν να κερδοσκοπούν διαπράττοντας απαίσια ιεροσυλία, όπως μαρτυρούν τα πεινασμένα παιδιά και οι πεθαμένοι, θα φροντίσει να έχουν σκληρή και αιματηρή εμπειρία.

Ο κατοχικός Πρωθυπουργός δηλώνει αποφασισμένος να εξουδετερώσει όσους ενισχύουν τις δύο πελώριες απειλές που αντιμετωπίζει η Ελλάδα. Την φυλετική εξόντωση συνεπεία του υποσιτισμού και την κοινωνική διάσπαση συνεπεία της άτιμης συσσώρευσης ένοχου πλούτου σε ανήθικα και ασυνείδητα άτομα που εκμεταλλευόμενα την επισιτιστική ανωμαλία διαπράττουν το φρικαλέο έγκλημα της δολοφονίας του λαού από ασитία.⁹⁶

Σύμφωνα με τον Τσολάκογλου, η προσπάθεια της κυβέρνησης για την εξασφάλιση της διατροφής του λαού είναι αγωνιώδης καθώς η γεωργική Ελλάς βρίσκεται σε δραματική ανάγκη να αντιμετωπίσει ριζικά το πρόβλημα της ζωής και ως κοινωνία και ως έθνος. Γι' αυτό, υποστηρίζει, πρέπει να δημιουργηθούν ευνοϊκοί όροι για την εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής και να εξασφαλιστούν ικανοποιητικές τιμές στους παραγωγούς για την διάθεση των προϊόντων τους, ενώ εκφράζει την βεβαιότητα πως η συγκέντρωση των σιτηρών και των λοιπών γεωργικών προϊόντων αναμένεται πως θα αποδώσει ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Η κυβέρνηση πράγματι προέβη σε αύξηση της τιμής της συγκέντρωσης των σιτηρών ώστε να δυνηθούν οι παραγωγοί να επιδοθούν με ζήλο στην ανάπτυξη των καλλιεργειών με τον Τσολάκογλου να δηλώνει πως είναι ιερή υποχρέωση των παραγωγών να παραδώσουν στην συγκέντρωση όλα τα πλεονάσματα των σιτηρών χωρίς να παραστεί ανάγκη να εφαρμοστούν αυστηρότατες κυρώσεις εναντίον των παραβατών.⁹⁷

Μάλιστα, από ασφαλή κυβερνητική πηγή τονίζεται ότι συγκεντρωμένος σίτος θα διατεθεί αποκλειστικά και μόνο στον ελληνικό αστικό πληθυσμό και τα

⁹⁵ «Πρωτεύουσα και Επαρχία», *Η Πρωϊά*, Πέμπτη, 19 Ιουνίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁹⁶ «Η Κυβέρνησις θα πλήξη σκληρώς κάθε κερδοσκοπικήν αντίδρασιν των παραγωγών», *Η Πρωϊά*, Πέμπτη, 19 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διά την σωτηρίαν της φυλής», *Η Πρωϊά*, Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁹⁷ «Η κυβερνητική προσπάθεια διά την διατροφήν του λαού», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 26 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, Ο κ. Πρωθυπουργός διά την αύξησιν των τιμών συγκεντρώσεως των σιτηρών», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 1 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

στρατεύματα της κατοχής δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσουν γι' αυτά ούτε οκά του ελληνικού σίτου με τις αρχές κατοχής να παράσχουν κάθε διευκόλυνση προς την κυβέρνηση για την συγκέντρωση και ταχεία μεταφορά του σίτου στα αστικά κέντρα.⁹⁸

Πραγματοποιώντας έρευνα επί της παραγωγής, η Κυβέρνηση έκρινε απαραίτητη την εφαρμογή δελτίου άρτου 60 δραμιών ανά άτομο σε όλη τη χώρα, και συνέταξε λεπτομερές υπόμνημα στο οποίο εκθέτει τα μέτρα τα οποία πρέπει να ληφθούν ώστε να μην πεινάσει ο λαός, όπως η εντατικοποίηση της καλλιέργειας, η αύξηση των αροτριώντων ζώων και η εισαγωγή σιτηρών, όπως και τα μέτρα με τα οποία θα πεισθούν οι δυστροπούντες αγρότες να παραδώσουν τον πλεονάζοντα σίτο και όσπρια.⁹⁹

Το καλοκαίρι του 1941 λοιπόν, δύο είναι τα μεγάλα εσωτερικά ζητήματα που απασχολούν το κράτος και την κοινωνία, σύμφωνα με την *Πρωϊά*. Ο επισιτισμός και η ανεργία, για την αντιμετώπιση των οποίων πρέπει να πρυτανεύσει σε όλους το πνεύμα της κοινωνικής αλληλεγγύης και πειθαρχίας εν μέσω μιας περιόδου όπου πολλές οικογένειες για να συντηρηθούν εξαπέλυσαν τα ανήλικα παιδιά τους στους δρόμους προς επαιτεία, ενώ η ανεργία ενισχύεται από την έλλειψη πρώτων υλών, καύσιμης ύλης, συγκοινωνιακών μέσων και από την νομισματική αστάθεια.¹⁰⁰

Νωρίτερα, και συγκεκριμένα τον Μάιο, το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο της Τράπεζας της Ελλάδος αναγνωρίζει τρία βασικά ζητήματα: α) το νομισματικό, β) το οικονομικό-κοινωνικό και γ) το δημοσιονομικό, συνεπεία των οποίων προκύπτουν το ζήτημα του επισιτισμού και της ανεργίας.

Παράλληλα με την δραχμή κυκλοφορούν ταυτόχρονα και ανεξέλεγκτα στη χώρα μάρκα κατοχής, λιρέτες, δραχμές, λέβες και αλβανικά φράγκα που προκαλούν νομισματική αρρυθμία, ενώ παράλληλα η χώρα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ειδών διατροφής κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα που επιτείνει η διακοπή των συγκοινωνιών και ακατάσχετη ύψωση τιμών. Ωστόσο, τα εισοδήματα παραμένουν σταθερά με αποτέλεσμα να ελλοχεύει ο κίνδυνος για πρόκληση σοβαρών και οξύτατων κοινωνικών προβλημάτων.

Τα μέλη του Συμβουλίου σχετικά με το επισιτιστικό πρόβλημα θεωρούν ότι προέχει η αντιμετώπιση του ζητήματος των σιτηρών και η ένταση της καλλιέργειας των ειδών, ενώ αποδίδουν την ανεργία στην έλλειψη πρώτων και κυρίως καυσίμων υλών που προκάλεσε το κλείσιμο πολλών βιομηχανικών επιχειρήσεων με συνέπεια την προοδευτική αύξηση των ανέργων.¹⁰¹ Δυνατότητες μόνιμης και αποδοτικής απασχόλησης των εν αργία εργατών μπορούν να δημιουργηθούν μόνο μέσω της επαναφοράς της παραγωγικής μηχανής σε κανονική λειτουργία, απαραίτητη δε προϋπόθεση είναι να διασωθούν οι βασικές πρώτες ύλες, τα παραγωγικά κεφάλαια και τα μέσα συγκοινωνίας.¹⁰²

Το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο της Εθνικής Τράπεζας τονίζει πως εφόσον διενεργείται πληθωρισμός, και μάλιστα ανεξέλεγκτος, οι τιμές ανέρχονται συνεχώς και κανένα μέσο δεν μπορεί να ανακόψει αυτή την ροπή. Ουδέν κατασταλτικό μέτρο

⁹⁸ «Νέα μέτρα της συγκεντρώσεως διά την συγκέντρωσιν του σίτου», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 8 Αυγούστου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁹⁹ «Διά να μη πεινάση ο λαός», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 12 Αυγούστου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁰⁰ «Αλληλεγγύη και πειθαρχία», *Η Πρωϊά*, Τετάρτη, 23 Ιουλίου 1941, «Το ζήτημα της ανεργίας», *Η Πρωϊά*, Σάββατο, 14 Ιουνίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁰¹ Υπόμνημα (Αθήνα, 17 Μαΐου 1941), «Υπόμνημα επί του νομισματικού ζητήματος» (10 Ιουνίου 1941), Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

¹⁰² «Εκθεσις Οικονομικής Επιτροπής επί της Ανεργίας» (4.6.1941), Α1Σ32Υ1Φ102, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

δύναται να ματαιώσει αποτελεσματικά την εξαφάνιση των προϊόντων. Αναφορικά με τις διατιμήσεις επισημαίνεται πως αντί να επιτύχουν τον επιδιωκόμενο σκοπό, δηλαδή την συγκράτηση των τιμών σε χαμηλά όρια ώστε τα διάφορα είδη πρώτης ανάγκης να είναι προσιτά στις λαϊκές τάξεις, αντίθετα προκαλούν εξαφάνιση των προϊόντων και δημιουργία λαθραίας αγοράς όπου επικρατούν υψηλές τιμές.

Ιδιαίτερα μάλιστα τονίζεται πως ο πληθωρισμός και η σταθερότητα τιμών είναι κάτι ασυμβίβαστο. Σύμφωνα με την Εθνική Τράπεζα, η διατήρηση των διατιμήσεων, παρά την έλλειψη των ειδών και τον άμετρο πληθωρισμό, είναι αδύνατη και επιβλαβής: α) αδύνατη, πρωτίστως επειδή το μέτρο των διατιμήσεων μπορεί να έχει σχετική επιτυχία όταν υπάρχει πραγματική συγκέντρωση εισαγωγής και παραγωγής διότι μόνο τότε ο έλεγχος επί των αποθεμάτων είναι εφικτός και αποφεύγεται η διαρροή των προϊόντων στη λαθραία αγορά. β) επιβλαβής, επειδή ο καθορισμός υπερβολικά χαμηλών διατιμήσεων τείνει να εξασθενίσει την παραγωγή καθώς οι παραγωγοί είτε θα σταματήσουν την παραγωγή, είτε θα διοχετεύουν τα προϊόντα τους στη λαθραία αγορά.¹⁰³

Ο πληθωρισμός, η αβεβαιότητα και η έλλειψη των αγαθών ωθούν συνεχώς προς τα άνωθεν το σημείο ισορροπίας της ελεύθερης τιμής, την οποία η επίσημη τιμή δεν είναι ικανή να παρακολουθήσει, ενώ το εξαρθρωμένο Κράτος έχει μειωμένη δύναμη επιβολής. Επιπλέον, συχνά οι αρχές κατοχής τεχνηέντως προκαλούν την άνοδο των τιμών προσκειμένου να εξασφαλίσουν τρόφιμα για λογαριασμό τους ή με σκοπό το κέρδος. Για τους λόγους αυτούς αντί οι διατιμήσεις να επιφέρουν τάξη και να διευκολύνουν τους καταναλωτές, αποφέρουν σύγχυση αναγκάζοντας τα άτομα να μεταβληθούν σε ανιχνευτές αποκρυπτόμενων αγαθών.¹⁰⁴

Οι εκπρόσωποι των παραγωγικών και οικονομικών κλάδων της χώρας με υπόμνημα τους στην κατοχική Κυβέρνηση τον Ιούνιο του 1941 εισηγούνται πως στο κρίσιμο σημείο που έχει φτάσει η οικονομική κατάσταση λόγω των καταστροφών του πολέμου και του νομισματικού προβλήματος, παρίσταται άμεση και επιτακτική ανάγκη, σε συνεννόηση με τις αρχές κατοχής των οποίων την βοήθεια θεωρούν απαραίτητη, να ρυθμιστεί το νομισματικό ζήτημα ώστε να σταματήσει η νομισματική αναρχία, η οποία προκαλεί αβεβαιότητα και πανικό εξαιτίας κυρίως της καθημερινής ανατίμησης των ελάχιστων απομεινάντων αγαθών της χώρας.

Εκτός από το πρόβλημα της ανεργίας, στα οξύτερα προβλήματα συμπεριλαμβάνονται ο επισιτισμός και η περίθαλψη του πληθυσμού.

Η επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος κρίνεται άμεση κυρίως όσον αφορά τα μέσα της κάλυψης των αναγκών συντηρήσεως. Προς την κατεύθυνση αυτή, η επιδίωξη του κράτους θα πρέπει να είναι διπλή: α) η πρόνοια της επάρκειας των μέσων στοιχειώδους συντηρήσεως και β) η μέριμνα της ακριβοδίκαιης διανομής των μέσων αυτών.

Στην επίλυση της περίθαλψης μεγάλου μέρους πενόμενου λαού εκτιμούν πως θα συμβάλλει η γενίκευση και πυκνώση των συσσιτίων. Η ανεργία και η ένδεια αφαίρεσαν από χιλιάδες άτομα και την παραμικρή ικανότητα συμμετοχής στην αγορά μέσων συντήρησης. Προστατευτική εστία κατά του κινδύνου του θανάτου από πείνα για ολόκληρα τμήματα του πληθυσμού της χώρας είναι τα λαϊκά συσσίτια, τα οποία ενισχύθηκαν συχνά και γενναία από φιλόπτωχους, προαιρετικούς εράνους ή επιχορηγήθηκαν από το κράτος και από κρατικά ιδρύματα. Λόγω όμως της γενίκευσης της απορίας, η προαιρετική συμπτωματική επιχορήγηση δεν είναι πλέον

¹⁰³ «Απάντησις επί του ζητήματος των διατιμήσεων» (Αθήνα, 1 Ιουλίου 1941), Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 42/6, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁰⁴ Σ. Αγαπητίδη-Ν. Πιζάνια, *Το κόστος της στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την Κατοχήν*, Σάκκουλας, Αθήνα 1945, σ. 15.

δυνατή και κρίνεται ανεπαρκής και ανίκανη να ανταποκριθεί στη σημερινή έκταση της δυστυχίας. Επομένως, επιβάλλεται η ενεργότερη παρέμβαση του κράτους.

«Βρισκόμαστε στη θερινή εποχή. Ήδη άρχισαν να αναφέρονται επιδημίες, μέγιστο μέρος του λαού δεν έχει ούτε λίγο άρτο και πεινά, ενώ υπάρχει φόβος επεκτάσεως των επιδημιών, αλλά και φόβος αναρχίας λόγω πείνας. Τυχόν βίαια μέτρα δεν δύνανται να συγκρατήσουν τον πεινώντα λαό, αλλά ούτε είναι δίκαιο και ορθό να γίνει χρήση τέτοιων μέτρων εκεί όπου υπάρχει πραγματική δυστυχία. Είναι λογικό, δίκαιο και ανθρώπινο να ληφθούν προληπτικά μέτρα ώστε να μη φτάσει ο κόσμος σε σημείο απόγνωσης», υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι των παραγωγικών και οικονομικών κλάδων.¹⁰⁵

Παρακινούμενος από την «εικόνα της δυστυχίας και της αθλιότητας που χαρακτηρίζει την ζωή της πλειοψηφίας των δημοτών», ο Δήμαρχος της πρώτης πόλης της χώρας, καθηγητής Μέρμηγκας, ανακοινώνει πως παραιτείται του μισθού του ύψους 37.000 δραχμών μηνιαίως ώστε να διατεθεί υπέρ των απόρων της πρωτεύουσας με το σκεπτικό πως ο πρώτος δημότης θα πρέπει να πρωτεύει και στις στερήσεις. Πρωτοβουλία, που έγινε αποδεκτή από τον Υπουργό Εσωτερικών, Δεμέστιχα, ως αξιόπαινη «επειδή δεν επιτρέπεται να υπάρχει ούτε ένας που να πεινά εφόσον θα υπάρχει έστω και ένας που θα τρώει».¹⁰⁶

Η επισιτιστική κατάσταση της χώρας από ημέρα σε ημέρα επιδεινώνεται. Τα εναπομείναντα πενιχρά αποθέματα τείνουν σε πλήρη εξάντληση καθώς τα τρόφιμα είναι καταφανώς ανεπαρκή, ενώ από εβδομάδα σε εβδομάδα ελαττώνεται περισσότερο η μερίδα του άρτου, η οποία αποτελεί για τις λαϊκές τάξεις της χώρας την βάση της διατροφής. Πλέον παρέχονται ογδόντα δράμια ημερησίως το άτομο και υπάρχει φόβος να ελαττωθεί σε εξήντα. Και είναι φανερό ότι με αυτή την μερίδα άρτου και με την έλλειψη θρεπτικών τροφών, οι οποίες επίσης απουσιάζουν από το διαιτολόγιο των πτωχών κοινωνικών στρωμάτων, η συντήρηση είναι δύσκολη, αν όχι αδύνατη.

Σε αυτή την κατάσταση έχουμε περιέλθει και εάν δεν ενταθούν στο μέγιστο βαθμό οι παραγωγικές μας προσπάθειες και εάν δεν τύχουμε δυνατής ενισχύσεως εκ μέρους των Αρχών Κατοχής, των οποίων ευτυχώς οι διαθέσεις είναι ευμενείς, θα φτάσουμε σε απερίγραπτες δοκιμασίες κατά την είσοδο ιδίως του χειμώνα και περισσότερο κατά την διάρκεια αυτού. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι μετά την παρέλευση ελάχιστου χρόνου θα δοκιμάσουν οι πόλεις το αληθινό δράμα της πείνας και το δράμα της δυστυχίας θα είναι αφάνταστο για τους αστικούς ιδίως πληθυσμούς με μεγάλη εξασθένηση του οργανισμού τους εξαιτίας της ελλιπούς τροφής και ενδεχομένως θανάτους από πείνα, προφητεύει η βολιώτικη εφημερίδα *Ταχυδρόμος* τον Ιούλιο του 1941.

Η εφημερίδα παρουσιάζοντας ως βασική αιτία της έλλειψης τροφίμων την πενιχρότητα της παραγωγής (η σοδειά του σίτου στη Θεσσαλία μόλις φτάνει το μισό της περσινής), προτείνει την επάνοδο στα χωριά όλων όσων μπορούν να απασχοληθούν στην παραγωγή γεωργικών προϊόντων και την εισαγωγή σίτου ώστε να αντιμετωπιστεί το αγωνιώδες ζήτημα διατροφής και το φάσμα της πείνας.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Υπόμνημα (Αθήνα, 11 Ιουνίου 1941), Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, «Υπόμνημα των εκπροσώπων των Οικονομικών κλάδων» (20.6.1941), Α1Σ32Υ1Φ102, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

¹⁰⁶ «Ο Δήμαρχος Αθηναίων παραιτείται της μηνιαίας αποζημιώσεως του υπέρ των απόρων κατοίκων της πόλεως», *Η Πρωΐα*, Τετάρτη, 4 Ιουνίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁰⁷ «Το αγωνιώδες πρόβλημα της διατροφής του ελληνικού λαού», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή, 6 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Στα χωριά, με σκοπό την παραγωγική εργασία», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Πέμπτη, 10 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το πρόβλημα του επισιτισμού και το καθήκον των αρχών», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή,

Ήδη στον λόγο της ενθρόνισής του, στις 6 Ιουλίου 1941, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αναφέρει πως μπροστά στην επερχόμενη δυστυχία που απλώνει την θανάσιμη απειλή της, σήμανε η ώρα του μεγάλου καθήκοντος για όλους: Η κοινωνική αλληλεγγύη πρέπει να εκδηλωθεί σε όλη της την έκταση με την Εκκλησία να διαθέσει πρόθυμα όλες τις δυνάμεις της για την ανακούφιση των αδυνάτων.¹⁰⁸

Ζητώντας και εξασφαλίζοντας την συγκατάθεση της κυβέρνησης Τσολάκογλου να ανατεθεί στην Εκκλησία η ευθύνη του επισιτισμού της χώρας, ο Δαμασκηνός ξεκινά αμέσως συνομιλίες με τους Πληρεξούσιους του Ράιχ και της Ιταλίας στην Ελλάδα ώστε να του επιτρέψουν να μεσολαβήσει στην Αγγλική Κυβέρνηση με σκοπό να διευκολυνθεί ο επισιτισμός της Ελλάδας κυρίως μέσω της αποστολής του αγορασμένου αυστραλιανού σίτου. Τέλη Αυγούστου, ο Αρχιεπίσκοπος έλαβε την συγκατάθεση των Πληρεξουσίων να ζητήσει την αποστολή του σίτου από την αγγλική κυβέρνηση συνοδευμένη από την διαβεβαίωση πως ο σίτος θα καταναλωθεί αποκλειστικά για τον ελληνικό αστικό πληθυσμό.

Σύμφωνα με τον βιογράφο του Δαμασκηνού, Ηλία Βενέζη, λίγες μέρες πριν την κατάρρευση του μετώπου, ο Άγγλος Πρέσβης είχε διαβεβαιώσει τον Πρωθυπουργό Αλέξη Κορυζή πως οι Σύμμαχοι θα επέτρεπαν την εισαγωγή κάθε μήνα 30.000 τόνων τροφίμων για την Ελλάδα σε περίπτωση κατάληψης από την Γερμανία. Την Μεγάλη Τετάρτη, λίγες μόλις μέρες πριν την αυτοκτονία του, ο Κορυζής είχε πληροφορήσει σχετικά τον Πρόεδρο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, ο οποίος με την σειρά του την μετέδωσε στον Δαμασκηνό.¹⁰⁹

Τέλη Ιουνίου, ο McVeagh, πρώην πρεσβευτής των Η.Π.Α. στην Αθήνα, πληροφορεί τον Έλληνα Επιτετραμμένο στη Μαδρίτη για την κατάσταση στην Ελλάδα μετά την είσοδο των Γερμανών. Η χώρα είναι εντελώς ανοργάνωτη από διοικητική άποψη, η έλλειψη πειθαρχίας μεταξύ των Γερμανών στρατιωτών δημιουργεί σοβαρά προβλήματα, ο πληθυσμός πεινά και οι Γερμανοί αρπάζουν όλα τα τρόφιμα. Οι Έλληνες τρέφουν όλοι βαθύ μίσος για τους Γερμανούς, απερίγραπτη περιφρόνηση για τους Ιταλούς και αγνοούν με τον πλέον απροκάλυπτο τρόπο την κυβέρνηση Τσολάκογλου. Η ελληνική κοινή γνώμη είναι ενωμένη όσο ποτέ άλλοτε και έχει απόλυτη πίστη στη νίκη των Συμμάχων και στην εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης του Γεωργίου Β΄.

Αρχές Ιουλίου, το Foreign Office και ο Τσουδερός ενημερώνονται πως η έλλειψη τροφίμων στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά σοβαρή και έχει ήδη τραγικά αποτελέσματα στα παιδιά.

Το Foreign Office επιδιώκει να πληροφορηθεί ο Τσουδερός πως η βρετανική κυβέρνηση εξετάζει επειγόντως και με κατανόηση το θέμα και ελπίζει ότι θα αντιμετωπιστεί με την εξεύρεση τροφίμων στην Τουρκία, η οποία έχοντας κοινά σύνορα με τον εχθρό εξυπηρετεί το γεγονός να αποφευχθεί η άρση του αποκλεισμού της Ελλάδας. Εξεύρεση τροφίμων εκτός της ζώνης αποκλεισμού θα είχε ως συνέπεια την παντελή εγκατάλειψη της βρετανικής πολιτικής περί αποκλεισμού.

Μέσα Ιουλίου, το βρετανικό Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου κοινοποιεί στο Foreign Office τις πληροφορίες που έχεις τη διάθεση του για την κατάσταση στην Ελλάδα. Στη χώρα επικρατούν συνθήκες λιμού και υπάρχει σοβαρός κίνδυνος

13 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εις μεγάλην οξύτητα το πρόβλημα του επισιτισμού», «Η εφετεινή εσοδεία του σίτου εν Θεσσαλία μόλις φθάνει το ήμισυ της περυσινής», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁰⁸ βλ. σχετικά «Βοηθήσατε τους πάσχοντες και ενισχύσατε τους ενδεείς», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 20 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁰⁹ Ηλίας Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Εκδόσεις Άλφα, Αθήνα 1952, σσ. 72-73, 76, 84-85, 110

επιδημιών. Παιδιά πεθαίνουν από πείνα και εφαρμόζεται με αυστηρότητα σύστημα διανομής των βασικών ειδών διατροφής, ενώ οι Γερμανοί έχουν εξάγει αλεύρι, πατάτες και άλλα τρόφιμα.

Τέλη Ιουλίου, ο πρώην Επιτετραμμένος των Η.Π.Α. στην Αθήνα δηλώνει σε μέλη των βρετανικών υπηρεσιών στη Λισαβόνα ότι η κατάσταση στην Ελλάδα είναι φοβερή και ο πληθυσμός λιμοκτονεί καθώς όλα τα διαθέσιμα είδη διατροφής έχουν σταλεί από τους Γερμανούς έξω από τη χώρα.¹¹⁰

Τον ίδιο μήνα, η Αντωνοπούλου, σημειώνει στο ημερολόγιο της:

«Λιγοστεύουνε τα τρόφιμα στην αγορά, λιγοστεύει κι η μερίδα του ψωμιού που δίνει το δελτίο. Αρχίζουνε σιγά σιγά να χάνονται πράγματα, που χωρίς αυτά δεν μπορεί ο άνθρωπος να ζήσει. [...] Ένας ίσκιος αρχίζει να πλανιέται απάνω απ' τη φτωχολογιά. Μια φοβέρα, που ακόμα δεν πιστεύουνε σ' αυτήν εκείνοι που δεν γνώρισαν τη φτώχεια, τρομάζει τον εργατικό που βλέπει πως με το μεροκάματο ή το μισθό δεν θα τα βγάλει πέρα.

*Ο ζητιάνος, το αλητόπαιδο, αρχίζει ν' αγριεύει [...]. Αρχισε να φανερώνεται άφοβα το φάντασμα της Πείνας».*¹¹¹

Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, τέλη Ιουλίου, η κατάσταση της χώρας είναι απελπιστική και δεν είναι υπερβολή ο ισχυρισμός, καθώς ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα, ότι ο λιμός κρούει την θύρα του ελληνικού οίκου και ότι ο κίνδυνος των εξ αυτού θανάτων δεν αποτελεί πλέον ενδεχόμενο μακρινό, αλλά γεγονός, του οποίου πάντες οι Έλληνες-ιδιαίτερα οι άπορες λαϊκές μάζες-αισθάνονται ήδη την απειλητική επαφή.

Ο Αρχιεπίσκοπος χαρακτηρίζει τον λιμό τον χειρότερο εχθρό της κοινωνικής ισορροπίας και γαλήνης υποστηρίζοντας πως αν δεν λυθεί ικανοποιητικά το ζήτημα του άρτου θα επακολουθήσουν πράξεις απόγνωσης εκ μέρους του λιμώττοντος πληθυσμού. Επίσης, θεωρεί πως γίνεται δύσκολα κατανοητό ότι η Κυβέρνηση του Λονδίνου θα επιμείνει μέχρι τέλους στην απόφαση να υποβάλει στον εξ αστίας θάνατο έναν λαό δέκα περίπου εκατομμυρίων, αδιαφορώντας για την καταδίκη της παγκόσμιας δημόσιας γνώμης για μια τόσο κατάφορα απάνθρωπη και αντιχριστιανική πράξη.¹¹²

Στο μεταξύ, μια ομάδα Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου του Cambridge αγωνιώντας για την τύχη συγγενών, φίλων και πατριωτών, απευθύνει έκκληση στον πρεσβευτή της Ελλάδας στο Λονδίνο να έχει υπόψη του ότι είναι διατεθειμένοι να συνδράμουν με όλες τους τις δυνάμεις και είναι έτοιμοι να κάνουν ότι είναι δυνατόν, είτε προς δημιουργία κοινής γνώμης στην Αγγλία μέσω συγκεντρώσεων, ομιλιών ή έγγραφων ενεργειών, είτε μέσω οποιουδήποτε άλλου μέσου τους υποδείξει η Πρεσβεία, ώστε να συντελέσουν στην εκπλήρωση του επείγοντος αυτού εθνικού και ανθρωπιστικού καθήκοντος.

Η ομάδα των 14 φοιτητών θορυβήθηκε από τις ραδιοφωνικές δηλώσεις ενός Αμερικανού ανταποκριτή στην Άγκυρα, ο οποίος περιέγραψε με λεπτομέρειες την έλλειψη των αναγκασιτέρων τροφίμων, την πείνα η οποία μαστίζει τον πληθυσμό ιδίως των απομακρυσμένων περιοχών και αναφέρθηκε σε κρούσματα χολέρας στον Πειραιά με κίνδυνο να εξαπλωθεί φοβερά επιδημία στην Αθήνα και στη συνέχεια σε όλη την Ελλάδα. Αλλά και από την έκκληση του Τσουδερού προς την αγγλική

¹¹⁰ Μαρία Σπηλιωτοπούλου-Προκόπης Παπαστράτης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, Τόμος Α' 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 217, 219, 221-223.

¹¹¹ Αντωνοπούλου, *ό. π.*, σ. 35, 37.

¹¹² Αρχείο Βάσου και Πότη Τσιμπιδάρου, Α.Ε. 29/99, ΦΑΚ. 1.2 «Βάσος Τσιμπιδάρος. Αλληλογραφία Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (1941-1948)», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

κυβέρνηση υπέρ της λήψεως μέτρων προς ανακούφιση του πληθυσμού και μετριασμών των δεινών του.¹¹³

Ο Πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Ιωάννης Αθανασάκης, απευθύνει τον Αύγουστο απεγνωσμένες δραματικές εκκλήσεις προς το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη ζητώντας την επείγουσα και αποτελεσματική αρωγή του για την εξασφάλιση της επισιτιστικής επιβίωσης και τη διάσωση του αστικού πληθυσμού της κατεχόμενης Ελλάδας.¹¹⁴

Η άφιξη των πρώτων φορτίων με άλευρα από την Ιταλία τον Αύγουστο αποτελεί γεγονός με σημασία εξαιρετική καθώς τα φορτία καταφτάνουν μια χρονική στιγμή που έχει πλέον εκδηλωθεί σε πολλές περιοχές της χώρας το δράμα της πείνας,¹¹⁵ γράφει ο *Ταχυδρόμος* Βόλου.

«Σφίγγει η ακρίβεια, η στέρση, η φτώχεια. Ο μαύρος ίσκιος της Πείνας τριγυρνάει, απλώνεται, φοβερίζει. Όλοι τον βλέπουνε με τρόπο να έρχεται κοντά τους», διαβάζουμε σε ημερολογιακή εγγραφή της Αντωνοπούλου με ημερομηνία 25 Αυγούστου.¹¹⁶

Την ίδια περίοδο το Foreign Office ενημερώνεται πως στην Ελλάδα επικρατεί μεγάλη έλλειψη τροφίμων με την κατάσταση να θεωρείται χειρότερη στην ηπειρωτική χώρα και στα νησιά Σάμος, Χίος και Μυτιλήνη. Τρόφιμα βρίσκονται ευκολότερα σε απομακρυσμένα μέρη της Πελοποννήσου, της Κρήτης και σε άλλα νησιά του Αιγαίου. Σοβαρότατη ανησυχία επικρατεί σε όλη τη χώρα εν όψει του χειμώνα.¹¹⁷

Το επισιτιστικό πρόβλημα απασχολεί σοβαρά την κυβέρνηση, αλλά και ολόκληρο τον ελληνικό λαό, ο οποίος καταλαμβάνεται από δέος, γράφει η *Νέα Ελλάς* Βόλου, επισημαίνοντας πως εάν οι δύο μεγάλες δυνάμεις του Άξονα δεν εκδήλωναν πατρικό ενδιαφέρον για τον επισιτισμό της χώρας, είναι εξακριβωμένο ότι η πείνα θα μαστίζε τις λαϊκές τάξεις από τον Σεπτέμβριο και έπειτα, ένα δηλαδή μήνα μετά τον αλωνισμό, καταγγέλλοντας τους αγρότες για ταχυπλουτισμό και αγνωμοσύνη επειδή αρνήθηκαν οι περισσότεροι να παραδώσουν τον σίτο στην συγκέντρωση καταδικάζοντας τους αστούς σε διατροφική κρίση.¹¹⁸

Ο υποχρεωτικός υποσιτισμός των Ελλήνων συνεπεία της έλλειψης τροφίμων και το γενικότερο πρόβλημα της διατροφής που παρουσιάζεται σε όλη του την οξύτητα ώστε να αποτελεί το βασικότερο, το πλέον ζωτικό και περισσότερο φλέγον ελληνικό ζήτημα, αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Αθηνών. Στην συζήτηση οι γιατροί αφού συμφώνησαν πως ακόμη και προπολεμικά η χώρα δεν ήταν αυτάρκης και πως ο Έλληνας υποσιτιζόταν και δεν τρεφόταν επαρκώς τοποθετήθηκαν σχετικά με την βελτίωση της διατροφής επισημαίνοντας πως ο υποσιτισμός παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσχέρειες στις μεγάλες πόλεις συστήνοντας την «αποθησαύριση» των επαρχιών μέσω της μεταφοράς τροφίμων, την σύσταση

¹¹³ Στην επιστολή που φέρει ημερομηνία 9 Ιουλίου 1941, σύμφωνα με ιδιόχειρη σημείωση στο επάνω μέρος, ο Πρέσβης Σιμόπουλος απάντησε προφορικά, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ.3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹¹⁴ Αθανάσιος Φίλωνας, *Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και το έργο του*, Αθήνα 1947, σ. 287.

¹¹⁵ «Άλευρα εξ Ιταλίας διά τον ελληνικόν λαόν», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τρίτη, 19 Αυγούστου, 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 40.

¹¹⁷ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 226.

¹¹⁸ «Ο επισιτισμός της χώρας», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Τετάρτη, 16 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο άρτος του ελληνικού λαού και η αγνωμοσύνη των αγροτών», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Πέμπτη, 21 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η αποτυχία της συγκεντρώσεως και οι εξ αυτής συνέπειαι», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Τρίτη, 2 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μαθητικών συσσιτίων για την περιφρούρηση της υγείας των παιδιών και την αποφυγή διάδοσης του πανικού.

Τέσσερις είναι οι παράγοντες που παρουσίασαν οι γιατροί ως καθοριστικοί για την βελτίωση του επισιτισμού: Η ακριβοδίκαιη κατανομή των τροφίμων, η ένταση της καλλιέργειας των παραγόμενων στη χώρα προϊόντων, η ορθολογιστική χρήση των τροφίμων και η εξάλειψη της μαύρης αγοράς.

Οι γιατροί, κάνοντας δυσμενείς προβλέψεις για τον χειμώνα θεωρώντας πως θα είναι σκληρότατος από επισιτιστικής απόψεως, αναφέρθηκαν σε βαριάς μορφής αβιταμινώσεις με οιδήματα νόσου και πείνας επισημαίνοντας πως πολλά παιδιά εξαιτίας του υποσιτισμού, της έλλειψης γάλακτος, γεωμήλων και κυρίως άρτου χάνουν συνεχώς βάρος προτείνοντας την μεταφορά τους σε διάφορα μέρη της υπαίθρου όπου τα τρόφιμα βρίσκονται ευκολότερα.¹¹⁹

«Τι θα φάγουν τον χειμώνα» τα παιδιά και πως θα σωθούν είναι το μεγάλο ερώτημα που απασχόλησε τους ειδικούς το καλοκαίρι του 1941 κυρίως εξαιτίας της έλλειψης γάλακτος, επισημαίνοντας πως η ζωή τους απειλείται από την κακή ποιότητα και ανεπαρκή ποσότητα των τροφίμων και σύντομα η αντοχή τους θα ελαττωθεί και θα είναι έρμαιο της προσβολής από αρρώστιες. Όσοι γονείς κατάγονται από περιφέρειες όπου υπάρχει σχετική επάρκεια σε είδη απαραίτητα για την διατροφή των παιδιών, παρακινούνται να εγκαταλείψουν την πρωτεύουσα και να μετοικήσουν σε αυτές. Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση, τονίζουν οι γιατροί, είναι να υπάρξει αλληλεγγύη η οποία σπανίζει καθώς οι ανώτερες τάξεις φροντίζουν μόνο για την διατροφή τους και αδιαφορούν για τους φτωχούς.¹²⁰

Ωστόσο, μεταξύ όλων εκείνων των ειδικών επιστημόνων που συμβουλεύουν σχετικά με την μέριμνα και την διατροφή του παιδιού πολύ σωστά τοποθετήθηκε ένας Ακαδημαϊκός που μίλησε για συμβουλές θεωρητικού χαρακτήρα, καθώς δεν μπορούν να εφαρμοστούν στην πράξη λόγω ελλείψεως των προτεινόμενων τροφών. «Που σήμερα το γάλα και το τυρί, τα ψάρια και οι μαρμελάδες!»,¹²¹ σχολιάζει χαρακτηριστικά.

Στην ερώτηση «με βάση τα υπάρχοντα τρόφιμα, ποιοι συνδυασμοί ή ποιες προτιμήσεις θα ήταν επωφελέστερες» ένας διακεκριμένος επιστήμονας απάντησε: «Πέστε μου πρώτα ποια είδη τροφίμων έχετε υπόψη σας, και ευχαρίστως θα σας καταρτίσω το αρτιότερο δυνατό διαιτολόγιο». Απάντηση ενδεικτική της ανέχειας στα τρόφιμα το φθινόπωρο του 1941.

Ωστόσο, μεταξύ των πολλών, ειδικών και μη, που προτείνουν λύσεις σχετικά με το επισιτιστικό πρόβλημα, υπάρχουν γιατροί που συμβουλεύουν τον περιορισμό στο ελάχιστο των κινήσεων του σώματος και της ομιλίας, την επίτευξη όσο το δυνατόν περισσότερης ωφέλειας από την κατανάλωση της λίγης τροφής, την αποφυγή

¹¹⁹ «Πως πρέπει να τραφή σήμερα ο λαός μας», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 17 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η Ιατροχειρουργική Εταιρεία διά το πρόβλημα της διατροφής», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 18 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το πρόβλημα της διατροφής μας. Τι λένουν οι επιστήμονες», *Πρόοδος* (Χίου), Δευτέρα, 11 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής», «Αι τέσσαρες προϋποθέσεις», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Πέμπτη, 24 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰ «Τι θα φάγουν τα παιδιά», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διά να σωθούν τα παιδιά μας», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 10 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τι κυρίως χρειάζονται τα βρέφη», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 11 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το πρόβλημα της διατροφής μας. Τι λένουν οι επιστήμονες», ό. π.

¹²¹ «Η μέριμνα διά το παιδί», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 17 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

παρατεταμένου βρασμού που καταστρέφει την θρεπτική αξία των τροφών και την μέτρια χρήση αλκοολούχων ποτών, όπως κρασί, στην διάρκεια του γεύματος ώστε να περιοριστούν οι καύσεις πολύτιμων συστατικών του οργανισμού.¹²²

Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, οι άνθρωποι καταπίνουν αμάσητα τα φαγητά, πριν προλάβει το στόμα να τα προετοιμάσει ώστε να τα δώσει κατεργασμένα στομάχι, όπου οδηγούνται αμάσητα και επομένως παραμένουν αχώνευτα με συνέπεια μια σημαντική σπατάλη θρεπτικών ουσιών.¹²³

Από νευρολόγο-ψυχίατρο διατυπώνεται η θεωρία πως το καλύτερο αντίδοτο για τις στερήσεις όσον αφορά τα παιδιά είναι η ψυχαγωγία. Ο ίδιος επιστήμονας συμβουλεύει πως τα παιδιά και οι μεγάλοι θα πρέπει να μάθουν να μασούν την κάθε μπουκιά επί 2-3 λεπτά ώστε να χορταίνουν περισσότερο και να χωνεύουν ευκολότερα. Επίσης, προτείνει να πίνουν τα παιδιά κάθε δύο με τρεις ώρες ένα ποτήρι νερό, έστω κι αν δεν διψούν, επειδή το νερό είναι πλούσιο σε ασβέστιο.

Τέλος, διαιτολόγος συστήνει στους ενήλικες του αστικού πληθυσμού να εξοικονομήσουν την τροφή τους με ότι βρίσκουν, από ρίζες χόρτων ακόμη και βελανίδια, με εξαίρεση τους εργάτες της βιομηχανίας και της γεωργίας των οποίων η τροφή θα πρέπει να είναι βελτιωμένη. Το επιχείρημά του είναι πως ο οργανισμός των μεγάλων δεν έχει ανάγκη ούτε ανάπτυξης, ούτε αποθηκεύσεως τροφής, ενώ η ενέργεια την οποία καταβάλλει βαίνει βαθμιαία μειωμένη.¹²⁴

Τον Αύγουστο, ο Αρχιεπίσκοπος σε επιστολή του προς τον Altenburg, Πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα, επισημαίνει πως «η Εκκλησία της Ελλάδας αισθάνεται την υποχρέωση να απευθύνει θερμή έκκληση προς τους εκπροσώπους των Κυβερνήσεων Κατοχής ώστε να συμβάλλουν στην αποτροπή του απειλούμενου λιμού του ελληνικού λαού» καθώς η επισιτιστική κατάσταση της χώρας καθημερινά επιδεινώνεται.¹²⁵

Τον Σεπτέμβριο η Αντωνοπούλου σημειώνει για την πείνα και τις συμπεριφορές των Αθηναίων:

«Η Πείνα σφίγγει τα δόντια της. Το φάντασμα της πλανιέται γύρω απ' τα φτωχόσπιτα, στέκεται χτυπάει την πόρτα, μπαίνει και κάθεται. Ο τρόμος της βγάζει τα θύματα της έξω, τα σκορπάει στους δρόμους, τα κάνει να γυρίζουνε σαν ίσκιοι και να ψάχνουνε. Ψάχνουν με τα θολά τους μάτια, ψάχνουνε και δε βρίσκουνε».

Μέρα με την ημέρα τα τρόφιμα λιγοστεύουν όλο και πιο πολύ. Μέρα με τη μέρα πληθαίνουν οι δυστυχημένοι, εκείνοι που πεινάσανε, κείνοι που θα πεινάσουν».

Η πείνα τρίζει τα δόντια της και φοβερίζει τους φτωχούς, πως φοβερίζει τον άρρωστο με το δρεπάνι του ο Χάρος.

Μυριάδες στους δρόμους οι ζητιάνοι, οι αλήτες, τα φτωχόπαιδα, οι σακάτηδες, ως κι οι φαρμακωμένοι απ' τα ναρκωτικά, ως κι οι τρελοί. Κυνηγάνε τους διαβάτες μουρμουρίζοντας παρακάλια, ικεσίες, ευχές, κατάρες και φοβέρες.

Στις γωνίες των δρόμων, οι σωροί των σάπιων σκουπιδιών, και μέσα τους δεν είναι πια πεσμένα με τα μούτρα τα σκυλιά κι οι γάτες. Τώρα είναι πεσμένοι οι άνθρωποι. Γέροι, γυναίκες, παιδιά μεγάλα και μικρά. Σκαλίζουνε, σκαλίζουνε και με την θολωμένη τους ματιά που δεν ξεχωρίζει τι βρίσκει μες στο βόρβορο, ψάχνουνε τάχα

¹²² «Αντίδοτα διά τας δυσχέρειας της διατροφής», *Η Πρωΐα*, Σάββατο, 13 Σεπτεμβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας. Αυτό που ήξεραν χρόνια οι κρασοπατέρες το ανακαλύπτουν και οι Αθηναίοι εξ ανάγκης πλέον. Ανακαλύπτουν δηλαδή ότι το κρασί...χορταίνει, Ελένη Νικολαΐδου, *Οι συνταγές...της πείνας*, Οξύγόνο, 5^η ανατύπωση, Αθήνα 2015, σ. 68.

¹²³ Νικολαΐδου, *ό. π.*, σσ. 87-88.

¹²⁴ «Τροφή, νερό και νεύρα», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

¹²⁵ Αρχείο Βάσου και Πότη Τσιμπιδάρου, Α.Ε. 29/99, ΦΑΚ. 1.2 «Βάσος Τσιμπιδάρος. Αλληλογραφία Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (1941-1948)», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

να διαλέζουμε. Τα σκελετωμένα δάχτυλα αρπάζουνε φλούδια, κουκούτσια, λεμονόκουπες, ότι κι αν πιάσουν το φέρνουν ως τα στόματα. Και οι κοκαλιασμένες σιαγόνες ξερές από την πείνα, μασουλάνε τρίζοντας.

Όταν ακούσουνε οι πεινασμένοι βήμα διαβάτη δίπλα τους, γυρίζουνε και τον στραβοκοιτάνε αγριεμένοι, σα λυσσασμένα ζώα έτοιμα να χιμίζουνε αν κάνει ο διαβάτης πως έρχεται κοντά. Μα ο διαβάτης με την καρδιά σφιγμένη κοιτάει και αντιδιαβαίνει με ένα λυγμό που πνίγει το λαιμό του». ¹²⁶

Τον ίδιο μήνα, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός επισημαίνει πως είναι πλέον κοινό μυστικό ότι ο επισιτισμός της χώρας εισήλθε στην κρισιμότερη φάση του, πέραν της οποίας υπάρχει η απόγνωση και το αδιέξοδο. ¹²⁷

Σε Διάγγελμα της Κεντρικής Οργανωτικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ. διαβάζουμε:

Η πείνα, η εξαθλίωση, φτάσαν στο απροχώρητο. Δεκάδες χιλιάδες οι καινούριοι φυματικοί. Εκατοντάδες χιλιάδες οι προφυματικοί. Τα παιδιά μας χλωμά, πεινασμένα, ζητάν το πρωί ψωμί που δεν έχουμε να τους δώσουμε. Με κόπον, επιστρατεύοντας τις τελευταίες μας δυνάμεις, σερνόμαστε στους δρόμους, στη δουλειά. Το ψωμί, το λάδι, τα όσπρια, τα σταφύλια, τα χορταρικά, έχουν εξαφανιστεί. Μήνες οι φτωχοί έχουν να δουν γάλα, αυγό, κρέας, ψάρι. ¹²⁸

Ο νέος Δήμαρχος Αθηναίων, Α. Γεωργάτος, κάνει έκκληση να συνδράμουν όλοι για την σωτηρία του φτωχού παιδιού επισημαίνοντας πως οι νεότεροι άνθρωποι, που μόλις «χθες» ακόμη γεννήθηκαν, καλούνται και αυτοί να υποστούν και να πληρώσουν βαρύ το τίμημα των χαλεπών καιρών. ¹²⁹ Ενώ ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, διευκρινίζει πως η Πρόνοια δεν είναι ούτε φιλανθρωπία, ούτε ελεημοσύνη. Είναι θεσμός υπέρτατος που επιβάλλεται από τις περιστάσεις. Ζητώντας από κάθε εύπορη οικογένεια να αναλάβει υπό την άμεση προστασία της ορισμένο αριθμό παιδιών, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της, προβάλλει τον εαυτό του σαν παράδειγμα προς μίμηση, αναφέροντας πως ο ίδιος ως οικογενειάρχης απέκτησε δύο παιδάκια ως οικότροφα και σε άλλα δύο απλώς χορηγεί φαγητό. ¹³⁰

Μάταια όμως. «Εις την έκκλησιν οι πλούσιοι εκώφευσαν». ¹³¹

Η Ακρόπολις αναφέρει πως η διατροφή του πτωχού παιδιού είναι πραγματικά κοινωνικό θέμα πρώτης γραμμής, ¹³² ενώ το *Ελεύθερον Βήμα* γράφει: «Πρέπει να ζήσουν τα παιδιά μας! Πρέπει, εν ανάγκη, να θυσιάσουμε εμείς, για να εξασφαλίσουμε τη ζωή των παιδιών μας! Η δημογραφική μας επιφάνεια είναι μικρά. Η κυκλοφορία των αγαθών είναι δυσχερέστατη. Εκατομμύρια ανθρώπων υποσιτίζονται. Εκατομμύρια παιδιών - και αυτό κυρίως ενδιαφέρει - τρέφονται ανεπαρκέστατα». ¹³³

¹²⁶ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 40-43.

¹²⁷ Αρχείο Βάσου και Πόπη Τσιμπιδάρου, Α.Ε. 29/99, ΦΑΚ. 1.2 «Βάσος Τσιμπιδάρου. Αλληλογραφία Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (1941-1948)», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹²⁸ Νίκος Στουρνάρας, *Μαγνησία 1941- '42: Η τραγωδία της Κατοχής*, Τόμος Α', Αθήνα 1988, σ. 231.

¹²⁹ «Εκκλησις διά το πτωχό παιδί», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 16 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰ «Πρόνοια και όχι ελεημοσύνη», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 13 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το καθήκον πάσης οικογένειας προς διάσωση των παιδιών», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 18 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹ «Ας συγκινηθούν επί τέλους...», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 19 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³² «Το παιδί», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 17 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³ «Προ παντός για τα παιδιά μας», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Όσοι επιχειρηματολογούν υπέρ της εξασφάλισης του επισιτισμού μέσω του αυστηρού περιορισμού της κατανάλωσης δεν αμελούν να επισημάνουν πως ο περιορισμός αυτός με την σειρά του δημιουργεί προβλήματα στην υγεία του πληθυσμού, εκ των οποίων το σπουδαιότερο είναι η επαρκής διατροφή των βρεφών και των νηπίων, το οποίο συνδέεται με την υγεία και διάσωση της ελληνικής φυλής.

Η άλλοτε υψηλή βρεφική θνησιμότητα στην χώρα που τα τελευταία χρόνια κατόπιν πολλών προσπαθειών είχε ελαττωθεί κινδυνεύει να αυξηθεί κυρίως επειδή τα βρέφη διατρέφονται με ακατάλληλο γάλα, που προκαλεί εντερίτιδα, αλλά για να είναι απολύτως θρεπτικό το μητρικό γάλα, θα πρέπει πρωτίστως να διατρέφεται σωστά η μητέρα. Εκτός από την διατροφή, ένας επίσης σημαντικός παράγοντας είναι η κακή ψυχολογία της γυναίκας που έζησε τους βομβαρδισμούς και την απώλεια προσφιλών προσώπων, με πολλές μητέρες να εμφανίζουν κατάθλιψη.

Επίσης, είναι αναγκαίο και το γάλα των νηπίων και των παιδιών να είναι καλής ποιότητας και επαρκούς ποσότητας ώστε να αποφευχθεί η παιδική φυματίωση. Καθώς ο ελλιπής σιτισμός υποβάλλεται σε συστηματικό και επικίνδυνο υποσιτισμό, είναι απαραίτητο να ληφθεί ειδική μέριμνα για τον επισιτισμό της βρεφικής και νηπιακής ηλικίας που ισοδυναμεί με μέριμνα για το αύριο της φυλής.¹³⁴

Με αφορμή την διεξαγωγή εράνου για την συγκέντρωση χρημάτων ιδίως υπέρ της ενίσχυσης της παιδικής ηλικίας, η εφημερίδα *Ακρόπολις* υπενθυμίζει πως το καθήκον του Κλήρου δεν είναι να περιορίζεται σε τυπικές ιεροτελεστίες, αλλά θα πρέπει να συμμετέχει και να πρωτοστατεί στον αγώνα αλληλεγγύης στο πλευρό όλων όσων πάσχουν με σκοπό την ηθική και υλική ανακούφιση τους. Κάθε κοινωνική τάξη θα πρέπει να συμμετέχει στην προσπάθεια αυτή. Αυτή η προσπάθεια όμως είναι η αποστολή του Κλήρου και ήρθε η ώρα το ράσο να γίνει επίδεσμος όλων των πληγών με ηθικό και υλικό τρόπο.¹³⁵

Η ζωή μέρα με την μέρα αποβαίνει δυσχερέστερη για τις λαϊκές τάξεις και δεν απέχει πολύ η στιγμή κατά την οποία το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού λαού θα περιέλθει σε πλήρες αδιέξοδο, θα δηλώσει ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Δαμασκηνός, προσθέτοντας πως καταρχήν η λήψη των αναγκαίων μέτρων πρόνοιας και η οργάνωση των λαϊκών συσσιτίων ανήκει αναμφίβολα στο Κράτος. Καθώς όμως το Κράτος δεν δύναται μόνο του να διεξάγει σε ευρεία έκταση την προσπάθεια της οργάνωσης της Κοινωνικής Πρόνοιας, η Εκκλησία θα επιτελέσει το καθήκον της και

¹³⁴ «Η διατροφή των παιδιών», *Η Πρωΐα*, Τετάρτη, 14 Μαΐου 1941, Ε.Λ.ΙΑ. Αθήνας, «Το πρόβλημα της υγείας», *Η Πρωΐα*, Πέμπτη, 15 Μαΐου 1941, Ε.Λ.ΙΑ. Αθήνας.

¹³⁵ «Ο Έρανος», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 7 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εις την πρωτοπορίαν της αλληλεγγύης», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 9 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Η αρθρολογία της εφημερίδας για τον Κλήρο προκάλεσε παρεξηγήσεις, όπως αναφέρει η ίδια, και έλαβε πλήθος επιστολών, μεταξύ των οποίων του Διευθυντή του Αθηναϊκού Πρακτορείου. Ο Διευθυντής, συμφωνεί με την άποψη πως ο Κλήρος θα πρέπει να πρωτοστατήσει υπέρ της κοινωνικής αλληλεγγύης, σχολιάζει όμως πως ο ελληνικός Κλήρος δεν έχει ανάγκη υποδείξεων για να εκτελέσει το θρησκευτικό και πατριωτικό καθήκον του, υπενθυμίζοντας επίσης την αυστηρή απαγόρευση του Αρχιεπισκόπου να γίνεται δημόσια οποιοσδήποτε λόγος για την δική του κοινωφελή δράση. Επίσης, αναφέρει πως οι παπάδες, δεν είναι άγγελοι, άυλα πνεύματα, αλλά άνθρωποι, οικογενειάρχες με παιδιά, που επίσης έχουν ανάγκη τροφής και πασχίζουν να αντιμετωπίσουν τις δικές τους υλικές ανάγκες, «Η “Ακρόπολις” και ο Κλήρος», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 10 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Η απάντηση της εφημερίδας ήταν πως γνωρίζει πόσο υποφέρει ο Κλήρος και θα επικροτούσε την οικονομική αρωγή του κατώτερου Κλήρου, αλλά δεν λησμονεί πως υπάρχει μια διαφορά που διακρίνει το ιερατείο από τις άλλες τάξεις: Το ιερατείο δεν είναι επάγγελμα, είναι αφοσίωση και απάρνηση. Ο κληρικός δεν αποβλέπει να γίνει πλούσιος, όπως ο έμπορος. Όταν ολόκληρο το κοινωνικό σώμα υποφέρει, ο Κλήρος θα πρέπει να παραβλέπει τις δικές του στερήσεις και η θέση του θα πρέπει να είναι στην εμπροσθοφυλακή της κοινωνικής αλληλεγγύης, «Και πάλιν ο Κλήρος», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 12 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

θα προσφέρει τις υπηρεσίες της, αναλαμβάνοντας στην ανάγκη και μόνη της το έργο της περίθαλψης των απορότερων τάξεων του πληθυσμού. Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο, η Εκκλησία οφείλει να πράξει το παν για την ανακούφιση της δυστυχίας και για την σωτηρία του λαού.¹³⁶

Ο Τσολάκογλου, ο οποίος από τον Ιούλιο διαδέχτηκε τον Πολύζο στο Υπουργείο Επισιτισμού, κάνει λόγο για αγωνιώδης προσπάθεια της Κυβέρνησης να εξασφαλίσει την διατροφή του πληθυσμού εστιάζοντας στα αγροτικά ζητήματα, με την Ελλάδα να βρίσκεται στην δραματική ανάγκη να πρέπει να αντιμετωπίσει ριζικά το πρόβλημα της ζωής και ως κοινωνία, αλλά και ως Έθνος. Γι' αυτό και προτρέπει όλους τους Έλληνες να συνέλθουν και να κατανοήσουν την πραγματικότητα ώστε να μην χαθεί η αξιοπρέπεια και η συνεκτικότητα.¹³⁷

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η όλο βεβαιότητα δήλωση του Τσολάκογλου στον διευθυντή του εντύπου «εφημερίδα του Δουνάβεως» τον Σεπτέμβριο του 1941 πως «*αι Αθήναι διέφυγον τον κίνδυνον της πείνης*» καθώς το σοβαρό πρόβλημα του επισιτισμού διευκολύνθηκε σημαντικά, υποστηρίζοντας πως η πρωτεύουσα θα ήταν εκτεθειμένη στον κίνδυνο της πείνας αν το πρόβλημα της αποκατάστασης των συκοινωνιών δεν ρυθμιζόταν τάχιστα.¹³⁸

Τον Οκτώβριο, και εν μέσω μιας περιόδου που «οι Έλληνες πεινούσαν τότε για ειδήσεις όσο ακριβώς και για τροφή»,¹³⁹ η *Ακρόπολις* θα βιαστεί να κάνει λόγο για παροδική επισιτιστική δυσχέρεια, η οποία αντιμετωπίστηκε χάρη στο ειλικρινές ενδιαφέρον των Αρχών Κατοχής που εξασφάλισαν τον άρτο του λαού.¹⁴⁰ Η εφημερίδα *Θεσσαλική Φωνή* επικαλούμενη ανακοινώσεις του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας ότι φτάνουν στην Ελλάδα μεγάλες ποσότητες τροφίμων προβλέπει πως οι τιμές θα καταρρακωθούν και η μαύρη αγορά θα περιέλθει σε απόγνωση.¹⁴¹

Η πραγματική κατάσταση που επικρατεί όμως αποτυπώνεται στις ημερολογιακές εγγραφές:

Ο Σάββας Παπαδόπουλος, Νομάρχης παρά τω Πρωθυπουργώ, γράφει στις 5 Οκτωβρίου: «*Προ τριών ημερών το δράμα του επισιτισμού έφθασε στο κατακόρυφο καθώς το ψωμί ελαττώθηκε σε τριάντα δράμια την ημέρα, συγχρόνως τα σταφύλια έλειψαν, κι έτσι δεν βρίσκει κανείς να αγοράσει τίποτα. Ο κόσμος τρέφεται με ελάχιστα αποθέματα που είχε αγοράσει για το χειμώνα [...]. Στα σχολεία τα παιδιά κάνουν απεργία και φωνάζουν θέλουμε ψωμί...ψωμί[...]. Εκείνο που φοβούνται όλοι είναι μήπως πέσει καμιά επιδημία και όπως είναι εξαντλημένος όλος ο κόσμος δεν μείνει κανένας. Εν τούτοις, κάνει εντύπωση η πεποίθησις που έχει όλος ο κόσμος ότι η Ελλάς θα ελευθερωθεί και γρήγορα. Αι αρχαί της Κατοχής διέταζαν να δηλωθούν τα*

¹³⁶ «Η Εκκλησία δύναται ν'αναλάβη την περίθαλψιν των απόρων», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 8 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷ «Το πρόβλημα της διατροφής του πληθυσμού», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 26 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Δηλώσεις του Πρωθυπουργού κ. Τσολάκογλου», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 1 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, Παρητήθη ο κ. Πολύζος διά λόγους υγείας», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Κυριακή, 6 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸ «Η Ελλάς θα επανέλθω εις τας φυσικὰς της δυνάμεις», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 7 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹ Christopher Montague Woodhouse, *Το μύλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (11), ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (αναπ.), σ. 184.

¹⁴⁰ «Το επισιτιστικόν», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 14 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹ «Η μαύρη αγορά θα φθάση εις απόγνωσιν», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 23 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ραδιόφωνα. Ο κόσμος το μετέφρασε αμέσως ότι τα πράγματα δεν πάνε καλά γι' αυτούς και δεν θέλουν να ξέρουμε τι γίνεται».¹⁴²

Στο ημερολόγιο της Αντωνοπούλου με ημερομηνία 6 Οκτωβρίου διαβάζουμε: «Πείνα. Άγρια Πείνα. Τα κορμιά χάνουν την αντοχή τους. Οι νηστικοί πέφτουνε χάμω και πεθαίνουν». Στις 11 Οκτωβρίου σημειώνει: «Σήμερα πρώτη μέρα χωρίς ψωμί καθόλου», ενώ ο Θεοτοκάς γράφει: «Η Αθήνα πεινά αληθινά. Πεινούνε και εκείνοι που οπωσδήποτε τρώνε».¹⁴³

Στις 15 Οκτωβρίου ο Παπαδόπουλος παρατηρεί πως «αι όψεις των ανθρώπων έχουν τελείως αλλάξει, ιδίως οι άντρες και τα μικρά παιδιά. Οι γυναίκες που επίσης έχουν μείνει πετσί και κόκκαλο δεν μπορείς να τις καταλάβεις γιατί με το μακιγιάρισμα κρύβονται τα κίτρινα μούτρα και τα καφέ μάτια».¹⁴⁴

«Αρχίζει και το κρύο. Λείπει το κάρβουνο. Λείπει το ηλεκτρικό. Λείπει το γκάζι. Καμία κουζίνα δε δουλεύει. Σαν τους παλιούς καλούς καιρούς, γύρισε ο κόσμος στο μαγγάλι, στη φουφού, στα ξυλοκάρβουνα, στα ζύλα. Τα σπίτια είναι βουτηγμένα απ' το μαγειριό ως την κρεβατοκάμαρα, σ' ένα πηχτό καπνό. Και το μαγείρεμα, το καθάρισμα του σπιτιού, το πλύσιμο του ρούχου και του κορμιού με κρύο νερό και λιγοστό σαπούνι. Η καθημερινή ζωή γίνεται πρόβλημα σπουδαίο», ¹⁴⁵ αναφέρει στις 20 Οκτωβρίου η Αντωνοπούλου.

Την ίδια μέρα, ο Παπαδόπουλος καταγράφει στο ημερολόγιο του πως «η οδός Βουκουρεστίου τον τελευταίο καιρό συγκέντρωσε όλη την κίνηση και όλη την ζωή της Αθήνας. Το καινούριο Zonnar's, ο παλιός ο Λουμίδης με τον καφέ espresso, το Παλλάς, ο Ορφανίδης, όλα αυτά κέντρα μαζεύουν από το πρωί μέχρι το βράδυ κόσμο κάθε λογής. Ανθρώπους που πάνε γιατί δεν ξέρουν που να πάνε, άλλους που θέλουν να φάνε κάτι οπωσδήποτε ή να πιουν, κοπέλες που φλερτάρουν [...]».¹⁴⁶

Ο Τσολάκογλου θα θελήσει να καταστήσει σαφές στον λαό πως η εξασφάλιση της διατροφής του αποτελεί ένα από τα κεντρικά εθνικά προβλήματα, με την ελληνική φυλή να απειλείται τρομακτικά εμφανίζοντας ψυχική και σωματική κατάρρευση. Προβάλλοντας τις βαρύτατες συνέπειες της εξασθένησης του οργανισμού στην ψυχосύνθεση του ατόμου (διαταραχή ψυχικής ισορροπίας, παθολογικός εγωισμός με κυρίαρχη την άποψη «ο θάνατος σου η ζωή μου» που ευνοεί την λαθρεμπορία και την αισχροκέρδεια με σκοπό τον ταχυπλουτισμό, την εκδίκηση και την κοινωνική ανατροπή που καταργούν την αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή) τονίζει πως το ζήτημα της διατροφής προσλαμβάνει διαστάσεις εθνικού προβλήματος προτρέποντας να επικρατήσει η άμιλλα την περίοδο των θυσιών.

Καθιστώντας σαφές πως όσο διαρκεί ο πόλεμος οι στερήσεις θα αποτελούν τον κανόνα της ζωής και πως η χώρα δεν μπορεί να προσδοκά εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό, προτρέπει την στροφή του πληθυσμού «προς την γη» που θα πρέπει να αποτελέσει και το σύνθημα της εθνικής σωτηρίας, έργο που αναμφίβολα είναι καθήκον των γεωργών, από τους οποίους ζητά να αποδειχτούν αντάξιοι των απαιτήσεων του Έθνους.¹⁴⁷

Άτομα που αναχώρησαν από την Ελλάδα τέλη Αυγούστου μέχρι και αρχές Σεπτεμβρίου, αναφέρουν πως η επισιτιστική κατάσταση έχει επιδεινωθεί στο έπακρο.

¹⁴² Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ΦΑΚ. Ημερολογιακές σημειώσεις Κατοχής, ΕΛ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁴³ Θεοτοκάς, ό. π., σ. 300.

¹⁴⁴ Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ό.π.

¹⁴⁵ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 45.

¹⁴⁶ Παπαδόπουλος, ό. π.

¹⁴⁷ «Η κατάσταση γυμνή από κάθε απατηλόν περίβλημα», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 18 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Πλην των χορταρικών, δεν υπάρχει κάτι άλλο φαγώσιμο. Πωλούνται δε ακριβότατα και κάποιος θα πρέπει να περιμένει στην ουρά πολλές ώρες για να τα προμηθευτεί.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση τους σχετικά με την πρώτη κατοχική κυβέρνηση, η οποία φέρεται να αγνοείται υπό του λαού και να θεωρείται «νευρόσπαστο» και υποχείριο των αρχών Κατοχής. Εν τούτοις, υποστηρίζεται πως γενικά, υπάρχει τάση δικαιολογήσεως της υπάρξεως της. Μάλιστα, δεν θεωρείται προδοτική επειδή γίνεται αποδεκτό πως εξυπηρέτησε τον διαλυθέντα ελληνικό στρατό και επειδή συντελεί στο να ανακουφίζει τον πάσχοντα λαό.¹⁴⁸

Ωστόσο, η διαφθορά και η αδράνεια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της Κυβέρνησης Τσολάκογλου. Άλλωστε, η Γερμανία δεν επιθυμούσε δραστήριες προσωπικότητες στην εξουσία για τον απλό λόγο ότι ίσως προξενούσαν προβλήματα στο Ράιχ.¹⁴⁹ Ο πρώτος κατοχικός Πρωθυπουργός και το επιτελείο του μόνο προβλήματα δεν δημιούργησαν στους κατακτητές. Αντίθετα, με την παθητική τους στάση και την ανάλγητη πολιτική τους, πολιτική ασκούμενη από «μαριονέτες» των κατακτητών, από στρατιωτικούς που κλήθηκαν να «υποδυθούν» τους πολιτικούς διευκόλυναν το καταστροφικό έργο του Άξονα και περιορίστηκαν σε ρόλο παρατηρητή μπροστά στην λιμοκτονία του ελληνικού λαού.

Το πρόβλημα του επισιτισμού παραμένει με μεγάλη οξύτητα, σημειώνει Στρατιωτικός Ακόλουθος της Ελληνικής Πρεσβείας στην Αίγυπτο.

Η Κυβέρνηση Τσολάκογλου παρά τα σπασμωδικά μέτρα τα οποία εξαγγέλλει ή λαμβάνει, δεν έχει κατορθώσει κάτι ευνοϊκό. Κάθε προσπάθεια της προσκρούει στις ανάγκες των στρατευμάτων Κατοχής, τα οποία δεσμεύουν απευθείας, άνευ μεσολαβήσεως ή απλής γνώσης της Κυβέρνησης, τα απαραίτητα για αυτά τρόφιμα.

Εξάλλου, η γεωργική απόδοση της χώρας παρουσιάζει ελάχιστη δυνατότητα, λαμβανομένου υπόψη ότι η ύπαιθρος μειώθηκε κατά το τμήμα της Θράκης που καταλήφθηκε από τους Βούλγαρους, ότι λεηλατήθηκε από τα διελθόντα και διερχόμενα στρατεύματα, ότι ο γεωργικός πληθυσμός ελαττώθηκε, ότι είναι σχεδόν αδύνατη η λίπανση των αγρών (κυρίως λόγω έλλειψης λιπασμάτων και μεταφορικών μέσων), ότι τα αροτριώματα ζώα έχουν μειωθεί κατά 80% περίπου και επομένως η εκτεταμένη καλλιέργεια είναι αδύνατη. Όπως αδύνατος είναι και ο εκ του εξωτερικού ανεφοδιασμός της χώρας.

Όποιος λάβει όλα τα παραπάνω υπόψη, θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο λαός πράγματι πεινά και δυστυχεί, σημειώνει ο Στρατιωτικός Ακόλουθος τον Σεπτέμβριο του 1941. Όλες οι πληροφορίες συμπίπτουν πως ο λαός βρίσκεται σε αληθινή απόγνωση και είναι απορροφημένος ιδίως στην εξεύρεση τροφίμων. Όλα τα άλλα είναι δευτερεύοντα.¹⁵⁰

Το φθινόπωρο του 1941, η πίεση της διεθνούς κοινής γνώμης, υποκινούμενη και από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, ανάγκασε τους Γερμανούς να επιτρέψουν τη διέλευση πλοίων με φορτία τροφίμων, η οποία όμως επιβραδυνόταν από την αδιαφορία των Γερμανών, την ακλόνητη ουδετερότητα των Τούρκων και την επιμονή των Βρετανών να συνεχίζουν τον αποκλεισμό.¹⁵¹

¹⁴⁸ «Δελτίον πληροφοριών εξ Ελλάδος ληφθεισών εκ λεπτομερούς ανακρίσεως προσώπων ελθόντων εκείθεν κατ' ευθείαν και αναχωρησάντων την 23.8.41 και 5.9.41», Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁴⁹ John Louis Hondros, *Occupation & Resistance. The Greek Agony 1941-44*, Pella Publishing Company, New York 1983, σ.78.

¹⁵⁰ «Πρώτον Δελτίον περί της εν Ελλάδι καταστάσεως του Στρατιωτικού Ακολούθου της εν Αιγύπτω Β. Πρεσβείας» (Αλεξάνδρεια, 16/9/1941), Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁵¹ Woodhouse, ό. π., σ. 188.

Τον Οκτώβριο του 1941 η άφιξη του «Κουρτουλούς» αποτελεί την πρώτη επιχείρηση εφοδιασμού από την Τουρκία κατόπιν συνεχών προτάσεων για βοήθεια εκ μέρους της προς τον Ραφαήλ, ο οποίος φέρεται μέχρι τότε να απαντούσε στις εκκλήσεις της πως ο ελληνικός λαός έπρεπε να πεινάσει για να εξεγερθεί ενάντια στους κατακτητές.¹⁵²

Το διπλωματικό ωστόσο παρασκήνιο μέχρι και την πρώτη μεταφορά τροφίμων στην Ελλάδα μέσω του μικρού φορτηγού πλοίου με το συμβολικό όνομα «Απελευθέρωση» («Κουρτουλούς»), παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

Τον κίνδυνο που ελλοχεύει εξαιτίας της σημαντικής έλλειψης τροφίμων επισημαίνει αμέσως στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών ο Γερμανός πρεσβευτής Άλτενμπουργκ κατά την άφιξή του στην Αθήνα, πιέζοντας για την παροχή τροφίμων και την αποστολή ενός «τρένου συσσιτίου» για την τροφοδοσία των ενδεών τονίζοντας τις ευθύνες της Γερμανίας.

Ωστόσο, η απάντηση που θα λάβει αναφέρει πως υπεύθυνοι για την τροφοδοσία του ελληνικού λαού είναι οι Ιταλοί, με τον Μουσολίνι να σχολιάζει ειρωνικά πως «αφού οι Γερμανοί ξάφρισαν από τους Έλληνες ακόμα και τα κορδόνια

¹⁵² Φλάισερ, ό. π., σσ. 221-222. Η τοποθέτηση του Έλληνα Πρέσβη στην Άγκυρα επί του θέματος που προέκυψε με πρωταγωνιστή τον ίδιο δόθηκε σε «συνέχειες»: Με τηλεγράφημα του την 5^η Ιανουαρίου 1941, ο Ραφαήλ αναφέρεται στον ραδιοφωνικό σταθμό του Βερολίνου και στον χαρακτηρισμό «φαύλο» που του αποδόθηκε με την δικαιολογία ότι εμποδίζει συστηματικά τον ανεφοδιασμό της Ελλάδας κάνοντας λόγο για επίθεση εναντίον του. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 19, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.. Στις 14 Ιουνίου 1943, γνωστοποιεί στο Υπουργείο Εξωτερικών τις δηλώσεις του εκπροσώπου του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, όπως αναδημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Τζουχμουριέτ*, ο οποίος κατηγορήσε τον Έλληνα Πρέσβη πως διά της αρνήσεώς του να σταλούν με τουρκικά πλοία τρόφιμα στην Ελλάδα δυσχέρανε την κατάσταση. Ο Πρέσβης αναφέρει στο τηλεγράφημα πως δεν είναι η πρώτη φορά που εμφανίζεται ως ένα από τα αίτια του λιμού που έπληξε προ διετίας την Ελλάδα και πως εάν τούτο προερχόταν μόνο από γερμανική πηγή θα έδιδε μικρή σημασία. Δυστυχώς, αναφέρει ο Πρέσβης, σύμφωνα με πληροφορίες η αντίληψη αυτή κερδίζει έδαφος και στην Ελλάδα, ενώ η γνώμη αυτή επικρατεί επίσης και σε πολλούς ελληνικούς κύκλους στην Μέση Ανατολή. «Μετά από τους τραχείς αγώνες που διεξήγαγα από διετίας στην Άγκυρα στους οποίους κατά μέγα μέρος οφείλεται η εκ Τουρκίας αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα, είναι αποκαρδιωτικό ότι αμείβομαι με αυτό τον τρόπο. Προτού ριζωθεί βαθύτατα στην αντίληψη των πολλών η πεποίθηση ότι η Πρεσβεία της Άγκυρας αντέδρασε με καθυστέρηση ή απλώς αδιαφόρησε για το ιερότερο ζήτημα θα έπρεπε νομίζω να αποκατασταθεί δημόσια η αλήθεια [...] διότι δεν σας αποκρύπτω ότι μου είναι εξαιρετικώς πικρό να βρίσκομαι πάντοτε υπό την πίεση της άδικης αυτής κατηγορίας. Στις 25 Ιουνίου 1943, αναφέρει πως οι αξονικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί εξακολουθούν την εναντίον του προσώπου του επίθεση για τον επισιτισμό της Ελλάδας φοβούμενος πως η συγκεντρωμένη αυτή γερμανική επίθεση οφείλεται στον συνεργάτη των Γερμανών, Νικολόπουλο, ο οποίος ίσως αποδίδει στον Πρέσβη το γεγονός ότι οι τουρκικές αρχές δεν του επέτρεψαν να επανέλθει στην Τουρκία. Στις 26 Ιουνίου 1943, ο Ραφαήλ τηλεγράφησε στον Τσουδερό την ανταπόκριση του Βερολίνου που δημοσιεύτηκε στην ρουμάνικη εφημερίδα *Κουρέντουλ* (13/6/1943) σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα, σύμφωνα με την οποία, «είναι άξιο μνείας το γεγονός ότι ο εν Άγκυρα Έλληνας Πρέσβης αντέστη επιμόνως επί πλείστας μήνας κατά της εξασφάλισεως του επισιτισμού της Ελλάδας διά τουρκικών πλοίων». Τέλος, σε επιστολή του στον Τσουδερό (30/6/1943) θα δηλώσει πως ο ισχυρισμός ότι δεν βοήθησε προ διετίας την λιμώττουσα πατρίδα του, που στηρίζεται σε δήθεν δήλωσή του προς τον Πρεσβευτή της Τουρκίας, Ένις Ακαγκέν ότι «πρέπει να πεινάσει ο ελληνικός λαός διότι εξεγερθή!», και που δήθεν επανέλαβε μάλιστα σε ευρύ κύκλο στην Κωνσταντινούπολη, συνιστά κακόβουλη κατηγορία εναντίον του. Σύμφωνα με τον Έλληνα Πρέσβη, ο Τούρκος Πρέσβης με αγανάκτηση διέψευσε «τα φαντασιώδη ταύτα», που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με όλα τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Ραφαήλ ώστε να επιτύχει την αποστολή τροφίμων από την Τουρκία. Ωστόσο, ο Ραφαήλ θα δηλώσει πως η υποστήριξη του Τούρκου ομόλογου του δεν αρκεί καθώς κατά την τελευταία διαμονή του στο Κάιρο αντιλήφθηκε ότι η συκοφαντική εκστρατεία εναντίον του συνεχίζεται με τον Πρέσβη της Τουρκίας πάντοτε κύριο μάρτυρα κατηγορίας, Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

των παπουτσιών, τώρα θέλουν να μας φορτώσουν την ευθύνη για την οικονομική κατάσταση»,¹⁵³ δήλωση προερχόμενη από τον κατεξοχήν υπεύθυνο για την υποδομή της χώρας στον Άξονα, με δικαιολογημένη όμως ανησυχία.

Το Ράιχ ενώ είχε αποσπάσει τα περισσότερα από την κατεκτημένη χώρα, επέστρεφε λιγότερα συγκριτικά με την Ιταλία, γεγονός που αποτελεί λογική συνέπεια της πολιτικής που εφαρμόζε και που αποσκοπούσε στην χρησιμοποίηση των πόρων της κατεχόμενης Ευρώπης ώστε να προφυλαχθεί η Αρία Φυλή από τις στερήσεις του πολέμου. Έτσι, τον χειμώνα του 1941-1942 ενώ στην Ελλάδα πεθαίνουν χιλιάδες άνθρωποι από την πείνα, το επίπεδο κατανάλωσης τροφίμων στο Ράιχ παραμένει ουσιαστικά το ίδιο με το προπολεμικό.¹⁵⁴

Τον Ιούλιο του 1941, ο Άλτενμπουργκ κατάφερε να αποσπάσει την προσοχή του Χίτλερ για τον επισιτισμό της χώρας δίνοντας αόριστες διαταγές πως θα πρέπει να παρέχεται βοήθεια αν αυτό ήταν δυνατόν, αλλά μόλις ένα μήνα μετά την εισβολή στην Σοβιετική Ένωση ο Φύρερ δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία. Στο Βερολίνο, το Υπουργείο Τροφίμων και Γεωργίας ήταν ενάντια στο να δοθεί βοήθεια στην Ελλάδα.

Από τις 15 Αυγούστου μέχρι και τις 30 Σεπτεμβρίου 1941, οι Ιταλοί έστειλαν στην Ελλάδα 9.300 τόνους σιτηρών, τους περισσότερους δε στα Ιόνια Νησιά, την Ήπειρο και τις Κυκλάδες, ενώ οι Γερμανοί μόλις 5.017 τόνους, προειδοποιώντας στη συνέχεια την Ρώμη πως μελλοντικά η ιταλική κυβέρνηση πρέπει να πάρει την ευθύνη για τον εφοδιασμό της χώρας, καθώς αυτή ανήκει στη σφαίρα επιρροής της Ιταλίας. Οι Ιταλοί αιφνιδιάστηκαν και απάντησαν πως αν η Ιταλία όφειλε να είναι υπεύθυνη για την συνολική τροφοδοσία της Ελλάδας, τότε θα έπρεπε να έχει και όλο τον διοικητικό έλεγχο. Έτσι λοιπόν με το πρόβλημα των τροφίμων τέθηκε το ζήτημα ποιος έκανε τελικά κουμάντο στην Ελλάδα.¹⁵⁵

Το Υπουργείο Εξωτερικών της Αγγλίας υποχρεώνεται να ασχοληθεί με το πρόβλημα τροφίμων στην Ελλάδα μόνο όταν πολλαπλασιάζονται οι ενδείξεις για ενδεχόμενο αντιβρετανικών αντιδράσεων, τις οποίες θα προκαλούσε στη χώρα η συνέχιση του ολέθριου αποκλεισμού. Έτσι, ο Υπουργός Εξωτερικών, Ήντεν (Eden), στις 19 Ιουλίου 1941 με υπόμνημα του στο Πολεμικό Συμβούλιο παρακαλεί για αναθεώρηση της πολιτικής του αποκλεισμού, με τον αρμόδιο Υπουργό Ντάλτον να αποκλείει χαλάρωση του αποκλεισμού, αλλά να συμφωνεί για μεταφορά τροφίμων με προέλευση τον αποκλεισμένο ευρωπαϊκό χώρο, στον οποίο περιλαμβάνεται και η Τουρκία, καταλήγοντας πως ο εχθρός αποκλείεται να αφήσει την Ελλάδα να πεθάνει από την πείνα.

Ευθύνες όμως για το χάσιμο πολύτιμου χρόνου μέχρι την έλευση του «Κουρτουλούς» στον Πειραιά τον Οκτώβριο του 1941 αποδίδονται, εκτός από τον Ραφαήλ, και στον Τσουδερό για την καθυστερημένη απάντηση και συναίνεση της εξόριστης κυβέρνησης στην πρώτη πρόταση της Τουρκίας τον Ιούλιο να συμψηφίσει τις ελληνικές καταθέσεις κλήρινγκ με τρόφιμα.¹⁵⁶

¹⁵³ Φλάισερ ό. π., σ. 217.

¹⁵⁴ Mazower, ό. π., σ. 58.

¹⁵⁵ Mazower, ό. π., σ. 56-58. «Οι Γερμανοί πήραν από τους Έλληνες ακόμα και τα κορδόνια τους και τώρα θέλουν να ρίξουν σ' εμάς το φταίξιμο για την οικονομική κατάσταση» παραπονέθηκε ο Μουσολίνι, Mazower, ό. π., σ. 58, φράση που ισοδυναμεί με παραδοχή από μέρους ενός συμμάχου των Γερμανών για τις διαρπαγές και κλοπές των Γερμανών εις βάρος της Ελλάδας.

¹⁵⁶ Φλάισερ, ό. π., σσ. 220-221. Βλ. έγγραφο που αποστέλλεται στον Πρωθυπουργό Τσουδερό με ημερομηνία 11 Ιουλίου 1941, με το οποίο πληροφορείται πως κατόπιν συνεχών και επίμονων εκκλήσεων προς τον Ήντεν, αυτός ενημερώνει την ελληνική πλευρά πως το Υπουργείο Οικονομικών Πολέμου κατέληξε στην απόφαση, υπό τον απαραίτητο όρο τηρήσεως εχεμύθειας, να προβούν σε αγορά τροφίμων από την Τουρκία ώστε να μεταφερθούν στην Ελλάδα. Στο έγγραφο τονίζεται ιδιαίτερα πως «ούτος είναι μόνος τρόπος διευκολύνσεως υμών», Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού,

Εστιάζοντας στις ενέργειες του Τσουδερού σχετικά με τον επισιτισμό της χώρας γνωρίζουμε πως την 4^η Ιουνίου του 1941, από την Αλεξάνδρεια όπου βρίσκεται ζητεί από την ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο να μεταφέρει εκ μέρους του στον Άγγλο Υπουργό Εξωτερικών την πεποίθησή του πως είναι αναμφισβήτητα ορθή η ακολουθούμενη πολιτική του αποκλεισμού και των φιλικών χωρών οι οποίες υπέκυψαν στον εχθρό. Αναγνωρίζει επίσης πως η βάση της πολιτικής αυτής έγκειται στο γεγονός της εκδήλωσης δυσμένειας προς τις χώρες που δεν απέδειξαν αντοχή στον αγώνα υποκύπτοντας στον εχθρό, αλλά και στον φόβο μήπως ο ανεφοδιασμός των χωρών αυτών αποβεί προς όφελος των Γερμανών.

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη την λαμπρή στάση όλων των Ελλήνων στον πόλεμο, και κυρίως των Κρητών, προτείνει να εξαιρεθεί η Ελλάδα και ιδιαιτέρως η Κρήτη του αποκλεισμού και να επιτραπεί ο ανεφοδιασμός τους είτε μέσω του Ερυθρού Σταυρού, είτε μέσω λαθρεμπορικών αποστολών με ελαφρά πλοία ώστε όλοι μαζί να διασώσουν τους πληθυσμούς της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Κρήτης (ο ίδιος κατάγεται από το Ρέθυμνο) από τον κίνδυνο της πείνας.

Η ενίσχυση αυτή θεωρεί πως θα αποδείκνυε έμπρακτα την συμπάθεια και τον θαυμασμό των Άγγλων προς τους ηρωικούς Έλληνες, και κυρίως προς τους Κρητικούς οι οποίοι θυσιάσαν τα πάντα, ενώ επιπλέον θα τους ενθάρρυνε σε αντίσταση.¹⁵⁷

Την 9^η Ιουνίου ο Ήντεν θα απαντήσει στον Τσουδερό τονίζοντας την ανησυχία με την οποία εξέτασαν το αίτημα για προμήθεια στην Ελλάδα θεωρώντας περιττό να διαβεβαιώσει ότι επιθυμούν να πράξουν οτιδήποτε θα μπορούσε να μετριάσει τα βάσανα των συμπατριωτών του.

Θα εκμυστηρευθεί στον Έλληνα Πρωθυπουργό πως ενώ ήλπιζαν ότι οι απαιτούμενες προμήθειες για την Ελλάδα θα μπορούσαν να ληφθούν από την Σοβιετική Ένωση, δυστυχώς, η γερμανική επίθεση έθεσε τέρμα σε αυτή την πιθανότητα. Επεσήμανε όμως πως οι αρχές του Οικονομικού Πολέμου είναι πρόθυμες να εξετάσουν το ενδεχόμενο αποστολής προμηθειών από την Τουρκία, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό δεν συνιστά παράβαση του αποκλεισμού. Προειδοποιεί ωστόσο πως είναι πιθανόν να προκύψουν δυσκολίες κατά την μεταφορά στην Ελλάδα και τα νησιά από την Τουρκία καθώς το Αιγαίο είναι πολεμική ζώνη και οι χειριστές των αγγλικών υποβρυχίων έχουν εντολές να βυθίζουν όλα τα πλοία, επισημαίνοντας πως είναι υψίστης σημασίας να μην δοθεί δημοσιότητα στο γεγονός. Σε διαφορετική περίπτωση υπάρχει κίνδυνος να προκύψουν σοβαρές δυσκολίες με τον αποκλεισμό και η αποκάλυψη των σχεδίων να καταλήξει σε ακύρωση.

Σχετικά με την πρόταση αποστολής τροφίμων από την Αίγυπτο, αυτό δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό υπό τις παρούσες συνθήκες σε καμία περίπτωση επειδή η Αίγυπτος είναι μια χώρα εκτός του αποκλεισμού και η αγγλική πολιτική, από την οποία η τελική νίκη τόσο πολύ εξαρτάται, θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί εάν σε περίπτωση που θα επιτρέπονταν αποστολές από αυτή την χώρα. Επιπλέον, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εξασφαλιστεί η ασφάλεια των πλοίων που θα πλέουν μεταξύ Αιγύπτου και Ελλάδας, καθώς η περιοχή αυτή κυριαρχείται από αεροπλάνα και των δύο πλευρών, ενώ είναι από κάθε άποψη μη κατεχόμενη (a no-man's land).¹⁵⁸

Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 42, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

¹⁵⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 034, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

¹⁵⁸ Επιστολή (9 Ιουνίου 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Νωρίτερα, τον Απρίλιο του 1941, η αγγλική κυβέρνηση είχε την ιδέα να καταλάβει η Τουρκία τα νησιά του Αιγαίου (Λήμνο, Μυτιλήνη και Χίο) προκειμένου να αποφευχθεί επέκταση της γερμανικής κατοχής. Πρόταση, που γρήγορα και οι Άγγλοι θα χαρακτηρίσουν «ατυχή» αντιλαμβανόμενοι πως η κατάληψη των νησιών από τους Τούρκους εκτός του ότι θα ήταν αντιπαθής στην ελληνική κοινή γνώμη, δεν θα έλυε το ζήτημα και απλώς θα εξέθετε και την Τουρκία σε ταχύτερη επίθεση καθώς η κατάληψη των νησιών θα κρινόταν ως εχθρική ενέργεια για τους Γερμανούς.

Ο Τσουδερός μόλις πληροφορήθηκε το σχέδιο απέκρουσε μια τέτοια περίπτωση θεωρώντας πως η ενέργεια αυτή εκ μέρους της Τουρκίας θα παρεξηγηθεί από την κοινή γνώμη-αρκετά συγκινημένη από τα γεγονότα και επιρρεπή σε ευαισθησία-εκφράζοντας επίσης φόβους πως αργότερα θα γεννήσει προστριβές με την φίλο και σύμμαχο Τουρκία.

Αναφέροντας χαρακτηριστικά πως αν και είχε βολιδοσκοπηθεί από την Αγγλική Πρεσβεία προκειμένου να δεχθεί μια τέτοια ενέργεια από την τουρκική πλευρά, ο Τσουδερός είχε αρνηθεί, γι' αυτό και εξέφρασε την απορία πώς το ζήτημα επανήλθε, επιμένοντας πως θεωρεί προτιμότερο να μην αναμιχθεί η Τουρκία μεταξύ του εχθρού και της Ελλάδας.

Με την κατάληψη της Λήμνου το ζήτημα «έχει πλέον ιστορική αξία» και «έχασε την σημασία του» με την αναγγελία της κατάληψης της Μυτιλήνης από τους Γερμανούς την 4^η Μαΐου 1941.¹⁵⁹

Με αφορμή δημοσίευμα της εφημερίδας *Times* σύμφωνα με το οποίο η Τουρκική κυβέρνηση εδέησε να μεριμνήσει για τον επισιτισμό των λιμοκτονούντων κατοίκων των νησιών του Αιγαίου, ο Τσουδερός την 10^η Ιουνίου 1941 έδωσε εντολή στην Πρεσβεία του Λονδίνου να επανέλθει στο Φορέιν Όφφισ για να μεσολαβήσει ώστε ο Ερυθρός Σταυρός να μεριμνήσει για την διευκόλυνση των νησιωτών εγκαθιστώντας παράρτημα σε τουρκικό σημείο ή η Ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα να το αναλάβει μέσω βοηθητικής υπηρεσίας.

Με την ενέργεια αυτή μέσω της Αγγλικής Πρεσβείας ο Τσουδερός απέβλεπε στην αποτροπή κάθε παρεξηγήσεως με την Τουρκία-λαμβανομένης υπόψη της εξαιρετικής νευρικότητας της ελληνικής κοινής γνώμης-όπως και πάσα προσέγγιση μεταξύ Τουρκίας και Γερμανίας. Σχολιάζει δε χαρακτηριστικά πως «στην θλίψη για τα δεινά του πληθυσμού προστίθεται η στενοχώρια από τον προκληθέντα θόρυβο ότι ένα γειτονικό κράτος εμφανίζεται να παίζει ρόλο σωτήρα στα ελληνικά εδάφη, τα οποία σύμφωνα με φήμες ο εχθρός τα υποσχέθηκε στην Τουρκία».¹⁶⁰

Κατόπιν ανακοινώσεως της Αγγλικής κυβερνήσεως ότι δεν θα είχε αντίρρηση σχετικά με το παραπάνω σχέδιο, ο Τσουδερός απέστειλε τηλεγράφημα στον Ραφαήλ να συνεννοηθεί με τον Άγγλο ομόλογο του ώστε να εξασφαλιστεί η ασφαλής μεταφορά και διανομή των τροφίμων στον πληθυσμό εκφράζοντας την επιθυμία του η οργάνωση αυτή να στηριχθεί σε ξένους κυρίως φιλανθρωπικούς οργανισμούς και όσο το δυνατόν λιγότερο σε εγχώριους.

Τον Ιούλιο του 1941 ο Τσουδερός απευθύνει τηλεγράφημα στον Πρεσβευτή της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον με την εντολή να ενημερώσει πλήρως την Κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών ώστε να ζητήσει από αυτή κάθε συνδρομή στο έργο του επισιτισμού της χώρας.

Με ενέργειες της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης επιτεύχθηκε η αποστολή γάλακτος, ατυχώς όμως, σύμφωνα με πληροφορίες, τόσο οι Γερμανοί, όσο και οι

¹⁵⁹ Κυβέρνηση Καΐρου 1941-1942, ΦΑΚ.18, Υποφ.3, Κυβέρνηση Καΐρου Μάιος 1941, ΦΑΚ. 9, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁶⁰ Τηλεγράφημα, Αλεξάνδρεια 11 Ιουνίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

Ιταλοί σφετερίστηκαν την μεγαλύτερη ποσότητα. Ενέργεια, που κατέστησε την ελληνική κυβέρνηση λίαν επιφυλακτική ως προς το σκόπιμο της αποστολής ειδών διατροφής στην Ελλάδα υπό ιδιωτικών ή άλλων οργανώσεων εφόσον δεν θα υπήρχαν οι απαιτούμενες εγγυήσεις ότι τα είδη που θα αποσταλούν θα περιέλθουν πράγματι στον πληθυσμό. Συνεπώς, η ελληνική κυβέρνηση έθεσε ως απαραίτητο όρο για κάθε περαιτέρω ενέργεια αποστολής τροφίμων σε μεγαλύτερη κλίμακα μέσω Τουρκίας, να αναλάβει και να εγγυηθεί ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός την διανομή των αποσταλμένων τροφίμων στους ελληνικούς μόνο πληθυσμούς.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προς επίτευξη της αποστολής τροφίμων από την Τουρκία στην Ελλάδα, επιτεύχθηκε η άδεια της τουρκικής κυβέρνησης για αγορά 50.000 τόνων διαφόρων ειδών (ιχθύων, γεώμηλων, κρεμμυδιών, αυγών, χοιρινού κρέατος και οσπρίων) και 40 έως 50.000 τόνων αιγών και εριφίων. Για την ασφαλή μεταφορά των παραπάνω ειδών αποφασίστηκε η χρησιμοποίηση τουρκικών ατμόπλοιων που θα ταξιδεύουν υπό την προστασία των εμβλημάτων της Ερυθράς Ημισελήνου.¹⁶¹

Τον ίδιο μήνα, ο Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων Γερμανός εμφανίζεται πολύ προβληματισμένος για τα βάσανα του ελληνικού λαού λόγω της έλλειψης τροφίμων και δεσμεύεται να διασφαλίσει την ηθική στήριξη της Εκκλησίας της Αγγλίας ώστε οι Έλληνες να μην πεινάσουν. Πράγματι, το Συμβούλιο της Εκκλησίας της Αγγλίας με ψήφισμά της σχετικά με την επικείμενη πείνα στην Ελλάδα, πείνα που όμοια της δεν απειλεί καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα, ζητά από τον Αρχιεπίσκοπο Καντερμπουρίας, και ταυτόχρονα επικεφαλής της παγκόσμιας αγγλικανικής εκκλησίας, να πιέσει την αγγλική Κυβέρνηση να πράξει ότι είναι δυνατόν ώστε να μετριάσει την πείνα.¹⁶²

Ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Brunel, επιστρέφοντας από την Ελλάδα στη Γενεύη τόνισε πως η κατάσταση από απόψεως διατροφής και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, ιδίως στην περιοχή των Αθηνών, έχει αποβεί τελείως απελπιστική. Λείπουν τα τρόφιμα, τα απαραίτητα για τα βρέφη και τους ασθενείς, ο άρτος, το έλαιο, ακόμη και το οινόπνευμα.

Εξέφρασε δε την γνώμη ότι είναι απαραίτητο να γίνει υπέρ του πληθυσμού της Ελλάδος άμεση εξαίρεση των μέτρων του συμμαχικού αποκλεισμού.

Πλην της ανθρωπιστικής απόψεως του ζητήματος, το οποίο προέχει κατά πολύ κάθε άλλης, το ζήτημα έχει επίσης σοβαρή πολιτική άποψη, εκτιμά ο Έλληνας Πρέσβης στην Ελβετία. Φαίνεται πράγματι ότι οι αρχές κατοχής επιρρίπτουν συστηματικά ολόκληρη την ευθύνη του λιμού στον αγγλικό αποκλεισμό και στη δήθεν ακηδία της ελληνικής Κυβέρνησης. Όσοι σκέφτονται ψύχραιμα στην Ελλάδα είναι σε θέση να αντιληφθούν ότι πρόκειται για κακοήθεις συκοφαντίες καθώς οι Γερμανοί και οι Ιταλοί δεν άφησαν στην Ελλάδα ούτε ρανίδα ελαίου. Προέβησαν δε σε ευρείας έκτασης επιτάξεις όλων των ειδών πρώτης ανάγκης, και επιπλέον εις βάρος των πενιχρών αποθεμάτων του τόπου διατρέφεται ο στρατός κατοχής. Αλλά εφόσον ο λιμός θα γίνεται φοβερότερος, όσοι σκέφτονται ψύχραιμα θα γίνονται μοιραία λιγότεροι,¹⁶³ σύμφωνα με τον Πρεσβευτή.

¹⁶¹ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος και της αποστολής δεμάτων εις τους Έλληνας αιχμαλώτους (1^{ον} σημείωμα)», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

(Λονδίνο, 17 Νοεμβρίου 1941).

¹⁶² Τηλεγράφημα, 24 Ιουλίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

¹⁶³ Τηλεγράφημα (Γενεύη, 7 Ιουλίου 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

Ωστόσο, αναφορικά με τη «μέθοδο αφαίρεσης αγαθών», οι ειδικοί του Άξονα υποστήριξαν πως για την ταχύτερη αφαίρεση των αποθεμάτων από τις καταλαμβανόμενες χώρες, οι επιτάξεις θα πρέπει να είναι το τελευταίο μέτρο καθώς οδηγούν σε αποκρύψεις. Αντίθετα, η ελεύθερη αγοραπωλησία με μετρητά συνδεόμενη μάλιστα εσκεμμένα με τον καθορισμός γενναιόδωρων τιμών, προκαλεί προθυμία του κατόχου του εμπορεύματος να το παραδώσει. Επομένως, αν και ο Άξονας εφάρμοσε πολλές και ποικίλες μεθόδους αφαίρεσης αγαθών εφαρμόζοντας «παρασιτική οικονομία», η πιο δημοφιλής αναμφίβολα ήταν η μαύρη αγορά.¹⁶⁴

Ο ανταποκριτής της “Daily Telegraph” της Λισαβόνας περιγράφει τη συστηματική απογύμνωση της Ελλάδας από τρόφιμα εκ μέρους των Γερμανών, βάσει πληροφοριών αυτόπτη μάρτυρα, ο οποίος δήλωσε πως οι Έλληνες ονομάζουν τους επιδρομείς ακρίδες. Ενέσκηψαν στη χώρα και δεν απέμεινε τρόφιμο πίσω τους. Σε ιδιωτικούς κήπους, αφού μέτρησαν λεπτομερώς τα λαχανικά και κράτησαν σημειώσεις ειδοποίησαν τους ιδιοκτήτες ότι ολόκληρη η παραγωγή επιτάχθηκε. Ομοιες μαζικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν και εντός ιδιωτικών κατοικιών τις οποίες απογύμνωσαν εξολοκλήρου. Η απογύμνωση της Ελλάδας είναι τόσο πλήρης ώστε ο ιταλικός στρατός κατοχής βρίσκει αδύνατη την συντήρησή του. Η θέση του ελληνικού λαού είναι δεινή και δεν ευελπιστεί σε βελτίωση τροφής με δύο επιδρομείς στη χώρα.

Η εφημερίδα “Paragraph Yorkshire Post” δημοσιεύει δίστηλο άρθρο Έλληνα συνεργάτη που διεκτραγωδεί τη δεινή κατάσταση της Ελλάδας σχετικά με το ζήτημα τροφίμων. Το κρέας αποτελεί ανάμνηση πλέον για το μέγιστο μέρος του πληθυσμού και τα είδη πρώτης ανάγκης εκλείπουν παντελώς. Ελάχιστα εναπομείναντα είδη τροφίμων, ιδίως λαχανικών, παραμένουν ανεκμετάλλευτα λόγω εξαθρόωσης συγκοινωνιών. Τα κατοικίδια ζώα εξαφανίστηκαν. Η κατάσταση είναι χειρότερη στα νησιά και χειρίστη στην Αθήνα λόγω συρροής χιλιάδων προσφύγων. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο, η νευρόσπαστη κυβέρνηση Τσολάκογλου περιφρονείται και αγνοείται από τους κατοίκους. Ο γράφων εξαιρεί την αξιοπρεπή στάση του λαού ο οποίος παρά τις δοκιμασίες που υφίσταται εμμένει σε παθητική αντίσταση και περιφρόνηση κατά των επιδρομέων. Κύμα σαμποτάζ διατρέχει ολόκληρη τη χώρα.¹⁶⁵

Στις 3 Αυγούστου του 1941, ο Τσουδερός και ενώ βρισκόταν στο Κέιπ Τάουν πληροφορεί την ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο πως «η κατάσταση εν Ελλάδι είναι όντως εξαιρετικά δυσχερής από απόψεως επισιτιστικής»,¹⁶⁶ ενώ τέλη Αυγούστου ο Ραφαήλ ενημερώνει πως ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός δεν θα έχει αντίρρηση να αναλάβει τον έλεγχο διανομής σε περίπτωση αποστολής τροφίμων στην χώρα.¹⁶⁷

Από τις δηλώσεις του Υπουργού του Οικονομικού Πολέμου, Ντάλτον, στην συνεδρίαση της Βουλής των Κοινοτήτων την 5^η Αυγούστου 1941 σχετικά με την εφαρμοζόμενη παρά της Αγγλικής Κυβέρνησης πολιτικής του αποκλεισμού, διαφαίνεται σαφώς εναντίον πόσων δυσχερειών είχε να αγωνιστεί ο Πρωθυπουργός Τσουδερός, αναφέρει σημείωμα της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης:

«Συμμερίζομαι την ανησυχία για τα δεινά του ελληνικού λαού που τελεί υπό εχθρικό ζυγό, αλλά η Κυβέρνηση πρέπει να εξακολουθήσει να επιμένει πως τόσο η νόμιμη, όσο και η ηθική υπευθυνότητα για την σίτιση ενός λαού σε κάθε εχθρικό κατεχόμενο έδαφος βαρύνει τον εχθρό και ότι η χαλάρωση του αποκλεισμού στην

¹⁶⁴ Αθανάσιος Ι. Σμπαρούνης, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, Ορίζων, Αθήναι 1972, σ. 164.

¹⁶⁵ Τηλεγράφημα (29.7.1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁶⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 56.

¹⁶⁷ Ο. π., α.ε. 81.

*εχθρική κατεχόμενη Ευρώπη θα ενδυνάμωνε τον εχθρό και θα παράτεινε τον πόλεμο. Και έχουμε αποδείξεις ότι οι Γερμανικές αρχές κλέβουν στην Ελλάδα ακόμη και τις προμήθειες που εισάγουν οι ιταλικές αρχές κατοχής».*¹⁶⁸

Με κρυπτογραφικό τηλεγράφημα, ο Τσουδερός ενημερώνεται εκ νέου στις 17 Αυγούστου πως όλες οι πληροφορίες που καταφτάνουν από την Ελλάδα περιγράφουν την εκεί κατάσταση από απόψεως επισιτισμού εντελώς απελπιστική και πως προκαλείται μεγάλη θνησιμότητα, ιδίως μεταξύ των παιδιών, ενώ παράλληλα παρατηρείται μεγάλη έλλειψη φαρμάκων.¹⁶⁹

Στην επιστολή που έστειλε στις 19 Αυγούστου στον Ήντεν, ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα στην Ελλάδα, ο Άγγλος Υπουργός Εξωτερικών θα απαντήσει πως η αγγλική κυβέρνηση, καθώς ήταν συνειδητοποιημένη για το μεγάλο όφελος που οι Σύμμαχοι οφείλουν στους Έλληνες για την γενναία αντίσταση τους, είχε ήδη εξετάσει προσεκτικά το θέμα πολύ πριν η ελληνική κυβέρνηση και άλλοι παράγοντες θέσουν το ερώτημα για το ενδεχόμενο να αποσταλούν προμήθειες ανακούφισης στη χώρα τους.

Η κύρια δυσκολία, ωστόσο, είναι να επινοηθεί ένα σχήμα το οποίο, ενώ θα τεθούν στη διάθεση των Ελλήνων τρόφιμα που ειδάλλως δεν θα είχαν, δεν θα ματαιωθεί ο αποκλεισμός ενισχύοντας υλικά τον εχθρό στο πρόβλημα προμηθειών που αντιμετωπίζει.

Ο Υπουργός εξηγεί πως το θέμα περιπλέκεται από το γεγονός ότι τέτοια σχήματα θα πρέπει να εξεταστούν σε σχέση με το ερώτημα, το οποίο έχει ήδη διατυπωθεί, σχετικά με την αποστολή προμηθειών και σε άλλες συμμαχικές χώρες που κατέχονται από τον εχθρό, όπως το Βέλγιο, η Πολωνία και η Νορβηγία.

Ο Ήντεν πληροφορεί τον Αρχιεπίσκοπο πως έχει αποφασιστεί να επικεντρωθούν οι Σύμμαχοι στην απόκτηση προμηθειών από την Τουρκία, η οποία, καθώς παραμένει ανοικτή αγορά για τους αγοραστές του Άξονα, μπορεί να θεωρηθεί πως εμπίπτει στην περιοχή του αποκλεισμού, και οι προμήθειες για την Ελλάδα δεν θα αντιβαίνουν στους σκοπούς του αποκλεισμού με τον ίδιο τρόπο όπως αν οι αποστολές προέρχονταν για παράδειγμα από την Αμερική.

Η επιστολή του Άγγλου Υπουργού καταλήγει με την διαβεβαίωση πως οι Σύμμαχοι είναι πρόθυμοι να συνδράμουν εκτός από τρόφιμα και με ιατρικό υλικό την Ελλάδα και πως σκοπεύουν να συνεχίσουν και στο μέλλον να καταβάλουν κάθε δυνατή ανακούφιση για την χώρα, εφόσον αυτό μπορεί να γίνει χωρίς υλικό όφελος για τον εχθρό.¹⁷⁰

Στις 23 Αυγούστου, ο Τσουδερός με αφορμή την επικείμενη έναρξη εισαγωγής τροφίμων στην Ελλάδα από την Τουρκία εκφράζει την γνώμη πως θεωρεί ορθό να γίνει γνωστό ραδιοφωνικά στην Ελλάδα «*διά να μην σχηματίζεται αδίκως γνώμη ότι αδιαφορούμεν*» και επίσης να γίνει γνωστό πως οι εχθροί καταχράστηκαν το μεγαλύτερο μέρος των τροφίμων που στάλθηκαν. Αυτό που κυρίως επισημαίνει ο Τσουδερός είναι πως δεν πρέπει να επιτρέψουν να πιστεύει ο ελληνικός λαός πως άλλοι ασχολούνται με τον επισιτισμό του επειδή αυτό, δυστυχώς, αρχίζουν να πιστεύουν και οι Έλληνες του εξωτερικού.¹⁷¹

¹⁶⁸ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος και της αποστολής δεμάτων εις τους Έλληνας αιχμαλώτους (1^{ον} σημείωμα)»,

¹⁶⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 76.

¹⁷⁰ Επιστολή (27 August 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁷¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 100, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Τον ίδιο μήνα σε κύριο άρθρο τους η εφημερίδα “New York Times” αναφέρει πως εξετάζεται από την αγγλική και αμερικάνικη Κυβέρνηση σχέδιο περί αποστολής τροφίμων και φαρμάκων στην Ελλάδα, όπου η πείνα και οι ασθένειες μαστίζουν τον ηρωικό λαό, εκφράζοντας παράλληλα την ελπίδα οι πληροφορίες που επικαλείται να είναι αληθείς. Η εφημερίδα επισημαίνει πως εάν βρεθεί πράγματι τρόπος βοήθειας για την Ελλάδα αυτό θα ανακούφιζε την συνείδηση των φίλων της και συνιστά στην Αμερική να βοηθήσει την Ελλάδα μέσω του Ερυθρού Σταυρού, χειρονομία που θα διαβεβαίωνε τους Έλληνες πως δεν λησμονήθηκαν οι θυσίες τους.¹⁷²

Το «European New Bulletin» ωστόσο διευκρινίζει πως οι ρυθμίσεις αυτές δεν συνεπάγονται καμία αλλαγή στη βρετανική πολιτική του αποκλεισμού, η οποία επιβάλλεται στο σύνολο της κατεχόμενης από τον Άξονα Ευρώπης και η οποία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της πολεμικής προσπάθειας των Συμμάχων.¹⁷³

Δημοσιογράφος της “Daily Telegraph” της Λισαβόνας γράφει ότι σύμφωνα με αφηγήσεις ταξιδιωτών η κατάσταση στην Ελλάδα είναι χειρότερη από τον προηγούμενο μήνα. Συνεπεία της καταστροφής της σοδειάς και της διαρπαγής τροφίμων από τον εχθρό, η χώρα βρίσκεται έρμαιο της πείνας. Η σύληση της χώρας από τους Γερμανούς οδηγεί σε επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης,¹⁷⁴ καταλήγει το δημοσίευμα.

Τον Σεπτέμβριο η εφημερίδα “Sun” σε κύριο άρθρο με τίτλο “Hunger in Greece” (Πείνα στην Ελλάδα) αναφέρεται στην ολοκληρωτική έλλειψη τροφίμων στη χώρα και στο ακμαίο φρόνημα του ελληνικού λαού. Τονίζει ωστόσο ότι το ηθικό θάρρος από μόνο του δεν μπορεί να χρησιμεύσει επ’ αόριστο ως υποκατάστατο για το ψωμί και το κρέας.¹⁷⁵

Στην Αθήνα ωστόσο η εφημερίδα *Καθημερινή* διαψεύδει τους ραδιοφωνικούς σταθμούς Λονδίνου και Μόσχας πως το επισιτιστικό ζήτημα της Ελλάδας συνιστά πρόβλημα για το οποίο αξίζει κάποιος να απελπιστεί. Σύμφωνα με τις εκπομπές των σταθμών αυτών, πολλά άτομα πεθαίνουν από πείνα, ενώ έχουν εκδηλωθεί και επιδημίες. «Αλλά εμείς ζούμε στην Ελλάδα και γνωρίζουμε ότι οι ισχυρισμοί αυτοί δεν ανταποκρίνονται στην αλήθεια. Δεν υπάρχουν άνθρωποι που αποθνήσκουν στις οδούς», υποστηρίζει η αθηναϊκή εφημερίδα.¹⁷⁶

Την 11^η Σεπτεμβρίου αναγγέλλεται μέσω του ελληνικού δελτίου ειδήσεων του B.B.C. πως σε λίγες μέρες ένα τουρκικό πλοίο θα έκανε το πρώτο του ταξίδι για να ανεφοδιάσει τον ελληνικό λαό. Με αφορμή το γεγονός αυτός το δελτίο στιγματίζεται η βαρβαρότητα της Γερμανίας και των δορυφόρων της ενώ παράλληλα προβάλλεται η συμμαχική χειρονομία και εκφράζονται ευχαριστήριες στην Τουρκία για την βοήθεια της.

Η εκπομπή εξόργισε τον Ραφαήλ, ο οποίος την χαρακτήρισε άστοχη και πρόωρη επισημαίνοντας πως προκάλεσε μεγάλο ερεθισμό στην Γερμανία με κίνδυνο την ματαίωση του έργου αναγκάζοντας την τουρκική κυβέρνηση να θέσει με ανακοίνωση της το ζήτημα εντός καθαρά φιλανθρωπικού πλαισίου.

¹⁷² Τηλεγράφημα, Αύγουστος 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.)

¹⁷³ “European New Bulletin” (11.9.1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.)

¹⁷⁴ Τηλεγράφημα (12 Αυγούστου 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.)

¹⁷⁵ Τηλεγράφημα (Σεπτέμβριος 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.)

¹⁷⁶ Αναφέρεται στο «Τα ψεύδη της αγγλο-σοβιετικής προπαγάνδας σχετικά με την διατροφή του ελληνικού λαού», Τετάρτη, 3 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Σε απάντηση της η Γερμανία δήλωσε πως ουδέποτε παρεμπόδισε τον ανεφοδιασμό των αστικών πληθυσμών στις κατεχόμενες περιοχές. Μάλιστα ανέφερε πως θεωρούσε τη αποστολή τροφίμων ως μια αποκλειστικά ανθρωπιστική υποχρέωση και όχι ως μια εξαιρετική χειρονομία για την οποία θα έπρεπε κανείς να καμαρώνει.

Η ουσία είναι πως το γεγονός αυτό έδωσε στους Άγγλους να καταλάβουν τη σημασία του ανεφοδιασμού ως προπαγανδιστικού όπλου.¹⁷⁷

Στις 24 Σεπτεμβρίου, ο Ραφαήλ εκφράζει την ευτυχία του στον Πρωθυπουργό για το γεγονός πως το «Κουρτουλούς» άρχισε την φόρτωση τροφίμων για την Ελλάδα, το οποίο, εκτός απροόπτων, πρόκειται να αναχωρήσει από την Τουρκία αρχές Οκτωβρίου, έχοντας φροντίσει όλοι στην Ελλάδα να γνωρίζουν πως η αποστολή αυτή των τροφίμων γίνεται κατόπιν διαβήματος της ελεύθερης ελληνικής Κυβέρνησης υπό την Προεδρεία του Τσουδερού.¹⁷⁸

Τέλη του μήνα ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον γνωστοποιεί πως οι Αμερικανοί ταξιδιώτες περιγράφουν με σκοτεινά χρώματα την κατάσταση στην πεινασμένη Ελλάδα, με τον αμερικανικό λαό να εμφανίζεται βαθιά συγκινημένος. Οι πληροφορίες για παιδιά που πεθαίνουν από πείνα, και γενικότερα τα μαρτύρια ολόκληρου του λαού, λειτουργούν προτρεπτικά ώστε η αμερικανική κοινή γνώμη να ζητά το ταχύτερο την αποστολή μεγάλης ποσότητας τροφίμων στην Ελλάδα. Σε διαφορετική περίπτωση, η Ελλάδα θα μετατραπεί σε νεκροταφείο.¹⁷⁹

Τον Οκτώβριο, σε εφημερίδα της Στοκχόλμης, δημοσιεύεται άρθρο του Εμπορικού Ακολούθου Σουηδίας που επέστρεψε από την Αθήνα και αναφέρει πως η έλλειψη τροφίμων έλαβε σοβαρότατες διαστάσεις και υπάρχει κίνδυνος θανάτων από πείνα σε ευρεία κλίμακα, σε περίπτωση μη παροχής έγκαιρης βοήθειας.¹⁸⁰

Σε πλήρη αντίθεση με τον Σουηδό Εμπορικό Ακόλουθο, κατά την αναχώρησή του από την Αθήνα ο οικονομικός σύμβουλος του Ράιχ, Κλώντιους, θα δηλώσει πως η χώρα πολύ σύντομα θα εξέλθει από την δυσχερή κατάσταση στην οποία βρίσκεται και το επισιτιστικό πρόβλημα θα βρει ταχέως την λύση του χάρη στην βοήθεια η οποία θα της παρασχεθεί από τα κράτη του Άξονα, εμπνέοντας την βολιώτικη εφημερίδα *Ταχυδρόμος* να γράψει πως προλαμβάνεται ο κίνδυνος λιμοκτονίας των Ελλήνων.¹⁸¹

Κατόπιν λοιπόν μακρών συνεννοήσεων που έλαβαν χώρα στην Άγκυρα μετά της Τουρκικής Κυβέρνησης, των Πρεσβευτών Αγγλίας και Αμερικής, της Ερυθράς Ημισελήνου, του Αντιπροέδρου της Επιτροπής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού της Γενεύης και μετά τον διακανονισμό πλείστων όσων δυσκολιών που φαινονταν ανυπέρβλητοι, τελικά κατέστη δυνατόν να τεθεί σε εφαρμογή σύστημα ανεφοδιασμού της Ελλάδας εκ Τουρκίας διά της αποστολής τροφίμων και της διανομής αυτών στον πληθυσμό.

Η πρώτη αποστολή τροφίμων έλαβε χώρα την 14^η Οκτωβρίου 1941 και το «Κουρτουλούς» μετέφερε φασόλια, ρεβίθια, κρεμμύδια, αυγά και αλίπαστα ιχθύων

¹⁷⁷ Κιτσίκης, ό. π., σ. 150-151.

¹⁷⁸ Τελευταία στιγμή αντικαταστάθηκε με το «Κουρτουλούς» το ατμόπλοιο ΑΔΑΝΑ, το οποίο αρχικά είχε ναυλωθεί κατόπιν σχετικής άδειας από Γερμανία και Ιταλία. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 88, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

¹⁷⁹ Τηλεγράφημα (29.9.1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

¹⁸⁰ Τηλεγράφημα, Στοκχόλμη 15 Οκτωβρίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

¹⁸¹ «Προλαμβάνεται ο κίνδυνος της λιμοκτονίας των Ελλήνων», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Σάββατο, 18 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

που αγοράστηκαν για λογαριασμό της Αμερικανικής Επιτροπής Vanderbilt. Επίσης, 23.200κ. τρόφιμα δώρο της Ερυθράς Ημισελήνου για τα παιδιά καθώς και 1.000 ιδιωτικά δέματα με τρόφιμα των Ελλήνων της Τουρκίας προς τις οικογένειες τους στην Ελλάδα.¹⁸²

Η διανομή επιτεύχθηκε χωρίς παρεμβάσεις από τις αρχές κατοχής, ενώ ο αθηναϊκός πληθυσμός ενημερώθηκε με αφίσες που τοιχοκολλήθηκαν ότι τα τρόφιμα παραχωρήθηκαν χάρη στην αμερικανική γενναιοδωρία.¹⁸³

Προς αντιμετώπιση λοιπόν της επισιτιστικής κατάστασης που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα από τα μέσα του 1941, οι αποστολές τροφίμων από το εξωτερικό ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1941 μέσω της άφιξης από την Τουρκία του ατμόπλοιου «Κουρτουλούς» με το πρώτο φορτίο τροφίμων.

Την ίδια περίοδο, συστήθηκε η πρώτη Επιτροπή Διαχείρισεως της Αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού, η οποία, με πενιχρά από κάθε απόψεως μέσα που τέθηκαν στην διάθεση της συγκριτικά με τις ανάγκες του πληθυσμού, άρχισε το έργο της διαθέσεως των αφιχθέντων τροφίμων.

Μολονότι οι ανάγκες της Διοικήσεως Πρωτεύουσας ήταν τεράστιες, αποφασίστηκε μέρος του φορτίου, έστω και μικρό, να διατεθεί για την ενίσχυση των Επαρχιών επειδή σε πολλά επαρχιακά κέντρα η δυστυχία δεν ήταν μικρότερη από την Αθήνα και τον Πειραιά. Για την πραγματοποίηση της παροχής ενισχύσεως στις Επαρχίες γεννήθηκαν από την πρώτη στιγμή σοβαρά προβλήματα, όπως:

α) λόγω της μικρής ποσότητας, η οποία μετά την μερική κάλυψη των αναγκών της Διοικούσης Πρωτεύουσας θα αποστέλλονταν στην Επαρχία, προέκυψε από την αρχή το πρόβλημα σχετικά με το ποιες εκ των επαρχιών έχουν προτεραιότητα στις χορηγήσεις και σε ποιο βαθμό (συγκριτικά πάντα) θα έπρεπε να ενισχυθούν. Ερώτημα, στο οποίο καμία από τις αρμόδιες Υπηρεσίες στις οποίες απευθύνθηκαν τα μέλη της Επιτροπής Διαχείρισεως δεν ήταν σε θέση να απαντήσουν διότι πρώτη φορά τίθεντο παρόμοιο πρόβλημα στην χώρα και διότι επικρατούσε γενική σύγχυση και παραζάλη, με την ολότητα να τελεί υπό τον εφιάλτη του άνευ προηγουμένου λιμού και της ασύλληπτης σε έκταση δυστυχίας.

Ο χρόνος δεν επέτρεπε αναβολή. Η κατάσταση μέρα με τη μέρα γινόταν κρισιμότερη. Κραυγές απελπισίας ακούγονταν από παντού. Απεγνωσμένες εκκλήσεις περί παροχής ενισχύσεως κατέφταναν από όλα τα μέρη της Ελλάδας. Επιτροπές κατέκλυζαν τα Γραφεία της Επιτροπής Διαχείρισεως εκλιπαρώντας μετά δακρύων για οποιαδήποτε βοήθεια. «*Θνήσκομεν εκ πείνης. Σώσατέ μας*» ήταν η κραυγή την οποία εξέπεμπε κάθε γωνιά της χώρας. Η Επιτροπή Διαχείρισεως άρχιζε το έργο της εν μέσω μιας πνιγνής και αγωνιώδους ατμόσφαιρας.

Και ενώ μέρα με τη μέρα οι δυσχέρειες πλήθαιναν, οι απαιτήσεις αύξαναν και τα μέσα στην διάθεση της Επιτροπής ήταν όχι μόνο λίαν περιορισμένα, αλλά προπαντός ασταθή. Επιπλέον ούτε και γνωστά εκ των προτέρων συνεπεία της αβεβαιότητας που επικρατούσε σχετικά με το είδος και την ποσότητα των φορτίων και την ημερομηνία άφιξης των πλοίων που μετέφεραν τα τρόφιμα. Αβεβαιότητα επίσης υπήρχε και ως προς την επιτυχή αποστολή των ειδών στον προορισμό τους εξαιτίας της παράλυσης των συγκοινωνιών και της δυσχερούς εξεύρεσης μεταφορικών μέσων. Όλα τα προηγούμενα σε συνδυασμό με την έλλειψη σχετικής

¹⁸² «Τέταρτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως (Από 16^η Οκτωβρίου μέχρι 15^η Νοεμβρίου 1941), Άγκυρα, 26 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁸³ Τηλεγράφημα, 28 Νοεμβρίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

ασφάλειας κατά τις μεταφορές αποτελούσαν εμπόδια για τον τακτικό ανεφοδιασμό των Επαρχιών και για την κατάστροψη ενός προγράμματος διανομών.

β) Εκτός του προβλήματος σχετικά με το ποια θα είναι η υπέρ των Επαρχιών αναλογία από τις γενικές αποστολές και το πώς θα επιτευχθεί η δικαιότερη κατανομή υπέρ αυτών των υπό διάθεση ποσοτήτων, προέκυψε επίσης το πρόβλημα σε ποιον θα ανατίθεντο στις Επαρχίες η διαχείριση των παρά του Ερυθρού Σταυρού χορηγούμενων ειδών.

γ) Από την πρώτη στιγμή επίσης, κατέστη εμφανής η ανάγκη οργάνωσης Υπηρεσίας Επιθεωρήσεως Επαρχιών, η οποία μέσω των Επιθεωρητών θα ήλεγχε την διαχείριση των Επιτροπών και των συσσιτίων, ενώ κατόπιν επιτόπιας εξέτασης θα συγκέντρωνε στοιχεία σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση κάθε περιοχής.¹⁸⁴

Η εφημερίδα του Βόλου, *Ταχυδρόμος*, γράφει πως επικρατεί πλήρης αναρχία στον επισιτιστικό τομέα και πως το τόσο σοβαρό ζήτημα του επισιτισμού ανατίθεται σε εντελώς αναρμόδια πρόσωπα κατακρίνοντας το Υπουργείο Επισιτισμού για ολιγωρία καταρχήν όσον αφορά την σύσταση Υπηρεσίας που υπεύθυνα θα ασχολείται με την εύρεση και ακριβοδίκαιη διανομή τροφίμων και δευτερευόντως αναφορικά με την ρύθμιση των τιμών αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο για κερδοσκοπία. Γι' αυτό η εφημερίδα προτείνει την σύσταση διά νόμου επισιτιστικών γραφείων στην επαρχία με ικανούς και έντιμους διευθυντές επισημαίνοντας πως η πείνα θα εκλείψει μόνο εάν επαναρχίσει ο τακτικός εφοδιασμός από το εξωτερικό. Έως τότε όμως θα πρέπει με τα πενιχρά μέσα να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της πείνας, με κλειδί επιτυχίας την σωστή οργάνωση στο κέντρο και στις επαρχίες.¹⁸⁵

Ο πλοίαρχος του «Κουρτουλούς» περιέγραψε την Αθήνα και τον Πειραιά ως νεκρουπόλεις. Το 80% των καταστημάτων είναι κλειστά. Οι δρόμοι έχουν ελάχιστη κίνηση και στους διαβάτες παρατηρεί κανείς τα ίχνη των στερήσεων.¹⁸⁶

Ένα χρόνο μετά την έναρξη των πολεμικών γεγονότων που οδήγησαν στην κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, η όψη της Αθήνας παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας ζωνής μεγαλούπολης. Μόνο που η εικόνα δεν είναι ειρηνική καθώς πρωταγωνιστούν οι στολές των Ιταλών και Γερμανών στρατιωτών και οι παρουσίες Ελλήνων τραυματιών. Η Αθήνα αποτελεί πλέον μια πόλη ακριβή που έχει να προσφέρει ελάχιστα πράγματα. Οι τιμές, κυριολεκτικά ανεβαίνουν από μέρα σε μέρα και έχουν φτάσει σε δυσθεώρητα ύψη, σε επίπεδο εξαπλάσιου του προπολεμικού. Η κίνηση στα καφενεία, στα ξενοδοχεία και τα πολυάριθμα καμπαρέ και μπαρ της πόλης έχει σχεδόν την ίδια ζωνρότητα με την προπολεμική. Τα κέντρα γεμίζουν αρκετά και αδειάζουν μόνο μετά τις 10 το βράδυ καθώς στις 12 λήγει η ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών. Στα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια μπορεί κάποιος να βρει σχεδόν τα πάντα σε ανάλογες τιμές.

¹⁸⁴ «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1941 μέχρι Σεπτεμβρίου 1942», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη. Ο Αλέξανδρος Ζάννας, ο οποίος διετέλεσε Διευθύνων Σύμβουλος και ανέλαβε την Γενική Διεύθυνση της Επιτροπής Διαχειρίσεως Τροφίμων στην Ελλάδα θα γράψει αργότερα στο βιβλίο του: «*Η Επιτροπή Διανομών είχε αφοσιωθεί στο έργο της σωτηρίας του Ελληνικού Λαού από την πείνα. Μερικά από τα μέλη της είχαμε εγκαταλείψει τα πάντα και δε βλέπαμε μπροστά μας παρά το πρόβλημα της πείνας*», Αλέξανδρος Δ. Ζάννας, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις-Επιστολές*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1964, σσ. 16-17.

¹⁸⁵ «Η οργάνωσις του επισιτισμού και αι τιμαί των διαφόρων ειδών», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή, 19 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, Χρειάζεται αυτόνομος και με ευρεία δικαιώματα επισιτιστική Υπηρεσία», Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁶ «Ειδήσεις εξ Ελλάδος» (Λονδίνο, 20 Νοεμβρίου 1941), Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Πίσω όμως από αυτή την πρόσοψη κρύβονται σοβαρά ζητήματα, και κυρίως το ζήτημα του επισιτισμού, με την χώρα, ορεινή στην πλειονότητά της, να αδυνατεί να διαθρέψει τους κατοίκους της σε σημείο που οι αρχές κατοχής να απαγορεύσουν σε όλους τους άνδρες των γερμανικών και ενόπλων δυνάμεων την αγορά κάθε είδους τροφίμου, αναφέρει Γερμανός ανταποκριτής.¹⁸⁷

Επιστρέφοντας από το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα το «Κουρτουλούς» (11 Νοεμβρίου 1941¹⁸⁸) μεταφέρει πληροφορίες που παρουσιάζουν την κατάσταση στο σύνολό της εξαιρετικά τραγική. Σύμφωνα με αυτές, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός λαμβάνει 50 έως 60 άτομα κάθε νύχτα τα οποία χρήζουν βοήθειας. Όσοι μεταφέρονται στους σταθμούς πρώτων βοηθειών, άλλοι αποθνήσκουν αμέσως και άλλων η ζωή παρατείνεται με τεχνικά μέσα για λίγες μόνο ώρες της ημέρας. Στους δρόμους είναι συνηθισμένο το θέαμα μικρών παιδιών που ψάχνουν στα δοχεία απορριμμάτων να βρουν οτιδήποτε φαγώσιμο, ενώ τα μαθήματα στα σχολεία ελαττώθηκαν κατά το ήμισυ.¹⁸⁹

Επιβάτης του «Κουρτουλούς» δήλωσε πως στην Ελλάδα επικρατεί νεκρική σιγή. Πλέον, δεν συναντάς κομψή γυναίκα στους δρόμους και δεν μπορείτε να φανταστείτε την κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι άνθρωποι αυτοί που φημίζονται για την ευθυμία τους. Η πείνα βασιλεύει φρικωδώς και η θνησιμότητα καθημερινά αυξάνει, ενώ τους νεκρούς τους συλλέγουν από τους δρόμους. Ο πληθυσμός ανέμενε με αγωνία την άφιξη του «Κουρτουλούς» και το δέχτηκε με παραληρήματα χαράς.¹⁹⁰

Ο πλοίαρχος του «Κουρτουλούς» αφηγήθηκε ότι στην Αθήνα λιποθύμησαν 48 άτομα από πείνα τα οποία περισυλλέχθηκαν από τον Ερυθρό Σταυρό και μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο, πολλά από τα οποία εξέπνευσαν. Τα κοινωνικά μέσα είναι ή στοιχειώδη ή ανύπαρκτα ή για τον πολύ κόσμο απρόσιτα.¹⁹¹

Ανταποκριτής της εφημερίδας “Times” στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρει πως το δεύτερο ταξίδι του «Κουρτουλούς» είχε τεράστια επίδραση στο ηθικό των Ελλήνων και πως έφερε την ελπίδα στον λυπημένο από τα δεινά λαό, τονίζοντας ωστόσο πως η βοήθεια που παρέχεται είναι ανεπαρκής. Επιπλέον, επισημαίνει πως 48 άτομα λιποθύμησαν από εξάντληση στους δρόμους της Αθήνας, 18 πέθαναν στο νοσοκομείο, ενώ στο Λαύριο 6 άτομα έπεσαν νεκρά στο δρόμο από την πείνα μέσα σε τρεις μέρες. Με την άφιξη του χειμώνα η κατάσταση ίσως γίνει καταστροφική και εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες σίγουρα απειλούνται με πείνα,¹⁹² καταλήγει ο δημοσιογράφος.

Σε τηλεγράφημα του Πρακτορείου «Ανατολή» εκ Σόφιας αναφέρεται πως η κατάσταση στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1941 εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά σοβαρή και η έλλειψη τροφίμων γίνεται αισθητή. Ο πληθυσμός βρίσκεται σε κατάσταση υποσιτισμού και ανέχειας τραγικής, ενώ η θνησιμότητα αυξάνει με

¹⁸⁷ «Η Ελλάς επουλώνει τας πληγάς της», *Η Πρωΐα*, Κυριακή, 26 Οκτωβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁸⁸ 4^ο σημείωμα (Λονδίνο, 25 Μαΐου 1942), ΦΑΚ. 19, Υπόφ. 1, «Σημειώματα», Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁸⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 341, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

¹⁹⁰ «Τέταρτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως (Από 16^η Οκτωβρίου μέχρι 15^η Νοεμβρίου 1941), Άγκυρα, 26 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁹¹ «Ειδήσεις εξ Ελλάδος» (Λονδίνο, 20 Νοεμβρίου 1941), Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁹² Τηλεγράφημα, 15 Νοεμβρίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

ανησυχητικές διαστάσεις. Χαρακτηριστική της κατάστασης είναι η πρωτοβουλία του Ιατρικού Συλλόγου να απευθύνει στην Ιερά Σύνοδο αίτημα να επιτραπεί η άδεια καύσης των νεκρών, ως απαραίτητο μέτρο προκειμένου να προφυλαχθεί η δημόσια υγεία και επιπλέον επειδή εκλείπει η ξυλεία για την κατασκευή φέρετρων.¹⁹³

Τον προτελευταίο μήνα του 1941, αν ένας Αθηναίος επέστρεφε στην πόλη του ύστερα από πολύμηνο ταξίδι, θα δυσκολευόταν να την αναγνωρίσει. Έχει τόσο ανατραπεί ο ρυθμός της ζωής, έχει τόσο αλλοιωθεί η μορφή της από τα νέα χαρακτηριστικά που αποτυπώνονται στην όψη της – σαν ρυτίδες σε αγαπημένο πρόσωπο – που δικαιολογημένα οι Αθηναίοι αναστενάζουν κουνώντας το κεφάλι τους.

Οι κεντρικοί δρόμοι της πόλης έχουν μετατραπεί σε «ύποπτα» στέκια μαυραγοριτών και σε λαϊκές αγορές όπου πωλούνται πολλά και ποικίλα είδη, από τρόφιμα αμφιβόλου ποιότητας μέχρι οικιακά είδη και ψιλικά.

Στα τραμ των Αθηνών υπάρχει πάντοτε συνωστισμός. Πάντοτε στα ανάβαθρα αυτών υπάρχει κρεμασμένος κόσμος. Η έλλειψη μεταφορικών μέσων ενέπνευσε σε πολλούς γαβριάδες της πρωτεύουσας την ιδέα να τοποθετήσουν κιβώτια ή κοφίνια στα ποδήλατα και να τα μεταφέρουν έναντι αμοιβής. Πλήθος κόσμου πασχίζει να κρεμαστεί στην σκάλα ενός τραμ και η ουρά είναι το νέο χαρακτηριστικό της πόλης, άγνωστο στην προπολεμική Αθήνα. Οι κινηματογράφοι, τα θέατρα, τα κέντρα και τα δημόσια γραφεία έχουν ήδη γερμανικές και ιταλικές επιγραφές.

Κάθε εποχή βγάζει και μια έννοια. Μια λέξη που κυριαρχεί σιγά-σιγά σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής δίνοντας το κύριο χαρακτηριστικό των ατομικών προσπαθειών και τελικά γίνεται το σύνθημα της εποχής. Στην Κατοχή, η λέξη η οποία κυριαρχεί και αποδίδει την εξέλιξη των πραγμάτων είναι η «αναπροσαρμογή». Οι πάντες και τα πάντα αναπροσαρμόζονται: οι άνθρωποι, οι μισθοί, οι τιμές των προϊόντων, ακόμη και τα ίδια τα αγαθά ή τα ζώα. Το νερό γίνεται γάλα, τα πλατανόφυλλα τσάι, η άμμος της θάλασσας σαπούνι, η γάτα κουνέλι, το γαϊδουράκι μόσχος.¹⁹⁴ Αναπροσαρμόστηκαν τα στομάχια και πλέον δέχονται άγνωστα υλικά.

Τα καταστήματα ακολούθησαν το σύνθημα. Νέα καταστήματα ανοίγουν και παλιά άλλαξαν περιεχόμενο προϊόντων. Βιβλιοπωλεία πωλούν γλυκίσματα, επιπλοποιεία παγωτά, πρακτορεία ταξιδιών και εμπορικά μετατράπηκαν σε πρατήρια εμφιαλωμένων οίνων. Αλλά τα πιο εντυπωσιακά όλων είναι τα καταστήματα που δεν πωλούν, αλλά αγοράζουν. Και αγοράζουν τα πάντα. Έπιπλα, κοσμήματα, είδη ρουχισμού, έργα τέχνης.

«Σπίτια, μαγαζιά, καφενεία, υπόγεια, κρέμασαν επιγραφές με χτυπητά γράμματα: Οίκος Ευκαιρίας – Salle de vente – Αγορά κοσμημάτων και χρυσού.

Ποιοι τα πουλάνε; Εκείνοι που ήταν πλούσιοι μια φορά. Ποιοι τα αγοράζουνε; Αυτοί που είναι πλούσιοι τώρα. Το χρήμα δε χάνεται. Μόνο που αλλάζει χέρια».

Το σύνθημα όμως κυριαρχεί πρωτίστως στους ανθρώπους. Στις συνήθειες και στα επαγγέλματα τους. Ένας μουσικός πουλά σε μια γωνιά γλυκίσματα, δικηγόροι έγιναν λαχανοκηπουροί, υπάλληλοι τραπέζης πήγαν στο χωριό να εκμεταλλευτούν τα κτήματα.¹⁹⁵

¹⁹³ «Τέταρτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως (Από 16^η Οκτωβρίου μέχρι 15^η Νοεμβρίου 1941), Αγκυρα, 26 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Αγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁹⁴ Ανάλογα περιστατικά επιτήδειων που σφάζουν και πωλούν μαγειρεμένα γαϊδούρια ως βοδινά φιλέτα, κοκκινιστές γάτες για κουνέλια, πόδια γαϊδουριού για μοσχарίσια «ποδαράκια» και σκύλο για κρέας με κολοκυθάκια, περιγράφονται στο Νικολαΐδου, ό. π., σσ. 81-86.

¹⁹⁵ «Αναπροσαρμογή», *Ελεύθερον Βήμα*, Κυριακή, 19 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 89. Υπάρχουν ωστόσο και καταστήματα, που αν και δεν

«Το σοβαρότερο είναι ότι γρήγορα κανείς δεν θα δέχεται χρήματα. Για να δώσει τρόφιμα θα ζητήσει είδη ρουχισμού ή πετρέλαιο ή σαπούνια», διαβάζουμε σε ημερολογιακή σημείωση του Νομάρχη παρά τω Πρωθυπουργώ, Σάββα Παπαδόπουλου, η οποία φέρει ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1941. Λίγες μέρες αργότερα γράφει πως «το κρύο άρχισε να γίνεται εδώ αρκετά αισθητό ιδίως γιατί υποσιτιζόμεθα όλοι και επειδή και τα ποτά και η θέρμανσις λείπουν ή κοστίζουν πανάκριβα. Ο Θεός να μας λυπηθεί από καμιά επιδημία, δεν θα μείνει Αθηναίος ούτε για δείγμα».¹⁹⁶

Στην πόλη κυριαρχεί μεγάλη ακρίβεια και δυστυχία. Το τελευταίο διάστημα μάλιστα έχει αναπτυχθεί η σελεμία. Οι τύποι της προσκολλησεως πολλαπλασιάστηκαν και οι τζαμπατζήδες πάσης φύσεως διαγράφουν καθημερινά την τροχιά τους γύρω από τους περαστικούς. Τα καταστήματα δεν έχουν εμπορεύματα και λόγω της έλλειψης εμπορευμάτων και ειδών, η Αθήνα έχει μεταβληθεί σε πρωτεύουσα του χειρότερου λαθρεμπορίου.¹⁹⁷

Δεν άλλαξε όμως μόνο η όψη της Αθήνας, αλλά και των Αθηναίων που άρχισαν να θυμίζουν αγιογραφίες. Ο ρυθμός της ζωής έχει ανατραπεί και είναι διάχυτη η ανησυχία και η αγριότητα. Βαρύθυμοι και σκυθρωποί οι διαβάτες φέρουν πλέον στο πρόσωπο ζωγραφισμένη την έννοια για την τιμή των τροφίμων που αγόρασαν ή που πρόκειται να αγοράσουν.¹⁹⁸

«Κρυώνουν οι άνθρωποι, πεινάνε, τυραννιούνται. Εφέζανε οι άνθρωποι, η όψη τους άλλαξε. Βλέπεις γνώριμους και δεν τους γνωρίζεις. Βλέπεις ματιές θολές που 'χουνε μέσα τους έναν τρόπο που όλο κι αγριεύει. Βλέπεις κορμιά σκελετωμένα, ράχες σκυφτές, χέρια που τρέμουνε και πόδια που λυγίζουνε. Όλα τα ρούχα που φοράνε οι άνθρωποι, λες κι είναι ξένα. Λες και τα πήραν δανεικά. Τα κορμιά γίναν πολύ μικρά, τα ρούχα μεγαλώσανε.

Βλέπεις μια κούραση που αναδίνει το κορμί, στον εαυτό σου, στους άλλους που αντικρίζεις, θαρρείς πως απάνω απ' τον καθένα περάσαν χρόνια αμέτρητα. Θαρρείς πως όλοι, μεγάλοι και μικροί, γεράσανε με μιας».¹⁹⁹

Σε Συνεδρίαση της η Επιτροπή Επισιτισμού της Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος σχετικά με το πρόβλημα επισιτισμού διαπιστώνει την επιτακτική ανάγκη άμεσης επικουρίας και οικονομικής ενίσχυσης των υπαλλήλων της καθώς όλοι δύναται να λεχθεί πως βρίσκονται σε απορία και αντιμετωπίζουν δυσχέρειες στην εξεύρεση της καθημερινής τροφής.²⁰⁰ Η ζωή στην Ελλάδα για τους εργάτες, τους δημόσιους και ιδιωτικούς υπάλληλους, τους συνταξιούχους, τους μικροεισοδηματίες, τους επαγγελματίες και τους επιστήμονες, οι οποίοι ακόμη και τον καιρό της ειρήνης

άλλαξαν αντικείμενο πώλησης, ωστόσο πωλούν και τρόφιμα. Κατάστημα που προπολεμικά πουλούσε μόνο ηλεκτρικά είδη, τώρα στη βιτρίνα του βάζει και τρόφιμα. Δίπλα από μια ηλεκτρική συσκευή φτιγουράρει ένα μικρό και πανάκριβο γλυκό, 50 δραχμές το κομμάτι», Νικολαΐδου, ό. π., σ. 51.

¹⁹⁶ Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ό. π.

¹⁹⁷ «Αναπροσαρμογή», *Ελεύθερον Βήμα*, Κυριακή, 19 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αι Αθήναι αλλάζουν μορφή», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 12 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Δελτίον Πληροφοριών περί Ελλάδος, υπ' αριθ.5 (Από 16 Νοεμβρίου μέχρι 15 Δεκεμβρίου 1941), Άγκυρα, 23 Δεκεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Αγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.), «Τζαμπατζηδισμός», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 24 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁹⁸ «Οι ώρες του Αθηναίου», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 21 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 67.

²⁰⁰ «Πρακτικά συνεδριάσεως Επιτροπής Επισιτισμού της 4/11/1941 και 24/11/1941», Α1S1Y16F294, α.ε. 1, 2, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

υπέφεραν και υποσιτίζονταν, κατέστη δραματική καθώς τα τρόφιμα γίνονται σπανιότερα και οι τιμές ανέρχονται σε καταπληκτικά ύψη,²⁰¹ διαβάζουμε στον *Ταχυδρόμο Βόλου*.

Το φθινόπωρο του 1941, η οικονομία της Ελλάδας συνεπεία των πολλών επιτάξεων και δεσμεύσεων εκ μέρους του στρατού κατοχής και των υπερβολικών δαπανών κατοχής έχει καμφθεί, ο επισιτισμός της χώρας διέρχεται οξύτατη κρίση, ο δε λαός μαστίζεται από αληθινό λιμό, ο νομισματικός πληθωρισμός απειλεί να εξαρθρώσει τελείως τη ζωή της χώρας και τα πιστωτικά ιδρύματα της χώρας προειδοποιούν πως πρέπει να πάψει κάθε επιπλέον καταβολή δαπανών κατοχής ή αφαίρεση αγαθών από την Ελλάδα.²⁰²

Σε έκθεση της Εθνικής Τράπεζας σχετικά με την «ανώμαλη» όπως χαρακτηρίζεται κατάσταση της χώρας, επισημαίνεται μετά την κατοχή ο πλήρης αποκλεισμός των ελληνικών παράλιων και η πλήρης αδυναμία ανεφοδιασμού της χώρας από πρώτες ύλες και είδη πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, καύσιμα) έχει τεράστιο αντίκτυπο στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Η χώρα είναι υποχρεωμένη να ζήσει εκ των ιδίων αυτής πόρων, οι οποίες υπό ομαλές συνθήκες μόλις επαρκούν για την ικανοποίηση του 50% των αναγκών του πληθυσμού. Στις οποίες ανάγκες όμως προστίθενται και οι ανάγκες των στρατευμάτων κατοχής. Παράλληλα, η αύξηση της ζήτησης και ο περιορισμός της προσφοράς συντελούν συνεπεία του κυκλοφοριακού πληθωρισμού καθημερινή υπερτίμηση όλων των εμπορευμάτων.

Οι εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις χαρακτηρίζονται από μία αδιάκοπη αιμορραγία εμπορευμάτων και αποθεμάτων και απογύμνωση από πρώτες ύλες και εμπορεύματα. Η νομισματική υποτίμηση είναι συνεχής. Η θέση των Τραπεζών εμφανίζεται τραγική και το τραπεζικό σύστημα διέρχεται κρίση. «Βαίνομεν άραγε προς ανατροπήν του όλου τραπεζικού μας συστήματος;».

Κανένα μέτρο δεν θα συντελέσει σήμερα περισσότερο στην προστασία της δραχμής από την είσοδο στους ελληνικούς λιμένες μερικών σιτοφορτίων, σημειώνεται στην έκθεση, η οποία προειδοποιεί για τον κίνδυνο το φάσμα της πλήρους ασιτίας να προβάλλει στο πρόσωπο πολλού εργατικού κόσμου.²⁰³

Επικαλούμενος μαρτυρίες ο Ραφαήλ τηλεγραφεί πως η πείνα αυξάνει συνεχώς στη Νότια Ελλάδα, αλλά παρά τις τρομερές στερήσεις ο ελληνικός λαός επιδεικνύει πάντοτε αξιοθαύμαστη στάση μέσω αντιστάσεως. Από την Κωνσταντινούπολη, γνωστοποιείται στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση πως η επισιτιστική κατάσταση εξακολουθεί τραγικότερη μέρα με τη μέρα όχι τόσο στα χωριά, όσο στις πόλεις, ενώ το θέμα ανθρώπων που πέφτουν από πείνα στους δρόμους των Αθηνών είναι καθημερινό.²⁰⁴

Η κατάσταση στην Ελλάδα είναι λίαν δυσχερής. Η χώρα έχει ανάγκη να εισαγάγει το μεγαλύτερο μέρος των τροφίμων, τα οποία είναι αναγκαία για τον πληθυσμό. Οι εισαγωγές έχουν πλέον παραλύσει. Κάθε συγκοινωνία με τα νησιά του Αιγαίου, τα οποία προμηθεύουν λαχανικά στην ηπειρωτική Ελλάδα, έπαυσε. Η αλιεία απαγορεύεται συνεπεία των εχθροπραξιών. Υπό τις συνθήκες αυτές, οι κάτοικοι ζουν με αυστηρή οικονομία δεδομένου ότι η χώρα πια δεν παράγει, δεν υπάρχουν πλέον

²⁰¹ «Που πάμε;», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Πέμπτη, 13 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής.

²⁰² Υπόμνημα (21.11.1941), Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

²⁰³ «Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Έκθεσις επί της σημερινής ανώμαλου οικονομικής καταστάσεως της εξελίξεως και των συνεπειών αυτής, ως και της επιδράσεως της επί των εργασιών και της θέσεως της Εθνικής Τράπεζας. Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1941», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 40/2, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁰⁴ Τηλεγράφημα, Άγκυρα 20 Νοεμβρίου 1941 και Τηλεγράφημα, Κωνσταντινούπολη, 22 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

αγορές και επιπλέον έχει ερημωθεί από τον πόλεμο. Τα καταστήματα είναι κενά και οι διατιμήσεις τροφίμων έχουν καταστεί άχρηστες. Τα ελάχιστα είδη τα οποία πωλούνται διατίθενται σε πολύ υψηλές τιμές παραβιάζοντας κάθε κανονισμό. Κρέας είναι αδύνατον να προμηθευτείς, οποιαδήποτε τιμή κι αν προσφέρεις.²⁰⁵

Ωστόσο, «φρόνημα λαού γενικώς ακμαίων, αλλά φοβερά πείνα αποτελεί εξαιρετικόν κίνδυνον κάμψεως ηθικού ήτις ήδη άρξατο».²⁰⁶

Την ίδια περίοδο ο επισιτισμός στην Γερμανία χαρακτηρίζεται επαρκής, ενώ η απρόσκοπτη και ακριβοδίκαιη κατανομή των τροφίμων στον γερμανικό λαό θεωρείται θαύμα που όμως ερμηνεύεται από την ανάπτυξη της γερμανικής βιομηχανίας τροφίμων.²⁰⁷

Σε συνεδρίαση του Γενικού Συμβουλίου της Εθνικής Τράπεζας την 15^η Νοεμβρίου 1941, ο Συνδιοικητής της τράπεζας παραδέχεται πως η μόνη οικονομική εκδήλωση που απέμεινε σε αυτή την ατυχή χώρα είναι η λεγόμενη μαύρη αγορά.²⁰⁸

Την ίδια μέρα τίθεται σε ισχύ το υπ' αριθμόν 501 Νομοθετικό Διάταγμα περί συμπληρώσεως του Αγορανομικού Κώδικα, το Άρθρο 15 του οποίου ορίζει ως τιμωρία φυλάκιση μέχρι 5 έτη ή χρηματική ποινή από 100δρχ. μέχρι 1 εκατομμύριο, για οποιονδήποτε αγοράζει τρόφιμα ή άλλα χρήσιμα είδη για την ικανοποίηση βιοτικών αναγκών για δική του ή άλλου χρήση, εκτός κι αν η αγορά έγινε για την ικανοποίηση επιτακτικών αναγκών για λόγους υγείας. Μάλιστα, η παράβαση του Άρθρου 14 που απαγορεύει την απόκρυψη σημαντικής ποσότητας τροφίμων τιμωρείται σε βαθμό κακουργήματος με την ποινή του θανάτου.²⁰⁹

Ο Αντιπρόσωπος της Ερυθράς Ημισελήνου που συνόδευσε το «Κουρτουλούς» στο τρίτο του ταξίδι στην Ελλάδα (26 Νοεμβρίου 1941²¹⁰) επιβεβαίωσε στον Ραφαήλ τις τραγικές πληροφορίες από την Αθήνα, όπου τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στον Πειραιά, οι ημερήσιοι θάνατοι υπολογίζονται, χωρίς υπερβολή, σε 1.000 τουλάχιστον. Η είδηση αυτή οδηγεί τον Πρέσβη στο συμπέρασμα πως στο σημείο που έχει φτάσει η κατάσταση στην Ελλάδα, η εκ Τουρκίας αρωγή είναι αδύνατον πλέον να επαρκέσει.²¹¹

Από τα μέσα Νοεμβρίου έως και την 15^η Δεκεμβρίου 1941, η επισιτιστική κατάσταση της χώρας εξελίσσεται δυστυχώς προς το χειρότερο. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί πως ο λιμός με όλη του την αγριότητα κατέπεσε στους άτυχους πληθυσμούς της Ελλάδας. Ιδιαίτερα δοκιμάζεται η Περιφέρεια της άλλοτε Διοικήσεως Πρωτεύουσας όπου ο πληθυσμός είναι υπέρ του δέοντος πυκνός και το έδαφος για παραγωγή ελάχιστο.

Όσοι είχαν την δυνατότητα να κατευθυνθούν στην επαρχία, το έχουν ήδη κάνει. Αν όμως ληφθεί υπόψη πως η πλειοψηφία του πληθυσμού είναι βιοπαλαιστές και ότι αναχώρηση για τις επαρχίες όπου η ανεργία και η έλλειψη τροφοδοσίας ελάχιστα υπολείπονται των Αθηνών, ισοδυναμεί για τους περισσότερους, αν όχι για

²⁰⁵ «Η κατάσταση εν Ελλάδι είναι λίαν δυσχερής» (10.11.1941), Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁰⁶ Τηλεγράφημα (Κάιρο, 27 Νοεμβρίου 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁰⁷ «Ο επισιτισμός εις την Γερμανίαν», Ταχυδρόμος (Βόλου), Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁸ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, «Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου. Συνεδρίασις της 15^{ης} Νοεμβρίου 1941», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 40/3, Ε.Δ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁰⁹ «Οι αγοράζοντες τρόφιμα σε υπερβολικάς τιμάς», Θεσσαλική Φωνή, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰ 4^ο σημείωμα (Λονδίνο, 25 Μαΐου 1942), ό. π.

²¹¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 321, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

όλους, με πλήρη αδυναμία να κερδίσουν τον επιούσιο. Οπότε γίνεται αντιληπτό πως δεν είναι δυνατόν να αναμένεται ικανοποιητική αποσυμφόρηση της πρωτεύουσας.

Οι εντυπώσεις του επισκέπτη των Αθηνών εύγλωττες. Στους δρόμους, οι κίτρινες όψεις των διαβατών, το απλανές τους βλέμμα, η αθόρυβη τους κίνηση δίνουν την εντύπωση φαντασμάτων. Μικρά παιδιά που τρέμουν από το ψύχος και την πείνα ζητούν λίγη, οποιαδήποτε τροφή. Δεν είναι επίσης σπάνιο το θέαμα ανθρώπων σωριασμένων και ακίνητων στην μέση των δρόμων με τους περαστικούς να αδιαφορούν πλέον. Η εξάντληση τους υπερέβη το όριο της αντοχής. Γι' αυτούς δεν υπάρχει πλέον περιθώριο για αγώνα. Σιωπηλά, έχουν παραιτηθεί από κάθε προσπάθεια. Νεκροφόρες με μαυρισμένους υαλοπίνακες για να μη φαίνεται το εσωτερικό περιμαζεύουν όσους παρέδωσαν το πνεύμα τους στο πεζοδρόμιο.

Οι λαϊκές συνοικίες που άλλοτε έσφυζαν από ζωή, καλύπτονται πλέον από νεκρική σιγή. Σκιές πελιδνές κυκλοφορούν αθόρυβα. Η εικόνα του λιμού και της απελπισίας είναι ζωγραφισμένη επί των απισχνασμένων χαρακτηριστικών. Τα σχολεία εξακολουθούν να λειτουργούν, αλλά οι ώρες των μαθημάτων συνεχώς μειώνονται. Οι αποσκελετωμένοι μαθητές δεν μπορούν να υπερνικήσουν την εξάντληση και μαραίνονται ανεπανόρθωτα.

Όλο το δράμα της πρωτεύουσας παρελαύνει μπροστά στα μάτια εκείνου του ευτυχή θνητού που έχει την δυνατότητα να φάει σε ένα εστιατόριο. Στρατιά ολόκληρη πειναλέων και ωχρών υπάρξεων, γυναικών, γερόντων και παιδιών προσηλώνει βλέμμα ικεσίας στα ψιχία που πέφτουν από το τραπεζομάντιλο. Με την παραμικρή ενθάρρυνση παρατηρούνται ταχύτατες, μηχανικές και νευρικές κινήσεις, ενώ στο βλέμμα ζωγραφίζεται η υπέρτατη ευγνωμοσύνη του λιμώττοντος.

Αναμφισβήτητα, στο σημείο που έφτασαν τα πράγματα τίθεται ζήτημα για το μέλλον της ελληνικής φυλής. Η δοκιμασία έχει υπερβεί τα όρια αντοχής. Δραματική είναι ιδίως η τύχη των ανήλικων, των οποίων οι λεπτοί οργανισμοί φθείρουν ανεπανόρθωτα μα τον κίνδυνο για την ζωή τους να είναι μέγιστος.

Κάθε μέρα που παρέρχεται πληγώνει βαθύτερα την αιμορραγούσα Ελλάδα.²¹²

Επιστρέφοντας από ταξίδι του στην Κεντρική Ευρώπη, ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Χατζημιχάλης, θα δηλώσει πως το ελληνικό ζήτημα τυγχάνει ευμενούς αντιμετώπισης και οι εμπορικές και επισιτιστικές ανάγκες της Ελλάδας έχουν επαρκώς κατανοηθεί από τις Αρχές Κατοχής οι οποίες επέδειξαν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την άμεση αντιμετώπισή τους ενημερώνοντας σχετικά τις κυβερνήσεις του Άξονα. Μάλιστα, εξαιτίας αυτών των δηλώσεων η εφημερίδα του Βόλου, *Ταχυδρόμος*, σπεύδει να γράψει για ευνοϊκή επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος.²¹³

Αρχές Δεκεμβρίου, «η πείνα έχει απλώσει τη φοβερή σκιά της παντού. Η Αθήνα γίνεται ένας τόπος φρίκης. Στην οδό Κηφισίας, στην οδό Σταδίου, στην οδό Πανεπιστημίου άνθρωποι πέφτουν αναισθητοί από την πείνα. Το κάρο που κουβαλά τους πεθαμένους. Στο Γ' Νεκροταφείο μεγάλος σωρός από ανθρώπινα πτώματα. Είναι οι πεθαμένοι που κάνουν κι αυτοί ουρά περιμένοντας να θαφτούν».²¹⁴

²¹² «Δελτίον Πληροφοριών περί Ελλάδος, υπ' αριθ.5 (Από 16 Νοεμβρίου μέχρι 15 Δεκεμβρίου 1941), Αγκυρα, 23 Δεκεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Αγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²¹³ «Αι δηλώσεις του κ. Υπουργού της Εθνικής Οικονομίας», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 13 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Λύεται κατά τρόπον ευνοϊκόν το επισιτιστικόν μας ζήτημα», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τρίτη, 21 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴ Θεοτοκάς, ό. π., σσ. 320-321.

Αξιόπιστες ελληνικές και αγγλικές πηγές εμφανίζουν αυτόχρονα τραγική από απόψεως τροφίμων την κατάσταση του ελληνικού λαού. Καθημερινά σημειώνονται 100-500 θάνατοι εξ ασιτίας. Στους δρόμους καθημερινά άποροι λιποθυμούν και μεταφέρονται με ειδική υπηρεσία στα ιατρεία. Ασθενείς γίνονται δεκτοί στα νοσοκομεία μόνον εάν μπορούν να τραφούν με δικά τους μέσα. Εάν δεν ληφθούν μέτρα προς άμεσο επισιτισμό της χώρας προβλέπεται ότι κατά τον τρέχοντα χειμώνα οι θάνατοι θα υπερβούν τις 500.000.

Στο μεταξύ, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών λαμβάνει έγγραφες δηλώσεις των Αρχών κατοχής με τις οποίες διαβεβαιώνεται ότι τα αποστελλόμενα τρόφιμα θα διανεμηθούν στον πληθυσμό ανενόχλητα.²¹⁵

«Κανένας πια δεν μιλάει για ψωμί. Οι πεινασμένοι δε ζητάνε τίποτα. Πεθαίνουν.

Μόνο μες στην Αθήνα, χίλιοι νεκροί την κάθε μέρα. Μνήματα δεν προφταίνουν να ανοίγονται για τους πεθαμένους. Τάφροι σκάβονται στα κοιμητήρια για πολλά κορμιά μαζί που ρίχνονται μέσα δίχως φέρετρο. Σανίδια δεν υπάρχουνε. Τα πήρανε οι εχθροί.

Φτώχεια, Πείνα, Παγωνιά, Αρρώστια, Θάνατος. Μ' αυτά πολεμάει ο ελληνικός λαός κι ακόμα δεν γονάτισε.

*Η Πείνα και η ακρίβεια σφίγγει καθημερινά τόσο πολύ, που η οργάνωση για συσσίτια γίνεται όλο και πιο εντατική. Έξω από τα φιλανθρωπικά για τους άπορους, τα σχολικά για τα παιδιά, το Πανεπιστήμιο, οι Σύλλογοι, οι Τράπεζες, τα Γραφεία, τα Εργοστάσια, τα Υπουργεία, παντού συσσίτιο δίνουν. Και βλέπεις στους δρόμους απ' το φτωχότερο, απ' το ζητιάνο, ως τον καλοντυμένο υπάλληλο, γυναίκες και άντρες, παιδιά και γέροντες, όλοι με τα ντενεκεδάκια τους στο χέρι. Πάνε βιαστικοί σαν είναι το ντενεκεδάκι αδειανό, αργά, προσεκτικά, σαν το 'χουν γεμισμένο».*²¹⁶

Τον Δεκέμβριο του 1941 διατυπώνεται κυρίως κατά της Κυβέρνησης των Αθηνών η μομφή ότι αυτή επιδείνωσε με εσφαλμένες ενέργειες τις επισιτιστικές δυσχέρειες της χώρας καθώς διέταξε την δέσμευση όλων των τροφίμων στους τόπους παραγωγής, ενέργεια που «στραγγάλισε» το εμπόριο και κινητοποίησε την «μαύρη αγορά», με ελαφρά απόκλιση από το παραπάνω σύστημα την επιτρεπόμενη μεταφορά άνευ αδείας μέχρι 8 οκάδων τροφίμων.²¹⁷

Με το Νομοθετικό Διάταγμα 776/4-12-1941 και μετά από ενέργειες του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού σε συνεννόηση με την κατοχική Κυβέρνηση, ιδρύεται ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α). Επρόκειτο για Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου που στόχευε στην εξεύρεση και παροχή εργασίας, την διατροφή, την ένδυση και θέρμανση όλων των απόρων και γενικά στην παροχή κάθε είδους βοήθειας όλων των απόρων της επικράτειας.²¹⁸

«Το κρύο είναι πολύ δυνατό αυτές τις μέρες ιδίως γιατί είναι το πρώτο χειμωνιάτικο και γιατί είμαστε όλοι εξαντλημένοι», γράφει στις 5 Δεκεμβρίου ο Σάββας Παπαδόπουλος. «Κάθε μέρα οι νεκροί πολλαπλασιάζονται και η Κυβέρνησις φτιάχνει σταθμούς πρώτων βοηθειών στους διαφόρους κεντρικούς δρόμους για την

²¹⁵ Τηλεγράφημα (Αλεξάνδρεια, 10 Δεκεμβρίου 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²¹⁶ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 50-52.

²¹⁷ «Δελτίον Πληροφοριών περί Ελλάδος, υπ' αριθ.5 (Από 16 Νοεμβρίου μέχρι 15 Δεκεμβρίου 1941), Άγκυρα, 23 Δεκεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²¹⁸ ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Λάρισας, Αναμνήσεις Δημητρίου Χατζηγιάννη 1888-1973, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Σχόλια Ιουλία Κανδήλα, ΤΕΔΚ Νομού Λάρισας, Λάρισα 2011, σ. 221.

περίθαλψη των εξαντλημένων κατοίκων. Διερωτώμεθα όλοι τι είδους περίθαλψις θα δοθεί τη στιγμή που δεν υπάρχουν τρόφιμα.

Προχθές στο νεκροτομείο όπου ήσαν στιβαγμένοι σωροί από πτώματα δυστυχισμένων ανθρώπων, εμφανίστηκαν τρεις αξιωματικοί Γερμανοί [...] για να παρακαλέσουν τον διευθυντή να κρατεί σημειώσεις των θανόντων εξ αστίας προκειμένου να καταρτισθεί συγκριτικός πίναξ θανάτων αστίας μεταξύ Πολωνίας, Βελγίου και Ελλάδας [...],²¹⁹ αναφέρει ο Παπαδόπουλος, αποκαλύπτοντας πως οι Γερμανοί φρόντιζαν να συλλέγουν στατιστικά στοιχεία για την θνησιμότητα από αστία στις περιοχές που είχαν υπό την κατοχή τους.

Τελειόφοιτος της Ιατρικής που αναχώρησε από την Ελλάδα κατά το τελευταίο δεκαπενθήμερο του Δεκεμβρίου 1941 ανέφερε ότι η κίνηση του νεκροτομείου Αθηνών επί της οδού Μασσαλίας εξέλαβε τρομακτικές διαστάσεις. Τα εντός φορτηγών αυτοκινήτων διακομιζόμενα πτώματα, καθώς παραμένουν για πολύ ώρα μπροστά στην είσοδο για εκφόρτωση, σχηματίζουν ρυάκια αίματος το οποίο εξέρχεται από το στόμα τους.

Το ψύχος που ενέσκηψε είναι επίσης δριμύ και ασφαλώς επιδείνωσε την κατάσταση. «Πρωτοφανές ψύχος», επικρατεί στην Ελλάδα με το θερμόμετρο στην Αθήνα να έχει κατέλθει στους τρεις βαθμούς υπό το μηδέν ενώ χιονίζει, γράφει η γιουγκοσλαβική εφημερίδα Ντνέβνικ. Η θέση του πληθυσμού είναι δυσχερής και λόγω της έλλειψης θέρμανσης καθώς ουδέποτε στην Αθήνα ο χειμώνας ήταν τόσο βαρύς.²²⁰

«Όταν το φθινόπωρο του 1941 άρχισε το κρύο, οι άνθρωποι έπεφταν στους δρόμους από εξάντληση, σκοντάφτοντας κανείς κάθε πρωί πάνω σε πτώματα. Σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας οργανώθηκαν νεκροφυλάκια. Τα καμιόνια της δημαρχίας έκαναν κάθε μέρα τον γύρο τους για να μαζεύουν τους πεθαμένους. Στα νεκροταφεία τους σώριαζαν τον έναν πάνω στον άλλο. Ο σεβασμός για τους νεκρούς, τόσο βαθιά ριζωμένος στους Έλληνες, είχε στομωθεί»,²²¹ αφηγείται ο Σουηδός Πωλ Μον (Paul Mohn), Πρόεδρος της δεύτερης Σουηδοελβετικής Επιτροπής Βοηθείας του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα.²²²

Εκτός από την έλλειψη τροφής και το ψύχος, οι Αθηναίοι ταλαιπωρούνται και από την έλλειψη νερού. Η αύξηση του πληθυσμού, οι επιπλέον ανάγκες του στρατού κατοχής και η ανομβρία όξυναν ακόμη περισσότερο τις δυσκολίες στον ανεφοδιασμό της πόλης σε νερό, δυσκολίες που προπολεμικά είχαν περιοριστεί με την κατασκευή της λίμνης του Μαραθώνα μόνο στις απομακρυσμένες συνοικίες.²²³

Τον ίδιο μήνα, η μαύρη αγορά, βρίσκεται σε πλήρη καταδίωξη και παράλληλα σε πλήρη άνθηση, γράφει ο *Τηλέγραφος* Πατρών, μεταδίδοντας ειδήσεις από την Αθήνα όπου οι καταδιωκτικές αρχές φέρονται να συνεχίζουν εντατικά τον αγώνα τους εναντίον της μαύρης αγοράς υπό την καθοδήγηση του Τσολάκογλου.

Σύμφωνα με την πατρινή εφημερίδα, μεγάλες ποσότητες τροφίμων κατάσχονται εις βάρος των μαυρέμπορων και διοχετεύονται σε νοσοκομεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα στα οποία εκατοντάδες άτομα διασώζονται από τον εξ

²¹⁹ Αρχείο Παπαδόπουλου, ό. π.

²²⁰ «Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως από 16^{ης} μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1941», υπ' αριθ. 6, Αγκυρα, 15 Ιανουαρίου 1942, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Αγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²²¹ Πωλ Μον, *Η αποστολή μου στην Κατεχόμενη Ελλάδα*, Μέτρον, Αθήνα 2000, σ. 34.

²²² Ο Μον εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1942 και παρέμεινε στο αξίωμα μέχρι τον Μάρτιο του 1943, οπότε και τον διαδέχθηκε ο Σουηδός δικαστής, Σάντρστρομ (Emil Sandstrom).

²²³ Τασούλα Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της Ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Μέλισσα, Αθήνα 2009, σσ. 21-22.

ασιτίας θάνατο. Η εφημερίδα αναφέρει πως δεκάδες βιομήχανοι και εργοστασιάρχες συλλαμβάνονται με την κατηγορία της μαύρης αγοράς και πραγματοποιούνται κατάσχεσης ειδών (όπως στο εργοστάσιο μπισκότων Παπαδόπουλος όπου κατασχέθηκαν δεκάδες βαρελιών λίπους και ελαιολάδου) σε μια προσπάθεια να πείσει πως η Κυβέρνηση διώκει την μαύρη αγορά πραγματοποιώντας αθρόες συλλήψεις λαθρέμπορων.²²⁴

Αναφορικά με τους μαυραγορίτες υπάρχει και η αντίθετη άποψη. Ο Παπαδόπουλος θεωρώντας πως ένα μεγάλο μέρος της δυστυχίας των Αθηναίων οφείλεται στην έλλειψη συγκοινωνίας με τις επαρχίες, δικαιολογεί την ακρίβεια και τους πωλητές λέγοντας πως δεν υπάρχει άλλο μέσο συγκοινωνίας από κάτι πρωτόγονα χειραμαξάκια που φτιάχτηκαν από μια παλιοκασέλα και δύο ρόδες από αμαξάκια παιδιών. «Με τέτοια μέσα και με αφάνταστους κόπους που καταβάλλουν νηστικοί άνθρωποι να τροφοδοτηθεί η Αθήνα, ομιλούν όλοι περί μαύρης αγοράς. Στην ιδέα μου θα έπρεπε αργότερα να δοθεί άγαλμα του μαυραγορίτη που κατόρθωσε να σώσει από την πείνα τον πληθυσμό των Αθηνών»,²²⁵ γράφει στις 8 Οκτωβρίου, και ενώ το επισιτιστικό δράμα της πρωτεύουσας είναι ακόμη στην αρχή του.

Στο στόχαστρο ωστόσο της κοινής γνώμης μπαίνουν επίσης και οι παραγωγοί που παρουσιάζονται να θέλουν να πλουτίσουν με το αίμα του ελληνικού λαού συγκεντρώνοντας αιμοσταγή χιλιόδραχμα, οι οποίοι διαφθείρονται κατά πολύ από τους πλούσιους που προσφέρουν πολλά χρήματα για γεωργικά είδη διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό την μαύρη αγορά.²²⁶

Είναι χαρακτηριστική η φράση του Τσολάκογλου σε συνεδρίαση του Οικονομικού Συμβουλίου πως «οι μεν παραγωγοί θέλουν να γίνουν αμέσως εκατομμυριούχοι, οι δε πλούσιοι να εξασφαλίσουν τρόφιμα δια 90 χρόνια».²²⁷

Δημόσια ωστόσο ο Τσολάκογλου θα δηλώσει πως είναι πεπεισμένος πως οι αγρότες της Ελλάδας, των οποίων η ύπαρξη είναι απολύτως συνυφασμένη με την ύπαρξη των αστών, θα συμβάλλουν ώστε να επικρατήσει η αλληλεγγύη μεταξύ του πληθυσμού. Όσον αφορά την κυβέρνηση, επειδή ακριβώς αντιλαμβάνεται την σοβαρότητα του προβλήματος της διατροφής του ελληνικού λαού και το θεωρεί κύρια αποστολή της, είναι αποφασισμένη να πράξει ότι χρειάζεται ώστε να ενισχύσει την γεωργική πρόοδο του τόπου μέσω της ενίσχυσης των αγροτών,²²⁸ σύμφωνα με τον κατοχικό πρωθυπουργό.

Στο μεταξύ, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προβαίνει στη ίδρυση «Ειδικής Υπηρεσίας Πεινώντων» στο σταθμό Πρώτων Βοηθειών της Αθήνας με σκοπό την ταχεία περισυλλογή και άμεση περίθαλψη πολιτών που λιποθυμούν από ασιτία και εξάντληση στους δρόμους της πρωτεύουσας και των συνοικιών της ή μεταφέρονται ημιθανείς από ασιτία από τα σπίτια τους.²²⁹

Στην Αθήνα, η κυβέρνηση απευθύνει στον ελληνικό λαό προκήρυξη στην οποία εξηγεί την απόφασή της να επιβάλλει διά νόμου τη πληρωμή μέσω επιταγών σε

²²⁴ «Η καταδίωξις των μαυραγοριτών συνεχίζεται με έντονον ρυθμόν», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Κυριακή, 14 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁵ Αρχείο Παπαδόπουλου, ό. π.

²²⁶ «Ο κ. Τσολάκογλου καυτηριάζει την κερδομανίαν των εκμεταλλευτών της λαϊκής δυστυχίας», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁷ «Πρακτικά του κατά την 5^{ην} Νοεμβρίου 1941 συγκροτηθέντος Οικονομικού Συμβουλίου υπό την Προεδρίαν του κ. προέδρου της Κυβερνήσεως», Διομηδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 42, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²²⁸ «Ο κ. Τσολάκογλου διά την αγροτικήν τάξιν», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή, 7 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁹ Η Υπηρεσία Πεινώντων περισυλλέγει ως το τέλος του 1942, 4.731 άτομα που είχαν πληγεί από την πείνα και την αβιταμίνωση. Φίλωνας, ό. π., σσ. 307-308.

μια προσπάθεια να αποφευχθεί ο πληθωρισμός και να επιτραπεί η κυκλοφορία τους χρήματος αναφέροντας χαρακτηριστικά πως ο νόμος αυτός είναι ένα από τα μεγάλα όπλα της μάχης του λαού και της Κυβέρνησης κατά των εχθρών της δραχμής, κατά των εκμεταλλευτών και των δημιουργών της πείνας και της δυστυχίας». ²³⁰

Σε εγκαίρως των πρατηρίων πωλήσεως λαχανικών στο Μοσχάτο, ο Τσολάκογλου απευθυνόμενος στο συγκεντρωμένο πλήθος δήλωσε πως οι παραγωγοί θέλουν να πλουτίσουν με το αίμα του λαού και διακηρύττει πως ουδείς θα χαρεί τα χρήματα τα οποία άνομα και αθέμιτα συγκεντρώνει ζητώντας από τους πλούσιους να πάνε να διαφθείρουν τους παραγωγούς και να διευκολύνουν την μαύρη αγορά προσφέροντας πολλά χρήματα για να εξασφαλίσουν άνετη ζωή. ²³¹

Ωστόσο, «πλανάται όποιος νομίζει ότι οι φτωχές τάξεις δεν πληρώνουν τις τιμές της μαύρης αγοράς. Εκείνοι οι οποίοι δεν μπόρεσαν να τις πληρώσουν λόγω έλλειψης περιουσιακών στοιχείων πέθαναν. Ο λαός τρώει τις σάρκες του και την περιουσία του». ²³²

Με αφορμή το τέταρτο ταξίδι του «Κουρτουλούς» (15 Δεκεμβρίου) στην Ελλάδα ο Ραφαήλ καταγγέλλει την κακή διάθεση των Ιταλών έναντι της τροφοδοσίας της Ελλάδας, επικαλούμενος τα πολλά γραφειοκρατικά εμπόδια που προβάλλουν. Ο Πρέσβης σημειώνει πως προφανώς η Ιταλία δεν τολμά να αντιταχθεί φανερά στην τροφοδοσία των Ελλήνων και θεωρεί πως οι Ιταλοί μη έχοντας βρει άλλον τρόπο να δαμάσουν την ελληνική αντίδραση χρησιμοποιούν την πείνα, ειδικά στην πρωτεύουσα, γι' αυτό και δεν αντιμετωπίζουν ευχάριστα όσες προσπάθειες ανατρέπουν το αποτέλεσμα που επιδιώκουν. ²³³

Αντίθετα, η πατραϊκή εφημερίδα *Νεολόγος* υποστηρίζει πως ουδείς αναμφίβολα αγνοεί το ειλικρινές και έμπρακτο ενδιαφέρον της Ιταλίας και την μεγάλη συμβολή της Ιταλίας στον επισιτισμό της χώρας, χάρη στην οποία η επισιτιστική κατάσταση βελτιώθηκε σημαντικά. ²³⁴

Μέσα Δεκεμβρίου, ο Τσολάκογλου και ο νέος Υπουργός Επισιτισμού, Καραμάνος, ανακοινώνουν την άφιξη τριών ιταλικών πλοίων με άλευρα και σίτο και κάνουν λόγο για βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης συνεπεία του ειλικρινούς ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος της ιταλικής κυβέρνησης για τις ανάγκες του ελληνικού λαού «χωρίς καμμία εκδήλωσιν θορυβώδη και προπαγανδιστικήν εκμετάλλεσιν». Επίσης, εξέφρασαν την αισιοδοξία τους για την εξέλιξη της επισιτιστικής κατάστασης επειδή εμφανίζεται σταθερά βελτιωμένη και τολμούν να πουν πως, εκτός απροόπτων, ο λαός ατενίζει καλύτερες μέρες, ²³⁵ ενώ ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας ανακοίνωσε την εκ νέου άφιξη του τουρκικού πλοίου «Κουρτουλούς» με τρόφιμα. Ο ίδιος ο Ραφαήλ, πρέσβης της Ελλάδας στην Άγκυρα

²³⁰ «Προκήρυξις προς τον λαόν», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

²³¹ «Δηλώσεις του κ. Πρωθυπουργού», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

²³² Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσομάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπόμνημα για την επισιτιστική κατάσταση του ελληνικού λαού, Απρίλιος 1942», Ε.Λ.Ι.Α. Αθηνών.

²³³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 353, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

²³⁴ «Η ιταλική συμβολή διά τον επισιτισμόν της χώρας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 23 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η ιταλική στοργή», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

²³⁵ «Βελτίωσις της επισιτιστικής καταστάσεως», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 16 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

και φίλος του Τσουδερού, θα δηλώσει σε τηλεγράφημα του μέσα Δεκεμβρίου πως το ατμόπλοιο «Κουρτουλούς» αποτελεί σήμερα την μόνη ακτίνα σωτηρίας.²³⁶

Παρά τα προβλήματα τα οποία επιβάλλει ο πόλεμος, κατά τους χειμερινούς μήνες τέθηκαν στην διάθεση του ελληνικού λαού χάρη στην μεσολάβηση του Άξονα τα σπουδαιότερα τρόφιμα τα οποία είχε ανάγκη, γράφει η *Πρωΐα*, με αφορμή την άφιξη του ιταλικού σίτου, προτρέποντας τον λαό να κρίνει μόνος του ποιος τον συμπαθεί και τον φροντίζει: Το αγγλικό ραδιόφωνο ή οι δυνάμεις του Άξονα.²³⁷

Τα πρώτα κατοχικά Χριστούγεννα χαρακτηρίζονται από «σκλαβιά, πείνα, αγωνιά, φτώχεια και μαύρη δυστυχία».²³⁸

Τέλη Δεκεμβρίου 1941, ο Ραφαήλ ενημερώνεται από αντιπρόσωπο της Ερυθράς Ημισελήνου πως αυτή την φορά επικρατεί αισθητή βελτίωση στην επισιτιστική κατάσταση και πως το ηθικό του πληθυσμού είναι πολύ καλύτερο. Τα τελευταία ταξίδια του «Κουρτουλούς» πραγματοποιήθηκαν εντός 40 ημερών και με φορτίο 5.000 τόνων τροφίμων και ασφαλώς συνέβαλλαν στην βελτίωση της κατάστασης, αναφέρει ο Πρέσβης. Με τα τρόφιμα που μετέφερε το Κουρτουλούς κατέστη δυνατόν να εφοδιαστούν τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και νοσοκομεία, να επεκταθεί η δράση των λαϊκών και εργατικών συσσιτίων που τρέφουν 320.000 άτομα ημερησίως σε Αθήνα και Πειραιά έναντι των αρχικώς 150.000. Επίσης, ανάλογη αύξηση επήλθε και στην δράση των επαρχιακών συσσιτίων, κατέστη δε δυνατός ο επισιτισμός νήσων και επαρχιών. Τα πρώτα φορτία του «Κουρτουλούς» διανεμήθηκαν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, ελήφθη δε ιδιαίτερη μέριμνα να αποσταλούν επειγόντως ποσότητες και εις τις νήσους, όπου η κατάσταση είναι πράγματι τραγική.

Ο ημερήσιος αριθμός μερίδων φαγητού για τα λαϊκά και εργατικά συσσίτια ανήλθε σε 500.000, γεγονός που μείωσε την θνησιμότητα από αστία κάτω του μισού συγκριτικά με το προηγούμενο ταξίδι. Εξαιτίας όλων των παραπάνω, ο Ραφαήλ καταλήγει αναφέροντας πως οι κοινές προσπάθειες άρχισαν να αποδίδουν καρπούς ώστε για πρώτη φορά να βρίσκεται στην ευχάριστη θέση να αναγγείλει βελτίωση αντί για επιδείνωση της κατάστασης.²³⁹

Ωστόσο, η διαπιστούμενη βελτίωση των επισιτιστικών συνθηκών της Αθήνας συνεπεία των αφίξεων του «Κουρτουλούς» ήταν επόμενο να προκαλέσει την αδημονία των δυνάμεων κατοχής, αναφέρει ο Ραφαήλ, επικαλούμενος δημοσίευμα της «εφημερίδας Δούναβης» που φιλοξενεί δηλώσεις του Τσολάκογλου και του Υπουργού Γεωργίας. Σύμφωνα με τον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό, η διαπιστωθείσα βελτίωση οφείλεται στις συνεχείς αποστολές τροφίμων από την Γερμανία και Ιταλία, γεγονός που αποδεικνύει τα έξοχα ανθρωπιστικά αισθήματα του Άξονα υπέρ του ελληνικού λαού ικανού πλέον να ατενίζει με απόλυτη ηρεμία το μέλλον²⁴⁰, δηλώσεις που όπως ήδη έχουμε αναφέρει φιλοξένησε και η αθηναϊκή *Ακρόπολις*.

²³⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 92, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

²³⁷ «Χάρis εις την μεσολάβησιν των δυνάμεων του Άξονος εξησφαλίσθη ο επισιτισμός διά τους προσεχείς μήνας», *Η Πρωΐα*, Τρίτη, 30 Δεκεμβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²³⁸ Αντωνοπούλου, *ό. π.*, σ. 53.

²³⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 093, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 2^ο σημείωμα, Λονδίνο, 3 Ιανουαρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁴⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνο, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 351, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Υπενθυμίζουμε όμως πως σύμφωνα με την εφημερίδα *Ακρόπολις* οι δηλώσεις έγιναν με αφορμή την άφιξη των τριών ιταλικών πλοίων που μετέφεραν στην Ελλάδα σίτο, και παρά το γεγονός ότι ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας αναφέρθηκε αναλυτικά στα τρόφιμα που μετέφερε το «Κουρτουλούς», δεν συμπεριλήφθηκαν οι αποστολές του στους λόγους που η επισιτιστική κατάσταση παρουσιάζει βελτίωση. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται και η ένσταση του Ραφαήλ, ο οποίος διέγινωσε μια προσπάθεια των κατοχικών δυνάμεων να διαστρεβλώσουν υπέρ τους την πραγματικότητα.

Τι γνωρίζει όμως ο υπόλοιπος κόσμος για την επισιτιστική κατάσταση της χώρας μέχρι τα τέλη του 1941; Και τι προσπάθειες διεξήχθησαν σε διπλωματικό επίπεδο για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κρίσης στην Ελλάδα το πρώτο έτος της Κατοχής;

Ήδη από τις αρχές του φθινοπώρου του 1941, η πείνα που στοιχειώνει την Ελλάδα με επίκεντρο την πρωτεύουσα της ξεπερνάει τα σύνορα της χώρας και γίνεται γνωστή και στην Αμερική μέσω του Τύπου.

Τον Οκτώβριο του 1941, στον σουηδικό Τύπο γράφτηκε πως σε λαϊκή οδό των Αθηνών άνδρες παρελαύνουν ενώπιον ειδικού τεχνίτη ο οποίος ανοίγει νέες οπές στις ζώνες τους επειδή λόγω της αστίας χάνουν διαρκώς βάρος,²⁴¹ ενώ η κατάσταση στα νοσοκομεία περιγράφεται ως εξαιρετικά τραγική και το θέαμα παρομοιάζεται με τις πιο φρικαλέες σκηνές της «Κόλασης» του Δάντη.²⁴²

Ο ανταποκριτής στην Αθήνα της σουηδικής εφημερίδας “*Tidningen*” μεταφέρει στο χαρτί μια εικόνα της «νέας Τάξης» τονίζοντας πως η πιο τρομερή όψη της είναι τα παιδιά που υποφέρουν και αργοπεθαίνουν από πείνα. «Δεν έχω δει ποτέ στην ζωή μου πιο φρικαλέο θέαμα από αυτό που πρόσφατα είδα στην Αθήνα: παιδιά να λιμοκτονούν μέχρι θανάτου χωρίς πως και γιατί. Είδα παντού πεινασμένους, στους οποίους η πείνα επιβλήθηκε τόσο γρήγορα ώστε να μην προλάβουν να προσαρμοστούν», αφηγείται.

Η πραγματική πείνα ξεκίνησε τον Απρίλιο όταν 50 παιδιά πέθαναν μέσα σε μια εβδομάδα στο Ορφανοτροφείο στην Πειραιώς, όπου ο δείκτης της παιδικής θνησιμότητας σταθερά παρέμενε για χρόνια περίπου στο μηδέν τοις εκατό,²⁴³ αναφέρει ο δημοσιογράφος.

Σύμφωνα με το πρακτορείο ειδήσεων *Durant's Press Cuttings*, που αναδημοσιεύει το παραπάνω άρθρο, η τραγική κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στην ελληνική πρωτεύουσα είναι αποτέλεσμα της κατάσχεσης των τροφίμων από τους Γερμανούς, της κακοδιαχείρισης εκ μέρους των κατοχικών αρχών και της πλήρους αδιαφορίας για την ευημερία του τοπικού πληθυσμού. «Η φρίκη ακολουθεί τα ίχνη των Ναζί», είναι ο υπότιτλος που επιλέγει το Πρακτορείο για να αποδώσει περιληπτικά τις συνέπειες της «νέας Τάξης» στην Ελλάδα.²⁴⁴

Στο φύλλο της 20^{ης} Οκτωβρίου, οι *New York Times* γράφουν πως η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα εξέλαβε σοβαρές διαστάσεις πολύ γρήγορα μετά την γερμανική εισβολή. Μέσα σε λίγες εβδομάδες μετατράπηκε σε οξεία πείνα (*hunger*) και η λιμοκτονία (*starvation*) μοιάζει αναπόφευκτη για πολλούς Έλληνες αυτόν τον χειμώνα, εκτιμά η αμερικάνικη εφημερίδα. Ο αρθρογράφος θεωρεί τον

²⁴¹ «Ειδήσεις εξ Ελλάδος» (Λονδίνο, 20 Νοεμβρίου 1941), ό. π.

²⁴² «Δελτίον ειδήσεως περί Ελλάδος» (Οκτώβριος 1941), Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁴³ “*Children die slowly of hunger*” (19 Νοεμβρίου 1941), *Durant's Press Cuttings*, Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁴⁴ Ο. π.

λιμό (famine) κατασκέυασμα των Γερμανών επειδή απέστειλαν στην χώρα τους τα αποθέματα τροφίμων της Ελλάδας αφήνοντας έτσι τον πληθυσμό της αντιμέτωπο με την πείνα (hunger). Ήδη από τον Ιούλιο, αναφέρει η εφημερίδα, τα παιδιά παρουσίασαν συμπτώματα λιμοκτονίας, οι εργάτες λιποθυμούσαν στους δρόμους και στις δουλειές τους, ακόμη και οι πιο καλοβαλμένοι άρχισαν να γίνονται ορατά πιο αδύνατοι.²⁴⁵

Την 25^η Νοεμβρίου 1941, σε κύριο άρθρο των New York Times υπό τον τίτλο “Devastated Greece” («Η κατεστραμμένη Ελλάδα»), περιγράφεται με ζωνχρά χρώματα η πείνα που επιβλήθηκε στον ελληνικό λαό από τους επιδρομείς κατόπιν διαρπαγών τροφίμων και φοβερών καταστροφών που υπέστη η χώρα από τους βομβαρδισμούς.²⁴⁶ Σε τηλεγράφημα του United Press εκ Βερολίνου προς την εφημερίδα Herald Tribune σημειώνεται πως στην Αθήνα επικρατεί επισιτιστική αναρχία και ότι οι τιμές έφτασαν σε αστρονομικούς αριθμούς, καθώς επίσης ότι η μεγάλη μάζα του λαού απειλείται από τη πείνα.²⁴⁷

Σε άρθρο της με τίτλο “The torture of Greece”-«Το βασανιστήριο της Ελλάδας»), η εφημερίδα Sunday Express αποδίδει την πείνα της Αθήνας στην υποτίμηση του νομίσματος και στο γεγονός ότι τεράστιες ποσότητες τροφίμων κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς σε τέτοιο σημείο ώστε και οι πλούσιοι να δυσκολεύονται να αγοράσουν ψωμί. Σε πολλά σημεία της Ελλάδας, δεν μπορεί κάποιος να αγοράσει ούτε ένα μικρό κομμάτι ψωμί ακόμη κι αν πληρώσει με χρυσό. Ο ελληνικός πληθυσμός έχει σχεδόν ξεχάσει πως είναι το ψωμί,²⁴⁸ γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα.

Τους μήνες που η έλλειψη τροφίμων έχει μετατραπεί σε πείνα, η προπαγάνδα μέσω του εγχώριου Τύπου στρέφεται εναντίον της Αγγλίας, η οποία κατονομάζεται ως η αποκλειστικά υπεύθυνη για το επισιτιστικό δράμα του ελληνικού λαού, κυρίως εξαιτίας του θαλάσσιου αποκλεισμού που επέβαλλε, επικαλούμενη τη Συνθήκη της Χάγης που ορίζει πως οι κατακτητές μιας χώρας είναι υπεύθυνοι για τον επισιτισμό του πληθυσμού της. Και αυτή ακριβώς η επίσημη θέση του Άξονα, στα πλαίσια της γενικότερης «προπαγάνδας της πείνας» που διενεργείται από τα Υπουργεία Τύπου των εμπολέμων, εξαπλώνεται σε όλο τον ελληνικό Τύπο καθώς άρθρα των αθηναϊκών ή γερμανικών και ιταλικών εφημερίδων αναδημοσιεύονται στα έντυπα της επαρχίας που κυκλοφορούν υπό τον έλεγχο των κατακτητών.

Σε βρετανικό έγγραφο σχετικά με την πολιτική του αποκλεισμού επισημαίνεται πως «ο αποκλεισμός δεν είναι ένας αποκλεισμός τροφίμων ή ελαίου, αλλά ένας αποκλεισμός που στρέφεται κατά της οικονομικής πολεμικής μηχανής του εχθρού. Αποσκοπεί να στερήσει στον εχθρό εισαγόμενα εμπορεύματα, να τον εξαναγκάσει να καταφύγει σε αντιοικονομικές μεθόδους σχετικά με τα αγαθά που κατέχει ή παράγει, να επιδεινώσει τα μέσα μεταφοράς που διαθέτει και να καταστήσει

²⁴⁵ “Nazis in Greece famine makers”, *The New York Times*, 20 Οκτωβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.). Πρόκειται για το τρίτο κατά σειρά άρθρο της εφημερίδας σχετικά με τις συνθήκες στην Ελλάδα, που βασίστηκαν σε πληροφορίες από ανθρώπους που έφτασαν στην Αίγυπτο από την Ελλάδα.

²⁴⁶ Τηλεγράφημα, Λονδίνο, 25 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁴⁷ Τηλεγράφημα, Λονδίνο, 4 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁴⁸ “The torture of Greece”, *Sunday Express*, 30 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

όσο το δυνατόν πιο δαπανηρή και γραφειοκρατική την διανομή των προμηθειών στις περιοχές που κατέχει».²⁴⁹

Ο βρετανικός αποκλεισμός λοιπόν στόχευε στην πραγματικότητα να απομονώσει οικονομικά από τον υπόλοιπο κόσμο τη γερμανοκρατούμενη Ευρώπη ελπίζοντας πως θα προξενηθούν λιμοί και αναταραχές στις κατεχόμενες χώρες, με συνέπεια να έρθουν σε δύσκολη θέση οι Δυνάμεις του Άξονα.²⁵⁰ Ο βρετανικός αποκλεισμός επομένως α) εφαρμόστηκε σαν οικονομικό αντίποινο στις δυνάμεις του Άξονα και β) ήταν ένα μέσο για να δημιουργηθεί αντίσταση στις κατεχόμενες χώρες.

Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί πως η πολιτική του αποκλεισμού δεν ήταν μόνο υπόθεση της Βρετανίας. Από την αρχή, ο Αμερικανός Υπουργός Εξωτερικών Χαλ ανήκε στους πιο θερμούς υποστηρικτές της. Στις 19 Ιουλίου 1941, δήλωσε χαρακτηριστικά πως η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών συμπονούσε βέβαια τους λαούς που υπέφεραν, αλλά την ευθύνη για τον επισιτισμό των κατεχόμενων χωρών την είχαν οι δυνάμεις του Άξονα, ενώ τον Σεπτέμβριο του 1941 επέμεινε να μην ξοδευτεί ούτε δολάριο για τον επισιτισμό των κατεχόμενων χωρών.²⁵¹

Οι Άγγλοι προβάλλονται από τον φιλοαξονικό Τύπο ως φανατικοί οπαδοί του αποκλεισμού και κατηγορούνται πως σκηνοθέτησαν τον εντατικό αποκλεισμό αποβλέποντας στην επέκταση της πείνας σε όλους τους λαούς της Ευρώπης και συνεπώς στην προετοιμασία του εδάφους για την ποθητή επανάσταση ικετεύοντας συγχρόνως τους Αμερικανούς να παραμείνουν σκληροί μπροστά στις εκκλήσεις για αποστολή τροφίμων. Ενώ οι Άγγλοι διεξάγουν τον πόλεμο της πείνας και καταδικάζουν τους λαούς σε έναν βαθμιαίο, αλλά ασφαλή θάνατο εξ αστίας, παράλληλα ισχυρίζονται ψευδώς πως αν έλθει λιμός στην Ευρώπη, αιτία θα είναι η Γερμανία, γράφει γερμανική εφημερίδα.

Με άλλα λόγια, η αξονική προπαγάνδα υποστηρίζει πως το αγγλοαμερικανικό σχέδιο κατά της Γερμανίας αποβλέπει στον βαθμιαίο πλήρη αποκλεισμό της Ευρώπης από τα εδάφη του κόσμου που έχουν υπερπαραγωγή τροφίμων και πρώτων υλών. Μπορεί μάλιστα κάποιος να πει πως αυτός είναι ο μόνος θετικός πολεμικός σκοπός που απέμεινε πλέον στους αντίπαλους του Ράιχ, υποστηρίζει.

Η θεωρία στην οποία βασίζονται είναι ότι μέσω της πείνας θα ήταν δυνατόν να ανατραπεί εκ των έσω η δημιουργημένη νέα τάξη πραγμάτων στην ηπειρωτική Ευρώπη. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Άγγλων και Αμερικανών, η Γερμανία θα θεωρηθεί τελικά υπεύθυνη για τις στερήσεις και δυσχέρειες των ευρωπαϊκών χωρών οπότε και θα εκδηλωθεί επανάσταση των ευρωπαϊκών πληθυσμών κατά του Ράιχ. Έτσι, μέσω της πείνας θα σχηματιστεί ένας κοινό μέτωπο κατά της Γερμανίας το οποίο δεν κατορθώθηκε να επιτευχθεί με την ένοπλη βία. Γι' αυτό όλο και πληθαίνουν όσοι ισχυρίζονται πως ο αγγλικός αποκλεισμός θα επιφέρει αναπότρεπτα την κατάρρευση της Ευρώπης μέσω της πείνας.

Αυτός όμως ο υπολογισμός είναι λανθασμένος επειδή βασίζεται στο σκεπτικό ότι η Αμερική θα κατορθώσει να περιζώσει την Ευρώπη με έναν κλοιό πείνας. Όμως, η Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να πεινάσει καθώς καταρρέει το απέραντο σοβιετικό κράτος, σύμφωνα με την προπαγάνδα του Άξονα, η οποία υπερτονίζει πως από απόψεως επαρκούς επισιτισμού του πληθυσμού της υπάρχουν ακόμη μεγάλες δυνατότητες προς αξιοποίηση.

²⁴⁹ Georgios A. Kazamias, *Turks, Swedes and famished Greeks. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941- '44*, offprint from *Balkan Studies* 33, Thessaloniki 1992, p. 299.

²⁵⁰ Φλάτσερ, ό. π., σ. 220.

²⁵¹ Heinz Richter, 1936-1946. *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Α' τόμος, Εξάντας 1975, β' έκδοση, σ. 154, 158.

Η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής και η υιοθέτηση της οικονομίας ώστε να αποφεύγεται η σπατάλη των αγαθών προβάλλονται από την αξονική προπαγάνδα ως οι δύο κύριοι παράγοντες με τους οποίους περιορίζονται οι ελλείψεις αγαθών στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η οποία δεν είναι δυνατόν να πεθάνει από ασιτία λόγω του οικονομικού αποκλεισμού. Αντίθετα, με την πάροδο του χρόνου και όσο προσαρμόζεται στις νέες της ανάγκες η Ευρώπη καθίσταται περισσότερο αυτάρκης, με αποτέλεσμα η τελευταία ελπίδα της Αγγλίας, ο υποσιτισμός της κατεχόμενης ευρωπαϊκής ηπείρου, να είναι τελείως φανταστική.²⁵²

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η Γαλλία της οποίας ο επισιτισμός παρά τα υφιστάμενα εμπόδια θεωρείται ικανοποιητικός χάρη στη μεγάλη εργατικότητα του γαλλικού λαού και στη χρησιμοποίηση μεγάλου αριθμού στρατιωτών από τις τάξεις του γερμανικού στρατού κατοχής οι οποίοι βοήθησαν σημαντικά στην συγκομιδή του 1940 και 1941.²⁵³

Αρχές Σεπτεμβρίου 1941, ο *Κρητικός Κήρυξ* γράφει χαρακτηριστικά: «Ο οικονομικός αποκλεισμός της Αγγλίας επί της Ευρώπης τον οποίο σαν καραμέλα πιπιλίζουν καθημερινά οι Λόρδοι του Λονδίνου επεκτάθηκε πρόσφατα και στους Έλληνες. Τα ελληνικά ατμόπλοια τα οποία μεταφέρουν τρόφιμα στην Ελλάδα βυθίζονται από τους φίλους μας τους Άγγλους για να καταδικαστούν τα γυναικόπαιδα των Ελλήνων στον εξ' ασιτίας θάνατο [...]».²⁵⁴

Είναι αλήθεια όμως πως οι Σύμμαχοι με προπαγανδιστικό «όπλο» την πείνα θα υποστηρίζουν πως «οι Γερμανοί αφήνουν επίτηδες τους Έλληνες να πεινάσουν για να τους καταστήσουν σκλάβους»²⁵⁵ διακηρύττοντας πως «μόνο η συμμαχική νίκη σημαίνει τροφή για την Ευρώπη».²⁵⁶

Στο μεταξύ στην Ελλάδα ενισχύεται η άποψη μεταξύ των πεινασμένων πως η πείνα είναι το προμελετημένο σχέδιο του Άξονα που τίθεται σε εφαρμογή ως καταδικαστική απόφαση χωρίς ανθρωπισμό και οίκτο επειδή ο Άξονας δεν θέλησε μόνο να κατακτήσει την χώρα και τον πληθυσμό της, αλλά αποφασιστικά και μεθοδικά να τον αφανίσει χρησιμοποιώντας την πείνα. Η οποία, όχι μόνο σκοτώνει, αλλά υποσκάπτει σε όσους διαφύγουν τον θάνατο τις ζωτικές πηγές από τις οποίες εξαρτάται το μέλλον της φυλής.²⁵⁷

²⁵² «Η αυτάρκεια της ηπειρωτικής Ευρώπης», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 23 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Είναι δυνατόν να καταδικ. εις πείναν η Ευρώπη;», *Παγκιακή*, Τρίτη, 12 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς», (το άρθρο δημοσιεύτηκε επίσης με τον ίδιο τίτλο στην εφημερίδα *Παρατηρητής* Χανίων, Τετάρτη, 26 Νοεμβρίου 1941, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης), «Αι μεγάλοι δυνατότητες του επισιτισμού της Ευρώπης», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Τρίτη, 2 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αυτάρκεια», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Θα πεινάση η Ευρώπη;», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Κυριακή, 4 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αποκλεισμός ολοκλήρου της Ευρώπης», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Πέμπτη, 29 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³ «Συγκομιδή & επισιτισμός εις την Γαλλίαν», *Νέα Ελλάς* (Βόλου), Τρίτη, 23 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵⁴ «Οι τέως σύμμαχοι», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 6 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁵⁵ Mazower, ό. π., σ. 104.

²⁵⁶ Φλάτσερ, ό. π., σ. 201.

²⁵⁷ Γιάννης Μηλιός, *Η πείνα: Το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για τη φυλετική μας εξόντωση*. Εκδόσεις Ελληνικού Αίματος, Αθήνα 1943, σσ. 2, 5, 23-24.

Ευρέως λοιπόν θα επικρατήσει η άποψη πως κυρίως οι Γερμανοί σκόπιμα επέβαλλαν την πείνα στον ελληνικό λαό καθιστώντας τους ένοχους απέναντι στην Ιστορία για τη διάπραξη του επαχθέστερου εγκλήματος, της γενοκτονίας.²⁵⁸

Ο Μανώλης Γλέζος που μαζί με τον επίσης φοιτητή Λάκη Σάντα πρωταγωνίστησαν σε μια από τις πρώτες αντιστασιακές ενέργειες που εκδηλώθηκαν στην πρωτεύουσα κατεβάζοντας την ναζιστική σημαία από τον Ιερό Βράχο της Ακρόπολης τη νύχτα της 30^{ης} προς 31 Μαΐου 1941, θα υποστηρίξει πολλά χρόνια αργότερα ότι οι Γερμανοί εφάρμοσαν με την πείνα μέθοδο γενοκτονίας εις βάρος του ελληνικού λαού, σύμφωνα με το μελετημένο και προσεκτικά οργανωμένο σχέδιο του Χίτλερ. Ο Γλέζος λοιπόν με κατηγορηματικό τρόπο αποδίδει την πείνα στο σχέδιο γενοκτονίας του ελληνικού πληθυσμού που είχε συλλάβει ο Χίτλερ και εφάρμοσε το επιτελείο του αφαιρώντας όλα τα αγαθά με σκοπό να πεινάσει, να πεθάνει από αστία και να εξοντωθεί επειδή κατέρριψε τον μύθο περί του αήττητου του Άξονα.²⁵⁹

Εστιάζοντας στην προπαγάνδα του Άξονα στην Ελλάδα, αυτό που καταρχήν επιδιώκεται μέσω του γερμανικού Τύπου είναι να κοπάσουν οι ψίθυροι που όλο και περισσότερο συχνά ακούγονται στην Αθήνα πως οι Γερμανοί φταίνε για όλα.²⁶⁰ Για την εξαφάνιση των τροφίμων, την ακρίβεια της ζωής, την έλλειψη πρώτων υλών που χρειάζεται η βιομηχανία, τις απολύσεις υπαλλήλων.

Η επίσημη θέση του Τύπου είναι πως οι Γερμανοί δεν είναι υπαίτιοι για αυτά τα δεινά, έπραξαν και πράττουν το παν για να ελαφρώσουν την τύχη του ελληνικού λαού και αποδέσμευσαν όλα τα κατασχεθέντα τρόφιμα. Μέσω της γερμανικής αρθρογραφίας υποστηρίζεται επίσης πως καθώς η Ελλάδα διεξήγαγε έναν πόλεμο επιδιώκοντας να γίνει βάση εξόρμησης των Άγγλων κατά της Γερμανίας θα πρέπει να αποδεχτεί πως χαμένος πόλεμος σημαίνει κατοχή, βάρη και στερήσεις και οι Έλληνες να μάθουν τι σημαίνει εργασία, να αποχαιρετήσουν τον προσφιλή ατομικισμό τους και να διαπαιδαγωγηθούν στην αλληλεγγύη αναζητώντας τις ευθύνες μεταξύ τους. Επιπλέον, επιχειρείται να αντικρουστεί η φήμη πως ότι συμβαίνει και γράφεται στην Ελλάδα υποκινείται από τους Γερμανούς με το επιχείρημα πως η κατηγορία αυτή είναι προϊόν της εχθρικής προπαγάνδας.²⁶¹

Σύμφωνα με την εφημερίδα *Νέα Ευρώπη*, η Γερμανία δεν αρκέστηκε απλώς να θέσει στην διάθεση ευρωπαϊκών χωρών τη πείρα της σε θέματα επισιτιστικού και αγροτικού αντικειμένου, αλλά στα πλαίσια της προσπάθειας να επιτευχθεί η ανεξαρτησία της Ηπειρωτικής Ευρώπης από απόψεως εφοδιασμού σε τρόφιμα, βοήθησε και με την παροχή υλικού στην βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης ή στην δημιουργία των προϋποθέσεων αύξησης της παραγωγής.

Η εφημερίδα αναφέρει, τέλη Οκτωβρίου 1941, πως η επισιτιστική κατάσταση του Βελγίου βελτιώθηκε σημαντικά με την συνδρομή της Γερμανίας, η οποία

²⁵⁸ Δημήτριος Ι. Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα, σσ. 68-69.

²⁵⁹ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 19401-945*, Τόμος Α', Στοχαστής, Αθήνα 2006, σσ. 233, 263, 277, 291.

²⁶⁰ Η γερμανική εφημερίδα «*Ηχώ της Νοτιοανατολικής εφημερίδας*» στο άρθρο της «Φαντασιώσεις και πραγματικότητας. Η κατάσταση εις την Ελλάδα» κάνει λόγο για ποταπή εκ μέρους του ελληνικού λαού υποστηρίζοντας πως «Οι Γερμανοί στρατιώται τα αγοράζουν και τα παίρνουν όλα». Οι άνθρωποι φαίνεται ότι δεν γνωρίζουν ή δεν θέλουν να γνωρίζουν ότι οι Γερμανοί στρατιώται λαμβάνουν τα πάντα από την Γερμανίαν και ότι ο Γερμανός στρατιώτης δεν βαρύνει ως καταναλωτής». Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Πρωία*, Τρίτη, 22 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁶¹ «Οι Γερμανοί πταίνουν δι' όλα» άρθρο της γερμανικής εφημερίδας «Γερμανικά Νέα διά την Ελλάδα» που αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 21 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

χορήγησε άλευρο, σίκαλη και φυτά πατάτας, υποστηρίζοντας επίσης πως χορηγήθηκαν ποσότητες τροφίμων σε χώρες όπως η Γαλλία, Φιλανδία, Ρουμανία, Βουλγαρία και Νορβηγία. Στην Ελλάδα ειδικότερα αποδόθηκαν μεγάλες ποσότητες δημητριακών αρτοποιίας και χορηγήθηκαν άνω των 10 χιλιάδων τόνοι σίτου, ενώ η Αγγλία «βοήθησε» βυθίζοντας το γαλλικό πλοίο «Θεόφιλος Γκωτιέ» που μετέφερε σιτοφορτίο από την Θεσσαλονίκη στον Πειραιά, στα πλαίσια συμφωνίας με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό.

Η παραπάνω αναφορά δεν είναι απλά μία εικόνα της επισιτιστικής και ποικίλης βοήθειας την οποία το Γ΄ Ράιχ παρέχει στα ευρωπαϊκά κράτη, αναφέρει η εφημερίδα, κάνοντας λόγο για μια τεράστια ενίσχυση, για ένα έργο το οποίο κινεί την ευγνωμοσύνη και τον θαυμασμό. Ενώ η Γερμανία διεξάγει έναν γιγαντιαίο πόλεμο στο Ανατολικό Μέτωπο, δεν παραλείπει συγχρόνως να εργάζεται για την πλήρη επισιτιστική επάρκεια και οικονομική ανεξαρτησία της Ευρώπης.²⁶²

Αντίθετα, παρά τα ψεύδη της αγγλικής προπαγάνδας ότι η Αγγλία είναι παράδεισος, η αλήθεια, σύμφωνα με τα φιλοκατοχικά έντυπα, είναι πως στην Αγγλία επικρατεί βαρύτατη κρίση. Οι μερίδες κρέατος μέρα με την μέρα περιορίζονται όλο και περισσότερο, ενώ ακόμη και οι εύπορες τάξεις αδυνατούν να αγοράσουν τρόφιμα καθώς οι τιμές τους αυξήθηκαν σημαντικά. Μεταξύ του λαού επικρατεί αυξανόμενη απογοήτευση συνεπεία των γερμανικών αεροπορικών επιθέσεων.²⁶³

Αυτό που κυρίως επιδιώκεται μέσω του φιλοκατοχικού Τύπου είναι να γίνει κατανοητό πως ο οικονομικός πόλεμος και η πείνα δεν είναι παρά ένα σχέδιο της βρετανοαμερικάνικης πολιτικής να γονατίσει ολόκληρη την Ευρώπη και μέσω αυτής τις δυνάμεις του Άξονα, διακηρύττοντας παράλληλα πως η μεγάλη ευαισθησία της ευρωπαϊκής ηπείρου έναντι του αποκλεισμού είναι μια αγγλική εφεύρεση που θα αποτύχει διότι η Ευρώπη δεν θα πεινάσει. Αντίθετα, οι ευρωπαϊκές χώρες έχοντας συνειδητοποιήσει πως είναι αναγκασμένες να αντιμετωπίσουν μόνες τους τις ανάγκες τους, θα επιτύχουν την μεγιστοποίηση των παραγωγικών τους δυνάμεων που θα τις βγάλει από το επισιτιστικό αδιέξοδο. Έτσι, όσο περισσότερο διαρκέσει ο αποκλεισμός, τόσο περισσότερο θα ωριμάζουν οι καρποί της αναπροσαρμογής της ευρωπαϊκής παραγωγής τροφίμων και πρώτων υλών.²⁶⁴

Όχι, η Γερμανία δεν μπορεί να νικηθεί διά της πείνας. Ακόμη και στο πεδίο της παραγωγής τροφίμων, το μυστικό της επιτυχίας είναι η προπαρασκευή για την αύξηση της απόδοσης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και η οργάνωση με κριτήρια οικονομικά και κοινωνικά, γράφει βερολινέζικη εφημερίδα.²⁶⁵ Αλλά και η Ευρώπη είναι σε θέση να επιτύχει επισιτιστική αυτάρκεια άνευ της Αγγλίας αρκεί να έχει θέληση γι' αυτό και να καταβάλλει τις απαραίτητες προσπάθειες για την ένταση της παραγωγής.²⁶⁶

Η Ελλάς δεν πρόκειται να πεθάνει. Θα ζήσει. Θα ανταπεξέλθει στην επισιτιστική κρίση και κατά τον επερχόμενο χειμώνα με την αύξηση της παραγωγικής

²⁶² «Το νέον έγκλημα», Τρίτη, 7 Οκτωβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Ιδού πως βοηθεί το Τρίτο Ράιχ!», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 31 Οκτωβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Ενώ αγωνίζεται!...», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

²⁶³ «Η εν Αγγλία κατάσταση», *Κυκλάδες*, 8 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁶⁴ «Η Ευρώπη δεν θα πεινάσει!», άρθρο της γερμανικής εφημερίδας «Εφημερίδα της Φραγκφούρτης» που αναδημοσιεύτηκε στην επίσης γερμανική εφημερίδα «Γερμανικά Νέα διά την Ελλάδα» και στην συνέχεια στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941 και *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Πέμπτη, 21 Αυγούστου, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁶⁵ Το άρθρο το αναδημοσιεύει η *Πρωΐα* με τον τίτλο «Το επισιτιστικόν μέτωπον του Ράιχ», Κυριακή, 21 Σεπτεμβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁶⁶ «Η αυτάρκεια της ηπειρωτικής Ευρώπης», ό. π.

της προσπάθειας, με την οικονομία του λαού της και με την βοήθεια των δυνάμεων κατοχής, γράφει η εφημερίδα *Καθημερινή* τον Αύγουστο του 1941, με αφορμή όσα μεταδίδουν οι ραδιοφωνικοί σταθμοί του Λονδίνου και της Μόσχας. Και συγκεκριμένα, ότι στην Ελλάδα το φάσμα της πείνας έχει πλέον κρούσει τις θύρες φτωχών και πλουσίων, άνθρωποι καθημερινά πεθαίνουν από πείνα, η εξαθλίωση του ελληνικού λαού γενικεύεται και άρχισε η εξάπλωση επιδημικών ασθενειών εξαιτίας του υποσιτισμού.

Η εφημερίδα παραδέχεται πως η κατάσταση δεν είναι ρόδινη, διαψεύδει όμως πως είναι απελπιστική όπως θέλουν να την παρουσιάζουν οι ραδιοφωνικοί σταθμοί. Και το πιο εντυπωσιακό είναι η επισήμανσή της πως δεν πεθαίνουν άνθρωποι στους δρόμους από πείνα, εξαθλίωση δεν υφίσταται και ο ισχυρισμός περί εκδηλώσεως επιδημικών νόσων είναι απολύτως ψευδής. Προσθέτει επίσης πως υπάρχουν ελλείψεις σε πολλά τρόφιμα, ενώ τα υπόλοιπα εντοπίζονται άλλοτε εύκολα και άλλοτε πιο δύσκολα, αλλά το ψωμί, με εξαίρεση ορισμένες επαρχιακές πόλεις δεν έλειπε.

Κατηγορεί, μάλιστα τις κυβερνήσεις της Μόσχας και του Λονδίνου πως δεν προέβησαν σε καμία ενέργεια για να ανακουφίσουν τον ελληνικό λαό. Ούτε πριν την ιταλική και γερμανική κατοχή έπραξαν κάτι άξιο λόγου, ούτε μετά. Το Λονδίνο κατηγορείται πως σε όλο το διάστημα πριν τον Οκτώβριο του 1940 παρείχε στην Ελλάδα με το σταγονόμετρο τα είδη πρώτης ανάγκης και κατά το διάστημα του ελληνοϊταλικού πολέμου δεν μερίμνησε για τον εφοδιασμό του ελληνικού λαού με τα απαραίτητα αποθέματα. Η δε Μόσχα αδιαφόρησε πλήρως.

Επιπλέον, μετά την κατάληψη της Ελλάδας, η αγγλική κυβέρνηση έθεσε σε κατάσταση αποκλεισμού την χώρα και απαγόρευσε κάθε θαλάσσια επικοινωνία. Σε σημείο που να μην επιτρέψει να φτάσουν τα σιτοφορτία που είχε αγοράσει και πληρώσει ο ελληνικός λαός παρά τις διαβεβαιώσεις των γερμανικών αρχών πως θα φτάσουν ανενόχλητα, ο σίτος θα καταναλωθεί αποκλειστικά από τον πληθυσμό και τα πλοία θα επιστρέψουν ασφαλή.²⁶⁷

Αντί λοιπόν να παραδοθεί στον ελληνικό λαό ο άρτος που είχε πληρώσει, ακολούθησε εκ μέρους της Αγγλίας η κήρυξη του αποκλεισμού εναντίον μιας προ ολίγου συμμαχικής χώρας. Αντί του άρτου, ήρθε η αγγλική επιχείρηση λιμοκτονίας, το ύπουλο αυτό παλιό αγγλικό μέσο,²⁶⁸ διαβάζουμε στην *Καθημερινή*.

²⁶⁷ «Ο επισιτισμός της Ελλάδος», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 27 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Λίγο πριν την γερμανική εισβολή, η ελληνική κυβέρνηση είχε παραγγείλει και πληρώσει 47.000 τόνους σιτάρι από την Αυστραλία για τις ανάγκες της χώρας το καλοκαίρι του 1941. Την στιγμή της συνθηκολόγησης, τα πλοία που μετέφεραν το σιτάρι έφταναν στο Σουέζ, αλλά δεν προχώρησαν περισσότερο κατόπιν διαταγής των Συμμάχων. Οι Γερμανοί δεν πίστευαν ότι η Μεγάλη Βρετανία θα αίρει τον αποκλεισμό και θα εμποδίσει τα πλοία να προσεγγίσουν το λιμάνι του Πειραιά, και από εκείνη την στιγμή ξεκίνησαν την προπαγάνδα τους κατηγορώντας την Βρετανία για την κρίση και τον επερχόμενο λιμό, John Hondros, *Occupation and resistance: The greek agony*, Pella, New York 1983, σ. 68. Ο Φλάϊσερ αναφέρει πως η κυβέρνηση Κορυζή είχε προβεί στην αγορά από την Αυστραλία άνω των 350.000 τόνων σίτου τα οποία δεσμεύτηκαν στην Αίγυπτο μολονότι η σύμβαση αγοραπωλησίας περιείχε τον όρο ότι σε περίπτωση εχθρικής κατοχής στην Ελλάδα, η παράδοση θα γινόταν σε μηνιαίες δόσεις των 30.000 τόνων. Επιπλέον, τον Ιούνιο του 1941, ο Τσολάκογλου είχε λάβει γραπτή δέσμευση των Γερμανών πως όλα τα εισαγόμενα τρόφιμα ανήκουν αποκλειστικά στον ελληνικό λαό και τα φορτηγά πλοία με κανέναν τρόπο δεν θα παρενοχλούνταν, Φλάϊσερ, ό. π., σ. 222.

²⁶⁸ «Πως η Αγγλία επρόδωσε την Ελλάδα και την παρέδωσε στα νύχια της πείνας», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 24 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Την ίδια ημέρα, το άρθρο δημοσιεύτηκε επίσης στην *Πρωΐα*, στο *Ελεύθερον Βήμα* και στην εφημερίδα *Ακρόπολις*. Ωστόσο, το άρθρο δημοσιεύτηκε επίσης με τον ίδιο τίτλο νωρίτερα στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Νέα Ευρώπη* την 20^η Δεκεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, αλλά και στην εφημερίδα *Παρατηρητής* (Χανίων), Σάββατο, 3 Ιανουαρίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

Η Αγγλία κατηγορείται πως «η μάστιξ της πείνης», είναι το φθηνότερο και αποτελεσματικότερο μέσο της πολιτικής της, για το οποίο η ίδια επιλέγει να χρησιμοποιεί τον ήπιο χαρακτηρισμό «αποκλεισμόν». Όπως υποστηρίζεται, η Ελλάδα υποφέρει επειδή οι φίλοι της οι Άγγλοι ανατίναξαν γέφυρες, κατέστρεψαν δρόμους, πέταξαν τρόφιμα, διέκοψαν συγκοινωνίες και στο τέλος κήρυξαν τον αποκλεισμό σηκώνοντας «την σημαία της πείνας» πάνω από την χώρα, όπως συνηθίζουν να κάνουν παράλληλα και σε άλλες χώρες.²⁶⁹

Καθώς η Αγγλία γνωρίζει πως δεν πρόκειται στρατιωτικά να κερδίσει τον πόλεμο, ελπίζει στον «Στρατηγό Πείνα». Γνωρίζοντας επίσης πως ο γερμανικός λαός δεν θα πεινάσει ποτέ, προσπαθεί να πεινάσουν οι υπό την Γερμανία κατεχόμενες χώρες.²⁷⁰ Μάλιστα, ως απόδειξη της επιτυχούς επισιτιστικής πολιτικής που εφαρμόζεται στην Γερμανία και της εξασφάλισης του επισιτισμού της επικαλείται η δήλωση του Άγγλου Υπουργού της Γεωργίας ο οποίος την 24^η Μαΐου 1941 φέρεται να παραδέχτηκε: «Δεν δυνάμεθα να κάμωμεν την Γερμανίαν να πεινάση».²⁷¹

Οι Άγγλοι με τον απάνθρωπο αποκλεισμό έριξαν τον ελληνικό λαό σε δυστυχία εμποδίζοντας την κυριότερη οδό εισαγωγής τροφίμων, την θάλασσα, και με κυριότερη δικαιολογία ότι η Ιταλία και η Γερμανία θα κατάσχουν τα τρόφιμα επιθυμούν να τον καταστρέψουν, καθώς αν δεν έρθει εξωτερική βοήθεια, η Ελλάδα δεν μπορεί να επισιτιστεί μόνη της, γράφει σε άρθρο του τον Σεπτέμβριο του 1941 Αξιωματούχος του Ράιχ. Αυτή η δικαιολογία είναι απολύτως ψευδής, υποστηρίζει, επειδή οι δυνάμεις του Άξονα και οι σύμμαχοι τους είναι απολύτως ασφαλείς από απόψεως επισιτισμού και δεν έχουν κανένα συμφέρον να κατάσχουν τα τρόφιμα του ελληνικού λαού. Αντίθετα, είναι αποφασισμένοι να βοηθήσουν την Ελλάδα αποφασίζοντας να την συμπεριλάβουν στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ανεφοδιασμού με τις πρώτες αποστολές να βρίσκονται καθοδόν ώστε να την διαφυλάξουν από τον θάνατο της πείνας, κάτι που δεν επιθυμεί η βρετανική αυτοκρατορία.²⁷²

Η εφημερίδα *Νέα Ευρώπη* αναφέρει πως οι Άγγλοι φεύγοντας από την Ελλάδα είχαν ήδη προπαρασκευάσει την πείνα για τον ελληνικό λαό καίγοντας τρόφιμα και καταστρέφοντας κάθε συγκοινωνιακή αρτηρία παρεμποδίζοντας την μεταφορά τροφίμων και επομένως την εξασφάλιση του επισιτισμού. Επιπλέον, με τον στενό, ανηλεή, απάνθρωπο αποκλεισμό που επιβάλλουν δεν είναι δυνατόν να φτάσουν τρόφιμα από τον Καναδά ή τη Νότια Αμερική διάγοντας πόλεμο πείνας εναντίον του ελληνικού λαού.

«Η Αγγλία, ανάλητος, σκληρά, συνεπής εις την ιστορίαν της, ιστορίαν εγκλημάτων εναντίον τόσων λαών, προσέφυγε και εις τον αποκλεισμόν. Και έκλεισε και αυτήν την θύραν. Υπάρχουν, λοιπόν, ευθύνη. Πρώται, αι μεγάλαι, αι τεράστιαι,

²⁶⁹ Η Μεγάλη Βρετανία κατηγορείται πως καταδίκασε σε πείνα την Γαλλική Σομαλία, και ειδικότερα τον λιμένα Τζιμπουτί, όπου σημειώνονται πολυάριθμοι θάνατοι γυναικών και παιδιών εξαιτίας της έλλειψης βιταμινών με την θνησιμότητα να είναι επταπλάσια της κανονικής, «Προπαγάνδα και Αλήθεια. Το αγγλικόν όπλον πείνης. Η σειρά του Τζιμπουτί», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 27 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Το συγκεκριμένο άρθρο υπό τον τίτλο «Ο τελευταίος πόλεμος πείνης της Μ. Βρετανίας» δημοσιεύτηκε και στην *Πρωΐα* την ίδια ημερομηνία.

²⁷⁰ Άρθρο της εφημερίδας *Γερμανικά Νέα* υπό τον τίτλο «Εγκληματίαι» που δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στην *Ακρόπολις*, Τετάρτη, 19 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁷¹ «Δύο έτη δελτίων τροφίμων εις την Γερμανίαν», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁷² «Αι δυνάμεις του Άξονος θα εφοδιάσουν την Ελλάδα με τρόφιμα και πρώτας ύλας», *Η Πρωΐα*, Σάββατο, 27 Σεπτεμβρίου 1941, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας. Το άρθρο δημοσιεύτηκε την ίδια ημέρα και στο *Ελεύθερον Βήμα* υπό τον τίτλο «Η Ελλάς εις το νέον ευρωπαϊκόν πρόγραμμα ανεφοδιασμού. Η βοήθεια των Δυνάμεων του Άξονος», Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

βαρύνουν την Αγγλίαν». Έτσι, η Ελλάδα έπρεπε να πληρώσει και με την πείνα την ένοχη προθυμία της να ανοίξει τις πύλες της στον στρατό του Τσώρτσιλ.²⁷³

Το επισιτιστικό πρόβλημα για την αποτελμάτωση του οποίου η Αγγλία κατέβαλλε και καταβάλλει κάθε προσπάθεια με τον περίφημο αποκλεισμό της αντιμετωπίστηκε και αντιμετωπίζεται συνεχώς από την Γερμανία και την Ιταλία με τον πλέον εξυπηρετικό τρόπο, ενώ σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Άγγλων έπρεπε όλοι οι Έλληνες να είχαν πεθάνει από πείνα καθώς η χώρα ξέμεινε από τρόφιμα μετά τον πόλεμο,²⁷⁴ υποστηρίζει ο *Κρητικός Κήρυξ*.

Πραγματική λοιπόν υπεύθυνη παρουσιάζεται να είναι η Αγγλία, η οποία, σύμφωνα με τα φιλογερμανικά έντυπα, παραδέχεται πως η πείνα στην Ελλάδα επιβάλλεται προς εξυπηρέτηση των πολεμικών της συμφερόντων²⁷⁵ και η οποία προσπαθεί με την πείνα να κερδίσει τον πόλεμο που η ίδια κήρυξε. Η μέθοδος όμως αυτή σημαίνει για την Ελλάδα πολιτική αποπλάνηση και εξαπάτηση, και κυρίως παράδοση του κακομεταχειρισμένου λαού στην πείνα. Αντίθετα, ο Άξονας επιθυμεί η Ελλάδα να συνέλθει το ταχύτερο ώστε να συνεργαστεί με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.

Η Γερμανία γνωρίζει πως η πείνα είναι κακός σύμβουλος, γι' αυτό και στρέφει όλη την φροντίδα της στους πεινασμένους. Ωστόσο, για την πλειοψηφία των υπευθύνων της κατάστασης που επικρατεί στην χώρα, κακός σύμβουλος δεν είναι η πείνα, αλλά η τύφλωση και το πολιτικό πάθος. Την μαύρη αγορά δεν την διεξάγουν οι φτωχοί, αλλά οι πλούσιοι και είναι μέσο πλουτισμού, αλλά και πολιτικού αγώνα που τους υπέδειξε το Λονδίνο. Η αγγλική πολιτική προσδοκά πως η πείνα θα προκαλέσει ταραχές στις κατεχόμενες χώρες, οι οποίες θα αναγκάσουν την Γερμανία να διασπείρει τις δυνάμεις της, με τον ελληνικό λαό να αποτελεί ένα από τα θύματα της στα πειράματα της να διατηρήσει την κοσμοκρατορία της.

Επομένως, η Αγγλία είναι αυτή που δεν θέλει να ζήσει η Ελλάδα. Η Αγγλία θέλει αυτή την πείνα, αφήνει τον ελληνικό λαό να μαραθεί, χάριν της τελευταίας της πιθανότητας να κερδίσει τον πόλεμο. Το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός πεινά είναι από πολιτικής απόψεως πολύ πρόσφορο καθώς θα φροντίσουν διά της διασποράς φημών να προκαλέσουν ταραχές ώστε να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα τους στην Ελλάδα καλλιεργώντας το μίσος εναντίον εκείνων που αγωνίζονται να άρουν τις δυσχέρειες που παρουσιάζονται.²⁷⁶

Αυτό που πρεσβεύει ο γερμανικός Τύπος είναι πως η βοήθεια της Γερμανίας στην επισιτιστική αυτάρκεια της Ευρώπης αποβαίνει λίαν λυσιτελής και σωστική και πως υστερούν σε επισιτιστική αναδιοργάνωση μόνο τα κράτη εκείνα τα οποία δεν φρόντισαν εγκαίρως προπολεμικά να χρησιμοποιήσουν όλες τις δυνατότητές τους για να εξασφαλίσουν επάρκεια. Οι φυσικοί πόροι των χωρών αυτών δεν έτυχαν της δέουσας εκμετάλλευσης και η παραγωγή υστέρησε διότι οι υπεύθυνοι κυβερνήτες επιχειρούσαν να επουλώσουν τις πληγές με εξωτερικά δάνεια και οικονομική

²⁷³ «Αλήθειαι», *Νέα Ευρώπη*, 24 Ιουλίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Το νέον έγκλημα», Τρίτη, 7 Οκτωβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

²⁷⁴ «Η αλήθεια», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁷⁵ Η αναφορά γίνεται στον Υπουργό Εξωτερικών Ήντεν της Αγγλίας, ο οποίος φέρεται με κυνισμό να παραδέχεται πως «Μα αυτό ακριβώς, η εγκατάλειψη στην πείνα είναι η αγγλική μέθοδος», «Πως η Αγγλία επρόδωσε την Ελλάδα και την παρέδωσε στα νύχια της πείνας», ό. π. Βλ. επίσης, «Η αγγλική απάτη», *Παρατηρητής* (Χανίων), Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁷⁶ «Εγκληματίαι», ό. π.

υποδούλωση σε ξένες χώρες αντί να προσπαθούν να αναπτύξουν τους παραγωγικούς πόρους της χώρας.²⁷⁷

Κατά μία άποψη, αρχικά, οι Γερμανοί προσπαθούν να περιορίζουν την πείνα για να εμποδιστεί η διάπλωση της αντίστασης επειδή θεωρούν πως ένα άδειο στομάχι ξεσηκώνεται πιο εύκολα από ένα χορτάτο.

Γι' αυτό ο Ανώτατος Διοικητής του Γερμανικού στρατού επιστρέφοντας από την Αθήνα στις 6 και 7 Μαΐου 1941 εκτιμά πως είναι απαραίτητο για να υποστηριχθεί η ελληνική κυβέρνηση των Αθηνών να απομακρυνθούν οι δυσκολίες που οφείλονται στον ανεφοδιασμό. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Πληρεξούσιος Πρέσβης της Γερμανίας στην Αθήνα στις 11 Μαΐου 1941 προσθέτοντας πως αν ο πληθυσμός τρέφεται αρκετά, θα παραμείνει ήσυχος».

Στη συνέχεια, αν δεν ενδιαφέρθηκε και πολύ η Γερμανία να προμηθεύσει τρόφιμα στην Ελλάδα είναι επειδή μέσα στο χειμώνα 1941-1942 η πείνα δεν προκάλεσε αυτές τις αναταραχές που φοβόταν. Μάλιστα, προκειμένου να παρακινήσουν την Βουλγαρία να στείλει στην Αθήνα ένα μέρος από τα δημητριακά της περιοχής που είχε προσαρτήσει, οι Γερμανοί εξήγησαν πως επιθυμία τους ήταν να προλάβουν ταραχές στην Ελλάδα ως συνέπεια της πείνας.²⁷⁸

Ανεξάρτητα με το ποιους βαραίνει η ευθύνη του αποκλεισμού, ο Μον διαπιστώνει πως «σε όλες τις άλλες δυστυχίες της Ελλάδας έχει προστεθεί και η σχεδόν ολοκληρωτική της απομόνωση από τον έξω κόσμο. Είναι σαν να έχει πέσει αυλαία. Την απομόνωση αυτή την νιώθει πολύ πιο σκληρά ένας λαός που εκμεταλλεύτηκε ανέκαθεν, περισσότερο από άλλους, τις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Τώρα πια όμως οι Έλληνες δεν έχουν άλλη επιλογή από το να υποφέρουν σιωπηλά, αποκομμένοι από το φυσικό τους περιβάλλον [...]». Το εμπόδιο (για την επισιτιστική ανάκαμψη του λαού) είναι πάντα ο αποκλεισμός, ο οποίος δεν μπορεί να παραμεριστεί παρά μόνο με συνεχείς διαπραγματεύσεις με το Λονδίνο. Αλλά «ώσπου να φυτρώσει το χορτάρι, ψοφά η αγελάδα»», σχολιάζει εύστοχα ο Μον.²⁷⁹

Στις αρχές Οκτωβρίου ο Τσολάκογλου είχε αναγκαστεί, όπως δήλωσε χαρακτηριστικά, να λύσει την σιωπή του και να αποκαλύψει στον ελληνικό λαό τα ψέματα της αγγλικής προπαγάνδας που διαδίδει ανυπόστατα ότι η αγγλική βοήθεια τον συντηρεί. Ο Πρωθυπουργός υποστηρίζει πως μόνο ο Άξονας ενδιαφέρεται για τον επισιτισμό της Ελλάδας, πονά και σκέπτεται τον ελληνικό λαό, και όχι οι Άγγλοι που τορπιλίζουν σιτοφορτία και δεν άφησαν αποθέματα τροφίμων στην χώρα. Ενώ οι Γερμανοί και οι Ιταλοί απασχολούνται νυχθημερόν με το επισιτιστικό ζήτημα της Ελλάδας εγκρίνοντας την ενίσχυση σε τρόφιμα της χώρας από την Τουρκία, οι Άγγλοι μαζί με τους δήθεν Έλληνες της Κυβέρνησης του Λονδίνου περιορίζονται να κατακρίνουν τα μέλη της κυβέρνησης Τσολάκογλου πως εξυπηρετούν τα συμφέροντα του Άξονα παρεμποδίζοντας συστηματικά την συντήρηση του ελληνικού λαού με άλευρα της επιμελητείας τους.²⁸⁰

Ο ισχυρισμός της συμμαχικής προπαγάνδας πως οι Γερμανοί προσπαθούν να πάρουν και το λίγο φαγητό που διαθέτει ο ελληνικός λαός αντικρούεται από τον φιλογερμανικό τύπο προβάλλοντας το επιχείρημα πως τόσο οι Γερμανοί, όσο και οι

²⁷⁷ «Ο επισιτισμός μας», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 15 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁷⁸ Δημήτρης Κιτσίκης, *Ελλάς και Ξένοι. 1919-1967. Τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1977, σ. 153-155.

²⁷⁹ Μον, ό. π., σ. 23, 25.

²⁸⁰ «Μόνον ο Άξων ενδιαφέρεται διά τον επισιτισμόν της Ελλάδος», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Τετάρτη, 8 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ιταλοί έστειλαν μέχρι τον Νοέμβριο του 1941 χιλιάδες τόνους τροφίμων στην Ελλάδα, όπως και θα συνεχίσουν να πράττουν.²⁸¹

Μέσα Νοεμβρίου, η ιταλική προπαγάνδα μεταδίδει πως συνεπεία των αγγλικών ενεργειών, γενική καχεξία επικρατεί στην Αίγυπτο και παρατηρείται έλλειψη τροφίμων με τις αρχές να βρίσκονται σε αδυναμία να σταματήσουν την ύψωση των τιμών και να καταπολεμήσουν την αισχροκέρδεια.²⁸²

Στο μεταξύ, Έλληνας αρθρογράφος της εφημερίδας *Ευρωπαϊκά Νέα* αναφέρει πως «εδώ στο Βερολίνο εκφράζεται η πεποίθηση πως η επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας θα βελτιωθεί βαθμιαία και πως υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις γι' αυτό».²⁸³

Ωστόσο, στην διάρκεια συνεδρίασης του Οικονομικού Συμβουλίου αρχές Νοεμβρίου ο Αλέξανδρος Διομήδης θα παραδεχτεί πως η χώρα βρίσκεται μπροστά σε αδιέξοδο. Εάν εξακολουθήσουν οι αρχές κατοχής να επιμένουν στις προκαταβολές που λαμβάνουν από την ελληνική κυβέρνηση για την ικανοποίηση των στρατιωτικών αναγκών τους και παράλληλα να διατηρούν τη ελευθερία της ανεξέλεγκτης δέσμευσης των παραγόμενων ή ευρισκόμενων ειδών διατροφής στην Ελλάδα, κανένα μέτρο δεν θα είναι ικανό να αποσοβήσει την πείνα από την οποία απειλούνται οι ελληνικοί πληθυσμοί και την τέλεια εκμηδένιση του νομίσματος.²⁸⁴

Τον Νοέμβριο του 1941, ο Τσουδερός σε υπόμνημά του στον Ήντεν αναφέρει πως οι πληροφορίες που κάνουν λόγο για την φρικτή κατάσταση των συμπατριωτών του στην Ελλάδα είναι αληθείς, με τον ίδιο να χαρακτηρίζει την κατάσταση τραγική. Επίσης, εκφράζει την βεβαιότητα πως και σε άλλες ελληνικές πόλεις συμβαίνουν περιστατικά σαν κι αυτά που περιγράφουν οι “Times” του Λονδίνου για την Αθήνα, όπου σε διάστημα μιας εβδομάδας ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός περισυνέλλεξε από τους δρόμους της πρωτεύουσας 48 άτομα, εκ των οποίων οι περισσότεροι πέθαναν στο νοσοκομείο.

Το συγκεκριμένο υπόμνημα είναι η πρώτη επίσημη απόπειρα του Τσουδερού να πείσει την αγγλική κυβέρνηση να άρει τον αποκλεισμό επιστρατεύοντας μάλιστα πιο «σκληρή» γλώσσα:

Επισημαίνοντας πως γνωρίζει την αρχή που ορίζει πως ο εχθρός πρέπει να συντηρεί τους κατακτημένους λαούς, θεωρεί πως η αυστηρότητα η οποία τηρείται με την εφαρμογή του αποκλεισμού είναι κάτι που δεν μπορεί να τηρείται απέναντι σε στρατιώτες μαχόμενους, όπως είναι οι Έλληνες, που δίχως αμφιβολία μάχονται ακόμη όπως μπορούν εναντίον του εχθρού. Εκφράζει επίσης τον φόβο πως η παράταση του αποκλεισμού θα μειώσει με την πάροδο του χρόνου την μαχητικότητα τους και θα τους καταστήσει περισσότερο ανεκτικούς έναντι του εχθρού, πρόταση

²⁸¹ «Οι πραγματικοί υπεύθυνοι», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 19 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Πως η Αγγλία επρόδωσε την Ελλάδα και την παρέδωσε στα νύχια της πείνας», ό. π. Το πρώτο άρθρο αποτελεί αναδημοσίευση του άρθρου «Οι κακούργοι» της γερμανικής εφημερίδας των Αθηνών «Γερμανικά Νέα της Ελλάδος», το οποίο επίσης δημοσιεύτηκε με πιστή μετάφραση στο *Ελεύθερον Βήμα* με τίτλο «Αι επισιτιστικά δυσχέρειαι της Ελλάδος οφείλονται κυρίως εις την Αγγλίαν» την ίδια ημέρα που το δημοσίευσε η *Καθημερινή*. Πρόκειται για το ίδιο άρθρο που η *Ακρόπολις* μετάφρασε ως «Εγκληματία».

²⁸² «Γενική καχεξία εις την Αίγυπτον», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Παρασκευή, 24 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁸³ «Το μέλλον της Ελλάδος», *Παγκιακή*, Σάββατο, 13 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε επίσης στην εφημερίδα *Τηλέγραφος* (Πατρών), Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁸⁴ «Πρακτικά του κατά την 5^{ην} Νοεμβρίου 1941 συγκροτηθέντος Οικονομικού Συμβουλίου υπό την Προεδρίαν του κ. προέδρου της Κυβερνήσεως», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 42, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

που έχει μεταφραστεί σαν επισήμανση του κινδύνου να μην εκδηλωθεί η αντίσταση του ελληνικού λαού εξαιτίας του υποσιτισμού.²⁸⁵

Εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του για την αποστολή τροφίμων από την Τουρκία, η οποία όμως γίνεται βραδέως και αφορά μικρή ποσότητα, εκθέτει την απόλυτη ανάγκη εισαγωγής σίτου στην Ελλάδα ζητώντας να εξεταστεί η υπόθεση και από απόψεως φιλανθρωπίας και ευσπλαχνίας προς έναν φιλικό προς την Αγγλία λαό που αναμφίβολα λιμοκτονεί και από απόψεως πολιτικού συμφέροντος καθώς υπάρχει κίνδυνος να ψυχρανθεί τελικά ο συμμαχικός αυτός λαός.

Μια πολύ στενή προσήλωση στις αρχές του αποκλεισμού δεν θα πρέπει να παραγνωρίζει την λογική, τον ανθρωπισμό και την ευσπλαχνία, τονίζει ο Τσουδερός, αποστέλλοντας θερμή παράκληση στην αγγλική κυβέρνηση να εξασφαλιστεί η μεταφορά τροφίμων και ιδιαίτερα σίτου για τον λιμοκτονούντα πληθυσμό της Ελλάδας, προβάλλοντας το εξής αντεπιχείρημα στο επιχείρημα των Βρετανών περί κατάσχεσης των ειδών από τον εχθρό:

Τα τρόφιμα που μπορούν να μεταφερθούν είναι τόσο περιορισμένα οπότε ακόμη κι αν περιέρχονταν στον εχθρό μια φορά δεν θα είχε σημασία. Αλλά ακόμη και μία φορά να συμβεί, ο ελληνικός λαός είναι αρκετά λογικός ώστε να μην επιμείνει να του στέλνουν τρόφιμα που περιέρχονται στους εχθρούς.²⁸⁶

Την επόμενη ημέρα, ο Ήντεν θα απαντήσει πως η Αγγλία προσφέρει όλη την δυνατή βοήθεια, αλλά όσον αφορά τον σίτο ο Άξονας θα πρέπει να εξαναγκαστεί να αναλάβει όλη την ευθύνη του επισημαίνοντας πως δεν έχουν λόγο να πιστεύουν πως οι Γερμανοί αδυνατούν να εφοδιάσουν με σίτο την Ελλάδα από τα δικά τους αποθέματα, αρκεί να το θελήσουν. Ο Υπουργός Εξωτερικών επιχειρηματολογεί υπέρ της άρνησης της Αγγλίας να άρει τον αποκλεισμό επικαλούμενος αξιόπιστη πηγή σύμφωνα με την οποία οι Γερμανοί αν και μπορούν να προσφέρουν άμεση βοήθεια στην Ελλάδα, αναβάλλουν την παροχή βοήθειας επίτηδες ευελπιστώντας στην άρση του αποκλεισμού.²⁸⁷

Στη συνέχεια, ο Τσουδερός στρέφεται στην πρεσβεία της Ουάσιγκτον στην οποία γνωστοποιεί πως το μόνο που πέτυχε κατόπιν κοπιωδών διαπραγματεύσεων είναι η τροφοδοσία μέσω της Τουρκίας, με την υπόθεση επισιτισμού της χώρας να προσκρούει στην περίφημη αρχή του αποκλεισμού και στο γεγονός πως η Ελλάδα δεν είναι η μόνη χώρα που στενάζει.²⁸⁸

Στις 26 Νοεμβρίου, ο Τσουδερός φροντίζει να θέσει υπόψη του Ήντεν τις παραπάνω διαπιστώσεις, προσθέτοντας πως δεν θεωρεί ορθό η Ελλάδα να συγκαταλεχθεί μεταξύ των Κρατών που με φρίκη θα θυμούνται τον αποκλεισμό και με έχθρα όσους τον επέβαλλαν. Παραδέχεται πως ο αποκλεισμός είναι αναγκαίο κακό, αλλά τονίζει πως θα πρέπει να εφαρμόζεται όσο το δυνατόν με τρόπο ώστε ακίνδυνα να προσαρμόζεται στην ψυχολογία λιμοκτονούντων ανθρώπων που παρασύρονται σε απόγνωση από την πείνα.²⁸⁹

Αρχές Δεκεμβρίου, ο Ήντεν θα απαντήσει πως συμφωνεί πως ο αποκλεισμός είναι ένα αναγκαίο κακό, πως οι Άγγλοι έκαναν ότι ήταν δυνατόν να μετριάσουν το κακό για τους Έλληνες αποστέλλοντας τρόφιμα από την Τουρκία και αναμένει από

²⁸⁵ Κιτσίκης, ό. π., σ. 157.

²⁸⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 001, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

²⁸⁷ Ό. π., α.ε.3.

²⁸⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 357, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

²⁸⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 011, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

τον Τσουδερό να συμφωνήσει πως ο εχθρός θα πρέπει να είναι ο μόνος υπεύθυνος για την τροφοδοσία των χωρών που έχει προσωρινά καταλάβει.

Από την πείρα του θεωρεί πως πολιτική του εχθρού είναι να τους εξαναγκάσει να τροποποιήσουν την στάση τους για ανθρωπιστικούς λόγους και να εκβιάσει άλλους να κάνουν όσα αυτός πρέπει να κάνει. Ο Ήντεν αναφέρει πως οι Σύμμαχοι δεν είναι διατεθειμένοι να υποκύψουν σε αυτή την εχθρική πίεση διευκολύνοντας τον εχθρό στις δυσχέρειές του με συνέπεια να αναβάλλουν την καταστροφή του.²⁹⁰

Ο γνωστός Τούρκος βουλευτής και δημοσιογράφος Ναντή δημοσιεύει κύριο άρθρο σε εφημερίδα «Republique» υπό τον τίτλο «η πείνα εν Ελλάδι», διεκτραγωδεί την κατάσταση και τονίζει ότι η βοήθεια την οποία παρέχει η ερυθρά ημισέληνος δεν είναι αρκετή. Λίαν απαραίτητο η τουρκική ημισέληνος προ της δραματικής καταστάσεως να εξηγήσει την φρίκη που προκαλεί η πείνα που μαστιάζει την Ελλάδα στον αγγλικό και αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό και να τους παρακαλέσει να επέμβουν στις κυβερνήσεις τους ώστε να επιτραπεί η αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα.

Οι τουρκικές εφημερίδες γράφουν συχνά για την επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα, τονίζουν όμως πάντοτε ότι μόνο η τουρκική Ερυθρά Ημισέληνος ή συνολικά η Τουρκία προσέφερε μέχρι τώρα βοήθεια στην Ελλάδα, παραλείποντας εσκεμμένα να αναφέρουν ότι τα προϊόντα που αποστέλλονται από την Ερυθρά Ημισέληνο δεν αποστέλλονται για λογαριασμό της, αλλά για λογαριασμό της επιτροπής Βάντερμπιλτ.²⁹¹

Επιστρέφοντας Αμερικανός αξιωματούχος από την Αθήνα αρχές Δεκεμβρίου επιβεβαιώνει τα νέα μιας κακουχίας χωρίς προηγούμενο στην Ελλάδα και δηλώνει πως μια πείνα σε μεγάλη έκταση είναι αυτό τον καιρό, εκεί κάτω, γεγονός. Η Αμερικανική Πρεσβεία στη Ρώμη τονίζει πως ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα των Γερμανών στην Ελλάδα, το οποίο θεωρεί τόσο αποτελεσματικό ώστε να διστάζουν ακόμη και οι πιο πιστοί οπαδοί της Μεγάλης Βρετανίας είναι η είδηση πως η βρετανική κυβέρνηση δεν δέχεται να επιτρέψει να στείλουν στην Ελλάδα το σιτάρι που αγόρασε η βασιλική ελληνική κυβέρνηση από την Αυστραλία και που μεταφέρθηκε με πλοίο ως την Αίγυπτο.

Μάλιστα, ο Αμερικανός Πρέσβης στην Τουρκία πληροφόρησε τον Αμερικανό Υπουργό Εξωτερικών πως οι Τούρκοι διερωτώνται αν αξίζει τον κόπο να αντισταθεί η Τουρκία σε μια επίθεση, εάν έθνη όπως η Ελλάδα εγκαταλείπονται από την Μεγάλη Βρετανία και την Αμερική να πεθάνουν από την πείνα, αφού αντιστάθηκαν τόσο γενναία, αλλά υπέκυψαν.²⁹²

Ο πρώην Υπουργός Μαυρομιχάλης που αναχώρησε από την Αθήνα στις 2 Δεκεμβρίου, διαβεβαιώνει τον Ραφαήλ ότι τις τελευταίες μέρες οι θάνατοι από πείνα στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά έφτασαν τους 800 ημερησίως, ενώ στα μέσα του μήνα σε Αμερικανούς ιεραπόστολους θα δηλώσει πως οι θάνατοι από πείνα στις παραπάνω πόλεις ανέρχονται σε 5.000 εβδομαδιαίως.²⁹³

Γι' άλλη μια φορά, ο Τσουδερός ενημερώνει σχετικά τον Ήντεν,²⁹⁴ αλλά την 14^η Δεκεμβρίου 1941 αποστέλλει επίσης επιστολή στον Πρωθυπουργό και Υπουργό Εθνικής Αμύνης της Αγγλίας, Ουϊνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill), στην οποία

²⁹⁰ Ο. π., α.ε. 014.

²⁹¹ Τηλεγράφημα (Κωνσταντινούπολη, 7 Νοεμβρίου 1941), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁹² Κιτσίκης, ό. π., σ. 145.

²⁹³ Τηλεγράφημα, Άγκυρα 6 Δεκεμβρίου 1941, Ουάσιγκτον 13 Δεκεμβρίου 1941, Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 2, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁹⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 012, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

αναφέρει πως από παντού, μέσα και έξω από την Ελλάδα, καταφτάνουν εκκλήσεις αγωνίας για την τραγική κατάσταση η οποία υπάρχει στην Ελλάδα λόγω πείνας.

Αναφερόμενος στον αριθμό των 1.000 θανάτων από πείνα ημερησίως, που επικαλούνται μάρτυρες της κατάστασης, διαβάζουμε: «Θέλετε να παραδεχθώ ότι κατά το ήμισυ μόνον ο αριθμός αυτός είναι αληθινός; Πάλιν η εικών είναι φοβερά». Επισημαίνει επίσης πως αν και επανειλημμένα απευθύνθηκε στις αρμόδιες βρετανικές υπηρεσίες ζητώντας να εξεταστεί η υπόθεση καθαρά από ανθρωπιστικής απόψεως, τονίζοντας πως είναι απαραίτητο να επιτραπεί η αποστολή σίτου, δυστυχώς, δεν έλαβε καταφατική απάντηση γεγονός που τον δυσαρέστησε.

Εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του για την μικρή εξαίρεση να επιτραπεί η εισαγωγή τροφίμων από την Τουρκία σημειώνει πως το ζήτημα της καταστροφής του ελληνικού λαού δεν προλαμβάνεται με 4.000 τόνους τροφίμων το μήνα, ειδικά όταν δεν επιτρέπεται η εισαγωγή σιτηρών.

Επικαλούμενος αισθήματα τίμιας φιλίας προσπαθεί να καταστήσει σαφές στον Τσώρτσιλ πως όχι μόνο λόγοι φιλανθρωπίας, αλλά και πολιτικής σκοπιμότητας επιβάλλουν να μην αφεθεί ο γενναίος ελληνικός λαός σε απόγνωση και να μην επιτραπεί σε Ιταλούς και Γερμανούς χαρούμενοι να υποστηρίξουν πως οι φίλοι του τον εγκατέλειψαν, οπότε είναι υπεύθυνοι για την δυστυχία του. Προσθέτει επίσης πως οι εχθροί του επιθυμούν ο ελληνικός λαός να φτάσει σε τέλεια εξάντληση ώστε να τον εκδικηθούν, υπενθυμίζοντας πως οι δυστυχισμένοι σε τέτοιο σημείο λαοί δεν σκέφτονται ορθά, ενώ παράλληλα στερείται στον Έλληνα το δικαίωμα να εξακολουθήσει την επανάσταση κατά του εχθρού.

Τέλος, τονίζει πως ο αποκλεισμός επιτυγχάνει μόνον όταν εφαρμόζεται όχι μηχανικά, αλλά με σεβασμό στα ψυχικά αισθήματα εκείνων στους οποίους εφαρμόζεται.²⁹⁵

Λίγες μέρες αργότερα, την 18^η Δεκεμβρίου 1941, ο Τσουδερός από το Λονδίνο απεύθυνε προσωπική έκκληση στον Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής ώστε να λάβει υπόψη του την κατάσταση στην Ελλάδα, όπου ο κατακτητής κατά παράβαση κάθε αρχής του Διεθνούς Δικαίου στερήσει από τον πληθυσμό ακόμη και τα απαραίτητα είδη διατροφής, ζητώντας να μεσολαβήσει ώστε η αρχή του αποκλεισμού να πάψει να εφαρμόζεται σε αυτή την περίπτωση που θίγονται γυναίκες και παιδιά:

«Κατάστασις επισιτιστική εν Ελλάδι έχει καταστή τραγικώτατη. Ακριβείς πληροφορίας εκ διαφόρων πηγών επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι άνθρωποι αποθνήσκουν εις τους δρόμους των πόλεων εκ πείνης. Τελευταίας εβδομάδας οι ημερήσιοι θάνατοι εις τας Αθήνας-Πειραιάς και περίχωρα υπολογίζονται χωρίς υπερβολήν εις 500, τινές δε τους αναβιβάζουν εις 1.000 [...]. Η μετά ακάμπτου επιμονής απαγόρευσις αποστολής σιτηρών είναι ότι απειλεί να δημιουργήσει πραγματική καταστροφή εν τη γενναίη αυτή χώρα και να συντελέση εις την εξολόθρευσιν της φυλής. Η συγκίνησις όλων των Ελλήνων είναι απερίγραπτος προ της φοβεράς αυτής καταστάσεως και πανταχόθεν εντός και εκτός της Ελλάδος λαμβάνω εκκλήσεις αγωνίας υπέρ του εκ πείνης εξολοθρευόμενου πληθυσμού μας.

Η αρχή καθ' ην ο κατακτητής οφείλει να διαθρέψει την κατεχόμενη χώρα είναι του διεθνούς δικαίου, αλλά ο απαίσιος Γερμανός έχει προ πολλού αγνοήσει το δίκαιον και δεν αποβλέπει παρά εις την υποταγήν του κόσμου διά πυρός και σιδήρου και πείνης. Επομένως δεν πρέπει κατοχυρούμενοι εις μίαν αρχήν δικαίου να παραγνωρίσωμεν μίαν κατάστασιν. Δεν επαύσαμεν να είμεθα υπέρ του αποκλεισμού ως μέτρου πολεμικού,

²⁹⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 017, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

αλλά κάθε μέτρον, όσο και αν είναι σκόπιμον διά τον πόλεμον, όταν προβλέπει εν τη εφαρμογή του ότι είναι επιβεβλημένον εκ του καθήκοντος προς τους ανυπεράσπιστους ανθρώπους, φοβούμαι ότι θα κριθῇ εν καιρῷ αυστηρῶς ἀπὸ την ιστορίαν ως θίγον γυναίκας και παιδιά.

Πιστεύω ότι αν υπάρξει ζωηρότης εις τον λόγον μου θα κριθῇ με το μέτρον του πόνου μου και παρακαλῶ μαζί με την επέμβασίν σας υπέρ των Ελλήνων, να κρίνετε επιεικῶς τον τρόπον καθ' ον εκδηλώνω τις σκέψεις μου».

Σε συνέχεια των παραπάνω, ο Πρεσβευτής Διαμαντόπουλος ανακοίνωσε ότι το ζήτημα της παροχής σίτου στην Ελλάδα συζητείται μεταξύ της Αμερικανικής και Αγγλικής Κυβερνήσεως και βρίσκεται σε καλό σημείο.

Ο Πρωθυπουργός Τσουδερός λοιπόν μη αρκούμενος στις παραπάνω επιτυχίες εξακολούθησε να καταβάλλει ακαταπόνητες προσπάθειες για την αποστολή στην Ελλάδα και ποσοτήτων σιτηρών ώστε να επέλθει ριζική βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στη χώρα,²⁹⁶ διαβάζουμε σε περιληπτικό σημείωμα σχετικά με την εξέλιξη του επισιτιστικού ζητήματος και τις ενέργειες που κατέβαλλε η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση.

Τέλη Δεκεμβρίου, ελήφθη η απάντηση του Ρούζβελτ (Roosevelt) στην παραπάνω έκκληση του Τσουδερού. Ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών αφού εκφράσει την βαθύτατη συγκίνηση του για την αποκαρδιωτική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Ελλάδα, θα εξηγήσει πως οι προσπάθειες να βοηθήσουν την χώρα είναι περιορισμένες λόγω της ανάγκης να αποφύγουν ενέργειες που θα βοηθούσαν τον Άξονα, ο οποίος φέρει πλήρη ευθύνη για τις υπάρχουσες συνθήκες. Ωστόσο, συμφωνεί πως, αν και ο Άξονας έχει καθήκον να εφοδιάζει τους πληθυσμούς που βρίσκονται υπό την κατοχή του, το γεγονός αυτό δεν αλλάζει την απελπιστική κατάσταση που βρίσκονται οι λαοί αυτοί. Επίσης, δίνει την υπόσχεση πως η Αμερικανική Κυβέρνηση θα συνεχίσει τις προσπάθειες της για να βοηθήσει τους Έλληνες χωρίς να θέσει σε κίνδυνο τον κύριο σκοπό: Την ήττα του Άξονα, σκοπός που είναι ζωτικής σημασίας τόσο για τους Έλληνες, όσο και για τους Συμμάχους, καθώς η Ελλάδα μπορεί να βοηθηθεί πλήρως μόνο διά της νίκης.²⁹⁷

²⁹⁶ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 2^{ον} σημείωμα, Λονδίνο, 3 Ιανουαρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.). Σύμφωνα με τον Φλάισερ, οι επιστολές αυτές του Τσουδερού στον Τσώρτσιλ και τον Ρούζβελτ αντιπροσωπεύουν μια παρέμβαση που πραγματοποιήθηκε με καθυστέρηση μεγαλύτερη του μισού έτους και μια μεγάλη απόφαση να ταχθεί με κατηγορηματικό τρόπο υπέρ της άρσης του αποκλεισμού. Αν και ο Τσουδερός ήδη από τον Ιούνιο του 1941 ζητά από τον Ήντεν την άρση του αποκλεισμού υπέρ της Ελλάδας ώστε να αποφευχθεί η θνησιμότητα από πείνα, ο εξόριστος Πρωθυπουργός επικρίνεται ότι μέχρι τον Δεκέμβριο του 1941 δεν έδωσε αρκετό βάρος στις εκκλήσεις του ώστε να είναι αποτελεσματικές όχι μόνο για λόγους ακραίας διστακτικότητας, αλλά κυρίως εξαιτίας της πεποίθησης του για τη νομιμότητα και χρησιμότητα του αποκλεισμού, Φλάισερ, ό. π., σσ. 224, 236. Ήταν όμως πράγματι ο Τσουδερός υπέρμαχος της αρχής του αποκλεισμού ή σκόπιμα επαναλάμβανε την αναγνώριση του στον αποκλεισμό προκειμένου να μην «προσβάλλει» την αγγλική πολιτική ώστε να πετύχει την εξαίρεση που ζητούσε για την Ελλάδα;

²⁹⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 019, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Α. Αργυρόπουλο, συνεπεία της αρπαγής όλων των αποθεμάτων τροφίμων της χώρας από τους εισβολείς και της ληστρικής εκμετάλλευσης αυτών άρχισε στην Ελλάδα ο λιμός, ο οποίος τον χειμώνα προκάλεσε τον εξ ασιτίας θάνατο μυριάδων Ελλήνων. Συγκινημένοι οι Σύμμαχοι από την οικτρά αυτή κατάσταση και πεισμένοι από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, κατέβαλλαν τις πρώτες προσπάθειες προς αντιμετώπιση του κακού. Παρά το επιβεβλημένο γενικό μέτρο του αποκλεισμού της κατοχικής Ευρώπης, οι κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρετανίας και της Αμερικής αποφάσισαν να εξαιρέσουν από το μέτρο αυτό την Ελλάδα.

Αρχικά, η εξαίρεση αυτή έλαβε την μορφή της έγκρισης εκ μέρους των Βρετανικών Αρχών μεταφοράς τροφίμων και φαρμάκων στην Ελλάδα υπό του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και της Τουρκικής Ερυθράς ημισελήνου με το τουρκικό ατμόπλοιο «Κουρτουλούς».

Τον Ιανουάριο του 1942 διενεργήθηκε επίσης μια εξαιρετική αποστολή 8.000 τόνων σιτηρών που αγοράστηκαν από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση με την έγκριση των Βρετανικών Αρχών. Προκειμένου να ληφθεί πρόνοια για την διενέργεια τακτικών αποστολών απαραίτητη προϋπόθεση ήταν: Η συνεννόηση μεταξύ των Συμμάχων, η εξεύρεση ουδέτερου οργανισμού ο οποίος να παραλαμβάνει και να διανέμει τα προς αποστολή εφόδια, η εξασφάλιση ουδέτερων πλοίων για την μεταφορά των εφοδίων και τέλος, η επίτευξη της απαραίτητης έγκρισης των Αρχών Κατοχής. Ζητήματα, για τα οποία απαιτήθηκαν πολλαπλά διαβήματα και πολύς χρόνος. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε το επιθυμητό αποτέλεσμα δεν επήλθε νωρίτερα από το θέρος του 1942, οπότε το σύστημα που εκπονήθηκε άρχισε να αποδίδει τους πρώτους καρπούς του.

Την 17^η Μαρτίου 1942, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός απεύθυνε έκκληση στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής να χαλαρώσουν τον αποκλεισμό προς τόνωση του ελληνικού πληθυσμού που λιμοκτονεί. Σε απάντηση της έκκλησης αυτής οι Κυβερνήσεις Αμερικής και Μεγάλης Βρετανίας προσφέρθηκαν να επιτρέψουν την μηνιαία μεταφορά 15.000 τόνων σίτου ή αλεύρων από τον Καναδά προς την Ελλάδα με την προϋπόθεση ότι η Σουηδία θα διέθετε τα απαιτούμενα πλοία και ότι τα εισαγόμενα είδη θα διατεθούν αποκλειστικά για τον ελληνικό λαό.

Κατόπιν αιτήσεως των Συμμάχων και σε συμφωνία με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, η σουηδική κυβέρνηση αποδέχτηκε να επωμιστεί τις ευθύνες της λειτουργίας του συστήματος. Ανέλαβε δηλαδή να διασφαλίσει τον έλεγχο της διάθεσης των προμηθειών, μόνο στον εγχώριο πληθυσμό, και της διανομής αυτών μέσω μικτής σουηδο-ελβετικής Επιτροπής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, η οποία εγκαταστάθηκε στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1942, ενώ οι πρώτες αποστολές τροφίμων έφτασαν στην Ελλάδα περίπου στα τέλη του Αυγούστου 1942.

Το σχέδιο περιθάλψεως της Ελλάδας διατυπώθηκε την Άνοιξη του 1942, αλλά μόνο κατά το τέλος του Αυγούστου 1942 περατώθηκαν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της Σουηδικής Κυβέρνησης και των Γερμανών-Ιταλών, οπότε και έφτασαν τα πρώτα φορτία 15.000 τόνων σίτου από τον Καναδά, δώρο της καναδικής κυβέρνησης προς την εξόριστη ελληνική. Σίτος που έμελλε να αποτελέσει το βασικότερο στοιχείο του έργου περιθάλψεως. Ωστόσο, πολλές σημαντικές προσθήκες έγιναν στο πρόγραμμα κυρίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όχι μόνο σε τρόφιμα, αλλά και σε υγειονομικό υλικό τόσο από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όσο και από τον Καναδά υπό των οικείων οργανώσεων του Ερυθρού Σταυρού. Σπουδαιότερο στοιχείο ιατροφαρμακευτικής

περίθαλψης ήταν τα πολλά εκατομμύρια δισκία ανθελονοσιακών παρασκευασμάτων που απεστάλησαν, απολύτως απαραίτητα για την καταπολέμηση της ελονοσίας στην Ελλάδα, η οποία ήταν ανέκαθεν ευρέως διαδεδομένη στη χώρα, αλλά αυξήθηκε σοβαρά λόγω της εισβολής και της κατοχής.

Ατυχώς, λόγω στρατιωτικής δράσεως και υλικών εμποδίων μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1944 υπήρξαν ορισμένες επαρχίες και νησιά με τα οποία δεν ήταν εφικτή η επαφή οπότε και δεν συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα περιθάλψεως, ακόμη και όταν επακολούθησαν προσαυξήσεις των τροφίμων που αποστέλλονταν στην Ελλάδα. Επίσης, κατά καιρούς πραγματοποιήθηκαν μικρές δωρεές από Αγγλία, Νότια Αφρική, Νέα Ζηλανδία, Ελβετία, Πορτογαλία, Βατικανό, Αίγυπτο και Τουρκία. Αυξήσεις που πρωταρχικά οφείλονται στις διαρκείς ενέργειες της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης και στις υποδείξεις της Μικτής Επιτροπής Περιθάλψεως με έδρα την Αθήνα, κυρίως όμως αντιπροσωπεύουν δωρεές των Κυβερνήσεων των Συμμάχων καθώς και φιλικών προς την Ελλάδα χωρών.

Η δυσκολία στην επίτευξη των αυξήσεων οφείλεται κυρίως: α) στο ότι το Υπουργείο του Οικονομικού Πολέμου της Αγγλίας, υπεύθυνο για την επιτυχή διεξαγωγή του αποκλεισμού σε βάρος της Γερμανίας, διακατέχεται από τον φόβο μήπως η διεύρυνση των ορίων επισιτισμού της Ελλάδας διευκολύνει άμεσα ή έμμεσα τον ανεφοδιασμό των γερμανικών δυνάμεων στα Βαλκάνια και β) στο γεγονός ότι η εξαίρεση της Ελλάδας από τον αυστηρό αποκλεισμό προκάλεσε και προκαλεί πολλές διαμαρτυρίες από τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες. Έτσι, κάθε φορά που προκύπτει ζήτημα αυξήσεως των αποστολών, οι Βρετανικές Αρχές εμφανίζονται λίαν διστακτικές και διερευνούν ενδελεχώς το ζήτημα προτού καταλήξουν σε ευνοϊκή απόφαση.

Ο σημαντικότερος ωστόσο παράγοντας ο οποίος συντέλεσε τα μέγιστα στην λήψη αποφάσεων υπέρ της Ελλάδας είναι ο ενδοαγγλικός παράγοντας. Δηλαδή οι διαρκείς επερωτήσεις στην Βουλή των Κοινοτήτων εκ μέρους φιλελλήνων Άγγλων βουλευτών, οι οποίοι συνεχώς ασκούσαν πιέσεις στην Κυβέρνηση, καθώς επίσης η επέμβαση υπέρ της διεύρυνσης της βοήθειας στον ελληνικό λαό εκ μέρους προσωπικοτήτων του Ηνωμένου Βασιλείου, όπως ο Αρχιεπίσκοπος Καντερμπουρίας.

Όταν όμως επήλθε διάσταση μεταξύ Τουρκίας και Αγγλίας για την μη έξοδο της πρώτης στον πόλεμο και στο πλευρό των Συμμάχων, η αγγλική κυβέρνηση ανακάλεσε την συγκατάθεση της για την εξακολούθηση αποστολής τροφίμων στην Ελλάδα από την Τουρκία και έκτοτε δεν κατέστη εφικτό να μεταπειστεί η βρετανική κυβέρνηση και να επιτρέψει την επανάληψη της αποστολής τροφίμων. Ενώπιον όμως της εξαιρετικά κρίσιμης επισιτιστικής κατάστασης των νησιών του Αιγαίου και κατόπιν των ενεργειών της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, η Αγγλία έδωσε την συγκατάθεση της να εξαιρεθούν από την απαγόρευση μόνο τα γειτονικά με τα τουρκικά παράλια νησιά της Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Λέσβου, επιτρέποντας τον ανεφοδιασμό τους από την Τουρκία σε περιορισμένη κλίμακα.

Αν και ακολούθησαν συμπληρωματικές αποστολές στην Ελλάδα, όπως συμπυκνωμένο γάλα και τυρί από την Ελβετία, δυστυχώς απέτυχαν οι προσπάθειες για διενέργεια αποστολών από την Αίγυπτο, το Ιράκ ή την Παλαιστίνη λόγω άρνησης των Άγγλων να επιτρέψουν την εξαγωγή τροφίμων από την Μέση Ανατολή, όπου λείπουν επαρκή αποθέματα, ενώ τα υπάρχοντα είναι απαραίτητα για τον στρατό. Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί πως ο επιπρόσθετος ανεφοδιασμός γίνεται με

έξοδα που καλύπτει η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, επιβαρύνοντας κατά πολύ τα γλίσχρα οικονομικά της μέσα.²⁹⁸

Το παραπάνω σημείωμα του καθηγητή είναι μια σύντομη, υποκειμενική απόδοση της διευθέτησης της επισιτιστικής κρίσης που έπληξε την Ελλάδα με την έναρξη της Κατοχικής περιόδου, την οποία απέδωσε στην ληστρική διάθεση των κατακτητών, η οποία όμως δεν ήταν η μοναδική αιτία.

Ήδη από τον Ιανουάριο του 1941, όλα τα προβλήματα που σχετίζονται με την νομισματική κυκλοφορία και την πιστωτική πολιτική στρέφονται γύρω από το κεντρικό πρόβλημα των κολοσσιαίων δαπανών που αντιμετωπίζει το κράτος προς διεξαγωγή του ελληνοϊταλικού πολέμου και των προσφορότερων μέσων για την κάλυψη αυτών. Έχει ήδη διαπιστωθεί επίσης πως λόγω της επιστράτευσης πολυάριθμων εργατικών χεριών και της επιτάξεως πολλών παραγωγικών μέσων (ζώων, αυτοκινήτων) θα πρέπει να αναμένεται μείωση της γεωργικής παραγωγής και γενικότερα της παραγωγικής ικανότητας, με απώτερη συνέπεια την μείωση της αποταμιευτικής ικανότητας της χώρας. Αν και η έκτακτη δημοσιονομική προσπάθεια του Κράτους δύναται να αντιμετωπιστεί μόνο μέσω του περιορισμού της κατανάλωσης και της αύξησης της παραγωγής, λόγω της επιστράτευσης και των επιτάξεων η παραγωγή όχι μόνο δεν αναμένεται αυξημένη, αντίθετα εκτιμάται πως θα υποχωρήσει σημαντικά.²⁹⁹

«Γιατί η Ελλάδα υποφέρει από την επισιτιστική κατάσταση περισσότερο από κάθε άλλη κατεχόμενη χώρα»; αποτελεί θεμελιώδες ερώτημα στην διάρκεια της Κατοχής.

Αν και η Ελλάδα είναι πρωτίστως μια αγροτική χώρα-τα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού της απασχολούνται στη γη-τα βασικά προϊόντα της ελληνικής γης είναι καπνός, κορινθιακή σταφίδα, κρασί και άλλα πολυτελή είδη που δεν είναι ακριβώς «τροφήμα», «φαγητό», γι' αυτό και η χώρα δεν ήταν ποτέ ικανή να συντηρηθεί μόνη της ακόμη και σε ομαλές συνθήκες. Πολύ λιγότερο δε όταν η χώρα είναι αποκομμένη από τον υπόλοιπο κόσμο.³⁰⁰

Επίσημες ελληνικές πηγές του εξωτερικού υποστηρίζουν πως κατά την υποδούλωση της Ελλάδας υπήρχε απόθεμα τροφίμων το οποίο με την βοήθεια της παραγωγής και με λογική διαχείριση θα μπορούσε ο ελληνικός λαός να διατραφεί καθ' όλη την περίοδο του πολέμου. Αντίθετα, τεράστια αποθέματα παραδόθηκαν στις αξονικές ένοπλες δυνάμεις, τα στρατεύματα κατοχής επιδόθηκαν σε επιτάξεις, μεγάλες ποσότητες της παραγωγής κατασχέθηκαν, η μαύρη αγορά άρχισε να οργιάζει, η μεταφορά των τροφίμων απαγορεύτηκε με συνέπεια την παράλυση του εσωτερικού εμπορίου, η βιομηχανία έχασε την ανεξαρτησία της και δεσμεύτηκαν τα προϊόντα της με την έλλειψη πρώτων υλών να δυσχεραίνει την παραγωγή, τα

²⁹⁸ «Σημείωμα περί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος» (Κάιρο, 14 Ιουνίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ.52, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.), Α. Γ. Μπακάμπαση, *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδον της Κατοχής 1941-1944*, «ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ Α.Ε.», Αθήναι 1944, σσ. 165-166.

²⁹⁹ «Σκέψεις περί των γενικών κατευθύνσεων της πολεμικής οικονομικής πολιτικής» (Υπόμνημα, 4 Ιανουαρίου 1941), Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1940 η Αγροτική Τράπεζα επεσήμανε πως οι γεωργικές εργασίες, οι οποίες περιορίστηκαν λόγω της επιστράτευσης και της εμπόλεμης κατάστασης που βρίσκεται η χώρα, επιβάλλεται πάση θυσία να συνεχιστούν εντατικά προς πρόληψη μείωσης της γεωργικής παραγωγής και των δυσμενών εξ αυτής συνεπειών της χώρας μέσω επίμονης προπαγάνδας, διαφώτισης και διευκόλυνσης των παραγωγών από τους Συνεταιριστικούς Οργανισμούς, «Γενική διαταγή 73 (30 Οκτωβρίου 1940)», Τεχνική Διεύθυνσις Α.Τ.Ε., Γενικά Διαταγαί 1939, 1940, 1941, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

³⁰⁰ Hourmouzios, ό. π., p. 5.

παραγωγικά εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης παραχωρήθηκαν στους Βούλγαρους.³⁰¹

Σε γενικές γραμμές, η επισιτιστική κρίση και η πείνα ήταν το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού πολλών και ποικίλων αρνητικών παραγόντων, με κυριότερη την ξενική κατοχή της χώρας, κυρίως όμως των εξής:

Της κακής σοδειάς του 1941 συνεπεία κυρίως της μείωσης των γεωργικών χειρών λόγω της επιστράτευσης και της μείωσης των παραγωγικών μέσων, αλλά και της παρατεταμένης ξηρασίας του 1940, του ναυτικού αποκλεισμού που επέβαλλαν οι σύμμαχοι στην Ελλάδα όταν αυτή καταλήφθηκε από τον Άξονα με συνέπεια την διακοπή των εισαγωγών στη χώρα συμπεριλαμβανομένων των σιτηρών που κάλυπταν το ¼ των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού της, των επιτάξεων τροφίμων από τον στρατό κατοχής, της καταστροφής του οδικού δικτύου της χώρας.

Επίσης, η πείνα δεν ήταν μόνο ζήτημα ανεπαρκών ποσοτήτων τροφίμων, αλλά οφειλόταν και στην άνιση κατανομή των υπάρχουσών ποσοτήτων ανάμεσα στον πληθυσμό. Η άνιση κατανομή ήταν αποτέλεσμα του κατακερματισμού της εσωτερικής αγοράς λόγω της αυθαίρετης διοικητικής διαίρεσης της ελληνικής επικράτειας και της κατάρρευσης των εσωτερικών συγκοινωνιών, αλλά κυρίως της διεύρυνσης των εισοδηματικών ανισοτήτων λόγω της μαζικής ανεργίας και του υπερπληθωρισμού.³⁰²

Κυριότερη αιτία όλων μπορεί να θεωρηθεί η αδιαφορία των κατακτητών για την επισιτιστική κατάσταση του υπόδουλου πληθυσμού³⁰³ και των αντιρρήσεων και εμποδίων που επανειλημμένα πρόβαλλαν για την αποστολή τροφίμων, προκαλώντας χρονοβόρες καθυστερήσεις που αποδείχτηκαν μοιραίες. Αναμφισβήτητα, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η επιμονή της Βρετανίας στον αποκλεισμό και ο πολύς χρόνος που μεσολάβησε μέχρι να αρθούν οι αντιρρήσεις της και να επιτραπεί η αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα.

Κατά μία άποψη, «όλοι οι ενδιαφερόμενοι ευθύνονται για τα βάσανα του ελληνικού λαού επειδή επεδίωξαν τους εγωιστικούς τους σκοπούς, ξέχασαν την ανθρωπιά απέναντι στον βασανισμένο ελληνικό λαό και έστειλαν ανεπαρκέστατη βοήθεια».³⁰⁴ Πράγματι, «για την πείνα που έπληξε την Ελλάδα ήταν υπεύθυνοι τόσο ο Άξονας, όσο και οι Σύμμαχοι. Και οι δύο πλευρές γνώριζαν πως η Ελλάδα εισήγαγε τεράστιες ποσότητες σιτηρών για να συμπληρώσει την δική της παραγωγή, ωστόσο, και οι δύο δεν έκαναν τίποτε, για διαφορετικούς λόγους, ώστε να εμποδίσουν έναν λιμό που ήταν μαθηματικά σίγουρο πως θα συμβεί».³⁰⁵

Αν και γενική πεποίθηση ήταν πως πίσω από την λιμοκτονία βρισκόταν μια συνειδητή γερμανική πολιτική γενοκτονίας,³⁰⁶ στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε

³⁰¹ «Ειδικόν Δελτίον», Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου (Greek Office of Information), Washington, 28 Οκτωβρίου 1943, σσ. 16-22.

³⁰² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης» στο Ιστορία της Ελλάδος, Τόμος Γ', (επιστη. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης), σ. 198.

³⁰³ Με την άποψη αυτή συνηγορεί και ο ποιητής Σεφέρης γράφοντας χαρακτηριστικά πως «οι Γερμανοί αδιαφορούν αν ο κόσμος στην Ελλάδα πεθαίνει από την πείνα», Γεώργιος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' 1935-1944*, Αλέξανδρος Ξύδης (επιμ.), Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 45. Ο Mazower υποστηρίζει πως «οι Γερμανοί, ιδίως όσοι ήταν έξω από την ίδια την Ελλάδα, δεν ήταν έτοιμοι να κάνουν και πολλά για να βοηθήσουν τους λιμοκτονούντες Έλληνες», Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σ. 72.

³⁰⁴ Richter, ό.π., σ. 162.

³⁰⁵ Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece*, Cambridge University Press, London 1984, σ. 118.

³⁰⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικές σχετικές απόψεις: «Αυτή η πείνα, σαν ομαδική εξόντωση της φυλής, μας σκοτώνει όλους μας», Ιωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχής*, 6^η έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991, σ. 33. σε έντυπο των εκδόσεων Ελληνικόν Αίμα διαβάζουμε πως «η πείνα είναι το

γερμανικό σχέδιο εξόντωσης.³⁰⁷ Αδιαμφισβήτητα, χωρίς την αξονική εισβολή η Ελλάδα δεν θα είχε δοκιμάσει την τρομακτική εμπειρία της πείνας. Ωστόσο, θα αποτελούσε υπεραπλούστευση να καταλογιστούν οι ευθύνες αποκλειστικά στη κακή θέληση των τριών κατοχικών δυνάμεων, από τις οποίες κυρίως οι Γερμανοί κατηγορούνται για συστηματική γενοκτονία.³⁰⁸

Ωστόσο, είναι ιστορικά αποδεδειγμένο πως οι Ναζί χρησιμοποίησαν την πείνα ως μέσο γενοκτονίας σε άλλες χώρες, όπως στην Πολωνία τον πρώτο χρόνο του πολέμου, και πως ανέπτυξαν το λεγόμενο “Hunger Plan” («Σχέδιο Πείνας») κατά την προετοιμασία της εισβολής στην Σοβιετική Ένωση τον Δεκέμβριο του 1940. Το σχέδιο αυτό, εμπνευστής του οποίου ήταν ο Herbert Backe, Γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας, απέβλεπε στην μαζική εξόντωση από πείνα 20 έως 30 εκατομμυρίων Σοβιετικών μέσω της διαρπαγής των προϊόντων της Σοβιετικής επικράτειας προκειμένου η Γερμανία να εξασφαλίσει επισιτιστική αυτάρκεια. Καθώς η Σοβιετική Ένωση δεν ανέμεινε στωικά την λιμοκτονία της, το Hunger Plan τελικά στοίχισε την ζωή σε όσους ήταν εύκολο να διακοπεί η τροφοδοσία καθώς ήταν αιχμάλωτοι, δηλαδή στην μειονότητα των αστών Εβραίων και σε Σοβιετικούς κρατούμενους πολέμου.³⁰⁹

Αναφορικά με την Ελλάδα, αν και οι κατακτητές δεν είχαν εξαρχής πρόθεση να καταδικάσουν τον ελληνικό λαό σε πείνα, αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοούσαν την αρνητική της επίδραση στην ψυχολογία του ατόμου, την οποία χρησιμοποίησαν προς όφελος τους όταν εδραιώθηκε η Αντίσταση³¹⁰, όπως θα δούμε παρακάτω.

Μια απόπειρα πιο λεπτομερούς εξιστόρησης του χρονικού των διαπραγματεύσεων σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα στην Ελλάδα της Κατοχής το 1942 θα συμβάλλει περαιτέρω στην κατανόηση της πολύπλοκης και χρονοβόρας διαδικασίας μέχρι την άρση του αποκλεισμού.

Τις αισιόδοξες αναγγελίες για βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1941 εκ μέρους του Ραφαήλ, διαδέχτηκαν τον Ιανουάριο του 1942 αξιόπιστες πληροφορίες που θέλουν την κατάσταση στη χώρα από απόψεως τροφίμων να είναι τραγική και οι θάνατοι από πείνα στον Πειραιά να φτάνουν τους 1.000 ημερησίως. Η διανομή λίπους έπαυσε, γεγονός που πλήττει ιδιαίτερα τα παιδιά, ενώ η χορηγούμενη μερίδα άρτου είναι ακατάλληλη και δεν χορηγείται τακτικά. Αν δεν πραγματοποιηθούν άμεσα εισαγωγές τροφίμων, είναι βέβαιο πως μεγάλο μέρος

προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για την φυλετική μας εξόντωση» με την οποία «θέλησε προμελετημένα και μεθοδικά να αφανίσει το Γένος των Ελλήνων» καταλήγοντας πως «οι Γερμανοί απέφυγαν να εφαρμόσουν τον ομαδικό φόνο των Ελλήνων και προτίμησαν τον αργό και μοιραίο θάνατο της πείνας, πιστεύοντας ότι μέσα στη διάρκεια του χρόνου η ευθύνη θα έσβηγε με τη νίκη του Άξονος». Ι. Μήλιος, *Το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για την φυλετική μας εξόντωση*, Εκδόσεις Ελληνικών Αίμα, Αθήνα 1943, σ. 3. Ο μουσικολόγος Δούνιας γράφει στο ημερολόγιο του πως «την έλλειψη τροφίμων την φέρνουν οι Γερμανοί», οι οποίοι «συστηματικά αφήνουν έναν ολόκληρο λαό να εξαθλιωθεί με την πείνα και μια βάρβαρη τυραννία», Μίνος Δούνιας, *Το ημερολόγιο κατοχής του Μίνου Δούνια*, Κ. Ντελόπουλος (επιμ.), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987, σ. 109.

³⁰⁷ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σσ. 71-72.

³⁰⁸ Φλάϊσερ, ό. π., σ. 196.

³⁰⁹ Tooze A., *The wages of destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin Books, σσ. 476-481.

³¹⁰ Στην Ελλάδα ο όρος «αντίσταση» στη διάρκεια της Αντίστασης (1941-1944) είναι άγνωστος. Κανείς δεν τον είχε χρησιμοποιήσει τότε. Η πάλη, ένοπλη ή πολιτική, ονομάζεται αγώνας, αντάρτικο, οι μαχητές ονομάζονται αντάρτες (της Δεξιάς και της Αριστεράς), Εαμίτες, Ελασίτες, Εδεσίτες κλπ., ένοπλοι και μη ένοπλοι, της υπαίθρου και των πόλεων, είναι αγωνιστές και όλοι μαζί συναγωνιστές. Οι Γερμανοί και οι κυβερνήσεις των δωσίλογων τους ονομάζουν «συμμορίτες». Στην Ελλάδα, ο όρος «αντίσταση» αρχίζει να χρησιμοποιείται μετά τα Δεκεμβριανά, οπότε οι πρώην αντάρτες και αγωνιστές ονομάζονται αντιστασιακοί, Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», ό. π., σ. 78.

του πληθυσμού των Αθηνών θα πεθάνει κατά την διάρκεια του χειμώνα, προειδοποιούν οι πρεσβευτές της Ελλάδας στο εξωτερικό.³¹¹

Ενώ η Υπηρεσία Προπαγάνδας του Foreign Office υπογραμμίζει στις οδηγίες της προς την Ελληνική Υπηρεσία του Β.Β.Σ. ότι πρέπει να συνεχιστεί να δίνεται έμφαση στο γεγονός πως η ευθύνη για την παρούσα επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα βαρύνει τον Άξονα,³¹² «*στους δρόμους όλο πεθαίνουν από πείνα κι από παγωνιά. Καμιά βοήθεια δεν έρχεται*»,³¹³ σημειώνει στο ημερολόγιο της η Αντωνοπούλου στις 6 Ιανουαρίου.

«*Γιατί εξαιρετικά στην Ελλάδα δημιουργήθηκε αυτή η κατάσταση; Γιατί σε άλλα κράτη παρόμοια σε παραγωγικότητα με την Ελλάδα δεν πεθαίνουν από πείνα; Επειδή υπάρχει Θεός κατάρρα; Όχι*», διαβάζουμε σε θεσσαλική εφημερίδα, η οποία θεωρεί πως ποικίλα και πολύμορφα είναι τα αίτια της κακοδαιμονίας του ελληνικού λαού, αλλά προβάλλει ως κυριότερο και βασικότερο την έλλειψη κοινωνικής και ηθικής αλληλεγγύης.³¹⁴

Στις 14 Ιανουαρίου ραδιοφωνικό κάλεσμα προτρέπει τους Έλληνες να ακούσουν την αυριανή εκπομπή του Λονδίνου για μια σπουδαία ανακοίνωση. «*Ο κόσμος νομίζει πως θ' ακούσει, πως βρέθηκε τρόπος για να στείλουνε οι Άγγλοι ψωμί. Και χαίρεται, κι ελπίζει*». Αντί αυτού, πληροφορείται πως η ελληνική κυβέρνηση υπόγραψε σύμφωνο φιλίας με τη Σερβία. «*Δεν ξέρουν στο Λονδίνο τι πάει να πει θάνατος από πείνα*»,³¹⁵ σχολιάζει η Αντωνοπούλου στο ημερολόγιο της.

«Έχουμε φθάσει όλοι σε αγωνία και πικραινόμαστε για την σκληρότητα με την οποία εφαρμόζεται ο αποκλεισμός κατά του άμαχου πληθυσμού της Ελλάδας», θα αναφέρει σε τηλεγράφημα του ο Τσουδερός από το Λονδίνο,³¹⁶ του οποίου συνέντευξη υπό τον τίτλο «Μισό εκατομμύριο θα πεθάνουν από πείνα. Η τραγωδία της Ελλάδας πρέπει να εξαργυρωθεί», φιλοξενείται στην αγγλική εφημερίδα “Daily Record and Mail”, στις 20 Ιανουαρίου 1942.

Ο Τσουδερός εμφανίζει ως συνέπεια του ανελέητου κανόνα που ακολουθεί ο Ναζισμός και ο Φασισμός, τα δίδυμα αυτά τέρατα, τον επερχόμενο θάνατο 500.000 συμπατριωτών του τον χειμώνα, σε σύνολο πληθυσμού μόλις 7.500.000. Αριθμός που εξηγεί πως δεν αφορά υπολογισμούς της κυβέρνησης του, αλλά γερμανική εκτίμηση, και συγκεκριμένα της Επιτροπής Υγείας και Υγιεινής του Στρατού κατοχής. Σύμφωνα με τον εξόριστο Πρωθυπουργό, ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει την φοβερή μοίρα που περιμένει την Ελλάδα τον χειμώνα, όπου ήδη η θανατηφόρα λίστα είναι αξιοσημείωτη.

Με έντονη υπογράμμιση διαβάζουμε:

«*Η πείνα και οι κακουχίες κάθε είδους που επικρατούν στην Ελλάδα είναι άνευ προηγουμένου. Εκατοντάδες ανθρώπων πεθαίνουν από πείνα κάθε μέρα στους δρόμους των μεγαλουπόλεων. Μόνο στην Αθήνα, υπάρχουν εκατοντάδες θανάτων μεταξύ των απόρων*».³¹⁷

³¹¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. ΙΙ «Λονδίνο, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 198, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³¹² Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 255.

³¹³ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 57.

³¹⁴ «Διατιμήσεις και συγκεντρώσεις. Τινά τα αίτια της αποτυχίας, Β'», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Τρίτη, 25 Φεβρουαρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³¹⁵ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 58.

³¹⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. ΙΙ «Λονδίνο, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 199, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³¹⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Στ, ΦΑΚ. Ι, «Επισιτισμός», α.ε. 068, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Οι τρομερές διατροφικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα είναι πλέον γνωστές στην Αγγλία.

Εμπειρογνώμονες σε θέματα υγείας του γερμανικού στρατού που υπηρετούν στην Ελλάδα υπολογίζουν ότι περίπου 500.000 Έλληνες πρόκειται να πεθάνουν τον επερχόμενο χειμώνα από έλλειψη τροφής. Σύμφωνα όμως με υπολογισμούς Ελλήνων γιατρών, ο αριθμός αυτός θα είναι ακόμη μεγαλύτερος. Πληροφορίες από πολλές αξιόπιστες πηγές παρουσιάζουν την θανατηφόρα λίστα από πείνα (death roll of starvation) μόνο στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς να περιλαμβάνει από 450 έως 1.000 άτομα ημερησίως. Η παιδική θνησιμότητα αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο υπονομεύοντας έτσι τις ίδιες τις ρίζες του Έθνους.

Ασφαλώς και είναι καθήκον των κατεχόμενων δυνάμεων να ταΐσουν την χώρα που βρίσκεται υπό την κατοχή τους. Δίχως αμφιβολία, όμως, ο Άξονας δεν έχει καμία πρόθεση να εκπληρώσει αυτό το καθήκον, διαβάζουμε σε έγγραφο που συντάχθηκε στο Λονδίνο την 19^η Ιανουαρίου 1942. Η Ελλάδα δεν είναι βιομηχανική χώρα, οπότε είναι περισσότερο ευθύνη παρά προτέρημα για την Γερμανική πολεμική προσπάθεια. Επομένως, η Γερμανία δεν έχει οικονομικό ή άλλο συμφέρον ώστε να διατηρήσει τους Έλληνες ζωντανούς.

Επιπλέον, οι χερσαίες συγκοινωνίες μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, συνήθως μικρής σπουδαιότητας (μια ενιαία σιδηροδρομική γραμμή), πρακτικά είναι ανύπαρκτες εξαιτίας της καταστροφής γεφυρών και τούνελ στην διάρκεια των συγκρούσεων στην Ελλάδα. Η χώρα μπορεί να εφοδιαστεί δεόντως μόνο διά θαλάσσης. Το γεγονός αυτό όμως δίνει στους Γερμανούς, οι οποίοι δεν έχουν καμία πρόθεση να αποστείλουν βοήθεια, μία καλή δικαιολογία να μην το πράξουν.

Οι κατακτητές επίσης θεωρούν πως ένας λαός που λιμοκτονεί στερείται της απαραίτητης φυσικής αντοχής ώστε να προβάλλει ισχυρή αντίδραση εναντίον της εχθρικής κατοχής. Οπότε, είναι περισσότερο πιθανό να είναι υπάκουος.

Για τους συνεργάτες των Γερμανών, Ιταλούς και Βούλγαρους, η πείνα στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά ευπρόσδεκτη. Καθώς πρόθεση αυτών των δύο χωρών είναι να εγκαθιδρύσουν την ηγεμονία τους μόνιμα στα ελληνικά εδάφη, αποσκοπούν στη πληθυσμιακή μείωση της χώρας.

Το διατροφικό ζήτημα για την Ελλάδα είναι πράγματι ζήτημα ζωής και θανάτου. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά, κάποιο είδος εξάρτησης από τον αποκλεισμό θα πρέπει να επινοηθεί από τους φίλους της Ελλάδας. Αν και η μοίρα των περισσότερων κατεχόμενων χωρών είναι τραγική όσον αφορά την διατροφή, υπάρχουν ισχυροί λόγοι για μια διάκριση υπέρ της Ελλάδας:

1. Η Ελλάδα που είναι πολύ φτωχή χώρα δεν υπήρξε ποτέ αυτάρκης σε απαραίτητα είδη διατροφής, όπως σιτάρι, κρέας, λιπαρά και ζάχαρη. Υπό κανονικές συνθήκες, η Ελλάδα εισήγαγε περίπου 360.000 τόνους σίτου τον χρόνο, κυρίως από την Αμερική.
2. Αναλογικά, η Ελλάδα έχει υποφέρει από τον πόλεμο πολύ πιο βαριά συγκριτικά με άλλες χώρες. Η χώρα έχει καταστραφεί από άκρη σ' άκρη, η σιδηροδρομική και οδική επικοινωνία έχει διαταραχθεί, και η θαλάσσια επικοινωνία έχει ολοκληρωτικά παραλύσει. Εξαιτίας της Ιταλικής επίθεσης τον Οκτώβριο του 1940, η σπορά το φθινόπωρο εκείνης της χρονιάς δεν ολοκληρώθηκε, ενώ τον Απρίλιο του 1941 η γερμανική επίθεση εμπόδισε να λάβει χώρα η σοδειά την άνοιξη. Στην διάρκεια του φθινοπώρου αυτής της χρονιάς, ο πεινασμένος πληθυσμός σε πολλές περιφέρειες κατανάλωσε τον σπόρο για την σπορά. Όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν την ηπειρωτική Ελλάδα, όλα τα αποθέματα τροφίμων

είχαν εξαντληθεί στην διάρκεια των έξι μηνών συνεχών συγκρούσεων.

3. Η Ελλάδα δεν κατέχει αποθέματα τροφίμων. Έτσι, το επιχείρημα ότι κάθε ποσότητα τροφίμων που θα αποσταλεί σε μια κατεχόμενη χώρα θα ισοδυναμούσε με την ποσότητα των αποθεμάτων που η χώρα απώλεσε από τις δυνάμεις του Άξονα, δεν ισχύει στην περίπτωση της Ελλάδας.
4. Τόσο οι Γερμανοί, όσο και οι Ιταλοί έχουν δεσμευτεί πως όλα τα τρόφιμα που θα αποσταλούν στην Ελλάδα θα διανεμηθούν στον πληθυσμό υπό την εποπτεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, χωρίς την μεσολάβηση των αρχών κατοχής, και ότι όλα τα πλοία που θα φέρουν φαγητό στην Ελλάδα θα επιστρέψουν απολύτως ασφαλή. Το πείραμα του τουρκικού ατμόπλοιου «Κουρτουλούς» αποδείχτηκε ικανοποιητικό σχετικά με την εκπλήρωση των παραπάνω διαβεβαιώσεων εκ μέρους των δύο δυνάμεων του Άξονα. Εάν όμως δεν γίνει κάτι, θα δοθεί στον Άξονα η ευκαιρία να εναποθέσει στην Βρετανία μέρος των ευθυνών για την πείνα στην Ελλάδα.
5. Η Ελλάδα δεν έπαιξε απλώς πολύτιμο ρόλο σε αυτόν τον πόλεμο: Αλλά ενδέχεται σύντομα να λάβει μέρος ξανά. Είναι επομένως απαραίτητο το έθνος να μην καταστεί σωματικά ανίκανο να ξαναρχίσει δράση αμέσως μόλις το απαιτήσει η ανάγκη.

Παρά τις παραπάνω ιδιαίτερες συνθήκες, η βοήθεια στην Ελλάδα εξακολουθεί να προσκρούει στην ένσταση ότι θα συνιστούσε παράβαση του αποκλεισμού, γεγονός που θα προκαλούσε επικίνδυνο προηγούμενο. Εντούτοις, μια γενική φόρμουλα που θα επίλυε τις δυσκολίες θα μπορούσε να βρεθεί από την καθιέρωση, για παράδειγμα, της ακόλουθης αρχής:

«Η υποστήριξη που θα δοθεί σε μια κατεχόμενη χώρα σε απαραίτητα είδη διατροφής, τροφή για παιδιά, βιταμίνες και φάρμακα μέσω μιας γειτονικής ουδέτερης χώρας προσβάσιμη από τη θάλασσα, δεν συνιστά παράβαση του αποκλεισμού, εάν οι ακόλουθες δύο αρχές ικανοποιούνται αυστηρά:

1. Τα αποθέματα τροφίμων της υποστηριζόμενης χώρας να έχουν εξαντληθεί.
2. Η διανομή των αγαθών να πραγματοποιείται υπό την αυστηρή εποπτεία ενός διεθνούς Οργανισμού (όπως του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού) με την συνεργασία όλων των κατάλληλων αρχών του γειτονικού ουδέτερου κράτους.

Αλλά ποια είναι η ποσότητα που απαιτείται για να σταματήσει την πείνα στην Ελλάδα;

Σε αντίθεση με τις προμήθειες που στάλθηκαν μέσω του «Κουρτουλούς» είναι απαραίτητο να αποσταλούν επιπλέον τουλάχιστον 4.000 τόνοι τροφίμων εβδομαδιαίως.³¹⁸

³¹⁸ “Food for Greece” (London, 19th January, 1942), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 023, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ. Δυστυχώς δεν αναγράφεται ο συντάκτης του υπομνήματος. Αν και θα μπορούσε να έχει συνταχθεί από κάποιον Άγγλο αξιωματούχο, φιλέλληνα ή απλώς θερμό υποστηρικτή της άρσης του αποκλεισμού που έχει πειστεί για την τραγική θέση των Ελλήνων, η οποία είναι πλέον γνωστή στην Αγγλία (όπως αναφέρεται στην αρχή του υπομνήματος), το πιθανότερο είναι να έχει συνταχθεί από αξιωματούχο της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στα πλαίσια της προσπάθειας που συνεχίζεται για άρση του αποκλεισμού. Άλλωστε, μέρος των στοιχείων του Υπομνήματος επαναλαμβάνονται στην

Το Υπόμνημα του Ήντεν στις 3 Ιανουαρίου 1942 αποτελεί την αρχή της σταδιακής μεταστροφής της αγγλικής πολιτικής υπέρ της Ελλάδας.

Ο Άγγλος Υπουργός Εξωτερικών παραιτείται από το προβαλλόμενο ως τότε αξίωμα περί αποκλειστικής ευθύνης του κατακτητή να διατρέφει τους κατακτημένους λαούς και παραδέχεται πως είναι φυσικό οι Γερμανοί να φροντίσουν κυρίως τις σημαντικότερες από πολεμο-οικονομική πλευρά χώρες, των οποίων ο πληθυσμός πρέπει να είναι ικανός για εργασία. Αντίθετα, το ενδιαφέρον τους για την Ελλάδα περιορίζεται μόνο στη στρατηγική της θέση.

Τονίζοντας ιδιαίτερα τον κίνδυνο οι Έλληνες να εξακολουθήσουν να μισούν τους Γερμανούς, αλλά να μισήσουν εξίσου και τη βρετανική κυβέρνηση θεωρεί πως αυτό το γεγονός θα επιφέρει μεγάλες δυσχέρειες στην περίπτωση μελλοντικών στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, επισημαίνοντας πως αυξάνονται αισθητά το τελευταίο χρονικό διάστημα οι πιέσεις από την ελληνική πλευρά, σε σημείο ώστε να μην αποκλείεται ακόμη και η παραίτηση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Η εγκατάλειψη ενός πιστού συμμάχου εκτιμά πως θα προκαλέσει δυσάρεστες εντυπώσεις και στην Τουρκία, η οποία σε περίπτωση γερμανικής εισβολής, αντί να ακολουθήσει το ελληνικό παράδειγμα, ενδεχομένως να συνθηκολογήσει αμαχητί. Επικαλούμενος, τέλος, το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον της αμερικανικής κοινής γνώμης και κυβέρνησης σχετικά με τα δρώμενα στην Ελλάδα, το οποίο έχει λάβει την μορφή έντονων πιέσεων συνιστά εκούσιες παραχωρήσεις, προτού η Μεγάλη Βρετανία υπό την πίεση των Ηνωμένων Πολιτειών υποχρεωθεί σχεδόν σίγουρα να προβεί σε μεγαλύτερες.

Δύο μέρες αργότερα, ο Ήντεν εμπλέκεται σε έντονη λογομαχία με τον Ντάλτον, ο οποίος και παλαιότερα είχε διαμαρτυρηθεί πως το Foreign Office διαρκώς ήθελε να ανοίγει τρύπες στον αποκλεισμό.

Ωστόσο, το Πολεμικό Συμβούλιο στις 12 Ιανουαρίου, συμφωνώντας με τη επιχειρηματολογία του Ήντεν, θα συναινέσει στην αποστολή ενός φορτίου σίτου μέχρι 8.000 τόνων. Την επόμενη μέρα, ο Τσώρτσιλ από την Ουάσιγκτον θα στείλει τηλεγραφικώς την συγκατάθεση του, την οποία σύντομα διαδέχεται και εκείνη της κυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών.³¹⁹

Την ίδια μέρα, ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον με επιστολή του στον ελληνικό Τύπο της Αμερικής θα παρουσιάσει τις προσπάθειες που κατέβαλλε και καταβάλλει η βασιλική ελληνική κυβέρνηση για τον επισιτισμό της χώρας επειδή από συνομιλίες που είχε με ομογενείς διαπίστωσε πως πολλοί δεν είναι ενήμεροι των λεπτομερειών του σοβαρότατου αυτού ζητήματος.

Τόνισε ιδιαίτερα πως κατά την διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων για τον επισιτισμό της Ελλάδας, η Αμερικανική Κυβέρνηση και οι Αμερικανικές Πρεσβείες στην Αγκυρα και το Κάιρο (ιδίως η πρώτη), όπως επίσης και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός επέδειξαν αληθινή στοργή για την χώρα προσφέροντας αμέριστη την συνδρομή τους και συντελώντας σημαντικά στα επιτευχθέντα αποτελέσματα. Επίσης, εκφράζει βαθιές ευχαριστίες και στην τουρκική κυβέρνηση και Ερυθρά Ημισέληνο καθώς και στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό της Γενεύης για τις επιτόπιες διευκολύνσεις που παρασχέθηκαν.³²⁰

Ωστόσο, η Υπηρεσία Προπαγάνδας του Foreign Office τονίζει στην Ελληνική Υπηρεσία του Β.Β.Σ. πως η απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης να στείλει 8.000

συνέντευξη που παραχώρησε ο Τσουδερός στην αγγλική εφημερίδα και δημοσιεύτηκε την 20^η Ιανουαρίου 1942.

³¹⁹ Φλάτσερ, ό. π., σσ. 224-225.

³²⁰ Επιστολή (12 Ιανουαρίου 1942), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 65, 66., Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

τόνους σιτάρι στην Ελλάδα δεν πρέπει να προβληθεί ως η λύση του επισιτιστικού προβλήματος. Πρέπει να γίνει σαφές και να τονιστεί το γεγονός ότι η βρετανική κυβέρνηση έκανε μια εξαίρεση στον αποκλεισμό για την περίπτωση της Ελλάδας, εξαιτίας των δεινών του ελληνικού λαού, τα οποία δεν οφείλονται φυσικά στον αποκλεισμό, αλλά στην αποτυχία των δυνάμεων Κατοχής να θρέψουν τους κατοίκους της χώρας.³²¹

Η εφημερίδα *Πατρίς* του Πύργου δημοσιεύοντας την είδηση αποστολής 8.000 τόνων γράφει χαρακτηριστικά: «*Δεχόμεθα την προσφοράν διότι πεινώμεν. Πεινώμεν διότι μας καταδίκασεν η Αγγλική Κυβέρνησις εις την πείναν, μας καταδίκασεν εις τον διά πείνης θάνατον. Πόσοι δεν απέθανον, πόσοι δεν ταλαιπωρούνται εκ του αγγλικού αποκλεισμού...*».³²²

Στην Αθήνα, ο Τσολάκογλου θα δηλώσει πως η ελληνική φυλή αγωνίζεται μεταξύ θανάτου και ζωής και πως ο αγώνας που διεξάγεται είναι ιερός επειδή πρόκειται περί του ζωτικότερου ζητήματος της σωτηρίας του γένους από τον θάνατο της πείνας τονίζοντας πως ο κίνδυνος από τον υποσιτισμός είναι μεγάλος.

Ειδικά η κυβέρνηση, υποστηρίζει ο Τσολάκογλου, κατέβαλλε δραστήριες ενέργειες από το θέρος και δεν έπαυσε να μεριμνά για την τραγική κατάσταση του λιμώττοντος πληθυσμού και την αποστολή του σίτου από την Αυστραλία τον οποίο έχει πληρώσει ο ελληνικός λαός.

«Πολλοί ισχυρίζονται ότι δεν ενδιαφέρονται οι αρχές κατοχής. Είναι πλάνη. Οι αρχές κατοχής επέδειξαν πλήρη κατανόηση και μέγιστο ενδιαφέρον για τον ελληνικό λαό. Οι δυσχέρειες είναι ανυπέρβλητες και συνέπεια του πολεμικού αποκλεισμού αφενός και αφετέρου της έλλειψης μεταφορικών μέσων», αναφέρει χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον Τσολάκογλου, οι αρχές κατοχής με μεγαλοψυχία αποδέχτηκαν να επιτρέψουν την άφιξη και ασφαλή αναχώρηση των ατμόπλοιων από την Αλεξάνδρεια, αλλά η αγγλική Κυβέρνηση και οι Έλληνες του Λονδίνου που αυτοαποκαλούνται ελληνική κυβέρνηση απέρριψαν την πρόταση.

Οι Άγγλοι ανάγγειλαν πως μελετούν την αναθεώρηση της φρικτής και απάνθρωπης απόφασης του αποκλεισμού προσπαθώντας να δείξουν πως έχουν ανθρωπιστικά αισθήματα. Την επομένη όμως της αναγγελίας ο Τσουδερός σε ραδιοφωνική του ομιλία δεν έκανε νύξη επί του επισιτιστικού θέματος επισφραγίζοντας ότι ελάχιστα τον απασχολεί αν ο ελληνικός πεθάνει ή όχι, καταλήγει ο Τσολάκογλου, επισημαίνοντας πως καθήκον όλων των Ελλήνων είναι η αλληλοβοήθεια.³²³

Ο κατοχικός Πρωθυπουργός υμνεί ιδιαίτερα τον Μουσολίνι για το ενδιαφέρον που εκδηλώνει τόσο περιφανώς για τον πληθυσμό της χειμαζόμενης Ελλάδας επισημαίνοντας πως η Ιταλία έχει αναλάβει σχεδόν αποκλειστικά την τροφοδοσία της χώρας και ανταποκρίνεται με αποτελεσματικότητα στο δύσκολο έργο της εν καιρώ πολέμου. Αντίθετα, η Αγγλία, η «σύμμαχος» που υποδύθηκε τον φίλο και προστάτη της Ελλάδας καταδίκασε τον ελληνικό λαό σε λιμοκτονία με τον απάνθρωπο αποκλεισμό, αφού πρώτα τον χρησιμοποίησε για τα δικά τη συμφέροντα και τον

³²¹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 266-267.

³²² «Θ' αρθή ο αγγλικός αποκλεισμός», *Πατρίς* (Πύργου), Κυριακή, 1 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³²³ «Διά να γνωσθή η αλήθεια», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 22 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η ελληνική φυλή αγωνίζεται μεταξύ θανάτου και ζωής», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο κ. Πρωθυπουργός εξαίρει το ειλικρινές ενδιαφέρον των Αρχών της κατοχής υπέρ του Λαού», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 22 Ιανουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

εγκατέλειψε, μη επιτρέποντας επιπλέον να φτάσουν τα σιτοφορτία που ήδη έχει πληρώσει.³²⁴

Η εφημερίδα *Αναγέννησις* (Τρικάλων) γράφει για ναυάγιο αγγλικών υποσχέσεων και για προσποιητό ενδιαφέρον της Αγγλίας για την βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Ελλάδα, η οποία περιορίζεται στο να εξαπολύει απλώς χείμαρρο υποσχέσεων που επαυξάνουν την αγανάκτηση του ελληνικού πληθυσμού μπροστά σε αυτή την ανόητη προπαγάνδα. Η ιταλική εφημερίδα «Πόπολι ντι Ρώμα» σχολιάζοντας τις υποσχέσεις των Άγγλων αναφέρει πως ολόκληρος σχεδόν ο επισιτισμός της Ελλάδας βασίζεται στην Ιταλία τονίζοντας παράλληλα τα αισθήματα φιλίας που τρέφουν οι Ιταλοί προς τους Έλληνες.³²⁵

Ο πόλεμος της «προπαγάνδας της πείνας» εξακολουθεί να μαίνεται μεταξύ των εμπολέμων παράλληλα με τον πόλεμο που διεξάγεται στο στρατιωτικό μέτωπο.

Οι μέθοδοι του απάνθρωπου αποκλεισμού που συνεχίζουν να εφαρμόζουν οι Άγγλοι στρέφονται αποκλειστικά και μόνο κατά της ζωής του ελληνικού λαού επαυξάνοντας καθημερινά το μίσος του κατά των Άγγλων έχοντας πλέον αντιληφθεί πως οι Άγγλοι είναι οι υπαίτιοι της τραγικής επισιτιστικής κατάστασης του, οι οποίοι με την ανήκουστη συμπεριφορά τους καταδίκασαν όλους τους Έλληνες στον θάνατο από πείνα, αναφέρει η θεσσαλική εφημερίδα, η οποία επιπλέον αναδημοσιεύει άρθρο της αθηναϊκής εφημερίδας *Βραδυνή* που κάνει λόγο για ανήκουστα δεινοπαθήματα.

Η *Βραδυνή* επίσης αποδίδει την αιτία της τραγικής επισιτιστικής κατάστασης της Ελλάδας στους Άγγλους και στις καταστροφές του οδικού δικτύου που προκάλεσαν κάνοντας λόγο για βάρβαρη και αναιδή Αγγλία. «Κανείς Έλληνας δεν θα ξεχάσει τον γνωστό Έλγιν ο οποίος έκλεψε τα μάρμαρα του Παρθενώνα που βρίσκονται σήμερα στο αγγλικό μουσείο και που ποτέ δεν σκέφτηκε να τα επιστρέψουν στον ιδιοκτήτη τους»,³²⁶ γράφει η αθηναϊκή εφημερίδα.

Και ενώ η Αγγλία διακήρυττε πως διεξάγει πόλεμο εντός του πλαισίου του διεθνούς δικαίου καταδικάζει στον θάνατο από πείνα χιλιάδες αθώα βρέφη, γέροντες και παιδιά, και δεν εφαρμόζει τον αποκλεισμό μόνον στους αντιπάλους της, αλλά και σε κράτη τα οποία άλλοτε υπήρξαν σύμμαχοί της, διαβάζουμε στον *Κρητικό Κήρυξ*. Η εφημερίδα υποστηρίζει πως αν και οι Άγγλοι θα έπρεπε να βοηθήσουν τον επισιτισμό της χώρας ή τουλάχιστον να μην παρεμποδίσουν το έργο του επισιτισμού, αντίθετα, παρεμβάλλουν καθημερινά ανυπέρβλητες δυσκολίες, όπως με την βύθιση σκαφών που μεταφέρουν τρόφιμα. Ωστόσο, η κρητική εφημερίδα διαβεβαιώνει πως σε αντίθεση με την αναληψία που επιδεικνύουν οι Άγγλοι, οι Γερμανοί παρέχουν κάθε δυνατή βοήθεια αποστέλλοντας στην Ελλάδα τρόφιμα και φάρμακα. Στην επιθυμία των Άγγλων να πεθάνει ο ελληνικός λαός, αντιπαραβάλλεται η βεβαιότητα πως ο λαός θα ζήσει επειδή έχει για βοηθό του την Μεγάλη Γερμανία του Χίτλερ.³²⁷

Ο Υφυπουργός Επισιτισμού και Γεωργίας του Ράιχ, Μπάκκε, θα δηλώσει πως εξαιτίας μέτρων στα πλαίσια της «μάχης του σίτου» απέτυχε αυτή την φορά ο αγγλικός αποκλεισμός της πείνας κατά της Γερμανίας, και μέσω της προμήθειας τροφίμων ανακουφίστηκε η επισιτιστική κατάσταση σε πολλές χώρες.³²⁸

³²⁴ «Η ιταλική αρωγή», *Η Πρωΐα*, Τετάρτη, 7 Ιανουαρίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³²⁵ «Το ναυάγιο των αγγλικών υποσχέσεων», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 13 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³²⁶ «Άσπονδοι Σύμμαχοι», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 3 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³²⁷ «Πως αντιμετωπίζομεν τον Αγγλικόν αποκλεισμόν», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 14 Φεβρουαρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

³²⁸ «Το επισιτιστικόν μέλλον της Ευρώπης», *Η Πρωΐα*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

Στην Αθήνα, ο λογοτέχνης Κώστας Βάρναλης θίγει σε χρονογράφημά του στην αθηναϊκή *Πρωΐα* το φαινόμενο της κλοπής που έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις στην πρωτεύουσα με πιο περιζήτητα στην λίστα τα λάχανα και τα παλτά. Τα μεν λάχανα κλέβονται την νύχτα από τους «κουρσάρους» των περιβολιών, ενώ τα παλτά την μέρα από ψευτοζητιάνους, υποστηρίζει ο Βάρναλης, ο οποίος μάλιστα υποστηρίζει την υποφαγία. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να τρώνε αλογίσιο, όπως και γαϊδουρίσιο κρέας, θεωρώντας πως το κρέας του αλόγου είναι το πιο θρεπτικό και τρυφερό.³²⁹

Κάθε μέρα και μια καινούρια «σκηνή της πείνας» εκτυλίσσεται στους δρόμους της πρωτεύουσας με πρωταγωνιστές «κλέφτες της ανάγκης»: Πάμφτωχους διαβάτες, ζητιάνους, αλητόπαιδα που για να ικανοποιήσουν την πείνα τους αρπάζουν με τεχνάσματα ότι τρόφιμο πωλούν μικροπωλητές σε δίσκους, καλαθάκια, ταψιά.³³⁰

Και ενώ η πείνα στην Αθήνα «βασιλεύει», η εφημερίδα *Πατρίς* του Πύργου υποστηρίζει πως οι Αθηναίοι επιθυμούν να εφαρμόσουν το αναχρονιστικό και απάνθρωπο ρητό «ο θάνατος σου, η ζωή μου» ώστε να πεθάνουν οι επαρχιώτες και να ζήσουν εκείνοι. Κατηγορώντας ευθέως τους κατοίκους της πρωτεύουσας πως απογύμνωσαν την περιοχή της Ηλείας από τον σίτο, τον αραβόσιτο, τα όσπρια και το έλαιο, η εφημερίδα προτρέπει τους Ιταλούς να απαγορεύσει τις διατακτικές μεταφορές τροφίμων στην πρωτεύουσα.

Ωστόσο, επισιτιστικές «αντιζηλίες» η εφημερίδα εκδηλώνει και προς την γειτονική Πάτρα αναφέροντας πως εκεί διανεμήθηκαν άλευρα, ενώ ο Πύργος συνεπεία των αλληπάλληλων διατακτικών του Υπουργείου Επισιτισμού και της πολιτικής της αγγλικής αυτοκρατορίας είναι καταδικασμένος στον «διά της πείνης θάνατον». Η εφημερίδα συχνά υμνεί το ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι Ιταλοί για την τροφοδοσία του ελληνικού πληθυσμού μειώνοντας την μερίδα του άρτου στην χώρα τους υπέρ των Ελλήνων που ταλαιπωρούνται από τον απάνθρωπο αγγλικό αποκλεισμό.³³¹

Η εφημερίδα *Παρατηρητής* Χανίων όμως γράφει πως οι τρέχουσες επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού έχουν καλυφθεί με εισαγωγές από την Γερμανία και Βουλγαρία των σπουδαιότερων τροφίμων και φαρμάκων που ο ελληνικός λαός έχει ανάγκη, γεγονός που ανακουφίζει, παρηγορεί και ικανοποιεί,

³²⁹ «Λάχανα και παλτά», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 16 Ιανουαρίου 1942, «Υποφαγία κ.τ.λ.», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας. Τον Νοέμβριο του 1941, ο τμηματάρχης της υποπαραγωγής στο Υπουργείο Γεωργίας και ένηρμος υποστηρικτής της υποφαγίας προσκάλεσε χάριν πειράματος σε δείπνο 15 αξιωματικούς της μονάδας του χωρίς να γνωρίζουν ότι πρόκειται να φάνε αλογίσιο γεύμα. Τα πιάτα επιστράφηκαν άδεια και ουδείς αντιλήφθηκε την διαφορά, αν και υπήρξε γκρίνια όταν ανακαλύφθηκε η προέλευση τους κρέατος. Ο τμηματάρχης επικαλέστηκε μεταξύ άλλων, τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη ως συμμετέχοντες σε λουκούλλεια γεύματα υποφαγίας τονίζοντας πως το αλογίσιο κρέας είναι πτωχό σε λίπος, αλλά πλούσιο σε λευκώματα και μάλιστα το παρουσίασε ως φάρμακο κατά της φυματίωσης, καταλήγοντας πως το άλογο είναι από τα καθαρότερα ζώα και θα πρέπει να πάψει η προκατάληψη και να αποτελέσει μέρος της διατροφής του πληθυσμού, «Το κρέας του αλόγου», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³³⁰ Αντωνοπούλου, ό. π, σ. 66.

³³¹ «Αι ελληνικάί αρχαί και αι αρχαί της Κατοχής», *Πατρίς* (Πύργου), Τρίτη, 27 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το ενδιαφέρον της Ιταλίας», *Πατρίς* (Πύργου), Τετάρτη, 11 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το ενδιαφέρον της Ιταλίας υπέρ του ελληνικού λαού», *Πατρίς* (Πύργου), Τρίτη, 17 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αποκαλύπτοντας πως εκείνοι που πραγματικά φροντίζουν με επιμέλεια για τον επισιτισμό της χώρας είναι οι Γερμανοί και όχι οι Άγγλοι.³³²

Μέσα Ιανουαρίου ο Ραφαήλ επικαλούμενος πληροφορίες του αντιπροσώπου της Ερυθράς Ημισελήνου που επέστρεψε από το τελευταίο ταξίδι του «Κουρτουλούς» στην Ελλάδα,³³³ θα αναφερθεί σε μικρή ίσως βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης σε Αθήνα και Πειραιά. Βελτίωση που εκτιμά πως θα ήταν μεγαλύτερη εάν δεν επικρατούσε αυτός ο εξαιρετικά δριμύς χειμώνας που επέφερε μεγάλη θνησιμότητα, με τις εφημερίδες των Αθηνών να βρίθουν αγγελιών θανάτου ιδίως υπερηλίκων. Η ημερήσια διανομή 500.000 μερίδων φαγητού μέσω συσσιτίων εξακολουθεί να υφίσταται, γεγονός που οι κατοχικές δυνάμεις αποδίδουν σε χορηγίες τροφίμων εκ μέρους τους επιχειρώντας να το συμπεριλάβουν στο ενεργητικό τους. Ισχυρισμός που δεν είναι ασφαλώς αληθής, σχολιάζει ο Ραφαήλ.³³⁴

Η απώλεια του «Κουρτουλούς» από την υπηρεσία της μεταφοράς τροφίμων από την Τουρκία στην Ελλάδα ώθησε τον Τούρκο βουλευτή Ατάι να ζητήσει μέσω άρθρου του να ενισχυθεί ριζικά η βοήθεια που παρέχεται στον ελληνικό λαό, κατά του οποίου η Αγγλία μέσω του αποκλεισμού και της απαγόρευσης μεταφοράς τροφίμων διέπραξε μεγάλη αδικία. Προβάλλοντας το ερώτημα για ποιο λόγο ο ελληνικός λαός να υποφέρει αυτή την δυστυχία, αναγνωρίζει πως ο εφοδιασμός της Ελλάδας είναι αδύνατος από την ξηρά. Καθώς λοιπόν είναι εφικτός μόνο διά θαλάσσης, η Αγγλία και η Αμερική έχουν την υποχρέωση να καταπραΰνουν τη δυστυχία του ελληνικού λαού.³³⁵

Η στοργική μέριμνα των ιταλικών αρχών αναφορικά με το επισιτιστικό πρόβλημα είναι έκδηλη, διαβάζουμε στην *Καθημερινή*. Οι πάντες γνωρίζουν ότι ολόκληρος σχεδόν ο επισιτισμός του ελληνικού λαού βασίζεται απόλυτα στην Ιταλία, η οποία εν μέσω μιας εμπόλεμης περιόδου παρέχει δείγματα ανεκτίμητης φιλίας,³³⁶ υποστηρίζει η εφημερίδα.

Η είδηση της απόφασης της Αγγλικής Κυβέρνησης να ξεκινήσει τον ανεφοδιασμό της Ελλάδας με την αποστολή 8.000 τόνων σίτου προκάλεσε αισθήματα χαράς σε μια περίοδο που οι ειδήσεις που συνεχώς καταφτάνουν από την χώρα είναι ανησυχητικές. Το γεγονός χαιρετίζεται ως «η μεγαλύτερη εθνική επιτυχία» της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης καθώς μόνο η επιτάχυνση της αποστολής βοήθειας

³³² «Η εξασφάλις της διατροφής μας», *Παρατηρητής* (Χανίων), Τετάρτη, 14 Ιανουαρίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

³³³ Το «Κουρτουλούς» πραγματοποίησε τα εξής 5 ταξίδια στην Ελλάδα μεταφέροντας το πολύτιμο φορτίο του από τρόφιμα: Στις 16 Οκτωβρίου 1941, 11 Νοεμβρίου 1941, 26 Νοεμβρίου 1941, 15 Δεκεμβρίου 1941 και 5 Ιανουαρίου 1942, 4^ο σημείωμα, ό.π. Σύμφωνα με τον Πρεσβευτή της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον, τα τρόφιμα διανεμήθηκαν στον πληθυσμό με την επίβλεψη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και άνευ αναμίξεως των γερμανικών και ιταλικών αρχών. Εννοείται ότι τα τρόφιμα αυτά δεν επέφεραν την λύση του αγωνιώδους προβλήματος ιδίως αν λάβει κάποιος υπόψη τις τραγικές πληροφορίες που καταφτάνουν από την Ελλάδα πως τον Δεκέμβριο του 1941 οι θάνατοι από αστία και γενική εξάντληση ανέρχονται σε 600 και 700 ημερησίως, ιδίως μεταξύ των παιδιών, Επιστολή (12 Ιανουαρίου 1942), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 65, 66, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³³⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 255, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³³⁵ «Η Τουρκία διά τον επισιτισμόν μας», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³³⁶ «Οι ειλικρινείς φίλοι», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

και ο γενναίος ανεφοδιασμός μπορεί να σώσει τον λαό που βρίσκεται σε δεινή θέση.³³⁷

«Φαίνεται πως και στην Αγγλία άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι στην περίπτωση της Ελλάδας οι ελπίδες που είχαν στηρίξει στα αποτελέσματα της πείνας δεν εκπληρώθηκαν», γράφει γερμανικό έντυπο αναφορικά με την είδηση ότι η βρετανική κυβέρνηση μελετά το ζήτημα αποστολής τροφίμων στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την γερμανική προπαγάνδα, ο κύριος λόγος που οι Άγγλοι επέβαλλαν τον πόλεμο της πείνας στους σύμμαχους λαούς και σκόπιμα παρεμποδίζουν τον επισιτισμό ήταν η ελπίδα ότι οι Γερμανοί και οι Ιταλοί θα θεωρούνταν υπεύθυνοι για τα δεινά και θα προκαλούνταν ταραχές και αιματοχυσίες που θα αύξαναν το γενικό μίσος κατά του Άξονα.

Αν και η γερμανική κυβέρνηση σύμφωνα με το ισχύον Διεθνές Δίκαιο δεν έχει καμία υποχρέωση για την διατροφή του πληθυσμού στα κατεχόμενα εδάφη, εν τούτοις είναι πρόθυμη να παράσχει όλες τις εγγυήσεις κατά κάθε κατάχρησης και θα επιτρέψει την ανεμπόδιστη παραλαβή των εισαγόμενων τροφών, γράφει η γερμανική εφημερίδα. Κατηγορώντας την Αγγλία για τον εσκεμμένο αφανισμό πλείστων παιδιών στην Ελλάδα και για επανειλημμένη άρνηση να μετριάσει τον αποκλεισμό επειδή θεωρεί σύμμαχο της την πείνα, η εφημερίδα υποστηρίζει πως η μόνη προθυμία βοήθειας υπέρ του ελληνικού λαού προήλθε από τους πρώην αντιπάλους του και το τουρκικό έθνος, βοήθεια με την οποία κατόρθωσε να αποτραπεί η πλήρης καταστροφή του έθνους.³³⁸

«Οκτώ χιλιάδες τόνοι αρκούν μόνο διά δύο ημέρας. Και οι Άγγλοι μας έχουν κατακρατήσει εκατόν χιλιάδας τόνους που έχομεν προαγοράσει και εχρειάσθη να ληφθούν αποφάσεις σοβαρά μεταξύ Αγγλίας και Αμερικής, διά να μας δοθή η υπόσχεσις περί αποστολής μικρού σιτοφορτίου, το οποίον επίσης δεν σκέπτονται να μας το δώσουν. Ο κυνισμός υπερβαίνει εν τω προκειμένω κάθε όριον»,³³⁹ διαβάζουμε στην *Νέα Ευρώπη*.

«Η μακρά βραδύτης της Αγγλίας έναντι της δεινής επισιτιστικής θέσεως εις την οποίαν ευρίσκεται η Ελλάς έχει προξενήσει εις την Τουρκίαν οικτράν εντύπωσιν», διαβάζουμε στον *Λαρισαϊκό Τύπο*. Προτού γίνει γνωστή η απόφαση της Αγγλικής Κυβέρνησης για την αποστολή 8.000 τόνων σίτου, η εφημερίδα «Τζουμχουριέτ» φιλοξενεί δηλώσεις του Τούρκου βουλευτή Γιουνούς Ναδή, ο οποίος εκφράζει την έκπληξη του διότι στην Αγγλία μιλούν περί της δεινής επισιτιστικής κατάστασης της Ελλάδας σαν να πληροφορούνται πρώτη φορά γι' αυτή, και διερωτάται γιατί δεν πραγματοποιείται ταχέως η απόφαση περί άρσης του αποκλεισμού.

Η τουρκική εφημερίδα «Ουλούς» επί του ιδίου θέματος γράφει πως η Γερμανία μετά την κατάκτηση της Ελλάδας έλαβε όλα τα αναγκαία μέτρα για την αντιμετώπιση των επιτακτικών αναγκών της Ελλάδας. Εάν στην Αγγλία φοβούνται ότι η Γερμανία θα θέσει χείρα στους 8.000 τόνους σίτου και γι' αυτόν τον λόγο

³³⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 234, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³³⁸ «Ο απάνθρωπος αποκλεισμός», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 24 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Άρθρο της γερμανικής εφημερίδας *Γερμανική Διπλωματική και Πολιτική Ανταπόκρισις* που αναδημοσιεύτηκε επίσης υπό τον τίτλο «Ο εγκληματικός αποκλεισμός της Ελλάδος υπό των Αγγλων», *Ακρόπολις*, Σάββατο, 24 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων και υπό τον τίτλο «Πως οι Βρετανοί παρεμποδίζουν τον επισιτισμό του ελληνικού λαού», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 24 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο απάνθρωπος αγγλικός αποκλεισμός εναντίον της Ελλάδος», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 28 Ιανουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

³³⁹ «Εις την Ελλάδα», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

παρουσιάζει δισταγμούς, υπάρχει η λύση της διανομής του σίτου μέσω του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Και η Αμερική μέσω αυτής της λύσης μπορεί να στέλνει μηνιαίως στην Ελλάδα 20.000-30.000 τόνους σίτου. Πάντως η Αγγλία είναι υποχρεωμένη να βοηθήσει τον ατυχή ελληνικό λαό,³⁴⁰ καταλήγει το άρθρο.

Στο μεταξύ στην Αθήνα, οι εφημερίδες γράφουν για θερμό ενδιαφέρον εκ μέρους του Ντούτσε για τον επισιτισμό του ελληνικού πληθυσμού επειδή έδωσε εντολή να τεθούν στην διάθεση των λαϊκών συσσιτίων τρόφιμα από τα αποθέματα των ενόπλων δυνάμεων. Ο Τσολάκογλου έκανε λόγο για ευγενή χειρονομία του Μουσολίνι, ο οποίος έρχεται αρωγός στην αντιμετώπιση των επισιτιστικών δυσχερειών της χώρας.³⁴¹

Στην πρωτεύουσα, νέες εικόνες συνθέτουν την πραγματικότητα. Αμέτρητα υπαίθρια καζίνα και ρουλέτες παραμονεύουν στις γωνίες των δρόμων, στις πλατείες και τα πεζοδρόμια με την φράση «πολλά βάζετε, πολλά παίρνετε» να αντηχεί. Ανθρώπινα σμήνη περιφέρονται και πουλάνε τα πιο απίθανα πράγματα: «Ενάμιση ψωμί, ένα παλτό!». Σε έναν δρόμο, μια φουφού και επάνω μια τσουνκάλα με λαχανίδες που βράζει αδιάκοπα. Άντρες, γυναίκες, παιδιά πέφτουν με τα μούτρα. Πενήντα δραχμές οι λαχανίδες και είκοσι το ζουμί τους. Ρουφάνε ζουμί, νερό βραστό...Πλήθος τα «μηχανοκίνητα». Κασόνια, καροτσάκια, χειράμαξες αναλαμβάνουν οποιαδήποτε μεταφορά.³⁴²

*«Τα φτωχά καροτσάκια-ένα κουτί από σανίδια με δυο ρόδες-είναι το μοναχό μέσο μεταφοράς που απόμεινσε στους σκλάβους. Αυτά, σέρνονται από μισόγυμνους σκελετούς και άντρες και γυναίκες και παιδιά, σ' αυτά φορτώνεται το νοικοκυριό εκείνων που ξεσπιτωθήκανε, αυτά κουβαλάνε και τον άρρωστο στο Νοσοκομείο, αυτά και το φτωχό το λείψανο στο κοιμητήριο».*³⁴³

Η Αθήνα στην προσπάθειά της να επιβιώσει «ξεπουλάει ότι έχει και δεν έχει». Και ενώ «το χωριό πήγαινε στην πόλη, πλέον η Αθήνα πάει στο χωριό». Μια απροσδόκητη μεταβολή έχει συντελεστεί. Άντρες και γυναίκες του χωριού, συνήθως συντηρητικοί, έχουν «εξευρωπαϊστεί». Οι άνθρωποι της μαύρης αγοράς τους έμαθαν το ευρωπαϊκό λούσο. Ξελόγιασαν τις γυναίκες του χωριού με μπιχλιμπίδια, χρυσαφικά και φανταχτερά φορέματα τα οποία απορρίπτουν οι γυναίκες της πρωτεύουσας για να αντιμετωπίσουν τις δύσκολες περιστάσεις και τα οποία ανταλλάσουν με όσπρια. Αλλά και οι άντρες πλέον στο χωριό μνήθηκαν στο ευρωπαϊκό ντύσιμο και φορούν γραβάτες, κοστούμια, λουστρίνια και μεταξωτά πουκάμισα.³⁴⁴

Υπό τις νέες συνθήκες, δύο νέες κοινωνικές τάξεις αντικατέστησαν τις τάξεις των πλουσίων και των φτωχών: Οι νεόπλουτοι και οι νεόπτωχοι. Οι νεόπλουτοι, αυτοί που ζυγίζουν τα χιλιάρικά με την οκά και αγοράζουν σπίτια, κοσμήματα, ρούχα ή έπιπλα δημιούργησαν τους νεόπτωχους. Αυτούς που πουλάνε τα σπίτια τους

³⁴⁰ «Η αποστολή τροφίμων εκ της Τουρκίας εις Ελλάδα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 31 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Θα επιτραπή η μεταφορά εις την Ελλάδα φορτίου οκτώ χιλιάδων τόνων σίτου», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 31 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁴¹ «Θερμόν ενδιαφέρον του Ντούτσε διά τον ελληνικόν πληθυσμόν», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 28 Ιανουαρίου 1942, «Η χειρονομία του κ. Μουσολίνι επροκάλεσε βαθειαν απήχησιν», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁴² «Εικόνες από την ζωή των αθηναϊκών δρόμων», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 8 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁴³ Αντωνοπούλου, *ό. π.*, σ. 33.

³⁴⁴ «Το λούσο και η πολυτέλεια κατέκτησαν το...χωριό», *Ακρόπολις*, Κυριακή, 1 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

(περίπου στο 1/16 της πραγματικής τους αξίας³⁴⁵), τα κοσμήματα, τα ρούχα και τα έπιπλα τους. Το χρήμα που συσσωρεύουν οι πρώτοι, έφυγε από τους δεύτερους.³⁴⁶

Κι ενώ ο Θεοτοκάς στο ημερολόγιο του αποκαλεί τους νεόπλουτους, «καινούριους πλούσιους» ή «γκαγκστερικούς πλούσιους»³⁴⁷ η Αντωνοπούλου διευκρινίζει:

«Πάλι και τώρα, χρυσάφι και δραχμές οι πλούσιοι τα 'χουν όλα στα χέρια τους. μα οι πλούσιοι είναι λιγοστοί. Είναι αυτοί που τώρα πλουτίσανε, που θησαυρίσανε δουλεύοντας με τους εχθρούς χωρίς να ντρέπονται και να φοβούνται. Είναι αυτοί που τους φωνάζουνε μαυραγορίτες. Πλούσιοι είναι κι οι εχθροί που αρπάζανε στα χέρια τους τη γη και παίρνουνε και παίρνουνε ότι έχει απάνω του ο κόσμος.

*Έξω απ' αυτούς οι άλλοι όλοι, οι αμέτρητοι, που η καθημερινή ζωή όλο τους ζητάει δίχως να τους δίνει τίποτα, αυτοί πουλάνε τα υπάρχοντα τους για να φάνε. Και εκείνοι που τα πούλησαν και δεν τους απομένει τίποτα πια, φωνάζουνε, πεινάμε».*³⁴⁸

Είναι γεγονός ότι στα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής, συντελέστηκαν σημαντικές κοινωνικές ανακατατάξεις μέσω της αναδιανομής του πλούτου. Η πρώτη αφορά τη μεταφορά πλούτου από την Αθήνα στην ύπαιθρο λόγω της έλλειψης τροφίμων και της συνακόλουθης αύξησης των τιμών των αγροτικών προϊόντων στη μαύρη αγορά. Η δεύτερη ανακατάταξη συντελείται στον αστικό χώρο (και ιδίως στην πρωτεύουσα) και οφείλεται στη μεταφορά πλούτου από τα μεσαία στρώματα και ιδίως τους μισθωτούς προς τους εμπόρους λόγω της μαύρης αγοράς. Έτσι, σχηματίζεται μία νέα ομάδα οικονομικά ισχυρών που απαρτίζεται από όσους πλούτισαν στην Κατοχή, ενώ από την άλλη ένα τμήμα της μεσαίας τάξης ωθείται στην φτώχεια. Οι διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες και οι ανακατατάξεις σε μεγάλο βαθμό εξηγούν και κάτι άλλο: γιατί η Αντίσταση εμφανίζεται πρώτα στις πόλεις, με επίκεντρο τα επισιτιστικά ζητήματα, και έπειτα στην ύπαιθρο.³⁴⁹

Είναι αξιοσημείωτο πώς όσο επεκτείνεται η Αντίσταση, τόσο ο μηχανισμός του δελτίου γίνεται αποτελεσματικότερος με μεγάλος μέρος εργατών, δημοσίων υπαλλήλων και τραπεζικών, να προβάλλουν μέσω απεργιακών κινητοποιήσεων αιτήματα για παροχή σε είδος, πολλά από τα οποία ικανοποιήθηκαν κατά καιρούς, ενώ επίσης δημιουργήθηκαν παραγωγικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί.³⁵⁰

Άλλωστε, το μείζον πρόβλημα της έλλειψης τροφίμων θα αντιμετωπιστεί, μεταξύ άλλων και με την Αντίσταση (μάχες της σοδειάς, κλοπή προμηθειών από τον εχθρό, αγώνες για αυξήσεις των μισθών, απειλές κατά των μαυραγοριτών και τιμωρία τους, παραβίαση αποθηκών με τρόφιμα και άλλα αγαθά πρώτης ανάγκης και μοίρασμα των αποθεμάτων τους στον κόσμο), συμβάλλοντας αποφασιστικά στη δημιουργία ενός παράλληλου οικονομικού χώρου αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας.³⁵¹

Στο ερώτημα «θα ζήση η Ελλάς;», η εφημερίδα *Γερμανικά Νέα διά την Ελλάδα* δίνει την εξής απάντηση-προειδοποίηση απευθυνόμενη σε όλους τους Έλληνες, και κυρίως στο μεγαλύτερο μέρος του ανδρικού πληθυσμού που θεωρεί ότι περιφέρεται

³⁴⁵ Σάμιος Παναγιώτης, «Οι “χρυσές ευκαιρίες” της Κατοχής: οι ακίνητες περιουσίες που άλλαξαν χέρια την περίοδο 1941-1944» στο Αριστερά και Αστικός Πολιτικός κόσμος 1940-1960. Πρακτικά Συνεδρίου, Μ. Λυμπεράτος-Π. Παπαστράτης (επιμ.), Βιβλιόραμα 2014, σ. 507.

³⁴⁶ «Νεόπτωχοι», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 21 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁴⁷ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 387, 389.

³⁴⁸ Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σσ. 89-90.

³⁴⁹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σσ. 58, 175.

³⁵⁰ Θωμάδακης, *ό.π.*, σ. 137

³⁵¹ Συνοδινός, *ό.π.*, σ. 28.

«αργόν»: «Κανείς δεν σας βοηθήσει, εάν δεν βοηθήσετε τον εαυτό σας!. Εγκαταλείψτε το εμπόριο, εργασθείτε και δημιουργήστε μόνοι την διατροφή σας. Άλλως οι Δυνάμεις του Άξονος θα ήτο δυνατόν να χάσουν το ενδιαφέρον διά να σας την προσφέρουν. Η Ελλάς πρέπει να ζήσει εκ των ιδίων της δυνάμεων!»).

Η εφημερίδα παρα βλέπει τους πραγματικούς λόγους που οδηγούν στην ανεργία και ανεργία και εμμένει μόνο να τονίζει πως «η Ελλάς δεν εργάζεται πλέον!», επισημαίνοντας με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο πως οι περισσότεροι Έλληνες προτιμούν την μαύρη αγορά από την τίμια εργασία, προσπαθούν να παρατείνουν τη ζωή τους με τις κλοπές και την επαιτεία και πως το ατομικό συμφέρον προηγείται του ατομικού.³⁵²

Παλιννοστούντες Ελβετοί περιγράφοντας την κατάσταση πείνας στην Ελλάδα μιλούν για την απελπιστική θέση στην οποία βρίσκονται κυρίως οι απορότερες τάξεις προσθέτοντας πως τα περισσότερα είδη θέρμανσης και διατροφής είναι δυσεύρετα και οι τιμές τους στην μαύρη αγορά βρίσκονται σε ύψη φανταστικά. Φάρμακα δεν υπάρχουν, η δε διφθερίτιδα και ο κοκίτης μαστίζουν τα παιδιά των οποίων η θνησιμότητα έχει αυξηθεί καταπληκτικά. Όλοι όσοι αναχωρούν από την Ελλάδα επιβεβαιώνουν ότι οι θάνατοι στην περιφέρεια Αθηνών-Πειραιώς ανέρχονται σε 500 ημερησίως. Κάθε πρωί φορτηγά αυτοκίνητα περιέρχονται στην Αθήνα και συλλέγουν τα πτώματα όσων πέθαναν από αστία στους δρόμους την νύχτα. Ελλείπει ξυλείας μάλιστα οι νεκροί θάβονται άνευ φέρετρου.

Παράλληλα, η γερμανική σκληρότητα και απανθρωπιά έναντι του Ελληνικού πληθυσμού που πάσχει είναι απερίγραπτη. Οι Ιταλοί λέγεται ότι είναι λιγότερο σκληροί και αναφέρονται παραδείγματα απλών Ιταλών στρατιωτών που δίνουν μέρος του συσσιτίου τους στους φτωχούς Έλληνες. Τελευταία όμως και αυτοί αλλάζουν τακτική προς το σκληρότερο, αναφέρει ο Τσουδερός σε επιστολή του προς τον Ήντεν, απευθύνοντας έκκληση αγωνίας επικαλούμενος το έλεος της αγγλικής και αμερικάνικης κυβέρνησης για τους συμπατριώτες του.³⁵³

Στην επιστολή του αυτή ο Τσουδερός μεταφέρει τις πληροφορίες που του γνωστοποίησαν αξιωματούχοι της Κυβέρνησης, οι οποίοι επεσήμαναν πως απόλυτη ανάγκη επιβάλλει άμεση αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα. Προειδοποιούν πως αν αυτή δεν επιτευχθεί αμέσως τότε δεν θα πρέπει να συνεχίσει να υπολογίζει κάποιος την ύπαρξη της ελληνικής φυλής όταν τα νεογέννητα παιδιά κατά κανόνα πεθαίνουν και η δυστυχία έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε νέες μητέρες και κορίτσια 14 ετών να παραδίνονται σε όσους μπορούν να τους προσφέρουν ένα τεμάχιο άρτου. Παράλληλα, εκφράζουν την βεβαιότητα πως αν δεν επιτευχθεί έγκαιρη αποστολή τροφίμων η Βασιλική Ελληνική Κυβέρνηση θα δυσφημιστεί ανεπανόρθωτα στον ελληνικό λαό και τα αισθήματα προς την Αγγλική Κυβέρνηση θα κλονισθούν σοβαρότατα.³⁵⁴

Απαντώντας ο Ήντεν στον Τσουδερό σχετικά με τις μαρτυρίες των Ελβετών ταξιδιωτών για τον λιμό στην Ελλάδα, θα υποστηρίξει πως οι αναφορές αυτές αποτελούν αναμφίβολα φοβερές καταγγελίες εναντίον της απάνθρωπης πολιτικής του κοινού εχθρού. Διαβεβαιώνοντας τον Πρωθυπουργό πως η τραγική κατάσταση των

³⁵² «Θα ζήσει η Ελλάς;», *Ακρόπολις*, Κυριακή, 26 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε επίσης στην εφημερίδα *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Τετάρτη, 29 και Πέμπτη, 30 Απριλίου 1942, Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁵³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 021, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³⁵⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 245, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Στ, ΦΑΚ. 1 «Επισιτισμός», α.ε. 099, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Ελλήνων απασχολεί συνεχώς την Αγγλική Κυβέρνηση, η οποία ειλικρινά μελέτησε το ζήτημα της περίθαλψής τους, τον ενημερώνει πως σε συνεννόηση με την Κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών αποφάσισαν να αποστείλουν 8.000 τόνους σίτου στην Ελλάδα προς αντιμετώπιση της φοβερής κατάστασης που γεννήθηκε εκεί, έχοντας λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα προκειμένου να πραγματοποιηθεί η αποστολή το συντομότερο.³⁵⁵

Στο μεταξύ, πλείστοι ομογενείς (όπως της Αιγύπτου) λαμβάνουν τηλεγραφήματα από συγγενείς τους στην Ελλάδα σχετικά με την απόγνωση που επικρατεί από την έλλειψη τροφίμων περιγράφοντας την τραγικά αφόρητη θέση του πληθυσμού, προκαλώντας αναστάτωση στους απόδημους Έλληνες. Πολλά από αυτά δε αναφέρουν κατά λέξη «*αποθνήσκομεν εκ πείνης*».

Έλληνας αξιωματούχος τονίζει ότι είναι απαραίτητο όλες οι ενέργειες της Βασιλικής Ελληνικής Κυβέρνησης να αφιερωθούν στο ζήτημα επισιτισμού, ειδικά όλες οι πολιτικές ενέργειες της Κυβέρνησης θα αποβούν μάταιες εάν εξακολουθήσει ο λιμός στη χώρα. Έχοντας γνώση ότι η Αγγλική Κυβέρνηση λόγω της αρχής του αποκλεισμού θεωρεί ανυπέρβλητες τις δυσχέρειες ώστε να επιτρέψει τον επισιτισμό της Ελλάδας, θα πρέπει όμως να κατανοήσει ότι εάν η Ελλάδα υπέστη απώλειες συνεπεία του γερμανο-ιταλικού πολέμου, αυτές θα είναι μηδαμινές; Έναντι αυτών τις οποίες προκαλεί η εκ του αποκλεισμού πείνα.

Η Ελληνική Κυβέρνηση είναι απαραίτητο να ασκήσει μέγιστη πίεση στην Αγγλική Κυβέρνηση ώστε αυτή να κατανοήσει πως άνευ τροφοδοσίας καθίσταται σχεδόν περιττός ο εκ μέρους αγώνας των Ελλήνων και πως ούτε ο Βασιλιάς, ούτε η Ελληνική Κυβέρνηση θα μπορούσαν ποτέ να αντιμετωπίσουν τα υπολείμματα ενός έθνους το οποίο εξαφανίστηκε.

Επικαλούμενος πληροφορίες που θέλουν τους Άγγλους να επιδεικνύουν μεγάλο ενδιαφέρον για τους Ιταλούς στρατιώτες και πολίτες κρατούμενους στην Αβησσυνία, ενώ αδιαφορούν για τον θάνατο από πείνα του άτυχου ελληνικού λαού που πολέμησε και πολεμά στο πλευρό της Αγγλίας, προτείνει την παραίτηση της Ελληνικής Κυβέρνησης ως κίνηση που θα έπειθε την Αγγλία να αλλάξει στάση. Επίσης, προτείνει στην Ελληνική Κυβέρνηση να κάνει έκκληση στην Αμερικάνικη Κυβέρνηση να πείσει την Αγγλία να αλλάξει πολιτική εκθέτοντας την κατάσταση στην οποία έχει έρθει η Ελλάδα λόγω της αρχής του αποκλεισμού εξαιτίας του οποίου, παρά την μεγάλη προσπάθεια της παραμένουν απεγνωσμένοι θεατές της τραγωδίας. Όσον αφορά δε την προβαλλόμενη δικαιολογία ότι οι Γερμανοίταλοί θα κατακρατήσουν για δική τους χρήση τα τρόφιμα τα οποία ενδεχομένως θα αποσταλούν, από επίσημες εκθέσεις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού αυτή αποδεικνύεται αβάσιμη, υποστηρίζει ο αξιωματούχος.³⁵⁶

Οι παραπάνω θέσεις του Έλληνα αξιωματούχου είναι ιδιαίτερα σημαντικές, ξεχωρίζει όμως εκείνη που αποδίδει την πείνα από την οποία πεθαίνει ο ελληνικός λαός στον αποκλεισμό που επιμένει να τηρεί η Αγγλία εις βάρος της Ελλάδας με ένα ανίσχυρο επιχείρημα που πλέον δεν πείθει, καθώς και η πρόταση του περί παραιτήσεως της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης.

Η επιτακτική ανάγκη της ικανοποίησης της τραγικής επισιτιστικής κατάστασης του ελληνικού λαού αποτέλεσαν ένα από τα κυριότερα μέληματα της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία αμέσως μετά την αναχώρηση της από την Ελλάδα κατέβαλλε υπεράνθρωπες προσπάθειες προς υπερπήδηση των δυσχερειών που

³⁵⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 023, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³⁵⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 281, 287, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

προέκυψαν μέχρι να καταστεί δυνατό να βρεθεί πρακτική και εφαρμόσιμη λύση,³⁵⁷ αναφέρει περιληπτικό σημείωμα σχετικά με τις διπλωματικές πρωτοβουλίες της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης για τον επισιτισμό της χώρας.

Ο ίδιος ο Τσουδερός θα ισχυριστεί πως από την στιγμή που έφτασε στην Αίγυπτο, αρχές Ιουνίου του 1941, δεν παρήλθε ούτε μία ημέρα χωρίς να προβεί σε ενέργειες για τον επισιτισμό της Ελλάδας,³⁵⁸ και θα τονίσει πως ότι επιτεύχθηκε εκ μέρους της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης (μέχρι και τα τέλη Ιανουαρίου 1942) είναι μέγιστο διότι είναι μοναδική εξαίρεση.

Επισημαίνοντας πως μόνο αποχρωματισμένη εικόνα των υπεράνθρωπων προσπαθειών που έχει καταβάλλει υπέρ του επισιτισμού της Ελλάδας έχει γίνει γνωστή, ο Τσουδερός εκφράζει την άποψη πως τα επιτευχθέντα και όχι πλήρως ικανοποιητικά αποτελέσματα δεν θα επιτυγχάνονταν εάν η Κυβέρνηση του δεν υπήρχε και εάν ο Βασιλιάς και η Κυβέρνηση δεν εξαντλούσαν κάθε μέσο.

Σχετικά με την πρόταση περί παραιτήσεως του σχολιάζει πως αυτή δεν θα επέφερε κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, θα επέφερε διακοπή των σχέσεων με την Αγγλία χωρίς κάποιο κέρδος για την Ελλάδα. Για τον ίδιο, η λύση έγκειται στην υποστήριξη και ενίσχυση του από τους φίλους του στην Ελλάδα, οι οποίοι θα πρέπει να εμποδίσουν τον παλιό πολιτικό κόσμο της χώρας να γράφει και να λέει στους Άγγλους πως στη συνείδηση τους η Κυβέρνηση του έχει την ίδια θέση και το ίδιο κύρος με την Κυβέρνηση του Τσολάκογλου, γεγονός που θεωρεί πως ισοδυναμεί με μεγάλο πατριωτικό σφάλμα.³⁵⁹

Όταν ο Τσουδερός πληροφορήθηκε την είδηση της αποστολής 8.000 τόνων σίτου απέστειλε ευχαριστήρια επιστολή στον Ήντεν, αναφέροντας πως στο ζήτημα του επισιτισμού της πατρίδας του βρήκε στο πρόσωπο του εκείνον ο οποίος κατανόησε την κατάσταση και συγκινήθηκε από την δυστυχία του λαού.

Τόλμησε όμως να πει πως η αποστολή 8.000 τόνων σίτου, και μάλιστα για μια μόνο φορά, θα μπορούσε και να μην πραγματοποιηθεί, διότι εάν σταματήσει η βοήθεια, αυτή η ποσότητα δεν θα ωφεληθεί. «Θα είναι μια σταγόνα νερού στα χείλη ενός ανθρώπου που σβήνει από τον άγριο πυρετό της πείνας». Επιπλέον, ο Πρωθυπουργός εκφράζει την ανησυχία του πως τα αποθέματα τροφίμων στην Τουρκία ελαττώνονται σοβαρά και σύντομα θα καταστεί προβληματική η αγορά από την Τουρκία. Επομένως, κινδυνεύει να σταματήσει η πολύ μικρή επισιτιστική βοήθεια η οποία δίδεται στην Ελλάδα από την γείτονα χώρα, προειδοποιώντας πως πρέπει να παρθούν αποφάσεις πριν την πλήρη καταστροφή, προτείνοντας παράλληλα την οργάνωση συνεχούς αποστολής σίτου στην Ελλάδα και την αγορά τροφίμων από την Αίγυπτο και άλλες γειτονικές χώρες με την Τουρκία ώστε να αποστέλλονται τα τρόφιμα μέσω αυτής.

³⁵⁷ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος και της αποστολής δεμάτων εις τους Έλληνας αιχμαλώτους (1^{ον} σημείωμα)», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

³⁵⁸ Υπενθυμίζουμε το τηλεγράφημα που απέστειλε στον Έλληνα Πρέσβη στο Λονδίνο αμέσως μετά την άφιξη του στην Αλεξάνδρεια (4 Ιουνίου 1941) ζητώντας να θέσει υπόψη της αγγλικής Κυβέρνησης την επιτακτική και επείγουσα ανάγκη εφοδιασμού της Ελλάδας και να καταβληθεί σοβαρή μέριμνα ώστε να σωθεί ο πληθυσμός της από τον εξ ασιτίας θάνατο, υποδεικνύοντας ως κυριότερο τρόπο ανεφοδιασμού αυτόν μέσω του Ερυθρού Σταυρού [βλ. παρούσα μελέτη σ. και «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος και της αποστολής δεμάτων εις τους Έλληνας αιχμαλώτους (1^{ον} σημείωμα)», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)].

³⁵⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 247, 275 Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Συνεχίζοντας στον ίδιο τόνο ο Τσουδερός υποστηρίζει πως οι αγορές και αποστολές σίτου και τροφίμων θα πρέπει να γίνουν χωρίς καθυστερήσεις. Σε διαφορετική περίπτωση, εάν το «γραφειοκρατικό σύστημα» ή η βραδύτητα εκ μέρους των αυστηρών τηρητών του αποκλεισμού γίνει αφορμή για την μη έγκαιρη άφιξη τους στην Ελλάδα, τότε θα φτάσουν πολύ αργά.

Ωστόσο, με δικαιολογία την επιθυμία του να αντιληφθεί ο Υπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας τον τρόπο με τον οποίο άρχισαν να σκέπτονται «εκεί κάτω» ωθούμενοι από την πρωτάκουστη δυστυχία, ο Τσουδερός βρισκόμενος στο Λονδίνο ενημερώνει τον Ήντεν για το τηλεγράφημα που έλαβε από διακεκριμένους (μάλλον Αγγλόφιλους και φιλελεύθερους) συμπατριώτες του, οι οποίοι του προτείνουν να παραιτηθεί από την Πρωθυπουργία ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα λόγω του αποκλεισμού.³⁶⁰ Στην πραγματικότητα, η αναφορά του Τσουδερού στις πιέσεις που του ασκούνται να παραιτηθεί δεν αποτελούν παρά υπαινιγμό για παραίτηση προκειμένου να πιέσει το Λονδίνο για χρονική και ποσοτική επέκταση των αποστολών.³⁶¹

Στο μεταξύ στην Αθήνα, το ηθικό του λαού έχει καταπέσει σε απίστευτο βαθμό και σε σημείο τέτοιο που οι γονείς να βλέπουν τα παιδιά τους να αποθνήσκουν από πείνα και να παραμένουν ατάραχοι. Αποτελεί δε κανόνα το γεγονός οι γονείς να αποφεύγουν να δηλώσουν τον θάνατο οικείων τους και να τους κηδεύουν. Εγκαταλείπουν τα πτώματα στον δρόμο ώστε να τα συλλέξουν το πρωί της επόμενης μέρας τα φορτηγά αυτοκίνητα της πόλης με σκοπό να σφετεριστούν τα δελτία τροφίμων των εκλιπόντων στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν περισσότερα τρόφιμα. Μεταξύ των λαϊκών τάξεων της Αθήνας, τα πάντα υποτάσσονται πλέον στην προσπάθεια ανεύρεσης τροφίμων. Υπό την πίεση της πείνας και της πάλης προς εξεύρεση τροφής με κάθε μέσο παρατηρείται εξάρθρωση των ηθών σε αφάνταστο σημείο με απώτερη συνέπεια την διάδοση των αφροδίσιων νοσημάτων σε επικίνδυνο βαθμό, ακόμη και μεταξύ νεανίδων. Η αθλιότητα και η δυστυχία δημιουργούν στην χώρα κοινωνικό ζήτημα με απρόβλεπτες συνέπειες.³⁶²

Τέλη Ιανουαρίου, «*βαστάει γερά η αγωνιά. Το σώμα δε βαστάει πια. Τα κρυοπαγήματα παν και φωλιάζουνε στα χέρια και στα πόδια. Οι χιονίστρες ανοίγουνε βαθιές πληγές. Το κρυολόγημα γυρίζει σε πνευμονία ή πλευρίτη, κι αυτά σε θάνατο η χτικιό. Αποβιταμίνωση, κακή δίαιτα, αθρεψία λένε οι γιατροί. Και τα κακά πληθαίνουν κάθε μέρα. Ο χάρος άρχισε να σαρώνει αδιάκριτα πια φτωχούς και πλούσιους, γέρους και νέους και παιδιά [...]. Η έγνοια της αρρώστιας τρώει το κάθε σπιτικό. Τρέμει ο ένας για τον άλλον. Όσο για τους πολύ φτωχούς, αυτούς μην τους μετράνε πια μέσα στους ζωντανούς...*».³⁶³

Μέσα Φεβρουαρίου γίνεται λόγος για «*Πείνα άγρια, λιμό*».³⁶⁴

Την ίδια περίοδο, ξεκίνησε και η αποστολή επιθεωρητών του Ερυθρού Σταυρού στην επαρχία, οι οποίοι παρέχουν θλιβερές πληροφορίες για την επισιτιστική κατάσταση.

³⁶⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 024, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ. Μεταξύ όσων του πρότειναν να παραιτηθεί είναι ο φίλος του Γεώργιος Βεντήρης, καθώς και ο διευθυντής της Υπηρεσίας Προπαγάνδας στο Κάιρο της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησεως, Κωνσταντίνος Κόλλας, υπεύθυνος και για τον ανεφοδιασμό, Κιτσίκης, ό.π., σσ. 165-166.

³⁶¹ Φλάισερ, ό. π., σ. 226.

³⁶² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Στ, ΦΑΚ. 1 «Επισιτισμός», α.ε. 112, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³⁶³ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 58-59.

³⁶⁴ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 62.

«Ζοφερά εν κυριολεξία ενεφανίζετο η επισιτιστική κατάσταση πλείστων των επαρχιακών κέντρων». Οι απεγνωσμένες αναφορές και εκκλήσεις για παροχή ενισχύσεως από κάθε γωνιά αποδείχτηκε πως ανταποκρίνονται σε μια αληθινά τραγική πραγματικότητα. Διαπιστώθηκε πως όλες οι πληροφορίες περί ενός άνευ προηγούμενου λιμού των κατοίκων με τις τραγικές αυτού συνέπειες είναι πραγματικές. «*Η θνησιμότης εξαιτίας της αστίας είχεν αυξηθή σε επικίνδυνον βαθμόν*».

Τα ωχρά και καχεκτικά πρόσωπα των πρόωρα γερασμένων μικρών παιδιών, οι σκιές των κινούμενων ανθρώπων υπάρξεων, οι από την φρίκη και τις στερήσεις παράφρονες, οι οιδηματίες από την αβιταμίνωση γεμάτοι με πληγές, με μία λέξη, η φρίκη ενός εφιαλτικά πλανώμενου θανάτου δεν ήταν μόνο συνηθισμένο θέαμα στην Αθήνα και τον Πειραιά. Είχε τραγικά εξαπλωθεί σε όλη την Ελλάδα.

Οικιακά σκεύη, ρουχισμός, οι προίκες των γυναικών, ολόκληρες περιουσίες, ανταλλάσσονται με μικρή ποσότητα τροφίμων. Οι άνθρωποι των ορεινών περιοχών τρέφονται επί μήνες με μέλανα δείγματα άρτου από βαλάνους δρυός, σκληρά σαν πέτρα. Με την τήξη του χιονιού λιτανείες ρακένδυτων και ανυπόδητων κινούμενων σκιών και τραγικών φαντασμάτων έσυραν τα βήματά τους και κατήλθαν από τα όρη στις πεδιάδες ζητώντας ένα τεμάχιο άρτου.

Ο θάνατος κυριολεκτικά θερίζει παντού.³⁶⁵

Στους συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά καταγράφεται γενική έξοδος των κατοίκων προς τα βουνά με σκοπό την εξεύρεση άγριων χόρτων τα οποία κατέλαβαν μια απροσδόκητα εξέχουσα θέση στον επισιτισμό. Αναρίθμητοι χωρικοί και γυναίκες περιφέρουν σακιά και καροτσάκια γεμάτα με όγκους από αγριόχορτα. Χιλιάδες φτωχές οικογένειες ζουν αποκλειστικά σχεδόν με αγριόχορτα χωρίς λάδι.³⁶⁶ «*Στη χώρα της ελιάς και του λαδιού πεθαίνουν οι άνθρωποι από πρηξίματα γιατί δεν έχουν σταγόνα λάδι να προσθέσουνε στα νερόβραστα χόρτα τους*»,³⁶⁷ καταγγέλλει ο Δημήτρης Γληνός.

Η παντελής έλλειψη τροφίμων αναγκάζει τον κόσμο να τρώει οτιδήποτε βρίσκει για να κατευνάσει το αίσθημα της πείνας. Σε όλους τους δρόμους της Αθήνας και του Πειραιά πλήθος μικροπωλητών προσφέρουν πάσης φύσεως νοθευμένα παρασκευάσματα, ακατάλληλα προς βρώση και επιβλαβή για την δημόσια υγεία.³⁶⁸

Οι αθηναϊκές εφημερίδες όμως, μέσα Φεβρουαρίου, αναφέρονται σε βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης της χώρας. Συγκεκριμένα, επισημαίνουν πως χάρη στο ενδιαφέρον των Δυνάμεων του Άξονα υπερνικήθηκαν οι ανωμαλίες και καθυστερήσεις που προκάλεσε η χειμερινή κακοκαιρία στις μεταφορές που με την σειρά τους οδήγησαν σε επισιτιστική δυσχέρεια. Ο Τύπος επιχειρηματολογεί υπέρ της μεγάλης προσπάθειας που καταβάλλει ο Άξονας κάνοντας συχνά λόγο για διανομές τροφίμων από τα στρατιωτικά αποθέματα.³⁶⁹

Πράγματι, τέλη Φεβρουαρίου έγινε διανομή ψωμιού στην Αθήνα. «*Μα ένα ψωμί καινούριο που κανείς δεν ξέρει με τι είναι ζυμωμένο, κανείς ποτέ δεν το 'χει ξαναδεί. Μια λάσπη κατακίτρινη, μια πίτα κακοψημένη βαριά σαν μολύβι, κολλημένη*

³⁶⁵ «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1941 μέχρι Σεπτεμβρίου 1942», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

³⁶⁶ «Αφθονία άγριων χόρτων», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 4 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁶⁷ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, Εκδόσεις Ρήγας, Αθήνα 1944, σ. 24.

³⁶⁸ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/5, «Χημικές αναλύσεις Γενικού Χημείου Κράτους», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³⁶⁹ «Βελτίωσις της επισιτιστικής καταστάσεως της χώρας», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 19 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

πάνω σε τσιγαρόχαρτο που κολλάει στα δάχτυλα σαν πας να την αγγίζεις, και την έχεις κιάλας σιχαθεί πριν φτάσει ως το στόμα σου. Αυτό είναι το σημερινό ψωμί. Ένα για όλους. Για μεγάλους και μικρούς, για πλούσιους και φτωχούς. Οι πεινασμένοι, το τρών και αυτό χωρίς παράπονο, και λεν κι ευχαριστώ στις Πείνας το Θεό».³⁷⁰

Ο αθηναϊκός Τύπος εξακολουθεί να αποδίδει την στρατιωτική και οικονομική καταστροφή της Ελλάδας στην βρετανική ιμπεριαλιστική πολιτική. Στην αγγλική παρότρυνση να καταστρέψει ο ελληνικός λαός την παραγωγή για να μην γίνει λεία των Δυνάμεων Κατοχής, η προπαγάνδα του Άξονα υποστηρίζει πως όχι μόνο η ελληνική παραγωγή διατίθεται αποκλειστικά για τους Έλληνες, αλλά και πως η παραγωγή θα ήταν αδύνατη χωρίς την προστασία και τα μέσα σποράς που παρέχονται από τον Άξονα. Προσπαθεί να καταστήσει σαφές πως η σωτηρία της Ελλάδας έγκειται αποκλειστικά στην σκληρή εργασία και πως οι τρομακτικές δυσχέρειες τις οποίες αντιμετωπίζει ο πεινασμένος λαός θα υπερνικηθούν σε σημαντικό βαθμό από την προσεχή σοδειά, την οποία σαμποτάρει η αγγλική προπαγάνδα με τα κηρύγματά της επειδή δεν εύχεται βελτίωση της θέσης της Ελλάδας. Αντίθετα, επιδιώκει να ενταθεί η πείνα ώστε να περιέλθουν οι Έλληνες σε κατάσταση πλήρους απελπισίας, οι οποίοι δεν είναι παρά πιόνι στο ιμπεριαλιστικό τους παιχνίδι.³⁷¹

Σύμφωνα με την *Ακρόπολις*, σε αντίθεση με τις αγγλικές επιδιώξεις να παρασυρθεί ο Έλληνας σε αυτοκτονία πείνας, η χώρα αναρρώνει βραδέως χάρη στις προσπάθειες των στρατών κατοχής (υπεράσπιση σοδειάς, εγγύηση εντατικής καλλιέργειας, τάξη κατά την συγκέντρωση της παραγωγής, διοχέτευση της παραγωγής στο λαό) και έχουν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται τα πρώτα σημάδια βελτίωσης. Η καθιέρωση των 80 δραμιών άρτου τέσσερις φορές την εβδομάδα είναι ένα ενθαρρυντικό σημείο.³⁷²

Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* Βόλου επισημαίνει πως στην κατάσταση που βρίσκεται η Ελλάδα αντιμέτωπη με πραγματικό κίνδυνο λιμοκτονίας το σύστημα της συγκέντρωσης των κυριότερων βιοτικών ειδών είναι το πλέον ενδεδειγμένο, όχι για να προληφθεί απόλυτα η συμφορά, αλλά για να επιτευχθεί ο μετριασμός της. Η εφημερίδα υποστηρίζει πως η συγκέντρωση είναι επιβεβλημένη λόγω των περιστάσεων και δεν θα πρέπει να περιοριστεί μόνο σε βασικά τρόφιμα, αλλά να επεκταθεί και σε είδη ενδυμασίας, υπόδησης και φάρμακα. Ωστόσο, υποστηρίζει πως επειδή η συγκέντρωση απέτυχε λόγω έλλειψης κρατικής πυγμής, οι πολίτες θα πρέπει να εμπιστευθούν την αυτοσυντήρηση τους στις δικές τους φροντίδες και δυνάμεις, ενώ όσοι, είτε θα το αμελήσουν, είτε δεν έχουν τις δυνάμεις, θα αποτελέσουν τα ασφαλή θύματα της πείνας.³⁷³

Σε άρθρο ιταλικής εφημερίδας υποστηρίζεται η άποψη πως ο χρυσός, στον οποίο στηρίζουν τις ελπίδες τους για να διαφθείρουν συνειδήσεις και να φέρουν τον κόσμο σε ανάγκη πολέμου ο διεθνής εβραϊσμός και η αγγλοσαξονική πλουτοκρατία, είναι όπλο της πείνας και δεν γεμίζει στομάχια. Η δύναμη του χρυσού έγκειται στην εξαγορά συνειδήσεων, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ο οποίος επικαλούμενος τον Σαίξπηρ παραπέμπει στη φράση που ο πεινασμένος φαρμακοπώλης απευθύνει στον Ρωμαίο όταν τον προμηθεύει με ένα σημαντικό ποσό για το μοιραίο δηλητήριο: «Κύριε, δεν εξαγοράζεται την συνείδησή μου, αλλά την πείνα μου». Η Αγγλία και η

³⁷⁰ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 62-63.

³⁷¹ «Η σωτηρία της Ελλάδος», *Ακρόπολις*, Τρίτη, 5 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁷² «Η συμπεριφορά των με και των δε έναντι του ελληνικού λαού», *Ακρόπολις*, Σάββατο, 16 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁷³ «Η συγκέντρωση των τροφίμων και των άλλων βιοτικών ειδών», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή, 15 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Αμερική στηρίζουν την νίκη τους στην καταδίκη ολόκληρης της ανθρωπότητας στο θάνατο από πείνα, ενώ προσπαθούν να πείσουν τους πληθυσμούς τους ότι «Πολεμούμε για να μπορέσει και ο τελευταίος μας πολίτης να διατραφεί».³⁷⁴

Η επισιτιστική κατάσταση για μεγάλο μέρος του ελληνικού έχει αποβεί αυτόχρημα τραγική. Μας λείπουν και τα πλέον στοιχειώδη των τροφίμων και υπό αυτές τις συνθήκες είναι φανερό ότι δεν δύναται να υπάρξει ζωή. Βλέπουμε άλλωστε ότι όλοι περιστοιχιζόμαστε τώρα στις πόλεις από σκελετούς και φαντάσματα και όχι από ανθρώπους σφριγηλούς και υγιείς, ικανούς να εργαστούν και να αποδώσουν. Σήμερα ο πολύς ο κόσμος δεν ζει με ουσιαστική τροφή, αλλά μάλλον με την ελπίδα. Με την ελπίδα ότι η Κυβέρνηση θα επιτύχει την εισαγωγή τροφίμων.

Ωστόσο, η απόγνωση είναι γνώρισμα πλέον του ελληνικού λαού που απαρτίζει τον πληθυσμό των αστικών κέντρων και μεγάλου μέρους του πληθυσμού των χωριών όπου λόγω της πενιχρής απόδοσης των δημητριακών επικρατεί πείνα και δυστυχία, τόση όση και στις πόλεις. Εάν ταχέως δεν επέλθει βελτίωση, εξαιτίας του τρομακτικού υποσιτισμού η πλειονότητα δεν θα αποτελεί παρά άθροισμα από ζωντανά πτώματα. Ο λαός πεινά και απειλείται από εξόντωση. Μπροστά σε αυτό το δράμα η Κυβέρνηση δεν μπορεί να παραμείνει απαθής και ασυγκίνητη,³⁷⁵ γράφει ο *Ταχυδρόμος* Βόλου τον Φεβρουάριο.

Οι φόβοι του Τσουδερού για διακοπή της βοήθειας από την Τουρκία επιβεβαιώνονται, και τον Φεβρουάριο ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Junod, τον ενημερώνει πως η επισιτιστική κατάσταση εισήλθε σε νέα κρίσιμη φάση, και ο Τσουδερός με την σειρά του ενημερώνει τον Ήντεν (12 Φεβρουαρίου 1942).

Ένα μήνα νωρίτερα, κατά γενική ομολογία, χάρη στην τακτική λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων με τρόφιμα από την Τουρκία, όχι μόνον είχε ανακοπεί η επιδείνωση της επισιτιστικής κρίσης, αλλά και ελαττώθηκε η θνησιμότητα συγκριτικά με τον Δεκέμβριο, παρά την δριμύτητα του χειμώνα. Η βαθμιαία εξάντληση και των τελευταίων αποθεμάτων από την Τουρκία είχε ως άμεση συνέπεια την σοβαρή αύξηση της θνησιμότητας από το τέλος του Ιανουαρίου.

Καθώς αναμένεται ολοσχερής σχεδόν διακοπή λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων εντός του Φεβρουαρίου, η θνησιμότητα από αστία για τον δεύτερο μήνα του 1942 προβλέπεται να φτάσει σε λίαν υψηλά επίπεδα. Τον Νοέμβριο η θνησιμότητα υπερέβη τα 300 άτομα ημερησίως, τον Δεκέμβριο τα 400 και τον Ιανουάριο υπολογίζεται μείωση από 5 έως και 10%. Σύμφωνα με επίσημες ληξιαρχικές πράξεις, από την 1^η Οκτωβρίου μέχρι την 26^η Ιανουαρίου ο αριθμός των νεκρών σε Αθήνα, Πειραιά και περίχωρα ανήλθε περίπου σε 30.000 άτομα. Αριθμός, που δεν είναι αντιπροσωπεύει την πλήρη εικόνα καθώς πολλές οικογένειες δεν δηλώνουν τους θανάτους, οπότε οι παραπάνω θάνατοι ανήλθαν (αν δεν υπερέβησαν) σε 40.000 άτομα, εκ των οποίων μεγάλο μέρος είναι παιδιά, η θνησιμότητα των οποίων είναι οκτώ φορές μεγαλύτερη του φυσιολογικού.

Τόσο από απόψεως οργανώσεως, όσο και από απόψεως λειτουργίας τα συσσίτια παρουσιάζουν θεμελιώδη μειονεκτήματα. Λόγω της συγκρότησης τους δεν κατόρθωσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες όσων σιτίζονται σε αυτά, των οποίων ο κύκλος συνεχώς διευρύνεται. Αρχές Ιανουαρίου, μετά την πολύμηνη λειτουργία τους, ούτε καθημερινή είναι η διανομή συσσιτίων, ούτε επαρκής η ούτως ή άλλως παρεχόμενη τροφή, ούτε και καθίσταται εφικτή η ταχεία διανομή των σιτιζόμενων

³⁷⁴ «Ο χρυσός και η πείνα», *Ακρόπολις*, Κυριακή, 28 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁷⁵ «Το δράμα του ελληνικού λαού και το χρέος του Τσολάκογλου», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή, 22 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

που αναγκάζονται σε πολύωρη αναμονή έξω από τα κέντρα διανομής εν μέσω του χειμώνα.³⁷⁶ Ωστόσο, από τα συσσίτια μόνον ένα μικρό ποσοστό των απόρων επωφελείτο, και για τους περισσότερους απλώς αναβάλλετο η ώρα του θανάτου.³⁷⁷

Παρόλα αυτά όμως, το επικείμενο κλείσιμο των λαϊκών συσσιτίων απειλεί με πείνα 100.000 ανθρώπους που συντηρούνται χάρη σε αυτά. Δηλαδή, το ένα δέκατο του πληθυσμού της πρωτεύουσας και του Πειραιά κινδυνεύει άμεσα από θάνατο, ενώ άλλοι 400.000 βρίσκονται σε ανησυχητικό επίπεδο επισιτισμού, αν όχι σε άμεσο κίνδυνο. Το υπόλοιπο μισό του πληθυσμού κατορθώνει κάπως και βρίσκει τροφή, αλλά σε ανεπαρκή ποσότητα και με καθημερινά αυξανόμενες δυσχέρειες.

Υπό αυτές τις συνθήκες, το ηθικό του λαού έχει καταπέσει σε μεγάλο βαθμό. «*Πάντες αναμένουν μοιρολατρικώς τον θάνατον*».

«*Τι θα επακολουθήσει;*» Αυτό το αγωνιώδες ερώτημα τίθεται τόσο από τον Junod, όσο και από τον Έλληνα Πρεσβευτή στην Άγκυρα.³⁷⁸

Ο Ήντεν από την πλευρά του, αφού εκφράσει την λύπη του για την είδηση της απαγόρευσης εξαγωγής τροφίμων εκ μέρους της Τουρκίας, θα δώσει την υπόσχεση πως αναγνωρίζοντας ότι τα τρόφιμα της Τουρκίας σώζουν από βέβαιο θάνατο χιλιάδες Έλληνες, θα συνεχίσει να ασκεί επιρροή ώστε να συνεχιστούν οι αποστολές από την γειτονική με την Ελλάδα χώρα. Θα προσθέσει επίσης πως οι 8.000 τόνοι σίτου αποτελούν μια πρώτη ενέργεια στα πλαίσια της προσπάθειας για την τροφοδοσία της Ελλάδας.³⁷⁹

Ο Υπουργός του Οικονομικού Πολέμου, κατόπιν σχετικής ερώτησης στη Βουλή των Κοινοτήτων, αναγνωρίζει πως η αποστολή των 8.000 τόνων σίτου δεν συνιστά ριζική θεραπεία για την κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα ύστερα από την συστηματική λεηλασία στην οποία επιδόθηκε ο εχθρός. Είναι μία επιπλέον ενέργεια στα πλαίσια του προγράμματος περιθάλψεως (δηλαδή της αποστολής τροφίμων από την Τουρκία), μια εξαίρεση στην πολιτική του αποκλεισμού που αναγκάστηκαν να δεχθούν λόγω των ειδικών περιστάσεων που υπάρχουν στην Ελλάδα.

Υποστηρίζοντας καταρχήν πως είναι λάθος η υπόθεση ότι κατάσταση πείνας κυριαρχεί σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη, υπόθεση που ενισχύεται από μεγαλοποιημένες και παραπλανητικές ανακοινώσεις, παραδέχεται πως η Αγγλία δέχεται πιέσεις να προβεί σε υποχωρήσεις υπέρ της Ελλάδας με βασικά επιχειρήματα ότι η ποσότητα που αποστέλλεται είναι μικρή, πως προορίζεται για μια ορισμένη μόνο τάξη του πληθυσμού και πως ακόμη κι αν περιέλθει στα χέρια των κατακτητών δεν θα κάνει αισθητή διαφορά στον αποκλεισμό.

Εκφράζοντας την βεβαιότητα πως μια ουσιώδη και ευρεία χαλάρωση του αποκλεισμού θα την εκμεταλλευθεί ο εχθρός προς μεγάλο όφελος του, υποστηρίζει πως όσοι ζητούν άρση του αποκλεισμού δεν έχουν εκτιμήσει πλήρως τις συνέπειες του. Υπενθυμίζει δε πως ο Πρωθυπουργός της Αγγλίας ήδη από τον Αύγουστο του 1940 είχε διευκρινίσει πως η νόμιμη και η ηθική ευθύνη του ανεφοδιασμού στα κατεχόμενα εδάφη βαρύνει αποκλειστικά τις Δυνάμεις κατοχής, επομένως τους Γερμανούς και Ιταλούς.

³⁷⁶ Όμιλος Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων, Επιστολή προς το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας (Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1942), Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 41/8, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³⁷⁷ Φλάισερ, ό. π., σ. 201.

³⁷⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 035, 049, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ., Όμιλος Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων, Επιστολή προς το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας (Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1942), Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 41/8, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

³⁷⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 170, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Δεν πρόκειται όμως για μια απλή νομική έκφραση, αλλά για μια αληθινή υποχρέωση την οποία οι Άγγλοι εκπλήρωσαν σε κάθε χώρα την οποία κατέλαβαν τα στρατεύματά τους, υποστηρίζει ο Υπουργός. Η κατηγορηματική άρνηση της Αγγλικής Κυβέρνησης να επιτρέψει την αποστολή τροφίμων και να άρει τον αποκλεισμό έγκειται στο γεγονός πως κάτι τέτοιο θα ανακούφιζε τον εχθρό από τις ευθύνες του να τροφοδοτήσει τους πληθυσμούς που σκλάβωσε, άρνηση που συνιστά μια γενική πολιτική που παραμένει αμετάβλητη και την οποία ακολουθεί και η Κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών.

Τόσο η εξέλιξη του πολέμου, όσο και οι παρούσες διεθνείς συνθήκες δηλώνουν πως τίποτε δεν θα ήταν ευνοϊκότερο για τον εχθρό από το να μεταφερθεί η ευθύνη του επισιτισμού των κατεχόμενων πληθυσμών ή μέρος αυτών από τους ώμους τους στους ώμους των Συμμάχων, ενέργεια που θα ενισχύσει τον εχθρό και θα παρατείνει τον πόλεμο. Πρόκειται για έναν τρόπο αρωγής που δεν πρόκειται να δώσουμε στον εχθρό, καταλήγει ο Υπουργός, επισημαίνοντας πως οι χειρότερες συνθήκες κυριαρχούν στην Ελλάδα, σε ορισμένα μέρη της Πολωνίας και στην γερμανοκρατούμενη ρωσία, όπου καθημερινά πλέον αποδεικνύεται πως η πείνα είναι όπλο της γερμανικής πολιτικής.³⁸⁰

Με τηλεγράφημα στις 27 Φεβρουαρίου, η Υπηρεσία Προπαγάνδας του Foreign Office αναφέρει στην Ελληνική Υπηρεσία του Β.Β.Σ. ότι συνεχίζεται η επιδείνωση των συνθηκών στην Ελλάδα και η επισιτιστική κατάσταση είναι απελπιστική. Καθώς δεν υπάρχει καμία πιθανότητα άμεσης βοήθειας, πρέπει να συνεχισθούν οι εκκλήσεις στην εθνική υπερηφάνεια των Ελλήνων και τις μακρόχρονες τους παραδόσεις ηρωισμού και καρτερίας.³⁸¹

Η γερμανική εφημερίδα «Δούναβης» στο φύλλο της 25^{ης} Φεβρουαρίου και σε ανταπόκρισή της σχετικά με την θεαματική, όπως την χαρακτηρίζει, αποστολή 8.000 τόνων σίτου στην Ελλάδα, θα επισημάνει πως με την αποστολή αυτή η Αγγλία εμφανίζεται ως ευεργέτης και η Γερμανία ως εκείνη που καταδικάζει την Ελλάδα σε θάνατο, ενώ η αλήθεια είναι πως η Αγγλία καταδίκασε την Ελλάδα σε θάνατο καθώς εξακολουθεί να κατακρατεί 70.000 τόνους σίτου που έχουν ήδη προπληρωθεί από την Ελλάδα, με την Γερμανία και Ιταλία να έχουν ήδη παραχωρήσει 30.000 τόνους σίτου. Ποσότητα πολύ σημαντικότερα της ελεεινής ποσότητας των 8.000 τόνων, αναφέρει στη συνέχεια η εφημερίδα, κατηγορώντας την Αγγλία πως συνεχώς προβάλλει εμπόδια ώστε να μην φτάσουν τρόφιμα στην Ελλάδα.³⁸²

Με νέο δημοσίευμα της η εφημερίδα επιρρίπτει και πάλι ευθύνες στην Αγγλία για την λιμοκτονία της Ελλάδας λόγω της καταστροφής τροφίμων και μεταφορικών μέσων κατά την αναχώρηση του αγγλικού στρατού από την Ελλάδα και εξηγεί πως η αποστολή των 8.000 τόνων σίτου δεν οφείλεται στα ανθρωπιστικά αισθήματα της Αγγλίας, αλλά σε αντιπειθαρχικές κινήσεις Ελλήνων ναυτικών αρνούμενων να υπηρετήσουν εφόσον οι οικογένειές τους πεθαίνουν από πείνα.

Καθώς η Γερμανία και οι σύμμαχοι της στην ευρωπαϊκή ήπειρο είναι αναγκασμένοι να φροντίζουν με πάσα οικονομία για τον ανεφοδιασμό τους σε τρόφιμα και πρώτες ύλες, είναι αυτονόητο ότι η βοήθεια αυτή προς την Ελλάδα δεν δύναται, δυστυχώς, παρά να είναι περιορισμένης έκτασης.³⁸³

³⁸⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 131, 133, 135, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³⁸¹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 273.

³⁸² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. ΙΙΙ, α.ε. 004, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³⁸³ «Η βοήθεια προς τον ελληνικόν λαόν», *Λαρισσαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 5 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Πιο συγκεκριμένα, οι γερμανικές εφημερίδες υποστηρίζουν πως τελευταία άρχισε επιτέλους η Αγγλία να μελετά μια επισιτιστική βοήθεια προς την Ελλάδα και δεν οφείλεται ασφαλώς στο γεγονός πως η Αγγλία παραδέχεται ότι την άνοιξη του 1941 αμάρτησε έναντι των συμφερόντων του ελληνικού λαού. Η υπό μελέτη αγγλική βοήθεια βασίζεται μάλλον στο γεγονός ότι η Μεγάλη Βρετανία χρειάζεται σήμερα την πρόθυμη υπηρεσία των Ελλήνων ναυτικών οι οποίοι οι οποίοι υπηρετούν όχι μόνο στον μεγάλο εμπορικό στόλο της Ελλάδας, αλλά και στα πολυάριθμα πλοία που ταξιδεύουν υπό αγγλική σημαία ή ξένη σημαία για λογαριασμό της Αγγλίας. Αντίθετα, η μοναδική προϋπόθεση την οποία θέτουν οι δυνάμεις του Άξονα για την επισιτιστική βοήθεια προς την Ελλάδα, είναι η πρόθυμη συμμετοχή της χώρας στην ευρωπαϊκή οικονομική κοινότητα.³⁸⁴

Τέλη Φεβρουαρίου, η γερμανική εφημερίδα *Γερμανικά Νέα εις την Ελλάδα* κατηγορεί την Αγγλία ότι ενώ έπραξε τα πάντα για να καταστήσει αδύνατο τον ανεφοδιασμό της Ελλάδας, επί δύο μήνες στη Βουλή των Κοινοτήτων γίνεται πολύ «θόρυβος» για την φημολογούμενη αποστολή μόλις 8.000 τόνων σίτου, με την αγγλική κυβέρνηση να προβάλλει συνεχείς υπεκφυγές ώστε να εμποδίζει την αποστολή του. Επίσης, χαρακτηρίζει γελοίες τις αγγλικές δηλώσεις περί άρνησης των Ιταλών και Γερμανών να δώσουν την συγκατάθεση τους για την αποστολή των 8.000 τόνων σίτου και υποστηρίζει πως ο Άξονας έχει ήδη αποστείλει 50.000 τόνους.

Αυτό το οποίο προσφέρει στον ελληνικό λαό από δύο σχεδόν μηνών ο ραδιοφωνικός σταθμός του Λονδίνου, είναι πράγματι αποκρουστικό. Επί δύο μήνες τώρα συζητούν στην Βουλή των Κοινοτήτων και στην Βουλή των Λόρδων, επί δύο μήνες μιλούν, επί δύο μήνες κομπάζουν με την δήθεν αγάπη της Αγγλίας για τον ελληνικό λαό-και όλος αυτός ο θόρυβος για οκτώ χιλιάδες τόνους σιτηρών, τους οποίους η γενναιόψυχη Μεγάλη Βρετανία φυσικά δεν έχει προμηθεύσει ακόμη, αλλά πάντως-υποτίθεται-ότι θα τους προμηθεύσει.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, η συζήτηση περί της αποστολής τροφίμων δεν είναι παρά τέχνασμα της αγγλικής προπαγάνδας για να χορτάσει τον πεινασμένο ελληνικό λαό αντί με σιτάρι με παραμύθια, όπως ότι η πείνα είναι μέσο της γερμανικής πολιτικής διεξαγωγής του πολέμου. Αντίθετα, εφευρέτες πολεμικών μέσων είναι οι Άγγλοι, υποστηρίζει η εφημερίδα, καθώς αυτοί εφηύραν τον αποκλεισμό ως μέσο διεξαγωγής πολέμου. Σύμφωνα με την βρετανική πολιτική του αποκλεισμού δεν επιτρέπεται από ουδέτερες χώρες όπως η Αργεντινή να αποσταλούν τρόφιμα στο Βέλγιο, την Γαλλία ή την Ελλάδα και πρέπει να πεινάσουν εκατομμύρια άνθρωποι στις υπό την Γερμανία κατεχόμενες χώρες επιρρίπτοντας παράλληλα την ευθύνη στον Άξονα, ο οποίος έχει βαρεθεί να ασκεί πολεμική εναντίον των φλυαριών του ραδιοφωνικού σταθμού του Λονδίνου.³⁸⁵

Η εφημερίδα *Γερμανική Διπλωματική Πολιτική Ανταπόκρισις* κατονομάζει ως κύριο ένοχο της τρομερής επισιτιστικής κατάστασης της Ελλάδας τον Ντάλτον, τον οποίο κατηγορεί πως ψεύδεται όταν δηλώνει στο Αγγλικό Κοινοβούλιο πως παρά τις

³⁸⁴ «Η βοήθεια προς τον ελληνικόν λαόν», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Κυριακή, 8 Μαρτίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Το άρθρο δημοσιεύτηκε επίσης την εφημερίδα *Παρατηρητής* (Χανίων), Τρίτη, 3 Μαρτίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

³⁸⁵ «Σίτος διά την Ελλάδα», *«Ελεύθερον Βήμα»*, Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε με τίτλο «Ένα εξαιρετικώς ενδιαφέρον άρθρον διά τον επισιτισμόν της Ελλάδος» στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, στην *Πρωΐα* με τίτλο «Σίτος διά την Ελλάδα», Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων και στην *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας) με τον ίδιο τίτλο, Τρίτη, 17 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Σίτος διά την Ελλάδα», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 25 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

επανειλημμένες εκκλήσεις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, η Γερμανία και η Ιταλία δεν δίνουν άδεια ελεύθερης διέλευσης στα πλοία που θα μεταφέρουν είδη διατροφής στην Ελλάδα. Ο ισχυρισμός πως η Γερμανία και η Ιταλία προβάλλουν προσκόμματα στον επισιτισμό της Ελλάδας είναι αυτόχρονα εγκληματική συκοφαντία, άτιμο ψεύδος διότι είναι πασίγνωστο πως από τις κατοχικές δυνάμεις καταβλήθηκε και καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να μειωθούν οι επισιτιστικές δυσχέρειες του ελληνικού λαού, ενώ επιπλέον δεν απορρέει από το διεθνές δίκαιο υποχρέωσή τους προς τούτο, γράφει η εφημερίδα.

«Η Αγγλία είναι εκείνη και η αγγλόδουλη εξόριστη ελληνική κυβέρνηση με τον πράκτορα της στην Άγκυρα, Ραφαήλ, οι οποίοι εμποδίζουν την χρήση των ελληνικών πλοίων που βρίσκονται στην Τουρκία για την μεταφορά τροφίμων στην Τουρκία».

Η Αγγλία κώφευσε και κωφεύει στις εκκλήσεις να επιστρέψουν στην Ελλάδα τα σιτηρά που αγοράστηκαν πέρυσι από την Αυστραλία διότι απλούστατα το όπλο της πείνας θέλει και επιμένει να το χρησιμοποιήσει ολοκληρωτικά μέχρι τέλους εναντίον των θυμάτων της. Η Αγγλία διεξάγει πόλεμο πείνας και με τον αποκλεισμό πείνας που επιβάλλει κάθε άλλο παρά συγκινείται με την δυστυχία του ελληνικού λαού διότι αυτός πλέον δεν είναι όργανό της και ως εκ τούτου προσπαθεί να τον εξεγείρει διά της πείνας ώστε να προκαλέσει εσωτερικό ζήτημα στις δυνάμεις κατοχής.³⁸⁶

Η Γερμανία όμως δεν είναι δυνατόν να επηρεαστεί από τον αποκλεισμό και τόσο αυτή όσο και ολόκληρη η Ευρώπη θα είναι άτρωτη έναντι του αγγλικού αποκλεισμού. Ιδιαίτερη μάλιστα συμβολή στην επίτευξη της επισιτιστικής ανεξαρτησίας θα παράσχουν τα πρόσφατα εδάφη που αποδόθηκαν στην Ευρώπη, εκτιμά η γερμανική προπαγάνδα. Εκτός όμως από την αύξηση της παραγωγής, ο εξ ιδίων εφοδιασμός της Ευρώπης θα επιτευχθεί μέσα από ένα σχέδιο ελεγχόμενης κατανάλωσης και δίκαιης διανομής των αγαθών.³⁸⁷

Με την κακοήθη ψευδολογία του Ντάλτον η Αγγλία προσπαθεί να καλύψει τα επαίσχυντα και απάνθρωπα τεχνάσματα που χρησιμοποιεί εναντίον του ελληνικού λαού. Η τακτική της Αγγλίας είναι να εκμεταλλεύεται τους λαούς ως σάρκες για τα πυροβόλα όπλα της χάρη των συμφερόντων της και αφού τους καταστρέψει να τους εγκαταλείψει στην τύχη τους,³⁸⁸ αναφέρει η εφημερίδα *Γερμανική Διπλωματική Πολιτική Ανταπόκρισις*.

Ο διαβόητος Ντάλτον, Υπουργός του αγγλικού αποκλεισμού έχυσε πρόσφατα κροκοδείλια δάκρυα για την άθλια επισιτιστική κατάσταση και τον λιμό του ελληνικού λαού που ο ίδιος ο Υπουργός προκάλεσε, δηλώνοντας ότι θα ήταν

³⁸⁶ «Η επίσημος άποψις του Ράιχ», *«Ελεύθερον Βήμα»*, Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων (Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε επίσης στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, *Η Καθημερινή*, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, *Η Πρωΐα* Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας και με τον τίτλο «Η επίσημος γερμανική άποψις», *Νέα Ευρώπη*, *Τετάρτη*, 25 Φεβρουαρίου 1942, *Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης*), «Το επισιτιστικόν μας πρόβλημα από Γερμανικής και Αγγλικής απόψεως», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, *Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου*, «Η επίσημος Γερμανική άποψις διά το επισιτιστικόν πρόβλημα της Ελλάδος», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Παρασκευή, 13 Μαρτίου 1942 *Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου* (βλ. επίσης, «Η επίσημος Γερμανική άποψις διά το επισιτιστικόν πρόβλημα της Ελλάδος, Παρασκευή, 6 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων), «Το μέγα ψεύδος του Ντάλτον», *Παρατηρητής* (Χανίων), Σάββατο, 28 Φεβρουαρίου 1942, *Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου*.

³⁸⁷ «Η Ευρώπη άτρωτος από τον αγγλικόν αποκλεισμόν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 19 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁸⁸ «Τα κακοήθη ψεύδη της αγγλικής προπαγάνδας», *«Ελεύθερον Βήμα»*, Παρασκευή, 20 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

πρόθυμος να ενισχύσει τον ελληνικό πληθυσμό με την αποστολή ενός μόνο σιτοφορτίου εάν γνώριζε ότι θα το κατάσχουν οι Γερμανοί, ενώ ο Τσώρτσιλ συναγωνιζόμενος τον Υπουργό του σε υποκρισία και αναίδεια μίλησε περί κατασχέσεων από τις δυνάμεις κατοχής, διαβάζουμε στον *Κρητικό Κήρυξ*. Ουδείς, βέβαια, στην Ελλάδα πιστεύει τα αγγλικά ψεύδη διότι όλοι οι Έλληνες γνωρίζουν ότι η διά του αποκλεισμού πείνα των λαών είναι αγγλική εφεύρεση,³⁸⁹ καταλήγει το δημοσίευμα.

Όμως και στην Αγγλία οι δυσχέρειες και οι στερήσεις αυξάνονται, σύμφωνα με εκπομπή του ραδιοφωνικού σταθμού του Λονδίνου την οποία επικαλείται ιταλική πηγή. Ενώ η Αγγλία εισήλθε στον πόλεμο διατεθειμένη να εξαναγκάσει τον αντίπαλο σε πείνα, τώρα πεινάει αυτή. Ενδεικτικό της κατάστασης που επικρατεί είναι το γεγονός πως ο Τύπος και οι ραδιοφωνικοί σταθμοί δεν μιλούν πλέον περί αποκλεισμού και νίκης,³⁹⁰ σχολιάζει η ίδια πηγή.

Μετά τον πόλεμο η Ελλάδα βρέθηκε μπροστά στο καθήκον να σώσει τον λαό της από τον θάνατο της πείνας και διεξάγει σκληρό αγώνα εναντίον της έλλειψης τροφίμων και της ύψωσης των τιμών των ειδών, των απαραίτητων για την καθημερινή ζωή. Το σοβαρότερο πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίζει η χώρα είναι η εξασφάλιση της διατροφής. Ο κατοχικός Τύπος υποστηρίζει επίσης πως οι διατροφικές δυσκολίες του πληθυσμού καθίστανται ηπιότερες εξαιτίας της εισαγωγής τροφίμων από το εξωτερικό, με την Γερμανία και Ιταλία να αποστέλλουν δημητριακά, και την Αγγλία να εξακολουθεί να θέλει να πεινά ο ελληνικός λαός επειδή αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντα του πολέμου της διαδίδοντας ψευδώς πως μόνο οι Γερμανοί είναι υπαίτιοι για την επικρατούσα πείνα.³⁹¹

Ο Ραφαήλ τηλεγραφεί αρχές Μαρτίου, πως τελευταία η γερμανική προπαγάνδα ασχολείται επίμονα με το επισιτιστικό ζήτημα, γεγονός που αποδεικνύει πόσο πολύ ενοχλούνται οι δυνάμεις του Άξονα από μια επικείμενη αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα, εκφράζοντας την βεβαιότητα πως και μόνο αυτό αρκεί για να πείσει τους Άγγλους να πολλαπλασιάσουν τις αποστολές.³⁹²

Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι πως η αποστολή των 8.000 σίτου δεν συνιστά άρση του αποκλεισμού, αλλά αναγκαστική εξαίρεση όπως σχολίασε ο Άγγλος Υπουργός του Οικονομικού Πολέμου. Για «μόνη εξαίρεση στους άτεγκτα εφαρμοζόμενους κανόνες του αποκλεισμού εκ μέρους της αγγλικής Κυβέρνησης»³⁹³ θα κάνει λόγο η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση.

Το σκεπτικό της αναγκαστικής αυτής εξαίρεσης που προοριζόταν να είναι μία και μοναδική προκύπτει από τις δηλώσεις του Ήντεν την 26^η Ιανουαρίου στο Αγγλικό Κοινοβούλιο κατά την οποία, ομοίως με τον Υπουργό Οικονομικών του Πολέμου, ξεκαθάρισε πως η πολιτική του αποκλεισμού παραμένει απaráλλαχτη (unchanged) τόσο εκ μέρους της Αγγλικής, όσο και της Αμερικανικής Κυβέρνησης.

Οι δύο Κυβερνήσεις παρακολουθούν ωστόσο με αυξανόμενο τρόμο τις άθλιες συνθήκες στην Ελλάδα, για την οποία η Γερμανική Κυβέρνηση παρά την

³⁸⁹ «Τα Αγγλικά δάκρυα διά τον λιμόν του Ελληνικού λαού», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Πέμπτη, 19 Φεβρουαρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

³⁹⁰ «Ο αγγλικός λαός ήρchiσε να δοκιμάζει την πείνα», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 7 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁹¹ «Ο αγών της Ελλάδος διά την τύχην της», *Παρατηρητής* (Χανίων), Σάββατο, 14 Μαρτίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

³⁹² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. III, α.ε. 351, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

³⁹³ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 2^{ον} σημείωμα, Λονδίνο, 3 Ιανουαρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.)

ικανότητα της να το κάνει, δεν έπραξε τίποτα για την αντιμετώπιση της κατάστασης που δημιουργήθηκε από την λεηλασία του στρατού της την Άνοιξη του 1941. Έχει επιδείξει αδιαφορία για την μοίρα του ελληνικού λαού, αναμφίβολα επειδή οι βιομηχανικές πηγές της Ελλάδας είναι πολύ μικρές και άνευ αξίας για την γερμανική πολεμική μηχανή.³⁹⁴

Η αγγλική Κυβέρνηση σε συνεννόηση με την αμερικάνικη επέτρεψαν μία μόνο αποστολή (a single shipment) 8.000 τόνων σίτου στην Ελλάδα υπό την επίβλεψη του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για την ανακούφιση της παρούσας έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, οι δύο Κυβερνήσεις εξακολουθούν να υποστηρίζουν με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι εναπόκειται στον εχθρό να ταΐσει τις χώρες που καταλήφθηκαν από αυτόν και η πολιτική τους ως προς αυτό παραμένει ανεπηρέαστη από την εξαίρεση (exemption) που κρίθηκε αναγκαία να γίνει (which has found necessary to make) υπό τις ειδικές συνθήκες που υφίστανται στην Ελλάδα.³⁹⁵

Έτσι, λοιπόν, το Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου χαρακτηρίστηκε από μία εσωτερική αντίφαση. Ενώ δηλαδή είχε ιδρυθεί για να επιβάλλει τον οικονομικό αποκλεισμό στην κατεχόμενη Ευρώπη, βρέθηκε επιφορτισμένο με ένα μέρος της ευθύνης διάσπασης του αποκλεισμού για να σώσει την Ελλάδα που λιμοκτονούσε.³⁹⁶

Ο Αγγλικός Τύπος και η αγγλική κοινή γνώμη υποδέχθηκαν με πολλή συμπάθεια την απόφαση αυτή, αλλά δημοσιεύτηκαν επιστολές σε αγγλικές εφημερίδες πως το ευεργέτημα αυτό, το οποίο καλώς έπραξε η Αγγλική Κυβέρνηση υπέρ της Ελλάδας, θα έπρεπε να επεκταθεί και στους πληθυσμούς άλλων κατεχόμενων χωρών όπως του Βελγίου και της Νορβηγίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης, οι επιστολές αυτές αποτελούν μέρος προπαγάνδας που υποκινήθηκε εκ μέρους συμμαχικών κύκλων στην Αγγλία, οι οποίοι εξεπλάγησαν από την μοναδική αυτή επιτυχία της Ελληνικής Κυβέρνησης.

Ανεξάρτητα από το κατά πόσο οι χώρες αυτές υποφέρουν από έλλειψη τροφίμων όσο και η Ελλάδα ή λιγότερο, είναι αυτονόητο πως εάν επρόκειτο να επεκταθούν τα υπέρ της ανακούφισης των πληθυσμών μέτρα και σε άλλες κατεχόμενες χώρες, αυτό θα οδηγούσε με το πέρασμα του χρόνου σε άρση του αποκλεισμού, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν πρόκειται να δεχθεί η Αγγλική Κυβέρνηση, εκτιμών παράγοντες της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης.

«Σημειωτέον ότι και ως προς την Ελλάδα δεν πρόκειται περί άρσεως του αποκλεισμού, αλλά περί χορηγήσεως ορισμένης ποσότητας σίτου και εξασφάλισεως μεταφοράς περισσότερων προϊόντων, πάντοτε όμως μέσω Τουρκίας», διευκρινίζουν οι ίδιοι παράγοντες, οι οποίοι αποδίδουν το συγκεκριμένο ευεργετικό μέτρο, εκτός από τις πιέσεις της αγγλικής κοινής γνώμης, στις προσωπικές εκκλήσεις του Τσουδερού στον Τσώρτσιλ, στον οποίο επεσήμανε πως με την επιμονή τους στον αποκλεισμό θα χάσουν την επιρροή τους στην Ελλάδα. Αλλά και στην έκκληση του

³⁹⁴ Το συμπέρασμα αυτό των Συμμάχων έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τον ισχυρισμό πως οι Γερμανοί με σχέδιο επισιτισμού που κατέστρωσαν τον Νοέμβριο του 1941, μεριμνούσαν όχι για τους πεινασμένους, αλλά για την πολεμική τους μηχανή. Προκειμένου δηλαδή να έχουν στην διάθεση τους ανθρώπινο δυναμικό ικανό να δουλεύει στα εργοστάσια και τα μεταλλεία της χώρας, των οποίων τις πρώτες ύλες εκμεταλλεύονταν, αποφάσισαν να παραδώσουν στον ελληνικό λαό ελάχιστη ποσότητα τροφίμων, Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σ. 116.

³⁹⁵ Ενώ λοιπόν στο Υπόμνημα της 3^{ης} Ιανουαρίου 1942 ο Ήντεν παραιτείται από το αξίωμα περί αποκλειστικής ευθύνης του κατακτητή να διατρέφει τους κατακτημένους λαούς, σε αυτή την δήλωση του στο Αγγλικό Κοινοβούλιο που γνωρίζει πως θα λάβει δημοσιότητα θα διευκρινίσει πως τόσο η αγγλική, όσο και η αμερικανική κυβέρνηση εξακολουθούν να υποστηρίζουν με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι εναπόκειται στον εχθρό να ταΐσει τις χώρες που καταλήφθηκαν από αυτόν.

³⁹⁶ Woodhouse, *ό. π.*, σ. 75.

στον Ρούζβελτ, στον οποίο τόνισε πως αυτό που γίνεται με τον αποκλεισμό μοιάζει με τους βομβαρδισμούς των Γερμανών κατά άμαχων πληθυσμών. Τέλος, στις επί μήνες ενέργειες του Τσουδερού, ο οποίος δεν άφησε αχρησιμοποίητη την Κυβέρνηση, τον Τύπο, την Εκκλησία, το Κοινοβούλιο ή τις φιλανθρωπικές οργανώσεις της Αγγλίας.³⁹⁷

Εκτός από τους παραπάνω λόγους, η μεταστροφή της αγγλικής πολιτικής να άρει έστω και μερικώς τον αποκλεισμό οφείλεται και στην κατάρριψη του άλλοθι που συνήθιζε να προβάλλει η αγγλική πολιτική περί κατάσχεσης των εισαγόμενων τροφίμων από τους κατακτητές, το οποίο κλονίστηκε όχι μόνο από τις συνεχείς γερμανοϊταλικές εγγυήσεις που ανανεώνονται ενώπιον του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, αλλά και από την πρόταση να ανατεθεί σε εκπροσώπους ουδέτερων κρατών και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού ο έλεγχος της διανομής των τροφίμων.³⁹⁸

Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Ζάννα, Διευθύνοντα Σύμβουλο της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, η μεγαλύτερη προπαγάνδα υπέρ της αποστολής τροφίμων στην Ελλάδα επιτεύχθηκε με την μυστική και παράλληλα επικίνδυνη αποστολή στο εξωτερικό μέσω της Ελβετικής Πρεσβείας φωτογραφιών που παρουσίαζαν τα τρομακτικά αποτελέσματα της πείνας στον ελληνικό λαό. Οι περισσότερες από τις φωτογραφίες αυτές δημοσιεύτηκαν στο Λονδίνο σε ειδικό τεύχος, υπό τον τίτλο “Starvation in Greece”.

Υπεύθυνος της συγκέντρωσης των φωτογραφιών που παρουσίαζαν σκηνές της καθημερινής τραγωδίας του πληθυσμού της Αθήνας και του Πειραιά, ώστε να καταρτιστεί ένα αδιάψευστο ιστορικό στοιχείο, ήταν ο πρώην Διευθυντής της Γενικής Ασφάλειας Αθηνών και νυν υπεύθυνος της οργάνωσης διανομής τροφίμων σε παιδικά συστήματα, νοσοκομεία, φιλανθρωπικά ιδρύματα και φυλακές, Αριστοτέλης Κουτσουνάρης.

Ο Ζάννας υποστηρίζει πως η άρση του αποκλεισμού οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στη πίεση της κοινής γνώμης η οποία είχε εξαναστεί όταν είδε τις φωτογραφίες που φανέρωναν τα βάσανα ενός ολόκληρου ηρωικού λαού: Φωτογραφίες πλήθους υποσιτισμένων και άρρωστων παιδιών με έκδηλα τα φαινόμενα της αποβιταμίνωσης, παιδιά που μαζί με σκελετωμένα σκυλιά έψαχναν στα σκουπίδια των συσσιτίων των στρατευμάτων κατοχής, νεκροί από την πείνα οι οποίοι βρέθηκαν στους δρόμους ή τα σπίτια τους και μεταφέρονταν στο νεκροτομείο.³⁹⁹

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης Κουτσουνάρης επισημαίνει πως *«στην άρση του αποκλεισμού και την αποστολή των τροφίμων συντέλεσε μεγάλως και η διαφώτισις των λαϊκών μαζών και των Κυβερνήσεων των Συμμάχων Κρατών, που μπόρεσε να γίνει χάρις στις δύο σειρές φωτογραφιών, που είχαν ληφθεί κατά τον τραγικό χειμώνα του 1941-42, οι οποίες απεικόνιζαν όλες τις φάσεις του τότε φρικτού δράματος του Λαού μας και τις οποίες επέτυχαν να στείλω κατά τις αρχές του 1942 στον τότε Πρόεδρο της Ελευθέρας Κυβερνήσεως της Ελλάδος κ. Εμμανουήλ Τσουδερό στο Κάιρο, καθώς και στο Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού της Γενεύης, διά των μελών της Σουηδικής και Ελβετικής αποστολής»*.

Η σύλληψη της ιδέας για την συγκέντρωση των φωτογραφιών προέκυψε ως εξής, σύμφωνα με την μαρτυρία του Κουτσουνάρη: *«Επειδή οιαδήποτε περιγραφή, όσο ζωντανή κι αν ήταν, δεν θα ήταν δυνατόν να δώσει στον κόσμο που δεν ήξερε τι θα*

³⁹⁷ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 3^ο σημείωμα, Λονδίνο, 11 Φεβρουαρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

³⁹⁸ Φλάϊσερ, ό. π., σ. 224.

³⁹⁹ Ζάννας, ό. π., σσ. 25-26. Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 46/1 (Σχετικά με φωτογραφίες εχθρικής κατοχής), ΕΛ.Ι.Α. Αθήνας.

πει “πείνα” την ακριβή εικόνα της πραγματικότητας, σκέφτηκα πως αντί περιγραφής της κατάστασής του λαού μας να συγκεντρώσουμε φωτογραφίες, που να απεικονίζουν την κατάσταση αυτή. Μόνο έτσι θα δίναμε στον έξω κόσμο να καταλάβει ποιος κίνδυνος αφανισμού απειλούσε τον λαό μας. Η συγκέντρωση όλων των φωτογραφιών αυτών θα έπρεπε να γίνει όχι μόνο με σύστημα, αλλά και με μυστικότητα, γιατί ο κατακτητής αγρυπνούσε.

Ιδιαίτερως ελήφθη πρόνοια να απεικονιστεί η φρικτή κατάσταση των φτωχών παιδιών που άφηναν οι γονείς τους στο πρόχειρο Νοσοκομείο που ιδρύθηκε από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό στη Ριζάρειο Σχολή για την περίθαλψη εκείνων και ιδίως των παιδιών που έπεφταν στο δρόμο έτοιμα να ξεψυχίσουν από την πείνα. Έτσι, συγκεντρώθηκαν φωτογραφίες με τις οποίες καταρτίστηκαν δύο άλμπουμ, το ένα ξεχωριστό για την κατάσταση των παιδιών και των εφήβων και το άλλο γενικό για την κατάσταση του πληθυσμού.

Έτσι, μπόρεσε ο πληθυσμός των Συμμάχων Χωρών να λάβει μια ενεργέστερη εικόνα της μεγάλης δυστυχίας του ελληνικού λαού και του κινδύνου που διέτρεχε από την πείνα και τις αρρώστιες.

Μέλος της αποστολής της ΟΥΝΡΑ θα παραδεχτεί τον Δεκέμβριο του 1945 πως αν και το πράγμα διαδιδόταν επί πολλούς μήνες, μόνο όταν στάλθηκαν λαθραία από την Αθήνα προς το τέλος του 1941 οι πρώτες φωτογραφίες και έφτασαν στην Αγγλία και την Αμερική, μόνο τότε ο υπόλοιπος κόσμος κατανόησε πραγματικά ότι ο ελληνικός λαός υφίστατο έναν από τους τρομερότερους λιμούς που σημειώθηκαν ποτέ στην ιστορία.

Οι φωτογραφίες απεικονίζουν τους δρόμους της πρωτεύουσας, γεμάτους κορμιά γέρων και γυναικών που πεθαίνουν από την πείνα, γεμάτους σωρούς από σκουπίδια που τα ανασκαλεύουν σκύλοι, γάτες και άνθρωποι, ενώ διαβαίνουν περίπολοι καλοθρεμμένων και γεμάτων υγείας Γερμανών. Τα σώματα των παιδιών και των εφήβων εμφανίζονται ιδιαίτερα αδυνατισμένα, γεμάτα τρίχες, πρόωρα φυτρωμένες από την αδυναμία, με τα πόδια πρησμένα, με την κοιλιά φουσκωμένη, τους αγκώνες, το λαιμό και τα πόδια σκεπασμένα με το τραχύ λεπιδωτό δέρμα που προδίδει την πελάγρα. Κάτισχνοι άντρες κάνουν ουρά και περιμένουν να πάρουν κάτι από τα ελάχιστα απομεινάρια τροφίμων που πωλούνται ακόμα στα καταστήματα.

Οι εικόνες αυτές έδειχναν ζωντανά τι σήμαινε η Γερμανική κατοχή σε μια χώρα πτωχή [...].

Ο ίδιος ο Τσουδερός τον Ιούλιο του 1946 απέστειλε στον Κουτσουνάρη συγχαρητήρια επιστολή για την πολύτιμη αυτή εργασία, αναγνωρίζοντας πως αυτή πάρα πολύ βοήθησε στην επιτυχία των ποικίλων ενεργειών της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης πλησίον των συμμάχων για να επιτρέψουν αυτοί, παρά τις διατάξεις του πολεμικού αποκλεισμού να σταλούν τρόφιμα και σίτος από τον Καναδά με Σουηδικά πλοία.

Σύμφωνα με τον Κουτσουνάρη, ο δεύτερος σκοπός όλων όσων ασχολήθηκαν με την συγκέντρωση αυτών των φωτογραφιών ήταν να δώσουν αναμφισβήτητες αποδείξεις στην ιστορία για τον ανεξίτηλος στιγματισμό των κατακτητών που πέρασαν από την Ελλάδα. Το γεγονός αυτό είχε ενοχλήσει τόσο τους κατακτητές ώστε ενήργησαν, χωρίς αποτέλεσμα ευτυχώς, συστηματικές ανακρίσεις και έρευνες για την ανακάλυψη εκείνων που συγκέντρωσαν και έστειλαν τις φωτογραφίες αυτές στο εξωτερικό.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 46/1 (Σχετικά με φωτογραφίες εχθρικής κατοχής), ΕΛ.Ι.Α. Αθήνας.

Επιστρέφοντας στον Φεβρουάριο του 1942, ο Τσουδερός αποστέλλει Υπόμνημα σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα (το οποίο φέρει ημερομηνία 20 Φεβρουαρίου) με πολλούς αποδέκτες στο Λονδίνο, όπως: Αγγλούς αξιωματούχους, Πρέσβεις κρατών, τις εφημερίδες “The Times” και “The Observer”, τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, την Αγγλο-ελληνική Επιτροπή (Anglo-Hellenic Committee), την Ελληνική Επιτροπή του Αγγλικού Κοινοβουλίου (Anglo-Hellenic Greek Committee), το Βρετανικό Συμβούλιο (British Council) και το Υπουργείο του Οικονομικού Πολέμου (Ministry of Economic Warfare).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το Υπόμνημα στάλθηκε στον Υπουργό του Οικονομικού Πολέμου συνοδεύει επιστολής, στην οποία ο Τσουδερός υπογραμμίζει: «Ηθικώς ο αποκλεισμός δεν κερδίζει τίποτα εάν εγκαταλείπεται στον θάνατο ένα ηρωικό Έθνος, αν και η ευθύνη της εξάπλωσης του θανάτου είναι αποτέλεσμα της γερμανικής βαρβαρότητας. Αυτό είναι ασυζήτητο, αλλά είναι επίσης σωστό ότι η άρνηση ταχείας και ευρείας παροχής δεν συμφωνεί με την ανθρωπιστική συμπεριφορά που πρέπει οι Σύμμαχοι να τηρούν απέναντι σε συμμάχους εν καιρώ δυστυχίας [...]. Ως σύμμαχοι σας συμφωνούμε απόλυτα με την αρχή του αποκλεισμού, αλλά όπως είναι τα πράγματα τώρα ο αποκλεισμός της Ελλάδας δεν σημαίνει την καταστροφή των Γερμανών, αλλά την εξαφάνιση των Ελλήνων. Όπου υπάρχει τόσο μεγάλη δυστυχία κάθε τι σταματά εφόσον ο θάνατος παραλαμβάνει γυναίκες και παιδιά».

Σε έναν υποτιθέμενο ισχυρισμό πως έγιναν πολλά για τον επισιτισμό της Ελλάδας, ο Τσουδερός υποστηρίζει πως στην διάρκεια έξι μηνών δυστυχίας των Ελλήνων στάλθηκαν 8.000 με 10.000 τόνοι τροφίμων από την Τουρκία και ούτε ένα κιλό σίτου. Εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του για αυτή την περιορισμένη βοήθεια άνευ της οποίας η κατάσταση στην Ελλάδα θα ήταν «κόλασις επί της γης» ολοκληρώνει την επιστολή του λέγοντας: *«Επιτρέψατε μου να σας ειπώ κάτι με πλήρη ειλικρίνεια: Αυτό που γίνεται εις βάρος της Ελλάδος δεν είναι φιλόανθρωπον»*.⁴⁰¹

Στο Υπόμνημα αναφέρεται πως *«Η τραγική κατάσταση τροφίμων στην Ελλάδα είναι εδώ και καιρό γνωστή και παραδεκτή σε όλο τον κόσμο. Μέσω των παρακάτω γραμμών δεν επιχειρείται να αποδοθεί πλήρως η κατάσταση και σε όλη της τη φρίκη. Η Ελλάδα, πρώτη στην μάχη, είναι τώρα επίσης πρώτη στα βάσανα που ο εισβολέας έφερε μαζί του και που άγρια επιβάλλονται. Οι ακόλουθες λεπτομέρειες, που επιβεβαιώνονται από αξιόπιστους μάρτυρες, και μεταξύ άλλων, από τον αντιπρόσωπο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που πρόσφατα επισκέφτηκε την Αθήνα, δίνουν μια ιδέα της κόλασης που είναι η Ελλάδα σήμερα»*.

Τα κυριότερα σημεία του Υπομνήματος αφορούν πληροφορίες που ο Τσουδερός έχει φροντίσει ήδη να γνωστοποιήσει στον Ήντεν όπως το γεγονός ότι Έλληνες κυριολεκτικά πεθαίνουν στους δρόμους και η περισυλλογή τους γίνεται από αυτοκίνητα του δήμου (πολλοί από τους οποίους αγνώστων στοιχείων) και θάβονται σε μεγάλους λάκκους χωρίς φέρετρα λόγω έλλειψης ξυλείας και χρημάτων από τους άπορους. Ή οι εκτιμήσεις επίσημων φορέων για 30.000 έως 40.000 νεκρούς, στην πλειονότητα τους παιδιά, σε Αθήνα και Πειραιά το τετράμηνο από την 1^η Οκτωβρίου του 1941 έως την 26^η Ιανουαρίου του 1942. Πληροφορίες που, όπως αναφέραμε ήδη, αποτελούν στοιχεία που παρουσίασε στον Τσουδερό ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Junod, τον οποίο και επικαλείται στο Υπόμνημα.

Στο Υπόμνημα επίσης παρατίθεται από επίσημη πηγή πίνακας με στατιστικά στοιχεία γεννήσεων και θανάτων σε δήμους της περιφέρειας Αθηνών-Πειραιώς (όπως

⁴⁰¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Βύρωνας, Κοκκινιά, Νέα Ιωνία) στην διάρκεια του τριμήνου Αύγουστος-Οκτώβριος 1941 (όταν ακόμη η κατάσταση δεν είχε ακόμη επιδεινωθεί) συγκριτικά με την αντίστοιχη περίοδο του 1939.⁴⁰²

Στον πίνακα είναι εμφανής η μείωση των γεννήσεων και η κατακόρυφη αύξηση των θανάτων το 1941 στα περίχωρα Αθηνών και Πειραιώς, αλλά ο Τσουδερός τονίζει πως εξίσου τραγική είναι η κατάσταση σε ελληνικές πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και ο Βόλος, όπως και στα όμορφα νησιά της Ελλάδας και ιδιαίτερα στη Χίο και την Σύρο. Οι κάτοικοι της Σύρου τηλεγράφησαν στην Αθήνα «στείλτε αλεύρι ή φέρετρα». Κατά συνέπεια, οι πληροφορίες που θέλουν στην υπόλοιπη Ελλάδα τους θανάτους από πείνα και την εξάντληση να είναι περίπου 500 καθημερινά, θα πρέπει να εκληφθούν ως ακριβείς. Με άλλα λόγια, οι θάνατοι σε όλη τη χώρα αγγίζουν καθημερινά τους 900 ημερησίως-ένα πραγματικό φοβερό στοιχείο-εάν ληφθεί υπόψη πως η αιτία είναι η πείνα. Η κατάσταση θα ήταν εξίσου ανυπόφορη σε ανθρωπιστικό επίπεδο, ακόμη κι αν ένα μόνο άτομο επρόκειτο να πεθάνει από πείνα, διαβάζουμε στο Υπόμνημα.

Στη συνέχεια του Υπομνήματος αναφέρεται πως στην Ελλάδα υπάρχει έλλειψη σε όλα τα αγαθά, και ιδίως σε αλεύρι και ψωμί, το οποίο είναι η βάση της διατροφής των Ελλήνων, εξαιτίας της μείωσης της εγχώριας παραγωγής για λόγους που σχετίζονται είτε με τον πόλεμο ή με την κατοχή. Όλα τα παραπάνω στοιχεία επιβάλλουν την προσοχή κάθε ατόμου που ενδιαφέρεται για τους συνανθρώπους του, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για τους Έλληνες οι οποίοι, ακόμη και εν μέσω της μιζέριας τους, δεν έχουν υποκύψει στον εχθρό, αντίθετα του αντιστέκονται με κάθε μέσο. Στην πραγματικότητα, εξακολουθούν να είναι στρατιώτες και θα έπρεπε να γίνουν κάποια βήματα προκειμένου να προμηθευτούν τρόφιμα.

Τέλος, γίνεται αναφορά στην εξάπλωση των ασθενειών και στην πτώση του ηθικού των Ελλήνων, στην αύξηση της εγκληματικότητας, αλλά και στις επιδιώξεις των κατακτητών:

Οι ασθενείς που σπέρνουν τον όλεθρο μεταξύ των παιδιών της Ελλάδας είναι η διφθερίτιδα και ο κοκίτης. Μεταξύ άλλων, για άμεση ανακούφιση πρέπει να αποσταλούν φαρμακευτικοί οροί, αντιτυφικές ενέσεις, κινίνη για τα θύματα της ελονοσίας, μπουρνόλαδο για τα παιδιά που μαραζώνουν από εξάντληση και για τα οποία δεν υπάρχει γάλα. Η βοήθεια θα πρέπει να είναι ευρεία και ταχεία, διαφορετικά ο θάνατος θα συνεχίσει το έργο του και οι κατάρες από τις μητέρες θα πέσουν σε φίλους και εχθρούς. Γραφειοκρατικές καθυστερήσεις θα αποβούν τελικά μοιραίες.

Στην όλη εικόνα θα πρέπει να προστεθεί η δραματική πτώση της ηθικής του πληθυσμού. Κι αυτό συμβαίνει γιατί η ηθική αρχίζει να εξασθενεί μπροστά στη σκληρή φωνή της φύσης και μπροστά στην ανάγκη για αυτοσυντήρηση. Νεαρές μητέρες και κορίτσια λίγο πριν την ενηλικίωση επιδίδονται σε πορνεία προκειμένου να ταΐσουν τα παιδιά τους ή τους ηλικιωμένους γονείς τους.

Πολλοί μετατρέπονται σε τυμβωρύχους τη νύχτα και κλέβουν τα ρούχα των νεκρών ώστε να προστατευθούν από το κρύο ή να τα πουλήσουν για να αγοράσουν τροφή. Αυτές και άλλες φρικτές σκηνές παρέχουν όλο το υλικό που χρειάζεται για την περιγραφή της Κόλασης, ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολλούς ποιητές.

«Ο εχθρός χαρακτηρίζεται από σκοπιμότητα. Μαζί με το σώμα φιλοδοξεί να καταστρέψει και την ψυχή των Ελλήνων. Ο πολιτισμένος κόσμος, εκείνος που θυμάται

⁴⁰² Βλ. επίσης «Δελτίον Πληροφοριών περί Ελλάδος, υπ' αριθ.5 (Από 16 Νοεμβρίου μέχρι 15 Δεκεμβρίου 1941), Άγκυρα, 23 Δεκεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

*το όφελος του στην Ελλάδα του χθες και στην Ελλάδα του σήμερα, θα πρέπει να αντιταχθεί σε αυτές τις προσπάθειες με κάθε διαθέσιμο μέσο. Πρέπει να βοηθήσει την Ελλάδα να ζήσει βάζοντας στην άκρη ακόμη και τις σκληρές απαιτήσεις του αποκλεισμού. Πρέπει πάσει θυσία να κρατήσει ζωντανό ένα έθνος που αγωνιά και το οποίο, δεδομένου ότι δεν θα εξαφανιστεί, θα είναι έτοιμο να εγερθεί σαν ένας άντρας, όταν η ώρα έρθει, και να ενωθεί με εκείνους που θα παλέψουν για την απελευθέρωση της Ελλάδας και ολόκληρης της Ευρώπης από τους εισβολείς».*⁴⁰³

Η απήχηση του Υπομνήματος ήταν μεγάλη και προκάλεσε συγκίνηση όπως προκύπτει από τις απαντητικές επιστολές των παραληπτών.

Ο εκπρόσωπος της εφημερίδας “The Times” κάνει λόγο για ένα τρομερό ντοκουμέντο, που γίνεται αντιληπτό με την πρώτη ματιά, ενώ ο εκπρόσωπος της εφημερίδας “The Observer” δηλώνει βαθιά συγκινημένος και υπόσχεται να ζητήσει από τον Διπλωματικό Ανταποκριτή να προβεί σε ένα ένθερμο σχόλιο, ακόμη και σύντομο δεδομένων του περιορισμένου χώρου. Την βαθιά συγκίνηση του θα εκφράσει επίσης ο εκπρόσωπος της Αρχιεπισκοπής του Γιβραλτάρ παράλληλα με την θέλησή του να βοηθήσει.

Μεταξύ των αναγνωστών του Υπομνήματος, άλλοι ισχυρίζονται πως συμμερίζονται τις τραγικές συνθήκες της πείνας και ανυπομονούν να προσφέρουν την όποια βοήθεια μπορούν, άλλοι πως αναγνωρίζουν το Υπόμνημα που αναφέρεται στις πιο φρικτές συνθήκες της πείνας στην Ελλάδα, κάποιοι πως αισθάνονται βαθιά συμπάθεια για τους Έλληνες και θα υποστηρίξουν κάθε προσπάθεια που θα γίνει με σκοπό να ελαφρύνουν την κατάσταση ή πως το ζήτημα τροφίμων της Ελλάδας είναι συνεχώς στο μυαλό τους και άλλοι πως θεωρούν περιττό να περιγράψουν τι αισθάνονται από την στιγμή που το διάβασαν. Κάποιοι, αν και υπόσχονται να κάνουν ότι μπορούν ώστε να ανακουφίσουν τους Έλληνες από τα βάσανα τους, υπενθυμίζουν τις δυσκολίες του αποκλεισμού αναφορικά με το γεγονός ότι πολλές άλλες κατεχόμενες χώρες που επίσης βρίσκονται σε επισιτιστική ανάγκη ενδεχομένως να μην κατανοήσουν την ιδιαίτερη μεταχείριση υπέρ της Ελλάδας.

Το Foreign Office χαρακτηρίζει την επισιτιστική κατάσταση που περιγράφει το Υπόμνημα ως μία τραγική ανταμοιβή για την γενναιότητα των γιων της Ελλάδας, της οποίας γνώστες είναι οι Σύμμαχοι, καταλήγοντας πως τα βάσανα και το σθένος των Ελλήνων δεν ξεχνιούνται και δεν πρόκειται να ξεχαστούν. Ο εκπρόσωπος του Υπουργείου του Οικονομικού Πολέμου θα αναφερθεί στην επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα ως μια τραγική ιστορία και θα διαβεβαιώσει τον Πρωθυπουργό πως θα φροντίσει να διαβάσουν όλοι στο Υπουργείο το Υπόμνημα, ενώ ο ίδιος ο Υπουργός χαρακτηρίζει τις συνθήκες που περιγράφονται στο Υπόμνημα ως φοβερές. «Δεν μπορώ να φανταστώ ότι πιστεύετε πως είμαστε αδιάφοροι ως προς αυτές», αναφέρει ο Υπουργός, ενημερώνοντας εμπιστευτικά τον Τσουδερό πως επιπλέον μέτρα μελετώνται.

Η Αγγλο-ελληνική Επιτροπή εκφράζει την ελπίδα να μπορέσει να ασκήσει πιέσεις ώστε πλοία με τρόφιμα να φτάσουν στους ηρωικούς Έλληνες, ενώ η Ελληνική Επιτροπή του Αγγλικού Κοινοβουλίου θα ισχυριστεί πως πολλά μέλη της θα εξακολουθήσουν να έχουν το νου τους στην υπόθεση και να πιέζουν την Κυβέρνηση. Αναφέρουν ωστόσο πως σε συνομιλία που είχαν μέλη της με τον Ήντεν, διαπίστωσαν πως ο Άγγλος Υπουργός Εξωτερικών ήταν πλήρως ενημερωμένος για το

⁴⁰³ “Memorandum on the food situation in Greece” (London, February 1942), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή E, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 031, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ., βλ. επίσης Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή B, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 255, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

επείγον του θέματος και αρκετά αισιόδοξος πως περισσότερη και πιο τακτική βοήθεια θα εξασφαλιστεί αργότερα. Στην απαντητική επιστολή επισημαίνεται επίσης πως σε σχετική ερώτηση στο Κοινοβούλιο, ο Άγγλος Πρωθυπουργός απόφυγε να δώσει οριστικές διαβεβαιώσεις.

Τέλος, η Αρχιεπισκοπή του Canterbury χαρακτηρίζει το Υπόμνημα επίσης φρικτό και παρά το γεγονός πως η κατάσταση της Ελλάδας ήταν ήδη γνωστή, οι λεπτομέρειες που παρουσιάζονται σε αυτό αποδεικνύουν πως η σοβαρότητα της επισιτιστικής κρίσης δεν είναι υπερβολή. Γι' αυτό τον λόγο, ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, δεσμεύεται να έρθει εκ νέου σε σχετική επικοινωνία με τον Ήντεν.⁴⁰⁴

Ολόκληρο τον Φεβρουάριο, συνεχίζονται στο Λονδίνο οι διαπραγματεύσεις προκειμένου να επιτραπεί η αγορά και μεταφορά τροφίμων στην Ελλάδα, με τον Τσουδερό να ενημερώνει την Πρεσβεία στην Άγκυρα πως η Κυβέρνηση δεν διστάζει μπροστά σε θυσίες και δαπάνες, αλλά θεωρεί απαραίτητο να ενεργήσουν εντός ενός πλαισίου στενής συνεργασίας με τους Συμμάχους συμβουλευοντας να αποφευχθούν παρεξηγήσεις που θα οδηγούσαν ενδεχομένως σε βραδύτητα ακόμη και σε ματαίωση του επιδιωκόμενου σκοπού.⁴⁰⁵

Κατά την συνάντηση του Τσουδερού με τον Ήντεν την 10^η Φεβρουαρίου 1942, ο Άγγλος Υπουργός Εξωτερικών τον διαβεβαίωσε πως ο επισιτισμός της Ελλάδας θα συνεχιστεί και πως αντιμετωπίζεται ως ένα ζήτημα υψίστης σπουδαιότητας και με όλη την συμπάθεια που αισθάνονται για την γενναία Ελλάδα.⁴⁰⁶

Την 25^η Φεβρουαρίου, ο Τσουδερός αποδεχόμενος πρόσκληση του Ήντεν, στην διάρκεια της ωριαίας συνομιλίας τους σχετικά με τον επισιτισμό της Ελλάδας, ο Άγγλος Υπουργός Εξωτερικών επανέλαβε το μεγάλο ενδιαφέρον του να δοθεί βοήθεια στην Ελλάδα, συνιστώντας παράλληλα εχεμύθεια και όχι θόρυβο μέσω των εφημερίδων για τις υποσχέσεις του. Επίσης, ρητά του δήλωσε πως δεν είναι εφικτό να αγοραστούν τρόφιμα χωρίς ειδικής κάθε φορά συγκατάθεσης τους παρά μόνο στην Τουρκία, ενώ απέκλεισε κατηγορηματικά την αγορά της Μέσης Ανατολής. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της συνάντησης τους, ο Τσουδερός τηλεγράφησε στους Αντιπροέδρους και Υπουργούς της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης και Πρεσβευτές της Ελλάδας σε Κάιρο και Άγκυρα πως «δεν δύναμαι παρά να είμαι ευχαριστημένος».⁴⁰⁷

Στο μεταξύ, οι πληροφορίες που καταφτάνουν στον Ραφαήλ θέλουν την κατάσταση στην Ελλάδα να έχει επιδεινωθεί εξαιτίας της μακράς διακοπής της αποστολής τροφίμων από την Τουρκία, που οδήγησε στην ολοσχερή διακοπή των συσσιτίων, η οποία συνέπεσε με τον περιορισμό της μερίδας του άρτου το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Φεβρουαρίου, ενώ η επταήμερη διακοπή της διανομής άρτου επιδείνωσε την κατάσταση. Ο πληθυσμός προσπαθεί να κρατηθεί στη ζωή με μικρή ποσότητα σταφίδας που του διανέμεται. Η θνησιμότητα καταγράφει αύξηση, αλλά

⁴⁰⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 007, 010, 011, 014, 017, 018, 019, 020, 022, 024, 025, 026, 028, 039 Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ., Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 055, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁰⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 119, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁰⁶ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 4^ο σημείωμα, Λονδίνο, 25 Μαρτίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁴⁰⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 145, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

σύμφωνα με αντιπρόσωπο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού το ποσοστό δεν είναι σημαντικό.

Με την άφιξη όμως νέου φορτίου από την Τουρκία τα συσσίτια επαναλειτούργησαν και επαναλήφθηκε η διανομή του άρτου, ενώ αναμένεται εναγωνίως κι άλλο φορτίο σίτου μέρος του οποίου θα διατεθεί με τη μορφή πλιγουριού σε συσσίτια προκειμένου να εξασφαλιστεί η λειτουργία τους. Σύμφωνα με τον Ερυθρό Σταυρό πρέπει απαραίτητως να αυξηθεί ο αριθμός των μερίδων που διανέμονται καθώς πλέον και οι αστικές τάξεις εξαντλούνται και πλήττονται.⁴⁰⁸

Την 27^η Φεβρουαρίου, ο ραδιοφωνικός σταθμός Αθηνών μεταδίδει ανακοίνωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, Δαμασκηνού σύμφωνα με την οποία:

α) οι Αρχές Κατοχής παρέχουν ευχαρίστως την άδεια εισαγωγής στην Ελλάδα των 8.000 τόνων σίτου, β) τα σκάφη τα οποία θα πραγματοποιήσουν την μεταφορά του σίτου θα επιστρέψουν ανενόχλητα και ασφαλή αμέσως μετά την εκφόρτωση και γ) ο σίτος θα διατεθεί αποκλειστικά προς διατροφή του αστικού ελληνικού πληθυσμού.

Οι εγγυήσεις παρέχονται με την προϋπόθεση η ημέρα του απόπλου των σκαφών να ανακοινώνεται δεκαπέντε ημέρες νωρίτερα με σκοπό την έγκαιρη λήψη εξασφαλιστικών μέτρων εκ μέρους των αρχών κατοχής.⁴⁰⁹

Με την θαρραλέα ανακοίνωση του Αρχιεπισκόπου αποκαλύφθηκε ότι η αγγλική κυβέρνηση φέρει αποκλειστικά την ευθύνη που ακόμη δεν έφτασαν στην Ελλάδα οι 8.000 τόνοι σίτου, διαβάζουμε στο *Ελεύθερον Βήμα*. Η αποκατάσταση της αλήθειας από το στόμα του Μακαριότατου έκλεισε το στόμα της ψευδολόγου αγγλικής προπαγάνδας και οι ραδιοφωνικές εκπομπές των αντιπάλων δεν είχαν λέξη σχετικά με το ζήτημα,⁴¹⁰ σύμφωνα με την αθηναϊκή εφημερίδα.

Η πατρινή εφημερίδα *Τηλέγραφος* δημοσιεύει τηλεγράφημα του αντιπροσώπου του βερολινέζικου πρακτορείου στην Αθήνα στο οποίο αναφέρεται πως το γεγονός ότι ο ραδιοφωνικός σταθμός του Λονδίνου δεν απάντησε στην ανακοίνωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών σχετικά με τον προοριζόμενο για την Ελλάδα σίτο, αποτελεί υπεκφυγή χαρακτηριστική της ενοχής της Αγγλίας για την πείνα του ελληνικού λαού.⁴¹¹

Τέλη Φεβρουαρίου, η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* (Βόλου) σχολιάζει πως με την επικείμενη παραλαβή νέων τροφίμων από την Τουρκία, με τα τρόφιμα της αποστολής του Πάπα (όπως γάλα από Ελβετία και άλευρα από Ουγγαρία) και με τον αναμενόμενο κατάπλους στον Πειραιά του σιτοφορτίου των 8.000 τόνων, αν δεν βελτιωθεί η επισιτιστική κατάσταση, πάντως δεν θα επιδεινωθεί.⁴¹²

⁴⁰⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. ΙΙΙ, α.ε. 322, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁰⁹ «Ανακοινώσεις του Αρχιεπισκόπου», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 28 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴¹⁰ «Ποιοι πράγματι ευθύνονται», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 4 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴¹¹ «Ποιοι ευθύνονται πραγματικώς διά την πείναν του ελληνικού λαού», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Τετάρτη, 4 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴¹² «Μπορούμε να περάσουμε την επικίνδυνο καμπή», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), «Ο Πάπας απέστειλε τρόφιμα εις την Ελλάδα», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τετάρτη, 25 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Τον Μάρτιο, η εφημερίδα *Νέα Ευρώπη* παραδέχεται πως η επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας δεν είναι ευνοϊκή, επιρρίπτοντας ξανά τις ευθύνες στον απάνθρωπο αποκλεισμό πείνας της Αγγλίας.⁴¹³

Ο Τσολάκογλου σε εγκύκλιό του επισημαίνει την προσπάθεια που καταβάλει η Κυβέρνηση για την αντιμετώπιση του κινδύνου που διατρέχει την ελληνική φυλή από τον υποσιτισμό διευκρινίζοντας πως απαιτείται η προσπάθεια όλων των Ελλήνων ώστε να μην μετανοήσουν που ο αδέκαστος ιστορικός του μέλλοντος θα τους στηλιτεύσει για την έλλειψη αλληλεγγύης που παρατηρείται.

Ο κατοχικός πρωθυπουργός χαρακτηρίζει εγκληματική την εγωιστική αντίληψη να ζήσει το «εγώ» μας και οι λοιποί να πεθάνουν και κάποιοι να πλουτίζουν ενώ είναι βέβαιοι ότι οι ομοεθνείς τους πεθαίνουν της πείνας. «Θα είναι βεβαρυμένη η συνείδηση σας στο μέλλον όταν θρηνήσουμε την εξολόθρευση της φυλής μας. Τι θα την κάμωμεν την Μεγάλη Ελλάδα που ονειρευόμεθα όταν εκλείψουν οι Έλληνες;»,⁴¹⁴ αναφέρει χαρακτηριστικά.

Τον ίδιο μήνα, στην πρωτεύουσα της φασιστικής Ιταλίας σε συνεδρίαση της Επιτροπής Επισιτισμού, Διανομών και Τιμών αποφασίστηκε η μείωση της μερίδας του άρτου κατά 25%, οπότε πλέον θα διανέμονται 150 γραμμάρια ανά άτομο καθημερινά. Η μείωση αποφασίστηκε συνεπεία της διετούς ανεπαρκούς εσοδείας λόγω αντίξοων μετεωρολογικών συνθηκών, της μείωσης των δυνατοτήτων εισαγωγής όπως επίσης και λόγω της διαθέσεως σιτηρών στα εδάφη που προσαρτήθηκαν στην Ιταλία και της αποστολής 50.000 τόνων σίτου στην Ελλάδα.

Εκτός από το γεγονός ότι οι κατεχόμενες χώρες θεωρούνται προσαρτημένες στην Ιταλία, εντύπωση προκαλεί σχόλιο ιταλικής εφημερίδας πως στο Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Δανία, τη Νορβηγία, την Βοημία, την Πολωνία, την Σερβία και την Ελλάδα θα υπήρχε λιμός εάν οι Δυνάμεις του Άξονα δεν αποφάσιζαν να επέμβουν με την υψηλή ανθρωπιστική τους έννοια. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η οποία προσπαθεί να δικαιολογήσει την μείωση της μερίδας του άρτου, οι επισιτιστικοί περιορισμοί υιοθετούνται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (στην Αγγλία ενώ η κυβέρνηση είχε υποσχεθεί να μην θίξει τα προοριζόμενα για τον αστικό πληθυσμό τρόφιμα, η διανομή γίνεται πλέον με δελτία) και κάνει λόγο για ομοιογενή πειθαρχία η οποία πλήττει όλες τις εμπόλεμες χώρες της Ευρώπης και τα ουδέτερα κράτη.⁴¹⁵

Επίσης, για την Ιαπωνία η εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών* υποστηρίζει πως δεν υφίσταται επισιτιστικό πρόβλημα και πως ο ανεφοδιασμός του πληθυσμού σε τρόφιμα είναι επαρκής και ενεργείται από δικούς της πόρους, κυρίως από προϊόντα καλλιέργειας, καθώς και από αποικίες της (Κορέα, Φορμόζη) με τους πλείστους των χωρικών της να τρώνε ένα μίγμα από ρύζι και κριθάρι, ενώ μέγιστη επίσης είναι και η κατανάλωση ιχθύων.⁴¹⁶

Ο Πληρεξούσιος του Ράιχ για την Ελλάδα, Άλτεμπουργκ, πληροφορεί τον Τσολάκογλου πως την 14^η Μαρτίου επήλθε στη Ρώμη συμφωνία μεταξύ των κυβερνήσεων της Ιταλίας και του Ράιχ με σκοπό την ανακούφιση της ελληνικής οικονομίας. Λαμβάνοντας υπόψη την δύσκολη επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα, η συμφωνία προβλέπει περιορισμό των εξόδων κατοχής και ουσιαστική διευκόλυνση

⁴¹³ «Η επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδος», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 25 Μαρτίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁴¹⁴ «Πως θα περισωθή η φυλή μας από την εξολόθρευση», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Τρίτη, 3 Μαρτίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Βλ. επίσης Αρχείο Νικόλαου Λιανόπουλου, ΦΑΚ. 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁴¹⁵ «Τα επισιτιστικά ζητήματα της Ιταλίας», *Ακρόπολις*, Κυριακή, 15 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴¹⁶ «Η επισιτιστική κατάσταση της Ιαπωνίας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 7 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

της επισιτιστικής κατάστασης του ελληνικού λαού μέσω διευκολύνσεων στις μεταφορές και διακοπής της εξαγωγής σε Γερμανία και Ιταλία της σταφίδας, σουλτανίνας, ξηρών σύκων, εσπεριδοειδών, αμυγδάλων, ελαίων και χαρουπιών. Είναι αξιοσημείωτο πως τα παραπάνω μέτρα χαρακτηρίζονται από τον Άλτεμπουργκ ως θυσίες εκ μέρους της Γερμανίας και Ιταλίας σε μια εποχή που οι οικονομικές τους δυνάμεις έχουν ενταθεί στο έπακρο.⁴¹⁷

Ωστόσο, το επισιτιστικό πρόβλημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον υψηλό πληθωρισμό που προήλθε συνεπεία της καταβολής υπέρογκων και δυσανάλογων, από απόψεως οικονομικής δυνατότητας, εξόδων κατοχής. Ο πληθωρισμός με την μορφή όσο και την έκταση που εμφανίζεται στην Ελλάδα αποτελεί μοναδικό φαινόμενο που δεν απαντάται σε άλλη κατεχόμενη χώρα. Καταπιέζει τους οικονομικά αδύνατους, προκαλεί συνεχή ύψωση των τιμών, αποτελεί την χειρότερη μορφή φορολογίας και επιφέρει πλήρη οικονομική εξάρθρωση. Καθώς αρχίζει να αποβαίνει καταστρεπτικός για την τύχη της δραχμής και της εθνικής οικονομίας επιβάλλεται η κατάπαυση του. Επομένως, το ζήτημα του πληθωρισμού είναι το κυριότερο ζήτημα, η μη λύση του οποίου οδηγεί τον τόπο σε πλήρη καταστροφή και αποσύνθεση⁴¹⁸ επιτείνοντας παράλληλα το επισιτιστικό πρόβλημα.

«Η μεγάλη πλειονότητα του λαού διεξάγει μια γιγαντιαία πάλη με το θάνατο», γράφει τον Μάρτιο ο αρχισυντάκτης του *Τηλέγραφου* Πατρών, Δ. Λάγαρης. «Κάθε μέρα που περνά η πάλη αυτή γίνεται όλο και σκληρότερη και πιο αγωνιώδης. Παλεύουν ο εργάτης, ο υπάλληλος, ο εργάτης του πνεύματος και της επιστήμης, ο επαγγελματίας, ο μικροαστός. Παλεύουν απεγνωσμένα. Και ενώ η πάλη αυτή προχωρεί προς το πιο κρίσιμο σημείο της, το Κράτος στέκει απαθής και ανάλγητος θεατής με συμπαραστάτες τους εκπρόσωπους τους κεφαλαίου και την τάξη των νεόπλουτων, που εμπορεύονται την δυστυχία και τον θάνατο του λαού για να θησαυρίζουν προσφέροντας μόνο αδιαφορία», αναφέρει με τόλμη ο αρχισυντάκτης.⁴¹⁹

«Το πιο άγριο συναπάντημα της πείνας που θα 'κανε ποτέ ο άνθρωπος ως τώρα.

Οι δρόμοι αντηχούν: Πεινάω, τα μάτια ικετεύουνε, πεινάω, τα χέρια απλώνονται, πεινάω. Σε κάθε στρίψιμο του δρόμου κι από ένας ξαπλωμένος χάμω. Άλλος ξεψύχησε, άλλος θα ξεψυχήσει τώρα εδώ μπροστά στα μάτια σου. Άλλος σέρνεται με τα τέσσερα για να σε προφτάσει και να σου κάνει νόημα, πεινάω.

Αφού είσαι όρθιος εσύ, μπορείς να στέκεσαι, μπορείς να περπατάς, εσύ δε θα πεινάς. Κι όμως, πεινάς κι εσύ. Όλοι πεινάνε.

*Πεινάνε οι άνθρωποι τη μέρα και τη νύχτα. Πεινάνε οι άνεργοι. Πεινάνε κι εκείνοι που δουλεύανε. Πεινάνε το πρωί όταν πηγαίνουν στη δουλειά τους, πεινάνε όσο δουλεύουνε, πεινάνε όταν βγούνε απ' τη δουλειά. Και ξέρουνε ότι γυρίζοντας στα σπίτια τους δε θα βρουν ούτε ψωμί ούτε φαί για να χορτάσουνε».*⁴²⁰

«Το λέγαμε και δεν το πιστεύαμε. Δεν πιστεύαμε ότι μπορούσε να πεθαίνουν άνθρωποι στον δρόμο από αστία. Περιμέναμε με τον πόλεμο να μας λείψουν ορισμένα τρόφιμα, αλλά να μας λείψει πέρα για πέρα το ψωμί, δεν το έβαζε ο νους μας. Η πείνα φανταζόμασταν ότι είχε την έννοια της έλλειψης του ρυζιού, του καφέ, του βουτύρου, του αυγού, όχι όμως και της έννοια της στέρησης μιας έστω μπουκιάς

⁴¹⁷ Επιστολή (Αθήνα, 23 Μαρτίου 1942), Α351Υ2F211, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.

⁴¹⁸ «»Επί του τρόπου της αντιμετώπισης του δημοσιονομικού προβλήματος», Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

⁴¹⁹ «Η φωνή του λαού», *Τηλέγραφος* (Πατρών), Σάββατο, 7 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών. Για την αρθρογραφία του Λάγαρη βλ. παρακάτω.

⁴²⁰ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 63-64.

ψωμιού σε σημείο που να έχουμε ήδη πολλούς θανάτους από πείνα. Όχι, αυτό δεν το υπέθετε κανείς. Και όμως, ο μισός πληθυσμός της Ελλάδας δεν έχει σήμερα τίποτε απολύτως να διατραφεί και «πήρε την κάτω βόλτα. Φθίνει και τραβάει προς τον θάνατο», γράφει ο *Ταχυδρόμος* (Βόλου) αρχές Μαρτίου, προτρέποντας τον Κλήρο και τις επιστημονικές οργανώσεις να αναλάβουν να συγκινήσουν τους ισχυρούς παράγοντες του εξωτερικού ώστε να προληφθεί ο εξ ασιτίας θάνατος που απειλεί εκατομμύρια Έλληνες.⁴²¹

Μέσα Μαρτίου, ο Έλληνας Πρεσβευτής στην Άγκυρα τηλεγραφεί πως η από κοινού προσπάθεια με τον Πρεσβευτή της Αγγλίας και τον αντιπρόσωπο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για την επίτευξη άδειας εξαγωγής τροφίμων για τα νησιά, απέτυχε. «Είμαστε αναγκασμένοι να θυσιάσουμε τα νησιά για την πρωτεύουσα, όπου οι ανάγκες επισιτισμού είναι ανώτερες, αλλά αυτό γεννά τα δίκαια παράπονα των κατοίκων των νησιών»,⁴²² αναφέρει ο Ραφαήλ, τον οποίο απασχολεί ιδιαίτερος η κατάσταση της Σάμου και της Χίου όπου η θνησιμότητα παρουσιάζει αυξητική τάση καθώς οι Ιταλοί απαγορεύουν την εκεί αποστολή τροφίμων από την Τουρκία.⁴²³

Την ίδια χρονική περίοδο, μελετώνται με πρωτοβουλία του Ζάννα οι συνέπειες του επισιτιστικού προβλήματος στην παιδική ηλικία, ο αντίκτυπος του οποίου εκδηλώθηκε σε μεγαλύτερη έκταση μεταξύ των παιδιών των μεγάλων ιδίως αστικών κέντρων και σε μεγαλύτερο βαθμό στην Πρωτεύουσα και τον Πειραιά.

Πρώτη εκδήλωση της από Μαΐου του 1941 αρχικά μεγάλης και μετέπειτα ολοσχερούς σχεδόν έλλειψης τροφίμων, ήταν η διακοπή των μαθητικών συσσιτίων και στην συνέχεια ο περιορισμός του χορηγούμενου γάλακτος σε μικρό μόνο αριθμό βρεφών μέχρι ενός έτους και η ολοκληρωτική σχεδόν διακοπή της χορήγησης άλλων ειδών σε παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών. Οι περιορισμένες ποσότητες ριζάλειου, σταφίδας και άλλων παρεμφερών ειδών που χορηγούσε ο Ερυθρός Σταυρός σε μικρό αριθμό παιδιών δεν ήταν αξιόλογες λόγω ελλείψεως ή δεσμεύσεως των διαφόρων ειδών.

Από το θέρος του 1941 οι δυσκολίες για την συντήρηση των παιδιών επεκτάθηκαν και στη μεσαία τάξη. Το γάλα καθημερινά λιγότευε για να καταστεί σπάνιο είδος λόγω της σφαγής των αγελάδων, ελλείπει μέσω διατροφής τους, ενώ τα άλλα είδη συντηρήσεως εξαφανίζονταν διαδοχικά και οι λίγες υπάρχουσες ποσότητες διοχετεύονταν στην μαύρη αγορά όπου πωλούνταν σε πολύ δυσπρόσιτες τιμές. Η καθημερινή αλματική πτώση της αγοραστικής αξίας της δραχμής, η επέκταση της ανεργίας και ο εξευτελισμός των μισθωτών είχαν τραγικό αντίκτυπο και στα παιδιά των αστικών τάξεων, τα οποία από διατροφικής απόψεως, δεν βρίσκονται πλέον σε καλύτερη μοίρα από τα παιδιά των άπορων τάξεων.

Από τον Νοέμβριο του 1941, οπότε οι ελλείψεις των μέσων διατροφής άρχισαν να εμφανίζονται υπό μορφή πραγματικού λιμού, άρχισε και το φρικτό δράμα των παιδιών της Ελλάδας με αυξανόμενη τραγικότητα.

Υπό συνθήκες αληθούς λιμού ήταν φυσικό να αμβλυνθεί και η στοργή και το ενδιαφέρον των γονέων προς το παιδί, του οποίου η συμβολή στην διατροφή της οικογένειας, και στη βρεφική ακόμη ηλικία, θεωρήθηκε επιβεβλημένη και αναπόδραστη. Τους περιορισμούς της εκτός του οίκου διατριβής διαδέχθηκε, λόγω

⁴²¹ «Η τραγωδία του ελληνικού λαού», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Παρασκευή, 6 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴²² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. III, α.ε. 007, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴²³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 065, 100, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

και της διακοπής των μαθημάτων στα σχολεία, η αναγκαστική ανοχή στην ολόημερη απουσία του παιδιού εκ του πατρικού οίκου, είτε προς εξασφάλιση μέσω προσωπικών του φροντίδων της διατροφής του, ή ακόμη και για την εξεύρεση οποιουδήποτε μέσου τροφής και για τα λοιπά μέλη της οικογένειας.

Έτσι, οι τάξεις των αλητών αυξάνονται καθημερινά με παιδικά στελέχη, τα οποία και αν διασωθούν από τον εκ πείνης θάνατο είναι μοιραία καταδικασμένα στον ηθικό θάνατο και στην πύκνωση των τάξεων των κακοποιών.

Η Πλατεία Ομονοίας, η κεντρικότερη των Αθηνών, παρουσιάζει το θλιβερό θέαμα εκατοντάδων μικρών αλητών προερχόμενων από όλα τα σημεία των Αθηνών, του Πειραιά και των Προαστίων, ακόμη και από χωριά 50χλμ. μακριά. Ρακένδυτοι, σκελετωμένοι, ωχροί, με ψείρες, τείνουν χείρα επαιτείας στους διερχόμενους, ανασκαλεύουν διαπληκτιζόμενοι τα απορρίμματα για εύρεση τροφής, την οποία διεκδικούν από τα σκυλιά, είτε επιχειρούν να κλέψουν τον ανύποπτο διαβάτη.

Επί της πλατείας και πάνω από τη σχάρα του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου, από την οποία αναδύεται η θερμότητα της ηλεκτρικής ενέργειας, είναι ξαπλωμένα για να ζεσταθούν αλητόπαιδα, μαζί με άτομα κατώτερης ηθικής, των οποίων γίνονται ακούσια όργανα και μέσα καρποφόρας εκμετάλλευσης.

Αυτές οι εικόνες παρουσιάζονται επίσης σε κάθε πλατεία ή κεντρική οδό, μπροστά από εστιατόρια, πολυκατοικίες και οικήματα διαμονής στρατιωτών του Στρατού Κατοχής, όπου αναμένουν να βρουν λίγη τροφή και στα υπολείμματα των φαγητών και των συσσιτίων τους.

Το θέαμα ολόκληρων οικογενειών από σκελετωμένες μητέρες με βρέφη στους στείρους μαστούς τους και δύο ή τρία μεγαλύτερα παιδικά φαντάσματα να κλαίνε και να ριγούν στα πόδια τους στο κέντρο και τις συνοικίες των Αθηνών και του Πειραιά, όπως και το θέαμα εγκαταλελειμμένων βρεφών και παιδιών είναι τόσο σύνηθες, όπως και το θέαμα μητέρων που μόνες τους μεταφέρουν τα νεκρά παιδιά τους στα νεκροταφεία και τα εγκαταλείπουν αδάκρυτα προς ταφή, σπεύδοντας να συνεχίσουν την επαιτεία τους για να εξασφαλίσουν λίγη τροφή στα άλλα ετοιμοθάνατα παιδιά τους.

Δεν είναι επομένως παράδοξο που ο δείκτης της θνησιμότητας μεταξύ των βρεφών και των μέχρι 10 ετών παιδιών έχει εικοσαπλασιαστεί και καθημερινά αυξάνεται, όχι μόνο λόγω της έλλειψης παντελούς τροφής, αλλά και λόγω της αδυναμίας των παιδικών στομάχων να εθιστούν στην μονότονη από όσπρια σχεδόν και συνήθως άνευ άρτου τροφή, στην οποία δύσκολα εθίζονται και τα μεγαλύτερης ηλικίας παιδιά.

Παράλληλα με την έλλειψη των ειδών διατροφής (λιπαρών ουσιών, ζωικών λευκωμάτων, ελαίου, άρτου, γάλακτος, σταφίδας) βαίνει και η έλλειψη των μέσων τονώσεως (μυρουνέλαιου, βιταμινών, τονωτικών χημικών παρασκευασμάτων) των εξασθενημένων οργανισμών των παιδιών και των μέσων καθαριότητας (σαπούνι), τα οποία έχουν προ πολλού εκλείψει.

Στις συνέπειες επομένως της αποβιταμίνωσης προστίθενται και οι προερχόμενες από την έλλειψη στοιχειώδους καθαριότητας ενισχύοντας τους κινδύνους αναπτύξεως μολυσματικών ασθενειών κατά το θέρος, στα πλαίσια της γενικής ακαθαρσίας που επικρατεί στην Πρωτεύουσα λόγω έλλειψης μέσων καθαριότητας.

Επομένως, το πρόβλημα της διάσωσης των παιδιών προβάλλει με όλη του την τραγικότητα. Αν ληφθεί υπόψη ότι η έννοια της απορίας επεκτείνεται στο 70% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας και ότι στον αριθμό αυτό περιλαμβάνονται πολύτεκνες τάξεις, συνάγεται το θλιβερό συμπέρασμα ότι το 80% των παιδιών της Ελλάδας απειλούνται από τον εξ' ασιτίας θάνατο ή την ηθική καταστροφή.

Προκειμένου να ανακοπεί ο μοιραίος δρόμος των παιδιών προς τον εξ αστίας θάνατο, επιβάλλεται η αποστολή στην Ελλάδα μεγάλων ποσοτήτων συμπυκνωμένου γάλακτος, βιταμινών και σαπουνιού και ασφαλώς τροφίμων κατάλληλων για την παιδική ηλικία.⁴²⁴

Η παρατηρούμενη έλλειψη τροφίμων στην Ευρώπη έχει την αιτία της πρωτίστως στον απάνθρωπο αγγλικό αποκλεισμό και δευτερευόντως στα πολεμικά γεγονότα που αποτελούν επιβάρυνση του επισιτιστικού ζητήματος, καθώς εκατομμύρια ανδρών υπηρετούν στα όπλα με αποτέλεσμα να μειώνεται η γεωργική παραγωγή, οι οποίοι επιπλέον πρέπει να διατραφούν, ανταπαντά η γερμανική προπαγάνδα σε έκθεση του Λονδίνου που κάνει λόγο για μεγάλες επισιτιστικές δυσχέρειες, ακόμη και πείνα σε όλες τις κατεχόμενες υπό την Γερμανία χώρες.

Αν και η προπαγάνδα του Λονδίνου, αποδίδει όλα τα δεινά των ευρωπαϊκών λαών στην «γερμανική μέθοδο», δηλαδή την αφαίρεση τροφίμων από όλες τις κατεχόμενες χώρες, η γερμανική προπαγάνδα επαναλαμβάνει πως ο αγγλικός αποκλεισμός που στρέφεται εναντίον γυναικόπαιδων και άμαχου πληθυσμού αποτελεί την ουσιώδη αιτία της κακοδαιμονίας των ευρωπαϊκών λαών από επισιτιστικής απόψεως.⁴²⁵ Επιπλέον, μεγάλη πλάνη των αντιπάλων του Άξονα είναι η προπαγανδιστική διάδοση ότι αφού δεν μπορούν να εκμηδενίσουν στρατιωτικά τις δυνάμεις του Άξονα, είναι δυνατόν να τις κάνουν να γονατίσουν διά της πείνας.⁴²⁶

Από την πλευρά της η εφημερίδα *Νέα Ευρώπη* υποστηρίζει πως εκτός από οικονομικούς και γεωγραφικούς, υπάρχουν και φυλετικοί λόγοι που επιβάλλουν την προσαρμογή του ελληνικού λαού σε μία πολιτική συνεργασίας με την Γερμανία. Οι Έλληνες αποτελούν ιδιαίτερη φυλή στην Ευρώπη, που δεν συγγενεύει με καμία από τις φυλές που την περιβάλλουν. Είναι κατεξοχήν αρία και προκειμένου να διασφαλιστεί και να ενισχυθεί η φυλή της, η Ελλάδα υποχρεούται να συνεργαστεί με το μεγάλο έθνος, την Γερμανία.⁴²⁷

Αρχές Απριλίου ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός με επιστολή του ζητεί την συνδρομή του Πατριάρχη Αλεξανδρείας, Χριστόφορου, για την αγορά και αποστολή τροφίμων υπέρ του ελληνικού πληθυσμού διαθέτοντας ολόκληρη την περιουσία της ελληνικής Εκκλησίας, όπως και το σύνολο των κειμηλίων και ιερών σκευών ναών και μονών της Επικράτειας, καθώς και τα ιερά άμφια και τιμαλφή του ελληνικού Κλήρου προς εκτίμηση για το σχηματισμό προσφοράς. Στην καθυστερημένη απάντηση του ο Πατριάρχης θα επισημάνει πως δεν συντρέχει ανάγκη για διάθεση της περιουσίας της ελληνικής Εκκλησίας διαβεβαιώνοντας πως θα καταβληθεί κάθε προσπάθεια για άμεσο και ικανοποιητικό επισιτιστικό ανεφοδιασμό της Ελλάδας.⁴²⁸

⁴²⁴ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Αι συνέπειαι του επισιτιστικού προβλήματος διά την παιδικήν ηλικίαν εν Ελλάδι (15 Μαρτίου 1942)», Ε.Λ.Ι.Α. Αθηνών.

⁴²⁵ «Διατί παρατηρείται σήμερον έλλειψις τροφίμων εν Ευρώπη», *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσας), Κυριακή, 22 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διατί παρατηρείται σήμερον έλλειψις τροφίμων εις την Ευρώπην;», *Παρατηρητής* (Χανίων), Σάββατο, 18 Απριλίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

⁴²⁶ «Εμπορούν να κάμουν την Ευρώπην να πεινάση;», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 6 Αυγούστου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁴²⁷ «Λόγοι φυλετικοί», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 30 Ιουλίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁴²⁸ Βενέζης, ό. π., σ. 130-131. Ο Αλέξανδρος Ζάννας επιβεβαιώνει πως «ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός έφτασε μέχρι του σημείου να αποταθεί στις Κυβερνήσεις των Συμμάχων και σε ανώτατους Κληρικούς προσφέροντας όλα τα αργυρά και χρυσά σκεύη των διαφόρων μοναστηριών και εκκλησιών (δηλαδή ολόκληρη την κινητή περιουσία της Εκκλησίας της Ελλάδος) για να αγορασθούν τρόφιμα και να σταλούν το ταχύτερο στην Ελλάδα», Ζάννας, ό. π., σσ. 14-15. Αντίθετα, ο Βρετανός υπαρχηγός της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα και μετέπειτα επικεφαλής της συμμαχικής αποστολής, Christopher Montague Woodhouse (γνωστός ως Chris), κατατάσσει την Εκκλησία στην

Ο Γκοτζαμάνης ανακοινώνει εν όψει της νέας σοδειάς και στα πλαίσια της συγκέντρωσης των εγχώριων γεωργικών προϊόντων, τα οποία θα διατεθούν αποκλειστικά στον ελληνικό πληθυσμό, την επαναφορά του φόρου της «δεκάτης» στα όσπρια και τα δημητριακά, την επιβολή φόρου σε είδος επί των δημητριακών και υποχρεωτικό παρακράτημα επί της παραγωγής με το επιχείρημα πως με τα μέτρα αυτά θα διασφαλιστεί ο επισιτισμός. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα των παραπάνω μέτρων είναι η κατανόηση του γενικού συμφέροντος από ολόκληρο τον ελληνικό λαό, αστούς και αγρότες, σύμφωνα με την *Καθημερινή*.⁴²⁹

Ο Γκοτζαμάνης υπόσχεται βελτίωση της κατάστασης και υποστηρίζει πως η Ελλάδα θα μπορέσει να εξέλθει από το σημερινό κατάντημα μόνο εάν αντιμετωπιστούν οι αιτίες που το προκάλεσαν. Δηλαδή, η αναρχία στην παραγωγή, η αισχροκέρδεια, η μαύρη αγορά και η μανία περισυλλογής χιλιοδραχμών, ο ατομικισμός και η έλλειψη αλληλεγγύης.

Σύμφωνα με τον κατοχικό Υπουργό, πριν εμπλακεί η Ελλάδα στον πόλεμο θα έπρεπε η προηγούμενη κυβέρνηση να έχει φροντίσει να συγκεντρώσει μεγάλα αποθέματα τροφίμων, γεγονός που δεν έγινε, είτε επειδή οι τότε σύμμαχοι δεν το επέτρεψαν από φόβο ότι οι αντίπαλοι θα βρουν πολλά τρόφιμα, είτε επειδή η κυβέρνηση φροντίζοντας να προστατέψει το συνάλλαγμα εμπόδισε την αθρόα εισαγωγή τροφίμων με αποτέλεσμα να αφήσει στην χώρα κενές αποθήκες και πείνα.

Ωστόσο, οι Δυνάμεις του Άξονα αποστέλλουν από το υστέρημά τους τρόφιμα και ανέλαβαν την υποχρέωση να μην γίνονται εξαγωγές. Αλλά οι εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό λόγω του αγγλικού αποκλεισμού και των δυσχερειών στις συγκοινωνίες πραγματοποιούνται σε περιορισμένη κλίμακα και κρίνονται ανεπαρκείς. Επομένως, το ζήτημα της ζωής και της διατροφής του ελληνικού πληθυσμού διαγράφεται ως εσωτερικό πρόβλημα υπέρτατης προσπάθειας ναπραχθούν όσο το δυνατόν περισσότερα αγαθά, τα οποία θα πρέπει να κατανεμηθούν με τον πλέον δίκαιο τρόπο ώστε «να μην υπάρχουν οι έχοντες άφθονα και οι αποθνήσκοντες εκ πείνης». Άρα, χρειάζεται εντατική προσπάθεια για την αύξηση της παραγωγής και ύψιστο συναίσθημα κοινωνικής αλληλεγγύης,⁴³⁰ υποστηρίζει ο Γκοτζαμάνης, ο οποίος επιπρόσθετα αναφέρει πως πρόκειται να οργανωθεί πρόγραμμα ανταλλαγής προϊόντων μεταξύ των αγροτικών τμημάτων της χώρας μακριά από την πληγή του μαυραγοριτισμού.⁴³¹

Χαρακτηριστικά ο Υπουργός αναφέρει: «Ο λαός πεινά. Η ζωή του καθημερινά αποβαίνει δυστυχέστερη και το πρόβλημα της διατροφής του καθίσταται το οξύτερο και πιο επείγον πρόβλημα. Αυτά είναι τα αποτελέσματα της κακής

ομάδα των «αμέτοχων» μαζί με πρώην βουλευτές, επιχειρηματίες, βιομήχανους, κρατικούς υπαλλήλους και επαγγελματίες, που τήρησαν ένα ρόλο ουδέτερο, διστακτικό, αρνητικό, όχι όμως και αμελητέο, ως παθητικοί θεατές. Ειδικά για την Εκκλησία υποστηρίζει πως έκανε αισθητή την παρουσία της στα δημόσια πράγματα μόνο σε εξορμήσεις φιλανθρωπίας και διάσωσης του γοήτρου της. Επιπλέον, δεν μπορούσε να παροτρύνει ανοικτά τους πιστούς της ούτε προς το αμάρτημα της συνεργασίας με τους κατακτητές, ούτε προς την απελπιστική εκλογή της πείνας, Woodhouse, ό. π., σσ. 42-44.

⁴²⁹ «Τα κρατικά μέτρα διά την διατροφήν του λαού», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 16 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η μάχη διά τον επισιτισμόν», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 17 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³⁰ «Προς βελτίωσιν της καταστάσεως», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 10 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³¹ «Ισοδίκαια κατανομή των τροφίμων μεταξύ του λαού», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 14 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

σκέψης να νομίζει έκαστος ότι πρέπει να γίνει πλουσιότερος αδιαφορώντας εάν εξαιτίας τούτου θα δημιουργηθεί η πείνα του άλλου, ο θάνατος, το έγκλημα».⁴³²

Παράλληλα, ο αθηναϊκός Τύπος υποστηρίζει πως η αυτάρκεια της Ευρώπης σε σιτηρά είναι απολύτως δυνατή παρά την αποκοπή της ηπειρωτικής Ελλάδας από τις υπερπόντιες χώρες από τις οποίες προμηθευόταν σιτηρά, γεγονός που αναμφισβήτητα προκάλεσε έλλειψη σε ορισμένα είδη.⁴³³ Από τη Ρώμη δε προέρχεται η άποψη πως η επισιτιστική κατάσταση πρόκειται να βελτιωθεί μέσω της ανάπτυξης των καλλιεργειών στα κατελημμένα ρωσικά εδάφη, επομένως ο εχθρός δεν είναι δυνατόν να κερδίσει τον πόλεμο μέσω του οικονομικού αποκλεισμού. Αντίθετα, οι εχθρικοί εφοδιασμοί απειλούνται όλο και περισσότερο από τις σημαντικές απώλειες σκαφών. Επομένως, ο ανταποκλεισμός και όχι ο αποκλεισμός θα είναι αποτελεσματικός για την έκβαση του οικονομικού πολέμου.⁴³⁴

Ως απάντηση στις προτροπές των Συμμάχων να μην παραδώσουν οι αγρότες την σοδειά, ο Τύπος γράφει πως η άτιμη αγγλική προπαγάνδα ζητά νέες θυσίες των Ελλήνων για δικό της συμφέρον.

«Ζητά να κρύψετε και να καταστρέψετε τον καρπό της νέας συγκομιδής, να προξενήσετε την πείνα και να αδυνατίσετε τις γυναίκες και τα μικρά παιδιά σας, να διακινδυνεύσετε ανεπανόρθωτα την υγεία της χιλιετούς φυλής σας. Κρύβοντας τους καρπούς της νέας συγκομιδής διαπράττετε πράξη εναντίον των δικών σας συμφερόντων. Έλληνες τίμιοι! Έλληνες της καλής θελήσεως! Δουλεύετε την γη και συγκομίζετε με εμπιστοσύνη τους καρπούς για το καλό σας και το καλό ολόκληρου του ελληνικού λαού».⁴³⁵

Εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων αρχίζει να καταγράφεται ευρεία διαμαρτυρία στις πόλεις που ισοδυναμεί με αντίδραση στις μετατοπίσεις του πλούτου και του εισοδήματος που προκάλεσαν κυρίως ο πληθωρισμός και η μαύρη αγορά και παρατηρείται «*στροφή προς την Αριστερά στοιχείων του πληθυσμού που πριν από τον πόλεμο συγκαταλέγονταν στους πιο συντηρητικούς*».

Στις 12 Απριλίου, ένας υπάλληλος στο τηλεγραφείο του κεντρικού ταχυδρομικού γραφείου στην Αθήνα λιποθύμησε από την πείνα. Στην απαίτηση μιας επιτροπής εργατών για μεγαλύτερες μερίδες φαγητού, ο διευθυντής απάντησε με απειλές για απόλυση. Είδηση, που όταν έγινε γνωστή στους υπόλοιπους εργάτες αυτοί κήρυξαν απεργία. Την επόμενη μέρα, η απεργία εξαπλώθηκε.⁴³⁶

⁴³² «Επί κεφαλής του αγώνος προς σωτηρίαν του Ελληνικού λαού», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Τετάρτη, 8 Απριλίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

⁴³³ «Αι ανατολικαί περιοχαί της Ευρώπης εν τη αγροτική οικονομία της ηπείρου», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 25 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³⁴ «Η μεταπολεμική οργάνωσις της Ευρώπης», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 8 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³⁵ «Έλληνες!», *Πατρίς* (Πύργου), Σάββατο, 16 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³⁶ Mazower, ό.π., σσ. 134, 138. «Ήταν απόγευμα γύρω στις 4 η ώρα, όταν λιποθύμησε από την πείνα ένας διανομέας στη μεγάλη σάλα του Κεντρικού. Γύρω από τον λιπόθυμο συγκεντρώθηκε πλήθος κόσμου, όπως και όλοι οι υπάλληλοι. Ήταν όλοι τους αγανακτισμένοι, αναστατωμένοι και στο στόμα τους προφέρονταν συνεχώς η λέξη απεργία - με απόφαση και οργή. Το ίδιο εκείνο βράδυ, αφού γίνανε και οι σχετικές συνεννοήσεις με την επαρχία, αποφασίστηκε να κατεβούμε σε Παντριατατική απεργία. Οι καιροί ήταν ώριμοι», Χαρίλαος Φλωράκης, Υπάλληλος Ταχυδρομείων 14 Απριλίου 1942. Στις 14 Απριλίου 2014 τα Ελληνικά Ταχυδρομεία τίμησαν για πρώτη φορά στην ιστορία τους την Μεγάλη Απεργία με μια υπαίθρια εκδήλωση μνήμης που πραγματοποιήθηκε στην πλατεία Κοτζιά, «προκειμένου να αποτίουν φόρο τιμής σε μία από τις μεγαλύτερες στιγμές στην ιστορία του Πανευρωπαϊκού Εργατικού Κινήματος, που ξεκίνησε από το Κεντρικό Ταχυδρομείο της Αθήνας, το Μέγαρο Μελά. Την πρώτη απεργία στη σκλαβωμένη Ευρώπη του 1942, που ξεκίνησε με πρωτοβουλία των «τριατατικών» εργαζόμενων στα Ταχυδρομεία-Τηλεγραφεία-Τηλεφωνεία στην Αθήνα της Κατοχής

Με αφορμή την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων, ο Τσολάκογλου διαμηνύει πως η αντιμετώπιση του επισιτιστικού ζητήματος θα επιτευχθεί μόνο με τη στενή συνεργασία των κοινωνικών τάξεων και της Κυβέρνησης με σκοπό την ταχεία αύξηση του γεωργικού πλούτου και την δίκαιη διανομή των παραγόμενων προϊόντων. Η λύση του επισιτιστικού ζητήματος δεν αφορά μόνο την Κυβέρνηση, αλλά το σύνολο του πληθυσμού της χώρας και η επίλυσή του παρεμποδίζεται από μεμψιμοιρία, αδιαφορία και αντίδραση και από όλους όσους «σταυρώνουν τα χέρια και αναμένουν από την Κυβέρνηση να θαυματοουργήσει».

Θα υποστηρίξει επίσης πως η απεργία είναι εκβιασμός και πραξικόπημα προς το Κράτος για να τους χορηγήσει άφθονα χρήματα και τρόφιμα και πως αν και οι απεργοί είναι εκτός Νόμου, η Κυβέρνηση θα ακούσει τα αιτήματά τους, αλλά δεν πρόκειται να εκβιαστεί από τους απεργούς υπαλλήλους οι οποίοι αν και ελάχιστη υπηρεσία προσέφεραν, τα κυβερνητικά μέλη τους ανέχτηκαν και επέδειξαν μεγάλη επιείκεια ώστε να μην λιμοκτονήσουν.

Σύμφωνα με τον Τσολάκογλου, η επιείκεια της Κυβέρνησης εκλήφθηκε ως αδυναμία από τους απεργούς με αποτέλεσμα αυτοί να αποθρασυνθούν και να υψώσουν το μικρό ανάστημά τους κατά του Κράτους. Τέλος, ο κατοχικός Πρωθυπουργός θα υποστηρίξει πως οι απεργοί, οι κακοί αυτοί υπάλληλοι όπως τους αποκαλεί, είναι ένοχοι εσχάτης προδοσίας και θα απομακρυνθούν από τα καθήκοντά τους επειδή η κίνηση τους στρέφεται κατά της κοινωνίας. Ενώ το Κράτος επιδίδεται σε μια προσπάθεια να βελτιωθεί η επισιτιστική κατάσταση, εκείνοι λιποτακτούν εγκαταλείποντας τη θέση τους την πλέον κρίσιμη στιγμή θέτοντας την τάξη τους υπεράνω του συνόλου με συνέπεια της επιδείνωση της επισιτιστικής κρίσης.⁴³⁷

Στην αντίπερα όχθη, ήδη από τον Οκτώβριο του 1942, ο Δημήτρης Γληνός έγραφε πως τα απεργιακά κινήματα είναι η σπουδαιότερη μορφή της ομαδικής πάλης (η οποία είναι πολύμορφη και περιλαμβάνει όλη τη ζωή) και η αποτελεσματικότερη: *«Πρέπει να αγωνίζεστε για τα δικαιώματά σας κάθε στιγμή, για την ζωή, για την υγεία σας, για το ψωμί, για τα ημερομίσθια και τους μισθούς, για τα συσσίτια, για τα φάρμακα, για το ρουχισμό, για την ιατρική περίθαλψη. Να συμμετέχετε ομαδικά σε όλες τις σχετικές ενέργειες, διαβήματα, διαμαρτυρίες, στάσεις εργασίας, απεργίες»*.⁴³⁸

«Τι μπορεί να κάνει μέσα στην ασφυξία που τον πνίγει, ο ελληνικός λαός, άλλο από διαμαρτυρία; Αλήθεια, μόνο αυτήν. Όμως αυτήν, την κάνει ελεύθερα κι ας είναι αλυσσοδεμένος.

Εργατικοί, υπάλληλοι, όλοι όσοι ζουν από μεροκάματο ή μισθό δεν μπορούνε πια να τα βγάλουν πέρα. Όπλο δεν έχουν άλλο για να φωνάζουνε το δίκιο τους από την απεργία. Και κάθε τόσο, το όπλο αυτό το πέρνουνε στα χέρια τους. ας μη βγαίνουν οι ηθικολόγοι να φωνάζουνε πως είναι όπλο ανήθικο. Ας μη βγαίνουν οι πλούσιοι πατριώτες να φοβερίζουνε πως η ανταρσία αυτή μόνο κακό μπορεί να φέρει. Ας μη βγαίνουν οι τρομοκρατημένοι από τη Γκεστάπο να διαλαλούνε πως ο γερμανικός στρατός ζητάει αφορμή να βροντίσει τα κανόνια του.

Τα ξέρει όλα αυτά ο ελληνικός λαός. Μα είναι πνιγμένος. Και ο πνιγμένος από τα μαλλιά του πιάνεται», γράφει η ευκατάστατη Μαρίκα Αντωνοπούλου στο ημερολόγιό της.⁴³⁹

και επεκτάθηκε σε ολόκληρο το Δημόσιο Τομέα», σύμφωνα με την σχετική ανακοίνωση, «Η μεγάλη απεργία ενάντια στην πείνα», ηλεκτρονική έκδοση enet.gr, Πέμπτη, 10 Απριλίου 2014.

⁴³⁷ «Δηλώσεις του κ. Πρωθυπουργού διά τους απεργήσαντας Δ. υπαλλήλους», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 19 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το υπαλληλικόν ζήτημα», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 19 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴³⁸ Γληνός, ό. π., σσ. 61-62.

⁴³⁹ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 141, 152-153.

Αμέσως μετά την διακοπή των σχέσεων της χώρας του με τις δυνάμεις του Άξονα τον Απρίλιο, ο Πρόξενος της Ουρουγουάης συνέταξε εμπεριστατωμένη έκθεση σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με τον Πρόξeno, η μαύρη αγορά ισοδυναμεί με μαύρο στίγμα για την χώρα όταν αυτοί που την ασκούν είναι Έλληνες. Διευκρινίζει πως λέει «όταν» επειδή στην πραγματικότητα εκείνοι οι οποίοι την μονοπωλούν δεν είναι οι Έλληνες, αλλά οι Γερμανοί και οι Ιταλοί οι οποίοι με τα κέρδη τους αγοράζουν τα πάντα για να τα στείλουν σε συγγενείς τους στη Γερμανία και Ιταλία.

Ο λαός δεν τρέφεται με τίποτε. Αποθνήσκει κυριολεκτικώς από την πείνα. Τα καταστήματα τροφίμων παρουσιάζουν τις κενές προθήκες τους. Οι αγορές δεν έχουν απολύτως τίποτε. Ο άρτος-όταν υπάρχει-διανέμεται διά δελτίων προς 30 δράμια κατ' άτομο και παρασκευάζεται από άλευρο βελανιδιών. Το γάλα δεν υπάρχει για τον λαό, διότι τα παραγόμενα αποστέλλεται στη Γερμανία κάθε πρωί με γερμανικά αεροπλάνα. Τα χόρτα είναι η τροφή του λαού σήμερα, τα οποία παρασκευάζονται χωρίς λάδι. Όλα αυτά προκαλούν μια θνησιμότητα επιταχυνόμενη, δεν βλέπει κανείς παρά πρόσωπα ισχνά, κίτρινα, που στη συνέχεια πρήζονται όπως και τα μέλη του σώματος ελλείπει βιταμινών, μέχρι να επέλθει ο θάνατος. Αυτό το φαινόμενο δεν παρατηρείται μόνο στις πτωχές τάξεις, τις συνήθως στερημένες, αλλά σε όλες τις τάξεις και στις πλούσιες ακόμη. Διότι τίποτε δεν υπάρχει προς αγορά με χρήματα, και αν ευρεθεί κάτι πωλείται σε μυθικές τιμές.

Σε τέτοιο σημείο φτάνει η κυριαρχούσα αθλιότητα στην Ελλάδα, κυρίως στις μεγάλες πόλεις, όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη, ώστε είναι σύνηθες να βλέπεις ανθρώπους να τρώνε από τους τενεκέδες των σκουπιδιών τα πλέον αποτρόπαια απορρίμματα. Η θνησιμότητα δε φτάνει σε τέτοιο σημείο, ώστε οι νεκροθάφτες δεν προλαβαίνουν να θάβουν. Καθώς δεν υπάρχουν «νεκροφορεία» για την μεταφορά των νεκρών έως την τελευταία τους κατοικία, μεταφέρονται με δημαρχιακά κára ή ρίπτονται κατά την νύχτα από τους τοίχους στα κοιμητήρια γυμνοί για να κρατήσουν τα ενδύματά τους και κυρίως τα δελτία του άρτου, του άθλιου εκείνου, ποιοτικά και ποσοτικά, άρτου, που αποτελεί το ημερήσιο συμπόσιο του μεγάλου αυτού λαού του φορτωμένου με αθλιότητα και δόξα, και που υποφέρει στωικά τον εξ' ασιτίας θάνατο.

Έχω βεβαιώσει, αναφέρει ο Πρέσβης, πως η πρόθεση των Γερμανών είναι να κάνουν τον ελληνικό λαό να πεθάνει της πείνας διότι γνωρίζουν ότι ουδέποτε θα τον υποτάξουν. Διότι, αν πριν τον πόλεμο η Γερμανία είχε τεράστια συμπάθεια μεταξύ των Ελλήνων, η συμπάθεια εκείνη αντικαταστάθηκε από ακράτητο μίσος, το οποίο ουδέποτε θα εξαλειφθεί.

Η Ελλάδα δεν περιμένει τίποτε, δεν της υπόσχονται τίποτε. Το παν πνίγεται και καταστρέφεται, αρχής γινομένης από τα παιδιά της, τα καταδικασμένα στην πείνα, τον εξ' ασιτίας θάνατο, τον φυσικό εκφυλισμό σαν να θέλουν να την εξαφανίσουν από προσώπου γης». ⁴⁴⁰

Ωστόσο, στη βολιώτικη εφημερίδα *Ταχυδρόμος* γίνεται λόγος για αξιοπρόσεκτη διαφορά μεταξύ των αισθημάτων του αθηναϊκού λαού και του πληθυσμού του Βόλου με το επιχείρημα πως ο Αθηναίος ζει με την βεβαιότητα πως καθημερινά και ανελλιπώς έχει την μερίδα του ψωμιού του και πως μπορεί να αγοράσει σταφίδα ή χαρούπια, σκέψεις που συντελούν στη δημιουργία μιας ήρεμης και ήσυχης διαβίωσης του πληθυσμού. Αντίθετα, οι Βολιώτες χαρακτηρίζονται από αγωνιώδη και ταραγμένη διάθεση η οποία δικαιολογείται από το γεγονός ότι ψωμί

⁴⁴⁰ «Περί της εν Ελλάδι εσωτερικής και πολιτικής καταστάσεως κατά την αναχώρησίν μου εκείθεν» (Cadiz, 24 Απριλίου 1942), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ.26, Υποφ.2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.).

έχει ουσιαστικά να διανεμηθεί από το καλοκαίρι, ενώ οι τιμές στην μαύρη αγορά είναι κολοσσιαίες.

Μάλιστα, η εφημερίδα αναφέρει πως οι θάνατοι στην Αθήνα δεν είναι αριθμητικά τόσοι όσοι συνήθως παρουσιάζονται και πως πεθαίνουν κυρίως νέοι άνθρωποι ηλικίας μεταξύ 12 έως 25 ετών, οι οποίοι συνήθιζαν να επιβιώνουν από την αλητεία και επαιτεία, με την κατάσταση να έχει μειώσει τις προϋποθέσεις των «προσόδων» τους.⁴⁴¹

Η ίδια εφημερίδα προπαγανδίζει πως οι Έλληνες εργάτες μεταβαίνουν με μεγάλη προθυμία στην Γερμανία μέσω της Υπηρεσίας προσλήψεως εργατών επειδή γίνεται γνωστό πως απολαμβάνουν άριστους όρους διαβίωσης και εργασίας με ικανοποιητικές αποδοχές και εξαιρετική τροφή. Προκειμένου μάλιστα να γίνει περισσότερο πιστευτή η είδηση, οι εφημερίδες δημοσιοποιούν γράμματα που φέρεται να έχουν αποσταλεί στις οικογένειες τους στην πατρίδα από Έλληνες εργάτες οι οποίοι βεβαιώνουν ότι απολαμβάνουν ωραία φαγητά, δωμάτια με καλοριφέρ και άφθονη μύρα.⁴⁴²

Τέλη Απριλίου, η επισιτιστική κατάσταση της χώρας προβάλλεται από τον Τύπο ως βελτιωμένη χάρη στις συντονισμένες προσπάθειες της Κυβέρνησης και των Αρχών Κατοχής ενώ επιπλέον υποστηρίζεται πως η Ελλάδα βρίσκεται από επισιτιστικής απόψεως σε καλύτερη θέση από άλλες χώρες της Ευρώπης.⁴⁴³

Παράλληλα, οι Γερμανοί προπαγανδίζουν πως από απόψεως επισιτιστικής αυτάρκειας η Αγγλία είναι σε δυσμενέστατη θέση επειδή μόνο το 25% των αναγκών της σε μέσα διατροφής είναι δυνατόν να καλυφθεί με δική της παραγωγή, ποσοστό που για την Γερμανία αγγίζει το 82% και για τη Γαλλία το 90%. Απαντώντας στο ερώτημα αν η Ευρώπη μπορεί να συντηρηθεί μόνη της, η γερμανική προπαγάνδα θεωρεί πως το επίπεδο της επισιτιστικής αυτάρκειας ανέρχεται περίπου σε ποσοστό ίσο με 91% εξαιρώντας την Αγγλία και τη Σοβιετική Ένωση. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως ειδικά η πρώτη «εις ουδεμίαν περίπτωση δύναται, ούτε κατά προσέγγιση, να υπολογίζει επί αυτάρκειας μέσων διατροφής», ενώ στην δεύτερη έχει επιδεινωθεί η επισιτιστική κατάσταση συνεπεία της απώλειας των αποδοτικότερων αγροτικών περιφερειών της χώρας γεγονός που έχει μέγιστη σημασία για την εξασφάλιση του επισιτισμού της Γερμανίας και της λοιπής ηπειρωτικής Ευρώπης.⁴⁴⁴

Κι ενώ γίνεται λόγος για στερήσεις σε Αγγλία και Αμερική, αντίθετα για την Ιταλία υποστηρίζεται πως έχει σταθεροποιηθεί σύστημα διανομής τροφίμων και άλλων χρήσιμων ειδών με οργανωμένο και ικανοποιητικό τρόπο σε σημείο που να χορηγούνται με δελτίο ακόμη και τα γάντια, οι γραβάτες και τα καπέλα!⁴⁴⁵

⁴⁴¹ «Η ζωή εις τας Αθήνας», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Κυριακή, 5 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁴² «Πως ζουν οι Έλληνες εργάται εν Γερμανία», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Σάββατο, 4 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁴³ «Ο επισιτισμός», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 21 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁴⁴ «Το μέλλον της ευρωπαϊκής επισιτιστικής οικονομίας», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 19 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Δύναται η Ευρώπη να συντηρηθή εξ ιδίων;», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 6 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, (το άρθρο δημοσιεύτηκε επίσης στην εφημερίδα *Παρατηρητής* Χανίων, Κυριακή, 27 Σεπτεμβρίου 1942, Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης), «Ο επισιτισμός εις την Σοβιετικήν Ένωσιν. Ποια η πραγματική σημερινή κατάσταση», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 12 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁴⁵ «Γράμματα από την Ρώμην», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 25 Απριλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Αρχές του ίδιου μήνα, ο Τσουδερός τηλεγραφεί από την Ιερουσαλήμ πως η κατάσταση των νησιών του Αιγαίου Πελάγους, των Κυκλάδων και της Κρήτης είναι άθλια, επομένως πρέπει να στρέψουν την προσοχή τους και προς αυτά τα νησιά.⁴⁴⁶

Την 21^η Απριλίου, ανακοινώνεται στη Βουλή των Κοινοτήτων από τον Κοινοβουλευτικό Γραμματέα στον Υπουργό του Οικονομικού Πολέμου ένα σχέδιο για μηνιαίες αποστολές αλευριού ή σιταριού εν μέσω του αποκλεισμού για τους πεινασμένους (starving) ανθρώπους της Ελλάδας. Σύμφωνα με τις δηλώσεις του Foot, οι Κυβερνήσεις του Ηνωμένου Βασιλείου, του Καναδά και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, αμέσως δήλωσαν την επιθυμία τους να εγκρίνουν τις μηνιαίες αποστολές 15.000 τόνων αλευριού ή σίτου από τον Καναδά στην Ελλάδα.

Στο τέλος της προηγούμενης εβδομάδας από την Συνεδρίαση της 21^{ης} Απριλίου, τα πλοία Χάλαρεν (Halaren) και Σισίλια (Sicilia) έφτασαν στην Ελλάδα μεταφέροντας 4.500 τόνους σιταριού (αγορασμένων από την εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση από ελβετικά αποθέματα στον Λίβανο) και 2.200 τόνων αλευριού (δώρο της Ένωσης για την Βοήθεια στην Εμπόλεμη Ελλάδα-Greek War Relief Association στις Ηνωμένες Πολιτείες⁴⁴⁷), αντίστοιχα.⁴⁴⁸

Τέλη Απριλίου, ο Τούρκος Υπουργός Εξωτερικών ενημερώνει τον Ραφαήλ πως η χώρα του βρίσκεται ήδη μπροστά σε μια αληθή έξοδο του ελληνικού πληθυσμού υποβοηθούμενη από την Γερμανία, την οποία όχι μόνο η Τουρκία, αλλά και η Βασιλική ελληνική Κυβέρνηση θα πρέπει να ανακόψει. Ο Έλληνας Πρέσβης συμφώνησε, αλλά υπέδειξε στον Υπουργό πως κάτι τέτοιο θα μπορούσε να επιτευχθεί

⁴⁴⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. III, α.ε. 121, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁴⁷ Πρόεδρος της Greek War Relief Association από τον Οκτώβριο του 1940 και ταυτόχρονα εμψυχωτής της Οργάνωσης και κύριος συντελεστής της επιτυχίας της υπήρξε ο ομογενής Σπύρος Σκούρας, Τηλεγράφημα (Νοέμβριος 1943), Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 1, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ε.). Σύμφωνα με τον Σκούρα, η Ένωση που πρωταρχικός σκοπός της ήταν η αποστολή βοήθειας στην εμπόλεμη Ελλάδα «έγινε η πιο επιτυχημένη και υποδειγματική οργάνωση εξωτερικής βοήθειας, επειδή συγκέντρωσε πάνω από 40 εκατομμύρια δολάρια σε ρευστό. Ήταν ένα επίτευγμα που κανείς δεν περίμενε. Όταν ακούσαμε από ανεπίσημες πηγές για την οικτρή κατάσταση των Ελλήνων, που πέθαιναν κατά χιλιάδες στους δρόμους των πόλεων από την ασитία, τότε έθεσα ως το μεγαλύτερο σκοπό στη ζωή μου την άρση του αποκλεισμού, ώστε τρόφιμα και ιατρική βοήθεια να φτάσουν στην Ελλάδα. Αποστείλαμε συνολικά σχεδόν ένα εκατομμύριο τόνους τροφίμων και ιατρικής βοήθειας. Η χρηματική αξία του όλου εγχειρήματος ανήρχετο σε 200 εκατομμύρια δολάρια». Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως σε διαπραγματεύσεις με τους Γερμανούς στο Βερολίνο προκειμένου η Ένωση να χρηματοδοτήσει πλοία για την μεταφορά τροφίμων στην Ελλάδα, η γερμανική Κυβέρνηση έθεσε ως όρο ότι «η συμφωνία θα ίσχυε εφόσον θα τίθετο υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και όχι της Ένωσης για τη Βοήθεια στην Εμπόλεμη Ελλάδα. Οι Γερμανοί επίσης έβαλαν όρο ότι καμία δημοσιότητα δεν θα έπρεπε να δοθεί στην οργάνωσή μας σε σχέση με την επιχείρηση. Σε αντάλλαγμα, οι Γερμανοί μάς διαβεβαίωσαν ότι δεν θα δέσμευαν τα τρόφιμα στην Ελλάδα», Ηλίας Χρυσοχοϊδης, «Ο επισιτισμός της Ελλάδας στην Κατοχή», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 18 Δεκεμβρίου 2011, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρρα. Μεταξύ εκείνων που βοήθησαν τον Σκούρα στην προσπάθεια του συγκαταλέγονται ο Μητροπολίτης Αμερικής Αθηνάγορας και ο Harold G. Vanderbilt, Πρόεδρος της Επιτροπής Vanderbilt (Βάντερμπιλτ). Ο Πωλ Μον χαρακτηρίζει τον Σκούρα ψυχή της Greek War Relief Association, αναφέροντας πως ο μεγαλοεπιχειρηματίας του κινηματογράφου και Πρόεδρος της εταιρείας 20th Century Fox, αφοσιώθηκε ακούραστος και με έντονη αγάπη στο έργο της βοήθειας στους αγωνιζόμενους πρώην συμπατριώτες του κινητοποιώντας ολόκληρη την αμερικανική κινηματογραφική βιομηχανία, Μον, ό. π., σ. 24. Ο Σκούρας διετέλεσε Πρόεδρος της 20th Century Fox από το 1942 ως το 1962, Λαμπρινή Κουζέλη, «Σπύρος Σκούρας: Ο Έλληνας πρωτοπόρος του Χόλιγουντ», *Το Βήμα*, Κυριακή, 10 Μαρτίου 2013, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρρα.

⁴⁴⁸ «Δελτίο Αγγλικής Πρεσβείας (27.7.42) εν τη μέριμνα της Πρεσβείας στην Ελβετία σχετικά με την κατάσταση στην κατεχόμενη από τις Δυνάμεις του Άξονα και την Βουλγαρία, Ελλάδα (μέσα Μαρτίου-Ιούλιος 1942)», Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ε.).

καλύτερα μέσω της άμεσης αποστολής τροφίμων από την Τουρκία στη Χίο, ζητώντας παράλληλα την παρέμβασή του για να παραχωρηθεί άδεια εξαγωγής 200 τόνων.⁴⁴⁹

Η βραδύτητα που παρατηρείται αναφορικά με τον επισιτισμό που διενεργείται από την Τουρκία σχετίζεται άμεσα με το προσφυγικό ζήτημα του οποίου βασική αιτία είναι η πείνα, αλλά χρήζει ειδικής κατεύθυνσης, δηλαδή να συγκεντρωθεί ο έλεγχος του εφοδιασμού σε μία ενιαία και ανώτερη υπεύθυνη διεύθυνση. Η βραδύτητα αυτή σχεδόν εκμηδενίζει την αναμενόμενη ανακούφιση του αστικού πληθυσμού και είναι επικίνδυνη επειδή υπάρχει το ενδεχόμενο να κλείσει και η οδός μέσω Τουρκίας. Και ενώ είχε αναγγελθεί αυτό το μέτρο ως μια απτή απόδειξη ότι η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση φροντίζει για τον τόσο δοκιμαζόμενο και πειναλέο πληθυσμό της κατεχόμενης Ελλάδας, αντίθετα το μέτρο αυτό όπως εφαρμόζεται αποτελεί μία απλή χειρονομία χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα, η οποία δικαίως θα εξεγείρει τον πειναλέο πληθυσμό και για την οποία δικαίως θα ζητήσει να λογοδοτήσει η κυβέρνηση.

Ο κόσμος πεινά πραγματικά και την πείνα αυτή εκμεταλλεύονται οι Γερμανοί και οι Ιταλοί εναντίον της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης την οποία κατηγορούν για ανικανότητα και αδιαφορία, αλλά και εναντίον των Άγγλων τους οποίους κατηγορούν για σκληρότητα, σύμφωνα με τον Τσουδερό.⁴⁵⁰

Πράγματι, η Αγγλική Κυβέρνηση εμμένει στην πολιτική του αποκλεισμού.

Σε ερώτημα που τέθηκε στον Κοινοβουλευτικό Υπουργό του Οικονομικού Πολέμου στη διάρκεια συνεδρίασης της Βουλής των Κοινοτήτων την 19^η Μαΐου 1942 αναφορικά με την πρόοδο των σχεδίων για την περίθαλψη της Ελλάδας και για το εάν πρόκειται να επεκταθεί η βοήθεια στα ελληνικά νησιά, όπου η κατάσταση λόγω πείνας είναι σοβαρότατη, δίδονται οι εξής διευκρινίσεις:

Το σχέδιο για την περίθαλψη στην Ελλάδα θα εκτελεστεί από τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό, το οποίο τέθηκε σε εφαρμογή περίπου στα μέσα Μαρτίου κατόπιν κοινής απόφασης των Κυβερνήσεων του Ηνωμένου Βασιλείου, του Καναδά και των Ηνωμένων Πολιτειών. Την 18^η Απριλίου η Ιταλική Κυβέρνηση έστειλε τους όρους για την συγκατάθεση της, ενώ η γερμανική απάντηση λήφθηκε την 30^η Απριλίου. Και οι δύο κρίθηκαν από τους Συμμάχους ως μη ικανοποιητικές.

Το πρόγραμμα περιλαμβάνει την αποστολή 15.000 τόνων σίτου ή αλεύρου μηνιαίως από Καναδά και προβλέπει ότι οι Σουηδοί αντιπρόσωποι θα λάβουν τις αναγκαίες διευκολύνσεις από τις δυνάμεις κατοχής. Ωστόσο, μέχρι και την ημερομηνία διεξαγωγής της συνεδρίασης, τόσο η ιταλική, όσο και η γερμανική απάντηση από τον τρόπο που διατυπώθηκαν δεν μπορούν να εκληφθούν ως πλήρης αποδοχή των όρων της προτάσεως, γι' αυτό και υπήρξε ανάγκη να δοθούν περαιτέρω επεξηγήσεις από την πλευρά τους.

Όσον αφορά την επισιτιστική ενίσχυση των νησιών, οι Γερμανοί αποκλείουν να συμμετάσχουν στις διανομές και τα νησιά όπου η πείνα είναι οξεία, παρά την επιμονή της Αγγλικής Κυβέρνησης.

Επίσης, υπενθυμίζεται πως όλος ο σίτος προσφέρεται ως δώρο από Συμμαχικά αποθέματα και πως η αποστολή αυτή δεν θα ήταν αναγκαία εάν ο εχθρός δεν είχε παραμελήσει τις υποχρεώσεις του ως κατέχουσα δύναμη και εάν δεν είχε κλέψει τα τρόφιμα που ανήκουν στον ελληνικό πληθυσμό.

Ερώτημα επίσης τέθηκε σχετικά με τα μέτρα που πρόκειται να ληφθούν ενάντια στην αυξανόμενη θνησιμότητα των παιδιών στην Ελλάδα, με τον Υπουργό να απαντά πως αν και δεν υπάρχουν ακριβείς στατιστικές δεν υπάρχει αμφιβολία περί

⁴⁴⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. III, α.ε. 075, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁵⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Στ, ΦΑΚ. I, «Επισιτισμός», α.ε. 248, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

της εξαιρετικά υψηλής θνησιμότητας λόγω έλλειψης γάλακτος και λιπαρών ουσιών. Ενώ πριν τον πόλεμο η Ελλάδα ήταν αυτάρκης σε γάλα και έκανε μεγάλη εξαγωγή ελαιόλαδου εξαιτίας των επιτάξεων αυτών των ειδών από τις κατοχικές δυνάμεις τα είδη είναι ανύπαρκτα στην χώρα. Επομένως, οι πραγματικά υπεύθυνοι για την υφιστάμενη μεγάλη έλλειψη είναι οι κατακτητές, σύμφωνα με τον Υπουργό, ο οποίος αποφεύγει να δώσει υποσχέσεις για την περίθαλψη των παιδιών μέχρι να γίνουν φανερά τα αποτελέσματα του πειράματος εισαγωγής και διανομής σίτου στην Ελλάδα από τον Καναδά.⁴⁵¹

Ενάντια στις αιτήσεις από πολλές πλευρές περί άρσης του αποκλεισμού κατ' εξαίρεση για την Ελλάδα όπου οι άνθρωποι πεινούν και πολλοί πεθαίνουν στους δρόμους, ο Υπουργός Οικονομικού Πολέμου, εκφράζοντας την γενικότερη αγγλική πολιτική προβάλλει ποικίλα επιχειρήματα, όπως ότι αν ο αποκλεισμός αρθεί για την Ελλάδα αυτό θα σηματοδοτούσε την εγκατάλειψη της αρχής του οικονομικού πολέμου ή αφήνοντας υπόνοιες περί υπερβολές εκ μέρους των Γερμανών αναφορικά με τα θύματα του λιμού στην Ελλάδα, ο οποίος αποδέχεται πως αληθεύει.

Ωστόσο, ο μεγαλύτερος φόβος του Υπουργείου του Οικονομικού Πολέμου είναι πως υπάρχει κίνδυνος εγκαινιάσεως ενός προηγούμενου με κυριότερο ερώτημα που θα τεθεί «Εάν άρετε τον αποκλεισμό για την Ελλάδα, τότε γιατί να μην το πράξετε και για το Βέλγιο, την Γαλλία και τις υπόλοιπες χώρες». Το Υπουργείο υποστηρίζει πως αν και υπήρχε κατακραυγή πως οι Βέλγοι πέθαιναν από πείνα, αν και όχι στον ίδιο βαθμό με τους Έλληνες, ο αποκλεισμός δεν άρθηκε με αποτέλεσμα οι Γερμανοί να αναγκαστούν να τους θρέψουν ποικιλοτρόπως.

Ένα επιπλέον επιχείρημα που επικαλείται η αγγλική πλευρά είναι τα μεταφορικά σημεία, υποστηρίζοντας πως τα πλοία που θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την μεταφορά των τροφίμων στην Ελλάδα αναγκαστικά θα πρέπει να εγκαταλείψουν τις πολεμικές εργασίες.⁴⁵²

Πίσω στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους η επικρατούσα οικτρά επισιτιστική κατάσταση και η παντελής εγκατάλειψη αυτών από τις αρχές κατοχής είχε ως αποτέλεσμα την αθρόα έξοδο του πληθυσμού με μύριους κινδύνους και σε αξιοθρήνητη κατάσταση στα μικρασιατικά παράλια. Η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση προέβη σε επανειλημμένες ενέργειες στην αγγλική Κυβέρνηση προς εξεύρεση λύσης ικανής να αναστείλει την έξοδο του πληθυσμού και να τον ανακουφίσει επισιτιστικά.⁴⁵³

Μέσα Μαΐου, κατά την επιστροφή του τουρκικού ατμόπλοιου «Τουμπλού Πινάρ» από τον Πειραιά ο αντιπρόσωπος της Ερυθράς Ημισελήνου βεβαιώνει τον Ραφαήλ πως η κατάσταση βελτιώθηκε σημαντικά και πως άρτος διανέμεται τέσσερις φορές την εβδομάδα από 50 δράμια και τρεις φορές την εβδομάδα από 80 δράμια ανά άτομο, προσθέτοντας πως η θνησιμότητα δεν είναι πλέον εξαιρετική. Το ηθικό έχει πλέον υψωθεί αρκετά και εάν συνεχισθεί η αποστολή τροφίμων με τον σημερινό ρυθμό, η χειρότερη περίοδος για την Ελλάδα δύναται να θεωρηθεί λήξασα.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 126 («Από τα Επίσημα Πρακτικά των Κοινοβουλευτικών συζητήσεων της Βουλής των Κοινοτήτων της 19^{ης} Μαΐου 1942»), α.ε. 128, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁵² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 085 («Η Ελλάς λαμβάνει τρόφιμα»), Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁵³ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα, Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.).

⁴⁵⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. III, α.ε. 015, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Νέα, απρόβλεπτη εξέλιξη όμως απειλεί εκ νέου τον επισιτισμό της Ελλάδας. Η ελάττωση της μερίδας άρτου στην Τουρκία στα 150 γραμμάρια προκάλεσε εξέγερση, ενώ διατυπώθηκαν επικρίσεις κατά της Κυβέρνησης με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η απαγόρευση εξαγωγής οποιασδήποτε τροφής από την χώρα. Και ενώ οι ανάγκες των Αθηνών καλύπτονται εν μέρει και από αλλού, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και για τα νησιά όπου η επισιτιστική κατάσταση παραμένει οικτρή. Ιστιοφόρα που έφτασαν στην Σμύρνη με σκοπό να μεταφέρουν 200 τόνους τροφίμων στην Χίο, παραμένουν κατόπιν τουρκικής απαγόρευσης άπρακτα.

Η διευθέτηση του ζητήματος επείγει, τηλεγραφεί ο Ραφαήλ, αν επιδιώκεται να σταματήσει η αθρόα έξοδος προσφύγων, ιδιαίτερα από την Χίο. Σύμφωνα με τον Αμερικάνικο Ερυθρό Σταυρό, η κατάσταση πείνας στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους είναι φοβερή και εξαιτίας της αδυσώπητης αυτής ανάγκης φεύγουν οι κάτοικοι, ίσως ενθαρρυσμένοι από τους κατακτητές προκειμένου να απαλλαχθούν από αυτούς, τηλεγραφεί από το Κάιρο ο Τσουδερός. Είναι αδύνατον να συγκρατηθεί η διαφυγή χωρίς ταχύτατη αποστολή τροφίμων. Αν οι ιθύνοντες επιμείνουν στην οργάνωση μικρών ή μεγάλων σχεδίων, η κατάσταση θα τους προλάβει. Η Τουρκία έπαυσε να χορηγεί τρόφιμα οποιασδήποτε ποσότητας, ενώ φημολογείται πως περικόπτει όσες ποσότητες διέρχονται μέσω αυτής και οι οποίες αποστέλλονται από φιλανθρωπικές οργανώσεις ή αντικαθιστά καλής ποιότητας άλευρα με κακής.

Υφίστατο ανάγκη η τροφοδοσία των νήσων του Αιγαίου να διοργανωθεί το ταχύτερο χωρίς κανόνες και σχέδια τα οποία απαιτούν χρόνο, υπογραμμίζει ο Τσουδερός απευθυνόμενος στην αγγλική Κυβέρνηση. Επίσης, επικαλούμενος όχι μόνο την φιλανθρωπία της, αλλά και το πολεμικό και πολιτικό συμφέρον των Άγγλων εξηγεί πως ο ελληνικός πληθυσμός εισρέοντας στην εγγύς Ανατολή προκαλεί νέα προσφυγικά προβλήματα.⁴⁵⁵

Στη Ρώμη, ο Υπουργός Εξωτερικών, Τσιάνο, θα δηλώσει πως η κατάσταση στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από οικονομικές και κυρίως επισιτιστικές δυσχέρειες, αλλά η Ιταλία σε συμφωνία με την Γερμανία έπραξε και πράττει το παν για να βοηθήσει τον αστικό ελληνικό πληθυσμό εκτιμώντας πως η προοπτική του μέλλοντος είναι καλύτερη.⁴⁵⁶

Ο Γκοτζαμάνης στην Αθήνα σε δηλώσεις του θα υποστηρίξει πως εάν οι καιρικές συνθήκες ευνοήσουν την παραγωγή, οι καλλιεργημένες εκτάσεις θα καλύψουν κατά πολύ την διατροφή μιας χώρας η οποία ανέκαθεν ήταν υποχρεωμένη να εισάγει τρόφιμα από το εξωτερικό λόγω της σύστασης του εδάφους, των κλιματολογικών συνθηκών και της μικρής έκτασης των γαιών. Ο Υπουργός καταλήγει λέγοντας πως είναι ευχάριστο το γεγονός ότι οι παραγωγοί ενστερνίζονται το σύνθημα της Κυβέρνησης «εργασία και πειθαρχία» καθώς όλοι αντιλαμβάνονται πως μόνο μέσω της ενδελεχούς και επισταμένης εργασίας ο λαός δύναται να φτάσει στην επάρκεια εκείνη που θα του επιτρέψει να ζήσει.⁴⁵⁷

Προς κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών του ευρωπαϊκού πληθυσμού είναι ανάγκη όλοι οι λαοί της Ευρώπης να καταβάλλουν το ανώτατο όριο της προσπάθειας τους, υποστηρίζει ο *Νεολόγος Πατρών*, και σύνθημα όλων θα πρέπει να είναι «τα

⁴⁵⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. ΙΙΙ, α.ε. 016, 259, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ., «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα, Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁴⁵⁶ «Βαρυσημαντός λόγος του Κόμιτος Τσιάνο επί της γενικής καταστάσεως», *Η Πρωΐα*, Κυριακή 31 Μαΐου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁴⁵⁷ «Εντατική η εφετινή καλλιέργεια», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 12 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

σκουπίδια και η κόπρος δέον να μεταβληθούν πάλιν εις στάχεις» ώστε να εξαλειφθεί το επισιτιστικό πρόβλημα.⁴⁵⁸

Αρχές Μαΐου με εξαιρετικά επείγουσα ανακοίνωση του ο Τσολάκογλου ζητά να καταβληθεί κάθε προσπάθεια προς εγκατάσταση και διαβίωση στις επαρχίες όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού αστών και εργατών, προκειμένου να διευκολυνθεί το επισιτιστικό πρόβλημα. Πρόκειται δηλαδή για μια απόφαση που προτρέπει την αποσυμφόρηση του πληθυσμού της Πρωτεύουσας μέσω της απομάκρυνσης εκείνων των αστικών οικογενειών και εργατών των οποίων η παραμονή τους δεν είναι απαραίτητη.⁴⁵⁹

Μέσα Μαΐου, οι Νομάρχες με επιστολή που υπογράφει ο Τσολάκογλου ενημερώνονται πως η υποχρεωτική συγκέντρωση των προϊόντων δεν είναι απλή υπόθεση, αλλά εργασία εθνικότατου περιεχομένου η οποία αποβλέπει στην διάσωση της φυλής από τον κίνδυνο της πείνας, απειλώντας με αυστηρές κυρώσεις στη μνήμη «των αθώων θυμάτων εκ του θανάτου της πείνης» όσους υπαλλήλους αποκρύπτουν ποσότητες προς θησαυρισμό τους.⁴⁶⁰

Τέλη Μαΐου του 1942 λήγει το επισιτιστικό έτος το οποίο άρχεται από τον Ιούνιο του 1941, και το οποίο κύλησε με τόσες στερήσεις για τον ελληνικό λαό που ουδέποτε είχε γνωρίσει στο παρελθόν.

Ο λιμός, τον οποίο οι κάτοικοι και οι γιατροί ακόμη της Ελλάδας μόνο εξ ακοής ή από βιβλία γνώριζαν, εκδηλώθηκε με όλα του τα καταστρεπτικά αποτελέσματα, σύμφωνα με έκθεση που υπογράφουν μεταξύ άλλων ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών, Αθανάσιος Ι. Σμπαρούνης, ο Ξενοφών Ζολώτας, ο γιατρός Ιωακειμόγλου και ο Ακαδημαϊκός Αγγ. Αγγελόπουλος.

Πρώτη συνέπεια του λιμού υπήρξε η αύξηση της θνησιμότητας, η οποία κατά τους τρεις τελευταίους μήνες του 1941, όπως και κατά το 1942, έλαβε τεράστιες διαστάσεις. «Εκείνοι οι οποίοι δεν μπόρεσαν να πληρώσουν τις τιμές της μαύρης αγοράς λόγω έλλειψης περιουσιακών στοιχείων, πέθαναν. Ο λαός τρώγει τις σάρκες του και την περιουσία του».⁴⁶¹

Δεύτερη συνέπεια του λιμού είναι διάφορες σωματικές βλάβες, αύξηση της νοσηρότητας, ευρύτατη διάδοση διαφόρων νόσων, οιδήματα πείνας, αθρόα κρούσματα πελλάγρας, πτώση του αριθμού των γεννήσεων, ελάττωση του βάρους των νεογνών ή γενική κατάπτωση του οργανισμού. Από τον υποσιτισμό όμως προκύπτουν όχι μόνο σωματικές φθορές, αλλά και ψυχικές και ηθικές βλάβες σε έντονο και ανησυχητικό βαθμό.⁴⁶²

Την 1^η Ιουνίου 1942 το Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας αποστέλλει στο Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού επιστολή με την οποία ενημερώνει πως ήδη από το φθινόπωρο του 1941 εκδηλώθηκαν αραιά κρούσματα πελλάγρας στον πληθυσμό της πρωτεύουσας και στα περίχωρα τα οποία επεκτάθηκαν σε βαριάς μορφής επιδημία από τον Μάρτιο του 1942.

⁴⁵⁸ «Τα καθήκοντα της ευρωπαϊκής επισιτιστικής οικονομίας», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 11 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁴⁵⁹ Αρχείο Νικόλαου Λιανόπουλου, ό. π.

⁴⁶⁰ Αρχείο Νικόλαου Λιανόπουλου, ό. π.

⁴⁶¹ Δημήτριος Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής μετά συλλογής ιστορικών και λαογραφικών ανεκδότων των ετών 1940-1944*, 2^η έκδοση, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 279.

⁴⁶² Είναι συχνά τα ιατρικά δημοσιεύματα στον Τύπο που έχουν ως αντικείμενο «τα σοβαρά ενοχλήματα της υγείας εξαιτίας της ανεπάρκειας των τροφών, της ένδειας και των στερήσεων» όπως η αναμιά, η καταβολή των δυνάμεων, η υπόταση, η απώλεια βάρους του σώματος, ο ίλιγγος και η ζάλη «που προκαλούν το φάσμα του επαπειλούμενου θανάτου που δυστυχώς άρχισε να μας αποδεκατίζει», σύμφωνα με γιατρό της Καρδίτσας, «Ο υποσιτισμός και η αβιταμίνωση του λαού», *Ταχυδρόμος (Βόλου)*, Τετάρτη, 1 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η επιδημία αυτή οφείλεται στους γνωστούς όρους διαβίωσης και διατροφής του πληθυσμού λόγω του υπάρχοντος λιμού, αλλά στην επέκταση της νόσου συνέβαλε πολύ η μακροχρόνια αντικατάσταση του σιτάλευρου στον άρτο από αραβόσιτο και η παροχή στα Λαϊκά Συσσίτια κυρίως πολτού, αραβόσιτου αντί άλλου συσσιτίου. Εν όψει της μεγαλύτερης ηλικιακής ακτινοβολίας λόγω του καλοκαιριού εκφράζονται φόβοι επέκτασης της νόσου σε μεγαλύτερη κλίμακα.⁴⁶³

Η έλλειψη εργατικών χεριών λόγω της επιστράτευσης και η επίταξη παραγωγικών μέσων όπως ζώων, καθώς επίσης η έλλειψη υγρών καυσίμων για την κίνηση των γεωργικών μηχανών, λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων και η καταστροφή ελκυστήρων συντέλεσαν σε αισθητή μείωση των καλλιεργειών και πτώση της παραγωγικής απόδοσης. Ειδικά η ανεπαρκής για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών διατροφής ποσότητα των σιτηρών προκάλεσε αύξηση της θνησιμότητας του πληθυσμού της χώρας, κυρίως στα αστικά κέντρα. Θνησιμότητα, που θα ήταν μεγαλύτερη εάν δεν πραγματοποιούνταν οι εισαγωγές οσπρίων και λοιπών τροφίμων από την Τουρκία για την παρασκευή των συσσιτίων καθώς και οι εισαγωγές σιτηρών από τις χώρες του Άξονα και εκ μέρους άλλων χωρών.

Κατά τους πρώτους μήνες του ιταλοελληνικού πολέμου (1940) δεν παρατηρήθηκε στην Ελλάδα ουσιαστική διαφορά στις διατροφικές συνήθειες. Η ικανοποίηση των αναγκών διατροφής ελάχιστα υπολήφθηκε συγκριτικά με την προπολεμική εποχή. Μόνο ως προς τα πολύτιμα τρόφιμα και δη το κρέας, το γάλα και το τυρί παρουσιάστηκαν δυσχέρειες. Από τον Μάιο όμως του 1941 και έπειτα, η κατάσταση επιδεινώθηκε. Οι διανομές τροφίμων από το κράτος περιορίστηκαν σε ελάχιστες ποσότητες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως αντί του ελάχιστου ημερήσιου σιτηρεσίου των 2.500 θερμίδων ανά άτομο, παρασχέθηκαν μέσω του λαϊκού συσσιτίου λιγότερες των 500 θερμίδων ημερησίως. Σύμφωνα με τον καθηγητή Ιωακειμόγλου, *«ο λαμβάνων σιτηρέσιον περιέχον τοιαύτα ποσά θερμίδων είναι καταδικασμένος εις θάνατον»*.

Ωστόσο, ο βαθμός επισιτιστικής ανεπάρκειας του πληθυσμού είναι ανομοιόμορφος. Οι μεν αστικοί πληθυσμοί πρέπει να θεωρηθούν τελείως ενδεείς από της απόψεως κατοχής ειδών διατροφής, ενώ οι πληθυσμοί των ορεινών και λοιπών άγονων περιοχών χαρακτηρίζονται από μικρό ποσοστό επάρκειας. Ο αριθμός των ατόμων που έχουν ανάγκη κρατικής πρόνοιας ανέρχεται σε 3.000.000 άτομα. Σύμφωνα με υπολογισμούς, ακόμη και αν ολόκληρη η παραγωγή της Ελλάδας σε είδη διατροφής διατεθεί αποκλειστικά για την διατροφή του ελληνικού λαού δίχως εξαγωγές και δίχως παρακράτηση για την διατροφή των στρατευμάτων κατοχής, και πάλι δεν επαρκεί για την στοιχειώδη ικανοποίηση των αναγκών του ελληνικού λαού. Γι' αυτό κρίνεται απαραίτητη η μηνιαία εισαγωγή 38.000 τόνων βασικών τροφίμων για τον ανεφοδιασμό της χώρας.

Ουσιαστικά, νόμιμη αγορά βασιζόμενη στους περιορισμούς και τις διατιμήσεις δεν υπήρξε και η λεγόμενη μαύρη αγορά ήταν εκείνη που εφοδίαζε τον πληθυσμό Αθηνών-Πειραιώς, εκμεταλλευόμενη μάλιστα το σύστημα των

⁴⁶³ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 47, Ε.Λ.ΙΑ. Αθηνών. Σε συνεδρίαση της Ιατρικής Εταιρείας της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1944 διατυπώθηκε η άποψη πως *«δεν υπάρχει διαφορά από επισιτιστικής απόψεως μεταξύ Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ιδίως μεταξύ των πτωχών τάξεων»*, αν και παρατηρήθηκαν στην δεύτερη περισσότερα περιστατικά πελλάγρας και οιδημάτων πείνας από την πρώτη. Αντικρούοντας την παραπάνω άποψη, άλλος καθηγητής τόνισε *«την υπεροχή των Αθηνών εις ότι αφορά την όλην επισιτιστικήν κατάστασην, οικτράν από πάσης απόψεως, ενώ παρατηρήθησαν εκεί και αρκετά περιστατικά πελλάγρας»*, Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Ιατρικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης των ετών 1938-1946, Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1947, σσ. 192-193.

περιορισμών και των διατιμήσεων εις βάρος των καταναλωτών μέσω της προσφοράς των ειδών σε υπερβολικές τιμές.

Στην έκθεση επισημαίνεται πως όλα τα δεδομένα συνηγορούν στην άποψη πως η επισιτιστική πολιτική που ακολουθήθηκε απέτυχε και συνιστάται αναθεώρηση της και εφαρμογή των ακόλουθων μέτρων:

α) Απόλυτη ελευθερία εμπορικών συναλλαγών και μεταφορών επειδή το κράτος αδυνατεί να προβεί σε συγκέντρωση και διανομή των κυριότερων προϊόντων πλην των σιτηρών. Η αντικατάσταση της μαύρης αγοράς από την φανερή και τον ελεύθερο συναγωνισμό θα δημιουργήσει ατμόσφαιρα εμπιστοσύνης συναλλαγών, μεγαλύτερη προσφορά εμπορευμάτων και μείωση τιμών.

β) άρση των διατιμήσεων. Υπό καθεστώς αποκεντρωμένης παραγωγής και προϊόντος πληθωρισμού δεν είναι δυνατή η εφαρμογή πολιτικής διατιμήσεων. Τυχόν διατιμήσεις αποτελούν απλώς θεωρητικές τιμές και δικαιολογούν την δημιουργία μαύρης αγοράς, η οποία αντικαθιστά την φανερή συντελώντας στην πρόσθετη αύξηση των τιμών λόγω των κινδύνων των μαυραγοριτών. Η δίωξη των μαυραγοριτών δημιουργεί πανικό στους αγοραστές φοβούμενοι εξαφάνιση των τροφίμων, φόβος που λειτουργεί ως πρόσθετο επιχείρημα ύψωσης των τιμών.

Το ένστικτο της διατήρησης της ζωής είναι τόσο ισχυρό ώστε ουδείς λογικός δικαιούται να ελπίζει πως αυτό θα υποχωρήσει ενώπιον έστω και των αυστηρότερων αγορανομικών διατάξεων. Νομοταγείς πολίτες παραβαίνουν τους νόμους για να μην πεθάνουν της πείνας ή για να μην βλέπουν τα τέκνα τους να φθίνουν. Άρση όμως των διατιμήσεων δεν συνεπάγεται και ασυδοσία. Οι υπερβολικές και αδικαιολόγητες τιμές θα πρέπει να διώκονται σύμφωνα με τις συνήθεις αγορανομικές διατάξεις.

γ) αποδέσμευση των ειδών διατροφής.

δ) πιστωτική διευκόλυνση των μετά των επαρχιών συναλλαγών.

ε) διευκόλυνση των μεταφορών.

στ) εισαγωγές από το εξωτερικό ώστε να συμπληρωθούν τα σημαντικά ελλείμματα της διατροφής του ελληνικού λαού, άνευ της κάλυψης των οποίων είναι καταδικασμένος σε λιμοκτονία.

ζ) διανομή τροφίμων από το κράτος.

Τα παραπάνω μέτρα κρίνονται αναγκαία για τον πρόσθετο λόγο ότι το επισιτιστικό έτος 1942-1943 δεν προοιωνίζεται καλύτερο δεδομένου μάλιστα ότι δεν υπάρχουν πλέον ούτε ίχνη αποθεμάτων τροφίμων και το επισιτιστικό πρόβλημα έχει λάβει οξύτατες διαστάσεις. Την παντελή εξάντληση των τροφίμων ακολουθεί η προϊούσα κατάπτωση των ανθρώπινων οργανισμών, των οποίων η ανθεκτικότητα στον υποσιτισμό ελαττώνεται μέρα με τη μέρα. Γι' αυτό άλλωστε υπάρχουν σοβαρότατοι και βάσιμοι φόβοι να αυξάνουν με την πάροδο του χρόνου οι θάνατοι από πείνα. Εάν δε προστεθεί ο κίνδυνος της εξάπλωσης της επιδημίας εξανθηματικού τύφου όπως και άλλων μεταδοτικών ασθενειών, τότε η κατάσταση του πληθυσμού της χώρας προμηνύεται αυτόχρονα τραγική.

Αντικειμενικός σκοπός επομένως της κυβερνητικής πολιτικής θα πρέπει να είναι η συμπλήρωση των ελλειμμάτων διατροφής *«διότι άλλως ο ελληνικός λαός είναι καταδικασμένος εις τον διά πείνης θάνατον»*.⁴⁶⁴

Οι Βορειοαμερικανοί και οι Αγγλοσάξονες εκμεταλλευτές της πείνας έχουν διανοηθεί να καταρρίψουν ολοκληρωτικά τα έθνη χωρίς να πολεμήσουν καθόλου ή σχεδόν καθόλου μέσω της καταδίκης σε πείνα, σύμφωνα με καλά επινοημένο εβραϊκό σχέδιο, υποστηρίζει η προπαγάνδα του Άξονα μέσω ιταλικού δημοσιεύματος. Αλλά

⁴⁶⁴ «Έκθεσις επί των επισιτιστικών αναγκών της Ελλάδος κατά το έτος 1942-1943» (Αθήνα, 21 Μαΐου 1942), Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

το μαρτύριο της πείνας με το οποίοι οι εβραϊζουσες πλουτοκρατίες θέλουν να υποτάξουν τον κόσμο είναι πλέον απαρχαιωμένο σύστημα.

Ο βρετανικός αποκλεισμός έχει πλέον αποτύχει και μάλλον η Βρετανία τελεί υπό αποκλεισμό παρά οι χώρες του Άξονα, διαμηνύουν τα προπαγανδιστικά όργανα του Άξονα επικαλούμενα απόψεις Άγγλων και Αμερικανών ειδικών, οι οποίοι επιπρόσθετα αναφέρουν πως ο εφοδιασμός του αγγλικού πληθυσμού με τρόφιμα είναι δυσχερέστατος. Εκφράζουν δε φόβους πως ο Χίτλερ πιθανότατα θα ακολουθήσει συστηματικό σχέδιο καταδίκης της Αγγλίας στον θάνατο από πείνα.⁴⁶⁵

Από τηλεγράφημα που απέστειλε ο Τσουδερός στον Ρουζβελτ την 11^η Ιουνίου 1942, διαπίστωσε πως ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών διαπνέεται από τις καλύτερες διαθέσεις όσον αφορά την παροχή επισιτιστικής βοήθειας στην Ελλάδα, για την οποία είχε υποσχεθεί την αμέριστη υποστήριξη των Η.Π.Α.⁴⁶⁶

«Επιτέλους. Μια είδηση καλή.

Απ' το Λονδίνο, η ελληνική Κυβέρνηση βγάζει ανακοίνωση επίσημη, και λέει να την ακούσει ο ελληνικός λαός και να χαρεί.

Έκλεισε συμφωνία με την αγγλική κυβέρνηση, πήρε την άδεια να στέλνει στη σκλαβωμένη Ελλάδα που πεινάει, σιτοφορτία που θα 'ρχονται ταχτικά να φέρνουνε ψωμί. Η Κυβέρνηση της Σουηδίας έκανε τις συμφωνίες με τον εχθρό. Θα ναι Σουηδικά τα πλοία που θα κουβαλάνε το σάρι από τον Καναδά στον Πειραιά και αντιπρόσωποι του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού θα 'ρθουνε να παρασταθούνε στην εκφόρτωση και στη διανομή.

*Οι πεινασμένοι Έλληνες τα ' άκουσαν και χάρηκαν. Και τούτη τη φορά από χαρά, αφήνουν τα δάκρυα τους να φανούνε»,*⁴⁶⁷ γράφει στο ημερολόγιο της την 27^η Ιουνίου 1942 η Μαρίκα Αντωνοπούλου.

Τον ίδιο μήνα, ο αντιπρόσωπος της Ερυθράς Ημισελήνου επιστρέφοντας από την Αθήνα μεταδίδει στον Ραφαήλ ευχάριστες πληροφορίες σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση. Η διανομή του άρτου, ο οποίος είναι πλέον πολύ καλύτερης ποιότητας, εξακολουθεί με μέσο όρο τα 70 δράμια ημερησίως και παράλληλα λειτουργούν συσσίτια επίσης τακτικά αν και σε μικρότερο ρυθμό. Παιδικά συσσίτια οργανωμένα από τον Δήμο Αθηναίων εξασφαλίζουν τροφή σε 40.000 παιδιά, τα οποία ενισχύονται ιδιαίτερα από τις ιταλικές αρχές κατοχής με την παροχή μακαρονιών και άλλων τροφίμων. Γεώμηλα, λαχανικά και οπωρικά πωλούνται ελεύθερα, αλλά οι τιμές είναι απαγορευτικές για το μέγιστο μέρος του πληθυσμού. Η όψη του πληθυσμού από τον προηγούμενο χειμώνα έχει μεταβληθεί και πλέον δεν δύναται να γίνει λόγος περί έκτακτης θνησιμότητας. Η εμφάνιση της πόλης είναι καθαρή, η δε επιδημία εξανθηματικού τύφου, που ουδέποτε είχε λάβει μεγαλύτερη έκταση, μάλλον έχει ανακοπεί.

Ωστόσο, μεγάλη προσπάθεια καταβάλλεται από την γερμανική προπαγάνδα η παρατηρούμενη επισιτιστική βελτίωση που οφείλεται στην άφιξη των σιτοφορτίων να αποδοθεί στην μέριμνα των δυνάμεων του Άξονα.⁴⁶⁸ Από την πλευρά του ο Τσουδερός θεωρεί επιτετραμμένο να γίνει γνωστό στην Ελλάδα ότι η όλη επιτυχία

⁴⁶⁵ «Αι επινοήσεις των εκμεταλλευτών της πείνης», *Η Πρωΐα*, Τρίτη, 16 Ιουνίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας, «Η διάψευσις των αγγλικών ελπίδων περί αποκλεισμού», *Η Πρωΐα*, Σάββατο, 27 Ιουνίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁴⁶⁶ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα, Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁴⁶⁷ Αντωνοπούλου, *ό. π.*, σ. 79.

⁴⁶⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 014, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ., Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. ΙΙΙ, α.ε. 088, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

της τροφοδοσίας, από την στιγμή που ξεκίνησαν τα ταξίδια του «Κουρτουλούς», είναι έργο αποκλειστικά της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης και πως ακόμη και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός υπήρξε όργανο που έδρασε βάσει αποφάσεων συνεπεία δικών της ενεργειών.⁴⁶⁹

Σύμφωνα με τον Μον οι Αρχές Κατοχής, οι οποίες στην πραγματικότητα ενδιαφέρονταν περισσότερο για τον επισιτισμό της πρωτεύουσας επειδή εκεί η πολιτική τους έβρισκε τις περισσότερες επικρίσεις, πρόβαλλαν μόνο τις δικές τους προσφορές αγαθών υπέρ του ελληνικού λαού φιμώνοντας την Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού να προβάλλει το έργο της:

«Θα έλεγε κανείς πως αυτές είχαν σώσει τον τόπο από την πείνα», θα σχολιάσει ο Μον, προσθέτοντας παράλληλα πως η συμμαχική προπαγάνδα διαδίδοντας φανταστικές ειδήσεις για την δράση της Επιτροπής και την συμμαχική εξυπηρέτηση στον επισιτισμό του λαού (αναγγέλλοντας για παράδειγμα αποστολές εφοδίων που ποτέ δεν κατέφτασαν την Ελλάδα), δημιουργούσε μεγάλες ενοχλήσεις και την αντίδραση των Αρχών Κατοχής που κατηγορούσαν τα μέλη της Επιτροπής για έλλειψη ουδετερότητας.⁴⁷⁰

Μέσα του 1942, η εικόνα της Αθήνας εξαπατά τον επαρχιώτη που επισκέπτεται για λίγες μέρες την πρωτεύουσα. Το γεγονός ότι η αρτοδότηση της Αθήνας είναι καθημερινή με 80 δράμια το άτομο τέσσερις φορές την εβδομάδα και 50 δράμια τις υπόλοιπες μέρες, όπως και το γεγονός ότι προσφέρονται ελεύθερα προς πώληση και σε αφθονία είδη όπως βούτυρο, τυρί, πουλερικά, λάδι και ψωμί εξαπατούν επειδή δημιουργούν την εντύπωση ότι η Αθήνα δεν στερείται. Έτσι, δεν είναι λίγοι εκείνοι οι οποίοι επιστρέφουν από την Αθήνα διαβεβαιώνοντας τους πάντες ότι η Αθήνα δεν στερείται.

Πράγματι, οι Αθηναίοι δεν στερούνται. Αλλά μόνο οι πλούσιοι Αθηναίοι και οι χιλιάδες των μαυραγοριτών δεν υποφέρουν, διαβάζουμε στον *Ταχυδρόμο* Βόλου. Οι οικογένειες της μεσαίας όμως τάξης και της φτωχολογιάς που αποτελούν τα δύο τρίτα της πρωτεύουσας σήμερα λιμοκτονούν κυριολεκτικά εξαιτίας των υψηλών τιμών στις οποίες διατίθενται τα προς πώληση τρόφιμα. Σύμφωνα με την βολιώτικη εφημερίδα, η ζωή στην Αθήνα χαρακτηρίζεται από πλούτο, χλιδή και χρήμα, αλλά και αφάνταστη στέρηση. Όλα είναι ελεύθερα, αλλά πανάκριβα.

Από 3.600 έως 4.000 δραχμές πωλείται το λάδι, 10.000 έως 12.000 δραχμές το βούτυρο, 2.800 έως 3.600 δραχμές τα όσπρια, 3.500 δραχμές η οκά το κρέας, 6.500 δραχμές το ρύζι, 4.000 δραχμές η οκά το δευτέρης ποιότητας το σαπούνι.

Οι τιμές στα ζαχαροπλαστεία της Αθήνας είναι καλύτερες από του Βόλου, γράφει η εφημερίδα. Στο «Ζώναρς» η πάστα συμπεριλαμβανομένου του φόρου και του «μπουρμπουρά» πωλείται 180 δραχμές ενώ το παγωτό στου «Φλόκα» 240 δραχμές. Αξιοσημείωτο δε είναι το γεγονός ότι στα διάφορα λαϊκά καφενεία οι πελάτες σερβίρονται όρθιοι προς αποφυγή μετάδοσης της ψείρας, με τους καταστηματαρχες που προσφέρουν καθίσματα στους πελάτες να συλλαμβάνονται. Επίσης, αστυνομική διάταξη απαγορεύει «την άνοδο στα τραμ ανθρώπων προφανώς ακάθαρτων» στα πλαίσια της εκστρατείας για την καθαριότητα της πρωτεύουσας.⁴⁷¹

Τον Ιούνιο του 1942, η «οικονομική νόσος» δηλαδή η αδικαιολόγητη αύξηση των τιμών λαμβάνει απειλητικές διαστάσεις καθώς ο νόμος της προσφοράς δεν

⁴⁶⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 074, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁴⁷⁰ Μον, ό. π., σ. 63, 121.

⁴⁷¹ «Η ζωή στις Αθήνας», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τετάρτη, 3 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ζωΰφια», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 24 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

δύναται να ικανοποιήσει τις ανάγκες της ζήτησης με αποτέλεσμα να βρίσκει πρόσφορο έδαφος η αισχροκέρδεια, σύμφωνα με τον Νομάρχη παρά τω Πρωθυπουργώ, Σάββα Παπαδόπουλο.⁴⁷²

Ωστόσο, ο Τσολάκογλου δηλώνει κατηγορηματικά ότι όλα τα διαθέσιμα στοιχεία πείθουν ότι η επισιτιστική κατάσταση του λαού κατά το τρέχον έτος και κατά τον επικείμενο χειμώνα θα είναι απείρως καλύτερη της περσινής διότι είναι εξασφαλισμένο το ενδιαφέρον των Δυνάμεων του Άξονα και η συνδρομή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος συνεχώς αποστέλλει τρόφιμα και φάρμακα. «Ο Ελληνικός λαός πρέπει να παραμείνη ήρεμος με την πεποίθησιν ότι αι επισιτιστικάί συνθήκαι θα βελτιωθούν ικανοποιητικώς», αναφέρει χαρακτηριστικά.⁴⁷³

«*Ηρθαν οι Ελβετοί, κι ήρθαν όπως οι μάγοι του Χριστού με δώρα φορτωμένοι. Ηρθαν φορτωμένοι πρώτα με καλοσύνη, με στοργή, με οργάνωση τίμια και καλόβουλη. Φέρανε γάλα για τα παιδιά, φέρανε φάρμακα και βιταμίνες*»,⁴⁷⁴ καταγράφει στο ημερολόγιο της η Αντωνοπούλου.

Κατά την επίσκεψή του στην Λάρισα στα πλαίσια της περιοδείας του στη Θεσσαλία, ο Τσολάκογλου θα κάνει ιδιαίτερη μνεία στον ιταλικό λαό του Ντούτσε επισημαίνοντας πως αφαίρεσε μερίδες του επιούσιού του προκειμένου να τις χορηγήσει στους «εις ημάς, οι οποίοι απεθνήσκαμεν από την πείνα εις τα πεζοδρόμια». Αναφερόμενος στον πανικό για το επισιτιστικό ζήτημα που διαπίστωσε καθοδόν θα τονίσει κατηγορηματικά πως όχι μόνο δεν πρόκειται να παρατηρηθεί το περσινό δράμα, αλλά θα βελτιωθεί σημαντικά ο επισιτισμός χάρη στο ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι αρχές κατοχής, η Σουηδική Κυβέρνηση, ο Ερυθρός Σταυρός και η Τουρκία.⁴⁷⁵

Και τον Ιούλιο του 1942, ο επισιτισμός παραμένει το βασικό και άμεσο πρόβλημα της Ελλάδος, όπως τονίζει η Υπηρεσία Προπαγάνδας του Foreign Office προς την Ελληνική Υπηρεσία του Β.Β.С. Πρέπει με κάθε ευκαιρία να υπενθυμίζεται στους Έλληνες ότι το θέμα εξακολουθεί να απασχολεί σοβαρά τη βρετανική Κυβέρνηση.⁴⁷⁶

Αν και οι Σύμμαχοι εμμένουν στον αποκλεισμό, ο οποίος εξακολουθεί να υφίσταται, η Αγγλική Κυβέρνηση είναι λεπτομερώς ενημερωμένη για τις συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού λαού, όχι μόνο από τις πληροφορίες που φροντίζει να αποστέλλει η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση μέσω του Τσουδερού και των Πρεσβευτών της, αλλά κυρίως μέσω των δικών της πηγών πληροφοριών και της παρακολούθησης του ελληνικού και Διεθνούς Τύπου.

Το κρίσιμο διάστημα από τον Μάρτιο έως και τον Ιούλιο του 1942 το Δελτίο της Αγγλικής Πρεσβείας αναφέρει σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση της κατεχόμενης από τον Άξονα και την Βουλγαρία Ελλάδας, πως αν και ελαφρώς υπήρξε επισιτιστική βελτίωση μετέπειτα της άφιξης των τροφίμων που έστειλαν οι Σύμμαχοι υπό την επίβλεψη του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, εν τούτοις παραμένει εξαιρετικά αβέβαιη.

Τα βασικά αγαθά παραμένουν σπάνια και πωλούνται στην μαύρη αγορά σε φανταστικές τιμές. Η ονομαστική εβδομαδιαία μερίδα ψωμιού, η οποία διανέμεται σε

⁴⁷² Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ΦΑΚ. Διάφορα, α.ε. 329/10, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁴⁷³ «Ο επισιτισμός του ελληνικού λαού εξασφαλίσθη», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 4 Ιουλίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Θα βελτωθούν ραγδαίως αι επισιτιστικάί συνθήκαι της χώρας», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 30 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁷⁴ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 73.

⁴⁷⁵ «Βεβαία η νίκη των Δυνάμεων του Άξονος», *Λαρισαϊκός Τύπος* (Λάρισα), Δευτέρα, 6 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁴⁷⁶ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 290.

Αθήνα και Πειραιά μόνο, είναι 1.400γρ., ενώ δεν πραγματοποιείται τακτική διανομή άλλων τροφίμων.

Πολυάριθμες αναφορές επιβεβαιώνουν τις συνθήκες πείνας που επικρατούν σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, ιδιαίτερα στα νησιά. Στα νησιά του Αιγαίου ακόμη και οι ψαράδες πεινούν καθώς οι δυνάμεις του Άξονα έχουν επιτάξει τα μεγάλα αλιευτικά σκάφη, ενώ κατάσχουν ακόμη και τα μικρά σκάφη των Ελλήνων ψαράδων πριν ακόμη φτάσουν στην στεριά.

Στην Αθήνα, η αστυνομία απαγορεύει την έκθεση τροφίμων στις βιτρίνες των εστιατορίων και στα καφέ. Επίσης, απαγορεύεται η διανομή καρτών ψωμιού σε όσους έρχονται να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα από τις επαρχίες. Τον Μάιο, το Υπουργείο Εφοδιασμού πολιορκήθηκε από ικέτες όλων των ηλικιών και των δύο φύλων. Μάλιστα, ήταν τόσο ο συνωστισμός ώστε η αστυνομία υποχρεώθηκε να παρέμβει.

Ανταποκριτής από την Λευκωσία της Κύπρου περιέγραψε την άφιξη στο λιμάνι εκατοντάδων Ελλήνων προσφύγων σαν στριμωγμένες σαρδέλες σε καΐκι προσθέτοντας πως κατά την άφιξη τους στο νησί οι περισσότεροι πρόσφυγες είναι περισσότερο νεκροί παρά ζωντανοί. Και ορμούν ημίγυμνοι στο φαγητό σαν ζώα. Σε επιστολή από την Άγκυρα επισημαίνεται πως λόγω της έλλειψης τροφίμων στα νησιά του Αιγαίου πολλοί κάτοικοι προσπαθούν να αποδράσουν στην Τουρκία. Περίπου 4.200 πρόσφυγες, μεταξύ των οποίων γυναίκες και παιδιά, κυρίως από τη Χίο, έφτασαν κοντά στο Τσεσμέ. Οι τουρκικές αρχές, που φρόντισαν για τις άμεσες ανάγκες τους, έπεισαν μερικούς από αυτούς να επιστρέψουν στη Χίο, αλλά οι Γερμανοί εμπόδισαν την αποβίβάσή τους και επέστρεψαν στο Τσεσμέ.

Σε σημείωμα αυτόπτη μάρτυρα, ο οποίος παραβρέθηκε κατά την άφιξη στον Πειραιά ατμόπλοιου που μετέφερε τρόφιμα, αναφέρεται πως τεράστια πλήθη κατέφτασαν στην αποβάθρα και το πλήρωμα παρατήρησε ποικίλα σημάδια δυστυχίας. Λιμενεργάτες ανακοίνωσαν πως δεν ήταν σε φυσική κατάσταση να ξεφορτώσουν το εμπόρευμα εκτός αν τους δοθεί τροφή. Τους προσφέρθηκε κρέας και φασόλια, αλλά ακόμη και μετά από ένα πλούσιο γεύμα οι άντρες ήταν τόσο αποδυναμωμένοι ώστε η εργασία πήρε τον διπλάσιο χρόνο από τον συνηθισμένο. Σε αναφορές ατόμων που επέστρεψαν στις Ηνωμένες Πολιτείες από την Ελλάδα και επέβαιναν σε ένα από τα πλοία που μετέφεραν τρόφιμα περιέγραψαν παιδιά, τόσο μικρά ώστε μόλις που περπατούσαν, να πλησιάζουν την αποβάθρα με τα τενεκεδάκια τους ζητιανεύοντας για φαγητό.

Σύμφωνα με δημοσιογράφο ελβετο-γερμανικής εφημερίδας, παρά την βοήθεια στην Ελλάδα, η επισιτιστική κατάσταση εξακολουθεί να προκαλεί άγχος και απαιτείται μεγαλύτερη βοήθεια. Σε διαφορετική περίπτωση, στην πείνα θα αποδοθούν ξανά εκατοντάδες θύματα. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, μέχρι τις αρχές Ιουλίου δεν υπήρξαν αρκετά πλοία και υποζύγια ώστε να διασφαλίσουν την μεταφορά των τροφίμων στις επαρχίες. Η παραγωγή αυτής της χρονιάς ήταν φτωχή, και από την άποψη της έλλειψης σπόρων και χημικών λιπασμάτων, η προοπτική σχετικά με την επόμενη σαιζόν είναι απελπιστική. Η παραγωγή λαχανικών έχει μειωθεί απότομα, καθώς δεν υπήρξε αρκετό πετρέλαιο για τις μηχανοκίνητες αντλίες και ζώα που για να κινούν τις υδρο-τουρμπίνες που χρησιμοποιούνται στην άρδευση.

Στις επισιτιστικές ελλείψεις, προστίθεται η έλλειψη σαπουνιού και ιατρικών εφοδίων που έχουν οδηγήσει σε μια ανησυχητική αύξηση των ασθενειών. Τον Απρίλιο, σε μια ενημερωτική εκστρατεία για την καταπολέμηση της ψείρας, το Υπουργείο Υγείας πρότεινε μέτρα όπως το ξύρισμα, η καθαριότητα και το μασάζ με λάδι ελιάς και πετρέλαιο. Ο Τύπος έδωσε μεγάλη δημοσιότητα στην εκστρατεία επισημαίνοντας πως η ψείρα εξαπλώνεται ιδίως στην Αθήνα.

Τον ίδιο μήνα, ο Υπουργός Υγείας παραδέχτηκε πως υπήρξαν κρούσματα τύφου στην Αθήνα και τον Πειραιά, ενώ μέχρι το τέλος του μήνα ο Πειραιάς τέθηκε σε καραντίνα εξαιτίας της εξάπλωσης (outbreak) του τύφου. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Βραδυνή*, μέχρι το τέλος Μαρτίου 37 άτομα πέθαναν από τύφο στην Αθήνα και 94 στον Πειραιά. Προκειμένου να προληφθεί η εξάπλωση της ασθένειας, η αστυνομία διέταξε το κλείσιμο όλων των θεάτρων, κινηματογράφων, χώρων συναυλιών και των καφέ στην Αθήνα.⁴⁷⁷

Πολλά περιστατικά ελονοσίας επίσης καταγράφηκαν λόγω έλλειψης κινίνης. Άλλες διαδεδομένες ασθένειες είναι επίσης στομαχικά έλκη, παθήσεις του πεπτικού συστήματος και φυματίωση. Επίσης, πολλά άτομα στην Θεσσαλονίκη αναφέρθηκαν με δερματοπάθειες.⁴⁷⁸

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική των δυσμενών συνθηκών που επικρατούν στην Ελλάδα μέχρι και την 10^η Ιουλίου, οπότε και αναχώρησε, είναι η σχετική έκθεση που σύνταξε ο Διευθυντής Τύπου της Ελληνικής Πρεσβείας στη Γαλλία, ο οποίος αναφέρει πως ο επισιτισμός είναι το τραγικό πρόβλημα και η πρώτιστη σήμερα σκέψη κάθε Έλληνα. Η χώρα υποσιτίζεται επικίνδυνα, και κατόπιν μιας μικρής μόνο βελτίωσης που αποδίδει στους θερινούς μήνες, η κρίση καθίσταται εκ νέου αισθητή. Αν και πλέον δεν συναντάς στις οδούς, όπως τον παρελθόντα χειμώνα σκιές ετοιμοθάνατων από την πείνα ανθρώπων, ωστόσο η θνησιμότητα αυξάνει ξανά.

Από την πρώτη στιγμή που η χώρα υπέστη τους μοιραίους συγκλονιστικούς αντίκτυπους της πολεμικής περιπέτειας, η διάσωση των παιδιών είναι το μεγάλο πρόβλημα, το οποίο είναι άμεσα συνυφασμένο με την φυλετική διάρκεια. Στον Πειραιά, τον Δεκέμβριο του 1941 η αναλογία θανάτων προς γεννήσεις ήταν 7 προς 1, τον Μάρτιο 4,5 προς 1, ενώ στη Χαλκίδα 3 προς 1. Πολλά από τα παιδιά που μεταφέρθηκαν στην Πελοπόννησο προς αποσυμφόρηση της πρωτεύουσας απεβίωσαν ελλείψει περιθάλψεως.

Σημαντική είναι η παρατήρηση του Διευθυντή σχετικά με τον αριθμό των θανάτων από πείνα, ο οποίος επισημαίνει πως αν και οι άμεσοι ή έμμεσοι θάνατοι από πείνα κατά τον παρελθόντα χειμώνα υπήρξαν πολυάριθμοι, εν τούτοις ήταν, ευτυχώς, κατώτεροι των δημοσιευθέντων στο εξωτερικό αριθμών.

Σύμφωνα με την μαρτυρία του, η αρτοδότηση λειτουργεί λίαν πλημμελώς. Εκτός από την Πρωτεύουσα όπου χάρις τη μέριμνα της ελληνικής βασιλικής Κυβέρνησης η μερίδα του άρτου είναι επαρκής τους τελευταίους μήνες, οι επαρχίες ελάχιστα αρτοδοτούνται. Στην Πάτρα, επί 8 μήνες δεν διανεμήθηκε ψωμί. Τα κυριότερα προϊόντα του ελληνικού εδάφους (έλαιο, σταφίδα, σύκα, καπνός) εξαφανίστηκαν από μηνών σχεδόν ολοκληρωτικά, ενώ δευτερεύοντα αγροτικά προϊόντα όπως το βαμβάκι ή τα γεώμηλα επιτάχτηκαν από τις Αρχές Κατοχής κατά τα 9/10. Η αλιεία απαγορεύεται, πλην ελάχιστων τοπικών εξαιρέσεων. Η «κονσερβοποίηση» δε των ελληνικών λαχανικών και φρούτων διενεργείται σε ευρύτατη κλίμακα προς εξαγωγή στη Γερμανία και παράλληλα διενεργούνται αυθαίρετες αρπαγές ανά την ύπαιθρο εκ μέρους αποσπασμάτων των στρατών

⁴⁷⁷ Ενδεικτικό της παραπληροφόρησης που επικρατεί είναι το γεγονός ότι η εφημερίδα Ταχυδρόμος Βόλου γράφει χαρακτηριστικά, αρχές Ιουνίου, πως «οι πληροφορίες που φτάνουν στις επαρχίες από την Αθήνα περί επιδημιών και θανάτων από εξανθηματικού τύφου είναι αφάνταστα υπερβολικές. Ελάχιστα κρούσματα εξανθηματικού τύφου σημειώθηκαν. Κίτρινος δε πυρετός υπάρχει μόνο στη φαντασία μερικών ανόητων διαδοσίων. Η Αθήνα και καθαρότατη φαίνεται και η δημόσια υγεία δεν δείχνει ότι απειλείται από τίποτε», «Η ζωή στις Αθήνας», ό. π.

⁴⁷⁸ «Δελτίο Αγγλικής Πρεσβείας (27.7.42) εν τη μέριμνα της Πρεσβείας στην Ελβετία σχετικά με την κατάσταση στην κατεχόμενη από τις Δυνάμεις του Άξονα και την Βουλγαρία, Ελλάδα (μέσα Μαρτίου-Ιούλιος 1942)», Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

κατοχής. Μόνο η μαύρη αγορά διαθέτει μικρές ποσότητες τροφίμων σε υπέρογκες τιμές (έλαιο 8.000δρχ., ψωμί 4.000δρχ. την οκά).

Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως η ανατίμηση των τροφίμων είναι συνεχής, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με την οξύτητα της νομισματικής κατάστασης, καθιστά την επισιτιστική κρίση όλο και πιο δεινή.

Ο Διευθυντής εκτιμά πως τα προϊόντα του ελληνικού εδάφους θα ήταν επαρκή για την ουσιώδη βελτίωση του επισιτισμού και τη μείωση της θνησιμότητας εάν ήταν διαθέσιμα και εάν δεν απαγορευόταν η ελεύθερη μεταφορά αυτών από τις ξένες και ελληνικές αρχές. Αντίθετα, υφίστανται τρεις διαδοχικές δεσμεύσεις: την γερμανική, την ιταλική και την ελληνική. Κάθε μία από τις προαναφερθείσες, αφού εξυπηρετήσει τις κύριες ανάγκες της, διοχετεύει επίτηδες τα υπόλοιπα προϊόντα στη μαύρη αγορά σε συνεργασία με ορισμένους κακούς Έλληνες, οι οποίοι ως εκμεταλλευτές της κοινής δυστυχίας καπηλεύονται τα τρόφιμα των αδελφών τους προς αθέμιτο πλουτισμό.

Τα υπερβολικά επίπεδα τιμών επομένως αντικατοπτρίζουν την έλλειψη των αγαθών στο εσωτερικό της χώρας η οποία προέκυψε συνεπεία της μείωσης της παραγωγής και των εισαγωγών, της δυσχέρειας της κυκλοφορίας των αγαθών και κυρίως των επιτάξεων και αρπαγών προϊόντων από τα στρατεύματα κατοχής.

Η θεωρούμενη ευκατάστατη τάξη μαστίζεται από μεγάλες στερήσεις και εξαναγκάζεται σε πώληση τιμαλφών, επίπλων και οικιών ακόμη προς αντιμετώπιση των βιοτικών της αναγκών.

Καθώς το Κράτος αδυνατεί να διαθέσει τα τρόφιμα που αντιστοιχούν στα δελτία, η εκ μέρους της Κυβέρνησης Τσολάκογλου δίωξη της μαύρης αγοράς, αποκλειστική πηγή προμήθειας τροφίμων, αποτελεί απλώς τέχνασμα συγκάλυψης ευθυνών και προκαλεί ύψωση τιμών σε υψηλότερα επίπεδα προς αποκλειστικό όφελος των μαυραγοριτών, Ιδίως το έλαιο είναι αντικείμενο «σκανδαλέστατου μαυραγοριτισμού» που διενεργεί Γερμανός Επίτροπος, Ιταλός και Έλληνας μεγαλέμπορος, αποκαλύπτει ο Διευθυντής.

Η διακοπή αποστολής οσπρίων από τη Τουρκία η οποία συντηρούσε νοσοκομεία και λαϊκά συσσίτια καθίσταται πλέον αισθητή, και σημαντικός αριθμός συσσιτίων αναμένεται να διακόψει τη λειτουργία του.

Οι κλοπές σε οικίες, οι διαρρήξεις ακόμη και οι αρπαγές καθοδόν πληθαίνουν συνεπεία της ιλιγγιώδους υψώσεως όλων των ειδών πρώτης ανάγκης. Οι ένοχοι όμως εν μέρει μόνο είναι Έλληνες, σύμφωνα με τον Διευθυντή.

Πρόσθετη συνέπεια της πείνας και της πενίας είναι η έκλυση των ηθών των γυναικών της κατώτερης κοινωνικής τάξης. Η προκλητική προσφορά ασχημάτιστων κοριτσιών και έγγαμων γυναικών σε ένοχους δεσμούς με στρατιώτες κατοχής αποτελεί θλιβερό θέαμα.

Τέλος, συνεπεία της ακαθαρσίας, της ανεπαρκούς διατροφής και της έλλειψης φαρμάκων εμφανίζεται απειλητικός ο κίνδυνος εκδηλώσεως νοσημάτων επιδημικής μορφής. Μικρές εστίες εξανθηματικού τύφου εξακολουθούν να υφίστανται, γεγονός που εμπνέει σοβαρές ανησυχίες για τον προσεχή χειμώνα.

Τα πολεμικά γεγονότα της Αιγύπτου ουδόλως κλόνισαν το αδάμαστο εθνικό φρόνημα του ελληνικού λαού και την πίστη του στην τελική νίκη. Προκάλεσαν όμως έκπληξη και σημαντική ανησυχία σχετικά με την παράταση του πολέμου πέραν του παρόντος έτους καθώς η επισιτιστική κατάσταση της χώρας βαίνει συνεχώς επιδεινούμενη.

Εδώ και μήνες στην Ελλάδα επικρατούσε η πεποίθηση πως το τέλος του πολέμου ήταν κοντά συνεπεία πληροφοριών από αυθεντικές γερμανικές πηγές σχετικά με τις επισιτιστικές δυσχέρειες της Γερμανίας, την έλλειψη πρώτων υλών και

την επικρατούσα δυσφορία των μεγάλων απωλειών στη Ρωσία. Συνεπεία λοιπών των όλων των παραπάνω, η ελληνική κοινή γνώμη συμπέρανε και πιστεύει πως η Γερμανία θα βρεθεί σε αδυναμία να αντιμετωπίσει το προσεχές έτος άνευ σημαντικών φέτος «παραγωγικών νικών».

Ήδη από το παρελθόν χειμώνα, η Αθήνα και τα περίχωρα αυτής παρουσιάζουν όψη πολεμικού μετώπου. Συνεχώς καταφτάνουν αμαξοστοιχίες με πλήρη στρατό, καύσιμα και κάθε είδους πολεμικό υλικό. Τις τελευταίες δε εβδομάδες οι διελεύσεις προς Αφρική κατέστησαν πυκνές.

Οι επιτάξεις οικιών πολλαπλασιάζονται, τα αεροδρόμια είναι υπερπλήρη, ιδίως των μεταγωγικών αεροπλάνων, ο λιμένας Πειραιώς εμφανίζει επίσης ζωηρότατη κίνηση, μετακινήσεις που προκαλούν αναγκαστικά μεγάλη κατανάλωση εντόπιων τροφίμων και άλλων απαραίτητων αγαθών. Είναι χαρακτηριστικό πως η Ελλάδα τον Ιούνιο κατέβαλλε για έξοδα εκστρατείας 25 δισεκατομμύρια, εκ των οποίων τα 17 εισέπραξαν οι Γερμανοί και τα 8 οι Ιταλοί.

Στη Θεσσαλία χρηματοδοτείται εντατική κουτσοβλαχική εκστρατεία υπό την αρχηγία του Διαμαντή με σκοπό την ανακήρυξη δεσποτάτου της Πίνδου υπό ιταλική προστασία.

Η Επτάνησος διατελεί σε απομόνωση και επικρατεί μεγάλη στενότητα χρήματος και δυσχέρεια συναλλαγών λόγω της αντικατάστασης της δραχμής με την «Ιονική» δραχμή. Η επισιτιστική κατάσταση αν και καλύτερη από της υπόλοιπης Ελλάδας είναι λιγότερη καλή από νωρίτερα εξαιτίας της ελάττωσης των αποστολών τροφίμων από την Ιταλία και του περιορισμού της κυκλοφορίας των τροφίμων, όπως του ελαίου και του σίτου, εντός των νησιών.

Ο επισιτισμός των νησιών των Κυκλάδων είναι ανεπαρκής, η έλλειψη δε κυρίως του ελαίου εμπνέει βάσιμες ανησυχίες.

Η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη διατελούν υπό αυστηρότατη απομόνωση και βρίσκονται σε στάδιο πλήρους εκβουλγαρισμού. Οι Βούλγαροι πραγματοποιούν ωμότητες εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού, μέρος του οποίου μεταφέρουν εδάφη της Σερβίας και Σερβοβούλγαρους στη Θράκη και τη Μακεδονία. Η βουλγαρόφωνη μειονότητα της Φλώρινας οργιάζει εναντίον της Ελλάδας. Στο Άγιο Όρος, η βουλγαρική προπαγάνδα προσπαθεί μέσω της παρεμπόδισης επισιτισμού των ελληνικών μονών να τις εξαναγκάσει σε πώληση κτημάτων και τιμαλφών.

Οι συλλήψεις και εκτελέσεις ομήρων υπερβαίνουν σημαντικά τα νούμερα που αναγγέλλει το ραδιόφωνο του Λονδίνου. Εκατοντάδες ομήρων μεταφέρθηκαν στην Ιταλία, σημαντικός αριθμός κατακρατείται σε γερμανικές και ιταλικές φυλακές στην Ελλάδα. Εκτελέσεις πραγματοποιούνται καθημερινά σχεδόν σε περιπτώσεις αποπειρών ή πράξεων σαμποτάζ στρεφόμενων εναντίον του γερμανικού στρατού.

Ο ελληνικός Τύπος διατελεί υπό την αποκλειστική διεύθυνση του Ιταλού Διευθυντή του Τύπου. Ο καθημερινός αθηναϊκός Τύπος έχει στερεότυπη εμφάνιση ως προς το περιεχόμενο του, και όλες οι εφημερίδες πραγματεύονται τα ίδια θέματα με το ίδιο πνεύμα, ενώ το 51% αυτών εξαγοράστηκαν από τις αρχές κατοχής. Στον αθηναϊκό Τύπο καθημερινά αναγγέλλονται με μεγάλους τίτλους τεράστιες ιταλικές νίκες και υπογραμμίζεται η απaráμιλλη ανδρεία του ιταλικού στρατού και η αποφασιστική συμβολή των ιταλικών όπλων στις γερμανικές νίκες. Πλείστα άρθρων υπό την καθοδήγηση του Γερανού Διευθυντή Τύπου πραγματεύονται την ανάγκη η Ελλάδα να μεταβληθεί σε Κράτος αποκλειστικά γεωργικό και μέμφονται τους Έλληνες με την κατηγορία ότι παραμέλησαν την καλλιέργεια της γης.

Από την 25^η Μαρτίου, ο Γκοτζαμάνης, ο οποίος θεωρείται εκπρόσωπος της ιταλόφιλης πολιτικής, ανέλαβε τα πέντε παραγωγικά Υπουργεία της χώρας (Υπουργείο Οικονομικών, Επισιτισμού, Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας και Εργασίας)

«προς συντονισμό και ενοποίηση των παραγωγικών πηγών της χώρας», αλλά έκτοτε η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώθηκε. Ο Τσολάκογλου, ο οποίος θεωρείται γερμανόφιλος, ανέλαβε τα Υπουργεία Δικαιοσύνης και Εσωτερικών. Μεταξύ δε Γκοτζαμάνη και Τσολάκογλου επικρατεί μεγάλη αντιζηλία την οποία καλλιεργεί ο Λογοθετόπουλος, Υπουργός Παιδείας και Πρόνοιας, με την ελπίδα της διαδοχής του Τσολάκογλου.

Στα πλαίσια της προπαγάνδας που διεξάγεται από την κατοχική κυβέρνηση μέσω του Τύπου οι αποστολές σιτοφορτίων της εξόριστης Βασιλικής Κυβέρνησης αποδίδονται στην Τουρκία και Σουηδία ως εντολοδόχων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, η οποία πάντοτε καταλήγει με εκφράσεις βαθύτατης ευγνωμοσύνης προς τον Άξονα, αναφέρει ο Διευθυντής Τύπου της Ελληνικής Πρεσβείας στη Γαλλία.

Ο ίδιος εκτιμά πως ούτε ο λιμός ούτε τα πρόσφατα πολεμικά γεγονότα προκάλεσαν αποθάρρυνση ή κλόνισαν το αίσθημα ψυχικής αντιστάσεως του συνόλου σχεδόν του ελληνικού λαού.

Το πνεύμα της μάζας όχι μόνο παραμένει αγγλόφιλο, αλλά ο συνεχιζόμενος αγώνας των Άγγλων και Αμερικάνων εξάπτει την λαϊκή φαντασία. Κάθε Έλληνας έχει συνειδητοποιήσει πως κατά τις αγωνιώδεις αυτές στιγμές η τύχη των Ελλήνων τόσο ως Κράτους, όσο και ως φυλής είναι συνυφασμένη με τη νίκη των Ηνωμένων Εθνών. Όλες δε οι σκέψεις και ελπίδες της μέγιστης πλειονότητας του ελληνικού πληθυσμού στρέφονται προς την Βασιλική Κυβέρνηση στο Λονδίνο από την οποία προσμένει την απελευθέρωση του. Μάλιστα, η συνεχώς επιδεινωμένη έλλειψη των τροφίμων ενισχύει καθημερινά την δυσφορία κατά των εισβολέων.

Τέλος, οι ραδιοφωνικές εκπομπές του BBC αποτελούν όχι μόνο την αποκλειστική σχεδόν πηγή άντλησης πληροφοριών από το εξωτερικό, αλλά και την μόνη παρήγορη φωνή (σημειώνεται ωστόσο πως με εξαίρεση την περιφέρεια Αθηνών και Πατρών, τα ραδιόφωνα στις περισσότερες των επαρχιών έχουν κατασχεθεί και οι εκπομπές ακούγονται κρυφά).⁴⁷⁹

«Σφίγγει η τρομοκρατία, η στέρηση, η φτώχεια, η ακρίβεια», γράφει η Αντωνοπούλου στο ημερολόγιο της αποδίδοντας με λίγες λέξεις την πραγματικότητα της περιόδου, σχολιάζοντας επίσης το κυρίαρχο συναίσθημα: «*Η αγωνία σπάει τα νεύρα και η αντοχή σαλεύει μες στα θεμέλια του κορμιού*».⁴⁸⁰

Σε δηλώσεις του στον Τύπο ο Τσουδερός την 21^η Ιουλίου 1942 ανέφερε ότι εξαιτίας των πολλών καθυστερήσεων που προκαλούνται από τις Δυνάμεις του Άξονα το σχέδιο για μηνιαίες αποστολές από τον Καναδά παραμένει σε εκκρεμότητα.

Στο μεταξύ, ως αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων μεταξύ των Κυβερνήσεων της Βρετανίας, της Τουρκίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας, που διεξήχθησαν μέσω Επιτροπής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, επιτεύχθηκε συμφωνία για την αποστολή περίπου 500 τόνων τροφίμων που προέβλεπε διανομή στον πληθυσμό των νησιών Χίου, Σάμου, Λέσβου και Ικαρίας υπό την εποπτεία του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Τουρκία, Cournoisier, ο οποίος διέμεινε δύο μήνες στα νησιά.

Η έξοδος των πεινασμένων νησιωτών προς την Τουρκία σταμάτησε τουλάχιστον προσωρινά, αλλά τα τρόφιμα είναι ανεπαρκή για πληθυσμό 75.000

⁴⁷⁹ Έκθεση επί της επισιτιστικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικοστρατιωτικής κατάστασης της Ελλάδας καθώς και των τάσεων της ελληνικής κοινής γνώμης που σύνταξε ο Διευθυντής Τύπου της Ελληνικής Πρεσβείας στη Γαλλία (Βισύ, 28 Ιουλίου 1942). Είναι χαρακτηριστική η παράκληση του υπογράφοντος να κρατηθεί στο μέτρο του δυνατού εχεμύθεια ως προς το όνομα του «ως εκ του κινδύνου αντιποίνων εν Ελλάδι», Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁴⁸⁰ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 80-81.

κατοίκων στη Σάμο και την Ικαρία, 72.000 στη Χίο και 88.000 στην Λέσβο. Εάν οι αποστολές δεν πραγματοποιηθούν σε τακτικά διαστήματα, η κατάσταση θα επιδεινωθεί ξανά και οι πεινασμένοι κάτοικοι θα οδηγηθούν από τα σπίτια τους σε αναζήτηση τροφής στις τουρκικές ακτές, γράφει η εφημερίδα "The Times".⁴⁸¹

Η είδηση πως τρία σουηδικά ατμόπλοια θα αποπλεύσουν από Καναδά με φορτίο τροφίμων και κατεύθυνση την Ελλάδα, οπλίζει με θάρρος τον ελληνικό λαό. «*Η ονιγμένη καρδιά του ξαλάφρωσε, πάλι η ελπίδα φτερουγίζει μέσα της*».⁴⁸²

Είναι η περίοδος, μέσα Ιουλίου, που η βρετανική Υπηρεσία Προπαγάνδας, αναφορικά με τις εκπομπές προς την Ελλάδα που αφορούν τον επισιτισμό, επιδιώκει α) να μη διαψεύδεται ότι οι δυνάμεις του Άξονα επισιτίζουν τους Έλληνες, να επισημαίνεται όμως η εκμετάλλευση του γεγονότος αυτού από την εχθρική προπαγάνδα, όταν συμβαίνει, β) να τονιστεί η αποστολή συμμαχικής βοήθειας, καθώς έχει αρχίσει να εφαρμόζεται το σουηδικό σχέδιο αποστολής канаδέζικου σιταριού στην Ελλάδα με σουηδικά πλοία.⁴⁸³

Την 31^η Ιουλίου, 5 σουηδικά ατμόπλοια κατέπλευσαν στο Μόντρεαλ απ' όπου η πρώτη αποστολή με τρία πλοία και φορτίο σίτου δωρεά των Κυβερνήσεων Καναδά και Ηνωμένων Πολιτειών, απέπλευσε από τον Καναδά την 7^η Αυγούστου 1942.⁴⁸⁴ Η πρώτη αποστολή έφτασε στον Πειραιά την 29^η Αυγούστου και η δεύτερη την 17^η Σεπτεμβρίου 1942.⁴⁸⁵

Σύμφωνα με το ημερολόγιο της Αντωνοπούλου, μόλις την 3^η Σεπτεμβρίου οι εφημερίδες γνωστοποίησαν την είδηση της άφιξης την 29^η Αυγούστου των 3 ατμόπλοιων «Έρως», «Καμέλια» και «Φορμόζα» γράφοντας την «*ξερά ξερά, με μικρά γραμματάκια τόσα δα, σα να μιλάνε για είδηση που κανένας δε νοιάζεται να τη μάθει. Και δεν έβγαλαν σάλπιγγα ολόχρυση να διαλαλήσει στον πεινασμένο λαό πως θα ζαναφάει ψωμί και πως θα ζήσει*».⁴⁸⁶

Έτσι, ξεκίνησε μια επιχείρηση που ως τον Μάρτιο του 1945 θα μεταφέρει στην Ελλάδα περισσότερους από 650.000 τόνους αγαθών και ειδών πρώτης ανάγκης για περισσότερο από τρία εκατομμύρια ανθρώπους που θα λαμβάνουν τακτική βοήθεια.

Ωστόσο, η επιτυχία αυτής της επιχείρησης εν μέσω τόσο δύσκολων συνθηκών δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την καλή θέληση όλων των ενδιαφερομένων. Πράγματι, όλες οι πλευρές επέδειξαν καλή θέληση, αν και όπως ήταν φυσικό, αυτή είχε ποικίλλουσα ένταση και έκταση.⁴⁸⁷

Η επισιτιστική και υγιεινή κατάσταση της χώρας που ήταν απελπιστική κατά τους μήνες Νοέμβριος 1941-Μάρτιος 1942, παρουσιάζει μια μικρή βελτίωση από το μήνα Απρίλιο, η οποία οφείλεται στο τέλος της χειμερινής περιόδου, στην αύξηση της μερίδας του ψωμιού, το οποίο διανέμεται τακτικά χάρη στις αφίξεις του Ερυθρού

⁴⁸¹ «Δελτίο Αγγλικής Πρεσβείας (27.7.42) εν τη μέριμνα της Πρεσβείας στην Ελβετία σχετικά με την κατάσταση στην κατεχόμενη από τις Δυνάμεις του Άξονα και την Βουλγαρία, Ελλάδα (μέσα Μαρτίου-Ιούλιος 1942)», Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁴⁸² Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 81.

⁴⁸³ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 291.

⁴⁸⁴ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα, Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁴⁸⁵ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ο Επισιτισμός 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1946, σ. 44.

⁴⁸⁶ «Ανακοινώσεις του Προέδρου της Αντιπροσωπείας της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού», *Ελεύθερον Βήμα*, Κυριακή, 27 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Κοινοτήτων.

⁴⁸⁷ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 85.

⁴⁸⁸ Φλάϊσερ, ό. π., σ. 228.

Σταυρού και στην ανάπτυξη των λαϊκών συσσιτίων, των οποίων οι μερίδες αυξήθηκαν από 270.000 την ημέρα το Δεκέμβριο σε 880.000 τον Ιούνιο.

Αυτή η βελτίωση οδήγησε σε σημαντική μείωση της θνησιμότητας. Στους δρόμους της Αθήνας το θέαμα απόρων να πέφτουν από πείνα έγινε πιο σπάνιο, αν και ο αριθμός των θανάτων παραμένει πολύ σημαντικά υψηλός σε σχέση με τις γεννήσεις. «Η βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης διατήρησε μεν τα άτομα στη ζωή, δεν αρκεί όμως για να διατηρήσει και την υγεία των ατόμων», αναφέρεται σε έκθεση του Ανώτατου Υγειονομικού Συμβουλίου προς το Υπουργείο Υγείας.

Αρχές Αυγούστου και ενώ τα σουηδικά ατμόπλοια κατευθύνονται προς την Ελλάδα, οι πληροφορίες που φτάνουν στον Ραφαήλ εμφανίζουν την επισιτιστική κατάσταση στην Αθήνα επιδεινωμένη από τα τέλη Ιουνίου λόγω πλήρους κατάρρευσης της δραχμής η οποία επέφερε αύξηση της τιμής ακόμη στα λίγα υπάρχοντα προϊόντα. Στην επιδείνωση συντέλεσε επίσης και η διακοπή της λειτουργίας των συσσιτίων, εκτός των παιδικών, λόγω αδυναμίας πλέον αποστολής οσπρίων από την Τουρκία απ' όπου και αποκλειστικά τα συσσίτια συντηρούνταν. Ο σίτος που στο μεταξύ είχε αποσταλεί από το εξωτερικό εξαντλήθηκε πριν από ένα δεκαπενθήμερο και έκτοτε εξασφαλίζεται από άλευρα που παραχωρούνται από τις αρχές κατοχής.

Αυτή είναι η κατάσταση τον Ιούλιο του 1942 ώστε οι προβλέψεις για τον προσεχή χειμώνα εμφανίζονται λίαν δυσοίωνες λόγω της μειωμένης παραγωγής σίτου και της απαγόρευσης εκ μέρους των Γερμανών να μεταφερθεί το μεγαλύτερο μέρος της από την Μακεδονία στην Ελλάδα που κατέχεται από τους Ιταλούς. Επίσης, εξαιτίας της καταστροφής της παραγωγής των αμπελιών (με συνέπεια ο λαός να στερηθεί ένα πολύτιμο συμπλήρωμα τροφής) και λόγω της μέτριας παραγωγής ελαιόλαδου στην χώρα με εξαίρεση την Κρήτη όπου υπήρξε πολύ καλή, από την οποία όμως δυστυχώς η Ελλάδα δεν επωφελείται.

Επομένως επιβάλλεται η επίστευση της άφιξης των πρώτων φορτίων από τον Καναδά ώστε να μην εμφανιστεί κενό στην διανομή του άρτου που θα ισοδυναμούσε με πραγματική καταστροφή χωρίς προηγούμενο στην Ευρώπη.

Παράλληλα με την επισιτιστική δυσχέρεια εμφανίζονται ανυπέρβλητες δυσκολίες για την επένδυση και υπόδοση, οι οποίες τον προσεχή χειμώνα θα παρουσιάσουν όλη την τραγικότητα τους. Επίσης, άλυτο παραμένει το πρόβλημα της θέρμανσης. Τα καυσόξυλα και οι ξυλάνθρακες πωλούνται σε υψηλές τιμές και ο λαός βρίσκεται σε αδυναμία παρασκευής φαγητού.

Όσον αφορά την θνησιμότητα στην περιφέρεια Αθηνών, από 4.475 θανάτους τον Ιανουάριο του 1942 (έναντι 790 θανάτων τον ίδιο μήνα το 1940), τον Μάιο του 1942 καταγράφηκαν 2.005 θάνατοι (έναντι 790 θανάτων τον αντίστοιχο μήνα του 1940). Τους μήνες Ιούνιο και Ιούλιο παρατηρείται νέα αύξηση της θνησιμότητας από δυσεντερίες και ελονοσία. Πλέον, δεν γίνεται λόγος για εξανθηματικό τύφο, όμως η φυματίωση επεκτείνεται ταχέως.⁴⁸⁸

Απαντώντας σε σχετική ερώτηση ο Κοινοβουλευτικός Γραμματέας του Υπουργείου του Οικονομικού Πολέμου, Foot, θα δηλώσει πως μεταξύ Οκτωβρίου 1941 και Αυγούστου 1942 στάλθηκαν στην Ελλάδα περίπου 20.000 τόνοι ανάμικτων τροφών από την Τουρκία και περίπου 22.000 τόνοι σίτου και αλευριού από Αίγυπτο, Παλαιστίνη και Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

⁴⁸⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 103, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ., "La situation alimentaire en Grece - Juillet 1942", Έτος 1942, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.), Γατόπουλος, ό. π., σ. 277.

Οι προμήθειες αυτές σε μεγάλο βαθμό πληρώθηκαν από την (εξόριστη) ελληνική Κυβέρνηση, την κυβέρνηση του Καναδά και την Greek War Relief Association των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής ειδικότερα μέχρι τον Αύγουστο του 1942 προσέφεραν 15.000 τόνους και 3.000 τόνων αποξηραμένων λαχανικών μέχρι τον Νοέμβριο του 1942, ενώ μέχρι τον Δεκέμβριο του 1942 απέστειλε 300 τόνους γάλακτος σε κονσέρβες μηνιαίως (ποσότητα που αυξήθηκε σε 600 τόνους μηνιαίως τον Ιούλιο του 1943). Τα τρόφιμα αυτά αποτελούν τα βασικά συστατικά του προγράμματος ανακούφισης.

Επιπλέον, ποικίλες περιστασιακές εισφορές τροφίμων, καθώς και τακτικές προμήθειες φαρμάκων και βιταμινών σε μεγάλη κλίμακα παρασχέθηκαν από τον Ερυθρό Σταυρό και την Greek War Relief Association των Ηνωμένων Πολιτειών και του Καναδά.

Ουσιαστικές συνεισφορές έχουν γίνει κατά τη διάρκεια των τελευταίων 2 ετών από την Ελβετία, ενώ σε μικρότερη κλίμακα εισφορές τροφίμων και φαρμάκων έφτασαν στην Ελλάδα από την Μεγάλη Βρετανία, τη Νότια Αφρική, τη Νέα Ζηλανδία, την Αργεντινή, την Αίγυπτο, την Τουρκία, την Πορτογαλία και το Βατικανό.⁴⁸⁹

Το καλοκαίρι του 1942 και ενώ ο κατοχικός ελληνικός Τύπος αναφέρει πως ο Βρετανός Υπουργός των Οικονομικών δήλωσε πως οι Βρετανοί πρέπει να συνηθίσουν περισσότερο τις πατάτες, παρά το ψωμί,⁴⁹⁰ υπονοώντας δυσχερείς επισιτιστικές συνθήκες, οι επαρχίες εκφράζουν το κοινό παράπονο για την διαφορετική μεταχείρισή τους σε σχέση με την πρωτεύουσα αναφορικά με το ζήτημα της χορήγησης τροφίμων εκ μέρους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, όπως για το ζήτημα των παιδικών συσσιτίων.

Οι επαρχιακές επιτροπές σημειώνουν πως ενώ στην πρωτεύουσα λειτουργούν και παιδικά συσσίτια με τρεις περίπου εκατοντάδες χιλιάδων παιδιών αδιακρίτως απορίας, στις επαρχίες δεν λειτουργούν ανάλογα συσσίτια. Σε μερικές πόλεις και χωριά που λειτουργούν δεν εκπληρούν τον προορισμό τους λόγω του περιορισμένου αριθμού των τροφίμων που παρέχονται και των άτακτων αποστολών. «Και όμως, και τα παιδιά μας έχουν εξίσου ανάγκη σίτισης, όπως και των Αθηνών», επισημαίνουν οι επιτροπές και ζητούν την επέκταση του θεσμού αυτού και στις επαρχίες.

Τα παράπονα αυτά και η σχετική αίτηση που υποβλήθηκε στον Ερυθρό Σταυρό αντιπροσωπεύουν την πραγματικότητα; Υποφέρουν πράγματι οι Επαρχίες όσο η Αθήνα;

Οι εκθέσεις των διαφόρων επιθεωρητών και εποπτών του Ερυθρού Σταυρού, οι οποίοι περιέρχονται στην ύπαιθρο με σκοπό τον έλεγχο της διάθεσης των τροφίμων που αποστέλλονται, αναφέρουν ότι πράγματι υποφέρουν σε μεγάλο βαθμό και οι επαρχίες. Κυρίως δε τα μεγάλα αστικά κέντρα και οι κοινότητες άγονων ή ορεινών περιοχών, όπως και πολλές της Αττικής.⁴⁹¹

Τα παιδιά σε αυτές τις περιοχές παρουσιάζουν όψη σκελετώδη, πρησμένα μάτια και φέρουν οιδήματα. Θυμίζουν τα παιδιά των Αθηνών του περασμένου χειμώνα. Πολλά πεθαίνουν. Μια μητέρα είδε πεθαμένα το ένα μετά το άλλο σε

⁴⁸⁹ "House of Commons, 8th of February 1944, Greece (Relief work, food supplies)", Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 1, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ε.).

⁴⁹⁰ «Ο υποσιτισμός εν Αγγλία», *Πατρίς* (Πύργος), Τρίτη, 22 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων..

⁴⁹¹ Στην ορεινή Κοινότητα Βιλίων Αττικής κατά το χρονικό διάστημα από την 1^η Ιανουαρίου έως και την 25^η Αυγούστου 1942, έχασαν την ζωή τους 85 άτομα από αβιταμίνωση, Δ.Α.Βιλ/167Α (ε), Δημοτικό Αρχείο Δήμου Βιλίων.

διάστημα τριών ημερών τα τρία παιδιά της. Τώρα περιέρχεται στα χωριά τρελή και τα αναζητά με σπαρακτικές κραυγές.

Από τις στατιστικές των θανάτων προκύπτει πως το κύμα της δυστυχίας έχει μετατοπιστεί από την πρωτεύουσα στις επαρχίες. Και με την πάροδο του χρόνου θα έχουμε επέκταση αυτού του φαινομένου καθώς στην Αττική και στις ορεινές περιφέρειες η παραγωγή καταστράφηκε. Άλλωστε, ποτέ δεν ήταν αυτάρκεις. Ειδικά στις πόλεις η ζωή των αστών και ιδίως των μισθωτών πάσης φύσεως και γενικά εκείνων που δεν έχουν αρκετά εισοδήματα για να ζήσουν, είναι όμοια με αυτή των αστών Αθηναίων. Προμήθειες για τον χειμώνα δεν είναι δυνατόν να κάνουν λόγω του απρόσιτου των τιμών. Άλλωστε, οι παραγωγοί δεν δέχονται χρήματα. Οι συναλλαγές γίνονται μόνο μέσω ανταλλαγής σε είδος (αντιπραγματισμός⁴⁹²). Οι προπολεμικές προμήθειες, εάν υπήρχαν, εξαντλήθηκαν.

Οι οργανισμοί λόγω του συνεχούς υποσιτισμού δεν έχουν πλέον αρκετή αντοχή. Όλοι γενικά που επιστρέφουν από τις επαρχίες παρουσιάζουν το μέλλον ως σκοτεινό, έχουν δε την απελπισία ζωγραφισμένη στα πρόσωπά τους.

Δεν γεννάται συνεπώς ζήτημα ότι υπάρχει ανάγκη απόλυτης ενίσχυσής τους. και ο καλύτερος τρόπος θα ήταν η δημιουργία παιδικών συσσιτίων. Με τα συσσίτια υπάρχει ελπίδα να περισωθούν τα παιδιά, οι πραγματικοί μάρτυρες της κατάστασης που αδιαμαρτύρητα βιώνουν το δράμα τους. Το πρόβλημα έγκειται μόνο στην εξεύρεση των απαιτούμενων τροφίμων,⁴⁹³ σύμφωνα με σημείωμα της Επιτροπής Διαχειρίσεως του Ερυθρού Σταυρού.

Οι πληροφορίες που συλλέξανε οι επιθεωρητές του Ερυθρού Σταυρού στις επαρχίες σε συνεργασία με διάφορους φορείς (όπως η Αγροτική Τράπεζα, το Υπουργείο Οικονομίας ή Επισιτισμού) σχετικά με την παραγωγή και τις επισιτιστικές ανάγκες των επαρχιών επέτρεψαν την κατάσχεση του γενικού Προγράμματος (Plan General) αναγκών των επαρχιών σε τρόφιμα και την σύνταξη ονομαστικών κατά κοινότητα καταλόγων σχετικά με όσους κατοίκους έχουν ανάγκη ενισχύσεως. Η εργασία αυτή που περιλαμβάνει 3.000 κοινότητες υπήρξε σημαντική σε έκταση και υποδειγματική σε ακρίβεια.

Επιτροπές του Ερυθρού Σταυρού συγκροτούνται παντού στην Ελλάδα. Οι πόλεις και τα χωριά που ενισχύονται συνεχώς αυξάνουν. Ο εφοδιασμός όπως και οι μεταφορές διευκολύνονται. Επιπλέον δημιουργείται μια στενή και συνεχής επαφή μεταξύ των αντιπροσώπων του Οργανισμού τις επαρχίες με εκείνους στις πόλεις, επαφή η οποία επέτρεψε σε όλη τη χώρα την διάχυση του πνεύματος του Οργανισμού αναφορικά με την υπέρ των απόρων μέριμνα και την αλληλοβοήθεια.

Με την πάροδο του χρόνου η κατάσταση στις επαρχίες σημείωσε βελτίωση και τα τηλεγραφήματα όπως και οι αγωνιώδεις εκκλήσεις προάγγελοι λιμού, αγωνίας και θανάτου μεταβλήθηκαν σε ευχαριστήρια σημειώματα γεμάτα ευγνωμοσύνη. Ο εφιάλτης μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1942 άρχισε να εκλείπει και να υπάρχει πνοή γενικής ανακούφισης. Η ύπαιθρος Ελλάς αρχίζει να αναβρίσκει τον εαυτό της.⁴⁹⁴

Ο Τσολάκογλου μάλιστα θα δηλώσει τέλη Αυγούστου κατά την περιοδεία του στην Κρήτη πως στην ύπαιθρο έχει πλήρως αποκατασταθεί η ψυχική επαφή του

⁴⁹² Συνοδινός, ό. π., σ. 24.

⁴⁹³ «Σημείωμα επί της ανάγκης δημιουργίας παιδικών συσσιτίων εις τας επαρχίας», Επιτροπή Διαχειρίσεως τροφίμων υπό του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού» (31 Αυγούστου 1942), Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 3, α.ε. 7, 7α, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

⁴⁹⁴ «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1941 μέχρι Σεπτεμβρίου 1942», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

ελληνικού λαού με τον γερμανικό και ιταλικό στρατό, οι οποίοι καταβάλλουν κάθε προσπάθεια για να ανακουφίσουν και να προστατεύσουν τον πληθυσμό.⁴⁹⁵

Η βρετανική Υπηρεσία Προπαγάνδας τονίζει ότι η αποστολή τροφίμων παραμένει το καλύτερο θέμα προπαγάνδας για την Ελλάδα καθώς με την άφιξη των πρώτων πλοίων με καναδικό σιτάρι η βρετανική πλευρά έχει κάτι καλό να προβάλλει, χωρίς ωστόσο να παραλείπεται η αναφορά στη συμμετοχή της σουηδικής και εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στο σχέδιο επισιτισμού. Επίσης, τονίζεται συχνά πως η αρπακτικότητα των δυνάμεων Κατοχής είναι η αιτία της γενικότερης κατάστασης-επισιτιστικής και οικονομικής- που επικρατεί.⁴⁹⁶

Από τα μέσα Σεπτεμβρίου ο πληθυσμός Αθηνών-Πειραιώς ανεφοδιάζεται με άρτο από άλευρο που προέρχεται από τα φορτία σιτηρών τα οποία κομίζονται με μέσω σουηδικών ατμόπλοιων κατά μέσο όρο 15.000 τόνων μηνιαίως, από τα οποία διανέμονται 50 δράμια ανά άτομο.

Οι 15.000 τόνοι σίτου μηνιαίως εξυπακούεται πως προορίζονται για να βοηθήσουν καταρχήν όσες περιοχές της Ελλάδας στερούνται σίτου, και ενώ αποβλέπει στην αύξηση της μερίδας του άρτου σε 60 δράμια δεν είναι εφικτό χωρίς να παραβλέψει τα συμφέροντα της επαρχίας να αυξήσει την μερίδα του άρτου και συγχρόνως να ανεφοδιάζει τα λαϊκά συσσίτια, σύμφωνα με δηλώσεις του Προέδρου της Επιτροπής Διαχειρίσεως του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Πωλ Μόν, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1942. Ο ίδιος μάλιστα θα δηλώσει πως η Επιτροπή αφιερώνει ιδιαιτέρως την προσοχή της στην παιδική ηλικία.⁴⁹⁷

Η επισιτιστική κατάσταση της υπαίθρου τον Σεπτέμβριο του 1942 παρουσιάζεται τελείως διαφορετική και κατά πολύ βελτιωμένη από την αντίστοιχη περίοδο του λιμού του 1941, γεγονός που αποδίδεται στην ικανοποιητική παραγωγή του θέρους του 1942 και στην ενίσχυση που προσέφερε στους κατοίκους η Επιτροπή Διαχειρίσεως Τροφίμων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Παράγοντες, που επέτρεψαν την δημιουργία ουσιαδώς ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης του ελληνικού λαού.

Παρόλα αυτά, το μεγαλύτερο ποσοστό του ελληνικού λαού της υπαίθρου καταφανώς χρήζει σοβαρής αρωγής για να κατορθώσει να ζήσει ιδίως τον χειμώνα, οπότε οι ανάγκες θα εμφανιστούν με εντονότερη μορφή παρά τη σχετική βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης λόγω της μείωσης της αντοχής της πλειοψηφίας των κατοίκων επειδή α) τα αποθέματα τροφίμων εξαντλήθηκαν παντελώς το προηγούμενο έτος, β) η οικονομική δυνατότητα για την προμήθεια από την ελεύθερη αγορά και τον σχηματισμό αποθεμάτων για τον επερχόμενο χειμώνα εκμηδενίστηκαν, με την πλειοψηφία των κατοίκων να έχουν βρεθεί στην ανάγκη να εκποιήσουν τα υπάρχοντά τους προς εξοικονόμηση λίγης τροφής και γ) εξαιτίας του συνεχούς υποσιτισμού οι οργανισμοί των περισσότερων υπέστησαν τέτοια εξάντληση ώστε η ύπαρξη τους να τίθεται σε κίνδυνο με την πρώτη αντιξοότητα.⁴⁹⁸

Υπό αυτές τις συνθήκες, τον Σεπτέμβριο του 1942 σε έκθεση της η Μικτή Επιτροπή ελέγχου διανομών τονίζει την ανάγκη της αύξησης των σιτηρών και τροφίμων που αποστέλλονται στην Ελλάδα κατά 10.000 τόνους μηνιαίως, ιδίως οσπρίων, φαρμάκων και λιπαρών ουσιών με την αιτιολογία πως «ο χειμώνας

⁴⁹⁵ «Αι εντυπώσεις του κ. Πρωθυπουργού εκ Κρήτης», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 26 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁴⁹⁶ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 294-295-296.

⁴⁹⁷ «Ανακοινώσεις του Προέδρου...», ό. π.

⁴⁹⁸ «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις Πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1942 μέχρι 31^{ης} Αυγούστου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

αναμένεται βαρύτερος του παρελθόντος και πως λόγω εξάντλησης του πληθυσμού η θνησιμότητα θα λάβει τρομερές διαστάσεις».⁴⁹⁹

Στην αρχή της μεθοδικής διανομής τροφίμων στην επαρχία, την περίοδο Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου 1942, η Αττικοβοιωτία, η Εύβοια και η Αργολιδοκορινθία καλύπτονταν με βάση το γενικό πρόγραμμα κατά 97 έως 99% της προγραμματισμένης ενίσχυσης. Νοτιότερα, η Αρκαδία έφτανε στο 89% και η Λακωνία στο 61%, ενώ βορειότερα, στη Φθιωτιδοφωκίδα, έφτανε το 67%. Στη Θεσσαλία, με κέντρο τον Βόλο, η Μαγνησία καλυπτόταν κατά 84%, η Λάρισα κατά 74% και τα Τρίκαλα κατά 65%. Με την Πάτρα και την Αχαΐα να καλύπτονται κατά 99%, στην Ηλεία έφτανε το 84% των προγραμματισμένων ενισχύσεων και στην Μεσσηνία το 92%, ενώ στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, η Αιτωλοακαρνανία λάμβανε μόλις το 52%. Σε αυτό το πλαίσιο, η μοίρα της Ηπείρου φάνταζε τραγική, καθώς λάμβανε το απερίγραπτο 2% των τροφίμων που υποτίθεται ότι είχε εκτιμηθεί πως είχε απόλυτη ανάγκη.⁵⁰⁰

Ο ίδιος ο Δέας, Διευθυντής της Διεύθυνσης Επαρχιών της Επιτροπής Διαχείρισης Βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, επισημαίνει πως είναι ανάγκη άμεσης ενισχύσεως των επαρχιών με άλευρα καθώς από τα μέσα Ιουλίου συνεπεία της εξάντλησης των αποθεμάτων διακόπηκε η διανομή αλεύρων στον πληθυσμό, ενώ κατά σύμπτωση μειώθηκε στο ελάχιστο και το ποσό των τροφίμων (οσπρίων κυρίως) που αποστέλλονταν για την λειτουργία των συσσιτίων ή για διανομές.

Έτσι, το κύμα της δυστυχίας και των θανάτων επεκτάθηκε και πάλι σε πολλά μέρη των επαρχιών, στα οποία είχε επιτευχθεί να ανακοπεί για ορισμένο χρονικό διάστημα. Οι επιθεωρητές του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού αναφέρουν ότι τα ανθρώπινα ράκη, οι πρησμένοι, οι σκελετοί και τα παραμορφωμένα παιδιά προξενούν βαθύ οίκτο.

Πάλι καταφτάνουν εκκλήσεις από όλα σχεδόν τα μέρη της χώρας, κυρίως από ορεινές περιοχές, νησιά και αστικά κέντρα χωρίς παραγωγή και δίχως ενίσχυση εκ μέρους του Κράτους.

Μοναδική διέξοδος είναι ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός. Και προς αυτόν απευθύνονται όλες οι εκκλήσεις των πεινασμένων. Προς αυτόν το μέγα και βαθύ παράπονο,⁵⁰¹ σημειώνει ο Δέας.

Με αφορμή την τοποθέτηση του Δέα, στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί και η συμβολή της Εθνικής Αλληλεγγύης στην φροντίδα του λαού. Της μοναδικής αυτής οργάνωσης που ιδρύθηκε τον Μάιο του 1941, και προσέφερε ηθική και υλική περίθαλψη σε οικογένειες θυμάτων και ανταρτών διακηρύσσοντας πως η περίθαλψη ήταν δικαίωμα των θυμάτων και υποχρέωση του Έθνους έχοντας σκοπό της να σπεύδει κάθε φορά που υπάρχει ανάγκη. Η Εθνική Αλληλεγγύη, αν και αρχικά ιδρύθηκε με πρωτοβουλία Φολεγανδρινών εξόριστων για την υπεράσπιση και σωτηρία Ελλήνων κρατουμένων στα στρατόπεδα, σύντομα έκανε πρωταρχικό σκοπό της την περίθαλψη των πυροπαθών, παιδιών και απόρων με τρόφιμα, είδη ρουχισμού συμβάλλοντας επίσης στην προσπάθεια στέγασης τους. Μάλιστα, από το 1943 με την υποστήριξη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, η Οργάνωση καταπιάστηκε με το σοβαρό

⁴⁹⁹ Ε. Ι. Τσουδερός, *Ο Επιστιτισμός 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1946, σ. 44.

⁵⁰⁰ Σκαλιδάκης, ό. π., σ. 54.

⁵⁰¹ «Σημείωμα διά την Επιτροπήν Διαχειρίσεως Διανομών τροφίμων επί της αμέσου ανάγκης ενισχύσεως δι' αλεύρων των Επαρχιών» (5 Σεπτεμβρίου 1942), Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

πρόβλημα της υγείας του λαού συστήνοντας λαϊκά φαρμακεία και ιατρεία προσκαλώντας γιατρούς να εξετάζουν τους άπορους δωρεάν.⁵⁰²

Τον Σεπτέμβριο, η ρωσική εφημερίδα «Πράβδα» αναφέρει πως από την πρώτη εβδομάδα της κατοχής ο ελληνικός λαός έχει καταδικαστεί σε πείνα. Η εφημερίδα επικαλείται μαρτυρίες αντιπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που μιλούν για θανάτους από πείνα των κατοίκων, οι οποίοι σε πολλές περιφέρειες τρέφονται με χόρτα και ρίζες, με αποτέλεσμα σε όλη την χώρα να είναι διαδεδομένες οι επιδημίες τύφου, δυσεντερίας, διφθερίτιδας και χολέρας, ενώ φάρμακα είναι αδύνατον να βρεθούν.

Η εφημερίδα μεταδίδει πως τον Δεκέμβριο του 1941 στην Αθήνα και τον Πειραιά πέθαιναν εκατοντάδες ανθρώπων από πείνα και εξάντληση, ενώ το φθινόπωρο του 1942 πεθαίνουν 500 άτομα την ημέρα και εκτιμά πως ο αριθμός όσων πέθαναν από πείνα, ασθένειες ή εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς ανέρχεται σε 200.000, σε μια χώρα με πληθυσμό μόλις 7.000.000 ατόμων.

Τα γερμανικά τέρατα εμποδίζουν την μεταφορά τροφίμων στην Ελλάδα από τις ουδέτερες χώρες και οι Γερμανοί φασίστες επωφελούνται από την πείνα στην Ελλάδα προς μεταφορά από την χώρα εργατικής δύναμης στην Γερμανία,⁵⁰³ γράφει η «Πράβδα», τη χρονική περίοδο που στον *Ταχυδρόμο* Βόλου διαβάζουμε πως «οι Αθηναίοι δεν έχουν μορφή πεινώντων ανθρώπων».⁵⁰⁴

Αρχές Σεπτεμβρίου, ξεσπά το δεύτερο κύμα απεργιακών κινητοποιήσεων που έμελλε να εκδηλωθούν με περισσότερη οργή την άνοιξη του 1943, στο επίκεντρο των οποίων ήταν και πάλι ο αγώνας «κατά της πείνας» που συνοψίστηκε στο σύνθημα «100δράμια ψωμί, οκτώ δράμια λάδι».⁵⁰⁵

Μία από τις τάξεις που θα πρωταγωνιστήσει στις μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις κατά την διάρκεια των ετών 1942 και 1943 είναι αυτή των τραπεζικών υπαλλήλων.

Η εμπόλεμη κατάσταση, η αδράνεια των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας, η νέκρωση του εμπορίου, η παύση των μεταναστευτικών και ναυτιλιακών εμβασμάτων, οι δυσκολίες στις συναλλαγές, η υψηλή ανεργία, ο κλονισμός της εμπιστοσύνης του κοινού στο εθνικό νόμισμα και η στροφή του προς το χρυσό και τον αντιπραγματισμό (τροκ⁵⁰⁶) στέρησαν από τις τράπεζες το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών τους. Στην επαρχία, αρκετά υποκαταστήματα αναγκάστηκαν να διακόψουν την λειτουργία τους συνεπεία βομβαρδισμών και πολεμικών επιχειρήσεων, ενώ αύξαναν οι λειτουργικές δαπάνες και οι υποχρεώσεις τους για την επιβίωση του προσωπικού τους.

Οι τραπεζικοί, όπως και οι λοιποί εργαζόμενοι υποφέρουν από πείνα και παρατεταμένο υποσιτισμό, αρρώστιες, με αποτέλεσμα τις μειωμένες αντοχές τους για εργασία. Ακόμη και μέσα στα υποκαταστήματα των τραπεζών, πολλές φορές χωρίς

⁵⁰² Εθνική Αλληλεγγύη, *Μία προσπάθεια κι ένας άθλος: Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος*, Εκδόσεις “Να υπηρετούμε το Λαό”, Αθήνα 1945, σσ. 3, 9, 35, 37, 41, 44, 53, 67-68, 71. Βλ. επίσης Κώστας Πουλόπουλος, «Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη 1941-1947» στο Αριστερά και Αστικός Πολιτικός κόσμος 1940-1960. Πρακτικά Συνεδρίου, Μ. Λυμπεράτος-Π. Παπαστράτης (επιμ.), Βιβλιόγραμμα 2014, σσ. 468-478.

⁵⁰³ «Η Ελλάς υπό την βίαν της Νέας Τάξεως», *Πράβδα*, 24 Σεπτεμβρίου 1942, Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵⁰⁴ «Η ζωή της πρωτεύουσας», *Ταχυδρόμος* (Βόλου), Τετάρτη, 16 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁰⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...Ο πόλεμος της Αλβανίας και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2009, σ. 350.

⁵⁰⁶ Σκαλιδάκης, ό. π., σ. 86.

ηλεκτρισμό και θέρμανση λόγω των συνεχών διακοπών ρεύματος και των δραστηκών περικοπών δαπανών, σημειώνονται λιποθυμίες εργαζομένων.

Υπό αυτές τις συνθήκες, ανώτεροι και μεσαίοι υπάλληλοι αναγκάζονται να εκποιήσουν σημαντικό τμήμα της κινητής, αλλά και ακίνητης περιουσίας τους για να διαθρέψουν τις οικογένειες τους, ενώ ακόμη και μέλη των διοικητικών συμβουλίων των τραπεζών αποφασίζουν να αμείβονται με συσσίτιο αντί χρηματικής αμοιβής. Το 1942 είναι το έτος που οι τράπεζες οργανώνουν συσσίτια για την επιβίωση του προσωπικού τους, με τα κεντρικά καταστήματα να μετατρέπονται σε εστιατόρια και τα υπόγεια σε αποθήκες τροφίμων συστήνοντας παράλληλα ειδικές υπηρεσίες επισιτισμού.

Οι ακραίες στερήσεις, η εξαθλίωση, η πείνα και η γενικότερη ανασφάλεια οδηγούν την πλειονότητα των τραπεζοϋπαλλήλων στη συσπείρωση γύρω από τα σωματεία τους και τις αντιστασιακές οργανώσεις, ώστε με συλλογικό τρόπο να διεκδικήσουν την επιβίωση των ίδιων και των οικογενειών τους. Έτσι, και ο δικός τους αγώνας για την επιβίωση μετεξελιχθήκε ουσιαστικά σε αντιστασιακό κίνημα κατά των αρχών κατοχής και των συνεργατών τους.⁵⁰⁷

Την 9^η Σεπτεμβρίου 1942, κηρύχθηκε απεργία με την συμμετοχή κυρίως τραπεζιτικών υπαλλήλων ωθούμενων από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και για να μην αντικρύσουν και πάλι την φρικτή εικόνα των χιλιάδων θανάτων του παρελθόντος χειμώνα, σύμφωνα με την σχετική ανακοίνωση του Συλλόγου Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, που κατέληγε με την προτροπή: *«Συνάδελφοι, αγωνισθήτε διά το ψωμί και την συντήρησιν των οικογενειών σας»*.

Σε ανακοίνωση της Επιτροπής Συνεργασίας Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων (31 Αυγούστου 1942) επισημαίνεται πως η κατάσταση των τραπεζιτικών υπαλλήλων αντί να καλυτερεύσει παρουσιάζεται ακόμη πιο τραγική επειδή οι γενικές επισιτιστικές συνθήκες έχουν χειροτερεύσει με την διαρκή ύψωση των τιμών και την ελάττωση της μερίδας του ψωμιού. Στις περισσότερες τράπεζες συσσίτια δεν λειτουργούν και σε άλλες λειτουργούν με τρόπο που δεν εξυπηρετούν ούτε τις πραγματικές ανάγκες των υπαλλήλων, οι οποίοι εκτός από τρόφιμα στερούνται είδη ρουχισμού και υποδημάτων.

Ομοίως με τον Τσολάκογλου, ο Συνδιοικητής της Εθνικής Τραπέζης, Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος, σε εγκύκλιο που υπογράφει (10 Σεπτεμβρίου) και σε Σύσκεψη της Διοικήσεως (15 Οκτωβρίου) αναφέρεται σε πραξικόπημα κατά της Τραπέζης και των υπαλλήλων της. Σε αντιπειθαρχικό-αναρχικό κίνημα με ανατρεπτικό χαρακτήρα εκ μέρους ολίγων ανεύθυνων ταραχοποιών και υποκινητών που χαρακτηρίζονται από έλλειψη σύνεσης και σοβαρότητας, υποκινούμενοι από εχθρούς της Τράπεζας προβάλλοντας τις αβάσιμες δικαιολογίες της ικανοποίησης επισιτιστικών αιτημάτων των υπαλλήλων από την Τράπεζα, της ενίσχυσης του απεργιακού αγώνα των υπαλλήλων άλλων τραπεζών και της ανάγκης γενικότερης αντιμετώπισης του επισιτιστικού προβλήματος της.

Στη Σύσκεψη, ο Ζαβιτζιάνος υποστήριξε πως έπραξαν ότι ήταν ανθρωπίνως δυνατόν να γίνει για να ανακουφισθεί οικονομικά το προσωπικό, να τραφεί και να συντηρηθεί καλά και για να σταδιοδρομήσει χωρίς αποθαρρύνσεις στις τραγικές και πρωτοφανείς συνθήκες που διέρχεται ο κόσμος και η χώρα. Επίσης, θα ισχυριστεί πως οι υπάλληλοι αναντίρρητα υποφέρουν, λιγότερο όμως από άλλους. Οι απεργοί υπάλληλοι της Τράπεζας τιμωρήθηκαν είτε με προσωρινή ή μόνιμη απαλλαγή από τα καθήκοντα τους, είτε με χρηματικά πρόστιμα.⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Συνοδινός, ό. π., σ. 29-32, 38.

⁵⁰⁸ «Ανακοίνωσις» (Αθήνα, 31 Αυγούστου 1942), «Εγκύκλιος Διοικήσεως» (Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1942), «Επιβληθείσαι ποινάι και επακολουθήσασαι λοιπαί ενέργειαι λόγω της απεργίας της 9.9.1942»,

Η παρακάτω μαρτυρία αποκαλύπτει τις δυσκολίες, αλλά και την περιφρόνηση που αντιμετώπισαν οι τραπεζικοί υπάλληλοι στην προσπάθεια τους να πείσουν τον εργοδότη τους να τους παράσχει κάποια προνόμια:

«Τον παρακαλέσαμε, του διεκτραγωδήσαμε την εξαθλίωσιν μας, του υπεδείξαμεν με πλείστα υπομνήματα, και προφορικός. Επηγάναμε όλοι μαζί και έβλεπε την γενικήν μας κατάπτωσιν-τα φάσματα μας- κατά την πλέον τραγική πρώτην περίοδον της Κατοχής. Επέμενε ότι έπρεπε να ζήσομεν με τας οικογενείας μας με το πιάτο των οσπρίων που μας παρεχόρει ο Ερυθρός Σταυρός. Και κατόπιν, όταν η πίεσις μας ηύξανε, κάτω από την αδήριτον ανάγκην της ζωής, ενώ ημεείς είχομεν πωλήσει τα πάντα.

*Εχρειάσθη πολλάκις οι πλέον δυστυχείς συνάδελφοι να παραμερίσουν την αξιοπρέπειαν των με παρακλήσεις και απειλές ακόμη διά να αποσπάσωμεν κάτι διά να ζήσωμεν, πάντοτε με το σταγονόμετρον ημεείς «ο όχλος»-όπως απεκλήθημεν πολλάκις- ημεείς οι εργαζόμενοι, οι δημιουργοί του ότι υπήρξε και ότι είναι σήμερα η Τράπεζα Αθηνών».*⁵⁰⁹

Αξίζει να μελετήσουμε την περίπτωση των υπαλλήλων της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας και τα μέτρα που έλαβε το Ίδρυμα για την αντιμετώπιση των επισιτιστικών ζητημάτων τους, καθώς και την αντίδραση του στις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργαζομένων της, για να σχηματίσουμε μια εικόνα για τους όρους διαβίωσης της τάξης των τραπεζιτικών υπαλλήλων που πρωταγωνίστησε στη μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση τον Σεπτέμβριο του 1942 στην Αθήνα.

Τον Μάρτιο του 1942 το Διοικητικό Συμβούλιο της Αγροτικής Τραπεζής της Ελλάδος λαμβάνοντας υπόψη τα ληφθέντα μέτρα από τα υπόλοιπα Τραπεζιτικά Ίδρύματα για την αντιμετώπιση της επιδεινωθείσης επισιτιστικής κατάστασης των υπαλλήλων, εγκρίνει έκτακτη ειδική πίστωση μέχρι 40.000.000δρχ. για το τρίμηνο Μάρτιος-Μάιος 1942, με σκοπό την επέκταση του μέχρι τώρα παρεχόμενου συσσιτίου στους κατώτερους υπαλλήλους της Α.Τ.Ε. σε όλους τους υπαλλήλους της περιφέρειας Αθηνών-Πειραιώς. Υπό τον όρο, συσσίτιο να δικαιούται ο υπάλληλος, η σύζυγος, τα τέκνα, αλλά και η χήρα μητέρα του υπαλλήλου, υπό την προϋπόθεση να μην έχει άλλα τέκνα άρρενα και εργαζόμενα και η οποία αποδεδειγμένα να συντηρείται από τον υπάλληλο της Α.Τ.Ε. Επίσης, η λήψη του συσσιτίου θα γίνεται επί καταβολής εκ μέρους του υπαλλήλου εισφοράς 25-50 δρχ. το άτομο, ανάλογα με τον βαθμό του υπαλλήλου.⁵¹⁰

Η οργάνωση του Συσσιτίου συντελέστηκε τον Απρίλιο του 1942 με την πεποίθηση «ότι θα είναι σχετικώς ευχερής η συνέχισις της λειτουργίας αυτού, από τεχνικής τουλάχιστον απόψεως, δοθέντος ότι η δυσχέρεια εξεύρεσις τροφίμων θα υφίσταται πάντοτε, και οσημέραι, καθ' ά προβλέπομεν θ' αυξάνει», σύμφωνα με τον Διευθυντή της Επιθεώρησης της Τράπεζας.⁵¹¹

«Σύσκεψις Διοικήσεως» (Αθήνα, 15 Οκτωβρίου 1942), Α1Σ32Υ1Φ20, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

⁵⁰⁹ Συνοδινός, ό. π., σ. 161. Η Τράπεζα Αθηνών ιδρύθηκε το 1893, σχεδόν την επαύριον της πτώχευσης της χώρας και υπήρξε μια από τις σημαντικότερες ελληνικές τράπεζες, ουσιαστικά η πρώτη τράπεζα καταθέσεων που αναπτύχθηκε στη χώρα και παράλληλα εκτός των εθνικών συνόρων, σε σημαντικά κέντρα της ελληνικής διασποράς. Τον Φεβρουάριο του 1954, η Τράπεζα Αθηνών συγχωνεύθηκε με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Συνοδινός, ό. π., σσ. 17, 20.

⁵¹⁰ «Πρακτικά υπ' αριθ. 255 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπεζής της Ελλάδος εν Αθήναις τη 10^η Μαρτίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵¹¹ «Πρακτικά υπ' αριθ. 259 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπεζής της Ελλάδος εν Αθήναις τη 25^η Απριλίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου),

Τέλη Μάιου του 1942, ο Διοικητής της Τράπεζας ανακοινώνει τις φιλότιμες προσπάθειες τις οποίες κατέβαλλαν οι υπάλληλοι ορισμένων υποκαταστημάτων οι οποίοι με προσωπική τους εργασία προέβησαν στην καλλιέργεια κτημάτων με σκοπό την αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών των ίδιων και των συναδέλφων τους.

Σύμφωνα με το Διοικητικό Συμβούλιο, ενώπιον των δύσκολων επισιτιστικών συνθηκών συνεπεία της επικρατούσης κατάστασης και στα πλαίσια της προσπάθειας του να εξασφαλισθεί κατά το δυνατόν ο επισιτισμός των υπαλλήλων του Ιδρύματος, κρίθηκε απαραίτητο εν όψει της προσεχούς σοδειάς να τεθούν οι βάσεις μιας υγιούς συνεργασίας μεταξύ όλων των Υπηρεσιών της Τράπεζας με σκοπό την ομαδική εξυπηρέτηση των επισιτιστικών και λοιπών αναγκών των υπαλλήλων.

Με το σκεπτικό της επίτευξης μιας ικανοποιητικής λύσης του επισιτιστικού προβλήματος των περιφερειακών υπαλλήλων, το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Τ.Ε. ενέκρινε τον Μάιο του 1942 καλλιεργητικές πιστώσεις στους υπαλλήλους των Υποκαταστημάτων, αλλά και του Κεντρικού Καταστήματος, ώστε όλα τα υποκαταστήματα να εγκαινιάσουν (ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες της παραγωγής) σύστημα ομαδικής καλλιέργειας, είτε ενοικιάζοντας μικρές εκτάσεις γης, είτε μέσω συμφωνίας προαγοράς ηρτημένης σοδειάς, για την αντιμετώπιση των αναγκών ολόκληρου του προσωπικού κάθε Υποκαταστήματος.

«Πρωταρχική προϋπόθεση διά την επιτυχίαν παντός προγράμματος επισιτιστικού υπό τας παρούσας δύσκολας περιστάσεις είναι η απόλυτος αλληλεγγύη και συνεργασία μεταξύ όλων των υπαλλήλων και των Υπηρεσιών του Ιδρύματος [...]. Επιθυμούμεν να τονίσωμεν ότι η Διοίκησης είναι αποφασισμένη να πράξη παν δυνατόν διά την εξασφάλισιν της υγείας και της ζωής του συνόλου των υπαλλήλων της Τραπέζης υπό τας σημερινάς δυσκόλους στιγμάς. Εν τούτοις είναι φανερόν ότι οιαδήποτε προσπάθειαν είναι προορισμένη να ναυαγήσῃ εφόσον δεν βασισθῇ ἐπὶ της πλήρους συναδελφικῆς αλληλεγγύης και συνεργασίας, ἥτις πάντοτε μεν εἶναι ἀπαραίτητος, ἀλλὰ ἐιδικῶς ὑπὸ τας παρούσας συνθήκας ἀποτελεῖ ἀνάγκην πρωταρχικὴν»⁵¹² υπογραμμίζεται στα Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου.

Τον Ιούνιο, Σύμβουλος της Τράπεζας υπογραμμίζει ότι η Τράπεζα έχει κατ' αρχήν υποχρέωση να ολοκληρώσει την υπέρ των υπαλλήλων της μέριμνα και να προχωρήσει στην επίλυση των προβλημάτων του επισιτισμού του προσωπικού της, καθώς ο μισθός που τους καταβάλλεται έχασε την ικανότητα της αντιμετώπισης και θεραπείας των αναγκών των υπαλλήλων και των οικογενειών τους. Ο Σύμβουλος συνηγορεί υπέρ της ολοκλήρωσης του συσσιτίου διά της παροχής άπαξ της ημέρας μετά της μεσημβρινής και της εσπερινής μερίδας, διότι και πάλι δεν θα είναι πλήρης η διατροφή του υπαλλήλου.

Επίσης, φρονεί ότι το σύστημα του συσσιτίου θα πρέπει να επεκταθεί και στις περιφερειακές υπηρεσίες, όχι μόνο γιατί η Επαρχία άρχισε να δοκιμάζεται περισσότερο από την Πρωτεύουσα, αλλά και διότι συνήθως το Κέντρο χαίρει της βαρύνουσας φροντίδας του Κράτους και δεν είναι σωστό να γίνεται διάκριση μεταξύ υπαλλήλων του Κέντρου και της Επαρχίας.

Αξιοσημείωτη είναι η θέση άλλου Συμβούλου, ο οποίος υποστηρίζει πως σχετικά με την αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών των υπαλλήλων, η Α.Τ.Ε. δεν είναι απαραίτητο να έπεται των άλλων τραπεζών, αλλά να προηγείται. Διότι η

Συνεδρίαί από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵¹² «Πρακτικά υπ' αριθ. 262 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 27^η Μαΐου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρίαί από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

Α.Τ.Ε. όχι μόνο δύναται να διαθέσει μέσα και οργάνωση, αλλά επιπλέον εργάζεται και με περισσότερο μόχθο σε σχέση με τις άλλες τράπεζες λόγω της φύσεως των εργασιών της. επομένως, πρέπει και το προσωπικό της να τύχει ορισμένων διευκολύνσεων αφού και οι παραγωγοί χαίρουν ορισμένων προνομίων από το Κράτος. Η δε Αγροτική Τράπεζα ενισχύει, διευκολύνει και δίνει μεγαλύτερη ένταση στην εν γένει καλλιέργεια.

Κατόπιν των παραπάνω εισηγήσεων, το Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας ενέκρινε την συνέχιση του συσσιτίου, βελτιωμένο και ενισχυμένο ποσοτικά και ποιοτικά, άπαξ της ημέρας πλην των Κυριακών μέχρι τέλη Σεπτεμβρίου του 1942. Επίσης, ενέκρινε την επέκταση των συσσιτίων και στους υπαλλήλους των περιφερειακών καταστημάτων της Τράπεζας.⁵¹³

Ωστόσο, η Αγροτική Τράπεζα καλείται να απαντήσει σε έγγραφο του Υπουργείου Οικονομικών, ο οποίος προφανώς επηρεασμένος από ασύστατες εντυπώσεις που είναι διάχυτες στην κοινωνία (σύμφωνα με Σύμβουλο του Ιδρύματος), θεωρεί πως οι Τράπεζες μοιράζουν αφειδώς ενισχύσεις σε είδος και χρήμα στους υπαλλήλους τους.

Ο Διοικητής της Α.Τ.Ε. τονίζει πως η Αγροτική Τράπεζα δεν σημείωσε καμία υπερβασία όσον αφορά τις στοιχειώδεις προσπάθειες της υπέρ των υπαλλήλων της, και ούτε αποτέλεσε αφορμή για την ύψωση των τιμών των τροφίμων στην αγορά, καθώς λόγω της ευχέρειας που της παρέχει η οργάνωση της, προμηθεύεται από όλες τις περιφέρειες της υπαίθρου ακόμη και τα τρόφιμα των υπαλλήλων του Κέντρου.

Η Αγροτική Τράπεζα έχει πάντοτε υπόψη τον κοινωφελή χαρακτήρα του Ιδρύματος και την ιδιότητα του ως συνεργάτη του Κράτους στην άσκηση της γεωργικής και κοινωνικής του πολιτικής, οπότε θα έπρεπε να ελεγχθεί μόνο για την συντηρητική της πολιτική και την φειδωλή διαχείριση κάθε ζητήματος που τείνει στην εξασφάλιση της ζωής των υπαλλήλων, σύμφωνα με τον Διοικητή της. Ωστόσο, Σύμβουλος της Τράπεζας εκλαμβάνει την επέμβαση του Κράτους στα εσωτερικά της Τράπεζας ως παράβαση της αρχής της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας της, η οποία της αναγνωρίστηκε από το ίδιο το Κράτος.⁵¹⁴

Ανακύπτει λοιπόν ζήτημα κατά πόσον θα πρέπει η Αγροτική Τράπεζα να συνεχίσει την ενίσχυση των υπαλλήλων της ή αν θα πρέπει αυτή να ανατεθεί στην Διεθνή Φιλανθρωπία, η οποία με την συγκατάθεση των εμπολέμων εξασφάλισε για την Ελλάδα επαρκή ποσότητα σίτου, αλεύρου, οσπρίων και άλλων τροφίμων, σύμφωνα με Κυβερνητικό Επίτροπο που επικαλείται κυβερνητική πηγή.

Όπως είδαμε, η πλευρά της Τράπεζας υποστηρίζει πως η παρατηρούμενη συνεχής αύξηση των τιμών των ειδών είναι ανεξάρτητη των αγορών που διενεργούνται από τις Τράπεζες. Σύμφωνα με Σύμβουλο του Ιδρύματος, θα ήταν σφάλμα να αναμείνουν την αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών του προσωπικού από την ενίσχυση της Διεθνούς Φιλανθρωπίας, διότι αυτές οι περιορισμένες ενισχύσεις προορίζονται πρωτίστως για τις μεγάλες μάζες του λαού, ψιχία δε μόνο αυτών θα φτάσουν μέχρι τους τραπεζικούς υπαλλήλους.

⁵¹³ «Πρακτικά υπ' αριθ. 265 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 16^η Ιουνίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵¹⁴ «Πρακτικά υπ' αριθ. 267 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 27^η Ιουνίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

Από την μελέτη των Πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας προκύπτει πως μέρος του θεωρεί ότι η εξασφάλιση των απαραίτητων τροφίμων για τους υπαλλήλους δημιουργεί προφανείς οικονομικές επιβαρύνσεις, όχι από μήνα σε μήνα, αλλά από μέρα σε μέρα. Ωστόσο, υπάρχει και η άποψη πως δεδομένου ότι η μέριμνα αυτή για τους υπαλλήλους συνδέεται άρρηκτα με την φυσική απόδοση των υπαλλήλων τους, των οποίων ο υποσιτισμός θα δημιουργήσει ζητήματα αδυναμίας, ώστε οι υπάλληλοι να εξακολουθήσουν να παρέχουν τις υπηρεσίες τους, είναι μία σημαντική λεπτομέρεια που πρέπει να τεθεί υπόψη του Υπουργού, ο οποίος αναμφίβολα ενδιαφέρεται για τη απρόσκοπτη λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας.

Αλλωστε, καθώς οι υπόλοιπες τράπεζες εξακολουθούν να προβαίνουν σε προμήθειες σε ευρεία κλίμακα και να διανέμουν σημαντικές ποσότητες τροφίμων, κάποιοι δεν βλέπουν τον λόγο γιατί να υστερήσει η Αγροτική στην έγκαιρη επισιτιστική μέριμνα υπέρ του προσωπικού της.⁵¹⁵

Τελικά, ο Υπουργός αναγνώρισε πως οι ενέργειες της Α.Τ.Ε. δεν δύνανται να επισύρουν οποιαδήποτε επίκριση και απάλλαξε την Τράπεζα από την κατηγορία ότι διέθετε για τον επισιτισμό των υπαλλήλων της μεγάλα ποσά και συνεπώς προκάλεσε ύψωση των τιμών των τροφίμων.⁵¹⁶

Ποια είναι όμως η άποψη των ίδιων των τραπεζικών υπαλλήλων για τις παροχές της τράπεζας και τον επισιτισμό τους;

Τον Αύγουστο, με υπόμνημα τους επισημαίνουν πως βρίσκονται σε τραγική κατάσταση και ελαττώθηκε ακόμη και η μερίδα του άρτου, με αποτέλεσμα να πραγματοποιούνται λιποθυμίες από ασιτία, να παρατηρούνται περιπτώσεις αδενοπαθειών που οφείλονται στον υποσιτισμό του Προσωπικού, ο οποίος θα έχει ως συνέπεια την επέκταση της φυματίωσης, αντί της επέκτασης της μέριμνας του Προσωπικού.

Το Προσωπικό της Τράπεζας διαμαρτύρεται για τη κακή ποιότητα του συσσιτίου και υποστηρίζει πως δεν υπάρχει κατανόηση της πραγματικής κατάστασης του από την Διοίκηση της Τράπεζας, η οποία προέβη, μεταξύ άλλων, σε κατάργηση του συσσιτίου για τους γονείς και τις άγαμες αδελφές, παρά το γεγονός πως ο θεσμός της ελληνικής οικογένειας στηρίζεται επί των γονέων και των αδελφών. Επιπλέον, στο Υπόμνημα επισημαίνεται πως καταργούνται κεκτημένα δικαιώματα των υπαλλήλων, που αποδεικνύει πως οι μόχθοι και η προθυμία τους επί σειρά ετών να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, λησμονήθηκαν.

Με το Υπόμνημα τους το Προσωπικό αιτείται την επαναφορά σε ισχύ της προηγούμενης απόφασης του Διοικητικού Συμβουλίου για την παροχή συσσιτίου σε γονείς και άγαμες αδελφές, την επέκταση του συσσιτίου και σε βραδινό και την ποιοτική και ποσοτική βελτίωση του.

Το Υπόμνημα διχάζει το Συμβούλιο της Τράπεζας.

Σύμβουλος υποστηρίζει ότι η δυναμικότητα της Α.Τ.Ε. είναι περιορισμένη, τα αποθέματα ανεπαρκή και δεν επιτρέπεται περαιτέρω επέκταση. Γι' αυτό, θα ήταν ευτύχημα εάν κατόρθωνε να χορηγεί αδιατάρακτα υπό την σημερινή έκταση το συσσίτιο στους υπαλλήλους μέχρι το τέλος του ερχόμενου χειμώνα. Επίσης,

⁵¹⁵ «Πρακτικά υπ' αριθ. 268 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 16^η Ιουλίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵¹⁶ «Πρακτικά υπ' αριθ. 269 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 3^η Αυγούστου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

ορισμένες εκφράσεις του Υπομνήματος θεωρήθηκε πως αποδεικνύουν έλλειψη ευλάβειας και αποτελούν ένδειξη κακής πειθαρχίας. Τάσεις, που κρίνονται κατακριτέες επειδή θα έπρεπε να είχε γίνει κατανοητή από τους υπαλλήλους η προσπάθεια του Διοικητικού Συμβουλίου να τους βοηθήσει εντός των οικονομικών δυνατοτήτων του Ιδρύματος.

Ωστόσο, έτερος Σύμβουλος αναγνωρίζει την ανάγκη του διπλού συσσιτίου και εμμένει στην φυσική σύνθεση της υπαλληλικής οικογένειας (σύζυγος, τέκνα, γονείς και ενδεχομένως αδελφές του υπαλλήλου), το οποίο αθροίζει κατά παράδοση την ελληνική οικογένεια. Δέχεται τον περιορισμό του επισιτισμού στο αμεσότερο οικογενειακό περιβάλλον του υπαλλήλου μόνο από φόβο μήπως η επέκταση του οδηγήσει σε εκμηδένιση των υπαρχόντων πόρων και κατά συνέπεια στην ολοσχερή διακοπή των συσσιτίων.

Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που πρότεινε και ετάχθη από την πρώτη στιγμή υπέρ του διπλού συσσιτίου και είναι ίσως ο μεγαλύτερος υποστηρικτής των δικαιωμάτων των υπαλλήλων μέσα στο Διοικητικό Συμβούλιο, όπως προκύπτει από τις θέσεις και προτάσεις του στις συνεδριάσεις. Είναι σημαντικό επίσης το γεγονός ότι αποκρούει την άποψη πως η μέριμνα για το σύνολο της υπαλληλικής οικογένειας μεταβαίνει στις φροντίδες της Πολιτείας και στην κοινωνική της πολιτική, καθώς παρόμοιες χειρονομίες αφορούν μόνο πρόχειρες φιλανθρωπικές ενισχύσεις.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Α.Τ.Ε. ενέκρινε την παροχή συσσιτίου μόνο στον υπάλληλο, την σύζυγο, τα τέκνα (άγαμα θήλεα και άρρενα που δεν έχουν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους) και την άπορη χήρα μητέρα του υπαλλήλου που συγκατοικεί με τον γιο της και δεν έχει άλλα άρρενα τέκνα. Επίσης, εγκρίνει από την 24^η Αυγούστου του 1942 και εσπερινή μερίδα συσσιτίου μόνο όμως για τους εργαζόμενους υπαλλήλους, και όχι για τα μέλη των οικογενειών τους. Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως ανατέθηκε στον Διοικητή να καλέσει σε απολογία τους πρωταίτιους του Υπομνήματος, με το σκεπτικό πως δεν κατανόησαν τις παραχωρήσεις του Συμβουλίου, και να τους επιβάλλει κατά την κρίση του τις ενδεδειγμένες κυρώσεις.⁵¹⁷

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η αντίδραση του Διοικητικού Συμβουλίου της Α.Τ.Ε. στην συμμετοχή των υπαλλήλων της στην απεργία της 8^{ης} Σεπτεμβρίου του 1942.

Το πιο σημαντικό σημείο της αναφοράς του Διοικητή είναι εκείνο που αναφέρει πως οι 200-250 Τραπεζιτικοί υπάλληλοι που συμμετείχαν στην απεργία «παρεσύρθησαν» και προέρχονται από τα κατώτερα στελέχη του Κεντρικού Καταστήματος, ενώ τα ανώτερα στελέχη παρέμειναν στις θέσεις τους.

Σε συνέχεια του Υπομνήματος της 13^{ης} Αυγούστου, μία μέρα πριν την απεργία, ο Σύλλογος Υπαλλήλων επανήλθε με νέο Υπόμνημα. Σε αυτό απεικονίζεται γι' άλλη μια φορά η άθλια οικονομική και επισιτιστική κατάσταση των υπαλλήλων, ζητώντας παράλληλα την ικανοποίηση βασικών βιοτικών αιτημάτων για την θεραπεία άμεσων και επιτακτικών αναγκών που είχαν αναπτύξει στο προηγούμενο Υπόμνημα, τα οποία απορρίφθηκαν πλην της επέκτασης του συσσιτίου σε βραδινό και τούτο μόνο για τον εργαζόμενο υπάλληλο, ενώ παράλληλα δεν επιτεύχθηκε βελτίωση του συσσιτίου.

Αντίθετα, αντί συσσιτίου διανέμονται διάφορα λαχανικά αμαγείρευτα (όπως 100 δράμια μελιτζάνας ανά μερίδα) και ξηρά τροφή (ελιές, σαρδέλες) ανεπαρκέστατα

⁵¹⁷ «Πρακτικά υπ' αριθ. 271 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 18^η Αυγούστου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

για την συντήρηση μας άνευ ελαίου, απαραίτητου θρεπτικού συστατικού. Μόνο μία ή δύο φορές την εβδομάδα παρασκευάζεται μαγειρεμένο συσσίτιο ελλείψει κατάλληλων εγκαταστάσεων, επισημαίνεται στο Υπόμνημα, στο οποίο προτείνεται η διανομή των υλικών και το μαγείρεμα τους κατ' οίκον.

«Η επισιτιστική κατάσταση των υπαλλήλων της Τραπεζής, εν συγκρίσει με την κατάσταση του περσινού χειμώνα, αντί να βελτιωθεί, χειροτέρευσε». Εδώ και καιρό οι διανομές τροφίμων διακόπηκαν, όπως επίσης και οι πιστώσεις για την καλλιέργεια κτημάτων. Ο χειμώνας πλησιάζει και οι υπάλληλοι βρίσκονται χωρίς απόθεμα τροφίμων και χωρίς να έχουν την δυνατότητα πώλησης πολύτιμων ειδών όπως πέρυσι. Επίσης, βρίσκονται χωρίς τα απαραίτητα είδη ρουχισμού και υποδήσεως. Ο Σύλλογος λαμβάνει σωρεία εγγράφων από υπαλλήλους των υποκαταστημάτων που διεκτραγωδούν την οικτρή κατάσταση τους ζητώντας άμεση λήψη μέτρων, *«διότι βρίσκονται εις απόγνωσιν προ του φάσματος της πείνης όπερ τους απειλεί κατά τον προσεχή χειμώνα».*

Από την επισιτιστική κατάσταση των υπαλλήλων της Α.Τ.Ε., όπως αυτή περιγράφεται στο Υπόμνημα, γίνονται κατανοητοί οι λόγοι που οδήγησαν και τους τραπεζιτικούς υπαλλήλους στην απόφαση να συμμετάσχουν στην απεργία της 8^{ης} Σεπτεμβρίου, για τους οποίους διαβάζοντας τα Πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου της Α.Τ.Ε. που κάνουν λόγο για παροχή ολοήμερου συσσιτίου και μέριμνα για τον επισιτισμό τους, εύκολα δημιουργείται η λανθασμένη εντύπωση πως αποτελούν την πλέον ευνοημένη μερίδα του πληθυσμού.

Μετά την συμμετοχή τους στην απεργία, ακόμη και ο πιο ένθερμος υποστηρικτής των υπαλλήλων μεταξύ των Συμβούλων δηλώνει πως δεν τον βρίσκει σύμφωνο η χειρονομία των υπαλλήλων, οι οποίοι δεν εκτίμησαν δεόντως το ενδιαφέρον και τις προσπάθειες της Διοίκησης και του Συμβουλίου για την αντιμετώπιση των επισιτιστικών τους αναγκών, που πάντα με στοργή επιλήφθηκαν της εξέτασης κάθε αιτήματος τους σε βαθμό που το Ίδρυμα να γίνει στόχος αυστηρού ελέγχου της Εκτελεστικής εξουσίας. Μάλιστα, επισημαίνει πως εφόσον υπήρχε απεριόριστη διάθεση εκ μέρους της Διοίκησης για την θεραπεία των αναγκών τους, αυτοί έπρεπε να είναι συντηρητικότεροι και να μην προβούν σε βεβιασμένες και νευρικές κινήσεις, άδικες και αδικαιολόγητες. Γι' αυτό και θεωρεί πως οι «ακαίρως απεργήσαντες» είναι ένοχοι τόσο απέναντι της Τράπεζας, όσο και απέναντι της Πολιτείας. Σε καμία περίπτωση η απεργία δεν είναι το ενδεδειγμένο μέσο προς επίλυση των ζητημάτων τους καθώς ποτέ δεν έλειψε η καλή διάθεση της Διοίκησης.

Καταλήγοντας ο Σύμβουλος συνιστά να βρεθούν οι συντάκτες του απεργιακού μανιφέστου, το οποίο τον εξέπληξε, και πιστεύει πως πρόκειται για ορισμένους μόνο υπαλλήλους που διαπνέονται από αναρχικές ιδέες. Οι περισσότεροι υπάλληλοι παρασύρθηκαν στην απεργία χωρίς να γνωρίζουν το μανιφέστο και χωρίς να συμμερίζονται την επαναστατική έκταση των περιεχομένων του. Τέλος, προτείνει να γίνει καταμερισμός των ευθυνών και να επιβληθεί κλίμακα τιμωριών γιατί θα ήταν άδικο να καταστραφεί ανεπανόρθωτα η σταδιοδρομία όσων «ελαφρά τη συνειδήσει» παρασύρθηκαν από τους πρωταίτιους, στους οποίους αρμόζει αυστηρή τιμωρία για το πειθαρχικό αδίκημα της απεργίας.

«Οι υπάλληλοι της Α.Τ.Ε. κατήλθον εις την σημειωθείσαν γενικωτέραν απεργιακήν κίνησιν των Τραπεζιτικών υπαλλήλων εξ αλληλεγγύης προς τους λοιπούς συναδέλφους των», σύμφωνα με άλλον Σύμβουλο, αλλά και εκείνος βρίσκει την ενέργεια τους αδικαιολόγητη καθώς οι υπάλληλοι της Α.Τ.Ε. έτυχαν κάθε δυνατής ενίσχυσης. Ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου χαρακτηρίζει την απεργία υπό τις σημερινές συνθήκες «εθνικό έγκλημα» και τους απεργούς υπαλλήλους ως «εγκληματίες».

Ο Κυβερνητικός Επίτροπος θεωρεί πως αν και η απεργία έχει αναγνωριστεί διεθνώς ως δικαίωμα των εργαζομένων όποτε βλέπουν τα συμφέροντα τους να καταδυναστεύονται από κακόπιστους εγκληματίες, ωστόσο η απεργία των υπαλλήλων της Α.Τ.Ε. στερείται ερείσματος δικαίου, νόμιμου και ηθικού καθώς και η Διοίκηση και το Συμβούλιο προσπάθησαν να ενισχύσουν τους υπαλλήλους πέρα της οικονομικής αντοχής της Τράπεζας. Θα έπρεπε οι υπάλληλοι να αναλογιστούν με ποιες μεγάλες θυσίες η Α.Τ.Ε. προέβη στην επισιτιστική μέριμνα των υπαλλήλων της και να μην προβούν σε αυτή την αδικαιολόγητη ενέργεια, το αντεθνικό έγκλημα και το απεργιακό μανιφέστο.

Τελικά το Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας ενέκρινε την τροποποίηση του Οργανισμού της Α.Τ.Ε. προσθέτοντας την εξής φράση: «Η απεργία θεωρείται βαρύτατο πειθαρχικό παράπτωμα, οι δε απεργούντες θεωρούνται ως εκουσίως παραιτηθέντες της θέσεως τους. Το Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας αποφασίζει περί της απόλυσης των υπαλλήλων τούτων, άνευ άλλης διατυπώσεως και ασχέτως προς τα περί απολύσεως υπαλλήλων διατάξεων του παρόντος Οργανισμού».⁵¹⁸

Παρά το γεγονός ότι στο Υπόμνημα ευθέως διευκρινίζεται πως αυτό έχει υπογραφεί από το σύνολο των συναδέλφων της Αθήνας, το Διοικητικό Συμβούλιο επιλέγει να πιστεύει πως αυτό είναι δημιούργημα λίγων επαναστατών που παρέσυραν τους πολλούς σε απεργία, υπαινισσόμενο πως οι υπάλληλοι είναι αχάριστοι απέναντι στον εργοδότη τους που επέδειξε αμέριστη φροντίδα.

Προφανώς η Τράπεζα εξέλαβε ως μανιφέστο την διευκρίνιση πως το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου αντιπροσωπεύει τη θέληση της ολότητας των συναδέλφων, και με το Υπόμνημα επεδίωξε να καταστήσει εμφανή την σύμπτωση των αντιλήψεων και την ενιαία επιθυμία του συνόλου των υπογραφόντων για την ευνοϊκή επίλυση των ζωτικών του ζητημάτων, και γι' αυτό ο Σύλλογος δεν επιθυμεί να γίνει διάκριση των υπογραφόντων σε πρωταίτιους και μη.

Και σίγουρα δεν άρεσε στο Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας η εύστοχη επισήμανση πως τόσο τα συσσίτια όσο και η σε είδος χορήγηση από την Τράπεζα τροφίμων δεν είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν ως παραχωρήσεις, αλλά ως το αντάλλαγμα της παρεχόμενης εργασίας, όπως άλλωστε πριν την σημερινή εκ του πολέμου κατάσταση, δεν θεωρείτο παραχώρηση ο μισθός και οι λοιπές απολαβές των υπαλλήλων, τις οποίες υπό τις παρούσες συνθήκες αντικατέστησαν τα συσσίτια και τα τρόφιμα. Δεδομένου, ότι οι σημερινές σε χρήμα αποδοχές παρά τις αλλεπάλληλες αυξήσεις ούτε στο ελάχιστο δεν επαρκούν για την συντήρηση των υπαλλήλων. «Το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου έχοντας επίγνωση της τραγικής εικόνας που παρουσιάζει η επισιτιστική κατάσταση των συναδέλφων, οι ενέργειες του πάντα θα τείνουν προς τον σκοπό αυτό, δηλαδή προς την βελτίωση των όρων διαβίωσης των υπαλλήλων της Τράπεζας», καταλήγει το Υπόμνημα, φράση που μάλλον περισσότερο από κάθε άλλη εκλήφθηκε ως επαναστατική.⁵¹⁹

Την 12^η Σεπτεμβρίου, ο Υπουργός Οικονομικών γνωστοποιεί την απόφαση της Κυβέρνησης να απολυθούν όλοι οι απεργοί υπάλληλοι, και εκφράζει την απορία του στον Διοικητή της Α.Τ.Ε. σχετικά με τη παρέκκλιση να μην προβεί σε απόλυση

⁵¹⁸ «Πρακτικά υπ' αριθ. 272 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 8^η Σεπτεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵¹⁹ «Πρακτικά υπ' αριθ. 274 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 10^η Σεπτεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

τους, δίνοντας προθεσμία λίγων ωρών να του ανακοινώσει την απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου περί απόλυσης ή μη των απεργών. Το Διοικητικό Συμβούλιο αποφάσισε να μην προβεί γενικά σε απολύσεις των απεργών προτού διαπιστωθεί ο βαθμός ευθύνης του καθενός κατόπιν έρευνας που θα διενεργηθεί ώστε να διαπιστωθούν οι πρωταίτιοι της απεργιακής κίνησης.⁵²⁰ Εν τέλει, υπαίτιοι θεωρήθηκαν 15 υπάλληλοι και κλήθηκαν σε γραπτή απολογία,⁵²¹ για τους οποίους κατά πλειοψηφία αποφασίστηκε η προσωρινή παύση δύο μηνών (με εξαίρεση ένα υπάλληλο που απολύθηκε επειδή χειροδίκησε εναντίον συναδέλφου προκαλώντας του βλάβη στο μάτι). Ωστόσο, μετά από αίτημα των τιμωρημένων υπαλλήλων, το Διοικητικό Συμβούλιο ομόφωνα απεφάνθη να μετατραπεί η ποινή σε δεκαπενθήμερη στέρηση του οργανικού μισθού τους, συνεπεία της επιδειχθείσας αρχής της επιείκειας που επέδειξε το Κράτος στους αρχικά απολυθέντες απεργούς δημόσιους υπαλλήλους, μετατρέποντας την απόλυση τους σε στέρηση του εργατικού μισθού για 15 μέρες.⁵²²

Το επισιτιστικό ζήτημα των υπαλλήλων της Α.Τ.Ε. δεν έληξε με την επιβολή ποινών, αλλά εξακολούθησε να απασχολεί το Διοικητικό Συμβούλιο, σε συνεδρίαση του οποίου με εκπροσώπους των υπαλλήλων, υποστηρίχθηκε πως στη αίθουσα δεν υπάρχουν παρά ειλικρινείς και αφοσιωμένοι φίλοι των εργαζομένων που έπραξαν ότι ήταν δυνατόν για να τους βοηθήσουν. Όμως, στην προσπάθεια αυτή αντιμετώπισαν πλείστες δυσχέρειες, τόσο δυναμικής φύσεως της Τράπεζας, όσο και διαφοράς αντιλήψεως με το Κυβερνών Κράτος το οποίο κατεξοχήν στην Αγροτική Τράπεζα ασκεί ευρεία ανάμιξη.

«Να είσθε βέβαιοι ότι δεν θα παύσωμεν ενδιαφερόμενοι διά την ολοκλήρωσιν των πολλαπλών αναγκών σας. Εάν δεν το επιτύχωμεν, δεν θα παύομεν ημεείς. Το πνεύμα είναι πρόθυμον, αλλά η σαρξ ασθενής», αναφέρθηκε χαρακτηριστικά.⁵²³

Την 17^η Σεπτεμβρίου 1942 ο Υπουργός Οικονομικών, Γκοτζαμάνης, αναχωρεί για το Βερολίνο και τη Ρώμη προκειμένου να εκθέσει την οικονομική, δημοσιονομική και επισιτιστική κατάσταση της χώρας προς λήψη μέτρων για την βελτίωση της. Στις συσκέψεις που πραγματοποιήθηκαν κρίθηκε σκόπιμο από τις Κυβερνήσεις του Άξονα να αποσταλούν δύο ειδικοί εμπειρογνώμονες, οι D' Agostino και Neubacher, με το σκεπτικό να συμβάλλουν στην ρύθμιση των σημαντικότερων προβλημάτων στη χώρα.⁵²⁴

⁵²⁰ «Πρακτικά υπ' αριθ. 276 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 12^η Σεπτεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵²¹ «Πρακτικά υπ' αριθ. 277 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 19^η Σεπτεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵²² «Πρακτικά υπ' αριθ. 278 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 26^η Σεπτεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, «Πρακτικά υπ' αριθ. 285 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 12^η Δεκεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 279/2-10-42 μέχρι 311/15-9-43, Βιβλίων 9, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵²³ «Πρακτικά υπ' αριθ. 285 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 12^η Δεκεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 279/2-10-42 μέχρι 311/15-9-43, Βιβλίων 9, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

⁵²⁴ Γκοτζαμάνης, ό. π., σ. 1.

Τέλη Σεπτεμβρίου έφτασαν στον Πειραιά από το Μόντρεαλ τα δύο σουηδικά ατμόπλοια με σιτοφορτία, η άφιξη των οποίων χαιρετίσθηκε ενθουσιωδώς από τον ελληνικό πληθυσμό και εμψύχωσε σημαντικά τους κατοίκους. Επίσης, άρχισε εκ νέου η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων κατόπιν της άφιξης των πλοίων αυτών καθώς και των τροφίμων από την Τουρκία.⁵²⁵

Την ίδια περίοδο που συνεχίζεται η διπλωματική μάχη να αυξηθούν οι εισαγωγές στην Ελλάδα με την έγκριση των Συμμάχων, η γερμανική εφημερίδα «Δούναβης» οραματίζεται η Ελλάδα να καταστεί «ο οπωροφόρος κήπος της Ευρώπης», ισχυριζόμενη πως εκτός από έλαιο και καπνό πρόκειται να οργανωθεί και εξαγωγή νωπών οπωρών. Αυτό σημαίνει πως και οι οπώρες που πολλούς στην διάρκεια του θέρους έσωσαν από την πείνα θα λάβουν την άγουσα προς Γερμανία,⁵²⁶ σχολιάζει ο Ραφαήλ.

Τον Σεπτέμβριο, ο Τσουδερός με επιστολή του στον Πρεσβευτή των Ηνωμένων Πολιτειών στο Λονδίνο επισημαίνει πως η λύση του προβλήματος της προμήθειας των απαραίτητων ειδών τροφίμων για τον λιμοκτονούντα πληθυσμό της Ελλάδας βασίζεται στην δυνατότητα αποστολής βασικών τροφών, απαραίτητων για την συντήρηση του πληθυσμού, και κυρίως: α) στην ποσότητα του σίτου, β) σε μικρές ποσότητες οσπρίων με τα οποία τα λαϊκά συσσίτια ετοιμάζουν λίγη θερμή τροφή που συνοδεύει την μερίδα του άρτου.

Ωστόσο, ενώ το ζήτημα του σίτου εισήλθε από τα μέσα σχεδόν Αυγούστου σε ευνοϊκή φάση λόγω εφαρμογής του σχεδίου τακτικών αποστολών από τον Καναδά με σουηδικά πλοία, το ζήτημα των οσπρίων, που σχεδόν είχε επιλυθεί τον προηγούμενο χειμώνα μέσω αποστολών από την Τουρκία, τους τελευταίους μήνες αντιμετωπίζει νέες και ανυπέρβλητες δυσκολίες συνεπεία της επισιτιστικής κατάστασης στην Τουρκία που εμποδίζει τις εξαγωγές.

Τα είδη τροφίμων που εξάγονται από την γειτονική χώρα περιορίζονται σε αποξηραμένους καρπούς των οποίων η θρεπτική αξία για τον πληθυσμό είναι πολύ μικρότερη των οσπρίων. Επιπλέον, η ποιότητα ακόμη και των μικρών ποσοτήτων που αποστέλλονται από την Τουρκία στην Ελλάδα είναι τόσο χαμηλή ώστε με τα τρόφιμα να απειλείται η υγεία των πολιτών καθώς μερικά από αυτά είναι τελείως αποσυντεθειμένα. Θα είναι πράγματι τραγικό, αναφέρει ο Τσουδερός, εάν τα κατεστραμμένα αυτά τρόφιμα αντί να παράσχουν βοήθεια, αντίθετα χειροτερεύουν την υγεία των ήδη εξαντλημένων Ελλήνων.

Ο Τσουδερός αιτείται στον Πρεσβευτή την μεσολάβηση της Κυβερνήσεως του ώστε να αποσταλούν στην Ελλάδα εκτός από σίτος, όσπρια και ζωτικές τροφές, όπως γάλα, δίχως τις οποίες υπάρχει κίνδυνος αντιμετώπισης νέας τραγωδίας. ειδικά για τα όσπρια υπογραμμίζει την πλήρη έλλειψη τους στην Τουρκία και οι προσπάθειες εξεύρεσης αυτών από χώρες της Μέσης Ανατολής προσέκρουσε στην άρνηση εκ μέρους των αρχών αποκλεισμού.⁵²⁷

Η δήλωση αυτή του Τσουδερού σε συνδυασμό με τις δηλώσεις του Υπουργού του Οικονομικού Πολέμου νωρίτερα περί αμετάκλητης απόφασης για την συνέχιση του αποκλεισμού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σχέδιο εισαγωγής και διανομής σίτου στην Ελλάδα δεν συνιστά γενικευμένη άρση του αποκλεισμού, απλώς μια

⁵²⁵ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα, Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵²⁶ Τηλεγράφημα, 10 Οκτωβρίου 1942, Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵²⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμον περί επισιτισμού», α.ε. 073, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

ειδική εξαίρεση στην πολιτική του αποκλεισμού (που εξακολουθεί να υφίσταται), την οποία εξαίρεση αναγκάστηκαν να δεχθούν οι Σύμμαχοι λόγω των ειδικών περιστάσεων που υπάρχουν στην Ελλάδα (σύμφωνα με δήλωση του Υπουργού, όπως προαναφέρθηκε).

Αδιαμφισβήτητα, η διεθνής αυτή βοήθεια αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα που διαφοροποιεί τις συνθήκες κατοχής της Ελλάδας από τις υπόλοιπες κατεχόμενες χώρες. Επιπλέον, ουσιαστικά υποκατέστησε τις προπολεμικές εισαγωγές της χώρας και η άφιξη της μείωσε τη σημασία της εγχώριας παραγωγής για την διατροφή των πόλεων και γενικότερα της κατεχόμενης ζώνης, εντείνοντας τη διαίρεση της χώρας στα δύο. Η διεκδίκηση δε της διεθνούς βοήθειας θα αποτελέσει στόχο των εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων, ενώ τα όρια όπου θα φτάνει αυτή η βοήθεια θα σχηματίσουν και τα άτυπα σύνορα της Ελεύθερης Ελλάδας.⁵²⁸

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός πως αντίθετα με την δέσμευση των Αρχών Κατοχής για μείωση των δαπανών του στρατού κατοχής και για αυστηρό έλεγχο επί των τιμών, αντί να πραγματοποιηθεί οικονομική αρωγή των κυβερνήσεων του Άξονα προς την Ελλάδα προκειμένου η χώρα να αναρρώσει, διαπιστώθηκε α) ύψωση των πληρωμών προς τις κατοχικές δυνάμεις από 37 δισεκατομμύρια δραχμές τον Ιανουάριο του 1942 σε 173 δισεκατομμύρια στις 31 Αυγούστου και β) ύψωση της νομισματικής κυκλοφορίας από 49 δισεκατομμύρια τον Ιανουάριο του 1941 σε 151 δισεκατομμύρια τον Αύγουστο.

Η συνέπεια των ανωτέρω στην ελληνική οικονομία είναι πολυσήμαντη: Οι τιμές υψώθηκαν υπερβολικά τόσο στις επίσημες διατιμήσεις του κράτους, όσο και στις συναλλαγές της μαύρης αγοράς. Ο πληθωρισμός υψώνεται διαρκώς απειλητικότερος. Όχι λιγότερο απειλητικό εμφανίζεται το επισιτιστικό πρόβλημα με τις σχετικές προβλέψεις να είναι δυσοίωνες. Γενικότερα, η κατάσταση του όλου οικονομικού βίου επιδεινώνεται.

Στην Ελλάδα διαπράττεται ολόκληρη σειρά αδικιών. Η οικονομική ζημία της Ελλάδας από την έναρξη της στρατιωτικής κατοχής και εν μέσω πολεμικών επιχειρήσεων είναι κολοσσιαία και παράλληλα καταστρεπτική. Η παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης στην Βουλγαρία αποστέρησε από την Ελλάδα το πλουσιότερο τμήμα της. Οι επαρχίες αυτές προσέφεραν στη υπόλοιπη χώρα σιτηρά, κτηνοτροφικά και δασικά προϊόντα ως και προϊόντα για εξαγωγή (καπνό, μεταλλεύματα). Το γεγονός ότι τα είδη αυτά δόθηκαν σε ξένο κράτος με εντολή των Κυβερνήσεων του Άξονα ισοδυναμεί τουλάχιστον ουσιαστικά, αν όχι και νομικά, προς καταβολή δαπανών κατοχής από την Ελλάδα. Όπως επίσης και η απόσχιση της Επτανήσου και των Κυκλάδων.⁵²⁹

Την 1^η Οκτωβρίου απέπλευσαν από τον Καναδά για την Ελλάδα τρία ακόμη σουηδικά πλοία τα οποία μετέφεραν σίτο, όσπρια και φαρμακευτικά είδη.

Οι επανειλημμένες εκκλήσεις του Τσουδερού για επιτακτική και επείγουσα ανάγκη αποστολής γάλακτος, η παντελής σχεδόν έλλειψη του οποίου είχε επιφέρει τραγικές συνέπειες κυρίως στα μικρά παιδιά με την επέκταση των επιδημιών στην νεαρή ηλικία να αποδίδεται κατά πολύ στην έλλειψη αυτού, ευοδώθηκαν τελικά τον Νοέμβριο του 1942. Η αγγλική Κυβέρνηση σε συνεννόηση με την αμερικάνικη

⁵²⁸ Σκαλιδάκης, ό. π., σσ. 48-49

⁵²⁹ Επιστολή (15.9.1942), Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, «Σχέδιον Συμφωνίας Ιταλο-Γερμανικής διά την Ελλάδα» (8 Οκτωβρίου 1942), Α351Υ2Φ211, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.

ανακοινώνει, παρά τον υφιστάμενο αποκλεισμό, την αποστολή στην Ελλάδα μηνιαίας ποσότητας γάλακτος κονιορτοποιημένου μέχρι 130 τόνων από τον Καναδά.⁵³⁰

Σε συνάντηση του με τον Ήντεν στο Λονδίνο στις 26 Οκτωβρίου, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αντιπρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, αναφέρει στο ημερολόγιο του πως όταν του περιέγραψε την επισιτιστική τραγωδία στην Ελλάδα και του είπε πως όσα στέλνονται είναι ανεπαρκή, εκείνος του απάντησε αυθόρμητα και ζωνρά: «Θα κοιτάξω μήπως μπορέσουμε ν' αυξήσουμε τις αποστολές».⁵³¹

Αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού επιστρέφοντας από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη, πληροφορεί τον Ραφαήλ αρχές Οκτωβρίου, ότι επισκέφτηκε την ελληνική πρωτεύουσα κατόπιν μακράς απουσίας στην Ελβετία και έμεινε έκπληκτος από τις βελτιώσεις που διαπίστωσε. Η όψη της πόλης είναι κανονική χάρη στις τακτικές διανομές σίτου και την σχετική αφθονία οπωρολαχανικών. Είναι επίσης παρήγορο το γεγονός ότι εξασφαλίστηκε η λειτουργία παιδικών συσσιτίων για νεογνά έως και μαθητές σχολείων ώστε να αποφευχθεί όσο το δυνατόν η μεγάλη παιδική θνησιμότητα του παρελθόντος έτους κατά τον προσεχή χειμώνα.⁵³²

Σύμφωνα με Άγγλο δημοσιογράφο, η θνησιμότητα από την πείνα μειώθηκε σημαντικά από τον προηγούμενο χειμώνα. Μόνο στην διάρκεια μιας εβδομάδας- όταν οι μερίδες των συσσιτίων διακόπηκαν-η ημερήσια θνησιμότητα στην Αθήνα και τον Πειραιά υπερέβη τα 200 άτομα. Η καθημερινή θνησιμότητα από πείνα στην πρωτεύουσα και το λιμάνι αρχές Οκτωβρίου δεν υπερβαίνει τα 300 άτομα, ίσως και λιγότερα. Η άφιξη των πλοίων με τρόφιμα έχει άμεση σχέση με το γεγονός αυτό, αλλά σύμφωνα με τον δημοσιογράφο, δύο επιπλέον παράγοντες συμβάλλουν στον περιορισμό της θνησιμότητας.

Καταρχήν, ο δριμύς κρύος χειμώνας ήταν ασφαλώς υπεύθυνος για τον θάνατο ηλικιωμένων, ανεπαρκώς ντυμένων ανθρώπων, που ήταν αναγκασμένοι να στέκονται για δέκα ώρες σε μεγάλου μήκους ουρές συσσιτίων. Και δεύτερον, ένα αυξανόμενο ποσοστό των νεκρών δεν αποδίδει πλέον τους νεκρούς συγγενείς τους για ταφή. Τα πτώματα θάβονται την νύχτα στο πίσω μέρος του κήπου ή σε χωράφια ώστε οι επιζώντες να μπορούν να συνεχίσουν να χρησιμοποιούν τα κουπόνια συσσιτίου για όσο χρονικό διάστημα παραμένουν σε ισχύ. Η «επίσημη» εκτίμηση για 300 θανάτους από πείνα ενδεχομένως να απέχει κατά πολύ από την πραγματικότητα.

Ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της πρωτεύουσας φοράει τσουβάλια γύρω από τα πόδια, ενώ άλλοι ξύλινα τσόκαρα. Ακόμη και οι επαγγελματικές τάξεις σύντομα θα βρεθούν να φτιάχνουν τα ρούχα τους με ότι υλικό θα μπορούν να βρουν. Πλέον, δεν υπάρχει άλλο κρέας καθώς όλα τα διαθέσιμα σκυλιά και άλογα έχουν καταναλωθεί, ενώ η παντελής έλλειψη ιχθύων οφείλεται στην ακινητοποίηση των αλιευτικών σκαφών από τις αρχές κατοχής.

Η φυματίωση είναι διαδομένη μεταξύ των παιδιών, και πολλά είδη στομαχικών ασθενειών μεταξύ των ενηλίκων. Μόνο ένα παιδί στα δέκα επιβιώνει περισσότερο από τέσσερις εβδομάδες, η γεννητικότητα έχει πέσει σχεδόν στο μηδέν,

⁵³⁰ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα, Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942», Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵³¹ Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 183.

⁵³² Έτος 1942, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

ενώ ένα μεγάλο ποσοστό των νεαρών γυναικών έχει καταστεί ανίκανο να τεκνοποιήσουν.⁵³³

Η Αντωνοπούλου γράφει στο ημερολόγιο της την 30^η Οκτωβρίου 1942:

«Με τους αντιπροσώπους του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού που ήρθανε για να επιβλέπουνε την δίκαιη διανομή των τροφίμων ήρθε κι άλλη βοήθεια να δώσει χέρι στον Ελληνικό και τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό. Το ιερό έργο απλώνεται και αγκαλιάζει όλους, μεγάλους και μικρούς.

Η βοήθεια για τα παιδιά οργανωμένη απ' όλους μαζί κάνει τη δουλειά της. Τα παιδιά σωθήκανε. Για τους μεγάλους η βοήθεια είναι μόνο η δίκαιη μοιρασιά. Το δελτίο του ψωμιού δίνει 50 δράμια.

*Τα εργοστάσια πήραν αλεύρι και έκανα μακαρόνια και ζυμαρικά, λιγοστά όμως. Μα για τον πολύ κόσμο καινούρια τροφή κι άφθονη έγινε το πλιγούρι. Αυτό βασιλεύει τώρα όπως βασιλεύαν τα φασόλια μια φορά [...]. Δε λέει ο πεινασμένος πως το βαρέθηκε, ούτε πως θα το βαρεθεί. Το στάρι το ευλογημένο απ' το Θεό χορταίνει τους ανθρώπους».*⁵³⁴

Στη Γερμανία, ο Υφυπουργός της Προπαγάνδας, Μπάκκε, ανήμερα της εορτής της «ημέρας συγκομιδής» θα δηλώσει πως μετά τον βαρύ χειμώνα, οι μήνες της βλάστησης και της συγκομιδής απέδωσαν εξαιρετικά αποτελέσματα με αποτέλεσμα να καταρρεύσουν οι ελπίδες των εχθρών ότι η Γερμανία θα γονατίσει από πείνα. Η Γερμανία με ορισμένους αναγκαίους περιορισμούς στο κεφάλαιο της διατροφής κατέστη άτρωτη και ανεξάρτητη από τον αποκλεισμό παρά τις προσπάθειες της Αγγλίας να απομονώσει ολόκληρη την Ευρωπαϊκή ήπειρο.

Ο Υπουργός της Προπαγάνδας, Γκαίριγκ, θα εκμυστηρευθεί πως μετά την φρικτή ανάμνηση του παγκοσμίου πολέμου, είχε πάντα μπροστά στα μάτια του το τρομερό φάσμα του αποκλεισμού και γι' αυτό εγκαίρως λήφθηκε πρόνοια να σχηματιστούν ανάλογα αποθέματα, τα οποία όμως λόγω της κακής σοδειάς των δύο πρώτων χειμώνων καταναλώθηκαν. Όπως εξηγεί, οι δυσχέρειες στη σοδειά και η αναγκαστική μείωση των μερίδων στο παρελθόν δεν έχουν ουδεμία σχέση με τον αποκλεισμό που διενήργησαν οι εχθροί, αλλά πρόκειται για αποφάσεις υπέρτατης ανάγκης. Ο αποκλεισμός και η πείνα, σύμφωνα με το όραμα των εχθρών, ναυάγησαν, ισχυρίζεται ο Γκαίριγκ, προσθέτοντας πως οι μεγαλύτερες επισιτιστικές δυσχέρειες υπερνικήθηκαν. Στο εξής, η κατάσταση θα βελτιώνεται διαρκώς.

Για αρχή, ο Γκαίριγκ ανακοινώνει αύξηση της μερίδας του άρτου και του κρέατος συνεπεία της επισιτιστικής βελτίωσης που αποδίδει στην κατάληψη εύφορων περιοχών στην Ανατολή και στην διεύρυνση του χώρου διατροφής χάρη στην αυτοθυσία των στρατιωτών, στην καλή σοδειά χάρη στην εξαιρετική συμβολή του αγροτικού πληθυσμού και στην αποτελεσματικότητα των μέτρων για την αύξηση της γεωργικής παραγωγής σε ολόκληρη την κατεχόμενη Ευρώπη, γεγονός που επέτρεψε στην Γερμανία να μειώσει τις ποσότητες δημητριακών που παρέδιδε σε διάφορες χώρες.

Ειδικά για την επισιτιστική κατάσταση των κατεχόμενων χωρών, ο Γκαίριγκ δήλωσε πως αν και η εχθρική προπαγάνδα μιλά συχνά για λίαν δυσχερή κατάσταση, στην πραγματικότητα τα πράγματα δεν υπήρξαν τόσο άσχημα. Τονίζει ωστόσο ότι ο ίδιος έθεσε την ακλόνητη αρχή, η οποία και θα εξακολουθήσει να τηρείται, «*προ παντός προέχει ο επισιτισμός του γερμανικού λαού*». Όπως εξηγεί, επιθυμεί οι πληθυσμοί που βρίσκονται υπό την γερμανική προστασία να μην υποφέρουν από πείνα, αλλά αν εξαιτίας μέτρων που έλαβαν οι εχθροί δημιουργήθηκαν δυσχέρειες

⁵³³ "Starvation of Greece. 300 people die each day in Athens", Έτος 1942, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵³⁴ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 91.

τότε όλοι θα πρέπει να γνωρίζουν πως εάν κάποιος πεινάσει, σε καμία περίπτωση δεν είναι η Γερμανία. Ο Γερμανός εργάτης και όποιος εργάζεται στην Γερμανία θα τραφεί όσο το δυνατόν καλύτερα. Αυτό θα τηρηθεί απαρέγκλιτα,⁵³⁵ διαμηνύει ο Στρατάρχης του Ράιχ.

Αντίθετα, για τους εργάτες και άνεργους στην Αγγλία η αξονική προπαγάνδα διαδίδει πως αποτελούν ολόκληρη στρατιά «παρίων» των οποίων η οικονομική και κοινωνική κατάσταση είναι χείριστη. Η κοινωνική αθλιότητα είναι μεγάλη και τα νοσήματα ήπατος και στομάχου είναι τόσο διαδεδομένα ώστε οι εφημερίδες να διαφημίζουν καταπότια για την θεραπεία τους. Αλλά και ο αμερικανικός λαός σύντομα θα αναγκαστεί να υποβληθεί σε στερήσεις, ενώ η Μόσχα συνεχώς κραυγάζει ζητώντας βοήθεια από την Αμερική καθώς η επισιτιστική κατάσταση του σοβιετικού κράτους έχει επιδεινωθεί σημαντικά κατόπιν της απώλειας των αποδοτικότερων αγροτικών περιφερειών, υποστηρίζει η προπαγάνδα του Άξονα.⁵³⁶

Οι εντατικές προσπάθειες επομένως που καταβάλλουν όλες οι κατεχόμενες χώρες για την αύξηση της παραγωγής καταδεικνύουν πως το κεντρικό πρόβλημα της εξασφάλισης του επισιτισμού της Ευρώπης αναγνωρίστηκε σε όλη του την βαρύτητα και συνοδεύεται από ανάλογη δράση με συνέπεια η εξασφάλιση του ευρωπαϊκού επισιτισμού από το ίδιο το έδαφος του να μην είναι ουτοπία, αλλά πραγματικότητα,⁵³⁷ μεταδίδει το Βερολίνο.

Σε επίσημη ομιλία του σχετικά με τον επισιτισμό της Γερμανίας ο Χίτλερ θα τονίσει χαρακτηριστικά πως κατόπιν της θυελλώδους προέλασης του γερμανικού στρατού ανατολικά και της κατάληψης από αυτού των πλουτοφόρων και σιτοπαραγωγικών περιοχών, το ζήτημα του επισιτισμού όχι μόνο για την Γερμανία, αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη λύθηκε οριστικά. Μάλιστα, η νέα αύξηση της μερίδας του άρτου και του κρέατος από την 19^η Οκτωβρίου 1942 αποτελεί μια γερμανική νίκη στην διάρκεια του επισιτιστικού πολέμου που διεξάγεται.

Σύμφωνα με τον *Κρητικό Κήρυξ*, η απόλυτη ακρίβεια της παραπάνω δήλωσης του Χίτλερ επιβεβαιώνεται από το γεγονός πως η Ρωσία του Στάλιν αντιμετωπίζει το φάσμα της πείνας και ζήτησε από τον Καναδά την άμεση αποστολή 9 εκατομμυρίων κιλών σιτηρών προς διατροφή του ρωσικού πληθυσμού.⁵³⁸

Στον κατοχικό Τύπο διαβάζουμε πως οι άνθρωποι στην Κύπρο επίσης στενάζουν υπό την αγγλική διοίκηση και αντιμετωπίζουν πείνα και μεγάλες στερήσεις, όπως ακριβώς συμβαίνει στην Αίγυπτο, τις αραβικές χώρες και την Ινδία.⁵³⁹

⁵³⁵ «Εξησφαλισμένος ο επισιτισμός στη Γερμανία», «Ο επισιτισμός των κατεχόμενων χωρών», «Το ηθικό του γερμανικού λαού», *Ακρόπολις*, Τρίτη, 6 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η επισιτιστική κατάσταση της ηπειρωτικής Ευρώπης», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αυξάνονται αι μερίδες άρτου και κρέατος εις Γερμανίαν», *Η Πρωΐα*, Πέμπτη, 17 Σεπτεμβρίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁵³⁶ «Η κοινωνική αθλιότης εις την Αγγλίαν», *Η Πρωΐα*, Σάββατο, 10 Οκτωβρίου 1942, «Σπασμωδικά μέτρα εις τας Ηνωμ. Πολιτείας», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 6 Νοεμβρίου 1942, «Ο επισιτισμός εις την Σοβιετικήν Ένωσιν», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 18 Δεκεμβρίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁵³⁷ «Το μέλλον της Ευρωπαϊκής επισιτιστικής οικονομίας Β'», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 29 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵³⁸ «Η πείνα των Ρώσων», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Τετάρτη, 7 Οκτωβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Η επισιτιστική κατάσταση της Γερμανίας κατά το 4^{ον} έτον έτος του πολέμου», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 31 Οκτωβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

⁵³⁹ «Που οδηγεί η πείνα των ανθρακωρύχων Κύπρου», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Τρίτη, 13 Οκτωβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Από πλευράς συνθηκών διαβίωσης, ο κόσμος της υπαίθρου το 1943-1944 θα δοκιμαστεί σκληρά, όπως τα περισσότερα αστικά κέντρα τον χειμώνα 1941-1942.⁵⁴⁰

Από τον Οκτώβριο του 1942 αρχίζει η πυρπόληση και καταστροφή χωριών στην ύπαιθρο συνεπεία της δράσεως των ανταρτών. Κάθε συμπλοκή με αυτούς συνεπάγεται την διά πυρός συστηματική καταστροφή όλων των χωριών που βρίσκονται γύρω από τον τόπο της συμπλοκής. Σχεδόν κατά κανόνα η καταστροφή συντελείται ως εξής:

Διατάσσεται η άμεση εκκένωση του χωριού από τους κατοίκους εν μέσω πυροβολισμών εκτελέσεων, αλλοφροσύνης και πανικού. Επακολουθεί λεηλασία των οικιών και καταστημάτων, διαρπαγή των πάντων, και αμέσως μετά τίθεται πυρ από οικία σε οικία. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι κάτοικοι κάηκαν εντός των οικιών τους, παιδιά και βρέφη εγκαταλείφθηκαν από αλλόφρονες μητέρες εντός των ερειπίων, πληγωμένοι απέμειναν και πέθαναν άνευ περιθάλψεως συνεπεία απαγορεύσεων από τις ιταλικές Αρχές. Από τον Σεπτέμβριο του 1942 μέχρι και τον Αύγουστο του 1943, ο αριθμός των ολικώς ή μερικώς πυρπολημένων χωριών και των χωριών που υπέστησαν σοβαρές ζημιές και λεηλασίες ανέρχεται περίπου σε 300 με 250.000 κατοίκους (σύμφωνα με ελλιπή στοιχεία).

Ολόκληρος ο πληθυσμός αυτός στερείται των πάντων: Στέγης, τροφής, ενδυμάτων. Μεγάλο μέρος αυτού θα υποκύψει κατά τον προσεχή χειμώνα εάν δεν ληφθούν εγκαίρως τα αναγκαία για την διάσωσή του μέτρα. Οι περισσότεροι των κατοίκων επανήλθαν και ζει σε άθλια κατάσταση εντός των ερειπίων των χωριών τους. Άλλοι εξακολουθούν από φόβο να παραμένουν στα δάση σε ημιάγρια κατάσταση, ενώ άλλοι κατέφυγαν σε πλησιέστερα χωριά.

Η Επιτροπή Διαχειρίσεως κατέβαλε κάθε προσπάθεια να έλθει αρωγός, αλλά οι Ιταλικές Αρχές αρνήθηκαν να επιτρέψουν την αποστολή τροφίμων ή και φαρμάκων χαρακτηρίζοντας την πυρπόληση και καταστροφή των χωριών ως ποινή. Πόσα είναι τα θύματα της πείνας και των στερήσεων παραμένει άγνωστο καθώς δεν υφίσταται ταχυδρομική επικοινωνία κυρίως με τα ορεινά χωριά. Επιπλέον οι κάτοικοι φοβούνται να καταγγείλουν εγγράφως ή να περιγράψουν την κατάστασή τους.

Για την Επιτροπή Διαχειρίσεως το πρόβλημα της ενίσχυσης των πυροπαθών και των πληγέντων είναι από τα δυσκολότερα λόγω των δυσκολιών στις μεταφορές τροφίμων, των απαγορεύσεων και κυρίως του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού των πυρπολημένων χωριών γεγονός που ανατρέπει από την μια μέρα στην άλλη τις προβλέψεις και την κατάρτιση ενός μόνιμου προγράμματος.

Επομένως, ο αριθμός των δικαιούχων τροφίμων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού μειώνεται συνεχώς γεγονός που οφείλεται στην έλλειψη μεταφορικών μέσων και γενικότερα στις δυσχέρειες στις μεταφορές (διακοπή συγκοινωνίας λόγω ανατινάξεων γεφυρών, καταστροφής και αποκλεισμού οδικών δικτύων), στις απαγορεύσεις αποστολής τροφίμων⁵⁴¹ εκ μέρους των Αρχών Κατοχής σε διάφορες περιφέρειες, στις απαγορεύσεις από το εξωτερικό και τέλος στις ανεπαρκείς ποσότητες τροφίμων που αποστέλλονται από το εξωτερικό.

⁵⁴⁰ Βόγλης, ό. π, σ. 145.

⁵⁴¹ Χαρακτηριστική είναι η ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1942 στην εφημερίδα *Λαρισαϊκός Τύπος*, σύμφωνα με την οποία στα χωριά τα οποία διαπιστώθηκε ότι οι αντάρτες αρπάζοντας σιτηρά από την συγκέντρωση μοίρασαν μέρος αυτών στον πληθυσμό προκειμένου να μην παρεμποδίσει το εγκληματικό τους έργο, προς συμμόρφωση καθίσταται γνωστό ότι οι διαρπαγείς ή παράνομα καταστραφείς ποσότητες σιτηρών δεν πρόκειται να συμπληρωθούν με νέες, ενώ στα χωριά που διαπιστώθηκαν οι παραπάνω ενέργειες ουδεμία διανομή τροφίμων πρόκειται να λάβει χώρα για διάστημα ίσο με το διπλάσιο των ημερών που θα επαρκούσαν οι διαρπαγείς ποσότητες, «Ανακοίνωσις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 20 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, το έργο της Επιτροπής Διαχειρίσεως Τροφίμων στην ύπαιθρο έχει περιοριστεί κυρίως στην Πελοπόννησο, την Αττική, Εύβοια, και στους νομούς Μαγνησίας, Θεσσαλονίκης, Χίου, Μυτιλήνης και Κρήτης.

Από τον Νοέμβριο του 1942 οι Ιταλικές Αρχές απέκλεισαν τελείως ορισμένα διαμερίσματα της χώρας απαγορεύοντας την αποστολή τροφίμων. Τα διαμερίσματα αυτά ήταν αρχικά η Επαρχία Δωρίδος, η Επαρχία Παρνασίδος, ο Νομός Ευρυτανίας, ο Νομός Τρικάλων και αργότερα η Επαρχία Αιγιαλείας και Καλαβρύτων, τα παράλια της Ανατολικής Πελοποννήσου και πολλά μεμονωμένα χωριά. Με το πέρας του χρόνου ο αριθμός των αποκλεισμένων χωριών ανήλθε σε 1.000, δηλαδή το 1/3 των ενισχυμένων. Τα δεινά των αποκλεισμένων αυτών χωριών είναι απερίγραπτα δεδομένου ότι οι παραπάνω περιφέρειες είναι άγονες.

Σε πολλές μάλιστα περιφέρειες (Ναυπάκτου, Αργινίου, Αστακού, Ηλείου, Μεσσηνίας, Τρικάλων) τέθηκαν τέτοιοι περιορισμοί στις διανομές τροφίμων ώστε ουσιαστικά να έχουν παραλύσει. Οι χωρικοί υποχρεώθηκαν να κατέρχονται σε ορισμένα κέντρα για να παραλάβουν την μία οκά άλευρο για 10 ημέρες. Στην πλειοψηφία τους είναι γυναίκες επειδή υπήρχε ο φόβος σύλληψης των αντρών ως όμηροι. Έτσι, κατέρχονται εν μέσω χειμώνα από τα βουνά στα αστικά κέντρα περπατώντας για ημέρες νηστικές και σε άθλια κατάσταση και μεταφέρουν στον ώμο την μερίδα τους. Ένα αληθινό μαρτύριο, δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένες λόγω των μεγάλων αποστάσεων να βρίσκονται σε συνεχή σχεδόν πορεία. Πόσες συνέπειες προέκυψαν από τις ταλαιπωρίες αυτές είναι άγνωστο, διαβάζουμε στην έκθεση του Ερυθρού Σταυρού, σύμφωνα με την οποία η Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων πέτυχε να περιοριστεί η σκληρότητα του μέτρου μόνο μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα.

Κατά τον λιμό του 1941-1942 οι κάτοικοι των κατ' εξοχήν άγονων Κυκλάδων αποδεκατίστηκαν, ενώ πολλοί προσβλήθηκαν από φυματίωση. Η Επιτροπή Διαχειρίσεως του Οργανισμού κατόρθωσε να ενισχύσει τα νησιά μόνο ένα δίμηνο αποστέλλοντας 627 τόνους τροφίμων καθώς κάθε αποστολή από τον Δεκέμβριο του 1942 διακόπηκε. Ο Ερυθρός Σταυρός σημειώνει πως δεν γνωρίζει την εκεί επικρατούσα κατάσταση, αλλά από τις εκκλήσεις που καταφτάνουν στην Υπηρεσία Επαρχιών εικάζεται πως είναι δεινή. Γι' αυτό και σημειώνεται πως παρίσταται απόλυτη και επιτακτική ανάγκη να εξευρεθούν τρόποι ενισχύσεως των κατοίκων των Κυκλάδων εκφράζοντας την βεβαιότητα πως σε αντίθετη περίπτωση ελάχιστοι θα επιζήσουν τον επερχόμενο χειμώνα.⁵⁴²

Ο Πωλ Μον αναφέρει πως στα τέλη του 1942 η κατάσταση επιδεινώθηκε εξαιτίας των ιταλικών αποτυχιών στη Βόρεια Αφρική, ενώ η δυσπιστία τους απέναντι στους εκπροσώπους της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού αυξήθηκε. Τα ταξίδια τους περνούσαν από αυστηρότερο έλεγχο και τους υποχρέωναν να δίνουν προκαταβολικά ένα λεπτομερές πρόγραμμα ταξιδιού, αναφέροντας με ακρίβεια τον χρόνο διαμονής και διέλευσης από τόπο σε τόπο. Όταν ο αριθμός των ανταρτών αυξήθηκε σε ανησυχητικό βαθμό, οι Ιταλοί παρακολουθούσαν από κοντά τις αντιδράσεις του πληθυσμού φοβούμενοι πως οι τοπικές επιτροπές του Ερυθρού Σταυρού θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε συγκρότημα πυρήνων. Για τον λόγο αυτό απαιτούσαν την να ενημερωθούν προκαταβολικά για κάθε αλλαγή στη σύνθεση των επιτροπών.⁵⁴³

Είναι η χρονική περίοδος που οι Γερμανοί στην προσπάθεια τους να αναχαιτίσουν την έξαρση της αντιστασιακής δράσης, αποφασίζουν να εγκαθιδρύσουν

⁵⁴² «Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις Πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1942 μέχρι 31^{ης} Αυγούστου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

⁵⁴³ Μον, ό. π., σ. 119.

ένα τρομοκρατικό κλίμα προκειμένου να κάμψουν το ηθικό του πληθυσμού. Αναζητώντας τα μέσα εκείνα που θα εξυπηρετήσουν τον στόχο τους, θα χρησιμοποιήσουν τα δύο πιο σημαντικά τρομοκρατικά μέσα από όλα όσα χρησιμοποίησαν: Την πείνα και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία με τη φήμη τους χρησίμευσαν «όχι μόνο σαν φυλακή, σαν παρακαταθήκη φτηνών εργατικών χεριών και σαν εργαστήριο εξολόθρευσης των ανεπιθύμητων, αλλά ουσιαστικότερα για να εμπνέουν ακόμα τον τρόπο στον υπόλοιπο πληθυσμό»,⁵⁴⁴ ώστε να καμφθεί το ηθικό και ταυτόχρονα η θέληση για αντίσταση τόσο των κρατουμένων, όσο και ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού.

«Πρέπει όμως οπωσδήποτε να μην ξεχνούμε ότι μόνο μια μικρή αναλογία του πληθυσμού υπέφερε από τις βιαιότητες των σωματικών βασανιστηρίων και των εκτελέσεων», διευκρινίζουν ψυχίατροι της εποχής. «Αντίθετα, ολόκληρος ο πληθυσμός δοκίμαζε έντονα τα ψυχικά βασανιστήρια και την ηθική καταπίεση».⁵⁴⁵

Σύμφωνα με τους ψυχιάτρους λοιπόν, η πείνα στη διάρκεια της Κατοχής ήταν ένα από τα τρομοκρατικά μέσα που εφάρμοσαν οι κατακτητές σε ολόκληρη την Ευρώπη και μάλιστα, το πιο αποτελεσματικό «που στα χέρια των κατακτητών είχε σαφείς και συγκεκριμένους σκοπούς, δημιούργησε πολλές χιλιάδες θύματα, και με την καθολικότητά της άσκησε τεράστια επίδραση στο ηθικό, χτυπώντας το πολύπλευρα, και έφερε μπροστά στα μάτια τού καθένα την εικόνα του αφανισμού του».⁵⁴⁶

Με κατηγορηματικό τρόπο επομένως υποστηρίζουν ότι η πείνα ήταν όχι μόνο ένα τρομοκρατικό όπλο που χρησιμοποίησαν οι κατακτητές, αλλά και το πιο αποτελεσματικό στην προσπάθειά τους να κάμψουν το ηθικό του λαού και να τον καταστήσουν ανήμπορο να προβεί σε οποιαδήποτε αντιστασιακή κίνηση:

«Ο πανικός της πείνας είχε αποσυνθετική επίδραση στο ηθικό. Όλοι απασχολούνταν με την κοιλιά τους, που ήταν βέβαια ο αντικειμενικός σκοπός του τρομοκρατικού όπλου της πείνας. Οι κατακτητές, εφαρμόζοντάς το, ήξεραν ότι χτυπούσαν στα καίρια σημεία για να σπάσουν κάθε αντίσταση στις κατακτημένες χώρες.

Το σχέδιο της εξαθλίωσης με το συστηματικό άρμεγμα των τροφίμων για τις ανάγκες του στρατού κατοχής, αποδείχτηκε το φοβερότερο και το αποτελεσματικότερο στην εφαρμογή του. Ενάντια στο τρομακτικό αυτό μέσο έπρεπε οι πληθυσμοί να αντιτάξουν την πιο σκληρή πάλη για την επιβίωση. Κοντά στο άγχος του αγνώστου, με τις συλλήψεις και τις εκτελέσεις, έπρεπε η προσωπικότητα να κυριαρχήσει και στο άγχος του ενδεχόμενου θανάτου από την πείνα. Κάθε φορά που οι επιχειρήσεις δεν πήγαιναν καλά, οι κατακτητές εντείνανε το τρομοκρατικό όπλο της πείνας. Κάθε φορά που η καθολική αντίσταση εσημείωνε επιτυχίες, οι Γερμανοί μπλοκάριζαν τα τρόφιμα στις παραγωγικές περιοχές και απαγόρευαν κάθε μεταφορά».⁵⁴⁷

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του γιατρού Αντώνη Φλούντζη, ο οποίος υπήρξε κρατούμενος στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, οι κατακτητές εφάρμοσαν, μεταξύ των άλλων ψυχικών και σωματικών βασανιστηρίων, το φριχτό μαρτύριο της πείνας και τον συστηματικά ελεγχόμενο υποσιτισμό, αποσκοπώντας στην κάμψη του ηθικού των

⁵⁴⁴ Φ. Σκούρα, Α. Χατζηδμήμο, Α. Καλούτση, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας / Τρίαψις λόγος, Αθήνα 1991, σ. 135. Πρόκειται για τέσσερις διακεκριμένους ψυχιάτρους-συγγραφείς οι οποίοι στην διάρκεια της Κατοχής επέλεξαν να βρίσκονται στην Ελλάδα παραδίδοντας μας την εξαιρετική, τόσο από ιστορικής, όσο και από ιατρικής αξίας, μελέτη τους για τους «πρωταγωνιστές της Κατοχής», σύμφωνα με δική τους έκφραση, την πείνα και την τρομοκρατία.

⁵⁴⁵ Σκούρα, Χατζηδμήμο, Καλούτση, Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 162.

⁵⁴⁶ Σκούρα, Χατζηδμήμο, Καλούτση, Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 9, 285.

⁵⁴⁷ Σκούρα, Χατζηδμήμο, Καλούτση, Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 328.

κρατούμενων των οποίων το μυαλό βασανιζότανε τόσο στην διάρκεια της ημέρας, αλλά και της νύχτας από το φάσμα της πείνας.⁵⁴⁸

Σκόπιμα λοιπόν οι κατακτητές χρησιμοποίησαν την πείνα ως τρομοκρατικό μέσο με σκοπό την αντιμετώπιση της αντιστασιακής δραστηριότητας, α) σαν ένα επιπλέον «όπλο»,⁵⁴⁹ από τον Οκτώβριο του 1942 και έπειτα, κυρίως στα χωριά εκείνα που υποπετεύονταν ότι υπέθαλπαν αντάρτες, αλλά και β) ως μέσο βασανισμού στους κρατούμενους των στρατοπέδων με σκοπό την κάμψη του ηθικού και του αγωνιστικού τους φρονήματος, και ως προς παραδειγματισμό ολόκληρου του ελληνικού λαού.⁵⁵⁰

Σε αντίθεση με τους ψυχιάτρους, οι περισσότεροι ιστορικοί ωστόσο δεν αναγνωρίζουν στους κατακτητές πρόθεση να πεινάσει ο ελληνικός λαός. Εκείνο που παραδέχονται είναι η αδιαφορία τους για την επισιτιστική κατάσταση του λαού (επιρρίπτοντας οι μεν Γερμανοί την ευθύνη για τον επισιτισμό του στους Ιταλούς, και εκείνοι στους πρώτους⁵⁵¹), η οποία επέτεινε το πρόβλημα.

Στην αντίπερα όχθη, συναντάμε ιστορικούς που υποστηρίζουν πως η επίταξη εφεδρικών αποθεμάτων βασικών ειδών υπήρξε πολιτική εξάντλησης,⁵⁵² και πως η πείνα υπήρξε αποτέλεσμα τακτικής των νικητών.⁵⁵³ Υπάρχει όμως και η σύμφωνη με τους ψυχιάτρους άποψη πως με την πείνα και την εξαθλίωση οι κατακτητές προσπαθούσαν να αποδυναμώσουν την αντιστασιακή δράση και να υποχρεώσουν τον ελληνικό λαό να στραφεί προς αυτούς, ζητώντας δουλειά στα εργοστάσια της Γερμανίας,⁵⁵⁴ γι' αυτό ως «εργοδότες» υπόσχονταν, μέσω προπαγάνδας, καλό ημερομίσθιο, πλούσιο φαγητό, ιατρική φροντίδα και πρόνοια.

⁵⁴⁸ Αντώνης Ι. Φλούντζης, *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, β' έκδοση, Παπαζήση, Αθήνα 1986, σσ. 195-197. Το περιβόητο στρατόπεδο συγκέντρωσης κρατούμενων Χαϊδαρίου, λειτούργησε από τον Σεπτέμβριο του 1943, για το οποίο έχει γραφεί πως «[...]ιδρύθηκε περισσότερο για τους έξω και λιγότερο για τους ίδιους τους κρατούμενους [...]». Έπρεπε να γίνει ο μπαμπούλας, φύβητρο, συνώνυμο με το χάρο, και να παραδοθεί έτσι στη φαντασία του ευαίσθητου λαού μας [...]», Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Χρόνος, Αθήνα 1982, σ. 53. «[...] Κανένα (στρατόπεδο συγκέντρωσης) δεν απέκτησε τη φήμη του Χαϊδαρίου. Ούτε ήταν τυχαίο αυτό. Από την ώρα που ιδρύθηκε, τον Σεπτέμβριο του 1943, η ίδια η φήμη του έγινε ουσιώδες στοιχείο του τρομοκρατικού συστήματος», Mazower, ο. π., σ. 254.

⁵⁴⁹ Η πείνα, ως όπλο, είναι παλιά, τουλάχιστον όσο και η πρώτη πολιορκία πόλης. Η ερήμωση των χωραφιών των αντιπάλων, η εκτροπή του νερού που χρειάζονται για άρδευση και η αρπαγή των κοπαδιών τους ήταν επίσης συνήθεις τακτικές. Καθώς προόδευε η πολεμική τεχνολογία και μεγάλωνε η κλίμακα των γαιών από τις οποίες προμηθεύονταν τα στρατεύματα τα τρόφιμα, οι πολιορκίες έγιναν αποκλεισμοί, με απαγόρευση της διακίνησης των αγαθών, περιλαμβανομένων και των τροφίμων, από θάλασσα και αέρα, Λουσίλ Φ. Νιούμαν, *Η πείνα στην ιστορία. Έλλειψη τροφίμων, πενία και στέρηση*, Στέλλα Κωνσταντινέα (επιμ.), Πολύτροπον 2006, σσ. 517-518.

⁵⁵⁰ Σχετικά με την χρησιμοποίηση της πείνας από τους Γερμανούς ως μέσο για την κάμψη του ηθικού του λαού ώστε να περιοριστεί η αντιστασιακή δραστηριότητα, αξιοσημείωτες είναι οι εξής απόψεις: Οι Γερμανοί αντιλαμβάνόμενοι πως «τους πολεμάμε [...] μας καταδικάζουν και σε θάνατο με πείνα», Δούνιας, ό. π., σ. 109. «Ένας ενουχισμός ήταν η πείνα. Προσπάθεια να χάσει τον ανδρισμό του ο λαός μας», Χρύσανθος Γαίος, *Η Αθήνα είναι κόλαση*, Ελευθερες Εκδόσεις, Αθήνα 1945, σ. 8.

⁵⁵¹ Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Mazower, «με το πρόβλημα των τροφίμων τέθηκε το ζήτημα ποιος έκανε τελικά κουμάντο στην Ελλάδα», και ισχυρίζεται πως «οι Γερμανοί, ιδίως όσοι ήταν έξω από την Ελλάδα, δεν ήταν έτοιμοι να κάνουν και πολλά για να βοηθήσουν τους λιμοκτονούντες Έλληνες», Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό. π., σσ. 58, 72. Για αδιαφορία των Γερμανών κάνει λόγο και ο Σεφέρης εκφράζοντας την άποψη πως «οι Γερμανοί αδιαφορούν αν ο κόσμος στην Ελλάδα πεθαίνει από την πείνα», Γεώργιος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α' 1935-1944*, επιμ. Αλέξανδρος Ξύδης, Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 45.

⁵⁵² Θωμαδάκης, ό. π., σ. 122.

⁵⁵³ Δήμητρα Σαμίου, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο» *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 179.

⁵⁵⁴ Σπύρος Γ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή. Η Κατοχική Περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, τόμος Α', Αθήνα 1998, σ. 57.

Στην Αθήνα, τον Νοέμβριο του 1942 γίνεται γνωστή η είδηση πως ο νέος, αλλά πολύ σημαντικός ποιητής Γιάννης Ρίτσος «προσβλήθηκε από τη σοβαρή ασθένεια του στήθους (φυματίωση), ανήμπορος να αντιμετωπίσει την οικονομική ανεπάρκεια. Έτσι, η θεραπεία του γίνεται προβληματική και το κακό χειροτερεύει». Πλήθος οι επιστολές στην εφημερίδα από καλλιτέχνες και μη, που ζητούν η περίπτωση του Ρίτσου να μην περιφρονηθεί. Να μην γονατίσει και να μην χαθεί το αυθόρμητο, πηγαίο αυτό ταλέντο, γεμάτο από φλέβα ποιητική.

Ο Δήμαρχος Αθηναίων θα δηλώσει συγκινημένος από το δράμα του ποιητή υπενθυμίζοντας παράλληλα πως ο δήμος ενισχύει με μηνιαία τιμητικά επιδόματα πνευματικές κορυφές όπως ο Παλαμάς, ο Σικελιανός ή την οικογένεια του Γρυπάρη⁵⁵⁵, και θα δεσμευτεί για την αποστολή ποσότητας γάλακτος και την χορήγηση μηνιαίου χρηματικού επιδόματος μέχρι την αποθεραπεία του Ρίτσου. Επίσης, υποσχέθηκε να επισκεφτεί τον ασθενή ποιητή και να φροντίσει για την εισαγωγή του σε κατάλληλο υγειονομικό ίδρυμα, αν αυτό κριθεί απαραίτητο.

Πολλοί ήταν εκείνοι που έσπευσαν να προσφέρουν χρηματική βοήθεια. Ο ίδιος ο ποιητής όμως απέκρουσε κάθε ερανική ενίσχυση.⁵⁵⁶

Με αφορμή την περίπτωση του Γιάννη Ρίτσου, σημειώνουμε πως τον Σεπτέμβριο του 1942 Επιτροπή αποτελούμενη από τους Κ. Ζαβιτσιάνο, Α. Διομήδη, Αντ. Μπενάκη, Γ. Πεσματζόγλου, Γ. Χαριτάκη, Ευαγγ. Παπαστράτο και Δ. Βελισσαρόπουλο, πραγματοποιεί γραπτή έκκληση στις μεγάλες Τράπεζες της χώρας, τις μεγάλες βιομηχανίες και λίγους ιδιώτες, αποφεύγοντας τον γενικό έρανο, με σκοπό την συνδρομή υπό μορφής τακτικών περιοδικών παροχών και ειδικότερα, μηνιαίων χρηματικών χορηγήσεων, ώστε να διατηρηθούν στη ζωή οι κορυφαίοι εργάτες του πνεύματος, η επιβίωση των οποίων αποτελεί ύψιστο εθνικό καθήκον.

Πρωταρχικός σκοπός της Επιτροπής είναι να παράσχει βοήθεια κυρίως σε είδη διατροφής, με την ελπίδα να θελήσει να τα διαθέσει για λογαριασμό της ο Ερυθρός Σταυρός και να προσπαθήσει να καλύψει όλες τις άλλες ανάγκες ενδύσεως, ιατρικής περίθαλψης, καύσιμης ύλης και όλα τα είδη διατροφής που αδυνατεί να προμηθεύσει ο Ερυθρός Σταυρός, αρχικά σε 50 με 150 προσωπικότητες και τις οικογένειές τους. Οι προσωπικότητες αυτές, οι οποίες δεν κατονομάζονται, θα είναι οι κορυφές της ελληνικής διανόησης που απολαμβάνουν ήδη ευρύτερη και καθολική αναγνώριση.⁵⁵⁷

«Όλα τα μεγάλα ονόματα του κόσμου των γραμμάτων και των καλών τεχνών περιλαμβάνονταν στους καταλόγους μας, γιατί αλήθεια ούτε ένας ίσως από τους λογοτέχνες, τους καλλιτέχνες, τους μουσικούς ή τους φιλολόγους μας δεν ήταν την εποχή εκείνη σε θέση να αντιμετωπίσει μόνος του τις στοιχειώδεις ανάγκες διατροφής και ιατρικής περιθάλψεως του εαυτού του και των δικών του», αναφέρει ο Ευάγγελος Παπαστράτος (δεύτερος αντιπρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Λαϊκών Συσσιτίων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και μέλος της Επιτροπής Βοήθειας των Εργατών του Πνεύματος).

⁵⁵⁵ Ο λόγιος Ιωάννης Γρυπάρης, κάτοικος Καλλιθέας, απεβίωσε από πείνα τον Μάρτιο του 1942, Τζαβάρα, ό. π., σ. 91.

⁵⁵⁶ «Ο ποιητής», *Ακρόπολις*, Σάββατο, 21 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διά τον ποιητήν Ρίτσον», *Ακρόπολις*, Κυριακή, 22 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Περί ερανικής αλληλεγγύης», *Ακρόπολις*, Πέμπτη, 26 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁵⁷ «Πρακτικά υπ' αριθ. 277 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 19^η Σεπτεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρία από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίων 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

«Θυμάμαι πως σ' εκείνον που ήταν γραμμένος επικεφαλής του καταλόγου μας, δεν προλάβαμε να προσφέρουμε καμία υλική βοήθεια. Ο Κωστής Παλαμάς πέθανε τον Φεβρουάριο του 1943».⁵⁵⁸

Στο μεταξύ, μεγάλος αριθμός ατόμων έχει προσχωρήσει στο Ε.Α.Μ., τη μόνη σημαντική πολιτική οργάνωση στην Ελλάδα, ενώ οι πολιτικοί έχουν περιπέσει σε ανυποληψία. Ο λαός δεν ενδιαφέρεται για την πολιτική, αλλά μόνο για την γρηγορότερη δυνατή απελευθέρωση της Ελλάδας και τον τερματισμό του λιμού, αναφέρει βρετανική πηγή.⁵⁵⁹

Τον Δεκέμβριο του 1942, πλήθος ληστειών διαπράττονται στην επαρχία,⁵⁶⁰ ενώ η Αθήνα παρουσιάζεται από την εφημερίδα *Γερμανικά Νέα* ως μια πόλη στην οποία αφθονούν τα αγαθά, τα οποία χαρακτηρίζονται από πτώση των τιμών, γεγονός που αποκαλύπτει την προπαγάνδα του ψεύδους και της συκοφαντίας που διενήργησε η Αγγλία και η Αμερική εις βάρος της Γερμανίας. Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι αντίπαλοι της Γερμανίας αντί να αποδίδουν την έλλειψη τροφίμων στην έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης από μέρους μιας κλίμας εμπορών και μεταπρατών που απέκρυπταν τρόφιμα για να προκαλέσουν την ψευδή εντύπωση ότι δεν υπάρχουν, αναγκάζοντας την μεσαία τάξη να ξεπουλήσει τα υπάρχοντά της, προσπάθησαν με παραμύθια να πλήξουν τους Γερμανούς. Η κατηγορία ότι οι Γερμανοί στρατιώτες μετέφεραν το λάδι στη Γερμανία ήταν πραγματικά ένα ωραίο παραμύθι,⁵⁶¹ γράφει η εφημερίδα.

Ωστόσο, γερμανική εφημερίδα φέρεται να αναφέρει σε δημοσίευμα ανταποκριτή της από την Αθήνα (31 Δεκεμβρίου 1942) πως στις σκάλες των μεγάρων της πόλης βλέπεις να σωριάζονται κουρελιάδες άντρες με μάτια βουλιαγμένα από την πείνα ή την αρρώστια και με έκφραση κτηνώδη καθώς και κουρελιάρες γυναίκες στα αποσκελετωμένα στήθη των οποίων ακουμπά η κοκκαλιάρικη και ωχρή νεκροκεφαλή ενός μωρού του οποίου τα πόδια και τα χέρια δεν είναι παχύτερα από ένα δάκτυλο.⁵⁶²

Ο τελευταίος μήνας του 1942 είναι και ο μήνας που η κυκλοφορία του χαρτονομίσματος στην Ελλάδα ανέρχεται σε 306 δισεκατομμύρια και είναι δεκαπενταπλάσια της προ-κατοχικής περιόδου.⁵⁶³

Νέος κατοχικός Πρωθυπουργός μετά την παραίτηση του Τσολάκογλου (17 Νοεμβρίου⁵⁶⁴) αναλαμβάνει την 2^η Δεκεμβρίου ο γυναικολόγος και πρώην Υπουργός

⁵⁵⁸ Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964, σσ. 210-211.

⁵⁵⁹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 305.

⁵⁶⁰ «Ληστεία εις την ύπαιθρον χώραν καταγγελλείσαι εις τας στρατ. Αρχάς», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 29 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁶¹ «Η πτώσις των τιμών εν Αθήναις αποκαλύπτει την προπαγάνδαν του ψεύδους», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 2 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Το άρθρο αποτελεί αναδημοσίευση του άρθρου με τίτλο «Φτάνει πια» της γερμανικής εφημερίδας *Γερμανικά Νέα* διά την Ελλάδα, το οποίο δημοσιεύτηκε επίσης στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 2 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων και *Παρατηρητής* (Χανίων) την 17^η Δεκεμβρίου με τον ίδιο τίτλο όπως στο *Ελεύθερον Βήμα*.

⁵⁶² «Ειδικόν Δελτίον», ό. π., σ. 31.

⁵⁶³ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 314.

⁵⁶⁴ «Διαγγέλματα του κ. Τσολάκογλου και του νέου Πρωθυπουργού κ. Λογοθετόπουλου», *Ακρόπολις*, Παρασκευή, 4 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Στα μέσα Νοεμβρίου, οι κατακτητές έκριναν πως ήταν καλύτερα να απομακρυνθεί ο Τσολάκογλου από την πρωθυπουργία επειδή ήταν αναποφάσιστος και αναξιόπιστος, χαρακτηριστικά ωστόσο που το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών δεν θεώρησε μειονεκτήματα, αφού χρειαζόταν τον Έλληνα Πρωθυπουργό απλώς για να διοικεί την χώρα σύμφωνα με τις επιθυμίες του Άξονα. Από την πλευρά του, ο κουρασμένος Τσολάκογλου προφασίστηκε όρους που ήξερε πως δεν θα γίνουν δεκτοί (μείωση δαπανών κατοχής, τερματισμό των αυθαιρεσιών των αρχών κατοχής και λήψη μέτρων κατά της βουλγαρικής τρομοκρατίας σε Ανατολική Μακεδονία και Θράκη), και τελικά οι Γερμανοί του επέτρεψαν να αποχωρήσει, Mazower, ό. π., σ. 97. Κατά την απολογία του στη δίκη των δωσιολόγων το 1945,

Παιδείας, Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, ο οποίος αναφορικά με το επισιτιστικό πρόβλημα θα δηλώσει πως χρήζει μεγάλων και άοκνων φροντίδων για να λυθεί ικανοποιητικά, υποσχόμενος άμεση ενίσχυση της ασφάλειας στην ύπαιθρο, αναδιοργάνωση της παραγωγής, μέτρα βελτίωσης της θέσης των εργατών και αποκάθαρση της χώρας από τις σπείρες των αισχροκερδών.⁵⁶⁵

Η νέα κυβέρνηση είχε λιγότερους στρατιωτικούς από την προηγούμενη, εν τούτοις περιλαμβάνει πολλά από τα μέλη της προηγούμενης κυβέρνησης.⁵⁶⁶

Είναι η περίοδος που οι Γερμανοί εμφανίζονται αποφασισμένοι να επιλύσουν το επισιτιστικό πρόβλημα αναζητώντας μέτρα, τα οποία και επισφραγίστηκαν με τη γερμανοϊταλική Συμφωνία της Ρώμης στις 14 Μαρτίου 1942. Στα πλαίσια της Συμφωνίας αυτής αποστέλλουν στην Ελλάδα τους ειδικούς για οικονομικές και δημοσιονομικές υποθέσεις, τον Αυστριακό Νωϋμπάχερ και τον Ιταλό Αγκοστίνιο, αντικαθιστώντας τον δόκτωρ Άλτενμπουργκ.⁵⁶⁷

Συνεπεία των παραπάνω, οι νέες, βελτιωμένες συνθήκες του επισιτισμού επέτρεψαν στην κυβέρνηση Λογοθετόπουλου να πάρει ορισμένες πρωτοβουλίες.

Στις 27 Δεκεμβρίου, οι αθηναϊκές εφημερίδες δημοσιεύουν κυβερνητικό διάταγμα (κατόπιν πρότασης του Υπουργού Εργασίας, Καλύβα) «περί παροχής συσσιτίου» στους μισθωτούς, το οποίο προβάλλεται ως νέα και πανηγυρική εκδήλωση στοργής εκ μέρους της Πολιτείας προς τους εργαζόμενους.

Παρά τα μέτρα «πρόνοιας» η δεύτερη κατοχική κυβέρνηση συνδέθηκε με τις μαζικές διαδηλώσεις και απεργίες που κλόνισαν την Αθήνα και άλλες πόλεις της Ελλάδας αρχές του 1943 ενάντια στην φήμη της υποχρεωτικής πολιτικής επιστράτευσης εργαζομένων με σκοπό να απασχοληθούν στην Γερμανία. «Η πείνα είναι πολιτική επιστράτευση», κυριαρχεί ως σύνθημα σε εφημερίδες τοίχου του ΕΑΜ κατά της εργατικής επιστράτευσης.

Ο Λογοθετόπουλος, αν και επέδειξε κάποιες ικανότητες στα Υπουργεία που σχετίζονταν με την επιστήμη του και την πρώην πολιτική ιδιότητά του στην κυβέρνηση Τσολάκογλου (Πρόνοιας και Υγείας, Παιδείας), αποδείχθηκε ανεπαρκής για το αξίωμα του Πρωθυπουργού και κατηγορήθηκε για υπερβολική ευπείθεια στον κατακτητή. Όπως και ο προκάτοχος του, αντί για δυναμικές ενέργειες και τολμηρή χρήση του δικαιώματος της παραίτησης, περιορίστηκε σε διαμαρτυρίες για την καταπιεστική πολιτική των Βουλγάρων και σε μάταιες εκκλήσεις για περιορισμό της αυθαιρεσίας των κατοχικών δυνάμεων και μείωση των δαπανών κατοχής.⁵⁶⁸

Μέσα Δεκεμβρίου, ο νέος Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, Λογοθετόπουλος, κατήλθε στην αθηναϊκή αγορά και ως απλός πολίτης χωρίς να αναγνωριστεί από κανέναν, περιήλθε τα καταστήματα και τους υπαίθριους πωλητές, εξέτασε τις τιμές

εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους αποχώρησε από την Κυβέρνηση, κατέθεσε πως «είχε αηδιάσει από τας συνεχείς παραβάσεις των συμφωνηθέντων και από το γεγονός ότι δεν ηδύνατο να παράσχη τας υπηρεσίας που ήθελεν εις τον τόπον», Σε σχόλιο του Προέδρου ότι στο διάγγελμά του εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τις αξονικές Αρχές απάντησε πως «ήτο απλή φιλοφρόνησις, υπαγορευθείσα από σκοπιμότητα» και διευκρίνισε πως το διάγγελμα που είχε συντάξει ο ίδιος δεν το ενέκρινε ο Λογοθετόπουλος και του έστειλε εκείνο το οποίο αναγκάστηκε να υπογράψει. Σε ερώτηση του Επιτρόπου γιατί δεν εξέθεσε στο διάγγελμά του τους λόγους της παραίτησής του απάντησε: *Μήπως άφηναν οι κατακτηταί;*», «Ο στρατηγός Τσολάκογλου επεράτωσε την απολογία του», *Έθνος*, Τετάρτη, 18 Απριλίου 1945.

⁵⁶⁵ «Διαγγέλματα του κ. Τσολάκογλου και του νέου Πρωθυπουργού κ. Λογοθετόπουλου», *Ακρόπολις*, Παρασκευή, 4 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁶⁶ Hondros, ό. π., σ. 80.

⁵⁶⁷ Συνοδινός, ό. π., σ. 26.

⁵⁶⁸ Ραϋμόνδος Αλβανός, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Ελληνικά Γράμματα*, τόμος 8, Αθήνα 2003, σσ. 69-70, Χατζιωσήφ, σ. 205.

των ειδών και εξέφρασε την ικανοποίησή του, τόσο για την αφθονία των προσφερόμενων ειδών, όσο και για τις τιμές αυτών. Επιπλέον, διαπίστωσε σοβαρές υποτιμήσεις σε όλα τα είδη χάρη στα ληφθέντα μέτρα τα οποία συντέλεσαν σε αισθητή βελτίωση της οικονομικής και επισιτιστικής κατάστασης της χώρας.

Ο *Λαρισαϊκός Τύπος* επιβεβαιώνει την βελτίωση αυτή κάνοντας λόγο για σταδιακή εξουθένωση του μαύρου εμπορίου καθώς οι μαυραγορίτες αναγκάστηκαν να προσφέρουν τα τεράστια αποθέματα τροφίμων και εμπορευμάτων τα οποία είχαν κρυμμένα, και μάλιστα σε μειωμένες τιμές κατά το ήμισυ. *«Το κατρακύλισμα εις τας Αθήνας είναι τόσον μεγάλο ώστε να μπορεί τώρα και ο πτωχότερος να ζει οπωσδήποτε καλά»*. Με την βελτίωση δε της επισιτιστικής κατάστασης στην Αθήνα βελτιώθηκε αυτόματα και ο επισιτισμός των επαρχιών διότι έπαυσαν να γυμνώνονται από τα σμήνη των μαυραγοριτών που με τις αλόγιστες προσφορές τους αύξαναν τις τιμές των προϊόντων.⁵⁶⁹

⁵⁶⁹ «Προσφορά και Ζήτηση», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 19 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Ο περσινός χειμώνας μας: το ταξίδι στην Κόλαση. Δεν τόλμησα να γράψω ότι έβλεπα, ήταν κάτι πάρα πολύ βαρύ και οδυνηρό. Και τώρα δεν έχω την διάθεση και δεν ξέρω αν θα την έχω ποτέ. Θα τα γράψουν, υποθέτω, καλύτερα από 'μας εκείνοι που δεν ήταν παρόντες, εκείνοι ίσως που δεν γεννήθηκαν ακόμα. Αυτοί θα έχουν το θάρρος να το ξαναζήσουν, ίσως μάλιστα να νιώσουν, μέσ σ' αυτή τη φρίκη τη γοητεία των μεγάλων ιστορικών στιγμών. Εμείς το μόνο που ζητούμε είναι να μην τα ξαναδούμε αυτά, να φύγουμε απ' αυτά»,⁵⁷⁰ σημειώνει ο Γιώργος Θεοτοκάς στο ημερολόγιο του.

«Το 1942, ο ελληνικός λαός έδωσε μια μεγάλη μάχη. Πολέμησε εναντίον της φτώχειας και της πείνας που έφερε ο πόλεμος», γράφει ο Ταχυδρόμος Βόλου θεωρώντας πως αν και με απώλειες η ελληνική φυλή απέδειξε τη ζωτικότητα της και βγήκε νικήτρια από την πάλη με τον φοβερό εχθρό, την πείνα.⁵⁷¹

Και όσο απομακρύνεται η πείνα και η απόγνωση που επέφερε, τόσο περισσότερο εντείνονται οι κοινωνικές εκρήξεις καθιστώντας το 1943 έτος-σταθμό στην κοινωνική ανατροπή που η Κατοχή προικοδότησε στην χώρα.⁵⁷²

«Κατά την διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας από τους Γερμανούς, Ιταλούς και Βούλγαρους, η φοβερότερη των οικονομικών κακοδαιμονιών αυτής ήταν η επισιτιστική ανεπάρκεια. Κατά το επισιτιστικό έτος 1941-1942, δηλαδή το διάστημα από την 1^η Σεπτεμβρίου 1941 μέχρι την 31^η Αυγούστου 1942, ιδίως κατά τους χειμερινούς μήνες, παρουσιάστηκε αληθινός λιμός με ολέθρια αποτελέσματα: κύμα θνησιμότητας, σωματικές βλάβες και φυσικές φθορές», διαβάζουμε σε έκθεση του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Οικονομικών, Αθανάσιου Ι. Σμπαρούνη, σχετικά με τις επισιτιστικές ανάγκες της Ελλάδας στην Κατοχή.

Στην έκθεση αναφέρεται πως το επισιτιστικό έτος 1942-1943 συγκριτικά με το προηγούμενο ήταν έτος ανακούφισης από τον λιμό συνεπεία της γενναιοδωρίας των συμμάχων σε συνεργασία με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και τις προσπάθειες της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης. Αλλά η βελτίωση ήταν μικρή με κίνδυνο να είναι παροδική. Τα επισιτιστικά ελλείμματα ήταν σοβαρά με συνέπεια τον υποσιτισμό του ελληνικού λαού.

Το κύμα θνησιμότητας του προηγούμενου έτους διαλύθηκε, αλλά η θνησιμότητα εξακολούθει να είναι αυξημένη συγκριτικά με την προπολεμική, όπως και η νοσηρότητα του πληθυσμού και επανεμφανίστηκαν οι δύο μάλιστα του παρελθόντος, η ελονοσία και η φυματίωση. Τόσο η θνησιμότητα, όσο και η νοσηρότητα καταγράφεται αυξημένη όχι μόνο μεταξύ της εργατικής τάξης, αλλά και της μεσαίας.

Η εμφάνιση των κατοίκων είναι ασθενική. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα πρόσωπά τους είναι πελιδνά και γερασμένα κατά πολλά έτη. Τα πόδια των παιδιών είναι σαν σπίρτα.

Τραγικότερη όλων είναι η θέση των ελεύθερων επαγγελματιών (ποσοστό 95% του συνόλου αυτών), των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων, των συνταξιούχων και εργατών. Οικόπεδα, οικίες, τιμαλή, έπιπλα, σκεύη, ενδύματα, καλλιτεχνικά έργα εκποιούνται συνεχώς από την μέση και εργατική τάξη ώστε να εξευρεθούν τα προς το ζην. Αν και πλέον, είτε εξαντλήθηκαν, είτε δεν ζητούνται. Γι' αυτό οι απεργίες διαδέχονται η μία την άλλη και γίνονται όλο και πιο έντονες. Η απόγνωση εξηγεί τις

⁵⁷⁰ Θεοτοκάς, ό. π., σ. 390.

⁵⁷¹ «Η ζωικότης της φυλής», Ταχυδρόμος (Βόλου), Παρασκευή, 1 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁷² Γιώργος Μαργαρίτης, «Η περίοδος της κρίσιμης καμπής (1942-1943). Μία μαρτυρία για την μεταβολή των συνθηκών στην κατεχόμενη Ελλάδα», Μνήμων, τχ. 14, 1992, σ. 133, 135.

απεργίες, τις διαδηλώσεις, τις καταλήψεις εργοστασίων, τις διαρπαγές αποθηκών. Η διασάλευση της τάξης, μικρή ή μεγάλη, είναι συνηθισμένο φαινόμενο στην Ελλάδα. Είναι προφανές ότι το έδαφος γίνεται καθημερινά όλο και προσφορότερο για την καλλιέργεια αριστερών κοινωνικών αντιλήψεων.

Τέλος, η επέκταση του αγώνα των ανταρτών, ευχάριστη βέβαια από εθνικής απόψεως, μειώνει τους ευνοϊκούς όρους της παραγωγής (απουσία-συμμετοχή αγροτών στο αντάρτικο και απουσία εκτοπιζόμενων από τους κατακτητές πληθυσμών). Αντίθετα, αυξάνει τις ανάγκες κατανάλωσης.

Οι επίσημες διανομές εκ μέρους του Κράτους και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στα αστικά κέντρα είναι τακτικές μόνο ως προς τον άρτο. Επίσης κανονικές, αλλά σε μικρές ποσότητες είναι οι διανομές ορισμένων ειδών που έφερε ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός (άρτο, όσπρια άλευρα, ζυμαρικά, πλιγούρι, γάλα για τα βρέφη). Επίσης, διανομές ειδών όπως ελαίου, ζάχαρης και σταφίδας γίνονται σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα, σε μικρές ποσότητες και σε τιμές μάλλον υψηλές. Το σύνολο των θερμίδων που διανέμονται είναι το πολύ 600 έναντι 2.025 που ήταν προπολεμικά.

Αρχικά, ισχύει σύστημα διατιμήσεων με αυστηρές κυρώσεις των αγορανομικών νόμων, αλλά επειδή από το Κράτος δεν παρέχονται παρά λίγα δράμια άρτου, λειτουργεί μαύρη αγορά τροφίμων με υψηλές τιμές, η οποία έχει αναχθεί πλέον σε νόμιμη ελεύθερη αγορά. Ωστόσο, καθώς όλοι οι περιορισμοί και υπερτιμήσεις μόνο δυσχέρειες επέφεραν, τελικά οι διατιμήσεις καταργήθηκαν και έγινε άρση των περιορισμών. Οι ελεύθερες τιμές έχουν ως αποτέλεσμα να εμφανιστούν στην Αθήνα τρόφιμα στην αγορά δημιουργώντας αυταπάτη επάρκειας. Έτσι, εμφανίστηκαν τρόφιμα που πωλούνται από καταστήματα και πλανόδιους μικροεμπόρους, στους οποίους πρέπει να αναγνωριστεί ως ελαφρυντικό ότι συνέβαλαν ώστε να βοηθηθεί ο επισιτισμός των αστικών κέντρων. Μάλιστα, οι κατοχικές αρχές προσπαθώντας να παραπλανήσουν την κοινή γνώμη τοιχοκόλλησαν εικονογραφημένες διαφημίσεις στηλιτεύοντας την μαύρη αγορά, αναφέροντας πως ήταν η μόνη υπαίτια για την έλλειψη και την ακρίβεια των τροφίμων.

Η έλλειψη των τροφίμων είναι μεγάλη και θα μπορούσε να δικαιολογήσει υψηλότερες τιμές από αυτές που ήδη υφίστανται, όμως οι κύριοι ανασχετικοί παράγοντες της υπερτίμησης είναι η πτώση της αγοραστικής δύναμης του κοινού και η αισιοδοξία περί ταχείας απελευθέρωσης που παροτρύνει υπέρ της ημερήσιας κατανάλωσης αντί για δημιουργία έστω και ελάχιστων οικιακών αποθεμάτων.

Τι προβλέπεται για το νέο έτος 1943-1944; Εικόνα ζοφερότερη.

Εξαιτίας της πτώσης της παραγωγής, τα επισιτιστικά ελλείμματα θα είναι μεγαλύτερα με συνέπεια την αύξηση των τιμών. Συνεπεία τους συνεχώς διογκωμένου πληθωρισμού, τα χάσματα μεταξύ ατομικών εισοδημάτων και απαραίτητου ποσού δαπάνης για την διατροφή θα είναι μεγαλύτερα. Η ήδη αφόρητη στέρηση θα ενταθεί, η αντοχή των ανθρώπινων οργανισμών θα εξαντληθεί, η ήδη υποσκαπτόμενη υπόσταση της φυλής θα τεθεί σε κίνδυνο.⁵⁷³

Η μέση ημερήσια κατανάλωση κατ' άτομο στην Ελλάδα θα είναι περίπου 1.500 θερμίδες, εκ των οποίων οι 1.100 εξασφαλίζονται από την εγχώρια παραγωγή και οι 400 μέσω εξωτερικής βοήθειας. Οι αποστολές τροφίμων που σώζουν 3.000.000 Έλληνες από βέβαιο θάνατο, αντιπροσωπεύουν μόνο το 27% της συνολικής κατανάλωσης.

⁵⁷³ «Επισιτιστικά ανάγκαι της Ελλάδος υπό Κατοχής κατά το έτος 1943-1944. Έκθεσις υποβληθείσα προς την εν Καίρῳ Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν υπό Αθαν. Ι. Σμπαρούνη Γενικοῦ Διευθυντοῦ ἐν τῷ Υπουργείῳ τῶν Οικονομικῶν» (16 Οκτωβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Α, ΦΑΚ. 10, α.ε.44, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

Η δραματική μείωση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής την περίοδο 1943-1944 αποδίδεται κυρίως στις καταστροφές που προξένησαν οι Γερμανοί στην ύπαιθρο, ενώ τα άτομα που λιμοκτονούν υπολογίζονται σε 300.000.⁵⁷⁴

Ιανουάριος του 1943. «Ατμόσφαιρα βαριά. Τους τελευταίους μήνες η κατάσταση ολοένα σκληραίνει. Κανείς δεν μπορεί να πει αυτή τη στιγμή πως είναι σίγουρος ότι θα επιζήσει [...]. Φαίνεται πως συνηθίσαμε και τίποτα πια δεν κάνει εντύπωση σε κανέναν. Μια μεγάλη, ομαδική αναισθησία μπροστά στον ακατάπαυστο κίνδυνο. Αναισθησία, παχυδερμία, ρουτίνα. Μια ειδική σκληραγωγία ορισμένων αισθημάτων. Πρώτα μαθαίνει κανείς να αδιαφορεί για το θάνατο των ξένων, των αγνώστων. Ύστερα σιγά-σιγά συνηθίζει να αδιαφορεί για το θάνατο προσώπων γνωστών ή και προσφιλών, στο τέλος αδιαφορεί και για το δικό του θάνατο».⁵⁷⁵

Αρχές του 1943, γίνεται έκκληση από το Κάιρο να καταβληθούν υπεράνθρωπες προσπάθειες να ρυθμιστεί το επισιτιστικό ζήτημα «διότι άλλως δεν θα επιζήσει ουδείς εν Ελλάδι». Τονίζεται πως η Αγγλική Κυβέρνηση πρέπει να κατανοήσει πως η κατάσταση που έχει δημιουργηθεί έχει φτάσει στο απροχώρητο ώστε να εξαναγκαστεί να επιτρέψει την αποστολή ελληνικών ή άλλων πλοίων για τροφοδοσία. Πρέπει να κατανοήσει ότι η αρχή την οποία έθεσε στην Γερμανία πως οφείλει να διαθρέψει τον ελληνικό πληθυσμό δεν ωφελεί καθώς οι Γερμανοί αδιαφορούν για την εξαφάνισή του. Επιπλέον, το επιχείρημα της Αγγλίας πως τα τρόφιμα που αποστέλλονται κατακρατούνται από τους Γερμανούς και πως ελάχιστα διανέμονται, είναι αβάσιμο.⁵⁷⁶

Ωστόσο, το *Ελεύθερον Βήμα* αναφέρει πως εξαιτίας της υπογραφής συμβάσεων με χώρες όπως η Ρουμανία, Ουγγαρία και Τουρκία για την αποστολή τροφίμων, της βοήθειας του Ερυθρού Σταυρού και της παραχώρησης μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων από την Γερμανία και Ιταλία, τέθηκαν οι βάσεις μεθοδικού και για μακρύ χρονικό διάστημα, επισιτισμού του πληθυσμού. Οπότε, ο επισιτισμός όλων των πολιτών είναι εξασφαλισμένος και δεν υφίσταται πλέον στο μέλλον λόγος αγωνίας και ανάγκη δημιουργίας αποθεμάτων.⁵⁷⁷

«Ας γίνει λοιπόν σύνθημα για όλους: Όχι αποθέματα. Έτσι θα χτυπηθεί η μαύρη αγορά των τροφίμων και θα μπορέσει να ανακουφιστεί ο κοσμάκης»,⁵⁷⁸ γράφει η *Ακρόπολις*.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, το τελευταίο δίμηνο ο λαός παρακολουθεί ένα χαρμόσυνο θαύμα. Αφθονία τροφίμων εκτίθενται προς πώληση με τις τιμές να πέφτουν συνεχώς χαμηλότερα και να είναι προσιτές ακόμη και στον εργάτη ή τον υπάλληλο. Ο λαός αισθάνεται γενική καλυτέρευση των όρων της διαβίωσής του.

Ο επισιτισμός του ελληνικού πληθυσμού έχει εξασφαλιστεί οριστικά, γράφει ο *Κρητικός Κήρυξ*, αποδίδοντας την διευθέτηση του στο πατρικό ενδιαφέρον των Δυνάμεων του Άξονα και στη σημαντική βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού.⁵⁷⁹

Στο ίδιο μήκος κλίματος κυμαίνεται και η αρθρογραφία της *Καθημερινής*:

⁵⁷⁴ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 315.

⁵⁷⁵ Θεοτοκάς, ό. π., σ. 391.

⁵⁷⁶ Τηλεγράφημα (2 Ιανουαρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 94, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁵⁷⁷ «Ο επισιτισμός της Ελλάδος απολύτως εξασφαλισμένος», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 14 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Ανάλογου περιεχομένου άρθρο δημοσιεύει ο Νεολόγος Πατρών την Παρασκευή, 16 Ιανουαρίου 1943 με τίτλο «Απολύτως εξασφαλισμένος ο επισιτισμός», Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁵⁷⁸ «Τα τρόφιμα και αι τιμαί των», *Ακρόπολις*, Σάββατο, 16 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁷⁹ «Εδόθη ριζική λύσις εις το επισιτιστικόν πρόβλημα της Ελλάδος», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 16 Ιανουαρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Ιανουάριος 1942-Ιανουάριος 1943. Αν συγκρίνουμε την οικονομική και επισιτιστική κατάσταση την χρονική αυτή περίοδο θα διαπιστωθεί ραγδαία μεταβολή που αγγίζει τα όρια του θαύματος, την οποία μεταβολή και η *Καθημερινή* αποδίδει στο ενδιαφέρον του Άξονα για την καλυτέρευση των όρων της ζωής του ελληνικού λαού σε τέτοιο σημείο ώστε να κάνει λόγο για «ανάρρωση».

Η *Ακρόπολις* αποδίδει την απερίγραπτη έλλειψη του παρελθόντος στην κερδοσκοπία και στην απόκρυψη εκ μέρους των εμπόρων και διαγνέει όσους υποστήριζαν πως τα τρόφιμα είχαν επιταχθεί από τον Στρατό Κατοχής. «Διότι, αν αυτή ήταν η αιτία των ελλείψεων, πως επιτεύχθηκε να πλημμυρίσουν ξαφνικά τα καταστήματα»; Δεν ήταν οι Αρχές Κατοχής εκείνες που στέρησαν τον ελληνικό λαό από τα αναγκαία για τη ζωή του αγαθά, υποστηρίζει η αθηναϊκή εφημερίδα. Εκείνοι τον τροφοδότησαν. Αντίθετα, δημιουργοί των στερήσεων ήταν οι κάθε είδους μαυραγορίτες. Η πείνα που μάστιξε τον τόπο οφείλεται στην κερδοσκοπική μανία. Στον ουσιαστικό μισελληνισμό αυτών έγκειται η ευθύνη των δεινών που υπέστη ο ελληνικός λαός σε μια περίοδο της ζωής του που δεν θα λησμονηθεί επί γενεές γενεών.

Η ευχάριστη καλυτέρευση δεν είναι τυχαίο γεγονός, αλλά μεγάλος συντελεστής αυτής υπήρξε πρωτίστως η αποστολή σίτου από την Ιταλία, την Γερμανία και άλλες γειτονικές χώρες χάρη στο ζωτικό ενδιαφέρον του Άξονα, σχολιάζει η *Ακρόπολις*. Σύμφωνα με την εφημερίδα, στην επάρκεια των ειδών και την πτώση των τιμών σημαντικό ρόλο έπαιξε η εισαγωγή χιλιάδων τόνων από Γερμανία, Σερβία και Τουρκία που πραγματοποίησε η ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ (η ελληνο-τουρκική εταιρεία εισαγωγών-εξαγωγών), καθώς επίσης η συνεχής αποστολή τροφίμων από την Ιταλία, που κυριολεκτικά αφαιρούνται από τον ιταλικό λαό. Κατά τον περσινό χειμώνα, όταν βυθίζονταν από τους Άγγλους πλοία που μετέφεραν τρόφιμα, μεγάλες αποστολές τροφίμων από τον Ντούτσε συντέλεσαν στην διάσωση χιλιάδων Ελλήνων από τον θάνατο, προπαγανδίζει η εφημερίδα.

Ανάλογη εικόνα περιγράφει η *Ακρόπολις* και για την Θεσσαλονίκη. Υπαίθριες λαϊκές αγορές παντού με καταπληκτική ποικιλία και αφθονία όπου συνωστίζονται άπειροι πωλητές και αγοραστές και όπου κυριαρχούν δύο τάσεις: Η πτώση των τιμών και η αφθονία και εμφάνιση νέων ειδών. Ο κόσμος νιώθει χαιρεκακία για όλους αυτούς τους πωλητές που εξαιτίας τους την προηγούμενη χρονιά πέρασαν τα πάνδεινα και που πλέον αγωνίζονται να ξεπουλήσουν τα είδη τους στα ίδια σημεία που τότε πέθαιναν άνθρωποι από την πείνα ή βογκούσαν καταγής από τις μεγάλες στερήσεις. Διότι τους σημερινούς πωλητές, τους θεωρούν τους περσινούς μαυραγορίτες.⁵⁸⁰

Η άποψη των αθηναϊκών εφημερίδων που αποδίδουν στην κερδοσκοπική μανία των μαυραγοριτών την πείνα, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την άποψη της κοινής γνώμης, όπως αυτή αποτυπώνεται στην ημερολογιακή εγγραφή της Αντωνοπούλου που φέρει ημερομηνία 17 Οκτωβρίου 1942, εν μέσω μιας περιόδου που η ακρίβεια ήταν σε δυσθεώρητα ύψη:

«Είναι πολλοί, εκείνοι που ξεφωνίζουν: η μαύρη αγορά τρώει τους Έλληνες. Η κερδοσκοπία του Έλληνα τρώει την Ελλάδα».

⁵⁸⁰ «Ποιοι ήσαν οι αίτιοι», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 24 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διαπιστώσεις», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 3 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αφθονία ειδών εις Θεσ/κην και σταθερά πτώσις των τιμών», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 3 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ανάρρωσις», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 24 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Είναι ακόμα πιο πολλοί, εκείνοι που πνίγονται για να κάνουν την αλήθεια να ακουστεί: Η μαύρη αγορά, κρύβοντας όσα μπόρεσε, έσωσε όσα μπόρεσε από την αρπαγή του εχθρού.

Δεν είναι η κερδοσκοπία του Έλληνα που ανεβάζει τις τιμές εκεί που ανεβαίνουνε. Είναι η αρπαγή του εχθρού που δεν άφησε πέτρα που να μην τη σηκώσει, δεν άφησε τίποτα που να μην βάλει απάνω του το βρωμερό της χέρι.

Και όσο λιγοστεύουνε και χάνονται από τα χέρια των Ελλήνων το χρυσάφι, τα κοσμήματα, οι δραχμές, τα τρόφιμα, τα έπιπλα, όσο οι σιδηρόδρομοι φεύγουνε φορτωμένοι και η ελληνική αγορά μετακομίζεται στην Γερμανία, τόσο η ακρίβεια της ζωής πηγαίνει, στα θεώρατα ύψη που οι Έλληνες δεν μπορούνε να τα φτάσουν πια.

Η μήπως δεν ξέρουνε οι επίσημοι Έλληνες και Γερμανοί πως ο μεγάλος μαυραγορίτης ήταν και θα είναι ο ίδιος ο γερμανικός στρατός; Αυτός που πουλούσε τη μια μέρα στους Έλληνες βενζίνες, λάδια, λάστιχα, κονσέρβες και γιατρικά, και την άλλη μέρα τ' άρπαζε πίσω με μια ξαφνική επίταξη;»⁵⁸¹

Ο Χρηστίδης επίσης στο ημερολόγιο του αναφέρει πως «η κατάντια μας ελάχιστα οφείλεται στους μαυραγορίτες-οφείλεται στην έλλειψη τροφίμων. Οι μαυραγορίτες κερδοσκοπούν πάνω σ' ένα μικρό ποσοστό τροφίμων. Η κερδοσκοπία τους είναι ασυγχώρητη κοινωνικά και βέβαια αζιόποινη, αλλά κι αν έλειπε ολότελα, η επισιτιστική κατάσταση του λαού μας δεν πρόκειται ν' αλλάξει».⁵⁸²

Εκτός από τις αθηναϊκές εφημερίδες, και η Πατρίς του Πύργου γράφει για αισθητή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του ελληνικού λαού κατά τους τελευταίους μήνες, την οποία ομοίως αποδίδει στις προσπάθειες που κατέβαλλαν οι Γερμανοί και Ιταλοί ειδικοί απεσταλμένοι. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η εχθρική προπαγάνδα διαψεύστηκε για ακόμη μια φορά καθώς υποστήριζε φαντασιώδη πράγματα όπως ότι οι Δυνάμεις του Άξονα είναι η αιτία της πείνας του ελληνικού λαού. Η αλήθεια είναι αντίθετη. Η Αγγλία δημιούργησε την επισιτιστική αυτή κατάσταση την οποία η Γερμανία και η Ιταλία αγωνίστηκαν και αγωνίζονται να βελτιώσουν, πράγμα το οποίο και πέτυχαν, όπως ήδη φαίνεται.⁵⁸³

Αναμφίβολα η επισιτιστική κατάσταση στην πρωτεύουσα και την χώρα βελτιώθηκε αισθητά συνεπεία των τακτικών αποστολών τροφίμων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού μετά την μερική άρση του συμμαχικού αποκλεισμού στο τέλος του καλοκαιριού του 1942 και της οικονομικής συμμετοχής της κυβέρνησης των ΗΠΑ από τον Ιανουάριο του 1943 που επέτρεψε την ομαλοποίηση του συστήματος, χωρίς να παραβλέπεται η συνδρομή του Ε.Ο.Χ.Α. κυρίως με την δημιουργία παιδικών συσσιτίων.

Όσο και αν ακούγεται παράδοξο και η μαύρη αγορά συντέλεσε στην επιβίωση των ανθρώπων, αν και απευθυνόταν μόνο σε όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να καταβάλλουν τα υπέρογκα ποσά που απαιτούσαν οι λειτουργοί της⁵⁸⁴ για την πώληση ειδών. Αναμφίβολα, η μαύρη αγορά αποδείχτηκε ένα αναγκαίο κακό και παράγοντας επιβίωσης για όλους όσους είχαν προίκες, σπίτια, κοσμήματα να ανταλλάξουν με ελάχιστες, αλλά απαραίτητες ποσότητες φαγητού.

⁵⁸¹ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 90, 172.

⁵⁸² Χρηστίδης Χρήστος, *Χρόνια Κατοχής (1941-1944), Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα 1971, σ. 165.

⁵⁸³ «Η βελτίωσις του επισιτισμού εν Ελλάδι», *Πατρίς* (Πύργου), Σάββατο, 6 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁸⁴ Κατά μία άποψη, «μαυραγορίτες» δεν ήταν όσοι συναλλάσσονταν είδος προς είδος, αλλά όσοι εκμεταλλεύονταν αδιάστακτα την ανάγκη του κόσμου για να πλουτίσουν, Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.8. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 87.

Με άλλα λόγια, «αποτελέσε βασικό μηχανισμό της οικονομίας της Κατοχής, απόλυτα ζωτικό για την επιβίωση του πληθυσμού»⁵⁸⁵ και παρόλο που επέτρεψε τη ληστρική εκμετάλλευση και τον πλουτισμό προσώπων με αμφίβολη ηθική ακεραιότητα, έσωσε το δίχως άλλο από βέβαιο θάνατο λόγω πείνας το μεγαλύτερο μέρος των μεσαίων στρωμάτων στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁵⁸⁶ Γι' αυτό προφανώς και η Αντωναπούλου χαρακτηρίζει τη μαύρη αγορά «σανίδα της σωτηρίας του πνιγμένου».⁵⁸⁷

Οφείλουμε επίσης να αναγνωρίσουμε πως πολλοί μαυραγορίτες, αυτοί που δεν συνεργάζονταν με τους κατακτητές, με κίνδυνο της ζωής τους επιδόθηκαν στην παράνομη αυτή δραστηριότητα.

Στην Γερμανία ο αρχιστράτηγος Γκαίριγκ κάνει λόγο για αισιόδοξη επισιτιστική κατάσταση και ο Υφυπουργός Μπάκε αναφέρει πως εξασφαλίστηκε στον πληθυσμό, αν όχι μια πλούσια διατροφή, τουλάχιστον μια διατροφή απαλλαγμένη από τις στερήσεις του πρώτου πολέμου επισημαίνοντας πως η κύρια προσπάθεια στρέφεται στην παραγωγή σιτηρών και στην καλλιέργεια γεωμήλων.⁵⁸⁸

Στο βιβλίο του «Γύρω από την επισιτιστική ελευθερία της Ευρώπης», ο Μπάκε υποστηρίζει πως η αχαλίνωτη εκμετάλλευση του επισιτιστικού χώρου εκ μέρους της Αγγλίας έφτασε στο τέρμα της και οι λαοί επανακτούν την πραγματική ελευθερία τους αναλαμβάνοντας μόνοι τους την εξασφάλιση της διατροφής τους μέσω της αύξησης της παραγωγής τους.⁵⁸⁹

Στην γειτονική Ιταλία, διεξάγεται γεωργική προπαγάνδα αποσκοπώντας να παρακινηθεί ο αστικός πληθυσμός να οργανώσει τους λεγόμενους «πολεμικούς κήπους». Όπως περιγράφεται στον Τύπο, τα πάρκα, οι κήποι, οι λεωφόροι των πόλεων, οι αυλές των επαύλεων και όλα τα χωράφια έχουν φυτευτεί με οπωρολαχανικά ως αντίδραση και αντίσταση στην απειλή της πείνας στα πλαίσια της μάχης της αυτάρκειας που προστάζει την υποχρεωτική καλλιέργεια κάθε τεμαχίου γης.⁵⁹⁰

Η άλλη γειτονική χώρα, η Τουρκία, αντιμετωπίζει πλέον μεγάλη ανάγκη εισαγωγής δημητριακών, η οποία δυσχεραίνεται από την έλλειψη συγκοινωνιών, με αποτέλεσμα ήδη από τους πρώτους μήνες του 1942 να έχει καθιερωθεί το δελτίο ψωμιού.⁵⁹¹

Το επισιτιστικό δράμα που βίωσε ο ελληνικός λαός επί ενός και πλέον έτους δεν παρουσιάστηκε σε άλλη κατεχόμενη χώρα της Ευρώπης διότι οι κυβερνήσεις των άλλων κρατών πέτυχαν να συγκεντρώσουν τα τρόφιμα και να τα διανείμουν με δελτίο με αποτέλεσμα η μαύρη αγορά να μην βρει ευνοϊκό έδαφος να αναπτυχθεί, υποστηρίζει η εφημερίδα *Λαρισαϊκός Τύπος* προβάλλοντας ως χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την ζωή στην Ολλανδία έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται σε γερμανικό άρθρο:

Στην Ολλανδία όλα τα είδη διατροφής μοιράζονται με το δελτίο και μόνο τα είδη πολυτελείας είναι ελεύθερα. Όπως οι Γερμανίδες, οι Γαλλίδες, οι Βελγίδες και οι

⁵⁸⁵ Γιώργος Σταθάκης, *Το Σχέδιο Μάρσαλ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 3.

⁵⁸⁶ Mazower, ό. π., σσ. 78-79.

⁵⁸⁷ Αντωναπούλου, ό. π., σ. 52.

⁵⁸⁸ «Ο επισιτισμός εν Γερμανία κατά το 4^{ον} πολεμικόν έτος», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 16 Ιανουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁵⁸⁹ «Η μελλοντική επισιτιστική ελευθερία των λαών», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 4 Φεβρουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁵⁹⁰ «Οι “πολεμικοί κήποι” εν Ιταλία Α΄ και Β΄», *Πατρίς* (Πύργου), Σάββατο, 13 Φεβρουαρίου 1943, Κυριακή, 14 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁹¹ «Η επισιτιστική θέσις της Τουρκίας», *Λαρισαϊκός Τύπος* (Λάρισα), Πέμπτη, 28 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Φιλανδές, έτσι και οι Ολλανδέζες βρίσκονται απασχολημένες από το πρωί ως το βράδυ στον φούρνο και στον μπακάλη για να παραλάβουν τα πράγματα με το δελτίο. Τα είδη που έχουν στερηθεί οι Ολλανδοί είναι ο καφές, η σοκολάτα, το τσάι, ο καπνός, τα λικέρ και τα πούρα. Η μαύρη αγορά δεν είχε επιτυχία επειδή ο κόσμος δεν έχει χρήματα. Οι μισθοί δεν έχουν αυξηθεί και οι άνθρωποι ζουν με ότι δίδουν τα δελτία. Στην Ολλανδία επίσης δεν υπάρχει ζήτημα συγκοινωνιών και οι μεταφορές εκτελούνται κανονικά. Η κοινωνική ζωή δεν έχει επηρεαστεί από τον πόλεμο. Θέατρα και κινηματογράφοι συγκεντρώνουν μεγάλη πελατεία. Συνοικέσια δεν παύουν να αναγγέλλονται καθημερινά μέσω των εφημερίδων πράγμα που αποδεικνύει πως ο γάμος δεν γνωρίζει εμπόδια ούτε στις μέρες των μεγαλύτερων δοκιμασιών,⁵⁹² αναφέρει το άρθρο.

Αντίθετα από την Μόσχα, όπου η μερίδα τροφίμων είναι εξαιρετικά μικρή, ακούγονται συνεχείς κραυγές για τάχιση αποστολή τροφίμων από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής καθώς η επισιτιστική κατάσταση της Σοβιετικής Ένωσης έχει επιδεινωθεί σημαντικά εξαιτίας της απώλειας των αποδοτικότερων αγροτικών περιφερειών της χώρας καθώς υπολογίζεται πως έχασε περίπου το 46% της σιτοπαραγωγής της και το 50% της παραγωγής προϊόντων νομής, σύμφωνα με την γερμανική προπαγάνδα. Επομένως, οι συνεχώς αυξανόμενες δυσχέρειες του Σοβιετικού κράτους εξηγούνται από το γεγονός του περιορισμού της επισιτιστικής δυναμικότητας περίπου κατά το μισό συνεπεία της προέλασης των γερμανικών στρατευμάτων.⁵⁹³

Επικαλούμενη πληροφορίες του πρακτορείου «United Press», ο *Νεολόγος Πατρών* γράφει πως ο ρωσικός λαός διέρχεται στιγμές πείνας και ο μόνος λόγος που ακόμη δεν έχει εξεγερθεί είναι επειδή έχει κυριολεκτικά εξασκηθεί στην πείνα και ως εκ τούτου υφίσταται την επιδείνωση της επισιτιστικής του κατάστασης. Μάλιστα, υποστηρίζεται πως η εξάντληση των αποθεμάτων εξηγεί την προσπάθεια ανακατάληψης της Ουκρανίας με την πείνα να εκβιάζει την λύση.⁵⁹⁴

Επιρρίπτοντας οι εφημερίδες ευθύνες στην αγγλική κυβέρνηση, αναφέρουν πως στην Καλκούτα η πείνα λαμβάνει οξύτερη μορφή και στις οδούς της περιφέρονται αληθινά φαντάσματα. «Δεν είναι δυνατόν να περιγραφεί η σημερινή πείνα. Είδα εκατοντάδες γυναικών με παιδιά στις αγκαλιές να αναμένουν ολόκληρη μέρα στην ουρά για να λάβουν ένα πινάκιο σούπας, μίγμα αλευριού με νερό. Είδα πλήθη παιδιών να πέτουν σε σωρούς απορριμμάτων προς αναζήτηση τροφής»,⁵⁹⁵ διαβάζουμε στον Τύπο.

Στην Ελλάδα, οι μονές του Αγίου Όρους αποστέλλουν από το 1941 τηλεγραφήματα στα οποία παρακαλούν για την αποστολή τροφίμων ώστε να εξασφαλιστεί η διατροφή των μοναχών, οι οποίοι στερούμενοι των πάντων διατρέφονται με βελανίδια και άγρια χόρτα.⁵⁹⁶ Το 1942, ο Γενικός Επιθεωρητής

⁵⁹² «Πως αντιμετωπίζεται αλλού η πολεμική περίοδος», *Λαρισαϊκός Τύπος* (Λάρισα), Τετάρτη, 17 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁵⁹³ «Ο επισιτισμός εις Σοβιετικήν Ένωσιν», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 9 Ιανουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁵⁹⁴ «Επίθεσις εκ πείνης», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 27 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁵⁹⁵ «Φοβερὰ πείνα εις Καλκούταν», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 13 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁵⁹⁶ Τηλεγράφημα Κοινότητας Αγίου Όρους-Καρνές (Ιούλιος 1941), Κατοχική Κυβέρνηση 1941, ΦΑΚ. 6, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.), Επιστολή Γενικού Διοικητή Αγίου Όρους (14 Μαρτίου 1942), Κατοχική Κυβέρνηση 1941, ΦΑΚ. 6, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

Νομαρχιών, Χρυσοχόου, προκειμένου να μην βρει πρόσφορο έδαφος η βουλγαρική προπαγάνδα και η ανθελληνική δράση στο Άγιο Όρος εκμεταλλεζόμενη τα επισιτιστικά προβλήματα των μοναχών, οι οποίοι (κυρίως Ρώσοι, Ρουμάνοι και Βούλγαροι) ενισχύονται με τρόφιμα, μεταξύ των ζητημάτων που θεωρεί πως τυγχάνουν προσοχής είναι:

Η επισιτιστική συντήρηση του Αγίου όρους και η οικονομική ενίσχυση των απόρων, ιδίων των ερημιτών, η παρακολούθηση των σλαβικών μονών και όσων μεταβαίνουν σε αυτές και η παρακολούθηση του επισιτισμού και των ανταλλαγών των μονών αυτών ώστε να μην μεταβληθούν σε σιταποθήκες, ενώ οι λοιπές μονές λιμοκτονούν.⁵⁹⁷

Τον Φεβρουάριο του 1943, αποφασίστηκε η επιβολή παρακρατήματος 20% επί της παραγωγής ελαίου του Αγίου όρους, την οποία ο Προϊστάμενος του Γραφείου Μελετών και Δημοσιεύσεων χαρακτηρίζει απίστευτη, αλλά αληθινή, επειδή η παραγωγή μόλις που επαρκεί για τις ανάγκες των εκεί μοναχών. Όπως υποστηρίζει, εάν πραγματοποιηθεί η απόφαση παρακρατήματος θα επιδεινώσει τις ήδη σκληρές επισιτιστικές συνθήκες του Αγίου Όρους και θα έχει μοιραίες συνέπειες. Γι' αυτό, αιτείται την αναθεώρηση και ματαίωση της απόφασης.⁵⁹⁸

Αν και ο Λογοθετόπουλος, επικαλούμενος λόγους ανωτέρας εθνικής ανάγκης παρακαλεί τον Υπουργό Οικονομικών για αναστολή της εισπράξεως του παρακρατήματος ώστε να βελτιωθεί η επισιτιστική κατάσταση των μοναχών,⁵⁹⁹ ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών απαντά πως το υποχρεωτικό παρακράτημα που επιβλήθηκε καθώς δεν αποτελεί φορολογία, δεν αντίκειται στα ανταλλακτικά προνόμια του Αγίου Όρους. Απεναντίας, αποτελεί μέτρο εθνικής ανάγκης και γενικής εφαρμογής με σκοπό την εξασφάλιση της διατροφής του ελληνικού λαού. Συνεπώς, τούτο είναι υποχρεωτικό και ως προς τα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα και μάλιστα πρόκειται να επαυξηθεί κατά 10% όσο είναι το ποσοστό του φόρου που απαλλάσσονται.⁶⁰⁰

Την 30^η Ιανουαρίου, ο Λογοθετόπουλος σε διάγγελμα του στον ελληνικό λαό αναφέρεται στην μάστιγα της υπαίθρου η οποία διατηρείται από μια ομάδα «κούφων» ανδρών οι οποίοι αυτοαποκαλούνται αντάρτες και λυμαίνονται την ύπαιθρο στο όνομα της ανεξαρτησίας και απελευθέρωσης της Πατρίδας, ενώ στην πραγματικότητα επιδιώκουν την εύκολη ευδοκίμηση τους ληστεύοντας, λεηλατώντας και τρομοκρατώντας τους αγρότες, ποιμένες και ταξιδιώτες. Σύμφωνα με τον δεύτερο κατοχικό Πρωθυπουργό, οι ανωμαλίες και διαταραχές που προκαλούν τα ύποπτα αυτά άτομα γίνονται αφορμή να συσσωρεύονται αθώα θύματα συνιστώντας εθνικό πρόβλημα.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ «Εκθεσις πληροφοριών περί της εν Αγίω Όρει καταστάσεως από εθνικής απόψεως» (Θεσσαλονίκη, 7 Οκτωβρίου 1942), Κατοχική Κυβέρνηση 1941-1944, ΦΑΚ. 54, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵⁹⁸ Επιστολή προς Πρόεδρο Ελληνικής Κυβερνήσεως (Αθήνα, 5 Φεβρουαρίου 1943), Κατοχική Κυβέρνηση 1941-1944, ΦΑΚ. 54, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁵⁹⁹ Επιστολή (Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1943), Κατοχική Κυβέρνηση 1941-1944, ΦΑΚ. 54, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁰⁰ Επιστολή (Αθήνα, 29 Φεβρουαρίου 1943), Κατοχική Κυβέρνηση 1941-1944, ΦΑΚ. 54, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁰¹ «Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Λογοθετόπουλου προς τον ελληνικόν λαόν», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 31 Ιανουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Βαρυσημαντος από ραδιοφώνου λόγος του Προέδρου της Κυβερνήσεως», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 25 Φεβρουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Ήδη από την 9^η Ιανουαρίου η Αντωνοπούλου επισημαίνει στο ημερολόγιο της:

«Η πείνα δεν είναι άγρια πια. Δεν βρίσκονται νεκροί στους δρόμους. Μα είναι η άλλη πληγή τώρα που ανοίγεται όλο και πιο βαθιά. Η καταδρομή του εχθρού ενάντια στους γενναίους, στους ζωντανούς, στους καλούς, στους διαλεχτούς.

*Συλλήψεις κι εκτελέσεις δεν σταματάνε στις πόλεις, στην πρωτεύουσα, στα χωριά σε όλη τη χώρα πέρα ως πέρα. Με σύστημα, με μέθοδο, με οργάνωση, τέτοια οργάνωση που μόνο οι Γερμανοί την έχουνε στο αίμα τους τόσο τέλεια για να φέρει το κακό. Καταπιάστηκαν με την εξόντωση του ελληνικού λαού. Δεν την αποτέλειωσαν ακόμα. Όμως αλίμονο και τρισαλίμονο, αν κρατήσει για καιρό η Κατοχή».*⁶⁰²

Ο Φεβρουάριος είναι ο μήνας που φουντώνουν οι φήμες για πολιτική επιστράτευση εργατών με προορισμό τα εργοστάσια της Γερμανίας. Το σλόγκαν του Ε.Α.Μ. «Επιστράτευση ίσον θάνατος-όλοι αντάρτες» καλύπτει με κόκκινα γράμματα τους τοίχους της Αθήνας και οι νέοι πρωταγωνιστούν στις διαδηλώσεις που κλιμακώνονται ενάντια στην φημολογούμενη επιστράτευση, η οποία τελικά ποτέ δεν εφαρμόστηκε στην Ελλάδα, την μοναδική κατεχόμενη χώρα στην Ευρώπη η οποία εξαιρέθηκε του μέτρου.

Κάθε μέρα του Φεβρουαρίου συμβαίνει και από κάτι. Απεργία, διαμαρτυρία, μαζική διαδήλωση εργατών, τραπεζιτικών, φοιτητών και δημοσίων υπαλλήλων, στις οποίες ενώ κυριαρχούν τα οικονομικά αιτήματα ή στα πανό αναγράφεται «ΘΕΛΟΥΜΕ ΨΩΜΙ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΑΣ»⁶⁰³ γρήγορα γίνεται κατανοητό από τις κατοχικές αρχές πως παράλληλα εκφράζουν την αντίθεση του πληθυσμού στον Άξονα.

Εν μέσω αυτής της ταραχώδους κατάστασης, πεθαίνει στις 27 Φεβρουαρίου ο σημαντικός ποιητής Κωστής Παλαμάς. Την επόμενη μέρα η κηδεία του στο Α΄ νεκροταφείο Αθηνών μετατράπηκε από το συγκεντρωμένο πλήθος σε εθνεγερτήριο με κύριως με αφορμή το προκλητικό κάλεσμα για ελευθερία που απηύθυνε στον επικήδειο ο επίσης σημαντικός ποιητής, Άγγελος Σικελιανός, παρουσία του Λογοθετόπουλου και Αξιωματούχων του Άξονα.⁶⁰⁴

Το Τρίτο Ράιχ αναγκαστικά κατέθεσε στεφάνι στον τάφο του ποιητή με έναν Γερμανό αξιωματούχο να απευθύνει τον χαιρετισμό στο νεκρό: «Χάιλ Χίτλερ».

«Σκατά!», φωνάζει μέσα από το πλήθος η ηθοποιός Μαρίκα Κοτοπούλη, ενώ ο Σικελιανός προσποιείται πως πέφτει και κλωτσά το ναζιστικό στεφάνι.

Η απαγγελία του εθνικού ύμνου από χιλιάδες Αθηναίους που απήφησησαν την απαγόρευση περί συγκέντρωση πολιτών, προσέδωσε στη κηδεία χαρακτηριστικά συλλαλητηρίου και γενικευμένης αντιστασιακής διαμαρτυρίας. Σύμφωνα με τη μαρτυρία μιας παρέας νεαρών σαλταδόρων του Βύρωνα, που βρέθηκαν τυχαία στην πύλη του νεκροταφείου την στιγμή της κηδείας στην προσπάθεια τους να

⁶⁰² Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 104.

⁶⁰³ «Ειδικον Δελτίον», ό. π., σ. 34

⁶⁰⁴ Mazower, ό. π., σσ. 140-144. Η Βούλα Παπαϊωάννου, γνωστή ως «φωτογράφος της Κατοχής», φωτογράφησε τον νεκρό ποιητή στο σπίτι του. Η ίδια αφηγείται: «Ήμουν άρρωστη και είχα πυρετό όταν μια γνωστή μου κυρία με ξυπνάει πρωί πρωί και μου λέει: “Ξέρετε τη νύχτα πέθανε ο Παλαμάς και ακόμα δεν το ξέρει κανένας. Θέλω να πάρετε μια φωτογραφία του ποιητή”. Πράγματι σηκώθηκα, ντύθηκα και πήγα. Τόσο που με συγκίνησε ο Παλαμάς, ο καημένος, πούπουλο, ένας αφρός. Ήταν σαν παιδάκι, σαν να κοιμόταν... Τον είχαν λοιπόν σε ένα κρεβάτι. Αλλά πώς να τον φωτογραφίσω σε εκείνο το δωμάτιο, αποκλείεται, δεν είχα και φλας. Οι νοσοκόμες ήταν ακόμα εκεί. Τότε λέω: “Είναι δυνατό να τον μεταφέρουμε στο παράθυρο κοντά;”. Τον πλησίασαν στο παράθυρο και τότε τράβηξα δύο τρεις φωτογραφίες. Σχεδόν με τρόμο γιατί ήταν ακόμη κάτι το μυστικό», Φανή Κωνσταντίνου, *Βούλα Παπαϊωάννου. Μια αισθαντική φωτογράφος*, ΤΑ ΝΕΑ-Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί, σ. 47.

εξασφαλίσουν λίγα κόλλυβα για να ξεγελάσουν την πείνα τους, ο εθνικός ύμνος ακουγόταν μέχρι τη Γούβα.⁶⁰⁵

Ο Μάρτιος, «με τα ξαφνικά, τσουχτερά, εντελώς γεναριάτικα κρύα του», καθιέρωσε ένα νέο και απρόοπτο είδος ζητιανιάς: Την επαιτεία της θερμότητας. Ο Σπύρος Μελάς γράφει στην *Καθημερινή* πως καθώς στην Αθήνα ελάχιστα σπίτια έχουν κεντρική θέρμανση, βγήκε και πάλι στην επιφάνεια το μαγκάλι στο οποίο ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιείται ο πυρήνας του χαρουπιού επειδή διαρκεί περισσότερο. «Ευεργετικό αυτό το ξυλοκέρατο! Έγινε αλεύρι, κέικ, μέλι και φωτιά».⁶⁰⁶

Τον ίδιο μήνα, «η ανησυχία για την επιστράτευση όλο αγριεύει», με τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό να καθησυχάζει τον κόσμο ότι οι φήμες περί σχεδιαζόμενης πολιτικής επιστράτευσης στερούνται υποστάσεως και τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, Λογοθετόπουλο, να κάνει λόγο για «ανόητες φήμες».⁶⁰⁷

Την άνοιξη του 1943, οι άνεργοι στην Αθήνα υπολογίζονται σε 50.000. Υπάρχουν ολόκληρες περιφέρειες και προάστια, για παράδειγμα στην Αθήνα, που κατοικούνται από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και εισήλθαν στη χώρα τουλάχιστον είκοσι χρόνια πριν. Ακόμη κι αν ένας ικανοποιητικός αριθμός αυτών κατόρθωσε να βιοποριστεί, έχει αποδειχθεί πως πολλοί από αυτούς δεν έχουν ακόμη βρει τακτική απασχόληση.

Ορισμένα από τα εν λόγω προάστια συνιστούν παραγκουπόλεις ενώ άλλα, χάρη στην εγγύτητά τους σε ευημερούσες περιοχές μπόρεσαν να ειδικευτούν στην μαύρη αγορά και είναι τουλάχιστον το ίδιο ευκατάστατα όσο και πριν τον πόλεμο. Αναφορικά με τους πρόσφυγες τέθηκε το ερώτημα εάν η βοήθεια θα έπρεπε να δοθεί μόνο στους πρόσφυγες του παρόντος πολέμου ή αν θα έπρεπε να επεκταθεί και στους πρόσφυγες προηγούμενων περιόδων. Τελικά, αποφασίστηκε το πρώτο.

Στην Μακεδονία υπάρχουν τεράστιες αποικίες προσφύγων, κυρίως από την Θράκη. Σε αυτές περίπου 30.000 λαμβάνουν ήδη μια ορισμένη ποσότητα βοήθειας μέσω των λαϊκών συσσιτίων.

Στην Αθήνα, την Θεσσαλονίκη και σε λίγες ακόμη πόλεις παρέχεται γάλα για μικρά παιδιά κάτω των δύο ετών. Μέχρι το τέλος Ιανουαρίου, η πλειοψηφία των παιδιών στην πρωτεύουσα ηλικίας από δύο έως και δεκαοχτώ ετών χαίρουν ειδικής βοήθειας στα παιδικά συσσίτια.

Προκειμένου να διευκολυνθεί η αναδιοργάνωση των παιδικών συσσιτίων ο αριθμός των παιδιών που δικαιούνται γεύματα μειώθηκε στο τέλος του Ιανουαρίου από 350.000 σε 125.000 εξαιρώντας εκείνα τα παιδιά που έμοιαζαν να τρέφονται καλά και εκείνα που οι γονείς τους ήταν προφανώς σε θέση να τα ταΐσουν. Τα παιδιά που παρέμειναν στα συσσίτια και που κρίθηκαν άρρωστα, αδύνατα ή υποσιτισμένα ή τόσο φτωχά ώστε εάν εξαιρούνταν από τα συσσίτια κινδύνευαν να υποσιτιστούν σε αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα λαμβάνουν ημερησίως περίπου 20 δράμια πλιγουριού ή μακαρόνια ή περίπου 35 δράμια οσπρίων σε μορφή σούπας, συνήθως με την προσθήκη τομάτας, σταφίδας ή ελαιόλαδου.⁶⁰⁸

Ενώ στην αρχή του 1943, οι αντάρτες στα βουνά απαριθμούσαν μερικές δεκάδες, διάσπαρτοι και απομονωμένοι σε σημείο που περιοχές «Ελεύθερης

⁶⁰⁵ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μαρτυρίες για την πολιτιστική ζωή στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης» στο Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα. Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944, Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2010, σ. 182-183.

⁶⁰⁶ «Επαιτεία», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 14 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁰⁷ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 116, 120.

⁶⁰⁸ The Royal Swedish Ministry for Foreign Affairs (Stockholm, 15 March 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Ελλάδας» ουσιαστικά να μην υπάρχουν, λίγους μήνες μετά, πριν το καλοκαίρι του 1943, η «Ελεύθερη Ελλάδα»⁶⁰⁹ συνιστά μια καταπληκτική πραγματικότητα. Την διαφεντεύουν χιλιάδες ένοπλοι αντάρτες, την διοικούν πλήθος συμβούλια και συγκροτούν μία στρατιωτική οντότητα ικανή να αναμετρηθεί με τις κατοχικές αρχές επιβεβαιώνοντας μία ραγδαία μετατροπή συνθηκών και όρων.⁶¹⁰

Πολιτικό επιστέγασμα δε των επιτυχιών της ένοπλης αντίστασης θα αποτελέσει η δημιουργία της ΠΕΕΑ ως οργάνου διακυβέρνησης της απελευθερωμένης επικράτειας, γνωστή και ως «κυβέρνηση του βουνού». Το αποτέλεσμα είναι ο σχεδόν απόλυτος χωρισμός της χώρας σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, μια κατάσταση πολέμου ανάμεσα στην Ελεύθερη Ελλάδα της Αντίστασης-έναν ενιαίο εδαφικό σχηματισμό με ραχοκοκαλιά την οροσειρά της Πίνδου, περιοχή κατεξοχήν αγροτική-και στην κατεχόμενη χώρα, με την αγροτική κοινωνία να στηρίζει το αντάρτικο.⁶¹¹

«Οι αντάρτες είναι η Ελλάδα η ίδια», γράφει η Αντωνοπούλου, σχολιάζοντας πως «οι Έλληνες πνίγονται μες στην τρομοκρατία. Η λύσσα του εχθρού όλο κι αφρίζει»,⁶¹² καθώς την ίδια περίοδο δημιουργούνται επίσης τα Τάγματα Ασφαλείας:

Οι ένοπλοι σχηματισμοί που συγκροτήθηκαν από τις γερμανικές αρχές κατοχής για την καταπολέμηση των ανταρτών με σκοπό την υπόθαλψη του ενδοελληνικού εμφυλίου έτσι ώστε να αυξηθεί η ευστοχία των κατασταλτικών μέτρων εναντίον του ΕΑΜ και, το κυριότερο, «να εξοικονομηθεί γερμανικό αίμα». Στην κατηγορία τους εντάχθηκαν πέντε κατηγορίες ένοπλων σωμάτων με κυριότερες τα «ευζωνικά» τάγματα κατόπιν πρωτοβουλίας και απόφασης της κυβέρνησης Ράλλη και τους εθελοντικούς ένοπλους σχηματισμούς των καθεαυτών «Ταγμάτων Ασφαλείας», στους κόλπους των οποίων εντάχθηκαν, μεταξύ άλλων, α) άνθρωποι πολύ φτωχοί με σκοπό να επιβιώσουν εξασφαλίζοντας ένα πιάτο φαί και μια μόνιμη πηγή εισοδήματος αδιαφορώντας για τις συνέπειες της επιλογής τους, και β) εγκληματικοί τύποι που βρήκαν στον ένοπλο αντικομμουνισμό την ιδανική ευκαιρία για ξεκαθάρισμα προσωπικών διαφορών.⁶¹³

Στην Ιταλία, ο Ντούτσε τονίζει ότι η επισιτιστική κατάσταση εξακολουθεί να είναι ικανοποιητική απευθύνοντας διαταγές για γενική κινητοποίηση όλων των αγροτικών δυνάμεων του έθνους και εξασφάλιση του ανώτατου ορίου παραγωγής.⁶¹⁴

Στις 6 Απριλίου και ενώ στο εσωτερικό της Ελλάδας η μεγάλη δυναμική της Αντίστασης είχε ως αποτέλεσμα να μειώνεται καθημερινά η εξουσία του επίσημου κράτους και να εδραιώνεται η κυριαρχία του ΕΑΜ, οι δυνάμεις του Άξονα έκριναν απαραίτητη την αντικατάσταση του πρωθυπουργού Λογοθετόπουλου, από την ορκωμοσία του οποίου ήδη έψαχναν για καταλληλότερη επιλογή.⁶¹⁵

Τρίτος κατοχικός Πρωθυπουργός ορκίστηκε την 7^η Απριλίου ο Ιωάννης Ράλλης, η κυβέρνηση του οποίου είναι ασφαλώς η σπουδαιότερη και κρίσιμότερη από απόψεως επιδράσεων και συνεπειών κατοχική κυβέρνηση. Θα μείνει στην εξουσία μέχρι την απελευθέρωση, χρονικό διάστημα κατά το οποίο

⁶⁰⁹ Βλ. σχετικά, Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Λαϊκή Αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα. Όραμα και Πολιτική» στο *Η Ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999, σσ. 83-96.

⁶¹⁰ Μαργαρίτης, «Η περίοδος της κρίσιμης καμπής (1942-1943)», ό. π., σ. 146.

⁶¹¹ Σκαλιδάκης, ό. π., σσ. 58, 59, 78-79, 165.

⁶¹² Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 125.

⁶¹³ Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοκροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005, σσ. 15-17, 30-31.

⁶¹⁴ «Ικανοποιητική η επισιτιστική κατάσταση εις την Ιταλίαν», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 4 Μαρτίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁶¹⁵ Αλβανός, ό. π., σ. 70.

πραγματοποιούνται κοσμογονικά γεγονότα και εξελίξεις για τα ελληνικά πράγματα. Η τρίτη και τελευταία κατοχική κυβέρνηση αναλαμβάνει ενεργό αγώνα κατά του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ και αποτελεί τον προπομπό της αντιστασιακής πάλης. Και το αντίπαλον δέος που αντιτάσσει στο ΕΑΜ είναι τα περιβόητα Τάγματα Ασφαλείας.⁶¹⁶

Αρχές Απριλίου, ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως και Υπουργός της Εθνικής Πρόνοιας, Λογοθετόπουλος, θα δηλώσει πως κατά τον λήξαντα χειμώνα, παρά τις δυσχέρειες συνεπεία του πολέμου, διαπιστώθηκε πως η υγιεινή κατάσταση είναι απολύτως ικανοποιητική, τα νοσηλευτικά ιδρύματα της χώρας λειτουργούν κανονικά και υπάρχει επάρκεια φαρμάκων.⁶¹⁷

Τέλη Απριλίου, ο νέος Υπουργός Οικονομικών, Τσιρονίκος, θα δηλώσει πως η επισιτιστική κατάσταση είναι αρκετά καλή και πως το κοινό δεν θα πρέπει να ανησυχεί και να παρασύρεται από κακόβουλες και υστερόβουλες διαδόσεις, αλλά οφείλει να έχει εμπιστοσύνη.⁶¹⁸

Στο μεταξύ, ο ιταλικός Τύπος γράφει πως σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς της εχθρικής προπαγάνδας, η επισιτιστική κατάσταση της Ιταλίας είναι λίαν ικανοποιητική τόσο για το παρόν, όσο και για το μέλλον παρά το γεγονός ότι στην διάρκεια του πολέμου οι εισαγωγές επισιτιστικών προϊόντων υπήρξαν ελάχιστες και η γείτονα χώρα αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει μόνο με την παραγωγή της, όχι μόνο τις ανάγκες του πληθυσμού της και των ενόπλων δυνάμεών της, αλλά κυρίως τις ανάγκες των κατεχόμενων χωρών.⁶¹⁹

Αντίθετα, γίνεται λόγος για χαμηλό διατροφικό επίπεδο του αγγλικού λαού, κυρίως των λαϊκών μαζών, με το 50% του πληθυσμού να τρώει λιγότερο από όσο χρειάζεται ο άνθρωπος για να παραμείνει υγιής.⁶²⁰ Ωστόσο, η πραγματικότητα μάλλον είναι διαφορετική εφόσον η βρετανική Υπηρεσία Προπαγάνδας επισημαίνει στην Ελληνική Υπηρεσία του Β.Β.Σ. πως δεν θα πρέπει να αναφέρεται στην ικανοποιητική κατάσταση επισιτισμού στη Βρετανία, παρά μόνο για να αποδεικνύει πως έχει αποτύχει ο αποκλεισμός που διέταξε ο Χίτλερ.⁶²¹

Η Διεθνής Επισιτιστική Διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο υπό την Προεδρία του Ρούζβελτ αποτέλεσε αντικείμενο σχολίων των γερμανικών εφημερίδων που έκαναν λόγο για επισιτιστική υποδούλωση της Ευρώπης υπό τον έλεγχο των Ηνωμένων Πολιτειών προσομοιάζοντας την διάσκεψη με σχέδιο μιας δικτατορίας της πείνας.

Οι Αγγλοαμερικανοί δεν διστάζουν να παρουσιάζονται ως ενδεδειγμένοι ιατροί για την ασθένεια της πείνας στον κόσμο παρά το γεγονός ότι η ανθρωπότητα ουδέποτε είδε μεγαλύτερες κρίσεις λιμού παρά στην σφαίρα επιρροής των εθνών αυτών και των μπολσεβίκων, αναφέρει ο γερμανικός Τύπος. Τα ευρωπαϊκά έθνη γνωρίζουν πως ο αγώνας κατά της πείνας βρίσκεται πραγματικά στα χέρια των υπερασπιστών της Ευρώπης, στα χέρια του Άξονα, ο οποίος αποβλέπει στην οριστική

⁶¹⁶ Γασπαρινάτος, ό. π., σσ. 217-218. Για τα Τάγματα Ασφαλείας βλ. ενδεικτικά Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη, τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοπροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.

⁶¹⁷ «Η υγιεινή κατάσταση της χώρας», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 3 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶¹⁸ «Η επισιτιστική μας κατάσταση», *Ελεύθερον Βήμα*, Πέμπτη, 29 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶¹⁹ «Η ιταλική επισιτιστική κατάσταση», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 4 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶²⁰ «Η διατροφή του αγγλικού λαού», *Πατρίς* (Πύργου), Παρασκευή, 19 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶²¹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 312.

απαλλαγή της Ευρώπης από τον κλοιό της οικονομικής δικτατορίας των κεφαλαιοκρατικών δυνάμεων,⁶²² προπαγανδίζουν οι εφημερίδες της Γερμανίας.

Μέσα Απριλίου, ο ραδιοφωνικός σταθμός Αθηνών μεταδίδει πως οι Άγγλοι προσπαθούν και πάλι να εξαπατήσουν τον ελληνικό λαό και να του προσφέρουν νέες δυστυχίες προσπαθώντας να ανατρέψουν την φήμη ότι έγιναν επιλήσμονες των συμμάχων τους αποσύροντας την κατηγορία της προδοσίας. Σε περίπτωση που οι Άγγλοι αποβιβαστούν στην Ευρώπη επιτυχώς δεν θα αποστείλουν τρόφιμα, αλλά θα ρίξουν βόμβες με μοναδικό επακόλουθο την καταστροφή της χώρας δεδομένου ότι οι Δυνάμεις του Άξονα θα αντιδράσουν ισχυρά σε κάθε κίνηση εισβολής μέχρι συντριβής των εχθρών, προειδοποιεί ο εκφωνητής.

Οι Άγγλοι είναι βάρβαροι Εβραίοι, αισχροί εκμεταλλευτές των οποίων οι Σύμμαχοι, οι μπολσεβίκοι, της αθεΐας πρωτοπόροι, θα επιδοθούν σε ομαδικές θανατικές εκτελέσεις χιλιάδων αθώων που δεν θα θελήσουν να απαρνηθούν τον Θεό για χάρη τους,⁶²³ καταλήγει το ραδιοφωνικό μήνυμα.

Με εγκύκλιο που φέρει ημερομηνία 31 Μαΐου και που απευθύνεται σε όλες τις τράπεζες πλην της Τράπεζας της Ελλάδος, ο Υπουργός των Οικονομικών καλεί όλους τους υπαλλήλους να επιστρέψουν κανονικά στις εργασίες τους και να διακόψουν την λευκή εργασία-απεργία⁶²⁴ που βρίσκεται σε εξέλιξη ήδη από την 24^η Μαΐου.⁶²⁵ Σε διαφορετική περίπτωση θα περισκοπεί ο μισθός τους και το συσσίτιο.

Την 3^η Ιουνίου και ενώ η απεργία συνεχίζεται, ο Ράλλης θα μιλήσει για βουλιμία των απεργούντων υπαλλήλων των Τραπεζών Ελλάδας, Εθνικής και Αγροτικής, με την αιτιολογία πως όταν τον χειμώνα του 1941 οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι στρατιωτικοί και γενικά οι εργαζόμενες τάξεις, καθώς και οι συνταξιούχοι πέθαιναν της πείνας, οι τραπεζικοί υπάλληλοι ζούσαν σε σχετική ευμάρεια με πολλαπλές παροχές από τα ιδρύματα στα οποία εργάζονταν.⁶²⁶

Σε έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδας (Οκτώβριος 1944) επισημαίνεται πως οι υπάλληλοι των κυριότερων πιστωτικών οργανισμών αμείβονταν με τρόπο που αποτελούσε πρόκληση για τους λοιπούς μισθωτούς και δη τους δημοσίους υπαλλήλους που αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της πείνας.⁶²⁷

Επίσης, στα Πρακτικά της Συνεδρίας του Γενικού Συμβουλίου της Τράπεζας της Ελλάδας που πραγματοποιήθηκε την 7^η Φεβρουαρίου 1943, ο Γενικός Γραμματέας αναφέρει πως μπροστά στην αδυναμία του προσωπικού να ικανοποιήσει τις επισιτιστικές του ανάγκες, λόγω αφενός της υπερβολικής υψώσεως των τιμών σε σχέση με τις αποδοχές του και αφετέρου της παντελούς σχεδόν εξαφάνισης των τροφίμων από την αγορά, η Τράπεζα βρέθηκε στην ανάγκη να αναλάβει η ίδια την φροντίδα για την εξασφάλιση τροφής στους υπαλλήλους της, και από την 1^η

⁶²² «Μεταπολεμικά σχέδια του Ρούζβελτ», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 22 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶²³ «Μετάδοσις ραδιοφωνικού σταθμού Αθηνών», *Πατρίς* (Πύργου), Παρασκευή, 16 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶²⁴ Η μορφή της «λευκής» απεργίας εκδηλωνόταν με την παύση κάθε κίνησης. Ούτε ένας δεν έπρεπε να βρεθεί στους δρόμους, σε αντίθεση με την «μαύρη» απεργία που πρόσταζε διαδηλώσεις και πορείες στους δρόμους, απεργία εκτός των τραπεζών, Συνοδινός, ό. π., σ. 152, 166.

⁶²⁵ Συνοδινός, ό. π., σ. 52.

⁶²⁶ «Η χθεσινή εγκύκλιος του Υπουργού Οικονομικών», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 2 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Δηλώσεις του Πρωθυπουργού κ. Ράλλη διά την απεργίαν των τραπεζιτικών», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 3 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶²⁷ «Δημόσια Οικονομικά» (Οκτώβριος 1944), A351Y2F210, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.

Οκτωβρίου 1941 ειδική Επιτροπή ανέλαβε την προμήθεια ειδών και την διανομή αυτών στο προσωπικό.

Διευκρινίζεται ωστόσο πως λόγω των μεγάλων δυσχερειών περί της εξεύρεσης ειδών ήταν αδύνατον να καθοριστούν ποσότητες προς διανομή κατά υπάλληλο με σκοπό την κάλυψη των επισιτιστικών του αναγκών για ορισμένη χρονική περίοδο. Πόσο μάλλον καθώς ήταν σχεδόν αδύνατη η εξεύρεση βασικών τροφίμων όπως οσπρίων, γεωμήλων με αποτέλεσμα η Επιτροπή να αναγκάζεται να αγοράζει οποιοδήποτε τρόφιμο κατόρθωνε να βρει, όπως ξηρούς καρπούς, σταφιδόμελο. Η Τράπεζα κατέβαλλε τα απαιτούμενα εκάστοτε ποσά για την αγορά των τροφίμων και χρέωνε τους υπαλλήλους σε ατομικούς λογαριασμούς με την αξία των ειδών. Ανά μήνα πραγματοποιούνταν ορισμένες κρατήσεις στην μισθοδοσία του υπαλλήλου έναντι της οφειλής τους αυτής.⁶²⁸

Η παραπάνω δήλωση του Ράλλη περί ευμάρειας των τραπεζιτικών υπαλλήλων (ιδίως της Αγροτικής) μέσω παροχών από τα ιδρύματα που εργάζονταν και η αναφορά περί προκλητικού τρόπου ζωής των τραπεζιτικών από την Τράπεζα της Ελλάδας, είναι ο λόγος που επιλέξαμε να αναδείξουμε στις σελίδες που προηγήθηκαν το επισιτιστικό ζήτημα των υπαλλήλων της Α.Τ.Ε. με αφορμή την απεργία των τραπεζιτικών τον Σεπτέμβριο του 1942.

Όπως είδαμε, το Διοικητικό Συμβούλιο μιλούσε συνεχώς για συσσίτια και παροχές σε είδος στους εργαζόμενους. Αν δεν παρατίθετο στα Πρακτικά το Υπόμνημα των υπαλλήλων που έκανε λόγο για ξηρά, κακής ποιότητας και λίγης ποσότητας αμαγείρευτη τροφή, για λιποθυμίες από την πείνα υποσιτισμένων υπαλλήλων, ενδεχομένως η πηγή των Πρακτικών να παραπλανούσε δίνοντας την λανθασμένη εντύπωση ότι ειδικά οι υπάλληλοι της Αγροτικής Τράπεζας το 1942 χαίρουν επισιτιστικών προνομίων και ζουν προνομιακά, αν όχι προκλητικά, σε σχέση με τους συνανθρώπους τους.

Οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε πως από τους διαλόγους μεταξύ των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, όπως αυτοί καταγράφονται στα Πρακτικά και παρουσιάστηκαν νωρίτερα, προκύπτει πως η Α.Τ.Ε. πράγματι ενδιαφέρθηκε, και ίσως περισσότερο από κάθε άλλη τράπεζα για το επισιτιστικό δράμα των υπαλλήλων της, που άλλωστε ήταν απολύτως απαραίτητοι για την απρόσκοπτη λειτουργία της, και δεν ήταν απλώς ένα επιχείρημα για να πειστεί ο Υπουργός για την αναγκαιότητα της μέριμνας υπέρ των υπαλλήλων. Επιπλέον, είναι αλήθεια πως το Κράτος είχε συνεχή ανάμιξη στα εσωτερικά των τραπεζών, και ειδικά της Αγροτικής, και το οποίο έχοντας την εντύπωση πως σπαταλούν χρήμα και τρόφιμα για το προσωπικό τους ζήτησε εξηγήσεις από την Α.Τ.Ε., η οποία και βρέθηκε στην δυσάρεστη θέση να απολογηθεί για την επισιτιστική μέριμνα υπέρ του προσωπικού της, γεγονός που προκάλεσε την δυσανεξία των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου.

Ωστόσο, όπως κατηγορήσαν τους υπαλλήλους εμμέσως πλην σαφώς για αχάριστους που δεν κατανόησαν και δεν αναγνώρισαν το ενδιαφέρον και τις προσπάθειες της τράπεζας για τον επισιτισμό τους, έτσι και το Διοικητικό Συμβούλιο της Αγροτικής δεν κατανόησε ή δεν θέλησε να κατανοήσει πως οι υπάλληλοι της δεν ήταν αναρχικοί ή επαναστάτες (ο Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας τους χαρακτήρισε πραξικοπηματίες). Ήταν πεινασμένοι και υποσιτισμένοι υπάλληλοι οι οποίοι με Υπομνήματα στα οποία φρόντιζαν να εκφράζουν τον σεβασμό και την εκτίμηση τους προς την Διοίκηση, και όχι με μανιφέστα όπως κατηγορήθηκαν, αλλά και με την συμμετοχή τους σε απεργία, διεκδίκησαν καλύτερους όρους διαβίωσης μέσω

⁶²⁸ Πρακτικά Γενικού Συμβουλίου, Συνεδρία 7^η (11/2/1943), «Λήψης αποφάσεως διά τα επί πιστώσει εις τους υπαλλήλους της Τραπεζής παρεχόμενα τρόφιμα», Α1S2Y1F11T16, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.

καλύτερου συσσιτίου που είχε όμως αντικαταστήσει το μισθό τους και δεν αποτελούσε έξτρα παροχή.

Οι υπάλληλοι της Α.Τ.Ε. δεν ήταν οι μόνοι που υπέφεραν και αντιμετώπιζαν πρόβλημα διαβίωσης. Στα Πρακτικά της Επιτροπής Επισιτισμού της Εμπορικής Τράπεζας με ημερομηνία 8 Απριλίου 1943 αναφέρεται πως όλο το προσωπικό της Τράπεζας, ανώτερο και κατώτερο, βρίσκεται σε δεινή οικονομική θέση στερούμενο παντελώς χρημάτων. *«Οι ανάγκες εξαιτίας των οποίων πιέζεται το προσωπικό είναι πολλαπλές, δημιουργούν δε σε αυτό ζητήματα τα οποία δεν επιτρέπουν σε αυτό – δεν είναι υπερβολή να γραφεί – να έχει το μυαλό του στη δουλειά».*⁶²⁹

Στην πραγματικότητα, οι τραπεζοϋπάλληλοι μέσω των απεργιών δεν επιδιώκουν να ζήσουν αυτοί διαφορετικώς και εις βάρος του Ελληνικού Λαού, αλλά να εξασφαλίσουν τα ελάχιστα μέσα συντηρήσεως ώστε να επιζήσουν, και αυτοί και οι οικογένειές τους, των δύσκολων ημερών οι οποίες αναμένονται ακόμη.⁶³⁰

«Η απεργία των τραπεζιτικών εξακολουθεί ώσπου να γίνουν δεκτά τα αιτήματα τους. Ζητάν επίμονα αύξηση μισθών. Δεν υπάρχει ανθρώπινη δύναμη που θα μπορέσει να τις εμποδίσει. Η δύναμη της ανάγκης ξεπερνάει, κι αυτήν ακόμα που έχουν οι πλούσιοι στην ασυνειδησία τους», διαβάζουμε στο ημερολόγιο της Αντωνοπούλου με ημερομηνία 7 Ιουνίου. Συνειδητοποιώντας ότι η απεργία τείνει να επεκταθεί σε άλλες κατηγορίες, οι Αρχές Κατοχής προειδοποιούν ότι αν και αποφεύγουν να επεμβαίνουν σε διαφορές οικονομικού χαρακτήρα θα θεωρήσουν σαμποτάζ οποιαδήποτε διακοπή δημόσιων υπηρεσιών και θα επέμβουν ώστε να την καταστείλουν με την μεγαλύτερη αυστηρότητα.⁶³¹

Η απεργία, στην οποία το προσωπικό των τραπεζών συμμετείχε με αλληλεγγύη σύμφωνα με τον οικονομικό σύμβουλο της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας, έληξε στις 11 Ιουνίου, *«κατόπιν αποδοχής υπό της Κυβερνήσεως ορισμένων αιτημάτων των απεργών»*, (όπως ποιοτική και ποσοτική βελτίωση των μερίδων του συσσιτίου, σημαντική αύξηση μισθού), αλλά και με απολύσεις συλληφθέντων απεργών.⁶³²

Μέσα Ιουνίου, πραγματοποιήθηκε στην Διεύθυνση Αστυνομίας Αθηνών ειδική σύσκεψη για το ζήτημα των αθρόων δηλητηριάσεων από τα τρόφιμα που παρατηρούνται τις τελευταίες μέρες, από τις οποίες πολλά άτομα πεθαίνουν. Η *Καθημερινή* καταγράφει θανάτους από δηλητηριάσεις με ψάρια, γάλα, κουκιά ακόμη και καραμέλες με θύμα ένα αγοράκι 6 ετών.⁶³³

Ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στο Μπουένος Άιρες επικαλούμενος πληροφορίες Σουηδού που επέστρεψε από την Ελλάδα, τηλεγραφεί τον Ιούνιο του 1943 πως η επισιτιστική κατάσταση χάρη στις μεταφορές από τον Καναδά σίτου και οσπρίων βελτιώθηκε αισθητά. Τα σιτηρά διανέμονται σε Αθήνα και Πειραιά, ενώ μέρος τους μεταφέρεται σιδηροδρομικώς και στην Μακεδονία, με ατμόπλοιο στα νησιά και με φορτηγά στην Πελοπόννησο. Επίσης, η μαύρη αγορά λειτουργεί με την συνεργασία Γερμανών και Ιταλών οι οποίοι πωλούν τρόφιμα σε μαυραγορίτες, οι οποίοι τα μεταπωλούν σε μεγάλες τιμές σε όσους διαθέτουν χρήματα.

⁶²⁹ Πρακτικά Επιτροπής Επισιτισμού (8 Απριλίου 1943), Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

⁶³⁰ Συνοδινός, ό. π., σ. 36.

⁶³¹ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 132-133.

⁶³² Συνοδινός, ό. π., σ. 55, 131, 133.

⁶³³ «Θα ληφθούν αυστηρά μέτρα διά τα διάφορα τρόφιμα ώστε να παύσουν αι δηλητηριάσεις», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 19 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Το ηθικό του λαού είναι άριστο. Κομμουνιστές δεν υφίσταντο στην Ελλάδα. Όλοι οι Έλληνες είναι πατριώτες και αναμένουν την ταχεία απελευθέρωση της πατρίδας τους,⁶³⁴ καταλήγει ο Πρεσβευτής.

Τον ίδιο μήνα, η τουρκική εφημερίδα *Γενή Σαμπάχ* δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Μέχρις αυτού του σημείου» σχετικά με τον επισιτισμό των κατεχόμενων από τον Άξονα χωρών. Ιδιαίτερη σημασία έχει όσα αναφέρονται σχετικά με την εξαίρεση αποκλεισμού για την Ελλάδα και την πρόθεση των Άγγλων να άρουν ή όχι τον αποκλεισμό για άλλες ευρωπαϊκές κατεχόμενες χώρες:

«Η κατάσταση σε όλες τις κατεχόμενες χώρες από απόψεως επισιτισμού δεν είναι ευχάριστη. Οι εισβολείς όσα τρόφιμα ή άλλα είδη βρήκαν τα μετέφεραν στις χώρες τους, γράφει η τουρκική εφημερίδα.

Στην διάσκεψη επισιτισμού που πραγματοποιήθηκε στην Αμερική ο αντιπρόσωπος της Νορβηγίας δήλωσε ότι οι Σύμμαχοι είναι αποφασισμένοι να στείλουν ευθύς αμέσως τρόφιμα στη Νορβηγία.

Όπως είναι γνωστό οι Αγγλοσάξονες δεν θέλουν να στείλουν τρόφιμα στις κατεχόμενες χώρες διότι το θεωρούν βέβαιο ότι οι αξονικοί θα σπεύσουν να επωφεληθούν από τα τρόφιμα αυτά. Οι δηλώσεις αυτές του Νορβηγού αντιπροσώπου προκάλεσαν έκπληξη στο Λονδίνο και στάθηκαν αφορμή να τεθεί το ερώτημα μήπως αποφασίστηκε να προκληθεί μια οποιαδήποτε ρωγμή στον αποκλεισμό που εφαρμόζεται κατά των αξονικών.

Ο Φουτ (Foot) σε δηλώσεις του στη Βουλή των Κοινοτήτων επανέλαβε πως η αποστολή οποιασδήποτε ποσότητας τροφίμων στην Ευρώπη θα συντελούσε προς όφελος των αξονικών δυνάμεων. Εξαιτίας αυτού δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος για αποστολή τροφίμων στη Νορβηγία.

Είναι γνωστό ότι μόνο η Ελλάδα αποτελεί μία εξαίρεση και μία ρωγμή στον κλοιό του αποκλεισμού. Διότι οι Αγγλοσάξονες βρέθηκαν υποχρεωμένοι να βοηθήσουν έμπρακτα την Ελλάδα, σχολιάζει η *Γενή Σαμπάχ*.

Με αφορμή το ζήτημα της Νορβηγίας, ο Άγγλος Υφυπουργός εξέθεσε τους λόγους για τους οποίους οι Αγγλοσάξονες αποφάσισαν κατ' εξαίρεση να στείλουν τρόφιμα στις ελληνικές πόλεις και τα νησιά:

Α) η κατάσταση από απόψεως επισιτισμού του λαού της Ελλάδας είναι οδυνηρή και τραγική σε σημείο που να μην επιτρέπεται η σύγκριση με άλλες χώρες.

Β) οι Γερμανοί ουδεμία επιθυμία και προθυμία επέδειξαν για να διαθρέψουν τον λαό της Ελλάδας. Διότι η χώρα αυτή δεν είναι χώρα βιομηχανική ή γεωργική και είναι αδύνατον ο λαός της να συμβάλλει στην πολεμική προσπάθεια των Γερμανών. Έτσι, ουδέν όφελος έχουν οι δυνάμεις κατοχής να θρέψουν τον πληθυσμό αυτό, ουδέν όφελος είναι δυνατόν να προσπορίσει ο λαός αυτός στην πολεμική δύναμη των Γερμανών. Οι άλλες όμως χώρες της Ευρώπης που τέθηκαν υπό κατοχή επειδή μέσω της γεωργικής και βιομηχανικής τους παραγωγής καθίστανται χρήσιμοι στην γερμανική προσπάθεια και άμυνα, και επειδή ο πληθυσμός των χωρών αυτών θα πρέπει να διατηρείται δυνατός ώστε να είναι σε θέση να εργάζεται προς όφελος της Γερμανίας, δεν επιτρέπεται να εγκαταλείπονται οι πληθυσμοί αυτοί στον θάνατο. Και γι' αυτό αναλαμβάνουν να φροντίσουν για την διατροφή τους.

Από τις παραπάνω δηλώσεις αποκαλύπτεται μέχρι ποιου σημείου και βαθμού τα πάθη, το μίσος και ο εγωισμός είναι δυνατόν να τυφλώσουν κατά τον 20^ο αιώνα τα αισθήματα των ανθρώπων. Με αυτή λοιπόν την νοοτροπία πρόκειται να ιδρύσουν την

⁶³⁴ Τηλεγράφημα (Μπουένος Άιρες, 19 Ιουνίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

ενότητα της Ευρώπης και να εξασφαλίσουν την νέα Τάξη;»,⁶³⁵ διερωτάται η τουρκική εφημερίδα.

Σύμφωνα με πόρισμα του Ερυθρού Σταυρού σχετικά με την υγιεινή κατάσταση στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1943 λόγω κακής διατροφής εξαπλώθηκαν καταπληκτικά α) οι εντερικοί νόσοι και β) τα οιδήματα πείνας, τα οποία οφείλονται σε έλλειψη τροφών που περιέχουν πρωτεΐνες.⁶³⁶

Ωστόσο, ο Ράλλης δηλώνει πως τον Ιούνιο η επισιτιστική κατάσταση προμηνύεται ευνοϊκή.⁶³⁷

Η έλλειψη τροφίμων στην Ελλάδα και η ακατάλληλη ποιότητα των προμηθειών έχουν προκαλέσει τεράστια επέκταση των εντερικών ασθενειών, η καταπολέμηση των οποίων θα μπορούσε να βοηθηθεί σημαντικά από την αποστολή ποσότητας ρυζιού, οι ευεργετικές ιδιότητες του οποίου στην θεραπεία εντερικών διαταραχών είναι πολύ γνωστές. Πρόκειται επομένως περισσότερο για προμήθεια ενός φαρμάκου παρά τροφίμου.

Επιπλέον, το χαμηλό επίπεδο τροφής έχει οδηγήσει σε εκτεταμένη έξαρση οιδημάτων πείνας. Μία μόνο θεραπεία υπάρχει για αυτή την ασθένεια. Η παροχή τροφίμων πλούσιων σε πρωτεΐνες, (όπως για παράδειγμα ο τόνος), αλλά η θεραπεία αυτή είναι πιθανή μόνο στα πρώτα στάδια της νόσου. Οι πιο επιβλαβείς μορφές είναι ανιάτες. Αν η ασθένεια δεν ελεγχθεί θα επακολουθήσει απότομη άνοδος του ποσοστού θνησιμότητας.⁶³⁸

Στο μεταξύ, καθώς οι τιμές έχουν αφεθεί ελεύθερες, η μαύρη αγορά έχει εγκαθιδρυθεί υπό το φως της μέρας. Για την τάξη των υπαλλήλων και για την μεσαία τάξη, όπως και για όλους τους άνεργους των ελεύθερων επαγγελμάτων, η αγορά αυτή εξακολουθεί να είναι το ίδιο απρόσιτη όπως και πριν. Οι περισσότεροι των Ελλήνων υποφέρουν το μαρτύριο του Ταντάλου. Ατενίζουν τα τρόφιμα στις βιτρίνες και δεν μπορούν να τα αποκτήσουν δεδομένου ότι οι τιμές υπερβαίνουν τα οικονομικά τους μέσα. Ο πληθωρισμός δημιούργησε πολύ περισσότερο νεόπτωχους παρά νεόπλουτους και τα τρόφιμα απέχουν πολύ από το να είναι επαρκή. Αθόρυβα, ηρωικά, μια μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων των πόλεων χάνει, οριστικά ίσως, την υγεία της και τις οικονομίες της.

Υπό αυτούς τους όρους οι απεργίες, οι εξεγέρσεις πεινασμένων και οι ταραχές εντός των πόλεων θα καταστούν μοιραία όλο και συχνότερες, αναφέρει τον Ιούλιο σε επιστολή του ο Δημήτριος Φιλάρετος, επιφανής οικονομολόγος και Ανώτατο Στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας, στον Νωϋμπάχερ, προσθέτοντας πως οι ταραξίες αυτοί είναι κατά το πλείστον άνθρωποι με νεύρα κλονισμένα από τις μακρές στερήσεις και από τον φόβο ότι δεν θα έχουν την οικονομική αντοχή να διαθρέψουν τις οικογένειές τους μέχρι το τέλος αυτού του πολέμου. Είναι τα θύματα της ακρίβειας της ζωής, τα θύματα του πληθωρισμού. Η κραυγή του Ε.Α.Μ. είναι συμβολική. Σημαίνει «*πνιγόμεθα, έχομεν αποκάμει, υποφέρομεν πάρα πολύ*».

Είναι οφθαλμοφανές ότι κατά την διάρκεια της Κατοχής ένα εξαιρετικό σφάλμα διαπράχθηκε στην Ελλάδα το οποίο επί δύο χρόνια καθιστά προβληματική την διατροφή εκατομμυρίων δυστυχούντων και διευκόλυνε τον σχηματισμό τόσων

⁶³⁵ Σημείωμα (Αγκυρα, 18 Ιουνίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁶³⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή α, ΦΑΚ. 13, α.ε. 81, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁶³⁷ «Δηλώσεις του κ. Πρωθυπουργού», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 13 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Κοινοτήτων.

⁶³⁸ Υπόμνημα (Λονδίνο, 27 Ιουλίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 25, Υποφ. 8, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

πολυάριθμων ομάδων ατάκτων στο εσωτερικό της χώρας. Το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι η λιγότερο παραγωγική χώρα της Ευρώπης αναγνωρίστηκε από τους εχθρούς σας (αναφέρει το Τραπεζικό Στέλεχος στον Νωϋμπάχερ) δεδομένου ότι είναι η μόνη χώρα υπέρ της οποίας διασπάστηκε ο αποκλεισμός των θαλασσών και μηνιαίες εισαγωγές τροφίμων, που προσφέρθηκαν δωρεάν από τον Καναδά, παραχωρήθηκαν κατά μοναδική εξαίρεση. Αυτή την χώρα επέλεξε ο Άξονας για να επιβάλλει τον πλέον ασφυκτικό νομισματικό πληθωρισμό, ενώ ουδεμία άλλη χώρα κατεχόμενη από τον Άξονα ή σύμμαχος αυτού δεν υφίσταται ανάλογο πληθωρισμό.⁶³⁹

Πολλές από τις απεργιακές κινητοποιήσεις για τις οποίες έκανε λόγο ο Φιλάρετος υποκινήθηκαν από το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ), τμήμα του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), το οποίο συνέβαλλε στον αγώνα για την επιβίωση των εργατικών στρωμάτων των πόλεων σε όλη την διάρκεια της κατοχικής περιόδου διοργανώνοντας συσσίτια και συνιστώντας εργατικούς συνεταιρισμούς. Από την κατάληψη της Ελλάδας μέχρι και την 31^η Δεκεμβρίου 1943 λειτούργησαν 666 συσσίτια σε βιομηχανίες, εργοστάσια και επιχειρήσεις, τα οποία εφοδιάζονταν με τα απαραίτητα είδη από το Υπουργείο Επισιτισμού. Πρέπει να σημειωθεί όμως πως η λειτουργία των συσσιτίων ήταν συνάρτηση της χαλάρωσης του αποκλεισμού και της κινητοποίησης διεθνών οργανώσεων για την αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα.⁶⁴⁰

Το καλοκαίρι του 1943 ο Τύπος γράφει πως η έλλειψη τροφίμων εξακολουθεί όχι μόνο στην Συρία, αλλά και σε άλλα σημεία της αγγλικής αυτοκρατορίας καθώς και στο Λονδίνο όπου η μεταφορά τροφίμων είναι δύσκολη μετά την έναρξη του υποβρυχιακού πολέμου επειδή η Αγγλία απομακρύνθηκε πολύ από τις πηγές των πρώτων υλών του επισιτισμού της. Η αγγλική κυβέρνηση παρουσιάζεται να ασχολείται σοβαρά με το ανησυχητικό ζήτημα της επιδείνωσης των επισιτιστικών συνθηκών στην Αγγλία με την Αμερική να αδυνατεί να βοηθήσει τους συμμάχους λόγω της μείωσης της παραγωγής της.

Μάλιστα, τα δημοσιεύματα αναφέρουν πως στις Ηνωμένες Πολιτείες «ανθεί» η μαύρη αγορά και ο πληθωρισμός, με τον Αμερικανό εργάτη να υφίσταται την μεγαλύτερη δοκιμασία, και ότι η επισιτιστική κατάσταση δεν είναι ευνοϊκή επειδή βυθίστηκαν από γερμανικά υποβρύχια πολλά ατμόπλοια που μετέφεραν φορτία με τρόφιμα.

Παράλληλα γράφεται πως η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού της Αιγύπτου αρχίζει να δοκιμάζει μεγαλύτερες δυσκολίες εξαιτίας της έλλειψης μεταφορικών μέσων τα οποία έχουν επιτάξει οι Άγγλοι. Και ενώ η επισιτιστική κατάσταση της Αιγύπτου χειροτέρευσε συνεπεία της διενέργειας των μεταφορών με πρωτόγονα τροχοφόρα, στην Ινδία ενέσκηψε λιμός ο οποίος σε όλες τις επαρχίες παρουσιάζεται έντονος, ενώ στην Μπανκόν σημειώθηκαν θύματα συνεπεία της πείνας με τους αγανακτισμένους κατοίκους να εξαπολύουν κατάρες εναντίον των τυράννων τους, των Άγγλων.⁶⁴¹

⁶³⁹ Επιστολή Δημητρίου Φιλάρετου προς Υπουργό Hermann Neubacher, Έκτακτο απεσταλμένο του Ράιχ εν Ελλάδι διά τα Οικονομικά και Δημοσιονομικά ζητήματα (25 Ιουλίου 1943), Α1Σ32Υ1Φ102, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

⁶⁴⁰ Γ. Φ. Κουκουλές, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση (1941-1944)», Αρχαιοτάξιο 3, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σσ. 94, 96, 98-99.

⁶⁴¹ «Εξακολουθεί εν Αγγλία έλλειψις τροφίμων», *Πατρίς* (Πύργου), Τετάρτη, 2 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εχειροτέρευσεν εις Αίγυπτον η επισιτιστική κατάσταση», «Ενέσκηψεν λιμός εις τας Ινδίας», *Πατρίς* (Πύργου), Σάββατο, 5 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η κατάσταση εις Ινδίας», *Πατρίς* (Πύργου), Κυριακή, 13 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το πρόβλημα των τιμών εις τας Ηνωμ. Πολιτείας», *Πατρίς* (Πύργου), Τετάρτη, 16 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η μαύρη

Αντίθετα, η Γερμανία παρουσιάζεται απολύτως εξασφαλισμένη από την πείνα διασφαλίζοντας την διατροφή του λαού της με αριστοτεχνικό τρόπο μέσω ενός συστήματος διανομής τροφίμων με δελτία καταπληκτικής οργάνωσης.⁶⁴²

Στα πλαίσια της προσπάθειας να βρεθούν τρόφιμα για την Ελλάδα, τον Αύγουστο ο Ραφαήλ παίρνει εντολή από την εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση να βολιδοσκοπήσει την Τουρκία να εξετάσει την δυνατότητα παραχώρησης άδειας εξαγωγής ορισμένων ποσοτήτων τροφών προς την Ελλάδα, όπου οι επισιτιστικοί όροι για τον προσεχή χειμώνα προοιωνίζονται κακοί, λαμβανομένης υπόψη της άφθονης τουρκικής συγκομιδής.⁶⁴³

Η εφημερίδα *Ακρόπολις* επικαλούμενη έκθεση του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού σχετικά με την πανελλαδική δράση του Ε.Ο.Χ.Α. αναφέρει πως κατά την διάρκεια του οικονομικού έτους 1942-1943 εκατοντάδες εκατομμυρίων διατέθηκαν σε συσσίτια, φάρμακα και είδη ρουχισμού-υποδήσεως για πτωχά παιδιά και εφήβους, θηλάζουσες μητέρες, άπορες οικογένειες με την επιτυχία της προσπάθειας να αποδίδεται στους 3.000 εθελοντές και εθελόντριες του Οργανισμού.⁶⁴⁴

Τον Αύγουστο, συντάσσεται έκκληση «από την πεινασμένη Ελλάδα για τον ελεύθερο ελληνισμό» αναφέροντας χαρακτηριστικά:

«Δεν είναι δυνατό να σας περιγράψουμε τις κακουχίες μας, τα δεινοπαθήματα μας, τις στερήσεις μας, τη κόλαση μας. Υποφέρουμε, μαρτυρούμε, πεινάμε. Το δράμα μας είναι στην τραγικότερη πράξη.

Περάσαμε δύο μαύρους παγερούς χειμώνες. Τι σκληρές, απαίσιες μέρες! [...].

Ο πόλεμος μέσα στην Ελλάδα δεν τελείωσε ποτέ. Συνεχίζεται σκληρά κάθε μέρα. Εκατοντάδες χιλιάδων χαθήκανε ως τώρα, πεθάνανε και πεθαίνουν στα βουνά, στα σπίτια τους, στους δρόμους και ρίχνονται μαζωχτά τα κουφάρια με τα κάρρα σκουπιδιών σε λάκκους χωρίς στερνό σάβανο.

Τα παιδιά μας όσα απομείνανε είναι σκελετοί μισοπεθαμένοι. Πουλήσαμε το κάθε τι πολύτιμο, ασημικό, διαμαντικά, έπιπλα και ρουχισμό, είμαστε στην τελευταία εξάντληση, μα δεν λιποψυχήσαμε ούτε ένα λεπτό.

Για σκεφθείτε λοιπόν πως ζούμε...Γιατί δεν μας σκέπτεστε όσο πρέπει; Είναι μήνες τώρα που μας ξεχάσατε ολότελα και δεν ακούμε πουθενά τις διαμαρτυρίες σας [...]. Εκατομμύρια, δισεκατομμύρια ξοδεύονται κάθε μέρα για διάφορα πολεμικά μέτωπα. Το δικό μας μέτωπο, γιατί εγκαταλείπεται; [...].

Έλληνες ελεύθεροι,

Βροντοφωνήσατε την έκκληση μας αυτή όπου σταθείτε και όπου βρεθείτε σε όλο τον κόσμο.

αγοράς εις Ηνωμένας Πολιτείας», «Η Αγγλία διέρχεται επισιτιστική κρίση», *Πατρίς* (Πύργου), Σάββατο, 19 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η επισιτιστική κατάσταση εις Ηνωμένας Πολιτείας», *Πατρίς* (Πύργου), Σάββατο, 14 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁴² «Η επισιτιστική κατάσταση του Ράιχ», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Κυριακή, 27 Ιουνίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

⁶⁴³ Τηλεγραφήματα (16 και 20 Αυγούστου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943-1944, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 4 Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁶⁴⁴ «Η Δράσις του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 5 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

*Μην αδιαφορείτε, μην oligορείτε, μην ξεχνάτε», καταλήγει η έκκληση στην οποία γίνεται νύξη για αναληψία εκ μέρους των Ελλήνων Πατριαρχών, των πλουσίων εφοπλιστών του Λονδίνου, αλλά και εκ μέρους της Αιγύπτου.*⁶⁴⁵

Μέσα Αυγούστου, ο *Κρητικός Κήρυξ* αναφέρει πως η θανάσιμη απειλή της Ευρώπης από τον βρετανικό αποκλεισμό και από το μπολσεβικικό φάσμα αποσοβήθηκε και συνεχώς καταβάλλονται προσπάθειες για την βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης της Ευρώπης επιτρέποντας την αισιοδοξία για πλήρη αυτάρκεια της ηπείρου.⁶⁴⁶

Τον Αύγουστο, μέσα σε ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες όπου απειλείται η ζωή των απεργών, σημειώνονται συχνές πολυήμερες κινητοποιήσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, με τους τραπεζικούς υπαλλήλους να συμμετέχουν για ακόμη μια φορά.

Στις 21 του μήνα εκδηλώνεται λευκή απεργία στην Τράπεζα Αθηνών, με την συμμετοχή δύο ημέρες αργότερα και των εργαζομένων στις μικρές τράπεζες. Στις 26 Αυγούστου η λευκή παντραπεζική απεργία μετατρέπεται σε μαύρη, και ενώ οι εργαζόμενοι των μεγάλων τραπεζών λήγουν τον αγώνα, οι συνάδελφοι τους στις μικρές τράπεζες συνεχίζουν μέχρι και τις 8 Σεπτεμβρίου με αξιόλογα αποτελέσματα, τα οποία βέβαια σε μικρό χρονικό διάστημα θα εξανεμιστούν και πάλι.⁶⁴⁷

Εν μέσω μιας περιόδου με χαρακτηριστικό της στην πρωτεύουσα τις διαδηλώσεις, τις απεργίες που συχνά εκτός από συλλήψεις, χαρακτηρίζονται από δολοφονίες απεργών, «*η αλήθεια είναι ότι στην Αθήνα έχει διαμορφωθεί μια ατμόσφαιρα παράξενη, όπου θαρρεί κανείς πως ο πληθυσμός δεν παίρνει την Κατοχή στα σοβαρά και δεν λογαριάζει τον κίνδυνο του θανάτου*».⁶⁴⁸

Στις 10 Σεπτεμβρίου 1943, θα δημοσιευτεί ανακοίνωση του Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος που θα απαγορεύει κάθε απεργία ως εχθρική εκδήλωση του πληθυσμού έναντι των Αρχών Κατοχής με την ποινή του θανάτου να επιβάλλεται στους υποκινητές και αρχηγούς. Τον Οκτώβριο μάλιστα απαγορεύονται αδιακρίτως τα πάρτυ με σκληρότατες κυρώσεις για τους παραβάτες.⁶⁴⁹

Εξαιτίας της παραπάνω διαταγής, η τάση για απεργίες υποχώρησε πολύ ειδικά μετά από απεργία που εκδηλώθηκε σε εργοστάσιο γκαζιού στην Αθήνα η οποία καταστάληκε αμέσως, ενώ οι απεργοί στάλθηκαν στο στρατοδικείο το οποίο εξέδωσε τρεις θανατικές καταδίκες και μεγάλες ποινές φυλάκισης.⁶⁵⁰

Από όλα όσα χαρακτηρίζουν τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο, η περίοδος 1943-1944 χαρακτηρίζεται ως «ο Γολγοθάς» του ελληνικού λαού. Έτος βασάνων σωματικών και ψυχικών, απαθλίσωσης και πείνας, η οποία όχι μόνο θα αποδεκατίσει τον πληθυσμό, αλλά και θα εξαντλήσει ανεπανόρθωτα την ελληνική φυλή. Η απαθλίωση και δυστυχία μέγιστου τμήματος του λαού εισέρχεται μετά την κατάρρευση της Ιταλίας σε νέα τραγική και τελειωτική φάση εάν δεν επέλθουν σύντομα ευνοϊκές για τους συμμάχους εξελίξεις ή δραστικά μέτρα της εξόριστης

⁶⁴⁵ «Έκκληση από την πεινασμένη Ελλάδα για τον ελεύθερο Ελληνισμό» (Αθήνα, Αύγουστος 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Α, ΦΑΚ. 10, α.ε.147, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁶⁴⁶ «Ο επισιτισμός της Ευρώπης», *Κρητικός Κήρυξ* (Ηρακλείου), Σάββατο, 14 Αυγούστου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

⁶⁴⁷ Συνοδινός, ό. π., σ. 165-166.

⁶⁴⁸ Θεοτοκάς, ό. π., σσ. 429-430.

⁶⁴⁹ «Ανακοίνωσις αφορώσα την απαγόρευσιν των απεργιών», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 12 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ανακοίνωσις», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 1 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁵⁰ Martin Seckendorf, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό: Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία*, μετάφραση Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σσ. 198.

ελληνικής Κυβέρνησης, αναφέρει έκτακτος Υπάλληλος του Υπουργείου Οικονομικών.

Αξιοσημείωτη είναι η διαφορά που εντοπίζει ανάμεσα στην περίοδο 1941-1942 και 1943-1944 και στον χαρακτηρισμό που αποδίδει στην αιτία της υψηλής θνησιμότητας κατά την πρώτη περίοδο:

«Αυτή η περίοδος «γενικού υποσιτισμού» δύναται να συγκριθεί μόνο με την γνωστή φρικιαστική περίοδο 1941-1942, κατά την οποία οι θάνατοι στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς υπολογίζονταν σε 2.000 περίπου ημερησίως. Με μόνη διαφορά ότι η αιτία των τότε θανάτων, η ασιτία, ήταν γεγονός στιγμιαίο, υποκείμενο σε άμεση θεραπεία με ανάλογα μέτρα, τα οποία άλλωστε ελήφθησαν και δεν πρόσβαλε παρά μόνο ορισμένα πρόσωπα, τους πεθαμένους από ασιτία, στων οποίων τον αριθμό περιορίστηκε. Τώρα όμως η αιτία της επερχόμενης καταστροφής, ο χρόνιος υποσιτισμός, έχει προσβάλει ολόκληρο τον ελληνικό λαό τον οποίο και απειλεί με πλήρη και ανεπανόρθωτη εξουθένωση.

Κατά την περίοδο 1941-1942 πέθαιναν εξαιτίας της παντελούς έλλειψης ψωμιού, όσοι διατρέφονταν σχεδόν και μόνο με αυτό: Οι άποροι, οι οποίοι δεν είχαν κατορθώσει λόγω έλλειψης οικονομικών μέσων να αποθηκεύσουν όσο ακόμη οι τιμές το επέτρεπαν, τις απαραίτητες προμήθειες, ιδίως οσπρίων και ελαίου. Το τρίτο κατοχικό έτος όμως, ουδείς σχεδόν εύπορος ή μη έχει αποθέματα τροφίμων, χωρίς μάλιστα να υπάρχει ελπίδα σχηματισμού τους, λόγω της παντελούς έλλειψης αυτών και των υψηλών τιμών όσων διατίθενται».

Τα αίτια επιδείνωσης της επισιτιστικής κατάστασης είναι πολλαπλά:

α) Η ελάττωση της γεωργικής παραγωγής εξαιτίας της ομαδικής προσχώρησης πολλών νέων γεωργών στα ανταρτικά σώματα, β) η παντελής σχεδόν έλλειψη μεταφορικών μέσων, γ) η συνθηκολόγηση της Ιταλίας, η οποία στέρησε την αγορά από πληθώρα τροφίμων που προμηθευόταν από την γειτονική χώρα ή από τους Ιταλούς στρατιώτες οι οποίοι χωρίς ντροπή πουλούσαν τρόφιμα, είδη ρουχισμού και ιδίως βενζίνη στους δρόμους της πόλης επισκεπτόμενοι ακόμη και πολυκατοικίες των Αθηνών. Με τη συνθηκολόγηση επίσης η Ελλάδα στερήθηκε την κυριότερη θαλάσσια οδό μεταφοράς ειδών από την Γερμανία και την λοιπή Ευρώπη, δ) η ελπίδα για το γρήγορο τέλος του πολέμου μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας που απέτρεψε σχεδόν κάθε Έλληνα από το να προμηθευτεί τα απαραίτητα τρόφιμα για τον χειμώνα όσο οι τιμές ήταν προσιτές και ε) οι δικαιολογημένες αναρχικές ενέργειες βίαιης εισβολής σε καταστήματα και αποθήκες τροφίμων συνεπεία της μήνης του απελπισμένου κόσμου, οι οποίες όμως υπέδειξαν στους κατακτητές τις επιμελώς ως τότε κρυμμένες αποθήκες εμπορευμάτων και επιπλέον νέκρωσαν το εμπόριο προκαλώντας συνεπεία της έλλειψης των ειδών ραγδαία ύψωση τιμών.⁶⁵¹

Ωστόσο, ήδη από τις αρχές φθινοπώρου κατέστη φανερό πως ο επερχόμενος χειμώνας θα αποβεί εκ νέου σκληρός για την Ελλάδα από επισιτιστικής απόψεως, το οποίο ενισχύθηκε από πληροφορίες που παρουσιάζουν την θνησιμότητα εκ των οποίων προκύπτει πως η κατάσταση είναι και πάλι λίαν δυσχερής και εκ νέου αυξημένη. Τα αποθέματα της μαύρης αγοράς έχουν από καιρό εξαντληθεί συνεπεία της αθρόας αυτών προσφοράς μετά τις συμμαχικές νίκες και την επερχόμενη λήξη του πολέμου. Όμως ο νομισματικός πληθωρισμός ο οποίος εντάθηκε κατόπιν νέων

⁶⁵¹ «Προβλέψεις και προτάσεις επί της επισιτιστικής καταστάσεως της Ελλάδος», Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. Π «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε. 119, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

απαιτήσεων των Γερμανών για έξοδα κατοχής επηρέασαν και πάλι τις τιμές, οι οποίες έφτασαν σε τρομακτικά επίπεδα.⁶⁵²

Από τον Σεπτέμβριο του 1943 έως και τον Νοέμβριο του 1944 πραγματοποιούνται μείζονος σημασίας στρατιωτικά γεγονότα: Απόβαση συμμαχικών δυνάμεων στη Νότια Ευρώπη, συνθηκολόγηση της Ιταλίας, πρόοδος των συμμαχικών δυνάμεων, απελευθέρωση της Ελλάδας. Αυτό το χρονικό διάστημα οι Αρχές Κατοχής επιδόθηκαν σε αλόγιστη αρπαγή χρημάτων με συνέπεια η έκδοση χαρτονομίσματος να ανέλθει σε ιλιγγιώδη ποσά. Είναι χαρακτηριστικό ότι κυκλοφόρησε χαρτονόμισμα 5.000.000.000.000.000.000 δραχμών.⁶⁵³

Το βράδυ της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1943 γίνεται γνωστή η είδηση πως η Ιταλία συνθηκολόγησε με τους Συμμάχους. Είχαν προηγηθεί τρεις εβδομάδες διαπραγματεύσεων μεταξύ του στρατάρχη Μπαντόλιο, που ανέτρεψε με πραξικόπημα στη Ρώμη τον Μουσολίνι, και τους Συμμάχους.

Στην Ελλάδα όπου δεν υπάρχουν Γερμανοί, οι Ιταλοί στρατιώτες μαζί με Έλληνες πολίτες γιορτάζουν το τέλος του πολέμου μέσα σε ατμόσφαιρα πανηγυριού. Οι Γερμανοί όμως δεν πιάστηκαν στον ύπνο και ήδη ένα μήνα νωρίτερα είχαν προβλέψει πως η συνθηκολόγηση των Ιταλών ήταν απλώς ζήτημα χρόνου. Μυστική επιχείρηση με την κωδική ονομασία «Αξονας» προέβλεπε τον αφοπλισμό των ιταλικών δυνάμεων στα Βαλκάνια σε περίπτωση που η Ιταλία αποσυρόταν από τον πόλεμο και το πλευρό των Γερμανών.

Μονάδες φασιστών μελανοχιτώνων θα συνεχίζουν να πολεμούν στο πλευρό της Γερμανίας σε μια απέλπιδα προσπάθεια να περισώσουν την Ιταλία από το μίσμα της αποτυχίας, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία των Ιταλών στρατιωτών, αφού πουλήσει οπλισμό σε ανθρώπους της Αντίστασης, θα επιλέξει να απομακρυνθεί με τρένο από την Ελλάδα έχοντας την εσφαλμένη εντύπωση ότι θα επαναπατριστεί. Εντύπωση, που οι Γερμανοί με κάθε τρόπο φρόντισαν να διατηρήσουν ώστε τελικά να τους μεταφέρουν σε στρατόπεδα αιχμαλώτων.

Ωστόσο, στην νησιωτική χώρα (Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Ρόδο, Κεφαλλονιά) πολλές ιταλικές φρουρές θα αντισταθούν στην προσπάθεια των Γερμανών να τους αφοπλίσουν δίνοντας στην Γερμανία την ευκαιρία να διαπράξει ένα από τα πιο απίστευτα εγκλήματα πολέμου των στρατιωτών της στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁶⁵⁴ Η πιο μεγάλη αιματοχυσία έλαβε χώρα στην Κεφαλλονιά (15-26 Σεπτεμβρίου 1943) όπου περίπου 155 Ιταλοί αξιωματικοί και 5.000 υπαξιωματικοί και στρατιώτες της μεραρχίας «Acqui» εκτελέστηκαν από γερμανικό απόσπασμα.⁶⁵⁵

Ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στη Βέρνη τηλεγραφεί αρχές Σεπτεμβρίου πως σύμφωνα με έγκυρες διπλωματικές πηγές η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα αρχές του φθινοπώρου είναι αισθητά καλύτερη. «Ουδείς πλέον λιμοκτονεί». Τα τρόφιμα στην αγορά είναι σε αφθονία, οι τιμές όμως εκείνων που δεν παρέχονται με δελτία και είναι ανεπαρκή είναι εντελώς απρόσιτες. Η γενική ακρίβεια του βίου η οποία συνεχώς επεκτείνεται πλήττει κυρίως την αστική τάξη.

⁶⁵² Σημείωμα του Υφυπουργού των Οικονομικών, Γ. Μαντζαβίνου, (Λονδίνο, 14 Νοεμβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Α, ΦΑΚ. 10, α.ε.23, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁶⁵³ Σμπαρούνης, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, ό. π., σ. 167.

⁶⁵⁴ Mazower, ό. π., σσ. 173-178.

⁶⁵⁵ Ο Mazower κάνει λόγο για 155 αξιωματικούς και 4.750 άνδρες που εκτελέστηκαν στο απόσπασμα, Mazower, ό. π., σ. 176. Στο μνημείο των πεσόντων όμως στην Κεφαλονιά αναγράφεται πως τα θύματα κατά την μάχη είναι: 65 Αξιωματικοί, 1.250 Υπαξιωματικοί και στρατιώτες. Τουφεκισθέντες: 155 Αξιωματικοί, 5.000 Υπαξιωματικοί και στρατιώτες. Απωλεσθέντες εις την θάλασσαν: Υπαξιωματικοί και στρατιώτες 3.000.

Το εθνικό φρόνημα του ελληνικού λαού είναι ακμαίο όσο ποτέ, αλλά η αντικατάσταση του ιταλικού στρατού κατοχής με τον γερμανικό που εγκαινιάζει νέα σειρά δεινών για τον πληθυσμό, όπως και το ενδεχόμενο περαιτέρω επέκτασης της βουλγαρικής κατοχής κρατεί την κοινή γνώμη σε συγκίνηση. Τέλος, η αύξηση του κομμουνισμού συνεχίζεται και η δράση των αντάρτικων σωμάτων είναι «καθαρώς κομμουνιστική».⁶⁵⁶

Οι βρετανικές δυνάμεις που ελέγχουν τα απελευθερωμένα νησιά του Αιγαίου σχεδιάζουν τον επισιτισμό των κατοίκων βάσει ημερήσιου συσσιτίου 2.000 θερμίδων, με είδη διατροφής αποκλειστικά τοπικής παραγωγής. Οι ελλείψεις αναπληρώνονται από τα ιταλικά αποθέματα τροφίμων, ενώ ελάχιστα τρόφιμα φτάνουν από την Μέση Ανατολή. Παρά το γεγονός ότι κατά διαστήματα το συσσίτιο περιορίζεται στις «ιταλικές μερίδες» (750-1.100 θερμίδες), δεν παρουσιάζονται φαινόμενα λιμοκτονίας, καθώς η μαύρη αγορά λειτουργεί συμπληρωματικά.⁶⁵⁷

Η καταστροφή στο κτηνοτροφικό κεφάλαιο της χώρας συνεπεία της εχθρικής κατανάλωσης και της εξ αστίας φθοράς υπολογίζεται σύμφωνα με εξακριβωμένες πληροφορίες στο 80% περίπου του αριθμού των ζώων που υφίσταντο προπολεμικά.

Η καταστροφή και η εξάρθρωση της οικονομίας που προκλήθηκε από την εχθρική λεηλασία και τη συστηματική εγκατάλειψη αυτής στην τύχη της, μείωσε σε βαθμό αληθινά αφάνταστο τους πόρους της χώρας.

Η έλλειψη σποράς, αροτριώντων ζώων, η φθορά των ανεπαρκών ήδη μηχανικών μέσων όπως επίσης και η φυσική εξασθένιση του πληθυσμού μείωσαν την παραγωγή σε τέτοιο σημείο ώστε ο αστικός πληθυσμός της Ελλάδας και το τμήμα του γεωργικού πληθυσμού που παράγει βιομηχανικά και άλλα προϊόντα πλην τροφίμων, εξαρτά την διατροφή του κατά μεγάλο μέρος από τα τρόφιμα που εισάγονται στη χώρα κατά παρέκκλιση του αποκλεισμού.⁶⁵⁸

Την 17^η Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε στο Υπουργείο Επισιτισμού διάσκεψη μεταξύ αντιπροσώπων όλων των επαγγελματικών τάξεων και σωματείων και συντάχθηκε έκκληση προς όλους όσους κατέχουν τρόφιμα να τα διαθέσουν προς πώληση με την απειλή σκληρών κυρώσεων και τον Τσιρονίκο να χαρακτηρίζει την τελευταία απότομη αύξηση των ειδών πρώτης ανάγκης παντελώς αδικαιολόγητη, δυσβάστακτη και τελείως αντεθνική. Ο Ράλλης λαμβάνοντας έκτακτα μέτρα διέταξε συνεχείς έρευνες προς ανακάλυψη τροφίμων, την σύλληψη όσων αποκρύπτουν τρόφιμα και την θέσπιση νόμου που να τιμωρεί τους αισχροκερδείς με βαρύτατες ποινές.⁶⁵⁹

«Ενώ ο Λαός μας πουλάει και το τελευταίο του έπιπλο για να μην πεθάνει της πείνας στην οποία τον καταδίκασε ο απαίσιος κατακτητής [...], σεις πλουτίζετε άνετα εις βάρος του, πουλώνοντας τα εμπορεύματα σε υψηλές και αδικαιολόγητες τιμές ή τα κρύβετε στις αποθήκες σας για να τα πουλήσετε αργότερα σε πλέον μεγαλύτερες τιμές κάτω από την επίσημη προστασία των προδοτικών Κυβερνήσεων Ράλλη κ.λ.π. Έτσι αποτελειώνετε σεις το απαίσιο και δολοφονικό έργο του αφανισμού του Λαού μας που άρχισε ο κατακτητής [...].

⁶⁵⁶ Τηλεγράφημα (Βέρνη, 7 Σεπτεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁵⁷ Σπηλιωτοπούλου-Παπστράτης, ό. π., σ. 435.

⁶⁵⁸ Επιστολή Βαρβαρέσου προς Πρόεδρο Ελληνικής Κυβερνήσεως στο Κάιρο (20 Οκτωβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 25, Υποφ. 7, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁵⁹ «Έκκλησις των εκπροσώπων εμποροβιομηχανικών, επαγγελματικών και εργατικών τάξεων», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 19 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Κάτω από την αδηφάγο μανία του κέρδους, αδικαιολόγητα τις τελευταίες μέρες ανυψώσατε τις τιμές των ειδών σε δυσθεώρητα ύψη και εξαφανίσατε από την αγορά είδη στοιχειωδώς απαραίτητα για την διατροφή του Λαού μας κάνοντας έτσι αβίωτη τη ζωή του.

Σας προειδοποιούμε και γι' αυτό σας καλούμε:

Ν' ανοίξετε τις αποθήκες σας και να θέσετε στη διάθεση του Λαού τα είδη διατροφής που κρύβετε.

Να καθορίσετε τις τιμές τέτοιες των ειδών που να είναι προσιτές στο Λαό μας που υποφέρει.

Να παύσετε το απαταιωνίστικο παιχνίδι της λίρας στο χρηματιστήριο», αναφέρει το Ε.Α.Μ. σε προκήρυξη του προς τους μαυραγορίτες έμπορους και χρηματιστές.⁶⁶⁰

Η περιορισμένη παραγωγή επιτείνει το επισιτιστικό πρόβλημα, ενώ η απαγόρευση μεταφοράς έχει ως αποτέλεσμα τον στεγανό χωρισμό της πρωτεύουσας από τα κέντρα παραγωγής γεγονός που εντείνει την υφιστάμενη κρίση προκαλώντας έλλειψη τροφίμων, τάση συνεχούς ύψωσης των τιμών και αδυναμία του μέγιστου όγκου του πληθυσμού να ικανοποιήσει τις στοιχειώδεις διατροφικές του ανάγκες.

Το γεγονός της επέκτασης των απεργιών σε όλους τους κλάδους των εργαζομένων, καθώς και η οξύτητα και ασυνήθη παράταση τους φανερώνει ένα καθολικό φαινόμενο, η βαθύτερη αιτία του οποίου πρέπει να αναζητηθεί στην ανεπάρκεια τροφίμων και στις απρόσιτες για τον εργαζόμενο κόσμο τιμές.

Η παρατεινόμενη αθλιότητα επιβάλλει απαισιόδοξες προβλέψεις. Υψηλό ποσοστό του λαού όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και στα ορεινά διαμερίσματα της χώρας παλεύει για την ύπαρξη του. Ο υποσιτισμός ιδίως στις μικρές ηλικίες δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για φυματίωση, η επέκταση της οποίας είναι αυτόχρονα τρομακτική. Η εξάντληση λόγω έλλειψης απαραίτητων θρεπτικών ουσιών το τρίτο έτος θέτει σε κίνδυνο μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Στις εργατικές μάζες διαπιστώνονται οργανικές παθήσεις οφειλόμενες στην ανεπάρκεια αναγκαίων θρεπτικών στοιχείων.⁶⁶¹

Τέλη Σεπτεμβρίου ο Ραφαήλ τηλεγραφεί από την Σμύρνη πως η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώθηκε αιφνίδια με τρόπο που εμπνέει πανικό. Οι τιμές αυξάνονται καταπληκτικά και τα είδη εξαφανίζονται από την αγορά. Ο φόβος ότι η παράταση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ιταλία ίσως επιβραδύνει την απελευθέρωση και επαναφέρει νέο χειμώνα πείνας, παραλύει τους πάντες και ψυχολογικά επαυξάνει την κρίση.

Ο Ραφαήλ ενημερώνει πως γίνονται εκκλήσεις για ενίσχυση παροχής από την Αμερική, η οποία είναι πλήρως ενημερωμένη για την απόγνωση που επικρατεί στην Ελλάδα συνεπεία της έλλειψης τροφίμων λόγω της εξάντλησης των λιγοστών ντόπιων αποθεμάτων και της συνεχούς καταστροφής των αποθεμάτων των χωρικών από τους Γερμανούς ως έμμεση καταπολέμηση του πολέμου που διεξάγεται από τους αντάρτες εναντίον τους. Εάν δεν βρεθεί τρόπος άμεσης βοήθειας του ελληνικού λαού κινδυνεύει να βιώσει χειμώνα κατά πολύ τραγικότερου του 1941-1942, προειδοποιεί ο Πρεσβευτής.⁶⁶²

⁶⁶⁰ «Προκήρυξις» (Αθήνα, 18/9/1943), Κ103ε «Μικρά συλλογή περιέχουσα διάφορα έντυπα της Κατοχής (1941-1944)», α.ε. 004, ΓΑΚ-Κεντρική Υπηρεσία.

⁶⁶¹ Επιστολή προς τον Emil Sandstrom, Πρόεδρο της Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων του Δ.ΚΕ.Σ. στην Ελλάδα (Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 1943), Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, Φ 48 (8), φ. 49/18, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁶² Τηλεγράφημα (Σμύρνη, 26 Σεπτεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.),

Την 30^η του μήνα, ο Στρατιωτικός Διοικητής της Ελλάδας με την αιτιολογία πως θέλει να βοηθήσει τον ελληνικό λαό, ιδίως τον εργαζόμενο, απαλλάσσοντας τον από τους κερδοσκόπους τροφίμων τους οποίους αποκαλεί θανάσιμους εχθρούς, ανακοινώνει πως όποιος αποκρύπτει από την αγορά τρόφιμα με σκοπό την κερδοσκοπία θα τιμωρείται με φυλάκιση ή ειρκτή ακόμη με θάνατο με απαγχονισμό.⁶⁶³

Μέσα από την οργιαστική ανατίμηση και την αχαλίνωτη κερδοσκοπία που μετέτρεψαν την αγορά σε φρενοκομείο ξεπροβάλλουν συνεχώς νέες τερατώδεις περιουσίες, νέοι αδηφάγοι και αδίστακτοι πλούσιοι, ενώ χιλιάδες οικογένειες σφαδάζουν στη δυστυχία με την περιορισμένη τροφή τους μόλις να ασφαλίσει από τον θάνατο,⁶⁶⁴ διαβάζουμε στην *Ακρόπολις*.

Σύμφωνα με το Foreign Office είναι πολύ δύσκολο να διατυπωθεί μία ακριβής εικόνα της κατάστασης και διευκρινίζει πως, αν και δεν υπάρχει πρόθεση να παρουσιαστεί η κατάσταση ως βελτιωμένη, πληροφορίες της Σουηδό-Ελβετικής Επιτροπής δεν υποδεικνύουν πως οι τιμές στα τρόφιμα που βρίσκονται εντός των δυνατοτήτων της πλειοψηφίας του πληθυσμού έχουν αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό. Οι κυριότερες αυξήσεις φαίνονται να έχουν σχέση με ότι, υπό τις παρούσες θλιβερές συνθήκες, πρέπει να θεωρούνται ως αγαθά «πολυτελείας» (“luxury” foods).⁶⁶⁵

Όσοι αντιπρόσωποι του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Γενεύη επανέρχονται από την Ελλάδα, είτε λόγω επιπόλαιας ίσως και γραφειοκρατικής αντίληψης των συνθηκών της χώρας, όσο κυρίως προς επίδειξη επιτυχούς προσωπικής δράσης, έχουν την τάση να παριστάνουν την επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας ως αισθητά βελτιωμένη από τον χειμώνα 1941-1942, καταγγέλλει Έλληνας αξιωματούχος από την Βέρνη, προσθέτοντας:

«Εάν η τύχη του ελληνικού λαού απέβαλε ίσως τον εντυπωσιακό χαρακτήρα που είχε κατά τον χειμώνα 1941-1942 δεν έπαψε να είναι σκληρότατη» όπως αποδεικνύουν τα «επεισοδιακά φαινόμενα της πείνας», οι τιμές των τροφίμων και των ειδών πρώτης ανάγκης, η θνησιμότητα.⁶⁶⁶

Ο Τσουδερός αναφέρει σε τηλεγράφημα του προς τους Πρέσβεις της Ελλάδας στο εξωτερικό πως η επισιτιστική κατάσταση της Περιφέρειας Αθηνών

«Ανακοίνωσις», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 1 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Λίγες μέρες αργότερα, η εφημερίδα θα δημοσιεύσει τα ονόματα δύο μεγαλεμπόρων που την 23^η Οκτωβρίου εκτελέστηκαν με δημόσιο απαγχονισμό σε λεωφόρο της Αθήνας λόγω κερδοσκοπίας σε τρόφιμα ζημιώνοντας τον ελληνικό λαό. Συγκεκριμένα, κατακράτησαν 1.200 οκάδες ελαίου με σκοπό να τις μεταβιβάσουν σε έναν μόνο αγοραστή έναντι 70.000 δραχμών, μολονότι κατά τον χρόνο αυτό δεν υπήρχε ούτε σταγόνα ελαίου για την διατροφή του αθηναϊκού πληθυσμού, «Ανακοίνωσις», *Ελεύθερον Βήμα*, Τρίτη, 26 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Η είδηση του απαγχονισμού σχολιάστηκε από την εφημερίδα *Πατρίς* του Πύργου ως οινός άριστος για την εξάλειψη της τυραννίας των αιμοδιγών ανθρωποφάγων, όπως χαρακτηρίζει τους μαυραγορίτες, «Μόνον η θανατική ποινή θα σώση τον ελλην. λαόν», *Πατρίς* (Πύργου), Πέμπτη, 28 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Ένα χρόνο νωρίτερα, η εφημερίδα *Λαρισαϊκός Τύπος* έγραφε πως «όταν πέσουν μερικά μωραί κεφαλαί, ασφαλώς θα πάψει και η μαύρη αγορά και ο φιλοτομαρισμός των κοιλιόδουλων θα εκλείψει», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁶³ «Ανακοίνωσις αφορώσα την καταπολέμησιν της επιζημίας διά τον Λαόν κερδοσκοπίας επί των τροφίμων», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 1 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁶⁴ «Οι κερδοσκόποι», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 7 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁶⁵ Επιστολή (Foreign Office, 25 October 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁶⁶ Επιστολή (Βέρνη, 20 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

χαρακτηρίζεται από μεγάλη έλλειψη βουτύρου, κρέατος και ιχθύων. Λόγω της υπερβολικής τιμής τους τα είδη αυτά θεωρούνται πολυτελείας και ελάχιστο τμήμα του πληθυσμού μπορεί να τα αγοράσει.

Η κατάσταση στις επαρχίες παρουσιάζεται ακόμη χειρότερη καθώς εξαιτίας του αγώνα μεταξύ των ανταρτών και των Γερμανών, οι τελευταίοι καταστρέφουν και πυρπολούν καθημερινά τα τρόφιμα και τις καλλιέργειες των χωρικών, μεγάλο μέρος των οποίων αποσύρεται σε άγονες, ορεινές περιφέρειες. Στις Κυκλάδες, η κατάσταση είναι επίσης τραγική λόγω της απαγόρευσης εκ μέρους της αγγλικής κυβέρνησης της μεταφοράς τροφίμων μέσω πλοιαρίων. Τέλος, στην βουλγαροκρατούμενη Ελλάδα, στην οποία δεν κατέστη δυνατό να παρασχεθεί μέριμνα από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, η πείνα, οι φόνοι και οι διώξεις επιφέρουν την βαθμιαία εξόντωση του ελληνικού πληθυσμού.⁶⁶⁷

Και ο Ράλλης αναφερόμενος στις επαρχίες θα κάνει λόγο για τραγωδία. Αλλά παρουσιάζει το μαρτύριο που υφίσταται η ελληνική επαρχία (συλλήψεις, δολοφονίες, πυρπολήσεις, διαρπαγή προϊόντων) ως έργα του κομμουνισμού. Κακοί Έλληνες χύνουν το αίμα αθώων Ελλήνων,⁶⁶⁸ θα δηλώσει χαρακτηριστικά.

«Αναρχία, χάος, απόγνωση. Οι άνθρωποι δεν βαστάνε πια. Έξω από την ακρίβεια που προμηνύει στέρηση και πείνα, άρχισε και ο τρόμος της βίας και της αρπαγής Ελλήνων απ' τους Έλληνες. Το Ε.Α.Μ. κατάφερε να γίνει ο τρόμος και ο φόβος της Ελλάδας. Οι εχθροί αφορμή ζητούσανε για να σφίξουνε τις αλυσίδες», γράφει η Αντωνοπούλου στις 19 Οκτωβρίου, ενώ τις μέρες που θα ακολουθήσουν θα κάνει λόγο για εγκληματική αδελφοκτονία, αδελφοκτόνο αγώνα.

«Στην ύπαιθρο τα αντάρτικα σώματα χτυπιούνται αναμεταξύ τους. Στις πόλεις και στην πρωτεύουσα οι οργανώσεις κυνηγάνε η μια την άλλη. Το σώμα της Ελλάδας γέμισε πληγές. Ο πόλεμος ενάντια στους εχθρούς ήταν ιερός. Η αντίσταση στην πείνα και στην δύναμη της κατοχής ήταν μεγαλόπρεπη, γενναία και ωραία. Η Ελλάδα αντίκρισε παλικάρισμα την πείνα. Ο εμφύλιος σπαραγμός της, είναι έγκλημα που την ντροπιάζει.

Αυτόν τον τελευταίο καιρό, οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να πιστέψουμε πως είναι στ' αλήθεια χωρισμένοι ανά δύο. Στους καλούς και στους κακούς. Και η Ελλάδα όλο και πιο βαθειά βουλιάζει στις δυστυχίες το χάος».

Υπό αυτές τις συνθήκες κυριαρχεί η απόγνωση και η απελπισία με ελάχιστες αναλαμπές ελπίδας. *«Και μέσα στην εθνική αυτή συμφορά, αναρωτιέται η Ελλάδα γιατί δεν ακούγεται η φωνή της Εκκλησίας. Γιατί ο Αρχιεπίσκοπος σιωπά για τον εμφύλιο σπαραγμό;».*⁶⁶⁹

Η αντάρτικη δράση προβάλλεται από την Ακρόπολις ως αντάρτικη μάλιστα που πλήττει την επαρχία. Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι αντάρτικες αυτές ομάδες, αν και αρέσκονται να διακηρύσσουν πως διενεργούν απελευθερωτικό αγώνα, επιβάλλουν την δύναμη των όπλων στους ανίσχυρους αγροτικούς πληθυσμούς με αποτέλεσμα την απονέκρωση της υπαίθρου. Τα απαίσια γεγονότα (δολοφονίες και σφαγές, αρπαγές ειδών, ληστείες τραπεζών) αποδεικνύουν πως υπό το προσωπείο του πατριωτικού αγώνα, ο οποίος ελάχιστα ενοχλεί τις στρατιωτικές ενέργειες των Αρχών

⁶⁶⁷ Τηλεγράφημα (9 Νοεμβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. Π «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁶⁶⁸ «Διά να ζήσει ο τόπος», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 26 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁶⁹ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 178, 180-181, 204, 221, 252.

Κατοχής, οι κομμουνιστικές ομάδες οργανώνονται με αποκλειστικό σκοπό την βίαιη κατάληψη της εξουσίας για την επιβολή του «κόκκινου παραδείσου» στην Ελλάδα.⁶⁷⁰

Η εφημερίδα *Καθημερινή* αναφέρεται σε τρομοκρατική δράση ολίγων ενόπλων κομμουνιστών και οπαδών του Ε.Α.Μ. με σκοπό να εκφοβίσουν τον λαό. Σύμφωνα με την εφημερίδα, τους τελευταίους μήνες η χώρα οδηγείται σε εμφύλιο σπαραγμό από ανεύθυνες οργανώσεις και παρακινεί τους σωφρονέστερους να επέμβουν ώστε να σταματήσει ο αλληλοσπαραγμός. Σε πλαίσιο διαβάζουμε:

- *Πρέπει να σταματήσωμεν τας εχθροπραξίας που ήρχισαν μεταξύ Ελλήνων και Ελλήνων.*
- *Αλλοίμονον αν η αλληλοκτονία αυτή συνεχισθή.*
- *Υπεράνω όλων των αντιθέσεων πρέπει να σταθή το έθνος.*
- *Και διά να ζήση η Ελλάς ως έθνος πρέπει να κτυπηθή ο υποθαλπόμενος εμφύλιος πόλεμος [...]*
- *Πρέπει να αφυπνίσωμεν ο ένας τον άλλον.*⁶⁷¹

Με την έξαρση της αντιστασιακής δραστηριότητας, η διανομή βοήθειας συνδέεται πολιτικά με την καταστολή του αντάρτικου,⁶⁷² και δημιουργούνται προβλήματα στον επισιτισμό του πληθυσμού εξαιτίας των μεθόδων που επιστρατεύουν οι κατοχικές δυνάμεις για αντίποινα: πυρπολήσεις χωριών,⁶⁷³ «απαγορεύσεις διανομής τροφίμων με αποτέλεσμα την εξάπλωση της πείνας σε όλες σχεδόν τις περιοχές της Ελλάδας»⁶⁷⁴ ή αποκλεισμό ορισμένων περιοχών, περιορισμοί διανομών, αυστηρό έλεγχο των αποστολών, επεμβάσεις στο έργο της Επιτροπής Διαχείρισης (υποδείξεις, απαιτήσεις, ενίοτε συλλήψεις και φυλακίσεις σε μέλη των Επιτροπών με την κατηγορία της μη συμμόρφωσης ακόμη και της υπόθαλψης ανταρτών), δυσχέρειες χορήγησης αδειών ταξιδιών στους Επιθεωρητές.

Το κατεξοχήν λοιπόν δυσχερές έργο των αποστολών και διανομών τροφίμων στην ύπαιθρο Ελλάδα υπό τις συνθήκες τις οποίες τελεί την τελευταία διετία η χώρα κατέστη δυσχερέστατο και πολλές φορές παρακωλύθηκε από τις Ιταλικές Αρχές Κατοχής με την δικαιολογία της αποτροπής διαφυγής μέρους των τροφίμων προς τους αντάρτες, αλλά και συνεπεία πυρπολήσεων πόλεων και χωριών, διώξεων και εκτοπισμών. Είναι αλήθεια πως οι σχέσεις των Ιταλικών Αρχών με την Υπηρεσία Επαρχιών χαρακτηριζόταν από πνεύμα δυσπιστίας γι' αυτό και με κάθε ευκαιρία παρέμβαλλαν εμπόδια στο έργο των διανομών γεγονός που το δυσχέραине στο μέγιστο με συνέπεια την πλήρη απαθλίωση των απόρων των Επαρχιών και την καταδίκη μεγάλου μέρους αυτών σε θάνατο από πείνα.

Πλην των αλεύρων αποστέλλονται στις επαρχίες και άλλα είδη τροφίμων, κυρίως όσπρια και πλιγούρι, ενίοτε δε μακαρόνια και σούπες προοριζόμενα κυρίως για τις Εστίες των Λαϊκών Συσσιτίων που λειτουργούν κυρίως στις πόλεις. Σε ελάχιστα, εξαιρετικά πτωχά χωριά επιτρέπεται η λειτουργία συσσιτίων και τούτο προς αποφυγή δημιουργίας αργόσχολων και κηφήνων δεδομένου ότι οι συνθήκες

⁶⁷⁰ «Το έργον των ανταρτών», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 29 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁷¹ *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 26 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Πρέπει να τεθή τέρμα εις την τρομοκρατικήν δράσιν των», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 28 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ας επικρατήση η φρόνησις», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 1 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁷² Σκαλιδάκης, ό. π., σ. 55.

⁶⁷³ Βλ. παρακάτω για τον εμπρησμό του χωριού Κομμένο Άρτης.

⁶⁷⁴ Eberhard Rondholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», στο Χ. Φλάϊσερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936- '44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση. Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 242.

διαβίωσης σε αυτά είναι οπωσδήποτε καλύτερες των πόλεων. Τρόφιμα και άλευρα χορηγούνται επίσης στους κρατούμενους των φυλακών και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Μάλιστα, χωρίς την βοήθεια σε τρόφιμα της Επιτροπής Διαχείρισεως δύναται να λεχθεί ότι η πλειοψηφία των κρατουμένων *«θα είχε αποθάνει εκ πείνης»*.

Από τον Απρίλιο του 1943 οι αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού στην Ήπειρο, μία από τις πιο άγονες περιοχές της Ελλάδας (όπως οι Κυκλάδες) που συντηρούνταν με εισαγωγές, κυρίως αραβόσιτου, από το εξωτερικό, διακόπηκαν ξανά. Η επικρατούσα κατάσταση από τον Ερυθρό Σταυρό περιγράφεται ως κρίσιμη με δεκάδες πυρπολούμενα χωριά, δεκάδες χιλιάδες άστεγους και εκτοπισμένους και με πολλές λεηλασίες, αρπαγές και φόνους από Αλβανούς, οι οποίοι είχαν εξοπλιστεί από τους Ιταλούς, σύμφωνα με την έκθεση του Οργανισμού, ο οποίος θεωρεί επιβεβλημένη την άμεση ενίσχυση του πληθυσμού πριν την έλευση του χειμώνα, οπότε διακόπτεται η συγκοινωνία για 3-4 μήνες.⁶⁷⁵

Το τρίμηνο Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1943 οι μετεωρολογικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές για την κανονική σπορά των σιτηρών και την ανάπτυξη των πρώιμων καλλιεργειών, ωστόσο η απόδοση της παραγωγής του 1943 θεωρείται γενικά πενιχρή. Επίσης, η κατάσταση της νομαδικής και οικόσιτης κτηνοτροφίας από υγιεινής απόψεως και απόψεως διατροφής εξελίχθηκε μάλλον ομαλά, όμως η αλιεία διενεργήθηκε σε λίαν περιορισμένη κλίμακα.

Η βιομηχανική κίνηση ήταν ασήμαντη με την ανεργία να κυριαρχεί. Εν τούτοις, υφίστατο σε περιορισμένη κλίμακα εξαιτίας της απασχόλησης πολλών εργατικών χεριών σε έργα των αρχών κατοχής, σε αγροτικές εργασίες, μεταφορές και μεταπρατισμό.

Το εξωτερικό εμπόριο στο σύνολό του εμφάνισε νέα μείωση και περιορίστηκε ακόμη περισσότερο συνεπεία της νέας σοβαρότατης ανόδου και αστάθειας των τιμών, της έντασης των δυσχερειών στις μεταφορές. Στις περισσότερες δε επαρχιακές αγορές διεξάγεται κατά το πρωτόγονο σύστημα της ανταλλαγής είδους με είδος. Η εισαγωγική κίνηση κατά το 1943 από απόψεως ποσότητας υπήρξε ανώτερη του 1942 κατά 13% περίπου γεγονός που οφείλεται κυρίως σε σειρά εισαχθεισών ποσοτήτων από Γερμανία (ορυκτά, χημικά, φαρμακευτικά είδη, μέταλλα, ζάχαρη, γεωργικά προϊόντα), Αμερική (είδη διατροφής που αποστέλλονται μέσω του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού), Ουγγαρία (γεωργικά προϊόντα), Ρουμανία (ορυκτά και γεωργικά προϊόντα), Ιταλία (ορυκτά, χημικά, γεωργικά και φαρμακευτικά προϊόντα), Βουλγαρία (γεωργικά προϊόντα και ορυκτά), Τουρκία (προϊόντα κηπουρικής και γεωργικά προϊόντα) και Σουηδία.

Οι συγκοινωνιακές ανάγκες εξυπηρετήθηκαν πλημμελώς. Οι ναύλοι και τα κόμιστρα αυξήθηκαν εκ νέου σε υπέρογκο βαθμό.

Οι τιμές των τροφίμων και γενικά των ειδών πρώτης ανάγκης συνέχισαν και μάλιστα αλματωδώς την ανιούσα με την δημοσιονομική κατάσταση της χώρας να αποβαίνει καθημερινά περισσότερο χαώδης.⁶⁷⁶

Τον Οκτώβριο του 1943, το Βερολίνο εκτιμά πως εξαιτίας της ευνοϊκής έκβασης της παραγωγής σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες, αναμένεται βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης. Και ενώ υποστηρίζεται πως στην Γερμανία η μερίδα

⁶⁷⁵ «Επιτροπή Διαχείρισεως Αποστολών Τροφίμων της εν Ελλάδι αντιπροσωπείας του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Έκθεσις Πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1942 μέχρι 31^{ης} Αυγούστου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

⁶⁷⁶ «Οικονομική Ανασκόπησης Εσωτερικού. Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1943», Τμήμα Οικονομικών Μελετών Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Απρίλιος 1944, Α1Σ32Υ1Φ28, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

του άρτου αυξήθηκε, επισημαίνεται πως στην Ρωσία κυριαρχεί η πείνα ενώ και στην Αγγλία η κατάσταση δεν είναι ρόδινη.⁶⁷⁷

Τον ίδιο μήνα, ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, Cournoisier, διεκτραγωδεί στον Υπουργό Οικονομικών της Αιγύπτου την ολοκληρωτικά δεινή θέση της Ελλάδας από απόψεως τροφοδοσίας και την απελπιστική θέση στην οποία βρίσκεται ειδικότερα ο πληθυσμός των Κυκλάδων και των νήσων του Αιγαίου. Ο Cournoisier βεβαίωσε τον Υπουργό ότι από προσωπικής αντίληψης γνωρίζει την παντελή έλλειψη τροφίμων στα νησιά του Αιγαίου και του έδειξε φωτογραφίες του Οργανισμού που αποδεικνύουν τα αποτελέσματα της πείνας και της ένδειας στην Ελλάδα. Ο Υπουργός συγκινημένος υποσχέθηκε ότι θα πράξει ότι μπορεί ώστε να πείσει την αιγυπτιακή Κυβέρνηση να επιτρέψει την εξαγωγή μέγιστου δυνατού ποσού τροφίμων στην Ελλάδα. Δήλωσε μάλιστα χαρακτηριστικά ότι «*κατ' αυτόν θα έδει οι Αιγύπτιοι να φθάσωσι μέχρι στερήσεως τροφής ίνα θρέψωσι τους αδελφούς Έλληνες*».⁶⁷⁸

Οι προμήθειες τροφίμων στην Αθήνα είναι ιδιαίτερα ακανόνιστες το 1943. Προς το τέλος του Οκτώβρη μόνο ασήμαντες ποσότητες μεταφέρθηκαν κυρίως συνεπεία δυσκολιών στην επικοινωνία, αλλά και λόγω διαταραχών, της αντιστασιακής δραστηριότητας και του αυξανόμενου πληθωρισμού. Η αποτυχία των μέτρων που λαμβάνονται από τις αρχές προκειμένου να ρυθμιστεί το έχει επίσης παίξει ρόλο. Για τους ίδιους λόγους, υπήρξαν επίσης δυσκολίες σε πολλές περιοχές της χώρας.

Η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού έχει βελτιωθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια του 1943, σύμφωνα με τις εκθέσεις του Fischer, αντιπρόσωπου του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα. Επαρκείς αποδείξεις περί αυτού παρέχονται μέσω πληροφοριών σχετικά με την μείωση της θνησιμότητας στα παιδιά και τους φυλακισμένους. Τα αποτελέσματα του υποσιτισμού κατά τη διάρκεια του χειμώνα του 1941-1942, ωστόσο, εξακολουθούν να είναι αισθητά και η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού δεν μπορεί ακόμη να θεωρηθεί φυσιολογική. Ο αριθμός των κρουσμάτων ελονοσίας αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια του 1942. Χάρη όμως στις αποστολές ιατρικών εφοδίων αποφεύχθηκε η περαιτέρω αύξηση το 1943 και σε ορισμένα μέρη της Ελλάδας η κατάσταση βελτιώθηκε. Ωστόσο, η φυματίωση έχει διαδοθεί πολύ στην διάρκεια του 1943 και απαιτούνται μεγάλες προσπάθειες για την καταπολέμηση της.⁶⁷⁹

Σε υπόμνημα του όμως την 1^η Οκτωβρίου 1943 προς τον Αρχηγό της Αποστολής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών επισημαίνει πως «η κατάσταση της υγείας του λαού της Ελλάδας είναι αληθώς αξιοθρήνητη. Ο έσχατος υποσιτισμός που διαρκεί ήδη τρία ολόκληρα χρόνια, υπονόμωσε όχι μόνο την υγεία των παιδιών, αλλά και των ενηλίκων. Η φυματίωση, η ελονοσία, τα έλκη στομάχου, η νευρασθένεια λυμαίνονται όλες τις τάξεις και όλες τις ηλικίες. Εάν δεν ληφθούν εγκαίρως σύντομα μέτρα η Ελλάδα θα μεταβληθεί κατά τον προσεχή χειμερινή περίοδο σε μία χώρα του πόνου».⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ «Η επισιτιστική κατάσταση της Ευρώπης», *Πατρίς* (Πύργου), Κυριακή, 3 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁷⁸ «3^{ον} Σημείωμα διά Κύριον Πρόεδρον Κυβερνήσεως επί ανεφοδιασμού Ελλάδος» (Κάιρο, 12 Οκτωβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁶⁷⁹ «Aide-Memoire» (30 Νοεμβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 95, 96, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁶⁸⁰ Κουκουλές, ό. π., σσ. 100-101.

Σε συνεδρίαση του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου της Τράπεζας της Ελλάδας την 18^η Οκτωβρίου, διαπιστώθηκε πως:

α) Η οικονομική κατάσταση της χώρας βρίσκεται σε τέτοιο σημείο κατάρτησης και απαθλίωσης, κυρίως από επισιτιστικής και νομισματικής απόψεως, ώστε η προοπτική για το άμεσο μέλλον και δη για τους προσεχείς μήνες του χειμώνα να είναι ζοφερή και τραγική από απόψεως στοιχειώδους διατροφής και αρμονικής συμβιώσεως των διαφόρων κοινωνικών τάξεων.

β) Η επισιτιστική κατάσταση της χώρας βρίσκεται στη χειρότερη καμπή της εξέλιξης της καθώς καθημερινά γίνονται διαρρήξεις καταστημάτων τροφίμων και διαρπαγές, εκδηλώσεις που αποτελούν το προστάδιο πλήρους κοινωνικής αναρχίας.

γ) Από νομισματικής απόψεως η χώρα βρίσκεται στη χειρότερη θέση από όλες τις κατεχόμενες χώρες. Σε καμία άλλη χώρα τα επιβληθέντα από τις Αρχές Κατοχής βάρη δεν ανήλθαν σε τέτοια ύψη, λαμβανομένης υπόψη της μικρής και ελαττωμένης οικονομικής δυνατότητας της Ελλάδας. Η διαφορά προς τις άλλες χώρες είναι τόσο κολοσσιαία ώστε να παραμένει ανεξήγητη αυτή η μεταχείριση της Ελλάδας. Το αποτέλεσμα ήταν ότι επιβλήθηκε στην Ελλάδα να καλύψει τις βαρείες αυτές υποχρεώσεις διά του πληθωρισμού με όλες τις γνωστές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες (όπως συνεχή αύξηση των τιμών και των τροφίμων).

Τα μόνα μέσα που μπορούν να βελτιώσουν την οικονομική κατάσταση της χώρας είναι η εξεύρεση τροφίμων και η περαιτέρω ανακοπή ή τουλάχιστον ο σημαντικός περιορισμός του πληθωρισμού. Σημαντική είναι η τοποθέτηση του Συμβουλίου της Τράπεζας της Ελλάδας πως η αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος εξαρτάται κυρίως από τις Γερμανικές Αρχές τονίζοντας πως πρέπει πρωτίστως να επιδιωχθεί ο περιορισμός των αξιώσεων τους καθώς ακόμη και μετά την αποχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων εξακολουθούν αυξανόμενες. Το Συμβούλιο προτείνει για την λύση του επισιτιστικού προβλήματος την άρση των απαγορεύσεων μεταφοράς τροφίμων ώστε η πρωτεύουσα να παύσει να θεωρείται «πολιορκημένη και αποκλεισμένη πόλη», την αύξηση των εισαγωγών τροφίμων από την Γερμανία και τις γειτονικές χώρες και την αύξηση της ποσότητας των τροφίμων που αποστέλλει ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός.⁶⁸¹

Το σημαντικότερο σημείο της έκθεσης της Τράπεζας είναι το δεύτερο που κάνει λόγο για κοινωνική αναρχία εξαιτίας των πολλών διαρρήξεων σε καταστήματα και αποθήκες τροφίμων καθώς αποτυπώνει τον μεγάλο πανικό σχετικά με τα τρόφιμα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε που τη χρονική περίοδο που εντείνονται οι επιθέσεις του ΕΑΜ στα κρυμμένα αποθέματα τροφίμων, γεγονότα που ισοδυναμούν με την εντονότερη αντεπίθεση της αντίστασης κατά του συστήματος της μαύρης αγοράς, η κατοχική κυβέρνηση υιοθετούσε σκληρά μέτρα εναντίον των μαυραγοριτών απειλώντας με σκληρές ποινές, ακόμη και με εκτέλεση. Στην πιο γενική της έννοια, αντίσταση ήταν η δημιουργία εναλλακτικών οικονομικών διαδικασιών παραγωγής και κατανομής έξω από τη σφαίρα των κατοχικών αρχών.⁶⁸²

Την 29^η Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε υπό την Προεδρία του Αρχιεπισκόπου σύσκεψη για την επισιτιστική κατάσταση της χώρας, κατά την οποία διαπιστώθηκε:

1. Η επισιτιστική κατάσταση του λαού τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και σε πολλά διαμερίσματα της χώρας είναι δύσκολη και

⁶⁸¹ «Επί της νομισματικής και επισιτιστικής καταστάσεως της Ελλάδος» (Αθήνα, 25 Οκτωβρίου 1943), Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 46 (58), ΦΑΚ. 46/1, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας. Βλ. το τηλεγράφημα του Βρετανού Πρέσβη στο Κάιρο Leeper στον Eden (Φεβρουάριος 1944), Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 481.

⁶⁸² Θωμαδάκης, ό. π., σ. 139, 141.

προβλέπεται να αποβεί ακόμη δυσκολότερη κατά τον επικείμενο χειμώνα.

2. Τα αίτια στα οποία οφείλεται είναι: α) η κερδοσκοπική διάθεση ανάληπτων ατόμων που αδιαφορούν για τους συνανθρώπους τους, β) η έλλειψη των μέσων μεταφοράς, γ) η δέσμευση σημαντικών ποσοτήτων τροφίμων και βασικών ειδών πρώτης ανάγκης, δ) λόγω των πολεμικών αιτίων καθίσταται αδύνατη η μεταφορά τροφίμων από την Βόρεια Ελλάδα, τα νησιά και τις παραγωγικές χώρες.⁶⁸³

Ο άρτος και τα όπλα αποτελούν την απαραίτητη προϋπόθεση για την διεξαγωγή του πολέμου, θα δηλώσει στην εορτή της συγκομιδής ο Υφυπουργός Προπαγάνδας του Ράιχ, Μπάκκε. Όπως οι Γερμανοί αγρότες φροντίζουν για τον άρτο, έτσι οι Γερμανοί εργάτες φροντίζουν για τα όπλα.⁶⁸⁴

Τέλη Οκτωβρίου ο Τσιρονίκος θίγει το ζήτημα της απότομης ανύψωσης των τιμών δηλώνοντας πως αιφνίδια, χωρίς να μεσολαβήσει κανένα απολύτως γεγονός, εκδηλώθηκε από την 22^α Σεπτεμβρίου στην αγορά χρυσού και το Χρηματιστήριο μια κερδοσκοπική επίθεση, όχι συμπτωματική, αλλά οργανωμένη, με αποτέλεσμα την εκδήλωση ενός υψωτικού πανικού εντονότερου του περσινού φθινοπώρου. Οι βιομήχανοι και έμποροι απέδωσαν το φαινόμενο στην αλματική ανατίμηση του χρυσού, ενώ οι κερδοσκόποι του χρυσού και του Χρηματιστηρίου στην ανατίμηση των εμπορευμάτων σχηματίζοντας έναν φαύλο κύκλο απόδοσης ευθυνών.

Η *Καθημερινή* σχολιάζει πως πρόκειται για εγκληματικό κύκλο που απειλεί να πνίξει τον φτωχό και τίμιο βιοπαλαιστή του οποίου οι ελάχιστες δραχμές που κερδίζει ημερησίως δεν αρκούν ούτε για την αγορά ενός είδους διατροφής την ημέρα.

Σύμφωνα με τον Υπουργό Οικονομικών, υπεύθυνοι για τον προκληθέντα πανικό είναι οι έμποροι, από τον οποίο επωφελούνται ανυψώνοντας τις τιμές κατά 2.000 φορές περισσότερο από τις προπολεμικές σπεύδοντας να επενδύσουν τα κέρδη τους σε χρυσό. Ο Τσιρονίκος θα δηλώσει χαρακτηριστικά πως η υπομονή της Κυβέρνησης έχει εξαντληθεί και πως το Υπουργικό Συμβούλιο προχώρησε στην θέσπιση μιας σειράς νόμων για την αντιμετώπιση της κατάστασης.

Η *Καθημερινή* γράφει ότι ο ελληνικός λαός παρακολουθεί με ζοηρό ενδιαφέρον την κυβερνητική προσπάθεια για την αντιμετώπιση της οξείας οικονομικής κρίσης με την ελπίδα με τα προσεχή μέτρα θα εξασφαλιστεί η στοιχειώδης συντήρηση του. Διότι σήμερα ένα και μόνο υπέρτατο καθήκον προέχει: Η συντήρηση του.⁶⁸⁵

*«Ο χειμώνας, τρίτος χειμώνας, έρχεται. Το Κρύο, φοβερίζει πάλι πλούσιους και φτωχούς. Η Πείνα, απλώνει πάλι τον ίσκιο της. οι στερήσεις κάνουν τον άνθρωπο να τρέμει. Όλα μαζί γίνονται ένα φάντασμα που κυνηγάει μέρα και νύχτα τους ανθρώπους κι ο τρόμος ζωγραφίζεται μες στην ανήσυχη ματιά τους. τα νεύρα τεντώνονται. Η υπομονή και η αντοχή σώνονται».*⁶⁸⁶

Σύμφωνα με την Αντωνοπούλου, «όσο ανεβαίνουν οι αριθμοί, τόσο κατεβαίνει η αξία της δραχμής, τόσο ξεπέφτει μαζί της και κάθε ανθρώπινη αξία». Οι δυσμένειες επηρεάζουν όλους: ανάμεσα στους μεγάλους η αγωνία του σήμερα κι

⁶⁸³ «Η μεγάλη σύσκεψις διά το επισιτιστικόν πρόβλημα», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 6 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁸⁴ «Η οριστική λύσις του ευρωπαϊκού ζητήματος», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 26 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁸⁵ «Σοβαράι δηλώσεις του Υπουργού των Οικονομικών διά την απότομον ύψωσιν των τιμών ειδών διατροφής», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 5 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το υπέρτατο καθήκον», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 27 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁶⁸⁶ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 176-177.

ακόμα πιο πολύ του αύριο απλώνεται, σφίγγει το νου και την ψυχή και δεν συλλογίζονται παρά την βιοπάλη. Οι νέοι χαρακτηρίζονται από δυσπιστία και ανησυχίες πεπεισμένοι πως οι σκληρές δοκιμασίες τους ωριμάσανε απότομα. Στα παιδιά, το κακό είναι πιο βαθύ. Πνίγονται στα σπίτια τους από τον αέρα της στέρησης και της δυστυχίας, με την χαρά να απουσιάζει από την παιδική ψυχή. Και ξεφεύγουν στους δρόμους με τα πολύ φτωχά παιδιά να βγάζουν το ψωμί τους δουλεύοντας σέρνοντας καροτσάκια της μεταφοράς, πουλώντας σπέρτα και τσιγάρα, καραμέλες. Ποτέ δεν ήταν οι δρόμοι τόσο γεμάτοι από παιδιά.⁶⁸⁷

Αρχές Νοεμβρίου, δημοσιεύονται δηλώσεις του τέως Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών και νυν Γερουσιαστή, Χούβερ, σχετικά με την ανάγκη αποστολής τροφίμων στις κατεχόμενες χώρες. Την 11^η του ίδιου μήνα στη Βουλή των Κοινοτήτων διεξάχθηκε επίσης συζήτηση για τα μέτρα τα οποία θα έπρεπε να ληφθούν για τους πεινασμένους πληθυσμούς των υπό γερμανική κατοχή περιοχών. Πλείστοι βουλευτές ζήτησαν χαλάρωση του αποκλεισμού και αποστολή τροφίμων στις περιοχές αυτές. Ωστόσο, ο κοινοβουλευτικός Υφυπουργός του Οικονομικού Πολέμου, Φουτ, δήλωσε ότι δεν υφίσταται λόγος να τροποποιήσει η Κυβέρνηση τις απόψεις της.

Άσχετα με την εντύπωση που προκάλεσαν οι απόψεις αυτές στην ελληνική κοινωνία, η οποία με αγωνία παρακολουθεί τις εξελίξεις, αποδεικνύουν ότι τέθηκε εκ νέου υπό εξέταση η τραγική επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα, όπου ο πληθυσμός εξακολουθεί να αποδεκατίζεται από τον υποσιτισμό και μεγάλο μέρος αυτού από την πείνα, βρισκόμενος σε κατάσταση πλήρους εξάντλησης και ημιθανής.

Μένει μόνο να αναγνωρίσουν οι Σύμμαχοι πως ο πόλεμος δεν θα χαθεί αν σταλούν τρόφιμα στην Ελλάδα,⁶⁸⁸ αναφέρει ο Διευθυντής της εταιρείας Turk-Ellas.

Ωστόσο, ο Άγγλος Υφυπουργός δεν περιορίστηκε μόνο στις παραπάνω δηλώσεις, αλλά επεσήμανε πως το να κρατηθούν εν ζωή οι κάτοικοι, ακόμη δε και τα τέκνα, κατεχόμενης χώρας, είναι τρόπος παροχής βοήθειας στους Γερμανούς και αυτό είναι ένα σκληρό επιχείρημα κατά της παροχής αρωγής.

Επειδή η θνησιμότητα στην Αθήνα ήταν οκταπλάσια της συνηθισμένης, επιτρέψαμε στη Σουηδία, Τουρκία και Καναδά να στείλουν τρόφιμα στην Ελλάδα. Βοηθήσαμε τους Γερμανούς κρατώντας στη ζωή άτομα των οποίων την εργασία έκτοτε χρησιμοποίησαν. Οι Γερμανοί, πρόσθεσε, έχουν ήδη ανάγκη των εργατικών χεριών της Ελλάδας. Η εργασία αυτή είναι διαθέσιμη στον εχθρό ένεκα των τροφίμων, των κατόπιν αδείας μας, διελθόντων του αποκλεισμού.

Οι παραπάνω δηλώσεις θεωρήθηκαν ενδεικτικές του λανθασμένου τρόπου με τον οποίο σκέπτεται το Υπουργείο Οικονομικού Πολέμου σχετικά με την διατήρηση του αποκλεισμού και προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις που εκφράστηκαν μέσω του αγγλικού Τύπου:

Ουδέποτε συμβαίνει να αντιληφθεί ο Foot ότι οι Σύμμαχοι ενδιαφέρονται για την δύναμη και την υγεία των θυμάτων της Γερμανίας. Θεωρεί τους λιμοκτονούντες Έλληνες όχι ως συμμάχους, αλλά ως ενδεχόμενη ενίσχυση της γερμανικής παραγωγής. Το φυσικό πόρισμα του επιχειρήματος αυτού είναι ότι η πραγματική

⁶⁸⁷ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 175.

⁶⁸⁸ «Επισιτισμός Ελλάδας» (Νοέμβριος 1943). Επιστολή του Διευθυντή της εταιρείας Turk-Ellas προς τον Έλληνα Πρέσβη στην Τουρκία, Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Α, ΦΑΚ. 11, α.ε.132, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ. και Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

εξυπηρέτηση την οποία μπορούμε να παράσχουμε στους Έλληνες είναι να τους κάνουμε να πεθάνουν της πείνας.⁶⁸⁹

Ο Γεώργιος Εξηγτάρης, πρώην μέλος του ελληνικού Υπουργικού Συμβουλίου, θα επιβεβαιώσει τέλη Νοεμβρίου σε ραδιοφωνική εκπομπή του B.B.C. πως έχοντας αποδράσει από την Ελλάδα πριν τρεις μήνες, το γεγονός ότι η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα αποβαίνει χειρότερη καθημερινά.

«Τουλάχιστον ο μισός πληθυσμός δεν έχει γευτεί κρέας ή ψάρι για δύο χρόνια το λιγότερο. Σε πλούσια προάστια των Αθηνών και Πειραιώς αντίκρισα μιζέρια και λιμοκτονία (starvation) στην πιο απελπισμένη και άθλια μορφή τους. Στην διάρκεια των φριχτών μηνών του παρελθόντος χειμώνα όσοι από εμάς κατόρθωναν να έχουν ένα γεύμα την μέρα, αισθανόμασταν ντροπή όταν αντικρίζαμε στους δρόμους της Αθήνας τα ωχρά πρόσωπα των συμπολιτών μας».

Η ακόλουθη τοποθέτησή του έχει ιδιαίτερη σημασία:

«Ήξεραν, όπως κι εγώ, πως η έλλειψη τροφίμων προκλήθηκε μερικώς από τον αποκλεισμό των Συμμάχων, αλλά ποτέ όλους αυτούς τους μήνες δεν άκουσα ούτε ένα παράπονο.

Ο εχθρός κατάστρεψε ολόκληρη την οικονομία και της κοινωνική ζωή της χώρας μου. Δεν είναι πλούσια χώρα. Λιγότερο από το ένα πέμπτο της γης μπορεί να καλλιεργηθεί. Πριν τον πόλεμο η Ελλάδα εισήγαγε περισσότερο από το ένα τρίτο των τροφίμων της. Αυτή την χρονιά υπήρξε ξηρασία και ο εχθρός κατάστρεψε με φωτιά τις καλλιέργειες διακοσίων χωριών ως αντίποινα για τις αντιστασιακές ενέργειες.

Και ακόμη χειρότερος είναι ο πληθωρισμός. Οι Γερμανοί απαιτούν η Ελλάδα να πληρώσει τα έξοδα κατοχής. Μόλις πρόσφατα απαίτησαν από την ψευδοκυβέρνηση να πληρώσει αμέσως 300 δισεκατομμύρια δραχμές. Ο μόνος τρόπος για να αποδοθούν αυτά τα χρήματα είναι εκδίδοντας περισσότερο χρήμα. Οι Γερμανοί ξοδεύουν τα χρήματα αυτά για οχυρωματικά έργα στην Ελλάδα. Εξαιτίας του πληθωρισμού οι τιμές αυξάνουν καθημερινά και επιπλέον δεν υπάρχει τροφή για να αγοράσεις. Οι τιμές είναι φανταστικές.

Πως επιβιώνει η Ελλάδα; Τα τρόφιμα που στέλνονται από το εξωτερικό, κυρίως περιορισμένες ποσότητες σίτου και αλευριού, κράτησαν τους Έλληνες ζωντανούς. Δύομισι περίπου εκατομμύρια άνθρωποι, περισσότεροι από το ένα τρίτο του πληθυσμού, βασίζουν την ύπαρξή τους σε αυτές τις προμήθειες.

Η ζωή είναι στο χαμηλότερο όριο ζωτικότητας και όλοι στην Ελλάδα σκέφτονται πως κάτι περισσότερο πρέπει να γίνει ώστε να ανταπεξέλθουν από τον επερχόμενο χειμώνα».⁶⁹⁰

Σε άρθρο του με τίτλο «Εις την Ελλάδα τρομακτικά διαστάσεις πείνης», η εφημερίδα *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας* αναφέρει πως η επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας επιδεινώθηκε και πάλι. Από τις ειδήσεις που δημοσιεύουν οι αθηναϊκές εφημερίδες στην Κωνσταντινούπολη προκύπτει ότι η πείνα προσλαμβάνει τρομακτικές διαστάσεις και οι Έλληνες της Αιγύπτου νιώθουν βαθύ το καθήκον τους για την στέρηση των αδελφών τους.⁶⁹¹ Ο *Κήρυξ* του Καΐρου υπό τον τίτλο «Η πείνα

⁶⁸⁹ "A state of mind" («Τρόπος του σκέπτεσθαι»), *Manchester Guardian*, 12 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹⁰ "Broadcast by Mr. George Exintaris on Friday, 26th November 1943 on B.B.C.", Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹¹ «Εις την Ελλάδα τρομακτικά διαστάσεις πείνης», *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, 7 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

εις την Ελλάδα» αναφέρεται σε 1.800 θανάτους κατά τον Οκτώβριο επισημαίνοντας πως η επισιτιστική κατάσταση χειροτέρευσε με τρόπο λίαν απειλητικό.⁶⁹²

«Μπορούμε να βοηθήσουμε τους αδελφούς μας που πεινούν εκεί κάτω αυτό είναι που ζητούμε. Που είναι οι πλούσιοι μας που είναι οι αρχηγοί της Παροικίας αν μπορούμε και δεν το κάνουμε, είμαστε ασφαλώς όχι αθώοι απέναντι της τραγωδίας των αδελφών μας»,⁶⁹³ διαβάζουμε στον *Ταχυδρόμο*.

«Το θέμα του επισιτισμού που έθιξε ο *Ταχυδρόμος* πρέπει να κρατηθεί πάντα στην επικαιρότητα. Πρέπει να ανοίξουν όλα τα ταμεία των εράνων που γίνονται τώρα και να σταλεί αμέσως βοήθεια στην Ελλάδα. Τι ωφελεί να μαζεύουμε χρήματα για μεταπολεμικές ανάγκες, αφού τώρα η Ελλάς πεινά και υποφέρει και κινδυνεύει να εξολοθρευτεί; Τώρα αυτή η Ελλάδα απλώνει το χέρι και μας ζητά βοήθεια! Και εμείς της λέμε: Όχι δεν θα φας τώρα. Περίμενε να ελευθερωθείς και θα σου χτίσουμε σπίτια και θα δώσουμε γάλα και τροφές. Αλλά τότε η Ελλάδα αυτή θα είναι ερείπια από τη φυματίωση. Τα παιδιά δεν θα μπορούν να σωθούν από το γάλα που θα τους πάμε»,⁶⁹⁴ γράφει γνωστός αρθρογράφος του *Ταχυδρόμου*.

«*Η τυραννία της σκλαβιάς. Η πίεση, η βία, ο διωγμός, η φοβέρα της φυλακής και του εκτελεστικού αποσπάσματος. Η αγωνία για τη ζωή των ομήρων, οι τουφεκισμοί, οι απαγχονισμοί, το κάψιμο των ανθρώπων ζωντανών. Οι εμπρησμοί και οι πολυβολισμοί μέσα στις πόλεις, στα χωριά και στους κάμπους. Ο τρόμος του βομβαρδισμού απ' τα ιπτάμενα φρούρια των φίλων. Η πίκρα του χωρισμού, η ατέλειωτη απαντοχή για το μήνυμα του ξενιτεμένου, για μιαν είδηση από μακριά που δεν έρχεται για μήνες και για χρόνια. Η πείνα. Ο θάνατος. Η αρρώστια. Η παγωνιά μες στο χειμώνα χωρίς φωτιά. Η μαύρη σκοτεινιά στους δρόμους, τα σκοτεινά σπίτια. Η φοβέρα για το ξεσπίτωμα και για την αρπαγή. Η συγκατοίκηση με τον εχθρό, οι μπότες του με τα σιδερένια πέταλα που ταράζουν τον ύπνο και τον ζύπνιο. Οι περιορισμοί στο νερό, στο φωτισμό, στην κυκλοφορία, ακόμα και στην αναπνοή. Η έλλειψη της συγκοινωνίας, της μεταφοράς, οι μακρινές πεζοπορίες με φορτίο στον ώμο.*

Το ψάξιμο από μαγαζί σε μαγαζί για κάθε είδος πρώτης ανάγκης, από μπακάλικο σε μπακάλικο και από αγορά σε αγορά για κάθε τρόφιμο, από φαρμακείο σε φαρμακείο για κάθε γιατρικό, η ακρίβεια, η φτώχεια και η στέρηση, η μαύρη θύμηση του χθες, η άγρια αγωνία του αύριο.

Η ζωή των Ελλήνων κοντά τρία χρόνια τώρα.

*Είναι, τάχα, παράξενο που άρχισε πια η ψυχή τους να λυγίζει».*⁶⁹⁵

Τέλη Νοεμβρίου, περιήλθε στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό έκκληση υπογεγραμμένη από τους Προέδρους εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων Αθηνών και Πειραιώς καθώς και εργατικών οργανώσεων της Ελλάδας περί της ανάγκης μεγάλης αυξήσεως του συμμαχικής προέλευσης επισιτισμού της χώρας.

Στην έκκληση τονίζεται η κακή φετινή σοδειά, η έλλειψη ελαίου λόγω διοικητικής αποσπάσεως των ελαιοπαραγωγικών περιφερειών από την υπόλοιπη Ελλάδα και της κακής εσοδείας του ελαιόκαρπου, την επαύξηση των δυσχερειών

⁶⁹² «Η πείνα εις την Ελλάδα», *Κήρυξ Καΐρου*, 12 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹³ «Είμεθα αθώοι;», *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, Δευτέρα, 22 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹⁴ «Τώρα, όχι αύριο», *Ταχυδρόμος Αλεξάνδρειας*, Κυριακή, 21 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹⁵ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 190.

επικοινωνίας, και προβλέπεται πως ο χειμώνας του 1943 θα δημιουργήσει θραύση στον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος υποσιτίζεται ήδη τόσα έτη.

Η αναντίρρητη επιδείνωση της κατάστασης στην Ελλάδα φαίνεται να έχει μεταξύ άλλων ως αίτιο, το σπουδαιότερο όλων, την προϊούσα εξάντληση του πληθυσμού λόγω μικρών μερίδων και μονοτονίας τροφής. Γι' αυτό και αποδίδεται επιτακτική σημασία στη συμπλήρωση της δίαιτας του πληθυσμού μέσω λιπωδών και λευκωματωδών ουσιών.

Από την άποψη αυτή, η προμήθεια λαδερών σαρδέλων κρίνεται εξαιρετικά ενδεδειγμένη διότι συνδυάζει και τις δύο ουσίες.⁶⁹⁶

Τον Νοέμβριο, το κόστος ζωής έχει αυξηθεί πάνω από 800 φορές σε σχέση με το προπολεμικό. Οι τραπεζικοί υπάλληλοι για ακόμη μια φορά πραγματοποιούν διαβήματα προς τη διοίκηση της Τράπεζας που εργάζονται, με το χορηγούμενο συσσίτιο να κρίνεται ανεπαρκές, αφού συνήθως: α) δεν αφορούσε όλα τα συντηρούμενα από τον υπάλληλο μέλη της οικογένειας του, β) οι δικαιούχοι είχαν δικαίωμα λήψης μιας μερίδας την ημέρα και γ) το χορηγούμενο συσσίτιο από άποψη ποσότητας και περιεκτικότητας σε θερμίδες ήταν φτωχό. Η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη μεταξύ του προσωπικού των μικρών τραπεζών, όπου το συσσίτιο ήταν λιγότερο και ποιοτικά κατώτερο.⁶⁹⁷

Τον τελευταίο μήνα του φθινοπώρου λοιπόν, η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα παραμένει κρίσιμη. Η Χίος κινδυνεύει να μείνει χωρίς τρόφιμα, όπως και η Σάμος που ανακαταλήφθηκε μετά την συνθηκολόγηση των Ιταλών από τους Γερμανούς. Στις Κυκλάδες όλα τα αποθέματα τροφίμων εξαντλήθηκαν και ο πληθυσμός λιμοκτονεί (starving). Η διανομή ψωμιού στην Αθήνα συνεχίζεται για 60 δράμια την ημέρα. Οι συνθήκες στην αγορά είναι πιο χαοτικές. Ο πληθωρισμός, επηρεασμένος κυρίως από τις στρατιωτικές συνθήκες, προχωράει με ταχύ ρυθμό.⁶⁹⁸

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός κάνοντας έκκληση στο ποίμνιό του να εκδηλώσει αισθήματα αλληλεγγύης προς τους άπορους αναφέρει πως η οικονομική δυσπραγία μεταξύ των εργαζομένων τάξεων επιτείνεται καθημερινά. Επισημαίνοντας πως οι δυσχέρειες στην παραγωγή και κυκλοφορία αγαθών αυξάνουν συνεχώς, εκφράζει την βεβαιότητα πως τον προσεχή χειμώνα η θέση των απόρων θα επιδεινωθεί και η κατάσταση τους θα αποβεί κρίσιμη τόσο από άποψης διατροφής, όσο και ιματισμού, θερμάνσεως και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Παράλληλα, υπενθυμίζει πως πλείστες οικογένειες βρέθηκαν στην ανάγκη να εκποιήσουν σε ευτελείς τιμές οικοσυσκευές, τιμαλφή και ιματισμό ώστε να αποφύγουν τον θάνατο από πείνα και τονίζει πως διακυβεύεται η ύπαρξη του ελληνικού λαού, του οποίου η επιβίωση λόγω των αφόρητων επισιτιστικών δυσχερειών είναι αμφίβολη.⁶⁹⁹

Από το Λονδίνο, ο Πρέσβης της Ελλάδας πληροφορεί τον Τσουδερό πως ο Πρόεδρος της Ελβετοσουηδικής Επιτροπής Αθηνών, Πωλ Μον, διέγνευσε την είδηση που δημοσιεύτηκε στον Τύπο ότι κατά τους πέντε χειμερινούς μήνες οι πεθαμένοι από πείνα σε Αθήνα και Πειραιά ανέρχονται σε 35.000. Η είδηση δόθηκε στον Τύπο του Καΐρου και η Σουηδική Κυβέρνηση θορυβημένη ρώτησε τον Μον αν αληθεύει. Αυτός πληροφόρησε το Υπουργείο Εξωτερικών στη Στοκχόλμη ότι ο αριθμός των

⁶⁹⁶ Τηλεγράφημα (Γενεύη, 24 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹⁷ Συνοδινός, ό. π., σ. 183.

⁶⁹⁸ «Εκθεση του Προέδρου της εν Ελλάδι Επιτροπής περί του έργου της Commission de Gestion μέχρι του λήξαντος Νοεμβρίου 1943» (25 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁶⁹⁹ «Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών κ. Δαμασκηνός καλεί τον ελληνικόν λαόν να προσέλθῃ αρωγός διὰ την ὀργάνωσιν και παροχὴν περιθάλψεως προς τους δεινοπαθούντας αδελφούς του», *Ελεύθερον Βήμα*, Τρίτη, 30 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

πεθαμένων το εν λόγω πεντάμηνο δεν ξεπερνά τις 9.000. Εν τούτοις, επειδή μερικές οικογένειες θάβουν νύχτα τους πεθαμένους για να κρατήσουν το δελτίο τροφής, ο Μον πρόσθεσε άλλες 6.000 και ο αριθμός ανέρχεται πλέον σε 15.000.

Ο νέος Διευθυντής της Ελβετο-Σουηδικής Επιτροπής, Sandstrom, όταν ρωτήθηκε να εκφέρει γνώμη σχετικά, διέψευσε με κάποια δυσφορία τον αριθμό των 35.000 και υπεύθυνα επικύρωσε τον αριθμό των 15.000 προσθέτοντας όμως ότι αυτός περιλαμβάνει όλους τους πεθαμένους, είτε από πείνα, είτε από φυσικό θάνατο.

Εξέδωσε δε σχετικό ανακοινωθέν στο οποίο δήλωσε ότι στο τέλος του χειμερινού πενταμήνου η θνησιμότητα είναι σχεδόν ομαλή.

Ίσως αυτό εξηγεί γιατί ο Υφυπουργός του Οικονομικού Πολέμου υπαινίχθηκε στον Έλληνα Πρέσβη περί του υπερβολικού αριθμού των 35.000 πεθαμένων που αναφέρθηκε σε δημοσίευμα στο Κάιρο, το οποίο δυστυχώς έδωσε η ελληνική πλευρά στον αγγλικό Τύπο,⁷⁰⁰ αναφέρει ο Πρέσβης.

Λίγες μέρες αργότερα, ο ίδιος ο Μον συνιστά να μην γίνεται ραδιοφωνική εκμετάλλευση της περίθαλψης καθώς αυτό δυσχεραίνει το έργο της Επιτροπής Αθηνών. Επίσης, επιστά την προσοχή της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης επί του ανακοινωθέντος από το Κάιρο ότι κατά το χειμερινό πεντάμηνο οι πεθαμένοι από πείνα ανέρχονται σε 35.000. Σύμφωνα με τον Μον, ο αριθμός αυτός είναι τέσσερις φορές μικρότερος, μεταξύ 8.000-9.000, αλλά χάρη περισσότερης ασφάλειας αναφέρει στις αγγλικές Αρχές αριθμό ικανών χιλιάδων.⁷⁰¹

Στη Βουλή των Κοινοτήτων, ζητήθηκε η παροχή βοήθειας σε τρόφιμα και φάρμακα κατά την διάρκεια του πολέμου στις κατεχόμενες χώρες. Γι' αυτό έγινε αίτημα να χαλαρωθεί ο ναυτικός αποκλεισμός. Όμως, ο Υφυπουργός του Οικονομικού Πολέμου δήλωσε ότι είναι αδύνατον να χαλαρώσει ο αποκλεισμός διότι ο εχθρός θα μπορεί να εισάγει ότι έχει ανάγκη. Οι βουλευτές μίλησαν ιδίως για την Ελλάδα, στην οποία η επισιτιστική κατάσταση είναι απελπιστική. Ο Υφυπουργός παραδέχθηκε τις στερήσεις των κατεχόμενων χωρών και ιδίως της Ελλάδας και δήλωσε ότι θα ληφθούν μέτρα ώστε το όφελος των φίλων οι οποίοι έχουν ανάγκη βοήθειας να είναι μεγαλύτερο από το όφελος του εχθρού.⁷⁰²

Σύμφωνα με κομμουνιστική αγγλική εφημερίδα, το μεγαλύτερο και δυσκολότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι Σύμμαχοι είναι ο ανεφοδιασμός σε τρόφιμα. Πείνα στις Ινδίες, πείνα στην Κίνα, πείνα στην Σοβιετική Ένωση, επικίνδυνη έλλειψη τροφίμων σε όλες τις συμμαχικές χώρες,⁷⁰³ αναφέρει χαρακτηριστικά.

Στα κεντρικά σημεία Αθηνών και Πειραιώς και στους γύρω συνοικισμούς πραγματοποιούνται πολλές διαρρήξεις, διαρπαγές καταστημάτων, αποθηκών και οικιών από όπου τα τρόφιμα και ενδύματα που διαρπάχθηκαν διανεμήθηκαν στο πλήθος. Οι εν λόγω ταραχές φαίνεται πως υποβοηθήθηκαν από το ΕΑΜ, σημειώνει ο Τσουδερός, σχολιάζοντας πως η ψευδοκυβέρνηση Ράλλη αποδείχτηκε ανίκανη να αντιμετωπίσει την έκρυθμη αυτή κατάσταση, η δε γερμανική αστυνομία επενέβη μόνο εφόσον απειλήθηκε γενικότερα η διασάλευση της τάξης. Σε αυτές τις

⁷⁰⁰ Τηλεγράφημα, (Λονδίνο, 2 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁷⁰¹ Τηλεγράφημα (Λονδίνο, 5 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁷⁰² Τηλεγράφημα (Λονδίνο, 5 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁷⁰³ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα διά τους Συμμάχους», *Παρατηρητής* (Χανίων), Παρασκευή, 26 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

περιπτώσεις οι Γερμανοί διέλυσαν το πλήθος με πυροβολισμούς και σημειώθηκαν πολλοί τραυματισμοί.

Επικαλούμενος αυτά τα γεγονότα τονίζει πως προκύπτει απόλυτη ανάγκη επίσπευσης μέριμνας προς τάχιστη αποστολή στην Ελλάδα αυξημένων ποσοτήτων τροφίμων για διανομή στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, επαρχιών και νήσων. Παράλληλα επιδιώκει να περάσει το μήνυμα σε αγγλική και αμερικάνικη κυβέρνηση πως η επιμονή της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με το ζήτημα επισιτιστικής ενισχύσεως προέρχεται από ακριβές στάθμισμα όλων των στοιχείων που λαμβάνει.⁷⁰⁴

Έντυπη Κυβερνητική Προκήρυξη αναφέρει πως οι σημειούμενες αλματικές ανατιμήσεις όλων ανεξαιρέτως των ειδών από τα μέσα Σεπτεμβρίου, τις οποίες η Κυβέρνηση παρά τα οικονομικά και αγορανομικά μέτρα που εξήγγειλε δεν κατόρθωσε να αναστείλει, παρείχαν την ευκαιρία στο ΕΑΜ να οργανώσει οχλοκρατικές εκδηλώσεις.

Έτσι, κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου σημειώθηκαν τόσο στο κέντρο των Αθηνών όσο και του Πειραιά, αλλά και σε συνοικίες, διαρρήξεις και διαρπαγές καταστημάτων, αποθηκών τροφίμων ακόμη και οικιών. Η έκρυθμη αυτή κατάσταση που δημιουργήθηκε εις βάρος του εμπορίου ανάγκασε τους ενδιαφερόμενους εμπόρους να σκεφτούν ότι η απληστία ορισμένων εξ αυτών θα οδηγήσει σε γενική λαϊκή εξέγερση την οποία υποδαυλίζει το ΕΑΜ τεχνηέντως, αποτέλεσμα της οποίας θα είναι όχι μόνο η διαρπαγή των εμπορευμάτων, αλλά και η γενικότερη καταστροφή της εθνικής οικονομίας. Κατόπιν τούτου, σε σύσκεψη των εμπόρων και βιομηχάνων αποφασίστηκε δοκιμαστικά η υποτίμηση κατά 50% ορισμένων ειδών από την 18^η Οκτωβρίου.⁷⁰⁵

Με αφορμή τις διαρρήξεις των καταστημάτων τροφίμων, στις εφημερίδες διαβάζουμε:

«Η λεηλασία των καταστημάτων, η βάνανσος παραβίασις του οικογενειακού ασύλου από τους λεγόμενους προστάτας του πεινώντος λαού αποδεικνύει και το ποιόν των ανθρώπων αυτών και τας επιδιώξεις των. Αυτό είναι το περιεχόμενον του προγράμματος του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου. Φυλαχθήτε λοιπόν από το Ε.Α.Μ.»⁷⁰⁶

«Μέρα με την ημέρα τα τρόφιμα στερεύουνε στην αγορά. Κι όσο απομένουνε πιο λιγοστά, τόσο ανεβαίνουνε οι τιμές.

Τα μέτρα των Υπουργών, η ποινή των εχθρών με την αγγχόνη, η αρπαγή απ' του Ε.Α.Μ. τα όργανα, μπόρα ήταν και πέρασε. Δεν τρώμαζε κανέναν. Δεν κρύφτηκαν τα τρόφιμα, τρόφιμα δεν υπάρχουνε. Τ' άφησε-τάχα- ελεύθερα η αγορανομία, μα τι να πουλήσει ελεύθερα η αγορά; Άφησαν-τάχα-ελεύθερη την μεταφορά οι εχθροί. Μα πώς να γίνει η μεταφορά; Καϊκία και σιδηρόδρομοι είναι επιταγμένα όλα και δουλεύουνε μονάχα για τους Γερμανούς. Αυτοκίνητα, όσα ξεχαρβαλωμένα δεν μάζεψε η επίταξη, βρίσκονται. Είναι ελεύθερα. Μα θέλουν βενζίνα για να κινηθούν, και βενζίνα οι εχθροί δεν δίνουνε ούτε σταλαγματιά.

⁷⁰⁴ Τηλεγράφημα (Κάιρο, 10 Δεκεμβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Α, ΦΑΚ. 11, α.ε.166, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, Τηλεγράφημα (Κάιρο, 31 Δεκεμβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Α, ΦΑΚ. 14, α.ε.229, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ, Τηλεγράφημα, Κάιρο, 31 Δεκεμβρίου 1943), Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός Κ51, Αποστολή Β, ΦΑΚ. II «Λονδίνον, Σεπτ. 1941-Φεβ. 1942», α.ε.234, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁷⁰⁵ «Έντυπη Κυβερνητική Προκήρυξη», Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁷⁰⁶ *Ακρόπολις*, «Τετάρτη, 20 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Το λάδι στους τόπους της παραγωγής βρίσκεται, όσο έχει απομείνει από την αρπαγή. Μα εκεί που βρίσκεται στέκεται και προσμένει. Δεν μπορεί να περπατήσει μοναχό του να πάει να μοιραστεί στους τόπους που δεν έχουνε παραγωγή λαδιού. Στάρι και καλαμπόκι το ίδιο. Μα πώς να 'ρθει από τους κάμπους στις πολιτείες; Λαχανικά και φρούτα έχει ο Μωρηάς. Έχουν και τα νησιά, έχει κι η Θεσσαλία. Στο Βόλο μήλα και κάστανα σαπίζουνε. Αλλά κανείς δεν έχει τρόπο να μεταφέρει ούτε ένα κοφίνι πουθενά. Τα εργοστάσια έχουν από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό αλεύρι και εντολή να φτιάξουνε πάστες και μακαρόνια. Μα η Ηλεκτρική Εταιρεία με προσταγή των Γερμανών δεν δίνει «ρεύμα κινήσεως» και τα μηχανήματα στέκονται ασάλευτα και καρτερούν.

*Αυτή είναι η μαύρη αλήθεια, η αιτία της στέρησης και της ακρίβειας. Και κείνοι που φωνάζουνε πως η αιτία του κακού είναι η αισχροκέρδεια των Ελλήνων, φωνάζουν άδικα και αστόχαστα».*⁷⁰⁷

Τον Δεκέμβριο του 1943, οι Γερμανοί επαναφέρουν τις απαγορεύσεις διανομής της διεθνούς βοήθειας (που είχαν χαλαρώσει μετά την ιταλική συνθηκολόγηση) σε όλη τη χώρα, εκτός των σημαντικότερων αστικών κέντρων. Είναι οι πόλεις τώρα που προσελκύουν τις μάζες των πενόμενων χωρικών για να επωφεληθούν από τη διανομή της διεθνούς βοήθειας.⁷⁰⁸

Ο Τσουδερός από το Κάιρο προτρέπει τους Πρεσβευτές της Ελλάδας σε Λονδίνο και Ουάσιγκτον να μην παραλείπουν να εκθέτουν την τραγικότητα της επισιτιστικής κατάστασης που δεν αφορά μόνο ορεινές περιοχές, όπως την Ήπειρο, αλλά και τις Κυκλάδες και τα Επτάνησα όπου η κατάσταση είναι κρισιμότητα. Στην Κέρκυρα σημειώνονται ήδη θάνατοι από πείνα λόγω παντελούς ελλείψεως τροφίμων.

Τον ίδιο μήνα, ο Πρόεδρος της Επιτροπής Διαχειρίσεως στην Αθήνα κατά την διάρκεια της ολιγοήμερης παραμονής του στην Στοκχόλμη τόνισε την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Ελλάδα και διατύπωσε σχέδιο σημαντικής αύξησης των τροφίμων που αποστέλλονται, το οποίο προβλέπει αύξηση μηνιαίας αποστολής σίτου από 15.000 σε 24.000 τόνους και άλλων τροφίμων από 3.600 σε 7.800 τόνους. Αύξηση που κρίθηκε αναγκαία λόγω φτώχης συγκομιδής, επιδείνωσης της κατάστασης σε περιοχές ανταρτικής δράσης και γερμανικών αντιποίνων και προς επέκταση βοήθειας σε νησιά του Ιονίου Πελάγους και στις Κυκλάδες όπου υπάρχει λιμός. Σύμφωνα με πληροφορίες του Προξενείου Σμύρνης, η Επτάνησος υποφέρει σοβαρά από έλλειψη τροφίμων, ενώ στην Κέρκυρα σημειώθηκαν θάνατοι από πείνα λόγω παντελούς έλλειψης τροφίμων.

Παράλληλα, θεωρείται χρήσιμο η εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση να δώσει ευρεία δημοσιότητα στο γεγονός ότι η χειροτέρευση της κατάστασης οφείλεται κατά πολύ στα αντίποινα των Γερμανών κατά ανταρτών καθώς εκφράζονται φόβοι πως η Διεθνής Επιτροπή προς αποφυγή δυσάρεσκειας των Γερμανών δεν θα επιμείνει επαρκώς στο ζήτημα αυτό.⁷⁰⁹

Την 20^η Δεκεμβρίου κηρύσσεται πανελλήνια σταυροφορία και κάλεσμα προς τον ελληνικό λαό να ενισχύσει θερμά το έργο της «Λαϊκής Βοήθειας» υπό την Προεδρία του Δαμασκηνού με το σκεπτικό πως η επιτεινόμενη δυστυχία επιβάλλει αδιάρρηκτη αλληλεγγύη μεταξύ των Ελλήνων. Το δράμα των στερήσεων του λαού καθημερινά λαμβάνει οξύτερη μορφή σε βάρος των εργαζόμενων και οικονομικά

⁷⁰⁷ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 192-193.

⁷⁰⁸ Σκαλιδάκης, ό. π., σ. 213.

⁷⁰⁹ Τηλεγράφημα (Γενεύη, 22 Δεκεμβρίου 1943), (Αγκυρα, 24 Δεκεμβρίου 1943), (Πρεσβεία Λονδίνου, 24 Δεκεμβρίου 1943), (Στοκχόλμη, 30 Δεκεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

ασθενών τάξεων. Τα είδη πρώτης ανάγκης καθημερινά γίνονται σπανιότερα με τις τιμές να αυξάνουν σε τέτοιο βαθμό ώστε να καταντούν απρόσιτα για την πλειοψηφία του πληθυσμού. Παρά τις προσπάθειες που καταβάλλονται από όλες τις πλευρές είναι αμφίβολο εάν θα κατορθωθεί να εξασφαλιστεί η έστω και στοιχειώδης διατροφή των απόρων της επικράτειας,⁷¹⁰ σημειώνεται στην έκκληση.

Ο τρίτος κατοχικός Πρωθυπουργός, Ιωάννης Ράλλης, απευθυνόμενος σε αντιπροσώπους των εργαζόμενων τάξεων ως Υπουργός Εργασίας (διαδεχόμενος τον Καλύβα), αφού δηλώσει πως και ο ίδιος ανήκει στην τάξη των εργατών διότι δεν ζει από την κληρονομιά του πατέρα του, αλλά εργάστηκε και μόχθησε για να ζήσει γνωρίζοντας τι σημαίνει εργασία, θα δηλώσει πως τα συμφέροντα των εργατών τα διαχειρίζονται άνθρωποι που τους πονούν και που επιδεικνύουν έμπρακτο ενδιαφέρον για την ανακούφιση της δυστυχίας τους.⁷¹¹

Τέλη του μήνα, ο Μον σε ομιλία του κατά την διάρκεια σύσκεψης των Αμερικανικών Υπηρεσιών στην Ελλάδα δηλώνει πως η δράση αρωγής (relief action) στην Ελλάδα διεξάγεται στο πλαίσιο συμφωνίας μεταξύ των Συμμάχων και των Δυνάμεων του Άξονα. Καθώς η δράση αυτή είναι σε εξέλιξη, όσα λιγότερα λέγονται σχετικά, τόσο το καλύτερο από κάθε άποψη, σημειώνει. Γι' αυτό τον λόγο αποφεύγει δημόσιες δηλώσεις.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατάσταση τον χειμώνα του 1941-1942 ήταν φριχτή: Κυρίως στις μεγάλες πόλεις και ειδικά στην Πρωτεύουσα, η οποία υποφέρει περισσότερο από άλλο μέρος, με εξαίρεση τα νησιά. Την συγκεκριμένη περίοδο, θα μπορούσαμε να πούμε πως η θνησιμότητα (death rate) στην Αθήνα αυξήθηκε δέκα φορές συγκριτικά με την φυσιολογική θνησιμότητα. Υπό φυσιολογικές συνθήκες, στην πρωτεύουσα πέθαιναν περίπου 1.000 άτομα κάθε μήνα. Τον χειρότερο μήνα του χειμώνα η εικόνα του θανάτου (the figure of death) άγγιξε σχεδόν τα 10.000 άτομα. Στην περίπτωση των Αθηνών είναι πολύ δύσκολο να έχουμε ακριβή στοιχεία διότι πολλά άτομα θάφτηκαν χωρίς να δηλωθούν επειδή οι οικογένειες ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τις κάρτες συσσιτίων τους.

Μόλις ξεκίνησαν οι διανομές, όλα τα τρόφιμα από τα κελάρια μεταφέρθηκαν στις βιτρίνες των καταστημάτων. Οι τιμές ήταν υψηλές, αλλά ήταν καλύτερα να βλέπεις φαγητό στις βιτρίνες σε υψηλές τιμές από το να μη βλέπεις καθόλου, σχολιάζει ο Μον. Δεν κατορθώθηκε να φτάσουν τρόφιμα σε κάθε μέρος της Ελλάδας, αλλά μετά από διάστημα τεσσάρων μηνών πραγματοποιήθηκαν διανομές σχεδόν σε 3.000 διαφορετικά σημεία στην Ελλάδα. Στην πρωτεύουσα έγιναν διανομές σε όλο τον πληθυσμό. Ήταν πολύ δύσκολο να διακρίνεις τους φτωχούς ανθρώπους από τους πλούσιους στην Αθήνα. Η γενική διανομή αποδείχτηκε πολύτιμη.

Ωστόσο, στις επαρχίες η κατάσταση ήταν διαφορετική. Εκεί υπήρχε ένα εύκολο κριτήριο επιλογής. Οι παραγωγοί αποκλείστηκαν από τις διανομές. Τους μήνες που προηγήθηκαν επιτεύχθηκε η προμήθεια φαγητού σε 3.000.000 Έλληνες και παράλληλα μπήκαν οι βάσεις για την τροφοδοσία τους. επίσης, η κατάσταση στην πρωτεύουσα το περασμένο καλοκαίρι βελτιώθηκε πάρα πολύ ώστε η θνησιμότητα να είναι και πάλι φυσιολογική. Αν και δεν ήταν δυνατόν να προσεγγισθούν περιοχές όπου διεξάγονταν μάχες, εν τούτοις οι διανομές του Ερυθρού Σταυρού πραγματοποιήθηκαν σε όσες περιοχές επέτρεψαν οι αρχές κατοχής.

⁷¹⁰ «Εκκλησις τις Κεντρικής Επιτροπής Οργανώσεως Λαϊκής Βοήθειας», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 22 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷¹¹ «Ο κ. Ιω. Ράλλης προς τους αντιπροσώπους των εργαζόμενων τάξεων», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 19 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Πρόσθεσε επίσης, πως όσο ήταν Πρόεδρος της Επιτροπής οι κατεχόμενες δυνάμεις ήταν συνεργάσιμες και η Επιτροπή είχε τον πλήρη έλεγχο των αποθεμάτων και τίποτε δεν εξαφανίστηκε στα χέρια των Γερμανών ή Ιταλών. Ωστόσο, η κατάσταση στην Ελλάδα χειροτερεύει επειδή ακόμη και όπου επιτεύχθηκε η προμήθεια του πληθυσμού, ακόμη ένας χρόνος ανεπαρκούς σίτισης πέρασε. Η συγκομιδή του 1943 υπολογίζεται περίπου σε 250.000 τόνους έναντι 350.000 τόνων το 1942, που σημαίνει πως αυτή την χρονιά θα πρέπει να παραχωρηθούν προμήθειες σε 4.000.000 άτομα.

Χάρη στην δράση ανακούφισης των Συμμάχων ο Ερυθρός Σταυρός πέτυχε να φέρει τον ελληνικό πληθυσμό κοντά στο ίδιο επίπεδο με άλλους κατεχόμενους πληθυσμούς στην Ευρώπη που βρίσκονται σε δύσκολη θέση. Αν αυτή η δράση έπρεπε να σταματήσει, οι Έλληνες θα έπεφταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Πρόσθεσε πως οι Έλληνες ήταν ανέκαθεν μια φτωχή χώρα σε αγροτική παραγωγή και πως έπρεπε να βασίζεται σε ξένες εισαγωγές. Επιπρόσθετα, η Ελλάδα αναγκάστηκε να παλέψει επί επτά μήνες ενώ άλλες κατεχόμενες χώρες, αν και επίσης γενναίες, πάλεψαν για μία εβδομάδα, έναν μήνα ή δύο μήνες.

Ο Μον υποστηρίζει πως το πιο σημαντικό πρόβλημα για την Ελλάδα τη δεδομένη χρονική στιγμή είναι το ζήτημα της υγείας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, 2.500.000 άτομα υποφέρουν από ελονοσία και περίπου 1.000.000 κινδυνεύουν από φυματίωση.⁷¹²

Όσο προχωράει ο χειμώνας, η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώνεται.

Οι τιμές αυξάνονται χωρίς να συνοδεύονται από ανάλογη αύξηση στους μισθούς. Εξαιτίας της έλλειψης εσωτερικών μεταφορικών, οι προμήθειες του Ερυθρού Ερυθρού κρίνονται ανεπαρκείς και υπάρχει τεράστια έλλειψη εγχώριων προϊόντων, ιδίως ελαίου.

Το αίτημα για αύξηση της ποσότητας των προμηθειών που αποστέλλει ο Ερυθρός Σταυρός γίνεται όλο και πιο έντονο και επισημαίνεται πως εάν η απελευθέρωση της χώρας καθυστερήσει, είναι αναπόφευκτη η εξαθλίωση και εξάντληση του πληθυσμού.

Επίσης, ο Πρόεδρος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα, Sandstrom, κρίνεται ανεπαρκής με επιχείρημα ότι στερείται ενέργειας και εμπειρίας και θεωρείται απαραίτητο να αντικατασταθεί από έναν πιο έμπειρο και πρακτικό άντρα.⁷¹³

Η πρώτη περίοδος της δράσης ανακούφισης που διεξάχθηκε υπέρ της Ελλάδας με την ελβετική βοήθεια ξεχωρίζει ως μια συγκριτικά ευτυχημένη περίοδος στην κατεχόμενη Ελλάδα. Η βελτίωση του εφοδιασμού που προέκυψε από αυτή τη δραστηριότητα ανακούφισης εξόρισε τον «μπαμπούλα» της πείνας (the “bogey” of starvation) τουλάχιστον από τα μέρη που η βοήθεια επεκτάθηκε, και ως εκ τούτου, ακόμη και η φρίκη της κατοχής σε κάποιο βαθμό μειώθηκε.

⁷¹² «Excerpt from minutes of the coordinating committee of American Agencies in Greece on Wednesday, December 22, 1943», Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

⁷¹³ Τηλεγράφημα (22 Δεκεμβρίου 1943), Έτος 1944, ΦΑΚ. 53, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.). Σύμφωνα με τον Μον, όμως, ο Sandstrom είναι από τους πλέον σοβαρούς και διακεκριμένους άνδρες της Σουηδίας, Τηλεγράφημα, (Λονδίνο, 2 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

Στην διάρκεια της άνοιξης και στις αρχές του καλοκαιριού οι συνθήκες χειροτέρεψαν και οι δυσκολίες αυξήθηκαν τόσο σημαντικά στην διάρκεια του φθινοπώρου ώστε ο πληθυσμός αντιμετωπίζει τον χειμώνα με κακό προαίσθημα. Οι αιτίες γι' αυτό βρίσκονται στην φτώχη καλλιέργεια, στην δράση των ανταρτών και στις επιπτώσεις της στις μεταφορές, και τέλος στον πληθωρισμό.

Η διατροφή του άμαχου πληθυσμού επηρεάστηκε από την δράση των ανταρτών ποικιλοτρόπως. Σε πολλές περιοχές, οι αντάρτες επιτάσσουν καλλιέργειες καθώς εξοικονομούν προμήθειες από την παραγωγή της εκάστοτε περιφέρειας στην οποία δρουν. Το πιο σημαντικό ωστόσο γεγονός για τον άμαχο πληθυσμό είναι η αντίδραση των κατεχόμενων δυνάμεων στους αντάρτες και στα σαμποτάζ.

Οι στρατιωτικές αρχές-για στρατιωτικούς λόγους-συχνά απαγορεύουν να σταλούν προμήθειες σε περιοχές υπό τον έλεγχο των ανταρτών. Είναι επίσης φυσικό όταν διεξάγεται μια μάχη σε ένα χωριό, αυτό να καταστρέφεται. Αλλά σε πολλές περιπτώσεις, μια απλή πράξη δολιοφθοράς σε ένα χωριό, μία μάχη πλησίον του, το γεγονός ότι αντάρτες προέρχονται από την εν λόγω περιοχή, διαμένουν εκεί ή έχουν θεσπίσει διατάξεις εκεί, είναι αρκετά για να προκαλέσουν τον βομβαρδισμό του χωριού ή την πυρπόληση του ως αντίποινα.

Σε συγκεκριμένες περιοχές, όλα τα χωριά κοντά ή σε συγκεκριμένη απόσταση από τον δρόμο έχουν καεί. Καθώς οι κάτοικοι αυτών των χωριών διαφεύγουν στα βουνά μόνο με τα ρούχα που φορούν στερούνται τα πιο βασικά είδη ρουχισμού. Τα ελάχιστα αποθέματα τροφής που παίρνουν μαζί τους γρήγορα καταναλώνονται. Αναζητούν κάθε είδους προστασία κάτω από δέντρα, σε αυτοσχέδιες σκηνές, σε σπηλιές, στην καλύτερη των περιπτώσεων σε καλύβες. Ζουν στις πιο πρωτόγονες συνθήκες. Η πείνα βασιλεύει (famine reigns) ανάμεσα τους και είναι εύκολο να φανταστεί κανείς τι θα έχουν να αντιμετωπίσουν όταν ο χειμώνας έρθει. Η ευρείας κλίμακας πυρπόληση των χωριών και η διανομή τροφίμων που αυτή συνεπάγεται δημιουργεί νέα προβλήματα εφοδιασμού, όπως επίσης άλλα μεγάλα προβλήματα, όπως η στέγαση και ο ρουχισμός του άπορου πληθυσμού.

Μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου ο πληθωρισμός προχωρούσε με αρκετά σταθερό ρυθμό. Έπειτα, η χρυσή λίρα Αγγλίας, που σε μεγάλο βαθμό αποτελεί το πρότυπο της αξίας στην Ελλάδα, ξαφνικά αυξήθηκε από περίπου 500.000 δραχμές στο διπλάσιο, με αποτέλεσμα οι τιμές των τροφίμων να αυξηθούν αντίστοιχα.

Οι δυσκολίες εφοδιασμού, και οι οποίες είναι απειλητικές, θα βρουν τον ελληνικό πληθυσμό σε μια κατάσταση σωματικής και φυσικής κούρασης. Οι πόλεμοι στους οποίους ενεπλάκησαν έχουν αναπόφευκτα αφήσει τα σημάδια τους στον πληθυσμό. Οι επιχειρήσεις στη Βόρεια Ελλάδα και την Αλβανία, εξαιτίας των συνθηκών υπό τις οποίες αυτός αγωνίστηκε-κατά την διάρκεια του χειμώνα με κρύο και χιόνι, σε δύσκολα, ορεινά εδάφη και χωρίς κατάλληλο εξοπλισμό-σηματοδότησαν μια εξαιρετική απώλεια ενέργειας. Υπάρχουν αναρίθμητα θύματα από κρυοπαγήματα και άνω του 50% των αντρών που αποστρατεύτηκαν υποφέρουν από φυματίωση.

Από την άποψη του έμψυχου υλικού, κυριαρχεί επίσης η αποθαρρυντική επίδραση του τρόπου με τον οποίο ο πόλεμος τερματίστηκε. Η νίκη επί των Ιταλών μετατράπηκε σε ήττα από την μεσολάβηση μιας τρίτης δύναμης που οδήγησε σε κατοχή. Αυτό από μόνο του συνεπάγεται δυσκολίες για τον άμαχο πληθυσμό.

Αυτές αυξάνονται περαιτέρω από συγκεκριμένες ειδικές συνθήκες που στερούν τους αστούς από αναγκαίες όπως το νερό. Η συχνότητα του ηλεκτρικού ρεύματος είναι εξαιρετικά μικρή ώστε συχνά η κίνηση των λεωφορείων και του τρένου να αναστέλλεται. Τα καύσιμα είναι πολύ σπάνια και ακριβά. Ρούχα πωλούνται σε απίθανες τιμές και πολύς κόσμος αναμένεται να νιώσει το κρύο αυτόν τον χειμώνα. Επίσης, αν κάποιος αναλογιστεί την απογοήτευση επειδή το φθινόπωρο δεν

έφερε την εισβολή των Συμμάχων και την απελευθέρωση που θα τερμάτιζε αυτά τα βάσανα, τότε η γενική κατάπτωση, ο φόβος και η απόγνωση με τα οποία οι άνθρωποι αντικρίζουν τον χειμώνα είναι κατανοητά.

Η Ελλάδα βρίσκεται σε επείγουσα και επιτακτική ανάγκη μεγαλύτερων εισαγωγών τροφίμων από ότι έχει επιτραπεί μέχρι σήμερα, τόσο για γενικές διανομές, όσο και διανομές μεταξύ των φτωχότερων τάξεων της πρωτεύουσας. Η Θεσσαλονίκη θα πρέπει να τοποθετηθεί στο ίδιο επίπεδο με την πρωτεύουσα. Αν και στο πρόγραμμα εφοδιασμού των επαρχιών δεν περιλαμβάνονται οι Κυκλάδες, η Ήπειρος και τα Ιόνια νησιά, η κατάσταση σε αυτές τις περιφέρειες χωρίς εξαίρεση θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως πείνα και επιβάλλεται ταχύτατη βοήθεια.⁷¹⁴

«Ένα εκατομμύριο εκατό χιλιάδες άστεγοι, πεντακόσιες χιλιάδες φυματικοί, ένα εκατομμύριο προφυματικοί. Οι αριθμοί αυτοί μιλάνε για τους ζωντανούς. Άλλοι αριθμοί, θα μιλήσουνε για τους πεθαμένους», γράφει στο ημερολόγιο της η Αντωνοπούλου τον Νοέμβριο του 1942, επικαλούμενη δηλώσεις Ελβετού Αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που εργάζεται στην Αθήνα.⁷¹⁵

Την 20^η Δεκεμβρίου, ο Ράλλης με την ιδιότητα του Προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού σε ομιλία του στο Θέατρο «Βρετάνια» σχετικά με την συμβολή του Οργανισμού στον επισιτισμό της χώρας, θα αναφέρει πως οι εισαγωγές καθ' όλη την διάρκεια του 1943 δεν υπήρξαν ανάλογες προς τις αυξημένες ανάγκες συνεπεία της μείωσης της παραγωγής. Το πλέον όμως ανακουφιστικό γεγονός είναι πως η Τουρκία, η οποία επέδειξε επανειλημμένα αδελφικά αισθήματα προς τον ελληνικό λαό παρέχει νέα δείγματα της στοργής της με τον Πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας, Ισμέτ Ινονού, να να αναγγέλλει ότι πρόκειται να διατεθούν 10.000-80.000 τόνοι εκλεκτών τροφίμων υπέρ του ελληνικού πληθυσμού μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Ο κατοχικός Πρωθυπουργός υποστηρίζει πως ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός παρά τις ασθενείς δυνάμεις του ήλθε επίκουρος προς τις περιοχές οι οποίες δοκιμάζονται με τις σκληρότερες ελλείψεις. Έτσι, οι επαρχίες Στερεάς Ελλάδας, Θεσσαλίας, Πελοποννήσου και ιδιαίτερα τα νησιά των Κυκλάδων και του Ιονίου έλαβαν τρόφιμα και φάρμακα. Στην Πρωτεύουσα, τα συσσίτια των φοιτητών του Πανεπιστημίου, των σπουδαστών του Πολυτεχνείου και της Σχολής των Καλών Τεχνών πρόκειται να επεκταθούν και στους σπουδαστές της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής, της Παντείου και πιθανότατα και των γυμνασίων.

Τέλος, ο Ράλλης επισημαίνει πως άξιες ιδιαίτερης μνείας είναι οι υπηρεσίες τις οποίες παρέχει στο επισιτιστικό έργο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού η εταιρεία «ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ».

Ωστόσο, τονίζει πως δεν δίνονται επαρκείς εγγυήσεις, ούτε παρηγοριά για το προσεχές μέλλον το οποίο προκαλεί ανησυχία λόγω της υπερτίμησης των τροφίμων, της έλλειψης αυτών και των εμφύλιων ερίδων και σπαραγμών.⁷¹⁶

Στην Γερμανία οι εφημερίδες κάνουν λόγο για δυναμικότητα της γερμανικής πολεμικής επισιτιστικής οικονομίας, η οποία ενισχύεται κυρίως επειδή η πρωτογενής παραγωγή παρουσιάζει αυξημένη απόδοση και για καθημερινή αύξηση των μερίδων. Επισημαίνουν μάλιστα πως οι τιμές των απαραίτητων τροφίμων δεν αυξήθηκαν

⁷¹⁴ “Regarding increased food import to Greece” (Stockholm, 5 December 1943), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷¹⁵ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 263.

⁷¹⁶ «Ο Ερυθρός Σταυρός και ο επισιτισμός της χώρας Α΄, Β΄, Γ΄», *Η Καθημερινή*, Τετάρτη, 29 Δεκεμβρίου 1943, Πέμπτη, 30 Δεκεμβρίου 1943, Παρασκευή, 31 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

σημαντικά και πως ο επισιτισμός της Γερμανίας διασφαλίζεται αποκλειστικά με δικά της μέσα.⁷¹⁷

Επίσης, μιλούν για αποτελεσματική γερμανική βοήθεια στη λύση του επισιτιστικού ζητήματος. Αναφέρουν χαρακτηριστικά πως σε όλο τον κόσμο είναι γνωστός ο θλιβερός χειμώνας του 1941-1942 που αποκορύφωσε την δυστυχία στην Ελλάδα, αλλά παρά τους νόμους και τα μέτρα των ελληνικών κυβερνήσεων δεν σημειωνόταν βελτίωση της οικονομικής και επισιτιστικής κατάστασης μέχρι που η Κυβέρνηση του Ράιχ αποφάσισε την αποστολή του δόκτορος Νωϊμπάχερ, ειδικού πληρεξουσίου του Υπουργείου των Εξωτερικών του Ράιχ για την νοτιοανατολική Ευρώπη, ο οποίος επιλήφθηκε των επισιτιστικών προβλημάτων της Ελλάδας αντικαθιστώντας τον δόκτορα Άλτενμπουργκ.

Τονίζουν ιδιαίτερα πως εκτός από τον Ερυθρό Σταυρό, τρόφιμα (γεώμηλα, όσπρια) και σιτηρά εισάχθηκαν από την Ρουμανία, Ουγγαρία, Βουλγαρία και Γερμανία με συνέπεια την βελτίωση του επισιτιστικού ζητήματος. Επίσης, επανεμφανίστηκαν τα κρυμμένα από τους μαυραγορίτες εμπορεύματα σε σημείο που ο χειμώνας 1942-1943 κατέστησε δυνατή, αν όχι την υπεραφθονία, σίγουρα όμως την εξασφάλιση της υγείας και την διατροφή.

Σύμφωνα με τον γερμανικό Τύπο, το θέρος του 1943 παραβλήθηκε πρόσθετο κακό: η κερδοσκοπία με τη χρυσή λίρα, της οποίας η τιμή αυξήθηκε παράλογα σε σημείο που η αξία της χάρτινης δραχμής κλονίστηκε σε μεγάλο βαθμό με αποτέλεσμα να βρεθεί η χώρα αιφνίδια μπροστά σε ένα πραγματικό πληθωρισμό. Έτσι, τα τρόφιμα είναι σε τόσο υψηλές τιμές ώστε να είναι τελείως αδύνατον στους Έλληνες υπάλληλους, εισοδηματίες και συνταξιούχους να συντηρήσουν με το μηνιαίο εισόδημα τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους. Το επισιτιστικό πρόβλημα στην Ελλάδα κατέστη και πάλι πρόβλημα για τον επερχόμενο χειμώνα.

Τέλος, ο γερμανικός Τύπος αναφέρει πως εξαιτίας της ύψωσης των τιμών ο πληθυσμός έρχεται σε στενάχωρη θέση και γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης εκ μέρους των κομμουνιστών, αν και στην Ελλάδα κερδίζει συνεχώς έδαφος η συναίσθηση πως ο μπολσεβικισμός δεν είναι μόνο εχθρός της Ελλάδας, αλλά και της Ευρώπης.⁷¹⁸

Συχνά πλέον (όσο εξαπλώνεται και το αντιστασιακό κίνημα) οι αθηναϊκές εφημερίδες φιλοξενούν προπαγανδιστικά, σύντομα κείμενα κατά του Ε.Α.Μ., τοποθετημένα σε ειδικό πλαίσιο με κεφαλαία ή μικρά γράμματα, όπως:

«Το Ε.Α.Μ. δεν είναι οργάνωσις, αλλά όργανον εις στα χέρια του Κομμουνισμού, που θέλει μ' αυτό να κερδίση την δικτατορίαν του προλεταριάτου. Κάτω από την εθνική μάσκα του Ε.Α.Μ. κρύβεται κατακόκκινος και απειλητικός ο κομμουνισμός».⁷¹⁹

Το Ε.Α.Μ. είναι ο Δούρειος Ίππος του κομμουνισμού».⁷²⁰

«Οι εύζωνοι των ταγμάτων ασφαλείας κυνηγάνε τους κομμουνιστές. Οι κομμουνιστές κυνηγάνε όσους ανήκουν σε οργανώσεις αντικομμουνιστικές. Σκοτώνονται οι Έλληνες από τα χέρια των Ελλήνων, και οι εχθροί χαίρονται που

⁷¹⁷ «Η 9^η Νοεμβρίου 1918 και η 9^η Νοεμβρίου 1943 από απόψεως επισιτισμού της Γερμανίας», *Ελεύθερον Βήμα*, Σάββατο, 4 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷¹⁸ «Το επισιτιστικόν ζήτημα εν Ελλάδι», *Ελεύθερον Βήμα*, Τετάρτη, 29 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το ελληνικόν πρόβλημα και η γερμανική βοήθεια», *Ακρόπολις*, Τετάρτη, 29 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷¹⁹ *Ακρόπολις*, Παρασκευή, 15 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷²⁰ *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 16 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

*πέτυχαν επιτέλους το σκοπό τους. Το στρατόπεδο των Ελλήνων που νόμιζαν πως ήταν ένα, το βλέπουν τώρα ότι χωρίστηκε στα δυο».*⁷²¹

⁷²¹ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 206.

Τον Ιανουάριο του 1944, οπότε επιδεινώθηκε εκ νέου η επισιτιστική κατάσταση, πραγματοποιούνται εκκλήσεις από την Αθήνα για διπλασιασμό τουλάχιστον των ποσοτήτων που αποστέλλονται από την Αμερική επισημαίνοντας συγχρόνως ότι η συγκομιδή υπήρξε πτωχότατη, πως μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ελλάδας βρίσκεται σε προφθισικό στάδιο και πως σημειώνεται λιμοκτονία.⁷²²

Ωστόσο, αναφορικά με το ζήτημα της αύξησης των προμηθειών για την Ελλάδα, η δυσκολία δεν έγκειται τόσο στον αποκλεισμό, όσο στην εξασφάλιση των απαραίτητων ποσοτήτων και στην αποστολή τους.⁷²³ Ειδικά η διανομή άρτου και σίτου προσέκρουσε σε 3 γνωστά εμπόδια: Δυσχέρειες μεταφορών, απαγορεύσεις εκ μέρους των αρχών κατοχής να συντελεσθεί η διανομή σε διάφορες περιοχές και βραδύτητα των αποστολών από Καναδά.⁷²⁴

Καθώς η κατάσταση επισιτισμού στην Ελλάδα απέβη αληθώς τραγική, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός κάνει έκκληση να εξασφαλιστούν πλοία για την μεταφορά τροφίμων καθώς ελλείπει μεταφορικών μέσων παραμένουν 30.000 τόνοι στον Καναδά και 20.000 τόνοι στην Τουρκία.⁷²⁵

Η αύξηση της παρεχόμενης βοήθειας στην Ελλάδα με την αποστολή 9.000 τόνων με είδη ιχθυοπαραγωγής έγινε ευπρόσδεκτη από τον βρετανικό Τύπο για τον ειδικό λόγο ότι οι περισσότεροι Βρετανοί αισθάνονταν ντροπή και απογοήτευση που ήταν ανήμποροι να βοηθήσουν τους Συμμάχους τους στους μήνες που επακολούθησαν της ιταλικής κατάρρευσης. Ελάχιστοι φαντάζονταν την περασμένη άνοιξη ότι η Βρετανία θα αποδεικνύονταν τόσο αδύναμη να βοηθήσει την Ελλάδα από την στιγμή που η Μεσόγειος πέρασε στον έλεγχό της.⁷²⁶

Η καθημερινή ροή πληροφοριών από την Ελλάδα σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση εξακολουθεί να την παρουσιάζει εξαιρετικά σοβαρή κάνοντας λόγο για αποτρόπαια δεινά εξαιτίας της πείνας και τους υποσιτισμού ευνοώντας τις ασθένειες, ειδικά σε περιοχές όπου δραστηριοποιούνται οι αντάρτες καθώς και στα νησιά.⁷²⁷

Την ίδια στιγμή, ο γερμανικός ραδιοφωνικός σταθμός του Βερολίνου αναφέρει πως στα κατεχόμενα εδάφη από τους Άγγλους και τους Αμερικανούς ο πληθυσμός πεινά, ενώ στην Ευρώπη δεν υπάρχει κανείς που να πεινά. Η εφημερίδα *Νέα Ευρώπη* κάνει λόγο για εκατομμύρια πεινασμένους καθώς η πείνα μαστίζει την Βόρειο Αφρική μετά την «απελευθέρωση» της από τους Άγγλους, ενώ επικαλούμενη ομολογία του Άγγλου Υπουργού των Ινδίων Έμερυ, αναφέρει πως σε διάστημα πέντε μηνών οι νεκροί από την πείνα και τις επιδημίες έφτασαν στην Ινδία το ένα εκατομμύριο.

⁷²² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Επισιτισμός K51, Αποστολή Ε, ΦΑΚ. 2«Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού», α.ε. 254, Κεντρική Υπηρεσία ΓΑΚ.

⁷²³ Τηλεγράφημα του Foreign Office στον Έλληνα Πρέσβη της Ελλάδας στην Αγγλία (7 Ιανουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷²⁴ Τηλεγράφημα (Γενεύη, 3 Ιανουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷²⁵ Τηλεγράφημα του Αγνίδη (Λονδίνο, 11 Ιανουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷²⁶ "Food for Greece", *Manchester Guardian*, 22 January 1944, Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷²⁷ Τηλεγράφημα από Κάιρο στον Αμερικανό Πρέσβη στην Ελλάδα (1 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Αντίθετα, η Ευρώπη υπό την ηγεσία της Γερμανίας ανέπτυξε τις παραγωγικές της δυνάμεις εξασφαλίζοντας την ανεξαρτησία της. Η δε Γερμανία, την οποία οι Αγγλοαμερικανοί επεδίωξαν να καταβάλλουν με τον αποκλεισμό της πείνας, όχι μόνο εξασφάλισε κατά το 5^ο έτος του πολέμου στο Ράιχ περισσότερα τρόφιμα κατ' άτομο συγκριτικά με προπολεμικά, αλλά βοήθησε αποστέλλοντας τρόφιμα και άλλα κράτη, όπως η Ελλάδα, η Γαλλία ή η Γιουγκοσλαβία,⁷²⁸ σύμφωνα με τον προπαγανδιστικό Τύπο.

Μάλιστα, η γερμανική προπαγάνδα υποστηρίζει πως την περίοδο 1943-1944 διέθεσε για τον επισιτισμό του ελληνικού λαού 30.000 τόνους όσπρια, 12.000 τόνους ζάχαρης, 20.000 τόνους πατάτας και 20.000 τόνοι σίτου. «Έγινε δε παν το δυνατόν διά τον επισιτισμόν του ελληνικού λαού έστω και επί ζημιά των στρατιωτικών αναγκών ή και με θυσία του επισιτισμού της Γερμανίας»,⁷²⁹ αναφέρει προκλητικά η γερμανική προπαγάνδα.

Ο εχθρός προσπαθεί να μαντεύσει το μυστικό με το οποίο βελτιώθηκε αισθητά η επισιτιστική κατάσταση της ευρωπαϊκής ηπείρου παρά τον αποκλεισμό και τον πόλεμο, αναφέρεται σε δελτίο της Υπηρεσίας Τύπου του Βερολίνου, αποκαλύπτοντας πως η επιτυχία έγκειται στη μείωση των εισαγωγών με απώτερο σκοπό τη μελλοντική αποκατάσταση της διατροφής του γηγενούς ευρωπαϊκού πληθυσμού από την ίδια την Ευρώπη.⁷³⁰

Τον Ιανουάριο του 1944, ο Γεώργιος Παπανδρέου σε έκθεση του προς το Συμμαχικό Στρατηγείο και την Ελληνική Κυβέρνηση Καΐρου περιγράφει ως εξής την κατάσταση του ελληνικού λαού:

«Απίστευτος είναι η τραγωδία του Ελληνικού Λαού και προ παντός της υπαίθρου. Σφαδάζει εν μέσω των ερειπίων και των φλογών. Χίλια τουλάχιστον χωριά έχουν παραδοθεί εις τας φλόγας, άνω του εκατομμυρίου Ελλήνων λιμοκτονούν, γυμνητεύουν και στεγάζονται εις τα σπήλαια. Καθημερινώς αναγγέλλονται ομαδικαί εκτελέσεις, όπως η φρίκη των Καλαβρύτων, όμηροι περισυλλέγονται, οι φυλακαί ασφυκτιούν, καθώς και τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως.

Και, ως να μη ήρκει η απάνθρωπος βαρβαρότης του κατακτητού, έχομεν και την κόλασιν του εμφυλίου πολέμου. Όσοι σωθούν από την αιμοβόρον μανίαν του κατακτητού κινδυνεύουν από την αδελφοκτόνον μανίαν των κομμουνιστικών οργανώσεων. Αλλόφρονες πλέον οι κάτοικοι ζητούν καταφύγια άλλοι εις τα σπήλαια, άλλοι εις γειτονικάς πόλεις και, όσοι δύνανται, εις την Πρωτεύουσαν, όπου μεταφέρουν τους θρήνους και τας οίμωγας της υπαίθρου.

Ευνόητος επομένως είναι, υπό τοιαύτας συνθήκας, η διαμορφωθείσα ψυχολογική κατάσταση του Ελληνικού Λαού. Ευρίσκεται εις κατάστασιν απογνώσεως. Και η απόγνωσις κινδυνεύει να τον οδηγήσει εις σύγχυσιν [...].

Πρέπει να λήξη η τρομοκρατική κατοχή της υπαίθρου εκ μέρους των δυναμικών οργανώσεων του Ε.Α.Μ. Διότι σήμερα, μόλις και όπου η Γερμανική Κατοχή

⁷²⁸ «Εκατομμύρια πεινασμένων», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 16 Ιανουαρίου 1944, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Εν εκατομμύριον νεκροί εις διάστημα πέντε μηνών», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 2 Φεβρουαρίου 1944, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Επάρκεια τροφίμων εν Ευρώπη», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 23 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁷²⁹ «Πώς διεξάγεται ο επισιτισμός της Γερμανίας», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 12 Φεβρουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁷³⁰ «Ο επισιτισμός της Ευρώπης», *Λαρισιαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 17 Μαρτίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αποσύρεται, δεν πνέει ο άνεμος της Ελευθερίας, αλλά εγκαθίσταται αμέσως νέα, επίσης σκληρά, Κατοχή: του Κομμουνιστικού Κόμματος...[...].⁷³¹

Επομένως, εκτός από τον Άξονα, η δράση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ απασχολεί αρνητικά και τον Παπανδρέου, σε τόσο ανησυχητικό βαθμό ώστε να φτάσει στο σημείο να ζητήσει από τις συμμαχικές δυνάμεις (συγκεκριμένα τους Άγγλους) να φτάσουν εγκαίρως όταν απελευθερωθεί η Ελλάδα, ώστε να αποτραπεί η επικράτηση του ΕΑΜ.⁷³²

Στην Αθήνα, ο πρωθυπουργός και υπουργός Εργασίας, Ράλλης, ανακοινώνει την απόφαση της Κυβέρνησης να δίδονται στους μισθωτούς και παροχές σε τρόφιμα «στα πλαίσια της κυβερνητικής προσπάθειας να εξυπηρετήσει την τάξη των αποχειροβιτών καθώς η αύξηση των μισθών και ημερομισθίων προσέκρουσε στην ακόρεστη βουλιμία για κέρδος των εμπορών του αίματος του ελληνικού λαού, οι οποίοι εξουδετέρωσαν τις αυξήσεις μέσω των ανατιμήσεων των ειδών».⁷³³

Βρετανική πηγή αναφέρει πως ο κατώτατος κλήρος στην κατεχόμενη Ελλάδα αντιμετωπίζει σκληρά οικονομικά προβλήματα, διότι οι μισθοί των ιερέων έχουν μείνει στάσιμοι, ενώ γενικά οι μισθοί των εργαζομένων αυξάνονται. Παρόλα αυτά οι ιερείς οργανώνουν εράνους στις εκκλησίες «για τον αγώνα για την ελευθερία». Επίσης, πολλοί έχουν συλληφθεί και κρατούνται στις φυλακές Αβέρωφ, όπου άλλοι ιερείς συμπαραστέκονται με κάθε τρόπο σε όλους τους φυλακισμένους.⁷³⁴

Ο Μον, αν και κατανοεί πλήρως την τραγική θέση του ελληνικού λαού και εκτιμά δεόντως την ψυχική αντοχή του, εν τούτοις, αμφισβήτησε απολύτως τον αριθμό 35.000 θανάτων κατά το α' εξάμηνο του 1943 που υποστηρίζεται σε δηλώσεις, και εξέφρασε την άποψη πως κατά την τελευταία περίοδο υπηρεσίας του η κατάσταση στην Αθήνα ήταν σχεδόν ομαλή, άποψη που συμμερίζεται και ο διάδοχός του. Είναι αλήθεια όμως πως ο Μον δεν περιόδευσε στις ελληνικές επαρχίες, επανειλημμένα όμως συνηγορεί στους Αμερικάνους υπέρ της αύξησης της ποσότητας των τροφίμων.⁷³⁵

«Το σύστημα διανομής τροφίμων στην Ελλάδα είναι διαφορετικό από ότι σε άλλες κατεχόμενες χώρες. Δεν φαίνεται να υπάρχει καταμερισμός της εγχώριας παραγωγής εκεί. Η Επιτροπή ανακούφισης διανέμει μια κανονική μερίδα ψωμιού στις κυριότερες πόλεις και άλευρα σε πολλές περιοχές της χώρας. Επιπλέον, καθιστά τη διανομή οσπρίων, συμπληρωματική ποσότητα αλευριού, ζάχαρη και μερικές φορές ελαιόλαδο και αποξηραμένα φρούτα, ιδιαίτερα στην περιοχή της πρωτεύουσας. Η Επιτροπή διανέμει επίσης συμπληρωματικές ποσότητες άρτου και άλλα ειδών, συμπεριλαμβανομένου γάλακτος σε παιδιά και σε ενδεείς κατηγορίες.

Οι συνθήκες στις μικρότερες πόλεις ποικίλουν σημαντικά ανάλογα με τη διαθεσιμότητα της τοπικής παραγωγής, η οποία συχνά εξαρτάται από το μέγεθος της στρατιωτικής δραστηριότητας στην περιοχή. Σε γενικές γραμμές, οι προμήθειες των

⁷³¹ Γεώργιος Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (11), ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (αναπ.), σσ. 38-39, 44.

⁷³² Για τον λόγο αυτό ο Παπανδρέου συναντήθηκε τον Αύγουστο του 1944 στη Ρώμη με τον Βρετανό Πρωθυπουργό, ο οποίος θα του προτείνει την μεταφορά της ελληνικής κυβέρνησης από το Κάιρο στην Ιταλία. Μετά από θυελλώδεις συζητήσεις, υπογράφηκε στις 26 Σεπτεμβρίου στην Καζέρτα συμφωνία με την οποία οι ανταρτικές δυνάμεις τίθενται υπό τις διαταγές της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία τις θέτει υπό τις διαταγές του στρατηγού Σκόμπυ, Παπανδρέου, ό.π., σ. 13.

⁷³³ «Εις όλους τους μισθωτούς θα δίδονται κατά μήνα και ποσότητες τροφίμων», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 8 Φεβρουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁷³⁴ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 37.

⁷³⁵ Τηλεγράφημα Έλληνα Πρέσβη (Ουάσιγκτον, 12 Ιανουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

σιτηρών στα ελληνικά νησιά είναι σοβαρά ανεπαρκείς, αλλά η Επιτροπή προσπαθεί να επεκτείνει τις προμήθειες στα νησιά που δεν ήταν προηγουμένως σε θέση να φθάσουν.

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες κατεχόμενες χώρες, είναι απαραίτητο να γίνει διάκριση μεταξύ των αγροτικών περιοχών που παράγουν τρόφιμα και την υπόλοιπη χώρα. Οι συνθήκες στις πρώτες είναι, φυσικά, πολύ καλύτερες από ό, τι στις πόλεις και κωμοπόλεις, εκτός εάν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις εμποδίζουν την διανομή ή ο εχθρός καταστρέφει ή καταλαμβάνει καλλιέργειες»,⁷³⁶ αναφέρει δημοσίευμα βρετανικής εφημερίδας.

Αλλά βρετανικά δημοσιεύματα αναφέρουν χαρακτηριστικά:

«Η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα έχει επιδεινωθεί σοβαρά πρόσφατα», σύμφωνα με πληροφορίες που φτάνουν στο Λονδίνο.

Ο πληθωρισμός αυξάνεται και τα αντίποινα των Ναζί για τον ανταρτοπόλεμο γίνονται όλο και πιο τρομοκρατικά. Η τελευταία μέθοδος είναι να εξαφανίσουν ολόκληρα χωριά σε ακτίνα 25 μιλίων ως εκδίκηση για πρόκληση σαμποτάζ.

Η αυξανόμενη εξάντληση του πληθυσμού σε συνδυασμό με την σταθερή επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης έχουν μειώσει την παραγωγικότητα των ανθρώπων στο ελάχιστο.

Πιστεύοντας το περασμένο καλοκαίρι ότι η απελευθέρωση για τους Έλληνες δεν ήταν μακριά, έκαναν μεγάλη κατανάλωση στα λιγοστά εναπομείναντα αποθέματα τροφίμων τους. Οι τιμές έχουν αυξηθεί δέκα φορές περισσότερο από τους μισθούς και οι κακές καιρικές συνθήκες και άλλοι παράγοντες μείωσαν σημαντικά την περσινής γεωργικής απόδοση.

Πριν τον πόλεμο η Ελλάδα εισήγαγε μόνο 750.000 τόνους από τους 2.225.000 τόνους που συνολικά εισήγαγε ετησίως. Τώρα, λόγω της απουσίας των εισαγωγών, της μειωμένης απόδοσης και των ναζιστικών απαιτήσεων, το έλλειμμα είναι 1.457.000 τόνοι». ⁷³⁷

Η βρετανική Υπηρεσία Προπαγάνδας δίνει οδηγίες στην Ελληνική Υπηρεσία του B.B.C. να μην αναφέρεται στις δυσκολίες επισιτισμού στις περιοχές που ελέγχουν οι αντάρτες, αλλά να καθιστά υπεύθυνους τους Γερμανούς για τα γενικότερα προβλήματα υγείας του πληθυσμού αποφεύγοντας οποιαδήποτε αναφορά σε επικείμενη απελευθέρωση της Ελλάδας. ⁷³⁸

Με αφορμή δημοσίευμα του περιοδικού του «American Institute of Food Distribution» (12 Φεβρουαρίου 1944) το οποίο αγνοώντας τα πράγματα ανέγραψε πως οι παρεχόμενες εξ ονόματος των εν εξορία κυβερνήσεων πληροφορίες περί της επισιτιστικής κατάστασης των κατεχόμενων χωρών είναι εξογκωμένες και αναφέρονται στη πραγματικότητα σε προγενέστερες χρονικές περιόδους όταν η έλλειψη τροφίμων στις χώρες αυτές ήταν πράγματι κρίσιμη, ο Πρεσβευτής της Ελλάδας (όπως επίσης και της Νορβηγίας) στην Ουάσιγκτον, Διαμαντόπουλος, έστειλε επιστολή στους New York Times με τίτλο “Plea for food from Greece” («Εκκκληση από την Ελλάδα για τρόφιμα»):

«Πρόκειται για έναν αδικαιολόγητο ισχυρισμό να θεωρούνται προπαγάνδα οι πληροφορίες που περιοδικά δίδονται για το ζήτημα αυτό τις εξόριστες κυβερνήσεις.

⁷³⁶ “Rations under the Germans. France, Belgium, Greece”, *Manchester Guardian*, (19 January 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷³⁷ “Shortage of food in Greece” and “Greek famine worse”, *Coventry Evening Telegraph*, Grimsby *Evening Telegraph* (22 January 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷³⁸ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 42.

Δεν είναι μόνο η πραγματική πείνα, αλλά και η σταθερή επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης σε μια περίοδο ετών, η οποία υπονομεύει την υγεία των πυρόπληκτων πληθυσμών.

Όσον αφορά την Ελλάδα, έχω να πω ότι οι επίσημες εκθέσεις και τα φωτογραφικά ντοκουμέντα που δημοσιεύονται σε αυτή τη χώρα αναμφίβολα αποδεικνύουν τις καταστροφές που αποδεκάτισαν τον ελληνικό πληθυσμό. Είναι αδύνατη σήμερα η παραγωγή στατιστικών, αλλά όταν αυτό θα είναι εφικτό ο οποιοσδήποτε θα εκπλαγεί στην αποκάλυψη των φοβερών αποτελεσμάτων της πείνας, της παρατεταμένης κακής διατροφής, της υψηλής παιδικής θνησιμότητας και του σημαντικά μειωμένου ποσοστού γεννήσεων στην Ελλάδα». ⁷³⁹

Τέλη Ιανουαρίου σε περιοδική βρετανική έκθεση αναφέρεται πως η επισιτιστική κατάσταση στην Αθήνα είναι χειρότερη από ποτέ. Τα ελάχιστα τρόφιμα που υπάρχουν στα καταστήματα πωλούνται σε αστρονομικές τιμές. Η Κυβέρνηση Αθηνών διαδίδει ότι οι Γερμανοί πρόκειται να ρίξουν στην αγορά πολλά τρόφιμα, με αποτέλεσμα να περιορισθεί κάπως η συνεχής αύξηση των τιμών, παρά το γεγονός πως οι Γερμανοί δεν κάνουν τίποτα τέτοιο. ⁷⁴⁰

Τον Φεβρουάριο, η επισιτιστική κατάσταση στις Κυκλάδες είναι κρίσιμη καθώς έχει γενικευθεί η πλήρης έλλειψη λαδιού, ρυζιού, μακαρονιών και κρέατος, οι Γερμανοί επιτάσσουν τα ζώα σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο οι Ιταλοί στο παρελθόν, ενώ οι κάτοικοι τρέφονται κυρίως με θαλασσινά. Ακόμη και το ψάρεμα δυσχεραίνεται λόγω των βομβαρδισμών. ⁷⁴¹

Τον ίδιο μήνα, συντάσσεται η ακόλουθη ιατρική έκθεση για την υγειονομική κατάσταση των κατοίκων της Αθήνας και του Πειραιά κατά την Κατοχή:

«Μετά την είσοδο των γερμανοιταλών στην Ελλάδα και την δέσμευση των διαφόρων τροφίμων και των φαρμακευτικών αποθεμάτων, άρχισε η αύξηση της νοσηρότητας και θνησιμότητας αφενός, και η εμφάνιση των διαφόρων λοιμωδών νόσων και της καλουμένης οιδηματικής νόσου αφετέρου.

Η οιδηματική νόσος κατά τον χειμώνα 1941-1942 αφαίρεσε την ζωή πολλών χιλιάδων Ελλήνων και κατέστησε ανάπηρους ετέρας χιλιάδες. Υπολογίζεται ότι από όσους νόσησαν από την νόσο αυτή στην Αθήνα και τον Πειραιά πέθαναν κατά την περίοδο αυτή το 65%, όπως απέδειξε η τότε πρόχειρη στατιστική της υγειονομικής σχολής των Αθηνών (Ιανουάριος 1942).

Διά της μεθόδου αυτής οι κατακτητές στέρησαν τον ελληνικό λαό επί μακρόν και του πλέον στοιχειώδους και απαραίτητου σίτου και υποβάλλοντας αυτόν εις βαρείας στερήσεις και κακουχίες τον οδήγησαν ομαδικά προς τον θάνατο μη υπολογίζοντας ακόμη και τα βρέφη. Ο επισιτισμός επέφερε τοιαύτην φθορά του ανθρώπινου οργανισμού και παρασκέυασε το έδαφος διά την έξαρση της φυματίωσης που σήμερα βλέπει τις κατά το μέγιστο ποσοστό οι πάσχοντες να εμφανίζουν φυματίώσεις εν ενεργεία εκτός της πρόσφατης νόσου.

Η διαβίωση των λαϊκών οικογενειών κατέστη λίαν δυσμενής συνεπεία της ομαδικής συγκεντρώσεως και ούτω παρατηρείται η αύξηση και εξάπλωση των λοιμωδών νόσων και των κοινωνικών τοιούτων εις τρόπον ώστε ο βαθμός να είναι απεριόριστος καθισταμένης ούτω λίαν δυσχεράς της περιστολής και καταστολής αυτών.

⁷³⁹ "Plea for food from Greece", New York Times (1 March 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁴⁰ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 53.

⁷⁴¹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 90.

Κατά τον χειμώνα του 1941-1942 ενεφανίσθη εν Αθήνα και Πειραιά ως και εις τα περίχωρα επιδημία εξανθηματικού τύφου. Στον Πειραιά 242 κρούσματα και των 2 φύλων και όλων των κοινωνικών τάξεων. Ευτυχώς, λόγω της μικρής λοιμογόνου δυνάμεως του ιού η θνησιμότητα ήταν λίαν μικρή και σημειώθηκαν 16 θάνατοι σε άτομα που είχαν καταπέσει από τον υποσιτισμό της πελάγρας και της γενικής αβιταμίνωσης, όντα ούτω φορείς διαφόρων οργανικών παθήσεων.

Η περιστολή και καταστολή ήταν προβληματική λόγω ελλείψεως και των στοιχειωδέστερων μέσω και παρατηρείται πολλαπλασιασμός της νόσου μέχρι σήμερα, ευτυχώς σε λίαν αραιά κρούσματα, ενώ συνεχίζεται η αποφθειρίαση των ατόμων και της αποστείρωσης των χώρων με τα λίγα εφόδια τα οποία παρέχουν οι αρχές κατοχής.

Συνεπεία των τοιούτων νοσηρών παραγόντων παρατηρήθηκε τελευταία έξαρση του τυφοειδούς πυρετού και σημειώθηκαν πολλά κρούσματα και δη θανατηφόρα λόγω της κυρίως άρδευσης των λαχανόκηπων με ακάθαρτα νερά.

Το 1943 εμφανίστηκε μικροβιακή δυσεντερία με σποραδικά κρούσματα και αρκετά κρούσματα καταρροϊκού ίκτερου λόγω ανάπτυξης νοσηρών παραγόντων συνεπεία καταβολής των οργανισμών.

Τα αφροδίσια και δερματικά νοσήματα είναι σε ευρεία κλίμακα και δη η σύφιλη και η ψώρα. Σύμφωνα με στατιστική των κοινωνικών ασφαλίσεως το 60% των αφροδισίων νοσημάτων είναι με σιφιλίδα.

Η προστασία της παιδικής ηλικίας εξέλειπε παντελώς και παρατηρείται αθρόα και ομαδική νόσηση και τα πρόσωπα των παιδιών έχουν αλλοιωθεί, η δε ανάπτυξη τους έχει ανασταλεί.

Η σπονδυλίτιδα, ο ραχτισμός, η τραχηλική αδενίτιδα και κατά μείζονα λόγο η πνευμονική φυματίωση βρίσκουν πρόχειρο έδαφος αναπτύξεως.

Η φυσιολογική άμυνα του οργανισμού έχει ελαττωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε και η παραμικρή νόσηση αποτελεί τον άρρωστο και ούτω παρατηρείται σημαντική αύξηση της νοσηρότητας και θνησιμότητας της ηλικίας αυτής.

Η καθαριότητα στις πόλεις είναι λίαν ανεπαρκής και ούτω εις εκάστην γωνία ευρίσκονται σωροί απορριμμάτων, αποτελούντες υπαίθριους εστίες μόλυνσεως». ⁷⁴²

Ειδικά η έλλειψη σαπουνιού προκάλεσε τόσο φθοροποιές συνέπειες στην Ελλάδα όσο σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Μάλιστα, η Ελλάδα προπολεμικά καταλάμβανε την πρώτη θέση σε κατανάλωση σαπουνιού και το παρήγαγε αποκλειστικά με δικά της μέσα. ⁷⁴³

Τον Φεβρουάριο, η απόφαση αύξησης των αποστελλόμενων τροφίμων στην Ελλάδα συνοδεύτηκε από την διευκρίνιση εκ μέρους των Πρεσβειών της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών στην Στοκχόλμη ότι προτεραιότητα θα δοθεί στα παιδιά και σε όσους έχουν μεγαλύτερη ανάγκη. ⁷⁴⁴

Η πρόταση να αποσταλούν στην Ελλάδα προμήθειες τροφίμων από την Αίγυπτο και το Ιράκ δεν τελεσφόρησε με την αιτιολογία πως δεν υπάρχουν διαθέσιμες ποσότητες στη Μέση Ανατολή. Οι προμήθειες ρυζιού στην Αίγυπτο υπολείπονται κατά πολύ των προσδοκιών με τα περισσότερα παραγόμενα αγαθά να βρίσκονται σε περιορισμένες ποσότητες. Επομένως, κρίνεται εξαιρετικά απίθανο η

⁷⁴² «Υγειονομική κατάσταση των κατοίκων Αθηνών-Πειραιώς από της Κατοχής» (29.2.1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁴³ Γεώργιος Δ. Ποπολάνος, *Μελέτη περί της άμεσου επισιτιστικής, υγειονομικής βοήθειας και ανασυγκροτήσεως της Ελλάδος*, Τυπογραφείον του Εμπορίου, Αλεξάνδρεια 1944, σ. 158.

⁷⁴⁴ Τηλεγράφημα (Στοκχόλμη, 16 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Αιγυπτιακή Κυβέρνηση να επιτρέψει την εξαγωγή τους, αναφέρει το Foreign Office, υποστηρίζοντας πως ειδικά όσον αφορά τα λιπαρά και το σαπούνι διαφωνεί με την εξαγωγή τους καθώς η Αίγυπτος παρουσιάζει ελλείψεις σε αυτά τα αγαθά και η Αγγλία αδυνατεί να ικανοποιήσει τις βασικές ανάγκες της.⁷⁴⁵

Αν και η Αίγυπτος δεν μπορεί να συνδράμει την Ελλάδα με τρόφιμα, ωστόσο ο έρανος που πραγματοποιήθηκε στο Κάιρο με αποκλειστικό σκοπό την ταχεία αποστολή βιταμινών για τα παιδιά, έτυχε εξαιρετικής υποστήριξης εκ μέρους του φιλοπάτριδος ελληνισμού της Αιγύπτου.⁷⁴⁶

Το γεγονός ότι «μεγάλες και συνεχώς μεγεθυνόμενες πεινασμένες μάζες του ελληνικού λαού περιήλθαν και περιέρχονται αδιάκοπα σε έσχατη αθλιότητα» και βρίσκονται αντιμέτωπες με εξολοθρευτικές νόσους συνεπεία του λιμού και του υποσιτισμού ωθεί τον Αρχιεπίσκοπο στη συγκρότηση της Οργάνωσης Λαϊκής Βοήθειας που αποβλέπει όπως και ο Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης στην ανακούφιση των πενόμενων μέσω εκκλήσεων προς τους εύπορους να συνδράμουν οικονομικά ή σε είδος.⁷⁴⁷

Υπό τον τίτλο «Εις λαός ο οποίος ζητεί απεγνωσμένα τρόφιμα. Έν πρόβλημα το οποίον δεν δύνανται να λύσωσιν οι Σύμμαχοι», βρετανικό περιοδικό φέρεται να παρουσιάζει φωτογραφία χαρακτηριστική της αθλιότητας η οποία επικρατεί στις μαστιζόμενες από λιμό περιοχές της Νότιας Ιταλίας, αναφέροντας πως η αρχική ελπίδα του πληθυσμού ότι μετά την κατάληψη της Νοτίου Ιταλίας από τους Αγγλοσάξωνες θα τρέφονταν πλούσια, αποδείχτηκε πλάνη. Τους ευσεβείς πόθους τους αντικαθιστά το γεγονός ότι στην Νεάπολη η έλλειψη τροφίμων είναι σήμερα μεγαλύτερη από ποτέ. Η Νότια Ιταλία πεινά και περί αυτού ουδεμία αμφιβολία αφήνουν οι πληροφορίες που καταφτάνουν από εκεί.

Μάλιστα, η βρετανική εφημερίδα παρουσιάζεται να αναφέρει πως οι επισιτιστικές συνθήκες στην Βόρεια Ιταλία η οποία ανεφοδιάζεται από τους Γερμανούς είναι καλύτερες απ' ότι στο νότιο τμήμα της χώρας το οποίο ελέγχεται από τους Συμμάχους.⁷⁴⁸

«Ο Θεός ας σώση την Ελλάδα», διατυπώνει την ευχή η εφημερίδα *Ακρόπολις*. Όλα τα κακά του κόσμου έπεσαν στη χώρα με χειρότερο τον μαυραγοριτισμό, ο οποίος σπρώχνει στον θάνατο τον ελληνικό λαό καθώς οι τιμές των βασικότερων τροφίμων διαρκώς αυξάνουν. Αρχές Μαρτίου το ψωμί έφτασε τις 220.000 χιλιάδες δραχμές, ενώ το κρέας τις 700.000 δραχμές. Η κατάσταση είναι πλέον απελπιστική. Όλα τα μέτρα που ελήφθησαν αποδείχτηκαν μάταια.⁷⁴⁹

«Κι αν η κραυγή πεινάω δεν ακούγεται πάλι, τώρα όπως αντηχούσε μια φορά, είναι μόνο και μόνο γιατί οι ψυχές βαστάνε ακόμα με την ελπίδα πως το μαρτύριο της σκλαβιάς δεν θα κρατήσει πια πολύ».⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ Τηλεγράφημα του Foreign Office (25 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, Επισιτισμός Γ, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁴⁶ “Vitamins for children of Greece fund” (Κάιρο, 8 Ιανουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, Επισιτισμός Γ, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁴⁷ «Εισήγηση προς το κεντρικό Συμβούλιο της Οργάνωσης Λαϊκής Βοήθειας» (18 Ιανουαρίου 1944), Α1Σ32Υ1Φ101, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

⁷⁴⁸ «Η επισιτιστική κατάσταση εις Βόρειον και Νότιον Ιταλίαν», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 9 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

⁷⁴⁹ «Να κτυπηθή ο μαυραγοριτισμός», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 7 Μαρτίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η λίρα, τα τρόφιμα, η κερδοσκοπία και ο μαυραγοριτισμός», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 30 Μαρτίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁵⁰ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 250.

«Μην αγοράζετε τίποτε. Περιορισθείτε εις ότι έχετε. Μπούκοτάζ εις όλα τα ακριβά είδη. Μην αγοράζετε περιττά πράγματα. Να δίδετε μισή τιμή δι' όλα και να φεύγετε. Χρειάζεται επιμονή και πείσμα προς άμυναν. Ας περάσωμεν όλοι δύο εβδομάδες με περισσότερες στερήσεις. Έτσι θα νικήσωμεν», συμβουλεύει τους καταναλωτές η *Ακρόπολις* σε πρωτοσέλιδους τίτλους της ενάντια στην τακτική των αισχροκερδών και μαυραγοριτών που επιμένουν σε υψηλές τιμές ληστεύοντας κυριολεκτικά τους πολίτες.⁷⁵¹

Τέλη Μαρτίου, τα αποθέματα καναδικών σιτηρών έχουν εξαντληθεί με συνέπεια ο άρτος να παρασκευάζεται κυρίως με αργεντινά σιτηρά, τα οποία όμως δεν είναι της ίδιας ποιότητας με τα καναδικά. Ωστόσο, η Επιτροπή Διαχείρισεως Βοηθημάτων στην Ελλάδα ανακοινώνει πως το μέτρο αυτό είναι προσωρινό και σύντομα αναμένεται η άφιξη νέων πλοίων που θα σηματοδοτήσουν την έναρξη πρόσθετων αποστολών. Στα πλαίσια του εφοδιασμού της Ελλάδας, τον Ιούνιο αναμένονται 24.000 τόνοι σιτηρών έναντι 15.000 οι οποίοι εισάγονται μέχρι τον Μάρτιο, και επιπλέον θα εισάγονται μηνιαίως όσπρια, ψάρια, γάλα και διάφορα τρόφιμα που περιέχουν πρωτεΐνες.⁷⁵²

Αρχές Απριλίου, ο ελληνικός πληθυσμός βρίσκεται σε απελπιστική κατάσταση. Τα ελάχιστα τρόφιμα που υπάρχουν στη χώρα προέρχονται από τον Καναδά και διανέμονται μέσω του Ερυθρού Σταυρού. η πείνα δεν περιορίζεται πλέον μόνο στις πόλεις. Στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στην Πελοπόννησο οι κάτοικοι στερούνται τα πάντα, λόγω των γερμανικών επιθέσεων. Στα νησιά οι άνθρωποι είναι σχεδόν πεθαμένοι. Επίσης, υπάρχει μεγάλη έλλειψη κατοικιών, λόγω των αντιποίνων των Γερμανών.

Το κόστος ζωής στην Ελλάδα έχει εκτιναχθεί στα ύψη. Χαρακτηριστική είναι η σύγκριση των τιμών με τις τιμές του Δεκεμβρίου του 1943: 1 οκά ψωμί 35.000δρχ, ενώ το προηγούμενο έτος 14.500δρχ., 1 οκά πατάτες 30.000δρχ. από 16.000δρχ, 1 οκά ελαιόλαδο 220.000δρχ. από 80.000δρχ.⁷⁵³

Την 6^η Απριλίου τρία σουηδικά πλοία πρόκειται να αποπλεύσουν κατά την διάρκεια της ημέρας από την Σουηδία, για να φορτώσουν σιτηρά, τα οποία και θα μεταφέρουν στην Ελλάδα. Η βρετανική Υπηρεσία Προπαγάνδας δίνει οδηγίες στην ελληνική Υπηρεσία του B.B.C. να προβάλλει όσο το δυνατόν περισσότερο την αποστολή αυξημένων ποσοτήτων τροφίμων εκ μέρους των Συμμάχων, ως απάντηση στα ψεύδη των Γερμανών ότι η Βρετανία ευθύνεται για την λιμοκτονία του ελληνικού λαού.⁷⁵⁴

Στο μεταξύ τον ίδιο μήνα, προκύπτει ελληνική πολιτική κρίση με την απόφαση του Τσουδερού αρχές Απριλίου να υποβάλει την παραίτηση του, με τον Τσώρτσιλ να εκφράζει μέσω επιστολής την έκπληξη του, υποστηρίζοντας ότι «η Ελλάδα εγκαταλείπεται σε μια επικίνδυνη στιγμή για την εθνική της ζωή». Γι' αυτό και τον καλεί να παραμείνει στη θέση του μέχρι να φτάσει ο Γεώργιος Β' στο Κάιρο, ο οποίος δεν έκανε δεκτή την παραίτηση.

Η Κυβέρνηση Τσουδερού απέσυρε την παραίτηση της και ο Τσουδερός τηλεγράφησε στον Τσώρτσιλ ότι θα παραμείνει στη θέση του «σύμφωνα με τους νόμους της Ελλάδας και την επιθυμία του ίδιου» μέχρι να βρεθεί νόμιμη λύση στην κρίση. Στη συνέχεια, ο Γεώργιος Β' εκτιμά πως ο Γεώργιος Παπανδρέου είναι ο

⁷⁵¹ *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 28 Μαΐου 1944, Τετάρτη, 31 Μαΐου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁵² «Ο εφοδιασμός εις τρόφιμα εξησφαλισμένος απολύτως», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 28 Μαΐου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁵³ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 169-170.

⁷⁵⁴ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 178.

καταλληλότερος πρωθυπουργός υπό τις τρέχουσες συνθήκες, καθώς ο Σοφοκλής Βενιζέλος που ανέλαβε την πρωθυπουργία για σύντομο χρονικό διάστημα, αποδείχτηκε ανεπαρκής.⁷⁵⁵

Μέσα Απριλίου 1944, ερωτηθείς στο Κάιρο για την κατάσταση στην Ελλάδα ο Γεώργιος Παπανδρέου, Πρόεδρος πλέον του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργός Εξωτερικών,⁷⁵⁶ προέβη στην ακόλουθη δήλωση:

*«Είναι αφάνταστος η τραγωδία του μαρτυρικού μας Λαού. Ο κατακτητής εφόσον η ημέρα της Απελευθερώσεως προσεγγίζει, γίνεται περισσότερο σκληρός και απάνθρωπος. Και δεν χρησιμοποιεί μόνον την βίαν ως μέσον εξοντώσεως, αλλά επίσης και τον λιμόν, ο οποίος αποδεκατίζει την Φυλήν μας».*⁷⁵⁷

*«Άγριος αγώνας γίνεται στον ανθρώπων την ψυχή. Το αίσθημα της αυτοσυντήρησης τους ζητάει με κάθε τρόπο να ζήσουν. Οι δυσκολίες της ζωής γίνονται απόξω τους κάθε μέρα και σκληρότερες. Η συνείδηση όλο και μαλακώνει και κάνει υποχωρήσεις. Η κλεψιά, η απάτη, το ψέμα, ακόμα και η προδοσία και ο φόνος, όλα μπήκανε στο καζάνι της ανάγκης και βράζουνε καις τον αφρό τους βγάζουνε καθάρματα και ηθικά συντρίμια».*⁷⁵⁸

Τα παραπάνω φαινόμενα έρχονται σε πλήρη αντίφαση με όσα έγραφε στο ημερολόγιο της η Αντωνοπούλου την 27^η Δεκεμβρίου του 1942 και μαρτυρούν την επίδραση του αγώνα για επιβίωση στην ψυχοσύνθεση και συμπεριφορά του ατόμου και την εξέλιξη τους:

«Πείνα, δυστυχία, ακρίβεια, παγωνιά. Κι όμως οι φτωχοί δεν αγριέψανε.

Κανένας πεινασμένος, κανένας παγωμένος από τη βαρυνειμωνιά, δεν εσταμάτησε ποτέ κανέναν διαβάτη στο στρίψιμο του δρόμου μέσα στην ερημιά της νύχτας, να πέσει απάνω του να του αρπάξει τα λεφτά του για να μπορέσει να χορτάσει. Ούτε το πανωφόρι του για να σκεπαστεί.

Κανένας δυστυχισμένος δεν έγινε λωποδύτης της ανάγκης μέσα στα σκοτεινά, τις ατέλειωτες ώρες που σαν βραδιάσει, η πόλη ολόκληρη ερημώνει, και κανένας δεν σκοτίζεται να την φυλάξει.

*Και δεν μας εσάλεψε ακόμα».*⁷⁵⁹

Την 27^η Απριλίου 1944, πραγματοποιείται στην Αθήνα παλλαϊκή απεργία οργανωμένη από το Ε.Α.Μ., ενάντια στην τρομοκρατία των Γερμανών και την επιστράτευση ανδρών για τα Τάγματα Ασφαλείας, στην οποία συμμετέχουν και οι τραπεζοϋπάλληλοι, ο χώρος εργασίας των οποίων έχει μετατραπεί σε πεδίο διώξεων και συλλήψεων.⁷⁶⁰

Τον Μάιο, η βασικότερη δυσκολία συνίσταται στην επίτευξη εξακριβωμένων πληροφοριών ως προς τις πραγματικές ανάγκες της χώρας καθώς οι πληροφορίες που πηγάζουν από κυβερνητικά ή διάφορα άλλα κέντρα είτε είναι με καθυστέρηση, είτε συχνά ατελείς.⁷⁶¹

⁷⁵⁵ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 174-175, 180-181, 185, 214, 218.

⁷⁵⁶ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 234.

⁷⁵⁷ Παπανδρέου, ό. π., σ. 49.

⁷⁵⁸ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 260.

⁷⁵⁹ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 99-100.

⁷⁶⁰ Συνοδινός, ό. π., σ. 200, 202.

⁷⁶¹ Επιστολή Προέδρου της Διοικούσης Επιτροπής Ε.Ε.Σ. στο Λονδίνο (11 Μαΐου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Ωστόσο, σε έκθεση της Επιτροπής Διαχειρίσεως για την ανακούφιση στην Ελλάδα επισημαίνεται πως η επισιτιστική κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί,⁷⁶² ενώ σε βρετανική έκθεση επισημαίνεται πως η επισιτιστική κατάσταση στις περιοχές που βρίσκονται υπό τον έλεγχο των ανταρτών είναι τραγική, αλλά και στο σύνολο της χώρας κυριαρχούν η πείνα και η απελπισία.⁷⁶³

*«Μες στην Ελλάδα, αχαλίνωτη αναρχία και άγριος αλληλοσπαραγμός».*⁷⁶⁴

Η μετάβαση και η μετακίνηση στην ελληνική επαρχία είναι ιδιαίτερα δυσχερής, δίχως ειδική άδεια των γερμανικών Αρχών κατοχής, οι οποίες και έχουν απαγορεύσει εξολοκλήρου τη μετάβαση σε συγκεκριμένες περιοχές. Επίσης, δυσχέρειες δημιουργούνται λόγω προβλημάτων στα μέσα συγκοινωνίας.

Στις περιοχές που ελέγχει το Ε.ΑΜ. απαγορεύεται οποιαδήποτε κίνηση δίχως άδεια του Ε.Λ.Α.Σ. Οι κάτοικοι της επαρχίας είναι απομονωμένοι και δεν έχουν πληροφορίες ούτε για τα γεγονότα που σημειώνονται σε γειτονικές περιοχές.⁷⁶⁵

Ιούνιος του 1944 και σε βρετανική αναφορά επισημαίνεται πως μόνον ο πληθυσμός της Αθήνας υποφέρει πραγματικά λόγω του πολέμου. Στη Ρούμελη, για παράδειγμα, παρά τη μεγάλη φτώχεια, υπάρχει επάρκεια τροφίμων και η καταστροφή των χωριών από τους Γερμανούς δεν έχει τις διαστάσεις που παρουσιάζουν ορισμένες εκθέσεις. Εντύπωση επίσης προκαλεί η σημείωση ότι οι άμαχοι των οποίων τα χωριά κάηκαν, υποστηρίζουν τους αντάρτες σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από εκείνους των οποίων τα χωριά δεν υπέστησαν καταστροφές και έχουν πολλά να χάσουν.

Την ίδια περίοδο, σε βρετανικό τηλεγράφημα αναφέρεται πως η επιβίωση του 90% του ελληνικού πληθυσμού, ποσοστό όχι απολύτως ακριβές, εξαρτάται από τα εφόδια του Ερυθρού Σταυρού, τα οποία ωστόσο δεν επαρκούν.⁷⁶⁶

Τον Αύγουστο, από την Ελβετία τονίζεται η ανάγκη βελτίωσης του επισιτισμού στην Ελλάδα, ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην Κέρκυρα όπου η κατάσταση του πληθυσμού χαρακτηρίζεται τραγική.⁷⁶⁷

Σε Δελτίο Πληροφοριών της πρεσβείας στην Άγκυρα, η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται κρίσιμη. Εκτός από τα διανεμόμενα τρόφιμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, δεν δύναται πλέον να γίνει σοβαρός λόγος για την υπόλοιπη αγορά. Ανεξάρτητα από τις τιμές οι οποίες με την κατάρρευση του εθνικού νομίσματος έφτασαν σε ύψη άνευ προηγουμένου, οι ποσότητες των τροφίμων που διατίθενται στην ελεύθερη αγορά είναι τόσο περιορισμένες ώστε να μην λαμβάνονται σοβαρά υπόψη για την διατροφή του πληθυσμού.

Η υγιεινή κατάσταση των παιδιών στην περιφέρεια Πρωτευούσης χαρακτηρίζεται άθλια συνεπεία ιατρικών εξετάσεων που πραγματοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 1944 στην Κοκκινιά και το Θησείο. Στην πρώτη πόλη σε σύνολο 800 παιδιών που υποβλήθηκαν σε εξετάσεις, μόνο ένα βρέθηκε απολύτως υγιές, ενώ στη συνοικία του Θησείου μόλις 15-20 παιδιά σε σύνολο 350.⁷⁶⁸

⁷⁶² "Situation financiere de la Commission de Gestion pour les Secours en Grece, a la fin du mois de Mai 1944", Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁶³ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 282.

⁷⁶⁴ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 276.

⁷⁶⁵ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 316.

⁷⁶⁶ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 346, 351.

⁷⁶⁷ Τηλεγράφημα, Λονδίνο 25 Αυγούστου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁶⁸ «Δελτίον πληροφοριών περί Ελλάδος» (Αύγουστος 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 14, Υποφ. 7, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

Ασυνήθιστη χαρακτηρίζει η εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» την έκκληση που απευθύνει η εφημερίδα «Αθηναϊκά Νέα» για το φρούτο του παιδιού αναγνωρίζοντας όμως την ανάγκη να γίνει μια μικρή έστω διανομή φρούτων σε μια εποχή που υπάρχουν παιδιά τεσσάρων ή πέντε ετών που δεν έχουν γνωρίσει τη γεύση του φρούτου. Μια γενιά παιδιών μεγαλώνει με περιορισμούς και στερήσεις. Τους έλειψαν τα πάντα. Το γλυκό, η εξοχή, η θάλασσα, το βουνό, το καινούριο ρούχο, το γεμάτο πιάτο. Μεγαλώνουν με τον εφιάλτη των οικονομιών, με τα δελτία, με τις ουρές, με τις μετρημένες μπουκιές.⁷⁶⁹

«Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και ο Διεθνής Ερυθρό Σταυρός έκαναν πολλά, φρόντισαν, έδωσαν, βοήθησαν. Μοιράσανε κι ακόμα μοιράζουνε και γάλα και τροφές, και φάρμακα και βιταμίνες. Μέσα στις λεγώνες των παιδιών σωθήκανε πολλά. Μα είναι και πολλά που γι' αυτά η βοήθεια δεν πρόφτασε να 'ρθει στην ώρα που έπρεπε. Δεν πρόλαβε να εμποδίσει το κακό. Η πείνα, η στέρηση, η παγωνιά μες στο χειμώνα, η λάνυρα του καλοκαιριού, η κακοπέραση, η αποβιταμίνωση, η κακή θρέψη, τα φασόλια και οι λαχανίδες, ούτε σταγόνα λάδι, όλα νερόβραστα.

*Αυτά είναι που ανοίζανε το δρόμο του κακού».*⁷⁷⁰

Επίσημο έγγραφο αναφέρει πως οι περισσότεροι δοκιμαζόμενοι από την τραγική αυτή κατάσταση είναι οι δημόσιοι υπάλληλοι των οποίων οι πρόσοδοι είναι περιορισμένοι, οι συνταξιούχοι, οι μικροαστοί, οι διανοούμενοι και οι οικογένειες των ναυτικών. Οι προ του πολέμου θεωρούμενοι πλούσιοι έχουν πλέον περιέλθει σε θέση κατώτερη των εργατών βαριάς βιομηχανίας, διότι οι τελευταίοι εκτός των υψηλών ημερομισθίων, λαμβάνουν και τρόφιμα, ιδίως όσοι εργάζονται σε γερμανικές υπηρεσίες, σύμφωνα με μία άποψη.

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός μέσω Λαϊκού Συσσιτίου που ίδρυσε στην Αθήνα διατρέφει καθημερινά δωρεάν 1.050 φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, 600 φοιτητές του Πολυτεχνείου, 300 της Ανωτέρας Εμπορικής Σχολής, 88 της Ανωτέρας Γεωργικής Σχολής, 150 της Μαρασλείου Ακαδημίας και 300 της Παντείου Σχολής.⁷⁷¹

Κατά την διάρκεια του Αυγούστου 1944 η Επιτροπή Διαχείρισεως Βοηθημάτων στην Ελλάδα διένειμε καθημερινά στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά 80 δράμια ψωμί σε 1.237.000 περίπου κατόχους δελτίων ψωμιού, 17.000 κατόχους προσωρινών δελτίων ψωμιού και 39.000 δικαιούχους συλλογικών συσσιτίων. επίσης, διένειμε 40 δράμια επιπλέον σε 50.000 εργάτες κοινής ωφελείας και 7.750 κατόχους κόκκινης κάρτας (φυματικούς και αναπήρους), αλλά και 100 δράμια επιπλέον σε 4.255 παιδιά των κατασκηνώσεων και 30 δράμια σε πολιτικούς κρατούμενους.

Στους 1.250.000 περίπου κατόχους δελτίων τροφίμων διένειμε από 1 οκά ρεβίθια, 1 κονσέρβα ψάρι, 1 πακέτο σούπα σκόνη, 200 δράμια σιτάρι και 100 δράμια ζάχαρη. Τέλος, σε 273.000 περίπου παιδιά διένειμε 200 δράμια μακαρόνια, 1 κονσέρβα ψάρι και 1 πακέτο σούπα.

Στην επαρχία, ο όγκος των τροφίμων που διανέμει η Επιτροπή κατά την διάρκεια του Αυγούστου ξεπερνάει κάθε προηγούμενο και ανέρχεται σε 14.000.000 οκάδες συνολικά. Ωστόσο, κανένα φορτίο τροφίμων δεν έφτασε στην διάρκεια του μήνα στην Κρήτη για στρατιωτικούς λόγους. Στα νησιά του Αιγαίου μεταφέρθηκαν

⁷⁶⁹ «Το φρούτο του παιδιού», *Ελεύθερον Βήμα*, Παρασκευή, 9 Ιουνίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁷⁰ Αντωνοπούλου, ό. π., σ. 151.

⁷⁷¹ «Δελτίον πληροφοριών περί Ελλάδος» (Αύγουστος 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 14, Υποφ. 7, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

65.000 οκάδες τρόφιμα, που αποτελούν μόνο το 12% του προγράμματος βοήθειας της Επιτροπής. Αντίθετα, στις Κυκλάδες διανεμήθηκαν τρόφιμα που κάλυψαν το 60% του προγράμματος.⁷⁷²

Από την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 έως και την 31^η Αυγούστου 1944 η Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων στην Ελλάδα υπό την αιγίδα του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού διένειμε 405.217 τόνους σιτάρι και διάφορα τρόφιμα, 27.267 βαρέλια με αλίπαστα και 473.934 κιβώτια με γάλα. Από τις παραπάνω ποσότητες το 38% διατέθηκαν το πρώτο έτος και το 68% το δεύτερο. Επίσης, το 60% της συνολικής ποσότητας διατέθηκε στην περιοχή Διοικήσεως Πρωτευούσης και το 40% στις επαρχίες.⁷⁷³

Κατά την διάρκεια του Σεπτεμβρίου 1944, η Επιτροπή διένειμε μικρό όγκο τροφίμων στην επαρχία λόγω εξαιρετικών δυσχερειών στις μεταφορές. 500.000 οκάδες τροφίμων μεταφέρθηκαν στις Κυκλάδες, ενώ 2.300 τόνοι που προορίζονταν για το Βόρειο Αιγαίο παρέμειναν στον Πειραιά.⁷⁷⁴

Φθινόπωρο του 1944 και όσο η γερμανική αδυναμία στον στρατιωτικό τομέα αποδεικνύεται μεγαλύτερη, τόσο αυξάνει η τρομοκρατία που ασκείται από τις γερμανικές Αρχές κατοχές. «Και τώρα στην Ελλάδα υπάρχει τρομοκρατία, πείνα και αρρώστιες. Τέτοια πείνα δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή σ' άλλη χώρα της Ευρώπης».⁷⁷⁵

Οι άνευ λόγου ομαδικές συλλήψεις στην Αθήνα πολλαπλασιάζονται κυρίως μεταξύ σχετικά εύπορων επαγγελματιών (δικηγόρων, ιατρών, ανώτερων τραπεζιτικών υπαλλήλων), οι οποίοι πέφτουν και θύματα εκβιασμού με αποτέλεσμα να εξαναγκάζονται να καταβάλλουν υπέρογκα λύτρα για την απελευθέρωση τους. Οι φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι γεμάτα, με τους κρατούμενους να υφίστανται αληθινά μαρτύρια εκτός από την ανεπαρκή σίτιση.⁷⁷⁶

«Ηθικός αυτουργός των δολοφονιών οι οποίες καθημερινά διαπράττονται από τους κομμουνιστές στις πόλεις, τα χωριά και τη ύπαιθρο γενικότερα κατά αμάχων πολιτών, κατά έντιμων και γενναίων αξιωματικών και οπλιτών του στρατού μας και των σωμάτων ασφαλείας είναι ο Εμμανουήλ Τσουδερός, ο οποίος παρακινεί αυτές τις κομμουνιστικές οργανώσεις που παρουσιάζονται με διάφορα προσωπεία. Θα έρθει όμως μέρα που θα δώσει λόγο για τα εγκλήματα του. Οι κομμουνιστικές όμως οργανώσεις τις οποίες ο φυγάς Τσουδερός έχει τυφλά όργανα πατάσσονται και θα πατάσσονται αμείλικτα μέχρι την τέλεια συντριβή τους»,⁷⁷⁷ αναφέρεται σε κυβερνητική ανακοίνωση δημοσιευμένη στον αθηναϊκό Τύπο.

«Κομμουνισταί. Είναι κόσμος κακούργων και δολοφόνων», διαβάζουμε στον *Νεολόγο Πατρών*. Σε ανακοίνωση του το Υπουργείο Εσωτερικών αναφέρει πως «το ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ είναι εχθρικές οργανώσεις που δήθεν πολεμούν για να μας ελευθερώσουν. Ωραία ελευθερία μας εξασφάλισαν! Έπνιξαν την Ελλάδα στο αίμα».⁷⁷⁸

Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ακρόπολις*, η επισιτιστική τραγωδία συνδέεται άμεσα με τη δράση των αναρχικών στοιχείων τα οποία όπλισαν οι εχθροί του εξωτερικού, με βασικό επιχείρημα ότι κάθε παραγωγική εργασία νεκρώθηκε στις

⁷⁷² Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 498-499.

⁷⁷³ «Ο απολογισμός της δράσεως του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού κατά την διετία 1942-1944», *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 14 Σεπτεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁷⁴ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 630.

⁷⁷⁵ Millie, ό.π., σ. 123.

⁷⁷⁶ «Δελτίον πληροφοριών περί Ελλάδος» (Αύγουστος 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 14, Υποφ. 7, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ε.)

⁷⁷⁷ *Η Καθημερινή*, Πέμπτη, 20 Ιανουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁷⁸ Ανακοινώσεις, *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 7 Μαΐου, Φηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

επαρχίες και επιπλέον πως η ανταρτική αναταραχή με διάφορες καταστροφές επαυξάνει τις μεταφορικές δυσχέρειες και εμποδίζει την παραγωγική προσπάθεια των επαρχιών.⁷⁷⁹

Ενώ ο Τσώρτσιλ αποστέλλει όπλα και πυρομαχικά στις κομμουνιστικές συμμορίες για να δημιουργήσει τις δυνατότητες ενός εμφυλίου πολέμου, η Γερμανία αποστέλλει δική της ζάχαρη, όσπρια και άλλα τρόφιμα ή φάρμακα στην Ελλάδα παρά τις δυσχερείς συνθήκες μεταφοράς, βοηθώντας έντιμα να ελαττωθούν στο μέτρο του δυνατού τα δεινά του ελληνικού λαού.⁷⁸⁰

Για το πρώτο μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας εξάμηνο, τα προοριζόμενα είδη για την στοιχειώδη διατροφή του υποσιτιζόμενου κατά την διάρκεια της Κατοχής και σχεδόν ανυπόδητου και άστεγου πληθυσμού κρίνονται από τον Πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, ανεπαρκή.

Απευθύνοντας τον Σεπτέμβριο του 1944 θερμή έκκληση προς τον Τσώρτσιλ και Ρούζβελτ να παρέμβουν προσωπικά ώστε να βοηθήσουν τον ελληνικό λαό να αντιμετωπίσει την κατάσταση και να δυνηθεί να ζήσει κατά την πρώτη μετά την απελευθέρωση περίοδο χωρίς επικίνδυνες στερήσεις, ζητά πρωτίστως την εξασφάλιση επαρκούς ποσότητας κρέατος και γενικότερα λευκωματιούχων τροφών, ορύζης και οσπρίων. Επίσης, θεωρεί απαραίτητη την αποστολή επαρκών ειδών ρουχισμού και υποδήσεως εν όψει του χειμώνα, ο οποίος δύναται να προκαλέσει θανάτους εκ των στερήσεων. Τέλος, παρακαλεί να λυθεί, έστω και στοιχειωδώς το πρόβλημα της στέγης 1.000.000 Ελλήνων των οποίων οι κατοικίες καταστράφηκαν μερικώς ή ολοκληρωτικώς.

Προκειμένου ο ελληνικός λαός να μπορέσει να κινήσει την παραγωγική δραστηριότητα του ο Παπανδρέου συνιστά να γίνουν προβλέψεις για πρώτες ύλες, μεταφορικά μέσα, ζώα και ζωοτροφές, για τα αναγκαία εργαλεία στην γεωργία όπως και για σπόρους.⁷⁸¹

Εκτός από τους Πρωθυπουργούς της Αμερικής και Μεγάλης Βρετανίας, ο Έλληνας Πρωθυπουργός αποστέλλει ευχαριστήριες επιστολές προς την Σουηδική και την Καναδική Κυβέρνηση για την πολύτιμη συνδρομή τους αναφορικά με την διατροφή του ελληνικού λαού τα κρίσιμα εχθρικά χρόνια, απευθύνει παράλληλα θερμή παράκληση να συνεχιστεί η αποστολή ειδών και κυρίως σίτου και να εξακολουθήσουν να βρίσκονται στην υπηρεσία ανακούφισης του ελληνικού λαού τα χρησιμοποιούμενα σουηδικά πλοία.⁷⁸²

Με απαντητική επιστολή του προς τον Παπανδρέου ο Αμερικανός Πρωθυπουργός θα τον διαβεβαιώσει πως οι ανάγκες της Ελλάδας απασχολούν ιδιαίτερα τόσο την δική του Κυβέρνηση, όσο και των υπολοίπων Ηνωμένων Εθνών τονίζοντας πως τα σχέδια για τα μέτρα ανακούφισης στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση είναι συνδυασμένη ευθύνη των Συμμάχων.

Ο Ρουζβελτ διευκρινίζει πως οι προμήθειες που έχουν ήδη δρομολογηθεί να αποσταλούν δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση την τελική κατανομή. Περισσότερο αποτελούν την βάση για προηγμένο σχέδιο ανεφοδιασμού όταν οι ανάγκες καταστούν

⁷⁷⁹ «Διά να ζήσει η ελληνική φυλή», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 16 Ιανουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Οι “σύμμαχοι” και ο επισιτισμός μας», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 13 Φεβρουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁸⁰ «Η Γερμανία βοηθεί εντίμως τον ελληνικόν λαόν», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 23 Ιουλίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁸¹ Επιστολή Γ. Παπανδρέου προς Τσώρτσιλ-Ρούζβελτ, Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 44, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁸² Επιστολή προς την Σουηδική Κυβέρνηση (20Σεπτεμβρίου 1944), Επιστολή προς την Καναδική Κυβέρνηση (20Σεπτεμβρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 44, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

προφανείς. Ήδη η απελευθέρωση ορισμένων νησιών του Αιγαίου επέσπευσε την διαδικασία για σχεδιασμό άμεση δράσης.

«Οι πρόσφατες ενθαρρυντικές αποδείξεις για επικείμενη απελευθέρωση και η αυξημένη ενότητα ανάμεσα στους ανθρώπους σας με πείθει ότι δεν είναι μακριά η μέρα που ο γενναίος και μακροχρόνια ταλαιπωρημένος ελληνικός λαός δεν θα βλέπει πια το μισητό εισβολέα στο έδαφός του. Έχουμε πλήρη επίγνωση των αναγκών για τις οποίες η Ελλάδα θα χρειαστεί βοήθεια εξορίζοντας την ανέχεια και τον φόβο, έτσι ώστε ο ελληνικός λαός ελεύθερα να προχωρήσει με την ανοικοδόμηση της οικονομικής και πολιτικής ζωής του»,⁷⁸³ καταλήγει ο Αμερικανός Πρόεδρος.

Το μεσημέρι της 11^{ης} Σεπτεμβρίου οι Γερμανοί εγκατέλειψαν τη Χίο καταστρέφοντας όλο τον εξοπλισμό τους και τα τρόφιμα, εκκενώνοντας παράλληλα τη Μυτιλήνη και τη Λήμνο, ενώ ελληνικά πλοία ταξιδεύουν ελεύθερα μεταξύ Χίου και τουρκικών ακτών.⁷⁸⁴

Αρχές Οκτωβρίου συμμαχικά στρατεύματα αποβιβάζονται με την βοήθεια ανταρτών κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και την νησιωτική, και τυγχάνουν ενθουσιώδους υποδοχής από τον πληθυσμό.

«Είναι μία συγκινητική ιστορία. Περισσότερο πόλεμος ανθέων παρά πόλεμος σφαιρών διότι εκείνο που κάνει την μεγαλύτερη εντύπωση είναι ο έξαλλος ενθουσιασμός των Ελλήνων που πλημμυρίζουν τους δρόμους ημέρα και νύκτα για να ράνουν με άνθη τα βρετανικά απελευθερωτικά στρατεύματα», αναφέρει Βρετανός Υπολοχαγός, ενώ ο Αρχιστράτηγος των Συμμαχικών δυνάμεων στη Μεσόγειο θα επισημάνει τη μεγάλη συμβολή της ελληνικής αντιστάσεως που ουδέποτε θα λησμονηθεί.

Η απελευθέρωση του πρώτου τμήματος της ελληνικής γης έχει ηλεκτρίσει την παγκόσμια κοινή γνώμη. Όλοι οι συμμαχικοί ραδιοσταθμοί μεταδίδουν επί ώρες πληροφορίες και σχόλια για τις επιχειρήσεις στην Ελλάδα και οι εφημερίδες καλύπτουν στήλες ολόκληρες με λεπτομέρειες και περιγραφές.

Το αμερικανικό γραφείο πληροφοριών γράφει:

«Οι Έλληνες υπέφεραν φρικτά κάτω από τον ναζιστικό ζυγό. Υπολογίζεται ότι 83.000 Έλληνες πολίτες θανατώθηκαν από τον κατακτητή και ότι 600.000 πέθαναν από τον Μάιο του 1941 έως τον Μάιο του 1944. Παρά την άγρια τυραννία οι Έλληνες συνέβαλλαν ουσιαστικά στην απελευθέρωση της πατρίδας τους».⁷⁸⁵

Με την απελευθέρωση της Χίου, Μυτιλήνης και Σάμου άρχισε η αποστολή τροφίμων στο Αιγαίο, με την Χίο να ορίζεται κέντρο διανομής, όπως και στην ελεύθερη Πελοπόννησο όπου αποστέλλονται τρόφιμα και φάρμακα.⁷⁸⁶ Συγκεκριμένα, από τα τέλη Σεπτεμβρίου αποστέλλονται μέσω του Βρετανικού Στρατιωτικού Ακολουθού στην Άγκυρα 3.500 τόνοι τρόφιμα το μήνα.⁷⁸⁷

⁷⁸³ "Memorandum" (October 4, 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 44, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁷⁸⁴ «Απληλευθέρωτη η νήσος Χίος», *Ελευθερία*, Τρίτη, 12 Σεπτεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁸⁵ «Η ελευθερία και η δημοκρατία επανήλθον εις την ιστορικήν των γενέτειραν», *Ελευθερία*, Παρασκευή, 6 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Άλλα σχόλια διά τας επιχειρήσεις», *Ελευθερία*, Σάββατο, 7 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μήνυμα του Γουίλσον προς τον ελληνικόν λαόν», *Ελευθερία*, Τετάρτη, 11 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁸⁶ «Κατελήφθη και η Σάμος», *Ελευθερία*, Σάββατο, 7 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα βρετανικά στρατεύματα συνεπλήρωσαν την απελευθέρωσιν ολόκληρου της Πελοποννήσου», *Ελευθερία*, Τρίτη, 10 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων

⁷⁸⁷ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 608.

Στη Χίο και στη Μυτιλήνη έχει αποκατασταθεί πλήρως η τάξη και η διοίκηση βρίσκεται στα χέρια του Ε.Α.Μ. που έχει έντονο κομμουνιστικό χρώμα. Διενεργήθηκαν πολλές συλλήψεις ατόμων που κατηγορούνται ως δωσίλογοι ή μαυραγορίτες. Η επισιτιστική κατάσταση στη Μυτιλήνη δεν είναι τόσο κακή, αλλά στη Χίο υπάρχουν σημαντικές ελλείψεις.

Από την Κέρκυρα, Βρετανός αξιωματικός τηλεγραφεί ότι η κατάσταση στο νησί είναι τεταμένη, αλλά όχι εκτός ελέγχου. Ο τοπικός αξιωματούχος του Ερυθρού Σταυρού είναι μαυραγορίτης και γι' αυτό ο ίδιος ο Βρετανός κατείχε ποσότητα τροφίμων και άλλων εφοδίων των Γερμανών, τα οποία παραχώρησε στις τοπικές επιτροπές.⁷⁸⁸

Αρχές Οκτωβρίου, ο Κανελλόπουλος που περιοδεύει στην Πελοπόννησο αναφέρει πως υπάρχει έλλειψη τροφίμων σε Καλαμάτα και Κύθηρα, με τον Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό να εργάζεται αποδοτικά στην πρώτη. Τα τρόφιμα στην Πάτρα σπανίζουν, αλλά ο πληθυσμός διαθέτει επαρκή ρουχισμό.⁷⁸⁹

Κι ενώ συνεχίζεται προοδευτικά η απελευθέρωση όλης της χώρας, η προσπάθεια της Εθνικής Κυβέρνησης από την πρώτη στιγμή της απελευθέρωσης στρέφεται στον επισιτισμό και την ανασυγκρότηση.⁷⁹⁰ Άλλωστε, «βαθιά αξίωση όλων όσων είδαν τον ελληνικό λαό να μάχεται με τους χειρότερους εχθρούς του, την πείνα και την εξαθλίωση, είναι η άνοδος του επιπέδου της λαϊκής κατανάλωσης».⁷⁹¹

Μέσα Οκτωβρίου, ο Ερυθρός Σταυρός δεν διαθέτει αποθέματα με αποτέλεσμα η αύξηση των διανομών να θεωρείται ανέφικτη και για τον επιπλέον λόγο ότι έχει καταστραφεί ο λιμένας Πειραιώς.⁷⁹²

*«Από τα περιβόλια γύρω, δεν έρχεται κανένα χόρτο ή λαχανικό, από τα' αμπέλια της Αττικής, δεν έρχεται ούτε ένα κοφίνι με σταφύλια. Η αγορά στέκεται ακόμα αδειανή, ο ελληνικός λαός πεινάει, σκοτώνεται απ' την κούραση και τις πεζοπορίες, τυραννιέται, δολοφονείται, σφάζεται, καίγεται ζωντανός, τον εξοντώνει το κρίμα του εμφύλιου σπαραγμού, και η αιτία της μαύρης συμφοράς του είναι μία, μονάχα: ο γερμανικός στρατός, και η καταραμένη κατοχή».*⁷⁹³

Την 18^η Οκτωβρίου, η άφιξη της Κυβέρνησης επισφράγισε την απελευθέρωση της Αθήνας, με τον Πρωθυπουργό, Γεώργιο Παπανδρέου, να αναφέρει στον λόγο που εκφώνησε από τον εξώστη του Υπουργείου Συγκοινωνιών απέναντι από την Πλατεία Συντάγματος ότι ο ελληνικός λαός γιορτάζει την Ανάσταση, υποσχόμενος Κυβέρνηση Εθνικής Ενώσεως, Λαοκρατία και Λαϊκή Κυριαρχία ώστε να επιτευχθεί η εθνική και οικονομική αποκατάσταση.⁷⁹⁴ Μεταξύ άλλων, ο Πρωθυπουργός τόνισε επίσης:

«[...]Η άρσις του αποκλεισμού και η αποστολή τροφίμων και φαρμάκων απετέλεσαν πράγματι μοναδικό προνόμιον της Ελλάδος. Και οφείλομεν εις την προνομιακήν αυτήν μέριμναν των Μεγάλων Συμμάχων καθώς και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού διά την οποίαν είμεθα βαθύτατα ευγνώμονες, την επιβίωσιν της Φυλής μας. Την ίδιαν προτεραιότητα ζητούμεν και διά το μέλλον.

⁷⁸⁸ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 579, 689-690.

⁷⁸⁹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 641, 654.

⁷⁹⁰ «Τα μέτρα διά τον επισιτισμόν», *Ελευθερία*, Σάββατο, 14 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁹¹ «Αι οικονομικαί μας διεκδικήσεις», *Ελευθερία*, Τετάρτη, 27 Σεπτεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁹² «Ο επισιτισμός μας», *Ελευθερία*, Δευτέρα, 16 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁹³ Αντωνοπούλου, ό. π., σσ. 391-392.

⁷⁹⁴ «Ο ιστορικός λόγος του Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπανδρέου», *Ελευθερία*, Πέμπτη, 19 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Γνωρίζομεν βέβαιως ότι ο πόλεμος συνεχίζεται και αι μεταφοραί είναι βεβαρυμένα. Αλλά είμεθα βέβαιοι ότι η έκκλησις της Ελλάδος διά την παροχήν αμέσου επισιτιστικής βοήθειας και περιθάλψεως, καθώς και διά την ταχείαν και πλήρη οικονομικήν της ανασυγκρότησιν, ευρίσκει και πάλιν θερμοτάτην απήχησιν [...].⁷⁹⁵

Επί τη ευκαιρία της απελευθέρωσης της ελληνικής πρωτεύουσας, ο Τσώρτσιλ απέστειλε μήνυμα στον Παπανδρέου αναφέροντας πως «η απελευθέρωση των Αθηνών, όπου γεννήθηκε η Δημοκρατία, αποτελεί τέλειο σύμβολο της αναστάσεως της ελευθερίας σε ολόκληρη την καταδυναστευόμενη Ευρώπη».⁷⁹⁶

Η χαρά της απελευθέρωσης και η εργασία για την ανοικοδόμηση όμως δεν απομακρύνει την λύπη για τους νεκρούς που θρηνεί η χώρα. Τους νεκρούς-θύματα του πεδίου της μάχης, των βομβαρδισμών και της πείνας,⁷⁹⁷ διαβάζουμε στην *Ελευθερία*.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη Κουτσομάρη, οι Έλληνες οφείλουν να εκφράσουν έμπρακτα την ευγνωμοσύνη τους όχι μόνο απέναντι στο Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού, αλλά και στον Ρούζβελτ, καθώς και στην κάθε χώρα που απέστειλε ποσότητες τροφίμων στην Ελλάδα στην διάρκεια της Κατοχής (Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδάς, Σουηδία, Ελβετία). «Γιατί χωρίς την συνδρομή τους δεν θα επιζούσαν, όχι μόνο στις μεγάλες πόλεις, αλλά και στις περισσότερες περιοχές της χώρας μας που είναι άγονες ή δεν παράγουν δημητριακά, παρά μόνο οι συνεργάτες των κατακτητών. Κανείς από τους πραγματικούς και τίμιους Έλληνες δεν θα κατόρθωνε να επιζήσει».⁷⁹⁸

Όσον αφορά τον επισιτισμό της χώρας, σύμφωνα με τις διεθνείς συμφωνίες, η Ελλάδα θα εξακολουθήσει να τυγχάνει της βοήθειας του Ερυθρού Σταυρού, αλλά επιπλέον η χώρα θα λάβει την οικονομική ενίσχυση της «Ούντρα» χωρίς την ανάγκη εξαγωγής συναλλάγματος, ενώ τα τρόφιμα θα διατεθούν σε πολύ χαμηλές τιμές.⁷⁹⁹

«Ο ελληνικός λαός λιμοκτονεί. Την μεγαλύτερη ευθύνη όμως της τροφοδοσίας του την έχουν οι βρετανικές αρχές. Ο βρετανικός λαός δεν λησμονεί το υπέροχο σθένος με το οποίο οι Έλληνες ανήφεψαν τους Μουσολίνι και Χίτλερ»,⁸⁰⁰ γράφει βρετανικό δημοσίευμα.

⁷⁹⁵ Παπανδρέου, ό. π., σ. 197.

⁷⁹⁶ «Μήνυμα του κ. Τσώρτσιλ προς τον Πρωθυπουργόν κ. Παπανδρέου», *Ελευθερία*, Πέμπτη, 19 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁷⁹⁷ «Οι νεκροί μας», *Ελευθερία*, Κυριακή, 22 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Η χαρμόσυνη ατμόσφαιρα στην Αθήνα δεν διαρκεί όμως πολύ. Μετά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, η οποία ορκίζεται στις 23 Οκτωβρίου, ο Παπανδρέου ανακοινώνει στις 5 Νοεμβρίου πως η απελευθέρωση της Ελλάδας συνεπάγεται την λήξη της Αντίστασης και επομένως την αποστράτευση των αντάρτικων ομάδων αντιστάσεως ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, η οποία ορίστηκε για την 10^η Δεκεμβρίου. Και ενώ οι εκπρόσωποι του ΚΚΕ και του ΕΑΜ δείχνουν να συμφωνούν, στις 28 Νοεμβρίου ο κομμουνιστής Υπουργός Γιάννης Ζεύγος επισκέπτεται τον Πρωθυπουργό στην οικία του και ζητεί να συμφωνηθεί η ταυτόχρονη διάλυση της Ορεινής Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου καθώς και να επισπευθεί η δίκη των δωσίλογων. Ο Πρωθυπουργός, ο οποίος θεώρησε πως παραβιάζεται η προηγούμενη συμφωνία, αρνήθηκε και έτσι επήλθε η ρήξη που οδήγησε την Ελλάδα στην τραγωδία των Δεκεμβριανών και τον Παπανδρέου σε παραίτηση στις 31 Δεκεμβρίου, Παπανδρέου, ό. π., σ. 14.

⁷⁹⁸ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσομάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 46/1 (Σχετικά με φωτογραφίες εχθρικής κατοχής), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁷⁹⁹ «Το οικονομικόν πρόβλημα», Η Κυβέρνησις αντιμετωπίζει με αισιοδοξίαν το οικονομικόν πρόβλημα», *Ελευθερία*, Παρασκευή, 20 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Η Ούντρα ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1943 στο Ατλάντικ Σίτυ των Ηνωμένων Πολιτειών με αποστολή της την περίθαλψη των απελευθερωμένων περιοχών μετά την λήξη του πολέμου στην Ευρώπη, «Σημαντική η βοήθεια της Ούντρα προς την Ελλάδα», *Ελευθερία*, Παρασκευή, 29 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁰⁰ «Η αποστολή τροφίμων εις την Ελλάδα», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 26 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Την 21^η Οκτωβρίου, πραγματοποιήθηκε η εκφόρτωση των πρώτων πλοίων που κατέπλευσαν στο λιμάνι του Πειραιά με τον Πρωθυπουργό, παρουσία του Υπουργού Ανασυγκροτήσεως, Κανελλόπουλου, να δίνει το σύνθημα της έναρξης της εκφόρτωσης μεταφέροντας ο ίδιος τον πρώτο σάκο. Παράλληλα, στην αγορά παρατηρήθηκε σημαντική πτώση των τιμών.⁸⁰¹

«Εδώ και τρεις βδομάδες οι Αθηναίοι σιτίζονται αποκλειστικά με ενθουσιασμό και με ελάχιστα τρόφιμα», σύμφωνα με τον Ροζέ Μιλλιέξ.⁸⁰²

Τον Νοέμβριο ο διπλωματικός συνεργάτης της εφημερίδας *Τάιμς* του Λονδίνου αναφέρει πως λαμβάνονται μέτρα για την αποστολή 60.000 τόνων τροφίμων μηνιαίως στην Ελλάδα από αποθέματα του αγγλικού στρατού στην Ανατολή ώστε να αντιμετωπιστεί η φοβερή επισιτιστική κατάσταση της χώρας και να εξασφαλιστούν τρόφιμα για τους πεινασμένους Έλληνες. Εκτός του επισιτιστικού ζητήματος καταβάλλεται προσπάθεια να αντιμετωπιστεί και το συναλλαγματικό χάος το οποίο άφησαν φεύγοντας πίσω τους οι Γερμανοί, ως ενθύμιο της κατοχής. «Ουδεμία άλλη χώρα υπέστη αγριότερη λεηλασία εκ μέρους των Γερμανών, παρά η Ελλάς. Η πείνα και ο υποσιτισμός είναι ευρύτατα διαδεδομένα», επισημαίνει ο συνεργάτης των *Τάιμς*.

Με την ευκαιρία της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, οι *Τάιμς* σε άρθρο τους αναφέρουν πως μετά την απελευθέρωση της χώρας, πλην της Κρήτης και ορισμένων μικρών νησιών, η Κυβέρνηση αντιμετωπίζει σοβαρά πολιτικά ζητήματα, εκ των οποίων ο εφοδιασμός και διανομή τροφίμων είναι το σοβαρότερο και δυσκολότερο. Ενώ μερικές αγροτικές περιφέρειες είναι αρκετά καλά εφοδιασμένες, άλλοι εκδιώχθηκαν άγρια από τους Γερμανούς και πλήθη πεινασμένων χωρικών συρρέουν στις πόλεις για να αυξήσουν την δυστυχία των επίσης πεινασμένων κατοίκων τους.

Η πλήρης καταστροφή των συγκοινωνιών από τον υποχωρούντα εχθρό και τις πατριωτικές οργανώσεις, η επίταξη των τροχοφόρων και των κτηνών, η καταστροφή των περισσότερων ιστιοφόρων που εξυπηρετούν τις ανάγκες των νησιών και των παραθαλάσσιων περιοχών καθυστερούν τον ανεφοδιασμό διά ξηράς και θαλάσσης.⁸⁰³

Σε συνάντηση με αντικείμενο τον εφοδιασμό της χώρας που είχε με τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως, Γεώργιο Παπανδρέου, την 7^η Νοεμβρίου, ο Αρχιστράτηγος Σκόμπυ θα δηλώσει πως ενώ στις Υπηρεσίες Περιθάλψεως την περίοδο της Κατοχής επιτρεπόταν στην Ελλάδα η εισαγωγή 20.000 τόνων περίπου τροφίμων μηνιαίως, εκ των οποίων οι 15.000 τόνοι ήταν συνήθως σιτηρά, στο εξής η Ελλάδα θα λαμβάνει 130.000 τόνους προμηθειών όλων των ειδών μηνιαίως, εκ των οποίων 60.000 τόνους τροφίμων (από τους οποίους οι 50.000 τόνοι σιτηρά) και 70.000 τόνους μεταφορικών μέσων, κλινοσκεπασμάτων, φαρμάκων, ενδυμάτων και άλλων απαραίτητων ειδών.

Ο Σκόμπυ θα δηλώσει ευτυχής που από την 1^η του μήνα κατόρθωσε να πετύχει μία σταθερά αύξουσα διανομή τροφίμων για το κοινό και θα ανακοινώσει την αύξηση της ημερήσιας μερίδας άρτου στα 125 δράμια το άτομο με τιμή τέσσερα δισεκατομμύρια δραχμές. Τέλος, θέλοντας να αποτίσει φόρο τιμής στην μικτή Επιτροπή Βοηθημάτων για την συνδρομή της στον επισιτισμό του ελληνικού λαού στην διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας από τον εχθρό θα δηλώσει πως εάν δεν

⁸⁰¹ «Ηρchiσεν η εκφόρτωσις του πρώτου πλοίου με άλευρα και τρόφιμα», «Αι τιμαί των τροφίμων», *Ελευθερία*, Κυριακή, 22 Οκτωβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁰² Αναφέρεται στο Συνοδινός, ό. π., σ. 263, 265.

⁸⁰³ «Η αγγλική βοήθεια διά τον επισιτισμό και τα οικονομικά μας», *Ελευθερία*, Πέμπτη, 2 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εν άρθρον των Τάιμς», *Ελευθερία*, Κυριακή, 5 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μεσολαβούσε η εργασία της Επιτροπής, η πείνα και οι ασθένειες του χειμώνα 1941-1942 θα καθίστανται μόνιμη κατάσταση στην Ελλάδα.⁸⁰⁴

Αρχές Νοεμβρίου, ο καθηγητής Πανεπιστημίου, Ξενοφών Ζολώτας, συνοψίζει την οικονομική κατάσταση αφενός στην παντελή έλλειψη αγαθών και ειδών διατροφής, αφετέρου στην αδυναμία του Κράτους να καλύψει οποιαδήποτε δαπάνη του μέσω εσόδων με αποτέλεσμα να χρησιμοποιεί την εκδοτική μηχανή στην οποία οφείλεται η συνεχής ύψωση των τιμών. Οι τιμές έχουν ανέλθει σε ύψη πολύ ανώτερα της αυξήσεως της κυκλοφορίας, όχι μόνο λόγω της μεγάλης έλλειψης των ειδών, αλλά και λόγω της έντονης φυγής προ της δραχμής.

Τα αίτια αυτής της κατάστασης αποδίδονται στη μεγάλη μείωση του κοινωνικού εισοδήματος συνεπεία της αποσκελέτωσης της οικονομίας, στις δυσχέρειες των μεταφορών, στην έλλειψη των εισαγωγών και στην ανικανότητα του φορολογικού μηχανισμού να παράσχει στο Κράτος τα μέσα καλύψεως των αναγκών του συνεπεία της παράλυσης της παραγωγής, του διαμελισμού της χώρας και του συνεχούς πληθωρισμού.⁸⁰⁵

«Η ηθική κατάπτωση και οικονομική καταστροφή που επέφερε ο πληθωρισμός κατά την διάρκεια της κατοχής υπερβαίνουν κάθε δυνατή πρόβλεψη.

Η μακρά περίοδος της πείνας και της δυστυχίας την οποία ζήσαμε μας ανάγκασαν συχνά να υποστείουμε πολλές από τις ηθικές αρχές μας μπροστά στην ανάγκη στοιχειώδους συντηρήσεως μας. Ο καθένας πωλεί, αγοράζει, μεταπωλεί, διαπραγματεύεται και ανταλλάσσει πάσης φύσεως αντικείμενα για να εξασφαλίσει τον επιούσιο.

Άλλοι δεν αντέχουν στον πειρασμό να πραγματοποιήσουν κολοσσιαία έργα σε βάρος ακόμη και των ενδεέστερων τάξεων, ενώ δύσκολα δύναται κανείς να εργαστεί ευσυνείδητα όταν βλέπει ότι με την μόνιμη αμοιβή του δεν δύναται να ανταποκριθεί στις στοιχειώδεις ανάγκες της οικογένειάς τους και ότι άλλοι πραγματοποιούν υπέρογκα και εύκολα κέρδη με την μαύρη αγορά. Τα παιδάκια, άνευ μορφώσεως και άνευ ηθικού στηρίγματος της οικογένειας μεταβλήθηκαν σε γυρολόγους και εκτελούν πάσης φύσεως εργασίες, οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι υποφέρουν απίστευτα καταναλώνοντας τις οικονομίες τους και πωλώντας ακόμη και τα οικιακά τους σκεύη χωρίς όμως να κατορθώνουν να εξοικονομήσουν τα στοιχειωδέστερα μέσα συντηρήσεως τους,⁸⁰⁶ διαβάζουμε σε σχετικό οικονομικό σημείωμα.

Η άνοδος του κόστους ζωής σημείωσε τάχιστα πρόοδο στην διάρκεια της κατοχής που συνεχίζεται και το 1944 μετά την απελευθέρωση. Εντός εξαμήνου από της κατοχής (Οκτώβριος 1941) υπερδιπλασιάστηκε. Τον Οκτώβριο του 1943 το κόστος ζωής ήταν 355 φορές μεγαλύτερο του προπολεμικού, τον Δεκέμβριο του 1943 828 φορές και τον Δεκέμβριο του 1944 περισσότερο από 1.600.000.000 φορές μεγαλύτερο του προπολεμικού. Η πορεία αυτή του δείκτη του κόστους ζωής οφείλεται στη συνέχιση του επιταχυνόμενου ρυθμού του πληθωρισμού και στην ανατίμηση των ειδών πρώτης ανάγκης λόγω των στρατιωτικών γεγονότων του Δεκεμβρίου 1944.

Η μόνη περίοδος κατά την οποία σημειώθηκε επί Κατοχής πτώση του κόστους ζωής είναι ο χειμώνας 1942-1943 για ψυχολογικούς λόγους εξαιτίας της αισιόδοξης ατμόσφαιρας που προκάλεσε η απόβαση των Συμμάχων στις αρχές Νοεμβρίου 1942

⁸⁰⁴ «Βαρυσήμαντοι δηλώσεις του Αρχιστράτηγου Σκόμπυ», «Διά τον επισιτισμόν της χώρας», *Ελευθερία*, Τετάρτη, 8 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸⁰⁵ «Αι προϋποθέσεις και η πραγματοποίησις της νομισματικής σταθεροποίησης (Αθήνα, 1 Νοεμβρίου 1944)», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 45 (54), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁸⁰⁶ «Το νομισματικό πρόβλημα της Ελλάδος. Μελέτες, εισηγήσεις Ι. Παρασκευόπουλου», Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 45 (54), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

στη Βόρειο Αφρική, η συστηματοποίηση και διεύρυνση των διανομών του Ερυθρού Σταυρού και η εγκατάλειψη του συστήματος των διατιμήσεων. Από τον Μάρτιο όμως του 1943 οι ελλείψεις αγαθών, ο πληθωρισμός και η αβεβαιότητα ως προς την διάρκεια του πολέμου και της επισιτιστικής κρίσης συντέλεσαν στην άνοδο του τιμάριθμου.⁸⁰⁷

Ο πληθωρισμός εξακολουθεί να υφίσταται μετά την απελευθέρωση, φτάνοντας στο υψηλότερο σημείο του τον Νοέμβριο του 1944, οπότε την 5^η του μήνα η Τράπεζα της Ελλάδος θα θέσει σε κυκλοφορία το τραπεζογραμμάτιο των 100 δισεκατομμυρίων δραχμών, το μεγαλύτερο σε ονομαστική αξία που κυκλοφόρησε ποτέ στη χώρα.⁸⁰⁸ Τα έξοδα κατοχής έχουν πλέον αντικατασταθεί από τις δαπάνες για επιδόματα ανεργίας και την αποκατάσταση των προσφύγων. Επιπλέον, επειδή η κυβέρνηση έχει περιορισμένη εξουσία μόνο στην περιοχή των Αθηνών, έχει και περιορισμένη ικανότητα να αυξήσει και να συλλέξει φόρους.⁸⁰⁹

Μέσα Νοεμβρίου, ο Υπουργός του Εφοδιασμού, Τσάτσος, δηλώνει στους δημοσιογράφους πως είναι στην ευχάριστη θέση να αναγγείλει ότι από την 1^η Δεκεμβρίου θα επέλθει ουσιώδης βελτίωση στον επισιτισμό τόσο από απόψεως διανομής τροφίμων, όσο και τιμών. Το κοινό πρέπει να υπολογίσει το μέγεθος των ζημιών που υπέστη η Ελλάς και να αντιμετωπίσει το μέλλον με πίστη και ηρεμία.

Ο Τσάτσος αποφεύγοντας να ανακοινώσει λεπτομέρειες της επισιτιστικής βελτίωσης, περιορίστηκε να δηλώσει πως οι συντάκτες του Υπουργείου Εφοδιασμού από τον προσεχή μήνα θα έχουν τόσα να γράφουν ώστε δεν θα προφταίνουν στη δουλειά.⁸¹⁰

Πράγματι, τέλη του μήνα ο Τσάτσος θα επανέλθει με ανακοίνωση του σύμφωνα με την οποία από την 1^η Δεκεμβρίου «εις την περιοχήν Αθηνών-Πειραιώς επιλύεται το πρόβλημα του επισιτισμού» καθώς εξασφαλίστηκε η χορήγηση 2.000 θερμίδων ημερησίως κατ' άτομο μέσω της διανομής τροφίμων.⁸¹¹

⁸⁰⁷ Αγαπητίδη-Πιζάνια, ό. π., σσ. 6-8.

⁸⁰⁸ Συνοδινός, ό. π., σ. 265.

⁸⁰⁹ Gail E. Makinen, "The Greek Hyperinflation and Stabilization of 1943-1946", The Journal of Economic History, Vol. 46, No.3 (Sep. 1986), Cambridge University Press, p.795, 799.

⁸¹⁰ «Πυκνούνται αι διανομαί των τροφίμων από του εξωτερικού», *Ελευθερία*, Τετάρτη, 15 Νοεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸¹¹ «Το πρόγραμμα διανομών τροφίμων τον Δεκέμβριον και τους προσεχείς μήνας», *Ελευθερία*, Παρασκευή, 1 Δεκεμβρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

γ) ΛΙΓΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Τον Ιανουάριο του 1945, επικρατεί μια ατμόσφαιρα αισιοδοξίας σχετικά με τα επισιτιστικά ζητήματα συνεπεία της ανακοινώσεων περί αύξησης της ποσότητας των τροφίμων που πρόκειται να διανεμηθούν. Επιπλέον, η σταδιακή αποκατάσταση της συγκοινωνίας που διευκολύνει την επισιτιστική επαφή του κέντρου και της επαρχίας εκτιμάται πως θα επιφέρει πτώση των τιμών.⁸¹²

Μέσα Φεβρουαρίου η σημαντική πτώση των τιμών των τροφίμων οφείλεται κυρίως στη βαθμιαία αποκατάσταση της ομαλότητας και της βελτίωσης των συγκοινωνιών μεταξύ της πρωτεύουσας και των παραγωγικών κέντρων καθώς και της υποτίμησης της χρυσής λίρας.⁸¹³ Στη διάρκεια του μήνα πραγματοποιούνται από αέρος με βρετανικά αεροπλάνα ρίψεις τροφίμων σε απρόσιτες περιοχές της Ελλάδας, οι κάτοικοι των οποίων ειδοποιούνται εγκαίρως με προκηρύξεις που επίσης ρίχνονται από αεροπλάνα.⁸¹⁴

Την 1^η Μαρτίου υπογράφηκε η σύμβαση μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της «Ούνρα» σύμφωνα με την οποία τα εισαγόμενα είδη θα διανέμονται σε ολόκληρη τη χώρα άνευ διακρίσεως φυλής, θρησκείας ή πολιτικών φρονημάτων.⁸¹⁵ Ένα μήνα αργότερα, και μετά την μεταβίβαση των υπηρεσιών της Επιτροπής Διαχείρισης Βοηθημάτων του Ερυθρού Σταυρού, ανέλαβε επίσημα η «Ούνρα» το έργο της οικονομικής ανασυγκρότησης και της γενικότερης ενίσχυσης της χώρας μέσω οικονομικής υποστήριξης και αποστολής τροφίμων, καυσίμων και άλλων βασικών ειδών.⁸¹⁶

Η άρση του περιορισμού των θαλάσσιων μεταφορών επέτρεψε την αύξηση της διαθέσιμης ποσότητας σε 25.000 τόνους εφοδίων επιπλέον των αρχικά υπολογισμένων. Το πρόγραμμα των εισαγωγών της «Ούνρα» διακρίνεται σε δύο περιόδους: κατά την πρώτη περίοδο των μηνών Ιουνίου και Ιουλίου θα παραδοθούν σε ελληνικούς λιμένες είδη απολύτου προτεραιότητας, ενώ κατά την περίοδο Αυγούστου 1945-Ιανουαρίου 1946 θα γίνουν εισαγωγές μεγάλης ποσότητας ιδίως υλικού αποκατάστασης του τεχνικού εξοπλισμού της χώρας, της συγκοινωνίας, της γεωργίας και των βιομηχανιών.⁸¹⁷

Ενώ το κράτος αρχίζει να αποκαθίσταται, δυσάρεστα νέα καταφτάνουν στην πρωτεύουσα από την επαρχία. Εξανθηματικός τύφος «θερίζει» τους πληθυσμούς της Δράμας και των Σερρών, η ανεργία και η φτώχεια είναι ιδιαίτερα αισθητές στην Θεσσαλονίκη, ενώ στις Κυκλάδες ο πληθυσμός μαστίζεται από την ανεργία και τον υποσιτισμό εξαιτίας της διακοπής της λειτουργίας των εργοστασίων ελλείνγει πρώτων υλών και του καθορισμού 150 θερμίδων το άτομο εκ μέρους της «Ούνρα» η οποία κατέταξε τον πληθυσμό στην γεωργική κατηγορία. Ο κυκλαδίτικος πληθυσμός όμως δεν διαθέτει παρά ελάχιστη κτηνοτροφία.

⁸¹² «Η τάσις της αγοράς», *Ελευθερία*, Κυριακή, 21 Ιανουαρίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸¹³ «Σημαντική υποτίμησις όλων των ειδών διατροφής», *Ελευθερία*, Κυριακή, 18 Φεβρουαρίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸¹⁴ «Αεροπλάνα θα ρίψουν τρόφιμα εις τας επαρχίας», *Ελευθερία*, Κυριακή, 25 Φεβρουαρίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸¹⁵ «Υπεγράφη χθες η σύμβασις μεταξύ της Ούνρα και του Ελληνικού Δημοσίου», *Ελευθερία*, Κυριακή, 2 Φεβρουαρίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸¹⁶ «Η “Ούνρα” αναλαμβάνει το έργο της στην Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 24 Φεβρουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η οικονομική ανόρθωσις της χώρας υπό της Ούνρα», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 6 Μαρτίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸¹⁷ «Ανεκοινώθη ο πίναξ των εισαγωγών τροφίμων και εφοδίων εκ του εξωτερικού», *Το Βήμα*, Τετάρτη, 30 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Έτσι, οι άνθρωποι που τόσο πείνασαν περισσότερο από τον άλλο ελληνικό πληθυσμό κατά την διάρκεια της κατοχής, δεν μπορούν ακόμη να αισθανθούν ότι άρχισαν να χορταίνουν. Και δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι, όπως έχει πιστοποιηθεί, 8.250 Κυκλαδίτες πέθαναν από πείνα τα χρόνια της σκλαβιάς. Αναλογία δηλαδή τρομακτική συγκριτικά με τον μικρό πληθυσμό που έχουν οι Κυκλάδες»,⁸¹⁸ γράφει η εφημερίδα το Βήμα.

Την 22^α Μαρτίου 1945, ο Νικόλαος Δέας σε ομιλία του με αφορμή την αποχώρηση της Σουηδικής και Ελβετικής Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων του Ερυθρού Σταυρού από την Ελλάδα, εξυμνεί την πανανθρώπινη αλληλεγγύη στο όνομα του θεσμού του Ερυθρού Σταυρού που επέδειξαν όλα ανεξαιρέτως τα εκτελεστικά της όργανα, με πρωτεργάτες τον Ζάννα και τον Μον, χωρίς να λησμονήσει την αναφορά του στους νεκρούς, όπως τον Νίλσον που σκοτώθηκε στη Χίο.

«Μέσα εις το χάος, τον τρόμον και την αγωνίαν, χωρίς την παραμικρήν βοήθειαν από το εν διαλύσει Κράτος, σπεύδουν προς κάθε γωνίαν της Πρωτευούσης και της Ελλάδος διά να ανακουφίσουν τους πάσχοντας [...]. Νύκτα και ημέραν, άνευ διακοπής, οργανώνουν το έργον της παροχής βοήθειας εις τους λιμόττωντας [...]. Αι δυσκολίαι, αι στερήσεις, οι κίνδυνοι δεν λαμβάνονται παρ' ουδενός υπ' όψιν [...].

Και το έργον του Ερυθρού Σταυρού, το έργον της Επιτροπής Διαχειρίσεως, δεν σταματά μόνον εις την ξηράν τροφοδοσίαν των χειμαζόμενων. Προ παντός εξυψώνει το ηθικόν του λαού [...]. Γι' αυτό και παντού της Ελλάδος, το όνομα του Ερυθρού Σταυρού προφέρεται με σεβασμόν βαθύ και ευγνωμοσύνην [...].»⁸¹⁹

Τέλη Μαρτίου, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αγοράς-κακή κληρονομιά της Κατοχής-είναι η πλήρης αναρχία στις τιμές των αγαθών εξαιτίας της εξάρθρωσης της οικονομίας, του περιορισμού στην ποσότητα των παραγόμενων ή έτοιμων αγαθών, στην πλημμελή κυκλοφορία, στην ανοχή των ιθυνόντων και στην έλλειψη εμπορικών εισαγωγών από ξένες αγορές.⁸²⁰ Το σκηνικό μεταβάλλεται από τον Ιούνιο οπότε επιβάλλεται ενιαίο δελτίο τιμών με αποτέλεσμα να σημειώνεται σημαντική υποτίμηση των ειδών.⁸²¹

Η παραγωγή, βιομηχανική και γεωργική, είναι περιορισμένη. Οι εξωτερικές εισαγωγές είναι μικρότερες των όσων είχαν υποσχεθεί, γράφει η *Ελευθερία*. Τα έσοδα του κράτους καλύπτουν μόνο το 26% των δαπανών και η πραγματικότητα θέλει την χώρα να παρουσιάζει ομοιότητες με καθυστερημένες αποικιακές χώρες. Για περισσότερο από το μισό του πληθυσμού ο θάνατος κατάντησε μοναδική λύτρωση. Διότι οι δοκιμασίες του δεν είναι χθεσινές. Επί μία τετραετία ο υποσιτισμός, η αγωνία για το αύριο, η φοβερή αβεβαιότητα, απορρόφησαν όλη την ικμάδα του. Πλέον, ο ελληνικός πληθυσμός από οικονομικής απόψεως διαιρείται σε τέσσερις κατηγορίες:

Την πρώτη αποτελούν οι παράγοντες που σχετίζονται με την βιομηχανία. Οι προνομιούχοι που σχηματίζουν ιλιγγιώδεις περιουσίες εντός συντομότατου χρονικού διαστήματος. Στη δεύτερη ανήκουν οι έμποροι, οι παραγωγοί και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι οποίοι έχουν εξασφαλίσει μια άνετη ζωή από τα κέρδη που επιτυγχάνουν. Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι μισθωτοί, δηλαδή οι δημόσιοι και

⁸¹⁸ «Ενώ το κράτος αποκαθίσταται...», *Το Βήμα*, Τρίτη, 3 Απριλίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η σημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης», *Ελευθερία*, Τρίτη, 6 Μαρτίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸¹⁹ Αρχείο Βάνδας Ζαβιτσιάνου, Α.Ε. 5/01, ΦΑΚ. «Ε.Ε.Σ. Αρχείον Κατοχής Βάνδας ΑΝ. Ζαβιτσιάνου», Υποφ. «Αρχαί Κατοχής (1943-1944)», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁸²⁰ «Οικονομικά ζητήματα», *Ελευθερία*, Κυριακή, 25 Μαρτίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸²¹ «Σημειούται σημαντική υποτίμησης των ειδών», *Ελευθερία*, Σάββατο, 9 Ιουνίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

ιδιωτικοί υπάλληλοι καθώς και οι εργάτες. Απόκληρους τους χαρακτηρίζει η εφημερίδα *Ελευθερία*, αναφέροντας πως πρόκειται για μια τάξη που φθίνει συνεχώς. Τέλος, τέταρτη στη σειρά είναι η θλιβερή στρατιά των ανέργων που ζουν στην απόγνωση και στην έσχατη ένδεια. Τόσο μεγάλο αριθμό ουδέποτε είχε γνωρίσει η χώρα,⁸²² σημειώνει η εφημερίδα.

Τον Μάιο η *Ακρόπολις* γράφει: «Όλα πηδούν εις νέα ύψη. Οι τιμές των τροφίμων, των χρήσιμων ειδών, των εμπορευμάτων, η λίρα. Και ο προϋπολογισμός του μισθωτού, του μεροκαματιάρη, του υπαλλήλου, τινάζεται στον αέρα. Η τιμολογιακή κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο. Και το πόσο έφτασε το μαχαίρι στο κόκκαλο αποδεικνύεται από την σύγκριση των τιμών των τροφίμων της πρώτης περιόδου της δουλείας με την σημερινή. Η σύγκριση δεν είναι καθόλου τιμητική για την περίοδο της εθνικής ελευθερίας που διατρέχουμε [...]. Μετά 4 χρόνια η ιστορία επαναλαμβάνεται. Τα τρόφιμα αποκρύπτονται και όσα πωλούνται είναι πανάκριβα. Η δραχμή κλονίζεται χωρίς λόγο. Όσοι διαθέτουν δραχμές σπεύδουν να τις επενδύσουν σε χρυσές λίρες. Το φαινόμενο της Κατοχής επαναλαμβάνεται».⁸²³

⁸²² «Ίλιγγος», *Ελευθερία*, Πέμπτη, 17 Μαΐου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸²³ «Εξεπεράσαμε τα επίπεδα της Κατοχής», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 22 Μαΐου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

δ) ΖΗΜΙΑΙ ΚΑΙ ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΕΙΣ

Ολόκληρος ο κινητός πλούτος της χώρας διαρπάχθηκε με διάφορα μέσα από τους κατακτητές οι οποίοι επίσης κατέστρεψαν τον παραγωγικό μηχανισμό της (όπως για παράδειγμα, μείωση παραγωγής δημητριακών κατά 40%, οσπρίων κατά 36%, καπνού κατά 89%, βάμβακος κατά 75%, σταφίδας κατά 66%, ελαιολάδου κατά 16%⁸²⁴), στερώντας την Ελλάδα από το μέγιστο μέρος του εθνικού εισοδήματος της επί τέσσερα ολόκληρα χρόνια σύμφωνα με τον Διευθύνων Σύμβουλο της Εθνικής Τράπεζας, Γ. Πεσμαζόγλου.⁸²⁵

Εκτός από την ελάττωση της παραγωγής, στην διάρκεια της Κατοχής συντελέστηκε επίσης σημαντική μείωση των ζώων εργασίας (ίπποι κατά 60%, όνοι κατά 50%, βόες κατά 60%), ενώ παράλληλα ελαττώθηκε και ο κτηνοτροφικός πλούτος της χώρας (μείωση χοίρων κατά 80%, αιγών και προβάτων κατά 50%).

Η μείωση της (ανέκαθεν περιορισμένης) εγχώριας παραγωγής σε συνδυασμό με την μείωση των εισαγωγών κυρίως λόγω του αποκλεισμού συμπεριλαμβάνονται, όπως αναδείξαμε, στα αίτια που δυσχέραναν τον επισιτισμό, αλλά η χώρα υπέστη επίσης καταστροφές στο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο της, στα λιμάνια και τις γέφυρες της, στο τηλεγραφικό και τηλεγραφικό δίκτυο, σε υδραυλικά έργα και απώλεσε ιστιοφόρα, εμπορικά πλοία, αεροπλάνα.

Σε όλα τα παραπάνω δεινά προστίθεται η καταστροφή πόλεων και χωριών από βομβαρδισμούς και πυρπολήσεις, όπως επίσης ο τρομακτικός πληθωρισμός και η κολοσσιαία αύξηση του τιμάριθμου και η αχαλίνωτη νομισματική κυκλοφορία που αποδόθηκαν στον οικονομικό πόλεμο που είχε σχεδιάσει και άσκησε ο Άξονας εναντίον της Ελλάδας. Πόλεμος, ο οποίος επέφερε μείωση της αγοραστικής ικανότητας του πληθυσμού με απώτερη συνέπεια την καταδίκη του σε υποσιτισμό και θάνατο από ασιτία⁸²⁶ ή στην καλύτερη περίπτωση σε χρόνιο κλονισμό της υγιεινής του κατάστασης.

Σύμφωνα με τον Σμπαρούνη, Υφυπουργό Οικονομικών, με την άφιξη τους οι Γερμανοί απαίτησαν από την Ελλάδα, όπως και από κάθε κατεχόμενη χώρα, να δώσει το 50% του εθνικού της εισοδήματος για να συμβάλει στον αγώνα του Άξονα. Κατά τους γερμανικούς υπολογισμούς, οι δαπάνες έπρεπε να ανέλθουν σε 300 εκατομμύρια δραχμές μηνιαίως ζητώντας συνολικά 3 ½ δισεκατομμύρια. Τελικά, δέχτηκαν να υποβιβάσουν το ποσό σε 1 ½ δισεκατομμύριο δραχμές.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σμπαρούνη, μέχρι τέλος Νοεμβρίου 1941 καταβλήθηκαν από την Ελλάδα προς την Γερμανία και την Ιταλία 25 δισεκατομμύρια δραχμές ως δαπάνες κατοχής.⁸²⁷ Μάλιστα, ο πρώην Υφυπουργός Οικονομικών αναφέρει πως ο Γκοτζαμάνης έδινε ότι ζητούσαν οι Γερμανοί με αποτέλεσμα τον Φεβρουάριο του 1942 το ποσό να ανέλθει σε 6 δισεκατομμύρια δραχμές, ενώ τον Ιούλιο ζήτησαν εφάπαξ 15 δισεκατομμύρια. Τον Αύγουστο του 1943 (οπότε ο Σμπαρούνης υπέβαλε την παραίτηση του), ο Γκοτζαμάνης χορήγησε στους Γερμανούς 20 δισεκατομμύρια δραχμές δάνειο και μέχρι τότε οι Γερμανοί εισέπραζαν 8 εκατομμύρια χρυσές λίρες. Ποσό που πρέπει να αναβιβαστεί κατά πολύ

⁸²⁴ «Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο».

⁸²⁵ «Μετά την απελευθέρωσιν», *Ελευθερία*, Τρίτη, 20 Μαρτίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

⁸²⁶ Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο».

⁸²⁷ Αθανάσιος Ι. Σμπαρούνης, *Αι δαπάναι Κατοχής της Ελλάδος*, Αθήνα, 21 Νοεμβρίου 1941, σ. 66.

επειδή οι Γερμανοί υπολόγιζαν τα είδη με τιμές της 28^{ης} Απριλίου 1941 και τα πλήρωναν με πληθωριστικές δραχμές.⁸²⁸

Σύμφωνα με τον Διευθυντή του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, οι Γερμανοί έλαβαν 7.230.000 χρυσές λίρες, εκ των οποίων τις 3.117.000 χρυσές λίρες προ της παραιτήσεως του Τσολάκογλου, ενώ επιπλέον δαπανήθηκαν 2.500.000 χρυσές λίρες για την κατασκευή διαφόρων έργων, όπως στρατωνισμού, για τα στρατεύματα κατοχής.⁸²⁹

Το Λαϊκό Κόμμα ζητά την ολοκληρωτική ή τμηματική προεξόφληση των χρημάτων που οι Γερμανοί έλαβαν ως καθαρά δάνεια από την Τράπεζα της Ελλάδας αναγνωρίζοντας ρητά με δήλωσή τους πως ως δάνεια τα λαμβάνουν. Τα χρήματα αυτά ανέρχονται στο ποσό των 7 ½ εκατομμυρίων λιρών (βάσει της εκάστοτε τιμής της χρυσής λίρας).⁸³⁰

Ένα μήνα πριν από την οριστική κατάρρευση του Τρίτου Ράιχ, το άλλοτε οικονομικό επιτελείο της γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα υπέβαλλε μια ογκωδέστατη τελική έκθεση στον Πρόεδρο της Κρατικής Γερμανικής Τράπεζας με κοινοποίηση προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών και τον Νωϊμπάχερ, στην οποία διευκρινιζόταν ότι το δάνειο αποτελούσε «πολιτικό χρέος απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση». Για τον προσδιορισμό του ύψους του «γερμανικού χρέους στην Ελλάδα», οι συντάκτες κατέβαλλαν φιλότιμες προσπάθειες και τελικά-βέβαια όχι με πρόθεση να αδικήσουν την Γερμανία- το υπολόγισαν στο ποσό των 476 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων, με σημερινή αξία περισσότερο από 5.000.000.000 ευρώ, χωρίς τους τόκους,⁸³¹ αναφέρει ο Φλάισερ.

Το 1964, ο Υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας επί Κατοχής, Σπ. Χατζηκυριάκος, θα υπολογίσει (επικαλούμενος και τους υπολογισμούς του Γερμανού εκπροσώπου επί των οικονομικών τότε στην Τράπεζα της Ελλάδας, Νέστλερ), τις προκαταβολές λίγο πριν από το τέλος του πολέμου σε 38 εκατομμύρια λίρες. Ποσό που ωστόσο θεωρούσε κατώτερο του πραγματικού εξαιτίας εσφαλμένων τιμαριθμικών αναπροσαρμογών.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Α. Αγγελόπουλο, το ποσό αυτό θα ανέλθει στο τέλος του πολέμου σε 45 εκατομμύρια λίρες, ποσό το οποίο ανατοκιζόμενο με 3% απέδιδε το 1991 το ποσό των 13 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Πρόσφατες εκτιμήσεις, υπολογίζουν το ποσό του κατοχικού δανείου σε 18 δισεκατομμύρια δολάρια.⁸³²

Το καλοκαίρι του 1945 σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας πραγματοποιούνται συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια που συνοδεύονται από Ψήφισμα υπέρ της απόδοσης επανορθώσεων, οι οποίες διαχωρίζονται πλήρως από το κατοχικό δάνειο. Ωστόσο, το αίτημα για την επιστροφή του κατοχικού δανείου και της καταβολής των πολεμικών επανορθώσεων στηρίζεται στην πάγια αρχή του διεθνούς δικαίου ότι

⁸²⁸ «Η δίκη των δωσιλόγων», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 18 Μαρτίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸²⁹ «Η δίκη των δωσιλόγων», *Η Καθημερινή*, Τρίτη, 20 Μαρτίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸³⁰ «Αι απόψεις του Λαϊκού Κόμματος διά τας διεκδικήσεις μας», *Η Καθημερινή*, Παρασκευή, 20 Μαρτίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁸³¹ Χάγκεν Φλάισερ, «Το κατοχικό δάνειο και η γερμανική οφειλή προς την Ελλάδα» στο Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα. Κατοχή- Αντίσταση 1941-1944, Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2010, σ. 75.

⁸³² Αθανάσιος Καλαφάτης, «Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας και οι νόμιμες απαιτήσεις των επανορθώσεων» στο Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής, β' έκδοση, Εθνικό Συμβούλιο για τις διεκδικήσεις των οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, Αθήνα 2006, σσ. 17-18, Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Σοφοκλής. Γ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Το Βήμα, Αθήνα 2015, σσ. 35-36.

«επιβάλλεται στην εισβάλλουσα χώρα Κατοχής που προκαλεί ζημιές να τις επανορθώσει».⁸³³

Στην Πάτρα λοιπόν με το Ψήφισμα της 6^{ης} Ιουλίου 1945 ο πληθυσμός απαιτεί να δοθούν επανορθώσεις εκ μέρους των Κρατών του Άξονα, Γερμανίας και Ιταλίας και των δορυφόρων αυτών Βουλγάρων και Αλβανίας προς αποκατάσταση των ζημιών εκ καταστροφών, διώξεων, σφαγών και κλοπών.

Ο λαός Διδυμοτείχου σε πάνδημο συλλαλητήριο της 10^{ης} Ιουνίου 1945 διατύπωσε το παράπονο ενώπιον όλων των πολιτισμένων χωρών ότι έχει αδικηθεί ιστορικά και οικονομικά όσο ουδείς άλλος. Εξέφρασε δε την βαθύτατη λύπη του ότι η Βουλγαρία, γνωστή για τις σφαγές και λεηλασίες κατά του ελληνικού λαού και λοιπών γειτόνων της, κατορθώνει εκάστοτε να διαφεύγει της τιμωρίας.⁸³⁴

Στις 9 Νοεμβρίου 1945 πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι μεταξύ 18 ενδιαφερομένων κρατών (χωρίς να κληθεί η Γερμανία) Διάσκεψη για τις γερμανικές επανορθώσεις με θεμελιώδες ζήτημα τι πρέπει να υποληφθεί στη Γερμανία για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της,⁸³⁵ η οποία αναγνώρισε ως οφειλή της Γερμανίας προς την Ελλάδα το ποσό των 7.1 δισεκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ αγοραστικής αξίας 1938. Ο Σμπαρούνης σε εκτίμηση-δήλωση του στο Παρίσι ανέφερε πως οι συνολικές επανορθώσεις ανέρχονται σε 12 δισεκατομμύρια αγοραστικής αξίας 1938.⁸³⁶

Σύμφωνα με τον Πρόεδρο της Αμερικανικής Αντιπροσωπείας, Angell, η Ελλάδα υπέστη δίκαιη μεταχείριση κατά την κατανομή των μεριδίων επανορθώσεων (τα οποία παραδέχεται πως είναι ανεπαρκή, όχι όμως και άδικα χονδρικώς) και βασίζει την άποψη του στα εξής:

α) Το τελικό ποσοστό επανορθώσεων το οποίο λαμβάνει η Ελλάδα στην κατηγορία Β είναι 4.35% αντί του αρχικού 3,7 κατόπιν της μερικής παραιτήσεως του Καναδά, Νοτίου Αφρικής, Γαλλίας, Ηνωμένου Βασιλείου και Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής από το ποσοστό τους χάριν της Ελλάδας.

β) Σχετικά με την διάθεση των γερμανικών επανορθώσεων προς την Ελλάδα ουδόλως ελήφθη υπόψιν το γεγονός ότι η πολεμική προσπάθεια της Ελλάδας στράφηκε εν μέρει μόνο κατά της Γερμανίας και ότι οι πολεμικές καταστροφές τις οποίες υπέστη η Ελλάδα οφείλονται μόνο εν μέρει στη γερμανική επίθεση. Εάν ο υπολογισμός γινόταν βάσει των παραπάνω, το μερίδιο της Ελλάδας θα είχε μειωθεί σημαντικά.

Ο Angell διαβεβαιώνει ότι οι θυσίες της Ελλάδας για την πολεμική προσπάθεια, οι επακολουθήσασες ζημιές της οικονομίας της καθώς και οι δυσκολίες της ανασυγκρότησης και ανοικοδόμησης ελήφθησαν πλήρως υπόψιν κατά την διατύπωση του ελληνικού μεριδίου. Δεν θα ήταν δίκαιο, ούτε δυνατόν να τύχει η Ελλάς ειδικής προνομιούχου μεταχειρίσεως. Το μερίδιο της Ελλάδας στην τελική διανομή είναι μικρότερο μόνο των Ηνωμένων Πολιτειών, Ηνωμένου Βασιλείου, Γαλλίας, Γιουγκοσλαβίας, Καναδά, Ολλανδίας και Τσεχοσλοβακίας, το ποσοστό δε των τριών τελευταίων μόλις κάτι ελάχιστο υπερβαίνει το ελληνικό. Επίσης, 9 εκ των

⁸³³ Καλαφάτης, ό. π., σ. 22.

⁸³⁴ Εθνικές διεκδικήσεις, ΦΑΚ. 22, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.).

⁸³⁵ «Ο κ. Μπιντώ θα προεδρεύσει σήμερα της Διασκέψεως δια τας επανορθώσεις», *Έθνος*, 9 Νοεμβρίου 1945, Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων. Επανορθώσεις, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ξ.). Σύμφωνα με τον Σμπαρούνη, αναφορικά με τις γερμανικές επανορθώσεις, πραγματοποιήθηκαν δύο Διασκέψεις: α) Μία στο Παρίσι το χρονικό διάστημα Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1945 και β) στη Νέα Υόρκη με συμμετοχή ευαρίθμων νικητριών χωρών, χωρίς να κληθεί η Ιταλία, Σμπαρούνης, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, ό. π., σ. 170.

⁸³⁶ Καλαφάτης, ό. π., σ. 20.

18 εθνών τα οποία συμμετέχουν στην Διάσκεψη έλαβαν μικρότερο μερίδιο από την Ελλάδα.

Σημειώνει επίσης πως οι ελληνικές μερίδες δεν είναι τόσο μεγάλες όσο θα αναμενόταν εκ του συνόλου των ζημιών διότι μέρος τους προκλήθηκε από Ιταλούς και Βούλγαρους. Επομένως αυτή την μερίδα την οφείλουν οι Βούλγαροι και οι Ιταλοί και όχι η Γερμανία. Σημειώνει δηλαδή πως ενώ άλλα κράτη δικαιούνται μόνο γερμανικές επανορθώσεις, η Ελλάδα θα λάβει επίσης επανορθώσεις από την Ιταλία και την Βουλγαρία.

Τέλος, διευκρινίζει ότι ο καταμερισμός των ποσοστών (στον οποίο ο πλούτος των κρατών δεν έπαιξε ρόλο) είναι οριστικός και όχι προκαταρκτικός και θα ισχύσει από την στιγμή που κάθε χώρα θα υπογράψει την τελική συμφωνία. Επομένως, το μόνο αποτέλεσμα της αρνήσεως της Ελλάδας να υπογράψει τη συμφωνία αυτή θα ήταν να εκτεθεί στον κίνδυνο να κατηγορηθεί ότι απέφυγε να συνεργαστεί σε μια σημαντική μεταπολεμική συμφωνία στην οποία κατέληξαν με ελεύθερη συζήτηση 18 εκ των κυριότερων Συμμάχων, η οποία έγινε κατόπιν κοινής συμφωνίας μετά μίας μόνης όλης εξαιρέσεως.⁸³⁷

Η ελληνική πλευρά τονίζοντας πως η συμβολή των Ελλήνων δεν υπήρξε κυρίως κατά των Ιταλών, καθώς είναι αποδεδειγμένο ότι η Ελληνική Αντίσταση έχει επηρεάσει γενικά τον αγώνα κατά του Άξονα, εκφράζει φόβους ότι σχετικά με τις ιταλικές επανορθώσεις οι Μεγάλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα η Αμερική φέρονται να επιθυμούν να περιορίσουν την ιταλική υποχρέωση στο ελάχιστο σε σημείο που να θεωρούν ότι θα γίνει απλώς συμβολική καταβολή επανορθώσεων από την Ιταλία. Επιπλέον, για τους Βούλγαρους έναντι ζημιών άνω των 708 εκατομμυρίων δολαρίων, έγινε πρόταση καταβολής 50 εκατομμυρίων μόνο.⁸³⁸

Σύμφωνα με τον Σμπαρούνη, η Διάσκεψη επέδειξε επιείκεια στην ηττημένη και διαιρεμένη Γερμανία,⁸³⁹ ενώ σύμφωνα με δήλωση του Υπουργού Εξωτερικών, Σοφιανόπουλου, η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε να υπογράψει το σχέδιο για τις γερμανικές επανορθώσεις όπως αυτό εκπονήθηκε από την πλειοψηφία της Διάσκεψης στο Παρίσι, επειδή θεώρησε ότι το ποσοστό που επιδικάστηκε στην Ελλάδα ήταν κατά πολύ μικρότερο εκείνου το οποίο με κάθε μετριοφροσύνη αξίωσε και δικαιούται. Κι όμως. Η Διάσκεψη του Παρισιού όχι μόνο δεν αναγνώρισε τις ελληνικές θυσίες, αλλά και δεν έδωσε, όπως όφειλε, στην Ελλάδα την δυνατότητα να καλύψει τις πραγματικές ζημίες της από τον πόλεμο, απόφαση, κατώτερη οποιασδήποτε πρόβλεψης που προκάλεσε οδυνηρή, αλλά και εύλογη έκπληξη στη δημόσια γνώμη, σύμφωνα με τον Υπουργό Εξωτερικών.

Στην Ελλάδα επιδικάστηκαν από την κατηγορία Α (υλικές ζημιές), 27 χιλιοστά, ενώ από την κατηγορία Β (έξοδα κατοχής), που είναι και η σπουδαιότερη, αρχικά 37 ½ χιλιοστά, κατόπιν όμως έντονης διαμαρτυρίας επιδικάστηκαν 42 ½

⁸³⁷ Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων. Επανορθώσεις, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.), Τηλεγράφημα (Παρίσι, 25 Δεκεμβρίου 1945), Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων. Επανορθώσεις-Τηλεγραφήματα, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 8, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

⁸³⁸ Τηλεγράφημα (27 Δεκεμβρίου 1945), Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων. Επανορθώσεις-Τηλεγραφήματα, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 8, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.). Σύμφωνα με τον Σμπαρούνη, μετά την συνθηκολόγηση της η Ιταλία τον Σεπτέμβριο του 1943 θεωρήθηκε συνεμπόλεμη των Συμμάχων επειδή πολέμησε εναντίον της πρώην συμμάχου της Γερμανίας, γεγονός που συντέλεσε ώστε να τύχει ευνοϊκότερης μεταχείρισης από την Γερμανία, Σμπαρούνης, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, ό. π., σ. 170.

⁸³⁹ Σμπαρούνης, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, ό. π., σ. 170.

χιλιοστά, ποσοστό τελείως πενιχρό και ανεπαρκές εν συγκρίσει προς τις δίκαιες ελληνικές αξιώσεις.

Αντίθετα, χώρες με οικονομία σε σχετικά καλή κατάσταση λαμβάνουν ποσοστό σημαντικά ανώτερου του ελληνικού, ενώ άλλες χώρες οι οποίες δεν έχουν να επιδείξουν ουδεμία συμβολή στον αγώνα υπολογίζονται έστω και με μικρά ποσοστά.

Η θέση της Ελλάδας είναι πως η χώρα πλήγηκε στην πραγματικότητα βαρύτερα από κάθε άλλη λαμβανομένου υπόψη της πενιχρότητας της παραγωγής της και του μικρού ύψους του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Επίσης, υποστηρίζει πως οι πιστώσεις από τις Δυνάμεις του Άξονα δεν θεωρήθηκαν δαπάνες κατοχής, αλλά δανειακή υποχρέωση που θα αποδίδονταν στην Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου. Μέγιστο μάλιστα μέρος των εν λόγω πιστώσεων χρησιμοποιήθηκαν για την αγορά εγχώριων ειδών από την Γερμανία για την εκστρατεία της Λιβύης.

Η ελληνική κυβέρνηση έκανε λόγο για «φανερά παραγνώρισις θέσεως και συμβολής Ελλάδος», με την ελληνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι να «έχει πικρόν αίσθημα αδικουμένου».

Για όλους τους παραπάνω λόγους, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αδικία εις βάρος της, η Ελλάδα αρνήθηκε να υπογράψει τη συμφωνία και απηύθυνε προς τις συμμαχικές κυβερνήσεις έντονη γραπτή διαμαρτυρία στην οποία μεταξύ άλλων σημειώνεται ότι σε άλλες χώρες πλουσιότερες ασύγκριτα από την Ελλάδα επιδικάζεται ποσοστό σημαντικά ανώτερο του ελληνικού, ενώ είναι αναμφισβήτητο ότι οι ελληνικές ζημίες από τον πόλεμο είναι συγκριτικά προς τον πλούτο της χώρας σημαντικά ανώτερες από τις ζημίες των άλλων εκείνων χωρών.

Η ελληνική κυβέρνηση υπολογίζει σε 64.000.000 δολάρια τα ποσά που καταβλήθηκαν από την Ελλάδα για λογαριασμό της Γερμανίας για οχυρωματικά έργα και προμήθειες και δεύτερον εκτιμά πως καταβλήθηκαν 73.412.000 δολάρια τραπεζιτικών πιστώσεων της Ελλάδας προς την Κυβέρνηση της Γερμανίας, ποσά που ζητά να μην συμπεριληφθούν στις επανορθώσεις, αλλά να παραληφθούν προνομιακά και κατά προτεραιότητα.

«Χωρίς βελτίωση του ποσοστού επανορθώσεων και άμεσης καταβολής της αξίας των ανωτέρω κονδυλίων, η ελληνική οικονομία θα εξακολουθήσει επί μακρά έτη να υφίσταται τα καταστρεπτικά αποτελέσματα του πολέμου»,⁸⁴⁰ καταλήγει το κείμενο της διαμαρτυρίας.

⁸⁴⁰ «Η Ελλάς αξιού 137.412.000 δολ.», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 28 Δεκεμβρίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η επιδοθείσα υπό της Κυβερνήσεως διαμαρτυρία διά τας επανορθώσεις», «Η Ελλάς ηρνήθη να υπογράψη», *Ελευθερία*, Παρασκευή, 28 Δεκεμβρίου 1945, Προσωπικό Αρχείο Ζέτα Τζαβάρα, Τηλεγράφημα (Παρίσι, 6 Δεκεμβρίου 1945 από Έλληνα Πρέσβη, Αγγελόπουλο), (14 Δεκεμβρίου 1945), (Παρίσι, 14 Δεκεμβρίου 1945), Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων. Επανορθώσεις-Τηλεγραφήματα, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 8, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.). Σχετικά με τις πολεμικές ζημίες της Ελλάδας και τις αποζημιώσεις της βλ. επίσης Μπακάλμπαση, ό. π., σ. 246. Αξίζει να σημειωθεί πως το 1953 υπογράφηκε στο Λονδίνο Συμφωνία (που υπέγραψε και η Ελλάδα), απόρροια των συνομιλιών (όχι διαπραγματεύσεων, όρος που απέρριψε η γερμανική πλευρά) μεταξύ της Γερμανίας, της Βρετανίας, της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής που όριζε ελάφρυνση του χρέους που προέκυψε από τον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εις βάρος της Γερμανίας (η Συμφωνία δεν περιλαμβάνει τις αποζημιώσεις για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μάλιστα, η γερμανική αντιπροσωπεία απείλησε ότι θα αποχωρούσε από τις συνομιλίες εάν οι συνομιλητές της επέμεναν στο θέμα αυτό.), Σμπαρούνης, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, ό. π., σ. 171., «Η συμφωνία του 1953 για το χρέος της Γερμανίας: Ένα επίκαιρο ιστορικό προηγούμενο», *Η Αυγή* (ηλεκτρονική έκδοση), Κυριακή, 8 Φεβρουαρίου 2015.

ε) ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

Πολλές χώρες υπέστησαν ζημιές από τον πόλεμο, πολύ μεγαλύτερες από εκείνες που υπέστη η Ελλάδα. Καμιάς όμως άλλης χώρας η οικονομία δεν εξαρθρώθηκε όπως της Ελλάδας. Μεταπολεμικά, παντού το πρόβλημα ανάγεται στην επανόρθωση από τις ζημιές του πολέμου. Στην Ελλάδα, εκτός από αυτό, πρέπει να αντιμετωπιστεί και η διαμόρφωση της ανύπαρκτης οικονομίας.⁸⁴¹

Ανασυγκρότηση, ένταση της παραγωγής και αύξηση του εμπορίου ήταν τα κύρια σημεία στα οποία έστρεψαν την προσοχή τους οι περισσότερες χώρες μετά την λήξη του πολέμου. Προκειμένου να επιτευχθεί μεταπολεμικά η ανασυγκρότηση της χώρας πρώτιστο μέλημα ήταν η καταγραφή των ζημιών και η αποκατάστασή τους.

Ένα χρόνο μετά την απελευθέρωση, επικρατεί πλήρης οικονομική και πολιτική αρρυθμία. Η οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας προσέκρουσε σε σοβαρά εμπόδια τις παραμονές των «Δεκεμβριανών» του 1944, ενώ οι πολεμικές συγκρούσεις στο κέντρο της πρωτεύουσας επέτειναν την απαθλίωση και κατέστησαν δυσχερέστερη την ανόρθωση. Η κατάπαυση των πυρών με την υπογραφή της «Συμφωνίας της Βάρκιζας» την 12^η Φεβρουαρίου 1945 αποκαλύπτει πως τα προβλήματα διατροφής, ενδύσεως, στέγασης, παλλινόστησης, υγιεινής, εργασίας και αποκατάστασης της οικονομίας είναι σοβαρότατα. Συνολικά το έτος 1945 υπήρξε για τον ελληνικό λαό έτος πλήρους αποκαλύψεως της τραγικής οικονομικής κατάρρευσης της χώρας.

Κατά το πρώτο μετά την απελευθέρωση έτος, η κατάρρευση της γεωργικής οικονομίας είναι τρομακτική και τόσο μεγάλη ώστε να απαιτούνται τεράστιες προσπάθειες και οικονομικά μέσα για την ανασυγκρότηση του γεωργικού και κτηνοτροφικού πλούτου της χώρας. Τα μεταλλεία και οι αλυκές της χώρας είναι κατεστραμμένες, η βιομηχανία δεν παρουσίασε ικανοποιητική απόδοση, ενώ και η αλιεία χαρακτηρίζεται από περιορισμένη σχετικά απόδοση, παρά την καταγεγραμμένη πρόοδο.

Η ναυτιλία, ο σπουδαιότερος κλάδος της εθνικής οικονομίας δεν επέδειξε αξιόλογη δραστηριότητα κατά το 1945. Από τις αρχές του έτους, το Κράτος έλαβε αποφασιστικά μέτρα για τη ρύθμιση των συγκοινωνιών με αποτέλεσμα να καταστεί δυνατή η μεταφορά των τροφίμων και εφοδίων της UNRRA. Επίσης, η διακοπή της εμπορικής επαφής της χώρας με τις μεγάλες εμπορικές αγορές του εξωτερικού συνεχίστηκε και κατά το πρώτο έτος μετά την απελευθέρωση. Τέλος, η διεθνής πολιτική και οικονομική ανωμαλία, η έλλειψη μεταφορικών μέσων και η νομισματική αστάθεια αποτέλεσαν λίαν δυσμενείς παράγοντες για την αναζωογόνηση του εξωτερικού εμπορίου με αποτέλεσμα η εμπορική κρίση να εξακολουθεί να υφίσταται.⁸⁴²

Ο πόλεμος έπληξε βαρύτατα την ελληνική οικονομία. Η χώρα δεν έχασε μόνο εθνικό εισόδημα, ούτε μόνο εθνικό πλούτο, μη παραγωγικό. Έχασε επίσης ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των πλέον αποδοτικών πηγών του εθνικού της εισοδήματος: Ο γεωργικός της εξοπλισμός διαρπάχτηκε ή καταστράφηκε, το κοινωνικό σύστημα της χώρας και οι τηλεπικοινωνίες της εξαρθρώθηκαν σε απίστευτο βαθμό. Ουδείς κλάδος της εθνικής οικονομίας έμεινε ανέπαφος από τα πολεμικά γεγονότα και την Κατοχή.

⁸⁴¹ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός των ετών 1941 1942, 1943, 1944*, Αθήνα 1946, σ. XLVII,

⁸⁴² Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός των ετών 1941 1942, 1943, 1944*, Αθήνα 1946, σ. XLVII, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1945*, Αθήνα 1946, σσ. XVI, XXIX, XXXI-XXXV, XXXVII-XL

Το δράμα των άστεγων πληθυσμών είναι απερίγραπτο. Σε άλλες χώρες η ησυχία επανήλθε και ήδη οι πληθυσμοί τους αποκαθιστούν τις καταστροφές και ανασυγκροτούν τις οικονομίες τους. Στην Ελλάδα όμως ο πόλεμος δεν κόπασε. Νοέμβριος του 1947, και οι άνθρωποι εξακολουθούν να σκοτώνονται, χωριά πυρπολούνται, σοδειές καταστρέφονται, κοπάδια λεηλατούνται, γέφυρες, αυτοκίνητα, αμαξοστοιχίες ανατινάσσονται. Προϋπόθεση για να αποδώσει η εργασία του λαού είναι η αποκατάσταση της ασφάλειας.

Η σκληρή κατοχή εκμηδένισε το ελληνικό νόμισμα και την πίστη προς αυτό. Τα κύρια γνωρίσματα της ελληνικής οικονομίας το 1947 είναι το μειωμένο εθνικό εισόδημα και το μεγάλο έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, με σοβαρότερα επομένως προβλήματα το νομισματικό και την επιχειρηματική απροθυμία λόγω της ανώμαλης εσωτερικής οικονομίας, της εμφύλιας σύρραξης και της διεθνούς αβεβαιότητας.

Η χώρα χαρακτηρίζεται από συγκοινωνιακό χάος, στεγαστικό πρόβλημα για περισσότερους από 1.000.000 Έλληνες (1/7 του πληθυσμού), χαμηλό επίπεδο υγείας και σημαντική αύξηση της θνησιμότητας (στην Πρέβεζα οι θάνατοι αυξήθηκαν κατά 50%, ενώ στην υπόλοιπη, μη κατεστραμμένη οικοδομικά Ελλάδα οι θάνατοι ελαττώθηκαν σε σχέση με προπολεμικά). Στις κατεστραμμένες περιοχές καταγράφεται μεγάλη αύξηση του αριθμού των φυματικών με παράλληλη μείωση της γεννητικότητας μέχρι 20-30%, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα παρατηρείται αύξηση του αριθμού των γεννήσεων συγκριτικά με προπολεμικά.

Συνέπεια των καταστροφών είναι μία έντονη αστυφιλία, η οποία προκαλεί μέγιστα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα σε συνδυασμό με εγκατάλειψη της υπαίθρου.

Μόνο αύξηση της εθνικής παραγωγής με παράλληλη μείωση της ανάγκης μεγάλων εισαγωγών και αύξηση των εξαγωγών, μπορούν να βελτιώσουν την κατάσταση. Για να συμβεί όμως αυτό πρέπει να υπάρξουν πάλι μέσα παραγωγής και κυκλοφορίας και να ανοίξουν και νέες εξωτερικές αγορές προς διάθεση της εξαγωγίμης ελληνικής παραγωγής.

Οι επιδιώξεις αυτές εντάσσονται στο μεγαλειώδες στη σύλληψη του τετραετές σχέδιο (1948-1951) του στρατηγού Marshall περί ευρωπαϊκής οικονομικής συνεργασίας, βάση του οποίου αποτέλεσε το αξίωμα "Help Europe to help itself" («Βοηθήστε την Ευρώπη να βοηθηθεί»).

Ο Στρατηγός Marshall κάλεσε την Ευρώπη να εδραιώσει την ανόρθωση της βασιζοντας το ομώνυμο σχέδιο σε 2 αρχές: α) Κάθε χώρα οφείλει πρωτίστως να αυτοβοηθηθεί και β) Κάθε χώρα οφείλει να προσφέρει ειλικρινή και γόνιμη συμβολή στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Συνεργασία.

Ήδη ενώπιον της στυγνής πραγματικότητας, τα αιτήματα της Ελλάδας, τέλη του 1947, έχουν περιοριστεί. Ζητείται ότι πραγματικά χρειάζεται και ελπίζεται ότι θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Τα πρώτα στοιχεία τα οποία η Ελλάδα υπέβαλλε στην Επιτροπή των Παρισίων απείχαν κατά πολύ από την γραμμή που ορίζει το σχέδιο Marshall, σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει να είναι ρεαλιστικά, μελετημένα και δικαιολογημένα ώστε να μην προκαλέσουν δυσπιστία και αντιδράσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η έκθεση δε που συνόδευε τα πρώτα στοιχεία που κατατέθηκαν στο Παρίσι περιείχε αντιφάσεις, μεγάλες υπερβολές και ανακρίβειες που δημιούργησαν σοβαρές αντιδράσεις και δυσπιστία στους αρμόδιους οικονομικούς κύκλους των Αμερικανικών Υπηρεσιών, από τους οποίους ουσιαστικά και θα επιδοθεί η απόφαση περί του μεγέθους της βοήθειας προς την Ελλάδα.

Το αποτέλεσμα της νέας ισορροπίας δεν πρόκειται, επί μακρά σειρά ετών, να εξασφαλίσει στους Έλληνες ανώτερο επίπεδο διαβίωσης από το προπολεμικό. Οι

Έλληνες θα κληθούν να εργαστούν σκληρά, όχι για να καλύψουν άνετα τις καταναλωτικές ανάγκες τους, αλλά για να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις μιας μελλοντικής ανώτερης παραγωγής και μονιμότερης οικονομικής ισορροπίας.⁸⁴³

⁸⁴³ Ελληνική Επιτροπή Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (Σχεδίου Μάρσαλ), «Τμήμα Β' (Ανασυγκρότησις), Αθήνα Νοέμβριος 1947», Ξενοφών Ζολώτας, «Παρατηρήσεις επί της πορείας των συζητήσεων διά την συμμετοχήν της Ελλάδος εις το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως (Σχέδιον Μάρσαλ), Ουάσιγκτον, 18 Δεκεμβρίου 1947», Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκροτήσεως, «Προσωρινό Μακροπρόθεσμο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος (Νοέμβριος 1947)», ΦΑΚ 54 <52> Σχέδιο Marshall. Υπομνήματα. Εκθέσεις. Εμπιστευτική αλληλογραφία (1947-1948), Φ.54/4, Φ.12, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944)

Κεφάλαιο 1^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δυτική & Κεντρική Μακεδονία

Στην διάρκεια της Κατοχής, πολυάριθμα караβάνια ανδρών, γυναικών και παιδιών που κουβαλούν τρόφιμα, ρουχισμό και τιμαλφή αντικείμενα καταφτάνουν από την Ήπειρο και τα ορεινά χωριά της Πίνδου στους κάμπους και τα σιτοχώρια της Μακεδονίας με την ελπίδα να εξασφαλίσουν διά της ανταλλαγής λίγες οκάδες στάρι⁸⁴⁴ αγνοώντας προφανώς πως και η βόρεια Ελλάδα αντιμετώπιζε το δικό της επισιτιστικό δράμα. Μάλιστα, από τον Μάρτιο του 1942, οι κατοχικές αρχές απαιτούν από κάθε ταξιδιώτη που μετακινείται στην Μακεδονία πιστοποιητικό υγείας προκειμένου να περιορίσουν την μετάδοση ασθενειών που ενισχύθηκαν ή προκλήθηκαν από την ελλιπή διατροφή.⁸⁴⁵

Η πρώτη μαρτυρία που ανέδειξε η ιστορική έρευνα από αρχειακές πηγές σχετικά με το επισιτιστικό πρόβλημα που βίωσε στην διάρκεια της Κατοχής η Δυτική Μακεδονία φέρει ημερομηνία 4 Ιουνίου 1941 και πρόκειται για επιστολή του Διοικητή Υποδιοικήσεως Δεσκάτης προς τον Νομάρχη **Κοζάνης** περί χορηγήσεως ειδών τροφίμων πρώτης ανάγκης στους κατοίκους της.

Στην αναφορά του αυτή ο Διοικητής επισημαίνει την προ πολλού παντελή έλλειψη τροφίμων και λοιπών ειδών πρώτης ανάγκης και τονίζει πως η ζωή των κατοίκων, μεταξύ των οποίων και των δημοσίων υπαλλήλων, κατέστη «λίαν αφόρητος» με την κατάσταση να βαίνει όλο και χειρότερη. Η άρνηση του Νομάρχη Λάρισας να αποστείλει τρόφιμα καθιστά το επισιτιστικό πρόβλημα των κατοίκων σοβαρό, σύμφωνα με τον Διοικητή, ο οποίος ζητά από τον Νομάρχη Κοζάνης την άμεση και τακτική χορήγηση τροφίμων ειδών πρώτης ανάγκης (άλευρα, όρυζα, έλαιο, ζυμαρικά, όσπρια, ζάχαρη, καφές, πυρεία και σιγαρέττα) με σκοπό την ριζική τακτοποίηση του κοινωνικού αυτού προβλήματος, το οποίο με το πέρασμα του χρόνου επιδεινώνεται με απρόβλεπτα αποτελέσματα.⁸⁴⁶

Λίγες μέρες αργότερα, θα φτάσει στην Νομαρχία Κοζάνης τηλεγράφημα από την Κοινότητα Αυγερινού που απαριθμεί περίπου 1.000 κατοίκους, το οποίο κάνει λόγο για «τελεία έλλειψις τροφίμων παντός είδους».⁸⁴⁷

Το ίδιο χρονικό διάστημα, ο Εμπορικός Σύλλογος Σιάτιστας αιτείται προς την Νομαρχία Κοζάνης την έκδοση διατακτικής για την προμήθεια ειδών πρώτης ανάγκης αναφέροντας πως μετά την κατάληψη της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα ο εφοδιασμός των καταστημάτων με είδη πρώτης ανάγκης κατέστη αδύνατος, ενώ τα ελάχιστα διαθέσιμα είδη αγοράστηκαν από τους Γερμανούς με αποτέλεσμα οι κάτοικοι της Κοινότητας να αδυνατούν να προμηθευτούν ακόμη και τα απαραίτητα για την συντήρησή τους τρόφιμα.⁸⁴⁸

⁸⁴⁴ Δημήτρης Κυρατζόπουλος-Φωτεινός, *Δυτική Μακεδονία. Η ελεύθερη Ελλάδα της Κατοχής. Απομνημονεύματα Εθνικής Αντίστασης 1940-1944*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 212.

⁸⁴⁵ Νίκος Π. Σαλπιστής, *Κατερίνη 1941-1945. Μέρες Κατοχής, Αντίστασης, Δημιουργίας*, Κατερίνη 2003, σ. 37.

⁸⁴⁶ «Περί χορηγήσεως διά τους κατοίκους Περιφέρειας της Υποδιοικήσεως Χωρ. Δεσκάτης ειδών τροφίμων κλπ. τοιούτων πρώτης ανάγκης», Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, ΣΑΕ.653, ΓΑΚ Νομού Κοζάνης.

⁸⁴⁷ «Περί εγκρίσεως χορηγήσεως τροφίμων», ό.π.

⁸⁴⁸ «Περί εκδόσεως διατακτικής διά την προμήθειαν ειδών πρώτης ανάγκης εκ των εις Κοζάνην αφιχθέντων», ό.π.

Τέλη Ιουνίου του 1941, με διαταγή του Νομάρχη Κοζάνης απαγορεύεται η εξαγωγή ειδών διατροφής από τον νομό χωρίς άδεια με ειδικές κυρώσεις για όποιον συμμετέχει στην λαθραία εξαγωγή σφαγίων στην Αλβανία.⁸⁴⁹ Σύμφωνα με μαρτυρίες, τα περισσότερα καταστήματα της αγοράς της πόλεως της Κοζάνης άδειασαν μέσα στις πρώτες τρεις μέρες της Κατοχής, από τους κατακτητές κυρίως, οι οποίοι επιδόθηκαν σε πλιάτσικο, ενώ με την έλευση του χειμώνα η πείνα έκανε την εμφάνισή της με την κατάσταση πολύ σύντομα να γίνεται προβληματική:

«Το ψωμί αρχίζει να λιγοστεύει. Τα χωράφια δεν καλλιεργούνται κανονικά. Το λάδι σιγά-σιγά εξαφανίζεται [...]. Στα τέλη του '41 φτάνουν από την Αθήνα και τον Πειραιά οι μαυραγορίτες. Οι πλούσιοι κρύβουν τα εμπορεύματά τους με επιμέλεια στα υπόγεια. Στα χωριά υπάρχουν ακόμη περισσότερα τρόφιμα, αλλά και περισσότερη συμπόνια. Γι' αυτό και δέχονται συγγενείς από τις μεγαλουπόλεις. Γεμίζουν τα χωριά της περιοχής από Αθηναίους και Θεσσαλονικείς φιλοξενούμενους. Κι αν είναι ανύπαρκτο το φαγητό και λιγοστό το ψωμί, υπάρχουν τουλάχιστον τα λάχανα και οι τσουκνίδες.

Στην πόλη της Κοζάνης γίνεται πιο αισθητή η δυστυχία και η πείνα [...]. Τα λίγα τρόφιμα, απαραίτητα για την στοιχειώδη διατροφή, βρίσκονται μόνο στη μαύρη αγορά και ανταλλάσσονται με χρυσές λίρες. Ούτε ψωμί υπάρχει, ούτε αλεύρι [...]. Πέρα από την πείνα επικρατεί μια αβεβαιότητα και μια ανασφάλεια για όλους και για όλα [...]. Από παντού καλλιεργείται το μίσος. Κάθε επιτήδειος βρίσκει την ευκαιρία να πλουτίσει. Το επίσημο κράτος, το οποίο εκπροσωπεί στην πόλη ο νομάρχης, δεν είναι σε θέση να πάρει μέτρα για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Οι πλούσιοι και οι έμποροι, που έχουν ακόμη στις αποθήκες τους τρόφιμα, παραμένουν σκληροί κι ασυγκίνητοι μπροστά στην τραγική δυστυχία των συνανθρώπων τους [...].»⁸⁵⁰

Το 1942 το επισιτιστικό πρόβλημα οξύνεται όπως μαρτυρούν οι αρχειακές πηγές.

Με τηλεγράφημά της στο Υπουργείο Επισιτισμού στις 2 Ιανουαρίου 1942 η Κοινότητα Αυγερινού Βοΐου διαμαρτύρεται για την μείωση της ημερήσιας μερίδας άρτου σε 30 δράμια ανά άτομο, θεωρώντας πως ισοδυναμεί με πρωτοφανή καταδίκη του ορεινού αυτού πληθυσμού σε θάνατο εν μέσω του χειμώνα. «*Κινδυνεύομεν πεθάνωμεν εκ πείνης λόγω μέγιστης ένδοιας κατοίκων*»,⁸⁵¹ διαβάζουμε στο τηλεγράφημα.

Τον Ιούνιο του 1942, ο Εμπορικός Σύλλογος Πτολεμαΐδας με υπόμνημά του στον Πρωθυπουργό καταγγέλλει πως για διάστημα μεγαλύτερου του ενός έτους η Περιφέρεια Πτολεμαΐδας, παρά το γεγονός ότι διέθεσε υπέρ του συνόλου το πλεόνασμα της παραγωγής της, έλαβε μηδαμινές ποσότητες τροφίμων (60 δράμια έλαιο, 80 δράμια ζάχαρη και 75 δράμια σταφίδα κατά άτομο) ανίκανες να θεραπεύσουν τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων.⁸⁵²

Ενδεικτικό των επισιτιστικών δυσχερειών που αντιμετωπίζει ο Νομός Κοζάνης είναι η παράκληση του Προέδρου της Κοινότητας Σερβίων να υπάρξουν και άλλοι που θα ακολουθήσουν το παράδειγμά τους και θα δεχτούν να αναλάβουν να γίνουν προστάτες παιδιών από την Αθήνα, ανταποκρινόμενοι στις εκκλήσεις για εθνική αλληλεγγύη, καθώς η Κοινότητά του, η οποία επί πέντε μήνες υπερέβη σε προσφορά τα όρια της δυναμικότητάς της, δεν έχει πλέον επάρκεια τροφίμων. Το δε

⁸⁴⁹ «Περί απαγορεύσεως εξαγωγής ειδών βιωτικών αναγκών εκ του Νομού Κοζάνης», ό. π.

⁸⁵⁰ Παναγιώτης Μύρος, *Η αντίσταση της αγάπης*, Β' έκδοση, Αθήνα 1991, σσ. 34-36, 50-52.

⁸⁵¹ Τηλεγράφημα, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, ΣΑΕ.653, ΓΑΚ Νομού Κοζάνης.

⁸⁵² «Υπόμνημα Εμπορικού Συλλόγου Πτολεμαΐδος», ό. π.

φάσμα της πείνας απειλεί τους περισσότερους από τους κατοίκους που είναι αρχηγοί πολυμελών οικογενειών.⁸⁵³

Τέλη Οκτωβρίου 1942, ο Νομάρχης Κοζάνης Άγγελος Καρατζάς με επιστολή του προς την γενική Διοίκηση Μακεδονίας εκφράζει την διαμαρτυρία πως το τελευταίο πεντάμηνο ο Αυτόνομος Οργανισμός Επισιτισμού που εδρεύει στην Θεσσαλονίκη δεν απέστειλε τρόφιμα στον Νομό Κοζάνης παρά το γεγονός ότι επανειλημμένα ζητήθηκαν τρόφιμα, ενώ και ο ίδιος προσωπικά επισκέφτηκε την Θεσσαλονίκη για να εκλιπαρήσει έστω για μια μικρή ποσότητα.

Το χειρότερο όμως σύμφωνα με τον Νομάρχη είναι πως ενώ δεν έλαβαν καμία ποσότητα τροφίμων και δεν τους επιτρέπεται η ανταλλαγή ειδών με άλλους νομούς εφόσον αυτά δεν διέλθουν πρώτα στην Θεσσαλονίκη ώστε να υποβληθούν σε παρακράτημα, μέσω σωρείας διατακτικών επιβάλλονται εξαγωγές ειδών από τον Νομό Κοζάνης με ρητή διαταγή να μην υπάρξει παρακράτημα.

Η υπομονή όμως του λαού έχει όρια, τα οποία κάποια στιγμή θα υπερβεί και τις ευθύνες θα υποστούν άδικα οι Τοπικές Αρχές εφόσον δεν είναι κύριοι υπεύθυνοι, επισημαίνει ο Νομάρχης. Γι' αυτό και εκλιπαρεί αν δεν είναι δυνατή η αποστολή έστω και μηδαμινής ποσότητας οποιουδήποτε είδους, τουλάχιστον να απαγορευτεί στον Αυτόνομο Οργανισμό Επισιτισμού να διατάσσει απεριορίστα εξαγωγές από τον νομό Κοζάνης άνευ παρακρατήματος, έχοντας υπόψη του πως μια λαϊκή εξέγερση δεν θα βαρύνει τον Οργανισμό, αλλά την Κυβέρνηση και τους κατά τόπους εκπροσώπους της.⁸⁵⁴

Τον ίδιο μήνα, ο Υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ, Λεωνίδας Τσιριγώτης, αποστέλλει τηλεγράφημα στην Γενική Διοίκηση Μακεδονίας επικαλούμενος τηλεγράφημα του Νομάρχη Κοζάνης στο οποίο αναφέρεται *«τελείαν έλλειψιν προϊόντων προς διανομήν»* και *«ανάγκη απόλυτος εισακουσθή κρούων κώδωνα λαϊκής εξέγερσεως»*,⁸⁵⁵ ενώ σε τηλεγράφημα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης αναφέρεται πως η επισιτιστική κατάσταση του προσωπικού των φυλακών της πόλης είναι *«από πάσης απόψεως τραγική και επιβάλλεται απολύτως ενίσχυσις αυτών»*.⁸⁵⁶

Ενδεικτικό της διατάραξης της κοινωνικής ισορροπίας συνεπεία της επισιτιστικής κρίσης είναι το επεισόδιο που σημειώθηκε στο Γραφείο Επισιτισμού την 21^η Ιουνίου 1943 κατά την διανομή σταφιδίνης στους εν Κοζάνη διαμένοντες πρόσφυγες της Δυτικής Μακεδονίας.

Αν και η διανομή σταφιδίνης είχε επεκταθεί και στους πρόσφυγες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, τους δημόσιους υπάλληλους, ανάπηρους, θύματα πολέμου και εργατοϋπαλλήλους επειδή η τελευταία ποσότητα των 1.000 οκάδων δεν επαρκούσε, διανεμήθηκε μόνο στους πρόσφυγες. Η εξαίρεση των εργατικών τάξεων από την διανομή προκάλεσε την αγανάκτηση και την έντονη διαμαρτυρία τους, οι οποίοι προσήλθαν σύσσωμοι στο Γραφείο απαιτώντας ομόφωνα την οπωσδήποτε εξυπηρέτησή τους και επιπλέον να τους διανεμηθεί έλαιο απειλώντας και κάνοντας λόγο για γενικευμένη διάκριση υπέρ των προσφύγων.

Παρά την παρουσία δύο ανδρών της Χωροφυλακής, οι διαμαρτυρόμενοι παραβίασαν τις θύρες του Γραφείου και όρμισαν σε αυτό σπάζοντας υαλοπίνακες και

⁸⁵³ Επιστολή προς τον Νομάρχη, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, ΣΑΕ.653, ΓΑΚ Νομού Κοζάνης.

⁸⁵⁴ Επιστολή του Νομάρχη Κοζάνης Άγγελου Καρατζά προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (27.10.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.023, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης», α.ε.206, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁵⁵ Τηλεγράφημα του Υφυπουργού παρά τω Πρωθυπουργώ (2.11.1942), ό π., α.ε.208.

⁸⁵⁶ Τηλεγράφημα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης (7.12.1942), ό π., α.ε.145.

ανατρέποντας τραπέζια και αφού ξυλοκόπησαν τον ζυγιστή άρπαξαν την ποσότητα σταφιδίνης που είχε απομείνει. Υποχώρησαν μόνο αφού έλαβαν από τον Προϊστάμενο την διαβεβαίωση πως θα τους διανεμηθεί ποσότητα από την σταφιδίνη που πρόκειται σύντομα να παραληφθεί, και αφού απείλησαν πως αν δεν τηρηθούν οι υποσχέσεις θα επανέλθουν με βιαιότερες πράξεις.

Ο Προϊστάμενος του Γραφείου Επισιτισμού χαρακτήρισε απολύτως δικαιολογημένα και εύλογα τα αιτήματα και τις διαμαρτυρίες της πενόμενης εργατικής τάξης, που στην πόλη της Κοζάνης απαριθμεί περίπου 5.000 άτομα, στην πλειονότητά τους άνεργα. Η αναγνώριση του δίκαιου των εργατών το οποίο όμως αδυνατεί να ικανοποιήσει από την θέση που κατέχει, ανάγκασε τον Προϊστάμενο του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης να υποβάλλει την παραίτησή του ζητώντας γραπτώς από την Γενική Επιθεώρηση της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) να εκπληρώσει τις δίκαιες αξιώσεις της εργατικής τάξης, η οποία είναι ανίκανη να ανταποκριθεί οικονομικά στις απρόσιτες τιμές των τροφίμων.⁸⁵⁷

Τον Νοέμβριο του 1943, με την άφιξή του στην πόλη της Κοζάνης ο αρχιμανδρίτης Αυγουστίνος Καντιώτης αναλαμβάνει την διοργάνωση συσσιτίων⁸⁵⁸ και αναδεικνύεται σε πρωταγωνιστική μορφή στον αγώνα για την καταπολέμηση της πείνας χρησιμοποιώντας το κήρυγμα για να αφυπνίσει τους πλούσιους χρησιμοποιώντας συνθήματα όπως «Εμπρός όλοι να ενισχύσωμεν τους πάσχοντες αδελφούς μας» ή «όλα για τους άλλους τίποτε για μας»⁸⁵⁹:

«Πεινούν τα παιδιά μας. Κρυώνουν τα παιδιά μας. Πεθαίνουν τα παιδιά μας. Δεν πονάτε; Δεν φοβάστε το Θεό; Ξεγυμνώνετε τους φτωχούς...μη χαίρεστε. Αυτά που παίρνετε σάβανα θα γίνουν...κρατάτε κλειστές τις αποθήκες σας; Ε, λοιπόν, σας προειδοποιώ. Θα μείνουν έρημες [...].

Απευθυνόμενος σε όλο το ποίμνιό του στον Ναό του Αγίου Κωνσταντίνου στις 27 Ιανουαρίου 1944 είναι έκδηλη η αγωνία του για τις θλιβερές συνέπειες της πείνας:

«Αδελφοί χριστιανοί! Σας μιλώ με πόνο. Κινδυνεύουν οι αδελφοί μας από την πείνα. Τα παιδιά στην πόλη υποσιτίζονται. Η φυματίωση καλπάζει. Εμπρός όλοι να ενισχύσουμε τους πάσχοντες αδελφούς μας. Εν ονόματι του Ιησού Χριστού και εν ονόματι των αγγέλων και εν ονόματι των αγίων σας ορκίζω να δώσετε για τους πεινασμένους. Θα πάτε τώρα στα σπίτια σας. Θα ζυγίσετε όλα τα τρόφιμα και θα δώσετε τα μισά [...]. Εκλεκτέ λαέ της πόλεως Κοζάνης, άνοιξε τα σπίτια σου και δώσε. Δώσε, για να 'χεις να πάρεις. Αδελφοί μου, σώστε τα πονεμένα και πεινασμένα αδέρφια μας [...].»⁸⁶⁰

Το κάλεσμα του Αυγουστίνου βρήκε απήχηση στους Κοζανίτες, οι οποίοι την επόμενη μέρα συγκεντρώθηκαν σε ένα γκαράζ για να προσφέρουν τρόφιμα κατορθώνοντας να συγκεντρώσουν σε μια μέρα μόνο 500 οκάδες, ικανές για να συντηρήσουν τα συσσίτια 150 ατόμων επί ένα τρίμηνο.

Το γκαράζ αυτό μετατράπηκε από τον Αρχιμανδρίτη σε «Εστία Συσσιτίου» με επίσημη ημέρα έναρξης την 7^η Φεβρουαρίου 1944. Εκτός από την παραπάνω Εστία,

⁸⁵⁷ «Περί λήψεως μέτρων εξυπηρετήσεως επισιτιστικών αναγκών περιφέρειας Κοζάνης και υποβολή παραιτήσεως του Προϊσταμένου γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης Θ. Δημητριάδου», Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.023, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης», α.ε.63-65, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁵⁸ Β. Π. Καραγιάννης, «Σκηές από το βίο των Κοζανιτών και των κατοίκων της περιοχής μέσα από τις εφημερίδες της δεκαετίας 1940-1950» στο Νίκος Καλογερόπουλος-Αρχέλαος Κουτσούρης (επιμ.) Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία, Εταιρεία Μελετών Άνω Βοΐου, Θεσσαλονίκη 2006, β' έκδοση, σ. 54.

⁸⁵⁹ Μύρος, ό. π., σσ. 336-337.

⁸⁶⁰ Μύρος, ό. π., σσ. 125-127.

τον Φεβρουάριο του 1944 στην πόλη της Κοζάνης λειτουργούν επίσης η Εστία Συσσιτίου του Ε.Ο.Χ.Α. στην οποία σιτίζονται 240 άπορα παιδιά και η Εστία Λαϊκών Συσσιτίων η οποία διανέμει το συσσίτιό της σε 600 οικογένειες τα μέλη των οποίων εργάζονται κυρίως σε γερμανικές υπηρεσίες.⁸⁶¹

Οφείλουμε να σημειώσουμε πως από έγγραφο του Γραφείου Επισιτισμού Αθηνών με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1941, εξάγουμε το συμπέρασμα πως τα λαϊκά συσσίτια στον Νομό Κοζάνης λειτουργούν ήδη από το 1941 καθώς με το έγγραφο αυτό ενημερώνεται η Κεντρική Επιτροπή Συσσιτίων του νομού πως 6 από τους 450 τόνους οσπρίων που προορίζονται για τις ανάγκες των λαϊκών συσσιτίων υπό την αιγίδα της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας θα πρέπει να διατεθούν στα Λαϊκά Συσσίτια Νομού Κοζάνης.⁸⁶²

Στην «Εστία Συσσιτίου» υποβάλλονται καθημερινά αθρόες αιτήσεις απόρων και στον αγώνα που διενεργείται για την αύξηση των μερίδων και των συμμετεχόντων στα συσσίτια, η Εστία και ο Αυγουστίνος έχουν την στήριξη και συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού με τον εντεταλμένο του Οργανισμού, Emile Wenger, να αναδεικνύεται σε εκλεκτό φίλο και υποστηρικτή τους.⁸⁶³

Αν και προτεραιότητα δόθηκε στην προστασία της νεότητας, στο μέλλον της φυλής, δεν εγκαταλείφθηκαν και «οι ναυαγοί της ζωής». Παράλληλα με το παιδικό συσσίτιο λειτούργησε συσσίτιο και για 300 φτωχούς γέροντες, ασθενείς, πυροπαθείς, ανάπηρους. Αργότερα, και αυτό το Συσσίτιο το ανέλαβε ο Ερυθρός Σταυρός. Τέλος, συσσίτιο από την Εστία λάμβαναν και 2.700 πρόσφυγες, οι φτωχότεροι από τους 5.000 ρακένδυτους και ξυπόλητους ανθρώπους που κατέφτασαν στην πόλη από όλα τα μέρη του νομού, ιδίως μετά τον χειμώνα του 1943.⁸⁶⁴

Στην Κοζάνη της Κατοχής όμως η πείνα δεν κατέστη ικανή να αναστείλει τα όνειρα και τις ελπίδες όλων, αντίθετα στάθηκε η αιτία για καλλιτεχνική δημιουργία με σκοπό την φυγή από την οδυνηρή πραγματικότητα που και αυτή προκαλούσε, όπως μαρτυρά η ίδρυση μιας καλλιτεχνικής κίνησης με την ονομασία «Αισθητικές χαρές» στην πόλη το φθινόπωρο του 1942 από μια ομάδα νέων. Ένας από τους εμπνευστές της καλλιτεχνικής αυτής πρωτοβουλίας θυμάται και ταυτόχρονα εξηγεί το σκεπτικό τους:

«Κοζάνη, Κατοχή, Φθινόπωρο '42. Μια παρέα αγόρια και κορίτσια της ίδιας ηλικίας, μην υπολογίζοντας σαν παιδιά τον κίνδυνο των ημερών, σκεπτόμασταν και κουβεντιάζαμε τι μπορούσαμε να κάνουμε για να δώσουμε ένα νόημα στην καθημερινή ζωή μας, μια όμορφη απασχόληση, για να ξεφύγουμε απ' την καθημερινότητα, να ξεχάσουμε τη φοβερή κατάσταση που ζούσε η πατρίδα μας και να ζήσουμε κάτι άλλο που θα μας έκανε να ξεχνάμε την προσωρινά τις φοβερές μέρες που περνούσαμε. Άλλωστε, η ηλικία μας δικαιολογούσε την κάποια ίσως επιπολαιότητα, να θέλουμε να ξεφύγουμε απ' την πραγματικότητα [...].

Αποφασίσαμε λοιπόν να κάνουμε ένα σύλλογο (όμιλο) με σκοπό να δημιουργήσουμε μια καλλιτεχνική κίνηση στην πόλη μας, παίζοντας θέατρο και μουσική κυρίως [...] με την επωνυμία «ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΧΑΡΕΣ».

[...] Ήταν μια περίοδος ζοφερή, για όλο τον κόσμο, αλλά για μας ήταν τα νιάτα μας, η καλύτερη περίοδος της ηλικίας μας (18 με 20 χρονών). Δεν ξεχνιέται αυτή η περίοδος παρ' όλες τις κακουχίες, τις στέρησεις και κυρίως την αβεβαιότητα και την

⁸⁶¹ Μύρος, ό. π., σσ. 130-131, 133, 149, 178.

⁸⁶² Επιστολή του Γραφείου Επισιτισμού Αθηνών με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, ΣΑΕ.653, ΓΑΚ Νομού Κοζάνης.

⁸⁶³ Μύρος, ό. π., σ. 180.

⁸⁶⁴ Μύρος, ό. π., σσ. 205-207.

αγωνία του αν αύριο θα ζήσουμε. Δουλεύαμε με κέφι και νεανική ξενοιασιά και με την ελπίδα ότι σύντομα ο πόλεμος θα τελειώσει και θα 'ρθει η πολυπόθητη ειρήνη [...].

Μαύρη περίοδος, σκλαβιά και δυστυχία. Η δραστηριότητα μας η καλλιτεχνική ήταν, νομίζω, μια προσφορά, μια ελπίδα για μας τους ίδιους και για τους συμπατριώτες μας, που τόσο την είχαμε ανάγκη [...].⁸⁶⁵

Αν και η καλλιτεχνική αυτή πρωτοβουλία λειτουργούσε για τους εμπνευστές της σαν διέξοδος από τα προβλήματα της κατοχικής ζωής και σαν τονωτική ένεση ελπίδας, εν τούτοις, οι συμμετέχοντες επηρεάζονταν από την πραγματικότητα που βίωναν. Ένα μέλος θυμάται μέχρι σήμερα την εξάντληση που είχε και τη δυσκολία με την οποία σήκωνε τα χέρια να διευθύνει την ορχήστρα λόγω της πείνας, μην επιτρέποντας της ωστόσο να αποτελέσει εμπόδιο.⁸⁶⁶

«Η ανέχεια, η στέρηση, οδήγησαν την καλλιτεχνία στο παζάρι. Γυρίζαμε στα χωριά της Πτολεμαΐδας για λίγο σιτάρι (το εισιτήριο) και πουλούσαμε ριγκολέτο, τραβιάτα κλπ.», σύμφωνα με άλλη μαρτυρία. Και αυτή όμως συνηγορεί στην άποψη πως η καλλιτεχνική δημιουργία υπήρξε αντίδραση στην πείνα, όπως και η ανασυγκρότηση των τοπικών ποδοσφαιρικών ομάδων. «Η πείνα, ο φόβος, ο θάνατος ρύθμιζαν το ρολόι της ζωής μας στην Κοζάνη και από πάνω η μπότα του κατακτητή φοβερή στο άκουσμα [...]. Δύσκολες ώρες, ανάλγητη ζωή [...]. Ο κόσμος έπρεπε να σταθεί στα πόδια του, να στήσει το όραμα, να ξαναβρεί το κουράγιο [...]. Ύστερα ζυμώθηκε η ανέχεια με το όνειρο και γεννήθηκε η αισιοδοξία, το πάθος για τη ζωή και τον έρωτα γιατί πάντα το στόμα στάθηκε μια διέξοδος όταν το πνεύμα αναγκαστικά αρνούνταν τη σκέψη».⁸⁶⁷

Τον Ιούνιο του 1942, το Νοσοκομείο **Βέροιας** στερείται παντελώς τροφίμων,⁸⁶⁸ ενώ το φθινόπωρο, η μεν Διεύθυνση Επισιτισμού Μακεδονίας απαντά σε τηλεγράφημα του εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βέροιας πως είναι αδύνατη η χορήγηση αυξημένης μερίδας άρτου,⁸⁶⁹ ο δε Γενικός Διευθυντής της Επιθεώρησης Γραφείων Επισιτισμού Νομαρχιών γνωστοποιεί στο Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας την υποχρέωση των εργοστασιαρχών του νομού να συστήσουν συσσίτια για τους εργαζομένους τους,⁸⁷⁰ των οποίων η λειτουργία επιτεύχθηκε από την 1^η Ιανουαρίου 1943.⁸⁷¹

Τον Αύγουστο του 1942, το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας λαμβάνει σημείωμα της Επιθεώρησης Γραφείων Επισιτισμού με το οποίο εκφράζει την δυσαρέσκειά της για τον τοπικισμό που εκδηλώνει το εν λόγω Γραφείο καθώς προσπαθεί να περιορίσει τις εξαγωγές του νομού του παρεμποδίζοντας τον ακριβή καταμερισμό των διαφόρων προϊόντων της Μακεδονίας μεταξύ όλου του πληθυσμού της. Με την στάση του αυτή όμως το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας, παρεμποδίζοντας δηλαδή την εξαγωγή πλεονασμάτων διαφόρων ειδών, όπως κρέατος, σαμποτάρει το

⁸⁶⁵ Νίκος Χαλκιάς, «Εκπολιτιστικός Όμιλος Κοζάνης “Αισθητικές χαρές” στην Κοζάνη της Κατοχής (1942-1944)», Ελμειακά, 40 (Ιούνιος 1998), σσ. 33, 42-43.

⁸⁶⁶ Ο. π., σ. 35, 36, 39.

⁸⁶⁷ Στέφανος Γκιουτελόπουλος, «Αναμνήσεις από την Κατοχή, Κοζάνη 1943-1944», ό. π., σσ. 44-46.

⁸⁶⁸ Έγγραφο του Κρατικού Νοσοκομείου Βέροιας προς το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας (17.6.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.021, Υποφ. 001, «Επισιτισμός ν. Ημαθίας», α.ε.2, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁶⁹ Τηλεγράφημα της Διεύθυνσης Επισιτισμού Μακεδονίας προς το εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βέροιας (10.11.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.021, Υποφ. 002, «Επισιτισμός ν. Ημαθίας», α.ε.5, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁷⁰ Τηλεγράφημα της Επιθεώρησης Γραφείων Επισιτισμού Νομαρχιών προς το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας (21.10.1942), Ο. π., α.ε.43.

⁸⁷¹ Τηλεγράφημα της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (5.1.1943), ό. π., α.ε.233.

συμφέρον του τόπου του καθώς δεν διευκολύνει την εκεί αποστολή άλλων απαραίτητων ειδών.⁸⁷²

Από την πλευρά του το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας προειδοποιεί τους Κοινοτάρχες του νομού πως κατά την διενέργεια ελέγχων σχετικά με την διαχείριση των διανεμηθέντων ειδών διαπιστώθηκαν μεγάλες ανωμαλίες και προτίθεται να επιβάλλει αυστηρές κυρώσεις σε όσους δεν εκτελούν ευσυνείδητα τα καθήκοντά τους. Συγκεκριμένα, κατηγορεί τους Κοινοτάρχες πως τα ελάχιστα διανεμόμενα είδη δεν διατίθενται δίκαια στους χωρικούς γεγονός που χαρακτηρίζει εγκληματικό, επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως η κακή διαχείριση και η άδικη διανομή των ειδών συντελεί στην διαφθορά του κοινού και στην διάσπαση της Εθνικής Ενότητας. Τονίζει μάλιστα πως ιδίως η δίκαιη διανομή του αλεύρου στους άπορους θα πρέπει να αποτελεί το πρώτιστο μέλημα όλων των αρμοδίων ώστε να κατορθώσουν να διατηρήσουν «*εν τη ζωή τους απειλούμενους εξ ασιτίας θανάτου*».⁸⁷³

Τον Νοέμβριο του 1942, επιβάλλεται η ρύθμιση της μισθοδοσίας των υπαλλήλων, οι οποίοι λόγω της καθημερινής αυξήσεως των τιμών διαβιούν υπό τις πλέον χείριστες συνθήκες και αντιμετωπίζουν «*το φάσμα της πείνης*».⁸⁷⁴

Τον Απρίλιο του 1943, ο Σύνδεσμος εργατών-εργατριών Βέροιας, ο οποίος αριθμεί 500 μέλη που απασχολούνται κυρίως στα αποξηραντικά έργα, αναφέρει πως αν και η εργασία τους προϋποθέτει καλή διατροφή και φάρμακα κατά της ελονοσίας, εν τούτοις δεν έχουν λάβει σαπούνι την τελευταία διετία και το τοπικό Γραφείο Επισιτισμού τους παρέχει μόνο έλαιο.⁸⁷⁵ Η απάντηση του Γενικού Διευθυντή της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας είναι πως η Υπηρεσία του εξετάζει τα αιτήματα των εργατών και προσπαθούν στο μέτρο των δυνατοτήτων της να ικανοποιήσει τις ανάγκες της εργαζόμενης τάξης τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου.⁸⁷⁶

Ωστόσο, ένα μήνα νωρίτερα το Γραφείο Επισιτισμού υποστηρίζει πως η τάξη των Αξιωματικών δοκιμάζεται αυτή την περίοδο περισσότερο και από την τάξη των εργατοϋπαλλήλων θεωρώντας πως η τάξη των Στρατιωτικών στερείται επισιτιστικές διευκολύνσεις όσο καμία άλλη.⁸⁷⁷

⁸⁷² Σημείωμα της Επιθεώρησης Γραφείων Επισιτισμού προς το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας (26.8.1942), ό. π., α.ε.108.

⁸⁷³ Σημείωμα του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς τις Κοινότητες περιφέρειας Βέροιας (18.12.1942), ό. π., α.ε.194.

⁸⁷⁴ Σημείωμα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (5.11.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.023, Υποφ.001, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης», α.ε.3, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁷⁵ Επιστολή του Συνδέσμου εργατών-εργατριών Βέροιας προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού, το Κομιτάτο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο με έδρα την Θεσσαλονίκη (29.4.1943), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.021, Υποφ. 001, «Επισιτισμός ν. Ημαθίας», α.ε.32-33, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁷⁶ Σημείωμα του Γενικού Διευθυντή της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας στο Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας (20.5.1943), ό. π., α.ε.334.

⁸⁷⁷ Σημείωμα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας και την Ανωτέρα Φελντοκομανταούρ 395 (3.2.1943), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.022, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας », α.ε.58, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

Το καλοκαίρι του 1943 η περιφέρεια Βέροιας αναφέρει ανεπάρκεια άρτου⁸⁷⁸ και μεγάλη έλλειψη ελαίου, το οποίο στην ελεύθερη αγορά πωλείται σε υπέρογκες τιμές,⁸⁷⁹ με την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας να απαντά πως ελλείψει αποθεμάτων είναι αδύνατη η ικανοποίηση των αναγκών σε έλαιο, όπως και σε σαπούνι, είδη που δεσμεύεται να αποστείλει στην Βέροια με την πρώτη ευκαιρία.⁸⁸⁰

Τον Ιανουάριο του 1944, αρτοδοτούνται 10.500 άτομα ημερησίως στην Βέροια στην οποία συνεχώς εγκαθίστανται νέοι πρόσφυγες.⁸⁸¹

Το καλοκαίρι του 1944, η διαβίωση των απόρων τάξεων και ιδίως των δημοσίων υπαλλήλων έχει καταντήσει απελπιστική λόγω της τρομακτικής ανατιμήσεως των τροφίμων και της τιμής του άρτου στην ελεύθερη αγορά, σύμφωνα με τον Προϊστάμενο του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας, ο οποίος υποστηρίζει πως ο τιμάρημος της ζωής στις Επαρχίες είναι ακριβότερος απ' ότι στα αστικά κέντρα καθ' όσον όλα τα είδη πρώτης ανάγκης πωλούνται σε υψηλότερες τιμές.

Υπό αυτές τις συνθήκες, θεωρεί δίκαιες τις διαμαρτυρίες των δημοσίων υπαλλήλων που ενώ είναι υποχρεωμένοι να εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους και παρά τις εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες παραμένουν στις θέσεις τους, εν τούτοις δεν τυγχάνουν επισιτιστικών διευκολύνσεων.⁸⁸²

Χαρακτηριστικό της δεινής οικονομικής κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι η επιστολή γυναίκας υπαλλήλου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Υπηρεσία της τον Σεπτέμβριο του 1944:

«Λαμβάνω την τιμήν να αναφέρω ότι από του μηνός Αυγούστου και μέχρι σήμερα δεν έλαβον τας αποδοχάς μου. Ήδη το Γραφείον στερείται παντελώς πόρων.

Κατόπιν των ανωτέρω παρακαλώ ημάς όπως ευαριστούμενοι ενεργήσητε ότι δει διά την καταβολήν των αποδοχών μου δεδομένου ότι στερούμαι παντελώς χρημάτων.

*Δεν παραλείπω να αναφέρω ότι λόγω της μη καταβολής των αποδοχών μου έχω περιέλθω εις τελείαν οικονομικήν κατάστασην στερουμένη την προμήθειαν των καθημερινών τροφίμων διά την συντήρησιν της οικογενείας μου της οποίας τυγχάνω και προστάτης».*⁸⁸³

Σε απάντησή της στον Προϊστάμενο του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας, η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Βέροιας αναφέρει πως, αν και αναγνωρίζει πλήρως

⁸⁷⁸ Σημείωμα Έπαρχου Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (18.6.1943), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.021, Υποφ. 001, «Επισιτισμός ν. Ημαθίας», α.ε.339, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁷⁹ Σημείωμα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (16.7.1943), ό. π., α.ε.363.

⁸⁸⁰ Σημείωμα του Γενικού Διευθυντή της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας στο Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας (28.9.1943), ό. π., α.ε.405.

⁸⁸¹ Σημείωμα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας και την Ανωτέρα Φελντκομαντατούρ 395 (14.1.1944), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.022, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας», α.ε.71, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁸² Σημείωμα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (18.8.1944), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.022, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας», α.ε.2, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁸⁸³ Επιστολή υπαλλήλου προς το Γραφείο Επισιτισμού Βέροιας (17.9.1944), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.022, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας», α.ε.7, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

την ανάγκη επισιτιστικής ενισχύσεως των Δημοσίων Υπαλλήλων της πόλης, αδυνατεί δυστυχώς να τους ενισχύσει ως στερούμενη αποθεμάτων διαφόρων ειδών.⁸⁸⁴

Τον Μάρτιο του 1944, η επισιτιστική κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων αποβαίνει τρομακτική λόγω της συνεχιζόμενης υψώσεως των τιμών των διαφόρων ειδών σε συνδυασμό με τους ασήμαντους πόρους τους. Η τέλεια εγκατάλειψή τους και η μη επισιτιστική τους ενίσχυση τους φέρνουν αντιμέτωπους με το φάσμα της πείνας. Πολλοί αναγκάζονται να εκποιούν τα έπιπλα τους μόνο για να προμηθευτούν άρτο για την οικογένειά τους και εκφράζονται φόβοι πως εάν συνεχιστεί η ανατίμηση των ειδών χωρίς να ληφθούν μέτρα για τον επισιτισμό τους θα υποστούν τον εξαστίας θάνατο.⁸⁸⁵

Τον Φεβρουάριο του 1944, η είδηση της διακοπής της αρτοδότησης έπεσε σαν βόμβα στην πόλη της Βέροιας, σε μια χρονική στιγμή μάλιστα που αναμενόταν αύξηση της μερίδας για τους εργάτες. Τα μηδαμινά μεροκάματα δεν επαρκούν ούτε για το ψωμί του δελτίου και η διακοπή της ημερήσιας διανομής των 50 δραμιών άρτου ισοδυναμεί με καταδίκη του εργαζόμενου κόσμου σε θάνατο από αστία, υποστηρίζει το Εθνικό Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βέροιας.⁸⁸⁶

Ωστόσο, λόγω εξάντλησης των διατιθέμενων ποσοτήτων δημητριακών το Γραφείο Επισιτισμού εκδίδει ανακοίνωση πως την 20^η Μαρτίου 1944 πρόκειται να διακοπή η αρτοδότηση παρά τις μεγάλες προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την αποτροπή της, προειδοποιώντας την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας πως είναι μεγάλος ο κίνδυνος για την πρόκληση ταραχών εκ μέρους των άπορων τάξεων, οι οποίες λόγω της μεγάλης ακρίβειας και των γλισχροτάτων πόρων τους βρίσκονται σε απόγνωση.⁸⁸⁷

Στα **Γρεβενά**, τα πρώτα ιταλικά στρατεύματα εισήλθαν στις 12 Ιουνίου 1941 και στην διάρκεια της Κατοχής ο επισιτισμός έγινε το κύριο μέσο προπαγάνδας για τον προσανατολισμό του βλαχόφωνου στοιχείου υπέρ της Ιταλίας.

Η ιταλική προπαγάνδα βρήκε πρόσφορο έδαφος στους Βλάχους με ρουμάνικη καταγωγή, οι οποίοι λάμβαναν από τους οραματιστές του «Πριγκιπάτου της Πίνδου» και του αυτόνομου «Βλάχικου Κράτους» τρόφιμα, όπως πατάτες, λάδι, αλάτι, ζάχαρη και καλαμπόκι, σε αντίθεση με τους Έλληνες Βλάχους οι οποίοι θα μπορούσαν να λάβουν εντελώς δωρεάν τρόφιμα μόνο εφόσον δήλωναν ότι θα προσχωρούσαν στην αυτονομιστική κίνηση.

Καθώς η χορήγηση τροφίμων συνεχιζόταν ανελλιπώς όλο τον χειμώνα 1942-1943 γίνεται αντιληπτό πως οι Έλληνες Βλάχοι αντιμετώπιζαν μια μεγάλη πρόκληση και ταυτόχρονα ένα μεγάλο πειρασμό. Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων βλαχόφωνων αντέδρασε άμεσα στην ιταλορουμάνικη προπαγάνδα και καταπολέμησε τις ανθελληνικές δραστηριότητες των Ιταλών, με συνέπεια τον διωγμό τους, μεταξύ των οποίων ο Ευάγγελος Αβέρωφ.⁸⁸⁸

⁸⁸⁴ Σημείωμα της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας προς τον Προϊστάμενο του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας, ό. π., α.ε.35.

⁸⁸⁵ Σημείωμα του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (22.3.1944), ό. π., α.ε.37.

⁸⁸⁶ Επιστολή του Εθνικού Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (22.2.1944), ό. π., α.ε.45.

⁸⁸⁷ Επιστολή του Γραφείου Επισιτισμού Βέροιας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (17.3.1944), ό. π., α.ε.47.

⁸⁸⁸ «Οι Βλάχοι των Γρεβενών που συνεργάστηκαν με τον κατακτητή ήταν μια μικρή μειοψηφία σε σύγκριση με το σύνολο του βλαχόφωνου πληθυσμού των Γρεβενών, το οποίο έμεινε ανεπηρέαστο από την προπαγάνδα», Γιάννης Τότσικας, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και μνήμες της Επικής και δακρυσμένης περιόδου 1940-1950*, Γρεβενά 2005, σ. 117.

Ήδη από το φθινόπωρο του 1941 οι ιταλικές αρχές φορολόγησαν την γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Κάθε χωριό ήταν υποχρεωμένο να παραδίδει στους κατακτητές σε καθορισμένη ημέρα και ώρα συγκεκριμένο αριθμό βοοειδών και αιγοπροβάτων, τα οποία οι Ιταλοί είτε πλήρωναν σε εξευτελιστικές τιμές, είτε αρνούσαν να πληρώσουν οπότε η φορολογία ήταν στην πραγματικότητα τακτική αρπαγής ειδών, που τις περισσότερες φορές διέπρατταν με την βία.

Την άνοιξη του 1942 οι αγρότες υποχρεώθηκαν εκτός από σφάγια και κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως γάλα, να καταβάλουν το φόρο της δεκάτης (το 1/10 της παραγωγής) στα αγροτικά προϊόντα.⁸⁸⁹ Το μεγαλύτερο μέρος από τα γαλακτοκομικά προϊόντα που συγκεντρωνόταν στα τυροκομεία που οι Ιταλοί δημιούργησαν μοιραζόταν μεταξύ των κατακτητών και των συνεργατών τους, ενώ ένα άλλο μέρος προωθούνταν στην μαύρη αγορά.⁸⁹⁰

Στην προσπάθεια τους να εξασφαλίσουν τρόφιμα και οι κάτοικοι των Γρεβενών σχημάτιζαν καραβάνια προς τα παραγωγικά μέρη της Ελλάδας μεταφέροντας είδη και ζώα προς ανταλλαγή. Εξαιτίας όμως του φορτίου που μετέφεραν και των ζώων που συνόδευαν έθεταν την ζωή τους σε κίνδυνο καθώς έπεφταν θύματα ληστών ή συναντούσαν φυλάκια Ιταλών που άρπαζαν το εμπόρευσμά τους. *«Είχαν αγριέψει πολύ τα πράγματα λόγω της πείνας. Στα χωριά μάς κλέβανε αλεύρι από τους μύλους, πρόβατα και άλλα τρόφιμα. Παρατηρούνταν κλοπές ακόμα και ανάμεσα σε συγγενείς».*⁸⁹¹

Στην **Κατερίνη**, η επιβίωση στην διάρκεια της Κατοχής ήταν ένας συνεχής αγώνας. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να κάνουν εμπόριο για την επιβίωσή τους ταξιδεύοντας είτε εντός του Νομού Πιερίας, είτε μέχρι την Ελασσόνα και τον Βόλο ανταλλάσσοντας λάδι και αλάτι με σιτάρι καθώς οι επίσημοι επισιτιστικοί μηχανισμοί είχαν καταρρεύσει. Ενώ υπήρχε έλλειψη σε λάδι που ήταν εισαγόμενο προϊόν, το βασικό τοπικό προϊόν, ο καπνός, εξακολουθούσε να παράγεται κανονικά.⁸⁹²

Στο Λιτόχωρο της Πιερίας, η πείνα έπληξε ένα περιορισμένο μέρος του πληθυσμού από την άνοιξη μέχρι και το καλοκαίρι του 1942. Αρκετοί τολμηροί Λιτοχωρίτες ναυτικοί φόρτωναν βάρκες με σιτάρι και καλαμπόκι και ταξίδευαν, ακόμη και με ακραίες καιρικές συνθήκες, προκειμένου να μεταφέρουν το φορτίο στην Εύβοια ώστε να το ανταλλάξουν με λάδι και σαπούνι. Υπήρχαν και ορισμένοι από αυτούς που με μικρά μηχανοκίνητα σκάφη τολμούσαν με κίνδυνο την ζωή τους να διασχίσουν για τον ίδιο σκοπό το Βόρειο Αιγαίο με προορισμό την Μυτιλήνη και την Χίο.⁸⁹³

Τον Φεβρουάριο του 1942 *«το επίπεδον ζωής έφθασεν εις τοιούτον σημείον, ώστε διάφοροι λαϊκαί τάξεις, πολύ περισσότερον οι δημόσιοι υπάλληλοι να φτάσουν σε απελπισία»*, σύμφωνα με τα Πρακτικά της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου Κατερίνης.

Στην προσπάθειά του ο κόσμος να επιβιώσει βράζει θαλασσινό νερό για να εξασφαλίσει το αλάτι, μαζεύει τα ψάρια που πετούν οι αλιείς, τα υποπροϊόντα από τα σφάγια των Γερμανών, συγκεντρώνει τα μισοσβησμένα κάρβουνα από τις ατμομηχανές των τρένων και ξύλα από τα βουνά. Ο σιδηροδρομικός σταθμός της

⁸⁸⁹ Χρήστος Δ. Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο αντάρτικο (Ιστορική μελέτη δεκαετίας 1940-1950)*, Art of text, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 93, 97, 100-101, 158.

⁸⁹⁰ Τότσικας, ό. π., σ. 117.

⁸⁹¹ Ανδρέας Ι. Τσιάτος, *Αναμνήσεις από την Αντίσταση 1941-1944. Γρεβενά-Βόιο-Βέρμιο*, Εκδόσεις Ζήτη, 1993, σσ. 42-43.

⁸⁹² Σαλπιστής, ό. π., σσ. 35-36.

⁸⁹³ Αθανάσιος Γ. Αδαμόπουλος, *Το Λιτόχωρο στη Γερμανική Κατοχή και άλλες ιστορίες*, Δήμος Λιτοχώρου 2002, σσ. 23-24.

πόλης μετατρέπεται σε μια υπαίθρια αγορά με περαστικούς καταναλωτές και σταθερούς πωλητές. Ψωμί, νερό, καπνός, αυγά ανταλλάσσονται με γαλέτες, τσιγαρόχαρτα και προϊόντα της γερμανικής βιομηχανίας.⁸⁹⁴

«Τίποτε δεν βρίσκεις. Εμάς εδώ την ακρίβεια την έφεραν οι ψαράδες και οι Αθηναίοι», αναφέρει σε γράμμα της μια κάτοικος του Μακρύγιαλου. «Πιστεύεις αν με ιδής θ' απορήσης για την εμφάνισι μου; Η μισή δεν έμεινα χωρίς υπερβολή» [...]. Η προστυχιά έφθασε στο κατακόρυφο, θα υποφέρουμε βλέπω, αλλά φαίνεται ήταν γραφτό μας να υποφέρουμε. Μόνο ένα θαύμα μπορεί να μας βγάλει απ' αυτό το αδιέξοδο».⁸⁹⁵

Η πείνα δοκιμάζει τις ανθρώπινες σχέσεις, διαπίστωση που πηγάζει από την συνέχιση της ανάγνωσης της αλληλογραφίας της παραπάνω γυναίκας με τα ίδια προσφιλή της πρόσωπα:

«[...] Σε απαντώ με σφιγμένη καρδιά, ενόμισες πως ήμεθα από πέτρα; Για να αποφεύγουμε τις επικλήσεις σου, αυτό θα πη ότι ήμεθα τελείως ανίκανοι να σας βοηθήσουμε. Δεν θέλω να επανέλθω σε εξηγήσεις και πληροφορίες που μου προκαλούν ψυχικό μαρτύριο. Πονώ, με νιώθεις; Πονώ και υποφέρω μαζί σας γιατί δεν μπορώ να κάμω τίποτε.

Μη νομίζεις ότι κάθωμαι και τρώγω, όχι αυτό που εγράψατε με τρώγει. Νομίζω πως δεν θα βαστάζω στην τόση δυστυχία. Να μην γεννηθή ποτέ κανείς με την καρδιά την δική μου.

Τον Θανάση τον αφήνω τότε, τότε νηστικό όλη την ημέρα, γιατί το ψωμί, το μοιράζω στα δυστυχισμένα παιδιά που γυρνάνε νηστικά από πόρτα σε πόρτα θειαφοκίτρινα. Δεν περιγράφεται η δυστυχία του χωριού, έχουμε 30 οικογένειες προσφύγων που πρέπει να φαν από το χωριό και χωριστά τόσους πλάνητας, άρχισαν να σημειώνονται και κλοπές. Κοντά σ' αυτά θυμώνω και με την Αφροδίτη γιατί όταν την είπα να της αγοράσω λεύρι προς 30 δρχ. την οκά, γύρισε και με κοίταζε ύποπτα. Της φάνηκε ακριβή η τιμή και νόμισε πως θα κάνω μαύρη αγορά εις βάρος σας από δικό μας αλεύρι [...]. Να που φθάσαμε και διαρκώς μας έρχονται από παντού. Ο Μακρύγιαλος γέμισε από ξένους. Από ποιον να δανεισθούμε; Από ποιον ήθελα να ξεύρω; Όλοι πεινούν, κάνουν σαν τρελοί και με την κακοκαιρία που εξακολουθεί δεν μπορούν να καλλιεργήσουν τα χωράφια για την νέα σπορά του καλαμποκιού. Οι άνθρωποι απελπίστηκαν. Αυτά τα γράφω χωρίς οπισθοβουλία.

Δεν θέλω να με παρεξηγήσης. Είμαι κι εγώ άνθρωπος. Δεν είμαι από σίδηρο. Ελύγισα. Σε ευχαριστώ με όλη μου την καρδιά για τα λεμόνια. Πόσο ντρέπομαι που δεν μπορώ να σε ευκολύνω κι εγώ....Ο Θανάσης σε στέλνει ένα ψωμί, είναι πολύ στενοχωρημένος, είναι και άρρωστος [...].⁸⁹⁶

Στις οικογένειες του Λιτόχωρου που δοκιμάστηκαν από την στέρηση, η εξασφάλιση του επιούσιου ήταν προτεραιότητα κι αποτελούσε καθημερινό εφιάλτη. Το καλαμποκίσιο αλεύρι χρησίμευε ως πρώτη ύλη για την παρασκευή διαφόρων παρασκευασμάτων, ενώ το κατοχικό τραπέζι περιλάμβανε επίσης εδέσματα όπως πασπαλόπιτα, πλιγούρι, κεφτέδες από κρεμμύδια, ψαλίθρες ή πατάτες, κατσαμάκι, γυριστή. Ορισμένες, πολυμελείς κυρίως οικογένειες, καθιέρωσαν ένα είδος «ενδοοικογενειακού» δελτίου παροχής ψωμιού, το οποίο παρείχε στα μέλη τους μια

⁸⁹⁴ Σαλπιστής, ό. π., σσ. 36-37.

⁸⁹⁵ Γράμμα με ημερομηνία 11 Ιανουαρίου 1942, «Θεσσαλονίκη-Κατοχή 1941-1944», ΦΑΚ. 16, α/α 2, Ιστορικό Συλλεκτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης Μάνου Μαλαμίδη, αχρονολόγητο γράμμα, «Θεσσαλονίκη-Κατοχή 1941-1944», ΦΑΚ. 14, α/α 47, Ιστορικό Συλλεκτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης Μάνου Μαλαμίδη,

⁸⁹⁶ Γράμμα με ημερομηνία 1 Μαρτίου 1942, «Θεσσαλονίκη-Κατοχή 1941-1944», ΦΑΚ. 14, α/α 54, Ιστορικό Συλλεκτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης Μάνου Μαλαμίδη,

πολύ μικρή ποσότητα ψωμιού τρεις φορές την μέρα προκειμένου να θεραπεύσουν την πείνα τους.

Εκτός από τις παραπάνω οικογένειες που είχαν το προνόμιο να διαθέτουν έστω και τα παραπάνω εδέσματα και ελάχιστο ψωμί, δεν έλειψαν εκείνοι που βίωσαν την απόλυτη ανέχεια και στράφηκαν στην ζητιανιά ή σε μικροκλοπές προκειμένου να μην πεθάνουν από την πείνα.

Δεν έλειπε όμως μόνο το ψωμί στο Λιτόχωρο. Δεν υπήρχαν φάρμακα, λάδι, σαπούνι, ενώ η ζάχαρη ήταν σπάνια. Ο καφές αντικαταστάθηκε από καβουρντισμένο ρεβύθι, σιτάρι ή κριθάρι και για γλυκαντικό χρησιμοποιούσαν το μέλι ή τη χαρουπίνη (σιρόπι που έβγαине από την σύνθλιψη των χαρουπιών).

Το ντύσιμο απέκτησε δευτερεύουσα σημασία. Ρούχα και παπούτσια επιδιορθώνονταν ώστε να φορεθούν ξανά ή μεταποιούνταν ώστε να φορεθούν από άλλα μέλη της οικογένειας. Κουβέρτες έγιναν παλτά, κουρτίνες και σεντόνια έγιναν φορέματα και εσώρουχα, δερμάτινες τσάντες και ζώνες μετατράπηκαν σε σόλες φθαρμένων παπουτσιών.⁸⁹⁷

Τον Ιούνιο του 1942, κατέφτασε στην Κατερίνη ο Προϊστάμενος που επρόκειτο να διεκπεραιώσει την ίδρυση του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας, πρώτες ενέργειες του οποίου ήταν η συλλογή πληροφοριών από άτομα όλων των κοινωνικών τάξεων προκειμένου να αντιληφθεί προσωπικά τις ανάγκες και τα αίτια δυστυχίας της Επαρχίας, καθώς επίσης την παραγωγή και τις οικονομικές δυνατότητές της.

Σύμφωνα με έκθεσή του, ο πληθυσμός του αστικού κέντρου, ιδίως οι εργάτες και οι υπάλληλοι, πεινούν κυριολεκτικά, ο δε τιμάρριθμος της ζωής είναι κατά πολύ υψηλότερος της Θεσσαλονίκης. Η ζωή χαρακτηρίζεται από ακρίβεια, ανύπαρκτο έλεγχο επί των συναλλαγών και πλήρη αδιαφορία των αστυνομικών αρχών για την δίωξη της μαύρης αγοράς, εκπρόσωποι της οποίας προαγοράζουν σε ευρεία κλίμακα την νέα σοδειά αγροτικών κοινοτήτων. Ήδη από το πρώτο έτος της Κατοχής συρρέουν χιλιάδες μαυραγορίτες στην Κατερίνη, σε μια πόλη όπου ο μαυραγοριτισμός κινδυνεύει να γίνει συνείδηση και η αστυνομία είναι σχεδόν αμυδρή σκιά.

Υπό αυτές τις συνθήκες η ίδρυση του Γραφείου Επισιτισμού κρίνεται επιτακτική και επιδιώκεται η συνεργασία όλων των τοπικών παραγόντων για την δίωξη των κερδοσκόπων. Οι εκπρόσωποι όλων των κοινωνικών τάξεων εκδήλωσαν την χαρά και ικανοποίησή τους για την εγκατάσταση των μελών του Γραφείου Επισιτισμού, ενώ ο Έπαρχος υποσχέθηκε αμέριστη συνδρομή και συνεργασία εκθέτοντας την τραγικότητα της κατάστασης, τους θανάτους από πείνα, την απόλυτη έλλειψη αλεύρου σε όλη την Επαρχία και την ανάγκη της άμεσης αρτοδότσης της πόλης, η οποία με την μαζική έλευση προσφύγων από τα μεγάλα αστικά κέντρα αριθμεί περίπου 32.000 άτομα.⁸⁹⁸

Η λειτουργία ωστόσο του Γραφείου Επισιτισμού στην Κατερίνη προκάλεσε έριδες μεταξύ των εποπτών των αλευρόμυλων της Επαρχίας Πιερίας και των τοπικών αρχών με τα μέλη του Γραφείου. Οι μεν πρώτοι κατηγορούν την νεοσυσταθείσα υπηρεσία για διάλυση του θεσμού των αλευρόμυλων προχωρώντας σε απολύσεις

⁸⁹⁷ Αδαμόπουλος, ό. π., σσ. 22-23.

⁸⁹⁸ Έκθεση του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών & Οικονομικών αναγκών (15.16.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.030, Υποφ. 001, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας», α.ε.289-291, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Σχετικά με την δραστηριότητα της μαύρης αγοράς, χαρακτηριστικό είναι το Σημείωμα του Διευθυντή του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (17.10.1942), στο οποίο καταγγέλλει πως αυτή διενεργείται από γυναίκες ύποπτης προελεύσεως κατά μήκος του σιδηροδρομικού σταθμού σε διάφορες κοινότητες, ό. π., α.ε.271.

προσωπικού, τα δε μέλη του Γραφείου κάνουν λόγο για κύκλους μαυραγοριτών που με την ανοχή του Έπαρχου, του Διοικητή της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής είναι οι πραγματικοί υπαίτιοι της κακοδαιμονίας του τόπου καθώς φόρτωναν με προϊόντα ολόκληρα αυτοκίνητα στην κεντρική πλατεία αναχωρώντας προς νότο, ενώ επίσης βενζινόπλοια φορτωμένα με εμπορεύματα αναχωρούσαν από τους όρμους της περιφέρειας για τον Πειραιά. Ο Προϊστάμενος αποδίδει τις κατηγορίες που προσάπτουν οι παραπάνω κύκλοι στην Υπηρεσία του στο γεγονός πως αυτή προέβη σε κατασχέσεις και έρευνες που απειλούν την δράση τους και το επαίσχυντο έργο τους.⁸⁹⁹

Όσοι κτηνοτρόφοι της Πιερίας εφάρμοσαν το 1942 το σύνθημα του ΕΑΜ για μη παράδοση του γάλακτος στις κατοχικές αρχές τιμωρήθηκαν με κατάσχεση των ζώων τους. Τον Δεκέμβρη του 1943 αντιπροσωπεΐα των αγροτών ζητά από τον Έπαρχο να ανοίξει τις αποθήκες τροφίμων των εμπόρων και να δοθούν τρόφιμα στον λαό, αλλά οι μεγαλέμποροι ειδοποιούνται από την αστυνομία και μεταφέρουν τα τρόφιμα. Ωστόσο, οι ανάπηροι πετυχαίνουν χορήγηση ζάχαρης, ενώ οι οικοδόμοι που εργάζονται σε έργα των Γερμανών εξασφαλίζουν αύξηση του μεροκάματου και χορήγηση τροφίμων.

Τον ίδιο μήνα στην πόλη της Κατερίνης εκατοντάδες διαδηλωτές διαμαρτύρονται για την ακρίβεια και την τρομοκρατία, αλλά η διαδήλωση απέτυχε λόγω έλλειψης συντονισμού.⁹⁰⁰

Και στο Λιτόχωρο οι πεινασμένοι και σε απόγνωση κάτοικοι προβαίνουν σε διαδηλώσεις στην κεντρική πλατεία, μπροστά από το κτίριο του Σταθμού Χωροφυλακής, όπου προκαλούνται αψιμαχίες ή επιχειρούν εισβολή σε αποθήκες συγκέντρωσης καλαμποκιού.⁹⁰¹

Τον Ιανουάριο του 1944, το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Πιερίας αιτείται στην Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας μέσω του Γραφείου Επισιτισμού τρόφιμα και είδη ιματισμού. Το Κέντρο επισημαίνει πως οι εργάτες της Κατερίνης θα πρέπει να τύχουν ειδικής υποστήριξης καθώς η Πιερία είναι η μόνη επαρχία που φέρει το βάρος της προσφοράς προσωπικής εργασίας στις Γερμανικές Αρχές και στα έργα των Αρχών Κατοχής διαθέτοντας περισσότερους από 700 εργάτες αντί του ευτελέστατου ημερομίσθιου των 20.000 δραχμών, το οποίο μάλιστα δεν καταβάλλεται κανονικά, την στιγμή που όλοι οι εργάτες βρίσκονται στην κρισιμότερη καμπή της ζωής τους και υποβάλλονται σε μύριες στερήσεις, προσπαθώντας παράλληλα να περιθάλψουν τους συναδέλφους τους που επλήγησαν ανεπανόρθωτα από τις πυρπολήσεις των οικιών τους.⁹⁰²

Το 1944 επιδημία χολέρας έπληξε τα κοτόπουλα, ακρίδες κατέστρεψαν καπνοφυτείες, ενώ το καλοκαίρι του 1944 έγινε συστηματική καταπολέμηση των κουνουπιών στην Κατερίνη. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, και οι αγρότες της Πιερίας συμμετέχουν στην λεγόμενη «μάχη της σοδειάς» με σκοπό την προστασία του θερισμού και του αλωνίσματος. Τον Σεπτέμβριο του 1944, τα εργατικά και επαγγελματικά σωματεία με επικεφαλής τον νέο Πρόεδρο του Εργατικού Κέντρου με παραστάσεις στον Έπαρχο, Δήμαρχο και το Γραφείο Επισιτισμού ζητούν, μεταξύ

⁸⁹⁹ Επιστολή των εκπροσώπων των Εποπτών των αλευρόμυλων Επαρχίας Πιερίας προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διεύθυνσης Μακεδονίας (8.7.1942), ό. π., α.ε.292-293, Επιστολή του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών & Οικονομικών αναγκών (6.7.1942), ό. π., α.ε.299-301.

⁹⁰⁰ Σαλπιστής, ό. π., σσ. 39, 46, 48

⁹⁰¹ Αδαμόπουλος, ό. π., σ. 21.

⁹⁰² Σημείωμα του Προέδρου του Εθνικού Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Πιερίας προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (31.1.1944), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.030, Υποφ. 003, Έγγραφο του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας», α.ε.66.

άλλων, να ιδρυθούν παιδικά συσσίτια και διανομή όλης της ποσότητας σιταριού (150.000 οκάδες), επιτυγχάνοντας τελικά διανομή 10.000 οκάδων σιταριού.

Τον Σεπτέμβρη και Οκτώβρη του 1944 διοργανώνονται 2 συλλαλητήρια στην Κατερίνη, ένα της ΕΠΟΝ στο Δημαρχείο και ένα του ΕΑΜ με 5.000 διαδηλωτές στην κεντρική πλατεία με βασικά αιτήματα την διανομή τροφίμων και φαρμάκων και το τέλος της τρομοκρατίας. Ο Γερμανός φρούραρχος δέχτηκε επιτροπή των συγκεντρωμένων, την οποία και διαβεβαίωσε πως θα κάνει δεκτά τα αιτήματα.

Παρά τις στερήσεις, την πείνα και την τρομοκρατία, όπως στην Κοζάνη έτσι και στην Κατερίνη της Κατοχής, η νεολαία οργανώνει γλέντια, προβολές στον κινηματογράφο, ενώ συγκροτείται επίσης χορωδία και ορχήστρα κλασικής μουσικής. Η συμμετοχή στην διασκέδαση είναι «ένας τρόπος για να κρατηθεί ψηλά το ηθικό».⁹⁰³

Τον Απρίλιο του 1942, ο Νομάρχης **Χαλκιδικής** κατηγορεί την Διεύθυνση Επισιτισμού πως δεν ενδιαφέρεται για τις ανάγκες του Νομού και έχει εγκαταλείψει την Νομαρχία ώστε να μεριμνήσει μόνη της για τις ανάγκες των κατοίκων της αποκλειστικά με τοπικά προϊόντα χωρίς έξωθεν βοήθεια.

Συγκεκριμένα παραδείγματα εγκατάλειψης του Νομού είναι α) το γεγονός πως δεν έχουν χορηγηθεί τρόφιμα, και μάλιστα από τον Δεκέμβριο του 1941 έπαυσε και η διανομή του άρτου β) ότι παρά τις επανειλημμένες αιτήσεις δεν χορηγήθηκε ούτε καυστική σόδα για την παρασκευή σαπουνιού και γ) ότι δεν χορηγήθηκε ούτε ελάχιστη ποσότητα οινοπνεύματος ή ορύζης έστω για τους ασθενείς. Ο Νομάρχης καταγγέλλει επίσης πως εισακούονται περισσότερο τα αιτήματα των ιδιωτών επιχειρηματιών για εξαγωγές ειδών με σκοπό την ανταλλαγή, παρά των επίσημων εκπροσώπων του Κράτους.

Τέλος, την έντονη διαμαρτυρία του Νομάρχη προκαλεί επίσης το γεγονός ότι η Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών αφαίρεσε από την Νομαρχία το δικαίωμα έκδοσης αδειών μεταφοράς τροφίμων στην Θεσσαλονίκη με το επιχείρημα πως έπαυσαν να υφίστανται πλέον οι σχετικοί λόγοι. Ο Νομάρχης υποστηρίζει πως η Νομαρχία άσκησε το δικαίωμα αυτό με σκοπό να εξουδετερώσει την εξαγωγή μεγάλων ποσοτήτων, την μαύρη αγορά και να διευκολύνει την ατομική προσπάθεια των κατοίκων να προς εξεύρεση τροφίμων.⁹⁰⁴

Από αχρονολόγητη έκθεση του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου πληροφορούμαστε πως διαρκώς αποστέλλονται στην Υπηρεσία τηλεγραφήματα από τους Προέδρους των διαφόρων Κοινοτήτων, οι οποίοι διεκτραγωδούν την άθλια επισιτιστική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι κάτοικοι χωρίς να αποκλείουν το ενδεχόμενο ομαδικής καθόδου στον Πολύγυρο.

Σύμφωνα με τον Προϊστάμενο του Γραφείου, η μη διανομή τροφίμων προκαλεί τα εύλογα παράπονα των κατοίκων, ιδίως των δημοσίων υπαλλήλων, των οποίων η οικονομική κατάσταση είναι οικτρή. Υποστηρίζει επίσης πως η ομαλή αρτοδότηση του πληθυσμού του νομού Χαλκιδικής επιβάλλεται και για λόγους εθνικούς διότι σε πολλές Κοινότητες έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες από τα βουλγαροκρατούμενα μέρη που στερούνται ακόμη και του άρτου, ενώ στηρίζουν τις ελπίδες τους στον σίτο που διανέμουν οι επισιτιστικές υπηρεσίες.⁹⁰⁵

⁹⁰³ Σαλπιστής, ό. π., σσ. 39-41, 43, 55-57.

⁹⁰⁴ Επιστολή του Νομάρχη Χαλκιδικής προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών (18.4.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.031, Υποφ. 001, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου», α.ε.364-365, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹⁰⁵ «Απόσπασμα εκθέσεως του εν Πολυγύρω Γραφείου Επισιτισμού», ό. π., α.ε.4.

Καθώς το Γραφείο Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής με έδρα τον Πολύγυρο ιδρύθηκε την 2^α Μαΐου του 1942,⁹⁰⁶ η παραπάνω έκθεση θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά μεταγενέστερα της Άνοιξης του δεύτερου έτους της Κατοχής, σε μια περίοδο όπου πράγματι πλείστοι κάτοικοι διέρχονται κρίσιμες στιγμές, όπως μαρτυρά έγγραφο του Γραφείου Επισιτισμού.

Αξίζει να σημειωθεί πως σύμφωνα με τον Προϊστάμενο του Γραφείου, πολλοί κρατικοί υπάλληλοι και μαυραγορίτες αντέδρασαν ύπουλα στην είδηση της ίδρυσης Γραφείου Επισιτισμού καθώς αντιλήφθηκαν την «δύση» της απολυταρχίας τους. Μία από τις πρώτες ενέργειες του Γραφείου που θορύβησε όσους συνήθιζαν να κινούν τα «νήματα» του επισιτισμού ήταν ο αυστηρός έλεγχος των αλευρόμυλων της περιφέρειας Πολυγύρου και της μεταφοράς των τροφίμων προς την Θεσσαλονίκη.⁹⁰⁷

Η πρώτη διανομή σίτου σε όσους στερούνται δικής τους παραγωγής δημητριακών πραγματοποιήθηκε στην Κοινότητα Πολυγύρου τον Αύγουστο του 1942 βάσει ονομαστικών καταστάσεων. Προκειμένου να παραλάβουν σίτο οι κτηνοτρόφοι, οι μελισσοκόμοι, οι ελαιοπαραγωγοί καθώς επίσης οι παραγωγοί κρεμμυδιών και γεωμήλων έπρεπε να υποβάλλουν στον Πρόεδρο της Κοινότητας υπεύθυνη δήλωση με την οποία αναλάμβαναν την υποχρέωση να ανταλλάξουν ορισμένες οκάδες από την παραγωγή τους με ορισμένες οκάδες σίτου.⁹⁰⁸

Μία εικόνα της επισιτιστικής κατάστασης που επικρατούσε στα ορεινά χωριά της Χαλκιδικής παρουσιάζεται σε έκθεση του Προϊστάμενου του γραφείου Επισιτισμού τον Οκτώβριο του 1942, στην οποία επισημαίνεται πως είναι τραγική και αναμένονται τραγικές συνέπειες ενόψει του χειμώνα τονίζοντας πως σε αυτά τα χωριά φιλοξενούνται επίσης πολλοί πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη.

Έλλειψη τροφίμων όπως ελαίου, οσπρίων, ζυμαρικών και κυρίως η οικονομική «καχεξία» από την οποία υποφέρει ο πληθυσμός αυτών των χωριών επιβάλλουν την καθιέρωση λαϊκών συσσιτίων ώστε να αποφευχθούν οδυνηρές συνέπειες για την υγεία των κατοίκων. Καθώς οι περισσότεροι διατρέφονται επί μήνες αποκλειστικά με χόρτα έχοντας εξασθενήσει επικίνδυνα από την ελονοσία, η οποία το προηγούμενο καλοκαίρι οδήγησε πολλούς στον τάφο, βρίσκονται το φθινόπωρο του 1942 σε κατάσταση απολύτως τραγική. Ξυπόλυτα γυναικόπαιδα με ελάχιστο ρουχισμό άρχισαν ήδη να περιφέρονται στα παραγωγικά χωριά είτε για επαιτεία, είτε για την προμήθεια ελάχιστων ειδών διατροφής.

Ο Προϊστάμενος του Γραφείου Επισιτισμού έχοντας ο ίδιος διαπιστώσει την κατάσταση υπέβαλλε στην Γενική Διοίκηση Μακεδονίας την παράκληση να ιδρυθούν λαϊκά συσσίτια υπερτονίζοντας την καρτερικότητα και νομιμοφροσύνη του δοκιμαζόμενου πληθυσμού που υποφέρει από την πείνα και ηρωικά υπομένει τα δεινά του απαιτώντας μόνο από την πατρίδα του ενδιαφέρον ώστε να συγκρατήσει στην ζωή τα πεινασμένα τέκνα του.⁹⁰⁹

Μέσα Νοεμβρίου 1942, το αίτημα για την ίδρυση λαϊκών συσσιτίων γίνεται αποδεκτό και η Νομαρχία Χαλκιδικής θέτει στην διάθεση της Νομαρχιακής

⁹⁰⁶ Ανακοίνωση του Γραφείου Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής προς τους κατοίκους της Χαλκιδικής (10.5.1942), ό. π., α.ε.350.

⁹⁰⁷ Επιστολή του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών (14.5.1942), ό. π., α.ε.345-347.

⁹⁰⁸ Ανακοίνωση του Γραφείου Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής προς τους κατοίκους της Χαλκιδικής (17.8.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.031, Υποφ. 001, «Έγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου», α.ε.301, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹⁰⁹ Επιστολή του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (30.10.1942), ό. π., α.ε.264.

Επιτροπής Λαϊκών Συσσιτίων 10.000 οκάδες οσπρίων και 5.000 οκάδες ελαίου ώστε να καταστεί δυνατή η λειτουργία λαϊκών συσσιτίων σε 15 κωμοπόλεις της επαρχίας Χαλκιδικής.⁹¹⁰

Τέλη Νοεμβρίου από το Γραφείο του Πρωθυπουργού αποστέλλεται στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σημείωμα με το οποίο ζητείται να εφοδιαστεί ο Νομός Χαλκιδικής με τα απαραίτητα τρόφιμα καθώς στο Δελτίο Πληροφοριών της Νομαρχίας τονίζεται πως ο νομός αντιμετωπίζει τελεία έλλειψη τροφίμων. Επιπλέον, θα πρέπει να αποσταλεί κινίνη καθώς οι πεδινές περιοχές του νομού μαστίζονται από ελονοσία.⁹¹¹

Από τα μέσα Νοεμβρίου μέχρι και τα μέσα Δεκεμβρίου 1942, η επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων του νομού υπήρξε καλή αναφορικά με την αρτοδότηση του καθώς για πρώτη φορά χορηγήθηκαν 3 οκάδες (40 δράμια) σίτου ανά άτομο ημερησίως. Ωστόσο, δεν έλειψαν οι καθυστερήσεις λόγω του περιορισμένου αριθμού των μηχανοκίνητων και της απασχόλησης των αροτριώντων και των υποζυγίων σε γεωργικές εργασίες.

Προκειμένου να επιτευχθεί η εύρυθμη λειτουργία της επισιτιστικής μηχανής στην διάρκεια του χειμώνα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί το σοβαρό ζήτημα της διακοπής των συγκοινωνιών τους χειμερινούς μήνες που θα παρεμποδίσει τον ανεφοδιασμό των περισσότερων χωριών του νομού και ασφαλώς να ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την χορήγηση και άλλων ειδών βιοτικής ανάγκης.⁹¹²

Τον Ιανουάριο του 1943 από την Επιτροπή Αρτοδοτήσεως εκφράζονται παράπονα για την μη κανονική αρτοδότηση της κωμόπολης Πολυγύρου, η οποία οφείλεται στην έλλειψη συγκοινωνιακών μέσων και όχι στην έλλειψη αποθεμάτων ή σε αδιαφορία έναντι του αρτοδοτούμενου κοινού, όπως διευκρινίζει ο Γενικός Διευθυντής της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας.⁹¹³

Τον Μάιο εκφράζονται παράπονα από αρτοδοτούμενους πρόσφυγες και ανάπηρους των κοινοτήτων που υπάγονται στο Γραφείου Επισιτισμού Ν. Μουδανιών και Βάλτης πως δεν έχουν λάβει άρτο το τελευταίο δίμηνο, ενώ ο επιτόπιος έλεγχος έδειξε πως τα εν λόγω γραφεία είναι υπό διάλυση και πως δεν λαμβάνουν καμία μέριμνα για την αρτοδότηση του πληθυσμού με τους Προϊστάμενους τους να φέρουν την αποκλειστική ευθύνη.⁹¹⁴

Τον Δεκέμβριο του 1943, η επισιτιστική κατάσταση στην Χαλκιδική είναι άθλια, σύμφωνα με έγγραφο της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας,⁹¹⁵ καθώς επιδεινώθηκε από τον Νοέμβριο του 1943 επειδή δεν πραγματοποιήθηκε διανομή σιτηρών.

Με επανειλημμένες αναφορές του προς το Τμήμα Στρατιωτικής Διοικήσεως στην Θεσσαλονίκη, το Γραφείο Επισιτισμού του Νομού Χαλκιδικής με έδρα τον

⁹¹⁰ Σημείωμα της Νομαρχίας Χαλκιδικής προς τον Προϊστάμενο του Γραφείου Επισιτισμού Χαλκιδικής (12.11.1942), ό. π., α.ε.239.

⁹¹¹ Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ΦΑΚ. Γενική Διοίκησης Μακεδονίας μετά νομών αυτής (1942), α.ε. 329/3, ΕΛ.Ι.Α. Αθήνας.

⁹¹² Επιστολή του Προϊστάμενου του Γραφείου Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής προς Νομαρχία Χαλκιδικής (17.12.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.031, Υποφ. 001, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου», α.ε.212, Αρχειομνημών, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹¹³ Σημείωμα του Γενικού Διευθυντή της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας προς τον Προϊστάμενο του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου (20.1.1943), ό. π., α.ε.196.

⁹¹⁴ Σημείωμα της Νομαρχίας Χαλκιδικής προς την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (15.5.1943), ό.π., α.ε.143-144.

⁹¹⁵ Έγγραφο της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (7.12.1943), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.031, Υποφ. 001, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου», α.ε.4, Αρχειομνημών, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

Πολύγυρο εκθέτει την άθλια επισιτιστική κατάσταση του νομού. Το γεγονός ότι το τελευταίο δεκάμηνο (μέχρι και την 1.12.1943) έχει διανεμηθεί μόνο περιορισμένη ποσότητα σταφιδίνης, προκαλεί τις εύλογες διαμαρτυρίες και τα παράπονα των κατοίκων της Χαλκιδικής, και ιδιαίτερα των δημοσίων υπαλλήλων και των εργατών, οι οποίοι απροκάλυπτα εκδηλώνουν την δυσφορία τους κατά του Γραφείου Επισιτισμού, διαμαρτυρόμενοι ότι εγκαταλείφθηκαν τελείως στην τύχη τους.

Το γεγονός ότι στην Θεσσαλονίκη η αρτοδότηση είναι τακτική και επιπλέον διανέμονται και άλλα είδη διατροφής, όπως 100 δράμια ζάχαρη κατά άτομο μηνιαίως, εντείνει δικαίως την δυσφορία του κοινού στην Χαλκιδική, σύμφωνα με το Γραφείο Επισιτισμού.

Σημαντικός αριθμός χωρικών της Χαλκιδικής στερούμενος ιδίας παραγωγής σίτου ή επειδή παράγει ελάχιστη ποσότητα έχει εναποθέσει όλες του τις ελπίδες στο Γραφείο Επισιτισμού Χαλκιδικής πιστεύοντας ότι αυτό θα φροντίσει να εξασφαλίσει τουλάχιστον τον σίτο ώστε να απομακρυνθεί «*το φάσμα της πείνης*», που διαρκώς προβάλλει «*προ των οφθαλμών του*», και να μην καταδικασθεί στον «*εξ αστίας θάνατον*».

Το Γραφείο Επισιτισμού υποστηρίζει πως καθώς το βιοτικό επίπεδο στα αστικά κέντρα της υπαίθρου είναι κατά πολύ χαμηλότερο αυτού της Θεσσαλονίκης και επιπλέον επειδή είναι σχεδόν αδύνατη η εξεύρεση οποιουδήποτε είδους με χρήματα παρά μόνο μέσω της ανταλλαγής, η επισιτιστική κατάσταση των εργατοϋπαλλήλων της υπαίθρου αποδυναμώνεται συνεχώς.⁹¹⁶

Η πόλη των **Γιαννιτσών** συνιστά αγροτικό κέντρο πλούσιας γεωργικής παραγωγής και αριθμεί περίπου 3.000 γεωργικές οικογένειες, οι οποίες λόγω της αύξησης των τιμών των γεωργικών προϊόντων ευημερούν όσο ποτέ άλλοτε, διαβάζουμε σε αναφορά του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού που ίδρυσαν οι Δημόσιοι Υπάλληλοι της πόλης με σκοπό να επιδιώξουν την συνδρομή του Κράτους για την εξυπηρέτηση των βιοτικών τους αναγκών.

Σύμφωνα με τους δημόσιους λειτουργούς, η συγκέντρωση ρευστού χρήματος στα χέρια των αγροτών και η έλλειψη μόρφωσης δικαιολογούν την τέλεια αδιαφορία των αγροτών για την αξία κάθε αντικειμένου που ζητούν να προμηθευτούν καθώς επίσης την δίψα τους για μεγάλα κέρδη. Έτσι, δημιουργούν έναν φαύλο κύκλο εντός του οποίου κινούνται οι παραγωγοί και οι έμποροι που σαν παίκτες χρηματιστηρίου συναγωνίζονται ποιος θα προσφέρει μεγαλύτερες τιμές.

Η προσέλευση εκατοντάδων ανθρώπων επέτεινε αυτή την αρρυθμία της οικονομικής ζωής καθώς αναζητούν τρόφιμα στην μαύρη αγορά, η οποία και στα Γιαννιτσά άπλωσε τα πλοκάμια της, αδιαφορώντας για τις τιμές των τροφίμων «*υπό την πίεση της στυγνοτέρας ανάγκης της πείνας*».

Αποτέλεσμα της κατάστασης είναι η αδυναμία των υπαλλήλων να παρακολουθήσουν τον ανήφορο των τιμών επειδή ως μοναδικό τους πόρο διέθεταν και διαθέτουν τον μισθό τους που όμως είναι ανεπαρκής για να καλύψει τις δαπάνες και της πλέον πενιχρής διατροφής.

Ο έγγαμος οικογενειάρχης που παλεύει για την εξεύρεση τροφής αντιμετωπίζει στυγνότερο το φάσμα των στερήσεων και υπό την πίεση της ανάγκης υφίσταται μείωση της ηθικής του, η οποία σε συνδυασμό με την ανεπαρκή διατροφή επιδρά αρνητικά επί του χαρακτήρα του με αποτέλεσμα να χαλαρώσουν η αξιοπρέπεια και η ευσυνειδησία. Η κατάπτωση αυτή του υπαλλήλου θα επιφέρει μεγάλη ζημία στην Πολιτεία και την Κοινωνία, προειδοποιεί τον Φεβρουάριο του

⁹¹⁶ Έγγραφο του Προϊσταμένου του Γραφείου Επισιτισμού Νομού Χαλκιδικής (1.12.1943), ό. π., α.ε.5-8.

1942 ο Πρόεδρος του Συνεταιρισμού, ο οποίος αιτείται στον γενικό Διοικητή την άμεση χορήγηση τροφίμων.⁹¹⁷

Τον ίδιο μήνα, η Συντεχνία Γαλακτοπωλών και Ζαχαροπλαστών Γιαννιτσών αναφέρει πως οι ζαχαροπλάστες της πόλης δεν μπορούν ούτε τα αναγκαία προς το ζην να προμηθευτούν εξαιτίας της ανεργίας που μαστίζει το επάγγελμα τους συνεπεία της έλλειψης ζάχαρης, σταφιδίνης και σταφίδας. «Οι οικογένειες αυτών, αλλά και του υπαλληλικού προσωπικού πένονται κυριολεκτικώς», σύμφωνα με τον Πρόεδρο της Συντεχνίας.⁹¹⁸

Από έλλειψη τροφίμων χαρακτηρίζονται επίσης και τα νοσηλευτικά ιδρύματα της Νιγρίτας και Γιαννιτσών, αμφότερα τα οποία «δεν έχουνσιν ουδέν απόθεμα τροφίμων».⁹¹⁹

Τον Αύγουστο του 1943, από έγγραφο του Προϊσταμένου του Γραφείου Επισιτισμού προς τον Έπαρχο, γνωρίζουμε πως στα Γιαννιτσά καθυστερεί η αρτοδότηση «της οποίας έχουν απόλυτον ανάγκην οι δεινοπαθόντες πρόσφυγες και οι άποροι».⁹²⁰

Ωστόσο, ένα μήνα αργότερα από το Γραφείο Επισιτισμού πραγματοποιούνται προνομιακές διανομές τροφίμων (άρτος, σταφιδίνη, έλαιο) σε ορισμένες τάξεις πολιτών, δηλαδή σε νέους πρόσφυγες, ανάπηρους και θύματα πολέμου, δημόσιους υπάλληλους, εργατοϋπάλληλους και άπορους γηγενείς, συνολικά 10.000 άτομα στον αριθμό. Καθώς μόνο η διανομή άλατος είναι καθολική, το Γραφείο Επισιτισμού εισηγείται στην Γερμανική Διοικητική Περιφέρεια Μακεδονίας την καθιέρωση προνομιακών δελτίων τροφίμων και άρτου και στους πρόσφυγες της υπαίθρου, οι οποίοι ανέρχονται σε 3.000 περίπου.⁹²¹

Στην πρωτεύουσα του Νομού Πέλλας, στην Έδεσσα, αρχές Ιουλίου 1942 ο Υπεύθυνος Νομομηχανικός της κατασκευής της οδού Γιαννιτσών-Εξαπλάτανου ενημερώνει την Διεύθυνση Δημοσίων Έργων πως οι εργασίες χαρακτηρίζονται από στασιμότητα λόγω της μη προσελεύσεως εργατικού δυναμικού. Προκειμένου να επιτευχθεί η οργάνωση μόνιμου προσωπικού ο Νομομηχανικός θεωρεί απαραίτητη την παροχή ημερήσιου συσσιτίου, που θα περιλαμβάνει σίτο, όσπρια, έλαιο και αλάτι, για 100 άτομα τουλάχιστον.⁹²²

Η τάξη των δημοσίων υπαλλήλων υποστηρίζει τον Απρίλιο του 1942 σε υπόμνημά της πως το τελευταίο οκτάμηνο η διαβίωσή τους κατέστη προβληματική επειδή με τις ανεπαρκείς αποδοχές τους αδυνατούν να προμηθευτούν άρτο και τρόφιμα κατόπιν της υπέρμετρης αύξηση των τιμών σε όλα τα είδη διατροφής με αποτέλεσμα την εξάντλησή τους εξαιτίας του μακροχρόνιου υποσιτισμού καθώς συντηρούνται μόνο με την ελάχιστη μερίδα άρτου που τους παρέχεται με δελτίο.

⁹¹⁷ Έγγραφο του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού Δημοσίων Υπαλλήλων Γιαννιτσών (21.2.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.027, Υποφ. 003, α.ε.52-53, «Έγγραφα σχετικά με τον επισιτισμό του Ν. Πέλλης, επαρχία Γιαννιτσών», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹¹⁸ Ο. π., α.ε.61-62.

⁹¹⁹ Ο. π., α.ε.40.

⁹²⁰ Έγγραφο του Προϊσταμένου του Γραφείου Επισιτισμού Γιαννιτσών προς τον Έπαρχο Γιαννιτσών, Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.027, Υποφ. 004, α.ε.27, «Έγγραφα σχετικά με τον επισιτισμό του Ν. Πέλλης, επαρχία Γιαννιτσών», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹²¹ Έγγραφο του Προϊσταμένου του Γραφείου Επισιτισμού Γιαννιτσών προς την Γερμανική Διοικητική Περιφέρεια Μακεδονίας, ό. π., α.ε.18.

⁹²² Έγγραφο του Νομομηχανικού Πέλλης, Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.027, Υποφ. 001, α.ε.9, «Έγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Έδεσσας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

Επικαλούμενοι το ενδιαφέρον του Νομάρχη για τον επισιτισμό των απόρων του Νομού Πέλλας, των μαθητών και των άγαμων υπαλλήλων συγκροτώντας συσσίτια αιτούνται για την αντιμετώπιση των δικών τους βιοτικών αναγκών την πληρωμή τους ανά δεκαήμερο και την μηνιαία χορήγηση οκτώ οκάδων κατά άτομο αλεύρου, οσπρίων, ελαίου, άλατος, σάπωνος, ειδών ιματισμού και υποδήσεως.⁹²³

Τον Ιούλιο του 1942 οι δημόσιοι υπάλληλοι εξακολουθούν να υποστηρίζουν πως βρίσκονται σε δεινή επισιτιστική κατάσταση καθώς στερούνται τον επιούσιο και έχουν εξαντλήσει τις μικρές προμήθειες που εξασφάλισαν πωλώντας τιμαλφή και οικογενειακά κειμήλια. Η αντίληψη των χωρικών του Νομού Πέλλας πως μόνο μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων θα μπορέσουν να εξασφαλίσουν τα είδη διατροφής και η άρνησή τους να δεχτούν χρήματα εφαρμόζοντας το περίφημο *troc* (ανταλλαγή αγαθών), προκαλεί απόγνωση στους μισθωτούς δημόσιους υπάλληλους, που ούτε είναι σε θέση να διαθέσουν πολλά χρήματα λόγω των γλίσχρων αποδοχών τους, ούτε έχουν άλλα πολύτιμα είδη να πουλήσουν καθώς τα διέθεσαν στο παρελθόν για την συντήρησή τους.

«Κατ' αυτόν τον τρόπον είμεθα καταδικασμένοι ημεείς η τάξι των τιμίων, εργατικών, ευσυνειδήτων και πιστών λειτουργών της Κοινωνίας να υποκύψωμεν εις τον εκ πείνης θάνατον;», αναρωτιέται ο Πρόεδρος της Επιτροπής Επιλύσεως Επισιτιστικών Ζητημάτων Τραπεζικών Εδέσσης.⁹²⁴

Αρχές Αυγούστου 1942, η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού της **Φλώρινας** καθίσταται από μέρα σε μέρα χειρότερη καθώς το τελευταίο δίμηνο μοναδική τροφή του πληθυσμού είναι τα 60 δράμια άρτου τα οποία λαμβάνει τακτικά τις τελευταίες δέκα ημέρες. Έλαιο, βούτυρο, τυρί, ρύζι, ζυμαρικά και ελιές δεν υπάρχουν πλέον ούτε στην μαύρη αγορά, στην οποία πωλούνται μόνο λίγα λαχανικά σε τιμές όμως απρόσιτες για τον λαό που είναι σε απόγνωση.

Όπως μαρτυρεί έκθεση του Δημάρχου Φλώρινας, η αγωνία είναι ζωγραφισμένη στα πρόσωπα των λαϊκών τάξεων που στερούνται παντελώς τα μέσα της ζωής καθημερινά. Οι δε πολίτες των τάξεων αυτών προσέρχονται στον Δήμο και διεκτραγωδούν την άθλια κατάσταση στην οποία βρίσκονται ρωτώντας πως θα ζήσουν και εάν θα ληφθούν μέτρα γι' αυτούς. Προκειμένου να προληφθούν οι θάνατοι από πείνα, ο Δήμαρχος εκλιπαρεί να αυξηθεί η ημερήσια μερίδα του άρτου σε 100 δράμια. Επίσης, ζητά να αποσταλούν τυχόν διαθέσιμες ποσότητες βασικών ειδών στην Φλώρινα της οποίας ο λαός υποφέρει υπερβολικά όχι μόνο από σκληρές στερήσεις, αλλά και από την οχληρά αντεθνική προπαγάνδα που απροκάλυπτα διενεργούν Βούλγαροι πράκτορες εκμεταλλευόμενοι τις ανάγκες του πληθυσμού. Βασικό σημείο της επισιτιστικής προπαγάνδας των Βουλγάρων είναι πως στο σημείο που έχουν φτάσει τα πράγματα μόνο η Βουλγαρία είναι σε θέση να αναλάβει την διατροφή της Δυτικής Μακεδονίας.

Σύμφωνα με τον Δήμαρχο, η αφόρητη αυτή κατάσταση εγκυμονεί σοβαρούς εθνικούς κινδύνους για την Περιφέρεια, οι οποίοι επιβάλλουν την γρήγορη ανακούφιση του πληθυσμού της Φλώρινας.⁹²⁵

⁹²³ «Υπόμνημα των Δημοσίων Υπαλλήλων Εδέσσης προς τον Κύριον Νομάρχη Ν Πέλλης», Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.027, Υποφ. 001, α.ε.42, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Έδεσσας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹²⁴ Έγγραφο της Επιτροπής Επιλύσεως Επισιτιστικών Ζητημάτων Τραπεζικών Εδέσσης προς τον Υπουργό Οικονομικών Σωτήριο Γκοτζαμάνη, ό. π., α.ε.18-20.

⁹²⁵ Έκθεση του Δημάρχου Φλώρινας προς τον Υπουργό Επισιτισμού (4.8.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.024, Υποφ. 004, α.ε.15-16, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Φλώρινας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

Η επισιτιστική κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων του νομού είναι «αθλιεστάτη» και ολοένα επιδεινούμενη εν όψει του επερχόμενου χειμώνα, σύμφωνα με επιστολή τους στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως τον Ιούλιο.

Βρισκόμενοι στην ακραία γωνία της Ελλάδας, απομακρυσμένοι από τα κέντρα εφοδιασμού και προσπαθώντας να επιβιώσουν υπό δυσμενέστερες συνθήκες αδυνατούν πλέον να ανταπεξέλθουν με τον μισθό τους στις μύριες υποχρεώσεις τους, σύμφωνα με όσα αναφέρουν. Στερούμενοι παντελώς ειδών διατροφής και συσσιτίων βρίσκονται σε απόγνωση. Η καύσιμη ύλη είναι απρόσιτη προς τα πενιχρά βαλάντια των υπαλλήλων, οι οποίοι ατενίζουν με δέος την προσέγγιση του χειμώνα που προμηνύεται βαρύτατος. Παράλληλα, για μακρύ χρονικό διάστημα στερούνται βασικά είδη διατροφής, τα οποία είναι απρόσιτα στην μαύρη αγορά.

Υπό αυτές τις εξαιρετικές συνθήκες οι δημόσιοι υπάλληλοι χαρακτηρίζουν την ζωή τους τραγική. Αν και αναγνωρίζουν την δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται η Ελλάδα, η οποία προσπαθεί να βγει από την τέφρα της, υποστηρίζουν πως δεν αιτούνται πράγματα αδύνατα, αλλά μόνο όσα είναι δυνατόν να δοθούν (τρόφιμα, σαπούνι, καύσιμη ύλη, υποδήματα έστω και στρατιωτικά), ζητώντας να ληφθεί υπόψη πως με κίνδυνο της ζωής τους εξακολουθούν να εργάζονται για την εύρωστη λειτουργία της Κρατικής μηχανής και στέκονται πάντα στο ύψος των περιστάσεων.

Επιδιώκοντας την επίλυση των επισιτιστικών τους προβλημάτων, οι δημόσιοι υπάλληλοι ίδρυσαν στον Νομό Φλώρινας Συνεταιρισμό με την επωνυμία «Καταναλωτικός Συνεταιρισμός Δημοσίων Υπαλλήλων Νομού Φλωρίνης».⁹²⁶ Επίσης, ιδρύθηκε Πρατήριο Τροφίμων Δημοσίων Υπαλλήλων με σκοπό την προμήθεια και διανομή τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης μεταξύ των 2.000 μελών του.

Στην διάρκεια του 1942, η Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας λαμβάνει συχνά αιτήματα για αποστολή τροφίμων υπέρ των δημοσίων υπαλλήλων, από τον Πρόεδρο του Πρατηρίου Τροφίμων, τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών, τον Διοικητή της Χωροφυλακής και τον Νομάρχη που κάνουν λόγο για παντελή έλλειψη τροφίμων, η οποία καθιστά προβληματική την λειτουργία των υπηρεσιών, όπως επίσης και τους συσσιτίου που λειτουργεί στην πόλη της Φλώρινας από τον Ιανουάριο του 1942.

Το συσσίτιο φέρει την επωνυμία «Λέσχη Δημοσίων Υπαλλήλων Φλωρίνης» και δικαιούχοι είναι 120 υπάλληλοι, το οποίο ιδρύθηκε αποκλειστικά από δημόσιους υπάλληλους χωρίς καμία οικονομική ενίσχυση, εκτός της χορήγησης οσπρίων από τον Νομάρχη με πληρωμή.⁹²⁷

Τον Ιούνιο του 1943 η τοπική εφημερίδα *Έθνος* γράφει πως ο άλλοτε οικονομικά ανθηρός Δήμος Φλώρινας, παρουσιάζει πλέον άθλια οικονομική κατάσταση, με την ανεργία να διογκώνεται συνεχώς και τον αριθμό των απόρων να αυξάνει καταπληκτικά.⁹²⁸

⁹²⁶ Σημείωμα του Καταναλωτικού Συνεταιρισμού Δημοσίων Υπαλλήλων Νομού Φλωρίνης προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως (24.7.1942), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.024, Υποφ. 004, α.ε.6-7, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Φλώρινας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

⁹²⁷ Σημείωμα του Πρατηρίου τροφίμων Δημοσίων Υπαλλήλων Φλωρίνης προς την Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (15.1.1942), ό. π., α.ε.58, Σημείωμα της Διοίκησης Χωροφυλακής Φλωρίνης προς την Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (7.4.1942), ό. π., α.ε.54, Σημείωμα της Νομαρχίας Φλωρίνης προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού (8.6.1942), ό. π., α.ε.34, Σημείωμα του Εισαγγελέα Φλωρίνης προς την Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (5.5.1942), ό. π., α.ε.33, Αίτηση της Λέσχης Δημοσίων Υπαλλήλων Φλωρίνης προς τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας (29.6.1942), ό. π., α.ε.23.

⁹²⁸ «Λίγη στοργή», *Έθνος*, Σάββατο, 12 Ιουνίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Μέσα Ιουνίου, τα όργανα της Αγορανομίας πραγματοποιούν αιφνιδιαστικούς ελέγχους στα καταστήματα και στους πάγκους των υπαίθριων μικροπωλητών επιτυγχάνοντας την αποκατάσταση μιας τίμιας πώλησης.⁹²⁹ Τον Ιούλιο όμως η αγορά είναι και πάλι ανάσταση μετά τον τελευταίο υψωμό των τιμών σε είδη πρώτης ανάγκης, όπως το λάδι που πωλείται 26.000 δραχμές.⁹³⁰ Τα λαχανικά είναι μεν άφθονα, αλλά πωλούνται σε υπερβολικές τιμές και επιπλέον πολλά από αυτά είναι ακατάλληλα προς βρώση.⁹³¹

Μέσα Ιουλίου, ο θερισμός βρίσκεται στο ζενίθ και το έργο της συγκέντρωσης προχωρεί κανονικά. Λόγω της εξαιρετικής παραγωγής, το σιτάρι και γενικότερα τα δημητριακά αναμένεται να πωληθούν σε πολύ προσιτές τιμές, αρκεί βέβαια να μην μεσολαβήσουν οι μαυραγορίτες, οι οποίοι έχουν ως αφετηρία των συναλλαγών τους το σιτάρι και τον χρυσό.⁹³² Τέλη του μήνα, μία επίσκεψη στην αγορά της Φλώρινας είναι ικανή να πείσει τον οποιοδήποτε σχετικά με την ακρίβεια που επικρατεί.⁹³³

Η σοδειά του 1943 ξεπερνά κάθε προσδοκία και η τοπική εφημερίδα εκφράζει την ελπίδα πως οι γεωργοί θα παραδώσουν πρόθυμα στην συγκέντρωση την ποσότητα (την οποία χαρακτηρίζει μηδαμινή) που τους όρισαν για την διατροφή των απόρων.⁹³⁴

Αρχές Αυγούστου, οι τιμές των ειδών διατροφής στην αγορά είναι πλέον προσιτές για κάθε βαλάντιο («έχουν πάρει τον δρόμο του ξεπεσμού») και άφθονο ψωμί υπάρχει στους φούρνους σε σημείο που τίποτε να μην διαφέρει από την «παλιά, καλή εποχή».⁹³⁵ Αυτό που κυρίως όμως χαρακτηρίζει την αγορά είναι η αστάθεια των τιμών που δίνει την ευκαιρία στους μαυραγορίτες να κερδοσκοπούν.

Η σπουδαιότητα που εξακολουθεί να έχει η εξασφάλιση της διατροφής αποτυπώνεται στο νέο νόημα που απέκτησε ο γάμος. Σύμφωνα με χρονογράφημα της τοπικής εφημερίδας, ένας νέος όταν ζήτησε το χέρι της κοπέλας που επιθυμούσε να παντρευτεί ξεκίνησε λέγοντας: «Θα την κάνω ευτυχισμένη. Θα τηςβάλω το σιτάρι για όλο το χρόνο, το λάδι, το σαπούνι, το τυρί...». Όταν τον ρώτησε ο πατέρας της νύφης τι δουλειά κάνει, η απάντηση «μαυραγορίτης» ήταν η πλέον ικανοποιητική, ο οποίος με την σειρά του απάντησε στον υποψήφιο γαμπρό: «Τότε χαλάλι σου. Πάρτην».⁹³⁶

Μέχρι τις αρχές Αυγούστου 1943 και στην διάρκεια των έξι πρώτων μηνών λειτουργίας του, το Παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α στην Φλώρινα επιδίωξε την προστασία της παιδικής ηλικίας, οικονομική και υλική ενίσχυση των απόρων, των ανέργων, των ανήμπορων να εργαστούν λόγω ασθένειας, των αναξιοπαθούντων καθώς επίσης την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των απόρων και γενικά την κάθε είδους περίθαλψή τους (συσσίτια, στέγαση, θέρμανση, ενδύματα, υποδήματα, χρηματικά βοηθήματα, προστασία ορφανών και εγκαταλελειμμένων, εξεύρεση εργασίας σε άνεργους) σε

⁹²⁹ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Εθνος*, Σάββατο, 12 Ιουνίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³⁰ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Εθνος*, Σάββατο, 10 Ιουλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³¹ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Εθνος*, Σάββατο, 17 Ιουλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³² «Σημειώματα», ό. π.

⁹³³ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Εθνος*, Σάββατο, 31 Ιουλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³⁴ «Σημειώματα», ό. π.

⁹³⁵ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Εθνος*, Σάββατο, 7 Αυγούστου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³⁶ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Εθνος*, Σάββατο, 14 Αυγούστου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

όλους τους πάσχοντες χωρίς διακρίσεις ανάλογα με το θρήσκευμα, την φυλή ή την εθνικότητα.

Με σκοπό την επίτευξη των παραπάνω δραστηριοτήτων του, το Παράρτημα προσκαλούσε μέσα από την εφημερίδα τους περισσότερους Έλληνες να αποδείξουν πως είναι πλούσιοι. Διευκρινίζοντας πως πλούσιος είναι εκείνος που προσφέρει με την καρδιά του και από το υστέρημά του για την ανακούφιση της δυστυχίας, ενώ φτωχός είναι εκείνος που δεν έχει τον ανθρωπισμό να προσφέρει από το περισσευμά του και γίνεται αίτιος διαιωνίσεως της δυστυχίας.⁹³⁷

Μέχρι τον Ιανουάριο του 1944, ο Ε.Ο.Χ.Α Φλώρινας είχε διανείμει καθημερινά 850 μερίδες άρτου δωρεάν στους άπορους της πόλης, 350 μερίδες θερμού γάλακτος σε μικρά παιδιά και με πρωτοβουλία του ιδρύθηκαν σε όλα τα χωριά της Επαρχίας Φλώρινας Γραφεία Κοινωνικής Πρόνοιας, ιατρικά τμήματα στην Πτολεμαΐδα και το Αμύνταιο με οικονομική ενίσχυση αποκλειστικά από τον Ε.Ο.Χ.Α. Επίσης, υπό την προεδρία του Σεβασμιότατου Μητροπολίτη Φλώρινας λειτούργησε παιδικό Ιατρείο και συμβουλευτικός σταθμός επιτόκων.⁹³⁸

Μέσα Αυγούστου καταγράφεται μια αδικαιολόγητη υπερτίμηση του σίτου και των δημητριακών γενικότερα με την εφημερίδα να υπενθυμίζει στους παραγωγούς πως η εξασφάλιση του ψωμιού του φτωχού εξαρτάται από τον παραγωγό, και συγκεκριμένα από την τήρηση της υποχρέωσης τους να παραδώσουν στην συγκέντρωση την ποσότητα από την παραγωγή που αναλογεί στον κάθε παραγωγό ως φόρο.⁹³⁹

Το άσπρο ψωμί είναι πραγματική πολυτέλεια και ο πιτυρούχος άρτος που διατίθεται στα αρτοποιεία θυμίζει λάσπη, ενώ τα τρόφιμα υπερτιμώνται και οι μαυραγορίτες επιδίδονται σε συστηματική συγκέντρωση δημητριακών σε μια χρονική στιγμή που ο πληθυσμός πεινά αν και υπάρχει εξαιρετική παραγωγή στον νομό.⁹⁴⁰

Τέλη Αυγούστου, η αγορά της Φλώρινας είναι γεμάτη από πάσης φύσεως τρόφιμα. Τίποτα σχεδόν δεν λείπει. Η εικόνα της αγοράς θυμίζει την προπολεμική εποχή. Προκειμένου όμως να βελτιωθεί η επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων επιβάλλεται οι έμποροι να διαθέσουν τα τρόφιμα σε τιμές προσιτές για τα βαλάντια των φτωχών. Ο εμπορικός κόσμος δεν έχει συνείδηση και αίσθημα αλληλεγγύης, διαβάζουμε στον Τύπο. Εκτός από την ακρίβεια, στο τέλος του θέρους του 1943, οι κάτοικοι υποφέρουν επίσης από έλλειψη ύδατος.⁹⁴¹

Τέλη Σεπτεμβρίου, οι τιμές των τροφίμων, των λαχανικών και των φρούτων κατάντησαν εξωφρενικές παρά την πληθώρα όλων των ειδών με την εφημερίδα να αναρωτιέται αν θα βρεθεί επιτέλους κάποιος να σταματήσει αυτή την τελειώς αδικαιολόγητη ανατίμηση. *«Οίστρος αισχροκέρδειας αχαλίνωτος. Πυρετός, μανία ταχέως πλουτισμού κατέχει τον κόσμον. Ουδεμία σκέψις διά τον πτωχόν, τον ανάκανον να προμηθευθή τα προς το ζην».*⁹⁴²

Μετά την ανακοίνωση των Αρχών περί διατιμήσεων ειδών πρώτης ανάγκης στον Τύπο της Θεσσαλονίκης οι έμποροι απέκρυσαν αμέσως όλα τα είδη. *«Ο έμπορος και γενικά ο μαυραγορίτης είναι πολύ πονηρός και επιτήδειος, προ παντός το*

⁹³⁷ «Το έργο της Χριστιανικής Αλληλεγγύης», *Έθνος*, Σάββατο, 7 Αυγούστου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³⁸ «Το φιλανθρωπικόν έργο της Ι. Μητροπόλεως Φλωρίνης Αλμωπίας Εορδαίας», *Έθνος*, Σάββατο, 8 Ιανουαρίου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹³⁹ «Το ψωμί», *Έθνος*, Σάββατο, 21 Αυγούστου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴⁰ «Σημειώματα», *ό. π.*

⁹⁴¹ «Σημειώματα», *Έθνος*, Σάββατο, 28 Αυγούστου 1943-Τετάρτη, 15 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴² «Οίστρος αισχροκέρδειας», *Έθνος*, Σάββατο, 9 Αυγούστου 1943, Τετάρτη, 15 Σεπτεμβρίου, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

δεύτερο», σχολιάζει η εφημερίδα. Οι φούρνοι έπαψαν ξαφνικά να καπνίζουν, ενώ προσέφεραν 15 με 20 χιλιάδες οκάδες άρτου ημερησίως. Αν και οι αρτοποιοί απαντούν στωικά και κυνικά στους ενδιαφερόμενους πως τελείωσε το αλεύρι, είναι οφθαλμοφανές πως όλα τα καταστήματα και τα σπίτια των καταστηματάρχων έχουν μετατραπεί σε αποθήκες συγκεντρώσεως δημητριακών μεγάλων ποσοτήτων.

Μετά την διατίμηση των τροφίμων που επέβαλλαν οι Αρχές συνεπεία της καταπληκτικής υπερτίμησης, όλα τα τρόφιμα εξαφανίστηκαν ως δια μαγείας. Δεν άνοιξε η γη και τα κατάπτε, γράφει η εφημερίδα. Είναι κρυμμένα στα καταστήματα και στις οικίες των εμπόρων ώστε να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα της σύγχρονης «Λερναίας Ύδρας», της Μαύρης Αγοράς.⁹⁴³

Τέλη Οκτωβρίου, ο εργατοϋπαλληλικός κόσμος πληροφορήθηκε με συγκίνηση την έναρξη διανομής άρτου μέσω δελτίων, η εφημερίδα ωστόσο καταγγέλλει πως ενώ ο διανεμόμενος άρτος είναι εξαιρετικός, ο άρτος της ελεύθερης αγοράς είναι απαίσιος επειδή περιέχει υπερβολικό νερό. Γι' αυτό και τον χαρακτηρίζει «αναψυκτικό τύπο άρτου»,⁹⁴⁴ ο οποίος άρτος τελικά απαγορεύτηκε μέσα Αυγούστου κατόπιν διαταγής της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας.⁹⁴⁵ Επίσης, έκπληξη προκαλεί στην εφημερίδα το γεγονός ότι αποφασίστηκε η άρση των διατιμήσεων στα τρόφιμα, με αποτέλεσμα την επανεμφάνισή τους μεν στα καταστήματα σε σεβαστή ποσότητα, αλλά και την εγκατάλειψη των καταναλωτών στο έλεος των μαυραγοριτών.⁹⁴⁶

Τέλη Νοεμβρίου, καταγράφεται συνεχής αύξηση της τιμής του ψωμιού με τους εργάτες και τους υπαλλήλους να υποφέρουν τα πάνδεινα εξαιτίας της αχαλίνωτης κερδοσκοπίας, αλλά το ίδιο χρονικό διάστημα ξεκίνησε η διανομή γάλακτος σε μικρά παιδιά από τον Ερυθρό Σταυρό με την τοπική εφημερίδα να εκφράζει εκ μέρους όλων ευγνωμοσύνη για το στοργικό ενδιαφέρον του Οργανισμού υπέρ των δεινοπαθούντων.⁹⁴⁷

Τον Φεβρουάριο του 1944, το Εθνικό Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Φλώρινας αποφάσισε να ενισχύσει με όλες του τις δυνάμεις το ταμείο του Ε.Ο.Χ.Α. ώστε να εξασφαλιστεί ο άρτος 1.000 ατόμων περίπου που δεν μπορούν να πληρώσουν τον άρτο του δελτίου και τον οποίο πληρώνει ο Ε.Ο.Χ.Α. Η οικονομική αυτή συνδρομή χαρακτηρίζεται από το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο ως μια εξόρμηση για την σωτηρία των πτωχών οικογενειών Φλώρινας που κινδυνεύουν από τον θάνατο της πείνας.

Η απόφαση αυτή συνοδεύτηκε από ανακοίνωση στην τοπική εφημερίδα στην οποία τονίστηκε ιδιαίτερα πως όλη η καταστροφή έπεσε στις πλάτες της εργατοϋπαλληλικής τάξης, ενώ όλοι οι ισχυροί του πλούτου αδιαφορώντας για την δυστυχία που απλώθηκε απ' άκρη σ' άκρη στην Ελλάδα αγωνίζονται να πολλαπλασιάσουν τις περιουσίες τους συνεπεία της έλλειψης κοινωνικής αλληλεγγύης που τους χαρακτηρίζει.

Το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο ισχυρίζεται πως ενώ οι πλούσιοι έπρεπε πρώτοι να δώσουν από εκείνα που άφθονα κερδίζουν για να σώσουν τους συνανθρώπους τους, αντίθετα βλέπουν αδιάφορα τον επερχόμενο θάνατο που θα

⁹⁴³ «Μέτρα σοβαρά», «Σημειώματα», *Έθνος*, Σάββατο, 16 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴⁴ «Σημειώματα», *Έθνος*, Σάββατο, 30 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴⁵ «Σημειώματα», *Έθνος*, Σάββατο, 14 Αυγούστου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴⁶ «Σημειώματα», *Έθνος*, Σάββατο, 20 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴⁷ «Σημειώματα», *Έθνος*, Σάββατο, 27 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

θερίσει τις φτωχές οικογένειες των εργατοϋπαλλήλων και κυρίως τα παιδιάκια όλων των αναξιοπαθούντων φτωχών.⁹⁴⁸

Αρχές Φεβρουαρίου, κατατέθηκαν νέα δελτία τροφίμων στους παντοπώλες, αλλά δεν υπάρχουν τρόφιμα προς διανομή. Το άσπρο ψωμί επανεμφανίστηκε και έγινε ανάρπαστο από τους μαυραγορίτες. Σύμφωνα με το *Έθνος*, το καλύτερο επάγγελμα είναι του υπαίθριου τσιγαροπώλη, γι' αυτό και όλοι οι μαθητές ασκούν αυτό το επάγγελμα εξοικονομώντας παράλληλα το ψωμί και τα τσιγάρα τους. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής, σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι οι αθρόοι αρραβώνες.⁹⁴⁹

Τον Μάιο του 1944, πραγματοποιείται στην Φλώρινα διανομή κονσερβών ιχθύων που αποστέλλονται από τον Ερυθρό Σταυρό Θεσσαλονίκης, γεγονός που δίνει την ευκαιρία στο *Έθνος* να εκφράσει τις ευχαριστίες του στον Οργανισμό που κατέβαλλε «άγιες προσπάθειες» για να διασώσει τον ελληνικό λαό από τον θάνατο από πείνα.

Η αποστολή κονσερβών και τροφίμων είναι μεν σε μικρή ποσότητα, αλλά εκτός του ότι ανακουφίζει και παρηγορεί την εργατοϋπαλληλική τάξη, καταφέρει επίσης ένα πλήγμα στις τάξεις των μαυραγοριτών, οι οποίοι, σύμφωνα με την εφημερίδα, ήθελαν την εξαφάνισή της. ένα μικρό όμως πλήγμα καθώς το λάδι μέσα σε μια εβδομάδα αυξήθηκε από 2.800.000 δραχμές την οκά σε 8.000.000 δραχμές, γεγονός που αποδεικνύει πως η υπερτίμηση εξακολουθεί να λαμβάνει καθημερινά καινούριες διαστάσεις.

Η εφημερίδα αναφέρει πως καθώς πράγματι η περιφέρεια Φλώρινας παράγει γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, δοκιμάστηκε από την πολεμική λαίλαπα πολύ λιγότερο από άλλες φτωχότερες παραγωγικά περιοχές της χώρας. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι αλήθεια επίσης πως η περιφέρεια Φλώρινας υστέρησε και υστερεί καταπληκτικά στην εξωτερική ενίσχυση των απόρων τάξεων. Εξαιτίας της πεποίθησης πως επειδή είναι παραγωγική περιοχή είναι αυτάρκης και δεν χρήζει αποστολής τροφίμων.

Το *Έθνος* υποστηρίζει λοιπόν πως η Φλώρινα πραγματικά δοκιμάζεται περισσότερο από άλλες περιοχές του Κράτους επειδή, εκτός από την εργασιακή κρίση, αντιμετωπίζει μια αχαλίνωτη ακρίβεια καθώς τα αγαθά που έρχονται από Θεσσαλονίκη επιβαρύνονται με έξοδα μεταφοράς και επιπλέον με την πλεονεξία των εμπόρων με αποτέλεσμα βασικά είδη διατροφής να πωλούνται σε σχεδόν διπλάσια τιμή από την αγορά της Θεσσαλονίκης. Έτσι, ο πληθυσμός αναγκάζεται να δαπανά μεγάλο μέρος του εισοδήματός του για την προμήθεια τροφίμων, καύσιμης ύλης και ενδυμάτων. Καθώς η κατάσταση των απόρων είναι δεινή, επιβάλλεται να καταβληθεί πάσα προσπάθεια από τον Ερυθρό Σταυρό να έρθει επίκουρος των απόρων σε μεγαλύτερη κλίμακα και να χορηγεί συστηματικά ανά μήνα βασικά είδη διατροφής.⁹⁵⁰

Τέλη Μαΐου, η είδηση πως ο Ερυθρός Σταυρός αναγνώρισε την αδήριτο ανάγκη να αναλάβει την αρτοδότηση του δεινώς χειμαζόμενου πληθυσμού της Καστοριάς έγινε αποδεκτή με ανακούφιση από την κοινωνία της Φλώρινας επειδή η επισιτιστική κατάσταση των Καστοριανών έχει περιέλθει κατά κοινή ομολογία σε αδιέξοδο. Το νέο αυτό όμως έδωσε όμως το δικαίωμα στην τοπική εφημερίδα της

⁹⁴⁸ «Το εργατικόν Κέντρον υπέρ των απόρων», *Έθνος*, Σάββατο, 5 Φεβρουαρίου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁴⁹ «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Έθνος*, Σάββατο, 5 Φεβρουαρίου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁵⁰ «Η Περιφέρεια Φλωρίνης και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός», «Σημειώματα», «Φλωρινιώτικες εικόνες», *Έθνος*, Σάββατο, 6 Μαΐου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Φλώρινας να ζητήσει από την αντιπροσωπεία του Οργανισμού στην Θεσσαλονίκη να αναλάβει την αρτοδότηση των απόρων και της Φλώρινας καθώς δεν διαφέρουν οι βιοτικές ανάγκες των κατοίκων της από εκείνες των Καστοριανών. Μάλιστα, η μερίδα του άρτου κατήλθε στα 40 δράμια ημερησίως ανά άτομο με κίνδυνο να καταργηθούν τελείως. Η επισιτιστική θέση των κατοίκων της Φλώρινας σπείνει σε μία επιδείνωση άνευ προηγουμένου συνεπεία της ανεργίας, της απονέκρωσης της εμπορικής κίνησης και της διασποράς των γεωργικών προϊόντων «στα τέσσερα σημεία του ορίζοντος» από τους κερδοσκόπους που δεν είναι δυνατόν να καταπολεμηθούν.⁹⁵¹

Ειδικά στην Φλώρινα που είναι παραγωγικός τόπος το κακό έφτασε στο απροχώρητο, διαβάζουμε στην τοπική εφημερίδα. Οι τιμές όλων των ειδών χάρη στην βουλιμία των κερδοσκόπων έχουν φτάσει σε δυσθεώρητα ύψη μπροστά στις οποίες οι τιμές της αγοράς της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ωχριούν. Σε κάθε τόπο σχηματίστηκε «μια κλίκα από εμπόρους της κακής ώρας και αλήτες», οι οποίοι από κοινού συμφώνησαν και συμάχησαν να απομυζήσουν το αίμα και την ικμάδα του ελληνικού λαού. Και το πέτυχαν, παρά τα μέτρα των Αρχών Κατοχής κατορθώνοντας να θησαυρίσουν και να αποκτήσουν μέγαλα και πολυκατοικίες, με τον μαρασμό και την εξαθλίωση του πληθυσμού να τους ικανοποιεί ενδόμυχα.

Ήρθε όμως η ώρα όλοι οι άνθρωποι της «επάραιτου» Μαύρης Αγοράς να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους, αναφέρει η εφημερίδα και υπενθυμίζει στους κατοίκους την υποχρέωσή τους να μην μένουν «με σταυρωμένα χέρια», αλλά να καταγγέλλουν στις αρχές τις παράνομες πράξεις των μαυραγοριτών. «Όλοι λοιπόν μαζί και με το σύνθημα “Χτυπάτε τα κοινωνικά παράσιτα, χτυπάτε τους μαυραγορίτες”», παροτρύνει η εφημερίδα, εκφράζοντας την πεποίθηση πως το κοινό μέτωπο εναντίον των μαυραγοριτών είναι ο μόνος τρόπος για να γλιτώσει από τα αρπαχτικά τους νύχια η ελληνική φυλή.⁹⁵²

Η τοπική εφημερίδα τάσσεται υπέρ της καθιέρωσης του μέτρου της συγκέντρωσης του φόρου σε είδος επί των δημητριακών με το επιχείρημα πως συμβάλλει στην εξασφάλιση, αν όχι πλήρως, τουλάχιστον εν μέρει, του ψωμιού των άπορων τάξεων. Δεν αμελεί επίσης να τονίσει με υπερηφάνεια πως ο αγρότης και γενικά ο παραγωγός του Νομού Φλώρινας δεν έπαυσε να εκδηλώνει τα αλτρουιστικά του αισθήματα και την αλληλεγγύη του στους άπορους, ειδικά όταν πρόκειται για το ψωμί που αποτελεί την βάση της ζωής.⁹⁵³

Εν όψει της συγκέντρωσης του 1944, η εφημερίδα εκφράζει την αγανάκτησή της για το γεγονός ότι οι μαυραγορίτες, οι εχθροί του λαού, εξακολουθούν να δρουν ανενόχλητοι αντί να βρίσκονται στην φυλακή μετατρέποντας τα καταστήματα σε αποθήκες συγκέντρωσης δημητριακών και τονίζει πως ο κόσμος έχει ανάγκη από ψωμί. Επομένως, πρέπει να αυξηθεί η μερίδα του άρτου που είναι μόλις 40 δράμια με την δικαιολογία πως δεν πέτυχε πλήρως η προηγούμενη συγκέντρωση δημητριακών εξαιτίας της απροθυμίας των υπόχρεων παραγωγών να παραδώσουν τις ποσότητες που τους αναλογούσαν.⁹⁵⁴

Ιδιαίτερο κεφάλαιο στην επισιτιστική «περιπέτεια» της Δυτικής Μακεδονίας ανοίγεται από τον Μάρτιο του 1943 οπότε ξεκίνησαν και εξελίχθηκαν θλιβερά γεγονότα με πλήρη ερήμωση χωριών και κωμοπόλεων, με πυρπολήσεις ολόκληρων συνοικισμών, με λεηλασία οικιών και καταστημάτων, με διασκορπισμό των κατοίκων

⁹⁵¹ «Ο Δ. Ερυθρός Σταυρός και η Φλώρινα», *Έθνος*, Σάββατο, 20 Μαΐου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁵² «Να συντριβούν», *Έθνος*, Σάββατο, 3 Ιουνίου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁵³ «Η συγκέντρωση», *Έθνος*, Σάββατο, 1 Ιουλίου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁵⁴ «40 δράμια!», *Έθνος*, Σάββατο, 22 Ιουλίου 1944, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μακριά από τις εστίες τους, με τραγική την εικόνα καταστροφής και ερημώσεως παντού ως αντίποινα για την έξαρση της αντιστασιακής δράσης, την οποία πολλοί χωρικοί ενίσχυαν με παροχή τροφίμων ή αποκρύψεις ανταρτών.⁹⁵⁵

Οι πληθυσμοί των πυρποληθέντων χωριών και κωμοπόλεων (άνω των 90.000 κατοίκων μέχρι την 31^η Ιανουαρίου 1944) έχοντας περιέλθει σε έσχατη απόγνωση και τρέμοντας για την ζωή τους εγκατέλειψαν τα χωριά τους και προσπάθησαν να βρουν άσυλο σε προσωρινά διασωθέντα χωριά, στην Θεσσαλονίκη και άλλες μακεδονικές πόλεις, αλλά και στα βουνά και τα σπήλαια περιφερόμενοι γυμνοί και ανυπόδητοι, στερούμενοι των στοιχειωδέστερων μέσων συντηρήσεως.

Οι συνέπειες από τις καταστροφές είναι ανυπολόγιστες. Εκατοντάδες σφαγιασθέντα γυναικόπαιδα, πολλοί θάνατοι από ασитία και διάφορες ασθένειες. Η δυσεντερία και η ελονοσία κάνουν θραύση. Μόνο στο Δρυόβουνο Κοζάνης σε σύνολο 800 κατοίκων πέθαναν από ασитία 48 άτομα, δηλαδή το 6% του πληθυσμού, ενώ στην Επαρχία Γρεβενών σημειώθηκαν πολλά κρούσματα εξανθηματικού τύφου. Η θνησιμότητα των παιδιών εμπνέει σοβαρές ανησυχίες. Ο σοβαρότερος όμως κίνδυνος είναι ότι με τον υποσιτισμό και την έλλειψη ακόμη και των στοιχειωδέστερων τροφίμων υποσκάπτεται η υγεία όλων των κατοίκων, εγκαθίσταται η φυματίωση και εγκυμονούν κίνδυνοι για την εξαφάνιση της ελληνικής φυλής. Η οικονομική καταστροφή των πυρπολημένων περιοχών είναι αν όχι ολοκληρωτική, εξαιρετικά μεγάλη με την κτηνοτροφία και την γεωργία να έχουν υποστεί σοβαρό πλήγμα.

Έναντι της τραγικής αυτής κατάστασης των πυροπαθών πληθυσμών, ποια ήταν η συνδρομή και βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού; Με ωμή ειλικρίνεια εκπρόσωποι της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως Παθόντων Μακεδονίας παραδέχονται ότι υπήρξε πολύ φτώχεια, σε ορισμένες περιοχές σκιάδης και σε άλλες ανύπαρκτη.

Αν και οι περιστάσεις, τραγικές και σοβαρές, επέβαλλαν ιδιαίτερη μέριμνα, φροντίδα και ενδιαφέρον, αν και επέβαλλαν την κεραυνοβόλο παρουσία του Οργανισμού σε κάθε μακεδονική γωνιά, αντί της ραγδαίας κινητοποίησης των Υπηρεσιών της, της άμεσης ενίσχυσης και αποστολής τροφίμων και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες, το όλο πρόβλημα της ενισχύσεως των περιοχών αντιμετωπίστηκε δυστυχώς βραδέως. Η αποστολή τροφίμων κατέστη προβληματική και δυσχερής για διάφορους λόγους με αποτέλεσμα ολόκληρες περιοχές να παραμένουν άνευ συνδρομής και περιθάλψεως. Ασφαλώς, δεν δύναται να νοηθεί περίθαλψη και ενίσχυση των πληθυσμών αυτών χωρίς την αποστολή μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων και ειδών επενδύσεως (ενδύσεως και υποδήσεως), υπογραμμίζει η Επιτροπή. Πρέπει ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός να βοηθήσει ουσιαστικά. Δεν πρέπει να υπάρχουν και να θρηνοούνται θύματα από ασитία, θύματα που ενώ διέφυγαν τον θάνατο από πολεμικά γεγονότα, να πεθαίνουν από πείνα.⁹⁵⁶

Την 16^η Μαρτίου 1943 αποστέλλεται από το γραφείο Πρωθυπουργού επιστολή με την ένδειξη ΕΠΕΙΓΟΝ προς το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού με την παράκληση ο Οργανισμός να έρθει αρωγός σε τρόφιμα, ενδύματα και είδη κλινοστρωμνής προκειμένου να αποφευχθούν αθρόοι θάνατοι από πείνα και το ψύχος

⁹⁵⁵ Οι επιχειρήσεις όμως αυτές έπληξαν στην πράξη τα χωριά και τους κατοίκους τους παρά τους ίδιους τους αντάρτες, οι οποίοι υπέστησαν ελάχιστες απώλειες, Στράτος Ν. Δορδανάς, *Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 500.

⁹⁵⁶ Επιστολή της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως Παθόντων Μακεδονίας προς το Κομιτάτον του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα, Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ.5, α.ε. 90-90δ, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

μεταξύ των 4.000 πυρόπληκτων της πόλης Σερβίων Κοζάνης, οι οποίοι περιφέρονται γυμνοί ανά τα όρη.⁹⁵⁷

Τον Ιούνιο του 1943 ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εσωτερικών έχει καταγράψει την δυσχερή επισιτιστική άποψη στην οποία έχει περιέλθει ολόκληρη η περιφέρεια Καστοριάς. Σε έκθεσή του διαβάζουμε:

«Μετά την επικράτηση στην περιφέρεια των ενόπλων Βουλγαρόφωνων ομάδων, οι οποίες οπλίστηκαν δήθεν προς αντιμετώπιση των ανταρτών, τίποτε το ελληνικό δεν παρέμεινε και καταστράφηκαν τελείως οι άλλοτε ανθηρές ελληνικές κοινότητες, αρπάχθηκαν και λεηλατήθηκαν όλα τα αγαθά των Ελλήνων κατοίκων, οι οποίοι και υπέστησαν διωγμούς και ανήκουστες φρικαλεότητες. Παρθένοι ανήλικοι εκπαρθενίστηκαν και βιάστηκαν, γυναίκες ύπανδροι μπροστά στα μάτια των δέσμιων συζύγων τους υπέστησαν διαδοχικά και επί ολόκληρες ώρες τον βιασμό ακόρεστων κτηνανθρώπων, γέροντες πέθαναν από ανηλεή ξυλοκόπημα. Καταστήματα λεηλατήθηκαν, τρόφιμα αρπάχτηκαν οικίες πυρπολήθηκαν και οι ελληνικοί πληθυσμοί, όσοι δεν εξοντώθηκαν, κατέφυγαν στα δάση και τα σπήλαια γυμνοί και πειναλέοι.

Η εξαθλίωση και η πείνα είναι αφάνταστοι. Περιέρχονται στην υπηρεσία μας επίσημα και ανεπίσημα εκκλήσεις των αρμοδίων και των κατοίκων, εκπέμπεται καθημερινά το SOS του δυστυχούς πληθυσμού αιτούμενου την αποστολή τροφίμων».

Η Υπηρεσία σημειώνει τις ανυπέρβλητες δυσκολίες που αντιμετωπίζει λόγω της έλλειψης συγκοινωνιακών μέσων και λοιπών εμποδίων στην προσπάθειά της να εκπληρώσει τον Υψηλό σκοπό του επισιτισμού των απομακρυσμένων αυτών περιοχών, και εκλιπαρεί το Κομιτάτο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού να προσέλθει αρωγός στις κρίσιμες αυτές στιγμές ώστε να σώσει από τον θάνατο εκ πείνας τον εναπομείναντα δυστυχή πληθυσμό.⁹⁵⁸

Τον Δεκέμβριο του 1943, το κύμα των πυροπαθών προσφύγων στην πόλη της Κοζάνης αυξάνει από μέρα σε μέρα. Τα βοηθήματα τα οποία τους διανέμονται από την Νομαρχία και την Τοπική Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού είναι μόλις 2 κιλά μπιζέλια ανά μήνα, ποσότητα ανεπαρκής σε σχέση με τις ανάγκες τους. Λόγω του σκληρού χειμώνα που χαρακτηρίζει την περιοχή και του υποσιτισμού των κατοίκων, η υγιεινή κατάσταση είναι λίαν κακή και υπάρχει φόβος επιδημιών.

Η κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού είναι χειρότερη. Υπολογίζεται ότι περίπου 76 χωριά πυρπολήθηκαν στην διάρκεια των επιχειρήσεων που διεξήχθησαν μεταξύ των γερμανικών στρατευμάτων και των ανταρτών, με αποτέλεσμα το σύνολο των πυροπαθών να έχει ανάγκη από τρόφιμα, ενδύματα και φάρμακα. Ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει διανομή βοηθημάτων σε αυτές τις πυροπαθείς περιοχές της Κοζάνης, που βρίσκονται δεξιά του Αλιάκμονα και υπό την κατοχή των ανταρτών, επειδή οι Αρχές Κατοχής απαγορεύουν την αποστολή τροφίμων.

Τρόφιμα, ενδύματα και φάρμακα χρειάζονται επίσης οι κάτοικοι του πυρπολημένου χωριού Σιάτιστα Κοζάνης. Τα παιδιά μικρής ηλικίας υποφέρουν ιδιαίτερα από τον υποσιτισμό καθώς δεν υπάρχει γάλα. Ο Ερυθρός Σταυρός υποσχέθηκε την διανομή γάλακτος για 300 παιδιά ηλικίας από 3 μηνών έως και 4 ετών καθώς επίσης την διανομή μπουρουνέλαιου.

Κατά το ταξίδι επιθεωρήσεως στην Δυτική Μακεδονία του εκπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού Θεσσαλονίκης, E. Wenger, μόνο η επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων στο Αμύνταιο Φλώρινας κρίθηκε ικανοποιητική. Το Κέντρο Διανομών

⁹⁵⁷ Επιστολή του Διευθυντή του γραφείου Πρωθυπουργού προς το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού (16.3.1943), Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ.5, α.ε., 106, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

⁹⁵⁸ Επιστολή του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Εσωτερικών προς το Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού (17.6.1943), ό. π., α.ε. 101-102.

Γάλακτος στην πόλη της Φλώρινας προσφέρει στους προσερχόμενους γάλα πολύ καλής ποιότητας, οι οποίοι εξέφρασαν τις ευχαριστίες τους για τον Ερυθρό Σταυρό. Τα Λαϊκά Συσσίτια τα οποία λειτουργούν από τις 15 Ιανουαρίου 1943 χορηγούν όσπρια και ο άρτος είναι εξασφαλισμένος για ολόκληρη την επαρχία μέχρι την προσεχή άνοιξη. Στις ορεινές περιοχές οι κάτοικοι παρασκευάζουν άρτο από καλαμπόκι ή σίκαλη.

Αντίθετα, οι κάτοικοι ολόκληρης της περιοχής της Καστοριάς εξακολουθούν τον Δεκέμβριο του 1943 να υποφέρουν και να είναι τελείως απογυμνωμένοι. Η θέση τους επιδεινώνεται από το γεγονός ότι δεν μπόρεσαν να καλλιεργήσουν τους αγρούς τους ελλείψει ζώων που επίσης κήκαν κατά τους εμπρησμούς των χωριών που ξεκίνησαν τον Μάιο του 1943.

Καθώς από την αρχή της Κατοχής η πόλη της Καστοριάς τροφοδοτούνταν από τα γειτονικά χωριά, που όμως έχουν καταστραφεί, οι κάτοικοί της στερούνται κάθε πόρου. Οι ελάχιστες ποσότητες τροφίμων που φτάνουν στην πόλη πωλούνται σε απρόσιτες τιμές για την πλειοψηφία του πληθυσμού. Μέσα Δεκεμβρίου ο Ερυθρός Σταυρός διανέμει μόνο 40 δράμια άρτου ημερησίως στους άπορους, η οποία όμως προβλέπεται να σταματήσει λόγω των περιορισμένων αποθεμάτων που διαθέτουν οι Ελληνικές Αρχές.

Με την πρόφαση πως τα διανεμηθέντα τρόφιμα θα περιέλθουν σε χέρια ανταρτών, ο Γερμανός Διοικητής αρνήθηκε στον Ερυθρό Σταυρό την αποστολή τροφίμων στην κατεχόμενη από αντάρτες περιφέρεια Νεστόριου Καστοριάς.

Εν κατακλείδι, οι κάτοικοι των νομών και επαρχιών Κοζάνης και Καστοριάς είναι εκείνοι που τον τελευταίο μήνα του 1943 βρίσκονται σε τραγική κατάσταση. Η φυματίωση και ο ελώδης πυρετός προξενούν μεγάλες καταστροφές στις περιοχές αυτές λόγω του υποσιτισμού των κατοίκων και επιβάλλεται να αποσταλούν ιδιαίτερα βοηθήματα σε τρόφιμα, φάρμακα και ενδύματα για να ανακουφιστούν οι δυστυχείς κάτοικοι, υπογραμμίζει ο Wenger.⁹⁵⁹

Τέλη Ιανουαρίου 1944, η κατάσταση στην Δυτική Μακεδονία χαρακτηρίζεται αξιοθρήνητη συνεπεία της «ανταρσίας» και των κυρώσεων που επέβαλλαν οι Αρχές Κατοχής.

Τα θλιβερά γεγονότα, οι πυρπολήσεις και οι λεηλασίες, ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 1943 και κατά το χρονικό αυτό διάστημα οι απεγνωσμένοι κάτοικοι αγωνίζονται να σώσουν την ζωή τους. Περιφέρουν τα ισχνά σώματά τους στην διάρκεια της νύχτας ώστε να μπορέσουν να κλέψουν γεώμηλα από χωράφια που διασώθηκαν της καταστροφής και στα οποία απαγορεύεται αυστηρά να πλησιάσουν, αλλά δεν κατορθώνουν να εξασφαλίσουν παρά μόνο ψιχία ριψοκινδυνεύοντας την ζωή τους. Η ελονοσία και η ψώρα που οργιάζουν και ασφαλώς η έλλειψη τροφίμων καθιστούν όλους υπονήφια θύματα του θανάτου από πείνα. Τραγικότερες φιγούρες όλων, όσοι αναγκάζονται να θάβουν τα τέκνα τους κάτω από τα δέντρα και από πάνω να κοιμίζονται εκείνα που είναι εν ζωή.

Ωστόσο, ούτε συζήτηση δεν μπορεί να γίνει περί αποκατάστασης των πυροπαθών. Ο επερχόμενος χειμώνας, η ακρίβεια και προ πάντως η έλλειψη των απαιτούμενων υλικών είναι αρνητικοί συντελεστές οποιασδήποτε παρόμοιας σκέψης και πραγματοποίησης.⁹⁶⁰

⁹⁵⁹ «Σημειώσεις επί του ταξιδίου επιθεωρήσεως εις Δυτ. Μακεδονίαν» (12.1.1944), Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ.5, α.ε., 84-84ε, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

⁹⁶⁰ Επιστολή της Επιτροπής Περιθάλψεως Παθόντων και Πυροπαθών Δυτικής Μακεδονίας προς τον Υπουργό-Γενικό Διοικητή Μακεδονίας (25.1.1944), ό. π., α.ε. 85-85β.

Τον Σεπτέμβριο του 1944, ο αριθμός των πυροπαθών της Δυτικής Μακεδονίας ανέρχεται σε 85.367 άτομα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος.

Άστεγοι, ρακένδυτοι, ανυπόδητοι, πεινασμένοι, εγκαταλειμμένοι απ' όλους, ακόμη και από τον Ερυθρό Σταυρό, χωρίς να μπορούν να επιδοθούν στην καλλιέργεια της γης και χωρίς τα πολύτιμα ζώα τους που είτε είναι νεκρά, είτε λόγω τέλειου υποσιτισμού είναι ζωντανές σκελετωμένες σκιές, οι κάτοικοι διέρχονται ημέρες αγωνίας και φόβου, χωρίς ελπίδα για το αύριο περιφερόμενοι άφωνοι ανάμεσα στα ερείπια.

Πολλές οικογένειες διασκορπίστηκαν στα δάση προτιμώντας, όπως λένε, «να πεθάνουν στα χώματα του χωριού τους παρά να ψοφήσουν ως ζητιάνοι σε ξένα χώματα». Σύμφωνα με τον Υποδιευθυντή της Αγροτικής όμως, στην πραγματικότητα, οι κάτοικοι δεν λειτουργούν συναισθηματικά, αλλά υποκινούμενοι από την σκληρότητα της ζωής καθώς γνωρίζουν ότι η απομάκρυνσή τους από τους αγρούς και τα ζώα τους, από την βάση εργασίας τους, θα ισοδυναμεί με πλήρη απαθλίωση και πτώση του ηθικού.

Η ενίσχυση των πυροπαθών σε τρόφιμα από τον Ερυθρό Σταυρό είναι ασήμαντη. Και ενώ σε ολόκληρη την υπόλοιπη Ελλάδα τα τρόφιμα στους πυροπαθείς χορηγούνται και μεταφέρονται δωρεάν στα καλύβια των χωρικών, οι πυροπαθείς της Δυτικής Μακεδονίας πληρώνουν την αξία των τροφίμων και τα κόμιστρα μεταφοράς. Όσοι πυροπαθείς δεν πληρώνουν, δεν παραλαμβάνουν τρόφιμα.

Εκτός από τους χωρικούς, σε απελπιστική κατάσταση από απόψεως επισιτισμού βρίσκονται επίσης οι Δημόσιοι Υπάλληλοι της Δυτικής Μακεδονίας και οι οικογένειές τους, γεγονός που επιδρά αρνητικά στο ηθικό του αγροτικού πληθυσμού, η ψυχολογική κατάσταση του οποίου θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο προπαγάνδας, όπου ήδη η κατάσταση χαρακτηρίζεται συγκεχυμένη, με βαρύτατες συνέπειες για το Έθνος.

Η συνοχή της Μακεδονίας με την υπόλοιπη Ελλάδα διακόπηκε αμέσως μετά την κατοχή της χώρας λόγω του διαχωρισμού ζωνών. Η διακοπή αυτή αποτελεί θανάσιμο κίνδυνο για την συνοχή του Έθνους, ο οποίος θα γίνει αντιληπτός όταν ξεσπάσει η πρώτη κρίση καθώς οι χωρικοί της Δυτικής Μακεδονίας αντιλαμβάνονται την διαφορετική μεταχείριση που έχουν συγκριτικά με τους πυροπαθείς της Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, οι οποίοι ενισχύθηκαν εγκαίρως με τρόφιμα δωρεάν και τακτικά. Οι χωρικοί της Δυτικής Μακεδονίας αντίθετα, όχι μόνον δεν ενισχύονται, αλλά και επιβαρύνονται δυσανάλογα για τα ελάχιστα που διανέμονται σε αυτούς με συνέπεια να έχουν εύλογα παράπονα και να δημιουργούνται στην ψυχή τους σκοτεινά αισθήματα, προειδοποιεί ο Υποδιευθυντής.

Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση των πυροπαθών των νομών Καστοριάς, Κοζάνης και Γρεβενών προκαλεί αληθινό δέος στους μη πυροπαθείς χωρικούς οι οποίοι καθημερινά ζουν με την αγωνία μην τυχόν υποστούν την ίδια συμφορά.

Ο Υποδιευθυντής καταγγέλλει πως παρόμοια διακοπή συνοχής με την Μακεδονία παρατηρείται και στην οργάνωση των Υπηρεσιών του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Αντίθετα, στην υπόλοιπη Ελλάδα ο Ερυθρός Σταυρός δρα εντατικά και υπάρχει τέλεια οργάνωση, της οποίας τα ευεργετικά αποτελέσματα δεν περιορίζονται μόνο στην σωτηρία χιλιάδων Ελλήνων από τον θάνατο της πείνας. Επεκτείνονται στην ανύψωση του ηθικού, στην παροχή της δυνατότητας να συνεχίσουν να καλλιεργούν την γη τους και στην διάσωση του μεγαλύτερου μέρους των ζώων τους, παράγοντες που θα συμβάλλουν στην απομάκρυνση του πανικού για τον θάνατο της πείνας, ώστε να επιτύχουν την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης τους οικονομίας.

Για τον Υποδιευθυντή, όλα τα παραπάνω έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία από την διάσωση εκ του θανάτου χιλιάδων Ελλήνων. Άποψη που δίχως άλλο προκαλεί αρνητική εντύπωση και εγείρει ερωτήματα σχετικά με την επίσημη πολιτική της Αγροτικής Τράπεζας και με το κατά πόσο αυτή ταυτίζεται με τις θέσεις του Υποδιευθυντή της.

Υπό αυτές τις συνθήκες, μόνο η συγκεντρωτική και έντονη λειτουργία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού δύναται να χρησιμεύσει ως μέσο αναζωογόνησης του θάρρους των κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας και γενικά του συνόλου του πληθυσμού της χώρας, υποστηρίζει ο Υποδιευθυντής, προτείνοντας, μεταξύ άλλων, την ταχύτερη αποστολή τροφίμων και την συμμετοχή όλων των πόρων στις διανομές, οι οποίες ειδικά για τους πυροπαθείς θα πρέπει να πραγματοποιούνται δωρεάν, όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα.⁹⁶¹

Ποια όμως είναι η σχετική τοποθέτηση του Ερυθρού Σταυρού;

Τον Σεπτέμβριο του 1944 η Δυτική Μακεδονία είναι θέατρο πολέμου, γράφει επιθεωρητής του Ερυθρού Σταυρού. Εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών οι μεταφορές τροφίμων από την Θεσσαλονίκη στην Κοζάνη έχουν παραλύσει, όπως και από την Κοζάνη σε άλλα επισιτιστικά κέντρα. Φορτηγά που μετέφεραν τρόφιμα της Επιτροπής Διαχειρίσεως ανατινάχθηκαν και οι οδηγοί έχοντας συναίσθηση του κινδύνου αρνούνται να προσεγγίσουν την περιοχή. Οι Γερμανικές Αρχές απαιτούν εγγυήσεις ότι τα τρόφιμα της Επιτροπής Διαχειρίσεως δεν θα διαρπαγούν από τις ελληνικές αντιστασιακές δυνάμεις, με αποτέλεσμα να απαγορεύουν οποιαδήποτε απόδοση τροφίμων στα επισιτιστικά κέντρα καθώς ορισμένες φορές είναι δύσκολο να δοθούν εγγυήσεις.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η επισιτιστική κατάσταση της Μακεδονίας θεωρείται δυσχερέστατη. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού απειλείται από λιμό. Τα εμπόδια στην αποστολή τροφίμων εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων, η εξάντληση των αποθεμάτων στις αποθήκες της Κοζάνης και του Αμύνταιου, καθώς και η απαγόρευση μεταφοράς και διανομής τροφίμων στις περιοχές που βρίσκονται υπό την κατοχή των ανταρτών και η καταστροφή της παραγωγής καθιστούν τον εφοδιασμό αδύνατο.

Το έργο επομένως του Ερυθρού Σταυρού είναι εξαιρετικά δυσχερές. Καθώς η κατάσταση μεταβάλλεται καθημερινά, είναι αδύνατον να δοθούν πληροφορίες σχετικά με τα ονόματα των περιοχών οι οποίες δεν έχουν αποκλειστεί των διανομών τροφίμων. Η απαγόρευση αυτή υπήρξε αιτία μεγάλων δεινών για τον πληθυσμό των περιοχών με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές περιπτώσεις υποσιτισμού. Είναι βέβαιο πως ο πληθυσμός δεν πρόκειται να αντέξει άλλο χειμώνα υπό αυτές τις συνθήκες.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η πόλη της Κοζάνης τον Σεπτέμβριο του 1944 είναι το ζήτημα του επισιτισμού των 1.500 προσφύγων από τις πυρπολημένες και λεηλατημένες περιοχές. Ωστόσο, η Επιτροπή Επισιτισμού αποφάσισε να τους συμπεριλάβει στους καταλόγους της καθώς έκρινε ότι η αύξηση των ενισχυτέων δεν δημιουργούσε δυσχέρειες. Επιπλέον, ο ιερέας Αυγουστίνος πρόθυμα δέχτηκε την αύξηση της δυναμικότητας του παιδικού συσσιτίου από 300 σε 700 μερίδες.

Η επισιτιστική κατάσταση του Αμύνταιου, της Φλώρινας και της Πτολεμαΐδας είναι όμοια με της Κοζάνης. Τα προβλήματα είναι επίσης ίδια με την μόνη διαφορά ότι οι πόλεις αυτές δεν φιλοξενούν πρόσφυγες. Περιφερειακά του Αμύνταιου και της

⁹⁶¹ «Αι καταστροφαι της Δυτικής Μακεδονίας συνεπεία της εξελίξεως των πολεμικών γεγονότων» (15.3.1944), Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ.5, α.ε., 89-89η, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

πόλης της Φλώρινας υπάρχουν περιοχές στις οποίες επιτρέπεται ο ανεφοδιασμός, αλλά οι χωρικοί δεν τολμούν να μεταβούν να παραλάβουν τα τρόφιμα επειδή πολλές φορές οι Γερμανοί συνέλαβαν τους αντιπροσώπους των χωριών που κατέφτασαν για την παραλαβή. Επίσης, οι κάτοχοι ημίονων αρνήθηκαν να εκθέσουν σε κίνδυνο τους εαυτούς τους και τα ζώα τους μεταφέροντας οι ίδιοι τα τρόφιμα φοβούμενοι μήπως συλληφθούν από τους αντάρτες. Τα επανειλημμένα διαβήματα του εκπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού στους Γερμανούς να επιτρέψουν τον ανεφοδιασμό των απαγορευμένων περιοχών είχαν αρνητικό αποτέλεσμα παρά το γεγονός ότι εγγυήθηκε να ενεργήσει αυτοπροσώπως λεπτομερείς ελέγχους ώστε να μην κατασχεθούν τα τρόφιμα από τους αντάρτες.

Οι απαγορευμένες περιοχές υποφέρουν από υποσιτισμό εξαιτίας και της άθλιας υγιεινής κατάστασης. Οι ελώδεις πυρετοί είναι πολύ διαδεδομένοι στην Δυτική Μακεδονία. Αναμφίβολα, θα πρέπει να ληφθεί ειδική μέριμνα και έκτακτα μέτρα για την περιοχή, επισημαίνει ο εκπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού, υπογραμμίζοντας πως πρέπει να αρχίσει το ταχύτερο η οργάνωση βοήθειας για την Δυτική Μακεδονία, αν και η βοήθεια αυτή είναι πολύπλευρο πρόβλημα. Πρόβλημα, που πρέπει να επιλυθεί από επισιτιστική, κοινωνική και υγιεινή πλευρά. Η οργάνωση του επισιτισμού απαιτεί τακτικές και αποτελεσματικές μεταφορές, ενώ για να είναι αποτελεσματικός θα πρέπει να διανέμονται αυξημένες και δυναμωτικές μερίδες.⁹⁶²

⁹⁶² «Εκθεσις περί της καταστάσεως εν Δυτική Μακεδονία τον Σεπτέμβριον του 1944 προς την Επιτροπή Διαχειρίσεως Αθήνας», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ.5, α.ε., 97-97γ, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

β) Δήμος Θεσσαλονίκης

Η πόλη της **Θεσσαλονίκης** καταλήφθηκε από τις γερμανικές δυνάμεις το πρωινό της 9^{ης} Απριλίου 1941 έχοντας το θλιβερό προνόμιο να υποδεχθεί πρώτη από τις μεγάλες ελληνικές πόλεις τα κατοχικά στρατεύματα⁹⁶³ μετά την συνθηκολόγηση που υπέγραψε με τους Γερμανούς ο στρατηγός Τσολάκογλου και την παράδοση της χώρας.

Παρά τις διαβεβαιώσεις που διατυπώθηκαν από τις ελληνικές και γερμανικές τοπικές αρχές «για ομαλό και άνετο βίο των πολιτών και για την εξασφάλιση της τιμής, της ζωής και της περιουσίας του λαού της Θεσσαλονίκης»⁹⁶⁴ τόσο η τιμή και η ζωή, όσο και η περιουσία των πολιτών μοιραία θα τεθούν σε κίνδυνο ή θα χαθούν στον επερχόμενο αγώνα για την επιβίωση.

Με το τέλος του πολέμου και την έναρξη της Κατοχής η ζωή στη Θεσσαλονίκη είναι πολύ διαφορετική και χαρακτηρίζεται από την αδιάκοπη προσπάθεια του κόσμου να αντιμετωπίσει τις καθημερινές του ανάγκες, κυρίως αναφορικά με το ζήτημα των μεταφορών και των τροφίμων. Μέσα στην πόλη οι μεταφορές πλέον πραγματοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά με κάρα τα οποία σέρνουν γαϊδουράκια. Οι μηχανές και τα αυτοκίνητα έχουν επίσης αντικατασταθεί από χειραμάξια μονότροχα και καροτσάκια τρίτροχα.

Ιούλιος του 1941 και η Θεσσαλονίκη έχει άφθονο ψωμί, αλλά όχι κρέας και καφέ, ο οποίος αντικαταστάθηκε με ρεβίθι και η ζάχαρη με σταφιδίνη. Η Θεσσαλονίκη αγωνίζεται να διατηρήσει τον τίτλο της «φτωχομάνας» και υπάρχουν ελπίδες να τον διατηρήσει, αν με τον χρόνο βελτιωθούν τα μέσα μεταφοράς.

Μια από τις πρώτες μεταβολές στην μεταπολεμική Θεσσαλονίκη είναι τα πολλά μπαρ με μουσική που άνοιξαν σε κάθε γωνιά του δρόμου με θαμώνες κυρίως άνδρες του γερμανικού στρατού κατοχής.⁹⁶⁵

Ένα χρονικό της επισιτιστικής πορείας της πόλης μπορεί να καταγραφεί, με την δέουσα προσοχή, μέσω της τοπικής φιλοαξονικής εφημερίδας «Νέα Ευρώπη»⁹⁶⁶, η οποία αναφέρει πως αρχικά ο κόσμος ζητούσε διάφορα είδη από την επίσημη αγορά, αλλά καθώς λάμβανε αρνητικές απαντήσεις αποφάσισε να απευθυνθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι εύποροι στράφηκαν προς την μαύρη αγορά και όσοι διέθεταν λίγα χρήματα προς τις επαρχίες. Έτσι, οι πρώτοι άρχισαν να συγκεντρώνουν είδη σε τιμές ανήκουστες διαθέτοντας άφθονο χρήμα, ενώ οι δεύτεροι, κυρίως

⁹⁶³ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός των τειχών», στο Βασίλης Κ. Γούναρης/Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 41.

⁹⁶⁴ «Η Θεσσαλονίκη υπό γερμανική κατοχή», Γρηγόριος ο Παλαμάς, 313-314 (Απρίλιος-Μάιος 1941), σσ. 89-90, Βιβλιοθήκη Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

⁹⁶⁵ «Η μεταπολεμική ζωή στη Θεσσαλονίκη», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 16 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η Θεσσαλονίκη εγέμισε από μπαρ που αλλάζουν τον τόνο της πόλεως», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 7 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁶⁶ Το πρώτο φύλλο της ημερομηνίας έχει ημερομηνία 14 Απριλίου 1941 και το τελευταίο 29 Οκτωβρίου 1944, Αλεξάνδρα Πατρικίου, «Μια νέα ιστορική περίοδος υπό συγκρότηση: Όψεις του δημόσιου λόγου των εφημερίδων *Νέα Ευρώπη* και *Απογευματινή* στην κατοχική Θεσσαλονίκη» στο Εθνική Αντίσταση 1941-1944. Ο παράνομος Τύπος στη Βόρεια Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 2009, σ.239. Τον Απρίλιο του 1945 και το φθινόπωρο του ίδιου έτους βρέθηκαν ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου Θεσσαλονίκης όσοι με την πένα τους υποβοήθησαν το έργο του κατακτητή. Στην επονομαζόμενη δίκη των δημοσιογράφων ή των δωσίλογων του Τύπου οδηγήθηκαν 17 άτομα-δημοσιογράφοι των εφημερίδων *Νέα Ευρώπη* και *Απογευματινή*, εκ των οποίων ορισμένοι κρίθηκαν αθώοι λόγω αμφιβολιών, ενώ όσοι καταδικάστηκαν γρήγορα βρέθηκαν εκτός φυλακής, Στράτος Ν. Δορδανάς, «Ο εχθρός με την πένα». Η δίκη των δημοσιογράφων της *Νέας Ευρώπης* και *Απογευματινής*», ό. π., σ. 151, 159-160.

δημόσιοι υπάλληλοι, οργανώθηκαν σε συνεταιρισμούς και λαμβάνοντας σχετικές άδειες από την Αγορανομία άρχισαν να μεταφέρουν από τις επαρχίες και τα νησιά τρόφιμα, τα οποία διένεμαν μεταξύ τους σε τιμές κατώτερες της μαύρης αγοράς, αλλά υψηλότερες των διατιμήσεων.

Πολλοί αναρωτήθηκαν κατ' επανάληψη τι θα γινόταν εάν δεν υπήρχε και η μαύρη αγορά και που θα έβρισκε ο κόσμος τα απαραίτητα είδη, εξυψώνοντας όμως έτσι την μαύρη αγορά σε αναγκαίο κακό. Όλοι μπορούν να προμηθευτούν τα εμπορεύματά της υπό την προϋπόθεση να μην ρωτήσουν για την τιμή του προσφερόμενων ειδών, αλλά να είναι πρόθυμοι να τα αποκτήσουν με κάθε κόστος. Ο κόσμος έχει ανάγκη τα είδη της και αναγκάζεται να τα αγοράζει αδιαμαρτύρητα και χωρίς να θέτει ερωτήματα, όπως «που τα ευρίσκει όλα αυτά η μαύρη αγορά»;

«Αυτήν την εικόνα παρουσιάζει σήμερα η αγορά της Θεσσαλονίκης». Οι διατιμήσεις δεν λαμβάνονται υπόψη καθώς όταν αυτές ανακοινώνονται, τα είδη ανατιμώνται και εξαφανίζονται από τις προθήκες των καταστημάτων και από τα στόματα των διαλαλητών και περιέρχονται στο χρηματιστήριο της μαύρης αγοράς, όπου και παραμένουν. Με την σατανική αυτή τακτική η μαύρη αγορά εκβιάζει το Κράτος, υποστηρίζει η εφημερίδα, επισημαίνοντας πως η αγορά της Θεσσαλονίκης προσφέρει άφθονα είδη τροφίμων, μόνο όμως σε εκείνους που μπορούν να τα αγοράσουν στις προσφερόμενες τιμές.⁹⁶⁷ Για όλους τους υπόλοιπους η επιβίωση εξαρτάται από το δελτίο τροφίμων που καθιερώθηκε στην πόλη τον Ιούνιο του 1941.⁹⁶⁸

Από τους πρώτους μήνες της Κατοχής η *Νέα Ευρώπη* παρουσιάζει τους αγρότες ως αγωνιστές της υπαίθρου, ως τους πολίτες από τους οποίους προσδοκά πολλά ο τόπος. Καθώς διανύονται στιγμές που θα πρέπει να επιδεικνύεται έμπρακτη αλληλεγγύη, η εφημερίδα καλεί τους αγρότες να αναλάβουν την υποχρέωση της παράδοσης των σιτηρών στην Συγκέντρωση, η οποία πρέπει να πετύχει. Η αλληλεγγύη είναι η δύναμη με την οποία θα αντιμετωπιστεί η κρισιμότητα της οικονομικής κατάστασης, σύμφωνα με την εφημερίδα.⁹⁶⁹

Η Θεσσαλονίκη είναι μία πόλη που έχει 90.000 άπορους, αριθμός που καθημερινά αυξάνει, διαβάζουμε στην εφημερίδα τον Σεπτέμβριο του 1941, η οποία τονίζει πως δεν είναι αποκλειστικά ευθύνη και υποχρέωση του Κράτους η βοήθεια στους δυστυχείς αυτούς, αλλά είναι και υποχρέωση της κοινωνίας να εκδηλώσει το ενδιαφέρον της και την αλληλεγγύη της σε όλα τα μέλη της που πεινούν με συνέπεια να νοσεί και η ίδια. Δεν λείπουν τα χρήματα. Αν και πολλές επιχειρήσεις επλήγησαν από την οικονομική κρίση και ανέστειλαν την λειτουργία τους, εν τούτοις δημιουργήθηκαν νέες μεγάλες περιουσίες εκ μέρους πολλών που εκμεταλλευόμενοι αυτή ακριβώς την κατάσταση αποκόμισαν μεγάλα κέρδη, αναφέρει η εφημερίδα.⁹⁷⁰

Ο αριθμός απόρων που παρουσιάζει η εφημερίδα για τον πρώτο μήνα του φθινοπώρου του 1941 γίνεται αποδεκτός καθώς η Υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης για τη διαχείριση του Αμερικανικού Εράνου αναφέρει πως τα λαϊκά συσσίτια από 50.000 άτομα στις αρχές του πολέμου έφθασαν να εξυπηρετούν περίπου 80.000 άτομα προς το τέλος του πολέμου (πριν την είσοδο των Γερμανών). Η αύξηση αυτή κυρίως

⁹⁶⁷ «Η σημερινή εικών της αγοράς. Πως δρα η «μαύρη αγορά». Το ζήτημα των διατιμήσεων, *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 10 Αυγούστου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁶⁸ Γιώργος Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 58.

⁹⁶⁹ «Τα σιτηρά», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 24 Ιουλίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁷⁰ «Η αλληλεγγύη», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 6 Σεπτεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

οφείλεται στην στασιμότητα της προσφοράς εργασίας λόγω των δυσχερειών στην βιομηχανία και το εμπόριο, στην έλλειψη μεταφορικών μέσων που κατέστησε αδύνατο στον λαό την εξασφάλιση ορισμένων ειδών πρώτης ανάγκης, στην ανατίμηση των ειδών σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι αδύνατη η προσέγγισή τους.⁹⁷¹

Σε συνέντευξή του στην «*Νέα Ευρώπη*» τον Οκτώβριο του 1941, ο Τσολάκογλου θα περιοριστεί να δηλώσει πως η Κυβέρνηση αναγνωρίζει και εκτιμά στην πραγματική της αξία την εργασία που καταβάλλει ο Μακεδονικός λαός, ο οποίος με την καλλιέργεια της γης αναδεικνύεται σε παράγοντα εθνικού πλούτου, και μελετά τα ζητήματά του προσπαθώντας να τα επιλύσει με τον πλέον ασφαλή τρόπο.⁹⁷²

Ωστόσο, τον Οκτώβριο η εφημερίδα επαναλαμβάνει πως η κατάσταση που επικρατεί στην αγορά συνεπεία της αισχροκερδείας και της κερδοσκοπίας απαιτεί δραστικά και σκληρά μέτρα χωρίς αναβολή καθώς οι εκπρόσωποί τους μεθυσμένοι από τα κέρδη παρασκευάζουν το επισιτιστικό αδιέξοδο του λαού. Το έλαιο σπανίζει και σύντομα θα διατίθεται μόνο στην «*υποβρύχιον αγοράν*», ενώ το αλεύρι πωλείται 1.000 δραχμές η οκά. Την ίδια περίοδο όμως η Θεσσαλονίκη εκδηλώνει τις άπειρες ευχαριστίες και την βαθύτατη ευγνωμοσύνη της για την αποδέσμευση 250 τόνων ελαίου εκ μέρους των Γερμανικών Αρχών Κατοχής ώστε να διατεθούν υπέρ των αναγκών της πόλης, χειρονομία που η εφημερίδα θεωρεί πως διευκολύνει τον επισιτισμό της.⁹⁷³

Τέλη Οκτωβρίου, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ανακοινώνει την απαγόρευση μεταφοράς όλων των δημητριακών και των οικιακών παρασκευασμάτων τους. Επίσης δεν επιτρέπεται να μεταφέρονται από τόπο σε τόπο πατάτες, σουσάμι, κρέας και οινόπνευμα, ακόμη και σε μικρές ποσότητες. Ειδικά όποιος συλληφθεί να μεταφέρει αραβόσιτο και μάλιστα για εμπορικούς σκοπούς κινδυνεύει με εκτόπιση.

Τρόφιμα που μπορούν να μεταφερθούν από οπουδήποτε στην Θεσσαλονίκη είναι το λάδι, τα σύκα, η σταφίδα, οι ελιές, τα κρεμμύδια και το τυρί, αλλά σε μικρές ποσότητες, το πολύ 6 οκάδες ανά άτομο. Τρόφιμα που μπορούν να μεταφερθούν από τόπο σε τόπο είναι οι ελιές, το τυρί, τα κρεμμύδια, τα αυγά και το βούτυρο, επίσης σε μικρές ποσότητες. Όλα τα υπόλοιπα είδη, όπως και αυτά που έχουν εκλείψει από την κατανάλωση (ζάχαρη, καφές, ρύζι, κακάο, τσάι) θα μεταφέρονται ελεύθερα και χωρίς άδεια μεταφοράς, αλλά αυστηρά για ατομική και οικογενειακή κατανάλωση. Οι σχετικές άδειες μεταφοράς εκδίδονται από τα αστυνομικά τμήματα, αλλά το αξιοσημείωτο είναι πως ο επιθυμών να εισάγει τρόφιμα υποχρεούται να προσκομίσει στο αστυνομικό τμήμα και το δελτίο τροφίμων, τόσο του ίδιου όσο και της οικογένειάς του, διότι θεωρείται πως παραιτείται του δικαιώματος να μετάσχει των διανομών που θα γίνουν επίσημα αργότερα.⁹⁷⁴

Πολύ αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1943, ο Διευθυντής της Γερμανικής Διοικητικής Περιφέρειας Μακεδονίας, Δρ. Μέρτεν, θα δηλώσει πως η άδεια ελεύθερων μεταφορών μεταξύ Βόρειας και Νοτίου Ελλάδας ίσχυε εντός του πλαισίου της ελευθερίας των συναλλαγών υπό την προϋπόθεση πως θα πραγματοποιούνταν νόμιμο ανταλλακτικό εμπόριο. Αντίθετα όμως, δήλωσε ο Μέρτεν, δημιουργήθηκε ένα

⁹⁷¹ Ευάγγελος Χεκινόγλου, *Η Θεσσαλονίκη του ελληνο-ιταλικού πολέμου: «Συνσίτια και καταφύγια»*, τόμος 5^{ος}, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 295.

⁹⁷² «Ο Πρωθυπουργός κ. Τσολάκογλου ομιλεί προς την “Νέαν Ευρώπην”», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 8 Οκτωβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁷³ «Χωρίς δισταγμόν», «Ευγνώμονες», «Αι ελαίαι», «Δώρον άδωρον», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 12 Οκτωβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁷⁴ «Η απόφασις διά την μεταφοράν των τροφίμων», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 22 Οκτωβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

τεράστιο κενό στην Μακεδονία για να καλυφτούν οι ελλείψεις των Αθηνών από το πλήθος των μαυραγοριτών που κατέφτασε από κάθε γωνιά της χώρας για να μεταφέρει τεράστιες ποσότητες τροφίμων. Δεν σήμαινε ότι έπρεπε να πέσει νεκρός από πείνα ο μακεδονικός λαός για να πλουτίσουν οι «κηφήνες» και για να μη λείπει τίποτε από τους πλούσιους των Αθηνών,⁹⁷⁵ πρόσθεσε επίσης ο Γερμανός Διευθυντής.

Τον Νοέμβριο, τα ράφια των καταστημάτων είναι άδεια και οι τιμές στην μαύρη αγορά έχουν εκτιναχθεί στα ύψη.⁹⁷⁶

Τέλη του μήνα, κατά την επίσκεψη του ο Υφυπουργός Τσιριγώτης στην Θεσσαλονίκη δέχτηκε την επίσκεψη πολλών ατόμων που κατήγγειλαν μαυραγορίτες για απόκρυψη τροφίμων σε μεγάλες ποσότητες σε αποθήκες εντός της πόλης και στην περιφέρεια, με τον Υφυπουργό να δηλώνει πως καταγγέλλοντας τους κερδοσκόπους προσφέρουν ύψιστη υπηρεσία στο έργο της εξασφάλισης της ζωής του λαού δίνοντας παράλληλα εντολή στον Εισαγγελέα να διενεργήσει ανακρίσεις και έρευνα.⁹⁷⁷

Η εφημερίδα «*Νέα Ευρώπη*» υποστηρίζει πως προκειμένου οι Θεσσαλονικείς (και όχι μόνο) να αντιμετωπίσουν τις στερήσεις θα πρέπει να στραφούν στην γη. «*Είναι εθνική ανάγκη η έντασις της καλλιέργειας*», τονίζει η εφημερίδα, υπογραμμίζοντας πως με την καλλιέργεια κάθε σπιθαμής γης θα μπορέσει ο πληθυσμός να εξασφαλίσει τον άρτο και την ζωή του. «*Δεν πρέπει να μείνει γωνία γης ακαλλιέργητος*», διαβάζουμε στην εφημερίδα, προτρέποντας να καλλιεργηθούν όλες οι ακαλλιέργητες εκτάσεις και οι κήποι εντός και εκτός της πόλης.⁹⁷⁸

Τέλη Νοεμβρίου, ανακοινώθηκε η σύσταση ανεξάρτητης Γενικής Διεύθυνσης Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας με αντικείμενο την ενιαία διαχείριση των επισιτιστικών και οικονομικών αναγκών, την εφαρμογή των αγορανομικών μέτρων, την ρύθμιση της συγκεντρώσεως και την μεταφορά, διανομή των προϊόντων, αποσκοπώντας στην αντιμετώπιση των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών που χαρακτηρίζουν τα επισιτιστικά και αγορανομικά ζητήματα της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας που τελεί υπό Γερμανική κατοχή.⁹⁷⁹

Η σύσταση του νέου οργανισμού χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα ως η πλέον ορθολογική λύση, η οποία επιβλήθηκε από την ανάγκη των περιστάσεων, και εκφράζει την βεβαιότητα πως θα τεθεί τέρμα στην ασυδοσία και την αναρχία καταφέροντας θανάσιμο πλήγμα στην μαύρη αγορά, η οποία δημιουργήθηκε πρωτίστως από μια κλίκα εμπόρων που ασκούν κρυφά, ανώνυμα και ανεξέλεγκτα τα νήματα της αγοράς. Η ρύθμιση όμως της μεταφοράς και διανομής των τροφίμων θα συντελέσει αυτόματα στην καταστροφή της μαύρης αγοράς δεδομένου ότι όσοι ασκούν το εμπόριο θα κινούνται αποκλειστικά στα πλαίσια της αρμοδιότητάς τους, ενώ ένας επιπλέον παράγοντας που θα επιταχύνει την κατάλυση της μαύρης αγοράς είναι οι κυρώσεις που θα επιβάλλουν οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές λόγω της

⁹⁷⁵ «Υπέρ του λαού», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 5 Δεκεμβρίου 1943, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁷⁶ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Η πόλη των φαντασμάτων*, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, Αλεξάνδρεια 2006, σ. 496.

⁹⁷⁷ «Η δίωξις της “μαύρης αγοράς” εις την Θεσσαλονίκην», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 22 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁷⁸ «Εθνική ανάγκη», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁷⁹ «Συνίσταται ανεξάρτητος Γενική Διεύθυνσις Επισιτιστικών και Οικονομικών αναγκών με συμμετοχή των Γερμανικών στρατιωτικών αρχών Θεσσαλονίκης», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 29 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

συμμετοχής τους στην Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών αναγκών που θα λειτουργεί υπό την εποπτεία τους, υποστηρίζει η εφημερίδα.⁹⁸⁰

Ωστόσο, σε διάρκεια δύο μηνών λειτουργίας του Οργανισμού οι ελπίδες του πληθυσμού για άμεση βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης δεν επιβεβαιώθηκαν. Συγκεντρώθηκαν ορισμένες ποσότητες δημητριακών και πραγματοποιήθηκαν ανταλλαγές προϊόντων με νησιά και κοινότητες, αλλά έμφαση δόθηκε κυρίως στην διατροφή περίπου 7.600 ατόμων των κοινωφελών ιδρυμάτων και νοσοκομείων, στην εύρωστη λειτουργία λαϊκών συσσιτίων για 60.000 περίπου άτομα και στην μέριμνα για την τροφοδοσία των εξ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προσφύγων (περίπου 10.000 οικογένειες).⁹⁸¹

Πριν την Κατοχή, όποιος πήγαινε στο εστιατόριο μελετούσε σχολαστικά τον κατάλογο με τα πλούσια φαγητά προτού αποφασίσει τι θα παραγγείλει. Και όταν ερχόταν η μερίδα του φαγητού, το εξέταζε προσεκτικά, το μύριζε δείχνοντας μια δυσπιστία προτού αρχίσει να το τρώει. Καθώς έδειχνε από πριν πως δεν ήταν ευχαριστημένος, λίγα λεπτά μετά σταματούσε να τρώει με αίσθημα αηδίας αφήνοντας το περισσότερο φαγητό στο πιάτο ή το πετούσε στις γάτες. Τα περισσότερα στομάχια ήταν «κουρασμένα» από το πολύ φαγητό και ο κόσμος βασανιζόταν από αδιαθεσίες.

Στην Θεσσαλονίκη της Κατοχής όμως όλα τα στομάχια είναι γερά, κανείς πια δεν παραπονιέται. Η ανορεξία φαίνεται πια σαν κάτι το απίστευτο που δεν το χωράει ο νους. Πλέον όλοι έχουν αποκτήσει στομάχι λύκου. Κανείς δεν τυραννιέται πια από τις περίφημες στομαχικές ενοχλήσεις. Κανείς πια δεν μελετά τον κατάλογο στα εστιατόρια, όλα τα πιάτα είναι εξίσου καλά. Το πολύ-πολύ το βλέμμα να πλανάται πάνω από τις υψηλές τιμές του καταλόγου. Όσοι έχουν το προνόμιο να φάνε σε ένα εστιατόριο τρώνε με λαιμαργία και το στομάχι δουλεύει εντός σαν θηρίο αχόρταγο.⁹⁸²

Πλέον όλα τα τρόφιμα έχουν την ίδια αξία. Δεν υπάρχουν τρόφιμα πλούσια και τρόφιμα φτωχά. Την ίδια αντίληψη άλλωστε έχει και η μαύρη αγορά, η οποία έχει ορίσει υψηλότερη τιμή για τα όσπρια από το κρέας. Ο νοικοκύρης εκείνος που έχει τρόφιμα στο σπίτι του φυλαγμένα σε βάζα και πιθάρια πληρωμένα με αίμα και οδύνη τα αντιμετωπίζει σαν θεότητες που θα προστατεύσουν την οικογένειά του από τα δεινά της εποχής, δηλαδή την πείνα και τις στερήσεις.⁹⁸³

«Η φιλοδοξία είναι η νόσος των χορτάτων και η λαιμαργία των πεινασμένων το νόσημα», σύμφωνα με τον Παπαδιαμάντη, τον οποίο επικαλείται ο χρονογράφος της *«Νέας Ευρώπης»*, συμφωνώντας εν μέρει με τον διάσημο συγγραφέα.

Ο χρονογράφος υποστηρίζει πως η λαιμαργία αναπτύσσεται σε εκείνους που δεν έχουν πάντα εξασφαλισμένο το φαγητό και το ρητό του Παπαδιαμάντη επιβεβαιώνεται όταν πρόκειται για σύνολο πεινασμένων ανθρώπων.

«Όταν πεινάει ένας λαός τότε πια δεν απομένει ίχνος φιλοδοξίας για τα άτομα. Σύνθημα είναι το πώς θα ζήσουμε ώσπου να τελειώσει ο πόλεμος. Με κατεβασμένα τα φτερά της φαντασίας, μετράμε τις ώρες των γευμάτων. Και σαν μοιραίο επακόλουθο έρχεται η λαιμαργία. Άνθρωποι για τους οποίους το φαγητό ήταν μια οχληρή ενασχόληση, μια αγγαρεία, τρώνε πλέον και δεν χορταίνουν. Άλλοτε άφηναν μισό το κρέας, και τώρα το σπαράσσουν με τα δόντια. Όλο και κάτι άλλο θα ήθελαν, ακόμη ένα

⁹⁸⁰ «Ο νέος οργανισμός», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 30 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸¹ «Ο απολογισμός ενός επισιτιστικού διμήνου», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸² «Το στομάχι», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 30 Νοεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸³ «Πολυτέλειες», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

πιάτο. Ακούραστο το στομάχι δουλεύει... Η δίαιτα των στερήσεων θεράπευσε τον οργανισμό και η λαιμαργία προκύπτει, όχι πια σαν νόσημα, αλλά σαν κατακτητική ορμή της ζωής».⁹⁸⁴

Στον χρονογράφο της εφημερίδας «*Νέα Ευρώπη*», η εντύπωση που υπήρχε στην Θεσσαλονίκη μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1941 πως υπερτερεί σε αγαθά της Αθήνας και πως σε σύγκριση με την πρωτεύουσα είναι παράδεισος όπου αφθονούν τα είδη διατροφής, ισοδυναμούσε με σπάνια απόλαυση και έφερνε αγαλλίαση: «*Το να κατοικείς στον παράδεισον, ενώ οι άλλοι ταλαιπωρούνται και ικετεύουν [...] είναι βέβαια μια από τις πιο σπάνιες απολαύσεις*».

Η είδηση όμως που μεταφέρει ένας κύριος ότι η επισιτιστική κατάσταση στην Αθήνα παρουσιάζει βελτίωση (είδηση απολύτως ανακριβής στην πραγματικότητα) προκαλεί δυσφορία στον χρονογράφο που ζούσε μέχρι τότε με την αξίωση πως διέμενε στην Θεσσαλονίκη της πολυτέλειας και της αφθονίας, όπου οι Αθηναίοι κατάπληκτοι έβλεπαν με «*λιμασμένο*» μάτι, δηλωτικό της μακροχρόνιας στέρησης, την πλούσια αγορά της κατά την επίσκεψή τους. «*Μόνον αυτή η στάσις έφτανε για να μας τοποθετήσει σε μια θέση αριστοκρατική και ανώτερη [...]. Αν είναι σωστά όσα μας είπε ο κύριος δεν θα έχουμε πια καμιά σύγκριση προς το χειρότερο [...]. Και θα μας βασανίζει το αίσθημα της κατωτερότητας*».

Η περίπτωση του χρονογράφου αποδεικνύει περίτρανα πως η έλλειψη τροφίμων και η πείνα προκαλούν έριδες και ανταγωνισμό μεταξύ των ανθρώπων, όχι μόνο της ίδιας πόλης, αλλά κυρίως μεταξύ των κατοίκων διαφορετικών πόλεων. «*Τι ευτυχία θα μπορούσαμε να έχουμε σ' όλα τα πράγματα αν μας έλειπε η σύγκρισις;*»,⁹⁸⁵ αναρωτιέται. Το αίσθημα κατωτερότητας υπερισχύει επομένως των αισθημάτων συμπόνιας και αλληλεγγύης και το αίσθημα της πείνας είναι περισσότερο υποφερτό όταν ο «*γείτονας*» πεινάει περισσότερο. Η πείνα του συνανθρώπου δεν λειτουργεί παρηγορητικά, αλλά γίνεται αντικείμενο ανταγωνισμού και σημαντική αιτία φθόνου με κριτήριο την έντασή της, οπότε πολλοί πεινασμένοι κάθε άλλο παρά συμπάσχουν.

Τον Ιανουάριο του 1942, δημοσιεύεται εκ μέρους της Αγορανομίας μια σειρά απαγορεύσεων όπως η επιδίωξη υπερβολικού κέρδους, η νοθεία τροφίμων ή φαρμακευτικών ειδών, η αγορά τροφίμων με σκοπό την εμπορία σε υπερβολικές τιμές και ασφαλώς η απόκρυψη τροφίμων με σκοπό να θεραπευτούν ουσιώδεις βιοτικές ανάγκες.⁹⁸⁶

Τους μήνες της μεγάλης πείνας η επιβίωση υπήρξε θεμελιώδες πρόβλημα και των φοιτητών, με το συσσίτιο να αποτελεί τον πυρήνα των φοιτητικών αγώνων. Τα βασικά κέντρα γύρω από τα οποία αναπτύχθηκε η δραστηριότητα των φοιτητών στην Κατοχή ήταν ο «*Οίκος του Φοιτητού*» και η «*Φοιτητική Λέσχη*», η έναρξη λειτουργίας της οποίας, όπως και του συσσιτίου της, έγινε τον Ιούλιο του 1941.

Το συσσίτιο αποτελούνταν συνήθως από νερόβραστο σπανάκι, λαθούρι, λαχανίδες, χαρουπία, σταφίδες, κουρκούτι, πλιγούρι και περιοδικά από «*κρέας όνου*», θεσμπέσιο έδεσμα της εποχής. Για την βελτίωσή του χρειάστηκαν επανειλημμένα διαβήματα, απεργίες, υπομνήματα και διαμαρτυρίες σε ελληνικές και γερμανικές αρχές, στην Μητρόπολη, στην Πρυτανεία και τον Ερυθρό Σταυρό.⁹⁸⁷

⁹⁸⁴ «*Η λαιμαργία*», *Νέα Ευρώπη*, (είναι κομμένο το σημείο του φύλλου όπου αναγράφεται η ημερομηνία κυκλοφορίας), Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸⁵ «*Η σύγκρισις*», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 23 Δεκεμβρίου 1941, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸⁶ «*Διά να παύση η απόκρυψις των τροφίμων ως και άλλων οικονομικών αγαθών και να σταματήσει η ύψωσις της τιμής όλων των ειδών πρέπει να βοηθήση η κοινωνία τας προσπάθειας του Κράτους*», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 14 Ιανουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸⁷ Καφταντζής, ό. π., σσ. 55-56, 67.

Η «*Νέα Ευρώπη*» θεωρεί υπέρτατο καθήκον και επιβλητική υποχρέωση την ενίσχυση των φοιτητών, οι οποίοι έχουν ανάγκη από καλύτερη και περισσότερη τροφή καθώς οι περισσότεροι, που προέρχονται από την μακεδονική ύπαιθρο, έχουν κλονισμένη υγεία και είναι πτωχοί.⁹⁸⁸

Στην Μακεδονία, στην διάρκεια του χειμώνα 1940-1941, εκδηλώθηκε μεγάλο ενδιαφέρον για την καλλιέργεια της γης στην οποία επιδόθηκαν με ζήλο όχι μόνο οι γεωργοί, αλλά και οι αστοί, αψηφώντας τις υψηλές τιμές των σπόρων και τα υπέρογκα ενοίκια γης, με αποτέλεσμα οι σπαρθείσες εκτάσεις να υπερβούν κατά πολύ τα ποσοστά της προηγούμενης χρονιάς. Σε πολλές μάλιστα περιφέρειες οι χειμερινές καλλιέργειες ξεπέρασαν τα επίπεδα της τελευταίας ομαλής προπολεμικής καλλιεργητικής περιόδου των ετών 1939-1940. Τα κίνητρα για την κινητοποίηση αυτή ήταν η ακρίβεια των γεωργικών προϊόντων, η επίγνωση των επισιτιστικών κινδύνων που απειλούν την διαβίωση, ο φόβος για το αύριο.⁹⁸⁹

Τέλη Ιανουαρίου 1942, το πρόβλημα του επισιτισμού στην Μακεδονία εξακολουθεί να είναι οξύτατο. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός πως από την 1^η Δεκεμβρίου του 1941 έως και την 13^η Ιανουαρίου 1942, σε διάστημα δηλαδή 46 ημερών, δεν πραγματοποιήθηκε διανομή άρτου στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, ενώ τις υπόλοιπες 23 μέρες χορηγήθηκε εκ περιτροπής 40 δράμια άρτου κατ' άτομο.

Σύμφωνα με τον Γενικό Διευθυντή της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτιστικών και Οικονομικών αναγκών της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, η Μακεδονία λιμοκτονεί και είναι υπέρτατη ανάγκη να τεθεί φραγμός στην διαρροή τροφίμων που συντελείται από μαυραγορίτες που σπεύδουν στην Μακεδονία από όλη την Ελλάδα και επιπλέον επιβάλλεται να εξασφαλιστεί στον πληθυσμό το αίσθημα ότι «*δεν θα αποθάνη εκ πείνης*».⁹⁹⁰ Τον Φεβρουάριο του 1942, οι επαίτες αρχίζουν να γίνονται «*πλήθος άπειρον*» συγκροτώντας στην πόλη μια θλιβερή παρέλαση που ζητεί ελεημοσύνη.⁹⁹¹

Ο διορισμένος Δήμαρχος της πόλης, Κωνσταντίνος Μερκούριος, τον Μάρτιο του 1942 αποστέλλει τηλεγράφημα στον Αλέξανδρο Ζάννα στο οποίο τονίζει πως η πόλη έχει περιέλθει σε τραγική επισιτιστική κατάσταση κάνοντας αγωνιώδη έκκληση για αποστολή τροφίμων και φαρμάκων δεδομένου ότι η Θεσσαλονίκη τους τελευταίους 6 μήνες δεν έχει τύχει ενισχύσεως, ενώ αντίθετα αποστραγγίστηκε κυριολεκτικά από τα γλίστρα αποθέματα τροφίμων που διέθετε, τα οποία διέρρευσαν σε άλλες περιοχές της χώρας.

Στο τηλεγράφημά του προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης και τον Υπουργό Οικονομικών προσθέτει πως η επισιτιστική κατάσταση επιδεινώνεται καθημερινά και πως η πλειοψηφία του λαού της πόλης έχει περιέλθει σε κατάσταση «*αφαντάστου ένδειας*» και τελεί σε απόγνωση μπροστά στους «*εκ της πείνης κινδύνων*».⁹⁹²

⁹⁸⁸ «Οι φοιτηταί», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 11 Δεκεμβρίου 1943, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁸⁹ «Διά να εξασφαλισθή η διατροφή μας», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹⁰ «Η μορφή του επισιτιστικού προβλήματος εν Μακεδονία», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹¹ «Φιλανθρωπία», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 5 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹² Τηλεγράφημα του Δημάρχου Θεσσαλονίκης στον Αλέξανδρο Ζάννα (1942), Δημοτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης, ΦΑΚ. 1, Υποφ. 5 (1942), «Επισιτισμός της πόλης. Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό κ.ά.», Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Τηλεγράφημα του Δημάρχου Θεσσαλονίκης στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και τον Υπουργό Οικονομικών (3.4.42), ό. π.

Με την ίδρυση και λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων την 19^η Ιανουαρίου άρχισε να συντελείται στην πόλη, σιωπηρά και αθόρυβα, ένα έργο με τεράστια οικονομική και κοινωνική σημασία στα πλαίσια του αγώνα εναντίον της πείνας. Σύμφωνα με την εφημερίδα, ο αγώνας για τον επιούσιο και η αγωνία για το αύριο έχασαν την προηγούμενη τραχύτητα και τα λαϊκά πλήθη απαλλάχθηκαν από την νευρικότητα και τον παροξυσμό που τα διακατείχε καθώς χορηγείται συσσίτιο σε 45.000 άπορους ημερησίως.

Ήδη στους καταλόγους της Νομαρχίας έχουν εγγραφεί 120.000 άποροι, αριθμός που ξεπέρασε κατά πολύ τον αναμενόμενο. Τόση πενία δεν ήταν εύκολο να το φανταστεί κάποιος, διαβάζουμε στην εφημερίδα, παρομοιάζοντας τα λαϊκά συσσίτια με τον μέλανα ζωμό των Σπαρτιατών στον οποίο είχαν δικαίωμα όλοι ανεξαιρέτως, πλούσιοι και φτωχοί, αφήνοντας υπόνοιες πως υπήρξαν και πολλοί μη άποροι που εγράφησαν στους καταλόγους θέλοντας να επωφεληθούν της ευκαιρίας σίτισης αδιαφορώντας για τις εγκληματικές συνέπειες της πράξης τους.

Τα σχολεία μετατράπηκαν σε εστίες παρασκευής και κέντρα διανομής συσσιτίου, στα οποία κυριαρχεί το θέαμα χλωμού και σιωπηλού πλήθους ανθρώπων πάσης ηλικίας και κοινωνικής τάξεως που περιμένει υπομονετικά με τα τενεκέδια, με τις καραβάνες, με τα τσίγκινα πιάτα, με τα πλέον ετερόκλητα και αυτοσχέδια αγγεία να παραλάβει την μερίδα φαγητού που αναλογεί στον καθένα.

Ωστόσο, εξαιτίας οικονομικών, παραγωγικών και μεταφορικών δυσχερειών η λειτουργία πολλών εστιών διακόπηκε προσωρινά και καταβάλλονται πολλές προσπάθειες ώστε να γίνουν όλες οι απαραίτητες προμήθειες σε τρόφιμα με σκοπό τον εφοδιασμό των συσσιτίων τουλάχιστον για ένα τρίμηνο. Τα τρόφιμα που αναμένονται, όπως ελιές από τον Βόλο, σταφίδα από τον Πειραιά, όσπρια από την Σερβία και σιτόρυζα από την περιφέρεια Νιγρίτας, πιστεύεται ότι θα εξυπηρετήσουν σε μεγάλο βαθμό την λειτουργία των συσσιτίων.⁹⁹³

Από τα φύλλα της εφημερίδας πληροφορούμαστε ότι μέσα Φεβρουαρίου αυξάνει συνεχώς ο αριθμός των φτωχών, των πεινασμένων, των ασθενών, όσων έχουν ανάγκη στοιχειώδους προστασίας και περιθάλψεως και όσων στερούνται τα πάντα. Η επαιτεία αυξάνεται. Η οικονομική και ηθική τάξη ανατράπηκε εκ βάθρων.

Και όμως... Η τραγικότητα των στιγμών που διέρχεται ο τόπος και οι συνέπειες τις οποίες θα κληρονομήσει το παρόν στο μέλλον υποπίπτουν στην αντίληψη λίγων και συγκινούν πολύ λιγότερους. Για τους περισσότερους, ο κόσμος αρχίζει και τελειώνει με αυτούς και μοναδικό κέντρο της δραστηριότητας και του ενδιαφέροντος τους είναι ο πολύτιμος εαυτός τους. Υπάρχουν άνθρωποι που εξακολουθούν να μένουν απαθείς μπροστά «στην αντιαισθητικότητα της επαιτείας». Πολλοί εύποροι «διπλομανταλώθηκαν» στα μέγαλα και τα κελάρια τους και πλην ελαχίστων εξαιρέσεων οι τοπικές οργανώσεις αδρανούν.⁹⁹⁴

Η «*Νέα Ευρώπη*» οραματίζεται την ίδρυση μιας τοπικής πλουτοπαραγωγικής περιοχής που δεν θα ανταποκρίνεται μόνο στα μακεδονικά επισιτιστικά συμφέροντα, αλλά στα επισιτιστικά συμφέροντα ολόκληρου του ελληνικού κράτους, καθώς θεωρεί πως ο μακεδονικός χώρος είναι ζωτικός, σχετικά εύφορος και παρουσιάζει ευμενείς προϋποθέσεις για την καλλιέργεια σιτηρών, καπνών και βαμβακιού. Η εφημερίδα σχολιάζει όμως πως δεν έχει γίνει πλήρως κατανοητή η ανάγκη της εντατικής εκμετάλλευσης όλων των πλουτοπαραγωγικών πόρων της χώρας και η ίδρυση ζωτικών περιφερειακών χώρων ώστε να επιτευχθεί όσο το δυνατόν ταχύτερα η

⁹⁹³ «Τα Λαϊκά Συσσίτια προς ανακούφισιν των πτωχών», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹⁴ «Το αξιοθαύμαστον έργον του Ερυθρού Σταυρού», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 18 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

ανοικοδόμηση της τοπικής εθνικής οικονομίας. Μέχρι τότε όμως, η δυσχερής επισιτιστική περίοδος μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά μόνο με την γενίκευση των συσσιτίων. Και η Θεσσαλονίκη γνωρίζει την μεγάλη αυτή επισιτιστική στέρηση,⁹⁹⁵ διαβάζουμε στην τοπική εφημερίδα.

Σε δηλώσεις του κατά την επίσκεψη του στην Θεσσαλονίκη, ο Υπουργός Επισιτισμού, Καραμάνος, θα υποστηρίξει πως η οξεία επισιτιστική καμπή, την οποία διέρχεται αυτές τις στιγμές η Μακεδονία, βρίσκεται στο τέρμα της. Σύντομα, θα αποσταλούν από τα φορτία τροφίμων που αναμένονται στον Πειραιά δημητριακά, όσπρια και άλλα είδη, ώστε να μην επαναληφθεί πλέον η παρατηρούμενη κατά το παρελθόν έλλειψη άρτου και να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, προκειμένου να μην παρατηρηθεί ξανά το λυπηρό φαινόμενο των στερήσεων.⁹⁹⁶

Το επισιτιστικό πρόβλημα της Θεσσαλονίκης μετά την οξύτητα που παρουσίασε, άρχισε να προσλαμβάνει ηπιότερη μορφή. Οι τιμές της μαύρης αγοράς από τα δυσθεώρητα ύψη που είχαν αναρριχηθεί κατέπεσαν απότομα. Ο πανικός και η σύγχυση των μαυραγοριτών είναι πλήρης και στην αγορά παρουσιάζεται πλέον αθρόα προσφορά ειδών πρώτης ανάγκης συνεπεία της άφιξης 250 τόνων κριθαρίου, ορύζης, οσπρίων και αυγών και 450 τόνων σίτου εκ της «Ελλατούρκ», της επαναλειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων και κυρίως εξαιτίας της επικείμενης αφίξεως σημαντικών ποσοτήτων σιτηρών και οσπρίων από το εξωτερικό (Ουγγαρία, Σερβία, Βουλγαρία, Ρουμανία).⁹⁹⁷

Ωστόσο, ένα μήνα αργότερα η Ομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Θεσσαλονίκης αποστέλλει τηλεγράφημα στον Πρωθυπουργό και στον Υπουργό Οικονομικών αναφέροντας πως η επισιτιστική κατάσταση στην πόλη έχει αποβεί πλέον τραγική και πολυάριθμοι πολίτες βρίσκουν τραγικό θάνατο στα πεζοδρόμια. Η Θεσσαλονίκη που αποτελούσε κέντρο παραγωγικής περιφέρειας έχει υποστεί συστηματική απογύμνωση συνεπεία αθρόων εξαγωγών προς τον νότο, ενώ χιλιάδες νέοι της περιφέρονται πειναλέοι με τους απορότερους να αποθνήσκουν σωρηδόν.⁹⁹⁸

Η ανακοίνωση της διανομής άρτου πέντε φορές την εβδομάδα αποδίδεται από την Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού και Οικονομικών Αναγκών στο εξαιρετικό ενδιαφέρον των Γερμανικών Αρχών Κατοχής που επιπλέον παρουσιάζονται να θέτουν στην διάθεση του κοινού είδη διατροφής ώστε να εξασφαλιστεί η λειτουργία των συσσιτίων. Η εφημερίδα σημειώνει σχετικά πως η διανομή του άρτου επιτεύχθηκε εκ μέρους των Αρχών χωρίς να φτάσει στην Θεσσαλονίκη ούτε κόκκος από το σιτάρι του Ερυθρού Σταυρού επισημαίνοντας παράλληλα πως η αποστολή του φορτίου με πλοίο στο λιμάνι της πόλης θα αποτελούσε δυσβάσταχτη δαπάνη.⁹⁹⁹

Τον Μάιο του 1942 το επισιτιστικό πρόβλημα της Θεσσαλονίκης προσλαμβάνει «οξύτερη μορφή» με τους κατοίκους να βρίσκονται σε κατάσταση

⁹⁹⁵ «Η Μακεδονία ως πλουτοπαραγωγικός παράγων», «Συσσίτια», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 24 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹⁶ «Δηλώσεις του Υπουργού Επισιτισμού Καραμάνου διά τον επισιτισμόν του λαού», *Λαρισσαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 6 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁹⁷ «Εφθασαν χθες διά τον άρτον του λαού 450 τόννοι σίτου», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 3 Μαρτίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹⁸ «Τηλεγραφήματα των Οργανώσεων διά τον επισιτισμόν της Θεσσαλονίκης προς την Κυβέρνησιν και τον Ερ. Σταυρόν», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 5 Απριλίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

⁹⁹⁹ «Εξησφαλίσθη η διατροφή του λαού χάρις εις το ενδιαφέρον των Γερμανικών Αρχών», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 25 Απριλίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Η διατροφή του Λαού», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 26 Απριλίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

πανικού επιρρίπτοντας ευθύνες στην Διεύθυνση Επισιτισμού, η οποία όμως μετρά μόλις 5 μήνες λειτουργίας. Σε αφιέρωμα της «*Νέας Ευρώπης*» που ολοκληρώθηκε σε συνέχεια σχετικά με την δράση της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτισμού υποστηρίζεται πως η νεοσυσταθείσα Υπηρεσία παρέλαβε άδειες τις αποθήκες συγκεντρώσεως, ενώ τα αποθέματα τροφίμων είχαν ήδη εξαντληθεί κατηγορώντας ευθέως τις προηγούμενες υπηρεσίες επισιτισμού.

Η προηγούμενη επισιτιστική αρχή δεν ήταν συγκροτημένη, σύμφωνα με την εφημερίδα, και δεν είχε προετοιμάσει σχέδιο αντιμετώπισης της δεινής επισιτιστικής κατάστασης της πόλης. Επί των ημερών της κυριαρχούσε ένα πνεύμα σπατάλης, διαρπαγής και ασυδοσίας το οποίο και επέφερε τον μοιραίο διαχωρισμό του λαού σε προνομιούχους και σε πενόμενες τάξεις. Έτσι, οι πρώτες εικόνες του δράματος παρουσιάζουν τους οικονομικά ασθενείς να προσπαθούν να συγκεντρώσουν ελάχιστα αποθέματα τροφίμων πωλώντας οικιακά είδη και κειμήλια.

Η τοπική εφημερίδα διευκρινίζει πως είναι εσφαλμένη η αντίληψη πως η Υπηρεσία συστήθηκε με σκοπό να βελτιώσει «εν μία νυκτί» τον επισιτισμό και να διανείμει τα (μη) υπάρχοντα τρόφιμα. Ο ουσιαστικότερος σκοπός της είναι η παρεμπόδιση της διαφυγής και διαρροής των παραγόμενων γεωργικών προϊόντων από τους ανθρώπους της μαύρης αγοράς και η παρακολούθηση της συγκέντρωσης της παραγωγής ώστε να προβεί στην συνέχεια στην δίκαιη και ισόποση διανομή των αποθεμάτων βάσει της αρχής της οργανωμένης στερήσεως καθώς οι περιστάσεις όχι μόνο δεν επιτρέπουν σπατάλες, αλλά ούτε καν την επαρκή ικανοποίηση του ελάχιστου ορίου των βιοτικών αναγκών του ατόμου.

Την 1^η Δεκεμβρίου 1941, οπότε και συγκροτήθηκε η Διεύθυνση Επισιτισμού, η νεοσυσταθείσα υπηρεσία είχε να αντιμετωπίσει και την πλήρη δυσπιστία του κοινού συνεπεία των αποτυχημένων ενεργειών των προηγούμενων επισιτιστικών υπηρεσιών, αλλά και πολλές δυσχέρειες στις μεταφορές ειδών με κάθε μέσο στο εσωτερικό της χώρας συνεπεία του πρωτοφανούς σε δριμύτητα χειμώνα. Έτσι, η Διεύθυνση βρέθηκε αντιμέτωπη με μια κατάσταση εξοικονομήσεως τροφίμων άνευ προηγουμένου.

Άγνωστο πλήθος φτωχών παλεύει με δυσβάσταχτες στερήσεις. Τα παιδιά των λαϊκών τάξεων απειλούνται με αφανισμό από την ασιτία ή την κακή διατροφή και μαζί τους μια ολόκληρη γενιά της Ελλάδας κινδυνεύει να εξουθενωθεί τελείως. Εργάτες και υπάλληλοι λιποθυμούν από πείνα στα γραφεία και τα εργοστάσια και καταρρέουν σωματικά και ψυχικά, ενώ και οι άνεργοι απειλούνται από τον θάνατο από πείνα.

Αμέσως μετά την σύσταση της Υπηρεσίας ήταν αδύνατον να διανεμηθούν τρόφιμα διότι απλούστατα δεν υπήρχαν κυρίως επειδή διοχετεύτηκαν στην μαύρη αγορά με την ανοχή της προηγούμενης επισιτιστικής αρχής. Η μείωση στο ελάχιστο της αποδοτικότητας των εργαζομένων λόγω των διατροφικών στερήσεων επέβαλλε την οργάνωση συσσιτίων για τις εργαζόμενες τάξεις, η λειτουργία των οποίων ξεκίνησε την 13^η Μαρτίου 1942 και αφού προηγήθηκε εικοσαήμερη απογραφή των εργατοϋπαλλήλων με την τάξη των καπνεργατών να αποτελεί την πλέον πάσχουσα. Με την ενίσχυση του Ερυθρού Σταυρού, τον Μάιο του 1942 λειτουργούν πλέον 250 συσσίτια για 200.000 περίπου άπορους δικαιούχους που αντιστοιχούν στα 2/3 του πληθυσμού της πόλης με τα πρώτα Λαϊκά Συσσίτια να ξεκίνησαν την λειτουργία τους την 19^η Ιανουαρίου 1942.

Εξασφαλίστηκε επομένως το φαγητό σημαντικού μέρους του πληθυσμού της πόλης σε μια χρονική στιγμή που είχαν ήδη αρχίσει να εκδηλώνονται ανησυχητικά και να αυξάνουν οι τραγικές συνέπειες της πείνας με θανάτους από ασιτία και τα τρομακτικά αποτελέσματα του υποσιτισμού να δίδουν στα λιπόσαρκα πρόσωπα των

άπορων το χαρακτηριστικό χρώμα του τυραννημένου από στερήσεις οργανισμού, διαβάζουμε στην εφημερίδα.

Στην διάρκεια των πέντε μηνών, Δεκέμβριος 1941-Απρίλιος 1942, τα περιορισμένα τρόφιμα που συγκεντρώθηκαν διανεμήθηκαν κατά προτεραιότητα στα θύματα πολέμου, τους ασθενείς και τους ανάπηρους, και με μύριες προσπάθειες κατορθώθηκε να γίνουν διανομές σε εργάτες, δημόσιους υπάλληλους, Νοσοκομεία και Κοινωφελή Ιδρύματα της Θεσσαλονίκης, αλλά και σε κατοίκους γειτονικών νομών όπου η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού είχε αποβεί επίσης κρίσιμη.

Εδώ όμως γεννάται το ερώτημα: «Αφού αποδεδειγμένα οι αποθήκες Επισιτισμού βρέθηκαν άδειες από αποθέματα τροφίμων, που βρέθηκαν οι εκατοντάδες τόνοι τροφίμων που χορηγήθηκαν στα συσσίτια για τις επισιτιστικές ανάγκες του άπορου πληθυσμού;».

Σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα, μέρος των τροφίμων συγκεντρώθηκε από τον περιορισμό του λαθρεμπορίου συνεπεία αυστηρής εποπτείας που επέβαλλε η Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού καθώς η έλλειψη ελέγχων είχε δημιουργήσει τα περίφημα κέντρα λαθρεμπορίου Χαλκιδικής, Λουδία και Νιγρίτας όπου μεταφέρονταν κρυφά προϊόντα από τα νησιά. Επίσης, οι ποσότητες των τροφίμων που παρακρατήθηκαν κατόπιν συστηματικών ελέγχων επί των μεταφορών και αιφνιδιαστικών ερευνών σε εργοστάσια και καταστήματα, αλλά και όσα τρόφιμα αποκτήθηκαν μέσω ανταλλαγών με περιοχές της Περιφέρειας Μακεδονίας και λοιπές περιφέρειες της Ελλάδας χορηγήθηκαν υπέρ της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων της Θεσσαλονίκης.

Μάλιστα, η εφημερίδα θεωρεί μεγάλη επιτυχία της Διεύθυνσης το γεγονός ότι κατόρθωσε να ανταλλάξει τρόφιμα μείζονος διατροφικής σημασίας (όπως έλαιο, σίτο, όσπρια) με προϊόντα δευτερευούσης διατροφικής σημασίας και πλεονάζοντα στην Μακεδονία (όπως μέλι).

Η τοπική εφημερίδα δεν αμελεί ωστόσο να επισημάνει πως η συμβολή των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στην προσπάθεια για την εξασφάλιση του επισιτισμού του πληθυσμού υπήρξε πολύτιμη επιδεικνύοντας αμείωτο ενδιαφέρον για το δράμα του και συμβάλλοντας ενεργά στην βελτίωση των τραγικών συνθηκών της ζωής με διάφορες διευκολύνσεις που παρείχαν κυρίως για την προμήθεια του άρτου. Εκτός όμως από την στενή συνεργασία των Κατοχικών Αρχών και της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτισμού, η εφημερίδα υποστηρίζει πως η ολοκληρωτική επιτυχία της επισιτιστικής αποστολής θα κριθεί σε μεγάλο βαθμό από την πειθαρχία και αλληλεγγύη που θα επιδείξει ο μακεδονικός πληθυσμός, χαρακτηριστικά τα οποία μπορούν να συμβάλλουν στην διάσωσή του από τις συνέπειες που όλοι φοβούνται.¹⁰⁰⁰

¹⁰⁰⁰ «Η Διεύθυνσις Επισιτισμού και η εν γένει δράση της», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 8 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Το επισιτιστικόν πρόβλημα», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 9 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Τα επισιτιστικά μέτρα διά τα θύματα πολέμου και διά τους ανάπηρους», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 10 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Αι χορηγήσεις εις το κοινόν και ο επισιτισμός των λαϊκών τάξεων», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 12 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Η μέριμνα του επισιτισμού διά τα Νοσοκομεία και Ιδρύματα», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 13 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Τα Λαϊκά Συσσίτια», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 16 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Το σύστημα των ανταλλαγών (ΙΒ΄)», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 21 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Το σύστημα των ανταλλαγών (Η΄)», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 23 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Το σύστημα των ανταλλαγών (ΙΕ΄)», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 24 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Μεταφοραί και έλεγχος», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 26 Μαΐου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Συμπεράσματα», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 14 Ιουνίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

Παρά τα επισιτιστικά μέτρα όμως που ελήφθησαν τους πέντε πρώτους μήνες λειτουργίας της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτισμού, μέρα με τη μέρα η ζωή γίνεται και πιο δύσκολη.

Τα απαραίτητα μέσα για μια στοιχειώδη ζωή εκλείπουν ή διατίθενται σε τιμές που μόνο το βαλάντιο ενός πλουσίου μπορεί να αντιμετωπίσει, αναφέρει σε δημόσια έκκλησή της τον Αύγουστο του 1942 η Επιτροπή Εράνων Κοινωνικής Πρόνοιας, τονίζοντας πως είναι αλήθεια φριχτή η κατάσταση και θα γίνει ακόμη πιο φριχτή τον επερχόμενο χειμώνα οπότε στην πείνα θα προστεθεί και το κρύο που σβήνει κάθε ικμάδα ζωής. Καθώς το κακό άρχισε από πέρυσι, η Επιτροπή αναφέρει πως οι κάτοικοι της πόλης έχουν μια ιδέα του επερχόμενου κακού καθώς είδαν με τα ίδια τους τα μάτια στους κεντρικότερους δρόμους της Θεσσαλονίκης το φριχτό δράμα της πείνας και του κρύου.¹⁰⁰¹

Τον Ιούνιο του 1942, ιδρύθηκε η «Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας» (Α.Υ.Ε.Μ.) με έδρα την Θεσσαλονίκη καθώς η εμβέλεια του Υπουργείου Επισιτισμού με έδρα την Αθήνα περιορίζονταν ουσιαστικά μέχρι την Θεσσαλία και η οξύτητα του φαινομένου της πείνας επέβαλλε την δημιουργία μίας ανεξάρτητης υπηρεσίας επισιτισμού στην Βόρεια Ελλάδα.

Ο τομέας της Υπηρεσίας που κυρίως αντιμετώπισε δυσχέρειες ήταν αυτός του εφοδιασμού, ο οποίος κρίθηκε ανεπαρκής κυρίως λόγω:

- της μείωσης της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής.
- της μείωσης της εγχώριας παραγωγής λόγω της απόσπασης από τους Βούλγαρους μεγάλου τμήματος εδαφών της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- των επιτάξεων και δεσμεύσεων αγαθών από τις κατοχικές δυνάμεις.
- των επιτάξεων σημαντικών βιομηχανικών μονάδων της πόλης από τις κατοχικές Αρχές (όπως οι αλευρόμυλοι «ΑΛΛΑΤΙΝΗ»).
- της οικονομικής απομόνωσης της Μακεδονίας από την Νότια Ελλάδα, η οποία παρεμπόδιζε τις εμπορικές συναλλαγές και ευνόησε την ανάπτυξη λαθρεμπορίου και της μαύρης αγοράς.
- της μείωσης των εισαγωγών τροφίμων λόγω του συμμαχικού αποκλεισμού μέχρι την Άνοιξη του 1942.
- της ανεπάρκειας των μεταφορικών μέσων και των περιορισμών στις μεταφορές.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες, ο εφοδιασμός της Μακεδονίας στηρίχθηκε στην αξιοποίηση της περιορισμένης εγχώριας παραγωγής και στην αξιοποίηση των εισαγωγών τροφίμων και κυρίως των σιτηρών από το εξωτερικό (μετά την άρση του αποκλεισμού).

Οι κύριες πηγές εξασφάλισης των ποσοτήτων που προορίζονταν για τον πληθυσμό ήταν:

- η ειδική φορολογία σε είδος που επιβλήθηκε στην αγροτική, κτηνοτροφική, αλιευτική και βιομηχανική παραγωγή υπέρ του επισιτισμού του πληθυσμού.
- Το παρακράτημα 10-15% σε είδος που επιβλήθηκε σε κάθε εμπορική ανταλλαγή, μεταφορά προϊόντος ή εισαγωγή πρώτων υλών.
- Οι κατασχέσεις τροφίμων ή τα πρόστιμα σε είδος σε περιπτώσεις αγορανομικών παραβάσεων.

¹⁰⁰¹ «Έκκλησις της Επιτροπής Εράνων Κοινωνικής Πρόνοιας σε 'κείνους που μπορούν να βοηθήσουν», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 12 Αυγούστου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

- Οι εισαγωγές και χορηγήσεις τροφίμων κυρίως από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό.¹⁰⁰²

Τον Ιούνιο του 1942 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης εξασφαλίζοντας την διατροφή χιλιάδων εργατοπαίδων. Την έναρξη της λειτουργίας των συσσιτίων ανήγγειλε με ομιλία του ο Πρόεδρος του Κέντρου, τα κυριότερα σημεία της οποίας είναι:

«Στο δράμα της πείνας και της αθλιότητας, που στις ημέρες μας εντονότερα από κάθε άλλη εποχή καταδικάστηκε να ζει ο κόσμος της εργασίας, προβάλλει μια σκηνή, που είναι ασφαλώς η πιο ζοφερή, η πιο τραγική απ' όλες. Είναι η σκηνή του εργάτη πατέρα και της εργάτισσας μητέρας, που δεν έχουν να δώσουν ψωμί στα παιδιά τους. Είναι η συχνή δυστυχώς σκηνή του τραγικού σπαραγμού, που νιώθει ο εργάτης γονιός βλέποντας, πεινασμένος κι αυτός κι ανήμπορος, το παιδί του να σβήνει μέσα στη σκελετωμένη αγκαλιά του από πείνα...»

*Μόνο όποιος αντικρίζει ασυγκίνητος τούτο το σπαραγμό που κλείνει τον πόνο ολάκαιρο του έθνους, που χάνει τα πιο γόνιμα βλαστάρια του, τα πιο σταθερά στηρίγματα του μέλλοντός του, μονάχα αυτός δεν θα μπορούσε να καταλάβει πόση αξία έχει η εξασφάλιση του ψωμιού για το πεινασμένο παιδί του εργάτη. Πόσο πολύτιμο είναι το εργατικό παιδικό συσσίτιο [...]».*¹⁰⁰³

Οι εργατοϋπάλληλοι μπορούσαν να προμηθευτούν τρόφιμα είτε μέσω των λαϊκών συσσιτίων, είτε με δελτία άρτου και τροφίμων, μέσω των απευθείας διανομών ή από τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς που οργάνωσαν τα σωματεία τους σε μια προσπάθεια να παρακάμψουν την κερδοσκοπία και την μαύρη αγορά. Καθώς όμως η προμήθεια τροφίμων, ιδίως μετά το 1943, προϋπέθετε την οικονομική συμμετοχή των εργατοϋπαλλήλων, η εξασφάλιση της καθημερινής διατροφής ήταν πολύ δύσκολη επειδή δεν εξαρτιόταν μόνο από την επάρκεια των διαθέσιμων τροφίμων, αλλά και από την αγοραστική τους δύναμη.

Καθώς η αγοραστική δύναμη του μισθού είχε μειωθεί στο 1/6 της προπολεμικής, οι εργαζόμενοι αναγκάζονταν να πωλούν τα υπάρχοντά τους για να ζήσουν. Έτσι, πολλοί Θεσσαλονικείς πούλησαν τα σπίτια τους για 60 οκάδες σταριού, και τέτοιου είδους αγοραπωλησίες πραγματοποιούνταν τουλάχιστον 60 την ημέρα.¹⁰⁰⁴

Εκτός από τα Λαϊκά και τα Παιδικά συσσίτια, στην «καρδιά» της πόλης, στο τετράωρο κτίριο «Βυζάντιο», λειτουργεί το συσσίτιο της «Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών Θεσσαλονίκης» για 400 άτομα (200 άνδρες και 200 γυναίκες) με τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού.¹⁰⁰⁵

Σύμφωνα με μια μαρτυρία δικαιούχου του συσσιτίου, άλλοτε το φαγητό ήταν μαγειρεμένο με έλαιο και πετρέλαιο, συνήθως ήταν νερόβραστο («μετά ύδατος αγνού», «ελεεινό και τρισάθλιο»), χωρίς ωστόσο να αμελεί να αναφέρει πως ενίοτε το λάδι με το οποίο μαγειρεύτηκαν οι φακές, τα φασόλια, τα μακαρόνια, τα μπιζέλια ή

¹⁰⁰² Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Η επισιτιστική πολιτική και ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της Κατοχής» στο Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 157-160.

¹⁰⁰³ «Ήρchiσε η λειτουργία των παιδικών συσσιτίων του Εργατικού Κέντρου», *Η Απογευματινή*, Δευτέρα, 22 Ιουνίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁰⁴ Παπαδοπούλου, ό. π., σ. 166.

¹⁰⁰⁵ Κωνσταντίνος Χαλβατζάκης, «Τα συσσίτια στο “Βυζάντιο”. Γερμανική Κατοχή 1941-1945 στη Θεσσαλονίκη» στο Γερμανική Κατοχή. Ιστορίες από τα Συσσίτια στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, σσ. 9-10.

το κριθαράκι ήταν «πολύ ωραίο» ή «πολύ καλό» και πως σπάνια συνοδεύονταν και με ψωμί («*Δόξα τω Θεώ*»).

Τα λαϊκά συσσίτια αποτέλεσαν χώρο συνάντησης των κοινωνικών τάξεων καθώς τουλάχιστον το 1/3 του πληθυσμού της πόλης συμμετείχε σε αυτά. Τα παιδικά συσσίτια του Ερυθρού Σταυρού ήταν επίσης ένα «μωσαϊκό» κοινωνικών τάξεων, αλλά και εθνοτήτων, όπως μαρτυρούν οι αναφορές του Οργανισμού για συμμετοχή Σέρβων, Ρώσων, Αρμένιων και Τσιγγάνων, τα συσσίτια των προσφύγων είχαν περισσότερο το χαρακτήρα γκέτο, ενώ τα φοιτητικά συσσίτια είχαν έντονο πολιτικό χαρακτήρα.

Μέσα Ιουλίου 1942, άρχισε στην Θεσσαλονίκη την λειτουργία του το Παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α. με πρωταρχικό σκοπό του την παντοειδή ενίσχυση των απόρων κατά την διάρκεια της εμπόλεμης κατάστασης και την ανάληψη της υγειονομικής περίθαλψης τους, με απώτερο σκοπό να αναλάβει εν καιρώ και τα παιδικά συσσίτια. Κατόπιν επανειλημμένων συναθροίσεων, ομιλιών και συνεδριών επιτεύχθηκε η δημιουργία 32 επιτροπών Χριστιανικής Αλληλεγγύης κατά ενορία και η ένταξη 700 περίπου κυριών και δεσποινίδων ως επισκεπτριών ή μελών επιτροπών, συμμετέχοντας στον «*ειρηνικό Στρατό της σωτηρίας των πασχόντων*», κατά τον χαρακτηρισμό που απέδωσε στους εργαζόμενους του Ε.Ο.Χ.Α. ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος.

Ο Μητροπολίτης σε έκκλησή του προς τον κλήρο και τους πιστούς της πόλης ζήτησε την ενίσχυση του νέου αυτού φιλανθρωπικού Οργανισμού σε υπηρεσίες και χρήμα ώστε να αντιμετωπιστεί η δυστυχία που μαστίζει τις απορότερες τάξεις του ελληνικού λαού. Σύμφωνα με τον Γεννάδιο, γέροντες άξιοι καλύτερων ημερών, άντρες και γυναίκες ασθενείς και απέλπιδες, παιδιά και βρέφη, τα οποία θα έπρεπε να αποτελούν την ελπίδα για το αύριο, όλοι μαζί αποτελούν μέλη μιας μακράς στρατιάς πόνου και θλίψης αναμένοντας αργά την προσέγγιση του θανάτου χωρίς να είναι σε θέση να προβάλλουν την παραμικρή αντίσταση.

Κι όμως αυτοί, οι σημερινοί ασθενείς, οι νεκροί του αύριο, είναι αδελφοί μας, είναι Έλληνες, οι οποίοι θα έπρεπε να έχουν τα ίδια δικαιώματα ζωής με τους υπόλοιπους. Είναι Χριστιανοί, οι οποίοι δεν πρέπει να καταληφθούν μόνοι και ανυπεράσπιστοι από την θλίψη τους, διατείνει ο Μητροπολίτης μέσω της έκκλησής του η οποία αναγνώσθηκε σε όλους τους ενοριακούς ναούς της Θεσσαλονίκης την Κυριακή 19 Ιουλίου 1942 και δημοσιεύτηκε στον ημερήσιο Τύπο.

Η «*καινή εντολή*» της Χριστιανικής Θρησκείας περί Αγάπης και η φωνή του Έθνους υπαγορεύουν την υποχρέωση της ενίσχυσής τους διότι στους χαλεπούς καιρούς η προς τον πλησίον αγάπη δεν είναι μόνο χριστιανική αρετή, αλλά και εθνική υποχρέωση, που αφορά την προστασία και διάσωση της ένδοξης και ιστορικής ελληνικής φυλής από τους κινδύνους που την απειλούν. Για την πραγμάτωση και επίτευξη αυτού του ιερού σκοπού, για την βοήθεια των πασχόντων, ιδρύθηκε και τέθηκε υπό την σκέπη της Εκκλησίας ο Ε.Ο.Χ.Α., παράρτημα του οποίου κρίθηκε απαραίτητο να λειτουργήσει και στην Θεσσαλονίκη υπό την Προεδρία του Γενναδίου.

¹⁰⁰⁶ Θεόδωρος Ι. Βαρβαρέσης, «Τα συσσίτια στο Μέγαρο της Φ.Α.Α.Θ. μέσα από τις αναμνήσεις του ποιητή και πεζογράφου Γιώργου Ιωάννου» στο Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, ό. π., σσ. 129-140.

¹⁰⁰⁷ Μαρία Καβάλα, «Επιβίωση βιολογική και πνευματική» στο Βασίλης Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.) Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 22-23, 32, 37, 40.

¹⁰⁰⁸ «Παράρτημα Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης εν Θεσσαλονίκη», Γρηγόριος ο Παλαμάς, 328-329 (Ιούλιος-Αύγουστος 1942), σσ. 135-136, Βιβλιοθήκη Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

Η αναφορά του Γεννάδιου αυστηρά για Έλληνες και Χριστιανούς που υποφέρουν και είναι άποροι ενδεχομένως να εγείρει ερωτήματα σχετικά με το εάν στους καταλόγους απορίας της Μητρόπολης και της κάθε ενορίας Θεσσαλονίκης συμπεριλήφθηκαν επίσης ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοι.

Αφού επισημάνουμε πως ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης απευθύνεται σε Ορθόδοξο κλήρο και ποίμνιο, γι' αυτό πιθανόν έκανε λόγο μόνο για Χριστιανούς, οφείλουμε να σημειώσουμε πως η επίσημη θέση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας προκύπτει από ανακοίνωση που γνωστοποίησε ο Γενικός Διευθυντής του Ε.Ο.Χ.Α. στους Προέδρους των Επαρχιακών Παραρτημάτων του Οργανισμού κατ' εντολή του Μακαριότατου (Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού):

«Ο Ε.Ο.Χ.Α., υπό την αιγίδα της Εκκλησίας και ως φορέας του γνήσιου χριστιανικού πνεύματος παρέχει παντός είδους περίθαλψης στους άπορους και πάσχοντες που χρήζουν βοήθειας άνευ διακρίσεως, έχοντας ως γνώμονα όχι το δόγμα, αλλά το βαθμό απορίας τους καταβάλλοντας προσπάθειες να καθορισθεί με ακρίβεια ο βαθμός αυτός ώστε να αποδοθεί δικαιοσύνη στην παροχή περίθαλψης».¹⁰⁰⁹

Το δεύτερο κατοχικό φθινόπωρο η δυσχέρεια στην Θεσσαλονίκη τείνει αυξανόμενη και ο πληθυσμός καλείται να αντιμετωπίσει τις συνεχώς σκληρότερες συνθήκες διαβίωσης σε μια ατμόσφαιρα αποθάρρυνσης, πανικού, απαθλίσωσης και νέκρωσης κάθε δραστηριότητας.¹⁰¹⁰

Τον Σεπτέμβριο του 1942, ο Δήμαρχος Θεσσαλονίκης ενημερώνει τον Ερυθρό Σταυρό πως η ανάγκη του πληθυσμού της πόλης σε τρόφιμα είναι ακόμη πιο επείγουσα από το προηγούμενο έτος καθώς τα ελάχιστα διαθέσιμα τρόφιμα που διατίθενται στην μαύρη αγορά είναι απρόσιτα για την συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού. Είναι τόσο άσχημη η επισιτιστική και υγιεινή κατάσταση του πληθυσμού ώστε απαιτείται σοβαρή ενίσχυση σε τρόφιμα και φάρμακα (όπως σε κίνηνη),¹⁰¹¹ επισημαίνει ο Δήμαρχος.

Η τοπική εφημερίδα επιχειρεί να συμβάλλει στην μετάδοση του συνθήματος «ούτε σπιθαμή γης ακαλλιέργητος» και στην Θεσσαλονίκη που διαθέτει τεράστιες εκτάσεις κήπων, τονίζοντας πως δεν απευθύνεται μόνο στους αγρότες, αλλά και στους αστούς ώστε να αποκτήσουν όλοι τον δικό τους λαχανόκηπο με κάθε είδους λαχανικά υποστηρίζοντας πως όσο περισσότερα κηπευτικά προϊόντα φυτεύονται τόσο περισσότερο μειώνεται η τιμή του σταριού.¹⁰¹²

Η προπαγάνδα της εφημερίδας μέσω της οποίας καλεί τους αγρότες να επιδοθούν σε εντατική καλλιέργεια της γης, την οποία προβάλλει ως την σημαντικότερη διέξοδο από την επισιτιστική κρίση και ως το μέσο για την επίτευξη της αυτάρκειας, διεξάγεται με τακτικές σύντομες προτροπές που δημοσιεύονται εντός πλαισίου και με έντονη γραφή:

¹⁰⁰⁹ Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (23.2.1943), ΦΑΚ. Εξερχόμενα έγγραφα Ε.Ο.Χ.Α, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Λακωνίας.

¹⁰¹⁰ «Η δοκιμασία της φυλής», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 25 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹¹ Επιστολή του Δημάρχου Θεσσαλονίκης προς τον Ερυθρό Σταυρό Αθηνών (19.9.1942), Δημοτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης, ΦΑΚ. 1, Υποφ. 5 (1942), «Επισιτισμός της πόλης (Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό κ. ά. 1942)», Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹² «Ουδέ σπιθαμή», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 24 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

Αγρόται. Μη λησμονείτε το σύνθημα του ιερού αγώνος διά την αυτάρκειαν του Έθνους: Ούτε σπιθαμή γης ακαλλιέργητη! Θυμηθήτε ότι είσθε σεις οι σταυροφόροι του Έθνους». ¹⁰¹³

ΑΓΡΟΤΑΙ! Η αύξησης και η βελτίωσις της παραγωγής είναι εθνικής υποχρέωσις. Δεν επιβάλλουν αυτήν τα εθνικά συμφέροντα μόνον, αλλά και η στοιχειώδης αξιοπρέπεια μας ως λαού. Να πεινώμεν; Να εξαρτάται η ζωή μας από το εξωτερικόν; Έως πότε θα μας λείπη η αυτάρκεια; Μόνον με την μεθοδικήν και αδιάκοπον εργασίαν θα επιτύχωμεν την επάρκειαν. **ΑΓΡΟΤΑΙ!** Είναι μέγα το έργον αυτό και είναι ιδικόν σας έργον. Το έργον της κοινής σωτηρίας. ¹⁰¹⁴

ΑΓΡΟΤΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ!

Όλος ο Ελληνικός λαός ατενίζει προς εσάς. Περιμένει από εσάς να του εξασφαλίσετε την αυτάρκειαν. Αυτό θα είναι μέγα κατόρθωμα. Θα είναι μεγάλη εθνική νίκη. Όλοι οι λαοί της Ευρώπης εις τον ίδιον αγώνα αποδύονται. Οι Έλληνες αγρόται πρέπει να ανδειχθούν άξιοι των προσδοκιών της πατρίδος μας. Το σύνθημα εν είναι: «Εμπρός διά την αυτάρκειαν». ¹⁰¹⁵

Ας πεισθούν οι ΑΓΡΟΤΑΙ μας ότι το μέλλον της πατρίδος μας, της Ελλάδος, ευρίσκεται εις την Γεωργίαν. Εις χείρας των απομένει η ευημερία και η ευτυχία της χώρας μας. Επί χρόνια ολόκληρα εμείναμεν αιχμάλωτοι των ξένων και επληρώναμεν εκατομμύρια συναλλάγματος διά το σιτάρι μας, το ψωμί μας. Δι' αυτό εις πρώτην στιγμήν επεινάσαμεν. Τώρα, όλοι στρέφονται προς την Γην και ζητούμεν τους θησαυρούς της Σεις, αγρόται, θα τους εξασφαλίσετε. Σεις θα τους δώσετε στην πατρίδα. **Εμπρός Αγρόται! Πρέπει να γίνωμεν αυτάρκεις!** ¹⁰¹⁶

Αγρόται. [...] Πρέπει να την κερδίσωμεν την μάχην αυτήν διά να σωθώμεν. Είναι η μάχη του ψωμιού, της ζωής του Έθνους. **Αγρόται.** Σας καλεί η Πατρίς. Όλοι εις τους αγρούς! Όλοι διά την αυτάρκειαν. Όλοι δι' όλους! Όλοι διά την Πατρίδα! Διά την Φυλήν! ¹⁰¹⁷

Αγρόται Έλληνες! Όλοι ειξεύρομεν τα παράπονα σας [...]. Αν υπάρχουν παραλείψεις απέναντι σας, ούτε η πατρίς πταίει δι' αυτές ούτε ο λαός που πεινά και δυστυχεί [...]. ¹⁰¹⁸

Γίνεται σαφές ότι ο αγρότης αναδεικνύεται σε εθνοσωτήρα και αναβαθμίζεται ο υποτιμημένος μέχρι τότε ρόλος του, ενώ επιπλέον η εφημερίδα αποδίδει την πείνα που έπληξε την χώρα στο γεγονός πως ουδέποτε υπήρξε αυτάρκης, προτρέποντας αυτό να αλλάξει.

ΑΓΡΟΤΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ! Οι αγρόται πρέπει να είναι υπερήφανοι, διότι εις αυτούς έλαχεν ο κλήρος να δώσουν εις την πατρίδα, εις την Ελλάδα, την δύναμιν και την ζωήν διά να συνεχίσουν τον δρόμον της προς το μέλλον. ¹⁰¹⁹

¹⁰¹³ «Αγρόται», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 6 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹⁴ «Αγρόται», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 7 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹⁵ «Αγρόται Έλληνες!», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 8 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹⁶ «Ας πεισθούν οι ΑΓΡΟΤΑΙ μας», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 9 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹⁷ «Αγρόται», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 10 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹⁸ «Αγρόται Έλληνες!», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 11 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰¹⁹ «Αγρόται Έλληνες!», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 15 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

ΑΓΡΟΤΑΙ, οι εκκλήσεις που απευθύνονται εις σας από όλα τα σημεία, αποτελούν την καλλιτέραν απόδειξιν διά την σημασίαν που αποδίδεται από όλους εις το έργον σας [...]. Ο αγρότης, έτσι παίρνει την πρώτην θέσιν μέσα στο εθνικόν σύνολον.¹⁰²⁰

Ο αγώνας για την αυτοσυντήρηση μπορεί να είναι νικηφόρος μόνο με την εντατικοποίηση της εργασίας,¹⁰²¹ πρεσβεύει η «*Νέα Ευρώπη*», η οποία συχνά φιλοξενεί στις σελίδες της προπαγανδιστικά σκίτσα υπέρ της εντατικοποίησης της εργασίας και της καλλιέργειας της γης ως μόνη λύση για το επισιτιστικό αδιέξοδο. Το σύνθημα είναι: «*Περισσότερη εργασία-περισσότερο ψωμί*» και η προτροπή-απόδοση ευθύνης σε όλους και στον καθένα ξεχωριστά: «*Έλα! Βοήθησε κι εσύ! Εκμεταλλευθείτε κάθε κομμάτι γης*».¹⁰²²

Η Διεύθυνση Γεωργίας της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας απευθυνόμενη στους αγρότες προτάσσει ένα σύνθημα: Αυτή τη χρονιά μεγαλύτερη παραγωγή από κάθε προηγούμενη χρονιά.¹⁰²³

Έως τώρα υπήρχε μια άγνοια μεταξύ χωριού και πόλης, μια ακατανόητη αντιζηλία. Για πρώτη φορά παρέχονται στον λαό τα υψηλά σύμβολα εργασία. Η Ύπαιθρος και η Πόλις αποκτούν δύο ξεχωριστές προσωπικότητες που συναντιούνται σε μια κοινή αναγνώριση των προσπαθειών και του μόχθου,¹⁰²⁴ διαβάζουμε στην *Νέα Ευρώπη*.

Φτιάξτε ψωμί για όλους. Πόλις και χωριό χέρι με χέρι αυξήσει την παραγωγή,¹⁰²⁵ διαβάζουμε σε πλαίσιο με σκίτσο δύο χέρια ενωμένα.

Αυτό είναι το σύνθημα που πρέπει να γίνει κατανοητό από κάθε Έλληνα ανεξαρτήτου επαγγελματικής ιδιότητας: «*Εργασία!*», με σκοπό την καλλιέργεια καλύτερου μέλλοντος για την πατρίδα, διαβάζουμε στην εφημερίδα, προσθέτοντας πως ο μόχθος θα οδηγήσει στην ευημερία, στην οικονομική και επισιτιστική ανόρθωση της χώρας για την οποία προσπαθούν Γερμανοί και Ιταλοί δημιουργώντας μια Νέα Ευρώπη.¹⁰²⁶ «*Όλοι μαζί, καθείς εις τον κύκλον της δράσεώς του, εις το επάγγελμά του. Αυτό είναι το μέγα εθνικόν σύνθημα [...]*». Η ενότητα στην μεγάλη, κοινή υποχρέωση, την εργασία ενάντια στην εγκληματική τάση του εύκολου πλουτισμού και την κερδοσκοπία.¹⁰²⁷

Κι όλα αυτά σε μια χρονική στιγμή, αρχές Νοεμβρίου, που σπείρες μαυραγοριτών και άλλων κερδοσκόπων έχουν κατακλύσει τα παραγωγικά κέντρα της Δυτικής Μακεδονίας, προβαίνουν στην αγορά μεγάλων ποσοτήτων οσπρίων και σίτου σε υψηλές τιμές με απώτερη συνέπεια την διάθεσή τους σε εξωφρενικές τιμές.¹⁰²⁸

Για την εφημερίδα, οι κερδοσκόποι είναι εγκληματίες, προδότες και εχθροί του λαού, οι οποίοι πρέπει να καταδιωχτούν χωρίς δισταγμό και οίκτο, αλλά θεωρεί

¹⁰²⁰ «Αγρόται», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 16 Οκτωβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²¹ «Η δοκιμασία της φυλής», ό. π.

¹⁰²² *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 1 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²³ «Προς τους αγρότας», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 4 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²⁴ «Τα δύο σύμβολα», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 5 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²⁵ *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 5 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²⁶ «Ας εργασθώμεν!», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 3 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²⁷ «Η εργασία», *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 6 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰²⁸ «Αυστηραί διαταγαί της Γενικής Διοικήσεως διά την μαύρην αγοράν της Ύπαιθρου», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 7 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

πως οι κατεξοχήν υπεύθυνοι για την ύπαρξή τους είναι οι πολίτες εξαιτίας του πανικού που προκαλούν επιφέροντας εξωφρενική αύξηση των τιμών.¹⁰²⁹ Ένας πανικός όμως ο οποίος πήγαζε από την φήμη που φρόντιζαν να διαδίδουν οι εκμεταλλευτές της δυστυχίας του λαού: «Ο χειμών ο οποίος θα έλθη θα είναι χειμών πείνης και συμφοράς, χειμών στερήσεων και θανάτων διότι δεν θα υπάρχει τίποτε. Ο χειμών αυτός θα είναι χειρότερος από τον χειμώνα του 1941».¹⁰³⁰

Τον Οκτώβριο του 1942 ξεσπά το λεγόμενο «σκάνδαλο του άρτου» καθώς διαπιστώθηκε εντός του άρτου η ύπαρξη άμμου, άχυρου και λοιπών μη βρώσιμων υλών άκρως επικίνδυνων για την δημόσια υγεία, γεγονός που καταγγέλλεται ως εγκληματική πράξη που χρίζει παραδειγματικής τιμωρίας των δραστών.¹⁰³¹

Μέσα Νοεμβρίου 1942, ο χειμώνας είναι πλέον αισθητός στην Θεσσαλονίκη και η πλειοψηφία των κατοίκων στερείται εκτός από τρόφιμα και τα μέσα θέρμανσης τα οποία οι μαυραγορίτες κατέστησαν απρόσιτα. Μέρα με την μέρα εκτός από το ψύχος, αυξάνονται και οι τιμές. «Και πως θα ζήσουν μέσα εις τους πάγους πλήθη λαού, τα οποία δεν τρέφονται καλώς χωρίς θέρμανσιν;»,¹⁰³² αναρωτιέται η εφημερίδα.

«Πως θα ζήση επιτέλους ο πτωχός λαός»;

Αυτό το ερώτημα θέτει με επιστολή του το Εργατικό Κέντρο της πόλης υποστηρίζοντας πως παραγνωρίζεται το γεγονός ότι ο εργατικός κόσμος αποδεκατίζεται από την πείνα και τις ασθένειες όσο το Κράτος και ο Νόμος αδυνατούν να επιβληθούν επί των κερδοσκόπων και να πατάξουν την αισχροκέρδεια παρά όσα διατυμπανίζονται περί αιφνιδιαστικών ερευνών και κατασχέσεων σε καταστήματα και αμείλικτων διώξεων των μεγαλεμπόρων. Όσο η μαύρη αγορά πανίσχυρη έχει κατακλείσει την οικονομική ζωή του τόπου ενώ οι κρατικές υπηρεσίες επισιτισμού έχουν περιέλθει σε πλήρη αδυναμία να εξασφαλίσει στον εργαζόμενο λαό τα στοιχειώδη μέσα διατροφής.¹⁰³³

Όταν οι ίδιοι οι αισχροκερδείς μεγαλέμποροι έχουν απειληθεί ακόμη και με θάνατο και συνεχίζουν ακάθεκτοι το έγκλημα της ανύψωσης των τιμών, πόσο αποτελεσματικό μέτρο στην πάταξη της κερδοσκοπίας μπορεί να αποδειχθεί η απειλή περί επιβολής κυρώσεων στους υπαλλήλους των επιχειρήσεων και καταστημάτων που υπακούουν στις εντολές των διευθυντών τους με την κατηγορία ότι είναι συνυπεύθυνοι;¹⁰³⁴

Τα ερωτήματα που τίθενται σχετικά με τον επισιτισμό δεν έχουν τέλος.

«Πως ευρίσκονται τόσα είδη όταν πληρωθούν ακριβότατα, είδη τα οποία δεν υπάρχουν στην αγορά; Ουδέν λείπει, όλα υπάρχουν. Και όλα κρύπτονται επιμελώς διά να σωρεύουν εκατομμύρια οι κερδομανείς και διά να πεινούν μεγάλοι μάζαι του ελληνικού λαού», ρωτά και ταυτόχρονα απαντά η εφημερίδα. Είναι έγκλημα, υποστηρίζει, πλήθη πτωχών να τρέμουν από την πείνα και τις στερήσεις ενώ αναμφισβήτητα τόσο σε Αθήνα όσο και σε Θεσσαλονίκη υπάρχουν αποθήκες όπου

¹⁰²⁹ «Υπεύθυνοι», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 24 Φεβρουαρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³⁰ «Υπέρ του λαού», ό. π.

¹⁰³¹ «Εις την Θεσ/νίκη», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 2 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁰³² «Ενώπιον του χειμάνος», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 15 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³³ «Το Εθνικόν Εργατοϋπαλληλικόν Κέντρον διά την ύψωσιν των τιμών», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 24 Νοεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³⁴ Ειδοποίηση της Διεύθυνσης Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, *Νέα Ευρώπη*, Παρασκευή, 4 Δεκεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

φυλάσσουν οι μαυραγορίτες « τους θησαυρούς των τροφίμων». ¹⁰³⁵ Πολλοί από αυτούς τους πλούσιους που αδιαφορούν για την δυστυχία των λαϊκών τάξεων οφείλουν τα πλούτη τους στην εκμετάλλευση της δυστυχίας και είναι συγχρόνως ένοχοι γι' αυτή, ¹⁰³⁶ διαβάζουμε στην «*Νέα Ευρώπη*».

Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι κακοί Έλληνες, οι μαυρέμποροι, που επέβαλλαν την αχαλίνωτη κερδοσκοπία επιδείνωσαν την κατάσταση του λαού, τον οποίο μετέβαλλαν σε θύμα τους. «Αυτοί να τρώνε, να έχουν όλα τα αγαθά και οι άλλοι να πληρώνουν για να έχουν. Κι αν δεν έχουν να πληρώσουν, να πεθάνουν». Κόντρα σε αυτή την αντίληψη των εχθρών της πατρίδας, η εφημερίδα υποστηρίζει πως είναι πλέον καιρός να κατανοηθεί η ανάγκη άσκησης της αλληλεγγύης εκ μέρους πολλών εύπορων της πόλης οι οποίοι δεν εκδήλωσαν το ενδιαφέρον τους για την διαβίωση των απόρων και των πεινασμένων παιδιών. «*Κάθε προσφορά προς τα συσσίτια των πτωχών είναι δωρεά προς την πατρίδα και την φυλή*», ¹⁰³⁷ αναφέρει κατηγορηματικά η «*Νέα Ευρώπη*».

Και το 1943 όμως η κερδοσκοπία «βασιλεύει»! Οι κερδοσκόποι εξακολουθούν να υψώνουν αυθαίρετα, με το «έτσι θέλω», τις τιμές όλων των ειδών. Παπούτσια, λάδι, ψωμί έφτασαν χωρίς λόγο σε δυσθεώρητα ύψη τον Οκτώβριο του 1943. Ο λαός πρέπει να ζήσει και αυτοί που πρέπει να πεθάνουν είναι οι κερδοσκόποι που πίστεψαν πως μπορούν να ρίξουν τον λαό νεκρό από την πείνα για να πλουτίσουν αυτοί, γράφει η εφημερίδα, τονίζοντας πως η αγορά πρέπει να λειτουργήσει απρόσκοπτα και όποιος κλείνει το κατάστημά του ή αποκρύπτει τρόφιμα θα πρέπει να στερηθεί την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. ¹⁰³⁸

Ιδιαίτερη σημασία όμως έχει ποιους η «*Νέα Ευρώπη*» συμπεριλαμβάνει στους εκπροσώπους της μαύρης αγοράς. Εκτός από αγρότες και βιομηχάνους, η εφημερίδα κατηγορεί ως υπεύθυνους και τους Εβραίους: «*Ποιος λησμονεί τον παρισυνόν χειμώνα και το παρελθόν θέρος; Εις τα ύψη η λίρα, εις τον ουρανόν αι τιμαί. Πέρις νεκροί από την πείναν [...]. Και εκείνοι, οι άνθρωποι με τον κίτρινο αστέρα και με την κίτρινη από το μίσος ψυχήν, εθισάριζον. Ήσαν οι ρυθμιστές των τιμών [...]*». ¹⁰³⁹

Επειδή οι Εβραίοι ¹⁰⁴⁰ παραδοσιακά συνδέονταν με το εμπόριο της Θεσσαλονίκης ή (το πιθανότερο) επειδή αποσκοπεί να τους συκοφαντήσει ώστε να

¹⁰³⁵ «Αι αποθήκαι», *Νέα Ευρώπη*, Κυριακή, 6 Δεκεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³⁶ «Αφού αδιαφορούν...», *Νέα Ευρώπη*, Τρίτη, 15 Δεκεμβρίου 1942, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³⁷ «Αλληλεγγύη», *Νέα Ευρώπη*, Τετάρτη, 4 Αυγούστου 1943, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Οι ευπατρίδας», *Νέα Ευρώπη*, Πέμπτη, 26 Αυγούστου 1943, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³⁸ «Κάτω αι τιμαί!», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 9 Οκτωβρίου 1943, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, «Χωρίς οίκτον», *Νέα Ευρώπη*, Σάββατο, 9 Οκτωβρίου 1943, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.

¹⁰³⁹ Πρόκειται για άρθρο που δημοσιεύτηκε στις 27 Φεβρουαρίου 1943 στην *Νέα Ελευθερία* με τίτλο «Ήλθεν η ώρα!...» του Μ. Π. Παπαστρατηγάκη και αναφέρεται στο Πατρικίου, ό. π., σ. 144. Ενώ η δίκη των δημοσιογράφων στην Θεσσαλονίκη ήταν σε εξέλιξη, τον Οκτώβριο του 1945, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης απέστειλε υπόψη του Επιτρόπου του Ειδικού Δικαστηρίου μηνυτήριο αναφορά σε βάρος των ιδιοκτητών και των συντακτών της εφημερίδας, αναφέρεται στο Δορδανάς, ό. π., σ.159.

¹⁰⁴⁰ «Εβραίοι υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη πάντοτε και από τα αρχαία ακόμη χρόνια [...] και από το 1913 η εβραϊκή παρουσία έπαψε πια να αποτελεί μειονότητα και επέδρασε καταλυτικά σε όλους τους τομείς που διαμόρφωσαν την πόλη. Γι' αυτό εξάλλου έγινε γνωστή ως “μητέρα-πόλις του Ισραήλ” ή ως “Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων” [...]. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι Εβραίοι είχαν καθοριστικό ρόλο στη ζωή της πόλης διότι συμμετείχαν ενεργά σε όλους τους οικονομικούς κλάδους και αντιπροσωπεύονταν σε όλες τις επαγγελματικές και κοινωνικές τάξεις», Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο 2006, σσ. 17-18.

δικαιολογήσει τις συλλήψεις τους από τους Γερμανούς; Το σίγουρο πάντως είναι πως η εκτόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε έναν επιπρόσθετο παράγοντα πλουτισμού στην πόλη απ' όσους οικειοποιήθηκαν τις περιουσίες τους.¹⁰⁴¹

Υπό το καθεστώς της αχαλίνωτης κερδοσκοπίας και των γνωστοποιήσεων εκ μέρους των Αρχών ανακοινώνεται πως κάθε κίνηση προς απεργία θα τιμωρείται με τα σκληρότερα μέσα.¹⁰⁴²

Οι επισιτιστικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν όμως τα λαϊκά και παιδικά συσσίτια δεν σταματούν με το τέλος της Κατοχής. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή της Λαϊκής Επιτροπής Επταπύργιου Θεσσαλονίκης που ζητεί την επαναλειτουργία του συσσιτίου που έπαψε την 17^η Νοεμβρίου 1944 ελλείψει τροφίμων, προειδοποιώντας παράλληλα πως πρόκειται να παύσει και το λεγόμενο «πιάτο του πεινασμένου παιδιού» καθώς μόλις μετά βίας ένα παιδί μπορεί πλέον να φάει τον μήνα μια φορά.¹⁰⁴³

Σύμφωνα με τον Διευθυντή των Λαϊκών Συσσιτίων Νομού Θεσσαλονίκης, τον Δεκέμβριο του 1944 υπάρχει 100.000 φτωχός κόσμος που «αληθώς πεινά». Και διευκρινίζει πως με τον όρο «Λαϊκά Συσσίτια» εννοεί τις διάφορες Εστίες που σε κάθε γωνιά προσφέρουν φαγητό στο φτωχό λαό. Δηλαδή σε εκείνους που ακόμη κι αν διαθέτουν την κόκκινη κάρτα του μπακάλη δεν είναι σε θέση να αγοράσουν τρόφιμα, αλλά ακόμη κι αν εξοικονομήσουν το απαιτούμενο ποσό δεν μπορούν να ζήσουν με τα τρόφιμα που διανέμονται 3 ή 4 φορές το μήνα. Αυτό που επιδιώκει να γίνει κατανοητό εκ μέρους της ΕΜ.ΕΛ στην οποία απευθύνεται ο Διευθυντής είναι πως ο φτωχός λαός στερείται του καθημερινού φαγητού.¹⁰⁴⁴

Τα μέλη της αντιπροσωπείας της Επιτροπής Διαχείρισης βοηθημάτων στην Θεσσαλονίκη είχαν εντοπίσει προβλήματα στον ανεφοδιασμό της Μακεδονίας ήδη από το δεύτερο εξάμηνο του 1943 επισημαίνοντας σε ιδιαίτερα αποκαλυπτική αναφορά τους πως η κατάσταση έχει χειροτερέψει ανησυχητικά ενισχύοντας το

¹⁰⁴¹ Καβάλα, ό. π., σσ. 264, 266. Είναι γνωστό πως οι συλλήψεις οδήγησαν σε εγκλεισμό σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (όπως στο περιβόητο Άουσβιτς) όπου εξοντώθηκαν χιλιάδες Εβραίοι. «Στην Ελλάδα πριν τον πόλεμο ζούσαν 70.000 Εβραίοι, από τους οποίους οι 56.000 περίπου κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη, εκ των οποίων το 96% εξοντώθηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, κυρίως στο Άουσβιτς, ενώ εκτοπίστηκαν κατά την περίοδο από τον Μάρτιο έως τον Αύγουστο του 1943», Ανριέτ Ασσεό, *Τι απέγιναν οι εβδομήντα χιλιάδες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης;*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Νησίδες, Σκόπελος 1997, σ. 11. «Η μεγαλύτερη Ισραηλιτική κοινότητα της Ελλάδας ήταν αυτή της Θεσσαλονίκης με 16 Συναγωγές, 30 ραβίνους, φιλανθρωπικές οργανώσεις, ραβινικές βιβλιοθήκες και εβραϊκές εφημερίδες», Ιάκωβος Χανταλί, *Από τον Λευκό Πύργο στις Πύλες του Άουσβιτς*, Πρόλογος Ελί Βιζέλ, μτφρ. Ηλία Σαμπετάι, β' έκδοση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 50, «Στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη η επιχείρηση εξόντωσης των Εβραίων ξεκίνησε το πρωί της 4^{ης} Μαρτίου 1943 και άμεση συνέπειά της ήταν ο εκτοπισμός και η εξόντωση ποσοστού 97 με 99% του συνόλου των Εβραίων της περιοχής», Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, ό. π., σ. 162. Ωστόσο, ο Τσολάκογλου σε δηλώσεις του στην «εφημερίδα του Δούναβη» τον Σεπτέμβριο του 1941 θα αναφερθεί σε ζήτημα των Εβραίων επισημαίνοντας πως στην Ελλάδα έχει ιδιαίτερη μορφή λόγω του εντυπωσιακού αριθμού τους (80.000) εκ των οποίων, όπως υποστηρίζει, οι περισσότεροι από τους μισούς ζουν στην Θεσσαλονίκη. Το πιο σημαντικό σημείο της δήλωσής του είναι πως προς το παρόν δεν πρόκειται να ληφθούν σημαντικά νομοθετικά μέτρα, όμως είναι φυσικό το ζήτημα αυτό να λυθεί τελειωτικά στα πλαίσια της νέας τάξης πραγμάτων στην Ευρώπη, χωρίς όμως να προβαίνει σε διευκρινίσεις, «Η Ελλάς θα επανέλθει εις τας φυσικάς της δυνάμεις», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 7 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁰⁴² Γενική Διαταγή, Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.001, Υποφ. 003, α.ε.100, «Εσωτερικές διαταγές της Α.Υ.Ε.Μ. Έγγραφα της προς τα επαρχιακά επισιτιστικά Γραφεία», Αρχαιομνημών, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

¹⁰⁴³ Επιστολή της Δημοτικής Λαϊκής Επιτροπής (20 Νοεμβρίου 1944), Δημοτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης, «Έγγραφα και Αλληλογραφία της Επιτροπής Επισιτισμού του Δήμου Θεσσαλονίκης», λυτά έγγραφα, ΦΑΚ. 10, Υποφ. 2 (1944), Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁴⁴ Επιστολή του Διευθυντή Λαϊκών Συσσιτίων προς την Διεύθυνση της ΕΜ.ΕΛ (28/12/44), ό. π.

πρόβλημα διαβίωσης των κατοίκων ο υψηλός πληθωρισμός με τραγικές συνέπειες την αύξηση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας:

Η περιοχή της Μακεδονίας, η οποία θεωρείται η πιο εύφορη της Ελλάδας, υποφέρει πλέον στον ίδιο βαθμό με τις μη παραγωγικές περιοχές γεωργικών προϊόντων για πολλούς λόγους.

Αρχικά, εξαιτίας της ανώμαλης κατάστασης στην επαρχία λόγω της πολιτικής αναταραχής (όπως ονομάζουν οι συντάκτες της αναφοράς την έξαρση του αντιστασιακού κινήματος) με συνέπεια την σημαντική μείωση της παραγωγής. Ως αποτέλεσμα των στρατιωτικών επιχειρήσεων των κατοχικών δυνάμεων σε αρκετές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας οι καλλιέργειες καταστράφηκαν, τα ζώα απήχθησαν και η φθινοπωρινή καλλιέργεια των χωραφιών δεν πραγματοποιήθηκε.

Οι κάτοικοι των περιοχών που επλήγησαν σε μεγάλο βαθμό έγιναν πια πρόσφυγες στα αστικά κέντρα και προστέθηκαν στους πρόσφυγες από τα κατεχόμενα εδάφη της Βουλγαρίας επιδεινώνοντας το πρόβλημα διατροφής των πόλεων που ήδη ήταν μεγάλο.

Μετά την ιταλική συνθηκολόγηση και την επέκταση της γερμανικής κατοχής σε όλη την Ελλάδα, οι περιορισμοί που αφορούσαν στην εξαγωγή των προϊόντων από την γερμανική ζώνη στην ιταλική άρθηκαν και πραγματοποιήθηκαν μεγάλες εξαγωγές τροφίμων από την Μακεδονία στην Αθήνα.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, στα οποία προστέθηκαν και τα βουλγαρικά, αποσύρουν για τις ανάγκες τους σημαντικές ποσότητες τροφίμων. Το πιο αξιοσημείωτο όμως σημείο της έκθεσης είναι η επισήμανση πως οι κατοχικές αρχές δεν παίρνουν μόνο, δίνουν κιόλας. Ως συνέχεια των προγραμμάτων αποζημίωσης, οι ποσότητες τροφίμων που δόθηκαν για τη συντήρηση των κατοχικών στρατευμάτων επιστρέφονται και πρόκειται για τρόφιμα που εισάγονται είτε από την Γερμανία, είτε από χώρες υπό γερμανική κατοχή ή από συμμάχους της. Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος των εισαγόμενων τροφίμων διανέμονται στην Αθήνα και στην περιφέρειά της, ενώ η Μακεδονία λαμβάνει μόνο ελάχιστες ποσότητες.

Η έλλειψη μέσων μεταφοράς επιδεινώνει την κατάσταση θέτοντας μερικές φορές αξεπέραστα εμπόδια για τον ανεφοδιασμό διαφόρων περιοχών. Επίσης, η συγκέντρωση των αγροτικών προϊόντων από το κράτος, η οποία το περασμένο έτος θα μπορούσε να θεωρηθεί πως είχε δώσει ικανοποιητικά αποτελέσματα, το 1943 απέτυχε πλήρως. Σύμφωνα με τα στοιχεία που κατόρθωσε να συγκεντρώσει η Επιτροπή, το 1943 συγκεντρώθηκαν 4.100.000 οκάδες δημητριακών έναντι 16.726.000 οκάδων το 1942.

Ως αποτέλεσμα των ανεπαρκών ποσοτήτων που διαθέτει το κράτος για την προμήθεια του ψωμιού στην επαρχία, η διανομή ψωμιού περιορίζεται μόνο στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις όπου η διανομή των 40 δραμιών (128 γρ.) πραγματοποιείται στους δημόσιους υπάλληλους και τους φτωχούς. Στην αναφορά διευκρινίζεται πως ακόμη και αυτή η διανομή δεν είναι εξασφαλισμένη μέχρι την νέα σοδειά για αρκετές περιοχές. Επίσης, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού στερείται ακόμη και την ελάχιστη μερίδα ψωμιού που χορηγείται από το κράτος, αν και είναι αλήθεια πως ο αγροτικός πληθυσμός των παραγωγικών περιοχών με σιτηρά μπορεί να θεωρηθεί πως έχει εξασφαλίσει την τροφή του από την καλλιέργεια των χωραφιών.

Αλλά ακόμη και σε αυτά τα χωριά, όπου έχουν εγκατασταθεί κυρίως πρόσφυγες από τα χωριά που έχουν κατακτηθεί από τους Βούλγαρους, η έλλειψη ψωμιού είναι με κάθε τρόπο αισθητή. Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως στα χωριά των ορεινών περιοχών, ακόμη και πριν τον πόλεμο, ειδικά στη μέση του χειμώνα, η

αποστολή σιταριού ή καλαμποκιού ήταν απαραίτητη για την διατροφή των ανθρώπων. Σήμερα, λόγω της πολιτικής κατάστασης, όλες αυτές οι περιοχές είναι εγκαταλελειμμένες χωρίς καμιά βοήθεια, διαβάζουμε στην αναφορά για την χρονική περίοδο Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1943.

Η υπάρχουσα κατάσταση στην επαρχία είχε επίπτωση στον ανεφοδιασμό της πόλης της Θεσσαλονίκης. Στην πρωτεύουσα της Μακεδονίας, στην οποία έρρεαν σε αφθονία τα προϊόντα της επαρχίας, και στην διάρκεια του 1943 μεγάλο μέρος των πηγών ανεφοδιασμού στερεύει. Ενώ ο πληθυσμός της πόλης είναι υποχρεωμένος να προμηθεύεται τα κατάλληλα αγαθά για την διατροφή του από τα προϊόντα της χώρας, οι περιορισμένες ποσότητες των διαθέσιμων αγαθών είναι ανεπαρκείς για να καλύψουν τις ανάγκες του.

Πολλές προσπάθειες εκ μέρους των υπηρεσιών ανεφοδιασμού του κράτους για την οργάνωση της διανομής των προϊόντων της χώρας στον πληθυσμό απέτυχαν και τελικά το εμπόριο βασικών προϊόντων αφέθηκε ελεύθερο. Ακόμη και τα αγαθά πρώτης ανάγκης για τον πληθυσμό αποτελούν αντικείμενο κερδοσκοπίας της μαύρης αγοράς και πωλούνται σε τιμές απρόσιτες για την πλειοψηφία του πληθυσμού.

Η έλλειψη αγαθών που υπάρχει στη Θεσσαλονίκη αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η Επιτροπή Συσσιτίων, παρά τον διαγωνισμό της Αγροτικής Τράπεζας, δεν μπόρεσε να προμηθευτεί τις απαραίτητες ποσότητες αγαθών για την λειτουργία των συσσιτίων. Αν και ο αριθμός των εγγεγραμμένων στα συσσίτια έχει μειωθεί για την περίοδο 1943-1944, λόγω της ανεπαρκούς ποσότητας τροφίμων, στα 70.000 από 130.000 την χρονιά 1942-1943, τα συσσίτια δεν λειτούργησαν παρά μόνο 38 ημέρες από τον Σεπτέμβριο μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου 1943. Οι περιορισμένες διαθέσιμες ποσότητες αγαθών δεν επέτρεψαν την ενίσχυση των λαϊκών συσσιτίων με τα απαραίτητα για την λειτουργία τους τρόφιμα, γι' αυτό τα τρόφιμα διανεμήθηκαν σε είδος ως αποτέλεσμα της έλλειψης λαδιού και καυσίμων για την προετοιμασία των συσσιτίων.

Αυτό που επιδεινώνει ιδιαίτερα το επισιτιστικό ζήτημα στην Μακεδονία είναι η έλλειψη λιπαρών ουσιών και κυρίως λαδιού. Τα Παιδικά Συσσίτια Θεσσαλονίκης προετοιμάζουν τα τρόφιμα που τους παρέχονται (ζυμαρικά, όσπρια) με νερό, διαβάζουμε στην αναφορά, οι συντάκτες της οποίας επιθυμούν να δώσουν ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός υπογραμμίζοντας τον τρόπο βρασμού του φαγητού. Από τον Οκτώβριο, μόνο για 22 ημέρες διανεμήθηκαν γεύματα μαγειρεμένα με λάδι και αυτός είναι ο λόγος που σε κάθε παιδί αντιστοιχούν 2 δράμια ανά μερίδα (περίπου 6 γραμμάρια).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της έλλειψης λιπαρών ουσιών από την οποία υποφέρει ο πληθυσμός της Μακεδονίας είναι το ακόλουθο γεγονός: Στο χωριό Σκρα τα μέλη της Αντιπροσωπείας διαπίστωσαν πως οι κάτοικοι μαγείρευαν τα όσπρια που τους διανέμονταν με λάδι από συκώτι βακαλάου.

Στην αναφορά επισημαίνεται πως η συγκομιδή της Χαλκιδικής, η μόνη περιοχή της Μακεδονίας που παράγει λάδι, καταστράφηκε το 1943 από τον δάκο. Ωστόσο, ακόμη και πριν τον πόλεμο, η παραγωγή λαδιού αυτής της περιοχής (300 τόνοι το 1935) μόνο μερικώς κάλυπτε τις ανάγκες της Μακεδονίας.

Μικρές ποσότητες λαδιού εισαγόμενες λαθραία, κυρίως από την Μυτιλήνη, πωλούνται στην μαύρη αγορά, αλλά σε τιμές απρόσιτες και μόνο ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού μπορεί να προμηθευτεί την απαραίτητη αυτή τροφή.

Τα μέλη της Αντιπροσωπείας πιστεύουν και θεωρούν χρέος τους να το υπογραμμίσουν πως θα ήταν δίκαιο η Μακεδονία να απολαμβάνει το δικαίωμα προτεραιότητας στην διανομή των πρώτων ποσοτήτων λαδιού που έχουν συγκεντρωθεί, δεδομένου ότι η πρωτεύουσα ήταν πολλές φορές προνομιούχα στις

διανομές λαδιού, σε αντίθεση με την Θεσσαλονίκη που δεν πραγματοποιήθηκε καμία διανομή λαδιού για περισσότερο από ένα χρόνο.

Μία από τις αιτίες που καθιστούν ακόμη πιο τραγική την κατάσταση των φτωχών τάξεων είναι ο νομισματικός πληθωρισμός, ο οποίος το δεύτερο εξάμηνο του 1943, μετά από ένα σύντομο διάστημα διακοπής, επανήλθε με επιταχυνόμενο ρυθμό, προκαλώντας την αυξανόμενη δυσπιστία του κοινού για την δραχμή, την κερδοσκοπία και την έλλειψη τροφίμων, καθώς επίσης για την αύξηση των τιμών των τροφίμων, η ένταση της οποίας και ο ρυθμός εξακολουθεί να αυξάνεται.

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως ενώ η τιμή του ψωμιού τον Αύγουστο του 1943 ήταν 2.200 δραχμές, τον Δεκέμβριο εκτινάχθηκε στις 20.000 δραχμές, το λάδι από 32.000 δραχμές αυξήθηκε στις 230.000 δραχμές και η τιμή του ενός αυγού από 800 δραχμές ανήλθε σε 7.000 δραχμές.

Μια ακριβή εικόνα της απελπιστικής κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει οι άπορες ομάδες του πληθυσμού και γενικά οι τάξεις των εργαζομένων επιχειρείται να δοθεί μέσω της παρουσίασης των επίσημων μισθών, όπως ορίστηκαν από το Υπουργείο Εργασίας.

Η αμοιβή ενός εργάτη τον Αύγουστο του 1943 ήταν 7.240 δραχμές και τον Δεκέμβριο 17.580 δραχμές, ενώ ενός τεχνίτη με εργασία άνω των 7 ετών ήταν 8.920 δραχμές και 20.560 δραχμές, αντίστοιχα. Όσον αφορά τον δημόσιο τομέα, ο μισθός ενός Διευθυντή Α΄ τον Αύγουστο του 1943 ήταν 280.000 δραχμές και τον Δεκέμβριο του 1943 ήταν 750.000 δραχμές, ενώ ενός δικαστικού κλητήρα ήταν 205.000 δραχμές και 525.000 δραχμές, αντίστοιχα. Οι έγγαμοι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα λαμβάνουν ένα επίδομα 120.000 δραχμών μηνιαίως, ενώ του ιδιωτικού τομέα από 2.000 δραχμές τον Οκτώβριο του 1943, τον Νοέμβριο αυξήθηκε σε 4.000 δραχμές. Στην αναφορά διευκρινίζεται ότι εξαίρεση αποτελούν οι εργαζόμενοι στις μεγάλες τράπεζες και τις επιχειρήσεις, οι οποίες επειδή βρίσκονται σε ακμάζουσα κατάσταση καταβάλλουν πιο υψηλούς μισθούς.

Είναι σαφές ότι ένας εργαζόμενος ο οποίος έχει τόσο χαμηλό μισθό δεν είναι σε θέση να αποκτήσει την ελάχιστη απαραίτητη τροφή για να επιβιώσει. Έτσι, οι κατηγορίες των εργαζομένων, στις οποίες πρέπει να προστεθούν οι συνταξιούχοι και γενικά οι άποροι, αντιπροσωπεύουν σήμερα τις κατηγορίες του πληθυσμού της Μακεδονίας που χρειάζονται επείγουσα ανακούφιση, υπογραμμίζουν οι συντάκτες της αναφοράς, προσθέτοντας πως είναι ιδιαίτερα επείγον να βρεθούν λύσεις για το πρόβλημα του ανεφοδιασμού.

Το Εθνικό Κέντρο εργαζομένων και υπαλλήλων Θεσσαλονίκης προτείνει ως λύση που εν μέρει μπορεί να διορθώσει την τρέχουσα κατάσταση των πραγμάτων την αλλαγή του ισχύοντος γενικού συστήματος διανομής και τον περιορισμό του στις παρακάτω κατηγορίες ανθρώπων που θεωρούνται οι πλέον ενδεείς:

- α) Στα άτομα με ειδικές ανάγκες και στα θύματα πολέμου.
- β) Στους δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους και στους εργάτες.
- γ) Στους πολιτικούς και στρατιωτικούς συνταξιούχους.
- δ) Στους άπορους.

Το σύστημα αυτό, που ήδη έχει εφαρμοστεί στην Αθήνα, χαρακτηρίζεται από τα μέλη της Αντιπροσωπείας ως το πιο δίκαιο και το πλέον απαραίτητο, το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει μια μικρή αύξηση στις ελάχιστες ποσότητες που διανέμονται στους ενδεείς, με μόνη δυσκολία στην εφαρμογή του τον προσδιορισμό των απόρων,

για την διάκριση των οποίων τίθεται η άποψη να χρησιμοποιηθούν τα μητρώα απόρων του Δήμου Θεσσαλονίκης και του Ε.Ο.Χ.Α.¹⁰⁴⁵

Τον Ιούλιο του 1944 η ραγδαία άνοδος του πληθωρισμού δημιουργεί νέα οικονομική αναταραχή στη Θεσσαλονίκη. 1 οκά ψωμί πωλείται 2.500.000δρχ. αρχές του μήνα και 3.500.000δρχ. στα τέλη.

Το φθινόπωρο οι τιμές των τροφίμων, των ειδών ρουχισμού και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης κινούνται σε υψηλά επίπεδα στην ελεύθερη αγορά της Θεσσαλονίκης και έχουν υπερδιπλασιασθεί από τις 15 Αυγούστου μέχρι και τα μέσα Σεπτεμβρίου. Είναι χαρακτηριστικό πως 1 οκά λάδι πωλείται πλέον 590.000.000δρχ. από 190.000.000δρχ.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴⁵ “Rapport de la Delegation a Thessaloniki de la Commission de Gestion pour les Secours en Grece (Aout-Decembre 1943)”, Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, α.ε. 10, ΦΑΚ. 8-10, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁰⁴⁶ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 431-432, 548.

γ) Ανατολική Μακεδονία & Δυτική Θράκη

Οι εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας έναντι των γειτόνων της αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα που επηρέαζε την εξωτερική της πολιτική από την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους το 1878 και έπειτα. Παράγοντας που υπήρξε επίσης καθοριστικός για την πολιτική που ακολούθησε η ηγεσία της χώρας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή την προσέγγιση και ταύτισή της με την Γερμανία από τις αρχές του 1941. Αναμφίβολα, η Βουλγαρία μπήκε στον πόλεμο απλώς για να ικανοποιήσει τις επεκτατικές της βλέψεις, να επεκταθεί δηλαδή εδαφικά προς νότο με έξοδο στο Αιγαίο.

Ο σκοπός επιτεύχθηκε κατόπιν πρωτοβουλίας των Βουλγάρων να διαπραγματευτούν με τους Γερμανούς υπογράφοντας τελικά μνημόνιο στρατιωτικής συνεργασίας, στο οποίο διευκρινιζόταν η επιχείρηση προώθησης των Γερμανών στην Βουλγαρία και μέσω αυτής στην Ελλάδα με αντάλλαγμα την (προσωρινή)¹⁰⁴⁷ παραχώρηση ελληνικού εδάφους. Με την συμφωνία αυτή, οι Βούλγαροι πέτυχαν την έμμεση εμπλοκή τους σε πολεμικές επιχειρήσεις και την αναγνώρισή τους ως «χωροφύλακες» της «νέας τάξης» στα Βαλκάνια.

Η εισβολή ξεκίνησε την 20^η Απριλίου 1941 και μέχρι την επόμενη μέρα καταλήφθηκε η Δράμα, όπου και τοποθετήθηκε το Βουλγαρικό αρχηγείο. Έτσι, η κατάληψη και προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης στην Βουλγαρία την άνοιξη του 1941 πραγματοποιήθηκε χωρίς καν την κήρυξη πολέμου εκ μέρους της εναντίον της Ελλάδας ή εναντίον των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁰⁴⁸

Αναμφίβολα, η αναίμακτη απόκτηση των νέων εδαφών ικανοποιούσε την ιμπεριαλιστική πολιτική της Βουλγαρίας όχι μόνο ως προς την επέκταση των συνόρων της, αλλά και ως προς την ενίσχυση της οικονομικής της δύναμης.

Γι' αυτό, πολύ σύντομα οι Βούλγαροι άσκησαν «πολιτική οικονομικού εκβουλαρισμού» στην περιοχή επιδεικνύοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση της παραγωγής του καπνού (αποκτώντας το μονοπώλιο στην εξαγωγή τσιγάρων στην Ευρώπη), καθώς επίσης για τις οικονομικές δυνατότητες που είχαν τα λιμάνια της Αλεξανδρούπολης και της Καβάλας (με σκοπό να ενισχύσουν το βουλγαρικό εμπόριο), καταβάλλοντας επίσης προσπάθειες να εκμεταλλευτούν την πλούσια αλιεία και τον ορυκτό πλούτο των νέων εδαφών.

Ασφαλώς, απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση του οικονομικού εκβουλαρισμού ήταν η οικονομική εξόντωση του ελληνικού πληθυσμού με μία σειρά μέτρων οικονομικής αφαίμαξης που επέβαλλαν (φορολογία, δημεύσεις περιουσιών, κατασχέσεις γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, ακύρωση της δραχμής και αντικατάστασή της με την βουλγαρική λέβα) και μέτρων που απέβλεπαν στον περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων (απαγόρευση άσκησης επαγγέλματος, αναστολή σύστασης νέων επιχειρήσεων) με κυριότερες συνέπειες την κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας και την πληθυσμιακή μεταβολή.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁷ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Τάσος Χατζηαναστασίου, «Αναμνήσεις από τη βουλγαρική κατοχή της δυτικής Μακεδονίας: Τρεις γενιές» στο Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960, Mark Mazower (επιμ.), Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου (μτφρ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, σ. 299.

¹⁰⁴⁸ Xanthippi Kotzageorgi-Georgios A. Kazamias, *The Bulgarian occupation of the prefecture of Drama (1941-1944) and its consequences on the greek population*, offprint from *Balkan Studies*, 35.1, Thessaloniki 1994, σ. 82, Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 21-22, 27, 29, 34.

¹⁰⁴⁹ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, σσ. 107, 109, 111-112, 114-115, 121-123, 126, 128. Η πληθυσμιακή μεταβολή προκλήθηκε πρωτίστως εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης εκ μέρους

Ενδεικτικά αναφέρουμε το ανακοινωθέν των Βουλγάρων τον Δεκέμβριο του 1941 προς τον Ελληνικό Πληθυσμό της βουλγαροκρατούμενης Ανατολικής Μακεδονίας με το οποίο γνωστοποιούσαν πως σε διάστημα ενός μηνός από την κοινοποίησή του, όλοι όσοι ασκούν οποιοδήποτε επάγγελμα οφείλουν να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους, καθώς μετά την εκπνοή της προθεσμίας θα απαγορευτεί η άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος σε όλους τους Έλληνες της περιοχής. Η διαταγή αυτή προκάλεσε νευρικότητα στον πληθυσμό και την έντονη επιθυμία να αναχωρήσουν για την υπόλοιπη Ελλάδα.¹⁰⁵⁰

Φυσικό επακόλουθο όλης αυτής της καταπίεσης και του αποκλεισμού από την εργασία για τους μη Βούλγαρους ήταν η διάδοση της πείνας που αποδεκάτισε τον πληθυσμό. Προκειμένου να σώσουν την ζωή τους από τον θάνατο της πείνας, πολλοί θα είναι εκείνοι που θα προσπαθήσουν να αποδράσουν.¹⁰⁵¹

Ήδη από τον Μάιο του 1941 Επιτροπή (με μέλη της μεταξύ άλλων τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλέξανδρο Σβάλο) σε υπόμνημά της σχετικά με την κατοχή ελληνικών επαρχιών στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη από την Βουλγαρία αναφέρεται στις πληροφορίες που καταφτάνουν για τον εκβουλαρισμό που επιβάλλεται στον πληθυσμό (υποχρεωτική χρήση της βουλγαρικής γλώσσας, εκβουλγάριση των κύριων ελληνικών ονομάτων) επισημαίνοντας πως η αλλαγή της διοίκησης απειλεί με οικονομική και κοινωνική καταστροφή την Ελλάδα.

Η σημασία της απώλειας των εδαφών αυτών για την ελληνική οικονομία είναι μέγιστη καθώς πρόκειται για τα πλέον παραγωγικά και εύφορα εδάφη της χώρας στα οποία καλλιεργούνται σιτηρά, βαμβάκι και όσπρια που συντελούν στην διατροφή του λαού, καθώς επίσης σταφίδα και καπνός που αποτελούν τα κυριότερα είδη εξαγωγής της χώρας. Κυρίως χωρίς τον καπνό της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης του οποίου η αξία ισοδυναμεί με το 67% του όλου καπνού της χώρας, απειλείται να διαταραχθεί ο εκ του εξωτερικού εφοδιασμός της Ελλάδας με γεωργικά, κτηνοτροφικά και βιομηχανικά προϊόντα πρώτης ανάγκης,¹⁰⁵² προειδοποιεί η Επιτροπή.

Στα κατεχόμενα από τους Βούλγαρους ελληνικά εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης η ζωή των κατοίκων απειλείται καθημερινά όπως προκύπτει από το απόρρητο Δελτίο Πληροφοριών του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας, το οποίο βρίθει πληροφοριών σχετικά με τις βιαιοπραγίες, τις ληστείες και την προπαγάνδα εκ μέρους των κατακτητών.

Βούλγαροι στρατιώτες υπό την απειλή των όπλων προβαίνουν σε ληστρικές επιδρομές προκαλώντας έντονη ανησυχία στον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος

των Ελλήνων που έκριναν ότι η προσφυγιά είναι η σωτηρία από τα βασανιστήρια των Βουλγάρων, αλλά και από τον εποικισμό Βουλγάρων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης. Σύμφωνα με μια πηγή, «*προ της εισόδου των Βουλγάρων ο συνολικός πληθυσμός ήταν 305.000, ενώ στο τέλος του πολέμου απέμειναν 235.000. Σε ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία πέθαναν 32.000 εκ των οποίων οι 30.000 από βασανιστήρια και πείνα. Στην Βουλγαρία εκτοπίστηκαν 42.000 άτομα, από τα οποία δεν επέστρεψαν οι 12.000*», Αλ. Κ. Κύρου, «Βουλγαρία και Ελλάς» στο Εκδόσεις Ελληνικό Αίμα (Ε.Ε.Α) 2, Παράνομοι εκδόσεις Ελληνικού Αίματος 1942-1944, Αθήνα Ιούλιος 1943, σ. 18.

¹⁰⁵⁰ «Περί απαγορεύσεως εξασκήσεως επαγγέλματος των Ελλήνων εν τη Βουλγαροκρατούμενη Ελληνική περιοχή», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.1 (1941), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁵¹ "Bulgarian atrocities in Eastern Macedonia and Western Thrace", Κατοχική Κυβέρνηση, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁰⁵² «Υπόμνημα επί της κατοχής Ελληνικών Επαρχιών εν Μακεδονία και Θράκη υπό της Βουλγαρίας», ό. π.

επιδιώκει να εγκαταλείψει τις εστίες του «προς μεγίστην βλάβην των εθνικών συμφερόντων».¹⁰⁵³

Το ζήτημα που κυρίως απασχολεί τον πληθυσμό που τελεί υπό βουλγαρική κατοχή είναι το επισιτιστικό, όπως άλλωστε απασχολεί και όλους τους Έλληνες, διαβάζουμε σε ενημερωτικό δελτίο της Διεύθυνσης Αστυνομίας Θεσσαλονίκης. Μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1941, η κατάστασή τους όσον αφορά την διαβίωσή τους είναι μέτρια και οι περισσότεροι Έλληνες υπήκοοι ασχολούνται με μικροεπαγγέλματα, είναι τεχνίτες ή κτίστες.¹⁰⁵⁴

Υπό το πρόσχημα καταδιώξεως του κομμουνισμού καθ' όλη την διάρκεια του Οκτωβρίου 1941 πραγματοποιούνται αθρόες συλλήψεις Ελλήνων οι οποίοι αφού κλείνονται σε στρατόπεδα συγκέντρωσης υπόκεινται σε άγριο ξυλοδαρμό, εκ των οποίων αφαιρείται ότι πολυτιμότερο έχουν όπως χρήματα, είδη τροφίμων και ρουχισμού. Στις εκθέσεις μάλιστα επισημαίνεται πως στις συλλήψεις πρωτοστατούν οι Αρμένιοι, οι οποίοι και υποδεικνύουν στους Βούλγαρους τους Έλληνες.¹⁰⁵⁵

Μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1941, η ζωή των Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης έχει καταντήσει εφιαλτική καθώς ανά πάσα στιγμή έχουν μπροστά στα μάτια τους την Βουλγαρική ξιφολόγχη εφόσον οι Βούλγαροι επιδίδονται σε σφαγές χιλιάδων κατοίκων, σύμφωνα με τις μαρτυρίες προσφύγων που εγκαταλείπουν τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη.¹⁰⁵⁶

Μέχρι και τα τέλη του 1941, η έξοδος του πληθυσμού προς την λοιπή Ελλάδα έλαβε διαστάσεις μετανάστευσης. Σύμφωνα με επίσημη πηγή, μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου αναχώρησαν περίπου 26.000 αστοί και 42.000 αγρότες εκ των οποίων οι 7.500 για την Αθήνα και τον Πειραιά. Έξοδος, που δημιούργησε για την Ελλάδα νέο προσφυγικό πρόβλημα του οποίου η λύση δεδομένων των συνθηκών είναι δυσχερέστατη.¹⁰⁵⁷

Στα πλαίσια των πολλών και ποικίλων απαγορεύσεων, δεν επιτρέπεται σε Έλληνα η άσκηση ελευθέρου επαγγέλματος, παρά μόνο αν αποδεχτεί την υποχρέωση να έχει Βούλγαρο συνέταιρο, ο οποίος όμως πάντοτε βρίσκει τρόπο να εξαναγκάσει τον πραγματικό επιχειρηματία σε παραίτηση, αφού προηγουμένως έχει φροντίσει να οικειοποιηθεί τα υπάρχοντα κεφάλαια.

Επιπλέον, πολλοί Βούλγαροι κακοποιοί περιφέρονται στην ύπαιθρο όπου λυμαίνονται κυριολεκτικά τους Έλληνες αγρότες εκ των οποίων λαμβάνουν σημαντικά χρηματικά ποσά, τρόφιμα, προϊόντα ή ρουχισμό υπό το πρόσχημα δανείου. Οι αγρότες δεν τολμούν να προβούν σε καταγγελίες στις Βουλγαρικές Αρχές ή να ζητήσουν την προστασία τους, αφενός μεν επειδή πρόκειται να τους ξυλοκοπήσουν, αφετέρου επειδή διατρέχουν κίνδυνο να δολοφονηθούν από τους δράστες.

Τον Ιανουάριο του 1942, υπό τις εντολές της Βουλγαρικής Κυβέρνησης, εντείνεται η προσπάθεια εξαναγκασμού των Ελλήνων να αποβάλλουν την ελληνική

¹⁰⁵³ Δελτίο Πληροφοριών του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας (12 Αυγούστου 1941), ό. π.

¹⁰⁵⁴ Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, «Δελτίον Πληροφοριών μηνός Δεκεμβρίου 1941», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.3 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁵⁵ «Εκθέσις 4^η», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.2 (1941), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης, «Δελτίον Πληροφοριών μηνός Δεκεμβρίου 1941», ό. π.

¹⁰⁵⁶ «Περί των εξ Ανατολ. Μακεδονίας και Θράκης προσφύγων Ελλήνων», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.3 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁵⁷ «Τέταρτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως (Από 16^η Οκτωβρίου μέχρι 15^η Νοεμβρίου 1941), Άγκυρα, 26 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

εθνικότητά τους και να αποδεχτούν την βουλγαρική υπηκοότητα, με αποτέλεσμα να έχει ενταθεί η πίεση και η άγρια τρομοκρατία εναντίον τους. Μάλιστα, αρχές Δεκεμβρίου 1941, στην βουλγαροκρατούμενη περιοχή του νομού Σερρών οι κάτοικοι εν μέσω κωδωνοκρουσιών ειδοποιήθηκαν πως όσοι δεν είναι Βούλγαροι μπορούν να φύγουν προς ελληνικά εδάφη άνευ όμως τροφίμων και ρουχισμού, εκτός εκείνων που θα δηλώσουν βουλγάρικη υπηκοότητα.

Ωστόσο, οι εναπομείναντες, κυρίως οι μορφωμένοι, Έλληνες εξακολουθούν να ομολογούν την ελληνική τους καταγωγή με συνέπεια τον εγκλεισμό τους στις φυλακές όπου ξυλοκοπούνται βάνασα και υποβάλλονται σε πλήθος βασανιστηρίων.¹⁰⁵⁸

Μία ακόμη προπαγανδιστική μέθοδος των Βουλγάρων είναι η αποστολή Ελληνοπαίδων στο εσωτερικό της Βουλγαρίας με το πρόσχημα της αλλαγής κλίματος, αποβλέποντας στην πραγματικότητα στην διαστροφή της ελληνικής ψυχής και στον εκβουλαρισμό της.¹⁰⁵⁹

Τον Σεπτέμβριο του 1942, ο επερχόμενος χειμώνας προβλέπεται καταστρεπτικός για περίπου 7.000 οικογένειες αγροτών προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη εγκατεστημένων άτακτα στην ύπαιθρο λόγω της άθλιας υγιεινής κατάστασής τους με την ελονοσία να δρα ελεύθερα στους εξασθενημένους οργανισμούς και την έλλειψη κίνησης να απειλούν με πανδημία.¹⁰⁶⁰

Ο τρόπος διαβίωσης των Ελλήνων και η συμπεριφορά των Βουλγάρων απέναντι τους περιγράφεται σε πλήθος γραπτών μαρτυριών υπό τον τίτλο «Εκθεσις εξετάσεως μάρτυρος» που υποβλήθηκαν στο Υπουργείο Εσωτερικών από ανθρώπους που εγκατέλειψαν τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη φοβούμενοι την βιαιότητα των Βουλγάρων, η οποία συχνά εκδηλώνεται με ομαδικούς τουφεκισμούς. Η οργή τους στρέφεται εναντίον των ντόπιων επειδή σχεδόν όλοι επιμένουν να δηλώνουν Έλληνες και όχι Βούλγαροι.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, για τους Έλληνες δεν λαμβάνεται κανένα επισιτιστικό μέτρο, απλώς τους χορηγούνται 55 δράμια άρτου, ενώ στους Βούλγαρους 200 δράμια και επιπλέον απαγορεύεται η ομιλία της ελληνικής γλώσσας.¹⁰⁶¹

Συγκλονιστική είναι η μαρτυρία ενός πρόσφυγα από την Ξάνθη, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Όσοι δεν έζησαν έστω και 15 μέρες στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη την βουλγαρική κατοχή δεν είναι σε θέση να περιγράψουν την σκληρή λέξη σκλαβιά [...]. Οι υπό βουλγαρική κατοχή Έλληνες διέρχονται στιγμές αφάνταστου τυραννίας και βαρβαρότητας. Δεν περνά στιγμή που να μην αισθανθείς ότι ζεις μέσα σε μια χώρα κανιβάλων με ενδύματα ευρωπαϊκά [...]. Όλες οι βουλγαρικές αρχές σου δίνουν εμφανέστατα να εννοήσεις μόλις εισέλθεις σε ένα γραφείο ότι έχεις μπροστά σου κάθε άλλο παρά ανθρώπους διότι αντί καλημέρα θα ακούσεις την αισχρά φράση “της μάνας σου Έλληνα” και “φύγε έξω” [...].

¹⁰⁵⁸ «Περί των καταφυγόντων εις το ημέτερον έδαφος Ελλήνων εκ Βουλγαροκρατούμενων Ελληνικών μερών και συλλεγείσαι πληροφορίες», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.3 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁵⁹ «Υποβολή πληροφοριών περί ληφθέντων νέων μέτρων κατά Ελλήνων βουλγαροκρατούμενων περιοχών» (2.9.1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.2, Υποφ. 2.1 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁶⁰ «Υπόμνημα της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων Μακεδονίας προς τον Κύριον Υπουργόν Γεν. Διοικητήν Μακεδονίας» (1.9.1942), Αρχείο Τριανταφυλλίδη Αθανάσιου, Α.Ε. 12/07, ΦΑΚ. 1.1 (1941-1943), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁶¹ «Εκθεσις εξετάσεως» (25.5.1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

Διά να δολοφονούν με ύπουλα μέσα τον Ελληνισμό έδιναν τα προς τους Έλληνες προοριζόμενα τρόφιμα με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργηθεί συνωστισμός χιλιάδων ανθρώπων και κατόπιν της επέμβασης της ελεεινής έφιππου αστυνομίας της διά ξύλου ή ροπάλου να τους διαλύσουν, ώστε πεινασμένοι και παγωμένοι ή κατάκοποι από την πολύωρη καρτερικότητα επέστρεφαν στις οικίες τους, ενώ οι Βούλγαροι χαχανίζοντας έλεγαν: “περίεργο πράγμα οι Έλληνες, και νηστικοί ακόμη ζώσι, μα πότε θα τελειώσωσι;” [...].

Άλλο μέτρο εξοντώσεως του Ελληνισμού είναι ο άρτος. Λασπώδης αραβόσιτος μετά ξύλων, κατσαρίδων, σκουπιδιών και κεχριού, τα οποία προκαλούν δυσεντερία καταστρεπτική διά τους αδύνατους Έλληνες.

[...] Η δική μου πένα δεν είναι σε θέση να χρωματίσει τις τραγικές στιγμές υπό τις οποίες ζουν τα’ αδέρφια μας και να δώσει την πραγματική εικόνα της φρίκης και του τρόμου της ζωής την οποία περνούν οι συνάνθρωποι μας», καταλήγει η έκθεση του μάρτυρα.¹⁰⁶²

Ένας νεαρός κάτοικος της Δράμας ηλικίας 20 ετών αναφέρει στην μαρτυρία του πως είναι καθημερινό φαινόμενο να διασχίζουν τους δρόμους νεκροφόρες προς τα νεκροταφεία άνευ ιερέων και με συνοδεία οικείους των νεκρών.¹⁰⁶³

Σε έκθεση μάρτυρα σχετικά με την διαγωγή και τακτική των Βουλγάρων έναντι των Ελλήνων τις πρώτες ημέρες εισόδου τους στην Δράμα διαβάζουμε πως το πρώτο μέτρο το οποίο έλαβαν σε βάρος του ελληνικού στοιχείου είναι η δήμευση των περιουσιών των απουσιαζόντων κατοίκων. Η μανία της αρπαγής και της ληστείας υπήρξε τέτοια ώστε καθημερινά επί σειρά εβδομάδων διέσχιζαν τις πόλεις φορτηγά γεμάτα με έπιπλα, ακόμη και με παραθυρόφυλλα και πόρτες δημόσιων κτιρίων, με προορισμό την Βουλγαρία. Η λεηλασία, οι πιέσεις, η τυραννία και οι εξευτελισμοί ήταν σε ημερήσια διάταξη.

Όσον αφορά τον επισιτισμό των Ελλήνων, αρχικά, από τα τρόφιμα που υπήρχαν στις αποθήκες και όσα μεταφέρονταν από την Βουλγαρία κάποιες ποσότητες χορηγούνταν και στους Έλληνες, δίνοντας όμως προτεραιότητα στους Βούλγαρους και Αρμένιους.¹⁰⁶⁴ Αργότερα όμως έπαψε η χορήγηση τροφίμων στους Έλληνες εξαναγκάζοντάς τους να καταφύγουν στην μαύρη αγορά, την οποία δημιούργησαν οι ίδιοι οι Βούλγαροι για λόγους φιλοχρηματίας, αλλά και γιατί επεδίωκαν με τον τρόπο αυτό τον αφανισμό ή και την απομάκρυνση των Ελλήνων καθιστώντας τους τον «βίο αβίωτο». Όσον αφορά την αρτοδότηση, στους Έλληνες παραχωρούνται 200 γραμμάρια μπομπότας ανά άτομο, ενώ οι Βούλγαροι λαμβάνουν διπλάσια μερίδα άρτου παρασκευασμένη από σίτο.¹⁰⁶⁵

Τον Ιούνιο του 1942, σύμφωνα με την καταγγελία μάρτυρα επίσης από την Δράμα, μετά τον λόγο που εκφώνησε ο Τσολάκογλου,¹⁰⁶⁶ εντάθηκαν τα πιεστικά

¹⁰⁶² «Υπόμνημα» (13.6.1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁶³ «Έκθεσις Εξετάσεως Μάρτυρος» (23.7.1942), ό. π.

¹⁰⁶⁴ Οι Αρμένιοι έχριζαν ίσης μεταχείρισης με τους Βούλγαρους επειδή αμέσως μετά την εισβολή απέστειλαν ευχαριστήρια τηλεγραφήματα για την απελευθέρωση, ενώ επίσης διοργάνωσαν εορτές, *Η μαύρη βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην 1941-1944*, Έκθεσις των καθηγητών Πανεπιστημίων Αθηνών-Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1945, σ. 75.

¹⁰⁶⁵ «Έκθεσις υπό τύπον υπομνήματος» (22.6.1942), ό. π.

¹⁰⁶⁶ Ο μάρτυρας αναφέρεται στον λόγο που εκφώνησε κατά την επίσκεψή του στην Έδεσσα ο Τσολάκογλου στις 8 Ιουνίου 1942, ο οποίος δήλωσε πως λίαν συντόμως θα αποδοθούν στην Ελλάδα τα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Σύμφωνα με τον Διοικητή Έδεσσας, ο λόγος του τάραξε τους βουλγαρίζοντες και έσπειρε τον πανικό στις τάξεις τους, ενώ είχε βαθιά απήχηση και στους ηγέτες της βουλγαρικής προπαγάνδας, οι οποίοι καταλήφθηκαν από πανικό και εκδήλωσαν την πρόθεσή τους να αναχωρήσουν άμεσα για Βουλγαρία, «Περί της εις Έδεσσαν αφίξεως του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως», ό. π.

μέτρα κατά του ελληνικού στοιχείου στην πόλη μέχρι του σημείου να μην παρέχουν τρόφιμα στους Έλληνες, παρά μόνο 200 γραμμάρια αραβόσιτου, να διακόψουν την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και νερού από το υδραγωγείο με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να αναζητούν νερό στις πηγές σε απόσταση μιας ώρας από την τελευταία κατοικία της πόλης, ενώ με σκοπό οι Βούλγαροι να τρομοκρατήσουν τους κατοίκους διαδίδουν πως επειδή πολλοί γλίτωσαν τον Σεπτέμβριο του 1941, θα τους «ξεπαστρέψουν» όλους τώρα.¹⁰⁶⁷

Σύμφωνα με άλλη μαρτυρία, τον Ιούλιο του 1942 αντιδρώντας στην πρόθεση των Βουλγάρων να αποστείλουν 1.700 Έλληνες από την Δράμα για εργασία στην Βουλγαρία, οι κάτοικοι δηλώνουν πως είναι διατεθειμένοι να μεταβούν για εργασία στην Γερμανία, γι' αυτό και εγγράφονται αθρόα «*συν γυναιξί και τέκνα*» στους σχετικούς καταλόγους. Ο μάρτυρας υποστηρίζει πως οι Βούλγαροι, που υπολογίζουν πολύ στους Έλληνες ώστε να συντελέσουν σε σκληρή και βάνανυση εργασία, επινοούν πλείστα κωλύματα και διαδίδουν πως επειδή οι Γερμανοί πεινούν, είναι αδύνατον να χορτάσουν οι Έλληνες.¹⁰⁶⁸

Οι Βούλγαροι προς εξόντωση του ελληνικού πληθυσμού επινόησαν την μέθοδο της στέρησης των χρηματικών τους πόρων και του εξαναγκασμού τους να αγοράζουν τρόφιμα από την μαύρη αγορά, αναφέρει σε αλληλογραφία του με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών ο Μητροπολίτης Σερρών Κωνσταντίνος. Οι Βούλγαροι αφαίρεσαν από τους Έλληνες, απ' όσους αρνήθηκαν δηλαδή να δηλώσουν πως είναι Βούλγαροι, τα δελτία τροφίμων αφήνοντας τους μόνο 50 δράμια ελεεινού καλαμπόκαρου, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους στους οποίους παρέχουν άφθονα τρόφιμα και 100 δράμια καλού άρτου ημερησίως.

Οι Έλληνες λοιπόν είναι υποχρεωμένοι κρυφά και από την μαύρη αγορά να προμηθεύονται τρόφιμα πωλώντας ότι πολυτιμότερο έχουν σε εξευτελιστικές τιμές. «*Ούτως εξασφαλίζεται ο εκ πείνης θάνατος των δυστυχών ομογενών ημών*». Σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες οι Βούλγαροι διέκοψαν επίσης την διανομή ύδατος στους Έλληνες επιτρέποντας την ύδρευση κάθε τρίτη μέρα, ενώ παρέδωσαν τα υπάρχοντα πηγάδια σε Βούλγαρους οι οποίοι επιτρέπουν την ύδρευση έναντι αδρότατης αμοιβής. Τα όργανα της βουλγαρικής διοίκησης είναι σκληρότατοι και απαίσιοι ληστές, εκβιαστές και δολοπλόκοι, αναφέρει ο Μητροπολίτης, κάνοντας τον λαό να στενάζει.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁷ «Εκθεσις Εξετάσεως Μάρτυρος» (29.6.1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης. Η αναφορά στον Σεπτέμβριο του 1941 παραπέμπει στις εκτελέσεις και στις σφαγές κατοίκων της Δράμας εκ μέρους των Βουλγάρων που πραγματοποιήθηκαν από την 29^η Σεπτεμβρίου 1941 έως και την 12^η Οκτωβρίου 1941, οπότε τα επιταχθέντα από τους Βούλγαρους φερετροποιεία της πόλης διατάχθηκαν να εργάζονται πυρετωδώς, κάρα μετέφεραν πτώματα και πολλοί κάτοικοι φονεύθηκαν σε δρόμους με την οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου να είναι γεμάτη από πτώματα, την οποία ξέπλυναν από το αίμα Έλληνες κρατούμενοι, Κ. Βοβολίνης, «Το βουλγαρικό κτήνος. Τρία χρόνια βουλγαρικής θηριωδίας στην Μακεδονία και στην Θράκη» στο Ε.Ε.Α. 20, Παράνομοι Εκδόσεις Ελληνικού Αίματος, Αθήνα Ιανουάριος 1943, σσ. 10-13. Οι μαζικές εκτελέσεις και σφαγές ήταν τα αντίποινα στα οποία προέβησαν οι Βούλγαροι στην εξέγερση που είχε οργανώσει η τοπική οργάνωση Δράμας του ΚΚΕ. Η εξέγερση σημειώθηκε αρχικά στο Δοξάτο και στην συνέχεια στις γειτονικές περιοχές το διήμερο 28-29 Σεπτεμβρίου 1941, Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Χατζηαναστασίου, ό. π., σ. 315. Τα θύματα των γεγονότων του Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1941 υπολογίζονται σε 2.000-3.000 (στην πλειοψηφία τους άντρες) στην πόλη της Δράμας και σε 5.000 με 6.000 σε ολόκληρο τον νομό, Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, ό. π., σ. 103. Καθώς έχουμε ήδη μιλήσει για πληθυσμιακή μεταβολή στα υπό βουλγαρική κατοχή ελληνικά εδάφη, στον νομό Δράμας συγκεκριμένα, ο πληθυσμός μειώθηκε κατά 25.161 άτομα στην διάρκεια των ετών 1940-1951, Κοτζαγεώργη-Καζαμίας, ό. π., σ. 104.

¹⁰⁶⁸ «Εκθεσις Εξετάσεως Μάρτυρος» (9.7.1942), ό. π.

¹⁰⁶⁹ Επιστολή του Μητροπολίτη Σερρών Κωνσταντίνου προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό (27.7.1942), ό. π.

Στον εργατικό και επαγγελματικό κόσμο που δεν μπορεί να μετακινηθεί ελλείψει πόρων, οι Βούλγαροι εφάρμοσαν την πολιτική της εξόντωσης διά της ασιτίας, αναφέρει σε έκθεση που συνέταξε στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1942 ο Δήμαρχος Αλεξανδρούπολης. Σε αυτούς απαγόρευαν να πηγαίνουν στην αγορά για τις προμήθειές τους καθορίζοντας τους ορισμένα αρτοποιεία και παντοπωλεία που μπορούν να επισκεφτούν. Επίσης ελάττωσαν την ατομική μερίδα άρτου κατώτερης ποιότητας (μπομπότα) σε 50 δράμια, ενώ άφησαν απόλυτη ελευθερία σε άρτο αρίστης ποιότητας σίτου σε Αρμένιους και Βούλγαρους.

Ο πληθυσμός που παραμένει στην Αλεξανδρούπολη, ως επί το πλείστον εργατικός, είναι άνευ εργασίας ήδη από τον Νοέμβριο του 1940 λόγω των πολεμικών γεγονότων και της επιστράτευσης, μέγα δε μέρος του πληθυσμού αυτού σιτίζεται σε λαϊκά συσσίτια, με τις μερίδες των σιτιζόμενων να ανέρχονται κατά την 15^η Μαρτίου 1941 στις 4.000 περίπου. Στις οικογένειες αυτές επιβλήθηκε από τους Βούλγαρους ο διά της ασιτίας θάνατος, επαναλαμβάνει ο Δήμαρχος, τονίζοντας πως οι εναπομείναντες στην πόλη οικογένειες εξάντλησαν όλους τους πόρους για την συντήρησή τους, πολλοί δε πέθαναν από τις ταλαιπωρίες της πείνας και άλλων κοπώσεων.

Στα πλαίσια της πλήρους εκβουλγάρισης της Θράκης και της πολιτικής εξόντωσης του ελληνικού πληθυσμού, εκτός από την καταδίκη σε πείνα, ο Δήμαρχος εντάσσει:

Την στρατιωτική επιστράτευση ατόμων 17 έως και 52 ετών και την μεταφορά τους για εργασία στην Σερβία μεταφέροντας στην Θράκη Σέρβους εργάτες, την εκδίωξη όσων Ελλήνων αρνηθούν να δηλώσουν ότι αποδέχονται την βουλγαρική υπηκοότητα μέχρι και την 31^η Μαρτίου 1943, την γενική λεηλασία καταστημάτων, την κατάργηση της εκπαίδευσης, την κατάργηση κάθε ελληνικού στοιχείου και την αναγραφή των πινακίδων αποκλειστικά στην βουλγαρική γλώσσα, τον περιορισμό της κυκλοφορίας μόνο για τους Έλληνες, την απαγόρευση της κυκλοφορίας του ελληνικού νομίσματος και την απαγόρευση άσκησης επαγγέλματος.¹⁰⁷⁰

Το επισιτιστικό ζήτημα λόγω του επερχόμενου χειμώνα έχει εισέλθει σε μέγιστη οξύτητα στην περιφέρεια Έδεσσας τον Αύγουστο του 1942. Παρατηρείται παντελής έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης (όπως ζάχαρης, ελαίου, σάπωνος), ενώ το τελευταίο εξάμηνο δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία διανομή στο κοινό των παραπάνω ειδών. Επιπλέον, καθώς αυτά τα είδη σπανίζουν, οι τιμές τους είναι απρόσιτες.

Οι κάτοικοι των πόλεων προκειμένου να προσποριστούν χρήματα προς αγορά αναγκαίων τροφίμων πούλησαν πολύτιμα είδη, ατομικά και οικογενειακά, με την αντικατάστασή τους να είναι αδύνατη, αφενός λόγω της έλλειψης των ειδών, αφετέρου λόγω της απρόσιτης τιμής στην οποία διατίθενται. Ενδεικτικά, ένα ζευγάρι υποδημάτων πωλείται 80.000 με 120.000 δραχμές, ενώ σε υπέρογκες τιμές πωλούνται επίσης και τα ενδύματα.

Οι συναλλαγές με χρήμα είναι δυσχερείς καθώς κυριαρχούν οι συναλλαγές επί της ανταλλαγής ειδών βιοτικής ανάγκης, με την τιμή αυτών να καθορίζεται με βάση την τιμή του σίτου, όπως άλλωστε ρυθμίζονται όλες οι σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης καθώς και οι τιμές του εμπορίου.

Το δε εμπόριο πλέον δεν διενεργείται από τίμιους και ευσυνείδητους ανθρώπους, αλλά περιήλθε σε χέρια τυχодиωκτών οι οποίοι επωφελούνται των

¹⁰⁷⁰ «Περιληπτική έκθεσις των γεγονότων εν Αλεξανδρουπόλει και τη περιφερεία αυτής από την Βουλγαρική κατοχή και εντεύθεν» (6 Ιουλίου 1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης. Για την εφαρμογή του νόμου περί επιλογής εθνικότητας βλ. επίσης «Υπόμνημα των εν Θεσσαλονίκη Προσφυγικών Οργανώσεων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης» (8.9.1942), Αρχείο Τριανταφυλλίδη Αθανάσιου, ό. π.

περιστάσεως αποκομίζοντας υπέρογκα κέρδη. Το ολέθριο αυτό έργο των κακών Ελλήνων ευνοεί και εξυπηρετεί η ανοχή του λαού, ο οποίος έχοντας καταβληθεί από πανικό προσφέρει τα πάντα για την εξασφάλιση του άρτου αδιαμαρτύρητα και χωρίς να αγανακτεί εναντίον των «*απομυζητών του αίματος*» του ώστε να τους καταγγείλει στις Αρχές. Σε αυτό το σημείο έγκειται και η αποτυχία των προσπαθειών που καταβάλλουν για την πάταξη της αισχροκέρδειας οι διωκτικές αρχές, αναφέρεται σε δελτίο πληροφοριών της Διοίκησης Χωροφυλακής Έδεσσας.

Οι όροι διαβίωσης για τον αστικό κυρίως πληθυσμό, και ιδιαίτερα για τις λαϊκές τάξεις, είναι σκληροί. Στερούμενοι των πάντων και έχοντας διαθέσει κατά τον παρελθόντα χειμώνα τα περισσότερα οικιακά είδη και τον ρουχισμό τους για την θεραπεία των επισιτιστικών τους αναγκών, καταμετρούν με μέγιστη ανησυχία τις δυσχέρειες τις οποίες θα κληθούν να αντιμετωπίσουν τον προσεχή χειμώνα. Οι πενέστεροι ξεκίνησαν ήδη να πωλούν την ακίνητη περιουσία τους (οικίες, αγρούς) προς αντιμετώπιση του προβλήματος της ζωής. Αντίθετα, οι όροι διαβίωσης του αγροτικού πληθυσμού είναι καλύτεροι από κάθε άλλη εποχή, αναφέρεται χαρακτηριστικά στο δελτίο.

Τέλος, η υγιεινή κατάσταση του πληθυσμού του ορεινού τμήματος της περιφέρειας Έδεσσας είναι καλή, σε αντίθεση με τους κατοίκους του πεδινού τμήματος τους οποίους μαστίζει η ελονοσία, η καταπολέμηση της οποίας καθίσταται λίαν δυσχερής λόγω της έλλειψης των φαρμακευτικών ειδών των οποίων η τιμή κατέστη απρόσιτη στα λαϊκά βαλάντια. Ωστόσο, το πατριωτικό και θρησκευτικό φρόνημα των κατοίκων βρίσκεται σε άριστο σημείο.¹⁰⁷¹

Τον Ιούλιο του 1942 σε αναφορά της η Γενική Επιθεώρηση Επαρχιών παρουσιάζει «*τα ληφθέντα μέτρα πείσεως μέχρι εξοντώσεως*» κατά του ελληνικού στοιχείου της βουλγαροκρατούμενης περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Τα «*μέτρα συστηματικής εξοντώσεως του ελληνικού στοιχείου*», τα οποία όχι απλώς συνεχίζονται στο πέρασμα των μηνών, αλλά και συνεχώς εντείνονται καθιστώντας την ζωή των Ελλήνων αφόρητη και αδύνατη:

Εξακολουθεί η χορήγηση ελλειπών ποσοτήτων αραβοσιτάλευρου στα αρτοποιεία ώστε να μην επαρκούν για ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό. Παράλληλα, έχουν οριστεί ελάχιστα αρτοποιεία διανομής για τους Έλληνες με τις ώρες διανομής να περιορίζονται επίσης (15:00μμ-18:00μμ) με αποτέλεσμα να σχηματίζονται ατέλειωτες ουρές κατά τις μεσημβρινές ώρες κάτω από τον καυτό ήλιο, με μόνο ένα μικρό ποσοστό (1/3) του πληθυσμού να επιτυγχάνει την απόκτηση άρτου.

Ένα άλλο μέτρο που αποδεικνύει πως εκτός από την σωματική ακεραιότητα και η ζωή των Ελλήνων βρίσκεται στα χέρια των Βουλγάρων είναι το γεγονός πως απαγορεύεται η απομάκρυνσή τους σε πόλεις και χωριά με σκοπό να καταστήσουν αδύνατη κάθε προσπάθεια εφοδιασμού τροφίμων από την ύπαιθρο.¹⁰⁷²

Τον Οκτώβριο του 1942, το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναφέρει σχετικά με την κατάσταση στη Δυτική Θράκη πως ο επισιτισμός είναι πολύ φειδωλός και ανεπαρκής, ιδίως για τον ελληνικό πληθυσμό, και πραγματοποιείται μέσω δελτίων. Ο καλύτερος σίτος διανέμεται στους Βούλγαρους, ενώ στους Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους παρέχεται ανάμικτος άρτος από αραβόσιτο, κάκιστης ποιότητας. Η δε θνησιμότητα ολόένα αυξάνει και κυμαίνεται από 50 έως 60 άτομα την ημέρα. Οι

¹⁰⁷¹ «Απόσπασμα Δελτίου Πληροφοριών μηνός Αυγούστου 1942 της Διοίκησης Χωροφυλακής Έδεσσας», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.2, Υποφ. 2.1 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκη.

¹⁰⁷² «Περί συνεχίσεως και εντάσεως των μέτρων εξοντώσεως του Ελληνικού στοιχείου εκ των Βουλγαροκρατούμενων περιοχών» (30.7.1942), ό. π.

νεκροί από τις οικίες τους οδηγούνται στο νεκροταφείο χωρίς νεκρώσιμο ακολουθία και θάβονται με ένα τρισάγιο από Βούλγαρο παπά.¹⁰⁷³

Αρχές του ίδιου μήνα, η τούρκικη εφημερίδα *Γενή Σαμπά* δημοσιεύει πληροφορίες από την Δυτική Θράκη, σύμφωνα με τις οποίες οι Τούρκοι υποφέρουν δεινώς από πείνα. Στους Τούρκους χορηγείται πολύ μικρότερη μερίδα άρτου από τους Βούλγαρους και αυτή μετά δυσκολίας, σε σημείο που η θνησιμότητα αυξάνεται καταπληκτικά. Στους εξαντλημένους Τούρκους, Βούλγαροι γιατροί κάνουν θεραπευτικές ενέσεις, αλλά παραδόξως πλείστοι από αυτούς πεθαίνουν εντός μίας ή δύο ημερών.¹⁰⁷⁴

Τον Νοέμβριο του 1942, η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών με έδρα την Αθήνα αποστέλλει στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό την τέταρτη συμπληρωματική της έκθεση υπό τον τίτλο «Διαμαρτυρίες, εκθέσεις και υπομνήματα περί των Βουλγαροκρατούμενων ελληνικών επαρχιών».

Στην έκθεση αυτή γίνεται λόγος για συστηματική κακομεταχείριση την οποία υφίστανται εκ μέρους των Βουλγάρων οι ελληνικοί πληθυσμοί της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης από τον Μάιο του 1941, ευρισκόμενοι σε τραγική θέση αποτελώντας αντικείμενο πολιτικής εκρίζωσης με σκοπό τη βίαιη αλλοίωση του εθνολογικού χαρακτήρα των περιοχών αυτών.

Μέσω της έκθεσης γίνεται έκκληση στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό να εφιστήσει ιδιαίτερα την προσοχή του επί του ζητήματος της πολιτικής υποσιτισμού του ελληνικού πληθυσμού, την οποία ακολουθεί η βουλγαρική διοίκηση, κάνοντας λόγο για θανάσιμο κίνδυνο που διατρέχει ο πληθυσμός. Η Επιτροπή ζητεί από τον Οργανισμό να επεκτείνει την βοήθειά της και στις συγκεκριμένες περιοχές «όπου μια ζένη Διοικήσεις αφήνει να εξοντωθούν διά της υποσιτίσεως».¹⁰⁷⁵

Τέλη Ιανουαρίου 1943, οι Δήμαρχοι Δράμας και Ξάνθης, ευρισκόμενοι ως πρόσφυγες στην Θεσσαλονίκη, ζητούν την συνδρομή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού υπέρ όλων όσων παρέμειναν στην βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, οι οποίοι κινδυνεύουν να πεθάνουν από πείνα.¹⁰⁷⁶

Με ψήφισμά τους την ίδια περίοδο εκπρόσωποι «σύμπαντος του ελληνικού πληθυσμού της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης» μεταβιβάζουν προς την Κυβέρνηση την κραυγή του πόνου και της αγωνίας του ελληνικού πληθυσμού υπογραμμίζοντας την βαρύτατη και ιστορική ευθύνη που θα φέρει σε περίπτωση που δεν ληφθούν τα ενδεικνύόμενα μέτρα για την σωτηρία του πληθυσμού καταγγέλλοντας παράλληλα πως ουδεμία κυβερνητική μέριμνα και στοργή εκδηλώθηκε.

Στο ψήφισμα δεν παραλείπεται να υπερτονιστεί πως ο ελληνικός πληθυσμός των περιοχών υπό βουλγαρική κατοχή υφίσταται τις τραγικές συνέπειες της εφαρμογής της διπλής σατανικής μεθόδου εξοντώσεως: μέσω της οικονομικής εξαθλίωσης με την επιβολή υψηλής φορολογίας συνεπεία της κακόβουλης υπερβολικής εκτιμήσεως των φορολογικών στοιχείων των Ελλήνων και μέσω του σκόπιμου υποσιτισμού που επιβάλλουν οι Βούλγαροι, με σημαντικότερη την

¹⁰⁷³ Σημείωμα Οικομενικού Πατριαρχείου (15 Οκτωβρίου 1942), Έτος 1942, ΦΑΚ. 12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

¹⁰⁷⁴ Τηλεγράφημα Ραφαήλ (2 Οκτωβρίου 1942), Έτος 1942, ΦΑΚ. 12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

¹⁰⁷⁵ Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών εν Αθήναις, *Διαμαρτυρίες, εκθέσεις και υπομνήματα περί των Βουλγαροκρατούμενων ελληνικών επαρχιών (Ιούνιος 1941-Νοέμβριος 1942)*, 1942, σσ.75-76, Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.2, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Δ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁷⁶ Επιστολή των Δημάρχων Δράμας και Ξάνθης προς τον Αξιότιμον Κύριον Αντιπρόσωπον της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (27.1.1943), Αρχείο Τριανταφυλλίδη Αθανάσιου, ό. π.

καταγραφή «*αθροτάτων θανάτων εξ ασιτίας*» στις περιφέρειες Αλεξανδρούπολης, Ξάνθης, Δράμας και Κομοτηνής.

Τα παραπάνω μέτρα αποδίδονται στο βαθύτατο μίσος που τρέφουν οι Βούλγαροι εναντίον του Ελληνισμού και μόνο με συστάσεις δεν είναι δυνατόν να σταματήσει ο πρωτοφανής και απάνθρωπος διωγμός των Ελλήνων, παρά μόνο αν θέσει η Κυβέρνηση του Ράιχ υπό την προστασία της τον πληθυσμό,¹⁰⁷⁷ διαβάζουμε σε Υπόμνημα των εκπροσώπων των προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προς τον Πληρεξούσιο του Ράιχ για την Ελλάδα, δόκτωρ Μέρτεν.

Αναφορές για θανάτους από πείνα καταγράφονται επίσης στις μαρτυρίες προσφύγων, μεταξύ των οποίων ένας Έλληνας από το Σιδηρόκαστρο εκτιμά πως το ήμισυ του πληθυσμού της πόλης αναγκάστηκε να αναχωρήσει και απέμειναν 5.000 ψυχές. Από αυτές πέθαιναν καθημερινά, ιδίως τον χειμώνα, 6 με 7 άτομα από πείνα.¹⁰⁷⁸

Τον Ιούνιο του 1943, η επισιτιστική κατάσταση των εναπομεινάντων Ελλήνων χαρακτηρίζεται τραγική και χειροτερεύει από μέρα σε μέρα. Εκτός από τα 200 γραμμάρια αραβόσιτου που διανέμονται καθημερινά, δεν χορηγείται άλλο τρόφιμο και ούτε είναι δυνατόν να ανευρεθεί.

Κρέας, βούτυρο, έλαιο εμφανίζονται σε ελάχιστες ποσότητες και απαγορεύεται με δαρμό και φυλάκιση να αγοράζονται από Έλληνες (Γραικούς). Η απαγόρευση αυτή ασφαλώς ισχύει για κάθε άλλο τρόφιμο και εντάσσεται στα πλαίσια «*της εξοντώσεως του Ελληνισμού διά του εξ ασιτίας μαρσμού*».

Στην ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη κυκλοφορεί επίσης η τρομακτική διάδοση ότι ακόμη και η χορήγηση των 200 γραμμαρίων άρτου πρόκειται να σταματήσει για όλους τους Έλληνες, για όσους δηλαδή δήλωσαν Έλληνες κατά την πρόσφατη απογραφή των κατοίκων, αφαιρώντας τους τα σχετικά δελτία. Η φήμη αυτή σε συνδυασμό με την πληροφορία πως θα απαγορευτεί στους Έλληνες αγρότες να θερίσουν τα σπαρτά τους οδηγεί τις Επιτροπές Προσφύγων στο συμπέρασμα «*ότι όντως η διά της ασιτίας εξόντωσης του Ελληνισμού είναι επισήμως αποφασισμένη*». Οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν βρίσκονται σε καλύτερη επισιτιστική κατάσταση λόγω της υποχρεωτικής παράδοσης των προϊόντων στις Αρχές.

Το καλοκαίρι του 1943, συνεχίζεται επίσης ο εποικισμός Βουλγάρων στην περιοχή, με την πλειοψηφία τους να χαρακτηρίζονται άξεστοι και να καταλαμβάνουν τις καλύτερες οικίες Ελλήνων ιδιοκτητών.

Το μόνο παρήγορο γεγονός είναι οι πληροφορίες πως το φρόνημα των εναπομεινάντων παραμένει ακμαιότατο και εθνικότατο, με την τελευταία απογραφή να καταγράφει 97% του πληθυσμού ως Έλληνες.

Ωστόσο, «*ένα μόνο φόβο οι πάντες έχουν: μη πεθάνουν εκ της πείνης! Τίποτε άλλο δεν τους φοβίζει. Ούτε αι φυλακίσεις, ούτε αι ατελεύτητοι δαρμοί, ούτε αι στερήσεις*».¹⁰⁷⁹

Το κριθάρι, το γάλα και το μέλι αγοράζονται ή συνηθέστερα διαρπάζονται από τις βουλγαρικές Αρχές χωρίς να επιτρέπεται στους παραγωγούς να παρακρατήσουν τις απαραίτητες έστω ποσότητες για την διατροφή τους. Σε αντίθεση με τους Βούλγαρους έποικους, στους οποίους διανέμονταν συχνά σε σχετική αφθονία και σε τιμές κόστους βασικά είδη διατροφής διά των δημοτικών πρατηρίων που

¹⁰⁷⁷ «Ψήφισμα» (29.1.1943), ό. π., Επιστολή προς την Αυτού Εξοχότητα του Δόκτορα Μέρτεν (Ιούνιος 1943), ό. π.

¹⁰⁷⁸ *Η μαύρη βίβλος...*, ό. π., σ. 88.

¹⁰⁷⁹ Επιστολή προς την Γενικήν Διοίκησην Μακεδονίας (15.6.1943), Αρχείο Τριανταφυλλίδη Αθανάσιου, ό. π., Επιστολή προς την Αυτού Εξοχότητα του Δόκτορα Μέρτεν (Ιούνιος 1943), ό. π.

λειτουργούσαν σε μεγάλες πόλεις και χωριά. Επιπλέον, διανέμονταν ανελλιπώς άρτος εκ σίτου καλής ποιότητας.

Προς διάκριση των Ελλήνων και Τούρκων κατοίκων από τους Βούλγαρους έποικους τα δελτία διανομής τροφίμων των πρώτων ήταν λευκά και έφεραν την επιγραφή INOROTI (αλλοεθνείς), των δε Τούρκων ήταν ερυθρά. Σε Έλληνες και Τούρκους κατοίκους απαγορευόταν η αγορά τροφίμων εκ του ελεύθερου εμπορίου, γι' αυτό και οι καταστηματάρχες, Βούλγαροι επί το πλείστον, ήταν υποχρεωμένοι να έχουν αναρτημένη στο κατάστημά τους την επιγραφή «σάμο ζα Μπολγκάριτε» (μόνο για Βούλγαρους).

Καθώς το φάσμα της πείνας παρουσιάστηκε σε όλη του την τραγικότητα, οι Έλληνες κάτοικοι αναγκάζονταν να πωλούν σε ευτελείς τιμές κοσμήματα, ενδύματα, οικιακά είδη με σκοπό να αποκτήσουν λίγο σίτο ή αραβόσιτο. Επειδή όμως η απόκτησή τους ήταν δυσχερής, αναγκάζονταν λαθραία (καθώς δεν δινόταν άδεια για εφοδιασμό σε τρόφιμα) να μετακινούνται προς αναζήτηση τροφίμων. Όσοι όμως συλλαμβάνονταν από τις βουλγαρικές περιπόλους δέρνονταν ανηλεώς και τα τρόφιμα αν δεν παρακρατούνταν σκορπίζονταν στον άνεμο.

Υπάρχουν περιπτώσεις διατροφής διά ακάθαρτων ζώων, αλλά και αυτοκτονιών εξαιτίας της απόγνωσης που προκαλούσε η πείνα. Εξαιτίας του υποσιτισμού και σε συνδυασμό με την έλλειψη φαρμάκων, αν η θνησιμότητα αυξήθηκε καταπληκτικά κατά την βουλγαρική κατοχή αυτό δεν θα είναι παράδοξο, εκτιμούν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών-Θεσσαλονίκης.

Μπροστά στον κίνδυνο της πείνας, οι Έλληνες κυρίως και λιγότερο οι Τούρκοι, ζητούσαν παράνομα άσυλο εν μέσω πυκνών περιπόλων στην ουδέτερη ζώνη του Έβρου και την γερμανοκρατούμενη περιοχή που εκτείνεται μετά τον Στρυμόνα ποταμό. Ο οικιοθελής ωστόσο εκπατρισμός μετά το κίνημα του Σεπτεμβρίου 1941 είχε απαγορευθεί από τις γερμανικές αρχές φοβούμενοι την αύξηση των προσφύγων και κατά συνέπεια την μείωση των τροφίμων και της στέγης στα ελληνικά εδάφη που βρίσκονταν υπό την δική τους κατοχή. Σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς περίπου 3.500 Έλληνες βρήκαν οικτρό θάνατο κατά την απόπειρά τους να εισέλθουν στον Έβρο, με εκατοντάδες πτώματα να επιπλέουν στον Στρυμόνα και πτώματα σε αποσύνθεση να τοποθετούνται σε πρόχειρους τάφους από τους κατοίκους.¹⁰⁸⁰

Μια εικόνα της ζωής στον Έβρο το 1944 προκύπτει από τα άρθρα των εφημερίδων:

Άλλοτε, ο Έβρος ήταν ένας σοβαρός τροφοδότης της χώρας μας. Σήμερα, ο βάρβαρος κατακτητής με την επιστημονική ληστεία των προϊόντων και τροφίμων μας και με το άγριο ξεγύμνωμα του λαού μας με τους μαυραγορίτες του, τον κατάντησε να μην είναι ικανός να συντηρηθεί, τον μετέβαλλε σε οικονομικό κουρέλι. Μεγάλα λαϊκά στρώματα αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της ζωής χωρίς κανέναν να τα προσέχει, οι εργάτες εξαθλιωμένοι, οι πρόσφυγες στο δρόμο, οι άποροι, τα θύματα του κατακτητή και οι οικογένειες των αγωνιστών, εγκαταλελειμμένοι πεθαίνουν, τον μαρτυρικό θάνατο της πείνας.

Οι τιμές φτάσανε σε δυσθεώρητα ύψη, τα τρόφιμα σωριασμένα στις αποθήκες των μαυραγοριτών περιμένουν είδος για να ανταλλαγούν που δεν υπάρχει. Παράλληλα, η τρομοκρατία οργιάζει και προσθέτει καινούρια θύματα. Οι συλλήψεις, τα βασανιστήρια, τα μπουντρούμια της Γκεστάπο, οι κυκλώσεις των χωριών, οι

¹⁰⁸⁰ Η μαύρη βίβλος..., ό. π., σσ. 37-40.

ομηρίες και οι ομαδικές εκτελέσεις είναι στην ημερήσια διάταξη. Βρισκόμαστε μπροστά στον αφανισμό του έθνους, γράφει ο *Αστήρ Θράκης*.¹⁰⁸¹

Οι ανταποκριτές των εφημερίδων *Γενή Σαμπάχ* και *Τασφίρι Εφκιάρ* που επισκέφτηκαν την περιοχή ως πρώτοι απεσταλμένοι του τουρκικού Τύπου στο απελευθερωμένο τμήμα της Ελλάδας επισημαίνουν πως α άρτος και το κρέας ουδέποτε έλειψαν στην περιοχή, αλλά η ζάχαρη και το έλαιο ήταν ανύπαρκτα. Η υγεία των παιδιών είναι κλονισμένη και η θνησιμότητα των βρεφών ανήλθε στο 75%.¹⁰⁸²

Με το τέλος της Κατοχής, οι Επιτροπές Προσφύγων κάνουν τον απολογισμό τους σχετικά με όσα κατάφεραν υπέρ της σωτηρίας των δοκιμασμένων Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης.

Η Τοπική Επιτροπή Προσφύγων Δράμας αναφέρει πως πρόκειται για «θαύμα» η επιτυχία να αποσπάσει από το Κράτος κάποια προνόμια για το μεγάλο «κύμα» προσφύγων που προκάλεσαν οι θηριωδίες και σφαγές των Βουλγάρων, για την μεγάλη «μάζα» των ταλαιπωρημένων αυτών ανθρώπων που μόνο στην Θεσσαλονίκη ήταν περίπου 8.000 οικογένειες.

Μία από τις επιτυχίες της Επιτροπής είναι η δωρεάν αρτοδότηση των Προσφύγων που συνεχίστηκε μέχρι και πριν τον Μάρτιο του 1945, «πράγμα σπουδαιότατον διά την εποχήν της μεγάλης πείνης» χάρη στον ιδιαίτερο χειρισμό εκ μέρους της Επιτροπής με σκοπό την διάσωση της φυλής «εκ της πείνης». Ανακουφιστικά μέτρα ήταν επίσης τα Προσφυγικά Συσσίτια, αν και πενιχρά, οι προνομιακές διανομές τροφίμων, αν και σε αραιά χρονικά διαστήματα., οι πενιχρές διανομές ειδών ρουχισμού και υποδήσεως και τα γλίσχρα επιδόματα και έκτακτα βοηθήματα. Και το αξιοσημείωτο είναι πως όλες αυτές οι διευκολύνσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν επανειλημμένων ταξιδιών στην Αθήνα κατά την επικίνδυνη περίοδο της Κατοχής.¹⁰⁸³

Ιδιαίτερη μνεία αναφορικά με την Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη οφείλει να γίνει στην ίδρυση και δράση της Βουλγαρικής Λέσχης με έμφαση στην άσκηση επισιτιστικής προπαγάνδας που διενεργούσε με σκοπό τον εκβουλαρισμό Ελλήνων της Μακεδονίας.

Με την έγκριση των Γερμανικών Αρχών ιδρύθηκε στην Θεσσαλονίκη «τον Απρίλιο του 1941, λίγες μέρες μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα»,¹⁰⁸⁴ η Βουλγαρική Λέσχη με σκοπό της την καταγραφή όλων των Βουλγαρόφωνων της Μακεδονίας, τούς οποίους εφοδιάζει με δελτία ταυτότητας ώστε να αποδεικνύεται πως είναι Βούλγαροι. Προς επιτυχία του σκοπού αυτού δρα ελεύθερα σε όλες τις πόλεις της Μακεδονίας μέσω των διαφόρων Βούλγαρων

¹⁰⁸¹ «Δελτίον πληροφοριών περί Ελλάδος» υπ. αριθμ. 39, Αύγουστος 1944, Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 14, Υποφ. 7, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁰⁸² Τηλεγράφημα του Ραφαήλ (Άγκυρα, 5 Οκτωβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 14, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁰⁸³ «Λογοδοσία των Πεπραγμένων της Τοπικής Επιτροπής Προσφύγων Δράμας γενομένη παρά του Προέδρου αυτής κ. Αθανασ. Τριανταφυλλίδου κατά την Γεν. Συνέλευσιν των Προσφύγων Δράμας 18/3/45», Αρχείο Τριανταφυλλίδη Αθανάσιου, Α.Ε. 12/07, ΦΑΚ. 1.2 (1944-1945), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η λεγόμενη «προσφυγική υπόθεση» προκάλεσε πολλές φορές τον χλευασμό της κοινής γνώμης επειδή αποκαλύφθηκαν πολλά άτομα: ανωμαλίες, παρανομίες, καταχρήσεις και εκμετάλλευση της προσφυγικής ιδιότητας από επιτήδειους με κυριότερη παρατυπία την εγγραφή ανύπαρκτων μελών στα προσφυγικά βιβλιάρια με σκοπό να επωφεληθούν των συσσιτίων, Επιστολή του Δημάρχου Δράμας στον Υπουργό (25.5.1945). ό. π.

¹⁰⁸⁴ Χρήστος Δ. Καρδαράς, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997, σ. 28.

πρακτόρων της, οι οποίοι διαδίδουν πως σύντομα όλη η Μακεδονία πρόκειται να καταληφθεί από την Βουλγαρία χορηγώντας στους εγγραφόμενους 3.000 δραχμές ως δώρο με την μορφή βοηθήματος και πλείστες άλλες διευκολύνσεις.¹⁰⁸⁵

Η δράση της βουλγαρικής προπαγάνδας μέσω της Βουλγαρικής Λέσχης οφείλεται στην επικρατούσα μεταπολεμική κατάσταση που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη τροφίμων την οποία και εκμεταλλεύεται η Λέσχη, βρίσκοντας ανταπόκριση σε αρκετά άτομα «*ρευστής συνειδήσεως*» τα οποία κατορθώνει να παρασύρει να εγγραφούν ως μέλη της. Βασικός άξονας της προπαγάνδας της είναι η διάδοση της άποψης πως με την επικράτηση της βουλγαρικής κατοχής σε ολόκληρη την Μακεδονία, όλα τα εγγεγραμμένα μέλη της Λέσχης θα χαίρουν εξαιρετικής προστασίας διά της χορηγήσεως τροφίμων, χρημάτων και άλλων ειδών.

Σύμφωνα με τον Διευθυντή της Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, Μ. Μαντούβαλο, για να εξουδετερωθεί η Βουλγαρική προπαγάνδα και να προληφθεί έγκαιρα η εκμετάλλευση της ένδειας, είναι απαραίτητο, μεταξύ άλλων, να ληφθούν κατάλληλα μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και επισιτισμού ώστε να δημιουργηθεί στους έχοντες ανάγκη η αντίληψη πως η Ελλάδα προσέρχεται ως αρωγός τους.¹⁰⁸⁶

Στις 8 Φεβρουαρίου 1942, η Βουλγαρική Λέσχη ξεκίνησε την σύσταση οικογενειακών καταλόγων με σκοπό την διανομή τροφίμων σε Βουλγαρόφρονες και στις 9 του μήνα κατέφθασαν από την Βουλγαρία 2 αυτοκίνητα γεμάτα με σάκους αλεύρου. Στις 18 Φεβρουαρίου 1942, πραγματοποιήθηκε διανομή αλεύρου, ζάχαρης και άλατος στα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης με την υπόσχεση ότι σύντομα θα διανείμει και άλλα τρόφιμα σε μεγαλύτερες ποσότητες, αποσκοπώντας στην εγγραφή περισσότερων μελών. Στις 23 του μήνα με αυτοκίνητα της Βουλγαρικής Εταιρείας «Κύκλωψ» κατέφθασαν από την Βουλγαρία ποσότητες τροφίμων 2.500 οκάδων (σίτος, γεώμηλα, αραβόσιτος, κρεμμύδια) καθώς και 15 δοχεία αγνώστου περιεχομένου.

Είναι γεγονός πως μετά την άφιξη και διανομή τροφίμων στην Βουλγαρική Λέσχη παρατηρήθηκε αθρόα εγγραφή πολλών βουλγαροφρόνων ως μελών της προσδοκώντας την λήψη τροφίμων. Έμπιστα όργανα της Βουλγαρικής Λέσχης προπαγανδίζουν υπέρ της εγγραφής όσο το δυνατόν περισσότερων μελών υποσχόμενα συνεχή διανομή τροφίμων, ιατρική περίθαλψη, υποστήριξη των μελών στις Γερμανικές Αρχές, δωρεάν εκπαίδευση των τέκνων των Βουλγαρόφρονων, εξεύρεση εργασίας και χορήγηση αδειών ταξιδιού.

Στο απόρρητο Δελτίο Πληροφοριών της 1^{ης} Μαρτίου 1942, ο Διευθυντής του Κέντρου Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης καθιστά επιτακτική την ανάγκη εξουδετέρωσης της βουλγαρικής προπαγάνδας επισημαίνοντας πως το επισιτιστικό ζήτημα θα πρέπει να επιλυθεί ταχέως με τρόπο που να ικανοποιεί τις ανάγκες του πληθυσμού, όχι μόνο της πόλης της Θεσσαλονίκης, αλλά και των γύρω περιοχών, άγονων ή επί το πλείστον αστικών, ώστε να αποφευχθεί η εγγραφή των κατοίκων τους στην Βουλγαρική Λέσχη.

Η από μηνός επιδεινωθείσα επισιτιστική κατάσταση της Μακεδονίας οδήγησε πολλά άτομα στο να εγγραφούν στην Βουλγαρική Λέσχη λαμβάνοντας λίγες ποσότητες αλεύρου, ζάχαρης και άλατος εκφράζοντας κατάρες για την παρούσα κατάσταση που τους ανάγκασε να θυσιάσουν την εθνική τους συνείδηση και να δηλωθούν ως Βουλγαρόφρονες ώστε αυτοί και οι οικογένειες τους να αποφύγουν τον εξ ασιτίας θάνατο αποδεχόμενοι τα τρόφιμα της Λέσχης ως σανίδα σωτηρίας. Σύμφωνα με τον Διευθυντή, μία από τις επιτυχίες της Βουλγαρικής προπαγάνδας τον

¹⁰⁸⁵ «Εισηγητικόν Σημείωμα. Ενέργειαι Βουλγαρικής Προπαγάνδας εν Μακεδονία», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.1 (1941), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁸⁶ «Δελτίον Πληροφοριών μηνός Δεκεμβρίου 1941», ό. π.

Φεβρουάριο του 1942 είναι αναμφισβήτητα η διανομή ποσοτήτων τροφίμων στην διάρκεια της οποίας παρατηρήθηκε εξαιρετική κίνηση.

Εκτός από το επισιτιστικό, κρίνεται απαραίτητη η μελέτη και επίλυση του ζητήματος της ιατρικής περίθαλψης του πληθυσμού ώστε η έλευση του θέρους να μην ευνοήσει την εξάπλωση λοιμωδών νόσων την στιγμή που οι πολίτες δυσκολεύονται να προμηθευτούν ακόμη και ελάχιστη ποσότητα κίνησης.

Προκειμένου να μην κυριαρχεί η βουλγαρική, αλλά και η πρόσφατα δραστήρια ρουμανική προπαγάνδα πως το ανύπαρκτο ενδιαφέρον της ελληνικής Κυβέρνησης μαρτυρά πως η Μακεδονία αποτελεί προσαρτημένη επαρχία του Ελληνικού Κράτους, επομένως πρόκειται για αποικία και όχι τμήμα του συνόλου της Ελλάδας το οποίο δεν κατοικείται από Έλληνες, και προκειμένου να σταματήσουν τα παράπονα των ντόπιων Εθνικοφρόνων πως για την Μακεδονία «ουδέν μέτρον» λαμβάνεται, επιβάλλεται η λήψη ριζικών μέτρων τόσο για το επισιτιστικό, όσο και το ιατρικό ζήτημα.¹⁰⁸⁷

Αρχές Μαρτίου 1942, το Υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας ζητεί την μεσολάβηση του Έλληνα Πρωθυπουργού ώστε να επιτευχθεί από την Ανωτάτη Γερμανική Στρατιωτική Αρχή Κατοχής έκδοση διαταγής προς την εν Θεσσαλονίκη Γερμανική Στρατιωτική Αρχή Κατοχής να απαγορεύσει τις εισαγωγές τροφίμων από την Βουλγαρία και την διάθεσή τους προς διανομή αποκλειστικά σε Βουλγαρόφρονες μέσω της Βουλγαρικής Λέσχης, με το σκεπτικό πως η Λέσχη προβαίνει σε ανάλογες ενέργειες για λόγους καθαρά προπαγανδιστικούς με σκοπό την εγγραφή μελών.¹⁰⁸⁸

Η βουλγαρική προπαγάνδα με επισιτιστική χειραφέτηση παρακολουθείται στενά από το Κέντρο Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης και καταγράφεται στα απόρρητα Δελτία Πληροφοριών τα οποία τίθενται υπόψη του Πρωθυπουργού.

Τέλη Μαρτίου, η Διεύθυνση της Υπηρεσίας Αλλοδαπών ερευνά την ταυτότητα των μαθητών του Βουλγαρικού Σχολείου στο οποίο μετά την λήξη των μαθημάτων διανέμεται στα παιδιά ένα κομμάτι άρτου με μαρμελάδα¹⁰⁸⁹ ενώ η Διεύθυνση Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης πληροφορεί το Υπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας πως οι Βουλγαρίζοντες κάτοικοι της υπαίθρου που προμηθεύονται τρόφιμα από την Βουλγαρική Λέσχη κατά την επιστροφή τους στα χωριά επιδεικνύουν τα τρόφιμα και διαδίδουν φήμες για προσεχείς διανομές ειδών με συνέπεια να καταγράφεται νέα κίνηση ατόμων ρευστής συνειδήσεως προς εγγραφή στη Λέσχη.¹⁰⁹⁰

Ωστόσο, η βουλγαρική προπαγάνδα μέσω των Παραρτημάτων της Βουλγαρικής Λέσχης που διατηρεί σε μακεδονικές πόλεις εκμεταλλεύεται με δεξιοτεχνία το ζήτημα της έλλειψης τροφίμων με τον «αφοπλισμό» της να αναδεικνύεται σε επείγον ζήτημα. Το Παράρτημα της Βουλγαρικής Λέσχης Έδεσσας ανακοινώνει ότι μόνο οι εγγεγραμμένοι στους καταλόγους της Λέσχης θα τύχουν οικονομικής αρωγής και διευκόλυνσης ως προς την παροχή τροφίμων και λοιπών ειδών πρώτης ανάγκης, επιτυγχάνοντας την μεταστροφή των συνειδήσεων και την εξαγορά των απαιτήσεων των γηγενών, οι οποίοι πιεζόμενοι καταθλιπτικά από τις δυσχέρειες προσφεύγουν αναγκαστικά «υπό την σκέπη της Βουλγαρικής Λέσχης».¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁷ «Βουλγαρική Προπαγάνδα (21.2.1942)», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.3 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης, «Δελτίον Πληροφοριών» (1.3.1942), ό. π.

¹⁰⁸⁸ Απόρρητη επιστολή του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας προς το Γραφείο του Πρωθυπουργού (10.3.1942), ό. π.

¹⁰⁸⁹ «Βουλγαρικών Σχολείων» (31.3.1942), ό. π.

¹⁰⁹⁰ «Διανομή ειδών διατροφής εις τους Βουλγαρόφρονες υπό της εν Θεσσαλονίκη Βουλγαρικής Λέσχης» (28.3.1942), ό. π.

¹⁰⁹¹ «Ενέργειαι Βουλγαρικής προπαγάνδας εν τη Περιφέρεια Ναούσης» (27.4.1942), Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

Τον Απρίλιο του 1942, ο κατοχικός Πρωθυπουργός Τσολάκογλου με σημείωμά του υιοθετεί πλήρως τις απόψεις και οδηγίες του Γενικού Επιθεωρητή Αθ. Χρυσόχου για την αντιμετώπιση της βουλγαρικής και ρουμανικής προπαγάνδας, τα κυριότερα σημεία της αναφοράς του οποίου είναι πως η Μακεδονία κατοικείται αποκλειστικά από Έλληνες που διακρίνονται για την αγνότητα των εθνικών τους αισθημάτων και πως τα μέχρι στιγμής αποτελέσματα της βουλγαρικής προπαγάνδας είναι μηδαμινά μπροστά στις προσπάθειες που έχουν καταβληθεί και τα διατεθέντα μέσα.

Σύμφωνα με τον Χρυσόχο, ελάχιστοι από όσους έχουν αποδεχτεί να δηλωθούν Βούλγαροι έχουν βουλγαρική συνείδηση καθώς πρόκειται για «νεοφώτιστους» οι οποίοι υπέκυψαν στην βουλγαρική προπαγάνδα για διάφορους λόγους, με σημαντικότερους:

- Το συμφέρον και την επιθυμία εκμεταλλεύσεως της κατάστασης με σκοπό την κερδοσκοπία.
- Την απώλεια της εμπιστοσύνης προς το Ελληνικό Κράτος και την πειθώ στις διαδόσεις της προπαγάνδας ότι η Ελλάδα κατόπιν της ήττας της πέθανε.
- Την πείνα, την απαθλίωση και τις οικογενειακές ανάγκες λόγω της επιδείνωσης του επισιτιστικού ζητήματος.

Παρά τον προκληθέντα θόρυβο μόνο οι «συμφεροντολόγοι» μπορούν να θεωρηθούν «οριστικώς αποσχιθέντες της ελληνικής ολότητας» και να αντιμετωπιστούν ως «προδότες και αρνησιπατρίδες», αναφέρει ο Χρυσόχο, επισημαίνοντας πως οι λοιποί παραμένουν Έλληνες καμφθέντες μόνο επιφανειακά υπό την πίεση των οικογενειακών αναγκών, της δυστυχίας και της πείνας. Προσθέτει ωστόσο πως υπάρχουν πλείστα παραδείγματα ανθρώπων που μετανόησαν οικτρά επειδή βρέθηκαν σε ανθρώπινη αδυναμία και υπέκυψαν στα βουλγαρικά δολώματα ζητώντας εμφανώς συντετριμμένοι συγγνώμη και μετάνοια.¹⁰⁹²

Τον Οκτώβριο του 1942, ο Ραφαήλ τηλεγραφεί πως η Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης αναπτύσσει ευρεία δράση, πως συνεχίζεται η συλλογή δηλώσεων βουλγαρικής εθνικότητας και πως στους εγγεγραμμένους χορηγούνται τρόφιμα και χρήματα. Από την Βουλγαρία αποστέλλονται τακτικά βαγόνια με τρόφιμα για διανομή και επικαλούμενος βουλγαρική πηγή αναφέρει πως το σύνολο των δηλώσεων έφτασε τις 80.000 στη Θεσσαλονίκη. Σημαντικό δε αριθμός δηλωθέντων καταγράφεται επίσης σε Βέροια και Έδεσσα. Επισημαίνει ωστόσο πως οι εγγεγραμμένοι δεν ωθούνται επί το πλείστον από βουλγαρική συνείδηση, αλλά τονίζει πως αυτό που κυρίως ενδιαφέρει την βουλγαρική προπαγάνδα είναι να επωφεληθεί από την σημερινή τραγική θέση του ελληνικού πληθυσμού ώστε να αποδείξει πως η Μακεδονία κατοικείται κατά πλειοψηφία από Βούλγαρους.¹⁰⁹³

Στην πραγματικότητα όμως, τον Οκτώβριο του 1942 υπήρχαν 14.149 εγγεγραμμένα μέλη στην Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης, αριθμός που έφτασε τα 18.426 μέλη έως τον Οκτώβριο του 1944. Από την συγκριτική μελέτη των παραπάνω στοιχείων φαίνεται ότι ο αριθμός των μελών της Λέσχης παρέμεινε μικρός μέχρι το τέλος της Κατοχής, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι τα άτομα αυτά δεν προέρχονταν μόνο από την Θεσσαλονίκη, αλλά απ' όλες τις επαρχίες της Δυτικής Μακεδονίας.

Επίσης, προκύπτει πως η σταδιακή αύξηση των μελών της Λέσχης ήταν ασήμαντη και αντιστρόφως ανάλογη προς τις ποικίλες προσπάθειες και μεγάλες

¹⁰⁹² Αναφορά της Γενικής Επιθεώρησης Νομαρχιών Αθ. Χρυσόχου», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁹³ Τηλεγράφημα, 10 Οκτωβρίου 1942, Έτος 1942, ΦΑΚ. 12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

δαπάνες στις οποίες είχε υποβληθεί η βουλγαρική προπαγάνδα για την προσέλκυση μελών.¹⁰⁹⁴

Αν λόγοι όπως η πείνα ερμηνεύουν τον προσηλυτισμό των «*ρευστής συνειδήσεως*» (όπως επανειλημμένα χαρακτηρίζονται στις επίσημες αναφορές) Ελλήνων, ποιοι λόγοι υπαγορεύουν στον Αρχιμανδρίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο να μεταβεί στις 19 Απριλίου 1942 στην Σόφια με σκοπό να συνοδεύσει την μεταφορά τροφίμων που επρόκειτο να διανεμηθούν στο βουλγάριο σχολείο Θεσσαλονίκης και να εκφωνήσει στην εκκλησία Νέφσκυ τα παρακάτω (περίπου) λόγια;

*«Αδελφοί και αδελφαί Βούλγαροι. Μετά χαράς έρχομαι να σας αναγγείλω ότι εις την Θεσσαλονίκην έχομεν μεγάλην μειονότητα Βουλγαρικήν. Έπειτα από 30 έτη επάταξαν τον Ελληνικόν ζυγόν και κατά συνέπειαν ημείς τώρα δεν πρέπει να τους εγκαταλείψωμεν».*¹⁰⁹⁵

Με τον παραπάνω λόγο του ο Γεννάδιος, επίσημος εκπρόσωπος του Ελληνικού Ορθόδοξου Κλήρου, συνειδητά αναφέρεται στην ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας στην Θεσσαλονίκη μιλώντας παράλληλα για πάταξη του ελληνικού ζυγού ικανοποιώντας μία από τις μεγαλύτερες προσδοκίες της βουλγαρικής προπαγάνδας για λογαριασμό της βουλγαρικής κυβέρνησης. Στο πρόσωπο επομένως του Γενναδίου, ο οποίος ασκεί μεγάλη επιρροή στο ποίμνιό του, η βουλγαρική προπαγάνδα βρίσκει έναν θερμό υποστηρικτή των συμφερόντων της. Και ποια είναι η επίσημη θέση, αν όχι της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης, του Πρωθυπουργού Τσολάκογλου έστω, ο οποίος δηλώνοντας πως ενστερνίζεται τις απόψεις του Χρυσόχου αποδέχεται την κύρια τοποθέτησή του πως η Μακεδονία κατοικείται αμιγώς από Έλληνες και πως δεν διαμένουν σε αυτή παρά μόνο ελάχιστοι «*νεοφώτιστοι*» με βουλγαρική συνείδηση για λόγους συμφέροντος;

Ενώ συνεχίζονται οι διανομές τροφίμων εκ μέρους της Βουλγαρικής Λέσχης επιτυγχάνοντας την εγγραφή νέων μελών, η οικονομική απαθλίωση των Ελλήνων που κατοικούν στα βουλγαροκρατούμενα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης είναι τόσο μεγάλη λόγω της ανεργίας και της απαγόρευσης εμπορικής δραστηριότητας ώστε ουδείς δύναται να ανταποκριθεί στον βίο. Στις πόλεις δε, οι εναπομείναντες επιστήμονες δεν είναι σε θέση να αγοράσουν τα 45 δράμια άρτου που σπάνια διανέμονται.¹⁰⁹⁶

Σύντομα, πληθαίνουν οι επιβεβαιωμένες πληροφορίες πως Βουλγαρόφρονι Έλληνες υπήκοοι αποστέλλονται με άδειες που εκδίδει η Βουλγαρική Λέσχη σε βουλγαροκρατούμενες πόλεις με εντολή να διαπράξουν σφαγές, λεηλασίες και πλήθος ωμοτήτων εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού υπό την απειλή: «*Μια φορά ο Μεταξάς μας πότιζε ρετσινόλαδο, τώρα θα ιδήτε και 'μεις τι θα κάνουμε στους Έλληνες*».

Οι ενέργειες αυτές στις οποίες προβαίνει η Βουλγαρική Λέσχη και η μισερά εκδήλωση των Βουλγαροφρόνων αποδεικνύει ότι η Λέσχη καλλιεργεί καταλλήλως το μίσος των Βουλγαροφρόνων κατά των Ελλήνων, σημειώνει αρχές Οκτωβρίου του 1941 ο Διοικητής του Κέντρου Υπηρεσίας Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁴ Καρδαράς, ό. π., σσ. 57-59.

¹⁰⁹⁵ Απόρρητο Σημείωμα με τίτλο «Μεταφορά τροφίμων» του Διευθυντή του Κέντρου Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης προς την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (4.5.1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁹⁶ Έγγραφο της Γενικής Επιθεώρησης Νομαρχιών (16.4.42), «Βουλγαρική Προπαγάνδα» (22.5.1942), Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁰⁹⁷ «Ενέργειαι Βουλγαρικής Λέσχης Θεσσαλονίκης», Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1, Υποφ. 1.1 (1941), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

Η σταδιακή εκκένωση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης από τις βουλγαρικές πολιτικές αρχές ξεκίνησε στις 13 Σεπτεμβρίου 1944 από την Καβάλα, όπου βουλγαρικό κυβερνητικό κλιμάκιο παρέδωσε την εξουσία στο Ε.Α.Μ. Τα βουλγαρικά στρατεύματα αποχώρησαν και η εκκένωση ολοκληρώθηκε στις 25 με 26 Οκτωβρίου 1944, δύο ημέρες πριν την υπογραφή της συμφωνίας ανακωχής στη Μόσχα.¹⁰⁹⁸

Οι μαρτυρίες του γιατρού Νικ. Τσίμπα που περιόδευσε στις μαρτυρικές πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης αποκαλύπτουν την δυσμενή επίδραση της πείνας και του υποσιτισμού στην υγεία του πληθυσμού που διασώθηκε από την καταστροφική μανία των Βουλγάρων παρουσιάζοντας παράλληλα την όψη των ελληνικών πόλεων τον Φεβρουάριο του 1945:

Η πρώτη εντύπωση για την πόλη των Σερρών ήταν θλιβερή καθώς θύμιζε νεκρούπολη. Η επαφή με τους κατοίκους ήταν τραγική καθώς ο γιατρός αντί αντίκρυσε ταλαιπωρημένο και παράφρονα, γεμάτο αγωνία κόσμο συνεπεία της πρωτοφανούς λαίλαπας που είχε ζήσει. Τα κλειστά καταστήματα, οι λιγοστοί διαβάτες ενδεδυμένοι κυριολεκτικά με ράκη (απομεινάρια ενός σάκου ή μιας παλαιά κουβέρτας), οι σωροί των απορριμμάτων στους ερημωμένους δρόμους παρουσιάζουν στον νέο επισκέπτη την εικόνα της θλιβερής πραγματικότητας. Έλλειψη ενδυμάτων ωστόσο παρατηρείται σε ολόκληρο τον νομό Σερρών. Τα 9/10 των παιδιών κυκλοφορούν ανυπόδητα βαδίζοντας μέσα στο χιόνι σε θερμοκρασία 6 με 8 βαθμούς υπό το μηδέν και είναι εξαιρετικά σπάνιο να συναντήσεις κάτοικο που να φορά υποδήματα. Ελάχιστοι μόνο φορούν ξύλινα πέδιλα (τσόκαρα) ή τσαρούχια.

Ενώ στις πεδινές περιοχές παρατηρείται επάρκεια οσπρίων, δημητριακών και κρέατος, στην πόλη των Σερρών και στα ορεινά χωριά η έλλειψη τροφίμων είναι μεγάλη και η επισιτιστική κατάσταση επομένως δεινή. Η πόλη των Σερρών από τον Φεβρουάριο μέχρι και την 27^η Μαρτίου 1945, οπότε η ΕΜ-ΕΛ διένειμε 100 δράμια άρτου ανά άτομο, στερούνταν τελείως τον άρτο. Το έλαιο και το σαπούνι εκλείπει από τετραετίας.

Η έλλειψη γιατρών είναι τρομακτική με το νοσοκομείο να κρίνεται τελείως ακατάλληλο για την αντιμετώπιση των απλών ή επειγουσών αναγκών. Υπολογίζεται πως το 50% του πληθυσμού πάσχει από ελονοσία, το 10% των παιδιών διαπιστώθηκε με αδενοπάθεια, πολλές περιπτώσεις ενηλίκων με πνευμονική φυματίωση και πολλά κρούσματα εξανθηματικού τύπου, επιδημικής μηνιγγίτιδας και αφροδίσιων νοσημάτων συνθέτουν το «παζλ» των ασθενειών από τις οποίες μαστίζεται ο εναπομείναντας πληθυσμός του Νομού Σερρών, εκ του οποίου το 70% υποφέρει επίσης από ψώρα.

Στην Δράμα, τον τόπο όπου η βουλγαρική θηριωδία εκδηλώθηκε με τον αγριότερο τρόπο, η καταστροφή είναι περισσότερο εμφανής. Εγκαταλελειμμένες οικίες, ρακένδυτοι και ανυπόδητοι ελάχιστοι κάτοικοι με ζωγραφισμένη την θλίψη και την κατήφεια στα πρόσωπά τους, οι περισσότεροι εκ των οποίων θρηνούν τουλάχιστον έναν νεκρό. Η ζωή της άλλοτε ωραίας πόλης είναι πλέον ανύπαρκτη και ο επισκέπτης δυσκολεύεται να την αναγνωρίσει μεταξύ των ερειπίων που άφησε η οργή των Βουλγάρων.

Στα παραγωγικά χωριά του νομού η διατροφή των κατοίκων είναι σχετικά καλή και διαθέτουν όσπρια, δημητριακά και κρέας, σε αντίθεση με την πρωτεύουσα και το μεγαλύτερο τμήμα του Νομού, κυρίως ορεινό και καπνοπαραγωγικό, όπου οι κάτοικοι στερούνται ακόμη και την βασική τροφή. Μόνο στους κατοίκους της πόλης διανέμονται ανά άτομο 100 δράμια άρτου χείριστης ποιότητας (μείγμα

¹⁰⁹⁸ Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, ό. π., σσ. 278-283.

καλαμποκάλευρου, κριθάλευρου και μπιζελάλευρου), με ολόκληρη την ύπαιθρο να στερείται τελείως του άρτου. Ως υποκατάστατο του άρτου χρησιμοποιείται η κολοκύνθη, η οποία πωλείται ανά τεμάχιο στην αγορά, ενώ το έλαιο είναι κάτι άγνωστο από την εποχή της καθόδου των Βουλγάρων. Το κρέας λόγω της έλλειψης χρημάτων είναι απρόσιτο, τα όσπρια σπανίζουν, το σαπούνι είναι επίσης άγνωστο και η έλλειψη του συντελεί στην μετάδοση λοιμωδών νόσων. Σε γενικές γραμμές, η διατροφή του πληθυσμού είναι οικτρά και περιορίζεται στον λίγο άρτο που διανέμεται στην πόλη και στα εναπομείναντα λαχανικά.

Η υγειονομική περίθαλψη των κατοίκων είναι ανύπαρκτη καθώς το Κρατικό Νοσοκομείο κατεδαφίστηκε από τους Βούλγαρους, ενώ στο μοναδικό Νοσοκομείο του νομού, το Δημοτικό, στερείται υγειονομικού εξοπλισμού. Επίσης, ελάχιστοι είναι οι γιατροί που καλούνται να αντιμετωπίσουν την ελονοσία από την οποία πάσχει το 70% του πληθυσμού, την αρκετά διαδεδομένη φυματίωση, την μεγαλύτερη επιδημία των τελευταίων ετών, την ιλαρά, τα θανατηφόρα κρούσματα του εξανθηματικού τύπου, τα άπειρα κρούσματα της ψώρας σε ποσοστό περίπου 70% του πληθυσμού και τα αφροδίσια νοσήματα (σύφιλη).

Στην πόλη της Δράμας 150 παιδιά περιθάλπονται σε Παιδικό Σταθμό και λειτουργούν παιδικά συσσίτια τα οποία παρέχουν τροφή σε 100 παιδιά.

Τέλος, σε ολόκληρο τον Νομό Δράμας η εμφάνιση των κατοίκων από απόψεως ενδύσεως και υποδήσεως είναι τραγική. Σε ολόκληρο το διάστημα της Κατοχής, όχι μόνο δεν ανανεώθηκε ο ιματισμός των κατοίκων, αλλά ο υπάρχων είτε έγινε λεία των κατακτητών, είτε υπό την πίεση της ανάγκης ανταλλάχθηκε με είδη επισιτισμού. Τα εξωτερικά ενδύματα των κατοίκων (εάν μπορούν να χαρακτηριστούν ως τέτοια) αποτελούν ένα μωσαϊκό διαφόρων μπαλωμάτων, ενώ σάκοι, κουρτίνες και κουβέρτες έχουν μετατραπεί σε είδη ενδύσεως με τους κατοίκους που τα φορούν να θεωρούν τους εαυτούς τους πολύ τυχερούς που έχουν την δυνατότητα να εμφανίζονται ενδεδυμένοι. Σπανιότατο επίσης είναι το θέαμα των υποδημάτων. Οι κάτοικοι περιφέρονται ανυπόδητοι και σπάνια συναντάς διαβάτες με τσόκαρα ή τσαρούχια.

Τραγική επίσης είναι η εντύπωση που δημιουργείται στον επισκέπτη της Καβάλας. Η ερήμωση των δρόμων είναι καταφανής και η εμφάνιση των κατοίκων από άποψη ενδύσεως και υποδήσεως γεννά τις θλιβερότερες σκέψεις. Η κακή διατροφή γίνεται εκ πρώτης όψεως αισθητή στα χλωμά πρόσωπα των παιδιών και στα αποσκελετωμένα σώματα των ενηλίκων, πολλοί από τους οποίους δίνουν την εντύπωση κινούμενων φαντασμάτων στις οδούς. Η εμφάνιση των κατοίκων από απόψεως ιματισμού είναι και στην Καβάλα οικτρά και σάκου που άλλοτε χρησιμοποιούνταν για την περιτύλιξη των καπνών μετατράπηκαν σε ενδύματα.

Κατά την άφιξη του γιατρούς την πόλη διανέμονταν διά δελτίου άρτος απαίσιuas ποιότητας και σε ποσότητα 200 γραμμαρίων ανά άτομο. Ακόμη και στα λαχανικά παρατηρείται έλλειψη και διανέμονται με δελτίο σε αραιά διαστήματα. Υπάρχει τέλεια έλλειψη κρέατος, ελαίου, ζάχαρης, σαπουνιού και ιχθύων με την επισιτιστική αθλιότητα να είναι μεγαλύτερη στα ορεινά χωριά. Η διατροφή των κατοίκων των πεδινών περιοχών είναι καλύτερη.

Το Νοσοκομείο Καβάλας λειτουργεί υποτυπωδώς, στερούμενο των πάντων. Η ελονοσία μαστίζει το 70% του πληθυσμού των πεδινών περιοχών, η φυματίωση στην πόλη της Καβάλας παρουσιάζει την μεγαλύτερη αναλογία φυματίωσης από οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη και υπολογίζεται σε ποσοστό 40% με την παιδική αδενοπάθεια να αγγίζει το 90%. Η ψώρα ταλαιπωρεί το 70% του πληθυσμού, η ελονοσία εξέλαβε μορφή πανδημίας μεταξύ της παιδικής ηλικίας κατέχοντας ποσοστό

90% των παιδιών, ενώ μετά την Κατοχή παρατηρείται επίσης ανησυχητική εξάπλωση της σύφιλης.

Η εικόνα της αθλιότητας στην Ξάνθη είναι όμοια με αυτή που βλέπει κάποιος στις πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας με την κατάσταση των κατοίκων από απόψεως ιματισμού, ενδύσεως και υγειονομικής περιθάλψεως να είναι κακή, όμοια με των υπόλοιπων νομών.

Ο άρτος που μόνο στην πόλη διανέμεται είναι ελάχιστος και κακής ποιότητας. Στα ορεινά και καπνοπαραγωγικά χωριά ισχύουν οι αθλιότεροι όροι διατροφής και διαβίωσης, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Σε ολόκληρο τον Νομό απουσιάζει το έλαιο, το σαπούνι, οι λευκωματούχες τροφές, τα λίπη και τα δημητριακά.

Το Δημοτικό Νοσοκομείο Ξάνθης λειτουργεί με μόλις 6 γιατρούς και χωρίς υγειονομικό και φαρμακευτικό εξοπλισμό, ενώ η έλλειψη σανατόριου καθηλώνει τους ασθενείς στα σπίτια με συνέπεια την μετάδοση τηςφυματίωσης, η οποία έχει αυξηθεί ανησυχητικά. Μεταξύ των ασθενειών, η ελονοσία κατέχει την πρώτη θέση με ποσοστό 70-80%, η αδενοπάθεια των παιδιών φτάνει σε ποσοστό 90%, η ψώρα εμφανίζεται σε μεγάλη αναλογία με τη σύφιλη στις ορεινές περιοχές των μουσουλμάνων να φτάνει το 70-80% του πληθυσμού.

Πριν τον πόλεμο η θνησιμότητα των μουσουλμάνων ανέρχονταν σε 2-3 θανάτους την εβδομάδα. Κατά το πρώτο έτος της Κατοχής έφτασε τους 40 την ημέρα. Οι ιμάμηδες δεν προλάβαιναν να θάβουν τους νεκρούς. Μπροστά στον θάνατο από πείνα, Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί αναγκάστηκαν να τρώνε χελώνες.

Η πόλη της Κομοτηνής παρουσιάζει καλύτερη όψη συγκριτικά με τις άλλες πόλεις που επισκέφτηκε ο γιατρός και οι όροι διαβίωσης είναι περισσότεροι υποφερτοί. Η ύπαρξη τροφίμων στην αγορά και το θέαμα των κατοίκων, οι οποίοι είναι κακώς ενδεδυμένοι, αλλά τουλάχιστον ενδεδυμένοι, παρέχει στον επισκέπτη γιατρό, ο οποίος είχε τόσο αλγεινές εντυπώσεις στις προηγούμενες πόλεις μια αίσθηση μικρής ανακούφισης.

Οι όροι της διατροφής στον Νομό Ροδόπης είναι καλύτεροι, με εξαίρεση τις ορεινές περιοχές. Υπάρχει επίσης άρτος, όσπρια και κρέας εγχώριου παραγωγής, απουσιάζουν όμως το έλαιο (που αντικαθίσταται με χοίρειο λίπος), το σαπούνι, η ζάχαρη και γενικότερα όλα εκείνα τα είδη που αυτός ο εύφορος τόπος δεν παράγει.

Η Κομοτηνή, η οποία διαθέτει το ωραιότερο νεόκτιστο νοσοκομείο στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, εξυπηρετείται από 9 γιατρούς, ενώ ολόκληρος ο υπόλοιπος νομός δεν έχει ούτε ένα γιατρό. Το νοσοκομείο ωστόσο λειτουργεί υποτυπωδώς λόγω έλλειψης υγειονομικού υλικού. Η ελονοσία απαντάται σε ποσοστό 90 με 95% του πληθυσμού, ηφυματίωση σε ποσοστό 10%, η ιλαρά παρουσιάζει επιδημική μορφή με αναλογία 80% επί της παιδικής ηλικίας και η σύφιλη σε ποσοστό 70 με 75% στα ορεινά χωριά. Κατά το διάστημα της Κατοχής, σημειώνει ο γιατρός, η νόσος επεκτάθηκε επικίνδυνα και υποβοηθήθηκε η εξάπλωσή της από τους Βούλγαρους εσκεμμένα.

Η εικόνα της αθλιότητας και της καταστροφής επαναλαμβάνεται και πάλι μετά την Ξάνθη, στην Αλεξανδρούπολη. Κακοί όροι διατροφής, ερήμωση, πενία και παντοειδείς στερήσεις καθιστούν την διαβίωση των δυστυχών κατοίκων οικτρά και ελεεινή.

Η διατροφή είναι όμοια σχεδόν με εκείνη των μακεδονικών πόλεων. Ανεπαρκής ο άρτος, το λίπος και τα λαχανικά και παντελής έλλειψη ελαίου και σαπουνιού. Με μία λέξη τέλειος υποσιτισμός των κατοίκων. Το μικρό νοσοκομείο της πόλης αδυνατεί να λειτουργήσει επωφελώς λόγω της έλλειψης των απαραίτητων ειδών με τον πληθυσμό να υποφέρει από την μέγιστη διάδοση της ψώρας, από

ελονοσία (86%), φυματίωση (35%), ιλαρά (80%) και η παιδική ηλικία από αδενοπάθεια (80%).¹⁰⁹⁹

Η κυρίαρχη και πιο επώδυνη μνήμη για τους επιζώντες της βουλγαρικής κατοχής στην Δυτική Μακεδονία είναι οι σκληρές άγριας βίας και τα αιματηρά γεγονότα που ακολούθησαν την άτυχη εξέγερση της Δράμας. Κυρίαρχη θέση όμως στην μνήμη τους θα διατηρήσει και η πείνα. *«Πείνα, πείνα, ψείρες, ψώρα»*, θυμάται ένας επιζών. *«Σ' ένα χρόνο μέσα μείναμε σκελετοί»*. *«Τι να θυμηθείς; Μας στερούσαν τα πάντα. Ήμασταν πεινασμένοι, φοβισμένοι, πεισμένοι. Όλα τα κακά είχαμε»*. Το πιο αξιοσημείωτο ωστόσο είναι πως οι μάρτυρες-αφηγητές δεν προσπάθησαν να λησμονήσουν επειδή πίστευαν πως είναι καθήκον τους να θυμούνται ως φόρο τιμής στο παρελθόν και τους νεκρούς, αλλά κυρίως ως θετική κληρονομιά στο μέλλον και τις επόμενες γενιές. *«Να μην ξεχνάμε την ιστορία... Άμα ξεχάσεις την ιστορία, τελειώσει»*. *«Να διδάσκονται οι επόμενες γενιές το τι τραβήξαμε για να μην επαναληφθούν κι από τους Βούλγαρους κι από τους Έλληνες»*.¹¹⁰⁰

Είναι απαραίτητο ωστόσο να σημειωθεί πως οι πληροφορίες για το δράμα των Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης δεν άφησαν ασυγκίνητους τους υπόλοιπους Έλληνες στην διάρκεια της Κατοχής. Οι δρόμοι της επίσης κατεχόμενης πρωτεύουσας πολλές φορές γέμισαν από διαδηλωτές που διαμαρτύρονταν για τα βασανιστήρια και τις σφαγές των αδελφών τους διακηρύττοντας παράλληλα την ελληνικότητα της Μακεδονίας.

Η πανελλήνια αγανάκτηση εκδηλώθηκε επίσης με την διαμαρτυρία και έκκληση την 15^η Οκτωβρίου 1942 από την Ακαδημία Αθηνών, το Πολυτεχνείο, το Πανεπιστήμιο και τους εκπροσώπους των προσφύγων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προς τους πληρεξούσιους του Ράιχ και της Ιταλίας και τους αντιπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και των Ερυθρών Σταυρών Γερμανίας, Ιταλίας, Ελβετίας και Σουηδίας.

Στην μακροσκελή, γραπτή διαμαρτυρία τους γίνεται λόγος, μεταξύ άλλων, για συστηματική εξόντωση του ελληνικού πληθυσμού μέσω της οικονομικής εξαθλίωσης και του υποσιτισμού με ριζικότερο μέτρο τον συστηματικό υποσιτισμό των Ελλήνων κατοίκων. Επίσης, οι συντάκτες της διαμαρτυρίας καταγγέλλουν την Βουλγαρική Διοίκηση ότι σκόπιμα δεν παρέχει τρόφιμα στον ελληνικό πληθυσμό, παρά μόνο 100 έως 200 γραμμάρια αραβοσιτάλευρου ημερησίως. *«Μια αγωνιώδης κραυγή φθάνει προς ημάς από τας περιφέρειας εκείνας: ότι κινδυνεύει να εξοντωθεί ο Ελληνικός πληθυσμός εξ' ελλείψεως τροφής»*,¹¹⁰¹ καταλήγει η διαμαρτυρία-έκκληση ώστε να μεσολαβήσουν οι Αρχές για την σωτηρία των Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης.

Για τις φρικαλεότητες των Βουλγάρων πληροφορήθηκε επίσης η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στο Λονδίνο, με τον πρωθυπουργό Τσουδερό να παραδίδει στη συμμαχική διάσκεψη τον Ιανουάριο του 1942 σχετικό υπόμνημα στο οποίο αναφέρονταν πως η τύχη των επαρχιών αυτών ήταν η τραγικότερη μεταξύ όλων των ελληνικών εδαφών και πως το έγκλημα εκ μέρους των Βουλγάρων το ειδεχθέστερο που έχει διαπραχθεί. Οι Βούλγαροι αγνόησαν την ζωή των ανθρώπων, την τιμή και τα δικαιώματα της οικογένειας, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και την ιδιοκτησία εφαρμόζοντας τις πλέον ανηλεείς μεθόδους αναγκαστικής απεθνικοποίησης και εξολόθρευσης του ελληνικού πληθυσμού.

Ο Υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας ανακοίνωσε τον Νοέμβριο του 1941 στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση ότι η Βουλγαρία στο τέλος του πολέμου θα έχει

¹⁰⁹⁹ *Η μάχη βίβλος...*, ό. π., σσ. 72, 125-135.

¹¹⁰⁰ Ζυμάρη, Χατζηαναστασίου, ό. π., σσ. 301, 303, 305, 306.

¹¹⁰¹ Βοβολίνης, ό. π., σσ. 41-45.

την ίδια μεταχείριση με την Γερμανία, ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ με ανακοίνωσή του τον Δεκέμβριο του 1941 επεσήμανε πως η Βουλγαρία βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με το ναζιστικό καθεστώς σε δόγματα και αρπακτική διάθεση.

Η βρετανική κυβέρνηση τον Νοέμβριο διακήρυξε πως θεωρεί άκυρες όλες τις πράξεις της βουλγαρικής κυβέρνησης που αποσκοπούν την πραγματοποίηση της προσάρτησης ελληνικών περιοχών στη Βουλγαρία.

Τέλος, η αντιπολίτευση στην Βουλγαρία υποστήριζε την ουδετερότητα. Μόνο μετά τα γεγονότα της Δράμας οι αντιφασίστες αριστεροί της Βουλγαρίας διαφώνησαν με την πολιτική τρομοκρατίας των ηγετών της χώρας τους εις βάρος των Ελλήνων μιλώντας για «κτηνώδες καθεστώς κατοχής στην Ελλάδα» και «επανάσταση» που σημειώθηκε στην Δράμα εκφράζοντας την αλληλεγγύη τους στους κατοίκους.¹¹⁰²

Ωστόσο, οι περισσότερες ευθύνες για το δράμα των Ελλήνων υπό βουλγαρική κατοχή βαρύνουν την Γερμανία, επειδή ακριβώς η ίδια επέτρεψε την εισβολή των Βουλγάρων στην περιοχή, για την οποία δήλωναν πως της είναι ευγνώμονες, και κυρίως επειδή ήταν απολύτως ενήμερη για τις σφαγές και τα έκτροπα μέσω του πλήθους των υπομνημάτων και επιστολών που λάμβαναν οι πληρεξούσιοι του Ράιχ στην Ελλάδα. «*Η Γερμανία και η Βουλγαρία είναι εξίσου υπεύθυνες για τις σφαγές, τις διώξεις, τις πυρπολήσεις που συντάραζαν την Μακεδονία και τη Θράκη*»¹¹⁰³ με το γόητρο της Γερμανίας να πλήττεται εξαιρετικά στην διάρκεια της Κατοχής από το «ξεπούλημα» της Μακεδονίας και την παραχώρηση ελληνικής γης στον «προπατορικό» εχθρό.¹¹⁰⁴

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως στην διάρκεια της Κατοχής οι σχέσεις Γερμανών και Βούλγαρων δεν είναι πάντοτε αρμονικές. Οι δύο διοικήσεις ενίοτε έρχονται σε προστριβές αφενός μεν λόγω της τάσεως της Γερμανίας να έχει πάντα την επικρατέστερη γνώμη, αφετέρου δε λόγω της τάσεως της Βουλγαρίας να θεωρεί τα υπό την κατοχή της εδάφη ως οριστικά επιδικασθέντα και συνεπώς στην απόλυτη διάθεση της.¹¹⁰⁵

¹¹⁰² Δημήτριος Θρασ. Καραϊσαρλής, 1941-1944. *Σκληροί αγώνες και μεγάλες θυσίες του λαού της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης*, Ορίζων. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1996, σσ. 125-129.

¹¹⁰³ Βοβολίνης, ό. π., σσ. 45-47.

¹¹⁰⁴ Φλάισερ, ό. π., σ.119.

¹¹⁰⁵ «Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως από 16^{ης} μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1941», υπ' αριθ. 6, Άγκυρα, 15 Ιανουαρίου 1942, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

Κεφάλαιο 2^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Λαρισαίων

Οι κάτοικοι της **Λάρισας** εισήλθαν στην κατοχική περίοδο ενώ προσπαθούσαν να συνέλθουν από τον σφοδρό σεισμό που σημειώθηκε τον Φεβρουάριο του 1941 και τις καταστροφές που αυτός επέφερε.¹¹⁰⁶

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή Γερμανού στρατιώτη σχετικά με την εικόνα που παρουσιάζει η Λάρισα αμέσως μετά την κατάληψή της καθώς και οι προβλέψεις του για το επισιτιστικό μέλλον της: *«Και τώρα βρισκόμαστε στην Λάρισα, η οποία πέρασε δύσκολες στιγμές εξαιτίας των ιταλικών βομβαρδισμών, του σεισμού και των γερμανικών στούκας. Δύσκολα μπορεί να διακρίνει κανείς ένα όρθιο σπίτι. Οι δρόμοι είναι κατεστραμμένοι από τους βομβαρδισμούς, τα καταστήματα έχουν ανοιχτεί και λεηλατηθεί από τους αποχωρήσαντες Βρετανούς. Έχουμε εισέλθει σε μια απόλυτα έρημη και νεκρή πόλη [...]. Η πρωτεύουσα της Θεσσαλίας άφησε πίσω της δυο σκληρούς μήνες. Το τυφλό χτύπημα της φύσης και τα πολιτικά σφάλματα της κυβέρνησης των Αθηνών μετέτρεψαν τη μητρόπολη της βόρειας Ελλάδας, από τις πιο ακμάζουσες άλλοτε, σε τόπο καταστροφής, στην οποία επιστρέφουν σταδιακά οι κάτοικοί της με άδειο βλέμμα και βαριά βήματα [...]. Χάρη όμως στη γερμανική πρωτοβουλία θα αποσοβηθεί ο λιμός και θα ξεπεραστούν οι επισιτιστικές δυσκολίες. Σιγά-σιγά επιστρέφει η ζωή στους νεκρούς δρόμους της πόλης και η ελπίδα στις καρδιές των ανθρώπων».*¹¹⁰⁷

Τον Οκτώβριο του 1941 η Λάρισα εξακολουθεί να ζει το δράμα της και να εκφράζονται ανησυχίες για τον επερχόμενο χειμώνα καθώς τα σοβαρά προβλήματα της θέρμανσης, στέγασης και κυκλοφορίας επιβάλλεται να επιλυθούν προκειμένου να προληφθούν θάνατοι από την ασитία και το ψύχος.

Ειδικότερα για τον επισιτισμό ούτε κατ' υπόνοια δεν αντιμετωπίστηκε. Κέντρο σιτοπαραγωγού περιφέρειας η Λάρισα έμεινε χωρίς ψωμί. Ο διά δελτίων αρτοδοτούμενος πληθυσμός έχει ένα μήνα περίπου να λάβει ψωμί. Αρτοδοτούνται μόνο μερικοί άποροι, εργάτες και δημόσιοι υπάλληλοι. Και αυτοί κακώς και για λίγες μέρες ακόμη. Αργότερα ο άρτος θα εκλείψει τελείως επειδή καμία φιλότιμη και λογική προσπάθεια δεν καταβλήθηκε. Ο λαός εγκαταλείφθηκε στην τύχη του και επιπλέον απειλήθηκε πως αν συγκέντρωνε τρόφιμα θα τιμωρούνταν.

Ούτε άλλα είδη τροφίμων υπάρχουν. Τα κάστανα και ο αραβόσιτος φυγαδεύτηκαν. Γεώμηλα δεν υπάρχουν, βούτυρο ούτε ίχνος. Λίγο τυρί μόνο διανεμήθηκε. Οι ελιές είναι πανάκριβες και ουδείς λόγος μπορεί να γίνει για ζυμαρικά.¹¹⁰⁸

Τους μήνες που θα επακολουθήσουν της κατάληψης της θεσσαλικής πρωτεύουσας από τα εχθρικά στρατεύματα, το επισιτιστικό ζήτημα θα επισύρει το ενδιαφέρον όλων καθώς θα είναι έντονες οι στερήσεις βασικών τροφίμων (κρέας, γάλα, τυρί, λαχανικά) παρά το γεγονός ότι παράγονται σε αφθονία στην περιοχή. Τα

¹¹⁰⁶ «Ένας χρόνος επέρασεν από τότε που ο τρομερός εγκέλαδος συνετάραξε την ατυχή πόλιν μας. Και μετέβαλλε την ωραία Θεσσαλική Μητρόπολιν εις μίαν άμορφον μάζαν θλιβερών ερειπίων, μέσα από τα οποία ανεσύραμε προσφιλείς μας νεκρούς», «Θλιβερά επέτειος», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 28 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁰⁷ Στράτος Ν. Δορδανός, «Ο πόλεμος της καθημερινότητας και η καθημερινότητα του πολέμου: Η Κατοχή και η Αντίσταση στη Θεσσαλία, στο *Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1974. «Η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: Ύπαιθρος και Πόλη, άνθρωποι»*, επιμ. Σταύρος Γ. Γουλούλης, Λάρισα 2007, σ. 79.

¹¹⁰⁸ «Το δράμα της Λαρίσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 5 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ελάχιστα είδη που διαθέτει η αγορά θα διατίθενται σε τιμές μαύρης αγοράς γι' αυτό και θα αναζητούνται τρόποι καταπολέμησης της αισχροκέρδειας,¹¹⁰⁹ με καταγγελίες ότι οι παραγωγοί διαθέτουν αποθέματα τροφίμων τα οποία όμως αρνούνται να προσφέρουν σε λογικές τιμές καθιστώντας τα απρόσιτα.¹¹¹⁰ Τέλος, την καθημερινή εικόνα θα συνθέτουν κρούσματα μικροκλοπών σε σπίτια τα οποία οι επιτήδριοι προσεγγίζουν με το πρόσχημα της επαιτείας.¹¹¹¹

Τέλη Ιανουαρίου του 1942, η εφημερίδα *Λαρισαϊκός Τύπος* καθιστά απαραίτητη την λήψη επισιτιστικής μέριμνας αναφέροντας ότι ο πληθυσμός χαρακτηρίζεται από αγοραστική αμηχανία υποδεικνύοντας ως κατεξοχήν υπεύθυνη την μαύρη αγορά. «*Αι οικονομίαι εξηντλήθησαν. Τας απερρόφησε το σπίτι που έπρεπε να διορθωθεί και η μέριμνα διά τον χειμώνα που περνούμε. Αι τιμαί δυστυχώς καθημερινώς αυξάνουν δι' όλα τα προϊόντα*».¹¹¹²

Με τις επισιτιστικές δυσχέρειες να εξακολουθούν να υφίστανται, ο τοπικός Τύπος καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι κυβερνητικές αρχές είναι τελείως απληροφόρητες ή δύσπιστες σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί, καθώς σε αίτημα να αποσταλούν σιτηρά για την διατροφή του πληθυσμού της Λάρισας και του Βόλου η απάντηση υπήρξε αρνητική με την αιτιολογία ότι οι πόλεις αυτές «*ευρισκόμεναι μέσα εις την καρδίαν του Ελληνικού σιτοβολώνος, δεν έπρεπε να πεινούν*». Η εφημερίδα συμφωνεί απόλυτα ότι δεν θα έπρεπε να πεινούν, αλλά αντιλέγει αναφέροντας χαρακτηριστικά: «*Και όμως πεινούν περισσότερο από όλες τας άλλας πόλεις*» αποδίδοντας το γεγονός πρωτίστως στην αδιαφορία που επιδεικνύουν οι τοπικές αρχές.¹¹¹³

Τον Νοέμβριο του 1942 με πρωτοβουλία του Νομάρχη συστάθηκε σύλλογος με την επωνυμία «Φιλανθρωπικός Όμιλος Κυριών Λαρίσης» με σκοπό την παροχή βοήθειας στους αναξιοπαθούντες κατοίκους της Λάρισας, την περίθαλψη των ασθενών στο Δημοτικό Νοσοκομείο και των άπορων κρατουμένων στις φυλακές. Η γενικότερη φιλανθρωπική κίνηση οργανώθηκε κατόπιν ιδρύσεως παραρτήματος της «Χριστιανικής Αλληλεγγύης», αλλά ενώ υπάρχουν χορηγίες από εύπορους πολίτες, όπως του Χαροκόπου ο οποίος διέθεσε 500.000 δραχμές υπέρ της ανακούφισης άπορων, η πλειοψηφία των οικονομικά εύρωστων Λαρισαίων δεν επιδεικνύουν ανάλογη προθυμία και εξακολουθούν να κωφεύουν.¹¹¹⁴

Η σύσταση Γραφείου Επισιτισμού στην Λάρισα θεωρήθηκε καλός οίωνός για την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος θέτοντας σε εφαρμογή αυστηρά μέτρα για την αποτροπή λαθραίων εξαγωγών και την πάταξη της μαύρης αγοράς, το έργο του οποίου διευκολύνει το εξαιρετικό ενδιαφέρον και η προθυμία των Ιταλικών Αρχών να

¹¹⁰⁹ «Ορθά και δίκαια», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 11 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως μία ή δύο οκάδες γάλακτος πωλούνται 150 ή 300 δραχμές, «Μόνος τρόπος», ό. π.

¹¹¹⁰ «Μόνη κατεύθυνσις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 15 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹¹ «Αι μικροκλοπαί», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 24 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹² «Η μέριμνα διά την αύριον», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 25 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹³ «Αν μας πιστεύουν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 10 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹⁴ «Η φιλανθρωπική κίνησις εν Λαρίση», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 22 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η φιλανθρωπία», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 24 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

παράσχουν κάθε δυνατή ενίσχυση, σύμφωνα πάντα με τον *Λαρισαϊκό Τύπο*, γεγονός που το χαρακτηρίζει συγκινητικό.¹¹¹⁵

Παρά τα έντονα επισιτιστικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η Θεσσαλία, η ανυπόστατη φήμη ότι αποτελεί την «γη της επαγγελίας» για εξεύρεση τροφίμων έχει ως αποτέλεσμα να καταφτάνει πλήθος ανθρώπων από όλα τα μέρη της Ελλάδας, οι οποίοι αφού έχουν πληρώσει πολλούς ναύλους για να φτάσουν, απογοητευμένοι, ψυχικώς και σωματικώς εξουθενωμένοι, προστίθενται στους εκατοντάδες ντόπιους άπορους που εκλιπαρούν να συμμετάσχουν στα λαϊκά συσσίτια.¹¹¹⁶

Ενδεικτικό της κίνησης που παρουσιάζει η πόλη της Λάρισας είναι το γεγονός πως τα 23 ξενοδοχεία της είναι καθημερινά πλήρη από ταξιδιώτες, οι οποίοι προκαλούν αφαιμάξη τροφίμων.¹¹¹⁷ Ο τοπικός Τύπος, ο οποίος αποκαλύπτει το μέγεθος του φαινομένου ταυτόχρονα επισημαίνει πως αυτή «η πορεία προς την Θεσσαλία», η οποία δίνει τον δικό της «αγώνα κατά της πείνας» ώστε να μην μεταβληθεί σε «απέραντο νεκροταφείο»,¹¹¹⁸ πρέπει οπωσδήποτε να σταματήσει.¹¹¹⁹

Στην εξάπλωση του φαινομένου συντελεί η αντίληψη που εξακολουθεί να επικρατεί στην Αθήνα και στις κυβερνητικές αρχές, τέλη Απριλίου 1942, πως η Θεσσαλία, και η Λάρισα ειδικότερα, δεν είναι δυνατόν να πεινά λόγω της θέσης της καθώς βρίσκεται σε σιτοπαραγωγική περιοχή της χώρας. Στην πραγματικότητα, η ζωή του πληθυσμού της αποβαίνει καθημερινά όλο και δυσκολότερη και βρίσκεται σε κατάσταση πλήρους στέρησης σε είδη διατροφής.¹¹²⁰

«Η πείνα που δέρνει τους Λαρισινούς από το περασμένο φθινόπωρο μαρτυρεί ότι κάθε άλλο παρά μακαρία μπορεί να θεωρηθεί η Θεσσαλική πρωτεύουσα»,¹¹²¹ διαβάζουμε στην εφημερίδα τον Ιούλιο. «Δεν πρέπει να εξακολουθήσει κρατούσα σφαλερά αντίληψη ότι επειδή η Λάρισα βρίσκεται στην καρδιά της Θεσσαλίας δεν της λείπει τίποτε». Αυτή η πλάνη που «χαντάκωσε» πέρυσι την πόλη πρέπει να διαλυθεί, και να γνωρίσουν όλοι στην Αθήνα την πραγματική κατάσταση που επικρατεί στην πόλη, η οποία κάθε άλλο παρά αυτή που φαντάζονται είναι, τονίζει η εφημερίδα τον Αύγουστο.¹¹²²

Στην μοναδική αμαξοστοιχία που εξυπηρετεί την συγκοινωνία μεταξύ Λάρισας και Βόλου «ένας κόσμος, σαρδεληδόν στοιβαγμένος μεταφέρει την αγωνία του διά την εξεύρεσιν ολίγων τροφίμων από τα χωριά που βρίσκονται παραλλήλως της σιδηροδρομικής γραμμής». Η συναλλαγή γίνεται μέσω της ανταλλαγής ειδους με είδος. Οι άνθρωποι των πόλεων προσφέρουν ότι έχουν και δεν έχουν για να αποκτήσουν μικρές ποσότητες τροφίμων. «Και όταν κάποτε τα αποκτήσουν μετά μυρίων βασάνων και κόπων αρχίζει κατόπιν το δράμα της μεταφοράς. Πως θα τα

¹¹¹⁵ «Η νέα προσπάθεια», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹⁶ «Εις το πλαίσον του αγώνος κατά της πείνας», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 17 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹⁷ «Ηχώ της πόλεως», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 31 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹¹⁸ «Εις το πλαίσον του αγώνος κατά της πείνας», ό.π.

¹¹¹⁹ «Τα θύματα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 19 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁰ «Να στείλωμεν μίαν Επιτροπήν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 28 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²¹ «Λογικά αιτήματα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 5 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²² «Κινηθώμεν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 2 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μεταφέρουν στα σπίτια τους, εκεί όπου περιμένουν με αγωνία τα παιδιά [...]. Για το ψωμί των πουλήθηκε η βέρα, η ραπτομηχανή, τα ρούχα...». ¹¹²³

Η απαγόρευση στις μεταφορές επέτεινε το δράμα των ανθρώπων των αστικών πόλεων της Θεσσαλίας που πλήττονται από την ακρίβεια, σε αντίθεση με τους κατοίκους των χωριών που δεν αισθάνονται την ανάγκη να μετακινηθούν επειδή τα σπουδαιότερα είδη διατροφής τα έχουν εξασφαλίσει από την παραγωγή τους. ¹¹²⁴

Είναι πλέον απαραίτητο να αναχωρήσει για την Αθήνα επιτροπή ώστε να έρθει σε συνεννόηση με τον Ερυθρό Σταυρό για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος, καθώς τέλη του καλοκαιριού του 1942, οι τιμές των ειδών χαρακτηρίζονται από μια τρομακτική αύξηση σε σχέση με πέρυσι την οποία αδυνατούν να καλύψουν οι οικονομικώς εξασθενημένοι Λαρισαίοι. ¹¹²⁵ Είναι τέτοια η οικονομική τους ανέχεια εξαιτίας και της δοκιμασίας του σεισμού, οι οποίοι δεν έχουν πλέον να ξεπουλήσουν τίποτε, έπιπλα ή σπίτια, προκειμένου να προμηθευτούν προϊόντα από την μαύρη αγορά.

«Σήμερα λοιπόν το μεγαλύτερο μέρος των Λαρισινών βρίσκεται σε πλήρη οικονομική χρεοκοπία. Κατάχαμα ή σε ξύλινο κρεβάτι απλώνει το ταλαιπωρημένο σώμα του ο Λαρισινός και το μοναδικό κουστούμι του μόλις που κρατιέται επάνω του. Τι να ξεπουλήσει για να ανταποκριθεί στα έξοδα της ζωής του...». ¹¹²⁶

Η επισιτιστική «κατάντια» της Λάρισας δεν οφείλεται μόνον στο γεγονός ότι επειδή θεωρήθηκε παραγωγικός τόπος δεν λήφθηκε η δέουσα μέριμνα για τον επισιτισμό της, αλλά οφείλεται κυρίως στην «εγκληματική αδιαφορία» της τέως διοικήσεως της Νομαρχίας, η οποία όχι μόνον δεν μερίμνησε για την εξασφάλιση του ψωμιού του πληθυσμού, αντίθετα επέτρεψε να διαφύγουν όλα τα παραχθέντα προϊόντα του Νομού στην Αθήνα ¹¹²⁷ (με ισχυρή την υποψία ότι δεν διατέθηκαν στις λαϊκές μάζες). ¹¹²⁸ Ως αποτέλεσμα αυτής της εξαγωγής των παραγόμενων ειδών, η πείνα έκανε νωρίς την εμφάνισή της στις δύο πόλεις που βρίσκονται στην καρδιά του ελληνικού σιτοβολώνα οι οποίες και εξακολουθούν να πεινούν. ¹¹²⁹

Σοβαρή «πληγή» αποτελούν οι μαυραγορίτες, οι οποίοι λαθραία φυγαδεύουν εκτός του Νομού προϊόντα, όπως λαχανικά που έχουν αναδειχθεί στην κυριότερη τροφή του πληθυσμού, με σκοπό να τα πουλήσουν σε υψηλές τιμές. ¹¹³⁰ Η θέσπιση νόμου από την Κυβέρνηση που επιβάλλει θανατική ποινή σε όσους συγκεντρώνουν και αποκρύπτουν μεγάλες ποσότητες τροφίμων αντιμετωπίστηκε με ανακούφιση από τον τοπικό τύπο, ο οποίος θεώρησε ότι εφόσον η ποινή του θανάτου δεν παραμείνει

¹¹²³ «Διαπιστώσεις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 5 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁴ «Αι μεταφοραί εκτός του νομού», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 26 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁵ «Επιβάλλεται να αναχωρήση», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 9 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁶ «Τι πρέπει να γνωρίζουν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 31 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁷ «Η αρτοδότησις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 12 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁸ «Αι εξαγωγαί τροφίμων», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 22 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹²⁹ «Το μόνον ζήτημα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 2 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Να μην επαναληφθή», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 28 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁰ «Φυγαδεύονται», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 14 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

απλή απειλή, αλλά αντίθετα «πέσουν μερικά κεφάλια», η μαύρη αγορά θα εκλείψει και θα επακολουθήσει δικαιότερη κατανομή των προσφερόμενων ειδών.¹¹³¹

Η αγορά της Λάρισας καθημερινά παρουσιάζει την ίδια, απaráλλαχτη εικόνα:

*«Από τα χαράματα κύματα κόσμου ξεχύνονται από πάσαν γωνιάς της πόλεως με κατεύθυνσιν προς την Δημοτικήν αγοράν διά να προμηθευθή λαχανικά και φρούτα. Ουραί εσχηματίζονται μακραί προ των λαχανοπωλείων και το μαρτύριον της αναμονής εν ορθοστασία παραταθέν επί ώρας δεν έχει ουδέν την ικανοποίησιν της προμήθειας έστω και ολίγων ζαρζαβατικών».*¹¹³²

Στην εφημερίδα διαβάζουμε πως επιθυμία του πληθυσμού δεν είναι να παραμένουν εγωιστικώς όλα τα είδη στην Λάρισα χωρίς να αποστέλλονται ορισμένες ποσότητες στην Αθήνα. Αυτό που επιθυμεί είναι αφού πρώτα εξασφαλισθεί σχετική επάρκεια στα παραγόμενα είδη στην Λάρισα, τα υπόλοιπα να προορίζονται για την πρωτεύουσα. *«Όχι όμως να μένει γυμνή η αγορά μας και να φυγαδεύονται πράγματα των οποίων έχουμε απόλυτον ανάγκην».*¹¹³³

Αρχές καλοκαιριού του 1942, ο πτωχόκοσμος της πόλης της Λάρισας είναι έτοιμος να ξεχυθεί στην ύπαιθρο για να μαζέψει στάχυα. Το πρόβλημα του ψωμιού τίθεται τόσο ωμά φέτος ώστε κανείς να μην υπολογίζει τους κόπους και τις περιπέτειες στις οποίες πρόκειται να υποβληθεί προκειμένου να συγκεντρώσει οποιαδήποτε ποσότητα, αναφέρει ο τοπικός Τύπος.¹¹³⁴ «ΠΩΣ ΘΑ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΘΗ ΤΟ ΨΩΜΙ ΤΗΣ ΧΡΟΝΙΑΣ» είναι το μέγα ζητούμενο, το ερώτημα που απασχολεί τον πληθυσμό, το οποίο ωστόσο παραμένει αναπάντητο.¹¹³⁵

Ένα από τα αιτήματα του πληθυσμού προς τον Ερυθρό Σταυρό ήταν να πραγματοποιηθεί διανομή άρτου, και συγκεκριμένα διανομή αλεύρου χωρίς να αρτοποιηθεί ώστε να γλιτώσει από το λασπωμένο ψωμί *«υπό μορφή αηδή και πανάθλια»* που προμηθεύεται από τους φούρνους και την εξαντλητική, πολύωρη αναμονή στην ουρά, με την δέσμευση να μην το καταναλώσει νωρίτερα από την επόμενη διανομή. Ενέργεια που θα ισοδυναμούσε με την καταδίκη του στον *«εξ αστίας θάνατο».*¹¹³⁶

Σύμφωνα με την εφημερίδα, στην Λάρισα δεν έγινε διανομή άρτου από τον Οκτώβριο του 1941, με εξαίρεση περιοδική χορήγηση ελάχιστης ποσότητας άρτου σε μικρό αριθμό απόρων.¹¹³⁷ *«Με τριάντα δράμια μπομπότα παρεχόμενα κατά διαστήματα δεν δύναται να λεχθή ότι γίνεται αρτοδότησις ανθρώπων εχόντων ανάγκην ψωμιού διά να ζήσουν»*,¹¹³⁸ αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα, υπερτονίζοντας πως είναι γεγονός ότι η πείνα μαστίζει την πλειονότητα του πληθυσμού της πόλης.¹¹³⁹

¹¹³¹ «Με αυστηρότητα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³² «Πως θα έχουμε επάρκειαν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τετάρτη, 2 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³³ «Τα ζαρζαβατικά», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 1 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁴ «Να εξοικονομηθώμεν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 6 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁵ «Το ψωμί της πόλεως», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 16 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁶ «Καμμία αμφιβολία», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 24 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁷ «Να επωφεληθούν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 18 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁸ «Η αρτοδότησις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹³⁹ «Ακόμη δεν απήντησεν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 28 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Το κυριότερο ωστόσο αίτημα της πλειονότητας των κατοίκων της πόλης ήταν να εξαιρεθεί η Λάρισα από το παρακράτημα επί των αλεστικών, το οποίο θεωρούσαν «βαρύτατο χαράτσι επί του ψωμιού τους».¹¹⁴⁰

Τον Μάιο του 1942 ο Νομάρχης προειδοποιούσε πως η επισιτιστική κρίση που μαστίζει την χώρα και ιδίως τα πυκνοκατοικημένα κέντρα αναμένεται να οξυνθεί το προσεχές διάστημα, γι' αυτό απευθύνει έκκληση στους παραγωγούς να παραδώσουν στο Τμήμα Επισιτισμού ποσότητες δημητριακών, καθώς τα αποθέματα από τις επιτάξεις εξαντλήθηκαν.¹¹⁴¹

Το επισιτιστικό αδιέξοδο προκαλεί αντιζηλίες μεταξύ των γειτονικών πόλεων της Θεσσαλίας, με κυριότερο εκφραστή τους τον τοπικό Τύπο. Τον Ιούνιο του 1942 ο *Λαρισαϊκός Τύπος* καταγγέλλει πως ο Πρόεδρος του Ερυθρού Σταυρού Αθανασάκης μεροληπτει υπέρ της γενέτειράς του, τον Βόλο, αποστέλλοντας τακτικά άλευρα και φάρμακα, ενώ θα έπρεπε ο Οργανισμός του οποίου προεδρεύει να ενδιαφέρεται για όλους τους πάσχοντες χωρίς διακρίσεις.¹¹⁴²

Η σύσταση του Νομού Μαγνησίας και η ικανοποίηση της επιθυμίας των Βολιωτών να αποκτήσουν αυτόνομο από την Λάρισα νομό επέτεινε τις επισιτιστικές έριδες μεταξύ των δύο πόλεων, με τον Λαρισαϊκό τύπο να υποστηρίζει πως η Λάρισα θα εξακολουθήσει να αποστέλλει στον Βόλο δικά της είδη μόνο με ανταλλαγή.¹¹⁴³

Τον Ιούλιο του 1942 ο Πρωθυπουργός Τσολάκογλου, με καταγωγή από την Θεσσαλία, επισκέπτεται την πόλη της Λάρισας και αναφερόμενος στον πανικό που διαπίστωσε καθοδόν σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα ανέφερε πως χάρη στο ενδιαφέρον που συνεχώς επιδεικνύουν οι Αρχές Κατοχής, η Σουηδική Κυβέρνηση με τον Ερυθρό Σταυρό και η Τουρκία, το περσινό δράμα όχι μόνον δεν θα παρατηρηθεί ξανά, αντίθετα θα βελτιωθεί σημαντικά ο επισιτισμός. Ιδιαίτερη μνεία έκανε στον ιταλικό λαό του Ντούτσε επισημαίνοντας πως αφαίρεσε μερίδες του επιούσιού του προκειμένου να τις χορηγήσει στους Έλληνες, «οι οποίοι απεθνήσκαμεν από την πείνα εις τα πεζοδρόμια». Τέλος, υποσχέθηκε πως η Λάρισα θα τύχει υποστήριξης και θα λάβει τρόφιμα από το εξωτερικό δεσμευόμενος επίσης πως η Αθήνα δεν θα αφαιρέσει τον σίτο της επαρχίας.¹¹⁴⁴

Το φθινόπωρο του 1942, «η μαύρη αγορά έχει κυριολεκτικώς αφηνιάσει». Χωρίς λόγο και αιτία αυξάνει τις τιμές των προσφερόμενων ειδών εξαιτίας της ακόρεστης βουλμίας των μαυραγοριτών, στην απληστία των οποίων δεν κατέστη δυνατόν να μπει αποτελεσματικός φραγμός.¹¹⁴⁵ Γι' αυτό οι πολίτες θα πρέπει να λάβουν μέτρα αυτοπροστασίας από τα καραβάνια των μαυραγοριτών που στόχο τους έχουν να απογυμνώσουν την περιοχή της Θεσσαλίας από τα παραγόμενα είδη, καταγγέλλοντας στους χωροφύλακες όσους βλέπουν να φορτώνουν λαθραία προϊόντα σε φορτηγά.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁰ «Ανάγκη να καταργηθή», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 24 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴¹ «Νέα έκκλησις του κ. Νομάρχου», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 17 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴² «Μόνιμος εκπροσώπησις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 9 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴³ «Επ' ανταλλαγή», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 18 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴⁴ «Από τον λόγον του Πρωθυπουργού κ. Τσολάκογλου», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Δευτέρα, 6 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴⁵ «Χωρίς λόγον», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τετάρτη, 28 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴⁶ «Αυτοπροστασία», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 30 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Εν όψει του επερχόμενου χειμώνα, σε έκκλησή του ο Μητροπολίτης Λαρίσης Δωρόθεος επισημαίνει πως επειδή τους επόμενους μήνες τα θύματα της έλλειψης της διατροφής και της κερδοσκοπίας με συνεργούς τις ασθένειες θα είναι ημερησίως πολυάριθμα, είναι απαραίτητη η ένδειξη φιλαλληλίας προς τον πλησίον και η εκπλήρωση του καθήκοντος «να χορτάσωμεν πεινώντες».¹¹⁴⁷ Η ανάγκη τακτικής λειτουργίας λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων είναι πιο επιτακτική από ποτέ γι' αυτό και επιβάλλεται να κινητοποιηθούν επιτέλους οι εύποροι πολίτες της Λάρισας.¹¹⁴⁸

Στην έκκληση του Μητροπολίτη ωστόσο, ελάχιστοι πλούσιοι ανταποκρίθηκαν με αποτέλεσμα να συγκεντρωθεί ένα μικρό μόνο ποσό εισφορών προορισμένο για την σύσταση συσσιτίων.¹¹⁴⁹ Αξιέπαινη όμως υπήρξε η κίνηση οκτώ μαθητριών να συνεισφέρουν στον έρανο της Κοινωνικής Πρόνοιας του Μητροπολίτη, το παράδειγμα των οποίων ακολούθησε ολόκληρο το Λύκειο Μπόκαρη συγκεντρώνοντας το ποσό των 178.950 δραχμών.¹¹⁵⁰

Εν μέσω των δυσμενών επισιτιστικών συνθηκών, εκφέρονται πλείστες απόψεις για τους τρόπους που θα μπορούσαν να βγάλουν την Λάρισα από το επισιτιστικό τέλμα και να διασωθεί από τον κίνδυνο της πείνας και του θανάτου. Ξεχωρίζουμε την άποψη γιατρού ο οποίος τονίζει πως εκτός από την γενική στροφή προς την γη¹¹⁵¹ και την «σταυροφορία» για την μέγιστη αύξηση της παραγωγής με την συνεργασία αστών και παραγωγών,¹¹⁵² ο καθοριστικός παράγοντας που θα συντελέσει στην αποτροπή θανάτων από πείνα είναι ο συνανθρωπισμός. Η αλληλεγγύη και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των ανθρώπων.

*«Πρέπει στις ψυχές όλων μας να μπει ένας φραγμός και να σταματήσει αυτός ο ανήφορος των ειδών πρώτης ανάγκης [...]. Πρέπει να πεθάνουν όσοι δεν μπορούν ν' ακολουθήσουν αυτόν τον εκτροχιασμόν; Δεν είναι συνάνθρωποι; Δεν έχουν δικαίωμα αυτοί στη ζωή;»,*¹¹⁵³ διαβάζουμε στην επιστολή του γιατρού.

Τον Δεκέμβριο του 1942 είναι αισθητή στην αγορά η υποτίμηση των ειδών, και κυρίως του λαδιού που καθορίζει τις τιμές των υπολοίπων προϊόντων, γεγονός που εκτιμάται πως θα σηματοδοτήσει την εξάλειψη της μαύρης αγοράς,¹¹⁵⁴ «την λήξη της βασιλείας της».¹¹⁵⁵ Η υποτίμηση των ειδών επέφερε την αναμενόμενη αφθονία τους στην αγορά, αλλά ήδη από τον Νοέμβριο συνιστάται από τον Τύπο στο κοινό να κηρύξει αγοραστική αποχή προκειμένου να επιτείνει την πτώση των τιμών τους. Αυτή η αγοραστική «αζητησία» θα είναι το καλύτερο μέσο καταπολέμησης της μαύρης αγοράς και η εκδίκεση των καταναλωτών για την εκμετάλλευση που

¹¹⁴⁷ «Εκκλησις του Σεβασμ. Μητροπολίτου κ. Δωρόθεου», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 11 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴⁸ «Επί της εκκλήσεως», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τετάρτη, 16 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁴⁹ «Ελάχιστα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 26 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵⁰ «Υπέροχον δίδαγμα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 3 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵¹ «Προς την γην», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 5 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵² «Επίκαιρα θέματα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 28 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵³ «Ο συνανθρωπισμός, η σωτηρία μας», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 19 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵⁴ «Αι υποτιμήσεις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τετάρτη, 2 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵⁵ «Ηχώ της πόλεως», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 4 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

υπέστησαν από τους εκπροσώπους της.¹¹⁵⁶ Το αποτέλεσμα της παρότρυνσης αυτής είναι «οι προσφοραί να είναι άφθονοι, αλλά οι αγορασταί να σπανίζουν».¹¹⁵⁷

Γενικότερα, τον τελευταίο μήνα του 1942 η επισιτιστική κατάσταση στην πόλη της Λάρισας είναι πολύ καλύτερη από την αντίστοιχη περίοδο πέρυσι,¹¹⁵⁸ και οι πρώτες ημέρες του 1943 χαρακτηρίζονται, λόγω της άρσης των διατιμήσεων και των συχνών διανομών αλεύρου του Ερυθρού Σταυρού, από σοβαρές υποτιμήσεις σε όλα τα είδη διατροφής (με εξαίρεση το κρέας¹¹⁵⁹) και παράλληλη αγοραστική αποχή εκ μέρους των καταναλωτών¹¹⁶⁰ η οποία οδηγεί σε περαιτέρω μειώσεις των τιμών.¹¹⁶¹

«Εφέτος η επισιτιστική κατάσταση έχει βελτιωθεί αισθητώς και ο κόσμος δεν ευρίσκεται εις την ανάγκην να ξεπουλάει ότι έχει και δεν έχει διά να εξοικονομήσει τα προς το ζειν».¹¹⁶²

Η εικόνα που παρουσιάζει η λαϊκή αγορά στην οποία τα προσφερόμενα είδη πωλούνται με αισθητά μειωμένες τιμές, είναι ενδεικτική της βελτίωσης που παρουσιάζει η επισιτιστική κατάσταση στην Λάρισα,¹¹⁶³ όπου πλέον επικρατεί ανταγωνισμός μεταξύ της μαύρης αγοράς και του επίσημου εμπορίου. Η συντριβή της κυριαρχίας της μαύρης αγοράς και η αποκατάσταση της λειτουργίας της επίσημης αγοράς με τον ανταγωνισμό μεταξύ τους να ωθεί τις τιμές σε πτώση, λειτουργεί προς όφελος των καταναλωτών οι οποίοι πλέον αποφεύγουν να προμηθεύονται μεγάλες ποσότητες ώστε να επωφελούνται των υποτιμήσεων.¹¹⁶⁴

Ωστόσο, οι μαυραγορίτες «δεν παραδίδουν τα όπλα» εύκολα. Σε μια απέλπιδα προσπάθεια να ανακάμψουν, επιδιώκουν να διαθέτουν τα αποθέματα των ειδών που κατέχουν σε υψηλότερες τιμές, αλλά σε αυτήν την τακτική τους το αγοραστικό κοινό εξακολουθεί να απαντά με αγοραστική αποχή και προτίμηση στην επίσημη αγορά.¹¹⁶⁵

Μέσα του 1943, η Λάρισα ζητεί από το Υπουργείο Επισιτισμού να της αποσταλούν επί ανταλλαγή βασικά είδη που δεν παράγονται στα εδάφη της, όπως λάδι, το οποίο διατίθεται αποκλειστικά στην μαύρη αγορά σε υψηλές τιμές,¹¹⁶⁶ η

¹¹⁵⁶ «Αγοραστική αποχή», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 8 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵⁷ «Προς εξαφάνισιν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 12 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵⁸ «Καλύτερα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 5 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁵⁹ «Να διαπιστωθή», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τετάρτη, 17 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶⁰ «Τοπικά ειδήσεις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 3 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα αποτελέσματα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 5 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μόνον τα απαραίτητα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 12 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶¹ «Αι υποτιμήσεις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 23 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶² «Μόνον τα απαραίτητα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 12 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶³ «Βελτίωσις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 4 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶⁴ «Ο ανταγωνισμός», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 23 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶⁵ «Πάλιν υποτιμώνται», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 18 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶⁶ «Εις ανταπόδοσιν», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Σάββατο, 17 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

οποία τους προσεχείς μήνες κατορθώνει να επιτυγχάνει ιλιγγιώδεις υπερτιμήσεις των ειδών.¹¹⁶⁷

Με αφορμή την εγκατάσταση αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στον Βόλο για την ρύθμιση των επισιτιστικών ζητημάτων των νομών Λαρίσης και Μαγνησίας τον Μάιο του 1942,¹¹⁶⁸ οι τοπικοί φορείς της Λάρισας αποφασίζουν την υποβολή υπομνήματος προς την Κυβέρνηση, τον Ερυθρό Σταυρό και τον αντιπρόσωπό του στον Βόλο ζητώντας η φιλανθρωπική δράση του Οργανισμού να επεκταθεί και στην Λάρισα, η οποία «*παρά την καταστροφήν της και τας πολλαπλάς στερήσεις και ανάγκας τας, όχι μόνον δεν επιβάρυνε έως τώρα τον Ερυθρόν Σταυρόν, αλλά και εξ αυτού του υστερήματός της και από ευρύτερον πνεύμα αλληλεγγύης διέθεσε εκατομμύρια οκάδων σίτου διά τας ανάγκας της πρωτενούσης και άλλων πόλεών μας*».¹¹⁶⁹

Από τα μέσα Νοεμβρίου 1942, θα ξεκινήσει η τακτική διανομή άρτου εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού η οποία θα συνοδεύεται από ευχαριστίες εκ μέρους του τοπικού Τύπου.¹¹⁷⁰ Τέλος, στην διάρκεια του 1943 η Κοινωνική Πρόνοια υπέρ της ανακουφίσεως των απόρων διεξάγεται με ικανοποιητικό τρόπο και επιτυγχάνεται η συγκέντρωση σεβαστού χρηματικού ποσού κυρίως από εισφορές που συγκεντρώνει η Νομαρχία¹¹⁷¹ και χορηγίες του Κράτους.¹¹⁷²

Η τοπική Κεντρική Επιτροπή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού καλεί όλους τους εύπορους που κατέχουν δελτίο άρτου να το καταθέσουν καθώς στερούν το ψωμί από άτομα που πραγματικά το έχουν ανάγκη. Είναι ζήτημα τιμής και κοινωνικής αλληλεγγύης, αναφέρει η Επιτροπή,¹¹⁷³ ενώ ο *Λαρισαϊκός Τύπος* θεωρεί πως είναι δίκαιη απαίτηση χιλιάδων φτωχών κατοίκων οι οποίοι «*απειλούνται από το φάσμα της πείνης*», που παραμένει υπαρκτή απειλή και κατά τους πρώτους μήνες του 1944. Είναι εγκληματική ενέργεια να λαμβάνουν το αλεύρι του Ερυθρού Σταυρού άνθρωποι που έχουν εξασφαλισμένο το ψωμί τους, ενώ την ίδια στιγμή άλλοι περιμένουν με αγωνία τις τρεις αυτές οκάδες αλεύρι για να συντηρήσουν τους εαυτούς τους και τα δυστυχημένα παιδιά τους, καταλήγει η εφημερίδα.¹¹⁷⁴

β) Δήμος Καρδίτσας

Στην πόλη της **Καρδίτσας** τα γερμανικά στρατεύματα εισήλθαν το Σάββατο 26 Απριλίου 1941, οι εκπρόσωποι των οποίων δήλωσαν στην τοπική εφημερίδα *Θεσσαλική Φωνή*, πως ο γερμανικός στρατός εισέρχεται στην Ελλάδα ως φίλος.¹¹⁷⁵

¹¹⁶⁷ «Αι υπερτιμήσεις», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 12 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αι διανομαί τροφίμων», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 12 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶⁸ «Την συνδρομήν του», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 2 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁶⁹ «Το επισιτιστικόν μας πρόβλημα», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Τρίτη, 24 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷⁰ «Αι ευχαριστίαι μας», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Παρασκευή, 19 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷¹ «Η Κοινωνική Πρόνοια», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Πέμπτη, 4 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷² «Η Κοινωνική Πρόνοια», *Λαρισαϊκός Τύπος*, Κυριακή, 31 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷³ «Η αρτοδότησίς μας», ό. π.

¹¹⁷⁴ «Σημειώματα», ό. π.

¹¹⁷⁵ «Το απόγευμα του Σαββάτου εισήλθον εις Καρδίτσαν τα πρώτα γερμανικά μηχανοκίνητα τμήματα», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 27 Απριλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Από τις πρώτες απαιτήσεις της νέας Αρχής στην περιοχή είναι η παράδοση των τροφίμων που διαρπάχθηκαν από τις αποθήκες του Δημοσίου, η διάθεση προς κατανάλωση εκ μέρους εμπόρων και καταστηματαρχών όλων των ειδών που διαθέτουν στις τιμές που ίσχυαν πριν την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων και συγκεκριμένα μέχρι και την 10^η Απριλίου¹¹⁷⁶ απαγορεύοντας αυστηρά οποιαδήποτε ανατίμηση,¹¹⁷⁷ και η απαγόρευση εισόδου-εξόδου στην πόλη μετά την 9^η εσπερινή και πριν την 8^η πρωινή.¹¹⁷⁸

Σύντομα, ο επισιτισμός θα αναδειχθεί σε μείζον ζήτημα για το οποίο η προπαγανδιστική κατοχική εφημερίδα *Θεσσαλική Φωνή* θα αφιερώνει καθημερινά εκτενή άρθρα για την διαβίωση του πληθυσμού, την αντιμετώπιση της αισχροκέρδειας και των αποκρύψεων τροφίμων, φιλοξενώντας δηλώσεις του Διευθυντή του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος, στην οποία «ανετέθη ως γνωστόν ο επισιτισμός της χώρας», έργο το οποίο ο διευθυντής έσπευσε να διευκρινίσει πως δεν είναι μόνον της τράπεζας, αλλά και του ελληνικού κοινού.¹¹⁷⁹ Στις προσωπικές του επιτυχίες ο διευθυντής θα συμπεριλάβει την αύξηση της ημερήσιας μερίδας άρτου από 100 σε 130 δράμια για τον εργαζόμενο πληθυσμό (εργατικό και γεωργικό),¹¹⁸⁰ καθώς από την 16^η Μαΐου ξεκίνησε η αποκλειστική διάθεση του άρτου μέσω δελτίων.¹¹⁸¹

Προκειμένου να μετριαστεί η έλλειψη τροφίμων συνίσταται προς το καταναλωτικό κοινό από τους τοπικούς φορείς «αυστηράν οικονομίαν»¹¹⁸², ενώ στα φαινόμενα του κλεισίματος εμπορικών καταστημάτων με σκοπό την απόκρυψη ειδών και της αισχροκέρδειας, ο εισαγγελέας Καρδίτσης απειλεί με ποινές φυλάκισης τουλάχιστον ενός έτους¹¹⁸³ και παράλληλα καλεί όλους τους πολίτες να προβαίνουν σε καταγγελίες περιπτώσεων παραβάσεων, έστω και εάν δεν τους αφορούν προσωπικά, προκειμένου να επιτευχθεί η πάταξη της κερδοσκοπίας, «της πολυκέφαλης Λερναίας Ύδρας».¹¹⁸⁴

Ωστόσο, απλοί πολίτες εκφράζουν στην εφημερίδα την απορία τους πως είναι δυνατόν στην Καρδίτσα να μην υπάρχουν καταδίκες επαγγελματιών που αισχροκερδούν την στιγμή που πληροφορούνται από τον Τύπο πως σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα επιβάλλονται βαρύτερες ποινές. «Δεν λαμβάνει χώραν άραγε, εντός της πόλεως μας ή εις όλην την περιοχήν της επαρχίας μας, κανέν είδος αισχροκέρδειας;», αναρωτιέται ένας αναγνώστης,¹¹⁸⁵ υπονοώντας την ανοχή των

¹¹⁷⁶ «Ανακοινώσεις του εισαγγελέως κ. Κωνστ. Σαρλή», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 28 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷⁷ «Τα ζητήματα επισιτισμού-τάξεως εις την πόλιν», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 11 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷⁸ «Προκήρυξις προς τους κατοίκους επαρχίας Καρδίτσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 30 Απριλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁷⁹ «Η μέριμνα της ΑΤΕ», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 13 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸⁰ «Η σοβαρά μέριμνα της ΑΤΕ διά τας ανάγκας της επαρχίας», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 17 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸¹ «Ανακοινώσεις», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 14 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸² «Εξοικονομήθη και νέα ποσότης σιτηρών», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 21 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸³ «Ανακοινώσεις του εισαγγελέως κ. Κωνστ. Σαρλή», ό. π.

¹¹⁸⁴ «Διά να παταχθεί η τάσις αισχροκέρδειας», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 16 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αξιέπαινος πρωτοβουλία του κ. Εισαγγελέως Καρδίτσης», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 18 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸⁵ «Επιστολαί», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 3 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Αρχών απέναντι στην ανάπτυξη του φαινομένου που συντελεί στην όξυνση του επισιτιστικού προβλήματος:

Οι καταστηματαρχές κλείνουν τα μαγαζιά με την δικαιολογία ότι δεν διαθέτουν τρόφιμα, ενώ στην πραγματικότητα αποκρύπτουν ποσότητες για να τις διοχετεύουν όπου μπορούν να αποκομίσουν το μέγιστο κέρδος καταδικάζοντας το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού σε έλλειψη τροφίμων ή εξαναγκάζοντας το να διαθέτει τα ποσά που αυτοί απαιτούν ώστε να αποκτήσουν ελάχιστες ποσότητες βασικών ειδών. Επομένως, η μη καταδίκη, η ατιμωρησία των επιτήδειων καταδικάζει τον πληθυσμό σε έλλειψη τροφίμων που προκαλεί την ανύψωση των τιμών.

Εξαιτίας της απουσίας αγορανομίας και επομένως της αδυναμίας πάταξης της κερδοσκοπίας διατυπώνεται από πολίτη η άποψη πως την δεδομένη χρονική περίοδο επιβάλλεται περικοπή εξόδων και σύνεση σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, κυρίως από όσους έχουν ένα σταθερό εισόδημα.¹¹⁸⁶ Τέλος, ένας άλλος αναγνώστης που υπογράφει ως «Υπάλληλος οικογενειάρχης» προτρέπει να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια εκ μέρους όλων των «ευφρονούντων να παύσουν οι ανισότητες διά τας ικανοποιήσεις του στομάχου. Η πείνα είναι ο χειρίστος σύμβουλος των ανθρώπων»,¹¹⁸⁷ αναφέρει χαρακτηριστικά, εκφράζοντας μια αδιαμφισβήτητη αλήθεια.

Αρχές Ιουλίου 1941 η αγορά της Καρδίτσας δοκιμάζεται από πρωτοφανή έλλειψη ειδών, όπως έλαιο, γάλα, ζυμαρικά, καφέ, ζάχαρη και σαπούνι, ενώ το νεοϊδρυθέν Γραφείο Επισιτισμού σε συνεργασία με τις αστυνομικές αρχές καταβάλλουν προσπάθειες να ανακαλύψουν ποσότητες τροφίμων που αποκρύπτονται από ασυνείδητους ανθρώπους που πιστεύουν σε έναν μόνο θεό, τον «μπεζαχτά», επιδιώκοντας να γίνουν οικονομικοί παράγοντες «πατώντες έστω και επί πτωμάτων».¹¹⁸⁸

Καθημερινά η αγορά παρουσιάζει φθίνουσα εξέλιξη ως προς τα αποθέματα, η οποία προκαλεί εύλογη ανησυχία στο καταναλωτικό κοινό και εμφανίζει τα πρώτα πλήγματα με κάποια σχετική καθυστέρηση σε σχέση με τις αγορές άλλων πόλεων, γεγονός που οφείλεται στο ότι διέθετε ικανά αποθέματα στην διάρκεια του πολέμου και στο ότι η ύπαιθρος κατείχε μεγάλες ποσότητες ειδών πρώτης ανάγκης που διοχετεύθηκαν στην αγορά. Αναμφίβολα, αρχίζει να αναφαίνεται σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα του οποίου δεν πρέπει να υποτιμηθεί ο μελλοντικός αντίκτυπος, διαβάζουμε στον τοπικό Τύπο.¹¹⁸⁹

Τα πεπόνια και τα κηπουρικά είδη έχουν αναδειχθεί στην μοναδική τροφή των αστικών και εργατικών οικογενειών. «Εδώ γευματίζουμε με ένα πεπόνι», γράφει η *Θεσσαλική Φωνή*.¹¹⁹⁰ Τον Σεπτέμβριο του 1941, η αγορά χαρακτηρίζεται από έλλειψη όλων των ειδών διατροφής. «Τα μόνα είδη που εκτίθενται εν αφθονία είναι καλάθια, κόφες και πήλινα αγγεία».¹¹⁹¹

¹¹⁸⁶ «Επιστολαί», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 4 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸⁷ «Επιστολαί», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 5 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸⁸ «Τα είδη πρωτίστης ανάγκης», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 6 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Απτά δείγματα ευσυνειδησίας», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁸⁹ «Η αγορά μας», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹⁰ «Τα πεπόνια», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹¹ «Η μέριμνα του Κ. Νομάρχου διά το επισιτιστικόν πρόβλημα της χώρας», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 11 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ο αστικός πληθυσμός στερείται των πάντων, σύμφωνα με τον Νομάρχη, ο οποίος διαβλέπει στην εκδήλωση κοινωνικής αλληλεγγύης και στην εργατικότητα την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος.¹¹⁹² Ωστόσο, η Νομαρχία εστιάζει στον τρόπο επίλυσης του ζητήματος του ψωμιού, που αποτελεί την «αχίλλειο πτέρνα» του επισιτιστικού προβλήματος όλων των διαμερισμάτων της χώρας¹¹⁹³ και καλεί επανειλημμένα τους σιτοπαραγωγούς να παραδώσουν τα πλεονάσματα της παραγωγής τους προκειμένου να εξασφαλιστεί η διατροφή των λαϊκών και αστικών τάξεων που έχει περιέλθει σε άθλια κατάσταση.¹¹⁹⁴

Η εφημερίδα *Θεσσαλική Φωνή* καταγγέλλει πως επικρατεί μια παραφιλολογία σχετικά με ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που συνδέονται με την ζωτικότητα του πληθυσμού, δηλαδή με το ψωμί, και πιο συγκεκριμένα με την μπομποτά, η οποία συντηρείται από την εκνευριστική αναβλητικότητα που χαρακτηρίζει τις αρμόδιες υπηρεσίες, η οποία και είναι προκλητική για όσους πεινούν. Η εφημερίδα απαιτεί να σταματήσουν όλες αυτές οι ανακρίβειες «γύρω από τον κενόν στόμαχον χιλιάδων ψυχών» και να πάψουν να διαδίδονται ανακριβείς ειδήσεις σχετικά «με το ψωμί του πεινασμένου» και τότε θα το παραλάβει την στιγμή που ακόμη και ευυπόληπτα μέλη της κοινωνίας κρούουν θύρες προκειμένου να εξοικονομήσουν μια φέτα ψωμιού.¹¹⁹⁵

Αρχές Αυγούστου του 1941 ο Δήμαρχος Καρδίτσας σε έκκλησή του που δημοσιεύτηκε στον Τύπο προσπάθησε να αφυπνίσει τα ανθρωπιστικά αισθήματα όλων των κατοίκων προτρέποντας τους να αποφεύγουν την δημιουργία αποθεμάτων σε είδη ικανά να διατηρηθούν για μακρά χρονικά διαστήματα, καθώς με την τακτική αυτή προξενούν ανυπολόγιστο κακό στην ολότητα του κοινού που θα πρέπει να καταφύγει στην μαύρη αγορά και να πληρώσει υπέρογκα ποσά για να τα προμηθευτεί.

Ο Δήμαρχος επεσήμανε πως λόγοι κοινωνικής αλληλεγγύης και φιλαλληλίας επιβάλλουν να κατανοήσουν οι πάντες, και κυρίως οι εύποροι, πως δεν είναι σωστό να υπάρχουν ορισμένοι που αποθηκεύουν τρόφιμα σε μεγάλες ποσότητες την στιγμή που οι βιοπαλαιστές μάταια αναζητούν τα απαραίτητα τρόφιμα της ημέρας. Επίσης, τόνισε πως οι έμποροι δεν θα πρέπει να επιδίδονται σε αποκρύψεις τροφίμων προκαλώντας ελλείψεις, ενώ οι παραγωγοί θα πρέπει να προσφέρουν το πλεόνασμα της παραγωγής τους προς κατανάλωση στην ελεύθερη αγορά. Την δυσφορία του κοινού προκαλεί επίσης το γεγονός πως τα τοπικά προϊόντα διατίθενται αποκλειστικά μέσω της μαύρης αγοράς δείχνοντας κατανόηση στην έλλειψη ειδών που παράγονται σε άλλες περιοχές λόγω της ανεπάρκειας των μεταφορικών μέσων.

Η έκκληση του Δημάρχου ολοκληρώνεται τονίζοντας πως όλοι ανεξαιρέτως έχουν δικαίωμα να ζήσουν και πρέπει οι πάντες να σεβαστούν την ζωή των βιοπαλαιστών και των τέκνων τους.¹¹⁹⁶ Στο ίδιο μήκος κύματος κυμαίνονται και οι δηλώσεις του Νομάρχη, ο οποίος χαρακτηριστικά τόνισε πως καθώς το φάσμα της πείνας απειλεί χιλιάδες φιλόνομους πολίτες και εργατικές οικογένειες, κρίνεται

¹¹⁹² «Εις την οδόν επιλύσεως τα ζωτικά προβλήματα του τόπου», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 31 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εργασίαν και κοινωνικήν αλληλεγγύην», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 25 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹³ «Τα επισιτιστικά προβλήματα», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 21 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹⁴ «Το πρόβλημα της διατροφής», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 2 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹⁵ «Χωρίς αναβολάς», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 30 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹⁶ «Εκκλησις», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 5 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

επιβεβλημένη η λήψη και των πλέον σκληρών μέτρων κατά των ασυνείδητων μελών της κοινωνίας τα οποία επιζητούν να εξασφαλίσουν την διατροφή τους και για το επόμενο έτος, την στιγμή που οι περισσότεροι δεν έχουν ούτε κόκκο σίτου.¹¹⁹⁷

Περνώντας στην αντεπίθεση οι αγρότες υποστηρίζουν ότι οι ιδρυτές της μαύρης αγοράς είναι πρωτίστως ο βιομηχανικός και έπειτα ο εμπορικός κόσμος που προκάλεσαν το άδειασμα των αποθηκών και των καταστημάτων αποσκοπώντας στην αύξηση των τιμών την οποία όταν την πέτυχαν επαναφέρανε τα τρόφιμα στα ράφια. Στο τέχνασμα αυτό, υποστηρίζουν οι αγρότες, αναγκάστηκαν να αμυνθούν αυξάνοντας με την σειρά τους τις τιμές των δικών τους προϊόντων προκειμένου να είναι και αυτοί ικανοί να αντιμετωπίσουν τον νέο τιμάριθμο και να μην επιτρέψουν στους βιομήχανους και εμπόρους να ζουν εις βάρος τους:

«Τι έπρεπε να κάνουμε εμείς; Να δώσουμε τα φαγώσιμα τζάμπα; [...]. Ποιος ίδρυσε τη μαύρη αγορά; Σε ποιον να ρίξουμε την πέτρα; Ποιος είναι ο υπαίτιος για το μέγαλωμα των ελληνικών νεκροταφείων; Ποιος είναι ο δήμιος τόσων ανθρώπων υπάρξεων που ριγούν από το κρύο και πεθαίνουν από την πείνα; Οι παραγωγοί είναι; Ας το κρίνουν εκείνοι που σκέφτονται γερά και όχι αρρωστημένα [...]. Τη μαύρη αγορά τη σιχαινόμαστε, όπως ο διάολος το θυμίαμα. Κι αν σήμερα φτάνουμε στο σημείο να αμυνόμαστε, το κάνουμε γιατί μας ανάγκασαν. Το κάνουμε, γιατί σ' ενάντια περίπτωση θα πεθάνουμε κι εμείς και τα παιδιά μας».

Το θύμα ωστόσο παραμένει ο φτωχόκοσμος για τον οποίο οι αγρότες υποστηρίζουν πως οφείλουν να απευθυνθούν στα κρατικά όργανα και να προμηθευτούν τρόφιμα πληρώνοντας με διατιμήσεις απαιτώντας να αφαιρεθούν τα δελτία τροφίμων από όσους εύπορους τα έχουν στην διάθεσή τους.¹¹⁹⁸

Η διαπίστωση του Υπουργείου Γεωργίας και Επισιτισμού ότι οι γεωργοί εξακολουθούν να μην συμμορφώνονται στις κρατικές εντολές αναφορικά με την συγκέντρωση των προϊόντων τους και χαρακτηρίζονται από τραγική έλλειψη αλληλεγγύης προς τις άλλες κοινωνικές τάξεις, θα προκαλέσει την οργή του και θα προειδοποιήσει για μέτρα πρωτοφανούς σκληρότητας εναντίον τους, ενώ παράλληλα θα προβεί στην θέσπιση βραβείων για την επέκταση των φθινοπωρινών καλλιεργειών κατά το έτος 1942.¹¹⁹⁹

Η αύξηση της εγκληματικότητας είναι μία σοβαρή αρνητική πτυχή της επισιτιστικής κρίσης, όπως αποδεικνύει και ο μεγάλος αριθμός ζωοκλοπών που κατά τον μήνα Αύγουστο ανήλθαν στις 100, ενώ παράλληλα διαπράττονται ληστείες που κλονίζουν το αίσθημα της ασφάλειας μεταξύ των κατοίκων.¹²⁰⁰ Ο αυξημένος αριθμός των ζωοκλοπών δικαιολογείται από την έλλειψη κρέατος, σε μια περιοχή κατεξοχήν κρεατοπαραγωγική, η οποία δεν οφείλεται στην ανεπάρκεια ζώων, αλλά στις υπερβολικές αξιώσεις των κτηνοτρόφων που αποτρέπουν τους κρεοπώλες από την αγορά κρεάτων.¹²⁰¹

Ωστόσο, το χειρότερο έγκλημα που εντοπίσαμε πως διαπράχθηκε στην Καρδίτσα αναφορικά με το ζήτημα της διατροφής είναι η δολοφονία ενός χωρικού στην οικία του από τον συμπαθέρό του, ο οποίος όχι μόνο δεν έσπευσε να

¹¹⁹⁷ «Η παράδοση του σίτου», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 1 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹⁸ «Οι ιδρυταί της μαύρης αγοράς (Α) και (Β)», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 14 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 16 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹¹⁹⁹ «Θεσπίζονται βραβεία διά την επέκτασιν της σιτοκαλλιέργειας», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 4 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰⁰ «Αι ζωοκλοπαί», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 10 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰¹ «Σπάνις κρεάτων», ό. π.

εγκαταλείπει τον τόπο του εγκλήματος, αλλά παρέμεινε μέχρι αργά και αφού αποχώρησε για λίγο επέστρεψε για να ζητήσει ψωμί από τους συγγενείς του θύματος παραλείποντας να τους πληροφορήσει ότι ήταν ο δράστης.¹²⁰²

Μία επιπλέον αρνητική πτυχή του επισιτιστικού ζητήματος είναι η εμφάνιση του φαινομένου της επαιτείας που θα λάβει στην πόλη της Καρδίτσας ανησυχητικές, αλλά και ενοχλητικές διαστάσεις:

«Από τα χαράματα της αυγής, έως τα θαμπώματα της εσπέρας, όλες τας ημέρας, κρούεται η θύρα των οικιών μας. Εις το άνοιγμά της προβάλλουν μορφαί συνανθρώπων [...] γνωστών ή τελείως αγνώστων. Η πρώτη λέξη τους είναι λίγο ψωμί. Ολίγα κάρβουνα. Κανένα παλιό φόρεμα ή παλιοπάπουτσα, και δείχνουν το μισόγυμνον, τρέμον σαρκίον τους. Γενικώς αι μορφαί των περισσοτέρων επαιτών ζωγραφίζουν την κακομοιριά της σημερινής καταστάσεως».

Οι περισσότερες όμως από τις οικογένειες της πόλης αδυνατούν να προσφέρουν, και ενώ θλίνονται για την δυστυχία των άλλων, συγχρόνως τρομάζουν μήπως καταντήσουν και οι ίδιοι επαιτές. Όσοι δεν προσφέρουν στους επαιτές ακούνε από αυτούς ύβρεις και κατάρες με αποτέλεσμα μαζί με την θλίψη να γεννάται και η αγανάκτηση. Έτσι, άθελά μας δημιουργείται μια ψυχική κατάσταση, η οποία διαρκώς μας βασανίζει ταυτόχρονα με την αγωνία που έχουμε σχετικά με το πως θα ανταποκριθούμε στις οικογενειακές μας ανάγκες, αναφέρει ο ίδιος κάτοικος της Καρδίτσας, ο οποίος αναζητά τρόπους να εκλείψει το αποκαρδιωτικό αυτό φαινόμενο με πιο αποτελεσματικό τη σύσταση Συλλόγου που θα έχει σκοπό την μέριμνα των επαιτών.¹²⁰³

Ο Μητροπολίτης Ιεζεκιήλ γράφει σχετικά με την επαιτεία: *«[...]Δυστυχείς και αποσκελετωμένοι εκ της πείνης όπως ήσαν, εξήρχοντο ενίοτε εις τας γωνίας των δρόμων και έτειναν την χείραν της επαιτείας, ελάχιστοι δε, συνήθως παιδιά, κατηυθύνοντο προς τους σωρούς των απορριμάτων τα οποία ουδείς μετεκόμιζεν εκτός της πόλεως επί μακρόν και διώκοντες τους κατεσκληκότας εκ της πείνης σκύλους και γάτες ανεκάτευν τα σκουπίδια, μήπως εύρουν κανένα κόκκαλο ή κανένα μισοφαγωμένο ή σάπιο μήλο ή πορτοκαλόφλουδα, διά να μετριάσουν την πείνα των. Εις τινάς άλλους επαιτούντας έρριπτον εκ των παραθύρων οι Ιταλοί υπολείμματα φαγητών και κάκκαλα[...]».*¹²⁰⁴

Στην προσπάθειά τους οι κάτοικοι να εξοικονομήσουν τα απαραίτητα είδη διατροφής, ξεπουλούν πολύτιμα προσωπικά αντικείμενα και ακίνητα στην μαύρη αγορά: *«Άλλοι επώλησαν τας προίκας των θυγατέρων των ή τα σκεπάσματά των και τα τιμαλφέστερα κοσμήματά των και τινες τας οικίας των, τας οποίας είχαν αποκτήσει κατόπιν 30 και 40 ετών κόπων και θυσιών»*, σύμφωνα με τον Μητροπολίτη.¹²⁰⁵

Σε επιστολή της η Επιτροπή Θυμάτων Κτηματικής αναφέρει: *«Δεν θ' αφήσουμε τα σπίτια μας να μας τα πάρουν οι ασυνείδητοι νεόπλουτοι, οι μαυραγορίτες οι οποίοι έγιναν η πληγή, η αγιάτρευτος πληγή της κοινωνίας μας, και τελευταία και πληγή μας [...]. Τα σπίτια που με τον ιδρώτα των οικογενειών μας φτιάσαμε δεν θα μας τα πάρη κανείς [...]. Όχι δεν θα πουληθούν στην μαύρη αγορά-ανήθικα και άδικα [...].*

¹²⁰² «Σημεία των καιρών», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 16 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰³ «Η επαιτεία», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 11 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰⁴ Λάζαρος Αρσ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Ιταλική Κατοχή*, Τόμος Α', 3^η έκδοση, Έλλα, Λάρισα 1999, σ. 86.

¹²⁰⁵ Αρσενίου, ό. π.

*Όχι μαύροι, κάτω τα χέρια, δεν θα μας πάρετε τα σπίτια μας. Όχι καταραμένοι μαυραγορίτες γιατί θ' αγωνισθούμε».*¹²⁰⁶

Αρχές Σεπτεμβρίου 1941 ξεκίνησαν από την Δημαρχία και Νομαρχία οι προκαταρκτικές διεργασίες για την οργάνωση και λειτουργία συσσιτίων για τους άπορους κατοίκους, που σύμφωνα με εκτιμήσεις των τοπικών αρχών υπολογίζονται στα 1.200-1.500 άτομα. Προκειμένου να καλυφθεί το απαιτούμενο ποσό για την λειτουργία των συσσιτίων, τα οποία τελικά συστάθηκαν στις 22 Δεκεμβρίου, αποφασίστηκε να κληθούν να συνεισφέρουν οι εύποροι κάτοικοι μέσω της σύστασης ερανικού καταλόγου.¹²⁰⁷

Ιδιαίτερη μέριμνα δίνεται στην παιδική ηλικία που θεωρείται πως αντιμετωπίζει τις μεγαλύτερες δυσχέρειες στο κεφάλαιο της διατροφής, γι' αυτό και γίνονται ενέργειες να διανεμηθούν κάστανα και σταφίδα στους άπορους μαθητές, που υπολογίζονται στους 1.200, ως συμπλήρωμα.¹²⁰⁸

Ο φτωχόκοσμος της Καρδίτσας δεν απειλείται μόνο από τον υποσιτισμό, αλλά και από το ψύχος. Εν μέσω του χειμώνα, χρειάζεται επείγοντως να αντικαταστήσει τα κουρέλια που έχει ως ενδύματα με τα κατάλληλα ρούχα που θα είναι η άμυνά του κατά του αφόρητου ψύχους και της υγρασίας, που επιδεινώνουν τον ήδη εξασθενημένο εξαιτίας του υποσιτισμού οργανισμό του καθιστώντας τα «*ανθρώπινα ράκη*».¹²⁰⁹

Εκτός από την πόλη της Καρδίτσας το ζήτημα του υποσιτισμού είναι έντονο και στις ορεινές περιοχές του Νομού, ο οποίος μάλιστα είναι ο πλέον εύφορος της Θεσσαλίας.¹²¹⁰

Η Αργιθέα λόγω της μεγάλης απόστασης από τα πλησιέστερα επισιτιστικά κέντρα και της έλλειψης συγκοινωνιακών υποδομών ανέκαθεν αντιμετώπιζε ζήτημα διατροφής. Τον Ιούλιο όμως του 1941 η ζωή των κατοίκων της αποβαίνει από μέρα σε μέρα τραγική. Ο πληθυσμός τρέφεται αποκλειστικά με χόρτα του αγρού και παραμένει ενάμιση μήνα χωρίς αλεύρι, καλαμπόκι ή σιτάρι.. Ο υποσιτισμός προσλαμβάνει επικίνδυνες διαστάσεις, ενώ οι περισσότεροι πλέον είναι ανίκανοι να εργαστούν. Η ίδια κατάσταση παρατηρείται για όλα τα απομακρυσμένα ορεινά χωριά.¹²¹¹

«*Ας εξευρεθώ επιτέλους μία λύσις διότι ο υποσιτισμός τείνει να προσλάβει σάρκα και οστά*», διαβάζουμε στην εφημερίδα,¹²¹² σύμφωνα με την οποία, καθώς οι συνέπειες του υποσιτισμού στις περιοχές αυτές υπήρξαν έκδηλες, η Νομαρχία και οι

¹²⁰⁶ «Κτηματική. Τα θύματά της και οι μαυραγορίτες», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 12 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰⁷ «Ηρχισαν αι προκαταρκτικάί εργασίαι διά την οργάνωσιν λαϊκών συσσιτίων διά την επερχόμενην χειμερινήν περίοδον», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 4 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Την 22 Δεκεμβρίου αρχίζει η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰⁸ «Τα λαϊκά συσσίτια απόρων», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 19 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁰⁹ «Οι εύποροι», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 15 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹⁰ «Το πρόβλημα της διατροφής», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 15 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹¹ «Η Αργιθέα από μηνός & πλέον δεν έχει ψωμί», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 17 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹² «Η διατροφή των ορεινών», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 25 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ιταλικές αρχές κινητοποιήθηκαν ώστε να εξασφαλιστεί η ταχύτατη αποστολή αραβόσιτου από την Μακεδονία.¹²¹³

Είναι τόσοι πολλοί οι άποροι από τις επαρχίες του νομού Καρδίτσας που καθημερινά συνωστίζονται στα γραφεία της Νομαρχίας προκειμένου να προσκομίσουν βεβαιώσεις των Προέδρων Κοινοτήτων για να εξασφαλίσουν προσωπικά βοηθήματα, ώστε ο Νομάρχης θα αναγκαστεί να εκδώσει εγκύκλιο στην οποία εξηγεί πως η θλιβερή αυτή εικόνα δημιουργεί την εσφαλμένη εντύπωση πως η Νομαρχία δεν ενδιαφέρεται γι' αυτούς τους ανθρώπους. Για τον λόγο αυτό, συνιστάται στο εξής η επίδειξη αισθημάτων αλληλεγγύης εκ μέρους των πλουσίων και όχι η παραπομπή των πτωχών σε διοικητικές υπηρεσίες, οι οποίες προξενούν το αντίθετο από το επιδιωκόμενο στόχο.¹²¹⁴

Η εφημερίδα εκφράζει την ανησυχία της ότι η άδεια που δόθηκε τον Οκτώβριο του 1941 από το Υπουργείο Επισιτισμού σε κατοίκους των Αθηνών και του Πειραιά να μεταφέρουν από τις επαρχίες ορισμένα τρόφιμα για τις οικογενειακές τους ανάγκες, θα φέρει αντιμέτωπη την Θεσσαλία με νέα επιδρομή ανθρώπων του κέντρου που θα έρθουν να αγοράσουν ότι απέμεινε σε υψηλές τιμές με άμεσες συνέπειες την αύξηση των ελλείψεων στα τρόφιμα και την υπερτίμησή τους με απώτερη συνέπεια την διόγκωση της μαύρης αγοράς.¹²¹⁵

Τέλη Ιανουαρίου του 1942, 3.650 άποροι της πόλης της Καρδίτσας σιτίζονται στα λαϊκά συσσίτια, και σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα, έλυσαν το μεγαλύτερο πρόβλημα της εποχής,¹²¹⁶ σε μια περίοδο που η επισιτιστική κρίση οξύνεται περισσότερο.¹²¹⁷

«Γύρω από τα τεράστια καζάνια, όπου έβραζε το φαγητό πριν ακόμη πάει μεσημέρι, έβλεπες να συγκεντρώνονται άνθρωποι με σκελετωμένα κορμιά, μάγουλα ρουφηγμένα και μάτια μαυροστεφανωμένα, χωμένα βαθιά στις κόγχες. Άλλοι, ρακένδυτοι και με πρησμένα πόδια δεν προλάβαιναν να σταθούν και έπεφταν λιπόθυμοι στο έδαφος, πριν οι άμοιροι γευτούν τη φασουλάδα ή τη μπιζελόσουπα», σύμφωνα με μια μαρτυρία.¹²¹⁸

Η διάκριση των πολιτών σε άπορους, εύπορους και ημιεύπορους προκειμένου να συσταθεί ο κατάλογος των συμμετεχόντων στα λαϊκά συσσίτια, δημιουργεί αδικίες στην ζωή και υγεία των υποσιτιζόμενων. Ειδικά όσοι χαρακτηρίζονται ημιεύποροι (όπως δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι ή εργάτες) αδυνατούν να εξοικονομήσουν τα είδη πρώτης ανάγκης, γι' αυτό και στον τοπικό Τύπο κυριαρχεί το αίτημα να εκλείψει η διάκριση των τάξεων σε τρεις κατηγορίες και να αντικατασταθεί από την διάκριση σε άπορους και πτωχότατους από άτομα που προέρχονται όμως από όλες τις επαγγελματικές τάξεις, γεγονός που εκτιμάται πως θα συμβάλλει στην πάταξη της μαύρης αγοράς εφόσον όλες οι τάξεις πλέον θα προμηθεύονται τρόφιμα μέσω

¹²¹³ «Το ενδιαφέρον των Ιταλικών Αρχών κατοχής», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 27 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹⁴ «Εγκύκλιος του Κ. Νομάρχου διά τους άπορους της επαρχίας», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 11 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹⁵ «Αι προμήθειαι τροφίμων», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 14 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹⁶ «Τα λαϊκά συσσίτια Καρδίτσας», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 27 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹⁷ «Επισιτιστικά προβλήματα & ανάγκαι της πόλεως», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²¹⁸ Νίκος Παύλου, *Στα χρόνια του τυφλού μουσικού. Κείμενο για την ιστορία της Καρδίτσας*, Καρδίτσα, σ. 155.

δελτίου.¹²¹⁹ Το σημαντικότερο κριτήριο για να χαρακτηριστεί κάποιος άπορος θα πρέπει να είναι η δυνατότητα ή μη να κερδίζει ημερησίως το ποσό των 5.000 δραχμών που απαιτείται για την διατροφή της ημέρας.¹²²⁰

Ενδεικτικό των αντιδράσεων που προκάλεσε η παραπάνω κατηγοριοποίηση των πολιτών είναι το άρθρο ενός γιατρού ο οποίος αναφέρει πως η πόλη της Καρδίτσας πρωτοτύπησε έναντι των άλλων πόλεων και αντί ενιαίου δελτίου τροφίμων καθιέρωσε σύστημα δελτίων με διακρίσεις κατηγοριών για τους πολίτες χωρίς να προβεί σε επίσημους ελέγχους προς εξακρίβωση της πραγματικής περιουσιακής κατάστασης των κατοίκων. Σύστημα το οποίο απέτυχε πρωτίστως επειδή η διάκριση των κατοίκων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.¹²²¹

Με την παραπάνω άποψη συνηγορεί και ένας δικηγόρος, ο οποίος επίσης ζητά να εκλείψει η διάκριση των κατοίκων «σε τρώγοντας, ημιτρώγοντας και μη τρώγοντας [...] και σε λευκούς, ερυθρούς και πράσινους» (ανάλογα με το χρώμα του δελτίου) και επιπλέον να «καθιερωθή δι' όλους το ενιαίο και κίτρινο χρώμα δελτίου διότι τούτο προσομοιάζει και ανταποκρίνεται πλήρως με το χρώμα των ωχρών προσώπων όλων των τάξεων εκ του υποσιτισμού». Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, θα πρέπει και στην Καρδίτσα να καθιερωθεί το μέτρο μιας ενιαίας κατηγορίας προσώπων σιτιζόμενων με δελτίο και οι άποροι να διατρέφονται δωρεάν στα συσσίτια καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα προβάλλει και στην Καρδίτσα «το φάσμα της πείνης με την πένθιμον και νεκρικήν της στολήν και να σκορπίζη τον θάνατον εις όλους τους κατοίκους χωρίς να τους ερωτά εάν έχουν δελτίο τροφίμων ή φύλλα αποβιώσεως λευκά, κόκκινα ή πράσινα».¹²²²

Τελικά, τον Μάιο του 1942 καταργήθηκε η διάκριση των πολιτών σε κατηγορίες καθώς διαπιστώθηκε πως προκάλεσε εχθρότητα μεταξύ των πολιτών, και παρέμεινε μόνο η κατηγορία των εγγεγραμμένων στα λαϊκά συσσίτια, των άπορων δηλαδή κατοίκων που αδυνατούν να προμηθευτούν τα είδη διατροφής.¹²²³

Κάνοντας τον απολογισμό του χειμώνα 1941-1942, η *Θεσσαλική Φωνή* αναφέρει πως αυτός πέρασε χωρίς η πείνα να έχει τα καταστρεπτικά αποτελέσματα που είχε σε άλλες περιφέρειες, αλλά οι μέρες που ακολουθούν μέχρι την νέα σοδειά των σιτηρών είναι οι κρισιμότερες, καθώς τα αποθέματα του πληθυσμού έχουν εξαντληθεί και μόνη βασική τροφή παραμένουν τα χόρτα, καθώς γάλα και κρέας η πλειονοψηφία αδυνατεί να τα αγοράσει.¹²²⁴ Χαρακτηριστικό της έλλειψης κρέατος και της οικονομικής αδυναμίας του κοινού να προμηθευτεί τις ελάχιστες διαθέσιμες ποσότητες είναι η πρόταση που διατυπώνεται για κατανάλωση του κρέατος των ιπποειδών και των όνων ως εξίσου θρεπτικά.¹²²⁵

Τέλη Μαρτίου, περίοδος της νέας σποράς, συνιστάται η δημιουργία οικογενειακών λαχανόκηπων και η εντατική σπορά από μέρους όλων (γεωργών και

¹²¹⁹ «Άποροι και πτωχότατοι», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 28 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²⁰ «Η διάκρισις των τάξεων σε εύπορους, ημιεύπορους και άπορους», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 27 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²¹ «Τα δελτία τροφίμων», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 15 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²² «Ο επισιτισμός της πόλεως άνευ διακρίσεως τάξεων», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 8 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²³ «Καταργούνται αι κατηγορίαι πολιτών», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 14 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²⁴ «Ποιο είναι το καθήκον όλων για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 28 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²⁵ «Τα ιπποειδή εις το διαιτολόγιόν μας», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 24 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αστών) ώστε να συμβάλλει καθένας ξεχωριστά στην επίλυση του διατροφικού ζητήματος,¹²²⁶ στην οποία υποστηρίζεται επίσης πως θα συμβάλλει η σύσταση Νομού Καρδίτσας, κυρίως επειδή θα οδηγήσει στην διευθέτηση του συγκοινωνιακού προβλήματος.¹²²⁷

Το 1942, το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων κατοίκων και ιερέων στρέφεται στην προστασία των παιδιών που *αργοπεθαίνουν*, οι οποίοι απαιτούν να παύσουν τα «*κροκοδείλια δάκρυα*» και οι φρούδες υποσχέσεις, καθώς «*δεν είναι εύκολο να σώσωμε με λόγια μονάχα ένα βρέφος ή ένα παιδί απ' την ασιτία ή τον υποσιτισμό*».¹²²⁸

Αν και υπάρχουν περιπτώσεις γυναικών που με αξιοσημείωτο ζήλο συλλέγουν χρήματα και τρόφιμα για την ενίσχυση οικογενειών που έχουν «*χλωμά και μαραμμένα από την πείνα*» παιδάκια και ορισμένες οικογένειες έχουν αναλάβει την διατροφή φτωχών παιδιών, εν τούτοις είναι επιτακτική ανάγκη να διευρυνθεί ο κύκλος των ανθρώπων που θα αποφασίσουν να ασκήσουν το φιλανθρωπικό τους έργο.¹²²⁹

Ο Επιθεωρητής Νομαρχίων Θεσσαλίας-Φθιωτιδοφωκίδος ενημερώνει το κοινό πως αποφασίστηκε ως προτιμότερη λύση για την κάλυψη των επισιτιστικών ζητημάτων η ανταλλαγή τροφίμων (και συγκεκριμένα από τις ποσότητες που πλεονάζουν) μεταξύ των παραπάνω περιοχών, τακτική που θεωρεί πως δημιουργεί την «*αλληλεγγύη των τροφίμων*».¹²³⁰

Τους πρώτους μήνες λοιπόν του 1942 η Καρδίτσα βρίσκεται σε τραγική επισιτιστική θέση φτάνοντας στο σημείο να στερηθεί κυριολεκτικά τα πάντα.¹²³¹

Την Δευτέρα 20 Απριλίου 1942 πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Καρδίτσας ήρεμη και ειρηνική αποχή όλων των κατοίκων από τις εργασίες τους, αποχή που αποτέλεσε την πρώτη απεργία σε πόλη της επαρχίας στην διάρκεια της Κατοχής,¹²³² προκειμένου να διαμηνύσουν με τον πλέον εκδηλωτικό τρόπο την πεποίθησή τους για την ανεξήγητη εγκατάλειψή τους και την αποθήκευση εκ μέρους αρμοδίων σησαμιού, ικανού να αναπληρώσει την έλλειψη ψωμιού, το οποίο εξαντλήθηκε πριν μήνες.

«*Χθες από της πρωίας η πόλις εντελώς αυθορμήτως εις μίαν πένθιμον, αλλά ειρηνικήν και πολιτισμένην εκδήλωσιν των αποσκελετωμένων κατοίκων της, δεν έχει την δύναμιν και την διάθεσιν να διαμαρτυρηθή. Απέχει εις ένδειξιν εσχάτης απογνώσεως των εργασιών της [...]. Η απόγνωσις είναι ζωγραφισμένη, διάχυτος εις τα πρόσωπα όλων των συμπολιτών [...]. Ο κόσμος κινείται με κατήφεια και θλίψιν εις τους δρόμους, την πλατείαν. Μεταξύ 10-11 πρωινήs δεν υπάρχει ψυχή εργαζόμενη. Τα πάντα αργούν εις μίαν τρελλήν, γενικήν συμφωνίαν πένθους, ήρεμα χωρίς διαμαρτυρίας, χωρίς φωνάς, χωρίς επεισόδια. Ένας βουβός πόνος που δεν έχει ούτε*

¹²²⁶ «Ποιο είναι το καθήκον όλων για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος», ό. π.

¹²²⁷ «Διατί ζητούμεν ίδρυσιν Νομού Καρδίτσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 28 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Νομός Καρδίτσης. Επισιτιστικόν ζήτημα», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 29 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²⁸ «Ανθρώπινον καθήκον», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 24 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²²⁹ «Να σώσωμεν τα πτωχά παιδιά», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 14 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³⁰ «Αι αντιλήψεις του κ. Αγγελέα», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 24 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³¹ «Η σύσκεψις της Παλαϊκής», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 21 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³² Απόστολος Στρογγύλης, *Η πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας. Η Καρδίτσα της Αντίστασης*, Φυτράκης/Ο Τύπος Α.Ε., 1998, σ. 37.

καν διάθεση να εκδηλωθή. Τον μαντεύει κανείς εις τα πρόσωπα όλων, πολιτών και αρχών».¹²³³

Σύμφωνα με μαρτυρίες, στην διάρκεια της ημέρας έγιναν συλλήψεις που δεν έκαμψαν το ηθικό των απεργών, των οποίων κύριο αίτημα ήταν να σταματήσει η αρπαγή των τοπικών προϊόντων, ενώ με ανακοίνωσή τους δύο μέρες αργότερα οι ιταλικές αρχές αναγνώρισαν ότι σκοπός της κινητοποίησης των αστών ήταν το αίτημα για καλυτέρευση των επισιτιστικών συνθηκών και διαβεβαίωσαν, ως ένδειξη κατανόησης και καλής θέλησης, πως δεν πρόκειται να εκδοθούν εναντίον των συλληφθέντων, που στο μεταξύ αφέθηκαν ελεύθεροι, ποινικές διώξεις, ενώ επιπλέον διέθεσαν στο κοινό 300.000 κιλά σουσάμι.¹²³⁴

Η ενίσχυση του αισθήματος της ενότητας και αλληλεγγύης επιβάλλεται περισσότερο από ποτέ: «Αντιλαμβανόμεθα όλοι ότι η χώρα μας σήμερα διέρχεται μίαν περίοδον δοκιμαστικήν, περίοδον πρωτοφανούς πείνης η οποία αναμφιβόλως καταφανή θ' αφήση τα ίχνη της. Ο ελληνικός λαός και ιδιαίτερα οι λαϊκές μάζες αντιμετωπίζουν με την ημέρα τον φρικτώτερο θάνατο εκ πείνης,¹²³⁵ σύμφωνα με έναν δικηγόρο.

Είναι τόση η απόγνωση των πεινασμένων ώστε ο Μητροπολίτης Θεσσαλίας Ιεζεκιήλ λαμβάνει καθημερινά πλείστες επιστολές μέσω των οποίων ζητούν να σιτίζονται από το συσσίτιο των άπορων παιδιών, αίτημα που ο Μητροπολίτης αρνείται μέσω επιστολής του να εκπληρώσει καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αντιιδεοντολογικό και προς ζημία των παιδιών.

Στις καταγγελίες ομάδας εργατών ότι στα Παιδικά συσσίτια τροφοδοτούνται εργάτες που είναι γνωστά πρόσωπα των υπαλλήλων των συσσιτίων, απαντά με την απειλή πως θα αναγκαστεί να διακόψει την λειτουργία τους εφόσον διαπιστωθεί πως η διατροφή των παιδιών είναι σκάνδαλο για τους πεινασμένους ενήλικες. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί ο ισχυρισμός του ότι ευτυχώς που αντικαταστάθηκε ο Ζάννας από Πρόεδρος του Ελληνικού Σταυρού από τον Παπαστράτο, καθώς ο πρώτος θα περιοριζόταν σε καλές συμβουλές και επιπλήξεις προς τους Θεσσαλούς, ενώ ο δεύτερος αμέσως μόλις παρέλαβε ποσότητες πλιγουριού, απέστειλε 2.000 οκάδες για το Εργατικό Κέντρο.¹²³⁶

Με δαπάνες του Μητροπολίτη και δωρεές το Γηροκομείο Καρδίτσας, το οποίο παράλληλα λειτουργεί και ως Παιδικός Σταθμός, κατόρθωσε παρέχοντας τρόφιμα να σώσει από τον εξαστία θάνατο άπορα παιδάκια των λαϊκών στρωμάτων και ηλικιωμένους.¹²³⁷

Μάιος του 1942, και το πρόβλημα της αρτοδότησης του πληθυσμού παραμένει, παρά τις προσπάθειες που συντελέστηκαν, και η γενικότερη επισιτιστική κατάσταση εμφανίζεται επιδεινωμένη, με συνέπεια η πλειοψηφία των κατοίκων να βρίσκεται σε κατάσταση «έσχατης εξάντλησης», κατάσταση πολύ χειρότερη των κατοίκων της Αθήνας και του Βόλου, σύμφωνα με την *Θεσσαλική Φωνή*, που προκαλεί απαισιόδοξες προβλέψεις.

¹²³³ «Ο λαός της πόλεως απέσχε χθες καθολικώς εκ των εργασιών του», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 21 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³⁴ Στρογγύλης, ό. π., σ. 38, Αρσενίου, ό. π., σ. 88.

¹²³⁵ «Ενότης και αλληλεγγύη», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 15 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³⁶ «Τα Παιδικά Συσσίτια», *Θεσσαλική Φωνή*, Παρασκευή, 29 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³⁷ «Το Γηροκομείο», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 24 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Την ίδια περίοδο μάλιστα διακόπτεται η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, λόγω της εξάντλησης των αποθεμάτων τροφίμων,¹²³⁸ και οι περίπου 6.000 σιτιζόμενοι καλούνται να αντιμετωπίσουν το φάσμα του θανάτου κινδυνεύοντας να πεθάνουν από ασιτία, καθώς η πλειοψηφία τους διαπιστώθηκε με συμπτώματα αβιταμίνωσης εξαιτίας έσχατης εξάντλησης και υποσιτισμού.¹²³⁹

Στην είδηση της διακοπής της λειτουργίας των συσσιτίων καταφτάνουν στην εφημερίδα γράμματα αναγνωστών που διαμαρτύρονται μπροστά στο ενδεχόμενο αυτό:

*«Κανείς δεν μπορεί να μείνει ασυγκίνητος μπροστά στο δράμα 6.000 ψυχών που ύστερα από λίγες μέρες θα υποχρεωθούν να παραδοθούν στον θάνατο. Κατά την διάρκεια του φοβερού χειμώνα που μας πέρασε, οι 6.000 αυτές των συμπολιτών μας έκαναν έναν τεράστιο αγώνα να κρατηθούν στην ζωή, γαντζωμένοι από ένα πιάτο αραποφάσουλα. Κατάφεραν, κουτσά-στραβά να τα βγάλουν πέρα. Οι πιο πολλοί τους απόμειναν πετσί και κόκκαλο. Τα μάτια τους αγρίεψαν απ' την πείνα και την πάλη, μα έμειναν στη ζωή [...]. Δεν έχουν μέσα τους δυνάμεις αποθηκευμένες για να κάνουν το σάλτο της πείνας [...]. Το νεκροταφείο της Καρδίτσας δεν πρέπει να μεγαλώσει. Κανένας ομαδικός τάφος δεν πρέπει ν' ανοίξει. Κανένας δεν έχει το δικαίωμα να ν' αφήσει τον τόπο αυτόν στο έλεος της πείνας [...]. Οι 6.000 πεινασμένοι πρέπει να ζήσουν [...] να μην πεθάνουν από πείνα».*¹²⁴⁰

Ακριβώς αυτό το επισιτιστικό αδιέξοδο είναι ο σημαντικότερος λόγος που τον Μάιο του 1942 οι Καρδίσιώτες απαιτούν την επανίδρυση Νομού Καρδίτσας υποστηρίζοντας πως με την τοποθέτηση Νομάρχη θα επιτευχθεί ορθή και δίκαιη κατανομή των παραγόμενων αγαθών που θα συντελέσει στην αντιμετώπιση των επισιτιστικών ζητημάτων και στην απομάκρυνση του θανάτου από πείνα που περιφέρεται πάνω *«από τα σκελετωμένα ανθρώπινα ομοιώματα και τις κινούμενες σκιές»*.¹²⁴¹ Είναι ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση πως η βασική αιτία της κακοδαιμονίας και της επισιτιστικής αθλιότητας της Επαρχίας Καρδίτσας θα πρέπει να αναζητηθεί στην διοικητική και οικονομική εξάρτησή της από τα Τρίκαλα.¹²⁴²

Στην *Θεσσαλική Φωνή* διαβάζουμε πως προκειμένου να καταφέρει ο πληθυσμός της Καρδίτσας να επιβιώσει θα πρέπει να μην απελπιστεί. Να μην κυριαρχήσει ο πανικός, αντίθετα η μεγάλη αρετή της αλληλεγγύης να αποτελέσει τον οδηγό δράσης κάθε ατόμου. Είναι επιτακτική ανάγκη πλέον να εκλείψει η αδιαφορία των πολιτών για τα οφθαλμοφανή επισιτιστικά εγκλήματα και η απραξία των αρμόδιων αρχών για την παραδειγματική τιμωρία όσων προβαίνουν σε παραβίαση επισιτιστικών διατάξεων. Ειδικά η εφαρμογή των διατασσόμενων επισιτιστικών μέτρων και η αυστηρή τιμωρία όλων όσων παραβιάζουν τις αγορανομικές διατάξεις,

¹²³⁸ «Εφορτώθησαν οι πενήντα τόννοι σιτάλευρου διά τον αστικόν πληθυσμόν του Νομού», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 28 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Καθίσταται ανέφικτος η αρτοδότησις της πόλεως», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 27 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα συσσίτια», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 28 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Επιτακτική ανάγκη της πόλεως», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 20 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²³⁹ «Καταργούνται αι κατηγορίαι πολιτών», ό.π.

¹²⁴⁰ «Τα λαϊκά συσσίτια», *Θεσσαλική Φωνή*, Πέμπτη, 14 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁴¹ «Επείγουσα η ίδρυσις του Νομού Καρδίτσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 5 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διατί πρέπει να γίνη Νομός Καρδίτσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 3 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁴² «Η Επαρχία σύσσωμος αξιοί ιδρύσιν Ν. Καρδίτσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 17 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

προβάλλεται ως προέχων μέτρο που πρέπει να ληφθεί ώστε να βελτιωθεί η επισιτιστική κατάσταση της πόλης της Καρδίτσας.¹²⁴³

Τον Οκτώβριο του 1942 ο Μητροπολίτης, ο Δήμαρχος και ο Έπαρχος Καρδίτσας καλούν τον πληθυσμό να μην λησμονήσει τους θανάτους από πείνα και να συνδράμει ικανοποιητικά σε χρήμα και είδος στους εράνους που διοργανώνονται υπέρ των απόρων.¹²⁴⁴ Με την άφιξη του Σουηδού αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού, Έλμετ, στην Καρδίτσα τον Νοέμβριο του 1942 αποφασίστηκε ο διαχωρισμός των παιδικών συσσιτίων από τα λαϊκά, οπότε για παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας μέχρι 8 ετών θα λειτουργήσουν ανεξάρτητα συσσίτια αρχικά για 750 παιδιά. Αποφασίστηκε επίσης η έναρξη των λαϊκών συσσιτίων, επίσης υπό την αιγίδα του Ερυθρού Σταυρού, την 1^η Δεκεμβρίου 1942 για 3.500 ιδιώτες και 1.000 δημόσιους υπάλληλους.¹²⁴⁵

«Πρέπει να ζήσουμε όλοι» είναι το μήνυμα που χρησιμοποιεί ο Νομάρχης Τρικάλων σε δική του έκκληση για έμπρακτη φιλαλληλία και αλληλεγγύη σε έναν νομό που η παραγωγή του δεν δικαιολογεί θανάτους από ασιτία, όπως υποστηρίζει. Προτρέπει του κατοίκους να στρέψουν το βλέμμα γύρω τους και να αρχίσουν να παρατηρούν προσεκτικά τα χλωμά, ξυπόλητα και γυμνά παιδάκια, τις πεινασμένες χήρες, τους πεινασμένους γέροντες και αφού συνειδητοποιήσουν την άθλια κατάσταση που επικρατεί να σπεύσουν να συνεισφέρουν στον έρανο ανάλογα με την δυνατότητά τους.¹²⁴⁶

Η ανάλυση της επισιτιστικής μέριμνας από τον Ερυθρό Σταυρό δεν διευκόλυνε παρά τους κατοίκους των αστικών κέντρων στα οποία μπορούσαν να προμηθευτούν τις διανεμόμενες ποσότητες που τους αναλογούσαν από τα τοπικά γραφεία του Οργανισμού. Αντίθετα, οι κάτοικοι των χωριών ήταν υποχρεωμένοι να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις για να φτάσουν στην πρωτεύουσα του νομού και να παραλάβουν τις ποσότητες των τροφίμων, πολλές φορές με τραγικά αποτελέσματα.

Όπως στην περίπτωση μιας χήρας που τον Φεβρουάριο του 1943 ήρθε στην Καρδίτσα για να παραλάβει από το γραφείο του Ερυθρού Σταυρού αλεύρι και πλιγούρι, και καθώς επέστρεφε στο χωριό Μεγάλων Βραγγιανών με το πολύτιμο φορτίο της στην πλάτη για να ταΐσει τα εννέα μέλη της οικογένειάς της βρήκε τραγικό θάνατο όταν η ετοιμόρροπη γέφυρα του Νεοχωρίτικου ποταμού κατέρρευσε και η άτυχη μητέρα πνίγηκε.¹²⁴⁷

Η απεργία της 20^{ης} Απριλίου 1942 αποτελεί την πρώτη αντίδραση των κατοίκων της Καρδίτσας για βελτίωση των επισιτιστικών τους συνθηκών και ταυτόχρονα αποτελεί πρώιμη μορφή αντιστασιακής ενέργειας στα πλαίσια του αγώνα για επιβίωση, ο οποίος προετοίμασε το έδαφος για τον ένοπλο αγώνα.

¹²⁴³ «Σκέψεις επισιτισμού», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 2 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Σκέψεις επισιτισμού», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 4 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Σκέψεις επισιτισμού», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 5 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁴⁴ «Εκκλησις της Επιτροπής εράνων προς τον λαόν της Επαρχίας Καρδίτσης», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 10 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Γενναίοι εις τον έρανον», *Θεσσαλική Φωνή*, Τετάρτη, 7 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εκκλησις διά τον έρανον», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 22 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁴⁵ «Παιδικά και λαϊκά συσσίτια», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 17 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁴⁶ «Πρέπει να ζήσουμε όλοι», *Θεσσαλική Φωνή*, Τρίτη, 6 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁴⁷ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 4, αριθμός εγγράφων 42-43, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Ο μεγαλειώδης όμως αγώνας για την επιβίωση σε τοπικό επίπεδο δόθηκε από τους Θεσσαλούς με τις λεγόμενες «Μάχη της Σποράς» και «Μάχη της Σοδειάς» στην διάρκεια του 1943, για την επιτυχή έκβαση του οποίου, δηλαδή το θερισμό, αλώνισμα και απόκρυψη του σίτου από τους Γερμανούς, κινητοποιήθηκαν το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ. Τα συνθήματα «ούτε πιθαμή άσπαρτης γης» και «ούτε σπυρί σιτάρι στον κατακτητή» βρήκαν απήχηση στους αγρότες που συνένωσαν τις δυνάμεις τους με στόχο την προστασία της παραγωγής τους και την εξασφάλιση του ψωμιού τους, συμμετέχοντας σε μια παράτολμη προσπάθεια που στέφθηκε με επιτυχία και χαρακτηρίστηκε «εποποιία του κάμπου».¹²⁴⁸

Ωστόσο, η Πανθεσσαλική Επιτροπή του Ε.Α.Μ. γενικότερα αγωνίστηκε κατά της πείνας. Είναι συνήθης τακτική της στην Κατοχή οι αφίσες που απεικονίζουν πρόσωπα κάθε ηλικίας και προτρέπουν «ΚΑΝΕΝΑΣ ΝΑ ΜΗ ΠΕΘΑΝΕΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ» ή «να κρατηθούν στη ζωή».¹²⁴⁹

γ) Δήμος Τρικαίων (Τρικάλων)

Έλλειψη τροφίμων που επιτείνει η απόκρυψη και φυγάδευση ειδών στην οποία καταφεύγουν μαυραγορίτες ή όσοι συμμετέχουν στην μαύρη αγορά, αντιμετωπίζει στην διάρκεια της Κατοχής ακόμη ένα αστικό κέντρο της Θεσσαλίας, τα **Τρίκαλα**, που επίσης επλήγησαν από τους σφοδρούς βομβαρδισμούς στην διάρκεια του πολέμου απαριθμώντας πλήθος βομβόπληκτων, αλλά και ανέργων και απόρων.¹²⁵⁰

Τέλη Ιουλίου 1941, περίοδος αλωνισμού των σιτηρών, διαβάζουμε σε εφημερίδα του Βόλου πως η πόλη των Τρικάλων σε μια κατεξοχήν σιτοπαραγωγική περιφέρεια, κινδυνεύει να μείνει χωρίς ψωμί με κυριότερη αιτία την απροθυμία της πλειονηφίας ιδιοκτητών αλωνιστικών μηχανών, μεγαλοκτηματιών και παραγωγών να παραδώσουν στην Συγκέντρωση (την οποία συνιστούν οι ποσότητες από την δεκάτη και το υποχρεωτικό παρακράτημα) τις πλεονάζουσες ποσότητες σίτου.¹²⁵¹

Τον Αύγουστο του 1941 η τρικαλινή εφημερίδα *Αναγέννησις* καταπιάνεται με το μείζον ζήτημα της απόκρυψης σίτου από τους παραγωγούς δημοσιεύοντας την είδηση-προειδοποίηση πως όσοι παραγωγοί αρνηθούν να παραδώσουν τις πλεονάζουσες ποσότητες σίτου φροντίζοντας να εξασφαλίσουν μόνο το δικό τους ψωμί αδιαφορώντας για το γενικό συμφέρον, θα εγγραφούν σε «μαύρο πίνακα» και δεν θα αποτελούν πλέον μέλη της κοινωνικής αλληλεγγύης, σκοπός της οποίας είναι η συμβολή όλων των κατοίκων στην κοινή προσπάθεια να καταστεί ο βίος άνετος.

Μάλιστα, οι έρευνες θα διενεργηθούν κατά τον αυστηρότατο τρόπο και θα κατάσχεται όχι μόνο ο σίτος, αλλά και τα παρασκευάσματα του, όπως τραχανάς, χυλοπίτες, μπλουγούρι, όταν οι ποσότητες αυτές είναι μεγάλες και μη δικαιολογημένες καθώς πολλοί παραγωγοί και μη μετέτρεψαν τον σίτο σε άλλα είδη με σκοπό να τον αποκρύψουν.¹²⁵²

¹²⁴⁸ Βλ. Λάζαρος Αρσ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Γερμανική Κατοχή*, Τόμος Β', 3^η έκδοση, Έλλα, Λάρισα 1999, σσ. 165-178.

¹²⁴⁹ Αννίτα Πρασσά, Χαράλαμπος Σκουλάκης (επιμ.), *Το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου*, Φύλοι Νοσοκομείου Βόλου, Βόλος 2007, σσ. 248, 250.

¹²⁵⁰ «Ανακοινώσεις του κ. Νομάρχου», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 14 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵¹ «Τα Τρίκαλα κινδυνεύουν να μείνουν χωρίς ψωμί», *Νέα Ελλάς*, Τρίτη, 22 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵² «Οι παραγωγοί μας δηλώνουν τον πλεονάζοντα σίτον των», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 2 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μεγάλης σύσκεψης εις Τρίκαλα», *Θεσσαλική Φωνή*, Κυριακή, 3 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ωστόσο, παρά τις αναγγελθείσες κυρώσεις το προσεχές διάστημα ελάχιστοι παραγωγοί έσπευσαν να δηλώσουν τις κατεχόμενες ποσότητες σίτου και αλεύρου. Σε ανακοίνωσή της η Νομαρχία θα υποστηρίξει πως οι δηλωμένες ποσότητες δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και αυτή η αδικαιολόγητη αδιαφορία προκαλεί δυσχέρεια στον επισιτισμό και παράλληλα αποτελεί έλλειψη εκδήλωσης ενότητας και αλληλεγγύης.¹²⁵³

Καθώς η ανεύρεση και συγκέντρωση του σίτου θεωρείται η μόνη λύση του επισιτιστικού ζητήματος στην περιοχή και οι παραβάτες πληθαίνουν, οι σχετικές έρευνες στο μέλλον θα εντατικοποιηθούν και θα ληφθεί το μέτρο της εκτόπισης των παραβατών προκειμένου να σωθούν από το φάσμα της πείνας οι χιλιάδες αστοί και χωρικοί.¹²⁵⁴

Στην τοπική κοινωνία των Τρικάλων θα ξεσπάσει σκάνδαλο όταν θα αποκαλυφθεί πως ο πρώτος δημότης της πόλης, ο Δήμαρχος, επιδεικνύοντας αδιαφορία για την δυστυχία του πληθυσμού, δεν ανταποκρίθηκε στο ύψος των περιστάσεων και δεν εκπλήρωσε το καθήκον που απορρέει από το αξίωμά του. Ενδιαφερόμενος μόνον για την αύξηση του πλούτου του απέκρυψε χιλιάδες οκάδες σίτου από την παραγωγή του και κατηγορήθηκε ότι την διέθεσε ή επρόκειτο να την διαθέσει στην μαύρη αγορά, εν μέσω μιας περιόδου που το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της πόλης δυστυχεί και πεινά.¹²⁵⁵ Σε μια περίοδο αχαλίνωτης αισχροκέρδειας και πλεονεξίας η εφημερίδα θεωρεί απαραίτητη την παραδειγματική τιμωρία του μεγαλοσιτοπαραγωγού και Δημάρχου Θεοδοσόπουλου για την απάτη του και για το γεγονός ότι επιβουλεύεται τον επιούσιο άρτο του λαού,¹²⁵⁶ ο οποίος και παύτηκε από τα καθήκοντά του.¹²⁵⁷

Η καθημερινά αυξανόμενη έλλειψη τροφίμων στην ελεύθερη αγορά δημιούργησε το εμπόριο της ανταλλαγής μεταξύ παραγωγών και εμπόρων, το οποίο η *Αναγέννησις* χαρακτηρίζει ως νέα μορφή μαύρης αγοράς, φαινόμενο που ενισχύει την απόκρυψη ειδών τόσο από μέρους των παραγωγών όσο και από μέρους των εμπόρων. Το αποτέλεσμα είναι να δυσχεραίνει επισιτιστικά η θέση όσων δεν μετέχουν στην νέα αυτή μορφή εμπορίου, δηλαδή των καταναλωτών, οι οποίοι αναγκάζονται να προσφέρουν μεγάλα ποσά για να προμηθευτούν τα απαραίτητα αγαθά, γεγονός που εξηγεί την αύξηση των τιμών της μαύρης αγοράς. Καθώς οι ανταλλαγές γίνονται κρυφά, είναι εξαιρετικά δύσκολο να συλληφθούν οι υπαίτιοι και επομένως να διορθωθεί η κατάσταση, σύμφωνα με την εφημερίδα.¹²⁵⁸

Η τρικαλινή εφημερίδα αναδεικνύει δύο αρνητικές επιπτώσεις της έλλειψης στοιχειωδών τροφίμων στην κοινωνική δομή της περιοχής, και ειδικότερα στην ελληνική οικογένεια:

¹²⁵³ «Διά να εξασφαλισθή η αρτοδότησις δηλώσατε τον άρτον», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 3 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵⁴ «Ήρχισαν από χθες αι έρευναι διά τον σίτον», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 10 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο κώδων εκρούσθη», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 13 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵⁵ «Ο επίλογος», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 29 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο Δήμαρχος και ο παραδειγματισμός», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 14 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵⁶ «Αναμένομεν την τιμωρία του Δημάρχου», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 30 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵⁷ Ο κ. Φιλ. Χριστοδήμου Δήμαρχος Τρικαίων», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 27 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁵⁸ «Εμπόριον ανταλλαγής», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 21 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η δυστυχία η οποία μαστίζει κυρίως τα κατώτατα στρώματα της κοινωνίας ωθεί τους φτωχούς οικογενειάρχες να χρησιμοποιήσουν αθέμιτους τρόπους, όπως την συνεργασία με μαυραγορίτες, προκειμένου να εξοικονομήσουν λίγα τρόφιμα. Τρόπους δηλαδή που υπό κανονικές συνθήκες όχι μόνο δεν θα τολμούσε να υιοθετήσει, αλλά θα πρόβαλλε και σθεναρά αντίσταση ώστε να προφυλάξει την τιμή της οικογένειάς του. Με την προτροπή να αμυνθούν οι οικογενειάρχες εναντίον της ασυνειδησίας των εκμεταλλευτών των περιστάσεων και να διαφυλάξουν την τιμή τους, η οποία «αξίζει περισσότερο από μία οκά έλαιον», η εφημερίδα στη συνέχεια θίγει το δεύτερο κοινωνικό σύμπτωμα της μαύρης αγοράς, δηλαδή την συμμετοχή παιδιών στους μηχανισμούς της.

Πιο συγκεκριμένα, τα αυστηρά μέτρα για την πάταξη της μαύρης αγοράς ανάγκασαν τους εμπόρους να αναζητήσουν εναλλακτικές μεθόδους πώλησης ειδών στους αγοραστές χρησιμοποιώντας ως μεταπωλητές-μεσάζοντες μικρά παιδιά, «πιτσιρίκους». Επιστράτευσαν όλα τα παιδιά, συγγενών και φίλων, και τα εξαπέλυσαν στους δρόμους προς ανεύρεση αγοραστών με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος της μαύρης αγοράς να διεξάγεται από μικροσκοπικούς πωλητές. Σύμφωνα με την εφημερίδα, τα παιδιά αυτά χωρίς καμία συναίσθηση των πράξεών τους αποτελούν μέλη μιας πολυπληθούς «συντροφιάς» η οποία διεξάγει λαθρεμπόριο χωρίς ενεργό συμμετοχή.¹²⁵⁹

Με τον τίτλο «Μη χειρότερα» και αναφερόμενη σε άρθρο τρικαλινής εφημερίδας, η εφημερίδα του Βόλου *Νέα Ελλάς* αναδεικνύει ένα επιπλέον σύμπτωμα κοινωνικής αποσύνθεσης, όπως το χαρακτηρίζει, απόρροια της μέγιστης εξαθλίωσης εξαιτίας του υποσιτισμού που επικρατεί στην περιφέρεια Τρικάλων. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα αποκαλύπτει πως σημειώνονται κρούσματα κατασπίλωσης της οικογενειακής και συζυγικής τιμής για την απόκτηση μικρής ποσότητας τροφίμων.¹²⁶⁰

Τέλη Αυγούστου 1941, η *Αναγέννησις* αναφέρει πως σε ολόκληρη την Ελλάδα, από την πρωτεύουσα μέχρι και το μικρότερο χωριό, μία σπείρα «μαύρων» εκμεταλλευτών εργάζεται για την καλοπέραση της εύπορης τάξης, η οποία είναι διατεθειμένη να πληρώσει αδρά ποσά ώστε να προμηθευτεί τα αγαθά που επιθυμεί.

Η εφημερίδα τάσσεται υπέρ της δίωξης της μαύρης αγοράς καθώς θα επιφέρει ισορροπία στον ζυγό του κοινωνικού βίου, ο οποίος εξαιτίας των εμπορών κλίνει πλέον αποκλειστικά προς τους προνομιούχους. Υποστηρίζεται δηλαδή πως με την εξάλειψή της η ζωή θα επανέλθει στους φυσιολογικούς της ρυθμούς, ενώ η έλλειψη προϊόντων θα είναι λιγότερο αισθητή καθώς θα εξαφανισθούν οι μαύροι έμποροι για τους οποίους οι παραγωγοί αποκρύπτουν τα προϊόντα τους αντί να τα διαθέτουν στην ελεύθερη αγορά. Επιβάλλεται λοιπόν η συστηματική καταδίωξή τους σε όλη την Ελλάδα προκειμένου να διασωθεί ο βιοπαλαιστής ελληνικός λαός από την πείνα και την δυστυχία. Η αρχή πρέπει να γίνει από τα χωριά, συμβουλεύει η εφημερίδα, επειδή τα θεωρεί την ρίζα του κακού καθώς προμηθεύουν τους μαυραγορίτες. Ως το πλέον αποτελεσματικό μέτρο προβάλλει την επικήρυξη των μαύρων εμπορών και την χρηματική αποζημίωση των καταδοτών.¹²⁶¹

Η *Αναγέννησις* παράλληλα μας μεταφέρει το κλίμα που επικρατεί την δεδομένη χρονική στιγμή στα Τρίκαλα, όπου πεποίθηση όλων είναι η αδυναμία να αντιμετωπιστεί η κατάσταση που επικρατεί μόνο μέσω της τίμιας εργασίας και της

¹²⁵⁹ «Κοινωνική εξάρθρωσις», «Και οι πιτσιρίκοι», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 26 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁶⁰ «Μη χειρότερα», *Νέα Ελλάς*, Πέμπτη, 28χ Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁶¹ «Να επικηρυχθούν οι μαύροι έμποροι», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 27 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ευσυνειδησίας, καθώς οι εργάτες και οι υπάλληλοι δεν μπορούν να συντηρηθούν αποκλειστικά με τον μισθό τους όταν όλα τα είδη έχουν τριπλασιασθεί ή τετραπλασιασθεί, αλλά αναγκαστικά καταφεύγουν σε άνομες μεθόδους.¹²⁶² Η αρχική επομένως προτροπή της να διαφυλάξουν οι οικογενειάρχες πρωτίστως την τιμή τους καθώς είναι ανώτερη από κάθε τρόφιμο, αναιρείται από την ίδια όταν επισημαίνει πως όταν διακυβεύεται η επιβίωση των μισθωτών, που κυρίως δυστυχούν εξαιτίας της επισιτιστικής κρίσης, οι ηθικές αξίες κλονίζονται.

Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1941 τα Τρίκαλα έχουν γίνει ο στόχος των κατοίκων όλων των μεγαλουπόλεων οι οποίοι καταφτάνουν με την ελπίδα να βρουν τρόφιμα. Ολόκληρες οικογένειες Τρικαλινών που είχαν εγκατασταθεί σε διάφορα αστικά κέντρα, αναζητούν στον τόπο γέννησής τους συγγενικά τους πρόσωπα με σκοπό να εξοικονομήσουν τρόφιμα, αλλά σύντομα διαπιστώνουν ότι η ίδια άσχημη επισιτιστική κατάσταση επικρατεί και στα Τρίκαλα: «*Έλλειψις των πάντων, την οποίαν αυξάνει η παρουσία των*».¹²⁶³ Αντιλαμβανόμαστε επομένως πως η εφημερίδα θίγοντας το ζήτημα της εσωτερικής μετανάστευσης η οποία πραγματοποιείται με σκοπό την εξεύρεση τροφής, τονίζει πως ο ανθρώπινος συνωστισμός δυσχεραίνει την προσπάθεια των ντόπιων να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα τρόφιμα.

Σε μακροσκελή επιστολή του αναγνώστη της *Αναγέννησις* διαμαρτύρεται έντονα για την καταλήστευση που υφίσταται η Θεσσαλία από τους Αθηναίους και όλους εκείνους που καταφτάνουν και της στερούν τα πολύτιμα τοπικά προϊόντα της προκαλώντας με την αλόγιστη ζήτηση για τα είδη την ύψωση των τιμών τους και την δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την εμφάνιση της πείνας. Ο συντάκτης της επιστολής καταγγέλλει πως από τον Ιούνιο μέχρι και τον Οκτώβριο του 1941 τουλάχιστον 4 αυτοκίνητα την εβδομάδα φορτωμένα με 4.000 οκάδες τρόφιμα (σίτο, άλευρο, τραχανά, τυρί, φασόλια κ.ά.) αναχώρησαν για την Αθήνα χωρίς ωστόσο αντάλλαγμα σε είδος. «*Τα πάντα έγιναν αισχρά και ανήθικα, ώστε κατήντησαν αγνώριστα*», υποστηρίζει ο αναγνώστης και θεωρεί πως «*η αιμορραγία των τροφίμων*» μπορεί να παύσει μόνο εάν σταματήσουν να δίδονται άδειες μεταφοράς στους εκατοντάδες δήθεν έμπορους που κατακλύζουν καθημερινά την Νομαρχία.¹²⁶⁴

Τον Νοέμβριο του 1941 το φαινόμενο της εσωτερικής μετακίνησης μαυραγοριτών και μετανάστευσης ανθρώπων που αναζητούν τρόφιμα με προορισμό την Θεσσαλία συνεχίζεται με μεγαλύτερη ένταση γεγονός που ενισχύεται από την επιδείνωση της επισιτιστικής κρίσης στην χώρα.

Από σχετικά άρθρα της εφημερίδας για την όψη που παρουσιάζει η πόλη των Τρικάλων μαθαίνουμε πως δύσκολα μπορεί κάποιος να αναγνωρίσει μεταξύ των περαστικών έναν συμπολίτη του. Η πόλη έχει πλημμυρίσει από μαυραγορίτες κάθε φύλου και ηλικίας με την κατάσταση συνεχώς να επιδεινώνεται χωρίς την λήψη μέτρων. Καθημερινά νέα μπουλουκία μαυραγοριτών καταφτάνουν και διασκορπίζονται στην ύπαιθρο με σκοπό να παραλάβουν τα τελευταία αποθέματα αραβόσιτου και οσπρίων. Ο πειρασμός του χρήματος που άφθονα προσφέρουν στους παραγωγούς οι μαυραγορίτες δεν τους αφήνει ασυγκίνητους αγνοώντας πως υπογράφουν και την δική τους καταδίκη σε πείνα.

Ο σοβαρότερος όμως κίνδυνος εμφανίζεται τον τελευταίο καιρό από τα ανθρώπινα μπουλουκία τα οποία καταφτάνουν στην πόλη για να εγκατασταθούν μόνιμα. «*Από όλες τις περιφέρειες της Ελλάδος γίνεται σήμερα μία πραγματική*

¹²⁶² Ο. π.

¹²⁶³ «Πενιές», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 9 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁶⁴ «Πιάστε τους μαυραγορίτες! Πιάστε τους συνεργούς των!», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 26 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μετανάστευσις». Χιλιάδες οικογένειες αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να ταξιδέψουν εκεί που νομίζουν πως θα βρουν τα προς το ζην. Η μετανάστευση αυτή τόσων ανθρώπων που δυσκολεύονται να βρουν στέγη και τροφή δυσχεραίνει την ήδη επιβαρυνμένη επισιτιστική κατάσταση της πόλης των Τρικάλων και της περιφέρειας και οι αρθρογράφοι εκφράζουν φόβους πως η Θεσσαλία θα περιέλθει σε χειρότερη κατάσταση από οποιαδήποτε άλλη περιφέρεια της Ελλάδας.¹²⁶⁵

Οι ενοριακές επιτροπές προκειμένου να επιτευχθεί η αύξηση της μερίδας του άρτου που διανέμεται με δελτίο ανέλαβαν από τον Αύγουστο του 1941 να εξακριβώσουν ποιοι πραγματικά έχουν ανάγκη δελτίου άρτου ώστε να μειωθεί ο αριθμός τους, έργο που χαρακτηρίζεται αρκετά βαρύ και επίπονο, απαραίτητο ωστόσο προκειμένου να εξασφαλιστεί ο άρτος για τους πραγματικά έχοντες ανάγκη δηλαδή τους εργαζόμενους και όσους δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να εξασφαλίσουν το ψωμί τους. Σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι ζήτημα στοιχειώδους ανθρωπισμού να παραδώσουν τα δελτία τους όσοι έχουν αποθέματα άρτου, άτομα της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Είναι ντροπή, αναφέρει η εφημερίδα, να εξακολουθούν να κάνουν χρήση του δελτίου άρτου την στιγμή που οι άποροι πεινούν.

Το μέτρο του περιορισμού του αριθμού όσων έχουν δικαίωμα απόκτησης άρτου μέσω δελτίου σε συνδυασμό με την καθημερινώς αυξανόμενη ποσότητα σίτου που παραδίδουν οι παραγωγοί, οι οποίοι κατανόησαν την ανάγκη παράδοσης σίτου, εκτιμάται από τους αρμόδιους πως θα συμβάλλει στην βελτίωση του επισιτιστικού ζητήματος στην περιοχή.¹²⁶⁶

Ωστόσο, οι εκτιμήσεις δεν θα επιβεβαιωθούν.

Αυτό που τελικά θα αποφασίσει η Νομαρχία και θα προκαλέσει την αντίδραση της *Αναγέννησις* είναι η αφαίρεση των δελτίων άρτου απ' όλους των κατόχων πλην των απόρων, εργατών, προσφύγων, αξιωματικών και υπαξιωματικών εν ενεργεία και των δημοσίων υπαλλήλων. Η εφημερίδα επικρίνει την εύκολη και άδικη αυτή απόφαση για ταξική κατάργηση των δελτίων και την εξαίρεση των συνταξιούχων από αυτή. «*Η αφαίρεσις του δελτίου άρτου από μίαν οικογένειαν η οποία δεν έχει αποθέματα είναι ζήτημα ζωής. Και όταν πρόκειται διά την ζωήν χρειάζεται περισσότερα προσοχή*» και ενδελεχής έρευνα προκειμένου να εξακριβωθεί ποιοι πραγματικά έχουν ανάγκη το δελτίο άρτου και ποιοι όχι, υποστηρίζει η εφημερίδα.¹²⁶⁷

Η κατανόηση εκ μέρους των παραγωγών όπως αποδείχτηκε ήταν προσωρινή καθώς τον Οκτώβριο θα πληροφορηθούμε από την εφημερίδα πως η αποτυχία συγκεντρώσεως όλων των ποσοτήτων σίτου από τα πλεονάσματά τους όξυνε το επισιτιστικό πρόβλημα και εκφράζονται φόβοι πως μοιραία το φάσμα της πείνας θα εκδηλωθεί και στα Τρίκαλα.¹²⁶⁸ Η έλλειψη σίτου επίσης καθιέρωσε ως τροφή του τρικαλινού λαού την μπομποτά, η οποία όμως προσφέρεται ως άθλιο παρασκεύασμα, άνοστο, άψητο και ακατάλληλο για βρώση, με δικαιολογημένη την δυσφορία των πολιτών που υποβάλλεται στο «*μαρτύριο της μπομποτάς*» κυρίως επειδή προσφέρεται

¹²⁶⁵ «Οι μαυραγορίτες αυξάνουν διαρκώς», «Γίνεται πραγματική μετανάστευσις», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 20 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁶⁶ «Ελαφρά τη συνειδήσει», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 23 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁶⁷ «Ψωμί», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 18 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁶⁸ «Η μόνη λύσις», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 31 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ανάλατη. «Άνοστη τελείως εις σημείον ώστε να τρώγεται μόνον διότι ο κόσμος πεινά».¹²⁶⁹

Από τις αρχές του ίδιου μήνα, τα αποθέματα σίτου στις αποθήκες των Τρικάλων, του τόπου με την μεγαλύτερη παραγωγή σίτου, έχουν εξαντληθεί, ενώ στον Βόλο και την Λάρισα τα πράγματα είναι ακόμη χειρότερα, σε μια περιφέρεια με την πλουσιότερη σιτοπαραγωγή.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, αυτό οφείλεται στην διαρροή μεγάλου μέρους της παραγωγής εκτός της Θεσσαλίας και στα χέρια των ντόπιων προνομιούχων, και επιβάλλεται η σύντομη αντιμετώπιση του προβλήματος ώστε τον χειμώνα να μην σημειωθούν θάνατοι από πείνα. Στα πρόθυρα του φάσματος της πείνας, η εφημερίδα προτείνει οικονομία στην κατανάλωση άρτου αναφέροντας πως μεγάλες ποσότητες οικιακού άρτου αποστέλλονται σε συγγενείς που ζουν σε άλλες πόλεις ή προσφέρονται σε φίλους με σκοπό να επιτευχθούν διάφορες εξυπηρετήσεις. «Ουδέ ψίχουλο δεν πρέπει να σπαταληθή», υποστηρίζει η εφημερίδα, η οποία προσάπτει στην πλειοψηφία των Τρικαλινών σπατάλη άρτου. «Η εποχή των ισχνών αγελάδων» μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με εντατική καλλιέργεια του εδάφους και των οικογενειακών αυλών.¹²⁷⁰

Η εφημερίδα φιλοξενεί στις σελίδες της και την άποψη κατοίκου του Μεγαλοχωρίου που σε επιστολή του σπεύδει να υποστηρίξει εκείνους τους πολλούς παραγωγούς, «που μέσα στον σκληρό αγώνα του επισιτιστικού προβλήματος, μέσα στην αθλιότητα της ανέχειας και της ξεγυμνωσιάς, μέσα στο τραγικό άκουσμα «του πεινώ», έσπευσαν πρόθυμα να παραδώσουν το περίσσευμα της παραγωγής τους υποκινούμενοι από το αίσθημα του ανθρωπισμού και της Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Εξαιτίας της διάθεσης του πλεονάσματος και της μείωσης της γεωργικής παραγωγής λόγω των πολεμικών συνθηκών «πολλοί εκ των παραγωγών αρχίζουν να πεινούν τρομερά», αναφέρει ο συντάκτης της επιστολής αρχές Νοεμβρίου, και εκτιμά πως τους επόμενους μήνες το 1/3 του παραγωγικού κόσμου θα πεινάσει πάρα πολύ. Προκειμένου η πείνα να μην κάμψει τις αντοχές των παραγωγών που θεωρεί ότι αποτελούν τα θεμέλια του Έθνους, συνιστά την λήψη μέριμνας ώστε να ξεκινήσουν οι διανομές ειδών στον παραγωγικό κόσμο που ήδη πεινά.¹²⁷¹

Εκτός από τους παραγωγούς που δεν επέδειξαν την επιθυμητή συνεργασία παραδίδοντας τα πλεονάσματα σίτου που διαθέτουν, οι εύποροι επίσης δεν επέδειξαν κατανόηση σχετικά με την αναγκαιότητα αφαίρεσης του δελτίου από εκείνους που χρησιμοποιούν το ψωμί του δελτίου συμπληρωματικά ώστε να μην εξαντληθούν τα αποθέματα σίτου που διαθέτουν, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι κανείς δεν παρέδωσε το δελτίο του. Οι έρευνες, οι εκκλήσεις δεν απέδωσαν, σύμφωνα με τις καταγγελίες της εφημερίδας, και όλοι οι κάτοχοι των δελτίων ισχυρίστηκαν πως δεν διαθέτουν αποθέματα σίτου. Η μείωση του αριθμού των δελτίων άρτου στο ελάχιστο ώστε να διανέμεται ψωμί μόνο στους άπορους και τους φτωχούς προβάλλεται ως η μόνη αποτελεσματική λύση από την Αναγέννησις.

«Αυτό επιβάλλει η στιγμή και αυτό πρέπει να γίνει. Αλλιώς δεν εννοείται αλληλεγγύη ούτε Κοινωνική Πρόνοια με το να ζει ο εις επειδή η τύχη τον εννόησε να

¹²⁶⁹ «Η μπομπότα», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 22 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁷⁰ «Ο επισιτισμός», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Ανάλογη συμβουλή δίνει και αθηναϊκή εφημερίδα: «[...] κι όμως δε φαντάζεστε πόσο ψωμί πηγαίνει χαμένο, πόσο τριβεται ενώ το κόβετε, πόσα ψίχουλα πετάτε. Μαζέψτε προσεκτικά τα ψίχουλα από το τραπέζι, από την κουζίνα, όταν κόβετε το ψωμί, από το δοχείο όπου φυλάτε το ψωμί. Θα απορήσετε για το ποσό», Νικολαΐδου, ό. π., σ. 124.

¹²⁷¹ «Ο επισιτισμός των παραγωγών», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

έχει αποθέματα και να πεθαίνει της πείνης ο φτωχός γείτονας. Διότι δυστυχώς προτού ακόμη εισέλθωμεν εις τον χειμώνα εγνώσθησαν τα πρώτα θύματα εξ αστίας».

Ενώ ο κόσμος πεινά και η λέξη «ζωή» με δυσκολία αντιπροσωπεύει την ύπαρξη των πεινασμένων, δεν υπάρχουν χρονικά περιθώρια για συζητήσεις σχετικά με το ψωμί της φτωχολογιάς, υποστηρίζει η τρικαλινή εφημερίδα. Ειδικά όταν καθημερινά καταφτάνουν από την περιφέρεια ειδήσεις για εγκληματικές πράξεις πεινασμένων ανθρώπων (όπως κλοπές, αποστολή απειλητικών επιστολών) εναντίον ατόμων που κατέχουν μεγάλα αποθέματα αλεύρου.¹²⁷²

Η δυστυχία και η αθλιότητα που μαστιίζουν κυριολεκτικά τον εργαζόμενο λαό και τους άπορους έχει φθάσει σε σημείο που επιβάλλεται να εξασφαλιστεί στοιχειώδης μέριμνα, διαβάζουμε στην εφημερίδα ήδη από τις αρχές Οκτωβρίου 1941. Ενώ οι εύποροι ζουν σχεδόν ανθρώπινα, ο φτωχός λαός αντικρίζει την μεγαλύτερη δυστυχία που γνώρισε ποτέ, σύμφωνα με την *Αναγέννησις*, η οποία απορεί με την αδράνεια των τοπικών φιλανθρωπικών οργανώσεων και την απουσία διεξαγωγής εράνων, οι οποίες σε εποχές που η ανάγκη αλληλεγγύης ήταν μικρότερη επεδείκνυαν μεγαλύτερη προθυμία για την προστασία των απόρων.¹²⁷³

Από την *Αναγέννησις* πληροφορούμαστε μια σημαντική αντίθεση μεταξύ της νοοτροπίας των χωρικών και των εύπορων αστών των Τρικάλων. Σύμφωνα με δημοσίευμα, σε συνεδρίαση του Πλημμελειοδικείου εκδικάστηκαν περίπου 10 υποθέσεις οικογενειών χωρικών που προσφέρθηκαν να υιοθετήσουν ορφανά και άπορα παιδάκια. Η εφημερίδα εκθειάζοντας την πρωτοβουλία των συγκεκριμένων χωρικών βρίσκει αφορμή να κατηγορήσει τους εύπορους της πόλης πως ενώ καθημερινά υπάρχουν φτωχές μητέρες που εγκαταλείπουν τα πεινασμένα παιδιά τους στους δρόμους εκείνοι εξακολουθούν να έχουν το βλέμμα τους στο χρήμα και δεν αναλαμβάνουν όχι να υιοθετήσουν ένα παιδί, αλλά ούτε να προσφέρουν ένα κομμάτι άρτου.¹²⁷⁴

Για ηθική κατάπτωση κάνει λόγο αναγνώστης της εφημερίδας σε μία προσπάθεια να περιγράψει την μετάπτωση της συμπεριφοράς των συμπολιτών του όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις δυσμενείς επισιτιστικές εξελίξεις. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος έχει πλέον επικεντρωθεί αποκλειστικά στο άτομό του με μοναδικό σκοπό την εξυπηρέτηση του προσωπικού του συμφέροντος θυσιάζοντας τον ανθρωπισμό του στο βωμό της απληστίας του με αποτέλεσμα να καταντήσει ον κατώτερο του κτήνους. Ανώτερες αξίες όπως φιλία ή συγγένεια έχουν εξανεμιστεί στην προσπάθεια επίτευξης του μέγιστου κέρδους. Τίποτε δεν είναι αρκετά ισχυρό να σταματήσει την αχαλίνωτη τάση πλουτισμού, σίγουρα όχι η ανθρώπινη συνείδηση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που περιγράφει τον νέο έμπορο της εποχής που η συμπεριφορά του δεν θυμίζει στο ελάχιστο τον παλιό, πριν την Κατοχή, έμπορο. Τον πρόσχαρο και καταδεκτικό έμπορο με τις φιλοφρονήσεις και την δεκτικότητα στα παζάρια διαδέχτηκε ο ψυχρός και παγερός έμπορος, με το σκυμμένο κεφάλι που απαξιοί να σε κοιτάζει και σου πουλάει το προϊόν του στην τιμή που εκείνη την στιγμή σχηματίζει στο μυαλό του.¹²⁷⁵

Τέλη Νοεμβρίου 1941, ο χειμώνας εισήλθε με απειλητικές διαθέσεις στα Τρίκαλα. Το κρύο έσφιξε για καλά, η θερμοκρασία κατήλθε στο μηδέν. Το ψύχος από

¹²⁷² «Η μόνη λύσις», ό. π.

¹²⁷³ «Αλληλεγγύη», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 5 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁷⁴ «Οποία αντίθεσις με τους χωρικούς μας», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 27 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁷⁵ «Ηθική κατάπτωσης», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 27 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

τα χιόνια και η έλλειψη ξηράς τροφής προκαλούν απόγνωση στους κτηνοτρόφους της Καλαμπάκας που μετρούν πολλούς θανάτους στα κοπάδια τους από το κρύο και την πείνα. Αντίθετα, οι καιρικές συνθήκες ευνοούν την σπορά και εξυπηρετούν την απόφαση των παραγωγών να εντείνουν την καλλιέργεια της γης.

Η ζωή στην πόλη εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από έλλειψη σε όλα τα είδη. Καθημερινά τα τρόφιμα καθίστανται σπανιότερα και πωλούνται αποκλειστικά στην μαύρη αγορά. Οι εργάτες, οι φτωχοί και οι ενδεείς αντιμετωπίζουν σκληρότερα το πρόβλημα της επιβίωσης, και οι μόνοι που είναι σε θέση να προμηθευτούν τα προϊόντα της μαύρης αγοράς είναι όσοι έχουν τα απαιτούμενα βαλάντια. Η κατάσταση έφτασε σε κρίσιμο σημείο και πρέπει να ληφθούν προστατευτικά μέτρα. Ωστόσο, λαϊκά συσσίτια εξακολουθούν να μην λειτουργούν εξαιτίας της διακοπής λειτουργίας του εργοστάσιου που παράγει σησαμέλαιο και ταυτόχρονα υπάρχει έλλειψη ξυλανθράκων που επιτείνει το δράμα των φτωχών ανθρώπων.¹²⁷⁶ Και οι φτωχοί δεν αντιμετωπίζουν μόνον το ζήτημα του ψωμιού. Χρειάζονται και ρούχα για να αντέξουν τις παγερές ημέρες του χειμώνα.¹²⁷⁷

Ένα από τα θετικά της βαρυχειμωνιάς είναι ο περιορισμός της δράσης των μαυραγοριτών λόγω της πτώσης χιονιού. Τα περισσότερα χωριά είναι αποκλεισμένα, οι δρόμοι αδιάβατοι με αποτέλεσμα οι αντίξοες συνθήκες να δυσχεραίνουν τις μετακινήσεις τους και επομένως τις προσπάθειές τους να προσεγγίσουν τα χωριά που τους προμηθεύουν με προϊόντα.¹²⁷⁸

Ωστόσο, από μέρα σε μέρα η αγορά των Τρικάλων θυμίζει έρημο. Όλα τα είδη εκλείπουν και η ερήμωση επιτείνεται καθώς η πόλη εισέρχεται στην «καρδιά» του χειμώνα. Τα λαχανοπωλεία έρημα. Τα παντοπωλεία κενά. Γαλακτοπωλεία και εστιατόρια είναι πλέον άχρηστα. Μεγάλη κίνηση αγοραστών. Μόνο αγοραστών όμως που επιστρέφουν στα σπίτια τους με άδεια χέρια. Οι χωρικοί, που άλλοτε γέμιζαν την αγορά με τα προϊόντα τους, επισκέπτονται την πόλη μόνο για να προμηθευτούν από την μαύρη αγορά τρόφιμα και προσφέρουν τα προϊόντα τους αποκλειστικά με ανταλλαγή. Καθώς στην περιφέρεια υπάρχει αφθονία προϊόντων που όμως σκόπιμα δεν διατίθενται στο ελεύθερο εμπόριο, μόνη λύση θεωρείται η επίταξη των ειδών,¹²⁷⁹ σε μια εποχή που οι ευνοούμενοι ζουν άνετα, ενώ ο πολύς κόσμος υποφέρει, πεινά, στερείται των πάντων. «Όσο αθλία κι αν είναι η τύχη μιας κοινωνίας, υποφέρεται όταν αυτή είναι κοινή δι' όλους». Με αυτή την άποψη να αποτελεί πεποίθηση εκφράζεται μία προσταγή εκ μέρους όλου του Νομού:

*«Φθάνει πια. Θέλομεν και ημεείς να ζήσωμεν».*¹²⁸⁰

Με το κρύο και την πείνα να θερίζουν τον Δεκέμβριο του 1941 είναι επιτακτική η ανάγκη λειτουργίας λαϊκών συσσιτίων¹²⁸¹ η σύσταση των οποίων έχει ήδη αποφασιστεί από την Επιτροπή Κοινωνικής Πρόνοιας από τον Νοέμβριο καθώς

¹²⁷⁶ «Μια ματιά εις τα ζητήματά μας», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁷⁷ «Πρέπει να ενδύσωμεν και τους φτωχούς», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 18 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁷⁸ «Ο χειμών εμποδίζει τους μαυραγορίτας», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 2 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁷⁹ «Όλα τα είδη εκλείπουν συνεχώς», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 4 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸⁰ Ενώνομεν την φωνήν», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 11 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸¹ «Λαϊκά συσσίτια και βοηθήματα», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 2 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

οι εγγεγραμμένοι άποροι άνέρχονται στους 4.000, αλλά εκκρεμεί η λειτουργία τους κυρίως εξαιτίας της έλλειψης των απαραίτητων χρηματικών πόρων.¹²⁸²

Τέλη Ιανουαρίου 1942 οι περισσότερες οικογένειες οι οποίες έχουν εξαντλήσει τα αποθέματα και συντηρούνται αποκλειστικά με τα 50 δράμια της μπομποτάς, δεν αντιμετωπίζουν μόνον το φάσμα της πείνας, αλλά κινδυνεύουν να πεθάνουν από το ψύχος και την υγρασία.¹²⁸³

Μαύρη αγορά δεν ασκείται πλέον αποκλειστικά από τους μαυραγορίτες, αλλά και από κατοίκους της πόλης, από μεγάλο μέρος του ωραίου φύλου, από οικογενειάρχες που κατέχουν καλή θέση στην κοινωνία των οποίων εξαντλήθηκαν από καιρό τα αποθέματα και οι οικογένειές τους αντιμετωπίζουν το πρόβλημα του άρτου. Το γεγονός αυτό τους αναγκάζει να ταξιδεύουν συχνά στον Βόλο για την μεταφορά ελαίου με την οποία κυρίως επιτυγχάνουν την ανταλλαγή αραβόσιτου ή παίρνουν μαζί τους ότι πολυτιμότερο έχουν για να στολίσουν τα χωριατόσπιτα αντί μερικών οκάδων καλαμποκιού. Για την απόκτηση έστω και μιας οκάς από τους παραγωγούς διοργανώνονται πραγματικές εκστρατείες στα γύρω χωριά.¹²⁸⁴

Δεν είναι λίγα τα περιστατικά εκείνα όμως που αποδεικνύουν πως η αναζήτηση τροφίμων από τους μαυραγορίτες καταντά επικίνδυνη για την υγεία των κατοίκων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας εύπορης οικογένειας που μετά την κατανάλωση άρτου από σιτάλευρο που προμηθεύτηκε από χωρικό τα μέλη της ένωσαν φρικτούς πόνους στην κοιλιά εξαιτίας των ξένων υλών που περιείχε το σιτάλευρο.¹²⁸⁵

Τον Φεβρουάριο η από διμήνου κακοκαιρία και το δριμύ ψύχος συνεχίζονται με αμείωτη ένταση με αποτέλεσμα να επαυξηθούν οι δυσχέρειες τις οποίες αντιμετωπίζουν οι απορότεροι, όχι μόνο σε ζητήματα διατροφής, αλλά και προμήθειας και εξεύρεσης καύσιμου ύλης. Συγκεκριμένα, η παράταση της κακοκαιρίας επιβράδυνε κατά πολύ όχι μόνο την συγκέντρωση του αραβόσιτου, αλλά και την μεταφορά των ελάχιστων ποσοτήτων που συγκεντρώθηκαν με συνέπεια την διακοπή της γενικότερης αρτοδότησης. Πλέον αρτοδοτούνται 8.000 μόνο άτομα: οι εγγεγραμμένοι στα λαϊκά συσσίτια και όσοι υπάλληλοι, δημόσιοι και ιδιωτικοί λαμβάνουν μισθό κάτω των 5.000δρχ. Αν και υπάρχουν πολλοί που έχουν ανάγκη αρτοδότησης, με τους ορεινούς πληθυσμούς να βρίσκονται σε τραγική επισιτιστική κατάσταση, εν τούτοις δεν προβλέπεται να αυξηθεί ο αριθμός των δικαιούχων λόγω των περιορισμένων ποσοτήτων αραβόσιτου.¹²⁸⁶

Οι Απόκριες του 1942 δεν θυμίζουν σε τίποτε εκείνες παλαιότερων ετών όπου κυριαρχούσαν τα πανηγύρια, οι χοροί και τα γλέντια των μεταμφιεσμένων. Τον χαρτοπόλεμο τον διαδέχτηκε ο πόλεμος για την εξασφάλιση του ψωμιού και την πληθώρα των τροφίμων δεν την βλέπουν οι κάτοικοι ούτε στα όνειρά τους, γράφει η εφημερίδα.¹²⁸⁷ Η εβδομαδιαία αγορά είναι φτωχότατη σε είδη τροφίμων. Εκτός από

¹²⁸² «Η οργάνωσις των λαϊκών συσσιτίων», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 13 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Κοινωνική Πρόνοια και Λαϊκά συσσίτια», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 14 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸³ «Πεννιές», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 23 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸⁴ «Η μαύρη αγορά», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 11 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸⁵ «Ηγόρασαν αλεύρι προς 2300 κατ' οκάν και εξύπνησαν όλοι άρρωστοι», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 12 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸⁶ «Ο επισιτισμός και τα καύσιμα εις τα Τρίκκαλα», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 12 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸⁷ «Η Απόκριες», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 15 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

άγρια χόρτα δεν υπάρχει κάτι άλλο να προμηθευτούν οι κάτοικοι. Η αφθονία των χορταρικών που εκτίθενται σε πεζοδρόμια και πλατείες δίνουν την εντύπωση ότι τα Τρίκαλα είναι πόλη χορτοφάγων. Κι όμως, τα άγρια αυτά χόρτα γίνονται ανάρπαστα από τους πειναλέους κατοίκους.¹²⁸⁸

Το καλοκαίρι του 1942 είναι τραγική η θέση των ορεινών πληθυσμών και αφόρητη η ζωή του αστικού πληθυσμού. Από τους 115.000 περίπου κατοίκους των ορεινών διαμερισμάτων του νομού, περισσότεροι από 65.000 βρίσκονται σε άθλια επισιτιστική κατάσταση κινδυνεύοντας από την πείνα λόγω της απογύμνωσης της περιοχής από τρόφιμα που εστάλησαν σε άλλες περιφέρειες, όχι μόνον από τα πλεονάσματα της παραγωγής, χωρίς ωστόσο οι περιφέρειες αυτές να αποστέλλουν έστω και μικρές ποσότητες από τα πλεονάσματά τους στα Τρίκαλα σε ένδειξη αλληλεγγύης.¹²⁸⁹

Παρά το γεγονός ότι χιλιάδες οικογένειες επιβιώνουν για μήνες χωρίς ψωμί η ζωή στην πόλη κυλά ήσυχα, χωρίς παράπονα και διαμαρτυρίες και οι κάτοικοι, στην πλειονότητά τους εργάτες, άποροι και ασθενείς αντιμετωπίζουν τις δυσχέρειες με αξιοθαύμαστη στωικότητα.¹²⁹⁰

Την άνοιξη του 1942, μοναδική τροφή του πενόμενου πληθυσμού αποτελούν τα λάχανα και τα κουκιά¹²⁹¹ την στιγμή που ανάγκη αρτοδοτήσεως έχουν 35.000 αστοί και 50.000 χωρικοί, μη παραγωγοί, με γενική πεποίθηση πως η εξασφάλιση της διατροφής του πληθυσμού θα εξαρτηθεί από την επιτυχία ή μη της είσπραξης της δεκάτης και του υποχρεωτικού παρακρατήματος.¹²⁹²

Οι εκτιμήσεις πως το προσεχές μέλλον οι επισιτιστικές συνθήκες θα είναι ακόμη πιο δυσχερείς, επιβάλλουν πρωτίστως την εξασφάλιση του ψωμιού, που αποτελεί την βάση της διατροφής,¹²⁹³ γι' αυτό ο Νομάρχης Τρικάλων καλεί τους αγρότες της Θεσσαλίας να συνεργαστούν μεταξύ τους ώστε να καλλιεργηθούν οι εκτάσεις.¹²⁹⁴

Τον Ιούλιο του 1942 εκφράζονται συνεχώς παράπονα προς το Κέντρο για την αδικαιολόγητη ολιγορία σχετικά με την επανάληψη της αρτοδοσίας, η διακοπή της οποίας λόγω έλλειψης αποθεμάτων επέτεινε την επισιτιστική αθλιότητα και καταδίκασε τον κόσμο σε «αναγκαστική νηστεία». «Οι αρμόδιοι του Κέντρου πρέπει να λάβουν υπ' όψιν τους ότι εδώ τα πράγματα από απόψεως τροφοδοσίας έφθασαν εις το απροχώρητον. Ο πληθυσμός υποφέρει. Έχει τελείως εξαντληθή».¹²⁹⁵

«Άλλοι ίσως να ζηλεύουν και να νομίζουν ότι ημείς θα ζώμεν καλλίτερα από κάθε άλλη περιφέρεια. Όταν όμως έρχονται οι ξένοι και διαπιστώνουν την επισιτιστική μας αθλιότητα και την ακρίβεια της ζωής, την οποίαν δεν συναντούν σε καμία άλλη

¹²⁸⁸ «Γύρω από τα ζητήματα και γεγονότα της ημέρας», Τρίτη, 17 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁸⁹ «Η κ. Λογοθετοπούλου εις την πόλιν μας», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 9 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Υπόμνημα των οργανώσεων διά το επισιτιστικόν πρόβλημα», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 14 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹⁰ «Μπράβο μας», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 17 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹¹ «Γύρω από τα ζητήματα και γεγονότα της ημέρας», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 15 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹² «Η αντιμετώπις του επισιτιστικού ζητήματος», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 30 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹³ «Να εξασφαλισθή πρωτίστως το ψωμί», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 7 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹⁴ «Προς τους Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού και τους Προέδρους Συνεταιρισμών εκάστης Κοινότητος», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 7 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹⁵ «Αρκετά υπέφεραν η πόλις», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 3 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

περιφέρεια της Ελλάδος φρίττουν κυριολεκτικώς [...]». Για την επισιτιστική κρίση η εφημερίδα επισύρει κατηγορίες εναντίον των τοπικών αρχών που επιτρέπουν τις εξαγωγές ειδών χωρίς να μεριμνούν πρωτίστως για την κάλυψη των αναγκών του Νομού Τρικάλων.¹²⁹⁶

Σε δημοσίευμα της η *Αναγέννησις*, δημοσιεύει αποσπάσματα από επιστολή που φέρεται να στάλθηκε από την Κοζάνη σε συγγενή, και στην οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Μέχρι τώρα δεν νιώσαμε στέρηση της καθημερινής τροφής [...]. Διανομές με το δελτίο γίνονται συχνά. Αυτόν τον καιρό πήραμε ρύζι, πατάτα, ζάχαρη, σταφίδα και σύκα. Η αγορά έχει ζαρζαβατικά άφθονα. Σε παρακαλούν να τα πάρεις».

Φαίνεται ότι και η Κοζάνη ανήκει στους σύγχρονους επισιτιστικούς παράδεισους, μαζί με άλλες μακάριες πόλεις της Μακεδονίας, σχολιάζει η εφημερίδα, αναρωτώμενη πως οι κάτοικοι στα Τρίκαλα κατάντησαν έτσι, αν και είναι μία από τις παραγωγικότερες περιφέρειες. Όσοι ζηλεύουν και νομίζουν πως οι κάτοικοι στα Τρίκαλα ζουν καλύτερα από κάθε άλλη περιφέρεια, όταν έρχονται και διαπιστώνουν την επισιτιστική αθλιότητα και ακρίβεια της ζωής, την οποία δεν συναντούν σε καμία άλλη περιφέρεια της Ελλάδας φρίττουν κυριολεκτικά. Όπως φρίττουν και οι ίδιοι οι κάτοικοι των Τρικάλων όταν αναλογίζονται πως στερούνται τα πάντα, ακόμη και τα προϊόντα που παράγονται στην περιφέρεια τους ή τα βρίσκουν σε τιμές που προκαλούν ίλιγγο.

Αυτό συμβαίνει γιατί σε άλλες περιφέρειες οι τοπικές αρχές φροντίζουν να καλύψουν πρώτα τις τοπικές ανάγκες και ύστερα επιτρέπουν την εξαγωγή. Εδώ συμβαίνει το αντίθετο. Φροντίζουμε πώς να μη μείνει τίποτα στον τόπο μας,¹²⁹⁷ καταγγέλλει η *Αναγέννησις*.

Η μαύρη αγορά εξακολουθεί να συγκαταλέγεται στις αιτίες που συντηρούν το επισιτιστικό δράμα των κατοίκων καθώς πλήθος μαυρέμπορων που αποβλέπουν στον «ταχυπλουτισμό» τους επισκέπτονται τα παραγωγικά χωριά του Κάμπου προσφέροντας άφθονα χιλιάρικα προκειμένου να αγοράσουν τα πλεονάσματα των παραγωγών και να τα πουλήσουν σε αστρονομικές τιμές εις βάρος του κοινωνικού συνόλου.¹²⁹⁸

Με σειρά άρθρων του ο Διευθυντής της Αγροτικής Τράπεζας Τρικάλων θέλει τον Ιούλιο του 1942 να γνωστοποιήσει την μεγάλη επισιτιστική τραγωδία που βιώνουν από το περασμένο φθινόπωρο οι ορεινοί, αμιγώς κτηνοτροφικοί πληθυσμοί της επαρχίας που επλήγησαν οικονομικά από τις υποτιμήσεις του κρέατος. Ομάδες γυναικών και παιδιών προσέγγιζαν τις πόλεις προσπαθώντας να υπερνικήσουν τα στοιχεία της φύσης και εκλιπαρούσαν για ένα κομμάτι ψωμί,¹²⁹⁹ μέχρι τον περασμένο Απρίλιο που ο Ερυθρός Σταυρός ξεκίνησε αποστολές και διανομές αλεύρων στους ορεινούς πληθυσμούς.¹³⁰⁰

Η άφιξη του Τσολάκογλου στα Τρίκαλα τον Ιούλιο θεωρήθηκε από τον Τύπο ως η κατάλληλη ευκαιρία να εκθέσει ο τρικαλινός λαός στον Πρωθυπουργό τις επισιτιστικές του ανάγκες ελπίζοντας ότι θα ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για

¹²⁹⁶ «Η ζωή στην Κοζάνη», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 3 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹⁷ «Η ζωή στην Κοζάνη», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 3 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹⁸ «Διά να σωθή ο τόπος από τους μαυραγορίτας», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 16 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹²⁹⁹ «Οι ορεινοί πληθυσμοί και η μέριμνα του Ερυθρού Σταυρού», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 24 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰⁰ «Οι ορεινοί πληθυσμοί και η μέριμνα του Ερυθρού Σταυρού», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 25 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

την επίλυσή του.¹³⁰¹ Πρέπει οπωσδήποτε να γίνει σαφές πως πρόκειται περί πλάνης ότι η σιτοπαραγωγή της Θεσσαλίας είναι ικανή να διαθρέψει όχι μόνον την Θεσσαλία, αλλά για πολλούς μήνες και την Αθήνα και τον Πειραιά.¹³⁰²

Σε ομιλία του σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί στα Τρίκαλα παρουσία του Τσολάκογλου, ο Δήμαρχος Χριστοδήμος τόνισε πως η πληθώρα των θανάτων από πείνα και η αθρόα κυκλοφορία στις οδούς ανθρώπων ωχρών και οιδαλέων από την πείνα σε έναν τόπο σιτοπαραγωγικό και κτηνοτροφικό αποτελεί έντονη αντίφαση, ενώ επίσης κατήγγειλε πως ήταν λανθασμένη η άποψη του Κέντρου πως τα Τρίκαλα έχουν τα πάντα, ενώ στην πραγματικότητα αφαιρέθηκαν τα πάντα και μάλιστα χωρίς αντάλλαγμα. Σε απάντησή του ο Τσολάκογλου διαβεβαίωσε πως στη συνέχεια του έτους οι επισιτιστικές συνθήκες θα είναι πολύ καλύτερες ώστε καμία σύγκριση να μην μπορεί να γίνει με το προηγούμενο έτος, οπότε οι συνθήκες ήταν τραγικές.¹³⁰³

Στην επίσημη ομιλία του την επομένη της αφίξεώς του στην πόλη των Τρικάλων ο Τσολάκογλου αναφέρθηκε εκτενώς στο επισιτιστικό ζήτημα αναφέροντας τα εξής: *«Πέρυσι εδοκιμάσατε μίαν αγωνίαν. Αντικρύσατε τον θάνατον ιδία της πείνης. Ήδη σας βαρύνει το ερωτηματικόν του τι θα γίνει εφέτος»*.

Ο κατοχικός Πρωθυπουργός διαβεβαίωσε τον πληθυσμό πως όλη η παραγωγή και η συγκεντρωθείσα ποσότητα του σίτου στον Νομό Τρικάλων προορίζεται αποκλειστικά για τον νομό αυτό, και μόνο εάν υπάρξει περίσσειμα θα εξαχθεί ώστε να βοηθηθούν και οι υπόλοιποι αστικοί πληθυσμοί της χώρας. Καθώς την περσινή χρονιά κυριαρχούσε η διάλυση, καθησυχάζει πως την φετινή χρονιά όλα είναι οργανωμένα και θα εξασφαλιστεί ο επισιτισμός τόσο για τους αστικούς όσο και τους ορεινούς πληθυσμούς, και τα αποθέματα στις αποθήκες της Θεσσαλίας θα επαρκούν για την μερίδα του ψωμιού 365 ημέρες τον χρόνο.

Χάρη στον φόρο της δεκάτης και το παρακράτημα επί των δημητριακών και οσπρίων με κατηγορηματικό τρόπο διαβεβαιώνει πως ο θεσσαλικός πληθυσμός δεν θα πεινάσει. Ίσως να μην σιτίζεται όπως κατά την προπολεμική εποχή, πάντως δεν θα πεθάνει στα πεζοδρόμια, αναφέρει χαρακτηριστικά.

Τέλος, ο Τσολάκογλου αφού θεώρησε υποχρέωση του να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του για τους στρατούς κατοχής που με κάθε «ιπποτικό» τρόπο προσπαθούν να μην αισθάνεται ο λαός την κατοχή, δήλωσε πως ο ελληνικός λαός θα πρέπει να αισθάνεται βαθιά ευγνωμοσύνη για τον ιταλικό λαό ο οποίος στερήθηκε μέρος του επιούσιου άρτου του για να τον προσφέρει στους Έλληνες που πέθαιναν στα πεζοδρόμια.¹³⁰⁴

Ωστόσο, τις παραπάνω διαβεβαιώσεις σχετικά με την επίλυση του «πολύμορφου και πολυσχεδούς» επισιτιστικού ζητήματος¹³⁰⁵ δεν τις διαδέχτηκαν τα ανάλογα θετικά αποτελέσματα.

«Η μία μετά την άλλη εξανεμίζονται οι ελπίδες, τας οποίας ο πληθυσμός είχε στηρίξει διά μίαν καλλιτέραν επισιτιστικήν αύριον». Έπειτα από τις επίσημες

¹³⁰¹ «Η άφιξις του κ. Πρωθυπουργού», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 9 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰² «Η σιτοπαραγωγή Θεσσαλίας δεν καλύπτει τας ανάγκας της», *Θεσσαλική Φωνή*, Σάββατο, 29 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰³ «Η χθεσινή άφιξις του κ. Πρωθυπουργού», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 10 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰⁴ «Ο χθεσινός λόγος του Πρωθυπουργού κ. Τσολάκογλου», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 11 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Λόγος του κ. Πρωθυπουργού εις τον Βόλον», *Η Πρωΐα*, Παρασκευή, 10 Ιουλίου 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹³⁰⁵ «Επίκαιρα ζητήματα», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 12 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

υποσχέσεις ο πληθυσμός οραματιζόταν βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης και ένα λιγότερο επώδυνο, με λιγότερες στερήσεις, αύριο. Για άλλη μια φορά όμως απογοητεύτηκε.

Η *Αναγέννησις* απαιτεί περισσότερο σεβασμό στον πόνο του λαού σχετικά με την έλλειψη ψωμιού κατηγορώντας για μικρότητα όσους χρησιμοποιούν μεγάλα λόγια και όσους διασκεδάζουν με το δικαίωμα του πληθυσμού για αυτοσυντήρηση. Η επίθεση της εφημερίδας πηγάζει από το γεγονός ότι οι υποσχέσεις του Τσολάκογλου ήταν χωρίς αντίκρισμα καθώς όχι μόνο ο λαός εξακολουθεί να διατρέφεται με 60 δράμια ψωμιού ημερησίως, αλλά επίσης εξακολουθούν να εξάγονται ποσότητες σίτου, τυριού και σουσαμιού στην Αθήνα. «*Το Κέντρον εξακολουθεί την πολιτικήν της απογυμνώσεως του Νομού μας από κάθε είδους τροφίμου, εις μεγαλύτερον βαθμόν απ' ότι συνέβαινε πέρυσι*», χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι τοπικές ανάγκες και το πώς θα διατρέφεται ο πληθυσμός του Νομού. Στις διαμαρτυρίες για τις εξαγωγές ειδών, η απάντηση είναι εντολές για νέες μεταφορές ειδών προς την πρωτεύουσα, σχολιάζει ειρωνικά η εφημερίδα.

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η επισιτιστική κατάσταση αρχίζει να λαμβάνει την πλέον δραματική μορφή της, αναφέρει η εφημερίδα, εκφράζοντας φόβους πως η έλλειψη τροφίμων θα είναι μεγαλύτερη και οι κίνδυνοι περισσότεροι για τους εξαντλημένους οργανισμούς που μόλις κατορθώνουν να επιβιώνουν.

Είναι τόση η αγανάκτηση για τις φρούδες υποσχέσεις ώστε να τίθεται το ερώτημα εάν εμπαιίζεται ο τρικαλινός λαός. «*Περισσότερη ειλικρίνεια και σοβαρότητα στους σκελετωμένους που σέρνονται στο κατώφλι του αφανισμού*», αναφέρει η εφημερίδα.

Η απόγνωση κυριαρχεί στα Τρίκαλα, ειδικά μετά την ρητή διαβεβαίωση ότι δεν πρόκειται να αποσταλούν τρόφιμα από τις ποσότητες που θα αποστείλει ο Ερυθρός Σταυρός, οπότε η επιβίωση του πληθυσμού εξαρτάται αποκλειστικά από την δική του παραγωγή, υπό την προϋπόθεση να μην εξαχθούν άλλες ποσότητες από τον Νομό. «*Αρκετά προσέφερεν ο Νομός. Πρέπει κάτι να κρατήσει και διά τον εαυτό του. Πρέπει να κρατήσει το σιτάρι, το σησάμι διά να δοθή ολίγον λάδι εις τους εξασθενημένους και σκελετωμένους οργανισμούς [...] να εξασφαλισθή η συντήρησις εις την ζωήν των χιλιάδων οι οποίοι θα αντιμετωπίσουν τον χειμώνα τον κίνδυνον του θανάτου*».¹³⁰⁶

Για αδικαιολόγητους φόβους θα κάνει λόγο κατά την επίσκεψη του στα Τρίκαλα ο αντιπρόσωπος του Υπουργείου Επισιτισμού τέλη Αυγούστου 1942, ο οποίος θα προβεί σε νέο κύκλο διαβεβαιώσεων προκειμένου να πεισθεί ο αστικός κόσμος πως δεν πρόκειται να πεινάσει, κυρίως επειδή ο Ερυθρός Σταυρός από την 1^η Σεπτεμβρίου θα προμηθεύει ανελλιπώς με σίτο την χώρα χωρίς να απαιτούνται εξαγωγές από την Θεσσαλία.¹³⁰⁷ Οι δηλώσεις έγιναν δεκτές με ανακούφιση από τον μη παραγωγικό πληθυσμό και δημιούργησαν μια κατάσταση συγκρατημένης αισιοδοξίας παραγκωνίζοντας τα αισθήματα ανησυχίας, αγωνίας και απαισιοδοξίας.¹³⁰⁸

¹³⁰⁶ «Περισσότερος σεβασμός στον πόνο μας», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 7 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μας παίρνουν και το σησάμι. Τι κάνουν οι συνεταιρισμοί», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 19 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ελπίδες και πραγματικότητα», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 20 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰⁷ «Ανακοινώσεις του κ. Αβτζή διά τον επισιτισμόν», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 27 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁰⁸ «Αι ανακοινώσεις του κ. Αβτζή», *Αναγέννησις* Παρασκευή, 28 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Αρχές φθινοπώρου, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που εξακολουθούν να απασχολούν την τοπική κοινωνία των Τρικάλων αναφορικά με το επισιτιστικό ζήτημα είναι η σύσταση λαϊκών συσσιτίων για τους χιλιάδες άπορους της πόλης. Εξαιτίας αυτής της κωλυσιεργίας στο στόχαστρο της *Αναγέννησις* μπαίνουν αυτή την φορά η Νομαρχιακή Επιτροπή επειδή δεν προέβη σε σχετικές αποφάσεις και στην έναρξη των διαδικασιών και ο Μητροπολίτης Τρικάλων επειδή δεν εκτέλεσε, όπως οι Μητροπολίτες γειτονικών πόλεων, τα καθήκοντά του έναντι του πτωχού ποιμνίου του που υποφέρει. Τις δύσκολες αυτές ώρες που το Κράτος δεν μπορεί μόνο του να ανταποκριθεί σε όλες τις ανάγκες, είναι απαραίτητη η ιδιωτική πρωτοβουλία και η κινητοποίηση της Εκκλησίας, υποστηρίζει η εφημερίδα.¹³⁰⁹

Κατόπιν συσκέψεως του Νομάρχη Σαράντη και του Εισαγγελέα Τρικάλων Χουλιάρα σχετικά με τα επισιτιστικά ζητήματα του τόπου, ο δεύτερος προέβη σε δημόσια έκκληση προς τους κατοίκους, εν όψει του επερχόμενου χειμώνα, από τους οποίους ζητά να συνδράμουν τον νηστικό πλησίον τους και κυρίως τα εκατοντάδες γυμνά και ξυπόλητα παιδιά που υποφέρουν από ελονοσία και συντηρούνται μόνο από το πιάτο φαγητού των παιδικών συσσιτίων. Γίνεται έκκληση κυρίως για τρόφιμα, είδη ενδύσεως και υποδήσεως καθώς και φάρμακα ώστε να μην αφανιστούν από την πείνα και το κρύο οι συμπολίτες εκείνοι που στερούνται των πάντων. Ο εισαγγελέας τέλος υποστηρίζει πως υποχρέωση όλων απέναντι σε όσους κινδυνεύουν από την πιο άθλια μορφή θανάτου, τον θάνατο από πείνα, είναι η έμπρακτη εκδήλωση αλληλεγγύης και ιερό καθήκον η συγκράτηση στην ζωή των χιλιάδων ατόμων που χρήζουν ενίσχυσης από τα λαϊκά συσσίτια.¹³¹⁰

Ο Διευθυντής της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών Τρικάλων χαρακτηρίζοντας συγκινητική την παραπάνω έκκληση παροτρύνει τους συμπολίτες τους να ενεργήσουν τάχιστα για την συγκέντρωση των απαραίτητων ειδών αναφέροντας χαρακτηριστικά: *«Τα χρήματα γίνονται. Οι άνθρωποι όμως όταν η αστία και το κρύο καταβάλλει τις δυνάμεις των δεν θα συνέλθουν ποτέ αλλά θα υποκύψουν»*.¹³¹¹

Η κινητοποίηση των τοπικών Αρχών για την διευθέτηση του επισιτιστικού ζητήματος «χαιρετίστηκε» με ανακούφιση από την τρικαλινή εφημερίδα, η οποία όμως δεν παρέλειψε να επισημάνει την αδράνεια και αδιαφορία που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τον Μητροπολίτη επειδή δεν προέβη σε καμία σχετική ενέργεια κατηγορώντας τον πως αντί να πρωτοστατήσει σε μια τέτοια «σταυροφορία» όπως επιτάσσει η αποστολή του άφησε σε άλλους την μέριμνα για την προστασία των απόρων της πόλης. Την πιο δριμύ κριτική της όμως η εφημερίδα για τον Μητροπολίτη θα την δημοσιεύσει τέλη Φεβρουαρίου 1943 με αφορμή την αποστολή τηλεγραφήματος στον Πρωθυπουργό Λογοθετόπουλο να προβεί στην αντικατάστασή του, αναφέροντας ότι την περίοδο των μεγάλων στερήσεων και της πείνας έλαμψε διά της απουσίας του διαμένοντας στην πρωτεύουσα και αδιαφορώντας για το πεινασμένο, σκελετωμένο ποίμνιό του. Ακόμη και αν λόγοι υγείας τον κρατούσαν μακριά από τα Τρίκαλα, η εφημερίδα επανειλημμένα τόνισε πως θα έπρεπε να είχε

¹³⁰⁹ «Οι άποροι και το καθήκον του Μητροπολίτου», *Αναγέννησις* Τετάρτη, 2 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹⁰ «Η λειτουργία των λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων», *Αναγέννησις* Κυριακή, 6 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Προς τους κατοίκους των Τρικάλων», *Αναγέννησις* Τετάρτη, 9 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹¹ «Γύρω στην έκκληση του κ. Εισαγγελέως», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 10 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

παραιτηθεί ώστε ο πληθυσμός να έχει έναν Πνευματικό Πατέρα ικανό να ασκήσει τα καθήκοντά του.¹³¹²

Μέσα Σεπτεμβρίου 1942, ένα θετικό φαινόμενο χαρακτηρίζει την αγορά. Η ασυγκράτητος πτώση των τιμών στα τρόφιμα εξαιτίας της πρόσφατης εισαγωγής σιτηρών και άλλων βασικών ειδών από το εξωτερικό.¹³¹³ Παρά την πτώση των τιμών όμως παρατηρείται απραξία στις συναλλαγές επειδή ο κόσμος δεν έχει χρήματα. Το χρήμα συγκεντρώθηκε στα χέρια λίγων προσώπων, ενώ η πλειονότητα μετά βίας κατορθώνει να συγκεντρώσει τα αναγκαία αγαθά της ημέρας.¹³¹⁴

Ένα άλλο φαινόμενο που θίγει η εφημερίδα είναι το γεγονός πως τον παρελθόντα χειμώνα στην πόλη εμφανίστηκαν αλητόπαιδα. Παιδιά της στέρησης του ψωμιού, παιδιά που προέρχονται από οικογένειες που άφησαν τα σπίτια τους και αλητεύοντας στους δρόμους προσπαθούν να χορτάσουν την πείνα τους με τις φλούδες που πετούν οι χορτάτοι. Το φθινόπωρο του 1942 τα αλητόπαιδα εξακολουθούν να υπάρχουν, αν και έχουν μειωθεί. Η εφημερίδα θίγει το ζήτημα με σκοπό να ζητήσει να διερευνηθεί εάν τα παιδιά αυτά προσπαθούν να διαθρέψουν τους εαυτούς τους ή εγκατέλειψαν τα σπίτια τους επειδή έχουν κλίση στην αλητεία.¹³¹⁵

Τα λαϊκά συσσίτια που αποτελούν την βάση της κοινωνικής μέριμνας είναι αδύνατον να λειτουργήσουν. Λείπουν τα πάντα. Τρόφιμα, καύσιμα, χρήματα. Εξαιτίας των δυσχερειών αυτών αποφασίζεται για την περίθαλψη των χιλιάδων απόρων που απειλούνται να αφανιστούν από πείνα η διενέργεια εράνων εκτός από είδος και σε χρήμα μεταξύ των πλουσίων του Νομού, οι οποίοι καλούνται να δώσουν το παράδειγμα της αλληλεγγύης.¹³¹⁶

Το σημαντικότερο σημείο της δημόσιας έκκλησης της Επιτροπής Εράνων είναι η επιτακτική ανάγκη εκδήλωσης αλληλοβοήθειας μεταξύ όλων των κοινωνικών τάξεων του Νομού, φτωχών και πλουσίων, αστών και αγροτών.¹³¹⁷

«Πρέπει όλοι να ζήσουμε γιατί βρισκόμαστε μέσα σε μια περιοχή που δεν δικαιολογεί η παραγωγή της θάνατο από αστία» είναι το μήνυμα που στέλνει ο Νομάρχης Τρικάλων σε δική του δημόσια ανακοίνωση υιοθετώντας μια φράση που φέρεται να επαναλαμβάνει συχνά ο Τσολάκογλου: «Το μεγαλύτερο κατόρθωμα της ζωής μου θα είναι αν από τον σάλο αυτού του κόσμου βγάλω όλους τους Έλληνες ζωντανούς και γερούς σωματικά και ηθικά». Πόθος που ασφαλώς δεν μετουσιώθηκε σε «κατόρθωμα»...

Ο Νομάρχης υποστηρίζει πως κάθε μέρα που διανύουν κάθε άτομο δίνει εξετάσεις φιλανθρωπίας και φιλαλληλίας σε μια πόλη που η πείνα αποτυπώνεται στα πρόσωπα και η δυστυχία είναι «συγκάτοικος»: «Χλωμά παιδάκια, ξυπόλυτα και γυμνά. Πεινασμένες χήρες και πεινασμένοι γέροι. Τζάκια χωρίς φωτιά και κελάρια

¹³¹² «Όλοι πλην ενός», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 10 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο Μητροπολίτης», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 25 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η δράσις του Μητροπολίτου», *Αναγέννησις* Σάββατο, 27 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹³ «Πεννιές», *Αναγέννησις* Τετάρτη, 16 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹⁴ «Η πτώσις των τιμών», *Αναγέννησις* Παρασκευή, 18 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹⁵ «Πεννιές», *Αναγέννησις* Τρίτη, 29 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹⁶ «Η χθεσινή σύσκεψις της Επιτροπής Εράνων», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 1 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα λαϊκά συσσίτια», *Αναγέννησις* Παρασκευή, 2 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹⁷ «Εκκλησις», *Αναγέννησις* Κυριακή, 4 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

άδεια». ¹³¹⁸ Ενημερώνοντας τους εφημέριους των Ιερών Ναών για την διεξαγωγή εράνων ο Μητροπολίτης Τρικάλων Πολύκαρπος επισημαίνει την σπουδαιότητα της επιτυχούς έκβασής τους για την λειτουργία των συσσιτίων με σκοπό την διατροφή «πεινώντων και δυστυχούντων». ¹³¹⁹

Όπως είναι φανερό, οι εκκλήσεις για τον έρανο υπέρ των λαϊκών συσσιτίων διαδέχονται η μία την άλλη σε μια εποχή που οι άποροι είναι περισσότεροι από κάθε άλλη φορά και αποτελούν σχεδόν το ήμισυ των κατοίκων. Αριθμός που δικαιολογείται από τις δυσμενείς συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος, όπως η ακρίβεια και οι στερήσεις, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι να δυσκολεύονται να ανταπεξέλθουν, αναφέρει η εφημερίδα. Η εφημερίδα αποδίδει στην χαλάρωση του αισθήματος της αλληλεγγύης και στις αθέμιτες τακτικές των πλουσίων για την μεγιστοποίηση του κέρδους τους την δυσχερή επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί στα Τρίκαλα. ¹³²⁰ Ο πλούτος δεν έχει μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις τονίζει η *Αναγέννησις*. Και η κυριότερη υποχρέωσή του την δεδομένη χρονική στιγμή είναι η γενναιόδωρη προσφορά σε χρήμα και είδος ώστε να συνεισφέρει με παραδειγματικό τρόπο στην διάσωση χιλιάδων ανθρώπων υπάρξεων. ¹³²¹

Ωστόσο, οι πλούσιοι εξακολουθούν να παραμένουν απαθείς και αδιάφοροι με το δράμα που εκτυλίσσεται γύρω τους σε σημείο που η τρικαλινή εφημερίδα να τους κατηγορεί για εγωπάθεια και για πρωτοφανής αναλγησία. Αντίθετα, στην πρώτη σειρά εκδηλώσεων αλληλεγγύης είναι για άλλη μια φορά πτωχοί βιοπαλαιστές και μικροπαραγωγοί, άνθρωποι δηλαδή του λαού, οι οποίοι συμπονούν τους πάσχοντες συνανθρώπους τους και εκδηλώνουν έμπρακτα την συμπόνια τους, όπως ένας τυφλός ανάπηρος πολέμου ο οποίος ανέλαβε την συντήρηση και διατροφή 20 άπορων παιδιών της Καρδίτσας.

Εξαιτίας της απραξίας των πλουσίων, οι οποίοι δεν προθυμοποιήθηκαν να συμβάλουν στην ανακούφιση των πασχόντων, αποφασίστηκε η επιστράτευση του χρήματος υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας δηλαδή η ειδική φορολόγηση των πλουσίων και ο καθορισμός των ποσών που κάθε εύπορος θα πρέπει να καταβάλλει υπέρ του εράνου, ώστε ο «ένοχος» πλούτος να μεταβληθεί σε «δημιουργό» πλούτο. Δημιουργό μιας ζωής για χιλιάδες υπάρξεις απαλλαγμένης από το φάσμα της πείνας. ¹³²²

Η *Αναγέννησις* δημοσιεύει τακτικά ονομαστικούς καταλόγους με τα ποσά που καταβάλλουν υπέρ του εράνου κάτοικοι των Τρικάλων. Παράλληλα όμως δημοσιεύει και τα ονόματα εκείνων των εύπορων κατοίκων της πόλης που παρά τα πλούτη τους αρνήθηκαν να συνεισφέρουν υπέρ της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων σε μια κρίσιμη εποχή όπου χιλιάδες άποροι αντιμετωπίζουν τον θάνατο από πείνα. Σε αυτούς συγκαταλέγεται ο γνωστός μεγαλοκτηματίας και πολυεκατομμυριούχος

¹³¹⁸ «Πρέπει να ζήσουμε όλοι», *Αναγέννησις* Τρίτη, 6 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³¹⁹ «Ο Μητροπολίτης Τρικλής & Σταγών», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 8 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁰ «Οι Ιταλοί ανέλαβαν την πάταξη της μαυραγοράς», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 4 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²¹ «Το καθήκον του πλούτου», *Αναγέννησις* Παρασκευή, 9 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²² «Δεν θα παραδειγματισθούν ακόμη», *Αναγέννησις* Τρίτη, 13 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η χειμερινή βοήθεια», *Αναγέννησις* Τετάρτη, 14 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο ερανικός κατάλογος προς ενίσχυσιν των οικονομικών του Δήμου», *Αναγέννησις* Παρασκευή, 30 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η διενέργεια του εράνου υπέρ των λαϊκών συσσιτίων», *Αναγέννησις* Κυριακή, 1 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

φαρμακοποιός της πόλης, την άρνηση του οποίου κάνει γνωστή η εφημερίδα ώστε να την κρίνει το κοινό.¹³²³

Παρά το γεγονός ότι για την δημοσιοποίηση του ονόματος του φαρμακοποιού η *Αναγέννησις* δέχτηκε αρνητική κριτική από άλλη τρικαλινή εφημερίδα (την οποία δεν κατονομάζει) και κατηγορήθηκε για εκτροχιασμό, συνέχισε απτόητη την επίθεσή της στους πλούσιους που κωφεύουν. Δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται μέλη της ελληνικής πολιτείας άνθρωποι πλούσιοι και εύποροι οι οποίοι μένουν ασυγκίνητοι και ανάλγητοι ενώπιον της λαϊκής δυστυχίας και απαθείς ενώπιον της σταυροφορίας διάσωσης από τον θάνατο από πείνα χιλιάδων κατοίκων, υποστηρίζει η *Αναγέννησις*, προσθέτοντας πως για τον συγκεκριμένο φαρμακοποιό ήταν ιδιαίτερα επιεικής στα σχόλιά της.¹³²⁴

Η εφημερίδα όμως δεν ήταν καθόλου φειδωλή στις φιλοφρονήσεις της για την εισφορά ενός εκατομμυρίου δραχμών υπέρ του εράνου και την κάλυψη των εξόδων διατροφής 20 απόρων παιδιών εκ μέρους ενός Αθηναίου με καταγωγή από την Ήπειρο, ενός ξένου για την πόλη των Τρικάλων, ο οποίος, σύμφωνα με εφημερίδα της Λάρισας, προέβη σε ανάλογη κίνηση και στην άλλη θεσσαλική πόλη. Ακόμη κι αν ο άνθρωπος αυτός είναι πολύ πλούσιος, η εφημερίδα υποστηρίζει πως απέδειξε, σε αντίθεση με τους πλούσιους των Τρικάλων, πως γνωρίζει πώς να κάνει σωστή χρήση του πλούτου του.¹³²⁵

Μέσα Οκτωβρίου 1942, τα πάντα στην πόλη τείνουν να εξαφανισθούν και οι τιμές ακολουθούν την ανιούσα.¹³²⁶ Η αλματώδης αύξηση των τιμών ξεπερνά τα όρια και της πλέον νοσηρής φαντασίας. Σε διάστημα μόλις λίγων ημερών, εξαιτίας της ύψωσης της χρυσής λίρας, τα πάντα έφτασαν στα ύψη προκαλώντας ίλιγγο και δικαιολογημένη αγωνία.¹³²⁷ Παράλληλα, το ενδιαφέρον των τοπικών αρχών εξακολουθεί να επικεντρώνεται στο ζήτημα της εξεύρεσης χρημάτων για την λειτουργία των συσσιτίων καθώς δεν υπάρχει η επιθυμητή ανταπόκριση από τους πλούσιους σε σημείο που ο Νομάρχης να αναγκαστεί να διευκρινίσει πως δεν ζητούν ελεημοσύνη από τους πλούσιους, αλλά θυσίες.

Ζητούν να υποβληθούν σε στερήσεις και οι πλούσιοι ώστε να ζήσουν όλοι. Σε διαφορετική περίπτωση, μετά την λήξη του πολέμου, όσοι από τους πεινασμένους κατορθώσουν να επιζήσουν θα απαιτήσουν να λογοδοτήσουν οι πλούσιοι για την συμπεριφορά τους, αναφέρει ο Νομάρχης.¹³²⁸ Κάθε ολιγωρία, κάθε άρνηση συνεργασίας είναι φυγομαχία η οποία δεν πρόκειται να μείνει ασυγχώρητη, προσθέτει η *Αναγέννησις*. Επομένως, οι θυσίες δεν θα αποτρέψουν μόνο τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων από πείνα, αλλά θα συντελέσουν και στην αποφυγή κοινωνικής αναστάτωσης, καταλήγει η εφημερίδα.¹³²⁹

¹³²³ «Ο έρανος υπέρ των συσσιτίων», *Αναγέννησις* Πέμπτη, 12 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁴ «Προορισμός και εκτροχιασμός», *Αναγέννησις* Τρίτη, 17 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁵ «Συγκινητική εισφορά υπέρ των λαϊκών συσσιτίων», *Αναγέννησις* Σάββατο, 21 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁶ «Πεννιές», *Αναγέννησις* Σάββατο, 10 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁷ «Το νέον κύμα ανατιμήσεων», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 25 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁸ «Όχι ελεημοσύνη», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 17 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³²⁹ «Πεννιές», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 18 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Τελικά, τα αποτελέσματα του εράνου στα Τρίκαλα θα αποδειχτούν ικανοποιητικά μόνο συγκριτικά με τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις. Συγκριτικά όμως με τον επιδιωκόμενο σκοπό και την μεγάλη κοινωνική σημασία, ο έρανος δεν απέδωσε ότι αναμενόταν εξαιτίας της απροθυμίας πολλών να συνεισφέρουν ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα, της αναλγησίας των εύπορων να συνεισφέρουν υπέρ του εράνου και της αμέλειας ορισμένων να προσφέρουν ότι είχαν υποσχεθεί αδιαφορώντας όλοι τους για τον πόνο των πενόμενων και ενδεών.¹³³⁰

Τέλη Νοεμβρίου 1942 έχουν εγγραφεί στους καταλόγους των λαϊκών συσσιτίων που πρόκειται να ξεκινήσουν το προσεχές διάστημα 7.300 άποροι. Παράλληλα με την προσπάθεια που καταβάλλεται για την έναρξη της λειτουργίας των συσσιτίων, με τους περισσότερους από τους εύπορους να παραμένουν απαθείς και αδιάφοροι, αξιόλογη δράση παρουσιάζει το μοναδικό φιλανθρωπικό σωματείο της πόλης, «Αγία Βαρβάρα», τα μέλη των οποίων με αξιέπαινο ζήλο εργάζονται για την ανακούφιση αναξιοπαθούντων οικογενειών και άπορων μαθητών. Χάρη στο σωματείο αυτό και την ενίσχυση του Νομάρχη και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού έχει επιτευχθεί η απρόσκοπτη λειτουργία των συσσιτίων 1.200 άπορων παιδιών προσχολικής ηλικίας. Πρόσφατα συστήθηκε στην πόλη παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α, κύρια αποστολή του οποίου θα είναι η ανάληψη της διατροφής άπορων παιδιών από εύπορες οικογένειες με την ονομασία «Ζωή στο Παιδί», η ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη ασθενών και ενδεών σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό και πλήθος εθελοντών ιατρών, οδοντιάτρων και φαρμακοποιών. Τέλος, με πρωτοβουλία του Νομάρχη, του Μητροπολίτη και του σωματείου «Αγία Βαρβάρα» παρέχεται μέριμνα στους πολιτικούς κρατούμενους.¹³³¹

Στα σημαντικότερα προβλήματα που προσέκρουσε η έναρξη των λαϊκών συσσιτίων, τα οποία τελικά ξεκίνησαν την 4^η Δεκεμβρίου 1942 για 8.500 άτομα, ήταν η εξεύρεση κατάλληλων οικημάτων να τα στεγάσουν λόγω της απροθυμίας ιδιοκτητών να τα διαθέσουν έναντι ενοικίου, η αγορά μαγειρικών σκευών λόγω έλλειψης χρημάτων, η έλλειψη καυσόξυλων και τροφίμων.

Όταν τελικά τα συσσίτια ξεκίνησαν την καθημερινή λειτουργία τους (εκτός της Κυριακής) πολλά ήταν τα παράπονα για την ποιότητα του φαγητού που προσφέρεται, όπως ότι το πλιγούρι είναι γεμάτο χώματα και πέτρες ή ότι ο χυλός από αραβοσιτάλευρο ή τα μαυροφάσουλα μυρίζουν τσίκνα.¹³³² Καταγγελίες επίσης έγιναν πως ορισμένοι υπάλληλοι των συσσιτίων, οι οποίοι τελικά απολύθηκαν, πωλούσαν πλεονάζουσες ποσότητες φαγητού αντί 20 δραχμών την μερίδα, στην τιμή των 50 δραχμών ώστε να ιδιοποιηθούν την διαφορά, είδηση που όταν έγινε γνωστή προκάλεσε το εύλογο ερώτημα πως είναι δυνατόν να υπάρχει πλεονάζουσα ποσότητα φαγητού σε μια πόλη με χιλιάδες εγγεγραμμένους άπορους-δικαιούχους του συσσιτίου. Οφείλεται στην κακή ποιότητα του φαγητού που αναγκάζει τους δικαιούχους να μην το παραλαμβάνουν ή στο γεγονός πως η πλειοψηφία των εγγεγραμμένων δεν έχει ανάγκη του συσσιτίου, αναρωτιέται η *Αναγέννησις*, η οποία επίσης καταγγέλλει πως υπήρξαν εθελοντές που εργάστηκαν στα λαϊκά συσσίτια,

¹³³⁰ «Ο έρανος», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 6 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³¹ «Η φιλανθρωπική κίνησης εις την πόλιν μας», *Αναγέννησις*, Κυριακή, 29 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μία επίσκεψις εις τον Ε.Ο.Χ.Α», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 13 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων

¹³³² «Τα Λαϊκά Συσσίτια», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 18 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα συσσίτια», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 9 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αλλά επειδή δεν επέδειξαν τον απαραίτητο ζήλο αντικαταστάθηκαν από έμμισθους υπαλλήλους.¹³³³

Τον σκοπό της προστασίας του παιδιού και ιδιαίτερα του άπορου παιδιού κλήθηκαν να εκπληρώσουν στην πόλη τα συσσίτια άπορων παιδιών προσχολικής ηλικίας τα οποία ιδρύθηκαν υπό την αιγίδα του Ερυθρού Σταυρού τον Μάιο του 1942, προσφέροντας τροφή σε 750 καχεκτικά παιδάκια.¹³³⁴

Τον τελευταίο μήνα του 1942 τα συμπεράσματα που εξάγονται αναφορικά με το επισιτιστικό ζήτημα είναι αισιόδοξα και ενθαρρυντικά. Οι υποτιμήσεις είναι αισθητές σε όλα τα τρόφιμα εκτός από το κρέας και τα λαχανικά.¹³³⁵ Οι κάτοικοι δεν αντιμετωπίζουν πια το επισιτιστικό θέμα με την αγωνία των προηγούμενων μηνών. Δεν τρομοκρατείται πλέον από το ενδεχόμενο της έλλειψης τροφίμων, ούτε από το φόβο μιας μελλοντικής ανατίμησης, αλλά αντιμετωπίζει τον επισιτισμό του ψύχραιμα. Είναι γενική πλέον η πεποίθηση πως η επισιτιστική κατάσταση βελτιώνεται και πως παράλληλα θα καλυτερεύσουν οι όροι διαβίωσης. Εξαιτίας της πεποίθησης αυτής οι καταναλωτές ακολουθούν την τακτική της αγοραστικής αποχής η οποία ανάγκασε τους μαυραγορίτες να μειώσουν τις τιμές των προϊόντων και να διαθέσουν στο κοινό τα αποθέματα που είχαν στην κατοχή τους.¹³³⁶

Στην μεταβολή της ψυχολογίας του πληθυσμού συνέβαλλε αδιαμφισβήτητα το γεγονός πως κατόπιν επίπονων διαπραγματεύσεων από 1^η Ιανουαρίου 1943 ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αναλαμβάνει την τροφοδοσία του Νομού Τρικάλων και την αποστολή τροφίμων για τις ανάγκες των λαϊκών συσσιτίων, ενός νομού που μέχρι πρόσφατα θεωρείτο από τις υπηρεσίες των Αθηνών, λόγω ελλιπούς πληροφόρησης, «Γη της Επαγγελίας».¹³³⁷

Το καλοκαίρι του 1943 οι επισιτιστικές δυσχέρειες αποδίδονται στην έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα εξαιτίας της οποίας οι κατακτητές απαγόρευσαν στον Ερυθρό Σταυρό την αποστολή τροφίμων λόγω των συνθηκών που επικρατούν στον νομό, όπως η αναρχία που επικρατεί από την δράση συμμοριτών, όπως αποκαλούν τους αντάρτες, που επιδίδονται σε κλοπές και αρπαγές τροφίμων και ένοπλων ομάδων που διενεργούν σαμποτάζ και ενέργειες κατά του Στρατού Κατοχής.

Ο Νομάρχης καλεί τον πληθυσμό σε συμμόρφωση ώστε να αποφευχθούν τα σκληρά αντίποινα των Αρχών Κατοχής. Για τον τουφεκισμό ενός στρατιώτη τουφεκίζονται πολλαπλάσιοι Έλληνες, για την ανατίναξη μιας γέφυρας καίγονται ολόκληρα χωριά προκαλώντας πρόσφυγες με αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού εκείνων που αντιμετωπίζουν προβλήματα διατροφής σε έναν νομό που θρήνησε άπειρα θύματα από πείνα, σύμφωνα πάντα με τον Νομάρχη.¹³³⁸

¹³³³ «Τα συσσίτια», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 12 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³⁴ «Τα συσσίτια παιδών προσχολικής ηλικίας», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 23 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³⁵ «Αι υποτιμήσεις», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 5 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³⁶ «Διαπιστώσεις», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 23 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³⁷ «Την τροφοδοσίαν του Νομού αναλαμβάνει από 1^{ης} Ιανουαρίου ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 8 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το επιτελεσθέν μέχρι σήμερον έργον υπό του κ. Νομάρχου», *Αναγέννησις*, Τετάρτη, 9 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³³⁸ «Ανακοινώσεις του επανέλθοντος Νομάρχου κ. Σαράντη», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 15 Μαΐου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Νέαι ληστεΐαι εις την ύπαιθρον», *Αναγέννησις*, Δευτέρα, 12 Απριλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εκκλησις», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 19 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Από την έκθεση Πεπραγμένων του Ερυθρού Σταυρού πληροφορούμαστε πως στα αντίποινα που καταφεύγουν οι Αρχές Κατοχής για την δράση ανταρτών και την συνεργασία των κατοίκων μαζί τους συγκαταλέγεται επίσης η απαγόρευση αποστολής τροφίμων. Τον Νοέμβριο του 1942 οι ιταλικές Αρχές απέκλεισαν τελείως ορισμένα διαμερίσματα της χώρας από την τροφοδοσία του Οργανισμού απαγορεύοντας την αποστολή τροφίμων, μεταξύ των οποίων ήταν ο Νομός Τρικάλων.¹³³⁹

Μέχρι και τον Ιούνιο του 1943 οπότε σταματά η πληροφόρησή μας μέσα από τα φύλλα της εφημερίδας *Αναγέννησις* για την κατοχική περίοδο στην πόλη των Τρικάλων, εξακολουθούν να υπάρχουν χιλιάδες άνθρωποι που πένονται και στερούνται χρημάτων, υπάρχουν ακόμη άνθρωποι που υποφέρουν και έχουν ανάγκη ενίσχυσεως ώστε καθημερινά να παρατηρείται αθρόα συρροή απόρων γυναικών και άνεργων εργατών ή μικροεπαγγελματιών στην Νομαρχία προκειμένου να ζητήσουν να λάβουν ένα μικρό χρηματικό βοήθημα, το οποίο μόνο προσωρινά ανακουφίζει από την οικονομική δυσπραγία.¹³⁴⁰

Όσο η Αντίσταση φουντώνει τόσο περισσότερο εκδικητική γίνεται η μανία των Ιταλών και των Γερμανών οι οποίοι για λόγους αντεκδίκησης απαντούν με πυρπολήσεις χωριών και στην Θεσσαλία.

Τον Δεκέμβριο του 1943, το Παράρτημα της Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στα Τρίκαλα ενημερώνουν την Κεντρική Υπηρεσία Επαρχιών για τις ανάγκες διατροφής της Περιφέρειας Τρικάλων συνεπεία των πυρπολήσεων μεγάλους αριθμού χωριών, πολλά από τα οποία καταστράφηκαν και επείγει η ανάγκη ενίσχυσεώς τους.

Τα μέλη του Ερυθρού Σταυρού αδυνατούν, όπως αναφέρουν, να περιγράψουν το μέγεθος της συμφοράς και την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι πυροπαθείς κάτοικοι. Επισημαίνουν πως αν ο χειμώνας δεν ήταν εξαιρετικά ήπιος, πράγμα ασυνήθιστο για την περιοχή, το μεγαλύτερο μέρος τους θα είχε πεθάνει από την πείνα, το ψύχος και τις κακουχίες καθώς λόγω των επικρατουσών συνθηκών η ενίσχυση του Οργανισμού δεν έφτασε. Διευκρινίζουν όμως πως οι κάτοικοι δεν έχουν ανάγκη προσωρινής ενίσχυσης, αλλά συνεχούς και μελλοντικής ενίσχυσης εξαιτίας της τέλει καταστροφής των οικιών τους, της ματαίωσης της σποράς, της καταστροφής των γεωργικών εργαλείων και των αροτριώντων ζώων και της ανεργίας.¹³⁴¹

δ) Δήμος Παγασών (Βόλου)

Στην πόλη του **Βόλου**, που υπέστη λιγότερο από κάθε άλλη πόλη τον αντίκτυπο των πολεμικών γεγονότων, ήδη από τον Ιούνιο του 1941 η δυστυχία και η ανέχεια μαστίζουν το μεγαλύτερο μέρος των λαϊκών τάξεων και κάθε μέρα που περνά η απόγνωση μεγαλώνει. Οι άνεργοι και οι οικογενειάρχες υπό το βάρος των στερήσεων δοκιμάζονται και η ανάγκη για αλληλεγγύη προβάλλει επιτακτική.¹³⁴²

¹³³⁹ «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.7, Α.Ε.282.

¹³⁴⁰ «Η ενίσχυσις των απόρων», *Αναγέννησις*, Σάββατο, 10 Απριλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁴¹ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 4, α.ε.74, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹³⁴² «Εκκλησις της Επιτροπής βοήθειας των πτωχών Βόλου», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 15 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η πόλις», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 2 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Στην αγορά οι ελλείψεις τροφίμων είναι μεγάλες. Είναι γνωστό στην πόλη πως πολλοί έμποροι λόγω του κινδύνου των βομβαρδισμών απομάκρυναν κατά την πολεμική περίοδο από τα καταστήματά τους όλο σχεδόν το εμπόρευμα που διέθεταν και δημιούργησαν αποθήκες σε πολλά χωριά του Πηλίου. Την τακτική αυτή εξακολούθησαν να την εφαρμόζουν και μετά την λήξη του πολέμου, οπότε έγινε φανερό πως πρόκειται για τακτική απόκρυψης προϊόντων για ευνόητους λόγους.¹³⁴³

Η παραπάνω μέθοδος όμως δεν είναι η μόνη την οποία επινόησαν οι έμποροι σε περιόδους αλματώδους αύξησης των τιμών. Η πιο δημοφιλής, σύμφωνη με τους εμπορικούς κανόνες, ήταν το κλείσιμο το καταστημάτων για λόγους ασθένειας και για λόγους εκκαθαρίσεως, λόγοι που φρόντιζαν να αναγράφουν σε ταμπέλα στο κατάστημα ώστε να δικαιολογούν γιατί δεν λειτουργεί η επιχείρηση.¹³⁴⁴

Από τις τέσσερις το πρωί συγκεντρώνεται πλήθος κόσμου στα κρεοπωλεία και στα ιχθυοπωλεία να προμηθευτεί τα ελάχιστα είδη που διατίθενται προς πώληση και μέσα σε λίγες ώρες έχουν όλα εξαντληθεί. Παρά το γεγονός ότι στον Παγασητικό κόλπο αλιεύονται χιλιάδες οκάδες σαρδέλας ημερησίως, οι αλιείς προκειμένου να εξασφαλίσουν το μέγιστο κέρδος τις παραδίδουν στους επιχειρηματίες παστών ψαριών ή σε παραθαλάσσια χωριά, ενώ για τον πολύ κόσμο είναι απρόσιτα λόγω των ασύμφορων τιμών. Τον πρώτο μήνα του θέρους δεν υπάρχει ίχνος τυροκομικού προϊόντος διαθέσιμου σε αντίθεση με τα κηπουρικά είδη που αφθονούν, αλλά πωλούνται σε υψηλές τιμές, γεγονός που εμποδίζει τις λαϊκές και εργατικές τάξεις να τα προμηθευτούν. Αιτία της ακριβής τιμής διάθεσης είναι η αθρόα εξαγωγή τους στον Πειραιά, την Θεσσαλονίκη και την Καβάλα.¹³⁴⁵

Σε ρεπορτάζ της εφημερίδας *Νέα Ελλάς*, αναφορικά με τις ουρές που πρέπει να υπομένουν οι άνθρωποι προκειμένου να προμηθευτούν τα διανεμόμενα είδη διαβάζουμε πως μερικοί θυμούνται τους παλιούς καιρούς που με όλη την άνεση πήγαιναν να αγοράσουν ότι ήθελαν τελειώνοντας γρήγορα τις αγορές τους και βαριαναστενάζουν. «*Τώρα πρέπει να δώσεις ηρωική μάχη για να φας*», αναφέρει η εφημερίδα, η οποία θεωρεί πως η ουρά αποκαλύπτει και την κοινωνική μόρφωση του ατόμου, την ανατροφή και την συμπεριφορά όλων ανάλογα με το αν περιμένουν με υπομονή στην σειρά τους ή η άσχημη ψυχολογική κατάσταση γίνεται αιτία να επιδοθούν σε χυδαιολογίες και να αντιδρούν με νεύρα.¹³⁴⁶

Σε μια εποχή διατροφικών στερήσεων και δυσκολιών, η συμβουλή που διαβάζουμε στην *Νέα Ελλάς* να μην έχουν ιδιοτροπίες στο φαγητό τα μέλη της οικογένειας, αλλά να τρώνε όλοι ότι τους παρουσιάζεται χωρίς κρίσεις και επικρίσεις, είναι λογική, και ασφαλώς απευθύνεται στις οικογένειες εκείνες που έχουν ακόμη την δυνατότητα να μαγειρεύουν φαγητό.¹³⁴⁷

Το 1941 διαπιστώνεται πως η φτώχεια στην πόλη απλώνεται με μεγαλύτερες διαστάσεις απ' ό,τι την προηγούμενη χρονιά γεγονός που επιβάλλει γενναίες προσφορές χρημάτων από τους εύπορους υπέρ της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων

¹³⁴³ «Τα αποκρυπτόμενα», *Νέα Ελλάς*, Πέμπτη, 24 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁴⁴ «Κλειστόν το κατάστημα», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 2 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁴⁵ «Από την ζωή της πόλεως», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 15 Ιουνίου 1941 και Παρασκευή, 20 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα τρόφιμα», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 31 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁴⁶ «Ολιγόστιχα», *Νέα Ελλάς*, Παρασκευή, 25 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁴⁷ «Δυσκολίες», *Νέα Ελλάς*, Τρίτη, 29 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

για τους 11.000 ενδεείς του Βόλου έναντι των 3.000 που ήταν ο αντίστοιχος αριθμός πέρυσι.¹³⁴⁸

Από ημέρα σε ημέρα τα τρόφιμα γίνονται σπανιότερα και ο βίος του κοινού μαρτυρικός. Είναι καταπληκτικό το γεγονός ότι ενώ ζούμε στο ελαιοπαραγωγικό Πήλιο, στερούμαστε το έλαιο, γράφει η *Νέα Ελλάς*. Όπως εξίσου καταπληκτικό είναι το γεγονός ότι ενώ ζούμε στην κτηνοτρόφο Θεσσαλία στερούμαστε και το κρέας, προσθέτει.

Τα ελάχιστα είδη που διανέμονται στους κατοίκους, όπως το τυρί, από τα επίσης ελάχιστα καταστήματα που τα διαθέτουν, χορηγούνται μέσω διανομών που όμως προκαλούν πρωτοφανή ταλαιπωρία στο συγκεντρωμένο πλήθος εξαιτίας της πολύωρης ορθοστασίας, η οποία είναι ιδιαίτερα επιβλαβής σε όσους δεν έχουν μεγάλη αντοχή. Το κέρδος στην διατροφή από τα λιγοστά δράμια τυριού εκμηδενίζεται ακόμη και για τους πιο υγιείς από το αφόρητο βασανιστήριο της υπαίθριας αναμονής, που παράλληλα προσφέρει ένα οδυνηρό θέαμα, διαβάζουμε στην βολιώτικη εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, η οποία προβλέπει πως ο Βόλος θα στερηθεί ακόμη και το ψωμί, οπότε για να μην προκληθούν θάνατοι από πείνα είναι απαραίτητη η συνδρομή του Κράτους και των αρμόδιων Αρχών για την εξεύρεση των απαραίτητων τροφίμων σε μια χρονική στιγμή-τέλη Ιουλίου-που δεν υπάρχουν ούτε χόρτα.¹³⁴⁹

Μέσα Αυγούστου, σε Συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου τίγεται το ζήτημα της πλημμελούς αρτοδότησης της πόλης και εκφράζεται η άποψη να σταλούν τηλεγραφήματα στις αρμόδιες αρχές να μην επιτρέψουν την διαφυγή σίτου.¹³⁵⁰

Ήδη από τα τέλη Ιουλίου, στον Βόλο εφαρμόζεται το ατομικό δελτίο άρτου,¹³⁵¹ και το προσεχές διάστημα θα εφαρμοστούν ατομικά δελτία για την προμήθεια ελαίου, σαπουνιού, ζυμαρικών και τυριού με σκοπό την ακριβοδίκαιη διανομή τους στο κοινό, αν και εφόσον υπάρχουν διαθέσιμες ποσότητες. Παράλληλα με τις ελλείψεις, τα περισσότερα βασικά είδη διατροφής, όπως το γάλα, κατάντησαν είδη πολυτελείας λόγω των αλλεπάλληλων αυξήσεων στην τιμή πώλησης. Μέχρι τα μέσα Αυγούστου, οπότε η πόλη αρχίζει να στερείται άρτου, στα συσσίτια αρτοδοτούνται καθημερινά 12.000 άποροι.¹³⁵² Σε πολλές περιφέρειες, αντί για άρτο με το δελτίο δίνεται αλεύρι καθώς διαπιστώθηκε ότι προκαλεί σημαντική οικονομία στις λαϊκές τάξεις, στις οποίες το ζυμωτό ψωμί έγινε και πάλι δημοφιλές.¹³⁵³

Η μαύρη αγορά σίτου και αλεύρων οργιάζει και η ανεύρεσή τους στην ελεύθερη αγορά αποτελεί πραγματικό άθλο, πολλοί δε κάτοικοι καταβάλλουν απεγνωσμένες προσπάθειες για την εξασφάλιση έστω και λίγων οκάδων.¹³⁵⁴ Παρατηρείται τόση απληστία ώστε ο αγανακτισμένος κόσμος δεν αποκλείεται να

¹³⁴⁸ «Ο έρανος διά τα συσσίτια του Βόλου», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 20 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁴⁹ «Εις μεγάλην οξύτητα πρόβλημα του επισιτισμού», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 25 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η έλλειψις ελαίου», *Νέα Ελλάς*, Παρασκευή, 13 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵⁰ «Συζήτηση σχετικά με την πλημμελή τροφοδοσία άρτου στην πόλη του Βόλου», Συνεδρίαση 123, 19/8/1941, σσ. 142-143, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχαική Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.

¹³⁵¹ «Ανακοίνωσις», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵² «Από την ζωή της πόλεως», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 7 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το πρόβλημα του επισιτισμού», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 17 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵³ «Το ψωμί», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 24 Μαΐου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵⁴ «Το πρόβλημα του επισιτισμού», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 20 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

φτάσει στο σημείο να χειροδικήσει εναντίον των μεταπωλητών που έχουν αποθρασυνθεί τελείως και διακατέχονται από την μανία να πλουτίσουν εντός ολίγων ημερών εις βάρος του λαού,¹³⁵⁵ γράφει η *Νέα Ελλάς*.

Η οικονομικά ασύμφορη μαύρη αγορά, η οποία εδρεύει στην συνοικία «Παλαιά» της Νέας Ιωνίας Βόλου,¹³⁵⁶ αποτελεί ουσιαστικά την μοναδική αγορά της πόλης.

Η μεταφορά ακόμη και μικροποσοτήτων σίτου απαγορεύεται από τις τοπικές Αρχές κατόπιν εντολές διαταγών της Κυβέρνησης, και επειδή οι σχετικές άδειες χορηγούνται με δυσκολία οι οικογενειάρχες που θέλουν να διαθρέψουν τα τέκνα τους επιδίδονται σε λαθραίες μεταφορές. Αυτό το πνεύμα της πολλής αυστηρότητας δεν δικαιολογείται, αναφέρει ο *Ταχυδρόμος*, και υποστηρίζει πως δεν διαπράττουν έγκλημα όσοι φτωχοί οικογενειάρχες προσπαθούν να αυτοσυντηρηθούν την στιγμή που το Κράτος αδυνατεί να εξασφαλίσει σε όλους τους κατοίκους μία ικανοποιητική μερίδα άρτου. Για την εφημερίδα πραγματικό έγκλημα είναι να παρεμποδίζονται οι γονείς που με πολλές ταλαιπωρίες προσπαθούν να εξασφαλίσουν λίγο ψωμί για τα παιδιά τους.¹³⁵⁷

Από πολλά χωριά του θεσσαλικού κάμπου εκφράζονται διαμαρτυρίες για την έλλειψη βασικών ειδών και την εγκατάλειψή τους από την Κυβέρνηση που τους θέτει στο έλεος της μαύρης αγοράς, η οποία όμως εξυπηρετεί όσους διαθέτουν άφθονο χρήμα. Η εφημερίδα του Βόλου τάσσεται με το μέρος του αγροτικού κόσμου ισχυριζόμενη πως πράγματι βρίσκεται σε τραγική θέση, ενώ δεν αποδέχεται την λαϊκή κατακραυγή εναντίον των σιτοπαραγωγών για δήθεν κερδοσκοπία που διέπραξαν επί του σίτου. Αντίθετα, είναι άξιοι ευγνωμοσύνης επειδή χάρη στους μόχθους των σιτοπαραγωγών υπάρχει, έστω και σε περιορισμένες ποσότητες, ο άρτος. Αυτές τις δύσκολες στιγμές, οι άνθρωποι των γραμμάτων και του εμπορίου δεν μπορούν να προσφέρουν ουσιαστική βοήθεια, υποστηρίζει η εφημερίδα, ενώ σωτήρια μπορεί να αποδειχθεί μόνο η παραγωγική εργασία την οποία καταβάλλουν οι αγρότες. Γι' αυτόν τον λόγο, θα πρέπει οι παραγωγοί να εφοδιάζονται ανελλιπώς με τρόφιμα και να ενισχύονται ποικιλοτρόπως,¹³⁵⁸ καταλήγει ο *Ταχυδρόμος*.

Η *Νέα Ελλάς*, μέσα Ιουνίου, γράφει πως αυξάνει συνεχώς ο αριθμός των ανθρώπων που ζουν υπό το φάσμα της πείνας υπερτονίζοντας την ανάγκη να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της παθολογίας της ελληνικής κοινωνίας, από τα οποία το σημαντικότερο είναι η μάστιγα της πείνας, από την τυραννία της οποίας υποφέρουν χιλιάδες φτωχοί και οδηγούνται σε παράνομες πράξεις από ανάγκη.

«Είναι ανέκφραστον μαρτύριον η πείνα», διαβάζουμε στην *Νέα Ελλάς*. Περισιφίγγει στα τρομερά πλοκάμια της τους ανθρώπους για να τους εξαντλήσει και τα ωθεί στην εγκληματικότητα και την βιαιοπραγία. Είναι αξιοδάκρυτο θέαμα να βλέπεις μια οικογένεια νηστική για ημέρες, και είναι πραγματικό δράμα για τους ενήλικες και κυρίως για τα παιδιά να παρασύρονται στον θάνατο από αστία,¹³⁵⁹ αναφέρει η εφημερίδα.

¹³⁵⁵ «Η ακρίβεια», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 2 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵⁶ Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, «Βόλος: Διαδρομή της νέας πόλης (1840-1955)», στο «Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή», Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων-Υπουργείο Πολιτισμού, Βόλος 2004, σ. 316.

¹³⁵⁷ «Δεν είναι έγκλημα η μεταφορά ολίγων οκάδων σίτου ή αλεύρου», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 22 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵⁸ «Οι αγρόται άξιοι ευγνωμοσύνης και ενισχύσεως εκ μέρους του Κράτους προς το συμφέρον όλων μας», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 30 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁵⁹ «Το καθήκον», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 16 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η μετριότατη εγχώρια παραγωγή σίτου που είναι ανεπαρκής για την διατροφή του ελληνικού λαού και η γενικότερη πενιχρότητα της παραγωγής, που άλλωστε ποτέ δεν ήταν επαρκής, προϋποθέτουν για το οξύτατο επισιτιστικό πρόβλημα που θα προκληθεί τους χειμερινούς μήνες, σύμφωνα με τον Νομάρχη, ο οποίος ενημερώνει για την απόφαση να αφαιρεθούν τα δελτία άρτου από τον εύπορο πληθυσμό του Βόλου ώστε να εξασφαλιστούν τα 60 δράμια άρτου για τους άπορους, τους εργάτες και τους υπάλληλους. Η διάκριση ωστόσο δεν θα γίνει αποκλειστικά και μόνο με κριτήριο την οικονομική κατάσταση, αλλά και τον μόνιμο τόπο διαμονής καθώς διαπιστώθηκε πως δελτία άρτου διαθέτουν και άτομα που απουσιάζουν από τον Βόλο ή δεν είναι υπαρκτά.¹³⁶⁰

Αρχές Σεπτεμβρίου, ο επισιτισμός του Βόλου είναι πλημμελής και μοναδικός λόγος που ο πληθυσμός υφίσταται την έλλειψη του ψωμιού με στωικότητα είναι η ιδέα πως από επισιτιστικά προβλήματα δοκιμάζονται και οι υπόλοιπες πόλεις της χώρας.

Ωστόσο, η εφημερίδα τηρεί κάποιες επιφυλάξεις ως προς την αλήθεια που εμπεριέχει η είδηση ότι πράγματι και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα στερούνται τον άρτο εξαιτίας της πληροφορίας ότι στην Θεσσαλονίκη ουδέποτε έπαψε η χορήγηση του άρτου. Για τον *Ταχυδρόμο*, ο Βόλος και το Πήλιο απειλούνται άμεσα από τον κίνδυνο της πείνας παρά την ανυπόστατη φήμη που διαδίδεται στην χώρα ότι εξαιτίας της γειτνίασης τους με τις σιτοπαραγωγικές περιοχές έχουν αποθέματα σίτου.

Η εφημερίδα υποστηρίζει πως σε περίπτωση που ο Βόλος θρηνήσει θανάτους από πείνα θα είναι περισσότερο τραγικό ως γεγονός, αν η υπόλοιπη χώρα απολαμβάνει έστω και την μικρή μερίδα των 50 δραμιών άρτου.¹³⁶¹ Επομένως, η κοινή τραγική επισιτιστική μοίρα δηλαδή του πληθυσμού των πόλεων λειτουργεί παρηγορητικά στην ψυχολογία του πληθυσμού και μετριάζει την πικρία, ενώ αν υπάρχει έστω και ένα αστικό κέντρο που χαίρει επισιτιστικών προνομίων το γεγονός αυτό καλλιεργεί αισθήματα αδικίας και ανταγωνισμού.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε πως από τα πλέον ενδιαφέροντα άρθρα που διαβάζουμε στον επαρχιακό Τύπο είναι όσα φιλοξενούν απόψεις συντακτών σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί σε όμορους νομούς ή νομούς της ίδιας περιφέρειας. Οι αρθρογράφοι συμμετέχοντας σε μια δημοσιογραφική επισιτιστική κόντρα αναλώνονται σε γραπτές λογομαχίες, συχνά με αρκετή δόση ειρωνείας, σχετικά με την άνιση διανομή των τροφίμων ανά περιοχή και την αποστολή τροφίμων από νομό σε νομό θέτοντας τον όρο της ανταλλαγής προϊόντων.

Η *Αναγέννησις* απαντά σε άρθρο λαρισινής εφημερίδας που παραπονιέται πως ενώ στα Τρίκαλα γίνονται διανομές τυριού, κάτι που δεν ισχύει καθώς δεν πρόκειται παρά ανακοινώσεις, στην Λάρισα 33.000 οκάδες τυριού φυλάσσονται στα ψυγεία, ενώ στα αιτήματα εφημερίδων του Βόλου για αποστολή κρέατος από τα Τρίκαλα υποστηρίζει πως πρέπει να γίνουν αποδεκτά υπό την προϋπόθεση της ανταλλαγής με λάδι, σαπούνι και αλάτι.¹³⁶² Ανταγωνισμός όμως υπάρχει και με την πρωτεύουσα και εκφράζονται παράπονα πως στην Αθήνα τον Αύγουστο του 1942 τρώνε ανελλιπώς

¹³⁶⁰ «Οι πλούσιοι κατ' ανάγκην θα παραιτηθούν των δελτίων άρτου», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 31 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶¹ «Βόλος και Πήλιον», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 7 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶² «Ειρωνεία», *Αναγέννησις*, Παρασκευή, 24 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Να τους δώσωμεν με ανταλλαγή», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 18 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

περισσότερο ψωμί από τα Τρίκαλα, το οποίο μάλιστα πωλείται πολύ φθηνότερα απ' ότι στην Θεσσαλική πόλη.¹³⁶³

Όπως γίνεται αντιληπτό από την μελέτη των επαρχιακών εφημερίδων, οι συντάκτες τους προάγουν έναν επισιτιστικό ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων. Η *Αναγέννησις* σχολιάζοντας την απόφαση του Νομάρχη Μαγνησίας τον Οκτώβριο του 1942 να απαγορεύσει τις μεταφορές προϊόντων εκτός του Νομού αναφέρει πως το τολμηρό αυτό μέτρο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την απόφαση που ελήφθη στην σύσκεψη των Νομαρχών Θεσσαλίας, σύμφωνα με την οποία θα καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια να διευκολυνθεί ο θεσσαλικός πληθυσμός στις επισιτιστικές του ανάγκες μέσω του συστήματος των ανταλλαγών. Αποκλείοντας τον πληθυσμό της Θεσσαλίας από τα προϊόντα που παράγει ο Νομός Μαγνησίας η εφημερίδα θεωρεί ως αυτονόητη αντίδραση να ακολουθήσει και ο Νομός Τρικάλων το παράδειγμα του Βόλου και να μην αποστείλει σιτάρι, καλαμπόκι και όσπρια. Προτείνει δηλαδή επισιτιστικά αντίποινα.¹³⁶⁴

Επανερχόμενοι στα επισιτιστικά ζητήματα του Βόλου, τα 50 δράμια άρτου που διανέμονται ημερησίως χαρακτηρίζονται παρωδία επισιτισμού από την εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, η οποία θεωρεί ότι καθώς τα λαϊκά στρώματα υποφέρουν, αν συνεχιστεί η ίδια κατάσταση θα παύσουν να είναι αποδοτικά στα εργασιακά τους καθήκοντα λόγω πείνας. Επισημαίνει τον κίνδυνο ατονίας σε κάθε εργασία και την διατάραξη της δημόσιας τάξης από πειναλέους ανθρώπους που είναι αδύνατον να παραμείνουν συγκρατημένοι και πειθαρχημένοι. Οι στιγμές επιβάλλουν να ενδιαφερθούν οι κρατικοί εκπρόσωποι για τις λαϊκές τάξεις και οι πλούσιοι να αντιληφθούν την κρισιμότητα της κατάστασης προσφέροντας γενναίες εισφορές σε χρήμα και είδος για την ανακούφιση της δυστυχίας των απόρων.

Οι Έλληνες πρέπει να ζήσουν ως μια μεγάλη οικογένεια με αλληλοϋποστήριξη και αλληλοβοήθεια,¹³⁶⁵ συμβουλεύει ο *Ταχυδρόμος*, ενώ η *Νέα Ελλάς*, δηλώνει πως δεν είναι ευχαριστημένη από στην μέχρι τώρα στάση των πλουσίων εξαιτίας της απροθυμίας τους να προσφέρουν μεγάλα χρηματικά ποσά στον έρανο για τους φτωχούς.¹³⁶⁶

Για την εφημερίδα, η οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας καθίσταται ενόψει του πρώτου μεταπολεμικού χειμώνα το σπουδαιότερο πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπίσει η χώρα. Η υποχρέωση όλων-του Κράτους, της Εκκλησίας, των Δήμων, των Οργανισμών και των εύπορων- προς τις τάξεις που πένονται δεν σταματά με την οργάνωση συσσιτίων, αλλά θα πρέπει να εξασφαλιστεί η ένδυση, η θέρμανση και η στέγη των απόρων. Η ζωή όσων υποφέρουν θα εξαρτηθεί από την έκταση της κοινωνικής αλληλεγγύης,¹³⁶⁷ υποστηρίζει με κατηγορηματικό τρόπο η εφημερίδα του Βόλου.

Η αντίληψη του Κέντρου ότι στον Βόλο και το Πήλιο υπάρχουν αποθέματα τροφίμων για αρκετό χρονικό διάστημα έχει ως αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό τους από επισιτιστικής απόψεως, ενώ στην πραγματικότητα η πλειοψηφία του πληθυσμού στερείται βασικά τρόφιμα και η διατροφή του εξαρτάται από το Κράτος. Ο

¹³⁶³ «Κατόπιν διαταγής του Κέντρου», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 18 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶⁴ «Να ληφθούν ανάλογα μέτρα», *Αναγέννησις*, Τρίτη, 27 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶⁵ «Κράτος και πλούσιοι», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 9 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶⁶ «Το καθήκον», ό. π., «Τα συσσίτια», *Νέα Ελλάς*, Τρίτη, 17 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶⁷ «Η χειμερινή βοήθεια προς τας πτωχάς τάξεις», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 10 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ταχυδρόμος αναγνωρίζει ωστόσο πως με πύρινα άρθρα των εφημερίδων και με διαμαρτυρίες των οργανώσεων δεν είναι δυνατόν να εξοικονομηθεί σίτος. Προτείνει λοιπόν την κατανάλωση σίτου με φειδώ απ' όσους διαθέτουν αποθέματα και την εντατικοποίηση των προσπαθειών για απόκτηση σίτου ή καλαμποκιού ως υποκατάστατο εκ μέρους όλων όσων στερούνται σίτου. Η εφημερίδα είναι κατηγορηματική: «Οι φρόνιμοι φροντίζουν να εφοδιασθούν και δεν επαναπαύονται εις ελπίδας».

Καθήκον όλων των αρχών είναι να δώσουν έμφαση στην επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος δίνοντας προτεραιότητα στην ίδρυση μαθητικών συσσιτίων καθώς οι μαθητές βρίσκονται σε «κατάσταση πείνης». Καθήκον όλων των κατοίκων είναι η εντατικοποίηση της καλλιέργειας και της παραγωγικής εργασίας καθώς η εφημερίδα εντοπίζει τις αιτίες της επισιτιστικής κρίσης στα μειωμένα επίπεδα της εγχώριας παραγωγής και στην έλλειψη σίτου, οπότε επείγει να ληφθούν μέτρα για την αύξηση της παραγωγής.¹³⁶⁸

Είναι πολλοί αυτοί που έχουν πληγεί από την οικονομική κρίση. Πολλές επιχειρήσεις έχουν αναστείλει την λειτουργία τους και έχουν μεγάλες ζημιές. Παράλληλα νέες, μεγάλες περιουσίες δημιουργήθηκαν και πολλοί αποκόμισαν τεράστια κέρδη εκμεταλλευόμενη την κρίση. Δεν λείπουν τα χρήματα, επισημαίνει η εφημερίδα. Υπάρχουν τα μέσα για να δοθεί τροφή στους φτωχούς. Είναι απαραίτητη όμως η εκδήλωση της κοινωνικής αλληλεγγύης καθώς η βοήθεια προς τους άπορους είναι το όπλο κατά της αναρχίας και η υπέρτατη ανθρωπιστική πράξη. «Μία κοινωνία νοσεί βαρύτερα όταν χιλιάδες μελών της πεινούν και στερούνται των μέσων ζωής».¹³⁶⁹

Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος, Ιωακείμ, υποστηρίζει πως η Εκκλησία δεν είναι μόνο ευλογίες και δεν λέγει λόγια άνευ ουσίας, αλλά δείχνει έμπρακτη την αγάπη της προς όλα τα τέκνα της. εμπρός όλοι για την ανακούφιση των απόρων, των αρρώστων. Θα λειτουργήσουν συσσίτια. Είναι καιρός να πάρει ο καθένας τη θέση του μέσα στο χριστιανικό αυτό έργο. Θέλω την συμπαράστασή σας. Είμαι πρόθυμος να πωλήσω και τα κειμήλια των μοναστηριών και των Εκκλησιών, ακόμη και αυτά τα ιερά άμφια μου προκειμένου να σωθούν άνθρωποι από την πείνα και τη γύμνια.¹³⁷⁰

Για τον πληθυσμό του Βόλου που αντιμετωπίζει επισιτιστικό πρόβλημα είναι πρόκληση το γεγονός πως διοχετεύονται τρόφιμα σε άλλες πόλεις, όπως μαρτυρούν καταγγελίες ότι διατέθηκαν 5.000 οκάδες γεωμήλων και κουκιών στην Χαλκίδα ενώ για τους κατοίκους της θεσσαλικής πόλης δεν διατέθηκε ούτε μια οκά κουκιών.¹³⁷¹

Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Ιωακείμ δίνει την εκκλησιαστική ερμηνεία για την εμφάνιση της πείνας, σύμφωνα με την οποία τόσο η πείνα όσο και τα εθνικά δεινοπαθήματα προέρχονται από την απομάκρυνση από τον Θεό και είναι φυσικά επακόλουθα, αναπόφευκτες συνέπειες της αμαρτωλούς και άνευ Θεού ζωής την οποία διάγουν οι περισσότεροι που προφανώς δεν έχουν συναίσθηση της εθνικής συμφοράς που διεξάγεται.

Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη, υπάρχουν νεαροί και νεαρές που ντύνονται άσεμνα, τραγουδούν και διασκεδάζουν σαν να μην συμβαίνει τίποτε, υπάρχουν άνθρωποι που χαρτοπαίζουν και βλασφημούν στα καφενεία, κλέφτες που ληστεύουν

¹³⁶⁸ «Αι δυσκολίες του επισιτισμού και τα επιβαλλόμενα μέτρα», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 11 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁶⁹ «Η αλληλεγγύη», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 12 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷⁰ Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, Τόμος Α', Βόλος 1985, σσ. 50-51.

¹³⁷¹ «Το επισιτιστικόν ζήτημα του Βόλου», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 30 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

συμπολίτες τους και αισχροκερδείς λαθρέμποροι που δημιούργησαν την μαύρη αγορά οι οποίοι θα προκαλέσουν την οργή του Θεού για τα εγκλήματα που διαπράττουν και η τιμωρία όλων θα είναι η πείνα και οι ασθένειες. Προκειμένου να μην πεινάσουν περισσότερο και να μην τιμωρηθούν με περισσότερα δεινά ο Μητροπολίτης συνιστά σε όλους ενάρετη ζωή, σεμνό ντύσιμο, κόσμια συμπεριφορά, τιμιότητα και δικαιοσύνη.¹³⁷²

Η λέξη «πεινά» όμως συχνά χρησιμοποιείται με μεταφορική έννοια, συνώνυμη της αλόγιστης επιθυμίας του ανθρώπου να αποκτήσει υλικά αγαθά ακόμη και εις βάρος των συνανθρώπων του: «Υπάρχουν και σήμερα πολλοί, οι οποίοι πεινούν. Πως όμως προσπαθούν να ικανοποιήσουν την πείνα των;». Αυτό που κηρύττουν όσοι υπηρετούν την Εκκλησία, είναι πως οι άνθρωποι νομίζουν ότι είναι μόνο σώματα και φροντίζουν να ικανοποιήσουν μόνο αυτά. Καταβάλλουν κάθε προσπάθεια, εργάζονται νυχθημερόν, ψεύδονται, αδικούν προκειμένου να πετύχουν τον σκοπό τους δηλαδή να σχηματίσουν μεγάλες κινητές και ακίνητες περιουσίες. Προσπαθούν να «χορτάσουν», αλλά όσο περισσότερο «τρώνε», τόσο περισσότερο «πεινούν».

Καθώς όμως ο άνθρωπος έχει και ψυχή, θα πρέπει πρώτα να ικανοποιήσει την πνευματική του «πεινά» βρίσκοντας την πνευματική τροφή που θα τον χορτάσει όταν ακολουθήσει το θέλημα του Θεού, ο οποίος θα τον θρέψει υλικά, αφού πρώτα τον θρέψει πνευματικά. Το ερώτημα όμως είναι πότε θα το κατανοήσει αυτό «η εν μέσω αφθόνου τροφής αποθνήσκουσα της πείνης ανθρωπότητα».¹³⁷³

Με το σύνθημα «Κανείς δεν πρέπει να μείνει άστεγος, νήστις και χωρίς θέρμανσιν», η εφημερίδα θέλει να επαναλάβει το καθήκον των πλουσίων να προσφέρουν γενναία ποσά στον έρανο υπέρ των απόρων ο οποίος εξαιτίας του γεγονότος ότι οι περισσότεροι κωφεύουν και κάποιος προσέφεραν μηδαμινά ποσά δεν σημειώνει ικανοποιητική ανταπόκριση, σε μια περίοδο που ο Βόλος διαθέτει χιλιάδες εργάτες και πτωχούς που στερούνται άρτου και φαγητού με αποτέλεσμα να λιμοκτονούν.¹³⁷⁴

Η εφημερίδα καθ' όλη την διάρκεια του Σεπτεμβρίου επιμένει να γράφει πως τόσο στην Αθήνα όσο και στην Θεσσαλονίκη διανέμονται συνεχώς 60 δράμια άρτου σε αντίθεση με τις υπόλοιπες πόλεις που ο επισιτισμός είναι πλημμελής. Ενώ παραδέχεται ότι και στις δύο αυτές πόλεις υπάρχει μέρος του πληθυσμού που στερείται τροφίμων, επιδιώκει να αναδείξει την άσχημη επισιτιστική μοίρα των μη παραγωγικών χωριών στα οποία τα πρώτα συμπτώματα είναι ήδη εμφανή, όπως στην Μακρυνίτσα του Πηλίου που σημειώνονται λιποθυμίες από πείνα. Η *Νέα Ελλάς* ήδη από τον Ιούλιο επισημαίνει την προβληματική τροφοδοσία των κοινοτήτων γύρω από την πόλη του Βόλου αναφέροντας πως οι κάτοικοι των περιοχών αυτών που δεν είναι σιτοπαραγωγοί, αλλά εργάτες που απασχολούνται σε επιχειρήσεις της πόλης, έχουν καταδικαστεί σε αναγκαστική νηστεία και επείγει η άμεση διευθέτηση του επισιτισμού τους.

Για την εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, η επισιτιστική ανεπάρκεια είναι κυρίως αποτέλεσμα της μικρής εγχώριας παραγωγής, της εξαντλήσεως των αποθεμάτων και της πλήρους διακοπής εισαγωγών από το εξωτερικό, ειδικότερα όμως για τον Βόλο και το Πήλιο η επισιτιστική κρίση οφείλεται αποκλειστικά στην αποτυχία της

¹³⁷² «Τα εγκλήματα που διαπράττονται εν ώρα εθνικής συμφοράς», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 20 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷³ «Οι πεινώντες», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 2 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷⁴ «Το καθήκον του πλούτου», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 21 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

συγκεντρώσεως του σίτου και όχι στην μεροληψία υπέρ άλλων αστικών κέντρων, όπως διευκρινίζει.

Δεν υποστηρίζει δηλαδή ότι το Κέντρο έχει συνωμοτήσει εναντίον των κατοίκων του Βόλου και του Πηλίου καθώς αναγνωρίζει πως οι κάτοικοι της Πελοποννήσου βρίσκονται σε χειρότερη επισιτιστική κατάσταση στερούμενοι άρτου για τρεις μήνες. Στο κρίσιμο ερώτημα πως θα διατραφεί ο πληθυσμός που απειλείται με θάνατο από ασитία η εφημερίδα ευελπιστεί πως όταν γίνει γνωστό πως οι Αρχές Κατοχής επιδεικνύουν ειλικρινές ενδιαφέρον για τον επισιτισμό της χώρας θα σταλούν εφόδια από το εξωτερικό και θα αποσοβηθεί ο κίνδυνος θανάτων από πείνα. Παράλληλα, είναι απαραίτητο να αντιμετωπιστεί η αναρχία και ο τραγέλαφος που επικρατεί στις πολυκέφαλες επισιτιστικές υπηρεσίες που έδωσαν λαβή για παρεξηγήσεις και υποψίες διακρίσεων και προτιμήσεων προκαλώντας δυσφορία και αγανάκτηση στο ταλαίπωρο πληθυσμό, και να συσταθεί μία επισιτιστική υπηρεσία με έμπειρο προϊστάμενο.¹³⁷⁵

Για την εφημερίδα *Νέα Ελλάς*, «τα φαντάσματα της πείνας» είναι δημιουργήματα εκείνων που ασκούν μαύρη αγορά, τους οποίους χαρακτηρίζει σύγχρονους ληστές των πόλεων, βρωμερά υποκείμενα, μηδαμινούς χαρακτήρες, αιμοχαρή θηρία, σαδιστές και βρυκόλακες οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την μεταπολεμική ανωμαλία υπέρ των ατομικών τους συμφερόντων και διέβλεψαν στην κατάρρευση της χώρας μια ευκαιρία πλουτισμού αδιαφορώντας για τις αγωνιώδεις κραυγές του συνόλου. Η εφημερίδα δεν αποκλείει πίσω από αυτήν την απάθεια να κρύβουν και μια δόση ευχαρίστησης για την αφάνταστη δυστυχία που μαστίζει τον ελληνικό λαό. Προειδοποιεί ωστόσο τους πλούσιους να έχουν στο μυαλό τους ότι α) η πείνα είναι δημόσιος κίνδυνος και β) η πείνα είναι πάντοτε «κακός σύμβουλος».¹³⁷⁶

Επιπλέον η εφημερίδα υποστηρίζει πως η πρωτεύουσα μετέδωσε την κερδοσκοπία και την απληστία στους παραγωγούς της θεσσαλικής πεδιάδας με αποτέλεσμα την πρόκληση ενός φαύλου κύκλου με αρνητικές συνέπειες στις λαϊκές τάξεις, τις οποίες καταδικάζει στην πείνα και τις στερήσεις. Σύμφωνα με την *Νέα Ελλάς*, οι κερδοσκόποι της πρωτεύουσας που κατέκλυσαν τον κάμπο της Θεσσαλίας με σκοπό να αγοράσουν τοπικά προϊόντα προσφέροντας υπερβολικές τιμές και προκαλώντας ταυτόχρονα εξάντληση των αποθεμάτων στην περιοχή, ενέπνευσαν τους παραγωγούς να αυξήσουν τις τιμές διάθεσης, προβάλλοντας ως δικαιολογία την προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στις πολύ υψηλές τιμές πώλησης βασικών ειδών που αγοράζουν, όπως της ζάχαρης.¹³⁷⁷

Εκτός από τον *Ταχυδρόμο*, και η *Νέα Ελλάς* υπεραμύνεται του αγροτικού κόσμου για τον οποίο αναγνωρίζει πως περιπλέχθηκε στα δίκτυα της κερδοσκοπικής παραζάλης, αλλά κατεξοχήν υπεύθυνους θεωρεί τους εκμεταλλευτές των δυσχερών συνθηκών διαβιώσεως των αστικών πληθυσμών, οι οποίοι με τις πρώτες ελλείψεις στα είδη διατροφής πραγματοποίησαν «εκστρατεία» στην ύπαιθρο.

Έχει ενδιαφέρον η τοποθέτηση της *Νέας Ελλάς* σχετικά με το χρονικό εμφάνισης της κερδοσκοπίας στην Θεσσαλία και τον τρόπο με τον οποίο οι αγρότες ανέπτυξαν κερδοσκοπική δραστηριότητα:

¹³⁷⁵ «Ο επισιτισμός», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 27 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η τροφοδοσία των χωριών», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 2 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Να συστηματοποιηθή ο επισιτισμός και να καταργηθούν οι διακρίσεις», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 13 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷⁶ «Ο κίνδυνος», *Νέα Ελλάς*, Πέμπτη, 12 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Και πάλιν η μαύρη αγορά», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 23 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷⁷ «Οι μαύροι», *Νέα Ελλάς*, Τρίτη, 24 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Οι χωρικοί, απασχολημένοι καθώς ήταν με τις εργασίες τους, δεν είχαν γνώση της κατάστασης που επικρατούσε στις πόλεις. Όταν οι πρώτοι κερδοσκόποι εμφανίστηκαν στα χωριά, οι αγρότες προθυμοποιήθηκαν να τους πουλήσουν μέρος από την περίσσεια ποσότητα των προϊόντων τους με την βεβαιότητα ότι προσφέρουν εκδούλευση. Οι άνθρωποι της μαύρης αγοράς τους πλήρωσαν και με το παραπάνω, γεγονός που χαροποίησε ιδιαίτερα τους αγρότες. Αυτό υπήρξε το πρώτο βήμα της κερδοσκοπίας.

Η συνεχής εμφάνιση των μαυραγοριτών στα χωριά είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του αισθήματος του ταχυπλουτισμού στους αγρότες που συνεχώς απαιτούσαν μεγαλύτερα ποσά προκειμένου να δεχτούν να πουλήσουν τα προϊόντα τους, και έτσι μεταβλήθηκαν και οι ίδιοι οι αγρότες και παραγωγοί σε κερδοσκόπους.¹³⁷⁸

Για την εφημερίδα, εκτός από τους παραγωγούς, συνυπεύθυνοι για την γενική ανατίμηση των ειδών πρώτης ανάγκης είναι και οι βιομήχανοι καθώς ήταν οι πρώτοι που ξεκίνησαν να πουλούν υπερτιμημένα τα είδη τους και στη συνέχεια τους ακολούθησαν οι έμποροι, οι μεταπωλητές, οι βιοτέχνες και οι επαγγελματίες. Σε όλους καλλιεργήθηκε το πνεύμα του εύκολου κέρδους, ο ταχυπλουτισμός κατάντησε κοινή επιδίωξη και η συνεχής ύψωση των τιμών, αρχές Αυγούστου, εξακολουθεί.¹³⁷⁹

Ένας από τους κυριότερους παράγοντες που οδήγησαν στην μαύρη αγορά υπήρξε η αύξηση της ανεργίας μεταξύ ανδρών και νέων μετά την λήξη του πολέμου, οι οποίοι υποκινούμενοι από την ανάγκη εξεύρεσης ενός εύκολου πόρου ζωής κατέφυγαν στον μαυραγοριτισμό που καθώς δεν είναι εργασία παραγωγική, απλώς βάνανσος τυχοδιωκτισμός, προκαλεί την ακρίβεια και οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στον όλεθρο των λαϊκών τάξεων.¹³⁸⁰

Αρχές Σεπτεμβρίου 1941, η τραγική επισιτιστική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο πληθυσμός του Βόλου και του Πηλίου, ωθεί την εφημερίδα *Νέα Ελλάδα* να αποστείλει ανοιχτή επιστολή στον Πρωθυπουργό και Υπουργό Επισιτισμού, Τσολάκογλου, στην οποία αναφέρει ότι η προσφυγική, εμπορική και βιομηχανική πόλη του Βόλου των 65.000 κατοίκων είναι καταδικασμένη σε πολήμερη νηστεία λόγω της ελλείψεως σίτου υπερτονίζοντας πως είναι παραπλανητική η πληροφορία ότι σημαντικό μέρος της θεσσαλικής παραγωγής σίτου διοχετεύτηκε στην περιφέρεια Βόλου και στα χωριά.

Η πραγματικότητα είναι πως το μέγιστο μέρος του πληθυσμού της επαρχίας υφίσταται τα αποτελέσματα της πλημμελούς διατροφής με έκδηλες τις συνέπειες του υποσιτισμού.

Η εφημερίδα διευκρινίζει πως ο λαός της περιφέρειας είναι πρόθυμος να υποστεί θυσίες υπό τον όρο ότι δεν βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση από τον πληθυσμό των υπόλοιπων τμημάτων της χώρας. Ωστόσο, έχει το πικρό παράπονο πως το τελευταίο χρονικό διάστημα έχει εγκαταλειφθεί από την κεντρική διοίκηση, ενώ η τοπική αυτοδιοίκηση αποδείχτηκε ανύπαρκτη. Τέλος, η олиγορία που εμφανίζει η Νομαρχία Λάρισας σχετικά με την ρύθμιση του επισιτιστικού ζητήματος του Βόλου

¹³⁷⁸ «Η εξάπλωση της κερδοσκοπίας», *Νέα Ελλάδα*, Πέμπτη, 17 Ιουλίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁷⁹ «Η ρίζα του κακού», *Νέα Ελλάδα*, Παρασκευή, 8 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸⁰ «Να σταματήσουν οι δουλειές του ποδαριού», *Νέα Ελλάδα*, Δευτέρα, 8 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

και του Πηλίου επιβάλλει την επανασύσταση του Νομού Μαγνησίας, καταλήγει η εφημερίδα.¹³⁸¹

«*Τα πάντα διά την πρωτεύουσαν*» είναι η πικρή αλήθεια την οποία οι επαρχίες θα πρέπει να λάβουν υπόψη, αναφέρει η εφημερίδα, το οποίο βασίζει στο γεγονός ότι ενώ η Κυβέρνηση προβαίνει συχνά σε καθησυχαστικές δηλώσεις προς τους Αθηναίους σχετικά με την έλλειψη σίτου διαβεβαιώνοντας πως θα είναι παροδική, δεν κάνει το ίδιο και για τον πληθυσμό των επαρχιών ενισχύοντας την πεποίθηση πως γίνονται διακρίσεις με αντικείμενο το μείζον ζήτημα του επισιτισμού.¹³⁸²

Η παραπάνω πεποίθηση που διαδίδεται μέσω του Τύπου θα ενισχύεται όσο το αίσθημα που θα επικρατεί στον πληθυσμό θα είναι αυτό της πείνας. «*Προς τι η τόση περιφρόνησις προς τας επαρχίας; Δεν αποτελούν και αυτά μέρος του ελληνικού λαού; Δεν θα αποστρακισθή επιτέλους η αντίληψις ότι Ελλάς είναι μόνον η πρωτεύουσα; Είναι νομίζομεν καιρός να δείξη το κράτος ολίγον ενδιαφέρον και διά τον εκτός της πρωτεύουσας ελληνικόν λαόν*»,¹³⁸³ είναι ρητορικά ερωτήματα που θέτει η *Νέα Ελλάς* από τα οποία προκύπτει με σαφήνεια ότι πηγή του επισιτιστικού τους κακού θεωρεί την αδιαφορία της Κυβέρνησης για την διατροφή των επαρχιών, για την οποία προφανώς προτεραιότητα αποτελεί η Αθήνα θεωρώντας λανθασμένα πως η Ελλάδα περιορίζεται μόνο στα στενά όρια της πρωτεύουσας.

Στο ίδιο μήκος κύματος, η εφημερίδα *Η Θεσσαλία*, με αφορμή την πολυήμερη νηστεία των κατοίκων του Βόλου από το ψωμί, θα απευθύνει προς το Κέντρο το ερώτημα εάν οι επαρχίες εκτελούν ρόλο αποικιών της πρωτεύουσας έχοντας την υποχρέωση να υφίστανται την εκμετάλλευση της χώρας χωρίς καμία κοινωνική πρόνοια υπέρ τους.¹³⁸⁴

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παραπάνω κριτική των θεσσαλικών εφημερίδων θα εκληφθεί από την αθηναϊκή εφημερίδα *Πρωία* ως πολεμική εναντίον της πρωτεύουσας, η οποία θα αναγνωρίσει ότι στο παρελθόν το Κέντρο αδίκησε την επαρχία, αλλά θα συστήσει εν μέσω περιόδους κρίσης να πρυτανεύσει πνεύμα σύμπνοιας και ομόνοιας μεταξύ όλων των Ελλήνων, ενώ η επίσης αθηναϊκή εφημερίδα *Εστία* κατηγορεί τον θεσσαλικό Τύπο για πλεονεξία, ο οποίος επιδιώκει να κρατήσει η Θεσσαλία όλα τα προϊόντα που παράγει ώστε να μείνει η πρωτεύουσα χωρίς τρόφιμα.

Η *Νέα Ελλάς* θα ανταπαντήσει πως αν και δεν παραγνωρίζουν την αναγκαιότητα αλληλεγγύης μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχίας προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κατάσταση, ωστόσο οφείλουν να διατυπώσουν τα δίκαια παράπονα της επαρχίας, η οποία θεωρούν πως έχει κυριολεκτικά εγκαταλειφθεί στην τύχη της από το Κέντρο και οι κατηγορίες που διατυπώνουν είναι βάσιμες και αποδεικνύονται από τα καθημερινά μέτρα που λαμβάνονται εις βάρος της επαρχίας.

Η εφημερίδα δεν αποκλείει το ενδεχόμενο εξαιτίας των θέσεων που υποστηρίζουν οι αθηναϊκές εφημερίδες να καλλιεργηθεί στους Αθηναίους η αντίληψη πως υπαίτιοι της επισιτιστικής κακοδαιμονίας είναι οι επαρχιώτες. Δεν διστάζει ωστόσο να τονίσει πως οι επαρχίες έχουν δικαίωμα να κρατήσουν τις απαραίτητες ποσότητες προϊόντων για την συντήρησή τους και δεν είναι υποχρεωμένες να

¹³⁸¹ «Ανοιχτή Επιστολή», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 10 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸² «Θλιβερά διαπίστωσης», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 1 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸³ «Η πολυήμερος νηστεία», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 25 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸⁴ «Και πάλιν χωρίς ψωμί», *Η Θεσσαλία*, 25.10.1941, στο Νίκος Στουρνάρας, *Μαγνησία 1941- '42: Η τραγωδία της Κατοχής*, Αθήνα 1988, Τόμος Α', σ. 239.

μοχθούν και να φροντίζουν για την τροφοδοσία της πρωτεύουσας. Εάν τα παραπάνω δεν γίνουν κατανοητά από το Κέντρο, η εφημερίδα θεωρεί πως δεν είναι δυνατόν να εκδηλωθεί η απαραίτητη σύμπνοια και ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων.¹³⁸⁵

Γίνεται επομένως αντιληπτό πως μεταξύ των εφημερίδων της επαρχίας και του αθηναϊκού Τύπου διεξάγεται ένας εμφύλιος δημοσιογραφικός επισιτιστικός πόλεμος, ο οποίος, όπως ήδη επισημάναμε, μαίνεται και σε τοπικό επίπεδο, δηλαδή μεταξύ των θεσσαλικών εφημερίδων.

Η ταυτόχρονη έλλειψη άρτου και πατάτας τις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου αποτελεί την καλύτερη απόδειξη πως δεν υπάρχει σύστημα στην διαχείριση των επισιτιστικών ζητημάτων στην περιφέρεια Βόλου, σύμφωνα με την *Νέα Ελλάς*, η οποία αναφέρει πως, καθώς μόνο η συγκεκριμένη περιφέρεια υποφέρει τόσο πολύ από την έλλειψη ψωμιού, το μόνο που απομένει είναι να παραδεχτεί το Κέντρο πως ο λαός του Βόλου και του Πηλίου είναι καταδικασμένος σε θάνατο από αστία ώστε να ζήσουν οι υπόλοιποι Έλληνες στην Αθήνα, την Θεσσαλονίκη και τις υπόλοιπες πόλεις που όχι μόνο δεν λείπει το ψωμί, αλλά υπάρχουν και άλλα τρόφιμα.¹³⁸⁶

Διατυπώνοντας συχνά το αγωνιώδες ερώτημα πως θα αντιμετωπιστεί η έλλειψη τροφίμων, οι λαϊκές τάξεις του Βόλου σκέφτονται έντρομοι τον επερχόμενο χειμώνα, κατά την περίοδο του οποίου είναι σίγουροι πως το φάσμα της πείνας θα εξαπλωθεί απειλητικότερο, ενώ παράλληλα οι ανάγκες θέρμανσης, ένδυσης και υπόδησης θα αντιμετωπιστούν δύσκολα από τους περισσότερους.¹³⁸⁷

Η αισχροκέρδεια και η νοθεία είναι εδραιωμένοι κανόνες της μαύρης αγοράς τους οποίους δεν μπορούν να καταργήσουν ακόμη και οι πιο αυστηρές καταδίκες όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι οι εκμεταλλευτές της λαϊκής δυστυχίας πληρώνουν το αντίτιμο της καταδίκης τους με μεγάλη ευχέρεια και αμέσως επιδίδονται ξανά στην αγαπημένη τους συνήθεια.¹³⁸⁸ Σύμφωνα με την *Νέα Ελλάς*, η Κυβέρνηση θα πρέπει να αμυνθεί εναντίον της συνομοσίας των μαυραγοριτών χαρακτηρίζοντας ως εχθρούς του λαού κάθε αισχροκερδή, εναντίον του οποίου θα πρέπει να κινηθεί με κάθε αυστηρότητα. Δεν είναι δυνατόν, αναφέρει η εφημερίδα, ο κόσμος συνεχώς να εκβιάζεται με τον κίνδυνο της πείνας από μια σπείρα τυχάρπαστων ανθρώπων.¹³⁸⁹

Αρχές Οκτωβρίου 1941, η *Νέα Ελλάς* δίνει μια περιγραφή της επισιτιστικής εικόνας που παρουσιάζει η Ελλάδα αναφέροντας πως το επισιτιστικό πρόβλημα εισέρχεται σε οξύτερο σημείο και η έλλειψη ψωμιού από την οποία υπέφερε αρχικά η Πελοπόννησος και τα νησιά, και το τελευταίο διάστημα και τα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας, επεκτάθηκε πλέον και στην Αθήνα με αποτέλεσμα τόσο η πρωτεύουσα όσο και η επαρχία να βιώνουν «το μέγα δράμα της πείνης».¹³⁹⁰

Ένας αναγνώστης της εφημερίδας σε επιστολή του αναφέρει πως είναι επιτακτική ανάγκη «να εννοήσουν αι αρχαί, ότι ο πληθυσμός πεινά πλέον» οπότε θα πρέπει να ανακληθεί η εγκληματική απαγόρευση της αγοραπωλησίας της πατάτας και

¹³⁸⁵ «Η πρωτεύουσα και αι επαρχίαι», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα δίκαια παράπονα της Επαρχίας», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 3 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸⁶ «Ζητήματα της ημέρας», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 10 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸⁷ «Αι ανάγκαι της ζωής», *Νέα Ελλάς*, Πέμπτη, 18 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸⁸ «Δεν θα συνειστούν;», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 29 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁸⁹ «Να κτυπηθή κατακέφαλα η συνομοσία», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 3 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹⁰ «Το δράμα της πείνης», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

η Αγροτική Τράπεζα να διαθέσει το συντομότερο υπέρ των λιμοκτονούντων Βολιωτών τις 5.000 οκάδες πατάτας που έχει συγκεντρώσει στις αποθήκες της.¹³⁹¹

Το αίσθημα της αυτοσυντήρησης των πεινασμένων κατοίκων του Βόλου επέβαλλε την ματαίωση της φυγάδευσης της μικρής ποσότητας σιτηρών που συγκεντρώθηκε, η οποία σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί πλεόνασμα, αλλά την «μπουκιά» των Βολιωτών.

Αξιοσημείωτη είναι η άρνηση των εργατών στους οποίους είχε ανατεθεί η φόρτωση των 16.000 οκάδων σίτου για την Αθήνα να εργαστούν αξιώνοντας η ποσότητα αυτή να διατεθεί στους κατοίκους του Βόλου που στερούνται επί σειρά ημερών τον άρτο, και σε μια δεύτερη περίπτωση, η άρνηση του Νομάρχη Λάρισας Πιπιλιάγκα να αποσταλεί σίτος στην Αθήνα που οδήγησε σε τηλεφωνικό διαπληκτισμό με τον Υπουργό Επισιτισμού καθώς και η απειλητική πίεση που άσκησε στους φορτοεκφορτωτές σίτου η εργατική τάξη που καθώς πεινά δεν μπόρεσε να ανεχτεί την φυγάδευση του σίτου.

«Έλληνες είναι και οι Αθηναίοι και εφόσον πάσχουν, είναι άξιοι της συμπάθειας και της βοήθειας εκ μέρους της λοιπής Ελλάδος. Αλλά από έλλειψιν τροφίμων υποφέρουν πλέον και αι επαρχίαι, εστερήθησαν και στερούνται και αυτά και του ψωμιού και ουδείς ημπορεί να τας κατηγορήση, διότι δεν αποστέλλουν προθύμως τα πάντα εις το Κέντρον, διά να αποθάνουν αυτά πρώται εξ ασιτίας». Είναι απαραίτητο να ζήσει ο πληθυσμός των επαρχιών, αναφέρει ο *Ταχυδρόμος*, επειδή με την παραγωγική του εργασία θα τροφοδοτηθεί αύριο η πρωτεύουσα, η οποία δεν είναι δυνατόν να επιζήσει χωρίς την επαρχία.

Η ολοένα και δυσμενής εξέλιξη των επισιτιστικών συνθηκών προκαλεί μεταβολή των θέσεων της εφημερίδας η οποία πλέον κάνει λόγο για καλλιέργεια της αντίληψης ότι *«αι Αρχαί μεροληπτούν υπέρ του Κέντρου και αφήνουν τας επαρχίας να λιμοκτονήσουν»*.¹³⁹²

Αίσθηση προκαλεί η παράκληση ενός αναγνώστη, που υπογράφει ως «Ενας πεινασμένος», να ληφθούν όλες οι απαραίτητες ενέργειες ώστε να απολαμβάνει και ο πτωχός κόσμος τα άλλοτε καταφρονημένα ψάρια της λίμνης Κάρλας που πλέον διατίθενται στην τιμή των 140 δραχμών την οκά στην μαύρη αγορά, της οποίας ούτε το κατώφλι δεν μπορεί να πλησιάσει,¹³⁹³ όπως γράφει χαρακτηριστικά.

Μέσα Οκτωβρίου, η δυστυχία χτυπά πλέον σχεδόν όλες τις θύρες εφόσον η πείνα έχει εγκατασταθεί στις οικίες των βιοπαλαιστών και στις τρώγλες των εργατών. Μέσα σε κάθε σπίτι βασιλεύει η αγωνία και οι ελπίδες όλων ναυαγούν μπροστά στη γενική εντύπωση ότι τα πάντα έχουν παραλύσει,¹³⁹⁴ γράφει η *Νέα Ελλάς*.

Από μέρα σε μέρα, η αισχροκέρδεια καθίσταται αποπνικτική για τον ελληνικό λαό. Για την απόκτηση μιας οκάς άρτου ο εργάτης ή ο υπάλληλος πρέπει να διαθέσει τουλάχιστον δύο ημερομίσθια. Είναι απερίγραπτη η τραγικότητα της θέσης στην οποία έχει ήδη φτάσει ο κόσμος της βιοπάλης. Οι συνέπειες του υποσιτισμού ήδη καθίστανται έκδηλες. Όλοι μιλούν περί απώλειας σωματικού βάρους, όλοι έχουν

¹³⁹¹ «Διατί δεν χορηγείται πατάτα αφού δεν υπάρχει πλέον ψωμί;», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹² «Τα απομείναντα τρόφιμα και και αι τοπικάί μας ανάγκαι», «Θα πωληθή την Κυριακήν άρτος», «Επισιτιστικά ζητήματα», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 4 Οκτωβρίου 1941 και Τετάρτη, 8 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹³ «Τα ψάρια της Κάρλας», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 9 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹⁴ «Ζητήματα της ημέρας», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 15 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ισχυανθεί. Κι ακόμη είμαστε στην αρχή του δράματος, γράφει η *Νέα Ελλάς* μέσα Οκτωβρίου.¹³⁹⁵

Ο Επόπτης Αγορανομίας Βόλου, Εισαγγελέας Περιστερίδης, καλεί όλους τους πολίτες να ενισχύσουν το έργο του για την πάταξη της αισχροκέρδειας και την δίωξη όλων όσων εκμεταλλεύονται την πείνα του κόσμου για να θησαυρίζουν, με το να καταγγέλλουν στην Εισαγγελία τους παραβάτες που αποβλέπουν σε ευτελή προσωπικά οφέλη, υποσχόμενος πως οι κερδοσκόποι δεν θα έχουν καμία επιείκεια από μέρους του.¹³⁹⁶ Ήδη από τον Ιούνιο του 1941 η εφημερίδα *Νέα Ελλάς* τόνιζε πως για να παταχθεί η αισχροκέρδεια πρέπει ο κάθε συμπολίτης να καταγγέλλει αμέσως κάθε αισχροκερδή βοηθώντας τις αρχές στο τεράστιο και δύσκολο έργο της.¹³⁹⁷

Παράλληλα, ο *Ταχυδρόμος* τονίζει την σπουδαιότητα λειτουργίας των λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων στην οποία οφείλουν να συμβάλουν με γενναιόδωρες, χρηματικές εισφορές όλοι οι εύποροι της πόλης του Βόλου ώστε «να προληφθούν μεταξύ των πτωχών θάνατοι εξ αστίας».¹³⁹⁸

Ως προς το επείγον της ανάγκης να οργανωθούν σύντομα μαθητικά συσσίτια συνηγορεί και η *Νέα Ελλάς*, η οποία προκειμένου να πείσει τον δήμο, τους πλούσιους και το Κράτος περιγράφει την εξής εικόνα:

Ένα βλέμμα εάν ρίξει κάποιος τις πρωινές ώρες στους μαθητές και μαθήτριες που πηγαίνουν στο σχολείο θα αντιληφθεί το μεγάλο δράμα που εκτυλίσσεται στις λαϊκές συνοικίες. Τα άλλοτε χαρούμενα και γελαστά πρόσωπα, τώρα τα βλέπεις κατηφή με ανάγλυφη την εικόνα της αστίας. Ούτε στην σάκα, ούτε στα χέρια βρίσκεται πια η απαραίτητη φέτα ψωμιού για να ανακουφίσει μερικώς την πείνα τους.¹³⁹⁹

Μέσα Οκτωβρίου, τα πρώτα χιόνια λευκαίνουν τις κορυφές του Πηλίου και το ψύχος είναι διαπεραστικό. Η βαρυχειμωνιά καθιστά τραγικότερη την θέση της φτωχολογιάς που εκτός από το ψωμί στερείται και την καύσιμη ύλη¹⁴⁰⁰ με αποτέλεσμα να υπάρχουν λίγοι χορτάτοι και χιλιάδες άνθρωποι που αργοπεθαίνουν από την πείνα.¹⁴⁰¹ Ο χειμώνας αναμένεται με δέος από τους κατοίκους του Βόλου και του Πηλίου, και ενώ κάποτε είχε τα θέλγητρά του, τους τελευταίους μήνες του 1941 είναι ανεπιθύμητος γιατί όλοι γνωρίζουν πως θα είναι τυραννικός. Τα πρώτα κρύα είναι ενδεικτικά των διαθέσεών του και δυστυχώς για την πλειοψηφία των κατοίκων λείπουν τα απαραίτητα μέσα αντιμετώπισης του, όπως η θέρμανση και το ζεστό φαγητό στα φτωχικά σπίτια, τα κατάλληλα ενδύματα για να προστατεύσουν τα ισχνά από τον υποσιτισμό σώματα.¹⁴⁰²

Όπως διαβάζουμε σε επιστολή που ο συντάκτης της υπογράφει ως «Ένας χωριάτης», στις πολλές συσκέψεις που πραγματοποιήθηκαν για την μεγάλη πείνα και

¹³⁹⁵ «Το φάσμα της πείνης», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 20 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹⁶ «Η πάταξις των αισχροκερδών και των άλλων εκμεταλλευτών της πείνας του λαού», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 10 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹⁷ «Η ακρίβεια», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 4 Ιουνίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹⁸ «Να αρχίση το ταχύτερον η λειτουργία των συσσιτίων», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 15 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹³⁹⁹ «Το δράμα των μικρών», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 15 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰⁰ «Πενιές», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 15 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰¹ «Ο επισιτισμός», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 29 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰² «Ανεπιθύμητος επισκέπτης», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 15 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

τις στερήσεις που δοκιμάζει όλος ο φτωχόκοσμος του Βόλου, αγνοήθηκαν τα περίχωρα της πόλης όπου το ψωμί απουσιάζει για περισσότερο από σαράντα μέρες, παρά το γεγονός ότι οι Πρόεδροι των Κοινοτήτων και οι αστυνομικοί σταθμάρχες γνωστοποίησαν την κατάσταση στις αρχές της επαρχίας. Στα κοντινά χωριά του Βόλου, όπου εκλείπουν όλα τα βασικά είδη διατροφής, όπως το λάδι, αν και πρόκειται για χωριά με ελιές, ζουν πολλοί άνεργοι εργάτες χωρίς κτηματική περιουσία, που η αμέλεια των Αρχών τους καταδικάζει σε θάνατο από πείνα.

Καθημερινά όσοι πεινούν πηγαίνουν και κλαίγονται και γίνονται φορτικοί σε όσους είχαν την προνοητικότητα να αποθηκεύσουν είδη διατροφής (κυρίως μπακάληδες και κτηματίες), οι οποίοι ακόμη κι αν δεν αρνηθούν να δώσουν έστω και 100 δράμια πατάτες ή λάδι θα ζητήσουν τόσα πολλά χρήματα ώστε εκείνοι που δεν έχουν να τα δώσουν θα γυρίσουν πίσω στα παιδιά τους με σκυμμένο κεφάλι, θολωμένο από δίκαιη αγανάκτηση.¹⁴⁰³

Στον Βόλο, η αγανάκτηση του κοινού οδηγεί σε ζωηρά επεισόδια μεταξύ εμπόρων και αγοραστών, όπως συνέβη σε κεντρικό κρεοπωλείο, όπου όσοι περίμεναν στην ουρά από τις πρώτες πρωινές ώρες χωρίς να διανέμεται κρέας, παρά μόνο για τα εστιατόρια, άρπαξαν τα κρέατα από τα χέρια των πωλητών με την αξίωση να διατεθούν στο κοινό, ενώ η υπόνοια, που τελικά επιβεβαιώθηκε, ότι στα ψυγεία υπάρχουν και άλλες φυλαγμένες ποσότητες κρέατος ώθησε ευυπόληπτους πολίτες να ανοίξουν μόνοι τους τα ψυγεία.¹⁴⁰⁴

Η απροθυμία των παραγωγών να παραδώσουν τα πλεονάσματα της παραγωγής και η υπερβολική τιμή διάθεσής τους αναγκάζει τις τοπικές Αρχές και την Νομαρχία να προβεί σε επιτάξεις πατάτας, ελαίου και τυριού και στην λήψη δρακόντειων μέτρων και αυστηρών ποινών σε περίπτωση παραβάσεων.¹⁴⁰⁵ Με σκοπό την αρτιότερη ρύθμιση του επισιτιστικού προβλήματος της Επαρχίας Βόλου αποφασίστηκε τον Νοέμβριο του 1941 η σύσταση Επισιτιστικής Επιτροπής, η οποία θα μεριμνά για την εξεύρεση των αναγκαίων ειδών βιωτικής ανάγκης και την δικαιότερη κατανομή των αποθεμάτων τροφίμων.¹⁴⁰⁶

Τους τελευταίους δύο μήνες η επιβατική κίνηση που παρουσιάζει ο Θεσσαλικός σιδηρόδρομος είναι πρωτοφανής και ο συνωστισμός απερίγραπτος. Τα τρένα που καθημερινά κυκλοφορούν στο Πήλιο είναι κατάμεστα από κόσμο, σε σημείο που πολλοί μετά βίας να συγκρατούνται από τους εξώστες και τα βαγόνια. Ακόμη κι αν διατεθούν δεκαπλάσιοι συρμοί στην κυκλοφορία, θα είναι αδύνατον να εξυπηρετηθούν οι υπεράριθμοι επιβάτες. «Ως εκ τούτου ανεπτύχθη μαύρη αγορά και εις τα σιδηροδρομικά εισιτήρια...».

Οι ταξιδιώτες, που στην πλειονότητά τους είναι τα ίδια πρόσωπα και μαυραγορίτες, έχουν προορισμό το Πήλιο και τα χωριά του κάμπου όπου επιδίδονται σε ανταλλαγές «είδον με είδον»,¹⁴⁰⁷ κυρίως ελαίου με σίτο. Φυσικά, μεταξύ των

¹⁴⁰³ «Η πείνα στα χωριά», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 22 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰⁴ «Όταν επεμβαίνει η “ουρά”», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 24 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰⁵ «Αι ανάγκαι των λαϊκών συσσιτίων», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 30 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Θα επιταχθούν αι 15.000 οκάδες ελαίων», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 31 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Επίταξις των πατατών του Πηλίου», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰⁶ «Ο επισιτισμός και άλλαι ειδήσεις», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 7 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁰⁷ «“Το είδον με είδον” εγκατεστάθη εις την πόλιν μας», *Η Θεσσαλία*, 18.1.42 στο Στουρνάρας, ό. π., σ. 294.

ταξιδιωτών υπάρχουν και οικογενειάρχες που προσπαθούν να εξασφαλίσουν βασικά είδη διατροφής, αλλά υπερτερούν όσοι εμπορεύονται είδη με σκοπό να τα μεταπωλήσουν εξ ανταλλαγής και επιδίδονται στην μαύρη αγορά.¹⁴⁰⁸

Πραγματική μάστιγα των ημερών αποτελούν, σύμφωνα με τον *Ταχυδρόμο*, οι αχθοφόροι που εκτελούν μικρές μεταφορές με καροτσάκια, οι οποίοι ζητούν υπερβολικά ποσά για να μεταφέρουν βαλίτσες σε απόσταση λίγων μέτρων από τον σιδηροδρομικό σταθμό.¹⁴⁰⁹

Τα διατροφικά προβλήματα συνεχώς πληθαίνουν στον Βόλο. Μετά την έλλειψη ελαίου και άρτου, τον οποίο άρτο στερείται το λιγότερο το ένα τρίτο του πληθυσμού του Βόλου και ένα σημαντικό μέρος των κατοίκων των χωριών, προκαλώντας τους νευρικό κλονισμό,¹⁴¹⁰ παρατηρείται και έλλειψη γάλακτος που αποδίδεται στην μείωση της παραγωγής λόγω της ανεπαρκούς διατροφής των γαλακτοφόρων αγελάδων.¹⁴¹¹

Ωστόσο, η κοινωνική πρόνοια και η αλληλεγγύη δεν έχει εκδηλωθεί ακόμη στην πόλη με τρόπο ικανοποιητικό. Η ιδιωτική πρωτοβουλία η οποία, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, θα μπορούσε να είχε κάνει θαύματα είναι ασθενική. Τα λαϊκά συσσίτια παρέχουν ελάχιστη ενίσχυση προς τους άπορους. Ο Δήμος ασκεί υποτυπώδη κοινωνική πρόνοια, αν δεν ασχολείται καθόλου, ενώ η Μητρόπολη Δημητριάδος μεριμνά για τους φυματικούς, ενδεείς ασθενείς και κυρίως για τους φυλακισμένους. Υπό τις συνθήκες αυτές είναι φυσικό η δυστυχία να εξαπλώνεται περισσότερο στον Βόλο και να αυξάνουν οι στρατιές των πενόμενων.¹⁴¹²

«Ένας οικογενειάρχης» σε επιστολή του εκφράζει φόβους, τέλη Νοεμβρίου, πως η έλλειψη βασικών ειδών διατροφής και η οριστική διακοπή της αρτοδότησης θα προκαλέσει θανάτους από πείνα, γι' αυτό θεωρεί πώς είναι απαραίτητο να ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα ώστε να αποσπαστούν από τους παραγωγούς οι πλεονάζουσες ποσότητες αραβόσιτου, ενώ μπροστά στον κίνδυνο να εξοντωθεί ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν επιτρέπεται καμία επιείκεια.

Ο συντάκτης της επιστολής υποστηρίζει πως, καθώς το Έθνος βρίσκεται σε κίνδυνο, όσοι αντιδρούν στο έργο της διάσωσης των απειλούμενων από την πείνα θα πρέπει να θεωρηθούν εχθροί της πατρίδας και να διωχθούν αμείλικτα. Είναι προτιμότερο να συντριβούν οικονομικά μερικά άθλια υποκείμενα, παρά να γεμίσουν τα νεκροταφεία φέρετρα, αναφέρει χαρακτηριστικά. Καθώς ο πληθυσμός δεν βρίσκεται απλώς μπροστά στο φάσμα της πείνας, αλλά αυξάνουν διαρκώς τα θύματα ασιτίας, οι αισχροκερδείς που επιδεινώνουν την αθλιότητα του λαού θα πρέπει να δεχθούν την σκληρότητα της Αστυνομίας και των Δικαστηρίων, υποστηρίζει.¹⁴¹³

Σε αυτήν την δημόσια κριτική εναντίον των παραγωγών οι αγρότες δεν μένουν απαθείς και περνούν στην αντεπίθεση. Αγρότης που απέστειλε επιστολή στον

¹⁴⁰⁸ «Η πρωτοφανής επιβατική κίνηση των τραίνων», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 5 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η μαύρη ανταλλαγή», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 22 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων

¹⁴⁰⁹ «Η μάστιξ των αχθοφόρων», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 13 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹⁰ «Το ζήτημα του άρτου», *Νέα Ελλάς*, Παρασκευή, 29 Αυγούστου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹¹ «Το ζήτημα του γάλακτος εν Βόλω», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 16 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹² «Να λειτουργήσουν αμέσως τα συσσίτια», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹³ «Να παταχθούν όλοι όσοι απεργάζονται την εθνικήν φρουράν», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 27 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ταχυδρόμο αναφέρει πως η τάξη του γνωρίζει πολύ καλά την δυσαρέσκεια και το μίσος που θρέφουν οι αστοί, οι άνθρωποι των πόλεων. Γνωρίζουν πως τους φθονούν κυρίως επειδή οι αγρότες έχουν ψωμί που όμως το κέρδισαν με κόπους και ιδρώτα και όχι με κατεργαριές ή ταχυδακτυλουργίες, και επιπλέον δεν τους «χωνεύουν» επειδή θεωρούν ακριβή την τιμή του καλαμποκιού.

Από την επιστολή είναι φανερό πως με αφορμή την επισιτιστική κρίση αναδύονται απωθημένα χρόνων:

Ο αγρότης υποστηρίζει πως η τάξη των παραγωγών ήταν ανέκαθεν στην Ελλάδα η πιο περιφρονημένη με το Κράτος και την Κοινωνία να αδιαφορούν. «*Βουτηγμένοι στη λάσπη και στο σκοτάδι δουλεύαμε σχεδόν αδιάκοπα για να τρυγάν τον καρπό των κόπων μας οι επιτήδριοι των πόλεων*». Οι παραγωγοί ζούσαν και ζύνε σαν υποδεέστεροι άνθρωποι που στερούνται την στοιχειώδη ιατρική περίθαλψη και βλέπουν με πίκρα πόσο διαφορετική και περισσότερο ευχάριστες είναι οι συνθήκες διαβίωσης στις πόλεις με το Κράτος να έχει φροντίσει για ειδικά ταμεία που παρέχουν προστασία, συντάξεις και επιδόματα στους αστούς. Οι πόλεις ήταν και είναι το σύνθημα του Κράτους, γι' αυτό και αναπτύχθηκαν. Ο αγρότης όμως υποστηρίζει πως στις πόλεις ζουν μυριάδες παλιάνθρωποι που ζουν χωρίς καμία παραγωγική εργασία καταναλώνοντας τα τρόφιμα που παράγει με τον ιδρώτα και τους κόπους της η αγροτική τάξη.

Για την κατάντια της εποχής υπεύθυνοι είναι οι αστοί και όχι οι αγρότες, οι οποίοι είναι τραγικά θύματα, αναφέρει. Εν μέσω των άπειρων επισιτιστικών δυσκολιών, οι αγρότες έκαναν και πάλι το χρέος τους και προσέφεραν περισσότερες ποσότητες από τα πλεονάσματα στην συγκέντρωση, με ένα μεγάλο μέρος να κατέληξε στους ανθρώπους των πόλεων και των μη παραγωγικών χωριών σε πολύ χαμηλές τιμές.

Οι αγρότες, υποστηρίζει, φέρθηκαν μεγαλόψυχα και φιλοξένησαν στα σπίτια τους ανθρώπους που αναζητούσαν ψωμί και τους προσέφεραν το σιτάρι σε πολύ χαμηλές τιμές και όμως κατηγορούνται για πλεονεξία και απληστία. Πλεονέκτες όμως είναι οι αστοί και συγκεκριμένα οι έμποροι, βιομήχανοι και επαγγελματίες που βασικά είδη για τους αγρότες τα προσφέρουν σε πολύ υψηλές τιμές και επιδίδονται σε αποκρύψεις προϊόντων, γράφει στην επιστολή του ο αγρότης και καταλήγει:

«*Η Ελλάς αν θα σωθή, θα σωθή πάλι χάρις στον μόχθο και τον ιδρώτα του Αγρότη*».¹⁴¹⁴

Αρχές Νοεμβρίου ο πληθυσμός της πόλης και των χωριών που δεν παρουσιάζουν επισιτιστική αυτάρκεια παραδίδονται στην επισιτιστική παραζάλη που αγγίζει τα όρια της παραφροσύνης. Το πρόβλημα του επισιτισμού αποτελεί μείζον θέμα στις συζητήσεις και από νωρίς το πρωί μέχρι το βράδυ διεξάγεται αδιάκοπος και εξωφρενικός αγώνας για την επίλυσή του. Άνθρωποι κάθε κοινωνικής τάξης, νοικοκυρές, παιδιά ασχολούνται όλη την ημέρα με την εξεύρεση των απαραίτητων ειδών διατροφής και συντήρησης. Τρέχουν, ερευνούν, ζητούν πληροφορίες και συχνά οι προσπάθειές τους αποβαίνουν άκαρπες. Παράλληλα όμως με την αύξουσα αγωνία του πληθυσμού για την εξεύρεση των ειδών διατροφής, από μέρα σε μέρα, από ώρα σε ώρα, αυξάνουν οι τιμές όλων των απαραίτητων ειδών για την διατροφή. Μπροστά στο επισιτιστικό και οικονομικό αδιέξοδο πολλές οικογένειες φρίττουν από τις εξωφρενικές τιμές και η επικρατούσα κατάσταση οδηγεί τους περισσότερους στα όρια ομαδικής παραφροσύνης.

¹⁴¹⁴ «Οι αγρόται απαντούν και κατηγορούν», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 29 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η *Νέα Ελλάδα*, γράφει πως οι αριθμοί μιλούν από μόνοι τους και φανερώνουν την αλήθεια που περιγράφουν οι εφημερίδες, οι οποίες κάθε άλλο παρά υπερβάλλουν. Το σιτάρι πλέον κοστίζει 500 δραχμές, το λάδι 700 και τα όσπρια 200-500 δραχμές. Οι τιμές των βασικών αυτών ειδών αποδεικνύουν την δραματική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο κόσμος των εργαζομένων και της βιοπάλης, ο οποίος για να συντηρηθεί θα πρέπει απαραίτητα να μπορέσει να ανταποκριθεί στο παραπάνω, συνεχώς ανατιμημένο κατάλογο, αλλιώς είναι καταδικασμένος στον θάνατο από αστία.¹⁴¹⁵ «*Η ζωή έγινε τραγικά ακριβή κι ο θάνατος από την πείνα πάμφθηνος*».¹⁴¹⁶

Οι νοικοκυρές καταφεύγουν σε αυτοσχέδιες επινοήσεις και επιστρατεύουν επισιτιστικά «υποπροϊόντα» για να δημιουργήσουν πληθώρα παρασκευασμάτων που τις περισσότερες φορές αηδιάζουν και τους πιο υπομονετικούς απόκληρους της ζωής. Το μπουλγούρι, τα γυφτοφάσουλα, τα λάχανα, τα χαρούπια αποτελούν την καθημερινή διατροφή του λιμασμένου κοσμάκη, ενώ οι ξηροί καρποί, οι σταφίδες, τα λιασμένα σύκα και το παστέλι με χαρουπόμελο έγιναν από νωρίς είδη πολυτελείας.¹⁴¹⁷

Στα κατηφή και αδυνατισμένα πρόσωπα των βιοπαλαιστών, οι οποίοι και αποτελούν την πλειονότητα της τάξης του Βόλου, αποτυπώνεται ανάγλυφα και παραστατικά το επισιτιστικό δράμα το οποίο διαδραματίζεται στους τέσσερις τοίχους των σπιτιών τους καθώς αδυνατούν να ανταποκριθούν στις ιλιγγιώδεις τιμές των ειδών διατροφής που επιβάλλουν οι εκμεταλλευτές της επισιτιστικής κρίσης.¹⁴¹⁸

Στο μεταξύ, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση ενημερώνεται πως «*η επισιτιστική κατάσταση της πόλης του Βόλου είναι απελπιστική*».¹⁴¹⁹

Τέλη Νοεμβρίου, είναι περισσότερο επιβεβλημένο από ποτέ να ξεκινήσει η λειτουργία λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων και να βρεθεί λύση με την καύσιμη ύλη, σε μια περίοδο που απειλείται να αποδεκατιστεί από την πείνα και το ψύχος ο άπορος πληθυσμός.¹⁴²⁰ Ενδεικτικό της ακρίβειας που μαστίζει την πόλη του Βόλου είναι ότι οι μαυραγορίτες πουλούν το έλαιο 800-1000 δραχμές την οκά, ενώ το ημερομίσθιο του εργάτη κυμαίνεται από 100-200 δραχμές.¹⁴²¹ Τέλη Δεκεμβρίου, είναι αδύνατον να προμηθευτεί κανείς θαλασσινά ψάρια με χρήματα καθώς οι τιμές είναι εξωφρενικές. Ο μόνος τρόπος να προμηθευτεί κάποιος ψάρια είναι μόνο με ανταλλαγή ψωμιού.¹⁴²²

Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε την 28^η Δεκεμβρίου αντιπρόσωποι όλων των επιστημονικών, εμπορικών και επαγγελματικών οργανώσεων και Επιμελητηρίων του Βόλου αιτούνται την κατάργηση με νόμο του συστήματος των ανταλλαγών προκειμένου να χτυπηθεί αποτελεσματικά ο μαυραγοριτισμός, την άσκηση εντατικών

¹⁴¹⁵ «Ιλιγγιώδεις αριθμοί», *Νέα Ελλάδα*, Παρασκευή, 7 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αριθμοί προκαλούντες ίλιγγον», *Νέα Ελλάδα*, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹⁶ Χαρίτος, ό. π., σ. 316.

¹⁴¹⁷ Στουρνάρας, ό. π., σ. 298.

¹⁴¹⁸ «Το δράμα των βιοπαλαιστών», *Νέα Ελλάδα*, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴¹⁹ «Τέταρτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως (Από 16^η Οκτωβρίου μέχρι 15^η Νοεμβρίου 1941), Αγκυρα, 26 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Αγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

¹⁴²⁰ «Οι άποροι και τα παιδάκια», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 30 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴²¹ «Το επισιτιστικόν ζήτημα», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 2 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴²² «Από την ζωή της πόλεως», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 27 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ελέγχων στις διανομές τροφίμων, την λήψη μέτρων για την πάταξη φυγάδευσης τροφίμων, την καθιέρωση του δελτίου σε όλα τα τρόφιμα και την κατάργηση της πολυαρχίας στα επισιτιστικά πράγματα.

Ως προς το τελευταίο, μεγάλη απαίτηση είναι η αντικατάσταση όλων των οργάνων της Χωροφυλακής που αναμειγνύονται στα επισιτιστικά ζητήματα επειδή διαπιστώθηκε ότι υπήρξαν περιπτώσεις όπου παρεκτράπηκαν από τα καθήκοντά τους. Τέλος, διατυπώθηκε η πρόταση να ανατεθεί ο επισιτισμός σε ένα μόνο πρόσωπο, τίμιο και δραστήριο, τον λεγόμενο «δικτάτωρ των τροφίμων».

Οι παραπάνω προτάσεις παρουσιάστηκαν ως κατάλληλες να επιφέρουν ένα δίκαιο σύστημα κατανομής τροφίμων σε μια περίοδο που επικρατεί η αδικία να υπάρχουν μερικοί εύποροι που έχουν όλα τα καλά και χιλιάδες άνθρωποι που πεθαίνουν από πείνα. Σύμφωνα με τον εισηγητή-γιατρό των προτάσεων, «δεν έχω ιδέαν ότι με το σύστημα που προτείνω θα χορτάσωμεν [...]. Θα πεινάσωμεν, βέβαια αργότερα, αλλά θα πεινάσωμεν όλοι μαζί. Χορτασμός θα γίνη μόνον αν η κυβέρνησις κατορθώσει να προμηθευθή τρόφιμα από το εξωτερικόν». ¹⁴²³ Έχει γίνει λοιπόν αντιληπτό πως το μοναδικό αποτελεσματικό μέτρο για να αντιμετωπιστεί η επισιτιστική κρίση είναι η εισαγωγή τροφίμων, ενώ τα όποια άλλα μέτρα θα μπορούσαν απλώς να επιφέρουν βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης και μια δικαιότερη κατανομή των ειδών.

Στην ίδια σύσκεψη, ο δικηγόρος Παπασακελλαρίου τόνισε πως το επισιτιστικό είναι ζήτημα ζωής και θανάτου, παραδέχτηκε πως στην πόλη του Βόλου σημειώθηκαν θάνατοι από πείνα και αποκάλυψε πως στην επισιτιστική αναρχία συμμετέχουν ακόμη και αστυνομικοί, οι οποίοι εκβιάζουν τους χωριάτες προκειμένου να προμηθευτούν λάδι. ¹⁴²⁴

Τον τελευταίο μήνα του έτους το δράμα των οικογενειών που δεν έχουν τρόφιμα συνεχώς αυξάνει και στην αγορά επικρατεί πλήρης εξαφάνιση ειδών διατροφής. Κρέας, λάδι και κρασί διατίθεται προς κατανάλωση μόνο μέσω της ακριβοθώρητης μαύρης αγοράς, ενώ η διαβίωση των κατοίκων επιβαρύνεται και από το δριμύ ψύχος που επικρατεί. Δεδομένου ότι τους προσεχείς μήνες δεν προβλέπεται βελτίωση, αντιθέτως όλες οι ενδείξεις πείθουν ότι το επισιτιστικό ζήτημα θα επιδεινωθεί, ο κόσμος αγωνιά περισσότερο για το πότε και πως θα επιλυθεί επιτέλους το ζήτημα. ¹⁴²⁵

«Μαύρα και θλιβερά υπήρξαν τα εφετεινά Χριστούγεννα. Και θα τα ενθυμούνται οι κάτοικοι της πόλεώς μας εν όσω ζουν. Χριστούγεννα με στερήσεις των πάντων», ¹⁴²⁶ διαβάζουμε στην *Θεσσαλία* για τα πρώτα κατοχικά Χριστούγεννα στον Βόλο.

Λίγο πριν το 1941 γίνει παρελθόν, οι πόλεις της Θεσσαλίας θα γνωρίσουν πρωτοφανές δριμύ ψύχος και παγωνιά. Στην πόλη του Βόλου η θερμοκρασία κυμάνθηκε μεταξύ των 5 και 7 βαθμών υπό το μηδέν, στην Μακρυνίτσα του Πηλίου το θερμόμετρο άγγιξε τους 10 βαθμούς υπό το μηδέν, ενώ χιόνι κάλυψε την Λάρισα, την Καρδίτσα, τα Τρίκαλα φτάνοντας τα 40 εκατοστά στην Καλαμπάκα.

Για την Πρωτοχρονιά του 1942, οι έμποροι δεν προέβησαν σε αγορές παιχνιδιών. Άλλωστε, τα προηγούμενα χρόνια τα μηχανικά παιχνίδια εισάγονταν από

¹⁴²³ «Η προχθεσινή μεγάλη συγκέντρωσις», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 30 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Περί την οργάνωσιν του επισιτισμού», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 31 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴²⁴ «Η χθεσινή ευρεία σύσκεψις διά επισιτιστικόν πρόβλημα», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 29 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴²⁵ «Το πρόβλημα της διατροφής του λαού», *Νέα Ελλάς*, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴²⁶ «Έτσι επέρασαν τα Χριστούγεννα», *Η Θεσσαλία*, 27.12.41 στο Στουρνάρας, ό. π., σ. 271.

την Γερμανία, ενώ τα υπόλοιπα παιχνίδια κατασκευάζονταν στην Αθήνα όπου το 1941 δεν πραγματοποιήθηκε σχετική παραγωγή. Τα λίγα παιδικά παιχνίδια που υπάρχουν στα καταστήματα του Βόλου είναι προέξερσινης παραγωγής, αλλά οι τιμές τους είναι αυξημένες κατά το πενταπλάσιο και εξαπλάσιο, με την αγοραστική κίνηση να είναι ελάχιστη.¹⁴²⁷

«*Η τάλαιπωρία των Χριστουγέννων υπήρξε μηδέν προ της επισιτιστικής τραγικότητας, η οποία παρουσιάσθη την Πρωτοχρονιάν*», γράφει η *Θεσσαλία*, καταδικάζοντας την απόφαση περί εφαρμογής προληπτικής λογοκρισίας, η οποία θα εξυπηρετήσει την ανικανότητα των αρμοδίων που καταδικάζει τον πληθυσμό σε πείνα.¹⁴²⁸

Τις πρώτες ημέρες του 1942 η παρατεταμένη κακοκαιρία επιδεινώνει την επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού της πόλης του Βόλου και των μη παραγωγικών χωριών του Πηλίου.¹⁴²⁹ Οι προβλέψεις για το νέο έτος αναφορικά με την αντιμετώπιση της μάστιγας της πείνας και την εκπλήρωση των βιοτικών αναγκών είναι δυσόιωνες και ως μόνη σανίδα σωτηρίας προβάλλει η εντατική καλλιέργεια της θεσσαλικής γης.¹⁴³⁰

Χωρίς να παραβλέπει πως πρωταρχική αιτία της οικονομικής εξαθλίωσης, της έλλειψης των τροφίμων και της δυστυχίας είναι η εθνική καταστροφή, η εφημερίδα προτείνει σε κάθε Έλληνα που διαθέτει τρόφιμα και χρήματα να φροντίσει οικιοθελώς να συνδράμει τους άπορους που απειλούνται από τον θάνατο από αστία. Φιλάνθρωποι όμως δεν είναι όσοι πλούσιοι προσφέρουν ελάχιστα χρήματα με τα οποία δεν μπορεί κάποιος να αγοράσει ένα βασικό είδος διατροφής, αλλά μόνο όσοι προσφέρουν σημαντικά ποσά, επισημαίνει η εφημερίδα, η οποία αναγνωρίζει πως η μεσαία και μικροαστική τάξη είναι περισσότερο ευσυγκίνητες και αυθόρμητα, χωρίς παρότρυνση σπεύδουν να μοιραστούν το ψωμί τους με φτωχούς γείτονές τους.

Η υπέρτατη ανάγκη της σωτηρίας όσων απειλούνται με θάνατο από αστία επιβάλλει να λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις η φιλανθρωπική αντίληψη, καταλήγει ο *Ταχυδρόμος*.¹⁴³¹

Ενώ καθημερινά πληθαίνουν οι θάνατοι από πείνα και ο υποσιτισμός του ελληνικού λαού θα αυξήσει κι άλλο την θνησιμότητα στα άπορα κυρίως κοινωνικά στρώματα, οι πλούσιοι του Βόλου φαίνεται πως στέρεψαν σε αισθήματα φιλαλληλίας και πατριωτισμού και παρουσιάζονται στην πλειοψηφία τους απρόθυμοι να στηρίζουν όσους απειλούνται από τον εξ αστίας θάνατο.¹⁴³² Οι άποροι δεν μπορούν να αναζητήσουν επισιτιστικό στήριγμα ούτε στα λαϊκά συσσίτια επειδή λειτουργούν υποτυπωδώς, είτε από έλλειψη πρόνοιας, είτε από ευπιστία προς τις υποσχέσεις της Κυβέρνησης ότι ο επισιτισμός θα εξασφαλιστεί απαγορεύοντας κάθε είδους σχηματισμό αποθεμάτων τροφίμων.¹⁴³³

¹⁴²⁷ «Τοπικά νέα», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 31 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴²⁸ «Νηστική Πρωτοχρονιά και η επιβολή της λογοκρισίας», *Η Θεσσαλία*, 3.1.42 στο Στουρνάρας, ό. π., σ. 281.

¹⁴²⁹ «Νηστεία και κακοκαιρία», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 3 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³⁰ «Το καθήκον μας», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 7 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³¹ «Δεν είναι ώρα μικρολογίας και αναζητήσεως ευθυνών», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 10 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³² «Έδωκαν κάτι», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 11 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³³ «Τα λαϊκά συσσίτια», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 29 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Καθώς εξαπλώνεται η δυστυχία και η θνησιμότητα από πείνα, πληθαίνουν και οι εκκλήσεις από τον Δήμαρχο Παγασών και τον Έπαρχο Βόλου προς τους εύπορους να πράξουν το χριστιανικό τους καθήκον και να βοηθήσουν τους δοκιμαζόμενους συμπολίτες τους που μόλις μετά βίας μπορούν να προφέρουν την λέξη «πεινώ», συνεισφέροντας για την λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων όπου η πείνα των φτωχών ζητάει τον κατευνασμό της σε ένα πιάτο ζεστό φαγητό.¹⁴³⁴

Στα πλαίσια της σταυροφορίας κατά της πείνας, έκκληση απηύθυνε και ο Μητροπολίτης Δημητριάδος, Ιωακείμ, όχι μόνο προς τους εύπορους, αλλά και προς τις επιτροπές των ναών να προσφέρουν τα χρηματικά τους αποθέματα και τιμαλφή υπέρ της ανακούφισης των πτωχών που πλέον κινδυνεύουν σοβαρότατα από τον θάνατο εκ πείνας. Η έκκληση βρήκε απήχηση μεταξύ των ναών του Βόλου που έσπευσαν να ανταποκριθούν, ενώ η Μητρόπολη χάρη στις 500.000 δραχμές που απέστειλε η Αρχιεπισκοπή Αθηνών αύξησε τον αριθμό των απόρων στους οποίους χορηγεί συσσίτιο από 75 σε 105 άτομα και μέρος των χρημάτων διατέθηκε για την αγορά σίτου υπέρ του συσσιτίου που διοργανώνει ο Μητροπολίτης.¹⁴³⁵

Παρά το γεγονός όμως ότι ένα ποσοστό του πληθυσμού δεν απειλείται απλώς από ασитία, αλλά πεθαίνει και από ασитία, οι πλούσιοι εξακολουθούν να κωφεύουν και να επιδίδονται σε μια απερίγραπτη αναληψία, η οποία αποδεικνύει ότι οι εισφορές του παρελθόντος δεν αποτελούν ένδειξη φιλευσπλαχνίας εκ μέρους τους. Αντίθετα, σύμφωνα με τον *Ταχυδρόμο*, ήταν αποτέλεσμα κρατικής πίεσης αποβλέποντας παράλληλα στην κρατική εύνοια. Ωστόσο, η εφημερίδα τονίζει πως «η παχυδερμία του πλούτου δεν πρέπει να μείνει εντελώς ανενόχλητος».¹⁴³⁶

Αξίζει να σημειωθεί πως το κυριότερο επιχείρημα των πλουσίων που δεν προσφέρουν χρήματα υπέρ των λαϊκών συσσιτίων είναι πως, καθώς η λειτουργία τους τελεί υπό την αιγίδα του Δήμου Παγασών, θεωρούν πως τα χρήματά τους δεν θα πιάσουν τόπο. Πρόκειται για υπεκφυγή με επιχείρημα την ανάμιξη του Δήμου στον έρανο και τα συσσίτια ή είναι μια προκατάληψη σύμφωνα με την οποία οι δήμοι είναι κομματικά όργανα ανάξια εμπιστοσύνης για έργα κοινωνικής πρόνοιας και φιλανθρωπίας;¹⁴³⁷

Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Στον Βόλο της Κατοχής εκτός από τα τρόφιμα, εκλείπουν λέξεις όπως ο ανθρωπισμός, βοήθεια, αγάπη, ελεημοσύνη. Την εποχή της πείνας ξεχωρίζουν ποιοι πραγματικά έχουν ακόμη ανθρώπινα αισθήματα και ποιοι πραγματικά νοιάζονται για τους συγγενείς τους, και ξεσκεπάζονται όσοι φορούν την μάσκα της υποκρισίας και του συμφέροντος καθώς ενώ το επισιτιστικό τους υπόβαθρο τούς επιτρέπει να βοηθήσουν προτιμούν να αδιαφορούν εγωιστικά. Ωστόσο, υπάρχουν και οι φωτεινές εξαιρέσεις. Εκείνοι δηλαδή που ενώ είναι φτωχοί στα υλικά αγαθά, είναι πλούσιοι σε ανθρώπινα αισθήματα και σπεύδουν να προσφέρουν από το υστέρημά τους στον πεινασμένο.¹⁴³⁸

¹⁴³⁴ «Εκκλησις του Δημάρχου κ. Ν. Σαράτση προς τους εύπορους της πόλεως», «Εκκλησις προς τους εύπορους κατοίκους της πόλεως Βόλου», «Η Χριστιανική Αλληλεγγύη και το καθήκον όλων μας», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³⁵ «Αι Εκκλησΐαι προσφέρουν το χρήμα των και τα τιμαλφή των υπέρ των φτωχών», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αι εισφοραί των εκκλησιών υπέρ των πτωχών», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 27 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³⁶ «Οι πλούσιοι που κωφεύουν», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³⁷ «Οι πλούσιοι και οι έρανοι διά τα λαϊκά συσσίτια», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 26 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴³⁸ Στουρνάρας, ό. π., σσ. 268, 398.

Με την επισιτιστική κρίση να εξακολουθεί να υφίσταται, η πρωτόγονη μέθοδος εμπορικής συναλλαγής «είδον με είδον» που υιοθετήθηκε από τους αγρότες στα χωριά τον περασμένο χειμώνα, θριαμβευτικά πλέον ηχεί και στο κεντρικότερο σημείο της πόλης, και συγκεκριμένα στην παραλιακή λεωφόρο Αργοναυτών, όπου πραγματοποιείται παζάρι ανταλλαγής ειδών.¹⁴³⁹

Μέχρι τον Αύγουστο του 1942 οι τιμές θα έχουν αφηνιάσει σε τέτοιο σημείο ώστε η ανταλλαγή των ειδών να επικρατήσει ως μοναδικός τρόπος συναλλαγών. Σύντομα όμως και αυτή θα κλονιστεί, καθώς μετά το νόμισμα και τα τρόφιμα θα χάσουν την σταθερότητά τους με αποτέλεσμα η ανταλλακτική αξία τους να εξαρτάται από την ανάγκη του συναλλασσόμενου. Με άλλα λόγια, η εκμετάλλευση της ανάγκης του άλλου αποτελεί τον μοναδικό κανόνα της οικονομικής ζωής.

Αυτός ο αφηνιασμός των τιμών των τροφίμων συντελεί σε πλήρη αποσύνθεση της οικονομικής ζωής, που θα αποβεί καταστρεπτική για όλους, επειδή διαταράσσεται η συνεργασία μεταξύ των μελών της κοινωνίας, συνεργασία που αποτελεί τους πυλώνες του οικονομικού συστήματος προκειμένου να είναι λειτουργικό. Όταν αντί για συνεργασία επικρατεί «εμπόλεμος» κατάσταση μεταξύ του πληθυσμού, μοιραία το οικονομικό οικοδόμημα θα καταρρεύσει και θα επικρατήσει η ηθική βαρβαρότητα, αν δεν έχει ήδη επικρατήσει. Αυτός που σήμερα θησαυρίζει εκμεταλλευόμενος την οικονομική κρίση, ο μαυραγορίτης δηλαδή, όταν θα χρειαστεί για την υγεία του τον γιατρό ή τον δικηγόρο για τις υποθέσεις του, οι επαγγελματίες αυτοί ακολουθώντας την ίδια τακτική θα απαιτήσουν ανταλλάγματα πολύ μεγαλύτερα από εκείνα που ζητούσε αυτός για να προσφέρει τρόφιμα. Έτσι, η εκμετάλλευση της ανάγκης που ήδη αποτελεί τον μοναδικό κανόνα της αφηνιασμένης οικονομικής ζωής θα εφαρμοστεί και από άλλους επαγγελματίες.

Επανέρχεται επομένως μία εποχή όχι μόνο οικονομικής, αλλά και ηθικής βαρβαρότητας, σύμφωνα με την εφημερίδα *Θεσσαλία*.¹⁴⁴⁰

Αρχές Φεβρουαρίου 1942, οι λιμοκτονούντες κάτοικοι του Βόλου υπολογίζονται σε 30.000 περίπου, γεγονός που αναγκάζει την εφημερίδα να ζητήσει από την Αθήνα να θυσιάσει υπέρ των επαρχιών μέρος από τα λιγοστά τρόφιμα που έρχονται από την Τουρκία, ως αντιστάθμισμα των θυσιών στις οποίες υποβλήθηκαν τους προηγούμενους μήνες οι επαρχίες. Η εφημερίδα ζητά επίσης από το Υπουργείο Επισιτισμού να κατανοήσει ότι η εξάπλωση της δυστυχίας και της πείνας στον Βόλο, ο οποίος δεν μπορεί να αναζητήσει τρόφιμα από την χώρα που έχει απογυμνωθεί, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της θνησιμότητας, τον πολλαπλασιασμό της επαιτείας και την διάπραξη αναρίθμητων κλοπών και διαρρήξεων.¹⁴⁴¹

Ο Βόλος πριν την καταστροφή φημιζόταν ως πόλη φιλήσυχη και πολιτισμένη, με σπάνια εγκλήματα, σοβαρά αδικήματα και κλοπές. Μετά την καταστροφή όμως και ιδίως τους χειμερινούς μήνες οπότε το σκότος και η κακοκαιρία δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για τους κακοποιούς, η αλητεία ακμάζει και διεξάγονται πολλές κλοπές οι οποίες ενθαρρύνονται από την έλλειψη τιμωρίας λόγω της αριθμητικής ανεπάρκειας της Αστυνομίας, αλλά και λόγω της ύπαρξης κλεπταποδόχων που εκποιούν τα αντικείμενα κλοπής (τρόφιμα, είδη ρουχισμού) και τα μεταπωλούν.¹⁴⁴²

¹⁴³⁹ «“Το είδον με είδον” εγκατεστάθη εις την πόλιν μας», ό. π., σ. 294.

¹⁴⁴⁰ «Ο αφηνιασμός», *Θεσσαλία* 27.8.42 στο Στουρνάρας ό. π., σ. 386.

¹⁴⁴¹ «Εξάπλούται η κοινωνική δυστυχία», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 4 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁴² «Η θρασύτης των κακοποιών και το έργον της Αστυνομίας», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 1 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Κακοί επαγγελματίαι συνεργοί λωποδυτών και αλητών», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 6 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Νέαι θρασύταται διαρρήξεις εν Βόλω», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 14 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η έκταση του φαινομένου απασχολεί και τον γειτονικό Τύπο, καθώς η *Αναγέννησις*, εφημερίδα των Τρικάλων, γράφει πως η κακοποιός δράση στο Βόλο έχει προσλάβει το τελευταίο τρίμηνο ανησυχητική μορφή. Το τελευταίο δίμηνο σημειώθηκαν 15 διαρρήξεις αποθηκών, οινομαγειρείων, ζαχαροπλαστείων και οικειών.¹⁴⁴³

Η επισιτιστική κατάσταση στον Βόλο, ο οποίος ουδέποτε παρουσίαζε δραματικότερη εικόνα, έχει επιδεινωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι πλέον ορατά τα συμπτώματα της πείνας στον πληθυσμό. Η εικόνα της δυστυχίας και της απονέκρωσης έγινε περισσότερο έκδηλη.

Πολλοί από τους άπορους έχουν μετατραπεί σε ανθρώπινα ράκη, ενώ σύνηθες είναι και το ανατριχιαστικό θέαμα ανθρώπων που πέφτουν στους δρόμους αναίσθητοι από την αστία. Ίσως, γράφει ο *Ταχυδρόμος*, κάποιοι από αυτούς που σωριάζονται στα πλακόστρωτα να μην βρίσκονται στο έσχατο σημείο εξάντλησης, αλλά καταφεύγουν στην λιποθυμία για να προξενήσουν το ενδιαφέρον των περαστικών. Αναμφίβολα, όμως, παραδέχεται η εφημερίδα, πρόκειται για πεινασμένους ανθρώπους, και γι' αυτό αξιολύπητους, που αυτό που χρειάζονται δεν είναι χρήματα, αλλά φαγητό. Η εφημερίδα θεωρεί απαραίτητη την σύσταση ενός Σταθμού Πρώτων Βοηθειών για να παράσχει σε όσους απειλούνται από την πείνα στοιχειώδη φάρμακα και λίγο φαγητό ώστε «οι πεινασμένοι να μην πεθαίνουν σαν σκυλιά στους δρόμους», και με την πρότασή της αυτή αποτελεί την μοναδική εφημερίδα που ενδιαφέρθηκε να ληφθεί μέριμνα ειδικά για εκείνους τους πεινασμένους που λιποθυμούν στον δρόμο.

Όλες οι ενδείξεις φανερώνουν μια πορεία προς το χειρότερο καθώς οι ελπίδες προμήθειας τροφίμων από το εξωτερικό, σε μια χώρα που ανέκαθεν ήταν εξαρτημένη από τις εισαγωγές, είναι πενιχρές και το δράμα της πείνας αδιέξοδο.

Άνθρωποι, αλλά και ζώα στον κατοχικό Βόλο υποφέρουν και πεινούν. Όσα κατοικίδια ζώα τρώγονται από τους ανθρώπους εξαφανίζονται, και τα υπόλοιπα περιφέρονται σκελετωμένα στους δρόμους αναζητώντας στα σκουπίδια οτιδήποτε φαγώσιμο.¹⁴⁴⁴

Μια πληθώρα επαγγελματιών βρίσκεται σε απραξία και μεγάλος αριθμός εργατών και υπαλλήλων έχουν περιέλθει σε κατάσταση ανεργίας, αριθμός που εάν παραμείνει χωρίς τα στοιχειώδη μέσα διαβίωσης θα συντελέσει τους επόμενους μήνες στην αύξηση της θνησιμότητας. Προκειμένου να αποφευχθεί ο αποδεκατισμός του πληθυσμού, ο *Ταχυδρόμος* προτείνει σε όσους άνεργους κατοίκους της πόλης έχουν συγγενείς ή κτηματική περιουσία σε παραγωγικά χωριά να επιστρέψουν σε αυτά και να επιδοθούν σε εντατική καλλιέργεια της γης ώστε να υποβοηθήσουν τον επισιτισμό τους και να μην τρέφουν αυταπάτες πως ο πόλεμος θα τελειώσει ή θα βελτιωθούν οι συνθήκες και θα πραγματοποιηθούν παραλαβές τροφίμων από το εξωτερικό.

Η εντατικοποίηση της καλλιέργειας της ελληνικής γης είναι πλέον η μόνη ελπίδα των κατοίκων της Θεσσαλίας να αποφύγουν την λιμοκτονία, και όσο πιο άφθονα είναι τα προϊόντα που θα προκύψουν, τόσο λιγότερους Έλληνες θα θερίσει ο θάνατος από πείνα, γράφει η εφημερίδα.¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴³ «Η έκτασις της εγκληματικότητος εις Βόλον», *Αναγέννησις*, Πέμπτη, 12 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁴⁴ Δημήτριος Ηλ. Τσίλιβιδης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και την Κατοχή*, Ιατρικός Σύλλογος Μαγνησίας, Βόλος 2003, σ. 19.

¹⁴⁴⁵ «Μέσον σωτηρίας η επάνοδος στα χωριά», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 8 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Προς τα χωριά», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 13 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Έκδηλα τα αποτελέσματα της πείνης», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 15 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Του φθάνει η πείνα!», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 19 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των

Ο *Ταχυδρόμος* αντιδρά στα υπερβολικά, όπως τα χαρακτηρίζει, απαγορευτικά μέτρα μεταφοράς τροφίμων, και συγκεκριμένα θεωρεί άτοπο το γεγονός της κατάσχεσης μικροποσοτήτων όταν δεν συνοδεύονται από άδεια μεταφοράς. Σύμφωνα με την εφημερίδα, ο κόσμος βρίσκεται σε τέτοιο βαθμό παραζάλης εξαιτίας της πείνας λησμονώντας να συμμορφωθεί με γραφειοκρατικές προσταγές, οι οποίες επιπλέον είναι χρονοβόρες. Ζητεί λοιπόν να παύσει να θεωρείται έγκλημα η μεταφορά μικρών ποσοτήτων τροφίμων για οικογενειακές ανάγκες καθώς στερεί από τον κόσμο την ελευθερία να κινηθεί μόνος του για να σωθεί, από την στιγμή που υπάρχουν μόνο επισιτιστικές υπηρεσίες, αλλά όχι τρόφιμα. «*Του φθάνει η πείνα!*», καταλήγει η εφημερίδα, θεωρώντας πως η γραφειοκρατία, δεδομένων των συνθηκών, αποτελεί επιπλέον βάσανο για τον κόσμο.

Η εφημερίδα επιμένει πως προκειμένου να αποφευχθούν περισσότεροι θάνατοι από πείνα, το κοινό θα πρέπει να διευκολυνθεί στον αγώνα που δίνει για την αυτοσυντήρηση. Να διευκολύνεται η κίνηση προς τα παραγωγικά χωριά και να αρθεί η απαγόρευση της μεταφοράς λίγων τροφίμων που συνιστά μέτρο απάνθρωπο και άδικο. Μήπως προτιμά το Κράτος, διερωτάται η εφημερίδα, αντί οι πεινασμένοι να αναζητούν τρόφιμα να τρέχουν στα νεκροταφεία για να ανοίξουν μόνοι τους τάφους τους;¹⁴⁴⁶

Και ενώ η πόλη βρίσκεται σε επισιτιστικό τέλμα συνεχώς πληθαίνουν οι φήμες για ατασθαλίες και καταχρήσεις εκ μέρους του προσωπικού της αγορανομίας ή άλλων οργάνων επισιτιστικών υπηρεσιών σχετικά με διακρίσεις που έγιναν κατά την διάθεση των τροφίμων με βάση το συμφέρον τους, φήμες που εάν επαληθευθούν θα προκαλέσουν την δικαιολογημένη οργή του λιμοκτονούντος πλήθους που δεν ανέχεται διακρίσεις. Ωστόσο, ο *Ταχυδρόμος*, ο οποίος και δημοσιεύει την είδηση, αν και ζητά να αποκατασταθεί η αλήθεια σχετικά με την διάπραξη ή μη παραβάσεων, σπεύδει να διευκρινίσει για ακόμη μία φορά, πως η επισιτιστική κακοδαιμονία οφείλεται όχι στην κακή διαχείριση των ελάχιστων διαθέσιμων τροφίμων, αλλά στην ανεπάρκεια των τροφίμων λόγω της διακοπής των εισαγωγών από το εξωτερικό.¹⁴⁴⁷

Στο μεταξύ, τα αποθέματα στο εσωτερικό της Θεσσαλίας έχουν εξαντληθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι δύσκολη ακόμη και η εξεύρεση λίγων οκάδων καλαμποκιού από το δυστυχισμένο πλήθος που περιτρέπει καθημερινά τα θεσσαλικά χωριά με την ελπίδα να εξοικονομήσει λίγο άρτο για τα παιδιά του. Οι πεινασμένοι ανήκουν στα εργατικά και υπαλληλικά στρώματα καθώς επίσης στην μεσαία τάξη, ενώ σε αληθινή απόγνωση βρίσκεται και ένα τμήμα του πληθυσμού των μη παραγωγικών χωριών στα οποία ουδέποτε έγινε διανομή και τα οποία έχουν εγκαταλειφθεί στην τύχη τους και στο έλεος του Θεού.

Όλοι τους πεινούν και απειλούνται από τον εξ' ασιτίας θάνατο, γράφει ο *Ταχυδρόμος*, γι' αυτό και πρέπει με κάθε τρόπο να βοηθηθούν, όπως με την θαλάσσια αλιεία και την επαναλειτουργία των γρι-γρι το συντομότερο, καθώς την Άνοιξη ο Παγασητικός και Ευβοϊκός Κόλπος έχουν αφθονία ψαριών. «*Ο κοσμάκης πεινά. Και πάσα καθυστέρησης εν προκειμένω αποβαίνει μοιραία*», τονίζει η εφημερίδα.

Τα ψαροκάικα επαναλειτούργησαν πράγματι, και σύμφωνα με την εφημερίδα *Θεσσαλία* πρόσφεραν άφθονο γαύρο και σαρδέλα σε οικονομικές τιμές. «*Έτσι*

Ελλήνων, «Επιβάλλεται στοιχειώδης πρόνοια διά τους εξαντλημένους εκ πείνης», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 1 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁴⁶ «Του φθάνει η πείνα!», ό. π., «Να διευκολυνθή ο κόσμος εις τον αγώνα της αυτοσυντηρήσεως», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 27 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁴⁷ «Ψίθυροι περί επισιτιστικών ατασθαλιών», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 28 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα περί καταχρήσεων», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 7 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

εχόρτασεν ο κόσμος ψάρια, εσηκώθη στα πόδια του, η θνησιμότης περιορίσθη και επιπλέον με τη φθηνία και αφθονία των ψαριών ετέθη κάποιος φραγμός εις την αχαλίνωτον αισχροκέρδειαν και εκμετάλλευσιν των άλλων τροφίμων».

Η πείνα έχει εξαπλωθεί τόσο ώστε επιβάλλονται αποτελεσματικά μέτρα, αναφέρει ο *Ταχυδρόμος*, και διερωτάται εάν για το συμφέρον ορισμένων ατόμων πρέπει να θυσιάστουν μυριάδες Έλληνες, οι οποίοι απειλούνται σοβαρότατα από την πείνα, με άμεση συνέπεια την αύξηση της θνησιμότητας και την φθορά του Έθνους.¹⁴⁴⁸

Μέσα Μαρτίου, ο πληθυσμός του Βόλου και του Πηλίου φθίνει καθημερινά και εκφράζονται αμφιβολίες από τον *Ταχυδρόμο* αν αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Από την αγορά λείπουν τα πάντα και όσοι δεν έχουν προμήθειες τροφίμων είναι καταδικασμένοι στον εξ ασιτίας θάνατο. Τα λαϊκά συσσίτια, στα οποία είναι εγγεγραμμένα 12.000 άτομα, υφίστανται μόνο κατ' όνομα, τα ενοριακά, τα οποία στηρίζονται στις προσφορές των φιλόνητων και στις συνεισφορές των ναών, παρέχουν τρεις φορές την εβδομάδα σε 1.000 άπορα παιδιά και θηλάζουσες μητέρες μια πενιχρή μερίδα φαγητού, αγοράζοντας επανειλημμένα άρτο από την μαύρη αγορά, και τα μαθητικά, με 4.000 εγγεγραμμένους μαθητές, επίσης υπολειπούνται μη παρέχοντας ουσιαστική τροφή.

Στον Βόλο μόνο τυπικά υπάρχει Πρόνοια, σύμφωνα με τον *Ταχυδρόμο*, υποστηρίζοντας πως στην πρωτεύουσα δεν είναι χειρότερη η κατάσταση λόγω των διανομών από τα τρόφιμα που αποστέλλει από την Τουρκία ο Ερυθρός Σταυρός, σε μια περίοδο που ο Βόλος είναι θύμα των διαταγών του Υπουργείου Επισιτισμού που απαγορεύει με δρακόντεια μέτρα την μεταφορά ελάχιστων ποσοτήτων τροφίμων για την εξυπηρέτηση των επισιτιστικών αναγκών των οικογενειών με αντάλλαγμα την εξασφάλιση του άρτου.

Είναι τόση η τρομοκρατία του κοινού ώστε πτωχοί οικογενειάρχες πηδούν από τα βαγόνια των τρένων εν κινήσει ώστε να αποφύγουν την δίωξη και να κατορθώσουν να διαφυλάξουν τις λίγες ποσότητες τροφίμων που μεταφέρουν. Έτσι, μεγάλο μέρος του πληθυσμού θερίζεται από τον θάνατο εξαιτίας της εξάντλησης που επέφερε στους οργανισμούς η έλλειψη ουσιαστικής τροφής και ο δριμύς χειμώνας.¹⁴⁴⁹ Σύμφωνα με ρεπορτάζ ένας εκ τριών οδοιπόρων που διανυκτέρευσε σε θάμνους, το ξημέρωμα οι φίλοι του τον βρήκαν νεκρό «εκ του ψύχους και της εξαντλήσεως συνεπεία υποσιτισμού».¹⁴⁵⁰

Υπό τις τραγικές αυτές επισιτιστικές συνθήκες, η αύξηση του αριθμού διαρρηξέων οικιών, ακόμη και υπό την απειλή όπλου, με σκοπό την κλοπή τροφίμων και ενδυμάτων δεν προξενεί εντύπωση και τα αστυνομικά ρεπορτάζ βρίθουν ανάλογων περιστατικών.¹⁴⁵¹ Πρωτόγνωρες για την πόλη του Βόλου είναι επίσης οι ανατριχιαστικές εικόνες παιδιών να ανατρέπουν κάδους σκουπιδιών τρώγοντας τα

¹⁴⁴⁸ «Το δράμα της πείνης καθίσταται τραγικότερον», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 3 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η αφθονία των λαϊκών ψαριών», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 6 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το ψωμί και τα ψάρια», *Η Θεσσαλία*, Σάββατο, 22 Αυγούστου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁴⁹ «Ο πληθυσμός του Βόλου θύμα των κρατικών διαταγών», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 15 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η διανομή των 78.000 οκάδων αλεύρου», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 16 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Θα εξακολουθήσει η λειτουργία των ενοριακών συσσιτίων», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 23 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵⁰ «Απέθανε κατά την νύκτα εκ ψύχους», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 15 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵¹ «Νέαι απογυμνώσεις οικιών. Αφηρέθησαν όλα τα τρόφιμα», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 25 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

απορρίμματα της γειτονιάς. Όπως τρία παιδιά ηλικίας έως 12 ετών που κλαίγοντας απαντούσαν στους περαστικούς που τα παρότρυναν να απομακρυνθούν πως είχαν πέντε ημέρες να βάλουν μπουκιά στο στόμα τους και η χήρα μητέρα τους αδυνατούσε να τους αγοράσει έστω και άγρια χόρτα.¹⁴⁵²

Την άνοιξη του 1942 οι αγοραπωλησίες ακινήτων έχουν φτάσει στο ζενίθ και είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ημερησίως πωλούνται 15 τουλάχιστον ακίνητα-σπίτια και οικοπέδα, ενώ υπήρξε και μέρα που πουλήθηκαν ακόμη και 35 ακίνητα, οι πωλητές των οποίων είναι άνθρωποι που βρίσκονται σε εξαιρετικά μεγάλη οικονομική ανάγκη.¹⁴⁵³

Η άφιξη του πρώτου μεγάλου σιτοφορτίου σίτου στην Ελλάδα βάρους 7.000 τόνων τον Μάρτιο του 1942, γεγονός πολύ σημαντικό για την Ελλάδα όπου λόγω εξαντλήσεως όλων των τροφίμων και των καθημερινών θανάτων από πείνα κατέφτασε την πιο κρίσιμη στιγμή ευελπιστώντας να ανακουφίσει τους αστικούς πληθυσμούς που κυρίως υποφέρουν, θα γίνει αιτία να εντατικοποιηθούν οι πιέσεις προς το Κέντρο για αποστολή ικανοποιητικής ποσότητας σίτου και στον Βόλο. Εκτός από τα σχετικά άρθρα του *Ταχυδρόμου*, ξεχωρίζουμε την επιστολή του Συνδέσμου Σιδηροδρομικών στον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών στην οποία επισημαίνει πως ολόκληρος ο σιδηροδρομικός κόσμος της Θεσσαλίας και η εργατοϋπαλληλική τάξη του Βόλου βρίσκονται μεταξύ ζωής και θανάτου, γι' αυτό απαιτείται να αποσταλεί σίτος ώστε να παραταθεί η ζωή τους έστω και για λίγο μέχρι να αποσταλούν νέα σιτοφορτία και να αποφευχθεί ο θάνατος από ασитία.¹⁴⁵⁴

Ο *Ταχυδρόμος* υποστηρίζει ότι το Κέντρο θεωρεί την Θεσσαλία σιτοπαραγωγική περιοχή και φρονεί λανθασμένα ότι όλοι διαθέτουν σιτηρά και επομένως ο θόρυβος περί πείνας είναι τεχνητός και όχι πραγματικός, με αποτέλεσμα ο κόσμος που πειθαρχήσε στις διαταγές του να μην μεταφέρονται τρόφιμα να είναι καταδικασμένος σε ασитία με την πλειοψηφία του πληθυσμού να έχουν μετατραπεί σε ζωντανά πτώματα. Καθώς η κατάσταση έχει φτάσει στο αδιαχώρητο η εφημερίδα τονίζει πως δεν πρέπει να παραμείνει ο Τσολάκογλου, ο οποίος είναι και Θεσσαλός, με την πλάνη πως ο Βόλος έχει ψωμί και επομένως είναι περιττή η αποστολή σίτου. Σε κανέναν δεν επιτρέπεται, επισημαίνει ο *Ταχυδρόμος*, να αφήσει το ήμισυ περίπου του πληθυσμού του Βόλου και του Πηλίου απροστάτευτο και αβοήθητο στις συνέπειες της πείνας.¹⁴⁵⁵

Για τον λόγο αυτό αρχές Απριλίου θα αποσταλεί στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης και Υπουργό Επισιτισμού, Τσολάκογλου, καθώς και στον αντιπρόσωπο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα, Αλέξανδρο Ζάννα, τηλεγράφημα στο οποίο για ακόμη μία φορά οι εκπρόσωποι όλων των κοινωνικών τάξεων του Βόλου θα επισημάνουν πως ο πληθυσμός λιμοκτονεί και αγωνιά, γι' αυτό επιβάλλεται η αποστολή 120.000 οκάδων αλεύρου.¹⁴⁵⁶

Η περιγραφή της επισιτιστικής κατάστασης από τον *Ταχυδρόμο*, εν όψει του Πάσχα του 1942, είναι συγκλονιστική:

¹⁴⁵² «Από την ζωή της πόλεως», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 26 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵³ «Από την ζωή της πόλεως», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 23 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵⁴ «Και οι πεινασμένοι του Βόλου έχουν δικαιώματα επί της ζωής», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 19 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διά την αποστολήν τροφίμων εις Βόλον», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 28 Μαρτίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵⁵ «Ο Βόλος και το Πήλιον εις τραγικήν κατάστασιν», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 1 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵⁶ «Η προχθεσινή σύσκεψις εις την Επισκοπήν», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 3 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Φθάσαμε στο Πάσχα, όσοι δηλαδή επιζούμε και φθάσαμε, διότι ένα ποσοστό του ελληνικού λαού έφθασε ήδη και κοιμάται πρόωρα στα νεκροταφεία. Αλλά και όσοι επιζούν δεν έχουν καμία εορταστική διάθεση. Τι βλέπουν γύρω τους για να γιορτάσουν;».

Αυτό που βλέπουν είναι μία απέραντη δυστυχία και αθλιότητα. Σε όλους είναι φανερή η αγωνία και η κατήφεια και τα σημάδια των μεγάλων στερήσεων και της πείνας. Οι δρόμοι είναι γεμάτοι από φαντάσματα, από κινούμενους σκελετούς που αναζητούν ανύπαρκτα τρόφιμα. Ημίγυμνοι, ξυπόλυτοι και πεινασμένοι προσπαθούν να ανταλλάξουν ότι έχουν με λίγο λάδι. Ψυχής σπαραγμός το θέαμα. Και η ψυχή σπαράζει επίσης μπροστά στο θέαμα πεινασμένων παιδιών που κοιμούνται στους δρόμους της πόλης. Τα κοπάδια των παιδιών που η πείνα τα σπρώχνει στα κασόνια των σκουπιδιών είναι η πιο χαρακτηριστική εκδήλωση δυστυχίας, είναι το κατάντημα της εποχής.¹⁴⁵⁷

Ενώ όμως η παιδική ηλικία διατρέχει μέγιστο κίνδυνο, οι πλούσιοι εξακολουθούν να επιδεικνύουν απόλυτη αδιαφορία, αφού δεν έχουν τον ανθρωπισμό να φροντίσουν να εξασφαλίσουν το φαγητό ενός τουλάχιστον άπορου παιδιού και δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν πως η επιβάρυνση γι' αυτούς θα είναι μικρή, αλλά ο αντίκτυπος της πράξης τους τεράστιος.¹⁴⁵⁸

Το Πάσχα του 1942, το πρώτο Πάσχα της Κατοχής, ήταν αληθινή τραγωδία, αναφέρει η *Θεσσαλία*. Οι αναγγελίες για διανομή κρέατος, που όμως ήταν περιορισμένης ποσότητας και άθλιας ποιότητας, ανάγκασαν τον κόσμο τρεις ολόκληρες ημέρες από τα μεσάνυχτα της Μεγάλης Παρασκευής μέχρι και το βράδυ της Λαμπρής, να συγκεντρώνεται και να δημιουργεί ατέλειωτες ουρές με την ελπίδα να προμηθευτεί λίγο κρέας. Καθώς οι ποσότητες ήταν ελάχιστες, οι περισσότεροι πέρασαν άσκοπα τρεις νύχτες χωρίς ύπνο, τρεις ημέρες ορθοστασίας και πείνας στην διάρκεια των οποίων σημειώθηκαν αλλεπάλληλα κρούσματα λιποθυμιών και εξάντλησης με την αγανάκτηση και την απόγνωση να κυριαρχούν στην ψυχολογία του συγκεντρωμένου πλήθους.¹⁴⁵⁹

Μέσω της έκκλησης που απευθύνει ο Μητροπολίτης σε όλους τους έχοντες με σκοπό να βοηθήσουν τους πεινασμένους να μην πεθάνουν, αναβιώνουν οι πλέον μελανές εικόνες από το επισιτιστικό δράμα στον Βόλο, όπου γέροντες αποθνήσκουν από πείνα και γονείς σπαράζουν στο θέαμα των εξαντλημένων παιδιών τους. Σκελετοί ανθρώπων και φαντάσματα παιδιών περιπλανιούνται στα χωριά ή ανακατεύουν τα σκουπίδια με την ελπίδα να βρουν κάτι να βάλλουν στο στόμα τους. Όλοι τους τρέμοντας σηκώνουν τα χέρια τους σε όλους όσους έχουν κάτι να φάνε και με φωνές που προκαλούν τον οίκτο και δακρυσμένα μάτια φωνάζουν «ψωμί, ψωμί».¹⁴⁶⁰

Ο Βόλος έχει μετατραπεί σε νεκρούπολη, υποστηρίζει ένας αναγνώστης του *Ταχυδρόμου*, γεγονός στο οποίο συνέβαλε το σύστημα των διατιμήσεων επειδή όλα τα προϊόντα φυγαδεύονται σε πόλεις όπου δεν ισχύουν οι διατιμήσεις. Ακόμη και εάν με την κατάργηση των διατιμήσεων αυξηθούν οι τιμές, αυτό είναι προτιμότερο, σύμφωνα με τον αναγνώστη, από την κατάσταση που επικρατεί, κατά την οποία

¹⁴⁵⁷ «Η δραματική ζωή του ελληνικού λαού», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 4 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵⁸ «Οι εύποροι χωρικοί και τα άπορα παιδάκια», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 22 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁵⁹ «Πασχαλινή τραγωδία του Βόλου», *Η Θεσσαλία*, 7.4.42, Στουρνάρας, ό. π., σ. 326.

¹⁴⁶⁰ «Εκκλησίες του Μητροπολίτου», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 4 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

πλούσιοι και φτωχοί κινδυνεύουν να πεθάνουν από πείνα επειδή δεν βρίσκουν τρόφιμα, κατάσταση που προκαλεί αλλοφροσύνη.¹⁴⁶¹

Την παραπάνω άποψη συμμερίζεται και ο *Ταχυδρόμος*, ο οποίος θεωρεί πως η έκδοση επιπλέον χαρτονομίσματος, ακόμη και η αύξηση των μισθών, δεν θα επέφερε βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού καθώς πηγή της επισιτιστικής κρίσης είναι κυρίως η έλλειψη τροφίμων. Ως προς αυτό είναι απόλυτη. «*Η δυστυχία μας δεν προέρχεται από την έλλειψιν χρήματος και δη χαρτονομίσματος, αλλά από την έλλειψιν των τροφίμων και άλλων χρειωδών της ζωής*», εξαιτίας της διακοπής των εισαγωγών από το εξωτερικό.

Γι' αυτό προτάσσει τρία μέτρα ως λύσεις για την καλύτερευση των όρων ζωής όσων μαστίζονται από την υπάρχουσα κατάσταση, α) την εισαγωγή τροφίμων από το εξωτερικό, β) την ακριβοδίκαιη διανομή των ειδών που θα εισαχθούν από το εξωτερικό και γ) την σταθεροποίηση των τιμών και την κατάργηση των διατιμήσεων, οι οποίες έχουν αποτελεσματική ισχύ μόνο όταν οι αρχές έχουν την δύναμη να τις εφαρμόζουν χωρίς να εξαφανίζονται τα διατιμώμενα είδη.¹⁴⁶²

Σχετικά με την δίκαιη διανομή των τροφίμων, η εφημερίδα υποστηρίζει πως θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στους πάσχοντες και αναξιοπαθούντες, και σε όσους έχουν συντριβεί από την ισχύουσα κατάσταση, δηλαδή τους δημόσιους και ιδιωτικούς υπάλληλους, τους άνεργους, εργάτες, στρατιωτικούς, συνταξιούχους και γενικότερα σε όσους έχουν πενιχρά εισοδήματα. Αντίθετα, οι εύποροι θα πρέπει να αγωνιστούν για την συντήρησή τους με δικά τους μέσα. Τέλος, για τους εντελώς άπορους θα πρέπει να εξασφαλιστεί η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, τα οποία μέχρι και τα μέσα Μαΐου υφίστανται μόνο στα χαρτιά.¹⁴⁶³

Υπέρ της άρσης των διατιμήσεων τάσσονται επίσης οι λαχανοπώλες και οι μανάβηδες με το σκεπτικό ότι εξαιτίας των διατιμήσεων που οι παραγωγοί τις θεωρούν ασύμφορες δεν παραδίδουν στους καταστηματάρχες τα προϊόντα τους, αλλά προτιμούν να τα διοχετεύουν στα «*χάνια*» των μαυραγοριτών που προσφέρουν υψηλότερες τιμές. Όταν οι τιμές θα αφεθούν ελεύθερες, εξηγούν οι έμποροι, οι τιμές των αγαθών θα αυξηθούν όταν αυτά θα είναι σπάνια, όμως θα υποτιμηθούν όταν θα βρίσκονται σε αφθονία, οπότε και θα είναι προσιτά στους καταναλωτές.¹⁴⁶⁴

Την ίδια περίοδο, το δράμα της πείνας έχει επεκταθεί στην πόλη του Βόλου. Ενώ μέχρι πρόσφατα πεινούσε το 30% του πληθυσμού, το τελευταίο δίμηνο από πείνα υποφέρει περισσότερο του 70% των κατοίκων, με την υπερτίμηση των ειδών να έχει σημειώσει καταπληκτική αύξηση και την αισχροκέρδεια να μαίνεται παρά τις απειλές και τις διώξεις. Όσοι έχουν χρήματα με πολύ κόπο και σε πανάκριβες τιμές μπορούν να αποκτήσουν τρόφιμα, αλλά οι φτωχοί, οι βιοπαλαιστές βρίσκονται σε αγωνιώδη κατάσταση και καθημερινά μεγάλος αριθμός τους καταρρέει και πεθαίνει. Όσοι ζούσαν αξιοπρεπώς με τα μικροεισοδήματά τους, έχουν καταντήσει πλέον ανθρώπινα ράκη και η εξάντληση του υποσιτιζόμενου κόσμου έχει προχωρήσει σε ανησυχητικό βαθμό γι' αυτό και επείγει η προστασία τους.

¹⁴⁶¹ «Αι διατιμήσεις αντί καλού οδήγησαν εις απονέκρωσιν», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 14 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶² «Οι δημόσιοι υπάλληλοι εν αδυναμία ν' ανταποκριθούν εις τα έργα των», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 16 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εξέλιπε πλέον και το γάλα», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 30 Απριλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶³ «Αι διανομαί των τροφίμων και ο διαχωρισμός κατά τάξεις», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 15 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η δικαία άποψις εις τας διανομάς τροφίμων», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 5 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶⁴ «Τα επαγγέλματα σήμερα», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 27 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Ο λαός έχει καταληφθεί από δικαιολογημένο δέος, γράφει ο *Ταχυδρόμος*, και εκτιμά πως εάν εξακολουθήσει η έλλειψη τροφίμων και η σύγχυση στη διαχείριση του επισιτιστικού ζητήματος η Ελλάδα θα υποστεί την μεγαλύτερη φθορά εξαιτίας της πείνας από κάθε άλλη χώρα της υφελίου.¹⁴⁶⁵

Αρχές Ιουνίου 1942, η Παλλαϊκή Επιτροπή Βόλου με έγγραφό της στους εκπροσώπους της στην Αθήνα ζητά, μεταξύ άλλων, να σταλούν αντιπρόσωποι του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στον Βόλο ώστε να διαπιστώσουν την αξιοθρήνητη και τραγική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο πληθυσμός και να συμβάλλουν στην διάσωση από τον εξ αστίας θάνατο των δεινοπαθόντων κατοίκων.¹⁴⁶⁶

Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* υπενθυμίζοντας στην Κυβέρνηση τις υποσχέσεις της ότι θα εξασφαλίσει τον επισιτισμό της χώρας, που όμως αποδείχτηκαν φρούδες, και οι οποίες διατυπώνονταν σε συνδυασμό με την ανακοίνωση απαγορεύσεων σχετικά με τον σχηματισμό αποθεμάτων σιτηρών από τους ιδιώτες, γι' άλλη μια φορά διατυπώνει την άποψη να επιτραπεί στους κατοίκους του Βόλου, που κατά το παρελθόν έτος δοκιμάστηκε σκληρά και απώλεσε πολλές υπάρξεις, να κάνουν μικροπρομήθειες σίτου γιατί σε διαφορετική περίπτωση ο Βόλος θα μετατραπεί πρώτος σε νεκροταφείο.¹⁴⁶⁷ Μεγάλη ανάγκη επίσης είναι να παραμείνει ο σίτος που παράγεται στην Θεσσαλική γη εντός της Θεσσαλίας, και όχι με τα πλεονάσματα της Θεσσαλικής παραγωγής να εξασφαλιστεί ο σίτος των πλούσιων Αθηναίων, ενώ οι Θεσσαλοί να παραμένουν νηστικοί.¹⁴⁶⁸

Τα παράπονα από τους κατοίκους του Πηλίου για την άθλια επισιτιστική κατάστασή τους και για τους μαζικούς θανάτους από αστία των απόρων είναι πολλά. Κάτοικος του χωριού Μηλιές θα εκφράσει την δυσαρέσκειά του για τον τρόπο που το Κράτος διαχειρίστηκε το επισιτιστικό ζήτημα υποστηρίζοντας πως αγνόησε τελείως την ύπαιθρο και εστίασε κυρίως στον επισιτισμό του αστικού πληθυσμού, ιδίως της Διοικούσης της Πρωτεύουσας, ενώ θα εκφράσει την απογοήτευσή του πως ακόμη και οι εκπρόσωποι του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού θεώρησαν όλους τους αστούς άπορους και όλους τους κατοίκους της υπαίθρου παραγωγούς με αποτέλεσμα για την πλειοψηφία των φτωχών κατοίκων των μη παραγωγικών χωριών ο θάνατος από πείνα να είναι μονόδρομος.¹⁴⁶⁹

Στον λόγο που απήγγειλε κατά την άφιξη του στην πόλη του Βόλου την 7^η Ιουλίου ο Τσολάκογλου, απέδωσε την επισιτιστική κρίση στον οικονομικό αιφνιδιασμό συνεπεία της κατάληψης της χώρας και στο γεγονός ότι η Ελλάδα ουδέποτε υπήρξε αυτάρκης. Ωστόσο, υποστήριξε πως χάρη στην ηθική αντοχή και καρτερικότητα του ελληνικού λαού, ο οποίος είναι λιτοδίαιτος και ολιγαρκής, στην ενίσχυση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού με εισαγωγές από την Τουρκία και την Σουηδία και στην πολλαπλή συνδρομή των Δυνάμεων του Άξονα, η επισιτιστική κατάσταση παρουσιάζεται βελτιωμένη σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά και διαβεβαιώνει τον Θεσσαλικό πληθυσμό πως δεν θα πεινάσει. Ίσως να μην σιτίζεται

¹⁴⁶⁵ «Η λαϊκή αγωνία», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 19 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Οι βιοπαλαισταί», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 31 Μαΐου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶⁶ «Η Παλλαϊκή Επιτροπή και ο επισιτισμός του Βόλου», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 6 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶⁷ «Αφίσατε τον κόσμο ελεύθερο να προμηθευθεί λίγο σιτάρι», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 20 Ιουνίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶⁸ «Αι προμήθειαι διά τας οικογενειακάς ανάγκας», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 11 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁶⁹ «Η πείνα εις το Πηλιον», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 25 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η τραγική θέσις των απόρων Πηλίου», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 1 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

όπως προπολεμικά, αναφέρει ο κατοχικός Πρωθυπουργός, πάντως δεν θα πεθάνει στα πεζοδρόμια.¹⁴⁷⁰

Οι καλές επισιτιστικές ειδήσεις για την πόλη του Βόλου ήρθαν με την επιστροφή του Μητροπολίτη Ιωακείμ από την Αθήνα, ο οποίος πληροφόρησε τους δημοσιογράφους πως ο Ερυθρός Σταυρός θα αποστέλλει με δική του μέριμνα 250 τόνους αλεύρου μηνιαίως που θα διανέμονται με την μορφή άρτου, αλλά με την υποχρέωση να εξυπηρετείται και ο επισιτισμός των μη παραγωγικών χωριών του Πηλίου και της Επαρχίας Αλμυρού, καθώς επίσης τρόφιμα για την εξυπηρέτηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ενώ επεσήμανε πως ο Ερυθρός Σταυρός έκανε δεκτό αίτημα για λειτουργία τον επερχόμενο χειμώνα λαϊκών συσσιτίων για 25.000 άτομα.¹⁴⁷¹

Αξίζει να σημειωθεί πως την 13^η του Ιουλίου κατέπλευσε στο λιμάνι του Βόλου ιστιοφόρο με φορτίο αλεύρου, και τις επόμενες ημέρες θα ακολουθήσει ακόμη ένα,¹⁴⁷² αλλά θα διατυπωθούν παράπονα πως δεν παρελήφθησαν οι αναμενόμενες ποσότητες και ότι σημειώθηκαν μεγάλες καθυστερήσεις στα σιτοφορτία από τον Πειραιά την στιγμή που η θνησιμότητα στα χωριά του Πηλίου αυξάνεται ανησυχητικά και η πείνα θερίζει τον πληθυσμό τους. Υπό αυτές τις συνθήκες και λαμβάνοντας σοβαρά υπ' όψη την ειδηση ότι δεν αναμένεται τακτική αρτοδότηση από τον Ερυθρό Σταυρό νωρίτερα από τον Σεπτέμβριο, επαναλαμβάνεται από τον *Ταχυδρόμο* η πρόταση ολόκληρος ο παραγόμενος σίτος της Θεσσαλίας να διατεθεί για τις ανάγκες του πληθυσμού της καθώς θεωρεί αδιανόητο το γεγονός να υπάρχουν σιτηρά στην περιοχή και όμως παράλληλα να υπάρχει πείνα και θνησιμότητα από ασитία.¹⁴⁷³

Η μετριότατη ωστόσο παραγωγή σίτου το 1942 και η πανάκριβη τιμή διάθεσης των περιορισμένων ποσοτήτων που αγγίζει τις 3.500 δραχμές την οκά, δεν ενθαρρύνουν την αυτάρκεια της Θεσσαλίας και επειδή εκφράζονται φόβοι για μεγαλύτερη πείνα από το προηγούμενο έτος εάν δεν εντατικοποιηθούν οι εισαγωγές από το εξωτερικό, επιβάλλεται η διάκριση μεταξύ πλουσίων και φτωχών ώστε να συγκροτηθεί ο κατάλογος με τους δικαιούχους των διανομών μέσω δελτίου.¹⁴⁷⁴

Αρχές Αυγούστου 1942, το επισιτιστικό αδιέξοδο παραμένει παρά τις διαβεβαιώσεις για την αντιμετώπισή του και ο *Ταχυδρόμος* επιμένει στην άποψή του πως το Κέντρο κατέχεται από πλάνη για την κατάσταση που επικρατεί στις επαρχίες, οι οποίες θα οδηγηθούν σε θάνατο εάν εξακολουθήσει η αδράνεια ή η ασυμφωνία των τοπικών αρχών αναφορικά με την διευθέτηση μείζονος σημασίας επισιτιστικών ρυθμίσεων, όπως την λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, η οποία εκτός από την έλλειψη χρημάτων προσκρούει σε διαφωνίες σχετικά με τον αριθμό των σιτιζόμενων και τον έλεγχο των δελτίων.

¹⁴⁷⁰ «Ο προχθεσινός λόγος του κ. Πρωθυπουργού», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 9 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁷¹ «Εξησφαλισμένος ο επισιτισμός μας», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 14 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁷² «Κατέπλευσεν εν ιστιοφόρν με άλευρα», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 14 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η επισιτιστική κίνησης», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 21 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁷³ «Γιατί να πεινάμε αφού υπάρχει σιτάρι;», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 28 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Άλλαι επισιτιστικάί ειδήσεις», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 29 Ιουλίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁷⁴ «Οι πλούσιοι και οι πτωχοί», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 4 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα λαϊκά συσσίτια», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 5 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Στην ενίσχυση της άποψης περί πλάνης εκ μέρους του Κέντρου συντελεί η επιμονή να διατάσσεται αποστολή σημαντικής ποσότητας σίτου από την Θεσσαλία στην Αθήνα, παρά τις διαβεβαιώσεις του Τσολάκογλου ότι δεν θα εξαχθεί ούτε κόκκος σίτου σε άλλες περιφέρειες παρά μόνο εάν υπάρξει πλεόνασμα, γεγονός που προκαλεί την έντονη αντίδραση της Παλλαϊκής Επιτροπής Επισιτισμού Βόλου και της Επιτροπής τριάντα Προμηθευτικών Συνεταιρισμών των Τρικάλων, η οποία θεωρεί ότι ο τρικαλινός λαός εξαπατήθηκε από τις δοθείσες υποσχέσεις και εξαγγελίες και απαιτεί, επηρεασμένος από τις μνήμες των θυμάτων της πείνας του περασμένου χειμώνα, εξασφάλιση άρτου και αποτροπή φυγάδευσης του σίτου.

Ο *Ταχυδρόμος* κάνει λόγο για διάπραξη μεγάλης αδικίας κατά των επαρχιών, οι οποίες δυσφορούν και αγανακτούν, επειδή όταν η Αθήνα, στην οποία δίνεται προτεραιότητα και στις διανομές των ειδών του Ερυθρού Σταυρού, είχε επί μήνες το ψωμί της, η θεσσαλική περιφέρεια πεινούσε. Οι ελπίδες διαψεύδονται, διαβάζουμε στην εφημερίδα, γιατί ενώ δεν έχει γίνει ούτε διανομή οκάς από τον θεσσαλικό σίτο στους πεινασμένους κατοίκους του Βόλου και του Πηλίου, δόθηκε εντολή να αποσταλούν στην πρωτεύουσα δύο εκατομμύρια περίπου οκάδες σίτου.

Είναι τόση η απογοήτευση και η απελπισία που η εφημερίδα εναποθέτει τις ελπίδες της για να διατηρηθεί στην ζωή ο ελληνικός λαός που αποδεκατίζεται κυρίως από την έλλειψη ειδών διατροφής, στον τερματισμό των πολεμικών εχθροπραξιών τις οποίες θεωρεί πηγή των δεινών της ανθρωπότητας.¹⁴⁷⁵

Τέλη Αυγούστου οργανώνεται νέος έρανος που σκοπό έχει την συγκέντρωση χρημάτων υπέρ των φτωχών και για μια ακόμη φορά ο Μητροπολίτης κρούει την θύρα της καρδιάς των ευπόρων και τους καλεί να συλλογιστούν τις χιλιάδες των αδελφών τους που κινδυνεύουν να πεθάνουν από την πείνα, και στη συνέχεια, μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής εράνου, κρούει και την θύρα των σπιτιών τους ζητώντας την αρωγή τους,¹⁴⁷⁶ ενώ σε έκκλησή του ο Νομάρχης υπενθυμίζει στους εύπορους πως είναι καθήκον τους να βοηθήσουν την φτωχολογιά που κινδυνεύει με αφανισμό και μέγα καθήκον τους απέναντι στην φυλή που κινδυνεύει να σβήσει.¹⁴⁷⁷ Παρά όμως τις προσπάθειες να αφυπνιστεί το αίσθημα αλληλεγγύης των πλουσίων, όσοι πείστηκαν να προσφέρουν αποδείχθηκαν φειδωλοί, ενώ ένας σημαντικός αριθμός εύπορων αποδείχθηκαν «σπαγγοραμένοι». Εξαιτίας της φιλαργυρίας τους, αγνόησαν την κοινωνική ανάγκη που εξυπηρετούν τα συσσίτια και δεν έδωσαν ούτε πεντάρα.¹⁴⁷⁸

Ωστόσο, δεν είναι μόνο η οικονομική συμμετοχή στους εράνους που αποτελεί εκδήλωση συνεισφοράς στο κοινωνικό σύνολο, αλλά και η συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του επιφανούς νομικού Δημητρίου Κασσαβέτη, ο οποίος μαζί με την αδελφή του Ελένη, ανέπτυξαν μεγάλη

¹⁴⁷⁵ «Τα λαϊκά συσσίτια», ό. π., «Μεγάλη ποσότης σίτου θ' αποσταλή από την Θεσσαλίαν εις τας Αθήνας», *Ταχυδρόμος*, Τετάρτη, 5 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αυτή είναι η απαίτησις του Βόλου και του Πηλίου», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 6 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διαμαρτυρία διά την απειλούμενην φυγάδευσιν του θεσσαλικού σίτου», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 7 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το ζήτημα των συσσιτίων», *Η Θεσσαλία*, Τρίτη, 17 Νοεμβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁷⁶ «Εκκλησις», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 27 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο έρανος διά τα συσσίτια», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 30 Αυγούστου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁷⁷ «Η έκκλησις του κ. Νομάρχου», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 27 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁷⁸ «Ο έρανος και οι πλούσιοι», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 30 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Οι σπαγγοραμένοι», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 12 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αντιστασιακή δραστηριότητα μέσα από τις γραμμές της ΕΠΟΝ. Μάλιστα, για την αντιστασιακή αυτή δράση τους, σε αντίποινα, οι Ιταλοί έκαψαν το 1942 το αρχοντικό των Κασσαβέτηδων στο Χορευτό.¹⁴⁷⁹

Αρχές Σεπτεμβρίου, περίπου 15.000 κάτοικοι, δηλαδή σχεδόν το ¼ του πληθυσμού του Βόλου, απειλείται με την έλευση του χειμώνα με θάνατο από την πείνα και το ψύχος.¹⁴⁸⁰

Καθώς και το 1943 προβλέπεται έτος πολέμου, που σημαίνει ότι δεν θα επανέλθει η εμπορική επικοινωνία μεταξύ των χωρών ώστε να περιοριστούν ή να αντιμετωπιστούν οι ελλείψεις τροφίμων, ο *Ταχυδρόμος* επισημαίνει πως δεν επιτρέπεται καμία απολύτως χαλάρωση της παραγωγικής προσπάθειας, αντίθετα θα πρέπει να ενισχυθεί το έργο των αγροτών καθώς η εργασία τους αποτελεί την ελπίδα για το αύριο και οι ίδιοι είναι άξιοι ευγνωμοσύνης επειδή χάρη στην εγχώρια παραγωγή επέζησε μεγάλο μέρος του πληθυσμού.¹⁴⁸¹

Στην διάρκεια του Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκαν τρεις διανομές αλεύρου από τις αποστολές του Ερυθρού Σταυρού, και συγκεκριμένα 60.000 μερίδες ημερησίως για τον πληθυσμό του Βόλου και 30.000 μερίδες ημερησίως για τους κατοίκους των χωριών του Πηλίου,¹⁴⁸² ενώ η άφιξη των αντιπροσώπων του Οργανισμού στην πόλη μέσα Οκτωβρίου ενθάρρυνε τις ελπίδες για ρύθμιση των επισιτιστικών δυσχερειών.¹⁴⁸³ Οι ενέργειες δε του Ερυθρού Σταυρού για την άμεση λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων μεταφράστηκαν από τον Τύπο ως αναγνώριση της ανάγκης ταχείας ενισχύσεως του δεινοπαθούντος πληθυσμού του Νομού Μαγνησίας που θα ανακουφίσει από επισιτιστικής απόψεως τις λαϊκές τάξεις, οι οποίες έχουν εξαντληθεί από τις συνεχείς ανατιμήσεις των ειδών.¹⁴⁸⁴ Τέλος, την 1^η Μαΐου 1943 εγκαθίσταται στην πόλη του Βόλου μόνιμος αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού με δικαιοδοσία να ρυθμίζει τις διανομές των ειδών του Οργανισμού στους Νομούς Μαγνησίας και Λάρισας.¹⁴⁸⁵

Μέχρι και τις αρχές τουλάχιστον του Νοεμβρίου όμως η αστάθεια στην διανομή αλεύρου, το οποίο μπορεί να μην διανεμηθεί ακόμη και για περισσότερες από 20 ημέρες, οδηγεί τον κόσμο της βιοπάλης σε κατάσταση αλλοφροσύνης καθώς στις πενιχρές διανομές αλεύρου στηρίζει την επιβίωσή του. Η αναβολή των διανομών και η όλη κατάσταση που επικρατεί στον Βόλο, ο οποίος έχει ανάγκη από ψωμί, λάδι και κάρβουνα, είναι αχαρακτήριστο γεγονός, επισημαίνει ο *Ταχυδρόμος*, ο οποίος διατυπώνει την βεβαιότητα πως ανάλογη κατάσταση αποκλείεται να υπάρξει στην υπόλοιπη Ελλάδα, θεωρώντας πως ακόμη και οι Αθηναίοι βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα, ενώ η ζωή των κατοίκων των υπόλοιπων θεσσαλικών πόλεων δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με την αθλιότητα του Βόλου.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁷⁹ Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ο Αιγυπτιώτης ελληνισμός στους δρόμους του βαμβακιού*, εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα 2011, σ. 44.

¹⁴⁸⁰ «15 τουλάχιστον χιλιάδες!», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 5 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁸¹ «Το έργο του αγρότου», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 6 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁸² «Άλλαι επισιτιστικά ειδήσεις», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 17 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁸³ «Η επικουρία του Ερυθρού Σταυρού», *Νέα Ελλάς*, Σάββατο, 17 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁸⁴ «Τα συσσίτια και ο Ερυθρός Σταυρός», *Νέα Ελλάς*, Δευτέρα, 28 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁸⁵ «Ο επισιτισμός μας», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 29 Απριλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁸⁶ «Ψωμί-λάδι-κάρβουνα», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 6 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Μάλιστα στην αναβολή της αρτοδοτήσεως ο τοπικός Τύπος αποδίδει την κυριότερη αιτία της μη υποβιβάσεως των τιμών στα είδη και προκειμένου να αποφευχθεί το θανατικό του χειμώνα 1941-1942 ζητά να μειωθούν «οι μέρες της πείνας» και να εξασφαλιστεί ο τακτικός ανεφοδιασμός.¹⁴⁸⁷ Αυτό που κυρίως προκαλεί την αγανάκτηση του Τύπου είναι το γεγονός πως ο πληθυσμός νηστεύει ακόμη και αγαθά που παράγονται στην Μαγνησία δηλαδή το λάδι, τις ελιές, το αλάτι και το γάλα παρά το γεγονός πως στο Πήλιο καλλιεργούνται ελαιόδεντρα και στον Βόλο υπάρχουν πολλά βουστάσια όπου παραγόταν γάλα, ενώ κοντά του υπάρχει αλυκή με πλούσια παραγωγή αλατιού.

Το ζήτημα της αρτοδοσίας αποτελεί αληθινή γάγγραινα για τον Βόλο και ολόκληρο τον νομό, γράφει η *Θεσσαλία* και απασχολεί τόσο πολύ τον πληθυσμό ο οποίος δεν μπορεί να αντιδράσει κατά της ισχύουσας δεινής επισιτιστικής κατάστασης που προκαλεί η έλλειψη όλων των βασικών ειδών διατροφής. Άθλια επισιτιστική κατάσταση που η εφημερίδα υποστηρίζει πως θεμελιώνεται στην αδιαφορία, ανεπάρκεια και αμέλεια των τοπικών παραγόντων (με εξαίρεση την Παλλαϊκή Επιτροπή και την Επιτροπή Εράνου), και οφείλεται πρωτίστως στην ικανότητα του Κράτους να αντιμετωπίσει την επισιτιστική αναρχία.¹⁴⁸⁸

Το Υπουργείο Επισιτισμού αρνείται να επιτρέψει διανομή λαδιού στους Βολιώτες, απόφαση που προκαλεί την αντίδραση του *Ταχυδρόμου*, ο οποίος θεωρεί πως η άρνηση αυτή ισοδυναμεί με καταδίκη του πληθυσμού να βλέπει το λάδι, αλλά να μην μπορεί να το αποκτήσει, κατηγορώντας τα μέλη του Υπουργείου για ανθρωποφαγία εφόσον συντελούν στην αύξηση των πρησμένων και της πελατείας του νεκροταφείου.¹⁴⁸⁹

Ενώ ο πολύς κόσμος πεινά εξαιτίας των αναβολών και της διακοπής της αρτοδότησης, οι κάτοικοι υποβάλλονται συνεχώς σε νέες ταλαιπωρίες που επιτείνουν την αγωνία τους και τους καταπονούν, όπως η απόφαση να εφοδιαστούν με ταυτότητες όλα τα μέλη κάθε οικογένειας, ακόμη και τα νήπια, και να προσέλθουν στα αρτοποιεία προς έλεγχο των δελτίων τους, απόφαση που ο *Ταχυδρόμος* κατακρίνει επειδή, εκτός από την γραφειοκρατική δοκιμασία που θα πρέπει να υποστεί το εξαντλημένο πλήθος, θα πρέπει να είναι σε θέση να ανταπεξέλθει και στο οικονομικό κόστος των φωτογραφιών.¹⁴⁹⁰

«Ο κόσμος χαροπαλεύει σήμερα για το ψωμί και δεν έχει ούτε διάθεση, ούτε χρήματα για να τρέχει στα φωτογραφεία οικογενειακώς[...]»,¹⁴⁹¹ αναφέρει η εφημερίδα.

Το φθινόπωρο του 1942, στο εσωτερικό της Θεσσαλίας έχει ξεσπάσει εμφύλιος επισιτιστικός πόλεμος. Συγκεκριμένα, το Κέντρο εκδίδει διατακτικές να προμηθευτεί η μία περιφέρεια από την άλλη τρόφιμα, που όμως δεν υπάρχουν με

¹⁴⁸⁷ «Να επαναληφθή το ταχύτερον η κανονική αρτοδότησις», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 12 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής Ελλήνων, «Η πόλις χωρίς ψωμί», *Η Θεσσαλία*, Πέμπτη, 12 Νοεμβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁸⁸ «Ψωμί, ελιές, λάδι και αλάτι», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 14 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η επισιτιστική μας αθλιότης», *Η Θεσσαλία*, Κυριακή, 15 Νοεμβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου, «Οι ελιές», *Η Θεσσαλία*, Πέμπτη, 19 Νοεμβρίου 1942, «Το λάδι», *Η Θεσσαλία*, Τρίτη, 24 Νοεμβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁸⁹ «Η συγκέντρωσις του λαδιού», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 26 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁹⁰ «Μην ταλαιπωρήτε τον κοσμάκη», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 7 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁹¹ «Ο κόσμος δεν ανέχεται άσκοπους ταλαιπωρίας», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 8 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αποτέλεσμα η μία περιφέρεια να κατηγορεί την άλλη ότι δεν αποστέλλει προϊόντα και όλες να επικαλούνται μη διαθεσιμότητα περισσευμάτων.¹⁴⁹²

Μια εικόνα της κατάστασης που επικρατεί στον Βόλο παραμονές του δεύτερου κατοχικού χειμώνα περιγράφεται στην έκκληση του Νομάρχη Μαγνησίας, Παπαδόπουλου, για αλληλεγγύη τον Οκτώβριο του 1942, την οποία παρουσιάζει ως το μοναδικό όπλο άμυνας έναντι των πολλαπλών κινδύνων που ελλοχεύουν:

«Ο χειμώνας έφθασε. Η πείνα, η γύμνια, το κρύο και οι αρρώστιες θα παίρνουν καθημερινώς και περισσότερους, οι οποίοι πρέπει να ζήσουν. Όλοι με τρόπο ατενίζουμε τον χειμώνα. Ο θάνατος παραμονεύει παντού», αναφέρει ο Νομάρχης, θίγοντας επίσης το φαινόμενο της όξυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων με αφορμή τις όλο και πιο έντονες διαμαρτυρίες που προέρχονται από τις εργατικές συνοικίες, οι οποίες μπορεί να προμηνύουν μεγάλα δεινά σε περίπτωση που συνεχιστεί η απάθεια και η αδιαφορία.¹⁴⁹³

Εξαιτίας των ελλείψεων και κυρίως της αισχροκέρδειας που ενθαρρύνει τις αποκρύψεις ειδών, η επισιτιστική κατάσταση διαρκώς χειροτερεύει και τείνει σε...ασιτιστική, γράφει χαρακτηριστικά η *Θεσσαλία*.¹⁴⁹⁴

Η πολυπόθητη έναρξη της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων ορίστηκε τελικά για την 2^α Δεκεμβρίου του 1942 και από την συνδρομή τους πρόκειται αρχικά να ευνοηθούν 6.000 δημότες, οι οποίοι θα λαμβάνουν μαγειρεμένο φαγητό τρεις φορές την εβδομάδα με τιμή διάθεσης 50 δραχμές.¹⁴⁹⁵ Τα συσσίτια ξεκινούν το κοινωνικό τους έργο υπό την βαριά σκιά της αποτυχίας της Συγκέντρωσης του λαδιού, η οποία έχει «άρωμα» σκανδάλου. Ο λόγος της αποτυχίας έγκειται στην άρνηση των παραγωγών να καταβάλλουν την νόμιμη εισφορά έχοντας την αμέριστη συμπαράσταση των οργάνων εποπτείας, τα οποία προκειμένου να τους αποστέλλονται δοχεία λαδιού στο σπίτι ήταν ιδιαίτερα ελαστικοί στην εφαρμογή του νόμου,¹⁴⁹⁶ όπως καταγγέλλει ο *Ταχυδρόμος*.

Προς τα τέλη Δεκεμβρίου, παρατηρείται ένα προσωρινό κατρακύλισμα στις τιμές των ειδών, που σύμφωνα με την *Θεσσαλία*, οφείλεται σε αγοραστική απεργία των καταναλωτών. Ο πανικός που άλλοτε ανάγκαζε τον καταναλωτή να απογυμνώνεται των πάντων για να κάνει προμήθειες υπό το άγχος της πείνας, μετατοπίστηκε στους μαυραγορίτες, οι οποίοι αντέδρασαν με μειώσεις τιμών. Εξαιτίας του γεγονότος αυτού, η *Θεσσαλία* κάνει σύνθημα το «Μην αγοράζετε», παρά μόνο τα απολύτως αναγκαία, απευθυνόμενη στους καταναλωτές, με το επιχείρημα ότι μόνον έτσι θα λυτρωθεί ο κόσμος από τον εφιάλτη των στερήσεων και από τον κίνδυνο της πείνας.¹⁴⁹⁷

Μέχρι τα μέσα Μαρτίου 1943, στην πόλη του Βόλου λειτουργούν 5 συσσίτια για άπόρους. Τα λαϊκά συσσίτια στα οποία σιτίζονται 10.000 άτομα, τα ενοριακά της Μητρόπολης για 2.000 περίπου παιδιά ηλικίας από 3-7 ετών, τα μαθητικά στα οποία είναι εγγεγραμμένοι 1.000 μαθητές ηλικίας 8-15 ετών, των Καλογραίων με 600

¹⁴⁹² «Εμφύλιος επισιτιστικός πόλεμος», *Η Θεσσαλία*, Πέμπτη, 29 Οκτωβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁹³ «Εκκλησις του κ. Νομάρχου», *Νέα Ελλάς*, Παρασκευή, 23 Οκτωβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁹⁴ «Ο επισιτιστικός μας κατήφορος», *Η Θεσσαλία*, Κυριακή, 22 Νοεμβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

¹⁴⁹⁵ «Αρχίζουν αύριον τα λαϊκά συσσίτια», *Ταχυδρόμος*, Τρίτη, 1 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁹⁶ «Η σκανδαλώδης Συγκέντρωση», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 5 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁹⁷ «Τα πρώτα αποτελέσματα της αγοραστικής απεργίας των καταναλωτών», *Η Θεσσαλία*, Κυριακή, 20 Δεκεμβρίου 1942, Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.

περίπου παιδιά και του Βρεφικού Σταθμού με 1.100 περίπου βρέφη ηλικίας μέχρι 3 ετών.¹⁴⁹⁸

Η συντήρηση του κόσμου από την ελεύθερη αγορά εξακολουθεί να είναι αδύνατη διότι οι τιμές των ειδών παραμένουν υπερβολικές με αυξητική τάση καθημερινά, ενώ και οι διαθέσιμες ποσότητες είναι ελάχιστες. Η διατροφή του πληθυσμού επομένως εξαρτάται από τα τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού, την αποστολή των οποίων όμως στον Βόλο εμποδίζουν δυσκολίες στην μεταφορά. Μη αποστολή σιτηρών συνεπάγεται αύξηση της τιμής τους με αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής και των υπολοίπων ειδών.¹⁴⁹⁹ Εξαιτίας των καθυστερήσεων στην αποστολή αλεύρου αποφασίστηκε να εξαιρεθούν της διανομής οι εύπορες οικογένειες και γενικότερα όσες εκτιμηθεί πως δεν έχουν απόλυτη ανάγκη τις διανομές του Ερυθρού Σταυρού ώστε να συνεχιστούν κανονικά οι διανομές προς τους άπορους.¹⁵⁰⁰

Η διάκριση των πολιτών σε κατηγορίες ώστε να διαπιστωθεί ποιοι είναι οι άποροι που χρίζουν συσσιτίου και δικαιούνται δελτίο άρτου είναι μια πολύ υπεύθυνη διαδικασία και τυχόν λάθη στην αξιολόγηση κοστίζουν ακόμη και ανθρώπινες ζωές. Όπως στην περίπτωση ενός 70χρονου οικογενειάρχη εστιάτορα που η οικονομική ανέχεια και η αφαίρεση του δελτίου άρτου επειδή κρίθηκε εύπορος τον οδήγησαν στην απόγνωση και στην αυτοκτονία, όπως εξήγησε σε επιστολή που έγραψε πριν βουτήξει στη θάλασσα και πνιγεί.¹⁵⁰¹

«Λες και τα δελτία φταίνε διά την πείναν, εις την οποίαν εξωθείται η λαϊκή μάζαν», οι επισιτιστικές υπηρεσίες του Βόλου ασχολούνται μόνο με τα δελτία, διαβάζουμε στον *Ταχυδρόμο*, σε μια πόλη όπου οι διανομές είναι ακανόνιστες και ο πληθυσμός προσπαθώντας να επιβιώσει «γδέρνεται» από την μαύρη αγορά. Αιτία της νέας αυτής διαμαρτυρίας της εφημερίδας είναι η απαίτηση του Ερυθρού Σταυρού κάθε οικογενειάρχη να προσκομίζει δύο μάρτυρες για να βεβαιώσουν τα περιουσιακά στοιχεία που θα δηλώσει, απόφαση που χαρακτηρίστηκε ως η πλέον ενοχλητική από όλες τις προηγούμενες για τον κόσμο που πεινά και υποφέρει.¹⁵⁰²

Τέλη Αυγούστου 1943, οι υπερτιμήσεις που εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν την οικονομική ζωή ωθεί την Παλλαϊκή Επιτροπή, η οποία χαρακτηρίζει τον Βόλο ως «υπ' αριθμόν 1 ακριβούπολη της Ελλάδας», να επισημάνει τα αίτια που οδήγησαν στην καταπληκτική αύξηση του τιμάριθμου, και τα οποία είναι τα εξής 3:

1) Η αθρόα έκδοση του χαρτονομίσματος και η επικρατούσα οικονομική κατάσταση συνεπεία της οποίας χάθηκε κάθε εμπιστοσύνη στο χρήμα με αποτέλεσμα όλοι να σπεύδουν να επενδύσουν τα χρήματά τους.

2) Η μεγάλη ανεργία της εργατικής τάξης εξαιτίας της πλημμελούς λειτουργίας των βιομηχανιών και η στέρηση των προϊόντων τους από την αγορά.

3) Η φυγάδευση όλων των προϊόντων και των ειδών διατροφής από την πόλη και την περιφέρεια χωρίς να ληφθεί καμία πρόνοια για τις τοπικές ανάγκες, ώστε οι

¹⁴⁹⁸ «Τα λαϊκά συσσίτια», *Ταχυδρόμος*, Σάββατο, 13 Μαρτίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁴⁹⁹ «Η αρτοδότησις», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 28 Μαρτίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁵⁰⁰ «Ο επισιτισμός μας», *Ταχυδρόμος*, Κυριακή, 4 Απριλίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁵⁰¹ «Τοπικά νέα», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 25 Μαρτίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁵⁰² «Να διανεμηθῇ ἄλευρον καὶ νὰ παύσῃ ἐπιτέλους ἡ ἱστορία τῶν δελτίων», *Ταχυδρόμος*, Πέμπτη, 10 Ιουνίου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

υπολειπόμενες ποσότητες να μην επαρκούν ούτε για τις στοιχειώδεις ανάγκες του πληθυσμού.¹⁵⁰³

Όπως προκύπτει από την μελέτη των Πρακτικών της πρώτης Συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου μετά την απελευθέρωση, η επισιτιστική κατάσταση χαρακτηρίζεται «φοβερή» γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητη η μετάβαση Επιτροπής στην Αθήνα ώστε να εκθέσει στην ενιαία Κυβέρνηση την επισιτιστική κατάσταση του Βόλου και να ζητηθούν άμεσες αποστολές τροφίμων.¹⁵⁰⁴

Καθώς στην αγορά οι συναλλαγές εξακολουθούν να γίνονται σε είδος, κυρίως με τσιγάρα, γεγονός που δυσκολεύει την πλειοψηφία του πληθυσμού που δεν είναι κάτοχός τους, η Επιτροπή θεωρεί επείγουσα την αντιμετώπιση του σοβαρότατου αυτού προβλήματος και υποστηρίζει πως οι συναλλαγές θα πρέπει να γίνονται αποκλειστικά με χρήματα, επικαλούμενη δηλώσεις του Υπουργού Οικονομικών Σβώλου ότι η δραχμή δεν πρόκειται να υποτιμηθεί. Πολύ σημαντική επίσης είναι η επαναλειτουργία εργοστασίων παραγωγής οικοδομικών υλικών για την ανοικοδόμηση των πυρπολημένων χωριών¹⁵⁰⁵ και της πόλης και εργοστασίων παραγωγής εργαλείων που χρησιμοποιούνται στις καλλιέργειες.¹⁵⁰⁶

Μετά την απελευθέρωση επομένως ο επισιτισμός παραμένει «το πιο φλέγον, αλλά και το πιο ακανθώδες πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο λαός της πόλης του Βόλου με τις καθημερινές αστρονομικές ανατιμήσεις των τροφίμων και των λοιπών ειδών πρώτης ανάγκης».

Υπό αυτές τις συνθήκες σε συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου αποφασίστηκε να απαγορευθεί η εξαγωγή τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης από την πόλη, να δεσμευθούν τα αποθέματα τροφίμων που βρίσκονται στην πόλη, να αναχωρήσει για την Αθήνα Τριμελής Επιτροπή με επικεφαλής τον Δήμαρχο με σκοπό να ζητήσει από την Κυβέρνηση, τον Ερυθρό Σταυρό και τους Συμμάχους την άμεση ενίσχυση των κατοίκων του Βόλου σε τρόφιμα και να καθοριστεί η ανταλλακτική αξία των ειδών μεταξύ τους και ειδικά με τα τσιγάρα. Τέλος, αποφασίστηκε η σύσταση μεγάλης λαϊκής Επισιτιστικής Επιτροπής, με αρμοδιότητα την εφαρμογή των αποφάσεων που λήφθηκαν και την αντιμετώπιση κάθε ζητήματος που ενδεχομένως θα προκύψει.¹⁵⁰⁷

Ενδεικτικό της επισιτιστικής αστάθειας που εξακολουθεί να υφίσταται στην πόλη του Βόλου είναι το γεγονός πως το όνομα της πόλης, και πιο συγκεκριμένα του Δημάρχου της, Θρ. Παπασακελλαρίου, συνδέεται τον Ιούλιο του 1944 με σκάνδαλο κλοπής τροφίμων από δύο βαγόνια στην Καρδίτσα, ο οποίος φέρεται να τα μετέφερε

¹⁵⁰³ «Ανακοίνωσις της Παλλαϊκής Επιτροπής», *Ταχυδρόμος*, Παρασκευή, 20 Αυγούστου 1943, Αρχείο Εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁵⁰⁴ «Συζήτηση για το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης», Συνεδρίαση 2, 23/10/1944, σσ. 3-4, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.

¹⁵⁰⁵ Μόνο κατά το χρονικό διάστημα από τις 18 Νοεμβρίου 1943 έως και τις 4 Δεκεμβρίου 1943 στον Νομό Μαγνησίας καταγράφηκαν 27 πυρπολημένα χωριά και 2.500 κατεστραμμένες οικίες που αφορούν 2.600 οικογένειες και 11.500 άτομα. Οι καταστροφές προκλήθηκαν αρχικά κατά την διάρκεια των Ιταλικών στρατιωτικών επιχειρήσεων και κατόπιν των Γερμανικών, «Εκθεσις επί της καταστάσεως των πυροπαθών Θεσσαλίας και περιφέρειας Λαμίας» (Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1943), Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.4, Α.Ε.282, α.ε.33, 33ζ, 33στ, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁵⁰⁶ «Συζήτηση σχετικά με την ισορροπία των τιμών», Συνεδρίαση 2, 23/10/1944, σ. 4, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.

¹⁵⁰⁷ «Συζήτηση για το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης», Συνεδρίαση 5, 29/10/1944, σσ. 10-11, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.

στα Τρίκαλα με την βοήθεια γερμανικών οργάνων, σύμφωνα με καταγγελία του Νομάρχη Τρικάλων, Πιπιλιάγκα, στον Ερυθρό Σταυρό.

Ο Δήμαρχος Βόλου ωστόσο σε λεπτομερή αναφορά του προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό έκανε λόγο για ανακρίβειες του Νομάρχη, αρνήθηκε κάθε είδους σχέση με την παραλαβή των συγκεκριμένων φορτίων και παρέπεμψε στον Γερμανό Διοικητή του Σιδηροδρομικού Σταθμού Τρικάλων για περαιτέρω διευκρινίσεις.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰⁸ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.4, Α.Ε.282, α.ε.38, 38γ, 46, 46α, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Κεφάλαιο 3^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Πατρέων

Με την εγκατάσταση της Γερμανικής Διοίκησης στην **Πάτρα** τέλη Απριλίου 1941, η ζωή της πόλης ξαναβρήκε οριστικά πλέον τον κανονικό και ήρεμο ρυθμό της και οι κάτοικοι επανέκτησαν την ηρεμία τους που είχε διακόψει η δίνη του πολέμου. Όλα τα καταστήματα της πόλης επανέλαβαν κανονικά τις εργασίες τους και υπάρχει πλήρης επάρκεια τροφίμων, με εξασφαλισμένη την διατροφή και για το μέλλον. Επομένως οι πολίτες δεν θα πρέπει να ανησυχούν και δεν χρειάζεται να προβαίνουν σε προμήθειες προκαλώντας αναστάτωση, καθώς οι γερμανικές αρχές επιδεικνύουν ζωνρό ενδιαφέρον για την ευημερία του τόπου και την ομαλή αποκατάσταση της οικονομικής ζωής.¹⁵⁰⁹

Οι παραπάνω γραμμές από άρθρο της εφημερίδας *Νεολόγος Πατρών* εκφράζουν μια υπερβολική αισιοδοξία, μάλλον βεβαιότητα, για το «αύριο» της κατεχόμενης Πάτρας, το οποίο σύντομα πρόκειται να διαψεύσει στο έπακρο τις εξαγγελίες της εφημερίδας για οριστική επιστροφή στην ομαλότητα και για επισιτιστική αυτάρκεια.

Σε όσα έγιναν το επόμενο πρωί της κατάληψης της πόλης και η εφημερίδα για προφανείς λόγους απέκρυψε, συγκαταλέγεται και το άνοιγμα των Γενικών Αποθηκών και των Αποθηκών της ελληνικής στρατιωτικής επιμελητείας από τους Γερμανούς, οι οποίοι άρχισαν να μοιράζουν τρόφιμα στον κόσμο απαθανατίζοντας τα δρώμενα σε κινηματογραφικές ταινίες για την εξυπηρέτηση των προπαγανδιστικών σκοπών τους σε άλλες χώρες. Μετά την κινηματογράφιση όμως οι Γερμανοί άρχισαν να πυροβολούν το συγκεντρωμένο πλήθος στα πόδια, το οποίο εγκατέλειψε τις αποθήκες τρομοκρατημένο έχοντας σχηματίσει μια πρώτη άποψη για το «ζωνρό ενδιαφέρον» των κατακτητών, οι οποίοι επιδόθηκαν σε λεηλασίες καταστημάτων και διαρρήξεις σπιτιών αρπάζοντας ασήμαντα ή πολυτελή είδη που τα έστειλαν στην Γερμανία ως «σουβενίρ» από την Πάτρα, όπως ισχυρίζονταν.¹⁵¹⁰

Ελάχιστες ημέρες μετά την γερμανική εισβολή, την 12^η Μαΐου, με ανακοίνωση του Δημάρχου Πατρών, Β. Θ. Ρούφου, καθιερώνεται στην Πάτρα δελτίο άρτου, ενώ ο διορισμένος από τις Αρχές Νομάρχης Αχαΐας, Αλκιβιάδης Μπασιλάρης, θα διαβεβαιώσει πως το ζήτημα της διατροφής είναι πρώτιστο μέλημά του και θα απευθύνει στους αγρότες κάλεσμα για εντατική καλλιέργεια της γης σε τέτοιο βαθμό που να μην μείνει «ούτε μόριο γης ακαλλιέργητο» στην περιφέρεια, συνιστώντας εξαντλητική εργασία εκ μέρους όλων ώστε να επουλωθούν οι πληγές από τον πόλεμο και να επιβιώσει ο λαός.¹⁵¹¹

¹⁵⁰⁹ «Από χθες ανέλαβε τα καθήκοντά του ο οριστικός Στρατιωτικός Διοικητής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 1 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Διά την ζώην και ευημερίαν του τόπου», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 9 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁰ Δημήτριος Γ. Λάγαρης, *Πέντε χρόνια αίματος, δόξης και σκλαβιάς. Η Πάτρα στον πόλεμο και στην Κατοχή*, Εκδόσεις Αγγελου Κουλουμπή, Πάτρα 1946, σσ. 28-29.

¹⁵¹¹ «Από της προσεχούς Δευτέρας καθιερούται δελτίον άρτου», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 10 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Δηλώσεις του νέου Νομάρχου Αχαΐας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 13 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Το ζήτημα του επισιτισμού», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 15 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ο Νομάρχης Κ. Μπασιλάρης προς τον γεωργικών και κτηματικών κόσμον της περιοχής Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 23 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Όσο πληθαίνουν οι ημέρες, τόσο πληθαίνουν οι ελλείψεις είτε σε τρόφιμα, είτε σε άλλα είδη βιωτικής ανάγκης, όπως το πετρέλαιο, η στέρηση του οποίου καταδικάζει στο σκοτάδι όσους δεν διαθέτουν ηλεκτροφωτισμό. Ο *Νεολόγος* εκφράζει την δυσαρέσκειά του για τις διαμαρτυρίες των κατοίκων σχετικά με τον νέο τύπο ψωμιού, το κριθαρένιο, και ειρωνεύεται την ενέργεια ορισμένων να μαζεύουν κέρματα φοβούμενοι υποτίμηση του χαρτονομίσματος και διατήρηση της αξίας των μεταλλικών νομισμάτων.¹⁵¹²

Τέλη Μαΐου, η έλλειψη πολλών βασικών ειδών, όπως ψαριών και πατατών, είναι αισθητή, γεγονός που χαρακτηρίζεται εξωφρενικό και νέο είδος επιδημίας.

Η εφημερίδα *Νεολόγος* ευελπιστεί να μην παρεμποδιστεί η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, αλλά με την ευγενική χορηγία των πλουσίων της πόλης, όπως του μεγαλοβιομήχανου Περ. Κρητικού που δώρισε 300.000 δραχμές ή της «Πειραϊκής-Πατραϊκής» που δώρισε 500.000 δραχμές, να μπορέσουν να συνεχίσουν την ευεργετική αποστολή τους για τους 20.000 περίπου φτωχούς και άπορους της πόλης, σε μια χρονική στιγμή που το φάσμα της δυστυχίας απλώνεται με φρικτή μορφή πάνω τους και αρχίζουν να βιώνουν τις αβάσταχτες ενοχλήσεις της πείνας στο στομάχι τους.¹⁵¹³ Η Επιτροπή των λαϊκών συσσιτίων θεωρεί υποχρέωση τιμής όλων να μην πεινάσουν τα παιδιά και οι οικογένειες όσων είναι άποροι και επιτακτική ανάγκη η ενίσχυση της λειτουργίας των συσσιτίων μέσω γενναίων συνδρομών των εύπορων.¹⁵¹⁴

Κάθε μέρα που περνά το πρόβλημα του ψωμιού γίνεται δυσκολότερο και προκαλεί φόβο και αγωνία στον πληθυσμό. Ενδεικτικό της δυσχερούς επισιτιστικής κατάστασης που αρχίζει να διαφαίνεται και της απογοήτευσης που χαρακτηρίζει τους πολίτες για το επισιτιστικό τους μέλλον είναι το γεγονός ότι την γκρίνια τους για την κακή εμφάνιση και ποιότητα του νέου ψωμιού διαδέχτηκε η ευχή «*μακάρι να υπάρξει κι αυτό*» στο μέλλον.¹⁵¹⁵

Η άφιξη του καλοκαιριού που σηματοδοτεί και την έναρξη της σχολικής περιόδου προκαλεί ανησυχία στους γονείς των μαθητών επειδή θεωρούν την εποχή ακατάλληλη για την υγεία των παιδιών λόγω των υψηλών θερμοκρασιών δεδομένου ότι τα περισσότερα ήδη υποσιτίζονται.¹⁵¹⁶

Τις πρώτες ημέρες του Ιουνίου ανακοινώνεται η απόφαση για έκδοση οικογενειακού δελτίου τροφίμων και είναι ισχυρή η υπόνοια ότι αποκρύπτονται τρόφιμα με σκοπό την επίτευξη μεγαλύτερου κέρδους, ενώ επικρατεί η άποψη ότι αιτία του φαινομένου είναι η επιβολή διατιμήσεων στα αγαθά. «*Μόλις μπαίνει η διατίμησης, εξαφανίζεται το διατιμώμενο είδος*». Η αντίδραση του Νομάρχη είναι άμεση και η διαταγή του προς τις αγορανομικές επιτροπές σαφής: «*Απαγορεύομεν ύψωσιν τιμών τροφίμων. Πατάξατε αυστηρώς αισχροκέρδειαν*».¹⁵¹⁷

¹⁵¹² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 22 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 23 Μαΐου 1941, Παρασκευή, 30 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Γενναία προσφορά Γ. Κρητικού», «Η λειτουργία των συσσιτίων», «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 31 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η Πειραϊκή-Πατραϊκή προσέφερε προσέφερε 500.000 υπέρ των συσσιτίων», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 3 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁴ «Ενισχύσατε τα λαϊκά συσσίτια», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 29 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 29 Μαΐου 1941, Σάββατο, 24 Μαΐου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 3 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁷ Νομαρχία Αχαΐας-Τμήμα Αγορανομίας», «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 5 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Κατά της αισχροκέρδειας», *Νεολόγος Πατρών*,

Η πάταξη όμως της αισχροκέρδειας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Είναι τόση η απληστία των κατόχων προϊόντων και τόση η κερδομανία των εμπορευόμενων ώστε να έχει αναπτυχθεί μεταξύ τους τεράστιος ανταγωνισμός σε βάρος του καταναλωτή, και κυρίως του φτωχού καταναλωτή, ώστε ο τοπικός Τύπος θα χαρακτηρίσει το φαινόμενο «κοινωνικό αλληλοφάγωμα».¹⁵¹⁸ Η εφημερίδα *Τηλέγραφος* που αποδίδει την εξάπλωση του φαινομένου στην δυσχέρεια των εισαγωγών από το εξωτερικό ενθαρρύνει τους πολίτες να στηρίζουν τις προσπάθειες του Κράτους και να καταγγέλλουν τους παραβάτες αντί με την ανοχή τους να υποθάλπουν την αισχροκέρδεια.¹⁵¹⁹

Οι Πατρινοί στην προσπάθειά τους να βρουν τρόφιμα οργανώνουν «εκστρατείες» στα προάστια της πόλης. Άνθρωποι κάθε ηλικίας, φύλου και τάξεως με σακούλες και λινάτσες στα χέρια προσεγγίζουν τους καλλιεργητές για να εφοδιαστούν με κηπευτικά προϊόντα όπως πατάτες, αλλά εκείνοι αρνούνται να τα δώσουν γιατί επιθυμούν να τα «μοσχοπουλήσουν» στην πρωτεύουσα, για την μεταφορά των οποίων, ελλείψει μεταφορικών μέσων, έχουν επιστρατεύσει το παραγκωνισμένο κάρο, το οποίο με απαραίτητες τροποποιήσεις κάποιιοι το έχουν μετατρέψει σε πολυτελές όχημα.¹⁵²⁰

Υπό τις συνθήκες αυτές, η ανάγκη για τόνωση του αισθήματος της αλληλεγγύης είναι μεγάλη, και εκτός από τον Νομάρχη ο οποίος πρωτοστατεί στο κίνημα για ανάπτυξη φιλανθρωπικών εκδηλώσεων θεωρώντας ότι οι εισφορές υπέρ της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων δεν είναι πράξεις ευσπλαχνίας, αλλά πράξεις κοινωνικής ανάγκης, πληθαίνουν συνεχώς οι φωνές να εκδηλωθεί κύμα στοργής υπέρ όσων υποφέρουν σε μια περίοδο όπου το δράμα μιας φέτας ψωμιού κατάντησε όνειρο ανεκδιήγητο.¹⁵²¹

Παρά τις φωνές, τις διαμαρτυρίες, και τα αυστηρά μέτρα που έχουν ληφθεί, η αισχροκέρδεια εξακολουθεί να οργιάζει. Στο άκουσμα και μόνο των τιμών το αίμα ανεβαίνει στο κεφάλι, γράφει ο *Νεολόγος*, ο οποίος θεωρεί απορίας άξιο το γεγονός πως ο φτωχόκοσμος καταφέρνει να διατηρεί την λογική του όταν εκτός από την δυστυχία του θα πρέπει να αντιμετωπίσει και την απονία και αναισθησία του εκμεταλλευτή.¹⁵²² Οι πτωχοί οικογενειάρχες και τα παιδιά τους που δεν διαθέτουν μεγάλη αγοραστική δυναμικότητα είναι καταδικασμένοι να πεθάνουν της πείνας προς δόξα της κοινωνικής αλληλεγγύης,¹⁵²³ γράφει σε επιστολή του ένας αγανακτισμένος οικογενειάρχης ειρωνευόμενος την έλλειψη κοινωνικής συνοχής. Δυστυχώς, η αλληλεγγύη των Ελλήνων έσπασε σε τέτοιο βαθμό που να μην εκδηλώνεται πολλές φορές ούτε στα μέλη της ίδιας οικογένειας. Η συμπόνια έγινε πια τόσο σπάνιο συναίσθημα!¹⁵²⁴

Παρασκευή, 6 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 21 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 12 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵¹⁹ «Ο επισιτισμός», *Τηλέγραφος*, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁵²⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 6 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²¹ «Επιστολή του κ. Νομάρχου προς τον κ. Π. Κρητικών», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 3 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Το κύμα της στοργής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 10 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 10 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 6 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²⁴ Λάγαρης, ό. π., σ. 38.

Το γενικό και σχεδόν μοναδικό θέμα που μονοπωλεί στις συζητήσεις είναι το ψωμί και αναζητούνται τρόποι να εξοικονομηθεί το δυσεύρετο, αλλά πολύτιμο για την διατροφή είδος.¹⁵²⁵ Η έλλειψη του ψωμιού φέρνει στο προσκήνιο την περιφρονημένη «μαυρομάτα», δηλαδή την σταφίδα, που όμως είναι πλούσια σε θερμίδες, και τα φραγκόσυκα που προπολεμικά η εσωτερική κατανάλωση στην Πάτρα απορροφούσε ελάχιστες ποσότητες.

Οι περισσότεροι παραγωγοί σταφίδας ένα μέρος το κάνουν κρασί και το υπόλοιπο το αποξηραίνουν και το κρατούν στο σπίτι για τροφή, επιλύοντας με αυτόν τον τρόπο μερικώς το επισιτιστικό τους πρόβλημα. Ωστόσο, μέρα με τη μέρα η τιμή διάθεσης της σταφίδας, που οι περιστάσεις ανέδειξαν σε πολύτιμο είδος διατροφής, υψώνεται σημαντικά με αποτέλεσμα ο φτωχός κόσμος να δυσκολεύεται να την προμηθευτεί.¹⁵²⁶

Το πιο πιθανό, σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι και οι αρτοποιοί να αλλάξουν επάγγελμα, όπως οι ψαράδες, επειδή δεν μπορούν πλέον να ασκήσουν το επάγγελμά τους, οι μεν εξαιτίας της έλλειψης σίτου, οι δε λόγω έλλειψης καυσίμου ύλης ή γιατί επειδή τους συμφέρει περισσότερο οικονομικά να μεταφέρουν εμπορεύματα και επιβάτες στα κοντινότερα λιμάνια.¹⁵²⁷ Προβλήματα ωστόσο αντιμετωπίζουν και οι κτηνοτρόφοι-παραγωγοί γάλακτος λόγω της ελάττωσης των γαλακτοφόρων αγελάδων συνεπεία των υψηλών τιμών κτηνοτροφής, την οποία προμηθεύονται σε υψηλές τιμές στην μαύρη αγορά, και της μείωσης της αποδοτικότητάς τους καθώς η χορτονομή δεν ενδείκνυται για μέγιστη αποδοτικότητα.¹⁵²⁸

Τα περισσότερα βασικά είδη διατροφής, όπως το λάδι, τέλη Ιουνίου έχουν εξαφανιστεί από τα ράφια των καταστημάτων, ενώ στην πρώτη γραμμή των ελλείψεων βρίσκονται πλέον και τα τσιγάρα, με τους καπνιστές να κοπιάζουν να τα προμηθευτούν με τον ίδιο ζήλο που οι οικογενειάρχες ψάχνουν να βρουν ψωμί. Μάλιστα δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις καπνιστών που μεταξύ ψωμιού και τσιγάρου προτιμούν το δεύτερο!¹⁵²⁹ «Δράμα σωστό έχει γίνει για τους καπνιστές η έλλειψις του τσιγάρου. Δράμα μεγαλύτερο ακόμη κι από 'κείνο που αποτελεί για άλλους η έλλειψις του ψωμιού και του λαδιού»,¹⁵³⁰ διαβάζουμε στον *Νεολόγο*. «Μη με σταυρώνετε τσιγάρα δεν έχω» είναι η πρωτότυπη επιγραφή που αναγκάστηκε να αναρτήσει ένας περιπτεράς ώστε να αποφύγει τις πιέσεις για πώλησή τους,¹⁵³¹ ενέργεια που υποδηλώνει την αγωνία των καπνιστών να βρουν τσιγάρα.

Οι πιο ενδιαφέροντες τύποι της εποχής είναι οι μαυραγορίτες, γράφει ο *Νεολόγος*, και ποιοι είναι πραγματικά τους γνωρίζουν μόνο ελάχιστοι, όσοι δηλαδή ανήκουν στον κύκλο τους. Από αυτούς εξαρτάται η τύχη των πολλών, η ευτυχία ή η δυστυχία τους και παρά το γεγονός ότι η δράση τους είναι μισητή σε όλους, κανείς

¹⁵²⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 8 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 13 Ιουνίου 1941, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Κυριακή, 10 Αυγούστου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 14 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 17 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²⁸ «Ανακοίνωσις», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 17 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵²⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 28 Ιουνίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 18 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 5 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

δεν προθυμοποιείται να την καταγγείλει, γι' αυτό η ευθύνη για την ύπαρξή τους βαρύνει όλους.¹⁵³² Η εφημερίδα *Τηλέγραφος* αποδίδει την ευθύνη για την αύξηση των τιμών στους Αθηναίους οι οποίοι με το «εξογκωμένον πορτοφόλιον» εκστρατεύουν στις επαρχίες με αποτέλεσμα «να μην μείνει λίθος επί λίθου» και οι πτωχοί επαρχιώτες να πεθαίνουν από την πείνα.¹⁵³³

Τον Ιούλιο τα τρόφιμα του δελτίου αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο σε 500 μόνο θερμίδες,¹⁵³⁴ ενώ τα βασικά είδη διατροφής έχουν μετατραπεί σε αξίες που παίζονται μόνο σε μυστικά και ανώνυμα χρηματιστήρια, δηλαδή στην μαύρη αγορά, η οποία έχει εξουδετερώσει την επίσημη. Όσοι διαθέτουν άφθονα οικονομικά μέσα κατορθώνουν και εφοδιάζονται με είδη, όπως και όσοι διαθέτουν χρήσιμα είδη για τις ανάγκες των χωρικών και είναι πρόθυμοι να τα ανταλλάξουν με οτιδήποτε φαγώσιμο.¹⁵³⁵ Προκειμένου να περιοριστεί η δράση της μαύρης αγοράς και οι ελλείψεις, η εφημερίδα τάσσεται υπέρ της καθιέρωσης διανομών με δελτίο για όλα τα βασικά είδη διατροφής και τα τσιγάρα.¹⁵³⁶

Καθώς οι ελπίδες για βελτίωση της κατάστασης είναι μηδαμινές, αναζητούνται τρόποι παρηγοριάς με πιο χαρακτηριστικό το ξεφύλλισμα επαρχιακών εφημερίδων. Η διαπίστωση ότι η επισιτιστική κρίση δεν μαστίζει μόνο την Πάτρα, και γενικότερα τον νομό Αχαΐας, αλλά και άλλες ελληνικές πόλεις, λειτουργεί παρηγορητικά στην ψυχολογία του πλήθους, αν και δεν τον ανακουφίζει από το μαρτύριο της πείνας.¹⁵³⁷

Τον Αύγουστο, η διατροφή των λαϊκών τάξεων έχει καταντήσει προβληματική από την τεχνητή έλλειψη τροφίμων.¹⁵³⁸ Η κίνηση στα εμπορικά καταστήματα είναι ελάχιστη καθώς τα περισσότερα έχουν λίγο εμπορεύμα, αλλά κυρίως επειδή το περιορισμένο χρηματικό απόθεμα του αγοραστικού κοινού προορίζεται για την αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών του. Οι άλλες απαιτήσεις του καθημερινού βίου, όπως το ντύσιμο, περνούν σε δεύτερη μοίρα σε μια εποχή όπου οι παραγωγοί ζητούν ως αντάλλαγμα ακόμη και την επίπλωση των σπιτιών των Πατρινών για λίγη μπομποτά.

Είναι τόσο έντονο το αίσθημα της πείνας που η μεγαλύτερη πρόκληση είναι η εναπόθεση στο τραπέζι εστιατορίου καρβελιών ψωμιού, όταν τα διπλανά τραπέζια το στερούνται. «Κρύφτε γρήγορα το ψωμί γιατί ο κόσμος πεινάει και θα πέσει απάνου σας», συμβουλεύουν οι παριστάμενοι όσους τολμούν να ακουμπήσουν επιδεικτικά στο τραπέζι ψωμί.¹⁵³⁹ Στην Πάτρα της Κατοχής επικίνδυνο επίσης είναι να κυκλοφορούν οι πολίτες μεταφέροντας ψωμί και γενικότερα τρόφιμα και θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί ώστε να μην πέσουν θύματα «αητονύχιδων» ή

¹⁵³² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 10 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³³ Αναφέρεται στο Φιλοσόφου Μαρία, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις. Τόμος Α'*, Πανεπιστήμιο Πατρών, σ. 111.

¹⁵³⁴ Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, Τόμος τρίτος 1940-1944, Αχαϊκές εκδόσεις, Αθήνα 1989, σ. 78.

¹⁵³⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 8 Ιουλίου 1941, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 3 Ιουλίου 1941, Τρίτη, 29 Ιουλίου 1941, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 6 Ιουλίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 24 Αυγούστου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵³⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 29 Αυγούστου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

«βουτηχτάδων» που καιροφυλακτούν για να αρπάξουν το «πολύτιμο» φορτίο, όπως αποδεικνύουν τα πολλά ρεπορτάζ των εφημερίδων για «νόστιμα μικροεπεισόδια».¹⁵⁴⁰

Αρχές Σεπτεμβρίου ο καιρός έγινε ψυχρός, ο συνωστισμός στα τρένα είναι μεγάλος και τα παράπονα των πολιτών πολλά και ποικίλα. Κάποιοι διαμαρτύρονται για τα τρύπια παπούτσια τους που δεν μπορούν να τους βάλουν σόλες γιατί λείπουν τα πετσίδια ή τα χρήματα, άλλοι γιατί έχουν ξεμείνει από τρόφιμα ή καύσιμη ύλη.¹⁵⁴¹

«Πότε θα 'χουμε ψωμί;» είναι το αγωνιώδες ερώτημα που καθημερινά διατυπώνουν οι λαϊκές τάξεις. Το ζήτημα της παροχής άρτου παραμένει δυσεπίλυτο εξαιτίας της διαρροής των σιτηρών από τους τόπους παραγωγής, παρά τα μέτρα που ανακοίνωσαν τα Υπουργεία Γεωργίας και Επισιτισμού, και κυρίως εξαιτίας της πλειονότητας των πολιτών, οι οποίοι στην προσπάθειά τους να εξοικονομήσουν οποιαδήποτε ποσότητα σιτηρών είναι διατεθειμένοι να καταβάλλουν κάθε μέσο ή ποσό που τους ζητηθεί, διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό τους παραγωγούς να διαθέσουν κρυφά τα πλεονάσματα σε τρίτους.¹⁵⁴²

Στους χωρικούς και παραγωγούς του νομού Αχαΐας που φέρονται να καυχούνται με αλαζονεία πως «*τόρα είναι και η δική μας σειρά να φάμε. Φορά τους και φορά μας. Αυτά 'χει ο κόσμος!*»,¹⁵⁴³ αναφερόμενοι στο επισιτιστικό πάθημα των αστών, είναι πολλές οι συστάσεις που γίνονται από τις Αρχές να παύσουν να εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις και να συνετιστούν επιδεικνύοντας κατανόηση και αισθήματα αλληλεγγύης προς τους κατοίκους των πόλεων που απειλούνται από τις δυσχερέστερες επισιτιστικές συνθήκες. Πολλές είναι επίσης και οι προειδοποιήσεις για επιβολή αυστηρών μέτρων σε εκείνους τους παραγωγούς που δεν θα συμμορφωθούν με τους νόμους και δεν θα παραδώσουν τα πλεονάσματα στην Συγκέντρωση, όπως για παράδειγμα δήμευση ολόκληρης της παραγωγής τους.¹⁵⁴⁴

Ωστόσο, είναι δύσκολο να αντισταθούν στον πειρασμό του χρήματος που απλόχερα τους προσφέρει η ενασχόλησή τους ή οι συναλλαγές τους με τον μαυραγοριτισμό, όπως αποδεικνύει και η χαρτοπαικτική μανία που πλέον χαρακτηρίζει τους χωρικούς. Η πώληση των γεωργικών προϊόντων προσφέρει στους χωρικούς τόσα πολλά χρήματα ώστε η χαρτοπαιξία να έχει καταντήσει η κυριότερη απασχόλησή τους. Τα καφενεία και τα μικρομάγαζα έχουν μεταβληθεί σε λέσχες όπου θυσιάζονται όχι μόνο περιουσίες, αλλά και πολύτιμος χρόνος εργασίας. Ενδεικτικό του εθισμού τους είναι οι αγωνιώδεις εκκλήσεις εκ μέρους παραγωγών για προμήθεια τράπουλας, που για κάθε μία είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν ακόμη και 8 οκάδες φασόλια.

«*Αλλά γιατί να μην παίζουν; Αυτοί το 'χουν λύσει το πρόβλημα που βασανίζει το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων των αστικών κέντρων*», οι οποίοι ^{αντιμετωπίζουν} επισιτιστικό πρόβλημα και δίνουν μάχη να κρατηθούν στη ζωή.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 10 Οκτωβρίου 1941, Σάββατο, 18 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 3 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴² «Αι επισιτιστικά ανάγκαι της πόλεως και αι ενέργειαι των αρμοδίων αρχών», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 28 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴⁴ «Περιοδεία κ. Γαλανούλια εις τα χωριά», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 10 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Νέαι συστάσεις των Αρχών», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 16 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 16 Οκτωβρίου 1941, Παρασκευή, 5 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Όσο πλησιάζει ο χειμώνας, τόσο δυσκολότερη γίνεται η εξεύρεση ειδών διατροφής με φυσικό επακόλουθο την δυσχερή αντιμετώπιση των βιοτικών αναγκών ώστε ο βίος να καταντά αβίωτος. Ο τιμάρριθμος συνεχώς αυξάνει και ο κόσμος των μισθωτών έχει περιέλθει σε δεινή θέση δοκιμάζοντας όχι απλώς στερήσεις, αλλά πρόβλημα ύπαρξης, επιβίωσης. Η εκμετάλλευση και η πλεονεξία των ολίγων οργιάζει σε βάρος των πολλών και καθημερινά η δυστυχία εξαπλώνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό του κοινωνικού συνόλου.¹⁵⁴⁶

Καθώς το επισιτιστικό πρόβλημα διαρκώς λαμβάνει οξύτερο χαρακτήρα αντιμετωπίζεται με περισσότερη αγωνία και μεγαλύτερο φόβο από τους φτωχούς για τους οποίους το μέλλον διαγράφεται σκοτεινό. Γι' αυτό είναι σύνηθες φαινόμενο οι διαπληκτισμοί και οι λογομαχίες μεταξύ εκείνων που με λαχτάρα προσπαθούν να εξασφαλίσουν τρόφιμα και των περιβολάρηδων που ενώ έχουν αγαθά αρνούνται, και μάλιστα με άσχημο τρόπο, να βοηθήσουν. «Διότι η πείνα εξαγριώνει τον άνθρωπο και παραφέρεται όσο κι αν είναι ευγενικός».¹⁵⁴⁷

Οι περισσότεροι πτωχοί βιοπαλαιστές αναγκάζονται να ξεπουλούν τα υπάρχοντά τους στους χωρικούς και στους μαυραγορίτες για να εξασφαλίσουν λίγα τρόφιμα, μια πτυχή της καθημερινότητας που ο Τύπος μεταφράζει ως απτή απόδειξη χρεοκοπίας κάθε είδους ανθρωπιστικής αντίληψης και εξαφάνισης τους αισθήματος της κοινωνικής αλληλεγγύης.¹⁵⁴⁸ Το δράμα όμως όλων αυτών των ανθρώπων εύκολα το αντιλαμβάνονται όλοι. Όλοι είναι μάρτυρες, διότι όλοι είναι θεατές της εξέλιξης του γι' αυτό και επιβάλλεται οι έχοντες να εκπληρώσουν το ανθρωπιστικό χρέος τους και να σταθούν αλληλέγγυοι στο πλευρό τους¹⁵⁴⁹ σε μια περίπτωση μοναδική για την Ιστορία του ελληνικού Έθνους.¹⁵⁵⁰

Λόγω της ακανόνιστης λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων εξαπλώνεται η επαιτεία, και είναι κυρίως εμφανής τις μεσημεριανές ώρες, στην διάρκεια του φαγητού.¹⁵⁵¹

Εκτός από τα είδη τροφίμων, και τα είδη ένδυσης και υπόδησης ακολουθούν ανατιμητικό ανήφορο, γεγονός που προκαλεί απογοήτευση στους οικογενειάρχες και καθιστά πολύ πιθανό ο περισσότερος κόσμος να μείνει γυμνός και ξυπόλυτος τον χειμώνα.¹⁵⁵² «Δεν φτάνει που έχει ο κόσμος την πείνα του, έχει και την απλυσιά του», γράφει ο *Νεολόγος* σε άρθρο του στο οποίο θίγει το ζήτημα της καθαριότητας που αναφύεται από την μεγάλη έλλειψη του σαπουνιού, που παρουσιάζεται ως ένα από τα σοβαρότερα και επείγοντα ζητήματα.¹⁵⁵³

Όσο παρατείνεται η κακοκαιρία, τόσο περισσότερο τραγική γίνεται η θέση εκείνων που υφίστανται άμεσα τις συνέπειες της στέρησης των βασικών ειδών που είναι πανάκριβα. Για παράδειγμα, εκείνος που στερείται ομπρέλας ή παπουτσιών

¹⁵⁴⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 21 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 23 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 21 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁴⁹ «Το χρέος έναντι των απόρων», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 3 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵⁰ «Εκκλησις προς τους εύπορους της πόλεως», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 28 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 26 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 8 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

αντιμετωπίζει ένα επιπλέον πρόβλημα στην προσπάθεια εξεύρεσης τροφίμων (εκτός από τις υψηλές τιμές) επειδή η στέρηση του απαραίτητου, αλλά πανάκριβου αυτού εξοπλισμού εμποδίζει τις μετακινήσεις του.¹⁵⁵⁴

Ενώ προπολεμικά η Κυριακή ήταν ημέρα ανάπαυσης και ψυχαγωγίας, στην Πάτρα της Κατοχής έχει καταντήσει ημέρα περιπέτειας και ταλαιπωρίας, ημέρα εξόρμησης με σκοπό την εξεύρεση τροφίμων. Από τα χαράματα πλήθος κόσμου κατευθύνεται με τα πόδια προς τα χωριά. Τις βραδινές ώρες το θέαμα είναι αξιολύπητο. Οι περισσότεροι επιστρέφουν με άδεια χέρια, κουρασμένοι και με την απογοήτευση ζωγραφισμένη στο πρόσωπό τους. Υπάρχουν και εκείνοι που δεν καταφέρνουν να επιστρέψουν την ίδια ημέρα λόγω κακουχιών και έρχονται αντιμέτωποι με την φιλοξενία των χωρικών, οι οποίοι δεν είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν φαί και ύπνο. Όπου υπάρχουν χάνια, είναι γεμάτα από περαστικούς. Μόνο ύπνο όμως προσφέρουν, όχι φαγητό.¹⁵⁵⁵

Οι εκδρομές στην ύπαιθρο που άλλοτε ήταν ευχαρίστηση και είχαν ως αντικείμενο την ψυχαγωγία κατάντησαν αγώνας, μαρτύριο και έχουν ως κίνητρο την αυτοσυντήρηση και την εξεύρεση αγαθών. «*Τώρα γινήκαμε όλοι ένα πράμα και για έναν μονάχα ενδιαφερόμαστε σκοπό: Τη μάσα! Που θα τη βρούμε; Πως θα την εξασφαλίσουμε;*»,¹⁵⁵⁶ διαβάζουμε στον *Νεολόγο* και γίνεται κατανοητή η μεγάλη διαφορά στις συνήθειες και προτεραιότητες των ανθρώπων.

Αίσθηση προκαλεί άρθρο της εφημερίδας *Νεολόγος* που θέλει τρεις Πατρινούς να είχαν εκδράμει μια Κυριακή του Οκτώβρη στα χωριά της Δύμης ζητώντας φαγητό και φιλοξενία, αλλά επέστρεψαν απογοητευμένοι από την απάνθρωπη αντιμετώπιση που είχαν. Όπως διηγήθηκαν, ακόμη και ο παπάς ενός χωριού στον οποίο κατέφυγαν για βοήθεια τους είπε πως δεν έχουν καμία δουλειά να πηγαίνουν στα χωριά για να ζητούν ψωμί και στέγη και τους πρόσταξε να παραμένουν στα σπίτια τους για να πεθάνουν, ενώ ο μόνος που τους δέχθηκε με ευγένεια και καλοσύνη ήταν ο πρόεδρος της κοινότητας.¹⁵⁵⁷

«*Τι μαρτύριο υποφέρουν όσοι βρίσκονται στην ανάγκη να πάρουν τους δρόμους προς αναζήτηση τροφίμων στα χωριά, δεν μπορεί να το νοιώσει καθένας που δεν είχε αυτή την ατυχία*», διηγείται ένας Πατρινός. «*Δεν είναι μόνον η κούραση λόγω των αποστάσεων και η ταλαιπωρία από την αναζήτηση σε γνωστά και άγνωστα μέρη. Δεν είναι μόνον οι εξευτελισμοί, τους οποίους υφίσταται κανείς από μερικούς χωριάτες, ούτε το ότι τους δίνουμε τα είδη μας σχεδόν τζάμπα. Το χειρότερο απ' όλα είναι το χτυποκάρδι που δοκιμάζουμε από την αμφιβολία για το αν θα μπορέσουμε να φέρουμε στο σπίτι μας ότι με μύρια βάσανα κατορθώσαμε να οικονομήσουμε*».¹⁵⁵⁸

Εκτός από την ταλαιπωρία και την αγωνία της εξεύρεσης των τροφίμων, την αγωνία εάν η όλη ταλαιπωρία θα έχει καλό τέλος και θα βρεθούν τρόφιμα, υπάρχει επομένως και η αγωνία της επιτυχούς επιστροφής στο σπίτι με το πολύτιμο φορτίο.

Με απόλυτη υπακοή στους νόμους της Κυβέρνησης τα αρμόδια όργανα προβαίνουν σε κατασχέσεις των μεταφερόμενων τροφίμων. Οι περισσότεροι όμως που συλλαμβάνονται είναι φτωχοί πολίτες οι οποίοι μεταφέρουν μικροποσότητες

¹⁵⁵⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 6 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵⁵ Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 17 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵⁶ Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 18 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵⁷ Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 3 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁵⁸ Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 26 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

σιτηρών για την προμήθεια των οποίων έχουν ξεπουλήσει οικιακά αντικείμενα. Σύμφωνα με τον *Νεολόγο*, η κατάσχεση λίγων οκάδων σιτηρών είναι μέτρο σκληρό και άδικο εφόσον η Συγκέντρωση απέτυχε και το Κράτος δεν μπορεί να δώσει στον κόσμο που πεινάει ψωμί. Θεωρεί ακατανόητο ο Νόμος να απαγορεύει στον κάθε πολίτη να φροντίσει για την ύπαρξή του, ενώ δέχεται πως θα πρέπει να είναι ανελέητος με τους μαυραγορίτες που μεταφέρουν μεγάλες ποσότητες με σκοπό να τις μεταπωλήσουν ακριβά.¹⁵⁵⁹

Σε όσα υποστηρίζει η εφημερίδα ένας αναγνώστης θα προσθέσει πως προκειμένου να αποδοθεί δικαιοσύνη, εφόσον κατάσχονται οι μικροποσότητες των σιτηρών από τους φτωχούς και καταδικάζονται στην σκληρότατη ποινή της πείνας, θα πρέπει να κατάσχονται και όσα με παράνομο τρόπο περιήλθαν στα χέρια των χωρικών, τα οποία πήραν «κοψοχρονιά» από τον φτωχό κόσμο εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη του.¹⁵⁶⁰

Η μαύρη αγορά εξακολουθεί να κινεί τα νήματα της οικονομικής ζωής της πόλης και εφαρμόζει όλο και πιο αυστηρούς κανόνες στις συναλλαγές της, σε τέτοιο βαθμό ώστε να λαμβάνουν αρνητική απάντηση όσοι κάνουν το λάθος να ρωτήσουν πόσο κοστίζει ένα αγαθό. Απευθύνεται πλέον αποκλειστικά σε εκείνους τους λίγους που είναι πρόθυμοι να καταβάλλουν την τιμή του είδους αναντίρρητα και χωρίς όρους, με τους πολλούς «να είναι καταδικασμένοι να πεθάνουν της πείνας».¹⁵⁶¹

«Η αντάρα της αισχροκέρδειας» εξακολουθεί να μαίνεται και δεν ρυθμίζει μόνο την οικονομική ζωή, αλλά επίσης διέπει τις ανθρώπινες σχέσεις. Οι πόλεις έχουν εκστρατεύσει κατά των χωριών και τα χωριά κατά των πόλεων, διαπιστώνει κάποιος. Σαν σάλπισμα δευτέρας παρουσίας άρχισαν να ακούγονται οι πένθιμες κραυγές των πεινασμένων της λαϊκής τάξης, με την Πάτρα να συναγωνίζεται την Αθήνα στην ακρίβεια των τροφίμων και τους κατοίκους της να ονειροπολούν την προπολεμική εποχή. Ασφαλώς όχι εκείνοι που επωφελούνται από την ύπαρξη της μαύρης αγοράς, αλλά όσοι υποφέρουν και περίλυποι διαπιστώνουν τον ξεπεσμό της ανθρώπινης ύπαρξης και την χαλάρωση των αισθημάτων της αγάπης και της αλληλεγγύης μπροστά στον πειρασμό του κέρδους.¹⁵⁶²

Κάθε μέρα που περνάει χαρακτηρίζεται από αλματώδης αύξηση του τιμαρίθμου, στον οποίο οι βιοπαλαιστές διαβλέπουν τον πιο άσπονδο και επίφοβο εχθρό τους.¹⁵⁶³

Το είδος του οποίου η στέρηση προκαλεί το ξέσπασμα των λαϊκών τάξεων είναι το έλαιο χωρίς το οποίο αδυνατούν να μαγειρέψουν τα χόρτα, την μοναδική δηλαδή τροφή τους, η έλλειψή του οποίου στην Πάτρα οφείλεται στο ότι μετά την εξαγωγή του από το ελαιοτριβείο πωλείται σε απίστευτα υπερβολικές και απρόσιτες τιμές.¹⁵⁶⁴

Η διακοπή της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων μέχρι να ολοκληρωθεί ο έλεγχος των δικαιούχων και να εξασφαλιστούν τρόφιμα επιτείνει το επισιτιστικό

¹⁵⁵⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 20 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 24 Σεπτεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶² «Που πάμε;», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 7 Οκτωβρίου 1941, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 28 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶⁴ «Πρέπει να επιβληθεί παρακράτημα», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 16 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

δράμα των απόρων, αν και καταβάλλονται προσπάθειες για την επαναλειτουργία τους, όπως η οργάνωση συναυλίας με δημοφιλή καλλιτέχνη του βιολιού με σκοπό την εξεύρεση χρηματικών πόρων.¹⁵⁶⁵ Η ολοκλήρωση όμως της διαδικασίας εγγραφής των απόρων στα συσσίτια συνοδεύτηκε από αντιδράσεις σχετικά με την διαδικασία επιλογής των απόρων, όπως καταγγέλλει «ένας άπορος πολύτεκνος», αιτούμενος επανεξέταση καθώς πολλοί πολύτεκνοι δεν συμπεριλήφθηκαν στους άπορους μολονότι με το φτωχό ημερομίσθιό τους προσπαθούν να θρέψουν 6 με 7 παιδιά. Όπως ισχυρίζεται, οι μεγάλοι μπορούν να κάνουν υπομονή και να σβήνουν μέρα με την μέρα, αλλά τα παιδιά δεν μπορούν να κάνουν υπομονή και σίγουρα θα πεθάνουν από πείνα τον χειμώνα γιατί ο πατέρας τους δεν μπορεί να τα ταΐσει ούτε χόρτα.¹⁵⁶⁶

Αποκαρδιωτική είναι η απόφαση να μην λειτουργήσουν μαθητικά συσσίτια, παρά το γεγονός πως οι περιστάσεις το απαιτούν περισσότερο από ποτέ, με την πλειοψηφία των μαθητών να είναι καταδικασμένοι να πηγαίνουν το πρωί στο σχολείο νηστικοί. Σύμφωνα με υπολογισμούς, μόλις το 20-25% των μαθητών, ιδίως του δημοτικού σχολείου, τρέφονται επαρκώς, το 30-35% υποσιτίζεται και το υπόλοιπο ποσοστό υποφέρει από την πείνα.¹⁵⁶⁷

Η εξαθλίωση είναι εμφανής σε κάθε πτυχή της ζωής, σε κάθε σημείο της πόλης. Είναι αμέτρητα τα πεινασμένα, προσβεβλημένα από λύσσα σκυλιά που εντοπίζονται δηλητηριασμένα στους δρόμους της Πάτρας, αποτέλεσμα δολοφονικών ενεργειών των κατοίκων οι οποίοι στην προσπάθειά τους να προφυλαχτούν από τις επιθέσεις τους τα δηλητηριάζουν.¹⁵⁶⁸

Οι μήνες περνούν «κι αυτοί που με χίλια βάσανα κατορθώνουν να “σπρώχνουν τις μέρες” ακούγονται να λεν με κάποια ικανοποίηση, αυτοενηθαρρυνόμενοι: Τον φάγαμε κι αυτόν (τον μήνα). Έχει ο Θεός παραπέρα».¹⁵⁶⁹ Κάθε μέρα που περνά και φεύγει, όποιος παραμένει ζωντανός έχει πετύχει μία νίκη κατά του θανάτου. Για το αύριο κανείς δεν είναι σε θέση να γνωρίζει τι του επιφυλάσσει...

Τον τελευταίο μήνα του έτους ο φτωχός και εξασθενημένος κόσμος υποφέρει από το τσουχτερό κρύο, με τους περισσότερους να έχουν ανταλλάξει τα ρούχα τους με γεωργούς για να αποκτήσουν τρόφιμα. Κάποιοι προσπαθούν να προφυλαχτούν από το κρύο με ξύλα, αλλά εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης η τιμή τους καθημερινά αυξάνεται. Για φαγητό δεν υπάρχει τίποτε, παρά ελάχιστα ψάρια.

Και ενώ ο *Νεολόγος* θεωρεί απαραίτητο να σταλούν στην Πάτρα όσπρια από όσα φέρνει το «Κουρτουλούς» επειδή μικροί-μεγάλοι έχουν «ξελιγωθεί», υπάρχουν καπνιστές που σε επιστολή τους αναφέρουν πως δικαιολογούν την έλλειψη τροφίμων λόγω της πολεμικής κατάστασης, αδυνατούν όμως να ανεχθούν την παντελής έλλειψη τσιγάρων και την άγρια εκμετάλλευση που υφίστανται από τους πωλητές, γι' αυτό και απαιτούν να εφαρμοστεί η διανομή με δελτίο.¹⁵⁷⁰

¹⁵⁶⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 12 Οκτωβρίου 1941, Πέμπτη, 20 Νοεμβρίου 1941, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶⁶ «Τα λαϊκά συσσίτια», «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 4 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 12 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 8 Οκτωβρίου 1941, Τρίτη, 14 Οκτωβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁶⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 28 Νοεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷⁰ «Της στιγμής», «Η διανομή των σιγαρέττων», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 6 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 25 Οκτωβρίου 1941, Κυριακή, 7 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Η επαναλειτουργία των συσσιτίων το πρώτο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου υπό την αυστηρή εποπτεία του μεγαλοβιομήχανου Κρητικού, ο οποίος θεωρείται η ψυχή των συσσιτίων καθώς αφιερώνει ώρες στην εποπτεία τους παραμερίζοντας τις δικές του επαγγελματικές υποχρεώσεις,¹⁵⁷¹ είναι μια σταγόνα αισιοδοξίας στον ωκεανό των επισιτιστικών δυσχερειών της πόλης.

Παραμονές των πρώτων κατοχικών Χριστουγέννων δεν υπάρχουν πολύχρωμες και εορταστικές γιρλάντες, οι έμποροι δεν διαλαλούν τα εμπορεύματά τους. Άδεια τα ράφια και οι βιτρίνες. Γεμάτοι είναι μόνο οι δρόμοι με στρατιές πεινασμένων κάθε ηλικίας, γένους και τάξης που τουρτουρίζουν από το κρύο και πεθαίνουν της πείνας. Άποροι άνθρωποι που δεν πρέπει να αγνοηθούν από τους εύπορους, αλλά κάθε εύπορος θα πρέπει να σπεύσει να επιτελέσει το καθήκον του με χορηγίες σε χρήμα ή σε είδος μιμούμενος το παράδειγμα του μεγαλοβιομήχανου Κρητικού, ο οποίος συχνά προσφέρει μεγάλα ποσά για την ανακούφιση των απόρων ώστε το όνομά του να αποτελεί σύνθημα συναγερμού μεταξύ των πλουσίων από τον Τύπο. Τέτοιου είδους παραδείγματα επιβάλλεται να πληθύνουν στην Πάτρα παραμονές του 1942, όπου γυναίκες άλλοτε καλοζωισμένες, άντρες με υπολείμματα εγωισμού και παιδιά που γευματίζουν με αποφάγια ικετεύουν για ελεημοσύνη.¹⁵⁷²

Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* προτρέπει όλους τους πλούσιους να συνέλθουν από την αναληψία και την παγερή αδιαφορία που τους διακατέχει, να αποτινάξουν την νάρκη με την οποία αντιμετωπίζουν τον πόνο και την πικρία των φτωχών, να αναλογιστούν τις κοινωνικές ευθύνες που επισύρει η στάση τους αυτή και να αντιληφθούν που μπορεί να οδηγήσει η απελπισία των πεινασμένων.¹⁵⁷³

Οι γιορτές που πέρασαν δεν ήταν για τους Πατρινούς ευκαιρία ανάπαυλας από τα προβλήματα της καθημερινότητας, όπως ίσχυε προπολεμικά. Όλα έχουν χάσει τον ρυθμό τους και την χάρη τους. Όλες οι ημέρες είναι ίδιες, χωρίς ουσιαστική διαφορά. Είτε είναι αργία, είτε εργάσιμη ημέρα καταβάλλεται ο ίδιος μόχθος και ο ίδιος σκληρός αγώνας για την αντιμετώπιση του βιοτικού προβλήματος.¹⁵⁷⁴

Η Πάτρα εισήλθε στο 1942 και στο δεύτερο έτος της Κατοχής με πρωτόγνωρη παγωνιά και έλλειψη κάρβουνων.

Οι δυσχέρειες από την κακοκαιρία που πλήττει την Αχαΐα είναι πολλές και επιδεινώνουν το επισιτιστικό πρόβλημα, από το οποίο έχει ανακουφιστεί μερικώς ένα τμήμα του πληθυσμού χάρη στα ποικίλα συσσίτια που λειτουργούν, όπως τα λαϊκά συσσίτια, στα οποία σιτίζονται οι άποροι, το συσσίτιο του Μορφωτικού Συλλόγου Κυριών και Δεσποινίδων της Παιδικής Αδελφότητας για άπορα και αδενικά παιδιά και τα συσσίτια που παρέχουν στους εργαζομένους τους επιχειρήσεις και βιομηχανίες, όπως η Πειραιϊκή-Πατραϊκή της οποίας το συσσίτιο φημίζεται για την επιμελημένη παρασκευή του και τα διαλεχτά υλικά του που το καθιστούν ισάξιο με το σπιτικό φαγητό. Ωστόσο, απομένει ένας πολύ μεγάλος αριθμός ανθρώπων που βρίσκονται σε κρίσιμη επισιτιστική κατάσταση και «πλέουν σε πελάγη στερήσεων και δυστυχίας» για τους οποίους ο επισιτισμός έχει καταντήσει δράμα και τραγωδία

¹⁵⁷¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 13 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷² «Παράδειγμα και σύνθημα», «Αλληλεγγύη», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 20 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 25 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷³ «Θλιβερά διαπίστωσις», *Τηλέγραφος*, Παρασκευή, 19 Δεκεμβρίου 1941, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 9 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

καθώς έχουν εκλείψει ακόμη και τα χόρτα με την κακοκαιρία να εμποδίζει τις μετακινήσεις προς εξεύρεση τροφής.¹⁵⁷⁵

Σε μια εποχή που μεσουρανεί το εγωιστικό δόγμα «ο σώζων εαυτόν σωθήτω» η κινητοποίηση για την δημιουργία συσσιτίων και η λειτουργία τους χαρακτηρίζεται σαν «φωτεινή ανταύγεια σε κατασκότεινη νύχτα».¹⁵⁷⁶

Σε μια πόλη που πλεονάζει η ανηθικότητα και η πλεονεξία, ο ατομικισμός και η αδιαφορία, ένας αναγνώστης του *Νεολόγου* με επιστολή του στην εφημερίδα θα μεταφέρει την πρόταση εκκλησιαστικού ομιλητή του ιερού ναού του Αγίου Ανδρέα επειδή θεωρεί ότι η εφαρμογή της θα επιφέρει σημαντικά αποτελέσματα στην προσπάθεια να παύσει το κύμα της επαιτείας και της αλητείας και κυρίως να ανακοπεί η θνησιμότητα των παιδιών από πείνα. Ο εμπνευστής της πρότασης είχε την φωτεινή ιδέα, αναφέρει ο συντάκτης της επιστολής, να ρευστοποιηθούν οι άνευ καλλιτεχνικής αξίας εκκλησιαστικοί θησαυροί με σκοπό την αποσόβηση του αφανισμού της φυλής εκφράζοντας την βεβαιότητα ότι οι Άγιοι με ευχαρίστηση θα δεχτούν να αποβάλουν το βάρος των αργυρών τους αμφίων για έναν τέτοιο ιερό σκοπό καθώς όσο ζούσαν δεν πεθύμησαν ούτε άργυρο, ούτε χρυσό.¹⁵⁷⁷

Οι εικόνες από την καθημερινότητα στην Πάτρα προκαλούν δέος σε όσους έρχονται αντιμέτωποι με το απάνθρωπο θέαμά της. Σε μια γωνιά ενός κεντρικού δρόμου της πόλης, μπροστά από ένα ξενοδοχείο βρίσκονταν σκουπίδια από πορτοκαλόφλουδες, λεμονόφλουδες, φύλλα από διάφορα χορταρικά και κόκαλα. Τρεις γυναίκες και αρκετά γυφτόπουλα έπεσαν με βουλιμμία πάνω στον σωρό καταβροχθίζοντας ότι έβρισκαν στις ανασκαφές των σκουπιδιών που έκαναν με τα χέρια τους. Σύμφωνα με την εφημερίδα, το κυνικό αυτό συμπόσιο διήρκεσε μισή ώρα, και επικαλούμενη πληροφορίες περαστικών εθεάθησαν ακόμη και κύριοι με άψογη εμφάνιση να σηκώνουν φλούδες πορτοκαλιού και να τις τρώνε.¹⁵⁷⁸

Είναι γεγονός πως στην Πάτρα της Κατοχής η λεμονόκουπα (και όχι μόνο) δεν πετάγεται πλέον, αλλά τρώγεται. Την τρώνε, ξύνοντας το κίτρινο της φλούδας προς ενίσχυση του οργανισμού με βιταμίνες.¹⁵⁷⁹

Η αλλαγή στην καθημερινότητα της πόλης είναι μεγάλη και για τον επισκέπτη που γνώριζε την προπολεμική όψη της πόλης:

«Η ζωή της Πάτρας παρουσίαζε έντονα τις επιπτώσεις της Κατοχής [...]. Καταβεβλημένοι άνθρωποι εκινόντο κατηφείς και μηχανικά. Ανέβαιναν προς τα ψηλά αλώνια, όπου ήταν το κέντρο της κατοχικής αγοράς. Επήγαμε κι εμείς αναζητώντας κάτι φαγώσιμο. Μα δεν υπήρχαν παρά παλιοτσουβάλια με σκουλικάσμενη σταφίδα που γινότανε το σώσε ποιος θα πρωτοπάρει. Παιδιά ξυπόλητα, σκελετωμένα σε παρακαλούσαν με θλιμμένο πρόσωπο και με την απορία

¹⁵⁷⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 7 Ιανουαρίου 1942, Τετάρτη, 14 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Το συσσίτιον του Μορφωτικού», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 7 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Συσσίτια», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 9 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 31 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 9 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷⁷ «Επιστολαί προς τον “Νεολόγον”», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 5 Φεβρουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 13 Φεβρουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁷⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 1 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

διάχυτη στα αθώα ματάκια τους, γιατί τούτο το κακό, και σου ζητούσαν κάποια βοήθεια. Η Ελλάδα ένα μεγάλο ναυάγιο, είπα μέσα μου συντετριμμένη».¹⁵⁸⁰

Σε ένα οινομαγειρείο με έκπληξη οι θαμώνες του διαβάζουν την ταμπελίτσα δίπλα στις κατσαρόλες των φαγητών: «*Ευδοκία Κυρίου εξοικονομήθη και σήμερα κάτι διά να γευθώμεν. Όλοι γνωρίζομεν πόσοι δυστυχείς υπάρχουν μεταξύ μας στερούμενοι άρτου, πόσοι άλλοι δυστυχέστεροι, στερούμενοι των πάντων, που μαραίνονται και σβήνουν. Γλυτώστε μας αδέρφια από τα δόντια του αδηφάγου θανάτου και από το φάσμα του αδυσώπητου ψυχρού τάφου*». Όπως σχολιάζει όμως ο Νεολόγος, «*δυστυχώς κανείς σήμερα δεν ακούει την φωνή της θρησκείας και του ανθρωπισμού*». Αντίθετα, το κάθε άτομο αδιαφορεί για τους γύρω του και ο κάθε νομός το ίδιο και ακριβώς σε αυτό το γεγονός έγκειται, σύμφωνα με την εφημερίδα, η αιτία που «*η επισιτιστική κατάσταση ποικίλει κατά περιφέρειας*».¹⁵⁸¹

Η εφημερίδα επομένως κάνει μια πολύ σοβαρή τοποθέτηση και δίνει μια επιπλέον ερμηνεία για την διαφορά που παρατηρείται αναφορικά με την επισιτιστική κατάσταση από νομό σε νομό, θεωρώντας καθοριστικό παράγοντα τους ισχυρούς ή ανύπαρκτους δεσμούς αλληλεγγύης που διέπουν τις σχέσεις των ανθρώπων στην Κατοχή και την προθυμία τους να βοηθήσουν ο ένας τον άλλον σε περιόδους κρίσης.

Τα Κούλουμα και οι Αποκριές πέρασαν χωρίς ενδιαφέρον για τους Πατρινοὺς καθώς επισκιάστηκαν από τον συνηθισμένο αγώνα αντιμετώπισης των ανικανοποίητων αναγκών της ζωής.¹⁵⁸² Ιδιαίτερη σημασία έχει η είδηση που δημοσιεύει ο Νεολόγος πως ο Πάπας της Ρώμης από την έναρξη του πολέμου και λαμβάνοντας υπόψη τις επισιτιστικές περιστάσεις κατάργησε τις νηστείες περιορίζοντας μόνο σε δύο τις υποχρεωτικές για τους Καθολικούς, την Τετάρτη και την Μεγάλη Πέμπτη. Με αφορμή το νέο αυτό η εφημερίδα αναφέρει πως η μεγάλη νηστεία της Σαρακοστής καταλύθηκε στην Πάτρα σε κάποια σπίτια επειδή βρέθηκε κρέας και ψάρι, γεγονός ωστόσο που δεν αποτελεί αμαρτία υπό τις συνθήκες της υποχρεωτικής νηστείας που υποβάλλεται ο κόσμος. Εάν στην Ελλάδα γίνει κάτι παρόμοιο, τότε οι κάτοικοι θα νηστεύουν προαιρετικά τις μέρες που υποχρεώνει η θρησκεία και αναγκαστικά όλες τις υπόλοιπες, σχολιάζει η εφημερίδα.¹⁵⁸³

Στο μεταξύ, καθώς λέξεις όπως καρβέλι ή φραντζόλα ο κόσμος τείνει να τις ξεχάσει καθώς απουσιάζουν από το καθημερινό λεξιλόγιό του, οι πωλητές συνεχώς προτείνουν νέα είδη διατροφής. Ένας πουλούσε γαϊδουράγκαθα, χωρίς τα κοτσάνια που φημολογείται πως είναι νόστιμα. Μάλλον θα τα έφαγε ο ίδιος, ενώ η εφημερίδα δεν θεωρεί καθόλου περίεργο να βρήκε αγοραστές και για τα άθλια αγκάθια προσθέτοντας πως σε κεντρικό μπακάλικο πωλούνται ακόμη και βελανίδια, τα οποία «οι σύγχρονοι Τσελεμεντέδες» τα χρησιμοποιούν στην ζαχαροπλαστική.¹⁵⁸⁴ Μία τροφή που θεωρείται παραμελημένη αν και πολύτιμη και θρεπτική είναι το αίμα των ζώων, αυτό που οι Σπαρτιάτες αποκαλούσαν «μέλανα ζωμόν», διαβάζουμε στην εφημερίδα, επικαλούμενη άρθρο γεωπόνου για τα οφέλη της αιματοποσίας και

¹⁵⁸⁰ Σμύρνη Φ. Μαραγκού, *Η Λευκάδα στη Δίνη της Κατοχής και του Εμφυλίου. Αναφορά και στην Αθήνα-Διδυμότειχο και Χαλκίδα*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα 1989, σ. 177.

¹⁵⁸¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 14 Φεβρουαρίου 1942, Κυριακή, 25 Οκτωβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁸² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 17 Φεβρουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁸³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 18 Φεβρουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁸⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 5 Μαρτίου 1942, Παρασκευή, 13 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

αιματοφαγίας και προτείνει να γίνει δοκιμή ως εναλλακτική τροφή ελλείψει ειδών διατροφής.¹⁵⁸⁵

Στην προσπάθειά της η εφημερίδα να αποδώσει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πείνας ανακαλεί ένα ανέκδοτο που θέλει πριν πολλά χρόνια στο γραφείο ενός ανερχόμενου πολιτικού να διαφωνεί το επιτελείο του σχετικά με το αν είναι σωστό να τονίζεται η λέξη «πείνα» με οξεία, βαρεία ή περισπωμένη. Ο *Νεολόγος* υποστηρίζει πως για καλύτερη απόδοση της κατοχικής πραγματικότητας θα πρέπει να τονίζεται και με τους τρεις τόνους, με οξεία γιατί η πείνα είναι οξεία, με βαρεία επειδή φέρεται βαρέως και γι' αυτό τον λόγο θέλει και περισπωμένη.¹⁵⁸⁶

Η πληροφορία ότι από το φορτίο 7.000 τόνων αραβοσιτάλευρου που έστειλε η Ιταλία αρχές Μαρτίου και κατέφτασε στο λιμάνι της Πάτρας μόλις 30 τόνοι προορίζονται για τον λαό της πόλης οι τοπικές αρχές, ο Εμπορικός Σύλλογος και το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο απέστειλαν τηλεγραφήματα στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και στο Υπουργείο Επισιτισμού κάνοντας έκκληση να διατεθούν 300 τόνοι για τον λιμοκτονούντα πληθυσμό της αχαϊκής πρωτεύουσας «*προς μείωσιν των δεινών εκ πείνης*», ο οποίος στερείται περισσότερο από εννέα μήνες τον άρτο και κάθε τρόφιμο.

Η πληροφορία για την διάθεση στον λαό της Πάτρας της ελάχιστης αυτής ποσότητας τροφίμων, 30 τόνοι για περίπου 80.000 ψυχές, προκαλεί την αγανάκτηση και την αντίδραση της εφημερίδας *Τηλέγραφος*, η οποία σε σχετικό άρθρο της αναφέρει πως αυτά τα ελάχιστα ψιχία άρτου αποδεικνύουν πως το Κέντρο δεν έχει αντιληφθεί ότι εκτός των Αθηνών υπάρχει και άλλη Ελλάδα, υπάρχουν και άλλοι Έλληνες που προσέφεραν και αυτοί τον μόχθο τους στην οργάνωση και εξέλιξη του τόπου, και οι οποίοι καθημερινά δοκιμάζονται από το βάρος των αόρητων βιοτικών συνθηκών.

Η Πάτρα, διαβάζουμε στην εφημερίδα, δεν αποτελεί παρανυχίδα και δεν είναι κακοήθης όγκος του ελληνικού οργανισμού και προφανώς οι μύωπες του Κέντρου δεν δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός πως επί μήνες τα αρτοποιεία λειτουργούν μόνο για τους προνομιούχους συμπολίτες και δεν τους μέλλει ότι η πείνα θερίζει τον πατραϊκό οργανισμό, με τον θάνατο να παραμονεύει παντού, σε κάθε λαϊκό σπίτι. Επομένως, σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι υποκριτικό και φαρισαϊκό να διατίθενται για την εγκαταλελειμμένη επαρχία ελάχιστες μόνο ποσότητες τροφίμων και πολλές υποσχέσεις, χαρακτηρίζοντας τα αθρόα τηλεγραφήματα προς το Κέντρο ως εξέγερση των τάξεων της πόλεως και ξεχειλίσμα ψυχικής αγανάκτησης. Θα αυξηθεί λοιπόν η ποσότητα των τροφίμων που προορίζεται για την Πάτρα ή θα υπογραφεί η θανατική καταδίκη των κατοίκων της, οι οποίοι κάθιδροι από την αγωνία της πείνας αναμένουν την διανομή άρτου για να συνοδεύσουν τα χόρτα που το τελευταίο διάστημα αποτελούν το μόνιμο διαιτολόγιό τους, αναρωτιέται ο *Τηλέγραφος*.¹⁵⁸⁷

Ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Χατζημιχάλης, ο οποίος επισκέφτηκε μαζί με τον Υπουργό Εσωτερικών Τσιριγώτη την Πάτρα, ανακοίνωσε πως για τις επισιτιστικές ανάγκες της πόλης και των λαϊκών συσσιτίων θα διατεθούν 96 τόνοι αλεύρου, ενώ η υπόλοιπη ποσότητα επρόκειτο να αποσταλεί στην Θεσσαλονίκη και

¹⁵⁸⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 18 Φεβρουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁸⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 19 Φεβρουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁸⁷ «Η αξίωσις της πόλεως», *Τηλέγραφος*, Σάββατο, 7 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Να διανεμηθή αμέσως», *Τηλέγραφος*, Κυριακή, 8 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

όχι στην Αθήνα, λόγω επιτακτικών αναγκών.¹⁵⁸⁸ «*Μακάρι ολοένα έτσι*» είναι η ευχή που διατύπωναν από ευχαρίστηση όσοι γεύονταν τον άρτο που παρασκεύασαν από τα άλευρα που διανεμήθηκαν προς τα τέλη Μαρτίου.¹⁵⁸⁹

Η απόφαση της Διοικητικής Αρχής της πόλης να περιορίσει την διανομή των τροφίμων μεταξύ των εργατικών και άπορων τάξεων καλώντας τους εύπορους να επιστρέψουν τα δελτία τους έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους πολίτες με το σκεπτικό ότι η εφαρμογή της σε μια κοινωνία όπου δεν είναι ανεκτή η συνύπαρξη ατόμων με πλούτο και ατόμων που πεθαίνουν από την πείνα θα αποτελέσει λαμπρή εκδήλωση κοινωνικής πρόνοιας και αλληλεγγύης. Υπό την προϋπόθεση όμως να αποδεχτούν την πρόσκληση οι πλούσιοι, πράγμα για το οποίο αμφιβάλλει ο *Νεολόγος*, ο οποίος θεωρεί πως τα δελτία θα πρέπει να αφαιρεθούν υποχρεωτικά από όσους πιστεύεται πως μπορούν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις της μαύρης αγοράς.¹⁵⁹⁰

Μέσα Μαρτίου, ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας κατά την νέα επίσκεψή του στην αχαϊκή πρωτεύουσα σε ομιλία του για την έκβαση του επισιτιστικού ζητήματος, αφού τόνισε τις προσπάθειες που καταβάλλει η Κυβέρνηση να μην αδικηθούν οι αγρότες και ταυτόχρονα να μην στερηθούν τα αστικά κέντρα τα μέσα διατροφής, δεν παρέλειψε να εκφράσει την λύπη του για το γεγονός ότι στην Πάτρα δεν εκδηλώθηκαν στον δέοντα βαθμό τα αισθήματα κοινωνικής αλληλεγγύης τονίζοντας ιδιαίτερα το ποσό που συγκεντρώθηκε στον τελευταίο έρανο, μόλις 4,5 εκατομμύρια δραχμές.¹⁵⁹¹

Με αφορμή την επίσκεψη των Υπουργών στην Πάτρα, οι υποσχέσεις των οποίων στις αλληπάλληλες λαϊκές διαμαρτυρίες δεν έπαυαν, αλλά και ποτέ δεν εκπληρώνονταν,¹⁵⁹² η εφημερίδα *Τηλέγραφος* διευκρινίζει πως καθώς ο πατραϊκός λαός αναγνωρίζει το απερίγραπτο κοινό δράμα χιλιάδων ψυχών της χώρας εξαιτίας της πολεμικής λαίλαπας και την υπεράνθρωπη προσπάθεια που καταβάλλει η Κυβέρνηση για να εξασφαλίσει την ύπαρξή τους με τα λιγοστά τρόφιμα που διαθέτει, δεν ζητά προνομιακή μεταχείριση, αλλά εκδήλωση στοιχειώδους μέριμνας για την επισιτιστική δοκιμασία που υφίσταται αντί για αδιαφορία που οφείλεται στην σφαλερή αντίληψη ότι η πρωτεύουσα της Αχαΐας δεν πάσχει.¹⁵⁹³

Χαρακτηριστικά σημεία των καιρών εκτός από την νοθεία σε τρόφιμα και κρασί είναι και η λεηλασία που γίνεται σε λαχανόκηπους από λαθροσυλλέκτες χόρτων.¹⁵⁹⁴

Ο Μάρτιος του 1942 είναι μήνας συγκεντρώσεων και διαμαρτυριών αναφορικά με το επισιτιστικό αδιέξοδο που εξακολουθεί να υφίσταται, ενέργειες που

¹⁵⁸⁸ «Διάβημα προς τας Αρχάς Κατοχής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 7 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Αφιξίς υπουργών εις την πόλιν μας», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 15 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Παρουσιάσεις επιτροπών εις τους Υπουργούς», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 17 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η διανομή των αλεύρων και τα λαϊκά συσσίτια», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 22 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁸⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 22 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 18 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Πόλεμος και Κοινωνική Αλληλεγγύη», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 19 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹¹ «Η χθεσινή ημέρα των Υπουργών», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 20 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹² Λάγαρης, ό. π., σ. 41.

¹⁵⁹³ «Τι ζητούμεν», *Τηλέγραφος*, Τρίτη, 17 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 20 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

καταδικάζονται από τον Τύπο με το επιχείρημα πως η τοπική Ιταλική Στρατιωτική Διοίκηση, και κυρίως ο Στρατιωτικός Διοικητής Πατρών, Naldi, έχει κατ' επανάληψη αποδείξει το ενδιαφέρον του για την βελτίωση των όρων της ζωής του πληθυσμού, όπως επίσης η Κυβέρνηση και οι Αρχές Κατοχής. Οι συστάσεις των Αρχών και του Τύπου προς αποκατάσταση της ηρεμίας βρήκαν την δέουσα απήχηση και επικράτησε η νομιμοφροσύνη, σύμφωνα με τον *Νεολόγο*, ο οποίος υποστηρίζει πως οι επισιτιστικές δυσχέρειες δεν λαμβάνουν οξεία μορφή μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε πλουσιότερες και περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες, η αιτία δε της διατροφικής κρίσης δεν θα πρέπει να αναζητηθεί σε άτομα, αλλά στην λαίλαπα του πολέμου.¹⁵⁹⁵

Οι επισιτιστικές δυσχέρειες διευκόλυναν την πρόθεση των Ιταλών να εκμεταλλευτούν τον πεινασμένο λαό, και ενδεικτικό των επιδιώξεών τους ήταν οι προτροπές Ιταλοπατρινών στην διάρκεια λαϊκής συγκέντρωσης: «Κατεβάστε την ελληνική σημαία. Προσαρτήστε μας στην Ιταλία για να φάμε».¹⁵⁹⁶

Τέλη Μαρτίου, «χειμώνας και πείνα αλληλοσυμπληρώνονται και επιτείνονται. Αλλά ότι και να γίνη η άνοιξις είναι επί θύρας».¹⁵⁹⁷ Και ενώ ο χειμώνας που δυσχέρανε την προσπάθειά των Πατρινών για επιβίωση με τον ερχομό της άνοιξης θα είναι παρελθόν, το επισιτιστικό μέλλον των κατοίκων της Πάτρας είναι αβέβαιο.

Με αφορμή το Πάσχα, ο Μητροπολίτης και Πρόεδρος της Επιτροπής Εράνων, Αντώνιος, κάνει έκκληση στους εύπορους της πόλης να στηρίζουν την ερανική προσπάθεια που καταβάλλεται υπέρ των απόρων συμπολιτών τους σε μια περίοδο που η ελληνική φυλή αποθνήσκει άδοξα και άστοργα από την πείνα, για την οποία επισημαίνει πως τυφλώνει τους ανθρώπους και τους κάνει να αψηφούν τους κινδύνους. Φωτεινότερο παράδειγμα προς μίμηση μεταξύ όλων των δυναμένων αναδεικνύεται για ακόμη μια φορά ο μεγαλοβιομήχανος Κρητικός, ο οποίος διέθεσε το ποσό των 2.900.000 δραχμών υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών κερδίζοντας από τον *Νεολόγο* τον τίτλο του ευεργέτη της πόλης.¹⁵⁹⁸

¹⁵⁹⁵ «Πρέπει να παύσουν», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 21 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ευμενής απήχησης», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 22 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών. Σύμφωνα με τον Λάγαρη, αρθρογράφο της εφημερίδας «Τηλέγραφος», οι συγκεντρώσεις του Μαρτίου έγιναν η αφορμή να απαγορευτεί με εντολή του Νομάρχη Σπήλιου η κυκλοφορία της εφημερίδας στην οποία εργαζόταν (η μοναδική, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, πατρινή εφημερίδα που ύψωσε την φωνή της), καθώς και της απογευματινής εφημερίδας «Φως», λόγω της στάσης που κράτησαν απέναντι στις συγκεντρώσεις, ενώ ο διευθυντής και αρχισυντάκτης του «Τηλέγραφου» εξορίστηκαν, Λάγαρης, ό. π., σ. 42. Σύμφωνα με τον Λάγαρη, ο «Τηλέγραφος» πράγματι χαρακτηριζόταν από τολμηρή αρθρογραφία στην διάρκεια του 1942 αναφορικά με το επισιτιστικό ζήτημα μη διστάζοντας να κατηγορήσει ως συνυπεύθυνους της τραγικής επισιτιστικής κατάστασης του πατράϊκού λαού ορισμένους νομαρχιακούς υπαλλήλους, για να δεχτεί την σύσταση του αντιστασιακού εφετών να αποφεύγονται δυσάρεστα δημοσιεύματα, που θα μπορούσαν να προκαλέσουν αδικαιολόγητο ερεθισμό των πολιτών κατά της αρχής. Ο Λάγαρης αναφέρει την απόφαση του εισαγγελέα για διακοπή της έκδοσης του Τηλέγραφου αρχικά για τρεις ημέρες, τον εκτοπισμό του αρχισυντάκτη και ιδιοκτήτη της εφημερίδας για ένα μήνα και την επανέκδοση του «Τηλέγραφου» στις 26 Οκτώβρη του 1943, Λάγαρης, σσ. 80-81. Η κυκλοφορία της εφημερίδας «Απογευματινή» (Πατρών) επίσης απαγορεύτηκε από το κατοχικό καθεστώς (Ιούλιος 1941), και σύμφωνα με την απόφαση, την οποία δημοσίευσε η ίδια η εφημερίδα όταν επανεκδόθηκε με την απελευθέρωση, ο Διευθυντής και εκδότης, με την κατηγορία ότι προσέφερε στους υφιστάμενους του τα μέσα για την άσκηση κατασκοπίας και προπαγάνδας, διατάχθηκε να μην ενδιαφερθεί πλέον για την πολιτική, να μην δημοσιεύει άρθρα, ούτε να εκτυπώνει την εφημερίδα, και πάντα να γνωρίζουν οι Βασιλικοί Καραβινοφόροι την διεύθυνσή του, «Το ιστορικό της παύσεώς μας», *Απογευματινή*, Δευτέρα, 9 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹⁶ Λάγαρης, ό. π., σ. 42.

¹⁵⁹⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 25 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹⁸ «Εκκλησις περί συλλογής εράνων υπέρ των απόρων της πόλεως Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 28 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Καλή απαρχή», «Νέα

Η Εβδομάδα των Παθών του Κυρίου λαμβάνει πολεμικό συγχρονισμό, γράφει η εφημερίδα την Μεγάλη Εβδομάδα του 1942, υπονοώντας τα επισιτιστικά πάθη του λαού και παρουσιάζει ως σημαντικό το γεγονός πως σε κανένα φτωχικό σπίτι δεν θα βελάξει το αρνί, ενώ όσοι διαθέτουν χούφτες χιλιάρικα για να το αποκτήσουν θα διστάσουν να το διαλαλήσουν στην γειτονιά τους.¹⁵⁹⁹

Η εικόνα της Πασχαλινής αγοράς ελάχιστη διαφορά παρουσίασε από τις προηγούμενες ημέρες, με εξαίρεση τον σχηματισμό ουράς από νωρίς το πρωί μέχρι τις απογευματινές ώρες για την εξασφάλιση λίγου κρέατος μέσω οικογενειακού δελτίου τροφίμων από τα κρεοπωλεία. Ούτε ένα είδος δεν προσφέρθηκε παραπάνω από όσα προσφέρονταν τις προηγούμενες ημέρες, ενώ η μαύρη αγορά οργίασε εκμεταλλευόμενη τις πασχαλινές συνήθειες του κοσμάκη. Ελάχιστοι κατόρθωσαν να προμηθευτούν αρνί, σύμφωνα με το πασχαλινό έθιμο, επειδή ελάχιστα πουλήθηκαν στην πόλη και αυτά σε υπερβολικές τιμές, ενώ άγνωστο είναι εάν έβαψε ο κόσμος αυγά εξαιτίας της έλλειψης σε αυγά και βαφές.¹⁶⁰⁰

Η πρώτη Ανάσταση της Κατοχής δεν θύμιζε τις προηγούμενες καθώς έλειψαν οι κωδωνοκρουσίες, τα βαρελότα και τα βεγγαλικά, ενώ και την Μεγάλη Εβδομάδα παρακάμφτηκαν κάποια σημαντικά χαρακτηριστικά, όπως ο στολισμός των επιταφίων. Ωστόσο, οι εκκλησίες γέμισαν από τα πλήθη των πιστών, οι οποίοι παρακολούθησαν με κατάνυξη τις λειτουργίες αδιαφορώντας για την μη τήρηση των εθίμων.¹⁶⁰¹ Το μοναδικό ίσως καλό γεγονός της πασχαλινής περιόδου είναι η επιτυχής διανομή των χρηματικών βοηθημάτων στα φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης.¹⁶⁰²

Το σχόλιο της εφημερίδας «*τι να πούμε εμείς εδώ; Απλούστατα, ότι έχουμε περισσότερο κουράγιο από τους Βολιώτες*»¹⁶⁰³ στην είδηση της αύξησης των θανάτων από πείνα και της επέκτασης του νεκροταφείου στον Βόλο είναι δύσκολο να μεταφραστεί. Αφήνει αιχμές πως η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας είναι μεγαλύτερη στην Πάτρα και όμως οι Πατρινοί κάνουν κουράγιο; Ή μήπως ο *Νεολόγος* αποφεύγει να αναφερθεί στους θανάτους από πείνα στην Πάτρα για να μην καμφθεί το ηθικό των κατοίκων;

Οι εικόνες από την καθημερινή ζωή στην Πάτρα της Κατοχής συγκλονίζουν. Γυναίκες κάνουν το σταυρό τους, φιλούν τα χέρια των παντοπωλών και μακαρίζουν όσους συντέλεσαν στην διανομή του σαπουνιού, που για μήνες ήταν εξαφανισμένο, αλλά κάποιοι, αρχές Απρίλη, ενώ έχουν σαπούνι στερούνται το νερό για να πλυθούν εξαιτίας της διακοπής των υδρομέτρων τους, έλλειψη που θα γίνει περισσότερο αισθητή και θα εκδηλωθεί σε μεγαλύτερη κλίμακα τον Ιούλιο.

Η διανομή κάθε είδους προκαλεί ικανοποίηση στους ταλαίπωρους πολίτες, όπως η διανομή της ζάχαρης «*που γλύκανε την πίκρα τους*» ή η διανομή σιγαρέττων εκ μέρους της εταιρείας «Παπαστράτος», και με λαχτάρα αναμένονται οι διανομές και άλλων βασικών ειδών. Η είδηση των διανομών δρα μάλλον με ανακούφιση στην

γενναιοδωρία του κ. Π. Κρητικού», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 29 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁵⁹⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 31 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰⁰ «Η Πασχαλινή αγορά», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 5 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 5 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 4 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰² «Η διανομή των βοηθημάτων», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 7 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 18 Μαρτίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

ψυχολογία του πλήθους, όπως επίσης η μεταφορά και η ολοκλήρωση της διανομής χωρίς χρονοτριβές ώστε ο *Νεολόγος* να υποστηρίξει πως επιβεβαιώνεται το ρητό «όποιος περιμένει να φάη, ποτέ του δεν πεινάει». ¹⁶⁰⁴

Το πρόβλημα του λαδιού για τις λαϊκές τάξεις έχει καταντήσει άλυτο με την τιμή του να αυξάνει συνεχώς και η δυνατότητα απόκτησής του να μειώνεται. ¹⁶⁰⁵ Αντίθετα, αισιοδοξία επικρατεί για την επανεμφάνιση των ψαριών στην αγορά σε προσιτές τιμές με το σχέδιο επαναλειτουργίας των γρι-γρι, ενώ οι διανομές αλεύρου δίνουν την ευκαιρία στον πληθυσμό να γευτεί ξανά το πολυπόθητο ψωμί:

«Ψωμάκι! Δεν το είδαμε μόνον, όπως συμβαίνει τακτικά, να μεταφέρεται στα ταψιά σε μερικά σπίτια. Το εγευθήκαμε κιόλας», διαβάζουμε στον *Νεολόγο*. ¹⁶⁰⁶

Η επισιτιστική δυσμένεια ωθεί όλο και περισσότερους στην καλλιέργεια φαγώσιμων φυτών στα πλαίσια της οικιακής κηπουρικής, καθώς παρήλθε η εποχή όπου οι κήποι των σπιτιών με τα καλλωπιστικά άνθη στόχευαν να «χορτάσουν» τα μάτια. Πλέον, οι κήποι σκοπό έχουν να χορτάσουν τα στομάχια γι' αυτό τα λουλούδια αντικαταστάθηκαν με κηπευτικά είδη, όπως ντοματιές, κολοκυθιές, φασολιές. Με σύνθημα να μην μείνει αχρησιμοποίητος ούτε ελάχιστος διαθέσιμος χώρος διεξάγεται μια πραγματική σταυροφορία να αναπτυχθεί η οικιακή καλλιέργεια κηπευτικών ειδών ακόμη και σε γλάστρες. ¹⁶⁰⁷

Τέλη Απριλίου, σε όλα σχεδόν τα μανάβικα πωλούνται κηπευτικά είδη, όπως κουκιά, μπιζέλια, αλλά καθώς το κάθε πιάτο φαγητού κοστίζει περίπου 1.000 δραχμές «πωλούνται μόνον, δεν αγοράζονται». ¹⁶⁰⁸ Επιπλέον, επειδή εκτός από πανάκριβα, είναι και χαμηλής περιεκτικότητας σε θερμίδες, οι γιατροί συνιστούν την κατανάλωση κρασιού, τουλάχιστον μισής οκάς το άτομο, προς συμπλήρωση των θερμίδων που στερείται ο οργανισμός λόγω υποσιτισμού. Ωστόσο, το κρασί, εκτός από πολύ ακριβό, συνήθως πωλείται νοθευμένο. Ξύδι νερωμένο. ¹⁶⁰⁹

Τον Μάιο του 1942 η επισιτιστική κατάσταση της πόλης έχει επιδεινωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε ο τοπικός Τύπος να την χαρακτηρίζει τραγική:

Την Πρωτομαγιά του 1942 με αφορμή την πληροφορία ότι στην Αθήνα χορηγείται 80 δράμια άρτος επί τέσσερις ημέρες της εβδομάδας και τις υπόλοιπες 30 δράμια, ενώ στην Πάτρα για περισσότερο από 8 μήνες διανεμήθηκαν μόνο 300 δράμια το άτομο, προκάλεσε την έντονη αντίδραση του λιμοκτονούντος πληθυσμού της Πάτρας, αναφέρει σε τηλεγράφημά του ο Ιω. Βλάχος, νέος Δήμαρχος της πόλης από τον Οκτώβριο του 1941. Ο Δήμαρχος κάνει έκκληση για αποστολή ανάλογης ποσότητας αλεύρου και οσπρίων στην Πάτρα καθώς η αύξηση των θανάτων από ασитία λόγω έλλειψης άρτου και υπέρμετρης αυξήσεως των τιμών των τροφίμων έχει προκαλέσει στην πόλη αναστάτωση.

¹⁶⁰⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 3 Απριλίου 1942, Παρασκευή, 10 Απριλίου 1942, Τρίτη, 28 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Διανομή σιγαρέττων Παπαστράτου», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 17 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰⁵ Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 3 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 14 Απριλίου 1942, Τετάρτη, 22 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰⁷ «Η κηπουρική έκθεσις», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 16 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 23 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁰⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 30 Απριλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Το παράδειγμα του Δημάρχου ακολούθησαν πολλοί τοπικοί φορείς και επαγγελματικοί σύλλογοι, οι οποίοι απέστειλαν τηλεγραφήματα στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, τον Πρωθυπουργό και το Υπουργείο Επισιτισμού επισημαίνοντας την απόγνωση με την οποία ο λαός της Πάτρας αναμένει την επέκταση του μέτρου διανομής άρτου ώστε να μειωθούν οι καθημερινά αυξανόμενοι θάνατοι από πείνα, το μαρτύριο της οποίας αγόγγυστα υπομένουν με την ελπίδα η Κυβέρνηση θα εκδηλώσει ενδιαφέρον για το δράμα τους.¹⁶¹⁰ Σε τηλεγράφημα που απέστειλε στον Πρωθυπουργό μετά την άφιξή του στην Πάτρα ο Γενικός Επιθεωρητής Νομαρχιών αναφέρει πως η επισιτιστική κατάσταση της πόλης επιδεινώθηκε τελευταία σε επικίνδυνο βαθμό και επειδή σταμάτησε η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων πριν λίγες ημέρες είναι επείγον να αποσταλούν τρόφιμα και να επαναλειτουργήσουν τα συσσίτια. Σε διαφορετική περίπτωση το πλήθος των άπορων σιτιζόμενων είναι καταδικασμένο στον «εκ πείνης θάνατον».¹⁶¹¹

Ο Ιατρικός Σύλλογος σε δικό του τηλεγράφημα ενημερώνει τον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Πρόνοιας και Επισιτισμού ότι το βιοτικό επίπεδο του πατραϊκού λαού κατήλθε σε κατώτατο όριο με τους θανάτους από πείνα και τις αβιταμινώσεις να αυξάνουν προοδευτικά με συνέπεια την μείωση του ηθικού του λαού μέχρι τέλειας απόγνωσης.¹⁶¹²

Αίσθηση προκαλεί η δημόσια έκκληση που απευθύνει ο εργατοϋπαλληλικός κόσμος στους παραγωγούς της περιφέρειας Πατρών με την οποία τους καθιστά σαφές ότι σε αυτούς πλέον έχουν εναποθέσει τις ελπίδες για την σωτηρία τους, γι' αυτό και τους ζητά να ξεχάσουν την δήθεν έχθρα μεταξύ αγροτών και αστών, να συνέλθουν από την παραζάλη του χρήματος και να σταματήσουν να αδιαφορούν για τα αδέρφια τους προσφέροντας την βοήθειά τους ώστε να εκλείψουν οι θάνατοι των εργατών και των παιδιών τους:

*«Γνωστός σας είναι ο αβίωτος βίος των πτωχών οικογενειάρχων της πόλεώς μας που μοχθούν εργαζόμενοι νηστικοί να εξοικονομήσουν το πενιχρόν ημερομίσθιόν των διά να καλύψουν ένα μέρος των τεράστιων εξόδων και να προσπαθήσουν να ικανοποιήσουν τα άδεια στομάχια των παιδιών των. Αλλά δυστυχώς όλοι αυτοί παρά τους κόπους και τους μόχθους της τιμίας εργασίας, όχι μόνον δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τα παιδιά των, αλλά ούτε και να τα σώσουν από τον βέβαιον θάνατον».*¹⁶¹³

Ενθαρρυνόμενη από την πρωτοβουλία του μεγαλοβιομήχανου και ευεργέτη της πόλης, Κρητικού, να παρουσιαστεί εξ ονόματος της Εφορείας Λαϊκών Συσσιτίων στην Ιταλική Στρατιωτική Διοίκηση ώστε να εκθέσει τις ανάγκες τους, πετυχαίνοντας να αποσπάσει την ρητή διαβεβαίωση πως θα καταβληθεί κάθε προσπάθεια για την επισιτιστική ανακούφιση του πληθυσμού, η εφημερίδα *Νεολόγος* σπεύδει να ανακοινώσει πως το επισιτιστικό ζήτημα της πόλης εισέρχεται στην οδό της ευκαταίας επίλυσής του.¹⁶¹⁴

Παράλληλα με τα επανειλημμένα υπηρεσιακά διαβήματα προς την Κυβέρνηση, τόσο ο Νομάρχης όσο και ο Δήμαρχος αναχώρησαν για την Αθήνα

¹⁶¹⁰ «Διά την αποστολήν αλεύρων και οσπρίων προς ανακούφισιν του πληθυσμού των Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 1 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹¹ «Η επιδείνωση της επισιτιστικής καταστάσεως της πόλεως των Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 2 Μαΐου 1942, Πέμπτη, 9 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹² «Η αποστολή τηλεγραφημάτων», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 3 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹³ «Εργατοϋπαλληλικόν Κέντρον Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 3 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹⁴ «Η μέριμνα των Ιταλικών Αρχών Κατοχής προς λύσιν του επισιτιστικού μας ζητήματος», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 8 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

προκειμένου να διεκτραγωδήσουν αυτοπροσώπως στον Πρωθυπουργό την άθλια επισιτιστική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο πληθυσμός της πόλης, με τον *Νεολόγο* να θεωρεί κυριότερη αιτία της επισιτιστικής τραγωδίας την παντελής εγκατάλειψη της Πάτρας από το Κέντρο και να θεωρεί βέβαιο πως καθώς είναι τόσο προφανές το δίκαιο των Πατρινών τα αιτήματά των εκπροσώπων του θα ικανοποιηθούν το συντομότερο ώστε να προληφθούν νέες συνέπειες από την στέρηση άρτου, τις ποικίλες στέρσεις και γενικώς τον υποσιτισμό.¹⁶¹⁵

Ο Νομάρχης αφού εξέθεσε στον Τσολάκογλου την άθλια επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού εμμένοντας στην λήψη δραστικών μέτρων προς αντιμετώπισή της δεν αμέλησε να αναφερθεί και στις δραματικές συνθήκες που βιώνουν οι εργαζόμενες τάξεις από τις καθημερινές ανυψώσεις του τιμάριθμου. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η Κυβέρνηση κατανόησε την κρισιμότητα της κατάστασης, ο Υπουργός Επισιτισμού διαβεβαίωσε πως στο μέλλον η πόλη θα τύχει ιδιαίτερης προσοχής ως προς τον επισιτισμό της και δρομολόγησε την λήψη μιας σειράς μέτρων για την ενίσχυση των λαϊκών συσσιτίων και την ανακούφιση του πληθυσμού μέσω αποστολής τροφίμων με την σύμπραξη του Ερυθρού Σταυρού, η άφιξη των οποίων στην Πάτρα αναγγέλθηκε τις επόμενες ημέρες προκαλώντας αισθήματα ανακούφισης στον πληθυσμό.¹⁶¹⁶

Οι 150 τόνοι αλεύρου του Ερυθρού Σταυρού είναι το πρώτο είδος που έφτασε στην πόλη, μέσα Μαΐου, με την Ομοσπονδία Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Πατρών να εισηγούνται την ταχύτερη διανομή του και όχι την αρτοποιήση του που θα απαιτήσει χρόνο επειδή ο λαός δεν δύναται να αντέξει άλλο την σκληρότατη δοκιμασία της πείνας από την οποία καταδιώκεται πολλούς μήνες στερούμενος των πάντων.¹⁶¹⁷

Τα άλευρα διανεμήθηκαν προς 70 δραχμές την οκά και «οι φούρνοι έγιναν τόποι λαϊκού προσκυνήματος». Η διανομή των 300 δραμιών κατ' άτομο θεωρήθηκε η απαρχή μιας νέας εποχής για την πόλη με τους ιθύνοντες να διαβεβαιώνουν πως «η Πάτρα δεν πρόκειται πλέον να πεινάσει».¹⁶¹⁸

Με την διανομή των αλεύρων, η εφημερίδα *Νεολόγος* βρήκε την ευκαιρία να εγκωμιάσει τις ιταλικές αρχές για την συμβολή τους και το ενδιαφέρον το οποίο επέδειξαν να μεταφέρουν στην Κυβέρνηση και τον Ερυθρό Σταυρό την οικτρή επισιτιστική κατάσταση της πόλης. Στις κατοχικές αρχές μάλιστα αποδίδει την ταχύτητα με την οποία έφτασαν τα άλευρα από την Αθήνα και την φθηνή τιμή διανομής.¹⁶¹⁹

Η παρατεταμένη ξηρασία που επικρατεί στην Αχαΐα με την ζέστη να κάνει πρόωρα την εμφάνισή της δεν ευνοεί την παραγωγή, ενώ στην αγορά των Πατρών εξακολουθούν να παρατηρούνται πρωτοφανή περιστατικά, όπως η πώληση και

¹⁶¹⁵ «Η τραγική επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού της πόλεώς μας», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 3 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹⁶ «Τα πρώτα επισιτιστικά μέτρα υπέρ των Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 7 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Αποστέλλονται εις Πάτρας άλευρα και τρόφιμα», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 10 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 10 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Το επισιτιστικόν ζήτημα της πόλεώς μας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 12 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹⁷ «Η παραλαβή των 150 τόνων αλεύρου», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 14 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 17 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶¹⁹ «Η συμβολή των Ιταλικών Αρχών εις τον επισιτισμόν της πόλεως», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 17 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

κατανάλωση δελφινιού παρά την άποψη ότι το δελφίνι δεν τρώγεται. «Κι άλλα πράγματα δεν τρωγόντουσαν την καλή εποχή, αλλά τώρα θεωρούνται ως...αμβροσία»,¹⁶²⁰ γράφει ο *Νεολόγος* αποδίδοντας την καταγραφή ανάλογων περιστατικών στις επισιτιστικές ανωμαλίες. Ο πόλεμος έφερε προόδους στην μαγειρική και την ζαχαροπλαστική, αναφέρει η εφημερίδα, επικαλούμενη τις νέες μεθόδους και συνταγές μαγειρικής-ζαχαροπλαστικής που επινοούν οι πολίτες, όπως σταφίδες ψητές στο φούρνο.¹⁶²¹

Το λάδι εξακολουθεί να το στερούνται οι Πατρινοί και προκαλεί έριδες μεταξύ του πληθυσμού της χώρας με τον *Νεολόγο* να καταγγέλλει πως ενώ στα νησιά του Αιγαίου αφθονεί το λάδι και η Αθήνα αρτάνει το φαγητό της με κρητικό λάδι, η Πάτρα αν και περιβάλλεται από ελιές δεν έχει ούτε σταγόνα. Η ασυδοσία που επικρατεί με την τιμή του λαδιού που αυξάνει συνεχώς θα πρέπει να σταματήσει, γράφει η εφημερίδα, επειδή εξαιτίας της η μέγιστη πλειοψηφία του λαού καταδικάζεται σε θάνατο από αβιταμίνωση.¹⁶²²

Όσον αφορά το ψωμί, η είδηση πως ο Ιταλικός Στρατός Κατοχής πρόκειται να καταγράψει όλες τις ποσότητες σιτηρών και θα αφήσει στους παραγωγούς μόνο όσες ποσότητες χρειάζονται, ενώ οι επιπλέον ποσότητες θα διατεθούν στον υπόλοιπο πληθυσμό, για την εφημερίδα ισοδυναμεί με βεβαιότητα πως ο κόσμος επιτέλους θα φάει ψωμί. Βεβαιότητα που την επιλέγει για τίτλο σχετικού χρονογραφήματος και την εκφράζει με τρεις μόνο λέξεις, «Θα φάμε ψωμί». Τρομερό τίτλο τον χαρακτηρίζει η εφημερίδα και διευκρινίζει πως αν και φαντάζει απίστευτος δηλώνει ένα γεγονός επιβεβαιωμένο βάσει πληροφοριών που προέρχονται από την Κυβέρνηση, την Νομαρχία και τον κάμπο και δηλώνει ευθέως πως τα σχέδια των αγροτών να πουλήσουν το σιτάρι μόνον σε όποιον θα ήταν διατεθειμένος να προσφέρει το σπίτι του για ανταλλαγή δεν θα ευνοηθούν, αντίθετα θα μπει τέλος στην εγκληματική βουλιμία τους να αποκτήσουν περισσότερα υλικά αγαθά.¹⁶²³

Το άρθρο αυτό προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση πολλών αγροτών και παραγωγών που έστειλαν επιστολές διαμαρτυρίας στην εφημερίδα. Ένας αγρότης από την Ηλεία στην επιστολή του επισημαίνει πως δεν υπάρχει πιο βαριά κατηγορία για τον αγροτικό κόσμο από τον χαρακτηρισμό εγκληματίες, ο οποίος εργάζεται νυχθημερόν, νηστικός, γυμνός και ανυπόδητος για να παράγει τα προϊόντα που όλοι απολαμβάνουν. Ο αγρότης κατηγορεί τον χρονογράφο του *Νεολόγου* πως δεν έχει ιδέα σχετικά με τον σκληρό αγώνα που καθημερινά δίνει ο αγροτικός κόσμος, πως ουδείς ενδιαφέρθηκε να μάθει εάν οι αγρότες έχουν τα απαραίτητα μέσα για την δουλειά τους και επισημαίνει πως όλοι πρέπει να κατανοήσουν πως το τέλος των δεινών του ελληνικού λαού δεν θα προκύψει από την Συγκέντρωση, αλλά μέσω της εντατικής εργασίας της γης εκ μέρους όλων.¹⁶²⁴

Προσπαθώντας να απαντήσει στο σύνολο των αντιδράσεων που δέχτηκε ο χρονογράφος επανέρχεται με άρθρο του επισημαίνοντας πως ο παραγωγός κατέχει την πιο πλεονεκτική θέση μεταξύ των μικροαστών, εργατών και συνταξιούχων επειδή όσο κι αν διαρκέσει ο πόλεμος δεν πρόκειται να πεινάσει καθώς κρατάει στα χέρια

¹⁶²⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 12 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 17 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 20 Μαΐου 1942, Τρίτη, 30 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²³ «Θα φάμε ψωμί», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 21 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²⁴ «Ο αγροτικός κόσμος», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 25 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

του το πολυτιμότερο πράγμα για την ζωή του κόσμου, το ψωμί. Γι' αυτό και τους καλεί εκ μέρους όλων να μην το δώσει στον μαυραγορίτη ή στον πλούσιο ή στον έμπορο, αλλά στους φτωχούς σε λογική τιμή κάνοντας εμφανείς τις αγαθές προθέσεις του απέναντι στο μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού που στερείται το ψωμί και αργοπεθαίνει. Ο χρονογράφος καταλήγει προτρέποντας τους παραγωγούς να μην μολύνουν τις καρδιές τους με κακίες και μίσος για τους αστούς επειδή το δίκιο δεν είναι πάντοτε με το μέρος τους και έτσι δεν θα αναγκάσουν την Ιστορία να αφιερώσει μαύρες σελίδες για τον κόσμο του χωριού.¹⁶²⁵

Τέλη Μαΐου, η άφιξη στην Πάτρα του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης, Λογοθετόπουλου, και του Υπουργού των παραγωγικών υπουργείων, Γκοτζαμάνη, στα πλαίσια περιοδείας στην Πελοπόννησο, σε συνδυασμό με τις δηλώσεις τους για την αντιμετώπιση της κατάστασης με βαριές ποινές κατά της αισχροκέρδειας, όπως εξορίες και θανατικές εκτελέσεις, και κυρίως την επιβολή αυστηρών αγορανομικών μέτρων για τα κηπευτικά είδη από την Νομαρχία που απαγορεύει την διάθεσή τους στην μαύρη αγορά και επιβάλλει την συγκέντρωσή τους, ενισχύουν την αισιοδοξία για οριστική τακτοποίηση του επισιτιστικού ζητήματος.¹⁶²⁶

Σύντομα θα επιβληθούν οι πρώτες εκτοπίσεις σε παραγωγούς που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με τις διατάξεις της Συγκέντρωσης, οι οποίες αποσκοπούν στην αποτελεσματική προστασία του αστικού πληθυσμού από τον κίνδυνο της πείνας, γεγονός που αποδεικνύει ότι συνειδητά δεν έπραξαν το καθήκον τους απέναντι στην φυλή υπό τις κρίσιμες συνθήκες επειδή μοναδική τους επιδίωξη είναι η εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέρον τους,¹⁶²⁷ διαβάζουμε στον *Νεολόγο*.

*«Πόσο στενόκαρδοι άνθρωποι έγιναν αυτοί οι παραγωγοί! Κανένας αστός δεν κλάφτηκε, όπως κλαίγονται αυτοί πως δεν είχαν καλή συγκομιδή, κι ας ξεπούλησε ότι είχε από την περιουσία του και το νοικοκυριό του».*¹⁶²⁸

Στην Πάτρα της Κατοχής δεν εξασφαλίζονται καλές θέσεις μόνον στα θέατρα, αλλά οπουδήποτε γίνονται διανομές τροφίμων, όπως στα ψαράδικα και τα χασάπικα. Όσοι πληροφορούνται εγκαίρως τις διανομές σπεύδουν ώρες νωρίτερα ώστε να πιάσουν ένα καλό «πόστο» προλαβαίνοντας να πάρουν το είδος που διανέμεται σε αντίθεση με τους αργοπορημένους που ακούνε το απογοητευτικό «τελείωσε». Η εφημερίδα *Νεολόγος* αποδίδει τον πολύ εύστοχο χαρακτηρισμό «ήρωες της ζωής» σε όσους υπομένουν στωικά την πολύωρη ορθοστασία και αναμονή κάτω από τον ζεστό ήλιο προκειμένου να προμηθευτούν κάποιο είδος,¹⁶²⁹ αν και ο πλήρης τίτλος θα ήταν «ήρωες της κατοχικής ζωής».

¹⁶²⁵ «Συλλήβδην», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 26 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²⁶ «Ο κ. Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως εν Πάτραις διά τα ζητήματα της υγιεινής και Πρόνοιας», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 23 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Αι Πάτραι χαιρετούν τον κ. Γκοτζαμάνη», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 24 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Άφιξης εν Πάτραις του Υπουργού κ. Γκοτζαμάνη και των Επιτροπών των δύο Υπουργείων Εργασίας και Εθνικής Οικονομίας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 26 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Αυστηρά αγορανομικά μέτρα και βαρύτατα κυρώσεις», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 29 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Τα μέτρα διά την συγκέντρωσιν των κηπουρικών», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 2 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²⁷ «Δικαιολογημένη αυστηρότης», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 10 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 13 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶²⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 31 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Η δυσμενής επισιτιστική κατάσταση επηρεάζει αρνητικά και την ψυχαγωγία στην πόλη καθώς η μεγαλύτερη δυσκολία στην προσέλκυση ενός θιάσου στην Πάτρα έγκειται στο ζήτημα της έλλειψης ψωμιού, ενώ στις πόλεις που διανέμεται τακτικά άρτος τα θέατρα λειτουργούν ανελλιπώς. Είναι αποκαρδιωτικό για τα μεγάλα θέατρα το γεγονός ότι οι διοικήσεις τους βρήκαν αφορμή το ψωμί για να αποκλείσουν τον ερχομό τους στην επαρχία που τόσο ανάγκη έχει να απολαύσει ένα καλό έργο, αυτή την εποχή μάλιστα που παρατηρείται παντελής έλλειψη ψυχαγωγίας, γράφει χρονογράφος του *Νεολόγου*. Η άποψη του προκαλεί εντύπωση: Ισχυρίζεται πως εάν στις χιλιάδες των Πατρινών θεατών που παραμένουν νηστικοί για μήνες προστεθούν και οι ηθοποιοί, δεν θα έχει πολύ σημασία επειδή οι θεατές θα χορταίνουν με το παίξιμο των ηθοποιών και αυτοί με το χειροκρότημα!¹⁶³⁰

Η ιστορική φράση επομένως «άρτος και θεάματα» δεν επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της Πάτρας επειδή εξαιτίας της έλλειψης άρτου δύσκολα προσφέρονται θεατρικά θεάματα, δηλαδή θεατρικές παραστάσεις που θα μπορούσαν να αποσπάσουν έστω και προσωρινά την προσοχή του εξαθλιωμένου λαού, όχι από το ανυπόφορο αίσθημα της πείνας, αλλά από το καθεστώς της υποδούλωσης.¹⁶³¹

Το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου την αύξηση του υδραργύρου συναγωνίζεται με επιτυχία η αύξηση του τιμάριθμου των ειδών, ιδίως των οπωρολαχανικών, τα οποία μετά την άρση των διατιμήσεων αφθονούν στην αγορά, ενώ όσο οι διατιμήσεις ήταν σε ισχύ τα περισσότερα είχαν εκλείψει από την αγορά. Ωστόσο, δεν καταγράφηκε και η αναμενόμενη υποτίμηση των ειδών, αντίθετα ακολούθησε ανατίμηση στα περισσότερα.¹⁶³²

Μια από τις χαρακτηριστικές εικόνες της ζωής στην Πάτρα της Κατοχής είναι το θέαμα που παρουσιάζουν οι εξοχικοί δρόμοι κάθε απόγευμα. Από νωρίς το απομεσήμερο μέχρι το ηλιοβασίλεμα πάρα πολλοί από τους αστούς εγκαταλείπουν την πόλη και κατευθύνονται στα κτήματά τους, τα οποία έχουν σπείρει ή φυτέψει με κηπευτικά είδη. Σαν αγρότες που έγιναν σπεύδουν να τα περιποιηθούν. Η φυσιολατρεία έδωσε την θέση της στην πεποίθηση πως μόνο με την αφοσίωση στη γη μπορεί να αντιμετωπιστεί η επισιτιστική πραγματικότητα.¹⁶³³ Συνηθισμένο θέαμα επίσης είναι τα σκισμένα και πεταμένα στο δρόμο μικρά σε αξία χαρτονομίσματα ενδεικτικό της απάθειας όλων (μικρών παιδιών, μικροπωλητών, μαυραγοριτών, σερβιτόρων, επαιτών) στο θέμα των άνευ αξίας χαρτονομισμάτων.¹⁶³⁴

Μέσα Ιουνίου η ζέστη έγινε αφόρητη με τους περισσότερους Πατρινούς να μην έχουν καλοκαιρινά ρούχα και να υπομένουν το βάρος ενός χειμερινού κουστουμιού, που αξίζει μια περιουσία. Η πρωτοφανής για την πόλη λάβρα την έχει μετατρέψει σε καμίνι με τους ταλαίπωρους κατοίκους, καθηλωμένους από τις ανάγκες της ζωής, να είναι υποχρεωμένοι να υφίστανται το μαρτύριο και να βρίσκουν λίγη δροσιά στις δημόσιες βρύσες συνεχούς ροής και στα πατρινά ακρογιάλια. Τα παγωτά, οι γκαζόζες εκλείψανε, ενώ ακόμη και ένα ποτήρι παγωμένο νερό κοστίζει πολύ ακριβά εξαιτίας της υψηλής τιμής του πάγου.

Ένα χρόνο μετά, οι φούρνοι της πόλης κάπνισαν και πάλι στέλνοντας το μήνυμα πως ξεκίνησαν να βγάζουν ψωμί για όλους, γεγονός που χαιρετίστηκε ως

¹⁶³⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 2 Ιουνίου 1942, Σάββατο, 6 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶³² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 9 Ιουνίου 1942, Τετάρτη, 10 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶³³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 11 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶³⁴ «Λεφτά στο δρόμο!», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 14 Ιουνίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

χαρμόσυνο από τους πολίτες σχηματίζοντας ουρές αναμονής. Τους προηγούμενους μήνες οι φούρνοι κάπνιζαν αποκλειστικά για να ψήσουν το ψωμί ή το φαγητό μεμονωμένων ατόμων προκαλώντας ζήλεια και παράπονα στους στερούμενους. Το Υπουργείο Επισιτισμού όμως απαγορεύει στους αρτοποιούς που προμηθεύονται αλεύρι να το χρησιμοποιήσουν για την παρασκευή ειδών ζαχαροπλαστικής και επιφυλάσσει τιμωρίες σε όποιους δεν υπακούσουν.¹⁶³⁵

Αρχές Ιουλίου οι καθυστερήσεις στην άφιξη και διανομή του αλεύρου, παρά το γεγονός ότι στην πόλη έχει συσταθεί επιτροπή διανομών του Ερυθρού Σταυρού και παρά τις διαβεβαιώσεις του Υφυπουργού Τσιριγώτη πως η Πάτρα συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας που αρτοδοτούνται, μετατρέπουν την αναμονή σε μαρτύριο. Παράλληλα, προβληματίζει το γεγονός της συνεχούς αύξησης των τιμών στα κηπευτικά είδη τα οποία παραμένουν απρόσιτα για την πλειοψηφία του πληθυσμού και το γεγονός ότι τα λαϊκά συσσίτια διαθέτουν για διανομή μόνο σταφίδα.¹⁶³⁶

Με οδηγό την πείνα, η οποία εξακολουθεί να είναι πρωταγωνίστρια της καθημερινής ζωής, ως αποτελεσματική τακτική για την ανακούφισή της προτείνεται η επιστράτευση του θάρρους και θράσους με σκοπό την εξόρμηση σε προσφιλή ή συγγενικά σπίτια σε γειτονικά χωριά με σκοπό την αποδοχή πρόσκλησης για φαγητό που θα προκύψει δήθεν τυχαία.¹⁶³⁷ Οι τρόποι με τους οποίους προσπαθούν οι Πατρινοί να ικανοποιήσουν την πείνα τους ποικίλουν. Νεαρές γυναίκες στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την καθημερινή τροφή τους εκδίδονται στους κατακτητές.¹⁶³⁸

Οι εκποιήσεις αντικειμένων είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο. Ρολόι ανταλλάσσεται με λάδι, κουστούμι με σιτάρι, αλλά οι εξαπατήσεις είναι επίσης συνηθισμένο φαινόμενο με τους πωλητές να τοποθετούν στις σακούλες ένα μέρος προϊόντος και το υπόλοιπο να είναι άχρηστα υλικά, όπως χαλίκια ή παλιόχαρτα.

Στην συνοικία «Προσφυγικά» πραγματοποιείται «χρηματιστήριο» εμπορευμάτων όπου οι τιμές διατηρούνται υψηλές χωρίς διακυμάνσεις, σε αντίθεση με την ποιότητα των ειδών που ποικίλει, ενώ σε κάθε γειτονιά δημιουργήθηκε και ένας «οίκος μεταπωλήσεων» που αναλαμβάνει να αγοράσει κάθε αντικείμενο αξίας, έπιπλο ή κόσμημα. Οι μοντέρνοι αυτοί έμποροι που διαφημίζουν την ύπαρξή τους και την επιχείρησή τους μέσω πλήθος αγγελιών στον Τύπο έχουν επηρεάσει τόσο πολύ τον κόσμο ώστε να μετατρέπεται σε δραχμές την αξία κάθε αντικειμένου που έχει στο σπίτι του και να τα ξεπουλάει προκειμένου να έχει μετρητά για να κατορθώσει να ζήσει.¹⁶³⁹

Από την οικονομική ανέχεια επομένως των Πατρινών δεν επωφελούνται μόνο οι χωρικοί-παραγωγοί, αλλά και οι αστοί, κυρίως οι ευκατάστατοι που εκμεταλλεύονται την ευκαιρία να αυξήσουν την περιουσία τους. Από τις 12 Μαΐου

¹⁶³⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 14 Ιουνίου 1942, Κυριακή, 21 Ιουνίου 1942, Τετάρτη, 24 Ιουνίου 1942, Παρασκευή, 25 Σεπτεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶³⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 1 Ιουλίου 1942, Πέμπτη, 2 Ιουλίου 1942, Παρασκευή, 10 Ιουλίου, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η πόλις μας θα αρτοδοτηθεί ανελλιπώς», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 1 Ιουλίου 1942, Παρασκευή, 10 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶³⁷ «Με οδηγό την πείνα», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 3 Ιουλίου 1942, Πέμπτη, 2 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶³⁸ Λάζαρης, ό. π., σ. 79.

¹⁶³⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 11 Ιουλίου 1942, Τετάρτη, 15 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Μεταπωλήσεις», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 23 Ιουλίου 1942, Τετάρτη, 15 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

1941 έως τις 13 Οκτωβρίου 1944, πουλήθηκαν στην Πάτρα σε εξευτελιστικές στιγμές 1.190 ακίνητα. Χαρακτηριστική της πλεονεκτικής διάθεσης των ανθρώπων στην κατοχική Πάτρα είναι η περίπτωση ενός αρτοπώλη που αγόρασε σπίτι με μοναδική υποχρέωση να χορηγεί 100 δράμια (αμφιβόλου ποιότητας) ψωμιού στον ιδιοκτήτη του, υποχρέωση που τελικά αθέτησε. Επίσης, είναι πολλές οι περιπτώσεις ιδιοκτητών ακινήτων που πούλησαν το σπίτι τους για λίγες λίρες, ενώ εντυπωσιάζει το γεγονός πως υπήρξε ζαχαροπλάστης ο οποίος σε διάστημα έξι μηνών αγόρασε 15 ακίνητα έναντι μόλις 264 λιρών.¹⁶⁴⁰

Συνεχώς νέες δοκιμασίες ταλαιπωρούν τον πληθυσμό της Πάτρας. Η πολύμηνος ξηρασία (που θα διατηρηθεί μέχρι μέσα Οκτωβρίου σε σημείο που να γίνονται δεήσεις στην εκκλησία εναντίον της ανομβρίας), είχε ως συνέπεια την ανεπάρκεια του νερού, το οποίο πλέον, μέσα Ιουλίου, παρέχεται με περιορισμούς. Οι ελλείψεις επίσης του πετρελαίου προκαλούν προβλήματα στην ηλεκτροδότηση με αποτέλεσμα την μείωση της παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος, ανωμαλίες που έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην διαβίωση των κατοίκων.¹⁶⁴¹

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του Ιουλίου είναι το πλήθος των καταγγελιών για συστηματική απογύμνωση της αγοράς από είδη διατροφής εκ μέρους επιτήδειων μαυραγοριτών επειδή μεταφέρονται στην Αθήνα, όπου και πωλούνται πολύ ακριβά. «Φαίνεται πως έχουν την εντύπωση ότι οι Πατρινοί έπαψαν να τρώνε και δεν τους χρειάζονται πλέον τα είδη αυτά! Αν εξακολουθήσει η τακτική αυτή, δεν έχουμε παρά να...συχωρεθούμε!»,¹⁶⁴² διαβάζουμε στον *Νεολόγο*.

Τέλη Ιουλίου, η οξεία επισιτιστική κατάσταση της Πάτρας σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια των αποσταλέντων τροφίμων οδηγούν την Νομαρχία στην απόφαση οι δικαιούχοι των οικογενειακών δελτίων τροφίμων να περιοριστούν μόνο σε όσους είναι αποδεδειγμένα κάτοικοι της πόλης και σε όσους διαμένουν στα προάστια, αλλά εργάζονται στην πόλη της Πάτρας, όπως οι δημόσιοι υπάλληλοι.¹⁶⁴³

Το πρώτο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου χαρακτηρίστηκε περίοδος υποχρεωτικής νηστείας από τον Τύπο εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων,¹⁶⁴⁴ σημαντικότερο γεγονός δε της περιόδου είναι η πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών, Δαμασκηνού, για την ίδρυση Παραρτήματος του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης στην Πάτρα. Σκοπός του Παραρτήματος είναι η αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων και ειδικότερα η προστασία παιδιών ηλικίας μέχρι 14 ετών μέσω της ίδρυσης Στέγης Αλητοπαίδων στα πρότυπα λειτουργίας αντίστοιχων ιδρυμάτων στην Αθήνα και τον Πειραιά, όπου σιτίζονται 80.000 παιδιά σε 120 περίπου στέγες αλληλεγγύης, σαν ένα είδος ορφανοτροφείου για εγκαταλελειμμένα και περιφερόμενα παιδιά. Ανάλογα ιδρύματα λειτουργούν επίσης την ίδια περίοδο στην Θεσσαλονίκη και την Καλαμάτα. Επίσης, μέσα Αυγούστου αποφασίστηκε η ίδρυση Γραφείων Επισιτισμού στην Πάτρα.¹⁶⁴⁵

¹⁶⁴⁰ Λάζαρης, ό. π., σ. 79.

¹⁶⁴¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 14 Ιουλίου 1942, Τρίτη, 29 Σεπτεμβρίου 1942, Πέμπτη, 15 Οκτωβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 12 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴³ «Τα δελτία τροφίμων», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 23 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 2 Αυγούστου 1942, Σάββατο, 15 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴⁵ «Η “Χριστιανική Αλληλεγγύη” και εν Πάτραις», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 31 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η προστασία του παιδιού», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 18 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ιδρύθησαν ενταύθα Γραφεία

Μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου, τα κύρια σημεία της αρωγής του Ε.Ο.Χ.Α είναι τα παιδικά συσσίτια, συσσίτια θρέψεως επιτόκων και θηλαζουσών μητέρων οικονομική ενίσχυση απόρων οικογενειών συστηματική ιατρική περίθαλψη απόρων, διανομή ειδών ενδύσεως και υποδήσεως σε απόρους και κυρίως πεινασμένων παιδιών αποσκοπώντας στην διάσωσή τους. Η προσπάθεια του Ε.Ο.Χ.Α στράφηκε καταρχήν την προστασία της παιδικής ηλικίας παρέχοντας γάλα σε 1.100 βρέφη έως 2 ετών. Τέλος, ο Ε.Ο.Χ.Α Πατρών ιδρύθηκε για να συγκεντρώσει κάτω από την στέγη του όλα τα φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης ώστε να καταρτιστεί ένας οργανισμός φιλαλληλίας υπέρ της ανακούφισης του φτωχού.¹⁶⁴⁶

Η μαύρη αγορά διατηρεί την παντοδυναμία της ως απόλυτος ρυθμιστής της οικονομικής ζωής στην πόλη και έδρα της είναι το Μαρκάτο, γνωστό και ως επίσημο «χρηματιστήριό» της.¹⁶⁴⁷

Τον τελευταίο μήνα του καλοκαιριού караβάνια ολόκληρα Μικρασιατών και Αρμένιων προσφύγων καταφτάνουν από την Αθήνα στην Πάτρα στα πλαίσια εκστρατείας προς τα χωριά για σιτάρι και λάδι, που εξαιτίας της ταλαιπωρίας που υφίστανται η εφημερίδα τους αποκαλεί «μάρτυρες».¹⁶⁴⁸

Στις φήμες που κυκλοφορούν ότι οι Αρχές Κατοχής προτίθενται να ιδιοποιηθούν μέρος των σιτηρών που θα συγκεντρωθούν, ο Νομάρχης Αχαΐας, Σπήλιος, σπεύδει να εξυμνήσει το ζωηρό ενδιαφέρον που επέδειξαν για τον επισιτισμό της περιφέρειας μέσω της μεταφοράς τροφίμων από Ιταλία και Γερμανία και της διευκόλυνσης της μεταφοράς τους. Ιδιαίτερη μνεία κάνει στις τοπικές Ιταλικές Αρχές υποστηρίζοντας πως ενίσχυσαν τον πληθυσμό που αντιμετωπίζει επισιτιστικό πρόβλημα ποικιλοτρόπως.¹⁶⁴⁹

«Ο Σεπτέμβριος ξεκίνησε καλά από επισιτιστικής απόψεως» και βελτιώθηκε σημαντικά χάρη και στις τακτικές αφίξεις ψαριών από το γειτονικό Μεσολόγγι. Μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου γίνονται περιοδικές διανομές αλεύρου που αποστέλλει ο Ερυθρός Σταυρός.

Την ίδια περίοδο διαρρέει το μυστικό πολλών που καταναλώνουν κρέας πως πρόκειται για αλογίσιο, το οποίο προτιμούν να φτιάχνουν κεφτέδες αντί να το μαγειρεύουν βραστό. Όσοι δοκιμάζουν το αλογίσιο κρέας ισχυρίζονται πως δεν διαφέρει σε γεύση από το χοιρινό. Πρώτη φορά στο Μαρκάτο πουλήθηκε κρέας ίππου τον Σεπτέμβριο, το οποίο και εξαντλήθηκε μέσα σε λίγες ώρες.¹⁶⁵⁰

Αρχές Νοεμβρίου το Γραφείο Επισιτισμού ανακοινώνει πως οι διανομές του άρτου θα είναι πλέον τακτικές, καθώς με την παραχώρηση 15.000 τόνων αλεύρου για την Πελοπόννησο από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό εξασφαλίστηκε η αρτοδότηση μέχρι και τον Ιούνιο του 1943, και ενημερώνει τους πολίτες πως θα παραχωρούνται 50 δράμια για κάθε άτομο στην τιμή των 220 δραχμών την οκά, ενώ σύμφωνα με

Επισιτισμού», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 20 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴⁶ «Ε.Ο.Χ.Α», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 24 Σεπτεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 22 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 7 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁴⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 13 Αυγούστου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 20 Οκτωβρίου 1942, Σάββατο, 5 Σεπτεμβρίου 1942, Τετάρτη, 9 Σεπτεμβρίου 1942, 22 Σεπτεμβρίου 1942, Τρίτη, 22 Σεπτεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ο Ερυθρός Σταυρός παραχωρεί νέαν ποσότητα αλεύρων διά τας Πάτρας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 27 Οκτωβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

απόφαση της τοπικής επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού ο άρτος που θα παραδίδουν στο κοινό οι αρτοποιοί θα είναι ψημένος από την προηγούμενη ημέρα.¹⁶⁵¹ Η είδηση της εξασφάλισης της αρτοδότσης, με απλά λόγια η επίλυση του προβλήματος του ψωμιού, αναμένεται να επηρεάσει αρνητικά τις τιμές των διαφόρων ειδών.¹⁶⁵²

Πράγματι, τις επόμενες ημέρες θα παρατηρηθεί πτώση των τιμών με αποτέλεσμα την αλλαγή των συνηθειών των ανθρώπων. Όσοι κατέχουν τρόφιμα σπεύδουν να τα μετατρέψουν σε δραχμές, ενώ οι μαυραγορίτες επισκέπτονται μαγαζιά ή σπίτια προσφέροντας εμπιστευτικώς λάδι, σιτάρι ή καλαμπόκι.¹⁶⁵³

Δεύτερη ευχάριστη είδηση των ημερών είναι οι διαβεβαιώσεις του Νομάρχη Αχαΐας και του Ιταλού Στρατιωτικού Διοικητή πως το έλαιο που πρόκειται να συγκεντρωθεί προορίζεται αποκλειστικά για τους αστικούς πληθυσμούς που το στερήθηκαν και πως ούτε μία σταγόνα δεν πρόκειται να καρπωθούν τα ιταλικά στρατεύματα κατοχής. Μέσα Νοεμβρίου ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αποστέλλει ποσότητες δημητριακών, μπλουγούρι (κομμένο σιτάρι) και ζυμαρικών για τα λαϊκά και παιδικά συσσίτια των Πατρών, με τον *Νεολόγο* να αναφέρει σε περίοπτη θέση στο σχετικό άρθρο πως η αποστολή των ειδών γίνεται με την μέριμνα της Ιταλικής Διοίκησης.¹⁶⁵⁴

«*Η επισιτιστική κατάσταση σημειώνει συνεχή βελτίωσιν*» τον Νοέμβριο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς αφίξεις αμαξοστοιχιών αλεύρων για τον επισιτισμό του αστικού πληθυσμού της Πελοποννήσου, χωρίς να έχουν λησμονηθεί οι κωμοπόλεις και τα χωριά, και η εφημερίδα τονίζει πως το επισιτιστικό πρόγραμμα πραγματοποιείται κατόπιν συμφωνίας μεταξύ των δυνάμεων του Άξονα και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.¹⁶⁵⁵ Τέλη Νοεμβρίου, η Πάτρα παρουσιάζει εικόνα Λαμπρής με την αφθονία των εκτεθειμένων ειδών διατροφής, ωστόσο τα Προσφυγικά εξακολουθούν να είναι η έδρα της μαύρης αγοράς και η εφημερίδα συμβουλεύει τους καταναλωτές να αγοράζουν μόνο τα απολύτως απαραίτητα είδη ώστε να μειωθούν οι τιμές.¹⁶⁵⁶

Τον Δεκέμβριο του 1942 κύμα ψύχους πλήττει την Πάτρα και το τσουχτερό κρύο μονοπωλεί το ενδιαφέρον των συζητήσεων.¹⁶⁵⁷ Παράλληλα με την θερμοκρασία, πτώση σημειώνουν και οι τιμές των τροφίμων ως αποτέλεσμα των συχνών διανομών ειδών που αποστέλλει ο Ερυθρός Σταυρός και της ομαλοποίησης του επισιτιστικού ζητήματος. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι περιορίστηκε σημαντικά η κατανάλωση της σταφίδας επειδή πλέον το ψωμί είναι διαθέσιμο καθημερινά, ενώ το προηγούμενο έτος το αντικαθιστούσε. Σε γενικές γραμμές, η

¹⁶⁵¹ «Από σήμερον τακτική διανομή άρτου», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 1 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η μέριμνα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 5 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 6 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 31 Οκτωβρίου 1942, Κυριακή, 8 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵⁴ «Σοβαρά δηλώσεις του κ. Νομάρχου Αχαΐας διά την εφετεινήν συγκέντρωσιν του ελαίου», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 5 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 19 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵⁵ «Άρτος διά τον αστικών πληθυσμών», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 11 Νοεμβρίου 1942, Κυριακή, 22 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 29 Νοεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 13 Δεκεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

επισιτιστική κατάσταση είναι καλύτερη από ότι πέρυσι τον ίδιο μήνα γεγονός που οφείλεται και στην απελευθέρωση του εμπορίου.¹⁶⁵⁸

Οι άνθρωποι της μαύρης αγοράς είναι στα «μαύρα πανιά», γράφει η εφημερίδα, με εκπροσώπους τους να κραυγάζουν «καταστροφή» καθώς πλέον δεν θα μπορούν να ζήσουν και να πλουτίσουν με την πείνα, το ξεπούλημα και το θάνατο των άλλων.¹⁶⁵⁹

Οι χρηματικές εισφορές υπέρ των απόρων και των ιδρυμάτων συνεχίζονται και μάλιστα με τους ίδιους πρωταγωνιστές, δηλαδή τον Περικλή Κρητικό, ο οποίος προσέφερε 5.000.000 δραχμές και την «Πειραϊκή-Πατραϊκή», η οποία προέβη στην χορηγία 10.000.000 δραχμών, παρά τις τεράστιες δαπάνες που υφίσταται για την ενίσχυση του υπαλληλικού και εργατικού προσωπικού της, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στην επιστολή που απέστειλε στον Νομάρχη η εταιρεία.¹⁶⁶⁰

Εν όψει των δεύτερων κατοχικών Χριστουγέννων η αγορά παρουσίασε εντυπωσιακή μεταμόρφωση με όλα τα καταστήματα να εκθέτουν προκλητικά τα προσφερόμενα είδη, «απόδειξη ότι έληξε η βασιλεία της αυτού μεγαλειότητος της Μαύρης Αγοράς»,¹⁶⁶¹ ενώ παραμονές Πρωτοχρονιάς έκαναν την εμφάνισή τους προπολεμικά παιχνίδια που είχαν μείνει απούλητα. Ωστόσο, η αγοραστική κίνηση υπήρξε φτωχή και οι τιμές πολύ ακριβές. Ελάχιστα παιδιά είχαν την διάθεση να ψάλλουν τα κάλαντα την Παραμονή του νέου έτους επειδή «η υποχρεωτική “νηστεία” τους έκοψε το κέφι και τους κόντυνε την φωνή», και στα σπίτια απουσίασαν οι συνηθισμένες συγκεντρώσεις λόγω έλλειψης των μέσων για περιποίηση των επισκεπτών και διάθεσης για γλέντια.¹⁶⁶²

Με την σχετική βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης τέλη του 1942 και αρχές του 1943, οι Πατρινοί επιδίδονται με μανία σε πάρτυ, στα οποία γινόταν ανταλλαγή σκέψεων σχετικά με την αντίσταση κατά των κατακτητών. Ακόμη όμως και μετά τα μεσάνυχτα όταν οι άντρες της Ιταλικής περιπόλου πραγματοποιούσαν εφόδους στα σπίτια όπου γινόντουσαν οι συγκεντρώσεις, συχνά οι συζητήσεις συνεχίζονταν ανενόχλητα καθώς κάποιοι φρόντιζαν να μεθύσουν τους Ιταλούς κερνώντας κρασί.¹⁶⁶³

Τις πρώτες ημέρες του 1943 είναι καλοδεχούμενη και ανακουφιστική η είδηση εκ μέρους της τοπικής επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού πως τόσο η αρτοδότηση του πληθυσμού της Πάτρας, όσο και η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων είναι εξασφαλισμένη τουλάχιστον για τους προσεχείς μήνες, γεγονός που συντελεί στην εντυπωσιακή μείωση των τιμών των τροφίμων και στην παραγκώνιση της μαύρης αγοράς.¹⁶⁶⁴ Είναι αξιοσημείωτο πως τα τσιγάρα πωλούνται ακόμη και σε τιμή χαμηλότερη και της διατίμησης!¹⁶⁶⁵

¹⁶⁵⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 19 Δεκεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁵⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 1 Δεκεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶⁰ «Η προσφορά 10.000.000 της εταιρείας Πειραϊκή-Πατραϊκή», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 19 Δεκεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Νέα εισφορά υπέρ των απόρων και ιδρυμάτων», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 20 Δεκεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 24 Δεκεμβρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 29 Δεκεμβρίου 1942, Πέμπτη, 1 Ιανουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶³ Λάγαρης, ό. π., σ. 151.

¹⁶⁶⁴ «Ανακοίνωσις Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 16 Ιανουαρίου 1943, Πέμπτη, 1 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος*

Ωστόσο, σε όλη την διάρκεια του 1943 παρατηρούνται περίοδοι ανατιμήσεων στα είδη διατροφής και αναζωογόνησης της μαύρης αγοράς που από επισιτιστικής απόψεως δεν δικαιολογούνται.¹⁶⁶⁶ Εξαιτίας λοιπόν της εναλλαγής μεταξύ ανατιμήσεων και υποτιμήσεων που εκδηλώνονται στην αγορά της Πάτρας κάποιοι την χαρακτηρίζουν ως την πλέον «αψυχολόγητη» ελληνική αγορά.¹⁶⁶⁷ Όμως δεν λείπουν και οι χαρακτηρισμοί, απόλυτα εμπνευσμένοι από την επικαιρότητα, που ανταλλάσσουν μεταξύ τους οι κάτοικοι όταν διαπληκτίζονται, όπως αυτή μεταξύ υπαίθριων πωλητών που καυγάδιζαν με τον έναν να λέει απευθυνόμενος στον άλλο «άντε ρε...χιλιάρικο του '42!». Χαρακτηρισμός απόλυτα απαξιωτικός καθώς το χιλιάρικο του 1942, αρχές του 1943 δεν άξιζε ούτε μία δεκάρα.¹⁶⁶⁸

Τον Φεβρουάριο διαρκώς γίνεται περισσότερο αισθητή η μείωση της αγοραστικής ικανότητας λόγω έλλειψης χρήματος με την προσφορά των ειδών να είναι μεγάλη και την ζήτηση περιορισμένη παρά την συνεχή πτώση των τιμών. Μάλιστα, υπάρχουν επισκέπτες που ισχυρίζονται πως η πατρινή αγορά τροφίμων είναι η ακριβότερη όλων.¹⁶⁶⁹

Οι ανεξήγητες, σύμφωνα με την εφημερίδα, μεταπτώσεις της ελεύθερης αγοράς συνεχίζονται και δημιουργούν σύγχυση στο κοινό, ενώ τον Αύγουστο η εφημερίδα αναφέρει ότι ο αφηνιασμός της αγοράς όχι μόνο εξακολουθεί, αλλά γίνεται και πιο άγριος από μέρα σε μέρα. Οι τιμές ανέρχονται συνεχώς και τίποτε δεν μπορεί να τις συγκρατήσει με τις λαϊκές τάξεις να παρακολουθούν με δέος και αγωνία τον φρενήρη δρόμο της.¹⁶⁷⁰

Τον Οκτώβριο του 1943, η λαϊκή αγορά διαθέτει μόνο πληθώρα χορταρικών, ενώ η έλλειψη ελαίου αναστατώνει τις λαϊκές τάξεις, οι οποίοι επιδίδονται σε αναζητήσεις προς όλες τις κατευθύνσεις που όμως αποβαίνουν μάταιες. Όλοι αρνούνται ότι διαθέτουν ποσότητες ελαίου καθώς η επιθυμία για εύκολο κέρδος επικρατεί του αισθήματος της συμπόνιας προς τον κόσμο που υποφέρει.¹⁶⁷¹ Παράλληλα, οργιάζει ο μαυραγοριτισμός και οι τιμές των ειδών διατροφής παρουσιάζουν αδικαιολόγητα αλματώδη αύξηση από ώρα σε ώρα.¹⁶⁷² Αν και γίνονται διανομές σαπουνιού, αλατιού, ζάχαρης, σπίρτων από τον Ερυθρό Σταυρό, ο «κερδοσκοπικός άνεμος» παρασύρει στο πέρασμά του όλα τα είδη,

Πατρών, Τετάρτη, 20 Ιανουαρίου 1943, Σάββατο, 6 Φεβρουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 21 Φεβρουαρίου 1943, Πέμπτη, 1 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶⁶ «Ασυγχώρητος εκμετάλλευσις», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 4 Μαρτίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 8 Απριλίου 1943, Πέμπτη, 1 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 22 Ιανουαρίου 1943, Τετάρτη, 24 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁶⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 14 Φεβρουαρίου 1943, Τρίτη, 16 Φεβρουαρίου 1943, Παρασκευή, 26 Μαρτίου 1943, Πέμπτη, 18 Φεβρουαρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 3 Ιουλίου 1943, Τετάρτη, 24 Νοεμβρίου 1943, Τετάρτη, 25 Αυγούστου 1943, Κυριακή, 29 Αυγούστου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 1 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 2 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

συμπεριλαμβανομένων και των κηπουρικών, η ανατιμητική διάθεση των οποίων επιχειρείται για ακόμη μία φορά να ανακοπεί με την επιβολή διατιμήσεων.¹⁶⁷³

Τέλη Οκτωβρίου, η έλλειψη σίτου και κατά συνέπεια η έλλειψη άρτου «υπενθύμισε την απαίσιαν εποχήν του χειμῶνος 1941-’42» καθώς έκανε την επανεμφάνισή της η μπομποτά, με μερικά κομματάκια του αμφιβόλου περιεχομένου της οποίας οι κάτοικοι προσπαθούσαν να μετριάσουν τους νυγμούς της πείνας.¹⁶⁷⁴

Μέσα Οκτωβρίου, η λαϊκή αγορά του Μαρκάτου είναι «γυμνή» από προϊόντα λόγω αποκρύψεως των ειδών και οι ενδείξεις για απαρχές πρόωρου χειμῶνα προκαλούν ανησυχία στην πλειοψηφία των κατοίκων που μαστίζεται από την τρομερή ακρίβεια.¹⁶⁷⁵

Η έκκληση του Μητροπολίτη Πατρών για εκδήλωση φιλάδελφων αισθημάτων με σκοπό την προστασία μεγάλης μερίδας του λαού που πένεται και κινδυνεύει από οικτρό θάνατο εξαιτίας της αφάνταστης και ταυτόχρονα αδικαιολόγητης και παράλογης αύξησης των τιμών των βασικών ειδών διατροφής,¹⁶⁷⁶ καθιστά σαφές ότι η επισιτιστική ταλαιπωρία του λαού δεν έχει εκλείψει, αντίθετα είναι υπαρκτή η απειλή του θανάτου από πείνα.

Τον ίδιο μήνα η διαβίωση του μεγάλου αριθμού των απόρων επιδεινώνεται από τις αποκρύψεις ειδών σε σημείο που οι αγοραπωλησίες γίνονται κρυφά και σε υψηλές τιμές, με αποτέλεσμα οι πτωχές λαϊκές τάξεις να τρέφονται αποκλειστικά με χόρτα χωρίς λάδι. «Αντιγραφή δηλαδή της τραγικής εποχής του χειμῶνος 1941-1942».¹⁶⁷⁷

Σε σύσκεψη των εμπόρων ο προσκεκλημένος Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου κρούει τον κώδων του κινδύνου και προειδοποιεί πως για το επερχόμενο κακό, ακέραιη την ευθύνη θα την έχει ο εμπορικός κόσμος εάν δεν συνεισφέρει το παν για την ανακούφιση της λαϊκής δυστυχίας.¹⁶⁷⁸

Τον προτελευταίο μήνα του έτους, η λαϊκή αγορά της Ομόνοιας παρουσιάζει αφθονία λαχανικών και ψαριών, αλλά στις συνηθισμένες ακριβές τιμές.¹⁶⁷⁹ Ο Μητροπολίτης επανέρχεται με νέα έκκληση για ενίσχυση του έργου που αποσκοπεί στην ανακούφιση της λαϊκής δυστυχίας επισημαίνοντας πως το φαινόμενο των στερήσεων και της πείνας οξύνεται εξαιτίας των θεαματικών αυξήσεων των τιμών των τροφίμων που προκαλούν απόγνωση.¹⁶⁸⁰

Μία από τις αιτίες της ανυπόφορης αυτής κατάστασης είναι η αθρόα μεταφορά τροφίμων στην πρωτεύουσα, η αγορά της οποίας αποτελεί πρόσφορο έδαφος για την ικανοποίηση στον ύψιστο βαθμό των βουλιμικών διαθέσεων των εμπόρων της μαύρης αγοράς. Το γεγονός αυτό επιφέρει διπλό, αρνητικό πλήγμα στην οικονομική ζωή της Πάτρας καθώς αποστερείται από την τοπική παραγωγή και

¹⁶⁷³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 7 Οκτωβρίου 1943, Τρίτη, 12 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 23 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 14 Οκτωβρίου 1943, Σάββατο, 16 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁶ «Εγκύκλιος παραινετική», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 13 Οκτωβρίου 1943, Πέμπτη, 1 Ιανουαρίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 26 Οκτωβρίου 1943, Τετάρτη, 24 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁸ «Η συμβολή του εμπορικού κόσμου προς ανακούφισιν της λαϊκής δυστυχίας», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 22 Οκτωβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁷⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 9 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸⁰ «Διά την ενίσχυσιν του έργου προς ανακούφισιν της λαϊκής δυστυχίας», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 8 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

επιπλέον υποβάλλεται σε έναν σκληρό και άνισο ανταγωνισμό ανατιμήσεων, μη δικαιολογημένων.¹⁶⁸¹

Τα παράπονα των Πατρινών για την προτίμηση προς τον πληθυσμό της Αθήνας αναφορικά με τις διανομές συνεχώς πληθαίνουν, και ο *Νεολόγος* αφού επισημαίνει την δίκαιη αγανάκτησή τους, υπερτονίζει πως οι δυσχερείς συνθήκες δεν έχουν δυσμενή αντίκτυπο μόνο στους Αθηναίους ώστε να δικαιολογείται η μεροληπτική αυτή προτίμηση, προσθέτοντας πως ο Πατραϊκός πληθυσμός έχει κάθε δικαίωμα να αξιώνει την λήψη και υπέρ αυτού δραστικών μέτρων μέριμνας.¹⁶⁸²

Το δίπολο ακρίβεια και έλλειψη τροφίμων έχει αναγκάσει τον κόσμο να διατρέφεται αποκλειστικά με λαχανικά, κυρίως χόρτα, τα οποία δυσκολεύεται να φάει χωρίς λάδι, οι προσπάθειες για την εξοικονόμηση του οποίου αποτελούν άθλο. Υπό αυτές τις συνθήκες, εκτός από την μομπούτα επανεμφανίστηκε και το βελανίδι στην αγορά, «*το οποίο, ως γνωστόν, η προπέρσινη εποχή του λιμού είχε καταστήσει προϊόν πολύτιμον*» επειδή είχε χρησιμοποιηθεί στην παρασκευή άρτου.¹⁶⁸³

Το όργιο των ανατιμήσεων συνεχίζεται με αχάλινωτους ρυθμούς και είναι αυτονόητο πως με αυτόν τον τρόπο επισπεύδεται η εξόντωση των οικονομικά αδυνάτων, οι οποίοι δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν σε αυτή την φοβερή πάλη, γράφει ο *Νεολόγος*, ενώ ο *Τηλέγραφος* διαπιστώνει πως παρά τις ζωντανές εκδηλώσεις του δράματος των λαϊκών τάξεων, η αγορά παραμένει ασυγκίνητη όσο η αδιαφορία και ασυνειδησία είναι τα βασικά συναισθήματα των ρυθμιστών του τιμαριθμού.¹⁶⁸⁴

Για ακόμη μια φορά σημαντική είναι η οικονομική παρέμβαση της “Πειραϊκής-Πατραϊκής”, η οποία με επιστολή των διευθυντών της στην Λαϊκή Επιτροπή Εράνων γνωστοποιεί πως επειδή ο έρανος που διενεργείται σκοπό έχει την εξασφάλιση της ζωής των ανέργων και εν γένει των άπορων της πόλης της Πάτρας, αλλά η περιορισμένη συμμετοχή των εμφανών εύπορων δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς του, θεωρεί ότι θα πρέπει ο έρανος να λάβει γενικότερη και μονιμότερη μορφή με την σύνταξη καταλόγου όλων των πλουσίων κατοίκων της πόλης ώστε να εγγραφούν με μηνιαία εισφορά μέχρι την λήξη της δυσχερούς κατάστασης.

Η “Πειραϊκή-Πατραϊκή” δεν περιορίζεται στην έμπνευση της πρότασης, αλλά δίνει το παράδειγμα ανακοινώνοντας την μηνιαία καταβολή των 100.000.000 δραχμών μέχρι την λήξη της δυσμενούς περιόδου, πρωτοβουλία που ο *Νεολόγος* χαρακτηρίζει υπέροχη κίνηση αλληλεγγύης για την οποία της αξίζει ένα ειλικρινές «*εύγε!*», πολλά συγχαρητήρια και έπαινοι από ολόκληρη την κοινωνία της Πάτρας ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης.¹⁶⁸⁵

Τον τελευταίο μήνα του 1943, η αγορά της Πάτρας παραμένει πιστή στο βασικό αξίωμά της, το οποίο σύμφωνα με τον *Νεολόγο* είναι «*πλειοδότη εις τας αυξήσεις και κόφει εις τας πτώσεις*» με σημαντικότερο επιχείρημα των πωλητών την

¹⁶⁸¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 14 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 13 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 16 Νοεμβρίου 1943, Τετάρτη, 17 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 18 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Χλιαρότητα», *Τηλέγραφος*, Κυριακή, 21 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸⁵ «Υπέροχος εκδήλωσις αλληλεγγύης», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 18 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ειλικρινές “Εύγε!”», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 19 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

αύξηση των αξιών των ειδών.¹⁶⁸⁶ Παράλληλα, διατυπώνονται από τον *Νεολόγο* παράπονα για την διακοπή των διανομών τροφίμων «λες και οι κάτοικοι αυτής της πόλης δεν έχουν στομάχι».¹⁶⁸⁷

Για ακόμη μια χρονιά ο απολογισμός του εορτασμού των Χριστουγέννων δεν υπήρξε αξιόλογος εξαιτίας της δυσχέρειας των νοικοκυριών να προμηθευτούν τα απαραίτητα είδη λόγω της τιμαριθμικής παραζάλης, αν και στο χριστουγεννιάτικο τραπέζι των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων παρουσιάστηκε ακόμη και κρέας, ενώ πλούσιο ήταν το γεύμα στις εστίες του Ε.Ο.Χ.Α και περιποιημένη η φασολάδα με λάδι, σέλινο και καρότο που προσφέρθηκε στα λαϊκά συσσίτια.¹⁶⁸⁸

Θετικά είναι τα στατιστικά στοιχεία για την λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, και συγκεκριμένα για το χρονικό διάστημα Απρίλιος 1942-Μάρτιος 1943 οπότε παρουσιάζουν εντυπωσιακή ανάπτυξη όχι μόνο αναφορικά με την αύξηση του αριθμού των σιτιζόμενων, αλλά και σε σχέση με το είδος της παρεχόμενης τροφής που έγινε πλουσιότερο και με μεγαλύτερη ποικιλία χάρη στην μέριμνα του Ερυθρού Σταυρού και την φροντίδα της Εφορείας των συσσιτίων.

Πιο συγκεκριμένα, ο αριθμός των δικαιούχων συσσιτίου από 10.000 που ήταν τον Απρίλιο του 1942 ανήλθε στους 16.500 τον Μάρτιο του 1943, οι οποίοι απολαμβάνουν βελτιωμένη τροφή. Ενώ τον Απρίλιο του 1942 διανέμονταν μόνο ελιές και σταφίδα, από τον Μάιο άρχισε η Παρασκευή συσσιτίου από μπλουγούρι και σιτάλευρο, τον Ιούλιο παρασχέθηκαν φασόλια, τον Αύγουστο προστέθηκαν ζυμαρικά, και από τον Ιανουάριο του 1943 το συσσίτιο αποτελείται τακτικά από ζυμαρικά, φασόλια και μπλουγούρι.¹⁶⁸⁹

Τις πρώτες ημέρες του 1944 η αύξηση της μερίδας του άρτου συνεπάγεται μείωση των τιμών για τα σιτηρά που κάνουν πληθωρική επανεμφάνιση στην ελεύθερη αγορά του Μαρκάτου. Τα όσπρια όμως ανατιμώνται συνεχώς, τα κρέατα επίσης ακολουθούν τον τιμαριθμικό ανήφορο και το πρόβλημα του ελαίου γίνεται στριφνότερο και πολύ δύσκολη η εξεύρεσή του για όσους δεν διαθέτουν άφθονο χρήμα. Σε γενικές γραμμές, η αγοραστική διάθεση του κοινού παραμένει μειωμένη εξαιτίας της αδυναμίας του να ακολουθήσει τον ακατάσχετο ανατιμητικό οργανισμό.¹⁶⁹⁰

Όσο περνούν οι ημέρες, τόσο εντείνεται η τιμαριθμική παραζάλη των ειδών διατροφής που προκαλεί δέος και ίλιγγο στους οικονομικά αδύνατους και αναβιώνουν συνήθειες των περασμένων χρόνων της Κατοχής, όπως οι αποκρύψεις των ειδών, η πώληση σε υψηλές τιμές αμφιβόλου ποιότητας παρασκευασμάτων και η προτροπή-προπαγάνδα εκ μέρους του Τύπου αγοραστικής αποχής μέχρι να μειωθούν οι τιμές.¹⁶⁹¹

Ο ασυνείδητος εύκολος πλουτισμός έχει καταστήσει αδύνατη την υποφερτή διαβίωση των πτωχών της Πάτρας, οι οποίοι, εκτός από την έλλειψη τροφής, με την

¹⁶⁸⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 8 Δεκεμβρίου 1943, Τετάρτη, 24 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 18 Δεκεμβρίου 1943, Τετάρτη, 24 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 28 Δεκεμβρίου 1943, Τετάρτη, 24 Νοεμβρίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁸⁹ «Τα λαϊκά συσσίτια κατά την χρήση 1942-43», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 14 Απριλίου 1943, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 5 Ιανουαρίου 1944, Παρασκευή, 7 Ιανουαρίου 1944, Σάββατο, 8 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 13 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

πτώση της θερμοκρασίας έχουν ένα επιπλέον πρόβλημα να αντιμετωπίσουν. Το τσουχτερό κρύο λόγω υπερτίμησης των καυσίμων.¹⁶⁹²

Τον πρώτο μήνα του 1944 οι τρόφιμοι των Λαϊκών Συσσιτίων είναι 4.000¹⁶⁹³ και καθώς εξακολουθεί να πνέει ανατιμητικός άνεμος συνεπεία της τεχνητής έλλειψης τροφίμων, είναι πάρα πολλοί εκείνοι που θα ήθελαν να δικαιούνται σίτισης.¹⁶⁹⁴ Οι πραγματικοί λόγοι της συνεχούς αύξησης των ειδών δεν είναι η αύξηση των αξιών στο Χρηματιστήριο, αλλά η πλεονεξία, η απληστία, η ασυνειδησία και η έλλειψη αισθήματος εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης,¹⁶⁹⁵ διαβάζουμε στον *Νεολόγο*.

Οι Απόκριες του 1944 είναι αδύνατον να εορταστούν παραδοσιακά με «κατάλυσες οίνου και ελαίου» διότι ο οίνος είναι προϊόν πολυτελείας, όπως και το κρέας, το δε έλαιο είδος αγνώστου διαμονής, γράφει ο *Νεολόγος*, προσθέτοντας πως συνεχίζεται, δεδομένου των συνθηκών, η ατέρμονη σαρακοστή που επέβαλλαν οι μαυραγορίτες.¹⁶⁹⁶

Τέλη Φεβρουαρίου, το ένα μετά το άλλο τα τρόφιμα εξαφανίζονται και γίνεται ασφαλής πρόγνωση νέων, μεγαλύτερων αυξήσεων, η οποία επιβεβαιώνεται με την έλευση του χιονιά που πλήττει την πόλη της Πάτρας, καθώς εξαιτίας της κακοκαιρίας αυξάνεται περισσότερο η τιμή των λαχανικών, το μόνο σχετικά προσιτό είδος που είχε απομείνει στους φτωχούς.¹⁶⁹⁷

Στις 25 Φεβρουαρίου, ο Γερμανός Στρατιωτικός Διοικητής υπογράφει προκήρυξη προς τον λαό της Πελοποννήσου προτρέποντας τους καλλιεργητές να ασχοληθούν εντατικά με την γη ώστε να λάβουν μέρος στον αγώνα κατά της πείνας, την οποία αποδίδει στον αποκλεισμό που επέβαλλαν οι Σύμμαχοι στην χώρα και στην απαγόρευση εισαγωγών τροφίμων από το εξωτερικό.

Πιο συγκεκριμένα, ο Δρ. Μποκ αναφέρει πως ο ελληνικός λαός ήδη πριν από την κήρυξη του πολέμου δεν ήταν δυνατόν να διατραφεί αποκλειστικά από την παραγωγή της χώρας του και ο ελληνικός λαός πεινά από την στιγμή που έπαυσαν οι εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό. Συνεπεία της κήρυξης του πολέμου, δεν είναι εφικτό να εισαχθούν τρόφιμα από το εξωτερικό όπως θα έπρεπε και όπως θα ήταν επιθυμητό. Γι' αυτό ο ελληνικός λαός πρέπει να βοηθήσει τον εαυτό του να αυξήσει την παραγωγή, αν και υπάρχει έλλειψη γεωργικών μηχανημάτων.

Καλεί λοιπόν όλους τους γεωκτήμονες να αυξήσουν την παραγωγή παρέχοντας μια σειρά οδηγιών, όπως να μην μείνει ακαλλιεργητο κανένα στρέμμα χρήσιμης γης και κάθε σπιτικός κήπος να καλλιεργηθεί προς αυτάρκεια λαχανικών, δίνοντας την υπόσχεση πως οι Γερμανικές Αρχές Κατοχής θα συνδράμουν στο έργο της αύξησης της παραγωγής μέσα στα όρια του δυνατού, προειδοποιώντας όμως παράλληλα πως όποιος αντιταχθεί στα μέτρα αυτά της αυτοβοήθειας και αφήσει

¹⁶⁹² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 18 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 19 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹⁴ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 20 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 25 Ιανουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 18 Φεβρουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹⁷ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 23 Φεβρουαρίου 1944, Τρίτη, 8 Φεβρουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

ακαλλιέργητη πολύτιμη γη θα κληθεί σε αυστηρή λογοδοσία για το συμφέρον του πεινασμένου πληθυσμού.

«Έλληνες χωρικοί, γεωργοί και κτηματίαι!

Καταταχθήτε εις τον αγώνα κατά της πείνης και βγάλτε από την γη σας οτιδήποτε είναι δυνατόν. Σε σας εναπόκειται κατά της πείνης ν' αντιταχθείτε και την θέσιν της διατροφής να καλυτερεύσετε»,¹⁶⁹⁸ καταλήγει στην ανακοίνωσή του ο Διοικητής εναποθέτοντας την επισιτιστική μοίρα του ελληνικού πληθυσμού στα αγροτικά χέρια.

Το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου ο *Νεολόγος* γράφει πως εξαντλήθηκε η οικονομική αντοχή των Πατρινών και πως η εξωφρενική κατάσταση με τις υψηλές τιμές επικρατεί μόνο στην Πάτρα επικαλούμενη τις τιμές σε βασικά είδη διατροφής που ισχύουν στην Αθήνα όπου το ψωμί πωλείται 90-92 δραχμές ενώ στην Πάτρα υπερέβη τις 200.000 δραχμές και η μπομπότα 54-56 δραχμές έναντι 110 δραχμών που πωλείται στην αχαϊκή πρωτεύουσα. Το δράμα του πτωχόκοσμου από την εντεινόμενη ακρίβεια γίνεται περιπλοκότερο, αλλά η λύση φαντάζει αδύνατη.¹⁶⁹⁹

Ένα θετικό στοιχείο είναι η βελτίωση του συσσιτίου στο οποίο παρέχονται εναλλάξ φασόλια, μπιζέλια, ρεβίθια και πλιγούρι, χωρίς όμως λάδι, το οποίο απραμένει άφαντο από την αγορά ολόκληρο τον Μάρτιο. Το πρόβλημα του λαδιού έχει γίνει πλέον οξύτατο και καθώς οι κάτοχοί του προβάλλουν καθημερινά μεγαλύτερες αξιώσεις, απασχολεί πολύ σοβαρά τους οικονομικά ασθενείς κατοίκους.¹⁷⁰⁰

Ως έμπρακτη απόδειξη του ενδιαφέροντος και ευγενική χειρονομία των Γερμανικών Αρχών υπέρ του επισιτισμού των κατοίκων της Πάτρας η εφημερίδα *Νεολόγος* παρουσίασε την εντολή που οι Αρχές έδωσαν στον Δήμαρχο να μεριμνά για παρακράτημα 20% από όλα τα διερχόμενα ή εξερχόμενα της πόλης τρόφιμα με σκοπό να διατίθενται σε τιμές προσιτές στους κατοίκους της πόλης.¹⁷⁰¹

Σχετικά με την διανομή τροφίμων στους άπορους της πόλης, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αισθάνεται την ανάγκη να διευκρινίσει πως αν και επιθυμία του είναι να ικανοποιήσει τις επισιτιστικές ανάγκες όλων όσων έχουν αιτηθεί την βοήθεια του, δηλαδή της πλειοψηφίας του Πατραϊκού πληθυσμού, εν τούτοις επειδή καθημερινά καλείται να αντιμετωπίσει όλο και περισσότερες επισιτιστικές ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού, σε εκείνες τις περιοχές μάλιστα της υπαίθρου που οι συνθήκες είναι δραματικές, υποχρεούται να εστιάσει στην παροχή βοήθειας σε όσους έχουν μεγαλύτερη ανάγκη, στους δυστυχέστερους.

Για τους παραπάνω λόγους, ο Οργανισμός ζητά την κατανόηση εκ μέρους όλων, και ειδικότερα εκείνων που δεν συμμετέχουν στις διανομές του, όχι επειδή θεωρούνται εύποροι και δεν έχουν ανάγκη να βοηθηθούν, αλλά επειδή παραχωρούν την θέση τους σε άλλους απορότερους αυτών. Στα πλαίσια της επιδίωξής του να καταβληθεί κάθε προσπάθεια να ικανοποιηθούν τα δίκαια αιτήματα του πατραϊκού πληθυσμού για μεγαλύτερη παραχώρηση τροφίμων προς διανομή στην πόλη, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αποφάσισε τέλη Μαρτίου την εγκατάσταση δύο αντιπροσώπων του στην Πάτρα με αποστολή τους την μελέτη των συνθηκών

¹⁶⁹⁸ «Προκήρυξις προς τον λαόν Πελοποννήσου», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 26 Φεβρουαρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁶⁹⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 10 Μαρτίου 1944, Πέμπτη, 9 Μαρτίου 1944, Σάββατο, 11 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 31 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰¹ «Το ενδιαφέρον των Γερμανικών Αρχών διά τον επισιτισμόν Πατρών και Νήσων», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 19 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

διαβίωσης των κατοίκων και την διαφώτιση της Επιτροπής στην Αθήνα για επέκταση των διανομών και παροχή μεγαλύτερης ποσότητας τροφίμων.¹⁷⁰²

Εν όψει των ημερών του Πάσχα οπότε η καθημερινότητα εξακολουθεί να είναι τραγική από οικονομικής απόψεως για την πλειοψηφία του πληθυσμού, πραγματοποιείται μια συγκινητική εισφορά 500 χιλιάδων δραχμών υπέρ των πτωχών της πόλης από έναν φτωχό πατέρα τεσσάρων παιδιών, όπως υπογράφει την λακωνική επιστολή του ο συντάκτης προς τον Δήμαρχο:

«Κύριε Δήμαρχε,

Αφού οι ευπορούντες αδιαφορούν για τη δυστυχία του λαού και μάλιστα αυτές τις ημέρας, ας μοιράσωμε ημείς οι πτωχοί μεταξύ μας τα ψιχία μας».¹⁷⁰³

Το κυριότερο χαρακτηριστικό της Λαμπρής, η παράταξη δηλαδή των αμνών στα κρεοπωλεία, απουσίασε. Τα γυμνά τσιγκέλια προσέδιδαν μακάβρια νότα στην αγωνία και την θλίψη των καταναλωτών με τους άτυχους οικογενειάρχες να επιστρέφουν στα σπίτια τους με άδεια χέρια. Οι υπαίτιοι αυτής της κατάστασης ας καμαρώσουν το έργο τους, γράφει ο Τηλέγραφος, καταγγέλλοντας πως ενώ η Πρωτεύουσα έχει προμηθευτεί σφάγια, η Πάτρα στερήθηκε κάθε είδους κρέατος, σαν να βαρύνεται από κατάρρα, και όσα προσφέρθηκαν κρυφά η τιμή διάθεσή τους ήταν υπερβολικά υψηλότερη από εκείνων που πωλούνται στην Αθήνα.¹⁷⁰⁴

Αρχές Μαΐου τα συσσίτια διέρχονται σοβαρή οικονομική κρίση και έχουν αραιώσει τις διανομές τους.¹⁷⁰⁵ Στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει ο κόσμος στοιχειώδη είδη διατροφής τα οποία διατίθενται στις αγορές της Ομόνοιας και του Μαρκάτου σε περιορισμένες ποσότητες και σε υψηλές τιμές, επιδόθηκαν στην καλλιέργεια κηπουρικών σε αυλές και σε γλάστρες.¹⁷⁰⁶

Τέλη Μαΐου, η Πελοπόννησος κηρύσσεται πολεμική ζώνη λόγω της έντονης αντιστασιακής δραστηριότητας, η οποία στην γλώσσα των Αρχών Κατοχής μεταφράζεται ως εκδήλωση εχθρικών πράξεων εναντίον τους από Συμμορίες, σπεύδοντας να διαδώσουν πως οι εγκληματικές πράξεις των συμμοριτών, όπως αποκαλούν τους αντάρτες, προξενούν δυσχέρειες στην οικονομική ζωή του πληθυσμού,¹⁷⁰⁷ υπονοώντας μια σειρά αντιποίνων που επιστρατεύουν οι Γερμανοί, όπως απαγόρευση μεταφοράς τροφίμων.

Όπως διαβάζουμε στον *Νεολόγο*, τα περιοριστικά μέτρα δεν είναι δυνατόν να αρθούν μερικώς ή ολοσχερώς όσο οι άνθρωποι του σκότους επιδίδονται σε κατάπτυστες πράξεις, δηλαδή αντιστασιακές ενέργειες, και τονίζει πως από την στάση που θα κρατήσει ο πληθυσμός της Περιφέρειας απέναντι στις κατοχικές δυνάμεις θα εξαρτηθεί η διάρκεια των μέτρων. Προσπαθώντας να δικαιολογήσει τις Γερμανικές Αρχές επικαλείται πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες σε συνεννόηση με τον Ερυθρό Σταυρό οι κατοχικές δυνάμεις καταβάλλουν προσπάθειες να μην διακοπούν τελείως οι παροχές του Οργανισμού εξασφαλίζοντας μέσα μεταφοράς. Οι

¹⁷⁰² «Επί των διανομών των τροφίμων», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 24 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰³ «Μία συγκινητική εισφορά υπέρ των πτωχών», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 14 Απριλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 22 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰⁴ «Πασχαλινές μολυβιές», *Τηλέγραφος*, Κυριακή, 16 Απριλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 3 Μαΐου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰⁶ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 9 Μαΐου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰⁷ «Εξησφαλισμένος ο εφοδιασμός Αθηνών μετά τα εν Πελοποννήσω μέτρα», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 25 Μαΐου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

προσπάθειες αυτές αποτελούν για την εφημερίδα απόδειξη των καλών διαθέσεων των Αρχών έναντι του πληθυσμού, οι οποίες όμως θεωρεί πως δεν εκτιμώνται δεόντως.¹⁷⁰⁸

Σύμφωνα με Έκθεση του Ερυθρού Σταυρού η κήρυξη της Πελοποννήσου την 19^η Μαΐου ως πολεμική ζώνη απέκλεισε κάθε αποστολή τροφίμων, οι οποίες επιτράπηκαν λίγες μέρες αργότερα μόνο για ορισμένες πόλεις και κοινότητες, ενώ οι απαγορεύσεις για τις υπόλοιπες πόλεις ίσχυαν μέχρι και την 31^η Αυγούστου 1944, ημερομηνία σύνταξης της Έκθεσης.¹⁷⁰⁹

Τέλη Ιουνίου, η αγορά της Πάτρας συνεχίζει τον ανατιμητικό ρυθμό της με το έλαιο να πρωταγωνιστεί στην ακρίβεια και τον πτωχό κόσμο να βρίσκεται σε δεινή θέση.¹⁷¹⁰ Η ανωμαλία στην διανομή σίτου εξαιτίας καθυστερήσεων στην μεταφορά του προκαλεί αποκρύψεις και αυξήσεις, αλλά σύμφωνα με άρθρο του *Νεολόγου*, το φλέγον επισιτιστικό ζήτημα θα τύχει ευκαταίας διευθετήσεως καθώς θα διευκολυνθούν οι αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού. Ο ίδιος ο Οργανισμός θα επιβεβαιώσει πως οι αποστολές αλεύρων και τροφίμων θα επαναληφθούν στο μέλλον ανελλιπώς και κανονικώς υπό την προϋπόθεση όμως πως δεν θα μεσολαβήσουν απρόοπτα γεγονότα.¹⁷¹¹

Ωστόσο, αρχές Ιουλίου διαβάζουμε στην εφημερίδα πως το επισιτιστικό ζήτημα Πατρών και ειδικότερα το ζωτικής σημασίας πρόβλημα του άρτου εισήλθε σε οξεία φάση. Εξαιτίας της διακοπής της αρτοδοσίας είναι τραγικό το θέαμα των φτωχών οικογενειάρχων, οι οποίοι δεν μπορούν να εξασφαλίζουν ούτε ένα δράμι άρτου για τα παιδιά τους, ενώ οι ληστές της μαύρης αγοράς, οι ασυνείδητοι έμποροι του μίσους διατηρούν την κατάπτυστο στάση της κερδοσκοπίας εις βάρος του λαού εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη ψωμιού για να αυξήσουν τις τιμές όλων των σε σημείο που ακόμη και τα πιο ευτελή είδη διατροφής, όπως τα κηπουρικά, να έχουν καταντήσει απρόσιτα και είδη πολυτελείας. Στην υπερβολική ανύψωση της τιμής των κηπουρικών βέβαια συντελούν επίσης οι αθρόες, λαθραίες μεταφορές τους στην Αθήνα από μαυραγορίτες.¹⁷¹²

Το παράρτημα της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι στην Πάτρα με ανακοίνωσή της γνωστοποιεί στο κοινό πως το έργο της ουδέποτε υπήρξε άμοιρο δυσχερειών και οι με οποιαδήποτε μορφή εμφάνισή τους δεν θα πρέπει να αποδίδεται σε ολιγωρία, έλλειψη πρόνοιας και αδιαφορίας για τις ζωτικές ανάγκες του πληθυσμού, αλλά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πως η απρόβλεπτη εμφάνιση των δυσχερειών αυτών που οφείλονται σε τεχνικούς λόγους είναι δικαιολογημένη λόγω των πολεμικών συνθηκών χωρίς να είναι εύκολο πάντοτε να αντιμετωπιστούν παρά

¹⁷⁰⁸ «Από την στάσιν του πληθυσμού θα εξαρτηθή η διάρκεια των μέτρων», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 21 Μαΐου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Αι άρισται διαθέσεις των Αρχών της Κατοχής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 28 Μαΐου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷⁰⁹ «Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το χρονικόν διάστημα από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943-31 Αυγούστου 1944», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7.

¹⁷¹⁰ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 21 Ιουνίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹¹ «Διά τον επισιτισμόν των Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 22 Ιουνίου 1944, Πέμπτη, 29 Ιουνίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Ανακοίνωσις», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 22 Ιουνίου 1944, Παρασκευή, 30 Ιουνίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹² «Καιρός να συνέλθουν», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 4 Ιουλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Η φυγάδευσις των κηπουρικών», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 7 Ιουλίου 1944, «Της στιγμής», Πέμπτη, 27 Ιουλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών

τις προσπάθειες που καταβάλλονται για την άμεση και ταχεία διευθέτηση του επισιτιστικού ζητήματος.¹⁷¹³

Μετά από πολυήμερο διάστημα, στις 5 Ιουλίου έγινε η πρώτη διανομή 45 δραμιών άρτου προς 18.000 δραχμές την μερίδα, από άλευρα που προορίζονταν για την Πρέβεζα, γεγονός που σε συνδυασμό με τις διαβεβαιώσεις του Ερυθρού Σταυρού για εξακολούθηση της ανελλιπούς αρτοδότησης της πόλης εκλαμβάνεται από την εφημερίδα ως καλός οίωνός για την θετική εξέλιξη του επισιτιστικού ζητήματος.¹⁷¹⁴

Με την σχετική τακτοποίηση του επισιτιστικού ζητήματος συνεπεία των αφίξεων των τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού, ο άρτος θα κάνει την επανεμφάνισή του στην αγορά, η οποία εμφανίζει στασιμότητα στις τιμές της, ενώ οι δικαιούχοι των συσσιτίων θα αιτηθούν αύξηση της μερίδας όσων είναι προστάτες πολυμελών οικογενειών.¹⁷¹⁵

Με ανακοίνωσή της τέλη Ιουλίου η Κεντρική Επιτροπή Διανομών του Ερυθρού Σταυρού ενημερώνει το Πατραϊκό κοινό πως η αρτοδότηση του πληθυσμού για τον μήνα Αύγουστο είναι εξασφαλισμένη και θα διανέμεται $\frac{1}{2}$ οκά αλεύρι σε κάθε άτομο, και πως εκτός από την καθολική αρτοδότηση της πόλης και των έκτακτων γενικών διανομών, θα ενισχύονται κανονικά και συνεχώς υπό τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό τα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού της πόλης με προοπτική περαιτέρω αύξησης του πληθυσμού.¹⁷¹⁶

Στο πρώτο φύλλο του Αυγούστου, ο *Νεολόγος* γράφει πως η οικονομική ζωή της πόλης έχει περιέλθει σε έσχατη απαθλίωση και ο βίος των λαϊκών μαζών κατάντησε τελείως αφόρητος, την δυστυχία των οποίων επιτείνει η ιλιγγιώδης αύξηση των τιμών των ειδών διατροφής. Αύξηση που είναι αδύνατον να παρακολουθήσει ο εργαζόμενος κόσμος και γενικώς οι φτωχές λαϊκές τάξεις. Το κακό έφτασε στο απροχώρητο και χωρίς την ευεργετική διαμεσολάβηση του Ερυθρού Σταυρού θα θρηνούνταν καθημερινά πολλά θύματα από πείνα και από τις ποικίλες στερήσεις.

Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ποιους η εφημερίδα θεωρεί κατεξοχήν υπαίτιους της κακοδαιμονίας των Πατρών:

Στην ανήκουστη αυτή δυστυχία δεν συντέλεσε μόνο η έλλειψη αισθήματος ατομικής και κοινωνικής αλληλεγγύης, δεν ευθύνεται μόνο ο μαυραγοριτισμός, που ασφαλώς δημιούργησε πραγματική κόλαση από την εποχή εμφάνισής του, διαβάζουμε στον *Νεολόγο*. Πλέον, ο ελληνικός λαός βάλλεται από τον αδυσώπητο εχθρό του ανταρτοκομμουνισμού, που επιδιώκει την πλήρη αναρχία και εξαιτίας του οποίου το επισιτιστικό πρόβλημα ανέκλυσε περισσότερο στυγνό επειδή η δράση του εμποδίζει τους χωρικούς να επισκεφτούν την πόλη και να πουλήσουν ελεύθερα τα προϊόντα τους. Με την στάση τους αυτή οι ανταρτοκομμουνιστές ζημιώνουν τους παραγωγούς και τους κατοίκους της πόλης, και όχι τους Γερμανούς, οι οποίοι έχουν δικά τους τρόφιμα. Και σε αυτή ακριβώς την αιτία οφείλεται η ανύψωση των τιμών και η επέκταση της απαθλίωσης του λαού.

¹⁷¹³ «Ανακοίνωσις», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 7 Ιουλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹⁴ «Ανακοίνωσις Ερυθρού Σταυρού», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 5 Ιουλίου 1944, «Ευφρόσυνος είδησις το ζήτημα του άρτου», Παρασκευή, 7 Ιουλίου 1944, «Εξακολούθησις κανονικής αρτοδοτήσεως της πόλεως», Σάββατο, 8 Ιουλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 9 Ιουλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹⁶ «Εξασφάλισις άρτου και τροφίμων δι' ολόκληρον τον Αύγουστον», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 30 Ιουλίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

Η δημιουργία της κατάστασης αυτής αποτελεί επιδίωξη των ανταρτών, σκοπός των οποίων είναι να πεινάσει ο κόσμος ώστε να στραφεί σε αυτούς για βοήθεια. Η εφημερίδα προχωράει ένα βήμα παραπάνω προσθέτοντας πως ακόμη και οι ανατινάξεις των γεφυρών σκοπό έχουν να ενισχύσουν την λαϊκή δυστυχία.

Ο πραγματικός όμως δημιουργός όλων των δυσάρεστων γεγονότων εις βάρος του ελληνικού λαού είναι η αχάριστη πολιτική της τέως συμμάχου Αγγλίας, η οποία οργάνωσε και υπέθαλψε τις συμμορίες αυτές, παραδίδοντας την Ελλάδα και τα Βαλκάνια στον κομμουνισμό. «*Ιδού λοιπόν ποιος είναι ο πταίστης και υπεύθυνος της παρούσης ελληνικής κακοδαιμονίας*»,¹⁷¹⁷ σύμφωνα με την πατρινή εφημερίδα, η οποία υπηρετεί με συνέπεια την προπαγανδιστική πολιτική των Γερμανικών Αρχών και για την οποία πλέον δεν ευθύνεται ο πόλεμος και τα δεινά που αυτός επιφέρει, όπως συνήθιζε να γράφει, αλλά οι Άγγλοι και οι ανταρτοκομμουνιστές.

Μέσα Αυγούστου η αγορά της Πάτρας δεν παρουσιάζει βελτίωση αναφορικά με τις τιμές. Οι ανατιμήσεις εντείνονται, τα σιτηρά εξακολουθούν να διατηρούνται σε υψηλές τιμές, όπως και όλα τα είδη διατροφής. Εκείνο όμως που παραμένει εκτός συναγωνισμού είναι το λάδι, που ακολουθεί δική του τροχιά και σημειώνει καταπληκτική άνοδο στην τιμή του καθημερινά. Εκτός από τα βασικά είδη διατροφής και η προμήθεια σαπουνιού παραμένει αδύνατη για την πλειοψηφία του πληθυσμού. Υπό αυτές τις οικονομικές συνθήκες και με την συνήθεια «*όλοι να ζητούν παραπάνω είτε πωλούν, είτε προσφέρουν*», οι φτωχοί εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν τραγικό πρόβλημα.¹⁷¹⁸

Δεν είναι να πλησιάσει κανείς στην αγορά αν δεν έχει φουσκωμένο πορτοφόλι και σεβαστό εισόδημα, διαβάζουμε στην εφημερίδα την τελευταία μέρα του Αυγούστου με αφορμή την περαιτέρω αύξηση των τιμών στο διπλάσιο. «*Οι μισθωτοί και γενικώς οι αποκαλούμενοι άλλοτε “δραχμοσυντήρητοι” είναι καταδικασμένοι εις τον εκ πείνης θάνατον*».¹⁷¹⁹ Λίγες ημέρες νωρίτερα η εφημερίδα υποστήριζε πως χάρη στις διανομές του Ερυθρού Σταυρού αποσοβήθηκαν περαιτέρω θάνατοι από πείνα, δήλωση που αναγκάζεται να αναιρέσει εκ του γεγονότος ότι η ακρίβεια εμποδίζει τους ανθρώπους να αγοράσουν τρόφιμα και να ενισχύσουν το διαιτολόγιό τους με είδη εκτός από τις ανεπαρκείς ποσότητες ειδών που διανείμει ο Οργανισμός, παρά την συνδρομή του οποίου η πείνα παραμένει υπαρκτή απειλή.

Ο ερχομός του Σεπτεμβρίου συμπίπτει με μια σειρά ευχάριστων αναγγελιών σχετικά με το επισιτιστικό θέμα με σημαντικότερη εκείνη που αφορά την αποστολή 2.000 τόνων τροφίμων και αλεύρων που ισοδυναμεί με ανακούφιση του πληθυσμού για μακρύ χρονικό διάστημα, γεγονός που χαροποίησε το κοινό και έδωσε την ευκαιρία στην εφημερίδα να εξάρει το θεάρεστο έργο του Ερυθρού Σταυρού.¹⁷²⁰

Κι όμως. Νέες αυξήσεις πιστοποιούν το ακατανόητο πνεύμα που ρυθμίζει την αγορά της Πάτρας. Ακατανόητη βέβαια μόνο αναφορικά με το συμφέρον των καταναλωτών, απολύτως κατανοητή όσον αφορά το οικονομικό συμφέρον των πωλητών,¹⁷²¹ ισχυρίζεται η εφημερίδα. Σύντομα όμως με το επιφώνημα «Επιτέλους!»

¹⁷¹⁷ «Οι αίτιοι της κακοδαιμονίας», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 1 Αυγούστου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 18 Αυγούστου 1944, Σάββατο, 19 Αυγούστου 1944, Παρασκευή, 25 Αυγούστου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷¹⁹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 30 Αυγούστου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²⁰ «Ευχάριστοι ειδήσεις διά τον επισιτισμόν του λαού των Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 2 Σεπτεμβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 3 Σεπτεμβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²¹ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 5 Σεπτεμβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

η εφημερίδα θα χαιρετίσει την πολύ αναμενόμενη υποτίμηση των βασικών ειδών διατροφής και την πληθωρική εμφάνιση του ελαίου. Μετά την αισθητή υποχώρηση της τιμής των σιτηρών και του ελαίου, τα οποία αποτελούν το βαρόμετρο των διαθέσεων της αγοράς, ξεχωρίζουν οι υποτιμήσεις του σαπουνιού και των τσιγάρων.¹⁷²²

Παράλληλα επομένως με την σταδιακή αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από τον ελληνικό χώρο, όπως από την Χίο, την Μυτιλήνη και την Καλαμάτα, μέσα Σεπτεμβρίου, στην Πάτρα υποχωρούν οι τιμές των ειδών διατροφής. Όσο όμως προχωρά η απελευθέρωση της χώρας με πρόσχημα την ύψωση της λίρας, παρατηρείται προσωρινή ανατίμηση των ειδών, ακόμη και αποκρύψεις,¹⁷²³ που προιδεάζουν πως η ομαλότητα και η ισορροπία στην αγορά και την οικονομική ζωή γενικότερα δεν θα είναι εύκολη υπόθεση.

Η ημερομηνία απελευθέρωσης της Πάτρας από τους Γερμανούς κατακτητές είναι η 4^η Οκτωβρίου, «αναστάσιμη ημέρα» σύμφωνα με τον *Νεολόγο*. «*Ημέρα Αναστάσεως*» την χαρακτήρισε και ο *Τηλέγραφος* επειδή «*Ανέστη η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*», αν και οι βάρβαροι αποχώρησαν προκαλώντας στο πέρασμά τους λουτρό αίματος.

Την επόμενη ημέρα ο *Νεολόγος* στο πρωτοσέλιδο φύλλο του κάνει λόγο για δράμα που τελείωσε και απολύτρωση αναφέροντας πως οι Πατρινοί υποδέχθηκαν με δάκρυα συγκίνησης τους Άγγλους και τους αντάρτες. Η εφημερίδα, όπως ήταν αναμενόμενο, «γύρισε σελίδα» στην πολιτική της τοποθέτηση και πλέον οι Άγγλοι είναι Σύμμαχοι και αιώνιοι φίλοι, οι άλλοτε ανταρτοκομμουνιστές του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ είναι οι ηρωικοί αγωνιστές του βουνού και όλοι μαζί οι ελευθερωτές του ελληνικού λαού, ενώ οι πρώην φίλοι και σωτήρες Γερμανοί αποκαλούνται εχθροί.¹⁷²⁴

Στην ομιλία του προς το συγκεντρωμένο πλήθος κατά την επίσκεψη στην γενέτειρά του ο Υπουργός Ανασυγκροτήσεως, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αφού εξέφρασε την συγκίνησή του για την απελευθέρωση της Πάτρας μετέφερε τον πλατύ σεβασμό και την βαθιά αναγνώριση της Κυβέρνησης για τις θυσίες, τον πόνο, την πείνα και όλα τα βάσανα που με καρτερικότητα και υπομονή βάσταξε ο πατρινός λαός στους ώμους του.¹⁷²⁵

Η εφημερίδα Τάιμς του Λονδίνου αναφερόμενη στην απελευθέρωση της Πάτρας, του τρίτου μεγαλύτερου λιμανιού της χώρας, γράφει πως θα διευκολυνθεί η αποστολή τροφίμων και εφοδίων, τα οποία τόσο μεγάλη ανάγκη έχει η ελληνική επαρχία.¹⁷²⁶

Εν αναμονή των ειδών διατροφής, υπόδησης και φαρμάκων από το εξωτερικό ο πληθυσμός της Πάτρας διακατέχεται από αίσθημα ανακούφισης και αγαλλίασης. «*Ευφρανθήτε ισχνά πορτοφόλια και ταλαίπωροι στόμαχοι*», διαβάζουμε στον *Νεολόγο*, με αφορμή την ραγδαία πτώση των τιμών και την αθρόα άφιξη ειδών από την ύπαιθρο.¹⁷²⁷ Ωστόσο, η υποτιμητική τάση θα αποδειχθεί προσωρινή και τις

¹⁷²² «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 7 Σεπτεμβρίου 1944, Παρασκευή, 8 Σεπτεμβρίου 1944, Πέμπτη, 14 Σεπτεμβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²³ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 26 Σεπτεμβρίου 1944, Πέμπτη, 28 Σεπτεμβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²⁴ Βλ. πρωτοσέλιδο φύλλο *Νεολόγος Πατρών* και *Τηλέγραφος*, Πέμπτη, 5 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Αναστάσεως ημέρα», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 6 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²⁵ «Ο κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος εις την πόλιν μας», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 6 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²⁶ «Αρθρον των Τάιμς διά την απελευθέρωσιν των Πατρών», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 7 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²⁷ «Η Πάτρα αναζητή και αναγεννάται», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 10 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

επόμενες μέρες θα γίνεται λόγος για ανατιμητική παραφροσύνη, κερδοσκοπική βουλιμία και αποκρύψεις,¹⁷²⁸ λεξιλόγιο δηλαδή που θυμίζει μέρες κατοχής.

Ως πρώτες εκδηλώσεις του ενδιαφέροντος των Συμμάχων για τον επισιτισμό της Πάτρας εκλαμβάνονται οι αφίξεις δύο πλοίων με τρόφιμα, εκ των οποίων ένα βενζινόπλοιο του βρετανικού στρατού με 1.000 καρβέλια άρτου και 10 τόνους τροφίμων.¹⁷²⁹

Τέλη Οκτωβρίου, η Περιφερειακή Επιτροπή Πατρών του Κ.Κ.Ε. με ανακοίνωσή της διεκτραγωδεί την άθλια επισιτιστική κατάσταση της πόλης και συνιστά στην Λαϊκή Επιτροπή την λήψη αποφασιστικών μέτρων, την ενίσχυση σε είδη και τρόφιμα από τους εύπορους, τους Σύμμαχους και τον Ερυθρό Σταυρό, την μέριμνα για την οργάνωση παιδικών συσσιτίων, την διάθεση τροφίμων που αποκρύπτονται με το άνοιγμα των μαγαζιών και την αποστολή Επιτροπής στην Αθήνα ώστε να ζητήσει από την Κυβέρνηση σοβαρή ενίσχυση για την σωτηρία του λαού. Τέλος, υποστηρίζει ότι εγγύηση για την λύση του επισιτιστικού ζητήματος αποτελούν η τήρηση της τάξης, της πειθαρχίας και της οργανωμένης διεκδίκησης των αιτημάτων των οργανώσεων.¹⁷³⁰

β) Δήμος Καλαμών

Η Κατοχή στην **Καλαμάτα**, η οποία καταλήφθηκε από τους Γερμανούς την 28^η Απριλίου 1941, διακρίνεται σε τρεις περιόδους: Πρώτη γερμανική κατοχή (28/04/1941-18/06/1941), Ιταλική κατοχή (18/06/1941-08/09/1943), Δεύτερη γερμανική κατοχή (09/09/1943-05/09/1944).¹⁷³¹

Πόλη στην οποία αφθονεί το εργατικό στοιχείο, είναι επόμενο η Καλαμάτα να δοκιμάζεται από τα δεινά της ανεργίας που δημιουργήσε ο πόλεμος λόγω της διακοπής των εργασιών των περισσότερων βιομηχανιών και της τέλειας απονέκρωσης της παραλίας της πόλης. Το λιμάνι νεκρό και άδειο από πλεούμενα και εκεί που άλλοτε υπήρχε κίνηση και εντατική δουλειά, κυκλοφορούν ελάχιστοι αργόσχολοι. Επίσης δεινή είναι και η θέση των επαγγελματιών και βιοτεχνών εξαιτίας της έλλειψης πρώτων υλών, της υπερτίμησης και της νοθείας.

Τον Ιούνιο του 1941, όσοι έχουν χρήματα βρίσκουν λίγο –πολύ απ' όλα, αλλά η πλειονότητα των κατοίκων είναι φτωχοί. Ακόμη και προπολεμικά, τα 3/5 του πληθυσμού της πόλης μετά δυσκολίας έβγαζαν το ψωμί τους. Υπάρχουν βέβαια και εκπρόσωποι της μεσαίας τάξης και ελάχιστοι πλούσιοι, οι οποίοι δυστυχώς μένουν αδιάφοροι και ασυγκίνητοι μπροστά στην λαϊκή δυστυχία.

Αν και παραγωγικότατος ο νομός Μεσσηνίας, δεν είναι αυτάρκης όσον αφορά το σιτάρι και συγκεντρώνει πολλή φτωχολογιά, στην οποία μεταπολεμικά προστίθενται και 4 με 5 χιλιάδες άνεργοι. Είναι λοιπόν επόμενο να αντιμετωπίζεται και εδώ το διπλό πρόβλημα της ελλείψεως των ειδών και της μεγάλης φτώχειας του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού.

¹⁷²⁸ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 20 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷²⁹ «Τα πρώτα βρετανικά βοηθήματα», *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή, 13 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών, «Το ενδιαφέρον των Συμμάχων υπέρ βοήθειας της Ελλάδος», *Νεολόγος Πατρών*, Τρίτη, 24 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷³⁰ «Αι απόψεις του Κ.Κ.Ε. επί του επισιτιστικού», *Νεολόγος Πατρών*, Κυριακή, 22 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

¹⁷³¹ Ζέρβης Νίκος Ι., *Καλαμάτα, Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση, Τόμοι Α'-Στ'*, Καλαμάτα 2001, 2002, 2003, 2005, 2007.

Το μόνο παρήγορο είναι πως τα λαϊκά συσσίτια δεν έπαυσαν να λειτουργούν ούτε μια μέρα. Ακόμη και τις μέρες που η πόλη έμεινε εντελώς χωρίς ψωμί, τα συσσίτια λειτουργούσαν και παρείχαν τροφή σε 5.000 φτωχούς της Καλαμάτας.

Από όλα τα προβλήματα, επιτακτικότερο προβάλλει αναμφίβολα το επισιτιστικό. Πράγμα απίστευτο για την Καλαμάτα, έλλειψη υπάρχει ακόμη και στο λάδι. Αυτό δεν σημαίνει ασφαλώς ότι η Μεσσηνία στερείται λαδιού, αλλά ότι οι παραγωγοί δεν το πουλούν και οι χονδρέμποροι το κρύβουν εν αναμονή υψώσεως της τιμής του με τον κόσμο που το στερείται να υποφέρει.¹⁷³²

Όπως μαρτυρούν οι μεσσηνιακές εφημερίδες της εποχής, από τους πρώτους κατοχικούς μήνες παρουσιάστηκε έλλειψη τροφίμων που συνοδεύτηκε από καθημερινές ανατιμήσεις προϊόντων και καθιέρωση δελτίου αγοράς. Ήδη από τον Ιούνιο του 1941 γίνεται λόγος για τις επερχόμενες τραγικές ημέρες του χειμώνα, οπότε η ανεργία και η πείνα θα μαστίζουν τις λαϊκές μάζες¹⁷³³ και επισημαίνεται ότι «τα επαρχιακά αστικά κέντρα υποφέρουν από παντελή σχεδόν έλλειψη άρτου»,¹⁷³⁴ «η δε διατροφή των κατοίκων τους συνίσταται εις ολίγους ξηρούς καρπούς ή μερικά αμφιβόλου ποιότητας φρούτα».¹⁷³⁵

Στην μεσσηνιακή πρωτεύουσα «η λαχαναγορά κατήντησε τόπος μαρτυρίου δια τας λαϊκάς τάξεις» όπου οι ποσότητες λαχανικών «εξαφανίζονται εν ριπή οφθαλμού» και δεν επαρκούν ούτε για το ένα τέταρτο του κόσμου.

«Εν τούτοις τα κηπουρικά είδη παράγονται εν αφθονία εις την πόλιν μας. Τι συμβαίνει λοιπόν; Διὰ τί δεν φτάνουν μέχρι την λαχαναγορά; [...] Η οι παραγωγοί αρνούνται να τα φέρουν εις την αγοράν δια να αποφύγουν την διατίμησην ή φυγαδεύονται λαθραίως εις άλλας αγοράς και μοσχοπωλούνται», αναφέρεται σε τοπική εφημερίδα, η οποία θίγει το ζήτημα της αισχροκέρδειας των παραγωγών εις βάρος του καταναλωτικού κοινού που «ταλαιπωρείται αδίκα εις την αγοράν και εις το τέλος επιστρέφει εις τας οικίας του με αδειανά τα χέρια...».¹⁷³⁶

Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, «η τρομακτική σπάνις εις τα είδη διατροφής, η οποία παρατηρείται εις την αγοράν» δυσχέρανε τη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων στα οποία σιτίζονται 8.000 άποροι. «Ούτε ζυμαρικά, ούτε όρυζα, ούτε άλλες ζωικές ύλες υπάρχουν εις την αγοράν δια την παρασκευήν του συνήθους σιτηρεσίου των συσσιτίων. Ούτω δημιουργείται στυγνότατον το πρόβλημα της πείνης δια τους σιτιζόμενους [...]».¹⁷³⁷

Σε αντίθεση με τα κηπευτικά, τα ζυμαρικά και το γάλα που σπανίζουν ή το κρέας που διανέμεται με δελτίο και το οποίο «οι πενέστεραι τάξεις στερούνται καθ' ολοκληρίαν από μηνών»,¹⁷³⁸ η σταφίδα, η οποία αντικαθιστά την ζάχαρη και χρησιμοποιείται ως βασική ύλη για την παραγωγή κομποστών, ειδών ζαχαροπλαστικής, ποτών ακόμη και ορισμένων φαρμάκων, πλεονάζει.¹⁷³⁹ Ωστόσο, η σταφίδα, η οποία «αποτελεί άριστην θρεπτικήν ουσίαν», θα γίνει αντικείμενο

¹⁷³² «Τα ζητήματα των Καλαμών», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 18 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Τα εργατικά και επαγγελματικά ζητήματα των Καλαμών», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 20 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁷³³ «Προ του χειμῶνος...», *Θάρρος*, Σάββατο, 14 Ιουνίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷³⁴ «Ελπίζομεν», *Θάρρος*, Τετάρτη, 21 Ιουνίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷³⁵ «Καθήκοντα της στιγμής», *Σημαία*, Σάββατο, 16 Αυγούστου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷³⁶ «Να ληφθούν μέτρα», *Θάρρος*, Παρασκευή 4 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷³⁷ «Τα λαϊκά συσσίτια», *Θάρρος*, Τρίτη, 8 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷³⁸ «Το πρόβλημα του επισιτισμού», *Θάρρος*, Τετάρτη, 29 Σεπτεμβρίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷³⁹ «Το πρόβλημα της σταφιδίνης», *Θάρρος*, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

κερδοσκοπίας μεταξύ των εμπόρων,¹⁷⁴⁰ με αποτέλεσμα «να εκλείψει παντελώς από την αγοράν»,¹⁷⁴¹ ενώ το ελαιόλαδο, το οποίο πλεονάζει, παραμένει δεσμευμένο ή εξάγεται σε γειτονικούς νομούς, παρά το γεγονός ότι πολλές οικογένειες της πόλης το στερούνται,¹⁷⁴² όπως επίσης και τον άρτο, η πρώτη διανομή του οποίου θα γίνει στην Καλαμάτα τον Οκτώβριο του 1941.¹⁷⁴³

Την 18^η Σεπτεμβρίου 1941, η εφημερίδα *Θάρρος* δημοσιεύει δηλώσεις του Νομάρχη Μεσσηνίας Τσάκωνα, ο οποίος αναφερόμενος στην επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί στον νομό, μεταξύ άλλων, επισημαίνει: «Επί του παρόντος ημπορώ να είπω ότι δεν πεινά απολύτως κανείς χάρις εις το πλούσιον Μεσσηνιακόν έδαφος το οποίον παρέχει τα διάφορα υποκατάστατα της κυρίας τροφής που λείπει, αλλά η εμφάνιση του φάσματος της πείνης είναι ενδεχομένη εάν δεν ληφθούν όλα τα εκ των δεινών περιστάσεων ενδεδειγμένα σήμερα μέτρα [...]».¹⁷⁴⁴

Τα λιγοστά τρόφιμα τα οποία πωλούνται στην αγορά της πόλης διατίθενται σε τιμές απληστίαστες για το ευρύ κοινό λόγω των καθημερινών αυξήσεων στις τιμές διάθεσης, γεγονός που επιδεινώνει την επισιτιστική κατάσταση των οικονομικά αδυνάτων. Τα σχετικά ρεπορτάζ των εφημερίδων είναι αντιπροσωπευτικά των τιμών που επικρατούσαν, στα οποία χαρακτηρίζονται «αστρονομικές»¹⁷⁴⁵.

«Η απόγνωση του κοσμάκη με τις μεγάλες ακρίβειες της αγοράς έχει φθάσει στο κατακόρυφον. Οι τιμές όλων των ειδών ανήλθαν σε τέτοια δυσθεώρητα ύψη ώστε να μην μπορεί κανείς με τα έσοδά του (ιδίως όταν πρόκειται περί μισθωτού ή εργάτου) να καλύψει ούτε την διατροφήν μιας εβδομάδος!» [...]. Εκ παραλλήλου άρχισεν η απόκρυψις πολλών ειδών τροφίμων από τους επιτηδείς οι οποίοι ελπίζουν εις νέας αυξήσεις».¹⁷⁴⁶

Η διαπίστωση ότι στην Καλαμάτα πολλοί έμποροι μετέφεραν κρυφά το εμπόρευσμά τους σε αποθήκες εκτός πόλεως ή σε γειτονικά χωριά, ώστε να επιτύχουν μεγαλύτερο κέρδος από την πώληση σε συνδυασμό με το κλείσιμο των εμπορικών καταστημάτων με ανυπόστατα προσχήματα, προκάλεσε την αντιπάθεια και την οργή του κόσμου, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται «κακοί έμποροι»,¹⁷⁴⁷ και να κατηγορούνται ότι εξαιτίας «της αισχροκερδικής τους βουλιμίας», «ο βίος των λαϊκών τάξεων με την αχαλίνωτον αισχροκέρδειαν του εμπορίου-εσχάτως δε και των παραγωγών-κατέστη κυριολεκτικώς αβίωτος».¹⁷⁴⁸

«Αυτοί με την απληστίαν των καθιστούν μεγαλύτερον το δράμα των συμπολιτών μας».¹⁷⁴⁹ Αντίθετα, εκείνοι, «οι αθεμίτως πλουτίσαντες», προέβησαν σε αγορές σπιτιών και κτημάτων ώστε να επενδύσουν τα χρήματά τους,¹⁷⁵⁰ γράφει η εφημερίδα *Θάρρος*.

¹⁷⁴⁰ «Η κερδοσκοπία επί της σταφίδος», *Θάρρος*, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴¹ «Η σταφίς», *Θάρρος*, Παρασκευή, 18 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴² «Το έλαιον», *Θάρρος*, Πέμπτη, 24 Ιουλίου, 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴³ «Η μεταφορά ελαίου και τροφίμων εις τον Νομόν», *Θάρρος*, Παρασκευή, 3 Οκτωβρίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴⁴ «Ενδιαφέρουσαι δηλώσεις του κ. Νομάρχου δια τα φλέγοντα ζητήματα του Νομού», ό. π.

¹⁷⁴⁵ «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Σάββατο, 9 Οκτωβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴⁶ «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Τρίτη, 5 Οκτωβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴⁷ «Οι κακοί έμποροι», *Θάρρος*, Κυριακή, 20 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας. Σύμφωνα με αγορανομική διάταξη, «όστις αφαιρεί ή αποκρύπτει ή κατακρατεί εκ της κανονικής καταναλώσεως τρόφιμα ή άλλα οικονομικά αγαθά χρήσιμα δια τας βιωτικές ανάγκας ώστε να προκαλέσει την έλλειψιν ή την αύξησιν της τιμής αυτών εν τη αγορά τιμωρείται με ποινή θανάτου», «Αι αγορανομικαί παραβάσεις», *Θάρρος*, Δευτέρα, 27 Απριλίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴⁸ «Τελείαν και Παύλαν», *Θάρρος*, Κυριακή, 20 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁴⁹ «Οι παραγωγοί», *Θάρρος*, Σάββατο, 9 Μαΐου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁵⁰ «Ας το εννοήσουν...», *Θάρρος*, Τρίτη, 22 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

Η κατοχική διοίκηση μέσω των επιτάξεων αποσκοπούσε στον απόλυτο έλεγχο του κυκλώματος παραγωγής, μεταφοράς και πώλησης του συνόλου των προϊόντων.¹⁷⁵¹ Ωστόσο, μέρος των μεσσηνιακών εφημερίδων, οι οποίες είτε υποβάλλονταν σε λογοκρισία από τους κατακτητές, είτε αποτελούσαν προπαγανδιστικά όργανά τους, δεν τους καταλόγιζαν ευθύνες για την επισιτιστική κρίση. Αντίθετα, φρόντιζαν για την υπεράσπισή τους στην κοινή γνώμη:

*«Αι Γερμανικαί αρχαί Κατοχής, ανεκοίνωσαν δημοσία από της πρώτης στιγμής, ότι το Γερμανικόν Κράτος είναι πρόθυμον να βοηθήσει την χώραν εις την αντιμετώπισιν των επειγουσών επισιτιστικών αναγκών της [...]. Ουδείς δύναται να αρνηθή τας αγαθάς προθέσεις των Γερμανικών Αρχών και του Γερμανικού Ράιχ απέναντι της Ελλάδος, όπως ουδείς δύναται να παραγνωρίση την από της πρώτης στιγμής φιλικήν συμπεριφοράν την οποίαν τα Γερμανικά στρατεύματα επέδειξαν προς τον Ελληνικόν Λαόν».*¹⁷⁵²

Η κατοχή, οι επικρατούσες επισιτιστικές και οικονομικές συνθήκες, η πείνα και ο θάνατος που την ακολουθούσε και η όξυνση των αντιθέσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων υπέβαλλαν σε καθημερινή δοκιμασία τις ανθρώπινες σχέσεις διαταράσσοντας τις ισορροπίες στην πόλη της Καλαμάτας.

*«Ήδη από των πρώτων μηνών της Κατοχής μετεβλήθη ο χαρακτήρ του κόσμου εκ της νέας τάξεως των πραγμάτων και της δημιουργίας των νέων συνθηκών. Οι άνθρωποι αποτόμως έγιναν επιφυλακτικοί, σκληροί, εκοίταζαν μόνον τον εαυτόν των και την οικογένειάν των, ελησμόνησαν την αλληλεγγύην και τα παραγγέλματα της Θρησκείας. Πολλοί ηγήθησαν ακόμη και τους αδελφούς των. Ένα πλήθος πολιτών επεδόθησαν εις τα έργα της μαύρης αγοράς επιδιώκοντες να πλουτίσουν [...]. Τι έγινε η αλληλεγγύη; Τώρα κατηντήσαμεν “άνθρωπος άνθρωπω λύκος” και ελησμονήσαμεν το “αγάπα τον πλησίον σου ως εαυτόν”».*¹⁷⁵³

Εκείνοι οι οποίοι σχεδόν καθημερινά δέχονται επικρίσεις από το σύνολο των εφημερίδων είναι οι έμποροι και οι εύποροι¹⁷⁵⁴ κάτοικοι της πόλης, καθώς «εκτός ελαχίστων φωτεινών εξαιρέσεων, ο πλούτος εις την πόλιν μας δεν έδειξεν ότι συγκινείται από την τραγωδίαν του λαού»,¹⁷⁵⁵ αλλά υπήρξε παγερά απρόθυμος να συμβάλλει έστω στην ενίσχυση των λαϊκών συσσιτίων, φαινόμενο που είναι αποκαρδιωτικό.¹⁷⁵⁶

¹⁷⁵¹ Παντελής Μούτουλας, *«Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 65.

¹⁷⁵² «Ο επισιτισμός μας», *Σημαία*, Δευτέρα, 12 Μαΐου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο στο οποίο αναφέρεται πως η επισιτιστική βελτίωση από τον Ιούνιο του 1942, όχι μόνο της Καλαμάτας, αλλά ολόκληρης της χώρας, «είναι αποτέλεσμα των άοκνων προσπαθειών της Ανωτάτης εν Ελλάδι Ιταλικής και Γερμανικής Στρατιωτικής Διοικήσεως και του Ερυθρού Σταυρού», *«Σημειώσεις»*, *Σημαία*, Σάββατο, 13 Ιουνίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁵³ Τσαγκάρης Φώτιος, *Αναμνήσεις της μεσσηνιακής κατοχής από τη σκοπιάν της Δημαρχίας Καλαμών*, 1971, σσ. 8-9. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη των αντιπροσώπων του ΔΕΣ στην Ελλάδα, Πέρσον, οι οποίοι αναφέρουν: «Η απουσία του αισθήματος σε θέματα κοινωνικής ευτύνης ήταν πάντα χαρακτηριστικό γνώρισμα του Ρωμιού [...]. Μπορεί η συμπαράσταση και η φιλοξενία, σε μερικές περιπτώσεις να είναι μεγάλες. Γενικά όμως, δεν αναλαμβάνει κανένας την ευτύνη για κείνον που ψωμολυσσάει σ' ένα καλοζωισμένο χωριό», Κωστής Παπακόγκος, *Αρχαίον Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ.Ε.Σ Πελοποννήσου*, 1977, σ. 44.

¹⁷⁵⁴ Ο κατάλογος του Ερυθρού Σταυρού με τους εύπορους και άπορους πολίτες της Καλαμάτας προκάλεσε αντιδράσεις και χαρακτηρίστηκε άδικος και μεροληπτικός καθώς λόγω άγνοιας που καταλογίζεται στην Επιτροπή υπήρξαν ονόματα με το βάρος της «ευπορίας», ενώ στενάζουν κυριολεκτικώς από την φτώχεια, και απουσιάζουν ονόματα προσώπων που δεν ξέρουν πόσα σπίτια έχουν, πόσα κερδίζουν καθημερινώς, «Εύποροι και άποροι», *Θάρρος*, Τρίτη, 13 Ιουλίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁵⁵ «Ας το εννοήσουν», ό. π.

¹⁷⁵⁶ «Υστατην έκκλησιν», *Θάρρος*, Πέμπτη, 24 Ιουλίου 1941, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

Επομένως, εκτός από τα τρόφιμα, στην Καλαμάτα της Κατοχής, σπάνιζαν σε τέτοιο βαθμό «τα αγαθά» της φιλαλληλίας και της αλληλεγγύης, που αποτελούσαν «είδη» προς εξαφάνιση, παρά τις τραγικές εικόνες που διαδραματίζονταν μπροστά στα μάτια όλων εξαιτίας της εμφάνισης της πείνας, απόρροια της έλλειψης τροφίμων και των συνεχών ανατιμήσεων, και κυρίως της αναληψίας και της κερδοσκοπικής διάθεσης (εκτός των κατακτητών) των εύπορων και των εμπόρων αντίστοιχα. *«Η φιλαλληλία και η χριστιανική αλληλεγγύη εφυγαδεύθησαν την επομένη της καταρρεύσεως από την ευπορούσαν τάξιν της Καλαμάτας...»*.¹⁷⁵⁷

Όπως καταγγέλλεται μέσω των εφημερίδων, *«ημέρα με την ημέρα φθίνει η αγάπη προς τον πλησίον και ουδεμία αποτελεσματική προσπάθεια καταβάλλεται, εκ μέρους εκείνων, που μπορούν και έχουν τα μέσα και τη δύναμη, δηλαδή των πλουσίων, δια να τεθή ένας φραγμός εις την καθημερινώς αυξανόμενην απαθλίωσιν»*.¹⁷⁵⁸ Οι έχοντες της Καλαμάτας, σύμφωνα με τον Τύπο, δεν ανταποκρίνονται ιδιαίτερα στο κάλεσμα για παροχή οικονομικής ενίσχυσης προς τους μη έχοντες, γεγονός που προκαλεί την οργή της κοινής γνώμης: *«Γιατί διστάζετε; Γιατί μαζεύεστε στο καβούκι σας αδιαφορώντας για τη δυστυχία τους; [...] Βάλτε νερό στην ασυνειδησία σας. Αλλάχτε χαβά. Γίνετε σιχαμεροί με τη στάση σας απέναντι των ατύχων συνανθρώπων μας. Δεν τρώγεστε! Μήπως η καλοφαγία σας νάρκωσε τη συνείδηση;»*.¹⁷⁵⁹

Η απάθεια των εύπορων Καλαματιανών μπροστά στο δράμα που περνούν οι φτωχοί συμπολίτες τους, οι οποίοι καθημερινά βρίσκονται αντιμέτωποι με την πείνα, τις αρρώστιες και τον θάνατο εμπνέει τους αρθρογράφους των εφημερίδων, αλλά και απλούς πολίτες να συντάξουν κείμενα στα οποία προτρέπουν με πάθος τους πλούσιους να κάνουν το ανθρωπιστικό τους καθήκον προσφέροντας από το πλεόνασμά τους στους αδύναμους και άπορους.¹⁷⁶⁰ *«Οι νεόπλουτοι, οι βιομήχανοι [...] ας πάψουν να συνεισφέρουν με το σταγονόμετρο. Θέλουμε γενναιοδωρία[...]»*.¹⁷⁶¹ *«Πρέπει να συνεννοούμεθα. Οι στιγμές που περνάμε είναι κρίσιμες. Και τα μόνα σωσίβια σωτηρίας είναι η αλληλοβοήθεια και η αλληλεγγύη»*.¹⁷⁶²

Εκτός από τους εύπορους, και οι παραγωγοί βρέθηκαν στο στόχαστρο του Τύπου στους οποίους επίσης ασκήθηκε δριμύς κριτική: *«[...] χάρις εις την βουλιμίαν και την απληστείαν της πλειονότητος των παραγωγών [...] εξεδηλώθη κοινωνική ανταρσία η οποία οδήγησε εις την σημερινήν έλλειψιν αλληλεγγύης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και κατά συνέπειαν κοινωνικής συνοχής [...] Τα παραγόμενα είδη διατίθενται δια της μεθόδου της μαύρης αγοράς [...], τα προϊόντα του κατήντησαν ο νομισματικός μας κανών (κυριαρχούν οι ανταλλαγές είδους με είδος) και ακόμη πιστεύομεν ότι είναι (ο παραγωγός) ο πρωταίτιος του σημερινού μας καταντήματος [...]»*.¹⁷⁶³

¹⁷⁵⁷ «Κάτι που πρέπει να μας συγκινήσει όλους μας», *Θάρρος*, Τετάρτη, 18 Φεβρουαρίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁵⁸ «Παραίνεσις προς τους πλούσιους», *Σημαία*, Παρασκευή, 13 Φεβρουαρίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁵⁹ «Οι εύποροι και το παιδί», *Σημαία*, Κυριακή, 12 Απριλίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶⁰ Λόγω της οξύτητας της επισιτιστικής κατάστασης της Μεσοσηνίας, της δυσχερούς οικονομικής θέσης των μικροεπαγγελματιών και της κακής διάθεσης των προϊόντων εκ μέρους παραγωγών και εμποροβιομηχάνων, την 25^η Μαΐου 1942, οι εφημερίδες «Θάρρος», «Σημαία» και «Νέα» ανακοινώνουν κοινή καμπάνια ενδελεχούς μελέτης του επισιτιστικού προβλήματος δημοσιεύοντας προτάσεις επίλυσής του από εκπροσώπους οργανώσεων της Καλαμάτας, «Πρωτοβουλία του Τύπου Καλαμών», *Θάρρος*, Δευτέρα, 25 Μαΐου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶¹ «Όλα για το παιδί», *Σημαία*, Τρίτη, 20 Ιανουαρίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶² «Σώσατε το παιδί», *Σημαία*, Πέμπτη, 14 Μαΐου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶³ «Η ευθύνη των παραγωγών», *Σημαία*, Πέμπτη, 8 Μαΐου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

Στον Δήμο Καλαμών στην αντιμετώπιση της πείνας συνέβαλλαν αποφασιστικά οι διανομές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού και του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α) για το έργο των οποίων γίνεται συχνά ιδιαίτερη μνεία στον τοπικό Τύπο.¹⁷⁶⁴

Όπως προκύπτει από την αποδελτίωση των εφημερίδων, οι διανομές του Ερυθρού Σταυρού στην Καλαμάτα ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1942, αρχικά με αποστολή οσπρίων προς τα Λαϊκά Συσσίτια, το Νοσοκομείο και τα λοιπά φιλανθρωπικά ιδρύματα,¹⁷⁶⁵ ενώ σταδιακά επεκτάθηκαν οι διανομές τροφίμων στο σύνολο του πληθυσμού (με πρώτη διανομή σιταλεύρων τον Ιούλιο του 1942)¹⁷⁶⁶ γεγονός που εξηγεί την σταδιακή μείωση των θανάτων από πείνα από τον Αύγουστο του 1942.

Το τρίτο κατοχικό έτος, παρά τις τακτικές πλέον διανομές τροφίμων εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού, το επισιτιστικό ζήτημα δεν έχει επιλυθεί.

Στην Καλαμάτα (όπως και στην Μεσσήνη) υπάρχει μεγάλη απελπισία. Στην Καλαμάτα, λιμάνι και βιομηχανική πόλη, όπου όλες οι εργασίες σταμάτησαν δύο χρόνια πριν, έχουν εισβάλλει πρόσφυγες από τα γύρω ψαροχώρια που εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους από τις κατοχικές δυνάμεις.¹⁷⁶⁷

Παράλληλα, «το δράμα της αγοράς συνεχίζεται. Μέχρι της λαχαναγοράς δεν φτάνουν παρά ελάχιστες ποσότητες λαχανικών και άλλων κηπουρικών ειδών, αι οποίαι δεν καλύπτουν ούτε το εν πέμπτον των αναγκών»,¹⁷⁶⁸ με αποτέλεσμα «η σπάνις ειδών διατροφής να δημιουργεί πρόβλημα δια τη συντήρηση του πληθυσμού»,¹⁷⁶⁹ ενώ «αισθητή είναι ιδιαιτέρως η έλλειψις λαδιού». ¹⁷⁷⁰ Όσα προϊόντα είναι διαθέσιμα στο κοινό πωλούνται σε αστρονομικές τιμές, και άλλα, όπως «οι πατάτες κατήνησαν είδος πολυτελείας και δεν ευρίσκονται παρά μόνον δια της οδού...της μαύρης αγοράς». ¹⁷⁷¹ «Εν τούτοις φαίνεται ότι υπάρχουν κρυμμένοι ποσότητες (τροφίμων) που θα μπορούσαν, αν ετίθεντο εις την διάθεσιν του κοινού, να του καλύψουν βασικώς τις ανάγκες του [...]». ¹⁷⁷²

Με αφορμή το φαινόμενο της αδιαφορίας που επέδειξε η τάξη των πλουσίων μπροστά στο επισιτιστικό δράμα των οικονομικά αδυνάτων και γενικότερα της έλλειψης αλληλεγγύης μεταξύ των Καλαματιανών στην πιο δύσκολη ίσως περίοδο της νεότερης ιστορίας τους, γεγονός που σχολιάστηκε εκτενώς και αρνητικά στον τοπικό Τύπο, τίθεται το ζήτημα της αλληλεγγύης των ανθρώπων ως άμυνα απέναντι στην θανατηφόρα επίθεση της πείνας.

Με άλλα λόγια, στην περίπτωση της Καλαμάτας η αυξημένη θνησιμότητα από πείνα ήταν (και) αποτέλεσμα συμπεριφορών και νοοτροπίας; Πόσο συνέβαλλε στην παράταση της πείνας και της θνησιμότητας η απόκρυψη τροφίμων εκ μέρους εμπόρων και παραγωγών με σκοπό το κέρδος, και πόσο η καθυστερημένη

¹⁷⁶⁴ «Το παράρτημα Καλαμών της Ε.Ο.Χ.Α», *Θάρρος*, Πέμπτη, 3 Δεκεμβρίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶⁵ «Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός απέστειλεν ικανήν ποσότητα οσπρίων δια τα λαϊκά συσσίτια», *Σημαία*, Τρίτη, 6 Ιανουαρίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶⁶ «Μετεφέρθη εις την πόλιν μας το πρώτον φορτίον σιταλεύρων», *Θάρρος*, Τετάρτη, 22 Ιουλίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶⁷ “Review of the work of the Tripoli Bureau between March and December 1943”, Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 5, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

¹⁷⁶⁸ «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Δευτέρα, 7 Νοεμβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁶⁹ «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Πέμπτη, 28 Οκτωβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁷⁰ «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Τετάρτη, 27 Οκτωβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁷¹ «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Δευτέρα, 7 Νοεμβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁷² «Ολιγόστιχα», *Θάρρος*, Τετάρτη, 27 Οκτωβρίου 1943, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

ανταπόκριση των εύπορων Καλαματιανών στις επανειλημμένες εκκλήσεις για οικονομική βοήθεια με σκοπό την κάλυψη στοιχειωδών επισιτιστικών αναγκών και την δημιουργία συσσιτίων; Μπορεί η αλληλεγγύη να αποδειχθεί αποτελεσματική απέναντι στην πείνα και να συμβάλλει στην αποτροπή της ίδιας και επομένως και της θνησιμότητας εξαιτίας της; Μήπως η εξήγηση της περιορισμένης θνησιμότητας από πείνα σε όμορους νομούς πρέπει να αναζητηθεί στο ισχυρό αίσθημα αλληλεγγύης που ενδεχομένως χαρακτήριζε τους κατοίκους τους;

γ) Δήμος Τρίπολης

Σύμφωνα με τον μεσσηνιακό τύπο, «η μάχη του χειμῶνος την οποίαν ο Αρκαδικός λαός ανέλαβε με επικεφαλής τον Νομάρχη του Ι. Βουγιουκλάκη εκερδίθη». ¹⁷⁷³ Ουδείς εν Αρκαδία απέθανεν εκ πείνης. Η μάχη του παιδιού, η μάχη δια την προστασίαν και την εξασφάλισιν της ζωής του παιδιού εκερδίθη. Πρώτος ο Νομός Αρκαδίας εις το εθνικόν προσκλητήριον για τη μάχη του παιδιού. Επολέμησε και ενίκησε. Δυο και πλέον χιλιάδες παιδιά εξ Αθηνών και Πειραιώς ζουν και αναπτύσσονται υπό την ζωογόνον θαλπωρήν των Αρκαδικών εστιών [...]. ¹⁷⁷⁴

«Διά την πόλιν της Τριπόλεως δεν υφίσταται ζήτημα παιδιού. Όχι μόνον ελύθη διά παντός το πρόβλημα τούτο, αλλά η Τρίπολις ανέλαβε και την περίθαλψιν πολλών παιδιών της πρωτεύουσας εις τα οποία επεφύλαξε θερμοτάτην υποδοχήν. Το παράδειγμα της Τριπόλεως, η οποία ειρήσθω εν παρόδω δεν έχει την οικονομικήν ευρωστείαν την ιδικήν μας, πρέπει συντόμως να το μιμηθώμεν». ¹⁷⁷⁵

«Αξίζει ένα μπράβο στους γείτονές μας Αρκάδες. Ας είναι γιομάτος ο νομός τους από ξεροβούνια κι άγονες λάκες. Αφού ταχτοποιήσαν και εξασφάλισαν την ζωή των δικών τους παιδιών, πήραν κι εκατοντάδες της πρωτεύουσας. Κι εμείς εδώ στη Μεσσηνία μ' όλες τις παραγωγές και τις βιομηχανίες, αγρόν αγοράσαμε. Τύφλα να 'χει η κοινωνική αλληλεγγύη και τσιμέντο να γίνουν όλα, λέμε [...].» ¹⁷⁷⁶

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι μεσσηνιακές εφημερίδες έχουν αναδείξει την Τρίπολη σε πρότυπο πόλης που οι κάτοικοί της κατόρθωσαν να υπερνικήσουν την πείνα και να φροντίσουν για τον επισιτισμό των παιδιών τους, αλλά και χιλιάδων παιδιών από την πρωτεύουσα, επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη αλληλεγγύη ενάντια στην πρόκληση της πείνας.

Ωστόσο, η αντίληψη που διασώζεται μέσω του Τύπου ότι «ουδείς εν Αρκαδία απέθανεν εκ πείνης» δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, καθώς η αποδελτίωση των ληξιαρχικών εγγραφών θανάτου έδειξε ότι στην αρκαδική πρωτεύουσα κατά την κατοχική τετραετία (1941-1944) υπήρξαν θύματα από πείνα, αλλά στο σύνολό τους πολύ λιγότερα από ότι στην μεσσηνιακή πρωτεύουσα, ενδεικτικό της ομαλής σε γενικές γραμμές επισιτιστικής κατάστασης που επικρατούσε στην **Τρίπολη**. Η νίκη στη μάχη για την προστασία του παιδιού στην γειτονική με την Καλαμάτα πόλη για την οποία κάνουν λόγο οι εφημερίδες

¹⁷⁷³ Σχετικά με την πρωτοβουλία του Νομάρχη Αρκαδίας Βουγιουκλάκη για τη διάσωση των παιδιών βλ. επίσης Μούτουλας, ό. π., σσ. 82-83. Ο Νομάρχης, εκτός από την μάχη για την προστασία του παιδιού, πρωτοστάτησε, σύμφωνα με τις εφημερίδες, και στη λεγόμενη μάχη της συγκέντρωσης της παραγωγής, μέσω προκήρυξης που απηύθυνε στους παραγωγούς του νομού «ως επικεφαλής του Αρκαδικού Λαού [...], ως εκπρόσωπος της Κυβερνήσεως του αγνού Έλληνα πατριώτου Στρατηγού Τσολάκογλου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος, «Ο αγών δια την λύσιν του επισιτιστικού ζητήματος. Μια προκήρυξις του Νομάρχου Αρκαδίας κ. Βουγιουκλάκη», *Σημαία*, Κυριακή, 21 Ιουνίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁷⁴ «Τρεις μεγάλοι νίκαι», *Σημαία*, Κυριακή, 21 Ιουνίου 1942, Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.

¹⁷⁷⁵ «Ανάγκη παιδικών συσσιτίων», ό. π.

¹⁷⁷⁶ «Οι εύποροι και το παιδί», ό. π.

αποτυπώνεται στη λίστα των θυμάτων της πείνας, στην οποία συγκαταλέχθηκαν στην πλειοψηφία τους άντρες ηλικίας 60-69 ετών και μόλις δύο παιδιά, ένα αγοράκι και ένα κοριτσάκι, τριών και τριάμισι ετών αντίστοιχα.

Εκτός από την Τρίπολη, εκατοντάδες χωριά της Πελοποννήσου φαίνεται ότι φιλοξένησαν και σίτισαν παιδιά των πόλεων, μεταφέροντας το πεδίο αντιμετώπισης του επισιτιστικού προβλήματος μέσα στο ίδιο τους το σπίτι, διαμορφώνοντας ένα ρεύμα κοινωνικής αλληλεγγύης, με τέτοια αποτελεσματικότητα ώστε να θεωρείται πως τα αγροτικά νοικοκυριά περιόρισαν την άνοδο του ποσοστού θνησιμότητας περισσότερο απ' ό,τι οι προσπάθειες του Ερυθρού Σταυρού.¹⁷⁷⁷

Εκκρεμούν ωστόσο οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα που θέσαμε και που θα μπορούσαν να συγχωνευθούν σε ένα: Είναι πράγματι ικανή η αλληλεγγύη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα των κατοίκων μιας περιοχής να τους προστατεύσει από το βασανιστικό αίσθημα της πείνας και να εξασφαλίσει την επιβίωσή τους ενάντια στον θάνατο στον οποίο μοιραία οδηγούσε η πείνα;

Το παράδειγμα της Καλαμάτας αποδεικνύει ότι η έλλειψη αλληλεγγύης ή η καθυστερημένη έκφρασή της από τους εύπορους κατοίκους της με εισφορές χρημάτων για την αντιμετώπιση της πείνας, προκάλεσε γραφειοκρατικές δυσχέρειες στην σύσταση συσσιτίων καθώς, όπως προαναφέρθηκε, η ανεπάρκεια των χρημάτων καθιστούσε αδύνατη την λειτουργία τους. Η απουσία στοιχειώδους αλληλεγγύης και έγκαιρης προσφοράς στον συνάνθρωπο επέτεινε το δράμα όσων πεινούσαν και είχαν ανάγκη την μερίδα του συσσιτίου, και πολύ περισσότερο των παιδιών, καθιστώντας τον θάνατο από πείνα απειλητικό ενδεχόμενο και ταυτόχρονα μακάβριο γεγονός. Ωστόσο, ιστορικά, η διατύπωση της πρότασης «εάν οι εύποροι είχαν επιδείξει έμπρακτα την αλληλεγγύη τους είτε διαθέτοντας χρήματα για την σύσταση συσσιτίων είτε προσφέροντας τρόφιμα στους μη έχοντες όταν το επέβαλλαν οι περιστάσεις χωρίς χρονοτριβή, η πείνα, και κατά συνέπεια οι θάνατοι εξαιτίας της, θα είχαν αποφευχθεί», είναι άτοπη λόγω του υποθετικού περιεχομένου της.

Το παράδειγμα της Τρίπολης από την άλλη μεριά, οι κάτοικοι της οποίας παρουσιάζονται από τις μεσσηνιακές εφημερίδες να έδρασαν αλληλέγγυοι για την προστασία του παιδιού από την πείνα, επιβεβαιώνει την σπουδαιότητα και αποτελεσματικότητα της κοινωνικής αλληλεγγύης απέναντι στην έλλειψη τροφίμων και την πείνα όταν αυτή δεν περιορίζεται σε απλή φιλανθρωπία, αλλά αναδεικνύεται σε συλλογικό καθήκον.

Στα πλαίσια του συλλογικού καθήκοντος με πρωτοβουλία της Εθνικής Αλληλεγγύης σχηματίστηκαν επιτροπές από διάφορους φορείς (Εργατικό Κέντρο, Παιδαγωγική Ακαδημία και σχολεία) και κατόρθωσαν σε συνεργασία με τον Σουηδό εκπρόσωπο του Ερυθρού Σταυρού Πέρσον, που εγκαταστάθηκε στην Τρίπολη τον Μάρτιο του 1943, να εξασφαλίσουν ποσότητες τροφίμων οργανώνοντας συσσίτια που διέσωσαν πολλούς Τριπολίτες από την πείνα και τον θάνατο.¹⁷⁷⁸

Ωστόσο, ούτε στην Τρίπολη έλειψαν περιστατικά ασυδοσίας. Σύμφωνα με μαρτυρία γυναίκας που εργάστηκε στα συσσίτια της Κατοχής πραγματοποιώντας ελέγχους στην διανομή του γάλακτος, υπήρξαν αριστοκράτισσες που εργάζονταν εθελοντικά στα συσσίτια και έδιναν λίγο περισσότερο πλιγούρι ή χυλό σε φτωχές γυναίκες υπό την προϋπόθεση να πηγαίνουν να τους καθαρίζουν το σπίτι αφίλοκερδώς.¹⁷⁷⁹ Η πείνα επομένως που απειλούσε φτωχές γυναίκες γινόταν

¹⁷⁷⁷ Μούτσουλας, ό. π., σ. 83.

¹⁷⁷⁸ Γεώργιος Ι. Ζαχαρόπουλος, *Εργατικό Κέντρο Αρκαδίας. 80 χρόνια Αγώνες (1928-2008)*, Έκδοση Εργατικού Κέντρου Αρκαδίας, Τρίπολη 2009, σ. 32.

¹⁷⁷⁹ Μίμης Παπαντωνόπουλος, *Η Τρίπολη του χθες και του σήμερα*, Τρίπολη 1991, σ. 29.

αντικείμενο εκμετάλλευσης εκ μέρους εύπορων γυναικών που αναζητούσαν υπηρέτριες να εργαστούν γι' αυτές δωρεάν.

Πως όμως ήταν η κατάσταση στην πρωτεύουσα της Αρκαδίας αρχές Ιουνίου 1941;

Πρωί Σαββάτου, ημέρα για το καθιερωμένο παζάρι στο οποίο συγκεντρώνονται παραγωγοί από τα γύρω χωριά για να πουλήσουν τα προϊόντα τους, άφθονος κόσμος κυκλοφορεί και γεμίζει τα δίκτυα του και τα καλάθια του με εκλεκτά λαχανικά. Στοίβες ολόκληρες από κουκιά, κολοκυθάκια και φασολάκια. Και τι περίεργο, δεν υπάρχει ουρά αγοραστών όπως στις αγορές της Αθήνας, σημειώνει ο απεσταλμένος της εφημερίδας *Ακρόπολις*. Το αντίθετο μάλιστα. Οι έμποροι είναι υποχρεωμένοι να διαλαλούν το εμπόρευσμά τους για να προσελκύουν αστούς.

Η σαββατιάτικη αγορά της Τρίπολης θυμίζει την παλιά, καλή αθηναϊκή αγορά των παλαιών ευτυχισμένων ημερών, σχολιάζει ο δημοσιογράφος, διερωτώμενος αν από αυτήν εδώ την πόλη δεν πέρασε ο πόλεμος ή απλώς γιατρεύτηκαν γρήγορα οι πληγές που άφησε. Για να απαντήσει, πως ο πόλεμος όχι μόνο πέρασε καθώς το τριήμερο από την 25^η έως και την 27^η Απριλίου η πόλη δέχθηκε περίπου 200 βόμβες, αλλά και οι πληγές δεν έκλεισαν ακόμη. Απλώς η ζωτικότητα των κατοίκων και η επανάληψη μιας κανονικής ζωής προσπαθούν να πείσουν για το αντίθετο παρά το γεγονός πως σημαντικά προβλήματα χρήζουν άμεσης επίλυσης, όπως το ζήτημα του ψωμιού.¹⁷⁸⁰

Όπως ήδη προαναφέρθηκε τον Μάρτιο του 1943 ιδρύθηκε Γραφείο Επισιτισμού του Ερυθρού Σταυρού με έδρα την Τρίπολη και σκοπό να εντοπίσει και να ικανοποιήσει τις ανάγκες του πληθυσμού της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Alex. W. Persson και της συζύγου του Elsa Segerdahl-Persson, που αποτυπώθηκαν σε περιληπτική ανακοίνωση για το διάστημα δράσης του Γραφείου από τον Μάρτιο έως και τον Δεκέμβριο του 1943, από την ημέρα έναρξης της δράσης του έγινε φανερό ότι οι απαιτήσεις για την ανακούφιση του πληθυσμού στην Πελοπόννησο είχαν υποτιμηθεί. Στην διάρκεια της Άνοιξης μάλιστα οι απαιτήσεις αυξήθηκαν σταθερά.

Στην διάρκεια των πρώτων μηνών εργασίας, πιστοποιητικά θανάτων που αποδίδονταν στην πείνα υποβάλλονται στο Γραφείο από διάφορα χωριά, και στην διάρκεια της πρώτης τους περιόδειας για επιθεώρηση οι Perssons ήρθαν αντιμέτωποι με ένα πληθυσμό που κυριολεκτικά ούρλιαζε για ψωμί. Πολλά χωριά είχαν μόνο ένα υποκατάστατο από ψημένο αλεύρι, άγρια αχλάδια και βελανίδια-συνηθισμένο φαγητό για γουρούνια-και σε πολλές περιφέρειες ο πληθυσμός δεν είχε λάβει ψωμί από τον Δεκέμβρη του 1942.

Μπαίνοντας στα σπίτια αντίκρισαν άδεια ράφια και κελάρια και είδαν ανθρώπους να μαγειρεύουν αγριόχορτα χωρίς λάδι και αλάτι ώστε να γεμίσουν τα στομάχια τους, δίαιτα που προκαλεί χρόνια διάρροια. Οι κάτοικοι των φτωχότερων χωριών ήταν όλοι τους εξαιρετικά αδύνατοι και τα παιδιά ιδιαίτερα ήταν συχνά σε μια οικτρή κατάσταση με κοκαλιάρικα άκρα και πρησμένα στομάχια χωρίς ίχνος ζωτικότητας και φαιδρότητας. Ήταν αρκετά συνηθισμένο τα μισά παιδιά να είναι ανίκανα να πάνε στο σχολείο. Σε ορισμένους κύκλους, το πρόσωπο των ανθρώπων ήταν υπερ-ενισχυμένο στην διάρκεια των μηνών της Άνοιξης με συγκριτικά άφθονες προμήθειες γάλακτος, αλλά αυτές με κανέναν τρόπο δεν ήταν διαθέσιμες σε όλους.

Το φαγητό ωστόσο ήταν αρκετό ώστε να στηρίζει την ζωή και στην πραγματικότητα θάνατος από πείνα συνέβη μόνο σε περιπτώσεις όπου το σώμα είχε

¹⁷⁸⁰ «Η Τρίπολις με την καλοκαιρινή μεταπολεμική της κίνηση», *Η Ακρόπολις*, Παρασκευή, 6 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

προηγουμένως εξασθενήσει. Θάνατος από πείνα και σαφείς περιπτώσεις έλλειψης βιταμινών δεν παρατηρήθηκαν στις επαρχίες, παρά μόνο στις πόλεις, όπως η Καλαμάτα.

Ήδη από την αρχή, οι Perssons προβαίνουν σε μια διαπίστωση πολύ σημαντική για την αποστολή τους. Οι περιοχές με την πιο οξεία πείνα, δεν ήταν αυτές που κραύγαζαν δυνατότερα για βοήθεια. Πολλές φορές, καθαρά από τύχη, βρέθηκαν σε χωριά, ακόμη και μεγάλα, τα οποία αντιμετώπιζαν σοβαρή πείνα και είχαν εγκαταλειφθεί χωρίς βοήθεια, ενώ άλλα, πολύ πλουσιότερα, επειδή είχαν φίλους και εκπροσώπους στην Αθήνα ή στην Κεντρική Επιτροπή, είχαν λάβει βοήθεια αρκετά νωρίς. Το γεγονός αυτό το αποδίδουν στην παθιασμένη αγάπη των Ελλήνων για τα γενέθλια χωριά τους και την συνήθεια τους να εργάζονται για αυτά ακόμη και εις βάρος άλλων. Εν τούτοις, ένα από τα πιο σημαντικά και ταυτόχρονα δύσκολα καθήκοντα τους ήταν να εφαρμόσουν την πιο αποτελεσματική βοήθεια όπου ήταν πιο επείγον.

Ένα από τα πρώτα τους μέτρα ήταν να εγκαινιάσουν μια σειρά από προσωρινά παιδικά συστήματα, πολλά από τα οποία αργότερα θα μπορούσαν να διακόψουν την λειτουργία τους καθώς οι νέες καλλιέργειες σύντομα θα ευδοκίμουσαν. Αυτό αποδείχθηκε πολύ βολικό εξαιτίας των αυξανόμενων μεταφορικών δυσκολιών που προέκυψαν το καλοκαίρι, συνεπεία των οποίων συχνά λάμβαναν ένα μέρος μόνο των αποστολών που προορίζονταν για το Γραφείο Επισιτισμού της Τρίπολης. Στην διάρκεια του φθινοπώρου, τα συστήματα αυτά επαναλειτούργησαν και ήταν μεγάλη η ικανοποίηση για την παραλαβή συνεχώς αυξανόμενων ποσοτήτων γάλακτος, ειδικά όταν το φθινόπωρο και τους πρώτους μήνες του χειμώνα το γάλα δεν είναι καθόλου προσιτό στην ελληνική ύπαιθρο.

Η συγκομιδή του 1943 ήταν κατά πολύ κάτω του μέσου όρου, εν μέρει λόγω της έλλειψης κατάλληλων σπόρων και εν μέρει εξαιτίας της έντονης ξηρασίας. Σε μερικά μέρη, επιπλέον, η καταστροφή προκλήθηκε από σμήνη ακρίδας. Η καταστροφή επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι οι παραγόμενες ποσότητες επιτάχθηκαν από τις δυνάμεις κατοχής και από τους αντάρτες. Ωστόσο, οι επιτάξεις τροφίμων από τους τελευταίους σε κάποιο βαθμό ωφέλησαν το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού. Κάποιες ποσότητες τροφίμων καταστράφηκαν επίσης από τα μέτρα αντεκδίκησης που έλαβαν οι δυνάμεις κατοχής, όπως το κάψιμο και οι λεηλασίες χωριών. Μέθοδοι τις οποίες μιμήθηκαν, αν και σε μικρή ακόμη κλίμακα, οι αντάρτες.

Η βαρύτητα της παρούσας κατάστασης αποδεικνύεται επίσης από το γεγονός ότι ορισμένα χωριά ξεκίνησαν ήδη τον Νοέμβριο του 1943 να συμπληρώνουν το μικρό σιτηρέσιο τους από αλεύρι των 3 οκάδων το μήνα με βελανίδια.

Στον νομό Αρκαδίας, η περιφέρεια Γορτυνίας παρουσιάζει ευρεία πείνα, βοήθεια όμως δεν απαιτείται μόνο στα φτωχότερα χωριά. Ακόμη και στις πιο ευημερείς περιοχές υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων όπου επείγει η ανάγκη για βοήθεια: Πρόσφυγες από την Θράκη και την Μακεδονία που εκδιώχθηκαν από τα βουλγαροκρατούμενα εδάφη, όπως και από την Κρήτη που βομβαρδίστηκε σκληρά, καθώς επίσης δημόσιοι υπάλληλοι και συνταξιούχοι που πρέπει να ζήσουν με τους μισθούς τους ή με επιδόματα που, λόγω του πληθωρισμού, είναι μικρής αξίας. Οι Έλληνες ανέκαθεν στερούνταν κοινωνικής ευθύνης και επιπλέον δεν υφίσταται οργανωμένη βοήθεια υπέρ των φτωχών, σημειώνουν οι Perssons. Ακόμη κι αν σπουδαία φιλοξενία και χρησιμότητα καταγράφηκε σε

ορισμένες περιπτώσεις, ένα πλούσιο χωριό δεν διακατέχεται από το αίσθημα άμεσης ευθύνης για τα μέλη του που ενδεχομένως να πεινούν.¹⁷⁸¹

Τον Φεβρουάριο του 1944, όλα τα καταστήματα στην Τρίπολη κλείνουν με την απαγόρευση της κυκλοφορίας στις 4μ.μ. η έλλειψη τροφίμων είναι σοβαρή. Επιπλέον, οι άνδρες των Σωμάτων Ασφαλείας πραγματοποιούν καθημερινές συλλήψεις υπό τις διαταγές της Γκεστάπο.¹⁷⁸²

δ) Δήμος Σπαρτιατών

Τον Ιούνιο του 1941, η **Σπάρτη** παρουσιάζει επισιτιστικές ελλείψεις. Ο Δήμαρχος της πόλης θα δηλώσει χαρακτηριστικά στον ανταποκριτή της εφημερίδας *Ακρόπολις*: «*Αλεύρι (λείπει) και τα άλλα τα βολεύουμε*».

Η Λακωνία διαθέτει για τον επισιτισμό της λάδι, κρέας, τυρί, λαχανικά, αλλά της λείπουν, εκτός από αλεύρι, ζάχαρη και ρύζι, καφές, ζυμαρικά, όσπρια, πατάτες, αλάτι. Έλλειψη παρατηρείται επίσης σε σπύρτα, σαπούνι, βενζίνη, απαραίτητο για την μεταφορά των προϊόντων, καθώς επίσης στην κινίνη και στο πετρέλαιο που είναι βασικό στην καταπολέμηση της ελονοσίας. Εξίσου σοβαρό με το επισιτιστικό είναι το πρόβλημα των ανύπαρκτων συγκοινωνιών με την Σπάρτη να είναι αποκλεισμένη καθώς στερείται σιδηροδρόμου και αυτοκινητών.¹⁷⁸³

Στον Δήμο Σπαρτιατών επίσης λειτούργησαν συσσίτια για την εύρωστη λειτουργία των οποίων διενεργήθηκε πλήθος εράνων με ευρεία συμμετοχή του πληθυσμού, όπως μαρτυρούν οι σχετικοί ονομαστικοί κατάλογοι των δωρητών που τηρούσε ο Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης Σπάρτης, ο οποίος συστάθηκε τον Σεπτέμβριο του 1942 και δραστηριοποιήθηκε κυρίως υπέρ της λειτουργίας Παιδικών Συσσιτίων.¹⁷⁸⁴

Οι εκκλήσεις προς τους εύπορους για την ενίσχυση του Οργανισμού σε χρήμα και είδος από την εγχώρια παραγωγή είναι συχνές και ήδη από τον Δεκέμβριο του 1942 γίνεται λόγος για συστηματική τοπική προσπάθεια που επέφερε ικανοποιητικά αποτελέσματα αναφορικά με χρηματικές δωρεές και προσφορές εγχώριων προϊόντων, όπως έλαιο και πορτοκάλια, υπέρ των Παιδικών Συσσιτίων. Επίσης, κατόπιν προτροπής του Μητροπολίτη, τα Παιδικά Συσσίτια ενισχύονται με σημαντικές ποσότητες ελαίου από ιερές μονές και ενοριακούς ναούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εκ μέρους του κοινού για εκδηλώσεις ενισχύσεως προκλήθηκε αμέσως μετά την έναρξη λειτουργίας των εξωτερικών ιατρείων του Ε.Ο.Χ.Α για άπορους κάθε ηλικίας από την δοκιμαζόμενη λαϊκή τάξη (τέλη Σεπτεμβρίου 1942).¹⁷⁸⁵

Τον Οκτώβριο του 1942 ο Μητροπολίτης με επιστολή του στον Ερυθρό Σταυρό παρακαλεί θερμά να αποσταλούν στην Σπάρτη τρόφιμα και γάλα για 300 ασθενικά ορφανά παιδάκια, τα περισσότερα από τα οποία υποφέρουν επίσης από ελονοσία που μαστίζει στην περιοχή. Εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλης τροφής, ο Μητροπολίτης υποστηρίζει πως μπροστά στο δράμα της πείνας των παιδιών αυτών

¹⁷⁸¹ “Review of the work of the Tripoli Bureau between March and December 1943”, Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 5, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

¹⁷⁸² Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 74.

¹⁷⁸³ «Η Σπάρτη ξαναβρήκε την ομαλήν ζωήν της. Αι ελλείψεις και αι ανάγκαι της», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 10 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁷⁸⁴ Φάκελος Αλληλογραφία δωρεών προς τον Ε.Ο.Χ.Α Σπάρτης (1941-1943). Ευγενείς δωρεάι υπέρ του έργου του Παραρτήματος Ε.Ο.Χ.Α Σπάρτης, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας, Φάκελος Εράνου υπέρ Ε.Ο.Χ.Α διενεργηθέντος την 23-4-1943 εν Σπάρτη, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁸⁵ Φάκελος Εξερχόμενα έγγραφα Ε.Ο.Χ.Α, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

αναγκάζονται να τα ταΐζουν με ντόπιο αλεύρι, εντελώς ακατάλληλο και αιτία εντερικών παθήσεων.

Τέλος, επισημαίνει χαρακτηριστικά πως τα 100 μωρά της Κοινότητας Γεωργιτσίου παρουσίασαν μια επιδημία δυσεντερίας και τύφου με αποτέλεσμα η θνησιμότητα να αγγίζει το 25%, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά επείγουσα την ανάγκη για γάλα και τρόφιμα ώστε να αντιμετωπιστεί η επιδημία από την οποία κινδυνεύουν τα δυστυχισμένα αυτά μωρά.¹⁷⁸⁶

Προκειμένου να καθορίσει η Κεντρική Επιτροπή του Ε.Ο.Χ.Α τις ποσότητες τροφίμων που αναλογούν στην Υπηρεσία Κοινωνικής Πρόνοιας κάθε Κοινότητας, έπρεπε να της αποσταλεί συμπληρωμένος ένας πίνακας με το σύνολο των θανόντων παιδιών ανά ηλικία και έτος (από το 1940) και ένας πίνακας με το σύνολο των ζώντων παιδιών με βάση την ηλικία τους αναφέροντας πόσα εξ αυτών είναι άπορα.¹⁷⁸⁷

Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1942 στις δύο εστίες Παιδικών Συσσιτίων του Ε.Ο.Χ.Α έβρισκαν τροφή τα 1.200 άπορα παιδιά από τα 2.200 άπορα παιδιά συνολικά, εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς ποσότητας τροφίμων.¹⁷⁸⁸

Τον Μάιο του 1943 σιτίζονταν στα Παιδικά Συσσίτια Σπάρτης 1.225 παιδιά¹⁷⁸⁹ και μέχρι τον Απρίλιο του 1943 το Παράρτημα Σπάρτης του Ε.Ο.Χ.Α είχε επεκτείνει την λειτουργία του σε όλη την περιφέρεια της Ιεράς Μητρόπολης ιδρύοντας 30 υποπαρτηρήματα σε ισάριθμα πενόμενα χωριά. Επιδίωξη του Μητροπολίτη Μονεμβασιάς και Σπάρτης Διονύσιου, ήταν να εκδηλώσουν έμπρακτα όλοι οι Σπαρτιάτες τα αισθήματα φιλανθρωπίας προς τον πλησίον, προσφέροντας αδίστακτα και πρόθυμα την συνδρομή τους εξοφλώντας με τον τρόπο αυτό το υποχρεωτικό χρέος τους για την ανακούφιση του πενόμενου, δυστυχισμένου και απροστάτευτου συνανθρώπου τους¹⁷⁹⁰ που ικέτευε για κάθε είδους βοήθεια:

*«Λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω υμάς όπως ευαρεστούμενοι μου χορηγήσετε χρηματικόν βοήθημα, διότι η οικογένειά μου αποτελούμενη εξ εννέα ατόμων, περνά τας πιο δυσκολοτέρας στιγμάς τας οποίας μέχρι τούδε διήλθε. Τούτο δε οφείλεται εις την απώλειαν του αρχηγού της οικογενείας όστις εφονεύθη μεταφερθείς εις Τρίπολιν».*¹⁷⁹¹

Εκτός από τα συσσίτια για άπορα παιδιά, το 1943 στην Εστία Συσσιτίων Σπάρτης σιτίζονταν επίσης 1.250 προσχολικά και εξωσχολικά παιδιά υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Από τον Μάιο του 1943 ξεκίνησε και η λειτουργία βρεφικού σταθμού στην Σπάρτη για βρέφη ηλικίας 3-24 μηνών υπό τις οδηγίες του Οργανισμού με γάλα αποκλειστικά προερχόμενο από τις αποστολές του. Παράλληλα ιδρύθηκε και ο Βρεφικός Σταθμός Ε.Ο.Χ.Α Σπάρτης για την περίθαλψη των βρεφών όσων άπορων οικογενειών δεν ήταν δυνατόν να εξυπηρετηθούν από τον Βρεφικό Σταθμό του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, από τον οποίο συντηρούνταν η πλειοψηφία των βρεφών της πόλης, ενώ από τον πρώτο 30 μόλις βρέφη,¹⁷⁹² αριθμός που το τρίμηνο Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1943 ανήλθε σε 42 βρέφη ηλικίας έως και 36 μηνών.¹⁷⁹³

Με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Σπάρτης ξεκίνησαν επίσης την λειτουργία τους τον Μάρτιο του 1942 τα λαϊκά συσσίτια και στο πρόσωπό του αναγνωρίζει ο

¹⁷⁸⁶ Φάκελος Εξερχόμενα έγγραφα Ε.Ο.Χ.Α, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁸⁷ Ο. π.

¹⁷⁸⁸ Φάκελος Εκθέσεις Πεπραγμένων Τριμήνων (Οκτώβριος -Δεκέμβριος 1942), ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁸⁹ Φάκελος Εξερχόμενα έγγραφα Ε.Ο.Χ.Α, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁹⁰ Ο. π.

¹⁷⁹¹ Φάκελος Ε.Ο.Χ.Α εισερχομένων εγγράφων, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁹² Φάκελος Εκθέσεις Πεπραγμένων Τριμήνων (Απρίλιος -Ιούνιος 1943), ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁹³ Φάκελος Εκθέσεις Πεπραγμένων Τριμήνων (Ιούλιος -Σεπτέμβριος 1943), ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

πληθυσμός την απεριόριστη στοργή και συμπάθεια που τρέφει στο φτωχό ποίμνιό του και του οφείλει αμέριστη ευγνωμοσύνη που το προστατεύει και το φροντίζει.¹⁷⁹⁴

Άξιοι συγχαρητηρίων είναι επίσης οι κάτοικοι της Σπάρτης και γενικώς της επαρχίας Λακεδαιμονίων για την προθυμία με την οποία δέχθηκαν να αναλάβουν την περίθαλψη 400 αλητόπαιδων των Αθηνών, τα οποία απεστάλησαν στην Σπάρτη με την μέριμνα του Υπουργείου Υγιεινής και Πρόνοιας. Περισσότερα από 200 παιδιά ανέλαβαν να περιθάλμουν στα σπίτια τους οικογένειες στην Σπάρτη και τα υπόλοιπα οικογένειες των γειτονικών περιοχών και Ιερές Μονές.¹⁷⁹⁵

Οι προστριβές και τα «κακώς κείμενα» σχετικά με την διαχείριση του επισιτιστικού ζητήματος δεν έλειψαν ούτε στην Σπάρτη. Όπως οι κερδοσκοπικές διαθέσεις εμπόρων «που θέλουν να πλουτίσουν τόσο ευκόλως εις βάρος των πτωχών συμπολιτών τους»¹⁷⁹⁶ ή οι αιχμές κατά του Επιθεωρητή του Ε.Ο.Χ.Α Σπάρτης ότι επιβαρύνει οικονομικά τον Οργανισμό, πως οι επιθεωρήσεις του δεν είναι αυστηρές και πως δεν εξετάζει το ποιόν των υπαλλήλων που απασχολούνται, μερικοί εκ των οποίων κατηγορήθηκαν για κλοπή αλεύρου του Ερυθρού Σταυρού.¹⁷⁹⁷

Η πιο σημαντική ωστόσο κατακραυγή γίνεται στο πρόσωπο του Δημάρχου Σπάρτης εκ μέρους του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού, ο οποίος σε επιστολή του στον Υπουργό Εσωτερικών καταγγέλλει πως ο Δήμαρχος κατά τον ενεργηθέντα έρανο εκ μέρους του Μητροπολίτη με αφορμή το Πάσχα, «ου μόνον δεν συνέδραμεν αυτόν, αλλά και προσηνέχθη κατά τρόπον εκδήλως ανευλαβή και προσωπικώς ευτελή [...]».

Όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος, η ανακούφιση της λαϊκής δυστυχίας και η πραγμάτωση του χριστιανικού σκοπού δεν είναι καθήκον μόνον των εξουσιοδοτημένων Οργανισμών της Πολιτείας, αλλά και των λειτουργών της, των τοπικών αρχόντων, δεδομένου ότι πρόκειται για ζήτημα ζωτικού ενδιαφέροντος του κοινωνικού συνόλου. Επομένως, για την επιτυχή έκβαση των εράνων απαιτείται η πρόθυμη σύμπραξη των διοικητικών Αρχών, δημόσιων και δημοτικών, καθώς ο σκοπός διενέργειάς τους αφορά άμεσα την Πολιτεία κατ' εξουσιοδότηση της οποίας ο Ε.Ο.Χ.Α ασκεί την Κοινωνική Πρόνοια.¹⁷⁹⁸

Τα επισιτιστικά προβλήματα παραμένουν ακόμη και τον Μάιο του 1945. Σύμφωνα με τηλεγράφημα της Λαϊκής Επιτροπής, ο λαός της Σπάρτης τελεί σε απόγνωση πείνας, ελάχιστα τροφοδοτημένος, παραγκωνισμένος από την ημέρα της απελευθέρωσης και παρακαλεί για άμεση αποστολή τροφίμων και κυρίως σίτου.¹⁷⁹⁹

ε) Δήμος Πύργου

Η πόλη του Πύργου είναι μια ακόμη περιοχή της Πελοποννήσου όπου επικρατεί έλλειψη βασικών ειδών, υπερτίμηση των προσφερόμενων ειδών και εδραίωση του «αισχρού χρηματιστηρίου»,¹⁸⁰⁰ του μαυραγοριτισμού. Ο τοπικός τύπος κάνει λόγο για «επισιτιστική αναρχία» με συνηθισμένο φαινόμενο τα διατροφικά

¹⁷⁹⁴ «Σπαρτιατικά Χρονικά», Αθήναι, Μάρτιος 1942.

¹⁷⁹⁵ «Σπαρτιατικά Χρονικά», Αθήναι, Μάρτιος 1942.

¹⁷⁹⁶ «Σπαρτιατικά Χρονικά», Αθήναι, Ιούνιος-Ιούλιος 1942.

¹⁷⁹⁷ Φάκελος Εξερχόμενα έγγραφα Ε.Ο.Χ.Α, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁹⁸ Φάκελος Ε.Ο.Χ.Α εισερχομένων εγγράφων, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

¹⁷⁹⁹ «Η πείνα», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 22 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰⁰ «Οι μαυραγορίται», *Πατρίς*, Τετάρτη, 8 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

σκάνδαλα που προκαλούν «οι ανθρωποφάγοι αισχροκερδείς» οι έμποροι στα θύματά τους, τους καταναλωτές με θλιβερές συνέπειες.¹⁸⁰¹

Η οικονομική ανέχεια και η προσπάθεια εξοικονόμησης τροφής ωθεί μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε ξεπούλημα των περιουσιακών του στοιχείων διευκρινίζοντας πως αυτά πωλούνται ή ανταλλάσσονται με είδος τροφής, όπως μαρτυρούν οι πολλές και ποικίλες σχετικές μικρές αγγελίες που δημοσιεύονται στον τύπο και η ύπαρξη ενεχυροδανειστηρίων που αγοράζουν χρυσά ή αργυρά κοσμήματα.¹⁸⁰² Μεταξύ αυτών των αγγελιών ξεχωρίζουμε εκείνη ενός οικογενειάρχη δημοσίου υπαλλήλου που τον Ιούλιο του 1942 ανταλλάσσει το σπίτι του για ένα κομμάτι ψωμί (!).¹⁸⁰³

«Ότι έχουμε το πουλάμε. Τα έπιπλά μας που παρακολούθησαν τόσα χρόνια με την υπέροχη σιωπή τους την ιστορία μας [...]. Δεν έχεις παρά να απλώσεις ένα άξιο χέρι, με μια πλατιά και λαίμαργη παλάμη, και θα το πάρεις [...]. Την αγάπη μας όμως και την ψυχή μας δεν την πουλάμε [...].»

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από το σημείωμα που έγραψε ο ιδιοκτήτης του ακινήτου που οι επισιτιστικές συνθήκες τον ανάγκασαν να το ανταλλάξει για λίγο ψωμί γράφοντας χαρακτηριστικά πως «η αγγελία θα μπορούσε να 'χει γύρω-γύρω πένθος ή ένα στεφάνι από αγκάθια [...].»¹⁸⁰⁴

Εξαιτίας του τραγικού περιεχομένου της που αποτυπώνει την απόγνωση του συντάκτη της και την προσπάθειά του για επιβίωση, η αγγελία αυτή ξεπέρασε τα όρια του Πύργου και αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Νεολόγος* Πατρών με το σχόλιο πως «αν έχης είδος ή πολύ χρήμα θα σωθής, αλλιώςτικα μην περιμένης να ζήσης!». ¹⁸⁰⁵

Υπό τις δυσάρεστες αυτές συνθήκες καταβάλλεται προσπάθεια για την σωτηρία των άπορων παιδιών, τα οποία προσπαθούν να επιζήσουν αναζητώντας τροφή στα απορρίμματα,¹⁸⁰⁶ και τα οποία χαίρουν της συμπάθειας των Ιταλών κατακτητών που σπεύδουν να τα ταΐσουν.

*«Ένας Ιταλός στρατιώτης έτρωγε άρτον και τύρον, όταν τον επλησίασεν ένα φτωχό και κίτρινο στο πρόσωπο παιδάκι. Αμέσως μόλις είδε το παραπονιάρικο βλέμμα του έκοψε3 από το ψωμί και το τυρί του και του το έδωσε. Επιπρόσθετος μάλιστα άνοιξε τα θυλάκια του και του έδωσε μερικές δραχμές και δύο κουφετάκια κινίνης. Ο ευγενής και φιλεύσπλαχνος στρατιώτης ηνόησεν αμέσως με την διεθνή γλώσσα των αισθημάτων ότι έλειπε και το κινίνο απ' το παιδάκι αυτό».*¹⁸⁰⁷

Ιδιαίτερη αναφορά στην τοπική εφημερίδα *Πατρίς* έγινε επίσης για την «αθόρυβη πράξη» ενός Πυργιώτη «ανθρωπιστή» που προσέφερε σε άπορα παιδιά από ένα πιάτο φαγητό, στο πρόσωπο του οποίου «η ιδέα της φιλαλληλίας μέσα στην εξαθλίωση που επέβαλλαν οι συνθήκες» βρήκε έναν εκφραστή, τη στιγμή που αναζητούνται εύποροι πολίτες για να προβούν σε ανάλογες χειρονομίες και να γίνουν οι επόμενοι «τροφοδότες» πεινασμένων παιδιών.¹⁸⁰⁸

Με πρωτοβουλία του Ερυθρού Σταυρού και προς εξυπηρέτηση κυρίως της παιδικής ηλικίας, τον Δεκέμβριο του 1942 συστάθηκε οργάνωση κοινωνικής

¹⁸⁰¹ «Μήπως και το Δημόσιον έγινε μαυραγορίτης;», *Πατρίς*, Πέμπτη, 26 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰² «Μικρά νέα», *Πατρίς*, Τετάρτη, 8 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰³ «Το ξεπούλημα», *Πατρίς*, Πέμπτη, 9 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰⁴ «Σημειώσεις. Το ξεπούλημα», *Πατρίς*, Σάββατο, 11 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰⁵ «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 16 Ιουλίου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου.

¹⁸⁰⁶ «Το παιδί», *Πατρίς*, Πέμπτη, 1 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰⁷ «Ολιγόστιχα», *Πατρίς*, Πέμπτη, 26 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁰⁸ «Ένα συσσίτιο», *Πατρίς*, Τρίτη, 8 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αλληλεγγύης, ενώ τέλη Απριλίου του 1943 ξεκίνησε η λειτουργία των συσσιτίων του Ε.Ο.Χ.Α για 400 περίπου παιδιά ηλικίας 4-7 ετών και η κατ' οίκον εστίαση 400 παιδιών ηλικίας από 3 μηνών έως και 4 ετών.¹⁸⁰⁹ Το Παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α στον Πύργο, που μέχρι τον Ιούλιο του 1943 παρείχε συσσίτιο σε 2.800 περίπου άπορα παιδιά, ήταν επίσης υπεύθυνο για την παροχή ιατρικής περίθαλψης σε παιδιά.

Ωστόσο, όπως προκύπτει από την μελέτη της τοπικής εφημερίδας *Πατρίς*, η ευπορούσα και μεσαία τάξη της κοινωνίας αντί να ενθουσιαστεί και να υποστηρίξει την δράση του Οργανισμού επέδειξε αδιαφορία, με εξαίρεση κάποιες κυρίες που πρόθυμα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους. «*Ουδείς εζήτησε να μάθει πως και διά τίνων μέσων λειτουργεί το παράρτημα, πως και πόθεν προμηθεύεται τα απαιτούμενα και αν τυχόν έχει και άλλας ανάγκας*», όπως σε έλαιο, το οποίο δεν περιλαμβάνεται στα είδη που αποστέλλει ο Ερυθρός Σταυρός.

«*Δεν θέλομεν να δεχθώμεν ότι η ημετέρα κοινωνία είναι κατωτέρα εις το αίσθημα της αλληλεγγύης από τας άλλας κοινωνίας γειτονικών πόλεων. Θέλομεν να πιστεύομεν ότι η αδιαφορία επήλθε διότι δεν εδόθη η δέουσα ώθησις [...]. Θέλομεν να πιστεύομεν ότι η κοινωνία μας αυτή, οι συμπολίται μας-εκείνοι οι οποίοι αγωνίζονται διά την εξοικονόμησιν των αναγκαίων και πιστεύουν το τι είναι πείνα-θα περικόψωσιν από κάποια δαπάνην των και θα σπεύσουν από αύριον να προσφέρουν υπέρ του Ε.Ο.Χ.Α., υπέρ του συσσιτίου του πτωχού παιδιού*».¹⁸¹⁰

Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Ηλείας και Πρόεδρο του Επαρχιακού Εθνικού Συμβουλίου Χριστιανικής Αλληλεγγύης, η προστασία από τον βέβαιο μαρασμό της βρεφικής και παιδικής ηλικίας είναι το σπουδαιότερο καθήκον όλων, στην εκπλήρωση του οποίου αποβλέπει η ίδρυση των σχετικών συσσιτίων.¹⁸¹¹

Το καλοκαίρι του 1943, τα αποτελέσματα της ευεργετικής επίδρασης της παροχής συσσιτίου στα πρώην καχεκτικά παιδιά που αναζητούσαν τροφή στα απορρίμματα και από τα οποία «*ουκ ολίγα απέθνησκον εκ πείνης*» αποτυπώνονται στα υγιή πρόσωπα τους και η συνέχιση του συσσιτίου είναι απαραίτητη ώστε να ενισχυθεί ο οργανισμός τους «*και να αποσυρθή πας κίνδυνος θανάτου εκ πείνης*».

Η σωτηρία των πολυάριθμων νεαρών υπάρξεων αποδίδεται στην δράση του Ε.Ο.Χ.Α. και «*στο θεάρεστο και σωτήριο έργο του Ερυθρού Σταυρού*», το οποίο ωστόσο παρεμποδίζεται από την έλλειψη ελαίου και κρέατος, γι' αυτό και θεωρείται ιερό καθήκον των οικονομικά εύρωστων να συνδράμουν ώστε πλέον το φαγητό των συσσιτίων να παρασκευάζεται με έλαιο.¹⁸¹²

Μεταξύ των μεγάλων ευεργετών της πόλης του Πύργου συγκαταλέγονται οι αδελφοί Λάτση με τις γενναιόδωρες χρηματικές εισφορές τους, οι οποίοι προέβησαν στην κατάθεση 1.000.000 δραχμών υπέρ του φιλόπτωχου ταμείου της Ιεράς Μητροπόλεως,¹⁸¹³ 300.000 δραχμών υπέρ του Εργατικού Κέντρου, 300.000 δραχμών υπέρ των αναπήρων συμπολιτών τους, 300.000 δραχμών στο ταμείο του Ε.Ο.Χ.Α. εκ των οποίων οι 100.000 δραχμές για αγορά ελαίου.¹⁸¹⁴

¹⁸⁰⁹ «Εναρξίς συσσιτίων Ε.Ο.Χ.Α», *Πατρίς*, Τρίτη, 27 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹⁰ «Ο Ε.Ο.Χ.Α. και το καθήκον της πόλεως», *Πατρίς*, Παρασκευή, 23 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹¹ «Υπέρ των Παιδικών Συσσιτίων», *Πατρίς*, Παρασκευή, 4 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹² «Υψιστος σημασίας Φιλανθρωπικός Οργανισμός», *Πατρίς*, Κυριακή, 25 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹³ «Μεγάλη δωρεά υπέρ των πτωχών», *Πατρίς*, Παρασκευή, 25 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹⁴ «Δωρεά κ. Ι. Λάτση», *Πατρίς*, Παρασκευή, 30 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Το μέγα τούτο ποσόν προστιθέμενον εις τας καθημερινάς ενισχύσεις τας οποίας παρέχουν εις πάσχοντας συμπολίτας οι αδελφοί Λάτση, αποτελεί τίτλον τιμής και γενναιοδωρίας των φιλανθρώπων συμπολιτών μας, οι οποίοι αναδείχθησαν μέγιστοι παράγοντες κοινωφελούς δράσεως»,¹⁸¹⁵ διαβάζουμε στην Πατρίς.

Τέλη Ιανουαρίου 1942 ξεκίνησε με την συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού και την υποστήριξη σε είδος και χρήμα του Εμπορικού Συλλόγου Πύργου η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων γεγονός που ο τοπικός Τύπος το υποδέχτηκε θερμά θεωρώντας πως το ζήτημα της παροχής συσσιτίων στους άπορους διευθετήθηκε οριστικά. Αρχικά, η διανομή του συσσιτίου γινόταν περιοδικά λόγω του μεγάλου αριθμού των απόρων που είχαν ανάγκη σίτισης, αριθμός που επέβαλλε την ανάγκη εξακρίβωσης «ποιοι είναι οι πραγματικά άξιοι αυτής της φιλανθρωπικής χειρονομίας».

Η άποψη της εφημερίδας *Πατρίς* είναι πως της παροχής συσσιτίου θα πρέπει να αποκλειστούν οι άεργοι, οι οποίοι ενώ έχουν την δυνατότητα να εργαστούν απέχουν από κάθε είδους εργασία με αποτέλεσμα να στερούν την τροφή σε ασθενείς και καχεκτικούς με επιπρόσθετη αρνητική συνέπεια την πρόκληση ζημίας στο κοινωνικό σύνολο και την εθνική οικονομία καθώς παραμελούν την γη και τα βιοτεχνικά επαγγέλματα.¹⁸¹⁶ Η Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού από την πλευρά της με ανακοίνωσή της προς τους εύπορους που κατέχουν δελτίο άρτου και συσσιτίου, κατόπιν ενδελεχούς έρευνας, ζήτησε να υποβάλλουν την ενυπόγραφη παραίτησή τους από το δικαίωμα συμμετοχής τους «*χάριν των πτωχών συμπολιτών τους και του πεινώντος λαού*».¹⁸¹⁷

Τον Νοέμβριο του 1942 αρχίζουν να καταφτάνουν από τον Πειραιά οι πρώτες αμαξοστοιχίες με άλευρα του Ερυθρού Σταυρού για τα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου «*όπου και η μεγάλη μάζα των εργατών, αλλά και η ύπαιθρος δεν ελησμονήθη*».¹⁸¹⁸ Στο προσεχές διάστημα, οι συχνές αφίξεις αλεύρων θα επιφέρουν υποτιμήσεις στα βασικά είδη τροφίμων, τα οποία πλέον διατίθενται σε αφθονία.¹⁸¹⁹

«*Όλη η αγορά αντηχεί από τας φωνάς των διαλαλούντων τα εμπορεύματα, μεταξύ των οποίων διεξάγεται ανταγωνισμός υποτιμήσεως*».¹⁸²⁰ «*Εκπесμός εις όλην την αγοράν, τον οποίον διαδέχεται χαρά και αγαλλίασις όλου του κόσμου*».¹⁸²¹ Ωστόσο, παρά την ανακούφιση με την οποία ο πληθυσμός υποδέχτηκε το κύμα της καθόδου των τιμών, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός πως απέχει από την αγορά «*ένεκα αχρηματίας*».¹⁸²²

Το καλοκαίρι του 1943, η αγορά του Πύργου θα κυμαίνεται μεταξύ ανατιμήσεων και υποτιμήσεων. Οι μεν ανατιμήσεις προκαλούνται εξαιτίας της φυγάδευσης και απόκρυψης βασικών προϊόντων από μαυραγορίτες και της αισχροκέρδειας που οργιάζει με την ανοχή της Αγορανομίας και των αστυνομικών αρχών με συνέπεια οι λαϊκές και εργατικές τάξεις να απειλούνται «*εκ πείνης*», ενώ τις

¹⁸¹⁵ «Αι δωρεαί των κ.κ. Λάτση», *Πατρίς*, Κυριακή, 27 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹⁶ «Να μη συσσιτίζονται οι άεργοι», *Πατρίς*, Τετάρτη, 4 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹⁷ «Η Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού προς τους εύπορους της πόλεως Πύργου», *Πατρίς*, Σάββατο, 28 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹⁸ «Άρτος διά τον αστικόν πληθυσμόν», *Πατρίς*, Τρίτη, 24 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸¹⁹ «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Τρίτη, 1 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²⁰ «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Παρασκευή, 4 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²¹ «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Τρίτη, 2 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²² «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Σάββατο, 20 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

υποτιμήσεις υποστηρίζουν οι διανομές αλεύρων του Ερυθρού Σταυρού και η λειτουργία των λαϊκών και παιδικών συσσιτίων.¹⁸²³

Το φθινόπωρο του 1943 θα ξεκινήσει αγώνας υποτιμήσεως των τροφίμων με την επιβολή διατιμήσεων καθώς είναι υπαρκτός ο κίνδυνος «να επαναληφθεί η απληστία του παρελθόντος»¹⁸²⁴ εφόσον το επισιτιστικό ζήτημα έχει πλέον οξυνθεί και απειλεί την διαβίωση των αποροτέρων τάξεων μέσω της εγκληματικής ανυψώσεως των τιμών. Μεταξύ των μέτρων που ελήφθησαν, εκτός των διατιμήσεων, είναι η απαγόρευση εξαγωγής τροφίμων από τον Νομό Ηλείας που κάθε άλλο παρά αυτάρκης είναι, ο εντοπισμός και η κατάσχεση των ειδών που αποκρύπτονται με σκοπό να διανεμηθούν «υπέρ του πεινώντος λαού», η σύσταση ερανικού καταλόγου ώστε το ποσό που θα συγκεντρωθεί να διατεθεί για αγορά άρτου και ελαίου, ενώ αναζητήθηκαν τρόποι εξεύρεσης ελαίου που είναι απαραίτητο για τον πτωχό κόσμο ώστε να συνοδεύει με αυτό την κύρια τροφή του, τα χόρτα.

Σε λαϊκή σύσκεψη με πρωτοβουλία της Νομαρχίας για την επίλυση του ακανθώδους επισιτιστικού ζητήματος διατυπώθηκε η άποψη πως αυτό παραμένει δυσεπίλυτο εξαιτίας της έλλειψης πνεύματος αλληλεγγύης των εμπόρων προς τις λαϊκές τάξεις που πεινούν γεγονός που βάζει τα θεμέλια λαϊκής εξέγερσης, ενώ ο Εισαγγελέας έκανε λόγο για «άνευ προηγουμένου σκληρότητα εκ μέρους των μαυραγοριτών», καταδικάζοντας ως επαίσχυντη πράξη την συνεργασία ορισμένων μεγαλοπαραγωγών με τις ιταλικές αρχές με σκοπό τον άνομο υπερπλουτισμό τους.¹⁸²⁵

Η εφαρμογή αυστηρότατων αγορανομικών μέτρων υπό την αιγίδα Λαϊκής Επιτροπής και η επιβολή κυρώσεων στους παραβάτες εμπόρους από το Φρουραρχείο με σκοπό την ανακούφιση των άπορων τάξεων οι οποίες μαστίζονται από πολλές στερήσεις, τέθηκαν αμέσως σε εφαρμογή.

«Πρέπει να ζήσουν οι πολίτες και θα ζήσουν. Αυτό επιβάλλει στοιχειώδες καθήκον αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας, αλλά και αυτό το συμφέρον του τόπου έχοντος ανάγκη ησυχίας και γαλήνης»,¹⁸²⁶ διαβάζουμε στην Πατρίς.

Σε ανακοίνωσή της η Επιτροπή Επισιτισμού καλεί όλους τους οικονομικά εύρωστους πολίτες να σπεύσουν να συνδράμουν σε χρηματικό έρανο αναλογιζόμενοι «τον πόνον των πεινώντων και γυμνητευόντων συμπολιτών τους» και να παύσουν να σκέφτονται εγωιστικά καθώς τυχόν επιστροφή στις συνθήκες του 1941 θα επιφέρει

¹⁸²³ «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Τρίτη, 22 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Σάββατο, 3 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Διατί οργιάζει η ασχροκέρδεια», *Πατρίς*, Κυριακή, 19 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²⁴ «Ο αρξάμενος αγών υποτιμήσεως τροφίμων», *Πατρίς*, Σάββατο, 16 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*, ο οποίος επικαλείται δημοσίευμα εφημερίδας του Πύργου, πρωτεύουσα της Ηλείας επιχειρήθηκε και το 1942 άρση των διατιμήσεων με σκοπό την επανεμφάνιση των αγαθών στην αγορά σε προσιτές τιμές, αλλά το πείραμα απέτυχε: «Κατόπιν της εξεγέρσεως της κοινής γνώμης εναντίον της πλεονεξίας των παραγωγών, οι οποίοι έπεσαν ως άγρια θηρία κατά των καταναλωτών, ανεγνωρίσθη η ανάγκη της επαναφοράς κατά των καταναλωτών, ανεγνωρίσθη η ανάγκη της επαναφοράς των διατιμήσεων και η εφαρμογή αυτών διά καταρτισμού συνεργείου», «Της στιγμής», *Νεολόγος Πατρών*, Τετάρτη, 13 Μαΐου 1942, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου.

¹⁸²⁵ «Η χθεσινή μεγάλη λαϊκή σύσκεψις εις την Νομαρχία επί του εκκρεμούντος επισιτιστικού ζητήματος», *Πατρίς*, Κυριακή, 17 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η χθεσινή μεγάλη σύσκεψη της λαϊκής επιτροπής», *Πατρίς*, Τρίτη, 26 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²⁶ «Θα εφαρμοστούν αυστηρότατα τα επισιτιστικά μέτρα», *Πατρίς*, Τετάρτη, 27 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

τρομερές συνέπειες για όλους όσους αδιαφόρησαν για την ζωή εκείνων που υποφέρουν.¹⁸²⁷

Η δημοσίευση του ερανικού καταλόγου αποδεικνύει μια πρώτη προθυμία των εύπορων τάξεων να ανταποκριθούν στο κάλεσμα να συνεισφέρουν στο φιλανθρωπικό σκοπό, κίνηση που από την *Πατρίς* θεωρήθηκε πως θα συντελέσει στην σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των μελών της κοινωνίας.¹⁸²⁸

Ωστόσο, παρά την λήψη αγορανομικών μέτρων και την θέσπιση κυρώσεων, τον Νοέμβριο του 1943 «*καμία απολύτως βελτίωσις εις την επισιτιστικήν κατάστασιν. Και ελλείψεις τροφίμων υπάρχουν και ακρίβεια εις τας τιμάς*».¹⁸²⁹

Ένα από τα τοπικά προϊόντα, συγκεκριμένα το κυριότερο παραγόμενο προϊόν, που στην διάρκεια της Κατοχής στην Ηλεία έγινε αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης εξαιτίας της απληστίας των εμπόρων είναι η κορινθιακή σταφίδα, οι παραγωγοί της οποίας ήταν αναγκασμένοι να πωλούν το προϊόν τους σε «*εξευτελιστικές, ασύμφορες*» τιμές.¹⁸³⁰

Η εύρεση μη ικανοποιητικής λύσης στο σταφιδικό ζήτημα θα προκαλέσει τον Οκτώβριο του 1944 μια μεγάλη, παλλαϊκή συγκέντρωση με αποκλειστικό αίτημα την υπεράσπιση και προστασία της σταφίδας και των δικαιωμάτων των σταφιδοπαραγωγών, οι οποίοι «*αποτελούν ατυχώς σήμερον την μόνην τάξιν του ελληνικού λαού, η οποία επλήγη θανάσιμως και απειλείται σήμερον από τον χειρότερον των θανάτων, υπό τον θάνατον της πείνης και της ασιτίας*».¹⁸³¹ Γι' αυτό και είχε εκφραστεί επανειλημμένα η άποψη πως πρώτιστο καθήκον του Ερυθρού Σταυρού είναι η αποστολή αλεύρων «*στον δεινοπαθούντα πληθυσμό της Ηλείας, τον οποίον μαστίζει η αφόρητος ακρίβεια της ζωής*».¹⁸³²

Τον Νοέμβριο του 1943, ο αρχηγός του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Φίσερ, και ο Πέρσον, μέλος του Κομιτάτου του Δ.Ε.Σ. στην Ελλάδα, πραγματοποίησαν περιοδεία στον Νομό Ηλείας προκειμένου να διαπιστώσουν «*ιδίους όμμασι*» την επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί στην περιοχή, οι οποίοι και αντιλήφθηκαν πως «*πράγματι ο ηλιακός λαός διαβιεί υπό δυσμενεστάτας δι' αυτόν επισιτιστικάς συνθήκας*», γι' αυτό και δεσμεύτηκαν να επιδείξουν αμέριστο ενδιαφέρον.¹⁸³³

Σε ανοικτή επιστολή προς τα μέλη του Ερυθρού Σταυρού εκ μέρους του Ηλειακού λαού που δημοσιεύτηκε στην *Πατρίς* αναφέρεται πως η έλευσή τους συμπίπτει με την περίοδο της πλέον άθλιας επισιτιστικής καταστάσεως.

«*Ο πεινών λαός της Ηλείας Σας παρακαλεί:*

- *Ψωμί!*

¹⁸²⁷ «Ανακοίνωσις Κεντρικής Επιτροπής Επισιτισμού», *Πατρίς*, Παρασκευή, 29 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²⁸ «Η φιλάνθρωπος χειρονομία υπέρ των άπορων τάξεων», *Πατρίς*, Σάββατο, 30 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸²⁹ «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Παρασκευή, 12 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³⁰ «Αυστηραί δηλώσεις κ. Νομάρχου διά την αγοράν σταφιδοκάρπου εις εξευτελιστικάς τιμάς», *Πατρίς*, Τετάρτη, 22 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³¹ «Η προχθεσινή παλλαϊκή συγκέντρωσις και η ανάγκη της αμέσου προστασίας και σωτηρίας του σταφιδικού προβλήματος», *Πατρίς*, Τρίτη, 26 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³² «Το καθήκον του Ερυθρού Σταυρού έναντι του Νομού Ηλείας», *Πατρίς*, Σάββατο, 16 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³³ «Μελετάται η λύσις του όλου επισιτιστικού ζητήματος», *Πατρίς*, Σάββατο, 13 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Κανείς δεν ήκουσε μέχρι τούδε την φωνήν του πλήθους που πεινά[...].¹⁸³⁴

Απόρροια της οικονομικής δυσπραγίας και της ανάγκης εξεύρεσης τροφίμων είναι η αύξηση της εγκληματικότητας στον Πύργο και η επινόηση διαφόρων παράνομων τεχνασμάτων και μηχανορραφιών, όπως η τακτική Ελλήνων να παριστάνουν Ιταλούς που ανήκουν στην Στρατιωτική Διοίκηση με σκοπό να εκφοβίζουν τους χωρικούς για να τους αποσπάσουν αγροτικά προϊόντα ή ζώα.¹⁸³⁵

Η πιο αξιοσημείωτη ωστόσο παράνομη δραστηριότητα διενεργήθηκε εκ μέρους μαθητών της πόλης του Πύργου, οι οποίοι είχαν συστήσει σπείρα διαρρηκτών και ως μέλη της αριθμούσαν αρκετές διαρρήξεις μέχρι την σύλληψή τους τον Απρίλιο του 1943, μεταξύ των οποίων παραβιάσεις καταστημάτων και αποθηκών τροφίμων της Αγροτικής Τράπεζας. Ιδιαίτερη κατάπληξη προκάλεσε στις αρχές η μέθοδος που εφαρμόζαν οι νεαροί διαρρηκτές η οποία πρόσφερε μεγάλη πείρα εφάμιλλη έμπειρων κακοποιών.¹⁸³⁶

Το αδιέξοδο στην επισιτιστική κρίση οδήγησε μέσα Νοεμβρίου σε μια σειρά συγκεντρώσεων των πενόμενων λαϊκών τάξεων με κυριότερο αίτημα την λήψη δραστικών μέτρων για την βελτίωση της τραγικής θέσης στην οποία έχουν περιέλθει λόγω των ανυπόφορων αυξήσεων στα τρόφιμα.

Την συγκέντρωση διαμαρτυρίας έξω από το τοπικό γραφείο του Ερυθρού Σταυρού διαδέχτηκε μια ογκωδέστατη συγκέντρωση των απόρων μπροστά στο νομαρχιακό μέγαρο, όπου ο εκπρόσωπος του εργατικού κόσμου υποστήριξε ότι οι πενόμενοι και γυμνητεύοντες εργάτες αδυνατούν πλέον να επιβιώσουν με τον τιμάρθμο να βρίσκεται σε δυσθεώρητα ύψη παρά την σχεδόν παντελής έλλειψη ειδών διατροφής. Ο δημοσιοϋπαλληλικός κόσμος επίσης συμμετείχε «στον λαϊκό συναγερμό για την ακρίβεια της ζωής και την διατήρηση της ελληνικής φυλής», ενώ ιδιαίτερη αίσθηση προκάλεσε η δήλωση δεσποινίδος, η οποία τόνισε πως οι πτωχοί δεν θα πρέπει να μένουν ανικανοποίητοι ώστε να βρεθούν στο χείλος του γκρεμού, ιδιαίτερα δε οι Ελληνίδες, οι οποίες «επ' ουδενί λόγω πρέπει να πωλήσουν το κορμί τους διά να ζήσουν».

Όπως σημειώνει σε σχετικό ρεπορτάζ της η *Πατρίς*, όλοι οι ομιλητές στην συγκέντρωση υπήρξαν «καλοί διερμηνευτές της δυστυχίας» του πενόμενου Ηλιακού λαού, όπως ο Πρόεδρος της Κοινότητας Κατάκολου, ο οποίος επεσήμανε πως «ο λαός πράγματι πεινά» και πένεται σε έσχατο βαθμό, γι' αυτό και επιβάλλεται να εκλείψει η μαύρη αγορά, να βελτιωθούν τα συσσίτια και να αποσταλούν τρόφιμα και φάρμακα. Το Κατάκολο συγκεκριμένα διέρχεται μεγάλη οικονομική κρίση και πολλές οικογένειες υποφέρουν τα πάνδεινα, στερούμενες όλα τα βασικά είδη διατροφής.¹⁸³⁷

Ιδιαίτερα καυστική και ταυτόχρονα αποκαλυπτική του τρόπου σκέψης και δράσεως μέρος του πληθυσμού της Ηλείας που μνήθηκε στον μαυραγοριτισμό¹⁸³⁸ τα

¹⁸³⁴ «Ανοικτή επιστολή», *Πατρίς*, Σάββατο, 13 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³⁵ «Δυσπιστεί», *Πατρίς*, Σάββατο, 22 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³⁶ «Η δράσις της συλλειφθείσας σπείρας διαρρηκτών μαθητών Πύργου», *Πατρίς*, Κυριακή, 25 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³⁷ «Το Κατάκολον προ αδιεξόδου», *Πατρίς*, Παρασκευή, 24 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³⁸ Αντιπροσωπευτικό της αντίληψης που είχε ο απλός κόσμος για τους μαυραγορίτες, τους οποίους θεωρούσε υπαίτιους για την πείνα και την θνησιμότητα εξαιτίας της, είναι το ποίημα που δημοσιεύτηκε στην *Πατρίς*:

«Σε πέντε μήνες έκαμε καράβια κι αγροκίες,
την βίλα την απέναντι, δυο πολυκατοικίες!

δύσκολα χρόνια της μεγάλης πείνας είναι η δήλωση δικηγόρου της πόλης του Πύργου, ο οποίος ανέφερε χαρακτηριστικά:

«Όταν τον Ιούνιο του 1941 καταληφθήκαμε από τους Ιταλούς περιμέναμε να ζήσουμε μεταξύ μας ως αδέρφια μιας οικογένειας και με αλληλοβοήθεια να αντιμετωπίσουμε τις ελλείψεις εξαιτίας της κατάστασης. Δυστυχώς όμως πλείστοι μεταβλήθηκαν σε μαυραγορίτες, και το λυπηρότερο, ότι άνθρωποι έχοντες να ζήσουν σαν μεγιστάνες κατήλθαν μετά χυδαιότητας στον αισχρότατο και προδοτικό μαυραγοριτισμό. Διέπραξαν τις πλέον άτιμες πράξεις για να φτιάξουν δισεκατομμύρια και πολυκατοικίες στην Αθήνα.

Επάτησαν επί των πτωμάτων των εκ πείνης αποθνησκόντων απόρων παιδιών, ασθενών και γερόντων, τους οποίους ομαδικώς διά του μαυραγοριτισμού τους εφόνευσαν.

Κατάντησαν στην πιο ντροπιαστική πράξη να φάνε, αυτοί οι υπερπλούσιοι και υπερχορτάτοι, το ψωμί που δωρεάν τους παραδόθηκε για εσάς.

Κατά τον απαίσιο εκείνο χειμώνα η βοήθεια προς τους εκ πείνης αποθνήσκοντας ήτο...χαρακτηρισμός “σιγανοσβήνουν αξιοπρεπώς”. Τώρα δεν θέλουμε συμπόνιες, θέλουμε λάδι και ψωμί, θέλουμε να ζήσουμε. Τοιούτον χειμώνα σαν του ’41 και πιο χειρότερον που μας δημιουργούν πάλιν οι μαυραγορίτες και προδότες δεν θα τον ζήσωμεν. Θ’ αγοράσωμεν αλλά με το συλλεγησόμενον ποσόν του ερανικού καταλόγου. Να καταβάλουν αμέσως τα χρήματα της εισφοράς των. Θάνατος σ’ όσους δεν τα καταβάλουν όλα. Να τα καταθέσουν αμέσως. Η σημερινή διαμαρτυρία σας ας είναι τρομερά προειδοποίησις κατά των εκμεταλλευτών και των αρνουμένων να εισφέρουν ότι ορίσθη διά την αγοράν τροφίμων. Κρεμάλα στους αρνουμένους να προσφέρουν.

Ουδείς εκ των δυναμένων κοινωνικώς και οικονομικώς ενδιαφέρθηκε για εσάς. Όταν πεθαίνατε εσείς από πείνα και δυστυχία πολλοί έδιναν πολυδάπανες προκλητικές χοροεσπερίδες και άλλοι ασχολούνταν με το πώς θα μαζέψουν περισσότερα γι’ αυτούς και τις οικογένειές τους. Και σήμερα λείπουν από εδώ. Και σήμερα είναι κρυμμένοι[...]. Κανείς δεν δικαιούται να ζήσει μακρότερα από τους συνανθρώπους του αποθηκεύοντας και αποκρύπτοντας τρόφιμα την στιγμή που οι άλλοι πεθαίνουν από πείνα. Ο μαυραγοριτισμός τροφίμων είναι το μεγαλύτερο έγκλημα, έγκλημα που ισοδυναμεί με ομαδικούς φόνους. Κρεμάλα σε όσους θησαυρίζουν με τρόφιμα».

Το πλήθος αγανακτισμένο από την αισχρή στάση των μαυραγοριτών διέκοπτε όλους τους ομιλητές με φράσεις, όπως «Κάτω η μαύρη αγορά!», «Άμεσος καταβολή του εράνου», «Ψωμί και λάδι!», «Κατάσχεσις των τροφίμων!», «Κρεμάλα στο Επαρχείο για τους μαυραγορίτες!». ¹⁸³⁹

*Σ’ αποθήκες σώρευε φάρμακα, λάδι, αλεύρι,
τον άνθρωπο για χρήματα στον χόρο παζαρεύει...
Στον δρόμο τον αντικρυνόν σωριάστηκεν ο γέροντας.
Βλέπει ταξίδι μακρινόν, ο νιός στη λεύκα γέροντας.
Η μάνα, μονάκριβο κρατεί νεκρό στην αγκαλιά.
Το κοιμητήρι απλώθηκε στην διπλανή πλαγιά.
Μα πίσω απ’ οράχνη βλέπω...να! πέλεκυ σηκωμένο.
Το άθλιο το κεφάλι του από κάτω κει σκυμμένο.
Δικαιοσύνης πρόσταγμα: “Ο πέλεκυσ να πέσει”.*

Κι αν δεν πέσει απ’ άνθρωπο, απ’ τον Θεό θα πέσει», «Ο μαυραγορίτης», Πατρίς, Πέμπτη, 21 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸³⁹ «Η χθεσινή ογκωδέστατη συγκέντρωση των απόρων τάξεων προ του νομαρχιακού ακταστήματος και του δημαρχείου», Πατρίς, Πέμπτη, 18 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η άποψη ότι η θανατική καταδίκη όσων εμπλέκονται στον μαυραγοριτισμό θα επέφερε λύση στο επισιτιστικό ζήτημα και θα συντελούσε στην εξάλειψη του φαινομένου είναι πολύ διαδεδομένη στην Ηλεία. Μεταξύ των υποστηρικτών της συγκαταλέγεται και ο διευθυντής της εφημερίδας *Πατρίς*, ο οποίος δήλωσε χαρακτηριστικά πως «εάν έπιπτον μία ή δέκα κεφαλαί, το ζήτημα θα ελύετο. Αλλά μήπως μας συνεκίνησεν η απώλεια δέκα ατόμων και δεν μας συνετάραξε το δράμα των εκατοντάδων χιλιάδων οι οποίοι απέθνησκον εκ πείνης;».¹⁸⁴⁰

Τον Δεκέμβριο του 1943 «η αγορά είναι εις τοιαύτην απαίσιαν κατάστασιν ώστε να πλησιάζη κανείς τα είδη και να φεύγει».¹⁸⁴¹ Μόνη σανίδα σωτηρίας του πεινασμένου πληθυσμού που υποφέρει από την υπερτίμηση των τροφίμων είναι ο Ερυθρός Σταυρός, τον οποίο ικετεύει για βοήθεια τις κρίσιμες αυτές επισιτιστικές στιγμές, χωρίς να λησμονεί πως χάρη στην φιλανθρωπία του ιδρύματος ο πληθυσμός εξοικονόμησε λίγο άρτο, το κυριότερο είδος διατροφής για τις φτωχές τάξεις. Λίγο πριν εκπνεύσει το 1943, επισημαίνεται η αναγκαιότητα να εξασφαλιστεί η απαραίτητη ποσότητα άρτου για τον πληθυσμό καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα έρθουν «τραγικάς ημέρας στερήσεων πείνης, δυστυχίας, θανάτων».¹⁸⁴²

Η κατάσταση δεν εμφανίζεται βελτιωμένη τον Ιανουάριο του 1944. Αντίθετα, η πόλη του Πύργου «απογυμνώνεται» από τρόφιμα καθώς μεταφέρονται λαχανικά και κρέας σε άλλες πόλεις με αποτέλεσμα την υπερτίμηση ακόμη και του τελευταίου είδους στο οποίο είχε καταφύγει ο φτωχός πληθυσμός, τα λαχανικά, με κίνδυνο «ν' αποθάνη εκ της πείνης» την στιγμή που και το ψωμί είναι τόσο πανάκριβο ώστε να τρώγεται με οικονομία. «Η κατάστασις είναι αξιοθρήνητος, είναι αφόρητος» και δεν προβλέπεται διαφυγή από το «οικονομικόν βάραθρον» στο οποίο βρίσκεται ο πληθυσμός με τον επικείμενο θάνατο να μοιάζει αναπόφευκτος.¹⁸⁴³

στ) Δήμος Κορινθίων.

Αν και η έλλειψη πρωτογενούς αρχειακού υλικού και σχετικής βιβλιογραφίας εμποδίζει την μελέτη των συνθηκών διαβίωσης στην κατοχική Κόρινθο, γνωρίζουμε πως η περιοχή της Αργολίδας και της Κορίνθου ήταν κατεξοχήν αγροτική με ποικίλη παραγωγή αποτελούμενη κυρίως από την καλλιέργεια της σταφίδας (Κόρινθος) και οπωροκηπευτικών (Άργος), με διόλου ευκαταφρόνητη καλλιέργεια δημητριακών.

Σε γενικές γραμμές, η κατάσταση της περιοχής ήταν αρκετά προνομιούχα, σε αντίθεση με τα παράλια και τα νησιά Ύδρα και Σπέτσες καθώς και τις ορεινές περιοχές της Στυμφαλίας που βρέθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε κατάσταση ένδειας όσον αφορά την προμήθεια βασικών αγαθών, όπως επίσης και η πλειοψηφία των αστικών πληθυσμών.

Καθώς οι αποστάσεις ήταν μικρές και οι μεταφορές μπορούσαν να γίνουν με φορτηγά και να μεταφέρουν αγροτικά προϊόντα στην πρωτεύουσα, εξίσου καλά όπως και με σιδηρόδρομο ή με ιστιοφόρα, η Αργολίδα-Κορινθία ανεφοδιαζόταν σχετικά συχνά σε όλη την διάρκεια της δραστηριότητας της Επιτροπής Διαχείρισης Τροφίμων

¹⁸⁴⁰ Ο. π.

¹⁸⁴¹ «Επισιτιστικά», *Πατρίς*, Τετάρτη, 8 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁴² «Να μας βοηθήσει ο Ερυθρός Σταυρός μόνον τον χειμώνα», *Πατρίς*, Παρασκευή, 24 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁴³ «Η πόλις απογυμνούται από τα τρόφιμα», *Πατρίς*, Κυριακή, 9 Ιανουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

του Ερυθρού Σταυρού. Εκτός από μία σύντομη περίοδο το φθινόπωρο του 1944 μετά την αποχώρηση των Γερμανών.¹⁸⁴⁴

ζ) Δήμος Ναυπλίων

Στην αρχή της Κατοχής, το **Ναύπλιο** δεν φέρει σημαντικά σημάδια της πολεμικής επίθεσης που δέχτηκε και ξεκίνησε την 23^η Απριλίου, ανήμερα της γιορτής του Αγίου Γεωργίου, με στόχο το λιμάνι. Τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν τη πόλη την 28^η Απριλίου αφού προηγήθηκαν βομβαρδισμοί που επέφεραν την πλήρη καταστροφή επτά οικιών και μικρότερες ζημιές σε δέκα σπίτια.

Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έχει επανέλθει στους γνώριμους ρυθμούς του και στην εντατική εργασία προσπαθώντας να προσαρμοστεί στα δεδομένα της νέας πραγματικότητας.¹⁸⁴⁵

Το Ναύπλιο δεν αντιμετωπίζει ζήτημα ψωμιού με την επισιτιστική του κατάσταση να εκτιμάται πως βρίσκεται σε καλύτερο σημείο από ότι στο Άργος και την Κόρινθο, σύμφωνα με τον δημοσιογράφο της *Ακρόπολις* που περιοδεύει στην Πελοπόννησο τον Μάιο του 1941. Πόσο καλύτερη λοιπόν είναι η επισιτιστική κατάσταση στην αργολική πρωτεύουσα δεδομένου ότι ο δημοσιογράφος κατά την τριήμερη παραμονή του στην Κόρινθο εξεπλάγην από την ποικιλία των φαγητών που αντίκρισε στα εστιατόρια της πόλης; Σημειώνοντας μάλιστα πως πολλά από αυτά, όπως κρέατα γάλα και ψάρια, στην Πρωτεύουσα οι κάτοικοι έχουν καιρό να τα δουν.

«Μ' όλα αυτά γκρινιάζουν οι Κορίνθιοι για το φαγητό τους, το ψωμί τους, γενικά για τον επισιτισμό τους γιατί δεν έχουν ιδέα του τι γίνεται από απόψεως επισιτισμού στην Αθήνα, τον Πειραιά και στα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα», αναφέρει ο δημοσιογράφος της αθηναϊκής εφημερίδας. Αναφέρει ωστόσο πως οι κάτοικοι της Κορίνθου στερήθηκαν για μια εβδομάδα το ψωμί, αλλά πλέον η έλλειψη δεν υφίσταται και το ψωμί διατίθεται με δελτίο όπως άλλωστε η ζάχαρη, τα όσπρια, τα ζυμαρικά και το ρύζι.¹⁸⁴⁶

Οι κάτοικοι του Ναυπλίου βρίσκουν λίγο απ' όλα τα προϊόντα και συγκριτικά με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό, «την περνούν από απόψεως επισιτισμού περίφημα». Βρίσκουν λαχανικά άφθονα, κρέας, τυρί φέτα, μακαρόνια. Έλλειψη υπάρχει στο βούτυρο, στη ζάχαρη και στον καφέ.¹⁸⁴⁷

Η έλλειψη τροφίμων οδήγησε ήδη από τα τέλη Μαΐου 1941 στην συγκρότηση επισιτιστικής επιτροπής με Πρόεδρο τον Δήμαρχο της αργολικής πρωτεύουσας και αρμοδιότητά της την επίλυση πάσης φύσεως επισιτιστικών ζητημάτων σύμφωνα με τις εκάστοτε διαταγές του Υπουργείου Επισιτισμού.¹⁸⁴⁸

Τα εργοστάσια του Ναυπλίου, που έχει αξιόλογη βιομηχανία, κινδυνεύουν να διακόψουν τη λειτουργία τους λόγω έλλειψης πετρελαίου και γαιανθράκων, ενώ δυσοίωνες είναι και οι προβλέψεις για την παραγωγή λόγω της αποστράτευσης που είχε ως αποτέλεσμα να μείνουν ακαλλιέργητες πολλές εκτάσεις γης.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴⁴ Ravitaillement de la Grece pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois apres la liberation Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours en Grece sous les auspices du Comite International de la Croix – Rouge, Athens 1949, σ. 370-371.

¹⁸⁴⁵ «Το ιστορικό Ναύπλιο που ξαναβρίσκει την παλιά ζωή του. Η σημερινή του κίνησης», *Η Ακρόπολις*, Σάββατο, 31 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁴⁶ «Το πρόβλημα του επισιτισμού και των μεταφορών στην Κόρινθο», *Η Ακρόπολις*, Τετάρτη, 28 Μαΐου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁴⁷ «Ο Αργολικός κάμπος απειλείται να μείνη χωρίς νερό», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 3 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁴⁸ Φάκελος Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁴⁹ «Ο Αργολικός κάμπος απειλείται να μείνη χωρίς νερό», ό. π.

Το φθινόπωρο του ίδιου έτους στο Δημαρχείο Ναυπλίου πραγματοποιούνται συσκέψεις για τα επισιτιστικά ζητήματα της πόλης, ενώ από διαδοχικά τηλεγραφήματα που αποστέλλει η Νομαρχία Αργολίδος στην Διεύθυνση Άρτου του Υπουργείου Επισιτισμού πληροφορούμαστε ότι ο αστικός πληθυσμός διαμαρτύρεται για παντελή έλλειψη άρτου, τον οποίο στερούνται για παρατεταμένο χρονικό διάστημα, εκφράζοντας την παράκληση για την άμεση αποστολή του. Οι κάτοικοι του Ναυπλίου έφθασαν στο σημείο να στερηθούν τον άρτο για περισσότερο από ένα τρίμηνο και σε έγγραφο του Δημοτικού Συμβουλίου αναφέρεται πως ο λαός εξάντλησε και το τελευταίο όριο αντοχής εκφράζοντας την ανησυχία του για την απόγνωση του πεινασμένου λαού εξαιτίας της παρατεταμένης έλλειψης άρτου, ενώ «άλλα αστικά κέντρα δεν εστερήθησαν ουδόλως τον άρτου εφοδιαζόμενα τακτικώς από του κέντρου».¹⁸⁵⁰

Η όξυνση του επισιτιστικού ζητήματος έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση αντιπαράθεσων μεταξύ των τοπικών αρχών και του Τύπου σχετικά με την έγκαιρη λήψη μέτρων για την ρύθμισή του.

Η εφημερίδα *Ναυπλιακή Ηχώ* προβάλλοντας ως παράδειγμα το γειτονικό Άργος το οποίο κατάφερε να επιλύσει κατά ένα μεγάλο μέρος το πρόβλημα του επισιτισμού στα βασικά τουλάχιστον τρόφιμα (άρτος, τυρί, έλαιο) με συχνές διανομές, αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας να συσταθεί Επιτροπή Επισιτισμού από πολίτες με ευρεία δικαιοδοσία, εξαπολύει κατηγορίες κατά των παραγόντων του Ναυπλίου για την έλλειψη άρτου και τις περιορισμένες διανομές τροφίμων τονίζοντας πως «εδώ αναμένομεν όλοι το μοιραίο τελείως αδιάφοροι».

Έχει ενδιαφέρον η παρουσίαση της κατάστασης που επικρατεί στην πόλη του Ναυπλίου τον Σεπτέμβριο του 1941, έτσι όπως αναβιώνει μέσα από το καυστικό άρθρο της εφημερίδας:

«Η εικών της αθλιότητος της επισιτιστικής καταστάσεως είναι τόσον φανερή, ώστε να μην χρειάζονται πολλά λόγια. Αι λαϊκαί τάξεις στενάζουν, ο δημοσιούπαλληλικός κόσμος του Ναυπλίου υποφέρει και βαδίζομεν προς τον χειμώνα ανέτοιμοι κατά τρόπον που δύναται ν' αποβή αυτόχρημα εγκληματικός». Η εφημερίδα υποστηρίζει πως χάθηκε πολύτιμος χρόνος κατά το παρελθόν εξαιτίας της αναλγησίας των αρχών και δεν περισυλλέχθηκε εγκαίρως ο σίτος, ενώ επιπλέον πολλοί τόνοι εξαφανίσθηκαν από τους μαυραγορίτες.

Σύμφωνα με την *Ναυπλιακή Ηχώ*, τα τρόφιμα καθημερινά εκλείπουν και η κατάσταση «στενεύει επικινδύνως» με αποτέλεσμα να είναι επιτακτική η ανάγκη να προληφθεί το κακό το οποίο αναμφισβήτητα θα ξεσπάσει. *«Είναι αποκαρδιωτικόν το φαινόμενον μιας πόλεως να εγκαταλείπεται εις την τύχης της εις τοιαύτας περιστάσεις»* γράφει η εφημερίδα, και «κρούοντας των κώδωνα του κινδύνου» ζητά να συγκληθούν όλες οι τοπικές αρχές για την λήψη δραστικών μέτρων κατά το παράδειγμα των Σπετσών και του Άργους, καθώς και να δραστηριοποιηθούν όλοι οι συμπολίτες εκείνοι οι οποίοι αποτελούν την πρώτη σειρά της κοινωνίας και να μην επαναπαύονται *«εις το ότι αυτοί έχουν και αυτοί δεν πεινούν. Σήμερον πρέπει να έχουν όλοι και να μην πεινά κανείς εφόσον και εις τρώγει»*, αναφέρει η εφημερίδα επικαλούμενη άποψη της Κυβέρνησης.¹⁸⁵¹

Λίγο πριν τα Χριστούγεννα, επιστρέφοντας ο Δήμαρχος από την Αθήνα όπου μετέβη με σκοπό να πετύχει ενισχύσεις για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κατάστασης, ανακοίνωσε πως ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, διέθεσε 200.000 δραχμές για την ενίσχυση των απόρων του Δήμου,

¹⁸⁵⁰ Φάκελος Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁵¹ «Κώδων κινδύνου», *Ναυπλιακή Ηχώ*, 28 Σεπτεμβρίου 1941, Φάκελος Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

πράξη που ερμηνεύτηκε ως ενδεικτική της στοργής του προς την γενέτειρά του. «Είναι τελείως περιττόν να εξαρθή διά λόγων η μεγαλειώδης εις ανθρωπισμόν νέα χειρονομία του Ναυπλιέως κ. Λογοθετόπουλου όστις παρά τας τεραστίας γενικάς ανάγκας έβρε τα μέσα να ενισχύση τόσον γενναίως το Ναύπλιον του οποίου δεδικοιολογημένως η ευγνωμοσύνη θα είναι αιωνία»,¹⁸⁵² δήλωσε ο Δήμαρχος.

Εκτός της παραπάνω ενισχύσεως ο Λογοθετόπουλος προέβη επίσης στα ακόλουθα «μεγάλα δείγματα αγάπης, προτιμήσεως και ενδιαφέροντος για το Ναύπλιον» για τα οποία ο Δήμαρχος Ναυπλιέων θεωρεί πως του αξίζει έπαινος και κοινή ευγνωμοσύνη καθώς παρά τα δεινά ανακούφισε και ευεργέτησε την γενέτειρά του: Απέστειλε μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού 10 τόνους όσπρια, χορήγησε 5.000 δραχμές για τα Λαϊκά Συσσίτια, διέταξε την χορήγηση πίστωσης 200.000 δραχμών και τα κατέστησε παράρτημα των Λαϊκών Συσσιτίων Αθηνών.¹⁸⁵³

Μέσα Ιανουαρίου 1942, σε απόσπασμα από Πρακτικό Συνεδριάσεως της Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου διαβάζουμε πως «η σπάνις των τροφίμων εν τη περιφερεία είναι πλέον αισθητή», γεγονός που προκάλεσε την παραίτηση μελών της Επιτροπής.

Αρχές Μαΐου, ο Διευθυντής του γραφείου Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως με συνεχείς επιστολές του υπενθυμίζει στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό «την τραγικήν όσο και δυσχερή θέσιν των κατοίκων Ναυπλίου λόγω της διακοπής των εκεί Λαϊκών Συσσιτίων ελλείψει τροφίμων» και ζητά να ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την συγκέντρωση τροφίμων και την επαναλειτουργία των συσσιτίων καθώς σύμφωνα με τις πληροφορίες του Δημάρχου «η θνησιμότης λόγω ασιτίας υπερέβη παν όριον και βαίνει οσημέραι αυξανόμενη».

Γι' αυτόν τον λόγο επισημαίνει πως «καθίσταται επείγουσα και άμεσος η επισιτιστική ενίσχυσις ως και επιβεβλημένη πάσα άλλη σχετική διευκόλυνσις προς ανακούφισιν των τόσον σκληρώς δοκιμαζομένων κατοίκων της ιστορικής ταύτης πόλεως».¹⁸⁵⁴

Το γεγονός ότι ο Διευθυντής του γραφείου του Αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως ασχολήθηκε προσωπικά με το επισιτιστικό ζήτημα του Ναυπλίου επιδεικνύοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεν προκαλεί έκπληξη, καθώς ο Αντιπρόεδρος κατάγεται από την αργολική πρωτεύουσα, γεγονός που ο Διευθυντής άλλωστε δεν παρέλειψε να αναφέρει στην επιστολή του, όπως επίσης και να γνωστοποιήσει την επιθυμία του Λογοθετόπουλου «όπως τύχη η πόλις αυτή σοβαράς επισιτιστικής ενισχύσεως καθώς τυγχάνει και ιδιαιτέρα αυτού Πατρίς».¹⁸⁵⁵

Η γενικότερη επισιτιστική δυσχέρεια επέφερε αθρόα παράπονα εκ μέρους του αστικού πληθυσμού κατά των Επιτροπών Επισιτισμού τις οποίες κατηγορούσαν κυρίως για αδράνεια, παραγνωρίζοντας το γεγονός, σύμφωνα με τον Νομάρχη, ότι η δυστροπία των χωρικών να συμμορφωθούν με τις αγορανομικές διατάξεις και η έλλειψη μεταφορικών μέσων δυσχεραίνουν το έργο τους.

«Επειδή λοιπόν ο Ελληνικός λαός δεν θα παύση καθ' όλην την ζωήν του να κατηγορή και να μεμψιμοιρή, ουδείς δε θα επιθυμή μίαν ημέραν να αναλάβη τας ευθύνας του Επισιτισμού», τέλη Μαΐου 1942 αποφασίστηκε η κατάργηση όλων των Επιτροπών Επισιτισμού και η απελευθέρωση των τιμών του εμπορίου. Με τις παραπάνω αποφάσεις «παύει πλέον οριστικώς η τόσον οχληρά διά τον λαόν κηδεμονία

¹⁸⁵² Φάκελος Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁵³ Αρχείο Λαϊκών Συσσιτίων έτους 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁵⁴ Φάκελος Λαϊκά Συσσίτια 1942, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁵⁵ Ο. π.

του Κράτους, και αφίεται ούτος ελεύθερος όπως ανεύρη μόνος του τα προς το ζην», καταλήγει η σχετική ανακοίνωση της Νομαρχίας.¹⁸⁵⁶

Αίσθηση προκαλεί η αναφορά του Δημάρχου προς τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και τον Υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας πως υπάρχουν πολίτες που ενώ πεινούν περισσότερο από κάποιους άλλους, στερούνται κάθε είδους τροφίμου για μήνες και δεν συμμετέχουν στα συσσίτια για τεχνικούς λόγους ή για λόγους «κακώς εννοούμενης αξιοπρέπειας».¹⁸⁵⁷

Ενδεικτικό της χαώδους κατάστασης που επικρατούσε σχετικά με την επιλογή των δικαιούχων σίτισης στα Λαϊκά Συσσίτια είναι οι εκατοντάδες αιτήσεις εγγραφής που αποστέλλονταν στον Δήμαρχο Ναυπλίων, όπως η ακόλουθη αίτηση ενός οικογενειάρχη:

*«Έχω την τιμήν να παρακαλέσω υμάς όπως ευαρεστούμενοι εγγράψετε εμέ και την σύζυγό μου εις τα Λαϊκά Συσσίτια και χορηγήσετε εις ημάς δύο μερίδας διότι ουδένα πόρον ζωής έχομεν από πολλού καιρού εξαντληθέντων των μικροαποθεμάτων μας τα οποία είχαν συγκεντρώσει από την εργασίαν μου και ιδίως από τα διάφορα τρεξίματά μου διά να εξοικονομήσω κάτι διότι με την εργασίαν του εργάτου τίποτε δεν ηδυνάμην να αποκομίσω. Παρακαλώ όπως μας ενισχύσετε διότι πενόμεθα κυριολεκτικώς. Δεν παραλείπω να σας ειπώ ότι είχαν υποβάλλει και ετέραν προ καιρού αίτησιν η οποία είτε εχάθη ή δεν εγένετο έλεγχος επί της αιτήσεώς μου και απερρίφθη».*¹⁸⁵⁸

Το τελευταίο έτος της Κατοχής πραγματοποιούνται συστηματικές διανομές σε σίτο, σιτάλευρο, ζάχαρη, όσπρια και ψάρια¹⁸⁵⁹, αλλά η απελευθέρωση βρίσκει τον λαό του Ναυπλίου «εις μεγίστην ένδειαν από επισιτιστικής απόψεως, αδυνατών οικονομικώς να παρακολουθήσει τας εξωφρενικάς αυξήσεις των τιμών, ένδειαν επιταθείσαν και εκ του μακρού αποκλεισμού ον υπέστη η πόλις τελευταίως και εκ του γεγονότος της ελλείψεως χρημάτων εν τη αγορά».

Παρά το γεγονός ότι η Λαϊκή Επιτροπή Συσσιτίων Ναυπλίου αναγνωρίζει πως στην διάρκεια της Κατοχής ο Ερυθρός Σταυρός στάθηκε στο πλευρό του λαού και ανακούφισε τη δυστυχία που επέφεραν οι κατακτητές, ωστόσο εκφράζει το παράπονο πως τέλη Οκτωβρίου 1944 ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ατύχησε να συνδράμει στην ανακούφιση του πληθυσμού του Ναυπλίου γεγονός που η Επιτροπή το αποδίδει στην παντελή έλλειψη συγκοινωνιών.¹⁸⁶⁰

Ακόμη και μετά την απελευθέρωση του Ναυπλίου από τους Γερμανούς στις 14 Σεπτεμβρίου 1944, η τακτική της ανταλλαγής των ειδών συνεχίστηκε με τον αστικό πληθυσμό να υποφέρει περισσότερο καθώς οι χωρικοί δεν φέρνουν προϊόντα χωρίς να ζητούν είδος, ενώ οι έμποροι διατηρούν κλειστά τα μαγαζιά και αποκρύπτουν τα καλύτερα είδη με αποτέλεσμα η πλειοψηφία του πληθυσμού να παραμένει αγανακτισμένη.¹⁸⁶¹

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως η διανομή τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού προς το κοινό πραγματοποιούνταν με πίστωση γιατί ακόμη και αυτό το συμβολικό αντίτιμο των διανεμημένων τροφίμων ο πληθυσμός αδυνατούσε να το διαθέσει.¹⁸⁶²

¹⁸⁵⁶ Φάκελος Λαϊκά Συσσίτια 1942, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁵⁷ Ο. π.

¹⁸⁵⁸ Φάκελος Λαϊκά Συσσίτια Πόλης Ναυπλίου 1944, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁵⁹ Αρχείο 1944-Επισιτισμός, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁶⁰ Ο. π.

¹⁸⁶¹ Φάκελος Αρχείο 1944-ΕΑΜ, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.

¹⁸⁶² Θ. Δ. Πανταζόπουλος, *Η ταμειακή στενότητα στο Ναύπλιον κατά την Κατοχήν και η έκδοσις τοπικού νομίσματος*, Αθήνα 1963, σ.7.

Κεφάλαιο 4^ο ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ & ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Αγρινίου

Μετά την Μικρασιατική καταστροφή, η έλευση πολλών προσφύγων στην ευρύτερη περιοχή του **Αγρινίου** και στην Αιτωλοακαρνανία γενικότερα ενίσχυσαν την βιοτεχνική και αγροτική παραγωγή του νομού, κυριότερο προϊόν του οποίου υπήρξε ο καπνός, χάρη στο οποίο το Αγρίνιο στην διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν γνωστό ως «η πόλη του καπνού».¹⁸⁶³

Στην διάρκεια της Κατοχής, ο υψηλός πληθωρισμός θα ανατρέψει την κοινωνική και οικονομική ισορροπία του νομού και θα εδραιωθεί η μαύρη αγορά. Τα συμβολαιογραφικά αρχεία του Αγρινίου και Μεσολογγίου¹⁸⁶⁴ μαρτυρούν πως στην προσπάθεια των κατοίκων να αντιμετωπιστούν η πείνα και οι ασθένειες πραγματοποιήθηκαν αγοραπωλησίες οικιών και οικοπέδων με αντάλλαγμα ελάχιστα χρήματα και λίγα τρόφιμα.

Στην περιοχή Αιτωλικού και Μεσολογγίου εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων, τα παιδιά έτρωγαν αυγοτάραχο, το οποίο ξαφνικά αναβαθμίστηκε καθώς προπολεμικά δεν αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της διατροφής, ενώ με τα εφόδια που έστελνε ο Ερυθρός Σταυρός οργανώθηκαν συσσίτια για τους υποσιτιζόμενους μαθητές του Αγρινίου.¹⁸⁶⁵

Μία πρακτική συνυφασμένη με το φόβο της πείνας και τον φόβο απέναντι στους εισβολείς είναι εκείνη της απόκρυψης προϊόντων του καθημερινού μόχθου. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη μαρτυρία:

*«Δεν είχαμε τροφή να φάμε ο κόσμος. Πήραμε τα πράγματα από το χωριό και τα τρυπώσαμε στα ρέματα. Στάρια, καλαμπόκια, πατάτες, ότι βγάνει το χωριό. Γιόμισαν τα ρέματα. Που να τα βρούμε ύστερα; Τα πιο πολλά τα χάσαμε. Δε θυμόταν ο κόσμος που τα βάλανε. Ήμασταν αναστατωμένοι».*¹⁸⁶⁶

Στην σίτιση άπορων και πεινασμένων μαθητών συνέβαλαν επίσης και οι καθηγητές, ο Σύλλογος των οποίων δημιούργησε την «Επιτροπή μαθητικών συσσιτίων» οργανώνοντας συσσίτια τα οποία λειτούργησαν από την 5^η Σεπτεμβρίου του 1942.

Ωστόσο, η κατανόηση του μεγέθους του επισιτιστικού προβλήματος που αντιμετωπίζουν οι μαθητές του Αγρινίου δεν χαρακτηρίζει το σύνολο των καθηγητών όπως προκύπτει από την τιμωρία που επέβαλλε ο Σύλλογος καθηγητών σε έναν

¹⁸⁶³ Χρήστος Β. Μπακάλης, «Πόλη και σύμβολα: Ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) στο Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950, Παρασκήνιο, σ. 163.

¹⁸⁶⁴ Για συμβολαιογραφικές πράξεις που συντάχθηκαν στο Μεσολόγγι με σκοπό οι πωλητές να ανταπεξέλθουν στις δύσκολες ημέρες της πείνας, βλ. Έφη Αργυρού, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών κατά τη δεκαετία του '40 στην Αιτωλοακαρνανία» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) ό. π., σσ. 124-135.

¹⁸⁶⁵ Απόστολος Βετσόπουλος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), ό. π., σσ. 101-105.

¹⁸⁶⁶ Ευρυδίκη Παπάζογλου-Ιωάννα Θωμοπούλου, «Η επίδραση της Κατοχής και της Αντίστασης στη διαμόρφωση της εφηβικής ταυτότητας. Μελέτη περίπτωσης» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), ό. π., σσ. 500-501.

μαθητή, ο οποίος στην προτροπή του καθηγητή του να αποχωρήσει από την αίθουσα επειδή καθυστέρησε απάντησε «Άσε με στην πείνα μου δεν έχω να πάω πουθενά».¹⁸⁶⁷

Η άρνηση του μαθητή να υπακούσει στο πρόσταγμα του καθηγητή του επιδέχεται ενδεχομένως τιμωρίας και η απάντησή του είναι ίσως αγενής. Όμως παρά το γεγονός ότι δηλώνει ευθέως την πείνα και την απελπισία του μαθητή για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα από το οποίο εξαρτάται η ζωή του, οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί αποδείχτηκαν ανίκανοι να κατανοήσουν την ψυχοσύνθεσή του και άρα να δείξουν, κατ' εξαίρεση, επιείκεια για την συμπεριφορά του.

Η έλλειψη τροφίμων ανήγαγε τον αγροτικό τομέα σε ζωτικής σημασίας παράγοντα για την επιβίωση με τον ντόπιο αστικό πληθυσμό να καταφεύγει στην καλλιέργεια της γης ή να αναζητά στην ύπαιθρο αγοραστές πρόθυμους να πληρώσουν σε είδος για τα εμπορικά προϊόντα τους.

Στο πλαίσιο μιας εκτεταμένης παραβατικότητας η κερδοσκοπία μέσω των μηχανισμών της μαύρης αγοράς κατέστη ανεξέλεγκτη με την ανοχή των αρχών και με εκπροσώπους της μεγάλης γκάμα ανθρώπων, ενώ οι δοσοληψίες της παράνομης αγοράς πραγματοποιούνταν κυρίως στο κέντρο της πόλης.

Στην περιοχή λειτούργησε και μία ιδιότυπη αγορά με «έμπορους» τους ταγματасφαλίτες και «προϊόντα» τα είδη που λεηλατούσαν κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις τους σε χωριά εναντίον των ανταρτών.

Το σημαντικό ωστόσο είναι πως τα εμπορεύματά τους δεν είχαν μεγάλη απήχηση στο καταναλωτικό κοινό, ακόμη και μεταξύ εκείνων που είχαν την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν, επειδή θεωρούσαν πως τα προϊόντα της «αγοράς» αυτής ήταν προϊόν ληστείας εις βάρος των αντιστασιακών.¹⁸⁶⁸

Στην μάχη της επιβίωσης νεαρά κορίτσια παρέα με τις μητέρες τους φορτωμένες μπόγους με ρούχα, εργόχειρα ή σκεύη κατευθύνονταν προς την Λευκάδα, την Άρτα ή την Πρέβεζα προκειμένου να τα ανταλλάξουν με λίγα τρόφιμα. Παράλληλα, πλήθος κόσμου καταφτάνει στην Αιτωλοακαρνανία από τον Πειραιά, την Αθήνα, την ορεινή Ήπειρο και την Πάτρα προς αναζήτηση εργασίας ή τροφίμων με ανταλλαγή.¹⁸⁶⁹

Στην προσπάθεια για επιβίωση η επινοητικότητα αποδείχτηκε σημαντικό προσόν.

Οι νοικοκυρές με προσφυγική καταγωγή που διέθεταν έστω και ελάχιστες ελιές συνήθιζαν να τις ρίχνουν στην κατσαρόλα με τα χόρτα που έβραζαν ώστε το λίπος τους να αποτρέψει ελλείψει ελαίου τον τυμπανισμό των μελών της οικογένειας που αναγκαστικά είχαν μετατραπεί σε χορτοφάγους.¹⁸⁷⁰

Σύμφωνα με τις αποφάσεις της Αγορανομίας αναφορικά με τις διατιμήσεις των ειδών διατροφής είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πως στην νόμιμη αγορά του Αγρινίου από τον Μάρτιο έως και τον Ιούλιο του 1942 διατίθενται ψάρια λίμνης, γάλα και γιαούρτι πρόβειο, μαύρες ελιές, ρύζι, σταφίδες και εισαχθέντα άλευρα. Μέρος της είσπραξης από την πώληση τους διατίθενται υπέρ της λειτουργίας των

¹⁸⁶⁷ Ιωάννης Γ. Νεραντζής, «Ιστορική θεώρηση της κοινωνικής ρύθμισης της συλλογικής συμπεριφοράς στο Αγρίνιο στη δεκαετία 19410-1950, στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), ό. π., σ. 424.

¹⁸⁶⁸ Έφη Αργυρού, ό. π., σσ. 122-123, Χρήστος Β. Μπακάλης, ό. π., σ. 175.

¹⁸⁶⁹ Βασίλης Πατρώνης-Μαρία Αγγέλη, «“Ούτε φύλλον καπνού...”». Ο καπνός του Αγρινίου στην ταραγμένη δεκαετία του '40», στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), ό. π., σσ. 154-156.

¹⁸⁷⁰ Βασιλική Σακκά, «“Δύσκολα χρόνια, αλλά όμορφα...”». Μνήμες της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Η βιωμένη καθημερινότητα μέσα από προσωπικές αφηγήσεις. Μελέτη περίπτωσης δύο γυναικών της αστικής περιοχής του Αγρινίου» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), ό. π., σ. 519.

λαϊκών συσσιτίων¹⁸⁷¹ που ενισχύονται από τις αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού.

Ωστόσο, τα διατροφικά προβλήματα επιδεινώθηκαν μετά την απόφαση των Ιταλικών Αρχών να απαγορεύσουν τις αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού από τον Νοέμβριο του 1942 μεταξύ άλλων και στις περιφέρειες Αργινίου, Ναυπάκτου και Αστακού του Νομού Αιτωλοακαρνανίας, όπου μέχρι και τον τελευταίο μήνα του φθινοπώρου του 1942 είχαν αποσταλεί 2.168.713 οκάδες σίτου και αλεύρων και ενισχύθηκαν στα λαϊκά συσσίτια, τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης 22.225 άτομα.¹⁸⁷² Από τον Σεπτέμβριο του 1943 μέχρι την 31^η Αυγούστου 1944 διανεμήθηκαν άλευρα στους άπορους κατοίκους¹⁸⁷³ ενώ από την 1^η Σεπτεμβρίου 1944 μέχρι και την 21^η Μαρτίου 1945 ο Οργανισμός διένειμε άλευρα, πλιγούρι, σούπες, ψάρια και όσπρια.¹⁸⁷⁴

Μία από τις πρώτες ενέργειες των Γερμανών ήταν να επιτάξουν τα καπνεργοστάσια του Αργινίου, όπως των Αφών Παπαστράτου, και να κατασχέσουν τα αποθέματα καπνού, τα οποία μετέφεραν στην Γερμανία γνωρίζοντας πως ο καπνός αποτελεί το σπουδαιότερο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας.

Μεταξύ άλλων, η Κατοχή στην Ελλάδα προκάλεσε δραστική μείωση της παραγωγής καπνού. Η μεγαλύτερη μείωση σημειώθηκε στην Αιτωλοακαρνανία σε ποσοστό κατά 95% επειδή οι αποθήκες επεξεργασίας καπνού διέκοψαν την λειτουργία τους και μετατράπηκαν από τους κατακτητές σε φυλακές, στρατόπεδα συγκέντρωσης και τόπους βασανιστηρίων, αλλά και επειδή οι επισιτιστικές δυσχέρειες ανάγκασαν τους παραγωγούς να αντικαταστήσουν την καπνοκαλλιέργεια με άλλου είδους καλλιέργειες, κυρίως δημητριακών, προκειμένου να επιβιώσουν. Κάποιοι καπνοπαραγωγοί ωστόσο προτίμησαν να κρατούν ποσότητες ώστε να τις ανταλλάσουν με είδη διατροφής, με αποτέλεσμα να ακμάσει το λαθρεμπόριο καπνού.¹⁸⁷⁵

β) Δήμος Πρέβεζης

Η οικονομική ζωή της **Πρέβεζας** μπορεί να παρασταθεί με ένα τρίγωνο του οποίου οι τρεις πλευρές είναι ο ελαιώνας, η θάλασσα και το λιμάνι. Η δεκαετία του 1940 χαρακτηρίστηκε από την αποφασιστική συμβολή του λιμανιού στην ενίσχυση των μαχόμενων δυνάμεων του ελληνικού στρατού στο μέτωπο της Ηπείρου, το οποίο μέχρι το 1950 αποτέλεσε τον πνεύμονα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, αλλά και το διαμετακομιστικό κέντρο της Ηπείρου. Αν και πριν τον πόλεμο η γεωργική παραγωγή στην Πρέβεζα ήταν περιορισμένη, αμέσως μετά τον πόλεμο παρατηρήθηκε μια σχετική ανάπτυξη.

Η μετακίνηση πληθυσμού από την Λευκάδα προς την Πρέβεζα ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και προπολεμικά, στην διάρκεια της Κατοχής όμως έγινε πιο έντονο εξαιτίας της φτώχειας και της εξαθλίωσης. «Είχαμε πείνα με το τσουβάλι στην Κατοχή. Έδωκα ένα κτήμα που είχα για 200 οκάδες καλαμπόκι να γλιτώσω τα παιδιά μου. Επήρα κι εγώ τα παιδιά μου και τα έφερα στην Πρέβεζα», θα εξομολογηθεί ένας

¹⁸⁷¹ «Διεύθυνση Εμπορίου Αιτωλοακαρνανίας. Βιβλίο αποφάσεων Αγορανομικής Επιτροπής Αργινίου (1942-1944)», ΦΑΚ. 79, Α.Β.Ε.215, Α.Ε.Ε. ΔΙΟΙΚ.6.2., ΓΑΚ Νομού Αιτωλοακαρνανίας.

¹⁸⁷² «Εκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁸⁷³ «Εκθεσις Πεπραγμένων κατά το χρονικό διάστημα από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943-31 Αυγούστου 1944», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁸⁷⁴ «Εκθεσις Πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 μέχρι 21^{ης} Μαρτίου 1945», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁸⁷⁵ Βασίλης Πατρώνης-Μαρία Αγγέλη, ό. π., σσ. 144-148, 150-152.

πατέρας. Στην απόφαση τους να μετακομίσουν πολλοί οικογενειάρχες στην Πρέβεζα, καθοριστικό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι στο παρελθόν είχαν δουλέψει στην πόλη. Γνώριζαν τον τόπο και επιπλέον ήταν εύκολη η εγκατάσταση, αλλά και η εξασφάλιση απασχόλησης. Όταν δε άρχισαν οι αποστολές τροφίμων μέσω караβιών, οι λιμενεργάτες μέχρι το 1950, κέρδιζαν τα περισσότερα χρήματα.¹⁸⁷⁶

Ωστόσο, από την μελέτη των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου προκύπτει πως παρά την εισροή πεινασμένων κατοίκων από γειτονικές περιοχές, τυχόν εντύπωση πως η Πρέβεζα στην Κατοχή ήταν η «γη της Επαγγελίας» είναι λανθασμένη.

Τις πρώτες ημέρες της κατάληψης της Πρέβεζας από τους Γερμανούς και μετά τον βομβαρδισμό της που άφησε πολλούς κατεστραμμένους δρόμους και πολλά αχρηστεμένα κτίρια,¹⁸⁷⁷ οι περισσότεροι κάτοικοι βρίσκονται διεσπαρμένοι στα περίχωρα της πόλης και στην Αιτωλοακαρνανία.

Ο Διοικητής των Γερμανικών Στρατευμάτων διένειμε στον εναπομείναντα πληθυσμό της πόλης σημαντικές ποσότητες τροφίμων προς ανακούφισή του και λίγες μέρες πριν την αναχώρησή του και την παράδοση της πόλης στις Ιταλικές Αρχές έθεσε στην διάθεση του Δημάρχου, Χαρίλαου Τσάντη, επιπλέον ποσότητες τροφίμων και αλεύρων με ρητή εντολή να διατεθούν κατά την κρίση του Δημάρχου στον πληθυσμό. Ο Τσάντης διένειμε τις ποσότητες δωρεάν και πρότεινε στον Γερμανό Διοικητή να διατεθεί άλευρο και στα Αρτοποιεία ώστε να μπορούν να εφοδιάζονται και οι διερχόμενοι επισκέπτες, πρόταση που έγινε δεκτή με τον όρο να καταβάλλουν την αξία του προϊόντος και το ποσό που θα συγκεντρωθεί να διανεμηθεί για τις ανάγκες των κατοίκων της πόλης, καθώς επίσης για την υγεία και την καθαριότητα.

Όταν ο Ιταλός Στρατιωτικός Διοικητής Κατοχής πληροφορήθηκε για τις ποσότητες των τροφίμων και των αλεύρων που παραχώρησε ο Γερμανός προκάτοχος του, ζήτησε να συσταθεί Επιτροπή για την δίκαιη διανομή των ειδών σε εκείνους που έχουν πραγματική ανάγκη. Η Επιτροπή αφού καταμέτρησε τις ποσότητες φρόντισε να διανεμηθούν δωρεάν στους άπορους κατοίκους της πόλης και στους δημόσιους υπάλληλους και με ένα μικρό τίμημα στους εύπορους δημότες.¹⁸⁷⁸

Τον Σεπτέμβριο του 1941, η οικονομική κατάσταση του δήμου είναι οικτρή σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην μπορεί να ανταποκριθεί στις απαραίτητες και υποχρεωτικές ανάγκες του. Παρά τα οικονομικά προβλήματα του Δήμου Πρέβεζας, ο Δήμαρχος κάνει έκκληση στην Διοικούσα Επιτροπή να εγκρίνει έκτακτο βοήθημα για την οικονομική ανακούφιση των δημοτικών υπαλλήλων επειδή ο μισθός που λαμβάνουν κατάντησε γλίσχρος συνεπεία της σημαντικής ακρίβειας της ζωής, αίτημα που έγινε αποδεκτό και εγκρίθηκε η καταβολή έκτακτου επιδόματος με ισχύ από την 1η Οκτωβρίου 1941.¹⁸⁷⁹

Στην διατροφή του πληθυσμού συνέβαλε θετικά η σημαντική αλιεία ιχθύων ανοικτής θαλάσσης που διεξάγεται με διάφορες αλιευτικές τεχνικές και τράτες στην θαλάσσια περιοχή της Πρέβεζας, η οποία προσφέρει τόσο μεγάλες ποσότητες ώστε ο

¹⁸⁷⁶ Ενάγγελος Γρ. Άνδικος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής της επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, 2^η έκδοση, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα 2000, σσ. 108, 121, 127, 161, 164, 229, 237.

¹⁸⁷⁷ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 9 (13 Νοεμβρίου 1941), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁷⁸ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 1 (27 Ιουνίου 1941), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁷⁹ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 5 (5 Σεπτεμβρίου 1941), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 8 (30 Οκτωβρίου 1941), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

Δήμαρχος να φροντίσει για την πρόσληψη επιστατοφύλακα με σκοπό την παρακολούθηση της αλιείας και των αλιευμένων ιχθύων προκειμένου να μην διαφύγει ο υπέρ του δήμου εισπραττόμενος φόρος στα αλιευμένα ψάρια.¹⁸⁸⁰

Με την ίδια σχολαστικότητα εκ μέρους του δήμου ρυθμίζεται η φορολόγηση της παραγόμενης ποσότητας ελαίου κατά την ελαιοσοδεία κάθε οικονομικού έτους. Το 1941 όμως η δημοτική αρχή διαπιστώνει μεγάλη έλλειψη ελαίου, αλλά τηρεί τις επιφυλάξεις της για το εάν πράγματι τα ελαιοτριβεία δήλωσαν τις ακριβείς παραγόμενες ποσότητες και επιφυλάσσεται να διενεργηθούν σχετικοί έλεγχοι.¹⁸⁸¹ Μεταπολεμικά, το συνολικό ποσοστό μείωσης ελαιόδεντρων ανέρχεται στο 49,28%, το οποίο φανερώνει το ξερίζωμα ελαιόδεντρων με σκοπό την δημιουργία περιβολιών.¹⁸⁸²

Αρχές Φεβρουαρίου του 1942 «σοβαρά μερίς του πληθυσμού του Νομού Πρέβεζας πένεται κυριολεκτικώς» και αποστέλλεται κατεπείγουσα επιστολή στην Γενική Διοίκηση Ηπείρου με τη παράκληση να διαθέσει το μισό της συγκεντρωμένης ποσότητας ρυζιού της Περιφέρειας Πρεβέζης για τις ανάγκες των Νοσοκομείων, των Υγειονομικών Υπηρεσιών και του πληθυσμού, ο οποίος αδυνατεί να το προμηθευτεί στην μαύρη αγορά όπου πωλείται από 600 έως 700 δραχμές η οκά. Επίσης, γίνεται έκκληση να διατεθεί σοβαρή ποσότητα ρυζιού και για τα συσσίτια που αναμένεται να λειτουργήσουν εντός των ημερών, επειδή εκτός μικρής ποσότητας φασολιών δεν είναι δυνατόν να διατεθεί άλλο τρόφιμο.¹⁸⁸³

Στην διάρκεια του Δεκεμβρίου 1942, οι κακές καιρικές συνθήκες προκάλεσαν σημαντικές ζημιές στα εκτεθειμένα αγροκτήματα με συνέπεια την σημαντική μείωση της γεωργικής παραγωγής (όπως πορτοκαλιών, λεμονιών, μανταρινιών, νερατζιών, κρεμμυδιών).¹⁸⁸⁴

Η χορήγηση επιδόματος τροφής από την 1η Νοεμβρίου του 1943 στους δημοτικούς υπαλλήλους κατόπιν σχετικής διαταγής του Υπουργείου Οικονομικών θεωρείται επιβεβλημένη και επιτακτική λόγω της μεγάλης ακρίβειας της ζωής, παρά το γεγονός ότι τα οικονομικά του δήμου λίαν ευχερώς το επιτρέπουν.¹⁸⁸⁵

Τον Ιανουάριο του 1944 η Επιτροπή του Εργατικού Ζητήματος Έργων Αρχών Κατοχής αποφασίζει την επιβολή προσωπικής εργασίας στα πλαίσια της οριστικής αντιμετώπισης του εργατικού ζητήματος των Αρχών Κατοχής με ημερομίσθιο περίπου 10.000 δραχμές για κάθε εργάτη. Προκειμένου να καλυφθούν οι μισθοί των εργατών επιβλήθηκε πρόσθετος φόρος επί του φόρου εγχώριων προϊόντων υπέρ των εργαζόμενων στα Έργα Αρχών Κατοχής. Η Διοικούσα Επιτροπή σπεύδει να καθορίσει τον αναγκαίο αριθμό εργατών μεταξύ των αντρών που έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας τους, καθώς αν δεν μεριμνήσει σχετικά, οι Αρχές Κατοχής θα συλλαμβάνουν αδιακρίτως πολίτες στις οδούς και θα τους στέλνουν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Όσοι δεν επιθυμούν ή δεν προσέλθουν να εργαστούν θα πρέπει να καταβάλλουν το αντίτιμο του ημερομίσθιου τους, δηλαδή 60.000 δραχμές.¹⁸⁸⁶

¹⁸⁸⁰ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 7 (24 Οκτωβρίου 1941), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸¹ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 9 (13 Νοεμβρίου 1941), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸² Ανδίκος, ό. π., σ. 154.

¹⁸⁸³ Δ/58, ΦΑΚ. 1435, Π, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Ιωαννίνων.

¹⁸⁸⁴ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15, Αριθμός Πρακτικού 13 (3 Δεκεμβρίου 1942), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸⁵ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 16, Αριθμός Πρακτικού 18 (18 Νοεμβρίου 1943), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸⁶ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 16, Αριθμός Πρακτικού 2 (21 Ιανουαρίου 1944), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου

Τέλη Ιανουαρίου, γνωστοποιείται μέσω της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου η αποστολή 5.500 οκάδων τροφίμων από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό. Η Διοικούσα Επιτροπή λαμβάνοντας υπόψη τις πολλές παρακλήσεις Προέδρων Συλλόγων, Οργανώσεων και Σωματείων της πόλης θα αποφασίσει να στείλει Επιτροπή στην Αθήνα με σκοπό να καταβάλει αυτοπροσώπως στον Ερυθρό Σταυρό κάθε προσπάθεια ώστε να διατεθούν υπέρ των κατοίκων της Πρέβεζας πολύ μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων ανάλογες του πληθυσμού της, για τον οποίο, αν και υπερβαίνει τον πληθυσμό της Άρτας, διατίθενται μηδαμινές ποσότητες, μη ανταποκρινόμενες έστω και στις παραμικρές ανάγκες των κατοίκων, ενώ στην Άρτα πρόκειται να αποσταλούν 216.000 οκάδες.¹⁸⁸⁷

Ακόμη και μετά την πολυπόθητη Απελευθέρωση, η Πρέβεζα λόγω της γεωγραφικής της θέσης, εξακολουθεί να δέχεται εχθρικές επιδρομές.

Σημαντικό ιστορικό ντοκουμέντο είναι το τηλεγράφημα προς την Αγγλική, Αμερικάνικη και Ελληνική Κυβέρνηση, τον Στρατηγό Σκόμπι και τον Στρατηγό Ζέρβα που απέστειλε ο Δήμαρχος Πρέβεζας μέσα Δεκεμβρίου 1944.

Στο τηλεγράφημα εκφράζεται η θερμή παράκληση να ανασταλεί προσωρινά ο αφοπλισμός των Εθνικών (όπως τις χαρακτηρίζει ο Δήμαρχος) Αντάρτικων Ομάδων του Στρατηγού Ζέρβα μέχρι να επανέλθει στην χώρα η ομαλότητα και να αποδοθεί η περιφρούρηση της στον Εθνικό Τακτικό Στρατό, καθώς Αλβανικές αντάρτικες ομάδες συγκεντρώνονται στα αλβανικά σύνορα με σκοπό την δημιουργία ταραχών και την διασάλευση της τάξης εις βάρος του φιλήσυχου Ηπειρώτικου Λαού.¹⁸⁸⁸ Η χρονική στιγμή αποστολής του τηλεγραφήματος έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς πραγματοποιήθηκε ενώ οι πολεμικές συγκρούσεις στην Αθήνα που πυροδοτήθηκαν από την ασυμφωνία επί του ζητήματος του αφοπλισμού των αντάρτικων σωμάτων βρίσκονται σε εξέλιξη.

γ) Δήμος Αρταίων

Την 12^η Μαΐου 1941 η Ιταλική Σημαία στο Δημαρχείο της πόλης της **Άρτας** σηματοδότησε την έναρξη της Κατοχής για την πόλη της Ηπείρου, όπου την επόμενη ημέρα το πρωί οι κατακτητές επιτάξανε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια για την στέγαση την δική τους και των στρατιωτικών υπηρεσιών.

Το σημαντικότερο γεγονός των πρώτων ημερών Κατοχής, είναι πως ενώ άλλες ελληνικές πόλεις ήδη πεινούν, ο πληθυσμός της Άρτας έχει ψωμί χάρη στον Μητροπολίτη Ιωαννίνων, Σπυρίδωνα, και τις τοπικές αρχές, οι οποίοι φρόντισαν μετά την κατάρρευση του μετώπου να συλλέξουν εκτός από το φαρμακευτικό υλικό και όλα τα αποθηκευμένα τρόφιμα του Ελληνικού Στρατού. Τα τρόφιμα αυτά διανεμόνταν βάσει καταλόγων που συνέταζαν οι ιερείς των Ενοριών επί ενάμιση μήνα στον πληθυσμό, ο οποίος επίσης δικαιούνταν 100 δράμια ψωμί την ημέρα. Επίσης, ο Μητροπολίτης και ο Δήμαρχος Γ. Καζαντζής κατόπιν άδειας που έλαβαν από τις Γερμανικές Αρχές πήγαν στην Πρέβεζα και την Φιλιππιάδα και έφεραν άλευρα.¹⁸⁸⁹

Πρέβεζας, τόμος 16, Αριθμός Πρακτικού 9 (8 Απριλίου 1944), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸⁷ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 16, Αριθμός Πρακτικού 4 (30 Ιανουαρίου 1944), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸⁸ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 16, Αριθμός Πρακτικού 22 (17 Δεκεμβρίου 1944), Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.

¹⁸⁸⁹ Κώστας Χ. Βάγιας, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, Έκδοση Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Ο Σκουφάς», Άρτα 2004, σσ. 122-125.

Σύμφωνα με ρεπορτάζ της αθηναϊκής εφημερίδας *Ακρόπολις*, ο Μητροπολίτης διέθεσε 2.000 σακιά αλεύρι για τα Γιάννενα και άλλα 300 σακιά για την ύπαιθρο, τα οποία κατόρθωσε και εξοικονόμησε χάρη στην ακαταπρόσβλητη δραστηριότητα του και στη συμβολή των Αρχών Κατοχής. Πρέπει να σημειωθεί, πως οι γερμανικές Αρχές μέσω του Μητροπολίτη διέθεσαν σημαντικές ποσότητες για τον πληθυσμό, διαβάζουμε στην εφημερίδα, ενώ σύμφωνα με διαβεβαιώσεις του ίδιου του Μητροπολίτη εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον επισιτισμό της Ηπείρου επιδεικνύουν και οι ιταλικές Αρχές κατοχής, ιδίως ο Συνταγματάρχης Βιτάλε, παρά τις συγκοινωνιακές δυσχέρειες. Ήδη οι Ιταλοί εισήγαγαν μέσω της Αλβανίας άλευρα για τον πληθυσμό των χωριών της Ηπείρου που υποφέρουν περισσότερο.¹⁸⁹⁰

Η εφημερίδα της Άρτας *Ελεύθερος Λόγος* θεωρεί φυσικό επακόλουθο του πολέμου το επισιτιστικό πρόβλημα, το πλέον ζωτικό πρόβλημα για έναν πληθυσμό, αλλά αποδίδει σε άλλους παράγοντες την επάρκεια άρτου στην πόλη τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Υποστηρίζει πως εκτός από την Κυβέρνηση που έπραξε ότι ήταν δυνατόν για να μην πεινάσει ο λαός, και η Ιταλική Διοίκηση κατοχής από την πρώτη στιγμή εκδήλωσε θερμό ενδιαφέρον και χορήγησε άλευρα για πολλούς νομούς της χώρας, μεταξύ των οποίων και η Άρτα όπου χάρη στην ευγενή πρωτοβουλία του Στρατηγού της Ηπείρου και του τοπικού Στρατιωτικού Διοικητή δεν παρατηρήθηκε έλλειψη άρτου για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁸⁹¹

Συχνά η εφημερίδα θίγει το ζήτημα της εκδήλωσης ανθρωπιστικών αισθημάτων και αισθημάτων αλληλεγγύης από μέρους των δυναμένων προς τους αδυνάτους προκειμένου να ζήσουν και οι πρώτοι και οι δεύτεροι. Για να επιτευχθεί αυτό, προτείνει στους πρώτους να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και να σταθούν αρωγοί ενάντια στην ανθρώπινη δυστυχία μέχρι να έλθουν καλύτερες ημέρες. Απευθυνόμενη στους έμπορους και παραγωγούς τους συμβουλεύει να μην πλουτίσουν με άδικο χρήμα. Να επιδιώξουν την πώληση του προϊόντος τους σε τιμή κέρδους, αλλά όχι σε τιμή αίματος. Επομένως, να μην αντιμετωπίζουν τον βιοπαλαιστή καταναλωτή, τον άπορο οικογενειάρχη ως όργανα εκμεταλλεύσεως, αλλά ως συμπολίτες τους που πρέπει να ζήσουν. Η μαύρη αγορά ας μείνει για όσους έχουν μαύρη την ψυχή, καταλήγει η εφημερίδα,¹⁸⁹² για την οποία το δίπολο ανθρωπισμός και αλληλεγγύη είναι το καλύτερο όπλο απέναντι στην μαύρη αγορά και αποτελεσματικό μέσο επιβίωσης στις δύσκολες περιστάσεις.

Στις κρίσιμες στιγμές που διέρχεται ο τόπος από επισιτιστικής απόψεως απαραίτητη είναι η ενίσχυση του έργου της Νομαρχίας εκ μέρους των πολιτών, και συγκεκριμένα επιστημόνων, διανοουμένων, βουλευτών και Προέδρων Οργανώσεων, οι οποίοι οφείλουν να ενδιαφερθούν για την κατάσταση του επισιτιστικού ζητήματος και να μάθουν πως μπορούν να αποδειχτούν χρήσιμοι.¹⁸⁹³ Η εφημερίδα τέλος εκφράζει την εμπιστοσύνη της προς το πρόσωπο του Μητροπολίτη Ιωαννίνων, Σπυρίδωνα, για την επιτυχή αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος στην Ήπειρο, για το οποίο η Κυβέρνηση του χορήγησε ευρεία δικαιοδοσία.¹⁸⁹⁴

¹⁸⁹⁰ «Τα Γιάννενα ξαναβρίσκουν τον παλαιό ρυθμό τους», *Η Ακρόπολις*, Πέμπτη, 3 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹¹ «Το επισιτιστικό πρόβλημα», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 1 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹² «Ανθρωπισμός και αλληλεγγύη», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 22 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹³ «Να δείξουν ενδιαφέρον», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 19 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹⁴ «Προς τον Σεβασμιότατον Μητροπολίτην Ιωαννίνων Κον. Σπυρίδωνα», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 22 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Όπως σε όλη την Ελλάδα, έτσι και στην Άρτα διεξάγεται λαθρεμπόριο σιτηρών και οσπρίων και η εφημερίδα θεωρεί πως για την καταπολέμηση του φαινομένου, του εξαιρετικά επικίνδυνου για την ζωή των κατοίκων καθώς συντελεί στην δυστυχία τους, είναι καθήκον της Χωροφυλακής να αγρυπνεί, να διώκει και να συλλαμβάνει τους παραβάτες. Με την προτροπή να μην αφήνουν ελεύθερους όσους φυγαδεύουν από την Άρτα σιτηρά και όσπρια, η εφημερίδα επισημαίνει πως η σύλληψη ενός φτωχού που μεταφέρει ελάχιστες οκάδες τροφίμων για την οικογένειά του δεν είναι σπουδαίας σημασίας ενέργεια. Η διαφυγή όμως ενός φορτηγού με σιτηρά και όσπρια από την Άρτα είναι ασυγχώρητο γεγονός, γι' αυτό και θα πρέπει να συμβάλλουν και τα όργανα της Χωροφυλακής στο να μην πεινάσει ο τόπος και ο κόσμος πράττοντας το καθήκον τους και συλλαμβάνοντας τους λαθρέμπορους.¹⁸⁹⁵

Τέλη Αυγούστου, η Επιτροπή Κοινωνικής Πρόνοιας και Επισιτισμού τοιχοκόλλησε στα κεντρικότερα σημεία της Άρτας τον κατάλογο με τα ονόματα των δικαιούχων χρηματικής βοήθειας, στην πλειοψηφία τους βομβόπληκτοι.¹⁸⁹⁶

Μέσα Σεπτεμβρίου, ο *Ελεύθερος Λόγος* απευθύνει δημόσια έκκληση προς τον Τσολάκογλου ώστε ενόψει του χειμώνα το Κράτος να ενισχύσει τους βομβόπληκτους για να κατορθώσουν να ξαναφτιάξουν τα σπίτια τους, καθώς στην πόλη που δοκιμάστηκε σκληρά στον πόλεμο και έπαθε ζημιές αξίας τουλάχιστον 150.000.000 δραχμών, χιλιάδες οικογένειες παραμένουν άστεγες επειδή καταστράφηκαν οι οικίες τους.

Αξιοσημείωτη επίσης είναι η τοποθέτηση της εφημερίδας σχετικά με την υπογραφή συνθηκολόγησης εκ μέρους του Τσολάκογλου για τον οποίο αναφέρει πως ο ελληνικός λαός νιώθει ευγνωμοσύνη που σε μια κρίσιμη καμπή του εθνικού βίου της χώρας πρόλαβε μια άνευ προηγουμένου καταστροφή για την Ελλάδα και έσωσε τον ελληνικό στρατό από την αιχμαλωσία.¹⁸⁹⁷

Τέλη Οκτωβρίου, η Κυβέρνηση ανταποκρίθηκε με επιχορήγηση 10.000.000 δραχμών ως πρώτη δόση υπέρ των βομβόπληκτων της Άρτας, οι οποίοι υποφέρουν διττώς: Τόσο από έλλειψη τροφίμων όσο και στέγης. Και ενώ το πρώτο είναι γενικό, το δεύτερο είναι ειδική περίπτωση και αφορά συγκεκριμένο μέρος του πληθυσμού, για το οποίο επείγει η αποστολή των χρημάτων ώστε να μην κινδυνεύσει τον επερχόμενο χειμώνα να πεθάνει από πείνα και ψύξη.¹⁸⁹⁸

Ο πληθυσμός του Νομού Άρτας υπολογίστηκε σε 65.000 κατοίκους, εκ των οποίων οι 52.000 είναι παραγωγοί, και η ετήσια ποσότητα για την διατροφή ατόμου οικογένειας παραγωγού ορίστηκαν οι 120 οκάδες, ενώ για την διατροφή ατόμου οικογένειας μη παραγωγού οι 60 οκάδες. Σύμφωνα με τον Προϊστάμενο της Γεωργικής Υπηρεσίας του Νομού το πλεόνασμα των 1.200.000 οκάδων σιτηρών θα μπορούσε να διατεθεί στους κατοίκους των ορεινών περιοχών ώστε να εξασφαλιστεί άρτος για ολόκληρο τον πληθυσμό του νομού και να μην πεινάσει κατά τον προσεχή χειμώνα.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹⁵ «Το καθήκον της Χωροφυλακής», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 22 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹⁶ «Η διανομή των βοηθημάτων εις τους παθόντας», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 22 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹⁷ «Η Άρτα προς τον Εξοχότατον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 29 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο Πρωθυπουργός Κος. Τσολάκογλου διά την Άρταν», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 7 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹⁸ «Ο χειμώνας αρχίζει», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 24 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁸⁹⁹ «Η συγκέντρωση του αραβοσίτου», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 19 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Τέλη Σεπτεμβρίου, σε δημόσια ανακοίνωση του Νομάρχη και της Αγορανομίας επισημαίνεται η προσπάθεια που καταβάλλεται για την αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών του νομού, αντιπροσωπευτικά δείγματα της οποίας είναι η έλλειψη άρτου για βραχύ μόνο διάστημα και οι τακτικές διανομές τυριού, ελαίου, βουτύρου, σαπουνιού, σταφιδίνης, χαλβά και ορύζης που σε καμία άλλη περιφέρεια, όπως επισημαίνεται, δεν διενεργήθηκαν. Ειδικά για την διανομή ρυζιού διευκρινίζεται πως στους κατοίκους της πόλεως της Άρτας διανεμήθηκαν 50 δράμια ανά άτομο και η υπόλοιπη ποσότητα χορηγείται μέσω διατακτικών από τα Παντοπωλεία αποκλειστικά σε ασθενείς που κατόπιν προσκομίσεως ιατρικού σημειώματος βεβαιώνεται η ανάγκη διαίτης με ρύζι, σε μια χρονική περίοδο που από τα σημειώματα αποδεικνύεται η εμφάνιση πολλών κρουσμάτων κοιλιακών νοσημάτων.¹⁹⁰⁰

Σύμφωνα με τον *Ελεύθερο Λόγο*, οι τοπικές Διοικητικές και Γεωργικές Αρχές προσπάθησαν με κάθε τρόπο να πείσουν τους παραγωγούς να συμμορφωθούν με τις εντολές της Κυβέρνησης και να προσφέρουν τα πλεονάσματα της παραγωγής τους ώστε να τραφεί και να μην πεινάσει ο δεινοπαθών λαός της Άρτας. Η εφημερίδα αφήνει υπόνοιες για έλλειψη ανθρωπιστικών αισθημάτων εκ μέρους των δύστροπων παραγωγών και τους καλεί να συμμορφωθούν και να παραδώσουν στην Συγκέντρωση την πλεονάζουσα παραγωγή αντί να συνεχίζουν την ανταρσία τους με κίνδυνο να καταδικασθεί σε θάνατο από πείνα ο λαός της Άρτας. Σε διαφορετική περίπτωση θα πρέπει τόσο η Νομαρχία όσο και η Χωροφυλακή να δράσουν και να κατασχέσουν τις ποσότητες αραβόσιτου των ανάλγητων παραγωγών, τις οποίες προορίζουν για περιοχές εκτός της Άρτας ενώ χιλιάδες οικογένειες και παιδιά του νομού τους λαχταρούν το ψωμάκι.¹⁹⁰¹

Ειδικά για την Χωροφυλακή και τους Αστυνομικούς Σταθμάρχες η εφημερίδα επανειλημμένα τονίζει πόσο σημαντικό είναι να πράξουν το καθήκον τους ευσυνειδήτα και να υποχρεώσουν τους παραγωγούς να παραδώσουν στην Συγκέντρωση την πλεονάζουσα ποσότητα αραβόσιτου με την οποία θα τραφεί ο ορεινός και αστικός πληθυσμός της Άρτας τον χειμώνα, και προειδοποιεί πως τυχόν αποτυχία της Συγκέντρωσης θα οφείλεται στην ανικανότητα των αστυνομικών οργάνων και των οργάνων της Χωροφυλακής.¹⁹⁰²

Στα πλαίσια της προσπάθειας εντατικοποίησης της καλλιέργειας των αγρών, οι Αστυνομικοί Σταθμάρχες θα επιφορτιστούν και με το καθήκον της επίβλεψης της καλλιέργειας της γης κατόπιν εντολής της Νομαρχίας, η οποία προτρέπει τους αγρότες, Κοινοτάρχες και ιερείς να φροντίσουν ώστε «*ούτε σπιθαμή γης να μη μείνη ακαλλιέργητος*».¹⁹⁰³ Πράγματι, «*ούτε σπιθαμή γης δεν έμεινε ακαλλιέργητος*» και γίνονται ευοίωνες προβλέψεις για την απόδοση της παραγωγής το καλοκαίρι του 1942.¹⁹⁰⁴

Απευθυνόμενη στους παραγωγούς που φυγαδεύουν τα προϊόντα τους και «*μαζεύουν χιλιάρικά*» η εφημερίδα επισημαίνει πως με τέτοιου είδους πράξεις αφενός μεν κινδυνεύουν να πεινάσουν οι ίδιοι όταν με τα χρήματα που θα έχουν μαζέψει δεν

¹⁹⁰⁰ «Η Αγορανομία διά τα επισιτιστικά και άλλα ζητήματα», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 26 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰¹ «Εμπρός, επί το έργον!», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 3 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰² «Αι ευθύναι των», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 31 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰³ ««*Ούτε σπιθαμή γης να μη μείνη ακαλλιέργητος*», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 15 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰⁴ «Εντατική η καλλιέργεια εις τον Νομόν Άρτης», *Ελεύθερος Λόγος*, Τετάρτη, 10 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

θα μπορούν να αποκτήσουν είδη διατροφής καθώς θα τα έχουν στείλει εκτός Νομού, αφετέρου γίνονται πρόξενοι της δυστυχίας του πληθυσμού της πόλης και του νομού τους καθώς του στερούν βασικά είδη διατροφής, όπως καλαμπόκι, όσπρια, έλαιο.¹⁹⁰⁵

Σε αντίθεση με τους παραγωγούς, η εφημερίδα επαινεί την Ιταλική Διοίκηση κατοχής για το έμπρακτο ενδιαφέρον της υπέρ της Ηπείρου και ιδιαίτερα για την Άρτα αποστέλλοντας άλευρα και άλλα είδη επισιτισμού¹⁹⁰⁶ με αποτέλεσμα να διανέμεται άρτος 60 δράμια ανά άτομο ημερησίως. Σύμφωνα με την εφημερίδα, το ενδιαφέρον του Ιταλού Φρούραρχου Άρτας για τις επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού είναι ειλικρινές και αμέριστο και χάρη στις δικές του προσπάθειες «η γενναιόφρων και φιλική Φασιστική Ιταλία» συνδράμει επισιτιστικά την Άρτα.¹⁹⁰⁷

Οι περιστάσεις δικαιολογούν υπερτίμηση των ειδών διατροφής, όμως μέχρι ενός ορίου, διαβάζουμε στην εφημερίδα της Άρτας, η οποία καταγγέλλει ότι γίνεται αναίσχυντη εκμετάλλευση του κόσμου με έκδηλη την αγανάκτηση και δυσφορία όλων για την καθημερινή υπερτίμηση των απαραίτητων ειδών διατροφής και εύλογο το ερώτημα μέχρι που θα φτάσει αυτή η κατάσταση.¹⁹⁰⁸

Τον Φεβρουάριο του 1942, ιδρύθηκαν λαϊκά και μαθητικά συσσίτια τα έξοδα των οποίων καλύπτονταν από την φορολογία των αγροτικών προϊόντων.¹⁹⁰⁹

Σε έκθεση μέλους της Νομαρχιακής Επιτροπής του Οργανισμού Κοινωνικής Πρόνοιας και Δημόσιας Αντίληψης Άρτας επισημαίνεται πως είναι εσφαλμένη η εντύπωση πως ο Νομός Άρτας είναι εύπορος και η παραγωγή του καλύπτει τις ανάγκες του. Η κατάσταση που επικρατεί στον Νομό Άρτας δεν διαφέρει από την κατάσταση των άλλων νομών της Ηπείρου.

Μετά την καταστροφή του κυριότερου προϊόντος του πεδινού τμήματος, των εσπεριδοειδών εξαιτίας του παγετού του Δεκεμβρίου, η δυστυχία και η πενία απλώθηκε στον πληθυσμό καθώς οι τέως εύποροι κτηματίες μεταβλήθηκαν σε φτωχούς και οι εργατικές και επαγγελματικές τάξεις στερήθηκαν το ψωμί τους. Η Άρτα λοιπόν μετά τον πρωτοφανή βομβαρδισμό της που επέφερε οικονομική καταστροφή δέχτηκε βαρύτατο πλήγμα και από την καταστροφή των εσπεριδοειδών διεκδικώντας την πρώτη θέση από απόψεως δυστυχίας και αθλιότητας στην Ήπειρο.

Τον Μάρτιο επομένως του 1942 σωρεία άπορων και πεινασμένων κατακλύζει την πόλη της Άρτας, όπως επίσης άνεργοι που κατάγονται από τον τόπο ή επανήλθαν στην πατρίδα τους εξαιτίας των συνθηκών, με τους ορεινούς πληθυσμούς του Νομού να μαστίζονται επίσης από πείνα.

Πρωταρχικός σκοπός όλων των παραγόντων της τοπικής κοινωνίας θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση της πείνας και η αναζήτηση τρόπων αποφυγής θανάτων από πείνα, σύμφωνα με τον γιατρό που υπογράφει την έκθεση, ο οποίος επισημαίνει πως οι πραγματικές ανάγκες του πληθυσμού αποκαλύφθηκαν με την έναρξη της λειτουργίας των συσσιτίων στα οποία σιτίζονται 2.200 άποροι ημερησίως, αριθμός που καθημερινά αυξάνει. Πολλές οικογένειες στερούνται των πάντων και οι άνθρωποι όχι για εκμετάλλευση των περιστάσεων, αλλά μόνο από τον κίνδυνο του

¹⁹⁰⁵ «Ας προσέξουν πολύ», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 31 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰⁶ «Ευγνωμονούμεν», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 10 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰⁷ «Να προνοήσωμεν», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 17 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰⁸ «Να τεθή φραγμός», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 7 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁰⁹ Βάγιας, ό. π., σ. 136.

θανάτου από πείνα έφτασαν στο σημείο να αποκαλύψουν πως στερούνται τα πάντα και να απλώσουν το χέρι για ελεημοσύνη.¹⁹¹⁰

Μέσα Μαρτίου, ο Δήμαρχος Άρτας απευθύνει έκκληση στους εύπορους του Νομού να ακολουθήσουν το παράδειγμα των συνανθρώπων τους στην Αρκαδία και την Κοζάνη και να αναλάβουν την διατροφή ενός άπορου παιδιού, στηρίζοντας την προσπάθεια της Κυβέρνησης να περισώσει τα άπορα παιδιά των μεγάλων αστικών κέντρων που κινδυνεύουν να πεθάνουν.¹⁹¹¹

Εν όψει των εορτών του Πάσχα έφτασαν από την Ιταλία στην πόλη 332 σάκοι σιτάλευρου με σκοπό να διατεθούν στον πληθυσμό της πόλης,¹⁹¹² ενώ στις 25 Ιουλίου 1942 η Επιτροπή Διαχειρίσεως Αποστολών Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού ενημερώνει την Διεύθυνση Άρτου του Υπουργείου Επισιτισμού πως η αποστολή αλεύρων εκ μέρους του Οργανισμού στην Ήπειρο είναι ανέφικτη.¹⁹¹³

Συνεπεία των έκτακτων Κυβερνητικών μέτρων για την περιφρούρηση των αγροτικών κτημάτων υπό τον κίνδυνο κλοπών και φθορών, οι Ιταλικές Αρχές της Άρτας διέταξαν τους Καραβινιέρους και την Οικονομική Αστυνομία σε συνεργασία με την ελληνική Χωροφυλακή να επαγρυπνούν για την φρούρηση των καλλιεργούμενων εδαφών τουφεκίζοντας επί τόπου κάθε επίδοξο κλέφτη με σκοπό την διασφάλιση της γεωργικής περιουσίας, η καλή απόδοση της οποίας θα συμβάλει στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος.

Αν και η τοπική εφημερίδα χαρακτηρίζει σκληρό μέτρο τον τουφεκισμό, εκτιμά πως είναι απολύτως επιβεβλημένο μέτρο προκειμένου να προληφθεί κάθε εγκληματική ενέργεια ενάντια της αγροτικής περιουσίας ώστε να διασφαλιστεί ο άρτος και η διατροφή του πληθυσμού, και επομένως η ζωή του.¹⁹¹⁴ Σε συνέχεια του παραπάνω μέτρου για την προστασία της γεωργικής παραγωγής, απαγορεύτηκε η εξαγωγή και μεταφορά γεωργικών προϊόντων από τον Νομό Άρτας υπό την απειλή αυστηρών ποινών, διαταγή η οποία έγινε δεκτή από τον Τύπο ως εξυτηρητική για τον πληθυσμό καθώς θα εμποδίσει την επιδρομή μαυραγοριτών που βασική επιδίωξή τους θα ήταν η αφαίρεση προϊόντων από τον νομό επιβαρύνοντας την επισιτιστική κατάσταση.¹⁹¹⁵

Η εφημερίδα με συνεχή άρθρα της επαινεί τις Ιταλικές Στρατιωτικές Αρχές για τις πρωτοβουλίες τους αναφορικά με τον επισιτισμό και την υγεία του πληθυσμού της Άρτας και τονίζει πως οι διαταγές τους είναι μεν αυστηρές, αλλά δίκαιες και προσβλέπουν στο γενικό καλό και την καλυτέρευση των βιοτικών συνθηκών του πληθυσμού. Απαριθμώντας τα μέτρα που έλαβαν οι Αρχές, αναφέρει ως αντιπροσωπευτικά της προσπάθειας που καταβάλλεται για την προστασία της υγείας του πληθυσμού την συγκέντρωση των επαιτών για απολύμανση, υγειονομικά μέτρα

¹⁹¹⁰ «Η Κοινωνική Πρόνοια εν Άρτη», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 16 Μαρτίου 1942, Δευτέρα, 23 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹¹¹ «Εμπνευσμένη έκκλησις του Δημάρχου Κου. Γεώργιου Καζαντζή προς τους εύπορους πολίτας της Άρτης», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 30 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹¹² «Ιταλικά άλευρα διά τον λαόν της Άρτης», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 30 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹¹³ Δ/58, ΦΑΚ. 1435, Π, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Ιωαννίνων.

¹⁹¹⁴ «Η ασφάλεια των αγροκτημάτων», *Ελεύθερος Λόγος*, Παρασκευή, 10 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Αι Ιταλικά Αρχαί διά την προστασίαν της παραγωγής», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 18 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η Ιταλία διά τον επισιτισμόν του λαού της Άρτης», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 25 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹¹⁵ «Αι Ιταλικά Αρχαί διά τον επισιτισμόν του λαού», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 1 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

για την πρόληψη επιδημιών, γενική καθαριότητα, ίδρυση λαϊκών λουτρών και επιθεωρήσεις σε φούρνους και εστιατόρια για την σωστή παρασκευή του ψωμιού.¹⁹¹⁶

Παρά τους επαίνους της εφημερίδας, η αλήθεια είναι πως από τον Νοέμβριο του 1942 οι Ιταλικές Αρχές με την δικαιολογία της αποτροπής διαφυγής τροφίμων στους αντάρτες απέκλεισαν τελείως ορισμένα διαμερίσματα της χώρας από τις αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού και μία από τις περιφέρειες που ουσιαστικά παρέλυσε εξαιτίας των περιορισμών είναι και η Ήπειρος.

Οι χωρικοί της Ηπείρου, όπως και της Αιτωλοακαρνανίας, υποχρεώθηκαν να κατέρχονται σε ορισμένα κέντρα για να παραλάβουν την μία οκά άλευρο για 10 ημέρες στην πλειοψηφία τους γυναίκες επειδή υπήρχε ο φόβος σύλληψης των αντρών ως όμηροι. Έτσι, κατέρχονται εν μέσω χειμώνα από τα βουνά στα αστικά κέντρα περπατώντας για ημέρες νηστικές και σε άθλια κατάσταση και μεταφέρουν στον ώμο την μερίδα τους. Ένα αληθινό μαρτύριο, δεδομένου ότι ήταν υποχρεωμένες λόγω των μεγάλων αποστάσεων να βρίσκονται σε συνεχή σχεδόν πορεία. Πόσες συνέπειες προέκυψαν από τις ταλαιπωρίες αυτές είναι άγνωστο, διαβάζουμε στην έκθεση του Ερυθρού Σταυρού, σύμφωνα με την οποία η Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων πέτυχε να περιοριστεί η σκληρότητα του μέτρου μόνο μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα, και συγκεκριμένα από τον Ιανουάριο του 1944.¹⁹¹⁷

Τον Φεβρουάριο του 1943 συνεπεία της βελτίωσης της επισιτιστικής κατάστασης σε όλη την χώρα χάρη στα ληφθέντα μέτρα των Αρχών Κατοχής σε συνεργασία με την Κυβέρνηση ο ελληνικός λαός ζει καλύτερες μέρες από άποψη διατροφής. Οι τιμές των τροφίμων είναι πλέον προσιτές για τις λαϊκές τάξεις και το μαύρο εμπόριο αρχίζει να γίνεται θλιβερή ανάμνηση, σύμφωνα με τον *Ελεύθερο Λόγο*.

Στην Άρτα η βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης κατέστη επίσης αισθητή και η πτώση των τιμών συνεχίζεται. Μέσω του Τύπου γίνεται σύσταση στον πληθυσμό να περιορίσει τις αγορές του στα απολύτως απαραίτητα για την καθημερινή διατροφή του και μάλιστα σε μικρές ποσότητες ώστε να επιτευχθεί περαιτέρω μείωση των τιμών, διαβάζουμε στην τοπική εφημερίδα.¹⁹¹⁸

Σύμφωνα όμως με την έκθεση Πεπραγμένων της νέας Διοικούσης Επιτροπής της Άρτας που ανέλαβε τα καθήκοντά της την 24^η Φεβρουαρίου 1943, εκείνη την περίοδο οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού της πόλης ήταν κάθε άλλο παρά ευχάριστες και ήταν επείγον να ανανεωθεί η υπολανθάνουσα ζωτικότητα των κατοίκων.

Η σχετική μέριμνα που λήφθηκε εκ μέρους του Δήμου μέχρι και την 24^η Φεβρουαρίου 1944 για την βελτίωση της υγείας του λαού είναι η ίδρυση Λαϊκού Ιατρείου για την περίθαλψη των απόρων, η φροντίδα για την εύρυθμη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, η οικονομική ενίσχυση των απόρων χάρη και στην συνδρομή της Επιτροπής Αλληλεγγύης Αρταίων με έδρα την Αθήνα, η διανομή ενδυμάτων κατόπιν εκκλήσεων αυτοπροσώπως στην Ιματιοθήκη του Παιδιού και στον Ερυθρό Σταυρό (από τον οποίο όμως δεν κατέστη εφικτό να εφοδιασθεί η περιοχή με αρκετά τρόφιμα), η έλλειψη των οποίων παράτεινε τα επισιτιστικά προβλήματα των άπορων

¹⁹¹⁶ «Διά τον επισιτισμόν και την υγείαν του πληθυσμού του λαού της Άρτης», *Ελεύθερος Λόγος*, Τετάρτη, 10 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹¹⁷ «Εκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε.262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, «Εκθεσις Πεπραγμένων κατά το χρονικόν διάστημα από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943-31 Αυγούστου 1944», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε.262, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁹¹⁸ «Χρονικά», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 1 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

τάξεων της πόλης και του ορεινού πληθυσμού. Ο Δήμος στήριξε επίσης την προσπάθεια του Οργανισμού Προμηθειών που ίδρυσε η Νομαρχία αποσκοπώντας στην διάθεση τροφίμων στις άπορες λαϊκές τάξεις, αν και τα αναμενόμενα αποτελέσματα δεν επιτεύχθηκαν λόγω συγκοινωνιακών δυσχερειών.

Παρά το γεγονός ότι το ταμείο του Δήμου ήταν «νεκρό» όταν η νέα διοίκηση ανέλαβε δράση, στα Πρακτικά διαβάζουμε πως πρώτιστο ζήτημα για τα μέλη της υπήρξε η διατήρηση στην ζωή των συμπολιτών τους, ιδιαίτερα των αναξιοπαθούντων και η γενικότερη αντιμετώπιση των σοβαρότατων περιστάσεων. Η πιο σημαντική αναφορά της Διοικούσης Αρχής είναι η πεποίθησή τους ότι επιτέλεσαν πλήρως το καθήκον τους παραμένοντας μόνοι στην Άρτα καθώς άλλοι παράγοντες της Τοπικής Αρχής κατευθύνθηκαν με τις οικογένειές τους σε περιοχές εκτός της πόλης και κυρίως στην πρωτεύουσα προς αναζήτηση μιας άνετης διαβίωσης.¹⁹¹⁹

Τον Φεβρουάριο του 1943, ο *Ελεύθερος Λόγος* γράφει πως η Ήπειρος και η Θεσσαλία μαστίζονται από κλοπές και σφαγές προϊόντων και ζώων που διαπράττουν οι οπλισμένοι αντάρτες την οποία εμφανίζει ως αποκάλυψη μιας άγριας απληστίας απόλυτα εγκληματικής.¹⁹²⁰

Από τον Απρίλιο του 1943 οι αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού στην Ήπειρο, μία από τις πιο άγονες περιοχές της Ελλάδας που συντηρούνταν με εισαγωγές, κυρίως αραβόσιτου, από το εξωτερικό, διακόπηκαν ξανά. Η επικρατούσα κατάσταση από τον Ερυθρό Σταυρό περιγράφεται ως κρίσιμη με δεκάδες πυρπολούμενα χωριά, δεκάδες χιλιάδες άστεγους και εκτοπισμένους και με πολλές λεηλασίες, αρπαγές και φόνους από Αλβανούς, οι οποίοι είχαν εξοπλιστεί από τους Ιταλούς, σύμφωνα με την έκθεση του Οργανισμού, ο οποίος θεωρεί επιβεβλημένη την άμεση ενίσχυση του πληθυσμού πριν την έλευση του χειμώνα, οπότε διακόπτεται η συγκοινωνία για 3-4 μήνες.¹⁹²¹

Τον Μάιο του 1943, πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της λειτουργίας των συσσιτίων για τους δημόσιους υπαλλήλους της πόλης της Άρτας.¹⁹²²

Ωστόσο, η λειτουργία των συσσιτίων στην Ηπειρωτική πρωτεύουσα ξεκίνησε με μεγάλη καθυστέρηση παρά την δυσμενή επισιτιστική θέση στην οποία βρέθηκε η τάξη των δημοσίων υπαλλήλων στην Ήπειρο στην διάρκεια της Κατοχής κυρίως εξαιτίας της αποτυχίας συγκέντρωσης του αραβόσιτου.

Στην Γενική Διοίκηση Ηπείρου που εδρεύει στα Γιάννενα φτάνουν συνεχώς επιστολές από όλους τους νομούς της περιφέρειας στις οποίες επισημαίνεται πως η οικονομική και επισιτιστική κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων χειροτερεύει από ημέρα σε ημέρα και έχει καταντήσει απελπιστική εξαιτίας των συνεχών υπερβολικών ανατιμήσεων στα τρόφιμα στις οποίες δεν μπορεί να ανταποκριθεί η τάξη τους, η οποία, όπως υποστηρίζεται, είναι εκείνη που κυρίως υποφέρει από την κρίση, «*η περισσότερα πάσης άλλης δυστυχούσα*». Το κυριότερο επιχείρημά τους για αυτή την άποψή τους είναι πως οι εργαζόμενοι των άλλων τάξεων προσάρμοσαν τα ημερομίσθιά τους και τις απολαβές τους στις τρέχουσες συνθήκες, ενώ οι μισθοί των υπαλλήλων μόλις φτάνουν στο πενταπλάσιο ή εξαπλάσιο των προπολεμικών όταν τα τρόφιμα και τα υπόλοιπα είδη πρώτης ανάγκης ανήλθαν τουλάχιστον στο εκατονταπλάσιο των προπολεμικών.

¹⁹¹⁹ Πρακτικά Συνεδρίασεως 8^{ης} Μαρτίου 1944 του Δήμου Αρταίων, ΓΑΚ Νομού Άρτας.

¹⁹²⁰ «Ανακοίνωσις», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 1 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹²¹ «Έκθεσις Πεπραγμένων από Οκτωβρίου 1942 μέχρι Σεπτεμβρίου 1943», ό. π.

¹⁹²² «Ηρχισεν η λειτουργία των δημοσιοϋπαλληλικών συσσιτίων», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 31 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Πολλοί εκ των δημοσίων υπαλλήλων οφείλουν την προσωρινή επιβίωσή τους και την διάσωση των οικογενειών τους από τον θάνατο της πείνας στην εκποίηση τιμαλφών αντικειμένων, ρούχων και οικοσκευών αντί πινακίου φακής.

Εκτός από την επισιτιστική τους ανακούφιση μέσω οργάνωσης συσσιτίων και την εξασφάλιση των απαραίτητων ειδών διατροφής, είναι επιτακτική ανάγκη να εφοδιαστούν οι δημόσιοι υπάλληλοι και με καύσιμη ύλη δεδομένου ότι δεν είναι μικρότεροι οι κίνδυνοι από το ψύχος του κινδύνου από πείνα στην διάρκεια του δριμύτατου χειμώνα που πλήττει την Ήπειρο.

Χαρακτηριστικό της κατάστασης στην οποία βρέθηκαν οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι το (αχρονολόγητο) Υπόμνημα των Δημοσίων Υπαλλήλων Μετσόβου οι οποίοι μέσω επανειλημμένων τηλεγραφημάτων και αναφορών διεκτραγάδησαν την «άθλια επισιτιστική κατάστασή τους που όσο ο καιρός παρέρχεται βαίνει προς το χειρότερο»:

«Η μέχρι τώρα εγκατάλειψη των δημοσίων υπαλλήλων τους οδηγεί σε πλήρη απόγνωση, ο δε επικείμενος χειμώνας που θα αποκλείσει το Μέτσοβο με τα άφθονα χιόνια του, τους προειδοποιεί να ετοιμάσουν από τώρα την τελευταία τους κατοικία, αφού δεν θα είναι σε θέση να προβούν στην αποθήκευση ούτε και των πλέον απαραίτητων ειδών διατροφής, όπως συνηθίζεται στην ορεινή περιφέρεια Μετσόβου.

Πλήρης απογοήτευση τους καταλαμβάνει όταν σκέφτονται ότι δεν θα μπορέσουν να κάνουν καμία προμήθεια αφού και εν μέσω της περιόδου της συγκομιδής των προϊόντων αντικρίζουν τον Χάρο με τα μάτια τους, δεδομένου ότι οι τιμές των διαφόρων προϊόντων έφτασαν σε δυσθεώρητα ύψη.

Μήπως αντικρίζουν μόνο πρόβλημα επισιτισμού; Τους απασχολεί σοβαρώς εξίσου πρόβλημα ενδύσεως, υποδήσεως, θέρμανσης και αυτής ακόμη της καθαριότητας διότι με το σαπούνι προ πολλού έλαβαν διαζύγιο.

Ο επερχόμενος χειμώνας για του υπαλλήλους Μετσόβου διαγράφεται μαύρος και σκοτεινός. Τους υποδέχεται πεινώντας, γυμνός, ανυπόδητος, φθειρίοντες εγκαταλελειμμένους στην τύχη τους. Όλους τους κατέχει το συναίσθημα της πλήρους εγκατάλειψης από τους αρμόδιους και δοκιμάζουν μεγάλη πικρία γι' αυτό. Φτάνουν ίσως σε σημείο να ζηλεύουν υπαλλήλους άλλων περιφερειών τους οποίους οι κατά τόπους τοπικές αρχές περιβάλλουν με πραγματική στοργή. Οι υπάλληλοι Θεσσαλίας έτυχαν εξαιρετικής στοργής και μόνον οι υπάλληλοι της Ηπείρου μένουν με το πικρό παράπονο της αδιαφορίας των αρμόδιων. Αλλά και εκ των υπαλλήλων της Ηπείρου οι των Ιωαννίνων έλαβαν έστω και μια μικρή ποσότητα ειδών πρώτης ανάγκης όπως τυρί, βούτυρο, σταφίδα, σαπούνι κλπ. χωρίς να λάβουμε εμείς. Διαιτί;

Μήπως επικρατεί η γνώμη ότι η Κοινότητα Μετσόβου είναι «χωριό» και μάλιστα παραγωγικό ούτως ώστε να βρίσκονται στην αγορά τα τρόφιμα φθηνότερα; Αυτή η εντύπωση είναι εσφαλμένη γιατί το Μέτσοβο είναι αστικό κέντρο με ελάχιστους μόνο καλλιεργητές και λίγους παραγωγούς, οι δε τιμές των διαφόρων ειδών (σίτος 500 δραχμές, τυρί 1.400 δραχμές) είναι απρόσιτες στα βαλάντια μας». ¹⁹²³

Το καλοκαίρι του 1943 η αγορά της Άρτας παρουσιάζει έλλειψη λαχανικών και φρούτων κυρίως εξαιτίας της φυγάδευσης ειδών από τους παραγωγούς, με την εφημερίδα να επισημαίνει πως η Άρτα αν και παραγωγικός τόπος δεν έχει αφθονία γεωργικών ειδών σε αντίθεση με άλλες περιοχές που η αγορά τους διαθέτει αφθονία από τα προϊόντα της Άρτας. ¹⁹²⁴

¹⁹²³ Δ/58, ΦΑΚ. 1435, II, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Ιωαννίνων.

¹⁹²⁴ «Διά τους παραγωγούς μας», *Ελεύθερος Λόγος*, Δευτέρα, 14 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Το λαθρεμπόριο επομένως συνεχίστηκε παρά τις αυστηρές διαταγές των Ιταλών και τις ακόμη πιο αυστηρές ποινές που επέσυραν αποδεικνύοντας πως η επιθυμία για κέρδος υπερισχύει των απειλών και του κινδύνου, αφήνοντας ωστόσο περιθώρια για υποψίες πως οι λαθρέμποροι δρουν υπό την ανοχή και υποστήριξη ορισμένων Ιταλών.

Με την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, οι Ιταλοί άνοιξαν τις αποθήκες και οι κάτοικοι έτρεξαν να πάρουν τρόφιμα, ρούχα και φάρμακα. Την επιδρομή τους ανέκοψαν οι πυροβολισμοί των Γερμανών, ο ερχομός των οποίων εγκαθίδρυσε την τρομοκρατία. Τα Χριστούγεννα του 1943 στην Άρτα ήταν πολύ πενιχρά και ο κόσμος σκυθρωπός από την πείνα και τις στενοχώριες.¹⁹²⁵

Σε έκθεση, προϊόν περιοδείας κατά το τελευταίο δωδεκάημερο του Δεκεμβρίου 1943 από το Μεσολόγγι μέχρι τα Γιάννενα της Υπηρεσίας Πυροπαθών της Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, περιγράφεται η κατάσταση που επικρατεί στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία στο τέλος του 1943 και ενώ το αντιστασιακό κίνημα έχει εξαπλωθεί.

Τα ελάχιστα προϊόντα, καπνός και ρύζι στην Αιτωλοακαρνανία και εσπεριδοειδή και ρύζι στην Ήπειρο δεν επαρκούν να ανυψώσουν το χαμηλό βιοτικό επίπεδο που δημιούργησε η ανεπαρκής για τον πληθυσμό παραγωγή των σιτηρών, παρά την ενίσχυση του από την κτηνοτροφία που τροφοδοτείται από τα βοσκοτόπια των ορεινών όγκων.

Όλες σχεδόν οι εξαιρετικά εύφορες πεδιάδες τόσο της Αιτωλοακαρνανίας όσο και της Ηπείρου έχουν μεταβληθεί σε έλη λόγω έλλειψης έργων αποχέτευσης. Γι' αυτόν τον λόγο οι πεδιάδες αυτές αντί να προσφέρουν πλούσιες γεωργικές σοδειές και κτηνοτροφικά προϊόντα σκορπίζουν πλέον την θανατηφόρα ελονοσία στα ποιμνια τα οποία τον χειμώνα κατέρχονται στις πεδιάδες και αποδεκατίζονται. Εξαιτίας των αναιμικών από τον υποσιτισμό και την ελονοσία ταλαιπωρημένων αγροτών να εργαστούν, της έλλειψης λιπασμάτων και της απουσίας αποχευτικών και αρδευτικών έργων που κάλυψαν τον χειμώνα με περισσεύοντα ύδατα τους κάμπους, πολλές εκτάσεις γης έμειναν ακαλλιέργητες και μειώθηκε η απόδοση αμπέλων και εσπεριδοειδών στις περιοχές αυτές.

Στις παραπάνω συμφορές προστέθηκαν εκείνες από τις πυρπολήσεις των χωριών που επέφεραν καταστροφές στα τρόφιμα των χωρικών, των καλλιεργειών, του ρουχισμού, της αποταμίευσης των ζωοτροφών και εν γένει όλων των εφοδίων. Και στις δύο περιφέρειες η πλειοψηφία των ορεινών χωριών έπαθε μεγάλες καταστροφές. Στην διάρκεια των Ιταλικών επιχειρήσεων κάηκαν πολλά χωριά, εκ των οποίων όσα έμειναν μερικώς ανέπαφα πυρπολήθηκαν ολοκληρωτικά και λεηλατήθηκαν στην διάρκεια των Γερμανικών επιχειρήσεων που ξεκίνησαν τον Σεπτέμβριο του 1943.

Μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1943, τα κατεστραμμένα χωριά της Ηπείρου ανέρχονται συνολικά σε 147 και της Αιτωλοακαρνανίας σε 39 και αφορούν 115.020 και 50.530 άτομα, αντίστοιχα.

Δεδομένου ότι ο αγροτικός πληθυσμός της Ηπείρου ανέρχεται σε 285.000 άτομα συνεπάγεται ότι μέχρι και την τελευταία ημέρα του 1943 πυρπολήθηκε, λεηλατήθηκε και διατρέχει άμεσο κίνδυνο τελικής καταστροφής το 40% του αγροτικού πληθυσμού της Ηπείρου και ιδίως ο ορεινός πληθυσμός. Επίσης, καταστράφηκε το 28% των αγροτικών Κοινοτήτων της Ηπείρου. Τέτοιου μεγέθους καταστροφές έχουν άμεση και καταλυτική επίδραση και θέτουν σε άμεσους και πολλούς κινδύνους ολόκληρο τον πληθυσμό της περιοχής.

¹⁹²⁵ Βάγιας, ό. π., σσ. 196, 221,

«Υπάρχουν άραγαι άλλαι χώραι της Ευρώπης αι οποίαι να έχουν υποστεί καταστροφές εις τοιαύτην αναλογίαν;», διερωτώνται οι συντάκτες της Έκθεσης και μάρτυρες των καταστροφών.

Συγκριτικά με τον απολογισμό των πυρπολημένων χωριών της Θεσσαλίας και Φθιωτιδοφωκίδας, με τις πυρπολήσεις των χωριών στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία προστίθενται ασύγκριτα μεγαλύτερα κακά που εμπεριέχουν κινδύνους ολοκληρωτικής καταστροφής εξαιτίας της ανυπαρξίας αποθεμάτων τροφίμων και νομής ζώων. Είναι χαρακτηριστικό πως στις τοπικές αγορές των περιφερειών αυτών το σιτάρι πωλείται 40.000 δραχμές την οκά και ο αραβόσιτος 30.000 δραχμές, ενώ τα στελέχη αραβόσιτου τα οποία ουδέποτε στην ιστορία της Ελλάδας δεν διανεμήθηκαν έναντι χρημάτων, αλλά πάντοτε προσφέρονταν δωρεάν, στην περιφέρεια Άρτας πωλούνται 9.000 δραχμές την οκά.

Παράλληλα, με την ακρίβεια από τον Απρίλιο του 1943 οι σοδειές είτε κήκαν, είτε κατασχέθηκαν, ενώ σε κάποιες περιοχές δεν πραγματοποιήθηκαν. Όσες κωμοπόλεις και χωριά κατόρθωσαν να διασώσουν τις σοδειές τους, αυτές δεν επαρκούν ούτε για την κάλυψη των δικών τους αναγκών. Πολλοί κάμποι της Αιτωλοακαρνανίας έμειναν χωρίς σπόρους, ενώ στην Ήπειρο δεν θα πρέπει καν να γίνεται λόγος περί σποράς.

Κατά την διαδρομή από Αμφιλοχία σε Γιάννενα οι γαίες είναι κατά πλείστον εγκαταλελειμμένες και με άγρια χόρτα και νερά. Όπου υπήρχε δυνατότητα σποράς η υποχρεωτική συντήρηση των οδών στέρησε μεγάλο μέρος αγροτικών χεριών. Η ελονοσία βρίσκεται υπό πλήρη έξαρση και στερεί από τα θύματά της κάθε ικανότητα και έφεση προς εργασία. Μαζί με την ψώρα, νέο κακό προσβάλλει τους ήδη αδύνατους οργανισμούς, η δυσεντερία. Σύνηθες και αποκαρδιωτικό θέαμα είναι οι καχεκτικοί ημίγυμνοι κάτοικοι (άνδρες, γυναίκες και παιδιά) με το χρώμα θανάτου στο πρόσωπο να κοιτούν με βλέμμα απλανές και άβουλο σαν κατάδικοι που επιζητούν έλεος.

Όσα παιδιά σώθηκαν από την ελονοσία καταστρέφει η δυσεντερία, όσα διαφεύγουν την δυσεντερία τα αποτελειώνει το ψύχος μέσα σε καλύβες με διαφανείς στέγες σε υψόμετρα όπου μόνο το καλοκαίρι μένουν άνθρωποι και όπου αν δεν υπάρχει χιόνι, υπάρχει βροχή, και αν δεν υπάρχει βροχή τα κόκαλα διαπερνά η υγρασία και ο άνεμος για να τα καταστήσει φυματικά.

Σε όλη την διάρκεια του 1943 η παροχή τροφίμων για τις περιοχές αυτές υπήρξε ελαττωματική.

Στην Αιτωλοακαρνανία όσες περιοχές γειτνιάζουν με διαμετακομιστικά κέντρα έλαβαν κάποια βοήθεια. Η Ήπειρος όμως λόγω απαγορεύσεως προωθήσεως τροφίμων εκ μέρους των Ιταλικών Αρχών, εκτός ελάχιστης ποσότητας που στάλθηκε τον Μάρτιο του 1943, δεν έλαβε τρόφιμα ακόμη και μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Στις μεγάλες πόλεις τα παιδικά συσσίτια αραιά και σπάνια έλαβαν μερικά τρόφιμα και οι παιδικοί σταθμοί λίγο γάλα. Η ζάχαρη και το ρύζι είναι μακρινή ανάμνηση. Οι αποστολές ειδών διατροφής αν και αποδεικνύουν την καλή θέληση και την προσπάθεια των αρμόδιων υπηρεσιών σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ενίσχυση, ούτε καν ψυχία ενίσχυσης.

Οι συντάκτες της Έκθεσης απευθυνόμενοι στον μελλοντικό μελετητή του επισιτιστικού προβλήματος της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, τον συμβουλεύουν να μην λησμονήσει ούτε στιγμή πως προπολεμικά οι ορεινοί πληθυσμοί από τον Μάρτιο έως και την νέα σοδειά κάθε έτους αντιμετώπιζαν τον επισιτισμό τους ή με περιοδικά ημερομίσθια στα πεδινά τμήματα ή από εμβάσματα εξ Αμερικής. Στα αμέσως επόμενα της κήρυξης του πολέμου έτη η Ελληνική Κυβέρνηση εισήγαγε ποσότητες αραβόσιτου από την Ρουμανία για τους κατοίκους

των περιοχών αυτών ώστε να επιζούν μέχρι την επόμενη σοδειά. Τα τελευταία όμως έτη η λύση αυτή είναι ανέφικτη και είναι παρωδία ενισχύσεως η παροχή ολίγων χιλιάδων δραχμών όταν στα παραγωγικά κέντρα το τυρί κοστίζει 160.000 δραχμές, το βούτυρο χάθηκε από προσώπου γης και ένα ζευγάρι τσαρούχια πωλείται 1.500.000 δραχμές.

Μέσα στην γενική εξάντληση των οργανισμών, για τα παιδιά και τους ασθενείς δεν υπάρχει ούτε λίγο ρύζι. Οι δύο αυτές περιοχές, και κυρίως η Ήπειρος, προσπαθούν να επιζήσουν με επικίνδυνα μειωμένη παραγωγή, με στέρηση της επισιτιστικής συνδρομής της Κυβέρνησης, με πληθωρισμό που ωθεί τον κόσμο σε πρωτόγονη ανταλλαγή προϊόντων και με ανεργία που προκαλεί η έλλειψη καλλιεργητικών εφοδίων.

Με διοίκηση και όργανα ασφαλείας άνευ ουσιαστικής εξουσίας και με τις Αρχές Κατοχής να δίνουν λόγω του πολέμου προτεραιότητα στην τροφοδοσία του στρατού τους, η Ήπειρος και η Αιτωλοακαρνανία, ο Βάλτος και τα ορεινά χωριά ζουν ένα φοβερό δράμα υπό όρους ασφαλείας πρωτόγονους, όπου μέσα σε ένα καθεστώς δυσπιστίας ακόμη και μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας, κυριαρχούν καταστάσεις τρομοκρατίας, αναρχίας, βίας και απαγωγών, με διαρκώς αυξανόμενη ανησυχία για το αύριο. Το ένα χωριό φοβάται το γειτονικό, η μία παράταξη την άλλη, πολλά πάθη υπό νέες μορφές αναβιώνουν και συχνά, δυστυχώς, ρέει αίμα αδελφών.

«Η πείνα εξαγριώνει τους ανθρώπους και αμβλύνει τις συνειδήσεις, η ληστεία είναι λύτρωση από την πείνα και η λεηλασία θεραπεύει τις στερήσεις», διαβάζουμε στην Έκθεση, αποδίδοντας επιγραμματικά την άρρηκτη σχέση πείνας-εγκληματικότητας.

Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι στα τέλη του 1943 η Αγροτική Κοινωνία, ιδίως της Ηπείρου, καταστρέφεται. Μάλιστα, ουδέποτε στην ιστορία της η Ήπειρος δεν υπέστη τέτοια δεινά. Το χειρότερο που μπορούσε να συμβεί στο παρελθόν ήταν μια κακή σοδειά, μια πυρκαγιά ή η εισβολή εχθρικού στρατού. Τα χτυπήματα όμως αυτά ήταν παροδικά και δεν τους στερούσαν ολοκληρωτικά τα μέσα ύπαρξής τους. Στην διάρκεια όμως της Κατοχής η Ήπειρος και η Αιτωλοακαρνανία επλήγησαν ταυτόχρονα και από τις τρεις προαναφερθείσες συμφορές: Οι σοδειές καταστράφηκαν, χωριά και περιουσίες κάηκαν ολοσχερώς από τις πυρκαγιές του στρατού των κατακτητών, με συνέπεια οι εναπομείναντες άνθρωποι και τα ζώα να κινδυνεύουν να πεθάνουν από την πείνα.¹⁹²⁶

Στον Νομό Άρτας ειδικότερα, από τον Ιούλιο του 1943 καταστράφηκαν από εμπρησμούς δεκάδες χωριά, μεταξύ των οποίων το χωριό Κομμένο στο οποίο σφαγιάστηκαν 600 ψυχές. Ο πληθυσμός των χωριών που πυρπολήθηκαν μεταγενέστερα του Κομμένου (στην πλειοψηφία του γυναίκες, γέροντες και μικρά παιδιά), έντρομος στα όρια της παραφροσύνης κατευθύνθηκε σαν μια ανθρώπινη μάζα στα όρη και τριγυρνούν ρακένδυτοι, χωρίς υποδήματα και ασθενικοί από σπηλιά σε σπηλιά. Ότι τρόφιμα είχαν κατορθώσει να αποθηκεύσουν κατόπιν σκληρής εργασίας κάηκε ή αρπάχθηκε από τους κατακτητές. Στα χωριά αυτά δεν έμεινε τίποτε που να θυμίζει πως κάποτε υπήρχε ανθρώπινη ζωή.

Η κατάσταση είναι απελπιστική. Το πρόβλημα της στέγης και το επισιτιστικό καθιστούν άθλια την διαβίωση τους εν όψει του χειμώνα. Οι μολυσματικές ασθένειες ξεκίνησαν ήδη το καταστροφικό τους έργο.

¹⁹²⁶ «Έκθεσις της Κυρίας Έλλης Αδοσίδου και των Κυρίων Χρ. Βασματζίδου και Θεόδ. Παπαδημητρίου επί της καταστάσεως των πυροπαθών περιοχών Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Φακ. 4, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Η πόλη της Άρτας έχει μείνει τελείως έρημη και έχει εγκαταλειφθεί από άντρες ηλικίας από 14 ετών έως και 60 ετών. Επισιτιστικώς η πόλη βρίσκεται σε άθλια κατάσταση, αντρικά χέρια δεν υπάρχουν για εργασία, ενώ ότι είχε σπαρθεί ξεριώθηκε και δόθηκε στα κτήνη για τροφή. Κατά την πρώτη εγκατάλειψη της πόλης από τους κατοίκους της διαρπάγησαν και λεηλατήθηκαν τα πάντα, και έντρομοι αναμένουν κάποια βοήθεια.

«Η έκθεσις είναι ανάξια λόγου εμπρός εις το δράμα που διαδραματίζεται εις την κοιλάδα του Άραχθου»,¹⁹²⁷ καταλήγει αυτόπτης μάρτυρας του δράματος και συντάκτης της έκθεσης με την παραπάνω περιγραφή.

Προκειμένου να σωθούν από βέβαιο θάνατο οι πληθυσμοί αυτοί θα πρέπει να αρθούν οι σκληρές απαγορεύσεις προώθησης τροφίμων και παράλληλα να εξευρεθούν τα κατάλληλα μεταφορικά μέσα θαλάσσης και ξηράς για την μεταφορά των τροφίμων στα πλησιέστερα στις πληγήσεις περιοχές διαμετακομιστικά κέντρα.

Καθώς ο πληθυσμός τους συντρίβεται από τον υποσιτισμό και επιπλέον στερείται ρούχα, στέγαση και καθαριότητα και πορεύεται προς βέβαιο θάνατο θα πρέπει να γίνουν αποφασιστικά διαβήματα εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού ώστε η ποσότητα τροφίμων που αποστέλλεται από το εξωτερικό τουλάχιστον να διπλασιαστεί. Επίσης, θα πρέπει να αποσταλούν ρούχα και μεγάλη ποσότητα ρυζιού που στην επαρχία ζητείται ως φάρμακο, αλλά είναι σπανιότερο και από τα φάρμακα, και τέλος σοβαρές ποσότητες ζωικών λευκωμάτων καθώς εξαιτίας της μακροχρόνιας απουσίας τους μειώθηκε σημαντική η αντοχή του οργανισμού των κατοίκων στις ασθένειες.

Οι καταστροφές στην ύπαιθρο συνεχίζονται, αναφέρεται στην Έκθεση, με έκδηλες τις συνέπειες σε μεγάλη κλίμακα όχι μόνο του υποσιτισμού, αλλά και της πείνας. Όπως διαμορφώθηκε η κατάσταση το 1943 και εξαιτίας των συνεχιζόμενων καταστροφών στην ύπαιθρο, δεν γίνεται πλέον λόγος για την σωτηρία εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων, αλλά για την σωτηρία του απειλούμενου Ελληνικού γένους,¹⁹²⁸ σύμφωνα με τους συντάκτες της Έκθεσης για τα πυρπολημένα χωριά της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας.

Από το 1943 έως και την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την χώρα, η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας και της Ευρυτανίας¹⁹²⁹ αποτελεί θέρετρο πολεμικών επιχειρήσεων, μαχών και συγκρούσεων με τις αντιστασιακές ομάδες του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Οι πυρπολήσεις των χωριών ως αντίποινα για τις σχέσεις των κατοίκων με τους αντάρτες είναι συνηθισμένο φαινόμενο, όπως επίσης τα μπλόκα, οι συλλήψεις, οι βασανισμοί και οι δημόσιες εκτελέσεις αντιστασιακών προς παραδειγματισμό του πληθυσμού συνθέτοντας ένα κλίμα τρομοκρατίας με σκοπό την πτώση του ηθικού των κατοίκων στοχεύοντας περαιτέρω στον περιορισμό της υποστήριξης υπέρ των ανταρτών και κατά συνέπεια της αντιστασιακής δραστηριότητας.

Στο Αγρίνιο συγκεκριμένα, από τις αρχές του 1944 έως και τις Απόκριες πραγματοποιήθηκαν δύο «μπλόκα» από τους Γερμανούς που αφορούσαν μαζική προσαγωγή των αρένων στις καπναποθήκες, ενώ την 14^η Απριλίου του 1944,

¹⁹²⁷ «Έκθεσις επί της γενικής καταστάσεως της περιοχής του Νομού Άρτης», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 4, α.ε.24, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

¹⁹²⁸ «Έκθεσις της Κυρίας Έλλης Αδοσίδου και των Κυρίων Χρ. Βασματζίδου και Θεόδ. Παπαδημητρίου επί της καταστάσεως των πυροπαθών περιοχών Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας», ό. π.

¹⁹²⁹ Την 11^η Μαρτίου 1943 η Ευρυτανία αποσπάστηκε από τον Νομό Αιτωλοακαρνανίας και ιδρύθηκε ο Νομός Ευρυτανίας με έδρα της Νομαρχίας την πόλη του Καρπενησίου, «Περί Συστάσεως Νομού Ευρυτανίας», Φ.Ε.Κ. 11 Μαρτίου 1943, αρ. φύλλου 52, ΓΑΚ Νομού Αιτωλοακαρνανίας.

ανήμερα Μεγάλης Παρασκευής, οι κατακτητές σε συνεργασία με το τοπικό Τάγμα Ασφαλείας εκτέλεσαν 100 αντιστασιακούς και κρέμασαν τρία άτομα στην κεντρική πλατεία.¹⁹³⁰

Το Αγρίνιο όμως κατέχει και μια μοναδική θέση ανάμεσα στις εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης αναφορικά με την Αντίσταση καθώς αποτελεί την μόνη περιοχή της οποίας κανένα εβραϊκό μέλος δεν απογράφηκε σε καταλόγους των Γερμανών, ούτε μεταφέρθηκε σε κρεματόρια επειδή διασώθηκε από το ΕΑΜ.¹⁹³¹

Αρχές του 1944 λοιπόν, η Ήπειρος εξακολουθεί να μένει χωρίς επισιτιστική βοήθεια επειδή δεν υπάρχουν μέσα μεταφοράς στην περιοχή, ενώ και οι θαλάσσιες μεταφορές συναντούν δυσχέρειες. Έτσι, ο πληθυσμός της Ηπείρου με τον βαρύτατο χειμώνα που ενέσκηψε και κυρίως στα πυρπολημένα χωριά, κινδυνεύει να αφανισθεί.¹⁹³²

δ) Δήμος Λαμιέων

Σε συνεδρίαση της Διοικούσης Επιτροπής της **Λαμίας** ο Δήμαρχος ενημέρωσε την Επιτροπή Επισιτισμού της πόλης πως προμηθεύτηκε 103 σάκους αλεύρων για την τροφοδοσία των πολιτών και φρόντισε για την πώλησή τους στους αρτοποιούς.¹⁹³³

Τέλη Σεπτεμβρίου του 1941 όμως, η Λαμία αποτελεί μία ακόμη πόλη της Στερεάς Ελλάδας και της Ελλάδας γενικότερα που αντιμετωπίζει διατροφικό πρόβλημα όπως προδίδουν τα άρθρα της τοπικής εφημερίδας *Λαϊκή Φωνή* που αναφέρονται σε «ανεπάρκεια σίτου» και ανωμαλία άρτου» με προτάσεις για να εξασφαλιστεί η επάρκεια του άρτου ώστε η διανομή του να γίνεται ανελλιπώς.¹⁹³⁴

Από την ίδια εφημερίδα πληροφορούμαστε πως τέλη Οκτωβρίου η πόλη στερείται επί μήνες τον άρτο, ζήτημα το οποίο αποκαλεί ζωτικής σημασίας για τον πληθυσμό και ευελπιστεί να διανεμηθεί μέσω δελτίων αραβόσιτος κυρίως για να ενισχυθούν οι εργαζόμενοι οι οποίοι αδυνατούν να καλύψουν τις ανάγκες τους εξαιτίας της μεγάλης ύψωσης των τιμών.¹⁹³⁵

Τον Νοέμβριο, εξαντλήθηκαν και τα τελευταία αποθέματα άρτου και ο πληθυσμός «*λιμώττει κυριολεκτικώς*»,¹⁹³⁶ ενώ κάποιες περιορισμένες διανομές άρτου φτιαγμένου από πρόσμιξη σιτάλευρου και αραβόσιτου προσωρινά μόνο έλυσαν το ζήτημα. Καθώς μέχρι τους μήνες της σοδειάς υπολείπονται αρκετοί μήνες και ο άρτος υπό τις συγκεκριμένες δυσμενείς συνθήκες αποτελεί την μοναδική τροφή του πληθυσμού, η εφημερίδα θεωρεί απαραίτητη την εντατικοποίηση των προσπαθειών για την εξασφάλιση του άρτου του Λαμιακού λαού καθ' όλη την χειμερινή περίοδο.¹⁹³⁷

¹⁹³⁰ Χρήστος, Β. Μπακάλης, ό. π., σσ. 178-179.

¹⁹³¹ Βασιλική Σακκά, ό. π., σ. 513.

¹⁹³² Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁹³³ Αρχείο Νομαρχίας Φθιώτιδος, ΦΑΚ. 5, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Φθιώτιδος.

¹⁹³⁴ «Να γίνει πρόσμιξις με αραβόσιτον», *Λαϊκή Φωνή*, Κυριακή, 28 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹³⁵ «Να διανεμηθή αραβόσιτος», *Λαϊκή Φωνή*, Σάββατο, 25 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹³⁶ «Το ψωμί της πόλεως», *Λαϊκή Φωνή*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹³⁷ «Ο άρτος», «Δεν ελύθη το ζήτημα», *Λαϊκή Φωνή*, Σάββατο, 8 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Τον Απρίλιο του 1942 αρτοδοτούνται μόλις τα δύο τρίτα των κατοίκων και μάλιστα όχι καθημερινά, αλλά τρεις φορές την εβδομάδα με πενήντα δράμια.¹⁹³⁸ Σύμφωνα με τον Νομάρχη Φθιωτιδοφωκίδας, Φλωρίδη, τα αποθέματα τροφίμων έχουν εξαντληθεί όχι μόνο για τους φτωχούς, αλλά και τους πλούσιους και είναι επιτακτική ανάγκη να χορηγηθεί άρτος σε όλους καθημερινά μέχρι την νέα σοδειά.¹⁹³⁹

Εξαιτίας της έλλειψης ψωμιού η εφημερίδα *Η Επαρχία* αναδημοσιεύει το ποίημα «Ψωμί!» ενός ποιητή της περιοχής, το οποίο το έγραψε το 1918 οπότε οι Άγγλοι είχαν κηρύξει τον αποκλεισμό της Ελλάδας. Η εφημερίδα προέβη στην συμβολική αυτή κίνηση επειδή το θεωρεί επίκαιρο καθώς «το ιερό αντίδωρο», «ο άρτος της ζωής», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο ποίημα, εμποδίζεται και πάλι να φτάσει στα στόματα των πεινασμένων τέκνων της Ελλάδας.¹⁹⁴⁰

ε) Δήμος Λεβαδέων

Τον Αύγουστο του 1942 διανεμήθηκαν στην **Λιβαδειά** μόνο 40 δράμια άρτου το άτομο, ενώ στην λοιπή Επαρχία δεν διανεμήθηκε σίτος ή σταφίδα και με τηλεγράφημά του ο Έπαρχος παρακαλεί θερμότατα τον Ερυθρό Σταυρό να μεριμνήσει για την χορήγηση σίτου.¹⁹⁴¹

Τον Δεκέμβριο του 1942 αποστέλλεται στον Δήμαρχο και Έπαρχο Λιβαδειάς επιστολή διαμαρτυρίας από τον Μητροπολίτη Θηβών για την καταβολή 50 δραχμών για κάθε μερίδα συσσιτίου με το επιχείρημα πως μία τέτοια απόφαση είναι ασυμβίβαστη προς τον σκοπό των συσσιτίων επειδή θα πρέπει να υπάρχει μέριμνα για την δωρεάν διατροφή των ατόρων αντί να απαιτείται η καταβολή αντιτίμου. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Μητροπολίτης ζητεί να του δοθούν διευκρινίσεις σχετικά με την Σύσταση της Εφορίας των συσσιτίων, όπως ποια είναι τα μέλη της και σε ποιον λογοδοτούν.¹⁹⁴²

Τον Ιούλιο του 1942, αποστέλλεται επιστολή στον Έπαρχο Λιβαδειάς από την Δαύλεια, στην οποία επισημαίνεται πως καθ' όλη την διάρκεια του χειμώνα και μέχρι και το καλοκαίρι δύο κοινωνικές τάξεις πάσχουν από ασιτία: Οι άποροι και οι μισθωτοί, οι μη δυνάμενοι να βρουν και να προμηθευτούν σίτο και τρόφιμα μέσα σε μία ατμόσφαιρα όπου επικρατούν οι υψηλές τιμές και συχνά λαμβάνουν χώρα κλοπές, διαρρήξεις, ληστείες και θάνατοι από ασιτία.

Ο συντάκτης της επιστολής διαμαρτύρεται πως ενώ σε άλλες πόλεις η Κρατική μέριμνα έρχεται αρωγός στην δυστυχία των πασχόντων και διανέμονται άλευρα, τρόφιμα και παράλληλα λειτουργούν λαϊκά συσσίτια όπου χορηγούνται προμήθειες σε εφικτές τιμές για τους φτωχούς υπαλλήλους, στην Δαύλεια ο

¹⁹³⁸ «Ο επισιτισμός Φθιωτιδοφωκίδος», *Η Επαρχία*, Κυριακή, 19 Απριλίου 1942, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδος.

¹⁹³⁹ «Το επισιτιστικόν μας πρόβλημα», *Η Επαρχία*, Παρασκευή, 1 Μαΐου 1942, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδας.

¹⁹⁴⁰ «Το ψωμί», *Η Επαρχία*, Παρασκευή, 1 Μαΐου 1942, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδας.

Οι πλέον χαρακτηριστικοί στίχοι του ποιήματος είναι οι εξής:

“Ψωμί! Το θείο δώρημα! Αντίδωρο ιερό!

Το μίσος τ' ανθρώπου σ' έκαμε πικρό φαρμακερό,

Στην αγωνία του φτωχού και στον παιδιού το κλάμα!

Για σένα ξεδιπλώνεται του σπαραγμού το δράμα!”, «Ψωμί!», *Η Επαρχία*, Παρασκευή, 1 Μαΐου 1942, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδας.

«Το ψωμί», *Η Επαρχία*, Παρασκευή, 1 Μαΐου 1942, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδας.

¹⁹⁴¹ ΦΑΚ. 5, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδος.

¹⁹⁴² Ο. π.

Πρόεδρος της Κοινότητας και το Συμβούλιο ουδόλως ενδιαφέρονται για τους πάσχοντες. Η δε Επιτροπή Επισιτισμού στην οποία μετέχει και ο Πρόεδρος αδρανεί με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να έχουν εγκαταλειφθεί στο έλεος των κερδοσκόπων και διατρέχουν τον έσχατο κίνδυνο της υγείας και της ζωής τους εξαιτίας των πολλών στερήσεων. Παρίσταται επομένως άμεση ανάγκη να ορισθεί Λαϊκή Επιτροπή επισιτισμού ώστε να μεριμνήσει για την σωτηρία των πασχόντων και των εργατών.¹⁹⁴³

Τον Σεπτέμβριο του 1942 ένας πατέρας από την Αράχωβα ζητεί από τον Έπαρχο Λιβαδειάς να μεσολαβήσει ώστε να του αποσταλεί ποσότητα ζάχαρης προκειμένου, καθ' υπόδειξη των γιατρών, να βράσει τσάι με ζάχαρη για το παιδί του, ένα βρέφος τριών μηνών, ώστε να κατορθώσει να διατηρηθεί στην ζωή επειδή η μητέρα του δεν έχει επαρκές γάλα για να το θηλάσει.¹⁹⁴⁴

Τον Ιούλιο του 1943, με ανακοίνωσή του ο Έπαρχος Λιβαδειάς παρακαλεί τους Προέδρους των Κοινοτήτων της επαρχίας του να μεριμνήσουν για την συγκέντρωση της παραγωγής τους ανάλογα με το προϊόν που παράγει η κάθε μία ώστε να επιτευχθεί η προμήθεια τροφίμων για τους υπαλλήλους του Επαρχείου σε τιμές απαλλαγμένες από την κερδοσκοπία της ελεύθερης αγοράς.

Σύμφωνα με τον Έπαρχο, ενώ όλες σχεδόν οι επαγγελματικές τάξεις προσάρμοσαν τις παρεχόμενες υπηρεσίες τους σύμφωνα με τις αξιώσεις του τιμάρθμου της ζωής, η τάξη των δημοσίων υπαλλήλων εξακολουθεί να παρέχει τις υπηρεσίες της έναντι αποδοχών οι οποίες είναι παντελώς ανεπαρκείς έστω και για την στοιχειώδη συντήρησή τους.¹⁹⁴⁵

Από έκθεση των ίδιων παρατηρητών του Ερυθρού Σταυρού που περιόδευσαν στην Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία, στην διάρκεια του 1943 πληροφορούμαστε πως πολλά χωριά της Θεσσαλίας και Φθιωτιδοφωκίδος υπέστησαν πυρπολήσεις και βομβαρδισμούς εν μέσω των Ιταλικών αρχικά και μετέπειτα των Γερμανικών επιχειρήσεων. Οι παρατηρητές του Ερυθρού Σταυρού τα διακρίνουν σε μερικώς πυρποληθέντα, ολοκληρωτικά κατεστραμμένα και δεινοπαθήσαντα.

Στα μερικώς πυρποληθέντα χωριά οι κάτοικοι στην πλειοψηφία τους παρέμειναν σε αυτά και στεγάζονται στα εναπομείναντα άθικτα ή ημικατεστραμμένα οικήματα με πρωτοφανή αλληλεγγύη. Ο συνωστισμός όμως τόσων ανθρώπων, συχνά είκοσι, μεγάλων και μικρών σε ηλικία που κοιμούνται στο πάτωμα σε 16 τετραγωνικά δημιουργεί αύξηση της αναιμίας και επιτείνει την διάδοση των ασθενειών και της φυματίωσης.

Σε κάποια χωριά ωστόσο αν και πυρπολήθηκαν, οι κάτοικοί τους έχουν την παρηγοριά ότι πρόλαβαν να συγκομίσουν τα προϊόντα της περιορισμένης καλλιέργειας και να έχουν μια περιορισμένη διατροφική ενίσχυση. Υπάρχουν όμως και χωριά τα οποία πυρπολήθηκαν για πρώτη φορά από τις γερμανικές επιχειρήσεις και έχασαν μαζί με όλα τους τα υπάρχοντα και ολόκληρη την συγκομισθείσα παραγωγή τους, αλλά και τις ζωοτροφές.

Το αποκορύφωμα της δυστυχίας παρουσιάζουν τα χωριά τα οποία πυρπολήθηκαν εν μέρει κατά τις Ιταλικές επιχειρήσεις στην αρχή του έτους και των οποίων η καταστροφή συμπληρώθηκε κατά τις γερμανικές επιχειρήσεις και ιδίως εκείνα που οι αγροί τους βρίσκονται στην νεκρή ζώνη των επιχειρήσεων και δεν τους επιτράπηκε ούτε καθυστερημένα να συγκομίσουν έστω και λίγο καλαμπόκι.

Τα ολοκληρωτικώς κατεστραμμένα χωριά είναι σε κατάσταση απόγνωσης. Πείνα και ασθένειες τα μαστίζουν και η πρόχειρη στέγασή τους είναι αξιοθρήνητη.

¹⁹⁴³ ΦΑΚ. 5, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδος.

¹⁹⁴⁴ Ο. π.

¹⁹⁴⁵ ΦΑΚ. 6, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδος.

Σε μια γωνιά 5 ή 6 τετραγωνικών μέτρων πρόχειρα φτιαγμένα σε μια γωνιά ετοιμόρροπων καμένων τοίχων στριμώχνονται όλοι μαζί ασθενείς και υγιείς, παιδιά και ζώα όλοι πεινασμένοι χωρίς σκεπάσματα, ρούχα, ανυπόδητοι πάνω στο χώμα, ασκεπείς κάτω από την βροχή και τον άνεμο.

Οι συντάκτες της έκθεσης θυμούνται και περιγράφουν σε ένα χωριό τελείως κατεστραμμένο, κάτω από ένα πρόχειρο διαφανές στέγασμα τεσσάρων τετραγωνικών μέτρων, μια χωρική να θηλάζει όρθια το βρέφος της που ήρθε στο φως πριν 36 ώρες μέσα σε ένα περιβάλλον χειρότερο και από μιας άθλιας φάτνης. Δυο παιδάκια κρατούσαν έντρομα την κουρελιασμένη της ποδιά ενώ κάτω στο έδαφος ήταν μερικά στελέχη αραβόσιτου για να προστατεύσουν την οικογένεια από την υγρασία του λασπωμένου χώματος.

Ο φόβος που δημιουργήσαν τα αντίποινα, οι βομβαρδισμοί και οι πυρπολήσεις συντελούν ώστε στις περιοχές που γειτονεύουν με δάση, μεγάλο μέρος των κατοίκων να ζητούν ασφαλέστερο καταφύγιο κάτω από πρόχειρες καλύβες σε υψόμετρα, όπου το νερό παγώνει το πρωί και ο ύπνος την νύχτα είναι αγωνία μαζί και πόνος.

Στα κέντρα των επαρχιών, τις κωμοπόλεις και τα κεφαλοχώρια (στην πλειονηφία τους ορεινά) η ανωμαλία που προκλήθηκε, οι εκτελέσεις, οι ομηρείες και η επί μακρόν διακοπή της κανονικής ζωής συντέλεσαν ώστε οι γιατροί και οι επιστήμονες, οι γεωπόνοι και οι κτηνίατροι, οι δημόσιοι και εκπαιδευτικοί υπάλληλοι, αλλά και οι εύπορες γεωργικές οικογένειες και οι εύποροι επαγγελματίες να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να αποσυρθούν για περισσότερη ασφάλεια προς τα Κέντρα και την Πρωτεύουσα.

Είναι συγκινητικό, διαβάζουμε στην έκθεση, να συναντάς κάπου-κάπου δημόσιους υπάλληλους όπως διδασκάλους σε απομακρυσμένες επαρχίες που παραμένουν στις θέσεις τους ακλόνητοι στρατιώτες του καθήκοντος μπροστά στο χειμαζόμενο πληθυσμό να εκτελούν άνευ ουδεμίας αντιρρήσεως διαταγές μεταβίβασής τους στην επικίνδυνη ορεινή περιοχή όπου συνεχίζονται εκεί οι στρατιωτικές επιχειρήσεις προς παροχή ενισχύσεως στα πυρπολημένα χωριά.

Σύμφωνα με την έκθεση, στην Θεσσαλία και την Φθιωτιδοφωκίδα η καταστροφή είναι πολύ εκτεταμένη και αφορά (κατά προσέγγιση) 149.800 κάτοικους, ενώ στο Καρπενήσι 2.800 λεηλατημένες οικογένειες.

Η οικονομία των ορεινών αυτών χωριών είναι τόσο πτωχή ώστε και την εποχή της ειρήνης η παραγωγή τους μόλις επαρκούσε για την διατροφή των οικογενειών τους έξι μήνες. Τους υπόλοιπους μήνες γίνονταν εισαγωγή αραβόσιτου μέσω της Αγροτικής Τράπεζας από το εξωτερικό και διατίθεντο στους κατοίκους σε μικρές τιμές και κυρίως με πίστωση.

Η πυρπολησία και η λεηλασία έπесαν στα ορεινά αυτά χωριά ως μια φοβερή θύελλα δυστυχίας την οποία είναι αδύνατον να διαφύγουν άνευ άμεσης και ισχυρής βοήθειας καθώς από την δική τους παραγωγή δεν υπάρχει δυνατότητα να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες τους, με εξαίρεση ορισμένα πυρπολημένα πεδινά χωριά εκτός των νεκρών ζωνών.

Οι ορεινοί για να σώσουν την ζωή των οικογενειών τους πουλούν ήδη τα αιγοπρόβατά τους καθώς και τα αροτριώντα ζώα, τα οποία άλλωστε λόγω έλλειψης ζωοτροφών δεν μπορούν να θρέψουν. Η εκποίηση όμως αυτών θα έχει πολύ μεγάλες συνέπειες καθώς μετά τον πόλεμο η εξεύρεση και εισαγωγή στα ορεινά κατάλληλων ζώων για αυτές τις περιφέρειες θα είναι αδύνατη για πολλά έτη καθώς εκτός της Ελλάδας ειδικά σπανίζουν αυτά τα ζώα και η έλλειψη τους θα γίνει ακόμη εντονότερη εξαιτίας του μακροχρόνιου και σκληρού πολέμου.

Η δριμύτητα του χειμώνα στα ορεινά επιβάλλει καλύτερη στέγαση, ένδυση, θέρμανση και διατροφή προς αντιμετώπιση των κλιματικών αντιξοοτήτων. Σε διαφορετική περίπτωση, η πνευμονία θα αποδεκατίσει τον πληθυσμό με τον οργανισμό των περισσότερων να είναι ήδη πολύ εξαντλημένος από τον υποσιτισμό, τις κακουχίες και την ελονοσία.

Για να ενισχυθεί ο ορεινός πληθυσμός εκτός από τα τρόφιμα και τα τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού θα πρέπει να χορηγηθεί τουλάχιστον 1.000.000 δραχμές σε κάθε άτομο, σύμφωνα με τους συντάκτες της έκθεσης, οι οποίοι σημειώνουν ότι η ζωή κάθε Έλληνα, ενήλικα και παιδιού, αξίζει περισσότερο, οπότε πρέπει πάση θυσία να εξευρεθεί και να χορηγηθεί ταχύτατα το παραπάνω ποσό. Αλλιώς, μέρος του πληθυσμού θα εξαφανιστεί ή θα στραφεί στην ληστεία.

Στην έκθεση υπερτονίζεται πως υφίσταται μέγιστος και άμεσος κίνδυνος διάλυσης των πυρπολημένων ορεινών χωριών και πως αν πραγματοποιηθεί η διάλυση αυτή η ανασυγκρότηση του ορεινού χωριού θα πρέπει να θεωρηθεί αδύνατη. Σημειώνεται μάλιστα από τους υπογράφοντες ότι εθνικοί λόγοι επιβάλλουν την διατήρηση των ορεινών χωριών πάση θυσία επειδή αποτελούν την πηγή του αίματος της ελληνικής φυλής την οποία ανανεώνουν δημογραφικά με τους βιολογικά ανώτερους ισχυρά οργανισμούς τους.

Από υγιεινής απόψεως οι περιοχές που επισκέφτηκαν οι επιθεωρητές είναι τελείως εγκαταλελειμμένες και παρουσιάζουν κατάσταση αυτόχρονα τραγική. Η ελονοσία είναι το γενικευμένο κακό. Η δυσεντερία, η σταφυλοκοκκίαση μαστίζει τον κόσμο και παρουσιάζονται αρκετά κρούσματα τύφου και παρατύφου, από τον οποίο είχαν πολλά θανατηφόρα κρούσματα (για παράδειγμα τα Φάρσαλα). Με την είσοδο του χειμώνα εμφανίστηκαν οι πνευμονίες και οι πλευρίτιδες και οι θάνατοι άρχισαν να λαμβάνουν διαστάσεις. Τα πλείστα των χωριών επίσης υποφέρουν από ψώρα συνεπεία της έλλειψης σαπουνιού.

Γιατρός υπάρχει μόνο σε ελάχιστα κεφαλοχώρια, και επιπλέον λόγω των έκτακτων συνθηκών και του κινδύνου σπάνια είναι πρόθυμοι να μεταβούν στα χωριά. Τα λιγοστά φάρμακα δεν φτάνουν μέχρι τα χωριά ελλείψει επικοινωνίας με τα αστικά κέντρα όπου βρίσκονται οι φαρμακευτικές επιτροπές.

Θλιβερή είναι η μοίρα των παιδιών, τα οποία κινδυνεύουν να πεθάνουν ελλείψει γάλακτος επειδή τα γιδοπρόβατα δεν θα έχουν γάλα προ των αρχών Φεβρουαρίου. Το μурουνέλαιο θα ήταν σωτήριο για τα παιδιά, των οποίων ο υποσιτισμός και η γύμνια είναι θέαμα σπαρακτικό. Θα θρηνήσουμε ανεπανόρθωτες καταστροφές στον οργανισμό όσων κατορθώσουν να επιζήσουν και η θνησιμότητα θα φτάσει σε άνευ προηγουμένου ύψη, προειδοποιούν οι επιθεωρητές του Ερυθρού Σταυρού.

Ο πυροπαθής πληθυσμός υποφέρει από έλλειψη ρουχισμού. Σπανίως υπάρχει άνθρωπος να έχει άλλα ενδύματα από εκείνα τα οποία φέρει και αυτά σε κακή κατάσταση, διαβάζουμε στην έκθεση, η οποία είναι συγκλονιστική μέχρι και την τελευταία παράγραφο.

Σύμφωνα με τους παρατηρητές, αυτοί προσπάθησαν να δώσουν μια αντικειμενική εικόνα της κατάστασης. Για να διεκτραγωδήσει κανείς την καταστροφή πρέπει να μπορεί να περιγράψει τις θλιβερές εικόνες πόνου και αγωνίας μέσα στα γκρεμισμένα σπίτια που σε μια γωνιά τους διαβιούν οι δυστυχείς αυτοί άνθρωποι χωρίς τα απαραίτητα της ζωής, αρκετοί εξ αυτών πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και Θράκης που η μοίρα τους έπληξε για δεύτερη και τρίτη φορά.

Μία ακτίνα παρηγοριάς μπροστά σε αυτή την κατάσταση είναι το γεγονός πως ο πυροπαθής παρά τον υποσιτισμό του, όπου μπορεί και μόλις του δοθεί σπόρος,

σπέρνει την γη στην οποία στηρίζει τις ελπίδες του ότι θα κατορθώσει μια μέρα να επιζήσει της καταστροφής.¹⁹⁴⁶

¹⁹⁴⁶ «Έκθεσις επί της καταστάσεως των πυροπαθών Θεσσαλίας και περιφέρειας Λαμίας 14/12/1943», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 4,α.ε.33ζ-33ιγ, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Κεφάλαιο 5^ο ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Κερκυραίων

«Είναι δευτέρα φορά εις διάστημα ενός τετάρτου αιώνας που ο ευγενής Κερκυραϊκός λαός αντιμετωπίζει τας δολοφονικάς μεθόδους των Ιταλών [...]. Ουδέν πολεμικόν συμφέρον δικαιολογεί την αεροπορικήν επίθεσιν κατά του κέντρου της πόλεως της Κερκύρας και κατά των πτωχών λαϊκών συνοικιών της [...]. Δι' όσα σας έπληξαν δεινά συμπάσχω μαζί σας, καθώς συμπάσχει και ολόκληρος η Ελλάς και σας εκφράζω τα πλέον θερμά μου συγχαρητήρια διά το θάρρος και την αυταπάρνησίν σας», αναφέρει σε μήνυμά του προς τον Κερκυραϊκό λαό την 5^η Νοεμβρίου 1940 ο Πρωθυπουργός και δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς,¹⁹⁴⁷ εκφράζοντας την συμπαράστασή του στους Κερκυραίους για τους σφοδρούς αεροπορικούς βομβαρδισμούς των Ιταλών κατά την επίθεσή τους με σκοπό την κατάληψη του νησιού.

Τον ίδιο μήνα, ο Δήμαρχος Χίου, Λεωνής Καλβοκορέσης, αποστέλλει στον Νομάρχη Κέρκυρας, Ευάγγελο Αβέρωφ, τηλεγράφημα ως ένδειξη αλληλεγγύης στον δοκιμαζόμενο πληθυσμό:

«ΠΟΛΙΣ ΧΙΟΥ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΜΕΤΑ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΣ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΣ ΑΜΑΧΟΥ ΣΑΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΙ ΧΑΙΡΕΤΙΖΕΙ ΕΥΓΕΝΗ ΛΑΟΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΕΠΙΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΕΥΨΥΧΙΑΝ».¹⁹⁴⁸

Την 28^η Απριλίου 1941, η άφιξη των πρώτων ιταλικών στρατευμάτων στην πόλη της Κέρκυρας σηματοδοτεί την έναρξη της Ιταλικής Κατοχής. Ο Αβέρωφ υποβάλλει στους Ιταλούς την παραίτησή του και με προκήρυξη προς τον λαό της Κέρκυρας εξηγεί τον λόγο της απομάκρυνσής του από την Νομαρχία:

«Κερκυραίοι!

Ενώ η Ελλάς γονατισμένη, αλλά νικήτρια, δέχεται το πάτημα του ηττημένου κατακτητού [...] που κατεβομβάρδισε χωρίς λόγο τα ειρηνικά σας σπίτια και τα γυναικόπαιδά σας, ο προς τω παρόν τελευταίος εδώ Νομάρχης του Ελευθέρου Ελληνικού Κράτους σας απευθύνει αυτόν τον ύστατον χαιρετισμόν γεμάτον αγάπην και συγκίνησιν [...].

Προσωπικώς λυπούμαι που μετά την κατάληψη δεν θα μπορέσω να υπηρετήσω απ' αυτή την θέση την οποίαν θα αφήσω γιατί δεν επιτρέπεται ο εκπρόσωπος του αγωνιζόμενου Ελληνικού Κράτους να δέχεται διαταγές από τον ηττημένο εχθρό [...].»¹⁹⁴⁹

Μέχρι την έκδοση της άδειας αναχωρήσεώς του από την Κέρκυρα την 1^η Ιουνίου 1941 ο Αβέρωφ ζητούσε από τους Προέδρους των Κοινοτήτων να παρεμποδίσουν τον κατακτητή να εξάγει από το νησί απαραίτητα είδη για την διατροφή του πληθυσμού, ενώ διοχέτευσε στο Ορφανοτροφείο, Γηροκομείο και Νοσοκομείο σημαντικές ποσότητες ιματισμού και φαρμάκων από τα εφόδια του Ερυθρού Σταυρού για τον ελληνικό στρατό, ώστε να μην διαρπαγούν από τους κατακτητές, οι οποίοι από την πρώτη στιγμή προέβησαν στη δήμευση διαφόρων αποθεμάτων τροφίμων.

Η διοίκηση των Ιονίων Νήσων κατά την ιταλική κατοχή ασκείτο από το «Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων» επικεφαλής του οποίου ήταν ο Πιέρο Παρίνι, ο

¹⁹⁴⁷ Συλλογή Ιωάννη Φ. Λαβράνου, Φάκελος Ι, Υποφάκελος 14, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας.

¹⁹⁴⁸ Συλλογή Ιωάννη Φ. Λαβράνου, Φάκελος Ι, Υποφάκελος 3, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας.

¹⁹⁴⁹ Κώστας Δαφνής, *Κερκυραϊκά Χρονικά-Τόμος XII, Χρόνια πολέμου και Κατοχής. Κέρκυρα 1940-1944. Μια άγνωστη ιστορία*, Κέρκυρα 1966, σσ. 104.

οποίος απαγόρευσε στις δημόσιες υπηρεσίες να αναφέρονται στα αρμόδια ελληνικά υπουργεία, καθώς από την πρώτη ημέρα της Κατοχής, κατόπιν διαταγής του Μπενίτο Μουσολίνι, η ελληνική νομοθεσία έπαυε να έχει ισχύ στα Ιόνια Νησιά στα πλαίσια του αφελληνισμού της ελληνικής διοικήσεως με απώτερο στόχο την προσάρτησή τους στην Ιταλία.¹⁹⁵⁰

Ωστόσο, τις 32 πρώτες ημέρες της Κατοχής που προηγήθηκαν της ίδρυσης του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων, οι Ιταλοί επεδίωξαν την συνεργασία των ελληνικών υπηρεσιών στην ρύθμιση της τοπικής οικονομίας εξασφαλίζοντας την διατήρηση των τιμών σε χαμηλά επίπεδα και ενισχύοντας την παραγωγική δραστηριότητα με πρόθεση να πείσουν τον πληθυσμό ότι η ιταλική κατοχή θα προάγει την ομαλότητα. Το πραγματικό μέλημά τους όμως ήταν η εξασφάλιση της διατροφής των Ιταλών στρατιωτών από την τοπική παραγωγή.¹⁹⁵¹

Τις πρώτες ημέρες της Κατοχής, η υποβάθμιση της δραχμής έναντι της ιταλικής λιρέτας (με αναλογία 1 λιρέτα για 16 δραχμές) συντέλεσε στην εκμηδένιση των κερκυραϊκών κεφαλαίων,¹⁹⁵² όπως επίσης και η κυκλοφορία χαρτονομισμάτων «μεσογείου ταμείου πίστεως», τα οποία αποτέλεσαν τους πρώτους μήνες της Κατοχής το νόμισμα που με διαταγή του Ντούτσε αντικατέστησε την δραχμή,¹⁹⁵³ με αποτέλεσμα την πρόκληση περαιτέρω δυσχερειών (πληθωρισμός) σε όσες ήδη ο πόλεμος είχε δημιουργήσει στον επισιτισμό του πληθυσμού (ελλείψεις τροφίμων).

Με σκοπό την επιρροή και διαμόρφωση της κοινής γνώμης την 18^η Μαΐου 1941, κυκλοφόρησε η τρισεβδομαδιαία προπαγανδιστική εφημερίδα “Jonio” («Ιόνιο»), τα άρθρα της οποίας ήταν γραμμένα στην ιταλική γλώσσα και συνοδεύονταν από την μετάφρασή τους στην ελληνική, η οποία την 1^η Νοεμβρίου 1941 αντικαταστάθηκε από την καθημερινή εφημερίδα “Gazzetta Ionica” («Εφημερίς των Ιονίων»), που κυκλοφορούσε σε ιταλική και ελληνική έκδοση μέχρι και την 9^η Σεπτεμβρίου 1943, οπότε και δημοσιεύθηκε το τελευταίο φύλλο της.¹⁹⁵⁴ Μία ημέρα νωρίτερα είχε προηγηθεί η συνθηκολόγηση της Ιταλίας με τους Συμμάχους.

Μέσα από τα ρεπορτάζ των παραπάνω εφημερίδων (των μοναδικών που κυκλοφορούσαν μετά την απαγόρευση έκδοσης και κυκλοφορίας ελληνικών εφημερίδων στην Κέρκυρα), είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε, μεταξύ άλλων, τόσο τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού όσο και την πολιτική που εφαρμόσε η Ιταλική Διοίκηση αναφορικά με το επισιτιστικό ζήτημα στα Ιόνια Νησιά και ειδικότερα στην Κέρκυρα, έχοντας συναίσθηση ότι πρόκειται για επίσημα όργανά της, τα οποία εξυπηρετούν τους προπαγανδιστικούς σκοπούς της με κυριότερο, όπως επισημάναμε, τον ανθελληνισμό των Ιονίων Νήσων που με έμμεσο, πλην σαφή τρόπο, διατυπώνεται ως πρωταρχικός στόχος της *Εφημερίς των Ιονίων* στο πρώτο φύλλο κυκλοφορίας της:

«Πρωταρχικός σκοπός όθεν της εφημερίδος ταύτης είναι να προσπαθήσει να ρίψη εις λήθην το παρελθόν τούτο και μάλιστα να βοηθήση να τεθή επ’ αυτού ο μέγας λίθος της λησμοσύνης [...]».¹⁹⁵⁵

¹⁹⁵⁰ Δαφνής, ό. π., σσ. 105-106, 107.

¹⁹⁵¹ Ο. π., σ. 116.

¹⁹⁵² Ο. π.

¹⁹⁵³ «Ποινικαί κυρώσεις διά παραβάσεις διατάξεων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 19 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁵⁴ Βλ. τα σχετικά φύλλα των εφημερίδων *Ιόνιο* (Μάιος-Οκτώβριος 1941) και *Εφημερίς των Ιονίων* (Νοέμβριος 1941-Σεπτέμβριος 1943) υπό την κοινή ονομασία ΓΚΑΖΕΤΑ ΙΟΝΙΚΑ (Εφημερίς των Ιονίων-Κέρκυρα) στο Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁵⁵ «Ας αποβλέψωμεν εις το μέλλον», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Με τα υπ' αριθμόν 3 και 63 διατάγματα των συνολικά 63 διαταγμάτων-διατάξεων που εξέδωσε το Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων και επικύρωσε ο Ντούτσε κατά το χρονικό διάστημα από τον Ιούνιο του 1941 έως και τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους,¹⁹⁵⁶ οριζόταν η σύσταση και λειτουργία του Κεντρικού Γραφείου Επισιτισμού (μετέπειτα Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού) και του Αγροτικού Συνεταιρισμού των Ιονίων Νήσων. Η πρώτη υπηρεσία είχε ως αρμοδιότητες *«την διαμόρφωση των τιμών και την διανομή των ειδών κοινής καταναλώσεως, καθώς επίσης τον έλεγχο του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου»*,¹⁹⁵⁷ ενώ σκοπός της δεύτερης σύμφωνα με το καταστατικό ίδρυσής της ήταν να συντελέσει στην εξέλιξη της γεωργίας και στην βελτίωση της αγροτικής παραγωγής.¹⁹⁵⁸

Το Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού διαμόρφωνε το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς και όριζε την νομοθεσία σχετικά με τον επισιτισμό του πληθυσμού μέσω πολλών και ποικίλων κοινοποιήσεων που εξέδιδε σε τακτά χρονικά διαστήματα (όπως τον τρόπο διανομής των τροφίμων και τον καθορισμό των τιμών τους), ενώ στην πλειονότητά τους τα υπόλοιπα διατάγματα του 1941 συνιστούσαν νομοθετήματα και απαγορεύσεις σχετικά με την γεωργική παραγωγή, την πώληση κρέατος, το έλαιο, τα γεώμηλα και το εισαγωγικό εμπόριο,¹⁹⁵⁹ τα κύρια σημεία των οποίων (διαταγμάτων και κοινοποιήσεων) παρουσιάζονται στις επόμενες γραμμές.

Με τα πρώτα διατάγματα όλοι οι παραγωγοί γεωργικών προϊόντων υποχρεούνταν να πωλούν τις πλεονάζουσες για την κάλυψη των αναγκών των οικογενειών τους ποσότητες των προϊόντων τους¹⁹⁶⁰ και απαγορεύτηκε η σφαγή ζώων εκτός του Δημοτικού Σφαγείου. Η πώληση σφαγιασμένου κρέατος επιτρεπόταν μόνο την Πέμπτη και το Σάββατο, η πώληση *«κρεάτων αυλής»* (όπως κότες) επιτρεπόταν μόνο κατά το διήμερο Τρίτη και Τετάρτη, ενώ τα ξενοδοχεία, τα εστιατόρια και τα μαγειρεία είχαν το δικαίωμα να σερβίρουν φαγητά με κρέας μόνο κάθε Πέμπτη και Κυριακή.¹⁹⁶¹

Τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1941, κυκλοφόρησαν τα αγορανομικά δελτία τα οποία κάθε κάτοικος του νησιού έπρεπε να προμηθευτεί ώστε να δικαιούται να αγοράζει όλα τα τρόφιμα πρώτης ανάγκης (άρτος, ζάχαρη, ζυμαρικά, ρύζι και έλαιο) τα οποία επρόκειτο να διατίθενται στους καταναλωτές αποκλειστικά μέσω αυτών των δελτίων. Το σύστημα χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα *Ιόνιο* ως απλό και αποτελεσματικό, το οποίο όλοι υποχρεούνται να εφαρμόσουν με πειθαρχία ώστε όλοι ανεξαιρέτως να παραλαμβάνουν μόνο τις αναγκαίες ποσότητες προκειμένου να αποφεύγονται οι απάτες και οι ανισότητες.

«Οι καιροί είναι δύσκολοι και είναι απαραίτητον να επιβληθεί πειθαρχία επί των καταναλώσεων. Κανείς δεν πρέπει να έχει μεγάλα πλεονάσματα, αλλά άπαντες το αναγκαίον και εάν υπάρχη περιθώριον διά προμήθειες θα πρέπει να συλλογισθώμεν τους γέροντες, τα παιδιά και τους ασθενείς», αναφέρει ο συντάκτης του άρθρου, ο οποίος επισημαίνει την *«στοργική θέληση των ιταλικών αρχών»* να ελαττώσουν τις δυστυχίες και στερήσεις του λαού που επέφερε ο πόλεμος, θεωρώντας

¹⁹⁵⁶ Βλ. τα φύλλα των εφημερίδων *Ιόνιο* και *Εφημερίς των Ιονίων* για το χρονικό διάστημα Ιούνιος-Δεκέμβριος 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁵⁷ Δαφνής, ό. π., σ. 115.

¹⁹⁵⁸ «Η σύστασις και ο τρόπος της λειτουργίας του Αγροτικού Συνεταιρισμού των Ιονίων Νήσων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 30 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁵⁹ Βλ. τα φύλλα των εφημερίδων *Ιόνιο* και *Εφημερίς των Ιονίων* για το χρονικό διάστημα Ιούνιος-Δεκέμβριος 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶⁰ «Διατάξεις διά την κατακράτησιν των τροφίμων», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 4 Ιουλίου 1941 (αντί της ημέρας αναγράφεται ο τόπος έκδοσης της εφημερίδας), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶¹ «Διατάξεις διά την πώλησιν κρέατος», ό. π.

«αναμφισβήτητον» ότι ο πληθυσμός των Ιονίων Νήσων δεν θα υποφέρει από στερήσεις χάρη στην καλή οργάνωση του ανεφοδιασμού, προειδοποιώντας παράλληλα ότι εάν ο πληθυσμός δεν επιδείξει «αυθορμητώς» την απαιτούμενη πειθαρχία, αυτή θα επιβληθεί από τις Αρχές.¹⁹⁶²

Με το υπ' αριθμόν 17 διάταγμα απαγορεύεται η κοπή ελαιόδεντρων,¹⁹⁶³ ενώ με το υπ' αριθμόν 29, απαγορεύεται το εμπόριο του ελαίου υπό οποιαδήποτε μορφή και επιτρέπεται μόνο η μέσω δελτίου πώλησή του για την δημόσια κατανάλωση, ενώ η προβλεπόμενη ποινή για απόκρυψη και άρνηση παράδοσης των καθορισμένων ποσοτήτων ελαίου είναι, εκτός από την κατάσχεση του προϊόντος, φυλάκιση από 2 έως και 6 μήνες και από 6 μήνες μέχρι και 2 έτη αντίστοιχα.¹⁹⁶⁴ Με το υπ' αριθμόν 54 διάταγμα, που καθορίζει ως υποχρεωτική την συγκέντρωση του ελαίου, η τιμή του παραγωγού ορίστηκε στις 85 δρχ. ανά οκά ελαίου, τιμή «ευνοϊκή διά τους γεωργούς και ταυτόσημος προς τας τιμάς των άλλων ειδών πρώτης ανάγκης»,¹⁹⁶⁵ σύμφωνα με την *Ιόνιο*.

Το υπ' αριθμόν 54 διάταγμα, διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων*, «εγκαινιάζει την νέα αγροτική οικονομία των Ιονίων Νήσων [...], η οποία διακρίνεται από αντικειμενικούς σκοπούς καθορισμένους και λίαν αντιτιθεμένους προς εκείνους της πλουτοκρατίας επειδή αποβλέπει εις μεγάλας παραγωγάς, εις ποιότητα και ποσότητα προς όφελος της ολότητας και ουχί των μονάδων». Στην εφημερίδα, επισημαίνεται η αναγκαιότητα της συγκεντρώσεως της παραγωγής από το Κράτος επειδή αποσκοπεί «στο απόλυτο συμφέρον των αγροτικών τάξεων», και επιχειρείται η κατάρριψη της επικρατούσας αντίληψης ότι περιορίζουν την ελευθερία δράσης τους: «Αι συγκεντρώσεις ελευθερώνουν τον γεωργόν από την εκμετάλλευσιν, της οποίας επί το πλείστον εγένετο θύμα εκ μέρους των διαφόρων κερδοσκόπων [...]. Τα προϊόντα έφθανον εκ του τόπου παραγωγής εις τον καταναλωτήν διά μέσου πολυάριθμων αγοραστών, με αποτέλεσμα την ζημίαν των μεν και των δε».¹⁹⁶⁶

«Το έλαιον παραμένει το κυριότερον προϊόν της Κερκύρας», αναφέρεται στην ίδια εφημερίδα, η οποία προβλέπει πως η τελειοποίηση των μέσων καλλιέργειας σε συνδυασμό με την εργατικότητα και εξαιρετική νοημοσύνη του αγροτικού πληθυσμού, παρά τις δυσμενείς μετεωρολογικές συνθήκες και το γεγονός ότι τεράστιες εκτάσεις γης παραμένουν ακαλλιεργήτες, θα επιφέρουν αύξηση του μέσου όρου παραγωγής. Η αύξηση της παραγωγής ελαίου και επιπλέον η εφαρμογή για πρώτη φορά του συστήματος της συγκέντρωσης της ελαιοπαραγωγής, ενδεικτικό «της θέλησης των Αρχών να υπερασπιστούν τα δίκαια συμφέροντα του αγροτικού κόσμου», θα συνεισφέρουν στην διατήρηση του ελαίου ως το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν και την κυριότερη οικονομική πηγή της Κέρκυρας.¹⁹⁶⁷

Ωστόσο, εκτός από έλαιο, στο νησί καλλιεργούνται αμπέλια, λαχανικά, δημητριακά, γεώμηλα, οπωροφόρα (μήλα, αχλάδια, αμυγδαλιές) και εσπεριδοειδή

¹⁹⁶² «Πειθαρχία εις τας καταναλώσεις», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 5 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶³ «Σειρά σημαντικών μέτρων διά την καλυτέρευσιν των οικονομικών & κοινωνικών όρων διαβιώσεως των Ιονίων Νήσων», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 27 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶⁴ «Απαγόρευσις του εμπορίου του ελαίου», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 15 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶⁵ «Αι τιμαί του ελαίου διά την ελαιοεσοδίαν 1941-42», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 27 Οκτωβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶⁶ «Η νέα αγροτική οικονομία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶⁷ «Η σπουδαιότης του ελαίου διά την οικονομίαν της Κερκύρας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 11 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

(πορτοκάλια, λεμόνια, μανταρίνια) με σημαντική ετήσια παραγωγή. Αντίθετα, «μάλλον ελλιπής είναι η καλλιέργεια των δημητριακών». Καθώς η παραγωγή δεν καλύπτει τις ανάγκες της ετήσιας κατανάλωσης, εισάγονται από το εξωτερικό ποσότητες σίτου, αλλά και αραβόσιτου. Περιορισμένη επίσης είναι η παραγωγή των λαχανικών και η καλλιέργεια καπνού, ενώ «τα γεώμηλα καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος της αγροτικής παραγωγής της Νήσου. Το προϊόν είναι εξαιρετον και καταναλίσκεται εν αφθονία. Μετά το έλαιο και τα εσπεριδοειδή, τα γεώμηλα αποτελούν ένα από τα κυριότερα πλουτοπαραγωγικά προϊόντα της Νήσου». Τα κτηνοτροφικά προϊόντα του νησιού είναι γάλα αγελάδος, τυρί, βούτυρο, μέλι και αυγά, ενώ τα ζώα που εκτρέφονται είναι χοίροι, αγελάδες, πουλερικά, κατσίκες, ενώ υπάρχουν και μελίσσια.

Συμπερασματικά, η οικονομία του νησιού βασίζεται στην ελαιοπαραγωγή και την καλλιέργεια εσπεριδοειδών, ενώ το κυριότερο προϊόν που εισάγεται είναι ο σίτος.¹⁹⁶⁸ Με εξαίρεση επομένως τον άρτο, αρχές Νοεμβρίου, η εφημερίδα θεωρεί πως «η Νήσος έχει εξησφαλισμένη την διατροφή της».¹⁹⁶⁹

Με το υπ' αριθμόν 19 διάταγμα, λόγω της περιορισμένης ποσότητας σίτου, οι αρτοποιοί υποχρεούνταν στην παρασκευή άρτου σε μικρά σχήματα «ώστε να αποφευχθεί η σπατάλη η προερχόμενη εκ της κοπής άρτου μεγάλου σχήματος», και απαγορεύτηκε «απολύτως» η πώληση «θερμού άρτου».¹⁹⁷⁰ Τον Νοέμβριο του 1941 ωστόσο παρουσιάστηκε έλλειψη ή ανεπάρκεια άρτου σε ορισμένα αρτοποιεία της πόλης της Κέρκυρας. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν «οι ανωμαλίες αυτές», τις οποίες ο Δήμος Κερκυραίων απέδωσε στην έλλειψη οργάνωσης κατά την διανομή των αλεύρων στους αρτοποιούς, ο Δήμος κάλεσε όλους τους πολίτες να εγγραφούν στον κατάλογο του αρτοποιού από τον οποίο προμηθεύονται τον άρτο, τονίζοντας ότι «υπάρχει άλευρον δι' όλους τους αρτοποιούς».¹⁹⁷¹

Στα χωριά του νησιού ωστόσο πολυάριθμα δελτία αγροτών πουλήθηκαν στους κατοίκους της πόλης με αποτέλεσμα τα δελτία των κατοίκων της πόλης να υπερβούν κατά δύο χιλιάδες τα διανεμηθέντα από τις Αρχές, γεγονός που προκάλεσε τον σχηματισμό «ουρών» έξω από τα αρτοποιεία. Για την αντιμετώπιση του φαινομένου εκδόθηκαν νέα αγορανομικά δελτία με διαφορετικό χρωματισμό ώστε να διακρίνονται τα δελτία της πόλης από της υπαίθρου.¹⁹⁷²

Από τους πρώτους όμως μήνες της Κατοχής το αστυνομικό δελτίο είναι «πλούσιο» λόγω των πολλών και ποικίλων αγορανομικών παραβάσεων στις οποίες υπέπεσαν έμποροι, όπως πώληση ειδών σε τιμή υψηλότερη από την προβλεπόμενη ή μη τοποθέτηση δελτίων τιμών σε προϊόντα.¹⁹⁷³

Παρά τις διατάξεις και κυρίως την αυστηρότητα των προβλεπόμενων κυρώσεων στους παραβάτες, «όμιλος κερδοσκόπων κατακρατεί τρόφιμα και κρυφίως λειτουργούν καταστήματα εις τα οποία ευρίσκονται εναποθηκευμένα διάφορα είδη, τα οποία θα τεθούν εις κυκλοφορίαν άμα ανυψωθώσι τεχνικώς αι τιμαί», καταγγέλλει η

¹⁹⁶⁸ «Το εισαγωγικόν εμπόριον», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 13 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁶⁹ «Η γεωργική παραγωγή της Κέρκυρας και αι προβλέψεις διά το μέλλον», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 12 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷⁰ «Κοινοποιήσεις διά τον άρτον», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 17 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷¹ «Εγγραφή εις τους αρτοποιούς διά την αγοράν του άρτου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 4 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷² «Ενδιαφέρουσai τους καταναλωτάς ανακοινώσεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 22 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷³ «Παραβάσεις διατάξεων περί πωλήσεως τροφίμων», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 1 Αυγούστου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Εφημερίς των Ιονίων, η οποία αναφέρει χαρακτηριστικά πως η τιμή των γεωμήλων ανήλθε σε 25 δρχ. την λίτρα, τιμή υπερβολική και πρωτοφανής καθώς η παραγωγή τους ήταν αφθονότατη.¹⁹⁷⁴

Για την πάταξη της κερδοσκοπίας στα «απαραίτητα διά την διατροφήν γεώμηλα», λειτούργησαν δύο δημόσια πρατήρια με τιμή διάθεσης 15 δρχ. την λίτρα τα οποία οι καταναλωτές αγόραζαν επιδεικνύοντας τα αγορανομικά δελτία άρτου. Με τον τρόπο αυτό, οι Αρχές ευελπιστούσαν ότι η διανομή θα είναι ευκολότερη και δικαιότερη και ότι θα αποφευχθούν αγορές μεγάλων ποσοτήτων από τα ίδια πάντα άτομα,¹⁹⁷⁵ και συνιστούν στους καταναλωτές να αποφεύγουν τους κερδοσκόπους «καθ' όσον δεν θα λείψη ουδέποτε το αναγκαίον», με την προϋπόθεση όλοι να επιδείξουν πειθαρχία και εμπιστοσύνη στις διατάξεις τους.¹⁹⁷⁶ Λόγω της μεγάλης προσέλευσης του κοινού, κάθε δελτίο αντιστοιχούσε σε δύο λίτρα γεωμήλων και δικαίωμα απόκτησης νέων ποσοτήτων γεωμήλων οι καταναλωτές είχαν ανά δεκαπενθήμερο.¹⁹⁷⁷

Προκειμένου να καταπολεμηθεί η «μαύρη αγορά» στα γεώμηλα την οποία χαρακτηρίζει η υπερβολική ανύψωση των τιμών και να εξασφαλιστεί ο επισιτισμός του λαού, με νέο διάταγμά τους οι Αρχές υποχρεώνουν έμπορους και παραγωγούς να δηλώσουν τα γεώμηλα που έχουν στην κατοχή τους απειλώντας με σοβαρές κυρώσεις όσους κάνουν ψευδείς δηλώσεις σχετικά με την ποσότητα που διαθέτουν. Διευκρινίζεται επίσης πως τόσο οι έμποροι όσο και παραγωγοί θα πληρωθούν «εις μίαν λογικήν τιμήν» και δεν θα ζημιωθεί κανείς εκτός από τους κερδοσκόπους, οι οποίοι θα πρέπει επιτέλους να αντιληφθούν ότι δεν υπάρχει πλέον για αυτούς και το παράνομο εμπόριό τους, το οποίο κυρίως πλήττει τις λαϊκές τάξεις, πεδίο δράσης στην Κέρκυρα.¹⁹⁷⁸

Τα παραπάνω μέτρα θεωρήθηκαν αποτελεσματικά από τις Αρχές επειδή δόθηκε σκληρό πλήγμα στους κερδοσκόπους και εξασφαλίστηκε ο ανεφοδιασμός της πόλης με το «πολύτιμο» προϊόν των γεωμήλων. Γι' αυτό, κατόπιν και επιθυμίας της πλειοψηφίας των πολιτών ώστε να αποφεύγουν τις ουρές στα πρατήρια,¹⁹⁷⁹ αποφασίστηκε η πώληση γεωμήλων να γίνεται με αγορανομικά δελτία από τα 110 παντοπωλεία της πόλης, μέσω των οποίων διενεργείτο ήδη η πώληση ρυζιού, ζυμαρικών και ζάχαρης,¹⁹⁸⁰ με την υποχρέωση οι πολίτες να εγγραφούν στους καταλόγους του παντοπωλείου στο οποίο δήλωσαν ότι επιθυμούσαν να πραγματοποιούν τις αγορές τους.¹⁹⁸¹

«Υπάρχουν Κερκυραίοι οι οποίοι παραπονούνται διά το ζήτημα της διατροφής και τολμούν ακόμη να μέμφονται τας Αρχάς αι οποίοι φροντίζουν διά την λεπτήν, σημαντικήν και δύσκολον αυτήν υπηρεσίαν», διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων*. Όσα «ασυνείδητα άτομα» διαβάλλουν τις ιταλικές αρχές, οι οποίες «καταβάλλουν

¹⁹⁷⁴ «Κερδοσκόποι Προσέχετε!», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷⁵ «Διατάξεις διά την αγοράν των γεωμήλων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 2 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷⁶ «Μέτρα εναντίον της ακρίβειας του βίου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 6 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷⁷ «Η πώλησις των γεωμήλων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 8 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷⁸ «Υποχρεωτική δήλωσις των γεωμήλων της Κερκυραϊκής παραγωγής», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 15 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁷⁹ «Τα επισιτιστικά ζητήματα», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸⁰ «Ενδιαφέρουσai τους καταναλωτάς ανακοινώσεις», ό. π.

¹⁹⁸¹ «Μέτρα διά την διανομήν των τροφίμων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 21 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

κάθε προσπάθειαν προς όφελος του λαού και εμπνέονται υπό αισθημάτων ανθρωπιστικής αλληλεγγύης και επιζητούν να ελαττώσουν κατά το δυνατόν τας δυστυχίας του απλού λαού», ο συντάκτης της εφημερίδας τα προειδοποιεί πως όταν περιέλθουν στα χέρια των αρχών με την κατηγορία της συκοφαντικής δυσφήμισης θα θεωρηθούν εχθροί του λαού και θα πληρώσουν ακριβά την πράξη τους αυτή. «*Λαϊκή παροιμία λέγει: Όποιος ειδοποιηθεί εσώθη*», καταλήγει ο συντάκτης και αναφέρει πως ο πληθυσμός της Κέρκυρας και γενικότερα των Ιονίων Νήσων βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση σχετικά με την διατροφή του καθώς στην Αθήνα η ημερήσια μερίδα του άρτου είναι 60 γραμμάρια, στην Αγγλία και την Γαλλία 100 και 120 γραμμάρια αντίστοιχα, ενώ στην Κέρκυρα 180 γραμμάρια, «*πραγματικόν προνόμιον*».¹⁹⁸²

Από επιστολή αγρότη στην εφημερίδα συμπεραίνουμε ότι εκτός από τις Αρχές, επικρίσεις εκ μέρους πολιτών δέχονται και οι χωρικοί με την κατηγορία ότι «*επιτυγχάνουν υπερβολικά κέρδη και ότι κερδοσκοπούν επί των γεωργικών προϊόντων των τα οποία φέρουν προς πώλησιν εις την πόλιν. Εις όλα τα κέντρα και εις όλα τα σαλόνια της Κέρκυρας ο κόσμος καταφέρεται εναντίον των αγροτών [...]*». Ο επιστολογράφος αντικρούει τις κατηγορίες υποστηρίζοντας ότι υπεύθυνοι για την αύξηση των τιμών στα γεωργικά προϊόντα είναι οι λαχανοπώλες της πόλης, οι οποίοι ενώ τα αγοράζουν φθηνά από τους χωρικούς τα μεταπωλούν στους καταναλωτές με αυξημένη τιμή.¹⁹⁸³

Οι αγορανομικοί έλεγχοι συχνά αποδεικνύουν ότι «*αι λαχανοπώλαι επώλουν τα προϊόντα των εις τιμάς εξαιρετικώς υπερβολικάς*»¹⁹⁸⁴ και πως οι ελλείψεις σε ορισμένα τρόφιμα οφείλονται σε απόκρυψή τους από τους παραγωγούς και τους πωλητές, τούς οποίους οι ελεγκτές υποχρεώνουν να τα διαθέσουν στην αγορά.¹⁹⁸⁵ Προκειμένου να εκλείψει το φαινόμενο της απόκρυψης τροφίμων με σκοπό την αύξηση των τιμών τους, το Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού με κοινοποιήσεις του καθορίζει τις τιμές χονδρικής και λιανικής των λαχανικών, κίνηση που σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, «*μαρτυρεί το ενδιαφέρον των αρχών για τα ζητήματα που αφορούν τον πληθυσμόν*», και αποτελεί επιπλέον δείγμα της θέλησής τους να καταστείλουν την κερδοσκοπία. Οι κερδοσκόποι αποτελούν, σύμφωνα με την εφημερίδα, εχθρούς του κερκυραϊκού πληθυσμού επειδή ο εγωισμός τους και η απληστία τους για το χρήμα καθιστούν δύσκολη την ζωή, και παρακινεί τους καταναλωτές να πράξουν το καθήκον τους, δηλαδή να τους καταγγέλλει ώστε να τους καθιστά ανίκανους να βλάψουν τον πληθυσμό.¹⁹⁸⁶

Ενδεικτικό της αποφασιστικότητας των ιταλικών Αρχών να πατάξουν την κερδοσκοπία αποτελεί το υπ' αριθμόν 14 άρθρο Διατάγματος του Μουσσολίνι, το οποίο ορίζει πως «*οστισδήποτε αφαιρεί από της συνήθους καταναλώσεως,*

¹⁹⁸² «Ο λαϊκός άρτος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 9 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸³ «Αι τιμαί και η κατανάλωσις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 23 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸⁴ «Έλεγχος εις την λαχαναγοράν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 6 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸⁵ «Ένεργός επεμβαίς της αγοραν. Υπηρεσίας εις την λαχαναγορά», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 7 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸⁶ «Αγορανομικά μέτρα εις την λαχαναγοράν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων και «Το καθήκον μας είναι να βοηθώμεν τας αρχάς εναντίον των κερδοσκόπων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 11 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

εμπορεύματα σημαντικής οντότητας, ώστε να προξενήση την έλλειψιν ή την αύξησιν της τιμής επί της αγοράς, τιμωρείται διά της ποινής του θανάτου». ¹⁹⁸⁷

Εκτός από την απόκρυψη των τροφίμων και την ανύψωση των τιμών τους η λαχαναγορά χαρακτηρίζεται από τον σχηματισμό «ουράς» από άτομα που περιμένουν να προμηθευτούν προϊόντα, τα οποία όμως συχνά επιδίδονται σε λογομαχίες, κυρίως για ζητήματα προτεραιότητας, γεγονός που παρεμποδίζει την ομαλή λειτουργία της αγοράς. ¹⁹⁸⁸

Μέσα Νοεμβρίου 1941, η *Εφημερίς των Ιονίων* γράφει ότι κατά τους τελευταίους μήνες παρατηρήθηκε έλλειψη γάλακτος στην αγορά της πόλης εξαιτίας της περιορισμένης παραγωγής κατά την χειμερινή περίοδο, με αποτέλεσμα το γάλα να αποτελέσει αντικείμενο κερδοσκοπίας. «Το γάλα το οποίον είχε εξαφανισθεί εκ των γαλακτοπωλείων επωλείτο αντιθέτως παρά των πλανοδίων, οι οποίοι προήρχοντο απευθείας εκ της εξοχής και επώλουν το γάλα εις τους καταναλωτάς πολλάκις ενόθεντο, λόγω της ελλείψεως του απαιτήτου υγειονομικού ελέγχου, εις τιμάς συχνάκις “μαύρης αγοράς”».

Το Κεντρικό Γραφείο Ανεφοδιασμού προκειμένου να επιβάλλει πειθαρχία στο εμπόριο του γάλακτος, αλλά και για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία απαγορεύει αυστηρά αφενός την μεταφορά γάλακτος από την ύπαιθρο στην πόλη χωρίς να έχει προηγηθεί υγειονομικός έλεγχος και αφετέρου την απαγόρευση πώλησης γάλακτος από πλανόδιους πωλητές, η οποία στο εξής θα διενεργείται αποκλειστικά από εξουσιοδοτημένα γαλακτοπωλεία. ¹⁹⁸⁹

Κάθε οικογενειάρχης είχε την υποχρέωση να προσέλθει στο γαλακτοπωλείο, στο οποίο επιθυμούσε να παραλαμβάνει το γάλα ώστε να υποβάλλει δήλωση, απαραίτητη για την έκδοση πιστοποιητικού, βεβαιωμένη από τον εφημέριο της ενορίας του, με τα άτομα και την ηλικία των μελών της οικογένειας, καθώς η διανομή γάλακτος, μισό «καρτούτσο» (250ml) ημερησίως κατ' άτομο, αφορούσε συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες:

- 1) Βρέφη αποζώντα μόνον εκ γάλακτος
- 2) Παιδιά από 2-10 ετών
- 3) Ασθενείς (Μόνο κατόπιν ιατρικής πιστοποίησης ότι ο ασθενής έχει ανάγκην γαλακτοτροφικής διαίτης) ¹⁹⁹⁰
- 4) Γέροντες
- 5) Έγκυες
- 6) Υπόλοιποι πελάται εφόσον επαρκεί η ποσότης του χορηγουμένου γάλακτος. ¹⁹⁹¹

Όλα τα παραπάνω μέτρα, «σκοπόν έχουν να διευθετήσουν το ακανθώδες ζήτημα της πώλησεως και της διανομής των κυριοτέρων ειδών πρώτης ανάγκης», διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων*, ώστε να επιτευχθεί δίκαιη διανομή για όλους πατάσσοντας την κερδοσκοπία των «ασυνείδητων εμπόρων», οι οποίοι προκειμένου να αυξήσουν τα κέρδη τους δεν ενδιαφέρονται καθόλου «διά τον λιμοκτονούντα πτωχόν λαόν».

¹⁹⁸⁷ «Ο έλεγχος επί της αγοράς των τροφίμων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 19 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸⁸ «Καλύτερα τάξις εις τας «ουράς» προ των καταστημάτων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 10 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁸⁹ «Η πώλησις του γάλακτος εις την πόλιν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 16 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹⁰ «Νέα μέτρα διά τον επισιτισμόν της πόλεως», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 9 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹¹ «Μέτρα διά την διανομήν των τροφίμων», ό. π., και «Τα επισιτιστικά ζητήματα», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 25 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Τα μέτρα τα οποία ελήφθησαν διά των τελευταίων διαταγμάτων εξασφαλίζουν την δικαίαν εις πάντας αδιακρίτως διανομήν όλων εκείνων των ειδών τα οποία διατίθενται κατά το δυνατόν, και με την λήψη νέων μέτρων αι Αρχαί επιδεικνύουν διαρκώς το ενδιαφέρον των διά τον ανεφοδιασμόν της πόλεως εις τρόφιμα», μέτρα τα οποία χαρακτηρίζονται από την εφημερίδα ως «εύστοχα».¹⁹⁹²

«Το σύστημα της ελευθέρως πωλήσεως, υπό το πέπλον της οποίας αισχρώς οργίαζε η “μαύρη αγορά” δεν ήτο δυνατό να αφήσει ασυγκίνητον την Διοίκησην ήτις διά των μέτρων τα οποία αποφάσισε και εφάρμοσε, απέβλεψε εις την ολοσχερή εξουδετέρωσιν των κερδοσκοπών [...]. Αι Αρχαί μεριμνούν διά την επιβολήν της τάξεως και του αισθήματος της δικαιοσύνης [...]. Εκείνο το οποίον ζητούμεν εκ μέρους των πολιτών είναι κατανόησις και πειθαρχία, η οποία θα αποβή προς το καλό όλων».¹⁹⁹³

Μέσα Νοεμβρίου, αποφασίστηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο, ως ένδειξη κοινωνικής αλληλεγγύης, η επιβολή άμεσης φορολογίας στις εύπορες τάξεις της Κέρκυρας με σκοπό την ίδρυση και λειτουργία λαϊκών συσσιτίων ενόψει του επερχόμενου χειμώνα. Το αξιομνημόνευτο είναι πως στους φορολογηθέντες συγκαταλέχθηκαν εκτός από τους «παλαιούς πλούσιους» Κερκυραίους και οι καλλιεργητές ως η νέα τάξη πλουσίων «την οποίαν ανέδειξε ο πόλεμος».¹⁹⁹⁴ Ήδη από τον Σεπτέμβριο, ο διορισμένος από τον Παρίνι Δήμαρχος Κερκυραίων, Γ. Τρύφωνας, σε συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου ανέφερε ότι μελετά «την απαραίτητον ανάγκην της ιδρύσεως οικονομικών συσσιτίων».¹⁹⁹⁵

Προς τα τέλη Νοεμβρίου, «η επισιτιστική κατάσταση της πόλεως και των χωρίων τακτοποιείται κατά τον πλέον καλύτερον τρόπον και δυνάμεθα να είπωμεν ότι εντός των προσεχών ημερών θα ολοκληρωθεί η διευθέτησίς της».

Την βεβαιότητα για την πλήρη διευθέτηση του επισιτιστικού ζητήματος η εφημερίδα την αποδίδει στην αποτελεσματικότητα των ήδη ληφθέντων μέτρων και στην λήψη νέων όπως: αύξηση της ποσότητας των διαθέσιμων τροφίμων (γάλακτος και ψαριών) στην αγορά και ενίσχυσής της με νέα (ξηρά φασόλια και κρέας εισαγόμενο από την Αλβανία και την Ήπειρο). Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι Αρχές αποβλέπουν στην εξασφάλιση της επάρκειας των απαραίτητων τροφίμων και στη διάθεσή τους σε τιμή προσιτή. Μάλιστα, επισημαίνεται η εξασφάλιση άρτου, ζυμαρικών, ρυζιού, ζάχαρης, ψαριών, γεωμήλων, φασολιών και γάλακτος σε επαρκείς ποσότητες για κάθε άτομο με αποτέλεσμα τα Ιόνια Νησιά, συγκριτικά με γειτονικές περιοχές, που η ζωή είναι πιο ακριβή, να θεωρούνται «προνομιούχον περιοχήν».¹⁹⁹⁶

Παραμονές Χριστουγέννων του 1941, αν και οι δυσκολίες του ανεφοδιασμού σε τρόφιμα είναι τεράστιες, λαχανικά και τρόφιμα βρίσκονται σε αφθονία στην αγορά της πόλης, αλλά σε τιμές «υπερβολικές», καθώς εξακολουθεί «η κερδοσκοπική μανία» εκ μέρους των χωρικών οι οποίοι παράγουν τα λαχανικά. Αντίθετα, η παραγωγή γάλακτος είναι περιορισμένη και αύξησή της αναμένεται από τον Ιανουάριο του νέου έτους. Η εφημερίδα ενημερώνει το αναγνωστικό της κοινό πως εν όψει των εορτών των Χριστουγέννων, «ο Αρχηγός των Πολιτικών Υποθέσεων των Ιονίων Νήσων

¹⁹⁹² «Εύστοχα μέτρα διά το πρόβλημα της διατροφής», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 16 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹³ «Τα επισιτιστικά ζητήματα», ό. π.

¹⁹⁹⁴ «Κοινωνική αλληλεγγύη», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 20 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹⁵ «Η συνεδρίασις του Δημοτικού Συμβουλίου», *Ιόνιο*, Κέρκυρα, 22 Σεπτεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹⁶ «Ευοίωνοι προβλέψεις διά τον επισιτισμόν της πόλεως & της νήσου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 26 Νοεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Εξοχότατος Παρίνι, προέβη εις την λήψιν ειδικών μέτρων, διά να προξενήση ιδιαιτέραν χαράν εις τον μεγαλύτερον δυνατόν αριθμόν κερκυραϊκών οικογενειών».

Τα μέτρα αφορούν διανομή γλυκίσματος 250 γραμμαρίων, «καλώς κατασκευασμένου υπό των ζακχαροπλαστών της πόλεως», σε 3.000 περίπου μαθητές, αύξηση της ημερήσιας μερίδας του άρτου σε 6 ½ ουγγιές, διανομή δεμάτων με φασόλια, αλεύρι και σταφίδα σε επαρκείς ποσότητες για μιαν οικογένεια σε ανέργους και ηλικιωμένους και διανομή κατεψυγμένου κρέατος, μέσω του αγορανομικού δελτίου, με τιμή διάθεσης 60 δραχμές την λίτρα, προσφορά της Διοίκησης της Μεραρχίας, ώστε «να εξασφαλιστή ο απαραίτητον κρέας δι' όλους τους Κερκυραίους κατά τας εορτάς των Χριστουγέννων».¹⁹⁹⁷

Σε σχετικό διθυραμβικό ρεπορτάζ της *Εφημερίς των Ιονίων* για την ημέρα διανομής των γλυκισμάτων και των δεμάτων με τρόφιμα, στην οποία συμμετείχε μεταξύ άλλων κυρίων η σύζυγος του Παρίνι, η εφημερίδα κάνει λόγο για «σκηναί βαθείας ευγνωμοσύνης εκ μέρους των ευεργετηθέντων», για «γενναιόδωρη πρωτοβουλία του Αρχηγού των Πολιτικών Υποθέσεων» και για «στοργικήν καλοσύνην μετά της οποίας αι Αρχαί εξησφάλισαν την τροφήν των πλέον ενδεών και των γερόντων».¹⁹⁹⁸

Εκτός από τις τοπικές ιταλικές αρχές, η εφημερίδα επαινεί το έργο του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού, το οποίο χαρακτηρίζει «σωτήριο» καθώς φέρεται να διανέμει «πλέον του ενός εκατομμυρίου θερμών εδεσμάτων εβδομαδιαίως», ενώ οι αθηναϊκές εφημερίδες αναφέρουν, σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, πως «η Ιταλία προσφέρει βοήθειας άνευ επιδεκτικότητος» και επικροτούν «την φροντίδα την οποίαν δεικνύει ο ιταλικός Ερυθρός Σταυρός διά τα βρέφη».¹⁹⁹⁹

Όπως αναφέρθηκε στις σελίδες που προηγήθηκαν, η *Εφημερίς των Ιονίων*, προπαγανδίζοντας υπέρ των ιταλικών αρχών, διαβεβαίωνε τους πολίτες ότι ο πληθυσμός των Ιονίων Νήσων δεν θα υποφέρει από στερήσεις χάρη στην καλή οργάνωση του ανεφοδιασμού (Σεπτέμβριος 1941), πως με εξαίρεση τον άρτο, η Κέρκυρα έχει εξασφαλισμένη την διατροφή της και πως η επισιτιστική κατάσταση βελτιώνεται με αποτέλεσμα σύντομα να διευθετηθεί οριστικά (Νοέμβριος 1941). Παράλληλα, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση πληροφορείται πως η θέση των Ιονίων Νήσων από επισιτιστικής απόψεως είναι λιγότερο κακή από άλλες περιφέρειες.²⁰⁰⁰

Στις επόμενες γραμμές θα επιχειρήσουμε μια σύντομη, αλλά αντιπροσωπευτική εξιστόρηση των ιδιαίτερων οικονομικοκοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Κέρκυρα στην διάρκεια του 1942, όπως αυτή αποτυπώνεται στα εκτενή άρθρα της *Εφημερίς των Ιονίων* για το επισιτιστικό ζήτημα, τα οποία αποτελούν καθημερινό τμήμα της ύλης της, ενδεικτικό της σπουδαιότητάς του.

Από την συγκεκριμένη αρθρογραφία εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τον αγώνα, «την μάχη του εσωτερικού μετώπου»²⁰⁰¹ (όπως χαρακτηρίζεται η προσπάθεια)

¹⁹⁹⁷ «Αποτελεσματικά μέτρα των Αρχών διά την εξασφάλισιν τροφίμων κατά τας επερχομένας Εορτάς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 24 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹⁸ «Η διανομή γλυκισμάτων και δώρων προς τους μαθητάς και τους ανέργους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 25 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

¹⁹⁹⁹ «Το σωτήριο έργον του Ιταλικού Ερυθρού Σταυρού διά τον πληθυσμόν της Ελλάδος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 27 Δεκεμβρίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁰⁰ «Τέταρτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι καταστάσεως (Από 16^η Οκτωβρίου μέχρι 15^η Νοεμβρίου 1941), Άγκυρα, 26 Νοεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁰⁰¹ «Ο οικογενειακός λαχανόκηπος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 19 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

για την επίτευξη της «αυτάρκειας διατροφής» και «επισιτιστικής αυτονομίας» των Ιονίων Νήσων, και ειδικότερα της Κέρκυρας, καθώς επίσης για τα αίτια της δυσχερούς επισιτιστικής κατάστασης, αλλά και τις προτάσεις και τα μέτρα των ιταλικών αρχών κατοχής για την αντιμετώπιση του μείζονος σημασίας διατροφικού ζητήματος.

«Ευρισκόμεθα εις πλήρη χειμώνα και όλοι, πτωχοί και πλούσιοι, αισθάνονται την δυσκολίαν η οποία υπάρχει διά τον ανεφοδιασμόν των νήσων μας»,²⁰⁰² διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων* μέσα Ιανουαρίου 1942.

«Αι συγκοινωνίαι μετά του υπολοίπου κόσμου έχουν διακοπή ή έχουν καταστή δυσκολόταται και πολυδάπαναι», (λόγω του οικονομικού αποκλεισμού, των πολεμικών επιχειρήσεων και της ανάγκης εξοικονόμησης καύσιμων υλών²⁰⁰³), γεγονός που παρεμποδίζει τον ανεφοδιασμό των νησιών με τρόφιμα, ενώ η δυσχερής επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί (σε αντίθεση με τις προβλέψεις, και παρά τα ληφθείσα μέτρα κατά το 1941, τα οποία οι αρχές θεωρούσαν ωφέλιμα και αποτελεσματικά) αποδίδεται στο γεγονός πως τους μήνες που προηγήθηκαν, «η καλλιέργεια των αγρών, για την οποίαν χρησιμοποιούνται απαρχαιωμένα συστήματα, δεν εσημείωσε προόδους εις την νήσον», καθώς επίσης στην παραμέληση της παραγωγής των δημητριακών, η παραγωγή των οποίων υπήρξε μηδαμινή, και στην ελάχιστη παραγωγή γεωμήλων, η οποία αναμενόταν μεγαλύτερη.²⁰⁰⁴

Τα αίτια όμως για την ελάχιστη γεωργική παραγωγή είναι βαθύτερα, με κυριότερο τον παραγκωνισμό της γεωργίας στα Ιόνια Νησιά πριν την ιταλική Κατοχή. Η *Εφημερίς των Ιονίων* αναφέρει πως η ύπαιθρος της Κέρκυρας «είχεν εγκαταλειφθή εις την τύχη της», οι ελιές δεν καλλιεργούνταν, η παραγωγή των οσπρίων ήταν ανεπαρκής, τα εσπεριδοειδή και τα οπωροφόρα δέντρα καλλιεργούνταν ελλιπώς, η παραγωγή των αμπελιών ήταν ελάχιστη λόγω της αμέλειας των καλλιεργητών, η κτηνοτροφία βασιζόταν σε πρωτόγονα μέσα, ενώ πλείστες εκτάσεις γης παρέμεναν ακαλλιέργητες.²⁰⁰⁵

Ωστόσο, μέσω της εφημερίδας, επιχειρείται να επικρατήσει η αντίληψη πως η σημαντικότερη αιτία της δεινής επισιτιστικής κατάστασης την οποία βιώνουν οι κάτοικοι των Ιονίων Νήσων είναι ο πόλεμος, για τις ανάγκες του οποίου «επιβάλλονται στερήσεις παντός είδους», μεταξύ των οποίων οι σοβαρότερες είναι ο περιορισμός και οι δυσκολίες στον επισιτισμό. Επισημαίνεται όμως πως η δυσχερής επικρατούσα επισιτιστική κατάσταση είναι κοινή για όλες τις χώρες, εμπόλεμες και μη, «πως η σοβαρότης της καταστάσεως εις πολλές χώρας προεκλήθη εκ της απολύτου αμελίας των προπολεμικών κυβερνήσεων, αίτινες δεν προέβλεψαν εις το να δημιουργήσουν αποθέματα δημητριακών, ούτε άλλων ειδών διατροφής», με την διαφορά όμως ότι οι υπό του Άξονα ελεγχόμενες χώρες «βαίνουν προς επισιτιστική αυτάρκεια».

Αντίθετα, η κατάσταση στην Αγγλία περιγράφεται απελπιστική, οι περιορισμοί στην διατροφή είναι σοβαρότατοι και η έλλειψη τροφίμων πρώτης ανάγκης καθιστούν «τον βίον αβίωτον», ενώ στην Γαλλία «αι χιλιάδες του παρισινού πληθυσμού λαμβάνουν μόλις 100 γραμμάρια άρτου ημερησίως και το έλαιον παρέχεται

²⁰⁰² «Επισιτιστική αυτονομία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 16 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁰³ «Αυτάρκεια διατροφής», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 13 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁰⁴ «Γόνιμος Κερκυραϊκή γη», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 6 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁰⁵ «Ο αγών διά την αυτάρκειαν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 21 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μόνον δις του μηνός». Τονίζεται επίσης πως στα Ιόνια Νησιά, η σημερινή κατάσταση δεν θα διαρκέσει, αλλά θα μεταβληθεί προς το καλύτερο, «επειδή δεν είναι δυνατόν να υπάρξει χειροτέρα».

Μέχρι τότε όμως, κρίνεται αναγκαίο οι πολίτες να υποβληθούν σε στερήσεις επιδεικνύοντας υπομονή και «επιβάλλεται εις όλας τα κατηγορίας των πολιτών η υποχρέωσις όπως αποφεύγουν κάθε είδους σπατάλην»,²⁰⁰⁶ καθώς ο ανεφοδιασμός σε προϊόντα καθίσταται διαρκώς δυσκολότερος και αυξάνονται διαρκώς οι ανάγκες της Ιταλίας. Προκειμένου επομένως να εξασφαλισθεί ο κανονικός ανεφοδιασμός του πληθυσμού σε άρτο, τον Μάρτιο του 1942, οι Αρχές προέβησαν στην μείωση της μερίδας του άρτου, μέτρο, που παρά την αυστηρότητά του, αποσκοπεί να πείσει τους Κερκυραίους περί της ανάγκης της εντατικοποίησης της καλλιέργειας των αγρών, η οποία εκτιμάται πως θα συμβάλλει στην βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης και «θα εξασφαλίσει το μέλλον» του πληθυσμού.²⁰⁰⁷

Για τον λόγο αυτό, μέσω της *Εφημερίς των Ιονίων*, ξεκινά “εκστρατεία” ενημέρωσης παραγωγών και ιδιωτών για την σπουδαιότητα της εντατικής καλλιέργειας της γης αποβλέποντας στην αύξηση της γεωργικής παραγωγής και στην βελτίωσή της σε ποιότητα, ενώ οι Αρχές «προβαίνουν στην λήψιν παντός είδους μέτρων και θυσιών διά την ανάπτυξιν και εξέλιξιν των αγροτικών εργασιών» (όπως διανομή σπόρων σίτου και χημικών λιπασμάτων, επιστημονικές οδηγίες και αντικατάσταση παλαιών με σύγχρονα αγροτικά μηχανήματα).²⁰⁰⁸

Ενδεικτικό της έμφασης που δίνουν οι ιταλικές αρχές στην τόνωση της γεωργικής παραγωγής είναι «η σταυροφορία για την αύξηση της ελαιοπαραγωγής»,²⁰⁰⁹ στα πλαίσια της οποίας καθιερώθηκε διαγωνισμός με χρηματικά έπαθλα συνολικής αξίας 610.000 δραχμών, με σκοπό την ενθάρρυνση των καλλιεργητών να ασχοληθούν συστηματικά με την καλλιέργεια του ελαίου, ώστε να βελτιωθεί και να αυξηθεί η παραγωγή του κυριότερου πλουτοπαραγωγικού προϊόντος του νησιού, στο οποίο τα ελαιόδεντρα βρίσκονται σε κατάσταση «πραγματικής εγκαταλείψεως».²⁰¹⁰ Προς την ίδια κατεύθυνση, δημοσιεύονται διατάγματα για την συγκέντρωση του ελαίου, τις υποχρεώσεις των ελαιοπαραγωγών,²⁰¹¹ την προστασία των ελαιοδέντρων, «αιωνίαν ιδιοκτησίαν των Ιονίων Νήσων»,²⁰¹² και τον καθορισμό των ημερομισθίων των εργατών στην συγκομιδή της ελιάς, για την οποία «παρατηρείται μεγάλη έλλειψις των απαραίτητων εργατικών χεριών».²⁰¹³

Προσδοκία των Αρχών δεν είναι απλώς η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αύξηση των παραγόμενων ειδών, απλώς η αυτάρκεια, αλλά η αφθονία όλων των προϊόντων «τα οποία είναι εύκολο και δυνατόν να παραχθούν». Έτσι, στοχεύουν να δοθεί

²⁰⁰⁶ «Αυτάρκεια διατροφής», ό. π.

²⁰⁰⁷ «Η ελάττωσις της μερίδος του άρτου και το καθήκον των Κερκυραίων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 22 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο αγών διά την αυτάρκειαν», ό. π.

²⁰⁰⁸ «Γόνιμος Κερκυραϊκή γη», ό. π.

²⁰⁰⁹ «Η σταυροφορία διά την αύξησιν της παραγωγής», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 7 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹⁰ «Βραβεία 360 χιλιάδων δραχ. Διά την βελτίωσιν της ελαιοκαλλιέργειας εις Κέρκυραν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 28 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Νέα βραβεία 250 χιλιάδων δραχμών διά την βελτίωσιν της ελαιοκαλλιέργειας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 31 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹¹ «Η ενοποίηση των διατάξεων περί συγκεντρώσεως του ελαιολάδου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 5 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹² «Διατάξεις περί προστασίας των ελαιοδένδρων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 18 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹³ «Η συγκομιδή των ελαιών εις Κέρκυραν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 1 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ιδιαίτερη προσοχή και στην καλλιέργεια της πατάτας, του δεύτερου σημαντικού μετά του ελαίου κερκυραϊκού προϊόντος, «το οποίον πρέπει να εισρεύση άφθονον εις την πόλιν, διότι αποτελεί λαϊκήν θρεπτικοτάτην τροφήν. Και η ωφέλεια των αγροτών θα είναι σημαντική και ο τόπος θα εξασφαλίση την τροφήν του».²⁰¹⁴ Η καλλιέργεια των γεωμήλων συνιστάται μέσω συχνών άρθρων επειδή «είναι οι χρησιμότεροι βολβοί και η καλλιτέρα αναπλήρωσις του άρτου».²⁰¹⁵ Προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγή των γεωμήλων (όπως επίσης και των φασολιών) τον Μάιο του 1942 προκηρύχθηκε διαγωνισμός συνολικής αξίας 100.000 δραχμών μεταξύ των καλλιεργητών της Κέρκυρας με την καλύτερη και μεγαλύτερη παραγωγή.²⁰¹⁶

Βραβεία όμως θεσπίστηκαν και στα πλαίσια της «μάχης του σίτου», η παραγωγή του οποίου στην Κέρκυρα είναι ανεπαρκής για τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να παρατηρείται έλλειψη στον άρτο. Οι συνολικά 600.000 δραχμές που επρόκειτο να μοιραστούν οι αγρότες με την μεγαλύτερη κατά μέσο όρο παραγωγή σίτου σε ολόκληρη την καλλιεργημένη έκταση, οι ιταλικές Αρχές φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν κίνητρο για την αύξηση της σιτοπαραγωγής.²⁰¹⁷

Με πρόσχημα ωστόσο την εξασφάλιση του ανεφοδιασμού σε σίτο για την κάλυψη των αναγκών των πολιτών, με το υπ' αριθμόν 121 Διάταγμα, από την 1^η Ιουνίου 1942 όλες οι παραγόμενες ποσότητες σίτου στα Ιόνια Νησιά δεσμεύονται και τίθενται στην διάθεση των Πολιτικών Υποθέσεων των Ιονίων Νήσων.²⁰¹⁸

Ανεξάρτητα από τις μεταρρυθμίσεις στη γεωργία, αυτό που κυρίως χρήζει αλλαγής, σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, είναι η νοοτροπία των αγροτών.

Κρίνεται απαραίτητο οι αγρότες να διεξάγουν μεθοδικά τις γεωργικές τους εργασίες και οι γαιοκτήμονες να συνειδητοποιήσουν πως «η γη δεν ανήκει αποκλειστικώς εις εκείνον όστις την κατέχει». Αντίθετα, η κατοχή εκτάσεων γης δημιουργεί καθήκοντα και υποχρεώνει τον ιδιοκτήτη τους να φροντίσει για την μέγιστη δυνατή απόδοσή τους σε παραγωγή προϊόντων όχι μόνον για τον ίδιο, αλλά για ολόκληρο τον πληθυσμό. Όλοι οι πλουτοπαραγωγικοί κλάδοι ελέγχονται και κατευθύνονται από τις Αρχές και ως εξήγηση για τον περιορισμό της ελεύθερης οικονομίας επιστρατεύεται η επιδίωξη της διατροφικής αυτάρκειας της χώρας και η απαλλαγή της από την υποχρέωση να εισάγει προϊόντα από το εξωτερικό, καθιστώντας την «δούλην των πλουσίων χωρών». Απώτερος στόχος δηλαδή είναι η Κέρκυρα να αποκτήσει την διατροφική ανεξαρτησία της μέσω της βελτίωσης και επέκτασης της γεωργίας.²⁰¹⁹

«Καθίσταται αναγκαίον όπως πράξη ο καθείς παν το δυνατόν και το αδύνατον, ίνα η γη παράγει όσο το δυνατόν διά την διατροφήν των κατοίκων της νήσου και κατά συνέπειαν δεν πρέπει να υπάρχη ούτε σπιθαμή γης η οποία να μην έχει ευλογηθή διά της εργασίας του ανθρώπου και να μη δώση την άνοιξιν ή το θέρος το προϊόν της»²⁰²⁰ ώστε να εξασφαλιστεί επισιτιστική αυτονομία. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως για την

²⁰¹⁴ «Διά την εξασφάλισιν της αυτάρκειας της νήσου μας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 15 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹⁵ «Καλλιεργείτε γεώμηλα!», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 8 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹⁶ «Διαγωνισμός διά την αύξησιν της καλλιέργειας των φασολιών και των γεωμήλων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 2 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹⁷ «600.000 δραχμών βραβεία διά τον διαγωνισμόν του σίτου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 3 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹⁸ «Αι διατάξεις διά την συγκέντρωσιν του σίτου & του αραβοσιτάλευρου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 19 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰¹⁹ «Ο αγών διά την αυτάρκειαν», ό. π.

²⁰²⁰ «Γόνιμος Κερκυραϊκή γη», ό. π.

επίτευξή της είναι η ιδιωτική πρωτοβουλία για την καλλιέργεια των κήπων (με σπόρους και λιπάσματα του αγροτικού συνεταιρισμού) και η μετατροπή τους σε λαχανόκηπους, με την φροντίδα και την συμμετοχή όλης της οικογένειας, στους οποίους θα καλλιεργούνται, μεταξύ άλλων, γεώμηλα, σίτος και λαχανικά σε επαρκείς ποσότητες ώστε για μερικούς μήνες να μην είναι απαραίτητη η προμήθειά τους μέσω της αγοράς.

«Το έτος λοιπόν αυτό δεν πρέπει να καλλιεργούμεν άνθη εις τους κήπους μας, αλλά γεώμηλα, σίτον και λαχανικά. Ούτε εν τετραγωνικόν μέτρον γης δεν πρέπει να παραμείνει ακαλλιέργητον», προτρέπει η εφημερίδα, η οποία επίσης σημαντική θεωρεί την εκτροφή πουλερικών κάθε είδους από τους Κερκυραίους ώστε να επιτύχουν την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών των οικογενειών τους. Καθώς η διάρκεια του πολέμου προβλέπεται μακροχρόνια, κάθε οικογένεια, κατά την εφημερίδα, οφείλει να φροντίσει για την διατροφή της με προσωπική εργασία χωρίς να βασίζεται «απλώς και μόνον» στα σχετικά μέτρα των Αρχών, οι οποίες αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες, συμβουλευοντας ταυτόχρονα πως «δεν αξίζει να κατέχη τις χρήμα», λόγω της μείωσης της αξίας της δραχμής και της αύξησης του πληθωρισμού, ο οποίος δεν είναι δυνατόν να αναχαιτιστεί. «Τα είδη ελλείπουν και το χρήμα δεν χρησιμεύει διά να αγοράσει τις εκείνο το οποίον δεν υπάρχει»,²⁰²¹ αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα.

«Δέον να πεισθούν πάντες οι Κερκυραίοι ότι οι πολεμικοί κήποι είναι η αποτελεσματική ανάγκη του παρόντος και πρόβλεψις του μέλλοντος», τονίζει η *Εφημερίς των Ιονίων*, και με την προτροπή «καλλιεργήσατε και το μικρότερο κομμάτι γης» προσδοκά να πείσει τους ιδιώτες να επιτελέσουν το καθήκον τους, δηλαδή να φυτέψουν «παντού λαχανικά αντί ανθέων» επειδή τα καλλωπιστικά άνθη δεν προσφέρουν διατροφική εξασφάλιση όπως τα λαχανικά,²⁰²² και επίσης όσπρια, γεώμηλα, τα οποία «θα αντικαταστήσουν εν μέρει την τροφήν η οποία ελλείπει, δηλαδή το κρέας και τα λίπη».²⁰²³ Οι πολεμικοί κήποι στην Κέρκυρα, εκτιμά η εφημερίδα, θα συντελέσουν στην αποκατάσταση της ισορροπίας της αγοράς εφόσον κάθε οικογένεια θα παράγει μόνη της τα βασικά είδη διατροφής της αποφεύγοντας τους κερδοσκόπους.²⁰²⁴

Κατόπιν προτάσεως της *Εφημερίς των Ιονίων* τον Ιανουάριο του 1942, εκτός από την καλλιέργεια των ιδιωτικών κήπων, στα πρότυπα της ιταλικής πρωτοβουλίας «λαχανόκηποι του λαού», δημόσιες ακαλλιέργητες εκτάσεις διατέθηκαν ώστε να καλλιεργηθούν είτε από δημόσιους οργανισμούς και ιδρύματα, είτε από ιδιώτες,²⁰²⁵ οι οποίοι είναι γεωργοί άνευ ασχολίας, οικογένειες αγροτών με ανεπαρκείς προς καλλιέργεια εκτάσεις γης ή ομάδες ανέργων.²⁰²⁶ Η πρωτοβουλία είχε την αναμενόμενη επιτυχία μεταξύ των δημοσίων οργανισμών, οι οποίοι αμέσως ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα, ενώ η ιδιωτική συμμετοχή χαρακτηρίστηκε απογοητευτική. «Πολλοί Κερκυραίοι διά της συμπεριφοράς τους δεν κατανοούν το καθήκον των και συνεπώς το συμφέρον των να εργαστούν και δεν προνοούν διά την

²⁰²¹ «Επισιτιστική αυτονομία», ό. π.

²⁰²² «Καλλιεργήσατε και το μικρότερο κομμάτι γης», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 25 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰²³ «Ο οικογενειακός λαχανόκηπος», ό. π.

²⁰²⁴ «Καλλιεργήσατε και το μικρότερο κομμάτι γης», ό. π.

²⁰²⁵ «Τα λαϊκά αγροκήπια και η αποτελεσματικότης αυτών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 17 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰²⁶ «Όλοι δύνανται να έχωσι το κτήμα των προς καλλιέργειαν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 25 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ατομικήν των διατροφών, παρά το γεγονός ότι «αι επισιτιστικάί δυσχέρειαι καθίστανται καθημερινώς μεγαλύτεραι».²⁰²⁷

Σύμφωνα με τον Σχολικό Επιθεωρητή των Ιονίων Νήσων τα σχολεία της Κέρκυρας, είχαν ήδη προβεί στην δημιουργία «σχολικών αγροκηπίων» νωρίτερα από την πρόταση της εφημερίδας, πρωτοβουλία που έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους νέους, με αποτέλεσμα κάθε σχολείο να συνεισφέρει στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος.²⁰²⁸

Σπόροι γεωμήλων και φασολιών προς καλλιέργεια διανεμήθηκαν επίσης στο Νοσοκομείο, το Φρενοκομείο, τις Φυλακές και το Ορφανοτροφείο, ενώ και το Δημαρχείο αποφάσισε να καλλιεργήσει αρκετές εκτάσεις ώστε να συνεισφέρουν όλα τα δημόσια ιδρύματα στην αύξηση της παραγωγής με την προσδοκία να επιλυθεί το επισιτιστικό πρόβλημα, το οποίο προς τα τέλη Μαρτίου 1942 παρουσιάζεται «λίαν σοβαρόν».²⁰²⁹

Προκειμένου να επιτευχθεί η καλλιέργεια όλων των εκτάσεων γης, με το υπ' αριθμόν 52 διάταγμα του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων διατάσσεται η προσωρινή κατοχή εκτάσεων γης που παραμένουν ακαλλιεργήτες, ενώ μπορούν να αποβούν γεωργικώς χρήσιμες, από δημόσιους οργανισμούς και τον αγροτικό συνεταιρισμό.²⁰³⁰

Μέσω της εφημερίδας υποστηρίζεται πως η ανάπτυξη της κονικλοτροφίας και της μελισσοκομίας θα συμβάλλει επίσης καθοριστικά στην βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης.²⁰³¹

Στο «στόχαστρο» των Αρχών για την επίτευξη της πολυπόθητης επισιτιστικής αυτάρκειας και αυτονομίας της Κέρκυρας μπήκε και ο τομέας της αλιείας. Με το υπ' αριθμόν 112 Διάταγμα, τον Μάιο του 1942 απαγορεύτηκε η άσκηση αλιείας στα ύδατα του πορθμού της Κέρκυρας, ενώ το υπ' αριθμόν 110 Διάταγμα απαγόρευε την πώληση ιχθύων χωρίς να έχει προηγηθεί ο απαραίτητος υγειονομικός έλεγχος.²⁰³² Τον Νοέμβριο του 1942, η λύση στο πρόβλημα της συγκοινωνιακής επικοινωνίας της Κέρκυρας με τα υπόλοιπα Ιόνια Νησιά επέτρεψε την νυκτερινή άσκηση της αλιείας, μέσω της οποίας η κερκυραϊκή αγορά θα εφοδιάζεται με τα προϊόντα της θάλασσας, «τα οποία θα συντελέσωσι μεγάλως εις την λύσιν του επισιτιστικού ζητήματος της Νήσου» και θα αποτελέσουν νέα πηγή τροφής για τον πληθυσμό.²⁰³³

Τον ίδιο μήνα, «προς δικαιοτάτην κατανομήν των ιχθύων», καθορίστηκε από τον Δήμο Κερκυραίων η διανομή τους στον πληθυσμό μέσω δελτίου και η ποσότητα κατ' άτομο ορίστηκε σε μισή λίτρα.²⁰³⁴ Λίγες ημέρες νωρίτερα στην *Εφημερίς των Ιονίων* είχε δημοσιευθεί επιστολή αναγνώστη, ο οποίος πρότεινε την διανομή των ψαριών μέσω δελτίου ώστε να εκλείψει το φαινόμενο καταναλωτών (στην πλειοψηφία τους γυναικών και παιδιών) να εγκαθίστανται με σκαμνιά μπροστά από

²⁰²⁷ «Τι έγινε μέχρι στιγμής διά τους λαϊκούς λαχανόκηπους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 22 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰²⁸ «Τα σχολεία Κέρκυρας οργανώνουν λαϊκά αγροκήπια», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 18 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰²⁹ «Τα λαϊκά αγροκήπια», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 20 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³⁰ «Διάταγμα περί προσωρινής κατοχής ακαλλιεργητών εκτάσεων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 17 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³¹ «Δύο πλουτοπαραγωγικοί κλάδοι. Κονικλοτροφία-Μελισσοκομία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 1 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³² «Η αλιεία εις το στενόν της Κέρκυρας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 2 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³³ «Η νυκτερινή αλιεία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 4 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³⁴ «Οι ιχθείς θα διανέμονται διά δελτίων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 11 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

τις πόρτες των ιχθυοπωλείων από νωρίς το πρωί, ώστε να είναι οι πρώτοι που θα προμηθευτούν τα ψάρια σε επαρκή ποσότητα και ποιότητα, εις βάρος πολλών άλλων συμπολιτών τους που αδυνατούν να πράξουν το ίδιο κυρίως επειδή εργάζονται. Από την απάντηση της εφημερίδας προκύπτει πως το φαινόμενο είχε ήδη απασχολήσει τον Δήμο και είχε καταλήξει στην λύση του δελτίου ώστε να αποφευχθούν οι καταχρήσεις και να εξασφαλιστεί η ισορροπία στην αγορά.²⁰³⁵

Μέσα Νοεμβρίου, «*ιχθείς υπάρχουν δι' όλους*», σύμφωνα με την εφημερίδα. Οι ποσότητες των ψαριών επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού της πόλης, αφού προηγουμένως είχε εξασφαλιστεί ο τακτικός και άφθονος ανεφοδιασμός της αγοράς σε ψάρια όλων των ειδών.²⁰³⁶

Η κερδοσκοπία στην Κέρκυρα το 1942 παραμένει “ανοιχτή πληγή” με αποτέλεσμα την άνιση κατανομή των τροφίμων στον πληθυσμό. «*Η μαύρη αγορά κατέστη πραγματική μάστιξ*».²⁰³⁷

Τέλη Ιανουαρίου διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων*: «Οι κερδοσκόποι υπερέβησαν τα όρια εις την Κέρκυραν και αι αρχαί εκουράσθησαν να δίδουν συμβουλάς και οδηγίας αι οποίαι δεν εισακούονται και το κοινόν υπερεκουράσθη να υποκύπτει εις την απαιτητικότητα των κυρίων της “μαύρης αγοράς”. Εξακολουθεί λοιπόν να διεξάγεται ο αγών εναντίον των κερδοσκόπων, εναντίον εκείνων οι οποίοι εκμεταλλεύονται το καταναλωτικόν κοινόν, εναντίον εκείνων οι οποίοι αποκρύπτουν τα εμπορεύματα και θέλουν να αποκομίσουν παράνομα κέρδη».²⁰³⁸

Από τα μέσα Φεβρουαρίου 1942, παρατηρείται αύξηση των τιμών στην αγορά, οι οποίες «*λαμβάνουν διαρκώς την ανιούσαν, εις βάρος ολοκλήρου πληθυσμού*», καθώς τα εισοδήματα παραμένουν αμετάβλητα, με αποτέλεσμα την εκτίναξη του πληθωρισμού.²⁰³⁹ Η απόκρυψη ειδών στην αγορά εκ μέρους κερδοσκόπων, φαινόμενο που είχε ήδη παρατηρηθεί από τους πρώτους μήνες του 1941, εξακολουθεί να υφίσταται προκαλώντας τεχνητή έλλειψη τροφίμων, η οποία επιφέρει αύξηση της τιμής των ειδών και άρα πληθωρισμό, με την οικονομική καταστροφή να θεωρείται αναπόφευκτη, εάν ο πληθυσμός εξακολουθήσει να υποκύπτει στις απαιτήσεις των κερδοσκόπων και η αγορά δεν επανέλθει σε κανονικές τιμές.²⁰⁴⁰

Τον Αύγουστο, ο Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Κέρκυρας σε μακροσκελή επιστολή του προς τον Παρίνι, η οποία δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίς των Ιονίων*, αναφέρει πως «*η κατάσταση της αγοράς συνεπεία της καθημερινής αυξήσεως των ειδών πρώτης ανάγκης έφθασε εις το μη περαιτέρω*». Πραγματικούς υπεύθυνους της κατάστασης θεωρεί τους μεσάζοντες μανάβηδες, οι οποίοι «*αποθρασυθέντες από την έλλειψιν πάσης επιβλέψεως*», αυξάνουν χωρίς λόγο τις τιμές των προϊόντων και αποκομίζουν το 50% της αξίας τους, ενώ το υπόλοιπό 50% το καρπώνεται ο παραγωγός. Ο Πρόεδρος καταγγέλλει πως «*ο μικρότερος*

²⁰³⁵ «Η διανομή των ιχθύων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 20 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³⁶ «Υπάρχουν άφθονοι ιχθείς δι' όλους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 20 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³⁷ «Η ιονική δραχμή», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 26 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³⁸ «Προς κερδοσκόπους ήυστατη παραίνεσις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 24 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰³⁹ «Η πραγματικότητα της καταστάσεως της αγοράς μας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 25 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴⁰ «Συμβουλαί προς Κερκυραίους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 26 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

καταναλώσεως μανάβης κερδίζει το ελάχιστον 2-3χιλιάδας δραχμές ημερησίως, ενώ ο έχων κανονικήν κατανάλωσιν τοιούτος, κερδίζει πλέον των 8 χιλιάδων ημερησίως».

«Λόγω του έκτακτου κέρδους» νέοι μανάβηδες προστέθηκαν στους ήδη υπάρχοντες, οι οποίοι, ενώ πριν τον πόλεμο διαλαλούσαν τα προϊόντα τους στα σοκάκια, στην ιταλοκρατούμενη Κέρκυρα, «διά των αθέμιτων κερδών», κατέχουν πολυτελή ακίνητα, «πλουτίσαντες». Οι παραγωγοί των κοντινών στην πόλη της Κέρκυρας χωριών μιμούμενοι τους μανάβηδες προκειμένου να εξασφαλίσουν υπερβολικά κέρδη, υπερτίμησαν τα προϊόντα τους «κατά τον πλέον αχαρακτήριστον τρόπον», με αποτέλεσμα «να καταντήσουν απρόσιτα διά κάθε εργαζόμενον». «Τι εμεσολάβησεν ώστε τα οπωρικά να υψωθούν κατά τοιούτον τερατώδη τρόπον, αφού ως είναι γνωστόν ουδέν απολύτως έξοδον καλλιέργειας επιβαρύνει τον παραγωγόν; [...]», αναρωτιέται ο Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Κέρκυρας.

Στις παραπάνω καταγγελίες του Προέδρου, ο οποίος θεωρεί εξωφρενικές τις διαθέσεις των παραγωγών, αλλά και στις κατηγορίες της εφημερίδας που υποστηρίζει πως η αύξηση των τιμών είναι αδικαιολόγητη και οι παραγωγοί «επιδεικνύουν μίαν αχαρακτήριστον πλεονεξίαν και μίαν τέλειαν αδιαφορίαν διά τα προς το κοινωνικόν σύνολον καθήκοντά των»,²⁰⁴¹ απαντά μέσω επιστολής του προς τον Δήμαρχο Κερκυραίων ο Αντιπρόεδρος του Συνεταιρισμού των οπωρολαχανοπαραγωγών.

Τα σημαντικότερα σημεία της επιστολής του είναι πως οι τιμές δεν καθορίζονται από τους παραγωγούς, αλλά από τις γενικές συνθήκες και πως την κύρια ευθύνη για τις υπερτιμήσεις την φέρουν οι μεταπωλητές, οι οποίοι επιδίδονται σε «πλειοδοτική δημοπρασία» με τους παραγωγούς, προσφέροντας όσο το δυνατόν μεγαλύτερες και «δευλεαστικές» τιμές, ώστε να εξασφαλίσουν τα προϊόντα τους. «Θα ήτο δι ημάς ανοησία να μην διαθέσωμεν τα προϊόντα μας εις εκείνον που πληρώνει τα περισσότερα», είναι το κυνικό σχόλιο του Αντιπροέδρου, ο οποίος προσθέτει πως στην αύξηση των τιμών συντελούν επίσης οι αμοιβές των καλλιεργητών, αλλά και τα έξοδα μεταφοράς.²⁰⁴²

Ο Νομάρχης Κέρκυρας, Ιωάννης Καποδίστριας, σε δήλωσή του τοποθετήθηκε επί του ζητήματος σχολιάζοντας πως «δεν απομένει παρά να απαντήσωμεν με μέτρα αυστηρότατα», δρακόντια και δίκαια, δεδομένης της έλλειψης κατανόησης εκ μέρους των παραγωγών και των πωλητών για τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης του αστικού πληθυσμού.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι δηλώσεις του Δημάρχου Κέρκυρας ο οποίος επισημαίνει πως «η κατάσταση κατέστη εντελώς αφόρητος και εγκυμονούσα σοβαρωτάτους κοινωνικούς κινδύνους», και κάνει λόγο για συνεχή ύψωση των τιμών με αποτέλεσμα να φτάσουν σε «φανταστικά όρια», γεγονός που επιβάλλει την λήψη άμεσων και δραστικών μέτρων ώστε να κατοχυρωθεί το κοινωνικό σύνολο κατά «της ασυνειδήτου βουλιμίας» των παραγωγών και μεταπωλητών.²⁰⁴³

Η Εφημερίς των Ιονίων δημοσιεύει επιστολές πολιτών οι οποίοι καταγγέλλουν περιπτώσεις λαχανοπώλων και παραγωγών που απέκτησαν «ολοκλήρους περιουσίας από της μιας ημέρας εις την άλλην»,²⁰⁴⁴ αλλά και επιστολές διαμαρτυρίας για την ασυδοσία και άλλων, πλην των οπωρολαχανοπώλων, εμπόρων, τους οποίους

²⁰⁴¹ «Η αδικαιολόγητος ύψωσις των τιμών των λαχανικών και μια επιστολή του Εργατικού Κέντρου προς τον Εξοχ. Παρίν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 5 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴² «Οι ισχυρισμοί των παραγωγών διά τας υπερτιμήσεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 11 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴³ «Προσχωρήσεις εις την έκκλησιν διά τον καθορισμόν των τιμών της αγοράς των χορταρικών και οπωρικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 6 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴⁴ Ο. π.

χαρακτηρίζουν «*απομυζήτες του λαού*» και ισχυρίζονται πως στην Κέρκυρα είναι διαδεδομένη «*η τέχνη της εξαπατήσεως του πλησίον*».²⁰⁴⁵

Ένας “*ακήρυχτος πόλεμος*” μεταξύ των κοινωνικών τάξεων (εργάτες εναντίον παραγωγών και εμπόρων, αστοί εναντίον χωρικών) με αντικείμενο την άνιση αναδιανομή του πλούτου, αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης επιτηδείων της δεινής επισιτιστικής κατάστασης, βρίσκεται σε εξέλιξη ήδη από το 1941...

Ένας αναγνώστης ισχυρίζεται πως αγόρασε μία λίτρα σαρδέλας αντί 300 δραχμών, αλλά όταν τις έπλυνε διαπίστωσε πως ο ιχθυοπώλης τις είχε αναμίξει με λάσπη, με αποτέλεσμα μετά το πλύσιμο να ζυγίζουν μισή λίτρα. Άλλος αναγνώστης θεωρεί θράσος των ξυλεμπόρων να πωλούν 18 δραχμές μία λίτρα κάρβουνα, ενώ το 70% του βάρους τους είναι υγρασία, ξύλα, σκόνη και πέτρες, ενώ υπήρξε αναγνώστης που ενώ ζήτησε μοσχάρι, ο κρεοπώλης του έδωσε βόδι, για το βράσιμο του οποίου χρειάστηκαν 8 λίτρες ξυλανθράκων. Ο ίδιος αναγνώστης καταγγέλλει επίσης πως οι κρεοπώλες αφαιρούν από το κρέας τα καλύτερα μέρη του πριν το διαθέσουν προς πώληση, ώστε να τροφοδοτούν με αυτά τα μαγειρεία.²⁰⁴⁶

Ειδικά για τους ιχθυοπώλες η *Εφημερίς των Ιονίων* αναγνωρίζει «*πρωτάθλημα αισχροκέρδειας*» και παραδέχεται πως οι περισσότεροι «*γδύνουν κυριολεκτικώς τον κοσμάκη, επωφελούμενοι της ελλείψεως διατιμήσεων*».²⁰⁴⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μέτρα τα οποία έλαβαν οι Αρχές για την αντιμετώπιση της κερδοσκοπίας στα γεωργικά προϊόντα.

Έχοντας αποδεχτεί πως οι απειλές και οι κυρώσεις εναντίον των παραβατών δεν ήταν ικανές να καταστείλουν την παραβατική δράση τους, οι Αρχές αποφάσισαν να αναζητήσουν τα αίτια τα οποία επηρεάζουν τον καθορισμό των τιμών καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως τα βασικότερα είναι τα έξοδα των εργατών και των μεταφορικών και κυρίως η ύπαρξη μεσαζόντων, μεταπωλητών. Επομένως, κρίθηκε απαραίτητη η απαγόρευση πώλησης οπωρολαχανικών από πλανόδιους πωλητές (ακόμη κι αν κατέχουν άδεια²⁰⁴⁸), η απαγόρευση μετάβασης στην ύπαιθρο με σκοπό την αγορά οπωρολαχανικών, ο καθορισμός των τιμών των προϊόντων βάσει διατιμήσεων, και η κατάργηση μεταπωλητών ώστε τα προϊόντα να φτάνουν στην αγορά και στους καταναλωτές χωρίς την κερδοσκοπική μεσολάβησή τους, αλλά με ένα σύστημα μεταφορών το οποίο δεν θα επηρεάζει την τιμή των προϊόντων,²⁰⁴⁹ η οποία θα είναι ανάλογη του κόστους παραγωγής τους.²⁰⁵⁰

Η απαγόρευση πώλησης οπωρολαχανικών από πλανόδιους πωλητές κρίθηκε αναγκαία επειδή καθημερινά στους δρόμους της πόλης της Κέρκυρας συγκεντρώνονταν πλήθος από ρακένδυτους και «*φωνασκούντες*» πωλητές, στην πλειοψηφία τους χωρίς άδεια πώλησης, που καθόριζαν «*κατ' αρέσκειαν*» τις τιμές και πωλούσαν πολλά προϊόντα ακατάλληλα για τροφή.²⁰⁵¹

²⁰⁴⁵ «Αι επιστολαί των αναγνωστών μας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 9 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴⁶ «Αι επιστολαί των αναγνωστών μας», ό. π., «Αι επιστολαί των αναγνωστών μας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 14 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴⁷ «Η ευμενής εντύπωσις εκ των αποφάσεων της Επιτροπής Διατιμήσεων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 21 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴⁸ «Η κατάργησις της πλανοδίου εμπορείας των οπώρων και των λαχανικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 21 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁴⁹ «Τα μέτρα τα οποία θα ληφθούν υπό των Αρχών διά την σταθεροποίησιν των τιμών των οπώρων και των λαχανικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 7 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁵⁰ «Επί των μέτρων εναντίον της υπερτιμήσεως των οπώρων και των λαχανικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 8 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁵¹ «Η κατάργησις της πλανοδίου εμπορείας των οπώρων και των λαχανικών», ό. π.

Για την αρτιότερη λειτουργία της αγοράς συστήθηκε η Επιτροπή Ελέγχου και Παρακολούθησης, με Πρόεδρο τον Δήμαρχο και πρώτιστο μέλημά της τον καθορισμό λογικών τιμών και την σταθεροποίηση τους σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής όπου παρατηρήθηκαν κρούσματα κερδοσκοπίας, δημοσιεύοντας κατάλογο διατιμήσεων αρχικά για τα οπωρολαχανικά, με επιβολή έκπτωσης 15% επί των τιμών αγοράς και πωλήσεων.²⁰⁵² Στο άκουσμα της επιβολής της έκπτωσης, οι μεταπωλητές έσπευσαν να αυξήσουν τις τιμές των προϊόντων, αλλά οι Αρχές επέβαλλαν την εφαρμογή της έκπτωσης στις τιμές πριν την «εσπευσμένη ανύψωσή τους».²⁰⁵³

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως ο Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου είχε καταγγείλει πως τα γεώμηλα πωλούνται 110 δραχμές την λίτρα, οι πιπεριές 50 και τα σύκα 70. Σύμφωνα με την Επιτροπή Ελέγχου όμως οι διατιμήσεις πώλησης για τα παραπάνω προϊόντα για το χρονικό διάστημα από 20 έως και 31 Αυγούστου 1942 (οπότε θα επανεξεταστούν οι τιμές) καθορίστηκαν σε 90 δραχμές την λίτρα, 30 και 30 αντίστοιχα.²⁰⁵⁴

«*Η αδικαιολόγητος και ιλιγγιώδης ανύψωσις των τιμών και πρωτίστως εκείνων των οπωρικών και λαχανικών, υπέστη το αναγκαίον κτύπημα προς αναχαίτησίν την*», γράφει η *Εφημερίς των Ιονίων* μία εβδομάδα μετά την εφαρμογή της αγορανομικής διατίμησης.²⁰⁵⁵

Ωστόσο, το πρόβλημα της αισχροκέρδειας εκ μέρους των εμπόρων δεν έμελλε να αντιμετωπιστεί τόσο εύκολα και χωρίς αντίδραση από την πλευρά τους. Η πρωτοβουλία ανύψωσης των τιμών των προϊόντων τους όταν έγινε γνωστή η εξαγγελία έκπτωσης κατά 15% επί της τιμής αγοράς και πώλησης των προϊόντων ήταν μια πρώτη ένδειξη της πρόθεσής τους να μην συμμορφωθούν με τις διατάξεις.

Η επόμενη κίνησή τους ήταν η απόκρυψη τροφίμων, παρά την καταδίκη σε θάνατο που είχε επιβάλλει με διάταγμά του ο Μουσολίνι τον Νοέμβριο του 1941 για όσους προβούν σε απόκρυψη τροφίμων με σκοπό την πρόκληση ελλείψεων στην αγορά ώστε να αυξηθεί η τιμή τους. Αν και είναι γνωστό που αποσκοπεί η ενέργειά τους αυτή, η εφημερίδα την χαρακτηρίζει «*ακατανόητος*» και τους ίδιους «*φαντομάδες*», τους οποίους διακρίνει η έλλειψη του καθήκοντος στα πλαίσια της κοινωνικής αλληλεγγύης.²⁰⁵⁶

«*Μετά την καθιέρωση της διατιμήσεως διά τα οπωρικά και τα λαχανικά, η Κερκυραϊκή αγορά υπέστη κάποιαν διαταραχήν ως εκ της μη κανονικής διανομής των διατιμηθέντων ειδών. Πολλοί παραγωγοί, κατά τρόπον αχαρακτήριστον, εθεώρησαν σκόπιμον ν' αποκρύψουν εκ της κοινής καταναλώσεως μεγάλας ποσότητας των προϊόντων τούτων*».²⁰⁵⁷

Σχεδόν καθημερινά, η *Εφημερίς των Ιονίων* δημοσιεύει ονομαστικό κατάλογο «*με πλουσίας εσοδείας παραβατών*»,²⁰⁵⁸ παραγωγών και πωλητών, που συνελήφθησαν για αγορανομικές παραβάσεις όπως απόκρυψη τροφίμων (κυρίως οπωρολαχανικών

²⁰⁵² «Η πρώτη συνεδρίασις της Επιτροπής ελέγχου & παρακολουθήσεως της αγοράς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 15 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁵³ «Αι προσωριναί διατιμήσεις ισχύουν από σήμερον», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 20 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁵⁴ «Αι προσωριναί διατιμήσεις ισχύουν από σήμερον», ό. π.

²⁰⁵⁵ «Μετά τας διατιμήσεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 27 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁵⁶ Ο. π.

²⁰⁵⁷ «Η πώλησις των οπωρικών και λαχανικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 5 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁵⁸ «Επί παραβάσει των αγορανομικών διατάξεων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 6 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

και ελαίου), πώληση προϊόντων χωρίς άδεια και πρωτίστως παράνομη ύψωση των τιμών, οι οποίοι για την εφημερίδα είναι «*προδότας των συμπολιτών των*».²⁰⁵⁹

«Οι Κερκυραίοι παραγωγοί και πωληταί προσπαθούν να καταδικάσουν εις την πείναν τους συμπολίτας των, αντιτάσσοντες εις το συμφέρον της ολότητας, την αχαρακτήριστον δίψαν της κερδοσκοπίας των».²⁰⁶⁰ Η παραπάνω φράση αποτελεί μία επιπλέον επίκριση της εφημερίδας ενάντια στην κερδοσκοπική διάθεση που χαρακτηρίζει παραγωγούς και πωλητές. Η ιδιαιτερότητά της όσον αφορά προηγούμενα σχόλια της εφημερίδας σχετικά με το ίδιο ζήτημα έγκειται στο γεγονός πως για πρώτη φορά η *Εφημερίς των Ιονίων* κάνει αναφορά στην πείνα, έστω επιρρίπτοντας την ευθύνη σε περίπτωση που οι Κερκυραίοι πεινάσουν αποκλειστικά στους παραγωγούς και πωλητές, στους οποίους μάλιστα αναγνωρίζει πρόθεση να καταδικάσουν τους συμπολίτες τους στην πείνα.

Με αφορμή την ανακοίνωση των νέων διατιμήσεων για το χρονικό διάστημα από 1 έως και 20 Σεπτεμβρίου 1942 ο Δήμαρχος τόνισε προς το κοινό πως «*η αγορά δεν πρόκειται να παραμείνη ουδέ μίαν ημέραν άνευ επαρκούς ποσότητας λαχανικών*», σε μια προσπάθεια να αποτρέψει τους καταναλωτές να αγοράζουν μεγάλες ποσότητες λαχανικών από φόβο μήπως εκλείψουν, προκαλώντας όμως με τον τρόπο αυτό ελλείψεις,²⁰⁶¹ ενώ η Επιτροπή των Διατιμήσεων συμπεριέλαβε και τα ψάρια στον κατάλογο με τα διατιμηθέντα προϊόντα.²⁰⁶²

Η διανομή των τροφίμων μέσω δελτίων και η σταθερότητα των τιμών μέσω διατιμήσεων συντελούν ταυτόχρονα, σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, στην προστασία των συμφερόντων «των ολιγώτερον ευπορουσών τάξεων» καθώς και εκείνων που υπέστησαν τις μεγαλύτερες ζημιές λόγω των περιορισμών που επέβαλλε ο πόλεμος, καθώς τα εισοδήματά τους παραμένουν σταθερά ή αυξάνουν με αργούς ρυθμούς, ενώ οι τιμές πραγματοποιούν απότομες και αλματώδεις αυξήσεις. Τα συγκεκριμένα μέτρα επομένως έχουν διττό σκοπό: αποβλέπουν στον συντονισμό της κατανάλωσης των διαθέσιμων προϊόντων και στην προστασία της χώρας από τις ζημιές που προκαλούνται λόγω των διακυμάνσεων του νομίσματος, στις άπορες κοινωνικές τάξεις και ειδικότερα στην εργατική τάξη.

Για αυτό κρίνεται αναγκαία η πειθαρχία και η αυθόρμητη συνεργασία όλων των τάξεων των πολιτών (παραγωγών, εμπόρων και καταναλωτών) ενάντια στις παραβάσεις, την παράνομη κερδοσκοπία, το αθέμιτο εμπόριο και την κρυφή κατανάλωση. Για όλα τα παραπάνω ευθύνες δεν αναλογούν μόνο στους κερδοσκόπους, αλλά και στους καταναλωτές, «*επειδή οι τελευταίοι ούτοι διά της πληρωμής εξαιρετικών τιμών αυξάνουν δυσαναλόγως τας δαπάνας των*».²⁰⁶³

Εκτός από τα βασικά είδη διατροφής αντικείμενο κερδοσκοπίας αποτέλεσαν και τα φάρμακα, τα οποία, σύμφωνα με επιστολή του Υγειονομικού Κέντρου Κέρκυρας προς τον Πρόεδρο του Ιατρικού Συλλόγου, διοχετεύονταν στο «*μυστικό εμπόριο, διά να πωληθώσιν υπό των απαισίων κερδοσκοπών του μυστικού εμπορίου εις αστρονομικάς τιμάς*».²⁰⁶⁴

²⁰⁵⁹ «Μερικά μέτρα προς εξασφάλισιν της αγοράς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 28 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁶⁰ Ο. π.

²⁰⁶¹ «Νέαι αγορανομικαί αποφάσεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 2 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁶² «Η διατίμησης των διαφόρων κατηγοριών των ιχθύων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 9 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁶³ «Καθήκοντα των παραγωγών και καθήκοντα των καταναλωτών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 14 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁶⁴ Αρχείο Νομαρχίας Κέρκυρας (1942), Αριθμός Φακέλου 184, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Κέρκυρας.

Μοναδική δικαιολογία της ανυψώσεως των τιμών των ειδών ήταν η πτώση της αξίας της δραχμής λόγω της πληθωρικής κυκλοφορίας της. Δικαιολογία που δεν μπορούσε να προβάλλεται εκ μέρους των εμπόρων από την μεταλλαγή του νομίσματος και έπειτα.²⁰⁶⁵ Όταν δηλαδή η ελληνική δραχμή (αλλά και τα τραπεζογραμμάτια Μεσογειακής πίστεως-το πρώτο κατοχικό νόμισμα) αντικαταστάθηκε από την ιονική δραχμή, προκειμένου να αποτελέσει το μέσο διευθέτησης της οικονομίας των Ιονίων Νήσων ώστε να επέλθει οικονομική εξυγίανση και ευημερία.

Το νέο νόμισμα, διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων*, έχει σκοπό να προστατεύσει την οικονομία των Ιονίων Νήσων από τον κίνδυνο μιας υπερβολικής υποτίμησης του νομίσματος, «ενός μεγάλου ξεπεσμού του νομίσματος»,²⁰⁶⁶ να την προστατεύσει επομένως από την «σοβαρή οικονομική ασθένεια, από την μάλιστα του πληθωρισμού».²⁰⁶⁷

«Πρόκειται διά ένα μέτρον που λαμβάνεται, μόνο και μόνο για το συμφέρον των κατοίκων των νησιών, οι οποίοι αποκτούν ένα σταθερό και γερό νόμισμα (ασφαλισμένο)», διαβεβαιώνει η εφημερίδα.²⁰⁶⁸

Με το υπ' αριθμόν 101 Διάταγμα του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων των Ιονίων Νήσων, σύμφωνο με το υπ' αριθμόν 111 Διάταγμα του Ντούτσε της 22^{ας} Φεβρουαρίου 1942, κατά το χρονικό διάστημα από 20 έως και 27 Απριλίου 1942 πραγματοποιήθηκε η μεταλλαγή του νομίσματος από ελληνικές δραχμές σε ιονικές,²⁰⁶⁹ με πρώτη ημέρα κυκλοφορίας την Τρίτη, 28 Απριλίου 1942, το οποίο έγινε αποδεκτό με «εμπιστοσύνην» και «ο κόσμος το διαφυλάττει με προσοχήν, ίνα μη φθαρώσει».²⁰⁷⁰ Παράλληλα, απαγορεύτηκε η εξαγωγή της ιονικής δραχμής εκτός των Ιονίων Νήσων όπως και η εισαγωγή σε αυτά άλλων νομισμάτων,²⁰⁷¹ και καταβλήθηκε προσπάθεια να πειστούν οι πολίτες να επιστρέψουν τις αποταμιεύσεις τους στις τράπεζες με βασικό επιχείρημα πως το νέο νόμισμα εγγυάται την ασφάλειά τους και με την διαβεβαίωση πως θα έχουν την ελευθερία πρόσβασης στους αποταμιευτικούς λογαριασμούς τους.²⁰⁷²

Τέσσερις μήνες μετά την καθιέρωση της ιονικής δραχμής ως νόμισμα των Ιονίων Νήσων επιχειρείται σύγκριση του κόστους ζωής στα Ιόνια Νησιά με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η έρευνα κατέληξε, σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, πως η σύγκριση αποβαίνει υπέρ των Ιονίων Νήσων για τους εξής δύο λόγους: α) Η αγοραστική δύναμη της ιονικής δραχμής είναι «απείρως ισχυροτέρα» της ελληνικής και β) ενώ σε κάθε Κερκυραίο αναλογεί, μέσω δελτίου διανομής, μια ορισμένη και σταθερή ποσότητα τροφής σε τιμή αμετάβλητη, ο Αθηναίος, ο οποίος δεν διαθέτει

²⁰⁶⁵ «Προσχωρήσεις εις την έκκλησιν διά τον καθορισμόν των τιμών της αγοράς των χορταρικών και οπωρικών», ό. π.

²⁰⁶⁶ «Επεξηγήσεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 17 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁶⁷ «Η αξία του ληφθέντος μέτρου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 18 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁶⁸ Ο. π.

²⁰⁶⁹ «Ο τρόπος αλλαγής του νομίσματος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 18 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷⁰ «Η πρώτη ημέρα της κυκλοφορίας της ιονικής δραχμής», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 29 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷¹ «Το Διάταγμα διά την ιονικήν δραχμήν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 18 Απριλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷² «Ιονική δραχμή», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 6 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ανάλογο δελτίο, αναγκάζεται να καταφύγει στην μαύρη αγορά, η οποία ρυθμίζει το κόστος ζωής στην πόλη,²⁰⁷³ καθιστώντας το δυσθεώρητο.

«*Η Ιταλία, αν και διεξάγει τοσούτον σκληρόν πόλεμον, καταβάλλει κάθε προσπάθειαν διά να εξασφαλίση την ευημερείαν των πληθυσμών αι τύχαι των οποίων της έχουν εμπιστευθεί*», διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων* τέλη Ιανουαρίου 1942 με αφορμή την απόφαση για διανομή γλυκίσματος με έλαιο και σταφίδα κάθε πρωί στους μαθητές των κερκυραϊκών σχολείων, «*ως χειρονομία κοινωνικής αλληλεγγύης*» και «*δείγμα της πρόνοιας του Παρίνι*», ο οποίος παρουσιάζεται να χαρακτηρίζεται από «*ενδιαφέρον και κατανόηση των αναγκών των μαθητών*».²⁰⁷⁴ Μάλιστα, η ευεργετική αυτή πρωτοβουλία των Ιταλικών Αρχών, θεωρεί η εφημερίδα, αφύπνισε τον ζήλο των μαθητών και των οικογενειών τους για μάθηση με αποτέλεσμα την αύξηση των μαθητών των Δημοτικών Σχολείων της Κέρκυρας από 1.500 σε 2.200, ενώ προπολεμικά ήταν 2.500.²⁰⁷⁵

Από την Τετάρτη, 25 Φεβρουαρίου 1942 η δωρεάν διανομή του σχολικού γλυκίσματος επεκτείνεται και στα δημοτικά σχολεία των χωριών της βορειοδυτικής περιοχής του νησιού της Κέρκυρας εξαιτίας «*της μεγάλης συμβολής του σχολικού γλυκίσματος εις τον αγώνα εναντίον του επισιτισμού*», αλλά και γιατί θεωρήθηκε πως συνέβαλλε στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης του νησιού. Η διανομή του σχολικού γλυκίσματος προβάλλεται από την *Εφημερίς των Ιονίων* ως ένα από τα «*κοινωνικά έργα*» των Ιταλικών Αρχών, οι οποίες «*καταβάλλουν πάσαν προσπάθειαν διά να εξομαλύνουν τας δυσχερείας της ζωής*».²⁰⁷⁶

Εκτός από τον υποσιτισμό, σύμφωνα με την εφημερίδα, ένας επιπλέον λόγος που πολλές φτωχές οικογένειες εργατών ή χωρικών αναγκάστηκαν να μην στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο στην διάρκεια του χειμώνα ήταν η έλλειψη υποδημάτων. Γι' αυτό με πρωτοβουλία της Σχολικής Επιθεώρησης των Ιονίων Νήσων πραγματοποιήθηκε διανομή σημαντικής ποσότητας ξύλινων πέδινων «*εις τους ενδεστέρους μαθητάς των Δημοτικών Σχολείων της Νήσου [...] με ανεπηρέαστον και αντικειμενικήν κρίσιν, ληφθείσης υπ' όψει της ανάγκης των πράγματι πτωχοτέρων μαθητών*». Τα ξύλινα αυτά πέδιλα, «*αν και χονδροειδή είναι άνετα και εξαιρετικώς χρήσιμα διά τους μαθητάς της πόλεως και των χωριών, διότι με το είδος τούτο της υποδήσεως αντοχής δύναται τις να βαδίζει άνετως και εις μακρινάς αποστάσεις και υπό τους ψυχρούς ή βροχερούς χειμερινούς καιρούς*».²⁰⁷⁷

Την Τετάρτη, 29 Ιανουαρίου 1942, πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια των λαϊκών συσσιτίων στο Θέατρο «Ποικιλιών», τα οποία αποτελούν εξέλιξη της καθημερινής διανομής μερίδας θερμού φαγητού σε βίλα της Κέρκυρας από την σύζυγό του.

Αν και το γεγονός της διανομής του φαγητού στην βίλα δεν συνοδεύτηκε από επίσημη ανακοίνωση, σύντομα έγινε γνωστό και διαδόθηκε σε όλους τους ενδιαφερόμενους, με αποτέλεσμα από 35 που ήταν αρχικά τα άτομα που σιτίζονταν να υπερβούν τα 700. Καθώς το μαγειρείο της έπαυλης δεν ήταν δυνατόν να ανταπεξέλθει στις αυξημένες μαγειρικές ανάγκες, συγκροτήθηκε νέο μαγειρείο στους

²⁰⁷³ «Το κόστος της ζωής εις τας Ιονίους Νήσους και εις την λοιπήν Ελλάδα», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 27 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷⁴ «Διανομή του σχολικού γλυκίσματος εις τους μαθητάς των κερκυραϊκών σχολείων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 27 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷⁵ «Το σχολικόν γλύκισμα», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 1 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷⁶ «Επεκτείνεται η διανομή του σχολικού γλυκίσματος εις τα χωρία της νήσου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 24 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷⁷ «Διανομή ξυλοπέδινων εις τους πτωχούς μαθητάς της Νήσου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 18 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

κήπους των βασιλικών ανακτόρων. Την πρώτη ημέρα λειτουργίας του «ήλθον 2.300 ενδεείς. Μεταξύ τούτων, υπήρχαν πλείστοι όσοι οίτινες είχαν από καιρού να φάγουν εν θερμόν γεύμα. Και ηύξανον διαρκώς, ηύξανον καθημερινώς», φτάνοντας οι σιτιζόμενοι τους 4.000. «4.000 άτομα εξησφάλισαν το καθημερινόν γεύμα τους. Γεύμα άφθονον και θρεπτικόν. Προετοιμασθέν με πάσαν φροντίδα. Με θρεπτικάς ουσίας, με αφθονότατον έλαιον».

Δικαίωμα σίτισης είχαν όσοι ήταν εφοδιασμένοι από το γραφείο πρόνοιας των Πολιτικών Υποθέσεων με το οικογενειακό δελτίο σίτισης, το οποίο έφερε μια κάθετη κόκκινη γραμμή και στο οποίο αναγραφόταν ο αριθμός των διανεμημένων μερίδων για κάθε οικογένεια. Τα κριτήρια για την απόκτηση του δελτίου ήταν η οικονομική κατάσταση της οικογένειας, η ανεργία των μελών της, όπως επίσης το γεγονός αν μεταξύ των μελών της υπήρχαν ασθενείς ή τέκνα. Ο κάτοχος του δελτίου παρουσιαζόταν κάθε πρωί στις εννιά η ώρα για τον σχετικό έλεγχο και την παραλαβή της μερίδας του, κρατώντας στο ένα χέρι το δελτίο και στο άλλο ένα σκεύος για την τοποθέτηση του φαγητού, δηλαδή της «πουλέντας»²⁰⁷⁸ (χυλός από βρασμένο καλαμποκίσιο σιμιγδάλι). Τοποθετημένοι σε σειρές τριών ή τεσσάρων ατόμων, «πληθώρα γυναικών, παιδιών, γερόντων, κατά πλειονότητα ενδεών» αναμένουν «με θρησκευτική σχεδόν ησυχία, έκαστος ενώπιον του καπνίζοντος καζανίου, διά να λάβουν την μερίδα της θερμής τροφής [...]. Πλήρης τάξις επικρατεί εις τα πέριξ του θεάτρου καθ' όσον είναι όλοι βέβαιοι ότι υπάρχει επαρκής τροφή δι' όλους», σύμφωνα με την περιγραφή της εφημερίδας.²⁰⁷⁹

Δύο όμως είναι οι πιο γλαφυρές περιγραφές της εφημερίδας για τις καθημερινές σκηνές που διαδραματίζονται στο θέατρο όπου γίνεται η διανομή του συσσιτίου, χαρακτηριστική της προσπάθειας που καταβάλλει η εφημερίδα να εξυμνήσει την κοινωνική δράση των ιταλικών Αρχών και κυρίως τον θετικό αντίκτυπο που αυτή έχει στους ευεργετηθέντες. Η μία περιγραφή αφορά την συμπεριφορά των σιτιζόμενων προτού εξέλθουν από το θέατρο, έχοντας παραλάβει το γεύμα τους, και η δεύτερη καθώς εξέρχονται από αυτό:

«Προτού να εξέλθω εκ του θεάτρου με το θερμόν γεύμα κάθε παιδίον, κάθε γέρος, κάθε γυναίκα, πλησιάζει με συστολήν εις μίαν κυρίαν η οποία επιβλέπει με προσοχήν την διανομήν και της εκφράζει με τους οφθαλμούς μάλλον παρά με λέξεις την ευγνωμοσύνη της [...]. Οι εξερχόμενοι εκ του θεάτρου υψώνουν την κεφαλήν προς την πρόσοψιν αυτού όπου υπάρχει επιγραφή η οποία δικαιολογεί την λήψιν της πρωτοβουλίας και εκφράζει την ανθρωπιστικήν αξίας αυτής. Πρόκειται περί εντολής του Μουσολίνι. Περί εντολής από την οποίαν εμπνέεται η κοινωνική δικαιοσύνη του φασισμού. Η επιγραφή αναφέρει: “Αυτή είναι η διαταγή μου. Πλησιάσατε τον λαόν”».²⁰⁸⁰

Τα λαϊκά συσσίτια «ιδρύθηκαν από το γραφείον Πολιτικών Υποθέσεων σε συνεργασία με τον Δήμο Κερκυραίων και διατελούν υπό την υψηλήν προστασίαν της συζύγου του Διοικητού των Ιονίων Νήσων, ενδιαφερόμενης διά τα πάντα κυρίας Ροζέτα Παρίνι, βοηθουμένης εις το φιλανθρωπικότατον τούτο έργον της υπό της κυρίας Δημάρχου και εκλεκτού επιτελείου Κυριών και Δεσποινίδων».²⁰⁸¹ «Η Ντόνα Ροζέτα Παρίνι, υπήρξεν η ακούραστος εμπνεύστρια κάθε ανθρωπιστικής πρωτοβουλίας,

²⁰⁷⁸ «Ένα έργον φιλανθρωπίας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 31 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁷⁹ «Τέσσαρες χιλ. μερίδες θερμής τροφής διανέμονται ημερησίως εκ μέρους του γραφείου Πολιτ. Υποθέσεων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁸⁰ Ο. π.

²⁰⁸¹ «Ένα έργον φιλανθρωπίας», ό. π.

υπερόχου πρωτοβουλίας και παροιμιώδους ενεργητικότητας». Η *Εφημερίς των Ιονίων* χαρακτηρίζει τον σκοπό των συσσιτίων ιερό, καθώς αποβλέπει στην ανακούφιση των φτωχών πολιτών,²⁰⁸² και τονίζει πως συνιστούν έργο βαθιάς ανθρωπιστικής αλληλεγγύης.²⁰⁸³

Τα άλλοτε όμως εγκωμιαστικά σχόλια της εφημερίδας για την συμπεριφορά των σιτιζόμενων σύντομα θα διαδεχθούν οι επικρίσεις. Χαρακτηριστικά η εφημερίδα αναφέρει πως οι σιτιζόμενοι «δεν επιδεικνύουν την δέουσαν συμπεριφοράν και πειθαρχίαν, όταν αναμένουν να έλθη η σειρά των κατά την διανομήν της πουλέντας και των βοηθημάτων. Τοιοντοτρόπως κουράζουν υπερβολικά το προσωπικόν εις το οποίον έχει ανατεθή η περίπλοκος αυτή εργασία ήτις ήδη διεξάγεται μετά της μεγαλυτέρας δυνατής μεθοδικότητος και ευπρεπείας. Όλοι θέλουν να λάβουν πρώτοι συσσίτιον».²⁰⁸⁴

Τα λαϊκά συσσίτια παρομοιάζονται από την εφημερίδα με ευτυχισμένη επιχείρηση της οποίας η πελατεία αυξάνεται καθημερινά. Δεν υπάρχει ημέρα, αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα, χωρίς να εμφανιστούν μπροστά στους ειδικούς υπαλλήλους νέα άτομα, «πελάτες», όλων των ηλικιών και των δύο φύλων που να ζητήσουν να συμμετάσχουν στην διανομή του φαγητού.²⁰⁸⁵

Εκτός από τα «θερμά γεύματα» σε άπορους πολίτες, ο συνολικός αριθμός των οποίων τον Μάρτιο του 1942 αγγίζει τους 6.000,²⁰⁸⁶ η *Εφημερίς των Ιονίων* αναφέρει πως το Γραφείο Κοινωνικής Πρόνοιας των Πολιτικών Υποθέσεων επιδίδεται και σε άλλες ενέργειες ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος, με κυριότερες τις εξής: α) Προσφέρει γάλα στα νεογέννητα των οποίων οι μητέρες δεν έχουν γάλα για την διατροφή τους, β) παρέχει «απολύτως δωρεάν» κατ' οίκον ιατρική περίθαλψη, γ) διανέμει φάρμακα δ) διανέμει ενδύματα τα οποία κατασκευάζονται από εθελόντριες και ε) αναλαμβάνει την πληρωμή του ενοικίου για όσους φτωχούς διαμένουν σε καταφύγια.²⁰⁸⁷

Για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών γίνεται έκκληση μέσω της εφημερίδας τον Φεβρουάριο του 1942, όσοι Κερκυραίοι έχουν την οικονομική δυνατότητα, να μιμηθούν την μεγαλοψυχία και γενναιοδωρία επιφανών πολιτών να συνδράμουν είτε οικονομικά είτε σε είδος στην προσπάθεια ανακούφισης άπορων πολιτών, «οίτινες υποφέρουν είτε λόγω της πενίας των, είτε λόγω της ανεργίας η οποία τους μαστίζει». Προκειμένου το παράδειγμά τους να βρει μιμητές, η εφημερίδα ανά τακτά διαστήματα δημοσιεύει τα ονόματα όσων συμμετέχουν στην παραπάνω προσπάθεια προσφέροντας είτε χρήματα είτε τρόφιμα και ενδύματα,²⁰⁸⁸ υπογραμμίζοντας την τεράστια σημασία τους για την επιβίωση των απόρων πολιτών.

Αξίζει να σημειωθεί πως εκτός από βασικά είδη διατροφής η αγορά της πόλης της Κέρκυρας παρουσίαζε σημαντικές ελλείψεις και σε είδη ιματισμού, που όπως προαναφέρθηκε, έγιναν κάποιες προσπάθειες να καλυφθούν μέσω της δωρεάν

²⁰⁸² «Τέσσαρες χιλ. μερίδες θερμής τροφής διανέμονται ημερησίως εκ μέρους του γραφείου Πολιτ. Υποθέσεων», ό. π.

²⁰⁸³ Ο. π.

²⁰⁸⁴ «Κοινωνική Πρόνοια», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 1 Μαρτίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁸⁵ «Καθημερινά σκηναί εις την πλατείαν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 5 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁸⁶ «Κοινωνική Πρόνοια», ό. π.

²⁰⁸⁷ «Εκκλησις προς την μεγαλοψυχίαν των Κερκυραίων διά τους πτωχούς & τα καχεκτικά παιδιά», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 10 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων και «Τέσσαρες χιλ. μερίδες θερμής τροφής διανέμονται ημερησίως εκ μέρους του γραφείου Πολιτ. Υποθέσεων», ό. π.

²⁰⁸⁸ «Εκκλησις προς την μεγαλοψυχίαν των Κερκυραίων διά τους πτωχούς & τα καχεκτικά παιδιά», ό. π.

διάθεσης ενδυμάτων σε άπορους πολίτες τόσο από το Γραφείο Περιθάλψεως όσο και από προσφορές πολιτών.

Αρχές Σεπτεμβρίου 1942, τα κυριότερα προβλήματα σχετικά με τον ανεφοδιασμό της αγοράς είναι η μεταφορά των προϊόντων, στο οποίο οι Αρχές συναντούν τις μεγαλύτερες δυσχέρειες, και η «εξαιρετικήν ξηρασίαν».²⁰⁸⁹ Χαρακτηριστικό της ανομβρίας του 1942 είναι το γεγονός πως η πρώτη βροχή τον Σεπτέμβρη σημειώθηκε μετά από 162 ημέρες συνεχούς και σκληρής ξηρασίας,²⁰⁹⁰ με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγής των οπωρολαχανικών.²⁰⁹¹

Το φθινόπωρο του 1942, σε γενικές γραμμές η επισιτιστική κατάσταση χαρακτηρίζεται «σχετικώς καλή»,²⁰⁹² «η κατάστασις της κερκυραϊκής αγοράς καθημερινώς βελτιούται και γενικώς εις πάντα τα είδη τροφίμων παρατηρείται σημαντική βελτίωσις» συνεπεία των αποτελεσματικών μέτρων των Αρχών.²⁰⁹³

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως η εφημερίδα, εξακολουθεί να κάνει λόγο για «προκαταρκτικά εργασία διὰ την βελτίωσιν του επισιτισμού»,²⁰⁹⁴ παρά τα πολλά και ποικίλα σχετικά μέτρα στο διάστημα της δεκαεξάμηνης ιταλικής κατοχής. Τα μέτρα δηλαδή βρίσκονται ακόμη σε πρώιμο στάδιο, ενώ το επισιτιστικό ζήτημα δεν έχει επιλυθεί, και σε καμία περίπτωση δεν έχει επιτευχθεί η επιδιωκόμενη επισιτιστική αυτάρκεια και αυτονομία.

Τον Νοέμβριο του 1942, η αγορά είναι «αφθόνως εφοδιασμένη με οπωρικά και λαχανικά» συνεπεία των ευεργετικών βροχοπτώσεων μετά από μια περίοδο παρατεταμένης ανομβρίας, της εξασφάλισης των μεταφορών, των μέτρων για τακτικό ανεφοδιασμό της αγοράς και της εφαρμογής των διατιμήσεων, μέτρο που κυρίως συνέβαλλε στον περιορισμό της κερδοσκοπίας. Η συστηματοποίηση της αγοράς των οπωρολαχανικών αποτελεί έμπρακτη απόδειξη του ενδιαφέροντος των Αρχών για το επισιτιστικό ζήτημα και ταυτόχρονα εγγυάται την σταθεροποίηση και βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης,²⁰⁹⁵ σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*.

Τέλη Νοεμβρίου 1942, οι ελλείψεις σε είδη ιματισμού είναι ιδιαίτερα αισθητές καθώς οι έμποροι «ένεκεν των δυσκολιών του πολέμου», αλλά και «χάρις εις την απληστίαν και την πλεονεξίαν κερδοσκοπών», αδυνατούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των πελατών. Προκειμένου να επιλυθεί το πρόβλημα ανεφοδιασμού της κερκυραϊκής αγοράς σε είδη ιματισμού αποφασίστηκε η λειτουργία δύο Πρατηρίων ειδών ιματισμού, ο εφοδιασμός των οποίων θα γίνεται από Ιταλία, οι τιμές των προϊόντων τους θα υπόκεινται σε έλεγχο ώστε να εξασφαλίζεται η σταθερότητά τους και η πώληση των ειδών τους θα γίνεται μέσω δελτίου ιματισμού.²⁰⁹⁶

Η μεγάλη ανταπόκριση στο κάλεσμα για την οικονομική, αλλά και σε είδος ενίσχυση των συσσιτίων αποτελεί για την *Εφημερίς των Ιονίων* έμπρακτη απόδειξη

²⁰⁸⁹ Η πώλησις των οπωρικών και λαχανικών», ό. π.

²⁰⁹⁰ «Επί τέλους η βροχή!», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 29 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁹¹ «Η βελτίωσις της καταστάσεως της αγοράς μας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 27 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁹² Η πώλησις των οπωρικών και λαχανικών», ό. π.

²⁰⁹³ «Η βελτίωσις της καταστάσεως της αγοράς μας», ό. π.

²⁰⁹⁴ Η πώλησις των οπωρικών και λαχανικών», ό. π.

²⁰⁹⁵ «Η αγορά οπωρών και λαχανικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 12 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁹⁶ «Προσεχώς πρόκειται να λειτουργήσουν δύο μεγάλα πρατήρια ειδών ιματισμού», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 29 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

της κοινωνικής αλληλεγγύης που διέπει τον κερκυραϊκό λαό και αναγνώριση του «ανθρωπιστικού προορισμού» του Γραφείου Κοινωνικής Πρόνοιας.²⁰⁹⁷

Μεταξύ των δωρητών, «των ευεργετών του κερκυραϊκού λαού»,²⁰⁹⁸ όπως τους αποκαλεί η εφημερίδα, συγκαταλέγονται ο Νομάρχης Κέρκυρας, ο οποίος πρόσφερε τεμάχια ξύλου για να κατασκευαστούν ξύλινα πέδιλα για τους ενδεείς κατοίκους της πόλης, διευθυντές εργοστασίων και βιομηχανιών, η Διεύθυνση του Αγροτικού Συνεταιρισμού, η Ανώνυμη Εταιρεία Ιονικού Εμπορίου (ΑΙ-ΑΤΣΙ), ο Σύλλογος Φαρμακοποιών, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Κέρκυρας, η Εμπορική Τράπεζα και δεκάδες πολιτών οι οποίοι προέβησαν σε χρηματικές προσφορές. Ο Δήμαρχος Κερκυραίων και η Τράπεζα Εργασίας προέβησαν στην κατάθεση του ποσού που συγκεντρώθηκε από την αύξηση της τιμής του κατεψυγμένου κρέατος και από τον ειδικό φόρο, ο οποίος επιβλήθηκε σε εμπορεύματα που υπόκεινται σε μονοπώλιο (καπνά ή αλάτι) αντίστοιχα, που καθιερώθηκαν υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας.²⁰⁹⁹

Θετικά σχόλια από την εφημερίδα έλαβε η πρωτοβουλία ορισμένων λαχανοπωλών της Κέρκυρας να προσφέρουν λαχανικά, με τα οποία μαγειρεύτηκαν σούπες και διανεμήθηκαν 176 μερίδες σε παιδιά,²¹⁰⁰ ενώ χαρακτήρισε ως χρήσιμο και ευπρόσδεκτο δώρο την προσφορά εκλεκτού βοδινού κρέατος του Προέδρου του Συνεταιρισμού κρεοπωλών για τα λαϊκά συσσίτια.²¹⁰¹ Τον Ιούλιο του 1942, ως φιλάνθρωπη χειρονομία «ιδιαιτέρας εξάρσεως» παρουσιάστηκε η εβδομαδιαία διάθεση 20 λίτρων ψαριών για τους ασθενείς του Γραφείου Περιθάλψεως από το Σωματείο Αλιέων, το οποίο ακολούθησε το παράδειγμα της Αδελφότητας των Κρεοπωλών να προσφέρουν δύο φορές την εβδομάδα δύο χιλιόγραμμα κρέας προς διανομή σε άπορες οικογένειες της πόλης.²¹⁰²

Τον Σεπτέμβριο του 1942, η δωρεά 170 λίτρων γεωμήλων προς τον κερκυραϊκό λαό από τους χωρικούς των Αργυράδων, μέρος των οποίων διανεμήθηκε σε άπορες οικογένειες, χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα ως ευγενική χειρονομία και κρίθηκε άξια δημοσίευσης. Οι δε αγρότες, σύμφωνα με τον συντάκτη του σχετικού άρθρου, «έδωσαν μάθημα ανθρωπιστικής αλληλεγγύης εις τους διαφόρους κερδοσκόπους», προσφέροντας στον κερκυραϊκό πληθυσμό ένα πρώτης ανάγκης είδος διατροφής που εκλείπει από την αγορά λόγω δυσκολιών μεταφοράς και δυσμενών καιρικών φαινομένων.²¹⁰³ (Υπενθυμίζουμε πως τέλη Σεπτέμβρη του 1942 έβρεξε για πρώτη φορά μετά από 162 ημέρες συνεχούς ανομβρίας).

Ως ένδειξη αγροτικής αλληλεγγύης προς τον αστικό πληθυσμό της Κέρκυρας θεωρήθηκε η νέα χειρονομία των συγκεκριμένων αγροτών, λίγες μέρες αργότερα, να προσφέρουν 100 λίτρα κρεμμύδια, 350 λίτρα γεώμηλα και 1.000 λίτρα φασόλια με την παράκληση της δωρεάν διανομής στους πολίτες. Ωστόσο, τα βασικά αυτά είδη

²⁰⁹⁷ «Η Α.Τ.Σ.Ι. προσέφερε 500 χιλιάδας δραχμάς υπέρ των ενδεών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 19 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Συνεχίζονται αθρόαι αι προσφοραί προς το γραφείον Κοιν. Πρόνοιας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 17 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁹⁸ «Ο Αγροτικός Συνεταιρισμός προσέφερεν εν εκατομ. Ιον. Δρ. εις το Γραφείον Περιθάλψεως», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 28 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁰⁹⁹ «Κοινωνική Πρόνοια», ό. π., «Συνεχίζονται αθρόαι αι προσφοραί προς το γραφείον Κοιν. Πρόνοιας», ό. π., «Ο Αγροτικός Συνεταιρισμός προσέφερεν εν εκατομ. Ιον. Δρ. εις το Γραφείον Περιθάλψεως», ό. π.

²¹⁰⁰ «Συνεχίζονται αι δωρεαί διά τα λαϊκά συσσίτια», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 13 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰¹ «Συνεχίζονται αθρόαι αι προσφοραί προς το γραφείον Κοιν. Πρόνοιας», ό. π.

²¹⁰² «Προσφορά των αλιέων εις την περίθαλψιν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 21 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰³ «Αγροτική αλληλεγγύη», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 18 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

διατροφής διατέθηκαν προς πώληση στην αγορά, αλλά τα κέρδη από την πώλησή τους διατέθηκαν στο Γραφείο Περιθάλψεως των Πολιτικών Υποθέσεων για τις ανάγκες των άπορων οικογενειών. Από την εφημερίδα εκφράζεται η επιθυμία η χειρνομία των αγροτών των Αργυράδων να αποτελέσει παράδειγμα μίμησης για τους υπόλοιπους αγρότες του νησιού και να συμβάλλουν στην επάρκεια της κερκυραϊκής αγοράς, καθώς οι καλλιεργητές των κοντινών στην πόλη λαχανόκηπων «έδωσαν απτά δείγματα της ασυνειδησίας των και της κακής των θελήσεως».²¹⁰⁴

Τελικά, το παράδειγμα των Αργυράδων ακολούθησαν και άλλες αγροτικές περιφέρειες της Κέρκυρας, οι Δήμαρχοι των οποίων τέλη Σεπτεμβρίου 1942 πρότειναν την ίδρυση πρατηρίων πώλησης αγροτικών προϊόντων με σκοπό την έμπρακτη συμβολή τους στην ενίσχυση και σταθεροποίηση της ισορροπίας της αγοράς, πρόταση που έγινε δεκτή «ασμένως» από τις αρμόδιες Αρχές και θεωρήθηκε αξιόπαινη πρωτοβουλία.²¹⁰⁵

Ενώ στην διάρκεια του έτους γίνονται δεκτές προσφορές τροφίμων με σκοπό την ενίσχυση της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων με έκπληξη διαβάζουμε σε άρθρο δημοσιευμένο την 7^η Νοεμβρίου 1942 πως εγκαινιάζεται «το συσσίτιον των πτωχών», το οποίο οργάνωσε το Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων τον περασμένο χειμώνα, «προς ανακούφισιν των πενομένων λαϊκών μαζών», και εκφράζεται η βεβαιότητα πως και το νέο έτος θα επιδείξει ευεργετικά αποτελέσματα εξασφαλίζοντας θερμό και θρεπτικό γεύμα, την πουλέντα, στους φτωχούς Κερκυραίους «στο ευρύχωρον κτίριον του “Ποικιλιών”».²¹⁰⁶

Γίνεται επομένως αντιληπτό πως στην διάρκεια του 1942 τα λαϊκά συσσίτια διέκοψαν την λειτουργία τους, αλλά δεν αναφέρεται με σαφήνεια πότε και γιατί αυτό συνέβη. Την πρώτη ημέρα των εγκαινίων (29 Ιανουαρίου 1942) προσήλθαν σε αυτά 2.300 άποροι. Στα εγκαινία, στην πραγματικότητα επαναλειτουργία, των συσσιτίων την 7^η Νοεμβρίου, παρουσιάστηκαν μόλις 700 άτομα, παιδιά, γυναίκες και άντρες κάθε ηλικίας, στην πλειονότητά τους «ωχροί άεργοι και άποροι».²¹⁰⁷

Την ίδια ημέρα ξεκίνησε την λειτουργία του το «Οικονομικό Εστιατόριο» στο ισόγειο του Πρακτικού Λυκείου σε μια προσπάθεια να ανταποκριθούν οι Αρχές «στας ανάγκας του πλήθους των συσσιτούντων το οποίον συρρέει πανταχόθεν». Δικαίωμα σίτισης έχουν δημόσιοι υπάλληλοι, συνταξιούχοι και εργάτες με χαμηλό εισόδημα ώστε να μειωθεί σημαντικά η δαπάνη της διατροφής τους καθώς θα καταβάλλουν μόλις 25 ιονικές δραχμές προκειμένου να λαμβάνουν «εν μοναδικόν έδεσμα, λίαν θρεπτικόν και θερμαντικόν».²¹⁰⁸

Ένα μήνα αργότερα επρόκειτο να λειτουργήσει και δεύτερο «οικονομικό συσσίτιο», ως παράρτημα του πρώτου, στα διαμερίσματα παλαιού ξενοδοχείου στο λιμάνι της πόλης με σκοπό την σίτιση 1.300 χαμηλόμισθων ατόμων.²¹⁰⁹

²¹⁰⁴ «Νέα προσφορά των χωρικών των Αργυράδων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 21 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰⁵ «Η αξιόπαινος πρωτοβουλία μερικών χωριών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 30 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰⁶ «Σήμερον εγκαινιάζεται το συσσίτιον των πτωχών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 7 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο αρχηγός των Πολιτικών Υποθέσεων εγκαινίασε χθες το συσσίτιον των πτωχών και το οικονομικόν εστιατόριον», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 8 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰⁷ «Ο αρχηγός των Πολιτικών Υποθέσεων εγκαινίασε χθες το συσσίτιον των πτωχών και το οικονομικόν εστιατόριον», ό, π.

²¹⁰⁸ «Εναρξιν λειτουργίας του οικ. εστιατορίου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 7 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁰⁹ «Και έτερον οικονομικόν συσσίτιον θα λειτουργήση οσονούπω εις την περιοχίν του λιμένους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 9 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Εκτός από τους χαμηλόμισθους εργάτες και δημοσίους υπαλλήλους, οι Αρχές επέδειξαν με μια σειρά πολλών και διαφορετικών μέτρων, σύμφωνα με την εφημερίδα, την υποστήριξή τους προς τους εργάτες γεωργούς και τους ελαιοκαλλιεργητές, με κυριότερο την διανομή ορισμένης ποσότητας αλεύρου από αραβόσιτο στους ιδιοκτήτες των κυριότερων ελαιώνων του νησιού και σε κάθε εργάτη που δουλεύει σε κτήματα. Το συγκεκριμένο μέτρο εντάσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας που καταβάλλουν οι Αρχές να ευνοήσουν την γεωργία, την πρώτη και πλουσιότερη πλουτοπαραγωγική πηγή του νησιού, όπως επίσης ο διαγωνισμός για την ελαιοκαλλιέργεια, τα λαϊκά ή πολεμικά αγροκήπια και η διανομή σπόρων και λιπασμάτων.²¹¹⁰

Μέσω της αρθρογραφίας της η *Εφημερίς των Ιονίων* προβάλλει εκτενώς το έργο του «Γραφείου Πρόνοιας διά τους Έλληνες», η οποία συστήθηκε προκειμένου να παράσχει βοήθεια σε όσους διατυπώνουν τις ανάγκες και τις στερήσεις τους στο προσωπικό της υπηρεσίας, περιγράφοντας τις ιστορίες τους:

«Η γυναίκα ενός ανέργου κτίστου ζητεί εργασίαν δι'αυτήν και ολίγο γάλα για το παιδί της. Η μητέρα είναι αδύνατη και καχεκτική και δεν δύναται να θηλάσει το νεογέννητόν της [...]. Και τώρα είναι η σειρά ενός γέρου όστις παρακαλεί όπως του δίδεται και αυτού καθημερινώς ένα πιάτο φαγητού. Λέγει ότι έχει πάντοτε μεγάλη πείνα και ότι θα ήτο τόσον ωφέλιμο διά το αδύνατο και κκουρασμένο σώμα του ένα πιάτου θερμού φαγητού [...]. Η δυστυχία παρελαύνει καθημερινώς από το γραφείον προνοίας. Και πάντοτε ευρίσκεται τρόπος διά να ανακουφισθή», καταλήγει η εφημερίδα θέλοντας να περάσει στους αναγνώστες το μήνυμα πως η υπηρεσία αφού ακούσει και καταγράψει τις ανάγκες των πολιτών σπεύδει να τις ικανοποιήσει.²¹¹¹

Από τα τέλη Φεβρουαρίου 1942, ξεκίνησαν τακτικές επισκέψεις «ευγενών κυριών» στο Αστικό Νοσοκομείο, το Γηροκομείο, το Ορφανοτροφείο, τις Φυλακές και το Άσυλο Φρενοβλαβών, ώστε να παράσχουν στα υπό περίθαλψη άτομα υλική και ηθική υποστήριξη.²¹¹² Από τα παραπάνω «αγαθοεργά ιδρύματα», ειδικά στο Ορφανοτροφείο «*παρέχονται όλα τα κατάλληλα μέσα διά την περίθαλψιν των ατυχών αυτών πλασμάτων*».²¹¹³

Τέλη Ιουλίου 1942, λόγω «*της επειγούσης ανάγκης εξευρέσεως μέσων διά την εξασφάλισιν της λειτουργίας*» των παραπάνω ιδρυμάτων, καθιερώθηκε υπέρ τους ειδικός φόρος ύψους 10% επί της κατανάλωσης των ειδών που διανέμονται μέσω δελτίου, γι' αυτό και εξουσιοδοτήθηκαν οι μεταπωλητές με ισότιμη αύξηση της λιανικής τιμής πώλησης των ειδών αυτών.²¹¹⁴

Πνεύμα «*σεβασμού, αφοσιώσεως και ευγνωμοσύνης*» διακατείχε την ομιλία ενός σιτιζόμενου στο «Οικονομικό Εστιατόριο», χαρακτηριστικότερο σημείο τής οποίας ήταν η έκφραση ευχαριστιών προς τον Παρίνι επειδή προνόησε για την διατροφή όσων σιτίζονται στο εστιατόριο, «*οι οποίοι αλλέως ήσαν καταδικασμένοι εις τον διά της πείνης θάνατον*».²¹¹⁵ Ταυτόχρονα, η αναφορά του αυτή αποτελεί την μοναδική αναφορά μέσω της *Εφημερίς των Ιονίων* στους θανάτους από πείνα έστω και αν ο ομιλητής κάνει λόγο για αποφυγή τους. Το σημαντικό στοιχείο είναι πως ο

²¹¹⁰ «Συμπληρωματική μερίς άλευρου εις τους εργάτας γεωργούς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 8 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹¹¹ «Εν χαμόγελον δι' έκαστον δάκρυ, μία συνδρομή δι' έκαστην ανάγκην», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 13 Φεβρουαρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹¹² «Νέος κατάλογος συνεισφορών υπέρ των ενδεών της πόλεώς μας», ό. π.

²¹¹³ «Η ανθρωπιστική δράσις του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων», ό. π.

²¹¹⁴ «Περί επιβολής φόρου εις τα διά δελτίου διανεμόμενα είδη υπέρ των νοσοκομείων και λουιτών φιλανθρωπ. Ιδρυμάτων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 23 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹¹⁵ Ο. π.

ομιλητής εκφράζει την βεβαιότητα ότι οι θάνατοι θα αποτελούσαν αναπόφευκτη έκβαση για εκείνους που πεινούσαν πριν την έναρξη λειτουργίας του «Οικονομικού Εστιατορίου».

«*Η πόλις μας πάσχει από μίαν σοβαράν ασθένειαν*», διαβάζουμε στην *Εφημερίς των Ιονίων* τον χειμώνα του 1942. «*Την επαιτείαν*», η οποία έχει εξελιχθεί σε «*μάστιξ*» και είναι επιτακτική η ανάγκη να εκλείψει «*χάριν της αξιοπρεπείας ολοκλήρου της πόλεως*». «*Είναι πληγή η οποία πρέπει να εκλείψει διότι η επαιτεία είναι συνήθεια, είναι επάγγελμα διά μερικά άτομα*».

«*Αρκεί να παρατηρήσωμεν τους επαίτας: είναι πάντοτε οι ίδιοι. Είναι εκείνοι που έζησαν πάντοτε με αυτό το μέσον, και σκέπτονται πόσα περισσότερα να εισπράξουν. Υπάρχουν επαίται γέροντες ως επίσης και νέοι*».

Η εφημερίδα αν και αναγνωρίζει τις δυσχέρειες και τις δυσκολίες της εποχής καταδικάζει την συστηματική επαιτεία που ασκείται τόσο από ηλικιωμένα άτομα όσο και από μικρά παιδιά. Η προχωρημένη ηλικία και η εξασθένηση του οργανισμού που επιστράτευουν οι πρώτοι ως δικαιολογία για την αδυναμία τους να εργαστούν καταρρίπτεται από την εφημερίδα με την εξήγηση ότι «*ελεούνται από τας Ιταλικάς αρχάς*» εφόσον αποδειχθεί ότι έχουν απόλυτη ανάγκη βοήθειας.

«*Αλλά οι άλλοι; Νέα παιδιά, νέοι εις όλην την ακμήν της ηλικίας των οι οποίοι είναι και οι εξ επαγγέλματος επαίται, ευρίσκοντες πλέον άνετον την επαιτείαν. Αυτοί αφίνουν να φανή όλων των η πενία διά να συγκινείται το κοινόν, και διά να επιτυχάνουν γενναιότεραν βοήθειαν*».

Είναι προφανές πως η εφημερίδα εξαπολύει δριμύ κριτική προς τους επαγγελματίες επαίτες, όπως χαρακτηρίζει τους νέους που ζητιανεύουν, καθώς θεωρεί ότι δεν επιθυμούν, αν και έχουν την δυνατότητα, να εργαστούν στους αγρούς όπου χρειάζονται εργατικά χέρια. Αντίθετα, προτιμούν «*να κάμνουν τους ζητιάνους επειδή το ευρίσκουν πλέον εύκολον*».

Εκτός από την αρνητική κριτική που ασκεί στους νεαρούς επαίτες, η εφημερίδα καταγγέλλει πως υπάρχουν γονείς που εκπαιδεύουν τα μικρά παιδιά τους να εφαρμόσουν την «*γνωστή μέθοδο*» επαιτείας: «*τα μικρά παιδιά με την αέναον επιμονήν των, κολλούν εις τα φουστάνια και τα πανταλόνια των διαβατών, χωρίς να εννοούν να απομακρυνθούν κλαυθμηρίζοντα*». Οι γονείς αυτοί που «*εξαπολύουν*» τα τέκνα τους στους δρόμους για να ζητιανεύουν γνωρίζουν ότι «*τα παιδιά συγκινούν και τον πλέον σκληρόν και κινούν τον οίκτον πολύ περισσότερον διά της επιδείξεως της δυστυχίας των. Και με αυτόν τον τρόπον αι εισπράξεις των γονέων είναι πλέον ασφαλείς και πλέον μεγάλοι*».

Η επαιτεία στην Κέρκυρα είναι τόσο διαδεδομένη «*νόσος*» στα τέλη του 1942 ώστε είναι αδύνατον να καθίσει κάποιος σε ένα καφενείο ή να περπατήσει στους δρόμους και τις πλατείες της πόλης χωρίς να γίνει στόχος 5 ή 6 μικρών συνήθως επαιτών, οι οποίοι ακολουθούν με επιμονή τους διαβάτες με στόχο να τους αποσπάσουν λίγες δραχμές.²¹¹⁶

Όπως καταγγέλλει σε επιστολή του στην *Εφημερίς των Ιονίων* ένας αναγνώστης, οι περισσότεροι επαίτες είναι «*επαίται εξ επαγγέλματος*», «*αυτοσχέδιοι επαίται*», οι οποίοι προσπαθούν να επιλύσουν το βιοποριστικό τους πρόβλημα «*υπό το πρόσχημα μιας ψευδούς πενίας*». Την άποψη της εφημερίδας ότι τα μικρά παιδιά ζητιανεύουν επειδή οι γονείς τους τα ωθούν στην επαιτεία συμμερίζεται και ο συγκεκριμένος αναγνώστης, για τους οποίους ισχυρίζεται πως «*η επαιτεία αποτελεί μίαν άνετον μέθοδον διά την συσσώρευσιν χρημάτων*», ενώ στην πραγματικότητα δεν

²¹¹⁶ «*Διά την ριζικήν θεραπείαν της επαιτείας*», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 21 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

έχουν ανάγκη την «ελεημοσύνη» των άλλων. Επιπλέον, σημειώνει ο αναγνώστης, για τους πραγματικά πτωχούς λειτουργεί το Άσυλο των πτωχών, ενώ για τον επισιτισμό και την ενδυμασία των μικρών παιδιών προνοεί το Γραφείο Περιθάλψεως.²¹¹⁷

Προπολεμικά, η επαιτεία στην Κέρκυρα ήταν ανύπαρκτη επειδή απαγορευόταν αυστηρά, με αποτέλεσμα οι παραβάτες να οδηγούνται από τις αστυνομικές αρχές στο άσυλο των πτωχών.²¹¹⁸ Στην Κέρκυρα του 1942, που ο αριθμός των επαιτών αυξάνει συνεχώς, προκειμένου να διαπιστωθεί ποιοι από τους επάιτες έχουν πραγματικά ανάγκη για περίθαλψη και ποιοι είναι επάιτες «εξ επαγγέλματος», ανατέθηκε στην αστυνομία να προβεί σε σχετικούς ελέγχους ώστε να αποδοθούν κυρώσεις σε όσους προσποιούνται τους ζητιάνους με στόχο να λυθεί το πρόβλημα οριστικά.²¹¹⁹

Εκτός από τους «εξ επαγγέλματος επάιτες», στην πλειοψηφία τους άτομα νεαρής ηλικίας, η εφημερίδα καταγγέλλει πως στην Κέρκυρα υπάρχουν νέοι που είναι «εξ επαγγέλματος άνεργοι, οι οποίοι την αργία θεωρούν επάγγελμα».

Σύμφωνα με την περιγραφή της εφημερίδας, «οι εκούσιοι άνεργοι» είναι μεγάλα παιδιά στην ακμή της ηλικίας τους, τα οποία περιπλανιούνται «ως ηλίθιοι» με το χέρι στο θυλάκιο του παντελονιού και το τσιγάρο στο στόμα με ύφος αβέβαιο και ονειροπόλο. «Εις Κέρκυραν υπάρχει μάζα ολόκληρος εκ των παρασίτων τούτων της Κοινωνίας», διαβάζουμε στην εφημερίδα, οι οποίοι στερούνται ιδανικών, ζουν μια ζωή άσκοπη και αναξιοπρεπή και είναι επιβλαβείς για την οικονομία της πόλης.

Από την σχετική αρθρογραφία προκύπτει επομένως πως η επαιτεία και η ανεργία είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της πλειοψηφίας των νέων στην πόλη, «ασθένειες» από τις οποίες κυρίως αυτοί πάσχουν, καθώς προτιμούν να «περιφέρονται ασκόπως» αντί να εργάζονται στους αγρούς, την βιομηχανία ή την οικοδομή όπου, σύμφωνα με την εφημερίδα, ζητούνται εκατοντάδες χέρια. Η σημαντικότερη αιτία της άρνησής τους να εργαστούν, αναφέρει η εφημερίδα, είναι πως δεν καταδέχονται να εισπράττουν την αμοιβή που προσφέρουν οι εργοδότες επειδή την θεωρούν ευτελή.²¹²⁰

«Ευτραφείς, αμέριμνοι και αναίσθητοι οι οκνηροί αυτοί τύποι, οι εκούσιοι άνεργοι, αρνούνται να λάβουν μέρος εις εκατοντάδα έργων εχόντων ανάγκην χειρών» γεγονός που διεγείρει ερωτήματα σχετικά με το πώς οι νέοι αυτοί κατορθώνουν να εξασφαλίζουν τα προς το ζην, χωρίς να έχουν εισόδημα.²¹²¹ Η αποστροφή τους στην εργασία προκαλεί υπόνοιες για συμμετοχή τους σε «ύποπτες υποθέσεις»,²¹²² γι' αυτό επιβάλλεται η καθιέρωση υποχρεωτικής εργασίας μέσω της οποίας η εργασία θα αναδειχθεί σε καθήκον όλων και δεν θα αποτελεί πλέον «ασχολία κατά βούλησιν». Για τον σκοπό αυτό προτάθηκε η σύσταση «Υπηρεσίας Εργασίας» στην Κέρκυρα, η οποία θα είναι αρμόδια για την υποχρεωτική απασχόληση όλων των ανέργων σε δημόσια έργα, όπως είναι υποχρεωτική η στρατιωτική θητεία.²¹²³

Εκτός από τους παραγωγούς και τους έμπορους, τους επάιτες και τους άνεργους, η *Εφημερίς των Ιονίων* μέσω της αρθρογραφίας της έθιξε τα προβλήματα και παρουσίασε πτυχές του βιοτικού επιπέδου της τάξης των δημοσίων υπαλλήλων, η

²¹¹⁷ «Η επαιτεία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 26 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹¹⁸ Ο. π.

²¹¹⁹ «Διά την ριζικήν θεραπείαν της επαιτείας», ό. π.

²¹²⁰ «Εκούσια ανεργία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 6 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹²¹ «Οι περιφερόμενοι άνεργοι πρέπει να αποφασίσουν να εργαστούν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 8 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹²² «Εκούσια ανεργία», ό. π.

²¹²³ «Οι περιφερόμενοι άνεργοι πρέπει να αποφασίσουν να εργαστούν», ό. π.

οικονομική ευρωστία της οποίας επίσης δέχτηκε πλήγμα από τις συνεχείς ανατιμήσεις των τιμών, με έμφαση κυρίως στα μέτρα πρόνοιας για τους οικονομικά «ασθενείς», τους εργάτες. Άλλωστε, αναφέρει η εφημερίδα, οι υπάλληλοι και οι εργάτες που έχουν σταθερό μισθό πλήττονται περισσότερο από την συνεχή ανύψωση των τιμών των ειδών που πωλούνται στην αγορά.²¹²⁴

Στα πρώτα μέτρα που εφάρμοσαν οι Αρχές για την οικονομική ενίσχυση των κρατικών λειτουργών συμπεριλαμβάνονται η αύξηση των μισθών τους (όπως και των συνταξιούχων) την 1^η Ιουλίου 1942, γεγονός που θεωρήθηκε πως θα είχε απήχηση στην οικονομική ζωή της πόλης, και η απαγόρευση πρόσληψης νέου προσωπικού σε δημόσιους οργανισμούς, ακόμη και σε περίπτωση εκκένωσης θέσεων εργασίας.²¹²⁵

Την 23^η Οκτωβρίου 1942, λειτούργησε ο Συνεταιρισμός Τροφίμων των Δημοσίων Υπαλλήλων, κοντά στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης, ώστε να συμβάλει στον επισιτισμό τους μέσω διάθεσης σε χαμηλές τιμές με το σύστημα του δελτίου αλεύρου, γλυκοπατάτας, μήλων και κρεμμυδιών, καθώς η επισιτιστική κατάστασή τους κρίθηκε ιδιαίτερα κρίσιμη. Σύμφωνα με εκπρόσωπο της Νομαρχίας, δημόσιοι υπάλληλοι «αναγκάζονται να πωλούν τα έπιπλα των ιδίων των οικιών διά να δύνανται να συντηρούν τας οικογενείας των».²¹²⁶

«Η εποχή ην διανύομεν είναι σκληρά και οφείλομεν να αλληλοβοηθούμεθα διά να υπερνικήσωμεν την κρίσιν»²¹²⁷ γράφει η *Εφημερίς των Ιονίων* με αφορμή την λειτουργία του Συνεταιρισμού, ενώ ο Παρίνι σε εκδήλωση της Εργατικής Ενώσεως τον Οκτώβριο του 1942 δήλωσε μεταξύ άλλων πως «η μεγαλυτέρα και πλέον έμμονος φροντίς μου είναι να βελτιωθή η τροφοδοσία του εργατικού πληθυσμού[...]. Θα πράζωμεν ότι απαιτείται διά να υπερασπίσωμεν τους εργάτας και τας οικογενείας των από τον υποσιτισμόν και τας ασθενείας».²¹²⁸

Δύο μήνες πριν τα τέλη του 1942, η εφημερίδα γράφει πως η επισιτιστική κατάσταση «βαίνει βελτιουμένη», χάρη στην κοινωνική φροντίδα και την επίβλεψη της αγοράς εκ μέρους των Αρχών, αλλά καλεί τους πολίτες να μην επαναπαυθούν στο ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι Αρχές, αλλά να εφαρμόσουν την «ενδεκάτη εντολή», μια «συμπληρωματική» εντολή, την οποία επιβάλλει η παρούσα κατάσταση:

«Εξοικονομηθείτε, βολευθείτε μόνοι σας! Είναι τόσον ωραίον να μην έχωμεν ανάγκην ουδενός!».

Στην πραγματικότητα, η εφημερίδα επαναλαμβάνει, με διαφορετικά όμως λόγια διατυπωμένη, την παρότρυνση όλοι οι πολίτες να προβούν σε εντατική καλλιέργεια της γης, τόσο των μεγάλων εκτάσεων γης που έχουν στην κατοχή τους, όσο και των μικρών κήπων, ώστε να δημιουργηθούν οι λεγόμενοι «πολεμικοί λαχανόκηποι», που θα τους εξασφαλίσουν την οικιακή τους αυτάρκεια.

«Καλλιεργήσατε, καλλιεργήσατε και το τελευταίον μέτρον γης. Οι Αρχαί δεν φείδονται κόπου και μέσων διά να τακτοποιηθούν τα πάντα. Και εάν ο πληθυσμός βοηθήση διά λογαριασμόν του τας προσπαθείας ταύτας και τας συμμερισθή, το πρόβλημα είναι βέβαιον, θα λυθή ταχέως». Και φυσικά το πρόβλημα δεν είναι άλλο

²¹²⁴ «Η ρύθμισις των επισιτιστικών ζητημάτων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 13 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹²⁵ «Οι μισθοί και οι συντάξεις των κρατικών υπαλλήλων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 21 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹²⁶ «Ο Συνεταιρισμός Τροφίμων διά τους Δημ. Υπαλλήλους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 24 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹²⁷ Ο. π.

²¹²⁸ «Μεταξύ των εργατών του Εργατικού Κέντρου», «Τα εγκαίνια των άλλων φιλανθρωπικών έργων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 29 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

από το «επισιτιστικόν, το τόσο δύσκολον».²¹²⁹ «Ο σχηματισμός ενός λαχανόκηπου δεν απαιτεί τίποτε το σπουδαίον και το δαπανηρόν, απέναντι μάλιστα της ανυπολογίστου επισιτιστικής ικανοποιήσεως που οι εξ ημών δυνάμεθα να αποκομίσουν».²¹³⁰

«Διά να μη λείπει ο άρτος, πρέπει να γίνει ομαδική κάθοδος προς τους αγρούς, προς τας ακαλλιεργήτους γαίας [...]. Η ζωή ευρίσκεται εις τους αγρούς!»,²¹³¹ γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα.

Αποσκοπώντας στην επίλυση του προβλήματος της καθημερινής τροφοδοσίας των εργατών, τον Νοέμβριο του 1942 συστήθηκε ο Προμηθευτικός Εργατικός Συνεταιρισμός Τροφίμων, στα πρότυπα λειτουργίας του αντίστοιχου Συνεταιρισμού των Δημοσίων Υπαλλήλων.

Η σύσταση και λειτουργία των Συνεταιρισμών θεωρήθηκε απαραίτητη ώστε να διευθετηθεί η διανομή και αγορά τροφίμων και να εξασφαλιστεί σε μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, «ιδίως εις εκείνην που εργάζεται και παράγει», ότι απαιτείται για την συντήρησή της.

«Εις τον αγώνα της τροφής», αποδείχτηκε πως η έλλειψη τροφίμων δεν προέρχεται από την ελάττωση της παραγωγής, αλλά από την κακή διανομή, διαβάζουμε στην εφημερίδα τέλη Οκτωβρίου 1942. «Τούτο ονομάζεται κερδοσκοπία, ιδιαιτέρα προμήθεια και καταστροφή προϊόντων από κακήν διατήρησιν, ανεπάρκειαν μεταφορών, υπερβολικός φόβος ελλείψεως τροφίμων» και καθώς η αντιμετώπιση των εμποδίων αυτών δεν επιτεύχθηκε με τα ληφθέντα αστυνομικά μέτρα, ως μοναδική λύση θεωρήθηκε η οργάνωση της διανομής των τροφίμων μέσω Συνεταιρισμών που θα επιφέρει σχετική ανακούφιση σε ευρεία μάζα του καταναλωτικού κοινού. Με τον τρόπο αυτό, προβλέπεται πως η κατάσταση θα βελτιωθεί καθώς θα επιτευχθεί η ελάττωση της ζήτησης προϊόντων στην αγορά.²¹³²

«Αποκλειστικός σκοπός του Συνεταιρισμού (των εργατών) είναι να παράσχη εις τον εργατικόν λαόν τον τρόπον του εύκολου ανεφοδιασμού εις ήδη διατροφής και της απαλλαγής αυτού από των δυσκολιών της ανευρέσεως των απαραίτητων διά την διατροφήν του λαμβανομένων μάλιστα υπ' όψιν των οικονομικών δυνατοτήτων του». Προκειμένου να δοθεί στους εργάτες η δυνατότητα να προμηθεύονται τα απαραίτητα είδη για την διατροφή τους σε τιμές κόστους, ο Εργατικός Συνεταιρισμός με τη σύμπραξη των Πολιτικών Αρχών, θα διαχειρίζεται παντοπωλεία, κρεοπωλεία, οπωροπωλεία και ιχθυοπωλεία, τα οποία θα προμηθεύονται απευθείας από τους παραγωγούς τα προϊόντα που θα διανέμονται μέσω δελτίου.²¹³³

Η λειτουργία του Εργατικού Συνεταιρισμού μαρτυρεί, σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, την προσπάθεια υπέρ της ευημερίας των εργατών, ο εγγεγραμμένος αριθμός των οποίων υπερβαίνει τα 10.000 άτομα.²¹³⁴

²¹²⁹ «Η ενδεκάτη εντολή: “Εξοικονομηθείτε”», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 9 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹³⁰ «Οι λαχανόκηποι του λαού και αι αδικαιολόγητοι υπερτιμήσεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 13 Αυγούστου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹³¹ «Αι αγροτικάί εργασίαι κατά τας αρχάς του φθινοπώρου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 16 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹³² «Ο Εργατικός Συνεταιρισμός καταναλώσεως τροφίμων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 30 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹³³ «Συνεστήθη παρά του Εργατικού Κέντρου Κέρκυρας Προμηθευτικός Συνεταιρισμός των Εργατών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 14 Νοεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹³⁴ «Σήμερον εγκαινιάζεται ο Προμηθευτικός Εργατικός Συνεταιρισμός», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 11 Δεκεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Οι μέρες των Χριστουγέννων αποτελούν για τις Ιταλικές Αρχές περίοδο εντατικοποίησης των διανομών τροφίμων εκτός από τα μικρά παιδιά και τους σιτιζόμενους στα λαϊκά συσσίτια, στους εργάτες και τους δημοσίους υπαλλήλους.

Τόσο για τον Προμηθευτικό Εργατικό Συνεταιρισμό όσο και για τον Συνεταιρισμό των Δημοσίων Υπαλλήλων τα Χριστούγεννα του 1942 πραγματοποιήθηκαν έκτακτες διανομές τροφίμων και ελαττώθηκαν οι τιμές των τροφίμων που προορίζονταν για τους παραπάνω Συνεταιρισμούς.

Για την οικογένεια κάθε υπαλλήλου εγγεγραμμένου στον Συνεταιρισμό διανεμήθηκαν τρεις οκάδες αλεύρου και για κάθε μέλος της οικογένειας 300 γραμμάρια σταφίδας, 120 γραμμάρια παστού κρέατος και 150 γραμμάρια ζάχαρης. Σε κάθε μέλος οικογένειας εργάτη εγγεγραμμένου στον Συνεταιρισμό διανεμήθηκε ένα χιλιόγραμμο αλεύρου, 300 γραμμάρια σταφίδας, 120 γραμμάρια παστού κρέατος και 150 γραμμάρια ζάχαρης.²¹³⁵

Τέλη του 1942, η *Εφημερίς των Ιονίων* εκτιμά πως η επισιτιστική κατάσταση τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο της Κέρκυρας έχει σημειώσει αισθητή βελτίωση, η οποία συνεχίζεται προοδευτικά και σταθερά, γεγονός που θα πρέπει να παραδεχτεί «*ακόμη και ο πλέον σκεπτικιστής ή απαισιόδοξος κάτοικος των Ιονίων Νήσων*».²¹³⁶

Η συνετή αγροτική και επισιτιστική πολιτική, οι μεγάλες αποστολές τροφίμων και ποικίλων προϊόντων από την Ιταλία και οι σημαντικές συναλλαγές με την ηπειρωτική Ελλάδα, συνεπεία της αποκατάστασης της συγκοινωνίας με την ίδρυση της ναυτιλιακής εταιρείας «ΝΕΠΤΟΣ»,²¹³⁷ εξασφάλισαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, τον επαρκή ανεφοδιασμό των κατοίκων με όλα τα αναγκαία είδη.

Οι τιμές, οι οποίες τον περασμένο χειμώνα και κατά την διάρκεια του καλοκαιριού είχαν ανέλθει σε μεγάλα ύψη, παραμονές του νέου έτους σημειώνουν πτώση, η οποία εκτιμάται πως θα συνεχιστεί.

Η βελτίωση και ανάπτυξη των καλλιεργειών διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ρύθμιση του επισιτιστικού ζητήματος, όπως επίσης η λειτουργία οικονομικών εστιατορίων, η δωρεάν διανομή θερμής τροφής στους πτωχούς, η διάθεση μεγάλης ποσότητας γάλακτος σε παιδιά και ασθενείς, αλλά και η λειτουργία και χρηματοδότηση εκ μέρους του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων των Προμηθευτικών Συνεταιρισμών Τροφίμων για τους εργάτες και τους δημόσιους υπαλλήλους.

Όλα τα παραπάνω μέτρα συντέλεσαν στην αισθητή βελτίωση του «*φλέγοντος επισιτιστικού ζητήματος*» των άπορων τάξεων του πληθυσμού, ενώ η συστηματική οργάνωση σχετικά με την διάθεση και πώληση των προϊόντων των λαχανόκηπων και των ιχθύων μέσω δημοτικών περιπτέρων αποτελεί μέτρο που επιστρατεύεται ως το πλέον κατάλληλο για να «*παταχθή η μαύρη αγορά η οποία προεκάλεσεν, επί 18μηνον την πείναν των ενδεστέρων τάξεων των Ιονίων Νήσων και ειδικότερον της Κέρκυρας*».²¹³⁸

Στην παραπάνω φράση η *Εφημερίς των Ιονίων* ορίζει ως αιτία εμφάνισης της πείνας στα Ιόνια Νησιά την μαύρη αγορά, υπολογίζει την χρονική διάρκειά της σε 18 συνεχείς μήνες, συγκαταλέγει στα θύματά της τις ενδεείς τάξεις και διευκρινίζει πως ο τόπος που κυρίως η πείνα έγινε αισθητή μεταξύ των Ιονίων Νήσων είναι η Κέρκυρα, παρουσιάζοντας σε μόλις δύο γραμμές τα σημαντικότερα σημεία της εμφάνισης και «δράσης» της πείνας, κατά τις εκτιμήσεις της, στα Ιόνια Νησιά.

²¹³⁵ «Η ρύθμιση των επισιτιστικών ζητημάτων», ό. π.

²¹³⁶ Ο. π.

²¹³⁷ «Η συγκοινωνία Κέρκυρας και λοιπών Ιονίων Νήσων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 16 Σεπτεμβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹³⁸ «Η ρύθμιση των επισιτιστικών ζητημάτων», ό. π.

Τις πρώτες ημέρες του 1943, η εφημερίδα κάνοντας τον απολογισμό της δράσης των Αρχών για τα κυριότερα ζητήματα που τις απασχόλησαν κατά την διάρκεια του 1942 σημειώνει πως επίκειται μεν η επίλυση πολλών ζητημάτων, αλλά ως προς το επισιτιστικό ζήτημα η πόλη της Κέρκυρας την χρονιά που πέρασε «*ανακουφίσθηκε αισθητά*».

Η εφημερίδα με έμφαση αναφέρει πως τόσο για την Κέρκυρα όσο και για τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου «*εγκαινιάστηκε μια νέα ζωή*», που την χαρακτηρίζει η εμπιστοσύνη και η αισιοδοξία.²¹³⁹

Η πόλη της Κέρκυρας ειδικότερα «*μεταμορφώνεται, προσλαμβάνει νέαν φυσιογνωμίαν. Μία ατμόσφαιρα πλέον γαλήνιος πλανάται εις τας οδούς, όπως και εις τας ψυχάς των κατοίκων της. Εις τας οικίας, τα καταστήματα, τα εργοστάσια και εις τους αγρούς ακόμη παρατηρείται μία βελτίωσις των όρων της ζωής [...]*».

Η ατομική και κοινωνική αυτή βελτίωσις οφείλεται εις το δραστικόν και ακάματον έργον της προστασίας των Πολιτικών Υποθέσεων»,²¹⁴⁰ επισημαίνει η εφημερίδα.

Τα σημαντικότερα από τα «*ωφέλιμα μέτρα*» που λήφθηκαν από τις Αρχές το 1942, σύμφωνα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, είναι:

Η ενίσχυση της τοπικής οικονομίας, η οποία αναδημιουργήθηκε σε νέα βάση, η επαναλειτουργία μεγάλων βιομηχανικών οργανισμών, η μέγιστη ώθηση που δόθηκε στην γεωργία, για την ανάπτυξη της οποίας έγινε εισαγωγή από την Ιταλία μηχανών και γεωργικών εργαλείων, η βελτίωση των έργων ύδρευσης και η επιδιόρθωση των οδών, η αποκατάσταση της συγκοινωνίας μεταξύ της Ιταλίας και των λιμανιών της Ηπειρωτικής Ελλάδας, η ενίσχυση της αλιείας, η διεύρυνση των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ της αγοράς της Κέρκυρας και της Ιταλίας, η οποία συνέβαλλε στην αύξηση του ρυθμού αφίξεως των εμπορευμάτων και ειδικά των τροφίμων με αποτέλεσμα «*την εξουδετέρωσιν των ελλείψεων και των στερήσεων του παρελθόντος χειμάνος*», ο εκσυγχρονισμός και εφοδιασμός των νοσοκομείων και των φαρμακείων με κάθε είδος υγειονομικό υλικό, η σύσταση του Γραφείου Πρόνοιας και του Σώματος της Δημοτικής Αστυνομίας, η λειτουργία νέων καταστημάτων τα οποία διαθέτουν πρώην δυσεύρετα προϊόντα που χαρακτηρίζονταν από «*απηγορευμένας υψηλάς τιμάς*», τα οικονομικά συσσίτια, η διάθεση τροφίμων σε ιδρύματα, η δωρεάν διανομή σχολικών εδεσμάτων και άρτου και η θερμή τροφή στους ενδεείς.

«*Όλα αυτά αποτελούν πρωτοβουλίες αίτινες ανεκούφισαν τους πληθυσμούς και αι οποίαι υπό τας παρούσας συνθήκας εγένοντο λίαν αισθηταί*», επισημαίνει η εφημερίδα.²¹⁴¹

Ειδικά για την ιατρική περίθαλψη, και κυρίως για την επισιτιστική μέριμνα των παιδιών και των ενδεών της Κέρκυρας, η εφημερίδα αφιέρωσε εκτενή άρθρα, μιλώντας για ανθρωπιστικό έργο με λαμπρή και ιδιαίτερος σημαντική δράση, χάρη στο μεγάλο ενδιαφέρον του Γραφείου Πρόνοιας των Πολιτικών Υποθέσεων.

Από τις πρώτες ημέρες εγκατάστασης της νέας Κυβέρνησης στην Κέρκυρα, διαβάζουμε στην εφημερίδα, αντιμετωπίστηκε με έντονη δραστηριότητα και

²¹³⁹ «Βραχύς απολογισμός ενός έτους δημιουργικής και εντόνου εργασίας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 1 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴⁰ «Απολογισμοί του 1942. Το εν Κερκύρα έργον της περιθάλψεως», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 3 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Στην πόλη της Κέρκυρας πραγματοποιήθηκε μεγάλος αριθμός δημοσίων έργων όπως η κατασκευή της ιχθυαγοράς και η διάνοιξη δρόμων, καθώς επίσης έργα επιδιόρθωσης και ανακαίνισης σημαντικών δημόσιων κτιρίων όπως το αστικό νοσοκομείο, πολλά από τα οποία είχαν καταστραφεί κατά την διάρκεια πολιορκίας του νησιού από τους Ιταλούς, «Διά την νέαν ζωήν των Νήσων μας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 13 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴¹ «Βραχύς απολογισμός ενός έτους δημιουργικής και εντόνου εργασίας», ό. π.

γενναιοδωρία, καθώς επίσης με άοκνη προθυμία και καλοπροαίρετη πρόθεση το πρόβλημα της περιθάλψεως των πτωχότερων.

«Ο αριθμός των πτωχών οι οποίοι ένεκα διαφόρων λόγων είχαν επείγουσαν ανάγκη βοήθειας ήτο σημαντικός.

Εις τας θύρας του Γραφείου Περιθάλψεως των Πολιτικών Υποθέσεων έκρουε την θύραν καθημερινώς άπειρον πλήθος πτωχού κόσμου πενομένου, ρακενδύτου, με τα πρόσωπα κάτωχρα και κάτισχνα εκ της πείνης. Σκληρά πεπρωμένα επεκρέμαντο εκ των δυστυχημένων αυτών υπάρξεων. Ο κίνδυνος του θανάτου εκ της πείνης ήτις μάστιζεν αυτάς και των ασθενειών τας οποίας δεν είχαν να θεραπεύσουν καθιστά θλιβερότερον και πλέον πένθιμον το θέαμα της αθλιότητός των».

Για άλλη μια φορά η *Εφημερίς των Ιονίων* σκοπίμως κάνει λόγο για κίνδυνο, για απειλή θανάτων από πείνα και όχι για περιπτώσεις ανθρώπων που έχασαν την ζωή τους από πείνα.

Η εφημερίδα αναφέρει πως ο αριθμός των ενισχυθέντων κατά το τέλος του Δεκεμβρίου του 1941 ανήλθε σε 2.000. *«Αλλά κατά την ακμήν του παγερού χειμῶνος 1941-1942 οι τυχόντες περιθάλψεως ανήλθον εις 8.000. Εις ουδένα πάσχοντα έκλεισαν την θύραν κατά πρόσωπον. Ουδείς εστάλη εις την οικίαν του με χείρας κενάς»*, αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα επιδιώκοντας να δώσει έμφαση στην σπουδαιότητα και αποτελεσματικότητα του Γραφείου Περιθάλψεως.

Κατά τον χειμῶνα του 1941-1942, χορηγήθηκαν 635.000 μερίδες θερμού φαγητού, το οποίο προσφερόταν καθημερινά στις οικογένειες των πτωχών, ενώ μεγάλη ανακούφιση προσέφεραν κατά τον δριμύ και δύσκολο χειμῶνα τα μάλλινα ενδύματα, τα οποία διανεμήθηκαν στους πτωχούς. Την ίδια περίοδο, 800 μικρά παιδιά τρέφονταν καθημερινά στο συσσίτιο των καχεκτικών, στο οποίο διανεμήθηκαν συνολικά 70.000 μερίδες. Στα μικρά παιδιά, εκτός από ενδύματα, τα οποία προσφέρθηκαν και στους εφήβους, διανεμήθηκαν επίσης 289 μάλλινα πουλόβερ, 461 ξυλοπέδιλα και 800 καλοκαιρινά ενδύματα.²¹⁴²

Αναπόσπαστο μέρος της περιθαλψης, σύμφωνα με την εφημερίδα, αποτελεί η παροχή γάλακτος σε 700 άτομα, παιδιά και ασθενείς, η οποία ξεκίνησε από τον Ιανουάριο του 1942, ενώ 900 οικογένειες (συνολικά 3.039 άτομα) λαμβάνουν μέσω του αγορανομικού δελτίου *«ιδιαίτερα τρόφιμα»* λόγω ασθένειας.

Η δράσις της υγειονομικής περιθάλψεως είναι μία από τας σπουδαιοτέρας, το δε έργον της λεπτόν και ανθρωπιστικόν έχει αναπτυχθή εις ύψιστον σημείον» και περιλαμβάνει, εκτός από την καθημερινή διανομή γάλακτος σε ασθενείς, την ιατρική φροντίδα της υγείας των πτωχότερων τάξεων με κατ' οίκον ιατρικές επισκέψεις και με εξετάσεις στο θεραπευτήριο περιθάλψεως του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων, η παροχή φαρμάκων, η νοσηλεία στο νοσοκομείο για τις πλέον επείγουσες περιπτώσεις καθώς και η αποστολή ασθενών στην πολυκλινική της Ρώμης.

«Η καθημερινή περίθαλψις ενέχει σημασίαν επειδή οι πάσχοντες αποτελούσι σχεδόν το σύνολον των περιθαλπομένων. Ο πτωχός λαός προκύπτει ότι προσβάλλεται από ασθένειας σοβαρών μορφών προερχομένων από κακήν διαίταν, από έξεις ανθυγιεινάς, από πενίαν, ταλαιπωρίας, κακουχίας και στερήσεις [...]»,²¹⁴³ αναφέρει η εφημερίδα, αποκαλύπτοντας την αύξηση της νοσηρότητας του πληθυσμού, την οποία αποδίδει, μεταξύ άλλων, στην *«κακή διαίτα»*, δηλαδή στην ακατάλληλη διατροφή.

«Είναι αυτονόητον ότι κύριος σκοπός των έργων Προνοίας είναι η κατά το δυνατόν μεγαλυτέρα περίθαλψις των παιδιών και των ασθενών», που από την εφημερίδα χαρακτηρίζεται ως *«μεγίστης σπουδαιότητος περιθάλψις»*, γι' αυτό και τα

²¹⁴² «Απολογισμοί του 1942. Το εν Κερκύρα έργον της περιθάλψεως», ό. π.

²¹⁴³ «Απολογισμοί του 1942. Ιατρική περίθαλψις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 5 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

μέτρα που έλαβαν οι Αρχές «υπέρ των εχόντων μεγαλυτέραν ανάγκην παιδίων και μαθητών είναι πολυάριθμα»:

Τα συσσίτια των καχεκτικών παιδιών, τα σχολικά συσσίτια υπέρ των μαθητών των Δημοτικών σχολείων της πόλης (2.000 παιδιά) και της εξοχής (2.027 παιδιά), η υγειονομική περίθαλψη που παρέχεται στο παιδικό άσυλο, οι παιδικές εξοχές, η «Παιδική Φωλέα», που λειτούργησε το καλοκαίρι του 1942 στο σχολείο του Μανδουκίου για τουλάχιστον 200 παιδιά ηλικίας από 3 έως και 5 ετών, στα οποία καθημερινά διανεμόνταν ένα θερμό πιάτο ζυμαρικών, γάλα και «άφθονον ψωμί», η διανομή χειμερινών και καλοκαιρινών ενδυμάτων και η καθημερινή διανομή γάλακτος σε νήπια και μικρά παιδιά.²¹⁴⁴

Τους πρώτους μήνες του 1943, κυριότερη μέριμνα των Αρχών, όπως προκύπτει από την αρθρογραφία της εφημερίδας, εξακολουθεί να είναι η επισιτιστική αυτάρκεια, η οποία παρά τις προβλέψεις και την λήψη πολλών και ποικίλων μέτρων δεν επιτεύχθηκε κατά το προηγούμενο έτος, πρωτίστως εξαιτίας της παραμέλησης της καλλιέργειας των δημητριακών εκ μέρους των γεωργών. Αν και «μέγιστα δυσκολία υπερνικήθηκαν, έτεραι απομένει να υπερβληθούν», σημειώνει η *Εφημερίς των Ιονίων* τέλη Φεβρουαρίου 1943, επισημαίνοντας παράλληλα πως «βαδίζομεν προς την επισιτιστικήν αυτάρκειαν της Νήσου».²¹⁴⁵

Στο «στόχαστρο» επίσης των Αρχών είναι η καταπολέμηση της κερδοσκοπίας και της μαύρης αγοράς, η οποία εξακολουθεί να υφίσταται, η πάταξη της επαιτείας των μικρών παιδιών, η οποία παραμένει «ανίατη πληγή» και η καταπολέμηση της μάστιγας των νεαρών ανέργων κακοποιών, φαινόμενα που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ζωής στην Κέρκυρα (και) κατά το 1943.

Οι αργόσχολοι νέοι στους οποίους προσφέρεται εργασία, αλλά προτιμούν να περιφέρονται άσκοπα στους δρόμους, σύμφωνα με την εφημερίδα, μηχανεύονται κάθε είδους παρανομία ή «κάνουν μαύρη αγορά» προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Η «μάστιγα αυτήν των ανέργων νέων» θεωρείται υπεύθυνη για σωρεία απατών, διαρρήξεων και πάσης φύσεως εγκληματικές ενέργειες.²¹⁴⁶

Ωστόσο, «πραγματική μάστιγα» για την κερκυραϊκή κοινωνία χαρακτηρίζεται η ολοένα αυξανόμενη «στρατιά των αλητόπαιδων» που ζητιανεύουν, η οποία περιλαμβάνει στις τάξεις της μεγάλο αριθμό παιδιών ηλικίας από 5 έως και 15 ετών, και η οποία έχει προσλάβει ανησυχητικό χαρακτήρα και έχει μετατραπεί «σε επικίνδυνον και ενοχλητικήν εξ επαγγέλματος επαιτείαν». Τα μικρά αυτά παιδιά ενώ λαμβάνουν δωρεάν τροφή και υποδήματα επιμένουν να ζητιανεύουν με «ενοχλητικότατο» τρόπο, καταγγέλλει η εφημερίδα, γεγονός που αποτελεί «κακή συνήθειαν με μορφή προσοδοφόρου επαγγέλματος», στο οποίο τα προτρέπουν να καταφύγουν οι γονείς τους αδιαφορώντας «διά την ηθικήν καταστροφήν των».

«Δεν τολμά να εισέλθη κανείς εις αρτοποιείον ή ζαχαροπλαστείον χωρίς να υποστή επίθεσιν εκ μέρους σμήνους μικρών, οι οποίοι θα του ζητήσουν μέρος του ψωμιού του ή συμμετοχήν εις το γλύκισμα που με τις οιασδήποτε θυσίας απεφάσισε να φάγη. Άλλη κατηγορία μικρών περιέρχεται συστηματικώς τας οικίας των συμπολιτών. Και βλέπει κανείς μικρά παιδιά, νήπια σχεδόν, να κτυπούν μετ' επιμονής την θύραν, να

²¹⁴⁴ «Απολογισμοί του 1942. Τα σχολικά συσσίτια και τα λοιπά μέτρα Πρόνοιας υπέρ των παιδιών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 7 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴⁵ «Διά την επισιτιστικήν αυτάρκειαν της Νήσου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 27 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴⁶ «Η μάστιξ των νεαρών ανέργων κακοποιών θα παταχθή αμειλίκτως», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 2 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

εγκαθίστανται εις την είσοδον και να μην αναχωρούν εάν η οικοδέσποινα δεν τους δώσει κάτι».²¹⁴⁷

Εκτός από τους μικρούς επαίτες, στους δρόμους της Κέρκυρας κυκλοφορούν επίσης μεγαλύτερης ηλικίας επαίτες, για τους οποίους η *Εφημερίς των Ιονίων* χρησιμοποιεί πληθώρα αρνητικών και υποτιμητικών χαρακτηρισμών όταν αναφέρεται μέσω των άρθρων της στην ανάγκη λήψης δραστικών μέτρων προκειμένου να επιτευχθεί η εξάλειψη της ενοχλητικής παρουσίας τους, καθώς με επίμονες παρακλήσεις ζητούν να λάβουν ελεημοσύνη από τους διαβάτες.

Η εφημερίδα, αν και παραδέχεται πως οι καιροί είναι δυσχερείς και σκληροί και υπάρχουν πολλοί που δυσκολεύονται να εξοικονομήσουν το καθημερινό τους γεύμα, με αποτέλεσμα να είναι φυσιολογική η ύπαρξη πτωχών και δυστυχών σε όλες τις πόλεις, αναφέρει πως είναι σπάνιο να συναντήσεις εκτός της πόλης της Κέρκυρας, «*άτομα ρακένδυτα, ελεεινά, ρυπαρά και παρημελημένα εις την εμφάνισίν των και εις την περιβολήν των κατά τρόπον αξιοθρήνητον και απερίγραπτον [...]*».

Η εφημερίδα θεωρεί σχεδόν ανεξήγητο πως οι άνθρωποι αυτοί, «*άθλιοι*», «*ξεσχισμένοι*», «*περιέπεσαν εις τοιούτον βαθμόν αθλιότητος και πενίας*». Οι ανθρώπινες αυτές υπάρξεις μοιάζουν με «*μορμολύκεια (σκιάχτρα) τα οποία δραπέτευσαν από κάποιαν αυλήν των θαυμάτων της εποχής των περιγραφών του Βίκτωρος Ουγκώ*». Παρά το γεγονός ότι είναι δύσκολη η προμήθεια ενδυμάτων ακόμη και για τους πλούσιους, σύμφωνα με την εφημερίδα, το γεγονός πως τα άτομα αυτά είναι τόσο ρακένδυτα το αποδίδει στην ύπαρξη προσποίησης και απάτης σε συνδυασμό με την πραγματική πενία που τα χαρακτηρίζει. Συμπεραίνουμε επομένως πως η εφημερίδα θεωρεί ως λογική εξήγηση της αθλιότητάς τους, η εμφάνισή τους να είναι τεχνητή ώστε να παραπέμπει σε ενδεή άτομα που χρήζουν οικονομικής υποστήριξης. Με άλλα λόγια, επεδίωξαν να αναγάγουν την επαιτεία σε επάγγελμα.

Επειδή τέλος η εμφάνισή τους θεωρήθηκε πως αποτελεί «*συκοφαντικήν σκιάν*» για τις πραγματικές οικονομικές συνθήκες της πόλης, η Δημοτική Αστυνομία τον Ιούνιο του 1943 συγκέντρωσε όλους του επαίτες στο Υγειονομικό Κέντρο, όπου τους υπέβαλλαν σε γενική απολύμανση, τους πρόσφεραν από μια μερίδα θερμής τροφής, ενώ τα ρούχα τους τα έκαψαν και αντικαταστάθηκαν με στολή εργάτη.²¹⁴⁸

«*Αλλά έγινε κάτι περισσότερο από κακόν*», αν και αναμενόμενο, όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα. «*Τα μανιακά αυτά υποκείμενα*», αντί να επιδείξουν ευγνωμοσύνη που οι Αρχές φρόντισαν για την καθαριότητά τους και την εμφάνισή τους ώστε «*να τους ανυψώσουν από το ελεεινόν επίπεδον μιας αθλιότητος, ουχί παρεμφερούς, αλλά και χειροτέρας των ζώων, εις το επίπεδον των ανθρώπων*», εξέλαβαν την ενέργεια αυτή ως κατάργηση του δικαιώματος σε μια «*παρασιτική ζωή*» με την οποία έχουν εξοικειωθεί, και προτίμησαν να δραπετεύσουν. Από την ανάκριση ορισμένων συλληφθέντων, οι οποίοι οδηγήθηκαν στο Σωφρονιστήριο, προέκυψε πως τις μπλε φόρμες εργασίες που τους προμήθευσε το Γραφείο Περιθάλψεως τις πούλησαν στη μαύρη αγορά και οι ίδιοι φρόντισαν να προμηθευτούν κουρέλια για ενδύματα ώστε να επαναδραστηριοποιηθούν ως επαίτες.²¹⁴⁹

²¹⁴⁷ «Η πληγή των μικρών παιτών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 23 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴⁸ «Δραστήρια μέτρα διά τους παιτάς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 24 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁴⁹ «Η ανίατος πληγή των παιτών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 6 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Τα πολλά και ποικίλα μέτρα που συνοδεύονταν από πλήθος διαταγμάτων για την ρύθμιση των τιμών της αγοράς με σκοπό την πάταξη της μαύρης αγοράς κατά τους προηγούμενους μήνες, δεν επέφεραν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα και η κερδοσκοπία το 1943 εξακολουθεί να υφίσταται:

Οι κτηνοτρόφοι σφάζουν κρυφά τα ζώα και τα πωλούν σε υπέρογκες τιμές σε βάρος του αστικού πληθυσμού,²¹⁵⁰ «η μαύρη αγορά των ψαριών προοδεύει», παρά την αφθονία τους λόγω της καθιέρωσης της νυκτερινής αλιείας,²¹⁵¹ οι παραγωγοί γεωμήλων επιχειρούν «πραξικόπημα» εξαγωγής του προϊόντος τους στην Ήπειρο αποσκοπώντας σε μεγαλύτερο κέρδος,²¹⁵² και αναγνώστες μέσω επιστολών στην *Εφημερίς των Ιονίων* διαμαρτύρονται για τις ελλείψεις βασικών ειδών διατροφής και αναρωτιούνται που οφείλεται η εξαφάνισή τους από την αγορά²¹⁵³ ή για ποιους λόγους προϊόντα όπως οι πατάτες ακριβαίνουν καθημερινά κατά 5-10 δραχμές την λίτρα ενώ η παραγωγή τους βρίσκεται σε αφθονία.

Μεταξύ εκείνων που διαμαρτύρονται για τις αυξήσεις των τιμών σε είδη πρώτης ανάγκης αποτέλεσμα των κερδοσκοπικών διαθέσεων των εμπόρων, είναι ο Νομάρχης Κέρκυρας, ο οποίος σε επιστολή του που φέρει ημερομηνία 24^η Αυγούστου 1943 προς τον Πρόεδρο της Αγορανομικής Επιτροπής, υπογραμμίζει την αναγκαιότητα λήψης μέτρων εκ μέρους της Αγορανομικής Επιτροπής για την συγκράτηση των τιμών στην αγορά της Κέρκυρας, «δεδομένου ότι αι τιμαί των διαφόρων ειδών πρωτίστης ανάγκης βαίνουν αλματωδώς ανυψούμεναι αδικαιολογήτως».

Ιδιαίτερα σκληρή γλώσσα χρησιμοποιεί για τους υπεύθυνους της ανυψώσεως των τιμών, στους οποίους αποδίδει χαρακτηρισμούς ανάλογους με εκείνους που έχει χρησιμοποιήσει η *Εφημερίς των Ιονίων* σε σχετικά άρθρα της:

«Μία πρόχειρος σύγκρισις των τιμών εις ας τα είδη ταύτα επωλούντο, προ ελαχίστου χρόνου με τας τιμάς εις ας ταύτα σήμερον ανήλθον, καίτοι αι περιστάσεις και αι συνθήκαι της ζωής δεν μεταβλήθησαν, πείθει ότι επιβάλλεται ίνα τεθή φραγμός εις τους εκμεταλλευτάς της αγοράς, τους αποβλέποντας εις την απόκτησιν υπερβολικών κερδών αδιαφορούντες δε εάν η παράνομος και αντικοινωνική ενέργειά των ήθελεν επιτείνει την πενία και την δυσθυμίαν των απορωτέρων κοινωνικών τάξεων, υπαλλήλων και εργατών. Προς τούτο φρονούμεν ότι επιβάλλεται σύντονος και επιμελημένη προσπάθεια της εν λόγω αγορανομικής Επιτροπής διά την λήψιν παντός νομίμου μέτρου τείνοντος εις την πάταξιν της αισχροκέρδειας».²¹⁵⁴

«Προς μετριάσμον την μάστιγος της “μαύρης αγοράς” αγρυπνούν πάντοτε αι Αρχαί μας, είτε επί του πεδίου της διανομής των τροφίμων ήτις επιτρέπει εις πάντας

²¹⁵⁰ «Η κερδοσκοπία που πατάσσεται», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 7 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵¹ «Η “μαύρη αγορά” των ψαριών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 13 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Βλ. επίσης «Η διά των λαμπτήρων αλιεία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 21 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵² «Πατάτες», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 22 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵³ Όπως έχουμε νωρίτερα επισημάνει ο κυριότερος λόγος ελλείψεως προϊόντων από την αγορά είναι η απόκρυψή τους ώστε να διατεθούν προς πώληση σε υψηλές τιμές με πρόσχημα την περιορισμένη ποσότητά τους. Σε άρθρο της τον Ιούλιο του 1943 η *Εφημερίς των Ιονίων* καταγγέλλει την ασυνειδησία οπωροπώλη, ο οποίος πέταξε ολόκληρο καλάθι με σάπια ροδάκινα, που από καιρό διατηρούσε στο κατάστημά του αναμένοντας την ύψωση των τιμών τους, ώστε να κερδοσκοπήσει μη θέλοντας να μειώσει την τιμή τους «ούτε κατά μίαν δραχμήν [...]. Επρωτίμησε να χάση το παν παρά να στερηθή από εν μικρόν μέρος του κέρδους πωλών ταύτα φθηνότερα», «Ασυνειδησία οπωροπώλου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 21 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵⁴ Αρχείο Νομαρχίας Κέρκυρας (1942), Αριθμός Φακέλου 184, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Κέρκυρας.

την απόκτηση των απαιτούμενων προς διατροφήν, είτε επί του πεδίου του διακανονισμού της αγοράς, διά συνετής και ορθόφρονος ασκήσεως της νομοθετικής λειτουργίας και διά της αθορύβου δράσεως της αστυνομίας», διαμηνύει η εφημερίδα.²¹⁵⁵

Παρά το γεγονός πως λειτουργεί Αγορανομική Υπηρεσία και συστήθηκε Δημοτική Αστυνομία,²¹⁵⁶ πολλοί πλανόδιοι μεταπωλητές εξακολουθούν να πωλούν παράνομα προϊόντα σε αδικαιολόγητα υψηλές τιμές και να αποτελούν «αληθινή μάστιγα αισχροκέρδειας». «Το δραστικότερον φάρμακον εναντίον της αισχροκερδείας», σύμφωνα με την εφημερίδα, αποδείχθηκε πως υπήρξε η σύσταση συσσιτίων και λαϊκών γευμάτων, τα οποία προσφέρονται σε χαμηλότατες τιμές και επέλυσαν το ακανθώδες πρόβλημα του επισιτισμού σε διάφορες κοινωνικές τάξεις καθώς η ύπαρξή τους καυτηριάζει την μάστιγα της αισχροκέρδειας,²¹⁵⁷ και επιπλέον συντελούν στην ανόρθωση της οικονομίας.²¹⁵⁸

Όμως, «η μαύρη αγορά εξακολουθεί αφόβως την δράσιν της», αλλά το έργο της πάταξής της δεν είναι εύκολο, σύμφωνα με την εφημερίδα, επειδή υπάρχουν «χιλιάδες χιλιάδων ατόμων» τα οποία ασχολούνται με το παράνομο εμπόριο. Για την αποτελεσματική καταπολέμηση της μαύρης αγοράς ως μόνη λύση προβάλλεται η συνεργασία μεταξύ των παραγωγών και των αγοραστών, η οποία αποτελεί όχι μόνο καθήκον, αλλά και συμφέρον τους.²¹⁵⁹

Είναι υποχρεωτική επομένως η συμβολή των αγοραστών, οι οποίοι αντί να παραδίδονται στην κερδοσκοπική αγορά, θα πρέπει να καταγγέλλουν αμέσως τους παραβάτες, ώστε να προστατεύσουν όχι μόνο τα δικά τους συμφέροντα, αλλά τα συμφέροντα όλων. Σε διαφορετική περίπτωση, θα φυλακίζονται όχι μόνον οι έμποροι που θα αυξάνουν τις τιμές, αλλά και οι αγοραστές των προϊόντων τους, ως συνένοχοι των εκμεταλλευτών του πληθυσμού.

«Εάν υπάρξη ελαφρυντικόν δύναται να υπάρξη δι' εκείνους οίτινες πωλούν εις υπερόγκους τιμάς πράγματα τα οποία λείπουν από την αγοράν, ουδεμίαν δικαιολογίαν όμως δύναται να έχουν εκείνοι οίτινες ορμώμενοι από μανίαν αισχροκερδείας πωλούν εις υψωμένας τιμάς είδη πρώτης ανάγκης, τα οποία αφθονούν εις την αγοράν και διά την αφθονίαν των οποίων αι Ιταλικαί Αρχαί κατέβαλον πλείστα προσπαθείας».²¹⁶⁰

²¹⁵⁵ «Μεταξύ νομίμων μέσων και “Μαύρης Αγοράς”», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 1 Απριλίου 1943, Α. Φ. 78, ΓΑΚ Νομού Κέρκυρας.

²¹⁵⁶ Η Δημοτική Αστυνομία συστήθηκε με σκοπό την αποκατάσταση της ισορροπίας και της πειθαρχίας στην αγορά και μεταξύ των αρμοδιοτήτων της περιλαμβάνονται, ο έλεγχος των τιμών των προϊόντων, ο έλεγχος των αγορανομικών δελτίων, η πάταξη της λαθραίας πώλησης εμπορευμάτων και της απόκρυψης προϊόντων καθώς επίσης «το ουδόλως ευχάριστον, αλλά απαραίτητον έργον σχετικώς με τους θανάτους», δηλαδή ο έλεγχος των τιμών των κηδειών, ακόμη και η ώρα που αυτές θα τελούνται, τομέας που προφανώς αποτέλεσε αντικείμενο κερδοσκοπίας λόγω της αύξησης του αριθμού των θανάτων στην διάρκεια της τετραετίας 1941-1944, *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 15 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Βλ. επίσης «Η Δημοτική Αστυνομία ήρχισεν την δράσιν της και ήδη η αγορά αισθάνεται τα αγαθά της αποτελέσματος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 7 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵⁷ «Αι υψηλαί τιμαί των οπωρολαχανικών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 3 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵⁸ «Η ικανοποιητική ανάπτυξις της εργασίας εις την εξοχήν και την πόλιν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 4 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁵⁹ «Κατά των κερδοσκόπων της “μαύρης αγοράς”», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 22 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁶⁰ «Η “μαύρη αγορά” των ψαριών», ό. π.

Η κατάσταση στην αγορά δεν θα χαρακτηριστεί ικανοποιητική παρά μόνον το καλοκαίρι του 1943, οπότε θα καταγραφεί αισθητή μείωση των τιμών και «υπεραφθονία» προϊόντων.

«Η διαφορά μεταξύ του παρόντος έτους και των δύο προηγούμενων είναι αξιοσημείωτος. Ουδέποτε η αγορά της πόλεώς μας έφθασεν εις το επίπεδον τόσον σταθεράς τάξεως και ουδέποτε από της αρχής της μεγάλης οικονομικής κρίσεως, ήτις συνετάραξεν ολόκληρος την Ελλάδα, παρατηρήθη μία τοιαύτη υποτίμησης τιμών και μία τοσαύτη εισροή προϊόντων». Στην ελάττωση των τιμών συντέλεσε σημαντικά η συγκομιδή του σίτου, η οποία υπήρξε πραγματικά άφθονη, σύμφωνα με την εφημερίδα. Το επισιτιστικό ζήτημα, το σημαντικότερο όλων, παρουσίασε αισθητή βελτίωση, η οποία αντανακλάται στην ζωή όλων, επισημαίνει η *Εφημερίς των Ιονίων*, η οποία προσθέτει πως στον περιορισμό της ακρίβειας και στην διευκόλυνση της προμήθειας τροφίμων του πληθυσμού συνέβαλλε καθοριστικά η σύσταση των δημοσίων συσσιτίων και ειδικότερα των εργατικών και των δημοσίων υπαλλήλων.²¹⁶¹

«Αν και δεν δυνάμεθα να είπομεν, ότι εξέλιπον οι από καιρού εις καιρόν εμφανιζόμενοι ποταπαί αισχροκέρδεια της μαύρης αγοράς, μια γενική και εις ευρείαν έκτασιν ισορροπία επικρατεί εις την αγοράν μας. Αι μεγαλύτεραι δυσκολίαι υπερπηδήθησαν αισίως. Η οικονομία της Νήσου εμφανίζεται εκ βάθρων εξυγιανθείσα και κατευθύνεται πλέον προς ριζικήν διευθέτησιν», γράφει αρχές Ιουνίου 1943 η *Εφημερίς των Ιονίων*.²¹⁶²

Το μόνο προϊόν κατά την διάρκεια του 1943 το οποίο παρουσιάζει αισθητή έλλειψη με αποτέλεσμα η τιμή του να ανέλθει σε απίστευτα ύψη είναι το έλαιο,²¹⁶³ λόγω της μη ικανοποιητικής ανταπόκρισης των ελαιοκαλλιεργητών στην πρόσκληση για συγκομιδή του καρπού της ελιάς και κυρίως λόγω της απόκρυψης του προϊόντος και της μη παράδοσής του στους αρμόδιους φορείς,²¹⁶⁴ παρά την προπαγάνδα καθ' όλη την διάρκεια του 1942 υπέρ της σπουδαιότητας της ελαιοπαραγωγής και της συγκέντρωσης του ελαίου.²¹⁶⁵

«Το έλαιον έγινε σπάνιον και πολύτιμον. Διεστραμμένοι τινές τύποι έσπενσαν να το κρύψουν [...] καθώς διείδον εις τας ποσότητας του πολυτίμου ρευστού, τας εκθαμβωτικάς λάμψεις ενός χρυσοφόρου ορυχείου»,²¹⁶⁶ γράφει η *Εφημερίς των Ιονίων* τον Ιούνιο του 1943. «Η συγκέντρωσις του ελαίου υπήρξεν μικρά και ανεπαρκής [...] ένεκεν της παραμελήσεως και της αναισθησίας των ελαιοπαραγωγών οίτινες τυφλωμένοι από την δίψαν των εύκολων και παράνομων κερδών διά μικρών

²¹⁶¹ «Η επάρκεια της αγοράς τροφίμων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 8 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁶² «Η ικανοποιητική ανάπτυξις της εργασίας εις την εξοχήν και την πόλιν», ό. π.

²¹⁶³ Ως υποκατάστατο του ελαίου, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των νοικοκυριών σε λίπος, πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα από Ιταλία εισαγωγή μεγάλης ποσότητας σε λαρδί, η χρήση του οποίου ήταν παντελώς άγνωστη στα Ιόνια Νησιά, όπου οι οικοκυρές χρησιμοποιούσαν στο μαγείρεμα αποκλειστικά έλαιο. Το λαρδί παρουσιάστηκε από τις σελίδες της εφημερίδας ως ένα από τα πλέον εκλεκτά λίπη, και για να επιτευχθεί η διάδοση χρήσης του στη μαγειρική δημοσιεύτηκαν τρόποι παρασκευής φαγητού και σαλάτας με βασικό συστατικό το νέο αυτό προϊόν. «Αγοράσατε το λαρδί», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 30 Μαΐου 1943, «Διά τας Κερκυραίας οικοκυράς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη 3 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁶⁴ «Η επάρκεια της αγοράς τροφίμων», ό. π.

²¹⁶⁵ «Η σημασία της ελαιοκαλλιέργειας εις την Κερκυραϊκήν οικονομίαν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 1 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁶⁶ «Ο θαμμένος θησαυρός», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 8 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

ποσοτήτων παρέβλεψαν την σπουδαιότητα της γενικής οικονομίας μιας ευρείας παραγωγής του ελαίου και της ελαϊάς».²¹⁶⁷

Έχοντας αντιληφθεί οι Αρχές τις κερδοσκοπικές διαθέσεις των ελαιοκαλλιεργητών, καθίσταται γνωστή μέσω της εφημερίδας η προειδοποίηση πως η Ιταλία δεν θα εξακολουθήσει να «απομυζάται» χωρίς να λαμβάνει τίποτα από τα εδάφη εκείνα στα οποία επέδειξε πνεύμα αλληλεγγύης και κατανόησης. «Δεν θα είναι δυνατόν η Ιταλία να στέλνι διαρκώς εις Κέρκυραν όρυζαν, ζυμαρικά, άλευρον, φάρμακα, καυσίμους ύλας, διαφόρων ειδών αντικείμενα χωρίς να λαμβάνη τίποτε, τουτέστιν χωρίς οι Ιονικού πληθυσμοί και ακριβέστερον αι αγροτικαί μάζαι να συναισθάνονται το επιτακτικόν καθήκον όπως τονώσωσι τας καλλιέργειάς των διά να προσφέρουν εις την εξαγωγήν ευρύτερας δυνατότητας ανταλλαγής, αι οποίαι έχουν αναπόφευκτον ευνοϊκόν αντίκτυπον εις την οικονομίαν της χώρας».²¹⁶⁸ Αυτό δηλαδή που απαιτούν οι ιταλικές Αρχές, όπως διαμηνύουν, είναι η συνολική συγκέντρωση της παραγωγής του ελαίου ώστε να ανταλλάσσουν μέρος της ποσότητας του με απαραίτητα είδη που στερείται η Κερκυραϊκή αγορά με διαθέσιμες ποσότητες από την Ιταλία.²¹⁶⁹

Συμπεραίνουμε επομένως πως καθώς η προπαγάνδα για την τόνωση της ελαιοκαλλιέργειας και την αύξηση της παραγωγής του ελαίου που ξεκίνησε το 1942 με κυριότερες μορφές, όπως αναφέραμε, την διεξαγωγή διαγωνισμών με χρηματικά βραβεία και την δημοσίευση πολυάριθμων άρθρων σχετικά με την σπουδαιότητα του ελαίου στην ανάπτυξη της οικονομίας, ως το πολυτιμότερο πλουτοπαραγωγικό προϊόν, δεν έπεισαν τους παραγωγούς να παραδώσουν τις συνολικά παραγόμενες ποσότητες ελαίου στις Αρχές, οι τελευταίες αποφάσισαν να επιστρατεύσουν τις απειλές διακοπής αποστολής τροφίμων από την Ιταλία ως τελευταία προσπάθεια πάταξης της αισχροκέρδειας του ελαίου ώστε να επιτύχουν τον απόλυτο έλεγχο της παραγωγής του.

Οι τακτικές εισαγωγές από Ιταλία ειδών επισιτισμού που ο κερκυραϊκός πληθυσμός έχει απόλυτη ανάγκη αποτελούν για την *Εφημερίς των Ιονίων* έμπρακτη απόδειξη πως η Ιταλία τηρεί τις οικονομικές της υποχρεώσεις έναντι των Ιονίων Νήσων, παρά την αύξηση των δυσχερειών στις μεταφορές και τις μεγαλύτερες απαιτήσεις στην εθνική αγορά,²¹⁷⁰ συμβάλλοντας και μέσω των εισαγωγών τροφίμων στην βελτίωση των επισιτιστικών συνθηκών.

Με σκοπό την πάταξη της κερδοσκοπίας και της μαύρης αγοράς στα είδη ιματισμού, ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1943 το κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων και υφασμάτων της ΑΤΣΙ με εισαγόμενα είδη από την Ιταλία, στο οποίο η αγορά των ειδών θα γίνεται με δελτίο σε τιμές λογικές και σε πολλές περιπτώσεις κατώτερες των πραγματικών, ώστε να καταστεί η αγορά ενδυμάτων προσιτή ακόμη και στις πλέον άπορες τάξεις. «Το νέον κατάστημα θα θέτη φραγμόν εις τας ανυψώσεις των τιμών κανονίζον την αγοράν και θέτον τέρμα εις κάθε παράνομον κερδοσκοπίαν, η οποία είχε καταστήσει αδύνατον την αγοράν ακόμη και των ειδών πρώτης ανάγκης όσον αφορά τον ιματισμόν».²¹⁷¹

²¹⁶⁷ «Αδιαφορία και συνεργασία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 9 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁶⁸ «Αδιαφορία και συνεργασία», ό. π.

²¹⁶⁹ «Η σημασία της ελαιοκαλλιέργειας εις την Κερκυραϊκήν οικονομίαν», ό. π.

²¹⁷⁰ «Αδιαφορία και συνεργασία», ό. π.

²¹⁷¹ «Αύριον εγκαινιάζεται το κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων και υφασμάτων της Α.Σ.Ι.», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τρίτη, 12 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Το κατάστημα υφασμάτων και ετοιμών ενδυμάτων της Α.Σ.Ι.», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 31 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων,

Ήδη από τον Οκτώβριο του 1942, η *Εφημερίς των Ιονίων* είχε προαναγγείλει την λειτουργία καταστημάτων υπό τον έλεγχο των Αρχών, τα οποία θα προσφέρουν εμπορεύματα «σε δικαίαν τιμήν», στα πλαίσια της οργάνωσης του αγώνα κατά των παράνομα υψηλών τιμών στο εμπόριο, όπου οι τιμές αυξάνουν με αχαλίνωτη ταχύτητα.²¹⁷²

Σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα της πολιτικής οικονομίας των Ιονίων Νήσων, ειδικότερα κατά το χρονικό διάστημα από τον Μάρτιο ή Απρίλιο μέχρι και τον Ιούλιο του 1943, θεωρήθηκε από τις Αρχές ότι ξεπέρασαν τις προσδοκίες τους, σε τέτοιο σημείο ώστε να υποστηρίζουν πως η Κέρκυρα, συγκριτικά με άλλες περιοχές, βρίσκεται σε προνομιούχο θέση.

Βασικό επιχείρημα αποτελεί το γεγονός πως σε καμία άλλη χώρα του κόσμου δεν είναι δυνατή η απόκτηση τροφίμων χωρίς ειδικό δελτίο, ενώ στην Κέρκυρα διατίθενται στην ελεύθερη αγορά χωρίς δελτίο, καφές, παγωτά και γλυκίσματα. Επίσης, οι τάξεις των ενδεών χάρη στο έργο του Γραφείου Περιθάλψεως και του γραφείου Πρόνοιας που συχνά, και κατά την διάρκεια του 1943 ενισχύονταν από δωρεές,²¹⁷³ έχουν πλέον την ικανότητα να αντιμετωπίζουν και να υπερνικούν τις δυσκολίες της περιόδου,²¹⁷⁴ ενώ «είναι γνωστόν πως οι Έλληνες πολίται ζηλεύουν την προνομιούχον τύχην των Ιονίων συναδέλφων των» εξαιτίας της λειτουργίας των συσσιτίων και των οικονομικών εστιατορίων για στα Ιόνια Νησιά για εργάτες και δημόσιους υπάλληλους, πρωτοβουλίες που αποτελούν παράδειγμα για την Αθήνα και τις υπόλοιπες πόλεις, στις οποίες επιπλέον οι τιμές των προϊόντων, συγκριτικά με τις αντίστοιχες στα Ιόνια Νησιά, είναι αρκετά υψηλότερες.²¹⁷⁵

Καθώς λοιπόν η ελεύθερη διακίνηση προϊόντων, έστω και σε είδη πολυτελείας όπως ο καφές και τα γλυκίσματα, προβάλλεται μέσω της εφημερίδας ως χαρακτηριστικό προόδου στον τομέα του επισιτισμού και ως προνόμιο που απολαμβάνουν οι Κερκυραίοι, γιατί η ελεύθερη διακίνηση δεν αφορά όλα τα τρόφιμα, και ειδικότερα τα βασικά είδη διατροφής;

Εύλογο είναι επομένως το ερώτημα που έθεσε στην Ρώμη δημοσιογράφος στον Γενικό Διευθυντή Επισιτισμού Ρόντι σχετικά με την αναγκαιότητα συνέχισης του θεσμού πειθαρχίας και ελέγχου όλων των σταδίων της αγοράς ή αν είναι προτιμότερη η ελευθερία του εμπορίου, η οποία λόγω συναγωνισμού θα επέφερε μείωση των τιμών και αποφυγή απόκρυψης προϊόντων.

Στο ερώτημα ο Διευθυντής απάντησε με κατηγορηματικό τρόπο πως η ελευθερία του εμπορίου και του συναγωνισμού θα εφαρμοσθεί μόνο όταν τα εμπορεύματα θα είναι δυνατόν να καταφθάνουν απρόσκοπτα στην αγορά, επισημαίνοντας πως η κατάργηση κάθε γραφειοκρατικής επέμβασης θα επέφερε άμεση αύξηση των τιμών όλων των προϊόντων, διευκρινίζοντας πως ο επισιτισμός, η κατανομή των προϊόντων και ο σεβασμός των τιμών επιτυγχάνεται μόνο όταν τα εμπορεύματα ελέγχονται από τον παραγωγό μέχρι και τον καταναλωτή. Τόνισε επίσης πως το φαινόμενο της απόκρυψης των εμπορευμάτων θα ελαττωθεί και τελικά θα εκλείψει μόνο μέσω εντατικοποίησης του ελέγχου της παραγωγής και των πωλήσεων που θα διενεργούνται από στρατιωτικές επιτροπές, με επιπλέον όφελος την

²¹⁷² Εκτός από το εμπόριο και ο βιομηχανικός τομέας χαρακτηρίζεται από αδικαιολόγητη αύξηση των τιμών όπως για παράδειγμα τα οικοδομικά υλικά και κυρίως ο ασβέστης, «Κατά των υπερτιμήσεων», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 25 Οκτωβρίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁷³ «Συνεχίζονται αι γενναιόδωροι προσφοραί προς το Γραφείον Πρόνοιας», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 16 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁷⁴ «Η επάρκεια της αγοράς τροφίμων», ό. π.

²¹⁷⁵ «Αι τιμαί των τροφίμων εις τας ελληνικάς πόλεις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 26 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αποφυγή διακυμάνσεων των τιμών, οι οποίες δεν εξυπηρετούν παρά μόνο την «ποταπή ατομική κερδοσκοπία».²¹⁷⁶

Στην βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης η εφημερίδα αναφέρει πως καθοριστικό ρόλο έπαιξε επίσης η σύσφιξη των δεσμών μεταξύ πόλης και υπαίθρου και της έμπρακτης αλληλεγγύης που επέδειξαν οι αγρότες προς τους πτωχούς αστούς, οι οποίοι κυρίως υπέφεραν «λόγω των ανωμάλων συνθηκών» του πολέμου. Η εφημερίδα μέσω συχνών άρθρων της γνωστοποιούσε τις εισφορές σε αγροτικά προϊόντα των Δημάρχων της υπαίθρου για την ανακούφιση των άπορων αστών συμπολιτών τους και δεν αμελούσε να επαινέσει την κίνησή τους χαρακτηρίζοντας την πράξη κοινωνικής αλληλεγγύης και κατανόησης των αναγκών της πόλης.²¹⁷⁷

Και κατά την διάρκεια του 1943, η ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πόρων της Κέρκυρας, η βαθμιαία αξιοποίηση όλων των οικονομικών αποθεμάτων και η αύξηση της απόδοσης της γεωργίας ήταν η κυριότερη επιδίωξη των Αρχών.²¹⁷⁸

Συγκριτικά με την αλιεία, την κτηνοτροφία και το εμπόριο περισσότερο βάρος δόθηκε στην εκμετάλλευση της γης καθώς η διατροφή του κερκυραϊκού πληθυσμού «εξαρτάται κατά μέγα μέρος από την τοπικήν παραγωγήν» με τα γεωργικά προϊόντα να αποτελούν τα κυριότερα είδη της καθημερινής του διατροφής, ενώ άξονας της τοπικής οικονομίας θεωρείται η παραγωγή του ελαίου και επικουρικά η παραγωγή οίνου, δημητριακών, γεωμήλων και οπωρών.²¹⁷⁹ Συνεχώς επαναλαμβάνεται μέσω της εφημερίδας πόσο κεφαλαιώδους σημασίας για τον επισιτισμό της Κέρκυρας και την αυτάρκειά της είναι η καλλιέργεια πατάτας, καθώς η πατάτα αποτελεί για τις πτωχές οικογένειες την καθημερινή λύση στο πρόβλημα του φαγητού, συνιστά απαραίτητο συμπλήρωμα για τα περισσότερα φαγητά ή αντικαθιστά τον άρτο.²¹⁸⁰

Η αγροτική αυτάρκεια του νησιού επομένως εξακολουθεί να αποτελεί το μεγαλύτερο στοίχημα που πρέπει να κερδίσουν οι Αρχές, ειδικότερα όσον αφορά την καλλιέργεια και παραγωγή του σίτου και της ελαίας, ώστε τόσο η αγορά της πόλης, όσο και της υπαίθρου να απαλλαγούν από την υποχρέωση να προμηθεύονται προϊόντα από την Ηπειρωτική Ελλάδα. Το σημαντικότερο εμπόδιο για την επιτυχή έκβαση της εκστρατείας αξιοποίησης των μεγάλων αγροτικών δυνατοτήτων της Κέρκυρας (του σίτου, της ελαίας, του οίνου, των εσπεριδοειδών και των προϊόντων

²¹⁷⁶ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα κατά τας παρούσας πολεμικάς στιγμάς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 14 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁷⁷ «Η κοινωνική αλληλεγγύη», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 13 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁷⁸ Όραμα των Αρχών Κατοχής ήταν επίσης η ανάπτυξη τόσο του τουρισμού όσο και της βιομηχανίας, η οποία θα επεξεργαζόταν τις πρώτες ύλες των προϊόντων της Νήσου (όπως βιομηχανία παρασκευής πορτοκαλάδων ή μαρμελάδων και ελαιουργίας) ώστε να επιτευχθεί πρόοδος σε όλους τους τομείς της οικονομίας (πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής), που άλλωστε είναι άρρηκτα δεμένοι μεταξύ τους, με απώτερο στόχο την ενίσχυση της οικονομίας. Βλ. σχετικά «Το οικονομικόν μέλλον της Νήσου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 31 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Επιδιώχθηκε επίσης, «ως πρωτίστης σπουδαιότητος διά την αυτάρκειαν της οικονομίας της Νήσου», η επέκταση της καλλιέργειας του καπνού στην Κέρκυρα, από την επεξεργασία του οποίου κατασκευάσθηκαν τα λεγόμενα Ιονικά σιγάρα, «Η καλλιέργεια του καπνού εις την Κέρκυραν και τας λοιπάς Νήσους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 25 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁷⁹ «Πόροι πλουτοπαραγωγικοί», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 26 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁸⁰ «Προς την αυτάρκειαν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 20 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

των λαχανόκηπων) αποτελούσαν οι δυσχέρειες στις συγκοινωνίες και τις μεταφορές.²¹⁸¹

Τον Μάιο του 1943 αποφασίστηκε η ελευθερία της διαθεσιμότητας της συγκομιδής σίτου στους παραγωγούς, με την υποχρέωση να καταβάλλουν το 10% του παραγόμενου σίτου για τις επισιτιστικές ανάγκες του Νοσοκομείου, του Ορφανοτροφείου, του Γηροκομείου και του Ψυχιατρείου, όπως επίσης για τα συσσίτια των δημοσίων υπαλλήλων και των εργατών. Με εξαίρεση τους ακτήμονες, οι σιτοπαραγωγοί αποκλείστηκαν από την παραχώρηση άρτου μέσω δελτίου και υποχρεώθηκαν να παράσχουν στους εργαζομένους τους στους αγρούς την ποσότητα αλεύρου που τους αναλογεί.²¹⁸²

Το καλοκαίρι του 1943 παρά τις δυσμενείς συνθήκες, όπως η υπερβολική ανομβρία,²¹⁸³ η συγκομιδή του σίτου στο νησί της Κέρκυρας υπήρξε «λίαν ικανοποιητική και η παραγωγή ανήλθεν εις το τριπλάσιον», γεγονός που εκτιμάται πως θα επιφέρει την αυτάρκεια και την αποφυγή εισαγωγών σίτου για ένα έτος. «*Η εξαιρετική ανομβρία, τόσον παρατεταμένη κατά το έτος τούτο, δεν επέδρασεν δυσμενώς επί της γεωργικής παραγωγής*».²¹⁸⁴ Ήδη από 1^η Μαρτίου αποφασίστηκε αύξηση της μερίδας του άρτου κατά 20 γραμμάρια (συνολικά η μερίδα έχει βάρος 150 γραμμάρια) επειδή οι Αρχές έκριναν πως οι συσσωρευμένες ποσότητες σίτου είναι επαρκείς ώστε να επιτρέπουν αύξηση της κατανάλωσης.²¹⁸⁵

²¹⁸¹ «Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 14 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η παραγωγή του σίτου εις την ύπαιθρον της Νήσου και η αξιοποίησις όλων των αγροτικών παραγωγικών πηγών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 1 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁸² «Ο σίτος αφιέται εις τους καλλιεργητάς», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 19 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁸³ «*Η ανομβρία του έτους τούτου είναι πράγματι εξαιρετική. Κανείς δεν ενθυμείται μίαν τόσον μακράν περίοδον ελλείψεως βροχής και μίαν τοιαύτην έλλειψιν ατμοσφαιρικών πτώσεων[...]. Η γη φλέγεται. Φρέατα και δεξαμεναί έχουσιν έλλειψιν ύδατος. Διώρυγες και τάφροι εξηράνθησαν προ πολλών μηνών. τα φυτά ποτίζονται με την ολίγην υγρασίαν, ην ο νυκτερινός αήρ προσφέρει εις αυτάς ως δροσιστικόν. Ουδόλως προμηνύεται αλλαγή καιρού. Όθεν προβλέπεται ξηρασία επί πολλάς εισέτι εβδομάδας. Ο ουρανός διατηρείται επιμόνως αίθριος. Ενίοτε κατά την πρωίαν, η πόλις ξυπνά εις ένα πέπλον ομίχλης, την οποίαν διαλύουσι μετ' ολίγον αι ακτίνες του ηλίου[...]*», «Ανομβρία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 18 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Τέλη Ιουλίου 1943, το πρόβλημα της έλλειψης του ύδατος βρίσκεται σε ημερήσια διάταξη στην πόλη της Κέρκυρας, η οποία είναι μία από τις πολλές περιοχές της Ελλάδας που τις χαρακτηρίζει η ανομβρία. Ο χειμώνας στην Κέρκυρα υπήρξε εξαιρετικά άνομβρος, και επί εννέα συνεχείς μήνες, με εξαίρεση μια βροχερή ημέρα του Ιανουαρίου, δεν έβρεξε. «*Ο καθών και η ξηρασία καθιστούν πλέον αισθητήν την έλλειψιν του ύδατος*» και καθώς η πρόκληση βροχής είναι ζήτημα που ξεφεύγει από τις δυνάμεις και την εξουσία των Αρχών, όπως χαρακτηριστικά γράφει η *Εφημερίς των Ιονίων*, συνιστάται προς το κοινό υπομονή και ψυχραιμία καθώς «*η κατάστασις πάντως δεν είναι σοβαρά*». «*Έλλειψις ύδατος υπάρχει βεβαίως, αλλά δεν διψώμεν*», «Το πρόβλημα του ύδατος το οποίον δεν είναι άφθονον», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 29 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁸⁴ «*Η ικανοποιητική ανάπτυξις της εργασίας εις την εξοχήν και την πόλιν*», ό. π.

²¹⁸⁵ «*Η μερίς του άρτου ηυξήθη εις 150 γραμμάρια*», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 25 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Ωστόσο, η εφημερίδα καταγγέλλει ότι η ποιότητα του άρτου δεν είναι καλή λόγω ανεπαρκούς επεξεργασίας της ζύμης και της ζύμωσης και ακατάλληλου ψισίματος, ενώ χημικοί έλεγχοι απέδειξαν μεγάλη περιεκτικότητα σε νερό και αμμωνία με αποτέλεσμα ο άρτος να μην είναι φαγώσιμος και η όψη του ακόμη να μην διεγείρει την όρεξη. «*Ο πωλούμενος άρτος έχει ελαφρώς υπόπικρον γεύσιν, με ακανόνιστον και μη ψημένην κόραν, με ψύχαν λασπώδη, με υπερβολικήν υγρασίαν ανυπόφορον δι' οιονδήποτε υγιή στόμαχον, και με μίαν οξύτητα, ο βαθμός της οποίας υπερβαίνει τα όρια του υποφερτού*». Η εφημερίδα επίσης καταγγέλλει πως τα αρτοποιεία της Κέρκυρας δεν εφαρμόζουν τις διατάξεις περί υγιεινής και «*ευρίσκονται εις κατάστασιν μάλλον πρωτόγονον. Η καθαριότης είναι λίαν ανεπαρκής*». Σε απάντησή του ο Πρόεδρος του Συνδέσμου των Αρτοποιαγωγών απέδωσε την κακή ποιότητα του άρτου στην κακή ποιότητα του αλεύρου, εξήγηση που η εφημερίδα δεν έκανε δεκτή, ανταπαντώντας πως οι χημικοί έλεγχοι έδειξαν

Οι κυριότεροι παράγοντες της επισιτιστικής αυτονομίας αναφορικά με τον σίτο, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της *Εφημερίς των Ιονίων*, υπήρξαν οι μεγαλύτερες εκτάσεις γαιών που καλλιεργήθηκαν, τα έργα εξυγίανσης της υπαίθρου, η αποξήρανση των τελματωδών ζωνών, η άγρυπνη μέριμνα των Αρχών καθώς επίσης οι καλύτερης ποιότητας σπόροι και τα σύγχρονα συστήματα καλλιέργειας και αλωνίσματος που διέθεσε ο Αγροτικός Συνεταιρισμός. Αλλά ο σημαντικότερος παράγοντας, υπήρξε η καλύτερη θέληση και ενέργεια των αγροτών, η εντονότερη καλλιέργεια και η απόφαση όλων να μην αφεθεί ούτε μία σπιθαμή γης χέρσα και άκαρπη.²¹⁸⁶

Ιδιαίτερα κατά την διάρκεια του 1943 το ενδιαφέρον των Αρχών στράφηκε και προς την κατεύθυνση της εξεύρεσης ενός συστήματος ικανό να εξασφαλίσει στοιχειωδώς στον πληθυσμό τις απαραίτητες για τον ανθρώπινο οργανισμό ποσότητες κρέατος. Εξαιτίας της ελάχιστης σημασίας που επέδειξαν οι αγρότες στην κτηνοτροφία, η οποία κατά το 1942 περιορίστηκε κυρίως στην οικόσιτη κτηνοτροφία, ενώ και προπολεμικά η παραμέληση του κλάδου είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη ανάπτυξη, αρχές Φεβρουαρίου 1943 οι διαθέσιμες ποσότητες κρέατος δεν επαρκούν για ολόκληρο τον πληθυσμό της Κέρκυρας, και έχουν εξασφαλιστεί μόνο οι απαιτούμενες ποσότητες για τους ασθενείς των νοσοκομείων και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, όπως μας πληροφορεί η *Εφημερίς των Ιονίων*.

Στα πλαίσια της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας, «του σημαντικωτάτου αυτού πλουτοπαραγωγικού κλάδου για τον επισιτισμόν», αποφασίστηκε η σύσταση δύο μεγάλων ποιμνίων με πρόβατα και μόσχους με αποστολή τους την διατροφή και τον πολλαπλασιασμό των ζώων, ώστε να επιτευχθεί αύξηση της ποσότητας του προς διάθεση κρέατος,²¹⁸⁷ ενώ για να επιτευχθεί δικαιότερη διανομή κρέατος, από την 29^η Μαΐου 1943 καθιερώθηκε η διανομή του στους καταναλωτές της πόλης και των προαστείων μέσω οικογενειακού δελτίου βάσει του δελτίου άρτου.²¹⁸⁸

Η σημαντική από έτος σε έτος επισιτιστική βελτίωση αποδίδεται από την *Εφημερίς των Ιονίων* κυρίως στην ανάλογη αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Ωστόσο, προσθέτει πως όλα τα μέτρα των Αρχών για την βελτίωση και αξιοποίηση της καλλιέργειας της ελαίας, των σιτηρών, της αμπέλου, της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας, της αύξησης της παραγωγής των οπωρολαχανικών και της καθιέρωσης της νυχτερινής, μέσω ηλεκτρικών λαμπτήρων, αλιείας άσκησαν ευεργετική επίδραση στον επισιτισμό του κερκυραϊκού πληθυσμού,²¹⁸⁹ όπως επίσης τα συσσίτια των εργατών και των δημοσίων υπαλλήλων ώστε από τον Φεβρουάριο του 1943 η *Εφημερίς των Ιονίων* να υποστηρίζει πως «πλέον του ενός τρίτου των κατοίκων της πόλεως έχει εξησφαλισμένον εν γεύμα ημερησίως».²¹⁹⁰

ότι η ποιότητα του άρτου θα μπορούσε να είναι καλύτερη, «Αρτοποιήσεις», Σάββατο, 29 Μαΐου 1943, «Η παρασκευή του άρτου», Τετάρτη, 16 Ιουνίου 1943, «Και πάλιν η αρτοποιήσις, Πέμπτη, 1 Ιουλίου 1943, «Μία απάντησις των αρτοποιαγών», Σάββατο, 3 Ιουλίου 1943, *Εφημερίς των Ιονίων*, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁸⁶ «Η παραγωγή του σίτου εις την υπαίθρον της Νήσου και η αξιοποίησις όλων των αγροτικών παραγωγικών πηγών», ό. π.

²¹⁸⁷ «Διά την επάρκειαν κρέατος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 4 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η κτηνοτροφία της Νήσου & η σπουδαιότης της διά τον επισιτισμόν», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 10 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁸⁸ «Το κρέας θα διανέμεται διά δελτίων από της 29^{ης} τρέχοντος», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 23 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων,

²¹⁸⁹ «Η γεωργική αφύπνισις», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 21 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁹⁰ «Αι πραγματοποιήσεις επί του πεδίου της εξασφάλισεως του επισιτισμού», *Εφημερίς των Ιονίων*, Σάββατο, 6 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων,

«Αι Πολιτικάί Αρχαί της πόλεώς μας ήλθον αρωγοί και κατόρθωσαν να υπερπηδήσουν τα παντοειδή εμπόδια τα οποία ανεφύησαν επί του οικονομικού και ιδιαιτέρως επί του επισιτιστικού πεδίου διά της συστάσεως λεσχών φαγητού εις τας οποίας οι κλάδοι των διαφόρων υπηρεσιών, οι εργάται, οι μαθηταί και πολλάί άλλαι κατηγορίαι συμπολιτών μας λαμβάνουν τα γεύματά των, έστω και διά της καταβολής χαμηλοτάτης τιμής».²¹⁹¹ Όσον αφορά την πρόνοια για τους μαθητές, τον Απρίλιο του 1943 το σχολικό πρόγευμα και η περίθαλψη επεκτάθηκε σε όλα τα χωριά της Νήσου, με σκοπό τον περιορισμό της πείνας του παιδικού κόσμου, ο οποίος έχει μεγαλύτερη ανάγκη διατροφής και ενίσχυσης.²¹⁹²

Την 8^η Σεπτεμβρίου 1943, η Ιταλία υπέγραψε ανακωχή συνθηκολόγησης με τις αγγλοαμερικανικές δυνάμεις, και την 9^η Σεπτεμβρίου κυκλοφόρησε το τελευταίο φύλλο της *Εφημερίς των Ιονίων*, η οποία σε σχετικό άρθρο της σημειώνει για την χώρα υπέρ της οποίας διενεργούσε προπαγάνδα:

«[...] η Ιταλία ήθελε να πολεμήση δίκαιον αγώνα. Δεν υπέσχετο εις αυτήν θριάμβους και πλούτη τα οποία να αφαιρέση από άλλους λαούς. Δεν έτρεφε μεγαλομανή αισθήματα μεγαλείου, ουδέ απληστίαν κατακτήσεων. Δεν είχεν άλλο ιδεώδες ειμή μόνον του να ζήση εν ειρήνη εντός του νομίμου αυτής χώρας και εν αρμονική συμπονοία μετά των γειτονικών λαών διά μίαν νομιμόφρονα και δι' όλους επωφελή συνεργασίαν. Οιοσδήποτε, φίλος ή εχθρός, μας εγνώρισε και ηδυνήθη να αναγνώση εις την ψυχήν μας, δύναται να είπη ότι ούτως έχουν τα πράγματα και ότι αυτή είναι η μόνη μεγάλη αλήθεια.

Ημείς όμως σήμερον έχουμε απωλέσει τα πάντα και έχομεν επίσης απωλέσει το δικαίωμά του να γίνωμεν πιστευτοί [...]. Η Ιταλία ηγωνίσθη τον πόλεμον αυτόν, διά την κατάκτησιν της προόδου, του πολιτισμού διά την αδελφικήν ένωσιν μετά των άλλων λαών, έχασεν τον πόλεμον και θα εξακολουθήσει αύριον να αγωνίζεται, να αυτοθυσιάζεται και να υποφέρει διά το αυτό ιδεώδες [...]».²¹⁹³

Τον ανελέητο βομβαρδισμό που προηγήθηκε της κατάληψης της Κέρκυρας από τους Γερμανούς τον Σεπτέμβριο του 1943 διαδέχτηκε ένας τραγικός απολογισμός. Ανεξακρίβωτος αριθμός νεκρών από τον άμαχο πληθυσμό όπως και αναρίθμητοι σκοτωμένοι και τραυματίες Ιταλοί στρατιώτες, ενώ η πλειοψηφία του άμαχου Κερκυραϊκού πληθυσμού είχε καταφύγει στα γειτονικά χωριά αναζητώντας καταφύγιο και προστασία. Η κατάσταση για τον πληθυσμό της πόλης ήταν τραγική. Τα σπίτια των ανθρώπων κατεστραμμένα στο μεγαλύτερο μέρος τους, χωρίς να διαθέτουν ρούχα και χρήματα, με την αγορά για να προμηθευτούν οτιδήποτε φαγώσιμο «νεκρή» και τα περισσότερα μαγαζιά λεηλατημένα από τους Γερμανούς, με τον θάνατο από πείνα να παραμονεύει.²¹⁹⁴

²¹⁹¹ Ο. π.

²¹⁹² «Η λέσχη φαγητού των δημοσίων υπαλλήλων εγκαινιάζεται αύριο», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 7 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Εις όλα τα σχολεία της Νήσου δίδεται σχολικόν πρόγευμα», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 15 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η Πρόνοια εις τα χωριά της Νήσου», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 18 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁹³ «Η ανακωχή Ιταλίας και Αγγλοαμερικάνων», *Εφημερίς των Ιονίων*, 9 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²¹⁹⁴ Νεκτάριος Καλούδης, *Η αποβίβαση των Γερμανών στην Κέρκυρα και η καταστροφή της πόλης από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς το Σεπτέμβριο του 1943. Ιστορικό χρονικό*, Β' έκδοση, Αθήνα 1991, σσ. 33, 39, 75, 76. Μετά την απελευθέρωση, με αφορμή τα κατεστραμμένα σπίτια και ερείπια που προκάλεσε ο πόλεμος, ο Δοξιάδης θα γράψει πως «η έλλειψη της στέγης δεν είναι ασήμαντος παράγοντας και προκαλεί την κακή διατροφή», Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Καταστροφές οικισμών*, Σειρά εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αρ. 11, Αθήνα 1946, σσ. 66-67.

Κάθε ζωή και κάθε κίνηση είχε εξαρθρωθεί. Η καταστροφή δημιουργούσε προβλήματα, μεταξύ των οποίων το σημαντικότερο ήταν το επισιτιστικό, ενώ η διασπορά του πληθυσμού στην ύπαιθρο είχε δημιουργήσει μια νέα κατάσταση: Οι πρόσφυγες θα έπρεπε να καταγραφούν και κάθε κοινότητα να μεριμνήσει για την παραλαβή των αλεύρων και των άλλων ειδών που υπήρχαν στις ιταλικές αποθήκες τροφίμων, οι οποίες ευτυχώς δεν είχαν καταστραφεί. Χρειάζονταν επίσης μεταφορικά μέσα για την προώθηση των τροφίμων και τέλος οξύτατα ήταν τα υγειονομικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν συνεπεία του συνωστισμού του πληθυσμού σε ορισμένα χωριά, της έλλειψης νερού και των πρωτόγονων όρων διαβίωσης.²¹⁹⁵

Οι Γερμανοί καταλαμβάνοντας την Κέρκυρα περιορίστηκαν στην στρατιωτική κατοχή του νησιού, αποδίδοντας τις πολιτικές εξουσίες στους Έλληνες.²¹⁹⁶ Έμελε λοιπόν να αναζητηθεί η κατάλληλη επιτροπή για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας με κυριότερη αρμοδιότητά της την οργάνωση και τον συντονισμό του επισιτισμού των κατοίκων.

Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε την 29^η Σεπτεμβρίου 1943 υπό τον Γερμανό πρόξενο Σπέγκελιν παρουσία του Νομάρχη, του Δημάρχου, του Διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδος και του Μητροπολίτη Κερκύρας και Παξών Μεθόδιου Κοντόστανου,²¹⁹⁷ αντικείμενο συζήτησης αποτέλεσαν κυρίως το επισιτιστικό ζήτημα και η υγειονομική περίθαλψη των κατοίκων.

Τα μέλη συμφώνησαν την ευθύνη για την ομαλή λειτουργία της αγοράς και την διακίνηση των τροφίμων να την έχουν οι τοπικές αρχές και όχι οι κατακτητές, όπως συνέβαινε με τους Ιταλούς, και έγινε προσπάθεια να λειτουργήσουν οι φούρνοι αυθημερόν ώστε να προμηθευτούν οι κάτοικοι λίγο ψωμί. Στις ιταλικές αποθήκες τροφίμων του Μαντουκίου υπήρχαν αρκετές ποσότητες από αλεύρι, όσπρια, ζυμαρικά και ζάχαρη, αλλά αποφασίστηκε να δοθεί προτεραιότητα στην τροφοδοσία των περιθαλπόμενων στα νοσοκομεία και στα ιδρύματα γενικότερα και στη συνέχεια μέσω δελτίου να διανεμηθούν τρόφιμα στους κατοίκους της πόλης.

Όπως διαπιστώθηκε, οι ποσότητες αλευριού δεν θα επαρκούσαν παρά μόνο μέχρι τέλη Οκτωβρίου για διανομή ψωμιού 90 γραμμαρίων κατά άτομο, διαπίστωση που δεν ήταν καθόλου ευχάριστη καθώς η δυνατότητα επισιτισμού του νησιού μέσω των διανομών του Ερυθρού Σταυρού θα ήταν χρονοβόρα διαδικασία, καθώς στην Κέρκυρα δεν υπήρχε κλιμάκιο του Ερυθρού Σταυρού, κατόπιν απαγορεύσεως των Ιταλικών Αρχών, ώστε ο επισιτισμός των κατοίκων να εξαρτιέται αποκλειστικά από εκείνες, όπως προέκυψε και από την μελέτη των σχετικών άρθρων της *Εφημερίς των Ιονίων*.

Για αυτόν τον λόγο προτιμήθηκε μέσω αντιπροσωπείας που εστάλη στην Αθήνα να γίνει έκκληση προς την Κυβέρνηση των Αθηνών και την Εκκλησία της Ελλάδος επειγούσης βοήθειας προς την Κέρκυρα, και αποφασίστηκε επίσης η ελεύθερη και χωρίς περιορισμούς διακίνηση προϊόντων από την Ήπειρο στο νησί, απόφαση που έβαζε τέλος στην απαγόρευση μεταφοράς προϊόντων που είχαν επιβάλλει οι Ιταλοί, εξαιτίας της οποίας πολλοί καταδικάστηκαν σε φυλάκιση με την κατηγορία του λαθρεμπορίου επειδή πραγματοποιούσαν ανταλλαγές σε είδος με κατοίκους από την ηπειρωτική Ελλάδα.²¹⁹⁸

Η αντιπροσωπεία που εστάλη στην Αθήνα ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα: Σε συνάντηση με τον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Οικονομικών εξέθεσε την

²¹⁹⁵ Δαφνής, ό. π., σσ. 239-240.

²¹⁹⁶ Σπύρος Κατσαρός, Ιστορία της νήσου Κέρκυρας, τόμος Β', Κέρκυρα, σ. 494.

²¹⁹⁷ Ο Δαφνής αναφέρει και την παρουσία δύο αξιωματικών του Γερμανικού Στρατηγείου Ηπείρου, Δαφνής, ό. π., σ. 263.

²¹⁹⁸ Καλούδης, ό. π., σσ. 77-79.

τραγική κατάσταση που επικρατούσε στην Κέρκυρα, ενώ στο Υπουργικό Συμβούλιο παρουσίασε μια πιστή εικόνα του κερκυραϊκού προβλήματος. Παράλληλα, τα μέλη της Αντιπροσωπείας, με επικεφαλής τον Νομάρχη, φρόντισαν να κινητοποιήσουν τους Κερκυραίους των Αθηνών ώστε να εκφράσουν την αλληλεγγύη τους στους δοκιμαζόμενους συμπατριώτες τους, πετυχαίνοντας σε σύντομο χρονικό διάστημα να συγκεντρωθεί αξιόλογη ποσότητα τροφίμων και φαρμάκων, η οποία εστάλη στην Κέρκυρα τέλη Νοεμβρίου 1943.

Η αποστολή αυτή μαζί με την αποστολή φαρμάκων, γάλακτος και βρεφικών τροφών εκ μέρους της ελληνικής επιτροπής του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού, αποτέλεσαν την μόνη ουσιαστική βοήθεια προς τον πληθυσμό της Κέρκυρας ως τα μέσα Δεκεμβρίου 1943. Αντίθετα, η εκδήλωση αλληλεγγύης εκ μέρους της Κυβέρνησης «εβράδυνε απελπιστικά», είτε γιατί βρισκόταν σε αδυναμία είτε γιατί δεν είχε την δυνατότητα να λάβει αποφάσεις, με αποτέλεσμα ο Νομάρχης να υποβάλλει στον Πρωθυπουργό την 10^η Νοεμβρίου 1943, υπόμνημα στο οποίο εξέθετε την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί μετά τους αγγλοαμερικανικούς βομβαρδισμούς του Οκτωβρίου:

«Τρόφιμα ουδόλως υπάρχουν. Οι τραυματίαι και ασθενείς αποθνήσκουν ομαδικώς εκ ως εκ της ελλείψεως φαρμάκων, υγειονομικού υλικού και κακής διαίτης. Ο πληθυσμός αναμένει την επιστροφήν του Νομάρχου ως την του μεσίου σωτήρος. Η φυματίωσις κάμνει θραύσιν και εν γένει η κατάστασις είναι αυτόχρημα τραγική».²¹⁹⁹

Μάλιστα, στο στόχαστρο όσων καταγγέλλουν ολιγωρία σχετικά με την αποστολή τροφίμων στα Ιόνια Νησιά βρέθηκε και ο Πρόεδρος της Επιτροπής Διαχειρίσεως Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού, Σάνστρομ, ο οποίος χαρακτηρίστηκε «ανόητος γραφειοκράτης» και κατηγορήθηκε για έλλειψη πρωτοβουλίας να αποσταλούν τρόφιμα προτού δοθεί έγκριση από την Στοκχόλμη.²²⁰⁰

Νωρίτερα από τον Νομάρχη, ο Μητροπολίτης Μεθόδιος είχε αποστείλει την 5^η Οκτωβρίου 1943 τρεις επιστολές, προς το Υπουργείον Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως, προς το Υπουργείον του Επισιτισμού και προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος, στις οποίες παρουσίαζε την τραγική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο κερκυραϊκός πληθυσμός μετά την τελευταία πολεμική περιπέτεια του νησιού και την κατάλυση του ειδικού καθεστώτος των Ιονίων Νήσων.

Ο Μητροπολίτης υπερτονίζει την αναγκαιότητα αντιμετώπισης του επισιτιστικού προβλήματος και θίγει το ζήτημα της συνεχούς θνησιμότητας από πείνα ως αναπόφευκτη συνέπειά του:

«Το πλείστον του πληθυσμού (ανερχομένου εις 120 περίπου χιλιάδας) ευρίσκεται εν εσχάτη εξαντλήσει σωματική, πενία και γυμνότητι, εκ του αγροτικού δε πληθυσμού δεν απέλιπον οι θάνατοι εκ πείνης, διότι και η πενιχροτάτη εις αραβοσιτάλευρον προς αυτόν παροχήν (2 ½ ουγγιές κατ' άτομον) έπαυσε χορηγουμένη από του Ιουλίου, αν μη και πρότερον. Ο επισιτισμός είναι ανάγκη απόλυτος να επεκταθή και εις τον αγροτικόν πληθυσμόν, μεταξύ του οποίου δεν έχουν παύσει να σημειούνται εν συνεχεία θάνατοι εκ πείνης.

Παραμένονσιν ενταύθα 15-18 χιλιάδας άστεγοι, και με μόνα τα ενδύματα τα οποία φέρουν, ανήκοντες οι πλείστοι εις την αστικήν τάξιν, οι δε λοιποί εις την αγροτικήν».

Μέσω των επιστολών ζητείται η αποστολή τροφίμων, φαρμάκων και υφασμάτων για τους χιλιάδες άστεγους, τα βρέφη και τα παιδιά:

²¹⁹⁹ Δαφνής, ό. π., σσ. 266-267.

²²⁰⁰ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

«Ήδη παρίσταται άμεσος και επιτακτική ανάγκη αποστολής, μετά των ειδών αρτοποιήσεως, των εξής:

α) Φαρμάκων, επιδέσμων και λοιπών νοσοκομειακών ειδών διά τους πένητας δωρεάν

β) Ιδιαίτερος επαρκούς ποσότητος κινίνης προς δωρεάν διανομήν.

γ) Γάλακτος συμπεπυκνωμένου διά τα μέχρι 2 ετών ηλικίας βρέφη.

δ) Υφασμάτων διά τους 15-18 χιλιάδας αστέγους, και επί πλέον διά τον λοιπόν πενόμενον και γυμνητεύοντα πληθυσμόν.

ε) Παιδικών ενδυμασιών διά 4 περίπου χιλιάδας παιδιά ηλικίας μέχρι 15 ετών.

στ) Κλινοσκεπασμάτων διά τας 15-18 χιλιάδας των αστέγων, ων οι πλείστοι απώλεσαν τα πάντα.

Είναι δε ενδεδειγμένη αποστολή σίτου και αραβοσίτου ίνα αλευροποιηθή ενταύθα και ούτως εύρωσιν εργασίαν τινά και τινές εργατικά χείρες. Ως επίσης και πάσης άλλης επισιτιστικής παροχής».

Στην επιστολή προς την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος περιγράφεται η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει πολλοί άστεγοι ιερείς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται βαρέως πενόμενοι και για τους οποίους επιβάλλεται η αποστολή χρηματικής βοήθειας, κλινοσκεπασμάτων και υφασμάτων (ράσα) «διότι πολλοί εξ αυτών κατήντησαν κυριολεκτικώς ρακένδυτοι».²²⁰¹

Τον Οκτώβριο του 1943 ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στο Λονδίνο απέστειλε στο Υπουργείο Οικονομικών και στην Επιτροπή Επισιτισμού επιστολή στην οποία αναφέρει πως «το ζήτημα του επισιτισμού των Ιονίων Νήσων παρουσιάζει εις πρώτην όψιν δυσκολίας τινάς».²²⁰² Τον ίδιο μήνα, απέστειλε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Αγγλίας επιστολή στην οποία επεσήμανε τα οδυνηρά νέα που λαμβάνουν σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση των νησιών ζητώντας την επέκταση της δραστηριότητας του Ερυθρού Σταυρού και στο Ιόνιο, του οποίου οι κάτοικοι στερήθηκαν την αποστολή προμηθειών όσο ήταν υπό ιταλική κατοχή και ενώ υπέφεραν πολύ από την έλλειψη τροφίμων. Αξιοσημείωτη είναι η άποψη που διατυπώνει ο Πρέσβης ότι τώρα που τα νησιά τελούν υπό γερμανική κατοχή δεν αναμένεται να έχουν καλύτερη μεταχείριση.²²⁰³

Τον Νοέμβριο του 1943, όπως προκύπτει από επιστολή του Μητροπολίτη προς τις αθηναϊκές εφημερίδες με σκοπό την αφύπνιση των φιλανθρωπικών αισθημάτων των Ελλήνων και κυρίως των Κερκυραίων που διέμεναν στην Αθήνα, ο πληθυσμός της Κέρκυρας παραμένει «λιμοκτονών, άστεγος και γυμνητέων [...] και η κατάστασίς του είναι αφθάστου τραγικότητος». Σε αλληλογραφία του με την Διεύθυνση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και το Υπουργείο Επισιτισμού αναφέρει πως «η ενταύθα κατάστασις επισιτισμού είναι οικτροτάτη και συνεχίζονται θάνατοι εκ πείνης εις τον αγροτικόν πληθυσμόν» λόγω έλλειψης παραγωγής και μη διανομής αραβοσιτάλευρου από τον Ιούλιο.

Ο Μητροπολίτης κάνει έκκληση για άμεση αποστολή τροφίμων, κυρίως για τον αγροτικό πληθυσμό, καθώς οι θάνατοι από πείνα συνεχίζονται και «πάσα επισιτιστική δυναμικότης ενταύθα εξέλιπε. Εξηντλήθη παν απόθεμα. Η υπερτίμησης,

²²⁰¹ Μεθόδιος Κοντόστανος, *Αρχείον και καθημερινά περιστατικά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής κατοχής*, Κέρκυρα 1949, σσ. 316-319.

²²⁰² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 10 (1-165), α.ε. 098, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²²⁰³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 10 (1-165), α.ε. 127, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

όπως και η έλλειψις, είναι αφάνταστος. Ο πληθυσμός γενικώς πένεται, πλην ελαχίστων εξαίρέσεων μαυραγοριτών. Ανάγκη απόλυτος αποστολής σίτου και τροφίμων».

Τον Δεκέμβριο του 1943, η κατάσταση στην Κέρκυρα, όπως αυτή αναβιώνει μέσα από τις περιγραφές στις επιστολές του Μητροπολίτη, δεν έχει βελτιωθεί. Το αντίθετο μάλιστα. Η λιμοκτονία του πληθυσμού συνεχίζεται, η πλειοψηφία του παραμένει χωρίς στέγη και ενδύματα, η ακρίβεια ακολουθεί ανοδική πορεία και οι θάνατοι από πείνα συνεχίζονται.

«Ευρίσκομαι εις την άκρως λυπηράν περίπτωσιν να αναφέρω ότι η ενταύθα κατάστασις είναι αφαντάστως τραγική [...]», αναφέρει σε επιστολή του προς την Ελληνική Κυβέρνηση ο Μητροπολίτης, εκλιπαρώντας τα μέλη της να αποτρέψουν «τον εκ λιμοκτονίας αφανισμό του πληθυσμού».

«Ο αγροτικός πληθυσμός, ο οποίος κατά τα 9/10 ετρέφετο πάντοτε με αραβόσιτον της αγοράς, εξακολουθεί λιμοκτονών». Ως μοναδική λύση αναμενόταν η ελαιοπαραγωγή, αλλά υπήρξε ελάχιστη λόγω του δάκου που προσέβαλε τις ελιές και των θυελλωδών ανέμων. Ωστόσο, και η περιορισμένη αυτή ποσότητα ελαίου γινόταν από τους κατόχους της αντικείμενο ανταλλαγής με αραβόσιτο από την Ήπειρο, ενώ όσοι δεν διέθεταν έλαιο ήταν καταδικασμένοι «να αποθάνωσιν εκ πείνης».

«Ο αποσταλείς και μόλις διανεμόμενος αραβόσιτος είναι καθ' ολοκληρίαν ανεπαρκής να αντιμετωπίσει την κατάστασιν της πείνης, οι εκ της οποίας θάνατοι δεν έπαυσαν, ούτε θα παύσουν υποβοηθούντος και του βροχερού χειμῶνος, ο οποίος έχει από πολλού ήδη αρχίσει και συνεχίζεται [...]. Ο τιμάρημος της ζωής έχει φθάσει εις αφάνταστον ύψος [...] η δε θέσις των Δημοσίων Υπαλλήλων, των Συνταξιούχων και γενικώς των μισθωτών υπηρεσιών αποβαίνει εις άκρον δεινή. Πολλοί άνθρωποι περνούν με μόνην τροφήν ένα πορτοκάλι, και αυτά όμως αρχίζουν να εκλίνουν. Αι φυσιολογίαι αρχίζουν να αγριεύουν περισσότερον [...]. Ο παιδικός κόσμος φθίνει και καταστρέφεται».

Σε απαντητική επιστολή της στον Μητροπολίτη, η Επιτροπή του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα αναφέρει πως απέστειλε γάλα και φάρμακα για τον κερκυραϊκό πληθυσμό και κυρίως για τα βρέφη και τα παιδιά, ενώ η Διαχειριστική Επιτροπή βοηθειών στην Ελλάδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού εξέφρασε την αδυναμία της να πραγματοποιήσει αποστολές στα Ιόνια Νησιά και ενημέρωσε πως δεν διαθέτει ενδύματα και υφάσματα.

Τέλη Δεκέμβρη 1943, πληροφορούμαστε από επιστολή του Μητροπολίτη προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνό, πως «η ζωή ενταύθα είναι κυριολεκτικώς δραματική [...] διότι κατήντησεν οικτροτέρα και από τας ημέρας της Ιταλικής Κατοχής».²²⁰⁴ Λίγο πριν “εκπνεύσει” το 1943, ο πληθυσμός της Κέρκυρας εξακολουθεί να στερείται βασικά είδη διατροφής και ενδύματα και το μέλλον διαγράφεται δυσοίωνα, κατάσταση για την οποία ο Τσουδερός έχει επίγνωση και σε τηλεγράφημά του την χαρακτηρίζει κρισιμότητα τονίζοντας πως «εσημειώθησαν ήδη θάνατοι εκ πείνης λόγω παντελούς έλλειψης τροφίμων».²²⁰⁵

Μέσα Ιανουαρίου του 1944 δόθηκε επιτέλους η συγκατάθεση να μεταφερθούν τρόφιμα στον πληθυσμό των Ιονίων Νήσων και ένα καράβι με 2.000 τόνους σίτου και λοιπών τροφίμων πρόκειται να αναχωρήσει τις επόμενες μέρες. Μέσω της διανομής αυτών των τροφίμων εκφράζεται η ελπίδα να σταματήσουν οι εκ πείνης θάνατοι οι οποίοι τους μήνες που προηγήθηκαν είχαν αυξηθεί επικίνδυνα στην Κέρκυρα.²²⁰⁶

²²⁰⁴ Κοντόστανος, ό. π., σσ. 336-338, 344-345, 347-348, 352-354.

²²⁰⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 14 (1-246), α.ε. 229, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²²⁰⁶ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

Το τέλος της γερμανικής κατοχής (9/10/1944) και η απελευθέρωση της χώρας δεν επέφερε βελτίωση των επισιτιστικών συνθηκών στην Κέρκυρα. Τους πρώτους μήνες του 1945 ο πληθυσμός εξακολουθεί να υποσιτίζεται και παρατηρείται έλλειψη τροφίμων, φαρμάκων και δυσχέρειες στην επικοινωνία με την ενδοχώρα. Η κατάσταση στο νησί περιγράφεται ως τραγική με την μαύρη αγορά να «επιβιώνει» ανενόχλητη:

«Η πολυπαθής Κέρκυρα [...] έχει σήμερα ουσιαστικώς εγκαταλειφθή παρά του Κράτους [...]. Ο επισιτισμός διά της ΕΜ-ΕΛ κατά τους μήνες Ιανουάριον και Φεβρουάριον υπήρξε ελλιπέστατος [...]. Αι τιμαί εις την μαύρην αγοράν των ειδών πρώτης ανάγκης είναι απρόσιτοι. Η Κεντρική Επιτροπή της ΕΜ-ΕΛ και το αρμόδιον υπουργείον πρέπει να επέμβουν αμέσως διά να βελτιωθή η επισιτιστική κατάσταση της νήσου», μεταδίδει ο ανταποκριτής της εφημερίδας «Ελευθερία».²²⁰⁷

Τον Μάρτιο του 1945 σε έκκληση του ο Μητροπολίτης Κέρκυρας και Παξών, Μεθόδιος, αναφέρει πως το νησί της Κέρκυρας βρίσκεται σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Η καταστροφή της πόλης της Κέρκυρας εκτείνεται σε ποσοστό 70-75%. Ο λαός δεινοπαθεί από την έλλειψη στέγης και τροφίμων και περιφέρεται γυμνός. Ο ιερός κλήρος κατήλθε σε οικτρότερη εξαθλίωση και οι ιερείς επαιτούν. Στην πόλη επικρατεί χάος και έχει μετατραπεί σε κοπρώνα σε σημείο που εάν δεν ληφθεί μέριμνα από το Κράτος θα υπάρξουν σοβαρές επιδημίες.²²⁰⁸

Σε όλη την διάρκεια της ιταλικής Κατοχής στην Κέρκυρα, ο επισιτισμός αναμφισβήτητα αποτέλεσε αντικείμενο προπαγάνδας (σύσταση σχολικών συσσιτίων και οικονομικών συσσιτίων για εργάτες και δημοσίους υπαλλήλους, «συσσίτιο των πτωχών», πολυάριθμες δωρεές σε είδος και χρήμα - πραγματική «εκστρατεία παροχών»,²²⁰⁹ με τίμημα όμως τη δήμευση της παραγωγής²²¹⁰) ώστε να προβάλλεται μέσω του κατεξοχήν προπαγανδιστικού οργάνου των κατοχικών Αρχών, της *Εφημερίς των Ιονίων*, η γενναιοδωρία και ευσπλαχνία της «Μητέρας Ιταλίας» με σκοπό την παραπλάνηση του πληθυσμού (προσεταιρισμός κυρίως της εργατικής τάξης, του δυναμικότερου τμήματος του πληθυσμού, και της νεολαίας²²¹¹) και απώτερο στόχο την πλήρης ενσωμάτωση της Επτανήσου στην Ιταλία.

Ωστόσο, από τους πρώτους μήνες ανάπτυξης του αντιστασιακού κινήματος ο επισιτισμός αποτέλεσε επίσης μέσο εκβιασμού του πληθυσμού εκ μέρους των ιταλικών Αρχών:

«Κερκυραίοι! Θέλετε να σταματήση και εδώ ο επισιτισμός σας, όπως και στις Αθήνας; Εάν ναι, τότε ακούστε το κήρυγμα των αναρχικών που ονειρεύονται να σας εξεγείρουν»,²²¹² διαβάζουμε σε αχρονολόγητη προκήρυξη, η οποία εκτός από τον σαφή εκβιασμό που εμπεριέχει, παρουσιάζει επιπλέον ενδιαφέρον για τις θέσεις των Αρχών απέναντι στους αντιστασιακούς και το αντιστασιακό κίνημα γενικότερα: ο Κερκυραϊκός πληθυσμός εκβιάζεται από τις Αρχές για διακοπή του επισιτισμού του σε περίπτωση που εξακολουθήσει να υποθάλπει και να υποστηρίζει τους *αναρχικούς*, όπως χαρακτηρίζονται στην προκήρυξη οι αντιστασιακοί, οι οποίοι *ονειρεύονται* να τους εξεγείρουν, χωρίς επομένως να είναι ικανοί να το πράξουν επιτυχώς, οπότε και προδικάζεται η αποτυχία του κινήματος.

²²⁰⁷ «Η κατάσταση εις Κέρκυραν», *Ελευθερία*, Τετάρτη, 7 Μαρτίου 1945.

²²⁰⁸ «Η μαρτυρική Κέρκυρα», *Η Ακρόπολις*, Τρίτη, 17 Απριλίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁰⁹ Δαφνής, ό. π. σ. 195.

²²¹⁰ Δαφνής, ό. π., σ. 197.

²²¹¹ Για τις προπαγανδιστικές μεθόδους των Ιταλών βλ. ενδεικτικά, Δαφνής ό. π. σσ. 134-136, 195-197.

²²¹² Αχρονολόγητη προκήρυξη, Λυτά Έγγραφα, Συλλογή Ιωάννη Φ. Λαβράνου, Φάκελος Ι, Υποφ. 3, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας.

Σε προκήρυξη της Ιταλικής Στρατιωτικής Διοίκησης, που φέρει ημερομηνία 5 Μαΐου 1943, η Αγγλία παρουσιάζεται ως η κατεξοχήν υπεύθυνη για τις καταστροφές και τις αλλεπάλληλες δυστυχίες που γνώρισε ο ελληνικός πληθυσμός, όπως πληθωρισμό, ακρίβεια και πείνα. Αντίθετα, στην προκήρυξη η Ιταλία και η Γερμανία εμφανίζονται ως προστάτιδες δυνάμεις, οι οποίες με θυσίες τους έσωσαν την Ελλάδα από την πλήρη καταστροφή συμβάλλοντας στην προστασία του νομίσματος, την εξασφάλιση του επισιτισμού και την λήψη μέτρων υγιεινής και ιατρικής περίθαλψης, αποδεικνύοντας τα φιλικά αισθήματα του Άξονα απέναντι στον ελληνικό λαό. Η προκήρυξη καταλήγει προτρέποντας τους Έλληνες της υπαίθρου και των πόλεων να μην υποθάλπουν τους αντάρτες και να μην εγκαταλείπουν τα σπίτια τους όταν πλησιάζουν οι ιταλικές και οι γερμανικές αρχές, ώστε να μην θεωρηθούν συνένοχοι και υποστούν διώξεις και καταστροφές αποκλειστικά εις βάρος τους.²²¹³

Ο επισιτισμός, και πιο συγκεκριμένα τα καταστρεπτικά αποτελέσματα της πείνας, αποτέλεσαν αντικείμενο προπαγάνδας και των ανταρτών ώστε να εξασφαλίσουν την συμπαράσταση του πληθυσμού. Χαρακτηριστική είναι η προκήρυξη του Ε.Δ.Ε.Σ. που απευθύνεται στον Κερκυραϊκό Λαό (1944):

*«Η φτώχεια, η πείνα, η γύμνια και η δυστυχία φώλησαν στο σπιτικό σου, σκέβρωσαν το κορμί σου και βαθούλωσαν τα μάτια σου [...]. Πρόσεξε! Μ' αυτά ο κατακτητής προσπαθεί να σκλαβώσει την αδούλωτη ψυχή σου, να ταράξει τη σκέψη σου, να θολώσει τη ματιά σου [...]. Να μη βρεθής όμως κανείς αγιάτρευτα άρρωστος. Να μη βρεθούμε χωρισμένοι. Όλοι ένα σώμα, μια ψυχή, μια καρδιά. ΕΝΩΜΕΝΟΙ και μπροστά στο κατακτητή και μπροστά στους Συμμάχους [...]. Εν ονόματι της Πατρίδας όλοι ενωμένοι και ΕΤΟΙΜΟΙ».*²²¹⁴

β) Δήμος Αργοστολίου

Το νησί της Κεφαλληνίας, όπως και της Ιθάκης, καταλήφθηκε από τους Ιταλούς στις 30 Απριλίου 1941.

Η εντύπωση που δίνεται μέσα από τα ρεπορτάζ των προπαγανδιστικών εφημερίδων των κατοχικών Αρχών, *Νέα Κεφαλληνία* και *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, τους πρώτους μήνες μετά την κατάληψη του νησιού είναι πως η ζωή συνεχίζεται σε συνθήκες ευφορίας και ευδαιμονίας:

*«[...]Εκείνο όμως το οποίο είναι άξιον ιδιαιτέρας μνείας είναι η συγκέντρωση των περιπατητών κατά τας βραδυνάς ώρας με το μαϊστραλάκι εις τους κεντρικούς δρόμους της πόλεώς μας και εις τα κέντρα τα οποία κατακλύζονται κάθε βράδυ κυριολεκτικώς από θαμώνες αμφοτέρων των φύλων. Αλλά και τα μπάνια όσο προχωρεί η εποχή δίνουν και παίρνουν [...].»*²²¹⁵

Τα πρώτα μέτρα των Αρχών σχετικά με τον επισιτισμό του νησιού, του οποίου Επίτροπος Πολιτικών και Αστικών Υποθέσεων ήταν ο Salvo Salvoni, αφορούν την διανομή των τροφίμων μέσω δελτίων (όπως κρέας, λάδι²²¹⁶), η οποία πραγματοποιείται «χωρίς να ακούγεται ο παραμικρός ψίθυρος παραπόνων»,²²¹⁷ και την επιβολή διατιμήσεων στα τρόφιμα που προβαλλόταν ως «η καλύτερα απόδειξις

²²¹³ Αυτά Έγγραφα, Συλλογή Ιωάννη Φ. Λαβράνου, Φάκελος Ι, Υποφ. 24, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας.

²²¹⁴ Αυτά Έγγραφα, Συλλογή Ιωάννη Φ. Λαβράνου, Φάκελος Ι, Υποφ. 11, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας.

²²¹⁵ «Τοπικά», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 30 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²¹⁶ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 6 Σεπτεμβρίου 1941, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²¹⁷ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 19 Ιουλίου 1941, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

του ενδιαφέροντος της Φασιστικής Κυβερνήσεως διά να καταπολεμήση την ακρίβειαν της ζωής».²²¹⁸

Η διανομή των τροφίμων με δελτία πλημμυρίζει με χαρά την κοινωνία του νησιού, διαβάζουμε στη *Νέα Κεφαλληνία*, χάρη στις Αρχές που καταβάλλουν προσπάθειες για την ομαλή και απρόσκοπτη λειτουργία του επισιτισμού, αλλά και χάρη στην Φασιστική Ιταλία που με στοργή στέλνει στο νησί είδη πρώτης ανάγκης, των οποίων η έλλειψη θα είχε ως συνέπεια τον «εξ ασιτίας θάνατον» των κατοίκων.²²¹⁹

«Η Φασιστική Ιταλία προνοεί και αγρυπνεί και πάντοτε θα φροντίζει εγκαίρως διά να μας προσκομίζει τα απαραίτητα», γράφει η εφημερίδα τέλη Οκτώβρη 1941 με αφορμή την αποστολή αλεύρου από την Ιταλία, απόδειξη πως «καμμία ανησυχία δεν πρέπει να υπάρχει μήπως παρουσιασθούν μελλοντικά έλλείψεις».²²²⁰

Η αγορά τέλος παρουσιάζεται πλούσια σε τοπικά προϊόντα, χωρίς ελλείψεις στα βασικά είδη διατροφής, τα οποία με την μέριμνα των Αρχών διατίθενται σε ευνοϊκές τιμές:

«Από φρούτα της εποχής η αγορά μας κάθε πρωί είναι κατάφορτη και μάλιστα σε τιμές προσιτές για κάθε βαλάντιο».²²²¹ «Τα φρούτα αυτήν την εποχήν (Ιούλιος 1941) στο Αργοστόλι ιδίως αχλάδια, ροδάκινα, σταφίδες δίνουν και παίρνουν. Επίσης ντομάτες, μπάμιες, μελιτζάνες εν αφθονία και εις χαμηλάς σχετικές τιμές. Κρέας, τυρί, ψάρι, πατάτες, λάδι δεν λείπουν από την αγοράν μας και εν γένει από την Νήσον μας και εις τιμές ευνοϊκάς. Επίσης τη ευγενεί φροντίδι και ενεργεία των Ιταλικών αρχών κατοχής εχορηγήθησαν προ ολίγων ημερών εις το καταναλωτικόν κοινόν της Νήσου μας ποσότητες ζαχαρώδους, ορύζης και ζυμαρικών. Επίσης και από ψωμί δεν παρετηρήθη έλλειψις».²²²² Αντίθετα, «η διανομή του άρτου είναι ανελλιπής».²²²³ Ειδικά για το λάδι και το κρασί όχι απλώς υπάρχει πλήρης επάρκεια, αλλά οι πλεονάζουσες ποσότητες διαρκώς εξάγονται.²²²⁴

Με πρόσχημα το ενδιαφέρον τους για τον επισιτισμό του πληθυσμού, με κυριότερη έκφρασή του την διανομή τροφίμων με δελτία, οι Ιταλικές Αρχές προέβησαν από τις πρώτες ημέρες κατοχής του νησιού στην ίδρυση του Γραφείου Πληρωμών, Εισαγωγών και Εξαγωγών (P.E.I.C.), με κύρια αρμοδιότητά του την αγορά «τοις μετρητοίς» των κυριότερων εξαγόμενων προϊόντων των παραγωγών και εμπόρων και με βασικό επιχείρημα να αποτρέψουν τα προϊόντα αυτά να μείνουν «στα αζήτητα» ή να πουληθούν «σε εξευτελιστικές στιγμές» με αποτέλεσμα την καταστροφή των εμπορών και των παραγωγών.

Ωστόσο, ο πραγματικός λόγος σύστασης του P.E.I.C. ήταν η συγκέντρωση της παραγωγής, κυρίως του ελαίου και της σταφίδας,²²²⁵ και όχι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων του λαού ή η διευκόλυνση της ζωής και της διατροφής του, όπως

²²¹⁸ «Αι τιμαί των τροφίμων», *Νέα Κεφαλληνία*, 7 Ιουνίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²¹⁹ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 4 Οκτωβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 11 Οκτωβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου,

²²²⁰ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 25 Οκτωβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²²¹ «Από τη ζωή του Αργοστολίου», *Νέα Κεφαλληνία*, 21 Ιουνίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²²² «Τοπικά», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 30 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²²³ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 15 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²²⁴ «Μερικά Τοπικά», ό. π.

²²²⁵ «Ελαιον & ελαιοπυρήνες», *Νέα Κεφαλληνία*, 29 Μαΐου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

υποστήριζαν οι Αρχές: «Εννοείται ότι το P.E.I.C. δεν έχει κανένα σκοπόν κερδοσκοπίας ή ιδιωτικών συμφερόντων. Μόνον τα γενικά συμφέροντα του τόπου προορίζεται να εξυπηρετήσει χωρίς καμμίαν πρόθεσιν κερδοσκοπίας, θα αγοράζει δε και θα πωλή εις τιμάς κόστους».²²²⁶

Καθώς οι παραγωγοί αντιλήφθηκαν τους πραγματικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε το P.E.I.C., η Νέα Κεφαλληνία θα αναγκαστεί να προβεί σε διευκρινίσεις, με σκοπό να τους καθησυχάσει, διαψεύδοντας τις φήμες πως τα προϊόντα τους θα εξαχθούν στην Ιταλία, κάτι που θα ήταν οικονομικά ασύμφορο εφόσον θα έπρεπε να μεταφέρουν ξανά ποσότητες στο νησί για να καλυφθούν οι διατροφικές του ανάγκες, διαβεβαιώνοντας πως θα παραμείνουν στο νησί, οπότε και δεν συντρέχει σχετικός λόγος ανησυχίας.²²²⁷

Σύντομα, η εφημερίδα θα εκφράσει «παράπονα» για αποκρύψεις προϊόντων εκ μέρους των παραγωγών τους, τα οποία θα συνοδεύονται από προειδοποιήσεις για αυστηρές τιμωρίες.²²²⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι αιτίες που προβάλλονται από την εφημερίδα ως κατάλληλες να εξηγήσουν την έλλειψη τροφίμων, η οποία από τις αρχές Αυγούστου 1941 είναι πλέον αισθητή. Λαθρεμπόριο και αγορά περισσότερων προϊόντων από όσα πραγματικά χρειάζονται οι οικονομικά ευκατάστατοι με αποτέλεσμα να προκαλείται έλλειψη στα τρόφιμα με απώτερη συνέπεια την καταδίκη στον εξ υποσιτισμό θάνατο είναι οι δύο σημαντικότερες αιτίες σύμφωνα με τον αρθρογράφο:

«[...]Στενοχωρούμεθα για την σχετική έλλειψη τροφίμων; Αλλά μπορεί κανείς ν' αρνηθή ότι κύριοι σ' αυτό φταίχτες δεν είμαστε παρά εμείς οι ίδιοι; Και κυρίως εκείνοι που έχουν το πορτοφόλι παραφουσκωμένο, και απ' τον αδικαιολόγητο φόβο της μελλοντικής ελλείψεως αγοράζουν κι αποθηκεύουν μεγάλες ποσότητες από τρόφιμα κι άλλα είδη πρώτης ανάγκης, χωρίς να φαντάζονται πως μ' αυτό φέρνουν την σπάνι, κι ακόμα την αδυναμία στον φτωχόκοσμο ν' αγοράση κι αυτός κάτι; Μήπως εμείς οι ίδιοι δεν αποκρύπτουμε κάθε λαθρέμπορο που θα πέση στην αντίληψή μας, δίχως να φανταζόμαστε ότι οι λαθρέμποροι, έστω κι αυτούς που αποκαλούμε εμείς "κυρίους" δεν είναι παρά συνειδητοί εγκληματίες, μια κι αργά αλλά σταθερά θα φέρουν τη σπάνι στην αρχή κι ύστερα την απόλυτη έλλειψη κάθε είδους καταδικάζοντες έτσι τους φτωχούς και μεροκαματιάρηδες στον αργό εξ υποσιτισμού θάνατο;

Δεν μπορούμε τάχα ακόμα να πιστέψουμε ότι τα κύρια επακόλουθα του σίφουνα που γύρω μας μαίνεται είναι η στέρηση, η ακρίβεια, η πείνα;» [...]»²²²⁹

Ως μόνη λύση για να επιτευχθεί παραγωγική αυτάρκεια και να απαλλαχθεί η ήδη επιβαρυνμένη οικονομία της Ιταλίας από το βάρος του επισιτισμού της Κεφαλλονιάς, για την βελτίωση του οποίου μέχρι τέλη Σεπτεμβρίου φέρεται να έχει αποστείλει αλεύρι, ζυμαρικά, ρύζι και ζάχαρη, η Νέα Κεφαλληνία επικαλείται την εντατικοποίηση της καλλιέργειας της κεφαλλονίτικης γης, την ίδια δηλαδή λύση που η *Εφημερίς των Ιονίων* παρουσίαζε ως την πλέον κατάλληλη για την επίτευξη αυτάρκειας στην Κέρκυρα. Η Ιταλία, προβάλλεται από την Νέα Κεφαλληνία ως η προστάτιδα χώρα που με τις θυσίες της και τις αποστολές τροφίμων στο νησί σώζει τον πληθυσμό του από την πείνα:

«[...] γαιοκτήμονες και γεωργοί πρέπει να εντείνουν την καλλιέργειαν ιδιαίτερος του σίτου, να καλλιεργήσουν την γην, να την καλλιεργήσουν καλά, να μην αφήσουν ουδέ σπιθαμήν γης ακαλλιεργητον. Κατ' αυτόν τον τρόπον θα αυξήσωμεν την

²²²⁶ «P.E.I.C.», ό. π.

²²²⁷ «Η σιτοπαραγωγή», *Νέα Κεφαλληνία*, 21 Ιουνίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²²⁸ «Το τυρί», «Πατάτες και κρόμμυα», *Νέα Κεφαλληνία*, 2 Αυγούστου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²²⁹ «Πρέπει», *Νέα Κεφαλληνία*, 9 Αυγούστου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

παραγωγήν μας και, επιπλέον των όσων θα μας στείλλη η Ρώμη, θα έχωμεν ένα ιδιόν μας απόθεμα. Υπάρχουν ακόμα εκτάσεις ακαλλιέργητοι [...]. Όλοι, μικροί και μεγάλοι, πρέπει να καλλιεργήσουν μέχρι και της τελευταίας σπιθαμής την γην. Όλοι πρέπει να έχουν τον λαχανόκηπόν των. Έπειτα τα μεγάλα ιδρύματα – ως Νοσοκομεία, Φυλακαί, Ορφανοτροφεία κτλ – πρέπει να φροντίσουν διά να αξιοποιήσουν τας ιδιοκτησίας γης τας οποίας κατέχουν και να ικανοποιώσιν από τας καλλιέργειας των τας ανάγκας των εις λαχανικά [...].

Λοιπόν ας εργασθώμεν, ας σπείρωμεν, ας καλλιεργήσωμεν, ας μη φθείρωμεν τίποτε.

Με αυτόν τον τρόπον θα γίνωμεν ωφέλιμοι εις το νησί μας, θα καλλιετερεύσωμεν τας οικονομικάς μας συνθήκας και θα δείξωμεν το ενδιαφέρον μας προς τον Ιταλικόν λαόν, τον οποίον πρέπει να κάμωμεν το παν διά να ανακουφίσωμεν από το οικονομικόν βάρος της συντηρήσεως μας. Και αυτό εκ καθήκοντος προς έναν λαόν ο οποίος σήμερον μας σώζει από την πείναν».²²³⁰

Τέλη Νοεμβρίου 1941, πληροφορούμαστε από την εφημερίδα πως η καλλιέργεια της γης συνεχίζεται εντατικά και στα πλέον απόμακρα σημεία του νησιού,²²³¹ γεγονός που σημαίνει πως οι αγρότες ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα για εντατικοποίηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων με σκοπό την αύξηση της παραγωγής. Τέλη Δεκεμβρίου, η εφημερίδα αναφέρει: «Ο αγροτικός κόσμος του νησιού μας βρίσκεται σε πραγματικό οργασμό. Δεν έμεινε ούτε σπιθαμή γης ακαλλιέργητη κι επιδοθήκανε στη καλλιέργεια και στη σπορά, ακόμα και συμπολίτες π' ουδέποτε πιάσανε τσάπα στα χέρια τους».²²³²

Έτσι, διάχυτη είναι η ελπίδα πως τον επόμενο χρόνο δεν θα παρατηρηθούν ελλείψεις προϊόντων με επακόλουθο την μείωση των τιμών. Για το λάδι συγκεκριμένα, οι ειδικοί διαβεβαιώνουν πως «ουδείς φόβος υπάρχει να μην επαρκέση το λάδι» καθώς η παραγόμενη ποσότητα προβλέπεται αρκετή ώστε να καλύψει τις τοπικές ανάγκες για ολόκληρο το έτος.²²³³

Ως απόδειξη της μεγαλοψυχίας του Ντούτσε, ο οποίος συγκινήθηκε από τις δυστυχίες του λαού των Ιονίων Νήσων, προβάλλεται από την εφημερίδα η ύψωση της αξίας της δραχμής από το ένα δέκατο έκτο στο ένα όγδοο της λιρέττας, ενώ για την αύξηση των τιμών των προϊόντων και την πληθωριστική τάση, που χαρακτηρίζεται «πραγματικώς εγκληματικήν» και παρομοιάζεται με «οικονομικήν αυτοκτονίαν», ευθύνονται οι κερδοσκόποι έμποροι και παραγωγοί.²²³⁴

Δύο είναι οι αιτίες που οδήγησαν σε δυσθεώρητα ύψη τις τιμές των προϊόντων, σύμφωνα με την εφημερίδα:

Η ασυνειδησία και οι αρπακτικές διαθέσεις των ανήθικων εμπόρων και παραγωγών και ασφαλώς το γεγονός ότι υπάρχουν άτομα τα οποία δέχονται να τα αγοράσουν παρά τις δυσθεώρητες τιμές πώλησής τους. Μεγαλύτερη ζημιά ωστόσο προκαλούν οι δεύτεροι, οι οποίοι απλώς ενδιαφέρονται να γεμίσουν τα στομάχια τους αδιαφορώντας για την δυστυχία που προκαλούν στην πλειονότητα. Με σαφή και

²²³⁰ «Πολεμική οικονομία», *Νέα Κεφαλληνία*, 20 Σεπτεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³¹ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 29 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³² «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 20 Δεκεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³³ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 29 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³⁴ «Κάτω η ακρίβεια!», *Νέα Κεφαλληνία*, 27 Σεπτεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

κατηγορηματικό τρόπο στην εφημερίδα διευκρινίζεται πως «ούτε οι Ιταλοί είναι οι φταίχτες μας, ούτε άλλοι ξενικοί λόγοι προεκάλεσαν την τωιαύτην καταστροφήν».

Το ζήτημα επομένως της «μαύρης αγοράς» είναι εσωτερικό καθώς συντηρείται και εξαπλώνεται από την αδιαφορία των πολιτών αφενός μεν να καταγγείλουν τους ασυνείδητους εμπόρους οι οποίοι στην πραγματικότητα συνιστούν «μέλη ληστρικής συμμορίας», και αφετέρου από το γεγονός ότι οι πολίτες δεν καταδίδουν όσους τα προμηθεύονται, παρά το γεγονός ότι είναι «κλεπταποδόχοι και ηθικοί αυτουργοί της ληστείας» που συντελείται εις βάρος του πληθυσμού. Η μαύρη αγορά επομένως μπορεί να εκλείψει μόνο εάν οι πολίτες αρχίσουν να καταγγέλλουν τους πραγματικούς υπεύθυνους για την ύπαρξή της, δηλαδή τους προαναφερθέντες εμπόρους και παραγωγούς, αλλά και αγοραστές.²²³⁵

Σε άρθρο που συντάκτης του φέρεται να είναι δημότης του Αργοστολίου διαβάζουμε πως ενώ οι τιμές των προϊόντων που παράγονται στο νησί είναι αστρονομικές, «το ψωμί που μας χορηγούν καθημερινώς αι Ιταλικάί Αρχαί και το οποίον έρχεται από την Ιταλίαν και επιβαρύνεται με τόσα και όσα έξοδα, καθώς και τα άλλα είδη των τροφίμων που μας χορηγούνται, μας παρέχονται με προπολεμικάς σχεδόν τιμάς [...]. Εάν δεν μας παρήχeto ο ιταλικός άρτος θα απέθνησκον καθημερινώς τα παιδιά από την πείνα, αφού λίγοι θα μπορούσαν να προμηθευθούν τα είδη και ιδίως το ψωμί της Μαύρης Αγοράς, το οποίον τότε αισίως θα έφθανε ασφαλώς το χιλιόδραχμον!».²²³⁶

Σκοπός του καθεστώτος είναι η οικονομία των Ιονίων Νήσων να διακρίνεται σε σχέση με την οικονομία της Βαλκανικής ώστε να μετατεθεί προς την Ιταλία, «διότι μόνον η Ιταλία δύναται να μας ανεφοδιάσει και μόνον από την Ιταλίαν έρχεται το ψωμί».

Γι' αυτόν τον λόγο, γεωργοί και έμποροι θα πρέπει να εγκαταλείψουν «την απληστίαν του κέρδους», ενώ οι εργάτες δεν θα πρέπει να λησμονούν ότι όλα τα είδη πρώτης ανάγκης η Ιταλία τα χορηγεί σε χαμηλές τιμές επειδή επιδιώκει να διατηρήσει σε χαμηλό επίπεδο το κόστος ζωής, γεγονός που αποδεικνύει με έμπρακτο τρόπο το ενδιαφέρον της για την οικονομία των Νήσων και για τον λαό τους.²²³⁷

Η λίστα των προνομίων που η Ιταλία μέχρι τον Νοέμβριο του 1941 έχει παράσχει στον πληθυσμό της Κεφαλλονιάς, τον οποίο αποσόβησε από τα συμπτώματα της πείνας, δεν έχει τέλος. Αυτά, σύμφωνα πάντα με την *Νέα Κεφαλληνία*, είναι η επιχορήγηση των Ιδρυμάτων, δηλαδή του Νοσοκομείου, χάρη στην οποία χιλιάδες ασθενείς βρίσκουν σε αυτό ιατρική περίθαλψη, του Φρενοκομείου και του Ορφανοτροφείου, το οποίο χωρίς τη φασιστική στοργή θα είχε κλείσει, με αποτέλεσμα πολλά ορφανά παιδιά «θα εύρισκον δυστυχών τον εξ αιτίας θάνατον». Υλική υποστήριξη έλαβαν επίσης οι τρόφιμοι του Γηροκομείου, οι Παιδικές Εξοχές και ο Τουρισμός, ενώ εκατοντάδες χιλιάδες δραχμές διατέθηκαν μέσω του Γραφείου Αστικών Υποθέσεων για παροχή βοήθειας σε φτωχούς Κεφαλλονίτες.

«Είναι γνωστόν ότι το ξερό και άγονο χώμα της Κεφαλληνίας δεν είναι δυνατόν ν' αποδώσει καρπούς επαρκείς, ούτε διά το τέταρτον του πληθυσμού της. Εάν λοιπόν οι Ιταλοί έπαυον να μας στέλλωσι γενναιοφρόνως τον σίτον των, την όρυζάν των, τα ζυμαρικά των, την ζάχαρίν των και τ' άλλα τρόφιμά των τι θα εγενόμεθα;

Η μήπως ψευδόμεθα τονίζοντες ότι, εάν έλειπε ο Ιταλικός σίτος θα είχωμεν πάντες προ πολλού αποσκελετωθεί;

²²³⁵ «Η μαύρη αγορά», *Νέα Κεφαλληνία*, 1 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³⁶ «Η αισχροκέρδεια», *Νέα Κεφαλληνία*, 22 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³⁷ «Κάτω η ακρίβεια!», ό. π.

Για όλες αυτές τις ευεργεσίες, υποστηρίζει η εφημερίδα, θα πρέπει οι Κεφαλλονίτες να εκφράσουν προς την Φασιστική Ιταλία την ευγνωμοσύνη τους και να συμβάλλουν με κάθε τρόπο στο «ανθρωπιστικό έργο» που επιτελεί ο ιταλικός λαός, στον οποίο θα πρέπει να αναγνωρίσουν ότι μοιράζεται μαζί τους τα αποθέματά του επειδή συμμερίζεται την δυστυχία τους.²²³⁸ «Θεωρούμε καθήκον μας να εκφράσουμε τας ευχαριστίας μας και την ευγνωμοσύνην μας προς τον Ιταλικόν λαόν, άνευ της ενισχύσεως του οποίου θα είχαμε ασφαλώς μεταβληθή εις φάσματα εκ της πείνης»,²²³⁹ γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα.

Ωστόσο, παραμονές Χριστουγέννων του 1941 διαβάζουμε πως «ελάχιστοι είναι οι ευτυχείς πώχουν τα μέσα και προβαίνουν σε προμήθειας. Οι περισσότεροι αντιμετωπίζουν καθημερινά το πρόβλημα της εξευρέσεως των απαραίτητων τροφίμων». «Υπάρχουν γύρω μας αρκετοί συνάνθρωποι πτωχοί και πένητες, πειναλέοι, γυμνοί», γι' αυτό κρίνεται επιτακτική η ανάγκη συστάσεως Επιτροπής με σκοπό την συγκέντρωση χρημάτων και ειδών ώστε να διανεμηθούν στους φτωχούς της πόλης του Αργοστολίου,²²⁴⁰ αναφέρει η *Νέα Κεφαλληνία* σε άρθρο της, το οποίο αποδεικνύει πως τα μέτρα των Αρχών, κυρίως τα σχετικά με τον επισιτισμό των κατοίκων, τα οποία η εφημερίδα δεν παρέλειπε να εγκωμιάζει, προφανώς δεν ικανοποίησαν τις ανάγκες όλων, εφόσον υπάρχουν άνθρωποι που στερούνται τροφής και ενδυμάτων.

Ανήμερα των Χριστουγέννων η Ιταλική Πολιτική Διοίκηση του νησιού διένειμε δωρεάν ένα γεύμα σε 2.500 πτωχούς της πόλεως του Αργοστολίου, ενώ την παραμονή, το Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων διένειμε άρτο και σταφίδα σε άπορους μαθητές των Δημοτικών Σχολείων του νησιού, ενέργειες οι οποίες από την εφημερίδα παρουσιάστηκαν ως έμπρακτη απόδειξη της φιλανθρωπίας που διακρίνει τις Αρχές.²²⁴¹

Παρά τις υποδείξεις προς τους εμπόρους να συνετιστούν με τα μέτρα που ανακοινώνουν οι Αρχές και να διαθέτουν τα προϊόντα τους στις τιμές που αυτές ορίζουν, το Αστυνομικό Δελτίο βρήκε συλλήψεων λόγω πώλησης αγαθών σε τιμές υψηλότερες των διατιμήσεων ή λόγω αποκρύψεως προϊόντων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις περιπτώσεις λαδέμπορων που μηνύθηκαν επειδή αρνήθηκαν την πώληση ελαίου παρά το γεγονός ότι είχαν στην κατοχή τους άφθονο,²²⁴² κρεοπωλών που ενώ είχαν ζώα απέφυγαν να προβούν στην σφαγή τους²²⁴³ ή εμπόρων που πωλούσαν τα προϊόντα τους σε ακαθόριστες τιμές εκτός του χώρου της αγοράς.²²⁴⁴

Ο επισιτισμός του νησιού αποτελεί καθημερινά αντικείμενο της θεματολογίας της *Νέας Κεφαλληνίας* και κατά την διάρκεια του 1942, δίνοντας έμφαση στην παραλαβή τροφίμων από την Ιταλία και την Γερμανία, στις διανομές των τροφίμων με την συνδρομή των Αρχών και στην προβολή της «φιλανθρωπικής δράσης» που τις

²²³⁸ «Μερικαί αλήθειαι», *Νέα Κεφαλληνία*, 8 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²³⁹ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 20 Δεκεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴⁰ «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 6 Δεκεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, «Μερικά Τοπικά», *Νέα Κεφαλληνία*, 29 Νοεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴¹ «Υπέρ των πτωχών», «Υπέρ των μαθητών», *Νέα Κεφαλληνία*, 27 Δεκεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴² «Αστυνομ. Δελτίον», *Νέα Κεφαλληνία*, 16 Αυγούστου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴³ «Αστυνομ. Δελτίον», *Νέα Κεφαλληνία*, 13 Σεπτεμβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴⁴ «Αστυνομ. Δελτίον», *Νέα Κεφαλληνία*, 18 Οκτωβρίου 1941, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

χαρακτηρίζει. Σε κάθε σχετικό άρθρο της δεν παραλείπει να εγκωμιάζει τις Αρχές για το ενδιαφέρον και την στοργή που επιδεικνύουν στον ελληνικό λαό στα πλαίσια της γενικότερης προπαγάνδας που ασκεί η εφημερίδα υπέρ του κατοχικού καθεστώτος.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα της προπαγανδιστικής, αλλά και παραπλανητικής πολιτικής που ακολουθεί η εφημερίδα ως όργανο των ιταλικών αρχών κατοχών των οποίων τα συμφέροντα εξυπηρετεί, αποτελεί το επόμενο άρθρο στο οποίο, παρά το γεγονός ότι στις αρχές του 1942 η θνησιμότητα εξαιτίας της πείνας στην πρωτεύουσα βρίσκεται στο ζενίθ της, υποστηρίζεται πως η επισιτιστική κατάσταση της Ελλάδας, για την οποία υπεύθυνη είναι η Αγγλία, έχει βελτιωθεί χάρη στις αποστολές τροφίμων από Ιταλία και Γερμανία:

«Το ημιεπίσημον γερμανικόν πρακτορείον πληροφορείται εξ Αθηνών ότι η κατάσταση της Ελλάδος από επισιτιστικής απόψεως έχει εβελτιώθη, κατόπιν των νέων αφίξεων τροφίμων εκ Γερμανίας και Ιταλίας. Ούτω ο εφοδιασμός της ελληνικής πρωτευούσης έχει προσωρινώς εξασφαλισθή.

Ενώ λέγει ο ανταποκριτής του ημιεπισήμου γερμανικού πρακτορείου μόνον ο αποκλεισμός πείνης, τον οποίον εφαρμόζει η Αγγλία, παρά τα διεθνή νόμιμα, είναι υπεύθυνος διά τας ανάγκας του ελληνικού πληθυσμού, η εχθρική προπαγάνδα ισχυρίσθη ότι η Γερμανία και η Ιταλία εξήγαγον εξ Ελλάδος τρόφιμα και προεκάλεσαν ούτω έλλειψιν εν τη χώρα. Ο Πρωθυπουργός κ. Τσολάκογλου και ο υπουργός του Επισιτισμού κ. Καραμάνος, απέκρουσαν εντόνως τας ψευδείς αυτάς διαδόσεις. Οι δύο Έλληνες υπουργοί εδήλωσαν ότι η Ελλάς αναγνωρίζει ότι αι συνεχείς παραδόσεις τροφίμων από μέρους της Γερμανίας και της Ιταλίας, καταδεικνύουν τον υψηλόν βαθμόν των φιλανθρωπικών αισθημάτων τα οποία αι δυνάμεις του Άξονος δεικνύουν διά τον ελληνικόν λαόν όστις δύναται να προσβλέψη ηρέμως προς την εσωτερικήν εξέλιξιν των γεγονότων.

*Ο ανταποκριτής του ημιεπισήμου γερμανικού πρακτορείου προσθέτει ότι όλαι αι ελληνικαί εφημερίδες εις τα σχόλιά των εκφράζουν εις τας δυνάμεις Κατοχής την ειλικρινή ευγνωμοσύνην των διά την συνεχή βοήθειαν, η οποία παρέχεται εις την Ελλάδα».*²²⁴⁵

Αδιαμφισβήτητα, ο επισιτισμός της Ελλάδας αποτέλεσε το βασικότερο αντικείμενο προπαγάνδας όχι μόνο των δυνάμεων του Άξονα, αλλά και των Συμμάχων. Η *Νέα Κεφαλληνία* υποστηρίζοντας και εκφράζοντας τις απόψεις των Αρχών Κατοχής επανειλημμένα στρέφεται εναντίον της Αγγλίας εξαπολύοντας δριμείς κατηγορίες κυρίως για τον αποκλεισμό που επέβαλλε στην Ελλάδα, την οποία θεωρεί θύμα της:

«[...] Κι ενώ θα έπρεπε είτε διά του Ερυθρού Σταυρού, είτε μέσω ουδετέρων Κρατών, είτε διά πλοίων εκ των κρατών των μη μετεχόντων εις την πολεμικήν σύρραξιν να αποστέλλη σίτον, τρόφιμα, φάρμακα και ότι άλλο ηδύνατο προς τον Ελληνικόν λαόν, όστις υπήρξε πραγματικόν θύμα της, η Αγγλία κατασχέτει τα εν Αιγύπτω αγορασθέντα διά την Ελλάδα σιτηρά και συνεχίζει τον στενόν αποκλεισμόν της [...] διά να εξοντώσιν τον προχθεσινόν σύμμαχόν της.

Αλλ' η Φασιστική Ιταλία αγρυπνεί!

*Και τα Ιταλικά φορτία το ένα κατόπιν του άλλου καταφθάνουν εις τους ελληνικούς λιμένας, προς ανακούφισιν και σωτηρίαν των εξαπατηθέντων Ελλήνων».*²²⁴⁶

²²⁴⁵ «Νέαι αφίξεις τροφίμων εξ Ιταλίας και Γερμανίας», *Νέα Κεφαλληνία*, 17 Ιανουαρίου 1942, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴⁶ «Ελλάς και Αγγλία», *Νέα Κεφαλληνία*, 21 Μαρτίου 1942, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

Οι Δυνάμεις του Άξονα είναι εκείνες που πραγματικά ενδιαφέρονται για τον επισιτισμό του ελληνικού πληθυσμού και το αποδεικνύουν έμπρακτα, προπαγανδίζει η εφημερίδα, και υπενθυμίζει στους αναγνώστες της πως παρά τα σοβαρά προβλήματα λόγω του πολέμου, όπως δυσχέρειες στις μεταφορές και καιρικές ανωμαλίες, οι Αρχές έθεσαν στην διάθεση του Ελληνικού λαού μεγάλες ποσότητες τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης.

Μεγάλες ποσότητες σιτηρών, φαρμάκων και άλλων ειδών μεταφέρθηκαν από την Ιταλία, και πολλά άλλα, όπως ζάχαρη, βρίσκονται καθ' οδόν, ώστε η διατροφή του πληθυσμού να είναι εξασφαλισμένη για τους προσεχείς μήνες, γράφει η εφημερίδα τέλη Φεβρουαρίου 1942. Τόσο στην Αθήνα όσο και σε άλλες πόλεις διανεμήθηκαν στους κατοίκους μεγάλες ποσότητες ελαίου και κορινθιακής σταφίδας, ενώ κατά τους τελευταίους μήνες μεγάλες ποσότητες τροφίμων πάσης φύσεως, και κυρίως όσπρια και αυγά μεταφέρθηκαν από την Βουλγαρία, υποστηρίζει η *Νέα Κεφαλληνία*.

«Ο ελληνικός λαός ας κρίνη λοιπόν μόνος του ποίος τον συμπαθεί και ποίος τον καταβυθίζει τα φορτία τα προοριζόμενα διά την διατροφήν του», αναφέρει ο αρθογράφος αφήνοντας σαφείς αιχμές κατά των Συμμάχων για την βύθιση του τουρκικού πλοίου «Κουρτουλούς», μία μέρα νωρίτερα από την δημοσίευση του άρθρου. Η βύθιση του πλοίου, που στην πραγματικότητα οφείλεται σε καιρικά αίτια, προφανώς έδωσε αφορμή στην εφημερίδα για την σύνταξη ενός επιπλέον προπαγανδιστικού άρθρου κατά των Συμμάχων και υπέρ του Άξονα.

«Και τότε θα δυνηθή να συμπεράνη αν πράγματι αι Δυνάμεις του Άξονος τον περιβάλλουν με την στοργή των [...]»,²²⁴⁷ καταλήγει ο αρθογράφος.

Από τον τρόπο που η *Νέα Κεφαλληνία* καλύπτει μέσω της αρθογραφίας της το επισιτιστικό ζήτημα συμπεραίνουμε πως αναγνωρίζει δύο καθοριστικούς παράγοντες στην ρύθμιση του επισιτισμού του νησιού. Τις Αρχές Κατοχής και τους έμπορους της «Μαύρης Αγοράς», οι οποίοι ασκούν θετική και αρνητική επίδραση αντίστοιχα. Οι γενναιόδωρες Αρχές Κατοχής με τις συνεχείς διανομές τροφίμων προσπαθούν να εξασφαλίσουν τον επισιτισμό των κατοίκων, ενώ οι έμποροι της Μαύρης Αγοράς με την ληστρική τακτική της ανύψωσης των τιμών και της απόκρυψης τροφίμων που εφαρμόζουν, παρεμποδίζουν την ομαλή ρύθμιση του επισιτιστικού ζητήματος και δυσχεραίνουν την διαβίωση του πληθυσμού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αισχροκέρδειας και απληστίας αποτελεί η απόκρυψη τεράστιας ποσότητας του παραγόμενου ελαίου με σκοπό να διατεθεί στην Μαύρη Αγορά, σύμφωνα με τις καταγγελίες της εφημερίδας τον Αύγουστο του 1942.

«Όχι μόνον δεν εσκέφθησαν την Ιταλίαν ήτις τους προσφέρει το ψωμί, την ζάχαριν, το καλαμπάλευρο, το ρύζι, τα φασόλια και τ' άλλα διανεμόμενα διά δελτίων τρόφιμα εις τιμάς κόστους και πλειστάκις κάτω του κόστους, αλλά ούτε ημάς τους μη παραγωγούς, τους συμπατριώτας των και συμπολίτας των και τους οποίους μας κατεδίκασαν να διατρεφόμεθα άνευ ελαίου».²²⁴⁸

Σε αντίθεση λοιπόν με τους εκμεταλλευτές της ανθρώπινης δυστυχίας μαυραγορίτες, οι Ιταλικές Αρχές καθημερινά καταβάλλουν αξιέπαινες προσπάθειες για τον επισιτισμό του πληθυσμού, κατά την *Νέα Κεφαλληνία*. Μερικά από τα μέτρα Πρόνοιας για τον επισιτισμό του νησιού για τα οποία η εφημερίδα κάνει ειδική μνεία και εκτενείς αναφορές περιγράφονται στο άρθρο που ακολουθεί:

²²⁴⁷ «Ακούσατε και κρίνατε», *Νέα Κεφαλληνία*, 21 Φεβρουαρίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁴⁸ «Η ελαιοπαραγωγή και η συγκέντρωσις», *Νέα Κεφαλληνία*, 1 Αυγούστου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

«*Η υπέρ ημών Ιταλική Φασιστική Πρόνοια, ήτις συνεχώς εκδηλώνεται από πάσης πλευράς, αποσπά την ειλικρινή ευγνωμοσύνην του Κεφαλληνιακού λαού.*

Η αδιάκοπος διανομή των κατά δεκαπενθήμερον χορηγουμένων τροφίμων, η διανομή του αραβοσιταλεύρου εις τας κοινότητας, του πυρείου, του άλατος, η δις της εβδομάδος λειτουργία του Λαϊκού Συσσιτίου, εις το οποίον συσσιτούν πλέον των 500 απόρων ατόμων και τα Μαθητικά Συσσίτια, εις τα οποία συσσιτούν όλοι οι μαθηταί και μαθήτριαι των δημοτικών σχολείων της νήσου, είναι ολοφάνερα δείγματα της Ιταλικής Φασιστικής Πρόνοιας.

Αι επιχορηγήσεις εις τα διάφορα Φιλανθρωπικά Ιδρύματα, τα οποία θα έκλειον τας θύρας των εάν δεν εμερίμνα δι' αυτά η Ιταλική Διοίκησης, και άλλαι δευτερευούσης σημασίας δωρεαί είναι τραναί εκδηλώσεις του ενδιαφέροντος της Φασιστικής Ιταλίας υπέρ του λαού μας.

*Αλλά εκτός όλων αυτών των μεγάλης σημασίας και σπουδαιότητος διά την ζωήν μας μέτρων, διά τα οποία, ως προλέγομεν, ο Κεφαλληνιακός λαός οφείλει την ευγνωμοσύνην του προς τας Ιταλικάς Αρχάς, οφείλει και την ζωήν του, διότι καθημερινώς και αδιακόπως παρέχεται εις αυτόν ο άρτος του, άνευ της παροχής του οποίου καθ' εκάστην θα εθρηνούντο τα ανά δεκάδας εκ της ασιτίας θύματα».*²²⁴⁹

Η αντικατάσταση της ελληνικής δραχμής από την Ιονική τον Απρίλιο του 1942 παρουσιάστηκε από την εφημερίδα ως επιθυμία της Ιταλικής Κυβέρνησης να συμβάλλει στην οικονομική ευεξία και ανόρθωση των Ιονίων Νήσων και να ανακουφίσει τις μαστιζόμενες από την κρίση λαϊκές τάξεις με την πτώση των τιμών που αναμενόταν να επιφέρει. Ωστόσο, ένα μήνα αργότερα, «*οι αδιόρθωτοι αισχροκερδείς έμποροι και παραγωγοί*» εξακολουθούν να πωλούν τα προϊόντα τους σε υψηλές τιμές.²²⁵⁰

Ήδη από τις αρχές του 1942, οπότε η «Μαύρη Αγορά» δεν περιοριζόταν μόνο στην διάθεση προϊόντων σε αστρονομικές τιμές, αλλά επεκτάθηκε και στην ανταλλαγή σε είδος, η *Νέα Κεφαλληνία* με επικριτικά άρθρα της κατηγορεί τους μαυραγορίτες ότι εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη των συνανθρώπων τους για τρόφιμα επιδιώκουν με τον εξευτελισμό του χρήματος που οι ίδιοι δημιούργησαν τον πλούτο, αδιαφορώντας εάν αυτός στηρίζεται στην ατιμία. Για την εφημερίδα, οι έμποροι της «Μαύρης Αγοράς», την οποία αποκαλεί και «Μαύρη Πώληση», με τις μεθόδους τους θα είχαν οδηγήσει προ πολλού τους συνανθρώπους τους στο νεκροταφείο, οι οποίοι κατορθώνουν να επιβιώνουν χάρη στις φροντίδες της Ιταλίας.²²⁵¹

«*Τα περισσότερα είδη των τροφίμων και της πρώτης ανάγκης έφθασαν, κατά τον τελευταίον καιρόν εις δυσθεώρητα ύψη*», γράφει ένας υπάλληλος σε επιστολή του στην εφημερίδα τέλη Μαρτίου 1942, ο οποίος τρέφει αισθήματα ευγνωμοσύνης στις Ιταλικές Αρχές και θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνους για την κακή οικονομική κατάσταση τους μαυραγορίτες.

Αν και η επιστολή διακατέχεται από απροκάλυπτη μεροληψία υπέρ των Αρχών, εν τούτοις παρουσιάζει ιστορικό ενδιαφέρον. Η σπουδαιότητά της έγκειται στο γεγονός ότι ο συντάκτης της θίγει τα «κακώς κείμενα» της «Μαύρης Αγοράς», οι δραστηριότητες της οποίας διαμορφώνουν τις οικονομικές συνθήκες και επηρεάζουν αρνητικά το βιωτικό επίπεδο του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να βρίσκεται καθημερινά αντιμέτωπος με την πείνα.

²²⁴⁹ «Η Φασιστική Πρόνοια», *Νέα Κεφαλληνία*, 14 Μαρτίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁵⁰ «Η Ιονική Δραχμή», *Νέα Κεφαλληνία*, 25 Απριλίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, «Η πτώσις των τιμών», *Νέα Κεφαλληνία*, 9 Μαΐου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁵¹ «Που υπάγεις;», *Νέα Κεφαλληνία*, 31 Ιανουαρίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου,

Στην επιστολή αντικατοπτρίζεται η αντιπάθεια που τρέφουν οι μικροεισοδηματίες απέναντι στους εκπροσώπους της «Μαύρης Αγοράς», στους οποίους καταλογίζουν την ευθύνη για τα δεινά που υφίστανται σχετικά με τον επισιτισμό τους. Ωστόσο, οφείλουμε να σημειώσουμε πως δεν φέρουν οι μαυραγορίτες την αποκλειστική ευθύνη και ασφαλώς οι Αρχές δεν είναι άμοιροι ευθυνών. Η οργή που οι Αρχές εκδηλώνουν έναντι των μαυραγοριτών και οι προσπάθειες καταπολέμησης του φαινομένου της «Μαύρης Αγοράς» που με κάθε μέσο προβάλλουν δεν είναι παρά τακτική αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης ώστε να πειστεί πως υπεύθυνοι για τα δεινά τους είναι οι μαυραγορίτες και όχι οι Αρχές Κατοχής που μάχονται για την προάσπιση των συμφερόντων της.

«Η λίτρα το κρέας ξεπέρασε τις 300 δραχμές, το τυρί τις 200, το στάρι και τα όσπρια τις 250, τα γατόψαρα τις 200, το λάδι τις 150 κατά πίνταν, το κρασί τις 250 και τ' άλλα είδη των τροφίμων, έφθασαν δυστυχώς εις αστρονομικούς αριθμούς [...]. Και γεννάται το ερώτημα: Πως θα μπορέση να ζήση ο υπάλληλος και ο εργάτης, των οποίων αι αμοιβαί μόλις περίπου διπλασιάσθησαν, ενώ τα αναφερθέντα είδη πωλούνται εις τιμάς 100 και 200 φορές μεγαλυτέρας των προπολεμικών τοιούτων;», αναρωτιέται ο επιστολογράφος.

«Και τα μάτια του λαού γεμάτα δάκρυα, του λαού που αντικρύζει το φάσμα της πείνης και της γυμνότητος, στρέφονται παρήγορα μόνον προς τας Ιταλικάς Αρχάς. Διότι μόνον από τους Ιταλούς βρήκε στοργή και περίθαλψη στη δυστυχία του και μόνον από αυτούς θα βρη τη συμπόνια και τη γενναιοψυχία.

Και ο λαός από την Ιταλική Διοίκηση περιμένει πολλά.

Ελπίζει να ληφθούν ριζικά μέτρα εναντίον των ληστών και απανθρώπων συμπολιτών μας, που καθημερινά μας βυζαίνουν το τίμιον αίμα μας.

Ελπίζει να γίνει μια συστηματική έρευνα και να κατασχεθούν όλα τα τρόφιμα που βρίσκονται στα πλουσιόσπιτα και στα χέρια των μαυραγοριτών.

Ελπίζει να συγκεντρωθούν όλα τα ζώα των κτηνοτρόφων, που σήμερα σφάζονται λαθραία και πωλούνται σε τιμές απρόσιτες για το λαό.

Ελπίζει να ξεθαφτούνε από τη γη όλα τα αποθέματα του λαδιού, που έχουνε καταχώσει οι ασυνείδητοι κάτοχοί των.

Ελπίζει να κατασχεθούνε άπαντα τα είδη ρουχισμού και των οποίων υπάρχουνε τεράστια αποθέματα στις αποθήκας των εμπορών μας.

Ελπίζει να κατασχεθῇ το τυρί που βρίσκεται στα χέρια των απειραρίθμων τυροκόμων της Κεφαλονιάς. Και όλα τα είδη ταύτα, συγκεντρωμένα στα τίμια Ιταλικά χέρια, να του δοθούνε σε τιμές λογικές και με τα δελτία, για να ανακουφίση τη πείνα του και για να καλύψη την γυμνότητά του.

Κι έτσι θα χτυπηθούνε καίρια οι μαυραγορίτες και θα τιμωρηθούνε αμείλικτα οι αυνείδητοι... συμπολίτες μας που μας ληστεύουν [...].»²²⁵²

Επανερχόμενος, σχεδόν τρεις μήνες αργότερα, ο ίδιος υπάλληλος με δεύτερη επιστολή του και κύριο παραλήπτη τον νέο Πολιτικό Διοικητή της Κεφαλλονιάς Μαρκήσιο Πέτρο Νομπίλι Βιττελέσκι,²²⁵³ στον οποίο εναποθέτει τις ελπίδες του πως θα επιλύσει το ακανθώδες ζήτημα του μαυραγοριτισμού που εξακολουθεί να κυριαρχεί στην δημόσια ζωή, θέτει, μεταξύ άλλων, τα εξής ερωτήματα:

«[...] Επωλήσαμε τα χρυσαφικά μας, επωλήσαμε τα έπιπλά μας, μήπως πρέπει στους εκμεταλλευτάς συμπατριώτας μας να δώσουμε και τα άγια εικονίσματα του σπιτιού μας, για να μπορέσουμε να συντηρηθούμε;

²²⁵² «Ελπίζουμε», *Νέα Κεφαλληνία*, 28 Μαρτίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁵³ «Ο νέος Πολιτικός Διοικητής», *Νέα Κεφαλληνία*, 2 Μαΐου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

*Και αν έλειπαν το Ιταλικό σιτάρι, τα ζυμαρικά, το ρύζι, τα φασόλια, η ζάχαρις και τα άλλα διά δελτίων παρεχόμενα είδη, τι θα γινόμαστε; [...]».*²²⁵⁴

Ποιες όμως είναι οι παροχές των Ιταλικών Αρχών προς τον πληθυσμό για τις οποίες η *Νέα Κεφαλληνία* αναφέρει πως «είμεθα ευγνώμονες»; Σε πρωτοσέλιδο άρθρο της τον Απρίλη του 1942, η εφημερίδα παρουσιάζει με πομπώδες ύφος τα επιτεύγματα-αγαθοεργίες των Αρχών για τα οποία ο υπόδουλος πληθυσμός της Κεφαλλονιάς, δεν μπορεί παρά να είναι «αιωνίως ευγνώμων», καθώς οφείλει την επιβίωσή του στις Αρχές!

«Είναι πλέον η βέβαιον ότι τα Φιλανθρωπικά μας Ιδρύματα, άνευ της αμερίστου Ιταλικής οικονομικής αρωγής, θα είχαν προ καιρού κλείσει τας πύλας των, λόγω ελλείψεως οικονομικών μέσων.

Αλλά και ο Δήμος Αργοστολίου, ευρισκόμενος προ καιρού εις οικονομικόν αδιέξοδον, δεν θα ηδύνατο άνευ της Ιταλικής οικονομικής ενισχύσεως να αντιμετωπίση τα πολλαπλά ζωτικά του ζητήματα.

Η δε ύδρευσις και ο φωτισμός της πόλεως θα είχαν ήδη διακοπή, εάν εγκαίρως οι Ιταλοί και υλικώς αλλά και διά πρώτων υλών δεν εβοήθουν τον Δήμον και την Ηλεκτρικήν Εταιρείαν.

Κι έτσι ούτε το Νοσοκομείον θα ελειτούργη, και εις το οποίον απειράριθμοι ασθενείς καθημερινώς καταφεύγουσιν προς ίασιν των παθήσεών των, οι τρόφιμοι του Γηροκομείου θα ερρίπτοντο εις τους δρόμους, οι τρελοί του Φρενοκομείου θα κατέκλυζον επικινδύνως τας οδούς της πόλεως, τα ορφανά, τα διατρεφόμενα και αναπτυσσόμενα εν τω Βρεφοκομείο, θα εύρισκον τον εξ ασιτίας θάνατον, η δε πόλις μας θα είχε μεταβληθή εις αποθήκην σκουπιδιών και ακαθαρσιών, αίτινες θα εγίνοντο εστίαι μολύνσεων και επιδημιών, που ασφαλώς καθημερινά θα μας εμάστιζον.

Αυτός θα ήτο ο καθρέπτης της φρικτής καταστάσεως που θα επηκολούθη, εάν προς στιγμὴν έπαυε κάθε προς τα ρηθέντα Ιδρύματα γενναία Ιταλική βοήθεια.

Εάν εις τα ανωτέρω προσθέσωμεν τον παρεχόμενον άρτον και τ' άλλα διά δελτίων χορηγούμενα είδη πρωτίστης ανάγκης, τότε καταλήγουμε εις το συμπέρασμα ότι εξ ολοκλήρου οφείλουμε αυτήν ταύτην την ύπαρξίν μας προς τους Ιταλούς και διά τους οποίους η βρεττανική προπαγάνδα μας είχεν εμφυσήσει τα μικρόβια του μίσους και της εχθρότητος.

Αναλογιζόμενοι την δυστυχίαν που θα μας έπληττε, τους θανάτους που θα εσημειούντο, αλλά και αναγνωρίζοντες τις προς ημάς παρεχομένας ευεργεσίες, θεωρούμεν καθήκον μας, ως άνθρωποι πολιτισμένοι, να εκφράσωμεν προς τας γενναιοφρόνους Ιταλικάς Αρχάς τας ευχαριστίας μας και την αιωνίαν μας ευγνωμοσύνην».

²²⁵⁵

Εκτός από το Λαϊκό Συσσίτιο που πραγματοποιείται κάθε Τετάρτη και Σάββατο και παρέχονται σε 600 άπορους πολίτες μερίδες καλαμπάλευρου παρασκευασμένου με σταφίδες και έλαιο,²²⁵⁶ τέλη Δεκεμβρίου 1942, η *Νέα Κεφαλληνία* περήφανα ανακοινώνει μία νέα «γενναιόδωρη χειρονομία» των Ιταλικών Αρχών: Την λειτουργία συσσιτίου για 1000 και 300 πτωχούς κατοίκους του Αργοστολίου και του Ληξουρίου, αντίστοιχα. Η διανομή γινόταν μέσω ειδικών

²²⁵⁴ «Αιτήματα ενός υπαλλήλου», *Νέα Κεφαλληνία*, 13 Ιουνίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁵⁵ «Είμεθα ευγνώμονες», *Νέα Κεφαλληνία*, 18 Απριλίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁵⁶ «Η Φασιστική Μέριμνα», *Νέα Κεφαλληνία*, 21 Φεβρουαρίου 1942, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

δελτίων, πράσινων και ερυθρών. Την μία ημέρα το φαγητό διανεμόταν στους κατόχους πράσινων δελτίων και την επόμενη στους κατόχους των ερυθρών.²²⁵⁷

Παρά το γεγονός ότι το Αστυνομικό Δελτίο ή Δελτίο Αδικημάτων που φιλοξενεί καθημερινά στις σελίδες της η *Νέα Κεφαλληνία* είναι πλούσιο σε παρανομίες και αδικήματα που διαπράττονται από κατοίκους, η αύξηση της εγκληματικότητας που δεν είναι παρά απόρροια της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης και του επισιτιστικού προβλήματος, είναι ένα ζήτημα που η εφημερίδα απόφυγε να θίξει και πολύ περισσότερο να σχολιάσει ενδελεχώς. Πλήθος παραβάσεων λαμβάνουν χώρα σε ημερήσια διάταξη και κατά την διάρκεια του 1942 όπως, αποκρύψεις ή λαθρεμπόριο τροφίμων, ζωοκλοπές, διαρρήξεις καταστημάτων και αρπαγές τροφίμων ή ενδυμάτων, παράνομη καλλιέργεια και κατοχή προϊόντων, ληστείες.²²⁵⁸ Παραβάσεις που μαρτυρούν πως η ανέχεια και η φτώχεια μαστίζουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ενώ η εφημερίδα περιορίζεται στο να εξυμνεί τις Αρχές για τα μέτρα που λαμβάνει υπέρ του πληθυσμού, ο οποίος με την σειρά του οφείλει να είναι ευγνώμων απέναντί τους.

Στην διάρκεια του 1943, η μαύρη αγορά εξακολουθεί να παίζει ηγετικό ρόλο στην οικονομική ζωή του νησιού, ενώ οι κλοπές και οι παραβάσεις στα πλαίσια της προσπάθειας για επιβίωση αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητας. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα της κατοχικής Κεφαλλονιάς, σύμφωνα με την *Nuova Cefalonia*²²⁵⁹, είναι η συνέχιση της «Κοινωφελούς δράσεως της Πολιτικής Διοίκησης»²²⁶⁰ του νησιού.

«Με ζέσιν και ώθησιν ολοέν μεγαλυτέραν συνεχίζονται και επεκτείνονται, τη φροντίδι του Γραφείου Αστικών Υποθέσεων Κεφαλληνίας, τα υπέρ της πόλεώς μας και ολοκλήρου της νήσου αγαθοεργά έργα [...]».²²⁶¹ «Ουδεμία κοινωνική τάξις ελυσμονήθη», γράφει η εφημερίδα, χαρακτηρίζοντας όλα τα μέτρα Πρόνοιας των Αρχών για τον πληθυσμό ως «επιβεβαιώσεις φιλανθρωπίας».²²⁶²

Τον Μάρτιο του 1943, οι ιταλικές Αρχές προέβησαν στην σύσταση συσσιτίων για τους Δημόσιους και Ιδιωτικούς υπάλληλους, καθώς επίσης και για τους εργάτες του Αργοστολίου, οι οποίοι καθημερινά θα λαμβάνουν «μία μερίδα θερμής και θρεπτικής τροφής» μαζί με άρτο έναντι του ποσού των 45 και 40δρχ., αντίστοιχα. Με τα συσσίτια αυτά οι Αρχές προσέβλεπαν στον περιορισμό της μαύρης αγοράς και στην μείωση των τιμών σε είδη πρώτης ανάγκης.

Η εφημερίδα υποστηρίζει πως η Ιταλική Πρόνοια εξασφάλισε την διατροφή του μισού και πλέον πληθυσμού της πόλης του Αργοστολίου, επιχείρημα που το στηρίζει στην λειτουργία του Συσσιτίου των Απόρων και των Πτωχών (Λαϊκό Συσσίτιο) από την 20^η Δεκεμβρίου 1942 που διανέμει δωρεάν τροφή σε περισσότερα από 2.000 άτομα και στην σύσταση των συσσιτίων για περίπου 500 οικογένειες υπαλλήλων και εργατών, συσσίτια δηλαδή για περίπου 3.000 δικαιούχους. Στα παραπάνω συσσίτια προσθέτει τα Μαθητικά, αλλά και τα διανεμόμενα τρόφιμα για όσους φέρουν πιστοποιητικά ασθενείας ή είναι τρόφιμοι των Φιλανθρωπικών

²²⁵⁷ «Νέα ενίσχυσις των άπορων τάξεων. Η λειτουργία συσσιτίου διά τους πτωχούς», *Νέα Κεφαλληνία*, 19 Δεκεμβρίου 1942, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁵⁸ Βλ. Δελτίον Αδικημάτων ή «Αστυνομ. Δελτίον», *Νέα Κεφαλληνία* 1942.

²²⁵⁹ Η νέα ονομασία της εφημερίδας *Νέα Κεφαλληνία* στην πρώτη σελίδα, από την 12^η Σεπτεμβρίου 1942 είναι μόνο στην ιταλική.

²²⁶⁰ «Νέα δείγματα Κοινωφελούς δράσεως», *Nuova Cefalonia*, 6 Μαρτίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶¹ «Κοινωνική Πρόνοια», *Nuova Cefalonia*, 27 Μαρτίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶² «Πρόνοια υπέρ του πληθυσμού», *Nuova Cefalonia*, 24 Απριλίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

Ιδρυμάτων. Ισχυρίζεται μάλιστα πως πιθανή διακοπή της λειτουργίας όλων των προαναφερθέντων συσσιτίων θα προκαλούσε αστρονομική αύξηση σε βασικά είδη διατροφής που θα παρείχε η μαύρη αγορά.²²⁶³

Το 1943 συστήθηκε επίσης η «Παιδική Φωλιά», που φιλοξενεί και σιτίζει 150 παιδιά ηλικίας 3-6 ετών.²²⁶⁴ Επισιτιστικό πρόβλημα ωστόσο δεν αντιμετωπίζει μόνο το Αργοστόλι. Και η διαπίστωση αυτή προέρχεται από την ίδια την εφημερίδα, που αρχές Μαΐου 1943 γράφει πως σε ορισμένα σχολεία των χωριών της Κεφαλλονιάς «*οι μαθηταί εθεωρήθησαν ότι ευρίσκονται εις πλέον υποσιτιστικήν κατάστασιν*», γι' αυτό και καθιερώθηκε η διανομή θερμής τροφής καθημερινώς, καθώς το μέτρο αυτό δεν ίσχυε για όλους τους μαθητές του νησιού.²²⁶⁵ Τέλος, ο «Οίκος Περιθάλψεως» συστήθηκε για την αντιμετώπιση των δυσκολιών και την ικανοποίηση των απαιτήσεων των κατοίκων του νησιού και μέρος της αποστολής του είναι η διανομή τροφίμων «*διά τον υπερσιτισμόν διά τόσα και τόσα παιδάκια αδύνατα και γέροντας καταβεβλημένους*»,²²⁶⁶ ενώ τον Αύγουστο του 1943 ξεκίνησε την λειτουργία της η «Υπαλληλική Λέσχη» με σκοπό την διενέργεια συσσιτίου που θα ανακουφίσει κατά πολύ τας μαστιζομένας εκ της κρίσεως και εντίμως εργαζομένας υπαλληλικάς τάξεις». ²²⁶⁷

Τον Ιούνιο του 1943 διαβάζουμε στην εφημερίδα πως «*η αγορά του Αργοστολίου επανέκτησεν προπολεμικήν όψιν*», γεγονός που αποδίδεται στην πλούσια παραγωγή και στα φιλελεύθερα μέτρα που παραχώρησε στους εμπόρους ο Πολιτικός Διοικητής, ο οποίος κατήργησε δεσμευτικά μέτρα του εμπορίου υπαγορεύοντας νέες διατάξεις (όπως η ελεύθερη διάθεση της σιτοπαραγωγής, υπό προϋποθέσεις και περιορισμούς²²⁶⁸) που προκάλεσαν αποτελεσματικό πλήγμα στην μαύρη αγορά.

Ενώ μέχρι πρότινος πολλά είδη πρώτης ανάγκης όπως οι πατάτες πωλούνταν «*εις το σκότος*», «*πλημμύρισαν*» πλέον την αγορά και πωλούνται σε «*τιμάς υποφερτάς*» λόγω του ανταγωνισμού, με αποτέλεσμα η κίνηση στην αγορά να αυξηθεί. Ωστόσο, τα περισσότερα είδη εξακολουθούν να διατίθενται σε υψηλές τιμές και μόνη λύση, σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι η συνέχιση της απαγόρευσης εξαγωγής των προϊόντων που παράγονται στο νησί.²²⁶⁹

«*Είναι μεταξύ μας αρκετοί εγκληματαί καμουφλαρισμένοι [...]. Μερικοί απάνθρωποι, που υποκρίνονται συνήθως τους πατριώτες και που караδοκούνε ευκαιρίες για να επιπέσουνε επάνω μας σαν τα σαρκοβόρα θηρία. Την κάθε δε Ιταλική ευεργεσία την παραλαβαίνουν, την φαμπρικόρουν και την μετατρέπουν σε ληστεία και πειρατεία των συμπολιτών και συμπατριωτών των*», καταγγέλλει μέσα Αυγούστου 1943 η εφημερίδα με αφορμή την επ' αυτοφώρω σύλληψη παραγωγών που απέκρυψαν ποσότητες ελαίου τις οποίες προσπάθησαν να προωθήσουν στην μαύρη

²²⁶³ «Συσσίτια διά τους υπαλλήλους & εργάτας», *Nuova Cefalonia*, 13 Μαρτίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶⁴ «Μία επίσκεψις εις την Παιδικήν Φωλήαν», *Nuova Cefalonia*, 22 Μαΐου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶⁵ «Η Κοινωνική περίθαλψις», *Nuova Cefalonia*, 8 Μαΐου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶⁶ «Βάπτισμα εις τον Οίκον Περιθάλψεως Αργοστολίου», *Nuova Cefalonia*, 24 Ιουλίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶⁷ «Το συσσίτιον των υπαλλήλων», *Nuova Cefalonia*, 14 Αυγούστου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶⁸ «Η παραγωγή του σίτου», *Nuova Cefalonia*, 15 Μαΐου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁶⁹ «Παραγωγή και κατανάλωσις», *Nuova Cefalonia*, 12 Ιουνίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

αγορά. Η εφημερίδα ζητά την ποινική δίωξη των παραβατών παραγωγών,²²⁷⁰ αλλά και την ονομαστική καταγγελία των αρτοποιών εκείνων που προβαίνουν σε νόθευση του άρτου,²²⁷¹ περιστατικά που μαρτυρούν την κατ' εξακολούθηση απόκρυψη προϊόντων και την διατήρηση της μαύρης αγοράς, καθώς και τις παρανομίες στις οποίες υποπίπτουν οι κάθε είδους επαγγελματίες με σκοπό το προσωπικό τους κέρδος.

Αρχές Ιουλίου 1943, διαβάζουμε στην εφημερίδα πως παρά την φετινή εξαιρετική παραγωγή και την ελεύθερη διάθεση του σίτου και των οσπρίων, οι τιμές τους εξακολουθούν να είναι υψηλές, γεγονός που αποδεικνύει πως «δεν υπάρχει η δέουσα αλληλεγγύη μεταξύ των διαφόρων τάξεων της νήσου μας»,²²⁷² ενώ τέλη Αυγούστου, οι προσδοκίες της εφημερίδας για μείωση των τιμών συνεπεία της λειτουργίας των συσσιτίων διαψεύδονται:

«Αι τιμαί απάντων γενικώς των τροφίμων έλαβον πάλιν, την προς τα ύψη άγουσαν[...]. «Τι άραγε προεκάλεσε την άνοδον των τιμών;», διερωτάται ο αρθογράφος. Και συνεχίζει λέγοντας πως θα ήταν λογικό και φυσικό η λειτουργία των συσσιτίων των Υπαλλήλων και των Εργατών, στα οποία σιτίζονται περίπου 6.000 άτομα εκ των 10.000 κατοίκων του Αργοστολίου, να επιφέρει μείωση των τιμών σε όλα τα είδη διατροφής. «Πως λοιπόν υπερετιμήθησαν τα τρόφιμα;[...]. Υπερετιμήθησαν διότι οι κάτοχοί των και οι παραγωγοί των είναι τελείως ασυνείδητοι. Είναι όντα στερούμενα ανθρωπίνων αισθημάτων και πατριωτικής αλληλεγγύης και ποθούντα μόνον τον θάνατόν μας διά τον εύκολον πλουτισμόν των [...]».²²⁷³

Μετά την συνθηκολόγηση των Ιταλών και την αποχώρησή τους από το νησί, οι Γερμανοί κατακτητές επεδίωξαν την επανασύνδεση των νησιών με την υπόλοιπη Ελλάδα, την οποία πρόβαλλαν ως αποκατάσταση της ελληνικής κυριαρχίας στα νησιά και «απελευθέρωσή» τους από την Φασιστική Ιταλία.²²⁷⁴

Σε αντίθεση με τους Ιταλούς, οι Γερμανοί επέτρεψαν στον Ερυθρό Σταυρό την αποστολή τροφίμων στα Νησιά, και κατόπιν σχετικής αδείας από τις γερμανικές Αρχές, συστήθηκε ειδική Επιτροπή Εράνων Βοηθείας και τοπική Επιτροπή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για την ρύθμιση του επισιτιστικού ζητήματος. Από τον Μάρτιο του 1944 ξεκίνησαν οι τακτικές αποστολές και διανομές τροφίμων στην Κεφαλονιά με την συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού, καθώς και η αποστολή ενδυμάτων εκ μέρους του Ε.Ο.Χ.Α.

Παρά το γεγονός ότι εκφράστηκε η πεποίθηση πως «ελύθη οριστικώς το επισιτιστικόν ζήτημα της Νήσου» και εξασφαλίστηκε η διατροφή του πληθυσμού,²²⁷⁵ η μελέτη των επόμενων φύλλων της εφημερίδας *Κεφαλληνιακός Κήρυξ* αποδεικνύει πως επρόκειτο για ένα βεβιασμένο συμπέρασμα και σύντομα οι ελπίδες για άμεση επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος θα αντικατασταθούν από την παραδοχή πως το επισιτιστικό ζήτημα είναι στην πραγματικότητα πολύ πιο σύνθετο. Ακόμη και μετά την Απελευθέρωση και παρά τις αποστολές τροφίμων της Ο.Υ.Ν.Ρ.Α., ο επισιτισμός θα εξακολουθεί να αποτελεί το μείζον ζήτημα στο Νησί για τα επόμενα χρόνια και

²²⁷⁰ «Πρέπει να διωχθούν ποινικώς», *Nuova Cefalonia*, 14 Αυγούστου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁷¹ «Η νοθεία του άρτου», ό. π.

²²⁷² «Αγροτικά είδησεις», *Nuova Cefalonia*, 3 Ιουλίου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁷³ «Αι τιμαί των τροφίμων», *Nuova Cefalonia*, 28 Αυγούστου 1943, Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

²²⁷⁴ Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Τα χρόνια της Ιταλικής και Γερμανικής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τ. 3, σ. 163

²²⁷⁵ «Ο επισιτισμός της Νήσου μας», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 2 Μαρτίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ο επισιτισμός της Νήσου μας», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 25 Μαΐου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων,

ασφαλώς θα επιδεινωθεί μέσα στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου, όπως προκύπτει από τα άρθρα της εφημερίδας:

Τον Απρίλη του 1945, απεστάλησαν τρόφιμα από την Ο.Υ.Ν.Ρ.Α. και η εφημερίδα κάνει λόγο για αισθητή βελτίωση του επισιτισμού της Νήσου, «*ήτις τόσον πολύ υπέφερε εκ της ελλείψεως τροφίμων*»,²²⁷⁶ με αποτέλεσμα ο πληθυσμός της να νοιώσει την «*βασανιστική πείνα*» στην διάρκεια της Κατοχής.²²⁷⁷ Σύντομα όμως την ικανοποίηση θα διαδεχθούν τα παράπονα για βραδύτητα των διανομών τροφίμων παρά το γεγονός ότι οι αποθήκες είναι γεμάτες, για την ακρίβεια των ειδών διατροφής και την επανεμφάνιση της μαύρης αγοράς,²²⁷⁸ για άνιση αντιμετώπιση της Κεφαλλονιάς σε σχέση με την Αθήνα ή την Πάτρα όσον αφορά τις ποσότητες των τροφίμων και τα είδη που διανέμονται κατ' άτομο.²²⁷⁹

«*Πεινάμε κι οι μαυραγορίτες μας γδέρνουν. Για τον Θεό λυπηθήτε μας*»,²²⁸⁰ διαβάζουμε σε άρθρο που απευθύνεται στον Υπουργό Επισιτισμού.

Θλιβερή επίσης είναι η διαπίστωση πως «*η υγεία του πληθυσμού στο νησί δεν είναι καθόλου-καθόλου ενθαρρυντική! Η μαύρη κατοχή, οι λογείς λογείς στερήσεις, η φυσική φτώχεια, η φυσική φτώχεια, οι ψυχικοί κλονισμοί και ο χρόνιος υποσιτισμός υποσκάψανε και τον πιο γερό και δυνατό οργανισμό [...]*». ²²⁸¹

Εντύπωση τέλος προκαλεί το άρθρο για την εμφάνιση που παρουσιάζει ο Δημόσιος και Ιδιωτικός υπάλληλος του Αργοστολίου, ο οποίος παρομοιάζεται με «*κινητό ράκος*» καθώς είναι «*ρακένδυτος, κουρελής και πεινασμένος*». ²²⁸²

Ενδεικτικό της δυσαρέσκειας και της απογοήτευσης που επικρατεί ένα χρόνο μετά την Απελευθέρωση, αλλά και της διαπίστωσης ότι η πολυπόθητη απελευθέρωση από τους κατακτητές δεν επέφερε την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος στην Κεφαλονιά, είναι το άρθρο προς τον Υπουργό Εφοδιασμού:

«*Ένα χρόνο ελεύθεροι περιμέναμε πως θα γιορτάσουμε τα φετινά Άγια Χριστούγεννα χορτάτοι, ντυμένοι και ποδεμένοι [...]. Τέτοια πεινασμένα Χριστούγεννα δεν περιμέναμε να γιορτάσουμε!*». ²²⁸³

γ) Δήμος Ζακυνθίων

Τόσο για την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής στη Ζάκυνθο (1 Μαΐου 1941-9 Σεπτεμβρίου 1943), όσο και για την περίοδο της Γερμανικής (10 Σεπτεμβρίου 1943-

²²⁷⁶ «Εβελτιώθη αισθητώς ο επισιτισμός της νήσου», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 30 Απριλίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁷⁷ «Για να δώσουμε ζωή στον τόπο», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, ό.π.

²²⁷⁸ «Αι διανομαί τροφίμων», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 28 Ιουνίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁷⁹ «Διανομαί τροφίμων», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 16 Ιουλίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Ζητούμεν σάπωνα και όρυζαν», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 14 Σεπτεμβρίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁸⁰ «Τα τρόφιμα», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 5 Οκτωβρίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁸¹ «Η υγεία στο νησί μας!», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 2 Αυγούστου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁸² «Τα ρούχα και οι υπάλληλοι», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 5 Οκτωβρίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁸³ «Πεινασμένα Χριστούγεννα», *Κεφαλληνιακός Κήρυξ*, 1 Ιανουαρίου 1946, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Σημαντική συμβολή στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της οικονομίας της Κεφαλονιάς μετά τον πόλεμο ήταν η αρωγή των απόδημων Κεφαλλήνων, οι οποίοι απέστειλαν σε συγγενικά πρόσωπα δέματα με τρόφιμα & ενδύματα, καθώς και εμβάσματα σε δολάρια ή λίρες, τα οποία διατέθηκαν αποκλειστικά σε καταναλωτικά αγαθά, Κ. Π. Φωκάς Κοσμετάτος, *Κεφαλληνία. Το εισόδημα αυτής εν όψει της ανασυγκροτήσεως*, Αθήναι 1949, σ. 21.

12 Σεπτεμβρίου 1944), δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε επαρκές πρωτογενές αρχειακό υλικό.²²⁸⁴ Μόνη πηγή πληροφόρησης για την καθημερινότητα στην Ζάκυνθο της Κατοχής, εκτός από περιορισμένες αναφορές της *Εφημερίς των Ιονίων*, είναι τα σχετικά βιβλία που έχουν γραφεί, η μελέτη των οποίων μας βοηθά στο να αποκομίσουμε στοιχεία για τις συνθήκες διαβίωσης στο νησί κατά την τετραετία 1941-1944, συνθήκες που ελάχιστα διαφέρουν από εκείνες που ήδη έχουμε περιγράψει για τα άλλα δύο νησιά του Ιονίου, την Κέρκυρα και την Κεφαλλονιά.

Έλλειψη τροφίμων, πληθωρισμός, αποκρύψεις ειδών πρώτης ανάγκης, μαύρη αγορά, διατιμήσεις και δέσμευση προϊόντων (τροφίμων και ενδυμάτων), απαγορεύσεις εξαγωγών αγαθών και φυσικά πείνα με συνέπεια της αύξηση της εγκληματικότητας, συνιστούν επιγραμματικά τα χαρακτηριστικά της ζωής στο νησί της Ζακύνθου από τις πρώτες κιόλας ημέρες Κατοχής.

*«Αληθινή περίοδος μαρασμού και πείνας [...]». Η οικονομική διατάραξη της κοινωνίας έφερε και την αλλαγή της πολιτικής και πνευματικής μορφής της προπολεμικής κοινωνίας μας, νέοι πλούσιοι εδημιουργήθησαν, οι κηπουροί, οι έμποροι και οι λαθρέμποροι και οι μαυραγορίτες, ενώ ο λαός υπέφερε μαρτύρια εκ της πείνης, καθώς επώλησεν ότι είχε διά να σωθεί και έμειναν γυμνοί και ανυπόδητοι χιλιάδες συμπολιτών μας. Παραλλήλως, ανεπτύχθη μεταξύ των παιδών, αρρένων και θηλέων, η αλητεία και η διαφθορά. Γενικώς η Ζάκυνθος έζησε περίοδον νεκράς ζωής, πείνης, φυλακίσεων, εξοριών, απορίας και εξευτελισμού της στοιχειώδους ανθρωπίνης αξιοπρέπειας».*²²⁸⁵

Τέλη Ιουλίου του 1941 ξεκίνησαν μικρές διανομές τροφίμων και ψωμιού για «το δυστυχές σύνολον, που στερείται των πάντων, πεινά, πάσχη και υποφέρει», αφού προηγουμένως οι Ιταλοί δήμευσαν όλη την ντόπια παραγωγή. Σύντομα όμως, «επισιτιστικώς ο πληθυσμός υποφέρει. Το φραντζολάκι το ψωμί σταματά να χορηγείται και η πείνα αρχίζει πάλι να μαστίζει τας λαϊκὰς τάξεις».²²⁸⁶ Το προϊόν που κυρίως ενδιέφερε τις Αρχές ήταν το έλαιο, γι' αυτό δεν περιορίστηκαν απλώς στην έκδοση διατάξεων σχετικά με την συγκέντρωση και την απαγόρευση εξαγωγής του, όπως για παράδειγμα με το σιτάρι, αλλά προέβαιναν συχνά σε αιφνιδιαστικές έρευνες στα σπίτια των παραγωγών. «Το λάδι δεν αφήνει τους κατακτητάς να ησυχάσουν. Το θεωρούν θησαυρόν, που πρέπει να μπη στην Ιταλία [...]».²²⁸⁷

Με την πάροδο του χρόνου ο επισιτισμός των Ζακυνθινών γίνεται ακόμη πιο δύσκολος και «η ζωή γίνεται μαρτυρική».²²⁸⁸ Όπως και τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου, έτσι και η Ζάκυνθος στερήθηκε τις αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού, που θα μπορούσαν να περιορίσουν το επισιτιστικό πρόβλημα, καθώς οι Ιταλικές Αρχές διακήρυτταν πως θα εξασφαλίσουν την επισιτιστική αυτάρκεια της Επτανήσου.

Η δημιουργία «λαϊκής αγοράς» στην οποία υποχρεωτικά θα πρέπει να πωλούν τα προϊόντα τους οι μανάβηδες, έχει ως αποτέλεσμα ο λαός να στερηθεί ακόμη και τα

²²⁸⁴ Στην Ζάκυνθο, από την 8^η Ιουνίου 1943 και μέχρι την 25^η Ιουλίου 1943, κυκλοφορούσε η ελληνόφωνη εβδομαδιαία εφημερίδα *Λιττόριο* (*Il Littorio*), με τον τίτλο «Φασιστικό Περιοδικό Ζακύνθου», βλ. σχετικά Ντίνος Κονόμος, *Η Επτάνησος κατά την Ιταλικήν Κατοχήν (1941-1943)*, Αθήναι 1962, σ. 113. Η *Λιττόριο*, προπαγανδιστικό όργανο των Ιταλικών Αρχών, αναφερόταν (και) στο επισιτιστικό ζήτημα του νησιού και η αποδελτίωση της θα οδηγούσε σε σημαντικά στοιχεία για το μείζον ζήτημα της εποχής εκείνης, παρά το γεγονός πως η τοποθέτησή της μεροληπτούσε υπέρ των Αρχών (όπως άλλωστε και η *Εφημερίς των Ιονίων* και η *Νέα Κεφαλληνία*, οι οποίες επίσης συνιστούσαν προπαγανδιστικά όργανά τους).

²²⁸⁵ Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σ. 283.

²²⁸⁶ Διονύσιος Χ. Στραβόλεμος, *Η Ζάκυνθος στα χρόνια της σκλαβιάς (1 Μαΐου 1941-27 Μαρτίου 1945)*, τύποις Φ. Κοντόγιωργα, Ζάκυνθος 1949, σσ. 60, 65.

²²⁸⁷ Στραβόλεμος, ό. π., σσ. 73, 107.

²²⁸⁸ Ο. π., σσ. 78.

χόρτα, το μοναδικό είδος πρώτης ανάγκης και συντηρήσεως, καθώς οι παραγωγοί προτιμούν να πωλούν τα καλύτερα προϊόντα τους κρυφά στους κήπους τους και σε υπερβολικές τιμές. «Όλος ο λαός δυσανασχετεί, όλοι βασανίζονται για να εύρουν το κάθε τι. Και το λεμόνι ακόμη είναι περιζήτητον [...]».²²⁸⁹

Παρά το γεγονός ότι οι Ιταλικές Αρχές προσπαθούν με ενέργειες όπως η λειτουργία της «λαϊκής αγοράς» ή συσσιτίων, να πείσουν τον πληθυσμό ότι ενδιαφέρονται για τον επισιτισμό του, δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν την πείνα ως τιμωρία, όταν διαπιστώνουν πως οι εντολές τους δεν τηρούνται. «Ο λαός, εκτός των άλλων, τιμωρείται και διά της πείνης. Και η τιμωρία αυτή επιβάλλεται συχνά [...]».²²⁹⁰

Από ανταποκρίσεις της *Εφημερίς των Ιονίων* γνωρίζουμε πως οι ιταλικές Αρχές είχαν συστήσει τον Ιανουάριο του 1943 συσσίτιο για τους Έλληνες υπαλλήλους των ιταλικών υπηρεσιών και ένα μήνα αργότερα ξεκίνησαν έργα περίθαλψης υπέρ της μητρότητας και του παιδιού.

«Λέγοντας συσσίτιον δεν εννοούμε τας συναθροίσεις του παρελθόντος κατά τας οποίας συνωθούντο χιλιάδες ανέργων ατόμων διά να λάβουν μίαν μηδαμινήν και ασήμαντον μερίδα ενός οποιουδήποτε κακοφτιαγμένου φαγητού. Με την λέξιν συσσίτιον εννοούμε μίαν ή διά να κυριολεκτίσωμεν δύο και πολλάκις τρεις μερίδας φαγητού, μίαν αρκετά σημαντικήν μερίδα άρτου (σχεδόν διπλασίαν της διά δελτίου διανεμονένης) και τέλος μία μερίδα φρούτου».

Η εφημερίδα χαρακτηρίζει το εν λόγω συσσίτιο πρώτης τάξεως γεύμα τόσο σε ποιότητα, όσο και σε ποσότητα, το οποίο προσφέρεται σε προσιτή τιμή ώστε να εκπληρωθεί ο σκοπός του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων, δηλαδή η προσφορά αξιοπρεπής αρωγής σε φτωχούς υπαλλήλους και η βράβευση της εργασίας τους. Η επίτευξη του παραπάνω σκοπού καθρεφτίζεται, σύμφωνα με την εφημερίδα, στα ευχαριστημένα πρόσωπα των ευεργετούμενων.²²⁹¹

Με αφορμή την πρωτοβουλία ενός Ιταλού γυναικολόγου-μαιευτήρα ο οποίος πρόσφερε τις ιατρικές του εξυπηρετήσεις στον πληθυσμό της Ζακύνθου, σύμφωνα πάντα με την *Εφημερίς των Ιονίων*, ιδρύθηκε ο οίκος της Μητρός και του παιδιού στην Ζάκυνθο για να ολοκληρώσει μεθοδικά και με τον τελειότερο σύγχρονο σύστημα το λεπτό έργο περίθαλψης της μητρότητας και των πρώτων φροντίδων περιποιήσεων του παιδιού. Το ίδρυμα απέβλεπε στην αύξηση των γεννήσεων και την ελάττωση της θνησιμότητας των βρεφών και της προστασίας της γυναίκας και της μητέρας.

Μεταξύ των στόχων που θα επιδιώξει να επιτύχει το ίδρυμα πρωτεύουσα θέση έχει «η καταστολή της εγκληματικής εκτρώσεως και η προφύλαξις από της ακουσίας τοιαύτης κατόπιν υγιούς δημογραφικής προπαγάνδας», ενώ από τις σημαντικότερες δράσεις του θεωρείται η παροχή δωρεάν θερμής τροφής σε εγκύους που θα έχουν συμπληρώσει τον έβδομο μήνα και σε θηλάζουσες μητέρες μέχρι του τρίτου μήνα γαλουχίας καθώς επίσης η σύσταση συσσιτίου με δωρεάν θερμό φαγητό και πρόγευμα για ατροφικά νήπια και παιδιά ηλικίας μέχρι 6 ετών.²²⁹²

Οι Γερμανοί, οι οποίοι θα διαδεχθούν τους Ιταλούς στην κατάληψη του νησιού, δεν ενδιαφέρονται για τον επισιτισμό του. Δεν διανέμουν τρόφιμα στον λαό και «η πείνα μαστίζει αγρίως» τις λαϊκές τάξεις. «Η πείνα υποσκάπτει την υγείαν και

²²⁸⁹ Ο. π., σσ. 81-82, 145.

²²⁹⁰ Ο. π., σσ. 219.

²²⁹¹ «Συσσίτιον διά τους Έλληνες υπαλ. των ιταλ. υπηρεσιών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 4 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²²⁹² «Εναρξίς των έργων περιθάλψεως εις Ζάκυνθον υπέρ της μητρότητος και του παιδιού», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 19 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

εμφανίζει μίαν ζωήν φθίνουσαν βαθμηδόν [...]. Ο χειμώνας του 1943 είναι μαύρος για την Ζάκυνθο» και ο λαός εναποθέτει τις ελπίδες του στον Μητροπολίτη που σε συνάντησή του, κατόπιν αδείας από τις Γερμανικές Αρχές, στην Αθήνα με εκπροσώπους του Ερυθρού Σταυρού «ζητεί ψωμί και τρόφιμα για τον πεινώντα λαόν της Ζακύνθου και επιμένει να συμπεριληφθεί και η Ζάκυνθος στο δίκτυον του Ερυθρού Σταυρού». Εξαιτίας των στερήσεων, οι κλοπές μαστίζουν τα νοικοκυριά και οι διαρρήξεις τα καταστήματα. «Η κατάσταση είναι οικτρά από πάσης πλευράς [...].»²²⁹³

Τους τελευταίους μήνες του 1943, «η κατάσταση εξελίσσεται χαώδης. Αι τιμαί των διαφόρων ειδών διατροφής καθημερινώς αυξάνουν και αρχίζουν μεν να εμφανίζονται στην αγορά τα διάφορα προϊόντα, αλλά ελάχιστοι μπορούν να τα προσεγγίσουν».²²⁹⁴

Το 1944, «η επισιτιστική κατάσταση της Ζακύνθου εξακολουθεί να είναι οικτρά», και κατόπιν πολλών εμποδίων και διαπραγματεύσεων, προς το τέλος του καλοκαιριού, ξεκίνησαν οι συχνές αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού στην Ζάκυνθο, αλλά οι ελλείψεις εξακολούθησαν να υπάρχουν.²²⁹⁵

Στις 29 Φεβρουαρίου του 1944 ο βομβαρδισμός του πλοίου «Αγαμέμνων» από αμερικανικά αεροπλάνα στο λιμάνι της Κυλλήνης όπου είχε προσαράξει λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών ενώ είχε προορισμό την πόλη της Ζακύνθου μεταφέροντας 125 τόνους τροφίμων για τον πεινασμένο πληθυσμό του νησιού, θυμίζει τον βομβαρδισμό του πλοίου Wiril στο λιμάνι της Χίου λίγες μέρες νωρίτερα (7 Φεβρουαρίου 1944).

Η εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών* βρήκε την ευκαιρία να εξαπολύσει δριμεία κριτική κατά των Συμμάχων χαρακτηρίζοντας ποταπή πράξη τον βομβαρδισμό του πλοίου «από τους πειρατές του αέρος», υπερτονίζοντας το γεγονός πως το «Αγαμέμνων» έφερε ευδιάκριτα τα σύμβολα του Ερυθρού Σταυρού.²²⁹⁶ Ωστόσο, όπως αναφέρεται σε Έκθεση του Ερυθρού Σταυρού, ένα μεγάλο μέρος του φορτίου κατορθώθηκε να μεταφερθεί στη Ζάκυνθο.²²⁹⁷

δ) Κοινότητα Λευκάδας²²⁹⁸

Από τα τέσσερα υπό μελέτη νησιά του Ιονίου, η ληξιαρχική έρευνα έδειξε πως μόνη περίπτωση μη καταγεγραμμένων θυμάτων από πείνα παρουσιάζει η Κοινότητα Λευκάδος, διαπίστωση που σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως απόδειξη διατροφικής αυτάρκειας, καθώς και «στον Λευκαδίτη πρόβαλλε το φάσμα του θανάτου της πείνας».²²⁹⁹

«Κι εδώ η φτώχεια και η πείνα της Κατοχής ήταν χειροπιαστή. Ρακένδυτες γυναίκες που κατέβαιναν από το χωριό, ξυπόλυτες, σκεβρωμένες, κρατούσαν ένα πανεράκι που μέσα είχαν ότι τους είχε απομείνει απ' το μεγάλο ξεπούλημα του νοικοκυριού τους. Κουταλάκια, πιρούνια, μικρά πιατάκια, κτένα κτενίσματος

²²⁹³ Στραβόλεμος, ό. π., σσ. 313-316.

²²⁹⁴ Ο. π., σσ. 318.

²²⁹⁵ Ο. π., σσ. 385, 387.

²²⁹⁶ «Μία ποταπή πράξις», *Νεολόγος Πατρών*, Σάββατο, 4 Μαρτίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.

²²⁹⁷ Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το χρονικόν διάστημα από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943-31 Αυγούστου 1944», Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε. 262, ΦΑΚ. 7.

²²⁹⁸ Σύμφωνα με την έκδοση της (τότε) Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδας για την απογραφή του 1940, η Κοινότητα Λευκάδας διοικητικά ανήκε στον Νομό Πρέβεζας καθώς δεν υφίστατο Νομός παρά μόνο Επαρχία Λευκάδας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία, ό. π., σσ. 317-318.

²²⁹⁹ Ζώης Τ. Κουτσαύτης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Λευκάδα (Ιταλική και Γερμανική Κατοχή)*, Π.Ε.Α.Ε.Α Λευκάδας, Αθήνα 1991, σ. 39.

προσφέρονταν για λίγο αλεύρι ή πλιγούρι γιατί άλλα τρόφιμα που να βρουν και με τι να τ' αγοράσουν; Κι εδώ η φρίκη της κατοχής».²³⁰⁰

Όλες οι μαρτυρίες συνηγορούν πως από τις πρώτες κιόλας ημέρες της Κατοχής παρατηρήθηκε έλλειψη τροφίμων και δυσκολίες στην εξοικονόμησή τους, κυρίως στο ψωμί. Με ειδικά διατάγματα, μεταξύ άλλων, απαγορεύτηκε η εισαγωγή και η εξαγωγή εμπορευμάτων, η κατοχή οπωρολαχανικών από τους αγρότες μεγαλύτερης ποσότητας από όση χρειάζονται για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών της οικογένειάς τους και δημοσιοποιήθηκαν πλήθος διατιμήσεων για είδη διατροφής.

Όμως από την πληθώρα των διατιμήσεων στα είδη διατροφής δεν θα πρέπει κάποιος να σχηματίζει την λανθασμένη εντύπωση ότι τα αγαθά αυτά βρίσκονταν άφθονα στην αγορά. *«Τα περισσότερα τρόφιμα και οι τιμές τους ήταν μόνο στα χαρτιά. Εξάλλου όλα σχεδόν είναι προϊόντα του νησιού: τα ψάρια, το κρέας, τα φρούτα, τα λαχανικά. Για σιτηρά δεν γίνεται κανένας λόγος».*²³⁰¹

Σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία, η εξαγωγή του σταριού απαγορευόταν και οι γεωργοί όφειλαν να δηλώνουν την παραγωγή τους, η οποία άλλωστε ήταν αδύνατον να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες του πληθυσμού. Η απαγόρευση όμως της εξαγωγής του λαδιού και η υποχρέωση των παραγωγών να παραδίδουν όλο το παραγόμενο λάδι προκάλεσε απόγνωση στους κατοίκους του νησιού καθώς επρόκειτο για το μοναδικό προϊόν που μπορούσε να αποφέρει χρήματα ή να ανταλλαχθεί με ψωμί.²³⁰²

Η άποψη όμως των ιταλικών αρχών για την αναγκαιότητα των επιβαλλομένων μέτρων, κυρίως των σχετικών με την επιβολή των διατιμήσεων στα τρόφιμα, τον έλεγχο της παραγωγής και την κίνηση των οικονομικών αγαθών, είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την επικρατούσα αντίληψη μεταξύ των κατοίκων του νησιού:

*«Τα λαμβανόμενα υπό της Πολιτικής Διοικήσεως της Νήσου μέτρα διά την πάταξιν της αισχροκέρδειας και την επαναφοράν του βιωτικού επιπέδου εις στάθμην προσιτήν εις τον λαόν δύνανται να χαρακτηρισθούν διά τον λόγον αυτόν σωτήρια, συνάμα δε και λογικά, εφόσον η διά αυτών επιτυγχανομένη βελτίωσις των οικονομικών όρων της ζωής δεν προσκρούει εις τα καλώς εννοούμενα, εις τα ηθικά και νόμιμα συμφέροντα των ιδιωτών. Τα ληφθέντα και ολοέν λαμβανόμενα οικονομικά μέτρα διέπονται υπό πνεύματος επιστημονικής αντικειμενικότητος και κοινωνικής δικαιοσύνης και αποβλέπουν εις μίαν πλήρην οικονομικήν εξυγίανσιν του τόπου».*²³⁰³

Για την παραγωγή και εξαγωγή του λαδιού οι Λευκαδίτες αγρότες έδωσαν σκληρό και επικίνδυνο αγώνα αγνοώντας την απαγόρευση λειτουργίας των ελαιοτριβείων χωρίς την παρουσία Ιταλού επιστάτη, τα οποία διακινδύνευαν να θέτουν σε λειτουργία αργά την νύχτα, ενώ οι απαγορεύσεις στο εμπόριο προκάλεσαν την δημιουργία της μαύρης αγοράς που συνεπαγόταν επικίνδυνη μεταφορά λαθραίων εμπορευμάτων ώστε να αποτελέσουν αντικείμενο ανταλλαγής είδους με είδος (λάδι με σιτάρι ή οτιδήποτε φαγώσιμο). Ωστόσο, *«μερικοί δεν γύρισαν ποτέ στα σπίτια τους».*²³⁰⁴

²³⁰⁰ Σμύρνη Φ. Μαραγκού, *Η Λευκάδα στη δίνη της Κατοχής και του Εμφυλίου. Αναφορά και στην Αθήνα- Διδυμότειχο και Χαλκίδα*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα 1989, σσ. 174-175.

²³⁰¹ Π. Γ. Ροντόγιαννης, *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, τόμος Β, Αθήνα 1982, σ. 750, 752, 759-760.

²³⁰² Ο. π., σ. 760.

²³⁰³ «Σωτήρια και λογικά», *Εφημερίς των Ιονίων*, Πέμπτη, 9 Ιουλίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁰⁴ Ροντόγιαννης, ό. π., σ. 761.

Με τις παραπάνω αντιδράσεις των ντόπιων, αλλά και κινητοποιήσεις για χορήγηση τροφίμων που εξέλαβαν μορφές πάλης ανησυχητικές για τους Ιταλούς προστατεύτηκαν τα εισοδήματα, οι κατακτητές αναγκάστηκαν και διέμειναν με δελτίο μερικά τρόφιμα, για την εξασφάλιση των οποίων οι Λευκαδίτες δήλωναν παράνομα πεθαμένους ή απόντες στα δελτία, και έτσι το νησί δεν θρήνησε πολλά θύματα από την πείνα, όπως έγινε σε άλλες περιοχές.²³⁰⁵

Στην Λευκάδα της Κατοχής *«χειρότερη ήταν η κατάσταση της φτωχολογιάς της πόλεως»*, ενώ σε απελπιστική κατάσταση βρίσκονταν επίσης οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι σε αναφορά τους προς την Γενική Διοίκηση Ηπείρου τον Φεβρουάριο του 1943 περιγράφουν ως τραγική και τρομακτική την κακοδαιμονία τους και αναφέρουν τα ονόματα τριών υπαλλήλων που απεβίωσαν από πείνα.²³⁰⁶

Πολύ νωρίτερα, τον Αύγουστο του 1941 εν όψει του επερχόμενου χειμώνα, ο Επιθεωρητής των σχολείων σε έκθεσή του προς τις ιταλικές αρχές εισηγείται την σίτιση τουλάχιστον του 35% των μαθητών *«εξαιτίας της νέας κατάστασης»* και ζητά την προμήθεια τροφίμων το συντομότερο καθώς *«εφέτος η αγορά δεν μας προσφέρει τίποτε»*.

«Από την οικονομική αδυναμία των πτωχών γονέων υποφέρουν περισσότερον τα εις ουδέν πταίοντα μικρά παιδιά [...] Μόνοι μάρτυρες του δράματος των υποσιτιζόμενων μαθητών ημείς οι διδάσκαλοι [...]», αναφέρει ο επιθεωρητής, ο οποίος θεωρεί υποχρέωσή του να καταστήσει γνωστή την κατάσταση των μαθητών.

Οι ιταλικές αρχές περιορίστηκαν να ζητήσουν από το Γυμνάσιο μια κατάσταση των μαθητών που κατάγονταν από χωριά, και να δώσουν ανάλογα κουπόνια, τα οποία οι μαθητές με την συνοδεία καθηγητή τους τα εξαργύρωναν σε φούρνο της πόλης με αντάλλαγμα ένα ψωμάκι (την πανιόττα) έναντι μικρού αντιτίμου.²³⁰⁷

Δεν έλειψαν όμως και οι κινήσεις εντυπωσιασμού από την πλευρά των ιταλικών αρχών οι οποίες προέβησαν σε ενέργειες, όπως η σύσταση λαϊκών συσσιτίων ή συσσιτίων για πτωχούς εργάτες (λιμενεργάτες *«των οποίων αι εργασίαι εμειώθησαν αισθητώς κατά την πολεμικήν περίοδον»*, αλλά και δημόσιους υπάλληλους),²³⁰⁸ καθώς και η διεξαγωγή εράνων υπέρ των ενδεών και πενομένων της πόλης της Λευκάδος ως έμπρακτη απόδειξη της μέριμνας και της φιλανθρωπίας που τις χαρακτηρίζει.²³⁰⁹

Η *Εφημερίς των Ιονίων* με κάθε ευκαιρία δημοσιεύει άρθρα για την οικονομική βελτίωση των νησιών, αποτέλεσμα των ευεργετικών μέτρων των Ιταλικών Αρχών.

Τον Ιούλιο του 1943 αναφέρει πως η αγορά της Λευκάδας χαρακτηρίζεται από μεγάλη αφθονία ειδών συνεπεία εντονότερης παραγωγικής προσπάθειας εκ μέρους των παραγωγών, οι οποίοι με αξιέπαινη επιμονή κατόρθωσαν να εκμεταλλευτούν την γη, αλλά και της βελτίωσης των αγροτικών συνθηκών με την χρήση σύγχρονων γεωπονικών μεθόδων που παρέχει ο Αγροτικός Συνεταιρισμός.

Ήδη από τον Μάιο του 1943 η εφημερίδα ανέφερε πως *«εις την Λευκάδα δεν έχει μείνει ακαλλιέργητος ουδέ σπιθαμή γης δυναμένη να καλλιεργηθεί. Ουδέποτε η Λευκάς εγνώρισε καλλιέργειαν τής εκτάσεως της παρούσης. Διά τον λόγον αυτόν, αι*

²³⁰⁵ Κουτσαύτης, ό. π., σ. 57.

²³⁰⁶ Ροντόγιαννης, ό. π., σ. 762.

²³⁰⁷ Ο. π., σσ. 769-771.

²³⁰⁸ «Συσσίτιον υπέρ των λιμενεργατών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Τετάρτη, 26 Μαΐου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁰⁹ «Υπέρ των πτωχών», *Εφημερίς των Ιονίων*, Κυριακή, 14 Ιουνίου 1942, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

προβλέψεις διά την παραγωγήν σιτηρών, οσπρίων και κηπουρικών προϊόντων είναι εξαιρετικώς άριστοι [...]. Εάν ο καιρός κρατηθεί ευνοϊκός μέχρι τέλους, η Λευκάς θα αναδειχθή αυτάρκης εις προϊόντα, εις τα οποία δεν υπήρξε ποτέ».

Σημαντικό ρόλο τέλος στην οικονομική βελτίωση που η εφημερίδα υποστηρίζει πως έχει επιτευχθεί διαδραμάτισε η σύσταση ναυτικής εταιρείας που διευκόλυνε την ταχεία κυκλοφορία των προϊόντων μεταξύ των νησιών, η οποία τόνωσε την ανταλλαγή των προϊόντων οδηγώντας σε σχετική οικονομική ισορροπία στις επισιτιστικές προμήθειες.²³¹⁰

Η ενιαία πολιτική που εφαρμόσαν οι Ιταλοί στα Ιόνια Νησιά, κυρίως στον οικονομικό τομέα,²³¹¹ αποσκοπούσε στην δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την επίτευξη της προσάρτησής τους στην «Μητέρα» Ιταλία, «αν και ουδέποτε σχεδόν αι Ιταλικαί Αρχαί Κατοχής Ιονίων Νήσων ωμίλησαν ή εξήγγειλαν εις τον λαόν απόφασιν περί επισήμου προσαρτήσεως».²³¹²

Όλα τα μέτρα τα οποία μέσω των προπαγανδιστικών οργάνων τους, των εφημερίδων, φρόντιζαν να τα παρουσιάζουν, όπως είδαμε, ως αληθινές ευεργεσίες προς τον λαό της Επτανήσου, δεν ήταν παρά τεχνάσματα επικοινωνιακής πολιτικής με σκοπό την καλλιέργεια θετικής εντύπωσης στον πληθυσμό για το Φασιστικό καθεστώς και την Ιταλία. Όπως για παράδειγμα, η σύσταση και λειτουργία λαϊκών συσσιτίων για τους άπορους, και συσσιτίων για τους υπαλλήλους και τους εργάτες ή οι αποστολές τροφίμων από την Ιταλία και οι διανομές τους στους πολίτες με δελτία, που προβάλλονταν ως απτές αποδείξεις της Κοινωνικής Πρόνοιας εκ μέρους των Αρχών.

Οι δύο πιο σημαντικές εκφάνσεις της βασικής επιδίωξης τους, δηλαδή της απόσχισης των Νησιών από την υπόλοιπη Ελλάδα και η προσάρτησή τους στην Ιταλία, είναι η προσπάθεια επίτευξης επισιτιστικής αυτάρκειας και οικονομικής ανεξαρτησίας μέσω της εντατικοποίησης της καλλιέργειας της γης και της αποστολής τροφίμων από την Ιταλία, με παράλληλη όμως απαγόρευση της συνδρομής του Ερυθρού Σταυρού και δήμευση της τοπικής παραγωγής, και φυσικά η αντικατάσταση της ελληνικής δραχμής από την Ιονική.

Για όλα τα δεινά που αντιμετώπιζε στην καθημερινότητά του ο πληθυσμός, για την αντιμετώπιση των οποίων οι Αρχές προπαγάνδιζαν ότι αγωνίζονται, αδιαμφισβήτητα υπεύθυνες ήταν αυτές καθώς δεν ήταν παρά απόρροια δικών τους ενεργειών, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την μαύρη αγορά και τον επισιτισμό του πληθυσμού.

Η εντύπωση που σχηματίζει ο αναγνώστης των εντύπων *Εφημερίς των Ιονίων* και *Νέα Κεφαλληνία* είναι πως οι Αρχές μάχονται την μαύρη αγορά και τους εκπροσώπους τους και λαμβάνουν μέτρα για την εξάλειψή της αποβλέποντας στην μείωση των τιμών και στο συμφέρον των καταναλωτών. Στην πραγματικότητα όμως η μαύρη αγορά δημιουργήθηκε συνεπεία της συγκέντρωσης της παραγωγής από τις Αρχές, η οποία με την σειρά της επέφερε αποκρύψεις προϊόντων και ελλείψεις στα βασικά είδη διατροφής με παράλληλη υπερβολική αύξηση των τιμών τους, παρά την επιβολή διατιμήσεων.

²³¹⁰ «Η νέα εσοδεία», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 28 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η οικονομική βελτίωσις εις τας λοιπὰς νήσους», *Εφημερίς των Ιονίων*, Παρασκευή, 9 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³¹¹ Αναλυτικά για την πολιτική των Ιταλών (αλλά και των Γερμανών) στα Ιόνια Νησιά βλ. Λουκάτος, ό. π., τ.1, 2, 3 και Σπύρος Δημ. Λουκάτος, «Η οικονομική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα, 1941-1943» σσ. 313- 328, (ανατ.) από το Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος (γενική επιμ.) και Παναγιώτα Μοσχονά (επιμέλεια τόμου) "Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Αηξούρι, 17-21 Μαΐου 1986). Ιστορία 1810-1955, τ.2.

²³¹² Κονόμος, ό. π., σ. 74.

Η αποτυχία των Ιταλών να διατηρήσουν τις τιμές σε χαμηλά επίπεδα αν και επέβαλλαν σκληρά μέτρα στους παραβάτες, οφείλεται κυρίως στο γεγονός πως μαύρη αγορά διενεργούσαν οι ίδιοι οι Ιταλοί, «από των ανωτέρων αξιωματούχων, πολιτικών ή στρατιωτικών, μέχρι του τελευταίου στρατιώτου ή ναύτου»,²³¹³ συμβάλλοντας στην διατήρησή της και ενισχύοντας την δράση της.

Επομένως, «οι Ιταλοί αφού εδημιούργησαν οι ίδιοι τας συνθήκας διά την εκδήλωσιν και ανάπτυξιν του “μαυραγοριτισμού”, εις τον οποίον έλαβον ενεργότατον μέρος αποβλέποντες εις τα καλά και συμφέροντα αυτών των ιδίων και των ελαχίστων θλιβερών Ελλήνων συνεργατών των, εξεδηλώθησαν διά λόγους κοινωνικής προπαγάνδας ως απηνείς διώκται και τιμωροί του».²³¹⁴

«Αι “διατιμήσεις” επί των πωλουμένων αγαθών εξεδίδοντο υπό των Ιταλών διά τους τύπους μόνον. Εκ παραλλήλου, οι ενδιαφερόμενοι “σωτήρες” και “προστάται” έστελλον εις τα στρατοδικεία χιλιάδας Επτανησίων κατεχόντων ολίγον έλαιον ή σίτον, ενώ αυτοί οι ίδιοι κατακτηταί διεξήγαγον αδιακόπως “μαύρην αγοράν” καρπούμενοι τεράστια οικονομικά οφέλη», τα οποία φρόντιζαν αμέσως να μετατρέπουν σε χρυσές λίρες Αγγλίας ή σε πολύτιμα κοσμήματα και έργα τέχνης.²³¹⁵

Τέλος, η κακή επισιτιστική κατάσταση στην οποία περιήλθαν τα Ιόνια Νησιά αμέσως μετά την κατάληψή τους από τους Ιταλούς οφείλεται στην πληθώρα αγορανομικών διαταγμάτων που επέβαλλαν την δήμευση της αγροτικής παραγωγής και τον έλεγχο του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου που αποσκοπούσαν στην υλοποίηση του «οράματος» της επίτευξης της οικονομικής ανεξαρτησίας και διατροφικής αυτάρκειας από την υπόλοιπη Ελλάδα. Τα διατάγματα αυτά προετοίμασαν το έδαφος για την ανάπτυξη της μαύρης αγοράς και την καταδίκη του πληθυσμού στην πείνα και την θνησιμότητα, η οποία δεν εξέλαβε τραγικότερες διαστάσεις στην διάρκεια της Ιταλικής κατοχής των νησιών εξαιτίας της πολιτικής-τέχνασμα που αποφάσισαν να εφαρμόσουν:

Επεδίωξαν, χωρίς να κατορθώσουν να πείσουν, να παρουσιαστούν ως αληθινοί ευεργέτες του πληθυσμού των Ιονίων Νήσων λαμβάνοντας μέτρα για τον επισιτισμό του με την μορφή συσσιτίων από προϊόντα της δικής του δεσμευμένης παραγωγής, τα οποία μέτρα ωστόσο δεν επέτρεψαν στην θνησιμότητα από πείνα να λάβει τραγικότερες διαστάσεις.

²³¹³ Κονόμος, ό. π., σ. 92.

²³¹⁴ Ο. π.

²³¹⁵ Ο. π., σ. 99.

Κεφάλαιο 8^ο ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Χαλκιδέων

Πέντε μόλις μήνες μετά την έναρξη της κατοχικής περιόδου στην Εύβοια, και συγκεκριμένα την 24^η Σεπτεμβρίου 1941, το Δημοτικό Συμβούλιο της Χαλκίδας πραγματοποιεί συνεδρίαση με αντικείμενο το επισιτιστικό ζήτημα της πόλης, καθώς τα μέλη του προβλέπουν πως *«τον επερχόμενο χειμώνα, η σήμερον παρατηρουμένη κατάσταση θα επιδεινωθεί και θα παρατηρηθεί μεγίστη δυσχέρεια εις τον επισιτισμόν της πόλεως»*.

Προκειμένου να επιτευχθεί η διευθέτηση *«του τόσο σοβαρού ζητήματος του επισιτισμού της πόλεως»*, αποφασίζεται η σύσταση πενήνταμελούς επιτροπής με σκοπό την διενέργεια εράνων και την μετάβαση μελών της στην Μακεδονία ώστε να προμηθευτεί σιτηρά και όσπρια προσφέροντας για αντάλλαγμα ποσότητες σάπωνος και ελαίου. Στην ίδια συνεδρίαση, διατυπώνεται από Σύμβουλο η άποψη ότι *«η δυσχέρεια αυτή οφείλεται εις την δημιουργηθείσαν μαύρην αγοράν, ήτη πρέπει πάση θυσία να παταχθεί»*.²³¹⁶

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι από τους πρώτους κατοχικούς μήνες η Χαλκίδα αντιμετωπίζει σοβαρό επισιτιστικό ζήτημα, το οποίο αποδίδεται στην μαύρη αγορά που ήδη έχει εδραιωθεί και αναζητούνται τρόποι να παταχθεί. Επίσης έχει ήδη εδραιωθεί η ανταλλαγή προϊόντων, η οποία αποτελεί τον μοναδικό τρόπο απόκτησης ειδών, καθώς τα χρήματα λόγω του (υπερ)πληθωρισμού καθημερινά χάνουν την αξία τους.

Στο ημερολόγιο του ένας υπάλληλος που εργαζόταν στο τηλεγραφείο της Χαλκίδας καταγράφει τις εντυπώσεις του από την καθημερινή ζωή στην κατοχική πόλη, τις εμπειρίες και τους προβληματισμούς του:

Ο χειμώνας 1941-1942 είναι εξαιρετικά δριμύς, *«πρωτόφαντος»*. *«Δίπλα στην πείνα στάθηκε και το ανυπόφορο κρύο»*. Τον Ιανουάριο του 1942, από το πολύ χιόνι που έπεσε στην πόλη *«τίποτα σχεδόν χλωρό δεν απόμεινε ζωντανό, ιδίως οι λαχανίδες που είναι βασική τροφή μας»*.²³¹⁷

Στο ίδιο ημερολόγιο με ημερομηνία 23 Γενάρη αναφέρεται πως *«η κατάσταση όλο και μαυρίζει πióτερο. Πολλοί γέροι γυρίζουν στους δρόμους με πρησμένο πρόσωπο και ζητιανεύουν. Τα παιδιά έχουν κίτρινο καθεαυτού χρώμα στο πρόσωπο, λες και τους ρουφήχτηκε και η τελευταία σταλαγματιά αίματος. Το απόγεμα είδα τον πρώτον που έπεσε κάτω απ' την πείνα και την εξάντληση. Ήταν πετσί και κόκκαλο και έβγαινε από έναν αλευρόμυλο, που είχε πάει να ζητιανέψει αλεύρι. Δεν του έδωσαν και μόλις βγήκε έπεσε. Κάποιος έτρεξε τον σήκωσε και του έδωσε ένα εικοσάρι. Κείνος φώναζε: «Λίγο ψωμί, λίγο ψωμάκι» και τα μάτια του γέμιζαν φόβο, φρίκη, απόγνωση και απελπισία»*.²³¹⁸

«Ζητιανιά, ζητιανιά! Χρήματα δεν θέλει κανένας. Μόνον κάτι φαγώσιμο».²³¹⁹ *«Ποτέ δεν πρέπει να ξεχάσω»*, αναφέρει ο κάτοχος του ημερολογίου, *«τους σκελετούς που περπατούν στους δρόμους με το κίτρινο, λιπόσαρκο, στεγνό πρόσωπό τους, σαν παράξενα βαμμένο, τα αγριεμένα απ' την πείνα μάτια τους και την βρωμιά, που είναι*

²³¹⁶ Βιβλίων Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Χαλκιδέων (1939-1942), αριθμός πρακτικού 3085 *«Συζήτηση εν σχέσει με το επισιτιστικό ζήτημα της πόλεως»*, Αρχαιομνήμων, ΓΑΚ Ν. Ευβοίας.

²³¹⁷ Σπύρος Χουλιάρκης, *Αποστολή στο Μαυρολιθάρι. Αντιστασιακά ιστορικά διηγήματα. Χρονικό του Αγώνα ενός λαού άξιου της Ιστορίας του*, Αθήνα 1984, σσ. 20-21.

²³¹⁸ Χουλιάρκης, ό. π., σ. 22.

²³¹⁹ Ο. π., σ. 23

ξεχυμένη όπου το κορμί τους είναι γυμνό. Τα παιδιά που με τα μάτια τους ορθάνοιχτα, γιομάτα απορία, φόβο και απελπισία, βλέπουνε μια σκληρή, απάνθρωπη, τραγική αλήθεια, που άθελά τους θα τα συντροφεύει σ' όλη τους τη ζωή, αν τελικά ζήσουνε, έτσι ως τώρα σέρνουν με κόπο τα άσαρκα, σαν καλάμια πόδια τους, που 'χουν στη μέση ένα κάτι χοντρό εξόγκωμα την κλείδωση που κάνει το γόνατο. Προκαλούν την φρίκη, οι θλιβεροί αυτοί σκελετοί, σαν τύχει κάποτε και θελήσουν να...γελάσουν, με το παράξενο και ανατριχιαστικό σούφρωμα, που κάνει η στεγνή, κίτρινη πέτσα του προσώπου τους».²³²⁰

Είναι «πολύ συνηθισμένο φαινόμενο να βλέπεις μικρά σκελετωμένα, βρώμικα παιδάκια να σκαλίζουν τα λίγα σκουπίδια και να μοιράζονται τα απορρίμματα με ετοιμοθάνατα σκυλιά και αυτά αποσκελετωμένα. Το κλάμα των πεινασμένων μικρών και ο βόγγος των αποκαμωμένων μεγάλων, γεμίζουν πάντα τον αέρα».²³²¹

Μια (χωρίς ημερομηνία και χωρίς να αναφέρεται ο παραλήπτης) επιστολή του Μητροπολίτη Χαλκίδος Γρηγόριου, αποτελεί ντοκουμέντο για την δραματική επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί στην Χαλκίδα της Κατοχής:

«Ο τύρος, τα όσπρια, τα γεώμηλα, το βούτυρον, το έλαιον, τα κρέατα, τα φρούτα και τα λαχανικά εξέλιπον τελείως. Ματαίως οι κάτοικοι, αποτελούντες μακράν ουράν αναμένουσιν επί ώρας ολοκλήρους να προμηθευθώσιν ολίγα λαχανικά και είναι λίαν συχνά τα περιστατικά ανθρώπων, οίτινες σωριάζονται λιπόθυμοι εν τη μακρά αναμονή, δεδομένου ότι επί δεκάδας ημερών στερούνται παντελώς άρτου και άδηλον τυγχάνει εάν και πότε θα καταστεί δυνατόν να χορηγηθώσι 50 δράμια τοιούτου ανά διήμερον. Πρόσφυγες εκ Μακεδονίας και Θράκες στερούμενοι των πάντων επιδεινώσουσιν επιπλέον το πρόβλημα του επισιτισμού. Τα λαϊκά συσσίτια αριθμούντα υπέρ τας 4000 ατόμων, συνήθως ουδέν διαθέτουσι και εξαιρετικώς χορηγούσιν ολίγας σταφίδας ή κάστανα.

Εκατοντάδες μητέρες θηλαζουσών ή επιτόκων αναμένουσιν αρωγήν τινά και υπέρ εξακόσια βρέφη υπό την προστασίαν του εδώ Παραρτήματος του Πατριωτικού Ιδρύματος κινδυνεύουσι ν' αποθάνωσιν εκ πείνης λόγω της ελλείψεως συντηρημένου γάλακτος, θεραπευτικών τροφών, ορύζης κ.λ.π. Είναι επίσης θλιβερόν το θέαμα μικρών μαθητών, γυμνών, ανυποδήτων, κατεσκληκότων να μεταβαίνουν εις το σχολείον απολύτως νηστικοί».²³²²

Για τους πιο «προνομιούχους» το κατοχικό διαιτολόγιο περιλαμβάνει ρίζες από σπανάκι, τσουκνίδες, πλιγούρι, κρεμμύδια, σπάνια ελιές, χόρτα, καλαμπόκι. Το νερό είναι ελάχιστο, το κρέας και τα ψάρια πωλούνται στην μαύρη αγορά σε τιμές υπερβολικά υψηλές, «κρέας, που άλλοτε είχε 30-55 δραχμές, σήμερα έχει 1200-1500. Ψάρια προς 600 δραχμές την οκά, αυτά που άλλοτε τα δίνανε με 30», ενώ τον Φεβρουάριο του 1942, δεν είχε διανεμηθεί ψωμί για περισσότερους από τέσσερις μήνες,²³²³ με εξαίρεση τις διανομές άρτου στον άπορο πληθυσμό της πόλης.

Σε επιστολή του Διοικητή των Ιταλικών Στρατευμάτων προς τον Νομάρχη Ευβοίας, την 23^η Φεβρουαρίου 1942, αναφέρεται πως εκ μέρους απόρων οικογενειών έγιναν παράπονα επειδή δεν συμπεριλήφθηκαν στην διανομή καθώς η Επιτροπή Απόρων δεν τις είχε καταγράψει. Προκειμένου να επιληφθεί το ζήτημα δόθηκε διαταγή να συσταθεί επιτροπή από αντιπροσώπους όλων των συνοικιών ώστε να αναθεωρηθούν οι σχετικές άδειες.²³²⁴

²³²⁰ Χουλιαράκης, ό. π., σσ. 24-25.

²³²¹ Ο. π., σσ. 31-32.

²³²² Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 317, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²³²³ Ο. π., σσ. 21-23, 25, 35.

²³²⁴ ΦΑΚ. Ο Δήμος Χαλκιδέων στην περίοδο της Γερμανικής και Ιταλικής Κατοχής», λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Ευβοίας.

«Η τραγωδία της φτωχολογιάς, εξακολουθεί να την ακολουθεί ακόμα και στο θάνατο, ιδιαίτερα τους εντελώς άπορους. Τις πιο πολλές φορές τον νεκρό τον πάνε με καροτσάκι, χειραμάξι ή τον σηκώνουν γνωστοί με τα χέρια, που κάθε τόσο, ως το νεκροταφείο, κάθονται να ξεκουραστούν. Κι ακόμα οι φτωχομάνες τα πεθαμένα μωρά τους, τα πάνε στην αγκαλιά τους, χωρίς φέρετρο βέβαια και επειδή δεν έχουν να πληρώσουν τον νεκροθάφτη σε τρόφιμα, αναγκάζονται να σκάβουν μόνες τους, τον τάφο και να τα θάβουν.

Προχτές δυο απ' αυτές, άνοιξαν ένα λάκκο και για τα δυο τους πεθαμένα μωρά κι έβαλαν το ένα από κάτω, έριξαν λίγο χώμα και έβαλαν και το δεύτερο από πάνω.

Άλλη πάλι μάνα, πήγαινε την δεκαπεντάχρονη νεκρή από πείνα κόρη της στην αγκαλιά της, σέρνοντας τα βήματά της προς το νεκροταφείο με πετρωμένο πρόσωπο, με μάτια στεγνά γιομάτα απελπισία και με στόμα πλημμυρισμένο πόνο, μίσος και απόγνωση, για να σκάψει με τα ίδια της τα χέρια [...], διαβάζουμε στο ημερολόγιο του Χαλκιδαίου υπαλλήλου, στο οποίο σημειώνεται πως τον Μάιο του 1942 «ο επισιτισμός είναι στα ίδια χάλια».²³²⁵

Τον Ιούνιο του 1942, σε επιστολή του Δημάρχου Χαλκιδέων Κ. Ρεντίφη προς το Εμποροβιομηχανικό Επιμελητήριο και τον Εμποροβιομηχανικό Σύλλογο της Χαλκίδας αναφέρεται πως οι επείγουσες ανάγκες της πόλης αφορούν ζητήματα υγείας, ύδρευσης και καθαριότητας, αλλά ο δήμος βρίσκεται σε οικονομική αδυναμία να τις καλύψει λόγω έλλειψης χρημάτων. Όπως προκύπτει από την επιστολή, εκείνο που κυρίως εκλείπει τις δύσκολες αυτές ώρες είναι η κοινωνική αλληλεγγύη σε αντίθεση με την αδιαφορία και αναληγσία των πλουσίων που πλεονάζουν.

«Η αυθόρμητος προσφορά χρημάτων από μέρους των ευπόρων διά την οικονομικήν ενίσχυσιν του Δήμου απέτυχεν, ασφαλώς εξ ελλείψεως κατανοήσεως των κρίσιμων περιστάσεων τας οποίας διερχόμεθα και των κινδύνων εξ' ων απειλείται η πόλις και οι κάτοικοι αυτής. Είναι λυπηρόν να παρατηρείται τοιαύτη αδιαφορία και έκαστος να ενδιαφέρεται μόνον διά τον εαυτόν του.

Το δόγμα ο σώζων εαυτώ σωθείτω δεν είναι ο κανών όστις πρέπει να επικρατήσει[...]. Αντιθέτως πρέπει να επικρατήσει το δόγμα της κοινωνικής αλληλεγγύης, βάσει του οποίου όλοι οφείλομεν, παραμερίζοντας το αποκλειστικώς ατομικόν μας συμφέρον να διέλθομεν ενωμένοι και πλησίον ο ένας του άλλου τας δυσκόλους αυτάς περιστάσεις[...]. Διότι θα έλθει η ώρα καθ' ην ο καθένας θα δώσει λόγον των πράξεων και παραλείψεών του κατά την κρίσιμην ταύτην περίστασιν [...] και θα φέρει την ευθύνην της τυχόν ελαττώσεως του πληθυσμού της πόλεως [...]».²³²⁶

Για τον Δήμαρχο Χαλκιδέων, «ο πλούτος είναι οικονομικόν αγαθόν το οποίον δεν ανήκει μόνον εις τους κατέχοντας αυτόν, αλλά εις ολόκληρον την κοινωνίαν δι' ό αποτελεί ούτος κοινωνικήν λειτουργίαν. Όταν λοιπόν ορισμένοι τάξεις μιας κοινωνίας υποφέρωσιν οικονομικώς και από απόψεως διαβιώσεως, αι άλλαι τάξεις αι οικονομικώς ευρωστότεραι είναι υποχρεωμένοι να προσέλθουν εις βοήθειαν αυτών. Τούτο επιβάλλει το καθήκον της κοινωνικής αλληλεγγύης, το επιβάλλει η ανάγκη της διατηρήσεως της κοινωνικής ισορροπίας».²³²⁷

«24 Νοέμβρη (1942) η κατάσταση από επισιτιστικής πλευράς, είναι αρκετά καλύτερη από την περσινή» σύμφωνα με τον συντάκτη του ημερολογίου. «Υστερα από τις πολεμικές εξελίξεις στη Βόρειο Αφρική (νίκες των Συμμάχων επί του Άξονα) η

²³²⁵ Χουλιάρáκης, ό. π., σσ. 34-35.

²³²⁶ ΦΑΚ. Επισιτιστικά και άλλα προβλήματα 1941-1943. Φάκελος Δημάρχου, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.

²³²⁷ «Διά την σωτηρίαν του λαού», μακροσκελής άρθρο του Δημάρχου σε τοπική εφημερίδα (δεν διακρίνεται η ονομασία της) με ημερομηνία δημοσίευσης 6 Αυγούστου 1943, ΦΑΚ. Επισιτιστικά και άλλα προβλήματα 1941-1943. Φάκελος Δημάρχου, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.

μαύρη αγορά αναστατώθηκε. Πανικοβλήθηκε [...]. Τα πράγματα πήραν απότομη τούμπα. Το λάδι από 22.000 δραχμές έφτασε στις 10.000, το καλαμπόκι από 7.000 στις 3.000 και όλα γενικά πέφτουν [...].²³²⁸

Το προϊόν που κυρίως έλειπε τα δύο πρώτα έτη της Κατοχής στον πληθυσμό της Χαλκίδας είναι το λάδι, προϊόν που παράγεται στην περιοχή. Ο Δήμαρχος της πόλης, σε επιστολή του προς τον Νομάρχη Ευβοίας την 10^η Νοεμβρίου 1942, καταγγέλλει πως οι περισσότερες ποσότητες ελαίου για δύο χρόνια προωθούνταν κρυφά εκτός της πόλης και του Νομού, και μόνο ελάχιστες πωλούνταν, επίσης κρυφά, σε τιμές απρόσιτες για τους περισσότερους.

«Πλείστοι θάνατοι επήλθον εξ' αποβιταμίνωσης συνεπεία ελλείψεως ελαίου, το οποίον είχε διαγραφεί του διαιτολογίου των περισσότερων οικογενειών», αναφέρει ο Δήμαρχος, και προειδοποιεί τον Νομάρχη πως αν δεν προβεί το κράτος σύντομα σε διανομή ελαίου, οι δειλές διαμαρτυρίες των πολιτών, οι οποίοι μέχρι τώρα υπέμεναν στωικά, θα λάβουν ζωηρότερο και ομαδικό χαρακτήρα. Καθώς «η παραγωγή ελαίου προβλέπεται άφθονος και τον επερχόμενον χειμώνα θα υπάρξει μεγάλη έλλειψις βιωτικών ειδών» με αποτέλεσμα η κύρια διατροφή του πληθυσμού να είναι τα χόρτα, για τα οποία όμως απαραίτητο είναι το λάδι, επιβάλλεται η διανομή ελαίου σε ποσότητες ικανοποιητικές ώστε να καλύψουν τις ανάγκες των πολιτών, καταλήγει ο Δήμαρχος.²³²⁹

Τέλη Νοεμβρίου «η ζητιανιά σχεδόν δεν υπάρχει. Που και που να περάσει κανένας να χτυπήσει την πόρτα. Γενικά, η κατάσταση σε σύγκριση με την περσινή τέτοιο καιρό, που παιζότανε το μεγάλο δράμα δεν συγκρίνεται. Κείνο που γίνεται αισθητό φέτος είναι το ντύσιμο και ξεχωριστά το πόδεμα. Βλέπεις πολλούς στο δρόμο να κυκλοφορούνε ξυπόλητοι μέσα στις βροχές και στις λάσπες». Αρχές Δεκεμβρίου «γενικά η επισιτιστική κατάσταση είναι χίλιες φορές καλύτερη φέτος», ενώ προς τα τέλη του 1942 «στο δρόμο βλέπεις πολύ λίγους κίτρινους και αδύνατους [...]».²³³⁰

Την 5^η Δεκεμβρίου 1942, ο Δήμαρχος με επιστολή του προς το Δημόσιο Νοσοκομείο Χαλκίδος προειδοποιεί πως «οι κίνδυνοι αναπτύξεως λοιμωδών νοσημάτων και ιδίως εξανθηματικού τύφου και οστρακιάς αυξάνονται όσον εισερχόμεθα εις τον χειμώνα, τσούτω μάλλον καθόσον αμφοτέροι αι νόσοι αύται έκρουσαν ήδη τας πύλας της πόλεως και άλλων μερών της Ευβοίας» γι' αυτό και συνιστά να ληφθεί η απαραίτητη μέριμνα, όπως επίσης και για τα αφροδίσια νοσήματα, καθώς ο αριθμός των κρουσμάτων αυξήθηκε.²³³¹

Τα δύο τελευταία έτη της Κατοχής η επισιτιστική κατάσταση βελτιώθηκε. Ωστόσο, τα προβλήματα (νοσήματα, δυσχέρειες στην συγκοινωνία, έλλειψη τροφίμων, ακρίβεια) παραμένουν:

«[...] Από του Μαΐου 1944 και εντεύθεν, η πόλις διέρχεται σοβαροτάτους υγιεινολογικούς κινδύνους.

Η δυσεντερία μαστίζει τας περισσότερας συνοικίας της πόλεώς μας και υπό βαρυτάτον μορφήν. Ο τύφος ήρχισε να σημειώνει αρκετά κρούσματα με τάσεις επικινδύνου επεκτάσεως.

Πλην τούτων και η επισιτιστική κατάσταση της πόλεως έφθασεν εις το απροχώρητον. Αφενός η έλλειψις επικοινωνίας με την ύπαιθρον λόγω της δράσεως των ανταρτών και ως εκ τούτω η άφιξις ενταύθα ελαχίστων ποσοτήτων τροφίμων και

²³²⁸ Χουλιάρκης, ό. π., σσ. 34-35, 46, 48-49, 51.

²³²⁹ ΦΑΚ. Επισιτιστικά και άλλα προβλήματα 1941-1943. Φάκελος Δημάρχου, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.

²³³⁰ Ο. π., σσ. 48-49, 51.

²³³¹ ΦΑΚ. Ο Δήμος Χαλκιδέων την περίοδο της Γερμανικής και Ιταλικής Κατοχής, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Ευβοίας.

τούτων πωλουμένων εις τιμάς απροσίτους, αφετέρου η μικρά απόστασις της πόλεως από της πρωτευούσης και ως εκ τούτου η διοχέτευσις του πλείστου της παραγωγής (του νησιού) εκεί, έχουν δημιουργήσει μίαν κατάστασιν πραγματικώς τραγικήν και αφόρητον.²³³²

Ποια είναι όμως τα σημαντικότερα αίτια της επισιτιστικής κρίσης; Ποιοι παράγοντες συνέβαλλαν στην εμφάνιση των επισιτιστικών προβλημάτων σύμφωνα με τους ανθρώπους που έζησαν στην κατοχική Χαλκίδα; Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη των μελών της Επιτροπής Βρεφικών Σταθμών και Παιδικών Συσσιτίων Χαλκίδος την οποία παραθέτουν στην προαναφερθείσα επιστολή προς τον Φίσερ:

«[...]Πρώτος συντελεστής της αθλίας επισιτιστικής καταστάσεως είναι η ανεργία.

Ο πληθυσμός της Χαλκίδος αποτελείται κυρίως από μικροεπαγγελματίες και εργάτες, οι πλείστοι των οποίων παραμένουν άνευ εργασίας. Χαρακτηριστικώς σημειούμεν ότι εις τους απασχολουμένους υπό των στρατευμάτων κατοχής εργάτας εφηρμόσθη η εκ περιτροπής εργασία λόγω της μεγάλης προσφοράς εργατών».

Δεύτερος συντελεστής της επισιτιστικής αθλιότητός μας είναι η γειτονιάσή μας με τας Αθήνας και η φυγάδευσις και διαρροή προς αυτάς και της ελαχίστης ποσότητος των προϊόντων της περιοχής μας με αποτέλεσμα την παντελήν έλλειψιν αυτών εκ της αγοράς μας και την υπερβολικήν των τιμών[...].

Εις τους δύο ανωτέρω συντελεστές προσετέθη τον διαρρέυσαντα μήνα και τρίτος όχι ολιγώτερον φοβερός. Η καθολική απαγόρευσις της αλιείας η οποία, δεν είναι υπερβολική η έκφρασις, μας αφαιρεί την τελευταίαν σανίδα σωτηρίας. Διότι παρά το γεγονός ότι εκ του προϊόντος της αλιείας μόνο 20% ήτο το διά την Χαλκίδα παρακράτημα, αποτελεί αυτό σημαντικήν συμβολή εις τον επισιτισμόν μας αφετέρου παρείχε εργασίαν εις σημαντικόν αριθμόν εργατών[...].²³³³

Αδιαμφισβήτητα, ένας παράγοντας που συνέβαλλε στην επισιτιστική κρίση της Χαλκίδας είναι η λειτουργία της μαύρης αγοράς και η εδραίωσή της ως ο απόλυτος ρυθμιστής της οικονομικής ζωής της περιοχής, η οποία στους κύκλους των μαυραγοριτών είχε την φήμη της «πιο μαύρης απ' όλες τις μαύρες αγορές» που λειτουργούσαν στην χώρα στην Κατοχή. «Ερχόμαστε πρώτοι στη μαύρη, μπράβο μας! Βάλαμε κάτω όλους εις τον μαυραγοριτισμόν, και αυτή ακόμα την Πρωτεύουσα»,²³³⁴ γράφει με αρκετή δόση ειρωνείας η εφημερίδα *Πανευβοϊκόν Βήμα*.

Το κέντρο της μαύρης αγοράς της Χαλκίδας ήταν ο χώρος της Δημοτικής Αγοράς και οι γύρω δρόμοι, οι πλατείες και τα μαγαζάκια, με επίσημη εγκατάσταση από την οδό Κριεζώτου μέχρι την οδό Αρεθούσης. «Το τμήμα αυτό είναι το...νευραλγικόν σημείον της...σύγχρονης οικονομικό-επισιτιστικής κινήσεως του τόπου μας, δηλαδή της μαυραγοριτικής οικονομίας...», διαβάζουμε στην τοπική εφημερίδα. «Οι άνθρωποι που κινούνται στο τμήμα αυτό και έχουν εγκαταστήσει τους πάγκους των, τα καροτσάκια των, ή κρατούν καλάθια και περιφέρονται διαλαλούντες το εμπόρευμά των, είναι οι ρυθμισταί της ζωής μας, είναι οι άνθρωποι που κανονίζουν πόσο θα φάμε σήμερα τη φασολάδα μας και πόσο αύριο τη μομπότα μας...!».

Σύμφωνα με την εφημερίδα, η μαύρη αγορά, που ξεκινά νωρίς το πρωί και τελειώνει με το πρώτο σκοτάδι, συγκροτείται από ανθρώπους πάσης τάξεως, ηλικίας και φύλου, αλλά εκτός από εκείνους που φαίνονται υπάρχουν και οι «κρυφοί»

²³³² ΦΑΚ. ΠΙΚΠΑ, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.

²³³³ ΦΑΚ. ΠΙΚΠΑ, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.

²³³⁴ «Ένα ρεπορτάζ στη... «Μαύρη Αγορά μας», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 5 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

λειτουργοί της, οι αρχηγοί και οι παράγοντές της, που αποτελούν τον νου και το σώμα της μαύρης αγοράς, και δρουν εκ του παρασκηνίου.²³³⁵

Καθ' όλη την διάρκεια του 1943, οι τιμές των προϊόντων διατίθενται σε αδικαιολόγητες τιμές αποτέλεσμα της κερδοσκοπικής διάθεσης των μαυραγοριτών σε βάρος του κοινού, το οποίο πλέον έχει περιέλθει σε απόγνωση και αγανάκτηση για την ασυνείδητη αυτή στάση των «μαύρων εμπόρων» της ζωής του.²³³⁶

Εκφραστής της αγανάκτησης του κοινού είναι το *Πανευβοϊκόν Βήμα* μέσω των άρθρων που συχνά δημοσιεύει σχετικά με τον μαυραγοριτισμό, με χαρακτηριστικότερο το άρθρο που απευθύνεται στους μαυραγορίτες τους οποίους «βομβαρδίζει» με πλήθος κατηγοριών υπό την μορφή ρητορικών ερωτημάτων για το σκεπτικό της τακτικής τους:

«Τι συμβαίνει πάλιν κ.κ. σύγχρονοι έμποροι, των σημερινών καιρών, δηλαδή κ.κ. γνωστοί και άγνωστοι “μαυραγορίται” ώστε ν’ αναβιβάσετε τις τιμές των διαφόρων ειδών εις δυσθεώρητα ύψη, ενώ άλλα τρόφιμα τα οποία αφθονούσαν στην αγορά σας και τα διαφημίζατε εις τας προθήκας των καταστημάτων σας, να τα εξαφανίσετε από τα όμματά μας;

Που στηριχθήκατε και αποφασίσατε να εγκληματίσετε πάλιν, εις βάρος του Λαού; Τι είδε και τι «οσφράνθηκε» το οικονομικό δαιμόνιόν σας ώστε με τα κόλπα σας αυτά, να μας κάνετε τη ζωή μας σκληρή και ανυπόφορη [...];

Επιτέλους η αγανάκτησίς μας εναντίον σας, που την κρατούσαμε τόσον καιρό, θα ξεσπάση εις βάρος σας κατά τρόπον δυσάρεστον, γιατί με τη διαγωγή σας αυτή, την εστερημένη ίχνους συναισθήσεως και αλληλεγγύης, γίνεσθε οι απαισιώτεροι εχθροί της ζωής μας!

Τι θέλετε να σας κάνωμε τέλος πάντων να συγκινηθήτε και να παύσετε να είσθε οι νεκροθάφται μας;

Θέλετε να βλέπετε πάλιν πτώματα γύρω σας και πείνες και δράματα, για να δώσετε χέρι βοήθειας; Γιατί δεν βοηθήτε και σεις το λαό, τώρα που συνήλθε κάπως, απ’ τις περιπέτειες του περσινού και προπέρσινου μαύρου χειμώνα, να δυναμώση και να μπορέση να κρατηθή στα πόδια του; [...].²³³⁷

Ο Δήμαρχος Χαλκίδας, Κωνσταντίνος Ρεντίφης, σε ανακοίνωσή του τέλη Απριλίου 1943 προς τον πληθυσμό, τάχθηκε επίσης κατά της μαύρης αγοράς μη διστάζοντας να χρησιμοποιήσει βαρείς χαρακτηρισμούς για τους εκπροσώπους της μπροστά στον κίνδυνο επανεμφάνισης της πείνας:

«Αι μαύραι ημέραι της πείνης του προσφάτου παρελθόντος φαίνεται ότι αρχίζουν να επανερχώνται εις την πόλιν. Η μαφίαν των εγκληματιών κερδοσκόπων μη αρκεσθείσα εις τα εκ πείνης θύματα της πόλεως του παρελθόντος έτους, προπαρασκευάζει πάλιν τον θάνατον των συμπολιτών». Την κατηγορία του αυτή την στηρίζει στις αδικαιολόγητες αποκρύψεις των ειδών πρώτης ανάγκης στις οποίες επανειλημμένα προέβησαν και στο γεγονός ότι για τα ελάχιστα είδη που διαθέτουν προς πώληση ζητούν εξαιρετικά υπερβολικές τιμές καθιστώντας τα απρόσιτα για την πλειοψηφία του πληθυσμού.

Με οδηγό τους την βουλμία για υπερβολικό κέρδος και την εγκληματική αδιαφορία και περιφρόνηση για τους συνανθρώπους τους αποτελούν τους απομυζητές του ελληνικού λαού και είναι δωσίλογοι ενώπιον του Έθνους, αναφέρει ο Δήμαρχος, προσθέτοντας πως στερούνται κάθε αισθήματος ανθρωπισμού και κοινωνικής

²³³⁵ «Ένα ρεπορτάζ στη... «Μαύρη Αγορά μας», ό. π.

²³³⁶ «Η ακρίβεια», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 15 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³³⁷ «Προς μαυραγορίτας», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 25 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

αλληλεγγύης για τους οποίους δεν πρόκειται να υπάρξει οίκτος παρά μόνον περιφρόνηση. Στην προσπάθεια καταπολέμησης της μαύρης αγοράς είναι απαραίτητη η συμμετοχή των πολιτών καταγγέλλοντας εγγράφως ή προφορικά όποιους γνωρίζουν ότι ενώ κατέχουν είδη πρώτης ανάγκης δεν τα προσφέρουν προς πώληση στο κοινό και όσους επιχειρούν να τα εξάγουν εκτός πόλεως αποσκοπώντας σε μεγαλύτερο κέρδος.²³³⁸

«Θα έχουν αυτοί (οι μαυραγορίτες) το ανάθεμα της Εκκλησίας και την κατάρα της φυλής εις τα παρανόμως κτηθέντα πλούτη των», τόνισε σε λόγο του ο Μητροπολίτης Γρηγόριος,²³³⁹ φίλα προσκείμενος στο ΕΑΜ,²³⁴⁰ ενώ αίσθηση προκαλεί η πρόταση ενός Χαλκιδιώτη δικηγόρου να εφαρμοστεί ο δημόσιος απαγχονισμός ως καταλληλότερη λύση για την αντιμετώπιση του φαινομένου της μαύρης αγοράς. Χάριν παραδειγματισμού προτείνει ως ιδανική λύση την καταδίκη σε θάνατο των μαυραγοριτών, των «κλεπτών», όπως τους αποκαλεί:

«Κρεμάλα-Θάνατος. Αλλά όχι μόνον στα χαρτιά για φοβέρα μόνον. Παραδειγματισμός σκληρός. Άγριος... Μόνον θάνατος μπορεί ίσως να μας σωφρονίση. Τουφεκίσατε ή κρεμάσατε 1, 2, 3 και 10 κλέπτας ή παραβάτες των καθηκόντων και του όρκου των και ίσως...παύσουν να φυτρώνουν φτερά...παύσουν να διαρρέουν τα δοχεία [...]. Ίσως τρέμουν οι υπεύθυνοι και προσέχουν οι διευθύνοντες και διοικούντες. Αλλά να τους δούμε όλοι οι Έλληνες κρεμασμένους στην κάθε πλατεία, στην αγχόνη αιορουμένους, με μάτια γουρλωμένα να κοιτάζουν και αυτοί με έκπληξη (με την σειρά τους) τους πρησμένους φτωχούς, τα κλαμένα παιδάκια και τις κουρελιασμένες μανάδες [...]. Ανοίξατε 1, 2, 3...και 10 τάφους σ' όλην την Ελλάδα διά να μην ανοίξουν οι κλέπται πολλούς μα πάρα πολλούς...».²³⁴¹

Ενδεικτικό της αδυναμίας των αρμόδιων αρχών να συμβάλλουν στην διατήρηση των τιμών των προϊόντων σε λογικά επίπεδα και να αντιμετωπίσουν την αισχροκέρδεια είναι το γεγονός ότι αρχές Ιουλίου 1943 η Νομαρχία αποφάσισε να αποσύρει το μέτρο διώξεως του υπερβολικού κέρδους, σύμφωνα με το οποίο η Αγορανομική Υπηρεσία Χαλκίδας διενεργούσε ελέγχους στα καταστήματα για την διαπίστωση παράνομου κέρδους, καθώς είχε ως αποτέλεσμα να προκληθεί εσκεμμένη έλλειψη τροφίμων εξαιτίας του φόβου εμπόρων και μεταπρατών.

Με την διακοπή των ελέγχων και την απόσυρση του μέτρου τα τρόφιμα επανεμφανίστηκαν στην αγορά, σύμφωνα με την Νομαρχία, αλλά το *Πανευβοϊκόν Βήμα* κατήγγειλε με αρκετή δόση ειρωνείας πως τα προστατευτικά μέτρα των Αρχών υπέρ του κοινού είχαν ως αποτέλεσμα τον διπλασιασμό των τιμών, καθώς πριν την επιβολή του μέτρου η τιμή πώλησης του ελαίου ήταν 9.000 δραχμές, με την επιβολή του μέτρου το έλαιο όπως και τα περισσότερα τρόφιμα εξαφανίστηκαν, ενώ μετά την διακοπή του το έλαιο έφτασε να πωλείται 20.000 δραχμές. «Περισσότερα σχόλια περιττεύουν»,²³⁴² αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα για το αδιέξοδο στην πάταξη της αισχροκέρδειας.

²³³⁸ «Προς καταπολέμησιν της μαύρης αγοράς», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 25 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³³⁹ «Η Μαύρη Αγορά οργιάζει και πάλιν», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 6 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁴⁰ Χατζοπούλου Ελένη, «Αντίσταση στην κατοχική Χαλκίδα» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ. 615.

²³⁴¹ «Προς παραδειγματισμόν: Κρεμάλα», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 5 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁴² «Τα ζητήματα του τόπου μας», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 30 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Το αποτέλεσμα είναι η εδραίωση της ακρίβειας στην αγορά και του σκληρού και αμείλικτου νόμου του εμπορικού συμφέροντος, χωρίς καμία δόση ηθικής, ως απόλυτου ρυθμιστή της ζωής των ανθρώπων.²³⁴³

Τον Νοέμβριο του 1943 στο *Πανευβοϊκόν Βήμα* διαβάζουμε πως η ακρίβεια βρίσκεται στην μεγαλύτερή της ακμή με χαρακτηριστικά γνωρίσματα τον «εξωφρενισμό των τρομοκρατικών ανατιμήσεων» των ειδών βιωτικής ανάγκης, την αναληψία των εμπορών και την «νέκρωση» της αγοράς από τρόφιμα με αποτέλεσμα να δημιουργείται μεγάλη ανησυχία στο κοινό της πόλης, το οποίο διατελεί υπό απόγνωση και αγανάκτηση κατά των υπευθύνων που επιμένοντας να συνεχίζουν την εγκληματική αυτή τακτική τους καθιστούν τον «βίο αβίωτο» κυρίως για τον πτωχό κόσμο.

«Ο εξωφρενισμός έγκειται στο ύψωμα σε αστρονομικούς αριθμούς των τιμών των διαφόρων ειδών και η ασυνειδησία στο κρύψιμο των τροφίμων και κυρίως του σίτου και του ελαίου από τους επιτήδειους ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν καμία συναίσθηση της τραγικότητας της ζωής του πτωχού λαού και θέλουν να δημιουργούν ελλείψεις διά να κερδίζουν πολλά». Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι τιμές των ειδών είναι κατά πολύ ακριβότερες συγκριτικά με τα δύο προηγούμενα έτη, τουλάχιστον τριπλάσιες. Η αγορά της Χαλκίδας έγινε πάλι ανυπόφορη καθώς δεν πωλείται σχεδόν τίποτε, αλλά και αν πωλείται κάποιο τρόφιμο θα το αγοράσεις πολύ ακριβά, διαβάζουμε στην εφημερίδα.²³⁴⁴

«Η ακρίβεια έφτασε στην πόλη μας σε...Ιμαλάϊα ύψη. Και μαζί μ' αυτήν αναβιώνει και το σύστημα της ανταλλαγής είδος με είδος. Οι ουρές στην αγορά μας ξαναθυμίζουν το φρικτό δράμα του χειμώνα '41-'42».²³⁴⁵

Ήδη από τα τέλη Ιουλίου 1943, το *Πανευβοϊκόν Βήμα* εξέφραζε την ανησυχία του για την καινούρια εξόρμηση των ασυνειδητών εμπορών του θανάτου που σκορπίζουν πάλι γύρω τους το απαίσιο ανατρίχιασμα του ανοιγμένου τάφου των προτέρσινων μερών.

«Το χαροπάλεμα ξαναρχίζει. Η αυλαία ανοίγει για τη φοβερή επανάληψη του πιο φρικτού δράματος που παίχτηκε ποτέ. Τον φόρο της πείνας πρέπει πάλι το μεγαλύτερο μέρος απ' τα ισχνά κρέατα των κοκκαλιάρικων παιδιών να πληρωθεί. Είναι για κείνα που απ' το προτέρσινο χαροπάλεμα απ' τον απεγνωσμένο αγώνα στήθος με στήθος με το θάνατο, σακατεμένα και μισοζώντανα βγήκαν σέρνοντας τώρα τη κουρελιασμένη τους ύπαρξη-κινούμενο μακάβριο στολίδι του πολιτισμού μας-και τ' άλλα τα γερά-αν περίσσεψαν τέτοια-πρέπει την θέση των πρώτων να πάρουν [...]».

Κάθε τίμιος άνθρωπος δεν μπορεί παρά να συγκλονίζεται μπροστά στο δράμα του πεινασμένου παιδιού, υποστηρίζει η εφημερίδα. Δεν μπορεί παρά με πόνο και φρίκη να φέρνει στο νου του τα σωριασμένα στους δρόμους σκελετωμένα κορμιά. Είναι ζήτημα τιμής για όλους μαζί και τον καθένα χωριστά να γίνει προσωπική τους υπόθεση η άμυνα του παιδιού, η σωτηρία του παιδιού.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, το καλοκαίρι του 1943 τέσσερις χιλιάδες πεινασμένα παιδιά περιφέρονται στην Χαλκίδα. Πεινασμένα και βρώμικα. Στα δύο εστιατόρια του Ερυθρού Σταυρού βρίσκουν κάθε μεσημέρι ένα πιάτο φαγητό μόλις τα 1.350 παιδιά, αριθμός που μέχρι τον Δεκέμβριο του ιδίου έτους θα αυξηθεί σε

²³⁴³ «Πάλιν ακρίβεια», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 6 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁴⁴ «Που μας οδηγεί η ακρίβεια;», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 5 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η αχαλίνωτος κερδοσκοπία», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 18 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁴⁵ «Ηχώ της πόλεως», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 18 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

1.900 παιδιά.²³⁴⁶ Παιδιά ορφανά, πολυτέκνων, θυμάτων και αναπήρων πολέμου, τραυματιών, φυλακισμένων, εργαζομένων στην Γερμανία. Μια έρευνα σπίτι με σπίτι αποκάλυψε πως στα χίλια τουλάχιστον σπίτια το λάδι απουσιάζει και ένας μεγάλος αριθμός παιδιών κοιμούνται το βράδυ νηστικά δίχως μπουκιά. «Μια μεγάλη ντροπή για όλους μας», σχολιάζει η εφημερίδα. «Είναι αίσχος και μόνον ένα παιδί να πεινάει. Κάθε χαμένη οκά παιδιού βρίσκεται μετουσιωμένη σε χρήμα, σε ακίνητα και σε χρυσάφι στα μπαούλα των εμπόρων του θανάτου».²³⁴⁷

Ο Δήμαρχος και παράλληλα Πρόεδρος της Λαϊκής Επισιτιστικής Επιτροπής Χαλκίδας συνεχώς επεσήμανε πως η ακρίβεια των τροφίμων οφείλεται ιδιαίτερα στην αχαλίνωτη τάση των κατόχων ειδών να αισχροκερδήσουν, γι' αυτό και αποφεύγουν να θέτουν στην κυκλοφορία τα είδη διατροφής αναμένοντας μεγαλύτερες ανατιμήσεις, αδιαφορώντας για την ζωή των συνανθρώπων τους. Ο Πρόεδρος της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Ευβοίας υποστήριξε πως στην εξωφρενική άνοδο των τιμών συμβάλλει επίσης η αναληψία των μεγάλων καρχαριών οι οποίοι όχι μόνο αρνήθηκαν να καταθέσουν χρήματα για να εξασφαλιστούν βασικά είδη διατροφής στους πτωχούς, αλλά κινητοποιήθηκαν με όλες τους τις δυνάμεις εναντίον των μελών της Επισιτιστικής Επιτροπής προκειμένου να ματαιώσουν τα σχέδιά της και να απαλλαγούν της υποχρεωτικής οικονομικής επιβάρυνσης του ενός δισεκατομμυρίου.²³⁴⁸ Οπότε, η προτροπή για «κατανόηση και αλληλεγγύη»²³⁴⁹ δεν βρήκε ανταπόκριση.

Για τον δήμαρχο Χαλκίδας, ο πλούτος είναι οικονομικό αγαθό το οποίο δεν ανήκει μόνο σε όσους τον κατέχουν, αλλά σε ολόκληρη την κοινωνία και συνιστά κοινωνική λειτουργία. Όταν λοιπόν ορισμένες τάξεις μιας κοινωνίας υποφέρουν οικονομικά και αντιμετωπίζουν πρόβλημα διαβίωσης, οι οικονομικά εύρωστες τάξεις είναι υποχρεωμένες να συμβάλλουν στην ενίσχυσή τους, υποχρέωση την οποία επιβάλλει το καθήκον της κοινωνικής αλληλεγγύης και η ανάγκη διατήρησης της κοινωνικής ισορροπίας.

Επομένως, οι τάξεις εκείνες οι οποίες προσαρμόζονται άμεσα και εύκολα στις εκάστοτε οικονομικές συνθήκες και δεν επηρεάστηκαν αρνητικά από την παρούσα κατάσταση, αντίθετα ευνοήθηκαν κερδίζοντας χρήματα και αποκτώντας ακίνητα, είναι αυτές οι τάξεις οι οποίες φέρουν την κοινωνική και εθνική υποχρέωση αλληλεγγύης έναντι των τάξεων εκείνων που αδυνατούν να προσαρμοστούν στις αλματώδεις αυξήσεις των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να πωλούν ότι πολύτιμο έχουν, πολλοί εκ των οποίων όμως πεθαίνουν.

«Είναι καιρός να συνέλθουν οι δημιουργοί των απότομων ανατιμήσεων των διαφόρων ειδών. Ας αρκεσθούν εις όσα μέχρι τούδε απέκτησαν [...]. Είναι καιρός οι εύποροι των κατοίκων να ανοίξουν τα βαλάντιά των και να σκορπίσουν αφειδώς τα εκατομμύρια των προς πάσαν κατεύθυνσιν και προς εκδήλωσιν πράξεων αλληλεγγύης προς τας απόρους τάξεις, και οικονομικής ενισχύσεως αυτών»,²³⁵⁰ αναφέρει ο Δήμαρχος σε μακροσκελές άρθρο του τον Αύγουστο του 1943, οπότε η μαύρη αγορά εξακολουθούσε να οργιάζει.

²³⁴⁶ «Τα Λαϊκά και Παιδικά Συνσίστια», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 10 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁴⁷ «Οι έμποροι του θανάτου και η άμυνα του παιδιού», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 25 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁴⁸ «Η αχαλίνωτος κερδοσκοπία», ό. π.

²³⁴⁹ «Κατανόησις και αλληλεγγύη», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 5 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁵⁰ «Διά την σωτηρίαν του λαού», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 6 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

«Άρατε τας πύλας τας διπλομανταλωμένας των χρηματοκιβωτίων σας κ.κ. πλούσιοι, μεγαλοβιομήχανοι και μεγαλέμποροι [...]. Δεν βλέπετε πως κιτρινίζει ο λαός; Η μάνα, το παιδάκι, ο εργάτης, η εργάτρια, ο γέρος, η γριούλα; Και δεν κοκκινίζετε τουλάχιστον από ντροπή; Δεν σας συγκινεί το κατάντημα των συνανθρώπων σας; [...]. Πεθαίνει ο φτωχός-δεν αντέχει πλέον [...]».²³⁵¹ Σύμφωνα με την εφημερίδα, για την ανύψωση των τιμών συνυπεύθυνοι είναι όλοι οι πλούσιοι που με την αδιαφορία τους να συνδράμουν οικονομικά στον επισιτισμό των φτωχών συντηρούν την διατροφική ένδεια και προάγουν την ακρίβεια.

Με αφορμή τον ερχομό των Χριστουγέννων του 1943, ο Μητροπολίτης βρήκε την ευκαιρία να καλέσει όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες να γίνουν εκφραστές της χριστιανικής αλληλεγγύης και να βοηθήσουν έμπρακτα τους συνανθρώπους τους καθώς διανύουν ημέρες θλίψης, πείνας, γύμνιας και αγωνίας με την συνεχιζόμενη φριχτή δοκιμασία της ανθρωπότητας να αυξάνει τα δεινά και τις στέρσεις των πολλών, που υπερέβησαν τα όρια της ανθρώπινης αντοχής.

«Πλούσιοι της σήμερον σπεύσατε να παράσχετε εκ των αφθόνων αγαθών σας την οφειλομένην προς τους πάσχοντας βοήθειαν [...]. Είναι καθήκον όλων και συμφέρον να γίνη μία συνεχής και συστηματική εργασία διά την σωτηρίαν των πτωχών και ιδία των παιδιών [...]. Δεν είναι μόνον των πολυεκατομμυριούχων καθήκον η σωτηρία των πασχόντων. Αυτοί υπέρ πάντας υποχρεούνται να πρωτοστατήσουν εις το άγιον αυτό έργον διά πλουσίων προσφορών [...]. Αλλά και πάντες οι έχοντες ολίγα ή πολλά αγαθά οφείλομεν να αποτελέσομεν την ιεράν παράταξιν της αδελφικής χριστιανικής αλληλεγγύης».²³⁵²

Παρά το πλήθος των εκκλήσεων καθ' όλο το 1943 για έμπρακτη εκδήλωση πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ του πληθυσμού, περιοδικά μόνο δημοσιεύονται ορισμένα ονόματα ανθρώπων που έσπευσαν να καταθέσουν τον οβολό τους υπέρ του συσσιτίου του εξαντλημένου παιδιού, υπέρ της λαϊκής υγείας, υπέρ αναπήρων ή υπέρ του Ορφανοτροφείου από τις οποίες χρηματικές εισφορές ξεχωρίσαμε εκείνες δύο ανώνυμων πολιτών «εις μνήμην των εκ πείνης θανόντων».²³⁵³ Μια κίνηση πραγματικά συγκινητική και αξιέπαινη που μόνο στην Χαλκίδα συναντήσαμε μεταξύ των ονομαστικών καταλόγων με τις χρηματικές εισφορές που συνήθιζαν να δημοσιεύουν οι τοπικές εφημερίδες σε όλες τις περιοχές, ώστε όσοι ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα της προσφοράς να αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση για τους συνανθρώπους τους.

Είναι γεγονός πως την περίοδο της Ταγματοκρατίας (Δεκέμβριος 1943-Οκτώβριος 1944), η συρματοπλεγμένη και ολικώς αποκλεισμένη πόλη γνώρισε νέο κύμα πείνας.

Οι Αρχές με πρόσχημα τη συντήρηση και τη σίτιση των ευζώνων επέβαλαν φορολογία στα τρόφιμα, αναγκαστική προσφορά ειδών, όπως κουβερτών από κάθε οικογένεια της πόλης-είδος πολύτιμο για την οικιακή οικονομία της εποχής-χρηματικές εισφορές.

Το ΕΑΜ καλεί σε έρανο τους Ευβοείς για την αρωγή των λιμοκτονούντων πολιτών: «όλοι και όλα για τη Χαλκίδα».²³⁵⁴

Αδιαμφισβήτητα, την μεγαλύτερη ευγνωμοσύνη ο λαός της Χαλκίδας (και γενικότερα της Εύβοιας) για την βελτίωση της επισιτιστικής του κατάστασης και εν

²³⁵¹ «Άρατε πύλας...», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 18 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁵² «Διά να εορτασθούν εν αγάπη και αλληλεγγύη τα Χριστούγεννα», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 17 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁵³ «Εισφοραί», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 30 Αυγούστου 1943, 6 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁵⁴ Χατζοπούλου Ελένη, ό.π., σ. 616.

τέλει της σωτηρίας του την οφείλει στον Ερυθρό Σταυρό και δεν αμέλησε να του το αναγνωρίσει, πολύ πριν την απελευθέρωσή του:

«Στο Διεθνή Ερυθρό Σταυρό η πατρίδα μας οφείλει πολλά και μαζί μ' αυτήν και η πόλις της Χαλκίδος και κυρίως στον τέως εν Ελλάδι αντιπρόσωπόν του Ελβετόν Σπάϊτελ, όστις επέδειξε ποικιλοτρόπως το στοργικόν του ενδιαφέρον για το Νομό Ευβοίας και την πόλη της Χαλκίδος.

Το εδώ Κέντρον ιδρυθέν τον Νοέμβριον του 1942 είχε πολλές να επουλώση πληγάς και βαρύ έργον να επιτελέση...»,²³⁵⁵ σε μια χρονική περίοδο που η πείνα «βασίλευε» όταν η Επιτροπή Διαχειρίσεως Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού ξεκίνησε το έργο της.²³⁵⁶

Όστόσο, μεγάλη ήταν και η συμβολή του τοπικού ΕΑΜ στον επισιτισμό του πληθυσμού, το οποίο έχοντας ως γνώμονα ένα από τα κύρια προτάγματα της 7^{ης} Ολομέλειας του Κ.Κ.Ε., που υποδείκνυε τον καθολικό αγώνα για τη σωτηρία του λαού από την πείνα, έθεσε ως πρώτο μέλημα την αντιμετώπιση του λιμού. Μέλη του μετέχουν στο παράρτημα του Ερυθρού Σταυρού στη Χαλκίδα, στην οργάνωση των παιδικών συσσιτίων, στην ίδρυση βρεφικού σταθμού, στην άοκνη, συστηματική προσπάθεια για αναζήτηση τροφίμων στην επαρχία. Συγκροτούν την Λαϊκή Επιτροπή Επισιτισμού Χαλκίδας και την Επιτροπή Λαϊκής Υγείας Χαλκίδας μεσούσης της ιταλικής κατοχής και κινητοποιώντας την αγωνιστική δύναμη του λαού διεκδικούν τρόφιμα και περίθαλψη ως απαραβίαστα και αναφαίρετα κοινωνικά δικαιώματα και όχι ως ελεημοσύνη.²³⁵⁷

β) Κοινότητα Κύμης

Εν Κύμη τη 25 Ιουλίου 1942

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ ΚΑΙ ΣΚΥΡΟΥ
ΠΡΟΣ

Τον Εξοχ. Επί του Υποσιτισμού Υπουργόν

[...]Ο τρισδυστυχισμένος λαός της περιφερείας αυτής, εν η κηδεύονται εκατοντάδες καθημερινώς εκ πείνης, βλέπων ότι οπωσδήποτε είναι καταδικασμένος να εξολοθρευτεί υπό της πείνης, και υπό την πίεσιν κινδύνου αυτού ήχθη εις τελείαν απόγνωσιν, κατελήφθη υπό παραληρήματος και έξαλλος δι' επιτροπών προσήλθεν εις Ι. Μητρόπολιν και ανεκοίνωσεν ότι, αφού ούτως ή άλλως είναι καταδικασμένος να αποθάνει, απεφάσισεν όπως εν σώματι όλοι άνδρες, γυναίκες, γέροντες και παιδιά, όσοι εισέτι έχουν την δύναμιν να βαδίζουν μεταβούν εις το εδώ Διοικητήριον και αναγκάσουν τον Ιταλικόν στρατόν κατοχής να τους φονεύσουν διά των πολυβόλων των, διά να απολυτρωθούν μίαν ώραν ενωρίτερον από τα μαρτυρία της πείνης. Και διεκρίναμεν την απόφασιν αμετάκλητον του δυστυχούς λαού της Κύμης και των πέριξ να προβεί εις το απονενομημένον διάβημα. Μόλις δε και μετά βίας, πολλού κόπου και πολλών δακρύων κατορθώσαμεν να πείσομεν τον λαόν να αναμένει επ' ολίγας ημέρας, δόντες εις αυτόν την ελπίδαν ότι εντός ολίγων ημερών θα σταλούν τα άλευρα [...].²³⁵⁸

²³⁵⁵ «Το Παράρτημα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», *Πανευβοϊκόν Βήμα*, 1 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²³⁵⁶ Ravitaillement de la Grece pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois apres la liberation Rapport final de la Commision de Gestion pour les Secours en Grece sous les auspices du Comite International de la Croix – Rouge, Athens 1949, σ. 370.

²³⁵⁷ Χατζοπούλου Ελένη, ό. π., σ. 615.

²³⁵⁸ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 308, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Η παραπάνω επιστολή του Μητροπολίτη Καρυστίας και Σκύρου Παντελεήμων, στην οποία περιγράφεται η απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει εξαιτίας της πείνας οι κάτοικοι της Κύμης και των γύρω περιοχών, σε τέτοιο σημείο ώστε να αποφασίσουν να ζητήσουν από τους Ιταλούς να τους πυροβολήσουν για να τους λυτρώσουν από το αβάσταχτο μαρτύριο της πείνας, ήταν η αφορμή να προσανατολιστεί η έρευνα στην Κύμη και να μην περιοριστεί μόνο στην πρωτεύουσα του Νομού Ευβοίας, την Χαλκίδα.

Οι επιστολές που λαμβάνει ο Ερυθρός Σταυρός από την Κύμη είναι πολλές, σε όλες περιγράφεται λεπτομερώς η δραματική επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων και σε όλες γίνεται έκκληση να αποσταλούν σύντομα τρόφιμα στην περιοχή, η οποία δοκιμάζεται από την πείνα, ενώ ο θάνατος είναι αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητας.

Σύμφωνα με το Κοινοτικό Συμβούλιο Κύμης, *«η δυστυχία απλούται ήδη μεγαλύτερα τώρα (χειμώνας 1941-'42) οπότε πυκνότατα στρώματα χιόνων ήρχισαν να καλύπτουν την γην μας και να μας στερούν και αυτών των χόρτων της δι' ων εν μέρει εκρατούντο εις την ζωήν πολλοί των κατοίκων μας. Το φάσμα του εκ πείνης θανάτου, του φοβερωτέρου θανάτου, πλανάται ολοζώντανον υπερ των κατοίκων μας»*.²³⁵⁹

Η Υποδιοίκησις Χωροφυλακής Κύμης τονίζει *«την οικτράν θέσιν των κατοίκων και την απόγνωσιν αυτών, η οποία έφθασε, εις μέγιστον βαθμόν, καθ' όσον γονείς βλέπουν τα τέκνα των θνήσκοντα εκ πείνης χωρίς να δύνανται να προσφέρωσιν εις αυτά ουδέν. Γέροντες κλαίοντες εις τας οδούς ικετεύουν και ζητούν τροφή, τρώγοντες ξηρά φύλλα δένδρων και αποθνήσκοντες εις τας οδούς»*.²³⁶⁰

Καθώς η περιοχή της Κύμης ήταν ανέκαθεν φτωχή δεν μπορούσε να επαρκέσει για τις στοιχειώδεις ανάγκες των κατοίκων, οι οποίοι αναγκάστηκαν να αναζητήσουν τους πόρους ζωής στα ξένα στρεφόμενοι στη ναυτιλία. Οι ελάχιστοι και ασήμαντοι πόροι του τόπου καταναλώθηκαν γρήγορα κατά τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Στην άγονη γη της Κύμης και το τελευταίο χόρτο ξεριζώθηκε καθώς αποτελούσε κυριολεκτικά την μόνη τροφή των δυστυχών κατοίκων, οι οποίοι απέμειναν στερημένοι, εγκαταλελειμμένοι και απροστάτευτοι.

Οι μελλοθάνατοι κάτοικοι μοιάζουν με κινούμενα φαντάσματα, έχουν τυμπανισμένα άκρα και αλλοιωμένα χαρακτηριστικά, και περιφέρονται απελπισμένοι προσπαθώντας να αποφύγουν την έλξη του τάφου, όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Πρόεδρος της Κοινότητας. Τα νήπια με ωχρά και σκελετωμένα πρόσωπα περιφέρονται στους δρόμους και προσπαθούν να χορτάσουν την πείνα τους με απορρίμματα από φλοιούς λεμονιών.

Οι καμπάνες των εκκλησιών με τρία κτυπήματα ειδοποιούν καθημερινά για την θλιβερή πομπή των νεκρών της πείνας, με τα φορτία της αεράμυνας να παίζουν τον ρόλο των φέρετρων.

Την Άνοιξη του 1942 στάλθηκαν *«προς τον μελλοθάνατο εκ της πείνης λαόν της Κύμης»* 9.000 οκάδες όσπρια από τον Ερυθρό Σταυρό, για την οποία αποστολή ο Πρόεδρος της Κοινότητας αναφέρει πως πρόκειται για σωτήρια χειρονομία που έσωσε την ζωή των κατοίκων στον σκληρό και αμείλικτο αγώνα που διεξάγουν εναντίον του εχθρού της πείνας.²³⁶¹ Ωστόσο, η ποσότητα αυτή δεν πρόσφερε παρά ανακούφιση στον πληθυσμό και σίγουρα δεν εξασφάλισε την σωτηρία του.

Στις 8/8/1942, ο Ερυθρός Σταυρός λαμβάνει τηλεγράφημα από τον Υποδιοικητή της Κύμης, στο οποίο γίνεται σαφές ότι το επισιτιστικό πρόβλημα στην

²³⁵⁹ Αρχείο Νικόλαου Δέα, Φάκελος 6, έγγραφο 315, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²³⁶⁰ Αρχείο Νικόλαου Δέα, Φάκελος 6, έγγραφο 81, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²³⁶¹ Αρχείο Βάνδας Ζαβιτσιάνου, Α.Ε. 5/01, ΦΑΚ. «Ε.Ε.Σ. Αρχείον Κατοχής Βάνδας ΑΝ. Ζαβιτσιάνου», Υποφ. «Αρχαί Κατοχής (1943-1944)», α.ε. 85, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

περιφέρεια Κύμης όχι μόνον δεν έχει επιλυθεί, αλλά γίνεται λόγος για ομαδικούς θανάτους ανθρώπων από πείνα. Οι συντάκτες των περισσότερων επιστολών χρησιμοποιούν την λέξη «απόγνωση» για να περιγράψουν το συναίσθημα που χαρακτηρίζει τους κατοίκους ή οποία εκφράζεται μέσω των πράξεών τους που περιγράφονται στις επιστολές. Μια πράξη απελπισίας των κατοίκων είναι και το «απονειομένο διάβημα» να ζητήσουν την θανάτωσή τους από τις αρχές κατοχής ώστε να πάψουν να υποφέρουν από το βασανιστικό αίσθημα της πείνας. Πράξη απελπισίας που για δεύτερη φορά συναντάμε στο παρακάτω τηλεγράφημα:

*«Κάτοικοι περιφέρειάς μου θνήσκοντες ομαδικώς εκ πείνης. Ανέμενον αγωνιωδώς άφιξιν χορηγηθέντων αλεύρων παρ Ερυθρού Σταυρού ΣΤΟΠ Σήμερον ανεκοινώθει Υπουργείον Επισιτισμού απηγόρευσε φόρτωσιν αλεύρου και φιλήσυχοι κάτοικοι περιήλθον τέλειαν απόγνωσιν συνεπεία τούτου ΣΤΟΠ Περιφερόμενοι ως σκελετοί κινούμενοι και αλλόφρονες επιζητούσι ταχύτερον θάνατον ΣΤΟΠ Εμφάνις τούτων συνεπεία αποσκελετώσεως των και αλλοφροσύνης προκαλεί φρίκην και συγκίνησιν σκληροτέρας καρδιάς ΣΤΟΠ Υφίσταται κίνδυνος δημιουργίας επιτροπών κατοίκων επιζητούντων παρουσιάσεως εν σώματι αρχάς κατοχής ζητήσωσι θανάτωσιν των και απολύτρωσιν των εκ δεινών πείνης. Αποτραπέντες δια πειθούς ΣΤΟΠ Παρακαλούμεν ενεργήσετε άμεσον αποστολήν αλεύρων προς πρόληψιν αποπεινομένων διαβημάτων και λυπηρών συνεπειών εις βάρος πάσχοντος λαού περιφερείας και και εξαφάνισιν των εξ ομαδικών θανάτων συνεπεία πείνης προκειμένου περί λαού πάσχοντος περισσότερον πάσης άλλης περιφέρειας και στερουμένου πάντων λόγω αγόνου περιφέρειας».*²³⁶²

Η κεντρική και νότια Εύβοια είχε τα περισσότερα θύματα από πείνα στην Κατοχή, σε σχέση με την βόρεια, η οποία είχε ελάχιστα θύματα λόγω του εύφορου και παραγωγικού εδάφους της με πλούσια παραγωγή σε σιτηρά, οίνο, καπνά και σπουδαία κτηνοτροφία.²³⁶³

Γι' αυτό και ήταν πολλοί εκείνοι από την επαρχία Χαλκίδος και Κύμης, οι οποίοι κατευθύνονταν πεζοί στο χιόνι προς τα παραγωγικά χωριά του νησιού για να ανταλλάξουν πολύτιμα, αλλά και απαραίτητα αντικείμενα με λίγο καλαμπόκι ή λίγα ρεβίθια.

*«Γυναίκες ρακένδυτοι και γυμνόποδες, γέροντες εξαντλημένοι, μικρά παιδάκια ωχρά και σκελετωμένα φορτωμένοι όλοι οικιακά σκεύη, κλινοσκεπάσματα, σινδόνας ακόμα και οικογενειακά κειμήλια [...]. Και το θλιβερότερον ότι με την εκποίηση των απαραίτητων αυτών διά την ζωήν των σκευών, κλινοσκεπασμάτων και ενδυμάτων οι δυστυχείς κάτοικοι της επαρχίας, και μάλιστα από Αλιβερίου μέχρι Κύμης [...] προσβάλλονται υπό του ψύχους και αποθνήσκουν κατά σωρούς [...]. Εις μόνον την πτωχήν Κύμην αποθνήσκουν τρεις-τέσσαρες την ημέραν. Οι δυστυχείς κάτοικοι αλλόφρονες τρέχουν εις τους δρόμους ζητούντες βοήθειαν ο εις από τον άλλον [...]. Τα πρόσωπα όλων είναι ωχρά, λιποθυμούν οι δυστυχείς εις τους δρόμους από την πείναν, ενώ η επάρατος φυματίωσις, την οποίαν είχομεν κατορθώσει να περιστέλλομεν διά πολλών μόχθων και θυσιών, ήρχισεν ήδη να μαστίζει και πάλιν λίαν δε επικινδύνως τας τάξεις του πενομένου λαού!».*²³⁶⁴

Αν και στην παραπάνω επιστολή του Μητροπολίτη Καρυστίας και Σκύρου προς το τμήμα Διανομών του Ερυθρού Σταυρού δεν αναφέρεται ημερομηνία αποστολής, από όσα περιγράφονται, προφανώς αναφέρεται στην δοκιμασία του πληθυσμού κατά τον δριμύ χειμώνα 1941-'42, οπότε η πείνα και το ψύχος αποτελούσαν αποτελεσματικό θανατηφόρο συνδυασμό.

²³⁶² Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 309, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²³⁶³ Νικόλαος Αναγνωστόπουλος, *Η Εύβοια υπό Κατοχήν*, τ. Α', Αθήνα 1950, σ. 222.

²³⁶⁴ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 313, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Το σκηνικό του απελπισμένου ανθρώπινου караβανιού που περιγράφει στην επιστολή του ο Μητροπολίτης, επιβεβαιώνεται από αντιπρόσωπο του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος κατόπιν περιοδείας που πραγματοποίησε στην περιοχή πεζός, αναφέρει σε έκθεσή του πως υπήρξε «αυτόπτης μάρτυς της τραγωδίας» που εξελίσσεται στην Κοινότητα Κύμης, όπου συνάντησε φάλαγγες γυναικών, ανδρών και παιδιών, στην πλειοψηφία τους ανυπόδητους, να είναι φορτωμένοι με οικιακά σκεύη ή είδη ρουχισμού και να κατευθύνονται σε κοντινά χωριά ώστε να τα ανταλλάξουν με σιτάρι ή λάχανα.

«Εξακρίβωσα ότι πουλήθηκαν προίκες κοριτσιών, προβατίνες, κασίδες και είδη κουζίνας αντί ευτελεστάτης τιμής μέσω της ανταλλαγής»,²³⁶⁵ αναφέρει ο αντιπρόσωπος.

«Η κατάσταση έφθασε πλέον εις το κρισιμότερον σημείον. Οι δύο μήνες Απρίλιος και Μάιος (1942) είναι οι κρισιμότεροι διότι όλα εξαντλούνται ακόμη και εις τα παραγωγικά χωρία. Βοηθήσατε τον δυστυχήν λαόν να συγκρατηθεί. Το εν τρίτον βεβαίως είναι οπωσδήποτε καταδικασμένον, διότι είναι ήδη πρησμένοι και είναι αδύνατον να αντέξουν και αν ακόμη υπερσιτιστούν. Τουλάχιστον να μη φθάσουν και οι άλλοι εις την αυτήν κατάστασιν. Βοηθήσατε τον λαόν. Δυστυχώς ακόμη τα άλευρα δεν έφθασαν και οι δυστυχείς αποθνήσκουν με την αγωνίαν της αναμονής. Νομίζουν ότι θα παραταθεί η ζωή των με την μίαν και ήμισιν οκάν την οποίαν θα λάβουν [...]»,²³⁶⁶ διαβάζουμε σε επιστολή της κεντρικής επιτροπής διανομών Καρυστίας του Ερυθρού Σταυρού προς τον Ερυθρό Σταυρό.

Από τις εκκλήσεις που γίνονται μέσω των επιστολών για την αναγκαιότητα αποστολής τροφίμων, πηγάζει το συμπέρασμα ότι οι καθυστερήσεις στην αποστολή τροφίμων στο νησί αποδείχτηκαν μοιραίες για μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Εύβοιας και είναι η σημαντικότερη αιτία της εκτεταμένης θνησιμότητας από πείνα, η οποία “έγραψε” μερικά από τα πιο τραγικά σενάρια της στην Κύμη και στις γύρω περιοχές:

«Στην τρισδυστυχισμένη Κύμη μια μάνα, χήρα, άφησε τα τρία μικρά παιδιά της τεσσάρων, έξι και οκτώ ετών στην δυστυχισμένη καλύβα της μόνα τους και έτρεξε να φθάσει στα παραγωγικά χωριά για να ζητιανέψει λίγη τροφή για να προλάβει να μην πεθάνουν τα παιδιά της. Δυστυχώς, τα δυστυχισμένα παιδιά δεν άντεξαν όλα. Την πρώτη ημέρα πέθανε το μικρότερο και τα άλλα εξακολουθούσαν να κοιμούνται αγκαλιασμένα με το νεκρό αδελφάκι τους επί τρεις ημέρες. Όταν η δυστυχής μάνα επέστρεψε παραφρόνησε από το δράμα.

Στην Κοινότητα Βιτάλου μια δυστυχής μητέρα επιστρέφοντας, αληθινό ράκος, από την κηδεία του μικρότερου παιδιού της ηλικίας τεσσάρων ετών, βρήκε νεκρό από πείνα και δεύτερο παιδί της. Ο σπαραγμός της συνέτριψε τις καρδιές όλων. Αλλά φρίκη κατέλαβε όλους όταν επέστρεψε από την κηδεία του δεύτερου παιδιού της και βρήκε νεκρό από πείνα και το τρίτο της παιδί. Αλλόφρων παράτησε το νεκρό παιδί και άρπαξε στην αγκαλιά της το τέταρτο και τελευταίο παιδί της, τρέχοντας προς τα παραγωγικά χωριά της Χαλκίδας φωνάζοντας σπαραχτικά: «Σώστε μου το μονάκριβο παιδί μου, σώστε το χριστιανοί...».²³⁶⁷

²³⁶⁵ «Έκθεσις πεπραγμένων κ. Καλαμπαλίκη, Γενικού Αντιπροσώπου του Ε.Ε.Σ. παρά τη Ι. Μ. Καρυστίας-Σκύρου», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 314, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²³⁶⁶ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 312, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²³⁶⁷ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 312, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Κεφάλαιο 7^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΣΑΡΩΝΙΚΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Σπετσών

Σε επιστολή του προς φιλικό του πρόσωπο την 25^η Οκτωβρίου του 1941, ο επερχόμενος Δήμαρχος Σπετσών, Πολύβιος Π. Λεκός, γνωστοποιεί την εκλογή του στο δημαρχιακό αξίωμα:²³⁶⁸

«[...]Ο διορισμός μου είναι πλέον οριστικόν γεγονός. Αφού υπεγράφησαν τα Διατάγματα απολύσεως του κ. Αλ. Λαγάνη και του διορισμού εμού ως Δημάρχου Σπετσών, από τον Υπουργόν των Εσωτερικών Αξ. Κ. Ι. Παπαδόπουλον, και αφού ενεκρίθησαν επίσης από το Υπουργικόν Συμβούλιον, εστάλη το σύνηθες ερώτημα προς τας Γερμανικάς και Ιταλικάς αρχάς, παρά των οποίων η απάντησις αναμένεται ευνοϊκή[...].»

Προτού ακόμη αναλάβει και επίσημα τα καθήκοντά του, όπως αναφέρει στην ίδια επιστολή, ασχολείται με τον επισιτισμό του νησιού φροντίζοντας να εξασφαλίσει τρόφιμα όπως όσπρια, σουλτανίνα ή μαύρη σταφίδα προκειμένου να τα στείλει στο νησί:

«[...] Από τα προ τριμήνου περίπου τρεξίματά μου άνω κάτω εις τα διάφορα Υπουργεία έχω χάσει δέκα κιλά (10)! προς χάριν της αγαπητής μας Πατρίδος και προς ανακούφισιν των αγαπητών μας συμπατριωτών. Πέφτω εις το κρεβάτι καθ' εκάστην, πτώμα από την κούραση. Όταν με ιδήτε δεν θα με γνωρίσετε διότι αδυνάτισα πάρα πολύ. Αλλά δεν πειράζει, αρκεί ότι θα σώσωμεν τον τόπον μας[...].»²³⁶⁹ αναφέρει χαρακτηριστικά στην ίδια επιστολή, ενώ σε άλλη προς τον Πρόεδρο της Κεντρικής Υπηρεσίας Συσσιτίων, επίσης πριν αναλάβει την Δημαρχία του νησιού, εκθέτει τους λόγους που καθιστούν απολύτως αναγκαία την ολική ενίσχυση της Κεντρικής Υπηρεσίας Συσσιτίων Σπετσών:

«Μία από τας απαραίτητους και επειγούσας ανάγκας του ιστορικού Νησιού μας είναι η οργάνωσις και η λειτουργία 2 ΣΥΣΣΙΤΙΩΝ ενός ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ και ενός ΛΑΪΚΟΥ, τα οποία να χορηγούν άφθονον και υγιεινήν τροφήν εις 500 τουλάχιστον πρόσωπα καθ' εκάστην[...].»

Επειδή αι Σπέτσαι συντηρούντο άλλοτε από την θάλασσαν και τον Τουρισμόν, τα οποία λόγω του πολέμου αδρανούν σήμερον, η δε αλιεία, συνεπεία των περιορισμών της Διοικήσεως Στρατιωτικής Κατοχής, εξασκείται εις μικράν κλίμακα ζώνης, η Νήσος μας δυστυχώς υποφέρει τρομακτικά από στερήσεις, θλίψεις και κακουχία, τας οποίας καλούμεθα να ανακουφίσωμεν με όλας μας τας δυνάμεις.»²³⁷⁰

Έχοντας επισημάνει τον περιορισμό της αλιείας και το πλήγμα που δέχθηκε ο τουρισμός του νησιού συνεπεία του πολέμου και της Κατοχής ως τους κύριους

²³⁶⁸ Επί δημαρχίας Λεκού, το Δημαρχείο στεγάστηκε στο αρχοντικό του μεγάλου ευεργέτη των Σπετσών Σωτήριου Ανάργυρου, «με την υποχρέωσιν να επιμελείται και περιποιείται τούτο». Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Δήμαρχος σε επιστολή του, ο Ιταλός Στρατηγός Ρικάνιο, Διοικητής της Στρατιάς Τζούλια, τον οποίο γνώρισε σε συνάντησή του με τον Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας, του ανακοίνωσε την επίταξη του οικήματος και σε ερώτησή του, αν το οίκημα είναι κατάλληλο για να εγκατασταθούν οι άντρες της Ιταλικής Στρατιωτικής Διοίκησης, ο Λεκός τον παρακάλεσε, «επωφεληθείς της εξαιρετικής ευμενείας του Στρατηγού» προς το πρόσωπό του, να ανακαλέσει την επίταξη καθώς σκόπευε να μεταφέρει στο οίκημα Ανάργυρου το Δημαρχείο, ως το πλέον κατάλληλο και χρήσιμο για τις ανάγκες του Δήμου. Πράγματι, ο Στρατηγός ακύρωσε την επίταξη για να διευκολύνει τις προθέσεις του, σύμφωνα με τον Λεκό, Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ΦΑΚ. Επισιτισμός, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών.

²³⁶⁹ Ο. π.

²³⁷⁰ Ο. π.

λόγους πρόκλησης των οικονομικών και επισιτιστικών δυσχερειών που χαρακτηρίζουν τις Σπέτσες, στη συνέχεια της επιστολής του ο Δήμαρχος αναφέρεται στους υπεράριθμους φτωχούς, πάσχοντες και δυστυχείς του νησιού, οι οποίοι οδεύουν προς τον θάνατο από πείνα. Με την βεβαίωση ότι θα διαθέτει 50.000 δραχμές από την μισθοδοσία του για τους ανάπηρους πολέμου και τις δυστυχείς οικογένειες των Σπετσών, αιτείται πίστωση 3.000.000 δραχμών για την οργάνωση και λειτουργία των παραπάνω συσσιτίων λόγω των εξαιρετικών και επειγουσών αναγκών.

Καθίσταται επομένως σαφές ότι ήδη από το φθινόπωρο του 1941 το νησί των Σπετσών παρουσιάζει ελλείψεις τροφίμων, η κατάσταση που επικρατεί κρίνεται αναγκαία και γίνεται λόγος για θανάτους από πείνα, γι' αυτό και ο Δήμαρχος Λεκός θέτει ως προτεραιότητα του το επισιτιστικό ζήτημα του νησιού παράλληλα ωστόσο με το ηλεκτροδοτικό:

Από της 10^{ης} Οκτωβρίου η Νήσος μας παραμένει εις πλήρες σκότος διότι η ανάδοχος εταιρεία κληρονόμων Δ. Δασκαλάκη υπό προφάσεις και δικαιολογίας μη στηριζόμενας εις το Δίκαιον, αλλά ούτε εις την λογικήν διέκοψαν το φως της Πόλεως [...]. Οι κάτοικοι της νήσου μας στερουμένοι οιασδήποτε φωτιστικής ύλης, έπεσαν εσχάτως θύματα διαφόρων κλοπών και άλλων δυστυχημάτων, ευρίσκονται δε ούτοι εις τελείαν απόγνωσιν διότι ουδαμόθεν βλέπουσι φως[...]»,²³⁷¹ θα καταγγείλει με επιστολή του προς την Νομαρχία Αργολιδοκορινθίας την 4^η Δεκεμβρίου 1941, ενώ αργότερα, την 23^η Σεπτεμβρίου 1942, σε συνεδρίαση της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου θα αναφέρει σχετικά:

«[...]Όταν εγνώσθη εις τας Σπέτσας ότι έρχομαι Δήμαρχος, σωρεία εκκλήσεων έφθασε εις χείρας μου από διαφόρους συμπατριώτας οίτινες πάσει θυσία εξητούσαν από εμέ να ξαναφέρω εις την Νήσον μας το ηλεκτρικόν φως[...]. Διέγνωσα ότι το σκληρόν μέτρον που έλαβον οι κληρονόμοι Δασκαλάκη, χωρίς καμίαν ειδοποίησιν και έρριψαν τους Σπετσιώτας εις το άγριον σκότος ήτο τελείως αβάσιμον και αδικαιολόγητον. Είχα πεισθεί ότι οι Σπειτσιώται ήσαν πρόθυμοι συμφώνως με την ανιούσαν που ελάμβανον όλα τα πράγματα εις την χώραν μας να δεχθούν και αυτοί μίαν ανάλογον αύξησιν του κιλοβατ[...]. Εζήτησα επομένως να έλθω εις συνεννόησιν με τους κληρονόμους Δασκαλάκη, κατέβαλα δε όλας τας δυνάμεις να τους πείσω ότι δεν είχαν τίποτε να ζημιωθούν εάν μαζί με τον ερχομό μου εν Σπέτσες ως Δημάρχου σας έφερνα συγχρόνως και το ηλεκτρικόν φως, η στέρησις του οποίου ισοδυναμούσε διά τον λαόν όπως και η έλλειψις ψωμιού[...]».²³⁷²

Τελικά, το ζήτημα παροχής ηλεκτρικής ενέργειας στο νησί επιλύθηκε την 23^η Δεκεμβρίου 1941 με την απόφαση του Ιταλού Στρατιωτικού Διοικητή να επιτάξει μία από τις μηχανές του εργοστασίου.

Αν και το ζήτημα της ηλεκτροδότησης του νησιού επιλύθηκε και η πόλη των Σπετσών «επί εννέα συνεχείς μήνες είναι η 5^η πόλις της Ελλάδος που έχει ηλεκτρικόν φως»,²³⁷³ το επισιτιστικό πρόβλημα του νησιού παραμένει άλυτο. Όπως προκύπτει από τις εκθέσεις πεπραγμένων της Επιτροπής Διανομών Ερυθρού Σταυρού Σπετσών, οι Σπέτσες ήταν μεταξύ εκείνων των περιοχών της Επαρχίας που διανεμήθηκαν τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού από το πρώτο φορτίο τροφίμων που μετέφερε το πλοίο «Κουρτουλούς» από την Τουρκία, τον Οκτώβριο του 1941.

Παρά την άμεση αποστολή τροφίμων και τις τακτικές και δωρεάν διανομές οσπρίων «εις πάντας ανεξαιρέτως κατοίκους Σπετσών» κατά το χρονικό διάστημα από

²³⁷¹ ΦΑΚ. Επισιτισμός, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών.

²³⁷² Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου Σπετσών, Πρακτικά Συνεδριάσεως 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών.

²³⁷³ Ο. π.

1^η Νοεμβρίου 1941-4^η Φεβρουαρίου 1942, σύμφωνα με τις παραπάνω εκθέσεις, παρουσιάζονται «αθρόα εκ της ασιτίας κρούσματα και δη εις την αποροτέραν τάξιν των πολιτών».²³⁷⁴

Προς τα τέλη Νοεμβρίου 1941, «δεν βρίσκεται απολύτως τίποτα μήτε σε μανάβικο μήτε σε μπακάλικο για ν' αγοράσει κανείς...», οπότε τα τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού είναι τα μόνα που διατίθενται στο νησί, όπως συμπεραίνουμε από το ημερολόγιο του Σπετσιώτη Τσουλουχόπουλου (Γραμματέα της Επιτροπής Διανομών Ερυθρού Σταυρού Σπετσών από τον Απρίλιο του 1942 και αγωνιστή του ΕΑΜ στην Αντίσταση από τον Σεπτέμβριο του 1943, μετά την αποχώρηση των Ιταλών από το νησί).

Τον Δεκέμβριο, διαβάζουμε στο ίδιο ημερολόγιο: «Ποιος μπορεί να περιγράψει την τραγικότητα της σημερινής κατάστασης;

Οι θάνατοι από πείνα είναι καθημερινοί πια και όχι λίγοι. Οι άνθρωποι, οι πιο πολλοί πτωχοί και οι πιο αδύνατοι, αρχίζουν να πρήζονται από ασιτία. Οι τιμές των τροφίμων ανεβαίνουν με ρυθμό αφάνταστο. Η έλλειψις των αδιάκοπα αυξάνει. Όλος ο κόσμος αγωνιά για το φαί του[...]. Το κυνήγι για το φαί είναι αφάνταστο και η φροντίδα όλων».²³⁷⁵

Σε έκθεση της Επιτροπής Διανομών του Ερυθρού Σταυρού Σπετσών με ημερομηνία 2 Δεκεμβρίου 1941 γίνεται αναφορά για «γενική εκ Λιμού καταστάσεως ην διέρχεται η Πόλις», ενώ σε έκθεση της 22ας Δεκεμβρίου αποφασίστηκε η αμεσότατη παραλαβή και άμεση διανομή των οσπρίων «λόγω των ημερών και της ανάγκης του Λαού της Νήσου».

Είναι τόση η αδημονία των ανθρώπων να παραλάβουν τα τρόφιμα, που όπως αναφέρουν στην ίδια έκθεση τα μέλη της Επιτροπής, «δεν παρελείψαμεν να ζητήσωμεν και την προστασίαν των Αρχών, των οποίων η όχι άμεσος επέμβασις εις ουδέν ίσχυσεν προ της βουλιμίας ουχί μόνον των εργατών, αλλά και αυτού τούτου του λαού, ο οποίος εφαινετο ως να προτιμά την διαρπαγήν από την κανονικήν και φιλοδικαίαν διανομήν».²³⁷⁶

Το άγχος και η αγωνία για την απόκτηση τροφίμων που θα τους απαλλάξουν από το ενοχλητικό αίσθημα της πείνας και θα τους εξασφαλίσουν την επιβίωση καθιστούν τους ανθρώπους του νησιού βουλιμικούς και ανυπόμονους, γεγονός που δεν πέρασε απαρατήρητο από τους ανθρώπους του Ερυθρού Σταυρού, οι οποίοι κατέγραψαν την ψυχολογική αυτή μετάπτωση του πληθυσμού στην Έκθεση Πεπραγμένων.

Ο Δήμαρχος Σπετσών, Πολύβιος Λεκός, ήδη από τους τελευταίους μήνες του 1941 θεωρούσε απαραίτητη και αναγκαία την οργάνωση και λειτουργία μαθητικού συσσιτίου.

Την 16^η Απριλίου 1942 έγιναν τα εγκαίνια των ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΣΥΣΣΙΤΙΩΝ για τα άπορα παιδιά στο Νέο Δημοτικό Σχολείο με τη σύμπραξη του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος προσέφερε τα όσπρια, και του Δήμου Σπετσών, ο οποίος διέθεσε την απαραίτητη ποσότητα ελαίου και άλλα τρόφιμα. Στην ομιλία του για τα εγκαίνια των Παιδικών Συσσιτίων για τα φτωχόπαιδα, ο Δήμαρχος τόνισε πως «στερούμενοι ακριβώς των τεχνικών μέσων και των άλλων αναγκαιούντων, ηρκέσθημεν να οργανώσωμεν μόνον την λειτουργίαν των ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΣΥΣΣΙΤΙΩΝ διά τα φτωχόπαιδα της Νήσου μας [...] και κατονόμασε όσους συνέβαλλαν στην υλοποίησή τους:

²³⁷⁴ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁷⁵ Τσουλουχόπουλος, ό. π. σσ. 33, 35.

²³⁷⁶ Εκθέσεις Πεπραγμένων Επιτροπής Διανομών του Ερυθρού Σταυρού Σπετσών (1 Νοεμβρίου 1941, 2 και 22 Δεκεμβρίου 1941, 4 Φεβρουαρίου 1942), Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ΦΑΚ. Επισιτισμός, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών.

«Ο Ερυθρός Σταυρός εξεδήλωσε ζωνρόν και ευγενές ενδιαφέρον διά την άμεσον λειτουργίαν ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΣΥΣΣΙΤΙΩΝ διά τα φτωχόπαιδα των Σπετσών[...]. Στοργικόν εξάλλου ενδιαφέρον επέδειξεν όπως πάντοτε η Κεντρική Διοίκησις Συσσιτίων εν Αθήναις ήτις παρέσχεν αμέριστον την οικονομικήν βοήθειάν της προς τα ΠΑΙΔΙΚΑ ΣΥΣΣΙΤΙΑ των φτωχοπαίδων Σπετσών [...]. Ομοίως δε και η Σεβαστή Κυβέρνησις διά του Νομάρχου Αργολιδοκορινθίας κατέβαλεν πολυτίμους προσπαθείας υπέρ των Παιδικών μας Συσσιτίων διά τα φτωχόπαιδα.

Αλλά και ο Δήμος Σπετσών κατανοών πλήρως την βαθυτέραν σημασίαν και την μεγάλην σκοπιμότητα την οποίαν έχουν τα Παιδικά Συσσίτια μας διά τα φτωχόπαιδα δεν εδίστασεν ποσώς να πρωτοστατήσει και να υποστηρίξει με όλας του τας δυνάμεις, διαβλέπων πόσον χρήσιμα και ωφέλιμα αποβαίνουν ταύτα εις τα Συσσιτούντα φτωχόπαιδα της Νήσου μας και δη κατά τας παρούσας κρίσιμους στιγμάς, όπου σπανίζει κυριολεκτικώς η ύπαρξις τροφίμων και οργιάζει η μαύρη αγορά εις βάρος του φτωχού και αναξιοπαθούντος Σπετσιωτικού Λαού[...].»

Σύμφωνα με τον Δήμαρχο, κύριος σκοπός των παιδικών συσσιτίων «είναι να περιμαζέψωμεν από τους δρόμους τα αλητόπαιδα, συγκεντρώνοντες δε επίσης και και τα άλλα φτωχόπαιδα των σπιτιών, άτινα όλα μαζί μόλις φθάνουν τα 400. Να τους δώσουμε μέσα εις ένα περιβάλλον κοινωνικής προνοίας, σύνηθες σε πολιτισμένους ανθρώπους, μίαν τροφήν υγιεινήν και περιποιημένην, και ένα συναίσθημα καλοσύνης και αλληλεγγύης απαραίτητον και επιβεβλημένον εις τας παρούσας στιγμάς[...].»²³⁷⁷

Μέχρι την στιγμή της επιτυχούς έναρξης λειτουργίας των συσσιτίων, ο Δήμαρχος Λεκός κατήγγειλε ότι προηγήθηκαν σαμποτάζ και εμπόδια από «παραπλανητάς και ψευδολόγους», οι οποίοι προσπάθησαν να αποτρέψουν τον φτωχόκοσμο να φέρει τα παιδιά του στα συσσίτια προειδοποιώντας τους ψευδώς ότι θα χάσουν τα όσπρια και τα σύκα που λαμβάνανε από τον Ερυθρό Σταυρό.²³⁷⁸

Η παρεξήγηση δημιουργήθηκε κατόπιν της λύσης που από κοινού πρότειναν η Εφορεία Συσσιτίων και η Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού προκειμένου να δημιουργηθούν Παιδικά Συσσίτια. Σύμφωνα με πρότασή τους, όλοι οι κάτοικοι θα παραχωρούσαν υπέρ των άπορων παιδιών ηλικίας έως και 15 ετών που θα σιτίζονταν, μικρή ποσότητα οσπρίων από κάθε μερίδα που τους αναλογούσε, όχι μεγαλύτερη από 60 δράμια.²³⁷⁹

Στο ειδοποιητήριο που στάλθηκε σε κάθε δικαιούχο οικογένεια σχετικά με την έναρξη της λειτουργίας των συσσιτίων αναφερόταν ότι το κάθε παιδί έπρεπε να προσκομίσει ένα πιρούνι και ένα βαθύ πιάτο και διευκρινιζόταν πως «η τροφή θα παρέχεται ΔΩΡΕΑΝ εις τα άπορα παιδιά με καταβολήν μιας δραχμής δικαιώματος συμμετοχής δι' έκαστον γεύμα και άτομον, έξι δραχμάς εφ' άπαξ δικαίωμα εγγραφής δι' εκάστην οικογένειαν». Διευκρινιζόταν επίσης πως κάθε παιδί θα λαμβάνει μισή μερίδα από τον Ερυθρό Σταυρό και την υπόλοιπη θα την τρώνε καλομαγειρεμένη με λάδι στα παιδικά συσσίτια μαζί με άλλα τρόφιμα και πως «ΟΥΔΕΙΣ ΘΑ ΔΙΑΓΡΑΦΕΙ εκ των καταλόγων διανομής οσπρίων».²³⁸⁰

Τελικά, τα εγκαίνια λειτουργίας των παιδικών συσσιτίων «είχαν καταπληκτική επιτυχία, ολόκληρος ο διάδρομος του Α' πατώματος της νέας Δημοτικής Σχολής κατεκλύσθη από περισσότερα των 300 φτωχοπαίδων παρ' όλη την αντίδρασιν και το σαμποτάζ [...] και εφεξής εις το Συσσίτιον των φτωχοπαίδων θα συσσιτώνται

²³⁷⁷ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ΦΑΚ. Επισιτισμός, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών.

²³⁷⁸ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁷⁹ Ο. π.

²³⁸⁰ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

καθημερινώς 400 φτωχόπαιδα με καλομαγειρευμένο φαγητό και περιποιημένο συμπλήρωμα τούτου το οποίο θα εξήλευον οι πάντες».²³⁸¹

Το 1942 η “μαύρη αγορά” εδραιώνεται στο νησί και τα τρόφιμα πωλούνται αποκλειστικά μέσω των πωλητών της σε εξαιρετικά υψηλές τιμές: «Άλλοτε, όχι προ πολλών ετών, πέρυσι ακόμη, η αξία του ελαίου δεν υπερέβαινε τις 200 δραχμές & μάλιστα προ 1 ½ έτους τις 60 δραχμές κατά οκάν & σήμερα σπανίζει και κυμαίνεται εις τιμές 4-4 ½ χιλιάδων. Έπειτα τα λαχανικά έφθασαν εις εκατονταπλάσιον πλην ορισμένων των οποίων υπερέβησαν & έφθασαν εις ύψη αστρονομικά. Κατόπιν η υπόδησις επίσης εκατονταπλασιάσθη. Σας αναφαίρομεν ολίγα & τα πλέον αναγκαία διά την διαβίωσιν», αναφέρει ιερέας σε επιστολή του προς τον Δήμαρχο και παράλληλα Πρόεδρο της Επιτροπής Επισιτισμού Σπετσών, Πολύβιο Λεκό.

«Δεν είναι εύκολο να τα βρίσκεις με τους μαυραγορίτες[...]. Πολύ αηδιαστικό και κουραστικό να 'χεις δοσοληψίες μαζί τους. Αλλά η πείνα δεν λογαριάζει και σε κάνει να πας να τους βρεις[...].»²³⁸² Αυτήν ακριβώς την ανάγκη για ικανοποίηση του αισθήματος της πείνας και την επιθυμία για επιβίωση εκμεταλλεύθηκαν στο έπακρο οι μαυραγορίτες και επωφελήθηκαν οικονομικά της επισιτιστικής κρίσης.

Έχοντας αντιληφθεί την τραγικότητα της κατάστασης που επικρατεί στο νησί, όπου κυριαρχεί η αισχροκέρδεια των εμπόρων και «θερίζει» ανθρώπινες ζωές η θνησιμότητα από πείνα, την 4^η Ιανουαρίου 1942, ο Δήμαρχος αποστέλλει επείγουσα πρόσκληση σε εισαγωγείς εμπορευμάτων «προκειμένου να γίνει νέα εντατική προσπάθεια διά την προμήθειαν τροφίμων ειδών των οποίων στερούνται παντάμασι οι κάτοικοι της Νήσου και υποφέρουν εκ τούτου τα πάνδεινα[...]. Στην σύσκεψη στο Δημαρχείο θα αναζητηθούν από κοινού οι κατάλληλοι τρόποι για να αγορασθούν μεγάλες ποσότητες τροφίμων ώστε να αντιμετωπιστούν οι «στερήσεις και κακουχίες του αναξιοπαθούντος Σπετσιωτικού λαού».²³⁸³

Πράγματι, την επόμενη ημέρα, πραγματοποιείται η σύσκεψη με τους εισαγωγείς, στην οποία ο Δήμαρχος αφού τόνισε πως «αι ανάγκαι της Νήσου από τρόφιμα είναι επείγουσαι και πολύ μεγάλαι, και χρήζουν σοβαράς και ταχείας μερίμνης, και όλοι ανεξαιρέτως οι τάξεις του λαού εν Σπέτσαις υποφέρουν και στενάζουν υπό την θλίψιν των στερήσεων από φαγώσιμα είδη», πρότεινε την σύναψη συμφωνίας (Τραστ) μεταξύ των εισαγωγέων, τόσο της χονδρικής όσο και της λιανικής πώλησης, με χρηματική συμμετοχή τους ανάλογη των οικονομικών δυνατοτήτων τους ώστε να αγοράσουν τρόφιμα, τα οποία στην συνέχεια θα πωλούν σε πρατήριά τους από τα οποία θα αποκομίζουν κέρδος ανάλογο της εισφοράς τους.

Την ίδια ημέρα υπογράφηκε η συμφωνία για την ίδρυση του Οικονομικού και Οικονομικού Τραστ με την επωνυμία «Προμηθευτικός Συνεταιρισμός Σπετσών», ο οποίος υπό την καθοδήγηση του Δημάρχου θα προβαίνει καθ' όλη την διάρκεια του πολέμου στην αγορά τροφίμων για τις ανάγκες των κατοίκων της πόλης, των οποίων ο τρόπος πώλησης και ο προσδιορισμός των τιμών θα ρυθμίζεται από τον Δήμαρχο σε συνεννόηση με τον Συνεταιρισμό.²³⁸⁴

Προκειμένου να βρεθούν τρόφιμα, ο Δήμαρχος προβαίνει σε προσωπικές εξορμήσεις σε πόλεις της Πελοποννήσου και σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές, οι οποίες μέσω επιστολών γνωστοποιούν τις προθέσεις του στους κατεξοχήν αρμόδιους, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει επαρκείς ποσότητες από τα παραγόμενα προϊόντα.

Τόσο η ίδρυση Προμηθευτικών Συνεταιρισμών, όσο και οι προσωπικές εξορμήσεις του Δημάρχου για συγκέντρωση τροφίμων, αποτελούν σημαντικές

²³⁸¹ Ο. π.

²³⁸² Τσουλουχόπουλος, ό. π., σ. 40.

²³⁸³ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁸⁴ Ο. π.

πρωτοβουλίες στα πλαίσια της προσπάθειας επίλυσης του επισιτιστικού ζητήματος στις Σπέτσες, και ειδικά τα ταξίδια που πραγματοποίησε ο Δήμαρχος επέφεραν θετικά αποτελέσματα.

Την 17^η Φεβρουαρίου 1942, και ενώ βρίσκεται στην Καλαμάτα, αποστέλλει επιστολή στον Γενικό Πρόξενο του Γερμανικού Ράιχ, η οποία βρίθει κολακειών, προκειμένου να λάβει την έγκρισή του να μεταφέρει στις Σπέτσες 20.000 οκάδες σύκα που συγκεντρώθηκαν στην περιφέρεια Μονεμβασίας του Νομού Λακωνίας. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό της επιστολής είναι η υπογράμμιση εκφράσεων στις οποίες ο Δήμαρχος επιθυμεί να δώσει έμφαση, όπως ο κίνδυνος θανάτων από πείνα:

«Όπως σας κατέστησε ήδη γνωστόν και ο κ. Νομάρχης Καλαμών, αι Σπέτσαι είναι μία άγονος νήσος της οποίας η επισιτιστική κατάσταση είναι τραγική, συνεπώς θα σώσητε 5.000 ψυχάς²³⁸⁵ από βέβαιον θάνατον εκ της πείνης εάν εν τη μεγαλοψυχία σας επιτρέψητε να μεταφέρω εκ Μονεμβασίας εις Σπέτσας την ποσότητα σύκων, ολόκληρος δε ο πληθυσμός της νήσου θα σας είναι ευγνώμων διά την φιλάνθρωπον αυτήν χειρονομίαν σας, την οποίαν δεν θέλομεν λησμονήσει ποτέ.

Ευρίσκομαι εις Καλάμας υπό την ιδιότητα του Δημάρχου και Προέδρου της Επιτροπής Επισιτισμού Σπετσών από 15 περίπου ημέρας, με την ελπίδα ότι ο αζ. Αντιπρόσωπος του Γερμανικού Ράιχ ενταύθα θα δώσει μίαν δικαίαν και χριστιανικήν λύσιν εις το άνω ζήτημα, την οποίαν με αγωνία περιμένω να μεταδώσω τηλεγραφικώς εις τον Σπετσιώτικον λαόν όστις δεν έπαυσε ατενίζων προς Υμάς και κατά την υστάτην ταύτην στιγμήν, ως τον σωτήρα και ευεργέτη του».²³⁸⁶

Μία εβδομάδα αργότερα εκδίδεται Υπηρεσιακό Σημείωμα του Διοικητή Χωροφυλακής Σπάρτης στο οποίο διαβάζουμε:

«Ο Δήμαρχος Σπετσών Κος. Πολύβιος Π. Λεκός επισκέπτεται τας Κοινότητας του Νομού Λακωνίας και ιδία τας περιφερείας των Επαρχιών που παράγουν σύκα και κρόμμνα, όπως προμηθευθεί εκ τούτων με τιμάς διατιμήσεως διά τα Λαϊκά Συσσίτια και τους θνήσκοντας εκ της πείνης κατοίκους της αγόνου και ιστορικής Νήσου Σπετσών.

Επειδή η θέσις του πληθυσμού των Σπετσών πληροφορούμεθα ότι είναι άκρως σοβαρά και τραγική, συνιστώμεν υμίν θερμώς όπως διευκολύνετε με κάθε τρόπον την ως άνω αποστολήν του Κου Δημάρχου ίνα δυνηθή ούτος ανακουφίσει τους πάσχοντας συμπατριώτας του.

Ο Κος Δήμαρχος Σπετσών έχει ήδη εξασφαλίσει την έγκρισιν μεταφοράς 20.000 οκάδων σύκων εκ μέρους του Υπουργείου Επισιτισμού και των Ιταλικών Αρχών Σπάρτης».²³⁸⁷

Τόσο από την παραπάνω επιστολή όσο και από την επόμενη του Νομάρχη Λακωνίας προς τους Κοινοτάρχες του Νομού γίνεται γνωστό ότι ο Δήμαρχος έλαβε τελικά την έγκριση για μεταφορά τροφίμων στο άγονο νησί των Σπετσών που υποφέρει από «θανάτους εκ πείνης», όπως επισημαίνεται στις επιστολές:

«Εξ αλληλεγγύης και συμπαθείας προς τους δεινοπαθούντας σήμερον ηρωϊκούς Σπετσιώτας, απευθύνομεν θερμοτάτην έκκλησιν προς τους Κοινοτάρχας του υφ' ημάς Νομού Λακωνίας όπως παρέχωσι πάσαν νόμιμον βοήθειαν και συνδρομήν εις τον Δήμαρχον Σπετσίων κ. Πολύβιον Π. Λεκόν όστις θα σας επισκεφθεί προσεχώς διά να του προμηθεύσετε με τιμάς διατιμήσεως επιτρεπόμενα τρόφιμα, τα οποία θα μεταφέρει εκ των όρμων Μονεμβασίας, Ελαίας και Νεαπόλεως εις τας Σπέτσας όπως διαθώσι διά

²³⁸⁵ Σύμφωνα με την απογραφή του 1940, ο πληθυσμός του νησιού ήταν 3.633 κάτοικοι, όσος δηλαδή και ο πληθυσμός του μοναδικού Δήμου του νησιού, του Δήμου Σπετσών, Γενική Στατιστική Υπηρεσία, ό. π.

²³⁸⁶ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁸⁷ Ο. π.

τας ανάγκας των αυτόθι Λαϊκών Συσσιτίων, και του υποφέροντος εκ πείνης πεντάκις χιλίου πληθυσμού της Ιστορικής Νήσου».

Από την επιστολή του Νομάρχη Λακωνίας πληροφορούμαστε επίσης ότι ο Δήμαρχος εκτός «της εξαιρετικής ευμενείας και υποστηρίξεως εκ μέρους του Υπουργείου Επισιτισμού και των Ιταλικών Αρχών Κατοχής» εξασφάλισε την συνεργασία των Νομαρχιών Αργολιδοκορινθίας, Αρκαδίας και Μεσσηνίας. Γι' αυτό ο Νομάρχης θεωρεί ότι θα ήταν παράλειψη να μην επικαλεστεί την βοήθεια των Κοινοταρχών Λακωνίας στο αξιόπαινο έργο του Δημάρχου Σπετσών, στο οποίο εκφράζει την βεβαιότητα ότι όλοι θα συνδράμουν με όλες τους τις δυνάμεις ώστε να κατορθώσει ο Δήμαρχος να μεταφέρει στις Σπέτσες μια ποσότητα τροφίμων «ικανή να αναχαιτίσει τον θάνατον εκ πείνης του Λαού των Σπετσών όστις είναι άξιος όλης της αγάπης και προστασίας μας».²³⁸⁸

Ανάλογο ύφος έχουν και οι επιστολές της Νομαρχίας Αρκαδίας προς την Υποδιοίκηση Χωροφυλακής και τον Πρόεδρο της Κοινότητας Λεωνιδίου, του Δημάρχου Λεκού προς την Επιτροπή Ενώσεως Ελαιοεμπόρων Άστρους και του Διοικητή Χωροφυλακής Αρκαδίας προς τις Υποδιευθύνσεις Χωροφυλακής Κυνourίας και Άστρους μέσω των οποίων υπερτονίζεται πως επειδή «η θέσις του πληθυσμού των Σπετσών είναι άκρως σοβαρά και τραγική», συνιστάται, στο όνομα της αλληλεγγύης και της συμπάθειας προς το ηρωικό νησί, οι κατά τόπους αρμόδιες αρχές να παράσχουν κάθε διευκόλυνση προς τον Δήμαρχο να προμηθευτεί σε τιμές διατιμήσεως ελαιόλαδο, ελιές, πορτοκάλια και λαχανικά «διά τα λαϊκά συσσίτια και τους θνήσκοντες εκ της πείνης κατοίκους της αγόρου και ιστορικής Νήσου Σπέτσας».²³⁸⁹

Απολύτως απαραίτητες για τις επισιτιστικές εξορμήσεις του Δημάρχου σε τοποθεσίες όπως η Μονεμβασιά, η Πύλος, η Καλαμάτα, το Κατάκολο, το Γύθειο, η Ιτέα και ο Βόλος είναι η χορήγηση ποσοτήτων πετρελαίου, βενζίνης και ορυκτέλαιου από το Υπουργείο Ναυτιλίας και Συγκοινωνίας. Γι' αυτό σε σχετική επιστολή του ζητά να συνεχιστεί η τροφοδοσία του Δήμου και για τους επιπλέον λόγους ότι τα καύσιμα είναι απαραίτητα για την ηλεκτροδότηση του νησιού, την λειτουργία του Κλωστηρίου και Υφαντήριου Δασκαλάκη που εδρεύει στις Σπέτσες, καθώς επίσης για τα γρι-γρι «τα οποία προμηθεύουν ψάρια με προσιτάς τιμάς εις τον πτωχόν λαόν των Σπετσών. Μη έχοντες ουδεμίαν παραγωγήν εις το νησί μας, εκτός από ολίγα ψάρια, είμεθα αναγκασμένοι να εντείνωμεν τας προσπαθείας μας εις το ψάρεμα», εξηγεί ο Δήμαρχος στην επιστολή του.²³⁹⁰

Το δίμηνο Φεβρουάριος-Μάρτιος 1942 οπότε ο Δήμαρχος Σπετσών πραγματοποιεί προσωπικές εξορμήσεις στην γειτονική Πελοπόννησο ώστε να προμηθευτεί τρόφιμα, η θνησιμότητα από πείνα, στην οποία γίνεται αναφορά σε όλες τις παραπάνω επιστολές καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη εξεύρεσης τροφίμων, εξακολουθεί να υφίσταται στο νησί, και ειδικότερα στον Δήμο Σπετσών, ο οποίος συγκεντρώνει διψήφιο αριθμό θυμάτων, ενώ τον Μάρτιο καταγράφεται ο μεγαλύτερος αριθμός θυμάτων από πείνα του έτους.

Μέσα Φεβρουαρίου, «όλοι πεινούν και οι πιο πολλοί μέχρι θανάτου». Οι κάτοικοι προκειμένου να προμηθευτούν τρόφιμα προβαίνουν σε ανταλλαγή περιουσιακών τους ειδών με βασικά είδη διατροφής. «Είδος αντί είδους το σημερινό εμπόριο...». Συνηθισμένο φαινόμενο είναι επίσης οι κλεψιές προϊόντων από τα περιβόλια, καθώς τα προϊόντα που εξακολουθούν να πωλούνται μέσω της «μαύρης αγοράς» είναι υπερβολικά ακριβά για την πλειοψηφία των κατοίκων του νησιού. *Η χειρότερή μας σκλαβιά είναι αυτή που υποφέρουμε από κάθε είδους αισχροκέρδεια και*

²³⁸⁸ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁸⁹ Ο. π.

²³⁹⁰ Ο. π.

πλεονεξία. Και είναι αλήθεια πως έχει χαθεί κάθε μέτρο αξιολόγησης και τιμιότητας».²³⁹¹

Οι εκθέσεις Πεπραγμένων της Επιτροπής Διανομών Ερυθρού Σταυρού Σπετσών αναφέρουν πως τον Απρίλιο του 1942 έγινε η πρώτη διανομή αλεύρων (26 Απριλίου) και η τέταρτη διανομή οσπρίων (φασολιών)-10 Απριλίου-στον πληθυσμό του νησιού. Στις παραπάνω εκθέσεις αναφέρεται επίσης πως τα τρόφιμα διανέμονταν δωρεάν σε άπορους, δίνονταν ενισχυτικές μερίδες σε άνεργους ναυτικούς, απόγονους ιστορικών οικογενειών,²³⁹² θύματα πολέμου, σε ιερείς ενώ διανέμονταν με ειδικά ατομικά δελτία στα λαϊκά και μαθητικά συσσίτια.²³⁹³

«Περιττόν θεωρούμεν να εξάρωμεν το από πάσης απόψεως ευεργετικών έργων των Λαϊκών Συσσιτίων, εκ της αδιαλείπτου λειτουργίας των οποίων εξαρτάται η ζωή τόσων απόρων υπάρξεων», επισημαίνει σε εξαιρετικά επείγουσα επιστολή της η Νομαρχία Αργολιδοκορινθίας, η οποία θεωρεί πως όλοι έχουν την υποχρέωση να συνδράμουν την προσπάθεια του Ερυθρού Σταυρού, χωρίς την φιλάνθρωπη δράση του οποίου, οι φτωχοί ήταν καταδικασμένοι στον εξ ασιτίας θάνατο.²³⁹⁴ Προκειμένου επομένως να συνεχιστούν τα ευεργετικά συσσίτια θεωρήθηκαν απαραίτητες οι εισφορές σε χρήμα ή σε τρόφιμα υπέρ των Λαϊκών Συσσιτίων και συγκροτήθηκαν ερανικές επιτροπές για την διενέργεια εράνων ή κινηματογραφικών παραστάσεων.

Στον Δήμο Σπετσών συγκεκριμένα, «Υπό την Προστασίαν του Δημάρχου Σπετσών» διοργανώνονταν μουσικές εσπερίδες στην βεράντα του ξενοδοχείου «Ποσειδώνιον»²³⁹⁵, «υπέρ των πτωχών της νήσου», όπως διαβάζουμε σε εισιτήριο εισόδου.²³⁹⁶

²³⁹¹ Τσουλουχόπουλος, ό. π., σσ. 44, 46-47.

²³⁹² Παρά το γεγονός ότι υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα για απόγονους ιστορικών οικογενειών, σύμφωνα με την αποδεκτική των ληξιαρχικών εγγραφών θανάτου του Δήμου Σπετσών, την 15^η Φεβρουαρίου 1943, απεβίωσε από πείνα στο σπίτι της η 71χρονη Καλομοίρα Μέξη, «τελευταία απόγονος της μεγάλης και ιστορικής οικογένειας Μέξη και δισέγγονη του Χαντζή-Γιάννη-Μέξη, Αρχηγού της Οικογένειας, δράσαντος κατά τον Αγώνα της Εθνικής Ανεξαρτησίας και διαθέσαντος ολόκληρον αυτού την περιουσίαν και τα πέντε πλοία του υπέρ του Αγώνος». Η ίδια η Καλομοίρα, παρά τα μεγάλα ποσά που της προσφέρθηκαν για την αγορά της ιστορικής κατοικίας της αρνήθηκε να δεχθεί χρήματα και την δώρισε στο Κράτος ώστε να στεγαστεί το Ιστορικό Μουσείο Σπετσών. Η κηδεία της, που κόστισε 150.000 δραχμές και στην οποία παραβρέθηκε «πάνδημος η πληθυσμός της νήσου», έγινε δημοσία δαπάνη από τον Δήμο, ο οποίος στη συνέχεια αιτήθηκε να συμμετάσχει στη δαπάνη και το Κράτος, το οποίο επίσης ευεργετήθηκε από την απόγονο, Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁹³ Ο. π.

²³⁹⁴ Από όσα αναφέρει σε επιστολή της η Επιτροπή Διαχειρίσεως Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού Αθηνών προς την Επιτροπή Διανομών Ερυθρού Σταυρού Σπετσών αντιλαμβανόμαστε την εξαιρετική συνεργασία που χαρακτήριζε τις δύο Επιτροπές: «Η Επιτροπή Διαχειρίσεως είναι ικανοποιημένη εκ της μέχρι τούδε εργασίας της Επιτροπής Διανομών Σπετσών, εικόνα της οποίας παρέχουν αι αναλυτικά εκθέσεις της επί της διαχειρίσεως εκάστης αποστολής. Αναγνωρίζει πρωτίστως ο Ερυθρός Σταυρός τας μεγάλας ανάγκας των κατοίκων της νήσου. Και το γεγονός όμως ότι η ορισθείσα υπ' αυτού εν Σπέτσαις Επιτροπή Διανομών εκτελεί αξιοπείνως την ανατεθείσαν εις αυτήν εντολήν, ενισχύει τον Ερυθρόν Σταυρόν εις την συνεχή αποστολήν τροφίμων, εφ' όσον είναι ήσυχος από της πλευράς της καλής διαχειρίσεώς των», ό. π.

²³⁹⁵ Το ξενοδοχείο «Ποσειδώνιον Παλλάς» χτίστηκε με χρήματα του Σωτήριου Ανάργυρου και εγκαινιάστηκε το 1914. Όραμα του ευεργέτη του νησιού ήταν να αποτελέσει πόλο έλξης τουριστών συμβάλλοντας στην τουριστική ανάπτυξη του νησιού και «να αποβεί χρήσιμον και εκπολιτιστικόν», Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

²³⁹⁶ Ο. π. Από ευχαριστήρια τηλεγραφήματα του 1943 εκ μέρους του Γραφείου του Πρωθυπουργού Λογοθετόπουλου, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και του Μετοχικού Ταμείου Στρατού προς τον Δήμαρχο Σπετσών πληροφορούμαστε ότι οι Σπετσιώτες κατέβαλλαν εισφορές υπέρ του τακτικού ετήσιου εράνου του Ερυθρού Σταυρού (όπως μαρτυρούν σχετικοί ονομαστικοί κατάλογοι) και υπέρ των τέκνων των θυμάτων του τελευταίου πολέμου για τις οποίες ο Δήμαρχος προέβη στην ακόλουθη δήλωση: «Είναι άξιος ομολογουμένως κάθε τιμής και επαίνου ο Σπετσιώτικος Λαός, όστις παρά τας οικονομικάς στενοχώριες του, συνεισέφερε γενναίως υπέρ των δύο ως άνω επισήμων εράνων του

Καθώς τα επισιτιστικά προβλήματα παραμένουν, συνεχίζεται η αλληλογραφία του Δημάρχου Λεκού με τους Νομάρχες της Πελοποννήσου και με τις Υπηρεσίες του Ερυθρού Σταυρού προκειμένου να μην αμεληθεί ο επισιτισμός των Σπετσών. Χαρακτηριστική είναι η μακροσκελής επιστολή του Δημάρχου προς τον Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας την 12^η Ιουνίου 1942, μέσω της οποίας εκφράζει την «απαίτηση» να αποσταλεί σίτος από την Επαρχία Ερμιονίδος και την γειτονική Κόστα (με βασικό επιχείρημα ότι η πλειοψηφία των αγροκτηματιών και παραγωγών είναι μόνιμοι κάτοικοι Σπετσών και περιοδικά κατοικούν στην Κόστα), εκθέτοντας την κατάσταση που επικρατεί στο νησί:

«Κύριε Νομάρχα,

Δεν είναι άγνωστον εις Υμάς ότι αι Σπέτσαι, ήτις εις την Ιστορίαν έχει να επιδείξει ενδόξους σελίδας αυταπαρνήσεως και πατριωτισμού είναι Νήσος τελείως άγονος, στερουμένη των πάντων, εξού και υποφέρει καταθλιπτικώς εις βαθμόν απερίγραπτον, μη παραβαλλόμενον με καμίαν άλλην ελληνικήν Νήσον.

Αρκεί να αναλογισθεί τις ότι η παραγωγή του πρωτίστου είδους της αναγκαιοτέρας καθημερινής τροφής, τουτέστιν του σίτου, υπολογίζεται εφέτος να ανέλθει εις το μηδαμινόν ποσόν των 9.000 οκάδων καθ'ην στιγμήν είμεθα υποχρεωμένοι να διαθρέψωμεν καθημερινώς περί τους 4.000 κατοίκους, εις ους προσετέθησαν τελευταίως και και άποροι ναυαγοί του πολέμου από διασωθέντα πληρώματα εμπορικών πλοίων και απειράριθμοι συνταξιούχοι του εμπορικού και πολεμικού Ναυτικού.

Η θέσις της Νήσου μας έχει καταστεί προ πολλού τραγική και θανατηφόρος μολονότι δε επιχειρούμεν εκάστοτε μερικάς εξορμήσεις προς εξεύρεσιν τροφίμων, ταύτα μόλις επαρκούν διά 3-5 ημέρας, οπότε επαναρχίζει και πάλιν το μαρτύριον της πείνης και το βασανιστήριον της δυστυχίας, άτινα έχουσι καταστήσει την ζωήν των τετράκις χιλίων κατοίκων των Σπετσών προβληματικήν και αφόρητον[...].

Δέον να σημειωθεί κ. Νομάρχα ότι είναι επιτακτική ανάγκη, λόγω της αθλιεστάτης καταστάσεως εις ην έχει περιέλθει εσχάτως η Νήσος μας από επισιτιστικής απόψεως, να ληφθεί από τούδε σύντομος μέριμνα όπως μεταφερθεί εκ της Επαρχίας Ερμιονίδος και Σπετσών εις την Νήσον μας μια ποσότης σίτου τοιαύτη ώστε να αναλογεί τουλάχιστον με 10-15 οκάδας σίτου δι' έκαστον κάτοικον αυτής, όπως δυνηθή να ανταπεξέλθει ούτος το πρόβλημα της ζωής του, άλλως όλοι οι κάτοικοι των Σπετσών βαδίζουν ολοταχώς και ασφαλώς προς τον εκ της πείνης θάνατον».

Ο Δήμαρχος ολοκληρώνει την επιστολή του ζητώντας την άμεση επέμβαση του Νομάρχη και εκφράζοντας την βεβαιότητα ότι θα δεχτεί να συνεργαστεί «διότι θα είναι σκληρόν και απάνθρωπον να αφήσει καταδικασμένους εις τον εκ της πείνης βέβαιον θάνατον 4.000 ψυχάς ανθρώπων», οι οποίοι για τον Δήμαρχο θεωρούνται «άξιοι καλυτέρας τύχης και προστασίας από πολλούς άλλους» λόγω της ένδοξης ιστορίας των Σπετσών και των αγώνων και θυσιών που προσέφεραν οι Σπετσιώτες κατά την Επανάσταση του 1821.²³⁹⁷

Για ακόμη μια φορά στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει την συνεργασία των αρχών της Πελοποννήσου ώστε να αποσταλούν τρόφιμα στο νησί, επικαλείται την ένδοξη ιστορία του νησιού, αλλά επιστρατεύει ένα ατυχές όσο και προκλητικό επιχείρημα όταν θεωρεί πως οι Σπετσιώτες αξίζουν να διασωθούν από την πείνα περισσότερο από άλλους συμπατριώτες τους επειδή οι πρόγονοί τους υπήρξαν ήρωες.

Οι κάτοικοι των Σπετσών στην διάρκεια της Κατοχής δεν αντιμετώπιζαν μόνο προβλήματα στην ηλεκτροδότηση ή το μείζον πρόβλημα του επισιτισμού και της

Δήμων. Η συμβολή του αύτη, ως ήτο επόμενον, είχεν αγαθοτάτην εντύπωσιν εν Αθήναις, είμαι δε εκ τούτου λίαν υπερήφανος», ό.π.

²³⁹⁷ Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ό. π.

θνησιμότητας από πείνα, αλλά ήταν αναγκασμένοι να ζουν υπό ανθυγιεινές συνθήκες με αυξημένο τον κίνδυνο νοσηρότητας. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή του Λεκού την 28^η Απριλίου 1942 προς τον Επίτροπο του Υπουργείου Επισιτισμού, τον οποίο εκλιπαρεί να προμηθεύσει το νησί με 3.000 οκάδες σαπουνιού, «*δεδομένου ότι οι πεντάκις χίλιοι κάτοικοι της Νήσου έχουν να πλυθούν από ενός έτους και πλέον, και εκ τούτου υπάρχει κίνδυνος ασθενειών*».²³⁹⁸ Στις επόμενες διανομές, όπως αυτή της 8^{ης} Αυγούστου 1942, σύμφωνα με το Πρακτικό Διανομής, μεταξύ των διανεμηθέντων ειδών όπως η σταφίδα ή η ζάχαρη περιλαμβάνεται και το σαπούνι, το οποίο χορηγήθηκε σε 3.497 άτομα και επιπλέον σε 2 φαρμακεία, σε 2 γιατρούς και στο Δημόσιο Ιατρείο.²³⁹⁹

Απ' όλα όμως τα ζητήματα με τα οποία ο Δήμαρχος Σπετσών Πολύβιος Λεκός ασχολήθηκε προσωπικά και διεξοδικά κατά την διάρκεια της δημαρχιακής θητείας του ξεχωρίζει ως πιο σπουδαία την ηλεκτροδότηση και τον επισιτισμό του νησιού: «*Ο ηλεκτροφωτισμός και ο Επισιτισμός των Σπετσών ήταν δύο αλληλένδετοι και πρωτεύοντες σκοποί, οίτινες έχουν καταστήσει υπερήφανον την πολεμικήν περίοδον της Δημαρχείας μου*», σύμφωνα με δήλωσή του την 20^η Σεπτεμβρίου 1943, λίγους μήνες πριν τον τραγικό θάνατό του το Πάσχα του 1944.²⁴⁰⁰

β) Δήμος Πόρου

Στον Πόρο, η κατάσταση από επισιτιστικής απόψεως στην διάρκεια της Κατοχής είναι επίσης τραγική όπως αποκάλυψε η αποδελτίωση των ληξιαρχικών βιβλίων θανάτων.

Ενδεικτικό της αυξημένης θνησιμότητας στον Δήμο Πόρου είναι η υπ' αριθμόν 65 απόφαση της Διοικούσης Επιτροπής «Περί διορισμού Ειδικού Ληξιάρχου». Ο Δήμαρχος Πόρου, Αχιλλέας Παπαντωνίου, στην εισήγησή του τόνισε πως είναι επείγουσα η ανάγκη ρυθμίσεως του ζητήματος «*λόγω της ανεφίκτου και ιδιαιτέρως δυσχερούς παρά του Ληξιάρχου ασκήσεως των καθηκόντων του, λόγω του φόρτου της εργασίας του*».²⁴⁰¹

²³⁹⁸ Ο. π.

²³⁹⁹ Ο. π.

²⁴⁰⁰ Τον Φεβρουάριο του 1944 αγγλικά αεροπλάνα βύθισαν το επίτακτο «Κέφαλος» των Γερμανών στο παλιό λιμάνι των Σπετσών, στο οποίο σκοτώθηκαν δύο Γερμανοί, αλλά βρέθηκε μόνο το ένα πτώμα. Τον Μάρτιο, αντάρτες σκότωσαν στο ξενοδοχείο «Καρδάση» δύο Γερμανούς που είχαν διασωθεί από το επίτακτο και ο Δήμαρχος Λεκός μαζί με τον γιατρό Κόχυλα, φοβούμενοι τα αντίποινα, παρουσιάστηκαν στις Γερμανικές Αρχές στον Πειραιά προκειμένου να εξηγήσουν πως ο ντόπιος πληθυσμός ήταν αμέτοχος σε αυτό το επεισόδιο. Οι Γερμανοί ωστόσο ανήμερα το Πάσχα δειράνε και σκοτώσανε πολίτες και κάψανε σπίτια στην Ερμιόνη, αλλά η ενέργειά τους αυτή θεωρήθηκε αποτέλεσμα της αναφοράς του Δημάρχου και του γιατρού και παρόλο ότι ήταν πρόσωπα αγαπητά σε όλους εκτελέστηκαν μαζί με άλλα δύο άτομα, μεταξύ των οποίων και ο Αντιπρόεδρος του Ερυθρού Σταυρού Σπετσών και αρχιτέκτονας Γ. Διαμαντόπουλος, Τσουλουχόπουλος, ό. π., σσ. 94-103. Ο Περράκης δίνει την δική του εκδοχή για τις εκτελέσεις: «*Ο Λεκός, ο δήμαρχος που ήταν πολύ δημοφιλής και αξιοσέβαστος, είχε κύρος με τους νησιώτες και μπορούσε κάλλιστα να δημιουργήσει αντιπαλότητα στο ΕΑΜ. Ο γιατρός ο Κόχειλας, που ήταν ιδρυτικό μέλος του ΕΑΜ στις Σπέτσες, αλλά είχε αργότερα παραιτηθεί, είχε διαφωνήσει με τους τραμπουκισμούς της ΟΠΛΑ και είχε γίνει αντίπαλος στην ΕΑΜική εξουσία μετά την παραίτησή του από την τοπική επιτροπή του ΕΑΜ. Τα ίδια αίτια πρέπει να ίσχυαν και για τον Διαμαντόπουλο, που ήταν κι αυτός μέλος της ίδιας επιτροπής. Σύμφωνα με την κόρη του Διαμαντόπουλου, ο πατέρας της πιθανόν να εκτελέστηκε γιατί αρνήθηκε να παραδώσει στο ΚΚΕ τα εφόδια που έστελνε ο Ερυθρός Σταυρός, του οποίου ήταν αντιπρόσωπος στις Σπέτσες*», Στέλιος Περράκης, *Φαντάσματα του Εμφυλίου – Πλάκα Αργολίδας 1943-44*, Επίκεντρο 2010, σσ. 164-165.

²⁴⁰¹ Βιβλίων Ψηφισμάτων Διοικούσης Επιτροπής Πόρου αρχόμενο από 30^{ης} Αυγούστου 1942 και λήγον την 31 Δεκεμβρίου 1943, απόφασις υπ' αριθμόν 65, «Περί διορισμού Ειδικού Ληξιάρχου», Δήμος Πόρου.

Η απόφαση αυτή για διορισμού Ειδικού Ληξιάρχου ώστε να μπορεί το Ληξιαρχείο να ανταποκριθεί στα αυξανόμενα καθήκοντά του λόγω της μεγάλης θνησιμότητας και θνησιμότητας από πείνα ειδικότερα στον Δήμο Πόρου, είναι η μοναδική με ανάλογο περιεχόμενο που αποκάλυψε η έρευνά μας στα υπό μελέτη Ληξιαρχεία. Επιπλέον, είναι ενδεικτική της αντίδρασης του Δημοτικού Συμβουλίου στα νέα δεδομένα στο νησί, που καθιστούν «*ανέφικτη*» και «*δυσχερή*» την δουλειά του ληξιάρχου, ο οποίος πλέον χαρακτηρίζεται από «*φόρτο εργασίας*».

Από έγγραφο-γνωστοποίηση του Δημάρχου Πόρου με ημερομηνία 13 Δεκεμβρίου 1942 γνωρίζουμε ότι τους τελευταίους μήνες του 1941, παρά τις διανομές προϊόντων από τον Ερυθρό Σταυρό, οι οποίες σύμφωνα με τον Δήμαρχο ήταν αποτέλεσμα «*ενεργειών των Γερμανικών Αρχών*», παρατηρείται αύξηση της θνησιμότητας από πείνα στο νησί. Συγκεκριμένα, ο Ερυθρός Σταυρός, μέσα Δεκεμβρίου 1941, χορήγησε άλευρα για δύο μήνες καθώς και «*πλείστα φάρμακα διά τους κατοίκους, άτινα θα διανέμονται δωρεάν προς αυτούς*». Στο ίδιο έγγραφο επισημαίνεται εκ μέρους του Δημάρχου πως οι Γερμανικές Αρχές Κατοχής χορήγησαν 1.250 οκάδες ζάχαρη για να διανεμηθούν στους κατοίκους, ενώ το Υπουργείου Επισιτισμού, επίσης «*κατόπιν ενεργειών των Γερμανικών Αρχών*», χορήγησε 2.400 χιλιόγραμμα ποτάσας για την κατασκευή σαπουνιού για τις ανάγκες των κατοίκων.²⁴⁰²

Έκτος από προβλήματα στον επισιτισμό του νησιού, ο οποίος εξαρτάται από τις διανομές του Ερυθρού Σταυρού και την αποστολή ειδών του Υπουργείου Επισιτισμού, υπάρχουν προβλήματα στον τομέα της καθαριότητας με αποτέλεσμα να επικρατούν ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης για τους κατοίκους με άμεση συνέπεια την πρόκληση ασθενειών: Σε επιστολή του ο Δήμαρχος προς το Γερμανικό Φρουραρχείο, η οποία φέρει ημερομηνία 16 Δεκεμβρίου 1942, αναφέρει την οικονομική δυσχέρεια στην οποία βρίσκεται ο Δήμος και υποβάλλει την παράκληση να ληφθούν μέτρα για την καθαριότητα της πόλης, «*η οποία από τετραμήνου έχει παύσει να λειτουργεί και λόγω τούτου παρουσιάστηκαν αθρόα κρούσματα ψώρας εις τους κατοίκους*».²⁴⁰³

Καθώς η έλλειψη σαπουνιού συνεχίζεται και η νοσηρότητα των κατοίκων αυξάνεται, την 23^η Δεκεμβρίου 1942, ο Δήμαρχος Πόρου αποστέλλει προς τον Πληρεξούσιο του Ράιχ στην Αθήνα επιστολή με την οποία εκφράζει την δυσaráσκειά του για την αναληγσία και αδιαφορία των υπηρεσιών του Υπουργείου Επισιτισμού για την ζωή των κατοίκων, καθώς παρά τα επανειλημμένα τηλεγραφήματα και έγγραφα με τα οποία έκρουε των κώδων του κινδύνου για την εμφάνιση ενδημικών νόσων (όπως εξανθηματικός τύφος και ψωρίαση με κρούσματα θανάτου), μετά από πολυήμερη αναμονή ειδοποιήθηκαν να παραλάβουν μικρές ποσότητες σαπουνιού από την Χαλκίδα.

Όπως προκύπτει από το έγγραφο ο Δήμαρχος αρνήθηκε καθώς τα έξοδα μεταφοράς προς και από την Χαλκίδα για την παραλαβή του σαπουνιού θα καθιστούσαν την τιμή του πιο ακριβή και από την τιμή διάθεσης στην μαύρη αγορά. Αποτέλεσμα της διαμαρτυρίας του και της εικοσαήμερης παραμονής του στην Αθήνα ήταν να αποστείλει το Υπουργείο Επισιτισμού τα 2.400 χιλιόγραμμα ποτάσας, που προαναφέραμε, αλλά η κατασκευή σαπουνιού δεν επιτεύχθηκε καθώς δεν συγκεντρώθηκαν οι απαραίτητες ποσότητες μουργέλαιου. Έτσι, ο Δήμαρχος επανήλθε με την επιστολή της 23^{ης} Δεκεμβρίου ζητώντας είτε την αποστολή

²⁴⁰² ΦΑΚ. Κατοχή, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Πόρου.

²⁴⁰³ ΦΑΚ. Κατοχή, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Πόρου.

ποσοτήτων πυρηνέλαιου για την κατασκευή σαπουνιού είτε την αποστολή ποσοτήτων σαπουνιού από Αθήνα ή Πειραιά.²⁴⁰⁴

Η θέληση για επιβίωση και η απειλή της θνησιμότητας από πείνα δημιουργούν από την μια μεριά απελπισμένους ανθρώπους που ξεπουλάνε τα υπάρχοντά τους για να διατηρηθούν στη ζωή και από την άλλη άπληστους που εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις, την θέληση για ζωή και το άγχος του θανάτου, προκειμένου να πλουτίσουν:

«Πολλοί των κατοίκων ευρισκόμενοι προ οικονομικού αδιεξόδου όπως ανταπεξέλθωσιν εις τας σημερινάς βιωτικές ανάγκας και διά να μην αποθάνωσι της πείνης ηναγκάσθησαν να πωλήσωσι τας οικίας των εις διαφόρους νεόπλουτους των οποίων το προϊόν του πλούτου των προέρχεται εις την εις βάρος του δυστυχούντος και πεινώντος λαού διάθεσιν ειδών τροφίμων εις μυθώδεις τιμάς.

*Ήδη οι νεόπλουτοι ούτοι εν τη προφανή των απληστίαν του αθέμιτου πλουτισμού των ήρχισαν να προβαίνουν εις την έξωσιν των εκ τας παρ' αυτών αγορασθείσας οικίας εγκατεστημένων μισθωτών εξιούντες υπέρογκα ενοίκια. Ως εκ τούτου άρχισε να δημιουργείται μια έκρυθμη κατάστασις ήτις συνεχιζόμενη απειλεί την διασάλευσιν της τάξεως καθότι διάφοροι κάτοικοι και επαγγελματίες απειλούνται να εξωσθώσιν και να παραμείνουσι άστεγοι εις τας οδούς».*²⁴⁰⁵

Ένα επίσης σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι κάτοικοι του Πόρου στην διάρκεια της Κατοχής ήταν η διακοπή της ηλεκτροδότησης.

Το εργοστάσιο ηλεκτρισμού του Πόρου διέκοψε την λειτουργία του για μεγάλο χρονικό διάστημα καθώς το Υπουργείο Συγκοινωνίας έπαψε να χορηγεί πετρέλαιο με αποτέλεσμα «η πόλις μετά των συνοικισμών της ήτο βυθισμένη εις το σκότος». Με την εγκατάσταση στον Πόρο ναυτικής στρατιωτικής βάσης του Γερμανικού στρατού Κατοχής απαγορεύτηκε η παροχή ρεύματος στην πόλη καθώς η στρατιωτική αρχή επίταξε το εργοστάσιο και χρησιμοποιούσε την ηλεκτρική ενέργεια για αποκλειστική της χρήση.

Με τις παρακλήσεις τους οι κάτοικοι, οι οποίοι ενήργησαν δραστήρια, πέτυχαν να πείσουν τους Γερμανούς να επιτρέψουν την παροχή ρεύματος στην πόλη υπό τον όρο ο Δήμος να τους χορηγεί ψάρια. Προς αντιμετώπιση της συγκεκριμένης δαπάνης ο Δήμος επέβαλλε στους καταναλωτές ηλεκτρικού ρεύματος χρηματικό «δικαίωμα φωτισμού». Σε διαφορετική περίπτωση, λόγω των οικονομικών δυσχερειών του, ο Δήμος θα αναγκαζόταν να διακόψει την χορήγηση των ψαριών προς τους Γερμανούς με αποτέλεσμα να διακοπεί η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και η πόλη «να επανέλθει εις την πρώτην απελπιστικήν κατάστασιν χωρίς φωτισμόν επί προφανή ζημία των κατοίκων διότι η εξεύρεσις φωτιστικής ύλης, πετρελαίου ή ελαίου, είναι δυσχερεστάτη και πολυδάπανος».²⁴⁰⁶

Η καθημερινότητα των κατοίκων στην διάρκεια της Κατοχής στον Δήμο Πόρου χαρακτηριζόταν από πλήθος απαγορεύσεων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι τον Νοέμβριο του 1943 με ανακοίνωση του Γερμανικού Φρουραρχείου απαγορεύεται η εξαγωγή βοών, μόσχων, χοίρων, προβάτων, αμνών, αιγών και λοιπών ζώωντων ή σφαγμένων ζώων εκτός της περιφέρειας του Δήμου Πόρου. Για τους παραβάτες έμπορους ή ιδιοκτήτες ποιμνίων η διαταγή του Γερμανικού Φρουραρχείου όριζε την

²⁴⁰⁴ Ο.π.

²⁴⁰⁵ Βιβλίον Ψηφισμάτων Διοικούσης Επιτροπής Πόρου αρχόμενον από 30^{ης} Αυγούστου 1942 και λήγον την 31 Δεκεμβρίου 1943, ψήφισμα 36^{ον}.

²⁴⁰⁶ Βιβλίον Ψηφισμάτων Διοικούσης Επιτροπής Πόρου αρχόμενον από 30^{ης} Αυγούστου 1942 και λήγον την 31 Δεκεμβρίου 1943, ψήφισμα 10^{ον}.

κατάσχεση των περιουσιών και των ποιμνίων τους και την παραπομπή τους σε δίκη στο Γερμανικό Στρατοδικείο.²⁴⁰⁷

Τον Ιούλιο του 1944 με διαταγή του Γερμανικού Φρουραρχείου επιτρέπεται η κυκλοφορία του κοινού και η λειτουργία ζαχαροπλαστείων και καφενείων μέχρι την 10^η εσπερινή ώρα, με εξαίρεση τα οινοπωλεία τα οποία πρέπει να κλείνουν την 9^η εσπερινή ώρα. «*Πέραν της 10^{ης} εσπερινής ώρας πας κυκλοφορών θα πυροβολείται*».²⁴⁰⁸

Η μοναδική ανακοίνωση του Γερμανικού Φρουραρχείου που εντοπίστηκε με καλοπροαίρετο περιεχόμενο ήταν της 12^{ης} Νοεμβρίου 1943 που όριζε παρακράτημα ελαίου 40% ώστε να διανέμεται κατά χρονικά διαστήματα σε άπορους κατοίκους της Περιφέρειας του Δήμου Πόρου. Για όσους ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων δεν συμμορφώνονταν με την διαταγή θα συλλαμβάνονταν και θα δικάζονταν από το Γερμανικό Στρατοδικείο, ενώ το ελαιόλαδο και το ελαιοτριβείο θα κατάσχονταν.

γ) Κοινότητα Αιγίνης

Ο χειμώνας του 1941-'42 ήταν για την Αίγινα πρωτόγνωρος με τρομερό κρύο και χιόνι που σκέπασε το νησί μέχρι τη θάλασσα για πολλές μέρες, φαινόμενο πρωτοφανές για τα δεδομένα του νησιού.

Με την κατάκτηση της Αίγινας από τους Γερμανούς η κυκλοφορία των πολιτών περιορίζεται μέχρι τις δέκα ή έντεκα, ανάλογα με την εποχή. Το ηλεκτρικό ρεύμα διατίθεται μέχρι τις δέκα, νερό δεν υπήρχε στα σπίτια παρά μόνο στα πηγάδια, ενώ η θέρμανση ήταν ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της εποχής με τα κάρβουνα για τα μαγκάλια να είναι δυσεύρετα.

Τα τρόφιμα για τον περισσότερο κόσμο ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Τα ελάχιστα αποθέματα που υπήρχαν στα μικρά μπακάλικα είτε καταναλώθηκαν αμέσως, είτε παρακρατήθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους ή κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς, όπως το λάδι.

Υπήρχαν λίγα φιστίκια στις περιορισμένες τότε φιστικιές και τα μόνο που μπορούσε να βρει κάποιος σχετικά εύκολα ήταν κρασί ρετσίνα, που κράτησε πολλούς στη ζωή και πρόσφερε ελπίδα και παρηγοριά, κρεμμύδια που τα χρησιμοποιούσαν στις σούπες ή για μεζέ στο κρασί, λαχανίδες και άγρια χόρτα που αποτελούσαν το πρώτο πιάτο της ημέρα, αλλά οι περισσότεροι τα έτρωγαν χωρίς λάδι.

Υπήρχαν ωστόσο οικογένειες, μετρημένες όμως στα δάχτυλα των δύο χεριών, που καλλιεργούσαν λίγο κριθάρι, στάρι και καλαμπόκι, το οποίο κρατούσαν για τις ανάγκες τους. Μεγάλη έλλειψη επίσης παρατηρήθηκε και στα ψάρια με τους ψαράδες να μην έχουν πετρέλαιο να κινήσουν τα καΐκια τους.²⁴⁰⁹

Κατόπιν των παραπάνω παραγόντων, η θνησιμότητα από πείνα έκανε την εμφάνισή της στο νησί:

«Μόλις προχωρούσε η μέρα άρχιζαν οι καμπάνες των εκκλησιών να χτυπούνε λυπητερά! Ειδοποίησις ότι κάποιος παρέδωκε το πνεύμα από τη πείνα. Η ειδοποίησις αυτή επαναλαμβάνετο πολλές φορές την ημέρα. Οι νεκροί μεταφέροντο με τα κάρρα και οι ιερείς δεν πρόφταναν να τους διαβάσουν έναν έναν, αλλά τρεις και τέσσερις μαζί[...]».²⁴¹⁰

²⁴⁰⁷ ΦΑΚ. Κατοχή, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Πόρου.

²⁴⁰⁸ Ο. π.

²⁴⁰⁹ Αργύρης Φορτούνας, *Οι αναμνήσεις μου. Αίγινα 1941-1944*, Κήπος της Αίγινας, σσ. 66-68, Αργύρης Φορτούνας, *Αίγινα. Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής*, οσελότος, Αθήνα 2012, σσ. 63-64.

²⁴¹⁰ Λούγγης, ό. π.

Την 30^η Δεκεμβρίου 1941, οι αρχές της Αίγινας με επικεφαλής τον Πρόεδρο της Κοινότητας, παρέλαβαν από τον Ερυθρό Σταυρό 4.360 οκάδες οσπρίων (ρεβιθιών και φασολιών) που μεταφέρθηκαν δωρεάν με το πλοίο “Χριστόφορος” που παραχώρησε ο πλοιοκτήτης. Λόγω της ανεπαρκούς ποσότητας αποφασίστηκε να διανεμηθεί, βάσει του δελτίου τροφίμων, μισή οκά οσπρίων κατ’ άτομο σε όλους τους κατοίκους της Αίγινας επειδή η πλειοψηφία τους ήταν άνεργοι μικροαστοί και ναυτεργάτες, και η ίδια ποσότητα διανεμήθηκε επίσης σε άπορους των υπόλοιπων κοινοτήτων του νησιού βάσει καταστάσεων που υπέδειξαν οι Πρόεδροί τους. Επίσης, 900 οκάδες διανεμήθηκαν στο συσσίτιο απόρων παιδών Αίγινας και 10 οκάδες σε νοσοκομεία.²⁴¹¹

Η επιβίωση όσων κατοίκων της Αίγινας κατάφεραν να νικήσουν την πείνα αποδίδεται ακόμη και στη βοήθεια από τον Θεό:

*«Τότε στη μεγάλη πείνα παρουσιάστηκε ένα περίεργο φαινόμενο που λες και το ‘στειλε ο Θεός ή ο Άγιος Νεκτάριος, όπως έλεγε εδώ ο κόσμος. Μία μέρα, τελείως ξαφνικά, γέμισε το λιμάνι κι οι ακτές της Αίγινας από ένα μικρό ψαράκι, που οι ψαράδες δεν είχαν δει άλλη φορά. Ήταν πολύ μικρότερο από την αθερίνα και διαφανές. Το ονόμασαν «μαλεμπί». δεν ήταν είδος γαρίδας, αν και έμοιαζε πολύ, αλλά ένα μικροσκοπικό και διαφανές κανονικό ψαράκι. Τον χειμώνα του 1941-’42 ο κόσμος μάζευε με απόχες στις ακτές αρκετές ποσότητες, και άλλοι το τηγάνιζαν, αν είχαν λάδι, ή το έκαναν κεφτέδες, σουπα, ακόμη και πίτες. Από το αναπάντεχο αυτό μάννα εξ ουρανού σώθηκε πολύς κόσμος τότε. Το πιο περίεργο ήταν ότι το μαλεμπί χάθηκε ξαφνικά, όταν πέρασε η μεγάλη πείνα. Από τότε δεν ξαναφάνηκε».*²⁴¹²

Το καλοκαίρι του 1942, τα επισιτιστικά προβλήματα εξακολουθούσαν να υφίστανται:

*«Τούτο το πεινασμένο καλοκαίρι ο Θρασύβουλος Ανδρουλιδάκης κι η Δέσποινα με πολύν ιδρώτα κατάφεραν να μεταβάλουν το άγονο χωράφι μας σε αληθινό λαχανόκηπο. Έτσι, ακόμα μια φορά, μας βοήθησαν έμπρακτα να μην πεθάνουμε της πείνας. Σε λίγο άρχισα κι εγώ να πηγαиноέρχουμαι στην Αθήνα, αναζητώντας λίγο ψωμί, που είχε εντελώς εξαφανιστεί από την Αίγινα»,*²⁴¹³ γράφει την 1^η Σεπτεμβρίου 1942 στο ημερολόγιό του ο λογοτέχνης Νίκος Καζαντζάκης, που στην Κατοχή ζούσε στην Αίγινα.

Στο ημερολόγιό του συχνά μνημονεύει τους φίλους του, οι οποίοι τον βοήθησαν να επιβιώσει από την πείνα προσφέροντας του τρόφιμα: *«Εγώ εδώ τα βολεύω, οι φίλοι με καλούν τραπέζι, φοβούμενοι μην πάθω από ασιτία...»*, γράφει την 17^η Φλεβάρη 1943. *«Κρατώ με συγκίνηση το νέο σακουλάκι που μου στείλατε. Το άνοιξα με όλα τα ελέη...η φροντίδα Σας αυτή με συγκινεί...»*,²⁴¹⁴ συμπληρώνει στο ημερολόγιο το βράδυ της 17^{ης} Φλεβάρη. Ακόμη και το σαπούνι, που στην Κατοχή ήταν σπάνιο και είχε αναχθεί σε είδος πολυτελείας, το προμηθευόταν μέσω φίλων: *«Θα του δώσω (εννοεί φιλικό του πρόσωπο) ότι έχουμε...να μας πάρει σαπούνι»*,²⁴¹⁵ γράφει στα τέλη Δεκέμβρη 1942.

Η Ελένη Καζαντζάκη, δεύτερη σύντροφος του λογοτέχνη, εξέφρασε γραπτώς το παράπονο ότι ενώ πολλές επιτροπές, όπως η Εθνική Αλληλεγγύη, βοήθησαν πολλούς καλλιτέχνες και λογοτέχνες *«να παλέψουν την πείνα»* τον χειμώνα 1941-1942, *«ούτε ένα πορτοκάλι, ούτε μια μπουκιά ψωμί δεν βρέθηκε για τον μονιά της*

²⁴¹¹ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, α. ε. 301-301α, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁴¹² Φορτούνας, ό. π., σ. 69.

²⁴¹³ Ελένη Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης. Ο ασυμβίβαστος*, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1977, σ. 481.

²⁴¹⁴ Ελένη Ν. Καζαντζάκη, ό. π., σσ. 484-485.

²⁴¹⁵ Ο. π., σ. 484.

Αίγινας» (εννοεί τον Καζαντζάκη). Σύμφωνα με μαρτυρία της, «ο πάμπλουτος εκδότης» (προφανώς εννοεί τον Αιμίλιο Χουρμούζιο που αναφέρει στο κείμενό της) ήθελε να αγοράσει τη μετάφραση της «Ιλιάδας» του Καζαντζάκη-Κακριδή για δυο τενεκέδες λάδι και όταν το έμαθε ο Γεώργιος Παπανδρέου «ανασκουμπώθηκε. Δυο φίλοι του, δυο πασίγνωστοι Αθηναίοι, ο Μ. Μπενάκης κι ο χειρουργός Τρίκορφος-Σμπαρούνης, χωρίς να χάσουν στιγμή, έστειλαν στο μονιά της Αίγινας ο καθένας κι από ένα ορισμένο χρηματικό ποσό. Ο δεύτερος μαζί με τα χρήματα έστειλε κι ένα κασονάκι τρόφιμα [...]».²⁴¹⁶

Σε άλλη μαρτυρία διαβάζουμε για την Αίγινα της Κατοχής:

«Η Αίγινα ουδέποτε είχε πάθει τοιαύτας στερήσεις όσας τα χρόνια της Κατοχής[...].

Μερικοί από τους ναυτικούς σφουγγαράδες και ψαράδες που είχαν βενζινόπλοια τα μεταχειρίσθηκαν προς μεταφοράν διαφόρων τροφίμων (σιτάρι, λάδι, όσπρια κλπ) από Κρήτην και Θεσσαλονίκην κυρίως [...] παρακινούμενοι ιδίως από την δίψαν του πλουτισμού, και τα επουλούσαν στη “Μαύρη Αγορά”! [...].

Κατά την προπολεμική εποχή ουδέποτε παρετηρήθη η επαιτεία στο νησί μας, και οι πτωχότεροι ήσαν αξιοπρεπείς και υπερήφανοι, ποτέ δεν συνέβη κλοπή ή διάρρηξις.

Επήλθεν όμως η σκληρά και δυσβάστακτος δουλεία, επακολούθησαν τα δεινά, η φτώχεια, η πείνα, ο υποσιτισμός, επακόλουθοι των στερήσεων, η διηνεκής φροντίς προς εξεύρεσιν τροφής, η έλλειψις θερμάνσεως με το επικρατούν ψύχος τον χειμώνα, επέφερον την εξαθλίωσιν των δυστυχισμένων κατοίκων του νησιού.

Μόνον το κτηνώδες συναίσθημα της αυτοσυντηρήσεως επεκράτησε.

*Αυτή είναι η πραγματική κατάσταση ήτις παρατηρείται λόγω της γερμανικής κατοχής».*²⁴¹⁷

Στην συγκεκριμένη μαρτυρία επομένως θίγονται μερικά από τα πιο συνηθισμένα φαινόμενα της επισιτιστικής κρίσης συνεπεία της κατοχής: η απληστία, η κερδοσκοπία και η μαύρη αγορά, η εμφάνιση της επαιτείας, η αύξηση των κλοπών και διαρρήξεων, η έλλειψη θέρμανσης, ο υποσιτισμός, η πείνα, η εξάντληση του πληθυσμού και η ενίσχυση του ενστίκτου της αυτοσυντήρησης.

²⁴¹⁶ Ο. π., σσ. 479, 487.

²⁴¹⁷ Λούγγης, ό. π., σ. 12.

Κεφάλαιο 8^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Αρχές Μαΐου του 1941, οι Κυκλάδες καταλαμβάνονται από τα γερμανικά στρατεύματα και με εξαίρεση την Μήλο, την οποία επιλέγουν να διατηρήσουν υπό την κατοχή τους λόγω των ορυχείων της από θειάφι, τα υπόλοιπα νησιά του συμπλέγματος παραχωρούνται στους Ιταλούς, οι οποίοι θα ενσωματώσουν διοικητικά τις Σποράδες και τις Κυκλάδες στα ιταλοκρατούμενα από το 1912 Δωδεκάνησα.²⁴¹⁸ Όμως, όπως και στην περίπτωση των Ιόνιων νησιών, θα επιδιώξουν την προσάρτηση του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων στην Ιταλία.

Συγκεκριμένα, υπήρξε σχέδιο που προέβλεπε την εικονική απόσπαση των νησιών από την ηπειρωτική Ελλάδα με σκοπό την δημιουργία μιας επικράτειας διαχωρισμένης από την Κυβέρνηση των Αθηνών. Με άλλα λόγια, την δημιουργία ενός κλειστού κυκλώματος των κατεχόμενων υπό των Ιταλών νησιών μέσω της απομόνωσής τους από απευθείας επικοινωνία με την ενδοχώρα με πρόσχημα την προστασία των νησιών από την κλιμάκωση του πληθωρισμού. Στην πραγματικότητα, προτεραιότητα ήταν να αποθαρρυνθεί οποιαδήποτε ενίσχυση εξάρτησης από την Αθήνα και να σταματήσουν να έρχονται Έλληνες πολιτικοί αξιωματούχοι στα νησιά. Ωστόσο, σύντομα έγινε φανερό ότι η προοπτική διαχωρισμού από την Ελλάδα ήταν αδιανόητη για την πλειοψηφία των νησιωτών και προκειμένου να μην ενεργοποιηθεί μια αντιλαϊκή πολιτική, ήταν απαραίτητη η διακριτικότητα.²⁴¹⁹

Βασικό μέλημα των Ιταλών είναι να ελέγξουν την οικονομία των νησιών των Κυκλάδων. Αρχές Ιουνίου, δημοσιοποιούν την διαταγή για την συλλογή της σοδειάς των δημητριακών του 1941, σύμφωνα με την οποία οι αγρότες υποχρεούνται να δηλώσουν τις ποσότητες σιταριού, κριθαριού, βρώμης και καλαμποκιού που πρόκειται να παραχθούν, ποσότητες που θα θέσουν στην αποκλειστική διάθεση των Αρχών Κατοχής. Η συγκέντρωση των υλικών αγαθών θα πρέπει να επιδιωχθεί με μεγαλύτερη επιμονή, γεγονός που θα συμβάλει στην διαβίωση των νησιών μέσα από τα δικά τους προϊόντα και επιπλέον στην αποστολή της τυχόν πλεονάζουσας ποσότητας στην Ιταλία.²⁴²⁰

Ωστόσο, η παραγωγή ποικίλλει αισθητά από νησί σε νησί και θα αποδειχθεί πως η παραγωγή βασικών προϊόντων, όπως των σιτηρών, δεν επαρκούν για την συντήρηση του πληθυσμού. Καθώς οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την εισαγωγή ειδών, στόχος είναι η επίτευξη οικονομικής ανεξαρτησίας και αυτάρκειας στα πλαίσια μιας εσωτερικής οικονομίας κάθε νησιού και μια ευρύτερης οικονομίας του συμπλέγματος των Κυκλάδων για την επίτευξη του οποίου απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ανάπτυξη της γεωργικής εργασίας.²⁴²¹

Από τα μέσα Αυγούστου έως τα τέλη Σεπτεμβρίου 1941, οι Ιταλοί θα αποστείλουν περίπου 9.300 τόνους σιτάρι κυρίως στα νησιά του Ιονίου, την Ήπειρο και τις Κυκλάδες, ενώ οι Γερμανοί 5.000 τόνους σε ολόκληρη την Ελλάδα. Ποσότητες μηδαμινές μπροστά στις 500.000 τόνους περίπου δημητριακών και λοιπών τροφίμων που εισήγαγε η Ελλάδα για την διατροφή του πληθυσμού της και που δεν μπορούσε πλέον να εισάγει λόγω του αγγλικού αποκλεισμού, καθιστώντας αναπόφευκτη την πείνα της χώρας και των Κυκλάδων ειδικότερα, στις οποίες επίσης

²⁴¹⁸ Πωλ Μων, *Η αποστολή μου στην Κατεχόμενη Ελλάδα*, Μέτρον 2000, σσ. 80, 114.

²⁴¹⁹ Sheila Lecoeur, *Mussolini's Greek island. Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, Tauris Academic Studies, 2009, σ. 32.

²⁴²⁰ Προκόπης Παπαστράτης, «Οι Κυκλάδες και η Σίφνος την περίοδο της Κατοχής» στο Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, Τόμος Β', Αθήνα 2001, σσ. 386-387

²⁴²¹ «Η Γεωργία», *Κυκλάδες*, 13 Δεκεμβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

θα αναπτυχθεί η οικονομία της ανταλλαγής και της μαύρης αγοράς εν μέσω πλήθους απαγορεύσεων, όπως της αλιείας, ακόμη και στην διάρκεια της ημέρας για την περιοχή μεταξύ Σερίφου και Σίφνου.

Ωστόσο, σε οδηγίες του Διοικητή των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου, αναφορικά με το ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας, υπογραμμίζεται πως θα πρέπει να αναζητηθούν τρόποι ώστε να γίνει κατανοητό στον πληθυσμό πως η κοινωνική βοήθεια που παρέχουν οι Ιταλικές Αρχές πραγματοποιείται με δική τους πρωτοβουλία και δεν αδιαφορούν.²⁴²²

Αρχές Οκτωβρίου, σε σύσκεψη της Επιτροπής Κοινωνικής Πρόνοιας, παρουσία του Συνταγματάρχη Διοικητή των Κυκλάδων, Ι. Δούκα, σχετικά με τον έγκαιρο επισιτισμό των κατοίκων των Κυκλάδων ανακοινώθηκε η άφιξη από την Ρόδο αλεύρων και τροφίμων, αποφασίστηκε η αύξηση της μερίδας του άρτου σε 100 δράμια ημερησίως για τους βαριά εργαζόμενους εργάτες και η ανάγκη ελέγχου των χορηγούμενων ποσοτήτων τροφίμων σε φιλανθρωπικά Ιδρύματα, Λαϊκά και Μαθητικά Συσσίτια, και ανακοινώθηκε η διανομή συμπυκνωμένου γάλακτος στα παιδιά και τους ασθενείς.²⁴²³

Μέσα Οκτωβρίου, οι επισιτιστικές συνθήκες στις Κυκλάδες περιγράφονται από τον Τύπο ως «χαρακτηριστικές» λόγω της έλλειψης μερικών ειδών διατροφής, ενώ ιδιαίτερης σημασίας προβάλλεται η αξιοσημείωτη παραγωγή πατάτας και γλυκοπατάτας στην Νάξο και την Πάρο αντίστοιχα, όπου αποφασίστηκε η συγκέντρωση και αγορά της παραγωγής με το επιχείρημα να γίνουν εισαγωγές και στα υπόλοιπα νησιά ώστε να μην στερηθούν το πολύτιμο αυτό προϊόν οι κάτοικοι των νησιών που είτε δεν το παράγουν, είτε δεν είχαν ικανοποιητική απόδοση. Η μηνιαία ποσότητα ανά άτομο καθορίστηκε σε 750 γραμμάρια στην τιμή των 14 δραχμών για την πατάτα και στις 12 δραχμές για την γλυκοπατάτα. Η απόφαση αυτή προβλήθηκε από την εφημερίδα ως μία επιπλέον απόδειξη, σε σύντομο χρονικό διάστημα, του ενδιαφέροντος των Ιταλικών Αρχών για την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος των νησιών.²⁴²⁴

Τέλη Οκτωβρίου 1941, ο Δούκας δημοσιεύει διαταγή «*επί τω σκοπώ εξασφάλισεως εντός των δυνατών ορίων των αναγκών διατροφής των Κυκλάδων νήσων και επί τω σκοπώ παροχής εις την γεωργίαν των νήσων τούτων παντός απαιτούμενου διά την εξυπηρέτησιν του σπουδαιότατου τούτου καθήκοντος*».

Αναγνωρίζοντας λοιπόν την αναγκαιότητα για την εξασφάλιση της διατροφής του πληθυσμού των Κυκλάδων, την οποία χαρακτηρίζει σπουδαίο καθήκον, η Στρατιωτική Διοίκηση επιβάλλει υπό την απειλή αυστηρών κυρώσεων την ολοκληρωτική καλλιέργεια των εκτάσεων όλων των νησιών, κατεχόμενων και μη, του συμπλέγματος, εκ μέρους όλων των δυνάμενων με έμφαση στην αύξηση της καλλιέργειας των δημητριακών, των οσπρίων και των γεώμηλων, ως είδη πρώτης ανάγκης. Παράλληλα, απαγορεύει την σφαγή βοοειδών και ιπποειδών ικανών να χρησιμοποιηθούν στην εργασία, αναπαραγωγή και γαλακτοπαραγωγή χωρίς προηγούμενη άδεια της Διοίκησης.²⁴²⁵

Τον Φεβρουάριο του 1942 ο Διοικητής επανέρχεται με νέα διάταξη σχετικά με την εντατικοποίηση της καλλιέργειας στις Κυκλάδες η αιτιολόγηση για την έκδοση της οποίας θυμίζει αυτή του Οκτωβρίου του 1941, αλλά σκοπό έχει να παρουσιάσει τον τρόπο διάθεσης των σπόρων:

²⁴²² Παπαστράτης, ό. π., σσ. 388-390.

²⁴²³ «Κοινωνική Πρόνοια», *Κυκλάδες*, 11 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁴²⁴ «Επισιτιστικά και αγροτικά προβλήματα», *Κυκλάδες*, 15 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁴²⁵ «Διάταξις υπ' αριθ. 24», ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

«Ο Στρατιωτικός Διοικητής των Κυκλάδων αναγνωρίζας αναγκαίαν την εξασφάλισιν, εν τω μέτρω του δυνατού, των απαιτουμένων διά την διατροφήν εις τους πληθυσμούς των Κυκλάδων νήσων διά της παροχής εις την γεωργίαν των νήσων τούτων των απαραίτητων σπόρων.

Θεωρήσας ότι βασικός παράγων μιας γεωργικής καρποφόρου παραγωγής είναι η χρησιμοποίησις των σπόρων εις τας καθορισθείσας ποσότητας διά τας διαφόρους καλλιέργειας διατάσσει», για άλλη μια φορά, την ολοκληρωτική καλλιέργεια των εδαφών με έμφαση στην παραγωγή δημητριακών, οσπρίων και πατατών και επιπλέον καλεί τους ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές εκτάσεων να σπεύσουν να κάνουν αίτηση για την παραλαβή των σπόρων.²⁴²⁶

Ακόμη και μετά την άρση του αποκλεισμού από τους Συμμάχους ο επισιτισμός των Κυκλάδων και το έργο του Ερυθρού Σταυρού εξακολουθεί να προσκρούει σε εμπόδια, κυρίως γραφειοκρατικής φύσεως, όπως στους αρχικούς διαταγμούς των Ιταλών να επιτρέψουν την διέλευση σουηδικού πλοίου να μεταφέρει τρόφιμα στα νησιά, αλλά και στο γεγονός πως στην Αθήνα δεν υπήρχε αρμόδια αρχή για τις Κυκλάδες, οπότε για κάθε πρόβλημα που προέκυπτε τα μέλη του Οργανισμού έπρεπε πρώτα να απευθυνθούν στην Ρώμη προκειμένου να εξασφαλίσουν επικοινωνία με την Στρατιωτική Διοίκηση στη Ρόδο.²⁴²⁷

Με σκοπό την επισιτιστική εξασφάλιση, παράλληλα με τις εισαγωγές και εξαγωγές ειδών από και προς την ηπειρωτική Ελλάδα πραγματοποιούνται και ανταλλαγές αγαθών (σταφύλια, πατάτες, κρασί, αλάτι, καρπούζια) μεταξύ των νησιών των Κυκλάδων, οι οποίες επίσης επηρεάζονται αρνητικά από πολλούς και ποικίλους παράγοντες, όπως οι καιρικές δυσκολίες, οι μεταφορικές δυσχέρειες, αλλά και από απαγορεύσεις του εκπροσώπου της Ιταλίας στην Αθήνα κατόπιν συμφωνίας με τον Ανώτερο Διοικητή Αιγαίου.

Οι Ιταλοί παρακολουθούν στενά την προσπάθεια ενίσχυσης της γεωργικής παραγωγής, της κτηνοτροφίας και της αλιείας των Κυκλάδων, ωστόσο τα αποτελέσματα τους τελευταίους μήνες του 1942 δεν είναι ικανοποιητικά. Η συγκομιδή γλυκοπατάτας στην Πάρο και την Νάξο αναμένεται περιορισμένη λόγω έλλειψης λιπασμάτων και σπόρων, ενώ η έντονη ξηρασία δεν ευνόησε τις κηπευτικές καλλιέργειες και την γεωργία γενικότερα. Αντίθετα, οι κλιματολογικές συνθήκες επέτρεψαν από νωρίς την σπορά σιτηρών, ενώ με αγωνία αναμένεται η συγκομιδή των ελιών, των εσπεριδοειδών και των σταφυλιών για τις οποίες καταγράφεται έλλειψη εργατικών χεριών. Τέλος, η αναπαραγωγή των ζώων δεν υπήρξε ικανοποιητική εξαιτίας της μη εξεύρεσης ζωοτροφών για την σίτιση κυρίως των βοοειδών και η αλιεία προσέφερε τον Δεκέμβριο μόλις 1.748 οκάδες ψαριών διαφόρων ειδών.²⁴²⁸

Τον Νοέμβριο μάλιστα οι Ιταλοί καταγράφουν σημαντική μείωση σε σχέση με την επισιτιστική βοήθεια που διανεμήθηκε τον Οκτώβριο, και πιο συγκεκριμένα αναφέρουν πως ενώ τον Οκτώβριο διανεμήθηκαν 32.627 κιλά τρόφιμα, τον Νοέμβριο διανεμήθηκαν στις Κυκλάδες 27.783 κιλά. Ο κόσμος καταναλώνει λιγότερες ποσότητες από ακριβά είδη διατροφής (ζυμαρικά, σταφίδες, συμπυκνωμένο γάλα), ενώ οι Αρχές πραγματοποιούν συνεχείς ελέγχους στα κέντρα διανομών με τα νοσηλευτικά ιδρύματα να προσπαθούν για την καλύτερη περίθαλψη των ασθενών.

²⁴²⁶ «Διάταξις υπ' αριθ. 58», ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴²⁷ Μον, ό. π., σσ. 80, 114.

²⁴²⁸ «Relazione sull' attività svolta dal Commissariato Civile durante il mese di Ottobre 1942», Αρχείο Ιταλικών Αρχών Κατοχής Κυκλάδων, ΦΑΚ. 18, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων, «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Dicembre 1942», Αρχείο Ιταλικών Αρχών Κατοχής Κυκλάδων, ΦΑΚ. 23, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.

Σε γενικά πλαίσια, οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, και πιο συγκεκριμένα των ενδεών, παραμένουν σταθερές ακόμη και με την έναρξη του χειμώνα, γεγονός που για τους Ιταλούς αποδεικνύεται από τα χαμηλότερα ποσοστά θνησιμότητας τον Νοέμβριο συγκριτικά με τους παρελθόντες μήνες, οι οποίοι κάνουν λόγο για ευγνωμοσύνη προς το πρόσωπό τους από τους αναξιοπαθούντες επειδή αντιλαμβάνονται τις προσπάθειες που καταβάλλουν για να καταστήσουν λιγότερο σοβαρή την μίζερη κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει.

Με την έναρξη του χειμώνα αυξάνονται οι ανάγκες για λαϊκά και σχολικά συσσίτια, την λειτουργία των οποίων απειλεί η έλλειψη καυσόξυλων, διαβάζουμε στην ιταλική έκθεση για τον Νοέμβριο, στην οποία επισημαίνεται πως αν και μέχρι στιγμής η βοήθεια σε τρόφιμα ανταποκρίθηκε επαρκώς στις ανάγκες του πληθυσμού, στο μέλλον θα καταστεί προβληματική αν δεν υπάρξουν νέες αφίξεις τροφίμων καθώς το έλαιο, το συμπυκνωμένο γάλα και τα μακαρόνια λιγοστεύουν. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται επίσης πως ενώ ο αριθμός των οιδημάτων από πείνα είχε μειωθεί, είναι πολύ πιθανό να αυξηθεί λόγω της έλλειψης ελαίου.²⁴²⁹

Όπως τον Νοέμβριο σε σχέση με τον Οκτώβριο, έτσι και τον Δεκέμβριο συγκριτικά με τον Νοέμβριο, καταγράφεται μια εξοικονόμηση περίπου 5.000 κιλών τροφίμων που αποδίδεται κυρίως στην έλλειψη ζυμαρικών. Ωστόσο, ο αριθμός όσων ενισχύθηκαν τον Δεκέμβριο παραμένει ο ίδιος με τον προηγούμενο μήνα και υπολογίζεται σε 15.832 άτομα, με την κατάσταση του πληθυσμού, και ιδίως των ενδεών, να παραμένει σταθερή ενώ πλέον βρίσκονται σε βαθύ χειμώνα. Η συμπεριφορά όσων ενισχύονται είναι καλή και οι ιταλικές αρχές αναφέρουν επίσης πως τουλάχιστον προς τα έξω δείχνουν να εκτιμούν τις προσπάθειες που αυτές καταβάλλουν ώστε να καταστεί λιγότερο σοβαρή η ιδιαίτερα άθλια κατάσταση στην οποία βρίσκονται.

Τον Δεκέμβριο, καθώς είχαν εξαντληθεί τα αποθέματα για την σχολική σίτιση στάλθηκαν τρόφιμα στη Νάξο, την Ανάφη και την Πάρο. Οι Ιταλοί τονίζουν πως είναι επείγουσα ανάγκη να αυξηθεί η ποσότητα των τροφίμων που διατίθενται στην Νάξο επικαλούμενοι μια έκθεση της στρατιωτικής διοίκησης του νησιού και τα γεγονότα που διαδραματίζονται στο νησί προειδοποιώντας πως ο πληθυσμός των νησιών θα εξακολουθήσει να αισθάνεται την έλλειψη ζυμαρικών, ελαίου και συμπυκνωμένου γάλακτος.²⁴³⁰

Τον Οκτώβριο του 1942 στις ιταλικές εκθέσεις επισημαίνεται η αργή, αλλά προοδευτική αύξηση των τιμών και η συνεχής επίδραση της ολοένα και πιο σημαντικής υποτίμησης της δραχμής, ενώ τον Δεκέμβριο καταγράφεται γενική ανοδική τάση στις τιμές όλων των τροφίμων και μείωση στις τιμές των βιομηχανικών ειδών, με την βιομηχανική παραγωγή ωστόσο να θεωρείται μηδαμινή εξαιτίας της παντελούς έλλειψης πρώτων υλών.

Τον ίδιο μήνα παρατηρούνται ελαφρά σημάδια ανάκαμψης των εξαγωγών εκτός Κυκλάδων με τις εισαγωγές να παραμένουν ωστόσο σταθερές, σε αντίθεση με τις ανταλλαγές μεταξύ των νησιών του συμπλέγματος που συγκριτικά με τον Νοέμβριο αναπτύχθηκαν σημαντικά λόγω των καλών θαλάσσιων συνθηκών που επέτρεψαν μια έντονη και ταχύτερη κίνηση των μέσων μεταφοράς. Σε γενικές γραμμές, η συμπεριφορά της αγοράς και του εμπορίου χαρακτηρίζεται σταθερή σε

²⁴²⁹ «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Novembre 1942», Αρχείο Ιταλικών Αρχών Κατοχής Κυκλάδων, ΦΑΚ. 19, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.

²⁴³⁰ «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Dicembre 1942», ό. π.

σχέση με τους προηγούμενους μήνες κυρίως εξαιτίας της γενικότερης τάσης μείωσης των τιμών των προϊόντων στην ηπειρωτική χώρα.²⁴³¹

Σε μια προσπάθεια πάταξης της αισχροκέρδειας εκ μέρους του Ανώτερου Διοικητή των Ενόπλων Δυνάμεων του Αιγαίου, Ναυάρχου Καμπιόνι, το άρθρο 16 χρονολόγητης προκήρυξης (που όμως πρέπει να συντάχθηκε μετά τον Ιούνιο του 1942 σύμφωνα με τις ημερομηνίες σύνταξης προηγούμενων Προκηρύξεων που επικαλείται η συγκεκριμένη) ορίζει πως όποιος (συμπεριλαμβανομένων και των παραγωγών) αφαιρεί από την κανονική κατανάλωση εμπορεύματα αξιόλογης ποσότητας με σκοπό να προκαλέσει ανεπάρκεια αυτών των ειδών ή αύξηση της τιμής τους στην αγορά θα τιμωρείται με θανατική ποινή, και μόνο στην περίπτωση που αποδειχθεί πως η πράξη τους δεν προξένησε σοβαρή διαταραχή στην αγορά θα εφαρμόζεται η ποινή των αναγκαστικών έργων.

Σύμφωνα με το άρθρο 19 όποιος θέτει σε πώληση εμπορεύματα σε τιμή ανώτερη από αυτή που έχει ορίσει η Αρχή θα τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι τριών ετών και με χρηματικό πρόστιμο από τρεις έως και τριάντα χιλιάδες δραχμές, ενώ με φυλάκιση ή χρηματικό πρόστιμο θα τιμωρείται επίσης όποιος εκθέτει στο κοινό εμπορεύματα προς πώληση χωρίς να αναγράφει τιμές (άρθρο 20). Τέλος, το άρθρο 23 ορίζει τις ποινές για όσους δεν υπακούσουν στην υποχρεωτική καλλιέργεια της γης, το άρθρο 24 για όσους καταστρέφουν ή κόβουν οπωροφόρα δέντρα, ακόμη και της ιδιοκτησίας του, το άρθρο 26 απαγορεύει την διακοπή της λειτουργίας εμπορικών επιχειρήσεων χωρίς σημαντική δικαιολογία, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 27 όποιος πουλάει ή αγοράζει τρόφιμα από διανομές που πραγματοποιεί ο Ερυθρός Σταυρός θα τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι τριών ετών.²⁴³²

Στα πλαίσια της προσπάθειας για την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου τροφίμων και της μαύρης αγοράς, οι Ιταλοί επιβάλλουν χρηματικά πρόστιμα για παραβάσεις των σχετικών διαταγμάτων, και σύμφωνα με έκθεσή τους, τα χρήματα που συγκεντρώνονται τα διαθέτουν υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών.²⁴³³ Ωστόσο, είναι απαραίτητο να σημειωθεί πως οι προσπάθειες που καταβάλλουν οι Ιταλικές Αρχές να καταπολεμήσουν την μαύρη αγορά συχνά υπονομεύονταν από τους ίδιους τους υπαλλήλους τους, πολλοί εκ των οποίων αποκόμισαν τεράστια οικονομικά οφέλη από την συνεργασία τους με εμπόρους ή πωλώντας τρόφιμα από τα στρατιωτικά αποθέματα σε εστιάτορες.²⁴³⁴

Τέλος, ο ορुकτός πλούτος της γης των Κυκλάδων επίσης δεν άφησε αδιάφορους τους κατακτητές με τον Ιταλό Επίτροπο να δίνει εντολή τον Οκτώβριο του 1942 να συνεχιστεί η εξαγωγή των προϊόντων του υπεδάφους των νησιών, ενώ σε επίσκεψή του στο ορυχείο σιδήρου στη Σέριφο ζήτησε την αύξηση της παραγωγής ορυκτών εκφράζοντας το ενδιαφέρον του για την δυνατότητα αξιοποίησης του ορυχείου μαγγανίου της Πάρου.²⁴³⁵

Εκτός από την οικονομική ζωή, οι Ιταλοί παρακολουθούν και καταγράφουν τα αισθήματα που εκτιμούν πως τρέφει ο πληθυσμός ανά επαγγελματική-κοινωνική τάξη για αυτούς και την κεντρική κυβέρνηση.

²⁴³¹ «Relazione sull' attività svolta dal Commissariato Civile durante il mese di Ottobre 1942», ό. π., «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Dicembre 1942», ό. π.

²⁴³² «Προκήρυξεις υπ. αριθμ. 31 του Ανωτέρου Διοικητού των Ενόπλων Δυνάμεων του Αιγαίου, Κεφάλαιον ΙΙ, Καθορισμοί σχετικά με τους ανεφοδιασμούς, τας καταναλώσεις και τας τιμάς», ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴³³ «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Dicembre 1942», ό. π.

²⁴³⁴ Lecoer, ό. π., σσ. 79-80.

²⁴³⁵ «Relazione sull' attività svolta dal Commissariato Civile durante il mese di Ottobre 1942», ό. π.

Τον Οκτώβριο του 1942, κρίνοντας την εφαρμογή των εντολών που δόθηκαν από τις ιταλικές αρχές, σε γενικές γραμμές, όλοι οι φορείς, τα ιδρύματα και οι ιδιώτες επιδεικνύουν καλή θέληση συνεργασίας με τους κατακτητές.

Τον Νοέμβριο του 1942, οι Ιταλοί εκτιμούν πως όλες οι κοινωνικές τάξεις του πληθυσμού των Κυκλάδων συνέχισαν να τρέφουν αισθήματα ευγνωμοσύνης και συμπάθειας προς τις Αρχές για την σοφή, ήπια και ευεργετική διακυβέρνηση, αν και διαπιστώνουν πως το εθνικό αίσθημα αναζωπυρώθηκε τους τελευταίους μήνες από την πρόοδο του πολέμου στην Βόρεια Αφρική, συμβάλλοντας σε αυτό η υπόγεια προπαγάνδα που διεξάγεται από φιλοβρετανικά στοιχεία, σύμφωνα με την οποία η Ιταλία θα χάσει την Λιβυή και κατά συνέπεια θα αναγκαστεί να εκκενώσει τα ελληνικά νησιά και την ηπειρωτική χώρα.

Αν και είναι δύσκολο να εντοπίσουν προσωπικά εκείνους που διαδίδουν τις φήμες, θεωρούν ότι πρόκειται για αξιωματικούς του διαλυμένου ελληνικού στρατού που κατοικούν στις Κυκλάδες, καθώς επίσης για διανοούμενους και εύπορους, οι οποίοι επιθυμούν διακαώς την νίκη των Αγγλο-Σαξόνων εκτιμώντας πως θα εξετάσουν την επιστροφή της ανεξαρτησίας της Ελλάδας λαμβάνοντας υπόψη τις θυσίες που υπέστη στον πόλεμο η χώρα από τους Ιταλούς και επιπλέον επειδή θα εξυπηρετηθούν τα συμφέροντά τους, τα οποία συνδέονται στενά με την ευημερία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Οι κοινοί άνθρωποι, αντίθετα, επειδή συνήθως αγνοούν τις εξελίξεις του πολέμου και της πολιτικής, ανησυχούν κυρίως για την επίλυση, με κάθε τρόπο, των δυσκολιών της καθημερινής ζωής, και παρά το γεγονός ότι παραμένουν προσκολλημένοι στο εθνικό αίσθημα, εν τούτοις δεν έχουν αλλάξει την στάση τους απέναντι στις ιταλικές Αρχές.

Οι έμποροι αντιπροσωπεύουν την κατηγορία εκείνη που κυρίως επωφελήθηκε κατά την διάρκεια της κατοχής των Ιταλών, ως αποτέλεσμα της κερδοσκοπικής τακτικής των επιχειρήσεών τους, και συνεχίζουν να κλίνουν δουλικά προς το μέρος τους ώστε να εξακολουθούν να επωφελούνται οικονομικά. Για τους βιομήχανους αντίθετα, οι Ιταλοί πιστεύουν πως προσφέρουν φαινομενική συνεργασία, η οποία καλύπτεται από πολύ έξυπνη υποκρισία, την οποία συντηρεί η αμφιβολία για το εάν θα πραγματοποιηθεί σύντομα η αναμενόμενη αποχώρηση τους από τα νησιά ή θα καθυστερήσει. Οι πλοιοκτήτες, αν και τα συμφέροντά τους συνδέονται περισσότερο από κάθε άλλης κατηγορίας με την Μεγάλη Βρετανία, εξακολουθούν να διατηρούν την ίδια συμπεριφορά και σεβασμό προς τις Ιταλικές Αρχές, αλλά με πλήρη μυστικότητα και προφανή αδιαφορία για την διεθνή κατάσταση.

Οι δημόσιοι υπάλληλοι, περίπου 300 στον αριθμό, εμφανίζονται υπάκουοι, πειθαρχημένοι, ενώ με το πέρασμα του χρόνου παρουσιάζουν περισσότερη προσήλωση στους Ιταλούς και συμμορφώνονται με την πολιτική τους, όπως άλλωστε και ο κλήρος. Οι υπόλοιποι επαγγελματίες χαρακτηρίζονται ως η πλέον διφορούμενη κατηγορία του πληθυσμού και αν και εμφανίζονται πρόθυμοι να εγκαταλείψουν τις Κυκλάδες ή να βρεθούν σε άλλη χώρα υπό την βρετανική κυριαρχία, ωστόσο δεν αρνήθηκαν να προσφέρουν την συνεργασία τους στις Αρχές.

Τέλος, οι αγρότες εξακολουθούν να θεωρούν ότι έχουν αδικηθεί λόγω της επίσημης χαμηλής τιμής που επιβάλλεται στα προϊόντα τους, αλλά οι Ιταλοί εκτιμούν πως δεν έχουν δίκιο, απλώς και αυτοί, όπως άλλωστε όλοι οι Έλληνες σε γενικές γραμμές, διακατέχονται από την τάση για πλουτισμό σε βάρος της συλλογικότητας. Οι Ιταλοί υποστηρίζουν με βεβαιότητα πως πρόκειται για την κατηγορία του πληθυσμού που αισθάνθηκε λιγότερο τις συνέπειες του πολέμου, ωστόσο αναγνωρίζουν πως οι αγρότες συνεχίζουν να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους στις Αρχές, δυσανασχετώντας παράλληλα με κάθε ξένη κυριαρχία.

Τον Δεκέμβριο του 1942, παρουσιάζει ενδιαφέρον η διαπίστωση των Αρχών πως, συγκριτικά με τον προηγούμενο μήνα, είναι αξιοσημείωτο το αίσθημα της δυσaréσκειας ιδίως εκ μέρους πολιτών των ανώτερων τάξεων για την μη πραγματοποίηση της αναμενόμενης πανωλεθρίας των Ιταλών, την οποία ωστόσο μετριάζει η προσδοκία πως πρόκειται να συμβούν στην Ελλάδα αποφασιστικά γεγονότα που θα συντελέσουν στο να μην υποφέρουν τόσο πολύ από την ιταλική κυριαρχία και πως η εκδίκηση θα έρθει σύντομα. Ωστόσο, η συμπεριφορά του πληθυσμού παραμένει πειθαρχημένη και σωστή, αλλά και επιφυλακτική αναφορικά με το εάν η διεξαγωγή των πολεμικών γεγονότων σε διάφορα μέτωπα εξακολουθεί να είναι πιο ευνοϊκή για τους εχθρούς των Ιταλών από ό, τι για αυτούς.

Ωστόσο, οι Ιταλοί κρίνοντας από την εντυπωσιακή διάθεση του πληθυσμού αυτόν τον μήνα, θεωρούν πως η γνωστή εθνικιστική και φιλο-βρετανική προπαγάνδα που διεξάγεται συνήθως εκ μέρους των εργατικών, αν και φαίνεται να είναι πολύ πιο αργή και περισσότερο προσεκτική, εμφανίζεται πιο ενεργή και πιο επιζήμια, καθώς προέρχεται από την ηπειρωτική χώρα με αναπόφευκτη την επικοινωνία με τις Κυκλάδες, οι οποίες αναγκάζονται να συμβαδίσουν με την υπόλοιπη Ελλάδα.

Εκτιμούν ωστόσο πως ο απλός κόσμος προσωρινά ασχολήθηκε με τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα και πως η αδιαφορία του αυξάνει από μέρα σε μέρα, ενώ η στάση και συμπεριφορά των υπόλοιπων επαγγελματικών-κοινωνικών τάξεων προς τις ιταλικές Αρχές παραμένει ίδια ή εμφανίζεται βελτιωμένη.²⁴³⁶

Οι Κυκλάδες έλαβαν βοήθεια το φθινόπωρο του 1942, αλλά κι αυτή ουσιαστικά αιωρείτο, μεταξύ του Δεκεμβρίου 1942 και Ιανουαρίου 1944 εξαιτίας της βρετανικής απαγόρευσης σχετικά με την χρήση μικρών σκαφών για την μεταφορά προμηθειών.²⁴³⁷

Το 1943 συνεχίζεται η επισιτιστική ταλαιπωρία του πληθυσμού των Κυκλάδων λόγω γραφειοκρατικών διαφορών.

Τον Μάρτιο του 1943, η ιταλική Κυβέρνηση αρνήθηκε να επιτρέψει τον επισιτισμό των Κυκλάδων μέσω σουηδικού πλοίου δηλώνοντας ότι θα αναλάβει η ίδια τον επισιτισμό των νησιών, χωρίς όμως και να διασαφηνίσει πως θα εξασφαλιστεί αυτός εφόσον η βρετανική Κυβέρνηση αντιτίθεται στην χρησιμοποίηση βενζινόπλοιων.²⁴³⁸

Τέλη Μαΐου, σύμφωνα με τον Allard, επικεφαλής του επισιτιστικού έργου του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, οι Κυκλάδες, στην οποία ουδεμία έχει παρασχεθεί βοήθεια λόγω δυσχερειών στις μεταφορές, έχουν περιέλθει σε δεινή επισιτιστική κατάσταση.

Οι Γερμανοί δέχονται την μεταφορά τροφίμων με ιστιοφόρα, την οποία όμως απορρίπτουν οι Άγγλοι. Οι Άγγλοι δέχονται την μεταφορά μέσω μικρού σουηδικού ατμόπλοιου, αλλά την πρόταση αυτή απορρίπτουν οι Γερμανοί. Εν τω μεταξύ, και όσο οι εμπόλεμοι δεν καταλήγουν σε συμφωνία, η επισιτιστική κατάσταση στις Κυκλάδες επιδεινώνεται. Απεγνωσμένες δε εκκλήσεις καταφτάνουν στην Σουηδική Επιτροπή. Αν οι δύο πλευρές παραμείνουν ανυποχώρητες, τότε η θέση των Κυκλάδων θα καταστεί αληθινά τραγική και ο Allard προτείνει την εξής

²⁴³⁶ Relazione sull' attività svolta dal Commissariato Civile durante il mese di Ottobre 1942», ό. π., «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Novembre 1942», ό. π., «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Dicembre 1942», ό. π.

²⁴³⁷ Violetta Hionidou, «Black market, hyperinflation and hunger», Food & Foodways, 12 (2004), σ. 84.

²⁴³⁸ Τηλεγράφημα (22 Μαρτίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

συμβιβαστική λύση: Να επιτραπεί η διά ιστιοφόρων μεταφορά των τροφίμων στις πλησίον της ηπειρωτικής Ελλάδας Βόρειες Κυκλάδες και μέσω σουηδικού ατμόπλοιου να πραγματοποιηθεί η μεταφορά στις περισσότερες απομακρυσμένες νότιες Κυκλάδες.²⁴³⁹

Μέχρι το καλοκαίρι του 1943, οι κάτοικοι ορισμένων αστικών κέντρων, με πρώτη τη Σύρο, έλαβαν εκ μέρους ορισμένων ιταλικών αρχών τρόφιμα (συμπεριλαμβανομένου και ελαιόλαδο από την Κρήτη), αλλά μάλλον ακανόνιστα, και σε πολύ μικρές ποσότητες. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 1943, η επισιτιστική κατάσταση βελτιώθηκε κάπως καθώς στην ελεύθερη αγορά υπάρχει λάδι και σιτάρι, αυγά και κρέας. Αλλά οι φτωχότερες τάξεις δεν μπορούσαν να αγοράσουν τα είδη αυτά με αποτέλεσμα η κατάσταση τους να παραμένει επισφαλής.

Το φθινόπωρο του 1943, οι επισιτιστικές συνθήκες έχουν επιδεινωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε η παρέμβαση της Επιτροπής να είναι απαραίτητη προκειμένου να αποφευχθεί μια νέα καταστροφή.²⁴⁴⁰

Ήδη τον Ιούνιο, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών διαμηνύει στον Πρεσβευτή της Ελλάδας στη Βέρνη μέσω έμπιστου προσώπου πως ο πληθυσμός των Κυκλάδων κυριολεκτικά λιμοκτονεί καθώς η συστηματική καταβύθιση από τους Συμμάχους πλοιαρίων που εξυπηρετούν το Αρχιπέλαγος καθιστά αδύνατο τον ανεφοδιασμό σε τρόφιμα.²⁴⁴¹

Τον Ιούλιο του 1943, η επισιτιστική κατάσταση στις Κυκλάδες επιδεινώθηκε σε τέτοιο σημείο ώστε κρίνεται επιτακτική η ανάγκη της άμεσης αποστολής τροφίμων. Λόγω των αντιρρήσεων των Ιταλικών Αρχών όσον αφορά τον τρόπο αποστολής και διανομής τροφίμων, ως μόνη λύση προτείνεται τα προοριζόμενα για τις Κυκλάδες τρόφιμα να παραδίδονται στην τοπική αρμόδια Ιταλική Αρχή και να μεταφέρονται με ιταλικά συγκοινωνιακά μέσα. Η δε διανομή τους στους κατοίκους κάθε νησιού να πραγματοποιείται με τρόπο που θα καθορίσουν οι τοπικές Ιταλικές Αρχές.²⁴⁴²

Τον Σεπτέμβριο του 1943 οι Ιταλοί συνθηκολογούν με τους Συμμάχους, «και επί τη ευκαιρία της αναχωρήσεως εκ της νήσου Σερίφου των Ιταλικών Στρατευμάτων Κατοχής, άτινα παρεδόθησαν εις τους Γερμανούς και ανεχώρησαν μετ' αυτών έπαυσε πλέον παν ίχνος κατοχής, εκτός των υλικών ζημιών και της σκληράς αναμνήσεως των υπερεξακοσίων θανάτων εκ πείνης», διαβάζουμε σε επιστολή Επιτροπής του Δ.Ε.Σ.

«Αλλά συγχρόνως έπαυσε και το ψευδές πρόσχημα της Ιταλικής Διοικήσεως Κυκλάδων ότι αυτή εφρόντιζε διά τον επισιτισμόν των νήσων τούτων και συνεπώς δεν συνέτρεχε λόγος βοηθείας εκ μέρους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (διότι η Ιταλική Διοίκησις εθεώρει προσβλητικόν την παροχήν βοήθειας εκ μέρους τρίτων διά πληθυσμούς τους οποίους είχαν αναλάβει να διατρέφει, εις την πραγματικότητα όμως να εξοντώνει)».

Σύμφωνα με την Επιτροπή, στη Σέριφο η Ιταλική Διοίκηση χορηγούσε κατά μέσο όρο μία οκά αλεύρι κατ' άτομο ανά δίμηνο, έναντι του οποίου λάμβανε την παραγωγή του οίνου και του κρέατος. Υπό το πρόσχημα δε της κατ' οίκον έρευνας

²⁴³⁹ Τηλεγράφημα (Άγκυρα, 27 Μαΐου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁴⁴⁰ Ravitaillement de la Grece pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois apres la liberation Rapport final de la Commission de Gestion pour les Secours de Grece sous les auspices du Comite International de la Croix – Rouge, Athens 1949, σ. 388.

²⁴⁴¹ Τηλεγράφημα (Βέρνη, 29 Ιουνίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁴⁴² Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, ΦΑΚ. 2, «Ερυθρός Σταυρός», Ε.Δ.Ι.Α Αθήνας.

λάμβανε το λίγο τυρί και έλαιο το οποίο παρήγαγαν οι χωρικοί, ενώ επίσης επέτασσαν το γάλα και τα λίγα δημητριακά (φάβα) για τον στρατό κατοχής αφήνοντας το νησί άδειο.

Αλλά και αυτή η μικρή ποσότητα αλευριού έχει διακοπεί παντελώς προ πολλού και τον Σεπτέμβριο του 1943 ο πληθυσμός του νησιού πεινά κυριολεκτικώς. Καθώς το νησί είναι άγονο με φτωχότατη παραγωγή δημητριακών, των οποίων η προηγούμενη σοδειά ήταν μηδαμινή, ο πληθυσμός τρέφεται μόνο με σταφύλια τα οποία σύντομα θα εκλείψουν με συνέπεια το νησί να μείνει χωρίς απόθεμα τροφίμων. Υπό αυτές τις συνθήκες, γίνεται έκκληση προς τον Δ.Ε.Σ. να συμπεριλάβει και την Σέριφο μεταξύ των περιοχών που έχει αναλάβει την τακτική επισιτιστική φροντίδα τους.²⁴⁴³

Με την εξάπλωση σε όλη την χώρα των αντιστασιακών ενεργειών, η απόφαση της Γερμανικής Διοίκησης να αποκλειστούν (και) οι Κυκλάδες από τις διανομές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού από τον Σεπτέμβριο του 1943 θα επιφέρει προβλήματα στον επισιτισμό του πληθυσμού των Κυκλάδων και στο ανθρωπιστικό έργο του Οργανισμού.²⁴⁴⁴ Συγκεκριμένα, κατά το χρονικό διάστημα από 1^η Σεπτεμβρίου 1943 έως 31 Αυγούστου 1944 η απαγόρευση αποστολής τροφίμων συνεχίζεται για λόγους τους οποίους η Υπηρεσία Διανομών δεν δύναται να εξηγήσει, αλλά αποδίδει σε αυτούς την αιτία που οι Κυκλάδες δοκιμάστηκαν σκληρά και εξακολούθησαν να έχουν θανάτους από πείνα.²⁴⁴⁵

Η κατάσταση που επικρατεί αποτυπώνεται ανάγλυφα στο παρακάτω απόσπασμα:

«Από τα τρόφιμα που μας αποστέλλονται από τον Καναδά δεν έχει αποσταλεί ακόμη και μέχρι σήμερα ουδεμία ποσότης για τον επισιτισμό των Κυκλάδων. Ούτε μία οκά αλεύρι, ούτε μία οκά φασόλια, δεν εστάλησαν για τις Κυκλάδες. Ο πληθυσμός των νησιών αυτών απεδεκατίσθη από την πείνα. Χιλιάδες επέθαναν και εξακολουθούν να πεθαίνουν καθημερινώς.

Μετά μάλιστα την αποχώρηση των Ιταλών η κατάσταση έγινε πιο δραματική γιατί έλειψαν και τα λίγα τρόφιμα που εισήγαγαν αυτοί για τον επισιτισμό των στρατευμάτων τους. Τώρα όχι μόνο δεν εισάγουν καμιά ποσότητα οι Γερμανοί, αλλά παίρνουν και όλες τις διαθέσιμες ποσότητες για την συντήρηση των στρατιωτικών τους δυνάμεων.

Οι θάνατοι συνεπώς συνεχίζονται, όπως συνεχίζοντο τον χειμώνα του '41-'42 στην Αθήνα και στον Πειραιά.

Η μη αποστολή τροφίμων στα νησιά αυτά οφείλεται εις το ότι οι εμπόλεμοι μέχρι πρότινος δεν είχαν συμφωνήσει με τι μεταφορικό μέσο θα γίνεται η μεταφορά των τροφίμων. Οι Γερμανοί έλεγαν «η μεταφορά των τροφίμων είναι καλύτερο να γίνει με καϊκια». Οι Εγγλέζοι έλεγαν «όχι δεν συμφωνούμε γιατί μπορεί τα καϊκια αυτά να τα μεταχειρίζεστε στην επιστροφή γι' άλλους σκοπούς. Προτιμότερο είναι να μεταφέρονται κάθε φορά τα τρόφιμα με το μικρό σουηδικό πλοίο BIPYΛ». Αυτές οι συνεννοήσεις κράτησαν μέχρι προ μηνός, οπότε επιτέλους κατορθώθηκε να επέλθει συνεννόησης και να μεταφέρονται τα τρόφιμα με το BIPYΛ.

²⁴⁴³ Αρχείο Σμαράγδας Τσολάκη, ΦΑΚ. 2, «Ερυθρός Σταυρός», Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.

²⁴⁴⁴ «Επιτροπή Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι υπό την αιγίδα του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού. Δ.3 Διεύθυνσις Επισιτισμού Επαρχιών. Έκθεσις πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943 μέχρι 31^{ης} Αυγούστου 1944», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 7, Α.Ε.262, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁴⁴⁵ «Έκθεσις Πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1943-31 Αυγούστου 1944», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Αλλά ενώ έχει επέλθει συμφωνία και όλοι περιμέναμε ότι θα τελειώσει το μαρτύριο των Κυκλαδίων, είναι ένας μήνας που πέρασε χωρίς να γίνει ούτε η πρώτη αποστολή.

Μα για όνομα Θεού, επιτρέπεται να αφήνονται να πεθαίνουν οι άνθρωποι από την πείνα τη στιγμή που υπάρχουν τρόφιμα, μέχρις ότου έλθουν νέες οδηγίες από Στοκχόλμη; Επιτρέπεται για γραφειοκρατικές εντελώς καθυστερήσεις να αφήνονται τα τρόφιμα στην αποθήκη μας, ενώ ο πληθυσμός των Κυκλάδων εξακολουθεί να πεθαίνει από πείνα;».²⁴⁴⁶

Σύμφωνα με σημείωμα, τον Ιανουάριο του 1944 και ενώ θεωρήθηκε πως λύθηκε το επισιτιστικό πρόβλημα των Κυκλάδων με το ΒΙΡΥΛ που θα έφερνε τρόφιμα στα νησιά, ξαφνικά αναβλήθηκε η αναχώρηση του επ' άοριστο. Έτσι χάθηκε και η μοναδική σανίδα σωτηρίας του πληθυσμού των Κυκλάδων, ο οποίος τόσα πολλά είχε υποφέρει από απόψεως επισιτισμού καθώς ούτε κόκκος τροφίμων δεν του είχε σταλεί από τον Σεπτέμβριο του 1942 και έπειτα. «Εάν δεν ρυθμιστεί το ζήτημα και δεν επιτραπεί ο πλους του ΒΙΡΥΛ, οι κάτοικοι των νησιών αυτών, ιδίως των πλέον άγονων, πρέπει να θεωρηθούν κυριολεκτικά χαμένοι. Οι περισσότεροι θα πεθάνουν από την πείνα. Προς Θεού τακτοποιήστε το ζήτημα για να προληφθεί η καταστροφή»,²⁴⁴⁷ καταλήγει το σημείωμα.

Με τον πυρπολισμό του πλοίου Wiril τον Φεβρουάριο του 1944 στο λιμάνι της Χίου, επιβραδύνθηκε η λύση του επισιτιστικού προβλήματος των Κυκλάδων και μόνο όταν επιτράπηκε η αποστολή τροφίμων στις Κυκλάδες με ιστιοφόρα ενισχύθηκε η ελπίδα πως θα προληφθεί ο εξ ασιτίας θάνατος των κατοίκων των Κυκλάδων, όπου τους τελευταίους μήνες σημειώθηκαν αθρόοι θάνατοι σε όλα τα νησιά. Σε σημείο μάλιστα που να επισημαίνεται σε σημείωμα πως ο πληθυσμός των Κυκλάδων υπέφερε περισσότερο από τον πληθυσμό κάθε άλλης περιφέρειας της χώρας.²⁴⁴⁸

Από τον Σεπτέμβριο όμως του 1944 έως και την 21^η Μαρτίου του 1945 στις Κυκλάδες απεστάλησαν από τον Ερυθρό Σταυρό άλευρα, πλιγούρι, όσπρια, σούπες και ψάρια.²⁴⁴⁹

Στην διάρκεια της επισιτιστικής κρίσης, λοιπόν, τόσο στον Ερυθρό Σταυρό, όσο και στην Κυβέρνηση καταφτάνουν τηλεγραφήματα από τα νησιά των Κυκλάδων για αποστολή τροφίμων, μέσω των οποίων αναβιώνει το δράμα της πείνας και των στερήσεων του πληθυσμού του νησιωτικού συμπλέγματος.

Το τηλεγράφημα που στάλθηκε στις 27 Οκτωβρίου 1941 από τους μαθητές του Δημοτικού Σχολείου **Κιμώλου** είναι το πλέον συγκινητικό. Σε ελάχιστες γραμμές, όπως άλλωστε επιτάσσει ένα τηλεγράφημα, με όλη την αθωότητα που χαρακτηρίζει τα παιδιά, αποτυπώνονται οι επισιτιστικές δυσχέρειες του μικρού αυτού νησιού και κυρίως των μαθητών, οι οποίοι με σπαραχτική ευγένεια περιγράφουν την πραγματικότητα, προειδοποιούν για τον κίνδυνο της πείνας και ικετεύουν για την επιβίωση:

«Το άγονον νησάκι μας δεν έχει πλέον ούτε ψωμάκι. Πολλοί συμμαθηταί δεν έρχονται στο σχολείον γιατί πεινούν. Σε λίγες ημέρες θα αποχαιρετήσωμεν και μεις το

²⁴⁴⁶ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁴⁴⁷ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁴⁴⁸ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουνάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁴⁴⁹ «Εκθέσεις Πεπραγμένων από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1944 μέχρι 21^{ης} Μαρτίου 1945», Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 7, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

*σχολείον μας ίσως για πάντα στοπ αν θέλετε να ζήσωμεν και να μην πεθάνωμεν από την πείναν σας παρακαλούμεν φροντίσατε να μας σταλούν άλευρα και τρόφιμα».*²⁴⁵⁰

Τα Συμβούλια τεσσάρων Κοινοτήτων της **Μήλου** με Πράξη τους καταγγέλλουν την επισιτιστική εγκατάλειψη της Μήλου από τους αρμόδιους και περιγράφουν τα συναισθήματα που βιώνουν οι κάτοικοι του νησιού οι οποίοι στερούνται παντελώς τρόφιμα και αντιμετωπίζουν καθημερινά την απειλή του θανάτου από πείνα:

*«Διεκτραγωδήσαντος την γνωστήν αθλιότητα της επισιτιστικής καταστάσεως της νήσου Μήλου, ήτις απέβη ήδη τραγικώς απελπιστικής λόγω της υπό πάντων των αρμοδίων εγκαταλείψεως της νήσου εις την τύχην από επισιτιστικής απόψεως και ότι την αγωνίαν των κατοίκων εκ της παντελούς ελλείψεως άρτου και τροφίμων, από διμήνου και πλέον και το αίσθημα φρίκης υπό του οποίου κατέχονται ούτοι εκ της καθημερινής προσπελάσεως εις τας θύρας των κατοικιών αυτών του φάσματος του εκ πείνης θανάτου, όστις από τινός ήδη σκληρώς πλήττει τας τάξεις των απορωτέρων συμπολιτών μας».*²⁴⁵¹

10 Ιανουαρίου 1942, οι Πρόεδροι των Κοινοτήτων του νησιού της Μήλου αποστέλλουν ακόμη ένα τηλεγράφημα στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και το Υπουργείο Επισιτισμού στο οποίο διαβάζουμε:

«[...]οι εκ πείνης θάνατοι θερίζουν αθρόως τους ατυχείς συμπολίτες μας, οι οποίοι στερούνται των πάντων από μηνών». Το γεγονός της μαζικής θνησιμότητας από πείνα λοιπόν παρακίνησε τους Προέδρους να στείλουν έκκληση για αποστολή στο νησί οποιασδήποτε ποσότητας αλεύρων, ελαίου, οσπρίων και ξηρών καρπών *«προς αναχαίτησιν του αναφερόμενου κακού έστω και την υστάτην στιγμήν».* Το κακό βέβαια είναι πρωτίστως η πείνα, αλλά δεν είναι το μόνο. Είναι και το ανυπόφορο κρύο.

*«Σώσατε τη ψυχή εξ χιλιάδων πεντακοσίων Μηλίων οίτινες δοκιμαζόμενοι σκληρώς υπό της πείνης προ πολλού και ελλαττώμενοι ανηλεώς υπό του ψύχους, επ' εσχάτων επιπίπτουν ήδη αθρόως εις το μοιραίον».*²⁴⁵² καταλήγει το τηλεγράφημα.

Την 2^η Νοεμβρίου 1941 το Υπουργείο Επισιτισμού λαμβάνει τηλεγράφημα από τον Πρόεδρο της Κοινότητας **Μυκόνου**, ο οποίος παρακαλεί για την αποστολή δέκα χιλιάδων οκάδων σταφίδας στο νησί, ποσότητα απολύτως αναγκαία για την διατροφή του πληθυσμού *«καθόσον λόγω εξαντλήσεως των παντός είδους διαθέσιμων τροφίμων οι κάτοικοι υποφέρουσι δηνώς εκ πείνης».*²⁴⁵³

Τον ίδιο μήνα, με γνωστοποίηση του Προέδρου της Κοινότητας προς όλους τους κατοίκους του νησιού απαγορεύεται αυστηρά η είσοδος στους σπαρμένους αγρούς με σκοπό την περισυλλογή και την εξαγωγή χόρτων,²⁴⁵⁴ ενδεικτικό των διατροφικών δυσχερειών που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι, στους οποίους δεν έχουν απομείνει παρά μόνο χόρτα για τροφή.

Τέλη Δεκεμβρίου, το υπ' αριθμόν 76 τηλεγράφημα αποστέλλεται στην Νομαρχία Κυκλάδων με αφορμή την από διημέρου έλλειψη άρτου στην Μύκονο, η οποία σε συνδυασμό με την βαρυχειμωνιά που πλήττει το νησί επιτείνει την δυστυχία

²⁴⁵⁰ Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε.262, ΦΑΚ.6 «Νησιά, Στερεά Ελλάδα», α.ε. 330, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

²⁴⁵¹ Ο. π., α.ε. 322.

²⁴⁵² Ο. π., α.ε.321.

²⁴⁵³ Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, λυτά έγγραφα ΔΑΜ/Α/119, τηλεγράφημα 37, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

²⁴⁵⁴ Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, λυτά έγγραφα ΔΑΜ/Α/119, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

των κατοίκων, με την Επιτροπή Επισιτισμού να εκφράζει την θερμή παράκληση της για αποστολή αλεύρων.²⁴⁵⁵

Τον Ιούνιο του 1942, η Μύκονος εξακολουθεί να αντιμετωπίζει διατροφικό πρόβλημα με τον κίνδυνο των θανάτων από πείνα να μην έχει απομακρυνθεί, όπως αποδεικνύει τηλεγράφημα του Προέδρου προς τον Νομάρχη Σύρου, στο οποίο διαβάζουμε πως ο αστικός πληθυσμός του νησιού στερείται προ μηνός αλεύρου και λοιπών τροφίμων. «*Παρακαλούμεν φροντίσατε αποστολήν τοιούτων προς πρόληψιν βεβαίων θανάτων*».²⁴⁵⁶ Μεταγενέστερο τηλεγράφημα επισημαίνει τον ίδιο κίνδυνο από την έλλειψη τροφίμων, δηλαδή την πρόκληση θανάτων από πείνα, η πρόληψη των οποίων μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω αποστολής άρτου και λοιπών αγαθών, σύμφωνα με τον Πρόεδρο της Κοινότητας Μυκόνου.²⁴⁵⁷ Ανάλογες εκκλήσεις γίνονται επίσης και στην Επιτροπή Διαχειρίσεως Τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού.²⁴⁵⁸

Τον Οκτώβριο του 1942, η Κοινότητα Μυκόνου και η Ιταλική Διοίκηση Κυκλάδων γνωστοποιούν για τελευταία φορά διαταγή που επανειλημμένα έχει αγνοήσει ο πληθυσμός του νησιού, σύμφωνα με την οποία όλοι οι κάτοικοι υποχρεούνται να προσέλθουν στο γραφείο της Κοινότητας για να δηλώσουν με ακρίβεια όλα τα τρόφιμα τα οποία έχουν στην οικία τους (όπως φασόλια, πατάτες, έλαιο). Επίσης, οι παραγωγοί υποχρεούνται να δηλώσουν τα ζώα που διαθέτουν καθώς και την γέννηση, τον θάνατο ή την σφαγή τους εντός πέντε ημερών. Επιπλέον, όσοι παραγωγοί δήλωσαν πως θα σπείρουν πατάτες στα στρέμματα που διαθέτουν έχουν την υποχρέωση να το πράξουν, αλλιώς θα τιμωρηθούν αυστηρότατα από το Στρατοδικείο.²⁴⁵⁹

Τον επόμενο μήνα, με νέα διαταγή οι χωρικοί υποχρεούνται να μην αποκρύπτουν τα μικρής αξίας νομίσματα, «ψιλά» (δεκάδραχμα, εικοσάδραχμα) όπως επίσης κατά την αγοραπωλησία διαφόρων ειδών να δέχονται «ψιλά» και όχι να αρνούνται την πώληση. Σε διαφορετική περίπτωση, όσοι ανακαλυφθούν θα τιμωρηθούν αυστηρότατα.²⁴⁶⁰

Τον Απρίλιο του 1943, η Μύκονος στερείται παντελώς άρτου και τροφίμων και απευθύνει έκκληση στην Νομαρχία Σύρου να φροντίσει σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό να αποσταλούν τρόφιμα, κυρίως άλευρο, «*προς αποφυγήν εξ ασιτίας θανάτων*».²⁴⁶¹

Στις προσπάθειες που καταβάλλει η Επιτροπή Επισιτισμού Μυκόνου για την επαναλειτουργία των λαϊκών συσσιτίων υπέρ των 600 απόρων και των 220 άπορων μαθητών, σε αχρονολόγητο τηλεγράφημα προς τον Νομάρχη Σύρου επισημαίνεται πως απαραίτητη προϋπόθεση για την λειτουργία τους είναι η αποστολή τροφίμων.²⁴⁶²

Με την αποχώρηση των Ιταλών από το νησί, η Μύκονος είναι ένα από τα γειτονικά νησιά της Σάμου, τα οποία, σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Σάμου, Ειρηναίο, βρίσκονται σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Από την Μύκονο, όπως και από

²⁴⁵⁵ Ο. π., τηλεγράφημα 76.

²⁴⁵⁶ Ο. π., τηλεγράφημα 282.

²⁴⁵⁷ Ο. π., τηλεγράφημα 664.

²⁴⁵⁸ Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, λυτά έγγραφα ΔΑΜ/Α/119, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

²⁴⁵⁹ Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, λυτά έγγραφα ΔΑΜ/Α/119, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

²⁴⁶⁰ Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, λυτά έγγραφα ΔΑΜ/Α/119, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

²⁴⁶¹ Ο. π., τηλεγράφημα 155.

²⁴⁶² Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, λυτά έγγραφα ΔΑΜ/Α/119, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.

την Τήνο, αποστέλλονται στον Ειρηναίο τηλεγραφήματα στα οποία διεκτραγωδούν την θέση τους και του ζητούν να μεσολαβήσει στον Ερυθρό Σταυρό ώστε να πραγματοποιηθούν δωρεάν διανομές τροφίμων για τους κατοίκους που απειλούνται από τον θάνατο της πείνας.²⁴⁶³

Τα επισιτιστικά όμως προβλήματα στο νησί συνεχίστηκαν και μετά την απελευθέρωση. Τον Οκτώβριο του 1945, ένα χρόνο μετά την αποχώρηση των Γερμανών από τις Κυκλάδες, η επισιτιστική κατάσταση στην Μύκονο είναι χειρότερη από το 1941-'42, σύμφωνα με άρθρο της *Κυκλαδικής Φωνής*. Η μαύρη αγορά οργιάζει και αναβίωσε η μέθοδος της ανταλλαγής των ειδών με το αλάτι να έχει αναχθεί σε είδος υπερπολυτελείας και μόνο μέσο για εξασφάλιση τροφίμων.

Το κριθάρι, τα φασόλια, το κρέας, το τυρί εξάγονται από τους έμπορους με συνέπεια μεγάλη έλλειψη τροφίμων και εξωφρενικές τιμές. Στο δημοσίευμα επισημαίνεται πως σε περίπτωση που δεν ληφθούν μέτρα εξασφάλισης του επισιτισμού στο νησί, τον χειμώνα θα προστεθούν και άλλα θύματα από πείνα.²⁴⁶⁴

Στις 26 Αυγούστου 1941 αποβιβάστηκαν στην **Σίφνο** οι Ιταλοί και μία από τις πρώτες ενέργειές τους ήταν η αντικατάσταση των Κοινοτικών Συμβουλίων της Απολλωνίας και του Αρτεμώνα, ένα μέτρο που άλλωστε εφαρμόστηκε στις Κοινότητες και των υπολοίπων νησιών.

Οι Ιταλοί ενδιαφέρονται να ελέγχουν την διακίνηση του ελαιόλαδου σε ολόκληρο το νησί και επιδίδονται συστηματικά στην μαύρη αγορά επιβάλλοντας πρόστιμα σε κατοίκους με την κατηγορία της παράνομης εξαγωγής του προϊόντος σε μια προσπάθεια απλώς να τηρήσουν τα προσχήματα.

Η Σίφνος αν και παράγει ελαιόλαδο, κριθάρι και στάρι, προπολεμικά δεν είναι αυτάρκης σε δημητριακά και εισάγει άλευρα από τον Πειραιά, αλλά με την έναρξη της Κατοχής οι εισαγωγές σταματούν. Επίσης, παράγει σύκο, σουσάμι, μπαμπάκι, κρεμμύδια, λαχανικά και κρασί, οι παραγόμενες ποσότητες του οποίου επίσης δεν επαρκούν για τον πληθυσμό του νησιού. Οι ανάγκες του στρατού στην διάρκεια του ελληνο-ιταλικού πολέμου και μετέπειτα οι επιτάξεις των κατακτητών ελάττωσαν τα κοπάδια από γιδοπρόβατα στο ¼ αυτών που υπήρχαν προπολεμικά και που κάλυπταν τις ανάγκες των κατοίκων σε κρέας, τυρί και βούτυρο επιτρέποντας παράλληλα την εξαγωγή τυριών και βουτύρου. Έλλειψη επίσης παρατηρείται και στα βοοειδή-απαραίτητα ζώα για το όργωμα-με τους Ιταλούς να απαγορεύουν την σφαγή των ζώων από τους ιδιοκτήτες τους ακόμη κι αν προορίζονται για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των οικογενειών τους.

Η έλλειψη των τροφίμων και η διακοπή των εισαγωγών, η αυξημένη ανεργία, η μαύρη αγορά και οι αυστηρές διαταγές για περιορισμούς και οικονομία στην κατανάλωση αγαθών συνιστούν παράγοντες που ερμηνεύουν την θνησιμότητα από πείνα που καταγράφηκε στο νησί, αν και ο Ιταλός Διοικητής δεν παρέλειπε να ενημερώνει τους κατοίκους της Σίφνου πως βρίσκονται σε καλύτερη επισιτιστική θέση από αυτή των κατοίκων των πόλεων.

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως η...καλύτερη θέση τους έγκειται στην διανομή 45 δραμιών αλεύρου το άτομο ανά δεκαπενθήμερο με διακοπή ακόμη και για ενάμιση μήνα, στην διανομή 25 δραμιών ζάχαρη το άτομο ανά δύο με πέντε μήνες και στην διανομή 45 δραμιών κρέατος ανά άτομο μια φορά το χρόνο με την καταβολή ορισμένου χρηματικού ποσού. Την περίοδο Ιανουαρίου-Απριλίου 1943 διανέμεται

²⁴⁶³ Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, *Η δύναμις του ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αστήρ, Αθήνα 1948, σσ. 106-107.

²⁴⁶⁴ «Τα ζητήματα των νησιών μας», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 21 Οκτωβρίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

από τοπική επιτροπή σε κάθε νήπιο μικρότερο των 2 ετών 100 δράμια γάλα κατσίκας ημερησίως, ενώ τον Ιούνιο του 1944 η δυσχερής επισιτιστική κατάσταση που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός γίνεται αμέσως αντιληπτή από το συμμαχικό κλιμάκιο που εγκαθίσταται στην Σίφνο.²⁴⁶⁵

5 Μαΐου 1941 το νησί της **Πάρου** καταλήφθηκε από μικρό σε αριθμό στρατό «ευγενέστατων» Ιταλών που στην διάρκεια της τρίμηνης παραμονής τους δεν συνέβη οτιδήποτε παράτυπο και «ο τόπος δεν πείνασε», σύμφωνα με τις σημειώσεις του πάτερ Γεωργίου Σκαραμαγκά που περιέχονται σε ημερολόγιο που τηρούσε από τον Οκτώβριο του 1940 έως και τον Μάιο του 1943.

Καθοριστικής σημασίας ρόλο στον επισιτισμό των Παριανών στην διάρκεια της Ιταλικής Κατοχής στο νησί διαδραμάτισε ο θανατηφόρος τραυματισμός του Ιταλού ανθυπολοχαγού Κάρλο Ριμπότσι από τον Άγγλο λοχαγό της μυστικής μέχρι τότε (6 Αυγούστου 1941) συμμαχικής βάσης της Αντιπάρου στη θέση «Δεσποτικό».²⁴⁶⁶

«Έως εδώ επερνούσαμε ωραία με τους Ιταλούς, αλλ' ήρχισαν μετά το συμβάν να αλλάζουν πορεία», γράφει ο ιερέας. Από τα πρώτα μέτρα ήταν η διακοπή της τροφοδοσίας της Αντιπάρου για ένα μήνα η υποχρέωση των κατοίκων της να παραμένουν έγκλειστοι στα σπίτια τους χωρίς φως από τις 6 το απόγευμα. Ο ίδιος περιορισμός ίσχυε και για τους κατοίκους της Πάρου, την οποία επίσης τιμώρησαν με διακοπή τροφής και απαγόρευση κυκλοφορίας από τις 7 το πρωί μέχρι τις 6 το απόγευμα με τους παραβάτες να φονεύονται από τις περιπόλους.

Οι Ιταλοί λοιπόν σταμάτησαν να εφοδιάζουν με τρόφιμα το νησί και επίσης διακόπηκε η μικρή βοήθεια σε τρόφιμα που προσέφερε η Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών για να ανακουφίσει τους κατοίκους που υπέφεραν από την έλλειψη αγαθών με αποτέλεσμα την εμφάνιση της πείνας και την εδραίωση της μαύρης αγοράς.

Οι Ιταλοί τοιχοκόλλησαν αυστηρή διαταγή με την οποία επικήρυτταν την σύλληψη του φονιά, απειλώντας πως αν δεν παραδοθεί ή δεν φονευθεί δεν θα δώσουν τροφή στον πληθυσμό. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του ιερέα, τον Φεβρουάριο του 1942 καθιερώθηκε το δελτίο και *«ήρχισεν η φοβερά πείνα, η οποία δεν περιγράφεται»* με τους 4.000 εν των 4.800 συνολικά κατοίκους της Πάρου-Αντιπάρου να υποφέρουν από *«σκληράν πείναν»*.

«Καθ' ημέραν απέθνησκον πολλοί εκ της αστίας, γέροντες και νέοι. Απέθνησκον, αφού πρότερον επρίσκοντο, από τα πολλά χόρτα και τα λεμόνια που έτρωγον, από την πείναν».

Οι περιγραφές των επισιτιστικών συνθηκών και της καθημερινότητας που χαρακτήριζαν την Πάρο της Κατοχής από το μοναδικής ιστορικής σημασίας ντοκουμέντο που συνιστά το ημερολόγιο του ιερέα, συγκλονίζουν:

«Μικρά παιδιά, από πείναν, περιέρχονται και από τενεκέδες μαζεύουν λεμονόκουπες και ότι άλλον βρίσκουν και το τρώνουν. Άλλα εξ αυτών ζουν εις κακήν

²⁴⁶⁵ Παπαστράτης, ό. π., σσ. 390-392, Προκόπης Παπαστράτης, «Η αντιστασιακή δραστηριότητα στις Κυκλάδες και την Σίφνο» στο Σύνδεσμος Σιφναϊκών Μελετών, Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Αθήνα 2005, σσ. 470-471, 477.

²⁴⁶⁶ Παναγιώτης Ι. Πατέλλης, *Αναμνήσεις ενός Παριανού*, Πάρος 2008, σσ. 64-66, 69. Εκτός από τον Πατέλλη που γράφει πως ο Ιταλός ανθυπολοχαγός εξυπηρετούσε τους ντόπιους σε θέματα επισιτισμού και τροφίμων, που άλλωστε ήταν και ο τομέας της ευθύνης του και πως οι Παριανοί λυπήθηκαν πολύ για τον χαμό του ευγενικού και καλού αυτού αξιωματικού, που τόσο είχε εξυπηρετήσει τον κόσμο του νησιού, Πατέλλης, ό. π., σ. 69, ο δάσκαλος και διευθυντής του Δημοτικού σχολείου Λευκών γράφει στο δικό του ημερολόγιο πως όλοι σχεδόν λυπήθηκαν γιατί ήταν ευγενικός, μετριοπαθής και πονόψυχος και είχε πολλές συμπάθειες, ενώ μεταξύ των δραστηριοτήτων του ήταν το συσσίτιο που μοίραζε στα παιδιά, «Σελίδες από το “Ημερολόγιον” Χρίστου Θ. Αλιπράντου», Παριανά, Έτος KB', ΑΠΡ-ΙΟΥΝ.2001, τχ. 81, σσ. 109-111.

κατάστασιν και άλλα αποθνήσκουν. Βλέπεις ανθρώπους να τρέχουν εις τας εξοχάς, ζητούντες ψωμί, αλλά δυστυχώς έρχονται πειναλέοι...».

«Εάν ιδείτε το χρώμα των ανθρώπων, είναι πράσινον και κίτρινον, λες και είναι φυγάδες νεκροταφείων».

Σύμφωνα με τον ιερέα, πολλοί δεν έχουν φάει ψωμί για ένα μήνα και ζουν με χόρτα χωρίς λάδι, το οποίο έχει εξαφανιστεί και όποτε υπάρχει είναι προσιτό μόνο σε όσους ευπορούν. Όλα τα είδη που διατίθενται στην μαύρη αγορά είναι πανάκριβα: λάδι 1.200 δραχμές η οκά, πατάτες 250 δραχμές η οκά... Παρά την διαταγή των Ιταλών οι κάτοχοι ελαίου να δηλώσουν τις ποσότητες που έχουν, εκείνοι το κρύβουν σε λάκκους στα χωράφια τους ή δηλώνουν ελάχιστες. Οι ιδιοκτήτες ζώων τα σφάζουν κρυφά μέσα στα άχυρα και τα πωλούν στην Παροικιά 400 δραχμές την οκά *«οι ασυνείδητοι»*.

Οργή Θεού κατέλαβε τους ανθρώπους, γράφει ο ιερέας, και φοβερή πλεονεξία. Έτσι ξεκίνησε η μαύρη, η αισχρή αγορά πρώτα από τους γεωργούς και στη συνέχεια και από τους άλλους πολίτες, οι οποίοι οργιάζουν. Και ενώ οι Ιταλοί τους κυνηγούν, οι ντόπιοι τους καλύπτουν. Οι 800 παραγωγοί που χρωστούσαν, κάλυψαν τα χρέη τους και πλούτισαν, όπως επίσης κυβερνήτες πλοίων μεταφοράς που μετέφεραν και πωλούσαν κρασί στην Μυτιλήνη. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο άνθρωπος θα πρέπει να έχει ή πολλά χρήματα ή πολλά κτήματα για να ζήσει, επισημαίνει.

Εάν τους πολλούς καρπούς δημητριακών που εξάγει η Πάρος και η Αντίπαρος, οι μαυραγορίτες δεν τους πωλούσαν κρυφά στα παράλια των νησιών μέσω βενζινόπλοιων σε μαυραγορίτες της Σίφνου, Μήλου και Σύρου ο τόπος δεν θα έφτανε σε αυτή την κατάσταση, αναφέρει.

«Από τα μέσα Μαρτίου, ήρχισε πλέον η μεγαλυτέρα πείνα. Από κακήν δίαιταν οι περισσότεροι άνθρωποι παραμορφώθηκαν, επρίσθησαν, και σχεδόν καθ' ημέραν, κρούει ο κώδων της Εκατονταπυλιανής νεκρώσιμα...».

Κάθε δέκα ημέρες οι Ιταλοί διένεμαν *«πικρά και ελεεινά»* άλευρα, 1 οκά ανά άτομο. Καθώς οι περισσότερες οικογένειες τα κατανάλωναν σε πέντε ημέρες, *«πάλιν ήρχιζεν η σκληρά πείνα. Τα μικρά παιδάκια περιήρχοντο χλωμά και ανυπόδητα συλλέγοντα από τας οδούς ότι εύρισκον...και τα έτρωγαν...Τραγική κατάσταση [...]. Η πείνα ήρχιζε να θερίζει τους ανθρώπους, μικρά παιδιά αποθνήσκουν μέσα στους δρόμους...».*

Στις σημειώσεις του ο παπα-Γιώργης εκτός από τους μαυραγορίτες και κυρίως τους γεωργούς εκείνους που εκμεταλλεύτηκαν τις περιστάσεις προς όφελος τους, εκφράζει την οργή και την αγανάκτησή του και για τον Χάρη Γραμματικάκη, ο οποίος φημολογείτο ότι μετέφερε τους Άγγλους στην Αντίπαρο, και επομένως ήταν ο κατεξοχήν υπεύθυνος για τον θάνατο του Ιταλού και τις αρνητικές συνέπειες που επακολούθησαν, όπως η πείνα και ο αφανισμός τόσων ανθρώπων εξαιτίας της, κυρίως ψαράδων. Επίσης, εκφράζει την θλίψη και τον πόνο του για τον χαμό των συμπολιτών του που πέθαναν από πείνα, κατονομάζοντας τους 3 ή 4 νεκρούς της κάθε ημέρας.

«Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 1942. Εν τη τριμηνία αυτή, ως και την άλλην τριμηνίαν, Απριλίου, Μαΐου και Ιουνίου, εν Παροικιά, επερνούσαμε καλούτσικα. Απέθνησκον ολίγοι, προπάντων ψαράδες, οι οποίοι έχασαν τα εργαλεία των...». Οι σημειώσεις όμως αυτές του ιερέα δεν συμφωνούν με όσα υποστηρίζει ο Πατέλλης πως γράφει ο ιερέας στο ημερολόγιό του, ότι δηλαδή μόνο τον Μάιο του 1942 πέθαναν πάνω από 100 άτομα, η πλειοψηφία των οποίων ψαράδες.

Ο Πατέλλης από την πλευρά του περιγράφει την εικόνα που στοίχειωσε τις αναμνήσεις του από την Κατοχή, και αφορά την μορφή ενός μισοπεθαμένου από την

πείνα συμπολίτη του: «Ήταν τόσο πρισμένος, που φάνταζε θεόρατος. Το δέρμα του είχε ανοίξει, σ' όλη σχεδόν την επιφάνεια των χεριών και των γυμνών ποδιών του και από τις πληγές του έτρεχαν υγρά! Δεν είχε την δύναμη να κινήσει τα χέρια του και να διώξει τις μύγες που είχαν εγκατασταθεί στα πληγωμένα μέλη του! Ψέλλιζε μόνο, συνεχώς, με φωνή που μόλις ακουγόταν, μια λέξη: “ψωμί, ψωμί”!».

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, μεγάλη βοήθεια προσέφερε στον πεινασμένο πληθυσμό της Πάρου η Μονή της Λογγοβάρδας, όπου καθημερινά εκατοντάδες πεινασμένοι κατευθύνονταν με τα πόδια και συνωστίζονταν μπροστά στην πύλη της ζητώντας τρόφιμα για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Και οι μοναχοί τους προσέφεραν ψωμί, όσπρια, ξερά σύκα, λίγο λάδι.²⁴⁶⁷

Σε όλη την διάρκεια της Κατοχής η Μονή οργάνωσε συσσίτια, τα οποία ονόμαζε «αγάπες» και ήταν τόσο πολύτιμη η συμβολή της στην επιβίωση των κατοίκων της Παροικιάς προσφέροντας τα προϊόντα που καλλιεργούσαν οι καλόγεροι στις εκτάσεις του μοναστηριού ώστε προέκυψε ένα λαϊκό γνωμικό μεταξύ των οικογενειών εκείνων που ο ένας από τους δύο γονείς ήταν γενναιόδωρος και σπάταλος, ενώ ο άλλος φρόντιζε για την διατροφή της οικογένειάς του και μόνο: «Λογγοβάρδα βρήκες το σπίτι μας και φέρνεις τόσους ανθρώπους να ταΐζουμε;».²⁴⁶⁸

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη μια επισήμανση. Μελετώντας τις μαρτυρίες για την επιβίωση των Παριανών στην Κατοχή διαπιστώνουμε μια ειδοποιό διαφορά η οποία έγκειται στην αιτία της επισιτιστικής κρίσης που προκάλεσε την θνησιμότητα από πείνα στο νησί.

Αν και όλες συγκλίνουν πως η αιτία του κακού πηγάζει από την δολοφονία του Ιταλού ανθυπολοχαγού ανήμερα τα Θεοφάνεια του 1942, εν τούτοις ο ιερέας Σκαρμαγκάς θεωρεί πως η διακοπή της τροφοδοσίας του νησιού από τους Ιταλούς ως πράξη εκδίκησης προκάλεσε την πείνα (την οποία ενίσχυσε η μαύρη αγορά), ενώ σε άλλη μαρτυρία η έξαρση της θνησιμότητας από πείνα αποδίδεται στον υποχρεωτικό εγκλεισμό των Παριανών στα σπίτια τους από την ημέρα των Θεοφανείων και για περισσότερες από 14 ημέρες, χρονικό διάστημα κατά το οποίο ήταν αδύνατον να προμηθευτούν τρόφιμα και νερό.

Κι έτσι άρχισε-αμέσως-η πείνα, άρχισαν οι θάνατοι μέσα στα σπίτια για όσους ήταν ετοιμόρροποι στην υγεία τους, ενώ άλλοι άρχισαν σιγά-σιγά να πρίζονται από την έλλειψη λαδιού. Μετά τις πρώτες μέρες του εγκλεισμού άρχισαν να ακούγονται φωνές από τα κλειστά σπίτια όπου ζητούσαν βοήθεια, όπως επίσης ριπές όπλων εναντίον όποιου τολμούσε ν' ανοίξει παράθυρο. Αργότερα, ακούγονταν στριγκλιές, ξύλο και κλάματα μεταξύ των μελών οικογενειών που μοιράζονταν ότι τρόφιμα είχαν απομείνει και θόρυβος από τους ανθρώπους που έβγαιναν κρυφά στα περιβόλια που συνόρευαν με τα σπίτια τους προς αναζήτηση νερού ή λαχανικών. Σύντομα, άκουγες και τις πόρτες που χτυπούσαν οι πεινασμένοι και μελλοθάνατοι ζητώντας βοήθεια χωρίς όμως να μπορεί κάποιος να τους προσφέρει τροφή, σύμφωνα με την μαρτυρία του Λεοντή.

Ήταν μια κατάσταση απελπιστική, πέρα για πέρα, αναφέρει στο βιβλίο του. Στην ατμόσφαιρα της Παροικιάς αναδύονταν μια πνιγηρή δυσσομία προερχόμενη από τις ακαθαρσίες και την σήψη των πτωμάτων μέσα στα σπίτια.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Ιταλοί αναγκάστηκαν να τερματίσουν τον συνεχή εγκλεισμό των κατοίκων και τον περιόρισαν από τις 6 το βράδυ μέχρι τις 7 το πρωί για την τήρηση του οποίου πραγματοποιούνταν πυκνές περιπολίες.

²⁴⁶⁷ Πατέλλης, ό. π., σσ. 68, 70-74.

²⁴⁶⁸ Γρηγόρης Λεοντής, *Ιστορικό άλμα εις τριπλούν για την Πάρο*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σσ. 217-218.

Με την λήξη του εγκλεισμού διαπιστώθηκε πως ήταν τόσοι πολλοί οι πεθαμένοι ώστε για πολλές ημέρες καθημερινά οι παπάδες τελούσαν νεκρώσιμες ακολουθίες, πολλοί δε από τους πεθαμένους παρέμεναν για μέρες άταφοι μέχρι να έρθει η σειρά τους και οι νεκροθάφτες να ανοίξουν τάφους.

Πρισμένοι υπήρχαν και πριν τον εγκλεισμό, διαβάζουμε στο βιβλίο. Αλλά μετά τον εγκλεισμό αυτοί πολλαπλασιάστηκαν και περιφέρονταν με μαγκούρες αναζητώντας να αναπνεύσουν καθαρό αέρα και λάδι για να φάνε. Μια βοή από κλάματα, ξεφωνητά, στριγκλιές και κατάρες κυριαρχούσε στα στενά της Παροικιάς.

«Τι πείνα, Θεέ μου», θυμάται ο συγγραφέας. «Γουργούριζαν τα σωθικά από την πείνα και δεν μπορούσαμε να την απαλύνουμε».

Η τρομερή αυτή πείνα άλλαξε δραματικά τον τρόπο ζωής πολλών Παριανών. Με σκοπό την εξασφάλιση της τροφής, πολλοί, όπως η οικογένεια του συγγραφέα που πριν τον πόλεμο και την Κατοχή ασχολούνταν με το χονδρεμπόριο τροφίμων, στράφηκαν στην καλλιέργεια της γης. Και ενώ κάποιοι επωφελήθηκαν ξεχρεώνοντας μεγάλα δάνεια για την πώληση οικοπέδων με ελάχιστες ποσότητες τροφίμων, οι δανειστές συχνά από φόβο μήπως αποκαλυφθεί ο ρόλος τους στην Αντίσταση δέχονταν με δάκρυα στα μάτια να υπογράψουν το εξοφλητήριο αποδεχόμενοι αντί για πολλές χιλιάδες προπολεμικές δραχμές τρία κιλά μπαρμπούνια, δύο κοτόπουλα και δύο τυριά.²⁴⁶⁹

Ωστόσο, οι έννοιες της αλληλεγγύης και της φιλανθρωπίας δεν απουσιάζουν από το λεξιλόγιο των Παριανών όπως αποδεικνύουν πράξεις της καθημερινότητάς τους, και κυρίως οι χρηματικές προσφορές κατά το 1942 υπέρ της λειτουργίας σχολικών συσσιτίων και υπέρ της Κοινωνικής Περίθαλψης.²⁴⁷⁰

Η Γερμανική Διοίκηση Νάξου με επιστολή της που υπογράφει ο Διοικητής Λοχαγός τον Νοέμβριο του 1943 προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Πάρου επιδιώκει να βάλει φραγμούς στο λαθρεμπόριο τροφίμων, στις ανταλλαγές ειδών και στην αισχροκέρδεια καθιστώντας σαφές πως απαγορεύει το εμπόριο ανταλλαγής σε είδος και την εξαγωγή τροφίμων, με εξαίρεση όσα αποδεδειγμένα βρίσκονται σε επαρκείς ποσότητες (όπως πορτοκάλια, λεμόνια, ενδεχομένως ψάρια) και επιβάλλει ως μόνες νόμιμες τιμές εκείνες που ορίζονται μέσω των διατιμήσεων, οι οποίες ισχύουν και στην γειτονική Νάξο.

Σύμφωνα με την επιστολή, υπέρβαση των τιμών πώλησης και παράνομη εξαγωγή τροφίμων θα συνεπάγεται την κατάσχεση των τροφίμων και το κλείσιμο του καταστήματος ή του πλοίου αντίστοιχα, ενώ τα κατασχόμενα τρόφιμα θα διανέμονται δωρεάν στους πτωχότερους της Κοινότητας.²⁴⁷¹

Οι συνήθειες, οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές των κατοίκων άλλαξαν και προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες της Κατοχής.

Ενώ η κλοπή ήταν σπάνιο φαινόμενο και επικρατούσε τιμιότητα, στην Κατοχή μέρα παρά μέρα κλέφτες εισέρχονταν στα σπίτια και έκλεβαν ότι έβρισκαν,²⁴⁷² γράφει στο ημερολόγιό του ο παπα-Γιώργης. Ο γείτονας παραμόνευε τότε θα μπει κάποιο τρόφιμο στο σπίτι του γείτονά του για να τρέξει να ζητήσει ή να κλέψει, αναφέρει ο Λεοντής, ο οποίος, μικρό παιδί στην Κατοχή, είχε γυρίσει μια μέρα κλαμένος στο σπίτι επειδή κάποιοι που παραμόνευαν έξω από τον φούρνο όπου είχε πάει να αγοράσει ψωμί, του άρπαξαν από τα χέρια τα ζεστά καρβέλια.²⁴⁷³

²⁴⁶⁹ Λεοντής, ό. π., σσ. 207-209, 211, 214-215.

²⁴⁷⁰ «Πάρος», *Κυκλάδες*, 18 Οκτωβρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁴⁷¹ ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁷² Πατέλλης, ό. π., σ. 72.

²⁴⁷³ Λεοντής, ό. π., σ. 214.

Στην κλοπή και στην ζητιανιά όμως κατέφυγαν κατά την επιστροφή στο νησί μετά τον πόλεμο και οι ναυτικοί της Παροικιάς, η πρώτη μέχρι τότε παραγωγική τάξη του νησιού, καθώς έμειναν πλέον «ξέμπαρκοι», άνεργοι και σύντομα αισθάνθηκαν την πείνα καθώς δεν είχαν αποθέματα τροφίμων και γη.

Όσοι από τους γεωργούς είχαν επιστρατευθεί για τον πόλεμο, επιστρέφοντας στην Πάρο ήρθαν αντιμέτωποι με την έλλειψη σπόρων, εργαλείων, λιπασμάτων, ζώων, αλλά και αντοχών για να μπορέσουν να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους. Καθώς η απόδοση των καλλιεργούμενων εδαφών δεν μπορεί να γίνει νωρίτερα από τον Ιούνιο, ήταν επόμενο και αυτοί να βιώσουν την πείνα τον πρώτο χειμώνα της Κατοχής, «ο χειρότερος από απόψεως πείνας, δυστυχίας, κρύου και αγανάκτησης χειμώνας της κατοχικής περιόδου για την Παροικιά».

Σε αντίστοιχα δύσκολη θέση βρέθηκαν οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι ψαράδες που επίσης δεν διέθεταν αγροτικές περιουσίες και αποθέματα τροφίμων. Από τον Ιανουάριο του 1942 οπότε και εδραιώθηκε η μαύρη αγορά έγινε αισθητή η εκμετάλλευση της πείνας καθώς όλοι σχεδόν οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι έμποροι, αλλά και γεωργοί, φούρναροι, μυλωνάδες δεν πουλούσαν τα αγαθά τους παρά μόνο με αντάλλαγμα χρυσό ή είδος.

Οι άνεργοι και αργόσχολοι άντρες συχνάζουν στα καφενεία, στα ταβερνεΐα και στα καπηλειά μοιράζοντας τον καημό τους ανάμεσα σε ρακί και κρασί. Όσες νοικοκυρές διέθεταν τρόφιμα φρόντιζαν να στέλνουν κρυφά στους φούρνους το φαγητό για να μαγειρευτεί και να ταΐζουν κρυφά τα παιδιά τους ώστε να μην το αρπάξουν όσοι καιροφυλαχτούσαν σε φούρνους, μαγαζιά, ανεμόμυλους και σπίτια. Όμως, σύμφωνα με τον συγγραφέα που αφηγείται τα γεγονότα, δεν επρόκειτο για κλοπή, αλλά για αναγκαία και αποτελεσματική ζητιανιά. Όσο μεγάλωνε η πείνα, τόσο αυξάνονταν τα γλέντια και τα μεθύσια μεταξύ κοριτσιών της Πάρου και Ιταλών, οι οποίες επεδίωκαν ερωτικές συναναστροφές μαζί τους με αντάλλαγμα είδη διατροφής που οι στρατιώτες έπαιρναν κρυφά ή φανερά από τους στρατώνες.²⁴⁷⁴ Τέλος, «*διά φαγητόν επεισόδιον*» λόγω ασυμφωνίας στις διανομές ειδών του Ερυθρού Σταυρού ήταν κάτι το συνηθισμένο στην Πάρο της Κατοχής.²⁴⁷⁵

Ωστόσο, παρά τις οικονομικές δυσκολίες που δυσχέραιναν την ζωή στο νησί καθ' όλη της διάρκεια της Κατοχής και τις αναμενόμενες απογοητεύσεις, ούτε το χιούμορ εγκατέλειψε τους Παριανούς, ούτε η διάθεση για ζωή όπως αποδεικνύει η τέλεση γάμων-βαπτίσεων και τα γλέντια.

Ο επιτυχής χαρακτηρισμός «*στούκας*» που απέδωσαν οι Παριανοί στα χαρτονομίσματα, εμπνευσμένος από την κάθετη εφόρμηση των αεροπλάνων που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι δείγμα της χιουμοριστικής διάθεσης με την οποία αντιμετώπιζαν τον αυξημένο πληθωρισμό και την υποτιμητική τάση της αξίας των χαρτονομισμάτων. Τέλος, ένα ακόμη στοιχείο που φανερώνει πως η ζωή εξακολουθούσε να αντιμετωπίζεται με αισιοδοξία, παρά την αβεβαιότητα για το «αύριο», ήταν η έντονη διασκέδαση των κατοίκων. Μάλιστα, αυτή ακριβώς η αβεβαιότητα προσέφερε το κίνητρο για διασκέδαση: «*Ήταν η εποχή που οι άνθρωποι, όταν τους δινόταν η ευκαιρία, με τα ελάχιστα που υπήρχαν, διασκεδάζαν. Διασκεδάζαν πολύ! Ποιος μπορούσε να ξέρει αν την άλλη μέρα θα ζει!*».²⁴⁷⁶

²⁴⁷⁴ Ο. π., σ. 188, 219-221.

²⁴⁷⁵ Παριανά, ό. π., σ. 113.

²⁴⁷⁶ Πατέλλης, ό. π., σσ. 104, 115.

Η Κατοχή για την **Νάξο** ξεκίνησε με την αποβίβαση των Ιταλών στο νησί την 5^η Μαΐου 1941 και τερματίστηκε με την αποχώρηση των Γερμανικών στρατευμάτων στις 15 Οκτωβρίου 1944.²⁴⁷⁷

Καθώς προπολεμικά η Νάξος εισήγαγε το 30% των τροφίμων της από την Αθήνα με την βοήθεια έξι πλεούμενων, τέσσερα από τα οποία βούλιαξαν²⁴⁷⁸ στην διάρκεια του πολέμου, οι ελλείψεις στα τρόφιμα γρήγορα έγιναν αισθητές.

Τον Φεβρουάριο του 1942, το μέτρο της εντατικής καλλιέργειας των αγρών και κήπων θεωρείται «επιτακτικώς επιβαλλόμενο» εξαιτίας των δυσχερών επισιτιστικών περιστάσεων, μέτρο για το οποίο ο Πρόεδρος της Κοινότητας θεωρεί πως θα επιτρέψει την επάρκεια των τροφίμων. Γι' αυτό και σε όσους εκφράζουν παράπονα για καταπάτηση των καλλιεργούμενων ιδιοκτησιών τους συνιστά την προσφυγή στην Ιταλική Αστυνομία υπενθυμίζοντας τις αυστηρές διαταγές της Ιταλικής Αρχής Κατοχής «περί σεβασμού των ιδιοκτησιών».²⁴⁷⁹

Μέχρι και τον Οκτώβριο του 1942 το επισιτιστικό πρόβλημα στην Νάξο χαρακτηρίζεται περίπλοκο και δυσχερέστατο εκ μέρους του Προέδρου της ομώνυμης Κοινότητας του νησιού, ο οποίος θεωρεί πως με την ηθική συμβολή όλων των Προέδρων των Κοινοτήτων και την μεταξύ τους συνεννόηση θα διευκολυνθεί η επιμελής και άοκνος εργασία της Στρατιωτικής Διοίκησης Νάξου για την επίλυση του διατροφικού ζητήματος, υπογραμμίζοντας παράλληλα την μη ενίσχυση των τοπικών Αρχών σε είδος ή χρήμα.²⁴⁸⁰

«Κατά τις σημερινάς συνθήκες και δυσκολίες δεν επιτρέπεται να σκορπώνται είδη πολύτιμα ως τα τρόφιμα», επισημαίνει ο Διοικητής Λοχαγός Ιωάννης Ρουστικέλλι σε οδηγίες του προς όλους τους Προέδρους Κοινοτήτων και τις Επιτροπές Επισιτισμού, τον Φεβρουάριο του 1943, συστήνοντας τον περιορισμό της φύρας στο ελάχιστο για όλα τα τρόφιμα. Από την ίδια επιστολή προκύπτει πως υπάρχει κάποια σχετική μέριμνα για τους άπορους των διαφόρων Κοινοτήτων καθώς υπάρχει επισημάνση τα χορηγούμενα τρόφιμα που θα διανέμουν οι επιτροπές Επισιτισμού να χορηγούνται σε αυτούς «απολύτως δωρεάν».²⁴⁸¹

Σε ανυπόγραφη επιστολή προς τον Μητροπολίτη Παροναξίας αναφέρεται πως μέχρι και τις 5 Μαΐου 1943 «ουδεμία αρωγή εις τρόφιμα» κατορθώθηκε να δοθεί στους δεινοπαθούντες κατοίκους της Νάξου, σε αντίθεση με φάρμακα που διανεμήθηκαν σε πένητες και άπορους κατόπιν πρότασης που υπέβαλλε ο Μητροπολίτης στον Ερυθρό Σταυρό, και τα οποία σώζουν από βέβαιο θάνατο όχι μόνο εκείνες τις δυστυχείς υπάρξεις που αδυνατούν να αγοράσουν από τα φαρμακεία τα απαραίτητα φαρμακευτικά σκευάσματα, αλλά και τους βιοπαλαιστές που μόλις κατορθώνουν να εξασφαλίζουν τα στοιχειώδη για την συντήρησή τους.²⁴⁸²

Κατόπιν εξακριβωμένων πληροφοριών και συνεπεία της πεποίθησης πως τα τρόφιμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που προορίζονται για τον πληθυσμό της Νάξου θα φτάσουν στο νησί μόνο εάν και εφόσον αποσταλούν πλωτά μέσα, η Επιτροπή Επισιτισμού και ο Τελώνης ανακοίνωσαν στο κοινό την απόφαση για την επίταξη όλων των μηχανοκίνητων πλωτών μέσων του νησιού ώστε να πλεύσουν στο Κερατσίνι του Πειραιά με σκοπό την φόρτωση τροφίμων.²⁴⁸³

²⁴⁷⁷ Αναστάσιος Ι. Ναυπλιώτης, *Η μάχη και η απελευθέρωση της Νάξου*, Αθήνα 2004, σ. 17.

²⁴⁷⁸ Mazower, ό. π., σ. 75.

²⁴⁷⁹ «Κοινοποίηση υπ' αριθμ. Ι28», ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸⁰ Ιταλικό Αρχείο Κατοχής/28, ΦΑΚ. Α', αρ. κατ.354, Σεπ-Δεκ. 1942, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.

²⁴⁸¹ «Περίληψη: Διανομή τροφίμων», ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸² ΦΑΚ. 62A, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸³ «Ανακοίνωση», ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

Αρχές Νοεμβρίου του 1943 υπό τον φόβο των κατοίκων για αεροπορικές επιδρομές τον οποίο εντείνουν διαδόσεις για επικείμενο βομβαρδισμό της Πόλης της Νάξου, παρατηρείται αθρόα έξοδος του πληθυσμού προς την ύπαιθρο, κλείσιμο καταστημάτων και σχεδόν ερήμωση της Πόλης. Ο αδικαιολόγητος αυτός πανικός αποδίδεται από τον Πρόεδρο, Ν. Κορρέ, σε έργα Ιταλών Πρακτόρων οι οποίοι διαδίδουν και τροφοδοτούν αυτές τις φήμες με σκοπό να επιφέρουν σύγχυση στον πληθυσμό και να διασπάσουν την συνεργασία και αλληλεγγύη που διέπει τις σχέσεις του με τον Στρατό Κατοχής, προτρέποντας τους κατοίκους να επανέλθουν στις εργασίες και τις οικίες τους.²⁴⁸⁴

Η γνωστή απόλυτη απαγόρευση εξαγωγής τροφίμων από το νησί αποδίδεται από τον Πρόεδρο Νάξου στην προσπάθεια διάσωσης του πληθυσμού εν όψει του επερχόμενου χειμώνα που αναμένεται να παρουσιάσει μεγάλες επισιτιστικές δυσχέρειες, απειλητικές για την ζωή των κατοίκων, δεδομένου και της προηγούμενης κακής σοδειάς.

Για την καταπολέμηση της μαστίγας του λαθρεμπορίου τροφίμων που διεξάγεται από «ανάλητα» άτομα στοχεύοντας στο κέρδος με τίμημα την ζωή των συμπολιτών τους, και με κάθε «ανήθικο και άνομο μέσο», ως σύγχρονοι «πειρατές», παραδίδοντας τρόφιμα στους ξένους που πραγματοποιούν επιδρομές στους όρμους και λιμένες της Νάξου, προβλέπονται συλλήψεις και σκληρή τιμωρία των δραστών, αλλά και απόδοση ευθυνών στον Κοινοτάρχη της περιοχής όπου έλαβε χώρα το συμβάν επειδή εξ αμελείας δεν απέτρεψε την παράβαση.²⁴⁸⁵

Σύλληψη με την κατηγορία της αισχροκέρδειας και της παράνομης εξαγωγής τροφίμων δεν θα αργήσει να γίνει. Τέλη Νοεμβρίου, συλλαμβάνεται ένας έμπορος ο οποίος πούλησε στο ελληνικό πλήρωμα ενός πλοίου κρεμμύδια και λάδι σε εξωφρενικές τιμές και επιπλέον προσπάθησε να χορηγήσει στο πλοίο και άλλα είδη τροφίμων. Τέλος, μεσολάβησε στην πώληση μελιού και προβάτων ενός μαυραγορίτη προς τον Πλοίαρχο και το πλήρωμα. Όλα τα τρόφιμα που βρέθηκαν στο κατάστημα κατασχέθηκαν με σκοπό να διανεμηθούν στον πληθυσμό και τον Στρατό, ενώ τα χρήματα που βρέθηκαν περιήλθαν στο Ταμείο του Στρατού. Για τον έμπορο αποφασίστηκε, προς παραδειγματισμό του πληθυσμού κατά ανάλογων μηχανορραφιών, δημόσια στηλίτευση και δεκατέσσερις ημέρες φυλάκιση.²⁴⁸⁶

Τον Δεκέμβριο του 1943 συγκροτούνται κατάλογοι στο νησί από άντρες που επιθυμούν να μεταβούν στην Αθήνα προς εξεύρεση εργασίας. Η υπεύθυνη δήλωση-αίτηση ενός από αυτούς με την οποία ζητεί να του επιτραπεί η αναχώρησή του από την Νάξο για την Αθήνα προς αναζήτηση καλύτερης επαγγελματικής τύχης αποτελεί ντοκουμέντο για τις επισιτιστικές ανησυχίες και τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν την αγωνία του θανάτου οι κάτοικοι καθώς και τις προσπάθειες που κατέβαλλαν για την επιβίωσή τους:

«Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Δ.Α.Κ., καταγόμενος εκ Μονής της νήσου Νάξου και διαμένων μονίμως εν Αθήναις μετά της πενταμελούς οικογενείας μου απαρτιζομένης εξ εμού, της συζύγου μου και των τριών τέκνων μου Α. ετών 22, Μ. ετών 25 και Ι. ετών 13, δηλώ υπευθύνως ότι κατά Μαΐου του 1941 έτους απεφάσισα λόγω των εν Αθήναις δυσχερών επισιτιστικών συνθηκών και ανεχώρησα εξ Αθηνών αφιχθείς εις Νάξον μετά των δύο υιών μου Μ. και Ι. και εγκατεστάθην εν Μονή Τραγέως προς εξεύρεσιν εργασίας και εξοικονόμησις των απολύτως προς το ζην αναγκαίων της οικογενείας μας.

²⁴⁸⁴ «Ανακοίνωσις», ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸⁵ ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸⁶ «Απόφασις Γερμανικής Διοικήσεως», ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

Δυστυχώς όμως λόγω της επιδεινώσεως της καταστάσεως έκτοτε εν Νάξω και των κρίσιμων βιωτικών συνθηκών ηναγκάσθη να εκποιήσω το μόνον ακίνητον όπερ είχαν εν Νάξω (εν Μονή Τραγέως), ήτοι ένα αμπελώνα ίνα συντηρηθώ μετά των άνω υιών μου και μη υποστώμιν τον εξ ασιτίας θάνατον. Καταναλώσαντες όμως από πολλού το εισπραχθέν τίμημα εκ της πωλήσεως του ως άνω αμπελώνος, διαμένομεν ήδη μετά των δύο υιών μου άνεργοι, άνευ ουδενός πόρου ζωής και μη έχοντες την κεφαλήν που κλίνει, στερούμενοι των πάντων, επαιτούντες και κινδυνεύοντες να υποστώμιν τον σκληρόν εξ ασιτίας θάνατον.

*Επιπροσθέτως, στερούμαι παντελώς ειδήσεων περί της τύχης των εν Αθήναις διαμινόντων συζύγου μου και υιού μου Α. δι' ου ως ανωτέρω λόγους επιθυμούμιν να μας επιτραπή η αναχώρησίς μας εκ Νάξω δι' Αθήνας προς εξεύρεσιν εργασίας».*²⁴⁸⁷

Η περίπτωση του υπογράφοντα είναι μία από τις χιλιάδες των Ελλήνων που ζούσαν στα αστικά κέντρα, και κυρίως στην πρωτεύουσα, που πίστεψαν πως μετακομίζοντας στην επαρχία θα έχουν καλύτερη (πρωτίστως) επισιτιστική και (δευτερευόντως) επαγγελματική τύχη με την απογοήτευση να διαδέχεται τις ελπίδες της πλειοψηφίας των εσωτερικών αυτών μεταναστών.

Η επιστολή του Προέδρου της Κοινότητας Φιλοτίου προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Νάξου, μέσα Δεκεμβρίου 1943, φανερώνει την παραπληροφόρηση αναφορικά με τον επισιτισμό που επικρατεί μεταξύ των Κοινοτήτων και τις έριδες που μπορούν να προκληθούν όταν επικρατεί η υπόνοια ή η βεβαιότητα πως ενώ υπάρχουν αποθέματα τροφίμων, εν τούτοις δεν υπάρχει θέληση για βοήθεια της μιας περιοχής προς την άλλη.

Στην επιστολή ο Πρόεδρος Φιλοτίου ξεκαθαρίζει πως κακώς διαδίδεται πως στην Κοινότητά του υπάρχουν σιγαρέττα, όπως και άλευρα, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: *«Λυπούμεθα διότι και υμείς έπρεπε να γνωρίσητε ως είναι γνωστόν εις άπασαν την Νάξον ότι η ημετέρα κοινότης εσημείωσεν και σημειοί καθ' εκάστην τους περισσοτέρους θανάτους εξ ασιτίας».* Με αρκετή δόση ειρωνείας συνεχίζει αναφέροντας πως πρέπει να είναι γνωστό στον Πρόεδρο της Κοινότητας Νάξου ότι οι κάτοικοι του Φιλοτίου βρίσκονται σε *«φρικτώδην κατάστασιν»* και πως το λίγο έλαιο το οποίο παράχθηκε μεταφέρθηκε στα Λιβάδια προς ανταλλαγή με πατάτα, όπου οι δυστυχείς κάτοικοι επίσης μετέφεραν ρουχισμό, έπιπλα, σκεύη και οτιδήποτε πολύτιμο είχαν με σκοπό να τα ανταλλάξουν με τρόφιμα ώστε να κατορθώσουν να συντηρηθούν.²⁴⁸⁸

Τον Φεβρουάριο, η επισιτιστική κατάσταση στην Νάξο είναι τραγική. Το 20% του πληθυσμού τρέφεται αποκλειστικά με σίκαλη, το 60% διαθέτει λίγο λάδι και το 30% λίγο κρέας και πατάτες. Ο πληθυσμός διατρέφεται κυρίως με εσπεριδοειδή. Ο ανεφοδιασμός του νησιού που εξασφαλιζόταν κατά 30% από την Αθήνα, έχει ουσιαστικά διακοπεί, καθώς κατά το 1942 και 1943 δεν μεταφέρονται στο νησί τρόφιμα μέσω του Ερυθρού Σταυρού. Το 1944 εστάλη από την Αθήνα γάλα για τα παιδιά κάτω των δύο ετών.²⁴⁸⁹

Τον Απρίλιο του 1944, *«η επισιτιστική κατάσταση της Νήσου Νάξου έλαβε τελευταίως δεινήν όψιν, η οποία πιέζει όλους τους κατοίκους της Νήσου»*, διαβάζουμε σε τηλεγράφημα της Γερμανικής Διοίκησης Νάξου, από το οποίο πληροφορούμαστε πως από τους 72 τόνους τροφίμων που τέθηκαν στην διάθεση του πληθυσμού του νησιού, μόλις 25 τόνοι παρελήφθησαν για διανομή.²⁴⁹⁰

²⁴⁸⁷ «Υπεύθυνος Δήλωσις», ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸⁸ ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁸⁹ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σσ. 89-90.

²⁴⁹⁰ «Ανακοίνωσις», ΦΑΚ. 62Β, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

Στην Νάξο του 1944 εκτός από τα επισιτιστικά προβλήματα εξακολουθεί να υφίσταται και η εγκληματικότητα. Σύμφωνα με τον Γερμανό Στρατιωτικό Διοικητή, η επίδοση των κακοποιών στις κλοπές καταγράφει συνεχώς αυξανόμενη τάση, επικίνδυνη για τον φιλήσυχο και νομοταγή πληθυσμό του νησιού, γεγονός για το οποίο νιώθει την ανάγκη να επέμβει και να επιδιώξει την επιβολή της τάξης ώστε να σταματήσουν κρούσματα ληστειών μετά δολοφονιών.²⁴⁹¹

Από τα νησιά των Κυκλάδων που όλα, άλλα λιγότερο και άλλα περισσότερο, βίωσαν την κατοχική πείνα, η πλέον γνωστή περίπτωση είναι της **Σύρου**, για την πείνα της οποίας έχει γραφτεί πως ξεχωρίζει ως ιδιαίτερος σοβαρή ακόμη και σε πανελλήνιο επίπεδο.²⁴⁹²

Η ιταλική κατοχή στην Σύρο ξεκίνησε την 5^η Μαΐου 1941, και σύμφωνα με μια μαρτυρία, όταν κατέφτασαν στο νησί τα πρώτα ιταλικά στρατεύματα η Ερμούπολη παρουσίαζε όψη νεκρούπολης. Προ ημερών, είχαν αδειάσει όλα τα καταστήματα της αγοράς και οι έμποροι είχαν προβεί σε αποκρύψεις τροφίμων. Οι πεινασμένοι Ιταλοί έτρωγαν λεμόνια, τα μόνα τα οποία διέθετε η αγορά.²⁴⁹³

1^η Οκτωβρίου 1941 κυκλοφορεί στην Σύρο σε δίγλωσση έκδοση (στην ελληνική και ιταλική γλώσσα) το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Κυκλάδες* υπό τα φασιστικά εμβλήματα, ως κοινό όργανο συνεργασίας του Κυκλαδικού λαού με τους Ιταλούς, σύμφωνα με τον Στρατιωτικό Διοικητή, ο οποίος εκτός από τις εγκάρδιες ευχές του εκφράζει την βεβαιότητα πως η εμφάνιση της συγκεκριμένης τοπικής εφημερίδας θα συσφίξει τις σχέσεις του πληθυσμού και των Ιταλών.²⁴⁹⁴

Σύντομα, το ζήτημα της επιβίωσης έρχεται στο προσκήνιο. Όσο περνούσε ο καιρός, μεγάλωνε η έλλειψη τροφίμων και η πείνα άρχισε να πλήττει τους φτωχούς. Οι άνθρωποι περπατούσαν σαν δραπετές των νεκροταφείων στους δρόμους, σύμφωνα με μαρτυρίες.²⁴⁹⁵ Ωστόσο, η εφημερίδα δεν κάνει λεπτομερή και ρεαλιστική περιγραφή της κατάστασης και αρχικά προβάλλει ως καθοριστικό παράγοντα ρύθμισης του επισιτιστικού προβλήματος την εργασία και την περίθαλψη των αδυνάτων χωρίς αυτή να προσλαμβάνει χαρακτήρα ελέους.²⁴⁹⁶

Ως πρώτα δείγματα του θερμού ενδιαφέροντος της Ιταλικής Διοίκησης υπέρ του λαού της Σύρου η εφημερίδα αναφέρει την μείωση της τιμής του άρτου στις 26 δραχμές, την καθημερινή διανομή του και την έκδοση οικογενειακού δελτίου τροφίμων εβδομαδιαίας διανομής.²⁴⁹⁷

Η εφημερίδα βιάζεται να αναφερθεί σε θετική και αποτελεσματική επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος της Σύρου και ταυτόχρονα κάνει λόγο για βαθύ αίσθημα ευγνωμοσύνης του πληθυσμού του νησιού προς τους εκπρόσωπους του Ιταλικού Έθνους. Επίσης, αναφέρει πως οι Ιταλικές Αρχές προτίθενται να χορηγούν τρόφιμα στον πληθυσμό από όσα προορίζονται για τον γενναίο Ιταλικό στρατό, κίνηση που μεταφράζει ως κατανόηση των αναγκών του πληθυσμού από τις Αρχές Κατοχής και ένδειξη συμπάθειας και στοργής για την ταχύτατη επίλυση του ζωτικού προβλήματος του επισιτισμού.²⁴⁹⁸

Μάλιστα, αναφέρει πως είχε πολύ καιρό το νησί της Σύρου να τύχει τόσης στοργής και τόσο ενδιαφέροντος όσο επιδεικνύουν οι Ιταλοί, καθώς οι κυβερνώντες

²⁴⁹¹ «Ανακοίνωσις», ΦΑΚ. 62B, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.

²⁴⁹² Lecoeur, ό. π., σ. 81. Για την ακρίβεια, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο «famine» δηλαδή λιμό.

²⁴⁹³ Δημήτρης Ν. Χάλαρης, *Τα Κατοχικά*, Τόμος Β', Εκδόσεις Σ. Βογιατζή, Αθήνα 1997, σ.260.

²⁴⁹⁴ Βλ. σχετικό πλαίσιο, *Κυκλάδες*, 1 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁴⁹⁵ Χάλαρης, ό. π.

²⁴⁹⁶ «Θέλομεν να ζήσωμεν;», *Κυκλάδες*, 11 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁴⁹⁷ «Διά το ψωμί», *Κυκλάδες*, 4 Οκτωβρίου 1941, «Διανομή τροφίμων», *Κυκλάδες*, 8 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁴⁹⁸ «Αίσθημα ευγνωμοσύνης», *Κυκλάδες*, 15 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

του δεν μερίμνησαν για την στοιχειώδη συντήρησή του όταν ήδη πριν μήνες βρέθηκε χωρίς τα απολύτως αναγκαία είδη, γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν οι μικρέμποροι που βρήκαν την ευκαιρία να κερδοσκοπήσουν εις βάρος του πληθυσμού που υπέφερε. Οι Ιταλοί όμως χωρίς να έχουν καμία απολύτως υποχρέωση, σύμφωνα με την εφημερίδα, δεν παρέμειναν θεατές της θλιβερής αυτής κατάστασης. Αντίθετα, έλαβαν δραστική και αποτελεσματική μέριμνα μέσω δωρεάν διανομής μερίδων συσσιτίου κυρίως για τα παιδιά, τα οποία καθώς ήταν υποσιτισμένα θα έπρεπε να εγκαταλείψουν τα σχολεία για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

Ο κατάλογος που επικαλείται η εφημερίδα με τις παροχές των Ιταλών είναι μακρύς: το γάλα του βρέφους, η τροφή των γερόντων, η αδιάκοπη τροφοδοσία των ιδρυμάτων του νησιού, εβδομαδιαία διανομή τροφίμων στον πληθυσμό, εξασφάλιση άρτου χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του Δούκα, και επιπλέον όσπρια, έλαιο, ζάχαρη, καφές «και τόσα άλλα ακόμη» για όλα τα νησιά. Τέλος, οι εργάτες παρουσιάζονται να πηγαίνουν αμέριμνοι στις εργασίες τους, αστοί και επαγγελματίες να ξαναβρίσκουν την δραστηριότητά τους και οι αγρότες να συνεχίζουν την καλλιέργεια της γης με μεγαλύτερο ενθουσιασμό.²⁴⁹⁹

Τέλη Νοεμβρίου 1941, η εφημερίδα δημοσιεύει έναν σύντομο απολογισμό του έργου της Κοινωνικής Πρόνοιας υπό την αιγίδα των Αρχών Κατοχής, σύμφωνα με το οποίο για την προστασία της παιδικής ηλικίας και των ασθενών λειτουργούν ιατρεία, όπου κατόπιν ιατρικών γνωματεύσεων χορηγούνται τα αναγκαία τρόφιμα και γάλα. Επιπλέον, η εφημερίδα αναφέρεται στην ύπαρξη υγειονομικού επίτροπου ο οποίος μερίμνησε για την περίθαλψη 1495 ατόμων που ασθένησαν «εκ του παρελθόντος υποσιτισμού», στην καθημερινή διανομή γάλακτος, ορύζης και αλεύρου σε μέχρι τριών ετών νήπια, στην λειτουργία μαθητικών συσσιτίων με άφθονη και καλή τροφή για 2.000 υποσιτισμένα παιδιά και στην περίθαλψη 6.000 άπορων ατόμων στα λαϊκά συσσίτια, αριθμός που αυξήθηκε αισθητά «εκ της επιδράσεως του κακού παρελθόντος».

Σύμφωνα λοιπόν με την προπαγανδιστική εφημερίδα των Ιταλών, η Στρατιωτική Αρχή ανακουφίζει τον πόνο κάθε δυστυχισμένου και φροντίζει να τον βοηθήσει σε τέτοιο σημείο ώστε όποιος θελήσει να κάνει μια σύγκριση με την κατάσταση που επικρατούσε τρεις μήνες νωρίτερα στη Σύρο, αναφορικά με την Κοινωνική Πρόνοια, όχι μόνο θα σημειώσει αισθητή διαφορά στο επίπεδο, αλλά θα εκπλαγεί με την ταχύτητα που οργανώθηκε η πρόνοια με συντελεστές επιτυχίας την καλή θέληση, τον ανθρωπισμό και την δικαιοσύνη που από την πρώτη στιγμή επέτρεψαν την αποτελεσματική αντιμετώπιση του σκληρού επισιτιστικού προβλήματος.²⁵⁰⁰

Τον ίδιο μήνα δημοσιεύονται στην εφημερίδα δωρεές, χρηματικές και σε είδος, υπέρ της ανακούφισης πτωχών και ασθενών τόσο από πολίτες, τοπικές επιχειρήσεις-βιομηχανίες, όσο και από τον Στρατιωτικό Διοικητή των Κυκλάδων.²⁵⁰¹

Αρχές Δεκεμβρίου, διαβάζουμε στις *Κυκλάδες*: Παράλληλα με τα μέτρα τα οποία έλαβαν οι Ιταλικές Αρχές για τον επισιτισμό της Σύρου και γενικά των Κυκλάδων, μέτρα τα οποία αναγνωρίζονται με ανακούφιση από τον λαό καθώς με αυτά απομακρύνεται το φάσμα της πείνας, εξακολουθούν να λαμβάνονται μέτρα κατά της αισχροκέρδειας και της ασυνείδητης εκμετάλλευσης του κοινού.

²⁴⁹⁹ «Ελπίδες», *Κυκλάδες*, 22 Οκτωβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁰⁰ «Ένας σύντομος απολογισμός του έργου της Κοιν. Πρόνοιας», *Κυκλάδες*, 26 Νοεμβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁰¹ «Υπέρ των συσσιτίων της Κοιν. Πρόνοιας», «Υπέρ των άπορων ασθενών», «Υπέρ των πτωχών», *Κυκλάδες*, 29 Νοεμβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

Η πάταξη της μαύρης αγοράς και η παραδειγματική τιμωρία καταστηματαρχών συνιστά μία ακόμη ένδειξη του ειλικρινούς ενδιαφέροντος των Αρχών και ακόμη έναν λόγο να νιώθουν οι Σύριοι ευγνωμοσύνη για τους Ιταλούς, σύμφωνα με τις *Κυκλάδες*, καθώς η εκμετάλλευση από τους ασυνείδητους εκμεταλλευτές του «*μαύρου χρηματιστήριου*» είχε φτάσει πλέον στο απροχώρητο.

Το φάσμα της πείνας, του θανάτου, της απελπισίας και της απόγωσης πρόβαλλε απειλητικό μπροστά στους κατοίκους, οι οποίοι είχαν αρχίσει να πωλούν πολύτιμα αντικείμενα σε ευτελείς τιμές προκειμένου να αγοράσουν τρόφιμα στις αστρονομικές τιμές που ζητούσαν οι μαυρέμποροι. Η εφημερίδα αν και παραδέχεται πως αυτοί εξακολουθούν να υπάρχουν, εκφράζει την βεβαιότητα πως η αποτελεσματικότητα με την οποία καταδιώκονται σύντομα θα τους καταστήσει μια απαίσια ανάμνηση παροτρύνοντας και τους πολίτες να συμβάλλουν σε αυτό με το να μην αγοράζουν στην μαύρη αγορά. Θεωρώντας τους εύπορους αγοραστές της μαύρης αγοράς συνυπεύθυνους για την κερδοσκοπία εις βάρος του λαού, τον καλεί να έχει σύνθημα την προτροπή «θάνατος στους αισχροκερδείς και σε όσους αγοράζουν σε τιμές υψηλότερες των διατιμήσεων».²⁵⁰²

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επικεντρωθούμε σε δύο σημεία της αρθρογραφίας της εφημερίδας *Κυκλάδες*, χωρίς να αμελούμε πως συστήθηκε στο κοινό μέσω του Στρατιωτικού Διοικητή ως όργανο των Ιταλών. Το πρώτο είναι πως ήδη από τον Οκτώβριο του 1941 η εφημερίδα μιλούσε για επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος στην Σύρο, το οποίο απέδιδε όχι στην κατοχή, αλλά στους χειρισμούς των προηγούμενων τοπικών αρχών όταν (πράγματι) ανέκυσαν διατροφικά προβλήματα λόγω του πολέμου. Το δεύτερο είναι πως τον τελευταίο μήνα του 1941, με κατηγορηματικό τρόπο αναφέρεται σε απομάκρυνση της πείνας και της θνησιμότητας από το νησί, που απέδιδε στην δράση της μαύρης αγοράς.

Αν και το επισιτιστικό ζήτημα, η πείνα και η θνησιμότητα αποδίδονται σε διαφορετικά αίτια, ωστόσο η υποτιθέμενη θετική εξέλιξή τους αποδίδεται από την εφημερίδα αποκλειστικά στο ενδιαφέρον των Ιταλών, για τους οποίους μάλιστα θεωρεί πως δεν ήταν υποχρεωμένοι να το πράξουν. Η πραγματικότητα όμως είναι τελείως διαφορετική από αυτή που παρουσιάζει η εφημερίδα, όπως αποκαλύπτει η μελέτη των δημογραφικών στοιχείων (που θα παρουσιαστεί σε ειδικό κεφάλαιο) και των πηγών.

Τον Οκτώβριο, και συγκεκριμένα 27 Οκτωβρίου του 1941, οπότε υποτίθεται πως το επισιτιστικό πρόβλημα έχει επιλυθεί, ο Μητροπολίτης Σύρου Φιλάρετος και ο Δήμαρχος Ερμούπολεως Θ. Καρακαλάς,²⁵⁰³ αποστέλλουν τηλεγράφημα στον Ερυθρό Σταυρό περιγράφοντας την άθλια κατάσταση που επικρατεί στο νησί με σκοπό να αποσταλούν τρόφιμα, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως καθώς τα θρησκευτικά κηρύγματα και οι λόγοι παρηγοριάς έχασαν πια την σημασία τους, σε περίπτωση που δεν εισακουστούν οι παρακλήσεις τους απεκδύονται κάθε ηθικής ευθύνης απέναντι στον Θεό και την Ιστορία:

²⁵⁰² «Σωτήρια μέτρα», «Θάνατος εις τους αισχροκερδείς», *Κυκλάδες*, 3 Δεκεμβρίου 1941, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁰³ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ελευθερία*, ο Δήμαρχος Καρακαλάς ήταν και πριν την Κατοχή γνωστός για τα φιλοφασιστικά φρονήματά του και λάτρης του ιδρυτή του φασισμού, ο οποίος ποικιλοτρόπως προσπαθούσε να εξυπηρετήσει τα σχέδια των φασιστών να προσαρτήσουν τις Κυκλάδες στην Ιταλία. Επίσης, ανακήρυξε επίτιμο δημότη Ερμούπολης τον κατακτητή της, τον Δούκα, οργάνωσε μεγάλες δεξιώσεις για τους κατακτητές, ενώ παράλληλα έργο του ήταν το νεκροταφείο του Χαρουλάρη. Όταν μετά την απελευθέρωση, ο Καρακαλάς φυλακίστηκε η εφημερίδα θα υποστηρίξει πως ιδανική τιμωρία είναι ο εγκλεισμός του σε Άσυλο επειδή τον θεωρεί φρενοβλαβή, «Το στίγμα», *Ελευθερία*, 16 Νοεμβρίου 1944, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

«Λόγω παντελούς ανεργίας και λοιπών αθλιεστάτων βιοτικών συνθηκών λαϊκαί μάζαι Ερμουπόλεως περιήλθον εις δυσπεριγράπτως αξιοθρήνητον κατάστασιν... Αθλιότης επεκτείνεται ολονέν επηρεάζουσα θανασίμως ποικίλας βιοτικές εκφάνσεις λαού...Εκατοντάδες μικρών παιδίων απορφανισθέντων και οσημέραι απορφανιζομένων παραμένουσιν έκθετα τρισανειπώτου δυστυχίας, γημνυτεύοντα, πειναλέα, ανυπόδητα, άστεγα...».²⁵⁰⁴

Η πείνα επομένως δεν παρουσιάστηκε από την προπαγανδιστική εφημερίδα στην πραγματική της έκταση και επιχειρήθηκε να αποδοθεί σε διαφορετικά αίτια, ενώ εσπευσμένα επιχείρησε να αποσιωπήσει το ζήτημα αναφερόμενη σε αποτελεσματική αντιμετώπισή της από τους Ιταλούς ακόμη κι όταν η πείνα ήταν σε έξαρση, μετρούσε εκατοντάδες θύματα και επέφερε δραματικές συνέπειες στην ψυχολογία και τις σχέσεις των Συριανών.

Η πείνα στην Σύρο ασφαλώς και ενεργοποιήθηκε από μία συγκυρία τοπικών διαρθρωτικών προβλημάτων, αναμφίβολα όμως η ιταλική κατοχή συνέβαλε σημαντικά στην όξυνσή τους. Οι ιταλικοί έλεγχοι στις διανομές τροφίμων σε συνδυασμό με την επίταξη των καλλιεργειών εξασφάλισαν τροφή για ορισμένα τμήματα του πληθυσμού, αλλά αποδείχτηκαν αναποτελεσματικές τακτικές για κάποια άλλα στα οποία στέρησε τα μέσα επιβίωσης.

Η πρωταρχική αιτία της επισιτιστικής κρίσης στην Σύρο έγκειται στο γεγονός πως αν και από νωρίς υπήρξαν ενδείξεις για κρίσιμη έλλειψη τροφίμων στο νησί οι αναπόφευκτες συνέπειες της κρίσης μάλλον ξάφνιασαν τις ιταλικές και ελληνικές αρχές, οι οποίες υποτίμησαν την επερχόμενη καταστροφή. Η αποτυχία να δράσουν γρήγορα οφείλεται κυρίως στην άρνησή τους να παραδεχτούν την αλήθεια, ενώ ακόμη και για τους γιατρούς ήταν δύσκολο να αποδεχτούν την πιθανότητα θνησιμότητας από πείνα.

Αποκαλυπτική της αντίληψης που επικρατούσε στην αρχή του φαινομένου είναι η μαρτυρία ενός Ιταλού γιατρού, σύμφωνα με τον οποίο οι πρώτοι θάνατοι από πείνα αποσιωπήθηκαν και οι γιατροί μιλούσαν για αυτούς εμμέσως, σαν να είχαν πειστεί πως ήταν ένα φυσικό πράγμα. Ωστόσο, και ο ίδιος παραδέχεται πως στην αρχή θεώρησε πως πρόκειται για φήμες και πίστεψε πως πρόκειται για τέχνασμα ώστε να διεκδικηθούν και να εξασφαλιστούν περισσότερα τρόφιμα. Όταν όμως συνειδητοποίησε πόσο σοβαρά ήταν τα πράγματα, οι υπάλληλοι στους οποίους απευθύνθηκε τον κατηγορήσαν για υπερβολική ευαισθησία απέναντι στις τοπικές ανάγκες.

Η αποτυχία λοιπόν των Ιταλών να προκαταλάβουν την πείνα οφείλεται στην καθυστέρηση να δράσουν, όσο προσπαθούσαν να κατανοήσουν τους λόγους που είχε καταρρεύσει ο τοπικός εφοδιασμός τροφίμων και να μεγιστοποιήσουν ανεπιτυχώς τους τοπικούς πόρους μέσω εκκλήσεων σε άλλες περιοχές εξαιτίας της απροθυμίας κατακτητών και προμηθευτών να διαθέσουν πολύτιμα αποθέματα. Η έντονη έλλειψη τροφίμων στο νησί το καλοκαίρι του 1941 οφείλεται εν μέρει στην απουσία των αγροτών που είχαν επιστρατευθεί για τον πόλεμο και αδυνατούσαν να ασχοληθούν με την παραγωγή τους στην διάρκεια της καλλιεργητικής περιόδου σε ένα νησί που αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα ζώνης επισιτιστικού ελλείμματος, καθώς προπολεμικά διέθετε περιορισμένη αγροτική παραγωγή και εισήγαγε το 60% των τροφίμων που κατανάλωνε ο πληθυσμός του, ενώ με την έναρξη της κατοχής, ένας από τους βασικούς παράγοντες της διατροφής των νησιωτών, η αλιεία, ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη.

²⁵⁰⁴ Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε.262, ΦΑΚ. 6, α.ε.330, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Η απόπειρα επίσης των Ιταλών να επιβάλλουν ολοκληρωτική απαγόρευση εξαγωγών στα πλαίσια της πολιτικής της απόσπασης-αποκλεισμού που είχαν επιβάλλει για τις Κυκλάδες ώθησαν την αγορά της Σύρου στην κρίση καθώς η απαίτηση τους κάθε εξαγωγή να συνοδεύεται από εισαγωγή ισοδύναμης αξίας αποθάρρυνε τους εισαγωγείς επειδή οι επίσημες τιμές στα νησιά είχαν διαμορφωθεί σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα απ' ό,τι στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Το αποτέλεσμα ήταν η πτώση στις εισαγωγές πρώτων υλών ζωτικής σημασίας για την βιομηχανία που οδήγησε στον μαρασμό και τον θάνατο του νησιού. Οι βιομηχανίες έκλεισαν, οι ναυτιλιακές δραστηριότητες ανέστειλαν την λειτουργία τους, η ανεργία αυξήθηκε και παρά τις προσπάθειες των Αρχών να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας σε δημόσια έργα, το νησί δεν μπορούσε να επιβιώσει μόνο του. Άλλωστε, ήταν πολλοί εκείνοι που η επιβίωση τους εξαρτιόταν από το εξωτερικό εμπόριο. Η αίσθηση του αποκλεισμού έγινε περισσότερο αισθητή στην διάρκεια έξαρσης της πείνας οπότε το άλλοτε πολυσύχναστο λιμάνι της Ερμούπολης το επισκέπτονταν πλέον ελάχιστα πλοία με τους πεινασμένους να παρατηρούν με απόγνωση κάθε πλοίο που πρόβαλλε στον ορίζοντα.

Η κατάρρευση όμως των προμηθειών σε τρόφιμα προήλθε συνεπεία της διαμάχης των Ιταλών με την κυβέρνηση της Αθήνας σχετικά με την χρηματοδότηση των νησιών, με αποτέλεσμα σημαντικό μέρος των κατοχικών εξόδων, ελλείψει πόρων από την Αθήνα, να καλύπτονται από τοπικούς πόρους γεγονός που επηρέασε καταστροφικά την καθημερινή ζωή καθώς πολλά τρόφιμα αυτόματα απορροφήθηκαν από την μαύρη αγορά, ενώ τους πρώτους μήνες της κατοχής στην ελεύθερη αγορά δεν υπήρχαν παρά μόνο κρεμμύδια.²⁵⁰⁵

Αρχές του 1942, οι ανάγκες των πτωχών είναι πολλές και τα Ταμεία αποστραγγισμένα, διαβάζουμε στον τοπικό Τύπο, ο οποίος κρούει των κώδωνα της Κοινωνικής Πρόνοιας προτρέποντας «*δώσατε, δώσατε*» όλους τους πλούσιους ώστε να βοηθήσουν τους αναξιοπαθούντες συνανθρώπους τους. Λέγοντας πλούσιους η εφημερίδα διευκρινίζει πως αναφέρεται και στους νεόπλουτους οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τις περιστάσεις «*έκαναν την τύχη τους*», απέκτησαν δηλαδή περιουσίες και όμως κωφεύουν σε κάθε έκκληση για βοήθεια.²⁵⁰⁶

Περιοδικά, δημοσιεύονται τα ονόματα όσων ανταποκρίθηκαν στην έκκληση για παροχή βοήθειας προσφέροντας χρήματα, αποδεικνύοντας με την χορηγία τους πως κατανόησαν τις ανάγκες των απόρων, ενώ στα πλαίσια της προσπάθειας να αποφευχθούν αποκρύψεις ειδών με σκοπό την υπέρογκη αύξηση των τιμών θα ανακοινώνονται στο κοινό, ανά τακτά διαστήματα, με megάφωνο οι ισχύουσες στα καταστήματα τιμές των ειδών.²⁵⁰⁷

Ενώ μέσα Ιανουαρίου 1942, η εφημερίδα πληροφορεί τον αστικό πληθυσμό για την διάθεση προς πώληση εκ μέρους της Στρατιωτικής Διοίκησης 3.500 οκάδες πατατών, 3.000 οκάδες χαρουπιών και 3 τόνους ελαίου,²⁵⁰⁸ τον Φεβρουάριο ανακοινώνεται η έναρξη διανομής στο κοινό με δελτίο τροφίμων, όπως αλεύρι,

²⁵⁰⁵ Lecoeur, ό. π., σσ. 34, 47, 62, 66-71, 97-98.

²⁵⁰⁶ «Η Κοινωνική Πρόνοια διά το 1942», *Κυκλάδες*, 17 Ιανουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης, «Ποιοι είναι οι πλούσιοι;», *Κυκλάδες*, 31 Ιανουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁰⁷ «Σύρος», *Κυκλάδες*, 28 Ιανουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης, «Κοινωνική Πρόνοια 1942», *Κυκλάδες*, 4 Φεβρουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁰⁸ «Επισιτιστικά είδη», *Κυκλάδες*, 14 Ιανουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

ζάχαρη, καφές, ζυμαρικά και έλαιο, μεγάλες ποσότητες του οποίου εξασφαλίστηκαν από Κρήτη, Σάμο και Νάξο, όπως και τσιγάρα από την Ρόδο.²⁵⁰⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο απολογισμός της Κοινωνικής Πρόνοιας αναφορικά με τα είδη τροφίμων που διανεμήθηκαν στον πληθυσμό κατά το πρώτο δίμηνο του 1942, ο αριθμός των οποίων εύγλωττα αποδεικνύει την δράση της Στρατιωτικής Διοίκησης Κυκλάδων σε συνεργασία με τον Δήμο, σύμφωνα με την εφημερίδα *Κυκλάδες*, σε σχετικό δημοσίευμα της οποίας αναφέρεται πως σε 479.038 άτομα (μεταξύ των οποίων και τα μέλη της Ιταλικής Κοινότητας) διανεμήθηκαν μέσω Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων, σχολικών και λαϊκών συσσιτίων 34.832 κιλά τροφίμων (φαρίνα, καλαμποκάλευρο, ζυμαρικά, ρύζι, έλαιο, σταφίδα, ζάχαρη και τυρί) και 4.611 κουτιά συμπυκνωμένου γάλα.²⁵¹⁰

Τέλος, για την περίοδο από τον Ιούνιο μέχρι και τον Δεκέμβριο 1942 διανεμήθηκαν 185.415 κιλά τροφίμων για περίπου 2.000.000 άτομα και 38 ιδρύματα.²⁵¹¹ Σύμφωνα με ιταλική έκθεση, το Προεδρείο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην διάρκεια του Δεκεμβρίου απέστειλε στην Ορθόδοξη Μητρόπολη Σύρου και στην Καθολική Επισκοπή Σύρου είδη υπόδησης και τρόφιμα, όπως σιτάρι, σιμιγδάλι, γάλα, τυρί, πατάτες και λάδι για τα παιδιά και τους φτωχούς της Ερμούπολης και της Άνω Σύρου.²⁵¹²

Από τα δημοσιογραφικά ρεπορτάζ πληροφορούμαστε επίσης πως στην διάρκεια του 1942 διαπράττονται κλοπές, από τις οποίες ξεχωρίζει η διάρρηξη της αποθήκης τροφίμων των λαϊκών συσσιτίων από την οποία 3 κακοποιοί, οι οποίοι συνελήφθησαν και τιμωρήθηκαν με φυλάκιση τριών ετών, έκλεψαν 70 οκάδες ρύζι και 9 οκάδες τυρί.²⁵¹³

Οι μαρτυρίες όμως όσων επιβίωσαν για τις συνθήκες διαβίωσης το 1942 δεν επικεντρώνονται ούτε στην Πρόνοια εκ μέρους των Ιταλών, ούτε στα αδικήματα εκ μέρους του πεινασμένου πληθυσμού. Αλλά στην πείνα και στην θνησιμότητα εξαιτίας της και στις προσπάθειες επιβίωσης, με τον πολύ κόσμο να καταφεύγει σε οτιδήποτε μπορεί να φαγωθεί, από γαϊδουράγκαθα μέχρι γάτες, σύμφωνα με έναν δάσκαλο.²⁵¹⁴

Η μάχη για επιβίωση επηρέασε τα κοινωνικά ήθη και αποδυνάμωσε τους συναισθηματικούς δεσμούς που στήριζαν την κοινωνία. Ακόμη και οι σχέσεις μεταξύ των μελών των οικογενειών κλονίστηκαν, και ενώ οι περισσότεροι γονείς θυσιάστηκαν για τα παιδιά τους, κάποιες οικογένειες διαλύθηκαν μπροστά στον φόβο του θανάτου και την προσπάθεια για επιβίωση. Η μεγαλύτερη συνέπεια του ανταγωνισμού για το φαγητό ήταν επομένως η απουσία συναισθήματος καθώς τα αισθήματα παραγκωνίστηκαν μπροστά στην μάχη για επιβίωση.²⁵¹⁵ Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα της συναισθηματικής αυτής νέκρωσης είναι η απόκρυψη θανάτων μελών της οικογένειας με σκοπό να γίνει χρήση του δελτίου τροφίμων του πεθαμένου από τους επιζώντες.

Συνέπεια της επισιτιστικής κρίσης ήταν επίσης η ξαφνική αύξηση του περιοδικού σεξ, κυρίως εκ μέρους ανύπαντρων γυναικών, Καθολικών και Ορθόδοξων, οι οποίες επισύναψαν ερωτικές σχέσεις με Ιταλούς στρατιώτες, ακόμη

²⁵⁰⁹ «Διάφοροι επισιτιστικά είδησεις», *Κυκλάδες*, 4 Φεβρουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης, «Επισιτιστικά είδησεις», *Κυκλάδες*, 4 Μαρτίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵¹⁰ «Χρονικά των Κυκλάδων», *Κυκλάδες*, 31 Ιανουαρίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵¹¹ «Σύρος», *Κυκλάδες*, 7 Φεβρουαρίου 1943, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵¹² «Relazione mensile sulla situazione politica ed economica delle Cicladi durante il mese di Dicembre 1942», ό. π.

²⁵¹³ «Παραδειγματική τιμωρία», *Κυκλάδες*, 11 Μαρτίου 1942, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵¹⁴ Χάλαρης, ό. π., Τόμος Β', σσ.126-127.

²⁵¹⁵ Lecoeur, ό. π., σσ. 160-161.

και υπό την παρότρυνση των οικογενειών τους, με αντάλλαγμα την παραχώρηση τροφής σε μια προσπάθεια να επιβιώσουν οι ίδιες, αλλά και οι οικογένειές τους. Απρεπή τραγούδια και ανέκδοτα εκφράζουν την αποδοκιμασία της κοινωνίας για τις γυναίκες εκείνες που συμμετείχαν σε αυτή την ιδιότυπη αγορά, ωστόσο υπήρχε επίγνωση πως τέτοιου είδους συναλλαγές είχαν σκοπό την επιβίωση.

Μεγαλύτερη επιείκεια η κοινωνία έδειξε για τις μικροκλοπές που διαπράττονταν υποκινούμενες από την πείνα²⁵¹⁶ και συνιστούσαν μία επίσης διαδεδομένη μέθοδο απόκτησης τροφίμων στην διάρκεια της Κατοχής. Ωστόσο, κλοπή κατά μία έννοια διαπράττονταν και εκ μέρους μαυραγοριτών ή παραγωγών, αν και με καμουφλάζ την σύναψη συμφωνίας με τους ιδιοκτήτες ακινήτων και πολύτιμων ειδών, όταν για να δεχθούν να παραχωρήσουν λίγα τρόφιμα στους πεινασμένους ενδιαφερόμενους απαιτούσαν για αντάλλαγμα ολόκληρες περιουσίες, εξαγοράζοντας όμως στην πραγματικότητα την ανθρωπιά τους.

Στο βωμό της εξυπηρέτησης προσωπικών συμφερόντων και του κέρδους θυσίασαν επίσης την ανθρωπιά τους όσοι συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, «αν και σε κάποιες περιπτώσεις ο φόβος μήπως χάσουν την δουλειά τους σε μια χρονική περίοδο που ήταν απίθανο να βρουν άλλη απασχόληση αναμφίβολα αποτέλεσε ένα καλό κίνητρο».²⁵¹⁷

Κλείνοντας την παρένθεση για τις κοινωνικές επιπτώσεις της πείνας θα πρέπει να σημειωθεί πως παρά την τραγωδία που έπληξε τις περισσότερες οικογένειες, ορισμένοι βρήκαν διέξοδο στο χιούμορ, ενώ η στωικότητα με την οποία κάποιοι αντιμετώπιζαν το δράμα τους δεν πέρασε απαρατήρητη ακόμη και από τις Ιταλικές Αρχές. Η απροθυμία κάποιων να δείξουν αδυναμία και να ζητήσουν βοήθεια συντέλεσε στην επιβίωσή τους και παράλληλα αύξησε την αυτοεκτίμηση της κοινότητας.²⁵¹⁸

Σε συνεδρίαση της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολης την 30^η Σεπτεμβρίου 1943 ο νέος Δήμαρχος, Κούτσης, χαρακτηρίζει ως πρωτεύον ζήτημα το επισιτιστικό και ως ευτύχημα την παραχώρηση τροφίμων προς διανομή στον πληθυσμό, εκτός των παραγωγών. Στην ίδια συνεδρίαση αποφασίστηκε επίσης η οργάνωση επισιτιστικής υπηρεσίας από άτομα του δήμου, αλλά η επίλυση των επισιτιστικών ζητημάτων θα πραγματοποιείται από το Δημοτικό Συμβούλιο. Τέλος, συστάθηκε πενταμελής αντιπροσωπεία προκειμένου να μεταβεί στην Αθήνα με σκοπό την προμήθεια τροφίμων, την οποία τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου παρακαλούν να ενδιαφερθούν και να καταβάλλουν κάθε μέριμνα σχετικά.²⁵¹⁹

Τα κυριότερα σημεία της συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου της 11^{ης} Οκτωβρίου είναι η παραίτηση του Δημάρχου από τις χρηματικές αποδοχές του υπέρ του κοινδυλίου που συγκεντρώνεται για τους φτωχούς και η κατ' εξαίρεση διανομή αλεύρου αποκλειστικά στους χωρικούς εκείνους που δήλωσαν μέχρι 150 οκάδες παραγωγής κατά οικογένεια καθώς εξακολουθεί να ισχύει η απαγόρευση διανομής αλεύρου σε χωρικούς.²⁵²⁰

Τέλη Οκτωβρίου του 1943 στην επανέκδοση της εφημερίδας «*Ελεύθερος Κόσμος*», που εκδίδεται με την συγκατάθεση του Γερμανού Στρατιωτικού Διοικητή Σύρου, όπως αναγράφεται στα φύλλα της, διαβάζουμε πως ο Νομάρχης ανακοίνωσε

²⁵¹⁶ Ο. π., σσ. 165-167.

²⁵¹⁷ Lecoœur, σ. 177.

²⁵¹⁸ Lecoœur, ό. π., σ. 163

²⁵¹⁹ «Πρακτικά της υπ. αριθμ. 1 Συνεδριάσεως της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολεως», Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου (1939-1946), τ.35, ΓΑΚ. Νομού Κυκλάδων.

²⁵²⁰ «Πρακτικά της υπ. αριθμ. 2 Συνεδριάσεως της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολεως», Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου (1939-1946), τ.35, ΓΑΚ. Νομού Κυκλάδων.

στον πληθυσμό ότι ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αποφάσισε να συμπεριλάβει και τις Κυκλάδες στο δίκτυο διανομής τροφίμων που διευθύνει και η πρώτη αποστολή θα περιλαμβάνει 1.100 τόνους τροφίμων που θα κατανεμηθούν σε διάστημα δύο μηνών ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε νησιού.²⁵²¹

Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι νέες Αρχές Κατοχής των νησιών, οι Γερμανικές, καταβάλλουν σοβαρές ενέργειες για την ριζική επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος της Σύρου, για τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού της οποίας παραχώρησαν 15.000 κιλά σίτου και ποσότητα άλατος.²⁵²²

Στη συνεδρίαση της 8^{ης} Νοεμβρίου 1943, ο Δήμαρχος ανακοινώνει στο Δημοτικό Συμβούλιο πως το επισιτιστικό ζήτημα εμφανίζεται για την Σύρο σε όλη του την οξύτητα, επικίνδυνα δε για τον πληθυσμό, δεδομένου ότι τα τρόφιμα της αποθήκης του αστικού πληθυσμού θα διαρκέσουν για σύντομο χρονικό διάστημα, ενώ είναι άγνωστο πότε θα φτάσουν και εάν θα είναι επαρκή τα τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού. Κατόπιν τούτων, προτείνεται η επίλυση του ζητήματος διά ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε συνεργασία με την Δημοτική Αρχή και αποφασίστηκε η εφαρμογή της πρότασης περί ίδρυσης κοινωφελούς οργανισμού με την συμμετοχή βιομηχάνων για την εξασφάλιση τροφίμων από τους παραγωγικούς τόπους.²⁵²³

Στα πλαίσια λοιπόν της σταυροφορίας για την σωτηρία των πολιτών, μέσα Νοεμβρίου συστάθηκε κοινωφελής οργανισμός με την σύμπραξη εύπορων και βιομηχάνων με σκοπό την συγκέντρωση κεφαλαίου για την εισαγωγή και προμήθεια τροφίμων στην Σύρο. Μέρος του κεφαλαίου που συγκεντρώθηκε αφορά χρηματικό ποσό, και το υπόλοιπο αφορά υφάσματα και ενδύματα ώστε να ανταλλαχθούν με τρόφιμα. Έτσι, στάλθηκαν τηλεγραφήματα σε Χίο και Μυτιλήνη για την επίτευξη ανταλλαγής ελαίου με υφάσματα και στην Θεσσαλονίκη με σκοπό την ανταλλαγή υφασμάτων με όσπρια.²⁵²⁴

Η πρωτοβουλία αυτή έγινε δεκτή με ικανοποίηση από τον Δικηγορικό Σύλλογο Σύρου ο οποίος επισημαίνει πως δεν πρέπει να λησμονηθεί το γεγονός ότι κατά την λαίλαπα του παγκοσμίου πολέμου η Σύρος θρήνησε χιλιάδες ψυχές από τον άδικο θάνατο της πείνας.

Μετά φρίκης αναπολούμε τα φοβερά έτη της σιτοδείας των τελευταίων μηνών των ετών 1941, 1942 και των αρχών του 1943 στην διάρκεια των οποίων ολόκληρες οικογένειες εξαφανίστηκαν από την ζωή, οικίες ερημώθηκαν, αθώα παιδιά πέθαναν από πείνα και μελλοθάνατοι έλεγαν στον ιερέα που τους πρόσφερε την Θεία Κοινωνία λίγο πριν το τέλος: «Παπά μου δεν θέλω να μεταλάβω, να φάγω θέλω», διαβάζουμε σε επιστολή του Δικηγορικού Συλλόγου σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα.

Ωστόσο, δεν θεωρεί σωστό να αναφερθεί λεπτομερώς στις δεκάδες θλιβερές παρελάσεις φτωχών φέρετρων στο νησί και χαρακτηριστικά αναφέρει πως θα αφήσει για τον ιστορικό, τον θρηνωδό ποιητή του αύριο να θρηνήσει για την μεγάλη θυσία των αφανών αυτών ηρώων και θυμάτων μιας ανήκουστης συμφοράς στην ιστορία της ανθρωπότητας.²⁵²⁵

²⁵²¹ «Δηλώσεις του νέου Νομάρχου κ. Βρασιίδα Τόπακα», *Ελεύθερος Κόσμος*, 28 Οκτωβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵²² «Επισιτιστικά», *Ελεύθερος Κόσμος*, 11 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵²³ «Πρακτικά της υπ. αριθμ. 4 Συνεδριάσεως της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολεως», Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου (1939-1946), τ.35, ΓΑΚ. Νομού Κυκλάδων.

²⁵²⁴ «Επισιτιστικά», *Ελεύθερος Κόσμος*, 14 Νοεμβρίου 1943, 26 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵²⁵ «Αι απόψεις των Δικηγόρων διά το επισιτιστικόν», *Ελεύθερος Κόσμος*, 10 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Τον ίδιο μήνα επέστρεψε από την Αθήνα όπου διέμεινε για πολύ καιρό με σκοπό να μεταφέρει το δράμα των νησιωτών και να εξασφαλίσει τρόφιμα για τον πληθυσμό των Κυκλάδων, και ιδιαιτέρως της Σύρου, ο Μητροπολίτης Φιλάρετος, χάρη στις ενέργειες του οποίου παρελήφθησαν και διατέθηκαν τρόφιμα στους ενδεείς του νησιού.²⁵²⁶

Ο πληθυσμός της Σύρου εξέφραζε συχνά τις διαμαρτυρίες του για την μακροχρόνια απουσία του Φιλάρετου στην Αθήνα όπου διέμενε από τον Φεβρουάριο του 1942, αλλά ο ίδιος απαντούσε πως ως Μητροπολίτης δώδεκα νησιών προορισμός του δεν ήταν να συνοδεύει φέρετρα των πεθαμένων από πείνα, αλλά να απαλλάξει τα νησιά από την μεγάλη τραγωδία της αρπαγής του πληθυσμού από τον θάνατο.²⁵²⁷

Τον Νοέμβριο του 1942 ιδρύθηκε με έδρα την Αθήνα, λόγω των συγκοινωνιακών δυσχερειών, ο Ε.Ο.Χ.Α Σύρου με σκοπό την ανακούφιση των απόρων σε όλα τα νησιά του συμπλέγματος, η σύστασή του οποίου συνοδεύτηκε από έκκληση του Μητροπολίτη και Προέδρου του Οργανισμού Φιλάρετου σε όλους τους πλούσιους να συνδράμουν σε είδος ή χρήμα την χριστιανική αυτή αρωγή ώστε να μην χαθούν άλλες ανθρώπινες ζωές, όπως τον περασμένο χειμώνα που κατά εκατοντάδες πέθαιναν βρέφη, νέοι, γέροντες κάθε κοινωνικής τάξης.²⁵²⁸

Τέλη Νοεμβρίου 1943, η εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος* δημοσιεύει αναλυτική κατάσταση των τροφίμων που στάλθηκαν μέσω του Ε.Ο.Χ.Α Σύρου στο νησί κατόπιν ενεργειών του Μητροπολίτη. Σύμφωνα λοιπόν με τον συγκεκριμένο απολογισμό της δράσης του, από τον Δεκέμβριο του 1942 μέχρι και τον Οκτώβριο του 1943 διανεμήθηκαν, κατόπιν ιατρικής γνωμάτευσης, γάλα και σιμιγδάλι σε καχεκτικά νήπια, πλιγούρι και ζυμαρικά σε παιδιά προσχολικής και εξωσχολικής ηλικίας καθώς και σε ασθενή-καχεκτικά, φασόλια, ζυμαρικά, μπιζέλια και έλαιο σε άπορους, σε δημόσιους υπάλληλους, με πληρωμή ή δωρεάν ανάλογα με την κατάσταση απορίας, σε ευαγή ιδρύματα και συσσίτια πολιτικών κρατουμένων.²⁵²⁹

Τα τρόφιμα που συγκεντρώθηκαν δεν προορίζονταν μόνο για τους Ορθόδοξους Χριστιανούς, αλλά και τους Καθολικούς, λαϊκούς και κληρικούς, και οι διανομές τόσο των τροφίμων, όσο και των φαρμάκων που επίσης εξασφαλίστηκαν, δεν ανακούφισαν απλώς τον πληθυσμό, αλλά τον διατήρησαν στη ζωή.²⁵³⁰

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η καταγγελία επιφανούς κληρικού σύμφωνα με την οποία το επισιτιστικό πρόβλημα στη Σύρο το υπέθαλπαν οι Ιταλικές Αρχές με σκοπό την ελάττωση του πληθυσμού, και παρά το γεγονός πως οι αποθήκες τους ήταν γεμάτες με τρόφιμα, ο Διοικητής Δούκας υπήρξε σκληρός και αδιάφορος απέναντι στις επανειλημμένες εκκλήσεις της Μητρόπολης για βοήθεια, παραχωρώντας μόνο 40 ή 50 δράμια άρτου ανά άτομο, ώστε να μπορέσει να εκπληρώσει το εξοντωτικό πρόγραμμά του, που ήταν πρόγραμμα των κατακτητών.²⁵³¹ Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμιστεί πως η κατηγορία του κληρικού περί σκόπιμης εξόντωσης του συριανού πληθυσμού μέσω της πείνας από τις Ιταλικές Αρχές δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές.

²⁵²⁶ «Επανήλθεν ο Σεβ. Μητροπολίτης», *Ελεύθερος Κόσμος*, 26 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵²⁷ Αρχιμανδρίτου Βιτάλη Φιλάρετου, «Η κοινωνική δράσις της Ελληνορθόδοξου Εκκλησίας κατά την ξενικὴν κατοχὴν (1941-1944)» στο *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, Τόμος Η', Αθήνα 1970, σ. 382.

²⁵²⁸ Χάλαρης, ό. π., τόμος Α, σσ. 244-245.

²⁵²⁹ «Αποθήκη Παραρτήματος Ε.Ο.Χ.Α. Σύρου», *Ελεύθερος Κόσμος*, 28 Νοεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³⁰ Αρχιμανδρίτου Βιτάλη Φιλάρετου, ό. π., σσ. 390-391.

²⁵³¹ Αρχιμανδρίτου Βιτάλη Φιλάρετου, ό. π., σ. 387.

Μέσα Δεκεμβρίου 1943 από την δημόσια έκκληση της Επιτροπής Συλλογής εράνων για συγκέντρωση χρηματικών βοηθημάτων στους άπορους Συριανούς πληροφορούμαστε πως εξακολουθούν να υπάρχει «μεγάλος αριθμός πεινώντων γυμνητευόντων και ριγούντων εν μέσω του ενασκήψαντος δριμυτάτου χειμῶνος».²⁵³² Δύο ημέρες αργότερα από την δημοσίευση της έκκλησης ανακοινώνεται η χορηγία 20.000.000 δραχμών της Γερμανικής Στρατιωτικής Διοίκησης υπέρ των απόρων, ενώ χρηματικές εισφορές εν όψει των εορτών προσέφεραν επίσης δεκάδες πολίτες και τα μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου Σύρου.²⁵³³

Ωστόσο, διαπιστώθηκε πως σημαντικός αριθμός εύπορων πολιτών του νησιού αδιαφόρησε για την δυστυχία των συμπολιτών τους και κώφευσε στις προσωπικές και έγγραφες εκκλήσεις να διαθέσουν χρήματα στην Επιτροπή Εράνων, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί το φαινόμενο, άνθρωποι πλούσιοι και αρκετά εύποροι, υποχρεωμένοι να βοηθήσουν λόγω των περιστάσεων από τις οποίες ευνοήθηκαν εξαιρετικά, να μην προσφέρουν ούτε έναν οβολό υπέρ του φτωχού, σε αντίθεση με το παρελθόν οπότε σε δυσχερείς περιστάσεις οι εύποροι πρόθυμα συνεισέφεραν προς ανακούφιση των πενομένων και δυστυχισμένων. Σήμερα, οπότε η πόλη αντικρίζει όσο ποτέ άλλοτε το φάσμα της δυστυχίας και της πείνας δεν θα πρέπει κανείς να υστερεί στην προσπάθεια που καταβάλλεται να κρατηθούν στην ζωή οι φτωχοί, αναφέρει ο Δημαρχών Γ. Θραυσιάδης, σε μία ακόμη έκκληση προς τους πλούσιους να συμμεριστούν την θλίψη των φτωχών και να μην επιδεικνύουν εγωιστική αδιαφορία άξια μομφής.²⁵³⁴

Τον Δεκέμβριο συνεχίζονται οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπολέμων για τον τρόπο αποστολής των τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού στις Κυκλάδες, η απόφαση για την τροφοδοσία των οποίων από τον Οργανισμό υπενθυμίζουμε πως έχει ληφθεί από τον Οκτώβριο, όπως ανακοίνωσε ο Νομάρχης.

Προς τα τέλη του μήνα Συριανός, μέλος της Επιτροπής Επισιτισμού του Δήμου Ερμούπολης στην Αθήνα, σε επιστολή του αναφέρει πως επιτέλους έχει να αναγγείλει καλές ειδήσεις, καθώς τα Ναυαρχεία της Αγγλίας και της Γερμανίας συνεννοήθηκαν για τον τρόπο με τον οποίο θα αποστέλλονται τα είδη διατροφής του Οργανισμού στα νησιά, ενώ είναι κατά 90% βέβαιο πως στο τέλος του μήνα ή αρχές Ιανουαρίου θα φτάσει το πρώτο βαπόρι. Σύμφωνα με τον ίδιο, προκειμένου να κατορθώσει να εξασφαλίσει φάρμακα και τρόφιμα για τα παιδιά της Σύρου (σούπα, γάλα, πατατάλευρο και μουρουνέλαιο) επεδίωξε συνομιλίες με την Πρέσβειρα της Ελβετίας και τον Πρόεδρο και Αντιπρόεδρο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στους οποίους εξέθεσε την τραγική επισιτιστική κατάσταση της Σύρου και ιδίως των παιδιών.²⁵³⁵

Τέλη Δεκεμβρίου εκπρόσωπος της Δημαρχίας δήλωσε πως κατόπιν της ληφθείσας απόφασης περί αποστολής τροφίμων στις Κυκλάδες μετά του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και την αγορά τροφίμων από τον Κοινωφελή Οργανισμό Βιομηχάνων Σύρου, όπως επίσης τις παραχωρήσεις τροφίμων από τις Γερμανικές

²⁵³² «Έκκλησις», *Ελεύθερος Κόσμος*, 23 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³³ «Η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκησης διέθεσεν 20 εκατομμύρια υπέρ των απόρων», *Ελεύθερος Κόσμος*, 25 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. (Για την χορηγία αυτή βλ. επίσης «Πρακτικά της υπ. αριθμ. 1 Συνεδριάσεως της Διοικούσης Επιτροπής του Δήμου Ερμούπολεως»), «Εισφοραί», *Ελεύθερος Κόσμος*, 31 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³⁴ «Έκκλησις», *Ελεύθερος Κόσμος*, 20 Ιανουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³⁵ «Έρχονται τα τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού», *Ελεύθερος Κόσμος*, 23 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Αρχές Κατοχής, το επισιτιστικό πρόβλημα της Σύρου μπορεί πλέον να θεωρηθεί επιλυμένο.²⁵³⁶

Όμως, στην επιστολή με ημερομηνία 27 Δεκεμβρίου 1943 του Πρωθυπουργού Ι. Δ. Ράλλη, (ύστερα από ενέργειες του Μητροπολίτη Σύρου) προς την Επιτροπή Βοηθημάτων στην Ελλάδα του Διεθνούς Κομιτάτου του Ερυθρού Σταυρού, το Υπουργείο Επισιτισμού, την Ένωση Εφοπλιστών Ελλάδας και τον Κοινοφελή Οργανισμό Κυκλάδων γίνεται λόγος για επισιτιστική αρωγή «εις τον εκ λιμού κινδυνεύοντα λαόν των Κυκλάδων Νήσων» το ταχύτερο δυνατό, ώστε να αποφευχθούν αθρόοι θάνατοι από πείνα καθώς ο πληθυσμός των νησιών που υποφέρει για μεγάλο χρονικό διάστημα έχει καμφθεί πλέον και αποθνήσκει κατά αύξουσα αναλογία από ημέρα σε ημέρα, κυρίως στην στερούμενη από παραγωγή Σύρο.²⁵³⁷

Τον Φεβρουάριο του 1944, η επισιτιστική κατάσταση στη Σύρο είναι τραγική και η θνησιμότητα από την πείνα μεγάλη. Σε βρετανική πηγή αναφέρεται η εκτίμηση πως μέχρι το τέλος Μαρτίου θα έχουν εξαντληθεί όλα τα αποθέματα τροφίμων.²⁵³⁸

Τον Μάρτιο του 1944 οπότε ο πληθυσμός της Σύρου εξακολουθεί να λιμοκτονεί, καθώς δεν έχουν αποσταλεί επί μήνες τρόφιμα από τον Ερυθρό Σταυρό, οι Γερμανοί φέρονται να είπαν στον πληθυσμό: «για να σωθείτε από την πείνα ένας τρόπος υπάρχει, να πάτε στην Γερμανία να εργασθείτε». Η προπαγάνδα τους παρουσιάζει τους εργάτες στην Γερμανία να τρώνε καλά, και ενώ ο λαός στην αρχή δεν δέχτηκε, αφού πέρασε αρκετός καιρός και είδε ότι ελπίδα δεν υπάρχει να αποσταλούν τρόφιμα, αναγκάστηκε να δεχτεί, με αποτέλεσμα 700 εργάτες να εγκαταλείψουν την Σύρο. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη μαρτυρία, ο Τσιρονίκος, τυφλό όργανο των Γερμανών, καταβάλλει κάθε προσπάθεια μαζί με τους κατακτητές ώστε να δυσχεραίνεται η διανομή των τροφίμων που αποστέλλονται στη χώρα ώστε να αναγκάζεται προκειμένου να μην πεθάνει από την πείνα να αναζητά διέξοδο για εργασία στη Γερμανία.²⁵³⁹

Από την αλληλογραφία των διαφόρων επαγγελματικών σωματείων της Σύρου προκύπτει πως τουλάχιστον μέχρι τον Ιούνιο του 1944 ο επισιτισμός της νήσου χωλαίνει και επείγει η επιβίωση χιλιάδων ψυχών που κινδυνεύουν καθημερινά από θάνατο λόγω πείνας, καθώς ο Ερυθρός Σταυρός δεν παρέχει όσα είδη έχει ανάγκη ο αστικός κυρίως πληθυσμός της Σύρου για την διατροφή του. Η κατάσταση εξακολουθεί να περιγράφεται κρίσιμη με τον πληθυσμό να είναι σε κατάσταση απαθλίσωσης και σε απόγνωση επειδή, όπως καταγγέλλεται, δεν λήφθηκαν θετικά μέτρα για την ανακούφισή του.²⁵⁴⁰

Την 10^η Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί αποχώρησαν από την Σύρο αφού πρώτα προέβησαν σε ανατινάξεις στο λιμάνι και στην περιοχή του στρατοπέδου. Την επιβεβαίωση για την απαρχή της ελευθερίας των Συριανών, επακολούθησαν αρπαγές και λεηλασίες κυρίως σε σπίτια που διέμεναν οι Γερμανοί. Άνδρες, γυναίκες, παιδιά τρέχοντας μεταφέρουν στα χέρια ή σε τσουβάλια τρόφιμα, ποτά, αντικείμενα αξίας.²⁵⁴¹

²⁵³⁶ «Τι μας edήλωσεν ο Δημαρχών κ. Γ. Θραυιάδης», *Ελεύθερος Κόσμος*, 31 Δεκεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³⁷ «Αι ενέργειαι του Σεβ. Μητροπολίτου μας», *Ελεύθερος Κόσμος*, 20 Ιανουαρίου 1944, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁵³⁸ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 89.

²⁵³⁹ Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

²⁵⁴⁰ Χάλαρης, Τόμος Β', σσ.46-47, 35

²⁵⁴¹ Στέλιος Παπουτσάς, *Η Σύρος κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και λίγο πριν και λίγο μετά*, Σύρος, σ.161

Καραβάνια ανθρώπων που επέζησαν από την πείνα, από το ξύλο των Ιταλών όταν μάζευαν από τον δρόμο πατημένες σταφίδες που έπεφταν από τα αυτοκίνητά τους καθώς τις ξεφόρτωναν, από τις σφαίρες των Γερμανών φρουρών στην προσπάθεια να μαζέψουν κατά την εκκένωση και ανατίναξη των αποθηκών τους λίγο αλεύρι, άνθρωποι που βασανίστηκαν, κοιμήθηκαν νηστικοί, θρήνησαν συγγενείς και γείτονες που πέθαναν από πείνα, αντάλλαξαν τα υπάρχοντά τους για λίγα τρόφιμα, κορίτσια που αντάλλαξαν την τιμή τους για λίγο ψωμί, όλοι αυτοί έτρεχαν με αλαλαγμό, άλλοι ημίγυμνοι, άλλοι με νυχτικά, να αρπάξουν τρόφιμα κάθε είδους φωνάζοντας «Έφυγαν!». ²⁵⁴²

Έτσι, το μεσημέρι της 11^{ης} Οκτωβρίου, πρώτη ημέρα της απελευθέρωσης του νησιού, όλα τα νοικοκυριά είχαν κάτι φαγώσιμο στο τραπέζι τους. ²⁵⁴³

Ανατρέχοντας στον τοπικό Τύπο του 1945 προκειμένου να διαπιστώσουμε την επισιτιστική κατάσταση των Συριανών μετά την Κατοχή διαπιστώσαμε πως το διατροφικό πρόβλημα δεν επιλύθηκε.

Τον Απρίλιο του 1945, η εφημερίδα *Κυκλαδική Φωνή*, Όργανο του Ε.Α.Μ. Κυκλάδων, υποστηρίζει πως είναι κοινό μυστικό ότι οι διανομές τροφίμων έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα επειδή με δράμια δεν ζει ο άνθρωπος, με αποτέλεσμα ο εργατόκοσμος να εξακολουθεί να αντιμετωπίζει πρόβλημα ζωής. Τα τρόφιμα του εμπορίου είναι απλησίαστα διότι τον μαστίζει η ανεργία και επίσης οι τιμές τους ακολουθούν αδικαιολόγητο ανήφορο, που αποδίδεται στις διαθέσεις εκμετάλλευσης των εμπόρων.

«*Η σημερινή περίοδος δεν μπορεί να συγκριθεί με τις προπολεμικές συνθήκες*» οπότε τα λαϊκά συσσίτια λειτουργούσαν κανονικά, ο κόσμος είχε εργασία και η αφθονία τροφίμων συντελούσε στην διαμόρφωση των τιμών σε ανεκτά επίπεδα, γράφει η εφημερίδα και συνεχίζει: «*Σήμερα ο λαός πεινά, δεν έχει κουράγιο ούτε να κλάψει τα συντρίμια που του άφησε για κληρονομιά ο πόλεμος*». Τα εργοστάσια είναι κλειστά, η τσέπη του άδεια και καθημερινά γίνεται θύμα της εκμετάλλευσης της πλουτοκρατίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, που τα γενικά χαρακτηριστικά τους θυμίζουν μέρες Κατοχής, η επανασύσταση των λαϊκών συσσιτίων είναι απαραίτητη ώστε να δοθεί ένα πιάτο φαγητό στους φτωχούς και να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την φυματίωση και τον θάνατο. ²⁵⁴⁴

«*Τρόφιμα στον λαό!*». *Ήταν και είναι η φωνή του Ε.Α.Μ.*». Τρόφιμα στον λαό φώναζε επί Κατοχής, αποβλέποντας στην καλυτέρευση του βιοτικού επιπέδου του ελληνικού Λαού, και το ίδιο ακριβώς φωνάζει και απαιτεί το Ε.Α.Μ μετά την απελευθέρωση, τοποθετώντας το αίτημα για αξιοπρεπή οικονομική ζωή δίπλα στο αίτημα για τιμωρία των προδοτών, διαβάζουμε στην ίδια εφημερίδα.

Για την εφημερίδα του Ε.Α.Μ. επομένως η επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος θα προκύψει από την σωστή διευθέτηση του πολιτικού ζητήματος, καθώς θεωρεί ότι η Κυβέρνηση Βούλγαρη, τα μέλη της οποίας χαρακτηρίζει «*δωσίλογα φασιστόμουτρα*», προωθεί την τρομοκρατία και την ληστοκρατία με σκοπό την επιστροφή του βασιλιά και της μοναρχίας, την στιγμή που ο Λαός πεινά και μαστίζεται από την ακρίβεια και τις ασθένειες ώστε να καμφθεί το αγωνιστικό του φρόνημα και να αποδεχτεί την νέα πολιτική του μοίρα.

Με επιχείρημα την ομαλότητα και την προάσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών η εφημερίδα απαιτεί, μεταξύ άλλων, να δοθεί δουλειά στους άνεργους με ικανοποιητικά μεροκάματα και λογικούς μισθούς στους εργαζόμενους, να

²⁵⁴² Χάλαρης, ό. π., σσ. 337-338.

²⁵⁴³ Παπουτσάς, ό. π., σ. 164.

²⁵⁴⁴ «Λαϊκά συσσίτια», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 1 Απριλίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

δεσμευτούν οι περιουσίες των δωσίλογων, να ενεργοποιηθεί ο παραγωγικός μηχανισμός, να κατασχεθούν και να διανεμηθούν στον Λαό τα είδη που αποκρύπτονται και να καθιερωθούν δελτία απορίας. Σε διαφορετική περίπτωση, απαιτεί την παραίτηση της Κυβέρνησης και την αντικατάστασή της από αντιπροσωπευτική.²⁵⁴⁵

Το λάδι εξακολουθεί να απουσιάζει από το διαιτολόγιο της πλειοψηφίας των Συριανών λόγω έλλειψης στην αγορά και το ελάχιστο έλαιο σε όσους περιμένουν στην ουρά διατίθεται σε μηδαμινές ποσότητες. Καθώς στη Σύρο υπάρχει η πεποίθηση πως νοοτροπία του Κέντρου είναι να ενδιαφέρεται μόνο για την Αθήνα και τον Πειραιά την στιγμή που ο πληθυσμός του νησιού εξακολουθεί να πρήζεται και να ζει με τον εφιάλτη της Κατοχής, προτείνεται να επιτευχθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία ανταλλαγή κρητικού ελαίου με υφάσματα.²⁵⁴⁶

Δημοσιογράφος της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος* διαμαρτύρεται για τα ψιχία με τα οποία είναι αναγκασμένος να επιβιώνει ο πληθυσμός της Σύρου με την ανυπόστατη δικαιολογία ότι διαμένει σε τόπο παραγωγικό και όχι αστικό, παρά το γεγονός ότι η απόγνωση έχει καταβάλλει τους ανθρώπους, στο σώμα των οποίων είναι έκδηλα τα σημάδια της αβιταμίνωσης και της φθίσης.²⁵⁴⁷

Το αίτημα για περισσότερα και φθηνότερα τρόφιμα²⁵⁴⁸ είναι καθολικό και η ΕΜ-ΕΛ Σύρου προβάλλει ως πρώτιστο καθήκον της την περιφρούρηση των συμφερόντων του πληθυσμού και την ακριβοδίκαιη διανομή τροφίμων, ενώ σε συνεργασία με τον Νομάρχη υπόσχεται να επιδιώξει την αύξηση των ποσοτήτων του σιτηρέσιου, το οποίο αποτελείται από καφέ, ζάχαρη, αλεύρι (για όλο τον πληθυσμό), όσπρια, λίπος, τυρί, κρέας, σουπά (μόνο για τον αστικό πληθυσμό και τους αγρότες-χωρικούς που δεν μπορούν να συντηρηθούν από τα κτήματα, ζώα και πτηνά τους).²⁵⁴⁹

Από την πλευρά του ο Νομάρχης Κυκλάδων, Ν. Αρώνης, θωρεί προτεραιότητά του την βελτίωση των συνθηκών κατανάλωσης και των όρων επισιτισμού μέσω της προώθησης της παραγωγής, της περιστολής της ανεργίας, της βελτίωσης των μεταφορών και της πλήρωσης των αναγκών της Κοινωνικής Πρόνοιας.²⁵⁵⁰

Μέσα Αυγούστου 1945, μια βόλτα στην αγορά της Ερμούπολης αποκαλύπτει πως τα τρόφιμα είναι εξαντισμένα. Τα λίγα αποθέματα που υπήρχαν στις αποθήκες εξαντλήθηκαν και δεν υπάρχει ελπίδα να αντικατασταθούν επειδή οι έμποροι γνωρίζουν ότι θα ζημιωθούν. Δεδομένου ότι οι τιμές των βιομηχανικών προϊόντων αυξάνουν καθημερινά, ότι οι δουλειές περιορίζονται μέρα με τη μέρα και οι διανομές τροφίμων αγγίζουν τα όρια της κωμωδίας, «μπορούμε να πούμε πως η Κατοχή αρχίζει να ξαναζεί», διαβάζουμε στην *Κυκλαδική Φωνή*, άποψη που την στηρίζει στην αισχρή εκμετάλλευση που υφίσταται ο λαός, στην ανεργία των εργατών και στα μεροκάματα

²⁵⁴⁵ «Τρόφιμα στο Λαό!», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 3 Ιουνίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης, «Να ποια είναι η αλήθεια!», *Κυκλαδική Φωνή*, Τετάρτη, 1 Αυγούστου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁴⁶ «Λάδι διά τον λαόν», *Ελευθερία*, Πέμπτη, 12 Ιουλίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁴⁷ «Η πρώτη μάχη», *Ελεύθερος Κόσμος*, 24 Μαρτίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁴⁸ «Περισσότερα και φθηνότερα τρόφιμα», *Ελεύθερος Κόσμος*, 14 Απριλίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁴⁹ «Ποιαι αι διενεργούμεναι διανομαί τροφίμων», *Ελεύθερος Κόσμος*, 31 Μαρτίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁵⁰ «Χαιρετισμός του κ. Νομάρχου προς τον Κυκλαδικόν Λαόν», *Ελεύθερος Κόσμος*, 19 Μαΐου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

πείνας όσων απασχολούνται, στην έλλειψη λαδιού, στην επανεμφάνιση της μαύρης αγοράς σε όλα τα είδη διατροφής και της ανυπόφορης ανθρώπινης «ουράς».²⁵⁵¹

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο παραλληλισμός του 1941 με το 1945 από την *Κυκλαδική Φωνή*, η οποία αναφέρει πως το 1945 βρίσκει τον πληθυσμό, δέκα μήνες μετά την απελευθέρωση, στην ίδια κατάσταση με τον πρώτο χρόνο της Κατοχής. «Δεν είναι ανάγκη να ζητήσωμε απ' τη φαντασία μας να μας μεταφέρει στη φρίκη του 1941. Γιατί στο σωτήριο 1945 ξαναβλέπει κανείς την απαίσια εκείνη εικόνα. Η σημερινή κατάσταση της αγοράς φέρνει στο νου χαρακτηριστικά γεγονότα της εποχής της Κατοχής».²⁵⁵²

Στην από ραδιοφώνου παρέμβαση του Ναύαρχου-Πρωθυπουργού Βούλγαρη κατά την οποία υποστήριξε πως δεν είναι δίκαιο να υποστηρίζεται πως επανήλθε το 1941, η *Κυκλαδική Φωνή* ανταπαντά πως ο ελληνικός λαός βλέπει ότι στην αγορά δεν υπάρχει τίποτα, και πως ενώ οι αποθήκες των βιομηχάνων είναι γεμάτες, για τον λαό αρχίζει πάλι το μαρτύριο της πείνας επιμένοντας πως αυτή είναι η πραγματικότητα.²⁵⁵³

Αρχές Σεπτεμβρίου του 1945, η Νομαρχιακή Επιτροπή του Ε.Α.Μ Κυκλάδων σε έκτακτη συνεδρίασή της εξέτασε την επισιτιστική κατάσταση των Κυκλάδων, και ιδιαιτέρως της Σύρου και διαπίστωσε πως ο κυκλαδικός πληθυσμός αντιμετωπίζει ένα καινούριο χειμώνα πείνας, ένα καινούριο 1941 παρουσιάζοντας την εικόνα μιας αγοράς με τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά της εικόνας που περιέγραφε τους προηγούμενους μήνες στα άρθρα της η *Κυκλαδική Φωνή*, και συνοψίζεται στην εξαφάνιση των βασικών ειδών διατροφής από την ελεύθερη αγορά και την επανεμφάνιση της μαύρης αγοράς με τις γνωστές οδυνηρές συνέπειες για τους άνεργους και χαμηλόμισθους.

Η Επιτροπή όμως κάνει λόγο και για επανεμφάνιση των πρηξιμάτων από την αβιταμίνωση και προβλέπει πως όταν θα εξαφανιστούν τα σταφύλια, το μόνο είδος διατροφής που έχει απομείνει στον πληθυσμό, οι άνθρωποι θα πέφτουν από εξάντληση στη μέση του δρόμου, όπως ακριβώς στην Κατοχή, καθώς εξακολουθούν να υπάρχουν οι ασύδοτοι έμποροι που βοήθησαν και οργάνωσαν το μακάβριο χειμώνα του 1941-’42, με αποτέλεσμα ο λαός να απειλείται εκ νέου από την πείνα.

Καταλήγοντας πως «η φρίκη του Χαρτουλάρη δεν πρέπει να επαναληφθεί», υπονοώντας τον κορεσμό του νεκροταφείου Ερμούπολης επί Κατοχής εξαιτίας των πεθαμένων από πείνα, προτρέπει όλες τις εργατικές και επαγγελματικές οργανώσεις να θέσουν την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος ως τη βασικότερη διεκδίκησή τους, καλεί τον λαό σε διαμαρτυρίες προς την Κυβέρνηση για το άνοιγμα των αποθηκών, την τιμωρία των μαυραγοριτών και την αύξηση των μισθών, υποσχόμενη την καθοδήγηση των αντιπροσώπων όλων των τάξεων στον αγώνα της επιβίωσης του λαού και επιπλέον την διαφώτιση του πληθυσμού ως προς την επισιτιστική κατάσταση εντοπίζοντας τα αίτια και παρουσιάζοντας τρόπους αντιμετώπισης.²⁵⁵⁴

Μέχρι και το τέλος του 1945 η εφημερίδα θα γράφει για την επισιτιστική κατάσταση των Κυκλάδων. Ή όπως υποστηρίζει η ίδια, θα διεκτραγωδεί, δεν θα

²⁵⁵¹ «Τα είδη εξαφανίστηκαν», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 12 Αυγούστου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης, «Παράγραφοι», *Ελεύθερος Κόσμος*, 25 Αυγούστου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁵² «1941-1945», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 26 Αυγούστου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁵³ «1941!», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 9 Σεπτεμβρίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁵⁴ «Η φρίκη του Χαρτουλάρη δεν θα επαναληφθεί», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 9 Σεπτεμβρίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

γράφει απλώς, με το επιχείρημα πως σε όλα τα νησιά ανεξαιρέτως παίζεται μια τραγωδία εις βάρος τους πληθυσμού.

Το σημαντικό είναι πως η περιγραφή της τραγωδίας αυτής γίνεται με σημαντικές αναφορές στην ζωή επί Κατοχής, καθώς άλλωστε η βασική θέση της εφημερίδας ως όργανο του Ε.Α.Μ είναι πως το 1945 αναβιώνει η κατοχική ζωή. Μέσω της αρθρογραφίας της λοιπόν εξιστορούνται λεπτομέρειες της ζωής του πληθυσμού των νησιών στην διάρκεια της Κατοχής, και κυρίως τον πρώτο χειμώνα, και υποστηρίζεται πως οι Κυκλάδες, με επικεφαλής την Σύρο, έρχονται πρώτες από άποψη θυσιών στην Κατοχή συγκριτικά με την υπόλοιπη Ελλάδα.²⁵⁵⁵

Την άποψη πως οι Κυκλάδες ταλαιπωρήθηκαν περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή της χώρας στην διάρκεια της Κατοχής διατυπώνει και η εφημερίδα *Αναγέννησις* ζητώντας μεγαλύτερη στοργή για τα νησιά των οποίων οι κάτοικοι καταληστεύτηκαν και υπέστησαν τα πάνδεινα από την πείνα, εκφράζοντας παράλληλα το παράπονο πως η βοήθεια σε τρόφιμα και φάρμακα που προσφέρει η Ούνρα δεν επαρκεί για την ανασυγκρότηση των νησιών.²⁵⁵⁶

Σύμφωνα με την εφημερίδα *Κυκλαδική Φωνή*, οι Ιταλοί και οι συνεργάτες τους μαυρέμποροι εκμεταλλεύθηκαν την αδυναμία των νησιών να τροφοδοτηθούν από την ντόπια περιορισμένη παραγωγή και την διακοπή των εισαγωγών, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός, αποκλεισμένος από την υπόλοιπη Ελλάδα, να στερηθεί το ψωμί. Καθώς η νησιωτική ιδιομορφία των Κυκλάδων δεν επέτρεπε την ανάπτυξη αντάρτικου²⁵⁵⁷ οι συνέπειες ήταν η πείνα και η δυστυχία.

Η εξιστόρηση της διαβίωσης του πληθυσμού τα έτη 1941-1945 εν συντομία έχει ως εξής, σύμφωνα με την εφημερίδα:

Με τον ερχομό των Ιταλών ξεκίνησαν και οι επιθανάτιοι περισπασμοί της αγοράς. Ομάδες κόσμου έξω από τα εμπορικά, τους φούρνους, τα μπακάλικά. Ο σώζων εαυτόν σωθήτω. Σύντομα δεν υπήρχαν παρά μόνο κρεμμύδια στην αγορά. Και για μεγάλο χρονικό διάστημα ο κόσμος έτρωγε μόνο κρεμμύδια νερόβραστα, ώστε όταν εμφανίστηκε το πρήξιμο να νομίζει πως έφταιγαν τα κρεμμύδια. Όμως έφταιγε η έλλειψη λαδιού. Κι έτσι, πολλαπλασιάστηκαν στους δρόμους οι πρησμένοι, οι οδυνηρές πληγές, οι θάνατοι.

Στη συνέχεια, χάθηκαν και τα κρεμμύδια. Για λίγο διάστημα φάνηκαν στην αγορά οι κουντούρες, μια ποικιλία σταφυλιού. Ουρές από τα ξημερώματα στα μανάβικα. Αλλά τα πρηξίματα συνεχίζονταν. Κίτρινα πρόσωπα. Σκελετωμένες γριές. Καλαμένα παιδικά ποδαράκια. Φρίκη! Και το νεκροταφείο δεν χωρούσε πια. Και άνοιξε καινούριο. Του Χαρτουλάρη. Ο κόσμος προσπάθησε να βρει διατροφική διέξοδο στα λεμόνια. Και έτρωγε λεμόνια, σε σημείο αφάνταστο. Μα η αβιταμίνωση δεν υποχώρησε. Πείνα. Γύμνια. Κρύο. Τα σπίτια γκρεμίζονταν για να βρεθούν ξύλα για φωτιά. Και οι άνθρωποι κοιμόντουσαν κάτω από τον ουρανό. Έτσι, ο Χάρος τους έπαιρνε πιο εύκολα. Και οι νεκροί κατέβαιναν δυο-δυο, τρεις-τρεις μέσα στον ίδιο λάκκο, ενώ οι νεκροθάφτες έπαιρναν διπλή μερίδα για να έχουν κουράγιο να σκάβουν. Δίπλα σε αυτό το δράμα όμως γραφόταν η ιστορία μιας ευφάνταστης ευζωίας για τους συνεργάτες του εχθρού.

²⁵⁵⁵ «Για τον κ. Νομάρχη», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 16 Σεπτεμβρίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁵⁶ «Μεγαλύτερα στοργή εις τα νησάκια μας», *Αναγέννησις*, 12 Ιουνίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

²⁵⁵⁷ Μία σημαντική συνέπεια της μη διαδεδομένης οργανωμένης αντίστασης στη Σύρο και στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου ήταν να μην εμπλακούν απευθείας στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ της Κυβέρνησης και των αντιστασιακών δυνάμεων μετά την Κατοχή, Lecoœur, ό. π., σ. 182.

Ωστόσο, ο πολύς, ο φτωχός ο κόσμος υπό την φρίκη του θανάτου οραματιζόταν την απελευθέρωση. Όσοι κατόρθωναν να ζουν, ζούσαν περισσότερο από την ελπίδα και λιγότερο από την τροφή. Και ήρθαν οι Άγγλοι. Και μοιράστηκαν τα πρώτα μπισκότα. Μα αυτό ήταν όλο. Και η απογοήτευση διαδέχτηκε την αγορά. Αλλά επειδή το εμπόριο ξεκίνησε δειλά να δραστηριοποιείται, ο κόσμος δεν πέθαινε, αλλά ούτε ζούσε. Φυτοζωούσε. Αλλά όσο ο καιρός περνάει, το βιοτικό επίπεδο δεν βελτιώνεται. Και ο κόσμος άρχισε πάλι να μην ζει. Ο κόσμος πεινά, υποφέρει, αντικρίζει τον θάνατο. Και οδηγείται σε ένα νέο 1941-1942.

Το τέλος της ιστορίας μοιάζει πολύ με την αρχή της.²⁵⁵⁸

²⁵⁵⁸ «Για τον κ. Νομάρχη», ό. π., «Κύριε Νομάρχα!...», *Κυκλαδική Φωνή*, Κυριακή, 7 Οκτωβρίου 1945, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.

Κεφάλαιο 9^ο ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

α) Δήμος Χίου

Στο υπ' αριθμόν 112 Πρακτικό του Βιβλίου Συνεδριάσεων του Δήμου Χίου που αφορά την 9^η Συνεδρία του Δημοτικού Συμβουλίου της 3^η Ιουνίου 1941, διαβάζουμε:

« [...] Διά την ιστορίαν της Πατρίδος μας Χίου αισθάνομαι την υποχρέωσιν ως Προϊστάμενος του Δήμου Χίου να εκθέσω το χρονικό της Κατοχής της Νήσου μας υπό των Γερμανικών Στρατευμάτων [...] ».

Με τα παραπάνω λόγια, ο αντικαταστάτης Δήμαρχος Χίου Ανδρέας Λαιμός²⁵⁵⁹ ξεκίνησε την εξιστόρηση του χρονικού της αναίμακτης κατοχής του νησιού από τα γερμανικά στρατεύματα, αποτέλεσμα της παράδοσης του νησιού στους αντιπροσώπους του γερμανικού στρατού από την Διοικούσα Αρχή, η οποία υποσχέθηκε πίστη και υπακοή στις Αρχές εκ μέρους του χιακού πληθυσμού.

Η ανακοίνωση του Δημάρχου ολοκληρώθηκε παραθέτοντας τις ευχαριστίες του Γερμανού Ταγματάρχη Γ. Βίγκλαιρ για «τα διαδηλούμενα αισθήματα νομιμοφροσύνης του χιακού λαού», ο οποίος φέρεται να δήλωσε ότι «κατά διαταγήν του Αρχηγού του Γερμανικού Κράτους εισήλθον εις την Ελλάδα τα Γερμανικά Στρατεύματα ως φίλοι και ουχί ως κατακτηταί και ότι μετά το τέρμα του πολέμου θα αποχωρήσωσιν αφήνοντα την Ελλάδα ελευθέραν».²⁵⁶⁰

Λίγες μέρες μετά την έναρξη της κατοχής στο νησί της Χίου, η εφημερίδα *Νέα Χίος* εκθειάζει τις γερμανικές αρχές αναφέροντας πως «από της ημέρας της καταλήψεως συμπεριφέρθησαν με την χαρακτηρίζουσαν αυτάς ευγένειαν επιδείξασαι όλην την δυνατήν καλήν θέλησιν και προθυμίαν διά την επίλυσιν των εκάστοτε παρουσιαζομένων ζητημάτων».²⁵⁶¹

Στα ίδια πλαίσια προπαγανδιστικής πολιτικής που θα ακολουθήσει η *Νέα Χίος* μέχρι και το τέλος της Κατοχής, όπως άλλωστε όλες οι χιώτικες εφημερίδες που κυκλοφορούν ενώ το νησί τελεί υπό κατοχή, διαβάζουμε για τα αισθήματα που τρέφει ο πληθυσμός του νησιού απέναντι στους Γερμανούς:

«Ο Χιακός λαός [...] αισθάνεται εύλογον ενθουσιασμόν και ειλικρινή αισθήματα συμπαθείας προς τα ηρωικά της Γερμανίας τέκνα» αντιλαμβανόμενος τους ειλικρινείς σκοπούς τους. Και αν ο πληθυσμός δεν προβαίνει σε εκδηλώσεις συμπάθειας προς τους Γερμανούς είναι επειδή δεν αρμόζουν στην ιδιοσυγκρασία του επιδεικτικές εκδηλώσεις. Η αφοσίωση και τα θετικά αισθήματά του προς τους Γερμανούς «δεν έχουν ανάγκην εξωτερικεύσεως». Περιορίζεται στις αθόρυβες εκδηλώσεις των συναισθημάτων του αποφεύγοντας τους «συνήθεις παταγώδεις ενθουσιασμούς», ενώ η πραγματική του ψυχολογία αντικατοπτρίζεται στις καθημερινές τους σχέσεις.²⁵⁶²

²⁵⁵⁹ Αντικατέστησε τον ασθενή Δήμαρχο Χίου Λεωνή Καλβοκορέση, Philip Pandely Argenti, *The occupation of Chios by the Germans and their administration (1941-1944) described in contemporary documents*, Cambridge University Press 1966, σ. 248.

²⁵⁶⁰ Πρακτικό υπ' αριθμόν 112, Συνεδρία 9^η, Βιβλίο Ψηφισμάτων, Αποφάσεων και Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, σσ. 341-345.

²⁵⁶¹ «Η Χίος και η Γερμανική κατοχή», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 29 Μαΐου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁵⁶² Ο. π.

Λίγες μόλις μέρες μετά την έναρξη της κατοχικής περιόδου στη Χίο, οι τοπικές εφημερίδες ασχολούνται με το επισιτιστικό ζήτημα καθώς η έλλειψη τροφίμων ήταν αισθητή πριν την κατοχή, λόγω των αναταραχών του πολέμου.²⁵⁶³

Την 20^η Μαΐου, η εφημερίδα *Παγχιακή* φιλοξενεί τις δηλώσεις του Υπουργού Επισιτισμού Πολύζου, ο οποίος εμφανίζεται αισιόδοξος για την έκβαση του επισιτιστικού ζητήματος εξαιτίας της ευχάριστης διαπίστωσης πως οι γερμανικές αρχές είναι διατεθειμένες να αποδεσμεύσουν όλα τα υπάρχοντα αποθέματα τροφίμων και να μην τα χρησιμοποιήσουν για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού.

Προκειμένου να αποβεί αποτελεσματικό το επισιτιστικό έργο της Κυβέρνησης συστήνει η διανομή και η κατανάλωση των τροφίμων να γίνεται «*με φειδώ*», καθώς δεν αναμένονται σύντομα εισαγωγές τροφίμων λόγω του θαλάσσιου αποκλεισμού που έχει επιβάλλει η Αγγλία, ενώ ο ανεφοδιασμός από την ξηρά είναι δυσχερής εξαιτίας της μεγάλης καταστροφής στις συγκοινωνιακές αρτηρίες και την ακαταστασία των συγκοινωνιών, με απώτερη συνέπεια την όξυνση του επισιτιστικού προβλήματος στην επαρχία.²⁵⁶⁴

«*Το φάσμα της στερήσεως και της δυστυχίας είναι ο πραγματικός εχθρός*», θα δηλώσει ο Πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος τον Ιούνιο του 1941, οι δηλώσεις του οποίου κάθε άλλο παρά καθησυχαστικές είναι για το επισιτιστικό παρόν και μέλλον της χώρας: «*[...] Η πείνα απλώνει ανατριχιαστικά την φοβερή σκιά της γύρω μας. Τα τρυφερά βρέφη σαρώνονται από το φάσγανον της εξαντλήσεως. Κύμα ειδεχθές επιδημιών διαγράφει εν τρομακτικώ σχεδίω την εισβολήν του*». Ως μοναδική λύση προβάλλει την φιλαλληλία μεταξύ των πολιτών και την ενίσχυση της Κοινωνικής Πρόνοιας.²⁵⁶⁵

Οι χιώτικες εφημερίδες στηρίζουν την Κυβέρνηση και επισημαίνουν πως καταβάλλει μεγάλη φροντίδα για τη διευθέτηση του μείζονος ζητήματος που απασχολεί την χώρα, του επισιτιστικού, θεωρώντας πως «*πράττει το παν προς ανακούφισιν του λαού και εξασφάλισιν του επισιτισμού του, αλλά δεν είναι δυνατόν να γνωρίζει επακριβώς και εις όλας τας λεπτομέρειας τας ανάγκας εκάστης περιφέρειας*»,²⁵⁶⁶ καταγγέλλοντας πως οι δυσχέρειες στην διατροφή του πληθυσμού οφείλονται στην αισχροκερδή τακτική που ακολουθούν ασυνείδητοι πολίτες.²⁵⁶⁷

Τέλη Μαΐου 1941, παρατηρήθηκε στην αγορά της Χίου έλλειψη τροφίμων και τάση υπερβολικής αύξησης των τιμών σε είδη πρώτης ανάγκης,²⁵⁶⁸ ενώ πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες καταδίκες εμπόρων για αισχροκέρδεια και αποκρύψεις προϊόντων.²⁵⁶⁹ Την ίδια περίοδο, ο Υπουργός Επισιτισμού θα καταγγείλει πως σημαντικό μέρος εύπορων πολιτών υποβοηθεί την αισχροκέρδεια μέσω της αγοράς τροφίμων σε υπέρογκες τιμές που πωλούνται λαθραία,²⁵⁷⁰ δήλωση που θα αναπαράγει η Χιώτικη εφημερίδα *Πρόοδος*.

²⁵⁶³ Argenti, ό. π., σ. 34.

²⁵⁶⁴ «Η εξασφάλισις επισιτισμού. Δηλώσεις του Υπουργού κ. Πολύζου», *Παγχιακή*, Τετάρτη, 20 Μαΐου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁶⁵ «Εκκλησις του κ. Λογοθετόπουλου προς όλον τον ελληνικόν λαόν», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 5 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁶⁶ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα», *Πρόοδος*, Δευτέρα, 2 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁶⁷ «Το έργον της Εθνικής Κυβερνήσεως», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 19 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁶⁸ «Ανακοίνωσις», *Παγχιακή*, Τρίτη, 27 Μαΐου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁶⁹ «Καταδίκαι επί αισχροκερδεΐα και αποκρύψει», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 19 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷⁰ «Η χειροτέρα μορφή», *Πρόοδος*, Παρασκευή, 30 Μαΐου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Με αφορμή δημοσίευμα της εφημερίδας «*Γερμανικά Νέα διά την Ελλάδα*» που εκδίδεται στην Αθήνα, και η οποία καταγγέλλει πως υπάρχουν έμποροι που πωλούν σε υψηλές τιμές βασικά είδη διατροφής μόνο για εκείνους που είναι σε θέση να πληρώσουν την στιγμή που ο ελληνικός λαός στερείται ακόμη και τα λαχανικά, δείγμα του ατομικισμού και της έλλειψης αλληλεγγύης που χαρακτηρίζει τους Έλληνες, η *Νέα Χίος* παραδέχεται πως «*αιτία της κακοδαιμονίας μας είμεθα ημεείς οι ίδιοι*» και αναγνωρίζει στις παραπάνω κατηγορίες σκληρές αλήθειες.²⁵⁷¹

Προς τα τέλη Ιουνίου 1941, οπότε ο πληθυσμός της Χίου αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες με την διατροφή του, η εφημερίδα *Πρόοδος*, προκειμένου, όπως υποστηρίζει, να πληροφορηθεί το κοινό για τις προσπάθειες που καταβάλλονται για τον επισιτισμό του, δημοσιεύει τηλεγράφημα του Νομάρχη Χίου προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, τον Υπουργό Γεωργίας και το Υπουργείο Επισιτισμού:

«*Παραγωγή σπόρων και οσπρίων νομού κατ' εκτίμησιν Προϊσταμένου Γεωργικής Υπηρεσίας μηδαμινή έναντι αναγκών πληθυσμού στοπ. Μόνον πέντε τοις εκατόν των παραγωγών παρουσιάζουν πλεόνασμα σίτου και μόνον δέκα τοις εκατόν πλεόνασμα κυάμων στοπ [...]. Αγροτικός πληθυσμός δύναται να καλύψει εξ' επιτοπίου παραγωγής μόνον ήμισυ αναγκών αυτού. Αστικός πληθυσμός ανερχόμενος ήμισυ συνόλου στερείται από διμήνου πάντων στοπ [...]*». ²⁵⁷²

Ήδη από τους πρώτους μήνες κατοχής επομένως, ο αστικός πληθυσμός του νησιού αντιμετωπίζει τις περισσότερες επισιτιστικές δυσκολίες και μεγαλύτερες στερήσεις, ωστόσο, προς στιγμήν, το ενθαρρυντικό είναι πως «*παρά την αντιξοότητα των περιστάσεων, η δημόσια υγεία ευρίσκεται εις λίαν ευχάριστον σημείον*», σύμφωνα με το Υγειονομικό Κέντρο Χίου.²⁵⁷³

Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι δυσχερείς περιστάσεις, η εφημερίδα *Νέα Χίος* καθιστά επιτακτική την ανάγκη αύξησης της γεωργικής παραγωγής μέσω της εντατικοποίησης της καλλιέργειας της γης, οπότε και προέχει να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα, όπως ενημέρωση και διδασκαλία για την καλλιέργεια της γης και καθοδήγηση των αστών για την καλλιέργεια βασικών ειδών διατροφής, καθώς παρατηρήθηκε η ενασχόληση χιλιάδων πολιτών με την κηπουρική. Ένα από τα είδη που πρέπει να καλλιεργηθούν εντατικά είναι η πατάτα:

«*Με μίαν εντατικήν και επιτυχή καλλιέργεια της πατάτας εις χώρους υπάρχοντας θα επιτύχωμεν όχι μόνον να εξασφαλίσωμεν βασικώς την τροφήν των λαϊκών τάξεων, αλλά και να συγκρατήσωμεν τας τιμάς όλων των τροφίμων και ειδών εις λογικά επίπεδα. Διότι έχοντες άρτον, πατάταν και λάδι εξασφαλίζομεν τα βασικά είδη της διατροφής μας [...]*». ²⁵⁷⁴

Σύμφωνα λοιπόν με την εφημερίδα, η βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης και η εξασφάλιση της διατροφικής αυτάρκειας των Χιωτών μπορεί να επιτευχθεί μέσω της εντατικοποίησης της καλλιέργειας της γης, η οποία θα επιφέρει αύξηση της παραγωγής που με την σειρά της θα οδηγήσει σε αύξηση της ποσότητας των προς πώληση ειδών και άρα μείωση των τιμών τους καθιστώντας τα είδη προσιτά για την πλειονότητα του πληθυσμού. Όπως θα αποδειχθεί όμως, το πρόβλημα του επισιτισμού είναι πολύ πιο περίπλοκο και η λύση του περισσότερο σύνθετη από όσο

²⁵⁷¹ «Σκληραί αλήθειαι», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 26 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷² «Αι επισιτιστικάί ανάγκαι της Χίου. Διαφωτιστικόν τηλ/μα του κ. Νομάρχου», *Πρόοδος*, Σάββατο, 21 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷³ «Η Δημόσια Υγεία», *Πρόοδος*, Δευτέρα, 16 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷⁴ «Επισιτισμός και αγροτική», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 3 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

μπορούν να κατανοήσουν οι αρθογράφοι των εφημερίδων, ενώ η επίλυσή του δεν θα προκύψει σύντομα όπως προσδοκούν, και χωρίς κόστος μετρήσιμο σε ανθρώπινες απώλειες.

Πραγματική επίγνωση της κατάστασης φαίνεται να μην έχει και ο αρθογράφος τη εφημερίδας *Παγχιακή*, ο οποίος αναφέρει: «Μπορεί να πει κανείς ότι με λίγη οικονομία και με περισσότερα κατανάλωση στο όσπριο, η κατάσταση δεν είναι και τόσο πολύ δύσκολη».²⁵⁷⁵

Από σχετική ανακοίνωση του Γερμανικού Φρουραρχείου στον Τύπο πληροφορούμαστε ότι στην προσπάθειά τους να βρουν τρόφιμα οι πολίτες απευθύνονται στο Φρουραρχείο, το οποίο τους απαντά πως τα μόνα τρόφιμα που διαθέτει είναι όσα έχουν επιταχθεί για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού,²⁵⁷⁶ ανακοίνωση που διαψεύδει όσα υποστήριξε λίγες μέρες νωρίτερα ο Υπουργός Επισιτισμού περί μη κατάσχεσης τροφίμων εκ μέρους του γερμανικού στρατού.

Αρχές Ιουλίου, η εφημερίδα *Πρόδος* «χαιρετίζει» με ιδιαίτερη ευχαρίστηση την κίνηση του Διοικητή των Γερμανικών Στρατευμάτων να διαθέσει από τα επιταγμένα τρόφιμα 100 σάκους ορύζης και 50 σάκους φασολιών για διανομή έναντι πληρωμής στους πολίτες «προς βελτίωσιν της επισιτιστικής καταστάσεως των πτωχών τάξεων του πληθυσμού». Σύμφωνα με την εφημερίδα, «η γενναία αυτή χειρονομία των Γερμανικών Αρχών Κατοχής αποτελεί έμπρακτον εκδήλωσιν της ευμένειας και των καλών διαθέσεων έναντι του Χιακού λαού»,²⁵⁷⁷ ο οποίος υποδέχτηκε την ενέργεια αυτή «με αίσθημα βαθιάς ανακουφίσεως, αλλά και ευγνωμοσύνης».²⁵⁷⁸

Καθώς παρατηρήθηκε η πρόθεση όσων έχουν οικονομική ευχέρεια να επιδιώκουν την συγκέντρωση μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων στα κελάρια τους «εις βάρος εκείνων που μόλις εξοικονομούν το ημερήσιο», ορίστηκαν οι ανώτατες ποσότητες τροφίμων που επιτρέπεται να έχει η κάθε οικογένεια στην διάθεσή της: Για παράδειγμα, το ανώτατο επιτρεπτό όριο για τις ελιές ήταν έως 50 οκάδες, το λάδι έως 60 οκάδες, τα όσπρια έως 15 οκάδες και το τυρί έως 3 οκάδες.²⁵⁷⁹

Εκτός από τις ελλείψεις σε βασικά είδη διατροφής και την υψηλή τιμή διάθεσής τους, όπως η πατάτα που είναι «ακριβοθώρητη»,²⁵⁸⁰ τον Ιούνιο του 1941 προβληματισμό προκαλεί, εν όψει του επερχόμενου χειμώνα, και η έλλειψη σε κάρβουνα που ήδη είναι εμφανής, καθώς και αυτά είναι «είδος πρώτης ανάγκης και επιβάλλεται η εξασφάλισις της επάρκειάς των πάση θυσία [...]».²⁵⁸¹

Η ελληνική Πρεσβεία στην Άγκυρα σε αναφορά της με ημερομηνία 22 Οκτωβρίου 1941 προς το ελληνικό Προξενείο στο Λονδίνο, σημειώνει σχετικά με τον επισιτισμό της Χίου:

«Εν Χίω τα τρόφιμα σπανίζουν. Και δελτίον τροφίμων υπάρχει, αλλά τα περισσότερα εκ τούτων παραμένουσιν αχρησιμοποίητα εις χείρας των κατόχων των ελλείψει τροφίμων. Τα κυριότερα των προϊόντων κατεσχέθησαν παρά των Γερμανών απ' αρχής της Κατοχής και ως εκ τούτου υπάρχει μεγάλη έλλειψις ελαίου, δερμάτων,

²⁵⁷⁵ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Τετάρτη, 11 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷⁶ «Ανακοινώσεις Γερμανικού Φρουραρχείου περί τροφίμων», *Παγχιακή*, ό. π.

²⁵⁷⁷ «Μία γενναία χειρονομία των Γερμανικών Αρχών Κατοχής», *Πρόδος*, Τετάρτη, 2 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷⁸ «Μια χειρονομία», *Πρόδος*, Πέμπτη, 3 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁷⁹ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Πέμπτη, 19 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁸⁰ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, ό. π.

²⁵⁸¹ «Η επάρκεια κάρβουνων», *Πρόδος*, Δευτέρα, 30 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

γεωμήλων κ.τ.λ. Επειδή δε ουδέν εξαγωγικόν ή εισαγωγικόν εμπόριον γίνεται και τούτο ελλείπει πεποιθήσεως εις το κυκλοφορούν νόμισμα (μάρκα κατοχής), η νήσος βασίζεται επί της ιδίας αυτής παραγωγής προς αντιμετώπισιν του επισιτιστικού προβλήματος.

Άρτος έπανυσεν χορηγούμενος προ τετραμήνου και κατά δεκαπενθημερίαν χορηγείται δελτίον διά 100 δρ. σίτου και αραβόσιτου. Οι ιχθείς σπανίζουν επίσης, αφ' ότου απηγορεύθη παρά των Γερμανών η αλιεία κατά την νύκτα. Το κρέας είναι σχεδόν ανύπαρκτον και χορηγείται μόνον κατόπιν συνταγής ιατρού εις τους ασθενείς. Η παντελής έλλειψις εν τη νήσω φαρμάκων δημιουργεί πραγματικώς τραγικήν κατάστασιν, η μαύρη αγορά οργιάζει κυριολεκτικώς διατεθούσα τα 80% των ευρισκομένων τροφίμων ων η τιμή ακολουθεί απίστευτον ύψωσιν. Η αγορά τροφίμων δεν γίνεται πλέον διά χρημάτων, αλλά δι' ανταλλαγής ετέρων ειδών [...].²⁵⁸²

Στα πλαίσια της προσπάθειας διευθέτησης του επισιτιστικού ζητήματος και με σκοπό την εξακρίβωση των πραγματικών επισιτιστικών αναγκών κάθε περιοχής, με νομοθετικό διάταγμα που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως αποφασίστηκε στις αρχές Ιουλίου 1941 η σύσταση Επισιτιστικών Γραφείων στις επαρχίες, με κύρια αρμοδιότητα την εφαρμογή τόσο των κυβερνητικών μέτρων για τον επισιτισμό της χώρας όσο και των σχετικών αγορανομικών διατάξεων.²⁵⁸³ Μέσω της οργάνωσης των Γραφείων Επισιτισμού επιδιώκεται επίσης η κατανομή των προϊόντων εξίσου σε όλο τον πληθυσμό, η διατήρηση των τιμών σε λογικά επίπεδα και η διαχείριση των γεωργικών καλλιεργειών.²⁵⁸⁴

Μέσα Οκτωβρίου 1941 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Νέα Χίος*, η απόφαση του Νομάρχη για την σύσταση Επιτροπής συγκεντρώσεως των εισαγόμενων τροφίμων για τις ανάγκες του επισιτισμού του πληθυσμού του Νομού Χίου.²⁵⁸⁵

Τις πρώτες μέρες του Ιουλίου 1941, οι στήλες της εφημερίδας *Παγχιακή* που καλύπτουν τα επισιτιστικά θέματα της Χίου βρίθουν καταγγελιών για «αισχροκέρδεια που οργιάζει» και αποκρύψεις προϊόντων εκ μέρους των εμπόρων αφήνοντας «γυμνή την αγορά» από βασικά είδη, για την διαδεδομένη τακτική της ανταλλαγής προϊόντων («τράμπα»²⁵⁸⁶) που από χέρι σε χέρι οι τιμές ολοένα και αυξάνουν και για παράνομες μεταφορές προϊόντων με βάρκες ή κάρα.²⁵⁸⁷

Ένα άλλο είδος διαδεδομένης συναλλαγής στην Χίο της Κατοχής ήταν οι επονομαζόμενες «αναγνωρίσεις», ένα ιδιότυπο δάνειο σε είδος ή σε χρήμα. Οι πελάτες, στην πλειονότητά τους σύζυγοι ναυτικών ή μεταναστών,²⁵⁸⁸ προμηθεύονταν με πίστωση τα αγαθά και η εξόφληση του χρέους τους, υπολογισμένο σε λίρες ή δολάρια με ισοτιμία σε πολύ υψηλά επίπεδα, επρόκειτο να γίνει μετά την λήξη του πολέμου. Ωστόσο, αυτού του είδους οι συναλλαγές εμπεριείχαν μεγάλο ρίσκο για τον

²⁵⁸² Argenti, ό. π., σ. 155, 159.

²⁵⁸³ «Ειδήσεις από τας Αθήνας», *Παγχιακή*, Παρασκευή, 27 Ιουνίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁸⁴ «Ειδήσεις από τας Αθήνας», *Παγχιακή*, Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁸⁵ «Σύστασις Επιτροπής συγκεντρώσεως των εισαγόμενων τροφίμων», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 16 Οκτωβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁸⁶ «Επισιτιστικά Χίου», *Παγχιακή*, Παρασκευή, 11 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁸⁷ «Επισιτιστικά Χίου», *Παγχιακή*, Παρασκευή, 4 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁸⁸ Οι οικογένειες των ναυτικών και των μεταναστών περιήλθαν σε απελπιστική κατάσταση και πωλούσαν τα προσωπικά τους είδη και περιουσιακά στοιχεία στους γυρολόγους ή περιφέρονταν στα χωριά, ενώ γίνονταν συχνά αποδέκτες χλευασμού επειδή κατάντησαν να ξεπουλούν πολύτιμα αντικείμενα για μια οκά σίτου ή οσπρίων, Γεώργιος ΗΛ. Μαδιάς, «Το χρονικόν της Κατοχής της Χίου από τους Γερμανούς από τον Μάϊον του 1941 μέχρι του Σεπτεμβρίου του έτους 1944», *Χιόνη*, 112 (2001), σ. 12.

έμπορο εξαιτίας της αβεβαιότητας σχετικά με την έκβαση του πολέμου, ακόμη και με την επιστροφή του ξενιτεμένου. Γι' αυτό τον λόγο, οι έμποροι που διαπραγματεύονταν τις τολμηρές αυτές συναλλαγές πολλαπλασίαζαν τις απαιτήσεις τους προκειμένου να αντισταθμίσουν το ρίσκο και τους κινδύνους που τις χαρακτήριζαν.²⁵⁸⁹

Αρχές Ιουλίου 1941, σε πρωτοσέλιδα άρθρα της η εφημερίδα *Νέα Χίος* κάνει λόγο για ενθαρρυντική και ευοίωνη πρόοδο στο ζήτημα του επισιτισμού, ενθαρρυνμένη από την άφιξη φορτίων με τρόφιμα κατόπιν προσπαθειών ομάδας εμπόρων με την υποστήριξη των Γερμανικών Αρχών, ενώ αναμένεται η άφιξη και άλλων. Επομένως, τους πρώτους κατοχικούς μήνες, παρά τα προβλήματα στις θαλάσσιες συγκοινωνίες, στο απομακρυσμένο νησί της Χίου καταφθάνουν φορτία με τρόφιμα, τα οποία διανέμονται στους πολίτες μέσω των αρτοποιείων με ατομικά δελτία. Μέσα Ιουλίου 1941, τα τελευταία φορτία που παρελήφθησαν αφορούσαν, μεταξύ άλλων, κρεμμύδια, αλεύρι, ρύζι, αραβόσιτο και σίτο,²⁵⁹⁰ και σε κάθε άτομο αναλογεί, για παράδειγμα, 50 δράμια σίτος, 50 δράμια αλεύρι και μισή οκά αραβόσιτος.²⁵⁹¹

Η εφημερίδα εκφράζει την βεβαιότητα ότι οι Γερμανικές Αρχές θα εξακολουθήσουν να επιδεικνύουν τον ίδιο ζήλο για την ρύθμιση του επισιτιστικού ζητήματος, ώστε «να παύση ο υποσιτισμός του λαού ο οποίος τον φέρει προς γενικήν εξάντλησιν», και προβλέπει πως «το μέλλον αναμφιβόλως δεν είναι τόσο δυσχερές κατόπιν των καταβαλλομένων προσπαθειών της Κυβερνήσεως».²⁵⁹²

Τόσο η συνεργασία των τοπικών Αρχών με την Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση Χίου για τον επισιτισμό,²⁵⁹³ όσο και οι αισιόδοξες στατιστικές για την παραγωγή του νησιού ενισχύουν τις ελπίδες για οριστική διευθέτηση του επισιτιστικού προβλήματος το προσεχές διάστημα, «προς μεγίστην ανακούφισιν του λαού ο οποίος τόσο κατατρέχεται από το φάσμα της επισιτιστικής αβεβαιότητος».²⁵⁹⁴

Την 12^η Ιουλίου 1941 η εφημερίδα *Πρόοδος* δημοσιεύει ανακοίνωση του Νομάρχη, που απευθύνεται σε όλους τους Διευθυντές των τοπικών εφημερίδων, με την οποία απαγορεύεται στο εξής να γίνεται οποιαδήποτε αναφορά σε επισιτιστικά ζητήματα. Ανακοίνωση που όμοιά της η έρευνα δεν εντόπισε σε άλλη υπό μελέτη περιοχή και προφανώς οι Αρχές, κυρίως οι κατοχικές, επιδιώκουν την αποσιώπηση του επισιτιστικού ζητήματος ώστε να μην λαμβάνουν έκταση γεγονότα που δεν ικανοποιούν τα συμφέροντά τους. Η λακωνική ανακοίνωση, στην οποία αποφεύγεται να διευκρινιστούν οι λόγοι που οδήγησαν στην παραπάνω απαγορευτική απόφαση, έχει ως εξής:

²⁵⁸⁹ Παντελής Καρούσης, *Μνήμες από την Κατοχή στη Χίο*, Αθήνα 1985, σ. 29.

²⁵⁹⁰ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχιακή*, Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁹¹ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχιακή*, Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁹² «Το επισιτιστικόν ζήτημα του τόπου», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 10 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁹³ «Οι Χιώτες υγειονομικοί, άνθρωποι με σημαντική εμπέλεια και αποδοχή, από τις πρώτες μέρες της Κατοχής δεν έμειναν ασυγκίνητοι για τα τεκταινόμενα στο νησί [...]. Από τις πρώτες μέρες της Κατοχής ορίζονται τρεις ιατροί σαν σύνδεσμοι ανάμεσα στον δήμο της Χίου και τις γερμανικές Αρχές [...] υπεύθυνοι για την διαμεσολάβηση προς τις κατοχικές αρχές σε θέματα επισιτισμού του πληθυσμού κ.ά., μεριμνώντας για την εξασφάλιση τροφίμων κατά την φοβερή χρονιά του 1942», Ανδρέας Μιχαηλίδης, «Η παρουσία των Χίων υγειονομικών κατά την γερμανική κατοχή και η συμβολή τους στην Εθνική Αντίσταση», *Αρχειοτάξιο*, τχ.6, ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Αθήνα, Μάιος 2004, σ. 161.

²⁵⁹⁴ «Διά την διατροφήν του λαού», *Νέα Χίος*, ό. π.

Εν Χίω τη 10^η Ιουλίου 1941
Αριθ. Πρωτ. 5509
Προς τους κ.κ. Διευθυντάς των ενταύθα εκδιδομένων εφημερίδων
διευκρινίζουμε υμίν ότι απαγορεύομεν την δημοσίευσιν σχολίων αναφερομένων
εις επισιτιστικά ζητήματα.
Ο Νομάρχης
Θεμ. Αθανασιάδης²⁵⁹⁵

Αίσθηση προκαλεί το γεγονός ότι η ανακοίνωση αυτή δεν δημοσιεύτηκε σε άλλη τοπική εφημερίδα, ενώ πολύ μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι όλες ανεξαιρέτως οι εφημερίδες τις επόμενες ημέρες της απαγόρευσης συνεχίζουν μέσω της αρθογραφίας τους να αναφέρονται στο μείζον ζήτημα του επισιτισμού. Αν και από την αποδελτίωση των εφημερίδων δεν προκύπτει η αιτία που δικαιολογεί την μη εφαρμογή της απαγορευτικής προς τον τοπικό Τύπο απόφασης, η οποία προφανώς ανακλήθηκε γι' αυτό και δεν εφαρμόστηκε, το γεγονός ότι η θεματολογία των εφημερίδων δεν έπαψε να καλύπτει την επισιτιστική κρίση, διευκολύνει τους σκοπούς της παρούσας μελέτης για την κατανόηση των όρων διαβίωσης του πληθυσμού του νησιού και την ερμηνεία της μεγάλης θνησιμότητας από πείνα στον Δήμο Χίου.

Οι πολλές και ποικίλες απαγορευτικές διατάξεις σχετικά με τα τρόφιμα (όπως η απαγόρευση μεταφοράς γεωμήλων, οσπρίων, σιτηρών και αλεύρου από περιοχή σε περιοχή²⁵⁹⁶) και η υπερβολική ύψωση των τιμών σε συνδυασμό με τον παρατεταμένο υποσιτισμό, είχαν ως φυσικό επακόλουθο την αύξηση των κρουσμάτων κλοπών και παραβάσεων που αποσκοπούσαν στην διασφάλιση της επιβίωσης. «*Εις την περίστασιν αυτήν δεν λείπουν και αι κλοπαί αφού η πατάτα υπέστη αλλεπαλλήλους νυκτερινάς εφόδους από διαφόρους απελπισμένους*», διαβάζουμε στην *Παγχιακή*.²⁵⁹⁷

Οι «*νυχτοκλοπές*» στα αγροκτήματα και τους λαχανόκηπους, όπου οι «*απελπισμένοι πεινώντες*» ξεριζώνουν τα φυτά και κλέβουν τους καρπούς τους, κυρίως τις πατάτες, είναι σύνηθες φαινόμενο στην ύπαιθρο του νησιού, όπως οι διαρρήξεις καταστημάτων και οι κλοπές εμπορευμάτων στην πόλη της Χίου. Ωστόσο, κάθε απόπειρα κλοπής εις βάρος των Γερμανών στρατιωτών θα τιμωρείται αμέσως χωρίς ανάκριση, αλλά με τα όπλα, προειδοποιεί η *Παγχιακή*.²⁵⁹⁸

Και ενώ οι πεινασμένοι και απελπισμένοι πολίτες κλέβουν για να επιβιώσουν, οι έμποροι «κλέβουν» με διαφορετικό τρόπο τους πολίτες, αποκρύπτοντας ποσότητες προϊόντων ώστε να τα διαθέσουν προς πώληση κατ' επιλογή σε υψηλές τιμές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι παραγωγοί και οι έμποροι ελαίου, εκμεταλλευόμενοι την περιορισμένη παραχθείσα ποσότητα, το οποίο «*κατά διαφόρους μεθόδους το έχουν εξαφανίσει*». Σύμφωνα με τις καταγγελίες της εφημερίδας *Παγχιακή*, πολλοί έμποροι και μπακάληδες, «*εφυγάδευσαν*» το λάδι που

²⁵⁹⁵ «Μία ανακοίνωσις διά τα επισιτιστικά. Απαγορεύεται η αναγραφή των», *Πρόοδος*, Σάββατο, 12 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁹⁶ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχιακή*, Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁹⁷ «Επισιτιστικά Χίου», *Παγχιακή*, Δευτέρα, 14 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁵⁹⁸ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Τρίτη, 21 Οκτωβρίου 1941 και Τρίτη, 4 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

είχαν στο μαγαζί τους σε αποθήκες στα χωριά ή έθαψαν δοχεία με λάδι σε περιβόλια.²⁵⁹⁹

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και με τα ψάρια. Από το σημείο όπου γίνεται η εκφόρτωση μέχρι το ιχθυοπωλείο, μόνο η μισή ποσότητα ιχθύων φτάνει στο ιχθυοπωλείο, καθώς λόγω έλλειψης περιφρούρησης, τα υπόλοιπα ψάρια «φυγαδεύονται». Το αποτέλεσμα είναι να μην επαρκεί η εναπομείνασα ποσότητα για την «ανθρωποπλημμύρα» που περιμένει να τα προμηθευτεί στο ιχθυοπωλείο, ενώ τα ψάρια που τεχνηέντως αποκρύπτουν τα κάνουν παστά και τα πωλούν σε υψηλή τιμή στις διάφορες συνοικίες ή στην εξοχή.²⁶⁰⁰

Διευκρινίζεται πως η αλιεία την νύκτα αρχικά απαγορευόταν, αλλά σύμφωνα με την *Παγχακή*, τον Αύγουστο του 1941 ο Βίγκλαιρ λόγω της έλλειψης ψαριού που παρατηρήθηκε στα πλαίσια της γενικότερης έλλειψης τροφίμων, επέτρεψε την νυκτερινή αλιεία με την προϋπόθεση πως θα παρευρίσκονται εντός των αλιευτικών Γερμανοί οπλίτες που θα επιβλέπουν. Η απόφασή του αυτή επίσης χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα ως ευεργετική χειρονομία εκ μέρους του.²⁶⁰¹

Η εφημερίδα *Πρόοδος* γράφει σχετικά: «*Το ψάρι, η γευστικότερα και ουσιαστικότερα όλων των τροφών με τας πληθωρικές θερμίδας του και το άφθονον ιώδιόν του, ανώτερον εις θρεπτικάν αξίαν και επεπτότερον από το γάλα ή το κρέας, έχει καταντήσει σπανιώτατον είδος διά την λαϊκήν κατανάλωσιν*».²⁶⁰²

Τέλος, πολλά είναι και τα «κόλπα» που επινοούν οι παραγωγοί των κηπευτικών και κυρίως της τομάτας, οι οποίοι έχουν το «αβαντάζ» να την μετατρέπουν σε τοματόζουμο (για το οποίο δεν δεσμεύονται από τιμή διατίμησης), εφόσον δεν τους επιτρέπεται να την πωλούν όσο επιθυμούν, δηλαδή 20 δραχμές την οκά.²⁶⁰³

«*Με την αιτιολογία της πείνης*», σύμφωνα με καταγγελίες επίσης της *Παγχακής*, εμφανίστηκαν πολλοί ξυλοκόποι, «*τους οποίους εδημιούργησε η περίστασις*» λόγω υψηλής αεργίας, και διαλαλούν στους δρόμους τηνπραμάτειά τους, δηλαδή τα ξύλα που προέρχονται από παράνομη υλοτόμηση των δασών της Χίου, τα οποία επίσης καταστρέφονται από συστηματικούς εμπρησμούς με σκοπό την δημιουργία και πώληση κάρβουνων.²⁶⁰⁴

Εξαιτίας όλων των παραβάσεων που καθημερινά διαπράττονται, η εφημερίδα *Παγχακή* καλεί όσους πολίτες αντιλαμβάνονται παραβάσεις να τις καταγγέλλουν, εξυπηρετώντας με τον τρόπο αυτό το δικό τους καλό, αλλά και του συνόλου.²⁶⁰⁵ Υπέρ της καταγγελίας τόσο απλών πολιτών όσο και τιτλούχων που διαπράττουν

²⁵⁹⁹ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχακή*, Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁰⁰ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχακή*, Σάββατο, 2 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». Σχετικά με την έλλειψη ιχθύων, χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της εφημερίδας Πρόοδος: «*Το ψάρι, η γευστικότερα και ουσιαστικότερα όλων των τροφών με τας πληθωρικές θερμίδας του και το άφθονον ιώδιόν του, ανώτερον εις θρεπτικάν αξίαν και επεπτότερον από το γάλα ή το κρέας, έχει καταντήσει σπανιώτατον είδος διά την λαϊκήν κατανάλωσιν*».

²⁶⁰¹ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχακή*, Τετάρτη, 13 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁰² «Η αλιεία», *Πρόοδος*, Σάββατο, 2 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁰³ «Με λίγα λόγια», *Παγχακή*, Σάββατο, 30 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁰⁴ «Προς τον Κύριον Νομάρχη Χίου», *Παγχακή*, Σάββατο, 30 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». Βλ. σχετικά Καρούσης, ό. π., σ. 53-54.

²⁶⁰⁵ Επισιτιστικά Χίου», *Παγχακή*, Σάββατο, 19 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

λαθρεμπόριο τροφίμων ή αισχροκέρδεια τάχθηκε με δηλώσεις του την ημέρα της ανάληψης των καθηκόντων του ο νέος Δήμαρχος Χίου, Μπιτσικώκος.²⁶⁰⁶

Ο Σ.Π. Γάνιαρης, συνεργάτης της εφημερίδας *Νέα Χίος*, σε σειρά άρθρων του με τίτλο «Αλληλεγγύη», κάνει λόγο για «επισιτιστική ανωμαλία», την οποία αποδίδει στις πολεμικές συνθήκες, με συνέπεια την εκδήλωση δικαιολογημένης δυσφορίας στους κατοίκους της Χίου, που προσδοκά όμως πως θα εξανεμιστεί σύντομα καθώς σε τακτά χρονικά διαστήματα καταφθάνουν βενζινόπλοια με τρόφιμα.

Ο ίδιος θεωρεί υπερβολικούς τους αρνητικούς ισχυρισμούς εναντίον της τάξεως των παραγωγών, και παραδέχεται πως ελάχιστοι μόνο εξ αυτών αισχροκερδούν προσφέροντας τα προϊόντα τους σε υπέρογκες τιμές, γι' αυτό και τους αποκαλεί «εκμεταλλευταί των δυσκόλων περιστάσεων», την περίοδο που πολλοί φιλόανθρωποι παραγωγοί προσέφεραν σεβαστό μέρος της παραγωγής τους στους ενδεείς, ένδειξη της αλληλεγγύης που επιδεικνύουν για τους φτωχούς συμπολίτες τους. Μία επιπλέον αντιφατική εικόνα είναι εκείνη των οικονομικώς ανεξάρτητων πολιτών που επισκέπτονται την ύπαιθρο για να προμηθευτούν σιτηρά και όσπρια, ενώ ταυτόχρονα χιλιάδες επαίτες και φτωχοί κατακλύζουν τις Κοινότητες για ελεημοσύνη.²⁶⁰⁷

Ωστόσο, δεν είναι μόνο οι οικονομικά ανεξάρτητοι που αναζητούν στην ύπαιθρο αγαθά. «Κοπάδια οι πεινασμένοι, άνδρες και γυναίκες, με τα μωρά στην αγκαλιά, ξεχύθηκαν στους δρόμους προς τα χωριά, ιδίως τα νοτιόχωρα, ζητώντας λίγο ψωμί, λίγο σιτάρι, κριθάρι ή όσπρια...».²⁶⁰⁸

Σχετικά με τους εμπόρους ο Γιάνιαρης διατηρεί τις επιφυλάξεις του, αλλά θεωρεί πως η αύξηση των τιμών των αγαθών που οι περισσότεροι αδίκως την απέδωσαν στην πλεονεξία της εμπορικής τάξης, στην πραγματικότητα οφείλεται σε πολλούς και ποικίλους παράγοντες, όπως η έλλειψη των προϊόντων, οι δυσκολίες της συγκοινωνίας και τα υπερβολικά έξοδα μεταφοράς. Θεωρεί επίσης πως «σε συνθήκες δύσκολου εμπορίου», ένας έντιμος έμπορος δεν είναι σε θέση να προβεί σε ευεργεσίες. Οι σημερινές συνθήκες των στερήσεων και των δυσκολιών θα πρέπει να υπενθυμίζουν στους Χιώτες εμπόρους ότι οι στερήσεις των άλλων δεν είναι ευκαιρία πλουτισμού, γι' αυτό οφείλουν να προσφέρουν τα προϊόντα τους σε τιμές που θα τους εξασφαλίζουν το ελάχιστο δυνατό κέρδος.²⁶⁰⁹

Οι επόμενοι που οφείλουν να ενδιαφερθούν για τον λαό που στερείται τροφίμων, για τον άνεργο ή τον πεινασμένο, σύμφωνα με τον συντάκτη, είναι οι κρατικές επιτροπές και οι διάφορες οργανώσεις που σχετίζονται με τον επισιτισμό, και όσοι εκ των πολιτών λόγω της κοινωνικής τους θέσης και των αξιωμάτων τους έχουν την δυνατότητα να μεριμνήσουν για την δικαιότερη κατανομή των αναγκών για την επιβίωση, και ασφαλώς οι πλούσιοι.

«Είναι άκρως λυπηρόν το φαινόμενο που παρατηρείται εις τας δυσκόλους αυτάς στιγμάς της βιοπάλης η έλλειψις πάσις φιλανθρωπικής κινήσεως. Νομίζει κανείς ότι μαζί με την εθνικήν συμφοράν ενεκρώθησαν μέσα μας τα ιερώτερα των συναισθημάτων και όλοι φροντίζομεν διά το σαρκίον μας αδιαφορούντες διά το σύνολον, λησμονούντες ότι υπάρχουν αδελφοί μας στερούμενοι των πάντων

²⁶⁰⁶ «Επί των ανακοινώσεων του κ. Μπιτσικώκου», *Παγχακή*, Σάββατο, 26 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁰⁷ «Η αλληλεγγύη Α'», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 17 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁰⁸ Στυλιανός Σταφυλέρας, *Τα θύματα στον πόλεμο και τη γερμανική κατοχή (1940-1944)*, 1979, σ. 16.

²⁶⁰⁹ «Η αλληλεγγύη Β'», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 24 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

κινδυνεύοντες ν' αποθάνωσι τον εξ ασιτίας θάνατον», υποστηρίζει ο αρθογράφος, και επισημαίνει μια μεταστροφή στη συμπεριφορά του πληθυσμού:

Ενώ τον περίοδο που ο πόλεμος ήταν σε εξέλιξη οι στήλες των εφημερίδων φιλοξενούσαν πολυάριθμες εισφορές πλουσίων και φτωχών που με ενθουσιασμό έσπευδαν να καταθέσουν υπέρ του αγώνα, αλλά και των οικογενειών των στρατευμένων και των απόρων ανακουφίζοντας την πάσχουσα κοινωνία, τώρα παραδόξως η φιλανθρωπία σταμάτησε, όπως σταμάτησε και το ενδιαφέρον για τον συνάνθρωπο.

Σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από στερήσεις και φτώχεια και ο χειμώνας του 1941 με τους φοβερούς συνοδούς του, το ψύχος και την πείνα, προβάλλει απειλητικός, με δεκάδες, ίσως και εκατοντάδες θύματα, δεν παρατηρείται έντονη φιλανθρωπική δραστηριότητα μεταξύ των μελών της Χιακής κοινωνίας. «Ότι όμως παρατηρείται εδώ δεν είναι προς τιμήν του Χιακού πολιτισμού», επισημαίνει ο συντάκτης, καλώντας όλους τους αρμόδιους, μεταξύ των οποίων τον Μητροπολίτη και τον Δήμαρχο, να κινητοποιηθούν αμέσως και να συνεργαστούν για την ίδρυση γενικού φιλανθρωπικού ταμείου που θα συγκεντρώνει εισφορές για την επισιτιστική ανακούφιση των πασχόντων μελών της κοινωνίας, ώστε να μην στιγματιστεί η Χιακή ιστορία αυτή την κρίσιμη περίοδο.²⁶¹⁰

Επομένως, η έλλειψη φιλανθρωπίας και αλληλεγγύης είναι άλλη μία αρνητική πτυχή της κοινωνίας της Χίου κατά την Κατοχή.

«Περίλυπος εστί η ψυχήν μου έως θανάτου», θα δηλώσει ο Μητροπολίτης Χίου Ιωακείμ στην εφημερίδα *Νέα Χίο*, σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση των άπορων τάξεων της κοινωνίας, προσθέτοντας πως η φιλανθρωπία είναι καθήκον της Εκκλησίας του Χριστού, και ως προκαθήμενός της προσπαθεί ο ίδιος να δώσει το παράδειγμα της αλληλεγγύης και της αγάπης, αλλά δυστυχώς δεν βρίσκει συμπαράστατες. Εάν ο καθένας μεριμνά μόνο για τον εαυτό του και την καλοπέρασή του, ενώ οι υπόλοιποι πάσχουν και στερούνται, τότε εμφανίζονται οι κοινωνικές ασθένειες, οι οποίες προκαλούν τον κοινωνικό και φυσικό θάνατο, σύμφωνα με τον Μητροπολίτη, ο οποίος τόνισε ιδιαιτέρως πως όταν οι φτωχοί στερούνται, είναι μέγιστο προνόμιο των πλουσίων να διαχειριστούν τον πλούτο τους προς όφελος των πασχόντων και πεινώντων αδελφών τους.²⁶¹¹

Σε τηλεγράφημα του προς το Πολιτικό Γραφείο του Προέδρου της Κυβερνήσεως, ο Νομάρχης Λουλακάκης, επισημαίνει πως η τροφοδοσία του νησιού είναι ατελέστατη λόγω ανεπάρκειας των εισαγόμενων τροφίμων. Παράλληλα, καταγγέλλει πως υπάρχουν και στη Χίο στοιχεία στείρα και αρνητικά, τα οποία αρνούνται κάθε υπηρεσία στο λαό. Μεταξύ αυτών άνθρωποι πάμπλουτοι που καυχούνται πως δήθεν είναι καλλιεργημένοι, αλλά ουδέποτε συμμετείχαν σε έργα πρόνοιας υπέρ των κατοίκων του νησιού. Ούτε σε χρήμα, αν και εκατομμυριούχοι, ούτε με προσωπική συνδρομή βοήθησαν ποτέ το δυσχερές και πολύπλευρο έργο της Νομαρχίας.²⁶¹²

Κι αν η φιλαλληλία δεν χαρακτήριζε έντονα τους Χιώτες που στην διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διέμεναν στον τόπο τους, στην Αλεξάνδρεια, ο Χιώτης Γεώργιος Χωρέμης, γόνος επιφανούς οικογένειας που δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο βάμβακος, διακατέχονταν από βαθύτατο αίσθημα αλληλεγγύης.

²⁶¹⁰ «Η αλληλεγγύη Γ'», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 31 Ιουλίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶¹¹ «Η αλληλεγγύη Δ'», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 7 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶¹² Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ΦΑΚ. Αναδιοργάνωση δημοσίων υπηρεσιών νομού Έβρου και επισιτισμού Χίου (1942), αντίγραφον τηλεγραφήματος εκ Χίου, α.ε. 329/6, ΕΛ.Ι.Α. Αθήνας.

Με την κήρυξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν ο κίνδυνος απειλούσε την Αλεξάνδρεια και όλοι έφευγαν, ο ίδιος και οι μεγάλοι μέτοχοι της εταιρείας του αποφάσισαν σε λίγα λεπτά πως δεν θα εγκαταλείψουν την πόλη, αναλογιζόμενοι το προσωπικό που θα έπρεπε να αφήσουν πίσω, πολλοί εκ των οποίων ήταν στο κατάστημα προ 2 ή 3 γενεών.

Έτσι, η εταιρεία έλαβε μια σειρά μέτρων για την εξασφάλιση της διαβίωσης των εργαζομένων της:

Σε κάθε υπάλληλο δόθηκε ένας σφραγισμένος φάκελος που περιείχε τον μισθό 6 μηνών, τον οποίο όμως δεν έπρεπε να ανοίξει όσο η εταιρεία θα εξακολουθούσε μηνιαίως να καταβάλει τον μισθό του. Επίσης, η εταιρεία προέβη σε ανάληψη μεγάλου χρηματικού ποσού από την Τράπεζα ώστε να εξασφαλίσει τα προς το ζην τόσο για τους μετόχους της, όσο και για τους υπαλλήλους, κρύβοντας όλοι τα χρήματα στα σπίτια τους όσο καλύτερα μπορούσαν. Τέλος, το ποσό από πολύτιμα κοσμήματα και άλλα τιμαλφή θα κάλυπτε τα έξοδα 6 μηνών ή ακόμη και έτους. Φρόντισε δηλαδή η εταιρεία να εξασφαλίσει τα προς το ζην για το προσωπικό της για μια τριετία, σύμφωνα με το ιδιόχειρο σημείωμα του Χωρέμη.

Μάλιστα, για το σύνολο της ευεργετικής του δράσης στην Αλεξάνδρεια του απονεμήθηκε Δίπλωμα Μεταλλίου Εξαιρέτων Πράξεων, καθώς επίσης υπήρξε ο Ιδρυτής και οργανωτής της περίθαλψης των οικογενειών των Ελλήνων Εφédρων Αλεξανδρείας. Επίσης, το 1944 ο Γεώργιος ο Β΄ του απένειμε το Δίπλωμα του Τάγματος του Φοίνικος για τις υπηρεσίες του στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.²⁶¹³

«*Το πρόβλημα της διατροφής μας είναι τόσον στενά συνδεδεμένο με τη ζωή μας των τελευταίων μηνών, ώστε δεν θα χρειασθεί να τονίσει κανείς την σοβαρότητά του*», διαβάζουμε στην *Πρόοδο* τον Αύγουστο του 1941 σε ένα εύστοχα διατυπωμένο σχόλιο για το πώς η ζωή του πληθυσμού εξαρτάται από την διατροφή του αφήνοντας αιχμές για το πώς η πρώτη απειλείται σοβαρά όταν η δεύτερη καταλήγει να αποτελεί πρόβλημα.²⁶¹⁴

Εν όψει του επερχόμενου χειμώνα ο οποίος προμηνύεται σκληρότατος από επισιτιστικής απόψεως και προκειμένου να αποφευχθεί η πείνα, η εφημερίδα αναφέρει πως απαιτείται συνεργασία και συνεννόηση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων, ώστε όλοι μαζί και ο κάθε παράγοντας ξεχωριστά με την δύναμη που διαθέτει, να συμβάλλουν στην επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος:

Οι Αρχές με το κύρος τους, οι έμποροι με την δραστηριότητα και την προθυμία τους να εξυπηρετήσουν το σύνολο, οι παραγωγοί με την προσαρμογή τους στις σημερινές έκτακτες περιστάσεις οι οποίες απαιτούν θυσίες και στερήσεις, οι πολίτες με την πλήρη κατανόηση των συνθηκών που επικρατούν σήμερα και την αποφυγή ενεργειών που θα αυξήσουν τις δυσχέρειες, ώστε η στενή συνεργασία όλων να οδηγήσει στην εξεύρεση των κατάλληλων μέτρων για την θεραπεία των επισιτιστικών αναγκών του τόπου.²⁶¹⁵

Ο νέος Νομάρχης Χίου Λουλακάκης, δίνει ασυνήθιστη μάχη, υποστηρίζει η *Παγχακή*, ώστε να ληφθεί η κατάλληλη μέριμνα για να αντιμετωπιστεί η επερχόμενη «φρिकाλέα πείνα» στον Νομό Χίου, αλλά τα εμπόδια είναι «μύρια και δυσθεράπευτα»: Η έλλειψη και η απόκρυψη αγαθών, η αδικαιολόγητη ολιγοψία, η αισχροκέρδεια, η μαύρη αγορά, η ιδιοτέλεια, η βουλιμία του πλουτισμού, η αναληψία των

²⁶¹³ Ματούλα-Τομαρά Σιδέρη, *Αλεξανδρινές οικογένειες Χωρέμη-Μπενάκη-Σαλβάγου*, Γεωργία Μ. Πανσεληνά (επιμ.), εκδόσεις Κέρκυρα, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 2007, σσ. 83-84, 88, 89.

²⁶¹⁴ «Το πρόβλημα της διατροφής μας. Τι λένουν οι επιστήμονες», *Πρόδος*, Δευτέρα, 11 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶¹⁵ «Διά να μην πεινάσωμεν τον χειμώνα», *Πρόδος*, Δευτέρα, 11 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

ευπορούντων. Μοναδική σανίδα σωτηρίας η εφημερίδα θεωρεί την μεσολάβηση των Γερμανών σε συνεργασία με την Ελληνική Πολιτεία.

«Ο πεινών λαός, οι καταρρέοντες οργανισμοί, οι ασθενείς, οι κατακείμενοι γέροντες, τα χλωμά βρέφη και οι οστεώδεις ενήλικες» δεν μπορεί παρά να αυξήσουν το ενδιαφέρον της γερμανικής φιλανθρωπίας, η οποία μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας τρέφει και προστατεύει τους αναξιοπαθούντες, υποστηρίζει η εφημερίδα, περιγράφοντας παράλληλα την εικόνα που παρουσιάζει ο πληθυσμός όλων των ηλικιών της Χίου, ο οποίος είναι πεινασμένος και καταβεβλημένος,²⁶¹⁶ περιγραφή που συμπληρώνει εκείνη του Νομάρχη που προηγήθηκε του αρθογράφου, και αποτελεί απόσπασμα δήλωσής του τον Σεπτέμβριο του 1941²⁶¹⁷:

«Είναι γνωστό σε όλο τον πληθυσμό της πόλεως ότι υπάρχουν πάμπολλοι άνεργοι, αναξιοπαθείς, άρρωστοι και πτωχοί που δεν μπορούν να αγοράσουν ούτε και τη μικρή χορηγούμενη ποσότητα του σιταριού», θα δηλώσει τέλη Σεπτέμβρη ο Νομάρχης αναφερόμενος στη διανεμόμενη έναντι αντιτίμου ποσότητα σίτου που χορηγείται στον πληθυσμό και είναι μόλις 100 δράμια ανά άτομο. Ποσότητα που ο Νομάρχης αναγνωρίζει πως είναι μικρή, αλλά όπως υποστηρίζει, οφείλεται στο γεγονός πως από την προηγούμενη διανομή μεσολάβησε περισσότερο από ένας μήνας, και κυρίως στο ότι η στέρηση και των υπόλοιπων τροφίμων καθιστά ακόμη μεγαλύτερη και φοβερότερη την έλλειψη ψωμιού.²⁶¹⁸

Η Παγχιακή είναι πεπεισμένη πως τουλάχιστον το ψωμί «δεν θα αργήσει να εξασφαλισθή», πεποίθηση που προέρχεται από την έμπρακτη συμπόνια που ο αρθογράφος αναγνωρίζει ότι επιδεικνύει η επίσημη στρατιωτική αρχή στο δυστυχισμένο πλήθος.²⁶¹⁹

Η έλλειψη στο ψωμί οφείλεται στην περιορισμένη σιτοδεία του νησιού, η οποία, εκτιμά η εφημερίδα, οφείλεται σε δύο λόγους. Στις καταστροφές που υπέστη το μεγαλύτερο μέρος του σπαρμένου σίτου και στην απουσία της στρατευμένης την περίοδο του πολέμου αγροτικής νεολαίας. Η εφημερίδα διευκρινίζει πως όταν η Χίος καταλήφθηκε από τους Γερμανούς τα αποθέματα που διέθετε σε δημητριακά ήταν ελάχιστα, αλλά δεν είναι σαφές που ακριβώς καταλογίζει ευθύνες για τις περιορισμένες ποσότητες του σίτου (ιδίως επειδή έχει ήδη απαριθμήσει τους λόγους της περιορισμένης σιτοδείας), όταν προειδοποιεί:

«Οι λόγοι του ενόχου εκείνου καταντήματος, του οποίου τα αποτελέσματα τόσον φρικτώς υφιστάμεθα σήμερα, οφείλονται εις αίτια, τα οποία δεν θα λησμονήσει ο χιακός λαός εν ευθύτω ώρα!». ²⁶²⁰

Σε συνέχεια της προαναφερθείσας δήλωσής του, ο Νομάρχης περιγράφει την μεταλλαγμένη προς το χειρότερο όψη των υποσιτισμένων ανθρώπων, αναφερόμενος σε μια νέα πτυχή της καθημερινής ζωής στη Χίο, για να καταλήξει να κάνει έκκληση στους πλούσιους να συνεισφέρουν οικονομικά για την διάσωση των συνανθρώπων τους που υποφέρουν:

²⁶¹⁶ «Πως θα ζήσωμεν!», Παγχιακή, Σάββατο, 27 Σεπτεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶¹⁷ Πρόκειται για εγκύκλιο που εξέδωσε μέσω του Τύπου ο Νομάρχης με τίτλο «Πρόσκληση σε εθελουσία κατάταξη στο στρατό της αγαθοεργίας διά το λαό της χώρας (πόλεως Χίου)», που χαρακτηρίστηκε εμπνευσμένη και επίκαιρη στο άρθρο «Η πρώτη πατριωτική φωνή του Νομάρχου μας», Νέα Χίος, Πέμπτη, 25 Σεπτεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶¹⁸ «Μία συγκινητική έκκλησις του κ. Νομάρχου Χίου προς τον λαόν», Πρόοδος, Σάββατο, 20 Σεπτεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶¹⁹ «Πως θα ζήσωμεν!», Παγχιακή, ό. π.

²⁶²⁰ «Πως παρουσιάζεται σήμερα η Χίος από απόψεως ψωμιού», Παγχιακή, ό. π.

«Τώρα που βλέπετε όλοι σας πόσο μεγαλώνει καθημερινώς η ουρά των χλωμών και πενομένων ανθρώπων μπροστά στα γραφεία της Νομαρχίας [...] προσκαλώ όλους τους πλούσιους, τους εύπορους και όλους τους άλλους πλούσιους σε αισθήματα και ψυχή να καταταχθούν εθελοντάι στο μεγάλο στρατό της αγαθοεργίας, που από σήμερα αρχίζουμε την συγκρότησή του».

Ο Νομάρχης προτείνει «στην ανώτερη κοινωνία της Χίου» να πληρώσουν το αντίτιμο της μερίδας που τους αναλογεί, σύμφωνα με το οικογενειακό δελτίο διανομών τους, αλλά να μην το παραλάβουν, ώστε να χορηγήσουν δωρεάν την μερίδα αυτή στην οικογένεια ή στα άτομα που δεν μπορούν να την αγοράσουν.

«Η ενταύθα Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση μεριμνά προς πάσαν κατεύθυνσιν διά την ενίσχυσιν της εισροής τροφίμων εις την Χίον», υποστηρίζει ο Νομάρχης, και ολοκληρώνει την δήλωσή του επισημαίνοντας:

«Κανείς κάτοικος της πόλεως, εφόσον μπορεί, δεν πρέπει ν' αφήση τον γείτονά του να πεινά. Κανείς δεν θα καταδειχθεί από φυλετική και καθαρά χιακή υπερηφάνεια ν' αφήση το σώμα και τη ψυχή των αναξιοπαθούντων να υποκύψη και να χαθή στη στέρηση [...]».²⁶²¹

«Η ωραία, εύστοχος και συγκινητική» έκκληση του Νομάρχη είχε άμεση απήχηση, σύμφωνα με την Νέα Χίο, μεταξύ των φιλόανθρώπων πολιτών της Χίου καθώς έσπευσαν να καταθέσουν χρήματα υπέρ των άπορων συμπολιτών τους, με το όνομα του Μητροπολίτη να περιλαμβάνεται πρώτο στον ονομαστικό κατάλογο εισφορών, τον οποίο δημοσιεύει η εφημερίδα σε «τιμητική στήλη».

«Με απαλότητα και συγκατάβασιν κτυπώμεν την θύραν των δυνάμεων», θα δηλώσει «συγκινημένος» σχετικά με την «εύστοχη πρωτοβουλία του» ο Νομάρχης, ενώ θα αναφέρει πως αυτή έφερε ήδη τα πρώτα της αποτελέσματα όσον αφορά την ανταπόκριση που αυτή είχε στους οικονομικά προνομιούχους της πόλης της Χίου.

Στην φωνή του Νομάρχου μας κανείς δεν πρέπει να ολιγορήσει. Θα είναι έγκλημα έναντι της πατρίδος, έναντι τους εαυτού μας, έναντι της θρησκείας μας εάν αδιαφορήσωμεν», γράφει η Νέα Χίος, κάνοντας λόγο για λεγεώνες απόρων που πρόκειται να ανακουφιστούν εάν οι πλούσιοι ανταποκριθούν στην «ιερή» αυτή προσπάθεια του Νομάρχη καταβάλλοντας τον οβολό τους.²⁶²²

Τις επόμενες ημέρες θα πραγματοποιηθούν οι πρώτες χρηματικές εισφορές υπέρ των απόρων, και θα δημοσιευτούν σε ονομαστικό κατάλογο στην εφημερίδα Νέα Χίος, η οποία παράλληλα αναφέρει: «Η δυστυχία αυξάνει ημέρα τη ημέρα. Το φάσμα της πείνης ήρχισε να πλήττει τας λαϊκὰς ιδίως τάξεις».²⁶²³ Η πείνα είναι πλέον πραγματικότητα στην Χίο και οι λαϊκές τάξεις είναι εκείνες που βιώνουν το ανυπόφορο αίσθημά της.

Αρχές Οκτώβρη και παραμονές του χειμώνα, η Πρόοδος προειδοποιεί πως «η καταγίγς της πείνης από στιγμής εις στιγμήν απειλεί να εκσπάση» και όλοι καταλαμβάνονται από δέος μπροστά στο επερχόμενο κακό. «Ως δαμόκλειος σπάθη» πάνω από τα κεφάλια των πολιτών αιωρείται απειλητική «η στέρησις των πάντων: η πείνα!».

Προκειμένου να αποτραπεί το φρικτό αυτό κακό, ο αρθογράφος θεωρεί χρέος όλων να πράξουν το καθήκον τους στον συνάνθρωπο εκδηλώνοντας έμπρακτα την αλληλεγγύη τους, τον μοναδικό πανίσχυρο μοχλό για την σωτηρία των πενομένων και την αντιμετώπιση των επισιτιστικών δυσχερειών. Στα πλαίσια μιας επικίνδυνα

²⁶²¹ «Μία συγκινητική έκκλησις του κ. Νομάρχου Χίου προς τον λαόν», Πρόοδος, ό. π.

²⁶²² «Η απήχηση επί της εκκλήσεως του Νομάρχου μας», Νέα Χίος, Πέμπτη, 2 Οκτωβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶²³ «Κατάλογος εισφορών υπέρ των απόρων», Νέα Χίος, Πέμπτη, 16 Οκτωβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

διαφθαρμένης κοινωνίας κρίνονται ανεπαρκείς οι προσπάθειες των ιθυνόντων να εξασφαλίσουν την επάρκεια και τα στοιχειώδη μέσα συντηρήσεως των λαϊκών τάξεων. Ωστόσο, κατά τον αρθογράφο, οι ισχυροί του χρήματος υποκινούνται από το συμφέρον τους και δεν ευαισθητοποιούνται υπέρ των συνανθρώπων τους που υποφέρουν, επιδεικνύοντας εγκληματική αδράνεια.²⁶²⁴

Όσο περισσότερο επομένως πλησιάζει ο χειμώνας, τόσο συχνότερα συναντάμε στα άρθρα των εφημερίδων τις λέξεις πείνα και αλληλεγγύη, αποσκοπώντας να επιτευχθεί η αφύπνιση του συναισθήματος αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών ώστε να μετουσιωθεί σε πολύτιμη δράση, μέσω της οποίας θα αποφευχθεί ο κίνδυνος της πείνας και των καταστροφικών συνεπειών της.

Τέλη Νοεμβρίου 1941, με αφορμή την έναρξη λειτουργίας των μαθητικών συσσιτίων ο Νομάρχης αναφέρει πως εξαιτίας της υπάρχουσας επισιτιστικής κατάστασης είναι περισσότερο επιτακτική από ποτέ η υποχρέωση των παραγωγών και των οικονομικά ισχυρών προς τους ενδεείς και η ατομική προσπάθεια για επιβίωση θα πρέπει να επεκταθεί σε κοινωνική αλληλεγγύη, κυρίως για την προστασία της νέας γενιάς, ώστε να διασφαλιστεί η συνέχεια της ελληνικής φυλής.²⁶²⁵

«Τα συσσίτια αρχίζουν, όχι διότι έχουμε ότι χρειάζεται, αλλά διότι πρέπει διά πάσης θυσίας να αρχίσουν», διευκρινίζει η *Πρόοδος*.²⁶²⁶

Γι' αυτό γίνεται έκκληση μέσω της προαναφερθείσας εγκυκλίου σε παραγωγούς και Προέδρους Κοινοτήτων να συγκεντρώσουν και να αποστείλουν τρόφιμα με πληρωμή του αντιτίμου. Ο Νομάρχης θα δηλώσει πως οι τρέχουσες περιστάσεις δεν επιδέχονται καμία αναβολή ή αδιαφορία, γι' αυτό ευελπιστεί η πρωτοβουλία αυτή, χάρη στην οποία θα σιτίζονται 2.500 μαθητές,²⁶²⁷ να συνοδευτεί από την ανάλογη υποστήριξη των πολιτών και των αρμόδιων φορέων.²⁶²⁸

Οι πληροφορίες που συγκεντρώνει η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση για την Χίο είναι πως έκλεισαν τα εργοστάσια και τα βυρσοδεψεία (τα καλύτερα της Ελλάδας) και παρατηρείται μέγιστη ανεργία. Λόγω των κατασχέσεων στις οποίες προέβησαν οι Γερμανοί στις αρχές της κατοχής υπάρχει μεγάλη έλλειψη τροφίμων, ιδίως ελαίου και γεώμηλων. Άλευρα διανέμονται κατά δεκαπενθήμερο σε ποσότητα 100 δράμια ανά άτομο. Το κρέας είναι ανύπαρκτο ενώ απουσιάζουν τελείως σχεδόν τα φάρμακα. Η μαύρη αγορά οργιάζει και διαθέτει το 80% των τροφίμων. Το χρήμα έχει καταργηθεί και οι δολοηψίες γίνονται μέσω ανταλλαγών.²⁶²⁹

Αρχές Δεκέμβρη 1941, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Νέα Χίο*, ένας γιατρός περιγράφει τις σκηνές που αντίκρισε κατά την επίσκεψή του στην «κατακλεισμένη από πεινώντα κόσμο» Νομαρχία της Χίου, όπου όχι μόνο οι κραυγές μαρτυρούσαν το αμείλικτο αίσθημα της πείνας, αλλά και τα κάτωχρα σκελετωμένα πρόσωπα.²⁶³⁰ Η πείνα έχει πλέον εδραιωθεί στην πόλη της Χίου και η θνησιμότητα εξαιτίας της βαίνει

²⁶²⁴ «Αλληλεγγύην», *Πρόοδος*, Σάββατο, 11 Οκτωβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶²⁵ «Ακούσατε την φωνήν του Νομάρχου μας διά τα μαθητικά συσσίτια», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 27 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶²⁶ «Έναρξις μαθητικών συσσιτίων», *Πρόοδος*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶²⁷ «Με λίγα λόγια», *Παγχαϊκή*, Πέμπτη, 27 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶²⁸ «Ακούσατε την φωνήν του Νομάρχου μας διά τα μαθητικά συσσίτια», *Νέα Χίος*, ό. π.

²⁶²⁹ «Η εχθρική κατοχή εις τας νήσους» (Λονδίνο, Νοέμβριος 1941), ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ε.).

²⁶³⁰ «Το μέγα Χιακόν Ιατρείον», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 4 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

συνεχώς αύξουσα, σε μία περίοδο που ακόμη και το Σκυλίτσειο Νοσοκομείο αδυνατεί να προσφέρει ιατρική περίθαλψη στους νοσηλευόμενους καθώς είναι στα πρόθυρα να κλείσει τις πόρτες του λόγω έλλειψης τροφίμων.²⁶³¹

Καθώς έχουν αρχίσει ήδη να είναι εμφανείς οι συνέπειες του υποσιτισμού στην όψη και στην συμπεριφορά των ανθρώπων, οι τοπικές εφημερίδες διεξάγουν μέσω άρθρων τους έναν δημόσιο διάλογο με αντικείμενο την ανταλλαγή απόψεων σχετικά με την αναζήτηση των κατάλληλων λύσεων για το επισιτιστικό πρόβλημα με αναλυτικές αναφορές σε όλες τις επιμέρους παραμέτρους (αλληλεγγύη, μαύρη αγορά, αισχροκέρδεια), στον οποίο διάλογο συμμετέχουν εκτός από τους εκάστοτε αρθρογράφους και απλοί πολίτες.

Ως μία από τις πλέον εξαιρετικές και ανώμαλες περιστάσεις χαρακτηρίζει την κατάσταση που επικρατεί, αρχές Οκτώβρη 1941, η εφημερίδα *Παγχιακή*, σε άρθρο της στο οποίο αναζητά λύσεις για ένα από τα «αγκάθια» της οικονομικής ζωής του νησιού, την Μαύρη Αγορά, η οποία «οργιάζει» και διεξάγεται από «νεοφανείς εμπόρους». «Διαπορείς δε και διερωτάσαι που οι αφανείς μέχρι τώρα και εντελώς άγνωστοι ως έμποροι εξευρίσκουν τα προσφερόμενα», αναρωτιέται ο αρθρογράφος.

Η Μαύρη Αγορά υπάρχει και οργιάζει και η καταπολέμησή της δεν είναι εφικτή καθώς ο αγοραστής έχει ανάγκη να αγοράσει καθημερινά, ευνοώντας την ύπαρξη του μαύρου εμπόρου, διαβάζουμε στο άρθρο. Αιτία εμφάνισης της μαύρης αγοράς ο αρθρογράφος θεωρεί την αδυναμία ή την αδιαφορία των νόμιμων εμπόρων να διατηρήσουν αυτοί αποκλειστικά το εμπόριο, με αποτέλεσμα να περιέλθει στους νέους εμπόρους.

Σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, είναι δυνατή μία σχετική θεραπεία του κακού, μία μερική περιστολή της Μαύρης Αγοράς μέσω της αύξησης του κέρδους των εμπόρων, κατά πολύ λιγότερο από το αντίστοιχο των μαυραγοριτών, ώστε να αποφεύγουν να καταφεύγουν σε επικίνδυνες και αναξιοπρεπείς μεθόδους, επιζήμιες για τους καταναλωτές. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως για την ελαστικότητα στον καθορισμό των κερδών είναι αυτή να συνοδεύεται από αυστηρή δέσμευση και συστηματική διάθεση των εισαγόμενων προϊόντων με σκοπό να αποκλειστούν περιπτώσεις απόκρυψης ή φυγάδευσής τους.

Υπό τις υπάρχουσες συνθήκες, το μεγάλο κέρδος των επίσημων εμπόρων θεωρείται αναπόφευκτο, αλλά δεν θα πρέπει να επιδιώκεται η αποφυγή κέρδους μίας τάξης ανθρώπων, αλλά το πως θα σωθεί το σύνολο από αυτή την «λαίλαπα» που απειλεί να παρασύρει τα πάντα. Ας κερδίσουν αυτοί, γιατί διαφορετικά οι ανεξέλεγκτοι μαύροι έμποροι θα κερδίσουν πολλά περισσότερα, με αποτέλεσμα να μην ευνοηθεί η ολότητα, αλλά μόνον όσοι έχουν χρήματα, καταλήγει ο αρθρογράφος.²⁶³²

Αναγνώστης της εφημερίδας *Πρόοδος*, χαρακτηρίζει τη Μαύρη Αγορά ως «το απαραίτητο φρούτο του αμείλικτου νόμου της προσφοράς και της ζήτησεως» υποστηρίζοντας πως το αποτελεσματικότερο όπλο εναντίον της είναι η επάρκεια ενός τουλάχιστον από τα είδη διατροφής που βρίσκονται σε έλλειψη, ιδίως του σίτου, που θα προκαλέσει την επανεμφάνιση των υπόλοιπων τροφίμων σε λογικές τιμές. Αιτία της σημερινής κατάστασης θεωρεί τον αποκλεισμό που έχουν επιβάλλει οι σύμμαχοι και χαρακτηρίζει απαραίτητο να γίνει εξαίρεση του γενικού κανόνα αποκλεισμού σε συγκεκριμένα μέρη που υποφέρουν, από τα οποία υποστηρίζει πως «ουδέν εξ αυτών ευρίσκεται εις τόσον τραγικήν θέσιν όσον εις τας τρεις νήσους Σάμον, Χίον και

²⁶³¹ «Το Σκυλίτσειον Νοσοκομείον», *Πρόοδος*, Δευτέρα, 1 Δεκέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶³² «Μαύρη Αγορά», *Παγχιακή*, Τρίτη, 7 Οκτωβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Μυτιλήνην», λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, των γεωλογικών τους συνθηκών που δεν επιτρέπουν την καλλιέργεια σιτηρών και των συνθηκών μεταφοράς.²⁶³³

Μέσα Νοεμβρίου, δεν πωλούνται στα καταστήματα όσπρια, ζάχαρη, κρέας και ψάρια, και όποιος ενδιαφέρεται, και κυρίως έχει την δυνατότητα να πληρώσει τις «*τεράστιες τιμές*» διάθεσης αυτών των προϊόντων, μπορεί να τα βρει σε αφθονία «*στο κρυφό εμπόριο*», στην μαύρη αγορά.

Όψεις του μαυραγοριτισμού αποτελούν πολλά και ποικίλα παράδοξα φαινόμενα: Φαρμακεία πωλούν λαχανικά την στιγμή που στα μπακάλικά τα κοφίνια είναι άδεια, ακόμη και τα μικρά παιδιά γνωρίζουν πως πολλοί καταστηματάρχες δεν πωλούν το εμπόρευσμά τους, αλλά μέσω τρίτων το φυγαδεύουν για να το διοχετεύσουν στην μαύρη αγορά ώστε να το πωλήσουν σε υψηλές τιμές, και σε κάθε γωνιά του δρόμου υπάρχουν άνθρωποι που με μια χειρονομία δίνουν στους περαστικούς να καταλάβουν πως πωλούν τρόφιμα.

Μέγιστη όμως ευθύνη για αυτή την κατάσταση έχουν και οι αγοραστές της μαύρης αγοράς, διαβάζουμε στη *Νέα Χίο*. Απαιτείται όμως κινητοποίηση της μάζας των καταναλωτών ώστε να αποτελέσουν ενιαίο μέτωπο ενάντια στα «*παράσιτα*» της μαύρης αγοράς για να τους καταστήσουν ακίνδυνους. Μία δίκαιη κατανομή τροφίμων στον πληθυσμό μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν οι πολίτες καταγγέλλουν κάθε μορφή αισχροκέρδειας και μαύρης αγοράς και οι Αρχές προβούν σε παραδειγματική τιμωρία των «*εχθρών*» και «*κακοήθων αυτών κερδοσκόπων*».²⁶³⁴

Ούτε διαταγές επίσημες, ούτε διατάξεις ή νουθεσίες κατόρθωσαν να καταστήσουν προσιτά τα λαχανικά και τις πατάτες, καταγγέλλει η *Παγχακή*, καθώς δεν υπάρχει ίχνος συνείδησης από τους «*απτόητους αισχροκερδείς*».²⁶³⁵

«*Η κατάσταση έχει φθάσει ομολογουμένως, εις το απροχώρητον. Το κακόν διεκλαδώθη παντού. Εκτείνεται και προς τα άνω και προς τα κάτω. Περιέλαβεν ολόκληρον το ελληνικόν σώμα. Όλοι σήμερον εννοούν να ζήσουν εις βάρος των γειτόνων τους. Ο τόπος μας έγινε ένα απέραντον στρατόπεδον εντός του οποίου οργιάζει το μαύρον εμπόριον, δηλαδή η λεγόμενη μαύρη αγορά*», γράφει η *Πρόοδος* τον Δεκέμβριο του 1941.

Ο πολύς κόσμος με το μετρημένο εισόδημα βρίσκεται μπροστά σε αδιέξοδο αδυνατώντας να προμηθευτεί τρόφιμα από την μαύρη αγορά, η οποία έχει καταστεί «*τέρας παντοδύναμον*». Για την εφημερίδα, είναι έγκλημα και ντροπή το θλιβερό θέαμα που καθημερινά παρατηρείται στη Χίο:

Ενώ πολλοί προσπαθούν να συντηρηθούν με λαχανόφυλλα και τσουκνίδες, ορισμένοι «*στρογγυλοκάθονται*» επάνω σε σωρούς τροφίμων και σε δέσμες χρημάτων που απέκτησαν από συναλλαγές μέσω της μαύρης αγοράς. Άλλοι σύρονται σαν σκιές στα χωριά και τα προάστια για να βρουν κάτι να φάνε, και άλλοι ευνοούνται, καταγγέλλει η εφημερίδα, παρουσιάζοντας παράλληλα όψεις της καθημερινής ζωής στην πόλη της Χίου.

Η *Πρόοδος* ελπίζει και αναμένει η πάταξη της μαύρης αγοράς και η προσφορά στην κατανάλωση όλων των ειδών που έχουν αποκρύψει οι μαυραγορίτες να αποτελέσουν τον αντικειμενικό σκοπό των Αρχών κατοχής,²⁶³⁶ ενώ η *Παγχακή*

²⁶³³ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα των νήσων του Αιγαίου», *Πρόοδος*, Τρίτη, 19 Αυγούστου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶³⁴ «Ο αγών κατά της Μαύρης Αγοράς», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 13 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶³⁵ «Με λίγα λόγια», *Παγχακή*, Σάββατο, 13 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶³⁶ «Να παταχθή το τέρας της μαύρης αγοράς», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 11 Δεκέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

προτρέπει τις Αρχές να βρεθεί τρόπος ώστε να καταγγεληθούν τα «θηρία» της μαύρης αγοράς και να οδηγηθούν σε δίκη.²⁶³⁷

Καθώς ο επισιτισμός μεταβάλλει όλες τις κοινωνικές τάξεις σε «αλλόφρονες», σύμφωνα με την *Παγχιακή*, προέχει η πάταξη της Μαύρης Αγοράς, η οποία όμως είναι δύσκολο να επιτευχθεί καθώς από τις γενικές διανομές τροφίμων συχνά αποκλείονται οι οικονομικά ανεξάρτητοι με την δικαιολογία ότι έχουν φροντίσει να εφοδιαστούν επαρκείς ποσότητες τροφίμων.²⁶³⁸

Το ασκούμενο λαθρεμπόριο και η αρρώστια της αισχροκέρδειας επιδεινώνουν την επισιτιστική κατάσταση, διαβάζουμε στην ίδια εφημερίδα, η οποία απευχεται την καταδίκη του χιακού πληθυσμού σε θάνατο από πείνα, που τον Δεκέμβρη του 1941 είναι υπαρκτός κίνδυνος: «Όχι, δεν πρέπει να αποθάνωμεν εκ πείνης χάριν ολίγων, ελαχίστων μάλιστα».²⁶³⁹

Σε επιστολή του προς την εφημερίδα *Πρόοδο*, ο τέως Νομάρχης Χίου Αθανασιάδης, κάνοντας μία ιστορική αναδρομή στο επισιτιστικό παρελθόν της Ελλάδας, υποστηρίζει πως το επισιτιστικό πρόβλημα δεν είναι ούτε σημερινό, ούτε χθεσινό, αλλά υπάρχει από τότε που υπάρχουν άνθρωποι, ενώ αντίθετα δεν υπάρχει οριστική επίλυσή του. Καθώς το κράτος δεν μπορεί να το αντιμετωπίσει μόνο του, χρειάζεται την βοήθεια των πολιτών, και καταλήγει λέγοντας ότι καλύτεροι πολίτες είναι εκείνοι που δίνουν χρήματα για τρόφιμα, και χειρότεροι εκείνοι που δίνουν μόνο συμβουλές.²⁶⁴⁰

Καθώς το χρήμα έχει χάσει την πραγματική του αξία εξαιτίας του υπερπληθωρισμού, έχει δημιουργηθεί «φρική ανωμαλία» λόγω έλλειψης κερμάτων, και κυρίως επειδή οι τιμές διάθεσης των τροφίμων στην μαύρη αγορά είναι δυσβάσταχτες για την πλειοψηφία των καταναλωτών, η πιο διαδεδομένη μέθοδος απόκτησης αγαθών είναι η ανταλλαγή προϊόντων. «Δίνει και παίρνει το ανταλλακτικόν εμπόριον», γράφει η *Παγχιακή*. «Μια οκά ρύζι με δύομισι έως τρεις οκάδες όσπρια, κουκιά, ρεβύθια ή φακή».²⁶⁴¹

Τέλη Οκτωβρίου 1941, εντείνονται οι προσπάθειες να επιτραπεί η εισαγωγή τροφίμων από την Τουρκία με αντάλλαγμα μαστίχα²⁶⁴² προκειμένου να βελτιωθεί ο επισιτισμός της νήσου. Με την συγκατάθεση των τοπικών Αρχών κατοχής, συστήθηκε τετραμελής Επιτροπή αποτελούμενη μεταξύ άλλων από τον Δήμαρχο Χίου Λεωνίδα Καλβοκορέση και τον εκπρόσωπο της Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών

²⁶³⁷ Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, ό. π.

²⁶³⁸ «Επισιτιστ. Υποθήκαι», *Παγχιακή*, Παρασκευή, 19 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». Εκτός από τις γενικές διανομές, τρόφιμα διατίθενται επίσης και μέσω των λεγόμενων διατακτικών, μέσω δηλαδή διαταγής προσωπικής χορηγήσεως τροφίμων σε άτομα ή ομάδες, οι οποίες προκαλούσαν δικαιολογημένα παράπονα καθώς η εξασφάλιση τροφίμων ήταν αποτέλεσμα προνομιακής μεταχείρισης, Λεωνής Καλβοκορέσης, *Χρονικόν κατοχής της Χίου παρά των Γερμανών 1941-1944*, Αθήνα 1958, σ. 148.

²⁶³⁹ «Πως θα ζήσωμεν επαρκώς», *Παγχιακή*, Πέμπτη, 4 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁴⁰ «Το επισιτιστικόν πρόβλημα άλλοτε και τώρα», *Πρόδος*, Δευτέρα, 17 Νοέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁴¹ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Τρίτη, 18 Νοεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁴² Η μαστίχα από τους πρώτους κιόλας μήνες της γερμανικής κατοχής είχε δεσμευθεί, και όλες οι εμπορικές πράξεις πώσης και εξαγωγής μαστίχας της EMX (Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου) έπρεπε να έχουν την έγκριση της Γερμανικής Οικονομικής Υπηρεσίας. Την περίοδο της γερμανικής κατοχής, η EMX συνέβαλε στην προσπάθεια επισιτισμού του τοπικού πληθυσμού και προτεραιότητα της διοίκησής της ήταν η κάλυψη της αγοράς με τρόφιμα. Από το σύνολο των ενεργειών της για τον επισιτισμό της Χίου την περίοδο 1941-1944 οι σημαντικότερες προσπάθειες αφορούν την ανταλλαγή τροφίμων από την Τουρκία και τον Έβρο, Δημήτρης Τσούχλης, «Οι επισιτιστικές προσπάθειες της EMX κατά την διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής (1941-1944)», *Πελinnaίο*, 44 (2007), σ. 32.

Χίου, Κίμωνα Πυργάρη, η οποία αναχώρησε για την Τουρκία προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο είναι δυνατόν να επιτραπεί εκ μέρους της Τουρκικής Κυβέρνησης η εξαγωγή τροφίμων με προορισμό την Χίο.

Σύμφωνα με δηλώσεις του Δημάρχου, λόγω ελλείψεως κάθε επικοινωνίας, είναι άγνωστες οι προθέσεις των τουρκικών αρχών και επομένως άγνωστο εάν η Επιτροπή θα κατορθώσει να βρει ανταπόκριση ή θα επιστρέψει άπραγη. Ωστόσο, όπως δήλωσε, ήταν καθήκον τους να κρούσουν και την θύρα της Τουρκίας, ακόμη και χωρίς να γνωρίζουν το αποτέλεσμα. Αντίθετα, αυτό που με βεβαιότητα και θερμή υποστήριξε ο Δήμαρχος είναι πως ο Χιακός λαός οφείλει χάρη, τόσο στους Στρατιωτικούς Διοικητές του νησιού, όσο και στις Ανώτερες Γερμανικές Αρχές για το ζωντανό ενδιαφέρον που επέδειξαν σχετικά, και για την έγκριση του αιτήματός τους.²⁶⁴³

Κατά την επάνοδό του από την Τουρκία, όπου επισκέφτηκε μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής την Κωνσταντινούπολη και την Άγκυρα κατά την διάρκεια της δίμηνης παραμονής τους, ο Δήμαρχος Χίου ενημέρωσε τους δημοσιογράφους για την έκβαση των διαπραγματεύσεων.

Η Επιτροπή είχε ως μοναδικό της κεφάλαιο προς ανταλλαγή την μαστίχα, είδος όχι ιδιαίτερα απαραίτητο για την επιβίωση. Καθώς η Τουρκία δεχόταν προς ανταλλαγή μόνο εκείνα τα προϊόντα που είχε ανάγκη, η θέση της Επιτροπής ήταν μειονεκτική, και δεν μπορούσε να προβάλλει ιδιαίτερες αξιώσεις. Ωστόσο, λόγω των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών διαβίωσης της Χίου, η Επιτροπή υποχρεώθηκε να παρακαλέσει για να εξασφαλίσει όχι ότι ήθελε, αλλά ότι της έδιναν, και αν της το έδιναν, όπως χαρακτηριστικά δήλωσε ο Δήμαρχος.

Οπότε με αντάλλαγμα ποσότητα μαστίχας, η Τουρκία δεχόταν να προσφέρει μόνο ξηρούς καρπούς, όπως φουντούκια, σύκα ή κάστανα. Όπως γίνεται αντιληπτό, τόνισε ο Δήμαρχος, τα προσφερόμενα είδη δεν είναι από εκείνα που μπορούν να διαθρέψουν τον πληθυσμό, η δε Χίος έχει ανάγκη από σημαντικότερες σε διατροφικά συστατικά είδη. Τελικά, μετά από επίμονες και μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις η Επιτροπή πέτυχε να εξασφαλίσει εκτός από τους ξηρούς καρπούς και μία ποσότητα ρεβιθιών παλαιάς εσοδείας.

Ο πληρεξούσιος της Ένωσης Ματιχοπαραγωγών, ο οποίος πρωτοστάτησε στις διαπραγματεύσεις, παρέμεινε στην Τουρκία προκειμένου να υπογραφεί η συμφωνία της ανταλλαγής και να παρακολουθήσει την έκβασή της. Κατά την προτελευταία ημέρα παραμονής στην γείτονα χώρα υπήρξε επίσης συμφωνία για ανταλλαγή φασολιών, τα οποία επρόκειτο να σταλούν στο νησί με πλοίο από την Σμύρνη, εκτός απροόπτου.

«Ομιλούμεν πάντοτε περί απροόπτων διότι τα φοβούμεθα», δήλωσε ο Δήμαρχος εκφράζοντας τις ανησυχίες του για το εάν πράγματι οι διαπραγματεύσεις θα στεφθούν με επιτυχία που θα ισοδυναμεί με την αποστολή των τροφίμων στο νησί.

Ολοκληρώνοντας τις δηλώσεις του, δεν παρέλειψε να απευθύνει βαθιές ευχαριστίες προς την τουρκική κυβέρνηση για την αποστολή σημαντικής ποσότητας φαρμάκων στο νησί καθώς και για τις φιλοφρονήσεις τους, προς τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης για το ζωντανό ενδιαφέρον που επέδειξαν για τον επισιτισμό της Ελλάδας, προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη για τις ευλογίες του, και προς τις Γερμανικές Αρχές για την πρόθυμη συνεργασία τους όποτε τις χρειάστηκαν.²⁶⁴⁴

²⁶⁴³ «Μία προσπάθεια διά τον επισιτισμό μας», *Πρόοδος*, Σάββατο, 25 Οκτώβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁴⁴ «Τι επέτυχεν η Επιτροπή Επισιτισμού εν Τουρκία», *Πρόοδος*, Σάββατο, 27 Δεκέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Οι διαπραγματεύσεις τελικά με την τουρκική κυβέρνηση για ανταλλαγή προϊόντων με μαστίχα στέφθηκαν με επιτυχία και τέλη Ιανουαρίου 1942, θα φτάσει στην Χίο φορτίο με όσπρια, κυρίως ρεβίθια και σύκα,²⁶⁴⁵ και θα παραληφθούν 80 τόνοι φασολιών από την Σμύρνη,²⁶⁴⁶ όσπριο που σύμφωνα με την *Παγκιακή* «ήλθεν εις την πλέον κρίσιμον ώραν διά τον πεινώντα πληθυσμόν».²⁶⁴⁷

Όταν μέσα Νοεμβρίου 1941 έγινε γνωστή η είδηση της αποστολής τροφίμων στην Ελλάδα αγορασμένων μέσω εράνων από την Τουρκία με πρωτοβουλία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, η εφημερίδα *Πρόοδος* εκτιμά πως «ο φρενήρης προς τα άνω δρόμος της μαύρης αγοράς, η οποία αφηνίασε», επιτέλους θα διακοπεί.

Η είδηση της έλευσης 60 τόνων οσπρίων στην Χίο με πλοίο που έπλευσε στον Πειραιά, και η οποία χαρακτηρίστηκε ως «ευοίωνος απαρχή» της επίλυσης του επισιτιστικού ζητήματος από την *Πρόοδο*, ήταν αποτέλεσμα της συμφωνίας που επιτεύχθηκε κατόπιν τηλεγραφήματος που εστάλη από τον Μητροπολίτη Χίου στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, σύμφωνα με την εφημερίδα. Στο τηλεγράφημα παρουσιάζονταν οι δυσχερείς επισιτιστικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Χίο εξαιτίας της ολοένα και μεγαλύτερης έλλειψης τροφίμων και γίνεται αναφορά στα «πολλαπλασιαζόμενα καθημερινά κρούσματα θανατηφόρου υποσιτισμού, λόγω ανθυγιεινής διαίτης του κόσμου ο οποίος διατελεί εν απογνώσει».²⁶⁴⁸

Ενώ ο Δήμαρχος Χίου, όπως είδαμε, εμφανίστηκε επιφυλακτικός και συγκρατημένα αισιόδοξος για την ανταλλαγή τροφίμων από Τουρκία, ο Νομάρχης Χίου κατά την μετάβασή του στη γειτονική Μυτιλήνη πέτυχε όλους σχεδόν τους σκοπούς για τους οποίους πραγματοποίησε το ταξίδι του και όπως εκτιμάται από την εφημερίδα *Πρόοδο*, οι ενέργειές του θα επιλύσουν κατά μεγάλο μέρος το επισιτιστικό πρόβλημα της Χίου.

Ωστόσο, η διθυραμβική κριτική προς το πρόσωπο του Νομάρχη για την αποστολή του στο γειτονικό νησί δεν δικαιολογείται, καθώς ενώ ζητήθηκαν από τις Γερμανικές Αρχές Λέσβου, προς θεραπεία των άμεσων αναγκών της νήσου Χίου, σίτος, κριθάρι και αραβόσιτος, όσπρια, ρύζι και ζυμαρικά, ελαιόλαδο, αλάτι και σαπούνι παραχωρήθηκαν μόνο ποσότητες σαπουνιού και βρώσιμης ελιάς και η υπόσχεση ότι θα λάβουν απάντηση σε ένα μήνα σχετικά με την αιτούμενη ποσότητα σιτηρών.²⁶⁴⁹

Ως μία επιπλέον σημαντική επιτυχία του Νομάρχη και ως ένδειξη πατρικού ενδιαφέροντος για την επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος της Χίου εκ μέρους των Γερμανικών Αρχών κατοχής, και συγκεκριμένα του νέου Στρατιωτικού Διοικητή

²⁶⁴⁵ «Τα αφιχθέντα τρόφιμα εκ Τουρκίας», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 31 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς». Προκειμένου να επιτραπεί η εξαγωγή των ρεβιθιών, αυτά χαρακτηρίστηκαν ακατάλληλα προς ανθρώπινη βρώση, Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 151. Στο ίδιο βιβλίο διαβάζουμε επίσης για «περίεργες» ανταλλαγές, όπως για παράδειγμα, η αποστολή κορμών εσπεριδοειδών από την Χίο στην Τουρκία προκειμένου να φυτευτούν με αντάλλαγμα τρόφιμα, Καλβοκορέσης, ό. π.

²⁶⁴⁶ «Η διανομή του φορτίου των φασολιών», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 7 Φεβρουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς». Σύμφωνα με τον τότε Δήμαρχο Καλβοκορέση, οι 80 τόνοι φασολιών παραχωρήθηκαν δωρεάν από τον Πρεσβευτή της Ελλάδας στην Αγκυρα, Ραφαήλ, τα οποία στην Χίο τα δήλωσαν ως δωρεά του Ερυθρού Σταυρού, Καλβοκορέσης, ό. π.

²⁶⁴⁷ «Με λίγα λόγια», *Παγκιακή*, Παρασκευή, 23 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁴⁸ «Ευοίωνος απαρχή», *Πρόοδος*, Σάββατο, 15 Νοέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁴⁹ «Ο επισιτισμός μας», *Πρόοδος*, Παρασκευή, 5 Δεκέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

κατοχής, Βάλτερ, χαρακτηρίζεται επίσης η αποστολή δέκα εκατομμυρίων τεμαχίων μανταρινιών Χίου στην Λέσβο και τον Έβρο με σκοπό την ανταλλαγή τροφίμων.²⁶⁵⁰

Τέλη λοιπόν του 1941 καθώς ο αποκλεισμός εκ μέρους των Συμμάχων συνεχίζεται και επομένως δεν είναι εφικτή η εισαγωγή τροφίμων, ο ανεφοδιασμός σε τρόφιμα μέσω της ανταλλαγής ειδών από την Τουρκία ή από άλλες περιοχές της Ελλάδος, είναι η μέθοδος μέσω της οποίας επιχειρείται να επιλυθεί το επισιτιστικό πρόβλημα στη Χίο. Επομένως, η ανταλλαγή σε είδος δεν είναι μόνο διαδεδομένη μεταξύ των πολιτών, αλλά πραγματοποιείται και μεταξύ των κρατικών λειτουργών του κάθε τόπου με την υποστήριξη των Αρχών κατοχής.

Παραμονή Χριστουγέννων του 1941, ο πόνος και ο στεναγμός περπατάει στους δρόμους και κρούει τις θύρες όλων. Πείνα και δυστυχία. Αυτά είναι τα δύο χαρακτηριστικά της ζωής στην κατεχόμενη Χίο λίγο πριν εκπνεύσει το 1941, σύμφωνα με άρθρο της *Νέας Χίου*.

Είναι φυσικό λόγω της πολεμικής κατάστασης να έχουμε τον σημερινό «λιμό», γράφει ο αρθογράφος. Η μεγάλη γιορτή των Χριστουγέννων βρίσκει φέτος τον κόσμο της φτωχολογιάς μέσα σε μία απελπιστική δυστυχία. Είναι κάτι περισσότερο από θλιβερό το θέαμα που παρουσιάζεται σήμερα στον τόπο με την «*θεομηνία*» αυτή. Ένας κόσμος ολόκληρος αναξιοπαθούντων, πτωχών, γερόντων, γυναικών και παιδιών «*θρηνεί και οδύρεται*» γιατί δεν έχει κάτι να φάει, να γευθεί. Γι' αυτό προτρέπει τους συνανθρώπους του να συνδράμουν ώστε να μην μείνουν άσιτοι και νηστικοί οι πτωχοί «*αδελφοί τους*».²⁶⁵¹

Την τελευταία εβδομάδα του έτους, σύμφωνα με την *Παγχιακή*, στους κατοίκους όλης της νήσου, καθώς και στα Φιλανθρωπικά Ιδρύματα και τα Μοναστήρια, διανεμήθηκαν όσπρια από τις ποσότητες που έστειλε ο Ερυθρός Σταυρός, αλλά και από τις ελάχιστες ποσότητες τροφίμων που υπήρχαν στις αποθήκες, ενώ οι πιο «*καπάτσοι*» προμηθεύτηκαν ψάρια και κρέας.²⁶⁵²

Στο τελευταίο φύλλο του 1941 η εφημερίδα *Νέα Χίος*, περιγράφει το επερχόμενο έτος, όχι μόνο ως έτος πολέμων και καταστροφών, αλλά και ως έτος «*στερήσεων και πείνης*»,²⁶⁵³ η εφημερίδα *Παγχιακή* αναρωτιέται σε τι είναι δυνατόν να διαφέρουν οι ημέρες του νέου έτους από του προηγούμενου,²⁶⁵⁴ ενώ ο Χιώτης Μιχάλης Γ. Θεοτοκάς αναφερόμενος στις επισιτιστικές ανάγκες του νησιού κατά το 1942 σημειώνει:

«*Το τρέχον επισιτιστικό έτος (1942) προσιωνίζεται έτι δυσχερέστερον, όχι μόνον ένεκα των συνεχιζομένων και επιτεινομένων δυσκολιών του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, ως και της παραγωγής και των μεταφορών, αλλά και διότι τα υπάρχοντα εκ προηγούμενων ετών αποθέματα τροφίμων έχουν τελείως εξαντληθή, και εκτός τούτου οι ανθρώπινοι οργανισμοί δεν έχουν πλέον, εξαιτίας του υποσιτισμού, την αντοχήν την οποίαν είχαν πέρυσι*».²⁶⁵⁵

²⁶⁵⁰ «Η διάθεσις εσπεριδοειδών επ' ανταλλαγή τροφίμων», *Πρόοδος*, Δευτέρα, 15 Δεκέμβρη 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵¹ «Μη λησμονείτε τους πτωχούς», *Νέα Χίος*, Τετάρτη, 24 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵² «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Σάββατο, 27 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵³ «Το νέον έτος 1942», *Νέα Χίος*, Τετάρτη, 31 Δεκεμβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵⁴ «Νέον έτος;», *Παγχιακή*, Δευτέρα, 5 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵⁵ «Αι επισιτιστικάί ανάγκαι της Χίου», *Παγχιακή*, Δευτέρα, 24 Αυγούστου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Αρχές του 1942 η καθημερινότητα στην κατοχική Χίο διέπεται από τα ίδια φαινόμενα που δυσχέραναν τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού και κατά το 1941, όπως η έλλειψη τροφίμων και η μαύρη αγορά. *«Πείναν, γύμνιαν, ανυποδυσίαν, έλλειψιν συγκοινωνίας, ακρίβειαν, μαύρην αγοράν, κρύο, υγρασίαν και ανυπαρδιά!»*.²⁶⁵⁶ Η μόνη διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η πείνα έχει λάβει τρομακτικότερες διαστάσεις που αποτυπώνονται στην νοσηρότητα και κυρίως την θνησιμότητα του πληθυσμού, με την τελευταία να σημειώνει αλματώδης αύξηση.

Η ικανοποιητική επανεμφάνιση των τροφίμων στην αγορά που συνοδεύτηκε από την πολυπόθητη μείωση των τιμών τους και αποδίδονται στις στρατιωτικές επιτυχίες των Συμμάχων δεν θα καταγραφεί νωρίτερα από τα τέλη του 1942, χωρίς αυτό να σημαίνει πως τα αγαθά δεν παραμένουν ακριβά για την πλειονότητα του πληθυσμού.²⁶⁵⁷

Η βελτίωση του καιρού με τον ερχομό της Άνοιξης δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη βελτίωση των όρων διαβίωσης του πληθυσμού. *«Η καλοκαιρία έφερε το μέγαλωμα της ημέρας και συνεπώς της πείνας. Γιατί άλλο να είσαι ξαπλωμένος πολλές ώρες στο κρεβάτι, όπως συμβαίνει τον χειμώνα, και άλλο να είσαι στο πόδι. Όλα δε έρχονται ανάποδα. Η γη ξερή, τα σπαρτά διψούν, ο βοριάς ξηραίνει, ο ήλιος ρουφά την ολίγη υγρασία»*. Όλοι, και όχι μόνον οι γεωργοί, βρίσκονται σε απελπισία εξαιτίας της παρατεταμένης ανομβρίας και ξηρασίας. Τα κουκιά, που εξαιτίας της επισιτιστικής δυσμένειας έχουν αναδειχθεί στο κυριότερο όσπριο, είναι πλέον απρόσιτα για τους καταναλωτές καθώς η τιμή τους έφτασε τις 3.000 δραχμές στην μαύρη αγορά λόγω της καταστροφής της παραγωγής από την ξηρασία.

Στις πλατείες είναι συνηθισμένο πια φαινόμενο *«η έκθεσις των διαφόρων επίπλων και σκευών που πουλούν οι υποφέρουσai τάξεις για να μην πεθάνουν της πείνης. Σπαραγμός καρδιάς να βλέπη κανείς την εικόνα αυτήν της απογνώσεως»*.²⁶⁵⁸

Όλοι, κατά κάποιον τρόπο, ασκούν ένα ιδιότυπο εμπόριο, στο οποίο δεν χρησιμοποιείται το χρήμα ως μέσο απόκτησης αγαθών, αλλά τα ίδια τα αγαθά. Τρόφιμα, ακόμη και περιουσιακά στοιχεία.

«Κορίτσια, κρατώντας ένα μπογαλάκι με τα προικιά τους, ή μπόγους μεγάλους με ρουχισμό, σεντόνια και κουβέρτες γυρνούν, από πόρτα σε πόρτα, παρακαλώντας να τα ανταλλάξουν με λίγα φαγώσιμα.

Στην πλατεία και στους δρόμους της Χίου, εκτεθειμένα έπιπλα λογίων, λογίων, πουλιούνται για ένα κομμάτι ψωμί, για λίγες οκάδες καρπό, με οτιδήποτε καρπό, ακόμη και με αγέλωπα και με βίκο».²⁶⁵⁹

Η πείνα και η προσπάθεια για επιβίωση που εντάθηκαν το 1942 προκάλεσαν στο νησί της Χίου αναδιανομή του πλούτου και επομένως αναδιάταξη της κοινωνικής δομής με πρωταγωνιστή το *«αρχέγονο σύστημα της ανταλλαγής»*,²⁶⁶⁰ και παρατηρήθηκαν δύο παράδοξα φαινόμενα:

²⁶⁵⁶ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵⁷ Κουτσοδόνη, ό. π., σ. 40.

²⁶⁵⁸ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Δευτέρα, 13 Απριλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁵⁹ Σταφυλέρας, ό. π., σ. 16.

²⁶⁶⁰ Καρούσης, ό. π., σ. 15. Οι παρακάτω στίχοι έχουν εμπνευστεί από σκηνές της καθημερινότητας στη Χίο *«της πείνας τον καιρό»* και μ' εύγλωττο τρόπο αποδίδουν την κοινωνική αναδιάταξη και την αναδιανομή του πλούτου:

*«Ήρθαν τ' απάνω, κάτω κι αντιστράφηκαν ούλα
κι έγινε δούλα η κυρά κι αφέντρα της η δούλα.
Έμεινε τα' αρχοντόσπιτο δίχως ψωμί κι αλάτι
και η καλύβα του χωριού, εγίνηκε παλάτι.*

Το πρώτο είναι πως ο κόσμος σπάνια πλέον μιλούσε για ασθένειες που άλλοτε τον απασχολούσαν καθημερινά, όπως πείση, καρδιά ή αρθρίτιδες, γεγονός που οι ειδικοί της εποχής το απέδωσαν στον περιορισμό των διατροφικών καταχρήσεων εξαιτίας της έλλειψης των τροφίμων. Το δεύτερο φαινόμενο είναι η κοινωνική εξομοίωση των ανθρώπων, καθώς λόγω της πείνας και των στερήσεων όλοι, πλούσιοι και φτωχοί, μορφωμένοι ή αγράμματοι, βρέθηκαν ξαφνικά να μοιράζονται τις ίδιες έννοιες και αγωνίες, με κυριότερες εκείνες της εύρεσης τροφής και της επιβίωσης.²⁶⁶¹

Η έννοια της εξασφάλισης τροφής, το βασανιστήριο της πείνας, ο φόβος για την εκδήλωση των συμπτωμάτων της πείνας και το άγχος του θανάτου είναι οι πιο λογικές εξηγήσεις που μπορούμε να επικαλεστούμε, σε αντίθεση με τους ειδικούς της εποχής, για να ερμηνεύσουμε το γεγονός πως οι άνθρωποι έπαψαν να ασχολούνται με τις ασθένειες που τους ταλαιπωρούσαν και επομένως να μιλάνε γι' αυτές, καθώς η ικανοποίηση του αισθήματος του κενού στομάχου ήταν πλέον η μέγιστη προτεραιότητά τους. Γνώριζαν άλλωστε από τους συνανθρώπους τους που υπέφεραν από παρατεταμένη πείνα τις έκδηλες καταστροφικές συνέπειές της στο σώμα και και την μοιραία κατάληξη που είχαν.²⁶⁶²

Η αισχροκέρδεια παραμένει και το 1942 μία από τις φοβερότερες πληγές της κοινωνίας, ενώ η απόκρυψη και η νοθεία αποτελούν τα δύο μεγάλα «κακά» τα οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μαζί της, σύμφωνα με την *Νέα Χίο*. Το κακό έφτασε πλέον στο αδιαχώρητο καθώς όλα τα είδη έφτασαν χωρίς λόγο στα ύψη καθιστώντας τα απλησίαστα στους φτωχούς. Για την εφημερίδα, δεν πρόκειται να επιτευχθεί αποφασιστική αντιμετώπιση της μαύρης αγοράς χωρίς την λήψη δρακόντειων μέτρων μέσω των οποίων θα εξασφαλιστούν στον λαό τα βασικά είδη διατροφής του, ώστε να μην αναγκάζεται να καταφεύγει στους εκμεταλλευτές της πείνας και της δυστυχίας του.

«Όταν ο λαός στερείται και θέλει να φάγη δεν μπορεί παρά να πληρώσει εκ του υστερήματός του, να πωλήσει ότι έχει και δεν έχει διά να αγοράσει οιονδήποτε είδος στα κρυφά διά να θεραπεύσει την πείνα του. Αυτή είναι η αλήθεια των πραγμάτων η ωμή». Η μαύρη αγορά θα εκλείψει, υποστηρίζει η εφημερίδα, μόνο εάν τα βασικά είδη της διατροφής προσφερθούν σε λογικές τιμές, που θα ανταποκρίνονται στην οικονομική δυνατότητα των φτωχών λαϊκών τάξεων.²⁶⁶³

Κάθε περιγραφή της μάστιγας αυτής είναι ανθρωπίνως αδύνατη να αποδώσει την πραγματικότητα, ισχυρίζεται η εφημερίδα, και αποδίδει την εμφάνιση της μαύρης αγοράς στην ανωμαλία που επέφερε ο πόλεμος στην οικονομική ζωή της χώρας. Ωστόσο, δεν δικαιολογείται η ακατάσχετη μανία με την οποία μαστίζεται ο λαός από

*Ο καπετάνιος ξέμπαρκος, έβασκε μια κατσίκια
κι αντάλλαξε τις μπότες του με τρεις οκάδες σύκα.*

*Ο μπαξεβάνης τράνεψε, ντομάτες και πατάτες
και τεμενάδες τούκαναν παλιοί αριστοκράτες.*

*Ένας λοστρόμος, παραγιός γίνηκε του τρατάρη
και σ' ένα ψαροκάικο τούμελλε να μπαρκάρει.*

Τη βέρα, από το δάκτυλο, έδωκε για να πάρει,

μιανού δασκάλου η κυρά, δυο αλεσιές σιτάρι», Καρούσης, ό. π., σσ. 15-16.

²⁶⁶¹ Καρούσης, ό. π., σ. 47-49.

²⁶⁶² *«[...] Κι έγινε μετά συνηθισμένο θέαμα τα πρησμένα άψυχα κορμιά που τα κουβαλούσαν για το στερνό ταξίδι, το δίχως γυρισμό. Ανατρίχιασα με τη σκέψη πως μπορεί να χα κι εγώ την ίδια μοίρα. Κι έπιασα να ψαχουλεύω το μούτρο και το κορμί μου μη μου φανερωθεί κάνα θανατερό πρήξιμο»,* ό. π., σ. 22.

²⁶⁶³ «Η καταπολέμησης της μαύρης αγοράς», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 10 Ιανουαρίου 1942, Δημοσία Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

όσους ασκούν το εμπόριο των ειδών πρώτης ανάγκης στην μαύρη αγορά, καταλήγει ο αρθογράφος,²⁶⁶⁴ οι οποίοι μαυραγορίτες αυτοαποκαλούνται «Λευκοαγορίτες».²⁶⁶⁵

Η μαύρη αγορά οργιάζει», γράφει η Παγχιακή,²⁶⁶⁶ ενώ η Νέα Χίος υποστηρίζει πως «η φιλαργυρία είναι αρρώστια». Η ψυχή του φιλάργυρου δεν συγκινείται από τους στεναγμούς της άμοιρης μητέρας με το παιδί στην αγκαλιά και από τους θρήνους ή τις παρακλήσεις των πεινασμένων και ρακένδυτων φτωχών παιδιών, καταγγέλλει η εφημερίδα. «Δεν σκέπτεται παρά τον εαυτό του. Δεν φροντίζει παρά για την κοιλιά του. Αποταμιεύει, θησαυρίζει, αποθηκεύει [...]. Ο τόπος πεινά και υποφέρει και κινδυνεύει να ερημωθεί. Και πεινά [...]».²⁶⁶⁷

«Τρομερό τέλος πάντων το πρόβλημα του βίου. Όσοι επρόφτασαν να...πεθάνουν κυριολεκτικώς εγλίτωσαν από τα νύχια της αισχροκέρδειας»,²⁶⁶⁸ γράφει αρχές Μαΐου η Παγχιακή, παρουσιάζοντας τον θάνατο προτιμότερο από μια ζωή η οποία διέπεται από τους άγραφους νόμους της μαύρης αγοράς και εξουσιάζεται από την αισχροκέρδεια, η οποία άλλωστε αναπόφευκτα οδηγεί στον θάνατο.

Οι εξωφρενικές τιμές πώλησης των αγαθών στην μαύρη αγορά έχουν ως αποτέλεσμα να αυξάνεται καθημερινά ο αριθμός των ανθρώπων, «πραγματικώς ανθρώπινα ράκη, πρισμένοι, τρικλίζοντες, ετοιμοθάνατοι», που ζητούν να εγγραφούν στον κατάλογο των σιτιζόμενων.²⁶⁶⁹

Ο αγώνας κατά της μαύρης αγοράς είναι αγώνας σκληρός, αλλά ανθρωπιστικός, και πρώτοι απ' όλους θα πρέπει να αντιληφθούν οι παραγωγοί πως ο πειρασμός του κέρδους, «του μαύρου πλούτου»²⁶⁷⁰ και της εκμετάλλευσης είναι αισχρός και επιζήμιος όχι μόνο για το σύνολο, αλλά και για τους ίδιους, υποστηρίζει η Νέα Χίος. Όπως αυτοί πωλούν τα αγαθά τους σε υψηλές τιμές, έτσι και αυτοί καλούνται να πληρώσουν αστρονομικά ποσά στην μαύρη αγορά για να αποκτήσουν τα προϊόντα που χρειάζονται, με αποτέλεσμα η οικονομική ζωή να ακολουθεί έναν φαύλο κύκλο με καταστρεπτικές συνέπειες για όλη την κοινωνία.²⁶⁷¹

«Ετηγάνισα μανταρινότσοφλα χτες το βράδυ για να ταΐσω τα παιδιά μου», δήλωσε στην Νέα Χίο μία μητέρα, ενώ μία άλλη μητέρα επινόησε το εξής δείπνο: «Έκοψα πορτοκάλι σαν ντομάτα, έβαλα λίγο λαδάκι που είχε κάτω κάτω το μπουκάλι μου, αλάτι και φάγαμε χτες το βράδυ εγώ και τα παιδιά μου».

²⁶⁶⁴ «Η αδηφαγία του μαυραγοριτισμού», Νέα Χίος, Σάββατο, 11 Απριλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁶⁵ «Με λίγα λόγια», Παγχιακή, Δευτέρα, 5 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». «Όσο περνούσε ο καιρός, τόσο μεγάλωναν τ' ανταλλάγματα που ζητούσαν οι μαυραγορίτες. Η λιμοκτονία του κοσμάκη, ήταν γι' αυτούς μια χρυσή εποχή που εύχονταν να μην έχει τελειωμό. Και κάτω απ' αυτή την αισχρή προσδοκία τους, έγινε σύνθημά τους η φράση που μείνε τότε ιστορική στη φριχτή επικαιρότητά της "Βάστα Ρόμελ!" και που αντιπροσώπευε τον αμαρτωλό τους πόθο ν' αντέχουν οι Γερμανοί στον πόλεμο για να μεγαλώνει ο βρώμικος πλούτος τους», Καρούσης, ό. π., σ. 27.

²⁶⁶⁶ «Χέρι με χέρι», Παγχιακή, Σάββατο, 4 Απριλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». «Καλὴν ἐσπέραν ἄρχοντες, κι ἄρχοντες ἐννοεῖται, πως εἶν' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, μόν' οἱ μαυραγορίται», σατιρίζουν στίχοι της εποχής την επικράτηση των μαυραγοριτών στα οικονομικά δρώμενα της Χίου, Κουτσοδόντη, ό. π., σ. 75.

²⁶⁶⁷ «Χρειάζεται ο φανός του Διογένους», Νέα Χίος, Σάββατο, 23 Μαΐου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁶⁸ «Με λίγα λόγια», Παγχιακή, Σάββατο, 9 Μαΐου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁶⁹ «Με λίγα λόγια», Παγχιακή, ό. π.

²⁶⁷⁰ «Ο εφοπλιστής Λάμπρος Μ. Φατσίης», Νέα Χίος, Σάββατο, 2 Μαΐου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁷¹ «Το έγκλημα του Κάϊν», Νέα Χίος, Σάββατο, 25 Απριλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Με τα μανταρινόφλουδα προσπαθούν οι περισσότεροι να κρατηθούν στην ζωή, επιβεβαιώνει η εφημερίδα, και παραδέχεται πως όσοι κατορθώσουν να επιβιώσουν θα λένε για τα εσπεριδοειδή του Κάμπου της Χίου ότι «αυτά μας κράτησαν στη ζωή τον καιρό της μεγάλης πείνας».²⁶⁷²

*«Όταν το τσουκάλι της νοικοκυράς δεν έχει να βράση τίποτε καλλίτερο, καλές είναι και οι τσουκνίδες, ο φροκαλόσπορος, το κούνταρι και ακόμη καλλίτερα τα γιοβαρλάκια από βαλανίδια. Αυτά τα βαλανίδια είναι στερεότερα και σαβουρώνουν το αδειανό και απαιτητικό στομάχι».*²⁶⁷³

Για άλλη μια φορά, στον τοπικό Τύπο επαναλαμβάνεται πως είναι επιτακτική ανάγκη να οργανωθεί και να συστηματοποιηθεί η κοινωνική πρόνοια και η αλληλεγγύη ώστε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά το κύμα δυστυχίας και αθλιότητας που συνεχώς διογκώνεται.

Για την εξυπηρέτηση των παραπάνω σκοπών συστήθηκε την 1^η Φεβρουαρίου 1942 με πρωτοβουλία του Νομάρχη εικοσαμελούς Επιτροπή Απόρων, (Επιτροπή Πρόνοιας Απόρων Χίου-Ε.Π.Α.Χ), κυρίως για την παροχή έκτακτων βοηθημάτων σε χρήμα ή σε είδος αναξιοπαθούντων, ασθενών ή απόρων, οι οποίοι έχουν περιέλθει σε επικίνδυνη εξάντληση λόγω στερήσεων, αλλά και για την παρακολούθηση των συνθηκών διαβίωσης και των αναγκών των λαϊκών τάξεων.

Στις σημαντικότερες πρωτοβουλίες της Επιτροπής συγκαταλέγονται η διάθεση 2.000.000 δραχμών σε άτομα με εξακριβωμένη πενία, η ίδρυση λαϊκών ιατρείων την πόλη της Χίου και η διάθεση 500.000 δραχμών για αγορά φαρμάκων προς όφελος των πτωχών τάξεων.²⁶⁷⁴

Έργο επομένως της Επιτροπής, υπό την Προεδρία του Νομάρχη και του Μητροπολίτη, είναι «ο κοινωνικός αγώνας υπέρ των πασχόντων» και κυριότερη αποστολή της ο καθορισμός παροχής συσσιτίου «στους επικινδύνως στερουμένους» δύο τουλάχιστον φορές την εβδομάδα από εύπορες οικογένειες της πόλης της Χίου, οι οποίες πρόθυμα αποδέχθηκαν την θυσία αυτή για τους πτωχούς, ως ένδειξη βαθιάς αλληλεγγύης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων.²⁶⁷⁵

Η ίδια εφημερίδα που κάνει λόγο για προθυμία των πλουσίων να σταθούν αλληλέγγυοι στο πλευρό των φτωχών συμπολιτών τους, είναι η ίδια που λίγους μήνες αργότερα τους κατηγορεί για «σκληροκαρδία» επειδή δεν συγκινούνται από το καθημερινό θέαμα της δυστυχίας και της ένδειας που περιφέρονται στους δρόμους και δεν βοηθούν τους συνανθρώπους τους που πεθαίνουν από ασитία ή έχουν παραμορφωθεί από τον υποσιτισμό.

Κι όμως, συνεχίζει η εφημερίδα, η πείνα, η δυστυχία και η ένδεια μαστίζει πολλούς, πάρα πολλούς ανθρώπους, και πολλούς άλλους τους βασανίζει η σκέψη ότι δεν μπορούν να προσφέρουν βοήθεια στους δοκιμαζόμενους από την πείνα οικείους ή συγγενείς τους, με αποτέλεσμα καθημερινά να πεθαίνουν μπροστά στα μάτια τους!

«Μόνον οι έχοντες τον πλούτον έχουν τα μέσα που απαιτούνται διά να βοηθήσουν και να σώσουν από τον μαρτυρικό θάνατον τους συνανθρώπους των αυτών», υποστηρίζει η Πρόοδος και προσπαθεί γι' άλλη μια φορά να τους υπενθυμίσει το καθήκον τους προς τον συνάνθρωπο, που τους επιβάλλει να

²⁶⁷² «Να ζήσωμε τα παιδιά μας», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 10 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁷³ Σταφυλέρας, ό. π., σσ. 16-17.

²⁶⁷⁴ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Σάββατο, 6 Ιουνίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁷⁵ «Σύστασις Επιτροπής Απόρων Χίου», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 5 Φεβρουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

προσφέρουν τα βαλάντια τους ώστε να συνδράμουν στους πεινασμένους, να ανακουφίσουν τους πάσχοντες και να ενισχύσουν τους ενδεείς.

Αυτοί που πραγματικά προσφέρουν, αποκαλύπτει η εφημερίδα, δεν είναι οι κεφαλαιούχοι και οι πάμπλουτοι, αλλά οι απλοί άνθρωποι του λαού, οι οποίοι μοχθούν για να κερδίσουν μερικά χρήματα. Ωστόσο, είναι αυτοί που προσέφεραν αυθόρμητα χρήματα στον Νομάρχη για να τα διαθέσει υπέρ της Κοινωνικής Πρόνοιας. Ο τόπος όμως έχει ανάγκη την συνδρομή και των πλουσίων, γι' αυτό η εφημερίδα τους προτρέπει να την προσφέρουν με ευχαρίστηση και προθυμία στον διεξαγόμενο αγώνα κατά της πείνας.²⁶⁷⁶ *«Εις τον αγώνα αυτόν καλούνται να μετάσχουν ως Σταυροφόροι της υψηλότερας ιδέας, όλοι οι Χίοι, διότι είναι αγών υπάρξεως διά τον Λαόν και της Φυλήν μας»*,²⁶⁷⁷ αναγνωρίζοντας πως το έργο της ανακούφισης της δυστυχίας είναι δύσκολο, τονίζοντας ωστόσο πως η πείνα, ο εχθρός ο οποίος πρόκειται να καταπολεμηθεί είναι επίσης σκληρός και αδυσώπητος.

Στις σημειώσεις του τον Μάιο του 1942, ο Δήμαρχος Καλβοκορέσης αναφέρει:

Ο κατ' ανάγκην υποσιτισμός του κοινού επέδρασεν επί της υγείας. Ασθενικαί μορφαί κατ' αρχάς, έπειτα εξοιδηκότες (πρησμένοι) περιεφέροντο ανά τας οδούς. Παιδιά γυμνητεύοντα, αλητεύοντα και επαιτούντα, ως επίσης γυναίκες και άνδρες πάσης ηλικίας, τα αυτά έπραττον, κατηφείς και μετά κόπου συρόμενοι».²⁶⁷⁸

Ο Ελβετός αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Ραϋμόνδος Cournoisier, κατά την παραμονή του στην Χίο τον Ιούνιο του 1942 γράφει σε έκθεσή του ότι σχημάτισε οδυνηρή εντύπωσή από την μεγάλη δυστυχία και τον βαθύ πόνο που αντίκρισε στο νησί, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όλα όσα περιγράφει από την καθημερινότητα στο νησί:

«Παντού στους δρόμους βρίσκονται μικρά παιδιά, των οποίων οι γονείς συχνά “πεθαίνουν” από την πείνα, και τα οποία πηγαίνουν από πόρτα σε πόρτα ζητιανεύοντας κάτι για να φάνε, κουνώντας με τα κοκαλιάρικα χέρια τους τα μικρά τσίγκινα δοχεία που προορίζονται για τη συλλογή των λιγοστών τροφίμων που σπάνια λαμβάνουν.

Στους ενήλικες, κυρίως της εργατικής τάξης και οι άποροι, το άγχος της εύρεσης τροφής είναι μόνιμο ώστε ολόκληρες οικογένειες εγκαταλείπουν την πόλη τις πρωινές ώρες της ημέρας για την ύπαιθρο με σκοπό να συλλέξουν λίγους σπόρους ή λίγα φυτά στους κάμπους. Είναι τέτοιος ο φόβος της πείνας που ο πληθυσμός περνάει ώρες ολόκληρες στα καταστήματα με την ελπίδα να διεξαχθεί μια προβληματική διανομή.

Στην πόλη, υπάρχουν περισσότερα σκυλιά, περισσότερες γάτες, περισσότερες κότες και βλέπουμε τα παιδιά να τα παίρνουν στις αποβάθρες και μαζί με τα κεφάλια των ψαριών να τα τρώνε λαίμαργα. Μερικές φορές, τα μικρά σκελετωμένα όντα αποκοιμούνται στο κράσπεδο του πεζοδρομίου και δεν μπορούν πλέον να αφυπνιστούν και να σηκωθούν. Υπάρχουν εκατοντάδες γυναίκες που αγκαλιάζουν τα μικρά καχεκτικά τους, στα οποία δεν μπορούν να δώσουν κανένα τρόφιμο επειδή το σώμα τους είναι πιο αδύνατο από των παιδιών τους. Στα μοναστήρια, μοναχοί και μοναχές συχνά πεθαίνουν από την πείνα.

²⁶⁷⁶ «Φιλάνθρωποι, προσέλθετε», *Πρόοδος*, Τρίτη, 2 Ιουνίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁷⁷ «Ενιαίον μέτωπον κατά της πείνης και του θανάτου», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 26 Φεβρουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁷⁸ Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 287.

*Η μαύρη αγορά είναι εξαιρετικά περιορισμένη και δεν είναι προσιτή παρά μόνο σε ένα πολύ μικρό μέρος του πληθυσμού που ανήκει στην κατηγορία των πολύ πλούσιων και των πολύ ευκατάστατων».*²⁶⁷⁹

Εκτός από περιγραφές που εστιάζουν στις επιπτώσεις της πείνας στην εξωτερική εμφάνιση των θυμάτων της, οι εφημερίδες κάνουν αναφορές και για τις επιπτώσεις που ο υποσιτισμός επέφερε στην συμπεριφορά τους, με ισχυρότερο το αίσθημα της αδικίας:

«Η ψυχολογική κατάστασις εις την οποίαν εφθάσαμεν λόγω του ανεπαρκούς σιτισμού, μας κατέστησεν όλους διαφορετικούς. Όλοι μας ζητούμεν τον υπεύθυνον, όλοι μας καθένας χωριστά θεωρείται αδικημένος, παραγκωνισμένος, περιφρονημένος πολλάκις δε εν αγανακτήσει αιτιάζεται τον μεθ' ού διαλέγεται ότι αυτός πεινά, ενώ ο άλλος τρώγει».

Η συμπεριφορά όλων των επαγγελματικών τάξεων έχει επηρεαστεί από την επισιτιστική κρίση, κατηγορώντας η μία την άλλη για την πρόκληση δυσχερειών στον επισιτισμό, ενώ όλες προβάλλουν δικαιολογίες για την τακτική τους υποστηρίζοντας ότι συμβάλλουν τα μέγιστα για την διευκόλυνση της διατροφής του πληθυσμού:

Σύμφωνα με καταγγελίες της *Παγκιακής*, άτομα που ανήκουν στην εργατική τάξη και μέχρι πρόσφατα ζούσαν με το ημερομίσθιό τους, πλέον δραστηριοποιούνται στην μαύρη αγορά και ενώ διαμαρτύρονται ότι υποφέρουν, εκμεταλλεύονται τους πάντες και πολλαπλασιάζουν τα κέρδη τους. Οι έμποροι των τροφίμων υποστηρίζουν ότι έσωσαν τον πληθυσμό από την πείνα ενώ οι γεωργοί, οι οποίοι διακρίνονται σε ευσυνήδειτους και ασυνείδητους, επιστρατεύουν ανυπόστατες δικαιολογίες στην προσπάθειά τους να πείσουν για τις υψηλές τιμές των προϊόντων τους.

Σύμφωνα με την εφημερίδα, η γενική πεποίθηση που επικρατεί είναι πως μόνο όλοι οι άλλοι φταίνε, αδικούν και τρώνε, εκτός από εμάς τους ίδιους.²⁶⁸⁰ Όλοι επομένως επιδίδονται σε συστηματικές αλληλοκατηγορίες χωρίς ωστόσο να έχουν το θάρρος να αναγνωρίσουν τις δικές τους ευθύνες.

Η *Πρόοδος* παροτρύνει τους Χιώτες να προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν όλοι μαζί, σαν συμπαγής όγκος, τον «φοβερό επιδρομέα», την πείνα, και να τον αποκρούσουν αποτελεσματικά ώστε «το βαρόμετρον των εκ πείνης θανάτων να κατέλθη αρκετά», ενώ κάθε αδιαφορία ή ολιγωρία θα είναι εγκληματική.²⁶⁸¹ Προβάλλει δηλαδή σαν την πλέον αποτελεσματική μέθοδο εναντίον του θανατηφόρου κοινού εχθρού, της πείνας, την συγκρότηση ενιαίου μετώπου από όλες τις κοινωνικές τάξεις με ασπίδα και ταυτόχρονα όπλο την αλληλεγγύη.

Η βελτίωση των όρων διαβίωσης των πενόμενων και αναξιοπαθούντων λαϊκών τάξεων, η θέση των οποίων είναι πλέον «αξιοθρήνητη», κατέστη επιτακτική ανάγκη, σύμφωνα με την *Νέα Χίο*, η οποία επίσης επαναλαμβάνει την σπουδαιότητα της οργανωμένης κοινωνικής πρόνοιας για την σωτηρία του δοκιμαζόμενου από την πείνα πληθυσμού.²⁶⁸²

Την ίδια άποψη, ότι δηλαδή μέσω της ενίσχυσης της Κοινωνικής Πρόνοιας μπορεί να εξασφαλιστεί η επιβίωση του πληθυσμού, συμμερίζεται και η *Παγκιακή*, καθώς τα ελάχιστα τρόφιμα, η περιορισμένη φιλαλληλία και το ανταλλακτικό εμπόριο αδυνατούν να διατηρήσουν στην ζωή τους πολίτες που περιφέρονται

²⁶⁷⁹ Courvoisier R., *Ανεφοδιασμός των νησιών Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Μυτιλήνης: 9 Ιουνίου 1942, Γενεύη 1942*, σσ. 2-3.

²⁶⁸⁰ «Όπου φτώχεια γρίνια», *Παγκιακή*, Παρασκευή, 23 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁶⁸¹ «Ενιαίον μέτωπον κατά της πείνης και του θανάτου», *Πρόοδος*, ό. π.

²⁶⁸² «Η οργανωμένη Κοινωνική Πρόνοια», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 21 Μαρτίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

«τρικλίζοντας από την αδυναμία» και θυμίζουν «φαντάσματα, λιποτάκτες των νεκροταφείων».²⁶⁸³

Σε έκκλησή του προς τον πληθυσμό της επαρχίας Χίου, ο Μητροπολίτης Ιωακείμ ζητά την συμπαράστασή του στην προσπάθεια της Επιτροπής να συγκεντρωθούν είδη ιματισμού και χρήματα υπέρ των άπορων και ενδεών και κυρίως υπέρ των φυλακισμένων και των περιφερόμενων γυμνών και ανυπόδητων παιδιών. Στόχος είναι ο περιορισμός της πρωτοφανούς σε έκταση δυστυχίας που μαστίζει τις λαϊκές τάξεις, μέσω της κοινωνικής αλληλεγγύης, η οποία θα συμβάλλει επιπλέον στην προάσπιση της δημόσιας υγείας που απειλείται από την κακή διαίτα, την φθειρίαση, τις επιδημίες και τις ασθένειες.²⁶⁸⁴

Εκτός από την «καλλιέργεια» του αισθήματος της αλληλεγγύης στην συνείδηση των Χιωτών και κυρίως των πλουσίων που επιδιώκει η *Νέα Χίος*, η εφημερίδα επανέρχεται με το θέμα της εντατικής καλλιέργειας της γης εκ μέρους των αγροτών θεωρώντας ότι μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην επιβίωση του πληθυσμού. Καλεί όλους τους αγρότες να σπείρουν μεθοδικά τα χωράφια τους με όσπρια και πρωτίστως πατάτες, που μπορούν να υποκαταστήσουν το ψωμί, και να μην αποθαρρυνθούν από το γεγονός ότι η προηγούμενη σοδειά της πατάτας έπεσε θύμα επανειλημμένων «νυκτοκλοπών».²⁶⁸⁵ Η γη καλλιεργείται «εντατικότερα σε όλη την ύπαιθρο» με όσπρια και δημητριακά, γράφει η *Παγχιακή* τον Ιανουάριο του 1942, αλλά οι πεινασμένοι εξακολουθούν να ξεριζώνουν πρόωρα τις καλλιέργειες για να τις φάνε ως σαλατοτροφή.²⁶⁸⁶

Δεν καλλιεργούν όμως μόνο οι αγρότες συστηματικά τη γη, άλλα όλοι όσοι έχουν στη διάθεσή τους κάποιο χωράφι επιδίδονται στην καλλιέργειά του, εναποθέτοντας τις ελπίδες τους για εύρεση τροφής στην «μάνα γη», με αποτέλεσμα να συμμερίζονται τις ίδιες αγωνίες και τους ίδιους μόχθους με τους εργάτες της γης.²⁶⁸⁷ Γεγονός που αποτελεί μία επιπλέον έκφανση της κοινωνικής εξομοίωσης που συντελέστηκε στην κατοχική Χίο.

Οι κλοπές προϊόντων από τα χωράφια ή τους λαχανόκηπους, όπως και οι αρπαγές κατοικίδιων ζώων, συνεχίζονται το 1942, οπότε η επιδείνωση της επισιτιστικής κρίσης επέφερε πολλαπλασιασμό των κρουσμάτων, και η ενίσχυση της αγροφυλακής κρίνεται απολύτως απαραίτητη για την προστασία της παραγωγής και της ιδιωτικής περιουσίας.²⁶⁸⁸

Η έλλειψη τροφίμων είχε ως αποτέλεσμα ο κόσμος να στραφεί στα προϊόντα της γης, ακόμη και σε εκείνα που σε κανονικές συνθήκες δεν τα προτιμούσε, και στη χορτοφαγία, η οποία και αποτέλεσε στην Κατοχή την κυριότερη διατροφική συνήθεια, ενώ πολλοί αναζητούσαν με αδημονία τα σαλιγκάρια:

«*Η περιφρονημένη, πριν την Κατοχή, λαχανίδα, γίνηκε είδος πολυτελείας [...]. Ο αστικός πληθυσμός έπεσε με τα μούτρα στ' άγρια ραδίκια κι από τον Νοέμβρη ως τον Απρίλη, γέμιζαν τα χωράφια κι οι βουνοπλαγιές πεινασμένα ασκέρια που μάζευαν*

²⁶⁸³ «Διά να μην αποθάνωμεν!», *Παγχιακή*, Σάββατο, 7 Μαρτίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁸⁴ «Εκκλησις προς τους θεοσεβείς & φιλόανθρωπους συμπολίτας της καθ' ημάς επαρχίας», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 21 Μαρτίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁸⁵ «Για να μπορέσωμεν να ζήσωμεν», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 21 Φεβρουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁸⁶ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁸⁷ Καρούσης, ό. π., σ. 36.

²⁶⁸⁸ «Επιβάλλεται η ενίσχυσις της αγροφυλακής διά να σωθούν αι εσοδείαι», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 25 Απριλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

χόρτα, ότι βρίσκαν μπροστά τους, δίχως να περιφρονούν ακόμη και τις τσουκνίδες!»,²⁶⁸⁹

Περιζήτητα στην Χίο ήταν επίσης τα κουκιά, η «*χρυσή λίρα*» της εποχής που επιπλέον η τιμή τους καθόριζε και τις τιμές των υπόλοιπων αγαθών καθώς τα κουκιά μέσο ανταλλαγής των προϊόντων.²⁶⁹⁰

Καθώς δεν διαπιστώθηκε ικανοποιητική ανταπόκριση εκ μέρους των οικονομικά ισχυρών πολιτών της Χίου μέσω προαιρετικών χρηματικών εισφορών, ο Νομάρχης εξουσιοδοτείται από την Κυβέρνηση Λογοθετόπουλου να αυξήσει το όριο του ποσού του εράνου της Δημοτικής και Κοινοτικής Νομοθεσίας μέχρι και 100.000 δραχμές για κάθε φορολογούμενο,²⁶⁹¹ επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό την συγκέντρωση χρημάτων με την μέθοδο της υποχρεωτικής φορολόγησης.

Τέλη Απριλίου 1942 συστήνεται στη Χίο με απόφαση των Γερμανικών Αρχών δεύτερη Επιτροπή, η Επιτροπή Επισιτισμού με Πρόεδρο τον Νομάρχη. Έργο της Επιτροπής είναι η ρύθμιση των εισαγωγών και εξαγωγών, η ανταλλαγή, καθώς και η διανομή των τροφίμων σε όλους τους κατοίκους του νησιού,²⁶⁹² ενώ δύο μήνες αργότερα η Επιτροπή Πρόνοιας Απόρων Χίου θα ανακοινώσει την οργάνωση «*Ασύλου Αλητοπαίδων*» και θα αναγγείλει την ίδρυση τμήματος ασθενών με οιδήματα πείνας στο Σκυλίτσειο Νοσοκομείο.

«*Ήτο πράγματι καιρός να ληφθεί πρόνοια τόσον διά τους πρισμένους εκ πείνης συνανθρώπους μας, όσον και διά τα αλητόπαιδα που πλημμυρίζουν τους δρόμους, τα κέντρα και τις συνοικίες της πόλης, σκελετωμένα, ρακένδυτα, ρυπαρά και πειναλέα*» που εξελίσσονται σε κακοποιά στοιχεία και διαπράττουν κλοπές, γράφει η *Νέα Χίος*.²⁶⁹³

Άλλο ένα κοινωνικό φαινόμενο που έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις και αποτελεί μία επιπλέον αρνητική πτυχή της επισιτιστικής κρίσης είναι η επαιτεία, σε σημείο που η *Πρόοδος* τέλη Φεβρουαρίου να κάνει λόγο για «*κύμα επαιτείας που τείνει να κατακλύσει τα πάντα: δρόμους, εστιατόρια, κέντρα και απόκεντρα ακόμη!*». Αν και η επαιτεία υπήρχε στη Χίο και υπό ομαλές περιστάσεις, το τελευταίο διάστημα έχει ξεπεράσει κάθε όριο, σύμφωνα με την εφημερίδα, η οποία δεν θεωρεί λύση τον διωγμό των επαιτών, καθώς μία τέτοια κίνηση θα ήταν απάνθρωπη και δεν θα καταπολεμούσε το κακό στην ρίζα του.

Καθώς όμως πολλοί έχουν αναγάγει την επαιτεία σε επάγγελμα, η εφημερίδα προτείνει την υποχρεωτική διακοπή της δράσης των επιτηδίων, ενώ για τους πραγματικά δυστυχείς επισημαίνει πως θα πρέπει να αναζητηθεί με την συμβολή όλων «*ένας τρόπος διά να ζήσουν ή μάλλον διά να μην αποθάνουν εκ πείνης*».²⁶⁹⁴

Τον Ιούνιο του 1942 ξεκινά η αποστολή τροφίμων εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού στην Χίο, ενώ η παραμονή στο νησί του Ελβετού εκπρόσωπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Cournoisier, και η συνεργασία του με την Επισιτιστική

²⁶⁸⁹ Καρούσης, ό. π., σ. 40-42. «*Την έβραζαν (την τσουκνίδα), την στράγγιζαν, ψιλόκοβαν μέσα κρόμμυον, αναμύγνυναν αλευρικό κι έφτιαχναν κεφτέδες της κατοχής*», Κουτσοδόνη, ό. π., σ. 77.

²⁶⁹⁰ Κουτσοδόνη, ό. π., σ. 75.

²⁶⁹¹ «*Η Κυβέρνησις εξουσιοδοτεί τον κ. Νομάρχη να συνεχίση αποδεχόμενος εισφοράς*», *Παγχιακή*, Σάββατο, 14 Φεβρουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁹² «*Σύστασις Επιτροπής Επισιτισμού*», *Νέα Χίος*, Σάββατο, 25 Απριλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁹³ «*Το Άσυλον Αλητοπαίδων και η περίθαλψις των πρισμένων*», *Πρόοδος*, Τρίτη, 23 Ιουνίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁹⁴ «*Η επαιτεία*», *Πρόοδος*, Τρίτη, 24 Φεβρουαρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Επιτροπή²⁶⁹⁵ ενισχύει τις ελπίδες για επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος. Η διανομή των τροφίμων στην Χίο είχε ως αποτέλεσμα να ελαττωθεί αισθητά η διαρροή προσφύγων.²⁶⁹⁶

Οι φήμες για έλευση στη Χίο ατμόπλοιου που μετέφερε τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού προκαλούσαν μία σειρά διαδοχικών συναισθημάτων στον πληθυσμό που υπέφερε από την πείνα, όπως αδημονία, νευρικότητα και αγανάκτηση όταν οι μέρες περνούσαν και τα πολυπόθητα τρόφιμα δεν έφταναν στο λιμάνι, αλλά έδιναν τη θέση τους σε ζητωκραυγές και χειροκροτήματα όταν πλέον η άφιξη των τροφίμων ήταν γεγονός.

«Από πόσας εβδομάδας περιμέναμε τα άλευρα και πόσαι φήμαι και ψεύδη δεν εκκυκλοφόρησαν διά την ακριβή άφιξή του!», διαβάζουμε σε ημερολόγιο για την άφιξη του τούρκικου ατμόπλοιου “Arslan” τον Σεπτέμβριο του 1942, που μετέφερε 170 τόνους αλεύρων του Ερυθρού Σταυρού, συνοδευμένο από τον Courvoisier.

«Καθημερινώς άλλο θέμα δεν είχομεν όλοι, παρά πότε θα έλθη ο Ελβετός για να φάμε λίγο ψωμάκι που τόσο λαχταρούσαμε. Η πείνα τόσο πολύ μας τρέλανε που καθημερινώς περνούσαμε από την θάλασσα διά να δούμε κανένα πλοίο ή ιστιοφόρον να έρχεται με τα άλευρα. Η μεγάλη αυτή αναμονή μας οδήγησεν εις νευρικότητα η δε νευρικότης εις αγνάκτησιν».²⁶⁹⁷

Ο τοπικός Τύπος αφιερώνει ιδιαίτερα εγκωμιαστικά άρθρα για την δράση του Ερυθρού Σταυρού στο νησί και για το πρόσωπο του Courvoisier, που ο πληθυσμός χαριτολογώντας αποκαλούσε Κουβαλιέ,²⁶⁹⁸ τον οποίο παρομοιάζουν με φύλακα άγγελο που με την καλοσύνη και τις φροντίδες του σκόρπισε σε όλους την ελπίδα για μελλοντική καλύτερευση της επισιτιστικής κατάστασης και τόνισε το ηθικό των εξαντλημένων και απελπισμένων κατοίκων κατά την διάρκεια της προσωπικής επίβλεψης που είχε για την διανομή των τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού.

Η *Νέα Χίος* αναφέρει σε άρθρο της πως δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολο να φανταστεί κάποιος πόσο περισσότερο τραγική θα ήταν η κατάσταση στο νησί χωρίς την αρωγή του «τάγματος των αγαθών αγγέλων», όπως αποκαλεί τους ανθρώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, όπως επίσης είναι εύκολο να σκεφτεί κάποιος την ψυχική ανακούφιση που αισθάνονται οι πολίτες στο άκουσμα του ονόματός του.²⁶⁹⁹

Ο Δήμαρχος Χίου Καλβοκορέσης επισημαίνει πως πάντα ο πληθυσμός υποδεχόταν με μεγάλη χαρά τους εκπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, όχι μόνο γιατί ανακούφιζαν τον λαό, αλλά και γιατί αποτελούσαν «άτομα ζώντα σε ελεύθερο κόσμο», του οποίου η πνοή μέσω αυτών έφθανε στους υπόδουλους Χιώτες [...], ενώ τα τρόφιμα που προσκόμιζαν γεννούσαν στον πληθυσμό την σκέψη ότι υπάρχουν λαοί που θυμούνται και συμπαθούν όσους ζουν υποδουλωμένοι.²⁷⁰⁰

Την ευγνωμοσύνη της προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό εξέφρασε σε έκτακτη συνεδρίασή της τον Ιούλιο του 1942 η Νομαρχιακή Επιτροπή Συσσιτίων Χίου την οποία χαρακτήρισε ως την «μεγαλύτερη παγκόσμια φιλανθρωπική οργάνωση».

²⁶⁹⁵ «Με λίγα λόγια», *Παγχιακή*, Τρίτη, 23 Ιουνίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁶⁹⁶ «Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα» (Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁶⁹⁷ Κουτσοδόνη, ό. π., σσ. 35-36.

²⁶⁹⁸ Κουτσοδόνη, ό. π., 36.

²⁶⁹⁹ «Ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός και η ευεργετική του δράσις διά την πάσχουσαν ανθρωπότητα», «Το έργον του αντιπροσώπου του Δειθ. Ερυθρού Σταυρού εν Χίω», *Νέα Χίος*, Δευτέρα, 29 Ιουνίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁰⁰ Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 183.

«Μέσα εις τον ορυμαγδόν του πολέμου, ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός ήκουσε και την φωνήν της δεινοπαθούσης Χίου και έσπευσε πρόθυμος να ανακουφίση την δυστυχίαν μας [...]. Ο κ. Κουρβουαζιέ επισκεφθείς τας εστίας των Συσσιτίων των Σχολείων του Δήμου Χίου και παρακολουθήσας την διανομήν των τροφίμων αντελήφθη ιδίοις όμμασι την δεινήν και λυπηράν θέσιν εις την οποίαν ευρίσκεται ο πληθυσμός της πόλεως, υπεσχέθη δε ότι θα πράξη παν το δυνατόν προς ανακούφισιν των πεινώντων και των σκελετωμένων υπάρξεων».

Αμέσως τήρησε την υπόσχεσή του ο Κουρβουαζιέ, αναφέρεται στη συνέχεια των Πρακτικών της Νομαρχιακής Επιτροπής τα οποία αναδημοσιεύει η *Πρόοδος*, και παραχώρησε στα Συσσίτια 1.700 οκάδες δαμάσκηνα, περίπου 3.000 κιλά αλεύρι και περίπου 5.500 οκάδες φασόλια.

«Η Χίος οφείλει να αναγράψη χρυσοίς γράμμασιν εις τας σελίδας της ιστορίας της το όνομα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και το όνομα του τετιμημένου και ευγενούς αντιπροσώπου του κ. Ρ. Κουρβουαζιέ».

Με ψήφισμά της η Νομαρχιακή Επιτροπή ομόφωνα υπέβαλλε την άπειρη ευγνωμοσύνη της προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό για την ενίσχυση των συσσιτίων, χωρίς την συνδρομή του οποίου θα διέκοπταν την λειτουργία τους λόγω έλλειψης τροφίμων, καθώς και την ευγνωμοσύνη και ευχαριστίες των 8.500 περίπου σιτιζόμενων μαθητών, παιδιών προσχολικής και εξωσχολικής ηλικίας, θυμάτων πολέμου, χηρών, ορφανών, αναξιοπαθούντων και άπορων ασθενών, οι οποίοι με την παροχή τροφής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού «σώζονται από το χείλος του τάφου». Τέλος, η Επιτροπή ανακηρύσσει τόσο τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, όσο και τον Cournoisier ως μέγιστους ευεργέτες των συσσιτίων της Χίου.²⁷⁰¹

Ωστόσο, παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή του Ερυθρού Σταυρού στην προσπάθεια ομαλοποίησης της επισιτιστικής κατάστασης, τα αποτελέσματα δεν θα είναι τα αναμενόμενα και η κατάσταση θα επιδεινωθεί, κυρίως λόγω των ανεπαρκών ποσοτήτων τροφίμων που θα σταλούν στο νησί και των περιορισμένων διανομών.²⁷⁰²

Στα πλαίσια των προσπαθειών για την διευθέτηση του επισιτιστικού προβλήματος, αποστέλλονται από τον Μητροπολίτη, τον Νομάρχη και τον Δήμαρχο Χίου τηλεγραφήματα προς την Κυβέρνηση στα οποία υπερτονίζεται η ανάγκη λήψης αποτελεσματικών μέτρων για το επισιτιστικό ζήτημα.

Αρχές Αυγούστου 1942, στο τηλεγράφημά του ο Μητροπολίτης Ιωακείμ αναφέρει πως ο πληθυσμός της Χίου λόγω των στερήσεων απώλεσε και την τελευταία ζωτικότητα που του είχε απομείνει, ενώ οι θάνατοι από πείνα τον αποδεκάτισαν. Προκειμένου η πείνα και οι στερήσεις να μην επιφέρουν την ερήμωση της νήσου, εκλιπαρεί τις κυβερνητικές αρχές να μεριμνήσουν για αποστολές τροφίμων από την Μακεδονία και τον Έβρο καθώς η σωματική εξάντληση επιφέρει επιπρόσθετα απογοήτευση και απελπισία στον λαό, και καταλήγει αναφέροντας πως η επισιτιστική κατάσταση της Χίου είναι αδύνατον να περιγραφεί σε ένα απλό τηλεγράφημα.²⁷⁰³

Ο Νομάρχης κάνει λόγο για «ατελέστατο ανεφοδιασμό» του νησιού σε τρόφιμα και για αποδεκατισμό του αστικού κυρίως πληθυσμού από θανάτους εξ ασιτίας, οι οποίοι προκάλεσαν ρεύμα φυγής και εξόδου των κατοίκων φοβούμενοι πως τον επερχόμενο χειμώνα θα φτάσουν σε σημείο έσχατης εξάντλησης. «Γενική

²⁷⁰¹ «Η ευγνωμοσύνη της Επιτροπής Συσσιτίων προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρόν», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 2 Ιουλίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁰² Παρά την τραγικότητα της κατάστασης, η ενίσχυση του Ερυθρού Σταυρού δεν ήταν ποτέ τακτική, Violetta Hionidou, *Black market, hyperinflation and hunger, Food & Foodways*, 12 (2004), σ. 84.

²⁷⁰³ «Σοβαρά μελέτη του επισιτιστικού μας ζητήματος. Αι ενέργειαι προς την Κυβέρνηση», *Νέα Χίος*, Παρασκευή, 7 Αυγούστου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

κατάστασις ολοκλήρου νήσου από επισιτιστικής απόψεως αξιοθρήνητος», αναφέρεται με έντονη γραφή στο τηλεγράφημα.

Ο πληθυσμός, σύμφωνα με τον Νομάρχη, παρουσιάζει εικόνα «ομαδικής παραφροσύνης», η οποία τον ωθεί σε παρακινδυνευμένες αποφάσεις σε σημείο να αψηφούν τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις των Αρχών για παράνομη διαφυγή.²⁷⁰⁴

Σε τηλεγράφημα του ο Νομάρχης προς το Γραφείο Πρωθυπουργού, το Υπουργείο Επισιτισμού και την Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, στο οποίο όμως δεν αναγράφεται ημερομηνία, διαβάζουμε:

«Επισιτιστική κατάσταση ημετέρου Νομού από πάσης απόψεως οικτρά. Επιδεινώσις της οδήγησε πληθυσμόν νήσου, έξοδον προς αντίπεραν Τουρκικήν παραλίαν φαινομένου τούτου λαβόντος έκτασιν πανικού. Εκατοντάδες πρόσωπα νύκτωρ διά μικρών λέμβων διά λαθόντα προσοχήν οργάνων ασφαλείας διαρρέουν προς Τουρκίαν. Πλείσται λέμβοι έχουν ήδη ναυαγήσει με μέγαν αριθμόν θυμάτων στοπ. Πτώματα πνιγμένων πάσης ηλικίας εκβράζονται καθημερινώς στοπ. Ανάγκη μεγίστη ληφθή άμεσος πρόνοια αποστολής τροφίμων, σιτηρών και οσπρίων διά τροφοδότησιν λιμνώτοντος πληθυσμού λέξεως ταύτης ωχρώς μόνον δυναμένης αποδώσει φοβεράν πραγματικότητα στερήσεων και πείνης. Υπάρχει κίνδυνος ερημωθή νήσος κατοίκων αυτής. Υπάλληλοι, χωροφύλακες, δικηγόροι, ιατροί, άνθρωποι όλων των τάξεων διωκόμενοι από φάσμα πείνης και θανάτου φεύγουν συνεχώς εκάστην νύκτα. Απομένουσα δύναμις χωροφυλακής, ης στελέχη ηλαττώθησαν μεγάλως εκ διαρροής, ανεπαρκεστάτη ανακόψη φυγήν».²⁷⁰⁵

Ο Νομάρχης σε τηλεγράφημά του πάλι, εκφράζει το παράπονο πως οι ποσότητες τροφίμων που απεστάλησαν το τελευταίο έτος στην Χίο είναι «ανάξιες λόγου» και οι διανομές στο κοινό αραιές, ανίκανες να καλύψουν έστω τις στοιχειώδεις ανάγκες του πληθυσμού.

Επαναλαμβάνει πως το κοινό διακατέχεται από αγωνία και απόγνωση και οι πολίτες λαμβάνουν ομαδικώς «αλλόφρονες» αποφάσεις αποδημίας, γι' αυτό και είναι άμεση ανάγκη να αποσταλεί ένα «σοβαρό» ποσό για να προβούν οι τοπικές αρχές σε διανομή έκτακτων βοηθημάτων στις άπορες τάξεις, τις οποίες προσπαθούν να συνδράμουν μέσω του ανεπαρκούς οικονομικού προϋπολογισμού με την λειτουργία κρατικών συσσιτίων και την ίδρυση ιδιαίτερου νοσοκομειακού τμήματος για άτομα επικίνδυνα εξαντλημένα και ασθενείς με οιδήματα πείνας.²⁷⁰⁶

Ο αντιδήμαρχος Χίου στα τηλεγραφήματά του αναφέρεται στους αθρόους θανάτους από πείνα που σημειώνονται στην Χίο, υποστηρίζοντας μάλιστα πως το συγκεκριμένο νησί υποφέρει σε μεγαλύτερο βαθμό από όλες τις περιφέρειες της

²⁷⁰⁴ «Αι Αρχαί της νήσου μας διά το επισιτιστικόν μας ζήτημα», *Νέα Χίος*, Παρασκευή, 14 Αυγούστου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁰⁵ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ. 6, Αριθμός εγγράφου 331, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Ο προορισμός όλων όσων θέλησαν να φύγουν από την Χίο ήταν το γειτονικό Τσεσμέ της Τουρκίας. Στην προσπάθειά τους όμως να αποδράσουν δεν στάθηκαν όλοι τυχεροί, καθώς πολλές λέμβοι ανατράπηκαν με αποτέλεσμα να πνιγούν πολλοί επιβάτες επειδή «οι ασυνείδητοι λεμβούχοι βάζουν επιβάτας τριπλάσιους διά να αισχροκερδήσουν», Ευαγγελία Γεωργ. Κουτσοδόνη, *Ημερολόγιον από τα χρόνια της γερμανικής Κατοχής*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χίου, Χίος 2006, σσ. 26, 29. Κυρίως αποχώρησαν όσοι ήταν οικονομικά ασθενείς, αλλά και οικογένειες από την μεσαία τάξη αφού προηγουμένως φρόντισαν να εκποιήσουν όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία για να καλύψουν τα ναύλα, σύμφωνα με τον Δήμαρχο Καλβοκορέση, Argenti, ό. π., σ. 237. Αν και ο κυριότερος λόγος της επιθυμίας για φυγή από το νησί ήταν η «απόδραση» από την πείνα, πολλοί άντρες εγκατέλειψαν το νησί προκειμένου να αποφύγουν την στρατολογία που φημολογείτο πως οι Γερμανοί σκόπευαν να επιβάλλουν, ό, π., σσ. 51-52.

²⁷⁰⁶ «Διά τον επισιτισμό μας», *Πρόοδος*, Σάββατο, 12 Σεπτεμβρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Επικράτειας, και ζητεί να δοθεί η δέουσα σημασία με σκοπό την πραγματική σωτηρία του νησιού, του οποίου τα νεκροταφεία αδυνατούν να δεχθούν τους πολίτες που καθημερινά πεθαίνουν από πείνα.²⁷⁰⁷

«Διά συγκινητικών τηλεγραφικών εκκλήσεων των προς τον κ. Πρωθυπουργόν και τα αρμόδια Υπουργεία, ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης μας, ο κ. Νομάρχης και ο κ. Δήμαρχος, διεκτραγώδησαν την δεινήν επισιτιστικήν κατάστασιν της νήσου μας», γράφει η Πρόοδος.

Αναφορικά με τον όρο που ο Νομάρχης επέλεξε για να περιγράψει την επισιτιστική κατάσταση της Χίου, η εφημερίδα υποστηρίζει πως ο χαρακτηρισμός «αξιοθρήνητος» όχι μόνο δεν είναι υπερβολικός, αλλά είναι και κατώτερος της σκληρής πραγματικότητας. *«Διότι η γενική επισιτιστική μας κατάστασις είναι περισσότερο από αξιοθρήνητος. Είναι αυτόχρημα τραγική!».*

Καθώς το νησί είναι φτωχό σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και αυτές ελάχιστα αποδίδουν σε γεωργικά προϊόντα, με εξαίρεση την μαστίχα και μερικά εσπεριδοειδή, η Χίος δεν διαθέτει αγαθά ώστε να τα ανταλλάξει με άλλες περιφέρειες. Έτσι, ο πληθυσμός που για περισσότερο από ένα έτος πεθαίνει από την πείνα και αποδεκατίζεται, εκπατρίζεται για να γλιτώσει, γράφει η εφημερίδα επιβεβαιώνοντας τον Νομάρχη που στο τηλεγράφημά του αναφέρθηκε στην τάση φυγής που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό.

«Ουδεμίαν άλλη γωνία της ελληνικής πατρίδος ευρίσκεται εις χειροτέραν της ιδικής μας μοίραν από επισιτιστικής απόψεως. Ουδεμία άλλη περιοχή έχει εγκαταλειφθή εις την τύχην της, όπως εγκαταλείφθη η Χίος από το κέντρον!». Για την εφημερίδα στις παραπάνω γραμμές δηλώνεται η σκοτεινή πραγματικότητα, την οποία όλοι οι κάτοικοι της Χίου αντιμετωπίζουν με δέος και πόνο ψυχής, και όλων μέλημα είναι η επιβίωση τον επερχόμενο χειμώνα όταν στερούνται τα στοιχειωδέστερα είδη διατροφής, όπως το ψωμί, το έλαιο ή τα δημητριακά.

Η εφημερίδα επιβεβαιώνει επίσης τον αντιδήμαρχο όταν γράφει πως είναι άμεση ανάγκη να επεκταθούν τα νεκροταφεία καθώς έχουν πια υπερπληρωθεί, προσθέτοντας πως ολόκληρο το νησί κινδυνεύει να μετατραπεί σε ένα απέραντο νεκροταφείο από την ερήμωση που προκαλεί η θνησιμότητα από πείνα.²⁷⁰⁸

Το καλοκαίρι επομένως του 1942, το δεύτερο καλοκαίρι της Κατοχής, βρίσκει τον πληθυσμό της Χίου να χαρακτηρίζεται από τόσο μεγάλη απογοήτευση και φόβο εξαιτίας της θνησιμότητας από πείνα ώστε η φυγή από το νησί, ήδη από τον Φεβρουάριο του 1942, να φαντάζει ως η μόνη λύση από την ερήμωση που σκορπά η πείνα. Οπότε, η Χίος κινδυνεύει να ερημωθεί τόσο από τους θανάτους από πείνα, όσο και από την μετανάστευση που επιδιώκουν οι κάτοικοί της.

Δηλωτική της τραγικής κατάστασης που επικρατεί στο νησί το δεύτερο έτος της Κατοχής είναι η επιγραμματική φράση ιερέα προς το ποίμνιό του: *«Δύο οδοί σωτηρίας σας μένουν, η μία προς την Μ. Ασίαν και η άλλη προς το Νεκροταφείο».*²⁷⁰⁹

«Εχθρός φοβερός και αδίσταχτος η πείνα, κυνηγά τους δυστυχισμένους ανθρώπους, τους διώχνει από τα σπίτια τους και μ' ένα μπογαλάκι ο καθένας στο χέρι, παίρνουν το δρόμο της φυγής, της προσφυγιάς...[.].»

Φεύγουν αδιάκοπα. Εδώ τους περιμένει σίγουρα ο θάνατος. Εκεί, στο άγνωστο, ίσως... ίσως είναι καλλίτερα...

²⁷⁰⁷ «Αι Αρχαί της νήσου μας διά το επισιτιστικόν μας ζήτημα», *Νέα Χίος*, ό. π.

²⁷⁰⁸ «Ερήμωσις και φυγή!», Πρόοδος, Σάββατο, 8 Αυγούστου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁰⁹ Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 287.

Φεύγουν οικογενειάρχες με τις γυναίκες και τα παιδιά τους και άλλοι μονάχοι, εγκαταλείποντας εδώ και γυναίκες και παιδιά και γονείς, ότι αγάπησαν, ότι αγαπούν».²⁷¹⁰

Ο μεγάλος αριθμός ανθρώπων όμως που τρέπεται σε φυγή από την Χίο είχε μία θετική συνέπεια για τον εναπομείναντα πληθυσμό, καθώς προκάλεσε περιοδικά την μείωση των τιμών ορισμένων τροφίμων. Εκτός από την ελάττωση του πληθυσμού λόγω της αναχώρησης Χιωτών προς την Τουρκία, στην προσωρινή πτώση των τιμών συνέβαλαν τον Απρίλιο του 1942 η ελάττωση των πεινασμένων, ασθενών και γερόντων επειδή πολλοί απεβίωσαν.²⁷¹¹

Στο ίδιο μήκος κύματος με τα παραπάνω τηλεγραφήματα και το σχετικό άρθρο της *Πρόοδου*, κυμαίνονται και οι δύο επιστολές προς τον Πρωθυπουργό ενός Χιώτη δικηγόρου, ο οποίος επίσης χαρακτηρίζει την επισιτιστική κατάσταση στο νησί αξιοθρήνητη και «αθλιεστάτη» και υποστηρίζει πως «η εγκατάλειψις του πληθυσμού της νήσου είναι άνευ προηγουμένου» με τραγικές συνέπειες:

α) Τον οργασμό της μαύρης αγοράς, που προσφυνώς αποκαλείται και «κίτρινη αγορά», καθώς τα τρόφιμα είναι διαθέσιμα αν και εφόσον ο ενδιαφερόμενος είναι διατεθειμένος να προσφέρει αφειδώς χρήμα.

β) Οιδήματα και θάνατοι από πείνα, γεγονός που επιβεβαιώνεται επίσημα από τα πιστοποιητικά θανάτων.

γ) Κλοπές σε μεγάλη κλίμακα

δ) Στρατιές επαιτών κάθε ηλικίας, οι περισσότεροι εκ των οποίων βρίσκονται στα πρόθυρα του Άδη.²⁷¹²

Σε επόμενη επιστολή του ένα μήνα αργότερα, ο δικηγόρος υποστηρίζει πως η επισιτιστική κατάσταση παραμένει «ελεεινή» και θέλει να καταστήσει γνωστό πως «η κατωτάτη τάξις πολιτών ενταύθα σχεδόν εξέλιπε, διότι μέρος μεν ταύτης απεδεκατίσθη εξ ασιτίας», μέρος της εγκατέλειψε το νησί και αναζήτησε καταφύγιο σε ξένη επικράτεια, όσοι παραμένουν στην πλειονότητά τους είναι «σκιές κινούμενων ανθρώπων», ενώ ήδη άρχισε να πλήττεται και η μεσαία τάξη των πολιτών.²⁷¹³

Τέλη Αυγούστου 1942, η *Παγχιακή* σε δημοσίευσμά της αναφέρει πως η ευχάριστη πληροφορία που κυκλοφορεί ευρέως ότι με την συγκατάθεση των Αρχών Κατοχής θα αποστέλλονται από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό στην Ελλάδα κάθε μήνα 25.000 τόνοι τροφίμων, έγινε δεκτή με ενθουσιασμό κυρίως από τους πληθυσμούς εκείνους, όπως της Χίου, οι οποίοι λόγω της μικρής γεωργικής τους παραγωγής κινδυνεύουν να υποκύψουν πρόωρα στο μοιραίο.

Ο διακεκριμένος αρθρογράφος Μιχάλης Γ. Θεοτοκάς, ο οποίος επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τον επισιτισμό της ιδιαίτερης πατρίδας του,²⁷¹⁴ συνέταξε μελέτη για τις επισιτιστικές ανάγκες της Χίου τονίζοντας πως η σχετική πληροφορία για την τακτική αποστολή 25.000 τόνων τροφίμων στην Ελλάδα είναι η μεγαλύτερη ελπίδα την οποία τρέφει ο πληθυσμός για την καταπολέμηση του υποσιτισμού και των τραγικών συνεπειών του που απειλούν τον τόπο. Αν οι ελπίδες αυτές πραγματοποιηθούν και οι αρμόδιοι πεισθούν να διαθέσουν υπέρ του χιακού λαού το

²⁷¹⁰ Σταφυλέρας, ό. π., σ. 17.

²⁷¹¹ Κουτσοδόνη, ό. π., σσ. 30-31.

²⁷¹² «Προς τον Εξοχώτατον κ. Γ. Τσολάκογλου Πρωθυπουργόν της Ελλάδος», *Πρόοδος*, Τρίτη, 11 Αυγούστου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁷¹³ «Ανοικτή επιστολή προς τον κ. Πρωθυπουργόν», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 10 Σεπτεμβρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς».

²⁷¹⁴ Οι τοπικές εφημερίδες συχνά αναφέρονται στις ενέργειες του Θεοτοκά για τον επισιτισμό της Χίου και στο γεγονός ότι, καθώς διέμενε στην Αθήνα, φρόντιζε να ενημερώνει συχνά εξέχουσες προσωπικότητες της ιδιαίτερης πατρίδας του, όπως τον Μητροπολίτη, για τις επισιτιστικές εξελίξεις στην πρωτεύουσα και τον αντίκτυπό τους στη Χίο, βλ. για παράδειγμα «Ευοίωνος απαρχή», ό. π.

επισιτιστικό έλλειμμα των 12.000 τόνων που εμφανίζει το νησί, η Χίος θα πρέπει να θεωρηθεί ευτυχής, αναφέρει ο Θεοτοκάς.

Στην μελέτη του ο αρθρογράφος επισημαίνει πως οι δημογραφικές μεταβολές, όπως η αύξηση της θνησιμότητας στη Χίο μετέπειτα της πολεμικής περιόδου, οφείλεται στη στέρηση αγαθών, που όμοιά της η Χίος είχε να βιώσει από τον σεισμό του 1881, χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί στους λόγους που προκάλεσαν την στέρηση τροφίμων, και οι οποίοι είναι:

Η κατακόρυφη πτώση των εισαγωγών σε τρόφιμα πρωτίστης ανάγκης και των εξαγωγών χιακών προϊόντων (κυρίως πολυτελούς επισιτισμού όπως εσπεριδοειδή ή αμύγδαλα) λόγω του πολέμου, και η σημαντική ελάττωση της παραγωγής κατά το 1941 που οφείλεται στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, στη μείωση των γεωργικών χειρών εξαιτίας της επιστράτευσης, στα ελάχιστα ζώα λόγω των επιτάξεων, στην έλλειψη λιπασμάτων και στις δυσχέρειες της μεταφοράς.²⁷¹⁵

Από το τηλεγράφημα του Δημάρχου Καλβοκορέση μέσα Σεπτέμβρη 1942 στο οποίο εξηγεί πως η Μακεδονία υπάρχει ενδεχόμενο να στείλει στη Χίο σίτο υπό τον προϋπόθεση να λάβει ως αντάλλαγμα εσπεριδοειδή, πως δεν μπορούν παρά να ελπίζουν μόνο στην συνέχιση των αποστολών τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού και πως πρέπει η προσοχή τους να στραφεί αποκλειστικά στον Έβρο ώστε να επιτευχθεί συμφωνία για αποστολή μικρών ποσοτήτων σίτου ή αραβόσιτου με ανταλλαγή προϊόντων ή χρήματα, η εφημερίδα *Πρόοδος* καταλήγει στο συμπέρασμα πως και τον επερχόμενο χειμώνα η επισιτιστική κατάσταση «δεν θα είναι ρόδινη».²⁷¹⁶

Κατόπιν της σχετικής προτροπής του Δημάρχου, συστήθηκε Επιτροπή με σκοπό να μεταβεί στον Έβρο ώστε να προμηθευτεί παντός είδους τρόφιμα για τον πληθυσμό της Χίου, ενώ ο Μητροπολίτης προκειμένου να ενισχύσει το έργο της Επιτροπής απέστειλε επιστολή στον Μητροπολίτη Διδυμοτείχου ζητώντας του να συνδράμει στην επιτυχή αποστολή της Επιτροπής, φροντίζοντας να τον πληροφορήσει πως «ο Χιακός λαός μασιτζεται ανηλεώς υπό πείνης και δυστυχίας και τον αποδεκατίζει ο εξ αστίας θάνατος».²⁷¹⁷

Παρά τις δυσκολίες που προέκυψαν, η Επιτροπή κατόρθωσε να προμηθευτεί αργιόσιτο, καλαμπόκι, σαρωθρόσπορο, φασόλια και ταμπουράδες.²⁷¹⁸

Η Κυβέρνηση σε απαντητικό της τηλεγράφημα στον Νομάρχη, αρχές Οκτώβρη, περιορίστηκε να παρουσιάσει την βοήθεια σε τρόφιμα που ήδη έχει λάβει η Χίος και να ενημερώσει πως το Γραφείο Επισιτισμού με τηλεγράφημά του ζήτησε από τον Νομάρχη Έβρου να διευκολύνει την Επιτροπή να προμηθευτεί τρόφιμα.

Η κυβερνητική απάντηση στις εκκλήσεις του Νομάρχη για αποστολή τροφίμων ή χρημάτων δεν ικανοποίησε την *Πρόοδο*, η οποία θέλησε να εκφράσει εκ μέρους του Χιακού λαού την πικρία του και την οδύνη που αισθάνεται καθώς αντιλαμβάνεται ότι έχει εγκαταλειφθεί στην τύχη του, αν και δικαιούται μεγαλύτερη προσοχή και ενίσχυση από την Πολιτεία στην προσπάθειά του να αποτινάξει το φάσμα της πείνας.²⁷¹⁹

Ωστόσο, δεν είναι μόνο η Κυβέρνηση που παραμένει ουσιαστικά αμέτοχη στο δράμα του Χιακού λαού, αλλά και οι κατοχικές αρχές: «Από πείνα, πολύ πάσχομε το

²⁷¹⁵ «Αι επισιτιστικάί ανάγκαι της Χίου», *Παγχακή*, ό. π.

²⁷¹⁶ «Προβλέψεις διά τον επισιτισμόν μας», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 17 Σεπτεμβρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷¹⁷ «Περί τον επισιτισμόν μας», *Πρόοδος*, Τρίτη, 29 Σεπτεμβρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷¹⁸ Τσούχλης, ό. π., σ. 33.

²⁷¹⁹ «Αι αντιλήψεις του Κέντρου διά τον επισιτισμόν της νήσου μας», *Πρόοδος*, Σάββατο, 10 Οκτωβρίου 1942, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

πλείστον των κατοίκων και αι Αρχαί Κατοχής δεικνύουν εγκληματικήν αδιαφορίαν διά τα χάλια του λαού», διαβάζουμε σε σημείωση ημερολογίου με ημερομηνία 6 Αυγούστου 1942.²⁷²⁰

Σε συνεδρίασή της τέλη Δεκεμβρίου 1942, η Γενική Επιτροπή Επισιτισμού Χίου αναγνώρισε την σημαντική συμβολή του Ερυθρού Σταυρού στον επισιτισμό του νησιού, αφού προηγουμένως ανέφερε πως είχε ως γνώμονα σε όλη την διάρκεια διαχείρισης του επισιτιστικού ζητήματος ότι αμέσως έγινε αντιληπτό από την Επιτροπή πως ο τόπος δεν είχε να αναμείνει επισιτιστική αρωγή από το Επίσημο Κράτος. Αντίθετα, ο επισιτισμός του έπρεπε να στηριχθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία ενισχύοντας τους εμπόρους με ποικίλες νόμιμες διευκολύνσεις ώστε με την προσδοκία του κέρδους, εντός λογικών ορίων, να κινητοποιηθούν να εφοδιάσουν το νησί με τρόφιμα.

Τέλος, καθώς η Επιτροπή αντιλήφθηκε πως ο τόπος ήταν παντελώς απογυμνωμένος από τρόφιμα και οι εισαγωγές δυσανάλογες προς τις ανάγκες, όταν οι διαθέσιμες ποσότητες τροφίμων δεν επαρκούσαν για ολόκληρο τον πληθυσμό, διένειμε τα διαθέσιμα κάθε φορά τρόφιμα πρώτα στον πληθυσμό της πόλης και στο Βροντάδο, επειδή ο αστικός πληθυσμός βρισκόταν σε χειρότερη επισιτιστική κατάσταση, και τα υπόλοιπα στις ναυτικές κοινότητες (όπως τα Καρδάμυλα) και τις φτωχότερες κοινότητες της νήσου με τις λιγότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις.²⁷²¹

Διένειμε δηλαδή τα διαθέσιμα τρόφιμα με σειρά προτεραιότητας στον πληθυσμό του νησιού ανάλογα με την σοβαρότητα της επισιτιστικής του κατάστασης, τακτική που επιλέχθηκε ως η πλέον κατάλληλη με βάση τις επικρατούσες συνθήκες.

Η εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση όταν ενημερώθηκε για την απελπιστική έλλειψη τροφίμων στη Χίο (και γενικότερα στα νησιά του Αιγαίου) και συνειδητοποίησε, καθώς το κύμα των προσφύγων ενισχυόταν, πως η Γερμανία προτίθετο να εγκαταλείψει τους ανθρώπους στη μοίρα τους, προέβη σε επανειλημμένα διαβήματα προς την Βρετανική Κυβέρνηση.

Τον Απρίλιο του 1942, ο εξόριστος Έλληνας Πρωθυπουργός, Εμμανουήλ Τσουδερός, σε τηλεγράφημά που απέστειλε από το Κάιρο στο ελληνικό Προξενείο στο Λονδίνο αναφέρει, μεταξύ άλλων, πως η έξοδος των ανθρώπων προέρχεται κυρίως από την Χίο, ως συνέπεια των τραγικών συνθηκών διατροφής στο νησί, και αναμφίβολα, μπορεί να αναχαιτιστεί μόνο με την άμεση αποστολή τροφίμων.²⁷²²

Ένα μήνα αργότερα, ο Τσουδερός, και ενώ βρίσκεται στο Κάιρο, τηλεγραφεί στην αγγλική Κυβέρνηση πως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός παρουσιάζει την κατάσταση πείνας στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους τραγική και ότι εξαιτίας της αδυσώπητης αυτής ανάγκης φεύγουν οι κάτοικοι, ενθαρρυμένοι ίσως και από τους κατακτητές, οι οποίοι επιθυμούν να απαλλαχθούν από αυτούς. Σύμφωνα με τον Πρωθυπουργό, η συγκράτηση της διαφυγής είναι αδύνατη χωρίς την ταχύτατη αποστολή τροφίμων.²⁷²³

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός επιβεβαίωσε πως οι αναφορές για συνθήκες λιμού στην Χίο είναι τραγικά αληθινές, και τελικά, κατόπιν επίπωνων διαβημάτων, δόθηκε η Βρετανική έγκριση για την αποστολή τροφίμων από την Σμύρνη στην Ικαρία, Σάμο, Μυτιλήνη και Χίο, τα οποία διανεμήθηκαν μέχρι τον Ιούλιο του 1942.

Τον Αύγουστο του 1942, ο Έλληνας Πρέσβης στην Άγκυρα (Ραφαήλ) ενημέρωσε την Κυβέρνηση ότι είχε λάβει ένα επείγον αίτημα από την Χίο να

²⁷²⁰ Κουτσοδόντη, ό. π., σ. 35.

²⁷²¹ Argenti, ό. π., σ. 161-163, 165-166.

²⁷²² Ο.π., σ. 43.

²⁷²³ Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήναι 1946, σ. 121.

σταλούν τρόφιμα, κυρίως γάλα και άλλα απαραίτητα τρόφιμα για παιδιά. Η ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη δήλωσε, εντούτοις, ότι παρά το γεγονός πως το συμμαχικό σχέδιο για ανεφοδιασμό της Ελλάδας περιλάμβανε τα νησιά του Αιγαίου, οι Γερμανοί αρνήθηκαν να δώσουν την συγκατάθεσή τους για αυτά. Οι βρετανικές αρχές δέχτηκαν να ασκήσουν πίεση σχετικά, και εν τέλει, μετά την μεσολάβηση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, οι Γερμανοί επέτρεψαν να σταλεί αλεύρι στη Χίο και στη Μυτιλήνη.

Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1942, η ηπειρωτική Ελλάδα ανεφοδιαζόταν τακτικά μέσω σουηδικών πλοίων, αλλά αποδείχτηκε αδύνατον να κατευθυνθούν στα νησιά ξεκινώντας από την ενδοχώρα, γι' αυτό το κέντρο κατανομής τοποθετήθηκε στη Σμύρνη. Η διανομή γινόταν υπό την εποπτεία του αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος ανέφερε πως η Χίος σώθηκε από την λιμοκτονία και την ολοκληρωτική καταστροφή μόνο από την τελευταία αποστολή αλεύρου, και προέτρεψε τις περαιτέρω αποστολές προμηθειών ως επιτακτικά αναγκαίες.

Στο εξής, οι προμήθειες του Ερυθρού Σταυρού ήταν πιο συχνές στη Χίο, αν και ακανόνιστες και ανεπαρκείς, ώστε απλώς να αποτρέπουν τον ολοκληρωτικό λιμό, ενώ δημητριακά, γάλα σε σκόνη και αποξηραμένα λαχανικά αποστέλλονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα από τα τέλη Μαρτίου του 1943 υπό την επίβλεψη του Cournoisier και αποτελούσαν δωρεά των Ελλήνων της Αιγύπτου,²⁷²⁴ οι οποίοι και μεταπολεμικά συνέχισαν να συνδράμουν τον επισιτισμό της Ελλάδας.²⁷²⁵

Τον Οκτώβριο του 1943, σε έκθεσή του για την επισιτιστική κατάσταση της Χίου κατά την διάρκεια του Σεπτεμβρίου 1943, ο εκπρόσωπος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, N.E. Nilson,²⁷²⁶ αναφέρει πως οι επισιτιστικές συνθήκες μπορεί

²⁷²⁴ Argenti, ό. π., σσ. 44-45. Αναμφίβολα, οι καταστροφικές συνέπειες της πείνας στην υγεία του ελληνικού πληθυσμού υπήρξαν μακροχρόνιες και οι Έλληνες του Καΐρου, ακόμη και μετά την Κατοχή, δεν έμειναν απαθείς στο επισιτιστικό δράμα του λαού: «*Το 1948 πάλι, σε συνεννόηση με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, όλες οι αδελφότητες της Καϊρινής παροικίας, πολλά σωματεία, καθώς και οι τεκτονικές στοές "Ισις", "Ελευθερία", "Μέγας Κωνσταντίνος" και "Σωκράτης" συμμετείχαν στην διοργάνωση εράνου για την αποστολή βιταμινών στην Ελλάδα, προκειμένου να ενισχυθεί σε θεραπευτική αξία η διατροφή των λιμοκτονούντων Ελλήνων. Την ευθύνη του εγχειρήματος είχε ο Αντώνης Εμμανουήλ Μπενάκης, ο οποίος από το 1926 βρισκόταν εγκαταστημένος στην Αθήνα*»: Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2007, σ. 74.

²⁷²⁵ «*Το 1948 πάλι, σε συνεννόηση με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, όλες οι αδελφότητες της Καϊρινής παροικίας, πολλά σωματεία, καθώς και οι τεκτονικές στοές "Ισις", "Ελευθερία", "Μέγας Κωνσταντίνος" και "Σωκράτης" συμμετείχαν στην διοργάνωση εράνου για την αποστολή βιταμινών στην Ελλάδα, προκειμένου να ενισχυθεί σε θεραπευτική αξία η διατροφή των λιμοκτονούντων Ελλήνων. Την ευθύνη του εγχειρήματος είχε ο Αντώνης Εμμανουήλ Μπενάκης, ο οποίος από το 1926 βρισκόταν εγκαταστημένος στην Αθήνα*»: Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2007, σ. 74.

²⁷²⁶ Λίγους μήνες αργότερα, και συγκεκριμένα την 7^η Φεβρουαρίου 1944, ο εκπρόσωπος του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, N.E. Nilson, θα συγκαταλεχθεί μεταξύ των νεκρών που προήλθαν από τον βομβαρδισμό εκ μέρους βρετανικών αεροσκαφών του πλοίου "Wiril" του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, που ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Χίου από την 5^η Φεβρουαρίου, και ενώ η εκφόρτωση δεμάτων με τρόφιμα, που παρακολουθούσε πλήθος κόσμος, ήταν σε εξέλιξη. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών*, ο αντιπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού για τα Δωδεκάνησα σκοτώθηκε στο λιμάνι μέσα στο αυτοκίνητό του μαζί με τον σωφέρ του και ο θάνατός του προξένησε βαθιά λύπη λίγο πριν τελέσει τον γάμο του με την κόρη του Έλληνα πρόξενου στη Σουηδία, «*Πως ευρηπολήθη εις την Χίον το ατμόπλοιον του Ερυθρού Σταυρού*», *Νεολόγος Πατρών*, Πέμπτη, 10 Φεβρουαρίου 1944, Μουσείο Τύπου Πατρών. Η επίσημη βρετανική εξήγηση που δόθηκε για το συμβάν ήταν πως η παρουσία του "Wiril" στη Χίο δεν ήταν γνωστή, καθώς δεν αναμενόταν να εγκαταλείψει τη Σάμο νωρίτερα από τις 9 Φεβρουαρίου. Ωστόσο, ο ραδιοφωνικός σταθμός της Στοκχόλμης επεσήμανε πως στο πλοίο ήταν εμφανώς τοποθετημένα τα εμβλήματα του Ερυθρού Σταυρού και τα Σουηδικά χρώματα στο κατάστρωμα και στις πλευρές του πλοίου, Argenti, ό. π., σ. 59. Το βρετανικό Υπουργείο Αεροπορίας υποστήριξε πως η επίθεση πραγματοποιήθηκε από τέτοια γωνία

να υπήρξαν σχετικά ευνοϊκές, στη συνέχεια όμως επιδεινώθηκαν σημαντικά, σε σημείο που οι κατοχικές δυνάμεις να θεωρούν υποχρέωση τους να μεσολαβήσουν για να σταματήσουν την άνοδο των τιμών και να ελέγξουν το εμπόριο, υποχρεώνοντας όμως ακόμη και τους ιδιώτες να δηλώσουν όλα τα αποθέματα τροφίμων που διαθέτουν.

Σύμφωνα με τον αντιπρόσωπο, όλα τα παραπάνω προοιωνίζουν έναν σκληρό χειμώνα για τον πληθυσμό του νησιού, ο οποίος βασίζεται στον Ερυθρό Σταυρό, και ο οποίος με την σειρά του θα πρέπει να προετοιμαστεί να στηρίξει όλους τους κατοίκους του νησιού, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων. Ακόμη και κάτω από τις πλέον ευνοϊκές συνθήκες, η Χίος δεν παράγει αρκετά για να συντηρηθεί, καταλήγει ο Nilson.²⁷²⁷

Το κλείσιμο των συσσιτίων ελλείπει οικονομικών πόρων τον Ιανουάριο του 1943 προκαλεί την αντίδραση της εφημερίδας *Πρόοδος*, η οποία βγάζει «κραυγή οδύνης» υποστηρίζοντας πως ο αρνητικός αντίκτυπος της κατάργησης του «σωτήριου θεσμού» των συσσιτίων θα είναι καταστροφικός για τα πλήθη των ημίγυμων και πειναλέων ανδρών, γυναικών και παιδιών που συνωστίζονται στις θύρες των εστιών με την αγωνία ζωγραφισμένη στα μαραμένα πρόσωπά τους για να λάβουν την μερίδα φαγητού που τους αναλογεί.

Μόνο όσοι παρακολούθησαν στενά την λειτουργία των συσσιτίων και αντίκριζαν καθημερινά το μελαγχολικό θέαμα των ατέλειωτων σειρών ανδρών, γυναικών και παιδιών πάσης ηλικίας να αγωνίζονται επί ώρες ολόκληρες για να κατευνάσουν την πείνα τους, αυτοί και μόνο αυτοί είναι σε θέση να εκτιμήσουν τι σημαίνει διακοπή Συσσιτίων, αναφέρει η εφημερίδα.

Στις 12 εστίες συσσιτίων επιτελείτο αθόρυβα μία πραγματική «ζωοδότης» μυσταγωγία, η οποία μέσω των διανεμομένων μερίδων ανακουφιζόταν το στομάχι και η τροφή χάριζε ζωή στους 12.000 σιτιζόμενους για τους οποίους το συσσίτιο ήταν η μόνη παρήγορη ελπίδα τους πως θα αποφύγουν τον θάνατο από πείνα.²⁷²⁸

Και ενώ η επισιτιστική κρίση παραμένει, από τον Φεβρουάριο του 1943,²⁷²⁹ τα πρωτοσέλιδα της *Προόδου* για το επισιτιστικό ζήτημα δίνουν τη θέση τους στο

προσέγγισης που ήταν αδύνατο για τα πληρώματα να αναγνωρίσουν το “Wiril” ως πλοίο του Ερυθρού Σταυρού, ενώ η βρετανική πρεσβεία στη Στοκχόλμη έκανε λόγο για ατύχημα, Γρηγόρης Δ. Σπανός, *Ο βομβαρδισμός του πλοίου του Ερυθρού Σταυρού Wiril στο λιμάνι της Χίου στις 7 Φεβρουαρίου 1944*, Ανδρεάδριο Γυμνάσιο Βροντάδου Χίου, Χίος 2000, σ. 74. Βλ. επίσης Κουτσοδόνη, ό. π., σσ. 48-49. Ο βομβαρδισμός του πλοίου έγινε αντικείμενο προπαγάνδας από τον Άξονα κατά των Άγγλων και παρουσιάστηκε ειρωνικά ως έμπρακτη απόδειξη του αγγλικού “ενδιαφέροντος” για την ανακούφιση της δυστυχίας των Ελλήνων, προϊόν της εφαρμοσθείσας πολιτικής των Συμμάχων, όπως προκύπτει από την μετάδοση του ραδιοφωνικού σταθμού του Βερολίνου:

«Επί τρία έτη οι Άγγλοι ομιλούν φαρισαϊκώς διά την πείναν του Ελληνικού λαού, την οποίαν απέδιδον εις την κατοχήν και τους Γερμανούς, έδιδον δε υποσχέσεις προς ανακούφισιν των μαρτυριών του. Η δυστυχία των Ελλήνων, καρπός της πολιτικής των Συμμάχων, έγινε διά τας σειρήνας του Λονδίνου και του Καίρου μέσον εκμεταλλεύσεως. Πόσας φορές τα αγγλικά αεροπλάνα δεν επετέθησαν ακτά μικρών ιστιοφόρων μεταφερόντων τρόφιμα και πόσας φορές το Αιγαίον δεν εβάφη με αίμα! Ήδη αγγέλεται νέα επίθεσις των εναντίον του Σουηδικού πλοίου “Bíril” ανήκοντος εις την υπηρεσίαν Ερυθρού Σταυρού και εκφορτώνοντος τρόφιμα και φάρμακα εις Κάστρον της Χίου. Ιδού η έμπρακτος εκδήλωσις της Αγγλικής φιλίας διά την Ελλάδα», «Πως επυρπολήθη εις την Χίον το ατμόπλοιο του Ερυθρού Σταυρού», ό. π.

²⁷²⁷ Argenti, ό.π. σσ. 170, 173.

²⁷²⁸ «Ρηγνύομεν κραυγή οδύνης», *Πρόοδος*, Πέμπτη, 21 Ιανουαρίου 1943, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷²⁹ Δυστυχώς, δεν διασώζονται τα φύλλα των ετών 1943-1944 για τις εφημερίδες *Νέα Χίος* και *Παγχιακή* που θα μας επέτρεπαν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του επισιτιστικού ζητήματος στη Χίο. Το τελευταίο φύλλο της *Νέας Χίου* που εντοπίσαμε για την κατοχική περίοδο φέρει ημερομηνία 21 Αυγούστου 1942 και της *Παγχιακής* 24 Αυγούστου 1942.

μείζον ζήτημα της επικαιρότητας: Στις πολεμικές ανταποκρίσεις και τις ειδήσεις σχετικά με την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Το κενό σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση του νησιού τους επόμενους μήνες του 1943 καλύπτει περιληπτικό σημείωμα του N. E. Nilsson, του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, σχετικά με την εμπειρία που είχαν οι εκπρόσωποι του Οργανισμού στην Χίο την άνοιξη του 1943, οπότε το νησί εξακολουθεί να χρήζει επισιτιστικής αρωγής. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Nilsson αναφέρεται με τα καλύτερα λόγια για τις ενέργειες που κατέβαλλαν οι τοπικοί φορείς, αλλά και η γερμανική διοίκηση του νησιού σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα, στα πλαίσια μιας συνολικά θετικής εντύπωσης που αποκόμισαν οι εκπρόσωποι από το κίνημα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και κοινωνικής αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε στην Χίο, στο μοναδικό από τα τρία νησιά του Βορείου Αιγαίου (τα άλλα δύο είναι η Σάμος και η Λέσβος) στα οποία θα αναφερθεί με θετικά λόγια ο αντιπρόσωπος, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

*«Οι εκπρόσωποι έφτασαν στη Χίο τις τελευταίες ημέρες του Απρίλη όπου επίσης υπήρχε μεγάλη ανάγκη για βοήθεια, αλλά εδώ η ιδιωτική πρωτοβουλία και η κοινωνική ευθύνη καθώς και μία καλύτερη διοίκηση κατοχής είχαν κάνει σπουδαίες και συγκριτικά επιτυχημένες προσπάθειες να αντιμετωπίσουν τα πιο επείγοντα προβλήματα. Ο πληθυσμός της Χίου ασχολείται κυρίως με το εμπόριο και την ναυτιλία, ενώ το νησί παράγει μόνο τις ελάχιστες ποσότητες από τις ανάγκες του σε αγαθά. Αυτός ο πληθυσμός με εμπειρία από διαφορετικές χώρες σε όλο τον κόσμο, είχε ήδη πολύ καιρό πριν τον πόλεμο δημιουργήσει στη Χίο δημόσια κοινωφελή ιδρύματα σε αρκετά μεγάλη κλίμακα. Το ίδιο πνεύμα χαρακτήρισε την εθελοντική δράση για τον Ερυθρό Σταυρό το οποίο ενίσχυσε πολύ την προσπάθειά μας. Μέχρι τώρα η διαχείριση της βοήθειας και η διανομή των τροφίμων υπήρξε τακτική και αποτελεσματική. Χαρακτηριστικό της δραστηριότητας αυτής στην Χίο είναι ο “Οίκος των θυμάτων του πολέμου και της πείνας” στο πρώην στρατόπεδο, ένα έργο αντάξιο υψηλών επαίνων, αποτέλεσμα [...] σοφής ρύθμισης μεταξύ των Γερμανών, του πρώην Νομάρχη Χίου Λουλακάκη και του Δημάρχου Καλβοκορέση, ο οποίος αξίζει την κύρια τιμή για αυτήν την πρωτοβουλία».*²⁷³⁰

Τα μακάβρια γεγονότα που διαδραματίζονται στο νησί συνεπεία της πείνας γίνονται γνωστά μέσω του Τύπου και στο Κάιρο. Ένα συγκλονιστικό γεγονός εκτυλίχθηκε σε μια φτωχική οικία όπου διέμενε ένα ανδρόγυνο. Μια νύχτα, ο σύζυγος πέθανε από πελάγρα-που οφείλεται σε ασιτία-(εξηγεί το δημοσίευμα), ενώ η σύζυγος κατάκοιτη παρακολουθεί από το κρεβάτι τους την επιθανάτιο αγωνία του χωρίς να μπορεί να τον βοηθήσει. Επί δύο ημέρες ο νεκρός παρέμεινε στο κρεβάτι, ενώ η σύζυγος δεν μπορούσε να κινηθεί, το δε δράμα της θα συνεχιζόταν εάν οι διαβάτες δεν ανακάλυπταν τυχαία την μακάβρια τραγωδία. Η δυστυχής σύζυγος παραφρόνησε και δύο μέρες αργότερα πέθανε.²⁷³¹

Την αυγή της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1944, με την απομάκρυνση των γερμανικών δυνάμεων από το νησί τερματίζεται η Κατοχή στη Χίο, ημερομηνία που θα μείνει «ιστορική και αλησμόνητη» για το νησί, καθώς τερματίστηκε ένα «θλιβερό κεφάλαιο της ιστορίας του».

«Η γερμανική κατοχή του νησιού μας που βάσταξε ακριβώς 3 χρόνια, 4 μήνες, 5 μέρες και 12 ώρες, έληξε», διαβάζουμε στην εφημερίδα Ελευθέρα Χίος. «Η μαύρη

²⁷³⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 11 (1-247), α.ε. 155, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁷³¹ «Η πείνα εις τας νήσους Αιγαίου», *Ταχυδρόμος* (Κάιρο), 5 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

και απαίσια καταχνιά της σκλαβιάς διαλύθηκε κι ο τύραννος, που τόσο βασάνισε κι εξεζούμησε το δύσμοιρο νησί μας αποσύρθηκε κρυφά μέσα στο σκοτάδι της νύχτας, σαν τον κλέφτη [...].

Χαρμόсуна χτύπησαν οι καμπάνες των εκκλησιών διαλαλώντας ως τα πέρατα του νησιού μας το μεγάλο, το ιστορικό, το ανεκτίμητο γεγονός της απελευθερώσεώς μας από το ζυγό του τυράννου, κι ο κόσμος ο βασανισμένος και αποκαμωμένος από της βαριάς σκλαβιάς τη συμφορά ξεχύθηκε στους δρόμους για να αναπνεύση ελεύθερος [...].

Και γιόρτασε ο κόσμος, γιόρτασε με όλη τη δύναμη της ψυχής του την ανάκτηση της λευτεριάς του [...].²⁷³²

«Ο τύραννος [...] εκμεταλλεύθηκε με τον χειρότερο τρόπο την πείνα και τη δυστυχία μας [...] κι έφυγε σαν τον κλέφτη απ' το νησί μας επάνω στο οποίο έσπειρε την πείνα, τη δυστυχία, την τρομοκρατία και την καταστροφή. Αλλά και την τελευταία ακόμη στιγμή, παρ' όλη τη βιαστική του φυγή μας έδειξε όλη την σκληρότητα και την απανθρωπιά της ράτσας του, καίοντας όσα τρόφιμα δεν πρόφτασε να πάρη μαζί του, για να μην τ' αφήση και τα φάη ο κόσμος, αυτός ο κόσμος στον οποίο ο τύραννος αφού έσπειρε την τρομοκρατία τον έπνιξε στο αίμα, του πήρε από το στόμα το ψωμί και τον κατέδicasε να πεθάνη από την πείνα...».²⁷³³

Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται κατανοητό πως για την εφημερίδα *Ελευθέρα Χίος* οι κατακτητές ευθύνονται για την εμφάνιση της πείνας στο νησί τους με αποτέλεσμα την καταδίκη του πληθυσμού σε θάνατο, την οποία η εφημερίδα καταγγέλλει πως ενθάρρυναν μέχρι και την τελευταία στιγμή παραμονής τους στη Χίο.

Η δοξολογία που τέλεσε ο Μητροπολίτης Χίου Ιωακείμ στον μητροπολιτικό ναό για την αποχώρηση των κατακτητών από το νησί, την αφιέρωσε «στα αθώα θύματα της μαύρης σκλαβιάς».²⁷³⁴ Σε όλα τα θύματα της Χίου που οι κατακτητές αφού αιχμαλώτισαν και βασάνισαν, σκότωσαν μέσα ή έξω από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εντύπωση ωστόσο προκαλεί το γεγονός ότι στα αθώα αυτά θύματα ο Μητροπολίτης παρέλειψε να συγκαταλέξει και τα θύματα της πείνας (για την αντιμετώπιση της οποίας πρωτοστάτησε μέσω της ίδρυσης της Ε.Π.Α.Χ), τα οποία είναι ίσως τα πιο αθώα θύματα της κατοχικής περιόδου.

Παρέλειψε ο Μητροπολίτης να επισημάνει πως εκτός από τους ένοπλους αγωνιστές που αντιτάχθηκαν στους κατακτητές, και όσοι πέθαναν από πείνα στην Κατοχή αγωνίστηκαν. Τα θύματα της πείνας αγωνίστηκαν να διατηρηθούν στη ζωή, προσπάθησαν να αντισταθούν στο θάνατο και στην αδιαφορία των κατακτητών για τη ζωή τους, αλλά έχασαν την «μάχη». Αυτούς λοιπόν τους αγωνιστές της καθημερινής ζωής που ήταν στην πραγματικότητα θύματα όχι μόνον της πείνας, αλλά (και) της

²⁷³² «Ήρθαν στο νησί μας οι Γερμανοί σαν αφέντες κι έφυγαν νύχτα σαν τους κλέφτες», *Ελευθέρα Χίος*, Τετάρτη, 13 Σεπτεμβρίου 1944, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷³³ «Έσπασαν τα δεσμά της σκλαβιάς μας», ό. π. Την πρώτη ημέρα της απελευθέρωσης, εκτός από τους κατακτητές, κάποιοι θυμήθηκαν και τους συνεργάτες των κατακτητών στα εγκλήματα που διαπράχθηκαν εις βάρος του λαού: «[...] Ακόμα ας μη ξεχνούμε την τόσο πρόσφατη συμμαχία της ντόπιας μαυραγορίτικας κεφαλαιοκρατίας με τους κατακτητές που συστηματικά έστειλαν στο θάνατο τον Λαό, αφού πρώτα του έπαιρναν ότι πολύτιμο είχε. Επαναφέροντας όλα αυτά στη μνήμη μας πρέπει να ατσαλώσουμε μέσα μας δυο αποφάσεις: Πρώτη, η τιμωρία των ενόχων, των προδοτών και εγκληματιών πολέμου είναι καθήκον υπέρτατο απέναντι στους νεκρούς μας, απέναντι στους πρισμένους της πείνας του 41 και τους ξενιτεμένους μας [...]», Νίκος Δ. Χαρτουλάρης, *Η Χίος στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Χίος 2001, σσ. 98-99.

²⁷³⁴ «Ο λόγος του Σεβ. Μητροπολίτου», *Ελευθέρα Χίος*, Σάββατο, 16 Σεπτεμβρίου 1944, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Κατοχής,²⁷³⁵ ο Μητροπολίτης Χίου δεν τους συμπεριέλαβε στους «*μάρτυρες που η Ιστορία θα θυμάται και θα τιμά πάντοτε*».²⁷³⁶

Στο ίδιο ηθικό, αλλά και ιστορικό ατόπημα υπέπεσε και ο νέος Δήμαρχος Χίου, Απ. Αμύγδαλος, ο οποίος και αυτός στην πανηγυρική του ομιλία αισθάνθηκε (δικαίως) την ανάγκη να αναφερθεί στους αγωνιστές που με τις θυσίες τους συνέβαλλαν στην πολυπόθητη απελευθέρωση της χώρας, αλλά αποκλειστικά και μόνο σε αυτούς. Αναφέροντας πως «*δίπλα στην θυσία των βουνών, η θυσία των πληθυσμών...*»,²⁷³⁷ δεν εννοούσε και το φόρο αίματος που κατέβαλλαν αναίτια, έστω οι εκατοντάδες Χιώτες, αλλά μόνον όλους εκείνους τους πολίτες που εντάχθηκαν σε απελευθερωτικές οργανώσεις.

Ενώ ο Δήμαρχος λοιπόν έκκληση να στρέψουν όλοι το νου τους στους νεκρούς που έπεσαν στον ιερό και τίμιο αγώνα της λευτεριάς, παρέλειψε να αποδώσει τιμές στη μνήμη και όλων όσων πέθαναν άδικα από πείνα και δεν πρόλαβαν να ζήσουν την ημέρα της απελευθέρωσης. Ίσως το θεωρούσε χρέος της Ιστορίας:

«*Το τι κόστισε αυτή η λευτεριά, το τι πλήρωσε γι' αυτήν το δύστυχο μα τιμημένο γένος των Ελλήνων, θα το γράψει η παγκόσμια Ιστορία [...]*».²⁷³⁸ Στο ανθρώπινο κόστος, στο φόρο αίματος που πλήρωσε η Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής, αναμφισβήτητα συγκαταλέγονται μαζί με τους ένοπλους αγωνιστές της και τα θύματα της πείνας!

«*Είναι βέβαια εξαιρετικά ευχάριστο το γεγονός ότι η Χίος απηλλάγη της γερμανικής τυραννίας κι ότι είναι η πρώτη απελευθερωθείσα γωνιά της της Ελληνικής πατρίδος. Αυτό όμως δεν πρέπει να μας παρασύρει σε υπέρμετρο ενθουσιασμό και υπεραισιοδοξία και να μας κάμνη να ξεχούμε ότι ο πόλεμος δεν έληξε ακόμα, ότι γειτονικά μας νησιά μένουν ακόμη στη σκλαβιά καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα της Ελλάδος μας κι ότι δεν εφθάσαμε ακόμη στο τέρμα. Είναι επίσης σφάλμα να νομίζουμεν ότι τακτοποιήθηκε το πρόβλημα του επισιτισμού μας αφού έφυγαν οι Γερμανοί από το νησί μας*».

Αφορμή για τις παραπάνω τοποθετήσεις της *Ελευθέρας Χίου*, με το εξαιρετικά εύστοχο σχόλιο σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα που έμελλε να επιβεβαιωθεί για το σύνολο της Ελλάδας, αποτέλεσαν οι απόψεις ενός Άγγλου αξιωματικού που βρέθηκε στην Χίο μετά την απελευθέρωση. Ο αξιωματικός δεν παρέλειψε να αναφέρει πως οι Σύμμαχοι έχουν τις καλύτερες διαθέσεις για τους Έλληνες και προσπαθούν με κάθε τρόπο να τους εφοδιάσουν με τρόφιμα, φάρμακα και άλλα πολύτιμα είδη εκτιμώντας τη μεγάλη συμβολή και τις θυσίες που πρόσφερε η Ελλάδα στον κοινό αγώνα. Υπάρχουν όμως, τόνισε, ακόμη ορισμένες δυσκολίες και εμπόδια για τον άμεσο επισιτισμό της Ελλάδας, οι οποίες για να τακτοποιηθούν απαιτείται χρόνος. Γι' αυτό δεν θα πρέπει οι Έλληνες να στηριχθούν αποκλειστικά στην επισιτιστική βοήθεια των Συμμάχων, η οποία ενδέχεται να καθυστερήσει για κάποιο χρονικό διάστημα, αλλά να εντείνουν όλοι οι παραγωγοί τις προσπάθειές τους για την καλλιέργεια της γης.²⁷³⁹

Μαζί με το επισιτιστικό ζήτημα, και η ανάγκη για εντατικοποίηση της καλλιέργειας της γης επανέρχεται στο προσκήνιο.

²⁷³⁵ Ζέτα Τζαβάρα, «Η αναζήτηση των θυμάτων της πείνας κατά την Κατοχή (1941-1944) στο Λιμένα Βαθέος Σάμου», *Απόπλους*, 49-50 (2010), σ. 136.

²⁷³⁶ «Ο λόγος του Σεβ. Μητροπολίτου», ό. π.

²⁷³⁷ «Ο λόγος του Δημάρχου», *Ελευθέρα Χίος*, Σάββατο, 16 Σεπτεμβρίου 1944, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷³⁸ «Ο λόγος του Δημάρχου», ό. π.

²⁷³⁹ «Ο επισιτισμός μας. Αι απόψεις ενός Άγγλου αξιωματικού», *Ελευθέρα Χίος*, Σάββατο, 16 Σεπτεμβρίου 1944, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

Η Νομαρχιακή Επιτροπή Επισιτισμού και Κοινωνικής Πρόνοιας του νησιού με προκήρυξή της καλεί τους πολίτες να καταγγείλουν ενυπόγραφα τους πολίτες που έχουν κρυμμένα είδη πρώτης ανάγκης, τόσο πολύτιμα για τη συντήρηση του λαού,²⁷⁴⁰ ενώ ο Αρχηγός της αγγλικής Μοίρας που έφθασε στη Χίο στις 16 Σεπτεμβρίου ζήτησε να δοθούν στους πλωτάρχες τα στοιχεία που απαιτούνται για τις επισιτιστικές ανάγκες του νησιού. Ο Άγγλος πλωτάρχης δήλωσε ότι θα κάνει ότι είναι δυνατόν για τη συντομότερη ανακούφιση του νησιού και διαβεβαίωσε ότι πολύ σύντομα θα ξεκινήσει τακτικότερος ανεφοδιασμός με τρόφιμα, ενώ στο μεταξύ θα διατεθούν αρκετές ποσότητες τροφίμων (όπως αλεύρι, γάλα, όσπρια, λάδι) για να αντιμετωπιστούν οι πρώτες ανάγκες του πληθυσμού.²⁷⁴¹

Τέλη Σεπτεμβρίου, μετά από επίσκεψη του στη Σμύρνη για την ρύθμιση του επισιτιστικού ζητήματος, ο Δήμαρχος Χίου θα δηλώσει πως οι Σύμμαχοι και η Ελληνική Κυβέρνηση καταβάλλουν ιδιαίτερες προσπάθειες για να αρθούν οι δυσκολίες που προβάλλονται από τις Τουρκικές Αρχές για να αποσταλούν τρόφιμα μέσω Κουσάντασι στα νησιά και να επιτευχθεί η οριστική επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος.²⁷⁴²

Αρχές Οκτωβρίου 1944, ο διοικητής των νησιών του Αρχιπελάγους, Μπουρδάρας, στον οποίο ανατέθηκε το σχετικό αξίωμα μέχρι να επιστρέψει η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση στην Αθήνα, απευθυνόμενος στους Χιώτες θα παρουσιάσει ως πρωταρχική αποστολή της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας τον επισιτισμό του «πεινώντα» λαού και την βελτίωση της υγιεινής του κατάστασης.²⁷⁴³

Τον Ιούνιο του 1945, η Δημόσια Βιβλιοθήκη Χίου Κοραή θα γνωστοποιήσει την πρόθεσή της να δημοσιεύσει την ιστορία της Γερμανικής Κατοχής στο νησί (4/5/1942-10/9/1944).

Αρχές Ιουλίου, ο Νομάρχης Χίου Σταματιάδης, απέστειλε στις δημόσιες υπηρεσίες, τους Δημάρχους και Προέδρους των Κοινοτήτων επιστολή, μέσω της οποίας τους καλούσε να υποβάλουν το συντομότερο δυνατό τις σχετικές εκθέσεις για την περιφέρειά τους, απαντώντας στο ερωτηματολόγιο που κοινοποίησε ο Προϊστάμενος της Βιβλιοθήκης και το οποίο περιλάμβανε 20 ερωτήματα, από τα οποία αναδημοσιεύουμε τα ακόλουθα έξι, διατηρώντας την αρίθμηση του πρωτότυπου:

10) Πότε ήρχισε να παρουσιάζεται πείνα και ποια μέτρα ελήφθησαν προς αντιμετώπισιν;

11) Ποία η θνησιμότης από Μαΐου 1941 μέχρι Σεπτεμβρίου 1944;

12) Στατιστική θανάτων, γάμων και γεννήσεων (πόσοι και από τι);

13) Πότε ήρχισεν η αναχώρησις των κατοίκων; Μόνον η πείνα υπηγόρευσε την αναχώρησιν;

20) Πως εγένοντο αι ανταλλαγαί τροφίμων, υπό τίνων και εις τι περιορίζοντο, τροφαί κ.τ.λ.;

21) Εδείχθηκε αλτρουϊσμός υπό των εμπορευομένων, των ευπόρων παραγωγών και γενικά των δυναμένων να βοηθήσουν τους πεινώντας και πάσχοντας;²⁷⁴⁴

²⁷⁴⁰ «Προκήρυξη», ό. π.

²⁷⁴¹ «Αγγλικά πολεμικά στο λιμάνι μας», *Ελευθέρα Χίος*, Τρίτη, 19 Σεπτεμβρίου 1944, «Οι Άγγλοι για τον επισιτισμό μας», ό. π., Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁴² «Τα επισιτιστικά μας. Ανακοινώσεις του Δημάρχου κ. Α. Αμύδαλου», *Ελευθέρα Χίος*, Τρίτη, 26 Σεπτεμβρίου 1944, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁴³ «Κήρυγμα Εθνικής Ενότητος», *Ελευθέρα Χίος*, Δευτέρα, 2 Οκτωβρίου 1944, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».

²⁷⁴⁴ Argenti, ό. π., σσ. 221-224.

Απαντώντας οι ενδιαφερόμενοι στο ερωτηματολόγιο της Βιβλιοθήκης, η οποία μέσω των ερωτημάτων που θέτει αναζητά απαντήσεις για όλο το φάσμα της γερμανικής κατοχής (όπως συμπεριφορά κατακτητών, στάση πληθυσμού απέναντι στους κατακτητές, αντιστασιακές ενέργειες, πείνα και αναχώρηση κατοίκων) παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία της Κατοχής στο νησί, χωρίς φυσικά να αποφεύγεται η μεροληπτική κρίση του συντάκτη.

Ασφαλώς, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκθεση που υπέβαλλε ο Δήμαρχος Χίου Λεωνής Καλβοκορέσης και κυρίως οι απαντήσεις που έδωσε στα παραπάνω έξι ερωτήματα, τα σημαντικότερα σημεία των οποίων θα ολοκληρώσουν το «οδοιπορικό» στην κατοχική Χίο:

10) Την μέρα της Κατοχής οι κάτοικοι άνοιξαν τις αποθήκες τροφίμων του ελληνικού στρατού και λεηλάτησαν αρκετές ποσότητες, μέχρι την στιγμή που επενέβησαν οι Γερμανοί, οι οποίοι κατάσχεσαν τα υπόλοιπα ως λεία πολέμου.

Ήδη 10 ημέρες πριν την Κατοχή ο άρτος σπάνιζε. Αμέσως έγινε εμφανής μεγάλη έλλειψη, και ο άρτος διανεμόταν σποραδικά μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1941, οπότε και πραγματοποιήθηκε η τελευταία διανομή. Επειδή η Χίος δεν είναι αυτάρκης σε τρόφιμα, εφόσον έκλεισαν οι πηγές του εξωτερικού και της υπόλοιπης Ελλάδας, η οποία επίσης διατελούσε υπό δυσμενείς επισιτιστικές συνθήκες, ήταν φυσικό να προκύψει έλλειψη τροφίμων.

Έγιναν συσκέψεις και ειπώθηκαν διάφορες γνώμες, αλλά οι αρχές δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσουν «*την εις λιμόν εξελιχθείσαν κατάστασιν*» με τις μικρές ποσότητες που με δυσκολία εισήγαγαν οι έμποροι, δεδομένου ότι η Χίος δεν παρήγαγε είδη με «*επισιτιστικήν ανταλλακτικήν αξίαν*».

Μεταξύ των πρακτικών μέτρων που ελήφθησαν καθ' όλη την κατοχική περίοδο είναι:

- Η αποστολή Επιτροπής στην Τουρκία τον Οκτώβριο του 1941 με σκοπό την ανταλλαγή τροφίμων με μαστίχα, το μόνο διαθέσιμο χιώτικο προϊόν.

- Η απογραφή των κατοίκων τον Οκτώβριο του 1941 και η κατάταξή τους σε πέντε κατηγορίες ώστε τα τρόφιμα να διανέμονται τιμολογούμενα ανάλογα με την οικονομική αντοχή κάθε κατηγορίας. Η προσπάθεια αυτή δεν ευδοκίμησε λόγω της αντίδρασης του κοινού με την πρόφαση ότι οι κατατάξεις δεν ήταν δίκαιες, ενώ ο πραγματικός λόγος ήταν πως κανείς δεν ήθελε να πληρώνει ανώτερη τιμή και όλοι ήθελαν να λαμβάνουν τα τρόφιμα φθηνότερα.²⁷⁴⁵

«*Εν τω μεταξύ η κατάσταση εξηλίχθη εις λιμόν*».

Πλήθος κόσμου συνωστιζόταν στην Νομαρχία και ζητούσε να του χορηγηθούν προνομιακά τρόφιμα.

- Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1941, με πρωτοβουλία του Νομάρχη Λουλακάκη, παρά την έλλειψη τροφίμων, έχοντας το θάρρος να επιβάλλει ειδική φορολογία στα εισαγόμενα εμπορεύματα προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες Κοινωνικής Πρόνοιας, ίδρυσε λαϊκά και μαθητικά συσσίτια.

- Η Σύσταση Επιτροπής Επισιτισμού τέλη Απριλίου 1942, η οποία λειτούργησε μέχρι τον Μάιο του 1943.

- Η ενίσχυση του ιδιωτικού εμπορίου, η σχεδόν λαθρεμπορική δράση του οποίου υπήρξε η κυριότερη πηγή εισαγωγών.

- Η ίδρυση του Δημοτικού Φαρμακείου, του οποίου τα φάρμακα προήλθαν κυρίως από δωρεές της Τουρκίας και του ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και διανεμόνταν δωρεάν σε άπορους και επί πληρωμή στους εύπορους.

²⁷⁴⁵ Βλ. σχετικά, «Τοπική απογραφή των κατοίκων της πόλεως Χίου», *Νέα Χίος*, Πέμπτη, 16 Οκτωβρίου 1941, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής», Argenti, ό. π., σ. 39.

- Η κοινωφελής δράση του Φιλόπτωχου Ταμείου που συστήθηκε από τον Μητροπολίτη.

Τέλος, μέγιστη βοήθεια στον επισιτισμό προσέφεραν οι αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού, αλλά δυστυχώς δεν ήταν συνεχείς και τακτικές, ενώ οι ενέργειες των Αρχών, λόγω των πολλών δυσκολιών (όπως η έλλειψη μεταφορικών μέσων), θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προσπάθεια *«εκ πέντε άρτων πεντακισχιλίοις χορτάσαι»*, χωρίς να έχουν θαυματουργές ιδιότητες ή να είναι αποτελεσματικές.

11) Περιορισμένη ανακούφιση της κατάστασης επέφερε η ελάττωση του πληθυσμού εξαιτίας της φυγής περίπου 18.000 ατόμων στη Μικρά Ασία, εκ των οποίων περίπου 3.500-4.000 ήταν δημότες του Δήμου Χίου.

12) Από το σύνολο των θανάτων κάθε κατοχικού έτους, αναλογία μεγάλη προφανώς οφείλεται άμεσα ή έμμεσα στον υποσιτισμό.

13) Οι αναχωρήσεις του πληθυσμού προς τη Μικρά Ασία ξεκίνησαν από την πρώτη κιόλας ημέρα της Κατοχής για λόγους όπως ο φόβος της επιστράτευσης από τους Γερμανούς. Από τον Σεπτέμβριο του 1941 και έπειτα προστέθηκε και ο λόγος της πραγματικής έλλειψης τροφίμων ή και ο φόβος της στέρξης αυτών με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αριθμός των μεταναστευόντων.

21) Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα όταν υπήρχε ανάγκη χρημάτων για την διατροφή των ομήρων στα στρατόπεδα ο κόσμος πρόθυμα συνείσφερε χρήματα, δεν μπορούμε να πούμε ότι επιδείχθηκε ο αλτρουϊσμός εκείνος τον οποίο επέβαλλαν οι περιστάσεις. Προθυμία μεγάλη δυστυχώς δεν παρατηρήθηκε μέσω εκούσιων εισφορών, με ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις». ²⁷⁴⁶

²⁷⁴⁶ Argenti, ό. π., σσ. 232-237, 240-241. Για ολόκληρη την έκθεση βλ. ό. π., σσ. 224-245. Το ερώτημα 12 δεν το ανέπτυξε ενδελεχώς, ενώ για το ερώτημα 20 γράφει πως το ανέπτυξε νωρίτερα, δηλαδή σε προηγούμενο ερώτημα (8), και πιθανότατα εννοεί την απάντηση που έδωσε στο ερώτημα πως τρέφονταν οι στρατοί. Ο Δήμαρχος όμως περιορίστηκε σε επιγραμματικές αναφορές σχετικά με την ανταλλαγή τροφίμων, απλώς σχολιάζοντας πως ο γερμανικός στρατός αντάλλαζε κρέατα και σφάγια με άλλα τρόφιμα και πως γενικότερα η αξία κανονιζόταν μέσω των τροφίμων, όχι όμως ανάλογης αξίας, ό. π., σσ. 231-232.

β) Δήμος Λιμίν Βαθέος (Σάμος)

Με την κατάληψη της Σάμου από τους Ιταλούς την 8^η Μαΐου 1941,²⁷⁴⁷ οι επιτάξεις των τροφίμων από τους κατακτητές, ο πληθωρισμός και η εδραίωση της μαύρης αγοράς συνθέτουν το σκηνικό της νέας καθημερινότητας και συναποτελούν τους παράγοντες που συνέβαλλαν στην εμφάνιση της πείνας.

Σύμφωνα με μία γραπτή μαρτυρία, η κατοχή στο νησί ξεκινά με τους κατακτητές να προβαίνουν σε «ξεδιάντροπη αρπαγή των μέσων συντήρησης:

Όλα τα αποθέματα σε τρόφιμα που είναι αποθηκευμένα στις αποθήκες κηρύσσονται «λεία πολέμου» και κατάσχονται για τις ανάγκες της μεραρχίας. Οι κατακτητές δεν αφήναν τίποτα για να τραφεί ο λαός. Ο εχθρός χρειαζόταν είδη πρώτης ανάγκης, που μόνο η πιεστική και αρπαχτική του τακτική μπορούσε να του εξασφαλίσει. Το πολύτιμο λάδι μεταφέρεται στη Ρόδο και από κει στην Ιταλία. Βάζουν φωτιές στα δάση των βουνών μας και τροφοδοτούν με καυσόξυλα όλες τις ιταλικές φρουρές του Αιγαίου.

Σχεδόν από τη μια μέρα στην άλλη αδειάζουν τα ράφια των μαγαζιών, κλείνουν τα καταστήματα, τα αρτοποιεία, τα παντοπωλεία, τα τρόφιμα σπανίζουν. Το ψωμί μοιράζεται στην αρχή με δελτίο, ύστερα εξαφανίζεται σχεδόν τελείως. Όλα τα τρόφιμα που ήταν στις αποθήκες [...] όλα λεηλατήθηκαν. Όλα τα ζώα της καλλιέργειας, της τροφής, της μεταφοράς [...] αρπάχτηκαν, φαγώθηκαν. Όλα τα μεταφορικά μέσα [...] επιτάχθηκαν, εξαφανίστηκαν. Όλα τα προϊόντα της γης έγιναν με μιας για μας άφαντα, όχι πια μόνο το σιτάρι, το κριθάρι, παρά και οι ελιές, το γάλα, οι σταφίδες, τα κρασιά, τα ψάρια, τα χάσαμε απ' τα μάτια μας.

Μ' αυτά και μ' αυτά άρχισε να βαραίνει πάνω στο νησί ο φόβος ότι μας περίμεναν άσχημες μέρες. Απ' το καλοκαίρι ακόμα του 1941 η πείνα έχει φωλιάσει μόνιμα στο νησί. Εμφανίζονται οι ουρές και η μαύρη αγορά γίνεται από τις πρώτες μέρες η μοναδική πηγή προμήθειας τροφίμων, που οι τιμές τους από τη μια μέρα στην άλλη πολλαπλασιάζονται. Ο πληθωρισμός εκμηδένιζε τις δυνατότητες του λαού να βρουν τα λίγα τρόφιμα που προσφέρονταν στη μαύρη αγορά. Η εξαθλίωση κυριεύει λίγο λίγο όλα τα στρώματα του πληθυσμού. Ο κόσμος αναγκάζεται να πουλήσει ότι πολύτιμο είχε [...] για λίγο σιτάρι και λίγα όσπρια[...]. Η αγωνία απλώνεται, μια αγωνία που δεν είναι πια για το μέλλον, μα για το άμεσο αύριο. Όσο εξαντλούνταν τα αποθέματα της επιμελητείας, η στάση των ιταλικών αρχών κατοχής γινόταν κυριολεκτικά αρπαχτική. Τα κατεσχημένα στις αποθήκες τρόφιμα δεν αρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των δυνάμεων κατοχής.

*Και τότε άρχισε η επιδρομή στην ύπαιθρο. Η συγκέντρωση δηλαδή και η κατάσχεση των αγροτικών προϊόντων. Αρχισαν να παίρνουν σοβαρή έκταση οι πιέσεις στους αγρότες να παραδίνουν τα προϊόντα τους. Εκτός από τις επίσημες κατασχέσεις άρχισαν ανεύθυνες επιδρομές στρατιωτών στα χωριά για αρπαγές και λεηλασίες. Οι συνθήκες διαβίωσης των χωριών χειροτερεύουν».*²⁷⁴⁸

Ήδη από τον Απρίλιο του 1941, λίγες ημέρες πριν καταλάβουν οι κατακτητές το νησί, ο Σαμιώτης Γιάννης Γεροχριστοδούλου, κάτοικος Αμπέλου και γεωργός, γράφει στο ημερολόγιό του: «Μεγάλη απόγνωση μας καταλαμβάνει μιας που σπανίζουν τα είδη διατροφής», ενώ το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου αναφέρει πως «ο

²⁷⁴⁷ «Η Σάμος σε αντίθεση με τα υπόλοιπα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου παραχωρήθηκε στους Ιταλούς[...]. Πέρασε από μια σταθερή διαδικασία ιταλοποίησης που οι Ιταλοί έβαλαν σε εφαρμογή από την πρώτη στιγμή της άφιξής τους στο νησί, στις 8 Μαΐου 1941, με σκοπό να την ενσωματώσουν, καθώς και τα γειτονικά νησιά της Ικαρίας και των Φούρνων, στα ιταλοκρατούμενα ήδη από το 1912 Δωδεκάνησα[...].», Θάλεια Ζαΐμη, *Ο Ιπποκράτης Ζαΐμης και η εποχή του*, τ. 1, Απόπλους 2004, σ. 137.

²⁷⁴⁸ Ζαΐμη, ό. π., σσ. 143-144.

κόσμος υποφέρει από ψωμί και τρόφιμα καθώς δεν βρίσκει να αγοράσει. Άρχισε η μαύρη αγορά εις βάρος της φτωχολογιάς[...]. Η ζωή κατήντησε αφόρητη[...].²⁷⁴⁹

Την 7^η Ιουνίου 1941, σε συνεδρίαση που πραγματοποίησε η Διοικούσα Επιτροπή, αποφασίστηκε η αποστολή αντιπροσωπείας στην Αθήνα «δια την εξασφάλισιν του επισιτισμού της περιφέρειας του Νομού ημών[...].»²⁷⁵⁰ Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίο, ενώ οι Ιταλοί επιδίδονταν σε αρπαγές των προϊόντων της νήσου, από τον Μάιο έως και τον Σεπτέμβριο του 1941 οι κατακτητές δεν εισήγαν σχεδόν τίποτε για την διατροφή του πληθυσμού, ο οποίος διέβλεπε τον επερχόμενο κίνδυνο με αυξανόμενη αγωνία.²⁷⁵¹

Οι κατακτητές ασχολούνταν αποκλειστικά με την έκδοση πολλών και ποικίλων διακηρύξεων και απαγορευτικών διατάξεων με πιο χαρακτηριστικές εκείνες που αφορούσαν την λειτουργία των καταστημάτων, την κυκλοφορία των πολιτών, τις τιμές των εμπορευμάτων και ασφαλώς εκείνες που επέβαλλαν την συγκέντρωση των παραγόμενων αγαθών από την Ιταλική Διοίκηση, όπως σίτου και ελαίου. Το γεγονός ότι οι παραγωγοί δεν ανταποκρίθηκαν στην προσταγή των κατακτητών να παραδίδουν την σοδεία τους, οι Αρχές το χαρακτήρισαν ως έλλειψη κατανόησης και ένδειξη κωλυσιεργίας εκ μέρους των παραγωγών.²⁷⁵²

Παράλληλα με την πεποίθηση πως οι Ιταλοί επιθυμούν την εξόντωση του πληθυσμού από πείνα, καλλιεργείται στην συνείδηση των κατοίκων η αντίληψη πως οι παραγωγοί του νησιού συμβάλλουν εσκεμμένα στην καταδίκη του αστικού πληθυσμού σε θάνατο από πείνα με την αδιαφορία που επιδεικνύουν αποκρύπτοντας τρόφιμα:

«Πάνε να μας δικάσουν στον εκ πείνης θάνατο. Ότι τρόφιμα βρούνε έστω και σε μικρή ποσότητα το κατάσχουν. Φαίνεται πως κι αυτοί οι εχθροί μας πεινούνε», σημειώνει στο ημερολόγιό του για τους κατακτητές ο Γεροχριστοδούλου.²⁷⁵³

«Είμαι υποχρεωμένος να καυτηριάσω την απονιά που έδειξεν ο γεωργικός πληθυσμός της Σάμου έναντι των κατοίκων των πόλεων», γράφει στα απομνημονεύματά του ένας Σαμιώτης. «Φαίνεται το αίσθημα της αυτοσυντηρήσεως δίδει διέξοδον εις τα υπνώττοντα θηριώδη ένστικτα του ανθρώπου. “Να πεθάνουν οι Βαθιώτες, εμείς θα ζήσουμε”, είναι το mot d’ ordre των παραγωγών μας. Εκτός σπανιστάτων εξαιρέσεων κανείς δεν βρίσκει υποστήριξιν από τους σκληρούς χωρικούς μας. Όλοι κρατούν κρυμμένα τα προϊόντα της γης δια να θεραπεύσουν εγωιστικά όχι μόνον τας ιδικάς των ανάγκας αλλά και τας ανάγκας των κατοικιδίων ζώων των, παρά να δώσουν έναν κόκκον σιταριού ή οσπρίων εις τας λιμοκτονούσας αστικές τάξεις».²⁷⁵⁴

Επομένως, η αλληλεγγύη, η φιλανθρωπία και το φιλότιμο δεν διέπουν τις σχέσεις των ανθρώπων στη Σάμο στην διάρκεια της Κατοχής, οπότε η προσπάθεια για επιβίωση, αλλά και η επιθυμία για κέρδος προκαλούν εγωιστικές συμπεριφορές.

«Τίποτα δεν υπάρχει. Και το χειρότερο, χάνεται μέρα με τη μέρα, περνάει στα σπάνια είδη, και η ανθρωπιά καθώς τηνε ξέραμε πρώτα [...] που ο συγγενής έκανε κάτι

²⁷⁴⁹ Γιάννης Γεροχριστοδούλου, *Ημερολόγιο κατοχής Γιάννη Γεροχριστοδούλου. Ο ελληνο-ιταλικός πόλεμος και η Κατοχή στη Σάμο*, τ. Α', ΑΒΕ: 290, ΑΒΕ: ΦΩΤΟΤ-20, ΓΑΚ Νομού Σάμου, σσ. 59, 65.

²⁷⁵⁰ Πρακτικόν Συνεδριάσεως της Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Λιμένος Βαθέος (7 Ιουνίου 1941).

²⁷⁵¹ Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, *Η δύναμις του ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αστήρ, Αθήνα 1948, σ. 29.

²⁷⁵² Κώστας, Ι. Πτίνης, *Χρόνια Κατοχής. Συμβολή στην ιστορία της Σάμου 1941-1944*, Σάμος 1985, σσ. 20, 58, 66.

²⁷⁵³ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σ. 81.

²⁷⁵⁴ Μίλτος Συννεφιάς, «Απομνημονεύματα. Από τα γεγονότα της Σάμου κατά τη χρονική περίοδο 15.8.1940-17.11.1943», *Απόπλους. Σαμιακών γραμμμάτων & τεχνών περιήγηση*, Έτος 6^ο, 14-15-16 (1995), σσ. 178-179.

για τον ανήμπορο συγγενή του [...]. Παραμερίζει το πολιτιστικό εποικοδόμημα, μέσα από τον άνθρωπο, προβάλλει τώρα το ζώο».²⁷⁵⁵

Το ζήτημα της αδιαφορίας προς τον συνάνθρωπο που υποφέρει, αρνητική συνέπεια της πείνας στην οποία καταδίκασαν τον πληθυσμό της Σάμου οι Ιταλοί, θίγει ενδελεχώς στο ημερολόγιό του ο Γεροχριστοδούλου κατηγορώντας ως μη «ανθρωπιστές» όσους μένουν προσκολλημένοι στον εαυτό τους και δεν ενδιαφέρονται αν ο διπλανός τους ζει, «τουμπανιάζει» ή πεθαίνει από την πείνα, παρά μόνο τον προτρέπουν να φροντίζει να καλοπερνάει και να μην τον νοιάζει η ζωή του διπλανού του. «Απ' τη πείνα που μας φόρτωσαν οι μακαρονάδες και πεθαίνουμε, υποφέρουμε, τα απάνθρωπα αισθήματά μας μεγαλώνουν», διαβάζουμε στο ημερολόγιο.²⁷⁵⁶

Η εφημερίδα Σάμος τονίζει την αναγκαιότητα πάταξης της αισχροκέρδειας, «η οποία κυριολεκτικώς μαίνεται κατά τας κρίσεις αυτάς διά τον τόπον μας στιγμάς» καταγγέλλοντας πως όλα τα βασικά είδη διατροφής έφθασαν σε δυσθεώρητα ύψη ώστε μόνο Κρόισοι να μπορούν να τα προμηθευτούν. Η ύψωση των τιμών, «το ολέθριο τούτο κακόν προήλθεν από ημάς αυτούς», υποστηρίζει η εφημερίδα, και προπαντός από εκείνους που έχουν τα χρήματα και δεν δυσκολεύονται να τα διαθέσουν καθώς και από τους μεταπράτες, τους κατεξοχήν υπεύθυνους, που τα διακινούν λαθραία αποκλειστικά σε όσους έχουν χρυσό.²⁷⁵⁷

Ένα άλλο μείζον ζήτημα που θίγει η εφημερίδα είναι η ανεργία, που μαζί με την πείνα και την δυστυχία τα θεωρεί επακόλουθα του πολέμου. «Όταν υπάρχει εργασία, δύνανται να εξευρεθούν και τα προς το ζην αναγκαία. Όταν όμως ελλείπει η εργασία και συνεπώς και το χρήμα, πως θα προμηθευθεί ο πτωχός κόσμος τον πανάκριβον άρτον του και τον δυσεύρετον έλαιον»;²⁷⁵⁸

Ως απόρροια λοιπόν όλων των παραπάνω δυσμενών επισιτιστικών συνθηκών, η πείνα διεισδύει εφιαλτικά στην καθημερινότητα των Σαμιωτών και τα πρώτα κρούσματα θανάτων εξαιτίας της δεν θα αργήσουν να μαθευτούν στο νησί.

«Τελειώνοντας ο Μάης (του 1941) άρχισαν τα πρώτα κρούσματα της πείνας- άρχισαν στη Σάμο οι εκ πείνης θάνατοι-και δεν ξέρουμε που θα καταλήξει αυτό το μεγάλο κακό που μας βρήκε», γράφει ο Γεροχριστοδούλου, τον Αύγουστο καταγράφει τον φόβο του «όπως πάνε τα πράγματα θα μας βρει μεγάλη πείνα», ενώ τον Νοέμβριο προβλέπει πως «λίγο ακόμα να προχωρέσει το κακό ολόκληρη η γη θα σπαρή με πτώματα και τα βουνά θα γεμίσουν από φθισιατρεία», επηρεασμένος από την είδηση του θανάτου πολλών συνανθρώπων του στο νησί από την πείνα, τους οποίους αναφέρει ονομαστικά.²⁷⁵⁹

«Είναι φρίκη να πεθαίνει κανένας απ' τη πείνα», γράφει με τον ξεχωριστό του τρόπο ο Γεροχριστοδούλου.²⁷⁶⁰

Με το επισιτιστικό πρόβλημα να εντείνεται, η οικονομία, «φειδωλίαν», στα τρόφιμα και τα είδη κατανάλωσης από όλες τις κοινωνικές τάξεις ανεξαιρέτως παραμερίζοντας εγωιστικές και ατομικές αντιλήψεις, για ορισμένους φαντάζει ως ο

²⁷⁵⁵ Γιάννης Α. Ζαφείρης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο. 1941-1944 Χρονικό*, Αθήνα 1962, σ. 29.

²⁷⁵⁶ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σσ. 111-113.

²⁷⁵⁷ «Αισχροκέρδειαι», Σάμος, Τρίτη, 10 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Πεννιές από τη ζωή», «Το έλαιον και η ύψωσις των τιμών των διαφόρων ειδών», «Τα συσσίτια», Σάμος, Τρίτη, 10 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁷⁵⁸ «Η Ανεργία», Σάμος, Δευτέρα, 2 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁷⁵⁹ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σσ. 68, 78, 93, 101-102.

²⁷⁶⁰ Ο. π., σ. 237.

καλύτερος τρόπος προκειμένου να εξασφαλιστεί το ατομικό και κοινωνικό συμφέρον, γι' αυτό και καθημερινά το σύνθημα πρέπει να είναι ένα: Οικονομία.²⁷⁶¹

Η θέση της Νομαρχίας είναι πως ο πληθυσμός οφείλει μόνος του να αντιληφθεί τις σημερινές δυσκολίες οι οποίες παρουσιάζονται στην μεταφορά των τροφίμων επιδεικνύοντας υπομονή και εγκαρτέρηση μπροστά στις επώδυνες περιστάσεις, ως τον μοναδικό τρόπο σωτηρίας των Εθνών και των Κρατών από την ολοκληρωτική καταστροφή, υπερτονίζοντας πως η ίδια πράττει με υπερβάλλοντα και σπάνιο ζήλο το καθήκον της μεριμνώντας πάντοτε για τα συμφέροντα, το ψωμί και τα τρόφιμα του πληθυσμού.²⁷⁶²

Με την έλευση του χειμώνα, η επισιτιστική κατάσταση είναι πλέον δραματική, η διαβίωση του πληθυσμού, ο οποίος έχει επιπλέον αντίπαλο το κρύο, γίνεται δυσκολότερη, και η φυγή από το νησί φαντάζει η μόνη διέξοδος από το δράμα που εκτυλίσσεται με αναμενόμενο φινάλε το θάνατο.²⁷⁶³

*«Τώρα έχουμε βαρύ χειμώνα. Ο χειμώνας έξω σφυρίζει-ανάποδος, σκληρός, χειμώνας-βροχές ραγδαίες, δουλειές δεν γίνονται, τρόφιμα δεν βρίσκει ο κόσμος, πεινασμένοι, γυμνοί και ξυπόλυτοι είμαστε[...]».*²⁷⁶⁴

*«Η επισιτιστική κατάσταση του νησιού είναι απελπιστική [...]. Και τα λαχανικά γίνονται πολύτιμο είδος, ενώ σημειώνονται οι πρώτες λιποθυμίες ανθρώπων στο δρόμο. Τη νύχτα περιφέρονται πεινασμένοι και χτυπούν πόρτες, τα πόδια έχουν οιδήματα. Πολλοί βρίσκονται νεκροί [...]. Η πείνα μαστίζει τον κόσμο. Ένα κομμάτι ψωμί, ένα πιάτο φαγητό είναι κάτι το μη αναμενόμενο. Δεν υπάρχει τίποτε. Και τότε οι άνθρωποι αρχίζουν να σφάζουν ζώα. Παντός είδους».*²⁷⁶⁵

Τον Οκτώβριο του 1941, οι Ιταλοί έφεραν στο νησί 250 τόνους σίτου, ο οποίος διανεμήθηκε σε δύο δόσεις στον πληθυσμό από 37 δράμια το άτομο. Επίσης, διανεμήθηκαν 100 δράμια ορύζης, 100 δράμια παρμεζάνας και 100 δράμια ζάχαρης. Αν και οι περισσότερες ποσότητες των αποθηκών του νησιού έλαβε την άγουσα προς την αλλοδαπή, εξακολουθεί να υπάρχει σχετική επάρκεια ελαίου και δερμάτων, όπως και πετιμεζιού το οποίο υποκαθιστά την ζάχαρη.²⁷⁶⁶

Τέλη Νοεμβρίου 1941, ο Έλληνας Πρέσβης Ραφαήλ τηλεγραφεί από την Άγκυρα: *«[...] θέσις και νήσου ταύτης αξιοθρήνητος από απόψεως επισιτιστικής. Πάσαι αι προερχόμεναι εις εμέ πληροφορίες περί Σάμου και Ικαρίας είναι απελπιστικά [...]».*²⁷⁶⁷ Όλες οι πληροφορίες που καταφτάνουν στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση συνηγορούν πως το πρόβλημα του επισιτισμού και στην Ικαρία παρουσιάζεται υπό οξύτατη μορφή.²⁷⁶⁸

²⁷⁶¹ «Φειδωλίαν και οικονομίαν εις τα τρόφιμα», *Σάμος*, Πέμπτη, 26 Ιουνίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁷⁶² «Ο επισιτισμός του τόπου. Αι τελευταίαι ενέργειαι της Νομαρχίας», *Σάμος*, Τετάρτη, 9 Ιουλίου 1941, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁷⁶³ Επιβάλλεται να διευκρινίσουμε ότι όπως και στη Χίο, η φυγή από τη Σάμο, για τους λόγους που έχουμε ήδη αναφέρει, ξεκίνησε από την πρώτη ημέρα κατάληψης του νησιού, αλλά επιπρόσθετο λόγο, και πιο σημαντικό, αποτέλεσε η πείνα. «8 Μαΐου 1941. Καταλαμβάνεται η Σάμος από τους Ιταλούς. Και από την σημερινή ημέρα άρχισε η φυγή προς την Αίγυπτο και Μέση Ανατολή», ό. π., σ. 61.

²⁷⁶⁴ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σ. 106.

²⁷⁶⁵ Πτίνης, σσ. 46, 72.

²⁷⁶⁶ «Δελτίον Πληροφοριών περί Ελλάδος, υπ' αριθ.5 (Από 16 Νοεμβρίου μέχρι 15 Δεκεμβρίου 1941), Άγκυρα, 23 Δεκεμβρίου 1941, Έτος 1941, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Δελτία Πληροφοριών της Πρεσβείας της Άγκυρας περί της καταστάσεως στην Ελλάδα (αρ. 4-6), Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁷⁶⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Β, φακ. 11 (1-372), α.ε.337, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁷⁶⁸ «Η εχθρική κατοχή εις τας νήσους» (Λονδίνο, Νοέμβριος 1941), ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

Σύμφωνα με τον Γεροχριστοδούλου, «*αρχίζει πλέον ο λαός να αισθάνεται βαρύτατο τον ζυγό και τρομακτική την πείνα. Με κάθε μέσον φροντίζουν να φύγουν οι κάτοικοι προς την Τουρκία [...]. Η θνησιμότητα έχει ανέβει με άλματα, η έξοδος προς Τουρκία παίρνει τον χαρακτήρα φυγής*». Παράλληλα, η μαύρη αγορά οργιάζει, «*η μαύρη αγορά έχει τον λόγο*».²⁷⁶⁹

«*Τα πάντα έλλειψαν απ' την ελεύθερη αγορά και στη μαύρη δε βρίσκεις κείνο που θέλεις, γι' αυτό παίρνεις ότι βρεις. Τα όσπρια χάθηκαν για φαγώσιμο βρίσκεις στα κέντρα και στα μεγαλοχώρια από λίγο κρέας. Μα τι κρέας, όχι απ' εκείνο που τρώγαμε αλλά απ' εκείνο που θα βρης, ψοφίμι, γάιδαρο, μουλάρι, άλογο...σφάζονται κι ελεύθερα πωλούνται [...]. Η πείνα που μας κατήντησε να τρώμε τα γαιδούρια...*».²⁷⁷⁰

Ωστόσο, οι απόψεις σχετικά με τις συνέπειες της μαύρης αγοράς στην επιβίωση των ανθρώπων διίστανται.

Ενώ για κάποιους θεωρείται παρήγορη η ύπαρξή της, καθώς πάντα κάτι διατίθεται στην αγορά και υπάρχει κόσμος που κατορθώνει να εξασφαλίσει τρόφιμα, την στιγμή που οι Ιταλοί «*βάσει προδιαγεγραμμένου στοιχείου*» *δημεύουν τα πάντα, με σκοπό να εξωθήσουν τούς οικονομικά ισχυρούς Σαμιώτες να εγκαταλείψουν τα περιουσιακά στοιχεία τους και να τραπούν σε φυγή*,²⁷⁷¹ ο Γεροχριστοδούλου θεωρεί αδύνατη την επιβίωση των Σαμιωτών αντιλαμβανόμενος την αδυναμία τους να ανταποκριθούν οικονομικά στις υπέρογκες απαιτήσεις της μαύρης αγοράς: «*Στη σημερινή ακρίβεια πώς να ζήσει αυτός ο δυστυχισμένος ο πεινών κόσμος*», αναφέρει στην επιστολή που απέστειλε στον Νομάρχη τον Μάρτιο του 1942.

«*Πιστέψτε κ. Νομάρχα πως υποφέρουμε σ' απίστευτο βαθμό*», διαβάζουμε στην επιστολή που αντέγραψε στο ημερολόγιό του, εκφράζοντας επίσης την βεβαιότητα πως δεν υπάρχει ελπίδα να επιζήσουν οι Σαμιώτες με τις λύσεις που τους προτείνουν. Δηλαδή, την εντατικοποίηση της καλλιέργειας της γης και την κοινωνική αλληλεγγύη. Υπογραμμίζοντας πως οι κάτοικοι έχουν φθάσει «*σ' απελπιστικό βαθμό*» αναφέρει πως είναι εις γνώσιν του Νομάρχη ότι ο κόσμος στην απόγνωσή του ακόμη και μεταφορικά ζώα τρώει από την πείνα.²⁷⁷²

Όσο η πείνα εδραιωνόταν στο νησί και τα συμπτώματα της νόσου που την διαδεχόταν ήταν ολοφάνερα στην εξωτερική εμφάνιση του πληθυσμού, η ψυχολογία του διακατεχόταν από έντονη ανησυχία για το τι επιφυλάσσει το αύριο με αποτέλεσμα μια σειρά αρνητικών μεταπτώσεων στην συμπεριφορά του (εκτός από τον υπέρμετρο εγωισμό) όπως μελαγχολία και εκνευρισμό.

«*Στα πρόσωπα όλων μας είναι ζωγραφισμένη, αποτυπωμένη, η σημερινή, αφόρητη ζωή [...]. Όλοι μας κιτρινισμένοι είμαστε-φρικτό μαρτύριο κατήντησε η ζωή μας-ζούμε συντροφιασμένοι με τη πείνα, τη τρομάρα κι ανασφάλιστη η αυριανή μας μέρα [...]*».²⁷⁷³

«*Οι άνθρωποι άρχισαν να χάνουνε το χρώμα τους και το βάρος τους. Και φαίνονται παράξενοι μέσα στα ρούχα τους, που τους γίνανε πολύ φαρδιά*».²⁷⁷⁴

«*Σκελετωμένοι άνθρωποι κι οργισμένοι. Πρόσωπα ρουφηγμένα. Κοκαλιάρικα παιδιά με τεράστια μάτια στα σουφρωμένα και γερασμένα πρόσωπα γεμάτα οργή και μίσος. Αυτοί οι σκελετοί εναλλάσσονται με πλάσματα πρησμένα. Τέτοια ήταν η όψη των*

²⁷⁶⁹ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σ. 107.

²⁷⁷⁰ Ο. π., σ. 123. Ο Σαμιώτης Ζαφείρης, αναφέρει πως «*η γαϊδουροφαγία συγκράτησε χιλιάδες Σαμιώτες στην ζωή*», ενώ επίσης φαγώθηκαν από τους πεινασμένους βατράχια, κοράκια και γλάροι, γάτοι, σκύλοι ακόμη και ψοφίμια...», Ζαφείρης, ό. π., σσ. 31-32, Πτίνης, ό. π., σ. 72.

²⁷⁷¹ Ο. π., σσ. 50, 60-61.

²⁷⁷² Ο. π., σ. 143-144.

²⁷⁷³ Ο. π., σ. 106.

²⁷⁷⁴ Ζαφείρης, ό. π., σ. 29.

ανθρώπων στη διάρκεια αυτού του σκοτεινού χειμώνα που πρόσθετα ήταν ένας από τους πιο παγερούς που είχαμε ποτέ γνωρίσει»,²⁷⁷⁵ αναφέρει η Ζαΐμη περιγράφοντας το παρουσιαστικό των συνανθρώπων της στο νησί.

«Γελαστά πρόσωπα οικογενειάρχων δε βλέπεις. Γιατί πώς θέλεις να γελάσει η μάνα και ο πατέρας ως υπεύθυνοι διατροφής της φαμίλιας τους σαν δεν μπορούν να βρουν ψωμί;», αναρωτιέται ο Γεροχριστοδούλου.

«Ο κόσμος απ' τη πείνα του και τη στενάχωρη ζωή που ζει πηγαινοέρχεται στις δουλειές του νευριασμένα». Άλλοι πάλι, «είναι κλεισμένοι μες στα σπίτια τους και κλαίνε τη πείνα τους μια που δεν έχουν τίποτα να δαγκώσουν για να κορέσουν τη πείνα τους. Κλείνονται σαν τα σαλιγκάρια στα καβούκια τους. Υποφέρουν πολύ και δύσκολη είναι η ζωή τους γιατί που να πάνε να ζητήσουν βοήθεια για να φάνε».²⁷⁷⁶

Στα πλαίσια της καθαρά ατομικής προσπάθειας για επιβίωση ο κόσμος καταφεύγει σε νέες τακτικές, στη κλοπή και στην ανταλλαγή περιουσιακών στοιχείων με τρόφιμα:

«Με την πείνα εμφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό η κλεψιά στα είδη διατροφής κι αναγκαζόμαστε να περιπολούμε», σημειώνει στο ημερολόγιό του με ημερομηνία 7 Μαΐου 1942 ο Γεροχριστοδούλου, ενώ για την διαδεδομένη μέθοδο της ανταλλαγής γράφει χαρακτηριστικά:

«Βλέπεις αδυνατισμένοι άνδρες, γυναίκες, κοπέλες σαν τα κρύα νερά, να βαδίζουν στους δρόμους από το Βαθύ μέχρι Καρλόβασι, να σηκώνουν τα μπογαλάκια τους, να βγαίνουν στα χωριά ν' ανταλλάξουν ότι τρόφιμα βρούνε γιατί το χρήμα αυτές τις ώρες δεν περνάει [...]. Το χρήμα δεν έχει πέραση. Μόνο με ανταλλαγή είδους ρουχισμού ή υποδήσεως μπορείς να βρεις στα χωριά τρόφιμα».²⁷⁷⁷

Μέσα στη φριχτή κατοχική πραγματικότητα της Σάμου με πρωταγωνιστές την πείνα και την θνησιμότητα, η επιβαλλόμενη από τους κατακτητές επιστολή που έστειλε η Νομαρχία τον Ιούλιο του 1942 στις κοινότητες ώστε να εκδώσουν ευχαριστήρια επιστολή για τις προσπάθειες που καταβάλλουν οι ιταλικές αρχές σχετικά με τον επισιτισμό της Σάμου είναι τουλάχιστον προκλητική και εξωπραγματική, αν όχι «αηδιαστική» όπως έχει χαρακτηριστεί:

«Είναι γνωστόν ότι από της εγκαταστάσεως των Ιταλικών Αρχών εν τω ημετέρω Νομώ η επισιτιστική εν γένει κατάσταση των κατοίκων εβελτιώθη ουσιωδώς εις βαθμόν μάλιστα ώστε εάν σήμερον υπάρχομεν εν ζωή, τούτο οφείλεται εις τα επιδειχθέντα υπό τούτων ανώτερα αισθήματα ήτοι: φιλανθρωπίαν και αλτρουισμόν άτινα είναι απται αποδείξεις του ανώτερου πολιτισμού των».²⁷⁷⁸

Η συγκεκριμένη επιστολή, όπως αποδεικνύει το παραπάνω απόσπασμα, επιδιώκει σαφώς να εξυπηρετήσει τις προπαγανδιστικές διαθέσεις των Ιταλών, ενώ η πραγματικότητα είναι πως αφού στέρησαν από τον πληθυσμό τα τρόφιμα που επιτάζανε, περιορίστηκαν σε αραιές και μικρής ποσότητας διανομές τροφίμων υποκινούμενες όχι από ανθρωπιστικά αισθήματα, αλλά από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η διανομή πολέντας, «ένα αηδές κατασκευάσμα, μια δήθεν σούπα καλαμποκιού με νερό», εκ μέρους της συζύγου του Ιταλού Διοικητή προκειμένου να «δελεάσει τους δυστυχείς».²⁷⁷⁹

Σύμφωνα με πληροφορίες της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, οι Ιταλοί προσπαθούν να προσεταιριστούν τους Ελληνόπαιδες φιλοδωρώντας τους μαθητές με

²⁷⁷⁵ Ζαΐμη, ό. π., σ. 144.

²⁷⁷⁶ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σσ. 119, 122, 236-237.

²⁷⁷⁷ Ο. π., σσ. 170, 291, 101.

²⁷⁷⁸ Πτίνης, ό. π., σσ. 88-90.

²⁷⁷⁹ Πτίνης, ό. π., σ. 109. Η πολέντα, ιταλική συνταγή, είναι χυμός από βρασμένο καλαμποκίσιο σιμιγδάλι-καλαμποκάλευρο, Νικολαΐδου, ό. π., σ. 55.

τρόφιμα. Αφού εξαγόρασαν όλο τον σίτο και το έλαιο της Σάμου, λέγεται ότι ζήτησαν από τους παραγωγούς να τους παραδώσουν και τον σπόρο, τον οποίο όμως αυτοί προτίμησαν να κάψουν.²⁷⁸⁰

Μία αντιπροσωπευτική εικόνα της κατάστασης που επικρατεί στην κατοχική Σάμο αρχές Ιουλίου 1942 (2-6 Ιουλίου 1942) μάς δίνει στην σύντομη έκθεση του ο Cournoisier, ο οποίος διέμεινε στο νησί αμέσως μετά την παραμονή του στη Χίο:

«Αν και η επισιτιστική κατάσταση είναι σοβαρά σε κίνδυνο, ωστόσο, είναι καλύτερα απ' ό τι στη Χίο, επειδή το νησί της Σάμου διαθέτει πλούσιο έδαφος που παράγει σιτάρι, φρούτα και λαχανικά.

Η εξωτερική εμφάνιση της πόλης δεν παρουσιάζει τα τυπικά χαρακτηριστικά της δυστυχίας και πείνας. Αυτό δεν είναι το ίδιο καθώς διεισδύεις στις φτωχογειτονιές όπου ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού σημειώνει τη θλιβερή κατάσταση της εργατικής τάξης και την έλλειψη οποιασδήποτε βοήθειας.

*Η μαύρη αγορά έχει αναπτυχθεί έντονα στη Σάμο».*²⁷⁸¹

Στην σύντομη, αλλά διαφωτιστική έκθεση του Cournoisier για την επισιτιστική κατάσταση στη Σάμο αναγνωρίζουμε κοινά χαρακτηριστικά διαβίωσης με την Χίο, όπως την ανάπτυξη της μαύρης αγοράς και την δυστυχία και πείνα που μαστίζει την εργατική τάξη. Το σημαντικότερο ωστόσο σημείο της έκθεσής του είναι η διαπίστωσή του πως η επισιτιστική κατάσταση στη Σάμο είναι μεν κρίσιμη, ωστόσο συγκριτικά καλύτερη με τη Χίο, γεγονός που το αποδίδει στη παραγωγή βασικών ειδών διατροφής στο νησί, εν αντιθέσει με το νησί της Χίου που, όπως είδαμε, παράγει κυρίως είδη πολυτελούς επισιτισμού.

Στο προοίμιο της έκθεσής του για την γενική κατάσταση στη Σάμο, δεν παραλείπει να επισημάνει ότι η δωρεάν διανομή των μερίδων τροφής στον πληθυσμό, επιτεύχθηκε κατόπιν πολλών δυσκολιών και πολλών συζητήσεων με τα μέλη της Επιτροπής Έκτακτης Ανάγκης, την οποία συγκροτούσαν ο Αρχιεπίσκοπος, ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος και ορισμένοι έμποροι της πόλης της Χίου.

Επίσης, τόνισε ιδιαίτερα πως η διανομή των τροφίμων στον πληθυσμό αποδείχθηκε περίπλοκη υπόθεση, λόγω της έλλειψης οργάνωσης, την οποία ανέδειξε η μη καταγραφή του πληθυσμού σε λίστες και η ανυπαρξία κουπονιών τροφίμων.

Όπως μας πληροφορεί ο Cournoisier, η διανομή των τροφίμων γινόταν μέσω ενός συγκεκριμένου αριθμού παντοπωλών, στον οποίον τα καταστήματα είχε τοποθετηθεί ένας κόκκινος σταυρός, ενώ οι κυρίες της αστικής τάξης είχαν τον έλεγχο των εργασιών και των καταλόγων των παντοπωλείων. Τα μέλη της Επιτροπής Ανακούφισης, όπως και ο εκπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού πραγματοποιούσαν συνεχείς βόλτες στις γειτονιές προκειμένου να ελέγξουν ότι η διανομή γίνεται σωστά. Περαιτέρω τρόφιμα διανεμήθηκαν σε νοσοκομεία και λοιπές ανθρωπιστικές οργανώσεις, όπως σε οίκους παιδιών.

Τέλος, στην ίδια έκθεση, ο Cournoisier εξέφρασε την λύπη του για την κλοπή 3 τόνων εμπορευμάτων στο λιμάνι της Σάμου, που παρά την προσεκτική έρευνα δεν κατέστη εφικτός ο εντοπισμός των δραστών.²⁷⁸²

Σύμφωνα με πληροφορίες στην πρεσβεία Άγκυρας η αποστολή και διανομή στους κατοίκους της Σάμου σημαντικής οπωσδήποτε ποσότητας τροφίμων εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού παρουσία του Cournoisier προκάλεσε ζοηρά εντύπωση στους εκεί Ιταλούς στρατιωτικούς οι οποίοι σχολίασαν το γεγονός πως οι σύμμαχοι

²⁷⁸⁰ «Η εχθρική κατοχή εις τας νήσους» (Λονδίνο, Νοέμβριος 1941), ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.Ε.Ε.).

²⁷⁸¹ Cournoisier R, *Ανεφοδιασμός των νησιών Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Μυτιλήνης: 9 Ιουνίου 1942*, Γενεύη 1942, σσ. 16-17.

²⁷⁸² Cournoisier, ό. π., σ. 16.

αποστέλλουν και για τον ελληνικό λαό άλευρα, ενώ οι δυνάμεις του Άξονα ούτε τον στρατό τους δεν είναι σε θέση να διαθρέψουν επαρκώς.²⁷⁸³

Από σημείωμα του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Ν. Ε. Nilsson, πληροφορούμαστε πως «κατά την άφιξή τους την 11^η Απριλίου 1943 στη Σάμο, οι εκπρόσωποι βρέθηκαν μπροστά σε μια κρίσιμη κατάσταση τροφίμων στα όρια της οξείας πείνας, αποτέλεσμα της παρουσίας πολλών στρατιωτών, περίπου 15.000 αντρών σε μια συγκριτικά μικρή περιοχή. Η ιταλική και τοπική αισχροκέρδεια κατέστησαν την κατάσταση ακόμη χειρότερη, σε ένα νησί μικρών παραγωγών καπνού, κρασιού και ελάχιστου ελαίου, όπως ήταν η Σάμος. Αυτά τα πλούτη του νησιού αμέσως αρπάχθηκαν από τις κατοχικές δυνάμεις αφήνοντας ελάχιστα μέσα επιβίωσης στην μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού που ανήκε στην κατώτερη μεσαία τάξη παρά στην εξαιρετικά φτωχή κατώτερη τάξη.

Οι συνθήκες κατοχής και διοίκησης καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολες όλες τις μεταφορές τροφίμων στην περιοχή, όπως και τις εισαγωγές από το εξωτερικό. Η γρήγορα εξαθλιωμένη πλειονότητα του πληθυσμού ήταν σε απόγνωση. Η δικαιοσύνη απαιτεί ωστόσο να αναφερθεί η γενναία και δυστυχώς πλατιά επικριθείσα προσπάθεια της συζύγου του Στρατιωτικού Διοικητή να οργανώσει και να θέσει σε λειτουργία αρκετά μεγάλα και ικανοποιητικά συστήματα ειδικά στο Βαθύ με την συνδρομή του καθολικού παπά, το οποίο αργότερα κατά τα δύο τρίτα το ανέλαβε ο Ερυθρός Σταυρός υπό την διαχείριση πάλι του παπά.

Κατά την άφιξη έγινε αμέσως μια προκαταρκτική διανομή και πραγματοποιήθηκε ο απαραίτητος σχεδιασμός και οργάνωση για την συνέχιση του έργου. Ο εκπρόσωπος επισκέφτηκε αρκετές τοποθεσίες στη Σάμο, όπως επίσης τα νησιά Ικαρία και Φούρνοι ώστε να σχηματίσει από πρώτο χέρι άποψη για τις συνθήκες. Στο Καρλόβασι ειδικά η κατάσταση ήταν αξιοθρήνητη, και καθημερινά σημειώνονταν ένας με τρεις θάνατοι από πείνα σε έναν πληθυσμό περίπου 9.000 ατόμων.

Στην διάρκεια των πρώτων μηνών προέκυψαν δυσκολίες με τις μεταφορές, αλλά μέχρι την έναρξη του Ιουλίου όλα είχαν τεθεί σε ομαλή λειτουργία. Το μεγάλο βάρος της διαχείρισης ανακούφισης, ειδικά κατά την απουσία του εκπροσώπου, το είχε ο Μητροπολίτης ως Πρόεδρος της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού, του οποίου οι ακούραστες προσπάθειες αξίζουν το μεγαλύτερο σεβασμό και θαυμασμό».²⁷⁸⁴

Αξιοσημείωτο στοιχείο της παραπάνω αναφοράς του Nilsson είναι οι καταγγελίες του για την αισχροκερδή συμπεριφορά τόσο των κατακτητών, όσο και τοπικών παραγόντων η οποία επέτεινε την επισιτιστική κρίση.

Τέλη Ιουλίου, μεταφέρθηκαν από την Αίγυπτο με τα βενζινόπλοια «Άγιος Διονύσιος» και «Γεωργία» στα νησιά Λέσβο, Χίο και Σάμο συνοδεία του Courvoisier 2.000 κιβώτια με κονιορτοποιημένο και συμπυκνωμένο γάλα τα οποία διανεμήθηκαν στους πληθυσμούς τους.²⁷⁸⁵

Με την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, τα νησιά Σάμος, Ικαρία και Φούρνοι απελευθερώνονται προσωρινά μέχρι και την έναρξη της κατοχής τους υπό γερμανική σημαία την 22^η Νοεμβρίου 1943. Στην διάρκεια των δύο αυτών μηνών αγγλικής στρατιωτικής διοίκησης, κατόπιν ρητής συμφωνίας του

²⁷⁸³ Επί του επισιτιστικού ζητήματος της Ελλάδος, 5^ο σημείωμα» (Λονδίνο, 6 Δεκεμβρίου 1942), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, Επισιτιστικά προβλήματα του ελληνικού λαού, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

²⁷⁸⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 11 (1-247), α.ε. 155, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁷⁸⁵ Τηλεγράφημα, Άγκυρα 28 Ιουλίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 1, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

Τσουδερού με τους Άγγλους, ο επισιτισμός διεξάγεται αποκλειστικά με μέριμνα της αγγλικής πλευράς.²⁷⁸⁶

Αρχές Σεπτεμβρίου, ο Ραφαήλ τηλεγραφεί πως αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού που επέστρεψε από περιοδεία στα νησιά Χίο Σάμο και Λέσβο του δήλωσε πως έμεινε έκπληκτος με την τεράστια διαφορά που διαπίστωσε στην επισιτιστική κατάσταση εν παραβολή με την τραγική εμφάνιση του παρελθόντος έτους. Η βελτίωση δε είναι σημαντικότερη στην παιδική ηλικία. Ο αντιπρόσωπος όμως τόνισε την ανάγκη να μην σταματήσει για κανέναν λόγο η αποστολή καναδικού σίτου διότι σε διαφορετική περίπτωση τα νησιά θα γνωρίσουν χειρότερες ημέρες από τον χειμώνα του 1941.²⁷⁸⁷

Ωστόσο, σε επιστολή του στον Πρέσβη Ραφαήλ τέλη Σεπτεμβρίου 1943, ο Μητροπολίτης περιγράφοντας την κατάσταση που επικρατεί στη Σάμο, καταγγέλλει:

*«Η οικονομική ζωή της νήσου μας είναι απολύτως νεκρά. Οι Ιταλοί την απεστράγγισαν εξ ολοκλήρου. Ενώ η νήσος μας είναι ελαιοπαραγωγικός τόπος, στερούμεθα ακόμη και του ελαίου. Οίνοι, τα στοκ από δέρματα εργοστασίων μας, το άλας αυτό, τα δάση από πεύκα, τα οποία εστόλιζον την νήσον, τα πάντα αστόργως εληστεύθησαν. Αι τιμαί αι οποίαι ωρίζοντο διά τινά είδη και αι επ' ανταλλάγματι διδόμεναι άδειαι προς εξαγωγήν των οικονομικών μας ειδών ήσαν εξυπηρετικάί περισσότερον ατομικών συμφερόντων ή των αναγκών του λαού».*²⁷⁸⁸

Παρά τις επισιτιστικές δυσκολίες «στη Σάμο ο χειμώνας 1943-1944 δεν θα μοιάζει με εκείνον του 1941-1942» καθώς την κατάσταση διευκόλυναν η άμεση διανομή των απεσταλμένων τροφίμων και μάλιστα σε απόλυτα ικανοποιητικές μερίδες, η διανομή των περίπου 400 τόνων τροφίμων που είχαν αποκρύψει οι Ελασίτες σε αποθήκες στα βουνά για την συντήρηση των αντάρτικων ομάδων, η κλοπή τροφίμων εκ μέρους των κατοίκων από αποθήκες των Ιταλών και τέλος η αναχώρηση από το νησί χιλιάδων ανθρώπων.²⁷⁸⁹

Στα χρόνια της ιταλικής κατοχής, η πείνα που μάστιξε τους κατοίκους του Νομού Σάμου λόγω της ελλείψεως άρτου και των απαραίτητων για την συντήρηση του οργανισμού τροφών, εξασθένησε τους οργανισμούς και μείωσε τις δυνάμεις και κατά συνέπεια την αποδοτικότητα στην εργασία των αγροτών, τους οποίους κατά πλειοψηφία καταδίκασε σε αδράνεια.²⁷⁹⁰

Προς αντιμετώπιση της κακής επισιτιστικής κατάστασης των κατοίκων του Νομού Σάμου, μετά την προσωρινή απελευθέρωση του νησιού λήφθηκαν τα εξής μέτρα:

Οι αγγλικές στρατιωτικές Αρχές διένειμαν τρόφιμα από τα αποθέματα των Ιταλικών στρατιωτικών αποθηκών, ενώ σύμφωνα με το πρόγραμμα αποστολής τροφίμων της Αγγλικής Πρεσβείας θα αποστέλλονται μηνιαίως 700 τόνοι σίτου, 600 τόνοι οσπρίων, 840 τόνοι ξηρών καρπών και 60 τόνοι πετιμεξίου αντί ζάχαρης. Επίσης, διατηρήθηκε το ισχύον επί κατοχής σύστημα διανομής τροφίμων μέσω δελτίων που καθιέρωσε ο Ερυθρός Σταυρός. Τέλος, πραγματοποιήθηκε διανομή

²⁷⁸⁶ Τηλεγράφημα, Κάιρο 11 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁸⁷ Τηλεγράφημα (Άγκυρα, 1 Σεπτεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 19, Υποφ. 1, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁸⁸ Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, ό. π., σ. 106.

²⁷⁸⁹ Πτίνης, ό. π., σ. 488.

²⁷⁹⁰ Υπηρεσιακό σημείωμα Γραφείου Γεωργικής Υπηρεσίας, Λιμένι Βαθέος 6 Οκτωβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

τροφίμων στους εξασθενημένους από την πείνα καλλιεργητές ώστε να μπορέσουν να αναλάβουν σωματικά και να είναι και πάλι παραγωγικοί.²⁷⁹¹

Ωστόσο, σύμφωνα με την Προσωρινή Κυβερνητική Επιτροπή του νομού, τα προσωρινά απελευθερωμένα νησιά Σάμος, Ικαρία και Φούρνοι των 63.530 κατοίκων στερούνται ολοσχερώς μέσων διατροφής. Η Επιτροπή κάνει έκκληση να εφοδιαστεί επειγόντως με τρόφιμα (σίτο, όσπρια, κρέας, ρύζι, τυρί, βούτυρο), σαπούνι, ενδύματα, υποδήματα και φάρμακα πρωτίστου ανάγκης.²⁷⁹²

Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, οι πληροφορίες εμφανίζουν την επισιτιστική κατάσταση της Σάμου κρίσιμη λόγω ανεπάρκειας των τροφίμων που αποστέλλονται και λόγω διανομών σε υψηλές τιμές που οι φτωχές τάξεις δεν μπορούν να καταβάλλουν.²⁷⁹³

Ο Πρόεδρος της Προσωρινής Κυβερνητικής Επιτροπής, Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Ειρηναίος, υποστηρίζει πως πολλές οικογένειες απόρων δεν δύνανται να καταβάλλουν το τίμημα των τροφίμων τα οποία διανέμονται στον λαό της Σάμου και Ικαρίας. Οι οικογένειες που κυρίως είναι εξασθενημένες είναι των ανταρτών και των εφέδρων στρατιωτών και αξιωματικών, των αγωνιζόμενων μεταξύ του διασυμμαχικού στρατού της Μέσης Ανατολής. Οι αντάρτες σήμερα έφτασαν τον αριθμό των χιλίων και πλέον. Όταν οι οικογένειες τους πεινούν και μαστίζονται από κάθε αθλιότητα, η δυστυχία αυτή θα έχει θλιβερό αντίκτυπο στην ψυχή των αγωνιζόμενων ανταρτών, θα κλονίζει το ηθικό τους και θα προκληθεί κίνδυνος απώλειας της στρατιωτικής τους δύναμης.²⁷⁹⁴

Σε απάντηση της ανωτέρω αίτησης, το Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής Σάμου αποφάσισε να χορηγεί δωρεάν τα τρόφιμα στις οικογένειες των ανταρτών και στις οικογένειες όσων υπηρετούν στον ελληνικό στρατό Μέσης Ανατολής.²⁷⁹⁵

Τέλη Οκτωβρίου, η Βρετανική Πρεσβεία εξηγεί στον Τσουδερό πως οι στρατιωτικές αρχές είναι πλήρως συνειδητοποιημένες της ευθύνης που φέρουν σχετικά με την παροχή απαραίτητων προμηθειών στο νησί της Σάμου. Δυστυχώς όμως, όχι μόνο οι εκφορτώσεις των πλοίων, αλλά και οι επικοινωνίες είναι άτακτες, και δεν είναι πιθανόν προς το παρόν να υπάρξει μια ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης.

Οι μερίδες φαγητών που χορηγούνται από τις βρετανικές στρατιωτικές αρχές είναι περίπου διπλάσιες από εκείνες που ήταν διαθέσιμες στην διάρκεια της εχθρικής κατοχής. Έχει γίνει πλήρως αντιληπτό πως οι παρούσες μερίδες φαγητού, αν και αντιπροσωπεύουν μια σημαντική βελτίωση, παραμένουν ανεπαρκείς, και θα γίνει κάθε προσπάθεια να αυξηθούν αμέσως μόλις η κατάσταση εφοδιασμού το επιτρέψει.²⁷⁹⁶

²⁷⁹¹ (Αχρονολόγητο), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁹² Τηλεγράφημα, Άγκυρα 25 Σεπτεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁷⁹³ Τηλεγράφημα, Άγκυρα 15 Οκτωβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁷⁹⁴ Επιστολή του Προέδρου της Προσωρινής Κυβερνητικής Επιτροπής προς τον Στρατηγό Διοικητή του αγγλικού στρατού (14 Οκτωβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁹⁵ Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής Σάμου (17 Οκτωβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁹⁶ Τηλεγράφημα, 31 Οκτωβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

Αρχές Νοεμβρίου ο Ραφαήλ αναφέρει πως η διατροφή του πληθυσμού «διέρχεται κανονική» ή πως «είναι αισθητά καλή», αλλά οι αποστολές σίτου είναι ανεπαρκείς,²⁷⁹⁷ ενώ προς τα μέσα του μήνα αναφέρει πως η γενική επισιτιστική κατάσταση εμφανίζεται «πολύ βελτιωμένη».²⁷⁹⁸ Επίσης, πόρισμα Άγγλου Συνταγματάρχη επισημαίνει πως ο επισιτισμός της νήσου είναι ικανοποιητικός καθώς μέσω των επίσημων διανομών παρέχεται ημερησίως το ελάχιστο όριο των 2.000 θερμίδων.²⁷⁹⁹

Με την αλλαγή του κατοχικού καθεστώτος στη Σάμο και την αποβίβαση των Γερμανών, οι οποίοι από την πρώτη στιγμή εφαρμόζουν την συνήθη τακτική της επιτάξεως ιματισμού, αυτοκινήτων, κτιρίων και ασφαλώς τροφίμων,²⁸⁰⁰ η Σάμος και τα γύρω νησιά διέρχονται σε περίοδο νέας επισιτιστικής κρίσης.

Με ανακοίνωσή του ο Γερμανός Διευθυντής της Πολιτικής Διοίκησης «*προς εξασφάλισιν της διατροφής του αστικού πληθυσμού*», απαγορεύει την εξαγωγή τροφίμων και κάθε είδους πρώτης ανάγκης από το νησί της Σάμου, της Ικαρίας και των Φούρνων και ορίζει παραπομπή στο στρατόπεδο συγκεντρώσεως και κατάσχεση της περιουσίας του ως ποινές για κάθε μαυραγορίτη και λαθρέμπορο που δεν θα προσφέρει τα εμπορεύματά του στην ελεύθερη αγορά.

Ωστόσο, θεμελιώδους σημασίας είναι η εξής φράση της ανακοίνωσης:

*«Η εξασφάλισις της διατροφής του αστικού πληθυσμού ανήκει εις το Ελληνικόν Κράτος, ήτοι εις τα όργανά του. Εν τούτοις, αι Αρχαί Κατοχής δεν θα αρνηθούν οιαδήποτε αρωγήν προς τον σκοπόν αυτόν».*²⁸⁰¹ Οι κατακτητές δηλαδή μετατοπίζουν την ευθύνη της διατροφής του αστικού πληθυσμού, του πληθυσμού δηλαδή που κυρίως απειλείται από την πείνα, στο ελληνικό κράτος και οι ίδιοι περιορίζονται στην υπόσχεση πως θα συνδράμουν με κάθε μέσο στην αποστολή αυτή. Επομένως, η διευκόλυνση του επισιτιστικού έργου του ελληνικού κράτους είναι και η μοναδική υποχρέωση που αναγνωρίζουν πως έχουν έναντι του πληθυσμού σχετικά με την διατροφή του.

Η διαταγή περί παρακράτησης του ελαίου για ανταλλαγή με αλεύρι προβάλλεται από τις Αρχές ως απτή ένδειξη ενδιαφέροντος για την διατροφή του πληθυσμού, ενώ ανυπακοή στην απαγόρευση περί ελεύθερης διάθεσης των φαρμάκων θα εκλαμβάνεται ως σαμποτάζ κατά της υγείας του πληθυσμού και θα επιφέρει ποινή προσωποκράτησης.²⁸⁰²

Επιπλέον, οι Γερμανοί επί απειλή ειρκτής ζήτησαν από κατοίκους να επιστρέψουν τα τρόφιμα τα οποία κατέχουν από τις αγγλικές και τις ιταλικές αποθήκες ώστε αναλαμβάνοντας αυτοί τον επισιτισμό να προβούν σε δικαιότερη κατανομή. Το επιχείρημα αυτό ωστόσο δεν εξαπάτησε κανέναν. Αντίθετα, στο Τηγάι (Πυθαγόρειο) φόρτωσαν κρυφά τρόφιμα σε σκάφη για μεταφορά.²⁸⁰³

²⁷⁹⁷ Τηλεγραφήματα, Άγκυρα 3 Νοεμβρίου 1943, 9 Νοεμβρίου 1943, 13 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁹⁸ Τηλεγράφημα, Άγκυρα 13 Νοεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁷⁹⁹ Πόρισμα του Συνταγματάρχη Άκλαντ σχετικά με οικονομικά ζητήματα Σάμου (16 Νοεμβρίου 1943), Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁰⁰ Πτίνης, ό. π., σσ. 449, 455-456.

²⁸⁰¹ Πτίνης, ό. π., σσ. 460-462.

²⁸⁰² Πτίνης, ό. π., σσ. 463, 479.

²⁸⁰³ Τηλεγράφημα, Άγκυρα 9 Δεκεμβρίου 1943, Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 7, Υποφ. 3, Υπηρεσία Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

Αρχές Δεκεμβρίου, στο Βαθύ παρατηρείται έλλειψη τροφίμων, ενώ την 28^η Δεκεμβρίου 1943 ο Δήμαρχος Λιμένος Βαθέος σε αναλυτική έκθεση που έστειλε στην Διεύθυνση Τοπικής Αυτοδιοίκησης του Υπουργείου Εσωτερικών κάνει λόγο για «γενική απαθλίωση», ώστε «πάσα περιγραφή είναι αδύνατον να προσεγγίση την σκληράν πραγματικότητα», συνεπεία των πολεμικών γεγονότων της 17^{ης} Νοεμβρίου 1943 που οδήγησαν στην γερμανική κατοχή στο νησί.

«[...]Η επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων Λιμ. Βαθέος κατόπιν της δημιουργηθείσας καταστάσεως είναι από πάσης απόψεως οικτρά. Η πόλις ως γνωστόν αποτελείται εξ αστικού πληθυσμού και επειδή η περιφέρειά της δεν είναι παραγωγική προμηθεύεται αυτή τα τρόφιμά της εκ των χωρίων, ήδη όμως λόγω της επελθούσης ανωμαλίας έτι δε λόγω της διά την αύριον αβεβαιότητος, οι χωρικοί δεν πωλούνσι ουδέ κόκκον, αλλά ζητούνσι ανταλλαγήν με έτερα είδη τροφίμων ων οι πληγέντες αστοί εκ του πολέμου στερούνται είτε διότι αντήλλαζον ταύτα εις παρελθούσας εποχάς προς διατροφήν των οικογενειών των, είτε διότι – το και κυριότερον – εκλάπησαν τα τρόφιμά των κατά την τελευταίαν καταρρακτώδη λεηλασίαν.

Ενταύθα δέον να σημειωθή και ληφθή σοβαρώς υπ' όψιν ότι οι υποφέροντες και δεινοπαθούντες εισέτι είναι οι αστοί της πόλεως Λιμ. Βαθέος οίτινες είναι πάμπτωχοι από πάσης απόψεως τροφίμων και εδωδίων ειδών, καθόσον εγκαταλείποντες την πόλιν επί πολλάς ημέρας όχι μόνον δεν επωφελήθησαν του ανοίγματος των αποθηκών ίνα προσπορισθώσιν τρόφιμα αλλά λεηλατηθσών των οικιών των απώλεσαν και τα μικρά αποθέματά των άτινα διά της εντίμου εργασίας των είχαν κατορθώσει να εξεύρωσιν, τούτα δε διηρπάγησαν ασφαλώς παρ' εκείνων οίτινες διήρπασαν και τας στρατιωτικάς αποθήκας. Συνεπώς η κατά ταύτην την στιγμήν κατανομή των ειδών διατροφής εμφανίζεται κατά τρόπον αυτόχρημα τραγικόν διά την αστικήν τάξιν, ήτις όχι μόνο στερείται των πάντων και διαβιεί εν μέσω φρικτών στερήσεων, αλλά ευρίσκεται και εν αδυναμία να προμηθευθή έστω και το πλέον ασήμαντον είδος. Τα μόνα ίτινα πωλούνται με χρήματα κατά τας ημέρας αυτάς είναι τα λάχανα και τα πορτοκάλια. Διά τα λοιπά είδη ακούονται μόνον μυθώδεις τιμαί, χωρίς να υπάρχει η δυνατότης της αγοράς, έστω και αν προσφερθή το διπλάσιον της ακουομένης τιμής.

Δέον να ληφθή υπ' όψιν ότι διανομήν τροφίμων εις τον πληθυσμόν έχει να γίνη από 1^η Νοεμβρίου 1943. Την τραγικήν ταύτην κατάστασιν των κατοίκων από απόψεως διατροφής επιδεινώνει και η εν γένει οικονομική των κατάσταση, αλλά και η ψυχολογική τοιαύτη καθόσον ζη εν μέσω ερειπίων και δη εις χειμερινήν εποχήν.

Πολλάί οικογένειαι εστερήθησαν στέγης και φιλοξενούνται παρά συγγενών, πάμπολλαι είναι εκείναι αίτινες διατρέφονται εις βάρος άλλων και ουκ ολίγοι με τα ενδύματα άτινα έφερον κατά την έναρξιν των πολεμικών γεγονότων[...].

«Διά της ανωτέρω περιγραφής προσπαθήσαμεν να σκιαγραφήσωμεν όσο το δυνατόν τελειότερα την τραγικότητα των στιγμών ας διερχόμεθα και να μεταδώσωμεν έστω και πολλοστημόριον πόνου όστις συνέχει τας ψυχάς μας. Η άλλοτε ακμάζουσα πρωτεύουσα της Σάμου διέρχεται μελανάς ημέρας τας οποίας ο έξωθεν αλτρουϊσμός καλείται να φωτίση. Αποστείλατε άνευ χρονοτριβής τρόφιμα, φάρμακα, ενδύματα και γάλα διά τα βρέφη και σπεύσατε να σώσετε τον πολυπλεύρως δοκιμαζόμενον πληθυσμόν.

Είμεθα εκ των προτέρων βέβαιοι ότι ο πόνος μας θα συγκινήση πάσαν ευγενικήν καρδίαν και θα δοθή η δυνατότης εις τους κατοίκους της πόλεώς μας να διέλθωσι σώοι και αβλαβείς εκ της δυσκόλου ταύτης καμπής της ζωής των.

*Κάτω από τον ήλιον κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να ζήσει. Δεν ζητούμεν τίποτε άλλον. Ζητούμεν να ζήσωμεν και ημείς».*²⁸⁰⁴

Στην διάρκεια της Κατοχής οι Σαμιώτες βίωσαν το ανυπόφορο αίσθημα της πείνας, εκατοντάδες έχασαν την ζωή τους εξαιτίας της, ενώ η ανασφάλεια και η αγωνία για την επιβίωση επέφεραν δραματικές αλλαγές στην ψυχολογία τους. Έτσι, με έκδηλο τον κίνδυνο αφανισμού του σαμιακού λαού από την πείνα, η Αντίσταση στο νησί συνειδητά δεν είχε εξαρχής ένοπλη μορφή, αλλά εκδηλώθηκε σαν αγώνας ενάντια στην πείνα, την εξαθλίωση και τον θάνατο.

Ο Ιπποκράτης Ζαΐμης, από τους πρωτεργάτες και τους πρωταγωνιστές της σαμιακής αντίστασης, αφηγείται:

«Τη στιγμή εκείνη μέσα στις εξαιρετικά δύσκολες επισιτιστικές συνθήκες, το πρωταρχικό ζήτημα που είχε τεράστια σημασία για τη Σαμιακή Αντίσταση ήταν το ζήτημα της επιβίωσης. Ήταν φανερό από πού χρειαζόταν ν' αρχίσουμε, από πού να ξεκινήσουμε. Εκείνη η ολόπρωτη ώρα σημαδεύεται από την ευθύνη για την επιβίωση του λαού, για την ύπαρξή του την ίδια. Ο κόσμος υπέφερε. Ο αφανισμός του νησιού ήταν φανερός. Οι φασιστικές ορδές είχαν ξαμοληθεί στην ύπαιθρο, έδερναν, αυθαιρετούσαν, πλιατσικολογούσαν. Το βασικότερο όμως ήταν να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό, να τον ραγιαδοποιήσουν.

Δεν ήταν σπάνιοι οι εξευτελισμοί των κατοίκων, οι αυθαίρετες και αδικαιολόγητες συλλήψεις για την καταλήστευση των προϊόντων τους. Μέσα στις εξαιρετικά βαριές επισιτιστικές συνθήκες, που χειροτέρευαν από μέρα σε μέρα, το ζήτημα της επιβίωσης γινόταν πρωταρχικό.

Ο αγώνας λοιπόν για την επιβίωση έπαιρνε έτσι το χαρακτήρα ζητήματος πρώτης γραμμής. Η μάχη που αρχίζει στη Σάμο για την επιβίωση αποτελεί σημαντική σελίδα της Σαμιακής Αντίστασης [...]».²⁸⁰⁵

Δίνοντας λοιπόν προτεραιότητα στο ζήτημα της επιβίωσης του σαμιακού λαού, τον Μάρτη του 1942 στην Πανσαμιακή ΕΑΜική Συνδιάσκεψη τα μέλη της αποφάσισαν, μεταξύ άλλων, να ενθαρρύνουν και να καθοδηγήσουν τον λαό να αποφεύγει τον κατακτητή,²⁸⁰⁶ να μην παραδίνει τα προϊόντα του, με μαζικές κινητοποιήσεις και αποκρύψεις να σαμποτάρει τη λήστευση της παραγωγής κρασιού, καπνού, ξυλείας, δερμάτων, να χτυπήσει τη μαύρη αγορά που είχε αρχίσει να οργιάζει αμέσως με την κατοχή.²⁸⁰⁷

Έτσι, το 1942 από τις 800.000 οκάδες λαδιού, οι Ιταλοί πήραν μόνο 135.000 οκάδες ύστερα από σκληρές πιέσεις και βασανιστήρια, μέρος του οποίου ήταν σκέτο νερό. Το υπόλοιπο κρύφτηκε ή χάθηκε σαν ελαιόκαρπος. Η κύρια διατροφή του λαού ήταν πλέον άγρια χόρτα, με λάδι όμως μπόλικο.²⁸⁰⁸ Ο κόσμος επίσης επιδίδεται σ' εντατική καλλιέργεια της γης,²⁸⁰⁹ όταν ασφαλώς οι καιρικές συνθήκες το επιτρέπουν.²⁸¹⁰

Στα λεγόμενα κρασοχώρια της Σάμου οι άνθρωποι προσπαθούσαν να φροντίζουν τα αμπέλια τους και να φτιάχνουν σταφίδα. Ο Γεροχριστοδούλου σε γράμμα του προς τον Νομάρχη Σάμου την 18^η Μαρτίου 1942 αναφέρει «[...] στα

²⁸⁰⁴ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, α. ε. 326-326γ, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁸⁰⁵ Ζαΐμη, ό. π., σσ. 146-147.

²⁸⁰⁶ «Η αντίσταση του λαού εκδηλώνεται με κάθε τρόπο. Την καταλαβαίνουν (οι Ιταλοί) και τους πειράζει. Η αδιαφορία και η ψυχρότητα κυριαρχούν σε κάθε συναλλαγή με τον κατακτητή», Πτίνης, ό. π., σ. 125.

²⁸⁰⁷ Ζαΐμη, ό. π., σσ. 151-152.

²⁸⁰⁹ Ζαΐμη, ό. π., σ. 372.

²⁸¹⁰ Ο Γεροχριστοδούλου σημειώνει στο ημερολόγιό του την 24^η Απριλίου 1942: «Καλοκαιρινή μέρα και ο κόσμος ξεχύνεται για την καλλιέργεια ειδών διατροφής[...]», Γεροχριστοδούλου, ό. π., σ. 163.

κρασοχώρια πολλοί κάναμε όσα γονόντανε (εννοεί τα σταφύλια) σταφίδες-μ' αυτές κρατιούνται στη ζωή οπωσδήποτε[...].»²⁸¹¹ Ένα από τα μεγάλα κρασοχώρια της Σάμου ήταν οι Μανωλάτες, όπου και εκεί οι κάτοικοι αντί να φτιάχνουν κρασί και να το παραδίνουν στους Ιταλούς, φτιάχνανε σταφίδα.²⁸¹²

Η καλλιέργεια ειδών διατροφής συντέλεσε λοιπόν στην καλυτέρευση των διατροφικών συνθηκών και τον περιορισμό των θανάτων από πείνα, όχι όμως και στην επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος, το οποίο παραμένει «ανοιχτή πληγή» ακόμη και μετά την απελευθέρωση, κυρίως για τον αστικό πληθυσμό του Λιμένος Βαθέος, όπως ήδη αναφέρθηκε.

γ) Δήμος Μυτιλήνης (Λέσβος)

Η κατοχική περίοδος για την Λέσβο ξεκίνησε την 4^η Μαΐου 1941 με την κατάληψη του νησιού από τους Γερμανούς, η οποία, όπως άλλωστε η Χίος και η Λήμνος, παρέμεινε υπό γερμανική διοίκηση εξαιτίας της καίριας από στρατιωτικής απόψεως γεωπολιτικής θέσης της.

Σύντομα, «οι μαυραγορίτες δημιούργησαν ένα καθεστώς. Ένα είδος χρηματιστηρίου τροφίμων. Όσοι είχανε κομπόδεμα γερό ή πολύτιμα είδη καλής ανταλλακτικής αξίας δεν δυσκολευόντανε. Τα έβρισκαν όλα. Οι άλλοι αντιμετώπιζαν την πείνα...αργότερα το πρήξιμο και δρόμο...προς την Αχερουσία.

Ανάμεσα στο μαυραγορίτη και τον άνθρωπο είχε ανοιχτεί ένα τεράστιο βάραθρο, που έπνιγε στα βάθη του κάθε υπόμνηση ανθρώπινης παρουσίας. Ο κτηνάνθρωπος ήταν ο άρχοντας εκείνου του χώρου...αυτού του βαράθρου».²⁸¹³

Τον Νοέμβριο του 1941, η επισιτιστική κατάσταση είναι άκρως δυσχερής. Αντί άρτου διανέμονται ανά 25 ημέρες 40 με 60 δράμια αλεύρου (μίγμα αραβόσιτου και σίτου). Οι Γερμανοί καρπώθηκαν ολόκληρη την παραγωγή ελαίου του νησιού και απέστειλαν 60.000 οκάδες στην Γερμανία. Για τις ανάγκες του πληθυσμού διέθεσαν μικρή μόνο ποσότητα, η οποία επιτρέπει την χορήγηση μιας οκάς κατά άτομο μηνιαίως. Η προσεχής γεωργική σοδειά προβλέπεται πενιχρότατη διότι λείπει σπόρος καθώς οι περισσότεροι γεωργοί έχουν καταναλώσει τον σπόρο της προηγούμενης σοδειάς για την αυτοσυντήρησή τους. Άπαντα τα εργοστάσια του νησιού έχουν κλείσει ελλείψει πρώτων υλών με αποτέλεσμα να προκύψει σοβαρό πρόβλημα ανεργίας.²⁸¹⁴

Δύο είναι τα πρόσωπα τα ονόματα των οποίων είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τον επισιτισμό των Μυτιληνίων την περίοδο της Κατοχής, αλλά με αμφιλεγόμενη δράση: Ο διορισμένος από τους Γερμανούς Δήμαρχος Μυτιλήνης, Γεώργιος Χονδρονίκη, και ο Μητροπολίτης Ιάκωβος.

Ο δήμος Μυτιλήνης στο πρόσωπο του Χονδρονίκη κατηγορείται ότι δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του αγώνα για την επιβίωση του πληθυσμού και υπήρξε ανίκανος να συμμεριστεί το δράμα του, αν και του αναγνωρίζεται η αδυναμία να παράσχει οποιαδήποτε υλική βοήθεια για την

²⁸¹¹ Γεροχριστοδούλου, ό. π., σ. 144.

²⁸¹² Αντώνης Μακρής, «Χρόνια Κατοχής στους Μανωλάτες», *Απόπλους*, ό. π., σ. 181. Ας σημειωθεί ότι το κρασί και η σταφίδα, ενίσχυαν την άμυνα του οργανισμού απέναντι στην πείνα, καθώς «το κρασί είναι δυναμωτικό και προφυλάσσει από την εξάντληση και το θάνατο από πείνα, επειδή 1 λίτρο κρασί (με αλκοόλη 12%) προσφέρει ενέργεια 700-1.000 θερμίδες», Αριστοτέλης Δημ. Καλλής, «Κρασί: ευφραίνει υγεία», *Γεωτρόπιο*, 391 (2007), σ. 33.

²⁸¹³ Π. Κ. Κεμερλής-Α. Σ. Πολυχρονιάδης, *Η Αντίσταση στη Λέσβο (Πηγές και Πτυχές της)*, Αθήνα 1988, σ. 79.

²⁸¹⁴ «Η εχθρική κατοχή εις τας νήσους», (Λονδίνο, Νοέμβριος 1941), «ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

ανακούφιση των πεινασμένων. Ωστόσο, αντί να περιοριστεί στην αδράνεια και να παρακολουθεί παθητικά την υπερτίμηση των ειδών, οι κατήγοροι του υποστηρίζουν πως έπρεπε με πίστη στο καθήκον του για την διάσωση του πληθυσμού να εισηγηθεί αποφασιστικά μέτρα για την προστασία του, όπως υποχρεωτικές εισφορές των οικονομικά εύρωστων τουλάχιστον για την εξασφάλιση της λειτουργίας των συσσιτίων.

Οι πολλές συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν στην αίθουσα του Δημοτικού Συμβουλίου σχετικά με την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κρίσης δεν αποσκοπούσαν, σύμφωνα με καταγγελίες, αποκλειστικά στην σωτηρία του πενόμενου πληθυσμού, αλλά και στην επίτευξη προσωπικού οφέλους από τις διαπραγματεύσεις με τους «εισαγωγείς» τροφίμων.²⁸¹⁵

Σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις εκπροσώπων του Ερυθρού Σταυρού από τη Μυτιλήνη, οι τοπικές Αρχές επεδείκνυαν σκληρή αδιαφορία απέναντι στους φτωχούς που λιμοκτονούσαν, όπως απεδείκνυε η απουσία οργανωμένου δικτύου αλληλεγγύης. Η μαύρη αγορά αναπτύχθηκε εξαιρετικά και ευνοήθηκε από την έντονη επιθυμία για κερδοσκοπία και την έλλειψη κοινωνικού πνεύματος σε ένα νησί το οποίο χάρη στην πλούσια τοπική παραγωγή κυρίως σε ελαιόλαδο, είχε την δυνατότητα να διανύσει ολόκληρη την Κατοχή *«χωρίς να δοκιμάσει την τραγικότητα της πείνης, των στερήσεων και των ομαδικών εξ' ασιτίας θανάτων»*. Αντίθετα, προτιμήθηκε τα τοπικά προϊόντα να γίνουν αντικείμενο κερδοσκοπίας στη μαύρη αγορά παρά αντικείμενο ανταλλαγής με άλλα τρόφιμα με σκοπό να κατανεμηθούν ανάλογα με τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου.²⁸¹⁶

Ο ίδιος ο Χονδρονίκης παρουσιάζοντας στο δίτομο βιβλίο του το έργο του Δήμου Μυτιλήνης επί Κατοχής θα υποστηρίξει πως έστρεψε αμέριστα την προσοχή του στην εξασφάλιση της υγείας του πληθυσμού και σε έργα κοινωνικής πρόνοιας δίνοντας μέγιστη προτεραιότητα και επιδεικνύοντας μεγάλο ζήλο στη διάσωση του παιδιού και στην προστασία της βρεφικής ηλικίας.

Η συμβολή του Δήμου στην προσπάθεια διάσωσης των βρεφών και παιδιών, σύμφωνα με τον Δήμαρχο, αποτυπώνεται στην δημιουργία συσσιτίων, στην φροντίδα που επέδειξε για την ένδυση και υπόδησή τους και στη δήλωση που φέρεται να προέβη κατά την επίσκεψή του στη Μυτιλήνη ο Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Διαχείρισης τροφίμων στην Ελλάδα, σύμφωνα με την οποία όλα όσα γίνονται στο νησί υπέρ των βρεφών και των παιδιών δεν γίνονται σε άλλους Δήμους γι' αυτό και καταγράφονται σε αυτούς πολλοί θάνατοι κυρίως βρεφών.

Ο Χονδρονίκης υποστηρίζει πως εξαιτίας των μέτρων που άμεσα φρόντισε να λάβει ο Δήμος, όπως διανομή γάλακτος, σιτάλευρου, ζάχαρις και ρυζιού λόγω έλλειψης καταλληλότερης τροφής και διανομής σαπουνιού για την καθαριότητα των βρεφών, η κατάστασή τους βελτιώθηκε καταπληκτικά. Όπως ισχυρίζεται, βρέφη των λαϊκών ιδίως τάξεων παρουσίαζαν ξερό δέρμα, άνευ υποδόριου λίπους, με ρυτίδες στο πρόσωπο και σταφυλοκοκκικά εξανθήματα και βάρος κατώτερου του φυσιολογικού η διαπίστωση των οποίων επέβαλλε την άμεση μέριμνα για την διάσωσή τους.

Τέλος, ο κατοχικός Δήμαρχος θα προσπαθήσει να πείσει με αποσπάσματα από δηλώσεις του που φιλοξένησαν τοπικές εφημερίδες ότι πρωτοστάτησε στην προώθηση και ενίσχυση κάθε φιλανθρωπικής κίνησης προτρέποντας τους συμπολίτες του μέσω εκκλήσεών του να προσφέρουν το υστέρημά τους, κυρίως όμως όπως ο ίδιος αναφέρει, στην διάρκεια των μεγάλων χριστιανικών γιορτών:

²⁸¹⁵ Κεμερλής-Πολυχρονιάδης, ό. π., σσ. 160-161.

²⁸¹⁶ Βιολέττα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, (μτφρ. Δημήτρης Μιχαήλ), Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2011, σσ. 126-128.

*«Ένα πιάτο ζεστό φαγητό αρκεί σήμεραν διά να ανακουφίση τον πενόμενον γείτονά μας και το άρρωστο παιδί. Και είναι πολλοί εκείνοι που ημπορούν να το προσφέρουν, εάν παύσουν προς στιγμήν να σκέπτονται εγωϊστικώς [...]. Σήμεραν που η πείνα, η αρρώστια και η δυστυχία έχουν απλώσει σχεδόν παντού τα φτερά τους [...] νομίζω ότι το κυριότερο καθήκον όλων μας είναι ένα. Να βοηθήσωμεν όσο μπορούμεν τον φίλο μας, τον γείτονά μας, τον πλησίον μας. Μυστικά και αθόρυβα...».*²⁸¹⁷

Κακοτυχία για τον πληθυσμό της Μυτιλήνης θεωρείται για ορισμένους το γεγονός ότι Μητροπολίτης την περίοδο της Κατοχής ήταν ο Ιάκωβος, του οποίου η αρχικά αδιάφορη στάση του απέναντι στους συνανθρώπους του που υπέφεραν από την πείνα και στις πρωτοβουλίες για την διάσωση της παιδικής ηλικίας απέκτησε χαρακτηριστικά ενεργούς δράσης όταν ξεκίνησε η αποστολή τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού αποσκοπώντας να εξασφαλίσει την συμμετοχή του στην διαχείρισή τους.²⁸¹⁸

Ιδιαίτερα αρνητική για την υστεροφημία του Μητροπολίτη και ενδεικτική του τρόπου σκέψης του που θέλει το συμφέρον των ολίγων να προηγείται του κοινού καλού είναι η εξής μαρτυρία:

Τέλη του 1943, η απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης Τροφίμων να αποστείλει σιτάρι στη Λέσβο με αντάλλαγμα ελαιόλαδο προσέκρουσε στην αντίδραση της τοπικής επιτροπής βοήθειας, η οποία με επικεφαλής τον Μητροπολίτη παραιτήθηκε και ξεκίνησε μια βίαιη εκστρατεία με πρόθεση να αποτρέψει κάθε ανταλλαγή. Ο λόγος της έντονης αντίδρασης της τοπικής επιτροπής ήταν πως δεν επιθυμούσαν να συμβάλλουν στην ανταλλαγή ελαιόλαδου με σιτάρι ώστε να προμηθεύσουν με λάδι τους Αθηναίους στη χαμηλότερη δυνατή τιμή καθώς οι παραγωγοί προσδοκούσαν την απελευθέρωση από τους Βρετανούς, οι οποίοι θα αγόραζαν όλο το λάδι με χρυσές λίρες.²⁸¹⁹

Ιδιαίτερα διαφωτιστικό σχετικά με τις κερδοσκοπικές διαθέσεις που επικρατούσαν στην Μυτιλήνη είναι το σημείωμα του Nilsson, του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, που συντάχθηκε μετά την άφιξη εκπροσώπων του Οργανισμού στο νησί το καλοκαίρι του 1943. Ο αντιπρόσωπος είναι ιδιαίτερα καυστικός με τους τοπικούς ισχυρούς παράγοντες, που αν και δεν τους κατονομάζει, τους κατηγορεί ότι επέδειξαν αναληγσία και αδιαφορία για τους αναξιοπαθούντες που υπέφεραν από την πείνα σε ένα νησί που αφθονούσε το έλαιο, αλλά το πλήθος των τροφίμων διακινούνταν στην μαύρη αγορά, καθώς οι ιθύνοντες επέλεξαν να διαμορφώσουν την επισιτιστική μοίρα των Λέσβιων έχοντας μοναδικό τους μέλημα το κέρδος:

«Το νησί της Μυτιλήνης, μακράν το πλουσιότερο από τα τρία σε εγχώρια παραγωγή τροφίμων με πολύ μεγάλη παραγωγή ελαίου, κατέχει ένα μεγάλο αριθμό φτωχών όπως επίσης πολλούς εξαιρετικά πλούσιους ανθρώπους, όπως ελαιοπαραγωγούς.

Εδώ, η αισχροκέρδεια, η έλλειψη κοινού πνεύματος και κοινωνικού ενδιαφέροντος κατέστησαν τις προμήθειες, που διατίθενται οπουδήποτε σε πολύ υψηλές τιμές, τελείως απλησίαστες για τους φτωχούς. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι τιμές κατά κανόνα είναι υψηλότερες στην Μυτιλήνη απ' ότι στα νοτιότερα νησιά όπου δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα. Αποφασίστηκε συνεπώς στην Αθήνα ότι αυτό το νησί δεν θα πρέπει να τροφοδοτείται σαν τα υπόλοιπα, αλλά θα πρέπει με ανταλλαγή δημοτριακά να συμβάλλει με μια σημαντική ποσότητα ελαιόλαδου για τις ανάγκες του αστικού πληθυσμού της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, όπου θα διανέμετε από την Επιτροπή.

²⁸¹⁷ Γεώργιος Κ. Χονδρονίκης, *Ο Δήμος Μυτιλήνης επί Κατοχής*, τ. Β', Μυτιλήνη 1955, σσ. 5, 25-29, 37.

²⁸¹⁸ Κεμερλής-Πολυχρονιάδης, ό. π., σσ. 167-168.

²⁸¹⁹ Χιονίδου, ό. π., σ. 128.

Στην Μυτιλήνη δυστυχώς ήταν γενικά προτιμότερο να κερδοσκοπούν στην μαύρη αγορά και στο λαθρεμπόριο από το να συμβάλλουν να βοηθήσουν συμπατριώτες τους που βρίσκονται σε ανάγκη αλλού, οι οποίοι εξαναγκάζονται να πληρώσουν το δεκαπλάσιο και επομένως συμβάλλουν στην οικονομική ενίσχυση των κερδοσκόπων.

Μετά από γενναίες προσπάθειες τελικά πετύχαμε να συγκεντρώσουμε 800 τόνους ελαίου για την Αθήνα. Η τιμή που πληρώσαμε ήταν “αρρωστημένη” και κακοήθης εκβιασμός ως προς την φύση της ανθρωπιστικής μας δράσης και η συνεργασία μας με τους Γερμανούς απαραίτητη προϋπόθεση. Αυτοί οι άνθρωποι λίγο ή πολύ παραδέχτηκαν πως προτιμούσαν την κατάσταση που επικρατούσε πριν την άφιξη του σιταριού στην Μυτιλήνη και στην πραγματικότητα δεν τους ενδιαφέρει η απομάκρυνσή του και μπορούν να συνεχίσουν τις δουλειές ως συνήθως. Στο μεταξύ, παρόλα αυτά οι ενέργειες του πρώην Νομάρχη Τσιτσιλία να βελτιώσει τις συνθήκες όσων βρίσκονταν σε ανάγκη όπως επίσης οι υπηρεσίες της επιτροπής νοσοκόμων δεν θα πρέπει να λησμονηθούν. Είναι βέβαιο πως από αυτούς τους ανθρώπους η ανδρεία και σε ένα μεγάλο βαθμό η επιτυχημένη προσπάθεια πραγματοποιήθηκε για να αντισταθμίσει την έλλειψη κοινού πνεύματος και υπευθυνότητας». ²⁸²⁰

Σε βιβλίο της Ιεράς Μητρόπολης Μυτιλήνης σχετικά με το έργο της στην διάρκεια της γερμανοκρατίας, όπως επιλέγει να χαρακτηρίσει την γερμανική κατοχή στο νησί, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις ενέργειες που προέβη ο Μητροπολίτης Ιάκωβος για την προστασία των παιδιών από τον Ιανουάριο του 1942 και έπειτα, οπότε το δριμύ ψύχος και η παντελής έλλειψη τροφίμων κατέτρυχε τις τάξεις των απόρων, με την παιδική ηλικία να βρίσκεται σε δεινή θέση.

Με εγκύκλιό του προς τον Κλήρο φέρεται να ζήτησε την συνεργασία όλων των ιερέων για την σύσταση Οργάνωσης με σκοπό την διάσωση των παιδιών από τον εκ πείνης θάνατο, τα οποία περιφέρονται στους δρόμους γυμνά, ανυπόδητα και σκελετωμένα, τρέμοντας από το ψύχος και αναζητώντας τροφή στα δοχεία απορριμμάτων των σπιτιών. Αποστολή της Οργάνωσης ήταν η εξεύρεση εύπορων οικογενειών να αναθρέψουν ένα ή δύο παιδιά χωρίς αυτά να διαμένουν στο σπίτι της οικογένειας που θα αναλάβει τον επισιτισμό τους.

Παρά το γεγονός πως ο Μητροπολίτης στην έκκλησή του επεσήμανε την κρισιμότητα των περιστάσεων από επισιτιστικής απόψεως και αναφέρθηκε στην εξάπλωση του λιμού, τον πολλαπλασιασμό των θανάτων και την αύξηση των στερήσεων, οι πλούσιοι αρνήθηκαν να επιτελέσουν το καθήκον τους έναντι 1.700 «πτωχών μελλοθάντων» παιδιών που υπέφεραν και των οποίων η επιλογή έγινε κατά βαθμό εξάντλησης και δεν ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά του με την πρόφαση ότι εκπληρώνουν την υποχρέωσή τους στους πεινασμένους μέσω της φορολόγησης του εισοδήματός τους χάριν φιλανθρωπικών σκοπών.

Συμπαραστάτη στη προσπάθειά της η Μητρόπολη είχε τον τοπικό Τύπο, ο οποίος προέτρεπε τους πολίτες να εισακούσουν τις παραινέσεις του Μητροπολίτη και να αναθεωρήσουν την απάνθρωπη στάση τους σπεύδοντας να συνεισφέρουν στην διατροφή των παιδιών.

«Τα παιδάκια που πεθαίνουν στους πέντε δρόμους, μάτην αναζητούντα την τροφήν των εις τους τενεκέδες των σκουπιδιών, είναι ανάγκη να προστατευθούν. Διά την σωτηρίαν των πλασμάτων αυτών έχομεν υποχρεώσιν όλοι», σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας Φως τον Φεβρουάριο του 1942 που αναφέρεται στο βιβλίο της Μητρόπολης.

²⁸²⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 11 (1-247), α.ε. 155, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

Τον Μάρτιο του 1942 κατόπιν πρόσκλησης που φέρεται πως απηύθυνε ο Μητροπολίτης σε επαγγελματικές, φιλανθρωπικές και θρησκευτικές οργανώσεις να συνδράμουν στην προστασία της παιδικής ηλικίας από τον «οικτρώ» θάνατο της πείνας, το Σωματείο “Ευσέβεια” και η εταιρεία “Προμηθεύς” ίδρυσαν συσσίτια για 100 και 50 παιδιά, αντίστοιχα.²⁸²¹

Ειδικά η προσπάθεια της ομόρρυθμης εταιρείας “Προμηθεύς” για την βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης του πληθυσμού μέσω εισαγωγής ειδών διατροφής και διάθεσης στο κοινό χωρίς κέρδος, χαρακτηρίστηκε αξιέπαινη ιδιωτική πρωτοβουλία, έμπρακτη απόδειξη πως υπήρχαν άνθρωποι που νοιάζονταν για τους συνανθρώπους τους που έπεφταν πρησμένοι στους δρόμους και πέθαιναν από την πείνα. Υπήρχαν άτομα που βοηθούσαν, επώνυμα ή ανώνυμα, ενισχύοντας φιλανθρωπικά ιδρύματα ή συσσίτια ή κατά τρόπο που έκριναν σωστό οι ίδιοι.²⁸²²

Ένα μήνα νωρίτερα, η Μητρόπολη της Μυτιλήνης «αφού έκρουσε εις πύλας κωφών κατά το πλείστον» και μόνο 300 από τις 800 εύπορες οικογένειες δέχτηκαν να αναλάβουν τον επισιτισμό άπορων παιδιών που το σώμα τους ήταν μόνο «από οστά και δέρμα», και καθώς υπήρξαν «σκληροί και ανάλγητοι» που έδιωξαν «με τρόπο αχαρκτήριστο» από τα σπίτια τους τα παιδιά τα οποία συνόδευαν οι εφημέριοι, αποφάσισε να μεταβάλλει το μέγαρό της σε αίθουσα για συσσίτιο 50 πεινασμένων παιδιών.

Την 17^η και 18^η Ιουνίου 1942, πραγματοποιήθηκε ο πρώτος μεγάλος έρανος υπέρ των Παιδικών Συσσιτίων με την σύμφωνη γνώμη των Αρχών καθώς μέχρι τότε οι Γερμανοί απαγόρευαν αυστηρά την διενέργεια κάθε είδους εράνου από τον φόβο της χρησιμοποίησης των χρημάτων για την ενίσχυση του αντιστασιακού αγώνα, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο βιβλίο της Μητρόπολης, στο οποίο επίσης υποστηρίζεται ότι με πρωτοβουλία της Νομαρχίας Λέσβου λειτούργησαν από την 1^η Οκτωβρίου 1941 λαϊκά συσσίτια για περίπου 13.000 άπορους της πόλης, δηλαδή περίπου για το μισό του πληθυσμού της.

Οι συγγραφείς του βιβλίου προκειμένου να δικαιολογήσουν τις συχνές επισκέψεις του Μητροπολίτη στις Αρχές Κατοχής παραθέτουν αιτήματα εκ μέρους διαφόρων οργανώσεων που του ζητούσαν να μεσολαβήσει για την διεκπεραίωση διαφόρων ζητημάτων, που αναμφίβολα αποδεικνύει ότι στο πρόσωπό του διέβλεπαν το άτομο εκείνο που είχε την δυνατότητα να εισακουστεί η άποψή του στους Γερμανούς και να ληφθεί σοβαρά υπόψη.

Από τις επιστολές αυτές ξεχωρίζει εκείνη που ο Μητροπολίτης έλαβε τέλη Ιανουαρίου 1942 για την άρση της δέσμευσης του ελαίου, την οποία συνυπέγραφαν μεταξύ άλλων η Επιτροπή Επισιτισμού και η Παλλεσβιακή Επιτροπή Ελαιοπαραγωγών, χωρίς ωστόσο ο Μητροπολίτης να αναφέρει εάν απάντησε θετικά ή αρνητικά στο σχετικό αίτημα.

Καθώς το έλαιο αποτελούσε το προϊόν που κυρίως διακινούσε η μαύρη αγορά με την αδιαμφισβήτητη συμμετοχή των ελαιοπαραγωγών και την ανοχή των Γερμανών, προκαλεί έκπληξη η παράκληση των αιτουμένων να αφεθεί ελεύθερο για εξαγωγή και ανταλλαγή με σκοπό την προμήθεια τροφίμων επικαλούμενοι την άθλια επισιτιστική κατάσταση και την κακοδαιμονία των κατοίκων, η πλειοψηφία των οποίων αντιμετωπίζει στερήσεις και αναμένει να υποστεί τον «εξ αστίας θάνατον». Δίχως αμφιβολία, απώτερο μέλημα των ελαιοπαραγωγών ήταν η ανταλλαγή του

²⁸²¹ Ιερά Μητρόπολις Μυτιλήνης, *Τα πεπραγμένα της Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης κατά τον ελληνοϊταλικόν πόλεμο (28 Οκτωβρίου 1940-4 Μαΐου 1941) και κατά τους χρόνους της Γερμανοκρατίας (4 Μαΐου 1941-9 Σεπτεμβρίου 1944)*, β' έκδοση, Μυτιλήνη 1955, σσ. 28-33, 35.

²⁸²² Κεμερλής-Πολυχρονιάδης, ό. π., σ. 149. Για περαιτέρω πληροφορίες για την δράση της εταιρείας “Προμηθεύς” στην Κατοχή βλ. το σχετικό κεφάλαιο ό. π., σσ. 145-155.

ελαίου με τρόφιμα να μην περιορίζεται μόνο στις συναλλαγές με τις γερμανικές αρχές, αλλά να μπορούν ελεύθερα να το ανταλλάξουν με προμηθευτές τροφίμων από άλλες περιοχές με σκοπό το προσωπικό τους κέρδος.

Τέλος, στις πολλές και ποικίλες προσπάθειες του Μητροπολίτη για την βελτίωση των όρων διαβίωσης του ποιμνίου του, αποδίδεται η προτροπή του τον Οκτώβριο του 1942 σε όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους για εντατική καλλιέργεια της γης με δημητριακά, ώστε να μην μείνει ακαλλιέργητη ούτε μία σπιθαμή γης με βασικό του επιχείρημα την δυσχέρεια των εισαγωγών σε τρόφιμα που επιβάλλει την εξασφάλιση της τροφής μέσω των τοπικών παραγωγικών δυνάμεων.²⁸²³

Στο πλουσιότερο νησί του Βορείου Αιγαίου η έλλειψη τροφίμων ήταν σοκαριστική εμπειρία για τους κατοίκους: *«Τον πρώτο χρόνο της Κατοχής τον περάσαμε ωςάν διωγμένοι από τον παράδεισο. Έτσι νοιώθουμε. Καταλαβαίνουμε πως έχουμε χάσει το παν τώρα που λείπει το κάθε τι. Είμαστε ζωντανά, σκορπισμένα λείψανα»*. *«Όσοι πεθαίνουν πρώτα λένε το ψωμί ψωμάκι και μετά βγαίνει η ψυχή τους. Αυτό είναι το πικρό σχόλιο της ζωής των ανθρώπων τις μέρες αυτές»*, σύμφωνα με την μαρτυρία ενός εκπαιδευτικού.²⁸²⁴

Οι μηχανισμοί επιβίωσης που επιστρατεύονται στο νησί από τους πεινασμένους είναι η κλοπή, η ζητιανιά, η ανταλλαγή προϊόντων και ειδών, η συγκομιδή χόρτων. Παράλληλα με την όψη των ανθρώπων, η πείνα που καθιστά την επιβίωση προτεραιότητα των ανθρώπων και μοναδικό μέλημά τους επιφέρει δραματικές αλλαγές στον τρόπο ζωής, συμπεριφοράς και πεποιθήσεων, σύμφωνα με τους πρωταγωνιστές της εποχής:

«Αγωνιζόμαστε και παλεύουμε για ένα πιάτο φαί-ας το πούμε έτσι-με την ψυχή στο στόμα. Για τον επιούσιον άρτον που δεν υπάρχει πια ούτε στην προσευχή, αφού δεν βρίσκειται πουθενά. Έχει εξαφανιστεί.

Φορτωμένοι άνθρωποι στους δρόμους και στην αγορά, πουλάνε-γυρολόγοι, όσο όσο το νοικοκυριό τους [...] κουβαλάνε τα προικιά τους, τα αλλάζουν με κάστανα, πατάτες, όσπρια, λίγο σιτάρι, κριθάρι,, καλαμπόκι. Με ότι φαγώσιμο έβρισκαν. Τα σπίτια άδεια. Η δυστυχία δεν θέλει προικιά. Της φτάνει η πείνα και η εξαθλίωση.

Δεν ακούς γύρω σου άλλο από κλεψιά. Δεν βλέπεις πλάι σου άλλο από ζητιανιά και αθλιότητα. Η ζητιανιά έγινε τρόπος ζωής. Δεν είναι κοινωνική πληγή. Έχει σακατεντεί ολόκληρη η κοινωνική ζωή. Είναι καινούριος τρόπος ζωής των καιρών. Η αξιοπρέπεια έχασε την κοινωνική της λάμψη, όλα έχουν χάσει την τιμή τους. Τα παιδιά, κι όσοι ζητιανεύουν προτιμούν είδος, και στριφογυρνούν στους δρόμους μες στα πόδια των μεγάλων, ζωντανά σκουπίδια.

Τα μικρά παιδιά έκλαιγαν όχι από πείσμα, αλλά από πείνα. Και αδυνατίζουν, γίνονται ατροφικά, ενώ τα χαρακτηριστικά τους παραμορφώνονται όλο και πιο πολύ. Και περνούν όλα τα στάδια της ανθρώπινης ζωής απότομα. Παίρνουν γεροντίστικη όψη και παραμορφώνονται. Στο τέλος πρηζόντουσαν. Λιποθυμούσαν. Κι έπεφταν χάμου στο δρόμο από εξάντληση κι όχι μόνο παιδιά. Πολύς κόσμος πρήστηκε. Τους μάζευαν ωςάν σκουπίδια στο κάρο. Ο παπάς τους διάβαζε με μίαν ευχή και τους έριχναν σε ομαδικό τάφο.

Τούτον τον καιρό οι άνθρωποι γίναν φυτά. Ζούμε σαν φυτά.

Εξαφανίστηκαν πολλές αρρώστιες που ξέραμε, γιατί έπαψε να τις λογαριάζει και να τις σκέφτεται ο άνθρωπος. Από τη χορτοφαγία που έκαναν οι άνθρωποι το σώμα της γης έγινε όλο μαχαιριές. Ξαμολιόμαστε και βγάζουμε αράδα χόρτα.

²⁸²³ Ιερά Μητρόπολις Μυτιλήνης, ό. π., σσ. 34-35, 37, 43-44, 46.

²⁸²⁴ Δημήτρης Γ. Σκλεπάρης, *Μαρτυρία: Εικόνες-Στιγμιότυπα-Σκέψεις από την ζωή και τον καιρό της Κατοχής*, Μυτιλήνη 1987, σσ. 25, 35.

Μας δέρνει πανικός της ανέχειας, της εγκατάλειψης...Περνάνε χίλια-δυο από το νου. Σωρός οι άσαρκοι, πελιδνοί νεκροί. Έχουμε εξοικειωθεί με το θάνατο που δεν μας κάνει εντύπωση πια. Οι άνθρωποι, μυρίζει το χνώτο τους από την πείνα. Κάθονται συλλογισμένοι.

*Και η υπομονή και το πείσμα της σιωπής είναι όπλο αντίστασης στον απλό, γυμνό, πεινασμένο άνθρωπο που μόλις μπορεί και στέκεται και παλεύει για την επιβίωσή του. Είναι βουβή αποδοκιμασία στο σύστημα και στον τρόπο ζωής που επιβάλλει ο φασισμός. Είναι σιωπηρός πόλεμος ενάντια στον πόλεμο. Ένστικτη αντίδραση. Είναι το μέτωπο του άμαχου πληθυσμού».*²⁸²⁵

Αρχές Ιουλίου 1942 (8-11 Ιουλίου) κατά την παραμονή του στην Μυτιλήνη ο Courvoisier διαπιστώνει ότι η επισιτιστική κατάσταση που επικρατεί είναι κρίσιμη όπως και στη Χίο:

*«Εκτός του πετρελαίου για το οποίο η νομαρχία είχε την ευτυχή ιδέα να αποθηκεύσει μερικές χιλιάδες λίτρα και είναι ομοιόμορφα κατανεμημένες στον πληθυσμό, η κατάσταση της Μυτιλήνης είναι η ίδια με εκείνη της Χίου. Όλα τα κύρια προϊόντα έχουν εξαφανιστεί, και μόνο μερικά ψάρια πωλούνται στον πληθυσμό. Οι “Σούπες του Λαού”, που είχαν συσταθεί στην αρχή για τα παιδιά και τις εργατικές τάξεις σταδιακά έπαψαν ελλείπει τροφίμων, έτσι ώστε τα τρόφιμα που φέρνει ο εκπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού να είναι ευπρόσδεκτα».*²⁸²⁶

Ενώ ο Courvoisier στην παραπάνω αναφορά του κάνει λόγο για ελάχιστες ποσότητες ψαριών που πωλούνται στον πληθυσμό, ο διορισμένος από τον Δήμαρχο Προϊστάμενος του Τμήματος Αλιείας του Γραφείου Επισιτισμού, Μάριος Φραντζής, μέσω του βιβλίου του παρουσιάζει την αλιεία ως την μοναδική διατροφική πηγή των κατοίκων στην διάρκεια της Κατοχής, με το ψάρι να αποτελεί το ψωμί του λαού.

Αναφέρει πως κατόπιν διαπραγματεύσεων κατορθώθηκε να επιτραπεί η συνέχιση της αλιείας, η οποία είχε απαγορευτεί από τους Γερμανούς τον Σεπτέμβριο του 1941 για στρατιωτικούς λόγους, και να αποτελέσει την κυριότερη βάση της διατροφής του λαού, ώστε η εαμική εφημερίδα *«Ελεύθερη Λέσβος»* να γράψει την 29^η Δεκεμβρίου 1944 ότι *«η Μυτιλήνη αν σώθηκε στη Κατοχή από το λιμό το χρωστά στα ψάρια»*.

Παραδέχεται ωστόσο πως και τα ψάρια έγιναν αντικείμενο κερδοσκοπίας στη μαύρη αγορά λόγω της έλλειψης τροφίμων και καταγγέλλει πως οι μεταπράτες, μέσω των οποίων γινόταν η διάθεση των ψαριών με την επίδειξη κουπονιού από τον Σεπτέμβριο του 1942, επεδίωκαν να καρπώνονται όλο το αλίευμα και να το διαθέτουν κατά βούληση ανενόχλητοι, με σκοπό τον αθέμιτο πλουτισμό εις βάρος του λαού που πεινούσε.²⁸²⁷

Η μόνη μαρτυρία που επιβεβαιώνει, εν μέρει ωστόσο, τον Φραντζή σχετικά με την αφθονία των ψαριών στο νησί της Λέσβου είναι η ακόλουθη, η οποία όμως αναφέρεται στο 1943: *«Το νησί έτρωγε άφθονο ψάρι, που σκορπούσε και στα πιο μακρινά χωριά. Ο κόσμος έτρωγε ψάρι με την ψυχή του [...] και καρδάμωνε».*²⁸²⁸

Με την άφιξή του στο νησί ο Courvoisier ήρθε σε επαφή με τοπικούς φορείς και τις αρχές κατοχής και προέβησαν αμέσως στη σύσταση Επιτροπής Ανακούφισης και στον καθορισμό της μεθόδου διανομής των τροφίμων, αρχής γινομένης με τις φτωχότερες τάξεις και τους ανθρωπιστικούς οργανισμούς, όπως νοσοκομεία και κλινικές. Ο πληθυσμός χωρίστηκε σε πέντε κατηγορίες και η διανομή των τροφίμων

²⁸²⁵ Σκλεπάρης, ό. π., σσ. 10, 12-13, 15, 17, 27, 29-31.

²⁸²⁶ Courvoisier, ό.π., σ. 25.

²⁸²⁷ Μάριος Π. Φραντζής, *Φως εις το σκότος. Η αλιεία εν Λέσβω επί γερμανικής κατοχής 1941-1944*, Μυτιλήνη 1963, σσ. 3, 6, 12, 19-20, 31, 49.

²⁸²⁸ Σκλεπάρης, ό. π., σ. 72.

ορίστηκε να γίνεται μέσω παντοπωλείων με ελεγκτές άτομα εμπιστοσύνης,²⁸²⁹ ενώ με την έναρξη των διανομών των τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού «οι ουρές έγιναν σημείο των καιρών».²⁸³⁰

Και στην διάρκεια του 1943, οι γενικές κατευθύνσεις για τα επισιτιστικά ζητήματα του νησιού δίνονται από τις Γερμανικές Αρχές Κατοχής, οι οποίες ρυθμίζουν κάθε λεπτομέρεια των ζητημάτων που προκύπτουν. Οι μεταφορές προϊόντων εκτός του νησιού διευθύνονται αποκλειστικά και μόνο από τις Αρχές Κατοχής, ενώ απαγορεύεται η μεταφορά όλων των ειδών διατροφής και εν γένει ειδών βιοτικής ανάγκης εκτός του νησιού χωρίς προηγούμενη άδεια της Ομάδας Στρατιωτικής Διαχείρισης Περιοχής Νήσων.

Από την 1^η Ιουλίου μέχρι και την 31^η Δεκεμβρίου 1943 μεταφέρθηκαν στο νησί τρόφιμα και κτηνοτροφικά είδη, και μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου λόγω της ελευθερίας στις μεταφορές και διάθεση των τροφίμων εκτός του νησιού στην αγορά υπήρχε αφθονία τροφίμων κάθε είδους σε τιμές που κυμαίνονταν από 3.000 έως 4.000 την οκά. Από τα τέλη όμως του μήνα άρχισαν οι αποκρύψεις και οι απότομες αυξήσεις των τιμών εξαιτίας των οποίων κρίθηκε επιβεβλημένη η ανάγκη λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση της κατάστασης και την προστασία των απορότερων τάξεων, σύμφωνα με το Γραφείο Επισιτισμού Μυτιλήνης.

Έτσι, με διαταγή των τοπικών γερμανικών Αρχών υποχρεώθηκαν όλοι οι κάτοχοι σιτηρών άνω των 100 οκάδων να τα δηλώσουν και επί των δηλωμένων ποσοτήτων ανατέθηκε στο Γραφείο Επισιτισμού η συγκέντρωση του 20% σε τιμή 4.000 δραχμών την οκά για το σίτο, 3.200 δραχμών για το κριθάρι και 2.500 δραχμών για τον αραβόσιτο. Παρά τις δυστροπίες και τις κάθε είδους υπεκφυγές των κατόχων σιτηρών, μετά από επίμονες προσπάθειες επιτεύχθηκε η συγκέντρωση 43.927 οκάδων δημητριακών με τις οποίες κατέστη δυνατή η παροχή επί διμήνου 50 δραμιών άρτου ημερησίως ανά άτομο μέσω δελτίου, αποκλειστικά όμως για τους πλέον άπορους κατοίκους της πόλης της Μυτιλήνης.

Από 1^η Ιουλίου έως και 20 Σεπτεμβρίου 1943 αλιεύθηκαν 101.735 οκάδες ιχθύων, οι οποίες κατανεμήθηκαν, μεταξύ άλλων, στα Συσσίτια, σε Φιλανθρωπικά Ιδρύματα, στο κοινό της Μυτιλήνης και της Υπαιθρου. Επίσης, από την 1^η Δεκεμβρίου, στο Γραφείο Επισιτισμού ανατέθηκε και η κατανομή των τσιγάρων στο κοινό. Για τον σκοπό αυτό τυπώθηκαν ατομικά βιβλιάρια τσιγάρων με τα οποία εφοδιάστηκαν όλοι οι άρρενες κάτοικοι της πόλης της Μυτιλήνης ηλικίας 20 ετών και άνω, με τα οποία μπορούσαν να παραλάβουν τα τσιγάρα στα 20 πρατήρια διανομής.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως το Γραφείο Επισιτισμού Μυτιλήνης, εκτός των παραπάνω αρμοδιοτήτων, με κυριότερη τον έλεγχο των διανομών τροφίμων, επιπλέον παρακολουθεί την κίνηση του πληθυσμού, οπότε εκδίδει νέα βιβλιάρια τροφίμων και τσιγάρων σε όσους καταφτάνουν από άλλους προορισμούς προς μόνιμη εγκατάσταση ή στα νεογέννητα και διαγράφει από το δυναμικό του πληθυσμού όσους αναχωρούν και όσους αποθνήσκουν, φροντίζοντας για την ενημέρωση των ευρετηρίων των παντοπωλών, αρτοποιών και καπνοπωλών.²⁸³¹

Η Λέσβος είναι ένα από τα νησιά που ανέπτυξαν ένοπλη αντιστασιακή δραστηριότητα, οι βάσεις της οποίας στηρίχθηκαν στον αγώνα του πληθυσμού της ενάντια στην πείνα και στο θάνατο.

²⁸²⁹ Courvoisier, ό.π.

²⁸³⁰ Σκλεπάρης, ό. π., σ. 69.

²⁸³¹ Έγγραφο του Γραφείου Επισιτισμού Μυτιλήνης προς την Ανωτέρα Φελτκομμαντατούρ 395 (31.12.1943), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.003, Υποφ. 001, «Εσωτερικές διαταγές της Α.Υ.Ε.Μ. Έγγραφά της προς τα επαρχιακά επισιτιστικά Γραφεία», α.ε.188-190, Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

Στα πλαίσια των προσπαθειών των κατοίκων να διεκδικήσουν την επιβίωσή τους ξεχωρίζει ο ξεσηκωμός των μικροκτηματίων της Καλλονής το καλοκαίρι του 1944, οι οποίοι ζήτησαν να τους επιστραφούν τα χωράφια τους, την εκμετάλλευση των οποίων αναγκάστηκαν να εκχωρήσουν για χρόνια με αντάλλαγμα λίγες οκάδες σιτάρι ή χαρτονομίσματα, όταν αιφνιδιάστηκαν από την εμφάνιση της πείνας και βρέθηκαν σε έσχατη ανάγκη.

Όταν οι μεγαλογαιοκτήμονες αρνήθηκαν, οι φτωχοί αγρότες μπήκαν στα χωράφια τους και άρχισαν να θερίζουν. Στις καταγγελίες των αφεντικών, οι Γερμανοί απάντησαν με μπλόκα και ένοπλες επιδρομές για να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό και να καταστείλουν τις εξεγέρσεις.

Η διαδήλωση της Καλλονής ωστόσο αποτέλεσε την κορυφαία λαϊκή εκδήλωση της Λεσβιακής Αντίστασης και αποτέλεσε την αφετηρία για νέες διεκδικήσεις, όπως δικαιότερο μεροκάματο και συσσίτια για άπορους και πεινασμένους.²⁸³²

Στο σημείο αυτό, έχοντας ολοκληρώσει την παρουσίαση των συνθηκών διαβίωσης στα νησιά του Βορείου Αιγαίου, κρίνεται σκόπιμο να επανέλθουμε στο ζήτημα της αποστολής τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού, η οποία πραγματοποιήθηκε με καθυστέρηση μηνών μετά την άρση του αποκλεισμού, παρά τη δεινή επισιτιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει τα νησιά, για τα οποία η εφημερίδα Times σε δημοσίευσμά της τους πρώτους μήνες Κατοχής ανέφερε πως «οι Μεγαλόνησοι του Αιγαίου λιμοκτονούν».²⁸³³

Σύμφωνα με το έγγραφο που ακολουθεί και φέρει τον τίτλο «Επισιτισμός Νήσων του Αρχιπελάγους», η καθυστέρηση οφείλεται στις έντονες αντιρρήσεις εκ μέρους των Ιταλών και στα πολλά γραφειοκρατικά εμπόδια που έπρεπε να καμφθούν, ώστε να επιτραπεί η αποστολή τροφίμων από την Τουρκία, όχι μόνο στην Σάμο, αλλά και στα υπόλοιπα νησιά του Βορείου Αιγαίου.

Το συγκεκριμένο έγγραφο, παρά την αδιαμφισβήτητα μεροληπτική απόδοση των συνθηκών υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε ο επισιτισμός των νησιών,²⁸³⁴ δεν μπορούμε παρά να το συμπεριλάβουμε στα ντοκουμέντα για την επονομαζόμενη «διπλωματία των τροφίμων»,²⁸³⁵ όρος που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την πολιτική και τις ενέργειες των εμπλεκόμενων μερών και των διαμεσολαβητών υπέρ ή

²⁸³² Κεμερλής-Πολυχρονιάδης, ό. π., σσ. 287-299.

²⁸³³ Τσουδερός, ό. π., σ. 154.

²⁸³⁴ Σχετικά με το εν λόγω έγγραφο, χρειάζεται να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις: Τόσο από το περιεχόμενο, όσο και από τον τίτλο του εγγράφου δεν καθίσταται γνωστός ο συντάκτης, αλλά και η ημερομηνία σύνταξης του εγγράφου. Καθώς γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις προσπάθειες του Έλληνα πρέσβη στην Αγκυρα, Ραφαήλ, αναφορικά με τον επισιτισμό των λεγόμενων «Νήσων του Αρχιπελάγους»-Σάμος, Ικαρία και Φούρνοι, Χίος και Ψαρά και Λέσβος- προφανώς συντάχθηκε από το επιτελείο του μετέπειτα της επισιτιστικής κρίσης, σε μια προσπάθεια βελτίωσης της εικόνας του πρέσβη μέσα από τις πρωτοβουλίες που φέρεται να έλαβε για την αντιμετώπιση της δυσμενούς επισιτιστικής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η χώρα. Ο Φλάϊσερ, κάνει λόγο για «εγκληματική αδιαφορία του πρέσβη» σχετικά με τον επισιτισμό του πληθυσμού και του χρεώνει την κυνική φράση ότι «ο ελληνικός λαός έπρεπε να πεινάσει για να εξεγερθεί ενάντια στους κατακτητές», Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. Α', Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (08), ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (αναπ.), σ. 222. Τέλος, να διευκρινίσουμε ότι οι ημερομηνίες που παρατίθενται στο έγγραφο, οι σχετικές με το πότε ήταν το νησί της Σάμου σε απελπιστική κατάσταση από επισιτιστικής απόψεως (για παράδειγμα τον Οκτώβριο του 1942), εν μέρει μόνο συνάδουν με την πορεία της θνησιμότητας από πείνα ως αποτέλεσμα της σπανιότητας των τροφίμων στην πρωτεύουσα του νησιού, ακριβώς επειδή το έγγραφο αναφέρεται σε ολόκληρο το νησί και όχι μόνο στην κατάσταση που επικρατούσε στον Δήμο Λιμένος Βαθέος, στον οποίο εστιάζει η παρούσα μελέτη.

²⁸³⁵ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), Αλεξάνδρεια, β έκδοση, Αθήνα, σσ. 56-58.

κατά της προσπάθειας επίλυσης του επισιτιστικού ζητήματος και αντιμετώπισης της πείνας.

Τέλος, καθώς επιχειρεί να αποτελέσει μια έκθεση με χρονολογική τάξη σχετικά με τα γεγονότα που συντελέστηκαν μέχρι να διασφαλιστεί ο επισιτισμός των νησιών του Βορείου Αιγαίου υπό την Αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί μετά την ολοκλήρωση της εξιστόρησης της επισιτιστικής κρίσης στους Δήμους Χίου, Μυτιλήνης και Λιμένος Βαθέος. Η ιστορική αλήθεια, λοιπόν, σχετικά με τον επισιτισμό των νησιών του Βορείου Αιγαίου σύμφωνα πάντα με το έγγραφο, έχει ως εξής:

«Νήσοι του Αιγαίου Χίος, Μυτιλήνη, Σάμος και Ικαρία.

Τα νησιά αυτά ήταν αποκομμένα και δεν είχαν επικοινωνία με την Ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ από την αρχή κιόλας της Κατοχής οι πολλές δυνάμεις κατοχής απορρόφησαν το μεγαλύτερο τμήμα των παραγόμενων ειδών.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω, ο κ. Ραφαήλ, σε συνεργασία με τον Άγγλο πρεσβευτή στην Άγκυρα προέβη στην κατάρτιση σχεδίου για τον επισιτισμό των νησιών, το οποίο ο Έλληνας πρέσβης γνωστοποίησε στην Κυβέρνηση με τηλεγράφημα τον Ιανουάριο του 1942. Βρέθηκε όμως στη δυσάρεστη θέση να πληροφορηθεί ότι η Ιταλική κυβέρνηση της οποίας η συγκατάθεση ήταν απαραίτητη για την αποστολή τροφίμων στη Σάμο και Ικαρία αρνήθηκε, ενώ η Γερμανική κυβέρνηση δεν είχε δώσει καμία απάντηση όσον αφορά τον επισιτισμό των υπό την στρατιωτικής αυτής κατοχή των νησιών Χίου και Μυτιλήνης.

Παρά την αντίδραση των αρχών Κατοχής και ιδιαίτερα των Ιταλών, η Πρεσβεία Άγκυρας εξακολούθησε τις ενέργειές της, οι οποίες όπως ήταν φυσικό, προσέκρουαν συνεχώς σε εμπόδια.

Η πρώτη αποστολή τροφίμων στα νησιά, η οποία δίνει μια εικόνα των δυσχερειών που η Πρεσβεία είχε να αντιμετωπίσει, περιλάμβανε 140 τόνους οσπρίων, οι οποίοι ανήκαν στο Ελληνικό Δημόσιο και βρέθηκαν στη Σμύρνη κατά τη στιγμή της στρατιωτικής κατάληψης της Ελλάδας από τους Γερμανούς. Η πρεσβεία ήδη από τον Ιούλιο του 1941 άρχισε ενέργειες για την αποστολή της ποσότητας αυτής στην Ελλάδα, ζητώντας την έγκριση της Ελληνικής κυβερνήσεως. Όταν επιτεύχθηκε η άδεια της τουρκικής κυβερνήσεως για την εξαγωγή των οσπρίων, καθορίστηκε 90 τόνοι να αποσταλούν στη Χίο και οι υπόλοιποι στη Σάμο. Η Μυτιλήνη δεν συμπεριλήφθηκε στην αποστολή τροφίμων από την Τουρκία, ενώ κατά την περίοδο αυτή η Σάμος και η Χίος δεν είχαν εισάγει καμία ποσότητα τροφίμων.

Η διενέργεια της αποστολής αυτής απαιτήσε πλέον των έξι μηνών, οι οποίοι καταναλώθηκαν στην υπερπήδηση των εκάστοτε δυσχερειών. Στην κυβέρνηση ανακοινώθηκε ότι αυτή η αποστολή και διανομή τροφίμων στον πληθυσμό των νησιών ήταν ελάχιστη και η κατάσταση στα νησιά και ιδιαίτερα στη Χίο απόβαινε όλο και πιο κρίσιμη. Ο Έλληνας πρέσβης Ραφαήλ προσέθετε ότι δυστυχώς η Ιταλία και η Γερμανία εξακολουθούσαν να διατηρούν αντιρρήσεις όσον αφορά την τροφοδοσία των νησιών υπό την αιγίδα της Ερυθράς Ημισελήνου.

Εν των μεταξύ είχαν φτάσει στην Τουρκία επιτροπές από Χίο και Σάμο ώστε να επιτύχουν την αποστολή τροφίμων στα νησιά και παρά τις αρνήσεις των αρχών Κατοχής, η πρεσβεία δεν σταμάτησε τις ενέργειες για την επίτευξή της. Με τηλεγράφημά της ενημέρωσε την κυβέρνηση ότι από τον Φεβρουάριο του 1942 τα νησιά είχαν περιέλθει σε απελπιστική κατάσταση με καταστρεπτικά αποτελέσματα. Τελικά, κατορθώθηκε, και με την επέμβαση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, να αρθούν οι αντιρρήσεις των Αρχών κατοχής, αλλά εξακολουθούσαν να υπάρχουν δύο σοβαρά ζητήματα προς επίλυση, όπως η επίτευξη αδειών εξαγωγής εκ Τουρκίας και η εξεύρεση των αναγκαίων μεταφορικών μέσων.

Ατυχώς, οι προσπάθειες της πρεσβείας επί του πρώτου σημείου συνάντησαν την άρνηση της τουρκικής κυβέρνησης, και οι ποσότητες των τροφίμων που βρίσκονταν στη Σμύρνη και επρόκειτο να αποσταλούν στα νησιά, μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη ώστε να συμπληρωθεί το φορτίο του «Τουμλού Πινάρ» για τον Πειραιά. Ο Έλληνας πρέσβης ανακοίνωσε στην κυβέρνηση²⁸³⁶ αυτή την αδικία εις βάρος των λιμοκτονούντων πληθυσμών των νησιών, υπογραμμίζοντας την ανάγκη άμεσης επισιτιστικής ενίσχυσής τους. κατά την ίδια χρονική περίοδο, ο αντιπρόσωπος της Χίου στην Τουρκία υπέβαλε στον πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας στην Άγκυρα υπόμνημα, ζητώντας την συμμαχική ενίσχυση για την ανταλλαγή μαστίχας με τρόφιμα. Η αγγλική κυβέρνηση έδωσε την συγκατάθεσή της.

Εν τω μεταξύ, έφθαναν καθημερινώς στην πρεσβεία απέλπιδες εκκλήσεις εκ μέρους των νησιών, των οποίων η επισιτιστική κατάσταση καθημερινά έβαινε προς το χειρότερο[...].

Την 17^η Ιουνίου 1942 αναχώρησαν για Χίο 2 βενζινόπλοια με 130 τόνους τροφίμων, τα οποία συνόδευσε ο αντιπρόσωπος τους. 8 ημέρες αργότερα, αναχώρησαν πάλι για την Χίο άλλα 2 βενζινόπλοια με 500 σακιά αλεύρι το ένα και το δεύτερο με 70 τόνους φασόλια. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα απεστάλησαν στη Σάμο 55 τόνοι φασόλια, 88 τόνοι σταφίδα και 16 τόνοι τσίροι, και λίγες ημέρες αργότερα 40 τόνοι ελαιών, 10 τόνοι σίτου και 10 τόνοι αγών.

Τις πρώτες ημέρες του Ιουλίου απεστάλησαν στη Σάμο και την Ικαρία 220 τόνοι τροφίμων, υπό την εποπτεία του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Άγκυρα, Cournoisier. Επί του θέματος της διανομής στους πληθυσμούς, πρέπει να υπογραμμιστεί η υπό των ιταλικών αρχών κατοχής δυστροπία στη διευκόλυνση του έργου του αντιπροσώπου.

Την 17^η Ιουλίου 1942, ο Έλληνας πρέσβης Ραφαήλ ενημέρωσε τηλεγραφικώς την κυβέρνηση, η οποία βρισκόταν στο Λονδίνο, σχετικά με αυτές τις διανομές, δράττοντας και πάλι την ευκαιρία να υπογραμμίσει το πόσο αυτές ήταν ανεπαρκείς και να εκθέσει την τραγική κατάσταση στην οποία ο είχε περιέλθει ο πληθυσμός των νησιών, κατάσταση η οποία είχε ως συνέπεια την ομαδική τούτου διαρροή στην Τουρκία.

Την 5^η Αυγούστου 1942, το σουηδικό ατμόπλοιο “Χάλαρον” προσέγγισε στη Σμύρνη όπου και ξεφόρτωσε 1.000 τόνους αλεύρι για αποστολή στα νησιά. Από την ποσότητα αυτή προορίζονταν, κατόπιν αποφάσεως του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού 370 τόνοι για την Χίο, 330 τόνοι για τη Μυτιλήνη και 300 τόνοι για τη Σάμο. Οι ποσότητες αυτές θα αποτελούσαν πραγματική ενίσχυση για τον λιμοκτονούντα πληθυσμό, τέθηκε όμως ζήτημα μεταφοράς τους. Τελικά, και παρά τις έντονες αρνήσεις των αρχών κατοχής, ειδικά των Ιταλών, πραγματοποιήθηκε η αποστολή των τροφίμων στα νησιά με τουρκικό βενζινόπλοιο.

Την 20^η Οκτωβρίου 1942 ο κ. Ραφαήλ διαβίβαζε προς την κυβέρνηση τηλεγράφημα του Διευθύνοντος του Γενικού Προξενείου Σμύρνης στο οποίο εκτίθετο εκ

²⁸³⁶ Στο έγγραφο συχνά αναφέρονται τα διαβήματα του Έλληνα πρέσβη προς την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση των νησιών, όπως επίσης τα τηλεγραφήματα με τα οποία ζητούσε την άδεια ή την έγκρισή της για την αποστολή τροφίμων σ’ αυτά. Παρά το γεγονός ότι επανειλημμένα τονίζεται η συστηματική άρνηση και χρονοβόρα ανταπόκριση των κατοχικών δυνάμεων στις εκκλήσεις για παροχή βοήθειας, εντούτοις δεν διευκρινίζεται στο έγγραφο κατά πόσον άμεσα ανταποκρινόταν η ελληνική κυβέρνηση, η οποία γενικότερα στο ζήτημα επισιτισμού της Ελλάδας δεν θεωρείται άμοιρη ευθυνών. Ο Φλάϊσερ κατηγορεί την εξόριστη κυβέρνηση, και ειδικότερα τον πρωθυπουργό Τσουδερό, για αδικαιολόγητη олиγορία, Φλάϊσερ, ό. π., σ. 221, ενώ και ο Σαμιώτης Ζαφείρης αναφέρει ότι «για το χαμό χιλιάδων συμπατριωτών μας (από την πείνα)[...] ευθύνεται κι η εξόριστη Βασιλική Κυβέρνηση Τσουδερού[...]», Γιάννης Α. Ζαφείρης, «Ποιοι ευθύνονται για το λιμό της Κατοχής», Σαμιακή Επιθεώρηση, τ. Ζ’, 26-27 (1981), σ. 115.

νέου η άθλια επισιτιστική κατάσταση της Σάμου. Τον Δεκέμβρη δε, ο Έλληνας πρέσβης διαβίβαζε έκκληση του πληθυσμού του νησιού, στην οποία περιγράφονταν οι συνέπειες της απαγόρευσης των Γερμανών να αποσταλούν τα τρόφιμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Ο κ. Ραφαήλ επαναλάμβανε την αδυναμία της εκ Τουρκίας βοήθειας προς την Σάμο, συνεπεία της επιμονής των Ιταλών να αρνούνται την χορήγηση της σχετικής άδειας. Την έκκληση αυτή επανέλαβε εκ νέου την 7^η Ιανουαρίου 1943.²⁸³⁷

Στις 11 Ιανουαρίου, η Κυβέρνηση ανήγγειλε ότι το σουηδικό πλοίο που βρισκόταν στον Καναδά θα αποβίβαζε το φορτίο του στη Σμύρνη, ώστε από εκεί να εφοδιασθούν τα νησιά μέσω καϊκιών.

Ο κύριος Ραφαήλ τέθηκε αμέσως σε επαφή με την Αγγλική Πρεσβεία και τους αντιπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Άγκυρα για την ρύθμιση των λεπτομερειών της μεταφοράς στα νησιά.

Το ανώτερο ατιμόπλοιο κατέφτασε στη Σμύρνη στις 23 Φεβρουαρίου 1943 με φορτίο 2.000 τόνων σίτου και 660 τόνων οσπρίων. Ο κύριος Ραφαήλ δεν απέκρυψε στην Κυβέρνηση τους φόβους του ότι οι διατυπώσεις για την μεταφορά στα νησιά θα απαιτούσαν και πάλι αρκετό χρόνο.

Αποτελεί καθήκον να τονιστεί και πάλι στο σημείο αυτό η συστηματική δυστροπία της Ιταλικής κυβέρνησης όσον αφορά τον επισιτισμό της νήσου Σάμου. Η δυστροπία αυτή απεικονίζεται και στην από 8 Μαρτίου 1943 Aide-Memoire της Σουηδικής Πρεσβείας στην Άγκυρα σχετικά με την αποστολή των κοιμισθέντων τροφίμων μέσω του προαναφερθέντος ατιμόπλοιου, στην οποία τονίζεται ότι ενώ οι Κυβερνήσεις Μεγάλης Βρετανίας και Σουηδίας είχαν δώσει την σχετική άδεια, η απαιτούμενη απάντηση εκ μέρους της Ιταλικής Κυβέρνησης αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγματεύσης.

Μία από τις αιτίες επιβράδυνσης της παραπάνω αποστολής τροφίμων στα Νησιά ήταν και η διατυπωθείσα από την Σουηδική Πρεσβεία αξίωση, παράλληλα με τους αντιπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού να αεγκατασταθούν στα νησιά και αντιπρόσωποι του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού, των οποίων η έλευση καθυστέρησε αρκετά. Τέλος, αυτοί αναχώρησαν για Σμύρνη την 31^η Μαρτίου.

Καθώς όμως οι αντιπρόσωποι στερούνταν οδηγίες σχετικά με την αποστολή τροφίμων στα νησιά Ικαρία και Φούρνους, η Πρεσβεία ζήτησε να επέμβει η ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου ώστε να δοθούν από την Στοκχόλμη οι αναγκαίες οδηγίες για να συμπεριληφθούν και τα δύο αυτά νησιά στην αποστολή.

Η Πρεσβεία Άγκυρας ζήτησε επίσης να επισπευσθεί η από 15 ημέρες έγκριση των βρετανικών αρχών σχετικά με την πορεία των σκαφών από την Σμύρνη στη Σάμο.

Τελικά, άρχισε η αποστολή τροφίμων με καϊκια, η οποία όμως διεξήχθη με μεγάλη βραδύτητα.

Την 29^η Απριλίου 1943, ο κ. Ραφαήλ αφού ανέφερε την πρώτη διανομή σίτου και φασολιών, ανακοίνωσε και την ληφθείσα απόφαση των Ιταλών να αποκλειστούν από τις διανομές οι κάτοικοι δέκα χωριών, ώστε να τους τιμωρήσουν ως υπαίτιους για αντιστασιακή δράση και σαμποτάζ.²⁸³⁸ Ο κ. Ραφαήλ πρόσθεσε ότι η θέση των πληθυσμών των χωριών τούτων απόβαινε αυτόχρομα τραγική.

²⁸³⁷ Σε έγγραφο του Δήμου διαβάζουμε: «Μολονότι προ πολλού χρόνου έχει αγγελθεί η εκ Πειραιώς αποστολή αλεύρου του Ερυθρού Σταυρού δια τας επισιτιστικάς ανάγκας της Νήσου, ως η περί τούτου σχετική ειδοποίησις προς τον Σεβασμώτατον Μητροπολίτην, εν τούτοις μέχρι τούδε δεν έχει πραγματοποιηθεί η τοιαύτη αποστολή, ουδ' είναι γνωστόν εις ποιόν σημείον ευρίσκονται αι διεξαχθείσαι συνεννοήσεις, δεδομένου δε ότι η επισιτιστική εν γένει κατάσταση του πληθυσμού τυγχάνει απελπιστικώς οικτρά[...], Πρακτικόν Συνεδριάσεως της Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Λιμένος Βαθέος (2 Ιανουαρίου 1943).

²⁸³⁸ Ο Μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος επίσης αναφέρει πως παρεμποδίζονταν οι διανομές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού στα χωριά του νησιού προκειμένου να τρομοκρατηθούν οι κάτοικοι που

Την 17^η Ιουνίου 1943 αφίχθη ξανά στη Σμύρνη το σουηδικό ατμόπλοιο “Fenris” με 270 τρόφιμα προοριζόμενα για τα νησιά του Αιγαίου πελάγους.

Η αποστολή των τροφίμων έγινε με τον ίδιο τρόπο που πραγματοποιήθηκε και η προηγούμενη, με καΐκια από την Σμύρνη υπό τον έλεγχο Σουηδών και Ελβετών αντιπροσώπων.

Στις 27 Ιουλίου 1943 η Σουηδική Πρεσβεία στην Άγκυρα γνωστοποίησε στην ελληνική ότι κατόπιν συμφωνίας μεταξύ των ενδιαφερομένων δυνάμεων συμπεριλήφθηκαν και τα Ψαρά στο πρόγραμμα επισιτισμού των νησιών του Αιγαίου Πελάγους.

Η συνθηκολόγηση της Ιταλίας και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν στη Σάμο σε συνδυασμό με τις δυσκολίες που πρόβαλλαν οι τουρκικές αρχές επέφεραν διακοπή στον εκ Τουρκίας επισιτισμό των νησιών του Αιγαίου Πελάγους. Τον Νοέμβριο όμως του 1943 η πρεσβεία της Άγκυρας, σε επαφή με την ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο, ξεκίνησε εκ νέου προσπάθειες για τον επισιτισμό τους. Η συγκατάθεση των γερμανικών αρχών κατοχής ελήφθη αρκετά ευχερώς μέσω της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού.

Αρχικά, επικράτησε η άποψη να χρησιμοποιηθεί το ατμόπλοιο “Wiril”. Ατυχώς όμως αυτό υπέστη βλάβη συνεπεία βομβαρδισμού και το ζήτημα του μεταφορικού μέσου δημιούργησε εκ νέου σοβαρό πρόβλημα, εφόσον οι Άγγλοι δεν συμφωνούσαν στην ναύλωση τουρκικού πλοίου. Ως δικαιολογία για την αντίρρησή τους οι Άγγλοι πρόβαλαν τον υπερβολικό ζητούμενο ναύλο, φαίνεται όμως ότι υπήρχαν και άλλοι λόγοι πολιτικής φύσεως. Άλλη δυσκολία δημιούργησε η απαίτηση της τουρκικής κυβέρνησης το ζήτημα του ανεφοδιασμού των νησιών να αποτελεί πάντοτε τμήμα του γενικού σχεδίου επισιτισμού της Ελλάδος μέσω Τουρκίας [...].

Και ναι μεν κατόπιν των διαβημάτων του Έλληνα πρέσβη η τουρκική κυβέρνηση εμφανίστηκε να αποδέχεται την άποψη ο επισιτισμός των νησιών να τεθεί επί ξεχωριστής βάσης, η αγγλική κυβέρνηση όμως, εξακολουθούσε, χωρίς βέβαια να το αποδεικνύει, να μην αντιμετωπίζει με ευμένεια τον επισιτισμό των ελληνικών εδαφών μέσω Τουρκίας. Και ενώ λήφθηκε ικανοποιητική απάντηση της αγγλικής κυβέρνησης σχετικά με την τροφοδοσία των νησιών, η απάντηση του Αρχηγού του στόλου της Ανατολικής Μεσογείου δεν παρείχε καμία εγγύηση για την ασφάλεια των τουρκικών βενζινόπλοιων εφόσον αυτά θα βρίσκονται ελλιμενισμένα στα νησιά.

Αυτό το τελευταίο δημιούργησε δυσμενή εντύπωση στους τουρκικούς κύκλους οι οποίοι τόνισαν στην αγγλική κυβέρνηση την ανάγκη επανεξέτασης του ζητήματος.

Κατόπιν των ενεργειών εκ μέρους των τουρκικών αρχών και των επίμονων διαβημάτων της Πρεσβείας στο Λονδίνο και του κυρίου Ραφαήλ αντιμετωπίστηκε και η τελευταία αυτή δυσχέρεια και αποφασίστηκε να αποστέλλονται στα νησιά αρχικά 200 τόνοι τροφίμων, στη συνέχεια δε η ποσότητα αυτή διπλασιάστηκε.

Μετά τις πολύμηνες αυτές προσπάθειες πραγματοποιήθηκε την 19^η Ιουλίου 1944 η πρώτη αποστολή 100 τόνων στη Μυτιλήνη (αρχικά είχε αποφασιστεί να αναχωρήσουν 2 βενζινόπλοια συγχρόνως, ένα για τη Μυτιλήνη και ένα για τη Σάμο, αλλά την τελευταία στιγμή οι αγγλικές υπηρεσίες επέτρεψαν μόνο ένα βενζινόπλοιο να βρίσκεται εν πλω για τα νησιά).

περιέθαλλαν αντάρτες. Χαρακτηριστική θεωρεί την επιστολή που απέστειλε 22 Απριλίου 1943 στον Ιταλό Στρατιωτικό Διοικητή της Σάμου, τον οποίο εκλιπαρούσε να επιτρέψει την διανομή τροφίμων, παράκληση που έγινε δεκτή τις επόμενες ημέρες και αφού προηγήθηκε προσωπική συνάντηση μεταξύ των δύο αντρών, Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, ό. π., σσ. 58-62. Ωστόσο, οι κατακτητές απαγόρευαν την διανομή τροφίμων και στην περίπτωση που οι χωρικοί δεν παρέδιδαν τα προϊόντα τους, όπως όριζαν οι στρατιωτικές διαταγές, ό. π., σσ. 38-40.

*Και η αποστολή αυτή υπήρξε η τελευταία πριν την απελευθέρωση των νησιών επειδή μεσολάβησε η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Τουρκίας και Γερμανίας κατόπιν της οποίας απαγορεύτηκε γενικά σε όλα τα τουρκικά βενζινόπλοια να εγκαταλείψουν τα τουρκικά ύδατα [...]».*²⁸³⁹

Από το παραπάνω έγγραφο δεν γίνεται σαφές πότε ακριβώς πραγματοποιήθηκε η πρώτη αποστολή και διανομή τροφίμων στα νησιά. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι η διαδικασία, ενέργειες για την οποία είχαν ήδη ξεκινήσει από τον Ιούλιο του 1941, ολοκληρώθηκε σε διάστημα μεγαλύτερο των έξι μηνών, σύμφωνα πάντα με το παραπάνω έγγραφο, ενδεικτικό της γραφειοκρατίας που κυριαρχούσε και των αντιρρήσεων που πρόβαλλαν οι αρχές κατοχής, ενώ χάνονταν εκατοντάδες ανθρώπινες ζωές στα νησιά του Βορείου Αιγαίου.

Ο Πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, Τσουδερός, επικαλούμενος πληροφορίες του Ραφαήλ, στο βιβλίο του κάνει λόγο για ανυπέρβλητες δυσκολίες σχετικά με τον ανεφοδιασμό των νησιών του Αιγαίου Πελάγους και επαναλαμβάνει τις ίδιες που ανέπτυξε στην παραπάνω έκθεσή του ο Πρέσβης, όπως την αδιαλλαξία των Ιταλών να επιτρέψουν την αποστολή τροφίμων στη Σάμο ακόμη και τον Δεκέμβριο του 1942, οπότε ο Ραφαήλ τηλεγραφούσε πως καθώς για πολύ καιρό δεν είχαν διανεμηθεί τρόφιμα στους κατοίκους, η Σάμος αντίκριζε πάλι το φάσμα της πείνας.²⁸⁴⁰

Περαιτέρω πληροφορίες για τις ανυπέρβλητες δυσκολίες που επικαλούνται ο Ραφαήλ και ο Τσουδερός, για τους χειρισμούς του Έλληνα Πρέσβη στην Άγκυρα και τις ανησυχίες του σχετικά με το επισιτιστικό ζήτημα των νησιών, αλλά και επιπλέον πληροφορίες για τον επισιτισμό των νησιών του Αιγαίου στην Κατοχή, αντλούμε από την μεταξύ τους αλληλογραφία και την αλληλογραφία του εξόριστου Πρωθυπουργού γενικότερα, από την μελέτη της οποίας επιβεβαιώνονται ορισμένα από όσα υποστηρίζονται στην προαναφερθείσα έκθεση, όπως τα εμπόδια που πρόβαλλαν οι κατοχικές Αρχές στον επισιτισμό των νησιών, «ο ανεφοδιασμός των οποίων απετέλεσε θέμα ειδικής μερίμνης»,²⁸⁴¹ ισχυρισμός που αποδεικνύεται αληθής μέσα από την πληθώρα των σχετικών επιστολών:

Σε κρυπτογραφικό τηλεγράφημά του ο Ραφαήλ τον Φεβρουάριο του 1942 αναφερόταν στην αδιαλλαξία των κατακτητών σχετικά με την τροφοδοσία των νησιών μέσω Τουρκίας επισημαίνοντας παράλληλα την κρισιμότητα της επισιτιστικής κατάστασης, από το οποίο επίσης πληροφορούμαστε ότι πρόσφατα είχε πραγματοποιηθεί διανομή 80 τόνων φασολιών στη Χίο και 50 τόνων στη Σάμο από ειδική Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού «άνευ ουδεμίας αναμίξεως αρχών κατοχής», βοήθεια ωστόσο που «υπήρξεν ελαχίστη».

*«Η κατάσταση εις ανωτέρω νήσους και ιδίως εις Χίον αποβαίνει οσημέραι κρισιμότερα. Δυστυχώς Ιταλία και Γερμανία εξακολουθούν διατηρούν αντιρρήσεις των καθ' όσον αφορά εις γενικότεραν εκ Τουρκίας τροφοδοσίαν νήσων υπό αιγίδα Ερυθράς Ημισελήνου».*²⁸⁴²

Σε υπόμνημα του Τσουδερού τον Φεβρουάριο του 1942 διαβάζουμε:

«Αι Νήσοι του Αιγαίου και ιδίως η Χίος και Σάμος υποφέρουν φοβερά από έλλειψιν τροφίμων. Η Πρεσβεία μας εις την Άγκυραν μας απευθύνει αγωνιώδη

²⁸³⁹ «Επισιτισμός Νήσων του Αρχιπελάγους», Αρχείο Νικόλαου Δέα (ΦΑΚ. 5), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁸⁴⁰ Τσουδερός, ό. π., σ. 131-135.

²⁸⁴¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Α, φακ. 10 (1-165), α.ε. 023, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁴² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Β, φακ. II (1-372), α.ε. 060, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

τηλεγραφήματα περί της καταστάσεως. Μέχρι της στιγμής οι Ιταλοί απηγόρευσαν να αποσταλούν εκεί τρόφιμα εκ Τουρκίας [...]».²⁸⁴³

Αρχές Μαρτίου 1942, ο Ραφαήλ αναφέρει σε τηλεγράφημα πως «κατάστασις νήσων Αιγαίου Πελάγους και ιδίως Χίου, Σάμου με απασχολεί ιδιαιτέρως».

Στο ίδιο τηλεγράφημα εξηγεί πως η Ιταλία και η Γερμανία αρνήθηκαν να εγκρίνουν το σχέδιο που πρότεινε για αποστολή τροφίμων κατευθείαν από την Τουρκία με αποτέλεσμα να μειώσει την ποσότητα τροφίμων στους 500 τόνους και για τα τρία νησιά, πρόταση που επίσης δεν έγινε δεκτή γι' αυτό και ζήτησε την διαμεσολάβηση του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος και πέτυχε την άρση των αντιρρήσεων τους.

«Εν τω μεταξύ κατάστασις νήσων χειροτερεύει», επισημαίνει ο Ραφαήλ, προσθέτοντας πως αν η κατάσταση στην Μυτιλήνη είναι σχετικά καλύτερη, στη Σάμο και ειδικά στη Χίο οι θάνατοι το τελευταίο τρίμηνο του 1941 ανήλθαν στους 333 έναντι των 100 θανάτων που ήταν το προηγούμενο έτος παρουσιάζοντας τάση μεγάλης αύξησης. Καθώς τα νησιά αυτά δεν μπορούν να ελπίζουν σε βοήθεια από πουθενά αλλού, ο Πρέσβης θεωρεί «επιβεβλημένη ανάγκη» ένα μικρό μέρος του σίτου να διατεθεί για αυτά τα νησιά.²⁸⁴⁴

Μέσα Μαρτίου 1942 τηλεγραφεί πως είναι αναγκασμένοι να θυσιάσουν τα νησιά για την πρωτεύουσα, όπου οι ανάγκες επισιτισμού είναι ανώτερες, γεγονός που γεννά δίκαια παράπονα στους κατοίκους των νησιών, γι' αυτό και είναι επιτακτική ανάγκη να πραγματοποιηθεί απευθείας αποστολή στα νησιά.²⁸⁴⁵

Τον Μάιο του 1942 ενημερώνει πως «διά νήσους η κατάσταση παραμένει οικτρά»²⁸⁴⁶ και ο Μητροπολίτης Σάμου του διαβιβάζει νέα έκκληση να σπεύσει να στείλει τρόφιμα στη Σάμο και Ικαρία για να σωθεί ο πληθυσμός. Ο Πρέσβης αναφέρει πως καταβάλλει προσπάθειες για αποστολή 150 τόνων τροφίμων, και παρακαλεί θερμά για νέο σχέδιο αποστολής τροφίμων καθώς η παραπάνω ποσότητα δεν θα επαρκέσει.²⁸⁴⁷

Τέλη Μαΐου ο Τσουδερός επισημαίνει τις πληροφορίες του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, οι οποίες παρουσιάζουν την «κατάσταση πείνης» στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους ως «φοβερά», εξαιτίας της οποίας οι κάτοικοι αναχωρούν ενθαρρυσμένοι ίσως από τους κατακτητές προκειμένου να απαλλαχθούν από αυτούς. Ο Τσουδερός υποστηρίζει ότι είναι αδύνατον να συγκρατηθεί η διαφυγή χωρίς ταχύτατη αποστολή τροφίμων γεγονός που επιβάλλει η τροφοδοσία να γίνει το ταχύτερο άνευ σχεδίου.²⁸⁴⁸

Με τηλεγραφήματα του τον Ιούλιο, ο Ραφαήλ γνωστοποιεί πως ο Courvoisier χαρακτηρίζει την κατάσταση των νησιών ως λίαν δυσάρεστη και τονίζει πως είναι απαραίτητη ανάγκη να συνεχιστεί η επισιτιστική αρωγή. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του αντιπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού η κατάσταση είναι χειρότερη στη Χίο, όπου ο πληθυσμός περιορίστηκε σε 70.000, εκ των οποίων το ένα τρίτο

²⁸⁴³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Ε, φακ. 2 «Αλληλογραφία μετά επισήμων περί επισιτισμού» (1-179), α.ε. 065, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁴⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Ε, φακ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 100, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁴⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Β, φακ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 007, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁴⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Β, φακ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 016, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁴⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Β, φακ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 205, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁴⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Β, φακ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 259, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

βρίσκεται σε απελπιστική κατάσταση. Επίσης, η Μυτιλήνη υποφέρει δεινώς, στη Σάμο η κατάσταση είναι σχετικά καλύτερη καθώς οι Ιταλοί για πολλούς λόγους έρχονται επισιτιστικοί αρωγοί, ενώ στην Ικαρία στάλθηκαν 21 τόνοι τροφίμων προς διανομή.²⁸⁴⁹

Και στα τρία νησιά (Σάμο, Χίο, Μυτιλήνη) όπου μετέβη ο Cournoisier, συνέστησε στους κατοίκους να μην εγκαταλείπουν τις εστίες τους πηγαίνοντας ως πρόσφυγες στην Τουρκία, διαβεβαιώνοντας τους παράλληλα πως δεν πρόκειται να εγκαταλειφθούν και πως ο ανεφοδιασμός των νήσων του Αιγαίου θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας εκ μέρους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού.²⁸⁵⁰

Μέσα Αυγούστου 1942 ο Ραφαήλ καθιστά γνωστή την αποστολή, κατόπιν δικής του παρέμβασης, 450 τόνων αλευριού μέσω τουρκικού βενζινόπλοιου στα νησιά.²⁸⁵¹ Ένα μήνα αργότερα προειδοποιεί πως η Ιταλική Κυβέρνηση ξεκαθάρισε πως «δεν θα έβλεπε με καλόν όμμα νέαν αποστολήν τροφίμων εκ Τουρκίας εις Σάμον, χωρίς να δώση περαιτέρω περισσοτέρας εξηγήσεις»²⁸⁵² και αρχές Οκτωβρίου 1942 ενημερώνει για την οριστική άρνηση της Γερμανίας να μεταβεί τουρκικό βενζινόπλοιο με άλευρα στην Μυτιλήνη.

Στο τηλεγράφημα του Οκτωβρίου κάνει λόγο για ενδελεχής εξέταση του ζητήματος ανεφοδιασμού των νησιών με αντιπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα και την Άγκυρα τονίζοντας πως η μόνη δυνατότητα που έχουν είναι να αποσταλούν ξηροί καρποί και αργότερα ψάρια από την τουρκική πρωτεύουσα που ωστόσο η υλοποίησή της προσκρούει στις αρνήσεις των Ιταλών και Γερμανών να δώσουν την συγκατάθεσή τους. Επιπλέον, τίθεται και ζήτημα μεταφοράς τους καθώς πλέον δεν επιτρέπεται η χρησιμοποίηση τουρκικών πλοίων. Διευκρινίζει ωστόσο πως παρά τις ανυπέρβλητες σχεδόν δυσκολίες μεταφοράς που προέκυψαν, οι ενέργειες θα συνεχιστούν οπωσδήποτε.

«Εν πάσει περιπτώσει κατά ένα ή άλλον τρόπον ανεφοδιασμός νήσων πρέπει εξασφαλισθή ίνα μη πολυάριθμα θρηνήσωμεν θύματα κατά προσεχή χειμώνα», καταλήγει στο τηλεγράφημά του ο Ραφαήλ.²⁸⁵³

Τον Δεκέμβριο του 1942 ο Πρέσβης αναφέρει πως η επισιτιστική κατάσταση της Σάμου επιδεινώθηκε λόγω της διακοπής της ακτοπλοϊκής επικοινωνίας της νήσου που οφείλεται στην βύθιση μεγάλου αριθμού σκαφών στο Αιγαίο,²⁸⁵⁴ με αποτέλεσμα να αντικρίζει πάλι *«το φάσμα της πείνης»* και για τον επιπλέον λόγο ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν διανεμήθηκαν τρόφιμα στον πληθυσμό, με τους Γερμανούς να απαγορεύουν στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό να αποστείλει τρόφιμα από την Αθήνα.²⁸⁵⁵ Αντίθετα, τον ίδιο μήνα η κατάσταση στη Μυτιλήνη εμφανίζεται βελτιωμένη γεγονός

²⁸⁴⁹ Τηλεγράφημα 17 Ιουλίου 1942, Κυβέρνηση Λονδίνου 1942, Έτος 1942, ΦΑΚ. 8, Υποφ.5, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁵⁰ Τηλεγράφημα 20 Ιουλίου 1942, Κυβέρνηση Λονδίνου 1942, Έτος 1942, ΦΑΚ. 8, Υποφ.5, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁵¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Ε, φακ. 3«Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 105, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Ε, φακ. 3«Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 107, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Ε, φακ. 3«Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», α.ε. 110, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵⁴ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Στ, φακ. 1 «Επισιτισμός», α.ε. 204, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵⁵ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Στ, φακ. 1«Επισιτισμός», α.ε. 207, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

που το αποδίδει στη συνέχιση της ανταλλαγής ελαίου με σίτο, όσπρια και ζάχαρη που παραχωρούν οι Γερμανοί.²⁸⁵⁶

Τον Ιανουάριο του 1943 ο Ραφαήλ γνωστοποιεί «*νέα έκκλησις εκ Σάμου αποστολής αλεύρων καθόσον πληθυσμός απειλείται από λιμού*».²⁸⁵⁷ Σε τηλεγράφημα της 9^{ης} Ιανουαρίου 1943 διαβάζουμε πως η διανομή αλεύρου τρεις εβδομάδες νωρίτερα έσωσε τον πληθυσμό της Χίου που βρισκόταν σε τραγική κατάσταση, αλλά επανήλθε στην ίδια ακριβώς, γεγονός που επιβάλλει ταχεία αποστολή τροφίμων.²⁸⁵⁸

Τον ίδιο μήνα, ο αντιπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού ενημερώνει τον Ραφαήλ πως η κατάσταση στην Μυτιλήνη είναι καλή μόνο για όσους έχουν πόρους καθώς και για την πλειονότητα των χωρικών. Αντίθετα, είναι τραγική για τους κατοίκους της πρωτεύουσας και των κωμοπόλεων που στερούνται πόρων. «*Φιλανθρωπία εντελώς ανοργάνωτος και πλούσιοι αδιαφορούν διά δυστυχείς απροχώρητον*», σύμφωνα με τον αντιπρόσωπο, ο οποίος τονίζει την ανάγκη να αποσταλεί το ταχύτερο νέα ποσότητα αλεύρων καθώς το πολύ σε τρεις εβδομάδες το νησί θα βρεθεί και πάλι σε τραγική κατάσταση.²⁸⁵⁹

Σε σημείωμά του ο Τσουδερός προς το Υπουργείο Οικονομίας αναφέρει πως «*η κατάσταση εις τας νήσους του Αιγαίου είχε πράγματι αποβή επικίνδυνος*», αλλά χάρη στα ληφθέντα μέτρα η Πρεσβεία στην Άγκυρα ανήγγειλε τον Σεπτέμβριο του 1943 ότι «*ο αντιπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού έμεινε κατάπληκτος*» από την βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης στα νησιά.²⁸⁶⁰ «*Βελτίωσις είναι έτι εμφανεστέρα εις παιδικήν ηλικίαν*», κατά τον αντιπρόσωπο, ο οποίος τονίζει πως για κανέναν λόγο δεν πρέπει να σταματήσει η αποστολή σίτου στα νησιά διότι σε διαφορετική περίπτωση θα γνωρίσουν χειρότερες ημέρες από τον χειμώνα του 1941.²⁸⁶¹

Από την αλληλογραφία του εξόριστου Πρωθυπουργού της ελληνικής κυβέρνησης πληροφορούμαστε πως τον Νοέμβριο του 1943 η κατάσταση στην Μυτιλήνη δεν εμπνέει ανησυχία γιατί υπάρχουν αποθέματα σίτου του Ερυθρού Σταυρού και η σοδειά ήταν καλή. Ωστόσο, η θέση της Χίου είναι διαφορετική και πρέπει να ληφθεί πρόνοια.²⁸⁶²

Παρά την ενισχυμένη παροχή επισιτιστικής βοήθειας από τον Ερυθρό Σταυρό, τα επισιτιστικά προβλήματα των νησιών του Βορείου Αιγαίου συνεχίστηκαν και το 1944 συνεπεία των δυσχερειών στις θαλάσσιες μεταφορές λόγω του πολέμου. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως τον Μάρτιο η επισιτιστική κατάσταση της Ικαρίας είναι οικτρή. Ο πληθυσμός της νήσου έχει ελαττωθεί σημαντικά,²⁸⁶³ ενώ τον Μάιο του 1944 το Προξενείο Σμύρνης τηλεγραφεί πως νέοι πρόσφυγες από την Ικαρία αναφέρουν πως τους τελευταίους τρεις μήνες η μοναδική διανομή που πραγματοποιήθηκε εκ μέρους του Ερυθρού Σταυρού ήταν 300 οκάδες σίτου. Συνεπεία τούτου, η κατάσταση περιγράφεται ως απελπιστική με τάση για ομαδική

²⁸⁵⁶ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Στ, φακ. 1 «Επισιτισμός», α.ε. 205, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵⁷ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Στ, φακ. 12, α.ε. 357, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵⁸ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Στ, φακ. 12, α.ε. 359, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁵⁹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Στ, φακ. 12, α.ε. 367, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁶⁰ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Α, φακ. 10, α.ε. 023, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁶¹ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Α, φακ. 13, α.ε. 058, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁶² Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, K51, Αποστολή Α, φακ. 10, α.ε. 038, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁶³ Τηλεγράφημα από Ραφαήλ (15 Μαρτίου 1944), Ο επισιτισμός της Ελλάδος (γενικά), ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.)

έξοδο από το νησί, ο πληθυσμός του οποίου περιορίστηκε στο ελάχιστο και βρίσκεται σε κατάσταση πλήρους δυστυχίας.²⁸⁶⁴

Οι νήσοι του Αρχιπελάγους δεν είναι πλούσιοι, η δε ποσότητα των παραγόμενων δημητριακών, οσπρίων και ειδών κτηνοτροφίας είναι λίαν περιορισμένη. Η Μυτιλήνη, το πλουσιότερο από τα νησιά του Αρχιπελάγους, παράγει κυρίως σημαντική ποσότητα ελαίου και καπνού. Όλα όμως τα νησιά όχι μόνο αυτόαρκη δεν είναι, αλλά και για να διαθρέψουν τον πληθυσμό τους, ο οποίος υπερβαίνει τα 300.000 άτομα, εισάγουν κατά τους δέκα περίπου μήνες του έτους όλα τα είδη διατροφής των κατοίκων. Γι' αυτό και η ολοκληρωτική σχεδόν διακοπή της εισαγωγής τροφίμων στα νησιά που συνόδεψε την κατάληψη αυτών από τα στρατεύματα του Άξονα, είχε ως αποτέλεσμα να βυθιστεί ο πληθυσμός σε μοναδικές στερήσεις και να εξαπλωθεί ο φοβερός λιμός που οδήγησε στον εξ αστίας θάνατο χιλιάδες κατοίκους. Ενώ επίσης εξανάγκασε πολλές οικογένειες, ιδίως τις φτωχότερες, να εγκαταλείψουν πατρίδα, περιουσία, βωμούς και εστίες και να αναζητήσουν σωτηρία σε Τουρκία και Μέση Ανατολή.²⁸⁶⁵

Επιπλέον, τον Φεβρουάριο του 1944 στην εφημερίδα «Φως» της Μυτιλήνης δημοσιεύεται διακήρυξη της Νομαρχίας Μυτιλήνης ότι επιβάλλεται στους παραγωγούς λαδιού, δημητριακών, σε όσους διαθέτουν αποθέματα τροφίμων, καθώς και στους εισαγωγείς ειδών διατροφής η καταβολή στις αρχές ποσοστού επί της παραγωγής ή επί του όγκου των αποθηκευμένων και εισαγόμενων ειδών σε είδος. Τα είδη διατροφής που θα συγκεντρωθούν θα διανεμηθούν σε όσους τα έχουν άμεση ανάγκη. Το μέτρο λαμβάνεται σύμφωνα με τις εντολές της Κυβέρνησης των Αθηνών για την ανακούφιση των επισιτιστικών προβλημάτων.²⁸⁶⁶

Ο Μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος, αναγνώρισε την συμβολή του Ερυθρού Σταυρού στον επισιτισμό του πληθυσμού της Σάμου, τονίζοντας πως οι αποστολές τροφίμων προσέφεραν μεγάλη ανακούφιση και «*η ευεργετική του επέμβασις έσωσε κυριολεκτικώς τον κόσμο*», επισημαίνοντας παράλληλα πως οι Ιταλοί τηρούσαν επιφυλακτική στάση απέναντι στους αντιπροσώπους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, τους οποίους θεωρούσαν πράκτορες της Μεγάλης Βρετανίας, και πρόβαλαν συχνά εμπόδια στο έργο τους.²⁸⁶⁷ Θετική επίσης είναι η άποψη του για τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Ραφαήλ στον επισιτισμό των νησιών, επισημαίνοντας πως ο Έλληνας Πρέσβης συνεχώς επιδείκνυε το ενδιαφέρον του για την βελτίωση των όρων ζωής των κατοίκων της νήσου, και ως απόδειξη γι' αυτό θα παρουσιάσει επιστολή του με ημερομηνία 26 Σεπτεμβρίου 1943.

Στην συγκεκριμένη επιστολή, ο Ραφαήλ δεν περιορίζεται μόνο στο να παρουσιάσει τις ενέργειές του που είναι σε εξέλιξη για τον επισιτισμό της Σάμου, αλλά επιλέγει να παρουσιάσει τον εαυτό του ως τον μοναδικό ίσως ελεύθερο Έλληνα που ασχολήθηκε με τόση θέρμη για την δεινή δοκιμασία των νησιών, συμμετέχοντας στην αγωνία τους και καταβάλλοντας κάθε ανθρώπινη προσπάθεια για να έρθει αρωγός προς τον δοκιμαζόμενο από την πείνα πληθυσμό.²⁸⁶⁸

²⁸⁶⁴ Τηλεγράφημα (6 Μαΐου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁶⁵ «Εκθεση του Γενικού Προξενείου Σμύρνης» (12 Ιουλίου 1942), Κυβέρνηση Λονδίνου 1942, ΦΑΚ. 8, Υποφ. 5, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁶⁶ Σπηλιωτοπούλου-Παπαστράτης, ό. π., σ. 71.

²⁸⁶⁷ Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, ό. π., σ. 33. Θύμα της καχυποψίας των Ιταλών υπήρξε και ο Cournoisier, ο οποίος συχνά παρακολουθείτο «μέχρι σημείο εκνευρισμού», Ό. π., σσ. 36-37. Ο ίδιος ο Cournoisier αναφέρεται στην ψυχρή υποδοχή που του επεφύλαξε ο Ιταλός Διοικητής και στην αντιμετώπισή του από τους Ιταλούς ως «*σπίουνος των Άγγλων*», Πτίνης, ό. π., σσ. 113-114, 117.

²⁸⁶⁸ Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, ό. π., σσ. 101-102, 462.

δ) Άγιος Ευστράτιος

Η ιστορική έρευνα για τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην ελληνική περιφέρεια στην διάρκεια της Κατοχής, περίοδος που στιγματίστηκε από την πείνα, έφερε στο φως σημαντικά έγγραφα για την διατροφική κατάσταση των πολιτικών εξόριστων στον Άγιο Ευστράτιο, ένα μικρό νησί νοτιοδυτικά της Λήμνου.

Παρά το γεγονός ότι δεν πραγματοποιήθηκε ληξιαρχική αποδελτίωση για την δημογραφική αποτύπωση της πείνας στο νησί που το 1940 απαρτιζόταν από 1.131 κατοίκους,²⁸⁶⁹ κρίθηκε απαραίτητο για την παρούσα μελέτη να αναδείξει το επισιτιστικό δράμα των εξόριστων κομμουνιστών, οι οποίοι υπέφεραν και πέθαιναν από την πείνα, όπως και ο πληθυσμός των υπόλοιπων νησιών του Βορείου Αιγαίου.

Την 12^η Μαρτίου 1942, ο Υποδιοικητής Αστυνομίας Λήμνου αποστέλλει στο Υπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας τηλεγράφημα στο οποίο περιγράφει την κατάσταση διατροφής των κομμουνιστών ως απελπιστική, διευκρινίζοντας ότι φρόντισε ο ίδιος να αποστείλει ποσότητες σιτηρών και ρεβιθιών, οι οποίες όμως αποδείχτηκαν ανεπαρκείς για την διατροφή τους, ενώ περαιτέρω αποστολή τροφίμων την θεωρεί αδύνατη, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τον θάνατο 11 κρατουμένων κατά τον Ιανουάριο.²⁸⁷⁰

Την ίδια ημέρα, ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου απέστειλε τηλεγράφημα στο Υπουργείο Επισιτισμού στο οποίο παρακαλούσε να προβούν στην λήψη των απαραίτητων μέτρων με σκοπό την ανακούφιση των δεινοπαθόντων από την ασιτία εξόριστων.²⁸⁷¹

Διαφωτιστική για την άθλια επισιτιστική κατάσταση των πολιτικών εξόριστων που συνοψίζεται στην λέξη «πείνα», η οποία τους χάρισε μια αποκρουστική όψη μελλοθάνατου, και γενικότερα για τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσής τους στον Άγιο Ευστράτιο, είναι η έκθεση με ημερομηνία 18 Απριλίου 1942 που συντάχθηκε από μια γυναίκα με το όνομα Δ. Α. Δρίτσα, η οποία, μάλλον με την ειδικότητα υπαλλήλου του Υπουργείου Επισιτισμού, συνόδευσε τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού στο νησί και διέμεινε σε αυτό πέντε ημέρες. Η συγκεκριμένη έκθεση, την οποία παραθέτουμε ολόκληρη, είναι σημαντική για τον επιπλέον λόγο ότι η συντάκτρια προέβη και στην περιγραφή της επίσης δεινής επισιτιστικής κατάστασης που βίωναν και οι υπόλοιποι κάτοικοι του νησιού, μεταξύ των οποίων υπήρξαν άτομα που πέθαναν από πείνα.

Τέλος, οφείλουμε να σημειώσουμε πως η πείνα που βίωσαν οι πολίτικοι εξόριστοι στον Άγιο Ευστράτιο στάθηκε η αφορμή να γίνουν γνωστές στην Αθήνα οι συνθήκες κράτησής τους στο νησί μετά την αποστολή του τηλεγραφήματος του Υποδιοικητή Αστυνομίας Λήμνου, ο οποίος προηγουμένως είχε μετέβη ο ίδιος στο νησί. Ακολούθησε το τηλεγράφημα του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας με την έκκληση για άμεση δράση του Υπουργείου Επισιτισμού, και τέλος η αποστολή της Δρίτσα στο νησί, η οποία σοκαρισμένη από όσα αντίκρισε επεδίωξε να αποτυπώσει στο χαρτί εικόνες από την καθημερινότητα των εξόριστων, που σύμφωνα με την ίδια, μόνο αν τις δει κάποιος με τα ίδια του τα μάτια μπορεί να σχηματίσει ολοκληρωμένη άποψη. Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς της είναι η λεπτομερής έκθεση που ακολουθεί:

δ) Άγιος Ευστράτιος

²⁸⁶⁹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία, ό. π.

²⁸⁷⁰ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, α.ε.295, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁸⁷¹ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

δα). Πολιτικοί εξόριστοι

«Οι πολιτικοί εξόριστοι του Αγίου Ευστρατίου ζουν οργανωμένοι σε μια ομάδα, που λέγεται «Ομάδα Συμβίωσης». Έχει επικεφαλής τον γραμματέα της ομάδας, έχει ταμιά και διαχειριστή. Ο γραμματέας της ομάδας αντιπροσωπεύει τους εξόριστους στις υποθέσεις της ομάδας με τους τρίτους και τις αρχές.

Η ομάδα του Αγίου Ευστρατίου έχει 75 εξόριστους. Υπάρχουν όμως στο νησί και άλλοι 15 που τους έχουν βγάλει από την ομάδα γιατί υπέγραψαν δήλωση αποκηρύξεως των πολιτικών των αρχών. Αυστηρότατος νόμος είναι να μην κλέβουν. Αν κανείς κλέψει, έστω κι ένα φύλλο από τους χωρικούς, φεύγει αμέσως από την ομάδα. Όταν ήμουν στον Άγιο Ευστράτιο ήρθε και με βρήκε ένας εξόριστος και με παρακάλεσε να μεσολαβήσω στην ομάδα για να τον πάρουν πίσω. Τον είχαν βγάλει από την ομάδα γιατί έκλεψε δυο κρεμμύδια, που μετά τα επέστρεψε. Αν βλέπατε δε την εμφάνιση αυτού του ανθρώπου την τέλεια αποσκελέτωσή του, το μαυροπράσινο χρώμα του, θα την δικαιολογούσατε απόλυτα την πράξη του. Μόλις όμως τους μίλησα γι' αυτόν μου είπαν, πως δεν γίνεται τίποτα, γιατί τέτοιες είναι οι αποφάσεις τους, και θα τιμωρούν απόλυτα καθέναν, που από αδυναμία του εκθέτει όλους στα μάτια του χωριού, και πως οι νόμοι τους έγιναν για να υπάρχει κάποια αρμονική συμβίωση της ομάδας με τα χωριά. Η τριμελής αυτή Επιτροπή μαζί με τον ταμιά διαχειρίζεται τα οικονομικά όλων, δηλ. (το 40δρχ. επίδομα που παίρνει ο καθένας τους), και μ' αυτά τα χρήματα φροντίζει για την τροφοδοσία της ομάδας. Έχουν ένα μάγειρα επαγγελματία (εξόριστός κι αυτός), ο οποίος μαγειρεύει για όλους και γίνονται συσσίτια. Ήταν συγκινητική η ανυπομονησία τους και η μεγάλη ουρά που σχηματίστηκε, την ημέρα που μαγειρευόταν η πρώτη φασουλάδα.

Θα περιγράψω πρώτα την κατάσταση των πολιτικών εξόριστων της ομάδας για να προχωρήσω μετά στους ονομαζόμενους δηλωσίες, δηλ. τους εκτός της ομάδας.

Από τους 75 εξόριστους της ομάδας οι 4 είναι γυναίκες, κι αυτές πάλι η μία είναι φυματική. Υπάρχουν και δύο μικροί εξόριστοι δηλ. παιδιά γυναικών εξόριστων, που ζουν κι αυτά κάτω από τις ίδιες συνθήκες, πέρασαν τις ίδιες πείνες, και τραβούν τα ίδια βάσανα με τις μητέρες τους. Από τους 75 πάλι οι 17 (16 άντρες και 1 γυναίκα) είναι φυματικοί. Οι 21 είναι κατάκοιτοι από εξάντληση πείνας και οι υπόλοιποι μόλις και στέκονται στα πόδια τους. Οι 51 (συμπεριλαμβάνονται οι 21 κατάκοιτοι), μένουν σ' έναν θάλαμο 15X7 μέτρα. Κάτω έχει κάτι απαίσια σανίδια. Μυρίζει μούχλα και υγρασία και χνώτα ανθρώπων. Τα κρεβάτια είναι πολύ κοντά το ένα στο άλλο, τόσο κοντά που να μην μπορεί κανείς να περάσει ανάμεσα στα δύο. Το σκούπισμα του πατώματος είναι προβληματικό, μιας κι οι άνθρωποι αυτοί είναι κατάκοιτοι και τα κρεβάτια δεν μπορούν να μετακινηθούν. Όλοι είναι γεμάτοι ψείρα, όχι γιατί είναι βρώμικοι: αναμεταξύ τους υπάρχουν πολλοί άνθρωποι μορφωμένοι (δικηγόροι, ανώτεροι υπάλληλοι, φοιτητές, δημοσιογράφοι), αλλά γιατί ο σταθμάρχης Βουδουκλάρης τους απαγόρευσε να πλένονται.

Σε λίγη απόσταση απ' τον θάλαμό τους έχουν υπαίθρια πλυσταριά, κι έχουν κτίσει και οι ίδιοι μπάνια, δηλ. δύο μικρά δωματιάκια, κι έχουν πρόχειρο ντους, φτιαγμένο από τρυπητό ποτιστηριού. Ο Βουδουκλάρης όμως, όχι μόνον τους απαγόρευσε να βγουν να πλένονται, αλλά τους έσπασε και τις σκάφες τους, άγνωστο για ποιο λόγο. Απ' αυτούς τους 51 οι 16 μένουν στο υπόγειο του ίδιου αχυρώνα, γιατί αυτό το σπίτι μόνο αχυρώνα και στάβλο, μπορεί κανείς να το ονομάσει. Πραγματικά, το υπόγειο αυτό είναι ένας λάκκος, με πάτωμα και τοίχους χωματένιους. Έχει πολλή υγρασία και μυρίζει μούχλα. Φωτίζεται μόλις από ένα στενόμακρο παραθυράκι. Σε αυτό το μέρος μένουν οι μισοπεθαμένοι αυτοί άνθρωποι.

Τα πρόσωπα όλων έχουν το χρώμα του λεμονιού, έχουν δε τελείως την εμφάνιση μούμιας, γιατί δεν βλέπετε παρά το πετσί κολλημένο στα κόκαλα. Όταν πήγαν να τους δώ με υποδέχτηκαν με χειροκροτήματα και μου μειδιούσαν όλοι. Ανατρίχιασα ολόκληρη γιατί μου φάνηκε πως είδα νεκροκεφαλές να μου δείχνουν τα δόντια τους. Αυτά όλα είναι πολύ μικρή και αδύνατη περιγραφή της πραγματικότητας. Άλλωστε μόνον το γεγονός ότι μέχρι της 26^{ης} Μαρτίου πέθαναν 31 απ' αυτούς, χάρη στην αισχρή αυτή κατάσταση, είναι αρκετή απόδειξη. Θα έπρεπε κανείς να τα δει με τα μάτια του τα ίδια, για να σχηματίσει μια ιδέα. Ήταν από 'κείνα που κανείς άμα τα δει μένει άλαλος. Πέντε μέρες έμεινα στον Άγιο Ευστράτιο, νύχτες δεν κοιμήθηκα από τους συνεχείς επιτάξεις που έβλεπα χάρη σ' αυτό το θέαμα.

Το μαγειρείο τους είναι στο ίδιο κτίριο. Έχει χάρη χρώμα κι έχει ένα πρόχειρο τζάκι, φτιαγμένο απ' τους ίδιους. Ο μάγειρας, πανύψηλος άνθρωπος, σκαρφίζεται χίλια δύο τεχνάσματα για να τους ξεγελάσει και να κάνει το φαί τους πιο ανεκτό. Είναι τώρα ευχαριστημένος γιατί μετά μία αναγκαστική αργία 3 μηνών (που δεν είχαν τίποτε να μαγειρέψουν) ξανάρχισε την δουλειά του.

Οι άνθρωποι αυτοί έχουν 7 μήνες να βάλουν ψωμί στο στόμα τους. κατά την διάρκεια των 3 μηνών που ήταν η πολύ κρίσιμη περίοδος γι' αυτούς έτρωγαν μόνον χόρτα βραστά, χωρίς λάδι και χωρίς αλάτι. Ο Βουδουκλάρης δεν τους επέτρεπε (ποινή τουφεκισμού) να πάνε ως την θάλασσα (5 λεπτά απ' το μέρος που μένουν) να πάρουν θάλασσα να βάλουν στα χόρτα τους. οι ντόπιοι τους πουλούσαν ψόφια ζώα, τα' αγόραζαν όμως εν γνώσει τους πως είναι ψόφια και τα έτρωγαν. Αξιοπεριέργο είναι που δεν έχουν ακόμα πάθει τύφο, πράγμα που άλλωστε πιθανότατα να συμβεί το καλοκαίρι. Αυτή η οικτρή κατάσταση θα 'χει ολέθρια αποτελέσματα για όλο το χωριό, που αποτελείται από 1.100 κατοίκους, πράγμα άλλωστε που οι αρχές, αλλά και οι κάτοικοι του χωριού έχουν καταλάβει. Γι' αυτό και μου έδωσαν τα διάφορα υπομνήματα που έφερα. Να προστεθεί, ότι σ' όλο το χωριό αποχωρητήρια δεν υπάρχουν και ότι οι ακαθαρσίες μένουν στα διάφορα μέρη, όπου βόσκουν κότες και παίζουν τα παιδιά του χωριού.

Οι 17 φυματικοί μένουν σε δύο άλλα οικήματα, σχετικά πιο ανεκτά, γιατί έχουν περισσότερο φως. Πέρασαν κι αυτοί την ίδια πείνα και τις ίδιες κακοήθειες. Έχουν την ίδια αποσκελετωμένη όψη και το ίδιο μαυροπράσινο χρώμα. Βήχουν και φτύνουν συνεχώς και τα πτύελά τους πετιούνται έξω, στο ύπαιθρο. Εκ περιτροπής ένας τους φροντίζει για τους άλλους. Είναι ντυμένος και στέκεται στο πόδι, κάνοντας τον νοσοκόμο. Σ' έναν θάλαμο είναι 8 φυματικοί, και σ' ένα πλαϊνό δωμάτιο μένει η μόνη γυναίκα φυματική, Κούλα Σουλιώτου. Το παιδάκι της το έχουν οι άλλες γυναίκες και σχεδόν δεν το βλέπει. Σ' ένα άλλο σπίτι μένουν οι υπόλοιποι 8. Όλοι είναι εξαιρετικά εξαντλημένοι, πολλοί δε απ' αυτούς φαίνονται ετοιμοθάνατοι.

Τέσσερις από τους εξόριστους, δηλ. ο Γενικός Γραμματεύς Γεωργίου, δημοσιογράφος, ένας δικηγόρος Κοντογεώργης, ο ταμίας τους Καζάκης και ένας Λαζανάς, μένουν σ' ένα χωριστό σπίτι. Οι 3 γερές γυναίκες και τα 2 παιδιά μένουν σ' άλλο πάλι σπίτι, κοντά στον θάλαμο των πολλών. Το δωμάτιό τους μυρίζει μπουγάδα και πάστρα, γιατί όλη μέρα με το πλύσιμο των ρούχων των ανδρών και το ξεψείρισμα ασχολούνται. Όσο όμως μένουν μέσα στο θάλαμο στοιβαγμένοι όλοι αυτοί οι άνθρωποι, όλα αυτά είναι άσκοπα γιατί ενώ πλένονται τα ρούχα των μισών κατάδικων, αυτοί έχουν πιάσει ήδη ψείρα από τους άλλους, και ούτω καθεξής. Και οι γυναίκες είναι πολύ αδύνατες και εξαντλημένες. Έχουν όψη φυματικών.

Η εξάντληση έχει επηρεάσει και το πνεύμα τους το οποίο εργάζεται αργά και με κόπο. Την ίδια παρατήρηση έκανα και πολλοί κάτοικοι του χωριού. Άλλωστε μου το είπαν και οι ίδιοι οι εξόριστοι: "Πώς δεν τρελαθήκαμε, δεν ξέρουμε. Έχουμε πάντως φτάσει σε μια κατάσταση που δεν μπορούμε να σκεφτούμε τίποτα".

Αυτά σχετικά με τους εξόριστους της ομάδας.

Οι δηλωσίες, όπως τους ονομάζουν, είναι 15. Οι 10 μένουν σ' ένα σπίτι, οι 3 φυματικοί χωριστά σ' άλλο σπίτι και οι 2 γυναίκες πάλι σ' άλλο δωμάτιο. Και αυτών η θέση είναι προβληματική και πολύ δύσκολη. Είναι κι αυτοί πολύ εξαντλημένοι, μ' όλο που είναι κάπως καλύτερα απ' τους άλλους. Κι αυτό γιατί έχουν υπογράψει δηλώσεις από τον Νοέμβριο. Μόλις υπογράψουν δηλώσεις έχουν το δικαίωμα να παίρνουν από τα τρόφιμα που μοιράζονται με δελτίο στο χωριό, μπορούν να παν να εργασθούν κι έτσι να ζήσουν κάπως, πράγμα που στους άλλους δεν επέτρεπε ο Βουδουκλάρης. Λίγο καιρό πριν, είχαν και το δικαίωμα να φύγουν. Δηλ. η διαμονή τους στο νησί ήταν προσωρινή, περίμεναν να βρουν μέσον μεταφορικό για να φύγουν. Τώρα όμως τελευταία, μετά ρητή εντολή των γερμανικών αρχών, θεωρήθηκαν "αιχμάλωτοι πολέμου", όπως και οι άλλοι και τους απαγορεύτηκε να φύγουν από το νησί. Έχουν όλοι πολύ πεσμένο ηθικό, αντίθετα απ' τους άλλους, και είναι λιγότερο συμπαθητικοί στο χωριό. Αυτό γιατί μη όντας στην ομάδα, δεν έχουν να υποταχθούν στους αυστηρούς νόμους της, κι εύκολα παρεκτρέπονται. Άλλωστε είναι φυσικό αυτό, γιατί η θέση τους είναι εξαιρετικά δύσκολη. Δεν μπορούν φυσικά να βολευθούν μόνοι τους με τις 40δρχ. επίδομα που παίρνουν.

Τα πράγματα του Ε.Σ. που συνόδευα, και που προορίζονται για τους πολιτικούς εξόριστους τα παρέδωσα στην τριμελή επιτροπή των Β. Γεωργίου, Α. Δεληγιάννη και Σ. Παπαδομιχελάκη. Τα πράγματα έμειναν στην ομάδα και θα μοιράζονται κάθε τόσο, ανάλογα με τις παρουσιαζόμενες ανάγκες τους. Από αυτά, κατά απαίτηση του σταθμάρχη δόθηκαν στους δηλωσίες:

150 οκάδες φασόλια

15 πουλόβερ

56 φανέλες

60 κάλτσες

2 φορέματα

30 χειροσάπωνα

5 πλάκες σαπούνι

42 κουτιά τσιγάρα

1 κιβώτιο σπέρτα

2 κουβαρίστρες

2 εσάρπες

16.350 δρχ. χρήματα

Τα φάρμακα έμειναν στην ομάδα, αφού μας υποσχέθηκαν πως θα δίνουν και στους δηλωσίες, άμα παρουσιασθεί ανάγκη. Αυτό έγινε γιατί αν τα παρέδιδαν στους δηλωσίες, καθώς είπε και ο σταθμάρχης, ήταν κίνδυνος να τα πουλήσουν μαύρη αγορά.

Τελειώνοντας γράφω και την γνώμη που σχημάτισα γι' αυτά που είδα.

Νομίζω πως είναι ζήτημα πρώτα σκόπιμο και μετά φιλάνθρωπο να μεταφερθούν οι άρρωστοι. Τονίζω πως είναι σκόπιμο, γιατί απ' αυτούς που θα μεταφερθούν λίγοι θα γλιτώσουν και μεταφερόμενοι, μένοντας όμως εκεί, αποτελούν μια ανοικτή πληγή και για τους υπόλοιπους υγιείς εξόριστους, αλλά και για το χωριό. Αυτό φαίνεται και από τα υπομνήματα των α) Προέδρου Κοινότητας Αγίου Ευστράτιου β) κατοίκων, γ) ιερέων, δ) γεωργοποιμένων, αλλά προκύπτει και από την εξέταση της όλης καταστάσεως. Υπάρχει ήδη μια μολυσματική νόσος, η φυματίωση, κίνδυνος μεγάλος για τα παιδιά κυρίως του χωριού, εφόσον δεν υπάρχει εκεί επάνω κανενός είδους υγειονομικό μέτρο. Φυματικοί δε θα είναι, εκτός από τους 20 ήδη γνωστούς

φυματικούς και οι περισσότεροι από τους κατοίκους, αλλά και πολλοί από τους λεγόμενους γερούς. Μία ιατρική εξέταση των εξόριστων θα παρουσίαζε πολλές αθλιότητες. Υπάρχει κίνδυνος άμεσος να φανεί και άλλη μολυσματική νόσος, ο τύφος, και τότε θα θερίσει όλους και θα μείνει ο Άγιος Ευστράτιος νησί ακατοίκητο. Επάνω στο νησί δεν υπάρχει ίχνος φαρμάκων ούτε σ' αυτό, ούτε στα γειτονικά νησιά. Αν δεν παρθούν συντομότατα τ' απαραίτητα υγειονομικά μέτρα, και δεν καθαριστεί η ψείρα, τρέχουν μεγάλους κινδύνους το νησί και οι κάτοικοί του. Επειδή οι άρρωστοι εξόριστοι έχουν τόση εξάντληση και είναι ζήτημα αν θ' άντεχαν σε μια μετακόμιση, θα ήταν καλό να πήγαινε εκεί πλοίο με γιατρό και νοσοκόμες για να τους παραλάβει (να έχει μαζί του και όλα τα σχετικά φάρμακα). Έτσι τουλάχιστον, και αν δεν σωθούν οι άρρωστοι, θα φύγει ο φοβερός αυτός κίνδυνος απ' το νησί και τους κατοίκους του.

Αυτά σχετικά με τους πολιτικούς εξόριστους. Ήθελα ακόμα να προσθέσω ότι χρειάζονται απολύτως καθώς μου είπαν οι ίδιοι, τα εξής φάρμακα: 1) ενέσεις καμφοράς, 2) ενέσεις κάτσιομ, 3) αιματίνες, 4) εργοτίνες, 5) αιμοστυλ και 6) ντόβερ.

δβ). Κατάσταση κατοίκων

Το νησί Άγιος Ευστράτιος έχει περί τους 1.100 κατοίκους. Όλοι τους είναι γεωργοποιημένες και ζουν από την παραγωγή του. Το νησί παράγει: κουκιά, κριθάρι, βελανίδια, έχει πρόβατα, τυρί, γάλα, κότες και αυγά. Έχει δηλ. πολλά και καλά για να μπορεί να ζήσει ήσυχα και καλά. Και όμως οι κάτοικοι πεινούν (9 νεκροί από πείνα) και θεώρησαν την αποστολή των φασολιών του Ε.Σ. σαν την σωτηρία του. Αυτόν τον καιρό, όπως σχεδόν και παντού αλλού, μοναδική τροφή των πτωχών κυρίως ήταν τα χόρτα και αυτά χωρίς λάδι. Έχει πολλούς ανθρώπους που έκαναν 3 μήνες να δουν ψωμί στα μάτια τους. κι αυτό γιατί ο πρώην Πρόεδρος της Κοινότητας, μαζί με τον πρώην σταθμάρχη Βουδουκλήρη, αγόραζαν τα προϊόντα του χωριού σε γελοίες τιμές και τα φυγάτιζαν απ' το νησί για να κάνουν μαύρη αγορά. Έτσι έμειναν επάνω στο νησί πολύ λίγες ποσότητες από τρόφιμα. Το νησί είναι τελείως αλίμενο και απομονωμένο. Καϊκία δεν περνούν από κει για να φέρουν τίποτα. Ο χειμώνας ήταν πολύ κακός φέτος. Έστρωσε πολύ χιόνι, κάηκαν τα χόρτα και ψόφησαν τα ζωντανά. Ένας τσοπάνος που 'χε 150 πρόβατα, έχασε τα 120 από πείνα.

Καϊκία και βάρκες το νησί δεν έχει, γιατί οι άνθρωποι εκεί είναι φτωχοί. Το μοναδικό καϊκάκι του νησιού "ΜΕΝΕΛΑΟΣ" ενός Κλινάρη, εξαφανίστηκε τον περασμένο Ιούλιο. Έτσι δεν έχουν ούτε τα απαραίτητα για ψάρεμα και περιμένουν από καμιά ξένη ψαροπούλα, που θα πάει εκεί για ψάρεμα, για να αγοράσουν ψάρια. Οι κότες κι αυτές λιγόστεψαν, γιατί το κριθάρι τώρα το τρών οι ίδιοι για ψωμί, κι άρχισαν να ψοφούν κι αυτές. Έτσι έμειναν με τα ελάχιστα πράγματα εκεί επάνω, κι αυτά πάλι συγκεντρωμένα στα λίγα, στα πιο πλούσια σπίτια. Οι φτωχοί πεινούν. Φέτος δε η κατάστασή τους προμηνύεται πολύ κακή, γιατί περιμένουν ακρίδα. Η ακρίδα πρωτοεμφανίστηκε εκεί επάνω προ δέκα ετών περίπου. Την καταπολέμησαν τότε. Προ δύο ετών ξαναεμφανίστηκε. Με τις παρούσες συνθήκες φαίνεται πολύ δύσκολη η καταπολέμηση. Αν πάλι δεν τους σταλεί το σχετικό φάρμακο, είναι όλοι καταδικασμένοι να πεθάνουν της πείνας πάνω στο νησί τους.

Ο τώρα Πρόεδρος της Κοινότητας, κ. Νικολούδης, φαίνεται ίσιος και καλός άνθρωπος. Φροντίζει πολύ για το νησί και τους κατοίκους. Επίσης καλός και υποχρεωτικός είναι ο τώρα σταθμάρχης. Γενικά οι κάτοικοι του νησιού είναι τύποι καλών απλοϊκών ανθρώπων. Είναι οι περισσότεροι πολύ φτωχοί. Μία ενίσχυση σε

τρόφιμα θα τους ήταν σπουδαία βοήθεια. Επίσης έχουν άμεση ανάγκη από σαπούνι και φάρμακα».²⁸⁷²

Όπως αποδεικνύει η αίτηση-έκκληση για βοήθεια των πολιτικών εξόριστων Αγίου Ευστρατίου προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης την 29^η Ιουλίου 1942, τα λιγοστά τρόφιμα που απέστειλε ο Ερυθρός Σταυρός τον Απρίλιο του 1942 και έπειτα οι αρχές της Λήμνου, αν και διέκοψαν τους θανάτους από πείνα, προσωρινά μόνο ανακούφισαν τους πεινασμένους κρατούμενους, και παρά το γεγονός ότι έγινε γνωστή η τραγωδία που βίωναν δεν λήφθηκαν τα απαιτούμενα μέτρα για την βελτίωση της έγκλειστης ζωής τους. Αντίθετα, η έλλειψη τροφίμων εξακολουθεί να προκαλεί πείνα και ο θάνατος να караδοκεί για τους εξαντλημένους οργανισμούς.

Η επιστολή των πολιτικών εξόριστων προς τον Μητροπολίτη, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρουν και τους λόγους που προκάλεσαν την τραγωδία τους, είναι η ακόλουθη:

«Η εκτάκτως τραγική κατάσταση των πολιτικών εξόριστων Αγίου Ευστρατίου μας έδωσε το θάρρος να απευθυνθούμε σε Εσάς. Από ετών ζούμε υπό τραγικές συνθήκες. Από έτους όμως και ιδίως από του παρελθόντος χειμώνας ζούμε υπό τις πλέον τραγικές συνθήκες.

Κατά τον παρελθόντα χειμώνα λόγω αφενός μεν της ελλείψεως πάσης συγκοινωνίας καθώς και αποθέματος επαρκών τροφίμων και αφετέρου των υφιστάμενων περιορισμών, 32 (επί συνόλου 107) εκ των συνεξόριστων μας πέθαναν από πείνα από τα μέσα Ιανουαρίου μέχρι τις αρχές Απριλίου. Η τραγωδία την οποία ζήσαμε τότε, οπότε όλοι σχεδόν από την πείνα είμαστε εξαντλημένοι ανίκανοι να εγερθούμε της κλίνης μας ενώ καθημερινά σχεδόν πέθαναν και συχνά δυο και τρεις την ίδια ημέρα και δεν μπορούσαμε ούτε να τους μεταφέρουμε για ενταφιασμό, είναι απερίγραπτη. Η κατάσταση βελτιώθηκε λίγο και οι θάνατοι σταμάτησαν τότε, μέσω της αποστολής τροφίμων από τις Αρχές Λήμνου και τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό από την Αθήνα.

Ήδη όμως τα τρόφιμα αυτά εξαντλήθηκαν πριν από ένα μήνα και περισσότερο[...]. Άρτο δεν φάγαμε από το τέλος Οκτωβρίου 1941. Σε σύνολο 75 πολιτικών εξόριστων 13 είναι φυματικοί, όλοι σχεδόν προσβεβλημένοι στην διάρκεια της εξορίας εξαιτίας των στερήσεων και της συναναστροφής με τους πάσχοντες. Ισάριθμοι είναι προφυματικοί και αδενοπαθείς. Τέσσερις γυναίκες, εκ των οποίων μία φυματική, μία προφυματική και μία νευρασθενής. Έξι είναι βαριά εξαντλημένοι, μόλις σηκώνονται από την κλίνη τους, αλλά δεν μπορούν να εξέλθουν του οικήματος στο οποίο στεγαζόμαστε λόγω της πείνας του παρελθόντα χειμώνα.

Και μόνο το γεγονός ότι υγιείς κατά τα άλλα οργανισμοί δεν κατόρθωσαν να συνέλθουν μετά από 4 ολόκληρους μήνες, αποδεικνύει πόσο κακά τρεφόμαστε.

Δεκαεννέα άτομα είναι ελαφρότερα εξαντλημένοι, αλλά μόλις που κατορθώνουν να περπατήσουν. Μεταξύ μας υπάρχουν και δύο μικρά παιδιά ηλικίας 4 και 7 ετών που παραμένουν εδώ με τις συνεξόριστες μητέρες τους. Επιπλέον έχουμε καθημερινά 4-5 έκτακτους ασθενείς από τους οποίους λείπει και η πλέον στοιχειώδης ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη.

Υπό τις σημερινές συνθήκες δεν είναι δυνατόν βεβαίως και δεν αναμένουμε να τροφούμε ούτε καν μέτρια. Απλώς ευχόμαστε να μην βρεθούμε στην τραγική κατάσταση στην οποία βρεθήκαμε τον παρελθόντα χειμώνα. Εν τούτοις εδώ και ένα μήνα βρισκόμαστε προ του κινδύνου νέων θανάτων, ιδίως των ασθενών και των

²⁸⁷² Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, α. ε. 296, 296^α-296δ, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

εξαντλημένων. Και τούτο εν μέσω του θέρους και ενώ λήγει η συγκομιδή και ο υπόλοιπος Ελληνικός λαός δεν στερείται τουλάχιστον του άρτου.

Στην τραγική αυτή κατάσταση περιήλθαμε διότι:

1) Τα χορηγηθέντα σε εμάς τρόφιμα ήταν τελείως ανεπαρκή

2) Από την τοπική αγορά αδυνατούμε να προμηθευτούμε και την ελάχιστη ποσότητα επειδή τίποτε δεν προσφέρεται στην αγορά ώστε να αγοράσουμε με χρήματα σε οποιαδήποτε τιμή. Τούτο διότι η τοπική κτηνοτροφία καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος λόγω του ιδιαίτερα βαρύ για την νήσο χειμώνα. Η γεωργική δε παραγωγή είναι εντελώς πενιχρή και δεν επαρκεί για τις ανάγκες των κατοίκων λόγω της ανοιξιάτικης ανομβρίας. Ελάχιστοι μόνον παραγωγοί μετρημένοι στα δάχτυλα θα μπορέσουν να τραφούν με τα προϊόντα τους.

3) Το χορηγούμενο σε εμάς 50δραχμο ημερησίως κατά άτομο ως επίδομα, όπως αντιλαμβάνεστε είναι τελείως ανεπαρκές αφού με αυτό ούτε αυγό δεν μπορεί να αγοράσεις εδώ. Και από αυτό όμως έχουν καθυστερήσει 28.000δραχμές-του μηνός Απριλίου και ολόκληρο το ποσό των μηνών Μαΐου, Ιουνίου και Ιουλίου. Επιπλέον εδώ και ένα μήνα δεν λάβαμε, λόγω έλλειψης συγκοινωνίας ούτε τα ελάχιστα χρηματικά βοηθήματα που αποστέλλουν οι οικογένειές μας.

Στεγαζόμαστε σε ανθυγιεινά οικήματα και εντελώς ανεπαρκή από απόψεως χώρου, υγιείς και ασθενείς μαζί. Ο κίνδυνος για την ζωή των ασθενών και την υγεία των υπολοίπων είναι άμεσος.

Υπό αυτές τις συνθήκες κατά τον προσεχή χειμώνα είναι βέβαιο ότι κανείς από εμάς δεν θα παραμείνει στη ζωή.

Απευθυνόμαστε σε Εσάς Σεβασμιότατε με την θερμή παράκληση να συνηγορήσετε για την σωτηρία μας με το κύρος του εκπροσώπου της Εκκλησίας και της Θρησκείας της Αγάπης και της Φιλαλληλίας προς τις αρμόδιες αρχές Θεσσαλονίκης και τα εκεί παραρτήματα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.

Η σημερινή κατάστασή μας μπορεί να βελτιωθεί με τα ακόλουθα μέτρα για τα οποία αιτούμαστε την δική Σας θερμή συνηγορία στους άνω αναφερόμενους αρμόδιους:

1) Μέσω της μεταφοράς των φυματικών και λοιπών ασθενών σε σανατόριο και νοσοκομείο. Εφόσον τούτο καθίσταται αδύνατο ελλείψει κλινών θα ήταν απαραίτητη η μεταφορά τους σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Ηπειρωτική Ελλάδα όπου θα είναι δυνατή η στοιχειώδης τουλάχιστον ιατρική και φαρμακευτική τους περίθαλψη.

2) Μέσω της απευθείας αποστολής από τον Ερυθρό Σταυρό Θεσσαλονίκης επαρκούς ποσότητας τροφίμων για μερικούς μήνες, και αυτό γιατί, οι κοινωνιακές συνθήκες δεν επιτρέπουν την συχνή σε μικρές ποσότητες αποστολή οπωσδήποτε δε την εξασφάλιση τροφίμων για τους χειμερινούς μήνες οπότε διακόπτονται τελείως οι κοινωνίες. Η παρεμβολή ενδιάμεσου σταθμού θα μείωνε την αποσταλμένη ποσότητα σημαντικά εξαιτίας της διάθεσης γι' άλλους σκοπούς μεγάλου μέρους των αποσταλέντων τροφίμων.

3) Εφόσον τα ανωτέρω δεν είναι εφικτά, μέσω της μεταφοράς όλων των εξόριστων εδώ σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Ηπειρωτική Ελλάδα όπου οι ανωτέρω δυσχέρειες θα είναι ευκολότερο να υπερπηδηθούν».²⁸⁷³

Σε σχέση με την παραπάνω επιστολή είναι απαραίτητη μια παρατήρηση:

Σχετικά με τον ισχυρισμό των πολιτικών εξόριστων ότι από τα μέσα Ιανουαρίου 1942 έως και τις αρχές Απριλίου 1942 απεβίωσαν από πείνα 32 πολιτικοί εξόριστοι, σε ονομαστικό κατάλογο που εντοπίσαμε κατά την έρευνά μας²⁸⁷⁴ αναφέρονται 31 νεκροί πολιτικοί εξόριστοι από πείνα, μεταξύ των οποίων μία

²⁸⁷³ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, α. ε. 297-297α, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

²⁸⁷⁴ Αρχείο Νικόλαου Δέα, ΦΑΚ.6, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

γυναίκα, των οποίων ο θάνατος σημειώθηκε από τις 13 Ιανουαρίου 1942 έως και την 20^η Μαρτίου 1942.

Η πλειοψηφία τους απεβίωσε τον Φεβρουάριο του 1942 (19 άτομα) και επίσης το δίμηνο Ιανουάριος-Φεβρουάριος σημειώθηκαν πράγματι δύο ή και τρεις θάνατοι από πείνα ημερησίως κατά διαστήματα, και πράγματι υπήρξαν φορές που οι θάνατοι από πείνα ήταν καθημερινοί. Επομένως, σύμφωνα με την επιστολή, μέχρι τις αρχές Απριλίου πρέπει να σημειώθηκε άλλος ένας θάνατος πολιτικού εξόριστου οπότε ο αριθμός των θυμάτων αυξάνεται στους 32.

Κεφάλαιο 10^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Από τους τέσσερις νομούς της Κρήτης, η οποία καταλήφθηκε από τον Άξονα με την ολοκλήρωση της πολεμικής αναμέτρησης στο νησί και την μεγαλειώδη αντίσταση που επέδειξαν οι κάτοικοί της στο πλευρό των Συμμάχων από τις 20 έως 25 Μαΐου 1941, γνωστή ως «Μάχη της Κρήτης», μόνο ο νομός Λασιθίου παραχωρήθηκε από τους Γερμανούς στους Ιταλούς, οι οποίοι διατήρησαν την διοίκηση μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943 οπότε και υπέγραψαν ανακωχή με τους Συμμάχους.

Η Κρήτη λοιπόν αποτελεί το τμήμα της Ελλάδας που καταλήφθηκε τελευταίο από τον Άξονα και παρουσιάζει στην διάρκεια της Κατοχής όλα τα κύρια συμπτώματα της «παθογένειας» που κλόνισε τους μηχανισμούς της ελληνικής κοινωνίας και της ήδη εύθραυστης οικονομίας, όπως η αισχροκέρδεια και η μαύρη αγορά. Και ως «παθογένεια» ορίζεται η οικονομική κατάρρευση και ύφεση που επακολούθησε της λήξης του πολέμου με απώτερη συνέπειά της το «δημογραφικό κραχ», δηλαδή την μετάβαση της χώρας από το «μπουμ» των γεννήσεων στην αύξηση της θνησιμότητας και στην συρρίκνωση του πληθυσμού της.

Άμεσα μετά την κατάληψη της Κρήτης, αναφορικά με τον επισιτισμό της, η κατάσταση είναι αυτόχρονα τραγική και ποτέ δεν θα είναι καλή από την ολοκλήρωση της κατάκτησης και έπειτα. Αρκεί να λεχθεί ότι η μερίδα του άρτου ορίστηκε σε 30 δράμια ημερησίως και ότι τα σφάγια και τα πουλερικά κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς για την δική τους τροφοδοσία, αφήνοντας μικρό μόνο αριθμό για τις ανάγκες του πληθυσμού. Παντελής σχεδόν έλλειψη παρατηρείται στην ζάχαρη, το αλάτι, το οινόπνευμα και τα φάρμακα. Στα ιταλοκρατούμενα τμήματα, οι Ιταλοί επιτάζανε τα τρόφιμα διατάζοντας τους Κοινοτάρχες να τους τα παραδώσουν, ενώ οι Γερμανοί προβαίνουν μόνοι τους σε επιτάξεις ειδών.²⁸⁷⁵

Ειδικά για το ζήτημα της μαύρης αγοράς, η εφημερίδα *Παρατηρητής* Χανίων, αναφέρει πως απασχολεί όλη την ελληνική κοινωνία και δίκαια θεωρείται η κυριότερη αιτία της πείνας και της κακοδαιμονίας των ανθρώπων, αν και η λύση του είναι απλή και έγκειται στην επιστροφή των εμπορευμάτων στην αγορά με τις προπολεμικές τιμές τους. Η εφημερίδα ωστόσο αναγνωρίζει πως η εφαρμογή του παραπάνω μέτρου είναι δύσκολη και ακριβώς η δυσκολία αυτή είναι υπεύθυνη για την δυσχερή θέση στην οποία έχει περιέλθει το κοινωνικό σύνολο, το οποίο διερωτάται μήπως είναι προτιμότερο να αρθούν οι διατιμήσεις και να αφεθεί ελεύθερος ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης επειδή η προσφορά εξαιτίας των διατιμήσεων αποκρύπτεται με άμεση συνέπεια τον πολλαπλασιασμό της ζήτησης υπό την μορφή αγωνίας και εκκλήσεων προς τους μαυραγορίτες που καθημερινά αυξάνουν τις τιμές των αγαθών που πωλούν.

Εξαιτίας των παραπάνω λόγων, για την εφημερίδα η μαύρη αγορά συνιστά τρομερή πληγή της κοινωνίας που προκαλεί φρίκη και αγανάκτηση και συμερίζεται τις απόψεις του Τσολάκογλου για κερδομανείς εγκληματίες, οι οποίοι ληστεύουν τον λαό και τον κάνουν να πεινά και να δυστυχεί.²⁸⁷⁶ Ωστόσο, οι πρώτοι και κυριότεροι

²⁸⁷⁵ «Δελτίον πληροφοριών περί της καταστάσεως εν τη Νήσω Κρήτη», ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.), «Κρήτη. Η επισιτιστική κατάσταση της νήσου» (24 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).

²⁸⁷⁶ «Η “Μαύρη Αγορά”», *Παρατηρητής*, Σάββατο, 22 Νοεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

υποκινητές της μαύρης αγοράς είναι οι Γερμανοί και οι Ιταλοί, οι οποίοι φόρτωναν τα αντιτορπιλικά λάδι και τα έφερναν στον Πειραιά.²⁸⁷⁷

Συνεπεία του υπερπληθωρισμού ποτέ άλλοτε η Κρήτη δεν είχε τόσους εκατομμυριούχους σε ονομαστικές δραχμές που πένονταν, τεράστιες ποσότητες νομισμάτων σε κυκλοφορία, αλλά το λάδι ως ισχυρότερο «νόμισμα», με σταθερή και ακόρεστη ζήτηση, μεγάλη θρεπτική αξία σε περίοδο πείνας, ευκολία στην αποθήκευση και τιμή συνεχώς αύξουσα. Ένας βρώσιμος και υγρός χρυσός.²⁸⁷⁸ Ήταν τόσο μεγάλη η αύξηση των τιμών στο νησί, ώστε να υπάρχει η πεποίθηση πως πουθενά δεν υπάρχει τόση ακρίβεια όση στην Κρήτη.²⁸⁷⁹

Από την πρώτη ημέρα κατάληψης, οι κατακτητές εφάρμοσαν την μέθοδο των κατασχέσεων με το πολυτιμότερο προϊόν, το έλαιο, να αποτελεί τον κυριότερο στόχο και να δεσμευτεί αμέσως για εξαγωγές στην Γερμανία μέσω εταιρειών που συστήθηκαν για την συγκέντρωσή του. Κατασχέσεις βέβαια έγιναν στα περισσότερα είδη, όπως στην σταφίδα, το κρασί, τα αυγά, το κρέας, το σαπούνι και τα τσιγάρα ώστε, εκτός από τις εξαγωγές, να καλύπτονται οι ανάγκες του στρατού κατοχής συμβάλλοντας με τις ενέργειές τους στις επισιτιστικές δυσχέρειες του πληθυσμού.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ζωής είναι πλέον ο πληθωρισμός, η έλλειψη καυσίμων, η μείωση της βιομηχανικής παραγωγής στις πόλεις, ο περιορισμός των εισαγωγών από την ηπειρωτική Ελλάδα και η διατάραξη των σχέσεων πόλης-υπαίθρου με τους αγρότες να μην φέρνουν τα προϊόντα τους στις πόλεις επειδή τα χρήματα στην επαρχία ήταν πλέον ανεπιθύμητα λόγω του πληθωρισμού.

Ωστόσο, παρά τις κατασχέσεις και τις επιτάξεις τα προϊόντα της πλούσιας αγροτικής παραγωγής της Κρήτης, όπως το λάδι, βρίσκονταν ευκολότερα απ' ό,τι για παράδειγμα στην Αθήνα, γι' αυτό και η μεγαλόνησος συγκαταλέγεται στις περιοχές που πείνασαν λιγότερο συγκριτικά με άλλες περιοχές της Ελλάδας.²⁸⁸⁰

Εν τούτοις, υπάρχει και η άποψη πως η πείνα και η «απογύμνωση» του νησιού σε τρόφιμα ήταν ένα μέσο εκδίκησης των Γερμανών κατά των Κρητών. Η επίταξη των τροφίμων εξακολούθησε μέχρι του σημείου να γίνεται κατάσχεση των πορτοκαλιών εάν στο σπίτι των παραγωγών βρίσκονταν άνω των δέκα πορτοκαλιών.²⁸⁸¹

Προσωρινή ανακούφιση για τα Χανιά την πρώτη περίοδο της Κατοχής αποτέλεσε το λεγόμενο «βρωμόρυζο», που ανασύρθηκε κατόπιν γερμανικής άδειας από τις αποθήκες του ημιβυθισμένου στο λιμάνι της Σούδας αγγλικού καταδρομικού York.²⁸⁸²

Ο Τσουδερός, αρχές Ιουνίου 1941 αποστέλλει (όπως ήδη έχουμε σημειώσει) στην Πρεσβεία Λονδίνου επιστολή με την οποία ζητεί την διάσωση του πληθυσμού

²⁸⁷⁷ Σημείωμα για την επισιτιστική κατάσταση της χώρας (20 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁷⁸ Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, «Η Νομισματική της κατοχικής Κρήτης (1941-1945)» στο Μέρης του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σ. 147, 153.

²⁸⁷⁹ Σημείωμα για την επισιτιστική κατάσταση της χώρας (20 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁸⁰ Βασίλης Μανουσάκης, «Η Κρήτη της “Νέας Ευρώπης”». Οικονομία, κοινωνία και η εμπειρία της Κατοχής» στο Μέρης του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σ. 132-134.

²⁸⁸¹ Σημείωμα για την επισιτιστική κατάσταση της χώρας (20 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

²⁸⁸² Μανουσάκης, ό. π., σ. 134.

της Ελλάδας, και ιδιαιτέρως της Κρήτης από τον κίνδυνο της πείνας επισημαίνοντας πως την Κρήτη την άφησαν χωρίς τρόφιμα διότι λίγες ημέρες πριν αρχίσει η μάχη καταβυθίσθηκαν στην Σούδα τα δύο πλοία τα οποία μετέφεραν χιλιάδες τόνους τροφίμων, ενώ μετά τους βομβαρδισμούς των Χανίων και της Σούδας καταστράφηκαν και οι αποθήκες τροφίμων.²⁸⁸³

Τον Ιούλιο του 1941 ο Γενικός Γραμματέας Κρήτης αναγνωρίζοντας πως «*το ζήτημα του επισιτισμού της Νήσου είναι αρκούντως δύσκολον*» ζητεί να παύσει η χορήγηση ζάχαρης και καφέ στους καφεπώλες,²⁸⁸⁴ ενώ τον Σεπτέμβριο του 1941 σε έκθεσή του προς την Γενική Διοίκηση Κρήτης ο Επόπτης της Αγορανομικής Διεύθυνσης προτείνει τρόπους επίλυσης του επισιτιστικού ζητήματος επισημαίνοντας πως η έλλειψη τροφίμων θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με ίδια μέσα καθώς δεν υπάρχει ελπίδα εισαγωγής τροφίμων.

Μεταξύ των μέτρων που προτάσσει είναι η άρση των διατιμήσεων επί των πλειστών εγχώριων γεωργικών προϊόντων και ειδών αλιείας, η υποχρεωτική απομάκρυνση του πληθυσμού από τις πόλεις και η συγκέντρωσή του στις πλέον παραγωγικές γεωργικές περιφέρειες ώστε οι δυνάμενοι να απασχοληθούν στην γεωργία, η δίωξη παρασιτικών επαγγελματιών, όπως καφενεία, εστιατόρια στα οποία συχνάζουν αργόσχολοι και τέλος η ενίσχυση της αλιείας.

Ο Επόπτης διευκρινίζει πως με τα μέτρα αυτά δεν ευελπιστεί πως θα επιλυθεί το πρόβλημα, αλλά καθώς επείγει η εξεύρεση λύσεως θεωρεί πως θα διευκολυνθεί η κατάσταση με το φάσμα της πείνας να πλανάται εδώ και καιρό εκφράζοντας παράλληλα φόβους πως πολύ σύντομα θα έχει καταστρεπτικές συνέπειες με πολλά θύματα θανάτων.²⁸⁸⁵

Μέσα Νοεμβρίου διανεμήθηκαν στα Χανιά 21 τόνοι σίτου (15 τόνοι για το Ρέθυμνο και επίσης 21 τόνοι για το Ηράκλειο) αναμεμιγμένου με χαρούπι, ενώ για την διανομή του κατασκευασμένου άρτου δόθηκε εντολή από την Κράις Κομαντατούρ να προτιμηθούν η Χωροφυλακή της Πόλεως και της Υπαίθρου, οι ανάπηροι, οι εργάτες έργων Πρόνοιας, οι Πολύτεκνοι, τα Ορφανοτροφεία, οι οικογένειες των φονευθέντων στον πόλεμο και τα Νοσοκομεία. Η διανεμόμενη ποσότητα ήταν τόσο μικρή ώστε δεν ήταν δυνατόν να ληφθεί υπόψη όλος ο πληθυσμός.²⁸⁸⁶

Τέλη Νοεμβρίου, το ψύχος αρχίζει να γίνεται αισθητό στα Χανιά προαναγγέλλοντας την άφιξη του χειμώνα, γεγονός που καθιστά επιτακτική την ανάγκη οργάνωσης υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας για τους άπορους κατοίκους της πόλης όπου επί μήνες οργιάζει η χαρτοπαιξία, στην οποία επιδίδονται πάσης τάξεως και προελεύσεως άνθρωποι επιδιώκοντας το εύκολο κέρδος με σύνηθες όμως αποτέλεσμα την οικονομική καταστροφή τους.²⁸⁸⁷

Η οκνηρία, η συνάθροιση στα καφενεία (το «*καφενόβιον*») και η χαρτοπαιξία, την οποία επίσης η εφημερίδα θεωρεί κοινωνική πληγή, αποτελούν εμπόδια για την δημιουργία ευμενών οικονομικών και βιοτικών συνθηκών ζωής, σύμφωνα πάντα με τον *Παρατηρητή*, ο οποίος προτρέπει όλους τους κατοίκους να εργαστούν και να ενισχύσουν την παραγωγικότητα της χώρας, ώστε αυτή με την σειρά της να τους

²⁸⁸³ Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Ε, φακ. 3 «Υπομνήματα και εκθέσεις περί επισιτισμού», αριθμός εγγράφου 34, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.

²⁸⁸⁴ Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ. 26, Δεσμίδα 16α', α.ε.13, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁸⁵ Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ. 2, Σειρά Α', Υποφ.1, Δεσμίδα 1Β, α.ε.6-8, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁸⁶ Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ. Β, Δεσμίδα 20ε, α.ε.16-17, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁸⁷ «Η χαρτοπαιξία», *Παρατηρητής*, Τετάρτη, 19 Νοεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, «Η Κοινωνική Πρόνοια», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 20 Νοεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

χαρίσει τροφή και ζωή, αντί να καταφεύγουν σε κλοπές για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Στα πλαίσια της εκστρατείας για την εντατικοποίηση της παραγωγής δημοσιεύεται στα φύλλα της εφημερίδας το μήνυμα: «*Ας στραφώμεν όλοι προς την γην. Η γη είναι η κοινή μας μητέρα. Από αυτήν ζώμεν και τρεφόμεθα*».²⁸⁸⁸

Η ζωοκλοπή πλέον έχει αναδειχθεί σε μάλιστα στην Κρήτη και αποτελεί επικερδή επιχείρηση καθώς οι δράστες πωλούν το κρέας σε υψηλές τιμές, ενώ οι κτηνοτρόφοι από φόβο μήπως τους κλέψουν τα πολύτιμα ζώα αναγκάζονται να τα κρύβουν στα υποδομάτιά τους. «*Θάνατος λοιπόν εις τους ζωοκλέπτας*», γράφει ο *Παρατηρητής*, υποστηρίζοντας πως το φαινόμενο θα εκλείψει μόνο με την καθιέρωση της θανατικής ποινής στους δράστες, οι οποίοι είναι κυρίως πρώην φυλακισμένοι και εξαιρετικά επικίνδυνοι επειδή οπλοφορούν.²⁸⁸⁹

Το κύμα ψύχους που πλήττει το νησί μαζί με τις υλικές ζημιές που προκάλεσε ο πόλεμος ταλαιπωρεί τους άπορους που δεν έχουν ρούχα και ζουν σε τρώγλες. Ο χειμώνας του 1941-1942 παρουσιάζει μεγάλη διαφορά από τους προηγούμενους λόγω των καταστροφών που υπέστη η πόλη συνεπεία των πολεμικών επιχειρήσεων, της ακρίβειας των ειδών διατροφής και ιματισμού και της έλλειψής τους.

Η ωμή όμως αυτή πραγματικότητα που είναι εμφανής σε όλους δημιουργεί εκτάκτως σοβαρές υποχρεώσεις σε εκείνους που έχουν την οικονομική δυνατότητα να ανακουφίσουν την δυστυχία των πολλών. Το αίσθημα της φιλαλληλίας και της φιλανθρωπίας είναι ιερό καθήκον όλων των εύπορων προς τους άπορους και ισχυρισμοί του τύπου «η καταστροφή ήταν γενική» θα εκληφθούν ως υπεκφυγή των δυναμένων να συνεισφέρουν για την ανακούφιση των υποσιτιζόμενων συνανθρώπων τους, υποστηρίζει ο *Παρατηρητής*.

Η εφημερίδα επισημαίνει πως η καταστροφή άλλους τους έπληξε περισσότερο και άλλους λιγότερο, εκείνοι που είχαν πριν τον πόλεμο εξακολουθούν να έχουν και μετά από αυτόν, ενώ υπάρχουν και πολλοί που «άνθισαν» οικονομικά μετά την καταστροφή και εξαιτίας αυτής με την πλειοψηφία όμως των συμπολιτών τους να βρίσκονται κυριολεκτικά στους δρόμους.²⁸⁹⁰

Το σημαντικότερο σημείο σε μακροσκελές άρθρο της εφημερίδας στο οποίο απευθύνει έκκληση στους οικονομικά δυνάμενους να βοηθήσουν τους «*κακώς διαιτώμενους*» συνανθρώπους τους είναι η πρότασή της να εφαρμοστεί και στην Κρήτη το «*Έργον Χειμερινής Βοήθειας*», δηλαδή το σύστημα του Χίτλερ για την περίθαλψη και ανακούφιση των απόρων στην Γερμανία το οποίο έχει ως θεμελιώδη αρχή το δικαίωμα άρτου και εργασίας σε κάθε Γερμανό πολίτη.

Η εφημερίδα υποστηρίζει πως οι Γερμανικές Αρχές Κατοχής Κρήτης έχοντας αντιληφθεί και κατανοήσει εγκαίρως την ανάγκη παροχής βοήθειας προς το νησί, εκτός από επαρκής εργασία που προσφέρουν σε εκατοντάδες εργάτες που απασχολούνται σε δημόσια έργα με ικανοποιητικά ημερομίσθια, αποφάσισαν να ολοκληρώσουν «*το ευγενές και φιλόανθρωπο έργο τους*» με την επέκταση και εφαρμογή του «έργου χειμερινής βοήθειας» στην Κρήτη, παραχωρώντας μέρος της αρτοδοσίας των Γερμανών στρατιωτών για την διατροφή των αστικών πληθυσμών

²⁸⁸⁸ Ας εργασθώμεν όλον», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 20 Νοεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Για την ενημερωτική καταχώρηση υπέρ της καλλιέργειας της γης βλ. *Παρατηρητής*, Κυριακή, 27 Σεπτεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁸⁹ «Η μάστιξ της ζωοκλοπής», *Παρατηρητής*, Κυριακή, 23 Νοεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. «Η ζωοκλοπή», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 5 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁸⁹⁰ «Φιλαλληλία και βοήθεια», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 4 Δεκεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

των πόλεων Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου, απόφαση που ακολούθησαν και οι Ιταλικές Αρχές για τον αστικό πληθυσμό του Νομού Λασιθίου.

Επομένως, εκτός από εργασία οι Γερμανικές Αρχές Κατοχής θα προσφέρουν στο εξής και άρτο στον πληθυσμό από το υστέρημα των Γερμανών στρατιωτών, επισημαίνει η εφημερίδα, χαρακτηρίζοντας την κίνηση αυτή ως «*μεγάλη αληθώς χειρονομία*», αν και η παροχή του άρτου θα περιοριστεί κατά κύριο λόγο στους πολύτεκνους (4 παιδιά και άνω), στις εγκύους και στις απροστάτευτες οικογένειες και δευτερευόντως σε όσους έχουν έως τρία παιδιά, υπό την προϋπόθεση ότι είναι τελείως άποροι.

Το μέτρο αυτό είναι αποτέλεσμα της ανάγκης για την εξασφάλιση επαρκέστερης διατροφής υπέρ του αστικού πληθυσμού του νησιού και ιδίως των μικρών παιδιών, «*τα οποία έχει καταδικάσει εις την πείναν και την δυστυχίαν ο υπό της Αγγλίας ασκούμενος από θαλάσσης αποκλεισμός*», διαβάζουμε στον *Παρατηρητή*, ο οποίος βρίσκει την ιδανική αφορμή για να ασκήσει προπαγάνδα κατά των Συμμάχων επιρρίπτοντας τις ευθύνες για την πείνα και το επισιτιστικό δράμα του ελληνικού πληθυσμού κυρίως στους Άγγλους εξαιτίας του θαλάσσιου αποκλεισμού που επέβαλλαν.

Η εφημερίδα λοιπόν κατηγορεί την Αγγλία ότι η μέθοδος που χρησιμοποιεί για να υποκύπτουν στα σχέδιά της τα μικρά κράτη που δεν είναι αυτάρκη σε τρόφιμα, αλλά υποχρεούνται να εισάγουν ποσότητες από το εξωτερικό, είναι ο θαλάσσιος αποκλεισμός, για τον οποίο της καταλογίζει πως η εφαρμογή του στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1915 και τον Δεκέμβριο του 1916, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών των τροφίμων σε δυσθεώρητα ύψη, την εξάπλωση των ασθενειών, την ερήμωση πολλών περιοχών και τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων από την πείνα.

Επισημαίνοντας τα παραπάνω η εφημερίδα θεωρεί πως ο Κρητικός λαός συγκρίνοντας την μέθοδο που χρησιμοποιούν οι Άγγλοι για να επιβληθούν, δηλαδή «*τον εξαναγκασμό διά της απειλής του θανάτου εκ της πείνης των λαών της Ευρώπης*», με το σύστημα που εφαρμόζουν επιτυχώς οι Γερμανοί στην χώρα τους και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες με σκοπό την βελτίωση του επισιτισμού τους, δηλαδή το έργο της χειμερινής βοήθειας, θα αποφανθεί πως «*η μεν Γερμανία βοηθεί, ανακουφίζει και περιθάλπει, ενώ η Αγγλία εκβιάζει και εξαναγκάζει διά της απειλής πάντοτε του εκ πείνης θανάτου*».

Ο *Παρατηρητής* αποδίδει την μεγάλη διαφορά που χαρακτηρίζει τις μεθόδους των Άγγλων και των Γερμανών στο γεγονός πως οι πρώτοι χαρακτηρίζονται από εγωπάθεια και αδιαφορία για όσους πάσχουν και δεν είναι Άγγλοι και κυρίως στο ότι οι δεσμοί που συνδέουν την Αγγλία με την Ελλάδα είναι διαφορετικοί από ότι οι δεσμοί που συνδέουν την Γερμανία με την Ελλάδα. Για την Αγγλία η Ελλάδα παρουσιάζει ενδιαφέρον επειδή πρόκειται να εξυπηρετήσει τους ιμπεριαλιστικούς σκοπούς της, ενώ το ενδιαφέρον της Γερμανίας είναι διαρκές και αποβλέπει αποκλειστικά στην δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο.²⁸⁹¹

Ακριβώς τα ίδια επιχειρήματα προκειμένου να ασκήσει δριμεία κριτική στην Αγγλία χρησιμοποιεί και ο *Κρητικός Κήρυξ* Ηρακλείου κάνοντας λόγο για πρόκληση «*τεχνητής πείνας*», επιβολή της «*τυραννίας της πείνας*» και χρησιμοποίηση του «*μαστίγιου της πείνας*» εκ μέρους των Άγγλων μέσω του αποκλεισμού για κάθε ευρωπαϊκή χώρα που θέλησε να αντισταθεί στις επιθυμίες τους και στα συμφέροντά τους δηλώνοντας με κατηγορηματικό τρόπο πως χάρη στις προσπάθειες που

²⁸⁹¹ «Μία ευγενής χειρονομία των Γερμανών στρατιωτών», *Παρατηρητής*, Κυριακή, 14 Δεκεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

καταβάλλει η Γερμανία για την ελευθερία και τον επισιτισμό η δεδομένη χρονική περίοδος θα είναι η τελευταία φορά που η Αγγλία επέβαλλε την πείνα στην Ευρώπη, την Ελλάδα και την Κρήτη.²⁸⁹²

Το πρόβλημα του επισιτισμού παρουσιάζει δύο όψεις, διαβάζουμε στον *Παρατηρητή*. Αφενός σχετικά με την εισαγωγή προϊόντων για την αντιμετώπιση των αναγκών του λαού και αφετέρου σχετικά με τον καλύτερο τρόπο διανομής τους στο κοινό. Καθώς επικρατεί επισιτιστικό αδιέξοδο και η κυριαρχία της μαύρης αγοράς μονιμοποιείται στο νησί, στο πρόβλημα της εξεύρεσης τροφίμων προστίθεται και το πρόβλημα της εξεύρεσης χρημάτων για την αγορά τους. Επομένως, εφόσον η οργάνωση της διανομής των τροφίμων παρουσιάζει ανυπέρβλητες δυσκολίες ο *Παρατηρητής* προτείνει την ίδρυση και λειτουργία καταναλωτικών συνεταιρισμών με κύρια όργανα τους άμεσα ενδιαφερόμενους, δηλαδή τους καταναλωτές, οι οποίοι θα αναδειχθούν σε πολύτιμους βοηθούς του Κράτους καθώς θα αναλαμβάνουν την εξεύρεση και προμήθεια των ειδών διατροφής για τις επαγγελματικές τάξεις που αντιπροσωπεύουν μέσω απευθείας συνεννοήσεων με τους παραγωγούς.²⁸⁹³

Τέλη Δεκεμβρίου, ο Ανώτατος Διοικητής της Χωροφυλακής Κρήτης δημοσιεύει ανακοίνωσή του καλώντας όλους τους πολίτες να καταγγέλλουν τους αισχροκερδείς και τους ζωοκλέφτες ώστε να συμβάλλουν στην πάταξη της εγκληματικότητας, η οποία σε ολόκληρη την περιφέρειά του έχει αυξηθεί σε ανησυχητικό βαθμό, τόσο αναφορικά με τον αριθμό των αδικημάτων όσο και σε σχέση με το είδος των διαπραχθέντων αδικημάτων. Η συνδρομή των πολιτών στο δύσκολο έργο της δημόσιας ασφάλειας είναι απαραίτητη καθώς η ανακάλυψη και η σύλληψη των δραστών είναι ανέφικτη λόγω της περιορισμένης δυναμικότητας της Χωροφυλακής σε αριθμό ατόμων, και η εγκύκλιος εστιάζει εκτός από την ζωοκλοπή και στην αισχροκέρδεια επειδή ακριβώς αυτά τα δύο αδικήματα θεωρούνται πως πλήττουν θανάσιμα την ιδιωτική ζωή, καταδικάζουν στην δυστυχία τους πληθυσμούς και στον όλεθρο τις κτηνοτροφικές περιφέρειες της Κρήτης.²⁸⁹⁴

Αρχές του 1942, το αστυνομικό δελτίο βρίθκει από αδικήματα ζωοκλοπής, τα οποία αν και διαπράττονταν στο νησί και προπολεμικά, εν τούτοις τους τελευταίους μήνες τα κρούσματα έχουν εκατονταπλασιαστεί και παρά τις αυστηρές συστάσεις, η έλλειψη δραστηκών μέτρων παρατείνει και ενισχύει την εξάπλωση του φαινομένου.²⁸⁹⁵

Μια εικόνα των συνθηκών διαβίωσης στα Χανιά μέχρι και την 6^η Αυγούστου 1942 περιγράφεται στην έκθεση του Δημάρχου της πόλης, Σκουλά, προς την Γενική Διοίκηση Κρήτης, στην οποία επισημαίνει πως όλα τα είδη τροφίμων έχουν εξαφανιστεί προ πολλού, ενώ όσα είναι δυνατόν να βρεθούν μέσω της «σκοτίας οδού» (της μαύρης αγοράς) αγοράζονται σε εξωφρενικές τιμές.

Καθώς ο τιμάρημος της ζωής αυξάνεται καθημερινά, έχοντας ήδη φτάσει σε δυσθεώρητα ύψη, η μεγάλη μάζα του λαού «έρημος πάσης προστασίας» είναι ανίκανη να ανταπεξέλθει στην «βιοτική καταιγίδα» και σφαδάζει υπό το πέλμα της μαύρης αγοράς αναμένοντας τον βέβαιο θάνατο από ασитία κατά τον επερχόμενο χειμώνα εάν

²⁸⁹² «Η Αγγλία και ο άρτος της Κρήτης», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 5 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁸⁹³ «Το πρόβλημα του επισιτισμού Α'», *Παρατηρητής*, Τετάρτη, 17 Δεκεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, «Το πρόβλημα του επισιτισμού Β'», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 18 Δεκεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁹⁴ «Προς πάταξιν της εγκληματικότητας και ιδιαίτερος της αισχροκέρδειας και ζωοκλοπής», *Παρατηρητής*, Παρασκευή, 19 Δεκεμβρίου 1941, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁹⁵ «Η ζωοκλοπή», *Παρατηρητής*, Παρασκευή, 23 Ιανουαρίου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

δεν ληφθούν εγκαίρως τα ενδεικνυόμενα μέτρα εκ μέρους της Ελληνικής Πολιτείας σε συνεννόηση με τις Αρχές Κατοχής.

Ο Δήμαρχος επισημαίνει πως είναι αδύνατον να επιβιώσει η οικογένεια ενός αστού, χειρώνακτα, δημόσιου ή ιδιωτικού υπαλλήλου, όταν βασικά είδη διατροφής και ένδυσης πωλούνται πανάκριβα, εφόσον βέβαια διατίθενται. Επικαλούμενος τις τιμές διαφόρων βασικών αγαθών διατροφής (όπως του γάλακτος στις 1.200 δραχμές, του τυριού στις 12.000 δραχμές, του άρτου στις 3.000 δραχμές ή του ελαίου στις 4.000 δραχμές) επισημαίνει πως ουδέποτε στο παρελθόν έπληξε ανάλογη θεομηνία την πόλη των Χανίων και θέτει το ρητορικό ερώτημα εάν είναι δίκαιο να εγκαταλειφθούν στην τύχη τους και στην διάθεση των μαυραγοριτών χωρίς αποτελεσματική κρατική προστασία χιλιάδες ανθρώπων.

Η πόλη έχει ήδη εκπέμψει σήμα κινδύνου και το «*σώσατε τις ψυχές μας*» ακούγεται παντού, επισημαίνει ο Δήμαρχος, προσθέτοντας πως ο κίνδυνος από πείνα κατά της ζωής των κατοίκων της πόλης τον προσεχή χειμώνα δεν είναι εικονικός. Ο Δήμαρχος εκφράζει την βεβαιότητα πως εάν το Κράτος δεν σπεύσει να βοηθήσει την πόλη του, προσεχώς τα θύματα από αστία θα είναι σε αναλογία περισσότερα από εκείνα που σημειώθηκαν στην Αθήνα τον περασμένο χειμώνα, καθώς θεωρεί πως τα Χανιά προπορεύονται σε δυστυχία συγκριτικά με άλλες πόλεις της Ελλάδας επειδή έχουν υποστεί την μεγαλύτερη καταστροφή από τις πολεμικές επιχειρήσεις, τον βομβαρδισμό, τον εμπρησμό και τις λεηλασίες, κατά τις οποίες το μεγαλύτερο μέρος των αποθεμάτων τροφίμων απορροφήθηκαν για τις ανάγκες των στρατευμάτων, ξένων και μη.

Τα αγωνιώδη βλέμματα του πεινασμένου λαού στρέφονται στον άρτο, το οποίο μαζί με το έλαιο αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της διατροφής του, και μέσω της τιμής του άρτου καθορίζονται οι τιμές των υπολοίπων ειδών, αναφέρεται στην έκθεση. Ο Δήμαρχος θεωρεί επιτακτική ανάγκη να ξεκινήσει μια σταυροφορία υπέρ της εξασφάλισης του άρτου, σε μια εποχή μάλιστα που αναπληρώνει πολλά τρόφιμα. Προτείνει, λοιπόν, την απαγόρευση της εμπορίας του διά βαρύτατων ποινών και θεωρεί πως η αφαίρεσή του από τα χέρια των μαυραγοριτών, του κακού δαίμονα της εποχής, είναι εθνική υποχρέωση και το Κράτος οφείλει να τον εξοντώσει, να απομακρύνει τον εσωτερικό αυτό εχθρό και να αποκτήσει στα δικά του χέρια το ψωμί του λαού.

Η μικρή παραγωγή εξαιτίας της ανομβρίας δεν προβλέπεται να συντελέσει στην συγκέντρωση ικανοποιητικής ποσότητας σιτηρών και κατά συνέπεια στην εξασφάλιση του άρτου, εκτιμά ο Δήμαρχος, και ως μόνη αποτελεσματική λύση προτείνει την αγορά εκ μέρους του Κράτους της περίσσειας ποσότητας των δημητριακών από τους αγρότες και την αυτούσια διάθεσή τους (προς αποφυγή νοθείας) μέσω δελτίων στις πόλεις σε τιμές λογικές τις οποίες να έχει την δυνατότητα να πληρώσει ο αστός υπάλληλος ή ο χειρώνακτας.

Δεν θα πρέπει να λησμονηθεί, τονίζει ο Δήμαρχος, πως εάν τον περασμένο χειμώνα ο λαός των Χανίων κατόρθωσε να ανταπεξέλθει κατά των ποικίλων στερήσεων, αυτό οφείλεται στην χαμηλή τιμή και στην αφθονία του ελαίου, του οποίου η κατανάλωση συμβάλλει στην θωράκιση της υγείας του ανθρώπου λόγω των πολύτιμων συστατικών του. Ωστόσο, η μικρή παραγωγή, η ζήτησή του από τις Αρχές Κατοχής και η μεταφορά του στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατέστησαν το έλαιο ακόμη και για τα Χανιά είδος υπερπολυτελείας, απρόσιτο για τους βιοπαλαιστές με αποτέλεσμα η θέση των κατοίκων να έχει περιέλθει σε απελπιστική κατάσταση.

Οπότε, είναι απόλυτη ανάγκη να συγκεντρωθεί η μέλλουσα παραγόμενη ποσότητα, να απαγορευτεί η εμπορία του και να διατεθεί μέσω δελτίων στο κοινό. Ο Δήμαρχος επιδοκιμάζει το σύστημα που εφαρμόζουν οι Αρχές Κατοχής σύμφωνα με

το οποίο κάθε ελαιοπαραγωγός προσφέρει εκουσίως 100 οκάδες ελαίου στην τιμή της διατίμησης και λαμβάνει 5 οκάδες σαπουνιού, 5 οκάδες ζάχαρης και 5 οκάδες αλεύρου, επίσης σε τιμή διατίμησης, και ζητά την εφαρμογή του από την Ελληνική Πολιτεία με το επιχείρημα πως στα Χανιά κατορθώθηκε να συγκεντρωθεί μεγάλη ποσότητα ελαίου.

Όμως πλήθος άλλων παραγόντων δυσχεραίνουν τον επισιτισμό της πόλης, όπως η έλλειψη συγκοινωνίας καθώς δεν μπορούν να μεταφερθούν τρόφιμα από περιοχές του Νομού όπου υπάρχουν πλεονάζουσες ποσότητες τροφίμων, η απασχόληση αγροτών σε αλλότρια χέρια αντί να απασχολούνται αποκλειστικά με την καλλιέργεια της γης που αποτελεί «*την άγκυρα της σωτηρίας*» του πληθυσμού, η έλλειψη ζώων που χρησιμοποιούνται στο όργωμα εξαιτίας του πολέμου και των επιτάξεων, η έλλειψη σπόρων για την καλλιέργεια της πατάτας και η διακοπή της λειτουργίας των Λαϊκών Συσσιτίων λόγω έλλειψης τροφίμων.

Ο Δήμαρχος, και επίσης Πρόεδρος των συσσιτίων, υπεραμύνεται της επαναλειτουργίας τους τον προσεχή χειμώνα και μάλιστα σε ευρύτερη κλίμακα τονίζοντας την ανακούφιση που προσέφεραν, έστω και προσωρινά, μέρα παρά μέρα, σε 2.000 μόνο πρόσωπα, απολύτως όμως άπορα και απροστάτευτα, εκ των 30.000 περίπου κατοίκων.

Τέλος, ένας επίσης σημαντικός παράγοντας που παρατείνει το πρόβλημα της διατροφής του πληθυσμού είναι η ασήμαντη έξωθεν βοήθεια σε τρόφιμα. Στην διάρκεια της δεκατετράμηνης κατάληψης των Χανίων διακομίσθηκαν και διανεμήθηκαν μέσω δελτίων ανά άτομο μόλις 3 οκάδες και 300 δράμια σίτος και άλευρο, 1 οκά φασόλια, 1 οκά ρύζι και 300 δράμια ζάχαρη.

Αποτέλεσμα λοιπόν των παραπάνω δυσμενών παραγόντων είναι η άλλοτε ευημερούσα πόλη των Χανίων να δεινοπαθεί περισσότερο από κάθε άλλη ελληνική πόλη, σύμφωνα με τον Δήμαρχό της, και ο πληθυσμός να έχει περιέλθει σε απόγνωση. Οπότε θεωρείται δίκαιο και επόμενο ο επισιτισμός της πόλης να γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας με σκοπό την πρόληψη των θανάτων από ασιτία, οι οποίοι απειλούν τον πληθυσμό εν όψει του επερχόμενου χειμώνα.²⁸⁹⁶

Κατά την άφιξή του στα Χανιά στις 9 Αυγούστου 1942 ο κατοχικός Πρωθυπουργός Τσολάκογλου υποσχέθηκε την μηνιαία αποστολή 200 τόνων σίτου από τον Σεπτέμβριο για ολόκληρο τον νομό, υπόσχεση που ο *Παρατηρητής* θεώρησε πως η υλοποίησή της θα χαρίσει ζωή στους ταλαιπωρημένους κατοίκους, ενώ στην διάρκεια ομιλίας του κατά την επίσκεψή του στο Ρέθυμνο δήλωσε κατηγορηματικά ότι το επισιτιστικό ζήτημα θα βελτιωθεί σημαντικά το τρέχον έτος ώστε να μην συνεχιστεί το περσινό δράμα στην πολύπαθη Νήσο, τονίζοντας πως η βελτίωση θα επιτευχθεί χάρη στο ενδιαφέρον των Αρχών Κατοχής, του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού καθώς επίσης της Σουηδικής και Τουρκικής κυβερνήσεως.²⁸⁹⁷

Από ρεπορτάζ της εφημερίδας για την σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε τέλη Σεπτεμβρίου στο μέγαρο της Γενικής Διοίκησης παρουσία εκπροσώπων του Ερυθρού Σταυρού σχετικά με τον επισιτισμό του νησιού, και συγκεκριμένα από όσα ανέφερε ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Λουλακάκης στην ομιλία του, πληροφορούμαστε ορισμένα βασικά αίτια της επισιτιστικής κρίσης στην Κρήτη, όπως η απομόνωση του νησιού και οι δυσχέρειες στην μεταφορά τροφίμων από άλλες περιοχές και η πτώση της παραγωγής του νησιού σε είδη πρώτης ανάγκης λόγω της έλλειψης των μέσων

²⁸⁹⁶ «Περί της επισιτιστικής θέσεως της Πόλεως Χανίων», ΦΑΚ. «Μάχη της Κρήτης-Κατοχή-Έγγραφα Δήμου Χανίων Β'», λυτά έγγραφα, Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων.

²⁸⁹⁷ «Θα χάριση ζωήν», *Παρατηρητής*, Τετάρτη, 12 Αυγούστου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, «Ο βαρυσήμαντος λόγος του κ. Πρωθυπουργού εις το Ρέθυμνον», *Παρατηρητής*, Παρασκευή, 14 Αυγούστου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

προς εντατικοποίηση της καλλιέργειας (εργατικά χέρια, λιπάσματα, ζώα) και των δυσμενών καιρικών συνθηκών.

Η άφιξη των εκπροσώπων του Ερυθρού Σταυρού στην Κρήτη και η περιοδεία τους για την εξακρίβωση των αναγκών της νήσου πλημμύρισε με ανακούφιση και ελπίδα τον πληθυσμό της καθώς μεταφράστηκε ως πρόθεση για την επίλυση των προβλημάτων διατροφής του, ενώ η εφημερίδα δεν παρέλειψε να εκφράσει την ευγνωμοσύνη, εκτίμηση και αγάπη του κρητικού λαού προς τους συντελεστές της βελτίωσης της επισιτιστικής του κατάστασης, δηλαδή προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, για το αμέριστο ενδιαφέρον και την αξιοθαύμαστη ευεργετική δράση του, τονίζοντας πως θα παραμείνει ανεξίτηλα χαραγμένη στη μνήμη των ευεργετούμενων και στην ιστορία του παγκοσμίου πολέμου.

Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι τα λόγια του Λουλακάκη αναφερόμενος στην άφιξη της επιτροπής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος επεσήμανε πως αυτή θέλησε να έρθει στην Ελλάδα ώστε να αντιληφθεί επί τόπου τις επισιτιστικές ανάγκες της χώρας και να βοηθήσει τον πληθυσμό να εξέλθει με όσο το δυνατόν λιγότερα θύματα από την επισιτιστική λαίλαπα.²⁸⁹⁸

Απευθυνόμενος στον Πρόεδρο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού για την Ελλάδα και Πρεσβευτή της Σουηδίας, Allard, ο Δήμαρχος Χανίων Σκουλάς εξέθεσε την τραγική θέση στην οποία βρίσκεται από επισιτιστικής απόψεως η πόλη, αναφέροντας πως η πολεμική θύελλα, η οποία εκδηλώθηκε στα Χανιά με τέτοια καταστρεπτική μανία όσο σε καμία άλλη περιοχή της χώρας, μετέβαλλε κυριολεκτικά σε ράκο την οικονομική ζωή της πόλης ώστε το φάσμα του θανάτου από αστία να προβάλλει απειλητικό για τους κατοίκους της.

Κάθε μέρα που περνά και φέρνει τους κατοίκους πιο κοντά στον χειμώνα, χωρίς υπερβολή, τούς προκαλεί τρόμο για την συντήρησή τους, με την Ελληνική Πολιτεία να αδυνατεί να καλύψει τις μύριες στερήσεις που αντιμετωπίζουν με αποτέλεσμα τα Χανιά να είναι έρμαιο της πρωτοφανούς βιοτικής τρικυμίας, ανάκανα να αυτοσυντηρηθούν. Γι' αυτό η πόλη ολόκληρη στρέφει το βλέμμα προς τον Ερυθρό Σταυρό και ζητεί την θερμή προστασία του μέσω της αποστολής και διανομής βασικών ειδών διατροφής, ειδών ιματισμού και υπόδησης, καθώς επίσης φαρμακευτικού και νοσηλευτικού υλικού, και ως Πρόεδρος των Λαϊκών Συσσιτίων ο Δήμαρχος εκφράζει την θερμή παράκληση τα συσσίτια, τα οποία τον περασμένο χειμώνα περιέθαλψαν 2.000 ενδεείς και ισάριθμους μαθητές, να επαναλειτουργήσουν και τον προσεχή χειμώνα καθημερινά, και όχι μέρα παρά μέρα όπως στο παρελθόν.²⁸⁹⁹

Από έγγραφο του Τμηματάρχη Εθνικής Πρόνοιας της Γενικής Διοίκησης Κρήτης που φέρει ημερομηνία 13/12/1941, προκύπτει πως η οργάνωση και λειτουργία των Λαϊκών Συσσιτίων μέχρι τουλάχιστον τα μέσα Δεκεμβρίου του 1941 υπήρξε αδύνατη λόγω της μη εξεύρεσης των αναγκαίων τροφίμων για τους 300 περίπου άπορους που ανέδειξε σχετική έρευνα, αριθμός που επρόκειτο να περιορισθεί κατά το 1/3 όταν τελικά ξεκινήσει η λειτουργία τους, όπως διαβάζουμε στο έγγραφο. Καθώς ούτε η σταφίδα που επρόκειτο να διανεμηθεί στους μαθητές των Δημοτικών Σχολείων κατέστη εφικτό να χορηγηθεί, η Επιτροπή Συσσιτίων αδυνατώντας να

²⁸⁹⁸ «Η θερμότερη υποδοχή της Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού εις την πόλιν μας», «Η ευγνωμοσύνη της Κρήτης», *Παρατηρητής*, Κυριακή, 27 Σεπτεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, «Από την επίσημον υποδοχήν της επιτροπής Ερυθρού Σταυρού εις την πόλιν μας», *Παρατηρητής*, Τετάρτη, 30 Σεπτεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁸⁹⁹ «Εκθεσις Δήμου Χανίων περί επισιτιστικής καταστάσεως προς τον Πρόεδρον Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ. 2, Σειρά Α', Υποφάκελος 1, δεσμίδα 1B, α.ε.135-136, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

εξασφαλίσει τρόφιμα διατελούσε τον τελευταίο μήνα του 1941 υπό αναμονή ευνοϊκών συνθηκών που θα επιτρέψουν την οργάνωση των συσσιτίων, είτε μέσω της χορήγησης τροφίμων από τις Γερμανικές Αρχές, είτε μέσω της αποστολής ειδών από την Αθήνα.²⁹⁰⁰

Σύμφωνα με τον Πωλ Μον, Πρόεδρο της Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων του Δ.Ε.Σ στην Ελλάδα από τον Σεπτέμβριο του 1942, ο ανεφοδιασμός της Κρήτης δεν παρουσίαζε δυσκολίες καθώς ο Γερμανός στρατηγός έδειξε τη μεγαλύτερη δυνατή ευμένεια προς την ανθρωπιστική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού και επέτρεψε την αποστολή πλοίου με δημητριακά που εξέλιπαν στο νησί με αντάλλαγμα ελαιόλαδο και σταφίδα σουλτανίνα για την Αθήνα, ενώ για τα υπόλοιπα νησιά δυστυχώς προσφέρονταν από τον Οργανισμό «μόνο λόγια αντί για ψωμί που ήταν αναγκαίο» εξαιτίας εμποδίων στις διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους και τις Αρχές Κατοχής επειδή δεν διασφαλιζόνταν τα στρατιωτικά συμφέροντά τους.²⁹⁰¹

Πολλοί αναγνώστες του *Παρατηρητή*, εύποροι και μη, προ πάντως όμως φιλόανθρωποι και πραγματικοί Χριστιανοί που πονούν ειλικρινά για τους συνανθρώπους τους, όπως σημειώνει η εφημερίδα, της απέστειλαν έκκληση να υψώσει φωνή υπέρ των πεινασμένων και αναξιοπαθόντων υπάρξεων.

Σε σχετικό άρθρο της εφημερίδας τον Δεκέμβριο του 1942 διαβάζουμε πως η κρατική μέριμνα δεν επαρκεί επειδή οι δυστυχείς είναι πολλοί. Προτρέπει λοιπόν όλους τους πλούσιους να κινητοποιηθούν και να προσφέρουν μερικά ψιχία από τα τραπέζια τους και στους φτωχούς εκφράζοντας την βεβαιότητα πως έχουν επίγνωση ότι δεν πρέπει να μείνουν απαθείς και αδιάφοροι μπροστά στην κοινωνική αθλιότητα.

«Παιδάκια φτωχά, πεινασμένα και ξυπόλητα ξεκινούν τρεμουλιάζοντας από το κρύο και χλωμά από την πείνα να πάνε στο σχολείο. Μα πώς να παρακολουθήσουν το μάθημα; Καλά το κρύο υποφέρεται... Τα νηστικά;».

Η αδιαφορία συνεπάγεται την δολοφονία της ψυχής των αθώων πλασμάτων τα οποία εχθρεύονται τους μεγάλους για την αναλγησία τους, αναφέρει ο αρθρογράφος εκλιπαρώντας «*λυπηθείτε τουλάχιστον το παιδί!*», συστήνοντας την συγκέντρωση τροφίμων καθώς και την χρηματοδότηση και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων σε κάθε σχολείο, όπως στην Αθήνα και την Αρκαδία. Και το επιχείρημά του υπέρ της προστασίας των παιδιών εκπλήσσει: *«Τους μεγάλους μη τους λυπάσθε τόσο. Οι οργανισμοί των αντέχουν και ίσως μπορούν να πληρώνουν τις συνέπειες απερίσκεπτων σφαλμάτων».*²⁹⁰²

Την ευαισθητοποίηση των πλουσίων απέναντι στα ημίγυμνα και ανυπόδητα πεινασμένα παιδάκια που χωρίς προστάτη τριγυρνούν στους δρόμους ζητώντας ελεημοσύνη επιδιώκει με δημόσια επιστολή του παραμονές Χριστουγέννων και ο Ειρηνοδίκης Καστελίου Κισσάμου: *«Σήμερα δεν είναι εποχή για πρωτοχρονιάτικο παιχνιδάκι, είναι εποχή του ψωμιού. Το άλλοτε παιχνιδάκι αντικαθίσταται σήμερα, και είναι ευπρόσδεκτο, μ' ένα κομμάτι σκληρό ψωμί»* προκειμένου να νιώσουν και τα φτωχά παιδιά πως αν και δεν έχουν τον προστάτη πατέρα τους υπάρχουν άλλοι προστάτες, οι δυνατοί, οι έχοντες οι οποίοι θα δεχθούν να είναι σύντροφοι στην ορφάνια τους, την πείνα και την δυστυχία τους διαθέτοντας τον πλούτο τους όχι για προσωπικές απολαύσεις, αλλά για την ανακούφιση της πείνας και της δυστυχίας των ανήμπορων πλασμάτων.²⁹⁰³

²⁹⁰⁰ «Λαϊκά Συσσίτια», Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ. Β, δεσμίδα 16α, α.ε.1-2, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁹⁰¹ Πωλ Μον, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Μέτρον, Αθήνα 2000, σ. 80-81.

²⁹⁰² «Λυπηθείτε το παιδί!», *Παρατηρητής*, Τετάρτη, 2 Δεκεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁹⁰³ «Λυπηθείτε τους πτωχούς, το ορφανό και πεινασμένο παιδί», *Παρατηρητής*, Παρασκευή, 25 Δεκεμβρίου 1942, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

Αρχές Ιανουαρίου 1943, η άφιξη στην Κρήτη του Γερμανού οικονομολόγου και εντεταλμένου του Χίτλερ για την εξέταση των οικονομικών και επισιτιστικών ζητημάτων, Νοϋμπάχερ, στις ενέργειες του οποίου ο *Παρατηρητής* αποδίδει την επισιτιστική και οικονομική βελτίωση της Ηπειρωτικής Ελλάδας, έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και συνοδεύτηκε από την ελπίδα πως σύντομα θα εκδηλωθούν και στην Κρήτη τα αποτελέσματα του ενδιαφέροντος και των υποσχέσεών του για ταχεία μεταφορά σίτου και οσπρίων, διευκόλυνση της συγκοινωνίας και ενίσχυση του αγροτικού κόσμου με ζώα, λιπάσματα και γεωργικά εργαλεία.²⁹⁰⁴

Καθώς ο πληθυσμός της Κρήτης, και ιδίως των τριών μεγάλων πόλεων που είναι υπό γερμανική κατοχή, στερείται άρτου και τα σιτηρά του Ερυθρού Σταυρού καθυστερούν, τέλη Ιανουαρίου οι Γερμανικές Αρχές αποφασίζουν να διανείμουν στους πληθυσμούς των τριών αυτών πόλεων σιτηρά από τα αποθέματά τους. Συγκεκριμένα, δόθηκε εντολή να διανεμηθεί 2 ½ οκάδες άρτος κατά άτομο στην τιμή των 700 δραχμών και διπλή μερίδα στους εγγεγραμμένους των Λαϊκών συσσιτίων και γενικότερα στους άπορους (όσοι δηλαδή κρίθηκαν ότι δεν έχουν επαρκείς πόρους ζωής, οι μη εργαζόμενες χήρες με παιδιά, οι υπερήλικες, οι ανίκανοι για εργασία λόγω χρόνιας ασθένειας²⁹⁰⁵), ενώ αποκλείστηκαν της διανομής όσοι χαρακτηρίστηκαν εύποροι. Εκτός από άρτο, δόθηκε επίσης εντολή να διανεμηθεί σαπούνι, ζάχαρη και έλαιο.²⁹⁰⁶

Μέσα Φεβρουαρίου του 1943 οι διαδοχικές αφίξεις πλοίων στα λιμάνια της Κρήτης με τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού χαρακτηρίζονται από τον *Παρατηρητή* σωτήρια επισιτιστικά μέτρα τα οποία εγκαινιάζουν μια περίοδο αναζωογόνησης για το νησί καθώς το θεμέλιο της ευημερίας του, δηλαδή η διατροφή των κατοίκων του, θεωρείται πλέον εξασφαλισμένη.²⁹⁰⁷

Ο Μάρτιος χαρακτηρίζεται από αύξηση των τιμών και αποκρύψεις ειδών με καθαρά κερδοσκοπική αιτία παρά το γεγονός ότι έχει παρέλθει η περίοδος που από την πώληση μικρών ποσοτήτων αποκομίζονταν πολλά εκατομμύρια εξαιτίας της εισαγωγής από το εξωτερικό ειδών διατροφής και βιομηχανικών προϊόντων.²⁹⁰⁸ Μήπως όμως πρόκειται για το «κύκνιο άσμα» της μαύρης αγοράς;

Το φαινόμενο της ύψωσης των τιμών εκτός από έκπληξη, προκαλεί απογοήτευση και αγωνία στο πολύ κοινό μπροστά στο ενδεχόμενο να αναβιώσει η οικονομική τραγωδία του παρελθόντος, η οποία είχε πολλά θύματα. Η εφημερίδα, αν και δικαιολογεί την ανησυχία των πολιτών, εμφανίζεται καθησυχαστική, προβάλλοντας το επιχείρημα πως η ακρίβεια είναι καθαρά προϊόν κερδοσκοπικής κίνησης των παραγωγών και των εμπόρων λόγω της μείωσης της διαθέσιμης ποσότητας ορισμένων ειδών, τακτική που θα δυσκολευτούν να συνεχίσουν εξαιτίας της επισιτιστικής ενίσχυσης του Ερυθρού Σταυρού και της Κυβέρνησης, της επικείμενης νέας σοδειάς που θα ενισχύσει την διαθεσιμότητα όλων των ειδών πρώτης ανάγκης και της αντίδρασης του αγοραστικού κοινού μέσω της αποχής.²⁹⁰⁹

²⁹⁰⁴ «Ο επισιτισμός της νήσου θεωρείται εξησφαλισμένος», *Παρατηρητής*, Κυριακή, 17 Ιανουαρίου 1943, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

²⁹⁰⁵ «Τα Λαϊκά Συσσίτια Χανίων», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 2 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹⁰⁶ «Διανομή τροφίμων εις τους κατοίκους Χανίων», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 28 Ιανουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹⁰⁷ «Εξησφαλίσθη ο επισιτισμός της νήσου», *Παρατηρητής*, Τετάρτη, 10 Φεβρουαρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹⁰⁸ «Επί της υψωτικής κινήσεως των τιμών της αγοράς», *Παρατηρητής*, Παρασκευή, 19 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹⁰⁹ «Η τελευταία υψωτική κίνησης», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 6 Απριλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Η σύγκριση με τις τιμές ειδών σε άλλες πόλεις της Ελλάδας οδηγεί τον *Παρατηρητή* στο συμπέρασμα πως τα Χανιά είναι η πλέον ακριβή πόλη της χώρας, γι' αυτό και συνιστά στους καταναλωτές να προβάλλουν σταθερή και πεισματώδη αντίδραση για την αυτοπροστασία του που ισοδυναμεί με αγοραστική αποχή για είδη που πωλούνται σε ακριβές τιμές και περιορισμό των αγορών μόνο σε απολύτως απαραίτητα αγαθά. Με τον τρόπο αυτό, εξηγεί η εφημερίδα, πως οι επιτήδριοι θα παύσουν να ζουν άνετα εις βάρος των ηλίθιων που ανέχονται την αισχροκέρδεια.²⁹¹⁰

Καθώς πολλές οικογένειες αντιμετωπίζουν με απόγνωση, αλλά και σιωπή, με σιωπηλή διαμαρτυρία την ένδεια και την οδυνηρή αίσθηση του κενού στομάχου, η ανάγκη για κοινωνική αλληλεγγύη και έμπρακτη εφαρμογή του χριστιανικού δόγματος που πρεσβεύει «αγάπη προς τον πλησίον», εξακολουθεί να είναι έντονη και παρά το γεγονός ότι οι Χανιώτες δεν υστέρησαν σε προθυμία κάθε φορά που κλήθηκαν να συνεισφέρουν υπέρ φιланθρωπικών σκοπών, εν τούτοις η εφημερίδα καταγγέλλει πως σε σχέση με άλλα διαμερίσματα της χώρας η φιλανθρωπική δράση υστερεί κυρίως επειδή απουσιάζει η οργάνωση και η συστηματοποίηση.²⁹¹¹ Με πυλώνα την αγάπη, «η οργανωμένη αλληλεγγύη θαυματοργεί» και αποσκοπεί πέρα από εγωισμούς και ματαιοδοξίες στην προστασία των ενδεών με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Ερυθρό Σταυρό που η δράση του βασίζεται στην συλλογικότητα.²⁹¹²

Αρχές Ιουλίου, οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Κρήτη προκαλούν διαταραχές στην οικονομική ζωή του πληθυσμού με αποτέλεσμα να υπάρχουν παιδιά πολύτεκνων εργατικών οικογενειών που να μην μπορούν να συντηρηθούν από τους φυσικούς προστάτες τους λόγω του πενιχρού ημερομίσθιού τους, όπως επίσης άποροι γέροντες, ανάπηροι πολέμου, όλοι εγκαταλελειμμένοι στην τύχη τους που υποσιτίζονται και που δεν μπορούν να βοηθηθούν αποτελεσματικά από το Κράτος.

Επειδή λοιπόν η πλειοψηφία των εύπορων είναι εγωιστές και ανάλγητοι μπροστά στον πόνο των συνανθρώπων τους, όπως αναφέρει ο νέος Υπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης, Πασσαδάκης, αποφασίστηκε χάριν της κοινωνικής δικαιοσύνης και χριστιανικής αλληλεγγύης η υποχρεωτική άσκηση κοινωνικής πρόνοιας, παροχής προστασίας και οικονομικής ενίσχυσης εκ μέρους των πολύ εύπορων κατοίκων των πόλεων και των χωριών για την διατροφή και ενδυμασία ενός μέχρι και τριών άπορων ατόμων.

Ο χαρακτηριζόμενος από την επιτροπή ως πολύ εύπορος σε κάθε πόλη της Κρήτης (οποιοσδήποτε δηλαδή διαθέτει οικονομικά αγαθά πολλά περισσότερα από όσα απαιτούνται για την συντήρηση της οικογένειάς του) έχει το δικαίωμα να εκλέξει το άπορο πρόσωπο που επιθυμεί να προστατεύσει υπό την προϋπόθεση να περιλαμβάνεται στον σχετικό πίνακα απόρων που έχει καταρτίσει η επιτροπή, ενώ σε περίπτωση που δεν εκπληρώσει την υποχρέωσή του θα τιμωρηθεί με φυλάκιση ενός μηνός και χρηματικό πρόστιμο υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας.

Μέσω της καθιέρωσης συστήματος υποχρεωτικής κοινωνικής πρόνοιας ο Γενικός Διοικητής θεωρεί πως θα εξασφαλιστεί η επιβίωση χιλιάδων φτωχών ανθρώπων που δεν έφτασαν στο σημείο να γίνουν επαίτες, αλλά υποφέρουν, υποσιτίζονται και κινδυνεύουν να πεθάνουν από την πείνα, ενώ σε όλες τις Κοινότητες υπάρχουν μεγαλοπαραγωγοί (με παραγωγή άνω των 6.000 οκάδων ετησίως) και στις πόλεις πολλοί έμποροι και επιχειρηματίες (ετήσιο εισόδημα άνω

²⁹¹⁰ «Η άμυνα κατά της ακρίβειας της ζωής», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 4 Μαρτίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹¹¹ «Η λειτουργία του νόμου της κοινωνικής αλληλεγγύης», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 4 Μαΐου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹¹² «Διά την κοινωνικήν αλληλεγγύην», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 22 Ιουνίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

των 12.000.000 δραχμών) που κερδίζουν υπέρογκα ποσά από την πώληση σε υψηλές τιμές αγαθών.²⁹¹³

Μια πρωτότυπη πρωτοβουλία «*ίνα μην λάβωσι χώραν θάνατοι εκ πείνης και υποσιτισμού*» είναι η σύναψη δανείων εκ μέρους Δήμων και Κοινοτήτων με σιτηρά ή έλαιο από εύπορους παραγωγούς, με κατάσχεση της πλεονάζουσας ποσότητας όταν ο εύπορος χωρικός αρνηθεί να χορηγήσει εκουσίως το δάνειο σε περίπτωση που διαπιστωθεί κίνδυνος θανάτου από πείνα.²⁹¹⁴

Τέλη Σεπτεμβρίου, ο Προϊστάμενος του Ερυθρού Σταυρού Χανίων γνωστοποιεί στους πλούσιους της πόλης την απαίτηση του να παραιτηθούν των δελτίων τροφίμων ώστε το απόθεμα να διατεθεί αποκλειστικά για τους άπορους, απαίτηση που συνοδεύεται από την απειλή πως ή τα είδη θα διατίθενται σύμφωνα με τις εντολές του Οργανισμού ή θα παύσει κάθε χορήγηση. Ο Προϊστάμενος αποδίδει την κατοχή δελτίων τροφίμων από πλούσιους που ασφαλώς δεν έχουν ανάγκη την ελεημοσύνη του Ερυθρού Σταυρού όχι στην πλεονεξία τους, αλλά στην άγνοια τους για τους σκοπούς και τις διαταγές του και ευελπιστεί στην συνεργασία τους ώστε να μην στερηθούν εξαιτίας τους οι φτωχοί την μικρή, μα σημαντική βοήθεια που τους παρέχει με τις αποστολές αγαθών ο Οργανισμός.²⁹¹⁵

Στην διάρκεια του 1943, σημαντική ανακούφιση στους φτωχούς προσέφερε το Ταμείο Ελεημοσύνης, που κατά το χρονικό διάστημα από τις 15 Ιουλίου έως και τις 15 Σεπτεμβρίου 1943 διένειμε σε επαίτες, ασθενείς, γέροντες και άπορους 8.795.700 δραχμές, και το ταμείο του Ε.Ο.Χ.Α., το οποίο σε διάστημα μικρότερο των 5 μηνών διένειμε 26.104.000 δραχμές για την κάλυψη αναγκών διατροφής, ένδυσης-υπόδησης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Η αρνητική πτυχή όμως της φιλανθρωπικής κίνησης είναι πως πολλοί Χανιώτες δεν προσέφεραν χρήματα και μεταξύ εκείνων που προσέφεραν υπήρξαν άτομα που έδωσαν ελάχιστα και δυσανάλογα των εισοδημάτων τους.²⁹¹⁶

Τον Νοέμβριο του 1943 με αφορμή την επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Κρήτη λόγω της έξαρσης του πολέμου ο Υπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης Πασσαδάκης σε σύσκεψη στα Χανιά συνιστά να επικρατήσει το αίσθημα της αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών καταδικάζοντας ως εγκληματική την εγωιστική προσπάθεια της εκμετάλλευσης των δύσκολων περιστάσεων.

Ζητεί λοιπόν από τους παραγωγούς να παύσουν να είναι πλεονέκτες και να ζητούν υπερβολικές τιμές για τα προϊόντα τους και από τους εμπόρους να σταματήσουν να αποσκοπούν στο υπερβολικό κέρδος τονίζοντας πως δεν είναι καιρός πλουτισμού. Αναφορικά με τους εμπόρους, χωρίς τους οποίους εκτιμά πως θα προκληθεί πείνα στις πόλεις, διευκρινίζει πως η επαγγελματική τάξη τους διασύρεται από ορισμένους τυχοδιώκτες οι οποίοι αποκρύπτουν τρόφιμα αντί να προσπαθούν να φτάσουν τα προϊόντα στους καταναλωτές.

Απευθυνόμενος στον πληθυσμό τον προτρέπει να διατηρεί την ψυχραιμία του και να έχει πάντα στο μυαλό του πως ο πόλεμος επιφέρει έλλειψη τροφίμων και στερήσεις ώστε να μην παρασύρεται από τους κομμουνιστές, οι οποίοι εκμεταλλεόμενοι τις περιστάσεις τον παρασύρουν σε διαρπαγές με προσωρινό

²⁹¹³ «Μέτρα υπέρ των πτωχών», *Παρατηρητής*, Κυριακή, 4 Ιουλίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Η υποχρεωτική άσκησης φιλανθρωπίας υπό των πολύ εύπορων κατοίκων», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 5 Αυγούστου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹¹⁴ «Δάνεια εις είδος διά την συντήρησιν των άπορων κατοίκων των Κοινοτήτων», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 28 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹¹⁵ «Μία έκκλησις προς τους εύπορους της πόλεως», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 30 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

²⁹¹⁶ «Φιλανθρωπική κίνησις», *Παρατηρητής*, Σάββατο, 25 Σεπτεμβρίου 1943, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

όφελος, το οποίο όμως θα προκαλέσει την συντριβή της εμπορικής μηχανής και ομαδικούς θανάτους.²⁹¹⁷

Τέλη Ιανουαρίου 1944, ο Πασσαδάκης προτρέπει τους άπορους πολίτες αντί να συμμορφώνονται με τις εντολές των κομμουνιστών να προσέρχονται στα αστυνομικά τμήματα και την Χωροφυλακή ώστε να δηλώσουν εάν είναι άνεργοι ή στερούνται είδη διατροφής με σκοπό ο Υπουργός να λάβει μέτρα για την ανακούφισή τους. Παράλληλα, απαγορεύει κάθε ιδιωτική διασκέδαση ευρείας έκτασης με σκοπό την επίδειξη πλούτου που συνιστά πρόκληση για την λαϊκή δυστυχία και καλεί τους πλούσιους να προσέλθουν αυτοβούλως στην Γενική Διοίκηση για να προσφέρουν χρήματα ή είδη υπέρ των απόρων.²⁹¹⁸

Η ανησυχία λοιπόν μπροστά στον κομμουνιστικό «κίνδυνο» και την επικράτηση του ΕΑΜ οδηγεί σε μια σειρά μέτρων πρόνοιας υπέρ των αδυνάτων και η επιβίωση, όπως και οι επισιτιστικές ανάγκες τους γίνονται αντικείμενο προπαγάνδας υπέρ των Αρχών Κατοχής και των Ελλήνων συνεργατών τους που επιδιώκουν να παρουσιαστούν, περισσότερο από ποτέ, πρόθυμοι να τους συνδράμουν.

Τον Φεβρουάριο, η κατάσταση στο νησί είναι δεινή επειδή μαζί με τους ανθρώπους καταστρέφονται, τα ζώα και τα φυτά. Πολλών Κρητικών τα παιδιά οδοιπορούν δύο μέρες για να πάνε φαγητό στον πατέρα τους που εργάζεται στα οχυρωματικά έργα των Γερμανών. Αυτονόητο είναι δε πως η καλλιέργεια της νήσου χωλαίνει λόγω έλλειψης εργατικών χεριών και ζώων.²⁹¹⁹

Το τελευταίο κατοχικό έτος οι αναφορές του *Παρατηρητή* στο επισιτιστικό ζήτημα σχετίζονται με τις τακτικές πλέον αποστολές τροφίμων του Ερυθρού Σταυρού στο νησί, οι οποίες γίνονται αφορμή για εκτενή προπαγανδιστικά άρθρα υπέρ των Γερμανών και κατά των Άγγλων.

Ο Γερμανικός Στρατός προβάλλεται από την εφημερίδα πρόθυμος να διαθέσει όλα τα μέσα για την ταχύτερη εκφόρτωση και μεταφορά των τροφίμων στα αστικά κέντρα του νησιού προς εξυπηρέτηση του πληθυσμού στα πλαίσια του γενικότερου ενδιαφέροντος των Γερμανικών Αρχών υπέρ του Κρητικού λαού. Την εφημερίδα επιβεβαιώνει ο εκπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1943, ο οποίος έκανε λόγο για υποδοχή με μεγάλη ευγένεια από τις γερμανικές και ελληνικές αρχές που πρόθυμα έκαναν τα πάντα ώστε να διευκολύνουν το έργο το δικό του και του Οργανισμού.

Αντίθετα, οι Άγγλοι παρουσιάζονται ως «σαμποτέρ» της τροφοδοσίας του νησιού επειδή προβάλλουν είτε απαγορεύσεις για την αποστολή πλοίων με αγαθά, είτε εμπόδια με σκοπό την καθυστέρηση της διατροφής του άπορου πληθυσμού, ο οποίος κατά την εφημερίδα τρέφει αισθήματα αγανάκτησης για τους Άγγλους και ευγνωμοσύνης για τους Γερμανούς.

Ενώ επομένως οι Γερμανικές Αρχές υποκινούμενοι από την επιθυμία τους να βοηθήσουν τους Κρητικούς είναι πρόθυμοι ακόμη και από τα δικά τους αποθέματα τροφίμων να ενισχύσουν τον πληθυσμό, συνεργάζονται με τον Ερυθρό Σταυρό διευκολύνοντας την μεταφορά των ειδών που αποστέλλει με την Γερμανία συνεχώς να διαθέτει δικά της τρόφιμα, οι Άγγλοι επιστρατεύουν απάνθρωπες μεθόδους

²⁹¹⁷ «Μεγάλη σύσκεψις εις Χανιά διά την επισιτιστικήν κατάστασιν», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 20 Νοεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹¹⁸ «Η συμβολή των ευπόρων», *Κρητικός Κήρυξ*, Δευτέρα, 24 Ιανουαρίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹¹⁹ Σημείωμα για την επισιτιστική κατάσταση της χώρας (20 Φεβρουαρίου 1944), Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ. ΕΞ.).

αποκλεισμού, καταπίεσης και τρομοκρατίας βομβαρδίζοντας ακόμη και πλοία του Ερυθρού Σταυρού, μέθοδοι τις οποίες εφαρμόζουν επιδιώκοντας να καταδικάσουν τον ελληνικό λαό σε θάνατο από πείνα αδιαφορώντας χαιρέκακα για την πείνα και την δυστυχία του, που οι ίδιοι προκάλεσαν, επιμένοντας να τον αφήνουν χωρίς τρόφιμα, ενώ συγχρόνως παρουσιάζονται προστάτες και φίλοι του.²⁹²⁰

Απόδειξη των ευγενών και φιλικών προθέσεων του Γερμανικού στρατού άλλωστε ήταν η συγχώρεση των Κρητικών για το τεράστιο σφάλμα που διέπραξαν στον σκληρό αγώνα μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας να μην κρατήσουν ουδετερότητα, σύμφωνα με τον Νομάρχη Ηρακλείου Πασσαδάκη. Και ήταν μέγιστο σφάλμα επειδή ακριβώς, όπως εξηγεί, δέχθηκαν φιλικά τους Άγγλους που ήρθαν να καταλάβουν το νησί, ενώ τους Γερμανούς που ήρθαν να θέσουν το νησί υπό την ισχυρή προστασία του Άξονα, τους πολέμησαν με μανία. Η φράση του «*η Γερμανική κατοχή δεν υπήρξε δι' ημάς κατάκτησις, αλλά σωτηρία*» είναι η πλέον απαξιωτική δήλωσή του για την αντίσταση των Κρητικών, λίγες μόλις μέρες μετά την κατάληψη του νησιού (18 Αυγούστου 1941).²⁹²¹

Η κοινή Διοικητική Επιτροπή Νομού Χανίων του Ε.Α.Μ σε συνεδρίασή της στις 7 Οκτωβρίου 1944 δημοσίευσε έκκλησή της σε όλους εκείνους που είχαν να δώσουν τρόφιμα και λεφτά να ενισχύσουν τον λαό που κινδυνεύει να πεθάνει από την πείνα.

Όπως αναφέρει σε ανακοίνωσή της την 19^η Οκτωβρίου 1944, με λύπη της πληροφορήθηκε πως όσοι πλούτισαν στην διάρκεια της Κατοχής όχι μόνο αρνήθηκαν να προσφέρουν, αλλά και πολλοί από αυτούς έδιωξαν τους απεσταλμένους της Λαϊκής Επιτροπής. Καλώντας όλους τους πατριώτες να συνδράμουν το έργο της Διοικητικής Επιτροπής για την εξασφάλιση ενός στοιχειώδους επισιτισμού του λαού που πεινά, ταυτόχρονα προειδοποιεί τους πλούσιους πως αν δεν συμμορφωθούν παραχωρώντας το 20% από τα αποθέματά τους θα λάβουν μέτρα ώστε να τους αναγκάσουν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους.²⁹²²

Για σκληρή οικονομική και επισιτιστική εγκατάλειψη της Κρήτης έκανε λόγο σε τηλεγραφήματά του προς την Αθήνα το φθινόπωρο του 1944 ο Υπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης και Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Αγαθάγγελος υπερτονίζοντας την δραματική ζωή της κοινωνίας των Χανίων και την τέλεια απόγνωση και εξαθλίωση την οποία βιώνουν οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι του νησιού στους οποίους δεν έχουν καταβληθεί χρήματα από τον Αύγουστο του 1944.

Σύμφωνα με τον Επίσκοπο, η επισιτιστική κατάσταση του νησιού και ιδιαίτερα το κατεχόμενο τμήμα του (Οχυρά θέσεως Χανίων) επιδεινώθηκε απότομα κυρίως λόγω της υπερβολικής αύξησης των ειδών ώστε η αγορά να είναι ανύπαρκτη και τα ελάχιστα μεταφερόμενα λαχανικά και φρούτα από τους χωρικούς στην πόλη να γίνονται αντικείμενο πλειοδοσίας και ανταλλαγής είδους με είδος (κυρίως με ρουχισμό).

Οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι μισθωτοί έχοντας πουλήσει τα πάντα και παραμένοντας απλήρωτοι αντιμετωπίζουν χωρίς υπερβολή τον «*εκ πείνης θάνατον*», όπως επίσης και η άπορη τάξη, εκτός εκείνων που σιτίζονται στα Λαϊκά και Παιδικά

²⁹²⁰ «Ενώ οι Άγγλοι παρακωλύουν τον επισιτισμόν του ελληνικού λαού, οι Γερμανοί στρατιώται παραχωρούν και πάλιν από τον άρτον των», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 4 Απριλίου 1944, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, «Αφίχθη εις Κρήτην πλοίοι του Ερυθρού Σταυρού με τρόφιμα», *Παρατηρητής*, Πέμπτη, 1 Ιουνίου 1944, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, «Rapport de M. Save-Soderbergh sur le sejour en Crete 29.4-11.5.1943», Τσολάκη Σμαράγδα-Ερυθρός Σταυρός, ΦΑΚ. 3, Ε.Λ.Ι.Α Αθηνών.

²⁹²¹ «Προκήρυξις του Νομάρχου κ. Ιωάννου Πασσαδάκη προς άπαντας τους κατοίκους της Κρήτης», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 19 Αυγούστου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹²² Μάρκος Γ. Πολιουδάκης, *Η Εθνική Αντίσταση κατά τη Γερmano-ιταλική κατοχή στην Κρήτη. 1^η Ιουνίου 1941 έως 30 Ιουνίου 1945*, Ρέθυμνο 2002, σ. 448.

συσσίτια, αναφέρει ο Επίσκοπος, προσθέτοντας πως καθώς θα ήταν αποκαρδιωτικό να αφηθεί ο πληθυσμός της Κρήτης στον εκ στερήσεων θάνατο και αβοήθητος μπροστά σε ένα δράμα μεγαλύτερο από του πρώτου πολεμικού χειμώνα επείγει η αποστολή σίτου και οσπρίων.²⁹²³

Η μη ανταπόκριση στις αλληπάλληλες εκκλήσεις του Επισκόπου, η έλλειψη κρατικών διανομών τροφίμων και μέριμνας, οι περιορισμένες προσκομίσεις τροφίμων εκ μέρους της τοπικής επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού, οι απρόσιτες τιμές όλων των βασικών ειδών διατροφής, η εξαφάνιση από την αγορά όλων των αγαθών και η γενική πεποίθηση της κοινωνίας πως παρά όσα υποστηρίζονται είναι τεράστια τα αποθέματα, κυρίως οσπρίων και δημητριακών, που αποκρύπτονται, συντέλεσαν αρχές Οκτωβρίου του 1944 στην σύσταση εκ μέρους των δύο απελευθερωτικών οργανώσεων Ε.ΑΜ-Ε.Ο.Κ της Λαϊκής Επιτροπής Επισιτισμού Χανίων (Λ.Ε.Ε.Χ) υπό την Προεδρία του Αγαθάγγελου, με σκοπό την ανακούφιση του πληθυσμού της πόλης, καθώς επίσης, με καμουφλαρισμένο τρόπο, και τον επισιτισμό των αντάρτικων ομάδων.

Εκτός όμως από τα είδη διατροφής και συντηρήσεως ο πληθυσμός των Χανίων είχε επίσης ανάγκη από ησυχία και τάξη, αλλά η κοινωνική ευρυθμία απειλείτο από την επικρατούσα πεποίθηση της πενόμενης τάξης για αποκρύψεις ειδών, που συχνά γινόταν αιτία να εκδηλώσει τις οξείες θέσεις της. Οπότε η σύσταση της Λ.Ε.Ε.Χ θεωρήθηκε απαραίτητη για να προληφθεί «το κοινωνικό ξεχαρβάλωμα».

Μετά πολλών κόπων και συνεχών πιέσεων προς την εύπορη τάξη, με την πλειοψηφία της να παραμένει άκαμπτη μπροστά στην εμφανή δυστυχία των πολλών, συγκεντρώθηκε ένα περιορισμένο χρηματικό ποσό για την περίθαλψη των άπορων τάξεων και διανεμήθηκαν εντελώς δωρεάν σε αυτούς τα $\frac{3}{4}$ της εισαγόμενης ποσότητας ειδών και των ειδών που επιτάχθηκαν από την Λ.Ε.Ε.Χ, ενώ ιδιαίτερη μέριμνα λήφθηκε για τους συνταξιούχους και τους δημόσιους υπάλληλους.²⁹²⁴

Σε τηλεγράφημα του Επιτελάρχου Παπαδάκη προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβέρνησης, Γεώργιο Παπανδρέου στις 18 Νοεμβρίου 1944 διαβάζουμε πως το δυτικό τμήμα της Κρήτης που εξακολουθεί να είναι κατεχόμενο είναι αυτό που κυρίως υποφέρει από παντελή έλλειψη τροφίμων, ενώ η πόλη των Χανίων έχει απονεκρωθεί με τον πληθυσμό να αντιμετωπίζει τον θάνατο από πείνα και να αγονακτεί. Η κατάσταση τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο είναι τραγική και δεν επιδέχεται αναβολής. Το παράπονο που εκφράζεται είναι πως το νησί της Κρήτης που αγωνίστηκε και πλήγηκε περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή της Ελλάδας έχει εγκαταλειφθεί από την Κυβέρνηση προς την οποία γίνεται έκκληση να ενδιαφερθεί να απαλλάξει το κατεχόμενο τμήμα του νησιού από την εχθρική παρουσία και να ενισχύσει το συντομότερο τον πληθυσμό με τρόφιμα.

Τρεις μέρες αργότερα, ο Παπανδρέου θα απαντήσει πως η σκέψη της ελεύθερης Ελλάδας τρέφεται με πόνο για την ηρωική γωνιά της Κρήτης που υποφέρει από την εχθρική κατοχή, επισημαίνοντας πως μελετώνται όλες οι δυνατότητες προς εξεύρεση των μέσων για αποστολή βοήθειας και εφοδίων το ταχύτερο, ενώ οι βρετανικές δυνάμεις αναζητούν τον καλύτερο τρόπο για την βελτίωση των δεινών εφόσον ο εχθρός παραμένει στο νησί.

«Μη χάνετε το θάρρος σας.»

²⁹²³ Στέφανος Δ. Μυλωνάκης, *Ο Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου (Κρήτης) Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης 1872-1948. Εκκλησία Κρήτης-Γερμανική κατοχή 1941-1945*, Κ. Μαριδάκη, Χανιά 1948, σσ. 224-231.

²⁹²⁴ «Απολογισμός πεπραγμένων από της συστάσεως της Λ.Ε.Ε.Χ μέχρι 31/12/1944», Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, Βιβλίο Πρακτικών-Συνεδριάσεων της Λαϊκής Επισιτιστικής Επιτροπής Χανίων (Λ.Ε.Ε.Χ) 1944-1945, ΦΑΚ.12, δεσμίδα 1α', Μυλωνάκης, ό. π., σ. 230, 232.

*Δεν θα σας εγκαταλείψωμεν»,*²⁹²⁵ καταλήγει το τηλεγράφημα.

Από ενημερωτικό σημείωμα προς την Λαϊκή Επιτροπή Επισιτισμού Χανίων (Λ.Ε.Ε.Χ) με ημερομηνία τέλη Δεκεμβρίου 1944, πληροφορούμαστε πως με απόφαση της Στρατιωτικής Διοίκησης Κρήτης απαγορεύτηκε η εισαγωγή τροφίμων από την μη κατεχόμενη Κρήτη στην κατεχόμενη. Ακόμη και αν τα τρόφιμα προέρχονται εξ ανταλλαγής, η εισαγωγή ειδών στο κατεχόμενο τμήμα του νησιού προκειμένου να διατραφούν φτωχές οικογένειες θα επιτρέπεται μόνο με ειδική άδεια της Διοίκησης. Η λήψη των παραπάνω μέτρων κρίθηκε απαραίτητη επειδή η Διοίκηση διαπίστωσε πως πολλά από τα είδη που εισήλθαν στην κατεχόμενη περιοχή περιήλθαν στα χέρια του εχθρού γεγονός το οποίο παρατείνει την παραμονή του στην Κρήτη.²⁹²⁶

Η απαρχή της γερμανικής κατοχής στο **Ηράκλειο** χαρακτηρίζεται από συστάσεις του Τύπου στους παραγωγούς να πάνσουν να διαπράττουν το μέγα ατόπημα της απόκρυψης των τροφίμων προκαλώντας ελλείψεις στην αγορά της πόλης με σκοπό να τα πωλούν στην επαρχία σε αστρονομικές τιμές, αλλά να εφαρμόσουν την απόφαση-επιθυμία της Γερμανικής Διοίκησης να μην πεινάσουν οι πολλοί για να θησαυρίσουν αθέμιτα οι λίγοι. Καθώς η Κρήτη είναι τόπος που ευδοκίμουν όλα τα είδη, είναι απαραίτητος ο έγκαιρος εφοδιασμός των παραγωγών σε σπόρους και ζώα ώστε να επιτευχθεί το ανώτατο όριο ανάπτυξης της παραγωγής που θα επιτρέψει την επιβίωση του πληθυσμού και την αντιμετώπιση των οικονομικών δυσχερειών που επέφερε ο πόλεμος.²⁹²⁷

Αρχές Σεπτεμβρίου, ο Νομάρχης προειδοποιεί για τα διατροφικά προβλήματα που πρόκειται να κληθεί να αντιμετωπίσει ο πληθυσμός το προσεχές διάστημα και συμβουλεύει τους κατοίκους να αποθηκεύσουν μεγάλες ποσότητες σταφυλιών και σταφίδας ώστε να φτιάξουν προϊόντα όπως πετιμέζι και μουσταλευριές, με το επιχείρημα πως τα είδη αυτά είναι ικανά να συντηρήσουν το ανθρώπινο σώμα στη ζωή ελλείψει άλλων βασικών ειδών διατροφής. Ο Νομάρχης είναι κατηγορηματικός πως από το βασικό διαιτολόγιο των Κρητικών που περιλαμβάνει άρτο, όσπρια, έλαιο και κρέας, τα δύο πρώτα είδη θα εκλείψουν, το κρέας θα βρίσκεται σε περιορισμένες ποσότητες, και μόνο το έλαιο θα υπάρχει άφθονο. Παράλληλα, δίνει εντολή στους Γραμματείς να γνωστοποιήσουν σε όλους τους κατοίκους τις συστάσεις του και στους δημοδιδασκάλους να αγοράσουν σταφύλια και να ετοιμάσουν προϊόντα από αυτά για τους μαθητές τους προειδοποιώντας πως εάν τα παιδιά των χωριών πεινάσουν τον χειμώνα, θα είναι υπόλογοι.²⁹²⁸

Το αίτημα για την εξασφάλιση των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την οργάνωση Κοινωνικής Πρόνοιας υπό την μορφή λαϊκών συσσιτίων θα το θίξει ο *Κρητικός Κήρυξ* μέσα Σεπτεμβρίου,²⁹²⁹ οπότε τα είδη τροφίμων τοπικής παραγωγής «λάμπουν διά της απουσίας τους» από την αγορά του Ηρακλείου με τον πολύ κόσμο να αντιμετωπίζει οξύτατο πρόβλημα διατροφής καθώς οι παραγωγοί επιμένουν να αγνοούν τις ανάγκες της πόλης, ενώ η αδυναμία της Αγορανομικής Υπηρεσίας να

²⁹²⁵ «Βιβλίο Πρακτικών-Συνεδριάσεων της Λαϊκής Επισιτιστικής Επιτροπής Χανίων (Λ.Ε.Ε.Χ)», Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ. 12, δεσμίδα 1α'.

²⁹²⁶ Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ό. π., δεσμίδα 1β', αριθμός εγγράφου 4.

²⁹²⁷ «Διά την γεωργίαν μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 27 Αυγούστου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Πιστεύομεν να εννοούμεθα», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 28 Αυγούστου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Η αγορανομία μας τι λέγει;», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 28 Αυγούστου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹²⁸ «Συστάσεις του κ. Νομάρχου διά το ζήτημα του επισιτισμού», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 4 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹²⁹ «Η Κοινωνική μας Πρόνοια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 16 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

τους εξαναγκάσει να πειθαρχήσουν ευνοεί την ανάπτυξη της αισχροκέρδειας και της εκμετάλλευσης σε ανησυχητικό βαθμό.

Οι εύποροι, η μειοψηφία της κοινωνίας του Ηρακλείου, επειδή διαθέτουν τα οικονομικά μέσα έχουν την δυνατότητα να προμηθευτούν τρόφιμα από τα χωριά της υπαίθρου σε εξωφρενικές τιμές μαύρης αγοράς με την πλειοψηφία της κοινωνίας, τους φτωχούς, να έχουν αναγκαστικά εναποθέσει την πλήρωση του κενού στομάχου τους την αγορά της πόλης αναμένοντας όμως μάταια την εμφάνιση τροφίμων. «Υπάρχει άραγε φάρμακον θεραπείας του κακού;»,²⁹³⁰ αναρωτιέται η εφημερίδα.

Τέλη Σεπτεμβρίου, σε δηλώσεις του στην Αθήνα σχετικά με το ταξίδι του στην Κρήτη ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, Λογοθετόπουλος, θα αναφέρει ως μείζονος σημασίας ζητήματα την ανοικοδόμηση των Χανίων και του Ηρακλείου, την στέγαση των κατοίκων τους, την επίλυση προβλημάτων στο χώρο της υγείας, όπως η έλλειψη φαρμακευτικού υλικού, και την ρύθμιση του επισιτιστικού θέματος το οποίο επιτείνει η έλλειψη σίτου, υποσχόμενος σε πρώτη φάση την αποστολή 500 τόνων εκ μέρους της Κυβερνήσεως. Τόσο το ταξίδι του Λογοθετόπουλου στο νησί όσο και η παραπάνω υπόσχεση σχολιάστηκαν από τον τοπικό Τύπο ως η καλύτερη απόδειξη του ενδιαφέροντος της Κυβέρνησης για τον πληθυσμό, ο οποίος παρουσιάζεται να είναι ευγνώμων.²⁹³¹

Ως το πρώτο και κυριότερο μέσο για να επιτευχθεί η αυτάρκεια στα κυριότερα ντόπια προϊόντα προβάλλεται από τον *Κρητικό Κήρυξ* η εντατική καλλιέργεια της γης και η αθρόα σπορά όλων των ειδών που ευδοκιμούν στην κρητική γη, όπως σιτηρά, όσπρια, λαχανικά και οπωρικά επισημαίνοντας πως η συντήρηση του πληθυσμού στη ζωή και η επίλυση του φλέγοντος ζητήματος του επισιτισμού θα εξαρτηθεί πρωτίστως από την ανταπόκριση του πληθυσμού στην πρωτοβουλία αυτή καθώς επίσης από τον ζήλο και την επιμέλεια που θα επιδείξει.

Αν και η εφημερίδα εκφράζει την πεποίθησή της για καλή διάθεση των αγροτών να καλλιεργήσουν όχι μόνο τους αγρούς, αλλά και τους οικιακούς κήπους τους, εν τούτοις σε ειδικά πλαίσια καταχωρείται σε περίοπτη θέση στα πρωτοσέλιδά της σχετική παρότρυνση προς τους Κρήτες αγρότες για εντατική και συστηματική καλλιέργεια της γης ενάντια στις πολεμικές δυσχέρειες υπερτονίζοντας πως η συντήρηση του πληθυσμού εξαρτάται αποκλειστικά από την ικανοποιητική απόδοση της γης.

Με άλλα λόγια, η εφημερίδα θέλει να καταστήσει σαφές πως με την πλούσια απόδοση της γης είναι δυνατόν να αποφευχθούν οι ολέθριες επιπτώσεις του υποσιτισμού στην υγεία του πληθυσμού και κυρίως των μικρών παιδιών. Όπως ισχυρίζεται, η γη του νησιού είναι τόσο πλούσια και γόνιμη ώστε εάν καλλιεργηθεί με ζήλο από τον πληθυσμό θα επιλυθεί κατά ένα μεγάλο ποσοστό το επισιτιστικό πρόβλημα και οι Κρήτες θα κερδίσουν στον αγώνα για την εξασφάλιση του ψωμιού των οικογενειών τους.²⁹³²

Είναι γεγονός πως στην καλλιέργεια της γης πολλοί κάτοικοι των πόλεων διέβλεψαν την επιβίωση τους, γι' αυτό και πολλοί απευθύνθηκαν σε αγρότες

²⁹³⁰ «Διά την αγορανομίαν μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 21 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹³¹ «Αι απόψεις μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 23 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Η Κυβερνητική στοργή διά την Κρήτην», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 23 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹³² «Η εντατική καλλιέργεια», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 25 Σεπτεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, βλ. πλαίσιο στο πρωτοσέλιδο *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 1 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Η καλλιέργεια», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 10 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Ο αγών διά το ψωμί των οικογενειών μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 27 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

προκειμένου να εξασφαλίζουν σπόρους και γεωργικά εργαλεία «για να μην πεθάνουν αυτοί και οι οικογένειές τους από την πείνα [...]». ²⁹³³

Εκτός από την καλλιέργεια της γης ο *Κρητικός Κήρυξ* ενθαρρύνει την εξαγωγή στην Γερμανία του ελαίου, του κυριότερου κρητικού προϊόντος, όπως άλλωστε γίνονταν και προπολεμικά, ισχυριζόμενη πως η χώρα του Χίτλερ, η οποία επιθυμεί την τόνωση της κρητικής οικονομίας, θα ευνοήσει την ανταλλαγή βασικών ειδών διατροφής με έλαιο γεγονός που θα δώσει ζωή στην μεγαλόνησο. ²⁹³⁴ Άλλωστε, και στην Κρήτη η ανταλλακτική μέθοδος ήταν διαδεδομένη στην Κατοχή και εκτός από έλαιο, γεωργικά/κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως κρασί, σταφίδα, βούτυρο, πρόβατα και αγελάδες ανταλλάσσονται με σιτάρι, το δεύτερο πιο ισχυρό «νόμισμα» μετά το έλαιο. ²⁹³⁵

Καθώς προχωράει ο καιρός, εκτός από τα είδη διατροφής, μεγάλη ανταλλακτική αξία αποκτούν και τα δελτία τροφίμων, ως αξιόχαρτα, σε αντίθεση με τα χαρτονομίσματα που απλώς συγκεντρώνουν άχρηστα μηδενικά. Συχνά, τα δελτία τροφίμων συνοδεύονται στις συναλλαγές με κοσμήματα, κειμήλια, αξεσουάρ. ²⁹³⁶

Από ανακοίνωση της Νομαρχίας τέλη Οκτωβρίου είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους απέτυχε η συγκέντρωση των σιτηρών στην Κρήτη, με σπουδαιότερο την ψευδή δήλωση των παραγόμενων ποσοτήτων από ασυνείδητους και φιλοχρήματους παραγωγούς με σκοπό την απόκρυψη και διάθεση των ποσοτήτων αποκλειστικά για τις οικογένειές τους εκμεταλλευόμενοι την φυλάκιση του προηγούμενου Νομάρχη και την μη καταγραφή της παραγωγής.

Τέλος, η διανομή επί αμοιβή των περιορισμένων ποσοτήτων σιτηρών που συγκεντρώθηκαν (120 οκάδες) μόνο σε όσους πρόλαβαν και πολιόρκησαν το κτίριο της Νομαρχίας ζητώντας ψωμί αποδίδεται από τον Νομάρχη στην αδυναμία μεταφοράς τους λόγω της επίταξης των οχημάτων, στο άδικο μέτρο της διανομής με δελτίο καθώς δεν προηγήθηκε διάκριση μεταξύ εύπορων και απόρων και στην απουσία των πολλών είτε επειδή παραθέριζαν, είτε επειδή δεν είχαν χρήματα.

Ο Νομάρχης Πασσαδάκης ωστόσο σπεύδει να καθησυχάσει τον πληθυσμό που διαμαρτύρεται για την έλλειψη σίτου πως αν και στην Αθήνα θα είναι δυσκολότερο να καταφτάσουν σιτηρά, η Κρήτη θα εξασφαλίσει σίτο επειδή θα προβεί με την Γερμανία σε ανταλλαγή με έλαιο δηλώνοντας κατηγορηματικά πως «εις την Κρήτην δεν πρόκειται να πεθάνη κανείς από την έλλειψιν ψωμιού, διότι έχωμεν τόσα άλλα πράγματα να φάμε».

Αναφέρει μάλιστα πως παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των κατοίκων στα Χανιά και το Ρέθυμνο έχει να δει ψωμί για περισσότερους από 4 μήνες, κανείς δεν έπαθε τίποτε, και ούτε θα πάθει επειδή συνήθισαν. Όπως ακριβώς θα συνηθίσει και ο πληθυσμός του Ηρακλείου, σύμφωνα με τον Νομάρχη, υποστηρίζοντας πως υπάρχουν λαοί που δεν τρέφονται με ψωμί και όμως ζουν θαυμάσια, χρησιμοποιώντας ως πειστικό παράδειγμα την Γερμανία, η οποία στον προηγούμενο Παγκόσμιο πόλεμο στερήθηκε για μήνες τα σιτηρά χωρίς κανείς να πεθάνει από πείνα. Όχι μόνον δεν πέθαναν οι ηλικιωμένοι, αλλά και τα παιδιά της δεν εκδήλωσαν συμπτώματα υποσιτισμού.

²⁹³³ Άννα Μανουκάκη-Μεταξάκη, «Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη το 1943-1944 από γραπτές, κυρίως όμως προφορικές πηγές (αφηγήσεις) επιζώντων από τον Νομό Ηρακλείου» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σ. 187.

²⁹³⁴ «Η μέριμνα διά το κρητικόν έλαιον», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 17 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹³⁵ Σιδηρόπουλος, ό. π., σσ. 155-156.

²⁹³⁶ Ο. π., σ. 161.

Προκειμένου να μετριαστούν οι διαμαρτυρίες του κόσμου για την έλλειψη του ψωμιού επικαλείται ιατρική άποψη που θέλει τον ανθρώπινο οργανισμό να επιβιώνει ακόμη και μετά από 40 ημέρες χωρίς οποιαδήποτε τροφή, παρά μόνο με νερό. Θεωρώντας αδύνατο να υπάρξει Κρητικός που για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα θα μείνει έστω χωρίς μια χούφτα ελιές ή σταφίδα εκφράζει την βεβαιότητα πως κανείς δεν θα πεθάνει στο νησί.

«Ας μην είμεθα λοιπόν τόσο πανικόβλητοι με την έλλειψιν του άρτου! Δεν θα πεθάνωμεν εάν μας λείψη το ψωμί! Εις την Ευρώπην οι άνθρωποι ζουν με δέκα δράμια ψωμί την ημέραν. Τρώγουν άλλα πράγματα. Και ημείς κάτι θα βρίσκομεν πάντοτε. Η Κρήτη είναι ευπορότατη χώρα και πάντοτε κάτι θα παράγη εις κάθε εποχήν και δεν θα αφήση τους κατοίκους της να πεθάνουν»,²⁹³⁷ καταλήγει ο Πασσαδάκης.

Η έξαρση της μαύρης αγοράς και της αισχροκέρδειας που την συνοδεύει προκαλεί την αντίδραση της Γερμανικής Διοίκησης που απειλεί τους παραβάτες με αναγκαστική εργασία σε δημόσια έργα χωρίς πληρωμή σε μια προσπάθεια πάταξης των παραγόντων που δυσχεραίνουν την πρόσβαση των καταναλωτών σε είδη διατροφής.²⁹³⁸ Η πραγματικότητα όμως είναι πως εκτός από τους ίδιους τους Γερμανούς που ασχολούνταν με την μαύρη αγορά είτε απευθείας, είτε μέσω Ελλήνων μεσαζόντων, η ανεπάρκεια των μισθών είχε ως αποτέλεσμα να εμπλακούν στους μηχανισμούς της ακόμη και όργανα της τάξης σε σημείο που οι Γερμανικές Αρχές Ηρακλείου να παρατηρήσουν πως η αστυνομία αντί να παρεμβαίνει κατά της αύξησης των τιμών δρα ως εταιρεία της μαύρης αγοράς.²⁹³⁹

Όταν λοιπόν η βία και οι επιτάξεις δεν ήταν αρκετά αποτελεσματικές για την απόσπαση τροφίμων από επίδοξους στην απόκρυψη τροφίμων παραγωγούς, οι κατακτητές εκτός από άδειες εισαγωγής ή εξαγωγής ειδών επιδίδονται σε ανταλλαγές προϊόντων όπως σιτάρι ή ζάχαρη αντί για έλαιο, τακτική που ακολούθησε και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός προκειμένου να τροφοδοτήσει την πρωτεύουσα με λάδι, ενισχύοντας όμως και αυτός με την σειρά του την μαύρη αγορά.

Μαύρη αγορά επίσης ασκούν οι βιομήχανοι-επιχειρηματίες, οι οποίοι οικονομικά έχουν στενούς δεσμούς με τις κατοχικές αρχές, και ασφαλώς το σύνολο του εμπορικού κόσμου, κυρίως έμποροι μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, και λιγότερο οι λιανέμποροι. Όσοι δηλαδή πληρούν τις τρεις βασικές προϋποθέσεις για την άσκηση του μαύρου εμπορίου, δηλαδή ρευστό ή εμπορεύματα προς ανταλλαγή, αποθηκευτικούς χώρους και μέσα μεταφοράς, μετατρέποντας το Ηράκλειο στην Κατοχή σε ένα τεράστιο δημοπρατήριο πλειοδοσίας που απευθύνεται μόνο στους οικονομικά ισχυρούς.²⁹⁴⁰

Η εφημερίδα υπερασπίζεται τις καταδικαστικές αποφάσεις του Αισχροδικείου της πόλης εναντίον των «πορωμένων» παραβατών, εμπόρων και παραγωγών, που επιδίδονται σε αποκρύψεις και συνεχείς ανατιμήσεις ειδών εκμεταλλευόμενοι τις περιστάσεις με συνέπεια την δημιουργία χάσματος και ανισότητας μεταξύ του κοινωνικού συνόλου. Μεταξύ των παραβατών ξεχωρίζει η περίπτωση ενός ιατρού-παραγωγού, ο οποίος καταδικάστηκε σε απέλαση και δέσμευση της παραγωγής του, επειδή ενώ παρήγαγε 6.000 οκάδες σίτου δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να προσφέρει

²⁹³⁷ «Ανακοίνωσις του κ. Νομάρχου διά το ζήτημα των σιτηρών», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 19 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹³⁸ Βλ. ενημερωτικό πλαίσιο στο πρωτοσέλιδο *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 29 Οκτωβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹³⁹ Μανουσάκης, ό.π., σ. 134.

²⁹⁴⁰ Παναγιώτης Λάμπρου, «Πόλεις σε κρίση. Το Ηράκλειο την κατοχική δίνη» στο *Μέρες του '43*. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 265-266

στην Συγκέντρωση ούτε μία οκά προκειμένου να τραφούν οι στερούμενοι του Ηρακλείου περιφρονώντας τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου, τις αρχές της αλληλεγγύης,²⁹⁴¹ αλλά κυρίως τις αρχές του λειτουργήματος που επέλεξε να υπηρετήσει.

Ωστόσο, συγκριτικά με την σταυροφορία για την πάταξη της μαύρης αγοράς που συντελείται στην Αθήνα και τις μαζικές συλλήψεις και καταδίκες μαυραγοριτών στα Χανιά, απόρροια της συστηματικής δίωξης αστυνομίας και δικαιοσύνης, ο *Κρητικός Κήρυξ* διαμαρτύρεται πως στο Ηράκλειο παρά το γεγονός ότι οργιάζει το παραεμπόριο δεν παρατηρείται ανάλογη δίωξη του φαινομένου. Τα καταστήματα εξακολουθούν να παραμένουν κλειστά, παρά τις συστάσεις της αστυνομίας να ανοίξουν, με την αγορά να προσφέρει σε μεγάλες ποσότητες μόνο λεμόνια και πορτοκάλια επειδή δεν μπορούν να διατηρηθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα στις κρύπτες των μαυραγοριτών. Η εφημερίδα καταγγέλλει πως στην πραγματικότητα δεν υπάρχει έλλειψη τροφίμων. Αντίθετα, όλα τα είδη υπάρχουν αρκεί οι ενδιαφερόμενοι όχι μόνο να μην διαπραγματεύονται τις τιμές, αλλά ούτε καν να ρωτούν την τιμή πώλησης.²⁹⁴²

Τον τελευταίο μήνα του 1941, καθώς η κάλυψη των αναγκών σε σιτηρά από το εξωτερικό αποκλείεται, ως μόνη σωτήρια λύση του επισιτιστικού ζητήματος της Κρήτης και του νομού Ηρακλείου ειδικότερα, η εφημερίδα παρουσιάζει την θέσπιση της υποχρεωτικής καλλιέργειας σιτηρών στα πρότυπα του μέτρου που επιβλήθηκε στα Χανιά.²⁹⁴³

Παράλληλα, η απόφαση περί υποχρεωτικής συγκέντρωσης της σταφιδοπαραγωγής προβάλλεται ως ωφέλιμη πρωτοβουλία για τους σταφιδοπαραγωγούς και γενικότερα για την παραγωγή και καλλιέργεια της γης και πως θα συμβάλλει σοβαρά στην επιτυχή αντιμετώπιση του επισιτιστικού ζητήματος στην Κρήτη.²⁹⁴⁴

Η απόφαση της δήμευσης κηπουρικών ειδών από την περιφέρεια Ηρακλείου και της μεταφοράς τους στην πόλη για την διατροφή των κατοίκων της, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να εκστρατεύουν στις κοινότητες για να προμηθευτούν λαχανικά εκλιπαρώντας τους παραγωγούς να τους χορηγήσουν ελάχιστες οκάδες, έγινε δεκτή από τον πληθυσμό της πόλης με ανακούφιση. Η εφημερίδα τάχθηκε υπέρ της καθιέρωσης του μέτρου υποστηρίζοντας πως όχι μόνο θα απαλλάξει τον κόσμο από την τρομερή ταλαιπωρία να διανύουν μεγάλες χιλιομετρικές αποστάσεις προκειμένου να προμηθευτούν τρόφιμα, αλλά θα συντελέσει και στην περιστολή της δράσης της μαύρης αγοράς εξαιτίας των ελέγχων στους τόπους παραγωγής και πώλησης και στην επιβολή αυστηρών ποινών σε όσους δεν πειθαρχήσουν.²⁹⁴⁵

Μέσα Δεκεμβρίου, το έλαιο που αφθονεί τόσο στο Ηράκλειο, όσο και σε ολόκληρη την Κρήτη εξαφανίστηκε από την ελεύθερη αγορά και όσοι ενδιαφέρονται να το προμηθευτούν λαμβάνουν από παντοπώλες και λαδέμπορους την ίδια στερεότυπη απάντηση: «Δεν υπάρχει». Στην εφημερίδα διαβάζουμε πως ενώ

²⁹⁴¹ «Η μαύρη αγορά», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 1 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Ποίος πταίει;», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 4 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴² «Επανερχόμεθα», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 9 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴³ «Να θεσπισθή ως υποχρεωτική η σκαλιστική καλλιέργεια», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 6 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴⁴ «Το καθήκον των σταφιδοπαραγωγών μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 30 Νοεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴⁵ «Η δέσμευσις των λαχανικών», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 18 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

υπάρχουν ποσότητες ικανές να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού στο δεκαπλάσιο, ξαφνικά το έλαιο έπαψε να διατίθεται στην ελεύθερη αγορά (την «λευκή») επειδή οι επιτήδαιοι φρόντισαν να το κρύψουν στα υπόγεια της μαύρης αγοράς ώστε να συμπεριληφθεί στα δυσεύρετα είδη με αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής του ανά δευτερόλεπτο, γεγονός που αποτελεί την πιο έμπρακτη εκδήλωση κερδοσκοπίας και εκμετάλλευσης εις βάρος του πληθυσμού υπό τις δυσχερείς επισιτιστικές συνθήκες.²⁹⁴⁶

Η διαταγή όμως για δέσμευση του ελαίου ανακοινώνεται από την Νομαρχία με την αιτιολόγηση της πλήρους έλλειψης ελαίου στο Ηράκλειο και των δυσχερειών που παρουσιάζονται για την ελεύθερη αγορά αναφορικά με την μεταφορά και πώλησή του στην πόλη χωρίς να γίνεται λόγος περί μαύρης αγοράς.²⁹⁴⁷ Ο *Κρητικός Κήρυξ* όμως δικαιολογεί και επικροτεί την επιβολή του μέτρου θεωρώντας πως είναι απαραίτητο για την διευκόλυνση του πληθυσμού που βρέθηκε ξαφνικά χωρίς λάδι και κυρίως προς παραδειγματισμό όσων επεδίωξαν να κερδοσκοπήσουν από το μοναδικό προϊόν που απέμεινε στον τόπο σε μεγάλες ποσότητες με το να το καταστήσουν αντικείμενο της μαύρης αγοράς.²⁹⁴⁸

Εν όψει των εορτών των Χριστουγέννων τίθεται και πάλι το ζήτημα της οργάνωσης λαϊκών συσσιτίων για άπορους από την εφημερίδα, η οποία καταρρίπτει το πρόσχημα της έλλειψης κοινωνικής πρόνοιας λόγω έλλειψης τροφίμων με το επιχείρημα πως αν και τα βασικά είδη διατροφής απουσιάζουν από την αγορά, εν τούτοις υπάρχουν στα κελάρια σπιτιών, οι ιδιοκτήτες των οποίων εάν το θελήσουν έχουν την δυνατότητα να προσφέρουν υπέρ του κοινωνικού συνόλου.

Η ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είναι εφικτό να αντικαταστήσει την αδυναμία των Κρατικών Αρχών, υποστηρίζει η εφημερίδα, προτρέποντας τους λαδέμπορους να προσφέρουν έλαιο, τους υφασματέμπορους υφάσματα και τους παραγωγούς όσπρια τονίζοντας πως η αποστολή τους είναι δύσκολη, αλλά όχι αδύνατον να επιτύχει ειδικά σε συνδυασμό με την πρωτοβουλία του Νομάρχη να επιβάλλει σε κάθε εύπορη οικογένεια του χωριού να στέλνει ένα πιάτο φαγητό καθημερινά σε μια άπορη οικογένεια του χωριού και να πραγματοποιείται κάθε Κυριακή υποχρεωτικός έρανος σε είδος στα χωριά υπέρ της συντήρησης των άπορων των χωριών, αλλά και των ηλικιωμένων, προσφύγων και μικρών παιδιών της πόλης του Ηρακλείου.²⁹⁴⁹

«*Η πιο μεγάλη κουβαρντοσύνη ή φιλανθρωπία ήταν να δώσεις τότε ένα κομμάτι ψωμί*»,²⁹⁵⁰ σύμφωνα με μια μαρτυρία.

Η προτεραιότητα στις ευπαθείς ομάδες (ασθενείς, γέροντες, παιδιά) είναι εμφανής και από την πρόσκληση που απεύθυνε ο Νομάρχης στους οικογενειάρχες να δηλώσουν εάν έχουν άτομα που περιλαμβάνονται στην παραπάνω κατηγορία ώστε να ληφθούν υπόψη οι επισιτιστικές τους ανάγκες και να λάβουν μερίδιο από μια μικρή

²⁹⁴⁶ «Το λάδι», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 12 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴⁷ «Δεσμεύεται το έλαιο», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 19 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴⁸ «Τα μέτρα διά το έλαιο», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 23 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁴⁹ «Η προς τους άπορους βοήθεια», «Η οργάνωση της φιλανθρωπίας υπό του κ. Νομάρχου μας εις την ύπαιθρον χώραν μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 16 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁵⁰ Μανουκάκη-Μεταξάκη, ό. π., σ. 187.

ποσότητα σιτηρών που δόθηκε στην διάθεση του Δήμου Ηρακλείου αρχές Δεκεμβρίου.²⁹⁵¹

Με αφορμή τα Χριστούγεννα, ο Νομάρχης ο οποίος παρουσιάζεται από την εφημερίδα να ενδιαφέρεται να βοηθήσει τους ενδεείς της πόλης, διένειμε δελτία απορίας για περίπου 1.700 άπορες οικογένειες, εκ των οποίων κάθε μία έλαβε δωρεάν ως πρώτο βοήθημα μία οκά σίτου, μία οκά ορύζης και μισή οκά αλεύρου.²⁹⁵² Εκτός από τον Νομάρχη, οι Γερμανοί στρατιώτες του νησιού, σύμφωνα με άρθρο του Διευθυντή της εφημερίδας *Κρητικός Κήρυξ*, φέρονται να ζήτησαν από τους αξιωματικούς τους εν όψει των Χριστουγέννων να μειωθεί η χορηγούμενη μερίδα άρτου ώστε να διατεθεί υπέρ των απόρων διαφόρων περιοχών της Κρήτης, υποκινούμενοι από αλτρουιστικά και φιλόανθρωπα αισθήματα, ενέργεια που προβάλλεται ως άξια μιμήσεως από όλους τους Έλληνες.²⁹⁵³

Τόσο η πρωτοβουλία του Νομάρχη, όσο και του Γερμανικού στρατού, όπως ήταν αναμενόμενο, έλαβε εγκωμιαστικά σχόλια από την εφημερίδα του Ηρακλείου επειδή, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, παρά τις δυσχέρειες λόγω του πολέμου παρασχέθηκε ικανοποιητική βοήθεια στους απόρους.²⁹⁵⁴

Αρχές του 1942, το Ηράκλειο δεν εμφανίζει δυσάρεστα φαινόμενα από την έλλειψη σίτου γεγονός που αποδίδεται στην πρωτοβουλία του Νομάρχη να επιβάλλει φορολογία σε είδος 50% επί της παραγωγής κάθε Κοινότητας με αποτέλεσμα να σωθεί κυριολεκτικά το μεγαλύτερο μέρος των οικογενειών της πόλης. Σύμφωνα με υπολογισμούς της εφημερίδας, περισσότερες από 2.000 οικογένειες αστών, στην πλειονηφία τους επαγγελματίες και υπάλληλοι της πόλης, εξοικονόμησαν σίτο χάρη στην φορολόγηση σε είδος των παραγωγών, η οποία αποδείχτηκε σωτήρια για τους κατοίκους της πόλης. Η ευχάριστη αυτή πραγματικότητα σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση του Ηρακλείου θα ήταν ακόμη καλύτερη εάν πρυτάνευε στους παραγωγούς το πνεύμα της φιλαλληλίας και συμμορφώνονταν με τις διατάξεις περί συγκέντρωσης των σιτηρών, η οποία όμως απέτυχε, διαβάζουμε στην εφημερίδα.²⁹⁵⁵

Ενώ τις προηγούμενες μέρες η αγορά εμφανιζόταν «κατάμαυρη», τέλη Ιανουαρίου διαπιστώνεται μια «ηθικοποίηση» της αγοράς λόγω της συμμόρφωσης των πωλητών με τις τιμές διατίμησης αναφορικά με τα οπωρικά και τα χόρτα, τα μόνα είδη άλλωστε που διατίθενται προς πώληση.²⁹⁵⁶

Ωστόσο, οι συστάσεις προς κάθε φιλόανθρωπο της πόλης να ενδιαφερθεί για την επιβίωση των απόρων, οι οποίοι αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνίας και έχουν δικαίωμα στην ζωή, συνεχίζονται από την εφημερίδα με το σκεπτικό ότι η δυστυχία τους μπορεί να αντιμετωπιστεί περισσότερο χάρη στην συμβολή των εύπορων και λιγότερο χάρη στην συνδρομή του Κράτους, για το οποίο ο *Κρητικός*

²⁹⁵¹ «Ο επισιτισμός του παιδιού», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 2 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁵² «Φιλανθρωπική κίνησις», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 23 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁵³ «Η Κοινωνική Π'ρονοια παρ' ημίν», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 20 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁵⁴ «Η προς τους απόρους βοήθεια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 24 Δεκεμβρίου 1941, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁵⁵ «Ο επισιτισμός των κατοίκων Ηρακλείου», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 8 Ιανουαρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁵⁶ «Η αγορά μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 24 Ιανουαρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Κήρυξ εκφράζει την κατανόησή του επειδή είναι επιφορτισμένο με τεράστια οικονομικά βάρη.²⁹⁵⁷

Από τις εκθέσεις των επιθεωρητών των σχολείων της Δημοτικής Εκπαίδευσης προκύπτει πως ένας από τους λόγους της μεγάλης αποχής των παιδιών από τα σχολεία στην διάρκεια της Κατοχής, κυρίως τα έτη 1941-1942, ήταν οι ελλείψεις των αναγκαίων και απαραίτητων αγαθών διατροφής στην πόλη, υποχρεώνοντας πολλούς γονείς να στείλουν τα παιδιά τους σε συγγενικά πρόσωπα στα χωριά της ενδοχώρας του νομού, ενώ όσοι δεν είχαν αυτή την δυνατότητα προτίμησαν να διακόψουν τις σπουδές των παιδιών τους ώστε να εργαστούν υποχρεωτικά (αγγαρεία) «ή επί *μεγάλω ημερομισθίω*» για λογαριασμό των Γερμανικών Στρατευμάτων (έργα οδοποιίας) ή να απασχοληθούν σε οικιακές και γεωργικές εργασίες (βοσκή ζώων, θερισμός) ώστε να εξασφαλίσουν τα προς το ζην για τα ίδια και τις οικογένειές τους.

Πρώτη προτεραιότητα λοιπόν και για τους μικρούς μαθητές ήταν η εξασφάλιση της επιβίωσης με τα προβλήματα υποσιτισμού να είναι εμφανή ήδη από το καλοκαίρι του 1941.

Όπως σημειώνει σε έκθεσή του επιθεωρητής για τους μαθητές δύο δημοτικών σχολείων, η πλειοψηφία των μαθητών είναι υγιείς όμως οι περισσότεροι στερούνται άρτου, τον οποίο αναπληρώνουν με σταφίδα, η οποία ευτυχώς πωλείται σε προσιτή τιμή ώστε ο κίνδυνος της υγείας των μαθητών συνεπεία του υποσιτισμού να απομακρύνεται. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι σταφίδες υποκαθιστούσαν την έλλειψη βασικών διατροφικών προϊόντων, παρατηρήθηκαν προβλήματα υποσιτισμού σε έντονο βαθμό σε ορισμένα σχολεία του Ηρακλείου, όπως το 3^ο και το 6^ο Δημοτικό, ενώ μαθητές του σχολείου του Πεύκου διαπιστώθηκαν αναιμικοί εξαιτίας υποσιτισμού με την πλειοψηφία τους να απουσιάζει λόγω πενίας και απασχολήσεως από τους γονείς τους σε αγροτικές εργασίες.

Εκτός από τους μαθητές των πόλεων και οι μαθητές της επαρχίας του νομού Ηρακλείου χαρακτηρίζονται κυρίως το 1942 από μη τακτική φοίτηση εξαιτίας των σκληρών συνθηκών διαβίωσης, της πείνας, της φτώχειας των κατοίκων και της πιεστικής ανάγκης να εργαστούν και αυτοί ώστε να ανακουφίσουν τις οικογένειες τους. Σε σχετικές εκθέσεις, οι μαθητές επαρχιακών σχολείων παρουσιάζονται ως ρακένδυτοι και ανυπόδητοι, υποσιτισμένοι και αντιμέτωποι συνεχώς με το φάσμα της πείνας, ενώ ενθαρρυντική είναι η διαπίστωση Επιθεωρητή τον Μάιο του 1942 πως οι μαθητές Δημοτικού σχολείου διατρέφονται κανονικά παρά τις δυσχερείς επισιτιστικές συνθήκες, επισημαίνοντας πως δεν σημειώθηκαν θάνατοι εξ αστίας.

Το 1943 η φοίτηση των περισσότερων μαθητών της Περιφέρειας Ηρακλείου χαρακτηρίζεται «όχι τακτική» ή «όχι κανονική» αν και οι μαθητές σε κάποια σχολεία κρίνονται υγιείς, καθαροί, όχι όμως τόσο ζωηροί, ενώ σε κάποια άλλα είτε σιτίζονται επαρκώς, αλλά προσβάλλονται από ελονοσία, είτε υποσιτίζονται και είναι «όχι τόσο εύρωστοι και ζωηροί» ή αναιμικοί εξ υποσιτισμού. Σε γενικές γραμμές, στην διάρκεια 1943-1944 οι μαθητές στην πλειονότητα τους είναι υγιείς, γεγονός στο οποίο συμβάλλει η παροχή γάλακτος και συσσιτίου εκ μέρους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, αλλά η καταστροφή χωριών από μέρους των Γερμανών στα πλαίσια αντιποίνων για την εκδήλωση αντιστασιακών ενεργειών δυσχεραίνει τον επισιτισμό των μαθητών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μαθητές του δημοτικού σχολείου Πεύκου Βιάννου Ηρακλείου, για τους οποίους ο Επιθεωρητής σημειώνει τον Νοέμβριο του 1945 πως «*υποσιτίζονται και αντιμετωπίζουν συνεχώς το φάσμα της πείνης. Είναι*

²⁹⁵⁷ «Προς τους φιλόανθρωπους», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 30 Ιανουαρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

τραγική η θέσις των, λόγω της καταστροφής την οποίαν υπέστη το χωρίον των υπό των Γερμανών (Σεπτέμβριο του 1943) [...]»²⁹⁵⁸

Ο νομός Ηρακλείου, όπως και ο νομός Χανίων άλλωστε, εξακολουθεί και το 1942 να υποφέρει από την μάστιγα της ζωοκλοπής, με τους δράστες να γίνονται όλο και πιο θρασείς απειλώντας την τοπική κτηνοτροφία με μαρασμό όχι μόνο λόγω των κλοπών, αλλά και λόγω της μείωσης του ενδιαφέροντος για ενασχόληση με τον κλάδο εξαιτίας του φόβου των ζωοκλεφτών.

Κλοπές όμως κάθε είδους βρίσκονται σε ημερήσια διάταξη τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στην πόλη του Ηρακλείου με την εφημερίδα να απαιτεί την πάταξη του φαινομένου, όπως επίσης τον εντοπισμό και την παραδειγματική τιμωρία όσων χρησιμοποιούν δελτία τροφίμων περισσότερα από όσα πραγματικά δικαιούνται. Και η κατάλληλη τιμωρία, σύμφωνα με την εφημερίδα, είναι η ποινή του θανάτου καθώς το αδίκημα της αισχροκέρδειας και οι προαναφερθείσες παραβάσεις συνιστούν την πιο οικτρή εγκληματική πράξη κατά του πληθυσμού.

Όσον αφορά τις ζωοκλοπές τέλη Ιανουαρίου 1943, ο Διοικητής του Φρουρίου Κρήτης με διαταγή του θα ανακοινώσει πως οποιοσδήποτε στην Κρήτη συλληφθεί ως κλέφτης ζώων θα τιμωρείται με την ποινή του θανάτου, ενώ η φυλάκιση θα είναι η πιο επιεικής ποινή μόνο για ελαφρές περιπτώσεις.²⁹⁵⁹

Σε συνέντευξη που παραχώρησε ο Νομάρχης Ηρακλείου στον *Κρητικό Κήρυξ* τον Μάρτιο αναφέρθηκε σε σημαντικά ζητήματα αναφορικά με τον επισιτισμό του Νόμου, όπως πόση ποσότητα τροφίμων εισήχθη στον νομό, με σημαντικότερη την τοποθέτησή του στο ερώτημα εάν εκτιμά πως ο πληθυσμός του νομού πεινά:

Σύμφωνα λοιπόν με τον Νομάρχη, μέχρι και τον Μάρτιο του 1942 ο νομός συντηρήθηκε με δικούς του πόρους και μάλιστα βοήθησε και τους γειτονικούς νομούς αποστέλλοντας σιτηρά, με εξαίρεση τις 8.000 οκάδες ορύζης που απέστειλε η Γενική Διοίκηση και διανεμήθηκαν στα φιλανθρωπικά ιδρύματα και τις περίπου 10.000 άπορες οικογένειες της πόλης τα Χριστούγεννα, ενώ η πρώτη αποστολή βοήθειας που κατέφτασε στην πόλη από τον Ερυθρό Σταυρό με άλευρο και όσπρια είναι πολύ μικρή και θα διανεμηθεί αποκλειστικά στους άπορους.

Πολλοί κάτοικοι υποφέρουν από την έλλειψη του άρτου, αλλά «“δόξα τω Θεώ” κανείς εξ αυτών ούτε απέθανε, ούτε ησθένησε εκ πείνης», ανέφερε ο Νομάρχης, προσθέτοντας πως το ποσοστό θανάτων του Νομού δεν αυξήθηκε ούτε στο ελάχιστο, ενώ το ποσοστό των ασθενών παρέμεινε ίδιο εξαιτίας της αφθονίας του ελαίου. Σύμφωνα με τον Πασσαδάκη, το έλαιο έσωσε τον πληθυσμό του Νομού και αυτό θα τους σώσει και τους δύο μήνες που υπολείπονται μέχρι της νέας σοδειάς,

²⁹⁵⁸ Μανόλης Γ. Δρακάκης, «Φοίτησις άτακτος και ελλιπής...Οι μαθητές των δημοτικών σχολείων Ηρακλείου στις εκθέσεις των Επιθεωρητών της Κατοχής (1940-45)» στο Μέρους του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 91-92, 98, 106-108. Βλ. επίσης, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1940-41», Βιβλίο 17°, ΔΙΟΙΚ.18, 3.07, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1941-42», ΔΙΟΙΚ.18, 3.08, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1942-43», ΔΙΟΙΚ.18, 3.09, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1943-44», ΔΙΟΙΚ.18, 3.10, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1942-43», ΔΙΟΙΚ.18, 3.12, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1944-45», ΔΙΟΙΚ.18, 3.13, ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Ηρακλείου.

²⁹⁵⁹ «Να καταπολεμηθή η μάστιξ της ζωοκλοπής», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 8 Φεβρουαρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Και πάλιν η ζωοκλοπή», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 5 Νοεμβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Η ποινή του θανάτου», «Να παταχθή η κλοπή», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 2 Δεκεμβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Διαταγή», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 24 Νοεμβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

συνιστώντας στους κατοίκους την κατανάλωση ελαίου, το οποίο αναπληρώνει την έλλειψη άλλων ειδών και άρτου και με το οποίο ο ανθρώπινος οργανισμός μπορεί να συντηρηθεί για χρόνια συνοδεύοντας το με χόρτα. «Οι δυστυχείς που απέθανον εις τας Αθήνας εκ πείνης απέθανον κυρίως από την έλλειψιν ελαίου», κατά την γνώμη του Νομάρχη.

Σχετικά με την παραγωγή των σιτηρών δήλωσε πως ο νομός έχει επάρκεια μόνο για 5 με 6 μήνες και η έλλειψη του άρτου στην πόλη έγινε αισθητή πριν από μήνες, η οποία θα γινόταν ακόμη πιο αισθητή εάν δεν λαμβάνονταν μέτρα όπως η φορολόγηση σε είδος των παραγωγών καθώς η Συγκέντρωση απέτυχε. Από την φορολόγηση αυτή κατορθώθηκε να διανεμηθούν σιτηρά σε άπορες οικογένειες με μικρό κόστος.

Στο πιο κρίσιμο ερώτημα σχετικά με το εάν πεινά ο πληθυσμός του Νομού Ηρακλείου ο Πασσαδάκης απάντησε κατηγορηματικά πως αν και στην ύπαιθρο υπάρχει πολύς κόσμος που στερείται σιτηρά κανείς δεν πεινά. Όλοι περνούν καλά και είναι υγιέστατοι και ακμαίοτατοι. Για τον πληθυσμό της πόλης, παρά το γεγονός ότι δοκιμάζεται κυρίως από έλλειψη άρτου, ο Νομάρχης φρονεί ότι ούτε αυτός πεινά και ότι καλύπτει τις διατροφικές του ανάγκες με χόρτα, όσπρια ακόμη και κρέας γιατί εάν πεινούσε θα στρεφόταν προς την κατανάλωση σταφίδας ή χαρουπιών των οποίων η ζήτηση διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα. Εάν ο κόσμος πεινούσε και δεν έβρισκε άλλη τροφή, εξηγεί ο Νομάρχης, ο κόσμος θα αγόραζε καθημερινά χιλιάδες οκάδες σταφίδας. Ωστόσο, καθημερινά πωλούνται μόλις 180 οκάδες χαρουπιών ενδεικτικό και ταυτόχρονα παρήγορο πως ο κόσμος βρίσκει καλύτερη τροφή από αυτά.

Δηλώνοντας ότι οι επισιτιστικές δυσχέρειες σύντομα θα διευθετηθούν καθώς θα ξεκινήσει η παραγωγή κουκιών, οσπρίων και κηπουρικών, ο Νομάρχης ολοκληρώνει την συνέντευξη υπενθυμίζοντας πως η αισιοδοξία-βεβαιότητα που εξέφραζε μέσω δημόσιων δηλώσεων ότι από την έλλειψη άρτου κανείς κάτοικος δεν θα πεθάνει και δεν θα εμφανίσει προβλήματα υγείας, ευτυχώς επαληθεύτηκε.²⁹⁶⁰

«Τα φουρνισμένα χαρούπια, τα χόρτα, η πολύτιμη κριθαρόπιτα και κανένα αυγό που ρουφούσαμε άψητο μας δυνάμωναν [...]»,²⁹⁶¹ σύμφωνα με έναν επιζώντα.

Αρχές Απριλίου, η μαύρη αγορά οργιάζει και πάλι επί των σιτηρών για τα οποία οι άπληστοι και ασυνείδητοι κάτοχοί τους απαιτούν μυθώδη ποσά προκειμένου να δεχθούν να τα πουλήσουν, ενώ η πτώση των τιμών στα λαχανικά μέσα Μαΐου αποδεικνύει για την εφημερίδα πως εάν υπήρχε έστω και ελάχιστη καλή θέληση εκ μέρους των παραγωγών, των μεταπρατών και των εμπόρων η ζωή δεν θα ήταν τόσο ακριβή, ακριβότερη μάλιστα τον Αύγουστο και από την ζωή της Αθήνας με τους παραπάνω παράγοντες να έχουν χάσει στο Ηράκλειο «κάθε συναίσθησιν λογικής».²⁹⁶²

Οι αποκαλύψεις της εφημερίδας σχετικά με την ακρίβεια του βίου στο Ηράκλειο είχαν ιδιαίτερη απήχηση στην κοινωνία και τις Αρχές, όπως διαβάζουμε σε άρθρο της, με σπουδαιότερη την αθρόα σύλληψη αισχροκερδών εμπόρων και παραγωγών, η πλειοψηφία των οποίων στον νομό είναι πλέον εκατομμυριούχοι και επιδιώκουν να ζήσουν με χλιδή αδιαφορώντας εάν οι συνάνθρωποί τους πεθάνουν.

²⁹⁶⁰ «Το ζήτημα του επισιτισμού του νομού μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 15 Μαρτίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁶¹ Μανουκάκη-Μεταξάκη, ό. π., σ. 187.

²⁹⁶² «Περί “μαύρης αγοράς”», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 3 Απριλίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Με δυο λόγια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 19 Μαΐου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Τα τρόφιμα εις Αθήνας και εις Ηράκλειον», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 26 Αυγούστου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Επανερχόμεθα», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 27 Αυγούστου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Η εφημερίδα υποστηρίζει πως η σταυροφορία για την πάταξη της μαύρης αγοράς θα πρέπει να είναι καθολική και συνδυασμός της συνεργασίας Αρχών και πολιτών με τους τελευταίους να έχουν την υποχρέωση να συνιστούν όργανα εφαρμογής του Νόμου και να είναι πιστοί τηρητές αυτών υπό την έννοια πως εάν δεχθούν ως αγοραστές την υπερβολική τιμή πώλησης του αισχροκερδή, αυτό θα εκληφθεί ως ενθάρρυνση ανάλογων ενεργειών και θα θεωρηθούν συνένοχοι.²⁹⁶³

Όμως, υπάρχουν μαρτυρίες που καταγγέλλουν πως οι Έλληνες ιθύνοντες που είχαν στην διάθεσή τους όλα τα τρόφιμα που έστελνε ο Ερυθρός Σταυρός για να διανεμηθούν στον πληθυσμό μαζί με εκείνα που οι Γερμανοί έπαιρναν από τους αγρότες, αντί να προβαίνουν σε δίκαιες διανομές στον πληθυσμό προτιμούσαν με διατακτικές να τα μοιράζουν απλόχερα στους δικούς τους ανθρώπους. *«Ήταν η εποχή που οι γερμανόφιλοι πλούτισαν. Όπως και εκείνοι που έκαναν μαύρη αγορά. Οι άλλοι, ο υπόλοιπος πληθυσμός που δεν συμβιβάστηκε, πεινούσε. Πεινούσε με αξιοπρέπεια».*²⁹⁶⁴

Η αύξηση των αντιστασιακών ενεργειών στον νομό Ηρακλείου τον Μάιο του 1942 οδήγησε τον Νομάρχη να εκδώσει προκήρυξη καλώντας τον πληθυσμό να επανέλθει στην ηρεμία και στην τάξη ώστε να εξακολουθήσει να έχει μια καλύτερη ζωή σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας καθώς κατόρθωσε να φτάσει μέχρι και την νέα συγκομιδή των σιτηρών χωρίς θανάτους από πείνα.²⁹⁶⁵

Την 1^η Ιουνίου 1942, σε εγκύκλιό του με ημερομηνία σχετικά με το μέτρο της συγκέντρωσης των σιτηρών ο Νομάρχης θα επισημάνει την σπουδαιότητά του προβάλλοντας ως σημαντικότερο επιχείρημα την επιβίωση των χιλιάδων πτωχών κατοίκων, ιδίως της πόλης του Ηρακλείου, που αν και δεν πέθαναν από πείνα ενώ επί μήνες ζούσαν χωρίς ψωμί, υποφέρουν από μεγάλες στερήσεις και υποσιτισμό. Η αποτυχία της συγκέντρωσης λόγω αποκρύψεως των σιτηρών, εξηγεί ο Πασσαδάκης, θα καταστήσει απελπιστική την θέση του πληθυσμού επειδή ο οργανισμός τους έχει εξαντληθεί αρκετά και δεν αντέχει, εκφράζοντας παράλληλα την βεβαιότητα για τον θάνατο πολλών παιδιών τον προσεχή χειμώνα.

«Περίστασις δι' εκμετάλλευσιν της δυστυχίας και της πείνης του λαού δεν υπάρχει», αναφέρει χαρακτηριστικά, απαιτώντας να σταματήσουν οι εκβιασμοί των παραγωγών με το να ζητούν υπερβολικές τιμές καθώς το ψωμί δεν είναι γεωργικό προϊόν πολυτελείας, αλλά η βάση της ζωής του λαού και δεν θα πρέπει να το στερούνται χιλιάδες εργαζόμενοι που έχουν να δουν στο τραπέζι τους μια φέτα ψωμί μήνες ολόκληρους, ενώ η εγκύκλιος ολοκληρώνεται με την προειδοποίηση πως δεν θα επιτραπεί μαύρο εμπόριο στα σιτηρά χάρη στην αποφασιστικότητα των Γερμανικών αρχών να παρακολουθούν στενά το ζήτημα και να διαφυλάξουν τον πληθυσμό από αισχροκερδείς που επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν τις περιστάσεις.²⁹⁶⁶

Την Κυριακή 7 Ιουνίου πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια για την λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων της πόλης του Ηρακλείου με πρώτο φαγητό που διανεμήθηκε στις οικογένειες του δήμου που έφεραν δελτία απορίας, *«ωραία προπολεμική φασολάδα».*²⁹⁶⁷

²⁹⁶³ «Η κοινωνία οφείλει να συνδράμη τας αρχάς», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 30 Αυγούστου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁶⁴ Αλίκη-Ευαγγελία Παλίδου-Τσιγκνάκη, *Η Κρήτη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη γερμανική Κατοχή*, Ηράκλειον 1996, σ. 178.

²⁹⁶⁵ Ο. π., σ. 211.

²⁹⁶⁶ Τσιγκνάκη, ό. π., σ. 218.

²⁹⁶⁷ «Ηρchiσεν από προχθές η λειτουργία των λαϊκ. Συσσιτίων», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 9 Ιουνίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Καθώς είναι απαραίτητα τα τρόφιμα και για τα συσσίτια, αρχές Σεπτεμβρίου ο Νομάρχης θα λάβει έκτακτα μέτρα για τον επισιτισμό της πόλης υπό την πίεση της υψίστης ανάγκης να σωθεί ο πληθυσμός της από τον κίνδυνο της ομαδικής πείνας και του υποσιτισμού και ενδεχομένως και του θανάτου, όπως δήλωσε χαρακτηριστικά. Υπενθυμίζουμε πως σε συνέντευξή του τον Μάρτιο ο Νομάρχης ήταν αισιόδοξος για την διευθέτηση των επισιτιστικών ζητημάτων.

Ένα από τα έκτακτα επισιτιστικά μέτρα είναι η προσωπική υποχρέωση των παραγωγών της υπαίθρου να μεταφέρουν το ένα τρίτο της πλεονάζουσας ποσότητας των προϊόντων τους στο Ηράκλειο, υποχρέωση που συνιστά την δική τους θυσία για να βοηθήσουν τους ανθρώπους της πόλης οι οποίοι δεν μπορούν να βρουν κάτι να φάνε και υποφέρουν σκληρά, με τον *Κρητικό Κήρυξ* να ευελπιστεί πως οι παραγωγοί δεν θα αγνοήσουν τους «πεινώντες των πόλεων».

Ο Εισαγγελέας Ηρακλείου ωστόσο δήλωσε ότι είναι αποφασισμένος να τιμωρήσει με τις πιο αυστηρές διατάξεις εκείνους τους εγκληματίες παραγωγούς οι οποίοι δεν θα συνεργαστούν με τις Αρχές, αλλά με την άρνησή τους να συμμορφωθούν θα προτιμήσουν να καταδικάσουν την πόλη σε θάνατο από πείνα.²⁹⁶⁸

Κατά την επίσκεψη των εκπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού τον Οκτώβριο στο Ηράκλειο, ο Νομάρχης δήλωσε πως ολόκληρος ο νομός αντιμετωπίζει επισιτιστικό πρόβλημα, η πρωτεύουσα όμως υποφέρει περισσότερο από την μη εισαγωγή οσπρίων, η οποία και αποτελεί την κυριότερη τροφή του πληθυσμού μετά τον άρτο. Ο Πασσαδάκης ανέφερε επίσης πως η πόλη διήλθε τον περασμένο χειμώνα υπό δυσχερείς επισιτιστικές συνθήκες χωρίς να γίνει διανομή άρτου, παρά μόνον διανομή μισής οκάς αλεύρου κατά άτομο και ελάχιστης ποσότητας οσπρίων (που συλλέχθηκε κατόπιν συγκέντρωσης από την ύπαιθρο) σε διάστημα πέντε μηνών.

Εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του στα Γερμανικά στρατεύματα που τροφοδοτούν με άρτο τις χιλιάδες των εργατών που απασχολούνται στα δημόσια έργα, αλλά και στο σύνολο των στρατευμάτων, Γερμανικών και Ιταλικών, που δεν αφαίρεσαν ούτε μια οκά από τα σιτηρά του λαού, ευγνωμονεί επίσης τον Ερυθρό Σταυρό για την αποστολή 50.000 οκάδων οσπρίων, φασολιών και ρυζιού.

Με την μικρή αυτή ποσότητα τροφοδοτήθηκαν τα λαϊκά συσσίτια, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και οι φυλακές καθώς επίσης το συσσίτιο των δημοσίων υπαλλήλων και των ανδρών της Χωροφυλακής συντελώντας στην αποσόβηση θανάτων από πείνα. Για να αποφευχθούν όμως και τον προσεχή χειμώνα, οπότε προβλέπονται κυρίως θάνατοι μικρών παιδιών που υποσιτίζονται από τις αρχές του πολέμου και είναι εξαντλημένα, ο Πασσαδάκης εκλιπαρεί τους εκπροσώπους του Ερυθρού Σταυρού να μην λησμονήσουν το Ηράκλειο από τις μελλοντικές αποστολές τροφίμων.²⁹⁶⁹

Τέλη Ιανουαρίου 1943, η αγορά της πόλης του Ηρακλείου άρχισε να προσαρμόζεται στην γενική βελτίωση που παρουσιάζουν όλες οι αγορές των μεγάλων αστικών κέντρων, αναφέρει ο *Κρητικός Κήρυξ*, με τα εδωδιμοπωλεία και τα κρεοπωλεία να εμφανίζουν αρκετές ποσότητες εμπορευμάτων που αναμένεται να επιφέρουν μείωση των τιμών.²⁹⁷⁰

²⁹⁶⁸ «Έκτακτα μέτρα του Νομάρχου μας κ. Πασσαδάκη διά τον επισιτισμόν της πόλεως», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 1 Σεπτεμβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Επί της Νομαρχιακής αποφάσεως», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 2 Σεπτεμβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Συνεδρίασις Επιτροπής Επισιτισμού Ηρακλείου», *Παρατηρητής*, Τρίτη, 1 Σεπτεμβρίου 1942, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁶⁹ Τσιγκάκη, ό. π., σ. 235-238.

²⁹⁷⁰ «Η αγορά μας», *Κρητικός Κήρυξ*, Κυριακή, 31 Ιανουαρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

Μέσα Φεβρουαρίου, σε συνάντηση με τσάι που παρέθεσε ο νέος Νομάρχης Ξανθάκη, παρουσία του Δημάρχου Πλεύρη, στους αντιπροσώπους του Ερυθρού Σταυρού που συνόδεψαν τα κοιμισθέντα στην πόλη τρόφιμα, οι εκπρόσωποι των τοπικών Αρχών ευχαρίστησαν τον Οργανισμό για τα έκδηλα φαινόμενα φιλαλληλίας και ανθρωπιστικής αλληλεγγύης που επιδεικνύουν, ενώ οι εκλεκτοί καλεσμένοι του Ερυθρού Σταυρού δήλωσαν πως η μέχρι τώρα ποσότητα που στάλθηκε στην Κρήτη είναι ανεπαρκής, αλλά εντός δύο έως τριών μηνών θα ολοκληρωθεί η βοήθεια προς το νησί.

Σε δηλώσεις του στην εφημερίδα, ο Νομάρχης διαβεβαίωσε τον πληθυσμό πως θα επακολουθήσουν αλληπάλληλες διανομές σιτηρών και τροφίμων στην πόλη γεγονός που θα επιδράσει θετικά στον λαό και αρνητικά στους μαυραγορίτες καθώς οι τιμές θα υποστούν καταπληκτική μείωση λόγω της επίτευξης επισιτιστικής επάρκειας. Ας σημειωθεί πως η πρώτη διανομή σίτου και φασολιών του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού πραγματοποιήθηκε μέσω των παντοπωλείων στους δημότες του Ηρακλείου την 1^η Ιουλίου.²⁹⁷¹

Ο επισιτιστικός ανεφοδιασμός της Κρήτης θα συνεχιστεί με την συνδρομή της Κυβέρνησης, των Αρχών κατοχής και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, δήλωσε κατά την επιστροφή του από την Αθήνα ο Υπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης (πλέον) Πασσαδάκης, με την εφημερίδα να υπογραμμίζει την ανακούφιση με την οποία δέχτηκαν οι Κρητικοί την πληροφορία αυτή και την ευγνωμοσύνη που νιώθει στους πρωτεργάτες της προσπάθειας για τον επισιτισμό τους, όπως αποκαλεί τα μέλη του Οργανισμού. Ευγνωμοσύνη που ο Δήμος Ηρακλείου αποφάσισε να εκφράσει και με ψήφισμα.²⁹⁷²

Τον Μάιο του 1943, ο εκπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού που περιόδευσε στην Κρήτη επισημαίνει στην αναφορά του πως λόγω των βομβαρδισμών που έχουν υποστεί πολλές πόλεις, δεν θα πρέπει να αναμένεται μείωση του αριθμού των απόρων στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως συμβαίνει με την επαρχία κατά τους μήνες της παραγωγής.

Σχεδόν το 20% των σπιτιών της πόλης του Ηρακλείου έχουν καταστραφεί ολοκληρωτικά και το υπόλοιπο είναι λιγότερο ή περισσότερο κατεστραμμένο. Καθώς τα σπίτια βρίσκονται σε μια αξιοθρήνητη κατάσταση η ανοικοδόμηση θα πρέπει να είναι αποτελεσματική προκειμένου να αποφευχθεί μια οδυνηρή εξέλιξη των επιδημικών ασθενειών.

Στην επαρχία, ο αριθμός των συμμετεχόντων στην παροχή βοήθειας του Ερυθρού Σταυρού μπορεί να μειωθεί, ίσως ακόμη και να αποκλειστούν τα περισσότερα χωριά, εκτός από τις πιο φτωχές περιοχές οι οποίες θα πρέπει να λάβουν βοήθεια και κατά την διάρκεια των μηνών παραγωγής.²⁹⁷³

Τέλη Αυγούστου, καταβάλλονται από τον Γενικό Διοικητή Κρήτης 15.000.000 δραχμές υπέρ της λειτουργίας των παιδικών συσσιτίων, τα οποία ιδρύθηκαν κατά το χρονικό διάστημα από μέσα Ιουνίου μέχρι αρχές Αυγούστου, παρέχοντας φαγητό σε 600 άπορα παιδιά ηλικίας από 2 έως και 16 ετών που έχουν ανάγκη καλής και θρεπτικής τροφής, ενώ η όλη προσπάθεια ενισχύεται σημαντικά

²⁹⁷¹ «Ο κ. Νομάρχης παρέθεσε τέϊον εις τους αντιπροσώπους Ερυθρού Σταυρού», «Επισιτιστική επάρκεια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 16 Φεβρουαρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Ανακοίνωσις», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 1 Ιουλίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁷² «Εξησφαλισμένος ο επισιτισμός», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 20 Φεβρουαρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Η πόλις του Ηρακλείου εκδήλοι την ευγνωμοσύνην της προς τον Ερ. Σταυρόν», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 23 Φεβρουαρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁷³ «Rapport de M. Save-Soderbergh sur le sejour en Crete 29.4-11.5.1943», ό.π.

από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και τον Ε.Ο.Χ.Α. με τον τελευταίο να φροντίζει επίσης και για την ένδυση 260 άπορων παιδιών, την διατροφή και περίθαλψη 100 ασθενικών παιδιών και την διανομή γάλακτος σε βρέφη έως και 2 ½ ετών.²⁹⁷⁴

Παρά την ολιγόμηνη λειτουργία του στην πόλη, το Παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α. , κατόρθωσε να συντελέσει γόνιμη εργασία στον τομέα της Κοινωνικής Πρόνοιας αντιμετωπίζοντας επαρκώς τις μεγάλες επισιτιστικές ανάγκες του Ηρακλείου και των προαστίων του. Έτσι, με την συνεργασία Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και Ε.Ο.Χ.Α. επιτυγχάνεται φιλότιμη προσπάθεια για την βρεφική και παιδική προστασία και αποτελούν «ένα φωτεινό παράδειγμα αλληλεγγύης».²⁹⁷⁵

Το πρώτο παράρτημα του Ε.Ο.Χ.Α στο νησί ιδρύθηκε στην Νεάπολη Λασιθίου από τον Επίσκοπο Πέτρας Διονύσιο μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Γερμανούς και παράλληλα με την συγκρότηση των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων, έχοντας ως αποστολή του την περίθαλψη των κατοίκων του νομού που διώκονταν από τους Ιταλούς, οι οποίοι ανέλαβαν την διοίκηση, αλλά και την υποστήριξη παρασκηνακά της αντίστασης κατά των Γερμανών. Ο Ε.Ο.Χ.Α δηλαδή Λασιθίου προηγήθηκε της ίδρυσης του Ε.Ο.Χ.Α της Αθήνας, ο οποίος ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1941.

Αν και όπως προκύπτει από τον *Κρητικό Κήρυξ*, ο Ε.Ο.Χ.Α Ηρακλείου ιδρύθηκε τους τελευταίους μήνες του 1943, υποστηρίζεται πως το παράρτημα Ηρακλείου αποτέλεσε το πλέον δυναμικό παράρτημα του Οργανισμού στην Κρήτη, υπό την προεδρία του πρωτοσύγκελου Ευγένιου Ψαλιδάκη που αντικατέστησε τον εξόριστο για την αντιστασιακή του δράση Μητροπολίτη Βασίλειο.²⁹⁷⁶

Ως προς το κοινωνικό έργο της Εκκλησίας της Κρήτης στην διάρκεια της Κατοχής υπάρχει απόκλιση απόψεων. Κατά μία άποψη, η ευαισθητοποίησή της για τις δοκιμασίες του ποιμνίου της εκδηλώθηκε από κοινού με τους Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών και με την έγκριση υψηλά ιστάμενων των Αρχών Κατοχής υπό την μορφή κλασικών συνταγών φιλανθρωπίας, και μάλιστα με μεγάλη καθυστέρηση, το 1943, οπότε η Εθνική Αλληλεγγύη του ΕΑΜ είχε ήδη διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο.²⁹⁷⁷

Σύμφωνα με άλλη άποψη, ο κοινωνικός ρόλος της Εκκλησίας της Κρήτης ήταν μια συντονισμένη προσπάθεια που στόχευε στον επισιτισμό των άπορων και ιδιαίτερα των παιδιών και των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, στη συγκέντρωση των απαραίτητων χρημάτων και τροφίμων, στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των ασθενών, στην ίδρυση συσσιτίων, στην προστασία και περίθαλψη πολιτικών κρατουμένων και φυλακισμένων. Υποστηρίζεται επίσης πως σε ορισμένες περιπτώσεις η Εκκλησία μεσολάβησε και πέτυχε την άμβλυνση της επιθετικότητας των Γερμανών σε βάρος του πληθυσμού, ενώ απέστειλε ανθρωπιστική βοήθεια και για την κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών της Αθήνας. Υποστηρικτές στο πολύπλευρο κοινωνικό έργο της είχε πρόθυμους πολίτες, κυρίως οικονομικά εύρωστους, να συνεισφέρουν είτε σε χρήμα, είτε σε είδος στους εράνους που

²⁹⁷⁴ «Η προχθεσινή εορτή του Ε.Ο.Χ.Α.», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 9 Ιουνίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Τα παιδικά συσσίτια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 25 Αυγούστου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁷⁵ «Κοινωνική Πρόνοια», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 4 Νοεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Κοινωνική αλληλεγγύη», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 19 Νοεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁷⁶ Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Ο κοινωνικός ρόλος της Εκκλησίας της Κρήτης την περίοδο της γερμανικής κατοχής: 1943» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 253-255.

²⁹⁷⁷ Λάμπρου, ό. π., σσ. 269.

διενεργούσε, πάντα σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό και σε επικοινωνία με τις αντάρτικες ομάδες του νησιού, τις οποίες τροφοδοτούσε με τρόφιμα και τσιγάρα.²⁹⁷⁸

Τον Σεπτέμβριο, η επαιτεία στην Κρήτη έχει αναδειχθεί σε ζήτημα υψίστης κοινωνικής σημασίας και σε επάγγελμα. Οι φάλαγγες των κάθε ηλικίας ενοχλητικών επαιτών πυκνώνουν καθημερινά επειδή κατορθώνουν να εξασφαλίζουν ικανοποιητικά έσοδα, διαβάζουμε στην εφημερίδα του Ηρακλείου, η οποία παραδέχεται ωστόσο ότι υπάρχουν και άτομα που η επαιτεία αποτελεί την μοναδική λύση στο πρόβλημα αυτοσυντήρησης που αντιμετωπίζουν.²⁹⁷⁹

Αρχές Δεκεμβρίου, η τιμή του ψωμιού αυξήθηκε σε αστρονομικά ύψη για άγνωστους λόγους, όπως αναφέρει ο *Κρητικός Κήρυξ*. Όπως προκύπτει από δηλώσεις του Νομάρχη η επισιτιστική ανατροπή αποδίδεται στην έντονη πολεμική δραστηριότητα και τις αεροπορικές επιδρομές που πλήττουν το Ηράκλειο και την Κρήτη γενικότερα. Παρά τις δυσχέρειες όμως λόγω των πολεμικών συγκρούσεων, τέλη Δεκεμβρίου, το πλοίο «Βίριλ» με το πολύτιμο φορτίο του, σίτο και μπιζέλια, μέρος του οποίου επρόκειτο να ανταλλαχθεί με έλαιο προορισμένο για τους κατοίκους των Αθηνών, προσάραξε επιτυχώς στο λιμάνι του Ηρακλείου.

Εκτός όμως από την ευγενή προσπάθεια που καταβάλλει ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός αποστέλλοντας με πλοία τρόφιμα, από την εφημερίδα ενημερωνόμαστε για τις προσπάθειες που κατέβαλλε η Νομαρχία για την βελτίωση των όρων διαβίωσης του πληθυσμού με κυριότερες την ίδρυση της Ένωσης Εισαγωγέων Ηρακλείου, την διανομή τροφίμων και τσιγάρων τις εορτές των Χριστουγέννων καθώς επίσης την επίταξη ποσοτήτων κρέατος από τις επαρχίες και την διανομή του στα Φιλανθρωπικά ιδρύματα και τα Παιδικά συσσίτια.²⁹⁸⁰

Τους πρώτους μήνες του 1944, οι συνεχείς ανατιμήσεις της μαύρης αγοράς καθιστούν τον επισιτισμό φλέγον ζήτημα. Οι ονίπλουτοι μαυραγορίτες επιβάλλεται να κατανοήσουν πως είναι ανεπίτρεπτο το ψωμί να πωλείται 350.000 δραχμές και ότι η ανεκτικότητα του λαού έχει και αυτή τα όρια της και κάποια στιγμή θα ξεσπάσει απειλητική σε βάρος των προκλητικών περιφρονούντων το δημόσιο αίσθημα, διαβάζουμε στην εφημερίδα. Ωστόσο, ο Τύπος αισιοδοξεί πως χάρη στις ευμενείς διαθέσεις και φιλότιμες προσπάθειες του Ερυθρού Σταυρού ο πληθυσμός της Κρήτης δεν θα πεινάσει και οι μαυραγορίτες θα αναγκαστούν να περιορίσουν τα αθέμιτα κέρδη τους.²⁹⁸¹

Οι διανομές σίτου και οσπρίων του Οργανισμού συνεχίζονται κανονικά και ο επισιτισμός θεωρείται εξασφαλισμένος μέχρι και τον Αύγουστο.²⁹⁸² Επίσης, τα συσσίτια που λειτουργούν στην πόλη, Λαϊκά, Βρεφικά και Παιδικά, προσφέρουν μέγιστη και ανεκτίμητη υπηρεσία στην κοινωνία συνεχίζοντας την άριστη λειτουργία τους. Για την εύρωστη λειτουργία τους η εφημερίδα του Ηρακλείου επαινεί εκτός από τον Ερυθρό Σταυρό και την Γερμανική Επιμελητεία, η οποία παρουσιάζεται να

²⁹⁷⁸ Χαλκιαδάκης, ό. π., σσ. 258.

²⁹⁷⁹ «Η επαιτεία», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 21 Σεπτεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸⁰ «Το ψωμί», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 3 Δεκεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Αφίχθησαν και άλλα σιτηρά διά τον πληθυσμόν Κρήτης», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 23 Δεκεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Αι προσπάθειαι διά την βελτίωσιν των όρων διαβιώσεως», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 28 Δεκεμβρίου 1943, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸¹ «Ο επισιτισμός της Κρήτης», *Κρητικός Κήρυξ*, Δευτέρα, 7 Φεβρουαρίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Μαυραγορίται πενήθησατε», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 30 Μαρτίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸² «Η επισιτιστική επάρκεια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 15 Φεβρουαρίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

διαθέτει συχνά σημαντικά χρηματικά ποσά για τα Παιδικά Συσσίτια, δείγμα του βαθύτατου ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος της υπέρ του πληθυσμού.²⁹⁸³

Με πρωτοβουλία του αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού στο Ηράκλειο, Ντε Ρουζεμόν, τον Αύγουστο λειτουργεί στην πόλη με εθελοντές γιατρούς και νοσοκόμες υποδειγματικό Ιατρείο για τα παιδιά των συσσιτίων, τα οποία υποβάλλονται σε εξετάσεις και ανάλογα με τα αποτελέσματα τυγχάνουν πρόσθετης παροχής τροφής. Το μεγάλο ποσοστό ασθενών και καχεκτικών παιδιών καθώς και η διαρκώς αυξανόμενη κίνηση του Ιατρείου αποδεικνύουν πως η λειτουργία του κάλυψε ένα πραγματικό κενό και μια ουσιαστική ανάγκη για τα πτωχά παιδιά της πόλης.²⁹⁸⁴

Καθώς η Κρήτη είναι «ευλογημένη» να παράγει ελαιόλαδο, ο *Κρητικός Κήρυξ* προβάλλοντας όλες τις αρνητικές συνέπειες από την έλλειψη ελαίου, όπως αύξηση της θνησιμότητας και μείωση της εργατικότητας στην χώρα, προτείνει την διενέργεια ενός παγκρήτιου εράνου ελαίου υπέρ όλων σχεδόν των Ελλήνων που στερούνται το πολύτιμο αγαθό, τονίζοντας ιδιαίτερα το δράμα των Αθηναίων που δοκιμάζονται σκληρά από την έλλειψη του και την δυσθεώρητη τιμή πώλησης που το καθιστά απρόσιτο. Η εφημερίδα σημειώνει την υποχρέωση όλων να προσφέρουν από το περίσσειμα ή το υστέρημα τους εκπληρώνοντας τον ιερό σκοπό της αλληλεγγύης.²⁹⁸⁵

Ο Νομάρχης σε σχετική έκκληση του επισημαίνει πως η αποβιταμίνωση και οι αναπόφευκτοι θάνατοι εξαιτίας της έλλειψης του ελαίου θα έχουν ως επακόλουθο τον πλήρη μαρασμό της ελληνικής φυλής. Γι' αυτό είναι ιδιαίτερης σημασίας η συμπαράσταση της Κρήτης στην ανακούφιση της δυστυχίας του πληθυσμού μέσω της εθελουσίας προσφοράς μικρής ή μεγάλης ποσότητας ελαίου εκ μέρους των κατοίκων της ώστε να διανεμηθεί από τον Ερυθρό Σταυρό σε άπορους ή να προσφερθεί στον Οργανισμό με ανταλλαγή σίτου.²⁹⁸⁶

Τον Μάιο, οι επισιτιστικές δυσχέρειες του πληθυσμού έφτασαν στο απροχώρητο. Όχι μόνο δεν υπάρχει ελπίδα να ανακοπεί ο χειμαρρος των ανατιμήσεων, αλλά οι ρυθμιστές της προσφοράς και της ζήτησης επιδίδονται και σε αποκρύψεις τροφίμων, με το αίσθημα φιλανθρωπικής και κοινωνικής αλληλεγγύης να απουσιάζει.²⁹⁸⁷ Τέλη Σεπτεμβρίου, οι τιμές των τροφίμων κυμαίνονται πλέον σε υποφερτά σχετικά επίπεδα εξαιτίας της αφθονίας των ειδών στην αγορά και παρά τις ύστατες προσπάθειες των μαυραγοριτών να αυξήσουν τις τιμές οι επικρατούσες οικονομικές συνθήκες ευνοούν μόνο υποτιμήσεις.²⁹⁸⁸

Οι αποκρύψεις και ελλείψεις τροφίμων χαρακτηρίζουν το 1944 και τον Νομό Ηρακλείου, όμως η εγκαρτέρηση και η αντοχή τους πηγάζει από την πεποίθηση πως το μεγάλο στοίχημα που καλούνται να κερδίσουν είναι η επιβίωση. Χωρίς όμως την βεβαιότητα πως η ήττα του Άξονα είναι πλέον θέμα χρόνου, οι Κρητικοί δύσκολα θα

²⁹⁸³ «Τα συσσίτια», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 16 Μαρτίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Τα παιδικά συσσίτια», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 1 Αυγούστου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸⁴ «Το παιδικόν Ιατρείον Δ.Ε.Σ», *Κρητικός Κήρυξ*, Δευτέρα, 7 Αυγούστου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸⁵ «Προς ένα παγκρήτιον παλλαϊκόν έρνανον ελαίου», *Κρητικός Κήρυξ*, Παρασκευή, 21 Απριλίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸⁶ «Εκκλησις του κ. Νοάρχου διά τον έρνανον του ελαίου», *Κρητικός Κήρυξ*, Τετάρτη, 26 Απριλίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸⁷ «Αι επισιτιστικάί ανάγκαι», *Κρητικός Κήρυξ*, Πέμπτη, 11 Μαΐου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, «Και αποκρύψεις;», *Κρητικός Κήρυξ*, Σάββατο, 20 Μαΐου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

²⁹⁸⁸ «Η πορεία των τιμών», *Κρητικός Κήρυξ*, Τρίτη, 26 Σεπτεμβρίου 1944, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις αρπαγές και τις λεηλασίες, την καταστροφή πόλεων και χωριών, τις συλλήψεις και εκτελέσεις, παρά την καλή σοδειά του 1944 και την λειτουργία των συσσιτίων του Ερυθρού Σταυρού μετά τα μέσα του Ιανουαρίου του 1944 και για τα παιδιά της υπαίθρου.²⁹⁸⁹

Και ακριβώς η βεβαιότητα για την ήττα του Άξονα και η ισχύς του ΕΑΜ ήταν που ανάγκασε τους Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών να εντείνουν τις προσπάθειες για την έλευση της βοήθειας του Ερυθρού Σταυρού, η συνδρομή του οποίου υπήρξε καταλυτική για την βελτίωση του επισιτισμού στο νησί, και να λάβουν μέτρα ανακούφισης των απόρων ιδρύοντας συσσίτια στα πλαίσια μιας πρωτοφανούς έξαρσης φιλανθρωπίας ως μια ύστατη προσπάθεια απόδειξης πατριωτικών αισθημάτων και μείωσης της εαμικής επιρροής στον πληθυσμό.²⁹⁹⁰ Με άλλα λόγια, η ξαφνική κινητοποίηση για την περίθαλψη και διατροφή των απόρων εκ μέρους των μέχρι πρότινος ανάλγητων συμπατριωτών τους είναι απόρροια της προσπάθειας ικανοποίησης των στόχων της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας.

Διαφωτιστική της πραγματικότητας στην κατοχική Κρήτη υπήρξε η έκθεση που συνέταξε η «Κεντρική Επιτροπή διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη», τα μέλη της οποίας περιόδευσαν στο νησί κατά το χρονικό διάστημα από την 29^η Ιουνίου μέχρι την 29^η Αυγούστου 1945, υπογραμμίζοντας πως ο Νομός Λασιθίου καθώς βρίσκονταν υπό την κατοχή των Ιταλών είχε διαφορετική «*κάπως τύχην*» από τους υπόλοιπους τρεις νομούς και υπήρξε ο λιγότερο δοκιμαζόμενος κατά τα έτη της Κατοχής.

Στην έκθεση, εκτός από τις καταστροφές των χωριών και τις ομαδικές εκτελέσεις συνεπεία ανταρτικής δράσεως σε τέτοιο βαθμό ώστε «*κάθε γωνιά της Κρήτης να έχει τάφους*», επισημαίνεται πως μετά από τέσσερα κατοχικά έτη δεν έχει απομείνει τίποτε από τον αγροτικό πλούτο του νησιού επειδή τόσο ο γερμανικός όσο και ο ιταλικός στρατός διατρέφονταν εις βάρος του πληθυσμού. Επίσης, τα προϊόντα του νησιού αποστέλλονταν στην Γερμανία καθώς επίσης και στην Βόρειο Αφρική για το χρονικό διάστημα που οι Γερμανοί μάχονταν εκεί. Ότι δεν ήταν δυνατόν να μεταφερθεί οι Γερμανοί προτιμούσαν να το καταστρέφουν παρά να το αφήσουν να καταναλωθεί από τους κατοίκους ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν κι αυτοί. Οι διαρπαγές των προϊόντων γίνονταν είτε βίαια, είτε υπό την μορφή προστίμου ή επιτάξεως.

Οι μαρτυρίες γυναικών από τα χωριά της Κρήτης είναι ενδεικτικές της καταλήστευσης που έγινε εκ μέρους των κατακτητών στο νησί: «*Ως και το σαπούνι του νεροχύτη μας πήραν οι Γερμανοί*». «*Ούτε μαστραπά δεν μας άφησαν. Τώρα πίνουμε και τρώμε από το ίδιο τενεκεδάκι*», κατέθεσαν στα μέλη της Επιτροπής.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως καθ' όλη την διάρκεια της Κατοχής με το πρόσχημα πως πάρα πολλοί κάτοικοι (κυρίως νέοι) είναι άνεργοι και είτε χαρτοπαίζουν, είτε ασχολούνται με την μαύρη αγορά, επιβλήθηκε υποχρεωτική σωματική εργασία τόσο τις πόλεις, όσο και τα χωριά για την κάλυψη των αναγκών του γερμανικού στρατού σε εργατικά χέρια, με τους συμμετέχοντες στις «αγγαρείες» (κυρίως άνδρες, αλλά και γυναίκες, γέροντες, νέοι) να λαμβάνουν αντί για τροφή και αμοιβή, ξύλο, φυλακή και νηστεία, σύμφωνα με μαρτυρίες. Υπάρχει όμως και η άποψη, επικαλούμενη πηγές, σύμφωνα με την οποία η διατροφή των εργατών αυτών γινόταν κυρίως από επιταγμένα προϊόντα του νησιού και οι πληρωμές, κυρίως για

²⁹⁸⁹ Μανουκάκη-Μεταξάκη, ό. π., σ.192.

²⁹⁹⁰ Λάμπρου, ό. π., σσ. 269-270

εξειδικευμένους εργάτες, από τα έξοδα κατοχής. Πληρωμές μάλιστα πολύ καλύτερες και από του Ελληνικού Δημοσίου.²⁹⁹¹

Για το μεγαλύτερο διάστημα της Κατοχής λοιπόν η οικονομία και επομένως η ζωή των Κρητικών, ειδικά των αστών, επηρεαζόταν σημαντικά από τις ανάγκες των αρχών κατοχής, οι οποίες δεν χρειάζονταν μόνο είδη διατροφής, αλλά και ανθρώπινο δυναμικό. Εν μέσω πολυάριθμων οικονομικών δυσχερειών, η εύρεση εργασίας στις γερμανικές αρχές για ορισμένους επαγγελματίες, όπως τεχνίτες, εργολάβους, μεταφραστές ήταν μια λύση στο επαγγελματικό αδιέξοδο με ικανοποιητικούς μισθούς.²⁹⁹²

²⁹⁹¹ Τα μέλη της Επιτροπής ήταν οι καθηγητές Πανεπιστημίου Ιω. Καλιτσουνάκης και Ιω. Κακριδής, ο λογοτέχνης Ν. Καζαντζάκης και ο Κ. Κουτουλάκης ως βοηθητικό μέλος, Μανόλης Καρέλλης, «*Ιστορικά σημειώματα για την Κρήτη. Από την Επανάσταση του 1886 ως την Κατοχή. Με ανατύπωση της Εκθέσεως Ωμοτήτων των Καζαντζάκη, Κακριδή, Καλιτσουνάκη*», Τασούλα Μαρκομιχελάκη (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σσ. 261, 263, 284, 286-289, 294, Μανουσάκης, ό. π., σ. 138.

²⁹⁹² Μανουσάκης, ό. π., σ. 137.

Κεφάλαιο 11^ο

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Ο λόγος για τον οποίο τα Δωδεκάνησα, αν και ιταλική κτίση από το 1912, συμπεριλήφθηκαν στην μελέτη για την επίδραση της επισιτιστικής κρίσης στην φυσική κίνηση του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο στην διάρκεια της Κατοχής, είναι πολύ συγκεκριμένος. Πρόθεσή μας είναι να εξετάσουμε εάν και κατά πόσο η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα επηρέασε την διαβίωση του πληθυσμού της Δωδεκανήσου, που ήδη ζούσε υπό κατοχικό καθεστώς. Και μάλιστα υπό την εξουσία εκείνων που κατόπιν παραχώρησης από τους Γερμανούς ελέγχουν πλέον το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής χώρας και τα περισσότερα νησιά, δηλαδή τους Ιταλούς.

Αλλωστε, επειδή ακριβώς τα Δωδεκάνησα ήταν ήδη ιταλοκρατούμενα, οι ιταλικές αρχές των Κυκλάδων απευθύνονταν συχνά σε αυτά για τρόφιμα «και είναι αλήθεια πως η Ρόδος τακτικά πρόσφερε στην Σύρο επισιτιστική βοήθεια»²⁹⁹³ διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην διατροφική κρίση του έτερου νησιωτικού συμπλέγματος του Αιγαίου. Επειδή ίσως είχε επισιτιστική αυτάρκεια; Πόσο επομένως επηρεάστηκαν τα Δωδεκάνησα από τον ναυτικό αποκλεισμό;

Προπολεμικά, η Ρόδος έχει μια αξιοπρεπή γεωργία, ικανή να θρέψει μεγάλο μέρος της υπαίθρου και της πόλης, η Κως παράγει καπνά, σταφύλια, πεπόνια και λαχανικά, η Κάλυμνος εξάγει μανταρίνια, η Τήλος και η Νίσυρος αμύγδαλα, ενώ τα υπόλοιπα νησιά έχουν μικρή παραγωγή που καταναλώνεται από τους ίδιους τους αγρότες ή βραχώδες έδαφος που δεν ενδείκνυται για αγροτικές καλλιέργειες.²⁹⁹⁴

Μετά την λήξη του πολέμου, εξαιτίας του ναυτικού αποκλεισμού και της μεγάλης απόστασης από την πρωτεύουσα, η Δωδεκάνησος πρέπει να κατορθώσει να συντηρηθεί με δικά της μέσα γεγονός που είναι δύσκολο καθώς η γεωργία βρίσκεται σε πρωτόγονη κατάσταση ή το έδαφος δεν ευνοεί την ανάπτυξή της, ενώ τα ελάχιστα είδη διατροφής που μεταφέρονται προορίζονται για τον πολυάριθμο στρατό κατοχής.²⁹⁹⁵

Σύντομα, η εξαθλίωση και η φτώχεια μαστίζει την ζωή των κατοίκων, όχι μόνο της πόλης, αλλά και της υπαίθρου που δεν έχει αποθέματα επειδή η παραγωγή είναι ελάχιστη και τα λίγα προϊόντα που είναι υποχρεωμένοι να τα δηλώσουν στις Αρχές διατίθενται σε αυτές σε χαμηλές τιμές. Τα ζώα που χρησιμοποιούνταν στην αροτρίωση είτε κλάπηκαν από τους πεινασμένους στρατιώτες, είτε επιτάχθηκαν για τις ανάγκες του πολέμου, ενώ λιπάσματα και σπόροι πωλούνται αποκλειστικά στην μαύρη αγορά. Λόγω της κακής διατροφής οι περισσότεροι αγρότες δεν μπορούν να εργαστούν στα χωράφια τους, τα οποία παραμένουν ακαλλιέργητα και από τον φόβο των ναρκών που προκάλεσαν πολλά ατυχήματα.²⁹⁹⁶

Η πείνα επομένως που αρχικά βίωσαν οι Δωδεκανήσιοι είναι απόρροια κυρίως των παραπάνω παραγόντων, ωστόσο, είναι δύσκολο να εντοπιστεί η χρονική αφετηρία της πείνας ως αιτία θανάτου επειδή, όπως διαπιστώσαμε από έρευνα στο Ληξιαρχείο Ρόδου και από επικοινωνία με τα ληξιαρχεία Καλύμνου και Λέρου, στην ληξιαρχική πράξη θανάτου δεν αναγράφεται αιτία θανάτου. Σαν να μην ενδιαφέρει

²⁹⁹³ Lecoeur, ό. π., σ. 63.

²⁹⁹⁴ Κώστας Τσαλαχούρης, *Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, Τροχαλία 2000, σ. 133.

²⁹⁹⁵ Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, *Το χρονικόν της Ιταλοκρατίας της Ρόδου*, 1973, σ. 153.

²⁹⁹⁶ Ο. π., σ. 134.

τους Ιταλούς η αιτία που προκάλεσε το συμβάν (τον θάνατο), παρά μόνο η καταγραφή του συμβάντος.

Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Καρπάθου-Κάσου Απόστολο, προανάκρουσμα της πείνας του Δωδεκανησιακού λαού είναι το έτος 1942, το οποίο χαρακτηρίζεται από ελλείψεις ζωοτροφών και άρτου και από «την μαύρη αγορά που οργιάζει».²⁹⁹⁷ Όπως υποστηρίζει ο Μητροπολίτης, το δράμα αποτελείται από τρεις πράξεις, όσα και τα έτη της πείνας, τα οποία είναι το 1943, το 1944 και το 1945 οπότε γράφτηκε ο θλιβερός επίλογος του δράματος.

Τα επισιτιστικά προβλήματα του πληθυσμού επιδεινώθηκαν μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας και το πέραςμα στην γερμανική κατοχή.

Στην Κω, οι Γερμανοί προέβησαν σε επιτάξεις των δημητριακών και των τροφίμων και κατέστησαν το ήδη υπαρκτό πρόβλημα του επισιτισμού των κατοίκων ακόμη οξύτερο, ενώ πολλές εύφορες εκτάσεις του νησιού έμειναν ακαλλιέργητες καθώς οι κατακτητές τις επιτάξανε και τις ναρκοθέτησαν.²⁹⁹⁸ Οι κτηνοτρόφοι υποχρεώθηκαν να παραδίδουν εβδομαδιαίως ένα ορισμένο αριθμό αιγοπροβάτων και να πληρώνουν χαράτσι για το ζωικό κεφάλαιό τους και σε σύντομο χρονικό διάστημα τα ποίμνια αποδεκατίστηκαν. Όσοι κατόρθωσαν να περισώσουν τρόφιμα τα απέκρυπταν επιμελώς και δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την εδραίωση της μαύρης αγοράς, ενώ επιστρατεύθηκαν οι παραδοσιακές κατ' οίκον μέθοδοι παραγωγής ελαίου και αλεύρου εξαιτίας του φόβου της κατάσχεσης του προϊόντος.

Σύντομα, εκτός από την έλλειψη τροφής, προβλήματα στην υγεία του πληθυσμού προκάλεσε και η απουσία στοιχειωδών ειδών υγιεινής, όπως του σαπουνιού, με την ψείρα να λαμβάνει διαστάσεις επιδημίας.²⁹⁹⁹

Μετά την ερήμωση της εβραϊκής συνοικίας της Ρόδου κατόπιν εκτοπίσεως των 500 οικογενειών της στα στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου είχαν την τύχη των υπόλοιπων Ελλήνων Εβραίων, οι Γερμανοί λεηλάτησαν τα σπίτια και τα καταστήματά τους αρπάζοντας τρόφιμα, αλλά και οικιακά σκεύη και υφάσματα πολλά από τα οποία έστειλαν στην πατρίδα τους.³⁰⁰⁰ Επίσης, επιτάξανε τα ποίμνια των χωρικών και επέβαλλαν την ποινή του θανάτου σε κάθε ένοχο κλοπής τροφίμων ακόμη και χορταρικών. Καθώς ο πόλεμος είναι σε εξέλιξη, ο επισιτισμός δυσχεραίνεται επίσης από καταστροφές στις αποθήκες τροφίμων από τις βόμβες των Άγγλων.³⁰⁰¹

Για όξυνση του επισιτιστικού ζητήματος από την πρώτη κιόλας ημέρα της Γερμανικής Διοίκησης κάνει λόγο ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος επειδή με την αύξηση του γερμανικού στρατού, των οποίων οι μερίδες τροφής ήταν ακόμη και τριπλάσιες των Ιταλών, αυξήθηκαν οι στρατιωτικές ανάγκες, στερώντας επίσης τον πληθυσμό από το έλαιο το οποίοι μετέφεραν με αεροπλάνα στην χώρα τους.

Τον Οκτώβριο του 1944, ο Γερμανός στρατηγός Βάγκενερ θα συστήσει στον πληθυσμό αλληλοβοήθεια, κυρίως εκ μέρους των χωρικών, μέχρι να καταφτάσει

²⁹⁹⁷ Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, *Απομνημονεύματα. Ήτοι χρονολογική ιστορία της εκκλησιαστικής επαρχίας Ρόδου επί ιταλο-γερμανοκρατίας 4 Μαΐου 1912-8 Μαΐου 1945*, τόμος Α', Αθήνα 1947, σ.294.

²⁹⁹⁸ Βασιλής Σ. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη*, έκδοση Δήμου Κω, 1990, σσ. 569-570.

²⁹⁹⁹ Μιχαήλ Π. Γεωργιάδης, *Μνήμες από την Ιταλική, Γερμανική και Αγγλική κατοχή της νήσου Κω, χρονική περίοδος 1912-1948*, έκδοση του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Κω, Αθήνα 1997, σσ. 163-165.

³⁰⁰⁰ Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, β' έκδοση, Δήμος Ρόδου-Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα 1994, σσ. 582-583.

³⁰⁰¹ Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, σ. 155.

βοήθεια από το εξωτερικό. Οι πρωτοβουλίες των Γερμανών, κατόπιν παραίνεσης των Ιταλών, να αποσταλούν 1.000 παιδιά στα χωριά ώστε να διατρέφονται με δικές τους δαπάνες ή η σύσταση επιτροπής με σκοπό την διενέργεια εράνων για συγκέντρωση ειδών και χρημάτων με σκοπό να ανταλλαχθούν με τρόφιμα στα χωριά, ήταν καταδικασμένες σε αποτυχία διότι «ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος».³⁰⁰²

Τον Μάρτιο του 1944 σε επιστολή του Προέδρου της Greek Relief Commission, Emil Sandstrom, προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Σουηδίας διαβάζουμε πως η κατάσταση εφοδιασμού στα Δωδεκάνησα είναι κρίσιμη και περιγράφεται ως κατάσταση λιμού. Ο Πρόεδρος μεταφέρει τις φήμες που θέλουν πολλά νησιά να έχουν στερηθεί το ψωμί από τον Οκτώβριο και τις οποίες επιβεβαιώνουν οι Γερμανικές Αρχές. Καθώς και τα Δωδεκάνησα κατοικούνται από Έλληνες και επιπλέον είναι μέρος της Ελλάδας όπως τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, παρά το γεγονός ότι βρίσκονται εκτός των προπολεμικών συνόρων της χώρας, είναι φυσικό το έργο ανακούφισης να επεκταθεί και σε αυτά τα νησιά.³⁰⁰³

Ο Τσαλαχούρης³⁰⁰⁴ που επιχείρησε να παρουσιάσει ένα χρονικό της πείνας στα Δωδεκάνησα με επίκεντρο την Ρόδο υποστηρίζει πως το νησί επλήγη από φοβερή πείνα την διετία 1944-1945.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, στις 7 Νοεμβρίου του 1944 ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος χρησιμοποιεί τις τηλεπικοινωνίες των γερμανικών στρατευμάτων που τίθενται στην διάθεση των Ροδίων για να ζητήσει επισιτιστική συνδρομή. Στο τηλεγράφημα με παραλήπτες τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Χριστόφορο και τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό ζητά βοήθεια για τον πληθυσμό του νησιού που παραμένει αποκλεισμένο από τους Συμμάχους, οι οποίοι έχουν καταλάβει την Σύμη και το Καστελόριζο, και τους Γερμανούς που απαγορεύουν την επικοινωνία με τις τουρκικές ακτές μέσω κάθε είδους πλεούμενου. Στο τηλεγράφημα αυτό πρωταγωνιστούν λέξεις όπως «πείνα» και φράσεις όπως «ο λαός της Δωδεκανήσου συγκεντρωθείς εις Ρόδον αποθνήσκει εκ πείνης».

Αυτό το τηλεγράφημα είναι το πρώτο μιας σειράς τηλεγραφημάτων με τελευταίο εκείνο που φέρει ημερομηνία αποστολής 6 Φεβρουαρίου 1945, στα οποία επισημαίνεται πως ο πληθυσμός της πόλης, εν μέσω του χειρότερου χειμώνα της τριακονταετίας, δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς εξωτερική βοήθεια, ενώ εκκένωση της πόλης και φυγή παίρνουν μορφή επιδημίας. Σε τηλεγράφημα προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βενιαμίν ο Μητροπολίτης Ρόδου αναφέρει πως καθώς, πλην ελάχιστων φαρμάκων, από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό δεν απεστάλησαν τρόφιμα, η πείνα κατέλαβε τον πληθυσμό από τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1944, τον Οκτώβριο επεκτάθηκε ενώ τον Νοέμβριο κατάντησε απελπιστική. *«Διατελούμεν εν απελπισία, απεκδεχόμενοι θάττον ή βράδιον όλοι τον εκ πείνης θάνατον, όστις ήδη έκαμε την έναρξίν του εις τινά ασθενικά παιδιά και γυναικες»*,³⁰⁰⁵ αναφέρει ο Μητροπολίτης.

³⁰⁰² Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, ό. π., τόμος Β', σσ. 37, 40-41.

³⁰⁰³ Κογιόπουλος, ό. π., σ. 289.

³⁰⁰⁴ Ο «ερασιτέχνης» ιστορικός Τσαλαχούρης, σύμφωνα με χαρακτηρισμό του Δημάρχου Ροδίων, επικαλείται για την συγγραφή της μελέτης του ελληνικά και ξένα αρχεία, εκ των οποίων πολλά ιδιωτικά, χωρίς όμως να παραπέμπει με ακρίβεια στην προέλευση των πηγών. Δεν αναφέρει δηλαδή τα έγγραφα τα οποία επικαλείται σε ποια Αρχεία της Ελλάδας ή του εξωτερικού φυλάσσονται ώστε να μπορεί να τα εντοπίσει ο ενδιαφερόμενος ιστορικός ή μελετητής. Στην κατ' ιδίαν συνάντησή μας ένα πρωινό στην Αθήνα, μου είπε πως κάποια από αυτά τα εντόπισε στην Κεντρική Υπηρεσία του Ερυθρού Σταυρού, όπου όμως οι υπάλληλοι στους οποίους με την σειρά μου απευθύνθηκα αυτοπροσώπως δεν γνώριζαν για την ύπαρξη σχετικού αρχείου, και ενώ με προέτρεψαν να τους αποστείλω σχετικό αίτημα μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας ώστε να το διερευνήσουν, ουδέποτε έλαβα απάντηση.

³⁰⁰⁵ Κώστας Φ. Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας. Ροδιακά και άλλα*, Θυμέλη 2002, σσ. 13-15.

Στις 24 Νοεμβρίου, ο Γερμανός στρατηγός Βάγκενερ ενημερώνει τις ελληνικές και τοπικές αρχές: «*Είμεθα τελείως αποκλεισμένοι. Αι αποθήκαι τροφίμων εξαντλήθησαν. Έχω ανάγκην της συνεργασίας όλων διά να αντιμετωπίσωμεν την επερχομένην δυστυχίαν*», και από εκείνη την στιγμή η πείνα επισημοποιήθηκε. Ωστόσο, η πείνα είχε αρχίσει να πλήττει τον πληθυσμό προ διετίας και όταν ο στρατηγός μίλησε για επερχόμενη δυστυχία, οι κάτοικοι βίωναν ήδη μακροχρόνιο υποσιτισμό.³⁰⁰⁶ Στην σύσκεψη αυτή, ο Βάγκενερ πρότεινε την διάθεση από τα στρατιωτικά αποθέματα 100 γραμμαρίων ζάχαρης ανά άτομο μηνιαίως και 195 γραμμαρίων αχυρόψωμου εβδομαδιαίως μόνο για τον αστικό πληθυσμό.

Την επόμενη ημέρα αποστέλλονται ένα τηλεγράφημα προς τον Μιχάλη Καζούλη, αντιπρόεδρο των Ελλήνων Αλεξάνδρειας και δύο προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό στην Γενεύη, στα οποία περιγράφεται ως τραγική η διατροφική κατάσταση του λαού της πόλης και απευθύνεται θερμή έκκληση για την άμεση επέμβασή τους ώστε να σταματήσουν τον θάνατο από πείνα καταλήγοντας πως αναμένεται αγωνιωδώς άμεση βοήθεια. Ωστόσο, η Επιτροπή θα αποκλείσει την αποστολή εφοδίων από την Ελλάδα την οποία θεωρεί αδύνατη.

Στην δραματική έκκληση προς τον Καζούλη αναφέρεται πως «*ο λαός της Ρόδου κυριευμένος από τρομερή πείνα, σας καθικετεύει να ενδιαφερθείτε κατεπειγόντως για την άμεση αποστολή τροφίμων [...]*».

Είναι τόσο τραγική η επισιτιστική κατάσταση ώστε η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση αναγκάζεται να αναστείλει όλες τις διατάξεις σχετικά με την λαθραία αγορά και την σφαγή ζώων και να απαγορεύσει τις έρευνες κατ' οίκον για την ανεύρεση τροφίμων, ακόμη και να επιτρέψει την ομαδική έξοδο προς τις μικρασιατικές ακτές.³⁰⁰⁷ Σύμφωνα με υπολογισμούς του Βάγκενερ, μέχρι τον Φεβρουάριο του 1945 εγκατέλειψαν τα Δωδεκάνησα 4.476 άτομα εκ των οποίων το 1/3 ήταν παιδιά, 2.396 μουσουλμάνοι, 1.908 Ορθόδοξοι, 425 Ιταλοί και 17 ξένοι (πιθανότατα εννοεί τους εναπομείναντες Εβραίους με τούρκικη υπηκοότητα).³⁰⁰⁸

Το θέαμα σε όλους τους δρόμους οδυνηρό. Οι κάτοικοι έμοιαζαν με σκελετούς που όδευαν στον τάφο, με σκελετωμένους οφθαλμούς, βλέμμα έξαλλο και τρεμουλιασμένο χέρι απλωμένο για ελεημοσύνη. «*Αλλά κανένας δεν έδιδε, διότι κανένας δεν είχε*».

Όσοι μπορούσαν ακόμη να σταθούν στα πόδια τους πήγαιναν μέχρι το Μανδράκι προκειμένου να εξασφαλίσουν μια θέση στις φελλούχες που έπλεαν προς Τουρκία, οι οποίες για τους περισσότερους γίνονταν ο υγρός τάφος τους. Πολλοί ήταν επίσης οι γονείς που έκλειναν στα σπίτια τους τα ετοιμοθάνατα μικρά παιδιά τους και έφευγαν για Τουρκία όχι από αστοργία, αλλά επειδή ένιωθαν πως δεν θα μπορούσαν να υποφέρουν το μαρτύριο της οδύνης του αναπόφευκτου θανάτου των υποσιτισμένων παιδιών τους.³⁰⁰⁹

9 Δεκεμβρίου 1944, νέα τηλεγραφήματα αποστέλλονται στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τον Μητροπολίτη Θυατείρων για να μεσολαβήσουν στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό για άμεση αποστολή αλεύρων καθώς ο λαός της Δωδεκανήσου «*αποθνήσκει εκ πείνης*», ενώ στην ίδια κατάσταση βρίσκονται η Κως, η Κάλυμνος και η Λέρος. Το Διεθνές Συμβούλιο του Ερυθρού Σταυρού

³⁰⁰⁶ «Ο επισιτισμός της Δωδεκανήσου από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αρχές», *Πρόοδος*, Σάββατο, 3 Μαΐου 1980, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ρόδου.

³⁰⁰⁷ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σσ. 18-21.

³⁰⁰⁸ Κωνσταντίνος Δ. Κογιόπουλος, *Η ιστορία της υγείας στα Δωδεκάνησα το α' μισό του 20^{ου} αιώνα*, Έκδοση Ιατρικού Συλλόγου Εόδου, Ρόδος 2005, σ. 288.

³⁰⁰⁹ Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, ό. π., σσ. 156-157.

γνωστοποίησε στο Φανάρι πως βρίσκεται σε διαπραγματεύσεις με τους εμπόλεμους για αποστολή τροφίμων από την Τουρκία, αλλά υπάρχουν δυσκολίες εξαγωγής.

Όταν ο Καλύμνιος Νικόλαος Ρήγας που υπηρετούσε στις μυστικές ελληνικές και αγγλικές υπηρεσίες στο Μποντρούμ λαμβάνει από τον αρχιερατικό επίτροπο Καλύμνου τον πρώτο κατάλογο με 103 νεκρούς από την πείνα, απευθυνόμενος γραπτώς στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Σμύρνη, επισημαίνει: «*Είναι φοβερόν να σκέφτεται κανείς ότι στο τέλος του 1944 εξακολουθούν να πεθαίνουν Έλληνες, άλλοι από αδελφοκτόνες σφαίρες κι άλλοι από πείνα [...]*»,³⁰¹⁰ με σαφή αναφορά από την μια μεριά στα θύματα των πολεμικών συγκρούσεων στην Αθήνα, οι οποίες θα μείνουν στην Ιστορία ως «Δεκεμβριανά», και από την άλλη στα θύματα της πείνας στα Δωδεκάνησα.

Η δραματικότητα της κατάστασης στην Κάλυμνο αποτυπώνεται επίσης στην έκκληση τριών γιατρών του νησιού οι οποίοι επισημαίνουν την ραγδαία καταστροφή του πληθυσμού εξαιτίας της στέρησης διατροφής και της έλλειψης φαρμάκων με συνέπεια την υπερβολική αύξηση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας και ζητούν να διασωθούν τα υποληφθέντα λείψανα εκ των οποίων τα καχεκτικά παιδιά παρουσιάζουν το πιο θλιβερό θέαμα.

Εξίσου τραγική είναι η κατάσταση στην Κω όπου οι φτωχοί λιποθυμούν στους δρόμους και τα παιδιά τα μαζεύουν ημιθανή από τα σχολεία.

Στις 16 Δεκεμβρίου ο εκπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού Cournoisier ενημερώνει τον Έλληνα Πρέσβη στην Τουρκία πως κατόπιν εντολής του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής δεν είναι δυνατόν να σταλεί βοήθεια στα νησιά που βρίσκονται υπό κατοχή αν δεν δοθούν εγγυήσεις από τους Γερμανούς αξιωματούχους ότι τα τρόφιμα που θα φτάσουν θα διανεμηθούν στον λαό.

Το ζήτημα του επισιτισμού της Δωδεκανήσου άρχισε να συζητείται από τα τέλη του 1943 μετά την διαφοροποίηση της κατάστασης στην περιοχή συνεπεία του πλήρους αποκλεισμού των νησιών από τους Συμμάχους και των στρατιωτικών επιχειρήσεων μετά την συνθηκολόγηση των Ιταλών. Από τους πρώτους μήνες του 1944 οι Σύμμαχοι γνώριζαν από τους πράκτορές τους στα νησιά πως ο δωδεκανησιακός λαός υποφέρει από πείνα, αλλά οι ειδήσεις που λαμβάνονται είναι ανησυχητικές από τις αρχές Απριλίου. Την τραγική κατάσταση επιβεβαίωσαν στις 4 Μαρτίου του 1944 στην Αθήνα οι Γερμανοί σε διάσκεψη Τύπου όταν επιβεβαίωσαν πως ο λιμός «χτύπησε» και τα Δωδεκάνησα και πρέπει να περιληφθούν στην βοήθεια που δίνεται στα άλλα νησιά.³⁰¹¹

Επικαλούμενη μαρτυρίες Δωδεκανήσιων προσφύγων που κατέφυγαν στην πρωτεύουσα, η αθηναϊκή εφημερίδα *Ελευθερία* γράφει στις 5 Μαρτίου 1945 ότι η επισιτιστική κατάσταση των μεγαλύτερων νησιών της Δωδεκανήσου (Κω, Καλύμνου, Λέρου και Ρόδου) που τελούν υπό ιταλογερμανική κατοχή είναι τραγική, και μάλιστα τραγικότερη της κατάστασης που βίωσαν οι Αθηναίοι τον χειμώνα του 1941.

Ως βασικά γνωρίσματα της εκεί επικρατούσης κατάστασης αναφέρονται η τέλεια έλλειψη των τροφών, ιδίως του άρτου, η βίαιη αρπαγή των ελάχιστων τροφών των χωρικών από τους Γερμανούς στρατιώτες, η μέγιστη θνησιμότητα των βρεφών και των παιδιών, ο πρόωρος και επικίνδυνος μαρασμός των εφήβων συνεπεία του υποσιτισμού, τα πάρα πολλά φαινόμενα αποβιταμίνωσης και οιδημάτων των άκρων και τέλος οι καθημερινοί θάνατοι από πείνα.

Η εφημερίδα αναφέρει επίσης πως οι κάτοικοι προκειμένου να σωθούν από τον θάνατο της αστίας φεύγουν με μικρά πλεούμενα για τις μικρασιατικές ακτές, στα

³⁰¹⁰ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ. 21.

³⁰¹¹ Ο. π., σσ. 22-24, 26.

οποία παραμένουν επί εβδομάδες υποφέροντας από τις στερήσεις, την βροχή και το ψύχος μέχρι να εμφανιστεί ελληνικό ή αγγλικό σκάφος για να τους μεταφέρει στο συμμαχικό στρατόπεδο προσφύγων.³⁰¹²

Ο Γεώργιος Παπανδρέου με συχνά τηλεγραφήματα στις διπλωματικές υπηρεσίες στο Λονδίνο, την Ουάσιγκτον και την Άγκυρα ζητούσε να μεταφερθούν τρόφιμα από την Τουρκία μέσω της Greek War Relief στα νησιά της Δωδεκανήσου των οποίων ο πληθυσμός βρίσκεται «εις τραγική κατάστασιν πείνης».³⁰¹³

Τον Οκτώβριο του 1944 υπό την συγκατάθεση του Στρατιωτικού Διοικητή της Καλύμνου, αξιωματικού Weiss, συστήθηκε η «Επιτροπή Επισιτισμού και Εκπαιδεύσεως» με κύριο καθήκον της την διευθέτηση του επισιτιστικού ζητήματος μέσω επαφών με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό.³⁰¹⁴

20 Νοεμβρίου η τριμελής επιτροπή που στέλνει η Κάλυμνος στο Μποντρούμ επιτυγχάνει ύστερα από έρανο μεταξύ των μελών της ελληνικής διπλωματικής αποστολής στην Σμύρνη την αγορά 6 τόνων τροφίμων, τα οποία είναι και τα πρώτα είδη διατροφής που φτάνουν στα Δωδεκάνησα. Μέσα Δεκεμβρίου 1944 πραγματοποιείται νέα έκκληση του νησιού προς τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό τονίζοντας πως ο Οργανισμός είναι η μόνη ελπίδα για την διάσωση των 5.800 κατοίκων της Καλύμνου που απειλούνται με αφανισμό από πείνα καθώς ήδη αποθνήσκουν ημερησίως περίπου 15 άτομα.³⁰¹⁵

Το 1945 εισήλθε με τους χειρότερους καιρούς για την Ρόδο και οι θάνατοι από πείνα καθημερινά αυξάνουν, σύμφωνα με τον Μητροπολίτη της. Μόνο το πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου καταγράφηκαν 54 θάνατοι με την μεγαλύτερη θνησιμότητα να σημειώνεται μεταξύ των προσφύγων από τα άλλα νησιά, οι οποίοι στην πόλη κατά караβάνια ξεχύνονται στα χωριά προς αναζήτηση λίγων τροφίμων πωλώντας οικογενειακά κειμήλια, τα οποία όμως κατάσχονται από τους φρουρούς με το πρόσχημα πως τροφοδοτούν την μαύρη αγορά.³⁰¹⁶

18 Ιανουαρίου 1945 με τηλεγράφημα γνωστοποιείται στο γερμανικό προξενείο στη Γενεύη με τελικό παραλήπτη το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών πως «ο φιλελεύθερος λαός της Ρόδου και της Δωδεκανήσου καθημερινά αποδεκατίζεται από την πείνα». 23 Ιανουαρίου με τηλεγράφημα από την Ρόδο προς το γερμανικό Στρατηγείο του Βερολίνου ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός διαβεβαιώνει ότι εμπιστεύθηκε την αποστολή βοήθειας στο παράρτημά του στην Άγκυρα και πως οι Άγγλοι έχουν εξουσιοδοτήσει την αντιπροσωπεία του Οργανισμού να αναλάβει την διανομή με επίβλεψη και παραμονή στα νησιά ορίζοντας επικεφαλής τον Cournoisier.

Τα νησιά που δοκιμάζονται περισσότερο είναι η Ρόδος, η Χάλκη, η Ψέριμος, η Λέρος και η Κάλυμνος, ενώ «το μοναδικό νησί που δεν γνώρισε πείνα ήταν η Νίσυρος γιατί έκανε ανταλλαγή το θειόχωμα με τρόφιμα».³⁰¹⁷

13 Φεβρουαρίου παρελήφθησαν στην Λέρο 30.660 κιλά τρόφιμα, στις 14 Φεβρουαρίου 37.090 κιλά στην Κάλυμνο-Ψέριμο και 236.669 κιλά τρόφιμα³⁰¹⁸ στις 18 Φεβρουαρίου στην Ρόδο.³⁰¹⁹

³⁰¹² «Τραγική η κατάσταση εις τα υπόδουλα Δωδεκάνησα. Αθρόοι θάνατοι εξ αστίας», *Ελευθερία*, Τετάρτη, 7 Μαρτίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰¹³ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ.27

³⁰¹⁴ Ιπποκράτης Κλ. Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου. Από την αρχαιότητα μέχρι την ενσωμάτωση*, Σκάφανδρο, Αθήνα 1995, σσ. 252-253.

³⁰¹⁵ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ. 28.

³⁰¹⁶ Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, ό. π., τόμος Β', σσ. 42-43.

³⁰¹⁷ Ο επισιτισμός της Δωδεκανήσου από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αρχές», ό. π.

³⁰¹⁸ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σσ. 29-30, 34.

³⁰¹⁹ Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, ό. π., σ. 163.

Οι κάτοικοι της Ρόδου μόλις πληροφορήθηκαν την άφιξη των πλοίων έτρεξαν στο Μανδράκι ώστε να διαπιστώσουν με τα ίδια τους τα μάτια πως πράγματι είχαν φτάσει τα σωτήρια πλοία, πολλοί εκ των οποίων, αν και βρίσκονταν στα πρόθυρα του θανάτου άντλησαν θάρρος και ανέμεναν την πρώτη διανομή με την ελπίδα να σωθούν.³⁰²⁰

«Επιτέλους. Την 18^η Φεβρουαρίου η φήμη ότι έρχεται ο Ερυθρός Σταυρός γίνεται πραγματικότητα. Τα σκυθρωπά εκ της απελπισίας πρόσωπα φαιδρύνονται. Κύματα ιεράς συγκινήσεως εξωθούνσι τους πάντας εις την απραλίαν προς υποδοχήν της ζωηφόρου Επιτροπής [...]»,³⁰²¹ γράφει ο Μητροπολίτης Ρόδου για την ημέρα άφιξης των αντιπροσώπων του Διεθνούς Οργανισμού στην Ρόδο και των πολύτιμων τροφίμων που συνόδευαν.

Κατά την πρώτη αποστολή τροφίμων, οι Ελβετοί αντικρίζουν στην Ρόδο αθλιότητα και πείνα. 400 παιδιά κάτω των 10 ετών πάσχουν από αβιταμίνωση, 300 παιδιά σε βρεφική ηλικία έχουν εντερικά νοσήματα, 120 φυματικοί υποσιτίζονται και 200 ορφανά παιδιά περιπλανιόνται στους δρόμους. Κατά μέσο όρο πεθαίνουν καθημερινά 6 άτομα. Στην διάρκεια της παραμονής του στην πόλη, ο Cournoisier φωτογράφησε τους κατοίκους, τα ξυπόλητα και καχεκτικά παιδιά, τους ημιθανείς και τους νεκρούς, και σύμφωνα με την μαρτυρία του Ραφαήλ, οι φωτογραφίες ήταν φρικιαστικές.

Η κήρυξη του πολέμου της Τουρκίας στην Γερμανία στις 23 Φεβρουαρίου δυσχεραίνει την διαδικασία επισιτισμού των νησιών επειδή τα πληρώματα των καϊκιών που μεταφέρουν τα τρόφιμα είναι Τούρκοι. Ωστόσο, κατόπιν απευθείας συνεννοήσεων του Cournoisier με τον Βάγκενερ η δεύτερη αποστολή τροφίμων πραγματοποιήθηκε χωρίς εμπόδια και έφτασε στην Ρόδο στις 21 Μαρτίου 1945.

Τα συσσίτια από τις εκκλησιαστικές αρχές λειτούργησαν σχεδόν αμέσως μετά την παραλαβή των τροφίμων και διένεμαν συνολικά 2.000 μερίδες την ημέρα στους πιο δυστυχείς και πεινασμένους.³⁰²²

Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Ρόδου όμως, αν και μετά τις δύο διανομές του Ερυθρού Σταυρού οι θάνατοι εξακολούθησαν, εν τούτοις δεν πέθανε ούτε ένας Ιταλός από πείνα εξαιτίας μεροληπτικών ενεργειών της Ιταλικής Διοίκησης προς ιδρύματα *«όλως άχρηστα διά τον ελληνικόν προ παντός πληθυσμόν»*, όπως το Νοσοκομείο και το Ορφανοτροφείο, στα οποία σπατάλησαν μεγάλες ποσότητες τροφίμων, προκαλώντας την διαμαρτυρία του.³⁰²³

Τον Μητροπολίτη επιβεβαιώνει έφεδρος ιατρός, ο οποίος τον Απρίλιο του 1945 σε έκθεσή του αναφέρει πως στα διάφορα φιλανθρωπικά σωματεία εξυπηρετούνται κυρίως Ιταλοί και κατά πομπώδη τρόπο δίδονται ψιχία μόνο σε άπορους Δωδεκανήσιους που δεν συνιστά παρά εντυπωσιακό θόρυβο με πενιχρά στην πραγματικότητα αποτελέσματα για την υγεία του λαού και μία Κοινωνική Πρόνοια για την οποία οι Ιταλοί δεν δικαιούνται να υπερηφανεύονται.³⁰²⁴

Οι παραγωγοί του νησιού κατήγγειλαν επισιτιστικές διακρίσεις υπέρ της πρωτεύουσας και εις βάρος των χωριών καθώς οι κάτοικοι της έχουν το δικαίωμα να τρώνε κρέας, αλλά αυτό απαγορεύεται στους παραγωγούς, οι οποίοι επιπλέον στερούνται τα ψάρια, ενώ τα λαχανικά και τα όσπρια που καλλιεργούν καταλήγουν στην πόλη μέσω αναγκαστικών επιτάξεων.

³⁰²⁰ Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, ό. π., σ. 163.

³⁰²¹ Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, ό. π., τόμος Β', σ.46.

³⁰²² Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σσ. 34-36.

³⁰²³ Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, ό. π., τόμος Β', σσ. 49, 51-53.

³⁰²⁴ Κογιόπουλος, ό. π., σ. 446.

Όλα τα παραπάνω οδήγησαν τον Μητροπολίτη της Ρόδου στην απόφασή του να παραιτηθεί από την Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού την οποία ανακάλεσε όταν οι Ελβετοί αντιπρόσωποι δέχτηκαν τους όρους του, δηλαδή την ίση διανομή τροφίμων στην πόλη και στα χωριά, την διακοπή παροχών σε ευαγή ιδρύματα, την απογραφή του ιταλικού πληθυσμού ώστε να διαπιστωθεί πόσοι είναι πραγματικά στρατιώτες με σκοπό να παύσουν κάποιοι απ' αυτούς να «μεταμορφώνονται» σε πολίτες για να λαμβάνουν τρόφιμα και να επιστρέφουν ύστερα στους στρατώνες και τέλος, να δοθεί έκτακτη βοήθεια μόνο σε όσους παρουσιάζουν οιδήματα.³⁰²⁵

Πρόσφυγες Δωδεκανήσιοι καταφεύγοντας στην Αθήνα περιγράφουν με ζωνρές εικόνες και μελανά χρώματα την οικτρή επισιτιστική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι κάτοικοι της Ρόδου, Κω, Καλύμνου και Λέρου. Η κατάσταση είναι τραγικότερη της κατάστασης που επικράτησε στην Αθήνα τον χειμώνα του 1941. Παρατηρείται τέλεια έλλειψη τροφών, ιδίως άρτου. Οι γερμανοί στρατιώτες διάρπαξαν και τις ελάχιστες τροφές των χωρικών. Τα χρήματα δεν έχουν καμία αξία. Επίσης παρατηρείται μέγιστη θνησιμότητα των βρεφών και των παιδιών, πρόωρος και επικίνδυνος μαρασμός των εφήβων λόγω του υποσιτισμού και πολλά φαινόμενα αποβιταμίνωσης και οιδημάτων των άκρων.

Καθημερινά σημειώνονται κατά δεκάδες θάνατοι από πείνα. Στις οδούς της πόλης της Ρόδου και στα πεζοδρόμια παραμένουν για μέρες πτώματα άταφων νεκρών παιδιών. Οι κάτοικοι για να σωθούν από τον εξ ασιτίας θάνατο φεύγουν με μικρά σκάφη στις μικρασιατικές ακτές όπου παραμένουν εντός πλοιαρίων για ολόκληρες εβδομάδες μέχρι να εμφανιστεί ελληνικό ή αγγλικό σκάφος για να τους μεταφέρει σε συμμαχικά στρατόπεδα προσφύγων.

Η Ένωση Ροδίων ζητεί από τις αρμόδιες ελληνικές και συμμαχικές αρχές καθώς και από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικότερα το επισιτιστικό ζήτημα ώστε να προληφθεί η βαθμιαία ερήμωση και ο θάνατος από πείνα των υπολοίπων κατοίκων.³⁰²⁶

Η τρίτη αποστολή τροφίμων έφτασε στην Ρόδο στις 21 Απριλίου 1945 με επικεφαλής τον Ζωρζ Λαντάμ, ο οποίος κατά την επίσκεψή του στα υπόλοιπα νησιά διαπίστωσε πως οι κάτοικοι της Λέρου έχουν ανάγκη περισσότερης βοήθειας, ενώ έκρινε πως στην Κω ήταν λιγότερη η δυστυχία και η πείνα.

Παρά την επισιτιστική ενίσχυση των κατοίκων η Ρόδος απαριθμεί 189 νεκρούς με 18 πεθαμένους στις 18 Μαρτίου, οι οποίοι δεν άντεξαν την πείνα, ενώ τον Απρίλιο πεθαίνουν συνολικά 175 άτομα εκ των οποίων τα 20 πέθαναν την 26^η Απριλίου. Αν και έχουν προηγηθεί λοιπόν τρεις αποστολές τροφίμων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, το ποσοστό θνησιμότητας παραμένει υψηλό (δεδομένου ότι στις 6 Μαρτίου του 1939 οι θάνατοι ήταν μόλις 3), με ένα ποσοστό θανάτων να αποδίδεται στο γεγονός ότι οι υποσιτισμένοι κάτοικοι για μεγάλο χρονικό διάστημα κατανάλωναν εν αγνοία τους δηλητηριώδη χόρτα.³⁰²⁷

Την νύχτα της 7^{ης} προς 8^η Μαΐου 1945 γίνεται γνωστή στα Δωδεκάνησα η συνθηκολόγηση με την Γερμανία³⁰²⁸ και τα νησιά τελούν πλέον υπό αγγλική διοίκηση.

Στις 15 του ιδίου μήνα φτάνει στην Ρόδο το θωρηκτό «Αβέρωφ» μεταφέροντας 120 τόνους τροφίμων και υγειονομικού υλικού συνοδεία του

³⁰²⁵ Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, ό. π., τόμος Β', σσ. 56-57.

³⁰²⁶ «Τραγική η κατάσταση εις Ρόδον, Κω, Κάλυμνον και Λέρο», Η Καθημερινή, Τρίτη, 6 Μαρτίου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰²⁷ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σσ. 16-17, 37-40.

³⁰²⁸ Ό. π., σ. 41.

Αρχιεπίσκοπου και Αντιβασιλέα Δαμασκηνού, ο οποίος χαιρέτισε την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου και διαβεβαίωσε ότι η Ένωσή της με την Ελλάδα είναι οριστική.

Την χαρά των Ελλήνων δημοσιογράφων όμως που συνόδευσαν την αποστολή μετρίασε η διαπίστωση ότι ο πληθυσμός της Ρόδου βρίσκεται στην ίδια οικονομική απαθλίωση με εκείνη που βρισκόταν η Ελλάδα το 1941, με τον Διευθυντή και ανταποκριτή της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελευθερία* να σημειώνει πως το τελευταίο διάστημα πέθαναν από πείνα 3.000 Ρόδιοι.³⁰²⁹ Τα ρεπορτάζ της *Ελευθερίας* από την ζωή των κατοίκων στην απελευθερωμένη Ρόδο αναφέρουν πως η πείνα στην τραγικότερη μορφή της επιζεί ακόμη στην πόλη όπου 2.000 άτομα με οιδήματα κινδυνεύουν να πεθάνουν. Ενώ υπάρχει αρκετό υγειονομικό υλικό, απουσιάζει το λάδι και το ψωμί.³⁰³⁰

«Αυτή η πείνα που μαστίζει ολόκληρο το νησί είναι το μεγάλο σύννεφο που εσκίασε τον χαρούμενο ουρανό της ψυχής μας κατά τη χθεσινή ημέρα της πανελλήνιας χαράς και Δωδεκανησιακής Αναστάσεως. Ο πληθυσμός της Ρόδου και των άλλων νησιών δοκίμασε και δοκιμάζει φριχτές ημέρες στερήσεων και πείνης. Πουθενά και σήμερα το ψωμί, ούτε ίχνος κρέατος ή λίπους, σπάνιο ακόμη και το λάδι, δυσεύρετα τα χόρτα και πλήρης η εξάντληση του πληθυσμού. Δεν έμεινε κατοικίδιο ζώο. Αδύνατο να βρεθεί στη Ρόδο ένα σκυλί ή μια γάτα. Όλα μεταβλήθηκαν σε συσσίτια των Γερμανών στρατιωτών.

Το δράμα αυτό της πείνας άρχισε από τις αρχές Νοεμβρίου 1944 με αυξάνουσα έκταση. Τον Φεβρουάριο άρχισαν να εκδηλώνονται ομαδικοί θάνατοι από πείνα. Αφού εξαντλήθηκαν τα πάντα ο λαός τρέφεται με αγριοκρόμμυδα. Τα νοσοκομεία είναι κατάμεστα από ανθρώπους τους οποίους ο υποσιτισμός μετέβαλε και την έκφραση του ανθρώπου. Και υπολογίζεται ότι μεταξύ των θυμάτων αυτών είναι και 1.500 Γερμανοί»,³⁰³¹ γράφει ανταποκριτής της εφημερίδας *Το Βήμα* τον Μάιο.

Τρεις χιλιάδες πέθαναν στη Ρόδο τον περασμένο χειμώνα και κανείς δεν είναι καλά στην υγεία του στα Δωδεκάνησα. Είναι χαρακτηριστικό πως περισσότεροι από 2.000 άνθρωποι έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο εξάντλησης που να μην μοιάζει πιθανή η σωτηρία τους. «Με δύο λέξεις: Ότι ζήσαμε στην Αθήνα το 1941-1942 υπάρχει σε φρικαλέα επανάληψη στα Δωδεκάνησα του 1944-1945»,³⁰³² περιγράφει ο δημοσιογράφος της εφημερίδας *Ακρόπολις*.

Σε έκθεσή του επί της επισιτιστικής και υγιεινής κατάστασης της Ρόδου, ο έφεδρος γιατρός Τσαβαρής διαπίστωσε πως η επισιτιστική κατάσταση είναι τραγική και μέγα μέρος του πληθυσμού από τον Νοέμβριο του 1944 τρέφεται αποκλειστικά με χόρτα σημειώνοντας πως για ένα χρόνο δεν πραγματοποιήθηκε διανομή άρτου. Σύμφωνα με τον γιατρό, ο αριθμός των θανάτων από πείνα από τον Νοέμβριο μέχρι τον Μάιο του 1945 ανέρχεται περίπου σε 2.500 με τον αριθμό των ασθενών από οίδηματική νόσο να αγγίζει τους 3.000, ενώ καταγράφηκαν επίσης πολλές περιπτώσεις παιδικής υποβιταμίνωσης και κρούσματα φυματίωσης εξαιτίας του

³⁰²⁹ «Η Ρόδος πανηγυρίζει την ελευθερίαν της», «Η τραγική επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού των απελευθερωθεισών νήσων», *Ελευθερία*, Πέμπτη, 17 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰³⁰ «Εντυπώσεις από τη Ρόδο», *Ελευθερία*, Σάββατο, 19 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων, «Μέτρα υπέρ των Δωδεκανησίων», *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 19 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰³¹ Συνεχίζεται το δράμα της πείνης και των στερήσεων εις τα Δωδεκάνησα», *Το Βήμα*, Σάββατο, 19 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰³² «Η φοβερή τραγωδία της πείνας των Δωδεκανησίων», *Η Ακρόπολις*, Κυριακή, 20 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

έντονου υποσιτισμού. Τέλος, διαδεδομένες είναι η ψώρα και η φθειρίαση λόγω της έλλειψης σαπουνιού.³⁰³³

Ο Δαμασκηνός κατά την επιστροφή του στην Αθήνα θα δηλώσει πως η κατάσταση στην Ρόδο και στα άλλα νησιά από άποψης επάρκειας τροφίμων και ιματισμού απέχει πολύ από το να χαρακτηριστεί απλώς ανεκτή καθώς οι κατακτητές έχουν απογυμνώσει τα νησιά και ο πληθυσμός υφίσταται για πολλά έτη υλικές στερήσεις. Πρόσθεσε επίσης πως οι θάνατοι από την πείνα είναι πολλοί και καθημερινοί με τους επιζώντες να φέρουν ολοφάνερα την σφραγίδα της εξάντλησης λόγω στερήσεων και επισήμανε πως ο Βρετανός διοικητής, ο οποίος έλαβε ήδη τα πρώτα μέτρα (διανομή διπλής μερίδας και από 1^η Ιουνίου ανάληψη της τροφοδοσίας από τις στρατιωτικές αρχές³⁰³⁴), τον διαβεβαίωσε πως η επισιτιστική κατάσταση θα βελτιωθεί σημαντικά τις επόμενες ημέρες.

Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως οι Έλληνες του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους απαλλάσσονται από την υποχρέωση να προσέλθουν αρωγοί στην δυστυχία των Δωδεκανήσιων, οι οποίοι δικαιούνται να αναμένουν ταχεία και έμπρακτη διαβεβαίωση της Εθνικής Αλληλεγγύης. Η ιδιωτική φιλανθρωπία επομένως οφείλει να κινητοποιηθεί επειγόντως και να οργανωθεί τάχιστα η παροχή των αναγκών βοήθειών.

Η ελευθερία της Δωδεκανήσου πρέπει να εγκαινιαστεί με γενική βελτίωση των όρων της ζωής των κατοίκων σε όλα τα επίπεδα, καταλήγει ο Αρχιεπίσκοπος και Αντιβασιλέας, εκφράζοντας την πεποίθηση πως όλοι οι Έλληνες θα πράξουν ευχαρίστως και πρόθυμα το καθήκον τους.³⁰³⁵

Οφείλουμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι μέσα Μαΐου του 1945 οπότε ο Δαμασκηνός απευθύνει δίκαιη έκκληση στους Έλληνες να βοηθήσουν τα αδέρφια τους στα Δωδεκάνησα, η μητέρα Ελλάδα προσπαθεί να συνέλθει από την Κατοχή και το δικό της επισιτιστικό δράμα με την συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού και της ΟΥΝΡΑ (OUNRRA³⁰³⁶).

Στην Αθήνα, που οι μνήμες από τα «Δεκεμβριανά» του 1944 δηλαδή τις 33 ημέρες αιματηρών συγκρούσεων μεταξύ της ελληνικής Αριστεράς και των πρώην συμμάχων της στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ελληνική Δεξιά³⁰³⁷ είναι ακόμα νωπές, την κοινή γνώμη απασχολεί η έκβαση της δίκης των Ελλήνων Πρωθυπουργών και Υπουργών επί Κατοχής, γνωστή ως «μεγάλη δίκη των δωσιλόγων» που ξεκίνησε την 21^η Φεβρουαρίου του 1945.³⁰³⁸

Η τέταρτη διανομή τροφίμων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ρόδο έγινε σε δύο δόσεις, την 17^η και 18^η Μαΐου, και τις πρώτες ημέρες του Μαΐου οι θάνατοι επιστρέφουν σε φυσιολογικά επίπεδα καθώς το πρώτο εικοσαήμερο του μήνα καταγράφηκαν 33 θάνατοι³⁰³⁹ με την θνησιμότητα να περιορίζεται σε διψήφιο

³⁰³³ Κογιόπουλος, ό. π., σσ. 446-447.

³⁰³⁴ «Ανακοινώσεις της Α.Μ. του Αντιβασιλέως διά την ευόδωσιν των εθνικών πραγμάτων. Τα ζητήματα του λαού της Δωδεκανήσου», *Ελευθερία*, Σάββατο, 19 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰³⁵ «Ο Αντιβασιλεύς προς τον λαόν», *Ελευθερία*, Σάββατο, 19 Μαΐου 1945, Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

³⁰³⁶ United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

³⁰³⁷ Ζέτα Τζαβάρρα, «Ο “Δεκέμβρης του 1944” μέσα από την αρθρογραφία των εφημερίδων της εποχής», *Ιστορικά-Ελευθεροτυπία*, «Δεκέμβρης ’44. Οι μάχες στις γειτονιές της Αθήνας», Δεκέμβριος 2010, σ. 87.

³⁰³⁸ Ζέτα Τζαβάρρα, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία «Ο αντίλογος». Η αναβίωση της μεγάλης δίκης των δωσιλόγων, Πάντειο Πανεπιστήμιο-Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2006, σσ. 3, 24, 28.

³⁰³⁹ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ. 42

νούμερο. Εκτός από την καθοριστική συμβολή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, πολύτιμη βοήθεια σε τρόφιμα και φάρμακα προσέφεραν επίσης ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός Καΐρου, ο Αυστραλιανός και ο Νοτιοαφρικανικός Ερυθρός Σταυρός, η Greek War Relief, ενώ χρηματική βοήθεια, μεταξύ άλλων, προσέφερε ο Ορθόδοξος Πατριάρχης Αλεξανδρείας και οι Δωδεκανησιακοί Σύλλογοι Αλεξανδρείας.³⁰⁴⁰

Ανεπίσημες στατιστικές της εποχής υπολογίζουν τους νεκρούς του πρώτου εξαμήνου του 1945 σε 903³⁰⁴¹ και την αύξηση των θανάτων τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο στο δεκαπλάσιο του συνήθους μέσου όρου.³⁰⁴²

Σύμφωνα με μία εκδοχή, μετά την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα το 1944, οι Γερμανοί της Δωδεκανήσου περίμεναν ότι και αυτοί θα εγκατέλειπαν τα νησιά και προκειμένου να μην βρουν τα τρόφιμα οι εχθροί, έκαψαν τις αποθήκες με συνέπεια την μεγάλη πείνα στα τέλη του 1944 και τους πρώτους μήνες του 1945.³⁰⁴³

Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Καρπάθου-Κάσου Απόστολο, οι πεθαμένοι από πείνα πράγματι πληθαίνουν από τον Νοέμβριο του 1944 και ακολουθούν αύξουσα πορεία μέχρι τον Φεβρουάριο του 1945, αλλά συνιστά στον στατιστικολόγο του μέλλοντος να λάβει υπόψη πως κατά τους τραγικούς μήνες Νοέμβριος 1944-Μάιος 1945 καθημερινά περισυλλέγονταν από τα καταφύγια της πόλης και το φρούριο περίπου 20-30 πρησμένα πτώματα τα οποία μετέφεραν οι εξαντλημένοι υπάλληλοι με αυτοσχέδια καροτσάκια χωρίς σεντόνι στο Νεκροταφείο δίνοντας στην πόλη όψη συνεχούς κηδείας.

Στους παραπάνω νεκρούς που δεν δηλώνονταν στο Ληξιαρχείο θα πρέπει να συμπεριληφθούν και εκείνοι που οι συγγενείς τους απέκρυπταν τα πτώματά τους στα σπίτια προκειμένου να επωφεληθούν του δελτίου τροφίμου τους εφαρμόζοντας το ρητό «ο σώζων εαυτόν σωθήτω».³⁰⁴⁴

Στην προσπάθειά του λοιπόν για επιβίωση ο κόσμος επιδίδεται σε διάφορα τεχνάσματα. Υπήρξαν περιπτώσεις προσώπων που επιδιώκουν να νοσηλευτούν για να επωφεληθούν της ειδικής μερίδας του νοσοκομείου,³⁰⁴⁵ ενώ μια μεγάλη μάζα ανθρώπων κατόρθωνε να συντηρείται εις βάρος όσων είχαν τρόφιμα καταφεύγοντας σε κλοπές, ληστείες ακόμη και ανθρωποκτονίες.³⁰⁴⁶

Οι άνθρωποι της πόλης έκαναν εφόδους στα χωριά προκειμένου να ανταλλάξουν κοσμήματα, έπιπλα, ακόμη και σπίτια με λίγο σιτάρι, αλεύρι, φρούτα ή ξηρούς καρπούς. Το αλογίσιο και το γαϊδουρινό κρέας ήταν σε ημερήσια διάταξη, με τους πεινασμένους Ιταλούς στρατιώτες να τρώνε ακόμη και γάτες ή σκύλους.³⁰⁴⁷

Σύμφωνα με τις στατιστικές του Δήμου Ροδίων ο πληθυσμός της πόλης το 1939 ήταν 26.000 και το 1945 μόλις έφτανε τις 16.000. Η πληθυσμιακή αυτή «αιμορραγία» της πόλης αποδίδεται στις μετακινήσεις των κατοίκων στα χωριά και στα κοντινά νησιά όπου είχαν συγγενείς, στους μουσουλμάνους και Ιταλούς που μετακινήθηκαν στις τουρκικές ακτές, και ασφαλώς στους θανάτους από πείνα.³⁰⁴⁸

³⁰⁴⁰ Κογιόπουλος, ό. π., σ. 282.

³⁰⁴¹ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ. 42.

³⁰⁴² Ο επισιτισμός της Δωδεκανήσου από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αρχές», ό. π.

³⁰⁴³ Παπαχριστοδούλου, ό. π., σ. 583.

³⁰⁴⁴ Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, ό. π., σ. 157.

³⁰⁴⁵ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ. 39.

³⁰⁴⁶ Ο επισιτισμός της Δωδεκανήσου από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Αρχές», ό. π.

³⁰⁴⁷ Παπαχριστοδούλου, ό. π., σ. 584.

³⁰⁴⁸ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, ό. π., σ. 36.

Ένα μήνα μετά την παράδοση των Γερμανών, τον Ιούνιο του 1945, η εικόνα της πείνας εξακολουθεί να είναι ορατή στα Δωδεκάνησα.³⁰⁴⁹ Αλλά και η έρευνα που εκπονήθηκε από το Υπουργείο Ανασυγκροτήσεως το 1946 σχετικά με την διαβίωση των Δωδεκανησίων έδειξε ότι ο πληθυσμός στο σύνολό του υποσιτίζεται.

Η ιατρική εξέταση 16.160 μαθητών των νησιών (8.961 αγοριών και 7.199 κοριτσιών) αποκάλυψε πως συγκριτικά με τα παιδιά της Αθήνας και του Πειραιώς επί Κατοχής, τα παιδιά της Δωδεκανήσου υστερούν τόσο σε βάρος όσο και σε ανάστημα.³⁰⁵⁰ Με κριτήριο την επαγγελματική ιδιότητα των γονιών τους, σε χειρότερη κατάσταση είναι κατά σειρά τα παιδιά των ακτημόνων γεωργών, τα ορφανά, τα παιδιά των εργατών θαλάσσης και εργατών πόλεων και σε καλύτερη μοίρα τα παιδιά των γεωργών που έχουν κάποιο κλήρο γης και των υπαλλήλων.³⁰⁵¹

Οι διαφορές στο ανάστημα και το βάρος μεταξύ των μαθητών της υπόλοιπης Ελλάδας, περισσότερο έκδηλες στα αγόρια των μεγαλύτερων τάξεων, μάλλον οφείλονται σε βιολογικές διαφορές των πληθυσμών, δεδομένου ότι οι Δωδεκανήσιοι είναι ελαφρώς πιο μικρόσωμοι σε σχέση με τον μέσο όρο των Ελλήνων της ηπειρωτικής Ελλάδας, και δεν οφείλονται ολοκληρωτικά στον υποσιτισμό καθώς και οι μαθητές της υπόλοιπης Ελλάδας έφεραν κατά την Κατοχή έκδηλα τα ίχνη του υποσιτισμού.

Το συμπέρασμα από την μελέτη των επισιτιστικών συνθηκών του πληθυσμού των Δωδεκανήσων είναι πως ο υποσιτισμός αφορά κυρίως τον παιδικό πληθυσμό και είναι περισσότερο έντονος σε απομακρυσμένες από το κέντρο κοινότητες όπου η διατροφή και η υγιεινή της παιδικής ηλικίας βρίσκεται σε χειρότερη κατάσταση. Καταφανή σημεία υποβιταμίνωσης παρατηρήθηκαν σε μαθητές του Δημοτικού διαφόρων σχολείων, σε ποσοστό 15-20%.³⁰⁵²

Αναφορικά με την φυσική κίνηση του πληθυσμού διαπιστώθηκε πως στην διάρκεια των ετών 1941-1946 ο πληθυσμός της Δωδεκανήσου υπέστη ουσιώδεις μεταβολές, όπως μείωση του αριθμού των αντρών, ιδίως εκείνων κάτω των 30 ετών συνεπεία της αθρόας μετανάστευσης τους αμέσως μετά την Ιταλική κατοχή³⁰⁵³ που οδήγησε σε μείωση της γεννητικότητας και σε πλεονασμό των γυναικών. Μία επιπλέον εξήγηση για το γεγονός ότι μετά το 1941 οι γυναίκες υπερτερούν αριθμητικά των αντρών είναι αναμφίβολα η αυξημένη θνησιμότητα των ενήλικων αρρένων.

Το 1945 παρουσίασε μία ασυνήθιστη θνησιμότητα για τα Δωδεκάνησα και κυρίως την Ρόδο λόγω των πολεμικών γεγονότων που οδήγησε στην απελευθέρωση των νησιών και της πείνας που σημειώθηκε στην αρχή του έτους, σύμφωνα με τον Βαλαώρα. Η αύξηση της θνησιμότητας αφορά όλα τα φύλα και τις ηλικίες, αλλά μεγαλύτερη φθορά υπέστησαν οι άντρες της ώριμης και γεροντικής ηλικίας, ενώ εξαιρετικά κακή χρονιά ήταν το 1945 και για την βρεφική θνησιμότητα καθώς ενώ το 1941 αφορούσε το 74.5% επί 1.000 γεννήσεων το ποσοστό αυτό αντικαταστάθηκε τέσσερα χρόνια αργότερα από το 208.5%.³⁰⁵⁴

³⁰⁴⁹ Κογιόπουλος, ό. π., σ. 282.

³⁰⁵⁰ Βλ. επίσης Σ. Παπανδρέου, *Η οικονομία της Δωδεκανήσου επί ιταλικής κατοχής και ελληνικής διοίκησης*, Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας, Αθήνα 1957, σ. 4.

³⁰⁵¹ Μ. Π. Γούτος, «Το βιωτικό επίπεδο» στο : Τετράτομος μελέτη του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως και συνεργατών του υπό την διεύθυνσιν του κ. Κ. Α. Δοξιάδη, τόμος Α', Αθήνα 1947, σσ. 263-264.

³⁰⁵² Β. Γ. Βαλαώρας, «Πληθυσμός» στο Δωδεκάνησος, ό. π., σσ. 305, 308.

³⁰⁵³ Ο πληθυσμός των νησιών παρουσίασε πτώση από την αρχή της Ιταλικής κατοχής με αποτέλεσμα από 143.482 κατοίκους το 1912, να κατοικούν στα Δωδεκάνησα μόλις 102.670 άτομα το 1922, St. Papandreou, *The Dodecanese islands. Their economy during the Italian Occupation and under the Greek Administration*, Athens 1958, σ. 6.

³⁰⁵⁴ Β. Γ. Βαλαώρας, ό. π., σσ. 295, 301.

Η απουσία αιτίας θανάτου στις ληξιαρχικές πράξεις μάς εμποδίζει να καταγράψουμε το ημερολόγιο της θνησιμότητας από πείνα και να σκιαγραφήσουμε το προφίλ των θυμάτων της, ωστόσο από τον συνολικό αριθμό των θανάτων, όπως προέκυψε από την αποδελτίωση των σχετικών τόμων στο Ληξιαρχείο, μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στα Δωδεκάνησα και να συμφωνήσουμε μερικώς με τον Βαλαώρα στο ότι το 1945 παρουσίασε ασυνήθιστη θνησιμότητα καθώς αυτό επιβεβαιώνεται για τον Δήμο Ροδίων, αλλά όχι για τον Δήμο Λέρου.

Συγκεκριμένα, ο συνολικός αριθμός θανάτων στον Δήμο Ροδίων το 1944 παρουσιάζει αύξηση κατά 39% σε σχέση με το 1943, ενώ το 1945 είναι πλέον τετραπλάσιος και αφορά 1.171 πεθαμένους (αύξηση περίπου κατά 42%). Αν και ο πληθυσμός εξακολουθεί να υποσιτίζεται το 1946, η συνολική θνησιμότητα στον Δήμο Ροδίων κατέρχεται σε τριπλάσιο νούμερο και καταγράφει πτώση περίπου κατά 72% σε σχέση με το 1945, ενώ είναι κατά 20% χαμηλότερη από ότι το 1940.

Στον Δήμο Λέρου η υψηλότερη θνησιμότητα καταγράφεται το 1943 (410 άτομα) και όχι το 1945. Το 1946 ο αριθμός των θανάτων είναι διπλάσιος και περίπου κατά 20% μειωμένος σε σχέση με το 1940.

Μία εικόνα της νοσηρότητας συνεπεία της πείνας στον Δήμο Ροδίων μπορέσαμε και αντλήσαμε από το Βιβλίο Κινήσεως ασθενών του Κρατικού Νοσοκομείου Ρόδου από το οποίο προκύπτει πως κατά το πρώτο εξάμηνο του 1945 εισήχθησαν 402 άτομα είτε με οιδήματα πείνας (*edem da fame*), είτε με μαρασμό από πείνα (*marasma da fame*). Ο μήνας με τους περισσότερους ασθενείς που παρουσίαζαν ένα από τα παραπάνω συμπτώματα είναι ο Μάρτιος με 159 περιστατικά (σε σύνολο 301 εισαχθέντων), αριθμός που μειώθηκε τον Ιούνιο σε 9 περιστατικά.³⁰⁵⁵

Αξιοσημείωτο ωστόσο είναι το γεγονός πως το παραπάνω χρονικό διάστημα από τα 402 άτομα που εισήχθησαν στο νοσοκομείο με συμπτώματα της νόσου της πείνας, μόλις 43 απεβίωσαν (στην συντριπτική πλειοψηφία τους άντρες ηλικίας 50 έως και 59 ετών με Ιταλική υπηκοότητα), όπως προκύπτει από τον αριθμό των πράξεων θανάτου (*atto di morte*) που συμπληρώθηκαν από τους γιατρούς του νοσοκομείου.³⁰⁵⁶ Τα ευρήματα αυτά επομένως διαψεύδουν τον ισχυρισμό του Μητροπολίτη Ρόδου πως από πείνα δεν πέθανε ούτε ένας Ιταλός.

Ο περιορισμένος αριθμός Ελλήνων και Ορθοδόξων μεταξύ όσων νοσηλεύτηκαν, ανεξάρτητα με το αν θεραπεύτηκαν ή απεβίωσαν από πείνα, αναμφίβολα οφείλεται στην αποκλειστική σχεδόν χρήση των νοσοκομείων από τους Ιταλούς, στους οποίους άλλωστε απευθύνονταν. Ο περιορισμένος αριθμός των νεκρών από πείνα στο νοσοκομείο μάλλον οφείλεται στην προνομιακή μερίδα φαγητού που δίνεται στους ασθενείς, οπότε ευνοήθηκαν πολλοί που η νόσος της πείνας δεν ήταν σε προχωρημένο και μη αναστρέψιμο στάδιο, και σίγουρα βοήθησε το γεγονός πως τους μήνες έξαρσης της πείνας υπήρξε «επάρκεια υγειονομικού υλικού»³⁰⁵⁷ στα διάφορα νοσηλευτικά ιδρύματα.

Αναφορικά με την γεννητικότητα, ο Βαλαώρας σημειώνει πως ενώ το 1941 οι γεννήσεις στα Δωδεκάνησα αντιστοιχούσαν στο 25% και οι θάνατοι στο 15% επί 1.000 κατοίκων, κατά το «ανώμαλο» έτος 1945 οι θάνατοι εμφανίζονται κατά 40% περισσότεροι και οι γεννήσεις κατά το ίδιο ποσοστό λιγότερες.³⁰⁵⁸

³⁰⁵⁵ «Αρχείο Κρατικού Νοσοκομείου Ρόδου (1944-1947). Βιβλίο Κινήσεως Ασθενών», ABE/110, τόμος ζ, ΓΑΚ Νομού Δωδεκανήσου.

³⁰⁵⁶ «Αρχείο Κρατικού Νοσοκομείου Ρόδου (1944-1947). Πράξεις θανάτων», ABE/110, τόμος 8, ΓΑΚ Νομού Δωδεκανήσου.

³⁰⁵⁷ Κογιόπουλος, ό. π., σ. 447.

³⁰⁵⁸ Β. Γ. Βαλαώρας, ό. π., σ. 301.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ληξιαρχείου, το 1945 ήταν πράγματι μια κακή χρονιά από άποψη γεννητικότητας για τον Δήμο Ροδίων, και μάλιστα η χειρότερη χρονιά των ετών 1940-1945, με πτώση του αριθμού των γεννήσεων κατά 28% σε σχέση με το 1940, εικόνα όμως που αντιστράφηκε την αμέσως επόμενη χρονιά (1946) οπότε οι γεννήσεις αντιπροσωπεύονται από τετραψήφιο αριθμό για πρώτη φορά στην εξαετία 1940-1945 σημειώνοντας αύξηση κατά 72% συγκριτικά με το 1945.

Η ίδια αρνητική εικόνα αναφορικά με τον αριθμό των γεννήσεων το 1945 παρατηρείται και στον Δήμο Λέρου καθώς πραγματοποιήθηκαν οι λιγότερες τεκνοποιήσεις των ετών 1940-1946, και συγκεκριμένα 156, που αντιστοιχούν σε μείωση κατά 51% συγκριτικά με το 1940. Ομοίως με τον Δήμο Ροδίων, η εικόνα άλλαξε προς το καλύτερο το 1946 οπότε καταγράφηκε αύξηση των γεννήσεων κατά 94% και ο αριθμός τους (303) πλησιάζει εκείνον του 1940 (321).

Τα επείγοντα υγειονομικά προβλήματα της Δωδεκανήσου στην διάρκεια του 1946 είναι η καταπολέμηση του υποσιτισμού των παιδιών, της φυματίωσης που υφίσταται ως πρόβλημα στα νησιά κυρίως εξαιτίας της έλλειψης σανατόριου και της ελονοσίας που είναι ενδημική σε όλα τα νησιά, ιδιαίτερα δε στην Κω και σε ορισμένα μέρη της Ρόδου και της Αστυπάλαιας.³⁰⁵⁹

Ωστόσο, η ανεργία που έπληξε τα Δωδεκάνησα, και κυρίως την Λέρο, αμέσως μετά την απελευθέρωση εξαιτίας της διακοπής των βιομηχανιών και των ιταλικών δημόσιων έργων, των ζημιών των αλιευτικών σκαφών και της κρίσης της σπογγαλιείας καθώς επίσης της γενικότερης οικονομικής εξάρθρωσης συνεπεία του πολέμου, είναι ένας παράγοντας που χρίζει άμεσης αντιμετώπισης σε ένα σύμπλεγμα νησιών που η πλειοψηφία των κατοίκων ασχολείται με την γεωργία και την κτηνοτροφία, και ακολουθούν όσοι ασχολούνται με το εμπόριο και την βιομηχανία, και τους εργάτες να προηγούνται όσων έχουν ως επαγγελματική απασχόληση την αλιεία, σπογγαλιεία και ναυτιλία.³⁰⁶⁰

Ο μοναδικός τομέας στον οποίο επένδυσαν οι Ιταλοί είναι ο Τουρισμός, καταβάλλοντας προσπάθειες μέσω ανέγερσης ξενοδοχείων και διαφημιστικής προβολής (κυρίως του μεσαιωνικού χαρακτήρα της Ρόδου) να αυξήσουν την τουριστική κίνηση, με περιορισμένα όμως αποτελέσματα λόγω της έλλειψης συνεργασίας με την Ελλάδα και της μεγάλης απόστασης από την Ιταλία.³⁰⁶¹ Καθώς όμως οι ιδιοκτήτες των τουριστικών μονάδων ήταν Ιταλοί και οι Έλληνες ακόμη και στα ξενοδοχεία δεν επιτρεπόταν να μπουν παρά μόνο κατόπιν σχετικής άδειας, είναι φανερό πως οι επιδιώξεις των κατακτητών αποσκοπούσαν καθαρά σε δικό τους οικονομικό όφελος.³⁰⁶²

Η ενδελεχής μελέτη των συνθηκών διαβίωσης των Δωδεκανήσιων απεκάλυψε την πραγματική διάσταση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι, η αιτία των οποίων εντοπίστηκε στην προσπάθεια των Ιταλών να μετατρέψουν σε σκλάβο τον ελληνικό πληθυσμό με την ελπίδα να τον εξαφανίσουν και να μείνουν εκείνοι μοναδικοί κύριοι των νησιών, σύμφωνα με τους εντεταλμένους ερευνητές του Υπουργείου Ανασυγκροτήσεως.

Η διαπίστωση αυτή, όπως υποστηρίζουν, τους επέτρεψε να εξηγήσουν τα μέχρι τότε ανεξήγητα φαινόμενα, όπως την περιορισμένη αγροτική εκμετάλλευση των εύφορων εδαφών της Ρόδου και της Κω, και καταγγέλλουν πως όλα τα έργα στα οποία προέβησαν οι Ιταλοί (αρδευτικά έργα, άνοιγμα δρόμων, νοσοκομεία και τουριστικές υποδομές, σχολεία) προορίζονταν αποκλειστικά για τον ιταλικό

³⁰⁵⁹ Β. Γ. Βαλαώρας, ό. π., σσ. 304-305.

³⁰⁶⁰ Μ. Π. Γούτος, «Επαγγελματική απασχόληση» στο Δωδεκάνησος, ό. π., σ. 261.

³⁰⁶¹ Δ. Δ. Παπαευστρατίου, «Τουρισμός» στο Δωδεκάνησος, ό. π., σ. 223.

³⁰⁶² Κ. Α. Δοξιάδης, «Εισαγωγή» στο Δωδεκάνησος, ό. π., σ. 14.

πληθυσμό με σκοπό την πτώση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων και την μετατροπή του σε έναν πρωτόγονο πληθυσμό και απώτερο σκοπό την επικράτηση των Ιταλών.

Ενώ ο Δαμασκηνός μίλησε αόριστα για αλληλεγγύη υπέρ των Δωδεκανήσιων, ο επικεφαλής των ερευνών του Υπουργείου Ανασυγκρότησης στα Δωδεκάνησα, Κωνσταντίνος Δοξιάδης, στο ερώτημα τι πρέπει να κάνουν οι Έλληνες για τα νησιά που είναι και πάλι ελληνικά, απαντά πως θα πρέπει να κάνουν ακριβώς το αντίθετο απ' ό τι έκαναν οι Ιταλοί, και προκειμένου να γίνει πιο συγκεκριμένος επισημαίνει πως η ελληνική διοίκηση με τους συνεργάτες της θα πρέπει να εργαστεί για την εξύψωση του επιπέδου της ζωής του ελληνικού πληθυσμού.

Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ενίσχυσης της αγροτικής πίστης και της αλιείας, της ανάπτυξης της βιομηχανίας, της ανέγερσης νέων κατοικιών, της εξασφάλισης της υγιεινής και της ίδρυσης σχολείων και νοσοκομείων δίνοντας προτεραιότητα στο ανθρώπινο στοιχείο ώστε να δικαιωθεί ο αγώνας της Δωδεκανήσου για την ενσωμάτωση με την Ελλάδα.³⁰⁶³

³⁰⁶³ Κ. Α. Δοξιάδης, ό. π., σσ. 12-16.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
(Α΄ - Β΄ Τόμοι)

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγαπητίδης Σ. - Πιζάνια Ν., *Το κόστος της στοιχειώδους συντηρήσεως κατά την Κατοχήν*, Σάκκουλας, Αθήνα 1945.
2. Αγγελόπουλος Θ. Άγγελος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Σοφοκλής. Γ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Το Βήμα, Αθήνα 2015.
3. Αδαμόπουλος Γ. Αθανάσιος, *Το Λιτόχωρο στη Γερμανική Κατοχή και άλλες ιστορίες*, Δήμος Λιτοχώρου 2002.
4. Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, τόμος 8, Αθήνα 2003, σσ. 63-74.
5. Αναγνωστόπουλος Νικόλαος, *Η Εύβοια υπό Κατοχήν*, τ. Α', Αθήνα 1950.
6. Άνδικος Γρ. Ευάγγελος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής της επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, 2η έκδοση, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας-Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας, Πρέβεζα 2000.
7. Ανδριώτης Νίκος, «Οι Πρόσφυγες» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, τόμος 7, Αθήνα 2003 σσ. 79-88.
8. Αντωνοπούλου Μαρίκα, *Ημερολόγιο Κατοχής 1941-1944*, Σοφία Ματθαίου (επιστημονική επιμέλεια), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.
9. Αργυρού Έφη, «Όψεις των οικονομικών ανταλλαγών κατά τη δεκαετία του '40 στην Αιτωλοακαρνανία» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) στο *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Παρασκήνιο, σσ. 121-135.
10. Αρσενίου Αρσ. Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση. Γερμανική Κατοχή*, Τόμος Α' και Β', 3^η έκδοση, Έλλα, Λάρισα 1999.
11. Αρχιμανδρίτου Βιτάλη Φιλάρετου, «Η κοινωνική δράσις της Ελληνορθοδόξου Εκκλησίας κατά την ξενικήν κατοχήν (1941-1944)» στο *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, Τόμος Η', Αθήνα 1970, σσ. 360-394.
12. Ασσεό Ανριέτ, *Τι απέγιναν οι εβδομήντα χιλιάδες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης;*, μτφρ. Ρίκα Μπενβενίστε, Νησίδες, Σκόπελος 1997.
13. Βαλαώρα Γ. Β., «Η φυσική κινήσις του πληθυσμού εν Αθήναις και Πειραιεί κατά το δεύτερον εξάμηνον του έτους 1941» στο *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, Τόμος 19, Έτος 1944 (ανάτυπο), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1948, σσ. 274-284.
14. Βαλαώρας Γ. Βασίλειος, *Δημογραφική Ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)*, ανάτυπο εκ της Επιθεωρήσεως Οικον. και Πολ. Επιστημών Έτος 14^{ον}, τεύχ. 1-2. 1959, Παπαζήσης, Αθήνα 1959.
15. Βαλαώρας Γ. Βασίλειος, *Η υγιεινή του χωριού*, Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήναι 1947.
16. Βαρβαρέσης Ι. Θεόδωρος, «Τα συσσίτια στο Μέγαρο της Φ.Α.Α.Θ. μέσα από τις αναμνήσεις του ποιητή και πεζογράφου Γιώργου Ιωάννου» στο *Γερμανική Κατοχή. Ιστορίες από τα Συσσίτια στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ανδρών Θεσσαλονίκης, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 125-140.
17. Βαρθαλίτης Δ., «Η κίνηση του πληθυσμού της Σύρας κατά την Κατοχή», *Συριανά Γράμματα*, 15 (Ιούλιος 1991), σσ. 251-252.
18. Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Εκδόσεις Άλφα, Αθήνα 1952.
19. Βερβενιώτη Τασούλα, *Αναπαραστάσεις της Ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Μέλισσα, Αθήνα 2009.

20. Βετσόπουλος Απόστολος, «Οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου στην Αιτωλοακαρνανία» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) στο Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950, Παρασκήνιο, σσ. 101-120.
21. Βήττος Δ. Χρήστος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο αντάρτικο (Ιστορική μελέτη δεκαετίας 1940-1950)*, Art of text, Θεσσαλονίκη 2000.
22. Βιβλιοθήκη Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, «Η Θεσσαλονίκη υπό γερμανική κατοχή», Γρηγόριος ο Παλαμάς, 313-314 (Απρίλιος-Μάιος 1941), σσ. 89-90, «Παράρτημα Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης εν Θεσσαλονίκη», Γρηγόριος ο Παλαμάς, 328-329 (Ιούλιος-Αύγουστος 1942), σσ. 135-136.
23. Βοβολίνης Κ., «Το βουλγαρικό κτήνος. Τρία χρόνια βουλγαρικής θηριωδίας στην Μακεδονία και στην Θράκη» στο Ε.Ε.Α. 20, Παράνομοι Εκδόσεις Ελληνικού Αίματος, Αθήνα Ιανουάριος 1943.
24. Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.
25. Γαίος Χρυσάνθος, *Η Αθήνα είναι κόλαση*, Ελεύθερες Εκδόσεις, Αθήνα 1945.
26. Γασπαρινάτος Σπύρος, *Η Κατοχή. Η Κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943*, τ.1., Σιδέρης, Αθήνα 1998.
27. Γατόπουλος Δημήτριος, *Ιστορία της Κατοχής μετά συλλογής ιστορικών και λαογραφικών ανεκδότων των ετών 1940-1944*, 2^η έκδοση, Μέλισσα, Αθήνα 1996.
28. Γεωργιάδης Π. Μιχαήλ, *Μνήμες από την Ιταλική, Γερμανική και Αγγλική κατοχή της νήσου Κω, χρονική περίοδος 1912-1948*, έκδοση του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Κω, Αθήνα 1997.
29. Γκιουτελόπουλος Στέφανος, «Αναμνήσεις από την Κατοχή, Κοζάνη 1943-1944», Ελμειακά, 40 (Ιούνιος 1998), σσ. 44-49.
30. Γκοτζαμάνης Σωτήριος, *Η αποστολή μου εις Βερολίνον και Ρώμη: 17 Σεπτεμβρίου-23 Οκτωβρίου 1942*.
31. Γλέζος Μανώλης, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Τόμος Α', Στοχαστής, Αθήνα 2006.
32. Γλέζος Μανώλης, *Και ένα μάρκο να ήταν...Οι οφειλές της Γερμανίας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2012.
33. Γληνός Δημήτρης, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, Εκδόσεις Ρήγας, Αθήνα 1944.
34. Γούναρης Κ. Βασίλης, Παπαπολυβίου Πέτρος, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή» στο Βασίλης Κ. Γούναρης/Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 135-152.
35. Γρηγοριάδης Νεοκ. Σόλων, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Τόμος 1, ειδική έκδοση για την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Χ.Κ. Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σσ. 186-187.
36. Courvoisier R, *Ανεφοδιασμός των νησιών Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Μυτιλήνης: 9 Ιουνίου 1942*, Γενεύη 1942.
37. Δαφνής Κώστας, *Κερκυραϊκά Χρονικά-Τόμος XII, Χρόνια πολέμου και Κατοχής. Κέρκυρα 1940-1944. Μια άγνωστη ιστορία*, Κέρκυρα 1966.
38. Δεσύπρης Μιχάλης, «Η κατοχική πείνα στη Νίκαια Αττικής (Κοκκινιά) και η δημογραφική τύχη της πόλης (1941-1944)» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σσ. 121-130.

39. Δημήτρης Κιτσίκης, *Ελλάς και Ξένοι. 1919-1967. Τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1977.
40. Δημόγλου Αίγλη (επιμ.), *Βόλος. Ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, Α΄ Τόμος, εκδόσεις Βόλος (ΔΗ.Κ.Ι.) 1999.
41. Διακογιάννης Γιώργος, «Καπνεργοστάσια και η συμμετοχή τους στην οικονομική ζωή του Δήμου Σαμίων», στο *Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη*. Πρακτικά Συνεδρίου, ό. π., σσ. 324-330.
42. Δοξιάδης Α. Κωνσταντίνος, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Γραφικά Τέχναι Ασπιώτη-Έλκα, Αθήνα 1946.
43. Δοξιάδης Α. Κωνσταντίνος, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισηγήσεις εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως*, Αθήνα 1947.
44. Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Καταστροφές οικισμών*, Σειρά εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αρ. 11, Αθήνα 1946.
45. Δορδανάς Ν. Ευστράτιος, «Γερμανικές Αρχές Κατοχής και ελληνική διοίκηση» στο Βασίλης Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.) *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 91-121.
46. Δορδανάς Ν. Στράτος, «Ο εχθρός με την πένα». Η δίκη των δημοσιογράφων της *Νέας Ευρώπης* και *Απογευματινής* στο Εθνική Αντίσταση 1941-1944. Ο παράνομος Τύπος στη Βόρεια Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 150-163.
47. Δορδανάς Ν. Στράτος, «Ο πόλεμος της καθημερινότητας και η καθημερινότητα του πολέμου: Η Κατοχή και η Αντίσταση στη Θεσσαλία, στο *Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1974. «Η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: Ύπαιθρος και Πόλη, άνθρωποι»*, επιμ. Σταύρος Γ. Γουλούλης, Λάρισα 2007, σσ. 79-87.
48. Δορδανάς Ν. Στράτος, *Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 2002.
49. Δούνιας Μίνος, *Το ημερολόγιο κατοχής του Μίνου Δούνια*, Κ. Ντελόπουλος (επιμ.), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1987.
50. Δρακάκης Γ. Μανόλης, «Φοίτησις άτακτος και ελλιπής...Οι μαθητές των δημοτικών σχολείων Ηρακλείου στις εκθέσεις των Επιθεωρητών της Κατοχής (1940-45)» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο.
51. Δρακάκης Γ. Μανόλης, «Φοίτησις άτακτος και ελλιπής...Οι μαθητές των δημοτικών σχολείων Ηρακλείου στις εκθέσεις των Επιθεωρητών της Κατοχής (1940-45)» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 85-120.
52. Εθνική Αλληλεγγύη, *Μία προσπάθεια κι ένας άθλος: Το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος*, Εκδόσεις "Να υπηρετούμε το Λαό", Αθήνα 1945.
53. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1945*, Αθήνα 1946.
54. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός των ετών 1941 1942, 1943, 1944*, Αθήνα 1946.
55. *Ειδικόν Δελτίον*, Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου (Greek Office of Information), Washington, 28 Οκτωβρίου 1943.

56. Εισηγήσεις ομάδας επιστημόνων εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως, *Η επιβίωσις του ελληνικού λαού. Τόμος Α΄: Τα δεδομένα*, Υπουργείο Ανικοδομήσεως, Αθήνα 1947.
57. Ελεφάντης Άγγελος, «Ενάντια στους εξωραϊσμούς», *Ο Πολίτης*, 113 (1991), σσ. 61-62.
58. Ελεφάντης Άγγελος, «Το αντιστασιακό φαινόμενο» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 77-94.
59. Ελεφάντης Άγγελος, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.8. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
60. Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Προϊστάμενον Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, *Εκθεσις Πεπραγμένων κατά την δεκαετίαν 1938-1948*, Θεσσαλονίκη 1948.
61. Εμποροβιομηχανικός Οδηγός της Ελλάδος 1938, Εκδοτική Εταιρεία Α. Παναγόπουλος & Σία, Πάτραι-Αθήναι.
62. Ζαΐμη Θάλεια, *Ο Ιπποκράτης Ζαΐμης και η εποχή του*, τ.1, Απόλλους 2004.
63. Ζάννας Δ. Αλέξανδρος, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις-Επιστολές*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1964.
64. Ζαφείρης Α. Γιάννης, «Ποιοι ευθύνονται για το λιμό της Κατοχής», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. Ζ΄, 26-27 (1981), σσ. 115-116.
65. Ζαφείρης Α. Γιάννης, *Η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση στη Σάμο. 1941-1944 Χρονικό*, Αθήνα 1962.
66. Ζαχαρόπουλος Ι. Γεώργιος, *Εργατικό Κέντρο Αρκαδίας. 80 χρόνια Αγώνες (1928-2008)*, Έκδοση Εργατικού Κέντρου Αρκαδίας, Τρίπολη 2009.
67. Ζαχαρόπουλος Ιωάν. Γεώργιος, *Έμποροι και βιοτέχνες Τριπόλεως (1828-1940)*. Εμποριοβιομηχανικός Σύλλογος Τρίπολης, Τρίπολη 2006.
68. Ζέκεντορφ Μάρτιν, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1991.
69. Ζέρβης Ι. Νίκος, *Καλαμάτα, Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση, Τόμοι Α΄-Στ΄*, Καλαμάτα 2001, 2002, 2003, 2005, 2007.
70. Ζώης Λεωνίδας Χ., *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955.
71. *Η μαύρη βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην 1941-1944*, Έκθεσις των καθηγητών Πανεπιστημίων Αθηνών-Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1945.
72. Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)*, Δ. Τζιόβας (επιμ.), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.
73. Θωμαδάκης Σταύρος, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 19401-950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο.
74. Higounet Charles, «Η Γεωιστορία» στο *Encyclopedie de la Pleiade, Ιστορία και Μέθοδοι της*, Τόμος Α΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σσ. 108-138.
75. Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Ιατρικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης των ετών 1938-1946, Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1947.
76. Ιερά Μητρόπολις Μυτιλήνης, *Τα πεπραγμένα της Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης κατά τον ελληνοϊταλικόν πόλεμος (28 Οκτωβρίου 1940-4 Μαΐου 1941) και κατά τους χρόνους της Γερμανοκρατίας (4 Μαΐου 1941-9 Σεπτεμβρίου 1944)*, β΄ έκδοση, Μυτιλήνη 1955.
77. Καβάλα Μαρία, «Επιβίωση βιολογική και πνευματική» στο Βασίλης Γούναρης - Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.) *Ο φόρος του αίματος στην*

- κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.
78. Καβάλα Μαρία, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 49-62.
 79. Καζαντζάκη Ν. Ελένη, *Νίκος Καζαντζάκης. Ο ασυμβίβαστος*, Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1977.
 80. Καλαφάτης Αθανάσιος, «Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας και οι νόμιμες απαιτήσεις των επανορθώσεων» στο Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής, β' έκδοση, Εθνικό Συμβούλιο για τις διεκδικήσεις των οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, Αθήνα 2006.
 81. Καλβοκορέσης Λεωνής, *Χρονικόν κατοχής της Χίου παρά των Γερμανών 1941-1944*, Αθήνα 1958.
 82. Καλλής Δ. Αριστοτέλης, «Κρασί: ευφραίνει υγεία», Γεωτρόπιο, 391 (2007), σσ. 30-33.
 83. Καλούδης Νεκτάριος, *Η αποβίβαση των Γερμανών στην Κέρκυρα και η καταστροφή της πόλης από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς το Σεπτέμβριο του 1943*. Ιστορικό χρονικό, Β' έκδοση, Αθήνα 1991.
 84. Κανδήλα Ιουλία (Επιμέλεια-Εισαγωγή-Σχόλια) *Αναμνήσεις Δημητρίου Χατζηγιάννη 1888-1973*, ΤΕΔΚ Νομού Λάρισας, ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Λάρισας, Λάρισα 2011.
 85. Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο Κατοχής 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, τρίτη έκδοση, βιβλιοπωλείον της Εστίας Αθήνα 2003.
 86. Καώνης Κωνσταντίνος, *Μελέτη. Το Αγρίνιο κατά την δεκαετία του 1940*, Καμπύλη, Αθήνα 2001.
 87. Καραγιάννης Π. Β., «Σκηνές από το βίο των Κοζανιτών και των κατοίκων της περιοχής μέσα από τις εφημερίδες της τη δεκαετία 1940-1950» στο Νίκος Καλογερόπουλος-Αρχέλαος Κουτσούρης (επιμ.) *Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία*, Εταιρεία Μελετών Άνω Βοίου, Θεσσαλονίκη 2006, β' έκδοση, σσ. 53-62.
 88. Καραϊσαρλής Θρασ. Δημήτριος, *1941-1944. Σκληροί αγώνες και μεγάλες θυσίες του λαού της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης*, Ορίζων. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 1996.
 89. Καρδαράς Δ. Χρήστος, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997.
 90. Καρέλλης Μανόλης, «*Ιστορικά σημειώματα για την Κρήτη. Από την Επανάσταση του 1886 ως την Κατοχή. Με ανατύπωση της Εκθέσεως Ωμοτήτων των Καζαντζάκη, Κακριδή, Καλιτσουνάκη*», Τασούλα Μαρκομιχελάκη (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
 91. Καρέλλης Μανόλης, «*Ιστορικά σημειώματα για την Κρήτη. Από την Επανάσταση του 1886 ως την Κατοχή. Με ανατύπωση της Εκθέσεως Ωμοτήτων των Καζαντζάκη, Κακριδή, Καλιτσουνάκη*», Τασούλα Μαρκομιχελάκη (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
 92. Καρούσης Παντελής, *Μνήμες από την Κατοχή στη Χίο*, Αθήνα 1985.
 93. Κατσαρός Σπύρος, *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*, τόμος Β', Κέρκυρα.
 94. Καφταντζής Γιώργος, *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.
 95. Κεμερλής Κ. Π. - Πολυχρονιάδης Α. Σ., *Η Αντίσταση στη Λέσβο (Πηγές και Πτυχές της)*, Αθήνα 1988.

96. Κογιόπουλος Δ. Κωνσταντίνος, *Η ιστορία της υγείας στα Δωδεκάνησα το α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα*, Έκδοση Ιατρικού Συλλόγου Εόδου, Ρόδος 2005.
97. Κολιού Νίτσα, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, Τόμος Α΄, Βόλος 1985.
98. Κολιού Νίτσα, *Η Βιομηχανία του Βόλου. Σύντομες αναφορές στο χθες και στο σήμερα*, Δήμος Βόλου 1994.
99. Κονόμος Ντίνος, *Η Επτάνησος κατά την Ιταλικήν Κατοχήν (1941-1943)*, Αθήναι 1962.
100. Κονταξή Αναστασία, «Η εγκατάσταση και η ένταξη των Μικρασιατών προσφύγων στο Βόλο» στο Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος (επιμ.), Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας & Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.), Βόλος 2004, σσ. 175-176.
101. Κοντογιώργη Έλσα, «Η αποκατάσταση» στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Ελληνικά Γράμματα, τόμος 7, Αθήνα 2003 σσ. 101-118.
102. Κορνάρος Θέμος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Χρόνος, Αθήνα 1982.
103. Κοσμετάτος Κ. Π. Φωκάς, *Κεφαλληνία. Το εισόδημα αυτής εν όψει της ανασυγκροτήσεως*, Αθήναι 1949.
104. Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίπη, *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.
105. Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίπη, Χατζηαναστασίου Τάσος, «Αναμνήσεις από τη βουλγαρική κατοχή της δυτικής Μακεδονίας: Τρεις γενιές» στο Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του Έθνους και του Κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960, Mark Mazower (επιμ.), Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου (μτφρ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
106. Κοτσαμάνης Βύρων, *Στοιχεία δημογραφίας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2009.
107. Κουτσαύτης Τ. Ζώης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Λευκάδα (Ιταλική και Γερμανική Κατοχή)*, Π.Ε.Α.Ε.Α Λευκάδας, Αθήνα 1991.
108. Κουτσοδόνη Γεωργ. Ευαγγελία, *Ημερολόγιον από τα χρόνια της γερμανικής Κατοχής, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χίου*, Χίος 2006.
109. Κυρατζόπουλος Δημήτρης -Φωτεινός, *Δυτική Μακεδονία. Η ελεύθερη Ελλάδα της Κατοχής. Απομνημονεύματα Εθνικής Αντίστασης 1940-1944*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2004.
110. Κύρου Κ. Αλ., «Βουλγαρία και Ελλάς» στο Εκδόσεις Ελληνικό Αίμα (Ε.Ε.Α) 2, Παράνομοι εκδόσεις Ελληνικού Αίματος 1942-1944, Αθήνα Ιούλιος 1943.
111. Κωνσταντάρας-Σταθάρας Δημήτρης, *Μικρασιάτες Πρόσφυγες στη Μαγνησία*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Νέας Ιωνίας Μαγνησίας 2008.
112. Κωνσταντίνου Φανή, *Βούλα Παπαϊωάννου. Μια αισθαντική φωτογράφος*, ΤΑ ΝΕΑ-Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί.
113. Κώστας Χ. Βάγιας, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, Έκδοση Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Ο Σκουφάς», Άρτα 2004.
114. Κωστής Ι., Σωλήνη Ε., «Η επίδραση της ναζιστικής Κατοχής στην υγεία των ανθρώπων του νομού Μαγνησίας, μέσα από τα μητρώα του Νοσοκομείου Βόλου» στο Γιώργος Σουλακούδης (επιμ.) Θεσσαλία. Ιστορικές Πηγές, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Β΄ Τόμος, Λάρισα 2006, σσ. 285-287.
115. Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη, τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.

116. Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005.
117. Kolodny E. Emile, *Χίος: Πρόσφατη εξέλιξη και πληθυσμιακή διάρθρωση ενός νησιού ναυτικών*, (μτφρ. Αντώνης Δ. Μαγγανάς), Εκδόσεις περιοδικού: *Χιακή Επιθεώρησης*, Χίος 1972.
118. Λάγαρης Γ. Δημήτριος, *Πέντε χρόνια αίματος, δόξης και σκλαβιάς. Η Πάτρα στον πόλεμο και στην Κατοχή*, Εκδόσεις Άγγελου Κουλουμπή, Πάτρα 1946.
119. Λάζαρης Κ. Βασίλης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, Τόμος τρίτος 1940-1944, Αχαϊκές εκδόσεις, Αθήνα 1989.
120. Λάμπρου Παναγιώτης, «Πόλεις σε κρίση. Το Ηράκλειο την κατοχική δίνη» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 261-274.
121. Λεοντής Γρηγόρης, *Ιστορικό άλμα εις τριπλούν για την Πάρο*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2012.
122. Λέφα Α., Αγγελόπουλου Ν., *Εισαγωγή εις την σπουδήν των ψυχοπαθολογικών εκδηλώσεων της πείνης*, Ιατρική Πρόοδος, Αθήνα 1946.
123. Λούγγης Γ. Τηλ. «Της Κατοχής. Από το Γερμανοκρατούμενο νησί μας», *Κήρυξ της Αιγίνης*, 13-14 (1948), σσ. 11-13.
124. Λουκάτος Δημ. Σπύρος, «Η οικονομική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα, 1941-1943» σσ. 313- 328, (ανατ.) από το Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος (γενική επιμ.) και Παναγιώτα Μοσχονά (επιμέλεια τόμου) "Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986). Ιστορία 1810-1955, τ. 2.
125. Λουκάτος Δημ. Σπύρος, *Τα χρόνια της Ιταλικής και Γερμανικής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης στην Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τ.1,2, 3.
126. Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Τόμος Γ', Β' Παγκόσμιος Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση 1941-1945, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιστ. επιμέλεια), σσ. 219-261.
127. Λούκος Χρήστος, «Τα δημογραφικά της Κατοχής. Μερικές προτάσεις για τη συστηματική αξιοποίηση τους», *Αρχειοτάξιο*, Μάιος 2001, σσ. 90-93.
128. Λούκος Χρήστος, *Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες*, Δελτίο Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού (της Ακαδημίας Αθηνών), τ. Α', Μνήμη Ελευθέριου Πρεβελάκη, 1998, σσ. 191-202.
129. Μαγκριώτης Ι. Δημήτριος, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα.
130. Μαδιάς Ηλ. Γεώργιος, «Το χρονικόν της Κατοχής της Χίου από τους Γερμανούς από τον Μάϊον του 1941 μέχρι του Σεπτεμβρίου του έτους 1944», *Χιόνη*, 112 (2001).
131. Μακρής Αντώνης, «Χρόνια Κατοχής στους Μανωλάτες», *Απόπλους*, σσ. 180-189.
132. Μανουκάκη-Μεταξάκη Άννα, «Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη το 1943-1944 από γραπτές, κυρίως όμως προφορικές πηγές (αφηγήσεις) επιζώντων από τον Νομό Ηρακλείου» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 186-194.
133. Μανουσάκης Βασίλης, «Η Κρήτη της "Νέας Ευρώπης". Οικονομία, κοινωνία και η εμπειρία της Κατοχής» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή*

- στην κατοχική Κρήτη, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 131-146.
134. Μαραγκού Φ. Σμύρνη, *Η Λευκάδα στη δίνη της Κατοχής και του Εμφυλίου. Αναφορά και στην Αθήνα- Διδυμότειχο και Χαλκίδα*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα 1989.
 135. Μαργαρίτης Γιώργος, «Η περίοδος της κρίσιμης καμπής (1942-1943). Μία μαρτυρία για την μεταβολή των συνθηκών στην κατεχόμενη Ελλάδα», *Μνήμων*, τχ. 14, 1992.
 136. Μαργαρίτης Γιώργος, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...Ο πόλεμος της Αλβανίας και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
 137. Μαρουδής Γιώργος, *Το ημερολόγιο της πείνας*, Κέδρος, Αθήνα 1976.
 138. Μηλιός Γιάννης, *Η πείνα: Το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για τη φυλετική μας εξόντωση*. Εκδόσεις Ελληνικού Αίματος, Αθήνα 1943.
 139. Μήλιος Ι., *Το προμελετημένο σχέδιο του Άξονος για την φυλετική μας εξόντωση*, Εκδόσεις Ελληνικών Αίμα, Αθήνα 1943.
 140. Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί Συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, ΓΑΚ Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008.
 141. Μητροπολίτης Καρπάθου-Κάσου Απόστολος, *Το χρονικόν της Ιταλοκρατίας της Ρόδου*, 1973.
 142. Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, *Απομνημονεύματα. Ήτοι χρονολογική ιστορία της εκκλησιαστικής επαρχίας Ρόδου επί ιταλο-γερμανοκρατίας 4 Μαΐου 1912-8 Μαΐου 1945*, τόμος Α΄ και Β΄, Αθήνα 1947.
 143. Μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, *Η δύναμις του ελληνοχριστιανικού πνεύματος. Αναμνήσεις και εντυπώσεις από την κατοχήν της νήσου Σάμου και την Μέσην Ανατολήν*, Αστήρ, Αθήνα 1948.
 144. Μίλλιέξ Ροζέ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες. Αναδρομή στους χειμώνες 1940-42*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
 145. Μιχαηλίδης Ανδρέας, «Η παρουσία των Χίων υγειονομικών κατά την γερμανική κατοχή και η συμβολή τους στην Εθνική Αντίσταση», *Αρχαιοτάξιο*, τχ.6, ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Αθήνα, Μάιος 2004, σσ. 160-166.
 146. Μόλχο Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο 2006.
 147. Μον Πωλ, *Η αποστολή μου στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Μέτρον, Αθήνα 2000.
 148. Μούτουλας Παντελής, *«Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
 149. Μπακάλης Β. Χρήστος, «Πόλη και σύμβολα: Ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Παρασκήνιο, σσ. 157-188.
 150. Μπακάλμπαση Γ. Α., *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδον της Κατοχής 1941-1944*, «ΕΛΛΑ-ΤΟΥΡΚ Α.Ε.», Αθήναι 1944.
 151. Μπενάς Τάκης στο βιβλίο του *Της Κατοχής μνήμες μικρές σαν χρέος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
 152. Μπουρνόβα Ευγενία - Θωμαδάκης Σταύρος, «Προπολεμική διαβίωση και κατοχική επιβίωση στην Αθήνα. Ιστορία καθημερινής ζωής», *Τα Ιστορικά*, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σσ. 455-470.

153. Μπουρνόβα Ευγενία, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα του χειμώνα του 1941-1942» στο Αρχαιοτάξιο, Μάιος 2005, τχ.7, ΑΣΚΙ/Θεμέλιο, σσ. 52-73.
154. Μπουρνόβα Ευγενία, *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Η δημογραφία*, Ηλεκτρονικός Εκδότης Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης/Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Ε. Κ. Π.Α., <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>
155. Μπουρνόβα Ευγενία, Προγουλάκης Γιώργος, «Οι οικονομικές συνθήκες στην περίοδο της Κατοχής» στο Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα. Κατοχή- Αντίσταση 1941-1944, Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2010 σσ. 57-71.
156. Μυλωνάκης Δ. Στέφανος, *Ο Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου (Κρήτης) Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης 1872-1948. Εκκλησία Κρήτης-Γερμανική κατοχή 1941-1945*, Κ. Μαριδάκη, Χανιά 1948.
157. Μύρος Παναγιώτης, *Η αντίσταση της αγάπης*, Β' έκδοση, Αθήνα 1991.
158. Marrou Henri-Irene, «Πως εννοούμε το επάγγελμα του ιστορικού» στο Encyclopedie de la Pleiade *Ιστορία και Μέθοδοι της*, Τόμος Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σσ. 325-423.
159. Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη. Η πόλη των φαντασμάτων*, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950, Αλεξάνδρεια 2006.
160. Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, (μτφρ. Κώστας Κουρεμένος), Αλεξάνδρεια, β' έκδοση, Αθήνα 1994.
161. Milliex Roger, *Αφιέρωμα στην Ελλάδα 1940-1944*, Κέδρος, Αθήνα 1980.
162. Ναυπλιώτης Ι. Αναστάσιος, *Η μάχη και η απελευθέρωση της Νάξου*, Αθήνα 2004.
163. Νεραντζής Γ. Ιωάννης, «Ιστορική θεώρηση της κοινωνικής ρύθμισης της συλλογικής συμπεριφοράς στο Αγρίνιο στη δεκαετία 19410-1950, στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) στο Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950, Παρασκήνιο, σσ. 413-446.
164. Νικολαΐδου Ελένη, *Οι συνταγές...της πείνας*, Οξυγόνο, 5^η ανατύπωση, Αθήνα 2015.
165. Νιούμαν Φ. Λουσίλ, *Η πείνα στην ιστορία. Έλλειψη τροφίμων, πενία και στέρηση*, Στέλλα Κωνσταντινέα (επιμ.), Πολύτροπον 2006.
166. Νόου Νίκος, «Λιμνή Βαθέος, αλιευτικός πλούτος και παράκτιο πολιτιστικό περιβάλλον», στο Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη. Πρακτικά Συνεδρίου, Δήμος Σαμίων, Γ.Α.Κ. Αρχεία Σάμου, Αθήνα 1998, σσ. 226-239.
167. «Ο ρόλος του Επισκόπου Αντωνίου-Γρηγορίου Βουτσίνου» (αφιέρωμα), Συριανά Γράμματα, 15 (Ιούλιος 1991), σσ. 279-280.
168. Παλίδου-Τσιγκνάκη Αλίκη-Ευαγγελία, *Η Κρήτη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη γερμανική Κατοχή*, Ηράκλειο 1996.
169. Πανσέληνος Ασημάκης, *Φύλλα Ημερολογίου (1941-1943)*, επιμ. Αλέξης Πανσέληνος, Κέδρος, Αθήνα 1993.
170. Πανταζόπουλος Δ. Θ., *Η ταμειακή στενότητα στο Ναύπλιο κατά την Κατοχή και η έκδοσις τοπικού νομίσματος*, Αθήνα 1963.
171. Πανταζόπουλος Δ. Θ., *Η ταμειακής στενότητας στο Ναύπλιο κατά την Κατοχή και η έκδοσις τοπικού νομίσματος*, Αθήνα 1963.
172. Παπαδοπούλου Κατερίνα, «Η επισιτιστική πολιτική και ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της Κατοχής» στο Μακεδονία και

- Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 157-168.
173. Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Μαρτυρίες για την πολιτιστική ζωή στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης» στο Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα. Κατοχή- Αντίσταση 1941-1944, Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2010, σσ. 175-190.
 174. Παπακόγκος Κωστής, *Αρχείον Πέρσον. Κατοχικά ντοκουμέντα του Δ.Ε.Σ Πελοποννήσου*, 1977.
 175. Παπανδρέου Γεώργιος, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (11), ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (αναπ.).
 176. Παπαπολυβίου Πέτρος, «Αντίσταση εντός των τειχών», στο Βασίλης Κ. Γούναρης/Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και Επιβίωση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 41-90.
 177. Παπαστράτης Προκόπης, «Η αντιστασιακή δραστηριότητα στις Κυκλάδες και την Σίφνο» στο Σύνδεσμος Σιφναϊκών Μελετών, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Αθήνα 2005, σσ. 465-478.
 178. Παπαστράτης Προκόπης, «Οι Κυκλάδες και η Σίφνος την περίοδο της Κατοχής» στο Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Τόμος Β΄, Αθήνα 2001, σσ. 385-396.
 179. Παπαστρατής Σωτήρης, *Μέρες του 1943-1944 στην Εύβοια. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1995.
 180. Παπαστράτος Ευάγγελος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, Αθήνα 1964.
 181. Παπαχριστοδούλου Ι. Χ., *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, β΄ έκδοση, Δήμος Ρόδου-Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα 1994.
 182. Παπαχριστοδούλου Ι. Χ., *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, β΄ έκδοση, Δήμος Ρόδου-Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα 1994.
 183. Παπουτσάς Στέλιος, *Η Σύρος κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και λίγο πριν και λίγο μετά, Σύρος*.
 184. Πατέλλης Ι. Παναγιώτης, *Αναμνήσεις ενός Παριανού*, Πάρος 2008.
 185. Πατρικίου Αλεξάνδρα, «Μια νέα ιστορική περίοδος υπό συγκρότηση: Όψεις του δημόσιου λόγου των εφημερίδων *Νέα Ευρώπη* και *Απογευματινή* στην κατοχική Θεσσαλονίκη» στο Εθνική Αντίσταση 1941-1944. Ο παράνομος Τύπος στη Βόρεια Ελλάδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 138-148.
 186. Πατρώνης Βασίλης - Αγγέλη Μαρία, «“Ούτε φύλλον καπνού...”. Ο καπνός του Αγρινίου στην ταραγμένη δεκαετία του ‘40», στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) στο Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950, Παρασκήνιο, σσ. 137-156.
 187. Παύλου Νίκος, *Στα χρόνια του τυφλού μουσικού. Κείμενο για την ιστορία της Καρδίτσας*, Καρδίτσα 2008.
 188. Περδικόλογου Ε. Μ., *Η Κοινωνική Πρόνοια του ελληνόπαιδος κατά την περίοδον της Κατοχής*, Αθήνα 1945.
 189. Περράκης Στέλιος, *Φαντάσματα του Εμφυλίου – Πλάκα Αργολίδας 1943-44*, Επίκεντρο 2010.

190. Πολιουδάκης Γ. Μάρκος, *Η Εθνική Αντίσταση κατά τη Γερμανο-ιταλική κατοχή στην Κρήτη. 1^η Ιουνίου 1941 έως 30 Ιουνίου 1945*, Ρέθυμνο 2002.
191. Ποπολάνος Δ. Γεώργιος, *Μελέτη περί της άμεσου επισιτιστικής, υγειονομικής βοήθειας και ανασυγκροτήσεως της Ελλάδος*, Τυπογραφείον του Εμπορίου, Αλεξάνδρεια 1944.
192. Πουλόπουλος Κώστας, «Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη 1941-1947» στο Αριστερά και Αστικός Πολιτικός κόσμος 1940-1960. Πρακτικά Συνεδρίου, Μ. Λυμπεράτος-Π. Παπαστράτης (επιμ.), Βιβλιόραμα 2014, σσ. 468-478.
193. Πρασσά Αννίτα, Σκουλάκης Χαράλαμπος (επιμ.), *Το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου*, Φίλοι Νοσοκομείου Βόλου, Βόλος 2007.
194. Πτίνης Ι. Κώστας, *Χρόνια Κατοχής. Συμβολή στην ιστορία της Σάμου 1941-1944*, Σάμος 1985.
195. Ρακίνας Αχιλλέας, *Ο Κατοχικός λιμός στον Πειραιά 1941-1944*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009.
196. Ροντόγιαννης Γ. Π., *Ιστορία της Νήσου Λευκάδος*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, τόμος Β, Αθήνα 1982.
197. Richter Heinz, 1936-1946. *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, Α' τόμος, Εξάντας 1975, β' έκδοση.
198. Rodogno David, «Η Ιταλική Κατοχή» στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Τόμος Γ', Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1944, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιστ. επιμέλεια).
199. Rondholz Eberhard, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων Κατοχής», στο Χ. Φλάϊσερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση. Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989.
200. Samaran Charles, «Πρόλογος» στο *Encyclopedie de la Pleiade, Ιστορία και Μέθοδοι της*, Τόμος Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σσ. 9-18.
201. Seckendorf Martin, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό: Ντοκουμέντα από τα Γερμανικά Αρχεία*, μετάφραση Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991.
202. Σαββάκη Γ. Νικόλαου, «Θύματα Ιταλικής-Γερμανικής Κατοχής περιόδου 1941-1945 Περιφέρειας Δήμου Ναυπλιέων», Ναυπλιακά Ανάλεκτα V (2004), Έκδοση Δήμου Ναυπλιέων.
203. Σακκά Βασιλική, «“Δύσκολα χρόνια, αλλά όμορφα...”. Μνήμες της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Η βιωμένη καθημερινότητα μέσα από προσωπικές αφηγήσεις. Μελέτη περίπτωσης δύο γυναικών της αστικής περιοχής του Αγρινίου» στο Κωνσταντίνα Μπάδα-Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.) στο *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Παρασκήνιο, σσ. 507-534.
204. Σαλπιστής Π. Νίκος, *Κατερίνη 1941-1945. Μέρες Κατοχής, Αντίστασης, Δημιουργίας*, Κατερίνη 2003.
205. Σάμιος Παναγιώτης, «Οι “χρυσές ευκαιρίες” της Κατοχής: οι ακίνητες περιουσίες που άλλαξαν χέρια την περίοδο 1941-1944» στο Αριστερά και Αστικός Πολιτικός κόσμος 1940-1960. Πρακτικά Συνεδρίου, Μ. Λυμπεράτος-Π. Παπαστράτης (επιμ.), Βιβλιόραμα 2014.

206. Σαμίου Δήμητρα, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο» Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, (Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 179-188.
207. «Σελίδες από το “Ημερολόγιον” Χρίστου Θ. Αλιπράντου», Παριανά, Έτος ΚΒ΄, ΑΠΡ-ΙΟΥΝ.2001, τχ. 81, σσ. 109-114.
208. Σεφέρης Γεώργιος, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄ 1935-1944*, επιμ. Αλέξανδρος Ξύδης, Ίκαρος, Αθήνα 1981.
209. Σεφέρης Γεώργιος, *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄ 1935-1944*, Αλέξανδρος Ξύδης (επιμ.), Ίκαρος, Αθήνα 1981.
210. Σιδηρόπουλος Κλεάνθης, «Η Νομισματική της κατοχικής Κρήτης (1941-1945)» στο *Μέρες του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 147-182.
211. Σινόπουλος Γ. Παύλος, *Φρουροί της νύχτας. Ένα χρονικό της Γερμανικής Κατοχής στον Πύργο*, Αλφειός, Πύργος 1995.
212. Σκαλιδάκης Γιάννης, «Οικονομικές πτυχές της Κρήτης στη δεκαετία του 1940» στο *Η Κρήτη στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950: Μάχη της Κρήτης, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, Χανιά 2012, σσ. 69-82.
213. Σκαλιδάκης Γιάννης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Ασίνη, Αθήνα 2014.
214. Σκλεπάρης Γ. Δημήτρης, *Μαρτυρία: Εικόνες-Στιγμιότυπα-Σκέψεις από την ζωή και τον καιρό της Κατοχής*, Μυτιλήνη 1987.
215. Σκούρα Φ., Χατζηδήμο Α., Καλούτση Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας / Τρίαψις λόγος, Αθήνα 1991.
216. Συμπαρούνης Ι. Αθανάσιος, *Αι δαπάναι Κατοχής της Ελλάδος*, Αθήνα, 21 Νοεμβρίου 1941.
217. Συμπαρούνης Ι. Αθανάσιος, *Κατοχή και πληθωρισμός εν Ελλάδι*, Ορίζων, Αθήναι 1972.
218. Σπανός Δ. Γρηγόρης, *Ο βομβαρδισμός του πλοίου του Ερυθρού Σταυρού Wiril στο λιμάνι της Χίου στις 7 Φεβρουαρίου 1944*, Ανδρεάδειο Γυμνάσιο Βροντάδου Χίου, Χίος 2000.
219. «Σπαρτιατικά Χρονικά», Αθήναι, Μάρτιος 1942.
220. «Σπαρτιατικά Χρονικά», Αθήναι, Ιούνιος-Ιούλιος 1942.
221. Σπηλιωτοπούλου Μαρία - Παπαστράτης Προκόπης, *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371, Τόμος Α΄ 1940-1943*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2002.
222. Σταθάκης Γιώργος, «Ένα σχεδιάγραμμα της οικονομίας της Κατοχής και ένα σχόλιο για την οικονομία της Κρήτης» στο *Η Κρήτη στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950: Μάχη της Κρήτης, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, Χανιά 2012, σσ. 43-67.
223. Σταθάκης Γιώργος, *Το Σχέδιο Μάρσαλ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
224. Σταφυλέρας Στυλιανός, *Τα θύματα στον πόλεμο και τη γερμανική κατοχή (1940-1944)*, 1979.
225. Στουρνάρας Γρηγόρης, «Ο Βόλος του μεσοπολέμου: η εγκατάσταση των προσφύγων και η συγκρότηση της Νέας Ιωνίας» στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Τόμος II, Πρακτικά Συνεδρίου 9-11

- Νοεμβρίου 2006, Περιφέρεια Θεσσαλίας, εκδόσεις Αλέξανδρος, 2006, σσ. 795-803.
226. Στουρνάρας Νίκος, *Μαγνησία 1941-'42: Η τραγωδία της Κατοχής*, Τόμος Α', Αθήνα 1988.
 227. Στραβόλεμος Διονύσιος Χ., *Η Ζάκυνθος στα χρόνια της σκλαβιάς (1 Μαΐου 1941-27 Μαρτίου 1945)*, τύποις Φ. Κοντόγιωργα, Ζάκυνθος 1949.
 228. Στρογγύλης Απόστολος, *Η πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας. Η Καρδίτσα της Αντίστασης*, Φυτράκης/Ο Τύπος Α.Ε., 1998.
 229. Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λέσβου, *Ιστορία της Λέσβου*, Β' έκδοση, Μυτιλήνη 1996.
 230. Συννεφιάς Μίλτος, «Απομνημονεύματα. Από τα γεγονότα της Σάμου κατά τη χρονική περίοδο 15.8.1940-17.11.1943», Απόπλους. Σαμιακών γραμμάτων & τεχνών περιήγηση, Έτος 6^ο, 14-15-16 (1995), σσ. 178-179.
 231. Συνοδινός Χ. Ζήσιμος (επιμ.), «*Ημερολόγιον Συμβάντων*» του Κεντρικού Καταστήματος της Τράπεζας Αθηνών 1943-1945, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2014.
 232. Ταπεινός Φ. Γιώργος, *Στοιχεία δημογραφίας. Ανάλυση, κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες και ιστορία των πληθυσμών*, Νικόλας Βουλέλης (μτφρ.), Παπαζήσης, Αθήνα 1993.
 233. Τζαβάρα Γεωργία, «*Ο αντίλογος*». *Η αναβίωση της μεγάλης δίκης των δωσιλόγων*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή μελέτη, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών, Αθήνα 2006.
 234. Τζαβάρα Ζέτα, «Η «μάστιγα» της Κατοχής. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σσ. 555-562.
 235. Τζαβάρα Ζέτα, «Η αναζήτηση των θυμάτων της πείνας κατά την Κατοχή (1941-1944) στο Λιμένα Βαθέος Σάμου», Απόπλους, 49-50 (2010), σσ. 135-158.
 236. Τζαβάρα Ζέτα, «Η μάστιγα της Κατοχής». Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της», στο Γεώργια Ευαγγελία-Τάκου Ελένη (επιμ.), Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» Επετηρίδα 2008-2009, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, σσ. 325-345.
 237. Τζαβάρα Ζέτα, «Ο «Δεκέμβρης του 1944» μέσα από την αρθρογραφία των εφημερίδων της εποχής», Ιστορικά-Ελευθεροτυπία, «Δεκέμβρης '44. Οι μάχες στις γειτονιές της Αθήνας», Δεκέμβριος 2010, σσ. 87-112.
 238. Τζαβάρα Ζέτα, *Η μάστιγα της Κατοχής. Η πείνα ως αιτία θανάτου στην Κατοχή (1941-1944) και η αναζήτηση των θυμάτων της*, ΠΑΝΔΗΜΟΣ-Παντειακές Δημοσιεύσεις, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, (<http://pandemos.panteion.gr/>).
 239. Τζαφέρα Αγγελική, «Αιτίες θανάτου στην Κατοχή για τον Πειραιά, το Κερατσίνι και τη Νίκαια» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σσ. 563-573.
 240. Τομαρά Σιδέρη Ματούλα, *Αλεξανδρινές οικογένειες Χωρέμη-Μπενάκη-Σαλβάγου*, Γεωργία Μ. Πανσεληνά (επιμ.), εκδόσεις Κέρκυρα, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 2007.

241. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, «Ονοματοδοτικές συμπεριφορές στη Λευκάδα τον 19^ο αιώνα», *Ιστορικά*, Α' τόμος, τχ. 2, Δεκέμβριος 1984.
242. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Ονοματοδοσία και Πολιτική Ιστορία (Ονοματοδοτικές επιλογές στην Ελλάδα 1940-'50)», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ.20, Οκτώβριος 1996.
243. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Ονοματοδοτικές συμπεριφορές και πολιτική συγκυρία. Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συνέδριο *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Καρπενήσι 23-26 Σεπτεμβρίου 1999.
244. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Παπαζήση, Αθήνα 1998.
245. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, *Ο Αιγυπτιακός ελληνισμός στους δρόμους του βαμβακιού*, εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα 2011.
246. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, *Οι Έλληνες του Καΐρου*, Κέρκυρα, Αθήνα 2007.
247. Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, Σιδέρης Νίκος, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η δημογραφική τύχη της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.
248. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Λαϊκή Αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα. Όραμα και Πολιτική» στο *Η Ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999, σσ. 83-96.
249. Τότσικας Γιάννης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και μνήμες της Επικής και δακρυσμένης περιόδου 1940-1950*, Γρεβενά 2005.
250. Τσαγκάρης Φώτιος, *Αναμνήσεις της μεσσηνιακής κατοχής από τη σκοπιάν της Δημαρχίας Καλαμών*, 1971.
251. Τσαλαχούρης Κώστας, *Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, Τροχαλία 2000.
252. Τσαλαχούρης Φ. Κώστας, *Σελίδες Ιστορίας. Ροδιακά και άλλα*, Θυμέλη 2002.
253. Τσάτσου Ιωάννα, *Φύλλα Κατοχής*, 6^η έκδοση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1991.
254. Τσιαδήμα Μαρία, *Το Άσυλο Παιδιού Βόλου 1922-1944*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2008.
255. Τσιάτος Ι. Ανδρέας, *Αναμνήσεις από την Αντίσταση 1941-1944. Γρεβενά-Βόιο-Βέρμιο*, Εκδόσεις Ζήτη, 1993.
256. Τσιλιβίδης Ηλ. Δημήτριος, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και την Κατοχή*, Ιατρικός Σύλλογος Μαγνησίας, Βόλος 2003.
257. Τσολάκογλου Κ. Σ. Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1959.
258. Τσουδερός Ι. Ε., *Ο Επισιτισμός 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1946.
259. Τσουδερός Ι. Εμμανουήλ, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1946.
260. Τσουλουχόπουλος Ν. Σαράντος, *Η περιπέτεια. Σπέτσες 1939-1945*, Πολιτιστικός Σύλλογος Σπετσών 2010.
261. Τσούχλης Δημήτρης, «Οι επισιτιστικές προσπάθειες της ΕΜΧ κατά την διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής (1941-1944)», *Πελinnaίο*, 44 (2007).
262. Φιλοσόφου Μαρία, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: Κοινωνικές και εκπαιδευτικές διαστάσεις. Τόμος Α'*, Πανεπιστήμιο Πατρών.

263. Φίλωνας Αθανάσιος, *Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και το έργο του*, Αθήνα 1947.
264. Φλάισερ Χάγκεν, «Το κατοχικό δάνειο και η γερμανική οφειλή προς την Ελλάδα» στο Έξι στιγμές του Εικοστού αιώνα. Κατοχή- Αντίσταση 1941-1944, Ηλίας Νικολακόπουλος, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2010, σσ. 73-75.
265. Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. Α΄, Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (08), ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009.
266. Φλούντζης Ι. Αντώνης, *Χαϊδάρη. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, β΄ έκδοση, Παπαζήση, Αθήνα 1986.
267. Φορτύνας Αργύρης, *Αίγινα. Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής*, οσελότος, Αθήνα 2012.
268. Φορτύνας Αργύρης, *Οι αναμνήσεις μου. Αίγινα 1941-1944*, Κήπος της Αίγινας.
269. Φραγκόπουλος Κλ. Ιπποκράτης, *Ιστορία της Καλύμνου. Από την αρχαιότητα μέχρι την ενσωμάτωση*, Σκάφανδρο, Αθήνα 1995.
270. Φραντζής Π. Μάριος, *Φως εις το σκότος. Η αλιεία εν Λέσβω επί γερμανικής Κατοχής 1941-1944*, Μυτιλήνη 1963.
271. Χάλαρης Ν. Δημήτρης, *Τα Κατοχικά*, Τόμος Α΄, Β, Εκδόσεις Σ. Βογιατζή, Αθήνα 1997.
272. Χαλβατζάκης Κωνσταντίνος, «Τα συσσίτια στο “Βυζάντιο”. Γερμανική Κατοχή 1941-1945 στη Θεσσαλονίκη» στο Γερμανική Κατοχή. Ιστορίες από τα Συσσίτια στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ανδρών Θεσσαλονίκης, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σσ. 9-14.
273. Χαλκιαδάκης Γ. Εμμανουήλ, «Ο κοινωνικός ρόλος της Εκκλησίας της Κρήτης την περίοδο της γερμανικής κατοχής: 1943» στο Μέρη του '43. Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, σσ. 253-260.
274. Χαλκιάς Νίκος, «Εκπολιτιστικός Όμιλος Κοζάνης “Αισθητικές χαρές” στην Κοζάνη της Κατοχής (1942-1944)», *Ελιμειακά*, 40 (Ιούνιος 1998), σσ. 33-43.
275. Χανταλί Ιάκωβος, *Από τον Λευκό Πύργο στις Πύλες του Άουσβιτς*, Πρόλογος Ελί Βιζέλ, μτφρ. Ηλία Σαμπετάι, β΄ έκδοση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996.
276. Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, «Βόλος: Διαδρομή της νέας πόλης (1840-1955)», στο «Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή», Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων-Υπουργείο Πολιτισμού, Βόλος 2004, σσ. 265-328.
277. Χαρτουλάρης Δ. Νίκος, *Η Χίος στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Χίος 2001.
278. Χατζηβασιλείου Σ. Βασίλης, *Ιστορία της νήσου Κω. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη*, έκδοση Δήμου Κω, 1990.
279. Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης» στο Ιστορία της Ελλάδος, Τόμος Γ΄, (επιστη. Επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης).
280. Χατζημιχάλη Αγγέλα, «Πρόσφυγες στην πόλη της Σάμου (19^{ος}-20^{ος} αι.)», στο Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη. Πρακτικά Συνεδρίου, ό. π., σσ. 253-278.

281. Χατζοπούλου Ελένη, «Αντίσταση στην κατοχική Χαλκίδα» στο Μ. Λυμπεράτος και Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά & Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σσ. 612-622.
282. Χεκμιόγλου Ευάγγελος, *Η Θεσσαλονίκη του ελληνο-ιταλικού πολέμου: «Συσσίτια και καταφύγια»*, τόμος 5^{ος}, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999.
283. Χιονίδου Βιολέττα, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα 1941-44*, (μτφρ. Δημήτρης Μιχαήλ), Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα 2011.
284. Χονδρονίκης Κ. Γεώργιος, *Ο Δήμος Μυτιλήνης επί Κατοχής*, τ. Β΄, Μυτιλήνη 1955.
285. Χουλιάρακης Σπύρος, *Αποστολή στο Μαυρολιθάρι. Αντιστασιακά ιστορικά διηγήματα. Χρονικό του Αγώνα ενός λαού άξιου της Ιστορίας του*, Αθήνα 1984.
286. Χρηστίδης Χρήστος, *Χρόνια Κατοχής (1941-1944), Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα 1971.
287. Woodhouse Christopher Montague, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Ελληνικός Εικοστός Αιώνας-Βήμα προς Βήμα (11), ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009 (αναπ.).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Argenti Pandely Philip, *The occupation of Chios by the Germans and their administration (1941-1944) described in contemporary documents*, Cambridge University Press 1966.
2. Hionidou Violetta, «Black market, hyperinflation and hunger», *Food & Foodways*, 12 (2004).
3. Hionidou Violetta, «The demography of a Greek famine: Mykonos, 1941-1942», *Continuity and Change* 10 (2), Cambridge University Press, 1995, σσ. 279-299.
4. Hionidou Violetta, «Why do people die in famines? Evidence from three island populations», *Population Studies* 56 (2002), σσ. 65-80.
5. *Histoire de la population Francaise* (συλλογική μελέτη), Press Universitaires de France.
6. Hondros John, *Occupation and resistance: The greek agony*, Pella, New York 1983.
7. Hondros Louis John, *Occupation & Resistance. The Greek Agony 1941-44*, Pella Publishing Company, New York 1983.
8. Hourmouzios S-L, *Starvation in Greece*, Harrison & sons Ltd, Great Britain 1943.
9. Kazamias A. Georgios, *Turks, Swedes and famished Greeks. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941-'44*, offprint from *Balkan Studies* 33, Thessaloniki 1992.
10. Kotzageorgi Xanthippi - Kazamias A. Georgios, *The Bulgarian occupation of the prefecture of Drama (1941-1944) and its consequences on the greek population*, offprint from *Balkan Studies*, 35.1, Thessaloniki 1994.
11. Lecoer Sheila, *Mussolin's Greek island. Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, Tauris Academic Studies, 2009.
12. Makinen E. Gail, "The Greek Hyperinflation and Stabilization of 1943-1946", *The Journal of Economic History*, Vol. 46, No.3 (Sep. 1986), Cambridge University Press, pp.795-805.
13. Papastratis Procopis, *British Policy towards Greece*, Cambridge University Press, London 1984.
14. Ravitaillement de la Grece pendant l'occupation 1941-1944 et pendant les premiers cinq mois apres la liberation. Rapport final de la Commision de Gestion pour les Secours en Grece sous les auspices du Comite International de la Croix – Rouge, Athens 1949.
15. Sorokin A. Pitrim, *Man and Society in calamity: The effects of war, revolution, famine, pestilence upon human mind, behavior, social organization and cultural life*, New York 1943.
16. Tooze A., *The wages of destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Penguin Books.
17. Valaoras G. V., *Some effects of famine on the population of Greece*, ανάπτυξη από Mildbank Memorial Fund, vol. XXIV, no.3, New York 1946.
18. Violetta Hionidou, *Famine and death in occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge University Press 2006.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Αρχείο Νικόλαου Δέα, Α.Ε.262, ΦΑΚ. 3, 4, 5, 6, 7, 8-10, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
2. Αρχείο Αλέξανδρου Ζάννα (Α.Ε. 562, ΦΑΚ. 17), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
3. Αρχείο Αλέξανδρου και Βιργινίας Ζάννα (Α.Ε. 542 και 562, ΦΑΚ, 5), Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
4. ΦΑΚ. ΠΙΚΠΑ, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.
5. ΦΑΚ. Επισιτιστικά και άλλα προβλήματα 1941-43. Φάκελος Δημάρχου, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.
6. ΦΑΚ. Ο Δήμος Χαλκιδέων την περίοδο της Γερμανικής και Ιταλικής Κατοχής, ΓΑΚ Νομού Ευβοίας.
7. Αρχείο Δήμου Σπετσών 1942-1943, ΦΑΚ. Επισιτισμός, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Σπετσών
8. Βιβλίον Ψηφισμάτων Διοίκησης Επιτροπής Πόρου αρχόμενον από 30^{ης} Αυγούστου 1942 και λήγον την 31 Δεκεμβρίου 1943, Δήμος Πόρου.
9. ΦΑΚ Κατοχή, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Πόρου
10. Συλλογή Ιωάννη Φ. Λαβράνου, Φάκελος Ι, Υποφάκελος 3, 11, 14, 24, Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας.
11. Αρχείο Νομαρχίας Κέρκυρας (1942), Α.Φ. 78 και 184, ΓΑΚ Νομού Κέρκυρας.
12. Πρακτικόν Συνεδριάσεως της Διοίκησης Επιτροπής Δήμου Λιμένος Βαθέος (7 Ιουνίου 1941).
13. Πρακτικόν Συνεδριάσεως της Διοίκησης Επιτροπής Δήμου Λιμένος Βαθέος (2 Ιανουαρίου 1943).
14. Βιβλίο Ψηφισμάτων, Αποφάσεων και Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου.
15. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Α, φακ. 10 (1-165), 11 (1-247), 12 (1-370), 13 (1-212), 14 (1-246), Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.
16. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Β, φακ. ΙΙ (1-372), φακ. 3 (1-377), Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.
17. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Ε, φακ. 2 και 3, Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.
18. Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού, Κ51, Αποστολή Στ, φακ. 1 (1-258), Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ.
19. Κ103ε “Μικρά συλλογή περιέχουσα διάφορα έντυπα της Κατοχής (1941-1944)”, α.ε. 004, ΓΑΚ-Κεντρική Υπηρεσία.
20. Μητρώο Εσωτερικών Ασθενών από 01/01/1940-16/11/1943 Νοσοκομείου Λιμένος Βαθέος, ΓΑΚ Νομού Σάμου.
21. Γιάννης Γεροχριστοδούλου, *Ημερολόγιο κατοχής Γιάννη Γεροχριστοδούλου. Ο ελληνο-ιταλικός πόλεμος και η Κατοχή στη Σάμο*, τ. Α΄, ΑΒΕ: 290, ΑΕΕ: ΦΩΤΟΤ-20, ΓΑΚ Νομού Σάμου.
22. Φάκελος Αλληλογραφία δωρεών προς τον Ε.Ο.Χ.Α Σπάρτης (1941-1943). Ευγενείς δωρεαί υπέρ του έργου του Παραρτήματος Ε.Ο.Χ.Α Σπάρτης, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας, Φάκελος Εράνου υπέρ Ε.Ο.Χ.Α διενεργηθέντος την 23-4-1943 εν Σπάρτη, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.
23. Φάκελος Εξερχόμενα έγγραφα Ε.Ο.Χ.Α, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.

24. Φάκελος Εκθέσεις Πεπραγμένων Τριμήνων (Οκτώβριος -Δεκέμβριος 1942), ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.
25. Φάκελος Ε.Ο.Χ.Α εισερχομένων εγγράφων, ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.
26. Φάκελος Εκθέσεις Πεπραγμένων Τριμήνων (Απρίλιος -Ιούνιος 1943), ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.
27. Φάκελος Εκθέσεις Πεπραγμένων Τριμήνων (Ιούλιος -Σεπτέμβριος 1943), ΓΑΚ Νομού Λακωνίας.
28. Φάκελος Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
29. «Κώδων κινδύνου», *Ναυπλιακή Ηχώ*, 28 Σεπτεμβρίου 1941, Φάκελος Επιτροπής Επισιτισμού Ναυπλίου 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
30. Αρχείο Λαϊκών Συσσιτίων έτους 1941, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
31. Φάκελος Λαϊκά Συσσίτια 1942, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
32. Φάκελος Λαϊκά Συσσίτια Πόλης Ναυπλίου 1944, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
33. Αρχείο 1944-Επισιτισμός, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
34. Φάκελος Αρχείο 1944-EAM, ΓΑΚ Νομού Αργολίδος.
35. Αρχείο Γερμανικής Κατοχής, ΦΑΚ.2, 12, 26 και ΦΑΚ. Β, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.
36. Τσολάκη Σμαράγδα, ΦΑΚ. 2, 3, «Ερυθρός Σταυρός», Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.
37. Διομήδης Αλέξανδρος, Α.Ε.95, ΦΑΚ. 40/2, 40/3, 41, 41/8, 42, 42/6, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.
38. Κοινοτικό Συμβούλιο Μυκόνου 1941-1945, ΔΑΜ/Α/119, Δημοτικό Αρχείο Μυκόνου.
39. ΦΑΚ. 62Α, 62Β, ΓΑΚ.-Τοπικό Αρχείο Νάξου.
40. Ιταλικό Αρχείο Κατοχής/28, ΦΑΚ. Α΄, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
41. ΦΑΚ. 209, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
42. ΦΑΚ. «Μάχη της Κρήτης-Κατοχή-Έγγραφα Δήμου Χανίων Β΄», Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων.
43. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου (1939-1946), τ.35, ΓΑΚ. Νομού Κυκλάδων.
44. Αρχείο Ιταλικών Αρχών Κατοχής Κυκλάδων, ΦΑΚ. 18, 22, 23, 211, ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
45. «Διεύθυνση Εμπορίου Αιτωλοακαρνανίας. Βιβλίο αποφάσεων Αγορανομικής Επιτροπής Αγρινίου (1942-1944)», ΦΑΚ. 79, Α.Β.Ε.215, Α.Ε.Ε. ΔΙΟΙΚ.6.2., ΓΑΚ Νομού Αιτωλοακαρνανίας.
46. Δ/58, ΦΑΚ. 1435, ΙΙ, ΓΑΚ Νομού Ιωαννίνων.
47. Φ.Ε.Κ. 11 Μαρτίου 1943, αρ. φύλλου 52, ΓΑΚ Νομού Αιτωλοακαρνανίας.
48. Αρχείο Νομαρχίας Φθιώτιδος, ΦΑΚ. 5-6, λυτά έγγραφα, ΓΑΚ. Νομού Φθιώτιδος.
49. Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, ΣΑΕ.653, ΓΑΚ Νομού Κοζάνης.
50. Δημοτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης, «Έγγραφα και Αλληλογραφία της Επιτροπής Επισιτισμού του Δήμου Θεσσαλονίκης», ΦΑΚ. 10, Υποφ. 1-11 (1944), Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.
51. Δημοτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης, «Επισιτισμός της πόλης. Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό κ.ά.», ΦΑΚ. 1, Υποφ. 5 (1942), Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.
52. Βουλγαρική Κατοχή, ΦΑΚ.1 [Υποφ. 1.1 και 1.2 (1941), 1.3 και 1.4 (1942)], ΦΑΚ.2, Υποφ. 1.4 (1942), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.
53. Αρχείο Τριανταφυλλίδη Αθανάσιου, Α.Ε. 12/07, ΦΑΚ. 1.1 (1941-1943), ΦΑΚ. 1.2 (1944-1945), Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

54. Έτος 1941, ΦΑΚ.2, Υποφ. 3, ΦΑΚ.7, Υποφ.3, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
55. Έτος 1942, ΦΑΚ.8, Υποφ.1, ΦΑΚ.12, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
56. Έτος 1944, ΦΑΚ. 53, Υποφ. 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
57. Πρεσβεία Λονδίνου 1941, ΦΑΚ. 1, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
58. Κυβέρνηση Καΐρου 1942-1944, ΦΑΚ. 9, Υποφ. 1, ΦΑΚ.19, Υποφ.1, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
59. Κυβέρνηση Καΐρου 1943, ΦΑΚ. 25, Υποφ. 7, ΦΑΚ. 25, Υποφ. 8, ΦΑΚ.26, Υποφ.2, 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
60. Κυβέρνηση Καΐρου 1944, ΦΑΚ. 14, Υποφ. 7, ΦΑΚ. 26, Υποφ. 3, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 1, ΦΑΚ. 44, Υποφ. 6, ΦΑΚ. 51, Υποφ. 3, ΦΑΚ.52, Υποφ.1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
61. Κυβέρνηση Καΐρου 1944, Επισιτισμός Γ, ΦΑΚ. 39, Υποφ. 2, 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
62. Κυβέρνηση Καΐρου, ΦΑΚ. 52, Υποφ. 2, 3, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
63. Κατοχική Κυβέρνηση 1941, ΦΑΚ. 6, Υποφ. 4, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
64. Κατοχική Κυβέρνηση 1941-1944, ΦΑΚ. 54, Υποφ. 1, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
65. Εθνικές διεκδικήσεις, ΦΑΚ. 22, Υποφ. 6, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
66. Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων. Επανορθώσεις, ΦΑΚ. 18, Υποφ. 6, 8, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠ.ΕΞ.).
67. Α1Σ2Υ1Φ11Τ16, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.
68. Α351Υ2Φ210, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.
69. Α351Υ2Φ211, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.
70. Α351Υ2Φ211, Υπηρεσία Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας της Ελλάδος.
71. Α1Σ1Υ16Φ294, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
72. Α1Σ32Υ1Φ19, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
73. Α1Σ32Υ1Φ102, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
74. Α1Σ32Υ1Φ20, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
75. Α1Σ32Υ1Φ28, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
76. Δ.Α.Βιλ/167Α (ε), Δημοτικό Αρχείο Δήμου Βιλίων.
77. Χρυσάνθος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Α.Ε.8/02, ΦΑΚ. 7, Ε.Λ.Ι.Α. Αθηνών.
78. «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1940-41», Βιβλίο 17^ο, ΔΙΟΙΚ.18, 3.07, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1941-42», ΔΙΟΙΚ.18, 3.08, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1942-43», ΔΙΟΙΚ.18, 3.09, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1943-44», ΔΙΟΙΚ.18,

- 3.10, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1942-43», ΔΙΟΙΚ.18, 3.12, «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ηρακλείου, 1944-45», ΔΙΟΙΚ.18, 3.13, ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Ηρακλείου.
79. «Θεσσαλονίκη-Κατοχή 1941-1944», ΦΑΚ. 14, 16, Ιστορικό Συλλεκτικό Αρχείο Θεσσαλονίκης Μάνου Μαλαμίδα.
80. Αρχείο Σάββα Παπαδόπουλου, ΦΑΚ. Γενική Διοίκησης Μακεδονίας μετά νομών αυτής (1942), ΦΑΚ. Διάφορα, ΦΑΚ. Ημερολογιακές σημειώσεις Κατοχής, ΦΑΚ. Αναδιοργάνωση δημοσίων υπηρεσιών νομού Έβρου και επισιτισμού Χίου (1942)ΕΛ.Ι.Α. Αθήνας.
81. Αρχείο Νικόλαου Λιανόπουλου, ΦΑΚ. 1942, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.
82. Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη, Α.Ε. 2/03, ΦΑΚ. 46/1 «Σχετικά με φωτογραφίες εχθρικής κατοχής», ΦΑΚ. 20, 47, 50, 50/2, «Υπομνήματα & Εκθέσεις Επισιτιστικών ζητημάτων της χώρας», ΦΑΚ. 50 «Ερυθρός Σταυρός-Κατοχή», ΦΑΚ. 50/5 «Χημικές αναλύσεις Γενικού Χημείου Κράτους», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.
83. Αρχείο Βάσου και Πότη Τσιμπιδάρου, Α.Ε. 29/99, ΦΑΚ. 1.2 Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.
84. Αρχείο Βάνδας Ζαβιτσιάνου, Α.Ε. 5/01, ΦΑΚ. «Ε.Ε.Σ. Αρχείον Κατοχής Βάνδας ΑΝ. Ζαβιτσιάνου», Υποφ. «Αρχαί Κατοχής (1943-1944)», Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.
85. ΑΒΕ: 3 και 90, ΑΕΕ: ΝΟΣΟΚ/1, ΦΑΚ. 17, ΓΑΚ. Νομού Μαγνησίας.
86. ΦΑΚ. 2192 «Εκθέσεις πεπραγμένων-Κανονισμοί «Άσυλο Παιδιού Βόλου», ΓΑΚ Νομού Μαγνησίας.
87. Βιβλίο 55, «Άσυλον Παιδιού Βόλου. Πρωτόκολλον Αλληλογραφίας αρχόμενον από 21 Ιουλίου 1941 λήγον τη 15 Ιουλίου 1949», ΓΑΚ Νομού Μαγνησίας.
88. ΦΑΚ.208 (1-3), Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
89. ΦΑΚ. 209, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
90. Δ/Ε/Θάνατοι/10, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
91. ΦΑΚ. 209 Ι/3765/ΑC, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
92. ΦΑΚ. 209, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
93. ΦΑΚ. 209, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
94. Δ/Ε/Θάνατοι/6Π, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
95. ΦΑΚ. 209, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
96. ΦΑΚ. Ι/Λοιπά Υγειονομικά Ιδρύματα/8 (1-6). Θεραπευτήριο Απόρων Οιδηματιών “Άγιος Παντελεήμων”, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
97. ΦΑΚ. 19, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
98. ΦΑΚ. 595/1, Δ/Ε/Θάνατοι/10 19, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
99. ΦΑΚ. «Αποβιωτήρια [1943]», Δ/Ε/ΘΑΝΑΤΟΙ/9 (1-5), Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
100. ΦΑΚ. «Θάνατοι στο Βαρδάκειο και Πρώιο Νοσοκομείο», Δ/Ε/Θάνατοι/8, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.

101. ΦΑΚ. «Θάνατοι εν τω Γηροκομείω Έτους 1942», «Θάνατοι εν Φυλακαίς Λαζαρέττων Έτους 1942», Δ/Ε/ΘΑΝΑΤΟΙ/8 (1-4), Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολεως (ΔΑΕ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
102. ΦΑΚ. 203, ΙΑΚ/203 (1-2), Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων. «Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού Νομού Κυκλάδων της 1^{ης} Ιανουαρίου 1942», ΦΑΚ. 203, ΙΑΚ/203 (1-2), Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων.
103. «Πρακτικά υπ' αριθ. 285 Συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος εν Αθήναις τη 12^η Δεκεμβρίου 1942», Α.Τ.Ε. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου), Συνεδρίαί από 250/16-12-41 μέχρι 278/26-9-42, Βιβλίον 8, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς,
104. Πρακτικά Δ.Σ. (Διοικητικού Συμβουλίου) Α.Τ.Ε, Συνεδρίαί από 279/2-10-42 μέχρι 311/15-9-43, Βιβλίον 9, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.
105. Τεχνική Διεύθυνσις Α.Τ.Ε., Γενικαί Διαταγαί 1939, 1940, 1941, Ιστορικό Αρχείο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς.

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΜΕΝΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Βιβλίον Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Χαλκιδέων (1939-1942), αριθμός πρακτικού 3085 «Συζήτηση εν σχέσει με το επισιτιστικό ζήτημα της πόλεως», Αρχαιομνήμων, ΓΑΚ Ν. Ευβοίας
2. Βιβλίον Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Χαλκιδέων (1939-1942), αριθμός πρακτικού 4049, «Πίστωση δι' έξοδα ταφής αποβιούντων απόρων δημοτών», Αρχαιομνήμων, ΓΑΚ Ν. Ευβοίας.
3. Γενική Στατιστική Υπηρεσία, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).
4. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1941)*, Έτος XIII, Αριθ. 6-12 (145), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).
5. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1942)*, Έτος XIV, Αριθ. 1-12 (146), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).
6. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1943, 1944)*, Έτος XV, Αριθ. 1-12 (147), Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛ.ΣΤΑΤ.).
7. «Έγκριση Πράξης του Διοικητικού Συμβουλίου του Νεκροταφείου σχετικά με την διάνοιξη των κοινόχρηστων τάφων για την ταφή των απόρων», Συνεδρίαση 144, 27/5/1942, σσ. 346-347, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.
8. «Συζήτηση για το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης», Συνεδρίαση 2, 23/10/1944, σσ. 3-4, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.
9. «Συζήτηση σχετικά με την ισορροπία των τιμών», Συνεδρίαση 2, 23/10/1944, σ. 4, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.
10. «Συζήτηση για το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης», Συνεδρίαση 5, 29/10/1944, σσ. 10-11, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.
11. «Συζήτηση σχετικά με την πλημμελή τροφοδοσία άρτου στην πόλη του Βόλου», Συνεδρίαση 123, 19/8/1941, σσ. 142-143, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παγασών (Βόλου), Ψηφιακή Αρχειακή Συλλογή-Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου.
12. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, τόμος 15-16, Ψηφιακό Αρχείο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας.
13. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.031, Υποφ. 001 «Έγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
14. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.027, Υποφ. 003, 004 «Έγγραφα σχετικά με τον επισιτισμό του Ν. Πέλλης, επαρχία Γιαννιτσών», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
15. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.027, Υποφ. 001, «Έγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Έδεσσας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

16. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.023, Υποφ. 001, 002, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Κοζάνης», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
17. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.021, Υποφ. 001, 002, «Επισιτισμός ν. Ημαθίας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
18. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.022, Υποφ. 002, «Εγγραφα του Επισιτιστικού Γραφείου Βέροιας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
19. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.030, Υποφ. 001, 003, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πιερίας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
20. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.031, Υποφ. 001, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Πολυγύρου», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
21. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.024, Υποφ. 004, «Εγγραφα του Γραφείου Επισιτισμού Φλώρινας», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.
22. Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ) 1941-1945, ΦΑΚ.001, Υποφ. 003, α.ε.100, «Εσωτερικές διαταγές της Α.Υ.Ε.Μ. Έγγραφά της προς τα επαρχιακά επισιτιστικά Γραφεία», Αρχαιομνήμων, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. *Ακρόπολις* (1941-1945), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
2. *Αναγέννησις* (1941-1943), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
3. *Αναγέννησις* (1945), Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.
4. *Απογευματινή*, 9 Οκτωβρίου 1944, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.
5. *Έθνος* (1945), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
6. *Έθνος Φλώρινας* (1943-1944), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
7. *Ελευθέρα Χίος* (13 Σεπτεμβρίου 1944 – 2 Οκτωβρίου 1944), Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».
8. *Ελευθερία* (1944-1945), Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.
9. *Ελευθερία*, (1944-1945), Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.
10. *Ελεύθερον Βήμα* (1941-1945), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
11. *Ελεύθερος Κόσμος* (1943-1945), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
12. *Η Απογευματινή Θεσσαλονίκη* (1942-1943), Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.
13. *Η Επαρχία* (Απρίλιος-Μάιος 1942), ΓΑΚ Νομού Φθιώτιδας.
14. *Η Θεσσαλία* (1942), Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.
15. *Η Καθημερινή* (1941-1945), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
16. *Η Πρωΐα* (1941-1942), Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας.
17. *Θάρρος* (1941-1943), Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.
18. *Θεσσαλική Φωνή* (1941-1942), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
19. *Ιόνιο* (Μάιος-Οκτώβριος 1941) και *Εφημερίς των Ιονίων* (Νοέμβριος 1941 - Σεπτέμβριος 1943) υπό την κοινή ονομασία ΓΚΑΖΕΤΑ ΙΟΝΙΚΑ (Εφημερίς των Ιονίων-Κέρκυρα), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
20. *Κρητικός Κήρυξ*, (1941-1944), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
21. *Κυκλάδες* (1941-1943), Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.
22. *Κυκλαδική Φωνή* (1945), Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολης.
23. *Λαϊκή Φωνή* (1941), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
24. *Λαρισαϊκός Τύπος* (1941-1944), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
25. *Νέα Ελλάς* (1941-1942), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
26. *Νέα Ευρώπη*, (1941-1944), Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης.
27. *Νέα Κεφαλληνία* (29 Μαΐου 1941 - 5 Σεπτέμβριος 1942), Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, *Nuona Cefalonia* (12 Σεπτέμβριος 1942 - 4 Σεπτεμβρίου 1943), Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.
28. *Νέα Χίος* (29 Μαΐου 1941 - 21 Αυγούστου 1942), Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».
29. *Νεολόγος Πατρών* (Μάιος 1941 - Οκτώβριος 1944), Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών.
30. *Παγχιακή* (20 Μαΐου 1941 – 24 Αυγούστου 1942), Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».
31. *Πανευβοϊκόν Βήμα*, (15 Απριλίου 1943-6 Σεπτεμβρίου 1945), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
32. *Παρατηρητής*, (1941-1944), ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και (1942-1943) Αρχείο Εφημερίδων Βουλής των Ελλήνων.
33. *Πατρίς* (1941-1944), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

34. *Πρόοδος* (30 Μαΐου 1941 – 21 Ιανουαρίου 1943), Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής».
35. *Πρόοδος*, Σάββατο, 3 Μαΐου 1980, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ρόδου.
36. *Σάμος*, (2 Ιουνίου-21 Νοεμβρίου 1941), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
37. *Σημαία* (1941-1943), Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας.
38. *Ταχυδρόμος* (1941-1943), Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.
39. *Ταχυδρόμος Βόλου* (1941), Βιβλιοθήκη Τριών Ιεραρχών Βόλου.
40. *Τηλέγραφος*, (1941-1944), Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Τύπου Πατρών και Αρχείο εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων.

Άρθρα εφημερίδων

1. «Η μεγάλη απεργία ενάντια στην πείνα», ηλεκτρονική έκδοση enet.gr, Πέμπτη, 10 Απριλίου 2014.
2. «Η συμφωνία του 1953 για το χρέος της Γερμανίας: Ένα επίκαιρο ιστορικό προηγούμενο», *Η Αυγή*, Κυριακή, 8 Φεβρουαρίου 2015, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.
3. «Ο επισιτισμός της Ελλάδας στην Κατοχή», *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 18 Δεκεμβρίου 2011, Προσωπικό Αρχείο Ζέτας Τζαβάρα.

ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΕΣ ΕΓΓΡΑΦΕΣ

Ληξιαρχικές εγγραφές θανάτων, γεννήσεων και γάμων 1940-1944:

1. Δήμος Χαλκιδαίων
2. Κοινότητα Κύμης
3. Δήμος Σπετσών
4. Δήμος Πόρου
5. Κοινότητα Αιγίνης
6. Κοινότητα Υδραίων
7. Δήμος Κερκυραίων
8. Δήμος Αργοστολίου
9. Δήμος Ζακυνθίων
10. Κοινότητα Λευκάδας
11. Δήμος Χίου
12. Δήμος Μυτιλήνης
13. Δήμος Λιμένος Βαθέος
14. Δήμος Θεσσαλονίκης
15. Δήμος Έδεσσας
16. Δήμος Κιλκίς
17. Δήμος Φλώρινας
18. Δήμος Καστοριάς
19. Δήμος Κατερίνης
20. Δήμος Πολυγύρου
21. Δήμος Κοζάνης
22. Δήμος Γρεβενών
23. Δήμος Παγασών (Βόλου)
24. Δήμος Λαρισαίων
25. Δήμος Καρδίτσας
26. Δήμος Πατρέων
27. Δήμος Τρίπολης
28. Δήμος Καλαμών
29. Δήμος Ναυπλιέων
30. Δήμος Σπαρτιατών
31. Δήμος Κορινθίων
32. Δήμος Αργινίου
33. Δήμος Μεσολογγίου
34. Δήμος Αμφισσας
35. Δήμος Λαμιέων
36. Δήμος Λεβαδέων
37. Κοινότητα Κορυσκάδων
38. Δήμος Ιωαννιτών
39. Δήμος Αρταίων
40. Δήμος Πρεβέζης
41. Δήμος Ερμούπολεως
42. Κοινότητα Σύρου
43. Κοινότητα Μυκόνου
44. Κοινότητα Πάρου
45. Κοινότητα Νάξου
46. Κοινότητα Θήρας

- 47. Κοινότητα Σερίφου
- 48. Κοινότητα Μήλου
- 49. Κοινότητα Απολλωνίας
- 50. Δήμος Χανίων
- 51. Δήμος Ρεθύμνου
- 52. Δήμος Ηρακλείου
- 53. Δήμος Αγίου Νικολάου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1: Εποχική κίνηση θνησιμότητας από πείνα στην Νησιωτική Ελλάδα

				ΔΗΜΟΣ ΜΥΚΟΝΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												5	5
1942	46	51	65	42	14	5	1		1				225
1943				1									1
1944													
Σύνολο													231
				ΔΗΜΟΣ ΘΗΡΑΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												4	4
1942	12	16	15	9	20	7	6	1	3	1	4		94
1943													
1944													
Σύνολο													98
				ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												1	1
1942	2	4	5	15	9	20	7	2	1	3	3	2	73
1943	2		6	2	1	3	1		2				17
1944	1	1											2
Σύνολο													93
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΜΗΛΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											1	1	2
1942	2	4	15	21	3	5	3				2		55
1943		1	3			1							5
1944													
Σύνολο													62
				ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941								9	78	115	149	126	477
1942	55	42	42	17	32	39	28	30	32	26	12	6	361
1943	5		5	1	1	2	1	3	2	3	5	3	31
1944	14	22	20	7	7	8	9	3	1		2	2	95
Σύνολο													964
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΥΡΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									1	7	20	22	50

1942	33	23	35	15	12	9	9	3		1	2		142
1943													0
1944		2	6	1		2							11
Σύνολο													203
				ΔΗΜΟΣ ΝΑΞΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												1	1
1942		2	4	6	6	2	3	1	2			3	29
1943	1		11	2	6	1	3	1	1	1			27
1944	1		3	8		1			1				14
Σύνολο													71
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΕΡΙΦΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												3	3
1942	25	39	78	25	10	1							178
1943													
1944	1		1	1									3
Σύνολο													184
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												6	6
1942	8	13	12	9	8	3	5	2	1			1	62
1943	2	3								1		2	8
1944	2	2	1	1							1		7
Σύνολο													83
				ΔΗΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΕΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											6	27	33
1942	69	103	149	107	69	26	29	18	6	9	15	6	606
1943			3										3
1944		1											1
Σύνολο													643
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΥΜΗΣ									
1941										1	2	9	12
1942	14	25	36	29	17	18	21	9	5	8	7	6	195
1943	3	1	1										5
1944													
Σύνολο													212
				ΔΗΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942	1	2		1	4			4	1	1	11	2	27
1943	9	4	2	1									16
1944			1										1

Σύνολο													44
				ΔΗΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											1	3	4
1942	2	1			1								4
1943													
1944	1												1
Σύνολο													9
				ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												1	1
1942			1	2		1				1	1		6
1943		2		1				1	1				5
1944	2										1	1	4
Σύνολο													16
				ΔΗΜΟΣ ΣΠΕΤΣΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										1	1	15	17
1942	13	13	15	9	2	9	7	2	1		2		73
1943	1	1	1			1							4
1944													
Σύνολο													94
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΥΔΡΑΙΩΝ									
1941										6	21	44	71
1942	41	30	18	7	5	3	8	1	5		7	2	127
1943	1	3		1									5
1944						1							1
Σύνολο													204
				ΔΗΜΟΣ ΠΟΡΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										3	10	20	33
1942	39	32	28	28	21	18	7	5	8	10	4	7	207
1943	3	3							2				8
1944				1		1							2
Σύνολο													250
				ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΙΓΙΝΗΣ									
1941										5	21	55	81
1942	104	107	175	65	38	18	8	1			2	3	521
1943	1	1											2
1944													
Σύνολο													604
				ΔΗΜΟΣ ΧΙΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									1	1	27	42	71

1942	101	129	125	114	73	82	51	42	13	21	22	14	787
1943	19	6	9	9	1	1	1						46
1944													
Σύνολο													904
				ΔΗΜΟΣ ΛΙΜΗΝ ΒΑΘΕΟΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942	10	12	19	14	13	18	9	15	12	8	10	5	145
1943	9	7	10	1	7	1	1	1	2				39
1944													
Σύνολο													184
				ΔΗΜΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									1	9	19	49	78
1942	123	107	70	33	32	19	26	20	19	17	20	20	506
1943	20	7	5	3	1		2	2		1			41
1944			1		1								2
Σύνολο													627
				ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941								1		8	4	10	23
1942	16	11	9	3	7	8	7	2	9	15	12	17	116
1943	12	5	8	9	8	1	2	3	4	1	7	31	91
1944	29	46	22	8	11	7	7	7	3	3		3	146
Σύνολο													376
				ΔΗΜΟΣ ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΥ									
1941										3		4	7
1942	5	3	2	2	3	3	5	5	6	7	7	7	55
1943	11	7	6	2	2	5	5	2	1	7	7	5	60
1944	9	5	5			1	1						21
Σύνολο													143
				ΔΗΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ									
	Ιαν	Φεβ ¹	Μάρ ¹	Απρ ¹	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942	2	5	4	5	2	2	4	1	4	5	5	11	50
1943	10	3			1	1	2	2	1	2	2	7	36
1944	9	12			11	6	6	3	2	2	1	3	55
Σύνολο													141 ²

¹ Ο τόμος 15 που περιλαμβάνει τους θανάτους των μηνών Μαρτίου και Απριλίου 1944 καταστράφηκε στον σεισμό του 1953 σύμφωνα με την Ληξίαρχο του Δήμου Ζακυνθίων, και επομένως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον αριθμό των θανάτων από πείνα για τους μήνες αυτούς. Πιο συγκεκριμένα, η τελευταία εγγραφή του τόμου 14 φέρει ημερομηνία 22 Φεβρουαρίου 1944 και η πρώτη εγγραφή του τόμου 16 φέρει ημερομηνία 28 Απριλίου 1944. Επομένως, στον αριθμό των θανάτων από πείνα του Φεβρουαρίου 1944 δεν περιλαμβάνονται, αν και εφόσον υπήρξαν, όσοι ενδεχομένως δηλώθηκαν ετεροχρονισμένα.

²Λαμβάνοντας υπόψη την υποσημείωση 2, γίνεται κατανοητό πως ο συνολικός αριθμός θανάτων από πείνα αφορά τον καταγεγραμμένο αριθμό θανάτων από πείνα όπως προέκυψε από την αποδελτίωση των τόμων που διασώζονται στο Ληξιαρχείο του Δήμου Ζακυνθίων.

Πίνακας 2: Εποχική κίνηση θνησιμότητας από πείνα στην Ηπειρωτική Ελλάδα

				ΔΗΜΟΣ ΠΑΤΡΕΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941									1	4	23	56	84
1942	99	142	175	172	133	99	125	67	66	89	86	44	1.297
1943	25	14	7	4	4	4	2		1	4	1		66
1944	2	3	2		1								8
Σύνολο													1.455
				ΔΗΜΟΣ ΚΑΛΑΜΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941					1		1	2	3	5	21	61	94
1942	56	44	48	46	45	54	58	35	36	41	31	28	522
1943	11	5	2	3		3	1		1	2		1	29
1944	1		3										4
Σύνολο													649
				ΔΗΜΟΣ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												3	3
1942	4	3	4		6	3	1	1	2	3	6	2	35
1943	4	2	1	1									8
1944													
Σύνολο													46
				ΔΗΜΟΣ ΤΡΙΠΟΛΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												5	5
1942	5	6		1	1		2	1	5	5	1	2	29
1943	1	1											2
1944													
Σύνολο													36
				ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΛΙΕΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										2	2	6	10
1942	15	8	6	8	13	9	8	4	2	5	8	4	90
1943	2												2
1944													
Σύνολο													102
				ΔΗΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο

1941									1	1	1	1	4
1942	1	4	5	8	8	10	10	8	5	1	4	2	66
1943			2										2
1944								2					2
Σύνολο													74
				ΔΗΜΟΣ ΠΑΓΑΣΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										3	6	24	33
1942	62	107	182	201	144	102	63	40	20	11	17	11	960
1943	7	3	4					1		1			16
1944	2		1	1									4
Σύνολο													1.013
				ΔΗΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										1	2	3	6
1942	13	17	29	23	18	20	12	11	10	6	5	3	167
1943	4			1									5
1944		1							1				2
Σύνολο													180
				ΔΗΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942	2	2	2	7	10	4		1		1	2		31
1943	2												2
1944													
Σύνολο													33
				ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941										1	4	17	22
1942	45	132	286	276	159	140	102	90	95	103	102	102	1.632
1943	82	57	31	10	2	2	1	1		1	2		189
1944			2										2
Σύνολο													1.845
				ΔΗΜΟΣ ΕΔΕΣΣΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942				3	3		1						7
1943		1											1
1944													
Σύνολο													8
				ΔΗΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942				1				1					2
1943													

1944													
Σύνολο													2
				ΔΗΜΟΣ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942													
1943					1								1
1944	1												1
Σύνολο													2
				ΔΗΜΟΣ ΚΑΤΕΡΙΝΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942			1		1			1			2		5
1943													
1944													
Σύνολο													5

				ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942			1				1		1	1			4
1943													
1944										1			1
Σύνολο													5
				ΔΗΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942		1						1					2
1943		1											1
1944													
Σύνολο													3
				ΔΗΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												1	1
1942	2	4	4	2	4	1	1	3	3	4	6	2	36
1943	4	1	1	1							1	1	9
1944	1	1		1					1			1	5
Σύνολο													51
				ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942										1			1
1943	5												5
1944											1		1
Σύνολο													7

				ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942			1		1							1	3
1943													
1944													
Σύνολο													3
				ΔΗΜΟΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941											1	3	4
1942	3	2	5	7	4	2	2	3	2		8	4	42
1943		1	1	1				1					4
1944													
Σύνολο													50 ³⁰⁶⁴
				ΔΗΜΟΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942		2	1	3	2	1	8	7	6	8	13	2	53
1943	1												1
1944		1											1
Σύνολο													55
				ΔΗΜΟΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941												2	2
1942		4		3	1	1	5	4	2	2	4		26
1943	3	1	1							2		1	8
1944													
Σύνολο													36
				ΔΗΜΟΣ ΛΑΜΙΕΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941								1				1	2
1942	1	3	1	11	3	5	3		1	1	2	1	32
1943													
1944													
Σύνολο													34
				ΔΗΜΟΣ ΛΕΒΑΔΕΩΝ									
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942	2	5	19	18	17	9	12	3	3	2	7	4	101
1943	1												1
1944													
Σύνολο													102

³⁰⁶⁴ Σε έναν πεθαμένο δεν αναγράφεται ημερομηνία θανάτου

	ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΟΡΥΣΧΑΛΩΝ												
	Ιαν	Φεβ	Μάρ	Απρ	Μάι	Ιουν	Ιούλ	Αύγ	Σεπ	Οκτ	Νοέ	Δεκ	Σύνολο
1941													
1942			1		2				2	1			6
1943				1									1
1944													
Σύνολο													7

Πίνακας 3: Φυσική Κίνηση πληθυσμού στην Ελλάδα της Κατοχής

ΕΛΛΑΔΑ				
	Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
1940	12.656		21.151	5.469
1941	18.924	1.249	14.156	5.220
1942	37.360	9.808	16.368	6.267
1943	16.083	808	15.597	7.356
1944	19.874	398	20.172	6.436

Πίνακας 4: Φυσική Κίνηση πληθυσμού στη Νησιωτική Ελλάδα της Κατοχής

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ				
	Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
1940	4.126		6.746	2.019
1941	7.591	981	4.521	1.774
1942	13.872	4.645	4.404	2.110
1943	5.448	449	5.149	2.134
1944	8.932	365	6.132	1.914

Πίνακας 5: Φυσική Κίνηση πληθυσμού στην Ηπειρωτική Ελλάδα της Κατοχής

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ				
	Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
1940	8.530		14.405	3.450
1941	11.333	268	9.635	3.446
1942	23.488	5.163	11.964	4.157

1943	10.635	359	10.448	5.222
1944	10.942	33	14.040	4.522

Πίνακας 6: Φυσική Κίνηση πληθυσμού (Συγκεντρωτικός Πίνακας)

ΘΑΝΑΤΟΙ			
	ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΕΛΛΑΔΑ
1940	4126	8530	12656
1941	7591	11333	18924
1942	13.872	23488	37360
1943	5448	10635	16083
1944	8932	10942	19874
Σύνολο Κατοχής	35843	56398	92241
ΘΑΝΑΤΟΙ ΑΠΟ ΠΕΙΝΑ			
1940			
1941	981	269	1249
1942	4645	5163	9808
1943	449	359	808
1944	365	33	398
Σύνολο Κατοχής	6440	5824	12263
ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ			
1940	6746	14405	21151
1941	4521	9635	14156
1942	4404	11964	16368
1943	5149	10448	15597
1944	6132	14040	20172
Σύνολο Κατοχής	20206	46087	66293
ΓΑΜΟΙ			
1940	2019	3450	5469
1941	1774	3446	5220
1942	2110	4157	6267
1943	2134	5222	7356
1944	1914	4522	6436
Σύνολο Κατοχής	7932	17347	25279

Πίνακας 7: Φυσική Κίνηση πληθυσμού ανά δήμο/κοινότητα

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
ΔΗΜΟΣ ΧΙΟΥ	1940	413		624	186
	1941	688	71	467	126
	1942	1468	787	362	141
	1943	335	46	321	124
	1944	207		380	80
ΔΗΜΟΣ ΛΙΜΗΝ ΒΑΘΕΟΣ	1940	87		160	23
	1941	153	0	79	24
	1942	317	145	73	28
	1943	161	39	82	19
	1944	84		100	32
ΔΗΜΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ	1940	488		673	174
	1941	846	78	465	179
	1942	1407	506	337	195
	1943	561	41	552	214
	1944	433	2	672	173
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΥΜΗΣ	1940	62		74	18
	1941	76	12	56	18
	1942	268	195	41	15
	1943	55	5	44	20
	1944	59		78	14
ΔΗΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΕΩΝ	1940	270		564	163
	1941	395	33	397	141
	1942	1098	606	438	183
	1943	270	3	440	142
	1944	321	1	639	150
ΔΗΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ	1940	389		651	151
	1941	600		348	168
	1942	619	27	523	202
	1943	428	16	693	277
	1944	383	1	808	200
ΔΗΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ	1940	95		268	68
	1941	234	4	154	31
	1942	546	4	63	108
	1943	50		197	120
	1944	118	1	264	80
ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	1940	516		1.194	291
	1941	730	1	578	182
	1942	889	6	677	350
	1943	750	5	885	382
	1944	720	4	1.074	252

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
ΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ	1940	20		50	12
	1941	22		26	3
	1942	24		34	10
	1943	26		31	8
	1944	22		37	11
ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ	1940	246		430	130
	1941	1049	477	396	91
	1942	2159	361	216	104
	1943	335	31	334	97
	1944	494	95	301	80
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΥΡΟΥ	1940	23		58	14
	1941	125	50	36	6
	1942	200	142	30	6
	1943	31	0	35	13
	1944	46	11	45	9
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΜΥΚΟΝΟΥ	1940	39		105	26
	1941	69	5	77	7
	1942	290	225	61	23
	1943	33	1	72	19
	1944	34		64	10
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΠΑΡΟΥ	1940	49		77	9
	1941	49	1	86	21
	1942	134	73	100	25
	1943	56	17	78	16
	1944	40	2	104	21
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΝΑΞΟΥ	1940	26		50	6
	1941	58	1	42	7
	1942	103	29	39	11
	1943	80	27	39	10
	1944	45	14	31	14
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΘΗΡΑΣ	1940	28		51	10
	1941	47	4	35	7
	1942	156	94	29	8
	1943	22		60	7
	1944	32		37	2
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΕΡΙΦΟΥ	1940	32		44	11
	1941	47	3	34	7
	1942	262	178	35	10
	1943	22		43	10
	1944	25	3	35	13
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΜΗΛΟΥ	1940	21		46	5

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΣ	1941	29	2	24	10
	1942	86	55	27	16
	1943	27	5	39	17
	1944	19		36	9
	1940	19		53	10
	1941	36	6	41	7
	1942	111	62	40	11
	1943	41	8	48	14
	1944	36	7	43	22
ΔΗΜΟΣ ΣΠΕΤΣΩΝ					
	1940	57		62	15
	1941	138	17	70	30
	1942	192	73	53	20
	1943	45	4	64	21
	1944	40		64	26
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΥΔΡΑΙΩΝ					
	1940	50		55	18
	1941	162	71	67	17
	1942	229	127	27	21
	1943	54	5	53	22
	1944	40	1	69	12
ΔΗΜΟΣ ΠΟΡΟΥ					
	1940	88		159	33
	1941	153	33	188	20
	1942	349	207	102	25
	1943	79	7	117	38
	1944	78	3	194	28
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΙΓΙΝΗΣ					
	1940	60		117	22
	1941	229	81	107	35
	1942	657	521	71	19
	1943	70	2	133	27
	1944	50		142	23
ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ					
	1940	581		628	467
	1941	1.073	23	404	527
	1942	1.261	116	569	415
	1943	1.136	91	454	353
	1944	952	146	473	496
ΔΗΜΟΣ ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΥ					
	1940	214		189	48
	1941	224	7	84	31
	1942	384	55	138	47

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
ΔΗΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ	1943	341	60	100	47
	1944	282	21	120	75
	1940	176		246	51
	1941	266		195	50
	1942	505	50	219	73
	1943	328	36	148	73
	1944	4291	55	201	50
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΛΕΥΚΑΔΑΣ					
	1940	77		118	58
	1941	93		65	29
	1942	158		100	44
	1943	112		87	44
	1944	81		121	32
ΔΗΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	1940	407		353	121
	1941	1061	1	242	122
	1942	590	36	361	163
	1943	358	9	310	124
	1944	340	5	374	83
ΔΗΜΟΣ ΑΡΤΑΙΩΝ	1940	161		225	55
	1941	357		146	45
	1942	344	1	225	55
	1943	252	5	141	40
	1944	186	1	147	39
ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ	1940	128		241	73
	1941	127		103	56
	1942	270	3	251	84
	1943	204		221	78
	1944	251		270	52
ΔΗΜΟΣ ΠΑΓΑΣΩΝ	1940	769		1132	403
	1941	1014	33	777	391
	1942	2584	960	912	402
	1943	936	16	864	517
	1944	951	4	1164	363
ΔΗΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ	1940	489		760	174
	1941	418	6	266	123
	1942	958	167	516	166
	1943	517	5	600	192
	1944	555	2	492	209
ΔΗΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ	1940	167		296	87
	1941	161		221	80

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	1942	383	31	319	119
	1943	197	2	240	70
	1944	236		359	73
	1940	2482		4405	1012
	1941	2719	22	2498	1144
	1942	8166	1632	4131	1264
	1943	3316	189	3008	1998
	1944	3478	2	4771	2154
ΔΗΜΟΣ ΕΔΕΣΣΑΣ	1940	158		305	50
	1941	190		212	88
	1942	378	7	261	131
	1943	223	1	277	145
	1944	241		339	72
ΔΗΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ	1940	131		291	35
	1941	134		177	62
	1942	250	2	288	67
	1943	174		191	78
	1944	154		199	42
ΔΗΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	1940	230		210	50
	1941	226		172	69
	1942	219	1	231	97
	1943	186	1	226	108
	1944	240		253	79
ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1940	111		136	29
	1941	124		101	33
	1942	135	2	137	33
	1943	227		119	23
	1944	121	1	78	13
ΔΗΜΟΣ ΚΑΤΕΡΙΝΗΣ	1940	260		643	110
	1941	298		518	108
	1942	576	5	601	176
	1943	281		452	153
	1944	266		591	130
ΔΗΜΟΣ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ	1940	32		63	18
	1941	31		60	16
	1942	53		80	27
	1943	41	1	53	47
	1944	33	1	83	29
ΔΗΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	1940	100		265	53
	1941	112		171	81
	1942	284	18	236	91

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
	1943	106	6	244	95
	1944	233	2	266	81
ΔΗΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	1940	47		99	13
	1941	46		71	14
	1942	100		95	35
	1943	29		24	6
	1944*	0		18	0
ΔΗΜΟΣ ΠΑΤΡΕΩΝ	1940	1028		1607	429
	1941	1505	84	1206	399
	1942	3248	1297	1042	372
	1943	1174	66	1171	495
	1944	1137	8	1609	589
ΔΗΜΟΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	1940	457		983	202
	1941	800	94	739	115
	1942	1400	522	565	169
	1943	613	29	664	298
	1944	517	4	842	123
ΔΗΜΟΣ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ	1940	91		216	55
	1941	131	3	180	36
	1942	212	35	139	91
	1943	181	8	130	81
	1944	131		185	22
ΔΗΜΟΣ ΤΡΙΠΟΛΗΣ	1940	179		236	61
	1941	272	5	193	48
	1942	431	29	223	65
	1943	194	2	176	101
	1944	200		262	50
ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ	1940	78		109	34
	1941	142	10	106	40
	1942	265	90	93	36
	1943	94	2	94	51
	1944	103		144	50
ΔΗΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΩΝ	1940	174		265	51
	1941	264	4	210	61
	1942	405	66	206	71
	1943	195	2	216	84
	1944	169	2	251	50
ΔΗΜΟΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ	1940	343		592	78
	1941	509	4	465	66
	1942	729	43	203	137
	1943	441	4	332	132

Δήμος/Κοινότητα		Θάνατοι	Θάνατοι από πείνα	Γεννήσεις	Γάμοι
ΔΗΜΟΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	1944	476		567	94
	1940	126		260	71
	1941	234		205	46
	1942	374	53	228	68
	1943	209	1	187	78
	1944	262	1	284	65
	ΔΗΜΟΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ				
	1940	61		56	9
	1941	87	2	70	16
	1942	172	26	61	25
	1943	128	8	62	33
	1944	96		57	18
	ΔΗΜΟΣ ΛΑΜΙΕΩΝ				
	1940	189		400	113
	1941	240	1	300	122
	1942	564	33	348	123
	1943	243		258	110
	1944	280		194	90
	ΔΗΜΟΣ ΛΕΒΑΔΕΩΝ				
	1940	126		250	60
	1941	125		222	64
	1942	389	103	209	88
	1943	139	1	188	83
	1944	281		241	34
	ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΟΡΥΣΧΑΔΩΝ				
	1940	6		7	4
	1941	6		4	1
	1942	9	6	3	2
	1943	6	1	0	2
	1944	5		0	1

Πίνακας 8: Εποχική Κίνηση θυμάτων από πείνα

Έτος	μήνας	ΕΛΛΑΔΑ	ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ
1941	Μάι	2	1	1
	Ιούλ	1		1
	Αύγ	13	10	3
	Σεπ	85	81	4
	Οκτ	176	159	17
	Νοέ	344	284	60
	Δεκ	628	446	182
	Ιαν	1.035	724	311
	Φεβ	1266	777	489
	Μάρ	1689	922	767
	Απρ	1368	580	788
	Μάι	976	397	579
	Ιούν	780	316	464
	Ιούλ	662	244	418
	Αύγ	445	164	281
	Σεπ	387	127	260
1942	Οκτ	422	133	288
	Νοέ	452	149	303
	Δεκ	326	112	215
	Ιαν	262	110	152
	Φεβ	141	54	87
	Μάρ	124	72	52
	Απρ	54	32	22
	Μάι	36	28	8
	Ιούν	27	18	9
	Ιούλ	22	18	4
	Αύγ	18	15	3
	Σεπ	18	16	2
	Οκτ	26	16	10
	Νοέ	25	20	5
	Δεκ	55	50	5
	Ιαν	75	68	7
1943	Φεβ	98	91	7
	Μάρ	68	60	8
	Απρ	30	27	3
	Μάι	31	30	1
	Ιούν	27	27	0
	Ιούλ	23	23	0
	Αύγ	15	13	2
	Σεπ	9	7	2
	Οκτ	6	5	1
	Νοέ	6	5	1
	Δεκ	10	9	1
	Σύνολο	12263	6440	5823
1944				

Πίνακας 9: Ηλικία της πλειοψηφίας των θυμάτων από πείνα ανά φύλο & ανεξαρτήτως φύλου

	Αρσενικό Φύλο	Θηλυκό Φύλο	Ανεξαρτήτως φύλου
Νησιωτική Ελλάδα	65 ετών	70 ετών	70 ετών
Ηπειρωτική Ελλάδα	60 ετών	70 ετών	60 ετών
Ελλάδα	60 ετών	70 ετών	70 ετών

Πίνακας 10: Ηλικία θυμάτων από πείνα ανά φύλο & ανεξαρτητως φύλου στη Νησιωτική Ελλάδα

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ				
ΗΛΙΚΙΑ	Έτος	Ανεξαρτητως φύλου		
		Αρσενικό	Θηλυκό	
	,0	2	6	8
	,1	13	21	34
	,2	16	11	27
	,3	24	22	46
	,4	5	6	11
	,5	6	6	12
	,6	5	6	11
	,7	2	3	5
	,8	13	14	27
	,9	9	1	10
	1,0	19	26	45
	1,1	1	1	2
	1,2	1	1	2
	1,3	5	0	5
	1,4	0	2	2
	1,5	20	13	33
	1,6		1	1
	1,7	2	2	4
	1,8	1	0	1
	2,0	34	35	69
	2,5	12	9	21
	3,0	38	35	73
	3,5	1	1	2
	4,0	33	14	47
	4,5	1	1	2
	5,0	18	16	34
	6,0	24	18	42
	7,0	18	16	34
	7,5	1	1	2
	8,0	18	11	29
	9,0	18	6	24
	10,0	17	10	27
	10,3	0	1	1
	11,0	9	3	12
	12,0	13	12	25
	13,0	11	11	22
	14,0	14	2	16
	15,0	10	7	17
	16,0	15	10	25
	16,5			
	17,0	12	5	17
	18,0	13	4	17
	19,0	14	6	20
	20,0	21	8	29
	21,0	11	5	16
	22,0	21	10	31
	23,0	12	4	16
	24,0	18	4	22
	25,0	22	7	29

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Αρσενικό	Θηλυκό	Ανεξαρτήτως φύλου
26,0	19	3	22
27,0	18	7	25
28,0	33	4	37
29,0	10	2	12
30,0	42	17	59
31,0	18		18
32,0	25	6	31
33,0	7	6	13
34,0	18	5	23
35,0	53	18	71
36,0	30	3	33
37,0	16	8	24
38,0	34	16	50
39,0	12	5	17
40,0	73	46	119
41,0	15	4	19
42,0	37	15	52
43,0	19	6	25
44,0	24	10	34
45,0	79	64	143
46,0	33	13	46
47,0	30	7	37
48,0	42	13	55
49,0	19	7	26
50,0	145	92	237
51,0	18	4	22
52,0	78	17	95
53,0	48	8	56
54,0	46	9	55
55,0	160	74	234
56,0	72	19	91
57,0	57	13	70
58,0	72	20	92
59,0	30	7	37
60,0	281	155	436
61,0	24	11	35
62,0	55	22	77
63,0	61	12	73
64,0	45	7	52
65,0	284	173	457
66,0	48	16	64
67,0	68	12	80
68,0	80	32	112
69,0	34	4	38
70,0	277	260	537
71,0	16	9	25
72,0	78	31	109
73,0	41	11	52
74,0	25	13	38
75,0	204	170	374
76,0	50	10	60

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Αρσενικό	Θηλυκό	Ανεξαρτήτως φύλου
77,0	15	7	22
78,0	54	44	98
79,0	11	9	20
80,0	143	178	321
81,0	8	3	11
82,0	17	17	34
83,0	14	6	20
84,0	7	6	13
85,0	52	92	144
86,0	8	6	14
87,0	6	8	14
88,0	10	9	19
89,0	2	1	3
90,0	10	39	49
91,0	1	1	2
92,0	4	4	8
93,0		1	1
94,0		3	3
95,0	2	15	17
96,0		1	1
97,0			
98,0	2	2	4
100,0	1	1	2
101,0		1	1
102,0	1		1
103,0			
105,0		1	1
110,0	1		1
Σύνολο	4.065*	2.365**	6.432***

*Σε 5 θύματα αρσενικού φύλου δεν αναγράφεται ηλικία γι' αυτό δεν είναι 4.070 που είναι ο συνολικός αριθμός θυμάτων αρσενικού φύλου στη νησιωτική Ελλάδα.

**Σε 3 θύματα θηλυκού φύλου δεν αναγράφεται ηλικία γι' αυτό δεν είναι 2.368 που είναι ο συνολικός αριθμός θυμάτων θηλυκού φύλου στην νησιωτική Ελλάδα.

***Το σύνολο των θυμάτων ανεξαρτήτως φύλου δεν είναι το άθροισμα των θυμάτων Αρσενικού + Θηλυκού φύλου (6.430) επειδή σε αυτό υπολογίστηκαν και 2 θύματα που δεν αναγράφεται το φύλο, αλλά αναγράφεται η ηλικία. Επίσης, το σύνολο δεν είναι 6.440 που είναι συνολικά τα θύματα της πείνας στη νησιωτική Ελλάδα επειδή σε 8 θύματα (5 αρσενικού και 3 θηλυκού φύλου) δεν αναγράφεται ηλικία.

Πίνακας 11: Ηλικία θυμάτων από πείνα ανά φύλο & ανεξαρτητως φύλου στην Ηπειρωτική Ελλάδα

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ				
ΗΛΙΚΙΑ	Έτος	Ανεξαρτητως φύλου		
		Αρσενικό	Θηλυκό	
,0		17	9	26
,1		18	15	33
,2		15	13	28
,3		13	15	28
,4		5	9	14
,5		9	6	15
,6		4	1	5
,7		5	7	12
,8		10	9	19
,9		1	1	2
1,0		12	14	26
1,1		2		2
1,2		4	2	6
1,3		2	5	7
1,4			3	3
1,5		15	22	37
1,6		2		2
1,7		2	2	4
1,8			2	2
2,0		26	37	63
2,5		9	8	17
3,0		20	18	38
3,5		2	5	7
4,0		17	15	32
4,5				
5,0		12	7	19
6,0		14	10	24
7,0		10	3	13
7,5				
8,0		6	7	13
9,0		2	2	4
10,0		4	9	13
10,3				
11,0		2	4	6
12,0		3	4	7
13,0		1	2	3
14,0		1	5	6
15,0		4	2	6
16,0		5	6	11
16,5		1	2	3
17,0		13	1	14
18,0		17	3	20
19,0		16	2	18
20,0		22	1	23
21,0		13		13
22,0		21	7	28
23,0		13	2	15
24,0		21	3	24
25,0		25	10	35

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Αρσενικό	Θηλυκό	Ανεξαρτήτως φύλου
26,0	17	6	23
27,0	19	3	22
28,0	23	10	33
29,0	8	3	11
30,0	31	20	51
31,0	5	1	6
32,0	27	2	29
33,0	18	4	22
34,0	9	3	12
35,0	61	18	79
36,0	25	3	28
37,0	17	2	19
38,0	25	10	35
39,0	17		17
40,0	86	48	134
41,0	18	1	19
42,0	41	13	54
43,0	25	4	30
44,0	27	4	31
45,0	110	52	163
46,0	22	7	29
47,0	31	10	41
48,0	45	13	58
49,0	25	3	28
50,0	183	100	283
51,0	24		24
52,0	86	18	104
53,0	43	6	49
54,0	58	7	65
55,0	178	73	251
56,0	71	15	86
57,0	60	12	72
58,0	87	16	103
59,0	35	7	42
60,0	330	158	489
61,0	29	2	31
62,0	100	17	117
63,0	54	9	63
64,0	55	6	61
65,0	281	122	403
66,0	46	6	52
67,0	68	17	85
68,0	92	29	121
69,0	16	6	22
70,0	229	181	410
71,0	15	1	16
72,0	76	26	102
73,0	38	9	47
74,0	21	9	30
75,0	140	121	261
76,0	20	8	28

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Αρσενικό	Θηλυκό	Ανεξαρτήτως φύλου
77,0	20	4	24
78,0	38	19	57
79,0	8	2	10
80,0	101	131	232
81,0	3	4	7
82,0	16	10	26
83,0	5	5	10
84,0	8	2	10
85,0	48	59	107
86,0	6	5	11
87,0	12	7	19
88,0	5	2	7
89,0	2	1	3
90,0	20	43	63
91,0		1	1
92,0	2	2	4
93,0	1	2	3
94,0	1		1
95,0	7	15	22
96,0	1	1	2
97,0	2		2
98,0		2	2
100,0	1	7	8
101,0		1	1
102,0			
103,0	1		1
105,0		2	2
110,0			
Σύνολο	3.911*	1.858**	5.772**

* Σε 46 θύματα αρσενικού φύλου δεν αναγράφεται ηλικία, γι' αυτό δεν είναι 3.957 που είναι ο συνολικός αριθμός θυμάτων αρσενικού φύλου στην ηπειρωτική Ελλάδα.

** Σε 10 θύματα θηλυκού φύλου δεν αναγράφεται ηλικία, γι' αυτό δεν είναι 1.868 που είναι ο συνολικός αριθμός θυμάτων θηλυκού φύλου στην ηπειρωτική Ελλάδα.

**Το σύνολο των θυμάτων ανεξαρτήτως φύλου δεν είναι το άθροισμα των θυμάτων Αρσενικού + Θηλυκού φύλου (5.769) επειδή σε αυτό υπολογίστηκαν και 3 θύματα που δεν αναγράφεται το φύλο, αλλά αναγράφεται η ηλικία. Επίσης, το σύνολο δεν είναι 5.829 που είναι συνολικά τα θύματα της πείνας στην ηπειρωτική Ελλάδα επειδή σε 57 θύματα (46 αρσενικού, 10 θηλυκού και 1 αγνώστου φύλου) δεν αναγράφεται ηλικία.

Πίνακας 12: Ηλικία θυμάτων από πείνα ανά φύλο & ανεξαρτητως φύλου στην Ελλάδα

ΕΛΛΑΔΑ

ΗΛΙΚΙΑ	Έτος	Ανεξαρτητως φύλου		
		Αρσενικό	Θηλυκό	φύλου
,0		19	15	34
,1		31	36	67
,2		31	24	56
,3		37	37	74
,4		10	15	25
,5		15	12	27
,6		9	7	16
,7		7	10	17
,8		22	23	45
,9		4	2	6
1,0		37	40	77
1,1		3	1	4
1,2		5	3	8
1,3		7	5	12
1,4		0	4	4
1,5		35	36	71
1,6		2	0	2
1,7		4	5	9
1,8		1	2	3
2,0		60	72	132
2,5		21	17	38
3,0		58	53	111
3,5		3	6	9
4,0		50	29	79
4,5		0	1	1
5,0		31	23	54
6,0		38	28	66
7,0		28	19	47
7,5		1	1	2
8,0		25	18	43
9,0		20	8	28
10,0		21	19	40
10,3		0	1	1
11,0		11	7	18
12,0		16	16	32
13,0		12	13	25
14,0		15	7	22
15,0		14	9	23
16,0		20	16	36
16,5		1	0	1
17,0		25	8	33

ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Αρσενικό	Θηλυκό	Ανεξαρτήτως φύλου
18,0	30	7	37
19,0	30	8	38
20,0	43	9	52
21,0	24	5	29
22,0	42	17	59
23,0	25	6	31
24,0	39	7	46
25,0	47	17	64
26,0	36	9	45
27,0	37	10	47
28,0	56	14	70
29,0	18	5	23
30,0	73	37	110
31,0	23	1	24
32,0	52	8	60
33,0	25	10	35
34,0	27	8	35
35,0	114	36	150
36,0	55	6	61
37,0	33	10	43
38,0	59	26	85
39,0	29	5	34
40,0	159	94	253
41,0	33	5	38
42,0	78	28	106
43,0	44	10	55
44,0	51	14	65
45,0	189	116	306
46,0	55	20	75
47,0	61	17	78
48,0	87	26	113
49,0	44	10	54
50,0	328	192	520
51,0	42	4	46
52,0	164	35	199
53,0	91	14	105
54,0	104	16	120
55,0	338	147	485
56,0	143	34	177
57,0	117	25	142
58,0	159	36	195
59,0	65	14	79

ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Αρσενικό	Θηλυκό	Ανεξαρτήτως φύλου
60,0	611	313	926
61,0	53	13	66
62,0	155	39	194
63,0	115	21	136
64,0	100	13	113
65,0	565	295	860
66,0	94	22	116
67,0	136	29	165
68,0	172	61	233
69,0	50	10	60
70,0	506	441	947
71,0	31	10	41
72,0	154	57	211
73,0	79	20	99
74,0	46	22	68
75,0	344	291	635
76,0	70	18	88
77,0	35	11	46
78,0	92	63	155
79,0	19	11	30
80,0	244	309	553
81,0	11	7	18
82,0	33	27	60
83,0	19	11	30
84,0	15	8	23
85,0	100	151	251
86,0	14	11	25
87,0	18	15	33
88,0	15	11	26
89,0	4	2	6
90,0	30	82	112
91,0	1	2	3
92,0	6	6	12
93,0	1	3	4
94,0	1	3	4
95,0	9	30	39
96,0	1	2	3
97,0	2	0	2
98,0	2	4	6
100,0	2	9	11
101,0	0	1	1
102,0	1	0	1

ΕΛΛΑΔΑ

Έτος	Ανεξαρτήτως		
	Αρσενικό	Θηλυκό	φύλου
103,0	1	0	1
105,0	0	3	3
110,0	1	0	1
Σύνολο	7.976	4.223	12.204*

* Το σύνολο των θυμάτων ανεξαρτήτως φύλου δεν είναι το άθροισμα των θυμάτων Αρσενικού + Θηλυκού φύλου (12.199) επειδή σε αυτό υπολογίστηκαν και 5 θύματα που δεν αναγράφεται το φύλο, αλλά αναγράφεται η ηλικία (βλ. αναλυτικά σχόλια παραπάνω).